

1-6

51593

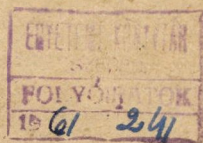
1960 JUL 27

713

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

94. ÉVFOLYAM

1960

1960. 1—3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I., URI UTCA 51—53

94. ÉVFOLYAM 1960. 1—3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYÖZÖ, LEDERER EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Nemes Dezső: A népi Magyarország fejlődése 1945—1960.....	1
✓ Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben.....	45
Hozzászólások Molnár Erik előadásához. Ember Győző, Székely György, dr. Horváth Miklós, Ságvári Ágnes, Szabolcs Ottó hozzászólásai, Nemes Dezső zárszava	59
✕	
Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén (I. rész)	82
Horváth Pál: A középkori falusi földközösség történetével foglalkozó polgári történeti—jogtörténeti irodalom néhány kérdése (II. rész)	125
Szamuely Tibor: A német fasiszta hadsereg katonai doktrínájának és vezetésének néhány kérdése a második világháború első szakaszában.....	150
○ Mérei Gyula: Szekfü Gyula történetiszemléletének bírálatához.....	180
Széchenyi István (Halálának 100. évfordulójára).....	257
A Magyarország története c. egyetemi tankönyv 1/2. kötetéről.....	278

KÖZLEMÉNYEK

Zimányi Vera: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez.....	286
Kerekes Lajos: Magyar külügyminisztériumi iratok Ausztria annexiójának előzményeihez	303

VITA

Soós Imre: A falutörténeti forrásközlés kérdése.....	333
--	-----

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Josef Macek: A csehszlovák történettudomány helyzete és feladatai a szocializmus felépítésének időszakában	337
Jürgen Kuczynski—Waltraud Robbe: Gazdaságtörténeti oktatás és kutatómunka a Német Demokratikus Köztársaságban	357

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bán Imre: Apáczai Csere János (Ism. Heckenast Gusztáv).....	363
Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban (Ism. Unger Mátyás).....	366
Kovács Endre: Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848/49-ben (Ism.: Katus László)	370
Kemény G. Gábor: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadilapjaiban (Ism.: Márkus László)	373
A Magyar Vörös Hadsereg 1919' (Válogatott dokumentumok) (Ism.: Fogarassy László)	375

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

94. ÉVFOLYAM

1960

1960. 1—6. SZÁM

A SZÁZADOK 94. (1960) ÉVFOLYAMÁNAK

TARTALOMJEGYZÉKE

A XI. Nemzetközi Történészkongresszus	721
---	-----

TANULMÁNYOK

<i>Andics Erzsébet</i> : A Habsburgok és a forradalmak elleni cári segítség kérdése.....	556
<i>Fügedi Erik</i> : Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén	82, 505
<i>Horváth Pál</i> : A középkori falusi földközösség történetével foglalkozó polgári történeti-jogtörténeti irodalom néhány kérdése (II. rész).....	125
<i>Lackó Miklós</i> : Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában	595
<i>Láng Imre</i> : A Károlyi- és Berinkey-kormány pénzügyi politikája.....	812
<i>S. Lengyel Márta</i> : Egy osztrák röpiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé (I. rész)	750
<i>Márkus László</i> : A leninizmus hatása a szociáldemokrata történetfelfogásra a Tanácsköztársaság idején	626
<i>Mérei Gyula</i> : Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához.....	180
<i>Molnár Erik</i> : A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben	45
Hozzászólások Molnár Erik előadásához. <i>Ember Győző, Székely György, dr. Horváth Miklós, Ságvári Ágnes, Szabolcs Ottó</i> hozzászólásai, <i>Nemes Dezső</i> zárszava ...	59
<i>Nemes Dezső</i> : A népi Magyarország fejlődése 1945—1960.....	1
<i>Pintér István</i> : Az 1956. évi ellenforradalom falun.....	835
<i>Szamuely Tibor</i> : A német fasiszta hadsereg katonai doktrínájának és vezetésének néhány kérdése a második világháború első szakaszában.....	150
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Wesselényi Miklós fogsága (I. rész).....	794
<i>Varga Endre</i> : A magyar jogszolgáltatás átszervezése II. József korában.....	736
A Magyarország története c. egyetemi tankönyv I/2. kötetéről	278
<i>Széchenyi István</i> . (Halálának 100. évfordulójára)	257

KÖZLEMÉNYEK

<i>Diószegi István</i> : Az osztrák külpolitika az olasz forradalmi mozgalmak ellen (1820—1825)	878
<i>Kerekes Lajos</i> : Magyar külügyminisztériumi iratok Ausztria annexiójának előzményeihez	303
<i>M. Somlyai Magda</i> : Adatok a mezőgazdasági termelés megindulásának történetéhez 1945—46-ban	646
<i>Zimányi Vera</i> : Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez	286

VITA

<i>Dolmányos István</i> : A Nagy György-féle köztársasági mozgalom néhány vitás kérdéséről	668
<i>Kristóf György</i> : Megjegyzések a Nagy György-féle köztársasági mozgalom ideológiájához és hatásához	661
<i>Soós Imre</i> : A falutörténeti forrásközlés kérdése	333

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

<i>Kuczynski, Jürgen—Robbe, Waltraud</i> : Gazdaságtörténeti oktatás és kutatómunka a Német Demokratikus Köztársaságban	357
<i>Leborics, M. L.</i> : A lvovi történészek 1956 utáni munkásságáról.....	895

<i>Macek, Josef</i> : A csehszlovák történettudomány helyzete és feladatai a szocializmus felépítésének időszakában	337
<i>Robbe, Waltraud</i> lásd <i>Kuczynski, Jürgen</i>	
Tudományos ülésszak a Kínai Népköztársaság megalakulásának 10. évfordulóján ..	680

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Алефиренко, П. К.</i> : Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30—50-х годах XVIII. века (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	384
<i>Ausch Sándor</i> : Az 1945—1946. évi infláció és stabilizáció (Ism. <i>Ránki György</i>) ..	378
<i>Balogh István</i> : Debrecen (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	430
<i>Bán Imre</i> : Apáczai Csere János (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	363
<i>Bullock, Alan</i> : Hitler. A Study in Tyranny (Ism. <i>Ránki György</i>)	420
<i>Csatári Dániel</i> : Magyar—román kapcsolatok (Ism. <i>Tóth András</i>)	428
<i>Degler, Carl N.</i> : Out of our Past (Ism. <i>Solt László</i>)	425
<i>Dercsényi Dezső—Zolnay László</i> : Esztergom (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	430
<i>Erdmann, Carl</i> : Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	403
<i>Fitz Jenő</i> : Székesfehérvár (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	430
<i>Gerő László</i> : Eger (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	430
<i>Holotík, Lúdvít</i> : Štefanikovská legenda a vznik ČSR (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	698
<i>Kemény G. Gábor</i> : Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadilapjaiban (Ism. <i>Márkus László</i>)	373
<i>Kovács Endre</i> : Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848/49-ben (Ism. <i>Katus László</i>)	370
<i>Köpösdí Vera</i> : A mezőgazdasági munkásság mozgalmi Békés megyében 1905—1907-ben (Ism. <i>Vörös Antal</i>)	434
<i>Lackó Miklós</i> : Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén (Ism. <i>Szabolcs Ottó</i>)	906
<i>Maksay Ferenc</i> : Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon (Ism. <i>Zimányi Vera</i>)	907
<i>Mosse, W. E.</i> : The European Powers and the German Question 1848—71 (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	418
<i>Oliva, Pavel</i> : Pannonie a počátky krize římského imperia (Ism. <i>Mócsy András</i>) ...	391
<i>Quirin, K. H.</i> : Herrschaft und Gemeinde nach mitteldeutschen Quellen des 12—18. Jahrhunderts (Ism. <i>Maksay Ferenc</i>)	406
<i>Разумовская, А. В.</i> : Очерки по истории польских крестьян (Ism. <i>Bácskai Vera</i>) ..	908
<i>Ruzsás Lajos</i> lásd <i>Szabó Pál Zoltán</i>	
<i>Regele, Oskar</i> : Feldmarschall Radetzky (Ism. <i>Markó Árpád</i>)	912
<i>Šindeldár, Bedřich</i> : Ohlas maďarské revoluce 1848—49 na Moravě a ve Slezsku (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	393
<i>Штаерман, Е. М.</i> : Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях римской империи (Ism. <i>Hahn István</i>)	381
<i>Szabad György</i> : A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra (Ism. <i>Wellmann Imre</i>)	687
<i>Szabó Pál Zoltán—Ruzsás Lajos</i> : A török Pécs (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	432
<i>Трухановский, В. Г.</i> : Новейшая история Англии (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	388
<i>Wandruszka, Adam</i> : Reichspatriotismus und Reichspolitik zur Zeit des Prager Friedens von 1635 (Ism. <i>Wittman Tibor</i>)	407
<i>Windisch Éva</i> : Közlöny (1848—1849). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	694

Зайончковский, П. А.: Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. (Ism. Niederhauser Emil)	910
Zolnay László lásd Dercsényi Dezső	
Зворыкин, А. А.: Создание материально-технической базы коммунизма в СССР (Ism. Jemnitz János)	390
A Magyar Vörös Hadsereg 1919 (Ism. Fogarassy László)	375
Az új Brockhaus a magyar történelemről (Ism. Szuhay-Havas Ervin).....	435
Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue Correspondance (1868—1890) (Ism. Jemnitz János)	394
Im Reiche des Goldenen Apfels (Ism. Benda Kálmán).....	428
Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban (Ism. Unger Mátyás).....	366
Magyarország és a második világháború (Ism. Ránki György)	902
Советская Россия и капиталистический мир в 1917—23 гг. (Ism. Jemnitz János)	695
Teleki Sándor emlékezései (Ism. Kávásy Sándor)	433
The Mongol Mission (Ism. Györffy György)	427
The New Cambridge Modern History. VII. The Old Regime 1713—1763 (Ism. Solt László)	699
The Renaissance 1493—1520 (Ism. Székely György)	409

SZEMLE	438
--------------	-----

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	466, 704, 915
A XI. Nemzetközi Történészkongresszus (Ránki György).....	459
Balázs Béla (1918—1959) (M. Somlyai Magda)	456
Beszámoló V. Waldapfel Eszter kandidátusi disszertációjának vitájáról.....	711
Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról	917
Egy román történetíró halálára. Barbu T. Cămpina (1923—1959) (Csatári Dániel)	453
Konferencia a kézművesség és a városi élet eredetéről Lengyelországban (Székely György)	461
Pályázati felhívás	471
Pályázati hirdetés	716
Thim József (1864—1959) (Perényi József)	454
Történettudományi előadások.....	465

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1959. január 1.—június 30.)	472
A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1959. július 1.—december 31.)	923

A NÉPI MAGYARORSZÁG FEJLŐDÉSE*

1945—1960

E hónapban ünnepeltük 15. évfordulóját annak, hogy a felszabadító Vörös Hadsereg 1945. április 4-én kiverte hazánkból az utolsó hitlerista seregeket. A front elvonult, s mögötte új élet fakadt, új hatalom született: demokratikus hatalom, amelyben a döntő szó a népé, a vezetőszerp a forradalmi munkásosztályé.

Április 4-e nemzetünk nagy sorsfordulójának szimbóluma lett. Jelképezi azt a történelmi szerepet, amelyet a szovjet hadsereg hazánk felszabadításában betöltött és azt a nagy fordulatot, amit a felszabadult nép forradalmi erői hazánkban végrehajtottak.

Tizenöt év általában röpke idő a népek évezredes történetében, de nagy idő, ha a nép másfél évtized alatt megoldja a demokratikus fejlődés elmaradt évszázados feladatait és végrehajtja a történelem legnagyobb forradalmi átalakulását: *a szocialista forradalmat*. Nagy idő, ha a világ felszabadult népei, amelyek sorsát a hatalomra került munkásosztály irányítja, e rövid időszakban megteremtik, megerősítik és legyőzhetetlenné teszik *az új, szocialista világrendszert*. Az elmúlt másfél évtizedben olyan történelmi időszak kezdődött, amelyben már nem egyedül áll szemben az egész kapitalista világgal az első szocialista hatalom: a Szovjetunió, mint létének első három évtizedében, hanem a szocializmus egy milliárd embert egyesítő világa emeli magasra az új társadalom zászlóját. Döntő szakasz kezdődött a régi, kapitalista világrendszer és az új, szocialista világrendszer versenyében.

Az új, szocialista világrendszer létének hatására és hatékony segítségével fellendült a vezető tőkés hatalmak által leigázott népek nemzeti szabadságmozgalma, meggyorsult és feltartóztathatatlaná vált az imperializmus gyarmatrendszerének széthullása.

A mi szocialista Magyarországunk a szocialista világrendszer kialakulása folyamán, az élenjáró, új világrendszer egyik országaként született meg és fejlődik tovább.

1. A népi demokratikus hatalom születésének körülményei és jellege

A felszabadult Magyarország fejlődésében a nagy fordulat a *demokratikus forradalom* kibontakozásával kezdődött. Olyan demokratikus forradalom ez, amely *a munkásosztály vezetésével* ment végbe s olyan hatalmat teremtett, amelyet így jellemzünk: *a munkások és parasztok demokratikus diktatúrája*. Ez a hatalom végrehajtja a demokratikus átalakulás feladatait, megvédi a

* Előadás a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén, 1960. április 10-én.

demokratikus vívmányokat a reakciós támadásokkal szemben, és biztosítja a forradalom viszonylag békés továbbfejlődését: *átnevését a szocialista forradalomba.*

Mint mindenfajta hatalom, így a népi demokratikus hatalom is minden országban sajátos körülmények között, sajátos módon jön létre és fejlődik. Röviden kitérek a magyar népi hatalom létrejövetelének körülményeire és bizonyos sajátosságaira, s egyben arra, hogy milyen fő feladatokat kellett megoldani és hogyan valósította meg azokat. A hatalom jellegének fő ismerve az, hogy *kinek a kezében van a hatalom, milyen alapvető társadalmi feladatokat old meg és hogyan.*

Ismeretes, hogy az új hatalom a Tiszántúlon született meg 1944 november-decemberében, amikor az ország még hadszíntér, területének felén és a fővárosban még a fasiszmus az úr. Az új magyar állam megteremtése a tiszántúli városokban és községekben kezdődött. A felszabadult lakosság legtehetősebb emberei, az új élet után vágyó tömegek akaratát képviselve, s a tömegekre támaszkodva megteremtették a demokratikus forradalom *helyi szerveit*, amelyek hozzáfogtak a társadalmi élet újjászervezéséhez, a legégetőbb helyi feladatok megoldásához. A városokban és községekben létrehozott helyi hatalmi szervekre, a nemzeti bizottságokra és más népi szervekre támaszkodva — a felszabadult lakosság képviselőitében jött létre a debreceni nemzetgyűlés, amelynek összehívásával és az ideiglenes kormány megalakításával megszületett az új demokratikus *központi hatalom*, megteremtődött az új magyar állam.

A demokratikus átalakulás homloktérben álló alapvető nemzeti feladata volt akkor az aktív bekapcsolódás az *ország teljes felszabadításáért és a fasiszmus szétzúzásáért* folyó küzdelembe. Nagy nemzeti feladat volt, hogy a szovjet hadsereg oldalán, az új román és bolgár hadsereg mellett, az újjászervezendő magyar hadsereg is résztvegyen a még hitlerista uralom alatt levő országrész felszabadításában és a fasiszta haderők teljes szétverésében.

A hitleristák vert hadai visszavonulásuk során az általuk „kiürítésre” ítélt területeket, amennyire csak tudták, kifosztották és lerombolták. A fasiszta rabságból felszabadult nép és az új hatalom előtt állt az *ország újjáépítésének* rendkívül nagy feladataként az ország gazdasági életének talpraállítása, a termelő munka megindítása, mely az adott helyzetben a legáltalánosabb országos feladat volt.

A gazdasági élet talpraállításának általános feladata mellett a nép előtt állt az a kérdés is, hogy *milyen lesz az újjászülető nemzet*. S itt volt a nagy kérdés: *mi lesz az urak földjével?* Továbbra is az ő részükre fogja túrni azt a nincstelen és szegényparaszt? Kinek építjük újjá a lerombolt gyárakat? Vajon ezután is a bányabárók profitjáért hozzák-e fel a föld mélyéből a szenet és az iparmágnások osztalékáért öntik-e a vasat, gyártják a gépeket, szövik a kelmét? Továbbra is csak azok élvezik elsősorban a munka gyümölcseit, akik évszázadok óta kizsákmányolták a népet és — ameddig még lehetett — a háborún is gazdagodtak?

E kérdések helyes megválaszolásától függött, hogy milyen mértékben lehet a nép teremtő erejét az ország újjáépítésére irányítani, a háborús kimerültséget is legyőzve munkára lelkesíteni. A helyes választól függött az is, hogy milyen mértékben lehet a gazdasági vérkeringés megindításának munkájába bekapcsolni, legalábbis egy időre, a tőkéseket is, illetve a burzsoáziának azt a részét, amelyik vállalja az újjáépítésben való részvételt, tudomásul

véve a számára igen kellemetlen tényt, hogy a munkásosztály a politikai hatalom részesévé vált.

Az ország népe elé kellett tárni a *nemzeti újjászületés programját*, egyenes választ adva a nagy kérdésre: mi valósítható meg a munkásosztály és az egész dolgozó nép vágyaiból az adott helyzetben?

A nemzeti újjászületés programját a kommunista párt dolgozta ki és tárta a nagy nyilvánosság elé. A kommunista párt fogott hozzá *elsőnek* az élet megszervezésének és az új hatalom megeremtésének munkájához: az *egyetlen párt* volt, amely a demokratikus nemzeti újjászületés programját képes volt megalkotni és a lassan újjászerveződő többi pártoknak — amelyeket közreműködésre hívott — elfogadásra ajánlani. Ezt a programot fogadta el a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amely 1944 december elején — a több mint fél évvel korábban létrejött Magyar Front örököséként — Szegeden megalakult. Ezt a programot támogatta a debreceni nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány programnyilatkozatának is alapjául szolgált.

A társadalmi átalakulás halaszthatatlanul megoldandó feladata volt a *földesúri nagybirtok felosztása, az antifeudális agrárforradalom véghezvitele*. Ezt követelte a demokratikus rend közvetlen politikai érdeke, mert a magyar reakció egyik oszlopának ledöntéséről, az egyik fő kizsákmányoló osztály megsemmisítéséről, s ugyanakkor a nincstelen és szegényparaszток évszázados vágyának a teljesítéséről volt szó. A munkásosztály forradalmi pártja emelte magasra a demokratikus agrárforradalom, a földosztás zászlaját; a munkásosztály saját ügyévé tette a parasztság földreform követeléseinek kielégítését. A parasztság megnyeréséért, a munkás-paraszt szövetség megszilárdításáért, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra megerősítéséért vívott harc egyik alapvető kérdése volt ez. Emellett az úri földek azonnali felosztását követelte az ország gazdasági talpraállításának az érdeke is. A földosztás elhúzódása azzal a veszéllyel is járt, hogy a földesúri földek jelentős része — gazdáik és intézőik nyugatra menekülése és gazdaságuk szétziláltsága miatt — bevetetlen marad. A mezőgazdaság általános háborús leromlása s a jószágállomány jó felének elvesztése amúgyis a mezőgazdasági termelés nagyfokú visszaesését idézte elő. Ha ehhez még az járul, hogy a földek egy része a gazdátlanság miatt bevetetlen marad, a következmények még súlyosabbá válnak.

A földreform az újjáépítési program olyan követelése volt, amellyel nem mert nyíltan szembefordulni egyetlen politikus sem, aki magát demokratának vallotta. És ekkor minden reakciós ember, ha a politikai életben mutatkozott, sürgősen demokratának nyilvánította magát.

A burzsoázia kisajátítása, az ipari termelőeszközök általános köztulajdonba vétele — vagyis más szóval: a *szocialista forradalom* eme alapvető feladata — ekkor még közvetlenül nem volt napirenden. A szocialista forradalom pártja, a kommunista párt nem habozott, hogy ezt a magyar munkássággal megértse, és erre a kérdésre is egyenes választ adott. Azt azonban meg kellett mondani a munkásosztálynak és az egész népnek, hogy *a kartellek és trösztök uralmának befellegzett Magyarországon*, hogy a bankokat és nagytőkés szervezeteket a demokratikus állam ellenőrzése alá kell helyezni, a tőkés kizsákmányolást korlátozni kell, a 8 órás munkaidőt, a munkásmozgalom régi követelését végre törvénybe kell iktatni és a munkásság számos régi szociális követelése is teljesítendő. Az újjáépítési program mindezt tartalmazza.

Egyik legsürgősebb feladat volt a *demokratikus közrend* biztosítása, az új, demokratikus rendőrség megszervezése, amihez a kommunista párt azonnal hozzáfogott és amit eredményesen végrehajtott. A munkásosztály vezetőszerepének biztosítása és a népi hatalom megerősítése szempontjából ennek igen nagy a jelentősége. További feladat volt a közigazgatás demokratizálása és mégtisztítása. A kommunisták kezdeményezésére a nemzeti bizottságok közreműködésével e téren is jelentős a kezdeti eredmény, bár a feladat kielégítő megoldása még váratott magára. Mindezekhez járultak az új rend megszilárdítását célzó egyéb feladatok, így a háborús és népellenes bűnösök felelősségrevonása, a fasiszta szervezetek újjáéledésének megghiúsítása.

Az antifasiszta felszabadító háborúba való bekapcsolódás és a lerombolt ország újjáépítése olyan nemzeti feladat volt, amelynek mielőbbi megoldása érdekében össze kellett fogni osztálykülönbségre való tekintet nélkül minden erőt, mely vállalta a becsületes közreműködést. A munkásság és parasztság demokratikus szövetsége előtt az a feladat állt, hogy megnyerje a demokratikus összefogás számára az értelmiséget és a városi kispolgárságot, s bekapcsolja a gazdasági talpraállás nagy munkájába a hitleristákkal szakító burzsoázia erőit is. A széles társadalmi alapokon nyugvó *nemzeti front* létrehozása segíthette ezt elő. A belső helyzet mellett a nemzetközi helyzet is kedvezett egy ilyen széles alapokon nyugvó demokratikus koalíció létrehozásának: akkor volt szinte a leghatékonyabb és a legszilárdabb a Szovjetunió és a nyugati hatalmak hitlerellenes szövetsége, mely célul tűzte, hogy kikényszeríti a fasiszta Németország feltétel nélküli kapitulációját.

A széles alapokon nyugvó demokratikus nemzeti front morális-politikai feltétele volt az, hogy a munkásság és pártjai, így a kommunista párt is — mely az ország vezető pártja lett — vállalja a politikai és gazdasági együttműködést nemcsak a parasztsággal, hanem a burzsoáziával is, annak „pártonkívüli” vagy kiscsapatpárti és egyéb képviselőivel — *a nemzeti függetlenségi front programja alapján*. A burzsoázia egy részét is magábafoglaló nemzeti front feltétele volt természetesen az is, hogy a burzsoázia képviselői elismerjék, illetve tudomásul vegyék a munkásosztály és a parasztság fő követeléseit, jogát a hatalomhoz, vállalják az együttműködést a dolgozó nép pártjával, s különösen a kommunista párttal.

A burzsoázia színre lépő képviselői vállalták ezt az együttműködést, amely alapvető politikai feltétele volt annak, hogy az új demokratikus hatalomnak is részesei legyenek. Minden reálisan gondolkodó ember számára világos volt, hogy a burzsoázia képviselői, miközben az együttműködést vállalták, azt remélték, hogy a demokratikus átalakulás polgári keretek között marad, s amennyiben e keretet túllépi, az csak átmeneti jelenség, amit a nyugati hatalmak segítségével előbb-utóbb felszámolhatnak, a munkásosztályt és a szegényparasztságot a hatalomból majd kiszorítják és a tőkés rendszert valamilyen formában megszilárdítják. A kommunisták számára is világos volt, hogy a nemzeti koalícióban résztvevő burzsoázia miben reménykedik. Mégsem holmi hiba volt, hanem a *kommunista párt antifasiszta nemzeti front politikájának komoly sikere*, hogy 1944 végén a burzsoázia bizonyos részét is megnyerte a demokratikus front szövetségeseül. Bár ez a szövetséges az ingatag és időleges szövetségesek kategóriájába tartozik, de a politikai harc bizonyos szakaszában az ilyen ingatag és időleges szövetséges is jobb, ha segíti a homloktérben álló fő feladatok megoldását és nem áll át azonnal a reakció, az ellenforradalom oldalára. (Még jobb, ha a továbbfejlődés köve-

telmenyeit is tudomásul veszi és később sem fordul szembe a munkásosztállyal és a néppel: erre azonban semmiféle garancia nem volt és nem is lehetett.)

Ilyen körülmények között jött létre a demokratikus nemzeti front debreceni ideiglenes kormánya, melynek dálnoki Miklós Béla egykori horthysta tábornok lett az elnöke, Vörös János, a horthysta vezérkar egykori főnöke a honvédelmi minisztere, Faraghó Gábor, volt csendőrtábornok a közellátási minisztere, Teleki Géza gróf a közoktatási minisztere. Miklós Béla, a horthysta hadsereg egyetlen tábornoka, aki 1944. október 15-e után átment a szovjet csapatokhoz. Magával vitte törzskarának egy részét is, de azt nem vállalta sem ő, sem törzskara, hogy a vezényletük alatt álló 1. magyar hadsereget is átvigyék, és a Szovjet Hadsereg oldalára állva a hitlerista seregek elleni harcba cselekvően bekapcsolódjanak. Miklós Bélának átállásának persze így is pozitív jelentősége volt és hozzájárult a németek közvetlen parancsnoksága alá került 1. hadsereg bomlásához.

Miklós Béla debreceni kormánynyilatkozatában vállalta a függetlenségi front demokratikus programját, amelyet tudomásul vett Vörös János, Faraghó Gábor és Teleki Géza is, persze mint szükséges rosszat. Mellettük a debreceni kormányban a Magyar Kommunista Pártnak 3, a Független Kisgazdapártnak és a Szociáldemokrata Pártnak 2—2 és a Nemzeti Parasztpártnak 1 képviselője foglalt helyet miniszterként.

Az ideiglenes kormány összetétele segített eloszlatni a rágalmakat, amelyek azzal rémitgették a megtévesztett embereket, hogy a szovjet csapatok bejövetelével rögtön kezdődik a kommunista uralom, amitől nemcsak a tőkésék és földbirtokosok rettegtek, hanem a 25 éves gátlástalan kommunistaellenes propaganda nyomán a kispolgárság, valamint a polgári és kispolgári értelmiség is. A debreceni kormány létrejövetelének politikai és morális hatása lökést adott a népi ellenállásnak a még fel nem szabadított ország-részen. A hazafias ellenállás megmutatkozott a hitlerista kiürítési parancsok megtagadásában, a hitleristák által elrendelt erődítmény-munkák, a nyilas behívó parancsok szabotálásában, és fokozta az *antifasiszta nemzeti ellenállás más formáit*, beleértve a helyenként megkezdődött fegyveres ellenállást is.

A földbirtokosokat és fullajtárjaikat persze nem nyugtathatta meg a debreceni kormányprogram, mert a földosztás pallosát suhogtatta meg a fejük fölött. A nagytőke gazdasági hatalmának korlátozására irányuló szegedi követelések a bankárok és iparmágnások számára voltak igen nyugtalanítóak. Viszont mindez lelkesítően hatott a munkásokra és parasztokra, a nemzeti újjászülést reményét ébresztette fel az értelmiség körében, reményt keltett mindazokban, akiknek lelkét nem terhelték népellenes bűnök.

A nép nagy tömegei a négy párt mögött álltak, s a tömegek legaktívabb, legtehtrekészebb, legforradalmibb része — a kommunista pártot követte. A kormányprogram gyakorlati végrehajtása nemcsak a kormány műve volt, hanem *mindenekelőtt a tömegeké*, amelyek a kommunista párt útmutatásait és felhívásait követve előbbre mentek, mint a koalíciós kormány, segítve a kommunista pártot és a vele szorosan együttműködő szövetségeseit: a koalíció balszárnyát abban, hogy az egész kormányt balra húzza. A munkásosztály erejét és hatalmi súlyát Budapest felszabadítása növelte meg nagy mértékben, s ez gyorsította meg a demokratikus átalakulás nagy kérdéseinek dülőre vitelét.

Most pillantsunk vissza és vizsgáljuk meg, hogyan hajtottuk végre a homloktérben álló három döntő feladatot: 1. *az antifasiszta felszabadító háborúba való bekapcsolódást*, 2. *a földosztást*, és 3. *az ország újjáépítését*.

A kommunista párt kiadta a felszabadító háború új jelszavát: Bosszút Budapestért Berlinben! — ahol akkor még Hitler volt az úr. Az új, demokratikus magyar hadsereg megszervezését és az antifasiszta háborúban való tényleges részvételét azonban Vörös János és a köréje gyülekezett volt horthysta tisztek elszabotálták. A fegyverszüneti egyezményben megállapított nyolc hadosztály helyett a Vörös-féle vezérkar csak kettőt állított fel. A kommunista párt toborzó kampányt folytatott, de a jelentkezők nagyobb részét be sem hívták, s a kisebb részét is csak az erősödő nyomásra, hosszú hetek huzavonája után. A késve felállított két hadosztály is csak akkor indult a frontra, mikor azt már nem érthette utól. A koalíció jobbszárnya nem segítette az antifasiszta háborúba való bekapcsolódást, hanem hátráltatta, ami kárt okozott a nemzet tekintélyének és érdekeinek. E téren a volt horthysta tábornokokat is felölelő széles nemzeti koalíció nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

A *nemzeti függetlenséget*, amelynek kiharcolása a demokratikus újjászületés kezdetén az új demokratikus hatalom megszületése pillanatában az egyik fő feladat volt — a Szovjetunió katonai győzelme vívta ki a magyar nép számára. Hazánk szabadságát a szocialista Szovjet Hadsereg győzelmei hozták meg, a szovjet csapatokkal vállvetve küzdő demokratikus román és bolgár hadseregek közreműködésével.

A demokratikus átalakulás másik nagy és halaszthatatlan kérdését, a földosztást a *nincstelen és szegényparasztnak*, a munkásosztály segítségével, a kommunisták vezetésével *forradalmi módon végrehajtották*. Az ideiglenes kormány tagjai közül egyedül Teleki gróf emelt kifogást a földosztást kimondó kormányrendelet ellen. De nem volt olyan erő az országban, amely a munkásparasztnak szövetség erőivel szemben akár csak azt el tudta volna érni, hogy a földosztást 1945 őszére halasszák. Történtek ilyen irányú kísérletek, de az agrárforradalom feltartóztatásához a halogatók ereje már kevésnek bizonyult. Ebben persze az is szerepet játszott, hogy a kulákbirtok, mint parasztbirtok, a kiadott rendelet szerint 200 holdig mentesült az igénybevétel alól. Ezáltal a vagyonos parasztság — bár nem értett egyet a földosztás *forradalmi módjával* — alapjában véve semleges maradt; nehéz szívvel, de tudomásul vette, hogy nem neki osztják a földet, hanem a „kódusoknak”. Nem kívánta megvédeni az úri földbirtokot, amely az ő gazdasági lehetőségeit is korlátozta. A földbirtokos osztály elszigetelődött és gazdaságilag mint osztály, alapjában véve megsemmisült. A földhöz juttatott parasztnak bizalma a munkásosztály és annak forradalmi pártja felé fordult, amelynek elsősorban köszönhette, hogy évszázados vágya valóra vált.

A *nincstelen és szegényparasztnak* földigénylő bizottságai helyenként kissé át is hágták a rendeletet, s ahol különösen kevés volt a föld, ott egyik-másik kulákbirtokból is elvettek; a földesuraknak sem hagyták meg a 100 holdat mindig, amikor a rendelet szerint ezt meg kellett volna hagyni. Az is igaz, hogy sok földesúr, aki számára a parasztember alantas lény volt, 1945-ben hirtelen felcsapott „parasztagzának”, „kisgazdának” és „demokratának”, hogy legalább 200 holdat megmentsen az igénybevétel alól. Nem egy földesúr hirtelen „antifasiszta ellenálló”-nak adta ki magát, hogy kivételezettként 300 holdat megmentsen. Csakhogy a paraszti földigénylő bizottság és az egyéb helyi népi szervek, a paraszti tömegek cselekvő részvétele és ellenőrzése elhárította az ilyen kísérleteket.

1945 nyarán a reakciós erők a Kisgazdapártban tömörültek és ezt a

pártot felhasználva lehetőséget teremtettek arra, hogy az 1945-ös választások után a földesúri reakció — Mindszentyék egyházi áldásával erősítve — megkísérelje a kiosztott földek tömeges visszaperlését. Erejükből tellett arra, hogy vehemens támadást indítsanak elveszett földjeikért, de nem tellett arra, hogy akciójukat sikerre is vigyék. A kommunisták vezette ellentámadás teljes sikert ért el és a koalíciós kormány jobbszárnyának is tudomásul kellett vennie a szegényparasztság követelését, amelyet a munkásosztály támogatott és a kommunista párt így fogalmazott meg: *földet vissza nem adunk*. Érvényesült a munkások és parasztok forradalmi diktatúrája.

Az ország gazdasági talpraállása és újjáépítése a nemzeti újjászületés legáltalánosabb kérdése volt. Ezzel kicsit bővebben kívánok foglalkozni. Annál is inkább, mert a politikai harcok az újjáépítéssel kapcsolatos kérdésekben váltak a legélesebbé.

A nép fogott hozzá a gazdasági talpraállás nagy munkájához: a munkások és a parasztok. A mezőgazdaságban a demokratikus agrárforradalom végbemenetele adott ehhez nagy ösztönző erőt. Az iparban azonban a tulajdonviszonyok megváltozása nélkül, a tőkés tulajdon fennmaradása mellett kellett a munkásságnak ehhez hozzáfognia. És hozzáfogtak, mégpedig a kommunista munkások vezetésével, kommunista, szociáldemokrata és pártonkívüli munkások együttes erejével. Igen sok gyárban úgy fogtak hozzá, hogy a tulajdonos ott sem volt, nyugatra szökött, vagy elbújt, s csak később lopakodott vissza, hogy helyét elfoglalja.

A munkások létrehozták az *üzemi bizottságokat*, amelyeknek nagyon jelentős szerepük volt a romeltakarítás, a helyreállítás és a termelő munka újraindításában, annak megszervezésében, együttműködve az üzemek műszaki vezetőivel.

A függetlenségi front szegedi újjáépítési programjában nem szerepel olyan intézmény bevezetése, mint az üzemi bizottság. Törvényes rendelkezést, amely létét elismerte és jogkörét szabályozta, az ideiglenes kormány csak Budapest felszabadítása után bocsátott ki. De ezek a szervek, mint a *nemzeti újjászületés munkásszervei*, nyomban létrejöttek, amint a front nyugat felé haladva, egy-egy újabb felszabadított várost, nagyközséget hagyott maga mögött.

A szegedi programban nem szerepelt az ipari termelés és az iparvállalatok kereskedelmi tevékenysége feletti *munkásellenőrzés* általános megvalósítása. Ez mégis létrejött, mégpedig mint a nemzeti újjászületés egyik nélkülözhetetlen tényezője. Létrehozta a munkásság forradalmi öntevékenysége, melynek a kommunista párt adott helyes irányt. Nem volt erő, amely az újjáépítés megindulásának legnehezebb óráiban létrejött új, forradalmi munkásszerveket felszámolhatta volna. S a *munkásellenőrzés* a forradalmi átalakulásnak olyan vívmánya volt, amely túlment a polgári demokratikus kereteken, a *szocialista forradalom egyik eleme* népi demokratikus fejlődésünk első, demokratikus szakaszában.

A *döntő erő* a munkások és parasztok demokratikus szövetsége volt és *alapjában* ez az erő érvényesítette az akaratát az ország életében. S bár a demokratikus diktatúra nem maradéktalanul és nem minden téren érvényesült, de az ország életére és az átalakulás menetére mégis mindenekelőtt ez a munkás-paraszt diktatúra nyomta rá a bélyegét. Akkor is, amikor Miklós Béla, egykori horthysta tábornok volt a miniszterelnök, akkor is, amikor őt Tildy Zoltán váltotta fel, s akkor is, amikor Nagy Ferenc került egy időre a kormányelnöki székbe.

A hatalomban résztvevő polgári erők mindenekelőtt az államhatalmi szervezetekben próbálták visszaszorítani a munkásság és a szegényparasztság képviselőit, a kommunistákat, a munkásegység ügyét védő szocialistákat, a velük együttműködő parasztpártiakat, s a baloldali kisgazdákat is, akik a polgári erők számára szintén nem voltak elég megbízhatóak. A polgári erők a különféle akciók egész sorát indították, hogy „behozzák hátrányukat” a kommunistákkal szemben a demokratikus rendőrségen. De rohamaik — bárhogy is támogatta ezt a miniszterelnök is — sikertelenek maradtak. Nyíltabb volt a küzdelem a közigazgatási pozíciókért, a horthysta és nyilas tisztviselők eltávolításáért, a munkásság és a parasztság képviselőinek a közigazgatásba való nagyobb arányú beviteléért. Ezen a területen a jobboldali erők hosszabb ideig tudták pozícióik jelentős részét megtartani, amit a tőkésosztály újrászerveződése, bizonyos fokú átmeneti konszolidációja segített elő.

A burzsoáziát is felölelő nemzeti front szükségességét, a hazai és nemzetközi politikai viszonyok mellett, mindenekelőtt az indokolta, hogy a tőkések is be kellett vonni a rendkívül súlyos helyzetben levő ország gazdasági talpraállításába. A gazdasági élet üttöerei: a közlekedés újjáépítéséről, mindenekelőtt a vasút és a hidak helyreállításáról az államnak kellett gondoskodnia. A szovjet katonaság nyújtott ehhez — s emellett a nemzet talpraállásának sok más területén is — gyors és hatékony segítséget. Ám a gazdasági vérkeringés gyorsításához a tőkés készletek és kapcsolatok mozgósítása is kívánatos és sürgős volt. Ez természetesen maga után vonta a tőkés osztály bizonyos konszolidálódását. Újjászerveződött a Gyáriparosok Országos Szövetsége, működésbe léptek a bankok. A tőkések helyreállították külkereskedelmi kapcsolataikat, megindult a kisipar regenerálódása és a tőkés nagy- és kis-kereskedelem.

A vezető tőkés körök azonban nem tartották sietős dolognak a nemzet gazdasági talpraállítását. Ők megelégedtek egyelőre annyival, amennyi bizonyos fokú konszolidálódásukhoz és megszerveződésükhöz nélkülözhetetlenül szükséges volt. A további üzleti aktivitásukat szorosan egybekapcsolták politikai célkitűzéseikkel, amelyeknek lényege: olyan politikai feltételeket kényszeríteni a népre, amelyek a forradalmi fejlődésnek gátat vetnek és a tőkés rendszer megszilárdítását biztosítják. Nem nyugodtak bele, hogy a magyar munkás már nemcsak a kalapácsot fogta, hanem az ország kormánykerekén is rajta tartotta erős kezét. A munkásosztálynak és a szegényparasztságnak a politikai hatalomból való kizorításáról volt mindenekelőtt szó, bár ezt természetesen leplezni igyekeztek.

Az újjászerveződő burzsoázia és a vele szövetkező különféle rétegek előtt az a nehéz kérdés állt, hogyan ragadhatják ki az ország talpraállításának vezetését a munkásosztály és ennek forradalmi pártja, a *tettek pártja*: a kommunista párt kezéből. E nehéz kérdést hathatós nyugati támogatással kívánták megoldani. Szembefordultak a nemzeti újjászületés kommunista párti politikájával, amely azt hirdette, hogy a magyar népnek a saját erejéből kell felépítenie az országot. A vezető tőkés körök és képviselőik elég hamar megértették, hogyha a nép a saját erejéből teremti új világot a romok helyén, azt nem az uraknak, hanem önmagának fogja építeni. A burzsoázia politikusai tehát szembefordultak ezzel a számukra veszedelmes politikával.

A Kisgazdapárt egyik hirhedt vezetője, Vargha Béla — aki később a házelnöki méltóságból a disszidens politikusok egyik amerikai gyűjtőhelyére vándorolt — 1945 június végén egy kisgazdapárti vasutas-nagygyűlésen a

következő böles nyilatkozatot tette: „Azt mondják, csak a magunk erejéből tudjuk felépíteni az országot. Ne hazudjunk! A magunk erejéből negyven évig se tudnánk felépíteni olyanná, amilyen volt. Vegyük tudomásul, hogy a termelő munka sem az egyik, sem a másik téren nem tud megindulni segítség nélkül. Ezt az országot magunktól felépíteni nem tudjuk.” Ehhez különböző frázisok közepette — hangoztatva minden magyarok összefogását — hozzátette még a következőt: „Ha nem tudunk biztonságot teremteni, s nem tudjuk a rendet helyreállítani, ne számítsunk a külföld segítségére.”* A tőkés uralom, a tőkés vállalkozások és haszonszerzés biztonsága kellett neki.

Vargha Béla e fellépése idején a földbirtokos és burzsoá ellenforradalom fő erői már bevonultak a Kisgazdapártba és a vagyonos paraszttal szövetkezve reakciós blokkot hoztak létre. Miután a Kisgazdapárt a nemzeti koalíció része volt, e párt útján lehetőséget nyertek arra is, hogy embereiket a közigazgatási és más hatalmi szervekbe benyomják, vagy ottlevő embereiknek menlevelet szerezzenek. Politikai taktikájuk egyik alapvonása az volt, hogy a parasztokat szembefordítsák a munkásokkal, a munkás-paraszt szövetséget felborítsák.

1945. augusztus 20-ra összehívták a Kisgazdapárt nagyválasztmányát. Itt egy olyan határozati javaslatot fogadtak el, amely csöpögött ugyan a demokrácia melletti hangzatos nyilatkozatoktól, de egyik pont a *paraszság sztrájkjogát* hirdette meg — a város ellen, a *munkásosztály ellen*. Ez a pont a következőképpen hangzik: „Kinyilvánítja a Független Kisgazdapárt parasztsága, hogy gazdasági érdekeinek hatályos védelme érdekében szervezetein keresztül bevezeti a paraszság hatályos gazdasági érdekvédelmét, sztrájkjogát is, amelynek mértékét és formáit később, alkalmasabb időben határozza meg.”** Miután a Szabad Nép élesen reagált erre a paraszti „sztrájkjogra”, amely mögött a városok elleni *bojkott-jog* rejlett, a Kis Újság augusztus 26-i számában Nagy Ferenc személyes megtámadtatás címén nyilatkozik, s közli, hogy a szóbanforgó okmány említett 13. pontját ő fogalmazta és személyesen áll ki a paraszti sztrájkjog mellett. A Horthy-uralom idején, a földesúri Magyarországon sem a Kisgazdapárt, sem Nagy Ferenc személyesen nem állt ki a cselédek, béresek, sommások, aratómunkások sztrájkjoga mellett — a földesurakkal és kulákokkal szemben. Akkor nem hirdetett paraszti bojkottot a bankok és kartellek uzsorája ellen sem. Nagy Ferencék ezt a „jogot” csak az ország talpraállításának legnagyobb terhet viselő munkásosztállyal szemben tartották szükségesnek meghirdetni.

A „paraszszttrájkjal” való fenyegetőzés a kisgazdapárt választási előkészületeihez tartozott. Megcsinálni azonban képtelen volt a választások előtt is és után is. Nem lehetett rávenni a városi munkásság kiéheztetésére a parasztságot. Bármennyire járatosak is Nagy Ferencék a parasztdemagógiában, nehéz dolog volt a városok elleni régi szólamokat az ellen fordítani, akinek legnagyobb része volt abban, hogy a paraszt megszabadult a földesuraktól, megkapta az urak földjét és fő fegyvertársa volt a bankárok és iparbárók ellen. Nagy Ferencék emellett vigyáztak arra, hogy a paraszttok „sztrájkjoga” ne ijjesse meg a városok *polgárságát*. Ezért is fogalmazták úgy ezt a „sztrájkjogot”, hogy annak „mértékét és formáit” majd később — vagyis a politikai harc alakulásától függően — kell meghatározni. Azt kellett *majd*

* Kis Újság, 1945. júl. 1.

** Kis Újság, 1945. aug. 20.

eldönteniök, hogy a városi lakosság *mely részét fenyegezzék* a parasztbojkottal, és *mely részét nyugtassák meg*. A polgárság értett a szóból és a 45-ös választásoknál többségében odaállt a parasztsztrájkjal fenyegetőző kisgazdapárt mögé.

A parasztsztrájkjal való ravasz fenyegetőzés gonosz és ostoba dolog volt, amivel azok fenyegetőztek, akiknek nem tetszett, hogy az ő akaratuk ellenére az ország életét a munkásosztály vezeti és a munkás-paraszt diktatúra minden ellenakció dacára hatékonyan érvényesül.

A kisgazdapártban gyülekezett ellenforradalmi erőknek persze nem a „parasztsztrájk” volt a fő politikai fegyverük. Mindenekelőtt a polgári demokrácia jelszavait hangoztatták a népi demokratikus fejlődés meggátolása céljából. E jelszavakból szőtték ködfüggönyüket, amely mögött felsorakoztak az ellenforradalmi erők, a horthystákig és nyilasokig bezárólag. Ugyanakkor a polgári demokrácia jelszavait egybekapcsolták a klerikális reakció támogatásával s azzal az ismert taktikával, hogy az emberek vallási érzületét használják fel sötét politikai célokra, s ahol csak tudják, ott a templomi szószéket is politikai korteshordóvá változtassák. Politikai fegyvertárukhhoz tartozott természetesen a nacionalista hangulatkeltés, a szovjetellenes uszítás, bár ezt nem sajtó útján tették — ennél óvatosabbak voltak —, de annál intenzívebben a szóbeli propagandában. Mindezek részletezésébe nem mehetek bele, bármennyire is tanulságos lenne.

2. A munkásegység fejlődése és a szocialista erők előrenyomulása

Ma már eléggé közismert, hogy a munkásegység, amelyet a két munkaspárt együttműködése, s egyben az egységes szakszervezeti mozgalom biztosított, alapvető feltétele volt annak, hogy a munkásosztály a hatalom részesévé és a nemzet vezető osztályává váljék. A két munkaspárt *hivatalos együttműködése* megkezdődött a Magyar Frontban, s ezt megerősítette az 1944. október 10-i egységmegállapodás. Továbbfejlődött a két párt politikai együttműködése a nemzeti függetlenségi front megalakulásával. A szociáldemokrata párt odaállt a kommunista párt mellé és segítette a függetlenségi front szegedi zászlóbontását, elfogadta a kommunista párt által kidolgozott nemzeti újjáépítési programot. Budapest felszabadulása után a két párt képviselői az ország fővárosában erősítették meg az egységmegállapodást és hozzáfogtak *a két párt közötti összekötő bizottságok kiépítéséhez*. E közös szervek voltak hivatva arra, hogy a két munkaspárt egységfrontját a közös politikai állásfoglalások és fellépések útján érvényesítsék a gyakorlati küzdelemben. Ismeretes, hogy az összekötőbizottságok által rendezett közös pártnapok, gyűlések és egyéb rendezvények tömegméretekben fejlesztették az együttműködést, a két párt közéletét.

Mindez persze nem sírára aszfaltozott úton haladt előre. Az ország felszabadulásának befejezése idején a szociáldemokrata pártban már ismét aktivizálódott, frakciószerűen újjászerveződött a jobbszárny. Ennek vezetői a kommunistákkal való egységfrontot átmeneti politikai manővernek tekintették és az együttműködést szerették volna mihamarabb felszámolni. A kommunisták körében is voltak, akik csupán átmeneti manővernek tekintették a szociáldemokrata párttal való fegyverbarátságot. S amikor a testvérpártban akcióbba léptek a jobboldaliak, és elkezdték paktálásukat a kisgazdapárt reakciós elemeivel, a kommunisták között feléledt a régi harag azokkal szemben, akik-

kel osztályáruló magatartásuk miatt a Horthy-uralom idején évtizedes harcot vívtak. Övni kellett az egységfrontot a szociáldemokrata párt egyre nyíltabban szervezkedő jobboldali frakciójától s attól is, hogy a jobboldaliakkal szembeni jogos harag ne fajuljon el és ne okozzon kárt a két párt együttműködésének.

Az együttműködést veszélyeztető jelenségeket látva és a munkásosztály előtt álló nagy nemzeti feladatok által vezérelve, a kommunista és a szociáldemokrata párt 1945. április 27-én *nyílt levéllel* fordult valamennyi szervezetéhez és tagjaihoz. A két párt „közösén fordul hozzátok — mondja a felhívás —, hogy ezzel is nyomatékot adjon a munkásosztály és ezen túlmenően az egész magyar demokrácia legfontosabb kérdésének, a két párt szoros együttműködésének”. A nyílt levél felhívja a figyelmet, hogy „az egyre merészebben jelentkező reakció és a lappangó nyilasság legnagyobb reménye az, hogy sikerül éket verni a két munkáspárt közé”. Hangsúlyozza, hogy „minden közös célkitűzésünket valóra tudjuk váltani, ha az eddiginél szorosabban dolgozunk együtt”. Fontos követelményként jelöli meg: „ne forduljon elő, hogy az egyik vagy másik párt a fiatal demokrácia szerveibe beszivárgott, vagy arra kívülről ható reakciós erőkkel szavazzon, vagy ennek útját egyengesse”. A nyílt levél hangsúlyozza a *közös szakszervezeti munka* nagy fontosságát is. Határozottan szembeszáll a kommunisták és szociáldemokraták közti régi ellenségeskedés felújításával, amit úgy ítél meg, hogy az „súlyos kárt okoz nemcsak a munkásosztálynak, hanem az egész nemzetnek”. A két párt együttműködését viszont úgy értékeli, hogy az „hosszú esztendőkre, az egész felépítési korszakra szükséges és ebben az összefogásban van az egyetlen kivezető út” az ország súlyos helyzetéből. Végül a küszöbönálló május 1-i ünnepség közös, demonstratív megünneplésére hívott fel. A felhívást mindkét párt főtitkára, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád írta alá.

A felszabadulást követő első szabad május 1-e közös megünneplése valóban a magyar munkásság országos méretű, nagy politikai demonstrációja volt, erőt adott további küzdelmeinek, nem maradt el a hatása a falvakban sem.

A munkásegység ellenségeinek tevékenysége azonban nem lankadt, hanem fokozódott. A burzsoázia bizonyos gazdasági konszolidálódása és politikai újjászerveződése magával hozta a szociáldemokrata jobboldal újjáéledését és frakciós újjászervezését is. A jobboldali szociáldemokraták, akik a forradalom ügyét már régen elárulták, a burzsoázia erőit mindig túlbecsülik, megijednek tőle, keresik vele és nyugati támogatóikkal a megegyezést, ennek céljából szabadulni akarnak a kommunistákkal való együttműködés „terhétől”. A megszerződő burzsoá erők képviselői persze értékelik a jobboldali szociáldemokraták e jellegzetes tulajdonságát és igyekeznek hasznosítani is mindig, amikor ezt szükségesnek találják. S a magyar burzsoázia a népi demokrácia elleni akcióban nagyon is számított a szociáldemokrata jobbszárny tevékenységére.

Megőrizni és minden akadály ellenére továbbfejlesztteni a két munkáspárt együttműködését — nagy feladat volt. A kommunista párt, a szociáldemokrata párt balszárnyával összefogva sikerrel megoldotta, mert mindkét párt munkástömegei a nemzeti újjászületés kommunista programját tették magukévá, annak megvalósításán munkálkodtak. Más kivezető út nem is volt előttük, ha csak az nem, amit Vargha Béla és társai ajánlgattak, paraszthojkottal kiegészítve.

A burzsoá ellenforradalmi erők nem hittek a magyar demokrácia népi erőinek teremtettségében, viszont bíztak a nyugati hatalmak erejében és beavatkozásuk sikerében. Különösen megnövekedett eme reményük akkor,

amikor lehullottak az első atombombák Japán két városára; Hirosima száz-ezer halottja megnövelte a magyar reakció reményeit.

Ismeretes, hogy a 45-ös országgyűlési választásokon az egyesült reakciós blokk segítségével a kisgazdapárt 57%-os parlamenti többséget szerzett. Az ellenforradalmi erők azt remélték, hogy a kisgazdapárt segítségével a parasztság nagy többségét szembeállíthatják a munkásosztállyal, a munkáspártokkal, s mindenekelett a kommunista párttal, és azt gondolták, hogy már szembe is állították. Választási sikerük politikai értékét túlbecsülve és a hatalom iránti mérhetetlen vágytól hajtva, azonnal támadást indítottak a munkásosztály hatalmi pozícióinak felszámolására, és mindjárt egycsapásra a földreformnak legalább részleges megsemmisítésére. Annyit hangoztatták a „minden magyar összefogásának” megtévesztő nacionalista frázisait, hogy közben önmaguk előtt homályosították el, milyen mélységes ellentmondások keletkeztek magában a kisgazdapártban.

Az történt, hogy a volt földesurak beözönlése és egyre hangosabb szereplése kielezte az osztályellentétet a bukott nagybirtokosok és a parasztok között a kisgazdapárton belül is. A szegény parasztembert nem hatotta meg a „minden magyar testvér” jelszó, amikor annak jegyében vissza akarják venni tőle a kommunistáktól kapott földet, hogy az ismét az uraké legyen. Az sem hatja meg, ha e jelszó jegyében védelmezik és visszaszempészik a horthysta és nyilas szolgabírókat és hasonlókat, mondván, hogy „azok is magyarok”. A volt földbirtokosok tönörülése a kisgazdapártba, s Nagy Ferencék mind nyíltabb összehorolása a bukott grófokkal, a szintén „kisgazdává” lett bankemberekkel, meg egyéb tőkés vállalkozókkal — mind nagyobb nyugtalanságot idézett elő a kisgazdapárt középparaszti tömegeiben is.

A jobboldali erők a kisgazdapárt parlamenti többségére támaszkodva szerették volna felbomlasztani a demokratikus nemzeti frontot és „parlamentáris úton” véget vetni a munkás-paraszt diktatúrának, helyreállítani a burzsoázia politikai uralmát, a tőkés diktatúrát, s amennyire lehet, a földbirtokosokét is. Azonban a kisgazdapártban és parlamenti képviselőik sorában is nagy számban voltak demokratikus parasztemberek és azok képviselői. Nemcsak Nagy Ferencék, Varga Bélák, Pfeiffer Zoltánok és Czupi Bálint-gazdák ültek ott. A baloldali erők döntő súlya igen mély hatással volt a kisgazdapárt szegény és középparaszti tömegeire, a kisgazdapárt demokratikus szárnyára, növelte cselekvőképességüket; a kétoldali nyomás — egyrészt az ellenforradalmi blokk agresszív támadása, másrészt a forradalmi erők ellennyomása — kényszerítette is a kisgazdapárt demokratikus szárnyát a jobboldali erőkkel szembeni fellépésre saját pártján belül is. A demokratikus nemzeti front felbomlasztására irányuló erőlködések a kisgazdapártot tették ki a felbomlás veszélyének. A párt demokratikus emberei aktívan szembeszegültek a jobboldali kísérletekkel, más részük pedig inkább félrehúzódott, semmint a jobboldali puccstervek aktív támogatója legyen. A nemzeti front felbomlasztására és a demokratikus munkás—paraszt diktatúra felszámolására irányuló jobboldali rohamok összeomlottak. Annyira, hogy alig másfél hónappal a kisgazdapárt parlamenti többségrejutása után, 1946. január 1-én az új parlament a munkásosztály követelésére törvényerőre emelte az első jelentős kommunista államosítási javaslatot: kimondta a *bányák államosítását*.

A jobboldali roham azonban nagy figyelmeztető volt a munkásosztály és demokratikus szövetségei számára. Megmutatta azt, hogy a burzsoázia és szövetségei, a nemzeti fronton kívül is és azon belül is, ellenforradalmi

támadásra szervezkednek, s ha erőiket szét nem verik, új támadást fognak indítani a népi hatalom ellen.

Kitűnt az, hogy a burzsoázia igen jelentős része, s mindenekelőtt a gazdaságilag legerősebb nagytőkés rétegek mindinkább az újjáépítés aktív szabotálásának az útjára lépnek. Ez volt a fő oka, hogy a munkásosztálynak a tőkés rétegekkel való országépítő együttműködése nem fejlődött ki elég hatékonyan, és a gazdasági talpraállásért mindinkább a tőkésék szabotálása ellenére kellett tovább dolgozni. A nyugati hatalmak által ellenállásra és szabotálásra ösztökélt tőkés rétegek idézték elő ezt a helyzetet.

A magyar burzsoázia legszámottevőbb, gazdaságilag legerősebb rétegeinek ez a magatartása kihatással volt arra a küzdelemre is, amely az értelmiség megnyeréséért kibontakozott. Élesebbé tette a harcot és erősebb polarizálódást idézett elő az értelmiségiek körében. A jobboldali reakció fegyverei: a nacionalista hangulatkeltés, a hagyományos kommunistaellenes és szovjetellenes uszítás és ehhez hasonlók. Azonban a munkásosztály kezében volt a legjelentősebb fegyver: *az ország újjáépítésében betöltött hősi szerep*. S a magyar értelmiség zöme az ország mielőbbi újjáépítését akarta, részt vállalt belőle, vállalva a munkásokkal. Ennek következménye pedig az lett, hogy egy részük hamarabb, másrészüik később, de politikai állásfoglalásával is az építők oldalára állt, az újjáépítés szabotálói ellen fordult.

Az Egyesült Államok akkori atommonopóliuma és a harciaszkodó amerikai tábornokok és politikusok atomháborúval való fenyegetőzése semmit sem hozott a magyar reakció számára. Nem tudta felbomlasztani a magyar nép demokratikus összefogását, képtelen volt elszigetelni a kommunista pártot, az egyedüli magyar pártot, amely a nemzeti újjászületés útját a nép számára világosan megmutatta és megvalósításáért a legálどzatokészebben küzdött.

A kommunista párt viszont — támaszkodva a két munkáspárt szoros együttműködésére, a nemzeti parasztpárttal és a kisgazdapárt demokratikus szárnyával való szövetségre — 1946 elején nemcsak megindította a népi erők ellentámadását, hanem azt csaknem szakadatlanul továbbfejlesztette a burzsoázia teljes vereségéig. *Az ország újjáépítéséért folyó harc és a burzsoázia ellenállásának letörése szabaddá tette a szocialista forradalom győzelméhez vezető utat.*

1946 elején indultak meg országszerte a népi mozgalmak, hogy megtisztítsák a helyi közigazgatási szerveket a még mindig ott lapuló vagy oda visszamosont, többnyire kisgazda-köntösbe bújt reakciós elemektől, és visszaverjék a földreform ellen indított elvakult és ostoba támadást. E népmozgalmakra támaszkodva jött létre a nemzeti fronton belül a *Baloldali Blokk*: a két munkáspárt, a parasztpárt és a szakszervezeti tanács politikai szövetsége, amely 1946. március 7-én megrendezte emlékezetes nagygyűlését a budapesti Hősök terén. Itt hangzott el *az ultimátum a kisgazdapártnak*, amely a további együttműködés feltételéül szabta az ellenforradalmárok kizárását a kisgazdapártból ezzel az emlékezetes jelszóval: „Ki a reakcióval a koalícióból!” A további együttműködés legfontosabb feltétele volt még a földosztás védelme, a „Földet vissza nem adunk” követelés elfogadása, továbbá a *bankok állami ellenőrzése*, a négy legfontosabb nehézipari üzem állami kezelésbe vétele, a malmok állami vagy községi tulajdonbavétele.

A kisgazdapárt szegény- és középparaszti tömegeit képviselő balszárnya a Baloldali Blokk követeléseivel egyetértett, s ezt nyilatkozatban közölte az ország népével.

A kisgazdapárt vegyes összetételű vezetősége kénytelen volt a Baloldali Blokk követeléseit elfogadni, hogy a fenyegető pártszakadást elkerülje és a jobboldali erők pozíciójából, amit csak lehet, megőrizzen. Pártszakadás esetén a jobbszárnyat a népi erők kisöpörték volna a hatalomból.

Nagy Ferencék tehát meghátráltak, hogy a nemzeti demokratikus fronton belül maradhassanak és ne veszítsék el maradék hatalmi pozíciójukat. A döntő harc a gazdasági élet területére tolódott. A nagy munkás erőfeszítések és ugyanakkor a növekvő tőkés spekuláció és a veszedelmesen mélyülő infláció hónapjai voltak ezek. Különleges gazdasági csata bontakozott ki a teremő munka és az infláción gazdagodó tőkés üzérkedés között. A burzsoázia — az a része is, amely nem politikai számításból igyekezett a népi államot gazdasági csődbe kergetni és a nyugati tőke előtti behódolásra kényszeríteni, hanem csak üzletelt a maga gyors gazdagodása céljából — hosszú inflációs időszakra építette számításait. A gazdasági rendőrség, amelyet a népi erők a spekuláció elleni harcra hoztak létre, jelentős csapásokat mért ugyan a nagystílusú feketézőkre és árdragítókra, de az inflációs folyamatot ez nem állíthatta meg.

A stabilizációért való harcnak súlyos politikai nehézségei voltak. Olyan helyzet állt elő, hogy az infláció mérséklése és leküzdése céljából a kommunisták és a baloldali szocialisták álltak ki a béremelések korlátozásaért, a tőkések léptek fel a bérek emeléseért. Ugyanis a béremelés is ürügy volt számukra az árak még nagyobb emeléséhez, a fogyasztók még nagyobb mérvű kiuzsorázásához. S emellett még az *államtól kölcsön kapott*, a bankok útján folyósított 2 milliárd pengő forgótőkét is felhasználták. A kölcsön értékét áruba fektetve megőrizték, spekulációs célokra fordították, s ugyanekkor az állammal szembeni adósságukat a pénzromlás elértéktelenítette, megszüntette. A gazdagodásnak ezt a módját a magyar tőkések már eredményesen alkalmazták az 1920—24-es infláció idején. Kedvükre volt ugyanezt a módszert a változott körülmények között is alkalmazni. E célból béremelésekre is hajlandók voltak, bár az infláció növelésének ez csak segédeszköze volt; fő forrása a nagy áruhiány, a termelés rendkívül alacsony színvonala.

Növelte a népi demokrácia politikai nehézségeit a jobboldali szociáldemokraták bérdemagógiája, amihez a rendkívül súlyos helyzet és a tőkések béremelési készsége igen kedvező körülményeket teremtett. Sztrájkok törték ki, amit a reakció a népi hatalom tömegbázisának megrendítésére remélt kihasználni. Nagy politikai akaraterő, előrelátás és a munkásság forradalmi akaratába vetett hit kellett ahhoz, hogy a kommunista párt a tőkések béremelési manővereivel és a jobboldali szociáldemokraták bérdemagógiájával szembeszálljon. Nagy erőfeszítést követelt a szociáldemokrata párttól is, hogy e „népszerűtlen” jellegű kérdésben felelősségteljesen kitartsa a kommunista párt mellett, saját pártja jobbszárnyának erősödő nyomásával szemben. Igen nehéz volt ez, amikor a hetibérek a kifizetés pillanatában sem fedezték a legszükségesebb élelem költségeit, s a következő napokon a kézben levő pénz értéke mind gyorsabban olvadt. Be kellett vezetni a természetbeni béreket, amelyek bár csekélyek voltak, mégis a bérek legfontosabb részévé váltak. A munkásság nagyon nehezen élt, de virágzott az arannyal és a dollárral való üzérkedés, nyíltak az eszpresszók, gazdagodtak a nagy és kis spekulánsok.

A nagy gazdasági és egyben politikai nehézségek legyőzéséhez, a munkásság nagy áldozatvállalásához elengedhetetlenül szükséges volt napirendre tűzni a *pénzügyi stabilizáció* tervét és ezt rövid néhány hónap alatt *valóra is váltani*.

A Baloldali Blokk 1946 márciusi politikai offenzívájának sikerei nyomán a kommunista párt hamarosan napirendre is tűzte ezt a nagyfontosságú feladatot; 1946. augusztus 1-ben jelölte meg a szilárd pénz bevezetésének a napját. Az egész reakció gúnyos kárörömmel tekintett erre a kommunista tervre, mert valóraváltását lehetetlennek tartotta.

Azonban *a stabilizációs terv a munkások és parasztok teremtő akaratára és a népi hatalom erejére épült.* Valóraváltását az is segítette, hogy a szénbányákat államosították, a csepeli Weiss Manfréd-Művek, a diósgyőri—ózdai Rimamurányi Művek, a Ganz-gyárak és a Győri Vagongyár állami kezelésbe kerültek. Mindenekelőtt az Országos Gazdasági Tanács volt az a szerv, amely a hitel-élet és a gyáripari termelés ügyeibe — az üzemi bizottságok rendszerére támaszkodva — hatékonyan be tudott avatkozni. A szénbányák államosítása és a legfontosabb nehézipari vállalatok állami kezelésbe vétele a tervgazdálkodás lényeges elemeit növelte és fokozta az *állami gazdasági szervek beavatkozásának* a hatékonyságát, megnövelte a munkásság politikai tudatát és munkalelkesedését, s elősegítette a bánya- és gyáripari termelés gyorsabb rendbehozását és emelését. Emlékezetes az 1946-os *széncsata*, amelynek a bányák nemzeti tulajdonbavétele adott nagy lökést, s mindjobban biztosította az ipar szénellátását, az áramtelepek szénszükségletét, a gyárak és a lakosság áramszükségletének kielégítését. A magyar textiliparnak jelentős gazdasági segítséget nyújtott a Szovjetunió, amely gyapotot és megrendeléseket adott a textilgyáraknak. A szovjet gyapot nélkül a textilipar alig dolgozhatott volna.

A stabilizáció időpontját az *új termés betakarításához* kellett kötni. Addig az ipari termelést és az ipari árukészleteket arra a minimális színvonalra kellett emelni, ami nélkül az inflációt megállítani nem lehetett. És 1946. augusztus 1-én, a hónapokkal előre jelzett napon *bekövetkezett a gazdasági élet nagy fordulata: megszületett az értékálló forint.* Nem a bankárok és az ő Vargha Béláik teremtették meg, hanem munkások és parasztok, az ő hatalmuk, amely a kommunisták vezetésével nagy gazdasági győzelmet aratott.

Sokan emlékeztek még rá, hogy az első világháború után a magyar ellenforradalomnak öt évre volt szüksége ahhoz, hogy a proletárdiktatúra leverését követő inflációt megállítsa. Pedig akkor nem romokból kellett újjáépíteni az országot. A kapitalista anarchia és az ellenforradalom együttesen idézte elő az ötéves inflációt, amit a Bethlen-kormány csak a hírhedt népszövetségi kölcsön felvételével, a népszövetségi — pontosabban angol és amerikai — pénzügyi ellenőrzés mellett mert és tudott végrehajtani.

A népi Magyarország munkásosztálya és parasztsága a tervszerű újjáépítés útjára lépve sokkal súlyosabb gazdasági szétziláltságot és szédületesebb méretű inflációt harmadannyi idő alatt minden külföldi kölcsön és külföldi ellenőrzés nélkül győzött le.

A gazdasági helyzet azonban így is még igen nehéz volt. Hiszen az egész ipar évi színvonala 1946-ban még nem érte el az 1938-as színvonal 60%-át. A stabilizáció időpontjában ehhez az évi átlaghoz állt közel (év elején mélyen az átlag alatt volt, az év végén pedig az átlagot lényegesen túlhaladta). Ebből az is következett, hogy a stabilizáció időpontjában a városi dolgozók átlagos keresetének színvonala nem sokkal haladhatta meg az 1938. évi színvonal 50—55%-át.

A helyzetre jellemző, hogy a kisipar 1946-ban már eléri a háború előtti színvonalnak kb. háromnegyed részét, míg a gyáripar 1946-os évi termelése csupán az 1938-as termelési érték 37%-át éri el. Ebben szerepet játszott min-

denekelőtt az, hogy a kisipart nem érte olyan mérvű pusztítás, mint a gyár-
ipart és hamarabb regenerálódott, a nemzeti front politikája e téren hozta meg
leginkább gyümölcsét. A gyáripár talpraállítása sokkal nehezebb feladat volt,
amit 1946-ban már erőteljesebben fékezett a nagytőkés körök szabotálása is.
Felülről az *állami ellenőrzés* és alulról a *munkásellenőrzés*, az üzemi bizottságok
tevékenysége gátat vetett a szabotálásnak, de teljesen megakadályozni nem
tudta.

Az infláció legsúlyosabb hónapjaiban a gyárosok mindenekelőtt a munkás-
ellátás nehéz kérdéseit igyekeztek az üzemi bizottságokra hárítani, s emellett
valamivel könnyebben viselték el a termelés irányításába való beleszólásukat.
Leginkább árukészleteik értékesítésében igyekeztek az üzemi bizottságokat
kijátszani, tőkéjük egy részét a termelésből kivonni, spekulációs célokra hasz-
nálni, részben külföldre menekíteni. Helyreállított külföldi kapcsolataikat
növekvő mértékben ilyen kimentési célokra igyekeztek felhasználni. Nem raj-
tuk múlt, hogy a stabilizáció mégis sikerült. Ez a gazdasági győzelem a *nem-
zeti újjáépítés kommunista politikájának a győzelme*. Morális és politikai hatása
abban is megmutatkozott, hogy növelte a dolgozó népben azt a tudatot, hogy
a *bankárok és iparmágnások nélkül is lehetne élni, mégpedig jobban lehetne élni*,
mert ők már inkább csak gátolják az újjáépítést. Különösen fontos volt ez a
szociáldemokrata párt politikai fejlődése szempontjából, a reformista ideológiá-
val való fokozatos szakítás, a leninista eszmékhez és a kommunista politikához
való határozottabb közeledés érdekében. Bármennyire is ellenállt ennek a párt
Peyer Károly és társai által vezetett jobbszárnya, ez a folyamat feltartóztat-
hatatlannak bizonyult. Természetesen azzal is járt, hogy a szociáldemokrata
párt tagságának politikailag gyorsabban fejlődő része részben átment a kom-
munista párthoz. A népi hatalom számára ebből nem származott kár, hanem
előnyére vált.

A burzsoáziát és különösen a nagytőkés rétegeket rendkívül meglepte a
stabilizáció váratlan sikere. Új veszélyt érezve és új üzleti lehetőségek után is
kutatva, hamarosan különböző árurejtegetési és árdrágítási akciókba kezdtek,
hogy a stabilizáció hitelét megrendítsék. Azonban a népi erők ezeket a kísérle-
teket is visszaverték. A stabilizáció védelmének új tapasztalatai csak méginkább
mutatták, hogy *az ország újjáépítésének ügye további tökéletes rendszabályokat
követel*. Ezek között akkor már első helyre került a *nagybankok államosítása*,
ami egyben a magyar gyáripár igen jelentős részének nemzeti tulajdonbavéte-
lét jelentette.

Előadásom keretében nem tudok kitérni a szocialista forradalomba való
átnövés további, bármennyire is fontos, tanulságos és izgalmas részleteire.
Csupán utalok a legfontosabbakra.

A kiscgazdapártban tömörült reakciós tömb már a Baloldali Blokk meg-
alakulása és első ultimátuma nyomán bomlásnak indult és ez a bomlás a stabi-
lizáció után gyorsult. Sulyok Dezső és 20 képviselő társának a kiscgazda-
párthoz nagy huzavonával történt kizárása egyrészt azt mutatta, hogy
a kiscgazdapárt nem nyújt olyan biztos fedezéket a jobboldali erőknek, mint
ahogy azt vélték. Ez a kizárás azt is jelentette, hogy a kiscgazdapárt ország-
világ előtt beismerte: teret adott soraiban az ellenforradalomnak, s az ő hátán
reakciós erők hatoltak be még az országgyűlésbe is. A kizárás körüli huzavona
egyben azt is világossá tette, hogy Sulyokék eltávolítása után is bőven maradt
még ellenforradalmi elem a párthoz, s azok Sulyokékkal továbbra is összeját-
szanak. Ennek láttán a kiscgazdapárt demokratikus tömegeinek egy része át-

ment a kommunistákkal szorosan együttműködő nemzeti parasztpárthoz, vagy egyenesen a kommunisták oldalára állt.

A reakciósok nyugtalankodtak a kisgazdapárti fedezék szélesedő repedései miatt. A demokratikus kisgazdák nyugtalankodtak amiatt is, hogy a reakciós elemek Nagy Ferencceel együtt tovább úzik üzelmeiket, s amiatt is, hogy a párt tekintélye a dolgozó parasztok között megrendül, hanyatlik. Nagy Ferencék különböző erőfeszítéseket tettek, hogy a kétfelé húzó két szárnyat, a reakciósat és a demokratikusat összetartsák, de soraikban nőtt a fejetlenség és a zavar. Közben *a szocialista forradalom erői, a munkáosztály erői állandóan nyomultak előre, erősítve szövetségüket a szegényparaszsággal és részben a középparasztokkal is.*

Az ellenforradalmi erők számára világossá vált, hogy parlamentáris eszközökkel nem tudják elérni az általuk remélt fordulatot a tőkés rendszer megszilárdítása irányában. Az ellenforradalmi puccs, az összeesküvés útjára tértek. Mint ismeretes, „Magyar közösség” néven hozták létre ellenforradalmi szervezetüket a magyar munkások és parasztok hatalmának megdöntésére. A demokratikus rendőrség azonban leleplezte és felszámolta az összeesküvést, az ország nyilvánossága elé tárta népellenes terveiket.

Ezt megelőzően azonban, 1946 decemberében a Kommunista Párt Központi Vezetősége közölte az ország népével, hogy átfogó országos tervet készít a népgazdaság fejlesztésére, ismertetve az újjáépítés *3 éves tervének* irányelveit, közlése nagy rokonszenvet és bizalmat váltott ki mind a munkásság, mind a parasztság, mind az értelmiség körében.

A nagytőke képviselőit kinosan érintette az újjáépítés új kommunista programja. Mutatja e zavart Knob Sándor, a GYOSZ vezérigazgatójának nyilatkozata. Ebben ő kijelenti, hogy „lényegében ugyanilyen tervet jelentett az utolsó 25 év ipari fejlődésének alapjait biztosító autonóm vámtarifa is”. Ez a vámtarifa — mely Knobéknak annyira kedves volt, s amelyet a Bethlen-kormány hozott tető alá és 1925. január 1-én lépett életbe — nem akadályozhatta meg sem az 1929—33-as gazdasági válságot, sem pedig a magyar gazdasági élet alárendelését a hitlerista Németország és a hitlerista rablőháború érdekeinek. Knob is érezhette, hogy a 3 éves terv-javaslat és a horthysta vámtarifa között akkora a különbség, hogy önmagát teszi nevetségessé, aki a kettőt azonosítani próbálja. Ezért bölcsen kijelenti: „Nem vitás”, hogy a kommunista párt által javasolt 3 éves terv „jobban megfelel a mostani idők politikai szellemének”. Nagyon óvakodott attól, hogy a tervjavaslat jelentőségét *az országépítés* szempontjából értékelje, s csak a tervben tükröződő „politikai szellemet” említi, amely persze nem az ő szelleme. De saját szellemét is megszólaltatja, amidőn szembefordul a tervjavaslat optimizmusával. Kijelenti: „Az elpusztult forgótóke egymagában a gyáripárban 6—8 milliárd forint. A hiányzó forgótóké és a beruházásokra szánt 5—6 milliárdot pedig együtt lehetetlen idehaza előteremtenünk.” Külföldi kölcsönök nélkülözhetetlenségét hangsúlyozza, s kijelenti, „hónapok óta nem csinállok abból titkot, hogy teljes talpraállásunk és végleges megerősödésünk csak ilyen vérátömlesztés útján válik lehetségessé”. * Vagyis a Gyos-vezér a stabilizációt követő hónapokban is azt ismételte — ha talán valamivel óvatosabb formában is —, amit szellemtársa, Vargha Béla 1945 nyarán is hirdetett.

* Szabad Nép 1946. dec. 29.

1947 elején nyilvánosságra került a kommunista párt által részletesen kidolgozott hároméves *államgazdasági terv az ország újjáépítésének befejezésére és a nemzetgazdaság továbbfejlesztésére*. Az ellenforradalmi összeesküvés felszámolása egybekapcsolódott a nemzeti újjászületés első átfogó tervének az ország népe elé tárásával. A szociáldemokrata párt csatlakozott a tervhez és résztvett annak további finomításában. A Nemzeti Parasztpárt is a terv mellé állt, a kisgazdapárt demokratikus szárnya is támogatta és még Nagy Ferencék sem mertek nyíltan szembefordulni vele.

A kommunista tervjavaslat az országépítés további távlatait tárta a nép elé, ami hozzájárult az ellenforradalmi összeesküvők politikai elszigeteléséhez és megkönnyítette rendőri felszámolásukat. Ennek hatására és mivel maga is szoros kapcsolatban állt az összeesküvőkkel, Nagy Ferenc 1947 május közepén Svájcba utazott „üdülésre”, ahonnan már nem jött vissza. Hiába szólította fel őt a kormány, amelynek még miniszterelnöke volt, hogy térjen haza — ő inkább elküldte lemondó levelét. Lehet, hogy ehhez hozzájárult a kormánynak az a rendelkezése is, amit Nagy Ferenc hazahívásával együtt hozott a *bankok állami ellenőrzésének azonnali bevezetéséről*. Ez a *bankállamosítást* előkészítő rendszabály volt. Nagy Ferenc többször is kijelentette, hogy ellenzi a bankállamosítást, de nem volt erő, amely ezt megakadályozhatta volna. S Nagy Ferenc ekkor inkább — Amerikát választotta.

A hároméves terv törvényerőre emelkedett, 1947. augusztus 1-én megkezdődött a végrehajtása. S ez azt is jelentette, hogy szigorúbbá vált az egész hitelélet és az egész gyáripari termelés *állami* ellenőrzése, sor került a külkereskedelem állami ellenőrzésére is. Hazánk rálépett az *országos tervgazdálkodás* útjára; ám ezen az úton csak *a szocialista forradalom győzelemre vitelével* haladhatott biztosan előre. *A tervgazdálkodás bevezetése a szocialista átalakulás rendkívül hatékony fegyverévé vált a munkásosztály kezében, amely azt a néppel elfogadtatta és végrehaítását keresztülvitte.*

3. *A szocialista forradalom győzelme és a szocialista építés első sikerei*

1947 augusztus végén lezajlottak az új országgyűlési választások, amelyek kiírását a kommunista párt III. kongresszusa már 1946 októberében felvetette, s 1947 nyarán keresztülvitte. Azt hiszem, ez a választás mindenki számára emlékezetes, aki cselekvően résztvett benne, bármelyik oldalon, bármelyik párt mögött állt is akkor.

Az országépítő munka vezetőpártja: a kommunista párt az országgyűlésben is első párt lett, megkapva a szavazatoknak közel 23%-át. A kisgazdapárt szavazatainak aránya 57%-ról 15,4%-ra esett. De a kisgazdapárt szakított a reakcióval, megszűnt annak fedezéke lenni, elismerte a kommunista párt vezetőszerepét és szilárdan a Baloldali Blokk pártjai mellé állt. A nemzeti parasztpárt szavazataránya növekedett — és 8,3%-ot ért el. A szociáldemokrata párt szavazatainak száma csökkent, de a szavazatok 14,9%-ával (a korábbi 17,4%-kal szemben) a harmadik legerősebb parlamenti párt maradt. A demokratikus nemzeti koalíció pártjai együttesen a szavazatok több mint 60%-át szerezték meg.

A reakciós erők zöme, a kisgazdapártot otthagyva, a nagysietve alakult Barankovics- párt és a Pfeiffer-párt mögé tömörült. Velük egy frontot alkotott Schlachta Margit úgynevezett „keresztény női tábora”. Együtt e három párt

megszerezte a szavazatok 32%-át, de mindhárom a *hatalomból kirekesztett párt* volt, amelyek segítségével a *hurzsoázia utóvéd harcokkal* próbálkozott.

Indult még a választáson három polgári párt, a kisgazdapártból kivált Balogh István és Parragi György pártja, valamint a Polgári Demokrata Párt és a Radikális Párt. E három politikai csoport a további események során megértette és tudomásul vette, hogy Magyarország a szocialista fejlődés útjára lép, s a kormányon kívül állva lojálissá vált a kommunista párt által vezetett koalíció iránt.

A választási eredmény a szociáldemokrata pártban bizonyos válságot idézett elő, amit a Sélig—Kéthly-féle jobbszárny utolsó lázadása váltott ki, miután hozzájuk csatlakozott a Bán Antal—Kelemen-féle csoport és ez soraikat rövid időre hirtelen megerősítette. A szociáldemokrata párt vezető köreiben a választások előtt általánossá vált az a hiedelem, hogy a kisgazdapárttól elfordult szavazók zöme szociáldemokrata listára fog szavazni és pártjuk — mint a szocialista forradalom erői és a reakció erői közti középpárt — az országgyűlés első pártja lesz, esetleg az abszolút többséget is megszerzi. E reményektől eltelve Kéthlyék nyílt kommunistaellenes agitációt folytattak és igyekeztek új fedezőket biztosítani a kisgazdapártból menekülő reakciós elemeknek. E tevékenységük következtében fokozódott a szociáldemokrata pártban a kettősség, a kétértelműség, és tömegbefolyása csökkent. A jobboldaltól kapott új szavazat csak töredéke volt annak a veszteségnek, amit a kommunista párt hódított el tőle. A szociáldemokrata párt válsága a vezetés válsága is volt, amelyet a jobbszárny az emlékeztető „minisztersztrájk” előidézésére tudott még felhasználni, késleltetve a koalíciós kormány újjáalakulását és további munkáját.

A kommunista előretörés erősítette a munkásság hatalmát, amit a szociáldemokrata párt munkástömegei is tudtak és üdvözöltek. A Kéthly—Bán-lázadást elfojtotta a kommunista és szociáldemokrata munkástömegek egyöntetű akarata, amely a kommunisták további országépítő programjának valóraváltását követelte. A szociáldemokrata pártlázadást a baloldali vezetés alá került kisgazdapárt nem támogatta és a nemzeti parasztpárt is szembefordult vele. Fő támogatója a Pfeiffer-féle újfasiszta párt volt — amely a közben feloszlott Sulyok-párt örökébe lépett —, de ez a párt a nemzeti front és a hatalom berkein kívül volt, támogatásában sok köszönet már nem lehetett.

1947 szeptemberében megalakult az új kormány. A kommunista pártnak öt, a kisgazda- és szociáldemokrata pártnak négy-négy és a parasztpártnak két képviselője volt benne. A függetlenségi front olyan kormánya volt ez, amely *Magyarország szocialista fejlődésének kommunista programját* fogadta el és hozzá is fogott annak végrehajtásához. Ezen nem sokat változtat, hogy a kisgazda Nyárádi, a bankok bizalmi embere még egyideig pénzügyminiszterkedett: *1947 novemberében a bankok államosítása megtörtént* — és Nyárádi ment. Az sem sokat változtat a lényegen, hogy a jobboldallal összeszövetkező Bán Antal, miután színteg visszatáncolt a kommunista program mellé, néhány hónapig még iparügyi miniszterkedett. 1848 márciusában megtörtént a *100 vagy ennél több munkavállalót foglalkoztató gyárak nemzeti tulajdonba vétele*. Bán Antal ezt már nem várta be, előbb disszidált.

E közben a Pfeiffer-pártot törvényellenes cselekedeteiért — igen súlyos választási csalásokat is beleértve — az országgyűlés feloszlatta. A Barankovics-párt maga oszlott fel, miután vezére a párt pénzt magához véve kiszökött az országból. *A politikai hatalomból kiszorulva a bankok és a gyárak államosítása*

után, a nagyburzsoázia gazdasági hatalmának felszámolása után ilyen pártok Magyarországon már nem maradhattak fenn.

Végbement a demokratikus forradalom átnövése a szocialista forradalomba, győzelmeskedett hazánkban a második szocialista forradalom. Ismét polgárháború nélkül, vértelenül, de már sokkal kedvezőbb világhelyzetben, mint 1919-ben. Akkor az antant-hatalmak hamarosan megszervezték a katonai intervenciót a Magyar Tanácsköztársaság ellen. Most a nyugati hatalmak az amerikai atombombamonopólium ellenére sem voltak erre képesek. A Szovjetunió hatékony segítséget és védelmet nyújtott az ilyen kísérletekkel szemben. Az átnövés a parlamentáris kormányzati formák felhasználásával ment végbe, elkerülve a fegyveres felkelést, tömörítve a munkásosztály körül a nép döntő többségét. A békés átnövés feltételeit a munkás—paraszt demokratikus diktatúra biztosította, keresztülhúzva az ellenforradalmi erők polgárháború kirobbantására irányuló terveit.

Az amerikai tőkések előálltak ugyan a Vargha Bélák által már 1945-ben kívánt segélyakciójukkal, a hírhedt Marshall-tervvel, bár később, mint ahogy ezt az itthoni jobboldali erők várták. Megkísérelték, hogy az ország nyomorát kihasználva a pénzügyi segítség ürügyén avatkozzanak be az ország életébe és védjék meg a tőkés rendet. Késlekedésük fő oka talán éppen az volt, hogy ők még a nyomor növekedését várták, amikor pedig az ország már kezdett kilábalni belőle. Nem sokra mentek a kísérletükkel. A magyar népnek nem Marshall-segély és amerikai felügyelet kellett, hanem azt követelte, hogy a nyugati hatalmak adják vissza a sok milliárd értékű nyugatra hurcolt magyar javakat, a magyar nép jogos tulajdonát. A Nemzeti Bank aranykészletét 1946-ban visszaadták, de a kihurcolt gyári berendezéseket és készleteket — amelyeknek értéke az aranykészlet értékét többszörösen felülmúlta — nem adták vissza. Az elrabolt magyar koronaékszereket is maguknál tartják, Habsburg Ottójukkal együtt.

A szocialista forradalomba való átnövés politikai betetőzése a két munkáspárt egyesülése. A burzsoázia veresége, az 1947 szeptemberi szociáldemokrata pártlázadás összeomlása és a szocialista építés kommunista programjának nagy győzelme megnyitotta az utat a két párt egyesüléséhez. A kommunista-ellenes aknamunka elvesztette lába alól a talajt és a szociáldemokrata pártban a balszárny mind határozottabb támadásba ment át. Ennek célja már az volt, hogy keresztülvigyék a megrögzött reformistákkal való szakítást, a szociáldemokrata ideológia feladását, a marxista—leninista eszmék elfogadását, s ezen az alapon a kommunista párttal való egyesülést. Sietni is kellett ennek megvalósításával, mert a párt munkástagjai, a szocializmus tényleges hívei mind nagyobb tömegben mentek át a kommunista pártba. 1948 elején bizonyos földindulás történt ebben a tekintetben, amit csak a kommunista párt hat hétre szóló tagzárlata állított meg 1948 február havában. A szociáldemokrata párt vezetői — megszabadulva előbb Séligtől és néhány társától — felismerték a dolog sürgősségét. Megértették azt, hogy a forradalmi fejlődés érdeke immár sürgősen követeli a munkásosztály politikai egységének teljessé tevését egységes forradalmi munkáspárt teremtetésével. Megértették azt, hogy mind a magyar, mind pedig a nemzetközi munkásmozgalom számára a legkívánatosabb, ha a szociáldemokrata párt nem tűnik el, mint oldott kéve a viharban, hanem a párt kongresszusa kimondja a kommunista párt egyesülési javaslatának elfogadását — a marxizmus—leninizmus elvei alapján, a proletárdiktatúra lenini elveit elismerve. 1948 március elején összehívták a párt rendkívüli kongresszusát,

amely döntött a kommunista párttal való egyesülés mellett, kizárta sorából Kéthlyt, Bán Antalt és társait, vagyis azokat, akiknek — nézeteik és magatartásuk következtében — nem volt helyük az egyesült pártban.

Megkezdődött az egyesülés gyakorlati végrehajtása, előbb az alapszervezetekben, aztán a középszervezetekben s befejeződött az egyesülési kongresszussal. A két munkáspárt egyesülésével 1948 júniusában megalakult a *Magyar Dolgozók Pártja*.

A két munkáspárt között 45—47-ben vetélkedés, pártversengés folyt, mely nem egyszer éles formákat öltött, komoly súrlódásokat idézett elő, sok energiát vont el mindkét párttól és reményeket ébresztett a burzsoázia sorában. Ám a pártversengésnek nemcsak negatív oldala volt: ennek során a két párt ideológiája és politikája vívta meg a történelmileg szükségszerű harcot. Olyan eszmei-politikai küzdelem volt ez, amely a közösen vállalt és közösen folytatott országépítő munka menetében, s e közös munka tapasztalatainak felhasználásával ment végbe. Mindez azt eredményezte, hogy *a leninista eszmék behatoltak és elterjedtek a szociáldemokrata pártban is, amelynek tagsága mind közelebb került a kommunista párthoz.*

A szocialista forradalom győzelmével erre a teljes politikai egységre nagyobb szükség volt, mint valaha. A munkásosztály és pártjai előtt álló feladatok megnöttek. *Az egész társadalom szocialista átszervezésének nagy feladata elé került,* amit hosszú, szívós áldozatkész munkával, egységes akarattal és egyesült erővel lehet csak megoldani. Az egyesülés valórávásával a munkásmozgalom nagy kérdése oldódott meg: *a munkásság politikai egységének megteremtése a forradalmi marxizmus eszméi alapján.*

Még nehéz volt az ország gazdasági helyzete. 1947-ben az újjáépítés munkája meggyorsult, az ipari termelés színvonala jelentősen nőtt az előző évhez képest és az 1938-as szintnek a 87 százalékát érte el. A városi dolgozók életszínvonala átlagban véve még nem érte el az 1938-ast, kivéve a felszabadulás előtt legalacsonyabban kereső munkásrétegeket. A falu régi nincstelenjei és szegényparasztjai a földesurak eltávoztása után már lényegesen jobban éltek, mint régen; többet ehettek. De még szegénység volt: a városban is és a falun is. Ennek legyőzése további erőfeszítést követelt. Hiszen nemcsak az 1938-as kereseti színvonalat kellett elérni, hanem biztosítani kellett annak mielőbbi túlszárnyalását és állandó emelkedését. Gyorsítani kellett az egyre növekvő kulturális igények kielégítését és biztosítani a kulturális forradalom kibontakozását: kiszélesíteni a közoktatást, fejleszteni a főiskolákat és egyetemeket, segíteni a tudomány, az irodalom, a művészet fejlődését és a nép közkinccsávé tenni azoknak igazi értékeit. Gyorsítani kellett az egészségügyi ellátás fejlesztését, a társadalombiztosítás rendszerét, az anya- és csecsemővédelmet.

A szocialista állam, jellegénél fogva, mindezekben a területeken sokkal nagyobb feladatokat tűz maga elé, mint bármilyen más állam, legyen az a legdemokratikusabb és leggazdagabb kapitalista ország állama is. Mindezek alapja természetesen *a gazdasági fejlődés, a termelés, amely a társadalom részére szükséges értékeket létrehozza.*

A szocialista átalakulás, *a munkásosztály hatalmának teljessé válása* nagy lendületet adott a további országépítő munkának. *A hároméves tervet a dolgozók 7 hónappal a határidő előtt, 1949 végére nemcsak teljesítették, hanem jelentékenyen túl is szárnyalták.* Ennek eredményeként az újjáépítés már 1948-ban alapjában véve befejeződött. 1949-ben az ipari termelés színvonala 28 százalékkal felülmúlta az 1938-as szintet. Ezen belül az állami ipar 37 százalékkal

múlta felül a gyárpar 1938-as termelését. Nagy sikere ez a *szocialista tervgazdálkodásnak*.

A mezőgazdaságban nem volt ilyen mérvű fejlődés. A mezőgazdaság rekonstrukciója a paraszti kisárutermelés alapján ment végbe, s már az is igen komoly eredmény, hogy a kisparcellás mezőgazdaság a háború előtti termelési színvonalat 1949-ben nagyjában elérte. Az életszínvonal emelkedésének alapját az ipari és a mezőgazdasági termelés fejlődése együttesen teremti meg. Az ipar előrelendült, a mezőgazdaság még a háború előtti szinten mozgott. A munkásosztály reálbére 1949-ben mintegy 10—12 százalékkal haladta meg az 1938-as szintet.

A mezőgazdaság elmaradása az ipartól egyébként „örökölt” tényező. Mint ismeretes, ezt a visszamaradást a tőkés országokban megoldhatja a kapitalista mezőgazdasági nagyüzemek előretörése a kisüzemek fokozatos kiszorítása árán. A szocialista állam viszont megteremti annak a feltételeit, hogy a parasztság — a népi állam támogatásával — létrehozza a saját *szövetkezeti nagyüzemi gazdaságait*. A szocialista állam szervez állami gazdaságokat is. Ezeknek feladata sokrétű: többek között az is, hogy a városok áruellátását részben biztosítsák és az is, hogy az egész mezőgazdaság szocialista átszervezését támogassák.

1948 után az állam hozzáfogott az állami gazdaságok szaporításához, a kulákbirtokok egy részének, főleg pedig a maradék úri birtokoknak az igénybevételével. 1948-ban megindult a termelőszövetkezeti mozgalom is. Létrejött az állami gépállomások országos hálózata a mezőgazdaság gépesítésének gyorsítása, s mindenekelőtt a termelőszövetkezeti mozgalom támogatása érdekében.

1948 a kulturális fejlődésnek is jelentős esztendeje. A legjelentősebb kulturális és egyben politikai eseménye az *egyházi iskolák* államosítása, amely a elemi és középiskolák közel kétharmad részét érintette. Ez lehetővé tette a nyolc osztályú általános iskola rendszerének országos kiterjesztését. A nép kulturális felemelkedése szempontjából ennek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni.

A társadalom politikai fejlődésének fontos eseménye volt a *nemzeti függetlenségi népfront* megalakulása 1949 tavaszán. Az egykori Baloldali Blokk pártjai és a kisgazdapárt közös politikai szövetségbe tömörültek, elfogadták a Magyar Dolgozók Pártja Programnyilatkozatát és a szocialista építés programját, elismerték az ország nyilvánossága előtt az MDP vezetőszeropét. A népfront létrehozásában résztvettek a tömegszervezetek is, melyek jelentősége a szocialista építés során nem csökken, hanem növekszik. A népfronthoz csatlakozott a Balogh—Parragi-párt, a Radikális Párt és a Polgári Demokrata párt is.

A koalíciós pártok közül egyik sem tartotta fenn külön programját, s a kidolgozás alatt álló első öt éves terv célkitűzéseit tette magáévá, vállalva a részvételt annak megvalósításában.

1949 májusában tartottuk meg a harmadik országgyűlési választást a felszabadulás óta. A 45-től 49-ig lezajlott *három választás* visszatükrözte azt a nagy politikai fejlődést, ami négy esztendő alatt, a demokratikus forradalomnak szocialista forradalomba való átnövése idején és a szocialista forradalom első nagy sikereinek eredményeként ment végbe. Az 1949-es választás volt az első, amelyet már nem jellemzett a pártok versengése; s a népfront egységes programmal és egységes választási listával lépett az ország népe elé. Ez volt az első olyan választás, amelyen a pártok képviseleti aránya is a szocialista

építés érdekeinek lett alárendelve: kifejezte a munkásosztály vezetőszeropét, valamint a munkásság, a parasztság, és a hazafias értelmiség szoros politikai összefogását is.

Az 1949-es választás eredményeként először ült össze Magyarországon olyan parlament, amelybe a grófoknak, bankároknak, ipari mágnásoknak, nagykereskedőknek egyetlen képviselője sem került be. Ez a választás megnyerte a nép túlnyomó többségének a tetszését. Viszont nem meglepő, hogy a bukott kizsákmányoló osztályoknak és az ő nyugati pártfogóiknak mindez nem tetszett.

Az 1949-es választás eredményeként összeült országgyűlés *a népfront országgyűlése volt*, amely a *szocialista Magyarország Alkotmányát* is megalkotta és ezáltal is megjelölte a nemzet szocialista felemelkedésének útját. A magyar népnek az 1919-es Tanácsköztársaság adott először alkotmányt, amelyet azonban megsemmisített a horthysta ellenforradalom. A második szocialista forradalom győzelme alkotta meg a magyar nép országának új alaptörvényét: *a Magyar Népköztársaság Alkotmányát*. Most nem térhetek ki alkotmányunk ismertetésére és jellemzésére. Utalok csupán arra, hogy az új alkotmány kimondja: „A Magyar Népköztársaságban minden hatalom a dolgozó népé”, és a hatalmat „választott és a népnek felelős küldöttei útján gyakorolják”.

A társadalmi átalakulás további fontos lépése volt a 10 munkavállalónál többet foglalkoztató üzemek államosítása 1949 végén. Ezt nemsokára követte a bérházak államosítása is. Ilyen módon kisajátításra került az úgynevezett középhursoáziának az a része, amely az 1948 márciusi államosításokat még elkerülte. Ami a bérháztulajdonosokat illeti, azoknak rendkívül jelentős régi jövedelmét az állam jórészt már előzőleg elvette. A lakbér nagyobb részének igénybevételével adóként, valamint a lakberek rögzítésével, mégpedig olyan színvonalon, mely mélyen a háború előtti alá süllyedt.

A földesúri nagybirtokos rendszer 1945-ben történt megsemmisülését rövid néhány év alatt követte a tőkés rendszer megsemmisülése. Az egész gyáripár szocialista iparrá alakult és a romjaiból újjáépített országban olyan iramú fejlődésnek indult, amilyent a tőkés rendszer nem ismert. A tőkés szektor a gazdasági életben nem tűnt el és nem is tűnhetett el teljesen. Mindenekelőtt azért, mert a mezőgazdaság alapján véve kisárutermelő gazdaság volt, s a kisárutermelő szektorhoz tartozott a kisipar is, amely a magyar népgazdaságban jelentős helyet foglalt el. A kisárutermelés talaján fennmaradt bizonyos tőkés szektor, korlátozott működési lehetőséggel: mindenekelőtt az idegen munkaerő alkalmazásának a korlátozása szabott ennek határt.

4. A szocialista építés fejlődése és nehézségei

A hároméves terv időelőtti teljesítése és túlszárnyalása után, 1950. január 1-én kezdetét vette az *első ötéves terv*. Ez a terv az ország szocialista fejlődését, a nép életszínvonalának további és igen lényeges javítását szolgálta. A nép lelkesen fogadta, munkások és értelmiségiek lendületes munkával fogtak hozzá a végrehajtáshoz.

Az ipar nettó termelése 1950-ben 20 százalékkal növekedett. Ezen belül az állami iparé 28 százalékkal. Nagy siker volt ez. S amidőn az MDP II. kongresszusa az első évi igen szép eredményekre támaszkodva az ötéves terv irányelveit felemelte, a megnövekedett és közeli célok kezdetben még erősítették

a munkalelkesedést. Hiszen egész ipari termelésünk mintegy háromszorosára, ezen belül a nehézipar közel négyszeresére, a mezőgazdasági termelés másfélszeresére emeléséről, az életszínvonalnak is másfélszeresére emeléséről volt szó, 1949-hez viszonyítva. S mindez öt év alatt! Azonban a terv irreális felemelése után hamarosan kitűnt, hogy súlyos tervezési hibák nehezítik az előrehaladást és a terv sok vonatkozásban egyszerűen teljesíthetetlen, irreálissá vált.

Gondoljuk csak el, hogy ha az ipari termelés 1950. évi 20%-os növekedési ütemét az évi növekedés mértéke gyanánt reálisnak vennénk, az ötévi növekedés akkor is alig érheti el a 150%-ot. Emellett az első évi terv nagymérvű túlszárnyalásában lényeges szerepet játszott a tervezés bizonyos lazasága; ez abból is lekelezett, hogy a 10 munkavállalónál több, de a 100 munkavállalónál kevesebb embert foglalkoztató üzemek államosítására csak 1949 végén, az ötéves terv kidolgozása és elfogadása után került sor. Az MDP vezetősége azonban még az 1950. évi 20%-os növekedést is lényegesen túlhaladó mértékben emelte fel az ötéves terv előirányzatait és terjesztette azt az MDP III. kongresszusa elé.

Ezek az évek a világhelyzet gyors változásának, s ugyanakkor a nemzetközi helyzet feszültté válásának éveit voltak. A világhelyzet változását mindekelőtt a kínai nép nagy forradalmának győzelme, a Kínai Népköztársaság megeremtése, Csang Kaj-sek-ék és amerikai patrónusainak a kínai szárazföldről való kiűzése idézte elő. A kínai forradalom e hatalmas, s egész Ázsia népeire rendkívüli hatású győzelme az imperialista nagyhatalmakat megrémítette. Az Egyesült Államok vezetésével kirobantották a koreai háborút, hogy a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot megsemmisítsék és földjét háborús felvonulási területté változtassák Kína és a Szovjetunió ellen. Ugyanekben az időben, a potsdami egyezményeket felrúgva, meggyorsították a német militarizmus újjáélesztését és előkészítették újrafelfegyverzését, hogy felhasználhassák az európai szocialista országok ellen, az általuk tervezett harmadik világháborúban.

A nemzetközi helyzet tehát igen feszültté vált. A szocialista országoknak fokozniuk kellett erőfeszítéseiket védelmük megerősítésére. Nekünk is. Bármennyire is sürgette azonban a nemzetközi helyzet élesedése az iparosítás gyorsítását — ami a tervszámok nagymérvű emelésének egyik indoka volt —, a tervek irreális felemelése csak árthatott az ország gazdasági és politikai fejlődésének, s így honvédelmi érdekeinek is.

A történelem kereke tovább forgott, mégpedig egyre gyorsabban. A Kínai Népköztársaság megszületése után megkezdődött Kínában az anti-feudális és antiimperialista demokratikus forradalom gyorsátnövése szocialista forradalomba. Ugyanekkor a Kínai Népköztársaság önkénteseinek hadserege a koreai nép segítségére sietett: közreműködésével kiverték Észak-Koreából az ENSZ kalózlöbögője alatt oda behatolt amerikai seregeket és a hozzájuk csatlakozott 16 ország segédesapatait.

Ezekben az években már vége volt az USA atommonopóliumának és csődbe jutott az atommonopóliummal való zsarolás politikája. S az európai helyzetben 1949 októberében új, nagyjelentőségű tényezőként megjelent a Német Demokratikus Köztársaság, az első német munkás—paraszt állam. Ezeket az éveket jellemzi az ázsiai népek felszabadulási mozgalmának nagy fellendülése is, amiben a kínai forradalom győzelmének hatása is nagy szerepet játszott.

A két világrendszer harcának a kiélézése idején kezdődött el hazánkban az első ötéves terv megvalósítása. A tervnek már említett irreális túlfeszítésén kívül más súlyos hibái is voltak. Ezekhez tartozott az alapanyaggyártás és energiatermelés elmaradása a gyorsan fejlődő feldolgozó ipar rendkívül meg-növekedett szükségleteitől. Ez igen komoly feszültséget teremtett az ország külkereskedelmi helyzetében: megnövelte a nyersanyag és félkészáru behozatali szükségletét, amit nem tudtunk kellő mennyiségű és gazdaságosan exportálható termékek kivitelével ellensúlyozni. Ugyanekkor az iparfejlesztés nem számolt eléggé az ország adottságaival, teret adott túlzott önellátási törekvéseknek és egyben leszűkítette annak lehetőségét, hogy kevesebb fajta, de nagy tömegben, nagy szériában gyártandó és ezért olcsóbb, könnyebben értékesíthető termékekkel tegyük gazdaságosabbá egész népgazdaságunkat és egyben külkereskedelmünket. Az iparfejlesztés nem épült eléggé a szocialista országokkal való gazdasági együttműködésre, nem igyekezett azt hatékonyabbá tenni, az ország számára jobban hasznosítani. Mindezekre itt most csak utalok.

A gazdaságpolitikánkban elkövetett hibákat nem lehet csupán szocialista építésünk gyermekbetegségeinek tekinteni, amelyek a saját tapasztalataink elégtelenségéből és részben a szovjet tapasztalatok gépies másolásából fakadtak. Ez ugyanis csak részben igaz. A tapasztalatlanságból származó hibákat mindenekelőtt az a dogmatikus szemlélet tette súlyossá, amely az MDP vezetésében a szocialista forradalom győzelme után jelentkezett és más hibáknak is forrásává vált.

A szocialista rendszer rendkívüli életereje és a nép teremtmő akarata mutatkozott meg abban, hogy az ipar fejlődésében a tervezési hibák ellenére nagy és maradandó eredmények születtek. De ugyanakkor az életszínvonal emeléséhez szükséges alapok jórészt átkerültek a beruházási alapokba, másrészt fel-emésztette azokat a gazdaságosság követelményeinek háttérbe szorítása, különösen a külkereskedelemben. Az életszínvonal 1951—52-ben a 49-es szint alá esett.

A szocialista gazdasági rend törvénye, hogy az építésnek együtt kell járnia a gazdasági és kulturális létfeltételek állandó javulásával, az életszínvonal rendszeres emelésével. E törvény az 1951—53 években nem érvényesült, ami komoly politikai zavart is előidézett. Ezt csupán enyhíti, hogy a kulturális és egészségügyi ellátottság ebben az időben is évről-évre javult.

Az életszínvonal elmaradásának egyik fő oka, vagy talán éppen legfőbb oka az volt, hogy a mezőgazdaság terén még az eredeti, tehát mérsékelt terv fejlődési előirányzatát — amely mintegy 40—42%-os fejlődést írt elő — sem tudtuk teljesíteni. A mezőgazdaság lényegében stagnált, a háború előtti színvonalon. S ugyanekkor az ötéves terv során a városok lakossága és ellátási igénye gyorsan növekedett, a könnyűipar mezőgazdasági nyersanyagszükséglete is mind nagyobb lett, s a feszült külkereskedelmi helyzet is több mezőgazdasági terméket követelt.

A mezőgazdasági termelés 40—42%-os emelése egy kisparcellás, kisáru-termelő mezőgazdaságban nem öt, de 25 év alatt is alig teljesíthető. A terv persze a szocialista átszervezésre számított. Azonban ilyen termésnövekedés egy *olyan* időszakban, amikor a *szocialista átszervezés* nagy feladata még csak megoldásra várt — irreális terv volt. Ennek 50—55%-ra való felemelése csak növelte az irrealitást és egyben azokat a hibákat is, amelyek az agrárpolitikában jelentkeztek. A mezőgazdasági termelés ilyen mérvű ötéves emelkedése csak azután válhat reálissá, ha a falu szocialista átszervezése már alapjában

véve megtörtént, a termelőszövetkezetek politikailag és gazdaságilag megszilárdultak, a gyors növekedés politikai és gazdasági feltételei már megvannak. Azonban e feltételek hiányoztak.

A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésnek indult és 1951 végén — amely évben igen jó termés volt — a szántóterület 15%-át ölelte fel. De a parasztgazdaságok túlnyomó része még egyéni volt, melyeknek fejlődési lehetőségeit a kisparcellás művelés korlátozta. Emellett az MDP vezetősége gyakorlatilag *feladta* az egyéni gazdaságok *termelési tevékenységének* támogatását, mert a kisparashti gazdaság korlátozott fejlődésében is a termelőszövetkezeti mozgalom akadályát látta. Ez a szektás felfogás tápot adott a termelőszövetkezeti mozgalomban a lenini önkéntesség elvét megsértő törekvéseknek és módszereknek, növelte az ötéves terv mezőgazdasági termelési előirányzatának irreális voltát.

A proletárdiktatúra fejlődésének meghatározott szakaszában a munkásparaszt szövetség erősítésének fontos feltétele a lenini gazdaságpolitika, amely *NEP-politika* néven vált ismertté a Szovjetunióban és nemzetközileg is. Ez a gazdaságpolitika ösztönzi a kisárutermelő gazdaságok *termelő tevékenységét* és meghatározott kereten belül biztosítja a *piaci tevékenységét*. A NEP-politika természetesen osztálypolitika, amely alá *van* rendelve a szocialista fejlődés érdekeinek. A kisárutermelés ösztönzését egybekapcsolja a kapitalista tendenciák korlátozásával, gátolja a kulákságot a szegényparasztok kizsákmányolásában. A NEP-politika a szegény parasztokra való szilárd támaszkodás és a középparasztokkal való szövetség erősítésének a politikája, egyben a kulákság korlátozásának politikája. A NEP-politika a társadalmi élet *egyik* nélkülözhetetlen része mindaddig, amíg a mezőgazdaság szocialista átszerveződése végbe nem megy.

A NEP-politika igen fontos szerepet játszik a város és a falu *piaci kapcsolatainak* fejlődésében. A falu szocialista átszervezése után a piaci kapcsolatok módosulnak, *továbbfejlődnek*. Kifejlődnek a termelőszövetkezetek *nagykereskedelmi kapcsolatai* a szocialista állam kereskedelmi szerveivel és ugyanakkor kifejlődnek bizonyos *kiskereskedelmi kapcsolatai is*, mindenekelőtt a helyi piacon. És a szövetkezetek e kiskereskedelmi tevékenysége fennmarad azután is, amikor a NEP-politika — amely a szocialista város és kisárutermelő falu közötti gazdasági kapcsolatok fejlődését biztosította — már idejét múltta vált.

Az első ötéves terv éveiben a szövetkezeti nagykereskedelem fejlődött, a kisárutermelők tömörítésében, értékesítési és fogyasztási szövetkezetekbe való szervezésével is igen komoly eredményt ért el. Ezzel együtt a NEP-kereskedelem népgazdasági jelentősége — és egyben a politikai jelentősége is — igen nagy volt. Ma is igen fontos, amikor pedig a szocialista szektor már uralkodik a falu gazdaságában.

Az MDP vezetését és a kormányzatot 1951—52-ben mélységesen megzavarta az, hogy a szocialista ipar gyors fejlődésével és a termelőszövetkezeti mozgalom lassú fejlődésével egyidőben a NEP-politika egy ideig tovább fejlődik. Ettől való „baloldali” félelmükben a város és falu áruforgalmában a NEP-politika gyors visszaszorításának útjára tértek. Ennek során a kötelező beszállítás rendszere 1951—52-ben olyan méretűvé vált, hogy már az egymaga a NEP-politika gyors zsugorítását idézte elő. Emellett a beszállítási feltételek megszábasánál elhanyagolták a paraszt termelési érdekeltségének a megóvását. A begyűjtési rendszer súlyosan eltorzult.

Emlék keztek itt ismét arra, hogy az akkori begyűjtési miniszter, Nagy Imre — mint a Rákosi—Gerő-féle gazdaságpolitika egyik végrehajtója — igyekezett „elméletileg” is megalapozni azt, hogy a begyűjtési rendszer a NEP-politika visszaszorításának eszközévé vált. Ő írta 1951. július 1-én a Szabad Néphen, hogy „a terménybegyűjtés nem szükségintézkedés”, hanem „a kibontakozó szocialista tervgazdálkodás szerves része”, amely „hivatva van a javak munka szerinti elosztásának elvét megvalósítani” és a város és falu között „a kölcsönös gazdasági kapcsolatok és együttműködés új formáit” megteremteni. A valóságban ez a begyűjtési rendszer messze volt attól, hogy megvalósítsa a „javak munka szerinti elosztásának elvét”. A paraszti kisártermelés ezt *nem is tudja* megvalósítani, sem kötelező beszolgáltatással, sem anélkül.

A város és falu közötti új „kölcsönös gazdasági kapcsolatok” terén sem a begyűjtési *forma* az, amelyre elengedhetetlenül szükség van; ez a forma a mezőgazdaság kollektivizálása után sem feltétlenül szükséges. Az szükséges — akár a kötelező beszolgáltatás, akár a felvásárlás más formái esetén is —, hogy a város és falu gazdasági kapcsolatainak *tartalma* megfeleljen a *munkáshatalom, a munkás—paraszt szövetség és az egész népgazdaság alapvető érdekeinek*. A súlyosan eltorzított begyűjtési rendszer ennek nem felelt meg.

A NEP-politika gyors felszámolására való törekvés érvényesült és nagyobb „sikereket” ért el a kisiparral és kiskereskedelemmel szemben. A magánkisipar és kiskereskedelem visszaszorítását könnyen lehetett gyorsítani adminisztratív eszközökkel: csak az iparengedélyt kell visszavenni. Ilyen módon következett be az a nem kívánatos helyzet, hogy a magánkisipar 1950—52-ben túlságosan összezsugorodott. Ezt eléggé illusztrálja az a tény, hogy amíg 1948-végén a kisiparban foglalkoztatottak együttes száma — önállóak és alkalmazottak együtt — 339 ezer fő volt, ez a szám 1953 februárjára 53 ezerre csökkent. A csökkenés 286 ezer fő!

E csökkenéssel szembenáll az állami könnyűipar jelentős fejlődése. Tudva levő azonban, hogy az ipari fejlődés egyik komoly hibája volt a könnyűipar túlságos elmaradása a nehézipartól, a városok és az egész ország gyorsan növekvő igényeitől. A magánkisipar csökkenésével szembenáll a szövetkezeti kisipar és a tanácsai helyi ipar fejlődése is. De e két ipari csoport sem fejlődött annyira, hogy kellően ellensúlyozhatta volna a korábban igen jelentős magánkisipar tevékenységének ilyen mérvű összezsugorodását. 1952-ben a kisipari szövetkezetekben 63 ezren, s a tanácsai helyi iparban 49 ezren dolgoztak; ez együttesen 112 ezer fő. A magánkisiparban bekövetkezett 286 ezer főnyi csökkenést a Ktsz-ek és a tanácsai helyi ipar e fejlődése még nem pótolhatta.

A gazdaságpolitikai hibák egybefonódtak a politikai és kulturális életben elkövetett hibákkal, amelyek a személyi kultusz légkörében elmélyültek és súlyos károkat okoztak a szocializmus ügyének. A marxi—lenini eszmék dogmatikus alkalmazása gyöngítette eme eszmék erejét és hatását a különféle polgári és kispolgári nézetek elleni ideológiai harcban, nehezítette eme eszmék terjedését és megértését, nehezítette a szocialista kultúrforradalom fejlődését, növelte a kispolgári ingadozást és könnyítette az ellenséges támadásokat a marxi—lenini eszmék és a szocialista építés ellen. A személyi kultusz légkörében kerülhetett sor a karrieristák és talpnyalók előnyomulására, korábban rendes emberek karrierista és talpnyaló elfajulására is; és súlyos provokációkra, a forradalmi törvényesség megsértésével a forradalom zászlójának beszenyezésével.

Az MDP Központi Vezetősége 1953 júniusában feltárta az alapvető hibák *tényeit*. Emlékezetes azonban, hogy a hibák *forrásainak* alapos elemzése elmaradt és ez lehetőséget adott arra, hogy a hibák *okait különféleképpen magyarázzák*. Ekkor lépett akcióba Nagy Imre, aki a már ismert, korábban már egyszer visszavont antimarxista nézeteit igyekezett feleleveníteni, a párt és a kormányzat politikájában érvényre juttatni, részben sikerrel. A párt első titkára Rákosi maradt, a miniszterelnöki székben viszont Rákosit felváltotta Nagy Imre. Elkezdődött a pártvezetésben és a kormányzatban a huzavona és az elvtelen kompromisszumok politikája.

Az elkövetett hibák kijavítása részben ugyan megtörtént, de ez is igen vontatottan, ami a dolgozók alkotó készségét, munkalendületét megrendítette. Ezért történt az, hogy bár 1953 második felében és 1954-ben a béreket emelték, a munkatermelékenység ugyanakkor csökkent. A béremelés nem hozhatta helyre azt a politikai kárt, amit a vezetésben mutatkozó zavar és huzakodás előidézett.

Nézzük, mit eredményezett ez az iparban. Az iparosítás *ütemét* csökkenteni kellett és az iparon belüli *aránytalanságok* megszüntetése is igen fontos feladat volt. Az *ütem csökkentése* nemcsak sikerült, hanem túlzottan is „sikerült”. 1954-ben az állami ipar össztermelése *semmit* sem nőtt, sőt 3 százalékkal *csökkent*. A beruházások egy részét le kellett állítani. Ám leállt több olyan beruházás is — mint például a sztálinvárosi vasmű vagy a váci cementgyár —, amelyet éppen *gyorsítani* kellett volna, hogy az alapanyaggyártás elmaradását mielőbb felszámoljuk. A jobboldali politika képviselői a könnyűipar gyorsabb fejlesztésének népszerű jelszavával akarták mindezt igazolni. Valóban gyorsítani kellett a könnyűipar fejlesztését, de ez is az alapanyaggyártás és az energia-termelés elmaradásának a leküzdését követelte. Viszont a nehéziparelles demagógia ezt megakadályozta. A gazdaságpolitikai huzavona hátráltatta a vegyipar gyorsabb fejlesztését is, holott ennek jelentősége a mezőgazdaság, a könnyűipar és az egész népgazdaság számára igen fontos volt.

A magánkisipar tevékenysége 1953 után szabadabbá vált és növekedett. Ez helyes és szükséges volt. De csak naiv lelkek gondolhatták, vagy tudatos ellenforradalmi elemek hirdethették, hogy hasznos dolog a szocialista nagyipar továbbfejlesztésének gátat vetni, s különösen a nehézipart visszavetni.

Emlékeztetek itt arra, hogy a mezőgazdaságban a jobboldali irányzat erősödése nyomán 1953 nyarán és őszén általános kulákhroham indult a termelőszövetkezetek ellen, a termelőszövetkezeteknek átadott volt kulákföldek visszaszerzéséért és a szocialista szektor felbomlasztásáért. Ezt a rohamot a párt fellépése és bizonyos kormányzati intézkedések megállították és visszaszorították. Azonban az a politika, amely a kulákhrohamnak lökést adott, nem részesült időben megfelelő nyilvános bírálathoz, mint ahogy az iparosítással szembeni revizionista törekvéseiket is egész 1954 végéig takargatták és szépítgették. Akik például szót emeltek a szükséges beruházások oktalán leállításá ellen, azokat „baloldali ellenállóknak” kiáltották ki, mégpedig nemcsak Nagy Imréék, hanem a velük elvtelen kompromisszumokat kötő főszektagok is, beleértve Rákosi Mátyást és Gerő Ernőt.

1955 márciusában az MDP Központi Vezetősége végre fellépett a jobboldali opportunistá politika ellen, eltávolították Nagy Imrét a Központi Vezetőségéből, majd leváltották a miniszterelnöki tisztségből. Lépéseket tettek a fejlődésgátló jobboldali demagógia káros gazdaságpolitikai hatásának a kiküszöbölésére.

Az ipar ezután ismét fejlődött, nettó termelése 1955-ben 8 százalékkal emelkedett és elérte az 1938-as színvonal 262%-át, az 1949-es színvonal 204%-át. 1956 első felében a termelés tovább emelkedett. A munkások és alkalmazottak reálbére is növekedett, néhány százalékkal. Ugyanekkor az ipar *perspektivikus tervek nélkül dolgozott*. Ennek fő oka abban keresendő, hogy a gazdaságpolitikai vezetés *a dogmatikus hibáktól is és a jobboldali befolyás okozta bizonytalanságtól is nehezen tudott szabadulni*; a gazdaságpolitika ennek következtében kidolgozatlan volt, és nem tudta biztosítani, hogy időben elkészítsék a szolid tervgazdálkodáshoz szükséges több évre szóló népgazdasági terveket.

A mezőgazdaságban ismét megindult a termelőszővetkezetek lassú fejlődése, ami azonban az 1953 előtti agrárpolitika alapvető hibáinak felszámolása nélkül történt. Ez pedig a szektás hibákhoz való visszakanyarodást, az egyéni parasztok termelő tevékenységének ösztönzésétől való félelem feléledését vonta maga után.

A politikai életben a zavarok növekedtek, mert a dogmatikus hibákkal való következetes leszámolás tovább húzódott és erőtlenné vált a revizionista jelenségekkel szembeni eszmei-politikai harc. Ugyanakkor a kispolgári ingadozás, amely az 1953—54-es Nagy Imre-féle politikából erőt merített, szélesebb talajt nyújtott a revizionista hangulatok és a frakciós tevékenység számára.

Ilyen volt nálunk a helyzet, amikor 1955 májusában a SzKP küldöttsége és a JKSz képviselői kiadták a belgrádi nyilatkozatot. E nyilatkozat által az SzKP képviselői elismerték a jugoszláv párttal és Jugoszláviával szemben 1948 után követett politika komoly hibáit és kifejezték készségüket a két ország és a két párt közötti testvéri viszony létesítésére. A nyilatkozattal egyetértettek a többi kommunista pártok is, köztük a mi pártunk is. Mi is komoly hibákat vétettünk a JKSz-szel és Jugoszláviával való viszonyunkban. A kommunista pártok a belgrádi nyilatkozat elfogadásával bíztak abban, hogy az megkönnyíti a JKSz-nek az általa elkövetett elvi és politikai hibák kijavítását. Ez természetesen mindenekelőtt a JKSz belső ügye volt, de ettől függött a többi kommunista párttal való viszonyuk alakulása. Ismeretes, hogy a JKSz vezetősége a nyilatkozatot nem saját hibáinak kijavítására, hanem azok igazolására igyekezett felhasználni.

A mi pártunkban a belgrádi nyilatkozat hatása növelte a vezetéssel szemben azt a követelményt, hogy következetesen javítsa ki a „baloldali” hibákat, s ugyanakkor vigyázzon arra, hogy a nyilatkozatot ne magyarázzák jobboldali módra, ne használják fel a revizionista hangulatkeltés és frakciós tevékenység fokozására. Az MDP-féle vezetés egyik követelménynek sem tudott eleget tenni. Éppen ezért Nagy Imre és társai, akik a párton belüli frakciózás útjára tértek, a belgrádi nyilatkozatot a revizionista aknamunka számára tudták felhasználni. Nagy Imrét a frakciózás miatt az MDP soraiból ugyan eltávolították, de az ő frakciós szervezkedésének ez nem vetett véget a párt sorain belül sem. Nagy Imre és társai egyébként nem elégedtek meg a JKSz-ben hivatalosan elfogadott revizionista tételekkel, hanem tovább mentek, a jugoszláv Gyilasz példáját követték és a proletárdiktatúra felszámolásának titkos programját dolgozták ki, mégpedig „leninista” köntösbe csomagolva. (Ez a Nagy Imre-féle program ma már közismert, s elemzésére most nem térek ki.)

1956 februárjában zajlott le az SzKP nagy jelentőségű XX. kongresszusa. A Szovjetunió és az egész szocialista tábor gyors fejlődése, valamint a nemzetközi békeövezet létrejötte — amely a szocialista országokat és a békeszerető

volt gyarmati országokat öleli fel elsősorban — olyan helyzetet teremtett, amelyben *reális lehetőséggé vált az új világháború megakadályozása*. A nyugati hatalmak lemaradtak az általuk szított fegyverkezési versenyben, többek között azért is, mert a Szovjetunió a hidrogénbomba előállításában és a rakétatechnikában megelőzte az Egyesült Államokat. Az imperialisták véres koreai kalandja, a baktérium háború gyalázatos eszközeinek alattomos felhasználása ellenére összeomlott. A francia és az amerikai agresszorok együttes vietnami „piszkos háborúja” szintén nem érte el célját. A „melegháború” apostolai a szocialista országok elleni harcukban kénytelenek voltak visszavonulni a „hidegháború”, a „háborús szakadék szélén táncolás” Dulles-féle politikájához. A világ békeszerető emberei viszont széleskörű harcot folytattak a hidegháború ellen, a két világrendszer békés egymás mellett éléséért, békés gazdasági és kulturális versenyéért. Az SzKP XX. kongresszusa, ahol Hrusov elvtárs elméletileg kifejtette, miért vált reális lehetőséggé az új világháború elkerülhetősége, nagy lökést adott a nemzetközi békemozgalom további fejlődéséhez. A XX. kongresszus — mint ismeretes — sok más kérdésben is rendkívül jelentős döntést hozott a nemzetközi helyzet alakulásáról, a Szovjetunió további fejlődéséről, melyek igen tanulságosak az egész nemzetközi kommunista mozgalom és a nemzetközi békeharc számára.

Az SzKP XX. kongresszusa Magyarországon is mély hatást váltott ki. Növelte a párt tagsága és a pártönkivüli dolgozók követelését, hogy végre szűnjék meg a huzavona és javítsák ki a hibákat. Azért is igen sürgős követelmény volt ez, mert ebben az időben Sztálin hibáinak feltárását az egész nemzetközi reakció eszeveszett támadásra használta fel a szocialista országok és a kommunista pártok ellen. Ebbe a hadjáratba teljes erejükkel bekapcsolódtak — persze az „antidogmatizmus” és „antisztálinizmus” jelszavával — a revizionisták, felhasználva a Rákosi-féle vezetés hibáit és mulasztásait a revizionista demagógia számára.

A revizionista támadás kibontakozása Magyarországon eléggé emlékeztet és részleteire nem térek ki. Emlékeztetek azonban arra, hogy az MDP Központi Vezetősége 1956 júliusában végre hozzáfogott a hibák tényleges kijavításához. Néhány jelentős határozat született, így a termelőszövetkezeti mozgalom helyesebb irányú és türelmesebb fejlesztése érdekében is. Rákosit akkor leváltották. Gerő Ernő az MDP első titkára lett. Ő nem volt képes megfelelni ama feladatnak, amit a helyzet tőle követelt. Ezt a tényt is és egyéb következtetlenségeket is felhasználva, az összes ellenforradalmi erők támogatására támaszkodva a revizionisták megindították a rohamot a Népköztársaság törvényes rendje ellen és megnyitották az utat az ellenforradalom számára.

5. Az ellenforradalmi lázadás kudarca és a szocialista építés új fellendülése

A nyugati hatalmak hidegháborús körei a szocialista országok belső életének megzavarására irányuló széleskörű aknamunka kifejlesztésével remélték biztosítani háborús terveiket. Ismeretes, hogy az Egyesült Államok kongresszusa hivatalosan beiktatott költségvetésébe 100 millió dolláros tételeket a szocialista országok elleni aknamunka céljaira, a kelet-európai „rab népek felszabadítása” farizeusi jelszóval. Ezenkívül az amerikai milliárdosok köreiben, a Morganok, Rockefellerek és Dullesek államilag támogatott magángyűjtéseket is szerveztek és szerveznek, hozzájárulásként a hírhedt „Szabad Európa

Rádió” és kapcsolt részeinek finanszírozásához. A szocialista országokból kiszökött fasisztákat és egyéb hazaárulókat, akik vállalják, hogy aktívan bekapcsolódnak a hazájuk ellen szervezett felforgató tevékenységbe, tárt karokkal, bőséges ígéretekkel és pénzzel is fogadják. A 15 évvel ezelőtt nyugatra menekült katonai egységek és civil csoportok fasisztáiból, horthysta és nyilas tisztjeiből és ezek szolgálóiból tábori alakulatokat szerveztek, és tartanak fenn mind a mai napig.

A kínai forradalom nagy győzelme után a nyugati hatalmak növelték erőfeszítéseiket a szocialista országok elleni aknamunka kifejlesztésére. Ennek során 1953 júniusában nyugat-berlini támaszpontjaik felhasználásával Kelet-Berlinben robbantottak ki fegyveres lázadást, amelyet a NDK elleni katonai támadásra szerettek volna felhasználni. E puccskísérlet hamarosan összeomlott, s kútbaestek a hozzákapcsolt összes tervek.

1956-ban itt, Magyarországon robbantották ki az ellenforradalmi lázadást. Itt nem volt nyugat-berlini támaszpont, de sikerült létrehozniok másfajta és még veszélyesebb támaszpontokat. A régi vezetés súlyos hibáit nagyszerűen kihasználva sikerült propagandafedezéket biztosítani a párt soraiban és az államhatalom szerveiben is létrejövő revizionista frakciónak, a feléledő egyéb ellenforradalmi elemek szervezkedésének, a fegyveres lázadásra való felkészülésnek. Sikerült a „leninista” álarcban fellépő renegátokat úgy kihasználni a proletárdiktatúra sorainak felbomlasztására és az ellenforradalom sorainak erősítésére, mint még soha másutt. Ezen a „sikeren”, valamint a nyugati propaganda végnélküli dicshimnuszain az ellenforradalmi erők annyira fellelkesültek — de talán hozzátehetem, hogy a félúton való megállástól és a megtévesztett emberek felocsúdásától is annyira féltek —, hogy napok alatt a nyílt fasiszta terror szennyes zászlaját emelték fel. Napok alatt a lakásukról vagy a munkahelyükről elhurcolt kommunista munkások, parasztok, értelmiségiek százaít gyilkolták meg, ezreit vetették börtönbe és tízezreinek lemeszárlását tűzték ki, sürgős, közvetlen feladatul. Megtalálták Mindszenty személyében azt a „demokrata” férfiút, akit már vezérnek kiáltottak ki, s aki felszólításukra programot is adott.

Ez a Mindszenty-program egyébként egész jó szolgálatot tett. Segített a „demokrata” és „szocialista” szólamokkal leplezett ellenforradalom igazi jellegét megmutatni és ráébreszteni a munkásokat és parasztokat a *forradalmi ellentámadás azonnali megindításának a szükségességére*.

S ekkor már létrejött Kádár János elvtárs vezetésével az új forradalmi centrum, az MSzMP új ideiglenes Központi Bizottsága; megalakult a forradalmi munkás-paraszt kormány, amely november 4-én hajnalban kiáltvánnyal fordult a magyar néphez. Az új forradalmi központ megindította a küzdelmet a Népköztársaság törvényes rendjének helyreállításáért. Ennek sikerét meggyorsította a Szovjetunió azonnali testvéri segítsége, amelyet a forradalmi munkás-paraszt kormány kérésére ismételtén nyújtott a magyar népnek. A szovjet csapatok katonai segítsége egyrészt gyorsította az ellenforradalom katonai erőinek szétverését, s ezáltal megkímélte az országot egy hosszabb polgárháborútól, másrészt megakadályozta azt, hogy a nyugati imperialista csapatok — ENSZ lobogóval, vagy anélkül — behatoljanak az országba és háborús tüzfészekké változtassák hazánkat. Nem a szovjet népet fenyegette a gyárosok és földesurak hatalmának a visszaállítása és az új, még vérengzőbb fasiszta diktatúra, hanem a mi népünket. De a szovjet nép internacionalista baráti kötelességének tekintette, hogy fiainak ismételt véráldozata árán is

segítségére siessen a magyar népnek. S amit akkor, a nacionalista uszítók által megzavarva sokan még nem értettek meg, ma már azoknak legtöbbje is világosan látja, hogy a magyar néphatalom és az ország függetlenségének megvédésében milyen nagyjelentőségű tett volt a szovjet csapatok testvéri segítsége.

Ismeretes, hogy a magyar ellenforradalom és annak leverése nemcsak belső harc volt, hanem a nemzetközi reakció és a nemzetközi szocialista forradalom erőinek csatája. 1919-ben az antant-hatalmak még katonai túlsúlyt biztosíthattak a Magyar Tanácsköztársaság ellen, leverhették és nyeregbe ültethették az ellenforradalmat. A fiatal és ezernyi ellenséggel küzdő szovjet állam akkor még nem tudott közvetlen katonai segítséget nyújtani a proletár Magyarországnak. De a nyugati hatalmak már 1945-ben sem tudtak katonai beavatkozással ismét a tőkés-földbirtokos hatalom védelmére sietni és ezt 1956-ban még kevésbé, az ellenforradalmi lázadás kirobbantása ellenére sem tudták megtenni. 1956-ban a Szovjetunió viszont már nemcsak a magyarországi ellenforradalmi erők leverésében és a nyugati katonai beavatkozás elhárításában tudott hatékony segítséget nyújtani, hanem a megtámadott Egyiptomnak is segítségére sietett. Tudvalevő, hogy a demokrata Anglia és Franciaország és az ő izraeli partnerük a magyarországi ellenforradalmi felkelést a szuezi háború kirobbantására használták ki. Ekkor a szovjet rakétafölény már olyan tényező volt, hogy a nyomatékos moszkvai figyelmeztetés a rakéta-fegyverekkel való beavatkozás lehetőségére igen hatásosnak bizonyult Londonban is, Párizsban is és persze Tel-Avivben is. Ez nagy szerepet játszott abban, hogy a támadóknak baza kellett takarodniok.

A magyarországi ellenforradalom leverése *a magyar munkásosztály és a magyar nép győzelme*, de egyben az egész *szocialista táboré*, amely megmutatta a világnak: *e tábor egy és oszthatatlan*, s ha bárki bármelyik tagja ellen támad, az egész szocialista táborral találja szembe magát. A mi győzelmünk valamennyi kommunista testvérpárt győzelme, amelyek a legeszeveszettebb szovjet-ellenes és kommunistaellenes uszítással is dacolva mellénk álltak, magasra emelve a marxizmus—leninizmus forradalmi zászlaját.

Népköztársaságunk törvényes rendjének gyors helyreállítása azért volt lehetséges, mert az új forradalmi központ, az MSZMP új Központi Bizottsága kidolgozta az ellenforradalom politikai leleplezésének, szétzúzásának és elszigetelésének következetes politikáját, és e politika megnyerte a munkások és parasztok döntő többségének helyeslését és támogatását. Az ellenforradalom okozta súlyos károk kiheverését — a testvéri országok azonnali és igen jelentős baráti segítsége mellett — szintén a következetes lenini politika kidolgozásával, elfogadtatásával és gyakorlati érvényesítésével sikerült várakozáson felüli gyorsasággal elérni.

Mindez a már ismert kétfrontos harc küzdelmeiben fejlődött ki. Ebben a küzdelemben szerveződött újjá a magyar munkásság forradalmi pártja, amely eltávolította a vezetéstől a szektás irányvonal képviselőit és kíméletlenül leszámolt a revizionista árulókkal. Viszont az eszmei-politikai felvilágosítás és az elvi bírálat fegyverével segítette azokat, akik a keletkezett zűrzavarban megtévedtek, jó szándékaik ellenére a helyes útról letértek: a párt segítette őket, hogy mielőbb visszataláljanak a népi hatalom és a szocialista építés egyedül járható, marxista—leninista útjára.

Népköztársaságunk törvényes rendjének helyreállítását gyorsan követte a gazdasági konszolidáció, majd az eszmei-politikai zavar leküzdése a kulturális élet területén is.

A gazdasági konszolidáció alapvető feladata a szocialista ipar termelésének helyreállítása volt. Nem kis dolog ez, amikor az ellenforradalom okozta anyagi kár 22 milliárd forint.

1957 harmadik negyedében az állami ipar nettó termelése már elérte az ellenforradalom előtti legmagasabb szintet és az évi nettó termelése közel 5 százalékkal haladta meg az 1955-ös színvonalat. Ugyanebben az esztendőben a munkások és alkalmazottak reálbére az 1956. évihez képest 18,6 százalékkal, s 1955-höz képest 32 százalékkal emelkedett. Tehát 1955-höz képest a munkások és alkalmazottak átlagkeresetének 32 *százalékos* emelkedésével az állami ipar termelésének csupán 5 *százalékos* emelkedése állt szemben. Ilyen mérvű béremelést az infláció veszélye nélkül csak a testvéri országok gazdasági segítsége tett lehetővé. Pártunk és kormányzatunk ezt nyíltan és őszintén megmondta a dolgozóknak, s azt is, hogy 1958-ban nem emelhetjük tovább az életszínvonalat, hanem az előző évi emelkedést kell saját erőforrásunk növelésével biztosítani.

Az őszinte és igaz szót a dolgozók megértették és elfogadták. 1958-ban már az új hároméves terv szerint fejlődött tovább népgazdaságunk. Ennek során az állami ipar nettó termelése, a terveket túlszárnyalva közel 14 százalékkal haladta meg az előző évit. Ezáltal alapjában véve sikerült saját erőforrásaink növelésével megszilárdítani az előző évben megemelt életszínvonalat. Sőt 1,6 százalékkal még növeltük is, a dolgozók egyes kisebb kategóriái részére nyújtott bérkorrekciók útján is.

A terv ilyen mérvű túlszárnyalása bizonyos mértékben abból is következett, hogy tervező szerveink — félve a korábbi évek túlfeszített terveinek negatív tapasztalataitól — kissé alul terveztek. A tervek túlszárnyalásában azonban a döntő tényező az ipar dolgozóinak megszilárdult bizalma a párt és a kormányzat politikája iránt, az *alkotókészség és a munkalendület olyan fejlődése, amely az ellenforradalom felett úrrá lett tömegek örömeiből és lelkesedéséből táplálkozik*. Állami iparunknak ez a fejlődése folytatódott tovább 1959-ben is, mégpedig olyan körülmények között, amikor megkezdődött a nagy fordulat a falu szocialista átszervezésében. A szocializmus erőinek ez az előretörése tovább növelte a munkásosztály *bizalmát* a párt és a kormány politikája iránt és egyben a *munkásság felelősségérzetét* is, nemcsak az ipar továbbfejlesztésében, hanem a falu szocialista átszervezésének nagy ügyében, a falu részére nyújtandó fokozottabb támogatás tekintetében is.

E megnövekedett bizalomról és felelősségérzetről tanúskodik az *MSZMP VII. kongresszusának tiszteletére* a múlt év tavaszán indított *munkaverseny*, amelynek kitűzött céljait a magyar dolgozók nemcsak teljesítették, hanem jelentősen túl is szárnyalták. Hazánkban nem volt még munkaverseny olyan színvonalon, telítve annyi egészséges helyi kezdeményezéssel, mint a kongresszusi munkaverseny. A korábbi években a verseny sok tekintetben formálissá vált és politikai lendületét elvesztette. Ezt felhasználva, a revizionisták demagóg módon igyekeztek lejáratni még a szocialista munkaverseny eszméjét is. Ám a munkaverseny 1958-ban már mind több helyen új életre kelt. Nem felülről, hanem alulról; maguk a dolgozók kezdeményezték az ország különböző vidékein. Ilyen kezdeményezés helyenként már 1957-ben is volt, de 1958-ban országos jelenséggé vált. Ez folytatódott a múlt évben a kongresszusi munkaversennyel, amelynek lendülete valósággal elsöpörte a szocialista versennyel szembeni aggályokat és a kishitűséget. *A munkaverseny a szocialista építés fellendülésének természetes megnyilatkozása*, a szocialista fejlődés rendkívül érté-

kes jelensége, amely szükségszerűen kifejlődik, ha a párt és a kormányzat politikája iránti bizalom táplálja. Elsorvad, ha ez a bizalom megrendül, viszont felbecsülhetetlen erőt rejt magában, ha az a bizalom tovább mélyül. Az idén tanúi vagyunk a munkaverseny folytatásának, felszabadulási verseny formájában, s ez ma is folyik azzal a céllal, hogy az 1960. évi terveket teljesítsük és túlszárnyaljuk, az új öt éves tervhez magasabb szintű kiindulási alapot teremtsünk.

Ez volt a legfontosabb, amit ipari fejlődésünk új lendületével kapcsolatban mondani kívántam. Mielőtt azonban a falu fejlődésére térek, még két ipari csoportról is röviden szólni akarok. Az egyik a magánkisipar, a másik a szövetkezeti ipar az ellenforradalmat követő időszakban.

Az állami ipar fejlesztése mellett az ellenforradalom után nagyobb teret kapott és következetesebbé vált a NEP-politika alkalmazása is városban és falun egyaránt. Ezáltal a magánkisipar működési lehetősége megnőtt, ami hozzájárult a gazdasági konszolidáció gyorsulásához. Jelentkeztek persze a kisiparosok egy részében erős üzérkedési törekvések is. E káros jelenségek ellen a bűnüldöző szerveknek kellett fellépniök. A tisztességes magánkisiparnak kormányzatunk növekvő tevékenységi lehetőséget biztosított, mert így követelte a lakosság érdeke, s hozzátehetem: a szocialista építés érdeke is. E politika eredményeként a magánkisiparosok száma az 1955. december 31-i 97 ezer-ről 1957. december 31-ig 121 ezerre, és alkalmazottaik száma (a tanoncokkal együtt) 16 ezerről 36 ezerre emelkedett. Lehet, hogy a régi dogmatikus politika képviselői ezt megrettenve tekintik és veszélyt szimatolnak benne. Miniket azonban nem nyugtalanított, kivéve az üzérkedési törekvéseket, amelyeknek gátat kell vetni.

A magánkisipar működési területe természetesen szűkülni fog és ma már némileg szűkül is. Csökkenti egyrészt a *minisztériumi könnyűipar fejlődése*, mindenekelőtt a készárutermékek mennyiségi és minőségi fejlesztésével, a termékek költségeinek és árának csökkentésével. Leszűkíti továbbá a *tanácsihelyi ipar* fejlődése és a *kisipari termelőszövetkezetek* fejlődése, a kisiparosok e társulása, szövetkezeti üzemekinek megteremtése, illetve bővülése. A falusi termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése azt is eredményezi, hogy a *falusi iparosok nagy részét beveszik a tsz-ekbe*: a falusi iparosok így szintén a szocialista gazdálkodási rendszerbe kapcsolódnak be. A magánkisipar szűkülése ilyen módon nem adminisztratív eszközök hatására történik — ilyen eszközök csupán a tiltott üzérkedés visszaszorítására szükségesek —, hanem a szocialista termelési formák fejlődésének a hatására.

A szövetkezeti ipar fejlődésére vonatkozóan említek itt néhány adatot:

	1949	1954	1958
A szövetkezeti iparban dolgozók száma (ezer fő).....	11	107	145
Termelési érték (folyó áron, millió Ft)	481	4 833	6 641

E fejlődés ellenére is a magánkisipar jelentősége még hosszabb időre megmarad, bár az mindenki számára világos, hogy a kommunizmusba nem fog belenőni.

A NEP-politika következetes alkalmazása a munkás-paraszt szövetség megerősítése szempontjából vált különös jelentőségűvé. Azt eredményezte, hogy az egyéni parasztnak termelési érdekeltisége és bizalma pártunk és a kor-

mányzat iránt megerősödött. Az MSZMP Központi Bizottsága és a forradalmi munkás-paraszt kormány hatékony segítséget nyújtott az ellenforradalmi viharban is helytállt, vagy az ellenforradalom után újjászerveződött termelőszövetkezeteknek, s nem rejtette el a parasztok előtt, hogy a falu szocialista átalakítása egyik alapvető célja, és nélkülözhetetlen feltétele a szocializmus felépítésének. Ugyanakkor azt is hirdette, és gyakorlati politikájával be is bizonyította, hogy támogatja az egyéni parasztok termelési tevékenységét is a kisparcellás gazdálkodás lehetőségeinek a jobb kihasználásában. A munkás-paraszt kormány megszüntette a régi begyűjtési rendszert és sikerült azt a szerződéses termelés és szabad felvásárlás rendszerével helyettesíteni. Gazdaságpolitikánk jelentős sikere volt ez, s igen fontos szerepet játszott a paraszt-ság bizalmának megszilárdításában, termelési kedvének fejlesztésében is.

A termelőszövetkezetek és az egyéni gazdaságok között *verseny* bontakozott ki, s ebben a versenyben *a nagyüzemek fölényével* kellett győzni. Nagy dolog az, hogy a régi termelőszövetkezeteket létrehozó, túlnyomórészt agrárproletárok és szegényparasztok 1957—58-ban a közös gazdálkodás erejével elérték és egyes helyeken kezdték túlhaladni a középparasztok átlagos életszínvonalát is, pedig közben a középparaszti átlagszínvonal is emelkedett. A termelőszövetkezetek — bár alacsony, szegényparaszti színvonalról indultak el — sarkukba léptek, utolérték őket és sokkal emberibb életmódot tudtak tagjaik számára kiformálni.

A termelőszövetkezetek megszilárdulásával párhuzamosan megerősödtek az állami gazdaságok. Ennek eredményeként e gazdaságok a falu szocialista átszervezésének igen komoly bázisává váltak, amelyekre biztosan lehet építeni.

Mindezek együttes eredményeként érlelődött meg annak a lehetősége, hogy a termelőszövetkezeti mozgalomban *a lassú ütemű fejlődést gyorsabb ütemű fejlődés váltsa fel*. Az MSZMP Központi Bizottságának 1958 decemberi emlékezetes határozata megállapította, hogy a gyorsabb előrehaladás feltételei megérlelődtek és világosan megszabta az előrelépés fő irányát. A múlt évben a fordulat a falu szocialista átszervezésében megkezdődött, s eddig három szakasza volt: 1. 1959 január—március havában az átszervezésben tett nagy előrelépés, 2. 1959 április—október havában az új termelőszövetkezetek megszilárdításában végzett nagy munka és 3. az utóbbi november—februári időszakban történt új nagy előrelépés az átszervezés terén, amely párosult a megszilárdítás további munkájával. Jelenleg éppen *a megszilárdítás feladatainak elvégzésére* összpontosul a fő figyelem.

Ismeretes, hogy *ez a nagyszerű fordulat a falu szocialista átszervezésében* azt eredményezte, hogy ez év február közepére a szocialista szektor az ország szántó-földjének már több mint 70%-át ölelte fel. *A magyar falvak életében végbemegy a nagy átalakulás: a szocialista forradalom*, amely szélesre tárja a fejlődés kapuit a magyar parasztság előtt. Szocialista rendünk nagy győzelme ez, amit a kisárutermelés visszahúzó erői elleni szívós harcban vívott ki a munkásosztály segítségével a magyar parasztság — saját javára és az egész nemzet hasznára.

6. Rendszerünk eddigi fejlődésének eredményei és a szocialista építés távlatai

Összegezve a felszabadulást követő 15 éves fejlődés eredményeit, minden objektív ítélőképeségű embernek el kell ismernie, hogy hazánk eddigi történetének legnagyobb, legmélyrehatóbb társadalmi átalakulása ment végbe. Magunk mögött hagytuk azt a társadalmat, amelynek alapja a termelőeszkö-

zök magántulajdona, s amelyben a szent magántulajdon nevében zsákmányolta ki egyik ember a másikat, a tőkések és földesurak a munkásokat és szegény-parasztoikat. Messze előrehaladtunk a szocialista társadalom felépítéséhez vezető úton, s az embernek ember általi kizsákmányolása — bár még nem maradéktalanul — de alapjában véve megszűnt hazánkban. *Magyarország a szocialista átalakulás eredményeként az emberi haladás élvonalába emelkedett.*

Urak és szolgák országából hazánk a nép országa lett, bankárok, iparlovagok és grófok nélküli országgá, amelyben nincs többé „három millió koldús”, megszűnt a munkanélküliség rémétől való állandó rettegés és a létbizonytalanság, amely milliók életét tette keserűvé. Gondjaink még vannak és holnap is lesznek, de ezeket a felszabavult nép sikerrel oldja meg.

A politikai hatalom a munkásosztály kezébe került, amely a vele szövetséges parasztsággal és értelmiséggel együtt, az ország valamennyi építőjével közösen gyakorolja hatalmát, abból a célból, hogy a szocialista társadalmat egyesült erővel mielőbb felépítsük. Magyarországon nincs többé felsőház — „örökös jogú” tagokból, hercegekből és grófokból, Horthy által életfogytiglan kinevezettekből és a horthysta rendszer egyéb haszonélvezőiből. Van magyar országgyűlés, amelyben viszont többé nem a pénzemberek, földesurak, GYÖSZ-vezérek, nagykereskedők és az ő ügyvédek ülnek, hanem a dolgozók képviselői: a munka, a tudomány és a kultúra emberei, akik a nép országának építését szolgálják, a nép érdekeit képviselik. A helyi önkormányzati testületekben, a tanácsokban sem a virilisták, a vagyonosok ülnek és dirigálnak, hanem a nép küldöttei.

A munkásosztály, forradalmi pártjának vezetésével, hazánkat az anarchikus tőkés gazdaság útjáról *a szocialista tervgazdálkodás útjára* vezette. Ez tette lehetővé, hogy a második világháborút követő években oly gyorsan újjáépítettük az országot, majd a szocialista fejlődés eredményeként *az állami ipar nettó termelése 1959-ben a gyáripár 1938. évi termelési szintjének 341%-ára* emelkedett, tehát mintegy *három és félszeresére*. E fejlődés még lényegesen nagyobb lehetett volna, ha a régi vezetés gazdaságpolitikai hibái nem fékezik és az 1956-os ellenforradalom vissza nem veti.

A mezőgazdaság termelése az 1934—38-as évek átlagát 1950—54-ben nem haladta túl és csak 1957—59-ben tudta ezt túlhaladni, mégpedig mintegy 15%-kal. A kispárcellás termelés korlátozott lehetőségei mellett ezt lényegesen nem is haladhattuk túl. A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődését viszont — mint arra már utaltam — a szektás hibák és a revizionista bomlasztás bénította. A mezőgazdaság gyorsabb fejlődésének a feltételei most érlelődnek meg, mely rövid idő múlva meghozza majd gyümölcseit. Valóban lehetővé fog válni, hogy *a magyar mezőgazdaság világszínvonalra emelkedjék*. Ez természetesen még sok munkát követel.

A gazdasági fellendülés magával hozta a lakosság fogyasztásának nagyfokú növekedését. E folyamat ugyan 1951—53-ban a szektás hibák, majd 1956-ban az ellenforradalom miatt megszakadt. Ennek ellenére a növekedés, mint döntő tendencia nagyszerűen megmutatkozik.

A kiskereskedelmi forgalom 1959-ben 67,4%-kal volt nagyobb mint 1950-ben. E forgalomnövekedés a lakosság fogyasztásának beszédes megnyilatkozása. Az állami kiskereskedelem 142%-kal, a földművelésszövetkezeti kereskedelem pedig mintegy 340%-kal múlta felül az 1950. évit; a magán kiskereskedelem viszont az 1950. évinek a 13—14%-ára csökkent. Jelentősen nőtt az élelmiszerfogyasztás és még ennél is jobban az ipari termékek fogyasztása.

Ismeretes, hogy az élelmiszer-fogyasztás kalória értékének egy főre jutó átlaga nálunk igen magas, a nemzetközi ranglistán az elsők között vagyunk, s ezt a szintet a futbal-színvonalnál biztosabban tartjuk. Néhány adatot említek.

1934—38-ban az évi egy főre eső átlagos húsfogyasztás nyershúsra átszámítva (sertés-, marha-, borjú-, juh- és lóhús) 24,9 kg volt. 1958-ban pedig 31,9 kg. Ezen belül azonban a lóhús aránya nagyon csökkent, főleg a sertéshús javára. (A baromfifogyasztás ebben az adatban nem szerepel.)

Ugyanezen időszak alatt a zsír-, szalonna- és töpörtyűfogyasztás egy főre eső átlaga 13 kg-ról 17,4 kg-ra emelkedett, s a cukorfogyasztás átlaga 10,5 kg-ról 24,8 kg-ra ugrott!

Igen érdekesek a lakosság áramfogyasztásának adatai:

1938-ban 134 millió KW/ó	1955-ben 284,8 millió KW/ó
1951-ben 162 millió KW/ó	1959-ben 478,7 millió KW/ó

A rádióelőfizetők és egyben a rádiótulajdonosok száma 1938-ban 419 ezer, míg 1959-ben 2 100 ezer.

A motorkerékpár tulajdonosok száma 1938-ban 10 837 volt, 1959-ben pedig 201 437. S e számban a robogótulajdonosok nincsenek benne. (A robogók rendszám nélkül robognak.) 1938-ban nem volt belőlük, most viszont számuk egyre nő. Csak az elmúlt három évben 18 900 darabot adtak el belőle Magyarországon. Varrógépet eladtak: 1938-ban 2400 darabot, 1952-ben csak 1699-et, míg 1959-ben 26800-at. Mosógép sem 1938-ban, sem 1952-ben még nem volt hazai kereskedelmi forgalomban, viszont a múlt évben már 99 700 darabot adtak el.

Igen érdekes a vasút és távolsági autóbuszok személyi forgalmának alakulása:

Az utasok száma (millió főben)	1937	1959
a) személyvonaton	101,1	420,0
b) gyorsvonaton	2,4	16,0
c) távolsági autóbuszon	12,7	269,8
Együtt	116,2	705,8

A lakosság életviszonyainak alakulásában igen jelentős tényező az *egészségügyi ellátás* fejlődése. Hadd szemléltessem ezt az állam egészségügyi költségvetésének alakulásával. Az e célra fordított összeg:

az 1937/38-as költségvetési évben	38,9 millió pengő
az 1959-es költségvetési évben	3 852,4 millió forint

Államunk nagy összegeket fordít erre az igen fontos célra. S hogy ezt nem hiába teszi, megmutatkozik abban, hogy a csecsemőhalandóság a háború előttinek csaknem harmadára csökkent, a TBC-halálozás kevesebb, mint a háború előttinek az egynegyede. Az egészségügyi ellátás fejlődése a jólét növekedésének szerves része, s komoly része van abban, hogy az *átlagos életkor egy évtizeddel meghosszabbodott* a 20—25 év előttihez viszonyítva. Azt hiszem, fejlődésünknek ez az egyik legszebb, legnagyobb eredménye!

Társadalmunk fejlődésének egyik igen fontos jellemvonása a *társadalombiztosítás fejlődése*. Nem akarom az erre vonatkozó, egyébként nagyon érdekes adatokat felsorolni. Csupán egyet említek: születési segélyt a biztosított

anyáknak 1938-ban — nem állami alaphól, hanem a biztosítási járulékból fedezve — 7,8 millió pengőt folyósítottak. 1958-ban viszont teljes mértékben az állam fedezte a segílyt, melynek összege 1 142 millió forint. A mezőgazdaság szocialista átszervezése a társadalombiztosítás továbbfejlődésének új forrása: a biztosításba bevontak száma a betegellátást és a nyugdíjbiztosítást illetően százezrekkel nőtt.

A gazdasági fejlődés — elsősorban az ipari termelés növekedése, és ma még csak kis mértékben a mezőgazdaság emelkedése — teremtette meg az anyagi alapját kulturális fejlődésünknek is, mely az elmúlt tizenöt évtizedes időszak szintén egyik legszebb vívmánya.

Nem akarom itt a közismert adatokat ismételni a közoktatásnak nagy-szerű fejlődéséről, amelyekben a nyolcosztályos iskola általános bevezetése, a középiskolai oktatás méreteinek háromszorosára emelése, az egyetemi és főiskolai oktatás hasonló méretű fejlesztése beszédesen tükröződik. Nem említem a könyvkiadás és a könyvtárügy fejlődésének ugyancsak érdekes adatait, vagy a mozilátogatók számának hatalmas ugrását. Kevésbé közkézen forgó adatokkal akarom kulturális forradalmunk fejlődését, s ebben a mi szocialista államunk szerepét érzékeltetni. A kulturális fejlődésre fordított állami költségvetés pénzügyi adataira gondolok, mely a következőképpen alakult:

	1938	1950	1960 (terv)
a) Közoktatás	54,9 mill. P	1 088,5 mill. Ft	3 445,9 mill. Ft*
b) Felsőoktatás	20,9 „	275,0 „	720,0 „ **
c) Iskolán kívüli népművelés .	2,0 „	88,3 „	302,6 „
d) Irodalom és művészet támogatása	2,7 „	55,5 „	169,1 „
	80,5 mill. P	1 507,3 mill. Ft	4 637,6 mill. Ft

A tudomány támogatására az 1938. évi költségvetésben 600 ezer pengőt irányoztak elő, s ebből a Tudományos Akadémia támogatására 70 ezer pengőt. Nem akarok kitérni arra, hogy a különféle tárcák költségvetésében hogyan növekedett a tudományos célokra előirányzott tétel, csupán a Tudományos Akadémia állami támogatásának adatait említem:

1938-ban	70 ezer pengő	1955-ben	136 millió Ft
1950-ben	29 millió forint	1960-ban	239 millió Ft

Akadémiánk mostani ülésszakán az egyes tudományágak fejlődéséről értékelő referátumok hangzanak el, melyek összegezik eddigi eredményeinket és foglalkoznak az egyes tudományágak előtt álló további feladatokkal. Engedjék meg, hogy az Akadémia tudományos tevékenységének növekedésére vonatkozóan a tudományos intézetek fejlődésének számcszerű adatát említsem csupán. 1938-ban az Akadémiának *egyetlen* tudományos intézete *sincs*. 1950-ben tézete van, összesen 56 tudományos munkatárssal. Jelenleg az Akadémia 35 intézetében 1515 tudományos munkatárs dolgozik (ezen kívül 445 tanszéki kutató van az Akadémia státuszában).

Nem térek ki az egyes minisztériumok és más országos főhatóságok felügyelete alá tartozó tudományos intézetek és laboratóriumok hálózatának fej-

* Csak a művelődési tárca költségvetésében.

** A művelődési és egészségügyi tárca keretében.

lődésére. Az Akadémia tudományos tevékenységének növekedése, amely egyébként messze túlterjed az említett intézetek hálózatán, maga is beszédesen bizonyítja, hogy a tudomány fejlődésének milyen nagy lehetőségei nyíltak. E fejlődést többé nem a tőkés-földbirtokosrendszer eszmei-politikai érdekei és az üzletemberek üzleti érdekei befolyásolják és korlátozzák, hanem a nép érdeke, a nemzet szocialista felvirágzásának ügye követeli. *A munka társadalmában válik valóra a munka és a tudomány igazi szövetsége*, mely jelentős eredményeket hozott, s a nép még nagyobb eredményeket vár tőle. A munka társadalmában tud a tudomány szoros együttműködést teremteni a néppel, amely termel és tanul, gyakorlati tapasztalataival termékenyíti a tudományt, tanulással és munkával értékesíti a tudomány vívmányait mindennapi tevékenységében, a gazdasági és kulturális fejlődés mindennapi munkájában.

Nagyok rendszerünk társadalmi vívmányai, szépek ipari fejlődésünk eredményei, jelentékeny az életszínvonal emelkedése. De nagyok a feladatok, melyek még megoldásra várnak. Ezekre is utalni kívánok. Itt van például *a lakáskérdés*, mely a gyorsan felduzzadt városaink legnagyobb szociális kérdése. Megoldása nagy anyagi ráfordítást követel. Közoktatásunk fejlődése több iskolát igényel. Más kulturális intézményeinket és egészségügyi intézményeinket is tovább kell fejleszteni. A társadalombiztosítás továbbfejlesztésére szintén megvan az igény. Nem is beszélek arról, hogy a közvetlenül kifizetésre kerülő bérek és fizetések emelése is mennyire kívánatos, s ilyen irányú kívánságban ugyancsak nincs hiány, hiszen az életszínvonal emelésének ez a *fő* eszköze. Bizonyos idő múlva a munkaidő általános csökkentése is napirendre kerül.

Az igények gyorsan növekednek, gyorsabban, mint a kielégítésük lehetőségei. Ez egyik alapvető jellemvonása társadalmunk fejlődésének. *Ez egy objektív társadalmi törvény*, amely azt követeli, hogy *teremtsük meg a növekvő igények kielégítésének a feltételeit*. Az igények gyorsabb növekedésének törvénye ugyanis egybefonódik azzal az objektív törvénnyel, hogy *a társadalom csak akkor elégítheti ki a növekvő igényeket, ha annak anyagi és egyéb feltételeit megteremti*.

A növekvő igények anyagi feltételeinek a megteremtése sok mindent követel. Új ipari beruházásokat és a meglevő termelő apparátus műszaki színvonalának emelését, hatékonyabb lépéseket a dieselesítés és az elektrifikálás terén, egyes termelési operációk és termelési folyamatok fokozottabb automatizálását, új gyártmányok fejlesztését és sok mást. Nagy feladat most a termelőszövetkezetek nagyüzemi gazdaságainak kifejlesztése, mind a növénytermelésben, mind pedig az állattenyésztésben. És még sorolhatnánk a tennivalókat.

Nagy felelősséget kíván az, hogy *a növekvő igények kielégítésében addig menjünk el, ameddig a lehetőségek engedik*, s ha valahol kicsit talán előreszaladunk, álljunk meg előbb és csak a kellő biztosítás után menjünk tovább. Ezért pártunknak és kormányzatunknak az a politikája, hogy nem ígér többet, mint amennyi feltétlenül biztosítható.

Nagy feladatok állnak előttünk. Az eddig elért eredmények azonban minden objektív embert meggyőznek arról a tényről, hogy rendszerünk rendkívül életerős és teremtképes. Olyan rendszer, amely megold minden feladatot, amit az ország további felvirágoztatásának érdeke megkövetel.

Rendszerünkről szólva, külön hangsúlyoznunk kell, hogy *házánkat olyan országgá változtatta, amely a népek közötti béke és barátság zászlaját emeli magasra*. Ez egymaga is nagy dolog a magyar nép életében. Hiszen országunkat a bukott uralkodó osztályok már két ízben vitték a világháború örvényébe, s ha rajtuk múlta, harmadszor is beletaszítanák.

Említettem már, hogy a szocialista forradalom magyarországi győzelme egybekapcsolódott a szocialista forradalom győzelmével több más országban: a *szocialista világrendszer* létrejöttével. Hazánk együtt fejlődik az egész szocialista táborral, élvezi a testvéri összefogás sok-sok előnyét: különösen nagy erőt és biztonságot ad a Szovjetunió népeinek a magyar nép iránti mély barátsága.

A népi Magyarország fejlődését komoly hibák fékeztek, ellenforradalmi lázadás akasztotta meg és az ellenforradalom okozta anyagi és morális kártevással is meg kellett birkóznia. Nagyszerűen megbirkóztunk vele. Eredményeinket különös figyelemmel tekintik barátaink, s persze fokozott dühvel és nyugtalansággal ellenségeink. Hazánk fejlődése némileg különleges jelentőségű, s erősödésünk komoly hozzájárulás a nemzetközi béketábor erőinek növekedéséhez. Felelősségünk tudatában állapíthatjuk meg, hogy nemcsak haszonélvezői vagyunk a nemzetközi erőviszonyok mind előnyösebb változásának — amit Hruscsov elvtárs híres békeútjai is nagyszerűen mutatnak. Munkánkkal, országunk fejlesztésével, új eredményeinkkel magunk is hozzájárulunk ahhoz, hogy az erőviszonyok méginkább a szocialista tábor és egyben a béke erői javára tolódjanak el.

Magyarország csak mint a munkás-paraszt hatalom országa, és mint a szocialista világrendszer országa válhatott a béke országává és teremthette meg az országépítő munka sikeres fejlődésének összes belső feltételeit. Nemzetközi feltételeit a szocialista tábor egészének ereje, szakadatlan fejlődése biztosítja.

Mind a hazai, mind pedig a nemzetközi feltételek megvannak ahhoz, hogy új nagy terveinket, a készülő új öt éves tervet valóra váltsuk az elkövetkező években.

Az MSZMP VII. kongresszusának irányelvei a tervről ismereteseek. Az is, hogy népiünk mély rokonszenvvel, bizalommal fogadta, tehát vállalja a valóra váltást.

Valóban, hazánk felszabadulásának 15. évfordulóját a magyar nép: a munka, a tudomány és a kultúra emberei abban a biztos meggyőződésben ünnepelték, és ezzel a meggyőződéssel ünnepli a Magyar Tudományos Akadémia is, hogy az ország további fejlődésének útja szélesebb lett, gyorsabban és biztonságosabban haladhatunk rajta előre a szocializmus teljes felépítéséig, együtt a szocializmust építő többi népekkel, együtt a kommunizmust építő szovjet néppel, a kommunizmus teljes győzelméig.

NEMES DEZSÓ

РАЗВИТИЕ НАРОДНОЙ ВЕНГРИИ. 1945—1960 ГГ.

Резюме

4 апреля, дата окончательного освобождения территории Венгрии стало символом крупного поворота судьбы венгерского народа. В течение прошлых с тех пор 15 лет, при поддержке Советского Союза, в качестве участника мировой социалистической системы венгерский народ осуществил свое крупнейшее революционное преобразование, социалистическую революцию.

Крупный поворот в развитии освобожденной Венгрии начался с развертывания демократической революции под руководством рабочего класса. Народная демократическая диктатура рабочих и крестьян родилась в области за рекой Тисса, в конце 1944 г. Стоящие перед временным правительством задачи, включение Венгрии в борьбу против гитлеровского фашизма, программа демократического преобразования, раздела земли, восстановления были разработаны Коммунистической партией. Возникший в декабре

1944 г. в г. Сегед Венгерский национальный фронт независимости принял эту программу. В базирующемся на широких основах демократическом национальном фронте с рабочим классом сотрудничали крестьянство и — временно — также отдельные части буржуазии. Состав временного правительства отражал это сотрудничество. В осуществлении программы, содержавшей раздел земли и также ограничение картелей, самую большую роль играли массы. Они революционным образом осуществили раздел земли. Народ приступил к восстановлению страны. Путем заводских комитетов осуществлялся рабочий контроль, что вызвало сопротивление буржуазии. Буржуазия не стремилась к быстрому восстановлению хозяйственной жизни, она намеревалась осуществить его при помощи Запада. А сплотившиеся в Партии мелких хозяев реакционные силы попытались противопоставить крестьянство рабочему классу.

Предпосылкой осуществления единства рабочего класса было то обстоятельство, чтобы рабочий класс участвовал во власти. Сотрудничество Коммунистической партии и Социал-демократической партии началось еще с сентября 1944 г. В конце года между двумя партиями возникли связующие комитеты. Правое крыло руководства Социал-демократической партии, однако, выступило против этого. Поэтому руководство двух партий обратилось 27 апреля 1945 г. в открытом письме к своим организациям, подчеркивавшем между прочим и важность совместного труда в профсоюзах. 1 мая было отраздновано двумя партиями совместно под знаком единства рабочего класса.

После выборов 1945 г., опираясь на избирательные успехи Партии мелких хозяев реакция бросилась в атаку: она пыталась в первую очередь переменить результаты раздела земли. Это наступление, однако, удалось отразить. 1 января было национализировано горное дело, и потом Коммунистическая партия перешла в контрнаступление. При участии Коммунистической партии, Социал-демократической партии, Крестьянской партии и профсоюзов был создан Левый блок, — руководство Партии мелких хозяев вынуждено было бить отбой и принять платформу Левого блока. С этого момента решающая борьба передвинулась с политической арены в область хозяйственной жизни. Буржуазия считалась с продолжительной инфляцией, но 1 августа 1946 г. согласно программе Коммунистической партии была создана стабильная валюта. Коммунистическая партия стремилась ускорить разложение реакционного крыла Партии мелких хозяев. Так как Партия мелких хозяев не означала больше подходящей политической возможности для контрреволюционных сил и стало очевидным, что в открытой политической борьбе они потерпели поражение, эти силы отставили парламентские методы и вместо открытой политической борьбы перешли на путь заговора.

Разоблачение заговора совпало по времени с опубликованием трехлетнего плана восстановления, составленного Коммунистической партией. Трехлетний план стал законом, 1 августа 1947 г. началось его осуществление. Таким образом страна вступила на путь планового хозяйства. В августовских парламентских выборах Коммунистическая партия стала самой крупной партией парламента. Это вызвало кризис в правом крыле руководства Социал-демократической партии, надевшемся в том, что — опираясь на голоса реакционных сил — Социал-демократическая выходит из выборов в качестве самой крупной партии. Давление социал-демократических масс смело фракцию Бан—Кетли.

С этих пор перерастание демократической революции в социалистическую революцию происходило во все более быстром темпе. Политическим увенчанием этой революции оказалось объединение двух рабочих партий. В июне 1948 г. была создана Партия венгерских трудящихся. По следам победы социалистической революции настал подъем в работе; к концу 1949 г. трехлетний план был перевыполнен. Партии созданного весной 1949 г. Национального фронта независимости приняли программное заявление Партии венгерских трудящихся. Собранный после выборов 1949 г. парламент принял Конституцию Венгерской Народной Республики и осуществляющий социалистическое плановое хозяйство пятилетний план.

Поднятие пятилетнего плана оказалось уже нереальным. Вытекающие из неопытности ошибки стали тяжелыми вследствие догматического воззрения. Таким образом в 1951—1952 гг. жизненный уровень понизился под уровень 1949 г. Основная причина этого заключалась в том, что сельское хозяйство топталось на одном месте. Показались стремления вытеснить Нзп из сельского хозяйства и мелкой промышленности, а также из мелкой торговли. Ошибки по экономической политике переплетались с ошибками, допущенными в политической и культурной жизни, которые причинили большой вред делу марксизма-ленинизма.

Центральный комитет Партии венгерских трудящихся в июне 1953 г. раскрыл факты основных ошибок. Однако анализ источников ошибок не был проведен, что улегчило наступление ревизионизма. В руководстве партии показались отяжка и политика беспринципных компромиссов. Развитие промышленности находилось в состоянии за-

стоя, в сельском хозяйстве кулаки начали наступление против кооперативов. В марте 1955 г. потом Центральный комитет выступил против политики ревизионистов, руководимых Имре Надь. В хозяйственной жизни, однако, и после этого не настало перемены, а в политической жизни увеличилось замешательство.

XX Съезд Коммунистической Партии Советского Союза оказал и в Венгрии глубокое влияние. После этого были приняты мероприятия для преодоления ошибок. В июле 1956 г. был снят с должности Матиас Ракоши, на его место был назначен Эрне Гере. В этот момент при поддержке всех контрреволюционных сил ревизионисты начали наступление и открыли путь контрреволюции.

Для подавления поддержанных западными державами контрреволюционных сил, однако, 4 ноября 1956 г. образовался новый временный Центральный комитет Венгерской социалистической рабочей партии, было создано Рабоче-крестьянское революционное правительство, которое, опираясь на помощь Советского Союза подавило контрреволюционный мятеж. Консолидация после подавления мятежа могла быть столь быстрой по той причине, что Центральный комитет Венгерской социалистической рабочей партии — опираясь на помощь братских стран лагеря социализма — осуществил последовательную ленинскую политику, боролся по двум фронтам: он боролся и борется против сектантства и ревизионизма. К концу 1957 г. промышленное производство уже превзошло уровень 1955 г., удалось перевыполнить смету трехлетнего плана тоже. Повысился жизненный уровень. Последовательное применение Нэп-а укрепило рабоче-крестьянский союз. В соревновании мелких частных и крупных хозяйств и в сельском хозяйстве развертывалось преимущество крупного завода. В результате этого крестьянство по всей стране повернулось к кооперативам. В настоящее время 70% обработанной площади страны принадлежит уже социалистическому сектору.

После освобождения Венгрия вошла в передовую линию прогресса человечества. Политическая власть перешла в руки рабочего класса. Промышленность и подавляющее большинство сельского хозяйства организуются на социалистических началах. Созрели предпосылки и более быстрого развития сельского хозяйства. Венгрия стала сильным членом лагеря социализма.

Д. НЕМЕШ

LE DÉVELOPPEMENT DE LA HONGRIE POPULAIRE. 1945—1960

Résumé

La 4 avril, date de la libération définitive de la Hongrie, devint le symbole du tournant du sort du peuple hongrois. Pendant les 15 années passées depuis, les peuple hongrois, avec l'aide de l'Union Soviétique et comme partie du régime mondial socialiste, exécuta sa transformation la plus révolutionnaire, la révolution socialiste.

Le grand tournant dans l'évolution de la Hongrie libérée commença par le développement de la révolution démocratique dirigée par la classe ouvrière. La dictature démocratique populaire des ouvriers et des paysans prit naissance fin 1944 dans la région de au delà de la Tisza. Les tâches qui s'imposèrent au Gouvernement Provisoire, le ralliement de la Hongrie à la lutte contre le fascisme hitlérien, le programme de la transformation démocratique, de la réforme agraire et de la reconstruction du pays furent élaborés par le Parti Communiste. C'est ce programme qui fut accepté par le Front indépendant national hongrois formé à Szeged en décembre 1944. Dans ce front démocratique national s'appuyant sur les larges masses la paysannerie et, transitoirement, certaines parties de la bourgeoisie apportèrent leur concours à la classe ouvrière. La composition du Gouvernement Provisoire refléta cette coopération. Dans l'exécution de ce programme qui comprit la restriction des cartels aussi, le rôle le plus important revint aux masses. La réforme agraire fut exécutée sur voie révolutionnaire. Le peuple se mit à reconstruire le pays. Avec le concours des comités d'entreprise se réalisa le contrôle ouvrier ce qui provoqua la résistance de la bourgeoisie. La bourgeoisie n'ambitionna point la réorganisation rapide de la vie économique, elle l'entendait réaliser avec l'aide des cercles de l'Ouest. Quant aux forces réactionnaires concentrées au sein du Parti des Petits Propriétaires, celles-ci tentèrent d'opposer la paysannerie à la classe ouvrière.

La réalisation de l'unité ouvrière se révéla comme prémisses de la participation de la classe ouvrière dans le pouvoir. La coopération du Parti Communiste et du Parti Social-démocrate commença déjà en septembre 1944. A la fin de cette année des comités de liaison se formèrent entre les deux partis. Mais l'aile droite du Parti Social-démocrate

s'y opposa. En conséquence la direction des deux partis s'adressa le 27 avril 1945 dans une lettre ouverte à ses organismes, lettre qui, entre autre, accentua aussi l'importance du travail syndical effectué en commun. Le 1er mai fut fêté par les deux partis sous le signe de l'unité ouvrière.

Après les élections de 1945 le Parti des Petits Propriétaires s'appuyant sur les succès y obtenus lança une attaque; il s'efforça, avant tout, de changer le résultat de la réforme agraire. Cette attaque fut, en effet, réprimée. Le 1er janvier 1946 les mines furent nationalisées, après quoi le Parti Communiste lança une contre-attaque. Avec la participation du Parti Communiste, Social-démocrate, du Parti paysan et des syndicats se forma le Bloc de Gauche, et la direction du Parti des Petits Propriétaires fut contrainct de battre en retraite et d'accepter la plate-forme du Bloc de Gauche. La lutte décisive passa ensuite du terrain politique au terrain de la vie économique. La bourgeoisie compta à une inflation de longue durée, mais le 1er août 1946, en vertu du programme du Parti Communiste, la stabilisation eut lieu. Le Parti Communiste s'efforça d'accélérer le rythme de la désagrégation de l'aile réactionnaire du Parti des Petits Propriétaires. Étant donné que le Parti des Petits Propriétaires ne leur fournit plus une possibilité favorable sur le terrain politique et qu'il devint évident que dans la lutte politique ouverte elles essayèrent une défaite les forces réactionnaires renoncèrent aux méthodes parlementaires et au lieu de mener une lutte politique ouverte s'engagèrent dans la voie de la conspiration.

Le dévoilement de la conspiration eut lieu simultanément avec la publication par le Parti Communiste du plan de reconstruction triennal. Le plan triennal fut promulgué et son exécution commença le 1er août 1947. Le pays s'engagea par là dans la voie de l'économie planifiée. Aux élections parlementaires ayant eu lieu en août de la même année le Parti Communiste devint le plus grand parti du Parlement. Ce fait entraîna dans la crise l'aile droite de la direction du Parti Social-démocrate qui espérait que le Parti Social-démocrate s'appuyant sur les suffrages des forces réactionnaires, sortira des élections comme le plus grand parti du pays. La pression des masses social-démocrates balaya la fraction de Bán—Kéthly.

Dans la suite le rythme de la transformation de la révolution bourgeoise démocratique en révolution socialiste s'accéléra de plus en plus. L'union des deux partis ouvriers constitua l'apogée politique de cette révolution. En juin 1948 fut constitué le Parti des Travailleurs hongrois. A la suite de la victoire de la révolution socialiste le travail prit un nouvel essor. A la fin de l'année 1949 on dépassa le plan triennal. Les partis du Front indépendant national constitué au printemps 1949 acceptèrent la déclaration-programme du Parti des Travailleurs hongrois. Le Parlement convoqué après les élections de 1949 accepta la Constitution de la République populaire hongroise et le plan quinquennal, appelé à réaliser l'économie planifiée socialiste.

L'élargissement du plan quinquennal se révéla pourtant irréal. Les erreurs nées d'inexpérience s'aggravèrent à la suite de la conception dogmatique. En 1951—52 le niveau de vie tomba audessous de celui de 1949, fait dont la principale raison consista dans ce que l'agriculture piétina sur place. On s'efforça de réprimer la politique dite «NEP» sur le terrain de l'agriculture, la petite industrie et le petit commerce. Les erreurs commises dans le domaine de la politique économique s'entrelacèrent avec celles qui se firent valoir dans la vie politique et culturelle, ce qui fit de grand tort à la cause du marxisme—leninisme.

La Direction centrale du Parti des Travailleurs hongrois découvrit les erreurs fondamentales. Mais le manque de l'analyse des sources de ces erreurs facilita l'attaque du révisionnisme. Des tiraillements et une politique de compromis se firent valoir dans la direction du parti. L'évolution industrielle se trouvait en stagnation; dans l'agriculture les koulaks lancèrent une attaque contre les coopératives. En mars 1955 la Direction centrale agit contre la politique des révisionnistes dirigée par Imre Nagy. Mais dans la vie économique aucune changement ne se produisit dans la suite et dans la vie politique les troubles se multiplièrent.

Le XXe congrès du Parti Communiste de l'Union Soviétique exerça en Hongrie aussi une profonde influence. Dans la suite on fit des démarches pour enrayer ces erreurs. En juillet 1956 Mátyás Rákosi fut relevé de sa fonction et remplacé par Ernő Gerő. Avec l'appui de toutes les forces contre-révolutionnaires les révisionnistes passèrent à l'attaque et ouvrirent la voie à la contre-révolution.

Pour réprimer les forces contre-révolutionnaires appuyées par les puissances occidentales le 4 novembre 1956 se constitua le Comité central provisoire du Parti Socialiste des Ouvriers hongrois, se forma le Gouvernement révolutionnaire des Ouvriers et des Paysans qui, avec l'aide de l' Union Soviétique réprima la révolte contre-révolutionnaire. La consolidation qui succéda à la répression de la révolte accusa un rythme accéléré, ce

qui trouve son explication dans le fait que le Comité central du Parti Socialiste des Ouvriers hongrois — s'appuyant sur l'aide des pays amis du camp socialiste — réalisa une politique conséquemment léniniste, il menait un combat sur deux front: Il lutta et lutte contre le sectarisme et le révisionisme. Fin 1957 la production industrielle dépassa déjà le niveau de 1955 et on réussit de dépasser les prévisions du plan triennal. Le niveau de vie augmenta également. L'application conséquente de la politique dite «NEP» renforça l'alliance ouvrière-paysanne. Dans la course entre l'économie individuelle et de grande culture c'est la supériorité de la grande exploitation qui se fit valoir dans l'agriculture aussi. En conséquence la paysannerie du pays s'engagea dans la voie de l'exploitation coopérative. Aujourd'hui les 70% des territoires de récolte du pays appartiennent déjà au secteur socialiste.

Après la libération la Hongrie passa à l'avant-garde du progrès humain. La classe ouvrière s'empara du pouvoir politique. La partie prépondérante de l'industrie et de l'agriculture s'organise sur la base socialiste. Les conditions de l'évolution plus rapide de l'agriculture sont également mûres. La Hongrie devint le pilier solide du camp socialiste.

D. NEMES

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS FEJLŐDÉSE AZ ELMÚLT ÉVTIZEDBEN*

Marxista történetírásunk fejlődésében, amely fővonalaiban az ország politikai fejlődését tükrözte vissza, a döntő fordulat az 1948—49. években következett be. Marxista történetírásunknak korábban is voltak komoly eredményei, de a tervszerű munka feltételei, a Történettudományi Intézet és a Párt-történeti — akkor Munkásmozgalmi — Intézet megalakulásával, az egyetemek és a levéltárügy átszervezésével, csak ekkor jöttek létre. Ezek az intézmények azóta, hol szorosan, hol a kelletténél lazábban együttműködve, egymást kiegészítve törekedtek a marxista történetírás kiépítésére.

Mik voltak a feladatok, amelyek akkor előttünk állottak? Az egész magyar történetet újra kellett írni, a munkásosztály álláspontjáról, haladó és forradalmi hagyományaink tiszteletének szellemében. A magyar történetet a maga valóságában, mint a magyar nép, a magyar dolgozók történetét kellett bemutatni, pártosan állást foglalva a haladás erői mellett és szembe helyezkedve a reakció erőivel. Véget kellett vetni a „magyar globus” provinciális szemléletének és a magyar történetet a szomszéd népek történetével és az egyetemes történettel elszakíthatatlan kapcsolatban kellett tárgyalni, mint egyik részét a dolgozók nemzetközi felszabadulási harcának. A magyar történetírás középpontjába az új és legújabb kort kellett állítani, újabb történetünk központi kérdésének munkásmozgalmunk történetét tekintve, amely az 1919-es Tanácsköztársaságon át proletárdiktatúránk népi demokratikus formájához vezetett. El kellett sajátítani a marxizmus-leninizmus történeti módszerét, a történelmi materializmust és filozófiáját, a dialektikus materializmust, harcot folytatva az ellenséges történeti nézetekkel és ezek maradványaival saját gondolkodásunkban, kritikusan megrostálva a polgári történetírás eredményeit, s leplelve célzatos hamisításait. Fel kellett végül ébreszteni történészeink érdeklődését a magyar történet elméleti kérdései iránt, amelyeket a történelmi materializmus alkotó alkalmazásával kellett megoldani. E feladatok elvégzése útján remélhettük, hogy a magyar történetírás a szocialista nevelésnek, a szocialista patriotizmus és a tőle elválaszthatatlan proletár internacionalizmus elterjedésének hatékony eszközévé válik s ezáltal a magyar történészek aktívan kivesszük részüket társadalmunk szocialista átalakításában.

Felszabadulásunk 15. évfordulója alkalmat nyújt arra, hogy áttekintve munkánk eredményeit és hibáit, megkíséreljük a válaszadást arra a kérdésre: mennyiben teljesítette történetírásunk azokat a feladatokat, amelyek reá vártak. Erre a kérdésre a feleletet nem eredményeink pusztá felsorolásával kell megadnunk; ma a problémák nyílt felvetésére, önkritikus vizsgálatra

* Előadás a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén 1960. ápr. 12-én

van szükség, azoknak a tanulságoknak a fényénél, melyeket az ellenforradalom után le lehetett és le kellett vonnunk. Marxista történetírásunk további fejlődésének érdekében ezt a vizsgálatot kendőzés nélkül, egyéni szempontokra való tekintet nélkül kell végrehajtanunk.

Történetírásunk fejlődésében három szakaszt lehet megkülönböztetni. Az első 1953-ig tart. Ezt az időszakot az újonnan alakult és átalakított kutatóintézmények munkájának gyors fellendülése jellemezte: az általános és középiskolai tankönyvek elkészülte, az egyetemi tankönyv munkáinak megindítása, a Kossuth-évforduló majd a Rákóczi-év irodalma és az 1953. évi történész-kongresszus jelzik ennek a periódusnak a legfontosabb eredményeit. Ebben az időben elterjedt és uralomra jutott történetírásunkban a materialista szemlélet. De ennek az időszaknak a végén, a Századok 1953 november—decemberi szerkesztőbizottsági vitáján már világossá váltak marxista történetírásunk hibái is. A második szakasz 1953 és az ellenforradalom leverése közé esik. Ennek a szakasznak nagy eredményei közé számít az egyetemi tankönyvek elkészülte és azok megvitatása. A viták — mint ismeretes — lényegében pozitív eredményt hoztak. Nagytekinélyű polgári történészek emelték ki ezeken a vitákon, hogy most áll rendelkezésre először teljesen egységes szemléletű, tudományosan megalapozott magyar történeti tankönyv, amely ugyanakkor részletes előadásával a polgári történetírás nagy terjedelmű pozitivistá, illetve szellem-történeti szintéziseit is pótolni képes. Ezt a szakaszt egészében véve jellemzi, hogy megindult a hibák kijavítása, de bizonytalankodva, felemás módon, ellentmondásokkal és visszaesésekkel. Ebben nagy része volt a revizionizmusnak, amely ebben az időszakban ütötte fel fejét és amely, kihasználva az elkövetett hibákat, felszította a nacionalizmust és a marxista történetírás lejáratására törekedett. Az utolsó szakasz az 1956-os ellenforradalom leverése után veszi kezdetét. Ezt a szakaszt — rövid, kezdeti bizonytalanság után — az 1956 előtt elkövetett hibák gyökeres kijavítására irányuló törekvés jellemzi, egyre erősödő harc — a párt útmutatása nyomán — a revizionizmus maradványai, különösen a burzsoa nacionalizmus ellen. Történettudományunk életének új fellendülése, a vitaszellem megélénkülése, 1918—19 emlékének méltó megünneplése, az egyetemi tankönyvek revíziója, egy új, népszerű történeti összefoglalás elkészülte, az új párttörténeti tananyag megjelenése — ezek tekinthetők e periódus leglényegesebb eredményeinek.

Történetírásunk fejlődését itt azonban egyszerűség okából két szakaszban fogjuk áttekinteni, amelyek között a választó vonal az ellenforradalom leverése, majd az új fejlődés megindulása. Az első szakasz részletes vizsgálatát az 1951 év végével kezdjük, mert történetírásunknak a felszabadulástól 1951-ig tartó szakaszát egy 1951 végén tartott, korábbi akadémiai előadás — az addig elkészült munkák alapján — már áttekintette.

Történetírásunk 1948—49 után nagy lendülettel fogott hozzá az előtte álló hatalmas és teljesen új feladatok megoldásához és kétségtelenül jelentős eredményeket ért el. Marxista igénnyel folytatva munkáját, a magyar történet alapvető kérdéseit nagy vonalakban tisztázta, a magyar történeti fejlődés fővonalait felvázolta. Munkája eredményeképpen feltárult a magyar nép osztályharcokon át haladó igaz története, egységes szellemben felfogva, tudományosan megalapozva. Történetírásunk kidolgozta fő összefüggéseiben a munkásmozgalomnak azelőtt teljesen elhanyagolt történetét. Feltárta a népi mozgalmaknak és a függetlenségi harcoknak alapvető összefüggéseit. A Magyarországon élt nem-magyar népek történetét vizsgálva, bemutatta ezeknek a dolgozó

magyar néppel való sorsközösségét. Eredményeit nagy és jelentős részben új forrásanyagból merítette. Menetközben leszámolt a burzsoá történetírás legdurvább hamisításaival. Népünk történeti tudatába bevitte a marxizmusnak a magyar történetre alkalmazott általános eszméit.

Ebben az összefüggésben — eredményeinkkel kapcsolatban — kell szólni arról a felbecsülhetetlen segítségről, amelyet — életünk más területeihez hasonlóan — a Szovjetunió nyújtott történettudományunknak. Mi készen kaptuk a Szovjetunióból az ott több mint 40 esztendő óta folyó történettudományi munka eredményeit, mindenekelőtt azt az útmutatást, hogy hogyan kell konkrétan alkalmazni a történelmi materializmus módszerét egy meghatározott ország történetére. Ezzel rengeteg munkát, erőfeszítést és időt takarítottunk meg. A szovjet segítség — most, felszabadulásunk 15. évfordulóján újra hangsúlyozzuk — nemcsak a marxista történettudomány fejlődésének lehetőségeit teremtette meg hazánkban, hanem ezt a fejlődést rendkívül meg is gyorsította s így részese sikereinknek, eredményeinknek.

Már ismertettük marxista történetírásunk legfőbb eredményeit. A részlet-eredményekre a megfelelő összefüggésben még visszatérünk. Természetesnek kell azonban tekinteni, hogy marxista történetírásunk ebben az első, kezdeti szakaszban — a szovjet tudomány hathatós segítsége ellenére — csak az alapvetésig jutott el. Rövid volt az idő, elégtelen az erő. A feltárt forrásanyag hiányos maradt. Érvényesültek még a burzsoá történet szemlélet maradványai. Egyszerre kellett marxista történetet írni és a marxista történet szemléletet elsajátítani. Így munka közben elkerülhetetlenül sok hiba merült fel, nem egy megoldás a vulgarizált marxizmus szellemében fogant. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy ez a korszak a marxista történetírás alapjait lerakta. Megteremtette azokat az alapokat, amelyeken a további fejlődés, a hibák kijavítása megindulhatott.

Nem részesült eddig kellő méltánylásban, pedig marxista történettudományunk eszmei és szakmai fejlődésének jelentős bizonyítéka, az a nagyarányú forráskiadási munka, amely jól megalapozta eddigi feldolgozásainkat és megfelelő bázist teremtett sok vonatkozásban a továbbiak számára is. Ezek a forráskiadványok a régebbi történetírás, forráskiadás által elhanyagolt, mellőzött anyagok feltárással adtak választ a marxista történetírás kérdéseire. A legjelentősebb kötetek, illetve sorozatok között kell említenünk a Veszprémi regesztákat, a Zsigmond-kori oklevéltárat, az Urizéki iratok és Urbáriumok kiadását, a magyar jakobinus mozgalom iratait, Kossuth Lajos összes műveinek kiadását. Különös fontossága volt az utolsó száz év forrásanyaga feltárássának. Annak ellenére, hogy a forráskiadási problémák itt voltak a legkevésbé megoldottak, mégis a nagy pozitívumok között könyvelhetők el az 1849—67 közötti munkás- és parasztmozgalmakat, a dualizmus kori nemzetiségi kérdést bemutató kötetek, a magyar munkásmozgalom története egész történetírásunk szempontjából nagyjelentőségű válogatott dokumentumainak kiadása, az 1919-es magyar Vörös Hadsereg történetét feltáró dokumentumkötet és az Iratok az ellenforradalom történetéből című forráskiadvány. E nagy vállalkozások mellett az egyes kötetek közül említeni kell a Jobbágyleveleket, II. Rákóczi György gazdasági iratait, valamint a nagybirtokos arisztokrácia 1848-49-es ellenforradalmi tevékenységét, az első népképviselői országgyűlés történetét megvilágító kiadványokat, továbbá az 1848—49-es levelestárat. A legújabb korra vonatkozó sok forrásközlés mellett az ifjúsámozgalomra, a magyarországi zsidóüldözésekre vonatkozó iratok publikálását, továbbá a II.

magyar hadsereg pusztulására vonatkozó dokumentumkötetet és a Magyarországi második világháborús szerepére vonatkozó diplomáciai okmánykiadványt emeljük ki.

Ha e forráskiadványok egy részének bevezetéseiben, mások iratpublikálási gyakorlatában a történetírásunkban 1953 előtt jelentkezett torzulások nyomot is hagytak s ha a legújabb kor története még nem is szerepel kellő súllyal, mégis elmondhatjuk, hogy marxista történetírásunk ezen a területen minőségileg és mennyiségileg többet és értékesebbet produkált tizenöt év alatt, mint a polgári történetírás a megelőző ötven év alatt. S ami a legfontosabb, népünk igazi történetének forrásait tette közzé, részben a további kutatás, részben az oktatók és tanulók szélesebb rétegei számára.

Áttérve a magyar történet egyes korszakaira: a feudális korszak kutatóinak figyelme főleg két kérdésre irányult. Az egyik a parasztság és a parasztság által vívott osztályharc története volt. A polgári történetírás a parasztság történeti szerepét lebecsülte, osztályharcát, ha tehette, elhallgatta. Minthogy a feudalizmus története alapvetően a parasztság osztályharcának története, ez a kérdés méltán került a figyelem központjába. Történetírásunk helyesen törekedett arra, hogy bemutassa a parasztság alkotó munkájának és osztályharcának történetformáló jelentőségét. Ennek köszönhető, hogy hatalmas új forrásanyag feldolgozása alapján a mezőgazdasági fejlődés és a paraszti osztályharcok történetéről ma a korábbinál sokkal világosabb képet alkothatunk. Itt mindenekelőtt a parasztság XIV. és XVIII. századi történetét és helyzetét elemző tanulmányköteteket kell kiemelnünk; ezek a munkák egyúttal a kollektív munkamódszer első sikeres eredményeinek is tekinthetők.

A másik kérdés a függetlenségi harcok, honvédő háborúk története volt. Ezekről a harcokról, különösen a Habsburg-ellenes küzdelmekről, amelyek a XVII. század elejétől a XVIII. század elejéig játszódtak le, a polgári történetírás teljesen hamis képet rajzolt. Vagy elmarasztalólag nyilatkozott róluk, rendi jellegüket hangsúlyozva s a függetlenségi törekvéseket irreálisnak bélyegezve — ez volt a „labanc” történetírás álláspontja. Vagy pedig nemzeti jellegüket emelte ki és elszakította azokat a dolgozó osztályok helyzetétől és harcaitól — ez a „kuruc” történetírás álláspontja volt. E két, egyformán hamis állásponttal szemben a marxista történetírásra várt az a feladat, hogy a függetlenségi harcok valódi tartalmát megállapítsa. Történetírásunk sokat tett, hogy a függetlenségi harcok és az osztályharc összefüggéseit tisztázza, s ezen a téren vannak komoly eredményei. Történészeink munkája erre az időszakra vonatkozólag különösen a Rákóczi-szabadságharc történetére, egyes vezetőinek életére, a szabadságharc társadalmi és diplomáciai kérdéseire vonatkozólag volt eredményes. Új ténybeli eredményeket hoztak a Bocskayra, Bethlenre, a XVII. és XVIII. századi parasztszorgalmakra vonatkozó, többnyire népszerűsítő jellegű munkálatok is. Az is helyes volt, hogy történetírásunk a függetlenségi harcokban haladó hagyományok után kutatott. Ezt indokoltta tette a nép részvétele a függetlenségi harcokban. De történetírásunknak — amint erről Magyarország történetének az 1526—1790 közötti időre vonatkozó I/2 egyetemi tankönyve tanúskodik — nem sikerült a kérdéseket kielégítően megoldania. A függetlenségi harcok középpontba állítása, a függetlenséghez fűződő érdekek közvetlen azonosítása ezekben a századokban a társadalmi haladás érdekeivel, párosulva az osztályviszonyok és a nemzeti kérdés nem elég sokoldalú s alapos kidolgozásával, azt eredményezte, hogy történetírásunk a függetlenségi harcoknak *mint ilyeneknek* feltétlen igenlésével sok vonatkozás-

ban a nacionalista, kuruc történetírás vonalán haladt tovább. Szerepet játszott ebben a nemzet marxista fogalmának mellőzése is. Történetírásunk a nemzetté fejlődés bonyolult folyamatát nem tisztázta s a függetlenségi harcokat nemzeti harcoknak tekintette olyan időben, amikor a — polgári — nemzet még nem létezett és annak ellenére, hogy a harcokban különböző nemzeti-szerű tömegek vettek részt. Ezzel öntudatlanul a polgári nacionalizmus álláspontjára helyezkedett, amely a nemzetet nem történeti, hanem történetfeletti, örök kategóriának tekinti. Mindezek a hibák hozzájárultak ahhoz, hogy a régi nacionalista nézetek egy része — gyakran marxista mezben — tovább éljen.

A kuruc történetírás nacionalista hagyományait történetírásunk annyiban alapvetően módosította, hogy a függetlenségi harcok hajtóerejének nem a nemességet, hanem a parasztságot tekintette. Ez abban az értelemben helyes volt, hogy a függetlenségi harcok tömegerejét valóban a parasztság szolgáltatta. Történetírásunk azonban ezen túlmenően annak a kimutatására törekedett, hogy a parasztság szemében az antifeudális és a nemzeti célok egybeestek. Így az a látszat keletkezett, mintha a parasztság önálló politikai, az egész „nemzetnek”, a nemzeti haladásnak irányt mutató programmal rendelkezett volna. Ezzel történetírásunk — ha nem is tudatosan — teret engedett a parasztságot idealizáló narodnyik nézeteknek és a parasztság és a proletariátus osztályharca közötti gyökeres különbségeket elhalványította. Ez hozzájárult a parasztság önálló forradalmi szerepéről szóló tételek továbbéléséhez.

A függetlenségi mozgalmaknak *önmagukban* való pozitív értékelése, amelyet nem előzött meg a tények sokoldalú marxista elemzése, egybefonódott a Habsburg-uralom magyarországi szerepének dogmatikus, leegyszerűsített megítélésével, amely szintén nem a tények tüzetes vizsgálatán alapult. Történetírásunk nem vizsgálta meg, hogy a Habsburg-uralom történeti szerepe teljesen azonos volt-e a századok folyamán, hanem egyenlőségi jelet tett az ellenreformáció és a felvilágosodott abszolutizmus közé. Minthogy a Habsburg-rendszer gazdasági és politikai tartalmát részletesen nem elemezte, elmulasztotta annak ténybeli kimutatását is, hogy a Habsburg-rendszer egyes pozitív törekvései ellenére is alapjában haladásellenes volt. Nem vizsgálta meg alaposan azt a kérdést sem, hogy a Magyarországot is magába foglaló Habsburg-monarchia kialakulása mennyiben függött össze a török hódítással, s hogy a török hatalom gyengülésével létrejöttek-e Magyarország politikai önállóságának feltételei. A Habsburg-uralmat nagyjában egész fennállása alatt a gyarmatosító Ausztria és a gyarmati — még 1867 után is félgymati — Magyarország viszonyának fogta fel anélkül, hogy a gyarmatosítás történeti formáit a marxizmus eszközeivel elemezte volna és figyelmét kiterjesztette volna az osztrák tartományok gazdasági fejlődésére. A Habsburgok tényleges centralizációjával szembeállította ugyan a központosított nemzeti monarchia létrehozására irányuló vélt vagy kívánatosnak tartott tendenciát, anélkül azonban, hogy a tendencia megvalósulásának objektív feltételeit az akkori feudális Magyarországon megnyugtatóan kimutatta volna.

Történetírásunk nemcsak a Habsburg-birodalom belső szerkezetének, fejlődésének és nemzetközi helyzetének vizsgálatát mulasztotta el. Ugyanígy elhanyagolta a török birodalom tanulmányozását is. A magyar viszonyok egyoldalú elemzése alapján foglalt állást olyan kérdésekben, amelyeket helyesen megítélni csak a nemzetközi összefüggések ismeretében lehet. Történetírásunkat tehát a magyar glóbuszhoz tapadó provinciális szemlélet jellemezte, ami újból összefüggött a nacionalista nézetek lappangó maradványaival. Történet-

írásunk csak odáig jutott el, hogy a magyar történetet *a magyar nép* haladása szempontjából vizsgálja, ami kétségtávol döntő változást jelentett a korábbiakhoz képest. Ez az álláspont azonban tápot ad a nacionalista nézeteknek. A marxizmus—leninizmus ugyanis egy ország történetét nemcsak annak érdekei szemszögéből értékeli, hanem nemzetközi perspektívába állítja be és ezen az alapon a nemzetközi haladás szempontjából is megítéli. Ez a követelménye a proletár internacionalizmusnak; csak ennek a szempontnak következetes érvényesítése vezethet a nacionalizmus teljes felszámolásához. A szocialista patriotizmustól elválaszthatatlan proletárinternacionalizmus azonban még nem vált történetírásunk tudatosan és általánosan alkalmazott elvévé. Pedig a nacionalizmust, amellyel nem lehet kompromisszumot kötni, csak akkor fogjuk követeléseiről is kiűzni, ha a proletár internacionalizmus elvét teljes következetességgel alkalmazzuk.

A Mohácsot megelőző szakasz tekintetében történetírásunk jóval időtállóbb eredményekre jutott. Az idevágó munkálatok eredményeként megszületett I/1 egyetemi tankönyv még pusztán szakmai szempontból is sokkal jobb a polgári feldolgozásoknál. Az osztályharc kulcsának alkalmazásával rámutatott egy sor alapvető összefüggésre, amely a polgári történetírás előtt rejtve maradt. Történetírásunk e korszakkal kapcsolatban is a paraszti osztályharc és itt — a függetlenségi harcok helyett — a honvédő háborúk jelentőségének kiemelésére törekedett, s ismereteinket mindkét területen el is mélyítette. Jelentőséget adott az idevágó kutatásoknak, hogy a tatárjárással, a huszitizmussal és a török hódítók elleni harcokkal kapcsolatban érdemleges anyagot tártak fel a kelet-európai népek összefogására, sőt közös osztályharcaira vonatkozólag is. E munkák eredményeképpen a paraszti osztályharc fővonalaírói ma teljes képet alkothatunk. Jóval világosabb lett a Hunyadi-korszakról, különösen a Hunyadi János történeti szerepéről, harcai nemzetközi jelentőségéről megrajzolható kép is. Jelentékenyen előrehaladt, a belső piac fejlődéstörténete mellett, a várostörténeti kutatás, amely alátámasztotta többek között azt a korábban felállított tételt, hogy városaink iparát és kereskedelmét a nyugat gazdasági fölénye már ebben az időben, amelyben a politikai függés még nem játszott szerepet, növekvő mértékben megbénította, vagy legalább hátráltatta.

Hibák persze e korszak történetírásában is akadtak. Nem kis hibaforrás volt a nemzet és a haza fogalmainak tisztázatlansága, illetve ezeknek osztályfeletti kategóriák gyanánt való hallgatolagos elfogadása. Ezen az alapon a honvédelem gondolata összenőtt a parasztság „honvédő”, vagyis a feudális „hazát” védő szerepével, amivel párhuzamosan egyes munkákban az urak a „hazaáruló” szerepkörében jelentek meg. Egy másik hiba abban állott, hogy a központi hatalom erejének ingadozását a feudalizmus feltételei mellett összekeverték a kapitalizmus előtörténetéhez, a manufaktúra-kapitalizmus korszakához tartozó és a polgárságra támaszkodó, következetesen előrehaladó centralizációs folyamattal. Ennek következtében a XIV—XV. század politikai történetének uralkodó tendenciájává a centralizáció vált, s a valóságban végbemenő rendi fejlődés, a feudális-rendi monarchia kialakulása a maga ingadozó egyensúlyi helyzetével a centralizáció kísérő jelenségének alakját öltötte fel.

A megelőző korszakokkal szemben különösen intenzív, sokoldalú, a gazdaságtörténetet, politikai történetet és nemzetiségi történetet egyaránt felölelő és eredményes volt az 1790—1849 közötti korszak kutatása. Ennek ugyan különleges okai is voltak: 1848—49 centennáriuma és Kossuth születésének 150. évfordulója, valamint az a körülmény, hogy Révai József a korszak

marxista felfogásának alapját már korábban megvetette. A korszak problémáinak részletes és meggyőző feldolgozásával, a jakobinus mozgalom igazi történetének bemutatásával, az ipar és mezőgazdaság fejlődésének rajzával, általában a feudalizmus válságának kidolgozásával, Kossuth életrajzával, a „Forradalom és szabadságharc” c. kötet tanulmányaival, a Kossuth Emlékkönyvvvel, valamint több értékes, az 1848—49-es forradalom és szabadságharc ténykérdéseit és elvi problémáit tisztázó tanulmánnyal a marxizmus mindenesetre ezen a frontszakaszon törte át legkorábban a polgári történetnszemlélet állásait. A marxista történetírás végleges eredményei közé tartozik, hogy nemcsak fővonalaiiban, de részleteiben is bemutatta azt a valóságos gazdasági, társadalmi és politikai folyamatot, amely az 1848-as forradalom kitörésére vezetett. Végleges eredmény a forradalom jellegének megállapítása is.

Ennek azonban ára és következménye volt. Ára az az öntudatlanul is opportunista magatartás volt, hogy történetírásunk nem mutatott rá kellő határozottsággal az 1848—49-es forradalom nacionalista korlátaira, s a polgári forradalommal szemben az 1919. évi proletárforradalom történetét elhanyagolta. Következménye abban állott, hogy az 1956. évi ellenforradalmi, nacionalista és polgári-demokratikus hullám feltöréséhez történetírásunk, annak az 1848-nak ragyogó példaként való odaállításával, amelyre az ellenforradalom is hivatkozott, akaratlanul hozzájárult.

Komoly, s eddig nem eléggé méltányolt eredményei voltak a kapitalista Magyarország történeti kutatásának. Köztudomású, hogy a magyar polgári történetírás a tőkés korszak kutatását, különösen a gazdaság- és társadalomtörténet felderítését rendkívül elhanyagolta és csak a korszak politikai történetével foglalkozott valamelyest, ezzel is főleg publicisztikai jellegű írásokban. Itt tehát előmunkálatként hasznosítható feldolgozások csak elenyésző mennyiségben állottak rendelkezésre s emellett a források természete fiatal, illetve kezdő kádereinktől új kutatási módszerek kidolgozását kívánta meg. Mindezt figyelembe kell venni, ha az elért eredményeket helyesen akarjuk értékelni. A legátfogóbb eredménynek itt a magyar gyáripar történetének — az 1956-ot követő évekre is áthúzódó — megírását tekinthetjük, amelynek fejlődése — egyetlen hézagot nem tekintve — ma már egészében előttünk áll. Az idevágó munkák a magyar gyáripar fejlődése sajátos vonásainak kidolgozásával új eredményeket mutatnak fel az általános gazdasági fejlődés, a társadalom- és a politikai történet vonatkozásában is. A gyáripar története mögött az ipari fejlődés egyéb kérdéseinek és az agrártörténetnek feldolgozása — az utóbbi témakörben adott fokozott technikai nehézségek miatt is — háttérbe szorult. Hiányos volt a társadalomtörténet feldolgozása is. Ide többek között olyan fontos és még tisztázandó kérdések tartoznak, mint a parasztság s általában a kispolgárság felbomlási folyamata, a munkásosztály kialakulása, a nemzetiségek polgári fejlődése. Ezzel szemben a politikai történet alapvető kérdéseit — az 1880-ig terjedő időre vonatkozólag — az egyetemi tankönyvek, a korszak politikai küzdelmeinek alapos elemzése útján, nagy vonalakban sikerült tisztáznia. Más munkák a nemzetiségi kérdés egyes oldalaival foglalkoztak. Itt azonban hátra van még az egyik főkérdésnek, a magyar nemzet és a magyarországi nemzetiségek részben azonos, de részben eltérő fejlődési irányának az elemzése és kimutatása. A nacionalista szellem maradványaitól a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó munkák mindenesetre mentesek maradtak. Történetírásunk érdemének kell betudni, hogy a XIX. század második felének történetében, amelyet a Szekfü-féle irányzat hajlandó volt a hanyatlás korszakának

tekinteni, felfedte a haladást ténylegesen fékező mozzanatok sokaságának közepette is az alapjában előretörő fejlődést.

A XIX. század második felének történetével szemben az 1900 utáni korszak politikai története, ideszámítva a Horthy-korszakét is, töredékes maradt. Népszerűsítő, ismeretterjesztő jellegű munkák mellett itt elsősorban az ellenforradalmi korszak egészének jellegére vonatkozó összefoglaló tanulmányokat, az Iratok az ellenforradalom történetéhez c. kiadványosorzatnak a 20-as évek kezdeteit tisztázó tanulmányait, a külpolitikai viszonyokat, a klerikális reakció tevékenységét bemutató köteteket és néhány, a korszak végére vonatkozó tanulmányt, munkát kell említenünk.

A munkásmozgalom történetéről, a párttörténeti tananyag mellett, nem egy figyelemreméltó tanulmány jelent meg. Maga a párttörténeti tananyag is — hibái ellenére — jelentős lépés volt. Ezt a munkát a legegyszerűbb adatok összeállításával, az alapvető forrásanyag összegyűjtésével kellett kezdeni, hogy összefoglaló képet lehessen adni az utolsó száz év legjelentősebb történelemalkotó erejének, a magyar munkásosztálynak kezdeti mozgalmairól, öntudatra ébredéséről, osztályra szerveződéséről, és több mint fél évszázados harcairól. A tananyag mellett értékes tanulmányok, kötetek jelentek meg az 1848—49. évi forradalom munkásmozgalmáról, az abszolutizmus kori munkásmozgalomról, az Általános Munkásegyletről, a Párizsi Kommün hatásáról Magyarországon, Frankel Leóról, a századvégi földmunkás- és szegényparaszt mozgalmakról, a Szociáldemokrata Párt kezdeti korszakáról, a szakszervezeti mozgalomról és az 1905. évi orosz forradalom magyarországi hatásáról. A későbbi időszakra vonatkozó irodalomból említenünk kell az első világháború alatti munkásmozgalomról, 1918 és 1919 egyes kérdéseiről, valamint a Sallai és Fürst életéről szóló munkákat, továbbá az illegális sajtóról szóló kiadványokat. Ezek negatív vonása, egyes szemléleti hibákon kívül — mint amilyen a munkásmozgalom és a szociáldemokrácia történetének nem egyszer szektáns, szubjektivistá értékelése — többnyire abban állott, hogy a munkásmozgalom történetét nem ágyazták be kellőképpen az általános gazdasági, társadalmi és politikai, egyáltalában a nemzeti történetbe.

A kapitalista korszak történetírásának is megvoltak a maga hibái, amelyek rokonságot tartanak a már említettekkel s egyébként nemcsak e korszak történetírására jellemzőek. A történeti anyag feltárásában még nem juthatott messzire, viszont a marxista problematikának lehető teljes kimerítésére törekedett, s ennek következtében a sematizálás hibájába esett. Ez abban nyilvánult meg, hogy a hiányzó történeti anyagot a marxizmus—leninizmus általános tételeivel „pótolta”, a meglevő történeti anyagot pedig a marxizmus—leninizmus általános tanításának illusztrálására használta fel. Ezzel meg a személyi kultusszal függött össze az ún. citatológia, amely a klasszikus megállapításokat eredeti összefüggéseikből kiragadva, tudományos megalapozottság nélkül is, derűre-borúra idézgette. Mindezek tipikus gyermekbetegségek voltak, amelyeken, úgy látszik, át kellett esni. Erőteljesen hatott a nemzetközi távlatot mellőző hungarocentrikus szemlélet is, a nacionalista maradványoknak ez a búvóhelye. Magyarország történetét nem eléggé ágyazták bele az Osztrák—Magyar Monarchia történetébe, ezt pedig Európa történetébe.

Szó volt már arról, hogy ebben az időben az 1848-as forradalom történetével szemben a Tanácsköztársaság és egyáltalában az 1918—19-es forradalmak története történeti irodalmunkban háttérbe szorult. Ha az idevágó irodalmat áttekintjük, az előbbi kifejezést helyesbiteni kell. Egy-két kisebb tanulmányt

nem tekintve, azt kell megállapítani, hogy történettudományunk a Tanácsköztársasággal és az 1918—19-es forradalmakkal 1956 előtt egyáltalában nem foglalkozott történeti és politikai jelentőségükhöz mérten — bár 1953 után ez a mulasztás már világossá vált. Ezt meg kell állapítani, ha a felelősség ezért nem is csak a történészeket terheli. Miközben tehát történetírásunk a haladó hagyományok fontosságát hangoztatta, legszebb és legfontosabb haladó hagyományainkat, amelyek a nemzetközi proletárforradalomhoz fűződnek, figyelmen kívül hagyta.

A népi demokrácia történetének megírása, tekintettel arra, hogy a forrásanyag rendezetlen és nehezen hozzáférhető, újszerű kutatási módszerek kialakítását kívánta meg. Ennek ellenére ezen a területen is voltak eredmények. A korszakot érintő egyetlen tudományos monográfia a felszabadulás történetét írta meg. Terjedelmes tanulmánykötet jelent meg azonban a felszabadulás 10. évfordulójára, amely az 1945—49-ig terjedő korszak legtöbb fontos kérdését tárgyalta. Ezt kisebb tanulmányok egész sora egészítette ki, amelyek a felszabadulás utáni demokratikus szervek történetével, a pártharcokkal foglalkoztak.

A hadtörténeti irodalom főleg a honvédő háborúk és a függetlenségi harcok, ezek közül is elsősorban a Rákóczi-szabadságharc és 1848—49 katonai történetének kutatására irányult, s ezzel kapcsolatban a nép történetformáló szerepét igyekezett helyesen bemutatni.

Nem részesült kellő figyelemben egy másik különleges terület, a historiográfia, vagyis a polgári történetírás kritikája, amely a történettudományban az ideológiai harc fontos területe. Egy-két előadáson és cikken, valamint a szellemtörténeti irányról szóló, nem történész kézből eredő munkálaton kívül az egyetlen nagyobb munka a Horváth Mihályról szóló tanulmány volt. A polgári történetírás kritikájának hiánya részben összefüggött az 1953 előtt általánosan uralkodó és 1953 után is fel-felbukkanó szellemmel, amely vita és meggyőzés helyett előnyben részesítette az adminisztratív eszközöket. 1953 után pedig a szakszerűség elsődlegességét hirdető revizionizmus akadályozta az ideológiai harcot. Ennek következtében háttérbe szorult az ellenséges nézetekkel folytatott nyílt ideológiai harc, amely a marxista nevelés fontos eszköze. Ez lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a nacionalista-narodnyik nézetek történetírásunkban tovább élhettek. A nyílt eszmei harcot csak részben pótolhatta az a körülmény, hogy a marxista történetírás, a munkája során felmerült konkrét kérdésekben, szükségképpen szembehelyezkedett a polgári nézetekkel.

Az eddigiek után aligha szorult bizonyításra, hogy a nacionalista szemlélet maradványai elég mélyen beleitatták magukat történetírásunkba — még elevenebben maradtak fenn az iskolai történetoktatásban. Ez, mint számos más hiba, a jóhiszemű, de hamis aktualizálással függött össze. Az 50-es évek első felének háborús feszültségében történészeink, az akkori pártvezetéstől is erre buzdítva, úgy vélték a pártosság követelményeit kielégíteni, hogy az egész magyar történetben a szocialista patriotizmusnak, a nép hazafiasságának előzményeit keresték s e közben a szocialista patriotizmustól elválaszthatatlan proletár internacionalizmusról többé-kevésbé megelégedeztek. A proletár internacionalizmustól elszakított patriotizmus azonban, ha ezt a hatását nem is akarjuk, a nacionalizmus táptalajává válik, a nacionalizmus pedig a burzsoá ellenforradalom útját egyengeti.

1953 után, amikor a korábbi hibák jórészt marxista történetírásunk felismerte s érvényesült is a törekvés azok kijavítására, ennek útját állotta a színen megjelent revizionizmus, amelynek hatása újabb hibák forrásává vált.

A polgári talajból kinőtt revizionizmus felszította a nacionalizmust. „Tudománypolitikája”, történettudományunk hibáinak egyoldalú felhánytorgatásával, amelyek közt persze nem a túlsok, hanem a túlkeves nacionalizmus szerepelt, az addigi marxista történettudomány kompromittálására és lejáratására irányult. A revizionizmus arra törekedett, hogy a történész egységfront jel-szavának leple alatt a marxizmust történettudományi vezetőszeretéből kiszorítsa. A szakmai igényességet hangoztatta, hogy a pártosságot, a történettudomány marxista politikai-ideológiai vonalát háttérbe szorítsa. Azt hirdette, hogy a történeti fejlődés fő hajtóereje az osztályokat átfogó nemzeti egység.

Tudományos célkitűzésű munkákban a revizionizmus, a fejlődés gyorsasága miatt, nem jutott kifejezésre, csak kritikákban, recenziókban, vitákban kapott hangot. Maradandóbb hatása volt a revizionizmus egyes tényezőinek, amelyek a történetírói munkát még ma is befolyásolják. Idesorolható a történetírásunkban még le nem küzdött nacionalista maradványokon kívül különösen a polgári objektivizmus, amely az 1953 előtt helytelenül értelmezett pártosság reakciójaként tartja fent magát. Ez főleg a pártos álláspontot elhomályosító pozitivistáknak, a szakszerűség előtérbe helyezésének, a történettudomány öncélú felfogásának alakjában jut kifejezésre, amelyek történészeink egyrészét arra indítják, hogy tartózkodjanak összefoglaló munkák készítésétől, az elvi általánosításoktól s beérjék a felületi tények gyűjtögetésével. Orvosságát a marxista elméleti alap kiszélesítésében, a marxista politikai nézetek megszilárdításában kell keresni.

Az ellenforradalom leverése után, a gazdasági-politikai konszolidációval, de ettől ütemben elmaradva, történettudományunk fejlődése részben az ellenforradalmat előkészítő revizionizmus elleni harc, részben — ettől elválaszthatatlanul — a régi hibák felszámolása jegyében indult meg újra. A párt vezető ideológusai feltárták az ellenforradalom eszmei előkészítésének folyamatát s történetírásunk is hozzájárult az ellenforradalom történetének kutatásához, valamint a revizionizmus legnyíltabban jelentkező egyik összetevőjének, a nacionalizmusnak leküzdéséhez. Nagy segítséget nyújtottak ehhez a párt ismeretes állásfoglalásai, határozatai.

A munka súlypontja eltolódott az újabb történelem felé, anélkül azonban, hogy a régebbi korszakok kutatása háttérbe szorult volna. A Mohács előtti feudális korszak történetírásában meg kell említeni azt a munkát, amely a teljes okleveles anyag feldolgozásával, a feudális földmonopólium kialakulását elemezte (X—XII. század). A későbbi évszázadokkal kapcsolatos kutatás főleg a hivatalnokréteg kialakulására és a városfejlődésre vonatkozó ismereteinket gyarapította, ezúttal már a sajátos magyar városfejlődés kérdéseinek is figyelmet szentelve. Az utóbbi évek kutatásai a figyelmet arra is felhívták, hogy a XV. századi centralizációs törekvéseket — Hunyadi Jánossal kapcsolatban — eddigi történetírásunk kissé túlozva értékelte.

Itt, a középkor kutatásával kapcsolatban lehet megemlékezni régi polgári történészeinkről, kiknek nagyrésze a feudális korról foglalkozik. Kétségtelen, hogy egyrészük fejlődésére a marxizmus hatással volt, vannak közöttük olyanok is, akikre a marxizmus messzemenő hatást gyakorolt. De az ellenkezőre is lehet példát találni. Akadnak olyan régi történészek is, akiket a marxizmus meg sem érintett. Marxista történettudományunk gyarapításához, egy-egy gondolattal vagy egyes tények feltárásával ugyan ezek is hozzájárulhatnak. De kíváncsú volna, ha végre felismernék, hogy képességeik kifejtésének egyetlen járható útja a marxista módszerek elsajátításán át vezet.

A feudális korszak XVI—XVIII. századi történetét illetően az érdeklődés központjában továbbra is a mezőgazdaság fejlődése és a paraszti osztályharc állott. Ezen a téren a nagybirtok korábbi meglehetősen egyoldalú vizsgálata után komoly figyelmet szenteltek a paraszti árutermelés — a parasztság polgárosodása — fejlődésének és a szabadparaszti törekvéseknek, nemkülönben a „nemzeti” ideológia alulról kiépülő egyes elemeinek — anélkül azonban, hogy az utóbbiak társadalomtörténeti jelentőségét sikerült volna tisztázni (XVI. század—XVIII. század eleje). A XVIII. századdal kapcsolatban a legújabb kutatás rámutatott az árutermelő parasztgazdaság specializálódási törekvéseire és a bécsi gazdaságpolitikának a magyar mezőgazdaság egyes ágait fejlesztő irányzatára, amely nemegyszer beleütközött a magyar feudalizmus korlátjaiba. Már a reformáció társadalmi alapját főleg az irodalomtörténetírás kutatta, az iparnak, a külkereskedelemnek és a nyugati kapitalizmus hatásának vizsgálata pedig teljesen, vagy majdnem teljesen háttérbe szorult. Így még mindig távol vagyunk attól, hogy Magyarország gazdasági fejlődésének XVI—XVIII. századi szakaszát a maga egészében értékelhessük. A Habsburg-birodalom tanulmányozása ugyan megindult, de az eredményekre még várakozni kell, a tágabb nemzetközi perspektíva továbbra is kidolgozatlan maradt, s a függetlenségi harcok problematikája is csak legutóbb került napirendre.

Az 1790—1849 közötti korszak már korábban is eredményes kutatását újabb munkák gyarapították. Ezek közül ki kell emelni az egyik Eszterházy-uradalom történetét, amely nyomonköveti a jobbágyrendszerről a tőkés gazdálkodásra való áttérés kezdődő folyamatát a feudalizmus utolsó évtizedeiben. Említeni kell a lengyel kérdés feldolgozását a reformkori Magyarországgal való összefüggésében. Az ipartörténet viszont — újabb eredmények tekintetében — a mezőgazdaság történetével szemben ebben a korszakban is lemaradt. Mint pozitívumot kell megemlíteni a Széchenyi-kérdés helyes megoldását, amelynek előzményei 1956 előttre nyúlnak vissza. Ezt a kérdést — mint ismeretes — a polgári történetírás meghamisította, helyes megoldását pedig egy ideig a szekta szellem akadályozta.

A kapitalista korszak történetírásának a legutóbbi években javára kell írni, hogy a provinciális, hungarocentrikus szemlélet elleni harcot nem csak szavakban hangoztatta, hanem a küzdelmet az ellen ténylegesen meg is kezdte. Erről tanúskodik az egyetemi tankönyvnek 1880—1900-ra vonatkozó részlete, amely Magyarország történetét igyekszik az egész Monarchia fejlődésébe beágyazni és a magyarországi rendszer érlelődő válságát is az összmonarchia keretében vizsgálja. Ilyen jellegűek azok a tanulmányok, amelyek a magyar mezőgazdaság porosz-utas fejlődését az elvi kérdések széleskörű vizsgálata alapján, a nemzetközi összehasonlítás eszközeivel dolgozzák fel. Figyelmet érdemelnek azok a kísérletek, amelyek a nacionalista gyökerű „félgyarmat” fogalmával szemben Magyarország függősége jellegének új megállapítására irányulnak. Eddigi ismereteinket tovább viszi az a munka, amely az agrárproletariátus szerkezetét az egész Monarchia keretében veszi szemügyre. Ezeknek a tanulmányoknak egy része előadás formájában „A kapitalizmus fejlődése az Osztrák Magyar Monarchia egykori országaiban” tárgykörrel megtartott nemzetközi konferencián hangzott el, igazolva a nemzetközi érintkezések látókörtágító hatását. Új szint hozott történetírásunkba az a munka, amely a haladó hagyományok nemegyszer erőltetett kimutatása után felhívta a figyelmet történetünk retrográd örökségére. Ez a munkának komoly érdeme, ha nem egy állítása vagy elemzése problematikus is. Az egyéb munkák közül ki kell emelni az

1918-as forradalom és a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára készült tanulmányokat, az 1920-as évek politikai történetét továbbvivő munkát az „Iratok az ellenforradalom történetéhez” című sorozattal kapcsolatban, néhány tanulmányt Magyarország szerepéről a második világháborúval kapcsolatban, a Magyarország és a második világháború iratgyűjteményhez írt bevezető tanulmányokat és a nemzetiségi (horvát, ukrán stb.) kérdéssel, nem különben egyes munkásmozgalmi kérdésekkel foglalkozó munkálatokat. Az utóbbiak közül külön említendő a szociáldemokrata párt megalakulásáról és kezdeti tevékenységéről írott monográfia. Ez a szociáldemokrata párt történetének kezdeti szakaszát az eddigi feldolgozásoknál objektívebben ábrázolja.

Külön helyen kell említeni a munkásmozgalom történetének 1956 után megjelent tankönyveit, amelyek, eredményesen harcolva a korábbi dogmatizmus ellen, az eddiginél nagyobb gondot fordítanak a munkásmozgalom objektív feltételeinek vizsgálatára, konkrétan tárgyalják a munkásosztály fejlődésének tényeit és realisabban értékelik küzdelmeit. Különösen örvendetes, hogy történetírásunk végre megérdemelt figyelmet fordított a Tanácsköztársaság történetére és ennek előzményeire, kiadva a korszak vezető egyéniségeinek írásait és 1919 egyes kérdéseire vonatkozó dokumentumköteteket, s ezzel helyesebb megvilágításba állítva e korszak vezető egyéniségeit — bár még hátralevő, nem sokáig halasztható feladatként a Tanácsköztársaság összefoglaló történetének elkészítése fennmarad. A munkásmozgalommal foglalkozó munkáknak mintegy kiegészítésképpen és részben új módszerek alkalmazásával megindult a munkásosztály társadalomtörténetének kutatása is. A hadtörténeti irodalomban a káderek fejlődése mellett a Tanácsköztársaság és a felszabadulás katonai történetére vonatkozó munkákat kell megemlíteni.

A korszak történetében azonban számos fehér folt mutatkozik. Még mindig hiányzik a mezőgazdaság és a kereskedelem fejlődéstörténete, a Monarchia összeomlására vezető folyamat alapos kidolgozása, a nemzetiségi kérdés feldolgozásával kapcsolatban, az ideológiai fejlődés ábrázolása és a historiográfiai munka. Hogy az utóbbi területen valami mégis történt, egy Thaly- meg egy Szekfü-tanulmány jelzi. A munkásmozgalom történetében hiányzik többek között a szociáldemokrata párt elméleti tevékenységének és a nemzetközi munkásmozgalmi kapcsolatoknak a feltárása.

A népi demokratikus korszak feldolgozása, mind az általános történet, mind a munkásmozgalom története szempontjából még mindig a kezdeteknél tart, ha az első indulás nehézségeit már le is gyúrte. Itt is csak néhány tanulmány elkészültéről lehet beszámolni elsősorban az agrártörténet és a politikai történet témaköréből. Ezen a területen utat tört az a felismerés, hogy a népi demokratikus korszak problémáival megfelelő módon csak úgy lehet foglalkozni, ha azokat szoros kapcsolatban vizsgálják a felszabadulás előtti viszonyokkal. Az ilyen irányú munka már kezdetét is vette.

Az egyetemes történeti kutatások az elmúlt 10 év alatt — az ókori történetírás jelentős eredményeiről ezúttal nem beszélve — az orosz—magyar kapcsolatok, illetve a szomszéd országokkal a múltban kialakult haladó kapcsolatok feltárása körül összpontosultak. Az egyetemes történeti kutatásoknak — ideszámítva a nemzetközi munkásmozgalom történetét is — fontos helye volna történeti irodalmunkban, a provinciális szemlélet leküzdése és a magyar történet nemzetközi összefüggéseinek feltárása szempontjából. A nemzetiségi kérdés vizsgálatát össze kellene kapcsolni a szomszéd népek történetének kutatásával, együttműködve a Szovjetunió és a népi demokráciák történészeivel.

Meg kellene határozni a magyar történet helyét az eltérő kelet- és nyugat-európai fejlődés vonatkozásában. Ezekre való tekintettel arra kell törekednünk, hogy az egyetemes történettel foglalkozó kádereink számát gyarapítsuk. Bizonyos eredményekről az egyetemes történet területén máris beszámolhatunk. Ide kell sorolni a középkori írástörténetet tárgyaló munkát, a török Siyakatírás megfejtését, a világpiac kialakulásának kezdeteivel és a harmincéves háborúval foglalkozó munkákat, de mindenekelőtt a német imperializmussal, a Monarchia szétesésével és a versaillesi szerződéssel foglalkozó tanulmányokat. Az egyetemes történet szélesebb körű művelése mellett az is fontos, hogy az egyetemes történeti műveltség történészeink között az eddiginél jobban elterjedjen, s hogy az egyetemes történetet az olvasóközönség körében népszerűsítő munkák jelenjenek meg.

A történeti kutatás megalapozását szolgálták azok az összefoglaló történeti bibliográfiák is, amelyek a Magyarország történetének egyes korszakaira vonatkozó irodalmat gyűjtötték össze. A Magyarország területére vonatkozó régészeti irodalom bibliográfiája után meg kell említeni a Magyarország történetének a kezdetektől 1825-ig terjedő korszakára vonatkozó irodalom válogatott magyarázatos bibliográfiáját és az 1825—1867 közti korszak irodalmát és forrásanyagát a teljesség igényével összefoglaló történeti bibliográfiát, amelynek különösen a magyarországi nemzetiségek korabeli történeti irodalmát összefoglaló kötete nemzetközi viszonylatban is számottevő. A XIX. századi magyar mezőgazdasági szakirodalom és más szakkbibliográfiák mellett hasznosak voltak a különböző helytörténeti bibliográfiák is, amelyek közül különösen a Budapest történetének egyes kérdéseivel foglalkozó összeállításokat kell megemlíteni. A folyamatos bibliográfiai tájékoztatást szolgálta a Századokban megjelenő bibliográfia, amely a magyar nyelven megjelent történeti irodalom kurrens bibliográfiáját adta, és a Történelmi Szemle, amely a külföldi történeti folyóiratok kurrens bibliográfiáját közölte, valamint a Párttörténeti Közlemények és a Hadtörténeti Közlemények szakkbibliográfiái.

Ha röviden is, szólnunk kell még most folyó munkánkról, és ezzel kapcsolatos feladatainkról, bár ezek az előbb elmondottakból világosan következnek. Első és legfontosabb teendőnk az egyetemi tankönyvek kijavítása, elsősorban az I/2-es köteté és a többi tankönyv megfelelő apparátussal való új kiadásának előkészítése. Történészfrontunk erejét ugyanakkor mozgósítanunk kell az egyetemi tankönyvek további kötetének kidolgozására, hogy minél előbb ifjúságunk kezébe tudjuk adni az utolsó kötetet, a napjainkig terjedő időszak történetét. Hamarosan be kell fejeznünk a népszerű összefoglalás munkálatait is: ezzel a munkával történettudományunk becsületbeli köteletségének tesz eleget. El kell készítenünk az összefoglaló magyar párttörténetet is. Ezek mellett a szintetikus munkák mellett különös gondot kell fordítani az ellenforradalmi korszak és a második világháború politikai történetére, az ellenforradalmi rendszer ideológiájának feltárására, a népi demokratikus korszak történetére, továbbá a Tanácsköztársaság történetének az összefoglalására. A régebbi korszakok központi kérdése a XVI—XVIII. századok története, abból a problematikából kiindulva, amelyet fentebb megjelöltünk. Ezek mellett a főkérdések mellett előtérbe kell helyezni a dualista rendszer utolsó másfél évtizedének történetét, az első világháború és a Monarchia felbomlásának történetét, az 1790 előtti nemzetiségi kérdést, az egyetemes történeti kutatásokat és a további historiográfiai munkát.

Munkánk áttekintését ezzel befejeztük és megpróbálhatjuk most már fel-

állítani a végső mérleget. Ha azokból a feladatokból indulunk ki, amelyek előttünk állottak, azt hiszem megállapíthatjuk, hogy marxista történetírásunk, a hibák ellenére, amelyeket útközben elkövetett, alapján jó munkát végzett. Ennek a munkának köszönhetjük, hogy fő vonásaiban felvázolódott a magyar nép, a magyar dolgozók pártos szellemben megírt marxista története. Útközben nem egy hibát, nem egy gyermekbetegséget leküzdöttünk, vagy legalább világosan látjuk nem egy korábbi hibánk forrásait. Ma tudjuk, hogy mi a történetírásban a sematizmus és a dogmatizmus, a hamis aktualizálás és a szubjektivizmus, tudatosan küzdünk ezek maradványai ellen, amint tudatosan küzdünk a burzsoá objektivizmus maradványai ellen is. Azt azonban nyugodtan elmondhatjuk, hogy marxista történettudományunk, még ki nem javított hibái ellenére is, minden szempontból magasan felette áll az egykori polgári történettudománynak.

Természetes azonban, hogy a hibákban nem nyugodhatunk meg. Különösen egy hibát kell itt megemlíteni, amelyet sürgősen ki kell javítanunk. A viták, amelyek az elmúlt évben az egyetemi tankönyvek végleges szövege körül folytak, ha befejezettek még nem is tekinthetők, felhívták a figyelmet történetírásunk egy korábban észre nem vett veszélyes gyengejére. Ez a történetírásunkban ilyen vagy olyan formában lappangó nacionalista szemlélet, amely az osztályharcos frazeológia álruhájába öltözött és összefonódott a hungarocentrikus szemlélettel. Ezt a hibát azért követhettük el, mert történetírásunkat nem hatotta át kellőképpen a marxizmus igazi szelleme. Nem vetettük fel és nem próbáltuk a marxizmus eszközeivel tudatosan megoldani a magyar történet fontos elméleti kérdéseit, hanem nem egyszer beértük a marxizmus felületes elsajátításával, anélkül, hogy észre vettük volna a marxista felszín alatt meghúzódó polgári nacionalista nézeteket. Ennek következtében a nemzeti egység gondolata előretört, az osztályharc primátusa, a haladás kritériuma visszaszorult történetírásunkban. Arról, hogy a magyar történet eseményeit nemcsak a szűk magyar globus, hanem a nemzetközi haladás szempontjából kell megítélni, sokat beszéltünk, de nem tettünk eleget ennek a követelménynek, pedig döntően ezen a ponton válik el a nacionalista történeteszemlélet és a marxista történeteszemlélet útja.

A központi feladat ma, amely mellett persze a többi hiba kijavítását sem szabad elhanyagolni, a harc a polgári nacionalizmus maradványai ellen, vagy más szóval a szocialista patriotizmus következetes egyesítése a proletár internacionalizmussal. Ez a harc nem lesz könnyű. Szembe fogjuk találni magunkat a nacionalista gondolatmaradványok öntudatlan képviselőivel, akiknek nem lesz könnyű szakítani eddigiszemléletükkel, és a polgári nacionalizmus nagyon is öntudatos harcosaival, akik nyomást fognak gyakorolni történészeinkre. De a harc sikerének eszközei kezünkben vannak. Ezek az eszközök: a valódi marxista történeti elmélet mély elsajátítása és következetes alkalmazása a magyar történetre, ha kell, önmagunkkal is harcban. Ezzel kapcsolatban a polgári történeti ideológia kritikus felszámolása. És végül az egész magyar történet céltudatos beleágyazása a nemzetközi történeti folyamatba, aminek feltétele az egyetemes történet alapos ismerete s ami nélkül proletár internacionalista történetírás nem lehetséges. Ha tudunk ezekkel az eszközökkel élni, haladó forradalmi hagyományaink a maguk valódi nagyságában fognak feltárulni és történetírásunk teljes mértékben betölti majd azt a feladatot, amelynek teljesítését a párt joggal várja el tőlünk: azt a feladatot, hogy a magyar néphez a történetírás módszereivel egyidejűleg közvetítsük a szocialista patriotizmus és az attól elválaszthatatlan proletár internacionalizmus szellemét.

HOZZÁSZÓLÁSOK MOLNÁR ERIK ELŐADÁSÁHOZ

Ember Győző akadémiai I. tag, az Országos Levéltár főigazgatója:

Molnár Erik akadémikus előadásában mintegy madártávlatból tekintve át történettudományunk legutóbbi tíz esztendejét, elsősorban azt vizsgálta, hogy a marxizmus—leninizmus történelmi szemlélete és módszere miként érvényesült általában, valamint az egyes korszakok történetének kutatásában. Kétségtelen, hogy történettudományunk fejlődésének az elmúlt évtizedben ez volt a döntő kérdése, mint ahogyan ez lesz az ezután következő években is. Úgy gondolom, hogy nagy vonásaiban helytálló az az értékelés, amelyet történetírásunk eredményeiről és hibáiról az előadás ebből a szempontból adott, habár egyes részmegállapításai fölött lehet vitatkozni. Hozzászólásomnak azonban nem ilyen természetű vitatkozás a célja, hanem az, hogy néhány más szempontból foglalkozzam történettudományunk fejlődésének kérdésével, olyan szempontokból, amelyek kevésbé lényegesek ugyan, mint amelyből az előadás vizsgálta a kérdést, de felvetésük révén teljesebb képet nyerhetünk róla.

Az első ilyen szempont a munkafeltételek szempontja, amelyekről az előadás csak annyit mond, hogy a tervszerű munka feltételei 1948/49-ben jöttek létre. Pedig nem felesleges hangsúlyozni, hogy a történettudomány művelésének olyan feltételei alakultak ki, amilyenekről a polgári korban a történészek csak ábrándoztak. Megalakult az Akadémia Történettudományi Intézete, a Munkásmozgalmi, illetve Párttörténeti Intézet, a Dunántúli Tudományos Intézet. Az egyetemeken minden tanszék körül külön kis intézetek alakultak ki. A levéltárak megszabadultak adminisztratív jellegű terheik nagy részétől, s így több idejük jutott arra, hogy a történettudományt is segítő hivatásuknak megfeleljenek. A Történelmi Társulat új életre kelt, a tudományos ismeretek terjesztésére új társulatot szerveztek. A történelemmel foglalkozó intézmények létszáma növekedett, a tudományos kutatóknak segédezőket bocsátottak rendelkezésükre. A könyvkiadás lehetőségei megsokszorozódtak, új folyóiratok indultak.

Páratlan új lehetőségek nyíltak meg a magyar történetírás előtt, s ha az elmúlt tíz év eredményeit mérlegre tesszük, akkor azt is meg kell kérdeznünk, hogy vajon megfelelő módon élni tudott-e ezekkel a lehetőségekkel. Távolról sem akarom elért eredményeinket lekicsinyelni, amikor azt mondom, hogy lehetőségeink alapján többet is elérhettünk volna.

A munkafeltételek megjavulása következtében több intézményben fokozódó intenzitással folyt a történetkutatás. A munka eredményessége érdekében szükségessé vált, hogy a különböző intézmények munkája összhangban legyen. Ez egy második olyan szempont, amelyből ugyancsak érdemes megnézni

történetírásunk fejlődését. Az előadás csak felveti ezt a szempontot, mondván, hogy az együttműködés az egyes intézmények között hol szoros volt, hol pedig lazább a kelleténél. Úgy vélem, pontosabb a fogalmazás, ha azt mondjuk, hogy kezdetben volt együttműködés a különböző intézmények között, aminek a továbbiakban egyre szorosabbá kellett volna válnia, ehelyett azonban egy-két év elteltével lazulni kezdett, fokozatosan lazult s ma már egészen laza. Nézetem szerint ez a folyamat nem egészséges volt, hanem káros, történetírásunk eredményességét csökkentette.

Az Akadémia történettudományi bizottsága lenne arra hivatva, hogy a történetkutatással foglalkozó egyes intézmények közötti összhangot biztosítsa, mint ahogyan az Akadémia hivatása, hogy egész tudományos életünk irányító szerve legyen. De ahogyan az Akadémia egyre kevésbé tudja vagy akarja ezt a szerepet vállalni, úgy engedte ki kezéből a történettudományi bizottság is a történettudományi intézmények munkájának összehangolását. Nézetem szerint ezen a helyzeten változtatni kell, az együttműködést a történettudományi intézmények között szorossá kell tenni, a történettudomány hosszú ideje vajdó távlati tervében az egyes intézmények feladatkörét is meg kell határozni.

A munka eredményessége érdekében ugyanis célszerűnek látszanék bizonyos munkamegosztást bevezetni az egyes intézmények között. A történettudomány már annyira differenciálódott, oly sok ága van, hogy ezen az alapon lehetne és kellene a munkát megosztani. Nem merev elhatárolásra gondolok, hanem csak arra, hogy legalább minden fontosabb ágnak legyen gazdája valamelyik intézmény. Egyes intézmények rendeltetése — Párttörténeti Intézet, Hadtörténelmi Levéltár, Dunántúli Tudományos Intézet — eleve meghatározza, hogy ott a történettudomány melyik ágával foglalkoznak. Más intézményeknél azonban — Történettudományi Intézet, egyetemek, levéltárak, Történelmi Társulat — nem ilyen kézenfekvő az elhatárolás, itt egyeztetésre lenne szükség.

Történetírásunk fejlődését vizsgálva azt a szempontot sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy vajon a történettudomány fontosabb ágai megfelelően fejlődnek-e, nem fenyegeti-e valamelyiket az elsatnyulás vagy a teljes sorvadás veszélye. Ezt a szempontot az előadás nem vetette fel, pedig érdemes erről is mondani egy-két szót.

A következőkben a történettudománynak azokról az ágairól-szólók csak röviden, amelyeknek a művelését — saját kezdeményezésükből, nem várva a központi munkamegosztásra — a levéltárak vállalták, mert úgy vélték, hogy ezek olyanok, amelyek a levéltári munkával szorosan összefüggenek, amelyek művelésével a levéltárak célját is szolgálják.

Az egyik ilyen területe a történettudománynak a levéltári segédletek készítése, elsősorban azoké a segédleteké, amelyek nemcsak házi használatra készülnek, hanem kiadásra is kerülnek, amilyenek a levéltárismertetések, az alap- és az ismertetőleltárak, a repertóriumok. Ezek a segédletek nemcsak közvetve szolgálják a történettudományt azáltal, hogy megkönnyítik a történetírás legfontosabb forrásában, a levéltári anyagban való kutatást, hanem elkészítésük a történettudomány egyes ágainak a közvetlen művelését is jelenti. Levéltárismertetést vagy ismertetőleltárat pl. nem lehet anélkül írni, hogy a levéltári anyagot létrehozó szervnek (hatóságnak, hivatalnak, intézménynek, üzemnek, vállalatnak stb.), családnak vagy személynek, továbbá magának a levéltári anyagnak és az azt őrző levéltári intézménynek a történetével ne foglalkozniék az ismertetés vagy a leltár írója.

Történetírásunk elmúlt évtizedének eredményeit mérlegelve, úgy gondolom, nem lehet említetlenül hagyni azt a munkát, amelyet levéltárosaink levéltári segédletek készítésével végeztek, s amelyeknek eredményeként alapleltárak és repertóriumok köteteinek hosszú sorát tudják felmutatni. Nemcsak a polgári kor hazai mulasztását pótolták ezzel, hanem felzárkóztak a nemzetközi levéltári irodalom élvonalába is. Ismertető leltáraink, amelyeknek sorozata ezután fog nyomtatásban megjelenni, többet nyújtanak, mint a külföldi levéltári leltárirodalom eddig megjelent bármelyik válfaja.

És amellet az is jelentik ezek a leltárak és repertóriumok, hogy történetírásunknak olyan ága, mint a hatóságok és hivatalok története, amivel egyéb intézményeink egyáltalában nem foglalkoztak, nem maradt gazdátlanul, nem satnyult el. Sajnos, a leltármunkálatokon s egy-két folyóiratcikken túl, nagyobb monográfiák megírására ebben a műfajban levéltárainkban sem került sor.

Sajátosan levéltári feladat a levéltártannak a művelése, függetlenül attól, hogy a történeti segédtudományok családjába soroljuk-e ezt a disciplinát, vagy nem. Levéltárosaink célul tűzték ki egy magyar levéltártani kézikönyv elkészítését. Az előmunkálatok során eddig egy nagyobb önálló tanulmány, valamint több cikk jelent meg a levéltári folyóiratokban. Mindez előbbre vitte a kézikönyv ügyét, de nem olyan mértékben, amilyenben kívánatos lett volna.

Levéltári feladatnak tekintjük a történeti segédtudományok művelését, de nem a levéltárak kizárólagos feladatának. Az egyetemi intézeteknek, de a Történettudományi Intézetnek is, foglalkozniuk kellene e terület sajnálatosan elhanyagolt egyes tudományágaival. Hajnal Istvánnak és Fekete Lajosnak nemzetközi viszonylatban is jelentős írástörténeti munkái ne ringassanak senkit se abba a hitbe, hogy a történeti segédtudományok terén jól állunk, hogy nincsenek sürgős tennivalóink. A történeti kutatás súlypontja hazánkban, amint hallhattuk, egyre inkább az újabb és legújabb korszakokra, a kapitalizmus és a szocializmus korszakaira tevődik át. E korszakok írásbeli forrásanyaga egészen más jellegű, mint a feudalizmus koráé. A magyar irattannak sürgősen foglalkoznia kell ennek az iratanyagnak a kérdéseivel, mert a kutatómunka eredményességét is károsan befolyásolja az a nagyfokú tájékozatlanság, aminek jeleivel kiadványainkban lépten-nyomon találkozunk. Nem is szólva arról, hogy a feudalizmus írásbeli forrásanyagának vizsgálatában sem jutott túl a magyar irattan 1526-on, ameddig a polgári kor diplomatikájának az érdeklődése terjedt.

Sajnálatos, hogy még levéltárainkban sincsen kellő érdeklődés az irattan iránt, s a levéltári folyóiratokban megjelent egy-két ilyen tárgyú cikk is 1526 előtti kérdésekkel foglalkozott.

A többi történeti segédtudomány terén még szomorúbb a helyzet. Egyedül az archeográfia kérdései iránt van érdeklődés, a nagyarányú forrásközléssel kapcsolatban. Vitatható azonban, hogy az archeográfia külön történeti segédtudomány-e, avagy a levéltártannak egyik része. Akár így, akár úgy tekintjük, öröndetes, hogy történészeink foglalkoznak vele, bár ennek az érdeklődésnek irodalmi eredményei ezideig még nem mutatkoztak, sőt egy nagyonis időszerű egységes új forrásközlési szabályzat kidolgozására sem került még sor.

Van olyan vélemény, amely szerint a történeti statisztika is a történeti segédtudományok közé tartozik. Nem osztom ezt a véleményt, sőt azt is vitathatónak tartom, hogy egyáltalában külön ága-e a történettudománynak, avagy csak olyan műfaji kategória, mint a forrásközlés és a feldolgozás. E két műfaj

között van ugyanis a helye, részben közli, részben feldolgozza, a maga sajátos statisztikai módszerével, a történeti forrásokat. Legyen azonban bárhol is a helye a történettudomány sokágú családfáján, annyi bizonyos, hogy olyan tagja a családnak, amelynek egyre növekvő jelentőségével számolhatunk. Ez a felismerés vezette a levéltárosokat, amikor, összefogva a statisztikusokkal, célul tűzték ki a történeti statisztika művelését. E célkitűzés jegyében már eddig is számottevő eredmények születtek, egyebek között egy új folyóirat, s a folyamatban levő munkák további hasznos gyümölcsöket ígérnek. Úgy véljük, hogy miként a jelen fejlődésének megértéséhez és értékeléséhez nélkülözhetetlenek a statisztikai kimutatások, hasonlóképpen szükség van rájuk a múlt megvilágításánál is.

Bizonyos vagyok benne, hogy minden levéltáros jólesően hallotta Molnár akadémikus előadásának azt a részét, amely a forrásközlésről szólt. Nemcsak azért, mert a levéltárosok a történettudomány műveléséből nagy mértékben források közlésével veszik ki részüket, hanem azért is, mert ez a tevékenység ezideig nem igen részesült a jelentőségének megfelelő elismerésben. Állandóan harcolnunk kell olyan nézetekkel, amelyek szerint a történettudomány területén túl sok forráskiadvány jelenik meg, változtatni kell a feldolgozó jellegű munkák és a forráspublikációk arányán, az előbbiek javára. Egyetértek azzal a kívánsággal, hogy minél több feldolgozás lásson napvilágot. De nem hiszem, hogy ezt azáltal lehetne elérni, hogy a forrásközlések számát csökkentjük. Olyannak találok ezt az elgondolást, mint ha valaki helyesebb arányt akarna kialakítani a kolbászgyártás és a sertésenyésztés között, az előbbinek a javára. A forráskiadás nem akadálya, ellenkezőleg nélkülözhetetlen bázisa a feldolgozó munkának. Helytelen lenne akár levéltárainkat, akár a történettudomány más intézményeit a forráspublikálásban korlátozni. Fontos azonban, hogy helyesen válasszák meg a forrásközlés tárgyát, anyagát, módját, s ne idegenkedjenek a feldolgozó jellegű bevezető tanulmányok írásától. Ezáltal a feldolgozások növelésére irányuló helyes törekvésnek is eleget lehet tenni.

Még egy olyan történelmi műfajról kell szólanom, amelynek művelését levéltáraink felkarolták, ez a helytörténetírás. Hiányos lenne az elmúlt tíz év mérlege, ha nem mutatná meg a helytörténetírás fellendülésének öröndetes jelenségeit. Nemcsak az olyan nagyarányú munkálatokra gondolok, mint amelynek Budapest történetének feldolgozásával kapcsolatban indultak meg, s amelyeknek eredményei már ezideig több önálló és gyűjteményes tanulmánykötetben mérhetők le. Gondolok a Dunántúli Tudományos Intézet értékes kötetekre is, de mindezekon kívül arra a számos kiadványra, amelyek megyei és városi tanácsok támogatásával az ország legkülönbözőbb részeiben, sokféle tárgyról, hogy csak egy példát említsek, a többi között a tanácsköztársaság történetéről jelentek meg. Nem mind egyforma értékűek ezek a kiadványok, a tény azonban, hogy a helytörténetírás fejlődő tendenciát mutat, helyi támogatásban részesül, mindenütt öröndetes, s kívánatos, hogy ez a fejlődés a jövőben se torpanjon meg.

Szükséges lenne azonban a helytörténetírásban rejlő lehetőségek jobb kihasználása érdekében bizonyos összhangot teremteni egyrészt a különböző helyi törekvések között, másrészt pedig a történetírás országos és helyi művelése között. Ezt a feladatot a Történelmi Társulatnak kellene megoldania.

Azzal az észrevétellel zárom hozzászólásomat, hogy kívánatos lett volna, ha Molnár akadémikus előadása valamivel hővebben foglalkozott volna a történetírásunk előtt álló feladatokkal, s tájékoztatást adott volna arról is, hogy

a kormány által nemrég jóváhagyott százegynéhány témájú távlati tudományos kutatási tervben a történettudománynak milyen témái szerepelnek.

Székely György, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorhelyettese:

Molnár Erik beszámolója a magyar történetírás elmúlt évtizedben befutott fejlődéséről az ideológiai kérdéseket részletesen felvető és tudománypolitikai kérdéseket is érintő, nagyszabású szemle. Törekvése arra irányult, hogy a történetírás elágazó kérdéseiben feltárja a belső összefüggéseket, bizonyos értékrendszert állítson fel és kimutassa a történetírás változásainak összefüggéseit a társadalom általános fejlődésével. Az a kiindulása, hogy történetírásunk fejlődése fő vonalaiban az ország politikai fejlődését tükrözte vissza, lényegében és általában helyes. Mindamellet a gondolat alkalmazása különösen a részletek tekintetében sok megfontolást kelthet és fenntartást vonhat maga után. Itt ugyanis figyelembe kell venni, hogy a tudat általában elmarad változásaiban a társadalom és a politika fejleményei mögött és ezért — ha Molnár Erik szűkre szabott ideje megengedte volna — bizonyára gyümölcsöző lett volna ezt a kérdést tüzetesebben taglalni. Nem alárendelt kérdés itt a történettudósok egy-egy korszakra való specializáltsága, a munkahelyekből adódó nehézségeik és feladataik, nem utolsósorban az általuk jól ismert tényanyag természete. A történettudomány irányítására törekvő minden tervszerűség ellenére ezek a tényezők mindeddig alaposan kihatottak és kihatnak a történetírás munkájára, menetére és bizonyos mértékig ezek is meggátolják az újabb problémák iránti fogékonyságot és az új kérdések feldolgozásába való bekapcsolódást. E mellett nem utolsósorban a történészek meggyőződésének különböző szilárdságát is tekintetbe kell venni, ami mind erősen színezte azt a folyamatot, ahogyan a politikai változások a történetírára kihatottak. Ennek a hatásnak tehát nem szabad automatikus jelleget kölcsönözni, a valóságban a viták megélénkülésén, az elvi kérdésekben a meggyőződések polarizációján keresztül érvényesül és érvényesül az életben felvetődő kérdések hatása a történetírás látszólag legelvontabb, legelrejtettebb problémáiban is.

Ebből talán az is következik, hogy nem tarthat igényt teljes érvényre az előadásnak az a kísérlete, hogy a történetírás fejlődését három nagyobb periódusban, 1953-as és 1956/57-es fordulópontokkal tárgyalja. A beszámolónak különös nehézségekkel kellett megküzdenie annyiban is, hogy ezen a hármas tagoláson belül nemcsak újra kellett foglalkoznia az egyes kérdésekkel, hanem egy sor olyan munkáról is említést kellett tennie, amelyek más periódusban jelentek meg, mint amikor készültek. Ezek közül a tankönyveket emelném ki, más munkák pedig félváltékos vagy még hosszabb alkotómunkára néznek vissza. Mindebből az is következik, hogy minden részletében nem tudok egyetérteni az értékelésnek azzal a módjával, amely az egyes írásokat, történetírói törekvéseket, történettudományi lépéseket a dogmatizmus, revizionizmus, nacionalizmus kategóriájába próbálja besorolni. Mivel az alkotó, fejlődő, sokszor vívódó tudósok pályáját és a történészek kollektívájának sokszínű fejlődését kellett a beszámolóknak áttekinteni, feladata igen bonyolult volt, és hogy az értékelésben nagyobb torzulások nem következtek be, azt annak köszönhetjük, hogy az áttekintés készítője nem passzív szemlélője a történetírásnak, hanem a problémák és eredmények alapos ismerője, a munka részese és a központi történész intézménynek az egész időszakon keresztül vezetője.

Az előadásnak az a helyes törekvése, hogy az elvi kérdéseket állítja középpontba, lehetetlenné tette, hogy a történetkutatás szervezeti problémáival és fejlődésével foglalkozzék. Ez kötelességemmé teszi, hogy legalább vázlatosan foglalkozzam néhány kérdéssel. A történészek gárdája, amint a referátumban felvetett elvi problémák is mutatják, ma már eléggé kiterjedt ahhoz, hogy a történeti korszakok és speciális kérdések egész sorát fel tudja dolgozni. A történészek gárdájának régi megbecsült és alkotásait tekintve sok esetben fejlődést mutató csoportja mellett az elmúlt tíz esztendőben a történészek hosszú sora emelkedett fel arra a szintre, hogy elmélyült részletkutatásokban és átfogó kérdések tárgyalásában megállhassa a helyét, méghozzá marxista szellemben. Emellett a szakmai utánpótlás is jelentős eredményekkel kecsegtet. Sok tennivaló lenne azonban éppen a Molnár elvtárs felvetette elvi kérdések szempontjából az utánpótlás biztosításában, a XVI—XVIII. századi specialisták képzésében, hogy a török és német forrásanyagot eredetiben tüzetesebben tanulmányozhassák. A történész gárda megvizsgálásánál legalább említeni kell azt az örömdetes tényt, hogy a Történelmi Társulat újjáépülő kereteiben a vidéki történészek és tanárok mind nagyobb kedvet mutatnak és képességet árulnak el a történeti problémák tudományos feldolgozására és ez jelentősen előmozdítja a korábbi években sokszor pangó történeti studiumok, mint az agrártörténet, a helytörténet és a várostörténet sokoldalúbb és elmélyültebb kutatását. Az elmúlt évtized egyik nagy eredménye, hogy marxista szellemű felsőoktatási feladatok ellátására méltó történészeink száma is meggyarapodott, hiszen ezen keresztül a tanárképzés megemelkedő súlya mellett tudományunk a jövő közvéleményét is formálja. Sajnos, arról ma még csak sejtéseink vannak, hogy a történetírás milyen tényleges hatással van a közvélemény alakulására, ennek tüzetesebb felmérése ugyancsak a Történelmi Társulat szerveinek feladata volna. Említeni kell általánosítva is az elmúlt évtized nagy eredményét, a történettudományt művelő önálló intézmények egész sorának kibontakozását. A korszak kezdetén az Akadémia Történettudományi Intézete központi szervező és nevelő tevékenységet fejtett ki. Itt hozzátennem az előadáshoz, hogy 1953 előtt nemcsak az adminisztratív eszközöket helyeztük előnybe, hanem a munkaközösségeken és a Történelmi Társulaton keresztül intenzív nevelőmunka is folyt s a még nem marxista történészeknek megadott bizalom általában meghozta gyümölcseit. Ma azonban a kiszélesedett történész gárda és az önálló intézmények összefogása csak magasabb síkon lehetséges, ennek kimunkálására az intézetek, egyetemek és levéltárak vonaláról megvan minden jóakarát s a további idő mutatja meg, mennyire lehet ebből az akarathól reális eredményeket biztosítani. A hivatalos intézmények mellett még számolni kell azzal az erővel is, amely a különféle újformájú munkaközösségek lehetőségeiben fejlődik, mint például az agrártörténeti vagy bányatörténeti munkaterületen vagy fővárosunk történetének feldolgozásában. Végül — de nem utolsó sorban — történetírásunk eredményeit az is segítette gyarapítani, hogy az elmúlt évtizedben a magyar történettudomány kiemelkedett elszigeteltségéből és visszavonultságából s nemcsak a testvéri országok történettudományával kialakuló szervezett kapcsolataink erősödtek meg, hanem — évek óta — még szélesebb nemzetközi fórumokon is hallatta hangját a magyar történettudomány.

Molnár Erik áttekintése joggal hívja fel a figyelmet a magyar történetírás felelősségére a szocialista nevelés, a szocialista patriotizmus és az attól elválaszthatatlan proletárinternacionalizmus elterjesztésének nagy feladatában.

Ezért következetes szigorral vizsgálja a kérdést, mennyire teljesítette feladatát ezeken a pontokon történetírásunk. A beszámoló felsorol egy sor eredményt, mint a paraszti osztályharc és a középkori honvédő háborúk jelentőségének bemutatása, a népi mozgalmak és a függetlenségi harcok alapvető összefüggéseinek feltárása, eredmények a függetlenségi harcok és az osztályharc összefüggéseinek tisztázásában, továbbá a Magyarországon élt nem magyar népek történetének vizsgálása során ezeknek a dolgozó magyar néppel való sorsközösségének bemutatása.

Ugyanakkor mégis úgy látja Molnár Erik, hogy történetírásunk elsősorban a magyar nép haladása szempontjából vizsgálta a különböző kérdéseket, ami tápot ad a nacionalista nézeteknek. Ezekkel a kérdésekkel behatóbban kell foglalkoznunk. Nacionalista nézetek, legalábbis ezek maradványai valóban megfigyelhetők a nagyközönségben éppúgy, mint az egyetemi hallgatókban, s ebben a történettudomány megállapításainak avagy hiányainak kétségtelenül szerepük van. A referátum ugyanakkor maga is ellentmondásos ezen a téren, és nem eléggé mutatja meg a kiutat, sokszor elvont ideológiai síkon tárgyalja csak a kérdéseket. A referátum mellőzte például a magyar őstörténet kutatását, ahol pedig igen szemléletesen lehetett volna ábrázolni a sok törésen át kialakult marxista álláspontunkat, ahol a leleplezett dogmatizmus a marxizmus tekintélyét legkorábban gyengítette. Ugyanakkor ez az a terület, ahol a marxista és a polgári szemlélet legkönnyebben fonódik össze és a honfoglalás, valamint az államalakulás kérdéseinek tárgyalásán keresztül romantikus nacionalista elképzeléseknek továbbéléséhez nyújt tápot. A következő korszakokkal Molnár Erik már behatóan foglalkozik. Itt nagyon sok helyes megfigyelése van a referátumnak. A negatívumok megmutatása mellett azonban nem világos, milyen összefüggések tisztázásán keresztül érhetünk el a helyes megállapításokhoz. Molnár Erik szerint ebben a korszakban fontos hibák és hiányosságok: a függetlenséghez fűződő érdekek közvetlen azonosítása a társadalmi haladás érdekeivel, az antifeudális és nemzeti célok egybeesésének feltételezése a parasztság szemében, a nemzet és haza osztályfeletti kategóriájának hallgatóságos elfogadása, a függetlenségi harcok nemzeti harcoknak tekintése abban az időben, amikor a polgári nemzet még nem létezett és annak ellenére, hogy a harcokban különböző nemzetiségű tömegek vettek részt. A hibák közé sorolja a parasztság hajtóerőnek tekintését a függetlenségi harcokban, s mindezt a nacionalista és narodnyik szemlélet javára térengedésnek tartja. A hibák között felemlíti a provinciális szemléletet a Habsburg és török birodalom értékelésében, továbbá az alapjában haladás-ellenesnek elismert Habsburg-uralom magyarországi szerepének dogmatikusan negatív megítélését. Mindkét nagy kérdés-csoporttal összefügg az a Molnár Erik által említett jelenség, hogy történetírásunk a központosított nemzeti monarchia tendenciáját szembeállítja — objektív feltételeinek kimutatása nélkül — a Habsburgok tényleges centralizációjával. Tekintettel arra, hogy itt számos részletkutatás és tankönyvrészlet egyes elemeiből kikövetkeztetett koncepciót bírál, Molnár Erik felvetése nagy figyelmet érdemel anélkül, hogy minden észrevételével egyet lehetne érteni.

A parasztságtörténeti kutatás megkezdésekor a honmentő nemesség és az állami parasztvédő politika, valamint a jóságos földesúr elképzeléssel szemben kellett a reális álláspontot képviselni, mialatt a várostörténeti kutatásban Lederer Emmától Mályusz Elemérig jóval realisabb volt a történeti kép. A parasztságtörténeti munka művelői azonban kezdettől fogva igyekeztek az elszigetelt parasztságtörténet veszedelmével is számolni. Mindenekelőtt nem a

magyar, hanem a magyarországi parasztság történetének feldolgozására került sor, benne a nem magyar népek speciális parasztságtörténeti kérdéseivel, külön mozgalmával, a telepítési problémákkal, valamint e népek együttélésével és közös harcával is foglalkozni törekedtek, ugyanakkor a parasztságtörténeti munka már a várostörténeti kutatástól sem volt elszigetelt, így az antifeudális mozgalmak városi kapcsolatait, a piac városi kapcsolatait a parasztságtörténeti kötetek elég részletesen tárgyalták. Később a XV. századi antifeudális mozgalmakkal foglalkozó cikkek a társadalom megalapozásában a parasztságra és a városfejlődésre egyaránt kiterjedtek, sőt az egyik tanulmány még a népiesség fogalmára is operálni próbált a nemzetiség előfokaként. Az új parasztságtörténet továbbá már nem az örök parasztságot, nem a telkes paraszt típusát tartotta szem előtt, hanem részletesen kidolgozta a földközösség problematikáját, a zselléresedés több állomását és foglalkozott a mezővárosi iparnak a várostörténetbe átvezető kérdéseivel. Mindez realisabb képet ad a parasztság társadalmi helyéről a történeti múltban, mint bármikor azelőtt. Az összefoglaló történeti munkákban — mint a tankönyvekben — a parasztság szerepének túlbecsülését marxista alapon — a régi polgári radikális szemlélettől elhatárolódva — igyekeztünk elkerülni. Emellett a várostörténeti kutatás is tervszerűen megkezdődött, így a XV. századi céhfejlődés új és merész eredményei mellett a történeti tankönyvben az összefüggő városfejlődés alap gondolatait is lerakhattuk. Emellett sok részeredmény bontakozott ki a főváros és több vidéki város helytörténeti kutatásában. A várostörténeti kutatás tehát sok egyéb és pozitívabb eredményt is elért, mint amit belőle a referátum kiemelt, hogy ez a nyugati gazdaság fölényét igazolja, amely a politikai függőség előtt is bénította, legalább hátráltatta a magyarországi városok iparának és kereskedelmének kibontakozását. A dolgokat fejlődésükben nézve inkább azt vizsgáltuk, mennyire volt képes a városfejlődés ezt az elmaradást behozni a XVI. századig. Talán ebből a törekvésből is ered a centralizáció tendenciájának vizsgálata, ami a referátum szerint a XIV—XV. századi kutatásokban az uralkodó tendencia lenne és ennek csak kísérője a rendi fejlődés. A történeti tankönyvet tekintve sem beszélhetünk erről a vélt uralkodó tendenciáról, továbbá különösen nem a centralizáció Anjou-kori feltételezését tagadó megállapítások után. Ezekkel a kérdésekkel összefügg meggyőződésem szerint a középkori patriotizmus kérdése is. Itt valóban voltak pontatlan fogalmazások a hazát védőkről és hazaárulókról a legutóbbi időkig, azonban a történetírás a regnum, a gens fogalmainak vizsgálatán keresztül rámutatott a régi középkori típusú, a rendi és a népi mozgalmakkal is kapcsolatos változatokra, s meggyőződésem szerint ezt a regnumot magukénak megszerezni akaró népi elemek, akik között a parasztok mellett a városi szegénységről is sok szó esett, a történeti tények szerint valóban védeni akarták. S ez nem elszigetelt magyar jelenség, ezzel a XIV. századi francia és angol népmozgalmakban, a XV—XVI. századi svéd felkelésekben és a német történelem számos mozzanatánál ugyancsak találkozhatunk. Jóval bonyolultabb azonban azoknak a későbbi felkeléseknek és függetlenségi harcoknak a problematikája, amelyek olykor népi elemek mozgalmából nőttek ki, máskor is ezek tömegerejére támaszkodtak. Ezt a kérdést teljes összefüggésében valóban csak a jövő kutatás tisztázhatja. Annyit azonban máris megállapíthatunk, hogy nem elég a régi kuruc történetírás szemléletével hadakozni, hanem a tények új feltárásával és ideológiai értékelésével kell az igazságot megközelíteni. Kétségtelenül voltak elrugaszkodások a tényektől a parasztság kezdeményező szerepét tekintve (pl. Bocskai-felkelés). Az is hely-

telen, hogy a nemzeti abszolutizmus fogalmát próbálta történetírásunk bevezetni a Habsburg abszolutizmussal szemben. Ezeket a problémákat azonban — mint az újabb Zrínyi-irodalom vagy a Ráday-iratok anyaga mutatják — nem lehet félretenni, hanem sokoldalúan tisztázni kell. Nemzeti abszolutizmusról a sok nemzetiséget felölelő mozgalmakban beszélni nyilván nem lehet, de a hazai abszolutizmus kiépítésének törekvéseit a Habsburg-abszolutizmussal szemben nem lehet minden további nélkül elejteni. Az érdekelt népek történetírásával együtt kell kidolgozni azt a fontos problémát, hogy a magyar függetlenségi harcban a területi bázis nem egyszer soknemzetiségű területekre esik, emellett a szomszéd népekkel való összefogás problémája itt is felmerült. Történetírásunk ugyanakkor éppen ezekkel a mozgalmakkal kapcsolatosan nagy erőt vetett a parasztság szerepének és a felkelések parasztpolitikájának, s csak ezen át érezhető nemzetiségi politikának tisztázására; a nemzeti összefogás gazdaság problematikáját különösen Pach Zsigmond Pál és Várkonyi Ágnes sokoldalúan érintették. A kérdések új áttanulmányozását a dunai monarchia túlértékelése nélkül és annak ausztriai, valamint csehországi szerepét is tekintve, körültekintően kell kidolgozni. Úgy vélem, ez nem lesz ellentétben a nemzetközi haladás szempontjával. A Habsburg-centralizációra is vonatkozik Molnár Eriknek az a kíváncsi, hogy egyes történeti jelenségek osztálybázisát tüzetesebben vizsgáljuk. Történetírásunk ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban annyit mindenesetre tisztázott, hogy ezekben a mozgalmakban nem szabad a társadalmi átalakulást célzó felkeléseket látni, másfelől azt is, hogy az osztályharc e mozgalmak ideje alatt sem szünetelt és az újabb kutatás éppen ezen a téren ért el nem jelentéktelen eredményeket. A magyar történelemnek néhány kiragadott kérdésével talán túlzott hosszúsággal foglalkoztam. Ezt azonban azért tettem, mert Molnár Erik tanulmányának végső kicsengése a nacionalizmus veszélyéről igen jogosult. Valóban óvni kell a nemzeti egység gondolatának az osztályharc kutatása rovására való előretörésétől. Ugyanakkor biztosítani kell a Habsburg illúziók elkerülését is és történetírásunk eddigi eredményeinek elvi felmérésével, az új történetírási célok tüzetes kijelölésével kell a jelenleg legproblematisabb kérdéseket megnyugtató eredményekhez juttatni. Szeretném hinni, hogy a XVI—XVIII. század kérdéseinek új kidolgozásában Molnár Erik, a magyar társadalom története marxista szintézisének első két kötete folytatásaként maga is jelentős részt fog vállalni.

Dr. Horváth Miklós alezredes, a Hadtörténelmi Intézet parancsnoka:

A magyar nadtörténetírás területén is az alapvető, döntő változást az a politikai fordulat jelentette, mellyel a kommunisták vezetésével a hatalmat a munkásosztály vette a kezébe.

A tudományágnak, mint a történettudomány egyik részének a fejlődése is számos olyan vonást mutat, mint amilyent Molnár Erik akadémikus vázolt fel előadásában.

A fordulat éve után hadtörténetírásunkban is meg lehet különböztetni a referátumban említett három szakaszt. Az első periódus azonban más körülmények között vette kezdetét, mint történetírásunknál általában.

A felszabadulással a régi, számra is gyenge hadtörténetírói gárda nagyobb részt eltűnt, mert a 25 éves ellenforradalmi rendszer hadtörténetészei túlnyomó

többségükben a hadsereg magasrangú tisztjeiből kerültek ki. Ők képviselték, irányították az akkori Magyar Tudományos Akadémián a hadtörténetírást és még azt is megakadályozták, hogy a polgári értelemben vett, demokratikus árnyalatú szemlélet helyet kaphasson a hadtörténeti irodalomban.

Közvetlenül a felszabadulás után a hadsereg fejlesztése — az ismert okok miatt — nem volt aktuális politikai feladat. Ennek következtében — s ez több szempontból érthető is — a marxista hadtörténészek képzése, nevelése is háttérbe szorult. Világosan mutatta, tükrözte vissza ezt az 1946 végén megindult „Honvéd” című, célkitűzéseiben főleg 1848 hagyományaira támaszkodó általános jellegű katonai folyóirat. Hadtörténetírói között bár új nevek tűntek fel, akik azonban nem új anyagot tártak fel és 1848—49 katonai története egy-egy részének ábrázolásánál a történelmi materialista szemlélet helyett klasszikusaink idézgetésének a módszerét használták. Írásaikban elsősorban a Magyar Kommunista Párt harcának következtében a hadseregben is erősödő demokratikus irányzatnak, a 48-as centenáriumi célkitűzéseinek szellemében a szabadságharc katonai történetének Horthy-korszakbeli meghamisításait akarták leleplezni és megcáfolni, azonban távolról sem mentesen a múlt századbeli liberális polgári hadtörténetírás helytelen nemzetiségi szemléletétől, nacionalizmusától.

Ilyen kezdet után a fordulat éve — ismétlem — hozta meg a fordulatot a hadtörténetírásban.

A honvédség fejlesztésével a szervezeti feltételek egyre kedvezőbben alakultak. Létrejött a marxista hadtörténetkutatás önálló intézménye. Folyóirata, az újra megindult Hadtörténelmi Közlemények lehetővé tette hadtörténetírásunk mind szélesebb körű közzétételét. Így vált lehetővé, hogy szervezetten neveljük, képezzük a munkás, paraszt, néphez hű értelmiség fiaiból a fiatal marxista hadtörténészeket. A Magyar Tudományos Akadémia átszervezésével, a Történettudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet működésének megkezdésével együttműködés alakulhatott ki a hadtörténészek és a többi történészek között. Az elmúlt tíz év alatt az új hadtörténetírók eredményesen törekedtek marxista hadtörténetírásunk kiépítésére.

A feudális korszak hadtörténész kutatók munkájának középpontjába a függetlenségi harcok, a honvédő háborúk kerültek. Ennek oka nemcsak az volt, amit Molnár Erik is említett, hogy ezekről a harcokról a polgári történet- és hadtörténetírás teljesen hamis képet rajzolt, s így a marxista történetírásra várt a sürgős feladat, hogy a függetlenségi harcok valódi lényegét megrajzolja, hanem a gyakorlati életnek a követelménye is volt a történész munkával szemben. Néphadseregünk fejlesztése érdekében, annak erkölcsi arculatának kialakítása céljából szükséges volt a honvédő és a függetlenségi harcok haladó hagyományaival tisztjeinket, katonáinkat, ifjúságunkat megismertetni. Komoly eredménye hadtörténeti irodalmunknak, hogy az általános történetkutatás eredményeit felhasználva, a függetlenségi törekvéseket katonai szempontból is az osztályharccal való összefüggésben vizsgálta. A XI. századi németellenes, Bocskai István, I. Rákóczi György és II. Rákóczi Ferenc vezette Habsburg-ellenes függetlenségi harcok hadműveleteinek, harcainak számos, eddig ismeretlen tényét tárta fel a marxista hadtörténelem. Hadtörténészeink tíz éves kutatómunkájának jelentős eredménye, hogy a háborúk történetében helyesen domborították ki a nép történetformáló szerepét. Ezt az igazságot a hadsereg katonanyelve megváltozásának adatokon alapuló elemzésével is érzékelhetővé

tették. A magyar polgári hadtörténetírással szemben a marxista hadtörténet-irodalmunk sokkal pontosabb elemzéssel foglalkozott a stratégiai részletekkel. Differenciáltabban határozta meg a hadműveletekben és a harcokban azokat a szakaszokat, amelyeket a harctevékenység jellege, a hadművelési célok elérése és a harcászati feladatok teljesítése határoz meg. E szempontból ki kell emelnünk az 1604—1606-os függetlenségi harcokat feldolgozó monográfiát, a XI. századi határvédő harcokról és Zrínyi 1664-es téli hadjáratáról szóló tanulmányokat.

A másik kérdés, amely a középkorral foglalkozó hadtörténeteink előtt feladatként állt, és meg kell mondanunk, áll ma is: az önálló magyar hadművészet problematikája.

A szlávellenes nemzetiségi politika az eszmei indítéka annak, hogy mind a polgári, mind az ellenforradalmi korszak hadtörténetírói tagadták — kevés kivételtől eltekintve, mint például Rosty Zsigmond — a szomszéd népek hadművészetének önállóságát, a szláv és a magyar hadművészet kölcsönhatását. Sőt a magyar imperialista, revizionista törekvések realitását akarták azzal is bizonyítani, hogy a magyar katonai felsőbbrendűséget hangoztatták, azt visszavetítették a középkorra is és önálló magyar hadművészetéről beszéltek ott és akkor, amikor nem volt.

Marxista hadtörténetírásunk kritikusan felülvizsgálta a polgári hadtörténetírás eredményeit, leleplezte célzatos hamisításait, számos új adatot tárt fel és ezek alapján helyesen mutatott rá a szláv hadművészet önállóságára, a magyar—szláv kölcsönhatásra. Elsősorban a huszita hadviselési mód hatását elemezte a XV. századi magyar hadművészetre. Alkotóan, adatokkal bizonyítva használta fel Engels megállapításait a középkori magyar, lengyel, cseh és orosz hadviselési módra. Ugyanakkor az egyetemes hadművészet fejlődésének nem sokoldalú elemzése következtében nem egy munkában túlértékelt a magyar könnyűlovasság szerepét a XVII. és XVIII. századi függetlenségi harcokban. Több munka szerzője egyszínvonalúnak tartotta a magyar könnyűlovas portyázó hadviselést az általános európai, de legalábbis az osztrák hadviseléssel. Így a kérdésnek nem sokoldalú elemzése következtében akaratlanul is a polgári nacionalizmus szemlélete teret kapott az egyébként értékes munkákban.

A feudális magyar hadművészet sokoldalú elemzése még rendkívül sok feladatot ró hadtörténetírásunkra. Számos probléma vár tisztázásra. Csupán két kérdéskomplexumot említek meg, mintegy utalva arra, hogy a feudális magyar hadművészet kérdésének tisztázása még sokirányú kutatást igényel. Egyik a várkatonaság problematikája. Ennek az intézménynek szláv eredetét és szervezetét ismerjük ugyan, de a várkatonaság felszereléséről, funkcióinak részleteiről és arról, hogy lovon, vagy gyalog teljesített-e szolgálatot, jóformán alig rendelkezünk adattal. A fenti probléma szempontjából hasonlóan még tisztázatlan a hadművészet kérdése a török elleni honvédő háborúk végvárharcaiban. Ezeket a kérdéseket már 1954-ben felvetette a hadtörténetírásunk helyzetével foglalkozó tanulmány, de azóta sem történt lényegesnek mondható előrehaladás e téren.

Külön ki kell emelnem azonban azt a most megjelenő tanulmányt, mely a középkori hadviselés stratégiáját tárgyalja egyetemes vonatkozásaiban, s ezen keresztül is igyekszik alapot teremteni a magyar könnyűlovas haremód helyes, nacionalista szemlélettől mentes értékelésére.

Az 1703—1711. évi kuruc szabadságharc katonai történetének igaz fel-

dolgozását marxista hadtörténetírásunk sok tekintetben előbbre vitte az elmúlt tíz évben. A polgári hadtörténetírással szemben gondos anyaggyűjtéssel tisztázta a kuruc seregek összetételét s ezen keresztül is pregnánsan mutatta ki, hogy a függetlenségi harc hajtóereje és tömegereje katonai téren is nem a nemesség, hanem a parasztság. Értékes ebből a szempontból a kuruc hadsereg szervezetére vonatkozó tanulmány. A kuruc történetírás nacionalista hagyományai ellen veszi fel a harcot a közeljövőben megjelenő monográfia, mely a kárpátukrán jobbágyság részvételét tárgyalja a szabadságharcban. Megmutatja azt a jelentős szerepet, amelyet a kárpátukrán jobbágyság a szabadságharc folyamán mind gazdasági, mind katonai tekintetben játszott. Végigvezet azokon az antifeudális küzdelmeken is, amelyeket a szabadságharc előtti időszakban, a szabadságharc folyamán és a bukás után vívott a kárpátukrán jobbágyság.

Ugyanakkor őszintén meg kell mondanunk, hogy hadtörténetírásunk éppen úgy „teret engedett a parasztságot idealizáló narodnyik nézeteknek”, mint történetírásunk általában. Különösen élesen jelentkezik ez a szemlélet a Béri Balogh Ádámról szóló biográfiában. Tíz évi munka számadásánál rá kell mutatnunk, hogy felemás módon ábrázoltuk a kuruc szabadságharc hadművészeti kérdéseit. A legtöbb hadtörténeti tanulmány igyekszik vitatkozni a polgári hadtörténetírás ama nézetével, amely túlbecsülte a nyugati hatást. Mind ezt azonban megfelelő adatfelkészítés nélkül teszi s így a valóságot eltorzítva, egyrészt gyakran a nyugati hatás és segítség teljes tagadásának hibájába esik, másrészt ugyancsak kellő számú adatok hiányában az orosz katonai, első sorban tüzérségi segítséget akarják ott is kimutatni, ahol valószínűleg nem volt. Ugyanakkor akaratlanul a polgári hadtörténetírás álláspontjának is engedményt tesznek, amikor a harcok vizsgálatának középpontjába, az adott történelmi helyzettől elvonatkoztatva, nem a kuruc hadsereg elért eredményeit, hanem első sorban az úgynevezett „nagy csaták”-at állítják, amelyeket a kurucok jórészt az erőviszonyok különbsége és a vezetés elégtelensége következtében elvesztettek.

Az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc katonai történetének minél gazdagabb feltárása, marxista értékelése hadtörténetészeink számára egyik központi feladat volt. Ennek igazolására szabadjon arra hivatkoznom, hogy a Nép-hadsereg Napja is a pákozdi győzelem évfordulójához kapcsolódik. Számos kisebb és nagyobb terjedelmű hadtörténeti tanulmány jelent meg a szabadságharc katonai történetéről, amelyek jóval időtállóbb eredményekre jutottak, mint a polgári hadtörténeti munkák. A közeljövőben megjelenik a tavaszi ellen-támadás katonai kérdéseit tárgyaló monografikus munka is, amely végeredményben az elmúlt tíz éves kutatás eredményeit tartalmazza. Az eredmények mellett ugyanakkor a hadtörténetírás vonalán is mélyen egyet lehet érteni Molnár Erik megállapításával: 1848—49 romantikus, nacionalista szemlélete éreztette káros hatását a néphadsereg személyi állományánál is az 1956-os ellenforradalom idején.

Komoly segítséget nyújtott nemcsak a hadtörténetészeknek, hanem a történelemszakos tanároknak is a magyar hadtörténelem válogatott dokumentumainak kétkötetes kiadása.

Marxista hadtörténetírásunk 1956 előtt néhány, a szektás szemléletet többnyire magán hordó tanulmányon kívül alig foglalkozott a magyar munkáosztálynak, a magyar népnek a szocialista társadalomért vívott itthoni és külföldi fegyveres harcaival.

Termékenyítő fordulatot jelentett e téren is a Magyar Szocialista Munkáspárt politikája.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára gyors és mégis eredményes kutatómunka nyomán megjelent a dokumentumkötet a százezer magyar internacionalista harcáról, melyet testvéri szövetségesként vívtak az orosz munkások, parasztok oldalán az Októberi Forradalom győzelméért, Szovjet-Oroszország védelméért. Bevezető tanulmánya helyesen mutat rá, hogy „nem lehet írni és beszélni a magyarországi kommunista mozgalom történetéről, ha nem ismerjük az oroszországi magyar hadifoglyok 100 000 embert átfogó mozgalmát, kapcsolatukat az orosz forradalommal, szervezkedésüket, fegyveres harcukat a szovjethatalom védelmében, s vezetőiket, akik hazahozták a leninizmus tanításait, az orosz Bolsevik Párt forradalmi gyakorlatát s a harcok nagy tanulságait”. Magától értetődő, hogy ennek a forradalmi élesapatnak az eszmei befolyása kiterjedt a magyar hadifoglyok egész, több mint félmillió tömegére, s nem kis szerepe volt abban, hogy a Magyar Tanácsköztársaság hetek alatt harc képes Vörös Hadsereget tudott szervezni. Méltán lehet történetírásunk büszke arra, hogy a könyvet a Szovjetunióban is kiadták orosz nyelven.

Marxista hadtörténetírásunk e szakaszához tartozik az 1919-es magyar Vörös Hadsereg dokumentumainak és a Magyar Tanácsköztársaság harcait feldolgozó monográfia kiadása. Megrajzolják a Vörös Hadsereg harcait, a Tanácsköztársaság katonai vezetésének terveit, szervező, irányító munkáját, az egyszerű vöröskatona hősiességét, a nehézségek következtében időnként fellépő megingását, majd a heroikus erőfeszítéseket az újjászervezésre. Hasonlóképpen új adatokkal, a proletár internacionalizmus szellemében ábrázolja a Tanácsköztársaság hadtörténelmét a „Munkásezredek előre!” népszerű hadtörténeti munka és a Stromfeld Aurél életét, munkáját elemző kötet.

Általában jellemző a Vörös Hadseregről 1957 után megjelent munkákra, hogy ferdítésektől, lakkozásoktól mentesek, számos kérdést véglegesnek látszó koncepcióval oldottak meg, vannak azonban olyan kérdések, mint pl. a Vörös Hadsereg utánpótlásának kérdése vagy a Clemenceau-jegyzék elfogadásának problematikája, amelyek további alapos kutatásra, megoldásra várnak.

A legújabbkori hadtörténeti munka jelentős alkotása az a dokumentumkötet, amely a magyar önkéntesek harcait örökíti meg a spanyol nép szabadságharcában. A dokumentumok kritikai válogatása, jegyzetelése, a bevezető tanulmánynak elemzése a spanyol polgárháború azon hadműveleteiről, amelyekben a magyar önkéntesek is részt vettek, nemcsak tudományos alapossggal készültek, hanem eszmei tartalma a szocialista patriotizmus és a proletár internacionalizmus egységét is adja.

A magyar nép legjobbjainak internacionalista harcairól készült dokumentumkötetek jelentős eredményei hadtörténetírásunknak. A közeljövő feladata azonban, hogy most már még több kutatáson alapuló monográfiákkal dolgozzuk fel hadtörténelmünk e korszakait.

Az 1956-os ellenforradalom tanulsága irányította a párt útmutatása alapján hadtörténetészeink figyelmét a Horthy-fasizmus korszakára. Az elmúlt három év alatt több tanulmány rajzolta meg a Horthy-hadsereg belső, az ellenforradalmat szolgáló szerepét. Rámutattak, hogy Horthyék a gondosan kiválogatott tiszti és alatiszti kar segítségével tartották kezükben a hadsereget. E tiszti és alatiszti kar szociális összetételének alapos vizsgálata nagyjelentőségű feladat. A Horthy-hadsereg szervezetének, katona-politikai célkitűzésének vizsgálata

helyesen mutatott rá, hogy ez a hadsereg létrejöttének első percétől kezdve a szomszéd népek és a Szovjetunió elleni támadásra készült.

Hadtörténeti irodalmunk még csak néhány tanulmánnyal rendelkezik a második világháború alatti magyar függetlenségi mozgalom katonai történetéről és a magyar partizánok harcairól. A teljesebb kép érdekében azonban szólnunk kell a még most folyó munkánkról. A párttörténészekkel együttműködve az anyaggyűjtés befejezése előtt áll a magyar partizánok történetének kutatása.

A népi demokrácia történetének megírásához járult hozzá a felszabadulásunk 10. évfordulójára megjelent hadtörténeti munka, amely a hazánkat felszabadító szovjet hadműveletekről ad összefoglaló képet. Emellett több tanulmány ismerteti szovjet cikkek alapján az egyes hadműveleteket, mint a debreceni, budapesti, balatoni harcokat.

Ugyancsak eredmény ezen a területen a néphadseregünk alakulásának és fejlődésének történetét tárgyaló tanulmányok, valamint a közeljövőben e témáról elkészülő monográfia.

Főleg 1954 óta jelentősen segítették a hadtörténészek és az általános történetészek munkáját a modern és a korábbi korok hadtudományi, hadtörténelmi, hadművészettörténeti munkák bibliografikus feldolgozása.

1955-ig nem lehetett célul kitűzni az egész magyar hadtörténet újraírását. A fiatal marxista hadtörténészek viszonylag gyors fejlődése 1955-ben már lehetővé tette, hogy három kötetben kézikönyvként kiadják az egyetemes és magyar hadművészettörténet összefoglalóját a Zrínyi Akadémia hallgatói számára. Ez a munka magán hordta mindazokat a hibákat, melyek abból eredtek, hogy egyszerre kellett marxista hadtörténetet, illetve hadművészettörténetet írni és a materialista történetelméletet elsajátítani. Így a háromkötetes munka alapvető hibája a vulgarizálás volt. Az ellenforradalom leverése utáni szakaszban a szektás és revizionista maradványok elleni harcban sikerült — a párt útmutatása nyomán — egyrészt számos elméleti kérdést tisztázni, másrészt az újabb kutatások eredményeinek birtokában közvetlen feladattá válhatott az új hadtörténelmi tankönyv elkészítése. 1959-ben az első kötet sokszorosítva kiadásra is került, az idén pedig elkészül a második és harmadik kötet. A tankönyv végleges, nyomdai kiadása később fog megtörténni, miután fel tudjuk használni azokat a kritikai észrevételeket, amelyeket a közeljövőben sorra kerülő vitában kapunk, valamint az oktatásban nyert módszertani tapasztalatok is rendelkezésünkre fognak állni.

Szólni kell — ha röviden is — hadtörténetírásunk egyik legalapvetőbb hibájáról. Ez pedig a haditechnika történetének elhanyagolása. Klasszikusaink nyomatékosan felhívják a figyelmet a fegyverzet, általában a haditechnika változásának a harcászatra, hadászatra gyakorolt hatására. Mégis a magyar haditechnika története szinte teljesen fehér foltja hadtörténetírásunknak. A kérdés megoldása rendkívül sürgős, s ezt szervezett irányítással is elő kell segíteni. Szükséges a szorosabb együttműködés megvalósítása a feladat érdekében a gazdaságtörténészekkel is.

Hadtörténetírásunk tízéves útjátáttekintve szoros kapcsolatban marxista történetírásunk eredményeivel és hibáival, megkísérelhetjük a jövő feladatait összefoglalni:

Dolgozza fel a magyar nép valamennyi jelentős háborújának, fegyveres harcának, illetve a fegyveres erők fejlődésének történetét. Különös gondot fordítson a magyar internacionalisták katonai történetének még szélesebb feltárására.

Tárja fel a magyar hadművészet fejlődésének történetét, egyetemes összefüggéseit, törvényszerűségeit, sajátosságait, törekedjék az elmúlt háborús tapasztalatok elméleti általánosítására. Itt kell megemlíteni, hogy a kutatást nagyobb súllyal kell a XVIII. századi és az első világháború hadtörténetére irányítani, mivel e korok feldolgozása eléggé üres foltokat jelent hadtörténeti irodalmunkban.

Dolgozza fel a forradalmi hadművészet történetét; mutassa meg a szocialista hadtudomány fölényét a burzsoá hadtudománnyal szemben; a Szovjetunió vezette szocialista tábor katonai erejét, amely képes bármilyen agresszor megsemmisítésére.

Nevelje népünket a proletár internacionalizmuson alapuló igaz hazafiságra. Harcoljon a polgári nacionalizmus maradványai ellen.

Részleteiben tárja fel a társadalmi, gazdasági-politikai és a katonai tényezők közötti szoros összefüggéseket; a hadviselés és fejlődésének törvényszerűségeit; a haditechnika fejlődésének történetét és a hadviselésre gyakorolt hatását.

E feladatok megoldására hadtörténészeinknek még jobban kell alkalmazniuk munkájukban a marxizmus—leninizmus történeti módszerét, a történelmi materializmust.

Ságvári Ágnes, a Párttörténeti Intézet h. igazgatója :

Hozzászólásomban a munkásmozgalom-történeti kutató munkához kívánok néhány megjegyzést fűzni. Kiegészítésem ugyan inkább beszámoló jellegű, ugyanakkor hangsúlyozni kívánom azokat az elméleti és politikai követelményeket, amelyek munkánk irányát megszabják.

Az elmúlt évtized a magyar párttörténetírás megalapozásának és kialakításának időszaka volt. Intézetünk ezzel olyan feladat teljesítésére vállalkozott, amilyenre az ellenforradalom megyedszázados uralma alatt, az illegális körülményei között nem nyílt lehetőség. A munka során kellett és kell a tudományos kutatás és feldolgozás helyes módszereit kialakítani, kiképezni a párttörténetírás tudományos kádereit.

Első lépésként megkezdtük a magyar munkásmozgalom történetére vonatkozó dokumentumok, forrásanyagok, visszaemlékezések gyűjtését, rendezését, majd feldolgozását.

Eredményesen gyűjti az Intézet a magyar munkásmozgalomra vonatkozó kiadványokat és sajtóanyagokat és megkezdte a nemzetközi munkásmozgalom hasonló anyagainak gyűjtését is. Az elkészült — bár egyelőre még kéziratos — bibliográfia hasznos útmutatásul szolgálhat a magyar munkásmozgalom kutatói és propagandistái számára egyaránt. Szerény kezdetként megjelentettük Marx és Engels műveinek magyar bibliográfiáját, Lenin Magyarországra vonatkozó írásainak gyűjteményét, sajtó alatt van Lenin magyar nyelvű műveinek bibliográfiája.

Feldolgozó munkánk kezdetén láttunk hozzá a Magyar Munkásmozgalom Története Válogatott Dokumentumai című gyűjteményes kötetek kiadásához. E mintegy tizenegy kötetre tervezett sorozatnak eddig öt kötete jelent meg. Kiadtuk az illegális pártsajtó fontosabb termékeinek válogatott gyűjteményét, az „Illegális Szabad Nép”-et és a „Dolgozók Lapját”-t. Dokumentum közlési munkánkat a következő években folytatni kívánjuk.

A munkásmozgalom és a nemzeti történelem további kutatását, értékeléseinek fejlődését segítik elő az Intézet szerkesztésében és részben más intézményekkel közösen kiadott tematikus dokumentumkötetek és a munkásmozgalom kiemelkedő vezetőinek írásából szerkesztett gyűjteményes kötetek is. Pl. A Tanácsköztársaság szociálpolitikája, továbbá művelődéspolitikája, Kun Béla válogatott munkái, Szabó Ervin válogatott cikkei, Landler Jenő írásai, valamint Alpári Gyula beszédeinek és cikkeinek sajtó alatt álló gyűjteménye.

Az egyes történelmi sorsfordulókat és a munkásmozgalom kiemelkedő eseményeit elevenítik fel az olvasók előtt a megjelent visszaemlékezés-gyűjtemények is.

E munkák közül nem egy a szomszédos baráti országok nyelvén is megjelent.

A rendezési munkákkal egyidőben már szükségszerűen felmerült az a sürgető szükséglet is, mely megkövetelte, hogy a párt múltjának feltárása, hagyományainak ébrentartása és ápolása végett népszerű tudományos munkákban ismertessük pártunk történetét és annak főbb tanulságait.

A magyar munkásmozgalom nemzetközi kapcsolatainak kérdéseiről is megjelent néhány munka. A beszámolóban jelletteken túl folynak „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Közép- és Délkelet-Európa országaira” c. dokumentumkötet szerkesztési munkálatai, amely a népi demokráciák párttörténeti intézeteinek első közös, tudományos értékű kiadványa lesz. A közeljövőben, a párttörténeti intézetek közös munkájának eredményeként sor kerül a nemzetközi munkásmozgalom tankönyvének elkészítésére is.

Feladatunknak tekintjük a nemzetközi munkásmozgalom magyar vonatkozásainak kutatását és a szocialista országokhoz fűződő kapcsolataink történetének feldolgozását. Ilyen módon kívánunk hozzájárulni a nacionalizmus és a provincializmus még élő ideológiai maradványainak megsemmisítéséhez.

Intézetünk 1955 óta megjelenő folyóirata, a Párttörténeti Közlemények, a párttörténet egyes kérdéseinek elemzésén túlmenve kezdeményezte a legújabbkori magyar történelem, elsősorban a Horthy-fasizmus társadalmi fejlődésének, eszmeáramlatainak feldolgozását és a népi demokratikus korszak kutatása terén is nyújtott segítséget. Tanulmányrészletek publikálásával további széleskörű viták kibontakozására kívánunk lehetőséget nyújtani.

Feladatunknak tekintjük a jövőben, hogy a Párttörténeti Közlemények köré a kutatók és propagandisták széles kollektíváját tömörítsük, előbbre vigyük a magyar munkásmozgalom feltárásának ügyét.

Az előttünk álló feladatok megoldása során, a személyi kultusz következményeként elkövetett politikai hibákkal összefüggésben, munkánkban dogmatikus nézetek, szubjektívizmus és vulgarizáló módszerek is érvényesültek. Hozzájárult a hibák elkövetéséhez marxista felkészültségünk gyengesége, a rendelkezésünkre álló anyagok hiányossága és ezek ki nem elégítő ismerete is. Az első időszak kísérletei, majd az SZKP XX. kongresszusa nyomán kibontakozott nagyarányú eszmei tisztázódás eredményeként saját tevékenységünk kritikai felülvizsgálata segítette további munkánkat.

Munkánk kritikai felülvizsgálatával párhuzamosan küzdenünk kellett a revizionizmus előretörése, a különböző burzsoá eszmeáramlatoknak az úgynevezett „nemzeti kommunizmus” formájában megnyilvánuló újjáéledése

ellen is, amelyek jelentős károkat okoztak elsősorban a párttörténet — és bátran állíthatjuk — az egész magyar történetírás területén.

Az 1956-os ellenforradalom leverése után, a revizionizmus elleni harc szerves részeként került sor a Magyar Tanácsköztársaság, az első dicsőséges proletárdiktatúra egyes összefüggéseinek feltárására. Az évforduló megünneplése maga is hozzájárult dolgozó népünk forradalmi világnézetének kialakításához.

Érdeme Intézetünknek, hogy munkatársai részt vettek az ismert Fehér könyvek elkészítésében is. Az 1956-os ellenforradalom egyes eseményeiről az első történeti munkákat Intézetünk jelentette meg. Ezek folytatásaként kiadás előtt áll a „Politikai pártok az ellenforradalom idején” és az „Ellenforradalom a falun” c. tanulmány is.

Intézetünk a pártmunkások széles körének bevonásával állította össze az ellenforradalom történetére vonatkozó dokumentumok országos viszonylatban is legjelentősebb gyűjteményét. Ezzel az ellenforradalom időszakának kutatásával foglalkozók munkáját kívánjuk elősegíteni.

A párt eszmei ellentámadásának részét képezte új tananyagaink már megjelent sorozata, amelyről Molnár Erik akadémikus is elismerően nyilatkozott referátumában. E tananyagok történetírásunk fejlődését, a konkrét tények elemzésében való jártasságunk növekedését jelzik. A lenini eszmék magyarországi terjesztését szolgálja, hogy a csaknem 100 000 példányban megjelent tananyagok alapján tanulmányozzák országsszerte a dolgozók széles tömegei a magyar munkásmozgalom alapvető kérdéseit.

Létrejöttek a magasszínvonalú, tudományos igényű párttörténetírás alapjai. Az MSZMP VII. kongresszusának határozatai nyomán még ez évben megkezdjük a magyar párttörténet összefoglaló tankönyvének előkészítő munkálatait.

A munkásosztály és a magyar társadalom fejlődésének tükrében kívánjuk megmutatni a forradalmi munkásmozgalom eszmei és szervezeti fejlődésének főbb vonalait, összefüggésben a nemzeti és európai történelem sorsfordulóival, a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésével.

Nehezíti munkánkat, hogy Magyarország történetének egyetemi tankönyve még csak a századfordulóig készült el. Várjuk a magyar nép legújabbkori történetének megfelelő részletes, összefoglaló feldolgozását is.

A párttörténet tankönyvének megírása — nézetünk szerint — nemcsak alkalmat ad résztanulmányok elkészítésére és tudományos viták rendezésére, hanem egyúttal meg is követeli ezt. E mindnyájunk számára fontos munkálatokban igen nagy szükségünk van a testvérintézmények alkotó közreműködésére. Meggyőződésünk, hogy e munkálatok újabb kutatások és feldolgozások kezdetét jelenthetik.

A tankönyv jelentős terjedelemben fog foglalkozni a népi demokratikus fejlődés időszakával. Ilyen értelemben tehát komoly kísérletet jelent. Nyomon követi az elnyomott osztályok népi demokratikus forradalmát, e forradalom győzelmét és a népünk életében végbement nagy társadalmi átalakulást.

Közös erőfeszítéssel tovább kell fejlesztenünk a lenini értelemben vett pártosság érvényesítését a történettudományok területén, — amint erre a referátum is rámutatott.

Ennek elsősorban a témaválasztásban kell megmutatkoznia. Olyan témákat kell választani, amelyeknek feldolgozása a legnagyobb segítséget nyújtja népünk szocialista nevelésében, az országunk és pártunk előtt álló

feladatok megoldásában. Ez megköveteli, hogy munkánkban az új- és legújabbkor kutatását fokozottan előtérbe állítsuk. Ez azonban nem elég.

Lenin nem egyszer hangsúlyozta, hogy a marxista történész nem lehet az események egyszerű regisztrálója, hanem határozottan és nyíltan, a munkásosztály alapvető érdekeinek szempontjából, a párt álláspontjáról kell értékelnie az eseményeket. Ez nemcsak hogy nines ellentétben a szigorú tudományosság és a historizmus követelményeivel, hanem teljesen megfelel azoknak.

A régebbi munkáinkban elkövetett hibák éppen a kutatás marxista módszerének, a pártosság lenini elvének megszegéséből eredtek. A még meglevő fogyatékoságokat csak úgy javíthatjuk ki, ha mindig korunk élenjáró osztályának, a munkásosztálynak az álláspontjáról, az adott kor, a társadalmi fejlődés követelményeinek összefüggésében vizsgáljuk az eseményeket, pártunk történetét.

A társadalmunk növekvő érdeklődése, egyetemi és középiskolai oktatásunk és egész ifjúságunk politikai eszmei arculatának formálása az 1919-től 1944-ig terjedő ellenforradalmi korszak sokoldalú feltárását követeli meg tőlünk. Fiatal párttörténetírásunk kezdeti lépéseihez komoly segítséget nyújtottak a már említett iratok az ellenforradalom történetéhez, továbbá a kapitalista rendszer utolsó évtizedeinek gazdasági fejlődésére és politikai történetére vonatkozó munkák is. A történettudomány művelői adósak még a 25 éves ellenforradalmi rendszer összefoglaló politikai történetének és szerepének elmélyült, tudományos feldolgozásával. A Horthy-fasizmus kül- és belpolitikája, a nemzetközi fasizmushoz fűződő kapcsolatainak pártos elemzése nagymértékben segítette volna a népünk egyes rétegeiben még ható ellenforradalmi eszmeáramlatok maradványainak szétzúzását. E hiányok pótlása legyen szerves része annak a harcnak, amelyet pártunk folytat az 1956-os ellenforradalom ideológiai maradványainak teljes megsemmisítéséért.

Befejezésül szólni kívánok történetírásunk legfiatalabb hajtásáról, a népi demokratikus korszak történetének feldolgozásáról, amelyre pártunk VII. kongresszusa is felhívta a figyelmet.

Az elmúlt másfél évtized alatt hatalmas történelmi változások jöttek létre társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális életünk minden területén. A revizionista torzításokkal szemben, dogmatizmustól és burzsoá objektivizmustól mentesen, konkrét történelmi tényanyag alapján kell megmutatnunk a marxizmus-leninizmus általános elveinek érvényesülését hazánkban. Hogyan érte el népünk nagy történelmi győzelmeit, milyen tanulságokat rejt magában e korszak az egész nemzetközi, forradalmi munkásmozgalom és a szocialista építés további útja számára? E kérdésekre válaszolva történetírásunk alkotó módon járulhat hozzá népünk szocialista tudatának formálásához.

Készültek egyes tanulmányok, pártiskolai előadások, és megjelent a munkásosztály hősi újjáépítési harcáról egy tematikus dokumentumkötet is. Ezek a munkák még távolról sem elégítik ki a tudományos igényeket, azonban előkészületei hasznos adalékot jelentettek további feltárásokhoz, nagyban hozzájárultak saját nézeteink tisztázásához.

Megkönnyítik munkánkat az MSZMP 1957-es pártkonferenciájának és a Központi Bizottságnak különböző területekre vonatkozó iránymutató elemzése. A VII. kongresszus tanácskozásai és határozatai főbb vonalaikban irányt mutattak az 1945 utáni korszak alapvető marxista-leninista elemzésé-

hez. Egyes tudományágak, így pl. a közgazdaságtudomány, a mezőgazdaság ez időszakra vonatkozó kutatási eredményeinek értékesítése is hasznára válik történetírásunknak.

A felsorolt tényezők kiinduló pontjai lehetnek a népi demokratikus korszak feltárása immár sürgető munkálatainak. Le kell küzdenünk a revizionizmus térhódításának és az elméleti bizonytalanságnak maradványait, amelyek többeket visszatartanak az elmúlt 15 év történetének tanulmányozásától és tudományos feldolgozásától. Szélesítsük ki, emeljük magasabb szintre a felszabadulást követő korszak történetírását.

Mindent elkövetünk említett feladataink megvalósítása érdekében, és ehhez a munkánkhoz kérjük a magyar történettudomány művelőinek segítségét.

Szabolcs Ottó, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadója:

Molnár Erik sokrétű elemzését adta történettudományunk 10 éves fejlődésének. Én csupán néhány kérdésre szeretném felhívni a figyelmet a történettanítás 10 éves fejlődésével kapcsolatban. Azt hiszem, nem tévedek és nem túlzok, amikor azt állítom, hogy a történettanítás az az út, melyen a történettudomány alapvető eredményei a legszélesebb rétegekhez eljutnak. A történettanításról azt mondhatnánk, hogy az a történelem alkalmazott tudománya. Mert nemcsak arról van szó, hogy a történettudomány bizonyos eredményeit megismertettjük az ifjúsággal, hanem arról is, hogy szemléletet adjunk, és felkeltsük az érdeklődést a történelem iránt. Nekünk az is célunk, hogy tanulóink majd az iskolapadból kikerülve marxista-leninista történelem-szemlélettel rendelkező, érdeklődő emberekké érjenek, akik saját érdeklődésüktől ösztönözve olvassanak történelmi munkákat is. Az iskolai történettanításnak tehát az is célja, hogy olvasóközönséget neveljen a történelmi irodalom számára. Egyáltalában nem közömbös tehát a történettudomány művelőinek, hogy mit és hogyan tanítunk a történelemórakon. Ezért tartom szükségesnek, hogy ehelyütt az iskolai történettanítás 10 éves fejlődésének mérlegelése során felvetődött néhány kérdést elmondjak.

A történettanítás tartalmát tekintve mindig legszorosabban kapcsolódik a történettudományhoz, hiszen eredményeinek közvetítője. A történettudomány és tanítás kapcsolata tehát adott és elválaszthatatlan. Viszont egyáltalán nem mindegy, hogy milyen történettudomány eredményeit veszi át az iskola. E téren alapvető különbség van az ellenforradalmi Magyarország és a népi demokratikus Magyarország történettanítása között. Felszabadulásunk előtt az iskolai történetoktatás a történettudomány legreakciósabb irányzatainak álláspontját tükrözte, mert ezeknek az irányzatoknak a felfogása volt a legalkalmasabb az ellenforradalmi kormányzat nevelési célkitűzéseinek szolgálatára. Így a történettanítás nem kis mértékben a népek közötti gyűlölködés, a vad sovinizmus, a faji úszítás, a kizsákmányolás igazolásának eszközévé vált.

A felszabadulás után, különösen 1948 óta, e téren gyökeres változás tapasztalható. Az iskolai történettanítás legnagyobb pozitívumát abban látjuk, hogy következetesen a leghaladóbb történettudomány, a marxista-leninista történetírás eredményeit vette át. Ezért hibái ellenére is — amelyekre rá fogok térni — az iskolai történettanítás a népek közötti barátságra, az igazi

hazaszeretetre, a proletáriátus történelmi hivatásának megértésére, röviden: a marxista-leninista történelemszemléletre nevelt.

A történettanítás nem kisebb nehézségekkel küzdött a felszabadulás után, mint a tudomány. Nem csupán az volt a feladata, hogy a kibontakozó marxista-leninista történetírás eredményeit anyagában, tantervében és tankönyveiben átvegye, hanem az is, hogy ezeket az új eredményeket a történelemtanárok ezreivel megismertesse, megváltoztatva gondolkozásukat, szemléletüket. E téren nagy lépéseket tettünk előre, de e feladatnak még korántsem járunk a végén.

Molnár Erik referátumában a történetírás számos hibáját tárta fel. Ezeknek a hibáknak jelentős része, így pl.: a hungarocentrizmus, a kuruc szemlélet, a haladó hagyományok egyoldalú értékelése, egyes vulgár-marxista nézőpontok és értékelések, és sorolhatnám így tovább, fokozott mértékben tükröződnek — és különösen tükröződtek — a történettanításban. Ez természetes is. Hiszen nekünk a történettudomány eredményeit összefoglalva, erősen lerövidítve, a 12—17 éves fiatalok felfogóképességéhez alkalmazva kellett átvennünk. Az ilyen egyszerűsítés, rövidítés és megszűrés után a tanár a történelmi folyamatokat nem adhatta vissza mindig a saját bonyolultságukban, sokrétűségükben, s ennek következtében a különben is téves, helytelen állításokat a tanítási gyakorlat tovább merevítette, néha abszurd módon kiélezte. A tudomány hibáit fokozott mértékben tükrözte a történettanítás az egyes elhanyagolt történelmi korszakok, vagy a történelem egyes ágainak tanítása esetében. Különösen vonatkozik ez a legújabbkori magyar történelem egyes elhanyagolt területeire, például a felszabadulás utáni történelmünkre, melyet abból az elvből kiindulva, hogy tudományos feldolgozása még nincsen, a tanításból szinte teljesen kirekesztettünk. Nem különben hasonló indokkal elhanyagoltuk — a marxista tudományos feldolgozások hiánya miatt — a történelem egyes ágait, különösen az ipartörténet, technikatörténet és a kultúrhistoria tanítását.

A történelemtanítás röviden vázolt hibái, melyek, amint említettem, nem kis mértékben a tudományos munka hibáira vezethetők vissza, lerontották a történettanítás eredményességét, hatékonyságát, különösen az 50-es évek elején. Meg akartuk tanítani a marxista módon értékelt, újjáéledt történettudomány valamennyi elméleti következtetését. Természetesen a következtetések ilyen mértékű tanítását az iskolai keretek csak úgy tették lehetővé, hogy nagymértékben mellőztük azt a tényanyagot, amelyből ezeket az absztrakciókat levonták. Így a tanulók nem járták végig a gondolkodás, a következtetés útját. Ennek eredménye pedig az lett, hogy a történelem megszűnt a valóság sokrétű, eleven életével ható, érdeklődést és érzelmeket megmozgató studium lenni; elszürkült. (Az elszürküléstől, azt hiszem, különben nemcsak a tanítás, de a tudományos publikációk sem voltak mentesek.) Hiba volt az is, hogy tudományosan még nem kéllően megalapozott állításokat, hipotéziseket is átvettünk. Ennek viszont az lett a következménye, hogy a tanulóifjúság előtt a történelem mint tudomány vesztett hiteléből. A történettanításnak ezeket a hibáit is felhasználták a revizionisták 1956-ban a marxista történelmi felfogás elleni támadásra.

1957-ben új tankönyvekkel megkíséreltük visszaállítani a tények és következtetések helyes arányát a tananyagban. Egyben színesebb, érdekesebb tankönyveket kíséreltünk meg készíteni. Ezzel a történelemtudomány tekintélyét az iskolákban nem kis mértékben sikerült helyreállítanunk, az

érdeklődést megnövelnünk, — bár még távol állunk a kívánatos színvonal elérésétől.

Az eddigiekben a történettannításnak azokról az eredményeiről és hibáiról szoltam, amelyek egyenesen visszavezethetők a tudomány eredményeire és hibáira. Nem volna helyes azonban, ha elhallgatnám az iskolai történettannításnak azokat a problémáit, amelyeknek megoldásáért már semmiképpen sem lehet a felelősséget a tudományra hárítani; a tananyag kiválasztásának, elrendezésének és a tanítás módszertanának nehéz, vajdó kérdéseit. Éppen ezek a történettannításnak, mint alkalmazott tudománynak, a legsajátosabb tudományos területei. Ennek nem kellő felismeréséből származott az a felfogás — amit már különben említettem —, hogy a tanterv és a tankönyv anyagának összeállítói a múltban helytelenül egyedül a történettudomány feltárt anyagából s annak elrendezéséből indultak ki, nem pedig az adott fokú és típusú iskola nevelési és képzési célkitűzéseiből. Ennek a következő eredménye azután az lett, hogy az iskolai történettannítás alsó és középfokon egyaránt kis egyetemet játszott, más szóval: a történettudomány eredményeinek olyan tömegét akarta megtanítani, aminek a felfogására és elsajátítására a tanulókat sem a rendelkezésükre álló idő, sem életkori sajátosságaik nem tették képessé. Ilyen anyagmennyiség megtanítása rendkívül felgyorsította a tanórák ütemét, nem maradt elég idő sem az alapos magyarázatra és megértésre, sem a rögzítésre, bevésésre. Ugyanakkor a gyakran elvégezhetetlen mennyiségű, nem kellően megértett tananyag túlterhelést eredményezett, s a tanulók végeredményben annyit sem tanultak meg, amennyit kisebb tananyag esetén föltétlen elsajátítottak volna. A tanítás ilyen tempója nem igen tette lehetővé módszeres eljárások alkalmazását, pedig ezek igen nagy mértékben fokozzák a történettannítás eredményességét. Mindennek végső fokon a történettudomány és az iskolai történettannítás kapcsolatának helytelen értelmezése volt az oka, Ezért a jövőben a tantervek készítésénél az iskola nevelő, oktató, képző célkitűzéseiből szándékszunk kiindulni, s a történettudomány eredményeit a tanulók életkori sajátosságának figyelembevételével és olyan mértékben és mélységben, olyan csoportosításban felhasználni, amilyen mértékben ezek az iskola célkitűzéseit eredményesen szolgálhatják. Ezt az elképzelést egészíti ki az új módszerek, a történelem alapvető tényanyagára alapozott, élményszerű, gondolkodtató, a kort megelevenítő tanítási módszer meggyökereztetése. A történelmet történelmi módon szeretnénk tanítani. Lehet-e történelmet másként tanítanunk, mint magának a történelem egyes korszakainak, szituációinak, az egyes korok emberei életének bemutatásával, életrekeltésével? Tudjuk, hogy ennek a módszernek sikeres alkalmazásához a szemléltető eszközök egész dandárját kell felsorakoztatnunk: olvasókönyvek, segédkönyvek, térképek, mozgó és diafilmek, makettek, falitáblák stb. formájában. A Művelődésügyi Minisztérium, az illetékes szervek és a tanárok széles rétegeinek bevonásával, mindenesetre hozzákezdett ehhez a nagy munkához.

Nem kifejtteni, csupán felvetni volt szándékom e helyen a történettannítás néhány kérdését. Különösen röviden szoltam a történettannítás sajátos tudományos kérdéseiről. Ezekről a Történelmi Társulat múlt évi Vas megyei vándorgyűlésén alkalmam volt bővebben szólni.

Úgy gondolom, mindent összegezve, hogy az iskolai történettannítás 10 éves fejlődésére nem a hibák, hanem az eredmények a jellemzőek; hogy mégis elsősorban a hibákról beszéltem, annak az az oka, hogy éppen e hibák

felismerése volt előfeltétele annak, hogy megkezdjük történettudományunk magasabb színvonalra emelését. Ezért beszéltem keveset az iskolai történettanítás jelentős eredményeiről, melyeket a történelemtudósok segítségével nem érthettünk volna el. Csak a tudomány fejlesztése és a tanítás módszereinek javítása együttesen oldhatja meg azt a feladatot, hogy marxista-leninista történelemszemlélettel rendelkező, a történelmi fejlődést összefüggéseiben megértő, tehát a szocializmust tudatosan, meggyőződéssel építő generációk kerüljenek ki iskoláinkból.

Nemes Dezső akadémiai 1. tag

zárszavában a következőket mondotta: Vitán felül áll az, hogy az elmúlt 10—15 esztendőben a magyar történettudomány jelentős fejlődést tett meg a marxista—leninista eszmék, a történelmi materializmus módszereinek elterjedése, alkalmazása következtében. És a magyar történészek gárdája ugyancsak jelentősen fejlődött. Kétségtelen, hogy a fejlődés e téren is lényegesen jobb lenne, ha el tudtuk volna kerülni az említett hibákat. Én nem vagyok meggyőződve annak helyességéről, hogy ez a korszakbeosztás, amit Molnár Erik elvtárs elmondott, pontos. Ha visszaemlékszem 1957 első felére, akkor azt kell megállapítanom, hogy akkor a történészek frontja eszmeileg és politikailag egyaránt elég vegyes képet mutatott. Az eszmei-politikai konszolidáció a történészek táborában nem gyorsabban haladt előre, mint az ország általános politikai helyzete, hanem lassabban. Ha értékelni akarjuk az ellenforradalom leverését követő eszmei-politikai fejlődést a történészek gárdájában, akkor kissé élesebben kellene rámutatnunk arra, hogy milyen eszmei maradványokat kellett saját körünkben legyőzni 1957-ben és bizonyos mértékig még 1958-ban is. Lehetséges, hogy ma már nincs közöttünk egyetlen olyan történész sem, aki a szükséges önvizsgálatot, bátor önkritikát önmagával szemben ne hajtotta volna végre. Bár bevallom őszintén, hogy erről nem vagyok teljesen meggyőződve. Én azt hiszem, hogy bizonyos káros eszmei maradványok a történészek egy részében még vannak. És szeretnék visszapillantani az 1956 október előtti Petőfi-körös időszakra, amikor bizony a történészek táborába is betört revizionista hullám zavart idézett elő. Nemcsak kifejezett revizionista eszmék hangoztatása idézte ezt elő, hanem zavart okozott a revizionizmussal és a polgári történelmi szemlélettel szembeni *eszmei békülékenység terjedése is*. Ennek az eszmei békülékenységnek is megvannak a maradványai, többek között jelentkezett nem egy munkatársunkban, saját eszmei zavaraival, tévelygéseivel szemben is. S ha ma gyorsabban akarunk továbbmenni — és azt hiszem valamennyien ezt akarjuk —, akkor az egymásnak nyújtandó segítség és a történész egység fejlődésének érdeke is azt követeli, hogy ennek az eszmei békülékenységnek a maradványait is számoljuk fel. Ezáltal tudunk — még akkor is, ha ez nem nagyon tetszik néha annak, akit a bíráló szó érint — gyorsabban továbbhaladni.

Azért tartom szükségesnek ezt leszögezni, mert Molnár elvtárs előadása nagyon tapintatos volt a történészek személyeit illetően a hibák és egyéb kérdések tárgyalásánál. Tapintatosan elkerülte ezeknek a hibáknak a konkrét megjelölését, pedig ezekre szükség lett volna annak érdekében, hogy módunk legyen jobban ellenőrizni állításaink helyességét és elfogadni ezt, vagy vitába szállni velük.

Én azt hiszem, hogy a Molnár Erik elvtárs által vázolt általános kép helyes. Egyetértek Székely György elvtárssal abban, hogy bizonyos részletkérdésekben lehet és indokolt vitázni. Én csak egy kérdést vetek fel. Molnár elvtárs leszögezi, hogy a labanc és a kuruc történetírás egyformán hamis. Ezt én így nem tudom elfogadni. Nem azért, mint ahogy talán a kuruc történetírás nacionalista és egyéb korlátait védelmezni akarnám. Én úgy látom, hogy a labanc történetírás többet hamisított és a kuruc történetírásban van több igazság. Úgy tudnám ezt formulázni, hogy a labanc történetírásban van több hazugság és a kurucban kevesebb. Bár ez utóbbinak is megvannak a maga nacionalista és egyéb korlátai.

Tehát ez vitakérdés, amivel még vitatkozni fogunk. Lehet, hogy még más kérdésekben is fogunk vitázni Molnár Erik elvtárssal. De az is jó, ha ezek a fontos kérdések mint vitakérdések felszínre kerülnek. Az a fontos, hogy a kérdésekről a tények gondos mérlegelése alapján vitatkozzunk.

Úgy gondolom, hogy az Akadémia nagygyűlése nem az egyetlen alkalom, amikor e kérdések megvitatását napirendre kell tűznünk és az egész magyar történelem összes korszakait egyszerre átfogni. Úgy hiszem, hogy a vitatott kérdések megtárgyalására még bő alkalom kínálkozik. De azért jó dolog egy-egy bizonyos időszak elmúltával összejönni és bizonyos áttekintést adni az elmúlt évtized, vagy másfél évtized elvégzett munkájáról. Bizonyos összképet kialakítani — ha ez nem is teljes és nem is probléma-mentes —, hogy lássuk a további feladatokat és bátrabban harcolhassunk elkövetett kibáink kijavítása érdekében.

— x —

AZ ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG GAZDÁLKODÁSA A XV. SZÁZAD VÉGÉN*

(I. rész)

Kereken száz évvel ezelőtt Nyáry Albert a modenai állami levéltárban megtalálta azokat a számadáskönyveket, amelyeket Estei Hipolit esztergomi érsek, majd egri püspök vagyonkezeléséről vezettek. Az akkor előkerült 12 kötetről Nyáry rövid ismertetést adott 1867-ben,¹ majd a Magyar Történelmi Társulat az anyag egy részét lemásoltatta, s e folyóirat hasábjain 1870—1872 között részben a másolatok, részben saját jegyzetei alapján Nyáry részletesen foglalkozott velük.² Megállapította, hogy a számadáskönyvek az esztergomi érsek, ill. egri püspök bevételeit és kiadásait tartalmazzák. Az esztergomi számadások 1487—1489 közti időszakát Nyáry részletesen elemezte, főképpen általános gazdaságtörténeti szempontból. A Nyáry rendelkezésére álló anyag azonban hibás másolatokból állott, s ezért újak készítése vált szükségessé.³ 1908-ban Veress Endre újra átnézte a modenai levéltár megfelelő részét. Veress már nem 12, hanem 29 esztergomi és 10 egri kötetet talált, s ezeket jelentésében ismertetette.⁴ Jelentése alapján a kötetek nagy részét újra lemásoltatták a velencei állami levéltárban dolgozó olasz másolókkal. Ez a munka 1915-ig folyt, amikor az első világháború megakasztotta. A rendelkezésre álló másolatokat azonban sem ekkor, sem később nem dolgozták fel teljes egészükben, csupán a művészettörténészek dolgoztak fel egyes részleteket belőlük. A másolást sem folytatták, filmek sem készültek az anyagról a mai napig sem, bár a Hipolit-kódexek tudomásunk szerint *az egyedüli olyan számadások, amelyek egy Mohács előtti feudális úr gazdasági tevékenységét teljes egészében felölelik*. Az anyagnak minden szempontból történő feldolgozására ennek a dolgozatnak keretében nem vállalkozhatunk, ezért csak az 1488—1490. évek öt kötetének anyagát kívánjuk bemutatni⁵ és megvizsgálni l. az érsek

* A szerkesztőbizottság Fügedi Erik tanulmányát azzal a megjegyzéssel bocsátja közre, hogy a tanulmány értékes anyaga hasznosan támasztja alá a kor-gazdasági fejlődéséről formált marxista felfogást, noha a szerző nézetei — főleg egyes következtetései (telekrendszer kialakulása, járadékformák változása stb.) — ettől több ponton eltérnek és további kritikai vizsgálatot igényelnek.

¹ Nyáry Albert: Az esztergomi érsekség és egri püspökség számadási könyvei a XV—XVI. századból. Századok I/1867. 378—384. l.

² Nyáry Albert: A modenai Hyppolit kódexek. Századok III/1870. 275, 355, 661; V/1872. 288, 355; VII/1874. 1. és 73. l.

³ A múlt század hatvanas éveiben készült másolatok nem vették figyelembe a kötetek jobb és bal oldala (tartozik és követel) közti különbséget és a szöveget folyamatosan másolták, aminek következtében a könyvelési rendszer teljesen összezavarodott.

⁴ Veress Endre jelentésének mellékletei az MTA Kézirattárában. Modena 2.

⁵ A másolás történetét részletesen megírta Lukinich Imre: A MTA történettudományi bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése, Bpest, 1935. 33—36. l. Tanulmányunk megírásakor még csak az 1487—1491. évi anyag állt rendelkezésünkre, a

tényleges jövedelmét 1488—1490 között, 2. az érsek kiadásait 1489—1490 közt, 3. az ezekhez kapcsolódó legfontosabb gazdaságtörténeti kérdéseket.

I. A forrásanyag

A mai magyar történeti irodalomban „Ilipolit-kódexek” vagy „modenai kódexek” néven ismert könyvanyag Esztergomból származó 29 kötete nem egyöntetű, hanem különböző természetű könyvek sorozata. A Budapesten levő másolatok és Veress jelentése alapján megállapítható, hogy a sorozat zömét a magyar személyek által latin nyelven vezetett számadáskönyvek⁶ és olaszul vezetett főkönyvek⁷ alkotják. A felsoroltakon kívül egy leltárkönyv,⁸ egy napló⁹ és két salláriumbkönyv¹⁰ maradt fenn, közülük az utóbbi három másolata is rendelkezésünkre áll.

Számunkra a főkönyvek a legfontosabbak. Összesen 18 maradt fenn, de közülük négy sajnos már a múlt század derekán is rossz állapotban volt, Veress pedig 1908-ban az évszámot kivéve szinte semmit sem állapíthatott meg róluk.¹¹ A még olvasható (vagy részben olvasható) példányok az 1487, 1489—1490, 1495 és 1497 évek kiadásait és az 1487—1491, 1493—1495 évek bevételeit tartalmazzák. A kötetek egy részét még korabeli kötésben őrzi a modenai állami levéltár. A kötetek eredetileg évszámból és keresztből vagy évszámából és betűből álló jelzettel voltak ellátva, mégpedig úgy, hogy az évszám első két számjegye után a betű, majd az évszám második két számjegye következett, pl. 14 B 88. Ezenkívül feltüntették azt, hogy a könyv a kiadások (*libro di usita*) vagy bevételek (*libro di intrada*) könyvelésére szolgált. Egy kötet pontos jelzete tehát pl. *libro di usita 14B88* vagy csak *libro di usita B* volt. A másolatban rendelkezésre álló anyagból sajnos nem állapítható meg, hogy milyen rendszer szerint jelzetelték a könyveket. Egy-egy esztendőből ui. a másolatban meglevő könyvekben hivatkoznak más könyvekre is, de nem egészen világos, hogy az azonos fajtájú, de különböző jelzetű könyvek (pl. *libro di intrada B, C* stb.) között milyen összefüggés volt. Valószínű, hogy az „A” betűvel megjelölt kötet „memoriális” volt, amelyben a különböző követeléseket és kötelezettségeket írták be, pl. a salláriumba vonatkozó megállapításokat, a tizedbérleti szerződéseket stb.¹²

A kötetek jelzete rávilágít a könyvelési rendszerre is. Az Esztergomban működő olasz írnokok minden bevételt és minden kiadást a kor színvonalán álló „velencei rendszerű” kettős könyvvitel szabályai szerint vezettek.¹³ Az egyik könyv a bevételek, a másik a kiadások számláit tartalmazta. A különbség azonban tisztán elméleti jellegű volt, mert a bevételi könyvben a tiszta bevételi számlákat személyi számlák követték, amelyeken már kiadási tételeket is találhatunk, és ezt a kötetet a provisor számlája zárta le. A kiadási könyvet ugyancsak személyi számlákkal fejezték be, amelyeken mind tartozás, mind követelés szerepel. Lényegében tehát a két könyv együttesen alkotja a kérdéses év mai könyvelési értelemben vett főkönyvét, s a két könyv csupán a főkönyv két kötetének tekintendő. Ezt a megállapítást alátámasztja az, hogy szerkesztésük, vezetésük

többiről azt hittük, hogy elveszett, mert a Lukinich által a 3. és 4. doboz tartalmaként felsorolt anyag hiányzott. Lektoromnak, Sinkovits Istvánnak köszönhető, hogy ez a hiányzó anyag az Országos Levéltárban előkerült és ma újra az Akadémia Kézirattárában tanulmányozható. Ebben a tanulmányban a későbbi számadáskönyveket természetesen már csupán egyes kényesebb kérdésekre vonatkozólag használhattuk fel (könyvelési rendszer megismertetése, földesúri kilenced és taxa extraordinaria stb.) — változatlanul hiányzanak azonban a Lukinich által említett 1475—1477. évi (?) számadások.

⁶ Veress jelentésének 6, 9, 12, 13, 15, 20. sz. melléklete.

⁷ Veress jelentésének 1, 2, 3, 7, 8, 10, 11, 14, 16—19, 23, 25—29. sz. melléklete.

⁸ Veress jelentésének 4. sz. melléklete.

⁹ Veress jelentésének 24. sz. melléklete.

¹⁰ Veress jelentésének 21. és 22. sz. melléklete.

¹¹ Ilyen a Veress jelentésének 16, 17, 26—27. sz. mellékletében leírt anyag. Úgy látszik, hogy a 17. sz. van közülük a legrosszabb állapotban, közepén egy kirothadt lukkal.

¹² Az alkalmazottak személyi számláin általában erre az „A” kötetre hivatkoznak a járandóság és a szolgálat kezdetének feltüntetésekor.

¹³ Vö. R. Brown: A history of accounting and accountants. Edinburgh, 1905. 93—123. l. B. Penndorf: Geschichte der Buchhaltung in Deutschland. 1913. 40, 46. l.

és kiállításuk teljesen azonos. Mindkét kötet elején névmutató található. A korabeli olasz könyvelés nagy fontosságot tulajdonított az index készítésének,¹⁴ s ezt Esztergomban is szívükön viselték az írkokok. A betűrend természetesen ötletszerű, a névmutatóban általában keresztnevükön tartják nyilván a személyi számlák tulajdonosait, de a ferrarai herecgnő „D” betű alatt szerepel mint Exma Duchessa da Ferrara. A névmutató a számla elnevezését tartalmazza (akár személyi, akár tárgyi számláról van szó) és a lapszámot, ahol a számla előfordul. A bevételi kötetben az első lapon az írkok minden évben feljegyezte a tizedbérleket és a bérletek összegét, ez azonban nem szerves része a könyvnek, hanem csak az írkok munkájának gyakorlati megkönnyítését célozta.

A főkönyvet minden esztendőben külön megnyitották, amiről a könyv elején az „1489 in Strigono a di primo genaro” kezdetű szöveg tájékoztat. A szokásos vallásos invocatióban az írkok Isten, Szűz Mária és Szt. Adalbert segítségét kérte, majd néhány sorban elmondta, hogy a könyv hány oldalán milyen fajta tételeket (kiadás, bevétel) tartalmaz, ki vezette és milyen jelzet alatt.¹⁵

A főkönyv megnyitó szövegét követik a számlák. A kinyitott könyv bal oldali lapján a tartozik jellegű tételeket, a jobb oldali lapon a követel jellegű tételeket könyvelték, amit a bal oldali lap felső sarkában olvasható „darè” (tartozik), ill. a jobb oldali lap felső sarkában olvasható „havere” (követel) bizonyít.

Az egyes tételeket teljesen a későbbi könyvelési szabályok szerint szövegezték. A tételek az oldal bal oldalán a napi keltet, az oldal közepén a szükséges szöveget, a jobb oldalon pedig a számokkal kiírt összeget tartalmazzák. A tétel szövegében az összeget majdnem minden alkalommal betűvel is kiírták, a magyar aranyforintot olaszul következően ducatinak, a dénárokat dinarinak nevezve. A tétel szövegét mindig az ellenszámla lapszámára való hivatkozás zárja le.¹⁶ Az összeg kivételére a lap jobboldalán külön rovatokat készítettek. Az egyes tételek tartozik vagy követel jellegüknek megfelelően kerültek a főkönyv bal-, ill. jobboldalára.

Minden egyes számlát a kelt (pl. 1489 Strigono) és a számla megnevezése vezet be.¹⁷ A csak tartozik vagy csak követel jellegű számlákat a „summa” összegezi, a személyi számlákat szabályosan lezárták (szaldirozták).¹⁸ Ha egy számla terjedelme olyan nagy volt, hogy egy lapon nem fért el, akkor az oldalt a lap alján összegezték s a következő lapon újra feltüntették a keltet, a számla nevét és az előző lap alján levő összeget átvitelték.

A számlakeret megállapításánál általában nagyfokú részletesség jellemzi a bevételi számlákat. Az egységes jellegű és nagyszámú szentmihályi napi census ugyanolyan főkönyvi számlát alkot, mint az egy tételből álló pünkösdi census; az érseki udvar legkisebb alkalmazottjának ugyanolyan számlát nyitottak, mint Batthyány István provisorinak, akinek kezében az egész pénzforgalom összpontosult. A kiadások könyvelésében bizonyos tárgyi csoportosítás nyilvánul meg. Külön számlán szerepelnek pl. a szállítás, az építkezés, a ruházkodás költségei. Ugyanakkor azonban bizonyos számlákon a mai költséghely szerinti elszámolás elve látszik érvényesülni, mert a pozsonyi ház fenntartási költségét

¹⁴ Brown : i. m. 114. l. Jó példákat hoz a XVI. sz. eleji Medici-féle számadáskönyvek indexére Edler F.: Glossary of Mediaeval Terms of Business. Italian Series 1200—1600. Cambridge (Mass), 1934. 370. l.

¹⁵ „El quale libro servire per usita generale”, „Chiamase questo libro B de usita 1489 como qui sotto apare 14B89” (Usita 1489 f. l.). — Meg kell jegyeznünk, hogy abban a reményben, hogy az eredeti számadáskönyvek fényképmásolata idővel hozzáférhetővé válik a magyar kutatók számára, a Hipolit-kódexek idézésénél nem a ma rendelkezésre álló másolatok lapszámát adtuk meg, hanem a másolatokban mindenkor feltüntetett eredeti folió számát. „Usita 1489 fo. 16” tehát nem a mai másolat, hanem az eredeti foliószáma.

¹⁶ Tehát arra a számlára, amelyre egy tartozik tételnek megfelelő követel tétel kerül és fordítva. Pl. Cecei Kis befizetett a decimae maiores számlára. Személyi számláján ez az összeg „követel” jellegű, tehát a jobboldali lapon szerepel, szövegének utolsó mondata azonban hivatkozik a decimae maiores számlára, ahol a tartozik oldalon ugyancsak megtaláljuk a befizetett összeget. A hivatkozás: „Como in questo ala partita de le decime maior charta 18” (Intrada 1489. fo. 100).

¹⁷ Pl. „1489 Strigono. Spesa menuda dela Cucina fatta per mano del provisor: como apare uno suo libro, sotto scritto de mja mano a di per di” (Usita, 1489 fo. 1).

¹⁸ Pl. „per saldo questo porto in angi debia dar como apar ch. 111” Cecei Kis Máté számláján 1489-ben (Intrada 1489 fo. 100).

egy számlán összpontosították, s a pozsonyi gondnok által kifizetett fuvarozást is ezen a számlán tartották nyilván.

Jellemző a főkönyv rendszerére, hogy pénztárszámlát nem ismer, ehelyett a befolyt készpénzzel azt a személyt terheli meg, aki a kérdéses összeget átvette, s a kiadásokat is annak írja jóvá, aki az összeget ténylegesen kifizette. Miután az érsekség vezetésében fennálló szabályok szerint minden készpénzjövdelemnek a provisor kezéhez kellett beérkeznie, és minden készpénzkiadást ő fizetett ki, ezért a provisor személyi számlája a mai fogalmak szerint egyben pénztárszámla is.¹⁹ Ennek a számlakapcsolásnak egyik jellemző példája: Cecei Kis Máté a zólyomi, lipói, árvai és túrói tizedek bérlete fejében 1489. július 3-án 800 forintot fizetett be készpénzben; ezért a „decimae maiores” számlát terhelték meg és Kis M. személyi számláján jóváírták az összeget, ugyanakkor azonban Batthyány István provisor számláját is megterhelték 800 forinttal. Ez a példa azért is jellemző, mert bemutatja a kor kettős könyveléséről alkotott felfogását is, amely nem felelt meg egészen a mai felfogásnak. Míg ui. Batthyány (tehát a pénztár) és Kis M. (tehát az adós) számlája közti összefüggés megfelel a mai könyvelési rendszernek, addig a decimae maiores számla vezetése a mai rendszertől annyiban tér el, hogy megnyitásakor nem vezeték rá a követel oldalán a tizedbérlet kikötött összegét. Ez a jelenség valamennyi bevételi számlán megtalálható, mert megnyitáskor egyiket sem terhelték meg a kérdéses jogcímen várható jövedelem összegével.²⁰ A személyi számlák azonban már teljesen megfelelnek a mai követelményeknek.

A provisor számlája egyben az egész főkönyv lezárásának tekinthető, mert a XV. századi velencei rendszerű kettős könyvelés még nem készített évenkénti mérleget, sőt úgy látszik, hogy Hipolit esztergomi jövedelméről egyáltalán nem készítettek mérleget. Az esztergomi főkönyvek ebben a vonatkozásban is hűségezen tükrözik a kor olasz könyvvitelének színvonalát. A mi magyar viszonyaink közt ez a rendszer ugyan idegen, de hangsúlyoznunk kell, hogy még mérleg hiányában is olyan könyvelés alapján dolgozhatunk, amelynek legfőbb törekvése az volt, hogy minden bevételt és minden kiadást, azaz minden gazdasági tényrt rögzítsen.

A főkönyvek alapját nem könyvelési bizonylatok, hanem más számadások képezték. A kiadásokat és bevételeket először is egy „Giornale”-nak nevezett naplóba vezették be, amelyből az 1495. évi fennmaradt és másolatban is megvan. Ennek a könyvnek nincs semmiféle megnyitó szövege, az első lapon már a tételek következnek egymás után. A könyv jobb- és baloldali lapját sem osztották meg úgy a tartozik és követel jellegnek megfelelően, mint a főkönyveket, hanem folyamatosan vezették külön a bevételeket és a könyv második felében külön a kiadásokat. A bevételek és kiadások csoportosítása napi kelet szerint történt, a lap közepén feljegyezték a napi dátumot. A tételek szövegezése és az összegnek a lap jobb oldalán arab számokkal történő feltüntetése ugyanúgy történt, mint a főkönyvben. A lap baloldalán a tétel mellett feltüntették azt a lapszámot, amelyre a tételt később átvették. Példaképpen egy tételt mutatunk be:

	Martedì a dìe 5 die magio	
	Da la villa Tardaskedi fiorini nove et denari settanta	
carte 65	per lo censo di sancto Giorgio proximo passato porto	
	Giovanni Picolo loro giudice	f. 9 d. 70

A naplóba bevezetett lapszámokról sajnos nem tudtuk megállapítani, hogy hová tartoznak, mert az 1495. évi főkönyv nem áll rendelkezésünkre.²¹ Csupán valószínűnek kell tartanunk, hogy a naplóból a tételeket nem közvetlenül a főkönyvbe, hanem egy „Libro di

¹⁹ „Notto che generalmente ogni intrada vœnera nela mane de missere Stephano Bachiano, provisoro di questo castello” (Intrada 1489. előzéklapon).

²⁰ Ezt az elvet következetesen keresztülvitték és pl. még ott sem tüntették fel az úrbéri bevételekből származó követelést, ahol a latin számadáskönyv ezt feltüntette. Pl. lejjebb a 32. jegyzetben idézzük a Nyergesújfalu 1491. évi szentgyörgynapi censzusának leírására vonatkozó tételt. Ennek a tételnek szabályos könyvelése ma a következő lenne: 1. Nyergesújfalu tartozik szentgyörgynapi census címén 5,60 fl. — 2. Nyergesújfalu követel a befizetett szentgyörgynapi census címén 4,10 fl. A Hipolit-kódexben azonban ilyenkor csak egy bejegyzés szerepel, éspedig a 2. sz.

²¹ A bejegyzett lapszámoknak a libro di spese-vel történő összehasonlítása negatív eredményre vezetett. Így arra kell következtetnünk, hogy a főkönyv összeállításakor keletkeztek a bejegyzések és a főkönyv lapszámát írták be. A libro di spese-be való bevezetés tehát csak segédeszköz volt a kontírozás helyes végrehajtásához.

spese"-nek nevezett könyvbe vezették be, amelyben a kiadások már az egyes számlák szerint vannak csoportosítva és a számlákon belül az időrendet követik (ahogyan a naplóból átmásolták őket). Feltehetőleg a bevételeknek is volt ilyen gyűjtője, amely nem maradt fenn. A kettős könyvelésnek megfelelő tartozik-követel megoszlás természetesen még itt sem található meg, ezt a főkönyv összeállítása során alakították ki.

Fennmaradt néhány „Libro di salariati” is. Ezeket a könyveket ugyanúgy nyitották meg, mint a főkönyveket, ugyanúgy jelzetelték is (pl. *di salariati 14G94* vagy *Salariati 14G94*).²² A bal- és jobboldal ebben a könyvben is a tartozik-követel jellegnek megfelelően egynemű tételek vezetésére szolgált és annyi számlából állott, ahány alkalmazott volt. A számla követel oldalán feltüntették az alkalmazott nevét, beosztását, alkalmazásának anyagi feltételeit és kezdő időpontját; a tartozik oldalon pedig dátum szerint vezették be azokat az összegeket, amelyeket az illető alkalmazottnak kifizettek. A *libro di salariati* vezetésénél ezért nem a polgári év volt a döntő, hanem az alkalmaztatás kezdetétől számított egy év leforgása. Ennélfogva a libro di salariati-ban csaknem annyi évkezdő és évzáró dátum szerepel, amennyi alkalmazottja Hipolit érseknek volt. Megjegyezzük, hogy ebben a két kötetben nyilvánul az a törekvés is, hogy az alkalmazottakat ne személy szerint, hanem munkakör szerint vezessék. Ha pl. egy kocsis a szolgálati év közepén lépett ki, akkor számláját a helyébe lépő kocsis nevével folytatták a számla mindkét oldalán, és a számlát csak az év végén zárták le.

Az olasz írnokok²³ által vezetett főkönyvek és egyéb könyvek mellett az érsekség más tisztjei is vezettek számadásokat, közülük hat áll másolatban rendelkezésre.

Az 1489. évi számadás a korabeli magyar gyakorlat jellegzetes terméke. A vékony kis füzet „*Registrum super distributionem vinorum Anno Domini 1489*” címet viseli és három részre oszlik. Az elsőben a bor mennyiségi (hordónkénti) elszámolása található, a második az eladott borért behajtott bevételeket tartalmazza *Introitus pecuniarum* címen, a harmadik a felmerült készpénzkiadásokat sorolja fel *Exitus pecuniarum* cím alatt, tehát az egész kötet az egyszerű könyvvitel szabályai szerint készült. Külöb ismertetőjelei is jellegzetesen a magyar gyakorlatban gyökereznek: nyelve latin, datálása az egyházi ünnepek szerinti, az összegeket a tételek szövegében szóval nem írták ki, a lap jobboldalán az összeg feltüntetésénél római számokat használtak.

Hasonlóan az egyszerű könyvvitel szabályai szerint készült egy 1488. évi pisetum-számadás is, a nagybányai pisetum kezelőjétől.

Fennmaradt 1492-ből a „*Registro di cucina*” című konyhaszámadás is. Ezt is latin nyelven vezették. A regisztrum elején a konyha naponkénti kiadásait vezették egy összegben a napi kelt és a forintösszeg feltüntetésével, de részletezés nélkül, így:

Augusti die primo Demetrio comparatori
ad mane pro coquina
Eidem Demetrio ad sero pro coquina

f. III

f. ...

A 43. folión „*Exitus propter emptionem bovum ad coquinam*” kezdődik, az 54. foliótól kezdve pedig az „*Exitus rerum extraordinariorum*”-ot vezették. Az egész kötet csupán egy töredék, mely az 1492. szeptember 1-től az év végéig eszközölt kiadásokat tartalmazza.

Három számadáskönyv, egy 1490., 1491. és 1492. évi különös átmeneti jelenség a magyar és az olasz rendszer között. A latin nyelven, de részben már arab számokkal vezetett számadáskönyv mind a kiadásokat, mind a bevételeket a főkönyvi számlákhoz hasonlóan csoportosította. Ezek a számadások tehát leginkább a fentebb idézett libro di spese-hez hasonlítanak, bár kétségtelenül magyar ember készítette őket, ami nemcsak a forintösszegek római számokkal történő feltüntetésében nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a számlákat arab számokkal összegezték. Sajnos a másolat nem tünteti fel, hogy a bejegyzések és az összegezések ugyanazon kézből származnak-e, magunk részéről azonban feltételezhetőnek tartjuk, hogy a magyar deák által készített másolatban az olasz írnokok valamelyike végezte el az összeadást.

A magyar számadáskönyvekben található tételeket az olasz főkönyvbe vezették be. A bevezetés tényét a lap bal oldalán jegyezték fel oly módon, hogy egy ferde vonallal

²² „Chiamase questo libro libro G di salariati de l anno mille quatro centto nonanta quatro, como qui sotto apar Salariati 14G94” (Salariati fo. 1).

²³ Két olasz írnokot, ill. számvivőt ismerünk személy szerint. Laurenzo Theodato da Aversa-t és Pietro Pincharo di Parma-t. Nevükön kívül csak annyit tudunk róluk, hogy Pincharo 1488-ban kezdte meg szolgálatát és Theodato-t váltotta fel, akiről többé nem hallunk. Személyi viszonyait Nyáry sem ismeri. Századok III/1870. 290. l.

a tételt „kipipálták” és melléje írták a főkönyv lapszámát. Pl. az 1488. évi pisetum-számadásban:

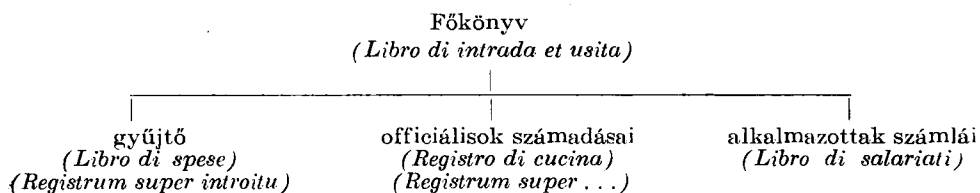
45/ Item nona die mensis novembris Michael famulus Georgii litterati piseta-
ry de Rivulodominarum attulit in auro fl. 200 et comparavit etiam scri-
bano aliquas res pro fl. 13, qui positi sunt ad compotum ipsius scribani,
faciunt in toto fl. 213

ugyanaz a tétel az 1488-i bevételi főkönyv 45. oldalán:

9 novembrjo per conta di al provisore duc. dozento et tredezj duc. din.
d oro, i qualli presento Michaelle famjo del ditto Giorgio
literato pisetarjo li mando per conto de la intrada di questo
anno ny va debitor el provisore per farny nota zoe 213 —

A bemutatott példa esetében a latin és az olasz szöveg nagyjából azonos, de általánosan az olasz szöveg szokott rövidebb lenni. Ez különösen az úrbéri szolgáltatások esetében feltűnő, mert az olasz szöveg teljesen elhagyja azokat az adatokat, amelyek a korabeli urbáriumra hivatkoznak, s amelyek a magyar tételekben fontos szerepet játszottak.²⁴

A főkönyv és a többi számadáskönyv egymáshoz való viszonyát a fentiek alapján a következőképpen vázolhatjuk fel:

Összefoglalva a forrásanyag természetére vonatkozó legfontosabb ismereteinket megállapíthatjuk, hogy a Hipolit-kódexekben olyan rendszerrel állunk szemben, amelynek alapját részben a magyar gyakorlatból származó, valószínűleg magyarországi személyek által latinul vezetett számadáskönyvek alkották. Ezeken épült fel a kor legmagasabb színvonalú könyvelési rendszere, a velencei rendszer szerint vezetett olasz nyelvű főkönyv. A főkönyv kettős könyvelési rendszere biztosítja, hogy valamennyi kiadást és bevételt valóban elkönyveltek, hogy a tételek egymással szembeállítva ellenőrizhetők. A főkönyvek értékét még a mérleg hiánya sem csökkenti.

A főkönyvek használatát egyedül a többszörösen torzított magyar helynevek nehezítik meg. Valószínűleg már a XV. századi olasz írnokok is úgy írták le a magyar hely-

²⁴ A három magyar tiszttel vezetett számadáskönyv a következő:

1. Az 1490. évinek címe nincs. Az első lapon „Residuum anni 1489, decimae maiores” szavakkal kezdődik. Végig latin nyelvű, a tételek számlák szerint vannak csoportosítva, arab számokat használ. Pl.

Item sexta februarii Judex de Gutha pro pretio usonum
venditorum per ipsum dedit et consignavit fl. 20 din. 8.

Itt is megtalálható a főkönyvbe történő átvezetés nyoma, a lapszám és a pipa.

2. „Registrum de anno 1491 de introitu et exitu” (Veress mell. 13). Ez a számadáskönyv az egész érseki gazdálkodásra kiterjed, így valószínű, hogy Batthyány provisor valamelyik írnoke készíthette.

3. „Registrum super introitu pecuniarum Archiepiscopatus Strigoniensis tempore Administrationis Egregii Domini Bernardi Monelli incipiendo a primo die Mensis Septembris Anno Domini Millesimo Quadringentesimo Nonagesimo Secundo.” Ugyancsak latin nyelven vezetett számadáskönyv, amely az összegeket római számokkal tünteti fel, a szövegben betűvel nem mindig írja ki. Pl. f. 161.:

„Item decima nona die mensis Augusti habui ab egregio
Petro Schayder camerario Crempniciensi pro arenda molendini
frugum Crempnicie florenos trecentos fl. iiie

Ebben a könyvben a tételeket számlák szerint csoportosították, de a tételek összegezése mindig arab számokkal (és valószínűleg más kézzel) történt.

neveket, mint ahogyan azt hallották, ill. ahogyan a kor olasz helyesírási szabályai szerint a hallott neveket le tudták írni. Ez a már önmagában véve torzított anyag a XIX. századi olasz másolók keze alatt még egyszer eltorzult, s a kettős torzulás után olyan helynevekkel találkozunk a főkönyvben, amelyek csupán hosszas fejtörés után azonosíthatók a XV. századi magyar helynevekkel.²⁵

II. Az esztergomi érsekség jövedelme 1488—1490

A Budapesten rendelkezésre álló másolatok alapján három egymásután következő esztendőnek, az 1488, 1489 és 1490 éveknek jövedelme vizsgálható meg.

Az esztergomi érseket két jogcímen illette meg jövedelem: mint az ország egyik legnagyobb földesura igényt tartott kiterjedt birtokainak feudális járadékára és mint megyéspüspök igényt tartott az egyházmegye tizedére. Ha az érsek összjövedelmét tekintjük, akkor a földesúri és egyházi jövedelem százalékos megoszlása a következő:

	1488	1489	1490
földesúri jövedelem	28,5	18,2	34,0
egyházi jövedelem	71,5	81,8	66,0
összesen	100,0	100,0	100,0

A két jövedelem közül minden alkalommal a földesúri jogcímen befolyó összeg az alacsonyabb. A három arányszám közötti nagy eltérést az egyházi jövedelem ingadozása magyarázza meg. Míg ui. a földesúri jövedelem abszolút számban 4000—5000 fl között mozgott, addig az egyházi jövedelem 1489-ben feltűnően magas, 1490-ben pedig feltűnően alacsony volt. Véleményünk szerint az 1488. évi jövedelemmegoszlás közelíti meg a legjobban a szokványos keretet: a földesúri jövedelem az összbevételnek mintegy negyedrészt alkotta.

1. Az érsek birtokainak általános helyzete

Az esztergomi érsek 1488-ban 112 helységnek, 14 mezővárosnak és 98 falunak volt földesura. A 112 helység nagy területen szétszórva feküdt, Pozsonytól Gömörig és Esztergomtól Trencsén déli határáig. A földrajzi adottságoknak megfelelően különböző gazdasági formákat találunk a falvak és mezővárosok között. Az egyetlen bányaváros Rozsnyó volt, a többi mezőgazdasági jellegű faluban és mezővárosban más és más termelési ág volt túlsúlyban. A termékeny Mátyusföldön a falvak lakossága szinte kizárólag gabonát termelt, a Komárom megyei, Vágközben fekvő falvak nagyobbára halászatból éltek, a terméketlenebb területen levő, de túlnyomórészt még mindig gabonatermelő szentkereszti uradalomban kifejtett juhtenyésztés virágzott, míg a drégelyi uradalom falvai közül több erősen fejlett szőlőgazdasággal rendelkezett.

Ez a hatalmas birtokkomplexum hosszú fejlődés eredménye volt. Királyi adomány, önkéntes vagy kikényszerített csere, vallásos alapítvány volt összekovácsolódásának forrása. Teljesen egybefüggő birtoktestté sohasem sike-

²⁵ Pl. Somogy (= Szunyogdi, Pozsony m.), Chierzu (Csejkő, Bars m.), Dejton (= Dejtár, Nógrád m.) stb.

rült összeforrasztani az érseki falvakat, a 112 helység szétszórt csoportokban helyezkedett el.

A XV. századi világi nagybirtokosok közül nem egy hasonló vagy még ennél is nagyobb területet mondhatott magáénak és a dominiumok szétszórtsága is hasonló volt az érseki birtokéhoz.²⁶ Szervezetük szempontjából azonban lényeges eltérés tapasztalható. A világi nagybirtokokat egy-egy vár körül csoportosították, és az uradalom élén a várnagy állott. Az érseki birtokok közül szervezetüket tekintve csak a szentkereszti uradalom és a drégelyi volt ehhez hasonló, de ezek közül is csak a drégelyiben volt vár az uradalom központja, Szentkereszten ezt az uradalomnak nevet adó mezőváros helyettesítette. Drégely és Szentkereszt uradalma azonban együtt is csak 24 helységből állott. Az érseki birtokok túlnyomó többsége nem a kor világi nagybirtok-szervezetének megfelelő kötelékekben élt, hanem egy attól eltérő formában, az *officiolatusban*. Az egymáshoz közel fekvő kisebb-nagyobb birtoktesteket egy officiális alá rendelték, s az, így keletkezett birtokigazgatási egységet officiolatusnak nevezték. Az officiolatusok legteljesebb jegyzéke a Liber S. Adalberti 1573. évi kötetében maradt fenn. Ha ezt a jegyzéket összehasonlítjuk a Hipolit-kódexekből rekonstruálható officiolatusokkal, akkor azt kell látnunk, hogy az 1573. évi szervezet részben megegyezik az 1489., ill. 1490. évi szervezettel. A drégelyi és szentkereszti uradalmon kívül 1489-ben, ill. 1490-ben a nagysallói, szöllői, cétényi, verebélyi és szalkai officiolatusok ugyanazokból a falvakból álltak mint 1573-ban. Tudunk ezenkívül vadkerti, sajópüspöki és udvardi officiolatusról is, de ezeknek 1488—1490. közti kiterjedését nem tudjuk megállapítani.²⁷ Egy-egy officiolatus élén a mi korszakunkban két-két officiális állt, hatáskörük azonban a számviteli anyagból nem rekonstruálható.

A jövedelmek behajtása az officiolatus szervezetén át történt. Az officiálisok az Esztergomban székelő udvarbírónak, a provisornak voltak kötelesek a bevételekkel elszámolni, a befolyt készpénzt átadni, vagy a provisortól kapott diszpozíciót végrehajtani.

Az officiolatus rendszere úgy látszik általános volt a kor egyházi nagybirtokán, a veszprémi püspökségben, a sümegi várnagytól eltekintve, ugyan-csak az officiálisok vezették a birtoktesteket. Az officiolatus elnevezést itt azokra a birtoktestekre alkalmazták, amelyeket a XIV. század végén még *districtus*-nak neveztek.²⁸

²⁶ Sinkovits I.: A magyar nagybirtok a XV. század elején (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 8.) Bpest, 1933. 6—7. l.

²⁷ Az 1573. évi Liber S. Adalberti (Országos Levéltár [a következőkben: O. L.] Urbaria et Conscriptioes [a következőkben: U & C] 45 : 26) és a számadások 1489 és 1490 között a következő officiolatusok rekonstruálhatók: nagysallói, szöllői, cétényi, verebélyi, szalkai, udvardi (1573-ban kéreinek nevezik), szőgyéni (1578: lédeczi). Ezeken kívül 1489 és 1490 években külön vadkerti és sajópüspöki officiolatus is volt, utóbbit 1573-ra már Drégelyhez csatolták. Ezekkel az officiálisokkal egyenrangú volt a drégelyi várnagy és a két pozsonyi tizedszedő, akik egyben a Pozsony megyei birtokokat is vezették és a pozsonyi ház gondnoki teendőit is ellátták.

Az officiolatusok területének azonossága csak a következő esetekben állapítható meg: nagysallói (Nagysalló, Helvény, Kissalló, Szentgyörgy, Füzesgyarmat, Perbete), szöllői (Szöllös, Csejkkő, Nempiti, Berzence), cétényi (Cétény, Üzbég, Egerszeg, Riblénny, Kinorány) és verebélyi (Verebély, Aha, Tild).

²⁸ Holub J.: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén (Pannonia könyvtár 62. sz.) Pécs, 1943. 17. l.

2. *Census — munera — servitium*

A XV. századi nagybirok a feudális járadék három formáját ismerte: a pénzben megszábotott földbért (*terragium, census*), a természetben behajtott ajándékot (*munera, prandiale*) és a munkával teljesített *servitium*-ot. A Hipolit-kódexek alapján meg kell vizsgálnunk, hogy mekkora volt az egyes formákból származó jövedelem és össze kell hasonlítani a tényleges jövedelmet az urbárium előírásaival. Az esztergomi érsek birtokairól sajnos a XV. századból nem maradt fenn olyan urbárium, amely a három kötelezettség mértékét feljegyezte volna, ezért a Liber S. Adalberti 1527. évi példányára²⁹ kell támaszkodnunk, s ezt részben az 1553. évi példány adataival kell kiegészítenünk.³⁰

A census összege nemcsak a feudális járadékon belül volt a legnagyobb, hanem az általunk megvizsgált első két esztendőben a földesúri jogcímen befolyó jövedelem abszolút többségét alkotta. 1490-ben csupán azért nem érte el a census a földesúri jövedelem felét, mert ebben az évben az érsekség falvaira rendkívüli adót vetettek ki, amelynek összege a census arányát csökkentette. De abszolút számban mérve még ekkor is a census volt a legmagasabb jövedelmi forrás.

Az urbáriumok előírásaiból kitűnik, hogy az érsek birtokain a falvak nem egyöntetűen fizették a cenzust, hanem különböző időpontokban és különböző nagyságú összegekben. A 3. tábla tanulsága szerint ténylegesen a szentmihálynap-i census volt a legmagasabb, ezt követte a szentgyörgynapi census összege. A többi határnap (Márton, András, Mindenszentek, pünkösöd és karácsony) cenzusa csupán töredéke volt a teljes évi cenzusnak. Közülük a legmagasabb összeget a november 11-én (Márton napján) esedékes census érte el, mert az érseki nemesek „pecunia exercitialis”-a is ekkor vált esedékessé. Ténylegesen tehát az urbárium előírásainak megfelelően a falvak és mezővárosok túlnyomó része április 24-én (Szentgyörgykor) és szeptember 29-én (Szentmihálykor) fizette az évi cenzust. Ugyancsak évi két részletben, de Márton napján és karácsonykor fizette cenzusát a nógrádi Hidvég. 12 falu és mezőváros ettől a szokványos évi két részlettől eltérően évenként három részletben fizetett. A szokásos április 24-i és szeptember 29-i dátumok mellett öt helységben karácsony, ismét öt helységben november 30. (András napja), két helységben meg január 6. (Vízkereszt) volt a harmadik fizetési határnap. A nógrádi Patak volt az egyetlen helység, amely évi négy részletben fizette cenzusát, április 24-én, pünkösdkor, szeptember 29-én és november 11-én.

A census összege az urbárium szerint igen nagy ingadozást mutat. Egy egész jobbágytelek évi cenzusa Hetényben volt a legalacsonyabb (36 dénár), Patakon a legmagasabb (2,92 fl), és a két határérték között nem kevesebb mint 36 változattal van dolgunk. Még feltűnőbb, hogy — a szentkereszt-i uradalmat kivéve — alig van háromnál több helység, amely azonos cenzust fizetett volna. Nem mutatkozik határozott különbség a mezővárosok és falvak közt sem, mert míg Nyárhidon az évi census 1 fl volt, addig Patakon egy egész telek 2,92 fl-ot fizetett. Ezek a census összegére vonatkozó adatok a Liber S. Adalberti 1527. ill. 1553. évi példányából származnak, tehát követel-

²⁹ Esztergomi primási lt. Archivum seculare. Acta protocollata. Urbarium Olahi (O. L. Filmtár [a továbbiakban FT]).

³⁰ O. L. U & C 45 : 25.

ményeket fejeznek ki. Kérdés, hogy milyen volt a valóságos helyzet a XV. század végén az 1527-i kötelezettségekhez képest.

A számadáskönyv más adataiból tudjuk, hogy familiárist küldtek ki Esztergomból minden esztendőben, hogy a falu vagy mezőváros tényleges helyzete alapján a census nagyságát az urbárium szerint megállapítsa.³¹ A familiárisok munkájának és a XV. századvégi állapotoknak megállapításához az 1491. évi latinnyelvű számadáskönyvet hívhatjuk segítségül. Ebben a valószínűleg magyar deák által vezetett számadáskönyvben részletesen feljegyezték a szentgyörgynapi census részleteit és az urbárium szerinti kötelezettségeket is. Nyergesújfalu esetében pl. a számadás elmondja, hogy a bíróval együtt összesen 68 negyedtelek található a faluban, a bíró és a két esküdt azonban 6 negyedtelek után mentesek a census alól: rajtuk kívül még három jobbágy kapott felmentést a faluban, akik még hat negyedtelekkel bírnak, a 12 felmentett negyedtelek levonásával tehát 56 negyedtelek után köteles megfizetni a falu a censust, ami negyedtelkenként 10 dénár, azaz 5,60 fl, ebből az összegből 4,10 fl volt behajtható, 1,50 fl-tal a falu adós maradt.³² A rendszer ezekből az adatokból teljesen világos. Lényege az volt, hogy a faluban levő lakott jobbágytelkek számából levonták a census alól mentesülő telkek számát, s a maradékot megszorozták az urbárium által előírt census összegével. Ennek a számításnak eredménye volt az a követelmény, amelyet a censust megállapító familiáris a faluval szemben támasztott, a ténylegesen behajtott összeg és a követelmény különbözetét pedig mint a falu adósságát tüntették fel. A fennmaradt néhány adatból az is kiderül, hogy a behajtott census összegét néhány esetben más összegekkel növelték (pl. a földesúrnak járó ajándék egy tételével)³³ vagy csökkentették (pl. a census behajtása során felmerült kiadásokkal).³⁴ A ténylegesen befolyt jövedelem tehát nemcsak hogy nem volt azonos az urbárium szerinti kötelező census összegével, hanem sok esetben nem is a tényleges behajtott censust képviselte, hanem több bevétel összege volt, vagy bevételből és kiadásból álló eredmény volt. Az 1491. évi számadáskönyv adataiból a főkönyvbe csupán a ténylegesen befolyt

³¹ A számadáskönyv 1489-ben elszámolja Herche Péter költségeit, amikor az „dicare l officiolato di S. Cruce” ment ki aug. 22-én. Ugyanő szept. 21-én a szentkereszti kisebb jövedelmek dicálását végezte (Usita 1489 fo. 57).

³² Az eredeti szöveg a ma rendelkezésre álló másolatban a következő: „sessionati sunt quartalia LXVIII cum iudice. Iudex et duo iurati de sex quartalibus nihil dant. Insuper libertati sunt III, tenent quartalia VI. Nunc solvit censum de quartalibus XLI per denarios X, fl. III den. X, tamen de omnibus Ij” (Libro di entrata et usita 1491. fo. 6). Világos, hogy itt másolási hibával állunk szemben. Mivel itt most számunkra nem fontos az, hogy Nyergesújfalu úrbéri viszonyait pontosan megállapítsuk, hanem a földesúri census követésének módját akarjuk tisztázni, a hibákat a szövegben kiküszöböltük a következőképpen: elfogadtuk a bíró és a 2 esküdt által birtokolt telekszámnak a 6 negyedtelket, ugyancsak elfogadtuk a felmentésben részesült telekszámnak a másik 6 negyedtelket. Ez összesen 12 negyedtelek. Ezt a 12 negyedtelket azonban nem 69, hanem csak 68 negyedtelekből vontuk le. Eredményünk 56 censusköteles negyedtelek, ami megfelel a 4,10 + 1,50 fl = 5,60 fl összegnek is. A helyes latin szöveg tehát a következő: „sessionati sunt quartalia LXVIII cum iudice . . .” stb. Ezt az eljárást azzal indokolhatjuk, hogy a római 68 számjegy helyett 69 olvasása könnyen elkövethető másolási hiba. Eljárásunk ugyan önkényes, de meggyőződésünk, hogy a főkönyvek másolatai ennél jóval megbízhatóbbak, mert ott az összegeket betűvel is kiírták.

³³ Pl. Csöllénél: „pro munere festi Pasce quilibet sessionatus dat duo ova” (uo.) vagy Berneccnél: „Ibidem prandialis fl 1” (uo. fo. 7).

³⁴ Csöllénél: „Ex hiis autem facte sunt in exactione census den. LXXXV” (uo. fo. 6) — vagy Szunyogdinál: „nunc autem solvit fl XX den XXVIII cum expensis” (uo.).

végösszeget vezették át. A részleteket elhagyták, akár az urbárium rendelkezéseit, akár a census más címen történt növelését vagy csökkentését tartalmazták. Világos tehát, hogy a tényleges census összegére a főkönyvből nem következtethetünk. Még kevésbé következtethetünk az egy jobbágytelekre eső census összegére, már csak azért sem, mert a lakott jobbágytelkek száma igen nagy ingadozásnak volt alávetve.

Az 1491. évi számadáskönyv adatainak az a jelentőségük, hogy a főkönyvek szűkszavúságát kiegészítik és megmagyarázzák. Sajnos, ez a kötet olyan rossz állapotban volt, hogy csupán néhány helység censusa volt részletesen lemásolható belőle. Ezek a töredékes adatok azonban kis számuk ellenére is olyan fontosak, hogy azokat a 4. táblán külön is összefoglaltuk. Ebből a táblából a legfontosabb következtetés az, hogy a census összege 1491-ben ugyanolyan eltéréseket mutat, mint 1527-ben vagy 1553-ban. Összesen 10 helységből 8 helység censusa azonos mindhárom esztendőben, a census eltérése tehát már a XV. század végén is ugyanolyan mérvű lehetett mint 1527-ben vagy 1553-ban.

Az urbárium adatainak megerősítésén kívül azonban az 1491. évi töredék még más részleteket is feltár. A census alóli átmeneti vagy rendszeres felmentés mértéke 1491-ben fálvanként ugyanúgy különféle volt, mint a census összege és határideje. Farnadon pl. valamilyen tűzvész miatt a jobbágytelkek jelentős része kapott felmentést 1491-ben.³⁵ Eltekintve ettől az átmeneti jellegű felmentéstől, rendszeresen mentesek voltak a census alól a falusi bírák és esküdtek, de felmentésük mértéke változó volt. Hét helységben csak maga a bíró részesült felmentésben,³⁶ négy helységben a bíró és az esküdtek nem fizettek censust,³⁷ egy helységben a bíró teljesen mentes volt, az esküdtek pedig csak félcenzusra voltak kötelezve.³⁸ Tardoson a felmentés mértéke még feltűnőbb, mert ott a bíró nemcsak saját maga nem fizetett censust, hanem még két féltelek censusát is ő szedte be a maga javára.³⁹

A census összege, esedékességének határideje, a census alól felmentett személyek száma és mentességük mértéke tehát 1491-ben ugyanolyan eltéréseket mutat, mint a Liber S. Adalberti 1527. ill. 1553. évi előírásaiban. A határidők és censusösszegek sokféleségében azonban megtalálható az a fix pont, amelyből kiindulva a sokféle jelenség közös nevezőre hozható. Az 1491-i adatokból ui. világos, hogy a census kivetésének és behajtásának mind az előírások szerint, mind a tényleges gyakorlatban a jobbágytelek volt az alapja. A census összegét egy egész jobbágytelekre állapították meg, s azt a telek aprózódásának megfelelően csökkentették, tehát a behajtáskor a jobbágytelek egész, fél vagy negyed mérete volt iránytadó. Véleményünk szerint ez a fejlődés Magyarországon a XIII—XIV. században zajlott le, történeti irodalmunkban közismert ugyan, de sohasem értékelték jelentőségének megfelelően.

³⁵ „sessiones non combuste XXXI, que tamen modo solvunt census et alii combuste nihil, quia habent libertatem” (uo. fo. 7).

³⁶ Püspöki (Pozsony m.), Szunyogdi, Csölle, Magyar- és Németszőgyén, Bulcsu, Bart.

³⁷ Nyergesújfalu, Nagymuzsla, Héreg, Léled.

³⁸ Kismuzsla.

³⁹ „Iudex nihil dat et insuper pro se recepit de duabus [ti. sessionibus] medium censum” (Intrada et usita 1491 fo. 6).

Ezt az egész Közép-Európára kiterjedő, nagy jelentőségű folyamatot legutóbb a lengyel főiskolai tankönyv foglalta össze.⁴⁰ A XII/XIII. század fordulóján meginduló német jogú települést Lengyelországban a lengyel jog szerint élő falvak német jogú falvakká történő átalakítása követte. Az átalakulás a földesúrnak és a parasztnak egyformán érdekében állott. A földesúrnak azért, mert jövedelmét növelte és pénzbeli jövedelemmé változtatta át; a parasztnak azért, mert a pénzjáradék lerovása után terményfeleslegével szabadon rendelkezhetett, és földesúrhoz való viszonya a régebbi személy szerinti függésből szabadabb mozgást, több személyi szabadságot biztosító objektív viszonyra alakult át. Lengyelországban a falvak művelés alá vont területét tagosították, s egy-egy parasztnak egy meghatározott nagyságú lancust jelöltek ki. A járadéknak mindhárom formája a lancushoz kapcsolódott, s míg kezdetben a pénz- és terményjáradék azonos értékű volt, addig a XIV. században az arány a pénzjáradék javára tolódott el. A régebbi conditionarius viszonyok csökevényeként lengyel területen is megmaradt a természetbeni ajándék.

A lengyelhez hasonló, sőt bizonyos részletek tekintetében azonos fejlődésre a mi irodalmunk is rámutatott,⁴¹ s magunk is foglalkoztunk vele, elsősorban az újonnan telepített falvak soltészeivel kapcsolatban, amelyek élesebben világítanak rá erre a folyamatra.⁴² Sokkal kevésbé ismertek azonban azok a körülmények, amelyek közt ez a változás az ország belsejében fekvő, már megtelepült falvakban végbement. Ismerünk ugyan egyes okleveleket, amelyekben már meglevő falvakat alakítottak át, a személyhez kötött szolgáltatásokat megszüntették és megállapították az új urbéri kötelezettségeket, azaz az egy jobbágytelekre eső szolgáltatások mértékét, esetleg a jobbágytelek nagyságát is, de részleteiben ezt a folyamatot még ma sem ismerjük eléggé, nem tudjuk pl., hogy hol mekkora jobbágytelket hasítottak ki, mi volt a jobbágytelek és az aratrum viszonya, milyen időben és milyen területen mekkora censust szabtak meg, mi volt ennek viszonya a természetbeni járadék értékéhez stb. Pedig véleményünk szerint ez a folyamat nemcsak hogy a régi conditionarius népeket jobbágyokká minősítette át, hanem az egységes jobbágyosztály kialakulása szempontjából igen nagy jelentőségű volt, legalább olyan jelentős, mint amilyent irodalmunk a földesúri kilenced bevezetésének tulajdonít. A telekrendszerrel kapcsolatos pénzjáradék bevezetése nemcsak a pénzgazdálkodás általánossá válásának, hanem társadalmi és jogi következményeivel együtt a magyar feudalizmus megszilárdulásának is egyik legfontosabb jelensége volt. A Hipolit-kódexek hozzásegítenek bennünket most ahhoz, hogy ennek a folyamatnak néhány olyan vonását rajzolhassuk meg, amelyek a XIII—XIV. századi okleveles anyagból nem clemezhetők ki.

A számadáskönyvekből megállapítható, hogy a telek szerinti felosztást és a telek után fizetendő census megállapítását az érsek valamennyi birtokán következetesen végrehajtották. Egyetlen kivételnek a mocsaras területen fekvő Szimő látszik, mert ez a falu nem fizetett pénzencsust és az urbárium szerint sem volt censusra kötelezett, hanem az egész falu 24 font viaszt tartozott beszolgáltatni.⁴³ A telek szerinti felosztást azonban ebben a faluban is végrehajtották, az eltérés csupán annyi, hogy a censust nem készpénzben, hanem természetben kellett leróni. Szimő esetéből arra kell következtetnünk, hogy egyrészt a telekrendszerre és a telek arányában történő censusfizetés rendszerére való áttérés az esztergomi érsek birtokán mindenütt megvalósult, de a pénzgazdálkodás nem jutott kizárólagos egyeduralomra; másrészt arra, hogy a jobbágyteher alapja még ott is a telek volt, ahol nem gabonatermelés vagy szőlőművelés, tehát nem a megművelt föld nagyságával egyenes arányban álló művelési ág képezte a jobbágyok gazdálkodásának alapját, hanem valamely más, a terület nagyságától független foglalkozás (pl. méhészet, halászat stb.).⁴⁴

A rendezés nem mehetett végbe az egész országban azonos módon és azonos időben. A különféle végrehajtási módok késői tanúi az urbáriumokban és a számadásokban található különböző határidők és censusösszegek. Ha áttekintjük a magyarországi soltészeleveleket és a rokon okleveles anyagot (3. sz. tábla), akkor azt látjuk, hogy a census ese-

⁴⁰ Historia Polski, szerk. H. Lowmiański 1/1. H. é. n. 330. skk. 11.

⁴¹ Tagányi K.: Akad. Ért. 1914. 333. l., a kisebb cikkeket idézi: Gáchova A.: Pôvod ustanovizne sôltystva na Slovensku, Hist. Sborník III/1945. 43. skk. 11.

⁴² Fügedi E.: „Németjogú” falvak telepítése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (szerk. Székely Gy. [a továbbiakban Tanulmányok]) H. n. 1953. 225. skk. 11.

⁴³ Urbárium Olahi p. 13, és U & C 45 : 25 p. 24.

⁴⁴ Hasonló esetet idéz Molnár E.: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bpest 1949. 67. l.

dékességi határideje koronként és területenként eltérő volt. A Szepességben telepített falvakban a XIII. században Márton napja volt a leggyakoribb határidő, a szepesi szászok nagy privilégiuma is ezt írta elő.⁴⁵ Kivételekkel ugyan itt is találkozunk, de úgy látszik, hogy Márton napja országosan szokásos fizetési határnap volt a XIII. században, mert a királyi városprivilegiumok egy része is ezt a határidőt jelölte meg, sőt ebben az időben Erdélyben is feltűnik a Márton napi census. Mihály és György napja együttesen Komárom 1265. évi szabadalomlevelében tűnik fel először. A XIV. század első évtizedeiben az általános gyakorlat különböző volt, de ebben az időben vált általánossá a két határnapon esedékes census és a határidők közül Mihály vagy György napja volt az egyik. A nyugati Felvidéken 1362 után rendszeressé vált a három határnapon, mégpedig György, Mihály és karácsony napján való censusfizetés. A soltészlevelek és más velük rokon oklevelek számszerű kiértékelése a következő képet mutatja:

	Határnap			Határnapok száma		
	Össz.	Márton	Mihály	1	2	3
XIII. század	24	12	5	19	3	2
1303—1350	18	8	6	7	9	2
1351—1400	16	3	13	2	6	8
Összesen	58	23	24	28	18	12

Ez az összeállítás mutatja, hogy a XIII. században a census fizetését egy határnaphoz kötötték, a XIV. század elején honosult meg a két határidőn belül történő behajtás, majd a XIV. század hatvanas éveit elején a három határnap (György, Mihály, karácsony). A XV—XVI. századi adatok után itélve a legáltalánosabb a Mihály és György napi határidő volt, ezt írta elő az 1514. évi törvény rendelkezése is. Meggyőződésünk, hogy a határidők összegyűjtése és feltűnésük korának és helyének feltárása ezt a képet meg fogja változtatni, de ha az itt előadott megfigyelés helyes, akkor az esztergomi érsek birtokain megfigyelhető határidő-eltérések a régi, XIII—XIV. századi rendezés emlékeit tartották fenn. Más időszakban, más szokások szerint végrehajtott átalakítás más és más határidőhöz kötötte a census fizetését, és ez a rendezés akkor is érvényben maradt, amikor a falut az érsek megszerezte.

A szentkereszti uradalom falvainak cenzusa megerősíti azt a feltevésünket, hogy a census határideje a régi rendezés emlékét őrizte meg. Ez az uradalom az első magyar megszállás határán túl fekvő területen alakult ki a XIII. század második felében és a XIV. század elején. Az uradalom központját alkotó Szentkeresztre az érsek 1246-ban hívott telepeseket és ugyanakkor rendezte ezek úrbéri viszonyait.⁴⁶ A Szentkereszthez tartozó falvak ezután jöttek létre. Telepítésük és úrbéri kötelezettségeik rendezése egységes elvek szerint történt, aminek következtében Szentkereszt kivételével az uradalom valamennyi falva ugyanazon a határnapon ugyanolyan összeget volt köteles jobbágytelkenként leróni. Az április 24-én és szeptember 29-én esedékes (tehát két határidőhöz kötött) censust az uradalom falvai valóban ebben a két időpontban fizették 1488—1490 között.

Kérdés, hogy a census összegének nagysága is ezzel a rendezéssel áll-e összefüggésben. Bár ez a következtetés kézenfekvő lenne, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a jobbágytelek nagyságát és a föld minőségét. Emellett talán a munera, ill. a természetbeni szolgáltatás mértéke is közrejátszott. A szentkereszti uradalom falvai pl. viszonylag magas censust fizettek, de munerát nem adtak. Sajnos sem a jobbágytelek nagyságára, sem a föld minőségére vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk, így ezt a kérdést teljesen nyitva kell hagynunk.

A censust az eredeti rendezés jobbágytelkenként határozta meg, a későbbi századokban azonban többször találkozunk a cenzusnak egy általányösszegben való megváltásával. Irodalmunkban általánossá vált az a felfogás, hogy a census egy összegben történő megváltása a mezővárosi fejlődésnek

⁴⁵ Endlicher : Mon. Arpad. 522.

⁴⁶ Knauz : Mon. Strig. I. 362.

egyik jellegzetes vonása.⁴⁷ Átalányt fizető falvakkal és mezővárosokkal egyaránt találkozunk az esztergomi urbáriumban és számadáskönyvekben. Feltűnő azonban, hogy míg a Liber S. Adalberti mindössze 17 helységet ismer el átalányfizetőnek, addig a számadásokban nem kevesebb mint 22 helység fizet három esztendőn át ugyanolyan összeget. Nagyságrendileg a legkülönbözőbb összegek találhatók: a legalacsonyabb Farkasd censusa, amely évi 1 fl, a legmagasabb Pataké, amely a 100 fl-t is meghaladja. Sem a számadásokból sem az urbáriumokból nem vonható le azonban az a következtetés, hogy a „pactata” közt elsősorban mezővárosok szerepelnek. Az átalányt fizető 22 helység közül mindössze négy mezőváros, ill. az érsek 14 mezővárosa közül mindössze csak 4 fizet átalányt.⁴⁸ Azt sem feltételezhetjük, hogy az átalányfizető falvak névsora valamilyen régebbi állapotot tükröz, olyat, amelyben az érsek ezeket a falvakat akarta mezővárossá fejleszteni. Ennek a feltevésnek az mond ellent, hogy a névsorban szereplő kis falvak egynémelyikének sohasem lehetett reménye arra, hogy városias fejlődésnek induljon. Az érsek birtokain tehát az átalány fizetése más módon alakult ki, valószínűleg ugyanúgy a történeti fejlődés eredménye volt, mint a censuszfizetés határideje és nagysága.

*

A censushoz képest viszonylag igen keveset tudunk a feudális járadék másik két formájáról, a munera-ról és a servitium-ról.

A munera a censushoz hasonlóan jobbágytelek után járt a földesúrnak és általában aprójószágából, sajtból, tojásból állt, többször írtak elő a falu által közösen beszolgáltatott hizott sertést vagy húsvéti bárányt is. A munera már akkor is csak egy gazdasági szempontból túlhaladott korszak csökevénye volt, amikor a XIII—XIV. században jobbágytelkek szerint vagy az egész falura együttesen meghatározták. Gyakorlatilag csak azt a célt szolgáltatta, hogy a nagyobb ünnepen a földesurat élelmiszerral lássa el. Ezért beszolgáltatásának határideje is leginkább karácsonyra és húsvétra esett. Az esztergomi érsek birtokain ettől a két határidőtől mindössze 17 helység urbáriuma tért el. Ezek közül 10 helységben karácsony vagy húsvét mellett a másik határidő György vagy Mihály napja volt,⁴⁹ a többi hét helységből háromban György és Mihály napján,⁵⁰ kettőben hamvazószerdán szolgáltatták be az ajándékot.⁵¹

⁴⁷ Szabó I.: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok LXXII./1938. 55. skk. 11. Mátyusz E.: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok 152 is hangsúlyozza, a XIV. századra vonatkozólag, hogy „a mezővárosok kiváltságos helyzetét a jobbágyfalvakkal szemben penzbeli kötelezettségeiknek egy összegben való megállapítása s az összeg változatlanul maradása jelentette”.

⁴⁸ Az 1527., ill. 1553. évi Liber S. Adalberti „pactata”-i a következők: Felsőmuzsla, Németszőgyén, Kürt, Perbete, Guta (opp.), Naszvad (opp.), Imely, Anyala, Janovalehota, Novalehota, Kapronca, Nevolna, Kemence, Bernece és a három Vadkert. — Ténylegesen 1488—1490 között a következő mezővárosok és falvak fizették állandóan ugyanazt a censzust (zárljelen a census összege): Kakat (10, —), Szentkereszt (38, 62), Rozsnyó (64, —), Patak (100, —), mezővárosok és Imely (12, 40), Anyala (2, —), Janovalehota (20, —), Novalehota (6, —), Kapronca (40, —), Nevolna (2, —), Bálványszakállas (18, —), Farkasd (1, —), Helvény (6, 40), Kissáró (13, 18), Hídvég (13, 50), Sajópüspöki (28, —), Velkenye (28, —), Csucsom (5, 12), Csém (5, 30) és a három Vadkert. A mezővárosoknak tehát 28,6%-a fizetett átalányt.

⁴⁹ Karácsony és György napján: Bart, Kural, Kéménd, Szete, Lédec, Sipek. — Húsvét és Mihály: Helvény, Berzence, — húsvét, karácsony és Mihály: Felsőmuzsla.

⁵⁰ Farnad, Velkenye és Kiscétény.

⁵¹ Hamvazószerdán: Vága és Szerdahely (Pozsony m.) — Mihály és István napján: Sajópüspöki. — György és Vízkereszt: Szöllös.

Nem minden helység volt ajándék beszolgáltatására kötelezve. Az érsekiség birtokai közül egy mezőváros (Udvard) és hét falu⁵², továbbá az egész szentkereszti uradalom mentesült a munera beszolgáltatása alól. A felmentés indítókát nem mindig sikerül megállapítani. A szentkereszti uradalom esete magyarázható meg a legkönnyebben. Ez az uradalom Kőrmöcbánya közvetlen szomszédságában és a garammenti bányavárosokhoz közel feküdt, ennél fogva termékeit a legkönnyebben értékesíthette, a legkönnyebben juthatott pénzhez. Ha meggondoljuk, hogy a munera csupán csökevényes jelenség volt, s ugyanakkor tekintetbe vesszük, hogy a szentkereszti uradalom a pénzgazdálkodás magyarországi előretörésének leglázasabb időszakában, jó értékesítési feltételek közt levő területen jött létre, akkor nem csodálatos, hogy az érsek ezekben a falvakban magas pénzbeli cenzust szabott meg, a természetbeni ajándékokról pedig lemondott. Nagyjából ugyanezt elmondhatjuk Kinorányról és Riblénnyről is, amelyek még a bányavárosok közelében települtek. Az Esztergomhoz közel eső Felsőmuzsláról és Mocsról is állíthatjuk, hogy termékeit könnyen értékesíthette, de már Szakállas, Udvard, Szimő és Nempti felmentésére vonatkozólag nem állhat meg ugyanez az érvelés.

Pontosan sajnos nem állapítható meg, hogy milyen mértékben teljesítették a munerára kötelezett falvak a beszolgáltatást. A számadásokban a munera egy része a census számláján szerepel, mert határideje többször összeesett a census határidejével, vagy a legközelebbi cenzussal együtt szedték be.⁵³ Külön számlán csupán a sertésbeadást vezették, helyett ui. általában 1 fl-t szedett be az uradalom. Ugyancsak külön könyvelték és pénzben szedték a prandiumot. Külön számlára került két Pozsony megyei helység természetbeni ajándéka, mert egyrészt hamvazószerdán volt esedékes (ezért is nevezték census carnisprivii-nek), másrészt ezt is készpénzben szedték. Ezekből az adatokból kiderül, hogy a sertésajándék egyforintos megváltását rendszeresen behajtották, ugyancsak rendszeresen behajtották a két Pozsony megyei helység készpénzben meghatározott muneráját és a készpénzben meghatározott prandiumot. Az aprójószág, tojás és tejtermék beszolgáltatásának pénzfizetessé való átalakítására is van példa az 1491. évi latin számadáskönyvben.⁵⁴ A kiadásokból kiderül, hogy az esztergomi és budai személyzet ellátására készpénzért vásároltak vágóállatokat, tyúkot, sajtot, tehát muneraként beszolgáltatandó cikkeket. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy az ajándékot teljes egészében vagy legalábbis túlnyomó többségében készpénzben hajtották be.

A 7. sz. táblán megkíséreltük, hogy az 1491. évi latin számadáskönyvben szereplő néhány falura vonatkozólag a munera értékét kifejezzük. A táblán elsősorban az 1527. évi urbárium előírásait számítottuk át pénzre. Kiindulási alapunk az a meggondolás volt, hogy az 1527. évi urbárium cenzusa és az 1491. évi census ezekben a falvakban bizonyítottan azonos volt, tehát valószínű, hogy az 1527. évi urbáriumban előírt munera is azonos volt az 1491. évvel. Ebből kiindulva az 1527. évi kötelezettséget megszoroztuk az 1491.

⁵² Magyar- és Németszőgyén, Nyergesújfalu, Bálványszakállas, Szimő, Nempti, Kinorány.

⁵³ Az 1491. évi latin nyelvű számadáskönyv szerint. Pl. Csöllénél: „pro numero festi Pasce quilibet sessionatus dat duo ova” (Entrata et usita 1491. f. 6). Szunyogdinál: „Ibidem quilibet sessionatus post ova dat obulum I, faciunt denarios viii” (uo.). — Magyarszőgyén és Bernece ekkor fizette a prandialist (uo.).

⁵⁴ Vö. az előző jegyzetben Szunyogdinál.

évi töredék jobbágytelekszámával és az így kapott természetbeni mennyiséget megszoroztuk az 1489—1491. évi átlagárral. Ennél pontosabb megközelítést a ma rendelkezésre álló adatok alapján nem végezhetünk. Ezekkel a számított adatokkal szembeállítottuk az 1488—1489. évek összegezett tényleges bevételét. Mindkét esetben feltüntettük a munera értékét a census értékének százalékában is.

Eredményünk azt mutatja, hogy az urbárium szerinti munera-kötelezettség a censusnak majdnem 20%-a volt, ténylegesen azonban ennél is sokkal kevesebb, kereken 6%. A tényleges munera összegénél azonban figyelembe kell vennünk azt, hogy a munera egy részét a census számlán könyvelték el, a 6% tehát túlságosan alacsony arányszámot mutat. Másrészt azonban ha az egész uradalom munerájának összegére akarunk következtetni, akkor tekintetbe kell vennünk azokat a helységeket is, amelyeknek nem kellett munerát beszo­l­gáltatniok. Ilyen megvilágításban a munera nem lehetett sokkal magasabb mint a 6%, és valószínűnek kell minősítenünk az 1488—1489 közti tényleges bevételt, ahol a munera a censusnak 4—6%-át teszi ki.

A munerával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a természetbeni járadéknak pénzjáradékká történő átváltoztatásánál bizonyos eltolódás következett be. A sertés természetbeni beadását évi 1 fl-tal váltotta meg a helységek jelentős része. A kiadásokból azonban megállapítható, hogy az élő sertés ára 1489—1490 között csak 0,59 fl volt, pénzben magasabb összeget hajtottak be, mint amilyen a munera tényleges forgalmi értéke volt. Egyébként valószínűleg ez is a régi, XIII—XIV. századi előírások maradványainak tekinthető, mert az urbéri kötelezettségek megszabásakor többször fordult elő az „unum porcum fertonem valentem” kitétel.⁵⁵ Ennek az esetnek fordítottját tapasztalhatjuk Szimón. Az urbárium szerint ennek a falunak egy ökröt kellett adnia ajándékként. Ténylegesen azonban a falu 1 fl-t fizetett (ez is a porci danari számlán szerepel), holott az 1487—1491 időszakban évi átlagban egy ökör ára 1,45—2,44 fl között mozgott és négy évi átlagban 1,92 fl volt.

*

Az urbáriumnak a servitiumra vonatkozó rendelkezéseiből világos, hogy a robot még a XVI. század derekán sem volt olyan nyomasztó teher, mint amilyenné a XVI. század végén vált. A legtöbb esetben évi 1—2 nap kaszálásal, malomgát vagy malomárok rendbetartásával és fuvarozással találkozunk. A legnyomasztóbbnak ezek közül a fuvarozás látszik, amely azonban kis — és ami még fontosabb — meghatározott távolságra vonatkozik. Hosszú és gyakori szállítási teher csupán a kövesdiekre nehezedett, akiknek hajón kellett bort szállítaniok Pozsonyból és a Szerémségből és az uradalomban begyűjtött szénát a Vágon és a Dunán Esztergomba vinniök. Az urbáriumokból az is kiderül, hogy a robotban végzett munkáért bizonyos munkabért fizetett az uradalom. Az 1527. évi Liber S. Adalberti szerint kaszálásért 14 dénár, a szénagyűjtésért 3 dénár járt, a hordók kötéséért (*ligatura*) pénzt,

⁵⁵ Balázsvágás (Sáros m.) 1317: „et unum porcum pascualem fertonem valentem” (Wagner : Dipl. Sáros 561. l.). — Szalók (Szepes m.) 1322: „et unum porcum fertonem valentem” (Wagner : Anal. Scepus I. 446. l.). — Várna (Trencsén m.) 1362: „unum porcum pinguem similiter centum denarios valentem” (Pongrácz cs. bashalmi lt. 1—31. O. L. FGy.). A fertó = 1 fl. arányt jelzi az utolsó adat.

vagy hordónként egy köböl bort adott az uradalom, a malomgát javításáért a molnár együttesen 1 fl-t, vagy ennek megfelelő értékű bort adott borraavalóként: az 1553. évi példány szerint a kaszálásért 14 dénárt, a szénagyűjtésért 3 dénárt, az aratásért 4 dénárt és egy pint bort fizettek.⁵⁶

A számadásokból keveset tudunk meg a robotra vonatkozólag. A kaszálást egyedül a sallóiak váltották meg rendszeresen évenként 12 fl-tal. Már ez is arra mutat, hogy a többi helység lakói munkával teljesítették robotkötelezettségüket. Ténylegesen is találkozunk olyan adatokkal, amelyek szerint a széna kaszálásért és gyűjtéséért fizetett az uradalom. Így 1487-ben a muzslai réten szénát gyűjtő 35 embernek 1,46 fl-t, ugyanakkor a kövesdieknek 2,92 fl-t, 1489 szeptemberében a muzslai kaszásoknak 4,20 fl-t; valószínű továbbá, hogy a provisor szolgáinak nyárhídi és udvardi kaszálás során felmerült költsége vagy részben vagy teljes egészében munkabér volt. Az 1487. évi adat kifejezetten szénagyűjtést említ, a bér tehát napi 4 dénár és egy pint bor lett volna. Ha az 1,46 fl-t elosztjuk 35 fővel, akkor 4 dénár munkabért és 6 dénár maradványt kapunk. A másik két adat nem tünteti fel a munkában résztvevők létszámát, de az összegek maradéktalanul oszthatók az urbáriumban megjelölt munkabérrel. Ténylegesen tehát az uradalom fizetett a kaszálásért és más robotkötelezettség alá eső munkáért.

A szénakaszáláson kívül is találkozzunk még egy a robot körébe tartozó bonyolult esettel. 1489-ben az érsekség megjavíttatta a kövesdi malmot, s a munkánál igen sok napszámot alkalmazott. Saját vigilatorainak 5 dénár napszámért fizetett, az „idegeneknek” pedig 6 dénárt. Július 20-án és 25-én azonban ezek mellett kakati és kövesdi jobbágyok is szerepelnek a munkások között, napszámuk 6 dénár volt, azaz ugyanannyi, amennyit az idegeneknek fizettek, akik alatt nyilván nem érseki jobbágyok értendők.⁵⁷

A muzslai kaszások és a kövesdi malom munkásai nyilvánvalóan különböző elbírálás alá esnek. A muzslai kaszásoknak éppúgy, mint általában minden robotban végzett munkáért bizonyos pénzbeli vagy természetbeni (só, bor) fizetség járt. A kövesdi malomnál a robotkötelezettség ideje már lejárhathott és a robotkötelezettségen kívül végzett munkáért a napszámosoknak ugyan-

⁵⁶ Az Urbarium Olahiban (1527) található adatok: Bulcsunál: „Servitia falcare, cumulare, importare, item metere doubus diebus tenebantur et pro labore eis aut pecunya aut sale olim solvebatur, solutio tamen desiit” (p. 2).

Magyarszőgyén: „Servitia tenentur doubus diebus sessionati falcare pro pecuniis . . .” (p. 3).

Kéménd: „Tenentur falcare doubus diebus pro pecuniis, cumulare et importare”.

Perbete: „Servitia. Tenentur doubus diebus falcare, arare, metere ad allodium de Bwchw, olim pro falcatura dabantur den. xiii. Messori vero den. iiii aut dabantur sales acivalentes” (p. 8). Kürtnél: „tenetur vasa decimalia educere ac ligare pro ligatura aut pecuniae solvebantur aut ab uno vase cubulus vini l” (p. 7).

Börzsönynél: „vasa decimalia educere ac ligare pro solutione” (uo. p. 39).

Kissáronál: „Tenentur cum colonis Sarlo et Helwen palos, virgulta, ramos et robura ducere pro aggere replendo et rupturas aggeris reformare. Molendinator dat illis pro bibilibus de comuni fl l aut vinum tanti pretii” (p. 15).

⁵⁷ Az elszámolási tételek a következők (Úsita 1489 fo. 26):

per homenj strany lavorono ditto zorno in Kevesd	duc. — din.	66
per 16 homenj de Kakat, lavorono in Kevesd	din	
sej per homo	„ — din.	96
per 4 hominj di Kevesd lavorono in ditto		
molendino din. 6 per uno	„ — din.	24

olyan bért fizettek, mint bármelyik napszámosnak. Ez a rendszer a korabeli cseh nagybirtokon is megfigyelhető.⁵⁸

Ezeknek a jelenségeknek megítéléséhez két másik kérdésben kellene tisztábban látnunk. Először is azt kellene tudnunk, hogy milyenek voltak a XV. század végén a mezőgazdasági napszámok az ország területén. Mert a 14, a 4 és a 6 dénár önmagában véve semmit sem mond, csupán más számokkal összehasonlítva válik értékelhetővé. Az összehasonlításhoz sajnos hiányzik az anyag. A Hipolit-kódexek nem tartalmazznak mezőgazdasági béreket, Mandelló feldolgozása pedig nem terjed ki a század végére.

A második és ennél fogasabb kérdés a magyarországi munkaerőhelyzet a XV. század végén. Ahhoz ti., hogy a feudális földesúr robotért bármiféle váltságdíjat fizessen és hogy a robot kiszabott idején túlmenő munkáért teljes napszámot fizessen — ahhoz kényszerítő körülmények kellettek. Ez a kényszerítő körülmény talán a munkaerőhiányban keresendő. Nem is kell általános munkaerőhiányra gondolnunk, elegendő helyi vagy időszakos (a mezőgazdasági munkák idenye alatti) munkaerőhiányra gondolni.

2. Földesúri kilenced

A Liber S. Adalberti 1527. évi példánya és a számadáskönyvek egybehangzóan tanúsítják, hogy a XIV. század derekán elvben bevezetett földesúri kilencedet az esztergomi érsek a XV. század végén és a XVI. század elején nem követelte meg és nem is szedte rendszeresen. Az urbárium szerint 112 helységből 27 egyáltalán nem, további három pedig csak bor után volt köteles kilencedet adni, tehát a helységek 24,1%-a egyáltalán nem, 2,7%-a pedig csak részben volt nona-ra kötelezett.

A számadáskönyvekből kielemezhető helyzet szerint még ennél is kevesebb helység fizetett nonat. Mindössze 49 helység adott ténylegesen kilencedet, ezek közül 46 helység gabonát szolgáltatott be, a nógrádi három Vadkert pedig csak bort. Ténylegesen tehát a helységek 56,2%-a egyáltalán nem adott kilencedet.⁵⁹

Nem könnyű ezeknek a számadatoknak jelentőségét felmérni. Irodalmunkban legutóbb Székely György foglalkozott a földesúri kilenced bevezetésével. Összefoglalta a törvény előzményeit, majd megállapította, hogy a kilenced

⁵⁸ A. Míka: Problém počátku nevolnictví v Čechách. ČSCH V/1957. 226—248. l. „A régi típusú majorság jellemző vonása a fizetett bér munka alkalmazása volt. A fennmaradt számadások és normatív jellegű források bizonyítják, hogy a robotosok mellett minden munkánál bér munkások is dolgoztak. Ha nem is zárhatjuk ki azt, hogy sok földesúr ilyen szolgálatra kényszerítette jobbágyait a gazdaságon kívüli kényszer segítségével, kétségtelen tény marad, hogy olyan napszámot fizetett nekik, amely semmivel sem tért el nagyságában a városokban és falvakban kényszer nélkül dolgozó napszámoknak fizetett bértől.” Míka megemlíti azt is, hogy a jobbágyoknak halastavak építésénél teljesített robotjáért pénzbeli térítés járt (241—242. l.).

⁵⁹ Kilencedet adtak az urbárium szerint: Magyar- és Németszőgyén, Mocs, Kéty, Nagyölvéd, Bart, Hetény, Szakállas, Martos, Imely, Aha, Szete, Dejtár, Felső-, Középső- és Alsóvadkert, Egerszeg, Pográny, Gug, Lédec, Kinorány, Riblén, Vága, Szerdahely falvak, Naszvad, Udvard és Nyárhíd mezővárosok. — Csak bort adtak: Kural, Kis- és Nagyocétény.

A számadások alapján kilencedet adtak: Verebély, Aha, Tild, Szöllös, Hugyag, Püspöki (Pozsony m.), Szentgyörgy, Füzesgyarmat, Vága, Szerdahely, Mácsa, Csém, Sajópüspöki, Csölle, Szimő, Velkenye, Nagyölvéd és a szentkereszti uradalom.

ellen a XIV. század hetvenes éveiben az egyházi és világi földbirtokosok részéről bizonyos ellenállás volt észlelhető, de 1384-re, a törvény megismétlésének évére már általánossá vált a kilenced szedése. Ahol ténylegesen nem szedtek kilencedet, ott a földesúr ezt királyi engedély alapján tette. Székely bőséges okleveles anyaggal támasztja alá azt a tézist, hogy a XIV. század végén királyi, egyházi, nemesi és polgári birtokon egyaránt szedték a kilencedet.⁶⁰

A XV. századvégi helyzettel Mályusz Elemér foglalkozott több tanulmányában. Ő mutatott rá arra, hogy az 1498:41. tc. előzménye egy a Szentgyörgyi család és Nagyszombat polgárai közti per 1481-i ítélete volt, amelyben a király úgy döntött, hogy a nagyszombatiak a Szentgyörgyiek birtokán művelt szőleik után kötelesek kilencedet adni.⁶¹ Ugyancsak ő világított rá az 1492:47. tc. jelentőségére, s az alföldi mezővárosokra vonatkozólag okleveles anyaggal bizonyította, hogy a törvényt végrehajtották, 1492 után a kilencedet a mezővárosokban valóban beszedték.⁶² Utóbb Szabó István hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1492:47. tc. végrehajtása sem volt általános, mert 1493—1525 közt a dunántúli mezővárosok egy része nem volt köteles kilencedet beszolgáltatni.⁶³

Az idézett eredményekkel szemben a Hipolit-kódexek tanúsága szerint a helységeknek több mint a fele nem volt kilencedre kötelezve, s a mezővárosok sem voltak sem jobb, sem rosszabb helyzetben mint a falvak. A kutatás mai állása szerint csak két irányban kísérhetünk meg magyarázatot: a törvényes rendelkezések vizsgálata és a borkilenced bevezetése irányában.

Megfelelő részletes adatgyűjtés hiányában kénytelenek vagyunk a törvényekből levonható következtetést is alkalmazni, mint ahogyan azt Székely György is tette, bár tisztában vagyunk azzal, hogy a törvények és rendeletek bizonyágtétele mindig csökkent értékű. Az kétségtelen, hogy az 1351. évi törvényt nem hajtották végre mindenütt. Erről tanúskodik a Székely által az 1370-es évekből idézett királyi rendeletssorozat Győr, Heves, Somogy és Szabolcs megyékhez, és a váradi káptalan félig-meddig várakozó álláspontja. Erről tanúskodik az a tény is, hogy a törvényt a század végén két alkalommal (1384 és 1397) is meg kellett ismételni. Hogy ezek után sem szedtek mindenütt kilencedet, azt nemcsak a Szabó István által közölt 1438-i rendelet, hanem az is világosan bizonyítja, hogy a kilencednek (a földesurak szempontjából) logikus kiterjesztésére csak száz évvel később került sor, ekkor rendelték el, hogy a mezővárosokban és a más birtokán bérelt földek után is be kell hajtani a kilencedet. Mindez Szabó Istvánnak azt a nézetét látszik igazolni, melyet Székely Györggyel vitatkozva fejtett ki, hogy az 1351. évi törvény a köznemesség érdekeit képviselte és célja a jobbágyköltözés bizonyos fokú csökkentése volt.⁶⁴ Az egyik legnagyobb egyházi birtokos — az esztergomi érsek — a rendelkezéseket nem hajtotta végre.

Székely összesen 25 okleveles adatot sorol fel annak bizonyítására, hogy a kilencedet a XIV. században valóban behajtották. A 25 adatból

⁶⁰ Székely Gy.: Tanulmányok, 276—287. l.

⁶¹ Mályusz E.: Az 1498. évi 41. törvényeik. Századok LXIII—LXIV/1929—1930. 821. l.

⁶² Mályusz E.: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány VI/1926. 375—378. l.

⁶³ Szabó I.: i. m. Századok LXXII/1938. 55—56. l.

⁶⁴ Szabó I.: Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok LXXXVIII/1954. 515—524. l.

azonban csupán 11 vonatkozik a teljes (gabona- és bor-) kilencdre, 14 esetben csak borkilencedről van szó. Amint fentebb láttuk, a Hipolit-kódexekben a három Vadkert is csak borkilencedet fizetett. Még ennél is feltűnőbb, hogy a váradi káptalan birtokain a régi csöböradót a kilenced váltja fel és hogy Szárhegyen „nonam partem vinorum seu tributum montis”-ról van szó 1388-ban.⁶⁵

A borkilenced alapján talán megkísérélhető a kilenced kérdésének teljesebb magyarázata is. A pénzjáradék a terményjáradékkal szemben a földesúr szempontjából csak akkor előnyösebb, ha a piac fejlettsége olyan, hogy az értékesítés nehézkes, a készpénz értéke magas. Abban a pillanatban, amikor a piaci viszonyok fejlődése ezt a fokot túllépi, tehát amikor az értékesítés valamilyen oknál fogva könnyebbé válik — abban a pillanatban a földesúr kezében összpontosuló terménymennyiségnek magasabb az értéke, mint a készpénznek, mert nagyobb nyereséget biztosít. A piacviszonyok fejlődése természetesen területileg és árucikk szerint is különböző. A középkori Magyarországon pl. a bornak sokkal korábban volt jó piaca, mint a gabonának. Ebből következik, hogy egyrészt a borban lerótt természetbeni járadékot nem volt érdemes ugyanolyan mértékben pénzjáradékká átalakítani, mint a gabonában lerótt járadékot, másrészt a borkilencedet előbb volt érdemes bevezetni, mint a gabonakilencedet. A váradi káptalan statutuma arra mutat, hogy a *chibriones, tinne* — *nona vinorum* szóhasználat egy és ugyanazon szolgáltatásra vonatkozik, a régi csöböradó megmaradt és borkilenceddé alakult át. De ott is előbb vezették be a borkilencedet, ahol a gabonakilencedet még a XV. század végén sem szedték, mert a bor könnyen volt értékesíthető. Nem tekinthető véletlennek, hogy az 1481. évi ítélet azoknak a Szentgyörgyieknek birtokával kapcsolatosan keletkezett, akik a XV. században és a XVI. század elején morva borexportjukat növelték. A gabonakilenced bevezetésére pedig akkor került sor, amikor a gabona piaca fejlődik, azaz a XVI. században. A kilenced általános, országos bevezetéséről — véleményünk szerint — a XV. század vége előtt éppen ezért nem beszélhetünk.

Tisztában vagyunk vele, hogy a kilenced fejlődésének ez a magyarázata ellentétes a ma általánosan elfogadott nézettel. A Hipolit-kódexekben található számadatok azonban aligha engednek meg más magyarázatot. Ha ebben a kérdésben további eredményeket akarunk elérni, akkor elsősorban a statisztikai módszert kell alkalmaznunk. Meg kell vizsgálnunk a rendelkezésre álló urbáriumokat és számadásokat, számszerűen kell értékelnünk, hogy milyen arányban, milyen területen és milyen birtokon terjedt el a kilenced kötelezettsége és tényleges behajtása. Az okleveleknek ezen a téren nem lehet döntő szavuk. Ha ui. pl. az esztergomi érsekségről oklevelek alapján akarjuk megállapítani, hogy szedett-e kilencedet vagy sem, akkor igennel és nemmel egyaránt felelhetünk aszerint, hogy olyan helységekre vonatkozó oklevél maradt-e fenn, amely kilencedköteles volt, vagy olyanra, amely nem volt az.

3. Egyéb földesúri jövedelmek

A fent ismertetett alapvető földesúri jövedelmek mellett az érseket még több kisebb-nagyobb jövedelem illette meg, melyek közül a legnagyobb összeg 1490-ben a rendkívüli taxa volt. Sajnos csupán néhány helységnél

⁶⁵ Zsigmond-kori Oklevéltár I. 5606. sz., *Bunyitay V.*: A váradi káptalan legrégebbi statutumai, 49. l.

jegyezték fel a taxa összegét, ezért nem tudunk tiszta képet alkotni a taxa magasságáról. Egészen véve a taxa a censznak valamivel több mint a fele, de az adatokból nem világos, hogy ezt az összeget hogyan érték el: úgy, hogy a helységeknek csak egy részét adóztatták-e meg, vagy úgy, hogy a helységekre csak a census felét vetették ki adóként. A részletes adatok igen változó gyakorlatra mutatnak. Voltak falvak, amelyek a census összegét fizették meg másodsor, voltak olyanok, ahol a censznál kevesebbet, de olyanok is, ahol a censznál többet fizettek.⁶⁶

Felmerülhet az a gondolat is, hogy ez a taxa extraordinaria azonos az állami dica-val, ill. annak azzal a részével, melyet a Jagellók korában a király sokszor engedett át a földesuraknak. Ezt a feltevést az 1492. évi bevételek alapján el kell vetnünk. Ebben a kötetben ui. külön számolják el az érsek által a birtokokra kivetett taxa extraordinariat és külön a királyi adónak azt a részét, amelyet az érseki birtokokon a király az érseknek engedett át.⁶⁷

Bárhogyan is vetették ki a rendkívüli taxát, a földesúri terhek közt jelentős helyet foglalt el, mert a legjelentősebb tehernek a (censusnak) legalább 50%-ával növelte a jobbágy pénzkötelezettségét.

*

A rendszeres jövedelmek közé tartozott a malomvám és a malombérlet. 1. sz. táblánkon ezt a bevételt két különböző tételre bontottuk, mert az érseki falusi malmok jövedelmét a körmöcbányai malom bérlete erősen torzította volna. Ezt a malmot a város bérelte évi 300 fl.-ért. Ha ezt az összeget a többi malom jövedelmével összehasonlítjuk, akkor különösen tanulságos arányokban lép elénk a kor városa és falva közti éles különbség. Ehhez még csak azt kell megjegyeznünk, hogy a falusi malmok jövedelmének mind-

⁶⁶ Összesen 12 helység és a szentkereszti uradalom adatai állanak rendelkezésünkre. Ezek a következők:

	Census	Taxa
Berzence	6,50	20,—
Szőllős	32,10	22,—
Csejki	39,25	48,—
Hugyag	10,32	24,—
Szentkereszti uradalom	285,54	284,—
Püspöki	42,—	19,—
Aha	10,25	9,50
Kéménd	8,79	18,50
Kövesd	4,80	14,—
Bajót	8,—	8,—
Imely	3,68	3,75
Németszőgyén	20,28	2,—

Számbelileg értékelve ezt az összeállítást:

a censussal nagyjából azonos	4	helység	taxája
a censznál nagyobb	5	"	"
a censznál kisebb	3	"	"

⁶⁷ Jellemző, hogy 1493-ban a következő külön számlákat vezették: „Introitus de dica regia in cottu... Anno Domini 1493 exacta” (Libro di entrata et usita 1493. fo. 14). „Introitus pecuniarum de pertinentiis castri Strigoniensis de subsidio per illustrissimum reverendissimum dominum cardinalem Strigoniensem imposito et exacto 1493” (uo. fo. 24). Az arányokra jellemző, hogy a szentkereszti uradalom dicája 330,— fl., subsidiuma (taxája) 329,— fl. volt.

össze egyharmadát kapta az érsek, ahhoz tehát, hogy a tényleges jövedelmet kiszámítsuk, az érseki bevételeket hárommal kell megszoroznunk. Az érseki számadásokban 14—17 malom szerepel, ezeknek összes jövedelme 1489-ben 60,08 fl, 1490-ben 24,48 fl volt (1491-ben a malomjövedelmet nem tudjuk az útvámoktól elválasztani). Eszerint egy malom átlagos jövedelme 1489-ben 10—13 fl volt, 1490-ben 4—5 fl. Még a legmagasabb malomjövedelem (a velkenyei) sem haladta meg az évi 54 fl-t, a kisebbek közül nem egynek évi jövedelme csupán 6 fl volt. Ehhez képest a körmöci malom 300 fl bére igen magas összeg volt. Felmerül az a meggondolás, hogy nincs-e itt valamilyen bányaszerkezetet hajtó víziműről szó, mint amilyent a középkor végén több helyen is alkalmaztak. Ezt a lehetőséget az zárja ki, hogy több alkalommal is kifejezetten „molendinum frugum”-ról beszélnek a számadások, tehát gabona-őrölő malomról.

A készpénzben beszedett malomjövedelem azonban nem fejezi ki minden esetben a tényleges hozamot, mert 1489-ben a szentkereszti fűrészmalom jövedelmének egy részét természetben hajtották be. Ekkor a fűrészmalom 160 deszkát szállított le Budára.⁶⁸

A malomjövedelem 1489—1490 közt tapasztalható ingadozása arra mutat, hogy 1489-ben rossz termés volt, amit a gabonaárak 1489 második felében tapasztalható emelkedése, a földesúri kilencedből származó jövedelem csökkenése és a tized részbeni elengedése is megerősít.

*

A kisebb jövedelmek közé tartozik a vámok és révek bevétele is. Az esztergomi érsek birtokain nyolc vámhely ill. rév volt, közülük a nyárhidi és udvardi a buda—prágai, a nyergesújfalui a buda—bécsi útvonalakon feküdt, a szentkereszti és ókremnicskai vám a bányavárosokat Esztergommal összekötő fontos út forgalmából részesült.⁶⁹ Ezek mellett a gutai, naszvadi, verebélyi vám kisebb jelentőségű volt. Jövedelem szempontjából a legfontosabb a szentkereszti és ókremnicskai volt, ezeket követte a nyárhidi, majd az udvardi. Az évi jövedelem egy napra eső értéke 1489—1490-ben nem mutat túlságosan nagy ingadozásokat, ill. ahol az ingadozás túlságosan nagy, ott valószínűleg könyvelési hibával (helytelen kontírozással) állunk szemben.

Az 1488. és 1489. évi vámbevételeket részben dátum szerint könyvelték és így módunkban áll a vámbevétel időbeli megoszlását is megvizsgálni. Az egy napra eső bevétel azt mutatja, hogy a forgalom a buda—bécsi és garammenti útvonalon is nagyjából egyenletes volt. A garammenti útvonalon a bevétel mindkét esztendőben a nyári mezőgazdasági munkák idején volt a legalacsonyabb, 1488-ban június 21. és szeptember 5., 1489-ben július 3. és szeptember 9. között. Emellett az év végén alakul ki a maximális forgalom. Ez az időszak 1488-ban október—december hónapokra, 1489-ben pedig szeptember hónapjára esett, ami azt jelenti, hogy a termést 1488-ban az év utolsó negyedében értékesíthették (vitték fel a bányavárosokba). Ebben az esztendőben tehát a mezőgazdasági termények és az erdészeti ill. bányá-

⁶⁸ „160 tavole de la intrada de li molino di S. Cruce” (Usita 1489 fo. 85).

⁶⁹ Wenzel G.: Nyitra vármegyének XV. századbéli vámhelyei (Ért. a törttud. köréből II/2.) Pest, 1872. 13. l. Iványi B.: Bars megye vámhelyei, MGtSz. XII. 1905. 104—112. l.

termékek szállítása ebben az időben hozta létre a forgalmi maximumot. 1489-ben a rossz termést korábban és gyorsabban értékesíthették, már szeptemberben. Az 1488 végén tapasztalható maximummal szemben 1489 első negyedében a forgalom igen alacsony volt. Ennek nemcsak az lehetett az oka, hogy a termés értékesítése már lebonyolódott, hanem talán az is, hogy a tél enyhe volt és így a primitív utak nehezen vagy egyáltalán nem voltak járhatók.

A nyergesújfaluai vám már nem függött ennyire a mezőgazdasági termeléstől. Napi forgalmi értékének ingadozása inkább a pozsonyi harmincad ingadozását követi, mindkét helyen augusztus és szeptember hónapokban volt a legmagasabb, és az év első negyedében a legalacsonyabb a forgalom.

A termékeladás címszava alatt különböző apróbb jövedelmeket foglaltunk össze (11. tábla). Ide soroltuk először is az allódiális jövedelmet. A kor egyházi nagybirtokain az allódiális gazdálkodás a XV/XVI. század fordulóján még fejletlen volt. Az esztergomi érsek sem folytatott ebben az időben olyan méretű majorsági gazdálkodást, mint a kor világi nagybirtoka. A bulcsui, kétyi, muzslai, udvardi és nyárhidi allódiumok legfontosabb feladata az érsekség nagymennyiségű szénaszükségletének biztosítása volt, a robotkötelezettség is elsősorban szénakaszálást és gyűjtést írt elő. Emellett azonban az allódiumokon rendszeres állattenyésztést is folytattak, mert 1489-ben a bulcsui, muzslai és más meg nem nevezett allódiumok birkaállományának gyapját adták el összesen 7,87 fl-ért. Lehetséges, hogy az 1488-ban eladott birka- és ökörbőr is innen származott, ez a két tétel összesen 30 fl bevételt jelentett. Ezek a számok természetesen nem használhatók fel arra, hogy belőlük az allódiális gazdálkodás színvonalára és intenzitására következtessünk, mert a legfontosabb és legnagyobb jövedelem, a széna értéke hiányzik belőlük. A széna értéke nem lehetett kicsi, mert az 1553. évi Liber S. Adalberti szerint egyedül az udvardi allódium „régén” évente 200 fl értékű szénát termelt⁷⁰ és 1489-ben Ujfaluról, Kövesdről, Muzsláról és Martosról 28 hajó szénát szállítottak Esztergomba és Budára.

1488-ban és 1490-ben is találkozunk az „usoni” számlán szereplő bevétellel. A gutai és naszvadi vízaforrás jövedelmének 2/3 része ui. a gutai és naszvadi jobbágyoké volt, 1/3 azonban földesúri jogon az érseket illette. Ezen a címen 1488-ban 186,64 fl, 1490-ben 74,24 fl folyt be. A két összeg közti igen nagy különbség és az a tény, hogy 1489-ben ilyen jövedelem egyáltalán nem szerepel, azzal magyarázható, hogy ezt a jövedelmet nem egyszer természetben szedte be az uradalom. Részben az esztergomi és budai személyzet fogyasztotta el (ebben az esetben értékét nem könyvelték), részben Beatrix királyné konyhájára adták át a vizákat.⁷¹

Az urburát az érsek a rozsnýói bányák hozama után szedte, ezt részletesen elemezzhetjük, mivel az ezzel kapcsolatos iratanyag ezidőszereint Budapesten még hozzáférhetetlen.

Az egyéb bevételek közt tüntettük fel azt a 380 fl-t, amelyet téves könyvelés miatt térítettek vissza valamilyen földesúri jövedelemből.⁷²

⁷⁰ U & C 45 : 25. p. 22.

⁷¹ 1488-ban 200 vizát 100,— fl értékben, 1491-ben ugyanannyit adták át a királynőnek. 1488-ban a vizák egy részét (16 darabot) Naszvadon besózták (Intrada 1488 fo. 3.) és Intrada et usita 1491. fo. 1).

⁷² A szöveg nem jelöli meg pontosan, hogy az összeg milyen bevételből származott.

4. *Decimae maiores — decimae minores*

A nagykiterjedésű és gazdasági szempontból nagyjelentőségű esztergomi egyházmegye területén a mezőgazdasági termelés tizedrésze az esztergomi érseket mint az egyházmegye ordinariusát illette meg. A tized bevezetésétől, azaz a XI. századtól a XV. század végéig eltelt négy évszázad alatt a tized mind egyházi, mind világi szempontból hosszú fejlődésen ment keresztül. Az érsek és a káptalan háztartásának szétválasztásakor a tizedek egy része a káptalan birtokába ment át, a megmaradt tizedekből az érseknek még később is sok egyházi intézménynek engedtek át tizedeket. Az eredetileg egy kézben összpontosuló tized a XV. század végén számtalan tizedbirtokos közt oszlott meg, bár a legnagyobb közülük mindvégig az érsek volt.⁷³ A világi fejlődés a XII. századtól kezdve nyugati bevándorlókat telepített meg az egyházmegye különböző pontjain, ezek a bevándorlók magukkal hozták a magyartól eltérő tizedfizetési rendszerüket és azt új hazájukban is megtartották.⁷⁴ A városi fejlődéssel együttjárt a „libera decima” intézményének meghonosodása.⁷⁵ Az eredetileg egységes egyházmegye már a XIV. század végére különböző jogszokás szerint élő kisebb területi egységek sorozatára bomlott, bár a túlnyomó többség még mindig a mezőgazdasági termény után tizedrészt beszolgáltató falvak típusához tartozott. A tizedkötelezettség és lerovásának módja az egyházmegye területén később sem vált egységessé, aminek következtében a tizedkötelezettség és lerovásának módja ugyanolyan bonyolult szövevény volt a XV. század végén, mint a földesúri census.⁷⁶ A történeti fejlődésen kívül fokozta a helyzet bonyolult voltát az, hogy az egyház elvileg különbséget tett a decimae maioresnek nevezett gabona-, bor-, sertés-, borjú- és báránytized és a decimae minores-nek nevezett kerti vetemény, méh- és aprójószág tizede között.⁷⁷

A történeti fejlődés eredményeképpen a XV. század végén az érsek Pozsony, Nyitra, Komárom, Nógrád, Torna, Gömör, Zólyom és a három kis

⁷³ Az érsek és a káptalan közti tizedmegosztást a legpontosabban a káptalan 1396. évi vizitációja írja le (*Kollányi F.*: Visitatio capituli Strigoniensis, Tört. Tár II/1901. 101. skk. II.). Az érseki birtokok tizedbirtokosait a Liber S. Adalberti fentebb idézett példányai is részletesen feltüntetik. A tized eladományozására jó példa az 1156-i oklevél (*Knieza I.*: Századok LXXIII/1939. 167—187. l.). A tizedek általános jellemzésénél *Holub J.* (Zala megye története a középkorban I., 1929. 365. skk. II.) és *Mályusz E.*: (Tanulmányok, Bpest, 1953. 320—333. l.) munkáira támaszkodtam.

⁷⁴ *Fügedi E.*: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im MA in der Slowakei, Studia Slavica V. 1959. 397—400. l.

⁷⁵ Uo. Sajnos ennek az intézménynek kérdését még nem dolgozták fel. A magyar egyház gazdasági tevékenységének története ez idő szerint csupán néhány általános megállapításból áll.

⁷⁶ Jellegzetesen tükrözi ezt az állapotot a Liber S. Adalberti az érseki birtokokra vonatkozólag.

Megye	Birtok összesen	A tized birtokos			
		érsek	káptalan	együtt	egyéb ismeretlen
Esztergom	15	7	1	3	1 3
Komárom	15	15	—	—	—
Bars	27	25	1	—	1 —
Hont	21	18	2	—	— 1
Nyitra	14	9	—	2	3 —
Pozsony	3	3	—	—	—

⁷⁷ Lexikon f. Theologie u. Kirche X. Freiburg i. Br. 1938. 1048. l.

északi megye (Árva, Liptó, Turóc) területén szedte a tizedet, a többi megye felett a káptalan és más egyházi intézmények rendelkeztek. Az itt említett megyéket nem határolták el élesen az érsek és más egyházi intézmények között. Voltak megyék, ahol a tized ugyan az érseknek járt, de bizonyos falvakban más intézmény szedte a tizedet, sőt az sem volt kivételes, hogy bizonyos falvakban csak a tized egyik vagy másik neve tartozott más egyházi intézményhez (pl. a bortized az érsekhez, a gabona-, bárány- és méhtized a káptalanhoz stb.). Ennek a jelenségnek fordítottjával is találkozunk, mert pl. a Bars megyei érseki birtokok tizedét részben maga az érsek szedte (pl. a szentkereszti uradalomban), holott a megye tizedei a káptalan birtokában voltak. A nagy megyei tizedeket (tehát a komáromi, nyitrai, gömöri, tornai, zólyomi, árvai, liptói és turóci tizedeket) a számadás *decimae maiores*-nek nevezi, a kisebb tizedkerületek, vagy egyes falvak, ill. mezővárosok tizedeit (pl. a szentkereszti uradalomét) pedig *decimae minores*-nek. A *decimae maiores-minores* megkülönböztetésnek ez az esztergomi alkalmazása tehát nem felel meg a nyugaton szokásos egyházi gyakorlatnak, mert Esztergomban a kétféle tized közt nem a tized neve szerint tettek különbséget, hanem a magyar egyházi tizedgazdálkodás gyakorlatában kialakult területi illetékesség szerint.

A XV. századvégi magyar gyakorlat a nyugati értelemben vett *decimae maiores* közül csak a gabona-, bor- és báránytizedet ismerte, a nyugati értelemben vett *decimae minores* közül csak a méhtizedet. Sem a szarvasmarha, sem a kerti vetemények tizedéről nem hallunk a XV. század végén sem a Hipolit-féle számadásokban, sem a Liber S. Adalbertiben — amely a tizedkötelezettségre is részletesen kitér —, de a XV. század második feléből fennmaradt esztergomi tizedbérleti szerződések is csak a bor-, gabona-, bárány- és méhtizedet ismerik.⁷⁸ Ha a XIII—XIV. század forrásanyagában fel is tűnnek az esztergomi egyházmegye területén más tizedek, ezek a XV. század végére nyomtalanul eltűntek, s talán már saját korukban is csak kivételes jelenségek voltak.

Elődeitől örökölt szokás szerint a tizedek egy részét Hipolit érseksége idején is bérbe adta és csak a Pozsony megyei tizedeket kezelte az érsekség saját maga. A bérbeadott, egész megyékre kiterjedő tizedeket a *decimae maiores*, a kisebb területi egységeket a *decimae minores* számlán könyvelték, a pozsonyi tizednek külön számlát nyitottak. Teljesen külön kezelték a pilisi apát csákányi tizedbérletét, amely nem egyszer a földesúri bevételek közé, a földesúri kilenced számlára került. A vizsgált három év folyamán a könyvelési rendszer csak annyiban változott, hogy 1488-ban a pozsonyi bérbe-

⁷⁸ 1461: *quartam tam vinorum, quam bladorum, agnorum, agnellorum et apum. anni infrascripti veszi bérbe Ország Mihály nádor (Esztergom kápt. mlt. Lad. 51. fasc. 2. no. 14. l.). — Holub J. (Zala megye története a középkorban I. 365—366. l.) szerint a nyest, sertés, továbbá csirke és lúd után is tizedet kellett fizetni a középkorban a veszprémi egyházmegyében. Adatai közül azonban csak a Mon. Strig. III. 656. lapon levő, 1347-ben Nagyszombat város által kiadott oklevélben szerepel lúd és csirke tizede. Ez viszont elszigetelt jelenség, mint arra Mályusz rámutatott (Tanulmányok, 321. l.). Azokban az egyházmegyékben, ahol nagyarányú sertésenyésztés (makkoltatás) folyt, ott jelentős volt a sertéstized is, így a veszprémi (Holub : id. h.) és az egri egyházmegyében (Kandra K. : Adatok az egri egyházmegye történetéhez II. 393.). A kisebb tizedeket a vetemények után a XIII. században az egri püspök is szedette, vagy legalábbis joga volt hozzá (Szentpétery I. : Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1123. sz.). A XV. századvégi számadásokban azonban már ott sem fordul elő ilyen tized, ezért arra kell következtetnünk, hogy a fejlődés a kisebb tizedeket a méhtized kivételével megszüntette.*

adott tizedeket nem a pozsonyi tizedszámlán, hanem a decimae minores számlán könyvelték el.

A nagyobb tizedeket az érsek bérlőknek adta ki, éspedig több megyét együttesen egy bérlőnek. A vizsgált időszakban Nyitra, Komárom és Nógrád megyék tizedét rendszeresen Gosztonyi András, az esztergomi Szt. István káptalan prépostja, Zólyom, Liptó, Turóc és Árva megyékét rendszeresen Cecei Kis Máté lipitói ispán bérelte. Gömör és Torna megyéket 1488-ban és 1489-ben Szakácsi Balázs pesti polgár és társai, 1490-ben Ambrus deák esztergomi bíró és Székely Bertalan vette bérbe. Sajnos egyetlen tizedbérleti szerződés sem maradt ránk a vizsgált időszakból, ezért a szerződés pontjaira csak a számadáskönyvben található adatokból következtethetünk.⁷⁹ A bérleti szerződést az év elején kötötték meg, ebben a bérleti összeg folyósítására két időpontot tűztek ki.⁸⁰ Az első időpont legtöbbször megelőzte az aratás idejét. 1488-ban Cecei Kis szerződésének első határideje március 19., Gosztonyi szerződésének első határideje április 7. volt. 1489-ben valamennyi bérlet első részlete május 7-én, 1490-ben június 1-én volt esedékes. Az első határidőre Gosztonyi esetében a teljes bérleti összeg 35%-a, de Cecei Kis esetében 85%-a volt esedékes. A fennmaradó részlet a „szokásos időpontban” volt kifizetendő. Sajnos a „szokásos időpontok”-ról a számadáskönyvekből mindössze annyit tudunk meg, hogy az 1488. évi bérleti összegek hátralékát 1489. február 2-ra kellett kifizetni.⁸¹ A bérleti szerződés megkötésének időpontja magyarázza meg, hogy 1489-ben az előző évinél magasabb összegeket kötöttek ki, bár a termés az előző évinél rosszabb volt.

A tényleges bevételt tekintve a decimae maiores az összes egyházi jövedelemnek majdnem felét tette ki, tehát a legnagyobb egyházi jövedelem volt még 1490-ben is, amikor pedig a Mátyás király halálát követő politikai bizonytalanságban a tized behajtása nehézségekbe ütközött.⁸²

A kikötött bérleti összegek teljes egészükben a vizsgált időszakban sohasem folytak be. Itt eleve ki kell kapcsolnunk az 1490. évi bérlet vizsgálatát, nemcsak azért, mert ebben az esztendőben a tized behajtásánál nehézségek merültek fel, hanem azért is, mert az 1490. évi bérlet javára 1491-ben történt befizetéseket nem ismerjük. De nem folyt be a teljes bérleti összeg 1488-ban és 1490-ben sem. Gosztonyi prépost ugyan az 1488. évi bérletet teljes egészében kifizette és az 1489. évi bérletnél is csak néhány forinttal maradt adós, de már Cecei Kis Máté minden esztendőben adós maradt, Szakácsi Balázs pedig kerekén 130 fl-os adóssággal zárta az 1489. évi bérletet. Ennek következtében a nagyobb tizedek bérleti díjának 88—99%-át hajtotta be az érsekség és még 1490-ben is nyilvántartottak olyan tizedbérlői számlákat, amelyeket az 1488

⁷⁹ Kovachich G.: *Formulae solennes styli* 537. l.-on közöl egy Hipolit neve alatt kelt tizedbérleti szerződést. A datálatlan oklevélben Hipolit valamennyi tizedét Bakóc Tamás egri püspöknek adta bérbe, de — amint az a közölt szövegből is kiviláglik — Hipolit tulajdonképpen teljesen eladósodott Bakóccal szemben, és a felsorolt összegek nem a bérleti díj, hanem az adósság részletei, aminek fejében a tizedet leköti.

⁸⁰ A legrészletesebben az 1488. évi bevételi kötet számláin tüntették fel a szerződés feltételeit. Itt pl. Cecei Kis Máté esetében „che al presente debia disborsare duc. millj e zento, el resto . . . ali tempi consueti”, Gosztonyi prépost esetében „che al presente i pagano duc. 1500, el resto a tempi consueti” (Intrada 1488 fo. 125).

⁸¹ „Restagi a scoder de l'afito di queste decime ducati 3766 dinari 74, qualli si denno scoder l'anno futuro a la festa di la purificatione” (Intrada 1488. fo. 4).

⁸² Intrada fo. 33.

előtti bérleti díj hátralékával terheltek meg éveken keresztül és amelyeket 1488—1490 közt nem sikerült behajtani.

A befizetések időpontját sem tartották be mindig a bérlők. Gosztonyi prépostnak 1488. április 7-én kellett volna 1500 fl-ot folyósítania, de ezt csak július 9-én tette. Cecei Kis az első részletet pontosan fizette 1488-ban, sőt 1490-ben a május 7-i határidő előtt, április 6-án fizetett ki 400 fl-ot. Ugyancsak határidő előtt tett eleget kötelezettségének Ambrus deák 1490-ben. Az egész decimae maiores számlán a bérleti összegnek 53—69%-a folyt be a tárgyévben. Itt is Gosztonyi prépost járt az élen, 1489-ben a kikötött bérleti összeg 72%-át fizette be december 31-ig.

A bérleti összegek kiegyenlítése nem történt mindig készpénzben, sőt az adatokból úgy tűnik, hogy a bérlők csak az év elején folyósítottak készpénzt, amikor a bérletet „megelőlegezték”; később már csak elszámolásra került sor, mert a bérlők áru szállításával és kötelezettség vállalással egyenlítették ki tartozásukat az érsekséggel szemben.

Kézenfekvő, hogy az egész megyékre kiterjedő decimae maiores bérleti összegét és tényleges bevételét összehasonlítsuk a néhány évvel később kivetett és behajtott állami adóval. 14—16. sz. táblánkon ezeket a számokat és arányszámokat állítottuk egymás mellé. Abszolút számban az egyházi tized lényegesen alacsonyabbnak tűnik mint az állami adó. Ennek oka abban a jelenségben keresendő, hogy az érsek nem volt az egyedüli tizedbirtokos, hanem más egyházi intézményekkel osztozott a tizedeken, azaz a teljes kivetett állami adóval szemben nem a teljes egyházi tized áll. Mennél nagyobb volt a más intézményeknek átengedett tized, annál nagyobb az eltérés a két abszolút szám között. Komárom, Nyitra és Nógrád megyékben a tized a kivetett állami adónak mindössze 36,5%-a, ezen a területen az érsek nemcsak a nyitrai püspökkel, hanem saját káptalanával is osztozott. Ezzel szemben Liptó, Turóc, Árva és Zólyom megyékben a tized az állami adónak 62,6%-a volt, mert itt csupán a német jog szerinti falvak tizedétől esett el az érsek, más nagyobb egyházi intézményeknek csak a tized negyedét kellett átengednie. Ha tekintetbe vesszük, hogy a tizedek negyede az esztergomi káptalan valamelyik tagjának járt, hogy tehát az érsek által kikötött összeg a teljes tizednek csupán háromnegyed része, akkor azt kell mondanunk, hogy a kivetett tized az állami adónak 83,4%-át képezte, tehát a plébánosok által szedett tizedekkel együtt ugyanolyan magas lehetett, mint a kivetett állami adó.

A tizedjövedelem megoszlásának különböző mértéke magyarázza meg az azonos terület tizedei és állami adója aránya közti eltérést. Komárom, Nyitra és Nógrád megye arányszáma az egyházi tized szempontjából alacsonyabb volt, mint az állami adó szempontjából, a Gömör és Torna, ill. Zólyom, Liptó, Turóc és Árva közti különbség is kisebb arányt mutat.

A ténylegesen befolyt tized és a ténylegesen befolyt állami adó közötti arány az egyház javára billentette a mérleget. Míg a dicát a vizsgált megyékben 1494-ben 56,0%, 1495-ben 62,0% erejéig sikerült behajtani, addig a decimae maiores bérleti összegét 1488-ban 98,7 %, 1489-ben 88,1% erejéig fizették be.

Mindez természetesen nem érintette a jobbgátságot, melyen megvették az egyházi tizedet is, meg az állami adót is. Utóbbi azonban már nem került el a kincstárba, hanem a Jagelló-korban a földesurak zsebében tűnt el.

A decimae minores számlán könyvelt tételek — mint láttuk — olyan kisebb tizedkerületek bevételeiből álltak, amelyeket bizonyos okból a megyék egységeiből kiszakítva kezeltek. Ilyenek voltak az érseki birtoktestek, első sorban a szentkereszti uradalom és más barsi birtokok (Verebély, Szöllős, (Sejkő). Néha ugyanitt számolták el azokat a Pozsony megyei kisebb kerületeket (Szempc, Sempte), amelyeknek tizedét nem az érsek pozsonyi megbízottja kezelte, hanem maga az érsek, ill. az egyházmegye kormányzója adta bérbe. Ugyanide soroltuk a pilisi apát csákányi (Pozsony m.) tizedbérletét is. A decimae minores tizedeit az esetek túlnyomó többségében ugyancsak bérbeadták.

A bérleti szerződések itt sem maradtak fenn, mindössze a pilisi apát tizedbérleti szerződését ismerjük, de az is jóval korábbi, bár még a XV. század végén is érvényben volt.⁸³ Sajnos a bérleti összegeket csak 1488-ból ismerjük, mert a többi esztendőben azokat nem jegyezték fel. Az egyéni számlák töredékes adataiból arra kell következtetnünk, hogy a bérleti összeg a vizsgált időszakban többnyire változatlan volt. A decimae minoresre vonatkozó bérleti szerződéseket a provisor kötötte meg, míg a decimae maiores-szel az egyházmegye kormányzója rendelkezett. A tizedbérlet lejáratí határideje is különböző volt. 1488-ban pl. Ludány után már június 10-re, a hegyek alatti hortizedek után szeptember 1-ére kellett fizetni. A határidők túlnyomó része augusztusra esett, egy esetben előfordult az is, hogy a decimae maiores mintájára több határidőt kötött ki a provisor. A tényleges befizetést tekintve nem tapasztalható ugyanolyan késés mint a decimae maiores esetében, mert a bérleti összegek nagyobb részt még a tárgyévben befolytak. 1488-ban 74,4% volt a tényleges bevétel, s a következő esztendőben a hátralék is teljesen befolyt. Ha feltételezzük, hogy 1489-ben a bérleti összeg ugyanakkora volt, mint az előző esztendőben, akkor 1489-ben a bevételi eredmény 93,3% volt.

Az egyházi tized bérbeadásának a bérbeadó egyházi személy vagy intézmény szempontjából hármassal előnye volt: 1. a bérbeadónak nem kellett a tizedbehajtás és kezelés költségeit viselnie, 2. készpénzben jutott a jövedelemhez, 3. gyorsabban jutott hozzá, mint akkor jutott volna, ha saját maga foglalkozott volna az értékesítéssel. A decimae maiores és minores bérletei után ítélve az érsekség teljesen csak az első előnyt tudta biztosítani, kezelési költség valóban nem terhelte a tizedbérletet. A jövedelmet azonban csak részben kapta meg készpénzben, másik részét áruban vagy hitelátruházás formájában kellett elfogadnia. A bevétel időpontját tekintve is csak rész-eredményt ért el az érsekség. A bevétel egy része kétségtelenül gyorsabban futott be, mint az aratás utáni értékesítés valószínű időpontja, másik része azonban csak a következő évben került elszámolásra, nem beszélve azokról az összegekről, amelyeket még évek múlva sem lehetett behajtani.

*

Szándékosan nem szóltunk eddig a tizedbérllők személyéről. A számadáskönyvek ugyan első sorban tárgyi viszonyokra vonatkozólag adnak felvilágosítást, de a tizedbérllők adataiból meglepően érdekes egyéniségek és típusok bontakoznak ki. Részleteiben is érdemes Cecei Kis Máté és Szakácsi Balázs⁸⁴ személyi számláját megvizsgálnunk. Cecei Kis Máté 1488—1490 közt három

⁸³ *Békefi R.* : A pilisi apátság története, Pécs, 1891. I. 335. l.

⁸⁴ Az olasz nyelvű főkönyvek Ceceit Matco conte di Liptovianak, Szakácsit pedig általában Blasio di Pestenek nevezik.

esztendőn át bérelte Zólyom, Liptó, Turóc és Árva megyék tizedeit. Főkönyvi számlakivonatát a 18. sz. táblán mutatjuk be. 1488-ban a tizedbérlet 92,0%-át, 1195,50 fl-ot fizetett be készpénzben. A következő esztendőben az említett tizedeken kívül még a kéri és cétényi kisebb tizedeket is bérbe vette. Ebben az évben összesen 1550,— fl bérleti díj fizetésére kötelezte magát. Ekkor már csak 800,— fl-ot fizetett ki készpénzben, ami az előző évi hátralékkal növelt összegnek 48,4%-a. Még 365,— fl-ot decemberben számolt el úgy, hogy ennek az összegnek fejében 235,— fl erejéig fát szállított az esztergomi építkezéshez, 50,— fl erejéig egy lovat és 80,— fl értékben egy subát adott el az érsekségnek. 489,50 fl-tal adós maradt, de ettől függetlenül még 1489-ben szerződésileg biztosította az 1490. évi tizedbérletet olymódon, hogy 500,— fl-ot készpénzben fizetett ki előlegként és kötelezettséget vállalt 2000 db zsin-dely szállítására. Az 1489. évi adósságból még 100,— fl-ot a kéri és cétényi tizedekből elengedtek, mert ezt a vidéket elemi csapás érte. A fennmaradó 389,50 fl-ot áruban törlesztette le. Krakkóból 299,— fl-ért prémeket szállított, 36,— fl-ért egy subát adott le és 4,50 fl-ot Sáfár Györgynek adott át, utóbbi salláriumáé fejében. Így 1489. december 31-én az elszámoláskor az 1489. évi tizedbérlet után csak 89,— fl adóssága maradt, de ugyanakkor az 1490. évi számlája javára már 500,— fl mutatkozott. 1490-ben újra készpénzben fizette ki hat részletben a még hátralékos 700,— fl-ot. Az 1489-ből való 89,— fl adósságát 1491-re vitte át, és sohasem fizette ki, mert 1490-ben meghalt. Amennyire nyomon követhető, ezt az összeget utódai sem fizették ki.

Szakácsi Balázs két éven keresztül, 1488-ban és 1489-ben bérelte Gömör és Torna megye tizedeit. Társa 1488-ban Török Mihály, 1489-ben Horvát János volt. 1488-ban 2250,— fl tizedbérletből csupán 887,76 fl-ot, azaz a teljes bérleti összeg 39,5 %-át fizette ki készpénzben, 1362,24 fl-tal adós maradt. 1489 májusáig adósságát ugyancsak készpénzben befizette. Az 1489. évi bérletből azonban csak 610,— fl-ot egyenlített ki készpénzben, a fennmaradó 441,07 fl erejéig különböző budaikereskedőkkel szemben vállalt kötelezettséget. Így 1489. december 31-én az 1489. évi bérleti összegből még 1248,93 fl-tal tartozott, s ezt az összeget 21,43 fl híján le is törlesztette. Készpénzt azonban csak 690,— fl-ot fizetett ki, a fennmaradó 537,— fl erejéig az érsek adósságát vállalta magára vagy fizette ki különböző budai iparosoknak és kereskedőknek. 1490-ben ugyan Szakácsi nem szerepel a tizedbérlet között, de 1491-ben újra ő bérli Gömör, Torna, sőt Nógrád megyék tizedeit, társa ekkor Nagyrévi András pesti plébános volt, a bérlet összege pedig 3950,— fl.

Cecei Kis Máté és Szakácsi Balázs tizedbérleteinek képét még ki kell egészítenünk azokkal a töredékes adatokkal, amelyek oklevelekben állnak rendelkezésünkre. Cecei Kistről tudjuk, hogy nemcsak tizedbérlettel foglalkozott, halála után adós maradt a trencsényi harmincadosnak és a nyitrai sókamarának. A nyitrai sókamara turóci filiájának 149,65 fl-tal tartozott,⁸⁵ Salezer Lőrinc trencsényi harmincadosnak pedig 392,— fl-tal.⁸⁶ Ha ezt a vámtételt a szokásos módon tizenhéttel megszorozzuk,⁸⁷ akkor a 392,— fl-nak megfelelő árumennyiség értéke 6664,— fl lesz. Alátámasztja ezt a számítást az a tény is, hogy 1491-ben Kis özvegye és Korom Bálint között 1000 fl

⁸⁵ Révay cs. kisselmei lt. Blatnica III. no. 9. (O. L. Fgy.).

⁸⁶ Uo. Blatnica III. no. 15.

⁸⁷ Magyar Művelődéstörténet II. 169. l.

értékű bor és szövetek miatt folyt per.⁸⁸ Cecei Kis Máté működésének mérlegét talán úgy vonhatjuk meg, hogy életében két uradalmat (a turóci Blatnicát és a lipthói Ujvárt) és néhány kisebb birtokot szerzett.⁸⁹ 1487-ben Cecei Kis a turóci Laszkárt vette meg 200 fl-ért,⁹⁰ Korvin Jánosnak a turóci Mosócért 8000 fl-ot fizetett ki.⁹¹

Szakácsi Balázs a jelek szerint nem származott régi polgári családból, családjából ő volt az első nemzedék képviselője Pesten.⁹² A deákok útján, kancelláriai szolgálat révén szerezte vagyonát, s — amennyire ez a töredékes anyagból megállapítható — elsősorban regálé és egyházi tized bérlete révén gazdagodott meg. 1504-ben úgy látszik ebbe is bukott bele, mert Bakóc Tamással szemben fennálló 2890 fl adósságával csődbe ment.⁹³ Személyében azt az első generációt látjuk magunk előtt, amely faluról vagy mezővárosból hivatali pályafutása során meggazdagodva a városi polgárok sorába jutott be, s a városban jelentős szerepet játszott.

Cecei a tizedbérletet áruval és készpénzzel, Szakácsi készpénzzel és hitelnyújtással egyenlítette ki. A Salczer-féle nyugta arra vall, hogy Cecei áruja mögött részben áruhitel húzódik meg (ez természetesen nem vonatkozik a saját erdejéből kitermelt épületfára). Ez a törlesztési mód jellegzetesen középkori jelenség volt, s a pénzkímélő forgalomnak erre a részére még vissza fogunk térni. A tizedbérlettel kapcsolatban itt most csak a tizedbérelőkre mint típusokra kell rámutatnunk. A tizedbérlők tulajdonképpen kezdőtőkével rendelkeztek, s a kezdőtőkét fordították a bérlet első, készpénzben kifizetett részletére. A további részleteket ki-ki úgy törlesztette, ahogy a középkori gazdasági élet hitelrendszerében elhelyezkedett. Cecei Kis részben saját árujával, részben a kereskedelemben biztosított áruhitelével egyenlítette ki adósságát. Szakácsinak saját termelésű áruja nem volt, kapcsolatai a budai kereskedők felé tették hitelképessé, ő tehát az érseknek budai kereskedőkkel és iparosokkal szemben fennálló kötelezettségeit vette át. Gosztonyi prépost látszólag a konzervatív elemet képviselte. Szinte kizárólag készpénzzel fizetett, kis részletekben. Árut ő maga nem szállított, de egy alkalommal a Garázda Péter által szállított 4 hordó bor árának, 40,— fl-nak erejéig, máskor 413,— fl erejéig az érseki alkalmazottak salláriumának kifizetését vállalta. De, hogy tulajdonképpen ő is kereskedelemről élt, azt legjobban az bizonyítja, hogy 1489-ben 25 fl-ot „német pénzben” folyósított. Ezta „német pénzt” nyilván az ausztriai bor- vagy gabonakereskedelemben szerezte.

Cecei Kis, Gosztonyi és Szakácsi a decimae maiores bérlei voltak, működésük ismertetésekor nem szoltunk a decimae minores bérleiről. Közülük Lábatlani Gergelyt, Garázda prépostot és Nagylucsei Balázst ugyanabba a kategóriába kell sorolnunk, mint Cecei Kist és társait, mint ahogyan Cecei és Gosztonyi is bérelt kisebb tizedeket is. A kisebb tizedbérlők többsége azonban nem az ő csoportjukból került ki, hanem az uradalom alkalmazottai-ból. Az érsekség a kisebb tizedeket a tizedbérlet erejéig salláriumként adta ki az officiálisoknak. Ezeknek természetesen nem kellett a bérleti összeget

⁸⁸ Révay cs. lt. Blatnica III. no. 5.

⁸⁹ Uo. Blatnica II. 11., 12.

⁹⁰ Uo. Blatnica II. 5.

⁹¹ Dl. 46,141 és 46,151.

⁹² Kubinyi A.: A kincstári személyzet a XV. század második felében (Tanulmányok Budapest múltjából XII. [1956] 32, 34. l. és 122. jegyzet.)

⁹³ Uo. A 122. jegyzet szerint csak 1494-ben szerepel első ízben pesti polgárként.

megfizetniük, az egész tizedbérlet névleges tevékenység volt, tulajdonképpen csak elszámolás, amelynek során a salláriumot a tizedbérlet összegével csökkentették. Ez a jelenség tehát ugyanannak a pénzkimélő forgalomnak egy része, amelyre már fentebb rámutattunk. Van ennek a jelenségnek másik oldala is, amelyet pontos, számszerű adatokkal nem tudunk ugyan alátámasztani, amelyre azonban mégis rá kell mutatnunk. Induljunk ki egyrészt abból, hogy Cecei — akinek működését a legrészletesebben ismerjük — a tizedbérletet majdnem teljesen megfizette, de biztosan nyereséggel zárta le. Másrészt induljunk ki abból, hogy az officiálisok, akiknek salláriumként a kisebb tizedeket kiadták vagy abban a kerületben, vagy más vonatkozásban a tizedköteles jobbágyságok előjárói voltak, könnyen alkalmazhatták a behajtás során a gazdaságon kívüli kényszer eszközt és mindenkor teljes egészében behajthatták a termés tizedrészét. Ebből a két tényből kiindulva azt kell állítanunk, hogy a tizedeket az officiálisok nemcsak az elszámolt összeg erejéig hajthatták be, hanem annál magasabb összeghez, vagy magasabb értékű áruhoz jutottak. Nem kell itt a hatalommal való visszaélésre gondolnunk. Ha az officiális csak az évi gabona-, bor- és méztermés tizedrészét szedte be, és azt értékesítette, akkor is magasabb jövedelemhez juthatott. A kisebb tizedek bérleti összege ui. a számadáskönyvek tanúsága szerint éveken át változatlan volt. A pilisi apát csákányi tizedének bérletére már 1341-ben szerződést kötött,⁹⁴ 1431-ben ennek a szerződésnek értelmében 68,—fl-ot fizetett bérleti díjként,⁹⁵ s 1488—1490 közt még mindig 68,—fl volt a bérlet összege. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a kisebb tizedek bérlete nemcsak néhány év leforgása alatt, hanem évtizedek alatt sem változott. Az ilyen állandósult tizedbérlet esetében mindig fennállott annak a lehetősége, hogy a ténylegesen begyűjtött áru értéke magasabb volt, mint a bérleti összeg. Megfelelő körülmények között ezt az árut haszonnal lehetett értékesíteni, tehát az elszámolt összegben felül többletnyereséget biztosítani. Palásti György deák, Kozárdi János alvárnagy és társaik utódaiból szerencsés esetben ugyanolyan üzletelő középbirtokosok lehettek, mint amilyen Cecei Kis Máté volt, aki maga is egy ilyen officiális, Cecei „Wamos” László nevű kisnemes fiaként látta meg a napvilágot.⁹⁶

Cecei Kis Máté és a kisebb tizedek bérlei egy és ugyanazon típushoz tartoznak. A *decimae minores* bérlei kezdeti állapotban, Cecei Kis pedig tetőpontján mutatják be azt a típust, amelynek hivatali pályafutásával és irodalmi működésével az 1940-es évek óta a tudományos kutatás részletesen foglalkozott.⁹⁷ és amelynek gazdasági működésére a Hipolit-kódex adatai alapján most élesebb fényt vethetünk. A típus karrierjének kezdő lépése a deák műveltség megszerzése és a feudális hivatali hierarchiában való elhelyezkedés volt. A hierarchiát gazdasági szempontból nem egyedül a kancelláriai, vagy más országos hivatali szolgálat jelentette, megfelelt erre a célra a nagybirtokok hivatalszervezete is. A nagybirtokok igazgatásának minden

⁹⁴ *Békefi* : id. m. I. 335. l.

⁹⁵ *Uo.* I. 404. l.

⁹⁶ Révay cs. lt. Blatnica II. no. 1. A címeradományozásnál „nobili Matheo filio Ladislai Wamos de Czece” szerepel. Ilyen értelemben helyesbítendő Turul 1905. 74. l. — Cecei Miklós egyébként szakértőnek számíthatott vámügyekben, mert résztvett a magyar—lengyel kereskedelmi tárgyalásokon. *Iványi B.* : Bártfa sz. kir. város levéltára 1319—1526. I. [Továbbiakban: *Iványi* : Bártfa] 2751., 2756., 2757., 2758. sz.

⁹⁷ *Bónis Gy.* : Egy Jagelló-kori magyar jogász. A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve 1953. — Gerézdi János ezirányú kutatása még nem jelent meg.

pontján nélkülözhetetlen volt az írásbeli gazdasági munka, és a legkülönbözőbb beosztásban megjelenő officiálisok legtöbbször bizonyos terményfeleslegre tettek szert. Ellátásukról a nagybirtokos gondoskodott, így saját kis birtokuk termésére, vagy ellátásukon felül kapott természetbeni járandóságukra nem volt szükségük. Ez a terményfelesleg áruvá vált, az officiálisok pedig igyekeztek az árut elhelyezni. A XV. század végén Bártfa nagytömegű levelezésében nem egyszer találkozunk olyan levéllel, amelyben a közeli várnagyok ajánlják fel megvételre terményeiket.⁹⁸ A kereskedelmi életbe való bekapcsolódásnak általában ezt a formáját ismerjük, nem utolsósorban azért, mert a városok levelezése maradt fenn a legteljesebben. Nyilvánvaló azonban, hogy terményfelesleget nem csupán a városokban lehetett értékesíteni, azaz nem egyedül a városokon át kapcsolódhattak bele az officiálisok a kereskedelembe. A bekapcsolódásnak egyik előfeltétele tehát a terményfelesleg, az áru volt, volt azonban a bekapcsolódásnak egy másik feltétele is, amely nem mutatható ki okleveles források alapján, de feltétlenül nagy szerepet játszott, s ez a hitelképesség kérdése. Ez a mozzanat mindaddig nem volt fontos, amíg a familiáris csupán saját áruját értékesítette, de nagyon lényegessé vált abban a pillanatban, amikor már nemcsak eladásról, hanem vételről is szó volt. Középkori kereskedelmünk elengedhetetlen velejárója volt az áruhitel, s ezért volt fontos, hogy az áruhitelt igénybevevő személy valamilyen testülethez tartozzék, amely adósságának megfizetésére kényszerítheti. A városi polgár hitelképességét a város mint közösség szavatolta, a familiárisét az úr, akinél késedelmes fizetés esetén panaszt tehetett a hitelező. A hitelképesség megszerzése után nem volt többé semmi akadály a annak, hogy az officiális most már ne csak saját termékét értékesítse, hanem mások termékeinek közvetítésével rendszeres kereskedelmi tevékenységet kezdjen.⁹⁹

Kis kezdőtőke felhalmozása után ez a típus legtöbbszörre a feudális urak valamilyen jövedelmének bérlőjévé vált. Ezen a téren az egyházi tized, mégpedig a hortized volt a legkedveltebb vállalkozás. A bort a középkori Magyarország gazdasági életében magas kezelési költséget bírt el és mindig értékesíthető volt. A bérlő „litteratus” tehát bővítette árualapját, s a bérletben — legtöbbször előnyös feltételek mellett — megszerzett bort a kereskedelemben értékesítette. Ennek tipikus esete a decimae minores bérlőinek fentebb ismertetett működése. Ha az értékesítés sikerült és az üzletkötések nyereséggel zárultak, akkor újabb, nagyobb bérletre kerülhetett sor. Szakácsi esetéből úgy látszik, hogy a szükséges kezdőtőke hiányán ilyenkor társulással segítettek.

Jellemző erre a típusra, hogy az éveken át megszerzett és különböző hitelek formájában felhalmozódó nyereséget végül is általában birtokvásárlásra használta fel. Igen kevés adatunk van pénzüzetek lebonyolítására,¹⁰⁰ annál több ingatlanvásárlásra.

A városokkal való kapcsolat végigkísérte egész működésüket. Nemcsak árujuk elsőrangú felvevőit találták meg a városi polgárságban, hanem több

⁹⁸ *Iványi*: Bártfa 1739., 3013. sz. — Sürgetés: uo. 3338., Dl. 47, 140., Selmecbánya város lt. II. 858, 946. sz.

⁹⁹ A regéci várnagyok pl. szerémi bort közvetítettek Bártfának. *Iványi*: Bártfa 2527. sz.

¹⁰⁰ Selmecbánya levelezésének tanúsága szerint pl. Horvát János 200 fl.-ot adott kölcsön a városnak (Selmecbánya lt. II. 536). Lehetséges, hogy ez a Horvát János azonos a Hipolit-kódexekben Szakácsi Balázs társaként szereplő Horvát Jánossal.

esetben maguk is megszerezték a polgárjogot,¹⁰¹ sőt vezető pozíciót szereztek a városokban, mint Szakácsi Pesten és Ambrus deák Esztergomban.¹⁰² A feudális urak jövedelmének bérlői között ebben az időben már a hazai városok tősgyökeres polgári rétege nem szerepelt. Ha az esztergomi tizedbérlők közül a kétséges Ambrus bírót és a közelebből ismeretlen Székely Bertalant városi polgárnak tekintjük is, akkor is a kisnemesek és egyházi funkcionáriusok voltak túlsúlyban a bérlők között. A városi polgárokkal szemben ez a réteg egyre fontosabb szerepet játszott a XV. század végén és a XVI. század elején a magyar gazdasági életben.¹⁰³

*

Két kerület bérlői teljesen elűtnek a kisebb tizedbérlők csoportjától. Az egyik Perotto Visak, a zólyomi főispán, a másik az „I homini di Bény”.

Perotto 1488-ban és 1489-ben Szöllös és Csejkő tizedeit bérelte. Az első évben adós maradt, a másodikban azonban mindkét év bérletét kifizette. A fennmaradt oklevelekből tudjuk, hogy a nyolevanas évek elején Perotto esztergomi adminisztrátor is volt, s úgy látszik, hogy gazdasági tevékenységének legfontosabb része a már-már ingatlanüzérkedés jellegével bíró földbirtokvásárlás volt. Ezeket a birtokokat 1500-ban sorra eladta, amikor Beatrix királynéval együtt visszatért Olaszországba.¹⁰⁴

¹⁰¹ Pl. Szakácsi Balázs. Hasonló eseteket sorol fel *Kubinyi*: id. h. 34. l.

¹⁰² A Hipolit-kódexek Ambrus deákot esztergomi királyi-városi bírónak nevezik. 1481-ben egy Esztergomi Ambrus deák szerepel Bártfán, aki a város adóját veszi át Nagylucsei Orbán részére (*Iványi*: Bártfa 2186, 2192. sz.). Mivel az eredeti oklevél nem volt részünkre hozzáférhető, nem tudjuk eldönteni azt, hogy Ambrus 1481-ben Orbán kincstartó familiárisa volt-e, vagy más minőségben vette fel az adót (pl. a kincstárnak nyújtott kölcsön törlesztése címén). Ha Orbán familiárisa volt, akkor nem volt valószínű, hogy tősgyökeres esztergomi polgár, hanem csak megszerezte az esztergomi polgárjogot.

¹⁰³ Amikor itt az egyházi és világi hivatalnokréteg tagjainak kereskedelmi tevékenységéről beszélünk, akkor rá kell mutatnunk arra, hogy ennek a rétegnek tagjai elsősorban mezőgazdasági cikkekkel (borral, gabonával és állattal) kereskedtek, s ezen a téren úgy látszik kiszorították a városi polgárságot. Nem foglalkoztak azonban iparcikkkel és a kivitel szempontjából olyan nagy jelentőségű bányatermékek kereskedésével. A bártfai, selmeci és részben a kassai anyag is arra mutat, hogy az iparcikkokkal folytatott rendszeres kereskedelem az idegen városi polgárok kezében volt. Erre mutat a Hipolit-kódex is, mert pl. a posztót szinte kizárólag idegen (német és olasz) kereskedőktől vásárolták Budán. Az idegen kereskedők túlsúlyára már Paulinyi O. is rámutatott (*Magyar Művelődéstörténet* II. 197—198. l.). Ezt a túlsúlyt a hivatalnokokból lett kereskedők (akiket semmiképpen sem tekinthetünk a Paulinyi idézett tanulmánya szerinti alkalmi kereskedőknek!) a XV/XVI. század fordulóján tapasztalható előretörése nem szüntette meg, mert külkereskedelmünkben a mezőgazdasági cikkek forgalma nem volt számottevő (Paulinyi: id. h.). A jelenségre mégis rá kell mutatnunk, sőt kidolgozását is fontosnak tartjuk, nemcsak kereskedelmötörténetünk és ennek a rétegnek története szempontjából, hanem azért is, mert ezt a fejlődést olyan párhuzamos jelenségek kísérik, mint a nagy kereskedelmi központok mellett nagy mezőgazdasági piacok kialakulása. Ilyen volt Kakat (az ekkor már lehanyatlott) Esztergommal szemben, és ilyen volt Pest Budával szemben. Kakat jelentőségére még külön rá fogunk mutatni (l. alább), de a forrásokból világos, hogy Pest is elsősorban a mezőgazdasági nyerstermékek piaca és állatpiaca volt (*Szamota I.*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten [1054—1717] Olcsó kv. 767—772 l. Bpest 1891, 94. l.)

¹⁰⁴ Perotto 1482-ben a Tupsonyi Antimiaktól 6000 fl-ért a Somogy megyei szenyéri uradalmat (Esztergomi kápt. mlt. Lad. 27. fasc. 6. no. 13), 1484-ben Baracska Jakabtól 750 fl-ért az Esztergom megyei Libádon fekvő részbirtokot (uo. Lad. 27. fasc. 2. no. 15), 1489-ben Szobi Mihálytól 1800 fl-ért a somogyi Szobot (uo. Lad. 28. fasc. 2. no. 13), 1493-ban Gosztónyi préposttal együtt 100 fl-ért Ikladi János esztergomi, nógrádi és barsi rész-

1488-ban a bényi kisebb tizedeket maguk a bényiek bérelték az érsektől. Ki is fizették még abban az esztendőben készpénzben. A számadások csak a „bényi emberekről” beszélnek, egy alkalommal a bírót és a bényi embereket említik. Ez a jelenség annál figyelemreméltóbb, mert egy 1511. évi feljegyzés szerint Hont megyében 13 helység tizedeit bérelték a lakosok.¹⁰⁵ Az áruforgalom növekedésének azzal a jelenségével állunk szemben, amely a tizedbérletek vizsgálatánál is megnyilvánult már. A nagyobb fogyasztási központok (a bányavárosok, Esztergom, Visegrád stb.) közelében fekvő jobbágységek lakossága számára előnyösebb volt a tizednek bérlet formájában történő kifizetése, mint a tizednek természetben más bérlő részére történő átengedése

5. A pozsonyi tized

Régi hagyománya volt az esztergomi érsekségnek, hogy a nagy értéket képviselő Pozsony megyei tizedeket nem adta bérbe, hanem saját kezelésben tartotta. Ezt a hagyományt elsősorban a megye komoly mennyiséget kitevő birtozade indokolta. A hagyományt erősítette, hogy a határmenti városból a bört könnyen értékesíthették a sűrűbben lakott osztrák tartományok, vagy — rossz termés esetén — az ország belseje felé is. A Duna közlekedési útja mellett fekvő Pozsonyban ezért az érsekek már a XIV. században házat szereztek, ez a ház volt a Pozsony megyei tizedek behajtásának, kezelésének és értékesítésének központja.¹⁰⁶ A vizsgált időszakban itt székelte Vas András és Tomori Bernát, a pozsonyi ház két gondnoka és a pozsonyi tizedek felelős officialisa. Fennmaradt elszámolásuk alapján¹⁰⁷ a behajtott tizedek kezeléséről és értékesítéséről jobban vagyunk tájékozva mint az érsekség gazdasági működésének többi ágáról.

A Pozsony megyei tizedeket részben áru (gabona és bor), részben készpénzbevétel formájában hajtották be. A „decimae minores” számla elemzése során láttuk, hogy a semppei és szempci tizedeket az érsekség bérbeadta. A pilisi apát is bért fizetett csákányi tizedei után. Ezeken kívül azonban a pozsonyi tizedek keretén belül voltak még más bérletben kezelt tizedek is. Ezeket csak 1488-ban sorolták fel részletesen, ekkor Somorja, Födemes, Királyfa, Vízkelet, Vedrőd és Újfalú (Vas András birtoka) tizedeinek, ill. a hegyentúli börtizednek bérletével találkozunk.¹⁰⁸ Ezek a külön kezelt tizedbérletek igen eltérő összegeket jelentettek. Somorja tizedeinek bérlete pl. 50,— fl volt, Vízkeleté mindössze 1,60 fl, 1488-ban a bérlet végösszege 118,— fl, 1489-ben 55,50 fl, 1490-ben 105,80 fl volt. A nagy ingadozást az 1489. évi rossz termés magyarázza meg, mert a bérletbe kiadott tizedek általában a

birtokait (uo. Lad. 27. fasc. 3. no. 1) vette meg. Ezek közül Libádot az esztergomi káptalannak adta el 2000 fl-ért (uo. Lad. 27. fasc. 3. no. 1, 2, 3), a szenyéri uradalmat 6000 fl-ért Bakóc Tamásnak adta el (uo. Lad. 28. fasc. 3. no. 1).

¹⁰⁵ Ez a feljegyzés az esztergomi Boldogasszony kápolna honti tizedeinek 1511. évi bérletét tartalmazza. A tizedbérlők között földesurak (kisnemesek és a bozói prépost), egy plébános, egy esztergomi kanonok mellett a helységek jobbágjai is szerepelnek. Uo. Lad. 46. fasc. 4. no. 5.

¹⁰⁶ Ortway T.: Pozsony város története II/2. 27. és 74. l.

¹⁰⁷ A fentebb már említett „Registrum Bernaldi”.

¹⁰⁸ A hegyentúli kerület Pozsony megyének a Morva folyó és a Kis-Kárpátok közt elterülő része volt.

gabonatermelő területek tizedei voltak. A Kiskárpátok borvidékének falvai és mezővárosai közül egyet sem találunk a bérleti felsorolásban, hanem csak csallóközi és a hegyek alatti helységeket. Már ebben is azt a törekvést kell látnunk, hogy az érsekség a bortizedhez ragaszkodott, a gabonátizedet mellékesnek tekintette. Megerősíti ezt a feltevésünket, hogy a szempei és cseklézi tizedekből is csak a gabonátizedet adták bérbe, a bortizedet természetben hajtották be ebben a két mezővárosban is.¹⁰⁹

A gabonátized eredményét minden évben pontosan feljegyezték a főkönyvben. 1488-ban 13 099 kepe, 1489-ben 13 745 kepe, 1490-ben 10 913 kepe volt a tényleges eredmény. Önkéntelenül is felmerül a kérdés, nincs-e összefüggés a bérleti összeg változása és a kepek számának változása között. A főkönyvek erre a kérdésre nem adnak választ, de meggyőződésünk, hogy az érsekség 1489-ben a rossz termésre való tekintettel kevesebb helység tizedét adta bérbe (ezért csökkent a bérletiösszeg), és így a rossz termés ellenére is több gabonát hajtott be, mint a megelőző vagy következő esztendőben. A gabonátized értékét minden esztendőben egyformán számolták el 12 kepét véve 1 fl-tal. Sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy milyen mértékben volt reális ez a számítás, mert gabonaeladás mindössze egyszer fordul elő. 1490-ben a Szentgyörgyieknek adnak el gabonát 212,36 fl értékben, de ennél a tételnél nem jegyezték fel az eladott kepek számát. A gabonátizedek így kiszámított értéke és a tizedbérlet együtt alkotta a pozsonyi tizedek követelményét, ezzel az összeggel terhelték meg Vas és Tomori számláját.

Egészen más volt a bortizedek helyzete. A bortized címén beszedett hordókat természetben is elszámolták és így tudjuk, hogy 1488-ban 314 hordó, 1489-ben 318 hordó, 1490-ben 294 hordó volt a bortized mennyisége. A bortized hozamát különböző célokra fordították. A 21. sz. táblán közölt elosztásból kiderül, hogy az érsekség a pozsonyi bortizedet jelentős mértékben maga élte fel. Az 1490. évi Esztergomba irányított 132 hordóból valószínűleg még eladtak bizonyos mennyiséget, így az 1490. évi arány nem tükrözi a tényleges viszonyokat. Az 1488. évi 29,4%-os ill. az 1489. évi 33,6%-os fogyasztást azonban már reális aránynak kell tartanunk. A különböző ajándékok és a helybeli fogyasztás (a decimatoroknak „szokás szerint” járó, a pozsonyi ház konyháján főképpen az érsek, a király vagy a királyné itt tartózkodása idején fogyasztott bor) levonása után a szó szoros értelmében vett kereskedelmi forgalomba 1488-ban csupán 62,0%, 1489-ben 49,6%, 1490-ben pedig még ennél is kisebb mennyiség került. A kereskedelmi forgalomban értékesített bor legnagyobb átvevője a király volt, aki nem tartozott a leggyorsabb fizetők közé. 1489-ben a hátralékot egyszerre törlesztette le 2490 fl kifizetésével, de sajnos nem tudjuk, hogy ez mekkora mennyiség ára volt. Az értékesítés másik fajtája a földesúri borkimérés volt. 1488-ban ezen a címen 115,53 fl folyt be meg nem nevezett mennyiség után, 1489-ben 76 hordó bort mértek ki az érseki falvakban 764,— fl-ért, tehát hordónként 10,05 fl-ért. 1490-ben még ennél is magasabb összeget értek el: 21 hordót mértek ki 268,66 fl-ért, azaz hordónként 12,79 fl-ért. 1489-ben ezen a mennyiségen kívül is értékesítettek bort, a familiárisoknak hordónként 5,— fl-ért adtak át 16 hordót még az előző évi termésből. A kimérés a nagybani eladásnál lényegesen nagyobb hasznot hozott ugyan a középkorban is,¹¹⁰ de az 5,— fl-os egységárat még ennek a

¹⁰⁹ Intrada 1488. fo. 57 és Intrada 1489. fo. 71.

¹¹⁰ Mollay K.: Soproni élet a 15. sz. második felében (a Haberleier család története) Soproni Szemle, V/1941. 115. l.

törvényszerűségnek figyelembevétele mellett is igen kedvezőtlennek kell tartanunk. Ezzel az igen alacsonyan megszabott egységárral szemben egy alkalommal magas egységárral is találkozunk. Amikor 1490-ben a Szentgyörgyiek birtokaikon lefoglalták a bortizedeket, akkor számlájukat 117 hordó fejében 1404 fl-tal terhelték meg, ami 12 fl-os hordónkénti egységárnak felel meg,¹¹¹ Ennyit csak kimérés révén érhetett volna el az érsekség, rendes kereskedelmi forgalomban alig. A 12,— fl-os egységár meghatározásának módszerét tehát ismerjük, de mi lehetett az 5,— fl-os egységár alapja? Csak egy: a pozsonyi tized kezelési költsége.

Az 1489. évi kezelési költséget pontosan és részletesen, az 1490. évit nagy vonásokban ismerjük. Összetevői a bor kezelési költsége, az eladót terhelő szállítási költség és a pozsonyi ház fenntartásának tágan vett költségei voltak (pl. a pozsonyi kápolna számára vásárolt monstrancia). A legnagyobb összeget mindkét esetben a kezelési költségek teszik ki. Ezt az indokolja, hogy nagymennyiségű hordó készítésére volt szükség. 1489-ben 222, 1490-ben pedig 199 új hordót számoltak el igen változó áron, 1489-ben 50 dénárjával, 1490-ben pedig 77 dénárjával hordónként. Magas volt a szállítási költség is, bár ez még nem volt a pozsonyi borok teljes szállítási költsége, mert 1489-ben a szállítás számlán még 29,— fl szerepel a pozsonyi borok Budára szállítása fejében. Viszonylag a legkisebb összeg a két pozsonyi officiális élelmezési költsége volt, 1489-ben ezt az összeget Batthyány provisor pozsonyi tartózkodása csaknem duplájára emelte. Ha a teljes pozsonyi rezsiszámlát elosztjuk az azévi hordók számával, akkor eredményünk azt mutatja, hogy 1489-ben egy hordó kezelési költsége 4,65 fl, 1490-ben 2,89 fl volt. Ebből az eredményből két következtetést vonhatunk le: 1. azt, hogy a kezelési költség igen változó volt, 2. azt, hogy a familiárisoknak a bort — mai fogalmakkal kifejezve — önköltségi áron adták el.

Foglaljuk össze a pozsonyi tizedkezelés legfontosabb vonásait: a saját kezelésben történő gazdálkodás indoka a megye nagymennyiségű bortermelése és az a tény volt, hogy a tizedet Pozsonyból, mint kereskedelmi és forgalmi központból könnyű volt értékesíteni. Pozsony város határain belül ezt a városjog is megakadályozta.¹¹² Pozsonyon kívül az érsekség úgy látszik nem volt hajlandó belevetni magát a kereskedelmi versenybe. Az érsekség teljes tizedének csupán kétharmadát értékesítette és azt sem a kereskedelembe, hanem a feudalizmus megszokott útján részben az ország legnagyobb fogyasztójának, de egyben az ország legrosszabb adósának, a királynak adta el, részben saját jobbágyságra kényszerítette a borkimérést, ami csak lassan és kis részletekben jövedelmezett. A tizedbor kezelése és szállítása a rezsit igen magasra emelte. Az elérhető legmagasabb értékesítési árnak mintegy 25—40% kezelési költség volt annála cikknél, amelynek termelése az érseknek egyetlen dénárjába sem került! Ez a rezsikulcs nemcsak mai szemmel nézve magas, hanem a kor szemszögéből is. 1495-ben a Pozsony megyei dica (a dicatoroknak és electi nobilesnek átengedett összeg) csak 5,3% volt.¹¹³

¹¹¹ Ez az eljárás valószínűleg valamennyi hatalmaskodással kapcsolatos vádemelésnél tett értékevallásra jellemző.

¹¹² *Ortway* : i. m. II/3. 330. l.

¹¹³ Az 1495. évi pozsonyi dica adatai: kivett adó 4435 fl, ténylegesen beszedelt adó 3595 fl, a dicator költsége 185 fl, electi nobiles 16 fl. Ennek alapján a ténylegesen behajtott adó (3595 + 201 =) 3786, aminek a 201 fl 5,3%-a. *Engel Ch.* : Geschichte des Königreichs Ungarn I. 144. l.

Részben ez a magas rezsikulcs, részben a Mátyás király halálát követő zavaros helyzet indokolta, hogy 1491-ben az érsekség felhagyott a több évtizedes gyakorlattal és a pozsonyi tizedeket is bérbeadta, mégpedig annak a nagybirtokosnak, aki a legtöbb bajt okozta a pozsonyi tizedek behajtásánál: Szentgyörgyi Péternek. Az is jellemző, hogy az évi bérletért 4000 fl-ot kért, olyan magas összeget, amelyet az érsekség maga nem ért el, de amely raciónálisabb kezeléssel (és főképpen a Morvaország felé irányuló borkivitel segítségével) valószínűleg elérhető volt.

6. Egyéb egyházi bevételek

Ide tartozik elsősorban a pisetum, a pénzverés tizede. Ezt a jövedelmet mind történeti, mind gazdasági szempontból részletesen elemezte az irodalom, így itt külön nem is térünk ki rá.¹¹⁴

¹¹⁴ A pisetum történetét feldolgozta *Kollányi F.*: Az csztergomi érsek pisetum-joga (Kny. A Katolikus Szemle III/1889. évf.-ból) Bpest 1889, a bennünket közelebbről érdeklő adatokat pedig Nyáry számításai alapján *Kovács F.* használta fel (A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetései a nyugattal a középkorban. Történeti Szemle 1922, 115. l.) Nyáry és saját számításaink közt a következő eltérések tapasztalhatók:

	1488		1489	
	Nyáry	Hip. k.	Nyáry	Hip. k.
Körmöcbánya	1 435,—	1 673,—	1706,19	1706,19
Nagybánya	626,—	626,50	1138,65	1132,65
Szeben	200,—	200,—	100,—	100,—
Rozsnyó	426,50	—	310,—	—
Gölnicbánya	32,—	32,—	29,—	29,—
Összesen	2719,50	2531,50	3283,84	2967,84

Az eltérések indoka a következő:

a) Az 1488. évi körmöcbányai pisetum részletezése a következő:

tárgyévi pisetum	1427,— fl
tárgyévi urbura	18,— fl
Összesen	1445,— fl
hátralék	240,— fl
Összesen	1691,— fl

Nyáry nem vette figyelembe, hogy a 18,— fl nem pisetum, hanem urbura volt. A tétel ugyan kétséges, mert nem tudunk arról, hogy az érsek körmöckörnyéki birtokain nemesfémhányára lett volna. Kizárva azonban nincs, hogy a körmöci kamarához tartozó szentkereszi uradalom területén olyan kis bányája volt, mint amilyen a nyitrai Prónán is létezett (*Fügedi E.*: Nyitra megye betelepülése. [Település- és népiségtörténeti ért.] Bpest, 1938. 52. sz.). Ezen túlmenőleg Nyáry összeadási hibát követett el, és 1445.— fl helyett 1435.— fl eredményt kapott. Az előző évi hátralékot is elhagyta Nyáry, aminek következtében végösszege 1435,— fl maradt.

b) Az 1488. évi nagybányai pisetumnál 0,50 fl-ot hagyott el Nyáry. Az 1489. évi nagybányai pisetumnál Nyáry tévesen 6,— fl-tal többet számolt.

c) A két év rozsnyói „pisetumának” kérdését *Paulinyi O.* tisztázta (Magyarország aranytermelése a XV. sz. végén és a XVI. sz. derekán. Bpest, 1936. [Kny. a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VI/1936. évf.-ból.] 7. l. 21. sz. jegyzet). Itt nem pisetumot, hanem urburát fizettek az érseknek, aki Rozsnyó földesura volt. A számadáskönyv is vagylagosan „pisetto over urbore di Rosgno”-t említ (Intrada 1489. fo. 9).

Meg kell jegyeznünk, hogy a szebeni pisetum itt feltüntetett jövedelme bérleti díj volt és nem a tényleges termelés utáni tized. Ezt különösen az 1487. évi számadáskönyv hangsúlyozza (Intrada 1487 f. 94).

A „census plebanorum” különleges jövedelem volt. A plébánosok elméletileg a főesperes felügyelete alá tartoztak, de ez alól a felügyelet alól felmentést kaphattak. A felmentés mértéke különböző lehetett. A legmagasabb exemptio-t a római szentszékhöz való tartozás jelentette, ez Magyarországon csak közvetve fordult elő Székesfehérvárott, ahol a közvetlenül Rómához tartozó prépost egyben plébános is volt. Az exemptio következő fokán azok az egyházak állottak, melyek a főesperes és a megyéspüspök kihagyásával közvetlenül az esztergomi érsekhez, mint a magyar egyháztartomány fejéhez tartoztak, a harmadfokú felmentés a főesperes hatásköre alóli exemptiot jelentette. A 21. sz. táblán közölt plébániák közül 7 az esztergomi érsekhez mint magyar primáshoz tartozott. Ezeknek az exempta parochia-knak jegyzékét a pápai bullák többször megismétlik.¹¹⁵ Táblánkon azonban még 23 egyház szerepel, melyek csupán a főesperes alól kaptak felmentést, mivel azonban püspökük az esztergomi érsek volt, ők is az érsek közvetlen felügyelete alá tartoztak.

A felmentésnek anyagi következménye is volt. A tized elméletileg a püspököt illette meg, de a felmentett plébániák esetében a püspök nem egyszer lemondott a neki járó tizedről és átengedte azt a plébánosnak. Ugyanakkor azonban a tizedjövedelem egy részét a maga számára tartotta fenn. Amikor pl. 1263-ban Fülöp esztergomi érsek a király kérésére felmentette a Liptó megyei Lipcse újonnan alapított plébániáját a főesperes hatásköre alól, kikötötte, hogy a plébános minden 50 mansio után egy marka ezüstöt köteles neki fizetni.¹¹⁶ Az így kikötött jövedelem a „census plebanorum”.

A Hipolit-kódexek tanúsága szerint a felmentésnél meghatározott összeg nagysága nem változott, hiszen a felsorolt harminc plébánia közül három év alatt csak három esetben változott a census összege (Szöllős, Lipcse és Pelsőc), és ebben a három esetben is fennáll az a lehetőség, hogy régebből elmaradt censust fizettek 1488-ban. Az összeg arányos vagy aránytalan voltát itt nem áll módunkban vizsgálat alá venni, nyilvánvalóan nem is a XV. századvégi állapotokat kellene figyelembe venni, hanem jóval korábbi századokét. Számszerűen mindössze azt állapíthatjuk meg, hogy míg 1488-ban és 1490-ben az összeg túlnyomó része befolyt, addig 1489-ben csak egy kis töredéket fizettek be.

A Hipolit-kódexeknek ezek az adatai az egyházigazgatási felmentés és a tizedjövedelem átengedése közti viszonyt is megvilágítják. Elsősorban arra

¹¹⁵ IX. Bonifác 1389 (*Zimmermann—Werner* : Urkb. III. 253. l.), IX. Bonifác 1400 (*Koller* : Epp. Quinqueecl. III. 220. l.) és II. Pius (Mon. Vat. Vespr. II. 173. l.). — Részletesen foglalkozott velük *Gárdonyi A.* (Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Károlyi Emlékkönyv 163—182. l.), majd *Jankovich Miklós* (Budakörnyék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei XIX. 1959. 57—94. l.). Mint már dolgozataik címe is elárulja, Gárdonyi a városi jellegből, Jankovich a királyi kápolna intézményéből vezeti le az exempta parochia intézményének kialakulását. Vö. még *Fügedi* : Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im MA in der Slowakei. V. 1959. 396—397. l.

¹¹⁶ *Knauz* : Mon. Strig. I. 487. l. — IV. Béla királynak 1263-ra datált lipcsei privilegiáját Szentpéter (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1344. sz.) hamisnak tartja, s az oklevél hitelességének kérdése a Szentpéter és Hušcava közt folyt vita után sem látszik teljesen megoldottnak. Fülöp esztergomi oklevelét ennek ellenére is hitelesnek tartjuk a következő indokok alapján: 1. A plébánia kétségtelenül felmentést kapott, ezt a Hipolit-kódexek adatai bizonyítják. 2. Az érsek oklevelét többször is átírták, és az átírások (az O. L. Fgy.-ben levő fényképek után ítélve) gyanún felül állanak. 3. Ilyen hamisítványok érvényesítésével szemben az anyagilag érdekelt zólyomi főesperes feltétlenül fellépett volna.

kell itt felhívunk a figyelmet, hogy nem minden a pápai bullában szereplő, közvetlenül az esztergomi érseknek alárendelt plébánia fizetett cenzust. Részletes kutatással kellene megállapítani, hogy vajon azok a felmentett egyházak, melyek a pápai bullában benne vannak, de cenzust nem fizettek, valóban megkapták-e területükön a tizedet. A jelek arra mutatnak, hogy amelyik plébánia exemptus volt, de cenzust nem fizetett, az nem is rendelkezett saját területének tizedével sem. Így Sasad és Őrs egyházai a pápai bulla szerint közvetlenül az esztergomi érsekhez tartoztak, de cenzust nem fizettek. Tizedükről azonban az esztergomi káptalan és a veszprémi püspök közt folyt évszázadokig tartó per, mert a tizedet az esztergomi káptalan szedte.¹¹⁷ Ugyanez tapasztalható a banai plébánia tizedeinél, melyeket a veszprémi püspök szedett.¹¹⁸

*

Egyéb címszó alá soroltuk az 1488-ban a szentgyörgymezei prépost által fizetett „subsidium caritativum”-ot és az 1489-ben egy esztergomi kanonok hagyatékaként az érseknek átadott 275,— fl-ot. Egyik összegről sem tudunk semmi közelebbit.

7. Az esztergomi érsek jövedelmének általános jellemzése

Az előző fejezetekben sorra megvizsgáltuk az esztergomi érseket mint földesurat és megyéspüspököt megillető jövedelmek alakulását 1488—1490 között. A jövedelmek számszerű alakulásán túlmenőleg, ahol lehetett, megvizsgáltuk a jövedelmek létrejöttének kérdését is. A vizsgálatunk nyomán az érsek bevételeiről kialakult kép sok szempontból egyenlőtlen. Részletesebb ott, ahol a forrásanyag a részletek feltárását lehetővé tette és elnagyoltabb ott, ahol a megfelelő adatok hiányoznak vagy szűkszavúak. Mégis ezt a képet az érseki gazdálkodás jellemző képének kell tartanunk, s főbb vonásainak összefoglalása után össze kell vetnünk a történeti irodalom eddigi eredményeivel.

Az érseki bevételek legfőbb jellemzője, hogy mind a földesúri, mind az egyházi jövedelmek terén sokszor érvényesültek ésszerűtlen, történeti szempontok. A földesúri jövedelmek tekintélyes része történeti képződmény volt, amely hosszú időn, századokon át változatlan maradt. Ha a census összegéről ezt nem is mondhatjuk el teljes egészében, biztosan állíthatjuk, hogy a census-fizetés határideje történeti képződmény volt, hogy a munera ugyancsak egy már régen elavult gazdasági rendszer maradványát képezte, hogy a munera elszámolási alapjául szolgáló árrendszer valószínűleg jóval korábbi századok árszínvonalát képviselte. Kevesebb történeti vonással találkozunk az egyházi jövedelmek területén, bár a tizedfizetés és a tized birtoklása, továbbá a census plebanorum itt is korábbi századok történeti fejlődésének volt megcsontosodott maradványa. Különösen meglepő, hogy a történeti fejlődés keretei közti tizedgazdálkodás racionálisabb volt mint a földesúri census, mert az egyházat mint intézményt a középkori viszonyok közt is feltűnően nagyfokú konzervativizmus jellemezte.

A másik jellemző vonást már Nyáry is kiemelte, amikor a „productiv erők” teljes hiányáról beszélt.¹¹⁹ Az érsek bevételei a feudalizmusnak azt a

¹¹⁷ Jankovich : i. m. 84—85. l.

¹¹⁸ Uo. 62—65. l.

¹¹⁹ Századok III/1870. 282. l.

korszakát jellemezték, amelyben a pénzgazdálkodás túlsúlyra jutott, amelyben a feudális járadék pénzformája volt döntő, amelyben a földesúr árutermelő tevékenysége még nem indult meg. Az érsek bevételei — akár a földesúri, akár egyházi bevételről volt szó — a jobbágyok által pénzben fizetett járadékból vagy a jobbágyok által természetben beszolgáltatott termények után kapott pénzösszegekből álltak. A feudális járadékkal szemben a földesúri árutermelésnek úgyszólván semmi jelentősége sem volt. Az érsek allódiумai nem árutermelő, hanem önellátás céljait szolgáló mezőgazdasági üzemek voltak, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy az érsek kíséretének lovait takarmánnyal lássák el. A kaszálók szénáját még állattenyésztési célokra sem használták fel, bár erre éppen a Nyitra és Komárom megye határán fekvő birtokok igen alkalmasak voltak, hiszen a XVI. században a marhakereskedők is ezeken a legelőkön pihentették meg Bécs felé hajtott állataikat és a Komárom megyei Gután még a XVIII. században is a széna volt a legnagyobb mennyiségű és legfontosabb mezőgazdasági termény.¹²⁰

A bevételek felsorolt jellemző vonásainak szükségszerű gazdasági következményeit is megtaláljuk. Az érsekség gazdasági vezetése részéről tagadhatatlanul megnyilvánult az az irányzat, hogy lehetőleg minden természetbeni jövedelmet készpénzben hajtson be. Ennek a törekvésnek azonban nemcsak a jobbágyok helyzete, hanem az egész magyar gazdasági élet is ellentmondott, s az érsekség kénytelen volt a természetbeni jövedelmek egy részét elszámolás formájában átruházni, pénzkimélő forgalmat lebonyolítani.

A bevételek struktúrájából fakadó másik következmény is szükségszerű és világos: az érsek jövedelmét semmiféle gondos vagy akár erőszakos behajtással sem lehetett nagymértékben emelni.¹²¹ Komoly arányú emelést csak kétféleképpen érhetett volna el a földesúr: 1. a már bevezetett járadékok racionális rendezésével, ami a középkori gondolkodás mellett elképzelhetetlen volt és csak a XVIII. században valósult meg; 2. újabb járadékok bevezetésével. Tudjuk, hogy a XVI. század folyamán a feudális földbirtokosok ehhez az eszközhöz nyúltak és 1490-ben az érsekség is ezt az eszközt vette igénybe (taxa extraordinaria).

A tizedbérlők típusának vizsgálata fentebb arra a megállapításra vezetett bennünket, hogy az országban a mezőgazdasági termékek áruforgalma a XV. század végén és a XVI. század elején megélné, s a hivatali nemesség képviselői és a kisebb egyházi méltóságok fokozott mértékben kapcsolódtak bele a megélné áruforgalomba. Az áruforgalomba való bekapcsolódást az érsekség jövedelmének struktúrája is lehetővé tette, elsősorban a természetben beszolgáltatandó tizedek terén. A számadáskönyvekből mégis ellenkező képbontakozik ki. Az érsekség egyáltalában nem gondolt a gabonakereskedelemben való részvételre, s a természetben behajtott pozsonyi bortizedekből is csak 60% került piacra, a többi saját fogyasztásra szolgált, tehát a nagymennyiségű bornak is jelentős részben önellátás volt a feladata. Az értékesített 60% a feudális nagybirtok értékesítésének hagyományos útját követve a király (a legnagyobb fogyasztó) és az uradalom falvainak jobbágysága (kényszervásárlás) felé került eladásra. Ha az elért nyereségből még leszámítjuk azt az összeget, amelyet az érsekség borvételre költött, akkor azt látjuk,

¹²⁰ Komárom megye (Magyarország vármegyéi és városai, szerk. Borovszky S.) 69. l.

¹²¹ A behajtás elég pontos lehetett, amint azt az állami adóbehajtással való összehasonlítás mutatta, l. fentebb.

hogy 3 évi átlagban mindössze 1300—1400 fl haszon származott abból a bortizedből, amelyet racionálisabb kezelés és korszerűbb értékesítés mellett 4000 fl-ért adott bérbe az érsekség. Az érsek bérlei és alárendeltjei már az áruforgalomba való közvetlen bekapcsolódás útját járták, ezt az utat róttá Szentgyörgyi Péter is, de maga az érsekség még nem.

Mindent egybevetve az érsekség a XV. század végén még ugyanolyan feudális nagybirtok volt, mint egy századdal korábban. Elmaradva a fejlődéstől, bevételeit teljesen a feudális járadékokra és tizedbérletre ill. tizedből származó árujának maradi módszerrel történő értékesítésére alapozta.

Ezek az eredmények összhangban állanak azzal az általános képpel, amelyet Mátyás korának nagybirtokáról legutóbb Elekes L. rajzolt meg.¹²² Néhány részlet terén azonban feltűnő az ellentét az Elekes által rajzolt kép és eredményeink között. Itt még nyoma sincs annak, hogy megindult volna az a folyamat, amelyben a földesúr a mezőgazdasági termények piaci értékesítéséből remélhető hasznot iparkodik megszerezni, és még a földesúri állattenyésztés méretének növekedése sem figyelhető meg. A földesúr által kivetett rendkívüli adó sem vált még rendszeressé. Nem kívánjuk ezzel Elekes általános megállapításának helyességét kétségbevonni, még csak azt sem állítjuk, hogy a Hipolit-kódexek alapján kibontakozó struktúra jellemző vonásai valamennyi korabeli nagybirtokra érvényesek, mert ehhez olyan összehasonlításokat kellene tennünk, amelyek szétfeszítenék dolgozatunk keretét, csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az általános képet más egyházi és világi nagybirtokok fennmaradt számadása alapján, rendszeres, számszerűen meg-alapozott, strukturális vizsgálattal kell próbára tenni.^{123 *}

FÜGEDI ERIK

ХОЗЯЙСТВО ЭСТЕРГОМСКОГО АРХИЕПИСКОПСТВА В КОНЦЕ XV В.

(Часть I.)

Резюме

В 1487 г. на эстергомский архиепископский престол был назначен ребенок — князь Гиполит из Эсте. Одновременно с назначением, хозяйственное руководство архиепископством взяли в свои руки итальянцы, которые составляли точный отчет о приходах и расходах. Эти отчеты сохранились в государственном архиве в Модене, и часть из них была скопирована Венгерским историческим обществом еще перед первой мировой войной. Цель данной статьи заключается в исследовании приходов в 1488—1490 гг. и расходов в 1489—1490 гг. с точки зрения средневековой экономической истории Венгрии.

В ходе анализа бухгалтерской системы было установлено, что главная книга велась на итальянском языке согласно правилам «венецианской» двойной бухгалтерии конца XV в.

Эстергомский архиепископ являлся в конце XV в. собственником крупных латифундий, разбросанных по всей стране (14 сельских городков и 98 сел), и вместе с тем епископом обширной эстергомской епархии, охватывавшей северо-западную часть страны. Его доходы поступали таким образом на основе двух законных прав: по праву помещицкому и по праву церковному.

¹²² Elekes L.: Mátyás és kora. Bpest. 1956. 75. skk. 11.

¹²³ Ilyenek az egri püspökség (Kandra K.: Adatok az egri egyházmegye történetéhez II. 333—458. l.), a veszprémi, győri káptalan, a Batthyány levéltár számadásai, a gyulai uradalomnak az O. L. Fgy-ben meglevő számadáskönyve stb.

* A tanulmány második része a Századok kövekező számában jelenik meg.

В свете помещичьих доходов хозяйство архиепископства кажется устарелым. Нет следа архиепископского собственного барского хозяйства. Его помещичьи доходы не поступали от производства или сбыта, а состояли из феодальной ренты. Феодальная рента была составлена из трех элементов: из денежного оброка, выплачиваемого за держание надела (*census*), из заплатаемых в подавляющем большинстве также в деньгах т. наз. *munera* (первоначально это была натуральная рента) и из барщины (*servitium*). Барщина была в это время еще незначительной, основную форму ренты представляла денежная рента (*census* и *munera*). На основе известных из XIII—XIV вв. грамот об основании поселений кажется, что размер и сроки денежного оброка (*census*) были еще результатом регулировки феодальных повинностей, связанных с крупным экономическим преобразованием, происшедшим в XIII—XIV вв.

Церковные доходы поступали частью от арендной платы десятин, частью от прибыли десятины вина в г. Пожонь (Братислава), находящейся в собственном управлении. В обращении с обеими формами показывается отсталость от экономического развития эпохи, что проявилось в случае десятины вина в г. Пожонь, в тяжеловесном обращении, в консервативном образе сбыта и в высоких накладных расходах. При взимании арендной платы архиепископство стремилось получить как можно раньше наличные деньги, поэтому оно заключило договор об аренде еще до уборки урожая, в начале года, и требовало в это время и часть арендной платы. Исследование арендаторов десятин показало любопытный тип экономической жизни Венгрии конца XV в.: тип мелких дворян и сельских городков, бюргеров, которые действовали в качестве должностных лиц, арендовали церковные доходы и торговали сельскохозяйственными продуктами. Меньшие десятины получали служащие архиепископства в счет своего жалования.

Э. Фюгеди

L'ÉCONOMIE DE L'ARCHEVÊCHÉ D'ESZTERGOM A LA FIN DU XVe SIÈCLE

(II. part.)

Résumé

En 1487 le prince Hippolyte d'Este, encore enfant, fut nommé au trône archiepiscopal d'Esztergom. Parallèlement à la nomination, la gestion économique de l'archevêché tomba en les mains des fonctionnaires italiens qui ont tenu de comptes exacts aussi bien sur les revenus que sur les dépenses. Ces comptes sont gardés dans les Archives Nationales de Modène et, avant la première guerre mondiale la Société Historique Hongroise fit des copies d'une de leur partie. La présente étude se propose de mettre sous l'examen, du point de vue de l'histoire économique hongroise, les revenus rentrés dans la période de 1488—1490 et les dépenses qui se présentaient dans la période de 1489—1490.

L'analyse du système de comptabilité a constaté que les comptes du grand livre, en langue italienne, furent tenus selon les règles de la comptabilité en double «de Venise» pratiquée à la fin du XVe siècle.

A la fin du XVe siècle l'archevêque d'Esztergom fut le propriétaire d'une immense complexe de propriétés éparses (14 «oppida» et 98 villages) et en même temps il fut l'évêque d'un archidiocèse étendu comprenant le partie nord-ouest du pays. Conformément à ce fait ses revenus provenaient à deux titres: à titre de propriétaire terrien et à titre ecclésiastique.

Dans le reflet des revenus qui lui sont rentrés comme propriétaire terrien, la gestion de l'archevêché semble arriérée. Rien n'allègue à ce que l'archevêque ait pratiqué l'économie allodiale. Ces revenus furent constitués non pas de production et de vente, mais de redevances féodales, dont les trois éléments sont les suivants: le *census*, à payer en argent courant après la tenure, les *munera* perçus pour la plupart aussi en argent et le *servitium* à acquitter en travail. A cette époque le *servitium* était encore peu signifiant, la forme prépondérante des redevances seigneuriales étaient des redevances en argent (*census* et *munera*). Les chartes de colonisation provenant du XIIIe siècle témoignent que le montant du *census* et de son délai furent le résultat du règlement des redevances seigneuriales allant de pair avec la grande transformation économique survenue aux XIIIe et XIVe siècles.

Les redevances ecclésiastiques provenaient d'une part du taux de fermage et d'autre part de la dime sur le vin tenue en propre gestion. En ce qui concerne la gestion de tous les deux, un état arriéré est à constater qui au cas de la dime sur le vin de Pozsony (Presbourg) se fit valoir dans une administration boiteuse, un moyen de vente conservatif et dans les frais généraux trop élevés. Quant à la perception du taux de fermage, l'archevêché s'efforçait de s'acquérir le plus tôt possible de l'argent courant et, dans ce but, déjà avant la récolte il fixa le bail et exigea une partie du taux de fermage. L'examen des tenanciers de la fin du XVe siècle présente un type intéressant de la vie économique hongroise: le type des petits nobles et des roturiers des «oppida», exerçant une fonction publique et en même temps prenant à bail les revenus ecclésiastiques et trafiquant avec les produits agricoles. Ce sont les *officiales* de l'archevêché qui à titre de traitement ont reçu les dîmes moindres.

E. FÜGEDI

A KÖZÉPKORI FALUSI FÖLDKÖZÖSSÉG TÖRTÉNETÉVEL FOGLALKOZÓ POLGÁRI TÖRTÉNETI-JOGTÖRTÉNETI IRODALOM NÉHÁNY KÉRDÉSE*

(II. rész)

A földközösség történetének kérdése a századvégi polgári történetírás-
ban gyakran kapcsolatban található a felszínen levő társadalmi problémákkal.
Ez az összefüggés a századvégi orosz irodalomban fokozottan jelentkezett,
elsősorban azért, mert az orosz társadalom sorsának alapvető megoldását igényelte.
Az 1861-es reform az orosz társadalom egésze számára is csak részleges
eredményeket hozott, a falusi obscsina sorsát pedig egyáltalán nem döntötte
el. A parasztok a reform következtében sem kapták meg ősi közösségi földjeik
tulajdonjogát, sőt „állandó használatba” is csak egy részüket vehették.²¹⁸ Az
orosz obscsina, amelyhez érthetően ragaszkodott a paraszti társadalom a közép-
kor hosszú évszázadai folyamán, mint osztályérdekeinek egyetlen „szilárd”
védelméhez, további feladatát nem tudta teljesíteni. A földbirtokosoknak azon-
ban érdekévé lett a kötelezettségek kollektív hordozójává vált obscsina fenntartása,
hogy a megváltást és a reform után is megmaradt számos paraszti
kötelezettséget a régi, erejétől megfosztott közösség segítségével biztosíthassák.
„Kiáltó anakronizmus”-nak nevezte Lenin²¹⁹ a közösségi rend égisztálását,
mely a dolgozók nyomorának fenntartása mellett a tőkés fejlődés terheitől
sem mentesít. Az intézmény fenntartása úgyszólván semmi védelmet nem
jelentett a parasztság számára, de annál nagyobb akadályt jelentett a társadalmi
haladással szemben. A reform abból az alapelvől indult ki, hogy minden föld a
földesurat illeti és a parasztot arra kényszerítette, hogy ősi, közösségi
tulajdonát megváltsa. Az obscsina pedig a megváltás biztosítékát jelentette
a földbirtokosok számára, mivel a közösség garanciával tartozott annak kifizetéséért.
Ilyen körülmények között az obscsina, amely korábban már a paraszt
röghözkötésének rendkívül alkalmas eszközévé vált, a reform utáni évtizedekben
a jobbágyság továbbélésének egyik láncszemét képezte. Ezért váltott ki a
reform a parasztság részéről heves elégedetlenséget és tömeges mozgalmakat.
A reform megszületésének évében több zendülést számlál az orosz parasztság
története, mint a megelőző 35 évben.²²⁰ A „felszabadítás” ténylegesen a parasztság
nagy méretű kisajátítását jelentette, a megváltással pedig a parasztok a
jobbágyságból az ideiglenes kötöttség állapotába jutottak.²²¹ A reform nem az

*A tanulmány I. része a Századok 1959. évi 5/6. számában jelent meg. §

²¹⁸ A. A. Корнилов: Крестьянская реформа. С.-Петербург. 1905. 133—134. l.

²¹⁹ V. I. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 379. l.

²²⁰ E. A. Моросовец: Крестьянская реформа... 48—49. l., Казанцев: Земельное право. Москва. 1949. 39. l.

²²¹ Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. Москва 1954. 39. l. «...4. Крестьяне, за отведенный, на основании предыдущей статьи, надел, обязаны отбывать, в пользу помещиков, определенных в Местных Положениях повинности: работою или деньгами». Уо. — А. А. Корнилов: i. m. 158.

egyes parasztokhoz kapcsolta a földet, hanem a falusi obscsinához: Oroszországnak nélkülözhetetlen a közösségi szervezet a földbirtokosi jövedelmek és állami adók begyűjtése érdekében.²²² Az obscsina bonyolította le a földek felosztásának minden vitáját és megőrizte a parasztok közt az adóztatás szempontjából lényeges újrafelosztást. A parasztokat felszabadították a földesúri hatalomalól, de egyúttal éppen a földesúri hatalom érdekében és „annak pótlásául” a helyi despota hatalmának, a hivatalnokok gyámkodásának rendelték alá.²²³ Csak a megváltás teljes kifizetésével lehetett megszabadulni a közösség kollektív adózási felelőssége alól, sőt a megváltás teljes kifizetésével is a kilépés hiányában a föld nem lett individuális tulajdon.²²⁴ Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy az orosz társadalom reform utáni fejlődését minden lényeges változástól mentesnek tekintsük.²²⁵

A közösségi viszonyokat érintő alapvető változások felismerése teszi sok vonatkozásban érthetővé az orosz obscsinával kapcsolatos századvégi történetkutatást. A századvégi orosz polgári irodalom fokozott figyelmet szentelt az obscsina kérdésének, ami azonban hamarosan túlnőtt a polgári hivatalos történetkutatás keretein. Így vált a forradalmi demokraták, a kibontakozó narodnyikság, a liberális polgári stb. nézeteknek is egyik alapvető kérdésévé. A liberális zapadnyikok, szlavofilek korábbi nézetei az obscsina történetéről tarthatatlannak bizonyultak. B. N. Csicserin és N. Bistram nézetei a szlavofilek által elterjedt „törzsökös” orosz obscsinarend gondolatát alapján támadták meg és teljesen háttérbe szorították a „nemzetségi” elméletet. Mindezekon túlterjedő jelentőséggel jelentkezett a század végén a tudományos szocializmus az orosz társadalom és vele az obscsina történetének merőben új megvilágításával, melynek során G. V. Plechanov és különösen V. I. Lenin nagy történeti vizsgálódásai az obscsina sorsát illetően mint használhatatlant tolták félre az összes korábbi elméleteket. Már ebből is világos, hogy ennek a rendkívül bonyolult irodalmi fejlődésnek csak egyes etapaival lehet foglalkozni.

Az ősi szláv obscsina-elmélet az ellene irányuló támadás ellenére még hosszú ideig nyomokat hagyott a történeti irodalomban.²²⁶ Nemcsak a régi tarthatatlan szlavofil elméletek maradványai éltek tovább a történetkutatásban, hanem a korábbi tanítások is részben helyesen fogták fel a közösségi rend történeti forrásainak összefüggéseit. Már I. D. Beljajev kutatásaiból világosan kitűnik, hogy az obscsina történeti forrásait egészen a legkorábbi szláv társadalomig nyomon lehet követni. Így kereste helyesen M. F. Vladimirszkij-Budanov a magánvagyon eredetét a közösségi földek rovására történő terjeszkedés-

²²² «Общинное устройство необходимо России, ... что без мира помещик не собрал бы своих доходов ни оброк, ни трудом, а правительство-своих податей и повинностей...» Vö.: Л. И. Дембо: Земельные правоотношения... 210. l.

²²³ А. А. Корнилов: *и. т.* 159–160. l. Vö.: П. А. Зайончковский: М. Найденов. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861–1863 гг.). Вонр. Ист. 1956/2. 152. l.

²²⁴ A reform végrehajtásának nehézségeire bőséges adattal szolgál: Отмена крепостного права. 1861–1862. Москва–Ленинград. 1950. Vö. Е. А. Морозов: *и. т.* 82–83., 116–117. l.

²²⁵ Г. С. Башмаков hangsúlyozta Gyembo hiányos tárgyalásával szemben. — Обсуждение книги проф. Л. И. Дембо, Земельные правоотношения в классово-антагонистическом обществе. Сов. Гос. Прв. 1955/7. № 138.

²²⁶ П. А. Соколовский: Экономический быт земледельческого населения России и колонизация юго-восточных степей перед крепостным правом. 1878. Уд.: Очерки истории сельской общины на севере России. 1877; М. Ф. Владимирский-Буданов: Обзор истории. 1886.

ben.²²⁷ Sz. M. Spilevskij pedig a szlávok nemzetségi viszonyainak analógiáit kereste más népek korai történetében.²²⁸

Az obscsinán belüli viszonyok vizsgálatában az újrafelosztás rendje kötötte le a kutatás figyelmét, és ennek következtében a szemlélet nem tudott megszabadulni egyoldalúságától. Ezért az obscsinának általános történeti intézményként való felfogásán már jóval a századforduló előtt rést ütött a szembenálló tanítás.²²⁹ K. A. Nyevolin, eltérően B. N. Csicserin és N. Bisztram nézeteitől, nem elsősorban a szlavofil obscsina-tanítás ellen fordult, hanem a „nemzetségi” elmélet ellen. Szemben a nemzetségi tulajdon elsődlegességének gondolatával, a legkorábbi időkben is a magánszemélyeket tekintette a tulajdon jog alanyának. Ilyen előzmények után jelentkezett a századvégi történeti irodalomban az obscsina létezésének tagadása a régi orosz történelemben. Az irányzat legjelentősebb képviselője V. I. Szergejevics volt. V. I. Szergejevics a magántulajdon apologetikájának egész rendszerét igyekezett felépíteni és a XVI. századtól visszamenőleg kimutatni a magántulajdon létezését, nemcsak a nemesi tulajdon formájában, de a paraszti tulajdonviszonyok fejlődésében is. Szerinte a magántulajdon elsődlegessége hebizonyítható és a tulajdon ősi formáját a magántulajdon képezte, a közösségi tulajdon pedig csak a későbbi idők terméke.²³⁰ V. I. Szergejevics tagadta, hogy a közösség genetikusan keletkezett és azt az újkori orosz államberendezkedés változásaival kapcsolta össze. Az orosz obscsina intézményét állami rendszabályok hozták létre,²³¹ aminek következtében a „fejadóztatás” rendje került előtérbe az obscsina létrejöttének magyarázatában. A divatossá vált nézetek elfogadásában hozzácsatlakozott P. N. Miljukov és J. v. Keussler.²³² Ezek alapján általánosan terjedt el a nézet, hogy az obscsina nem más, mint az adóközösség megjelenési formája és annak semmi kapcsolata sincs az ősi földközösség elsődlegességével. Az intézményt a kormányzat tisztán pénzügyi érdekből hívta volna életre és létezésének megnyilvánulási formája, az újraelosztás is kizárólag ezt szolgálta. Ezt beiga-zoltnak tekintették azért, hogy a kormányzat számos esetben maga is elősegítette az újrafelosztás megtörténtét kizárólag az adóztatás érdekeinek megfelelően.

V. I. Szergejevics azonban maga sem tudta egyszerűen nemlétezőnek tekinteni a földközösséget az orosz nép korai történetében. Szerinte az emberek egyesültek bizonyos munkák közös elvégzésére, ami azonban felfogása szerint egyáltalán nem azonosítható az obscsina tulajdonnal.²³³ A közösségi földbirtoklás létezését V. I. Szergejevics több oldalról igyekezett aláásni. A moszkvai

²²⁷ М. Ф. Владимирский-Буданов: Обзор истории... 107., 193. 1.

²²⁸ Сергей Шпилевский: Союз родственной защиты у древних германцев и славян. Казан. 1886. 16—17., 79., 129., 137. 1.

²²⁹ К. А. Неволлин: История русских гражданских законов. Полн. Собр. Соч. 1857. Лд. В. И. Сергеевич: Лекции и исследования по древней истории русского права. Третье изд. С.-Петербург. 1903. 514. 1.

²³⁰ Л. И. Дембо: Земельные правоотношения... 47—48. 1. — С. В. Юшков: История государства и права... 25. 1.

²³¹ J. Kulischer: Russische Wirtschaftsgesch. 241. 1. utal V. I. Szergejevics számos idevágó megállapítására.

²³² Keussler: Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Rußland. Bd. I—III. 1876—1882. П. Н. Милуков: Государственное хозяйство России и реформа Петр. Вел. 1891., Уд: Спорные вопросы финансовой истории Московского государства. С.-Петербург. 1892.

²³³ В. И. Сергеевич: i. m. 516. 1. A pszkovi oklevelekben található birtokközösség részletes kifejtése a Древностей... III.-ben.

államfejlődés korai szakaszában a tulajdont modern fogalmában nem is ismerték, a tulajdont ebben az időben csak mint bizonyos határidőben valakihez tartozót lehet keresni,²³⁴ tanította Szergejevics. Ez annál is inkább alkalmas volt a tulajdonjog elsődlegességének kimutatására, mert a gondolat önmagában igaz. Itt ugyanis a feudális urak tulajdonáról van szó, amit a „v' prok'” birtokló adhat, vehet és elzálogosíthat. Ha a parasztok a feltevés szerint megtartották volna közösségi rendjüket, benne semmiféle „v' prok'” birtokot nem kaptak. Ebből nyilvánvalóan folyt a következtetés, hogy az állami földbirtoklás mellett csak az egyéni tulajdon létezhetett. Az egész elméleti konstrukció mögött láthatóan az állt, hogy korábban az obscsina birtokközössége egyáltalán lehetetlen és azt kizárólag a cári abszolutizmus teremtette meg. Ezért szembeállt azzal a nézettel is, hogy az ősi szokások a közösségből származának. A szokás nem a közösségből, hanem az individuális meggyőződésből következik.²³⁵

V. I. Szergejevics nézeteinek egyoldalúsága minden nehézség nélkül kimutatható, mégis a feudális tulajdonviszonyok megértése területén éppen ebben az összefüggésben jutott egyáltalán maradandó megállapításra. Miközben az egyéni földtulajdon létezését kereste a moszkvai állam korai történetében, felismerte, hogy a modern tulajdonjogi fogalmakkal itt semmit sem lehet kezdeni. A fejlődés kezdeti fokán a szlávoknál, hasonlóan a germánokhoz, a tényleges birtoklás jelentett tulajdont.²³⁶ Már csak egy lépés választotta el, hogy felismerje a társadalmi formák szerint változó tulajdonjogot és hogy az adott társadalmi formának megfelelő tulajdonjog mellett az előző tulajdonviszonyok maradványai is létezhetnek alárendelt szerepben. Ezt a lépést azonban nem tudta megtenni.

Annak ellenére, hogy a földközösség meglétét a korai orosz történelemben kizártak tekintette, az obscsina önkormányzatát szükségesnek tartotta feltételezni, annál is inkább, mert a Russzkaja Pravda ismeretében a falusi bíró (sztatroszta), a csendbiztos (szotszki) a jó emberek jelenlétében történő bíraskodás (v' priszutsztvii dobrih' ljugyej) történeti kapcsolatai a közösségi viszonyokkal nyilvánvalóak voltak.²³⁷

Szergejevics történetiszemlélete és következtetései az orosz történetírásban alapjává lettek a magántulajdon védelmét célzó elméleteknek. Tagadták a szlavofileknek az ősi orosz szokásokba vetett hitét, és kísérletet tettek a régi időkben is fennálló faluközösség létezését kétségbevonni. Így kapcsolódott I. Je. Engelmann is V. I. Szergejevics nézeteihez.²³⁸

Az orosz obscsina történetének vizsgálata ilyen körülmények között még fokozottabban egyoldalúvá lett. Az intézmény történetét jórészt csak a XVII. századtól tették vizsgálat tárgyává, és annak fejlődésében az újrafel-

²³⁴ «...собственность в московских памятниках еще не употреблялась; то, что теперь называется собственностью, тогда называлось своим имуществом, в прок кому-нибудь принадлежащим...» В. И. Сергеевич: Лекции и исследования... 517. l.

²³⁵ «Обычай идет не от индивидуального убеждения...» Ld.: В. И. Сергеевич: i. m. 611. l.

²³⁶ «Собственник был в то же время и владельцем, а кто владел, тот был и собственником». Уо. 511. l.

²³⁷ «Наш древнейший юридический памятник, Русская Правда, дает повод думать, что общинам принадлежала полиция безопасности...» Ld.: В. И. Сергеевич, уо. 298—299. l.

²³⁸ И. Энгельман: История крепостного права в России. Москва 1900. Korábban megjelent „Die Leibeigenschaft im Rußland” címen. Leipzig. 1884.

osztásnak tulajdonítottak alapvető jelentőséget. V. N. Latkin hasonló nézete-
ket vallott, és a „mir” fő feladatát az újrafelosztásban látta.²³⁹ A földeknek a
faluközösség keretében szemlélhető egyenlő újrafelosztását tisztán a kincstári
érdekekkel igyekeztek megmagyarázni.

A hivatalos történeti irodalom a faluközösség eredetére igyekezett választ
keresni, de irányzatossága következtében azt nem megfelelő korban kereste.
Így jórészt háttérbe szorult a XIV—XVI. század előtti földközösség története
és egyáltalán a falusi földközösséget igyekeztek leszűkíteni az állami financiai-
lis érdekeket is szolgáló újrafelosztás rendjére. Az állam által létrehozott falu-
közösség gondolata azonban távolról sem volt bizonyított. A kutatók választ
keresve a közösség eredetére, azoknak a népeknek az életében kezdték figyelni
a faluközösséget, ahol még nemrég alakult ki; így a déli kozákoknál a Kaukáz-
usban, Közép-Oroszország egyes területein, de különösen Szibériában a közös-
égi viszonyok alakulása területén történetileg még a XIX. században is folyó
átalakulások zajlottak le. F. I. Leontovics az „aul”-okban (falusi közösség)
élő kaukázusi hegylakók társadalmának leírásával akkor még szemlélhető
viszonyokra hívta fel a figyelmet.²⁴⁰ Hasonló viszonyokat korábban D. Ja.
Szamokvaszov is kimutatott Kurszk, Csernyigov, Poltava kormányzóságokban,
ahol a falusi földközösséggel egyidejűleg a nagycsaládi közösség maradványait
is felismerték.²⁴¹ M. M. Kovaljevskij pedig a kaukázusi entográfiára támasz-
kodva beható elemzésnek vetette alá a hegylakók közösségét és azt írta, hogy
„sehol nem találkozott a magántulajdon túlnyomó uralmával”.²⁴² A XVIII. szá-
zad szibériai parasztságának történetébe betekintve V. N. Latkin is azt látta,
hogy körükben az obscsina-földbirtoklás uralkodó volt, az újkori obscsina
történetében általánosan bizonyított újrafelosztás pedig hiányzott.²⁴³ N. P.
Pavlov-Szilvanszkij és sok más is ebben az összefüggésben vitték lényegesen
előbbre az intézmény történeti vizsgálatát. V. N. Latkin, bár láthatóan az
ilyen irányú kutatásokat ismerte, a tények megállapításán túl nem tudott
lépni. Az obscsina korábbi létezését tagadó nézeteket minden ellenkezés nélkül
elfogadta. Így azután a svéd háború következtében létrehozott fejadó lett
nála az egyszerű magyarázata a közösségi rend keletkezésének.²⁴⁴

A századvégi orosz történeti irodalomnak egyik központi kérdése lett
a falusi földközösség. Kiemelkedő jelentőségre tettek szert V. O. Kljucjevskij,
G. F. Bljumenfeld, M. A. Djakonov, P. A. Szokolovszkij, Szobjesztyanszkij,
N. A. Roskov, M. M. Bogoszlovskij, A. Ja. Jefimenko stb. kutatásai az emlí-
tetteken kívül. A középkori falu társadalmával kapcsolatos kiterjedt vizsgáló-
dás természetesen számos eredményre is vezetett, de a régi történetietlen taní-
tások is megtalálhatók az említett szerzőknél, melyeknek kései maradványait
M. N. Pokrovszkij tanításai képviselték.

²³⁹ «Переделы, равно как и раскладка податей и повинностей, сделались функцией
мира...» Ld.: В. Н. Латкин: Учебник истории русского права периода империи (XVIII—
XIX. ст.). С.-Петербург. 1909. 192., 219. l.

²⁴⁰ Адаы кавказских горцев. Материалы по общинному праву северного и восточ-
ного Кавказа. 1. изд. Одесса. 1883. 175., 191., 193., 273., 364—365. l.

²⁴¹ Vö.: Д. Я. Самоквасов: История русского права. Том. I. Начала политического
быта древнерусских славян. Варшава. 1878. 235—236. l.

²⁴² «...мы не встречаем... подавляющего господства частной собственности.»
М. М. Ковалевский: Закон и обычай на Кавказе. Том 1. Москва 1890. 63. l.

²⁴³ В. И. Латкин: i. m. 190. kk. l.

²⁴⁴ Uo. 441—442. l.

Bár a századvégi irodalomban igen jelentős helyet foglalt el az ősi obscsina tulajdonközösségi rendjének tagadása, mégis egyre inkább előtérbe került az obscsina jövőjének kérdése. Régi, megdőltnek tekintett nézetek kapcsolódtak ismét az újabb koncepcióhoz. Megelevenedett újra az ősi orosz obscsinarend demokratizmusába vetett hit. A társadalmi változásoktól való félelem a gondolkodók egy részét arra készítette, hogy kiutat keressenek. Nemcsak a kutatók, de az egész fennálló orosz társadalom választ akart kapni arra, hogy Oroszország bír-e sajátos történeti fejlődéssel, mely biztosíték a Nyugat társadalmi küzdelmeinek elkerülésére. Ebben a tekintetben N. P. Pavlov-Szilvanskij nagy történeti vizsgálódása a feudalizmus történetéről Oroszországban „mély álomból történő felocsudást” jelentett,²⁴⁵ mert kimutatta azt, hogy az orosz társadalom történetét nem lehet elszakítani az európai fejlődéstől.²⁴⁶ N. P. Pavlov-Szilvanskij munkáját²⁴⁷ a történetírásban széles reakció követte. Nézeteket széltehen bírálták mind az orosz, mind az általános történelemmel foglalkozó kutatók, ami világosan mutatta, hogy az orosz polgári történetiszemlélet egyoldalúságából nem volt képes kilépni. Mégsem mondható akár az obscsina sorsáért aggódó történeti szemlélet sem teljesen eredménytelennek. Így A. Karelin hatalmas anyagát dolgozta fel az obscsina újkori történetének,²⁴⁸ melyben a közösségi rend maradványainak bonyolult állapota tárul elénk. A. Karelin egész obscsinával kapcsolatos koncepciója természetesen hamis talajon állt. Szembeszállt P. A. Szokolovszkijjal, aki részletes történeti elemzéssel igyekezett bebizonyítani az obscsina földbirtoklás előnytelenségét a benne élő falusi lakosság többsége számára. Sőt sokkal szembetűnőbb hiányosságát mutatja, hogy V. Orlov kiemelkedő jelentőségű eredményeivel szemben, amelyben a vidéki közigazgatási statisztikák feldolgozása alapján szemléltette a szilárdnak hitt falusi társadalom fejlődésének irányát,²⁴⁹ igen szegényes érvekkel igyekezett a demokratikusnak hitt faluközösség szilárdságát és életerejét alátámasztani. Ismert dolog, hogy G. V. Plechanov nézeteiben többek között éppen V. Orlov kutatásai eredményeztek alapvető fordulatot,²⁵⁰ amit természetesen A. Karelinnél egyáltalán nem lehet mondani, sőt számos helyen igyekezett az obscsinát idealizálni.²⁵¹ Az obscsina megjelenési formáinak tárgyalásában igen részletes leírását adta a faluközösség egyes kérdéseinek. Így nagyon értékes az újrafelosztás során alkalmazott „sorshúzás” („po zserebiju”) leírása.²⁵² Az újrafelosztást az obscsina alapvető funkciójának tekintette, de igen értékes leírását adta annak, hogy a felosztásban milyen elvek érvényesültek. A szántók felosztásának rendjében leírása nyomán megelevenedett a szláv és germán népek földközösségének egyik feltétlenül közös vonása, amikor a szántókat minőség és távolság szerint osztályokba sorolják és keskeny földszalagokra szeldelve, igyekeznek megvalósítani a közösségi tagok telkeinek egyenlőségét.²⁵³ Leírása természetesen ebben is idealizált. Az újrafelosztás egész rendszerének

²⁴⁵ C. B. Веселовский: i. m. 159. 1.

²⁴⁶ C. B. Юшков: i. m. 27. 1.

²⁴⁷ Феодализм в древней Руси. 1910.

²⁴⁸ А. Карелин: Общинное владение в России. С.-Петербург. 1893.

²⁴⁹ В. Орлов: Формы землевладения в Московской Губернии.

²⁵⁰ И. В. Миндлин: Переход Г. В. Плеханова от народничества к марксизму-

Вопр. Ист. 1956/12. 8. 1.

²⁵¹ А. Карелин: i. m. 36., 37., 58. 1.

²⁵² Уо. 8—11., 23—24., 44—45. 1.

²⁵³ Уо. 31—32. 1.

és összes sajátosságainak leírása mellett azt, mint a népi közakarat megnyilvánulását tekintette és igyekezett azt bizonyítani, hogy a falu elképzelhető legnagyobb lélekszáma mellett is szerfelett egyszerű eljárás volt. Az obscsinára vonatkozó ismeretei kiterjedtek az ukrán, görög, finn, örmény népek között található intézményekre is. Foglalkozott a sajátos, vadászati, sópárló, halászati, kőfejtő közösségek formáival, a több közösségből összetevődött obscsina pusztulását feltétlenül felismerte és azt összekapcsolta a kapitalizmus fejlődésével is. Szerinte a közösségek elpusztítását a magas adóztatás és a közösségekkel ellenséges törvényhozás mellett elsősorban a vagyonosok (miroédek), „népnyúzók” törekvése okozza, akik ennek romjaira építik saját gazdaságukat.²⁵⁴

A. Karelin E. Laveleye nézeteivel sok tekintetben azonosította magát. Szerinte a közösségi intézmény, minden bomlasztó erő ellenére, még nem tűnt el, és vele megakadályozható a nemzeti betegség. Kora gazdaságpolitikájának feladatát abban látta, hogy az obscsinát állítsák helyre és mint szükséges intézményt ne engedjék elpusztulni. Ezért szembefordult a divatos „obszcínatervekkel”, amelyek a „Russzkij Vesztnyik” cikkei nyomán kerültek felszínre. Elvetette az obscsinaföldbirtoklás megszüntetésének azt a formáját, hogy a földeket mindenki tulajdonba megkapja, ami által a közösséget teljesen megszüntetnék.²⁵⁵

A. Karelin kutatásai során az orosz földközösség bonyolult történeti kérdése a társadalmi problémákkal összefonódva jelentkezett. Számtalan tételében nem megfelelő eredményre jutott. A földközösség egyes történeti jelenségeinek leírásában pedig nagyon értékes anyagot szolgáltat számunkra. Éppen ezért nem tekinthetjük a századvégi orosz polgári történetkutatás eredményeit a faluközösség történetére vonatkozóan általában negatívnak, hanem arról van szó, hogy polgári osztálykorlátai keretében a társadalmi valóságnak csak egyik vagy másik oldalát tudta megfelelően ábrázolni a történetírás.

A századvégi orosz történetírásban a földközösség kérdése a múlt, jelen és jövő bonyolult társadalmi problémáinak egész csoportját foglalta magában. Másfelől az orosz birodalomhoz tartozó népek életében is analóg jelenségeket tapasztaltak. Mindinkább meggyőződéssé lett, hogy az orosz társadalom számára oly lényeges kérdésnek, akárcsak a történeti vonatkozásai sem érthetők meg más népek történetére vonatkozó kiterjedt analógia nélkül. H. S. Maine, E. Laveleye, de különösen L. Morgan kutatásai után nyilvánvaló volt, hogy a népek korai történetének igen lényeges, közös törvényszerűségei vannak. V. M. Kovalevszkij egyesítette magában az obscsina történetére vonatkozó hazai és külföldi források beható ismeretét, amely a további előrehaladáshoz elengedhetetlennek látszott. Ismerte a haladó burzsoá történészek legjobbjainak munkáit és hosszabb külföldi tanulmányai alapján tekintélyes nyugat-európai forrásanyag állt rendelkezésére. A Nyugat történetében ugyancsak kiválóan jártas P. Vinogradovval együtt a „Mark-elmélet”-hez csatlakozott és a legkülönbözőbb fejlődési fokon megtalálható szláv közösségek történetében kiterjedt ismeretekre tett szert.²⁵⁶ M. M. Kovalevszkij G. L. Maurer

²⁵⁴ «...мироеды... разрушают общины, созидавая на ее развалинах свое благосостояние и богатство...» Лд.: А. Карелин: i. m. 95—96. l.

²⁵⁵ Уо. 166—167. l.

²⁵⁶ Fr. Pollock: i. m. 180—181. l. К. Д. Авдеева: Огораживания общинных земель в Англии в 13 веке. Средние века VI. Москва. 1955. 123. l.

alapvető nézeteivel azonosította magát, nevezetesen, hogy a magántulajdon a földközösség felbomlása útján keletkezett,²⁵⁷ és egy sor új problémát vetett fel a faluközösség történetéből. Így M. M. Kovalevszkij feladatának tekintette a földközösség keletkezésének, lényegének, formáinak vizsgálatát, valamint nagy figyelemben részesítette a gyarmati népek közösségi rendjének sorsát is. Már a hetvenes években megkezdte az obscsina történetével kapcsolatos kutatásait és szinte egész tudományos pályáját ennek szentelte. Teljesen lehetséges, hogy a K. Marx-szal történő találkozásának hatása alatt fogott hozzá a hatalmas feladathoz, amiről maga M. M. Kovalevszkij is beszélt.²⁵⁸

Különös értékét adja M. M. Kovalevszkij munkásságának az, hogy míg korábban Fustel de Coulanges, F. W. Maitland, F. Seebohm és mások kísérletet tettek megingatni a földközösség történetére vonatkozó eredményeket és a magántulajdon történeti elsőbbségét igazolni, ugyanakkor M. M. Kovalevszkij bebizonyította a földközösség létezését minden népnél. A földközösség történetére vonatkozóan kiemelkedő munkáit²⁵⁹ nagyrészt 1905 előtt alkotta, vagyis nézeteinek progresszív szakaszában. Ezt követően M. M. Kovalevszkij is meg hasonlított korábbi haladó nézeteivel.²⁶⁰ Kutatásait nagy számú európai és ázsiai nép történetében folytatta és a helyi források beható tanulmányozásán kívül párizsi és londoni dokumentumok alapján is dolgozott. A nyugati történeti irodalom a közösségi viszonyok történetét elsősorban sajátos formáiban, így pl. az „alpesi legelőgazdálkodás”-ban vizsgálta. M. M. Kovalevszkij ellenben „Európai gazdaságtörténet”-ében a földközösség történetének minden népnél meglevő általános vonásaira hívta fel a figyelmet. A földközösség történetét európai szinten vizsgálta.²⁶¹ A régi intézmény maradványait a modern polgári társadalom közelségében is megmutatta, így a francia abszolutizmus hanyatlásának korában, sőt még a forradalom törvényhozásában is világos képét rajzolta meg a faluközösségi maradványok pusztulásának.²⁶² H. S. Maine kutatásait a gyarmati népek földközösségének történetére vonatkozóan hiányosnak tekintette és különösen a gyarmatosítók földbirtokpolitikájának következményeire igyekezett rámutatni. A spanyol, holland, angol gyarmatosítás során bebizonyította, hogy a földközösség a gyarmatosítók eszközeivé vált, de egyidejűleg rohamosan megindult a régi intézmények végleges felbomlasztása is.²⁶³ A középkori parasztság történetének szentelt hatalmas munkássága során gyakran megnyilvánult M. M. Kovalevszkij együttérzése a parasztság évszázados küzdelmével. Megvetéssel tekintett azokra a történészekre, akik a kegyes földesuraság jogait helyezték előtérbe, akik a parasztokat a földesúri jogok

²⁵⁷ M. M. Ковалевский: Общинное землевладение... 3—4. l.

²⁵⁸ Erről írt M. M. Kowalewski: «Две жизни», «Вестник Европы» 1909. Т. IV. 19., 22. l. «Встречи с Марксом». Сборник «Воспоминания о Марксе.» Москва. 1940. 166—167. l. Vö.: П. Ф. Лаптин: Проблемы общины... Вопр. Ист. 1955. № 9. 110. l.

²⁵⁹ Общинное землевладение... Москва. 1879., Современный обычай и древний закон. Москва. 1886., Первобытное право. 1—2. Москва. 1886., Закон и обычай на Кавказе. Москва. 1890., Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. Вып. от 1898 г.

²⁶⁰ П. Ф. Лаптин: Проблемы общины... Вопр. Ист. 1955. № 9. 111. l.

²⁶¹ Új adatokat közölt az Öчерки истории распада в Кантоне Ваадт. Лондон. 1876.

²⁶² M. M. Kowalewski: Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform. Berlin. 1914. VII. 18., 25—26., 77., 121., 124—126., 150., 390. és köv. l. stb.

²⁶³ M. M. Ковалевский: Общинное землевладение... 21., 23., 46., 85., 156., 170—171., 198. l.

bitorlóinak tekintették. Az ilyen hamis nézetekkel szemben tanította, hogy a nemesi birtok (votcsina) sem egyéb, mint az obscsina kinövése. Hasonlóan szembefordult azzal a Nyugaton elterjedt nézettel, hogy a gyarmati népek közösségi rendje valamiféle spontán fejlődés következtében bomlana fel. Hábár a Nyugat józan gazdasági szakértőinek véleménye abban egyetértett, hogy az ősi tulajdonközösség felbomlása szükségszerű folyamat, senkinek sem jutott azonban eszébe a gyarmati kormányzat tevékenységének hatását ezzel összekapcsolni. M. M. Kovalevszkij a gyarmatosítókat, a gyarmatosító politikát marasztalta el a földközösség felbomlasztásában és vele bebizonyította, hogy a kapitalizmus behatolása a népek életébe mindenütt hasonló sorsra juttatja a régi intézményeket.²⁶⁴ A gyarmatosítók, ha kezdetben tiszteletben is tartották a leigázott népek szokásait és gyakran felhasználták az adóztatás számára a faluközösség régi rendjét, végül mégis erőszakkal igyekeztek véget vetni a birtokközösségnek és átváltoztatták azt egyéni tulajdonná, tagjaikat pedig lesúlylyesztették az árendások helyzetébe.²⁶⁵ Rendkívül értékes vizsgálódásait ebben a tekintetben kiterjesztette még a franciák algériai politikájára is. Az algériai nép erőszakos megfosztása a földtől éppen III. Napoleon idejében öltött hatalmas méreteket. M. M. Kovalevszkij rendkívül találóan mutatta ki, hogy a francia burzsoáziának mi sem volt fontosabb a francia—porosz háború után, mint hogy törvényileg is biztosítsák a bennszülöttek közföldjeinek elrablását.²⁶⁶

A falusi földközösség felbomlását és végleges elpusztulását a kapitalizmus viszonyai között M. M. Kovalevszkij világosan látta, éppen ezért szemlélete a korabeli orosz történeti irodalom számos korlátját túlhaladta. A burzsoázia feladatát abban látta, hogy a feudalizmus és a függő paraszti földhasználat megszüntetésével olyan paraszti tulajdont teremtsen meg, amely megszabadult a seniori jog és az agrárkommunizmus minden bilincseitől is.²⁶⁷

A különböző obscsina-nézetekkel szemben M. M. Kovalevszkij igyekezett a közösségek történeti formáinak helyét meghatározni. A családi közösségek (nagycsalád) vizsgálatában H. S. Maine és E. Laveleye nézeteit, akik összekeverték a nemzeti közösséget a családi közösséggel, messze túlhaladta, bár korában már ezt az intézményt alig lehetett eredeti formájában vizsgálni. M. M. Kovalevszkij megállapításait Fr. Engels is nagyra értékelte.²⁶⁸

A közösségek történetének alapvető kérdéseiben M. M. Kovalevszkij nézetei döntő jelentőségűek lettek a korábbi vitás nézetek eldöntésében. Természetesen nem állítható, hogy ebben M. M. Kovalevszkij nézetei teljesen egyedülállók voltak. A régi irányzatos nézetekkel szemben P. Vinogradov, I. V. Lucsickij²⁶⁹ munkái is lényeges előrehaladást jelentettek.

M. M. Kovalevszkij nézetei lényeges hibákat is tartalmaztak. Ideálizálta a középkori falusi obscsinát, eltúlozta a közösség szokásainak erejét, amikor annak évszázados küzdelmét írta le a földesurakkal szemben. Hason-

²⁶⁴ «Никому не приходит голову, что виновником распада общинного землевладения должна быть признана прежде всего английская поземельная политика». М. М. Ковалевский: i. m. 182—185. 1.

²⁶⁵ М. М. Ковалевский: i. m. 157. 1.

²⁶⁶ Уо. 211—212., 224. 1.

²⁶⁷ М. М. Ковалевский: Die ökonomische Entwicklung... VII. 101. 1.

²⁶⁸ Fr. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels Válog. II. Bpest. 1949. 288—289. 1.

²⁶⁹ И. Лучицкий: Следы общинного землевладения в левобережной Украине XVIII. века. Отечеств. Зап. 1882. № 11—12. Уо: Поземельная община в Пиренеях. уо. 1882. № 9—10.

nemcsak a hivatalos történetkutatókat foglalkoztatta. A hatvanas években születő narodnyikság is hasonlóan a korábbi szellemi áramlatokhoz, igen szoros kapcsolatba került az obscsina kérdésével. A paraszti földek élrablásával felérő „reform” nyomán megjelent narodnyikság folytatta a földért folyó harcot. Követelték a „fekete újrafelosztást” (csornij peregyel) és igyekeztek a paraszti tömegeket mozgósítani a földesurak ellen. A narodnyikság azonban hibásan alból indult ki, hogy az orosz társadalom teljesen sajátos úton fejlődik és benne a kapitalizmus nem alakul ki. A narodnyikság erősen támogatta az obscsinába vetett hitet. Az orosz obscsinát ősi intézménynek tekintették és „sajátszerűségét” (szamobitnoszty) feltétlenül elismerték. Az obscsinában a „népi termés” alapját látták és azon belül csak differenciálódást és nem szétesést ismeretek fel.²⁷⁹ Az orosz társadalom fejlődésére vonatkozó helytelen következtetésük folytán a narodnyikság a kistermelés ideológiáját fejezte ki, mely a forradalom előtti Oroszországban túlsúlyban volt. A narodnyikság azonban különböző tendenciákat tartalmazott. G. V. Plechanov, a marxista tanok első tudatos hirdetője is részese volt a hetvenes évek narodnyik mozgalmának és elsőként lépett fel a narodnyikságon belül meglevő liberális-burzsoá történet szemlélettel szemben,²⁸⁰ és igyekezett bebizonyítani hogy Oroszország a kapitalizmus útján halad. A narodnyikság a maga történeti összefüggéseiben mégsem tekinthető negatívnak. Minden hiányossága ellenére az évszázados élnyomatásban élő, földért harcoló parasztság érdekeit fejezte ki. V. I. Lenin a „Két utópiá”-ban azt írta, hogy „a gazdasági szempontból formailag hamis narodnyik demokratizmus igazság történelmi értelemben; ez . . . igazság a paraszttömegeknek abban a sajátos, történelmileg indokolt demokratikus harcában, mely elválaszthatatlan eleme a polgári átalakulásnak . . .”²⁸¹ A hetvenes évek „raznocsinyec” narodnyiksága, annak ellenére, hogy az obscsina kérdésében nem tudott lényeges előrehaladást felmutatni, feltétlenül pozitívan értékelhető. A forradalmi narodnyikság, hasonlóan a forradalmi demokratákhoz, nagyon progresszív társadalmi jelenség volt. A narodnyikság azonban a század utolsó évtizedeiben lényeges változásokat szenvedett. A kilencvenes évek narodnyiksága felhagyott a paraszti társadalmi forradalom gondolatával. A kapitalista termelés láthatóan előrehaladt a paraszti társadalomban, és a narodnyikság mindinkább a társadalmi fejlődéssel került szembe. A narodnyikok és forradalmi demokraták „obschina-szocializmusa” ellentétbe keveredett a történeti valósággal. A narodnyikságnak ezt a belső ellentmondását elsőként G. V. Plechanov ismerte fel.²⁸² G. V. Plechanovot éppen ez a kritikai harc, amit a narodnyik obscsina-szocializmus teóriája ellen folytatott, segítette a marxizmus megközelítésére. Egyidejűleg igen jelentős hatással volt G. V. Plechanovra M. M. Kovalevszkij „Obscsinnoje zemlevlagyenyije” című munkája, valamint V. Orlovnak már korábban is megemlített eredményei. G. V. Plechanov mindeddig hitt abban, hogy az obscsinaföldbirtoklás megmenthető. A helyi statisztikák száraz adatai mögött feltárult G. V. Plechanov előtt az obscsina előrehaladt felbomlása. Az orosz társadalom valósága eltért a narodnyikok tanításaitól, és ennek felismerése adta meg a lehetőséget G. V. Plechanovnak, hogy saját

²⁷⁹ V. I. Lenin : A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 164–165., 157. l.

²⁸⁰ Így a «Социализм и политическая борьба», «Наши разногласия» c. munkájában. Ld. П. С. Ткаченко: О некоторых вопросах истории народничества. Вopr. Ист. 1956. № 4. 34. l.

²⁸¹ V. I. Lenin Vél. Műv. I. Bpest. 1949. 809. l.

²⁸² И. В. Миндлин: i. m. Вopr. Ист. 1956. № 12. 6. l.

szellemi krízisét megoldja és végleg elforduljon az obscsina-szocializmustól. A narodnyik nézetek természetesen még sokáig tartották magukat és G. V. Plechanovnak még nem volt módjában azokat megsemmisíteni.

A századfordulóval az orosz parasztság, az obscsina sorsa igen bonyolult viszonyok közé került. A „reform” nyomasztó hatása évtizedeken keresztül éreztette hatását, miközben a cárizmus sorozatos törvényi szabályozással igyekezett az obscsina pusztulását a falusi vagyonosok előnyére befolyásolni. Biztosították a parasztok kiválását a közösség akarata ellenére, eltörölték a kölcsönös kezességet, enyhítették a gyűlölt hűbéri maradványok nyomását és közben minden eszközzel elősegítették a falusi vagyonosok meggazdagodását.

A megrekedt narodnyik nézetek alkalmas talajt teremtettek az orosz és nyugati burzsoá közgazdászok történetietlen tanításainak, hogy a kapitalizmus fejlődéstörvényei nem alkalmazhatók a mezőgazdaságra. Igyekeztek bebizonyítani, hogy a marxista tanítások a kapitalizmus fejlődésére vonatkozóan Oroszországra nem alkalmazhatók. A tömegeket pedig illúziókkal táplálták az obscsina képzelt egyenlőségéről és demokratikusságáról. V. I. Lenin bebizonyította az ilyen nézetek tarthatatlanságát és számtalan adattal megmutatta, hogy az obscsina saját keretei között indult bomlásnak és az obscsina földosztása következtében magánhasználatba került telkek egyáltalán nem az egyenlőséget bizonyítják. „Narodnyik utópia” — mondja V. I. Lenin, hogy „az összes földek új és igazságos felosztásával kiküszöbölhető a tőke hatalma és uralma ... és hogy a földosztás megmaradhat igazságosnak és egyenlősítőnek a tőke uralma alatt ...”²⁸³ V. I. Lenin nem volt hajlandó elismerni semmiféle sajátosságot, mely Oroszországot a kapitalizmus fejlődésében megakadályozhatta volna. Ha V. Orlov munkája csak G. V. Plechanov számára tette érthetővé a falun belül lezajlott változások értelmét, akkor V. I. Lenin történeti vizsgálódása az orosz kapitalizmus fejlődéséről a narodnyikság egész történetietlen koncepcióját semmisítette meg és megvédte a marxista tanítások alkalmazhatóságát az orosz társadalom vizsgálatában. Miközben a narodnyikok az obscsinában keresték a kooperáció lehetőségét, az élet haladt a maga útján és a kapitalizmus „ellentétes gazdasági érdekű csoportokra bontotta az obscsinát”.²⁸⁴ A századvégi narodnyikság kifejezetlennek tekintette a kapitalizmust Oroszországban, az obscsinát még szilárdnak hitte és nem látott társadalmi ellentéteket. A hetvenes évek paraszti szocializmusa, mely „harcolt az orosz élet ellentmondásait minden áron eltussoló liberálisok ellen”, már felbomlott és helyét a „kispolgári liberalizmus” foglalta el, mely hallani sem akart a „paraszttanításról” (raszkesztjanyivanyije), vagyis a parasztok földtől történő elválasztásáról, mely Oroszország egész reform utáni történetét betöltötte.²⁸⁵

3. A falusi földközösség néhány kérdése századunk hanyatló polgári irodalmában

A XIX. század történetkutatása igen jelentős előrehaladást tett a falusi földközösség és az ezzel összefüggő kérdések tisztázásában. A középkori paraszt-

²⁸³ V. I. Lenin; Két utópia. Vál. Műv. I. 806. l.

²⁸⁴ V. I. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 224. l. és másutt az obscsinán belüli változásokról. Uo. 86., 131., 68—69., 71—72., 111., 146., 199., 378., 616. l.

²⁸⁵ V. I. Lenin: Kik azok a népbárátok... Vál. Műv. I. 134. l. Uő.: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 164. l.

ság történetének ezzel az intézményével kapcsolták össze az irodalomban a tulajdontörténet legfontosabb kérdéseit, a társadalom korai fejlődésének megfelelő agrárkommunizmus létezését, a földesuraság vagy tulajdonközösség elsődlegességének polémiáját, a földesúri nagybirtok keletkezésének kérdését stb. A történeti vizsgálódásnak a társadalmi problémákkal történő rendkívül bonyolult összefüggése során a földközösség vizsgálata gyakran a felszínen levő társadalmi kérdésekkel került kapcsolatba. Az idevágó irodalmi polémia vázlatos összefüggéseiből is világos, hogy a hivatalos történetiszemlélet a kivezető utat kereste a fennálló tulajdoni viszonyok ellentmondásaiból vagy éppen azt kívánta igazolni. Mindez természetesen a faluközösség történeti kérdésének tudományos elemzését nagyon elősegítette. A források hiányossága és gyakran eltérő értelmezése eredményezte azt, hogy a kor társadalmi problémáival is összefüggő, leginkább vitatott kérdésekben megnyugtató eredményre a polgári történetkutatás nem jutott. A földközösség korai történetére vonatkozó eltérő eredmények következtében a kutatók igyekeztek áthidaló megoldásokat találni. A régi intézmény maradványait kezdték vizsgálni és belőle következtetéseket levonni a forrásokban szegény kor viszonyaira. Ezek a törekvések rendkívül értékesek lettek a történetkutatás számára, mert elsősorban a középkor paraszti társadalmának vizsgálatát segítették elő. A társadalom fejlődésének korai szakaszával szemben a középkor rendkívül gazdag forrásanyagot tartalmazott a parasztság körében fennmaradt faluközösség maradványaira. Az ilyen források feltárása területén az előző évszázad történetkutatása elvitatathatatlanul jelentős eredményeket ért el. A forráskutatás eredményei ellenére sem tudott azonban a polgári történetiszemlélet megszabadulni egyoldalúságától, osztálykorlátjától. A XIX. század társadalma vetette felszínre az okokat, amelyek a polgári történetiszemléletet szembeállították korábbi tudományos eredményeivel. A tudományos szocializmus elméletének a történetkutatásba való behatolása pedig új lehetőséget teremtett a történeti valóság megközelítésére és alapvető fordulatot jelentett a dolgozó osztályok történetének vizsgálatában. A marxista felfogás leküzdötte a polgári történetiszemlélet egyoldalúsága következtében téves nézeteket, kimutatta az irányzatos történeti nézetek tarthatatlanságát. Ez a körülmény nagyban hozzájárult ahhoz, hogy századunk polgári történetkutatása milyen álláspontot foglalt el a földközösség, a középkori parasztság történetét illetően. Korábban a polgári történetkutatás a földközösség kérdésében több irányzatot képviselt. Az irányzatok közötti lényeges vagy lényegtelen eltérések mellett a történeti törvényszerűségek felismerésében a szemlélet egészének osztálykorlátja szabta meg a határt. A tudományos szocializmus megjelenésével ez még fokozottabban jelentkezett és egyesek igyekeztek az idevágó marxista tanítást elhallgatni, a polgári történetkutatás korábbi eredményeit megtagadni. Fustel de Coulanges, F. Seebohm, D. M. Petrusovszkij és mások tanításait, melyekben a faluközösségre vonatkozó korábbi nézeteket tagadni igyekeztek, most ismét előszeretettel elfogadták. A századvégi irodalmi vita során Halban-Blumenstock Fustel de Colulangest úgy jellemezte, mint aki a germán forrásokat elferdíti,²⁸⁶ de találó jellemzése csakhamar W. Wittich, R. Hildebrand, W. Fleischmann, A. Dopsch és mások kutatásaira is mondható lett. Egyes német írók azt igyekeztek bizonyítani, hogy a szabad parasztság földközösségi gazdaságát egyáltalán lehetetlen elkép-

²⁸⁶ Halban-Blumenstock: Die Entstehung des deutschen Immobiliareigentums. I. 1894. 257. l.

zelni. Az újra felelevenített régi tanítás ismét a kora-középkori források elemzéséhez folyamodott és háttérbe szorította a paraszti történet későbbi adatait. Másrészt éppen a tulajdon fejlődésének kérdésében, különösen A. Dopsch, igyekezett a figyelmet elterelni a római tulajdonviszonyok továbbélése felé.²⁸⁷ Ez a kutatás a régi „szakadékelmélet”-tel szemben, mely a római nagyság és az újkor között csak sötét középkort látott, bizonyos részgazságot tartalmazott. Ennek segítségével azonban egész elméleti rendszert igyekezett felépíteni, szemben a régi germán „Genossenschaftstheorie”-val. W. Flach, W. Wittich, A. Dannenbauer, F. Steinbach, K. Wührer, Fr. Lütge, R. Hildebrand, H. Schotte és mások szembenálló tanításai a régi uralkodó nézetekkel, természetesen nem jelentettek új irányzatot, hanem a polgári történetkutatás meghasonlását mutatták. Tanításaik erőtlenségük bizonyultak a korábban megalapozott tanítások lerombolására és a régi Mark-közösségről szóló tanítást L. Brentano, G. Below, R. Hübner, J. B. Brissaud, Warrentropp, H. Wopfner, H. Stähler, R. Kötzschke, K. Hauff, Fr. Keutgen, Schwerin, K. S. Bader, J. Braude, H. H. Ehlert és mások munkáiban élt tovább. A germanista R. Schröder jogtörténetében pedig nagyrészt érintetlenül megmaradt a régi megalapozott tanítás a germán Mark-közösségi szervezetről, sőt részletes kifejtést és továbbfejlesztést nyert. A germánok korai társadalmában R. Schröder semmiféle magántulajdont (Privateigentum) nem látott és az egyesekkel szemben a közösség használati jogát ismerte el a földre.²⁸⁸ A Karoling-kor egész fejlődésében pedig a fejlődő földesuraság és a vicinik szomszédjogú közössége között hossz küzdelmet feltételezett. Bebizonyította, hogy a földesuraság előrehaladott fejlődése mellett is a földek a régi elegyes rendben (im Gemengelage) találhatók,²⁸⁹ és az erdők, mezők közösségi használata egyáltalán nem hiányzik. C. Schwerin jóval később kifejtett nézeteit sem tudta lényegesen befolyásolni a közösségi viszonyokat egyoldalúan tagadó felfogás. Az „Allmend” felett kialakult Mark-közösségi jogok, ha korlátozott mértékben is, szerinte a középkorban is megtalálhatók. A földesuraság és a Mark-közösség kapcsolatát C. Schwerin is úgy szemlélte, mint amelyben a közösségi autonómia a földközösség maradványai-val egyidejűleg semmisült meg a földesuraság nyomása alatt.²⁹⁰

A szembenálló tanítás igen érzékenyen reagált különösen a földközösség elismerésére. A föld közösségi birtoklását a germánoknál egyszerűen kizártnak és lehetetlenné tekintették. Így R. Hildebrand teljes tagadásától bár A. Dopsch is kénytelen volt elhatárolni magát,²⁹¹ de igyekezett a földközösség létezését mindenképp elhomályosítani. Ebben a törekvésben szükségesnek

²⁸⁷ А. И. Данилов: Критике допшинской концепции раннесредневековой вотчины. Средние Века. IX. Изд. Акад. Наук. Москва. 1957. 12. 1. Vö.: U. Stutz: Alfons Dopsch und die deutsche Rechtsgeschichte. Z. R. G. Germ. Abt. 1926. 332. 1., Vö.: A. Dopsch: Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. I. Teil. Wien. 1923—24. 211—212., 216., 235—236., 338—340., 356., II. Teil 202—203. 1. stb.

²⁸⁸ R. Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. 5. Aufl. Leipzig. 1907. 54. 1.

²⁸⁹ Uo. 221—222. 1.

²⁹⁰ C. Fr. Schwerin: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. Zweite Aufl. Berlin. 1941. 121—122., 252—253. 1. A korai germán viszonyok megítélésében pedig a legújabb kutatók sem vetették el a „hagyományos jogi tanítást”. Vö.: K. S. Bader: Zu einem neuen Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. Zeitschrift für schweizerisches Recht. Neue Folge Band 1957. Heft 1. Basel. 57. 1.

²⁹¹ A. Dopsch: Die Markgenossenschaft der Karolingerzeit. Verfassungs- und Wirtschaftsgesch. ... 257—258. 1.

tartotta részben Fustel de Coulanges tanításait és a „földesúri teóriát”-t²⁹² is tagadni és a kisparaszti gazdaságok fennmaradásának történeti bizonyítására apellálni.²⁹³ Ennek ellenére a régi Mark-közösségről szóló tanítás tagadása nemcsak egyoldalú maradt, de a legszélsőségebb és tarthatatlan nézetek találkozásává lett. Ezt mutatja szemléltetően az is, hogy A. Dopsch más vonatkozásban Geffcken nézeteihez csatlakozott,²⁹⁴ aki a sokat vitatott „super alterum migrans”²⁹⁵ alapján egyáltalán nem akart közösségi viszonyokat feltételezni.

A régi tanítás tagadói feladatuknak tekintették, hogy a korai germán társadalom agrárkommunizmusára vonatkozó feltevéseket minden reális talajuktól megfosszák. Ennek érdekében igyekeztek a római elem fennmaradását kimutatni. A. Dopsch ebben a vonatkozásban gyakori kísérletet tett,²⁹⁶ amivel nagyrészt történetiszemlélete egyoldalúságát fokozta. A föld feletti tulajdon kialakulását a római tulajdonviszonyok fejlődéséhez kapcsolta. Szerinte a földesuraság a korai germán időkben kimutatható, a római település és Grundherrschaft ugyanott létezett,²⁹⁷ melyből az agrárkommunizmus elsődlegességének tagadása nyilvánvalóan következett. A. Dopsch még a VIII—IX. század okleveleiben is római földesurak létezését igyekezett bizonyítani. Ez részben a heves ellenállást kiváltó földesúri teória helyreállítását jelentette. Már korábban is tagadták a földesuraság ősi létezését, sőt bizonyítást nyert, hogy a középkori nagybirtok kezdetben egyáltalán nem jelentett összefüggő birtoktestet.²⁹⁸ A Karoling-korszak germán társadalmá, bár a források hiányosak voltak, mégis kétségtelen bizonyítékokat szolgáltatott némely vonatkozásokban a földközösség létezésére. A. Dopsch és iskolája most mindent megtett, hogy ezeket a forrásokat ellenkező megvilágításba helyezze. Számos idevágó forrásban („bei Schenkungen, Tauschhandlungen, Kauf und Verkauf . . .”) a magánbirtok mellett jelentkező erdő, mező és puszta földekre — római kifejezéssel — „iunctis vel subiunctis” fogalmat használták. Ebből A. Dopsch arra következtetett, hogy az erdő- és mezőhasználat korai germán formája a római közlegelővel (compascua) parallel.²⁹⁹ Ennek az összehasonlításnak elfogadható bizonyításával azonban adós maradt, hasonlóan a másutt alkalmazott római helynévkutatás felhasználásával legkevésbé sem foszthatta meg a germánság társadalmát önálló fejlődéstörvényeitől. Sem a marxista történetírás, sem mértéktartó polgári történetiszemlélet nem zárkózott el mereven a római társadalomnak a germán társadalomra gyakorolt hatásától, és esetenként római intéz-

²⁹² A földesúri teória kifejtett nézeteit ld.: *G. Fr. Knapp*: Grundherrschaft and Rittergut. Leipzig, 1897; *C. J. Fuchs*: Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften. 1888. *W. Wittich*: Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. 1896.

²⁹³ *A. Dopsch*: Verfassungs- und Wirtschaftsgesch. . . 262. l.

²⁹⁴ Uo. 267. l. *Uö.*: Grundlagen . . . I. 233., 366. l.

²⁹⁵ Urkunden zur deutschen Agrargeschichte von Hermann Wopfnér. Stuttgart. 1928. 9. l. Lex Salica.

²⁹⁶ *A. Dopsch*: Beiträge zur Sozialg. . . 257., 258., 263. l. *Uö.*: Die ältere Wirtschafts- und Sozialgesch. . . 22., 36., 50—52., 117. l. Ld.: korábbi utalást a „Grundlagen. . .”-re (287).

²⁹⁷ *A. Dopsch*: Die ältere Wirtschafts- und Sozialgesch. . . 29. l. A földesuraság elsődlegességét fejti ki később. *Uö.*: Die freien Marken in Deutschland, ein Beitrag zur Agrar- und Sozialgeschichte des Mittelalters. Baden, Wien. 1933.

²⁹⁸ „. . . aus Streubesitz” tevődött össze. Ld.: *G. v. Below*: Der deutsche Staat des Mittelalt. . . 114—115. l.

²⁹⁹ *A. Dopsch*: Die ältere . . . 50. l. *Uö.*: Grundlagen . . . I. 346., 355—356., 365. l. stb.

mények fennmaradásának kutatásaitól. Éppen a földközösség történeti kutatásában is igen jelentős az a figyelem, melynek segítségével R. Kötzschke is különbséget tett a germán Mark-szervezet hajdan római területeken történő fejlődése és a tisztán germán fejlődést mutató területek között.³⁰⁰ A germán Mark-közösségről szóló tanítás egyoldalú tagadói azonban erre nem fordítottak figyelmet, de a római kontinuitás minden kimutatható eszközét a germánok agrárkommunizmusának elsődlegessége ellen fordították. A tendenciózus bizonyítás káros egyoldalúságával szemben a korábbi tanítást elfogadó polgári történetkutatás nem tudott egységes álláspontot elfogadni, sőt engedményeket tett annak és részben maga is átvette. Az egykor római területeken, így Itáliában, az Alpokban, Franciaországban és az Alsó-Rajna vidékén R. Kötzschket pl. semmi nem akadályozta meg abban, hogy kimutassa a földek általánosan ismert felosztásának, a felosztatlan (pro indivisio) közös vagyonnak, a földek minőség szerinti szétszórtságának létezését, de bizonyítatlanul hagyta következtetését, hogy mindez a késő római időkből való.³⁰¹ Az említett területek viszonyainak leírásában, a jórészt A. Meitzen tanításain alapuló nézet következtetésében tényleges engedményt jelentett a közösségi teória egyoldalú tagadásának.

A több évtizedes történetkutatás a germánok korai társadalmára vonatkozóan, ha szórványos, de számottevő forrás bizonyosságát tudta felmutatni a hajdan általános falusi földközösségnek. A Dopsch ezeknek értékét azzal igyekezett aláásni, hogy egyszerűen bizonyítatlannak vagy kétértelműnek tulajdonította azokat.³⁰² H. Wopfner, aki a régi tanítást fenntartotta és igyekezett az idevágó korban is új forrásokra támaszkodni, rendkívül nehéz akadályt jelentett A. Dopsch nézetei elterjedésének. Ezért éleződött ki éppen a köztük folyó vita a falusi földközösség történeti kérdéseiben. A források jelentőségének A. Dopsch által történő aláértékelése mindenesetre az ellenkezőt sem bizonyítja, amint a kutatók túlnyomó többsége is elismerte, hogy sem a római írók adataiban, sem frank népjogokban a valódi egyéni földtulajdon nem található, hogy a korai germán társadalom ténylegesen nem ismerte az uraságot.³⁰³ Ennek következtében a korábbi tanítás kiterjesztése és forrásszerű kibővítése inkább célravezetőnek tűnt. Kétségtelen, hogy a forrásoknak a Mark-kal összefüggésbe hozott gyakori kifejezései, mint a marca, communia, commarcani, consortes stb., nem minden esetben jelentettek kifejezetten földközösséget, amit számos kutató hangsúlyozott.³⁰⁴ Hasonlóan a közösségi településre utaló helységnevek nem jelentettek megbízható forrást a faluközösség viszonyainak feltárásában. A józan polgári történetírás is felismerte azonban, hogy pl. a Lex Ribuarum, a Lex Wisigothorum régebbi szövegei említést sem tesznek a földmagántulajdonról. Az alemannoknál pedig

³⁰⁰ R. Kötzschke: Allgemeine Wirtschaftsgesch. ... 213. l.

³⁰¹ „... So bestand eine Flurgliederung und Bodenteilung, welche trotz eingetretenen Wandels, im Grunde aus den Verhältnissen der spätrömischen Zeit hervorgegangen war.” Uo. 251—256. l.

³⁰² „Tatsächlich konnten bis jetzt sichere und unzweideutige Belege für einen altgermanischen Agrarkommunismus aus dem reichen Quellenbestande der Karolingerzeit nicht nachgewiesen werden.” A. Dopsch: Die Markgenossenschaft der Karolingerzeit. Verfassungs- und Wirtschaftsgesch. ... 263. l.

³⁰³ „... vezetőit maga a nép választotta...” Vö.: C. Fr. Schwerin: Grundzüge der deutschen Rechtsgesch. ... 23. l.

³⁰⁴ H. П. Грацианский: Бургундская деревня в 10—12. столетиях. Москва—Ленинград. 1935. 138., 143. l. J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgesch. ... I. 25. l.

a két község határára eső földek feletti vitát a két község vitájának tekintették. Ez utóbbi nyilvánvalóan földközösségre utaló forrást már G. L. Maurer felismerte,³⁰⁵ és értékéből Fustel de Coulanges ellenvetése³⁰⁶ sem vont le semmit. A Mark-közösségről szóló tanítás tagadóinak minden igyekezete ellenére a faluközösség fennállását bizonyítottanak tekintették továbbra is.

A Mark-közösség intézménye ténylegesen a legkorábbi forrásokban napfényre került, de a középkor gazdag „Weistum” anyaga szolgált a hiányos összefüggések felismerésére. H. Wopfner szemben A. Dopsch egyoldalú tagadásával, helyesen igyekezett az intézmény forrásszerű megjelenése és későbbi fejlődése között annak nyomait kimutatni, ha volt is egy időszak, melyben az adatok hiányosnak mutatkoztak.³⁰⁷ A. Dopsch nemesak a korai germán források idevágó értékét igyekezett aláásni, de az egész Mark-közösség szervezetét a későbbi idők termékének kívánta tekinteni, amelyről a Weistumok tudósítanak. Ez utóbbi felfogás elismerése esetén az intézmény eredetének és természetes fejlődésének minden összefüggésétől megfosztva állt. A jelzett korban ugyanis a Mark-közösség szinte kizárólag a földesuraság takarója alatt található.³⁰⁸ H. Wopfner nem ment tovább a következtetésben a szembenálló tanítás céljait illetően, számunkra azonban világos, hogy a történetietlen polgári szemlélet megszabadulni igyekezett a birtoklás közösségi szervezetének korábbi elismerésétől. Igyekeztek kimutatni, hogy a birtoklás kommunisztikus szervezete lehetetlen, mert nem fér össze az emberi természettel. A tulajdonközösség történeti elsődlegességének bizonyítása most rendkívül veszélyesnek tűnt a polgári társadalom számára és gyakran a történeti tények megkeverülésével, vagy egyszerű tagadásával a magántulajdon elsődlegességét igyekeztek kimutatni. A polgári pozitívizmus ezt a kísérletet már nem volt képes megcáfolni. A földközösség történetének ilyen vagy amolyan megítélésében az alapvető különbséget a tudományos szocializmus és a polgári idealizmus történetfelfogása képezte. Ezért szükséges részletesebb bepillantást nyerni A. Dopschnak látszólag a régi polgári történetkutatás eredményei ellen felsorakoztatott argumentumaiba.

Ahol a történeti forrás hitelessége nem vonható kétségbe, ott a szövegmagyarázat rendkívül gazdag lehetőségeket rejt magában. Ezt a lehetőséget már a múlt század történetkutatása szerfelett alkalmazta, különösen a korai germán társadalom forrásait illetően. Egész iskolák alakultak a szembenálló nézetek nyomán, és az értelmezés gyakran a történeti valóságot is háttérbe szorította. Ennek ellenére a germán társadalom legkorábbi történetére, a Mark-közösségre vonatkozóan egy sok tekintetben tudományosan megalapozott tanítás vált uralkodóvá, amit a német kutatók legjobbjain kívül másutt is általánosan elismertek. Ilyen összefüggésben érthető, hogy A. Dopsch támadása a régi felfogás ellen nem más, mint a polgári magántulajdon apologetikájának újabb változata.

A germánok társadalmára vonatkozóan korábban elterjedt nézet szerint az ősi agrárgazdaság nem ismerte a magántulajdont, és a középkor gazdagabb

³⁰⁵ G. L. Maurer: Einleitung zur Geschichte... 8. (28) j. Dipl. von 815 bei Neugart, I. 153. et annalis terris — offenbar terris annalibus.

³⁰⁶ Fustel de Coulanges: Le problème des origines de la propriété foncière. Questions Historiques. Paris. 1893. 29., 40—41. l.

³⁰⁷ H. Wopfner: Entgegnung. „Zur Frage der Markgenossenschaft”. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XXXIV. Band. Innsbruck. 1913. 732. l.

³⁰⁸ Uo. 733. l.

forrásanyagából napfényre került Mark az ősi faluközösség maradványa. R. Schröder is azt tanította, hogy a földközösség a VI. századig uralkodó volt, és annak kisajátítása a frank időkben folyt és később teljesen áldozatul esett az egyházi és világi nagybirtok fejlődésének.³⁰⁹ Az „Allmend”-re korlátozott Mark-közösség kialakulását pedig C. Schwerin is mint a közösségi szabadok elszegényedését fogta fel, melynek során a közösséget a feudális nagybirtokhoz kötötték a földesurak.³¹⁰ Azok a kutatók is, akik részben a régi felfogás tagadóinak hatása alá kerültek, kénytelenek voltak megállapítani azt, hogy a korábban, forrásszerűen talán hiányosan bizonyítható intézmény a középkori gazdaság hanyatlása idején lényeges maradványaiban megtalálható. Az erdők, mezők és egyéb területek gyakran közös használatban találhatók,³¹¹ sőt az urasági és paraszti kezelésben álló szántók is igen nagy gyakorisággal egyenesen feküdtek egymás mellett. Az ilyen felfogás ellen lépett fel már korábban M. Thevenin és Fustel de Coulanges. Ezt követően a már említett R. Hildebrand foglalt el leginkább szélsőséges álláspontot, amikor a régi német Mark-közösségről szóló tanítást a kutatók agyrémének és fantáziának tekintette.³¹² Hasonlóan tagadni igyekeztek a korábbi nézeteket Rübel, H. Schotte, C. Caro, W. Fleischmann. A. Dopsch most ezeket a nézeteket kívánta feleleveníteni és kutatásaival megalapozni. Az említett szerzők a földközösség önálló létezését tagadták. Az ilyen nézetek azonban csak a régi tanítás egész rendszerének megsemmisítésével tudtak volna elismerést nyerni. A. Dopsch ennek érdekében állította, hogy a „communia” egyáltalán nem jelentett közös tulajdont, hanem csak valamiféle együttes használatot.³¹³ O. Gierke alapján igyekezett bizonyítani, hogy a középkorban az úrnak volt csak sajátja (Eigen), a közösségnek pedig csak használata vagy élvezete az „Allmend” felett.³¹⁴ Eltekintve attól, hogy modern tulajdoni fogalmaink bármelyikének alkalmazása ezen viszonyokhoz nem takarja a történeti valóságot, itt A. Dopsch felfogása a földközösség ősi formájának tagadását igyekezett szolgálni. Hasonlóan a „marca”, „commarca”, „confinium” fogalmakat igyekezett elszakítani földközösségi értelmüktől. Szerinte a Mark gyakran magántulajdonban levő földet is jelentett,³¹⁵ amely felett a földtulajdonosnak teljesen szabad rendelkezési joga volt. R. Hildebrand szélsőséges nézeteitől igyekezett ebben is elhatárolni magát és megelégedett a földre vonatkozó közös tulajdon létezésének tagadásával. Szerinte a „marca communia”, a „communia”, „pascua communia”, „silva communis” csupán használati közösséget takarnak, amit azután minden értelmétől azzal is megfosztani kívánt, hogy annak ideális módját (eszmei hányad) elvetette és szigorúan realizált használati rendet (meghatározott hányad) feltételezett. A tanítás ebben a formájában a Mark-közösség létezését akarta aláásni, azaz éppen azért nem kívánt a nyilvánvalóan közösségre utaló kifejezésekben sem föld-

³⁰⁹ R. Schröder: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgesch.* ... 217., 127. l.

³¹⁰ Vö.: C. Fr. Schwerin: *Grundzüge der deutschen Rechtsgesch.* ... 44—45. l.

³¹¹ R. Kötzschke: *Allgemeine Wirtschaftsgesch.* ... 505. l.

³¹² *Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen.* 1896, valamint *Recht und Sitte auf den primitiven wirtschaftlichen Kulturstufen*, 2. Aufl. 1907. A munkákra utal A. Dopsch: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit* ... 363. l.

³¹³ A. Dopsch: *Die Markgenossenschaft in der Karolingerzeit.* 257. l. *Uö.: Grundlagen* ... I. 361. l.

³¹⁴ A. Dopsch: *Die Markgenossenschaft in der Karolingerzeit.* 259. l.

³¹⁵ A. Dopsch: *Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit.* I. 365—366. l. *Uö.: Grundlagen* ... I. 360., 375. l.

közösséget látni, mert H. Schotte és A. Dopsch a Mark-használatot a függő parasztbirtok pertinenciájának tekintették. A régi tanítás védelmezőinek most ismét G. L. Maurerhez kellett folyamodniok. Így H. Wopfner helyesen állította, hogy a fogalmakban kifejeződő Mark-közösség nemcsak a frank időkben, hanem még a késő-középkorban is kimutatható.³¹⁶ Rendkívül szemléltető, hogy A. Dopsch G. L. Maurer tanításaihoz részleteiben kevésbé tudott hozzányúlni, mégis annak világos okfejtésével került szembe.³¹⁷ Mindez természetesen nem akadályozta meg abban, hogy a nagy történetkutató „vegyes Mark”-ról szóló tanításait saját nézetei igazolására használja fel, hogy ti. a Mark kései jelenség. A Mark-közösség létezésének tagadását Rübel és H. Schotte felfogása szerint tarthatatlannak látta és azt elkerülve, kizárólag a földesúri Markokban való létezését fogadta el. G. L. Maurer „vegyes Mark”-ról szóló tanításait most ennek alátámasztására igyekezett felhasználni.³¹⁸ A „vegyes” Mark-nak egészen más értelme volt Maurer tanításaiban, s e régi tanítás alapvető tartalmát ebben a vonatkozásban semmivel sem csorbította. A földesúri nagybirtok takarója alatt is maradványaiban létező Mark-közösséget C. Fr. Schwerin³¹⁹ és mások is látták, de ez nem jelenthette azt, hogy tehát az intézmény egyetlen megjelenési formája éppen ez lenne. H. Wopfner kutatásai a tiroli parasztság középkori történetére vonatkozóan bebizonyították, hogy a nagy földbirtokos saját gazdasága egyáltalán hiányzott Tirolban, a XVI—XVII. században még többségben a szabad parasztság volt, szemben a függésbejutottakkal.³²⁰

Az előbb említett egyoldalú szemléletből tudott H. Schotte is eljutni a Mark-közösség korai létezésének tagadásához, feltételezve, hogy az intézmény először csak a frank-kor után jelentkezhetett, valamint Rübel, aki tovább ment és az ókorban is ismeretlennek tekintette a közösséget. Az ilyen nézetekkel szemben még mindig helyesebbnek bizonyult R. Schröder felfogása a „vegyes” közösségek történetéről. A „vegyes” falu kialakulásának történelmi folyamatát hangsúlyozta, melynek során a paraszti telkek az egyházi és világi urak kezébe „durch Auftrag zu Zinsrecht” kerültek és csak azt követően konstataulta, hogy ténylegesen a középkor folyamán nagyon gyakoriak voltak az ilyen falvak. Az így kialakult „vegyes” falvak képeztek, mint uraság alattvalói egy sajátos földesúri közösséget (Hofgenossenschaft),³²¹ de ezt csak az alattvalók képezték a közösségen belül „... die Untertanen ... innerhalb der Gemeinde ...”

A germánok agrárkommunizmusának tagadása érdekében a rendkívül önkényesen megmagyarázott Tacitus-féle tudósításokat is igyekeztek felsorakoztatni. A földek felosztásának rendjét a tacitusi leírás alapján alkalmasnak találta A. Dopsch arra, hogy a földközösség történeti létezésével szembeállítsa. A tudósítások, szerinte, semmit sem mondanak a Mark-közösségről, ellenkező-

³¹⁶ H. Wopfner: Beiträge zur Geschichte der älteren Markgenossenschaft. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XXXIV. Band. Innsbruck. 1913. 6—8. l. Vö.: Urkunden zur deutschen Agrargeschichte. Ausgewählte Urkunden... Stuttgart. 1928. 7., 9., 12., 96., 106., 115., 155., 177., 193., 212., 352., 354. l.

³¹⁷ „Von einer Markgenossenschaft im Sinne Maurers ist bei Lichte besehen hier also absolut keine Spur zu entdecken.” Ld.: A. Dopsch: Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit... I. 374. l.

³¹⁸ Uo. 395—396. l.

³¹⁹ C. Fr. Schwerin: Grundzüge der deutschen Rechtsgesch. ... 111—122. l.

³²⁰ H. Wopfner: Beiträge zur Geschichte der freien bauerlichen Erbleihe Deutschlands im Mittelalter. Breslau. 1903. 165—167. l.

³²¹ R. Schröder: i. m. 433. l.

leg, azt bizonyítják, hogy a földek felosztása egyéni tulajdont teremtett. Láthatóan különös volt A. Dopsch számára, hogy ilyen és hasonló számtalan érv felsorakoztatása ellenére létezett felfogás, mely a jelzett korban a faluközösséget feltételezte.³²² Nincs terem itt többet megemlíteni, mint hogy Fr. Engels már 1882-ben éppen a közösségen belüli viszonyok változásaira kívánva rámutatni, amelyek a Caesar és Tacitus leírásai közt eltelt 150 év alatt történtek, írta: „Tacitus már csak az egyes családonkénti földművelést ismeri. De . . . csak egy évre kapták a földet . . . minden évben újra felosztották és váltogatták.”³²³ Természetesen nem azonosíthatjuk a marxista felfogást a vulgáris polgári történetírás nézeteivel, annál is inkább, mert A. Dopsch nem is hivatkozik marxista magyarázatra. Mégis oly találó K. Marx egy korábbi megjegyzése: Oft ist es komisch, wie das Wort „communio“ ganz in derselben Weise ange-schimpft wird wie der Kommunismus heutzutage.³²⁴ A mértéktartó polgári történetkutatás azonban a tudósításoknak a földközösségre utaló tételei mellett az újrafelosztással magánhasználatba került szántók viszonyait is leírta. R. Schröder nem is látott semmi okot arra, hogy a periodikus újrafelosztást a földközösség fennállása ellen fordítsa.³²⁵

A. Dopsch mindig igyekezett felfogását elhatárolni a legszélsőségesebb polgári nézetektől, mégis a földközösségről alkotott tanításai e körbe tértek vissza. W. Wittich, aki a földesúri teória egyik megalapozója volt, a tudósítások korabeli összes szabadokat germán földesuraknak tekintette. Ezt a felfogást A. Dopsch látszólag elutasította, de a tudósítások magyarázatával arra törekedett, hogy a földesuraság meglétét igazolja, a ténylegesen meglévő vagyoni különbségeket eltúlozza, és mindezt szembeállítsa az agrárkommunizmus feltevéséből eredő ősi egyenlőség gondolatával.³²⁶ A „princeps” méltóságát olyan tulajdonságokkal ruházta fel, amely a germán földesurakat illette és a „hősi erényű germán egyéniség” minden sajátját bírta. Wittich „földesúri teóriájá”-val ezen a ponton ismét találkozott a közösségi viszonyokat egyoldalúan tagadó irányzat. A földesúri teória szinte azonos módon erőfeszítéseket tett, hogy a tudósítások „princeps”-ét a földesuraság képviselőjének tüntesse fel.³²⁷ Egyáltalán a germánok eredeti letelepülési formájában A. Dopsch az uradalmi települést tekintette általánosnak, és ebben a legújabb (würtembergi) ásatásokra is támaszkodott.³²⁸ Ilyen összefüggésben az agrárkommunizmusra utaló C. F. Schwerin, V. Ernst és mások tanításait megalapozatlanoknak tekintette. A Mark tagjai — ha egyáltalán más vonatkozásban elismerhetők — szerinte nem egyenrangúak és gazdaságilag sem egyenlők, mint ahogy ezt a régi tanítás tartalmazta. A földesuraság korábbi létezésének feltételezésével pedig kizártnak tekintette a földközösség elsődlegességét.

Szemben O. Gierkével, aki a Chilperich ediktum alapján a „vicini”-k öröklési jogának figyelembevételével az ősi közös tulajdon létezését támasztotta alá, A. Dopsch azt állította, hogy a jelzett forrásban szó sincs a Mark-közösségről és a „vicini” nem a földközösségre utal, hanem egyszerűen hatá-

³²² A. Dopsch: Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Germanen. Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Gesammelte Aufsätze. Wien. 1938. 77—78. l.

³²³ Fr. Engels: A Mark. 156. l.

³²⁴ Marx—Engels: Briefwechsel. Band II. Berlin. 59—60. l.

³²⁵ R. Schröder: i. m. 54—56. l.

³²⁶ A. Dopsch: Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Germanen. 81—82. l.

³²⁷ M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgesch. . . 518. l.

³²⁸ A. Dopsch: Wirtschaft und Gesellschaft im frühen Mittelalter. Beiträge . . . 3. l.

ros szomszédot (Grenznachbarn) jelent.³²⁹ Ezt a koncepcióját jórészt azonos formában megtaláljuk már korábbi írásaiban. Az egész felfogás azon nyugodott, hogy M. Thevenin és H. Schotte nézeteivel azonosította magát, bizonyítottaknak vélte a kifejezetten Mark-közösségre utaló források teljes hiányát a frank és azt megelőző korban.³³⁰ H. Wopfner és H. Stäblerrel szemben azt igyekezett bebizonyítani, hogy a közösség jogosultjai önállóan rendelkeznek porciójukkal. Így azután a H. Wopfner által felhozott „cives”-t, „paganes”-t egyszerűen „földtulajdonosok”-nak (Grundeigner) magyarázta. Ha eltekintünk is attól a rendkívül gazdag forráselemzéstől, mely a korai germán „pagus”, „gau”, „cives” fogalmakat illetve a korábbi történeti irodalomban, látható, hogy nyilvánvaló ellentmondásba keveredett Dopsch felfogása a közismert történeti tényekkel. A frank időben a „gau” vagy „pagus” egy nagy földterületet jelentett. Területe rendszerint több falut ölelt fel, melyben a falu a hozzátartozó közösségi Mark-kal alkotott területi egységet. A „cives”, „paganes” pedig a közösségi köteléknek a tagja.³³¹ A fogalmak határozatlansága egyáltalán nem jogosítja fel a történetkutatót arra, hogy a földközösség látható nyomait nemlétezőnek tekintse. A frank-korabeli források, többek között az A. Dopsch által is helytelen megvilágításba helyezett Chilperich ediktum, valamint a Lex Salica kétségtelenül egy régi intézmény történeti létezése mellett tanúskodnak.³³² Egyáltalán nem a történetkutatás „menekül” a germán agrárkommunizmus feltevésébe, hogy a történeti összefüggéseket áthidalja, hanem a történeti folyamatok viszonylag akadálytalanabb felismerése készítette a korábbi polgári történetkutatást arra, hogy a falusi földközösség történeti elsődlegességét részben elismerje a „magántulajdon”-nal szemben. A Mark-közösségre vonatkozó általánosan elismert tanítással szemben az irányzatosan tagadó nézet menekült nyílegesen a források önkényes értelmezéséhez és jutott el oda, hogy a „commarcani”-t szomszédos földtulajdonosoknak tekintse,³³³ és a „communes”, „consortes”, „socii” fogalmakat valamiféle osztatlan örökség részeseként magyarázza. A Dopsch különösen a jogászoknak vetette szemükre, hogy ezeket a fogalmakat összetévesztették a Mark-közösséggel, valójában pedig nemcsak a jogtörténettel foglalkozó kutatók, de számos tudományág kapcsolódó vizsgálódásai is általánosan elismerték a germán Mark-közösségről szóló tanítást.

A korábbi források fogalmainak összehasonlítását a késő-középkori nyelvhasználattal mereven elvetette a Mark-közösséget tagadó nézet. H. Wopfner ezzel szemben állította, hogy a késő-középkori források is hasonló értelemben használják a „Nachbarn” fogalmat.³³⁴ A Capitulare Saxonicum (797) és más

³²⁹ „... vicini, commarcani und consortes nicht als Markgenossen gefaßt werden müssen, sondern Grenznachbarn bedeuten.” Ld. A. Dopsch: uo. 19., 53. l.

³³⁰ A. Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. I. 369. l. Vö.: Uö.: Grundlagen... I. 366—367. l.

³³¹ H. Wopfner: Beiträge zur Geschichte der älteren... Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXXIV. Band. Innsbruck. 1913. 24—25. l. Megjegyezhető, hogy már jóval A. Dopsch előtt M. Thévenin a „paganses”-t minden közösségi összefüggés nélkülinek tekintette. Ld.: Études sur la propriété au moyen âge. Les „communia” dans les germaniques du VII au XI siècle. Bibliothèque de l'École des Hautes Études 73. Paris. 1887. 138. l.

³³² Vö.: Urkunden zur deutschen Agrargesch... 9., 11. l.

³³³ A. Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit... I. 374. l. Vö.: Grundlagen... I. Teil, 273. l.

³³⁴ H. Wopfner: Entgegnung „Zur Frage der Markgenossenschaft”. 735. l.

források „vicinantes”, „vicini”, „convicini” fogalmai mint bíraskodási, ítélkezési hely jelentek meg, amit semmiképp sem lehet „határos szomszédok”-nak tekinteni. A „vicinus”-ok az ilyen forrásokban mint egy bíraskodási közösség (Gerichtsgemeinde) kötelékének tagjai jelentek meg, és ebben a vonatkozásban analóg a késő-középkori, vagy akár a Lex Salica XLV. titulúsának megfelelő fogalmával. H. Wopfner idevonatkozó nézeteit korábbi tanulmányaiban fejtette ki.³³⁵

A régi tanítás egyoldalú tagadása a középkori parasztság történetének legfontosabb kérdéseit hamisította meg. A falusi birtokviszonyok történetiellen beállítása nem szorítkozott a társadalom korai fejlődésének meghamisítására. A paraszti történelem kiemelkedő szakasza, a parasztháborúk kora is számtalan emlékével tanúskodik a tulajdonviszonyok területén lezajlott évezredes küzdeletről. A Dopschnak e téren nem annyira a jogászok nézetei ellen kellett argumentálni, mégis azt állította, hogy a parasztháborúban nem annyira az „erdőért és a legelőért való harcról volt szó”, hanem a tartományi rendnek, az igazgatásnak valamiféle reformjáról.³³⁶

A XIX. század polgári demokrata történetkutatói méltán fordultak vissza pl. a német nagyság keresése közben a nagy parasztháború társadalmi problémáihoz és a parasztság messzirenyúló osztályharcához. Századunk polgári történetkutatása pedig nemcsak megtagadta a korábbi eredményeket, de számára érthetatlenné vált a forrás is, ha túlmutatott érdeklődési körén. A falusi földközösség elismerése most a polgári magántulajdon veszélyeztetését jelentette egyesek számára, de mivel ez utóbbi bizonyítva volt, úgy a magántulajdon elsődlegességét és ősiségét kellett bizonyítani. Ezért kellett a közösségi viszonyok fejlődését — ha egyáltalán elismerték — csak földesúri Mark-okra visszahozni. A Dopsch ismét felelevenítette az „uratlan földek” elsődlegességének gondolatát,³³⁷ melyben az elsődleges birtoklás jogát a királyi privilégium alapján a földesuraság bírta. A Mark-jogosultság — amit kizárólag csak a „tartozékok”-ra ismert el — szerinte nem a hajdan szabad Mark-közösség tagjait illette, hanem a „határos szomszédok”, földbirtokosok és földesurak közötti vita tárgyát képezhette. A késő-középkori Weistumok sem a parasztok jogairól tanúskodnak ilyen módon, hanem „nyomatékosan védik a földesuraságok érdekeit”. Szerinte a parasztok élnek vissza az uraság engedményeivel és csorbítják a földesuraság jogait. A parasztok jogtalanul irtják az uratlannak vélt, vagy „Allmend”-nek tekintett területeket.³³⁸ A Dopsch szerint a paraszt folytatott évszázadokon keresztül bitortlást a földesurával szemben, a paraszt törvénytelenül irtotta a magántulajdont képező erdőségeket, a földesúr pedig a királyi privilégium törvényes jogán jogosan szállt szembe ezzel a törekvéssel. Úgy tűnik, hogy mi sem választotta el ezt a felfogást W. Wittich földesúri elméletétől, ha csak nem az, hogy alaposabban meghamisította a középkori parasztság történetét. Hasonló nézetek ellen tiltakozott korábban G. v. Below is,

³³⁵ „Z. Gesch. d. freien bäuerl. Erbleihe Deutschtirols in Mittelalter.” 1903. Das Allmendregal der tiroler Landesfürsten in Dopsch's Forschungen z. inneren Gesch. Oesterreichs. 1906. Die Besiedelung unserer Hochgebirgstäler, dargestellt an der Siedlungsgeschichte der Brennergegend. Zeitschr. d. Deutsch. u. Oesterr. Alpenvereins. 51. Bd. 1920.

³³⁶ A. Dopsch: Die ältere Wirtschafts- und Sozialgesch... 150. 1.

³³⁷ A. Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung... I. 389. 1.

³³⁸ A. Dopsch: Die ältere Wirtschafts- und Sozialgesch. 112., 99. 1. és Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit... I. 390., 397—399. 1.

mondván, hogy „a német alkotmányfejlődés nemcsak az urasági jog történetében merült ki”.³³⁹ A Dopsch a földközösség történetének korábbi tanítását minden reális alapjától meg akarta fosztani. Az egész tanítást az „osztatlan örökösök” („coheredes”, illetve a „Sondereigen” tartozékaira korlátozott „marca communis, silva, pascua” etc.) használati közösségére kívánta lesüllyeszteni,³⁴⁰ és ez utóbbit is más összefüggésben minden közösségi jellegétől megfosztotta.

A szélteben elterjedt történetietlen nézetek a földközösség történetét illetően nem csekély zavart okoztak.³⁴¹ A Dopsch-féle koncepció még azokra is hatott, akik kritikailag kapcsolódtak nézeteihez,³⁴² mivel a szemlélet nem elszigetelten jelentkezett a tárgyalt történeti kérdések területén, hanem a kapitalizmus apologetikájának részeként.³⁴³

A polgári pozitívizmus képtelennek mutatkozott a korábbi tudományosan bizonyított eredmények megvédelmezésére, melynek következtében az ilyen tendenciózus nézetek rendkívül ellentmondásosak maradtak. Elméleti szegénységük vagy tudományos megalapozottságuk hiányossága azonban nem jelentheti számukra, hogy jelentőségüket aláértékelték és ne foglalkozzunk velük.

A marxista történetírás nagy feladatot vállalt magára, amikor felismerte, hogy az emberi társadalom fejlődése elsősorban a dolgozó osztályok történetének kutatására kötelez bennünket. Ez a feladat azonban csak a tudományos eredmények felhasználásával és a történelmet meghamisító egyes polgári nézetek kritikai elemzésével valósítható meg.

HORVÁTH PÁL

³³⁹ G. v. Below: Der deutsche Staat des Mittelalters ... 32—33. l.

³⁴⁰ A. Dopsch: Die ältere Wirtschafts- und Sozialgesch. ... 384. l.

³⁴¹ Szélteben elterjedt a közösségi viszonyok, a faluközösség tagadása, a paraszti függésnek a korai társadalomba történő visszahelyezése, a magántulajdon apologetikája. Ld. M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Tübingen. 1924. Fr. Lütge: Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters im mitteldeutschen Raum, vornehmlich in der Karolingzeit. Jena. 1937. Hermann Wiessner a középkori Mark-közösséget kizárólag a földesuriaságtól származtatta. Ld.: Sachinhalt und wirtschaftliche Bedeutung der Weistümer im deutschen Kulturgebiet. Baden—Wien. 1934. Jellemző, hogy az említett szerző vizsgálódásait a korabeli irodalomban is „jog és gazdaságtörténeti nihilizmusnak” tekintik. (Z. R. G. Germ. Abt. 1935. 323. l.). Hasonló nézeteket hangoztat Karl Hans Gaml: Die Mark in den älteren St. Galler Urkunden. Z. R. G. Germ. Abt. 1940. 199., 208., 212., 214. l. stb. Folytatás: Z. R. G. Germ. Abt. 1941. 30., 32., 34., 40., 45., 53. l. stb. A germán kori földközösség létezését tagadja Fr. Steinbach is: Gewanndorf und Einzelhof. Düsseldorf. 1927 és más műveiben. A középkori telekviszonyok közösségi vonatkozásait tagadja és az agrárkommunizmus feltevése ellen argumentál H. Th. Hoederath: Hufe, Manse und Mark in den Quellen der Großgrundherrschaft Werden am Ausgang der Karolingzeit. Z. R. G. Germ. Abt. 1951. 220—222., 233. l. stb. Hasonlóan K. Wührer: Beiträge zur ältesten Agrargeschichte des germanischen Nordens. Jena. 1935. A régi tanítás ellen irányul a szerző másik műve is: Twing und Bann. Eine Studie über Herkunft, Wesen und Wandlung der Zwing- und Bannrechte. Wien. 1935. Az angol irodalomban: C. Stephenson: Mediaeval feudalism. Ithaca—New York. 1942. Ua.: Mediaeval History. Europe from the second to the sixteenth century. New York—London. 1943. W. Corbett: England (to c 800) and english institutions. Cambridge Mediaeval History. 1926.

³⁴² A. И. Данилов: Критике допшинской концепции... 8. l. Vö.: R. Kötzschke: i. m. 68—69., 215—216. l.

³⁴³ Vö.: F. Ja. Poljanskij: Árutermelés a feudalizmusban. Az MTA Történettud. Int. Ért. 1953. 1—6. sz. 142—143. l. František Graus: A feudalizmus válsága a XIV. században. Középkori egyetemes történet. II. (IV) Bpest. 1958. 133. l.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ БУРЖУАЗНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ИСТОРИИ И ПО ИСТОРИИ ПРАВА, ЗАНИМАЮЩЕЙСЯ ИСТОРИЕЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СЕЛЬСКОЙ ОБЩИНЫ

(Часть II.)

Резюме

Подобные явления видит статья и в русской литературе второй половины XIX в. В раскрытии отношений славянской общины принял участие целый ряд направлений, школ, но едва были достигнуты успокоительные результаты. Соответственная русская литература по истории и по истории права рассматривала раскрытие общины в связи с неразрешенными социальными задачами русского общества. В литературе конца прошлого столетия также жили элементы отдельных старых учений. В то же время против обоснованного частично взгляда на отношения русской общины начались резкие выпады, со стороны Б. Н. Чичерина, Н. Биштрама, П. Н. Милюкова и других. Выступившее здесь направление можно считать ранним проявлением апологетики буржуазной частной собственности, главным представителем которой являлся В. И. Сергеевич.

Но русскую литературу конца прошлого столетия все-таки не следует считать безуспешной в раскрытии общины. В глубоком анализе подробностей значительна деятельность М. А. Дьяконова, П. А. Соколовского, Н. А. Рошкова, Ф. И. Леонтовича, Н. П. Павлова-Сильванского, М. Ф. Владимирского-Буданова и других. Автор особенно отмечает прогрессивные учения М. М. Ковалевского.

Третья глава трактует о некоторых чертах упадочной буржуазной литературы нашего столетия. Автор видит углубленные противоречия буржуазной литературы по истории средневековой сельской общины, появившиеся главным образом в отрицании достижений прогрессивной буржуазной историографии. Возрожденные по следам учений Фюстель де Куланжа, Ф. Зебома, Д. М. Петрушевского реакционные учения распространились в широких кругах. Буржуазная литература попыталась отрицать доказанное историческое место общины. Р. Гильдебранд, В. Флейшман, А. Допш, Ф. Штейнбах, К. Вюрер, Фр. Лютге и другие учили исторический приоритет частной собственности на землю. Автор считает самым значительным представителем этого направления учения А. Допша и иллюстрирует критическим образом его основные тенденции.

Позитивизм буржуазного исследования по истории и по истории права оказался бессильным к преодолению противостоявших старым учениям взглядов. Учения А. Допша и его сторонников причинили много замешательства в буржуазной историографии, но не сумели разрушить ценность старых, обоснованных исследований. Статья показывает на то обстоятельство, что ценные элементы старых учений продолжали жить в трудах К. Гаффа, Фр. Кейтгена, Шверина, Р. Гюбнера, Г. Вонфнера, Штеблера, Р. Кётчке, К. Бадера, И. Брауде, Г. Элера, Г. Планица и других.

П. ХОРВАТ

QUELQUES PROBLÈMES DE LITTÉRATURE HISTORIQUE ET D'HISTOIRE JURIDIQUE BOURGEOISE, RELATIFS À L'HISTOIRE DES COMMUNAUTÉS DES TERRES AU MOYEN-ÂGE

(Part II.)

Résumé

L'étude relève des phénomènes analogues dans la littérature russe de la seconde moitié du XIXe siècle. Les conditions de l'obstchina slave avaient été étudiées par de nombreuses tendances et écoles, sans qu'on pût arriver à des résultats rassurants. Les littératures historique et d'histoire juridique de langue russe considéraient l'exploration de la communauté des terres dans sa relation avec les tâches sociales irrésolues de la société russe. Dans la littérature de la fin du siècle subsistaient aussi les éléments de certaines anciennes doctrines. En même temps, une vive attaque fut dirigée contre les vues en partie bien-fondées sur les conditions de l'obstchina russe, de la part de B. N. Tchitcherine, N. Bistram, P. N. Milioukov, etc. La tendance qui se présente peut être considérée comme l'apparition précoce de l'apologétique de la propriété privée bourgeoise, dont V. I. Sergheievitch fut le représentant le plus notable.

Malgré tout, la littérature russe de la fin du siècle n'est pas restée infructueuse dans l'exploration de l'histoire de la communauté des terres. Une analyse approfondie des

détails est due à l'oeuvre de M. A. Diakonov, P. A. Sokolovski, N. A. Roskov, F. I. Leontovitch, N. P. Pavlov-Silvanski, M. F. Wladimirski-Boudanov et d'autres. L'étude sous-ligne, en particulier, les enseignements progressistes de M. M. Kovalevski.

Le troisième chapitre traite de certaines caractéristiques de la littérature bourgeoise décadente de notre siècle. L'étude relève les contradictions profondes de la littérature bourgeoise consacrée au problème de la communauté des terres du moyen-âge, celles-ci apparaissant surtout dans la négation des résultats obtenus par l'historiographie bourgeoise progressiste. Les enseignements réactionnaires qui reprirent à la suite des doctrines de Fustel de Coulanges, de F. Seebohm et de D. M. Petrouchevski, se sont largement diffusés. La littérature bourgeoise tenta la négation de la place historique, pourtant démontrée, de la communauté des terres. R. Hildebrand, W. Fleischmann, A. Dopsch, F. Steinbach, H. Wührer, Fr. Lütge et d'autres, prêchaient dans leur enseignements la primauté historique de la propriété rurale privée. L'étude analyse les enseignements d' A. Dopsch, représentant le plus considérable de cette doctrine, et en fait ressortir par la critique les tendances fondamentales.

Le positivisme des recherches d'histoire et d'histoire juridique bourgeoises s'avéra faible pour vaincre les points de vue en conflit avec les enseignements anciens. Ceux d'A. Dopsch et de ses disciples ont causé beaucoup de confusion dans l'historiographie bourgeoise, mais sans arriver à détruire la valeur des recherches anciennes bien fondées. L'étude souligne que les éléments durables de l'ancienne doctrine subsistent dans les ouvrages de K. Haff, Fr. Keutgen, Schwerin, R. Hübner, H. Wopfner, Stäbler, A. Kötzschke, K. Bader, I. Braude, H. Ehler, H. Planitz et d'autres auteurs.

P. HORVÁTH

A NÉMET FASISZTA HADSEREG KATONAI DOKTRINÁJÁNAK ÉS VEZETÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELSŐ SZAKASZÁBAN

A második világháború a kapitalista világ általános válságának, a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséből törvényszerűen keletkező imperialista ellentétek születtje. A háborút a világimperializmus legagresszívebb, legreakciósabb csoportja, a Hitler által vezetett német fasizmus robbantotta ki, — a háború a világ szabadságszerető népei számára igazságos, felszabadító háborúvá vált. Több mint két éven keresztül a német fasizta hadsereg megszakítás nélkül kezében tartotta a stratégiai kezdeményezést, sőt egészen 1942 őszéig képes volt nagyszabású offenzívák indítására. Különösen fontos tehát a német stratégia vizsgálata, amely hatalmas, gyors sikereivel a háború első szakaszaiban a megdöbbentett nyugat előtt megteremtette a Wehrmacht legyőzhetetlenségének látszatát és amelyet ma egyes nyugati körök a sikeres támadó stratégia példaképeként igyekeznek felújítani. (Természetesen a cikk az adott szűk keretek között csak a tárgy néhány fontos mozzanatára térhet ki.)

A hatéves háború eredményei, a fasizta Németország dicstelen összeomlása, a „legyőzhetetlen” német hadsereg sorozatos vereségei, különösen a szovjet—német fronton, bebizonyították, hogy ez a stratégia gyökerétől kezdve kalandor volt. Nem is lehetett más: egyrészt olyan célokat tűzött ki maga elé, amelyek Németország, a német katonai potenciál számára megvalósíthatatlanok voltak, másrészt „elvi alapját” a tudománytalan fasizta „elméletek” adták: a német katonaság született felsőbbrendűségéről hangoskodó embertelen fajelmélet, a Haushofer-féle tudálékos „geopolitika”. Harmadszor pedig ezt a stratégiát pozitív eredménnyel csak bizonyos rendkívül előnyös politikai helyzetekben lehetett alkalmazni, amelyeket a szembenálló ország uralkodó köreinek nemzetellenes politikája teremtett meg. A Szovjet Hadsereg marxista-leninista katonai elméletével szemben a kalandor hitleri stratégia teljesen csődöt mondott.

Ugyanakkor azonban vitathatatlan, hogy a hitleri stratégia eleinte a német hadsereg történetében példátlan hadi sikerekhez vezetett, és magyarázatuk nem csupán az, hogy Hitler felhasználta a nyugati hatalmak bűnös „megbékéltető politikája” által teremtett lehetőségeket. Gyökeresen kalandor jellege, tudománytalansága mellett a német katonai doktrína olyan, nem egyszer új stratégiai és taktikai elveket tartalmazott, amelyek nem kis mértékben tették lehetővé az 1939—1942-es győzelmeket, de még a későbbi években is egyes részlethadműveletek sikereit.

A második világháború katonailag egészen más képet nyújt, mint a negyedszázaddal előtte lefolyt első világháború. Az akkori évekig tartó állóharccal, a viszonylag kis területen végbemenő, de hatalmas emberáldozatokat

megkövetelő lövészárokháborúval szemben (mozgó harcok szinte kivételesen fordultak elő), a második világháború elejétől-végéig mozgó háború volt, amely három világrész mérhetetlenül nagy területein folyt mind elkeseredettebben egészen a drámai berlini fináléig. A második világháború a motorok háborúja volt, a harckocsik, repülőgépek és más teljesen új fegyverek harca, amelyek az első világháború idején vagy utána jelentek meg és most alkalmazták őket először tömegesen. A haditechnikában és ennek következtében a hadműveletek jellegében beállott fordulat mindenekelőtt a termelő eszközök fejlődésében lezajlott valóságos forradalommal — a belső égésű motor széleskörű alkalmazásával — magyarázható. Engels már több mint egy fél évszázaddal előbb rámutatott arra, hogy „a technika vívmányai, amennyiben katonailag felhasználhatók voltak és felhasználtattak, . . . kényszerítették ki azonnal, csaknem erőszakosan, sokszor hozzá még a hadvezetőség akarata ellenére a harcmód változásait, sőt forradalmi átalakulásait”.¹ A német fasiszta hadsereg a haditechnikában történt forradalomból levonta a gyakorlati következtetéseket a csatatéren és ennek megfelelően átdolgozta stratégiáját és taktikáját.

Egyes katonai szakértők már néhány évvel az első világháború befejezése után — ha az eseményekből hibás következtetéseket is vontak le — rámutattak arra, hogy az új haditechnika megjelenése következtében elkerülhetetlenül változtatni kell a hadviselési módszereken is. Az 1920—1930-as években megszületett néhány, az egyik vagy másik új fegyvernem kizárólagos fejlesztéséhez kötött és a győzelmet állítólag a villámcsapás gyorsaságával biztosító új katonai elmélet. Ilyen volt az olasz Douhet tábornok elmélete, amely a légierők szinte kizárólagos alkalmazásán épült fel. Szerinte az osztatlan légi uralom megteremtése döntő jelentőségű a háború egész kimenetelére: az ellenség hátszágának módszeres, terrorisztikus légi bombázása rövid idő alatt annyira demoralizálná a lakosságot és a hadsereget, hogy képtelenné tenné az ellenállásra. Douhet elmélete különösen nagy népszerűsége tett szert az amerikai hadseregben, ahol leglelkesebb hirdetője William Mitchell tábornok lett. Douhet kétségtelenül fontos szerepet játszott a modern haderők kifejlesztésében, mert először mutatott rá a légi fegyvernem megjelenésének jelentőségére és elsőként dolgozta ki annak alkalmazását. Elméletének alapvető helytelensége azonban beigazolódott a második világháború folyamán, amikor az amerikai stratégiai légi bombázások — amelyek messze felülmúlták Douhet legmerészebb elképzeléseit is — komolyabb hatást nem gyakoroltak Németország katonai képességeire.²

Nagyobb befolyásra tett szert elsősorban a német hadsereg a „páncélos háború” elmélete, amelynek teoretikusai Angliában Liddell Hart és Fuller, Ausztriában Eimansberger, Franciaországban De Gaulle, Németországban pedig Guderian. Lényege a következő: egy teljesen gépesített kis (60—100

¹ Engels: Anti-Dühring. Bpest. 1949. 162. l.

² A Douhet-féle „korlátlan légiháború” folytatását a németek csak egyszer kísérelték meg, a háború elején Anglia ellen. 1940. aug. 1-én Hitler „17. számú háborús utasításában” megbízta a Luftwaffet Anglia térdrekenyyszerítésével. Néhány nappal később Göring a német légierők vezetői előtt a Luftwaffe feladatává tette: „Felszámolni az angol légierőt, mind harci erejét, mind szárazföldi szervezetét . . . elvágni Anglia ellátási vonalait kikötői és hajói megsemmisítése révén.” Göring szerint e feladatok megvalósítása esetén Anglia kénytelen lesz a harcot feladni (*Chester Wilmot: The struggle for Europe*. London. 1952. 31—32. l.). Köztudomásúan, az Anglia fölött vívott légi csatákban a Luftwaffe hatalmas túlereje ellenére sem tudta a kitűzött feladatot megoldani, és a náci hadvezetés kénytelen volt tervéről lemondani.

ezer főnyi) hadsereg, ha teljesen váratlanul csap le, képes egy csapásra áttörni az ellenség védelmét, szétverni hadseregét, megakadályozni a mozgósítást és biztossá tenni a gyors győzelmet. A „páncélos háború” elméletét először Fuller alapozta meg röviddel az első világháború után, részletesen Eimansberger tábornok dolgozta ki 1934-ben megjelent „Der Kampfswagenkrieg” c. könyvében. Eimansbergertől vette át a német fasiszta hadsereg a frontot mélyen átütő páncélos hadművelet, a páncélos ékek stratégiai és taktikai módszereit, a külön páncélos hadseregek szervezési elveit — és ugyanakkor a páncélos fegyvernem uralkodó szerepébe vetett hitet és a többi fegyvernem ebből származó lenézését.

A két világháború közötti polgári hadtudomány e két legfontosabb új elmélete — bár alapjaikban hibásak, kalandor jellegűek, sőt az alkalmazó hadsereg számára veszélyesek is lehettek, mert más fegyvernemek lemaradásához vezettek — tartalmazott bizonyos racionális magot is, mivel kísérletet jelentettek az új fegyverek alkalmazására, s megjelenésük által a hadviselésben bekövetkezett forradalom törvényszerűségeinek kidolgozására. A hadseregekben azonban, amelyek vezetése szilárdan a konzervatív, hivatalos katonai elméletek begyepesedett fejű képviselőinek kezében volt, akik az elkövetkező háborút csupán az első világháború magasabb fokon való megismétlésének tekintették, az új elméletek meglehetősen rossz fogadtatásban részesültek, sőt az amerikai hadsereg Mitchell tábornokot nézeteinek terjesztése miatt hadbíróság elé is állította.

A „légiháború” és a „páncélos háború” elméletei a legszorosabban összefüggtek a „kis hadsereg” mélységesen reakciós, ellenforradalmi elméletével, amelynek kiinduló pontjai — és ezt hirdetői nem is titkolták — nem is annyira katonai, mint politikai szempontok voltak: féltek a néptömegektől, a forradalomtól, ki kellett küszöbölniök azt az ellentétet, amely fennállott az imperialista háború igazságtalan céljai és a széles néptömegek háborúba való bevonásának szükségessége között. Az első világháborúban minden országban megbízhatatlannak bizonyult és forradalmivá vált tömeghadsereggel szemben kis, elit, magasfokú gépesítéssel rendelkező, „szakmabeli” zsoldos hadsereget akartak felállítani, amely a néptől elkülönítve, felhasználható mindenekelőtt az esetleges forradalmi mozgalmak leverésére és a gyarmati népek elnyomására. A súlyos vereséget szenvedett Németországban, ahol éveken keresztül magasra csaptak a forradalom hullámai, és amelynek a versaillesi békeszerződés meg is tiltotta a százezresnél nagyobb hadsereg tartását, ez a terv a gyakorlatban is megvalósult: Von Seeckt, a „kis hadsereg” elmélet egyik legtekintélyesebb képviselője, megszervezte a Reichswehrt, a hivatalosan „apolitikus”, de ténylegesen ízig-vérig ellenforradalmi szellemű kis létszámú, condottiere típusú hadsereget, amelyet ellenforradalmi „önkéntes” militarizált alakulatok egészítettek ki: szabadcsapatok, a Fekete Reichswehr, a Stahlhelm stb. Ez lett a hitleri hadsereg magva. Seeckt elképzelése nem volt egyedülálló — ennél csak valamivel mérsékeltebb volt De Gaulle-nak, a francia hadsereg akkor még ismeretlen alezredesének elmélete, amely szerint egy kislétszámú, kitűnően kiképzett páncélos zsoldos hadsereg — „l’armée de métier” — lenne az élcsapat, amely mögött második lépcsőként vonulna fel az általános hadkötelezettség alapján szervezett tömeghadsereg.³

³ 1934-ben megjelent „Vers l’armée de métier” c. művében De Gaulle a következőket írta: „Most van az ideje annak, hogy a tartalékosokból és sorkötelesekből álló és a nemzeti védelem alapvető elemét alkotó, de csak lassan összevonható és harebavethető had-

1933-ig azonban, Hitler hatalomrajutásáig az új fegyverek felhasználásán alapuló katonai elméleteket egyetlen hadseregben sem alkalmazták nagyobb mértékben (Seeckt ugyanis, bár híve volt az új fegyvereknek, nem rendelkezhetett az ehhez szükséges fegyvermennyiséggel). Hitler, aki már politikai pályafutása elejétől kezdve céljául tűzte ki az agresszív, hódító háború kirobbantását, korán felfigyelt az új fegyverek rendkívüli jelentőségére. Évekkel a háború előtt már azt írta, hogy a jövő háborújában „a gépesítés elsöprően döntő szerepet fog játszani”.⁴ Ugyanakkor Hitler sokkal realisabban kezelte ezt a kérdést, mint a légi és a páncélos háború teoretikusai, nem tulajdonított e fegyvernemeknek kizárólagosan döntő szerepet: „Mind e mai napig miféle felfedezés változtatta meg gyökérükben, maradandóan a hadvezetés törvényeit? Minden felfedezésre majdnem nyomban következik egy újabb felfedezés, amely semmissé teszi az előbbi eredményeit. Az bizonyos, hogy a fegyverkezés technikája folytonosan fejlődik, az is bizonyos, hogy sok újítás fogja még megelőzni a rombolás művészetének abszolút tökéletességre emelkedését. De mindez csak pillanatnyi előnyt nyújt.”⁵

A politikailag reakciós, de katonailag újszerű, gépesített, kis hadseregek különböző elméletei, amelyek döntő mértékben a „kiváló egyéniség”, a „nagy hadvezér”, az „emberfeletti ember” (Übermensch) koncepcióján épült, Hitler számára sok tekintetben megfelelték volna, korlátlan háborús célkitűzései elérésére azonban — és különösen a Szovjetunió leigázására — az ilyen, elsősorban „korlátolt háborúk” folytatására tervezett hadsereg nem volt alkalmas. Ezért Hitler, aki dühödt sovinizta, antiszemita agitációjával és szociális demagógiájával, majd később a szervezett korrupció módszeres alkalmazásával tekintélyes tömegbázisra tett szert, szükségesnek és lehetségesnek látta ebből kiindulva a már létező és a roham élcsapat szerepét játszó hivatásos Reichswehr, valamint a különböző militarizált alakulatok köré kiépíteni a megbízható tömeghadsereget is. 1935-től kezdve, vagyis az új Wehrmacht szervezésének megindításától Hitler számára az egyik legégetőbb kérdés a teljesen megbízható, a „nemzeti szocializmus eszméjéhez” és személyéhez fanatikusan hű elit katonai élcsapat szervezése volt, amelynek alapján fokozatosan át lehet majd szervezni az egész hadsereget a „III. Birodalom” szellemében és fel lehet számolni a régi tisztikar még mindig jelentős autonómiáját. Ez különösen a szárazföldi hadseregre vonatkozott, mivel a Göring által vezetett Luftwaffe-ban, valamint a haditengerészeti flottában a náci párt pozíciói sokkal erősebbek voltak. Így születtek meg a háború előtt a Waffen SS — a fegyveres SS — elsősorban páncélos osztagai (eleinte három zászlóalj), amelyek mind nagyobb szerephez jutottak és a háború végére már hatalmas hadsereget tettek ki a hadseregben: 35 hadosztályt, több mint egy fél millió embert.⁶

A hitleri háborús doktrínára döntő befolyást gyakorolt a „totális háború elmélete”. Ennek lényege az, hogy a modern háború nem hadseregek, hanem egész népek háborúja, amelyben maradéktalanul mozgósítják az egész népet,

sereg mellett szükség van egy másik, zárt, jól kiképzett mozgékony sereg szervezésére is, amely képes lesz huza-vona nélkül cselekedni, tehát állandóan harcra kész hadsereg lesz.” (*Charles de Gaulle*: *Mémoires de Guerre. L'appel 1940—1942*. Paris. 1954. 6—7. l.).

⁴ *Id. Edward M. Earle*: *Makers of modern strategy*. Princeton, 1952. 505. l.

⁵ *Hermann Rauschning*: *Hitler bizalmasa voltam*. Bpest, Körmendi kiadó. É. n.

17. l.

⁶ *Alan Bullock*: *Hitler*. London, 1952. 668—673. l.

a nemzet minden erőforrását, minden embert, minden fillért, minden anyagi és szellemi eszközt. A totális háború szolgálatában minden katonai és politikai módszer alkalmazható: a baktériumháborútól egész nemzetek fizikai kiirtásáig, a német nép gondos „nemzeti szocialista” és militarista kinevelésétől veszélyes külföldi személyiségek meggyilkolásáig. És ami talán a leglényegesebb: a totális háború jóval a hadüzenet vagy a tényleges hadműveletek megindítása előtt kezdődik, attól a perctől kezdve, hogy győz a „nemzeti forradalom” és a német nép „nemzeti szellemmel áthatva” hozzákezd a Lebensraum — „életter” — megszerzéséhez,⁷ és addig tart, míg az egyik fél teljesen meg nem semmisül. Mindebből világos, hogy az embertelen hitleri „totális háborús” elméletnek semmi köze sincs azokhoz a felszabadító, népi honvédő háborúkhöz, amelyekben szintén résztvesz és önkéntesen nagy áldozatokat hoz a nép egésze, de amelyek idegen elnyomás vagy reakciós társadalmi-politikai rendszer felszámolására irányulnak és csupán eszközt jelentenek a harcoló népek szabad, független, a szomszéd népekkel legteljesebb békességben való élet megteremtéséhez.

A totális háború elméletét először Ludendorff tábornok, a német fasizmus előfutára fogalmazta meg 1935-ben megjelent „A totális háború” című könyvében. Az embergyűlölő ludendorffi elmélet alapjait öt fő tételben lehet összefoglalni: 1. a jövő totális háborúja már „mindenre kiterjedő” lesz, nemcsak a frontvonalakat, hanem a hadban álló ország egész területét felöleli; 2. „mindent átfog”, az ország egész lakosságát aktívan bevonja a háborúba — nem a hadseregek, hanem a nemzetek háborúja; 3. ebből kifolyólag döntő szerepet fog játszani az intenzív, tervszerű propaganda — mind a saját lakosság harckészségének erősítésére, mind az ellenség ellenállóképességének aláásására; 4. a totális háború előkészületei jóval a nyílt harc kitörése előtt megkezdődnek és teljes mértékben befolyásolják a nép „békebeli” életét is; 5. végül a totális háborút csak egy diktatorikus teljhatalommal felruházott legfelső parancsnok irányíthatja. Ludendorff szerint a totális háborút a következő szabályok alapján kell folytatni: döntő jelentőségű a váratlan rajtaütés, a hadüzenetet kerülni kell, mert az agresszió benyomását kelti — ezzel szemben mindig a külső veszély és a jogos önvédelem látszatát kell megteremteni; a maximális erőfőlényt a döntő helyen, az ellenfél leggyengébb pontja ellen kell összegyűjteni és megsemmisítő csapásra felhasználni; a fő háborús erőfeszítéseket nem az ellenfél központjai, hanem fegyveres ereje ellen kell irányítani; a háborúnak villámgyorsnak kell lennie. „A legfelsőbb hadvezetőség arra fog törekedni, hogy a totális háborút minél hamarabb befejezze, nehogy annak kimenetelét gazdasági nehézségek és a nemzeti egység elvesztése veszélyeztessék.”⁸ Így fogalmazta meg Ludendorff a totális háború fő törvényszerűségeit — s elmélete a hitleri katonai doktrína alapköve lett.

Kétségtelen, hogy vannak bizonyos összefüggések a hitleri „totális háborús” elmélet és Clausewitz híres formulája: „a háború csupán a politika más eszközökkel való folytatása” között.⁹ Ezt a zseniális formulát azonban, amely-

⁷ „A német jövő kizárólag életter-szükségleteink teljesítésétől függ” — jelentette ki Hitler a fegyveres erők legfelsőbb parancsnokai előtt 1937. nov. 5-én tartott, háborús terveit először részletesen felvázoló beszédében [Nürnbergi dokumentumok (a továbbiakban ND) 368—PS. „Nazi conspiracy and aggression” Office of United States Chief of Council for Prosecution of Axis Criminality. Washington, 1946—47. (a továbbiakban NCA) v. III. 29. §. 1.].

⁸ Ludendorff: Der totale Krieg. München. 1935. 106. l.

⁹ Carl von Clausewitz: Vom Kriege. Berlin, Vier Falken V. é. n. 32. l.

ről a marxizmus klasszikusai a legnagyobb elismeréssel írtak és amely a haladó hadtudomány egyik alapköve, hitlerék a saját ideológiájukkal párosítva olyan mértékben „fejlesztették tovább”, hogy a feje tetejére állítva éppen az ellenkező következtetéshez jutottak. Már Nietzsche előtt, a porosz katonai állam apologetáitól kezdve, de különösen Nietzsche-től, az erőszak, barbárság, brutálisítás filozófusától egészen Hitlerig a reakciós porosz-német sovíniszta fajelméletek hirdetői a háborút mindig a nemzeti szellem (Hitlernél már a faji szellem) legmagasabb megnyilvánulásának, az emberek legalapvetőbben természetes állapotának tekintették, amelyben a magasabbrendű faj legyőzi és megsemmisíti vagy rabságba dönti az alsóbbrendűt, a katonáskodást pedig a „férfias nép életformájának” tekintették.¹⁰ Így tehát míg Clausewitznél a háború a politika folytatásának eszköze, Hitler elképzelése szerint a politika csupán a háború eszköze és előkészítője, a politika a háborúnak a legteljesebb mértékben alá van rendelve. Ezt már Ludendorff így fogalmazta meg: „A politikának a háborút kell szolgálnia.”¹¹ A második világháború befejezése után pedig von Kleist tábornagy nem minden szégyenkezés nélkül vallotta be Liddell Hartnak: „A náciak alatt mi Clausewitz formuláját igyekeztünk megfordítani és a békét — a háború folytatásának tekinteni.”¹²

A totális háború nem volt teljesen új elmélet a német agresszió ideológiai fegyvertárában. Bizonyos mértékig folytatása, bár torz formában, Clausewitz tételének az „abszolút háborúról”. (Jellemző azonban, hogy Clausewitz az „abszolút háborút” a gyakorlatban majdnem megvalósíthatatlannak tartotta és egyetlen példájaként a modern időkben a francia forradalom háborúit hozza fel.) Ezt a „továbbfejlesztést” már a császári Németország katonai teoretikusai, Clausewitz tehetségtelen epigonjai indították meg, akik rendkívüli szorgalommal fáradoztak azon, hogy kiirtsák Clausewitz tanításaiból azok haladó tartalmát. Az első világháború idején a császári Németország megpróbálta a gyakorlatban alkalmazni a totális háborút, de igen csekély sikerrel, mivel lehetőségei ezen a téren sokkal korlátozottabbak voltak, mint amilyenek Hitler rendelkezésére álltak: Németország a második világháború idején az 1914—1918-as helyzettel szemben meg tudta szállni Nyugat- és Közép-Európa egész területét, hatálytalanítani tudta az angol tengeri zárlat eredményeit, korlátlan kivezető úttal rendelkezett a nyílt tengerre, meg tudta oldani a hadiipar munkaerővel való ellátását 12 millió külföldi rabszolga munkába állításával, a totális háborúhoz szükséges fegyverek terén hosszú ideig határozott túlsúlyban volt ellenfeleivel szemben stb. és . . . még csúfosabban elvesztette a háborút.

A hitleri totális háborús elképzelés szerint tehát a szigorú értelemben vett hadműveletek csupán a háború egyik szerves részét, egyik módját alkották; a totális háborúhoz, amely Hitler elképzelése szerint tulajdonképpen már 1933-ban megkezdődött, ugyanúgy hozzátartoztak szerves részekként az olyan

¹⁰ Visszaemlékezéseiben Ludendorff mondta: „A háború és a politika a nemzet létezését egyaránt szolgálják, de a háború a faj élniakarásának legnagyobb megnyilvánulása.” (Id. Earle: *Makers of modern strategy*. 317. l.)

¹¹ Ludendorff: *Der totale Krieg*. 155. l.

¹² B. H. Liddell Hart: *The other side of the hill*. London. 1948, 203. l. „Egyes nemzeti szocialista szerzők még tovább élezték Ludendorff elméletét annak logikus befejezéséig — tagadták egyáltalán a béke létezését is. A háborút nem az államok közötti viszony egyik fázisának tekintették, amelyet a béke fázisa előz meg és követ, hanem »a népek életében jelentkező új politikai és társadalmi fejlődés megnyilvánulásának.«” (Earle: i. m. 318. l.)

módszerek, mint a „totális diplomácia”, amely nem kis mértékben hozzájárult Németország rendkívül előnyös hadi helyzetének megteremtéséhez a háború kitörésekor; a terror — mind az egyes politikai személyiségek ellen elkövetett merényletek (Dörfuss, Sándor király, Barthou stb.), mind egyes nemzetek vagy népcsoportok tervszerű fizikai kiirtása; a gazdasági nyomás különböző formái; a „pszichológiai háború”, amint ezt ma az amerikai hadseregben nevezik. Ez utóbbinak legfontosabb fegyvere — már Ludendorff fejtegetései szerint is — a „totális propaganda” volt, amelynek elméleti és gyakorlati kidolgozására Hitler és Göbbels rengeteg figyelmet szentelt és amelyben, az igazat megvallva, jelentős sikereket is értek el.

Hitler már a *Mein Kampf*-ban lefektette a náci propaganda alapelveit. Ezekből világosan láthatjuk a náci vezér mélységes megvetését, gyűlöletét a néptömegek iránt: „A tömeg felvevőképessége nagyon korlátolt, értelme kicsiny és éppen ezért nagyon feledékeny. Ezekből a tényekből kifolyólag tehát minden hathatós propaganda csak néhány pontra kell hogy szorítkozzék, ezt a néhány pontot és néhány tételt addig kell vezérszavakban ismételni, míg az utolsó is megérti ebből a szóból azt, amit akarunk... Minél nagyobb a hazugság, annál könnyebb azt az emberekkel elhitetni, mert a nép széles rétegei szívük mélyén inkább csak romlottak, semmint szándékosan és tudatosan rosszak és így kezdetleges gondolkodásmódjuk mellett könnyebben esnek áldozatul a nagy gazságoknak, mint a kicsinyeknek, mert hiszen néha ők maguk is szoktak úgy gondolkozni, viszont nagy hazugságokra nem képesek. Ily valótlanág eszükbe sem jut és éppen ezért a való tényeknek ily nemtelen elferdítését, az ilyenszerű szemtelenséget másokról sem tételezik fel, sőt ha efelől felvilágosítanak őket, még akkor is sokáig kételkednének és ingadoznának és egyik-másik indokról azt hinnék, hogy való. Ennek a következménye, hogy még a legpimaszabb rágalomból is átmegy végtére valami a köztudatba.”¹³ Ehhez az idézethez nem kell kommentár.

Nem szabad lebecsülni a „totális” propaganda szerepét a hitleri hadi gépezetben: feladata volt a háborús kalandok gondos „ideológiai” előkészítése, sajtó és rádióhadjáratok szervezése a hazai és nemzetközi közvélemény félrevezetése céljából, annak a látszatnak fenntartása, hogy Németországot megtámadták és csupán védekezik. Nem válogatott az eszközökben: Ausztria, Csehszlovákia és Lengyelország megtámadása előtt unalmas egyhangúsággal kiáltozott a helybeli német lakosság vagy a nemzeti szocialista mozgalom tagjai elleni „atrocitásokról”, nemzetközi incidensekké fújta fel az SS által szervezett provokációkat, melyek közül talán a leghírhedtebb a gleiwitzi rádió lengyel egyenruhába öltöztetett rabokkal történt megtámadtatása 1939 augusztusában.¹⁴ Hitler végtelenül alattomos módszerét talán a legnagyobb őszinteséggel éppen egy héttel a háború kirobbanása előtt, 1939. augusztus 22-én a haderők legfelsőbb vezetői előtt tartott előadásában fejtette ki: „Én előteremttem a háború kitörésének propagandisztikus ürügyét — és nem kell törődni azzal, hogy az elhíhet-e vagy sem. Győzelmünk után senki sem fogja megkérdezni tőlünk, hogy igazat mondtunk-e vagy sem. A háború megindításában és lefolytatásában nem az igazság számít, hanem a győzelem... Az igazság az erősebbé.”¹⁵

¹³ *Hitler Adolf*: *Harcom* (Mein Kampf). Bpest. 1941. 145., 185. l.

¹⁴ *Walter Schellenberg*: *The Schellenberg memoirs*. London, 1956, 69—70. l.

¹⁵ ND 1014—PS. NCA III/665.

A totális háború egyik fő célkitűzése az ellenség demoralizálása, belülről való felforgatása és felrobbantása, ellenállási képességének aláaknázása és a győzelem biztosítása, mégpedig — és ez áll a hitleri koncepció középpontjában — még a hadműveletek megindítása előtt. Ezért a totális háborús módszerek arzenáljában egészen különös, addig soha nem látott fontos szerepet kapott az „ötödik hadoszlop”,¹⁶ Hitler ügynöksége az ellenséges országokon belül, amely hosszabb időn keresztül tervszerűen bénítja az ország ellenálló képességét, harci akaratát, kémkedést és propagandát folytat és a döntő pillanatban megnyitja a frontot, elősegíti a német hadsereg előnyomulását és nyíltan elárulja népét. Hitlerék nagy gondot fordítottak az ötödik hadoszlop szervezésére minden európai és számos nem európai országban. Az egyetlen ország, ahol ez a tevékenység teljesen eredménytelen maradt, a Szovjetunió volt, ahol a szocialista társadalom felépítésével megszűntek létezni azok az osztályellentétek és nemzeti viszályok, amelyek az ötödik hadoszlop talaját alkották. Másutt mindenhol ez sikerrel járt és nem kis mértékben befolyásolta a hadműveletek kimenetelét.

Az ötödik hadoszlopok különböző formái különböző módszerekkel jöttek létre. A legkézenfekvőbb volt az egyes országokban lakó német kisebbségek, Volksdeutschok megszervezése sovinszta érzéseik felkeltésével, zsarolással, a megszállás utáni pozíciók és privilégiumok ígérgetésével. Különös szerepet játszott ez a módszer természetesen elsősorban a kelet-európai országokban — Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában, Jugoszláviában, de másutt is, így még az amerikai világrészen is: az Egyesült Államokban, ahol nagy befolyással rendelkezett a „Német—Amerikai Szövetség”, Braziliában, Argentínában és Uruguayban. Ezt az egész munkát a náci pártapparátus külön osztálya irányította Bohle gauleiter vezetésével.

Sokkal nagyobb jelentőségre tett szert azonban a nem német ötödik hadoszlopok szervezése, különösen az áldozatnak kiszemelt országok uralkodó körein belül. Ennek is különböző formáit látjuk: egyes országokban igyekeztek az egész uralkodó réteget megnyerni, módszeresen lefegyverezni a német veszéllyel szemben, elaltatni éberségét Németországgal kapcsolatban azzal, hogy a Szovjetunió ellen uszították, harci képességüket csupán egy szovjetellenes háború irányába terelték. Ez történt a határtalanul szovjetellenes lengyelországi Pilsudski — Beck — Rydz-Smigly-féle uralkodó klikkel, amelyet a németek öt éven keresztül uszítottak nagy keleti szomszédjuk ellen, a „bolsevizmus elleni nagy harcban” Németország hú szövetségeseiként magasztalták, olyannyira, hogy mire bekövetkezett az elkerülhetetlen német támadás, Lengyelország már többé nem volt — mint az angolok nevezik „fit to win” — méltó a győzelemre.

Az ötödik hadoszlop szervezésének másik forrása azoknak a nemzeti ellentéteknek szítása, amelyek egyes többnemzetiségű országokban az uralkodó nemzet burzsoáziájának sovinszta politikája következtében keletkeztek. Így a németeknek sikerült felhasználniuk — legtöbb esetben az érdekelt népek saját akarata és érdekei ellenére — Csehszlovákiában a cseh—szlovák, Jugoszláviában

¹⁶ Az „ötödik hadoszlop” elnevezés onnan származik, hogy 1936. okt. 2-án, a spanyol polgárháború idején Mola tábornok, a spanyol fasiszta lázadók egyik vezére, kijelentette a rádióban: a fasiszta sereg négy irányból, négy hadoszlopban támad Madrid ellen, de a döntő offenzívát majd az ötödik hadoszlop indítja meg, amely már magában a városban létezik (Ld.: *Louis de Jong*: *The German Fifth Column in the Second World War*. London. 1956 3. l.)

a szerb—horvát, Belgiumban a flamand—vallon, Románia és Magyarország viszonylatában a román—magyar ellentétet stb.

Az ötödik hadoszlop legfontosabb és a háború eseményeire a legnagyobb hatást kiváltó formái a különböző európai országokban létező nyíltan fasiszta és fasisztabarát szervezetek, amelyek már a háború előtt propagandát folytattak, kémkedtek, szabotáltak, intrikáltak Németország javára és nem egy esetben döntő szerepet játszottak országaik háború nélkül való leigázásában. Ha azonban háborúra került a sor, minden eszközzel igyekeztek megakadályozni az ellenállást, elősegíteni a német csapatok előnyomulását, majd a német fasiszta megszállók leghűségesebb, legkegyetlenebb, legaljasabb kiszolgálói lettek. Ilyen csoportok — amellet, hogy a nemzetközi burzsoázia az 1930-as évek kiéleződött osztályharcai közepette általában nagy rokonszenvet érzett Hitler iránt — minden európai országban keletkeztek: Ausztriában a Rintelen és Seyss-Inquart vezetése alatt álló nemzeti szocialista párt, Magyarországon Szálasiék, Romániában a Vaskaróda Horia Sima vezetésével, Jugoszláviában Ante Pavelić usztasái, Norvégiában Vidkun Quisling Nasjonal Samling nevű pártja, Hollandiában az Anton Mussert vezetése alatt álló nemzeti szocialista párt, Belgiumban Léon Degrelle rexistái, Franciaországban Jacques Doriot, Marcel Déat és Pierre Laval fasiszta csoportjai, Otto Abetz német megbízott környezete, a Pétain tábornagy köré csoportosuló defetisták, De La Rocque ezredes „tűzkeresztesei”, a „Camelots du roi” monarchista szervezet stb., Angliában Oswald Mosley feketeingesei. Mindvalahányan mint az európai burzsoázia legszélcsúságesebben jobboldali szárnya a történelemben példátlanul álló árulást követték el népeikkel szemben.¹⁷

Hitler még 1932-ben részletesen kifejtette nézeteit a totális háborúval és ezen belül az ötödik hadoszlop szerepével kapcsolatban azokban a bizalmas beszélgetésekben, amelyeket Hermann Rauschninggal, a náci párt danzigai szervezetének akkori vezetőjével folytatott. Többek között a következőket mondta:

„A jövőben egy egész nép fogja rávetni magát a másokra s nem csak egy had fog küzdeni más ellenséges hadak ellen. A mi igazi háborúnk egyébként a tulajdonképpeni hadműveletek előtt fog lezajlani... Énbennem megvan az a felsőbb adomány, hogy a gyökerükig leegyszerűsítsem a problémákat. Titkos tudományt akartak csinálni a háborúból, ezért vették körül mindenféle ünnepeles hókusz-pókusszal. Mintha a háború nem a világ legegyszerűbb dolga volna. Háború mindig és mindenütt volt; mindennapos; nincs kezdete éppúgy, ahogy sohasem lesz béke. Az élet háború, minden küzdelmünk háború, a háború az ember természetes állapota. De van egy magasabbrendű stratégia, háború, amely szellemibb eszközöket alkalmaz. No, mi a háború végcélja? Nemde bár az ellenfél kapitulációja? Abban a pillanatban, amikor kapitulál, tudom, hogy teljesen megsemmisíthetem. Ha ez így van, mi a csudába igyekezném katonailag legyűrni, ha ugyanazt az eredményt érhetem el kevésbé költséges és biztosabb eszközökkel?

¹⁷ Az ötödik hadoszlop nemcsak támogatta a náci agressziót, hanem gyakran mint annak megindítója, kezdeményezője lépett fel. Így a Norvégia megszállására vonatkozó első javaslat Quislingtől indult ki 1939 nyarán, aki Alfred Rosenbergen, a náci párt külügyi szakértőjén és Erich Raeder tengernagyon, a német hadiflotta főparancsnokán keresztül annyiszor ajánlotta Hitler figyelmébe indítványát, míg a „Führer” végül el nem fogadta (ND 004—PS. NCA III/19—27).

Ha én háborút indítok, Párizs szívében fognak egyszerre csak megjelenni csapataim. Francia egyenruha lesz rajtuk. Fényes nappal vonulnak fel az utcákon, ahol senkinek sem fog eszébe sem jutni, hogy feltartóztassa őket. Mindent végiggondoltam a legkisebb részletekig. A nagyvezérkar székhelye ellen vonulnak, elfoglalják a minisztériumokat, a parlamentet. Pár pillanat alatt lecsavarjuk Franciaország, Lengyelország, Ausztria, Csehszlovákia vezetőit. A hadseregnek levágjuk a fejét, a nagyvezérkart, a kormányzó elemeket szétfűjjük s mindent elborít a káosz. Igen ám, de akkorra én már régen érintkezésben leszek azokkal az emberekkel, akik megalakítják az új kormányt az én szájamíze szerint. Ilyen embereket mindenütt találunk.

Hadseregekre van szükségünk, nemcsak nagyértékű szakképzett alakulatokra, hanem tömeg hadseregekre is. De nem úgy fogjuk harcba dobni őket, mint 1914-ben. Ami a tüzéségi előkészítés volt akkor, a lövészárokharcok idejében, a gyalogsági támadás számára, az a jövőben az ellenfél pszichológiai szétmállasztása lesz a felforgató propaganda útján, mégpedig a tulajdonképeni hadigépezet megindítása előtt. Mellőzhetetlen, hogy az ellenséges nemzetet demoralizáljuk, késszé gyúrjuk a meghódolásra, lelkieg tétlenségre kényszerítsük, még mielőtt fegyverhez nyúlunk. Ki tudjuk-e csikarni az ellenfél lelki vereségét még a háború előtt? Ez érdekelt engem . . . Mindenütt, az ellenséges ország szívében lesznek segítő cinkosaink, tudjuk a módját, hogyan kell ilyen emberekre szert tenni. A megrendített érzésvilág, a lelki meghasonlás, a megingás, a pánik, ezek lesznek a mi fegyvereink . . .

Nem kezdek háborúba addig, amíg meg nem szerzem a feltétlen bizonyosságot, hogy lelkieg meggyöngyített ellenfelemt ledönti lábáról az első lövés. Amikor az ellenség lelkieg szétmállott otthon, amikor a felfordulás szakadékaának szélére került, amikor pillanatról pillanatra várható a társadalmi zürzavar kirobbanása, akkor következett el a nagy pillanat s egyetlen horogütéssel meg lehet semmisíteni. Tömeges légitámadások, váratlan rajtaütések, vérengző rémtettek, szabotázs, az ország szívében elkövetett merényletek, a vezető férfiak legyilkolása, mindent szétzúzó rohamok egyidejű pörölyütései az ellenséges védővonal minden egyes gyöngye pontján, tekintet nélkül tartalékra és veszteségre — ez lesz az eljövendő háború.

Nem fogok visszariadni semmitől. Nincs az a nemzetközi jog, nincs az a szerződés, ami visszaírt volna arról, hogy megragadjam a bármikor kínálkozó alkalmat. A mostani háború szörnyűségesen véres és kegyetlen lesz.”¹⁸

Ilyennek látta Hitler hatalomvágytól vérbeborult szeme a második világháborút, és a nyugati államok politikája lehetővé is tette számára ezeknek az elveknek a megvalósítását a háború első időszakában, bármennyire is hitetlenül fogadták azokat a leleplezéseket, amelyeket Rauschning a háború kitörése előtt néhány hónappal megjelent könyvében tett. Hitler fenti szándékai nem egy „örült” fantazmagóriái voltak, hanem Európa lángbaborításának és leigázásának konkrét tervei.¹⁹

¹⁸ *Rauschning*: i. m. 14—24. l.

¹⁹ A második világháború eseményei, de különösen a háború után nyilvánosságra került dokumentumok, így elsősorban a nürnbergi per anyagai alátámasztották Rauschning „szenzációs” leleplezéseit és behatárolták szavahihetőségét. Számos hitleri titkos beszéd, utasítás, parancs valóban majdnem azonos azokkal a kijelentésekkel, amelyeket Rauschning közöl. Ilyen volt például Hitlernek már idézett, 1939. aug 22-i beszédében adott tanácsa, amellyel Lengyelország leigázására készülő tábornokait búcsúztatta: „Legyenek kemények, legyenek irgalmatlanok. Cselekedjenek gyorsabban és brutálisab-

A totális háború hitleri elméletének jellemzéséhez még egy fontos mozzanat tartozik: a háború és a háborús célok közötti összefüggés. A háború és a politika közötti viszonyról szólva Clausewitz kifejtette, hogy „a politikai cél, mint a háború eredeti indító oka, mind a háborús cselekedet által elérendő cél, mind a szükséges erőfeszítések szabályozójává válik.”²⁰ Más helyen a következőket írja: „A politikai cél természete, a saját vagy az ellenséges követelés nagysága és egész politikai helyzetünk ténylegesen a legdöntőbb befolyást gyakorolják a hadviselésre... A háború a politika eszköze; a politika jellegét szükségképpen magán kell viselnie.”²¹ A háború, bármilyen ideológiai körítéssel veszik körül, mindig a politika folytatása, politikai célok eléréseért folyik; jellegét a háborút kiváltó politika és a kitűzött politikai célok adják meg. A hitleri Németország háborúja azért is totális háború volt, mert totális győzelem, „totális béke” eléréseért folyt. Nagyon világosan fogalmazta ezt meg például még a háború előtt a „Die Deutsche Wehr” című befolyásos német katonai lap: „A totális háború totális győzelemmel fog végződni. A totális győzelem a legyőzött nép teljes megsemmisítését és a történelem porondjáról való végleges és megmásíthatatlan eltűnését jelenti. A győztesnek nem lesz szüksége arra, hogy békétárgyalásokat folytasson a legyőzöttekkel, mivel nem lesz olyan fél, amely képes e tárgyalásokra.”²² Hitlerék alapvető politikai koncepciója tehát a következő: totális állam — totális politika — totális háború — totális győzelem — totális béke, amely gondolatmenetben a központi helyet a háború foglalta el.

Arra vonatkozóan, hogy milyen lesz ez a „totális béke”, a fasiszta Németország vezetői szintén nem hagytak semmiféle kétséget. Hitler háborús programját már a Mein Kampfban kertetés nélkül leírta. Nevetségesnek tartotta a többi német nacionalista párt követeléseit az 1914 előtti határok visszaállítására vonatkozólag: „Az 1914 előtti határok visszaállításának követelése oly nagymérvű politikai esztelenség, hogy azt már-már merényletnek tekinthetjük. Eltekintve attól, hogy a birodalomnak 1914. évi határai teljesen ésszerűtlenek voltak, mert azok a valóságban arra sem voltak alkalmasak, hogy egybefoglalják a német nemzetiségű embereket, de másrészt a katonai földrajzi célszerűség következményeinek sem feleltek meg... A nemzeti szocialista mozgalomnak meg kell kísérelnie, hogy a lélekszámunk és területünk közötti áldatlan viszonyt kiküszöbölje... A most vázolt külpolitika csak akkor lesz helyes, ha alig száz év múltán kétszázötven millió német fog földrészünkön élni.”²³ Hitlerszerint Németország legfőbb ellenségei, amelyeknek megsemmisítése elsőrendű nemzeti feladat, Franciaország és a Szovjetunió. „Csak akkor fogjuk az örökös és valójában annyira meddő harcot köztünk és Franciaország között végleg lezárni, ha a német nemzet élni akarását nem csak tétlen ellenállásban hagyják sorvadozni, hanem azt Franciaországgal szembeni végső leszámolásra összpontosítják és döntő küzdelembe viszik. Emellett Németországnak Fran-

ban, mint mások. Nyugat-Európa polgárai reszkessenek a félelemtől. Ez a leghumánusabb háborús módszer, mert elretenti őket.” Nem lehet csodálkozni azon, hogy — a jegyzőkönyv szűk szavai szerint — a beszéd hallatára „Göring felugrott az aztalra, vérszomjas hálóját fejezte ki és véres ígéreket tett, táncolt, mint egy vadember” (ND L—3. NCA VII/754).

²⁰ Clausewitz : i. m. 22. l.

²¹ Uo. 577., 588. l.

²² Idézi «Военная Мысль» 1957. 6. szám. 45. l.

²³ Hitler Adolf : Harcom 451—452, 465. l.

ciaország megsemmisítésében csak eszközt kell látni, mely által népünk terjeszkedési lehetőségét más irányban biztosítja.”²⁴ Hitler a legnagyobb gyűlölettel a kelet-európai népekről és különösen a Szovjetunióról beszélt: „Lezárjuk a háború előtti időszak gyarmati és kereskedelmi politikáját és rátérünk a jövő földbirtok politikájára. Ha Európában új területről és új termőföldről beszélünk, akkor csak Oroszország és az azt környező államok felé tekinthetünk... Ez a keleti óriás-birodalom megérett az összeomlásra... A sors bennünket arra választotta ki, hogy szemtanúi legyünk olyan katasztrófának, amely a népi fajlemélet helyességének lehatalmasabb bizonyítéka.”²⁵ A fasiszta Németország hivatalos okmányai egyértelműen rajzolták meg a háború utáni „békéről” szőtt elképzeléseket: Európa teljes leigázása, Hollandia, Belgium, Észak-Franciaország és Nyugat-Lengyelország Nagy-Németországhoz való csatolása, a Visztulától az Uralig terjedő kelet-európai területek német gyarmatosítása, a szláv népek maradványainak Szibériába való kitelepítése, Európa többi országainak a III. Birodalom vazallus államaivá való süllyesztése, a zsidóság kiirtása. E célok elérése érdekében robbantotta ki Hitler a második világháborút.

Korlátlan politikai programjának megvalósításához csak egy katonai eszköz állt a fasiszta Németország rendelkezésére, és ez a villámháború (Blitzkrieg). A totális háború egész koncepciója a villámháborún, az ellenségnek egy csapással való szétverésén alapult.²⁶ Nem kétséges, hogy a 80 milliónyi lakossal és nagyon korlátozott anyagi erőforrásokkal rendelkező Németország számára ez volt az egyetlen járható út egy olyan háborúban, amelyben majdnem minden európai ország ellenségei sorába kerülne. Nem a hitleri hadvezetőség találta ezt ki, mert már a világ felosztására készülő császári Németország vezérkara ezen az alapon tervezte első világháborús stratégiáját és elsősorban a hírhedt Schlieffen-tervet. Vitathatatlan az is, hogy Németország földrajzi fekvése bizonyos vonatkozásokban előnyös a villámháború folytatására, amelynek lényege — Németország esetében — a különböző ellenségeknek egymásutáni szétverése sorozatos villámcsapások útján és a két fronton való egyidejű harc megakadályozása. A kétfrontos háború elkerülése Bismarck óta Németország politikájának és katonai stratégiájának egyik legfontosabb

²⁴ *Hitler Adolf*: Harcom 465. l.

²⁵ Uo. 453—454. l.

²⁶ Meg kell jegyezni, hogy bár a német tábornokok és hadtörténészek a háború után kénytelenek voltak elismerni, hogy a német stratégiai tervezés a „Blitzkrieg” elméletén alapult, sőt annak elkerülhetetlenségét bizonygatják, ugyanakkor hevesen tiltakoznak a „Blitzkrieg” kifejezés ellen, azt állítva, hogy ezt a fogalmat a fasiszta Németország ellenfelei találták ki. Guderian például a következőképpen fejtegeti a kérdést: „Erőforrásainkszigorúan korlátozott volta kényszerítette a vezérkart arra, hogy tanulmányozza, milyen módszerekkel lehet a háborút gyorsan befejezni. Ebből eredt az az elképzelés, hogy a gépek összes fajtáit fel kell használni. A második világháború kezdeti szakaszában vívott gyors hadműveleteink sikere következtében ellenségeink kitalálták a »Blitzkrieg« kifejezést.” (*Heinz Guderian*: *Erinnerungen eines Soldaten*. Heidelberg, 1951. 418. l.) Érvelése nyilván nem felel meg a valóságnak: az összes német vezetők, Hitlerrel az élükön, szüntelenül hangoztatták a villámháború létfontosságát. Hitler már idézett, 1939. aug. 22-i fontos tájékoztató beszédében kifejtette: „Brauchitsch vezérezredes megígérte nekem, hogy a Lengyelország elleni háborút néhány héten belül befejezi. Ha azt mondta volna, hogy ehhez két vagy akár csak egy évre lenne szüksége, nem írtam volna alá az indulási parancsot és ideiglenes szövetséget kötöttem volna Angliával... Hosszú háborút ugyanis nem folytathatunk.” (ND L—3. NCA VII/753). Az összes háborús utasításokban ismételtelen találkozunk a „villámgyors”, „villámsiker”, „villámcsapás” kifejezésekkel.

célkitűzése. Viszont a német imperializmus világhuralmi terveinek megvalósítása érdekében a történelem folyamán ismételtelen került harcba egyszerre több országgal, s ezt a feladatot csak úgy lehetett megoldani, hogy ellenségeit külön-külön, egymásután intézi el — az egyiket semlegesíteni kell, míg a fő ellenséget leküzdi. Nagy figyelmet szentelt ennek a problémának a hitleri hadsereg is: a német vezérkar előtt álló főfeladatokról szólva Guderian azt írja, hogy „tekintettel a több ellenség ellen egyidejűleg folytatott háború lehetőségére, választani kellett a stratégiailag másodrendű frontok megvédése és a fő ellenség megtámadása között. Fennállt a támadás egyik frontról a másikra való átirányításának problémája is.”²⁷ 1914-ben, a Schlieffen-terv végrehajtásakor ez az elképzelés csődöt mondott: az orosz hadsereg váratlan kelet-poroszországi offenzívája a német hadvezetőséget jelentős erők keletre való átcsoportosítására kényszerítette, ami a marnei csata elvesztéséhez vezetett. Ezzel szemben 1939 szeptemberében a hitleri Blitzkrieg eme alapvető feltétele megvolt, mert a nyugati fronton elhelyezett 26 leggyengébb német hadosztállyal szembenálló 70 francia hadosztály meg sem mozdult Lengyelország lerohanásának megakadályozására.²⁸ Ezért játszott olyan nagy szerepet a német imperializmus agresszív terveiben az ország központi európai fekvése, amely lehetővé tette támadások indítását közvetlenül a határoktól a fő ellenségek ellen, az erők gyors átcsoportosítását, ugyanakkor pedig az Európát két részre osztó Berlin—Róma tengely (nemcsak politikai, hanem földrajzi értelemben) lehetetlenné tette az ellenfél erőinek egyesítését.²⁹ (Mint ismeretes, ez csak a második világháború végén, 1945 áprilisában történt meg Németország közepén.)

A totális háború céljai elérésének eszközeit a német fasiszták számára a villámháború stratégiája adta, amelynek lényege az ellenségnek egy villámgyors csapással, hatalmas erőfölény összpontosításával való kiütése. „Az ellenséges haderő megsemmisítése valamennyi hadicselekmény alapja, végső támpontja minden tervezetnek, azaz a különböző egymással kapcsolatos intézkedéseknek, amelyek ezen a támponton úgy nyugszanak, mint az ívboltozat a párnázaton” — mondja Clausewitz.³⁰ A német hadvezetőség villámháborús stratégiájának kidolgozásánál ezt az elvet is vette alapul: a német hadsereg fő célja a villámháborúban az ellenséges haderő gyors megsemmisítése.³¹ Valamennyi német támadó haditerv — a Lengyelország lerohanásának alapjait lefektető „Weiß” tervtől a Szovjetunió elleni támadásra kidolgozott Barbarossa-tervig — ezt tűzte ki céljául és mindenütt sikerült is ezt a stratégiai célt elérni, biztosítani a Blitzkrieg sikerét: a lengyel síkságon és

²⁷ Guderian : i. m. 418. l.

²⁸ „Ha 1939 őszének kritikuss napjaiban... a franciák, akik akkor számbelileg jelentős fölényben voltak, támadásba mentek volna át, nagyon lehetséges, hogy sikerült volna áttörniök a Westwallt és mélyen behatoltak volna a birodalom területére” — írták a német tábornokok a háború után (Weltkrieg 1939—1945. Ehrenbuch der deutschen Wehrmacht. Stuttgart. 1954. I. Teil. Der Landkrieg 26. l.)

²⁹ Jellemző, mennyire fontos helyet foglalt el a „tengely” fogalma a geopolitika zagyva rendszerében. A világ népeinek eredeti letelepedése és az abból eredő nemzetközi kapcsolatok és konfliktusok, hódítások, terjeszkedések stb. a geopolitikusok szerint mind bizonyos immanens „tengelyek” szerint történtek (Ld. Derwent Whittlesey : German strategy of world conquest. London. 1944. 75—77. l.).

³⁰ Clausewitz : i. m. 47. l.

³¹ „Az ellenség erőinek megsemmisítése az elsődleges cél, az ellenség területének megszállása — csak másodlagos fontosságú”, fektette le Hitler 1939. okt. 9-i „Emlékirata és utasítása a háború Nyugaton való vitelére” (ND L—52. NCA VII/807).

a görög hegyekben, a norvég fjordoknál és a holland csatornák között, a világ egyik leghatalmasabb állama, Franciaország területén és az Égei-tengeri kis Kréta szigetén egyaránt — egészen addig, míg a győzelmi mámorban úszó német fasiszta hadsereg össze nem ütközött a Szovjet Hadsereggel. A Szovjetunió földjén először nem sikerült a németeknek elérniük fő céljukat: az ellenséges haderő megsemmisítését, és így már a szovjet—német háború első hónapjaiban eldőlt a háború sorsa, bármekkora területet tudtak is a németek ideiglenesen megszállni. A Blitzkrieg megbukott, Németország elkerülhetetlenül elvesztette a második világháborút.³²

Az agresszív fasiszta Németország stratégiáját a világalom eléréséért kirobbantott háborúban tehát a következőképpen lehet megfogalmazni (ez természetesen a háborúnak csak arra az időszakára vonatkozik, amikor a stratégiai kezdeményezés a német hadsereg kezében volt): a páncélos, gépesített és a légi erők által az ellenséges hadsereg ellen irányított váratlan, rajtaütésszerű, megsemmisítő csapás az ellenséges haderők gyors felszámolása céljából, párosítva a megtámadott ország ellenálló képességének aláaknázásával a megfélemlítés, zsarolás, pánikkeltés, az uralkodó rétegekben történő árulás fegyvereivel. Így próbálták hitlerék egybeolvasztani egy egységes katonai doktrínába a császári Németország katonai elméleti örökségét, az új fegyverek megjelenésével keletkezett elméleteket, a „totális háború” elméletét és a saját tudálékos „ideológiájukat”.

Mindebből következett az új fegyverek — elsősorban a harcokcsik és a repülőgépek — és az azokon felépülő új fegyvernemek különleges szerepe. 1935-től kezdve a német hadseregben nagy ütemben megindult a külön stratégiai feladatok megoldására alkalmas páncélos egységek (eleinte három hadosztály, 1937-től külön hadtestek, később pedig páncélos hadseregek), bombázó (ezen belül különösen zuhanó bombázó), vadász- és csatarepülőosztagok, valamint az ejtőernyős csapatok szervezése és alkalmazásuk elveinek kidolgozása. A gépek minősége tekintetében azonban sok kívánnivaló maradt, mert a németek a váratlan rajtaütés döntő szerepéből kiindulva elsősorban a mennyiségre törekedtek, a harcokcsiknál pedig a sebességre és ezért gépeik nem egy esetben minőségileg elmaradtak egyes angol és francia fajták mögött, nem is

³² A hitleri stratégának az a tétele, hogy az elsőrendű jelentőségű feladat az ellenség erőinek felszámolása, élesen megvilágítja a német fasiszta katonai doktrína egyik legfontosabb belső ellentmondását. Nem kétséges, hogy Clausewitznek ez az útmutatása, amely helyes volt a hadművészetnek azon a szakaszán, amikor egyetlen csata eldönthette az egész hadsereg és az ország sorsát, ellentétben volt a „totális háború” követelményével. A német hadvezetőség érezte is néha ezt az ellentmondást; ez is egyik magyarázata a különösen a szovjet—német háború kitörése után tapasztalható gyakori ingadozásoknak az újabb támadások célkitűzésében: a Szovjet Hadsereg fő erőt elleni felvonulás és gazdaságilag fontos területek megszállása között. Legismertebb példája ennek az ingadozásnak az az 1941 július közepén elfogadott hitleri „33. sz. háborús utasítás”, amely a Központi Hadseregeszport jobbszárnyát Moszkva helyett Ukrajnába irányította. Ez a hadmozdulat majdnem valamennyi nyugati szerző szerint katasztrófális hatást idézett elő — „fordulópontot jelentett ha nem is az egész háború, de mindenesetre az 1941-es hadműveletek menetében” (Wladyslaw Anders: *Hitler's defeat in Russia*. Chicago. 1953. 44. l.). Nehéz persze egyetérteni a fenti értékeléssel: az a terv, hogy a Szovjet Hadsereg főerőt rajtaütésszerűen megsemmisítik, ekkor már megbukott és az elhúzóódó háború folytatása érdekében rendkívül fontosaknak mutatkoztak Ukrajna természeti kincsei. Ukrajna nagyobbik részének megszállása után Hitler 1941 őszén ismét átirányította főerőt Moszkva ellen — de akkor már véglegesen lekészt. Ld. erről Jeremenko marsall igen érdekes fejtegetését: *A. I. Jeremenko: Против фальсификации второй мировой войны*. Moszkva, 1958. 28—30. l.

beszélve a Szovjet Hadseregről. Meg kell jegyezni, hogy az új fegyvernemek fejlesztése, a külön páncélos hadosztályok, sőt hadtestek létrehozása, ejtőernyős csapatok szervezése legelőször nem a német, hanem a Szovjet Hadseregben kezdődött és nagy sikerrel folyt az 1930-as évek eleje óta. Különösen nagy érdemei voltak ezen a téren Tuhacsevszkij marsallnak, akinek irányításával először dolgozták ki az új fegyvernemek alkalmazásának alapelveit — természetesen nem a kalandor hitleri stratégiából kiindulva. Ejtőernyős hadosztályt először a Szovjetunióban alkalmaztak a kievi katonai körzet hadgyakorlatain 1936-ban, ahol jelen voltak a nyugati hatalmak katonai attaséi, akikre a látvány megdöbbentő hatással volt.³³ Student tábornok, a német ejtőernyős csapatok parancsnokának irányításával a németek átvették ezt a szovjet katonai kezdeményezést.

Az új fegyvernemek alkalmazása tekintetében néhány olyan új stratégiai és taktikai módszert dolgoztak ki a német fasiszta hadseregben, amelyek azután nagy szerepet játszottak a háború első szakaszában elért sikerekben.³⁴ Ezeknek kidolgozásához az új Wehrmacht szervezésével egyidejűleg fogtak hozzá; a német fasiszta hadseregnek ebből a szempontból nagy előnyt jelentett a spanyolországi intervenció — a megkínzott Spanyolország földjén az új német fegyvernemek számára sajátos „laboratóriumot” rendeztek be, ahol harc közben alaposan ki tudták próbálni az új taktikai módszereket.³⁵ Az új módszerek elsősorban a harcokcsik alkalmazása területén jelentkeztek. Szemben a többi tőkés országok hadseregeiben a legnagyobb tekintéllyel rendelkező francia katonai doktrínával, amely azon az állásponton volt, hogy a harcokcsiknak csupán a támadó gyalogság támogatására kell szorítkozniok, a német fasiszta hadseregben létrehozták az önálló stratégiai feladatok megoldására hivatott külön páncélos egységeket és részletesen kidolgozták alkalmazásuk módszereit.³⁶ A háború előtt kiadott német „Truppenführung” c. taktikai tankönyv leszögezi: „A háború is állandóan fejlődik. Új fegyverek állandóan a harc új formáit teremtik meg. E technikai fejlődés előrelátása, az új fegyve-

³³ The Red Army. Edited by B.H.Liddell Hart, London, 1956. 376. l.; *Alkmar von Hove*: Achtung, Fallschirmjäger. Leoni. 1954. 17—19. l.

³⁴ A német fasiszta hadsereg ugyanúgy, mint a többi imperialista hadsereg, bizonyos kezdetleges lépésektől eltekintve, nem ismerte el a hadművelleti művészetet, mint a hadtudomány külön ágát, s ezért hiányzott nála a hadtudomány mindhárom alkotórészének harmonikus egysége. A hadművelleti művészet elméleti és gyakorlati kidolgozása kizárólagosan a Szovjet Hadseregben történt meg.

³⁵ A német egységek Spanyolországban alkalmazott taktikai módszereinek és a spanyol „laboratórium” jelentőségének részletes jellemzését lásd *F. O. Miksche*: Blitzkrieg. London. 1941. II. feje.

³⁶ A két katonai doktrína közötti különbséget legjobban a két fél páncélos erőinek szervezésénél láthatjuk 1940 májusában, a német nyugati offenzíva előestéjén. Mennyiségileg egyáltalán nem lehetett német fölényről beszélni, sőt a szövetségesek határozott túlsúllyal rendelkeztek a németekkel szemben: az adatok közötti meglehetősen eltérések ellenére megállapítható, hogy a németek 2600—2800, a szövetségesek pedig 3300—4000 harcokcsival rendelkeztek. (*Guderian*: i. m. 429. l.; *J. F. C. Fuller*: The decisive battles of the Western World. v. III. London, 1956. 390. l.; The Rommel papers. Ed. by B. H. Liddell Hart. New York. 1953. 3. l.; *F. W. von Mellenthin*: Panzer battles 1939—1945 [oroszul] Moszkva. 1957. 31. l.). A döntő különbség a páncélos erők szervezésében volt: a valamennyi harcokcsit egyesítő tíz német páncélos hadosztállyal szemben (amelyek átlagban 260 harcokcsiból álltak) a szövetségesek csak három 150—150 harcokcsit egyesítő páncélos hadosztállyal rendelkeztek, a többi páncélost több mint negyven különböző egység között osztották fel a gyalogság megerősítésére. Ezért a hibáért súlyos árat kellett fizetniük.

rek harci hatásának helyes felismerése, felhasználásuk mások előtt — a siker elengedhetetlen előfeltétele.”³⁷ Fenti megfontolásból kiindulva a harcokosi lett a „Blitzkrieg” fő fegyvere, a harcokosin épült fel a villámháború stratégiája és taktikája.

A Wehrmacht stratégiai és taktikai katonai egységekre egyaránt érvényes villámháborús alapelveinek kidolgozására nagy befolyást gyakoroltak a porosz-német militarizmus hagyományos tanai, így különösen Schlieffen elméleti öröksége. Schlieffen teóriája „Cannae” klasszikus sémáján épült fel, amelyet a hadtörténelem majdnem valamennyi fontos csatájában megtalálni vélt: az ellenség teljes megsemmisítése szárnyainak, majd hátának bekerítésével. Ezt az első világháborúban megvalósíthatatlannak bizonyult sémát a fasiszta hadvezetőség a modern haditechnika eszközeivel fel akarta újítani. Minthogy azonban a modern háborúban a két szembenálló hadseregnek nincsenek szabad szárnyai, hanem összekötött, sokszáz kilométerre terjedő mély arcvonalakat alkot, felmerült az a feladat, hogy ilyen szabad, védtelen és bekeríthető szárnyakat kell teremteni. Ez volt a Blitzkrieg stratégiájának és taktikájának kiinduló pontja.

Sorban és jelentőségben is az elsőrendű feladat az ellenfél védelmének leggyengébb, stratégiailag pedig esetleg döntő fontosságú pontjának megállapítása és ezen a ponton a sokszoros túlsúly megteremtése lett. Az ellenség védelmének ilyen gyenge szakasza volt például a franciaországi csata idején a Namur és Sedan közötti frontszakasz, amelyet csupán a két törzshadosztályból és hét gyengén felfegyverzett, idősebb korosztályokból összeállított tartalékos hadosztályból álló 9. francia hadsereg védett. Ide összpontosították a németek fő ütőerejüket, a 4. és 12. hadsereget, valamint Kleist külön páncélos csoportját, összesen 33, ezen belül 7 páncélos hadosztályt. Ezeken a szakaszokon a legnagyobb titokban összegyűjtötték az erőket, felkészültek a páncélos áttörésre. A támadást közvetlenül megelőzte a bombázó légierők hatalmas összevont csapása az ellenség legfontosabb hadi központjai, különösen repülőterei ellen a sikerhez elengedhetetlenül szükséges légi uralom megteremtése céljából.³⁸

Most következett a csata döntő része — a páncélos erők áttörése. A döntő támadás mindig nagyon keskeny, mindössze másfél-két kilométer szélességű frontszakaszon történt. Ezzel egyrészt biztosították az első vonalban elhelyezett, az áttöréshez szükséges erők abszolút fölényét — másrészt pedig lehetővé tették a gyors előrenyomulást és váratlan áttörést az ellenség által járhatatlannak hitt és ezért gyenge erőkkel védett szakaszokon — hiszen még a széles frontális támadás számára áthidalhatatlan akadályt jelentő legnehezebb hegyes vagy erdős terepeken is vannak a váratlanul megjelenő, gyorsan mozgó páncélos hadoszlopok számára felhasználható utak.³⁹ Az áttörés ílymódon megállapított súlypontján (Schwerpunkt) az ellenfél védelmének páncélos hadoszlopokkal keskeny fronton történő áttörése után — ami gyakran egyszerre néhány különböző ponton történt, zuhanó bombázók és csatarepülőgépek intenzív támogatása mellett — az áttörést és az elfoglalt hídfőt külön harci csoportokba

³⁷ Id. F. O. Miksche: Blitzkrieg. 27. l.

³⁸ Már 1940. máj. 10-én, a nyugati hadjárat első óráiban „a francia légierőkre olyan súlyos csapást mértünk, hogy a további hadműveletekben alig játszott szerepet”. (Weltkrieg 1939—1945. I. Teil. 32. l.)

³⁹ Ílymódon sikerült a németeknek váratlanul és gyorsan átjutniuk 1940-ben az Ardennek hegyvidékén, 1941-ben a jugoszláviai és görögországi hágókon és megjelenniük messze ellenfeleik háta mögött.

szervezett gépesített gyalogság kiszélesítette és megerősítette a felgöngyölési (Aufrollen) taktika alkalmazásával: az ellenség lemeztelenített szárnyai elleni legyezőalakú, bal- és jobboldali csapásokkal, miközben újabb és újabb páncélos hadoszlopok egymást követve gyorsan özönlöttek be a résbe. Az ellenség védelmének összeomlása és az új „Cannae” megvalósításához szükséges előfeltételek megteremtése után következett a páncélos „villámháború” második, befejező szakasza: a páncélos ékek gyors előnyomulása, az ellenség háta mögé való mély behatolása — saját gyalogságától szükség esetén még száz-kétszáz kilométerre is elszakadva —, az ellenfél főerőinek szétvágása, feldarabolása, a védtelen szárnyak körülfogása, az egymástól elvágott ellenséges egységek páncélos harapófogóval történő bekerítése — végül hatalmas „katlanokban” való felszámolásuk. A közvetlen cél — a még harcképes egységek visszavonulásának és megerősítések érkezésének megakadályozása.⁴⁰

Fentiekben foglaltuk össze röviden a német „villámháború” katonai módszereit. E módszerek érvényesek voltak stratégiai, hadművelleti és taktikai tekintetben egyaránt; hadseregszoporttól a századig ezeken az elveken épültek fel a német fasiszta hadsereg egységeinek hadműveletei. Végrehajtásuk érdekében kidolgozták a harcokcsik, zuhanóbombázók és ejtőernyősök együttműködésének, valamint a bombázó és csatarepülőgépek közös akcióinak alapjait. A franciaországi csata tanulságait összefoglalva, a német szárazföldi erők vezérkarának 1940. november 20-i utasítása ezeket az elveket a következőképpen fogalmazta meg: „A döntés és végrehajtásának merészsége, a gyorsaság, mozgékonyaság és az erőknek a döntő csapás irányában való összpontosítása — ismét a siker alapjaivá váltak. Döntő mértékben elősegíti a sikert a váratlanság mind hadművelleti, mind taktikai tekintetben. A szárnyakon esetleg kialakuló veszélyre való tekintet nélkül végrehajtott határozott áttörés az ellenség arcvonalának összeomlásához vezet. Az ellenség üldözésénél a merész előnyomulás — a mozgékonyaság minden eszközzel való biztosítása mellett — megnehezíti az új védővonalak szervezését és megerősítését. Különös jelentősége van ebben a vonatkozásban a bombázó légierők egységeivel való együttműködésnek.”⁴¹

Mindezekben a módszerekben rendkívül nagy szerepet játszottak a pszichológiai célkitűzések: az ellenség demoralizálása, a pánik, rémület keltése a katonák és a békés lakosság körében egyaránt. Hatalmas, nagy sebességgel mozgó német harcokcsik váratlan megjelenése messze a frontvonal mögött, a fülhasogató zajjal majdnem függőleges irányban zuhanó bombázók, német ejtőernyősök gyakran civilruhába vagy ellenséges egyenruhába öltözött kis csoportjainak megjelenése fontos katonai objektumok mellett — (jellemző, hogy a német ejtőernyős csapatok csupán egyszer, Krétán hajtottak végre önálló stratégiai feladatot) —, mindez az ellenséges hadsereg moráljának letörését, a reménytelenség látszatának keltését, a vezérkarok és a katonai gépezet normális munkájának teljes megzavarását célozta, és nem utolsó sorban fejevesztettséget és reménytelenséget keltett a békés lakosság körében, amelynek

⁴⁰ Világosan megfogalmazta ezt többek között a „Barbarossa-terv” is: „Merész. hadműveletekkel, mély páncélos ékek előre küldésével meg kell semmisíteni a Nyugat-Oroszországban állomásozó orosz hadsereg zömét és meg kell akadályozni ép, harcokcsik csapatok visszavonulását Oroszország széles térségeire.” (ND 446—PS. NCA III/408.)

⁴¹ Id. K. Sz. Kolcsanov (redaktor): Развитие тактики Советской Армии в годы Великой Отечественной Войны (1939—1945). Москва. 1958. 91—92. l.

spontán tömeges, szinte hisztérikus menekülése rendkívüli mértékben akadályozta a védelem megszervezését.

Hitlerék roppant jelentőséget tulajdonítottak a meglepetésszerű rajtaütésnek, mert enélkül módszereik majdnem teljesen elvesztették hathatóságukat. „Villámgyors” csapásaik sikerét három fő tényezőre, a váratlanságra, gyorsaságra és fegyvereik fölényére támaszkodva biztosították, amelyek közül nyilvánvalóan az elsőt tekintették döntőnek, mert a másik két tényező — bármennyire is fontos szerepet játszott a csata megindítása után — csak váratlan rajtaütés esetén érvényesülhetett. A katonai meglepetés négyféle lehet: stratégiai, technikai és taktikai valamint hadműveleti. A teljesen új fegyverek alkalmazása által keltett technikai meglepetésre, amelyet például az angol hadsereg ért el első harcokcsijainak bevetésével az 1917-es cambrai-i csata idején, a németek nem számíthattak: fegyvereiket minden hadseregben ismerték. Annál nagyobb szerep jutott a német fasiszta hadsereg tervezésében a taktikai meglepetésnek, amelyet eleinte páncélos, gépesített és légi úton szállított csapatok alkalmazására kidolgozott új taktikai módszerekkel értek el. E sikerek elengedhetetlen feltétele volt azonban a stratégiai meglepetés elérése. Minden német haditerv tehát, kivétel nélkül, a stratégiai meglepetés kivívásán épült fel, ennek döntő jelentőségét hangoztatta.

A német fasiszta hadsereg vezetői már első haditervükben, a Rajna-vidék megszállását kitűző „Schulung”-tervben (1935. május 2.) leszögezték: „A hadműveletet váratlan csapásként, villámgyorsan kell végrehajtani.”⁴²

Sokkal részletesebben tárgyalta ezt a gondolatot a Hitler által 1938. május 30-án aláírt, a Csehszlovákia elleni agressziót előkészítő „Grün”-terv: „A tervezett betörés szükséges előfeltételei a következők: a) megfelelő és világos ürügy; b) kielégítő politikai indokolás; c) az ellenség számára váratlan fellépés, amelyre a legkevésbé készült fel . . . A háborút megelőző feszültség időszaka hirtelen fellépésünkkel ér majd véget — amelynek váratlannak kell lennie mind az időpont, mind méretei tekintetében — még mielőtt az ellenség katonai felkészültségének olyan fokát éri el, hogy leverése lehetetlenné válik . . . A hadiesemények szempontjából döntő jelentőségű a meglepetés tényezőjének, mint a siker legfontosabb alkotórészének, teljes felhasználása már békeidőben — megfelelő előkészítő intézkedésekkel, valamint az akció váratlanul gyors lebonyolításával.”⁴³

A Lengyelország lerohanására kidolgozott „Weiß”-tervben a német főparancsnokság 1939. június 14-én elhatározta: „A terv figyelembe veszi a politikai vezetés kívánságait a háború váratlan megindítása s a gyors siker tekintetében.”⁴⁴

Az Anglia elleni rányúló „Seelöwe”-terv 1940. július 16-án lefektette: „A partraszállást egy váratlan tengeri átkelés formájában kell végrehajtani.”⁴⁵

Különösen nagy súlyt helyeztek a stratégiai meglepetés elérésére a fasiszta Németország legveszélyesebb ellenfelének — a Szovjetuniónak megtámadását kidolgozó „Barbarossa”-tervben (1940. december 18.), amely külön hangsúlyozta: „Nagy elővigyázatra van szükségünk, hogy támadásra irányuló

⁴² ND C—139 NCA VI/951.

⁴³ ND 388—PS. NCA III/317.

⁴⁴ ND 2327—PS. NCA IV/1035.

⁴⁵ ND 442—PS. NCA III/400.

szándékunkat ne ismerjék fel.”⁴⁶ Ennek biztosítása érdekében rendkívül bonyolult és gondosan végrehajtott álcázáshoz folyamodtak: a „Führer” főhadiszállásán 1941. február 3-án megtartott értekezlet elhatározta, hogy a „Barbarossa” hadművelethez szükséges erők összegyűjtését a „Seelöwe” terv és a Görögország ellen irányuló „Marita”-terv ügyes álcázásának kell feltüntetni. A főparancsnokság azonnal végre is hajtotta a szükséges intézkedéseket.⁴⁷

E stratégiai és taktikai módszerekkel, hitványsággal, álnoksággal, a hadijog elfogadott szabályainak felrúgásával a német fasiszta hadsereg a háború első szakaszában, a lengyelországi, norvégiai, franciaországi és balkáni hadműveletekben, de még a Szovjetunió elleni támadás első heteiben is óriási, nem egyszer számára is váratlan eredményeket ért el; ezek a módszerek azonban tartósan csak az európai tőkés országok hadseregei ellen lehetnek sikeresek, amelyek konzervatív vezetői teljesen behunyták szemüket a hadviselésben az utóbbi húsz év alatt történt gyökeres változások felett, makacsul ragaszkodtak az állóharc álláspontjához, az első világháború megismétlődését várták. Ennek a nézetnek legszélsőségesebb megnyilvánulása, szinte *reductio ad absurdum* a francia hadsereg hírhedt „Maginot-vonal stratégiája” volt, amely a tűzerőnek a mozgékonyasággal szembeni fölényéről, a védelemnek a támadással szemben fennálló fölényéről, a modern erődvonalak áttörhetetlenségéről és a kimerülésig folyó háborúról szóló dogmákon épült fel. Mindezt valamennyi nyugati országban a katonai szakértők még a második világháború befejezése előtt is elismerték. Mély hallgatásba burkolódnak azonban abban a tekintetben, hogy a Maginot-vonal stratégiája és egyéb elavult, abszurd katonai dogmák nem csupán a hadvezérek korlátoltságának és ostobaságának szülöttjei voltak — bár ebben sem volt hiány —, hanem döntő mértékben azoknak a mély osztályellentéteknek eredményei, amelyek a tőkés társadalmat a kapitalizmus általános válságának időszakában marcangolják és amelyek az uralkodó osztályok nagyrészenek állásfoglalásában jutottak kifejezésre: a Szovjetunió iránti gyűlöletben, a saját népüktől, saját hadseregüktől való félelmükben, a fasiszmus iránti rokonszenven és végső fokon a német fasiszmussal való kiegyezésre, a nyílt nemzetárulásra való hajlamban.

A Szovjetunió volt az egyetlen ország, ahol teljesen hiányoztak ezek a hitleri agresszió számára rendkívül előnyös katonai és politikai előfeltételek — amelyeket Hitlerék kétségtelenül nagyon pontosan megfigyeltek és messze-menően számításba vettek —, éppen ezért a szovjet mezőkön nyilvánult meg teljes egészében a hitleri stratégia és taktika mélységes hibássága, gyökeréig kalandor jellege.⁴⁸ Már a keleti fronton folyó harcok első hónapjai után, amikor megbukott a német rajtaütés és Németország a hosszantartó háború perspektívája elé került, világossá vált a páncélos egységek és kisebb mértékben a légi-

⁴⁶ ND 446—PS. NCA III/408.

⁴⁷ ND 872—PS, 874—PS, 876—PS. NCA III/626—632, 634—636.

⁴⁸ „Az a fasiszta stratégiai elméletet, amely sikert hozott a németeknek a gyakran gyenge, rosszul felkészült és felfegyverzett, s csupán kis, hadművelésre alkalmas területtel rendelkező kapitalista hadseregek elleni harcban, gépiesen alkalmazták a szovjet—német fronton, a hatalmas, jól felkészült, nagyfokú harc képességgel rendelkező szovjet fegyveres erők ellen. . . . A meglepetésre, hitványságra, az ellenfél hadseregének és államának a hadviselésre való felkészületlenségére épített korábbi hitleri számvetés, amely bevált Európa tőkés államai ellen viselt háborúban, most, a szocialista állam elleni harcban teljesen csődöt mondott. A hitleri állami és katonai gépezet szétesett a szovjet fegyveres erők csapásai alatt, a szovjet nép hősi erőfeszítései következtében.” (M. A. Milstein—A. K. Szlobodenko: О буржуазной военной науке. Moszkva. 1957. 122. l.)

erők hadműveletein alapuló Blitzkrieg-stratégia kardinális hibája: a mozgékony gondolatának végsőkéig való fejlesztése, a többi fegyvernemek, különösen a gyalogságnak, minden hadsereg derékhadának, még a gépesített gyalogságnak, valamint a tüzérségnek háttérbe szorítása.⁴⁹ (Utóbbi tekintetben a Szovjet Hadsereg már a háború első napjaiban határozott fölényben volt.) Ez a hiba súlyos kihatásokkal járt a német fasiszta hadsereg számára. Részben a kalandor villámháborús stratégiából következett a másik alapvető hiányosság: kidolgozatlan maradt és majdnem teljesen hiányzott az együttműködés a német hadsereg különböző fegyvernemei között. Egyes kezdetleges eredményektől eltekintve a németek képtelenek voltak az összes fegyvernemet egyesíteni akár támadó, akár védekező hadműveletekben. Így hiányzott a kellő együttműködés a páncélos egységek és a gyalogság között, a gyalogság rendszerint elszakadt az előretörő harcokcsiktól, ami nem egyszer semmivé a szovjet—német fronton a páncélos áttörések eredményeit. Jellemző, hogy még a „páncélos háború” kétségtelenül legtehetségesebb teoretikusa, Guderian tábornok is a harcokcsik, a gyalogság és a tüzérség közötti együttműködés kérdéseivel csupán a páncélos hadosztály keretein belül foglalkozott.⁵⁰ A hadosztályok, vagy még inkább a hadtestek vagy hadseregek közötti együttműködés — nem is beszélve a frontokról — rosszul volt kidolgozva. Továbbá, mivel a hitleri hadvezetőség minden reményét a Blitzkrieghez fűzte, teljesen kidolgozatlanok maradtak a védelem módszerei, ami 1942-től kezdve meg is mutatkozott. Ugyanebből keletkezett a másik, nem kevésbé katasztrofális következményekkel járó hiba — szinte teljesen mellőzték annak kidolgozását, hogyan kell a stratégiai tartalékokat megszervezni és alkalmazni. Végül a hitleri hadvezetés talán legúlyosabb hibája az volt, hogy helytelenül értékelve az 1939—1941-es győzelmek okait, azokat csupán a villámháborús új módszereknek tulajdonította. Ez a körülmény, párosulva a hagyományos porosz katonai dogmatizmussal, egy új, teljesen megmerevedett és a tábornoki karban maradéktalanul uralkodó dogmatikus rendszer kialakulásához vezetett, amin nem változtatott a Blitzkrieg-elmélet nyilvánvaló bukása sem. Így az eredetileg friss katonai elméletek a hagyományos porosz katonai bürokratizmus talaján nagyon hamar ellentétükbe: a legmerevebb konzervativizmusba csaptak át.

A Blitzkrieg végrehajtása, a hitleri világhatalmi tervek megvalósítása a német hadsereg feladata volt. A német katona kétségtelen erényei — bátorsága, kitartása, fegyelmettsége — mellett a német fasiszta hadseregben és elsősorban annak tisztikárában megnyilvánultak különösen a háború második felében a hagyományos porosz militarista nevelés hátrányai: a rugalmasság hiánya, a katonai tervezés és a valóságos hadihelyzet közötti szakadék, az önálló döntéstől való félelem, a sablonszerű gondolkodás.

⁴⁹ Heinz Guderian tábornok, a hitleri „páncélos háború” stratégiai és taktikai módszereinek fő szerzője kijelentette: „A páncélosoknak az összes fegyvernemek együttműködésénél az első hegedűs szerepét kell játszaniuk, a többiek hozzájuk igazodnak.” (*Guderian*: i. m. 18. l.). Guderian már egy 1937-ben megjelent cikkében leszögezte: „Az olyan támadásnak, amely továbbra is a gyalogság és a tüzérség támadási ütemén alapul, ma kevesebb kilátása van a sikerre, mint az utolsó háborúban... Követeljük, hogy az általunk elért eredmények kiaknázására rendelt kiegészítő fegyvernemeket hozzánk hasonlóan mozgékonyra tegyék és már békében alánk rendeljék. A nagy döntések kiereszolásánál ugyanis nem annyira a gyalogságnak, mint inkább a páncélos csapatoknak kell tömegeikkel helytállaniuk.” (Uo. 34., 39. l.)

⁵⁰ F. W. von Mellenthin: i. m. 25. l.

A hitleri német hadsereg sokban különbözött attól a Bismarck, Moltke, Roon és Schlieffen által megteremtett császári hadseregtől, amely a porosz arroganciától fűtte, junkeri szellemmel áthatva 1914 augusztusában „győzelmi menetben” indult Belgiumba. Különbözött közvetlen elődjétől, a Seeckt—Gröner-féle Reichswehrtől is. A gőg és az arrogancia megmaradt, megmaradtak az egészen Frigyes Vilmosig, a „Nagy választófejedelemig” visszamenő militarista porosz junker hagyományok, megmaradt a forradalom iránti vad gyűlölet, de az egészre rányomta erős bélyegét a náci szellem. Megmutatkozott ez nemcsak a katonák intenzív „nemzeti szocialista”, „faji” nevelésében, nemcsak a szinte vallásos remegéssel tekintett „tishti becsület” lezüllesztésében és a német tisztek közönséges hóhérmunkára való alkalmazásában, hanem különösen a hadsereggel egyenjogú, sőt privilegizált Waffen SS kiépítésében, de maguknak a fegyveres erőknek szervezésében is. A mindenkiel szemben végtelenül bizalmatlan Hitler már a III. Birodalom struktúrájának megteremtésénél ügyelt arra, hogy egyik „harcostársa” se jusson túlságosan nagy hatalomhoz. A rengeteg minisztérium, hivatal, főigazgatóság, bizottság stb. funkcióit nem határolták körül világosan, a hatáskörök gyakran keveredtek egymással. Ez a körülmény állandóan éles veszekedésekhez, harcokhoz, intrikákhoz vezetett, amelyek eldöntésére egyedül a „Führer” volt hivatva. Hasonló volt a fegyveres erők szervezése.⁵¹ A császári Németországtól eltérően hiányzott az egységes nagyvezérkar. Létezett ugyan a fegyveres erők főparancsnoksága, Oberkommando der Wehrmacht (OKW), amelynek azonban — bár Hitler személyes katonai irodájának szerepét töltötte be — 1941 végétől kezdve például már hivatalosan sem volt beleszólása a keleti front ügyeibe. A fegyveres erők vezetését gyakorlatilag három, egymástól teljesen különálló főparancsnokság végezte: a szárazföldi hadsereg főparancsnoksága — Oberkommando des Heeres (OKH), 1938—1941 között Brauchitsch tábornok vezetésével; a haditengerészet főparancsnoksága — Oberkommando der Marine (OKM) Raeder tengernagy vezetésével; és a légiflotta főparancsnoksága — Oberkommando der Luftwaffe (OKL) Göring vezetése alatt. Mindegyiknek saját önálló vezérkara is volt. Mindez széles teret nyitott a tábornokok közötti marakodásnak és megerősítette velük szemben Hitler uralkodó helyzetét.

A második világháború történetével foglalkozó hatalmas irodalomban talán a legvitatottabb kérdés, amiről már egy kis könyvtárat írtak össze: Hitler és a tábornokok közötti viszony kérdése.⁵² A legtöbb nyugati szerző azt az egyszerű tételt igyekszik bebizonyítani, hogy a tábornokoknak semmi

⁵¹ Franz Halder tábornok, a német szárazföldi hadsereg vezérkarának főnöke 1938—1942 között, a következőket írja: „Minthogy Hitler bizalmatlan volt a hadsereg vezetői iránt, mindinkább szűkítette hatáskörüket . . . Ennek során számos külön szerv, hivatal vagy bizottság jött létre, amelyek valamennyien a Führer közvetlen utasításait követve, kereszteztek minden egységes katonai szervezést és ellentétes erőfeszítéseikkel a szervezési munkát kaotikus állapotba süllyesztették.” (*Franz Halder: Hitler as warlord*. London. 1950. 10. 1.) A hitleri hadvezetésnek ezt a sajátos „felépítését” részletesen taglalja *B. Müller-Hillebrand: Das Heer 1933—1945*. Darmstadt. 1954. Band I. 4. fej.

⁵² Ld. pl. *J. W. Wheeler-Bennett: The Nemesis of power*. London. 1953; *B. H. Liddell Hart: The other side of the hill*. London. 1948; *C. Wilmot: The struggle for Europe*. London. 1952; *W. Görlitz: Der deutsche Generalstab*. Frankfurt am Main. 1950; *F. Halder: Hitler as warlord*; *F. Hossbach: Zwischen Wehrmacht und Hitler*. Hannover. 1949; *A. Dulles: Germany's Underground*. New York. 1947 stb., valamint a német tábornokok — Guderian, Manstein, Rommel, Speidel, Kesselring, Westphal és mások — a háború után megjelent emlékiratait.

közük sem volt Hitler hatalomrajutásához, sőt azt ellenezték (Liddell Hart például írja: „Történelmileg igazságtalanság azzal vádolni a Wehrmachtot, hogy segítette Hitler hatalomrajutását. A tények az ellenkezőjét mutatják”),⁵³ továbbá azt, hogy a tábornokok ellenezték a háború kirobbantását és hogy következetesen harcoltak, összeesküvéseket szerveztek Hitler ellen.

Különösen Nyugat-Németországban igyekeznek nagy szorgalommal bizonygatni a hitleri tábornoki kar nagyrészeének politikai „ellenállását”, sőt katonai vereségeiket is iparkodnak megmagyarázni azzal a tétellel, hogy szemben a porosz-német imperializmus szélsőséges, Európa és az egész világ erőszakos meghódítását hirdető irányzatával, amelyet az első világháború előtt a Pánnémet Szövetség vezetői, majd Ludendorff és Hitler vallottak, a tábornoki kar azt a hagyományos második, „mérsékelt”, konzervatív koncepciót tette magáévá, amelyet a weimari köztársaság idején a többi között von Seeckt képviselt, a hitleri diktatúra éveiben pedig Carl Goerdeler lipcei polgármester és az általa vezetett ún. „felső ellenzék”: Ulrich von Hassell volt római nagykövet, von Popitz porosz pénzügyminiszter, Canaris tengernagy, az Abwehr (katonai hírszolgálat) vezetője és helyettese, Oster stb. Ennek a vonalnak jogos utóda e tétel szerint a második világháború után — és itt bújk ki a szög a zsákból — Conrad Adenauer, nyugat-német kancellár. Anélkül, hogy a kérdést részleteznénk, meg kell jegyeznünk, hogy a német imperializmusnak ez a második vonala megegyezett a hitleri „totális háború” külpolitikai koncepciójával abban, hogy célul tűzte ki a versaillesi szerződés érvénytelenítését, Németország újralfegyverzését, elvesztett területeinek visszaszerzését, európai hegemoniájának megteremtését, valamint a Drang nach Osten felmelegítését. A döntő különbség a hitleri háborús politikával szemben abban állt, hogy a „mérsékelt” vagy konzervatív vonal hívei ellenezték az új háború kirobbantását, amely véleményük szerint nem vezethetett végső győzelemre, céljaikat inkább zsarolással, a nyugati hatalmakkal való megegyezés útján akarták elérni. A háború kitörése után programjuk felölelte Ausztria, a Szudéta-vidék és Nyugat-Lengyelország megtartását, Csehszlovákia és Lengyelország vazallus államokként való újjáalakítását és mint sarkalatos pontot: a határozott szövettellenességet.⁵⁴ Belpolitikai téren az ellenzék a konzervatív porosz „Rechtstaats”-hoz való visszatérést óhajtott. (Goerdeler éppúgy, mint Seeckt, meggyőződéses monarchista volt.) A tisztikarnak különleges szerepet szántak ebben a koncepcióban: a német „szellem” ápolását, amelyet véleményük szerint Németország történetének minden válságos időszakában megőrzött: 1806—1814-ben, a weimari köztársaságban és — ezek szerint — a III. Birodalomban is — Hitlerrel szemben.

Elismerve ennek a koncepciónak — amely lényegében a német imperializmus tartalékvonalát jelentette az első vonal: a világhatalmi politika bukása esetére — létezését a III. Birodalom bizonyos konzervatív körében, sőt győzelmeskedését a jelenlegi Német Szövetségi Köztársaságban, le kell szögezni: nincs tárgyi alap annak feltételezésére, hogy a német tábornoki kar számottevő része elfogadta volna ezt a goerdeleri koncepciót — egészen Sztalingrádig,

⁵³ Liddell Hart : The other side of the hill. 91. l.

⁵⁴ Ulrich von Hassell: Vom andern Deutschland, Zürich. 1947. 89—90. l. — Jelentemő, hogy a „felső ellenzék” még az 1939-es szovjet—német meg nem támadási egyezmény aláírását is ellenezte: (1939. október 11-én von Hassell bejegyezte naplójába, hogy „Goerdeler véleménye szerint jelenlegi oroszországi politikánk óriási veszélyt jelent.” (Uo. 87. l.)

a háború menetében bekövetkezett fordulatig. Mindmáig a német fasiszta hadsereg apologétái és volt tábornokai egyetlen egy bizonyítékot sem tudtak felhozni a végtelen önigazolásokon kívül, amely ezt legalább részben alátámasztaná. Az igazság, amelyet ezek a szerzők akarva-nemakarva maguk is nem egyszer bizonyítanak, az, hogy a hitleri tábornokok, az agresszív porosz-német militarizmus büszke örökösei tevékenyen elősegítették Hitler hatalomrajutását, totális diktatúrájának kiépítését azért, mert szívvel-lélekkel akarták a háborút, amely nekik dicsőséget, kitüntetések és anyagi javakat hozhatott, lelkesedtek a háborúért és Führerjükért, amíg győzelemről győzelemre vitte a német zászlókat, és csak akkor kezdtek kételkedni és — kis részük — összeesküvéseket szervezni, amikor a „háború istene” elfordult Németországtól és a német hadsereg kezdett összeomlani a Szovjet Hadsereg egymást követő hatalmas csapásai alatt.⁵⁵ Természetesen a sok gőgös katonatisztnek nem tetszhetett az, hogy az „ausztriai káplár”, ahogy egymás között suttogva gúnyosan nevezték, lépésről-lépésre megerősítette hatalmát felettük, addig-addig, hogy az utolsó felvonás vége előtt elérte azt, ami nem sikerült sem Bismarcknak, sem a köztársaságnak, — megtörte a porosz tiszti kaszt hagyományos önálló államfeletti helyzetét. Legtöbbjük azonban mindezt csendben lenyelte — és itt Hitler számára kedvezően érvényesült a poroszság egy másik jellemző tulajdonsága: a mindenkorai hatalom előtti végtelen megalázkodás, a hajbókolás.

Vizsgáljuk meg röviden a Hitler és a tábornoki kar közötti viszony fejlődésének legfőbb útjelzőit. A Reichswehr vezetői feltétel nélküli helyesléssel fogadták Hitler hatalomrajutását. Vonatkozik ez mindenekelőtt Ludwig Beck tábornokra, a Reichswehr, majd az OKH vezérkarának főnökére, a későbbi „felső ellenzék” egyik katonai vezetőjére, amint ezt nem minden szégyenkezés nélkül elismeri életrajzírója „Egy tábornok harcol a háború ellen” szuggesztív címen megjelent munkájában.⁵⁶ Beck hitlerellenessége és „háborúellenessége” elég későn kezdett jelentkezni, hiszen még 1935 októberében is arra hívta fel a Wehrmacht fiatal tisztjeit, hogy mindig emlékezzenek arra a „kötelességükre, amellyel annak az embernek tartoznak, aki újjáélesztette, újból megerősítette a Wehrmachtot és aki végleg leverte Versailles bilincseit”.⁵⁷ A „békeszerető” Német Szövetségi Köztársaság nemzeti hőse világosan kifejezte a tábornoki kar Hitler iránti rokonszenvének fő okát. De nem kisebb szerepet játszott Hitler támogatásában az, hogy egyetértettek kommunistaellenes és antiszemita belpolitikájával, amelynek határozott végrehajtásával a náci vezér kivívta teljes bizalmukat. Igen jellemzőek ebben a tekintetben a német tisztikar másik „eszményképének”, a ma „Hitler-ellenes hőssé” avatott von Fritsch tábornoknak, a szárazföldi hadsereg 1938 előtti főparancsnokának sorai, amelyeket egy 1938 decemberéből — vagyis már állásáról történt igazságtalan és sértő eltávolítása után — származó magánlevelében írt: „Valóban érthetetlen, hogy oly

⁵⁵ Hitler alaposan ismerte tábornokait, jól tudta, mennyire megvásárolható a „lovagias” porosz-német tiszti kaszt és ezt a vonásukat hosszú ideig ki is használta. Jellemző ebben a tekintetben a náci vezérnek az a megjegyzése, amelyet 1944 augusztus végén főhadiszállásán a júl. 20-i összeesküvésbe belekeveredett Kluge tábornagy öngyilkosságáról érkezett hírre tett: „Én személyesen két ízben előléptettem, a legmagasabb kitüntetések adományoztam neki. Nagy földbirtokot kapott tőlem, hogy állandó otthona legyen, tábornagi fizetéséhez pedig nagyszámú pótlékot adtam. Ezért tehát a legkeserűbb csalódottságot érzem.” (*Felix Gilbert*: Hitler directs his war. New York. 1951. 101—102. l.)

⁵⁶ *Wolfgang Foerster*: Ein General kämpft gegen den Krieg. München. 1949. 17. l.

⁵⁷ Id.: *Telford Taylor*: Sword and Swastika. New York. 1952. 90. l.

sokan néznek a jövőbe növekvő aggodalommal a Führer által az elmúlt években elért vitathatatlan sikerek ellenére . . . Röviddel a háború után arra a következtetésre jutottam, hogy három csatában kell győzedelmeskednünk ahhoz, hogy Németország ismét hatalmassá váljék: 1. a munkásosztály ellen — ezt Hitler már megnyerte; 2. a katolikus egyház ellen, pontosabban az ultramontanizmus ellen; 3. a zsidók ellen. Ezeknek a csatáknak kellős közepében vagyunk és közülük a legnehezebb a zsidók elleni csata. Remélem, hogy mindenki tisztában van ennek a hadjáratnak bonyolultságával.”⁵⁸

Az igazsághoz tartozik az is, hogy Hitler politikája a tábornoki kar irányában sokáig nagyon ügyes volt. Az 1934. június 30-i „hosszú kések éjszakája” után, amelyet a tábornokok mindenáron sürgettek, befolyásuk elérte tetőpontját. Úgy látták, hogy Hitler már teljesen kezük között van. Hibás felfogásuk onnan eredt, hogy Hitler sokáig szándékosan nem nyúlt a hadsereghez, az egyetlen testülethez, amely egyelőre elkerülte a „Gleichschaltung”-ot. (Bár a tábornokok már 1934-ben felfigyelhettek volna két fenyegető jelre: a Waffen SS megalakítására és arra, hogy Hitler Hindenburg halála után átvette a fegyveres erők legfelsőbb parancsnoki tisztségét.) Ennek a különös elbánásnak két oka volt: a hadsereg minden szempontból túl erős volt ahhoz, hogy Hitler veszélytelenül felvehette volna akkor a harcot ellene, továbbá Hitler a háború küszöbén óvakodott minden olyan lépéstől, amely alááshatta volna a hadsereg harcképességét.

Ezek a „mézeshetek” azonban nem tartottak sokáig. 1938 januárjában, felhasználva a Gestapo által gyűjtött, magánéletükre vonatkozó piszkos és valótlán anyagot, Hitler váratlanul elbocsátotta állásából a német tisztikar két vezetőjét: von Blomberg hadügyminisztert, a fegyveres erők főparancsnokát és von Fritsch tábornokot, az OKH, a szárazföldi hadsereg főparancsnokát. Ez nem azért történt, mintha a két tábornok engedetlen, frondeur lett volna, távolról sem — Fritsch, bár önállóan gondolkodó ember volt, mint láttuk, végtelen bizalmat érzett a „Führer” iránt, Blomberget pedig határtalan engedelmessége és alázatossága miatt a többi tábornok megvetően „gummioroszlánnak” (Gummi-Löwe) nevezte — hanem azért, mert Hitler számára túlságosan óvatosak, gyávák voltak. Eljött az ideje, hogy Hitler a fegyveres erőket ténylegesen is irányítsa: a hadügyminiszteri állást megszüntette, saját magát nevezte ki a fegyveres erők főparancsnokának, az OKW élére pedig a tehetségtelen, gerinctelen, talpnyaló Keitelt — ahogy a tábornokok körében gúnyosan nevezték: Lakaitelt — állította. Az OKW tényleges irányítója a hadművelleti osztály vezetője, Jodl tábornok lett. A „dicsőséges”, arisztokratikus szellemű német katonai kaszt vezetői pedig meg sem moccanak erre a példátlan inzultusra.

1938 nyarán, néhány hónappal a „Fritsch-válság” után fordult elő az első és egyben utolsó eset, hogy a tábornoki kar jelentős része nyíltan kifejezte egyetnemét Hitler külpolitikájával. A Csehszlovákiával szemben felállított követelések erőteljes felvetése — ami a kétfrontos háború veszélyét hordta magában — aggodalommal töltötte el a Weermacht több vezetőjét, akik tudták, hogy a hadsereg még nem készült fel a háborúra. Ezeket az aggodalmakat Beck fogalmazta meg egy 1938 júliusában megírt emlékiratában, amelyben ellenezte Csehszlovákia megtámadását — nem elvi kifogások alapján, hanem csupán

⁵⁸ ND 1947—PS. NCA IV/585.

a fegyveres erők felkészületlenségére hivatkozva, amelyek csak 1941-re lesznek képesek nagyobb háború folytatására.⁵⁹ Bár a vezető tábornokok közül többen — így Brauchitsch is — egyetértettek Beck véleményével, egyik sem volt hajlandó azt Hitler tudomására hozni, mire Beck benyújtotta lemondását.

A néhány héttel később bekövetkezett müncheni egyezmény látszatra teljesen igazolta Hitlert. A tábornokok utolsó fenntartásai is eloszlottak a náci vezér kalandor politikájával szemben. 1938. szeptember 29-én, vagyis a müncheni megegyezést követő napon Jodl újjongva írta naplójába: „A Führer lángesze és az az elhatározása, hogy még egy világháborútól sem riad vissza, ismét diadalmaskodott erőszak alkalmazása nélkül. Remélhető, hogy a kishitűek, gyengék és kételkedők megtértek és most már ebben is maradnak.”⁶⁰ Pontosan így történt: a Fritsch és Beck válságok sikeres lezárása után, Hitler minden vakmerő lépésének káprázatos diadala láttán a német fasiszta hadsereg vezetői vak bizalommal követték „Führerjüket”. Ingadozás nélkül belementek a háborúba, bármennyire is igyekeznek ezt ma tájékozatlanságukkal vagy Hitler által történt tudatos félrevezetésükkel mentegetni, hiszen a náci vezér három alkalommal: 1937. november 5-én, majd 1939. május 23-án és augusztus 22-én a legrészletesebben kifejtette előttük háborús, világuralmi terveit. Négy héttel a háború kitörése előtt, amikor már minden kétségnek el kellett oszlania, Hassell a következőket írta naplójába: „A tábornokoktól semmit sem várhatunk. Keiteltől nem is érdemes beszélni, sőt Brauchitsch is teljesen a párt (a nácipárt — Sz. T.) kezében van.”⁶¹

A háború kitörése és a Wehrmacht első nagy katonai sikerei után Hassell ismételten keservesen panaszkodott a tábornokokra, akik hallani sem akartak az „ellenzék” érveiről és arra a „katonai mentalitásra, amely csak haptákban állva képes gondolkozni”.⁶² Németország katonai győzelmeinek időszakában az összeesküvés többi vezetői is elvesztették minden, a tábornokokhoz fűződött illúziójukat. 1939. december 12-én Hassell feljegyezte, hogy Goerdeler „elégge pesszimista”, bár „úgy gondolja, hogy a tábornokok masszírozását nem kell abbahagyni”. Canaris még ennél is sötétebben látott: „lemondott minden reményéről, amelyet a tábornokok ellenállásához fűződött. Véleménye szerint teljesen értelmetlen bármilyen további kísérletezés ebben az irányban.”⁶³

1940 nyarán a tábornokok rajongása Hitler iránt elérte tetőfokát. Franciaország összeomlása — bár a hadjárat végrehajtása és a győzelem kivívása az ő feladatuk volt — szerintük ismét bebizonyította a „Führer” csalhatatlanságát; ekkor már nem volt az az erő, amely megingathatta volna őket ebben a meggyőződésükben. „Hiába tesszük fel magunknak” — írta Hassell 1940 szeptemberében — „a kérdést: nem értik meg végül a tábornokok, hogy mi történik, nem értik, hogy milyen rettenetes felelősséget vállalnak?”⁶⁴ Ez azonban a pusztában kiáltó szó volt. Egyet kell értenünk Wheeler-Bennett angol történész szavaival: „A tábornoki kar többé már nem volt önállóan gondolkozó testület. Önként és szívesen felcserélték becsületét és nagy hatalmát tábornagi pálcákra, kitüntetésekre és gyors előléptetésekre... 1940 júniusától egészen az első oroszországi vereségekig a »német hadsereg politikai szerepe«

⁵⁹ Az emlékirat szövegét lásd *Foerster* : i. m. 98—101. l.

⁶⁰ *Wheeler-Bennett* : *The Nemesis of power*. 425. l.

⁶¹ *Ulrich von Hassell* : i. m. 67. l.

⁶² Uo. 178. l.

⁶³ Uo. 106—107. l.

⁶⁴ *Ulrich von Hassell* : i. m. 165. l.

értelmetlen frázissá vált. Ha valaha létezett apolitikus hadsereg Németországban, akkor ez volt az, amikor a dicsőség és a győzelem hullámhegyén a tábornokok csak örülhettek annak, hogy a politikai kérdéseket arra a vezérre bízhatják, aki a diadal ilyen magaslatához vezette őket és hogy ellenvetés nélkül elfogadhatják döntéseit.”⁶⁵

Nyilvánvaló, hogy a német tábornoki kart nem lehet teljesen egy kalap alá venni. Három fő csoportba oszthatjuk őket. Az első csoport Hitler lelkes, feltétel nélküli híveiből állt. Ide tartoztak a nemzeti szocializmus „eszméjének” rajongói — Reichenau, Kesselring, Milch, Dönitz és mások, a talpnyalók — mint Keitel és Jodl, és a brutális, gondolkozás nélküli condottierek, akik számára a háború a legnagyobb örömet jelentette — Model, Schoerner és mások. Részben ide lehet sorolni a náluk sokkal tehetségesebb Rommelt is. A másik csoportot a „hivatásos katona” típusa alkotta, amely feltétel nélkül kész engedelmeskedni a mindenkori hatalomnak — csak legyen az elég reakciós. Ezek hűségesen, kétely nélkül szolgálták ki Hitlert egészen addig, míg a legvégén belátták — de akkor sem mind —, hogy a háborút elvesztették. Ilyen volt a tábornokok legnagyobb része: Rundstedt, Brauchitsch, Manstein, Kluge, Bock, Kleist, Leeb, List stb. Végül a harmadik, legkisebb csoporthoz tartoztak azok a tábornokok, mint Witzleben, Beck, Stülpnagel és még néhányan, akik helyeselték a német katonai agresszió alap gondolatát, különösen a „Drang nach Osten” elvét, de attól tartottak, hogy Németország nem készült fel kellőképpen, hogy ellenségei túl hatalmasak és ezért eljutottak ahhoz a gondolathoz, hogy Hitler Németországot rettenetes katasztrófába sodorja. Így még a háború kitörése előtt ellenzékbe kerültek, körülöttük jegecesedett ki a „felső ellenzék”, amely az 1944. július 20-i hitlerellenes merénylet szervezője lett.⁶⁶

⁶⁵ *Wheeler-Bennett* : i. m. 500. l.

⁶⁶ A német tábornokok közötti fent vázolt különbségek természetesen csak nagyon viszonylagosak, mert a háború további menete során gyakran elmosódtak. Így Rommel, akit eleinte — nem alaptalanul — a „nemzeti szocialista katonatiszt” példaképeként emlegettek, 1944-ben meggyőződve a helyzet reménytelenségéről, kapcsolatba lépett az összeesküvőkkel és úgy mint Kluge, kénytelen volt öngyilkosságot elkövetni. Guderian, a „tipikus pártonkívüli, egyszerű, apolitikus katona”, amikor a júl. 20-i merénylet után azonnal a hadsereg vezérkarának főnökévé nevezték ki, első napiparancsában a hitlerellenes összeesküvőket így jellemezte: „Egy maroknyi tiszt... gyávaságtól és gyengeségtől vezetett a becselenség útját választotta a tisztességes katona egyetlen útjával, a kötelességgel és a becsülettel szemben” és biztosította a náci vezért „a tábornokok, a tisztikar és a hadsereg katonáinak egységéről”. Guderian Rundstedttel együtt tevékenyen részt vett az ugyanakkor felállított katonai törvénytörés véres munkájában (*Wheeler-Bennett* : i. m. 678—679. l.). Minderről Guderian természetesen egy szót sem szól terjedelmes és mindenki mással szemben kemény bírálatot tartalmazó emlékirataiban.

Erich von Manstein tábornagy pedig, aki visszaemlékezéseiben (Verlorene Siege. Bonn. 1955) igyekszik bebizonyítani következetes hitlerellenességét és humanizmusát, 1941 novemberében aláírt egy parancsot, amelyben többek között a következőket szegte le: „Június 22. óta a német nép élet-halál harcot folytat a bolsevik rendszer ellen... Nem csak az a német katona feladata, hogy e rendszer katonai potenciálját felszámolja: egyben a faji gondolat hordozójaként és mint az ellene és a német nép ellen elkövetett minden igazságtalanság megtorlója lép fel. Nem veszik még eléggé komolyan a front mögötti harcot. Minden szabotázst azonnal, a legszigorúbban meg kell büntetni... A hazánk által feláldozott élelmiszerből semmit sem szabad a humanitás helytelen értelmezéséből kiindulva a hadifoglyoknak vagy a lakosságnak adni.” (ND 4064—PS. NCA Supplement A. 826—827. l.)

A német tábornoki kar jellemzéséhez hozzátartozik még az is, hogy bár szakmájukat jól ismerték, nagyon kevés volt köztük a valóban tehetséges, önálló gondolkodású hadvezér. Ilyennek bizonyos fenntartások mellett csak Rundstedtet, Mansteint és Guderiant lehet elismerni.

A háború után erőteljesen terjesztett legenda a német tábornokok hitlerellenes állásfoglalásáról, sőt harcáról politikai célt szolgál: a német fasiszta hadsereg tábornokainak politikai rehabilitálását, fehérre mosását, hogy méltók lehessenek a „demokratikus” NATO hadseregek soraiban tovább szolgálni — most már azonban új gazdáiknak. Ehhez azonban más is szükséges: katonailag rehabilitálni ezeket a tábornokokat, akik a hadtörténelemben páratlan vereségek egész sorozatát szenvedték, a német hadsereget a teljes összeomlásba vitték. Így született a másik legenda, amelynek feladata a megváltozott viszonyok között az új Dolchstoß-legenda szerepét játszani: a vereségekért nem a tábornokok a felelősek, hanem csupán a tudatlan, műveletlen, ostoba Hitler, aki minden jó tanácsot félrevetve ráerőszakolta akaratát a tábornokokra, akik mélységesen nem értettek vele egyet, de végrehajtották parancsait, egyrészt mert nem mertek ellentmondani, másrészt pedig kötötte őket a katonai fegyelem. Bezzeg, ha az a tudatlan duhaj nem ütötte volna bele az orrát...

Mi az igazság ebben? Hitler enyhén szólva nem volt katonai zseni — ez nem kétséges. Katonai tapasztalata mindössze négyéves első világháborús káplári szolgálatára korlátozódott, amire ugyan rendkívül büszke volt, gyakran hangoztatta és nem egyszer alkalmazta az egész német hadsereg irányításában.⁶⁷ (Egy hasznos tapasztalatot azonban leszűrt: belátta, hogy a valóságban mennyire középszerű és korlátolt az agyondicsőített német tisztikar.) Katonai tudása felületes és primitív volt. Hallatlan, szinte patológikus nagyképűségével és önbizalmával őszintén meg volt győződve arról, hogy közvetlenül a gondviselés irányítja. Tábornokaira valóban gyakran nem hallgatott, önállóan cselekedett. Katonai vezetésében nem a hadtudomány szabályaiból szokott kiindulni — bár gyakran hivatkozott Clausewitzre —, hanem „intuícióból”. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a második világháborúban, amelyben a politikai tényezők sokkal nagyobb szerepet játszottak, mint az első világháború idején, a Hitler gondolkodásában megnyilvánuló beteges kisiklások mellett kétségtelenül meglévő politikai érzéke, amelynek segítségével a német nép nagyrészt is elkábította, több esetben a végtelenül korlátolt tábornokokkal szemben a helyes megoldásra mutatott rá.⁶⁸ Sok

⁶⁷ Ld. *Alan Bullock*: Hitler. London. 1953. 611. l.

⁶⁸ Hitler katonai képességeinek és háborús szerepének kérdése erősen vitatott probléma a marxista irodalomban. A legtöbb marxista szerző eddig a náci vezért egyszerűen ostoba, tehetségtelen, hibát-hibára halmozó mániakusként állította be. Ezért rendkívül fontos az egyik legkiválóbb szovjet hadvezér, Jeremenko marsall nemrég közzétett megállapítása: „Guderian és a fasisztákat még hamarabb katasztrófához? Minden valószínűség szerint éppen így történt volna. Hitler rengeteg hibát követett el, nagy tévedése volt a hazánk elleni háború kirobbantása maga is, de ugyanakkor el kell ismerni, hogy számos határozata hadműveleti, sőt nem egyszer stratégiai szempontból is helyes volt.” (*Jeremenko*: i. m. 31–32. l.)

A nyugati szerzők pedig — bár teljesen más okokból, a német tábornokok rehabilitálása céljából — azt a tételt igyekeznek bebizonyítani, hogy a tábornokok nem értettek

súlyos baklövése mellett például Hitler belátta az új stratégiai módszerek jelentőségét és ki is állt mellettük és híveik mellett a konzervatív tábornoki kar nagyrészeivel szemben. Hitler volt majdnem az egyetlen a német vezetők között, aki — politikai tényezőkből kiindulva ugyan — reálisan értékelte Franciaország ellenállóképességét 1940-ben, amikor a tábornokok szinte egyhangúan azt messze felbecsülték.⁶⁹ Sőt az 1939. május 23-i, a haderők legfelsőbb vezetői előtt tartott beszédben Hitler elsőnek körvonalazta azt a stratégiát, amelynek megvalósítása 1940 májusában teljes sikert hozott a német hadseregnek: a La Manche csatornához való áttörés és az angol—francia hadsereg főerőinek bekerítése Flandriában.⁷⁰ Néhány hónappal később pedig a náci vezér felkarolta azt a Manstein által kidolgozott újszerű stratégiai tervet, amely eleinte Brauchitsch, Halder és a fegyveres erők más vezetőjeinek erőteljes ellenállásával találkozott.⁷¹ Végül utalni kell arra is, hogy Hitlernek igaza volt 1941 decemberében a Szovjet Hadsereg moszkvai ellentámadása idején, amikor elutasította kétségbeesett tábornokainak tanácsait egy nagyszabású visszavonulás elrendelésére, rámutatva, hogy ez az adott körülményekben a német hadsereg gyors összeomlásához vezetne. Meg kell jegyezni, hogy ettől az esettől eltekintve, amely különleges körülményekkel magyarázható, a szovjet földön Hitler „megérzései” általában felmondták a szolgálatot és a legsúlyosabb vereségekhez vezettek — Sztalingrádhoz, Kurszkhöz és így tovább. Hitlerre feltétlenül lehet és kell is hárítani a fő felelősséget a német hadsereg szörnyű vereségéért és Németország nemzeti katasztrófájáért, ugyanakkor viszont el kell ismerni azt is, hogy a kezdeti sikerekhez is némi köze volt. Ezek a sikerek, persze bármennyire is kápráztatóak voltak eredetileg, közvetlenül ehhez a katasztrófához vezettek. Az igazság ebben a sokat vitatott kérdésben tehát az, hogy Hitler is és a német tábornokok, a porosz militarizmus, a német monopoltőke hű szolgálói is, akik 1939. szeptember 1-én, bízva katonai doktrínájuk és hadigépezetük tökéletességében, együtt harcba indultak a fasizmus embertelen programjának megvalósításáért, a német imperializmus világuralmának megszerzéséért, egyaránt viselniük kell a felelősséget a háború kirobantásáért, a német hadsereg vereségéért, a német nép elárulásáért, a kegyetlenkedésekért, a tömeggyilkosságokért, az értelmetlen pusztításokért, a világtörténelemben példa nélkül álló gaszágokért, az emberiség ellen elkövetett bűnökért.

SZAMUELY TIBOR

egyét Hitler döntéseivel, tiltakoztak ellenük és csak kényszerből hajtották végre parancsait. Ezért tehát egyet lehet érteni S. L. A. Marshall ismert amerikai hadtörténésszel, aki ezzel szemben a következőket írja: „Hitler akarata csak azért érvényesülhetett a katonai tanácskozáson, mert szakszerűen kiképzett vezérkarának elegendő része támogatta értékeléseit, döntéseit. Még legvakmerőbb lépéseit sem tette meg katonai vezetői egységes álláspontjával szemben; sokan közülük az utolsó percreig visszhangozták véleményét. De még azok is, akik néha kételkedni mertek Hitler intuitív értékeléseiben, megtették vele együtt az egész utat — amíg csak a siker leghalványabb látszata megmaradt.” (*Seymour Freidin—William Richardson: The fatal decisions. New York. 1956. XII. 1.*)

⁶⁹ A francia hadsereggel szembeni óvatosság olyan méreteket öltött a német vezérkari tisztek körében, hogy 1939 novembere és 1940 májusa között a nyugati offenzíva megindításának határidejét 17 ízben elhalasztották (ND C—72. NCA VI/893—904). Ennek indítékai, a források, de maguk a tábornokok egybehangzó tanúsága szerint, nem politikai jellegűek voltak — kompromisszumos kísérletek vagy más hasonló megfontolások —, hanem tisztán katonai szempontok: a csapatok felkészületlensége, kedvezőtlen időjárás stb. 70.

⁷⁰ ND L—79. NCA VII/853.

⁷¹ Ld. erről részletesen: *Manstein: Verlorene Siege* 103—124. l.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ВОЕННОЙ ДОКТРИНЫ И ОРГАНИЗАЦИИ ГЕРМАНСКОЙ ФАШИСТСКОЙ АРМИИ В ПЕРВЫЙ ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Военная доктрина гитлеровской армии — при коренно авантюристическом характере и неаучности — содержала не раз новые стратегические и тактические принципы также, которые содействовали серии побед 1939/41 гг. и созданию видимости непобедимости германской армии. Германская фашистская армия сделала практические выводы из революции, происшедшей в военной технике с времени первой мировой войны — из появления самолетов и танков — на поле боя, применила и развила дальше разработанные в связи с этим теории (Дуз-Митчель, Лиддell Гарт, Фуллер, Эймансбергер, Де Голль, Гудериян). Решающее влияние оказала на гитлеровскую военную доктрину сформулированная впервые Людендорфом теория «тотальной войны», согласно которой современная война является войной не армий, а целых народов, в ее службе можно применить всякие военные и политические методы, она вспыхнет неожиданно, но фактически она начинается задолго до начала военных действий. В тотальной войне особая роль приписывалась пропаганде. В арсенале методов тотальной войны еще большее значение имела «пятая колонна», агентура Гитлера в противостоявших странах, организации которой германские фашисты уделили большое внимание, использовав обострившиеся в 1930-х годах классовые противоречия. Тотальная война велась за «тотальную победу», за достижение мирового господства немцев.

Вся концепция тотальной войны основалась на «молниеносной войне», которая являлась для Германии единственным возможным путем в войне против всей Европы. Существо «блицкрига» заключается в неожиданном уничтожающем ударе бронетанковых, моторизованных и воздушных сил, нанесенном на неприятельскую армию вроде налета с целью быстрой ликвидации неприятельской армии, наряду с подрывом сопротивляемости атакованной страны путем запугивания, шантажа, паникерства, измены в рядах господствующих слоев.

Осуществление молниеносной войны было построено на применении танков и самолетов, а также транспортированных воздушным путем единиц. Для новых родов войск были разработаны некоторые новые стратегические и тактические методы. Согласно германской фашистской военной доктрине ключом достижения молниеносной победы является огромный удар бронетанковых сил, поддержанный бомбардировщиками: прорыв неприятельской обороны бронетанковыми колоннами на узком фронте, расширение пролома при помощи моторизованной пехоты, быстрое продвижение бронетанковых клинов вперед, охват и ликвидация главных сил неприятеля бронетанковыми частями. Действенность этих методов могла быть обеспечена прежде всего неожиданным налетом, поэтому каждый германский военный план был построен на достижении неожиданности.

В первые месяцы войны против Советского Союза, когда германский налет не подарился, стали очевидными основные ошибки стратегии «молниеносной войны»: развитие до крайностей мысли подвижности и оттеснение на задний план других родов войск; неразработанность сотрудничества отдельных родов войск, а также методов обороны; пренебрежение стратегическими резервами; переоценка значения новых военных методов. Все это привело к образованию новой, совсем догматической системы, полностью господствовавшей в рядах генералитета.

Германская фашистская армия продолжала строиться на основе милитаристских прусских традиций, однако ее организация и методы носили сильную печать нацистской идеологии. Против утверждений западных буржуазных историков факты доказывают, что гитлеровские генералы активно способствовали укреплению фашистской диктатуры и развязанию войны, что они полностью ответственны за преступления против человечества. Утверждения о миролюбии генералитета, а также новая легенда (Dolchstoß), согласно которой за поражения ответственны не генералы, а только невежественный, необразованный Гитлер, имеют за целью политическую и военную реабилитацию агрессивного германского генералитета.

Т. САМУЕЛИ

QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT LA DOCTRINE MILITAIRE ET L'ORGANISATION DE L'ARMÉE ALLEMANDE A LA PREMIÈRE ÉTAPE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

Resumé

La doctrine militaire de l'armée hitlérienne — bien que de caractère aventurier et antiscientifique — ne manquait, plus d'une fois, de présenter de nouveaux principes de stratégie et de tactique, ce qui contribua à la série des victoires remportées dans les années 1939/1941 et créa l'atmosphère de l'invincibilité de l'armée allemande. En ce qui concerne la révolution militaire — l'apparition des avions et des blindés — survenue dans la technique militaire depuis la première guerre mondiale, l'armée allemande en tira les conclusions pratiques sur le champs de bataille, appliqua et perfectionna les théories y relatives (Douhet-Mitchelle, Liddel Hart, Fuller, Eimansberger, De Gaulle, Guderian). Le principe de la « guerre totale », conçue pour la première fois par Ludendorff, exerçait une influence décisive sur la doctrine militaire hitlérienne, principe, suivant lequel la guerre moderne ne se réduit pas aux armées, elle touche les peuples entiers, et au service de laquelle toute méthode militaire et politique sera applicable, elle déclenche à l'improviste et commence effectivement bien longtemps avant la mise en marche des opérations militaires. Dans la guerre totale un rôle spécial revient à la propagande. Dans l'arsenal des méthodes de la guerre totale une importance primordiale est à attribuer à la « cinquième colonne », agence d'Hitler dans les pays ennemis, à l'organisation de laquelle les nazis ont porté une attention toute spéciale, utilisant les antagonismes de classes exacerbés dans les années 30. La guerre totale fut soutenue pour l'obtention de l'hégémonie mondiale par les Allemands.

La conception entière de la guerre totale se basait sur le blitz (guerre-éclair) qui était l'unique voie praticable pour l'Allemagne dans la guerre menée contre toute l'Europe. L'essence de la « Blitzkrieg » est l'attaque imprévue, brusque, foudroyante exécutée par les forces blindées, motorisées et aériennes, visant la liquidation de l'armée ennemie, tactique allant de pair avec le sapement de la résistance des pays attaqués avec les armes de la terreur, du chantage, de la panique et avec la trahison qui se fit valoir dans le milieu des couches dominantes.

La réalisation de la guerre-éclair se fit par l'application des blindés, des avions, ainsi que par celle des unités transportées par voie aérienne. Pour les nouvelles armes on avait élaboré plusieurs nouvelles méthodes stratégiques et tactiques. Au dire de la doctrine militaire fasciste des Allemands, la clé de l'obtention d'une victoire fulgurante consiste dans l'attaque foudroyante des blindés appuyés par les bombardiers : c'est-à-dire, l'enfoncement dans les lignes de l'ennemi sur un front étroit avec des colonnes blindées, l'élargissement de la brèche à l'aide de l'infanterie motorisée, l'avance rapide des coins blindés, l'enveloppement des principales forces de l'ennemi par des tenailles blindées. L'efficacité des ces moyens peut être assurée par l'attaque à l'improviste, en conséquence, tout plan d'opération des Allemands se basait sur la surprise de l'ennemi.

Dans les premiers mois de la guerre contre l'Union Soviétique, lorsque l'attaque brusque fit échec, les erreurs cardinales de la stratégie de Blitzkrieg devinrent manifestes : ainsi l'idée de développement de la mobilité poussée à l'extrême et le rejet des autres armes à l'arrière-plan ; le manque de coopération entre les différentes armes, les méthodes de défense non-élaborées ; la négligence des réserves stratégiques ; la surestimation de l'importance des nouvelles méthodes militaires. Tout cela finit par conduire à un nouveau système entièrement dogmatique formé dans les rangs du corps des généraux.

Quant à l'armée fasciste allemande, celle-ci conserva les traditions militaires prussiennes, empreinte au point de vue de son organisation et de ses méthodes de l'esprit nazi. Vis-à-vis des affirmations des historiens bourgeois de l'Ouest, les faits prouvent que les généraux d'Hitler ont, activement, facilité le développement de la dictature fasciste et le déclenchement de la guerre, et sont absolument responsables des péchés commis contre l'humanité. Les affirmations portant sur l'humeur pacifique du corps des généraux, ainsi que la nouvelle légende de Dolchstoß, selon laquelle ce ne sont pas les généraux, mais uniquement Hitler, inculte et ignorant qui est responsable des défaites, visent la réhabilitation politique et militaire du corps des généraux agressifs allemands.

T. SZAMUELY

SZEKFÜ GYULA TÖRTÉNETSZEMLÉLETÉNEK BÍRÁLATÁHOZ

Ha majd egyszer sor kerül a magyar történetírás történetének megírására, Szekfű Gyula minden bizonnyal igen előkelő helyet kap benne. Tanítványai, ha tanítómesterükre emlékeznek, sohasem fogják elfelejteni, milyen nagy szigorúsággal, igényességgel és igen nagy erőfeszítést igénylő mennyiségi követelménnyel iparkodott hasznavehető történetkutatót formálni azokból, akiket tanítványainak vállalt és elismert. Még kevésbé mulaszthatják el annak említését, hogy a kemény nevelés, a nagy szigorúság és az igen nagy követelmények látszólag hűvös jégpáncélján hogyan süttött át szeretetének meleg napsugara. Hogyan kísérte féltő aggodalma tanítványait az egyetem falain túl, miként egyengette életük útjait gyöngéd, szinte atyai gondoskodással, sok évvel tanulmányaik elvégzése után is. A történeti forrásoknak és a szakirodalomnak tekintélyeket nem tisztelő, szigorú bírálata szoktatta őket. Nem győzte ismételni, hogy a kutató állításainak igazságát egyedül a tények serege, a felsorakoztatott tudományos bizonyító anyag minősége és a meggyőzéshez kívánatos mennyisége döntheti el, nem pedig hivatali állása, tudománypolitikai tekintélye. Keményen bírálta tanítványainak munkáját is, nem tűrve semmiféle pontatlanságot, bizonyítatlan, vagy csupán látszatösszefüggésekkel, insznuáló analógiákkal, „bizonyított” állítást. Elsajátíttatta velük a szellemtörténetírás módszerét, megtanította őket annak ismeretelméletére is, de első tudományos próbálkozásaitól elsősorban mégsem a módszer alkalmazását követelte meg, hanem a forrásokban való elmélyülést, azok kritikai vizsgálatát, a lehető legszélesebbkörű anyaggyűjtésen nyugvó feldolgozást. Azokat a filológiai-kritikai módszereket plántálta át neveltjeibe, amelyekre őt egykor Marczali Henrik tanította meg. És — úgy látszik — ebben lehet keresni egyik nyitját annak a mély és széleskörű hatásnak, amelyet Szekfű Gyula írásai nem csupán a nem szakértő olvasóközönségre gyakoroltak, hanem tudományos életünkre is. Megejtően szép írásmódja, színes képei, meggyőződéstől hevített mondatai lebilincselhették és nézetei mellé állíthatták az avatatlan érdeklődőt. A szakember is bizonyára szívesebben forgatta olvasmányosan megírt alkotásait, mint az unalmasan előadott, száraz értekezéseket. Mégsem ez vonzotta elsősorban a képzett történészeket: a hivatásos kutatót és a történelemtanárt egyaránt.

Azoknak az eredményeknek összefoglalását, amelyek a magyar történetkutatásnak 1867 óta több évtizeden át folytatott aprólékos adatgyűjtő, részletkérdések vizsgálatába elmerülő munkájából származtak, a millennium alkalmából megjelent, sokkötetes magyar történet nem végezte el. A XIX. század végétől eltelt csaknem három évtized újabb kutatásai is új összefoglaló művet követeltek. Az unalmasan megírt, kicsinyes részletekbe merülő történetírás sivár, száraz termékei után valóságos felüdülést jelentett Szekfű Gyula szín-

tézise. Rendkívüli tehetsége a történeti összefoglalás avatott mesterévé tette. Átfogó szemlélete, a történeti folyamatokat — ha nem is mindig helytállóan — de minden esetben bonyolult összefüggéseikben és a sokféle összetevőnek egymásrahatásában ábrázoló színes előadásmódja, téves nézetein is átsütő meggyőződése, filológiai-kritikai forrásfeldolgozó módszere, hatalmas tárgyi felkészültsége, a társtudományok eredményeinek hasznosítása, vagyis a történetkutatás és történetírás komplex módszerei: ez ragadta meg Szekfű munkáinak szakértő olvasóját.

Minderről bizonyára meg fog emlékezni az átfogó Szekfű-historiográfia. Semmiképpen sem mellőzheti majd annak említését sem, hogy a Marczali-semináriumokban elsajátított filológiai-kritikai módszer a maga tisztaságában 1916-ig megjelent műveiben vehető legjobban szemügyre. Addig megjelent alkotásainak többsége számos, máig is érvényes tudományos eredményt értelt. (Pl. Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához [1904], Serviensek és familiárisok [1912], hivataltörténeti tanulmányai stb.) Ugyanakkor azonban nem mulaszthatja el a historiográfiai elemzés — ha marxista igényű — azt sem, hogy rá ne mutasson a történetírói életműnek — elsősorban az 1916 után napvilágot látott művekben észlelhető — fogyatékoságaira, a módszerben rejlő veszélyekre. Aligha kerülheti meg azt a kérdést, hogy bár Szekfű Gyula kivételes tehetsége és ugyancsak nem mindennapi felkészültsége révén képes volt a történeti valóság egyes részleteinek megpillantására és ennek nyomán részletekben igen lényeges és helytálló megállapításokra, a nagy, az alapvető összefüggéseket mégis sorra hibásan ábrázolta, a helyes részletmegfigyelésekből rendre helytelen következtetéseket vont le. Különösen érvényes ez történetírásának 1916 és 1933 közötti időszakára, fő művei alkotásának idejére.

Talán nem lesz fölösleges néhány példa bemutatása annak érzékeltetésére, miként ismerte fel helyesen a történelem folyamatának egyes részleteit és mint jutott a helyes részletfelismerésből helytelen általános következtetésekre. Észrevette, hogy Zápolyai János és I. Ferdinánd egymás ellen vívott harcai tulajdonképpen főúri ligák közötti harcok voltak. Megállapította: a nagybirtokos főurak háborúskodásainak az volt a fő célja, hogy befolyásukat minél nagyobb területre terjesszék ki; ezenkívül rabló vállalkozások révén — vagyonukat is gyarapítani óhajtották. Mégis arra az általános következtetésre jutott, hogy a főurak a török 1529. évi hadjáratának tanulságaként rájöttek arra: bűnös dolog volt a kettős királyválasztás és most már ők, a nagybirtokos főurak és főpapok „veszik kezükbe az egyesítés művét”. Ők szorították Jánost és Ferdinándot a megegyezésre, „akik pedig a két király között pártállásuk változtatásából anyagi előnyöket nyerhettek, s így ha tisztán saját személyükre gondoltak vala, úgy inkább a kettős királyság és a fejedelemség állandósításán kellett volna dolgozniok”¹ — írta a *Magyar Történet*-ben. Nén sokkal utóbb azonban már az olvasható a műben, hogy például Perényi Péter azért fáradozott a két király megegyezésének és a hatalom egyesítésének ügyén, mert ő maga szeretett volna király lenni a törökkel kötött egyezség alapján,² vagyis iparkodása egyáltalán nem volt önzetlen. A továbbiakban Szekfű arról is beszámol, hogy a törökverő nagyurak kérték Ferdinándot, akit a török kérdés csupán spanyol és olasz vonatkozásban érdekelt: egyezzek meg Jánossal, hiszen az ország erejét egye-

¹ *Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar Történet. IV. k. (Első kiadás Bpest. 1928.)* 28—31. l. Az idézet a 30. lapról való.

² Uo. 31. l.

sítve könnyebben leszámolhat a törökkel. Ebben a két királyt koronázó nagyurak hazafias törekvését fedezte fel, akik mintegy hibájukat jóváteendő óhajtották helyreállítani az ország egységét, „mielőtt a török véégképp rátenné a kezét széles területekre. Ferdinánd korának Mohácsot látó nemzedéke szívének minden erejével ragaszkodott az egységes, integer Magyarországhoz, a kettészakadás eltávolításához, tőle az erdélyi-magyar kettős koncepció, melyet a következő félszázad emberei megvalósítottak, mindvégig idegen volt. Az ország-részek vérevel és vagyonával felelőtlenül rendelkező kiskirályok ebben a nemzeti kérdésben érezték a felelősséget, mellyel a magyarság egységéért, államának önrendelkező fennmaradásáért tartoznak a történelem előtt; ez a mély politikai érzék volt az, melynek hatása alatt a magyar urak összebújtak, s félretéve egyéni érdekeiket, éveken át következetes nyomással kényszerítették a két királyt az egyesítő koncepció megvalósítására.”³ Szekfű itt már teljesen figyelmen kívül hagyta kiindulópontjával szolgáló helyes megállapításait; a feudális oligarchákat belső háborúba szólító indítékot. Pedig az egység létrehozására irányuló törekvéseket ugyanaz a mozgató irányította: a főúri nagybirtok gazdasági és politikai hatalmának megóvása az általa birtokolt területen, illetőleg annak növelése, esetleg a királyi korona megszerzéséig. A török előnyomulása legtöbbjüket birtokaik, hatalmuk, talán életük elvesztésével is fenyegette. Török hódoltság alatt semmiképpen sem maradhattak meg olyan hatalmas kiskirályoknak, mint például Ferdinánd vagy János uralma esetén. Jórészt a nagyon is jól felfogott egyéni érdek vezette az oligarchákat egységtörekvéseikben és nem elsősorban a „mély politikai érzék”, a „nemzeti kérdésben érzett felelősség”, vagy az, hogy „e nemesség szívének minden erejével ragaszkodott az egységes, integer Magyarországhoz”.⁴ A későbbiek során még részletesen ismertetésre kerülnek azok az okok, amelyek Szekfűt a nagybirtokosság apologiájára késztették. Itt egyelőre csupán utalás történik arra, hogy Szekfű részben a nagybirtok történeti szerepének igazolására irányuló szándéka, részben a magyar birodalmi gondolat nacionalista eszméje indította a helyesen felismert valóság megmásítására, helyes kiindulópontja ellenére hibás végkövetkeztetés levonására.

A jobbágyság helyzetét az ún. felszabadító háborút követő évtizedben a valóságnak megfelelően ábrázolta. Nem tévedett abban sem, hogy a Rákóczi-szabadságharc a magyar parasztság — elkeseredéséből fakadó — mozgalma révén lett nagyúri lázadásból nemzeti szabadságharcra. Világosan látta, hogy II. Rákóczi Ferenc mindvégig törődött a néppel és iparkodott enyhíteni sorsán, bár e törekvésében egyedül maradt. Az sem kerülte el figyelmét, hogy a felkelés katonai csődje — mint írja — az utolsó években részben azzal magyarázható, hogy a földesurak nem engedték katonáskodni jobbágyaikat, a szegény nép pedig nem látva a helyzetének gyökeresebb javulását, nem volt hajlandó többé fegyvert fogni.⁵ A szabadságharc bukásának fő okát egyrészt a modern haditechnika hiányában látta és ez nem tette lehetővé a döntő győzelmet a császáriak fölött, másrészt és főleg a nemzetközi viszonyok számunkra kedvezőtlen alakulásában kereste. A jobbágységkérdés kezelésében és a jobbágyságnak ebből követ-

³ Uo. 35—36. 1.

⁴ Ezt az állítást igazolják a IV. k. 181—182. lapjain felsorolt tények is. Szekfű igyekezett ugyan „nemzeti szempontok” leplébe takarni a valóságot, de a tényekben rejlt igazság áttört e leplen.

⁵ Magyar Történet VI. k. 40—41., 48—49., 62—63., 72—78. 1.

kező magatartásában tehát a Rákóczi-szabadságharc bukásának *csak járulékos* — a szabadságharc utolsó éveiben szerephez jutott — és *nem* egyik *alapvető*, s — az imént említett kettő mellett — mindvégig fő szerepet játszó, belső tényezőjét látta.

Helytálló a dualizmus koráról festett társadalmi körképe is, különösen a gentry és a parasztság viszonyának ábrázolása. A parasztság egyre rosszabb helyzetét azonban a birtokos osztály szűkkeblűségén kívül éppúgy az elvi liberalizmusból magyarázta, mint a szerinte nemzetfenntartó középbirtokos osztály hanyatlását, anyagi romlását és a zsidóságnak a magyar gazdasági életben betöltött szerepét is.⁶ Ez a magyarázat és végkövetkeztetés hibás, reakciós konklúzió. Szekfü itt nem vette figyelembe azt, amire nyugati haladó polgári történetírók a maguk nemzeti történetéről írott, vagy az egyetemes történelem eseményeit tárgyaló politikai- és gazdaságtörténeti műveikben már rávilágítottak, hogy a feudalizmus számos maradványa, elsősorban a nagybirtok, valamint a feudális osztályok politikai vezetészerepe, amely, főleg az Élbától keletre fekvő polgári államokban észlelhető, olyan társadalmi viszonyokat eredményez, amelynek nálunk is felfedezhetők. Ezek a körülmények, mint alapvető tényező és függő helyzetünk, mint azt súlyosbító mozzanat okozták a hazai kapitalizmus sajátos fejlődését.

Íme: néhány példa arra, hogy Szekfü Gyula helyesen feltárt részletösszefüggésekből miként vont le helytelen végső következtetéseket. A példák száma tetszés szerint növelhető. Következtetési eljárása, amelyhez az addigi összefoglalásoknál alaposabb és sokrétűbb tárgyi anyaggal való bizonyítás társult, a szintézis nagy távlatai, az események bonyolult, sokrétű ábrázolási módja, az egész életműből sugárzó hatalmas tudományos felkészültség mind-mind a hitelesség látszatát kölcsönözte műveinek. Ez a hitelesség erejével ható — és szerző meggyőződésétől fűtött, lebilincselő előadásban az olvasó elé táruló — látszatvalóság késztette azután a szakképzett történészek egy részét és az egyetemen szemináriumait hallgató fiatal, leendő történészeket, valamint a tudományos körökön kívülálló érdeklődőket arra, hogy elhiggyék Szekfü írásainak, főleg a legnagyobb hatású *Magyar Történet*-nek téves — és mint erről még szó lesz — rendre irányzatos, bizonyos határozott politikai célok érdekében megfogalmazott végkövetkeztetéseit is. Nem kerülheti el a historiografus figyelmét az sem, hogy Szekfü Gyula — a szellemtörténeti módszer követőjeként — különösen 1916 óta torzította el a valóságot és magyarázta önkényesen a történelmet, hiszen az uralkodó osztályok érdekeit ekkor már végképpen nem szolgálta a valóság emberileg megközelíthetően hű ábrázolása.

Tüzetes vizsgálatot igényel Szekfü tudományos életútjának harmadik, utolsó szakasza is, amely, bár 1933 után kezdődött el, döntő fordulatához csak 1941 őszén érkezett el. Ebben a periódusban Szekfü Gyula eljutott az uralkodó osztályok oldaláról a nép oldalára és ezen a réven — ha nem is ellentmondásoktól mentesen és nem is teljes következetességgel — mégis képessé vált a valóság sokkal hívebb ábrázolására, mint tudományos munkásságának 1916 és 1933 közé eső fő szakaszában: legjelentősebb művei alkotásának idején.

Az itt közölt tanulmány nem lép fel a teljesség igényével. Nem vállalkozik arra, hogy bemutassa Szekfü egész életművét. Csupán működésének második és harmadik szakaszával kíván foglalkozni. Még e szűkebb területen belül is csupán azt a néhány fő vonást kísérli megrajzolni, amely ezekben az

⁶ Uo. VII. k. 358—375. l.

időkben alkotott valamennyi munkájában feltalálható és így az életmű eme periódusaira jellemző. A tárgykör leszűkítését az indokolja, hogy Szekfü Gyulának, mint a szellemtörténetírás képviselőjének nézetei ma is hatnak főleg általános- és középiskolai tanáraink egy részére és tudományos kutatóink egy kisebb csoportjára is. Ez érthető, hiszen tudásaink, általános- és középiskolai történettanáraink nagy többsége a Horthy-korszakban végezte el az egyetemet és részben mint Szekfü hallgatója vagy közelebbi tanítványa, részben pedig mint műveinek olvasója magáévá tette felfogását. Szekfü 1916 és 1933 között írt munkáit leginkább a forradalom-, főleg a proletárforradalom-ellenesség, nacionalizmus és e kettőből egyenesen következő szovjetellenesség hatotta át, szellemtörténeti módszere pedig a legszélsőbb idealista történet szemléletre nevelt. Ezek a hatások manapság is érvényesülnek az említett körökben. A marxista igényű történetírásnak ebből kifolyólag elsőrendű kötelessége e káros és téves vélemények bíráló elemzése és cáfolása a tényekkel való szembesítésük útján. Nem kevésbé fontos a Szekfü Gyula történet szemléletében, politikai gondolkodásában 1933 után észlelhető változásoknak, különösen pedig 1941-től, még inkább 1945 után bekövetkezett eszmei fejlődésének bemutatása. Ezt a folyamatot nyomon követve, szemmel kísérhetjük egy olyan polgári értelmiséginek az útját, akit népének fennmaradása miatt érzett aggodalma, embersége, hazafisága a történeti valóság felismerése nyomán arra készítetett, hogy fokozatosan szakítson korábbi elképzeléseivel és az uralkodó osztályok oldaláról a nép mellé álljon. Történészeinkre-kutatóinkra, tanárainkra ma még — sajnos, — inkább Szekfü 1916 és 1933 között hirdetett egyértelműen reakciós téveszméi hatnak, mivel eredendően ugyanilyen értelemben befolyásolják gondolkozásukat azok a hatások is, amelyek a Horthy-korszak iskolarendszerének nevelése és az iskolán kívüli tömegpropaganda révén érték őket és amelyektől jórészt máig is alig tudtak megszabadulni. Nem ismerik, vagy nem ismerik eléggé Szekfü Gyula élete utolsó szakaszának — túlnyomó részben már publicisztikai — alkotásait, közvetlen politikai tevékenységét és történet szemléletének alakulását. Marxista igényű történetírásunk feladata ennek vázolása abban a reményben, hogy Szekfü életének ez az időszaka, műveinek okfejtése elgondolkoztatja azokat a jószándékú történészeket, akikre eddig csupán káros nézetei hatottak. Az a remény készített a szekfüi oeuvre eme kevésbé ismert részének taglalására, hogy Szekfü érvelése ugyanolyan mély hatással lesz majd becsületes gondolkozású, hazaszerető történészeinkre, mint korábban életének fő műveiben kifejtett reakciós nézetei, hogy példája követésre talál, és elindítja vagy tovább segíti történészeinket politikai gondolkodásuk, történet szemléletük megváltoztatásának azon az útján, amelyen Szekfü elindult és óriási előrehaladást tett. Abban a reményben kerül ismertetésre Szekfü életművének utolsó szakasza, hogy az őt túlélők nemcsak követik Szekfü új útján, hanem napjaink tényeinek hatására tovább is jutnak nála és meggyőződéses híveivé lesznek a szocialista eszméknek és a marxista történet-kutatás módszerének, a történelmi materializmusnak.

A német szellemtörténeti módszer

1789 és 1848 között a polgári demokrácia erői filozófiájukkal, történet-írásukkal stb. együtt a feudális-abszolutista reakciós osztályerők és ideológiájuk ellen harcoltak. A párizsi munkások 1848 júniusi csatájában megjelent a burzsoázia új és igazi ellenfele, a proletariátus. A *Kommunista Kiáltvány*

pedig a munkásosztály világnézetének fegyvereit is felsorakoztatta. Ennek hatására Európa-szerte döntő fordulat következett be a burzsoázia magatartásában. Elárulta forradalmát és a reakciós osztályokkal szövetekezett. A reakciósá vált burzsoázia ezentúl az egyre erősödő ellenfél, a munkásosztály ellen mind szorosabbra fűzte kapcsolatait a letűnt idők feudális, abszolutista maradványaival. A júniusi felkelés vérbefojtása megpecsételte 1848 demokratikus forradalmainak a sorsát. A burzsoáziának 1848. évi győzelme nyomában támadt ábrándképét, ti. azt, hogy a hűn óhajtott „rend” végleg helyreállt, nemsokára elosztatta az I. Internacionálé megalakulása s az irányítása alatt szerveződő nemzetközi munkásmozgalom, majd a Párizsi Kommün. 1871 Párizsa felvázolta annak a társadalmi változásnak a körvonalaát is, amely a proletariátus győzelme esetén bekövetkezik. A burzsoázia a proletariátussal szemben védelembe szorult. A védekezés szükségessége a munkásosztály megerősödése és egyre szervezettebben vívott osztályharcai nyomán egyre nyilvánvalóbb lett. Az imperializmus korában fellángoló mind hevesebb forradalmi mozgalmaknak, 1905—1907 immár forradalmi proletárpárt vezetett orosz polgári demokratikus forradalmának és az Európa más országaiban kirobbanó osztályharcoknak a tényei a tőkés társadalmi rend lappangó válságáról árulkodtak, hogy azután a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tüzeiben létrejött szocialista állam felszínre hozza és nyilvánvalóvá teszi a rendszer általános válságát.

Mindezek az események nem múltak el hatástalanul az ideológia területe fölött sem. Igaz, hogy a polgári filozófia és a történettudomány az 1830-as, 40-es évek óta már nem ért el semmi további előremutató eredményt, és a kapitalizmus dicséretére fordította erőit, de még harcban állt a reakciós filozófia és történetírás ama képviselőivel, akik az ekkor haladó polgári nézetek: a pozitivizmus, a materializmus, valamint a dialektikus módszer — a történetírásban a feudális osztályokkal szemben vívott osztályharcok — elismerése ellen küzdöttek. Az ideológiai reakció iránya 1848, főleg 1871 után megváltozott. Nincs többé haladó polgári filozófia. Európai méretekben nem létezett már haladó polgári történetírás sem. Valamennyi társadalomtudomány, élén a filozófiával, a fő ellenség, a proletariátus világnézete ellen küzdött. A harc eleinte nem folyt nyílt sisakkal, közvetlenül a marxizmus ellen. A burzsoázia reakciós ideológusai a tudomány küzdőterén a pozitivizmusra támadtak, de közben a marxizmus felé sandítottak. Harcoltak a pozitivizmus ellen, mivel ez az irány — bár idealista módon — törvényszerűségeket keresett a társadalmi fejlődésben. A pozitivizmus ellen irányuló támadás révén azután — közvetve — minden olyan filozófiai rendszerre is tüzet nyitottak, amely bármiféle módon törvényszerűségeket kutatott a társadalom fejlődésében. Így harcoltak egy ideig a vulgáris, majd a dialektikus és történelmi materializmus ellen is. A reakciós polgári filozófiai irányok és más társadalomtudományok művelőinek, így a történészeknek egymásközi vitái is csak abból a taktikai nézetkülönbségből eredtek, hogyan lehetne minél hatékonyabban legyűrni a munkásosztály elméletét. Az agyonhallgatásnak egy ideig alkalmazott taktikája 1871 után, főleg azonban az imperializmusba való átmenet időszakában csődöt mondott. A burzsoázia érdekei hatékonyabb védelmet követeltek ideológusaitól. Így került sor a burzsoá tudósok között részben azokra a vitákra, amelyek arról folytak, miképpen semmisíthetik meg leghatékonyabban „tudományos érvekkel” a marxizmust, részben pedig azokra a kísérletekre, amelyek során megpróbálták a történelmi materializmusból „használatos” elemeket beépíteni a polgári ideológiába, természetesen kellően eltorzítva és forradalmi tartal-

muktól „megtisztítva”. A polgári ideológia tehát 1848 óta védelembe szorult. Emiatt olyan kérdések feltevésére, olyan módszertani fejtegetésekre kényszerült, amelyek nem saját feltételeiből eredtek, hanem az ellenség létezéséből fakadtak. Emlékeztetőnek talán elég lesz csupán utalni az ún. Historikerstreite, amely individualizmus és kollektívizmus, materializmus és idealizmus és ehhez hasonló más problémák körül zajlott le a német történetírásban a XIX. század utolsó évtizedeiben. Ennek során leplezetlenül feltárult, hogy a fő ellenfél a marxizmus. A történelmi materializmus elleni harc a XX. században még hevesebben folyt tovább. A polgári ellenfél munkáját nagyban megkönnyítette és objektíve támogatta a revizionizmus jelentkezése a munkásmozgalomban, főleg Eduard Bernstein munkássága.⁷

Az imperializmusra való átmenet idején és az első világháborút megelőző évtizedekben azonban a németeknél már felléptek olyan filozófusok és történészek is, akik megérezték a tőkés rendszer lappangó válságát. Észrevették, hogy az addig használt eszmei fegyverek megrozsdásodtak. A forradalmi tömegmozgalmak és vezető ideológiájuk ellen nem elég immár a valóságnak pozitívista, evolucionista és újkantiánus-formalista eltorzítása. Erősebb dózisban kell adagolni a „védőöltést”, az agnoszticizmust, új világnézetet kell szembeállítani a marxizmussal. Így született meg a XIX. század utolsó évtizedeiben a német életfilozófia és a XX. század első évtizedében ennek megfelelője a történetírásban, a szellemtörténet. 1917-ig azonban — éppen azért, mert a tőkés rend válsága még csak lappangott, — sem az új világnézet, sem az új történetírói módszer nem lett uralkodóvá, bár 1905—1907 óta, főleg azonban az 1910-es évek forradalmi fellendülésének visszahatásaként egyre jobban előtérbe került. Egyeduralomra csak az első világháborút követően, a világ első szocialista forradalmának és államának megvalósulása nyomán jutott a német ideológiában, mivel a tőkés rend általános válsága ekkor már leplezhetlenné vált.

A német szellemtörténetírás a maga filozófiai alapvetését főleg Dilthey, az ő nyomán haladó Troeltsch és részben Spranger írásaiból merítette: Dilthey első művéből⁸ az ismeretelméletet, a fiatal Hegel munkásságáról írt és 1907-ben megjelent öregkori munkájából⁹ a történelem lényegéről, értelméről vallott nézeteit. És ez nem véletlenül történt így.

Dilthey első művében még újkantiánus oldalról indult el. Csak az imperializmus korában jutott el annak megsejtéséhez, hogy a fennálló rend általa ösztönösen megérezett válságának elhárítására az újkantianizmus formalista módszerei elégtelenek. Az agnoszticizmust kivéve elvetette hát e rendszert, és Hegel filozófiájának irracionális elemére, az önmagát megvalósító „világ-szellemre” vetette pillantását. A történelmi materializmus ellensúlyozása végett

⁷ Vö. minderre *Lukács György*: *Az ész trónfosztása* (Bpest. 1956) c. könyvének főleg 238—240., 314—317. és 467. lapjait. — Itt kell megemlíteni azt is, hogy Magyarországon a tőkés fejlődés sajátos körülményei folytán egészen a XX. század első éveig még volt némi lehetőség a haladásra a filozófiában. Pulszky Ágost pozitívista nézetel, Jászi Oszkárnak, a Társadalomtudományi Társaságnak és a Huszadik Század első évfolyamainak spencerista mechanikus determinista, vulgáris evolúciós elvi álláspontja hazai viszonyaink között még betölthetett bizonyos fokú, bár erősen korlátozottan haladó szerepet. (Vö. erre *Szabó Imre*: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon* [Bpest. 1955] és *Fukász György*: *A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai*. [Magyar Filozófiai Szemle II. évf. 1—2. és 3—4. számában]).

⁸ Einleitung in die Geisteswissenschaften. 1883.

⁹ Gesammelte Schriften. IV. k. Leipzig—Berlin. 1921.

tagadta a törvényszerűség és az objektív valóság létezését az emberi társadalom történetében. Azt hirdette, hogy a történelem az egyszeri, az egyedi jelenségek összessége. A történész feladata ennek megragadása és művészi ábrázolása. Ebből következik, hogy minden kort önmagából, saját belső törvényeiből, a benne megvalósuló szellemből és ennek értékalkotó funkcióiból kell megérteni. Ilyen történet szemlélettel elérhető, hogy az egyes nemzetek története elszigetelődik az egyetemes emberi haladás összefüggéseitől, és a haladás lényegtelené, figyelmen kívül hagyhatóvá lesz. Az egyszeri megragadása éppen azért szükséges, mert az egyszeri jelenségekben megy végbe a szellem objektívációs folyamata. Az egyszeri megragadásával a világszellem jelentkezése közvetlenül szemlélhető és átélhető; ezzel az ember a lényegében legmagasztosabbat fejt ki. A történész azért érdeklődik a rendkívüli, az emberi nagyság iránt, mert a nagy egyéniségben a szellem különös erővel jelentkezik. A szellem az emberben tevékeny élet, amelyet az önkifejtés, a tökéletesedés igyekezete hajt szakadatlanul. Az emberben élő szellem állandó törekvése az abszolútum, a tökéletes, vagyis a világot teremtő és a történelem folyamatát irányító istenség lényegének megismerése ezen a réven megközelítése. Ez a törekvés a történeti folyamat magyarázata. E végecél elérése érdekében a szellem célokat tűz ki, és tevékenysége folyamán értékeket valósít meg.

Troeltsch¹⁰ Dilthey gondolatait tovább fejlesztve még világosabban és félreérthetetlenebbül tagadta a törvényszerűségek és az objektív valóság létezését. A történelmi folyamat egyszeri, nem ismétlődő jellegében rejlik benső szabadsága, függetlensége a környezettől, előzményektől, befolyásoktól — hirdette. Ez a szabadság a benső lényegnek és önszükségtségének érvényesülését jelenti a külső hatások véletlenével és kényszerével szemben. A történeti folyamat alapja a szellem lényegének kifejtése. Ez úgy történik, hogy a szellem — ideái ösztönzésére — saját tendenciái irányában alkot állandó hatásvizonyban a környező földrajzi és biológiai feltételekkel és mindenféle véletlenekkel. Eközben logikailag észlelhető folyamatot hoz létre. A történetkutatás értelme a legvégső isteni értelem keresése a történeti jelenségekben. Azoknak a normáknak, értékeknek fürkészése, amelyeket az isteni értelem az emberi szellem, értelmén keresztül az emberi társadalom történetének folyamatában megvalósít.

Spranger különös nyomatékka emelte ki,¹¹ hogy az emberi élet lényege az időtlen, az abszolútum, az értékek maximuma után való törekvés. A történeti fejlődés mozgatója az egyén törekvése a teljességre, a maximumra, az abszolútum minél tökéletesebb megközelítésére. Az anyagi természet jelenléte bonyolítja ugyan a történelem menetét, de nem alaptényezője, nem döntő meghatározója a történelemnek, csupán színtere. Az alkalmat szolgáltatja a szellem tevékenysége számára, amely ennek során az anyagot, a természetet értékek normái szerint alakítja át, és szellemi valóságot hoz létre az anyagi valóság talaján. A szellemi alkotás a szabad elhatározás és akarat tevékenység útján történik. A szabadság a szellem autonómiája. Elhatározásai saját benső, etikai törvényei — és nem anyagi, természeti oksági törvények — szerint jönnek létre értékírányok, értékek mérlegelése után. Ennek a folyamatnak

¹⁰ Ernst Troeltsch : Der Historismus und seine Probleme. 1922. A tanulmánykötet egyes cikkei már a század első évtizedében megjelentek, és híven tükrözik Diltheyjel az alapkérdésekben azonos nézeteit.

¹¹ Eduard Spranger : Lebensformen. Első kiadása 1914-ben jelent meg.

eredménye a cselekvés az anyagi valóságban, ahol már az okság eleve érvényesül. A történelem menete nem a fátumtól, a kényszerű végtettől, hanem az elhatározástól, az egyén szabad akaratától függ. A történelemben azok az etikai törvények, parancsok érvényesülnek, amelyeknek teljesülniök kell, ha a cselekvéssel a célul kitűzött értéket el akarjuk érni. A szellemtörténészek fideista, normatív etikája a történetírói gyakorlatban öncélú moralizáláshoz vezetett.

A történeti megismerés eszköze a szellemtörténészeknél a „megértés”, amelyet az utánélés, intuíció szolgál. Az intuíció révén a történész felfogja a történeti folyamatban érvényesülő szellemi tendenciát. Formailag újratерemti az eredeti szemléleti jelenség-összefüggést. A megértést az teszi lehetővé, hogy az egyes véges szellemek, így a megismerő is, szubsztanciájukat tekintve, azonosak a végtelen isteni szellemmel, mely a történeti jelenségekben megnyilatkozik — fejtegeti Troeltsch. Ámde a beleélés, az intuíció képessége csak a kiválasztottak, az új arisztokrácia tulajdonsága lehet. Az élmény alapvető jelentőségűvé emelése ilyenformán arisztokratizmusra nevel. Szerintük a világot értelmi és észkategóriák szerint megérteni: a tömegek demokratikus közönségességének lapos és hétköznapi törekvése. Igazán emelkedett szellemű ember csak intuitív alapon teheti magáévá a világot. Az imperializmus korának történetfilozófusai és történészei — köztük legelsők a németek — iparkodtak világnézetük látszat-valóságát magasabbrendű valósággént feltüntetni azért, mert az fogalmilag, racionálisan meg nem érthető. Azt állítva, hogy a történelmi folyamat csak intuitíve ragadható meg, igyekeztek olyan látszatot kelteni, mintha a valóság magasabbrendű megértése az abszolútum, az isteni szellem megvilágosodásának jele volna. A múlt intuitív megértése, a magasabbrendű valóság felfogása csak az elhivatottak kiváltsága lehet. Ha valaki racionális eszközökkel próbálja megközelíteni és megérteni a múlt eseményeit, az minden képességet nélkülöz, ami a magasabbrendű valóság intuitív megragadásához szükséges.¹² Ebből az ismeretelméletből logikusan következik, hogy az intuitíve megragadott „valóság” ellenőrizhetetlen, önkényes. Az intuíció, mint a magasabbrendű megismerés szerve a történelmi folyamatokban érvényesülő törvényszerűségek tagadása, egyúttal a történelmi események bármiféle idealista, önkényes magyarázatának és belemagyarázásának igazolása. Az ilyenfajta „beleélés” a múlt eseményeibe kitépi azokat értelemmel felfogható társadalmi összefüggéseikből és irracionálissá, előre kiszámíthatatlan véletlenek halmozávé teszi a történelmet.

Determinizmussal szemben indeterminizmus, törvényszerűvel, oksággal szemben a szabad akarat és voluntarizmus, a történelem anyagi valóságra alapozott objektív szemléletével szemben szélsőséges szubjektívizmus, racionalizmussal szemben irracionalizmus, a tudaton kívül létező anyagi valóság és az ember történelemformáló tevékenysége helyett isten, a fejlődést előrevívó osztályharok helyett a szellem önkifejtése: ezek a szellemtörténetírás történetfilozófiájának legfőbb vonásai. Ilyen történetábrázolással kívánták a tömegeket

¹² A szellemtörténet történetfilozófiájára Dilthey, Troeltsch és Spranger művein kívül nagy haszonnal forgattam *Szigeti József* úttörő jelentőségű, *A magyar szellemtörténet bírálatához* című tanulmányát (első része a *Filozófiai Évkönyv* I. évf. 1952. Bpest, 1952, a második a *Magyar Filozófiai Szemle* I. évf. 2—4. számában jelent meg), amely a bírálatban volt segítségemre. Szellemtörténeti irányú, de az egyes filozófusok elképzeléseit hasznavehetően kivonatolja és így a koncepció tényeinek megismerését elősegítheti *Jóó Tibor*: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Bpest. 1934. c. könyve.

arra nevelni, hogy belenyugodjanak sorsukba, hiszen minden az isteni szellem akarata szerint történik és ez ellen az ember mit sem tehet. A nagy történeti egyéniségek dicsőítésével, akikben szerintük az isteni szellem különös erővel jelentkezik, az uralkodó osztályok vezetésének elismerésére; azzal pedig, hogy a történelem céljaként nagyon is elvont erkölcsi normák megvalósítását, az etikai perfekcionizmust tűzték ki, az osztályharc feladására akarták rávenni a tömegeket.

Ernst Troeltsch a történelmi folyamatban — a följebb megismert módon — a legvégső isteni értelmet kutatta. Egész történelemlogikája normatív jellegű. Eduard Spranger a történelem az örök értékek feltárására szolgáló tudomány. Az emberi élet lényege — hirdeti Spranger művében — az abszolútum, az értékek maximuma után való törekvés és ez megteremti a szellem egyénen-túli objektívációit, a kultúrát. Az emberi tevékenységet magában foglaló történelmi folyamat az örök értékek és a mulandó anyag találkozására. A kultúrát és a történelmet az egyének értékteremtő ereje kelti életre. Az értékalkotó tevékenység a szubjektum, az egyén szellemi akciójának az eredménye. A szellem tevékenységi körén azonban nem uralkodik az okság törvénye. Nem az ok és okozat, hanem a cél és az eredmény jellemzi a szellem működését, amelynek a szabad elhatározás és az akarat döntő meghatározója. A szabadság a szellem autonómiáját jelenti, saját törvényei szerint való elhatározást. A szellem mérlegeli az értékírányok és értékfokok motívumait és struktúrájának megfelelően szánja el magát. Az így létrejött elhatározás a természeti valóságban meg végbe s az okság törvényének van alávetve. Ámde a történetiség lényege az elhatározás pillanatában tör fel és a pillanatok szabadnak mutatják a szubjektív szellemet még az objektív szellemmel szemben is. Így azután a történelemben nem a fátum, hanem az ethosz uralkodik.^{12a} Egzakt tudományból morálizáló studiummá változtatták a történetírást. Messzire vezetne annak kifejtése, milyen szerepe volt a német szellemtörténet filozófiai alapvetésének kialakulásában a szubjektív tényezőnek, a német társadalom- és államszervezet politikai elmaradottságának, a hohenzollerni birodalom és a porosz uralom apológiájának. Csak éppen utalni lehet például arra, hogy a német szellemtörténészek Ranke-kultusza részben a XIX. század eleji romantikus filozófia felélesztéséből, főleg azonban Rankenak a porosz feudális-abszolutista monarchiát, majd a bismarcki államot eszménnyé avató koncepciójából fakadt. A német szellemtörténetírás vezéralakja, *Friedrich Meinecke* (*Welthürgertum und Nationalstaat*¹³ c. könyvében) meg is írta, hogy a II. német birodalom előkészítői és alapítói Hegel, Ranke és Bismarck voltak. Meinecke volt továbbá az, aki Ranke reakciós történeti koncepcióját az imperialista Németország szükségletének megfelelően „továbbfejlesztette”.¹⁴

Ismeretes, hogy Wilhelm von Humboldtban az 1789. évi francia forradalom eszméinek a franciaországi és az európai eseményekre gyakorolt hatása nyomán alakult ki az a meggyőződés, hogy a történelmet eszmék irányítják. A humanista, felvilágosult és racionalista Humboldt a romantikusok reakciós ideológiája ellen használta fel történeti ideatanát. Azt hirdette, hogy minden

^{12a} Troeltsch és Spranger nézeteire vö. *Jóó*: i. m. 88—89., 93., 95—96. lapjait.

¹³ Első kiadás 1911.

¹⁴ A német társadalom és államszervezet elmaradottságának a filozófia fejlődésével való összefüggését Lukács György fejtette ki *Az ész trónfosztása* c. könyve I. fejezetében. — Meineckere, mint Ranke „továbbfejlesztőjére” vö. Szigeti József cikkét és Lukács könyvének 430. lapját.

évszázadnak megvannak az uralkodó tendenciái, vezető eszméi, amelyek előre hajtják a történelmet. Ranke átvette Humboldt idealista, de haladó célzatú elméletét, és reakciós célok szolgálatába állította. Az uralkodó eszméket megmagyarázhatatlan eredetű, isten rendeléséből való létezőknek tekintette. A történelmet irracionális, transzcendens erők irányítása alá helyezte.¹⁵ Ranke az ideatanból vezette le azt az állítást, hogy a népek sorsát az államok belső viszonyai, belpolitikájukat pedig a nemzetközi hatalmi viszonyok döntik el. A népek történetét e viszonyok függvényeként ábrázolta. Az államok léte és szerkezeti változásai szerinte a nagyhatalmaknak egymás közti harcaitól, egy-egy államnak vagy államszövetségnek katonai és ebből következő hatalmi túlsúlyától függenek.

Ezt a nézetét részben a feudális abszolutista porosz monarchia és a német államok között kialakuló porosz túlsúlyból, részben a német egységet megteremtő porosz császárság katonai és diplomáciai hatalmának, valamint a porosz hivatalnok-államnak politikai gyakorlatából vonta le, úgy, hogy közben fejük tetejére állította a valóságos viszonyokat.^{15a}

Meinecke már az imperialista burzsoázia érdekeinek testére szabva fejlesztette tovább Ranke elméletét. A külpolitika elsőbbségéről szóló rankei gondolatból azt a következtetést vonta le, hogy az állam alkotmányának tartalmát és formáját a külső hatalmakkal szemben való helytállás szükségletei határozzák meg. Az önfenntartás és a hatalom megóvásának szükséglete minden államot arra kényszerít, hogy ehhez alkalmazza belső berendezését. Mindez annak a következménye, hogy minden állam „különleges szellemi lényegiséget képez, saját lét- és növekedési feltételekkel”. Nem szorul külön igazolásra, hogy Ranke a bel- és külpolitika valóságos összefüggésének visszájára fordításával az osztályharc helyére a nemzetek egymás elleni harcait kívánta állítani. Ezt az elméletet Ranke annak idején a porosz vezetés alatt létrehozandó német egység érdekében fejtette ki. Meinecke az imperialista német burzsoázia hódítócéljainak szolgálatában gombolyította tovább Ranke eszméinek fonalát.¹⁷

Ranke azzal, hogy az ideatant reakciós célokra használta fel, jó segítséget nyújtott a német szellemtörténészeknek. Azt hirdette, hogy ha egyik korszak fölülmúlna a másikat, ez igazságtalanság volna isten részéről. Minden korszak közvetlenül viszonylik istenhez. Értéke nem abban van, ami belőle létrejön, hanem a létezésben magában. Minden korszak önmagában érvényes és értékes. Ez az álláspont a törvényyszerűségek érvényesülésének és a haladásnak a tagadása a történelemben. Ranke idején ez a nézet az akkor kifejlődő burzsoá elmélet: a pozitívizmus elleni feudális-reakciós tiltakozás volt. Meinecke korában a marxizmussal szemben felvonultatott burzsoá-imperialista ideológia.

Az ideatan már Rankenál arra szolgált, hogy meggyőzze az embereket tehetetlenségükről a történelmet formáló transzcendens, irracionális erőkkel szemben. A külpolitika elsőbbségét hirdető koncepció pedig új eszközt adott a

¹⁵ Humboldtra és Rankera, valamint a politikai romantikára vö. *Eduard Fueter*: *Geschichte der neueren Historiographie (Below—Meinecke: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. 3. kiad. München u. Berlin. 1936.)* 423—425. és 474. l.

^{15a} Uo. 475—476. l.

¹⁶ *Friedrich Meinecke*: *Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte.* 30. l. Idézi *Szigeti József*: *A magyar szellemtörténet bírálatához.* Filozófiai Évkönyv, 1952. Bpest. 1952. 197. l. — Ranke és Meinecke nézeteinek mélyreható bírálatát ugyanő adta i. m. 195—199. l. és megismételte a tanulmány második részében. Megjelent a Magyar Filozófiai Szemle I. évf. 2—4. számában.

korabeli és a későbbi reakciós történészek kezébe a tömegmozgalmak leszerelésére. Hiszen, ha a nemzetközi viszonyok döntik el a népek sorsát, akkor az egyes népek életében törvényszerűségek helyett a különböző államok érdekeinek mindig véletlenszerű találkozása játssza a döntő szerepet. Ranke a véletlenszerű tényezők közé sorolta a történetileg kialakult hagyományos ideológiai elemeket, állami és társadalmi berendezéseket is.¹⁷

Szekfi Gyula szellemtörténetírói módszere

A magyar és a porosz fejlődés sokban hasonlított egymáshoz. A tőkés fejlődés elmaradottsága, a feudális tényezők rendkívül erős szerepe a politikai vezetésben, a Habsburg-uralomnak a kohnzollerni rezsimhez hasonló számos vonása, évszázados kényszerű együttélésünk az osztrák örökös tartományokkal, továbbá Andrássy és Bismarck szerződése óta a szoros külpolitikai kapcsolatok Ausztria—Magyarország és a Német Birodalom között, mind hozzájárultak ahhoz, hogy tudományos életünk német járószalagra kerüljön.

A német tudományt követte a magyar történetírás is, amely sekélyesebbnek bizonyult példaképénél. Nálunk hiába keresné bárki a Horthy ellenforradalom ideje előtt valamiféle zárt történetírói iskola nyomait. Pozitívizmus, naturalizmus vagy a német történetírásban felbukkanó egyéb irány, mint iskola még csak nyomokban sem fedezhető fel.^{17a} *Pauler Gyula* cikkét a pozitívizmusról¹⁸ nem követte nálunk pozitivistá szemléletű történetírói iskola kibontakozása. *Madzsar Imre* és *Szentpétery Imre* tanulmányai a Századok hasábjain 1905 és 1910 között csak rendkívül bágyadt és halovány visszfényt jelentettek a Historikerstreitnek. Egyedül a szellemtörténetírás volt képes a történeti tudományok minden területén kifejezett iskolát alkotni és egyeduralomra szert tenni. Ez viszont elválaszthatatlanul összefüggött azzal, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a két magyar forradalom hatására az uralkodó osztályok minden addiginál szorosabbra fűzték kapcsolataikat. Uralmi rendszerek válságának tudatára ébredve elengedhetetlenül szükségesnek tartották a proletariátussal, az újabb proletárforradalom veszélyével és a Szovjetunió vonzó hatásával szemben a rendelkezésükre álló leghatékonyabb ellenméretek alkalmazását. Ezt vélték megtalálni ideológusaik többek között a német szellemtörténetírásban. A burzsoázia ideológusai közül egy történetíró volt az, aki magát a burzsoáziát és feudális szövetségeseit megelőzve, már korábban megsejtett valamit a Habsburg-monarchia és a magyar uralkodó osztályok uralmának a válságából és már az első világháború idején a legkorszerűbb fegyvert, a szellemtörténetírás módszerét szegezte szembe az — egyes tünetek alapján megérzett — veszéllyel. Szekfi Gyula volt ez a historikus.

Szekfi módszerváltoztatásának egyik legfőbb indítéka az a szándék volt, hogy a történetíró eszközeivel járuljon hozzá a Monarchia megmentéséhez. A szellemtörténetírás mellé szegődésének nem kevésbé jelentős ösztönzője volt tudós igényessége is. A magyarországi ún. pozitívizmus aprócska tényeket minden mélyebb összefüggés keresése nélkül egymás mellé rakosgató távlat nélküli, száraz adathalmazától éppoly idegenkedéssel fordult el, mint a Békefi Remig-féle „művelődéstörténeti értekezések” katolikus klerikalizmussal ele-

¹⁷ A véletlenszerű tényezőkre Rankenél vö. *Fueter* : i. m. 476. l.

^{17a} Erre a körülményre először Lederer Emma professzor hívta fel a figyelmet.

¹⁸ Pauler első tanulmánya Comte Ágost pozitívizmusról a Századok 1871. évi évfolyamában jelent meg.

gyes, ugyancsak fantáziátlanul összehordott adattengerétől vagy a Thaly—Ballagi-féle tudatlan és tudománytalan kuruckodó dilettantizmustól. A szellem-történetírásban az európai távlatokba, a nemzeti történetnek nemzetközi összefüggésekbe ágyazása, az egyes nemzetek történetében felfedezhető közös, általános szellemi vonások keresése, a múlt új életre keltésének átfogó koncepciója, a szintetikus látásmód ragadta meg. Vallásos katolicizmusával pedig jól összefért a szellemtörténet művelőinek az a törekvése, hogy a történeti folyamatot az isteni szellem akaratának megnyilvánulásaként ábrázolja. Más, személyes természetű okai is voltak arra, hogy új módszert keressen történet-írói mondanivalójának kifejtésére.

Szekfü ekkor a bécsi Házi-, Udvari- és Állami Levéltár tisztviselője volt. Állását, előmenetelét — a Habsburgokat és a magyar uralkodó osztályokat kiszolgáló — Károlyi Árpád, Thallóczy Lajos és más, az udvarhoz feltétlenül hűséges tudósok támogatásának köszönhette. Bécsben Károlyi Árpád udvari tanácsosnak, a Házi-, Udvari- és Állami Levéltár egyetlen magyar származású igazgatójának körében élt. Éveken át súlyos meghurcoltatásban volt része „*A száműzött Rákóczi (1715—1735)*” (Bpest. 1913) c. munkája miatt. Ezt a függetlenségi pártnak és az általa felizgatott közvéleménynek köszönhette. Ebben a hajszában nagy szerepe volt a már említett kuruckodó, dilettáns Ballagi Aladárnak is, aki a függetlenség eszméjét kalózlobogónak használva bélyegezte ország-világ előtt hazaárulónak a Habsburg párti fiatal tudóst. Azok a legjobb magyar akadémikus tudósok, Marczali Henrik, Angyal Dávid és mások, akik védelmükbe vették a fiatal kutatót a durva és tudománytalan hajszával szemben, valamennyien a kiegyezési rendszer és a Habsburg-uralom hívei voltak. Az udvarhú környezetben élő, állásáért a Habsburgoknak és a dualista rendszernek hálás, harmincötödik életévéhez még csak közeledő nagy tehetségű kutató úgy képzelte, hogy a Károlyi Mihályék vezette független és demokratikus Magyarországtól, személyében „*A száműzött Rákóczi*” után semmi jót sem várhat. A székesfehérvári ügyvéd családjának mélységesen vallásos légkörében felnőtt kutatót — öccse pappá szenteltette magát — katolikus meggyőződése, tekintélytisztelete is szembeállította a fennálló rend, az osztályuralmi viszonyok minden megváltoztatásával és a vallás iránt közömbös vagy azzal éppen-hogy szembenálló mindenfajta politikai irányzattal, akár liberális, akár polgáridemokratikus, akár polgári radikális vagy marxista volt ez. Neveltetése, környezete, állása, világnézete, nacionalizmusa, vélt egyéni érdekei mind a fennálló rendhez kötöttek. Így azután a rendkívüli képességű, nagyon okos, fiatal korát meghazudtolóan nagy tudású, széleskörűen művelt tudós nemcsak objektíve, hanem szubjektíve is a magyar uralkodó osztályok érdekeit védte.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a két magyarországi forradalom hatása tudatosította benne immár a tőkés rendszer válságát is. Ehhez járultak még a Habsburg-birodalom szétesése és Trianon nyomában támadt, hatásaikban még elemzésre kerülő személyes érzelmei és a már érintett élet-körülmények. Mindezek együttvéve ösztönözték a Horthy-ellenforradalom ideológiai kézikönyvének és a magyar történetírás első maradéktalanul szellem-történeti művének, a „*Három Nemzedék*”-nek a megírására is. Szellemtörténeti látásmódja a „*Magyar Történet*”-ben ért el csúcspontjára.

Szekfü Gyulának már 1916-ban írt munkájában, „*A magyar állam élet-rajza*”-ban¹⁹ megtalálhatók a szellemtörténetírás fő jellemvonásai. Ranket és

¹⁹ A magyar állam életrajza (2. kiad. Bpest, é. n. [1924] 10. l.).

Meinecket választotta mintaképéül. Elutasította magától mind Michelet, Mignet, Carlyle és Macaulay történetírását, amelyet — különbségtétel nélkül, helytelenül és önkényesen — egyöntetűen romantikusnak nevezett, mind pedig Rotteck és Schlosser liberális műveit, mert munkáikban a múlt valósághű szemlélete helyett saját világrendjüket vetítették vissza a múltba. Ranket állította szembe velük. Az ő „munkáikból közvetlenebb megértést tanulunk a fejlődés összefüggése, a konzervatív erők munkája iránt” — írta. Mindez úgy tűnhet fel, mint a szakszerű történetírás védelme avatatlan műkedvelők kon-tárkodása ellen. Az elutasítás igazi oka azonban nem ez volt. Szekfü azért hátrított el magától minden elméletet a felvilágosodástól a liberalizmusig, mert valamennyiben közös vonás volt az, hogy több-kevesebb következetességgel törvényszerűségeket keresett és fedezett fel az emberi társadalom történetében. Ez a magyarázata annak, hogy elfordult ugyan Michelettől és a már említett többi történetírótól, viszont éppen irracionáliszmusuk, az események misztikus magyarázatát adó, a törvényszerűségeket tagadó módszerük miatt nem fordult szembe a német reakciós romantikus történetírókkal, köztük Rankeval sem.

„A magyar állam életrajza”-nak megírása idején jó hasznát vette Ranke elméletének. Alkalmas védőeszközt látott ebben az elméletben a polgári radikálisokon keresztül nálunk még ható pozitívizmusnak, az anarcho-szindikalizmusnak, mindenekelőtt pedig a marxizmusnak — Szekfü szemében még hazai, revizionizmustól torzított formájukban is veszélyesnek látszó — eszméivel szemben. Szekfü Ranke ideatanát és a német szellemtörténészek kozmopolita elgondolásait tette magáévá, amikor egy nyugati szellemi áramlat passzív, mechanikus átvételének, pusztán külső ráhatásnak tulajdonította az 1840-es évek magyarországi reformmozgalmát. Nem kutatta az átvétel belső — a tőkés rendszer irányába mutató — társadalmi fejlődésünkben rejlő okait. Elhanyagolta az átvételre ösztönző és ebből a fejlődésből következően haladó eszmei fegyvereket igénylő konkrét történeti szükségletek feltárását is. A nemesi reformmozgalmat mint a liberális eszmék átvételének közvetlen eredményét ábrázolta.²⁰

A külpolitika primátusáról szóló elméletet alkalmazta nemzeti történelmünkre, amikor keresztény-germán és magyar sorsközösségről, a németekkel való szövetség fontosságáról, a németek túlerejéről és a Habsburgokkal való kapcsolat megóvásának szükségességéről írt. Ez nála nemcsak állami létünk 1526 előtti önállóságának háttérbe szorulását és ennek révén a történeti valóság eltorzítását eredményezte, nemcsak az osztályharc leszerelésére s a fennálló viszonyokba való belenyugvás eszméjének terjesztésére szolgált, hanem azt a kozmopolita nézetet is táplálta, hogy a nagyhatalmak versengése közepette kis népek nincs jogosultsága önálló, független állami létre. Legjobb hát, ha feladja önrendelkezési jogát, és valamely nagyhatalom — a mi esetünkben a német — védőszárnya alá bújva igyekszik megóvni létét.

A szellemtörténet történetfilozófiájának hatására írt a magyarság (értsd a magyar uralkodó osztályok) örök, változatlan erőiről, amelyek „már ezer év óta hordozták vállaikon a magyar államot és . . . Széchenyi személyében való-sággal megtestesültek”.²¹ Széchenyi programja az ősi magyar sajátosságokból

²⁰ A kozmopolitizmus terjesztése és a szellemtörténeti módszer összefüggéséről általában *Szigeti József* írt tanulmánya II. részében.

²¹ A magyar állam életrajza 169. l.

fakadt — írta a „*Magyar Történet*”-ben,²² míg hazafiságában a vér homályos erőinek és a néppel való faji kapcsolatnak a működését ismerte fel.²³ Széchenyi keresztény perfekcionizmusáról a „*Három Nemzedék*”-ben és a „*Magyar Történet*”-ben kifejtett felfogásában, mely szerint Széchenyi a maga politikai rendszerének kialakításában „Istenre és a tőle szabott erkölcsi törvényre” függesztette szeméit²⁴ — mint a fenti állításokban is — közvetlenül felismerhetők a szellem-történetírás filozófiájának nézetei a történelemben érvényesülő etikai normákról és a nagy egyéniségekről. Az ősi magyar sajátosságokról, örök erkölcsi erőről szóló állításokkal összefüggésben azonban utalni kell a szellem-történetírásnak arra a fogására is, amellyel a „kollektív szellemet”, a „népszellemet”, a nép „közös erkölcsi magatartását”, e látszólag egyének fölötti kollektív jelenségeket egyes kimagasló személyiségek „szellemével”, egyéni befolyásával magyarázza.²⁵

Az örök emberi természetről és a nagy emberekről szóló elmélettel a változatlanlanság, a mozdulatlanlanság elemét vitte a történelembé, a változást, fejlődést mint történeti szükségszerűséget hirdető nézetekkel, elsősorban a történelmi materializmussal szemben. Isten s a tőle megszabott erkölcsi törvény kiemelésével a suum cuique feudális elvét igyekezett átültetni az olvasó fejébe, s ezzel a fennálló rendbe, mint Istentől megszabott társadalmi szerkezetbe való belenyugvásra is nevelt. A német szellem-történészekhez hasonlóan alkalmazta a politikai romantikusok organikus államtanát is. Adam Müller, Friedrich Julius Stahl, Ludwig von Haller és mások azt hirdették, hogy a történetileg kialakult intézményekben és társadalmi osztályokban különleges, irracionális, misztikus érték rejlik. Ezeknek a gondolatoknak visszhangozásával iparkodott a „*Három Nemzedék*”-ben a békés, nyugodt, fokozatos társadalmi fejlődés illúzióját terjesztetni, és elhárítani egy újabb 1919-et. „A magyarság nem tért le a törvényes útról, melyre öt százados hagyományai és vérebe átment loyaltása, királytisztelete utalták” — írta.²⁶ Éppen ezért az 1848-as átalakulás annak köszönhető, hogy a kormány egyetértett az országgyűlés kívánságaival. Mintha az európai és a pesti forradalmi mozgalmak hírei nem is befolyásolták volna a pozsonyi eseményeket. Mintha az aulikus főurak és a bécsi kormány csakugyan jószántukból és Kossuthtal vagy akárcsak a köznemesi reformerekkel is egyetértve fogadták volna az országgyűlési küldöttség kívánságait.

A szellem-történet eszközeit vette igénybe Szekfü abban az igyekezetében is, hogy a valóságot elködösítve, nem magyarázta ésszerű okokkal az események rugóit, egyes személyek tetteit, hanem misztikus, irracionális eredetűeknek tüntette fel őket. Az 1840-es évek liberálisainak radikalizmusa pl., amelyen ő Kossuth és az ellenzéki balszárny kuruc radikalizmusát értette, szerinte nem volt egyéb, mint az ősi magyar természet gyöngéinek, szenvedélyeinek előtérbe nyomulása és politikai érvényesülése.²⁷ Az emberi tevékenységet tehát ez alkalommal is hamis pszichologizálással igyekezett magyarázni ahelyett, hogy vázolta volna a nemesség egyes rétegeinek eltérő politikai fejlődését, amelynek oka különböző gazdasági-társadalmi helyzetükben, érdekeikben

²² Magyar Történet VII. k. 119. l.

²³ Uo. 106—107. l.

²⁴ Uo. 105. l.

²⁵ Erről elvileg *Szigeti*: i. m. 186—187. l.

²⁶ *Három Nemzedék* és ami utána következik. Bpest é. n. (1934). 122. l.

²⁷ Uo. 134. l.

keresendő.²⁸ Deák, Széchenyi és éppúgy Kossuth tetteit, az általuk képviselt történelmi tendenciákat a kollektív szellem irracionális alakzattá, típussá sűrűsödő formájából, a dunántúli és a tiszai magyar vérmérsékleti különbségeiből származtatta,²⁹ és nem az árufermelő jómódú birtokos középnyemes, a nagybirtokos főúr, az elszegényedett birtokosnemesi családból származó, immár polgári foglalkozásból élő nemesi értelmiségi osztályhelyzetének a jómódútól való eltéréseiből.

Végül — Szekfű Gyula történetírói módszerét vizsgálva — nem lehet említés nélkül hagyni a történész objektivitásáról vallott nézeteit. Szilárd meggyőződéssel hirdette, hogy kutatásainak minden szempontja „a múlt egyszerű, objektív szemléletéből adódott”.³⁰ Szekfű azonban egészen mást értett a történetíró objektivitásán, mint a marxizmus követői. Tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a történetíró alkotómunkája nem mehet végbe a külső világtól légmentesen elzárt burában, a társadalmi környezettől függetlenül. Nem titkolta, hogy a történész munkásságának eszmei tartalmát társadalmi adottságai: származása, nevelése, az a környezet, amelyben felnő, tanulmányai, életpályája és ezzel összefüggő társadalmi körülményei, nem utolsósorban azonban egyéni jellege, lelki alkata is meghatározzák. A történetíró alkotói függetlenségét leg súlyosabban gátló tényezők közé sorolta az életpályát. Az a társadalmi helyzet és környezet — fejtegette —, amelybe a történetíró életpályája, állása folytán bekerül, erősen hat munkásságára. A magyar történettudomány művelői jóval kisebb arányban egyetemi tanárok, mint német kollégáik. Túlnyomó részükben könyvtári, levéltári tisztviselők. Gyakran tehát csak közép-rangú államhivatalnokok, „akik a középosztálynak még inkább függő rétegébe tartoznak, mint pl. a német egyetemi tanárok”. Így azok a tényezők, amelyek a német professzorokat „az objektivitás tiszta légköréből a társadalmi és párt-szervezetekbe bevonták, s ezzel a politikai történetírás tévelygéseinek okozóivá váltak, a magyar kutatók táborára még inkább hatottak”.³¹

Szekfű tehát elismerte, hogy a történetíró munkásságát a tőle függetlenül létező külső világ, elsősorban osztályhelyzete befolyásolja. Mégis lehetségesnek vélte a pártatlan történetírást. Ezen a pártoktól független, pártokon kívül és azok fölött álló történetírói alkotómunkát értette. Úgy képzelte, lehetséges az, hogy egy történetíró a pártokon kívül és az osztályok fölött álljon s így képes legyen a múlt objektív, elfogultságtól mentes ábrázolására. Az ilyen történetíró a letűnt idöket úgy kelti új életre műveiben, hogy felülemelkedik az egyes pártok képviselte szűk osztályérdekeken, és az egész nemzet egyetemes érdekeinek szempontjából tekint a régi világra. Szekfű Gyula őszinte meggyőződéssel vallotta, hogy műveiben a nemzet egészének érdekeit tartja szem előtt. Ez a személyes — bár osztálykorlátjainál fogva sokáig meddő — igyekezete, főleg azonban világnézete, állása, egyéni érdekei: tehát részben felismert, jórészt azonban fel nem ismert kötöttségei optikai csalódásba ejtették. Nem vette észre, hogy az ő pártokfölöttisége nem jelent osztályfölöttiséget, csupán azt, hogy történetírásával nem egy párt, csoport, vagy réteg, hanem az egész uralkodó osztály egyetemes, közös érdekeit szolgálja, védi, ami az ő korában azon-

²⁸ A szellemtörténet e fogására elvileg *Szigeti* : i. m. 188. l.

²⁹ Három Nemzedék 137. l. A kollektív szellem és az „alakzatok” összefüggésére *Szigeti* : i. m. 187. l.

³⁰ A magyar állam életrajza. II. kiad. (Bpest. 1924) 17. l.

³¹ *Szekfű Gyula* : A politikai történetírás (Hóman Bálint szerk.): A magyar történetírás új útjai. Bpest. 1931. 412., 413., 415. l. Az idézet a 413. lapról való.

ban már nem jelent egyet az egyetemes haladás és a nemzeti érdekek szolgálatával.

Vannak korok, amikor azoknak a történészeknek az írásai, akik az uralkodó osztályok vagy egyes csoportjaik pártjára állnak, a haladást szolgálják, mert emez osztályok vagy csoportok érdekei egybeesnek az egyetemes emberi haladás érdekeivel. Horváth Mihály vagy Michelet, Mignet művei haladó írások voltak, mert az árutermelő polgárosodó magyar köznemességnek illetőleg a francia burzsoázia egyes csoportjainak osztályérdekei és törekvései 1848 előtt még sok tekintetben egybeestek saját hazájuk és Európa haladásának és így a kizsákmányolt osztályok, elnyomott népek érdekeivel is. A Horthy-korszak uralkodó osztályai azonban reakciós osztályok voltak. Érdekeik már régóta nem estek egybe a kizsákmányoltakéival és így a haladás érdekeivel sem. Az ő pártjukra álló történetírás tehát nem lehetett alkalmas az egyetemes nemzeti érdekek szolgálatára. A haladás és az igazi nemzeti érdek képviselőjére ebben az időben már csak az egyetlen haladó osztály, a proletariátus volt hivatott. Ennek megfelelően a nemzet valóságos érdekeit csak a marxista történetírás mozdíthatta elő maradéktalanul és teljes következetességgel. Szekfü Gyula azonban 1941 előtt szembenállt a proletariátussal és haláláig elutasította magától a marxista világnézetet és a történelmi materializmust. 1941 előtt írt műveiben tudatosan harcolt a proletariátus vezetése, uralma és világnézete ellen. A történetíró pártokfölöttiségéről, osztályok fölöttiségéről, mint az objektivitás kritériumáról vallott nézetei nem csupán őszinte meggyőződését és már érintett kötöttségeiből eredő optikai csalódását tükrözték, hanem tudatos elhatározását is. Ez pedig arra irányult, hogy a valóságot meghamisító, egyetlen osztály érdekei szerint eltorzító, tehát nem objektív irányként mutassa be az első világháború idején elsősorban a — valóban tudománytalan — függetlenségipartí történetírást, de a szociáldemokraták és a polgári radikálisok legális marxista, reformista irányát is. 1919 után pedig már csak a kommunisták marxista—leninista történetírását, mint egyetlen osztályhoz és párthoz kötött történetírást.

Szekfü Gyula történetiszemléletének fő vonásai

Szekfü Gyula történetírói pályafutása, módszerét tekintve két, egymástól jól elhatárolható szakaszra oszlik. Az első körülbelül 1916-ig, a szellem-történeti irányhoz való csatlakozásáig tartott. A második a szellem-történeti iskola híveként kifejtett működését foglalja magában. Napjainkban már csak a második szakaszban létrejött műveknek hatása észlelhető. Ezért a továbbiakban csupán 1916 óta írt alkotásainak elemzésére kerül sor. Szekfü Gyula történetiszemlélete azonban még szellem-történész időszakában sem volt mindvégig azonos tartalmú. 1933, Hitler uralomra jutása húzott válaszfalat történeti látásmódjának korábbi és későbbi szakasza közé.

Szekfü Gyula az uralkodó osztályokkal azonosulva már 1916-ban is gyűlölettel tekintett minden forradalmi, vagy a forradalom útját előkészítő, akár csak viszonylag haladó mozgalomra is. 1918 és 1919 magyar forradalmai után írt műveinek alaphangját a munkásosztállyal és annak politikai vezetőszerepével, a marxizmussal, a proletárforradalommal és a proletárnemzetköziséggel való szembefordulása adta meg. Minden más kérdés ehhez az egységbe foglaló és rendező alapelvhez igazodik. Nacionalizmusát elsősorban a két forradalom alapelménye különböztette meg a kiegyezés korabeli történetírók hasonló érzelmeitől és csak másodsorban a trianoni békediktátum hatása.

Alkalmas politikai vezető osztályt keresve látását főleg munkásellenessége és a marxizmussal való szembenállása homályosította el. Ebből a beállítottságából egyenesen következett az a koncepciója, amellyel Széchenyi Istvánt elsősorban amiatt tette meg minden idők követendő eszményképének, örök mércének, mert a „legnagyobb magyar” a maga idejében konzervatív reformmal akarta szükségtelemmé tenni, pótolni és megelőzni a forradalmat. Szekfi a Horthy-korszakban is változatlanul ezt a programot tartotta időszívének. Széchenyi azonban az európai kapitalizmus haladó korszakában élt, és megértette a forradalmak jelentőségét s a forradalmi változások szükségességét. Szekfi Gyula azonban éppen a gyökeres változások megakadályozása, a fennálló viszonyok megóvása végett vágyott széchenyies típusúnak hirdetett konzervatív reformokra. Széchenyinek az 1830-as évek elején objektíve és szubjektíve a haladást szolgáló reformelgondolásait Szekfi a haladás meggátlására, tehát — Széchenyi István koncepciójának szellemével ellentétben — reakciós célok zászlajával használta fel. Szent István alakját is forradalomellenes céllal ábrázolta amolyan korai Széchenyinek, hőmi árpádkori konzervatív reformapostolnak. Tisza Istvánt csupán azért részcsíttette bírálatban, mert letért a — Szekfi által normaként kezelt — konzervatív reform ösvényéről, liberális volt és ezzel — írta Szekfi — bár akaratlanul, a forradalomnak és saját egyéni pusztulásának útját is egyengette. Szekfi Gyula eredendő látási zavarát nacionalizmusa még csak növelte. A sovinizmus mérges gőzeinek ködétől elhomályosított szemléletében Petőfi és Ady forradalmiságuktól megfosztott nacionalistákká silányultak. Petőfiből Trianon igazolója, Adyból antiszemita, nacionalista „fajmagyar” lett Szekfi előadásában. Pesszimista történetpszemléletének forrása ugyancsak az újabb proletárforradalomtól való féltelme volt. Ezek az összetevők Szekfi írásaiban mindig egybeöntött egységként mutatkoztak és a maguk összeszövődöttségükben bonyolult kölcsönhatásban éreztették jelenlétüket. Az elemzés során a könnyebb megértés végett mesterségesen el kell választani és külön kell tárgyalni az egyes fő vonásokat.

1933-ig Szekfi Gyula megírta élete valamennyi jelentős alkotását. A „*Magyar Történet*” utolsó kötete ugyan csak 1934-ben látott napvilágot, de a kézirat már 1933 tavaszára elkészült. 1933 után egy-két — történeti alkotásainak egészéhez mérve — kisebb jelentőségű művének kivételével („*A mai Széchenyi*” c. antológia, „*Szent István a magyar történet századaiban*”, „*A nemzetiségi kérdés rövid története*”, „*Az öreg Kossuth : 1867—1894*”) írói tevékenységének túlnyomó részét publicisztikai működése foglalta el. Ide kell sorolni a „*Három Nemzedék*” új, 1934-ben megjelent kiadását is, hiszen e műve már eredetileg is éppúgy, mint „*A magyar állam életrajza*” is időszíri politikai célok szolgálatában íródott. Egyik sem történeti mű, hanem magas színvonalú politikai röpirat, történetpolitikai tanulmány. A „*Három Nemzedék*” 1934. évi kiadásának „*és ami utána következik*” című új — 1933 végén készült — fejezete szintén közvetlen politikai feladatok ellátása végett látott napvilágot. Mindazok a reakciós vonások, amelyekről az előbbiek során említés történt, egyértelműen jellemzik 1933 előtti munkáit. Történetírását — miként a szemlélet-történeti irány alkotásait általában véve — mélységesen retrográd történetpszemlélet hatotta át.

1933 után a náciizmus uralomrajutása változást indított el Szekfi történelemszemléletében. Ez a változás — ekkori munkásságának jellegénél fogva — elsősorban publicisztikai írásaiban követhető nyomon, de áthatotta ezidőtájt már csak egyre gyéribben megszülető történeti tanulmányait is. A történet-

szemléletében megindult erjedési folyamat semmiképpen sem jelenti azt, mintha egy csapásra gyökeresen leszámolt volna káros téveszméivel. Nem szakított szellemtörténeti módszerével sem. Azt azonban — a Mein Kampf ismeretében — jól tudta, hogy a magyarság egészére pusztulás vár, ha országunkat megkívánja és bekebelezi a német terjeszkedés farkasétvágya. Nemzeti létünkért érzett aggodalma az 1933 és 1941 között lefolyt világtörténelmi események hatására — egyre határozottabban náciellenes állásfoglalásra ösztönözte és megszabadtította a reakciós német imperializmussal való szövetséghez fűződő és területi revíziós, nacionalista érzelmeiktől fűtött káros, retrográd illúzióitól. 1941-ben kapcsolatba jutott a KMP vezette Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronttal, és megismerkedett a kommunisták célkitűzéseivel. Ez a kapcsolat döntő fordulatot eredményezett Szekfü Gyula történetiszemléletében. Még tovább segítette politikai gondolkodásának átformálódását felszabadulásunk ténye, a Szovjetunió szerepe hazánk felszabadításában, új életünk megindulásában, továbbá megismerkedése a szovjet néppel, állammal és vezetőivel, végül, de nem utolsósorban, a KMP helyes vezetése, a tömegek lelkes, áldozatkész tevékenysége.

1933 előtt írt műveiben személyes tulajdonságainak: emberszeretetének érvényesítésében, az eseményeknek a valósághoz hű ábrázolásában megakadályozták osztálykorlátjai. Emiatt váltak ezek az írások, beleértve a „*Magyar Történet*” 1934-ben megjelent utolsó kötetét is, nagy tudományos bizonyító anyaguk, roppant tanulságos, finom és bonyolult történeti ábrázolási módszerük, vonzó előadásmódjuk ellenére is — írójuk történetiszemlélete folytán — objektív hatásukban reakciós, káros művekké. Csak a már említett tények befolyására juthatott el oda, hogy 1945 utáni műveiben hátat tudjon fordítani legtöbb korábbi téveszméjének, és gyökeresen le tudjon számolni velük. Ez a fordulat azonban nem történhetett volna meg Szekfü Gyula személyes tulajdonságainak hiánya esetén. A változás nem ment végbe máról holnapra és nem is volt ellentmondásoktól mentes. Minden tiszteletet megérdemel nehéz küzdelme önmagával, amelynek végén le tudott számolni történetiszemléletének reakciós vonásaival és a maga polgári módján a nép, a haladás mellé tudott állni. A továbbiakban kísérlet történik arra, hogy műveinek tükrében bemutatást nyerjenek a történetiszemléletére 1933-ig egyértelműen jellemző fő vonások: a forradalomellenesség, a nacionalizmus, a pesszimizmus, továbbá az értelmiség vezető szerepéről vallott nézetei.

*

Szekfü Gyula történetírása eszmei védelemben részesítette a burzsoáziát és a vele szövetséges feudális eredetű birtokos osztályokat. Célja, hogy ideológiai eszközökkel segítse az osztályuralom megvédését a magyar kizsákmányoltak és az elnyomó hatalom fenntartását az úgynevezett ezeréves Magyarországi területén élő nem magyar népek fölött, illetőleg 1919 után ez utóbbi visszaszerzését. A cél nem új, hiszen az uralkodó osztályok történetírói mindig kenyéradóik hatalmát védték. Szekfü történetiszemléletének alapját képező *forradalomellenessége* sem hat újszerűen. Az 1848. évi forradalmak leverése után a burzsoázia történetírói Európa-szerte forradalomellenesekké vagy kifejezetten ellenforradalmárokká lettek. Nálunk Kemény Zsigmond „*Forradalom után*” és „*Még egy szó a forradalom után*” c. röpiratai nyitották meg azoknak a műveknek a sorát, amelyek szembefordultak 1848-cal, és forradalom

helyett lassú, fokozatos reformokat, függetlenség és szabadság helyett a Habsburg-birodalomba való beilleszkedést és a Habsburgokkal való megegyezést javasoltak. Szerzőik ezen az úton járva kívánták biztosítani egyrészt a zavartalan tőkés fejlődést hazánkban, másrészt elhárítani a tömegmozgalmakat és megvédeni az osztályuralmat a magyar elnyomottak, biztosítani az elnyomást a nem magyar népek fölött. 1848—49 bukása nyomán Kemény Zsigmond, majd a kiegyezés korabeli polgári történétírók a tőkés fejlődést előmozdító liberális, parlamentáris kormányzás és a szabad verseny útján kívánták megakadályozni a forradalmat. Szekfü Gyula történetszemlélete itt tért el az őt megelőző polgári ideológusokétól és történétírókétól. A kiegyezés korabeli polgári történétírás még a XX. század első évtizedeiben is a kapitalista rend megdönthetetlen szilárdságának illúziójában élt. A XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedének hazai és nemzetközi forradalmi mozgalmiban nem vették észre, hogy a megrázkódtatások immár a kapitalizmus életfájára emelik a forradalmak fejszéjét. A XX. század elejének gazdasági válságát nálunk is követő fellendülés, amelyet a háborús készülődés tartósított, nagymértékben hozzájárult ezeknek a kapitalista rendszer szilárdságáról alkotott hazai ábrándoknak a továbbéléséhez. Még az első világháború első éveinek eseményei sem foszlatták szét e délibábot.

A polgári történészek közül — láttuk — csak Szekfü Gyula sejtett meg valamit — „*A magyar állam életrajza*” a tanu rá — a Habsburg-monarchia válságából és ezzel szorosan összefüggésben a magyar uralkodó osztályok osztály- és nemzetiségi elnyomó hatalmát fenyegető veszélyből. Éppen ezért a liberalizmust bírálva — szintén e művében — még csak amiatt ítélte el a kiegyezés idejének kormányait, mert nem tudták maradéktalanul biztosítani a nemzetiségek zavartalan elnyomását. Konzervatív reformpolitikát egyelőre még csak a nemzetiségek fölötti uralom megóvása céljából javasolt.

„*A magyar állam életrajza*”-t megjelenésekor³² a burzsoázia visszautasította, holott Szekfü nézetei az ő érdekeit védték elsősorban. Igaz, hogy Szekfü mind ebben a műben, mind a későbbiekben a feudális eredetű birtokos osztályok érdekeit állította előtérbe, mégpedig úgy, hogy az ún. agrárius csoport politikai szemléletét tette magáévá. Meddő kísérlet volna tagadni a mű klerikális színezetét. Szekfü Gyula mégsem feudális-kerikális történétíró, hanem az imperialista burzsoázia historikusa volt. Az imperialista burzsoázia nem antifeudális és nem is antiklerikális, hiszen gazdaságilag összeforrott, politikailag szövetkezett a feudális osztályok maradványaival. Uralmának biztosítása és politikai céljai érdekében felhasználja a feudális múlt ideológiai hatóerőit is. A liberalizmus, szabadversenyes kapitalizmus bírálata, felszámolásának követelése ha látszólag csupán a feudális osztályok érdekeit és védelmét szolgálta is, objektíve a fináncetöke malmára hajtotta a vizet. A burzsoá demokrácia feudális színezetű bírálatában az úgynevezett történeti osztályoknak a dualista Monarchia és Magyarország társadalmában játszott politikai vezető szerepe tükröződött.³³ Ezen a tényen mitsem változtat az, hogy a magyar burzsoázia elutasította Szekfü háború alatt megjelent művét. Azt jelentette csupán, hogy az uralkodó osztályokban nem tudatosult rendszerüknek még lappangó válsága és nem értették meg Szekfü

³² A könyv először németül jelent meg 1917-ben. Magyar nyelven 1918 elején látott napvilágot.

³³ Vö. erre *Szigeti*: i. m. 172—173. lapját.

történetírásának a funkcióját. 1919 augusztusa után hivatalos történetírói módszerré avatták a szellemtörténetírást, amelynek idealista módszerében, irracionálismusában, miszticizmusában észrevették immár nem csupán érdekeik, hanem fennmaradásuk egyik eszmei védelmezőjét. Így válhatott a „*Három Nemzedék*” a Horthy-ellenforradalom ideológiai kézikönyvévé.

Maga Szekfü is sokat „okult” a forradalmakból, és retrográd következtetéseket vont le belőlük. A „*Három Nemzedék*”-ben és a „*Magyar Történet*”-ben e tudatosodás eredményképpen már elsősorban az osztályelnyomás biztosítása érdekében volt forradalomellenes, antiliberális, és javasolt konzervatív reformokat. A szellemtörténeti módszert immár nyíltan és bevallottan a marxizmus, a proletárnemzetköziség ellen, az újabb proletárforradalom elhárítása végett vetette harcba. Vegyük most szemügyre kissé közelebről ennek a — Kemény Zsigmond és a kiegyezéspárti liberális történetírók nézetéhez viszonyítva megváltozott tartalmú — forradalomellenességnek a kérdését Szekfü 1920 óta megjelent fő műveiben.

A „*Három Nemzedék*”-ben keserű szájjal és szomorú elégedettséggel állapította meg: *A magyar állam életrajzában* kifejtett nézeteit az események igazolták. „Ez a könyv személyes élményem” — írta a „*Három Nemzedék*” bevezetőjében, majd így folytatta: „Abban a súlyos ínségben, amelybe az 1918. októberi katasztrófa döntött bennünket . . . , úgy érzem másfél év óta, és úgy érzem ma is, hogy munkaeörmét és munkakedvet nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megélnünk.”³⁴ A liberalizmus félszázados uralma a „demokrácia szomorú korszaka”, „a tévelygés korszaka”, amelyből egyenes út vezet a „katasztrófához”, ahogyan ő az 1918. évi forradalmat és a Habsburg-birodalomnak ennek nyomán bekövetkezett végleges bukását, a magyar fináncnövekedés és nagybirtokok uralmának ideiglenes összeomlását nevezte. Szekfü gyűlölte az 1918 és 1919 évi forradalmat, mert szétrombolta mindazt, ami neki kedves volt. A múltra is visszavetítette személyes ellenszenvét, világnézeti szembeállítását a két forradalommal s minden ugrásszerű forradalmi változással. Ő, aki olyan erőteljesen és — tegyük hozzá — némi joggal bírálta Michelet, Mignet, Schlosser, Welcker, Guizot és mások műveit, hibájukul róván fel, hogy félretolják a történeti forrásokat és saját elképzeléseik szerint torzítják el a múltat, a „*Három Nemzedék*”-ben ellenkező előjelű, jobboldali, de nem kevésbé történetietlen eljárást követett. Az 1789. évi francia forradalomban — írta — csak kezdetben uralkodott „az emberi lélekben rejlő optimizmus”. Később „minél magasabbra csapott a hit és a lelkesedés lángja, annál több füst vegyült belé”.³⁵ Nyilván a jakobinusok forradalmi diktatúrájára, a haza és a nép ellenségei ellen alkalmazott terrorjára gondolva írta, hogy a forradalom menete során „az eredeti képződményt rút sebként borították el” a további események, „hogy végül a mozgalom förtelmes erkölcsi pocsolyán át megérkezzen a kiindulóponthoz, a szabadságot adó abszolutizmushoz”.³⁶ Tehát elfogadhatóbb volt számára a napoleoni diktatúra, amely egyszerre biztosította a burzsoázia uralmát a feudális erők és a néptömegek fölött, mint a girondaista burzsoázia uralmát megdöntő jakobinus diktatúra. Szekfü

³⁴ *Három Nemzedék* és ami utána következik. II. és é. n. (Bpest. 1934). A művet 1918 végén és 1919 elején kezdte el írni és 1920-ban jelent meg. Az általam használt szöveg a mű harmadik kiadása.

³⁵ Uo. 77. l.

³⁶ Uo.

a magyarországi ellenforradalmi burzsoázia nézeteit tolmácsolta. A jakobinus diktatúra iránti gyűlölete a proletárdiktatúra elleni gyűlöletből fakadt. Az pedig, hogy a napoleoni önkényuralmat „szabadsághozó ellenforradalmi diktatúrának” ábrázolta, a Horthy-fasizmus ellenforradalmi diktatúrájának „történeti” igazolását jelentette. A „szabadság”, amelyet az ellenforradalmi önkény hozott, egyértelmű volt a burzsoáziának és szövetségeseinek felszabadulásával a tömegek uralma alól. A Horthy-korszak uralkodó osztályainak megkönnyebbült sóhajtása volt ez, amidőn megszabadultak a proletárdiktatúrától, és ismét ők nyomhatták el az 1919-ben átmenetileg felszabadult tömegeket. Szekfünek a proletárdiktatúra és emiatt a jakobinus terror iránt érzett gyűlölete olyan nagy volt, hogy a forradalmi kezdeteknek előbb még elismert vonzó tulajdonságairól megfedezkedve egy oldallal később már az egész forradalmat „forradalmi szörnyetegnek” nevezte.³⁷ Elismerete ugyan a liberális eszmék humanisztikus elveinek jelentőségét az emberi gondolkodás történetében,³⁸ mégsem kért belőlük, mert a liberalizmus a gyakorlatban, alkotmányaiban tagadja — úgymond — a tekintély elvét, gazdaságilag a szabadverseny alapján áll, és tökéletesen tehetetlennek bizonyul az általa megindított mozgalmak irányításában.³⁹

Az imperialista burzsoázia és a vele szövetséges feudális birtokos osztályok nevében történetírójuk elutasította a liberalizmust, mert az nem tiszteli a feudális hierarchiát. Elvetette a szabad versenyt, mert az a korszerűen gazdálkodók versenyétől nem védte meg, sőt tönkretétellel fenyegette a feudális eredetű osztályok elmaradott technikájú birtokait. Az elutasítás legfőbb oka azonban az volt, hogy a liberalizmus „nem tudta közben tartani” a tömegmozgalmakat, és nem volt képes leszerelő intézkedésekkel elhárítani a forradalmat. Hogy ez az értelmezés nem erőszakolt belemagyarázás, arról Szekfü maga győzi meg a kételkedőt. Elismerően szól Schulze-Delitzsch kispolgári próbálkozásáról, aki felismerte a burzsoá befolyás nélkül maradt tömegmozgalmakból származható veszedelmet és — ugyancsak Szekfü megállapítása szerint — egyedül kísérelte meg Németországban megelőzni a forradalmat a kisiparosok és a munkások gazdasági alapon történő szervezésével. „A többség azonban (ti. a liberálisok többsége — M. Gy.) — állapította meg Szekfü rosszallóan — megmaradt a merev szabadságelmélet gazdasági felfogásánál”,⁴⁰ „s a munkások feltörekvő milliói a harmadik osztálytól, természetes nevelőjüktől elhagyatva, a szocializmusnak ölébe hullottak érett gyümölesként. Jobbról az agrárlakosság, balról az ipari munkásság, e kettő között, a polgárságra támaszkodva állott a liberalizmus, s próbálta ígéreteit az Ész és Szabadság uralmáról megvalósítani. Az eredmény . . . általános dezillúzió . . . a liberális eszmékből”.⁴¹ A magyar burzsoázia és a nagybirtokosság tehát kiábrándult a liberalizmusból, mert annak segítségével nem sikerült a kizsákmányoló osztályok befolyása és irányítása alatt tartani a munkásságot és a parasztságot. Szekfü Gyula az ő nézetüket tolmácsolta, és általánosító módon kiterjesztette minden egyéb társadalmi csoportra is. Ha azonban valaki még mindig kételkednék az előbbi értelmezés helyességében, ahhoz szóljon ismét Szekfü:

³⁷ Uo. 78. l.³⁸ Uo. 81. l.³⁹ Uo. 31. l.⁴⁰ Uo. 84. l.⁴¹ Uo.

„A liberális elv a tömegek közé szórva ideális rombolást végez, szabadság és humanizmus helyett forradalmat és terrort szül. A forradalmi terror esetei, 1848-ban és 1871-ben ... a legliberálisabb Franciaországban jöttek létre, bizonyyságot téven a lejtőről, amelyre a liberalizmus viszi a benne bízó országokat.”⁴²

Szekfü a proletárforradalom és a proletárnemzetköziség ellen küzdött, amikor az internacionalizmus mindenféle formája ellen harcolt, és nacionalista provincializmust állított szembe vele. Ezért utasította el hazai viszonylatban idegen képződményként a liberális parlamentarizmust mint kormányformát. Felszíni egyezések, külső hasonlóság alapján jelentette ki, hogy a magyar liberális reformmozgalom sem más, mint az európai mozgalomnak pusztá behatolása, és törekvései megegyeznek például a francia liberalizmus oélkítúzéseivel. Csak ilyen módszerrel sikerülhetett magyar földön idegen, a hazafissággal összeférhetetlen, nemzetietlen irányként ábrázolni Kossuthnak és az ellenzéki baloldalnak liberalizmusát. Ismeretes, hogy Magyarországon is a kapitalista csírák fejlődése és az ennek talaján kiéleződő osztályellentétek vezettek 1848-hoz.

Kossuth és az ellenzéki baloldal működését Szekfü azért nézte rossz szemmel, mert bár ők sem akartak forradalmat, de nem is riadtak vissza a forradalmi lépésektől, ha a polgári átalakulást és a nemzeti függetlenséget nem lehetett másként kivívni. Másszóval azért, mert Kossuthék nem voltak minden körülmények között a reform emberei, nem voltak hajlandók kizárólag a reformokat tekinteni az előrehaladás lehetőségének. Szekfü tehát azért ítélte el Kossuthékat, mert ők gyökeres reformokat akartak a forradalom helyett, annak elkerülése végett, de *nem* a forradalom ellen!

Szekfü Gyula szemei előtt azonban folyton 1918, de főleg 1919-eseményei-nek filmje pergett. A proletárnemzetköziségtől és a szocializmus nemzetközi ideológiájának hatásától rettegve igyekezett a múltra nézve is kimutatni, hogy a parlamenti rendszer idegen palánta a magyar humuszban és forradalomhoz, vagyis — Szekfü szerint — katasztrófához vezet. Erről a tőről fakadt a provinciális-nacionalista elzárkózás követelése s a parlamentarizmussal szemben az abszolutizmus, általában az ellenforradalmi diktatúra igénylése.

Ilyen nézőpont mellett magától következett az a nyíltan le nem írt vélekedés, hogy Magyarországon a hanyatlás nem 1867 után, hanem már az 1840-es években elkezdődött. Ekkor fordított hátat az ellenzék Széchenyinek. Nem hallgatott Deák mérséklő szavára sem, és a nemzetközi liberalizmus prófétája, Kossuth Lajos mögé állt, aki a forradalomba vezette a nemzetet. Szekfü itt részben 1918-ból visszafelé következtetve, részben közvetlenül torzította el a valóságot. Az egész nemesi ellenzékét marasztalta el abban, hogy felsorakozott Kossuth mögött, noha ez csupán a balszárnya volt érvényes.

Más oka is volt azonban Szekfünek arra, hogy elutasítsa a liberalizmust, a parlamentizmust, és a hanyatlás kezdetét az 1840-es évektől számítsa: tudniillik Habsburg-barátsága. Kossuthnak nem bocsátotta meg, hogy a 40-es években kidolgozott programjába felvette a független, szabad, polgári Magyarország követelését, ami Szekfü megítélése szerint egyértelmű volt a forradalommal s abban a nemzet eleve elrendelt és szükségszerű elbukásával. Habsburgpárti elfogultsága és a középnemesség polgári funkciójának meg nem értése akadályozta abban, hogy észrevegye Kossuth programjának

⁴² Uo. 85. 1.

burzsoá tartalmát és azt, hogy a szabad tőkés fejlődés nélkülözhetetlen feltétele a politikai függetlenség.⁴³ Szekfűben 1918 októbere azt a meggyőződést keltette, hogy az uralkodó osztályok és a Habsburgok szempontjából tragikus kimenetelű eseményeknek oka nem a Habsburg uralom és az osztályelnyomás elviselhetetlensége volt, hanem végső soron a 40-es évek radikális-liberális eszméi és azok megtestesítője, Kossuth. Csupán közbevetőleg említjük meg, hogy Szekfű Gyula élete végefelé bizonyos mértékben felülvizsgálta és módosította Kossuthról vallott korábbi nézeteit. Az öreg Kossuth c., 1952-ben megjelent tanulmányában^{44a} a maga is sírja felé hanyatló történetíró jóval több emberi megértést tanúsított az emigrációban élő Kossuth személye és politikája iránt, mint korábbi műveinek a nagy hazafi életének ugyanezen szakaszát ismertető fejezeteiben. De térjünk vissza Szekfűnek a „*Három nemzedék*”-ben olvasható álláspontjához. Ennek a műnek szemléletmódjából csak egyféle következtetés vonható le. Ha valaki lebecsüli a tömegek politikai szerepét, arisztokratikusan elfordul mozgalmaktól, mint a durva, műveletlen nép radikális megnyilvánulásaitól, az a forradalmakban csak katasztrófát láthat, mint Szekfű. A forradalmat részben előkészítő, részben lassító reformmozgalmat csak hanyatlásként értékelheti.

Szekfű elfordult a liberalizmustól a tekintélyelv tagadása és ennek keretében az egyház politikai befolyásának elvi elutasítása miatt is. „A liberalizmus abszolút monarchiák és rendi alkotmányok ellen kelvén harcba, érthető, hogy a rendi és abszolút múltat, a rendi és abszolút tekintélyt tagadta. Itt azonban nem állott meg; forradalmi és racionalista eredetére emlékezve, szükségtelenül tagadott olyan tekintélyeket is, melyek az abszolutizmussal és rendiséggel legfőlegbb ha időleges, felbontható, de semmiképp sem szerves kapcsolatban állottak. Ezen tekintélyi erők között a leghatalmasabb s a liberalizmustól leginkább félreismert volt a kereszténység, különösképpen a katolikus egyház. Józanul átgondolt hivatalos programjaiban ugyan óvakodott nyíltan állást foglalni s megelégedett a szabad vallás hirdetésével, mégis a liberális ideológiának s nem kevésbé frazeológiának állandó rekvizituma volt az Egyház elleni izgatás” — vallja be Szekfű a liberális állammal szemben érzett ellenszenvének egyik fő okát, majd így folytatja. „Pedig az Egyházzal megegyeznie annál inkább kívánatos lett volna, minél inkább eltért a merev liberális dogma forradalmi és racionalis tartalmával a keresztény világfelfogástól. Egyrészt az emberek eredeti jóságában, természetes értelmében való hit, másrészt az eredendő bűnnek keresztény dogmája; egyrészt a Társadalmi Szerződés egyéni szabadságelmélete, másrészt az Add meg a császárnak, ami a császáré fegyelmező elve; itt Szabadság, ott Tekintély; itt Ész, ott Erkölc; itt jogok könyörtelensége, ott felebaráti szeretet, — mélyebbre ható különbségeket alig lehet elképzelni. Másként állott a dolog a liberalizmus gyakorlati kívánságaival, a politikai, társadalmi és egyéni szabadságokkal, melyeknek legnagyobb része — véli Szekfű — nem ellenkezett a kereszténységgel, sőt még a szabad vallás és oktatás dogmatikus formulázása, az Egyház és Állam elválasztása is megvalósítható volna, példa rá Amerika, az Egyház beleegyezésével. A liberalizmustól függött tehát e gyakorlati, megvalósítható tanokat állítani előtérbe,

⁴³ Kossuth programjának tartalmára és a polgári történetírás optikai csalódására vö. Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1949. 120. l.

^{44a} Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. k. Bpest. 1952. 341—433. l.

s az egyházellenes forradalmi frazeológiát megszüntetni, amely esetben a keresztény világhatalommal párhuzamosan, nem ellentétben működhetett volna.”⁴⁴

Kossuth elvi liberalizmusa, bár a pozitív reformokat illetően — szerinte — megegyezett Széchenyiével, azzal a veszedelmes következménnyel járt, hogy „a katolikus egyház is elszakadt a reformmozgalomtól, melyben a liberalizmus távolmaradása esetén előbb-utóbb résztvevett volna”.⁴⁵ Az egyházi javak szekularizációjának, a vallási kérdéseknek a feszegetése az országgyűlésen: ezek távolították el a klérust a liberális reformmozgalomtól. Mindez eltér a valóságtól. Kossuth reformkövetelései — tudjuk — nem egyeztek Széchenyiével. Ennél nem kisebb elrugaszkodás a valóságtól, hogy a katolikus klérus sem csupán e kérdések felvetése miatt, hanem *általában* — polgári reformtörékvéseik miatt — állt szemben a liberálisokkal. A klérus képviselőinek felszólalásai az egyes reformkori országgyűléseken erről tanúskodnak. A valóságtól eltérő ábrázolás ez alkalommal a szellemtörténetírás ismert eszközeinek igénybevételével — az előre kitervelt konstrukcióba nem illő tények elhallgatásával történt meg.

A „*Magyar Történet*” köteteiben az egyházak kulturális tevékenységét és a vallásos szellemű nevelésben játszott szerepének jelentőségét állította első helyre. Rögtön utána pedig az egyház fontosságát hangsúlyozta a fennálló rend, előbb a Habsburg abszolutizmus, majd a kiegyezési rendszer védelmében. Habsburgbarát állásfoglalása meggátolta pl. abban, hogy rámutasson Hám János vagy az őt követő hercegprímások hazaáruló szerepére. Szépítette a katolikus egyház erőszakos térítő módszereit a XVIII. században. Annál nagyobb lelkesedéssel és írói készségének minden színét felhasználva ábrázolta a klérusnak a feudális hierarchia elismerésére, a fennálló rendbe való bele-nyugvásra nevelő tevékenységét, a jórészt egyháziak által megteremtett katolikus-barokk kultúra fontosságát. A XIX. és XX. század eseményeiről szóló kötetben éppen amiatt fájlalta a vallásos érzés hanyatlását, panaszolta — igazságtalanul — az egyház nevelői tevékenységének csökkenését, mert így — mondá — lehetővé vált a szerinte radikális pozitívista, polgári materialista filozófia és a polgári radikális politikai irányzat, valamint a materializmus behatolása a tömegekbe és fellázításuk a meglevő viszonyok ellen, vagyis a forradalom szellemi előkészítése.

Szekfü azonban a múlt felé fordulva kortársaihoz szólt. Amikor — az egyik fenti idézet tanúsága szerint — valósággal felkínálta az egyház szövetségét, segítségét az uralkodó osztályok vallásilag közömbös csoportjai számára, ajánlatának lényege az volt: fogjon össze az egyház és a laicizált államhatalom a fennálló rend, a kapitalizmus védelme érdekében. Az egyházra az imperia-izmus korában általában, hazánkban pedig 1919 után különösen fontos szerep várt a fennálló rend védelmében. Klebelsberg Kunó gróf, a Bethlen-kormány kultuszminisztere, a művelődéspolitikai hivatalos szóvivője számos alkalommal figyelmeztetett az egyházak fontos szerepére a forradalom, a marxizmus, a proletárdiktatúra és a szocializmus elleni küzdelemben. „Tökéletesen elhibázott akció lenne, ha a történelmi egyházak egymás ellen akarnának küzdeni . . . A radikalizmus olyan front, amellyel szemben a magyar történelmi egyházak egyesült erővel fordulhatnak ahelyett, hogy egymás ellen folytatott harcra

⁴⁴ Három Nemzedék 82—83. 1.

⁴⁵ Uo. 127. 1.

fecsérelnék a maguk erejét. A hitetlenség, a radikalizmus frontja az, amely az Istent és a hazát megtámadja”⁴⁶ — mondotta egyik országgyűlési beszédében. „A nagy világnézeti harcot a szociáldemokráciával nem az államok, hanem az egyházak fogják megvívni” — mondotta más alkalommal, majd így folytatta: „... a parlamentáris államhatalom nem lehet gát a szociáldemokráciával szemben, mert ha kormányzati hibák vagy véletlenek szerencsétlen találkozása következtében a baloldali gondolkodás megerősödne, egyik jövő választás a legkínosabb meglepetéseket hozhatná, amely esetben éppen az államhatalom — kerülhetne radikális vagy éppen szocialisztikus irányú politikuskok kezébe” ... „A harc az egyházak és a szocializmus között fog eldőlni és az államhatalom nem a harc eszköze, hanem a harc célja lesz. Az államhatalom birtokáért fognak a világnézetek küzdeni ... Egyházainkban meg kell lennie a belső erőnek arra, hogy a tömegek további dekrisztianizálásának gátat tudjanak vetni. Ez reánk nézve lét vagy nemlét kérdése”.⁴⁷ Szekfü és Klebelsberg nézeteinek egybevetése is igazolja, hogy Szekfü a hivatalos kormánypolitika szándékainak megfelelően és az uralkodó osztályok érdekeinek szolgálatában tért el a történelmi valóságtól.

Ha azonban valaki a felsemített adatok után sem fogadná el bizonyított tényként Szekfü Gyula marxizmus- és forradalom-ellenességét, azt talán inkább meggyőzik magának Szekfünek közvetlenül a szocializmusról és a forradalomról vallott nézetei. A kiegyezés korabeli liberális kormányokat súlyosan elmarasztalta, mert nem tudták lecsillapítani az osztályellentéteket és „az osztályok egyikét vagy másikát koncessziók által megnyugtatta, forradalmi lépésektől visszatartani”.⁴⁸ A marxizmusról pedig az a véleménye, hogy az osztályharc elidegeníti tőle az értelmiséget és a parasztságot, holott ezeknek — szerinte — az új ipari munkásságnál még sokkal nagyobb érdekük volna a kapitalizmus megdöntése. „Így maradt magára a marxizmus az ipari munkássággal s így lesz kénytelen, akarva nem akarva, levetni a magára aggatott demokrata allűröket ... s a zsákutcából amelybe az »osztályharc« által került, forradalom, a proletárság abszolutizmusa által menekülni.” A nyugati szocialisták — írja — ezt a lépést még nem merték megtenni, mert tudják, hogy „a gyűlöletre és önérzetre nevelt szerencsétlen proletariátus a hatalom birtokában tüzet fog gyújtani, mely világégéssé növekedhetik”. Ezért a nyugati szocializmus kétségbeesett erőfeszítéseket tesz az osztályharc leszerelésére, „miből előbb-utóbb meg fog születni a marxizmus revíziója, nem bal felé Ázsiában, hanem emberibb, konzervatívabb, keresztényi és európai szellemben”.⁴⁹

Szekfü megértette, hogy a jobboldali szociáldemokrácia opportunizmusa nem forradalmi elmélet és hogy a burzsoázia érdekét szolgálja. Ezért is lelkesedett érte. Egy jó szava sem volt a forradalmi marxizmushoz, a bolsevizmushoz éppen annak forradalmisága és nem — mint hirdette — „ázsiai” volta

⁴⁶ A kultuszterület programja. Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916—1926. (Bpest. 1927). 517. l.

⁴⁷ Egyházaink történeti felelőssége. Cikk a Nemzeti Újság 1925. IV. 12. számában. Uo. 634. és 635. l. „Rettenetes az, hogy egy egyház a harcot a szocializmussal szemben elveszti. Ez történt Oroszországban”. Uo. 636. l.

⁴⁸ A magyar állam életrajza. II. kiad. 205—206. l.

⁴⁹ Három nemzedék 356. és 357. l.

miatt.⁵⁰ Hiszen ugyanakkor Szekfü nagyon büszke volt a magyarság keleti, „ázsiai” eredetére és ebből állítólag megőrzött, változatlan, örök sajátosságaira. Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy teljesen elvesztette minden hűvös mértéktartását és sokszor hangoztatott objektivitásának még a látszatát sem tudta megővni, amikor a magyarországi proletárforradalomról és annak résztvevőiről írt. „A magyarországi bolsevizmus a magyar társadalom régi betegsévének bizonyítéka és ennél fogva mindnyájunknak egyformán szégyene.” „Még nagyobb szégyene a magyarországi szocializmusnak, melynek bolsevista epizódját nem hiába emlegetik nyugati szocialisták elrettentő példa gyanánt. A bolsevizmushoz a tömegekben akkora közönyösség és gondolkodáshiány és durva hatalmi vágy kellett, a vezetőkben pedig a felelőtlenségnek s a politikai, sőt általában szellemi korlátozottságnak olyan mértéke, amilyent még a marxizmus egyoldalúsága is ritkán produkál. És itt, leszámítva az Oroszországból jött táborkart, mely gonosztevőtípusokból állván, a történetírók kevésbé érdekli, a szocialista vezetők lelki struktúrájában lehetetlen észre nem venni a politikai felfogásnak sajátosságosan korlátozott voltát, amiben különben az októberi vezetők is (értsd: Károlyi Mihályék és a polgári radikálisok. — M. Gy.) osztozkodnak.”⁵¹ Úgy tűnik, ezek az izzó gyűlöletből fűtött szavak nem szorulnak magyarázatra. Magukért beszélnek és egyúttal megvilágítják, miért ítélte el Szekfü a történelem eseményeinek ábrázolása során minden alkalommal a forradalmakat és haladó mozgalmakat.⁵²

Igaz, hogy földreformot és megfelelő telepítési politikát azért is követelt 1919 után, hogy — az uralkodó osztály szándékainak megfelelően — elejét vegyék az újabb forradalomnak, de ugyanakkor ő maga őszintén kívánta ezt, mert hasznosnak tartotta volna a meglevő földbirtokviszonyok bizonyos

⁵⁰ Ugyanilyen szovjetellenes élt a török hódoltságot elítélő ábrázolása is, ahol a török uralmat szintén ázsiai elmaradottságára utalva részesítette — igen sok joggal — megsemmisítő bírálathoz. Ugyanakkor nem ítélte el a legalább annyi kárt okozó Habsburg függést. Erről a későbbiek során még részletesen szó lesz.

⁵¹ A magyar állam életrajza. Id. kiad. 210. l.

⁵² Szekfü Gyula forradalomellenes koncepciója teljesen megegyezett a hivatalos politikai állásponttal. Kornis Gyula kegyesrendi szerzetes, egyetemi tanár, Klebelsberg Kunó államtitkára például ugyanilyen nézeteket vallott. „Nemzeti tragikumunknak, mely az 1918. októberi forradalommal kezdődik, főforrása éppen az, hogy a történeti talajt elvesztettük lábunk alól: először Nyugatról, majd Keletről importált szellemi áruk, amelyeknek igen fűrge emberkereskedői voltak, inficiáltak bennünket: amaz volt a polgári radikalizmus és nemzetközi szociáldemokrácia, emez a szovjetrendszer. Mindegyik idegen a magyar történeti néplélektől; mihelyt szuggesztiójuk alól felocsúdott, le is rázza őket.” (Kultúrfelelőnk kérdése [1921] c. tanulmánya. Kultúra és politika c. kötetében Bpest. 1928. 47. l.) Kornis persze hallgatott arról, hogy ha annyira idegen volt e két eszmei irány a magyar lélektől, mi lehetett az oka annak, hogy a magyar dolgozó nép mégis „szuggesztiójuk” alá került? Hallgatása érthető, hiszen ha választ adna rá, kénytelen volna a forradalmak okairól és a tömegek elkeseredettségéről, harci elszántságáról is szólni. Már pedig ez nem volt a célja, hanem éppen az ellenkező. Ezt Kornis nyíltan be is vallotta: „Az iskola kétségkívül nem hajtható semmiféle pártpolitika szolgálatába. Azonban itt nem erről van szó. Mivel az állam elsősorban hatalmi szervezet, megszűnnék állam lenni, mihelyt bensejében, sőt iskoláiban, oly törekvéseket megtérne, melyek hatalmát föl akarják oszlatni.” „Az államnak minden internacionális fölforgató politikai pártszervezést csírájában el kell fojtania, ennek képviselőit az iskolából eltávolítani.” (Kultúrpolitikánk irányelvei [1921]. Id. köt. 19. l.) „Kultúrpolitikánk eddig az állam létét a centrifugális nemzetiségi erőktől féltette s elsősorban az ezek ellen való védelem irányította. Ma a nemzetközi forradalmi gondolat ellen kell legnagyobb eréllyel fordulnia” — fűzte tovább Kornis gondolatainak láncszemeit. (Uo. 19—20. l.) Ez legalább világos beszéd és minden további magyarázatot fölöslegessé tesz.

szerény megváltoztatását. „*A magyar állam életrajza*” második kiadásában — a két forradalomból levont reakciós tanulságként — elsősorban amiatt bírálta a kiegyezés időszakának kormányait, mert elmulasztották „a földhöz ragaszkodó társadalmi tényezőknek, a Magyarországon számbelileg leghatalmasabb parasztszálynak nevelését és megszervezését”. A polgári liberalizmusnak szemére veti a szociális előrelátás hiányát, mert „mindennemű földreformgondolatot elmellőzött és elutasított, és ezzel elmulasztotta, hogy a szélsőséges európai ideákat magyartalanul képviselő ipari szocializmussal szemben a magyar földművelő osztályból minden eshetőségre kész, öntudatos tömeget szervezen”, amelyet 1918-ban fel lehetett volna vonultatni a forradalommal szemben.⁵³ A magyar Vendéet, a XVIII. század vége francia ellenforradalmi parasztfelkelésének korszerű magyarországi változatát óhajtotta volna Szekfi 1918-ban. Ezt az okulást merítették az ellenforradalmi uralkodó osztályok és ideológusai 1918 polgári-demokratikus és 1919 proletárforradalmából. Szekfi itt félreérthetetlenül azért kesergett, mert a földreform elmulasztása miatt 1918-ban nem lehetett kijátszani a parasztságot a munkásosztály és — ami ezzel egyet jelentett — a forradalom ellen. Nem lehetett időben megvalósított polgári-demokratikus rendszabályokkal vagy akár csak látszatintézkedésekkel is útját állni a robbanásnak és megvédeni az osztályuralmat az 1918-ból kinőtt proletárdiktatúrától.⁵⁴

A Nagyatádi-féle földreform ideig-óráig elhomályosította a paraszti tömegek látását. A 20-as évek második fele, de még inkább az 1929—1933. évi gazdasági válság letépte a hállyogot a parasztság szeméről. A munkásosztály forradalmi harcai mellett fellángoló paraszti megmozdulások gondolkodóba ejtették az uralkodó osztályokat és ideológusait. Újra fölémlett előttük 1919 veszedelme. Új ideológiai eszközök kellettek a már-már megrendülni látszó osztályuralom megvédéséhez. Erre annál inkább szükség volt, mert a politikai élet vezetése a fináncsökés-nagybirtokos osztályszövetségen belül — látszatra — a nagybirtokos főurak kezében volt. Ők álltak a politikai élet előterében, míg a finánctőke — az állami politika fő mozgatója — meghúzódott a háttérben. A finánctőke urai személyesen nem vettek részt a kormányban. Így hát történetírójuk feladata elsősorban a közélet színpadának reflektorfényében álló főúri nagybirtok vezető szerepének igazolásában állott. Sor került a nagybirtok történeti funkciójának ábrázolására, hogy a tömegek tudatába bevigyék: évszázadok hagyományai alapján érdemelték ki a nagybirtokos főurak az irányítást, hiszen a múltban felbecsülhetetlen szolgálatokat tettek a hazának. Méltányos és szükséges tehát a nagybirtok azóta egyre fontosabb gazdasági és politikai szerepének változatlan fenntartása. Ezt a gondolatmenetet Szekfi Gyula fejtette ki a finánctőke és a vele szövetséges egyházi és világi nagybirtok folyóiratában, a Bethlen István által irányított és Szekfi szerkesztésében megjelenő *Magyar Szemle*-ben.⁵⁵ Konkrét történelmi

⁵³ I. m. 207. l.

⁵⁴ Ugyancsak forradalomellenes célzattal értékelte a Nagyatádi Szabó-féle földreformot is. A keresztény politika állandósulásának az a feltétele — írta —, hogy emelje a parasztság anyagi és szellemi erejét és „ezzel elejét vegye a szocializmus konkurenciájának”. Ebből a szempontból „elsőrendű fontossága van a földreformnak és szinte bizonyos, hogy az a világfelfogási irányzat, mely a földnélküli parasztot becsületesen földhöz juttatja, hosszú időre megszerzi magának ezen osztály rokonszenvét”. A magyar állam életrajza. Id. kiad. 220. l.

⁵⁵ A magyar nagybirtok történeti szerepéről. Magyar Szemle 1928. II. k. 305—314. l.

eseményekre koncepcióját a „*Magyar Történet*” 1928 óta megjelent kötetekben alkalmazta. A török elleni védelem kérdéseinek tárgyalása során pl. a hangsúly Szekfünél a főuraknak a végvárok katonáit ellátó, az ország védelmét megszervező és egyéb hasonló tevékenységén volt. Csak úgy mellékesen említette meg, hogy a nagybirtokosoknak milyen roppant gazdasági lehetőséget jelentett a hadseregellátás és a várvédelem megszervezése, fenntartása.⁵⁶ A korábbi művekhez képest a nagy összefoglalásban mind Deák, mind a jómódú birtokosnemesség 48 előtti szerepe ennek az elgondolásnak a szolgálatában zsugorodott össze sokkal kisebbre. Eltűnt Széchenyi és Deák csaknem egyenértékű szerepeltetése és átadta a helyét olyan értékelésnek, amely csak Széchenyi tevékenységét ítélte örökérvényűnek. A jómódú birtokosnemesség is elvesztette immár azt a jelentőségét, amit Szekfü még a „*Három Nemzedék*”-ben neki tulajdonított. A reform egyedüli forrása azonban most már nem csupán Széchenyi lett, a lángész, aki egymaga és önmaga egyéni zsenialitásának feltételeiből merítve kezdeményezi a reformokat, ahogyan ez még a „*Három Nemzedék*”-ben is olvasható. „A reformnak csak a nagybirtokososztálynak, vagyon, családfa, országos méltóság által függetlenné tett soraiból lehetett jönnie” — írta most már Szekfü — Széchenyivel kapcsolatban.⁵⁷

Ennél az elképzelésnél hatékonyabbnak vélt eszköze volt az uralkodó osztályok ideológusainak az osztályellentétek tompítására és az 1929—1933. évi osztályharok tanúsága szerint újra fenyegető forradalmi veszély megelőzésére: „az úr és paraszt a magyar élet egységében” elmélet. Ez az elgondolás — bevallottan — nem csupán a marxizmus ellen, hanem egyúttal a népi íróknak — nagybirtokellenességük folytán — haladó elemeket jócskán tartalmazó nézeteivel szemben is felvonultatott harci eszköz volt. A nagybirtok megvédése és a paraszti osztályharc leszerelése végett Szekfü immár felhagyott korábbi nézeteivel. Míg a „*Három Nemzedék*”-ben nem sok szót vesztegetett a parasztságra, a „*Történetpolitikai Tanulmányok*”-ban pedig öntudatlan és így elhanyagolható tömegként kezelte, a „*Magyar Történet*”-ben más nézetet vallott. Ennek a felfogásnak elvi megalapozását *Asztalos Miklós* és *Pethő Sándor* összefoglaló történeti művéhez írt bevezetőjében végezte el.⁵⁸ Itt fejtette ki, hogy a történeti személyiségek a nép talajából nőttek ki, és a nemzet a nép öntudatosult része. A nemzet nem a biológiaiilag egy fajhoz tartozó emberek csoportja, hanem olyan nehezen differenciálható tömegbe nyúlnak a gyökerei, „melynek, mint minden élő kollektívumnak, megvan a maga lelkesége”. Ez a kollektív lelkeség, a magyar nép szellemi és gazdasági viszonyaival együtt ezeréves fejlődés terméke.⁵⁹ A szellemtörténet már ismert eszközét, a „néplélek” misztikus, irracionális fogalmát vette igénybe Szekfü az osztályellentétek tompításának, az osztályharc leszerelésének érdekében. Célját azonban nem csupán örök erkölcsi sajátosságok, a nép változatlan lelki alkatának hirdetése és így minden alapvető változás tagadása útján, vagyis közvetett eljárással kívánta elérni, mint korábbi műveiben, hanem főleg egyenes, közvetlen módszerrel is. Kertelés nélkül, nyíltan harcolt mind a marxizmus, mind a népiek felfogása ellen, kijelentvén, hogy a „nép története nem azon adatok felsorolásából áll, milyen robottal tartozott és miként nyom-

⁵⁶ Magyar Történet (Első kiadás) IV. k. 181., 198., 202. l.

⁵⁷ Magyar Történet VII. k. 103. l.

⁵⁸ A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig. Bpest. 1933.

⁵⁹ Bevezetés VI. l.

ták el urai a különböző korszakokban. Az is bizonyos már, hogy nem is volt mindig elnyomva, és sorsát nem lehet egyszeri katasztrófa szenvedőjével, egy Dózsa névével szimbolizálni. A magyar nép történeti fogalmát semmiféle osztályszemléletbe nem lehet beszorítani; az, aki egyetlen osztályért lelkesedve közeledik hozzá, *legyen az történeti osztályérdek, vagy neoparaszt szemlélet* (kiemelés tőlem, M. Gy.), összetöri a múlt tükrét... Népünk és időnként feltűnedező osztályai, kiemelkedő rétegei hatalmas kollektív egységet alkottak, amióta a nagy finn-ugor Magyar törzs összeolvadt az Ural európai lejtőjén a néhány nyugat felé menekülő türk törzsszel, amióta tehát megszületett a magyar nemzet, születésekor is európai teremtmény.”⁶⁰ A történelmi múlt szereplői és történetük — eme ősi, kollektív és minden időben ható lelkiség működése folytán — a miénk, ha nem is vagyunk vérszerinti leszármazóik. A közös lelkiség hatott bennük, és hat a kései utódokra is, — hirdeti Szekfi, és ebből vonja le az „úr és paraszt egységéről” szóló végkövetkeztetését ilyenképpen: „Urak és jobbágyok, végvári katonák és barokk főpapok, mind mi vagyunk, sorsunk a mienk, és a mi sorsunk az övék.”⁶¹

Ez az elvi álláspont a „*Magyar Történet*” kötetekben vált élő történetírói gyakorlattá. Így például a Mátyás király uralkodásáról szóló részben az a megállapítás olvasható, hogy Mátyás hatalma szervesen nőtt ki a magyar nemzetről, államból és etnikumból és „... végső fokon Mátyás a magyar faj európai megismerésítője... Fejedelmi méltóságát ez a faji öntudat, nemzeti elhivatottságának ösztönös érzete magasztosította fel, de nem kevésbé a renaissance-gondolkodás is, mely arisztokrata természetéhez képest a világ hatalmasait élesen kiemelte a tömegből.”⁶² A szellemtörténet módszerének ismeretében — úgy tűnik — nem szükséges bővebb elemzés ahhoz, hogy rábukkanjunk eme történetiszemlélet ismeretelméleti-módszerbeli és világnézeti forrására. Éppen az eredők ismeretében nem lephet meg az sem, hogy Szekfi ezt az állítását semmiféle konkrét ténnyel, közvetlen bizonyító adattal nem erősítette meg, mert ilyen nem állt és nem is állhatott rendelkezésére, hiszen egész okfejtése nem egyéb ködös, romantikus misztikába burkolt önkényes pszichologizálásnál. A Mátyás-portré megrajzolása során a király egyéniségében „magyaros faji sajátosságokat” vél felfedezni.⁶³ A XVIII. század történelmével foglalkozó kötet lapozgatása közben az úr és paraszt egységéről vallott nézet konkrét alkalmazásának egyik újabb szép példája kerül az olvasó elé: „A barokk ideál hosszú és mély hatására jellemző, hogy a gesztus és frazeológia, mely valamikor e büszke életformának kísérője volt, utóbb magára maradt és önálló életet élve is tovább uralkodott a magyarság széles rétegein. Történetünkben semmi nyoma annak, mintha köznemességünk régi századokban a külsőségeknek és a szóbő retorikának híve lett volna; ellenkezőleg, a magyar paraszt szótlanúságából és realizmusából is joggal következtethetünk arra, hogy a köznemesség helyébe lépő középosztályunknak e gyakran gyógyíthatatlannak tetsző külsőség- és frázistiszteleto nem egyéb, mint tartalmától megfosztott barokk dekoráció.”⁶⁴ A példák száma növelhető. Valamennyi arról tesz bizonyosságot, hogy Szekfi a művelt, nagy tudású történetíró kifino-

⁶⁰ Uo.⁶¹ Uo. VII. 1.⁶² Magyar Történet III. 337. l.⁶³ Uo. 344. l.⁶⁴ Magyar Történet VI. k. 169. l.

mult módszereivel, minden durva és közvetlen aktualizálást elkerülve, burkolatlan, de mégis úgy, hogy minden olvasója értsen belőle, a múlt eseményeit a maga korabeli időszerű politikai céljainak megfelelően értelmezte.

Osztályharc helyett osztálybéke, osztályérdek helyett osztályok fölötti közös „nemzeti” érdek: ez volt Szekfü mondanivalójának a lényege. És hogy ezt elég meggyőzően csöpgögtethesse széleskörű olvasóközönségének lelkébe, nem riadt vissza a valóság olyan elferdítésétől sem, mint a parasztság helyzetének idillikus ábrázolása. A „*Magyar Történet*” utolsó kötetében pl. nem említette a földesúri terhek növekedését és az úri földrablást a 48 előtti évtizedekben, a jobbágysors rosszabbodásának a legfőbb tényezőit. Szerinte a parasztság Mária Terézia úrbéri szabályozása óta rendezett viszonyok között élt és biztos gazdasági helyzetében fogékonyabb volt a kiváltságos osztályokból kiinduló nemzeti hatásra, mert földesurától „kenyéririgység és gyűlölet” nem választotta el.⁶⁵ Ebből az idillből vezette le Szekfü a valóság további eltorzításával a nemzeti egységfront kialakulását. Nálunk azért nem törhettek ki az észak-német és az 1846. évi lengyel parasztmozgalmakhoz hasonló lázadások — írta —, mert a jobbágyság kedvező viszonyok között élt és így „a modern liberális lelkületű felső osztályok és a még középkori gazdasági formákban élő parasztság”⁶⁶ nem fordultak egymás ellen, hanem egyesültek. E nézeteknek ellentmondó adatokat már egykorúak (Széchenyi, Wesselényi művei és számos röpirat) írásai, az 1832—36. évi országgyűlés tárgyalásának jegyzőkönyvei is feltártak. Takács Mária bölcsészdoktori értekezése igen sok ilyen természetű adatot gyűjtött össze. Szekfü mindezeket a műveket ismerte és a „*Magyar Történet*” utolsó kötetéhez használta is (Takács Mária írására külön is utalt), de elhallgatta a koncepciójának ellentmondó tényeket.⁶⁷

Szekfü semmiképp sem kívánta csorbítani az uralkodó osztályok jogait. Iparkodott javítani a paraszti sorson, de úgy, hogy a birtokos urak se járjanak rosszul. Ezt az igyekezetét tükrözte egy, ugyancsak 1934-ben megjelent munkához írt előszava is, amely egyúttal további magyarázattal szolgál a nagy történeti összefoglalásban kifejtett állásponthoz. „Nem marad tehát egyéb hátra — írta hosszabb fejtegetésből levont végkövetkeztetésként —, mint a telepítés és ezzel kapcsolatban a földbirtok reformja.” Nem titkolta azt sem, hogy „ez parancsoló szükségesség, és belső zavarok lehetősége nélkül nem halasztható”.⁶⁸

Szükségeseznek tartotta az újabb, mérsékelt földreformot, hogy megelőzzék az osztályharc kiéleződését és a munkás-paraszt összefogást. A népi egység misztikus, irracionális elemekkel átszótt elmélete pedig a marxizmus elleni eszmei harc fegyveréül is szolgált. Ez volt a felfogása 1941-ig.

A marxizmus, a proletárdiktatúra elleni harca során helytelenül ábrázolta olyan forradalmárainkat, mint Petőfi Sándor és Ady Endre. Szekfü Petőfi plebejus forradalmiságát szembeállította a proletárdiktatúrával. Petőfi Sándort a magyar nacionalizmus bajnokává alacsonyította le, aki pedig egész élet-

⁶⁵ Magyar Történet VII. k. 173. l.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Takács Mária műve: Társadalmi állapotok és törekvések 1830—1847. Bpest. 1909. A marxista történetírás eredményeit összefoglalja: *Arató Endre—Mérei Gyula—Spira György—Varga Zoltán*: Magyarország története 1790—1849. Egyetemi tankönyv, Bpest. 1957. 138—142., 164—167., 179—181., 192—196., 288—291. lapok.

⁶⁸ Előszó *Matolcsy Mátyás*: Az új földreform munkaterve (Bpest. 1934) c. munkájához. 1—2. l.

művével a világforradalom és a világszabadság ügyének költője volt, hősi halála is ezért az ügyért ember által hozható legnagyobb áldozat volt. Elutasította azt a kétségtelenül egyoldalú nézetet, amely Petőfiben „a magyar hon- és szabadságszeretet ritka szépségű típusát ünnepelte”. Felfogása szerint „az a tisztultabb felfogása az egyéni nagyságnak, melyhez a modern történetkutatás, a lelki életnek történeti vizsgálata juttatja el az embert: éppen az egyéni nagyság, a hősök tiszteletének érdekében követeli tőlünk, hogy ne tipizáljunk”.⁶⁹ Büszke öntudattal jelentette ki: „A mi történetfelfogásunk abban különbözik az előttünk járt nemzedéktől, hogy kötelességének tartva a lelket . . . megbecsülni, nem követeli többé magának azt a jogot, hogy állítólagos magasabb érdekekből egy-egy génuszunkról hiányos . . . képet nyújtson.”⁷⁰ E bevezető után érdemes szemügyre venni, hogy Szekfü — minden fogadkozása ellenére — milyen kifinomult módszerekkel retusálta Petőfi képét a saját korabeli uralkodó osztályok érdekeinek megfelelően. Az a teljesnek mondott kép, amit ő nyújtott, sokkal hiányosabb és főleg jobban eltér a valóságtól, mint az a kép, amelyet fölényes mozdulattal félretolt. Tudomásul vette Petőfi forradalmiságát, a világszabadságért érzett rajongását és nemzetközi, republikánus voltát,⁷¹ mert „félő gonddal kell tudomásul vennünk mindazt, ami egy olyan génusz lelkéből való, aminő Petőfi volt — még akkor is, ha belőle gyakorlati haszon nem származik”.⁷² Petőfinek — Szekfü véleménye szerint — gyakorlatilag haszontalan világforradalmisága, nemzetközi republikánussága pártpolitikai elfogultságából fakadt. Az ifjú lángész a francia radikálisok mintájára gyűlölte a feudális hatalom maradványait és ezen a réven történetietlen történetsszemléletre tett szert. Politikai elfogultsága diktálta királyellenes verseit, amelyekben a művészi érdeket elnyomja a politikai, szétrobbantja, vagy legalább megbénítja a költői koncepciót. Doktrinér és irreálisztikus történetfelfogása „nemcsak verseit, az egész embert is irreálisztikussá, szinte gyermeggé teszi olykor, amikor történetről beszél”.⁷³ Ha az emberi múltról szól, mindig ez az irreálisztikus bukkan elő műveiből. „Forradalmisága — folytatta Szekfü — sokkal fontosabb és értékesebb akkor, mikor abban az ő közvetlen cselekvő akarata nyilatkozik meg.”⁷⁴ Ezek után azt várná az olvasó, hogy Szekfü, ha el is ítélte Petőfinek a múltból szóló verseit, az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc eseményeinek ihletésére fogant forradalmi verseit érdemükhöz méltóan fogja értékelni. Annál nagyobb lesz csalódása, ha tovább olvassa a történetíró fejtegetéseit. „Ez a nagy európai génusz, ki forradalmi előhangulatában a kontinens legkisebb és legtávolabbi rázkódtatásaira is egész idegrendszerével reagál”, „48 nyarán már tisztán látja, hogy a harc világszabadság helyett az ő maroknyi népének fennmaradásáért, egy egész elnyomó világ ellenében való megmentéséért fog megindulni. A forradalmi romanticizmus általános emberiből nemzetivé, lángoló sovínisztává alakult; Petőfi felébredt a Világszabadság fellengő álmaiból és teljes frissességében, realisztikus felfogótehetségének csorbitatlanságával ott áll megint a Kis-Kunság földjén, a haza i

⁶⁹ *Szekfü Gyula*: Petőfi centenáriumi (Történetpolitikai tanulmányok. A Napkelet könyvtára. 3.) Bpest. 1924. 111. l.

⁷⁰ Uo. 112. l.

⁷¹ Uo. 113. l.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo. 114. l.

talajon... Republikánus érzelmeit ezután sem tagadja meg, ezután is ír általános forradalmi doktrínák terjesztésére... de erkölcsisége és tiszta géniusza nem itt van többé érdekelve. Általános forradalmi költészete nem lebeghet többé az »Egy gondolat« eszmei magasságában, mióta a haza veszélyben van... mióta... nem a világszabadságért, a nagy testvériségért, hanem a honi föld védelméért rács és oláh, osztrák és tót ellenében” folyik a küzdelem.⁷⁵ „A nemzeti szolidaritás minden egyéb meg gondolat elűz tőle, amikor a magyar föld integritását kell megvédeni: nincs többé rabszolga és úr, csak magyar és nem-magyar és minden magyar az ő embere és minden nem-magyar az ő ellensége. Nincs szó kiegyezésről, sem kompromisszumról, sem a nemzetiségeknek engedmények által leendő leszereléséről; a doktrinér liberális visszatér a történeti nacionalizmushoz és fölveti a kérdést: ki legyen úr itt, az ezer éven át magyar földön?”⁷⁶

Tagadhatatlan: Petőfi nacionalista volt és ez politikai arcképének ha nem is vonzó és nem is helyeselhető, de a korabeli társadalmi-gazdasági viszonyokból magyarázható vonása. Viszont az sem tagadható — és ezt Szekfű sem teszi —, hogy Petőfi haláláig írt forradalmi, republikánus verseket. Szekfű azzal tért el a valóságtól, hogy mesterségesen elkülönítette egymástól Petőfi demokratikus internacionalizmusát, forradalmiságát és nacionalista szálakkal jócskán átszőtt hazafiságát. Egymástól elválasztva tárgyalta a két, az igazi Petőfiben egymással eltérhetetlenül összefonódott szálát és hazafiságából csak a negatív, a nacionalista vonást emelte ki. Ezt állította előtérbe, ezt tekintette fő tényezőnek. Emellett Petőfi patriotizmusának pozitív oldala: a honvédelem az idegen elnyomóval szemben, háttérbe szorult, hazaszeretetétől, a hazai fejlődéstől elszakított forradalmisága és demokratikus nemzetközisége egyenesen jelentéktelen mellékkörülmenynyé zsugorodott össze. Ilyen Petőfi-kép felelt meg a Horthy-korszak sovíniszta — 1919 óta a forradalom mindenféle változatától irtózó és már csak az osztályharc leszerelése végett is úr és paraszt, tőkés és munkás összefogását hirdető — uralkodó osztályainak. Petőfit is tanúságul hívták, költői arculatát szinte a felismerhetetlenségig megmásították, csak hogy behbizonyíthassák a tömegeknek: a forradalom nem lényeges az emberek sorsának alakulásában. Azt a nemzetek közötti harc s a nemzetközi erőviszonyok döntik el. A rankei koncepció, noha több áttételen keresztül, itt is érvényesült. *Ilyés Gyula*: Petőfi-je, *Révai József* Petőfi-tanulmányai,⁷⁷ *Hatvani Lajos* Petőfi-kutatásai óta, valamint a marxista történetírás legújabb eredményei alapján,⁷⁸ tárgyilag is bizonyítást nyert, hogy Petőfi költészetében csakúgy, mint politikai állásfoglalásában hazafiság és nemzetköziség, haladás és forradalom, magyar szabadság és világszabadság haláláig elválaszthatatlan egységben forrott össze egymással. A kutatások alapján az sem szorul külön bizonyításra, hogy Petőfi a forradalmat tekintette alapvetőnek és elengedhetetlenül szükségesnek az elnyomott népek, közte a magyar nép emberi szabadságának és nemzeti függetlenségének a kivívásához.

Talán nem lesz érdektelen összehasonlítás kedvéért ide iktatni Klebelsberg Kunó gróf véleményét Petőfiről: „Petőfi forradalmár volt, de nemzeti

⁷⁵ Uo. 114. és 115. l.

⁷⁶ Uo. 117. l.

⁷⁷ *Révai József*: Marxizmus, népiesség, magyarság és ugyanó: 48 útján. Bpest. 1948. c. munkáiban.

⁷⁸ A már idézett egyetemi tankönyvnek főleg 300—302., 320—327., 333—337., 344. 370—372., 384. lapjain.

forradalmár. Hazafias lírája a maga hatalmas lendületeit a nemzeti múlt szépségeiből és nagyságaiból merítette. Petőfi történeti érzéke és hazafisága 1848—49-iki forradalmunkat, mely nemcsak szabadságharc volt, hanem a társadalmi forradalom számos ismervét is magán viseli, belekötötte a nemzeti élet nagy folytonosságába.” „Ezzel homlokegyenest ellentétben az a forradalmi szellem, mely az 1918—19-iki összeomlásunkkor tombolta ki magát, ahistorikus és anacionális radikalizmus volt . . . Hirdetve a katedráról és a sajtó által, mind tovább harapódzott, míg a végén beletaszított bennünket az 1918. és az 1919. év posványába.”⁷⁹ A két nézet egybevetése megvilágítja, hogy Szekfű Gyula a hivatalos politikai irányzat céljainak megfelelően festette meg a költő-politikus Petőfi arcképét, nyilvánvalóan forradalomellenes, sőt kifejezetten proletárforradalomellenes céllal.

Ady Endre költészete se jutott jobb sorsra Szekfű írásaiiban. *Szigeti József* már kielégítően elemezte és meggyőzően világította meg a Tisza—Ady párhuzam reakciós célját.⁸⁰ Itt most nem is erről a kérdésről lesz szó, nem is ennek politikai összefüggéseiről. Inkább arról, hogyan került sor Szekfűnél Adynak Petőfihez hasonló szellemű méltatására. Ady Endre a hanyatló kor szülöttjeként küzd élete fogytaig a hanyatlás erői ellen — írja róla Szekfű. — Ez a „magyar vér”-ből származó költő azonban testileg-lelkileg gyöngye alkatú s alámerül az ingoványban. Erkölcsi értéke is kisebb Tiszáénál „két, ég és földként eltérő élet, de mindkettő magyar élet, meddő magyar sors egy tévelygő korszakban”.⁸¹ Ezután a német politikai romantika misztikus fogalmait idézgető, kissé szabódezsős stílusfordulat után a történetíró megfellebbezhetetlen kérlelhetetlenségével szögezi le, hogy Ady költészete rombolt, anarchiát terjesztett. „Azon pártok érdekkörébe tolatott, melyek a fennálló viszonyokat szétzüllesztetni törekedtek, de asszimilálatlan voltuk miatt nem egyenes útjuk a magyar lélekhez, Adyt, a »fajmagyart« használták szócső gyanánt felforgató ideáik terjesztésére. Ami kevés a marxizmus és a Jászi-csoport elveiből a magyar értelmiségbe eljutott, azt Ady közvetíté lendület nélkül írt, keservesen átkozódó »forradalmi« verseivel. De nemcsak a politikában volt ő a készülő anarchia harsonása: a polgári rend erkölcsi felfogásával is tüntetőleg szegzé szembe a Párizsban eltanult szabadosságot, a beteges csakazért-is erotikát.”⁸² Vajon hogyan juthatott el eddig Ady, aki ugyan „a 48 óta száradozó magyar nemességnek beteg virága”, de ugyanakkor „egyik utolsó öntudatos tagja” is volt? Hiszen Ady öntudata megérezte, hogy a nemesség „a magyar talajnak századokon át finomult képződménye”, melyet „a faji kiválasztottság jogán is megilletné itt a vezetés”, és e nemesi öntudatának birtokában ragaszkodott a magyar talajhoz.⁸³ Nem hitt a nemzeti és állami illúziókban, mint ugyancsak nemesi származású ellenfelei. Az elszegényedett nemes, Ady Lőrinc fia hitet veszített magyar, aki felismeri kora magyarságán a hanyatlás jeleit és megveti az „úri” hivatal rongypompáját. Berzsényi és Kölcsey óta ő az első magyar költő — írja Szekfű —, akinek költészetét az határozza meg, hogy „gyászos magyar hibákat” lát kora arculatán. Műveiben feltámadnak Széchenyi

⁷⁹ Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916—1926. Bpest. 1927. 52. l.

⁸⁰ *Szigeti* : i. m. 164—165. l.

⁸¹ *Szekfű* : Három Nemzedék 363. l.

⁸² *Szekfű* : i. m. 363—364. l.

⁸³ Uo. 364. l.

víziói a nemzethalálról és a magyar parlagraól.⁸⁴ Hiába nehezedett azonban Ady lelkére a nemzeti vétkek súlya, erkölcsi felfogása már nem volt képes megmutatni a vétkes hanyatlásból kivezető utat. És ebben eltért Berzsenyitől, Kölcseytől. A „romlott kor adekvát költőjében” nem volt már meg Kölcsey hite és tisztult erkölcsisége. A költő fekete magyar éjben búsuló magyarjait senki sem vezethette ki a világosságra. „Adynak politikai műveltsége és belátása sokkal gyarlóbb volt, semhogy tapasztalati úton, az események értékelése által ismerhette volna fel a nemzet kóros állapotát. A fajtáján elhatalmasodó bajokat ösztönével érzélte . . . annyira egy volt a magyar fajjal.”⁸⁵ Szekfü úgy vélte, hogy a magyarság gyermeki tulajdonságainál fogva Ady korában már életképtelen s kiszolgáltatottja „nála céltudatosabb, erősebben akaró fajoknak” a költő szerint idézve — „gácsnak, svábnak, zsidónak”. „A liberalizmus szabad versenyében az embertelen kapitalizmus idején a magyar fa sorsa korai hervadás” — így látta a történetíró, aki szerint ez a faji háttér teszi oly megrendítővé Adynak a magyar paraszt világháborúban játszott szerepéről festett képeit.⁸⁶ Adyt illúziómentessége, a nemzeti vétkeket korholó versei miatt ellenfelei nemzetellenesnek bélyegezték. „A közösségből kizárt költő pedig ment és eladá testét-lelkét az új Budapestnek.” „Politikai verseivel a polgári radikálisok forradalmát készíté elő . . . mert ő is hitt a forradalom önkéntelen bohócainak. Miután elpusztítandó rossznak tartá a fennálló viszonyokat, válogatás nélkül csatlakozott mindenkibe, ki az országban pusztítani akart. Ily elemek közé vegyülése lett egyik legfőbb oka annak, hogy a megértőbbeket, a jóakarató emberek többségét is elriasztotta magától.”⁸⁷ A hanyatló kor sötét erői a történelem egy röpke pillanatára még magyarságunkra is veszélyessé tették Adyban „nem a magyar akaratot vagy erkölcsöt — ezek belőle . . . sajnos hiányoztak —, de a leghatalmasabb és legtisztább faji ösztönt, mely közöttünk, az utóbbi nemzedékben, kinyilatkoztatá magát”.⁸⁸

Íme Szekfü Ady-portréja. A vonások sokban hasonlítanak a Petőfi-kép jellegéhez, hiszen az ábrázolás módszere is azonos. A szellemtörténeti módszer „intuícioja” segítségével történő „beleélés” a hős lelki világába, nem egyéb átlátszó ürügynél, amely a pszichologizálás segítségével lehetőséget nyújt az önkényes belemagyarázásra, előre elképzelt konstrukció alkalmazására a történelmi személyiségről szóló előadásban. A reakciós ideológusok a valóságtól eltérő ábrázoláshoz igénybe szokták venni a faj mitikus fogalmát is. A feudális eredetű uralkodó osztályok ideológusainak Európa-szerte ismert eszköze volt ez már a XIX. század eleje óta és az önmagukat túlélte uralkodó osztályok uralmi jogosultságának igazolására használták fel. Ismeretes, hogy Ady a magyar fajt emlegetvén mindig a népet értette rajta. Mégpedig nemcsak a magyar parasztot, hanem a munkást is. Szekfü azért tartotta Adyt dekadensnek, akin egyébként valóban észlelhetők voltak a fin de siècle dekadenciájának hatásai, mert szembefordult osztályával, a nép mellé állt és a nép költőjeként várta, követelte a forradalmat és a nemzeti függetlenséget. Szekfü — miként Petőfi esetében is — a költőt nacionalizmusa, antiszemitizmusa miatt tartotta a magyar faj ösztönösen hű fiának. Ebben látta igazi és legfőbb, talán egyedüli

⁸⁴ Uo. 365. l.

⁸⁵ Uo. 366. l.

⁸⁶ Uo. 367. l.

⁸⁷ Uo. 368. l.

⁸⁸ Uo. 369. l.

érdemét. Kétségtelen, hogy Ady munkássága kezdetben nem volt mentes a polgári nacionalizmus bizonyos elemeitől, de életművére mégsem ez, hanem a nacionalizmus ellen vívott későbbi harca a jellemző, és ez szorosan összefügg alkotó tevékenységének forradalmi, előremutató tartalmával. Ez teszi a lényegét, alapját munkásságának. Közismert, hogy Ady politikailag jóval túljutott legnagyobb hívein és támogatóin, az 1918 októbere előtt viszonylag még haladó, de nem forradalmár polgári radikálisokon és Károlyi Mihály felfogásán is. Szekfü éppen ezekért az erényeiért: a haladás, még hogyha csupán a viszonylagos haladás táborához tartozásáért és rajtuk túlmutató forradalmiságáért marasztalta el Adyt magyar akarat és erkölcs hiányában és intézte el fölényes és fitymáló kézlegyintésével forradalmi írásait. Qélja ebben az esetben is világosan felismerhető: Ady példáján keresztül is elriasztani olvasóit és rajtuk keresztül a tömegeket a forradalomtól, amely szerinte egyet jelentett az erkölcsi zülléssel, a hazafiatlansággal és híveket toborozni a sovénizmusnak, amely — véleménye szerint — az igazi magyarság egyedüli jele, a magyar fajiság ősi sajátosságainak velejárója. Ady immár teljes kiadásban hozzáférhető verseinek és prózái írásainak ismeretében, valamint Bölöni György: „Az igazi Ady”-ja, Révai József mélyen szántó elemzései,⁸⁹ Földessy Gyula Ady-tanulmányai, legutóbb Hatvani Lajos kétkötetes munkája után az igazság az Ady-kérdésben elég világosan áll előttünk ahhoz, hogy eltekinthessünk annak bizonyításától, mennyire nem élethű Szekfü Gyula Ady-képe.

Ilyen Ady-ábrázolás után csak természetes, hogy a Tisza—Ady párhuzamban Ady húzta a rövidebbet. Szekfünél Tisza a magyar fajiság, magasabbrendű erkölcsiség, magyar hivatástudat megtestesítője. Mindez azért, mert ő annak a — még megbeszélésre kerülő — habsburgbarát, kiegyezéspárti, sovénista politikának a hirdetője, amelynek programját először Kemény Zsigmond fogalmazta meg „*Egy szó a forradalom után*”, különösen pedig „*Még egy szó a forradalom után*” c. röpirataiban. Ez a program volt az összes kiegyezés idejebeli magyar kormányok fő irányvonala. Tisza csupán azért részesült Szekfü bírálataiban, mert „vérebe átment, öröklött” liberalizmusa folytán túlbecsülte a parlament jelentőségét és mert ugyancsak liberális elvei alapján ellenszegült minden földbirtokvédő agrártörekvésnek.⁹⁰ Még olyan ellenforradalmár történetíró, mint Gratz Gusztáv⁹¹ sem tagadhatta le művében, hogy Tisza egyáltalán nem élt a parlamentarizmus eszméjének bűvöletében és miniszterelnöki, házelnöki működése beszédesen igazolta, hogy, ha úgy látta jónak, nem riadt vissza a diktatórikus eszközöktől sem. Gazdaságpolitikai elvei sem voltak doktrínér módra liberálisok, hanem a fináncotkével szövetséges nagybirtok érdekeihez simultak. Szekfü viszont az ún. agráriusok, legszélsőbb reakciós, konzervatív álláspontjáról, jobbfelől bírálta Tiszát, és ezért kevesellte, amit a nagybirtokért és a forradalom megakadályozása érdekében tett. Főleg azt vette rossznéven Tiszától, hogy eltúrte Károlyi Mihály tevékenységét, aki — szerinte — elsősorban felelős az 1918 októberi magyar forradalomért, mivel azt híveivel együtt ő robbantotta ki a polgári radikálisokkal karöltve.

Szekfü Gyula azonban nemcsak bírálta a forradalom híveit és azokat,

⁸⁹ Révai József Adyról szóló tanulmányai a Marxizmus, népiesség, magyarság és az Irodalmi tanulmányok c. kötetekben olvashatók. Ady harcára a nacionalizmus ellen vö. az *Ady Endre: A nacionalizmus alkonya* (Bpest. 1960) c. szöveggyűjteményt.

⁹⁰ *Szekfü: Három Nemzedék* . . . 373—377. l. Idézett szavak a 377. lapról valók.

⁹¹ A dualizmus kora. Bpest. 1934 (2 kötet).

akik nem találtak eléggé hatékony eszközöket a forradalom kitörésének megakadályozására, hanem meg is jelölte a kivezető utat, amelyen haladva — véleménye szerint — megelőzhetők és elkerülhetők a forradalmak. A megoldást Széchenyi konzervatív reformrendszerében vélte felfedezni. Szigeti József alapvető munkájában sokoldalúan és mélyreható elemzéssel vizsgálta meg Szekfü Gyula Széchenyi-koncepcióját. Széchenyi műveiből vett idézetek segítségével helyreigazította Szekfü tévedéseit, ferdtéseit és nagyban hozzájárult Széchenyi igazi gondolatvilágának a valóságot hívebben tükröző, jobban megközelítő ábrázolásához.^{92–93} Bebizonyította, hogy Szekfü Gyula Széchenyi-je a 40-es évek Széchenyi-je. E korbeli nézeteit Szekfü általánosította Széchenyi egész pályafutására. Széchenyi nála, mint a század osztályharcai fölül emelkedő ember, minden magyar sorskérdés időtlen megválaszolója lett. Szekfü a maga Széchenyi-képét a Széchenyi—Kossuth ellentétből alakította ki. Ugyanígy járt el a magyarországi ellenforradalmi reakció már 1849 óta. Kemény Zsigmond említett két művében és 1851-ben írt hatalmas Széchenyi-tanulmányában úgy fordult szembe 1848-cal, hogy a forradalmár Kossuthtal szembeállította a reformok hívét, Széchenyit. Keménynél Kossuth a — szorint — cleve bukásra ítélt, nemzeti katasztrófát jelentő forradalom bűnbakja, a Habsburg-párti, reformer Széchenyi a nemzeti fejlődés egyetlen lehetséges útját biztosító reform harcosa, akinek programjához bizonyos értelemben vissza kell térni. Kemény még látta a valóságos történelmi folyamatot és Széchenyit is liberálisnak tartotta. Közte és Kossuth között — Kemény szerint — az a lényeges különbség, hogy Kossuth alulról, Széchenyi felülről akarta megvalósítani a reformot. Kossuth azért vált Keménynél a forradalom bűnbakjává, mert hallgatott az 1848-as forradalmárokról és nem azért, mert liberális volt. Keménynél a forradalom nem 1848 márciusában, hanem szeptemberben kezdődött. Az áprilisi törvényekben a nemesi reformmozgalom betetőzését látta, amely kiindulópontja lehetett a Habsburgokkal való megegyezésnek és nem a márciusi forradalom vívmányát.

Kemény elgondolása a reformkor és az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc metafizikus szembeállítására. Annak a reakciós elméletnek alkalmazása a történelmi eseményekre, amely szerint a fejlődés, mint a mennyiségi változások fokozatos felhalmozódása nem elkészítője a forradalmi ugrásnak, hanem ellentéte, mert a forradalom megsemmisíti a fejlődés eredményeit. Ezzel a módszerrel élt a XIX. század első harmadában az angol reakció ideológusa, Burke, a francia legitimista ellenforradalmár, politikai romantikus, de Bonald és de Maistre, a német reakciós politikai romantikusok, Haller, Stahl, Savigny, Adam Müller és mások. Mindannyian a „szerves”, a „növény-szerű” fejlődést állították szembe a „szervetlen”, vagyis a „mechanikus” forradalmakkal, mint a fejlődés eredményeinek katasztrófális megsemmisülésével.

Szekfü Kemény és a politikai romantikusok elméletét vette át és fejlesztette tovább jobboldali, reakciós irányban a maga korabeli uralkodó osztályok igényeinek megfelelően. Nála a liberalizmus — láttuk — már forradalmi elv. Ezért a forradalmat márciusnál kezdte az áprilisi törvényeket elhamarkodott, tökéletlen alkotásként jellemezte, szembeállítva őket az 1867-es törvé-

^{92–93} Szigeti: i. m. 165–172. l. A legújabb marxista történelmi összefoglalás ki-gészítette és iparkodott még életszerűbbé tenni Szigeti megállapításait. Id. egyetemi tankönyv 167–174. l.

nyek „tökéletességével”. 1867 nála a gyakorlatilag végrehajtható 1848 lett. Kossuth Szekfűnél az európai liberalizmus és az 1848. évi forradalmak magyar képviselője, felelőtlen ember, aki illúziókat kerget. Széchenyit pedig kiszakította a reformmozgalomból és politikai romantikussá, magábaszálló katolikus moralizálónak formálta.

A valóság az, hogy a reform a forradalom előkészítője. Széchenyi is, Kossuth is a haladást képviselte, de más-más időben. Kettejük ellentéte azzal a problémával összefüggésben élesedett ki, hogy mérsékelt reformot hajtsanak-e végre a Habsburg-abszolutizmussal szövetségben, vagy radikális polgári-demokratikus átalakulásra kerüljön sor a néppel szövetségben a Habsburgok ellen. Széchenyi sem világnézetét, sem politikai célkitűzéseit nézve nem volt politikai romantikus és semmiképpen sem ellenlábas a reformmozgalomnak. A politikai romantika a francia forradalom előtti állapotokat kívánta vissza. Feudális-reakciós, klerikális katolikus jellegű ideológia volt és tagadta a forradalmak jogosultságát. Széchenyi felismerte a forradalmak jogosultságát és szükségességét a múltra nézve. Amaga korában fölöslegesnek tartotta őket, mivel — szerinte — éppen a múlt forradalmainak tanulsága alapján az ő korában mindaz elérhető immár reform útján, ami a múltban csak forradalommal sikerülhetett. Előre akart haladni és nem hátrafelé, mint a német és a francia politikai romantikusok. Széchenyi kifejezőmódjának tagadhatatlanul van bizonyos romantiko-katolikus színeződése. A kiművelt emberfőről, az ész mindenekfelettségéről hirdetett nézetei azonban a felvilágosodás racionalista világnézetéből erednek, míg a politikai romantika ösztönök és érzelmek felsőbbrendűségét hirdette. Az ember lelki függetlenségéről vallott felfogása nem keresztény etikai perfekcionizmust, magábaszálló moralizálást, a vallás útján — Szekfű által — elérhetőnek hirdetett lelki tökéletesedést jelentett, hanem függetlenülést a feudális illúzióktól. Erre mutatnak a gazdasági élet polgárosodásának előmozdítására szánt javaslatai is.

Szekfű azért gyűjtötte össze Széchenyi moralizáló nézeteit, hogy ezen a réven is a nagybirtokot állíthassa a haladás élére. Azért tette meg Széchenyit politikai romantikusnak, mert a nagybirtokos-nagyfőkécs restauráció ideológusa volt és eme osztályszövetség szükségét érezte annak, hogy ideológusai a reakciós restauráció színeire mázsolják át Széchenyi haladó reformgondolatainak rendszerét.

Helyesnek látszik azonban kiegészíteni ezt a képet és olyan oldalról rávilágítani Széchenyi alakjára, amelyet eddig viszonylag kevésbé méltattak figyelemre és ezen a réven is felhívni a figyelmet arra az összefüggésre, ami Szekfű forradalom-ellenessége és Széchenyi ábrázolása között van.

Szekfű a „*Három Nemzedék*”-ben azt a nézetet vallotta, hogy ott felsorakoztatott idézetei kétségtelenné teszik Széchenyi eredeti célját és kiindulópontját: ő nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezést óhajtja megváltoztatni, tehát nem az objektív, külsőséges, kézzel tapintható magyar világot, hanem a lelkieket, a magyarság egész belső, szubjektív világát⁹⁴ s így akarta az egyedeken át a nemzeti lelket megnemesíteni. A „*Magyar Történet*”-ben az az álláspontja, hogy a felvilágosodás óta Széchenyin kívül nincs más világi magyar, „kinél a politika, gazdaság, nagyvilági élet oly szoros függvényei volnának ennek az erkölcsnek, melyet a katolikus egyház évezred óta hirdet”. „Széchenyi politikai rendszerének kialakulása

⁹⁴ Három Nemzedék id. kiad. 22. 1.

ugyanazon úton ment végbe, mint a középkor nagy katolikus állambölcseletéé Aquinói Szent Tamásnál, vagy a modern pápák szociális rendszeréé: Istenre és a tőle megszabott erkölcsi törvényre függesztve szemüket, az ideálhoz mérik s annak hasonlatosságára törekkenek átalakítani a meglevő emberit.⁹⁵ „Úr és jobbágý közti . . . viszonylatban . . . az egész nála tisztán erkölcsi kérdéssé egyszerűsödik.” A nemzettest azért beteg, mert a jobbágýval szemben az erkölcsi törvényt „Isten örök igazságát figyelmen kívül hagyta”.⁹⁶ „Az ész telát öncél helyett egyszerűen eszköz az erkölcsi végcél, az Erény útjában.”⁹⁷ Széchenyi nem volt politikus, államférfinek sem nevezhető, „az ő alakja az Erköles kategóriájához tartozik”.⁹⁸ Széchenyit reformmunkára ösztönző vallásossága nem keresztény rendszer alkotására, hanem magyar nemzeti rendszer életre hívására ösztökélte s ez magyar faji egyéniségének bizonyítéka.⁹⁹ Ez Szekfü Gyula nézete Széchenyiről.

És most hallgassuk meg magát Széchenyit. Az ő szavainak próbakövén igazolódik majd be, hogy Szekfü színarany igazságot hirdetett-e vagy pedig Széchenyi nézeteitől idegen, talmi bölcességet. „A világegyetem örökké tart, de alkatrészei elvénuľnek, hogy megint megfiatalodhassanak.”¹⁰⁰ A fejlődésről, a világegyetemben uralkodó egyensúlyi állapotról és harmóniáról vallott evolucionista nézettel a newtoni világképet festi le olvasóinak. Kétségtelen, hogy Széchenyinél a világegyetemben végbemenő örökös mozgás, fejlődés törvénye idealista, fideista burokban, isten rendeléseként jelenik meg és ez összefügg — senki által kétségbe nem vont — vallásosságával. Azt a szekfüi érvelést ellenben, hogy a vallás lenne Széchenyinél mindennek az alapja, Széchenyi vallásossága ellenére is megingatják a „legnagyobb magyar” következő szavai: „Az igazságot megtalálni semmiben sem lehet, míg tudományunkat máshonnan akarjuk méríteni, mint a változhatatlan természeti törvényekből. Egyedűl innen hárarnlik bölcesség és boldogság az emberi nemre. Ebből a forrásból fakadt . . . a keresztény vallás is.”¹⁰¹ Az objektív törvényszerűségek elismerésére aligha lehetne jobb bizonytságot találni e szavaknál és egyűttal jobb ellenbizonyítékot Szekfünek Széchenyi romantikus katolicizmusáról hirdetett felfogása ellen. A természet törvényeit — kárunkra — egy ideig mellőzhetjük, de hatásukat örökre megsemmisíteni nem vagyunk képesek — írta Széchenyi egy másik művében.¹⁰² A természethez folyton gondolkodva kell simulni, különben isten sem segít, mivel ő nem bontja meg az általa alkotott törvényeket. Semmi sem közelítheti meg a tökéletest a társadalmi életben sem, ha nem teljesítjük a természet megdönthetetlen törvényeit.¹⁰³ A változtatlan-ság eszméje a legnagyobb csapás, amely még a világegyetem rendjét is romba döntené, mert lassú változások ott is vannak. Jelszava mindig a haladás volt és lesz sírjáig¹⁰⁴ — írta egy másik helyen. Az ember folytonos harcban áll a természettel és eljön majd az idő, amikor senki sem fog csodálkozni azon,

⁹⁵ Magyar Történet VII. k. 105. l.

⁹⁶ Uo. 114. l.

⁹⁷ Három Nemzedék id. kiad. 25. l.

⁹⁸ Magyar Történet VII. k. 114. l.

⁹⁹ Uo. 117. l.

¹⁰⁰ Hitel 161. l. (Első kiad.)

¹⁰¹ Kelet Népe (Első kiad.) 176. l.

¹⁰² Stádium (Első kiad.) 292. l.

¹⁰³ Önismeret 173. és Hitel 253. l.

¹⁰⁴ Stádium 269. és Kelet Népe 124. l.

amit ma még lehetetlennek tartunk.¹⁰⁵ Eléggé ismertek Széchenyinek a jómódú paraszt és ura viszonyáról, az anyagi jólét emelése és az emberek művelődése közötti összefüggésről mondott szavai. Ezek is azt bizonyítják, mint az idézett forráshelyek. Azt, hogy Széchenyi gondolkodása mitől sem állt távolabb, mint Aquinói Szent Tamás, különösen pedig a XIX. század végén kiadott, *Rerum Novarum* és egyéb, a XX. században közzétett pápai, ún. szociális enciklikák szellemétől. Ezek ugyanis a maguk korának társadalmi viszonyait örök időkre meg akarták merevíteni, változatlanul kívánták fenntartani. Annál közelebbi rokonságban voltak Széchenyi eszméi a felvilágosodás haladó filozófusainak gondolataival, akik bár szintén idealista módon, de felismerték a természet objektív törvényszerűségeit. Ezek között alaptörvénynek tartották a világ szakadatlan fejlődését, haladását. Mindaz, amit Szekfi Széchenyi eszméiként ábrázol, jól tükrözi Szekfi és a magyar uralkodó osztályok vágyait, elképzeléseit, de nem világítja meg Széchenyi gondolatainak igazi értelmét. Szekfi Széchenyi vallásosságának előtérbe állításával és azzal, hogy őt a keresztényperfekcionizmus megszállottjaként ábrázolta, részben saját vallásos meggyőződését vetítette rá Széchenyire, főleg azonban a fennálló viszonyok konzerválását óhajtotta előmozdítani. Szekfi ugyanis a vallásos Széchenyiről festett képpel a *suum cuique* feudális elvét iparkodott elfogadtatni az olvasóval és ezzel együtt a fennálló rendbe, mint Isten rendelkezésbe való belenyugvásra nevelni.¹⁰⁶ A Széchenyi-portré egyúttal újabb bizonyíték arra is, hogy a szellemtörténet „intuiciós” módszere milyen korlátlan lehetőséget nyújt az önkényes belemagyarázásokra, a valóság megmáskosítására és mennyire tudománytalanná, véletlenszerű tényezők játékvá alacsonyítja a történelmet.

Szekfi helyesen ismerte fel, hogy Széchenyi főcélja a reformok útján nemzeti egység, nemzeti összefogás megteremtése. Az is igaz, hogy Széchenyit e törekvésében az osztálybéke létrehozása vezette, részben azért, hogy megmentse a nemességet a parasztmozgalmaktól, de főleg azért, hogy közös erővel gyorsabban építhessék az új, a polgári Magyarországot. A nemes-jobbágy összefogás létrehozása polgári reformok útján Széchenyi korában előremutató lépés volt, mert a feudalizmus rozszant épületének lebontását és bizonyos idő múlva — még Széchenyi elképzelése szerint is — a független polgári állam felépítését segítette elő. 1934-ben, a „Magyar Történet” utolsó kötetének megjelenése évében azonban Széchenyit még mindig örök mérceként állítani a nemzet elé és rá hivatkozva követelni a nemzeti összefogást, már az osztályharc leszerelésére és ezen keresztül többek között a nagyhirtok megvédésére is irányuló törekvést jelentett. Olyan korban, amikor nemcsak a feudális eredetű birtokos osztály, hanem a tőkés sem képesek a haladásra, uralmuk védelme reakciós igyekezet, hiszen az elnyomottak már csak az ellenük vívott harctól és nem velük összefogva remélhették sorsuk javulását.¹⁰⁷ Később, 1942-re Szekfi már maga is

¹⁰⁵ A Lovakról 122. l.

¹⁰⁶ Szekfi ebben a tekintetben is azonos nézeten volt a hivatalos politikai körökkel. Kornis Gyula vélekedése szerint ugyanis: „A nemzeti-politikai nevelést... elsősorban az biztosítja, ha a keresztény vallásos érzület is áthatja. Történelmünk folyamán a nemzeti egyúttal keresztényt is jelentett.” Kultúrpolitikánk irányelvei c. tanulmány (1921) a Kultúra és politika c. kötet 24. lapján.

¹⁰⁷ Az osztálybéke megteremtése szintén kormányprogram volt: az uralkodó osztályok hön óhajtott vágyalma. Erre vall többek között Klebelsberg Kunó 1925. II. 8-i beszédének következő része is: „Nem osztálygyűlöletre, hanem nemzeti összetartásra, minden magyarnak hatalmas szolidaritására van szükségünk a magyar bibliának abban a hét szűk esztendejében, amelyet most élünk.” Klebelsberg beszédei... 368—370. l.

kiábrándult ebből a felfogásából, amely jelentősen élesztette a reakciós Széchenyi-kultuszt.^{107a}

Szekfü Gyula vázolta elképzeléseit a forradalom elhárítására szerinte legalkalmasabb államszervezetről is. 1922—23-ban a liberalizmus bírálatában és — mint látni fogjuk — antiszemita nézeteiben is felfedezhető az ún. agrárius csoport és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja nézeteihez közelálló, keresztényszocialista színezetű antikapitalizmusának hatása alatt még úgy látta, hogy eszménye: a széchenyies, konzervatív, ún. keresztény nemzeti politika leginkább vagy az Othmar Spann-féle rendi államban, vagy a keresztényszocialista demokráciában lesz megvalósítható.¹⁰⁸ 1927-ben az akkor induló *Magyar Szemle* szerkesztője lett. A folyóirat több cikkben foglalkozott a Magyar Szemle Társaság elnöke, *Bethlen István* által képviselt politikai vonalvezetésnek megfelelően az olasz fasiszmus és a korporációs rendszer dicséretével. Úgy látszik, mintha egy ideig Szekfü maga is rokonszenvezett volna az olasz fasiszta diktatúrával. 1934-ben úgy vélekedett, hogy Széchenyi programját legfeljebb „egy abszolutisztikus kormány, egy Mussolini-féle fasiszmus által, mely a nemzeti nevelés vasigájába képes a tömegeket befogni”, lehetett volna az életbe átültetni.¹⁰⁹ Ez a megállapítás, továbbá az egy évvel később megjelent Széchenyi antológia bevezetésének az olasz fasiszmusról szóló része valószínűsíti feltevésünket.¹¹⁰ Szekfü tehát a nyílt fasiszta diktatúrát sem utasította volna el, ha biztos lehet abban, hogy ez megvalósítja Széchenyi programját, amely ekkor már — alkotójának szándékaival ellentétben — csak reakciós célok lobogójául szolgálhatott, hiszen a burzsoázia és feudális szövetségesei is reakciósok voltak. A haladást ekkor már csak a munkásosztály és forradalmi ideológiája képviselhette.

Szekfü az osztályuralom megóvásán kívül a nemzetiségek fölötti elnyomó hatalom visszaszerzésére irányuló törekvéseiben — uralmi jogosultságának igazolásával — is támogatta az uralkodó osztályokat. Ezt a célt szolgálta *nacionalizmusa*.

*

1918 előtt a nacionalista ideológia Magyarországon a nemzetiségi elnyomás fenntartásának egyik eszköze volt. 1919 után a revansista, területi revíziós, irredenta gondolatok hordozója. Mind a forradalmak előtt, mind a Horthy ellenforradalom idején az osztályellentétek leszerelését, a munkásosztály és az egyéb kizsákmányoltak figyelmének az osztályharcra való elterelését is szolgálta.¹¹¹

Szekfü a történeti múltat idézte meg tanúnak a magyarság (értsd: a magyar uralkodó osztályok) uralmi jogosultságának bizonyítására az ún. ezer-

^{107a} *Tilkonszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfü Gyulával. Valóság 1959. 6. sz. 45. l.

¹⁰⁸ Állam és nemzetfenntartás. (Történetpolitikai tanulmányok. Bpest. 1924. 32—34. l.)

¹⁰⁹ Magyar Történet VII. k. 121. l.

¹¹⁰ A mai Széchenyi. Bpest. 1935. 27. l.

¹¹¹ Ezt az állítást igazolja többek között Kornis Gyula — egyébként általánosan jellemzőnek tekinthető — véleménye is: „Az a lélekrianás, melyet a nemzeti lélek felületén a forradalmak repestettek, élesen szembeállította a magyart a magyarral. Porbasújtottságunk közepett a lelki konszolidáció alapja csakis a nemzeti közösség érdekeinek tudatossága és az erre való nevelés lehet.” Kultúra és politika. IV—V. l.

éves Magyarország területe és az ott élő nem magyar népek fölött. Szerinte a magyarságot ősi erkölcsi erői különböztetik meg és választják el a többi, Magyarországon élő néptől és emelik azok fölé. Ezek a tulajdonságok teszik a magyarságot alkalmassá az állam vezetésére — fejtegette Szekfű „*A magyar állam életrajza*”-ban. A „*Magyar Történelem*”-ben hasonló húrokat pendített meg: a XX. század elejének történelem- és nyelvtudománya teremtette meg a lehetőséget annak, hogy „a nemzetek önmagukat jelenben és múltban pontosabban elhatárolják szomszédaiktól, és felismerjék azon örök vonásokat, melyek lényegüket, persze történeti viszonylatban, meghatározzák”.¹¹² A német politikai romantika reakciós, nacionalista eszméire nem csupán a nemzetiségi elnyomás „történeti” igazolása céljából volt szüksége Szekfűnek, hanem az internacionalista eszmék — bevallottan a tárgyalt történelmi korszakban, a XIX. század első felében még haladó funkciót betöltő liberalizmus, valójában saját korának forradalmi elmélete, a marxizmus — elleni küzdelemhez is. Szekfű azonban nem érte be azzal, hogy csupán a morál misztikus erőire hivatkozzék felfogása igazolásául, hanem a letűnt idők konkrét történeti eseményeit is felsorakoztatta érvelése mellett. Ez azonban már nem ment a valóság jelentékeny eltorzítása nélkül.

„Történeti tény, hogy a magyar államegyéniség . . . egyetlen egy nemzet, a magyar nemzet produktuma volt”, és „mióta a magyar nép még nomád törzsei a mai államterületet elfoglalták, és politikai működésük által valóságos nemzetté egyesültek, azóta a mai napig megszakítás nélkül a magyar nemzet adott tartalmat és formát a magyar államnak” — írta „*A magyar állam életrajza*”-ban.¹¹³

Szekfű azonban nemcsak az ősi tulajdonságok ködös, misztikus fogalmát vette igénybe a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomó hatalma jogosultságának igazolására, hanem a magyarság kultúrfölényének hangoztatásával és bizonygatásával is iparkodott legitimálni a magyarság felsőbbrendűségét, vezetésre teremtettségét. A török—magyar ellentétet részben mint a keleti és a nyugati kultúra harcát is ábrázolta. Ebben a küzdelemben a magyarság a fejlettebb nyugati kultúra és civilizáció védőbástyájaként szerepelt az elmaradott kelet barbár, alacsony kultúrájának behatolásával szemben, amely kultúrfokot a magyarság — hála nyugati kapcsolatainak — már régen meghaladott. Koncepciójának a Horthy-korszakban nagyon is időszerű politikai háttéréről a későbbiek során még szó lesz. Most csupán a kultúrfölény-elmélet szempontjából kerülnek vizsgálatra Szekfű nézetei. „. . . Az ellentét két, egymástól független világ közt van” — írta a török—magyar ellentétről —, „amikor is mindkét világ a saját öncélúságát, különböző erkölcsi elvek szerint szolgálja. Magyar és török közt nem lehetett kiegyezés, nemcsak, mert a magyar, a törökkel barátságra lépve sem nemzetiségét, sem vallását, sem rendi méltóságát, vagyonát, családját nem tarthatta meg, hanem elsősorban azért, mert a törökhöz pártolva olyan életmódba került volna, mely az ő keresztény-európai felfogásához képest nélkülözötte az emberi életmód ismérveit. A magyar immár félévezreden át végigment a nyugati társadalmi fejlődésen, melynek során rendek képződtek ki, s ezen rendek mindegyike pontosan körülírt kötelességekkel és jogokkal bírt. A nyugati társadalom már a munka elvén épült fel, a jobbágy,

¹¹² I. m. VII. k. 122. l.

¹¹³ Második kiadás. Bpest. é. n. (1924) 17. és 18. l.

a városi iparos és kereskedő, a hadakozó nemes és főúr egyképpen vérükben hordozták annak a tudatát, hogy így vagy úgy, de mindenképpen dolgozniuk kell, s ez az évszázados tudat az utolsó nyomait is kiölte emlékezetükből annak a régi felfogásnak, hogy munkátlanul tartassák el magukat rabszolgáikkal. A török azonban még ekkor is ezt a régi felfogást vallotta.”¹¹⁴

Anélkül, hogy egy pillanatig is vitatni lehetne a török hódítás pusztító, fejlődésünket hátráltató következményeit, vagy a török társadalmi fejlődés elmaradottabb, despotikusabb voltát, mégsem hagyható szó nélkül Szekfünek az a törekvése, hogy a ténylegesnél sötétebb színben ábrázolja a török uralom alatt levő területen élő magyarság sorsát. Szerinte a törökkel való „barátság” a magyaroknál vallási, rendi, vagyoni, családi tekintetben döntő életmód-változást idézett volna elő. A török közömbös türelemmel kezelte a meghódított területek népeit. Azok úgy éltek, ahogyan tudtak, ha az adókat megfizették és ha a török vezetők nem is nagyon ritkán rájuk nehezdedő zsaroló akcióit, a szintén elég gyakori martalócfosztogatásokat kibírták. Hogyha pedig csupán az ún. második jobbágyság — hazai történetírásunk szavaival — az örökös jobbágyság intézményének bevezetésére és ennek hatásaira gondolunk, aligha lehet egyetérteni Szekfünek azzal a megállapításával, amely szerint a hadakozó nemések és főurak vérükben hordozták volna annak tudatát, hogy dolgozniuk kell. Kétségtelen, hogy lényeges különbség volt a török rája és a magyar jobbágy kizsákmányoltsága között, de az a lényegen, azon, hogy sem a török, sem a magyar uralkodó osztály nem vett részt a termelésben, tehát nem dolgozott, mit sem változtat.

De térjünk vissza a kultúrfölény kérdésére. Szekfü az előzőekben idézett fejtegetéseihez hozzáfűzte, hogy a török kultúrája „láthatólag régebbi kultúrfok ahhoz képest, melyre ekkor már Európában, egész az orosz—tatár területéig minden nép felemelkedett. És az ilyen műveltségi igényekkel rendelkező török... teljhatalmú ura a keresztényeknek.”¹¹⁵ A XVIII. század magyar történetéről szóló kötetben a kultúrfölény-elmélet másik oldala került előtérbe. Az újonnan betelepültekről állapította meg: az, „hogy ezek mindenütt alárendelték magukat a kevésszámú magyarság történet- és államszemléletének, az ennek a barokk kultúrának érdeme, mely egyedül volt az országban felső-séges, hódításra képes műveltség és lényege specifikusan magyar volt”¹¹⁶ „E néprajzi tarkaságban már a barokk szemléltető is észrevette, hogy a magyar-nak nemcsak múltja, hanem jövője is van. A magyar, tót és rác közt már ekkor föltetszettek kulturális fokozatok s ezek mögött jellémbeli, velükszületett különbségek.”¹¹⁷ Szekfü e nézeteivel egyrészt annak tudatát akarta olvasói lelkébe csöptetni: igazságtalanság az, ha magasabb kultúrájú nép fölött alacsonyabb kultúrájú uralkodik. Másrészt — éppen e gondolatmenet logikus folytatásaként — azt a felfogást kívánta elterjeszteni, hogy a magasabb kultúrájú nép vagy nemzet már csupán kultúrfölénye révén is hivatott az alacsonyabb kultúrájának politikai vezetésére, jogosult fölöttük gyakorolt uralma. A Horthy-korszak hivatalos kultúrpolitikája a kultúrfölény eszközével is élt, hogy ébrentartsa a tömegekben az irredenta, revansista szellemet. Szekfü

¹¹⁴ Magyar Történet IV. k. 104. l.

¹¹⁵ Magyar Történet (Első kiad.) IV. k. 105. l.

¹¹⁶ Uo. (3. kiad. Bpest. 1935) IV. k. 413. l.

¹¹⁷ Magyar Történet (Első kiad.) VI. k. 221. l. Vö. még a nemzetiségek lebecsülésére uo. 200., 209. lapokat és a VII. kötetnek a nemzetiségekkel foglalkozó részeit is.

Gyula ezt a célt szolgálta történetírásával.¹¹⁸ „*A magyar állam életrajza*”-ban még egészen nyílt, szinte a durvaság határát súroló szenvedélyes formában,¹¹⁹ a „Magyar Történet” köteteiben már a tudományosság előkelő leplébe takarva, finom, burkolt, hűvösen fölényes módszerekkel.

Szekfü gondolatai nem újak. Az ún. ezeréves Magyarország nem magyar népei fölötti magyar uralom biztosítása már az 1840-es évek óta programja volt a polgárosodás felé tartó magyar uralkodó osztályoknak. A birodalmi eszme s a magyarság erkölcsi, szellemi kulturális fölényét hirdető gondolatkör a kapitalista kezdetek felbukkanásának és a vele együtt járó polgárosodásnak következményeként ugyanebben az időben keletkezett. A kiegyezés korának történetírását is ez a szellem hatotta át. Ami újat Szekfü a nacionalista ideológiához hozzatett, az a liberalizmus jobboldali kritikája volt.

A kiegyezés időszakának kormányai nem utolsósorban azért részesültek igen kemény bírálatban már „*A magyar állam életrajza*”-ban is, mert a magyarságnak (értsd: a magyar uralkodó osztályoknak) eme eredendő nemzeti hivatását (értsd: a magyar egyeduralom változatlan fenntartását a nemzetiségek fölött) maradéktalanul nem biztosították. Sőt: a liberális politika lehetővé tette nemzetiségi pártok kialakulását, szabad mozgásukat, és „látszólag erkölcsi jogot is szerez nekik az államcélak alól való függetlenítésükre”.¹²⁰ Az államcél egyedül a magyarság (értsd: a magyar uralkodó osztályok) törekvései testesítik meg, s „a magyar nemzet... törekvéseit mindenkor az állam élete biztosítására irányítja”.¹²¹ A nemzetiségek a kormányok szabadelvűsége folytán a magyarság eme sajátos érdekével ellentétes s az államtól független nemzetpolitikai tevékenységet folytattak. Álláspontjuk öntudatra ébredésük óta tagadó volt azzal az állammal szemben, amelyben élniök kell. A nemzeti ellentétek békés kiegyenlítésére Szekfü csupán egy lehetőséget ismer: a tagadó állás-

¹¹⁸ Vessük össze Szekfü nézeteit Klebelsberg és Kornis felfogásával. „Ha mi elvesztenők azt az előnyt, amellyel ma még a körülöttünk élő népek felett, hála Istennek, bírnak, akkor Európának ebben a belvárosában meg fogunk tudni állani? Óriási tévedés; elsőpörnének bennünket és más műveltebb nemzetek raknának maguknak tanyát ezen a földön.” (Klebelsberg 1925. XI. 25-i költségvetési beszéde. A magyar kultúrpolitika jelen feladata. Beszédei... c. kötet 543. l. „A kultúra, mint tevékenység, föltételez bizonyos fogékonyságot, lelki arravalóságot. Fajunkban ez kezdettől fogva tagadhatatlanul megvolt... Mi voltunk sokszor közvetítői Keletre és Délre a nyugati műveltségnek.” (Kornis Gyula: Kultúrfölelőnk kérdése (1921) A Kultúra és politika c. kötet 47. l.) — „Hazánk csodálatos földrajzi egységén kívül a mi jövőendő reményeink igazolására is a leggyakrabban hangoztatott s leghatékonyabb érv a magyarságnak a balkáni népekkel szemben való kultúrfölelőnye, az ezeréves egységes kultúra történeti ereje.” (Uo. 42. l.) — „Az összeomlás után, hogy a nemzet önbizalmát emeljük, többen egész tudatosan hangsúlyoztuk tagadhatatlan kultúrfölelőnyünket a rovásunkra Trianonban nagygyá lett népek felett.”... „a magyar nemzetnek tisztában kell lenni azzal a tragikus igazsággal, hogyha a művelődési versenyben alulmaradunk... akkor veszve lennénk, mert lefegyszergetten, nyitott határokkal üdvöt a legközelebbi jövőben mástól alig várhatunk, mint erkölcsi és szellemi erőnlét.” (Egyetem megszűlés és kultúrfölelő. Kornis: Kultúra és politika c. kötetében 49. l.)

¹¹⁹ Az októberi magyar forradalom által kivívott függetlenségünk tényét mélységesen lebecsülve többek között ezeket írta, szerinte „hirtelen jött szabadságunkról”: „politikai és kulturális összefüggésünk minden irányban megszakadt, vasúti síncink az országhatáron felszedve, embert és árut se ki, se be nem visznek többé, telegráf- és telefondrótjaink a határpóznákon szétvagdalva, fűben és hózatban vesznek el és nem adják tovább emberi fülnök az ország segélykiáltásait...” I. kiad. 204—205. l.

¹²⁰ A magyar állam életrajza. 196. l.

¹²¹ I. m. 197. l.

pont feladását,¹²² a mi szavainkkal: a nemzetiségek lemondását önrendelkezési, önálló államalkotási jogukról.

Mai ismereteink birtokában nem szorul bizonyításra, hogy a magyarságot nem különleges képességei, erkölcsi erői predesztinálták az államalapításra, hanem saját belső társadalmi fejlődése szorította rá lassú alkalmazkodásra a feudális viszonyokhoz, beilleszkedésre az európai társadalmi rendbe. Az egész érvelés nem egyéb a magyar uralkodó osztályok sovínizta elnyomó politikájának gyengén sikerült hamis indokolásánál. Szekfü ugyanis egyenesen szemére vetette a magyar kormányoknak — tegyük hozzá: igazságtalanul —, hogy féktelen liberalizmusukban nem gördítettek akadályt a nemzetiségek fejlődésének útjába. Vádolta a kormányokat, mert nem erősítették meg határozott birtok- és telepítési politikával a magyarságot, vagyis a mi nyelvünkre fordítva: a magyar uralkodó osztályok uralmát, és nem gátolták meg teljesen a nemzetiségek földszerzését stb. Ez a sovínizta elképzelés volt 1918 előtt a fő forrása ama gondolatoknak, amelyeket Szekfü „*A magyar állam életrajza*”-nak első kiadásában a parasztkérdésről kifejtett. A „*Három Nemzedék*”-ben és „*A magyar állam életrajza*” második kiadásában a földreform és a telepítés eszméjét — láttuk — már nem kizárólag, sőt nem is elsősorban a nemzetiségi elnyomás biztosítása céljából vetette fel. Mégis: a forradalmak megelőzésén kívül azért is tartotta volna szükségesnek már 1918 előtt a földreform valamilyen enyhe változatát, mert akkor — szerinte — a kielégített parasztságban olyan erővel rendelkezhetett volna a nemzet (értsd: a magyar uralkodó osztályok), amelynek tösgyökeres magyarsága folytán „az örök magyar probléma”, a „magyar érdek szolgálatában” megvalósíthatta volna az európai fejlődés követelményeit¹²³. Ezen pedig Szekfü mindig a területi sértetlenséget és a nemzetiségek fölötti uralom megővését értette.

A nemzetiségi elnyomás fenntartásának szándéka érteti meg az osztrák és a német szövetséghez való ragaszkodását is.

Szekfü úgy látta, hogy kis népek csak valamely nagyhatalom árnyékában, azzal szövetségben, lényegében attól függő helyzetben maradhatnak fenn. Ennek az elképzelésnek eszmei forrásairól már szó esett. Itt csupán annyit, hogy ennek a nézetnek egészen 1945-ig imperialista tartalma is volt. Az egész gondolat eredetileg az osztrák—magyar és német szövetségnek és a központi hatalmak külpolitikájának valóságában gyökerezett. A kiegyezéskori Magyarország lakosságának jelentős hányada szláv nemzetiségű volt. A Monarchia nyugati felében hasonló a helyzet. Szekfü látta e népek nemzeti függetlenségi törekvéseit, melyet a fennálló politikai határok széttörésével és a Monarchián kívül élő testvéreikkel közös államban óhajtottak megvalósítani. Szekfü e törekvések sikerét — azonosítva magát az elnyomó osztályok érdekeivel — a közelgő nemzethalálnak, nemzeti létünket fenyegető veszélynek tekintette. Egyetlen oltalmunkat a Habsburg-birodalom fennmaradásában és a német szövetségben vélte fölfedezni. Hiszen az osztrák-német uralkodó osztályoknak éppúgy szükségük volt magyar osztályostársaik segítségére nemzetiségeik elnyomásához, mint fordítva: a magyaroknak.

Ez a nacionalista gondolatmenet szintén nem újkeletű. Károlyi Mihályt és híveit kivéve megtalálható a kiegyezés korának valamennyi politikusánál és történetírójánál. Legföljebb az érvelés, a hangszerelés volt újszerű. Szekfü

¹²² Uo.

¹²³ A magyar állam életrajza. 2. kiad. Bp. é. n. (1924) 20. l.

a történelmi hagyományokra utalva próbálta igazolni előbb a kiegyezés, majd az ellenforradalom kora nemzetközi politikai kapcsolatait. Ennek érdekében újból erőszakot kellett tennie a valóságon. Szekfi már „*A magyar állam életrajza*”-ban kifejtette a Horthy-korszakban annyira elterjedt nézetét, hogy a magyar állam megalakulásakor belépett a keresztény-germán középkori kultúrközösségbe.¹²⁴ A magyar történelem nem egyéb, mint kísérletek sora a magyar állami önállóság és a közép-európai, a korábbi keresztény-germán államrendszer követelményeinek kibékítésére. Ez sikerült a kiegyezésben, továbbá nemzetközi vonatkozásban Andrassy és Bismarck szerződésében.¹²⁵ A magyar és a keresztény-germán fejlődés saját kereteiben, öntörvényei szerint változott az idők folyamán, „de a két folyamat kezdettől fogva, megszakítás nélkül szoros érintkezésben volt egymással”.¹²⁶ A magyar és a keresztény-germán kapcsolat legjobban a gazdasági intézmények és a szellemi haladás eredményeinek átvételében észlelhető.¹²⁷ A németek tehát kultúrmissziót is teljesítettek Magyarországon. A Habsburg dinasztiaé volt a német birodalom császársága is: a török elleni védekezés során „a közös védelem kényszerűsége és a közös dynastia megszilárdították a magyar és középeurópai kapcsolatot”.¹²⁸ A magyar királyság viszont „a középeurópai közösségnek az oszmánok támadó monarchiája ellenében védelmi övül szolgál”.¹²⁹ Mintha csak Tisza István szavai csendülnek fel. Ő ugyanis 1916-ban, amikor a németek Erdély és a Bánát átengedését szorgalmazták, hogy meggátolják Románia hadbalépését, így érvelt: „A magyarság a germánság Európa délkeletébe kitolt elővédje.”¹³⁰ Ezt a feladatát immár nem a török, hanem — mint Tisza hirdette — a cári imperializmus ellen csak úgy töltheti be, ha területi sértetlensége megmarad.

1919 augusztusa után „*A magyar állam életrajza*” második kiadásában Szekfi még határozottabban foglalt állást a Habsburgokkal és a németekkel való szövetség mellett. Hallgatott a magyar uralkodó osztályok imperialista törekvéseiről. Nem világított rá a magyar uralkodó osztályok ama érdekeire sem, amelyek miatt Tisza egy ideig ellenezte a háborúba lépést. Nem magyarázta meg, mi okozta álláspontjának fordulatát. Beérte pusztán annak hangoztatásával, hogy a háborús felek közül egyedül Magyarországnak nem voltak területi igényei, valamint annak kiemelésével, hogy a háborút nem kívántuk. Nem utalt arra: a magyar uralkodó osztályok csupán azért nem álltak elő a területi igényekkel, mert nem akarták növelni Magyarország szláv nemzetiségű lakosainak számát. Háborúba lépésünk végzetes tényét úgy próbálta elfogadhatóvá tenni, hogy elkerülhetetlennek tüntette fel azt. „Ezeréves fejlődésünknek, Középeurópa ezeréves konstrukciójának, a német és magyar egymásrautaltságnak volt a természetes, adott pillanatban ki nem kerülhető következtetése. Az összerobbanó két világ közt nem volt többé választásunk: összes antecendenciáink a német hatalom szövetségesévé tettek, a német monarchiának részét képeztük négyszáz év óta, az új német császárságnak évtizedeken át barátai voltunk, és ha ezen történeti, tehát a mi bölcsességünkéből meg nem változtatható viszonylatból a veszély perceiben hirtelen ki is léptünk volna, azt csak

¹²⁴ I. m. 18—19. l.

¹²⁵ I. m. 20. l.

¹²⁶ Uo. 18. l.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ I. m. 19. l.

¹²⁹ Uo. és a Magyar Történet IV. k. 103. lapján ugyanez más szavakkal.

¹³⁰ Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. II. köt. 330. l.

a másik fél, a szláv világ, a szerb—orosz—cseh imperializmusok előtti meghódolás árán tehettük volna, amiből előbb-utóbb ugyanaz következett volna, ami a vesztes háborúból: az ország felosztása és a nemzeti rabság.¹³¹ Nem igényel külön bizonyítást ennek az érvelésnek nacionalista tartalma. Érdemes azonban felhívni a figyelmet Szekfü módszerére, amelynek segítségével ráohajtotta venni olvasóit arra, hogy a háborúba avatkozásunkat elháríthatatlan sorscsapásként, belenyugvással vegyék utólag tudomásul. A történeti múlt, az évszázados fejlődés során kialakult és éppen ezért — szerinte — „a mi bölcsességünkben meg nem változtatható” kapcsolatra hivatkozva nyilvánította elkerülhetetlennek, végzetyszerűnek a háborúba lépést. Történetietlen visszavetítéssel igyekezett elterelni a figyelmet a magyar uralkodó osztályok háborús felelősségéről. Fatalista belenyugvásra nevelt, arra tanítva, hogy a történelem folyamatát rajtunk kívül álló erők irányítják: ezekkel szemben az ember tehetetlen. Nemzeti gyűlölséget szított, amikor azt hangoztatta, hogy „az ország felosztása és nemzeti rabság” mindenképpen bekövetkezett volna. A sovíniszta érzelmek felkorbácsolásával, gyengeségünk, elesettségünk hangoztatásával igyekezett hangulatot kelteni a Habsburg-nagyhatalom restaurációja és a németekkel való szövetség mellett, a forradalmak és 1918 októberében kivívott függetlenségünk ellen. „Azóta, hogy a Monarchia utolsó közös külügyminisztere rideg gesztussal kiutasítá tőlünk a csődbe jutott szövetségest — írta —, azóta mi magyarok a szabadságnak olyan korlátlan fokára jutottunk, mint azelőtt talán soha, legföljebb a X. században, mikor a Lech-mezőn megveretvén, bezárult előttünk Nyugat kapuja . . . senki többé velünk nem törődött, míg csak Szent István nem jött és végképp bele nem illesztett bennünket a közép-európai egységbe. Aki azonban az összeomlás ideglázában is megtartotta történeti érzékét . . . ujjongás helyett a legmélyebb szomorúsággal konstatálhatta, hogy hirtelen jött szabadságunk csak a tanyákról kiszorult szegénylegénynek, a nádba vert bikának, az éhező téli farkasnak szabadsága, mert megszabadulva Közép-európától egyedül és testvértelenül maradtunk . . . Szabadok lettünk, elvérzett, tönkrement kis nép, szabadok, németül: *vogel-frei*. Akit bárki, ha erősebb, szabadon kirabolhat, levetkőztethet, agyonüthet. És az erősebbek jöttek is . . . És a szabad nép határai mindinkább összeszorultak, a szegény magyarság tízezenként hagyta el lakóhelyeit, kiűzve az új hódítótól és rohant a vér parancsától, a faji ösztöntől vezetve Nagymagyarországnak színmagyar, idegentől mentes térségeire.” „Csonkamagyarország egészben véve ugyanaz a terület, melyet a hét magyar törzs ezer évvel előbb megszállott.” „A közép-európai függéstől megszabadult Magyarország, saját erejére, saját gyöngeségére hagyatva, így esett vissza, és zsugorodott össze évszázadokkal, néhány nap alatt.”¹³² Ebből a sovíniszta uszítástól hevülő érvelésből önként levonhatta az olvasó a történetíró által ohajtott kozmopolita következtetést: gyengék vagyunk, tehát adjuk fel ismét függetlenségünket, önrendelkezésünket. Segítsünk visszaállítani a Habsburg-monarchiát, és fűzzük magunkat immár önként a Habsburg-hatalom járószalagjára. Szövetkezzünk a német nagyhatalommal és a vele kötött véd- és dacsövetség, sorsközösség vállalása, függő helyzetünk további növelése árán szerezzük vissza e két hatalom segítségével a trianoni béke révén a szomszédos új államalakulásokhoz került területeket az ott lakó nem-magyar népek fölötti uralommal együtt.

¹³¹ I. m. 202—203. l.

¹³² I. m. 204—205. l.

Szekfü azonban nem bízta csupán olvasójára a következtetések levonását. Maga is levonta e konkluziókat, hogy ne hagyja kétségben az érdeklődött elképzeléseit illetően. Nyomatékosan kiemelte, hogy a területi veszteségek a közép-európai, német szövetségnek „évszázadokon át állami létünk egyetlen külső” támaszának bukása miatt következhetek be,¹³³ minthogy magunk erejéből nem tudtuk megvédeni területeinket.¹³⁴ A magyar birodalmi gondolat-hoz, a nemzeti elnyomás eszméjéhez való ragaszkodását tükröző okfejtésének záró következtetéseként pedig kijelentette: „mai szorongattatásunkból valaha csakis a régi módon, a német Középeurópával kart öltve menekedhetünk, ez a mi történetünknek egyik legvilágosabb tanítása”.¹³⁵ Az északi és déli szlávok korridort óhajtanak létesíteni, hogy közvetlenül érintkezhessenek egymással, s elszakítsák a németet az olasztól. A mi védelmünk e történetileg adott szláv törekvésekkel szemben „a szlávokkal szomszédos nem-szláv népek érdekközössége”.¹³⁶ Ezzel — immár a megghiúsult királypuccsok és a kisantant létrejötte után — leszögezte a Horthy-korszak külpolitikájának és szövetségi tájékozódásának alapelveit is.

Szekfü habsburgbarát, feudális és nacionalista történetiszemlélete a „*Magyar Történet*” köteteiben bontakozott ki a maga teljességében és nyert következetes alkalmazást. Ebből a szemléletből következett, hogy pl. Zápolyai János és pártja nem feudális ligaként állt szembe az I. Ferdinánd körül csoportosuló másik feudális főúri klikkel, hanem mint nemzetietlen mozgalom az igazán nemzetivel. Zápolyaiék nemzetietlenségének oka — Szekfü szerint — az volt, hogy csoportjukat délszlávok vezették, míg az igazi magyarok Ferdinánd köré sereglettek.¹³⁷ A török elleni védelem terhe az ő koncepciójában nem Habsburg-Magyarország lakóinak vállát nyomta. A védekezés fő súlya — és ez szerinte a Habsburg-ház érdeme — az osztrák tartományokra és a német birodalomra nehezedett.¹³⁸ II. Rákóczi Ferenc szabadságharca Szekfü megállapítása szerint — a valóságtól eltérően — hátráltatta a termelőerők fejlődését. Csak a XVIII. században a Habsburg-uralom teremtette békés viszonyok között lendült fel újra a termelés, indult meg hatalmas mértékben a lakosság gyarapodása. Ebből az utóbbi állítás igaz, az előbbi téves. A Rákóczi-szabadságharc idején bizonyos mértékben fejlődtek a termelőerők. A nagyobb fejlődést részben városias, ipari fejlődésünk elmaradottsága, részben az gátolta meg, hogy Rákóczi kísérlete nem volt következetes és nem tudta megszüntetni a rendek befolyását a gazdaságpolitikára. Nem utolsósorban pedig rövid ideig tartó uralma sem tette lehetővé nagyobb eredmények elérését. Szekfü szerint nem a magyar nép és a nemesség, ha csupán időleges összefogásának ereje és a Habsburgok nemzetközi helyzetének kényszerítő hatása szorította rá Bécsre a kompromisszumos szatmári béke megkötésére, hanem két „igazi”, „felelős” magyar, Pálffy János és Károlyi Sándor Habsburg-párti főúr, „hazafias” közreműködése.¹³⁹ A Habsburg uralkodóknak a XVIII. században kifejtett, országepítő szerepe és érdemei mellett nem hallgatta el gazdaságpolitikájuk tényeit, amelyek révén Magyarországnak, Erdélynek és Galíciának a függő helyzetben levő

¹³³ I. m. 222. l.

¹³⁴ I. m. 211. l.

¹³⁵ I. m. 222. l.

¹³⁶ I. m. 223. l.

¹³⁷ Magyar Történet IV. k. 23—25., 50. l.

¹³⁸ Uo. 139—147., 149—151. l.

¹³⁹ Uo. V. k. 394. l. utolsó bekezdés és V. k. 76—79. l.

agrárország, a nyersanyagbázis szerepe jutott, míg ipari fejlődését vámtarifák és egyéb korlátozó rendelkezések bilincsei szorították. Ennek azonban — Szekfü beállításában — a rendek voltak az egyedüli okai, mivel nem vállaltak részt a Monarchia költségeiből és a terhek egész súlyát a jobbágyokra hárították át. A rendek haladásellenességét megállapító vád igaz, a Habsburgok egyértelműen haladó politikájáról szóló állítás még az egész Monarchia viszonylatában is túlzás — Magyarországot illetően pedig egyenesen téves. Kétségtelen, hogy elmaradottságunk fő oka a termelőerők nagymértékű évszázados pusztulása volt. Az is tény, hogy a rendek minden erejükkel iparkodtak megállítani a fejlődést és konzerválni a feudalizmust. Az azonban szintén igaz, hogy a Habsburg-abszolutizmus maga is a feudális rend része, annak fő támasza volt és hazai viszonylatban — a gazdasági függést biztosító — gazdaságpolitikai rendszabályaival a maga részéről is jelentősen és tudatosan hozzájárult elmaradott, feudális viszonyaink megkövesedéséhez.¹⁴⁰ Mária Terézia — Szekfü ábrázolásában — a leghaladóbb Habsburg-uralkodó, szinte keresztényszociális kormányzást valósított meg. Jobbágypolitikáját — írja Szekfü — kincstári érdek követelte meg ugyan, de Mária Terézia jó szíve kíváta ki, akinél a felvilágosodás népholdogító eszméi mélységesen vallásos kedélyen át sugároztak a nemzetre. Mária Terézia — Szekfü ábrázolásában — egyértelműen a haladás, az önző antiszociális rendek a maradiság képviselői.¹⁴¹ Utóbbi állítás helytálló, az előbbi csak részben. A bécsi kormány jobbágypolitikáját kétségtelenül befolyásolta pénzügyi szempont is: az adóalanyok fizetőképességének biztosítása, de az úrbérrendezés alapvető mozgatója a jobbágyság országos mozgalma volt, és jelentős szerepet játszott a birtokos osztály érdekeinek védelme is a jobbágyi szolgáltatások jogszabályban való rögzítése, a majorsági nagyüzemi árutermelés munkaerőellátásának biztosítása végett stb. A példák felsorolását még hosszan lehetne folytatni a XIX. század történetéről szóló kötetben található esetekkel is (Dessewffy Aurél és az ún. fontolva haladó konzervatívok retrográd célú javaslatainak hazafias, haladó törekvésként való feltüntetése,¹⁴² 1849 után Apponyi György, Majláth és más konzervatívok alkotmánytervezeteinek pozitív értékelése stb.¹⁴³).

Szekfü a Habsburg-barát, ún. nagymagyar szemlélet képviselőjeként 1933 előtt csak osztrák és német szövetségben és tőlük függésben tudta elképzelni a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomásának biztosítását. Vele szemben a nem kevésbé nacionalista, ún. kismagyar-szemlélet képviselői (Németh László, az ún. protestáns-kuruc történetsszemlélet hívei) — a két pogány közt egy hazáért elmélet alapján — minden külső, nagyhatalmi szövetség, támogatás nélkül, pusztán saját erőnkre támaszkodva, a magyarság — vélt — kulturális fölénye alapján kívánták gyakorolni az uralmat az elmaradott kultúrájának tartott nem-magyar népek fölött. Ennek az iránynak eszménye az önálló Erdély volt. A Habsburg-párti katolikus labancokkal szemben a jórészt protestáns kurucokban látták az igazi hazafiság képviselőit. Bocskay, Bethlen, a két Rákóczi, Thököly, II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harcait, a protestánsok mozgalmait idealizálták és makulátlan fényességű példaként állították az utódok elé. Szekfü a nagymagyar történeti szemléletet és politikai

¹⁴⁰ Uo. VI. k. 312—322., főleg a 313., és 322. lapok.

¹⁴¹ Uo. VI. k. 290. és 293. l.

¹⁴² Uo. VII k. 163. és 166. l.

¹⁴³ Uo. VII. k. 289. l.

irányt a szellemtörténet már ismert módszerével a nyugatias típusú dunántúli magyarság lelkeségéből, a nemzet sorsáért érzett felelősségtudathból, európai nézőpontjából vezette le és helyeselte. A kismagyar felfogást a keleti, tiszai magyarság felelőtlenségéből, délibábos ábrándozásaiból eredeztette és utasította el. A kismagyar szemlélet híveit a kuruc-labanc, protestáns-katolikus ellentétpár bűvölete tartotta fogva. Mindkettő káros, idealista szemlélet volt, mert a történeti eseményeket kitépte osztályösszefüggéseikből, elszakította az alapvető és az uralkodó osztályokon belüli ellentétektől. Egyoldalúan kicsinösítve a maga irányát és befeketítve a másikat, eltorzította a valóságot és osztálytartalmától megfosztott történetiszemléletre nevelt. Ugyanekkor mindkettő — bár ellenkező előjellel — magasra hevítette a nacionalista érzelmeket, növelte a magyar dolgozóknak is a magyarság felsőbbrendűségéről, a más népek fölötti uralomra hivatottságáról táplált kártékony nézeteket. De térjünk vissza Szekfü nacionalista, nagymagyar koncepciójához.

A nyugati orientációs, németbarát politikának nemcsak a szomszéd államok ellen irányuló revansista, sovíniszta éle volt,¹⁴⁴ hanem elsősorban szovjet- és forradalomellenes tendenciája. A török—magyar ellentétről, a török elmaradott keleti kultúrájáról és barbárságáról szóló részek a Szovjetunió, a szovjethatalom és a proletárdiktatúra ellen irányultak. Egyetlen helyen Szekfü nyíltan is utalt erre az összefüggésre és ez derít fényt igazi mondanivalójára is. A török elleni védekezéshez nyújtott német birodalmi segély kérdését tárgyalva megállapítja, hogy ez nem volt csekély, mégsem mentette meg a XVI. század Magyarországot a töröktől. A Német Birodalom azonban mégis csak „résztvevett a védelemben, nem oly mértékben, mint ahogyan tervezte ugyan, de mégis állandó érdeklődést tanúsított és állandó segéllyel szolgált. Összehasonlítva a Trianon utáni helyzettel, lehetetlen nem konstatálnunk az európai keresztény gondolat folytonos meggyengülését. A XVI. század óta a nemzeti államok mindnyájan nagy utat futottak meg az öncélúság politikájá-

¹⁴⁴ A Magyar Történet-ben a végvárak felszereléséről, a katonák ellátásáról szóló részben Szekfü alaposan tárgyalja a külföldről érkezett segélyek kérdését. Felsorolja, ki mindenki küldött kisebb-nagyobb állandó vagy alkalmi segélyt, majd részletesen ismerteti az alsó- és felső-ausztriai rendek segítségnyújtását. Előadja, hogy a két osztrák tartomány Győrben, Pápán, Veszprémben, Tatán osztrák csapatokat tartott, amelyek közvetlenül a tartomány rendjeinek voltak alárendelve, utasításaitk tőlük vették és a magyar hatóságoknak nem engedelmeskedtek. Az alsó- és felső-ausztriai rendek befolyása a XVI. században Győrtől Kanizsáig terjedt, amelyek Kanizsa és Kiskomárom várának építését is irányították. A német befolyás ilyen mértékű kiterjedésére, állami szuverenitásunk eme világos és súlyos sérelmére egyetlen elítélő szava sincs. Mindössze egy mondatban utal arra szárazon, minden állásfoglalást kerülve, hogy bár ez a befolyás már a XVI. században körvonalazható, csupán „a következő századokban fog állandósulni”. (IV. k. [Első kiad.] 150—151. l. Az idézet a 151. lapról való.) — Hogy megváltozik a hangja, amikor a következő bekezdésben a cseh rendek segélyeit kezdi ismertetni. „Nagyobb veszedelmek származtak a cseh tartományok részéről” — így vezeti be ezt a részt. A folytatás sem enyhébb a kezdetnél. Miután leírta, hogy a csehek a bányavárosokkal sajátjukként rendelkeztek, bizottságaik ezekben kihallgatásokat eszközöltek, megkövetelték, hogy Érsekújvár parancsnoka a cseh tartományoknak is hűségesküt tegyen, így folytatja: „Azaz a csehek a török segély örve alatt a magyar területek némi annexiójára gondoltak, amivel azonban nemcsak a magyar állam szuverenitását, hanem a királyi felségjogokat is megsértették.” (Uo. 152—153. l.) Érdekes, hogy a hasonló eljárást követő osztrák rendek nem annektálnak, nem sértenek felségjogokat?! Sovíniszta uszítását e helyen betetőzi a folytatás: „A cseheknek ez a kalmár szelleme, mely ég és földként különbözött a pápaságot vagy a német birodalmi rendek egy részét betöltő egyetemes európai szolidaritástól, gondolkodóba ejtette a bécsi udvart.” (Uo. 153. l.)

nak kifejlesztésében és az államközi, európai, keresztény kapcsolatok brutális ignorálásában. Az elképzelhetetlen, hogy a kereszténység bármely ellenségével, pl. Szovjet-Oroszországgal szemben közös védvonal fenntartására idegen államok évtizedeken át, a végleges győzelem reménye nélkül, pénzt és sereget és tanácsot, jót vagy rosszat szolgáltatassanak, amint ezt megtették annak idején a német rendek.”¹⁴⁵ Úgy tűnik, ez annyira világos beszéd, a török—szovjet analógia annyira nem véletlen, hanem tudatos összehasonlítás eredménye, hogy több szót erre vesztegetni fölösleges volna.

A szomszédos államokhoz került területeken azonban magyarok is éltek. Ez némi óvatosságra intette az olyan józanabb politikusokat, mint Bethlen István gróf és a higgadt, okos történészeket, így a bethleni nemzetiségi politikával egyetértő Szekfü Gyulát is. A konkrét napi politikában a nyílt sovíniszta uszítás helyett a türelem, a méltányosság, megértés politikáját hirdették hazai nemzetiségeink számára, hogy hasonló bánásmódot igényelhessenek a szomszédos államokban élő magyarok részére is. A türelem, méltányosság politikája egyúttal csalogató is volt a szomszédos nem-magyar népek felé. Így akarták őket meggyőzni arról, hogy a magyar uralkodó osztályok többé nem nyúlnak velük szemben az erőszak fegyveréhez. Nem fenyegetik őket népi létezésükben. Nincs tehát miért tartaniok a területi integritás helyreállításától. Szekfü Gyula a történettudomány eszközeivel szolgálta mind tudományos műveiben, mint publicisztikai tanulmányaiban, főleg a *Magyar Szemle* lapjain megjelent cikkeiben a bethleni nemzetiségi politikát. A visszavetítés eszközét használta ismét. Nem tekintett az egyes korok társadalmi viszonyainak minőségi különbségére, és a bethleni nemzetiségi politikát a szentistváni állam-eszme korszerűsített formájának tüntette fel. A nomád türk politikai szervezet — hirdette — tág teret hagyott a nagyobb hatalom vezetéséhez csatlakozott, alája hódoltatott népek belső életének. A keresztény-magyar szentistváni államszervezetben továbbra is megmaradtak az ősi jellemvonások, amelyeket a keresztény méltányosság, türelmesség, megértés eszméi csak tovább nemesítettek. A Horthy-korszak államának nemzetiségi politikáját e szellemnek kell áthatnia. Szekfü Szent Istvánt idézve hirdetett türelmes, méltányos, az ember egyéni jogait nem sértő nemzetiségi politikát. Ugyanakkor szüntele-

¹⁴⁵ Magyar Történet IV. k. 147. l. — Az idézetet ugyanilyen értelmezéssel először Szigeti József használta fel tanulmánya második részében. Azt pedig, hogy a nacionalizmust ellenméregként a bolsevizmus, a forradalmi mozgalmak és a marxizmus ellen használták fel a Horthy-korszak politikusai, többek között Kornis Gyula kultúrpolitikai tanulmányai is megvilágítják. „A forradalmak s a kommun alatt tapasztaltaknak egyik frissen leföldrött tanulsága, hogy a felforgató törekvéseknek legbiztosabb szellemi gátja a nemzet minél jobban elmélyített és átélt történeti tudatossága... A történeti kultúra értékével szorosan egybeforr a művelődés másik elve: a tisztult nacionalizmus.” (Kultúra és politika. IV. 1.) Állítsuk a szavak mellé a miniszter, Klebelsberg véleményét, aki az 1918—1919. évi eseményekről szólván ilyen következtetésre jut: „Ez ellen az ahistorikus radikalizmus ellen, mely a nemzetek egészének egyik legveszedelmesebb ellensége, egyik leg-hathatósabb gyógyszer a történeti érzék ápolása.” (Beszédei. 53. l.) — De hallgassuk meg ismét Kornist: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak... csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.” „A nemzeti kultúrpolitika második főfeladata az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szelleme ellen a népiskolától az egyetemig s a szabadoktatási intézményekig. Nemzeti nagy szerencsétlenségünknek s a magyar bolsevizmusnak történetével állandóan kell éreztetnünk és bizonyítanunk, hogy az állam csak nemzeti állam lehet...” (Kultúrpolitikai irányelveink. 1921. Id. köt. 18—19. l.) És Szekfü történeti műveivel híven szolgálta ezt a politikát.

nül hangsúlyozta az ország területi egységének, magyar jellegének, a magyar vezetésnek a fontosságát és elsőbbségét — ismét csak Szent Istvánra utalva.¹⁴⁶ A türelem, megértés, méltányosság emlegetése ugyanis nem jelentette az addigi nemzetiségi politika lényegének megváltoztatását, valóban demokratikussá tételét. Mindössze arról volt szó, hogy Bethlen és az ő nyomán Szekfü — politikai, taktikai megfontolásból — az elnyomás szelídebb eszközeit kívánta alkalmazni a korábbi nyers módszerek helyett.

Szekfü Gyula nacionalizmusának a kiegyezéskori történetíráshoz és „*A magyar állam életrajza*”-nak első kiadásához képest is új, először a „*Három Nemzedék*”-ben felbukkanó vonása volt az antiszemitizmus. Ez az uralkodó osztályoknak és történetírójuknak abból a törekvéséből fakadt, hogy elsősorban a művek olvasóit és rajtuk keresztül a tömegeket elrettentsék 1918 és főleg 1919 megismétlésétől, beszennyezzék és gyökerestől kiirtsák szívükből a hősi harcok emlékét.

A reakciós uralkodó osztályok ismeretes fogása az antiszemita uszítás, különösen az olyan elmaradott fejlődésű tőkés országokban, ahol viszonylag nagyszámú zsidó él. A tőkés társadalomban akkor élnek ezzel az eszközzel, amikor a munkások és a parasztok nyomora már akkora, hogy emiatt feltörő felháborodásuk megrendíti vagy éppen megdöntéssel fenyegeti a tőkések és a földbirtokosok uralmát. Ekkor az uralkodó osztályok és ideológusai arra törekednek, hogy eltereljék a nyomorúságban sínylődő munkások, parasztok, értelmiségiek és kispolgárok figyelmét saját elnyomó, kizsákmányoló tevékenységükről, és ráirányítsák a zsidókra. Az is köztudomású, hogy az elmaradott fejlődésű tőkés országokban, ahol a kapitalizmus viszonylagos fejletlensége miatt igen nagy számú a kezdetleges termelési eljárásokkal dolgozó városi és falusi kispolgárság, az antiszemita izgatás főleg ezekre, a gazdaságilag és politikailag legfejletlenebb rétegekre támaszkodik. Célja, hogy elterelje a városi kisiparos figyelmét az őt létében fenyegető tőkés versenyről, a dolgozó parasztot a tőkés nagybirtokéról, az ipari és a mezőgazdasági munkások, falusi félproletárok figyelmét a tőkések és a földbirtokosok kizsákmányolásáról. Mindeme társadalmi csoportok elkeseredettségét az egész zsidóságra és ezen belül is az egész kizsákmányoló osztálynak csupán egy kis részét jelentő zsidó bankárookra, bérllőkre, falusi szatócsokra, kereszmárosokra, városi kiskereskedőkre stb. kívánta irányítani. Magyarországon már az 1880-as években megkezdődött az antiszemita izgatás. Az antiszemitizmus a 90-es évek második felétől kezdve az ún. agrárius csoport, ezen belül is különösen a Katholikus Néppárt politikai eszközkévé lett. A klerikális pártok főleg az 1917. évi februári orosz forradalom óta fokozták a zsidóellenes agitációt.¹⁴⁷ Felhasználták azt a körülményt, hogy hazánkban a feudális maradványok — történelmi fejlődésünk sajátosságai miatt — nagymértékben befolyásolták a gazdasági életet. Az ún. úri, elősdi életforma emiatt 48 után olyan mértékben gátolta a társadalmi fejlődést, hogy a kereskedők és tőkés ipari vállalkozók túlnyomórészt a németek és a zsidók soraiból kerültek ki, pusztán azért, mert e foglalkozások nem tartoztak az „úri” tevékenység körébe. Erre alapozták a reakciós osztályok zsidóellenes uszítá-

¹⁴⁶ Szekfü nemzetiségi koncepciójára a Horthy-korszakban vö. Állam és nemzet c. tanulmánykötetét (Bpest. 1943).

¹⁴⁷ A klerikális pártok antiszemita agitációjára vö. *Gulántai József*: Egyház és politika. A katolikus egyház politikai szerepe Magyarországon 1914—1918. Kandidátusi értekezés. Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.

sukat. Elterjesztették, hogy a zsidók nem végeznek termelőmunkát, hanem, mint kereskedők és vállalkozók, csak a nép kiszípolozásával foglalkoznak. Azt híresztelték, hogy a zsidók eredendően nem kedvelik a fizikai munkát. Ezért lesz belőlük kereskedő, tőkés vállalkozó, bankár, értelmiségi. E területekről — hirdették — kiszorították a keresztény, magyar elemet. Azt is állították, hogy a gazdasági élet mellett a XX. század elejére már a kultúra területe is zsidó monopóliummá lett. A Horthy-ellenforradalom még inkább növelte az antiszemita izgatást. A forradalmak, Trianon, sőt, részben még a háború elvesztésének felelősségét is a forradalmakban szerepet játszó, zsidó származású vezetőkre és rajtuk keresztül az egész magyarországi zsidóságra hárította. A forradalmat, a szocialista eszméket, a proletár nemzetköziséget a magyar lélektől, a magyarság természetétől elütőnek, idegenek (főleg zsidók) által behozott, gyökértelen nézetek káros hatásának tüntette fel, hogy így elriassza olvasóit a forradalmi fellépéstől. El akarta terelni a figyelmet a magyar uralkodó osztályok háborús felelősségéről is. Ennek az igénynek igyekezett megfelelni Szekfü is.

Szekfü azért is a hanyatlás kezdetét látta az 1840-es években, mert — szerinte — a nemesi reformerek doktrínér liberalizmusa folytán leomlottak a korlátok a galíciai zsidók bevándorlása előtt. A már ittlévő zsidók — írja Szekfü — a 40-es években gyorsan asszimilálódtak a magyarsághoz, és annak szövetségeseivé lettek. Beolvadásuk hamar végbement volna, ha a bevándorlással nem szaporítják számukat. A beözönlő újabb zsidó tömegek vallási és faji sajátosságaikkal, idegen erkölceikkel nem olvadhattak be már első generációjukkal a magyarságba, és nagy veszélyt jelentettek. Kezükbé kaparították a kereskedelmet és az ipart. Nagy versenyt támasztottak minden további új vállalkozónak és ezzel meggátolták a keresztény tőkés-, iparos- és kereskedőréteg felcseperedését.¹⁴⁸

Szekfü tévedett. A zsidó tőkés vállalkozók és a leggazdagabb kereskedők, tehát a keresztény vállalkozók számbajöhető versenytársai — az adatok tanúsága szerint — nem a többségükben koldusszegényen érkező bevándorlók sorából, hanem a már régebbi idők óta itt lakó családok közül kerültek ki. (pl. Wodianer, Goldberger, Kunewalder, Boskovics, Mauthner, Kadisch stb.).

Kétségtelen ugyan, hogy a zsidók közül számosan uzsoráskodtak 1848 előtt. Terményhamisító üzelmeik bizonyos fokig hozzájárultak mezőgazdasági termékeink külföldi hírnevének romlásához. Az alapvető ok mégsem ez volt, hanem az, hogy a robotra alapozott mezőgazdasági üzem nem tudott egyenletes minőségű, megfelelően kezelt árut piacra vinni. Mindezek és tetejébe még a felvásárló zsidó kereskedők mérési csalásai a termény átvételekor hozzájárultak az antiszemitizmus növekedéséhez. De a történelmi igazsághoz hozzátartozik az is, hogy terményhamisítással nem kizárólag a zsidók foglalkoztak és nem csak ők uzsoráskodtak. Maguknak a termelőknek legalább akkora részük volt a terményhamisításban, mint a zsidó kereskedőknek. A zsidóbarátsággal nem vádolható Debreceni Fűszer- és Vaskereskedők Egyesülete 1843-ban készített jelentésében egyáltalán nem titkolta, hogy a termelők „termesztményeiket meg hamisítják részint pedig a természetmennyek műveléséhez s azokkal hánáshoz nem értenek. Csak egy példát hozunk fel — folytatja a jelentés. — Ez előtt több évvel a derecskeiek tetemes mennyiségű pénzt, évenként 100—150 ezer forintot vettek be sáfrányért; de miután a magok s a

¹⁴⁸ I. m. 154. és 159. l.

töllök bészédő zsidók csalárd kezelések miatt a vállalkozó kereskedőnek keze alatt tetemes mennyiség megromlott, ezen cikknek kelete is felette meg csökkent.”¹⁴⁹ A zsidó versenytársak ellen állandó küzdelmet folytató Pesti Privilegizált Kereskedői Testület ugyancsak 1843-ban állapította meg, hogy bár a terményhamisítást részben a termelők részben a kereskedők végzik, leggyakoribb a termelők által elkövetett minőségrontás. A tokaji és ménesi borok, a viasz, a kender, a dohány meghamisítása leginkább a termelők lelken szárad. Finom gyapjú helyett durva gyapjút, homokot vagy port a zsák közepére rakni ugyancsak ők nem áttallanak, bár a kereskedők lelkiismerete ebben a tekintetben sem tűnik ki hófehér tisztaságával.¹⁵⁰ Farkas Ferenc debreceni vaskereskedő a kereskedelem pénztőkehiányáról erősen szarkasztikus hangnemben írja, hogy „városunkban is annyira be harapodzott a váltó általi pénzuzsora, miszerint nem csak zsidó szomszédink, de keresztény társaink is készek más baján de biztosítás mellett 20—40 per Cent kamattal keresztényi szánakodásból segíteni”,¹⁵¹ világos bizonyosságként annak, hogy a pénztőke-

¹⁴⁹ Az 1843. aug. 12-éről keltezett jelentés éppúgy, mint az alábbiakban idézendő többi beszámoló is az 1843—44. évi országgyűlés kereskedelmi választmányának felkérésére készült és vagy az egész ország, vagy csupán egy-egy helység kereskedelmének állapotáról és a javítás módozatairól szolt. Megtalálható az Országos Levéltár (a továbbiakban: O. L.) Régi Országgyűlési Levéltár (a továbbiakban: R. O. L.) Lad. XXX. No. 20. Fasc. II. 9. — Zsidóellenesen elfogult tehát Medgyaszay Lajos debreceni kereskedő 1843. júl. 29-i véleményének következő része: „Ns. Bihar megyében fekvő Derecske mezővárosában, ez előtt mint egy 20 Évek le folytával a sáfrány szorgalommal termesztődött, s az onnan nagy mennyiségben vívódott ki Austriába, úgy annyira, hogy azon kis mezővárosban Évenként 250.— majd 300.000 frt. maradt egyedül ezenn terményért! ez szemibe tűn a sidó hajhászó pillanatának, föl lép az alku piaczánn, előre le teszi a Pénzt a termésért „itta Haza férge”, mert nincs Pénzünk, nincs Hitelünk- s nállunk az Israelita erszény Dictatuma emeli, dönti Productumaink értékét — így már ura lévén a Termésnek. annak szedetése önön tetszésétől függ, de nincs előtte a Hitel szentsége, félre van vetve a jövő egybe köttetés talpköve, nyersenn, még nem tökéletes érettségben szedeti le a termést, s elégedetlen haszon lesése ezt is vegyítve s hogy súlya nagyobb legyen! áldott alföldi homok porral nehezítve adja át vagy küldi tiszta kezelésben bízó vevőnek vagy rendelőnek” s így elvesztjük a piacot. (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. I. 62.)

¹⁵⁰ 1843. szept. 14-i jelentés (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 17.) „1. a tokaji és ménesi aszu borok körül — midőn az illy hamisított vagy tulajdonkép csalárd módon gyártott borok készítői a czélra közönséges asztali bort használnak” . . . „2. Viasznál a termesztők gyakorta azon csalárdságot követik el, — miszerint az öntvények belsejébe részint salakot (den Satz) részint egyéb hulladékok, részint pedig idegen anyagokat, úgymint: faggyút, szurkot, s más hasonlókat öntenek.” — A kender nem tisztítják meg gondosan a farszekeztől. A dohány csomóba sarjülevelet, csutkát, morzsát, kukoricacsutkát, gyakran kavicsot kötöznek bele a termelők. Vízrel is nedvesítik, homokkal hintik be nagyobb súly elérése kedvéért. A gyapjuszákok közepére finom áru helyett hulladékokat vagy durva gyapjút, homokot, port tesznek. — A Szegedi Királyi Kereskedői Társulat 1843. aug. 19-i véleményében (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 10.) a dohánykereskedés akadályairól ekképpen nyilatkozik: „a dohánytermesztőknek a dohányt szállítók vagyis embereiknek minden kigondolható fortélyaik a családai általi demoralizációja a földnek rendes elkészíttetésére a mag megválasztásával a palántávali célszerű bánás módra, az ültetésre és átalýában a dohány termesztés célszerű módjára s különösen a megtermett dohányynak a jónak a rosszától külön csomózása s becsületbeli tisztában módjára csekély figyelem fordítás miatt, mind a dohány minőségének csökkenése — mind a becsület nélküli bánás mód által a külföld előtt hitel vesztés.” — Egyoldalú és zsidóellenesen elfogult tehát a Debreceni Privilegizált Kalmári Társaság 1843. aug. 7-i (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 11.) és a Szakolcai Posztókéészítők Egyesületének 1843. aug. 10-i (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 44.) véleménye, amely a dohány, finomabb bor, gyapjú ill. utóbbi csak a gyapjú minőségének romlásával egyedül a zsidó kereskedőket vádolja a termelők hamisításairól.

¹⁵¹ 1843. aug. (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. I. 60.)

hiányt sem egyedül a zsidók, hanem keresztények is kihasználták uzsoráskodásra, ha volt heverő pénzük. Az uzsoráskodás, mint ezt különben az egyetemes történelem is bizonyítja, nem valamiféle zsidó sajátosság, hanem a tőkés fejlődés előtörténetének egyik jelensége.¹⁵² Még Medgyaszay Lajos az egyébként antiszemita debreceni kereskedő más tekintetben elfogult véleménye sem marasztalta el kizárólag a zsidókat az uzsoráskodás bűnében, hanem a keresztény uzsorásokkal együtt ítélte el ilyen irányú tevékenységüket.¹⁵³ Kétségtelen, hogy Magyarországon a zsidóellenes érzelmek felszítására nagyobb lehetőségeket nyújtott az a tény, hogy a zsidók a kereskedelemben sokkal nagyobb arányban vettek részt, mint más — főleg nyugati — országokban. A terményhamisításokban, uzsoráskodásban és egyéb visszaélésekben is emiatt tűnhetett jobban szembe szereplésük, főleg pedig azért lehetett azt jobban előtérbe állítani és a bűnök súlyát *csak* a zsidókra rakni. Ennek a méltánytalan és igazságtalan eljárásnak azonban nem az arányeltolódás volt az igazi oka, hanem — a feudális beállítottságú kereskedők és céhes iparúzők esetében — végső soron a tőkés versenytárstól, a feudalizmust bomlasztó tőkés gazdálkodástól való ösztönös félelem. Keletkezésének fő oka, gyökere azonban az idejétmúlt feudális termelési módszer és a tőkés vállalkozás, gazdálkodás, termelés ellentéte. A városi céhek legalább olyan határozottan tiltakoztak a városi tanácsnál, ha keresztény tőkés vállalkozó kérte ipari üzem felállításának engedélyezését, mint hogyha zsidó óhajtott üzemet létesíteni. Logfeljebb egy érveléssel többet jelentett a tiltakozó cég beadványában, ha a vállalkozó zsidó volt.¹⁵⁴ A helybeli szatócsok és egyéb kiskereskedők egyforma hevességgel tiltakoztak a szlovák és a zsidó házalók vagy tőkés iparúzőktől vásárolt árukkal kereskedő keresztény, céhes iparosok kereskedői tevékenysége ellen a versenytárstól félve.¹⁵⁵ A versenytárs kikapcsolásán fáradoztak tehát, és ez volt antiszemitizmusuk igazi oka. Az 1848. évi pozsonyi és pesti zsidóellenes mozgalmak élén reakciós céhpolgárok álltak, világos jeleként annak, hogy lényegében véve azért tüntettek a zsidók ellen, mert azok személyesítették meg az ő szemükben a tőkés vállalkozót, a félelmes és leküzdhetetlen versenytársat. Elfogadhatatlan tehát Szekfü Gyulának az az eljárása, hogy aszerint különbözteti meg a zsidókat: bevándoroltak, vagy asszimiláltak-e. Egyetlen helyes megkülönböztetés ebben az esetben is az osztályhelyzet szerinti elválasztás: tőkés vagy dolgozó, kizsákmányoló vagy kizsákmányolt-e valaki, ha zsidó, ha nem. Szekfü azonban még saját, helytelen módszeréhez sem maradt hű. A „*Három Nemzedék*”-nek a kiegyezés időszakával foglalkozó részeiben vádjait az egész zsidó értelmiségre szórta és — osztálykülönbség nélkül — az egész zsidóság nyakába varrta a forradalmak és Trianon felelősségét. Az egész zsidóságot állította be úgy, mint a magyarságtól idegen nemzetiséget, amely idegen eszméket, a szocializmust terjesztve minden baj, de főleg a két forradalom oka.¹⁵⁶

A marxizmusnál és a munkásmozgalomnál nem járt jobban Szekfűnél a polgári radikalizmus sem. Ateista voltak, a Keleti Svájcról szóló és ezen a

¹⁵² Marx: A Tőke III. (Bpest. 1951) 656—659., 672., 878. l.

¹⁵³ 1843. júl. 29. (O. L. R. O. L. Lad. XX. No. 20. Fasc. I. 62.)

¹⁵⁴ Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest. 1951. 84—89., 192., 207. stb. l.; ugyanitt a kereskedelmi tőkérről szóló részek igazolják a zsidó tőke fejlődéséről szóló előbbi állításokat.

¹⁵⁵ Pólya Jakab: A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Testülete története Bpest. 1902.

¹⁵⁶ I. kiad. 247., 331—338., 357—361. lapok

réven a nemzetiségekkel föderációban megbékélni óhajtó — egyébként szintén nacionalista — elképzeléseik miatt, a magyar hegemonia ellenségeinek, Renner és Popovici fegyvertársainak, tehát nemzetietleneknek és a magyar talajtól idegen eszmékkel fertőzött elemeknek bélyegezte őket. E két sajátságukat pedig zsidó, vagyis idegen eredetükből vezette le.¹⁵⁷ Itt is nyilvánvaló, hogy a polgári radikálisok azért kerültek a vádlottak padjára, mert inkább kevesebb mint több következetességgel harcoltak a fennálló osztályuralmi viszonyok ellen, küzdöttek azok bizonyos fokú demokratikus megváltoztatásáért. Akarva-akaratlan hozzájárultak az 1918. évi magyar polgári-demokratikus forradalom előkészítéséhez, ámbár nem ők robbantották ki azt, sőt akaratuk ellenére tört ki. Szekfü célja a polgári radikálisoknál ugyanaz volt, mint a proletariátus esetében: antiszemitizmus segítségével elhitetni, hogy a marxizmus, még inkább a bolsevizmus, a leninizmus, de még a csupán viszonylag haladó polgári radikalizmus is importcikk, a magyarságtól idegen eszme és ezen a réven egyúttal meggyűlöltetni mind a polgári-demokratikus, mind a proletárforradalmat: egyáltalán a forradalmi gondolatot és mozgalmat.

Nem kevésbé fontos célja volt továbbá az is, hogy beigazolja a munkásosztály politikai éretlenségét, vezetésre való alkalmatlanságát, amelyet — szerinte — 1919 bukása igazolt.

Az antiszemitizmus azonban — mint erről már följebb szó esett — nem csupán a forradalom és a marxizmus ellen szolgált fegyverként. Lehetőséget nyújtott az osztályuralom más irányú megvédésére, a kizsákmányolás és a tömegnyomor igazi okainak leplezésére és a figyelemnek erről a tényről való elterelésére is. Szekfü élt is ezzel a lehetőséggel. 1867 után — írta a „*Három Nemzedék*”-ben — behozhattuk volna évszázados gazdasági elmaradottságunkat. Ehhez azonban hirtelen változás, hazai iparunk gyors fellendülése kellett volna. Hogyha „az eddig harcos és jogász nemzet egyszerre, máról-holnapra, kereskedelmi és ipari tehetségnek bizonyul, el is jutottunk volna ide” — vélte Szekfü. De ez nem történt meg, sőt „gazdasági életünk lassú bontakozásának egyik oka az, hogy a magyarság ez új korszakban is húzódozott e pályáktól”.¹⁵⁸ A parasztságot a mezőgazdaság foglalta el. A volt kiváltságos osztályoknak kellett volna kereskedelmi és ipari pályára lépniök annál is inkább, mert a korábbi közbirtokosok és a középbirtokos nemesek jelentős hányada elszegényedett és új megélhetési lehetőséget kellett keresnie. Mégsem ez történt, hanem az, hogy „a volt privilegizált osztályok görcsösen ragaszkodtak az »úri« pályákhoz, s inkább végképp leszállottak, fokról-fokra csúszva a társadalmi létrán, semhogy hirtelen kiragadják magukat megszokott körükből és az ipari produkció vagy kereskedelem szolgálatába álljanak”.¹⁵⁹ Betódultak az állami, megyei, városi hivatalokba és még az irnokságot is „úri” foglalkozásnak tekintették. Így történt meg az, hogy a terményfeldolgozásra, értékesítésre már — Szekfü megfogalmazása szerint — nem a magyarság gyakorolt befolyást, és „az értéktöbblet ára sem ők gazdagítja. A végzetes könnyelműséggel, szervezkedési tehetetlenséggel üresen hagyott teret elfoglalta, könnyű szerrel, konkurrencia nélkül a zsidóság.”¹⁶⁰ Szekfü itt nem vette észre, hogy önmagával került ellentmondásba. Hogyha ugyanis már 1848 előtt is a zsidó-

¹⁵⁷ Uo. 358—359. l.

¹⁵⁸ I. m. 241. l.

¹⁵⁹ Uo. 242. l.

¹⁶⁰ Uo.

ság kezében volt a tőke, akkor miféle — üresen hagyott — helyekre nyomulhattott be 1867 után? A valóság az, hogy a zsidók semmiféle üres helyet sem foglaltak el, mert ilyen nem volt, hanem csupán a tőkés fejlődés során adódó vállalkozási lehetőségeket aknázták ki — a Szekfü által helyesen megállapított okok révén. Minden valószínűség szerint ő is ilyesmire gondolhatott. Megfogalmazása mégsem ilyen egyértelmű, és ezért félremagyarázásra és olyan következtetésekre is adhat lehetőséget, mintha a zsidók a keresztényeknek szánt üres helyeket foglalták volna el és ezáltal kiszorították volna onnan a keresztényeket — akik Szekfü megállapítása szerint nem is nagyon áhítoztak e pozíciókra.

Hasonló eljárása kísérelhető figyelemmel a „*Három Nemzedék*”-ben másutt is, így pl. a kiegyezés korabeli zsidó értelmiségről szóló részben. Itt ugyanis az olvasható, hogy „a zsidóság élénk gyakorlati érzékével meg sem kísérté a gentryvel a harcot felvenni, meghagyta neki a minisztériumok és vármegyék cifra nyomorúságát . . . de annál nagyobb erővel veté magát a jobb keresettel kecsegtető pályákra, minő az ügyvédi, orvosi és mindennemű ipari és kereskedelmi értelmiségi” foglalkozás, úgyhogy részvétele ezekben az ágakban gyakran felülmúlta a keresztények számát.¹⁶¹

A Horthy-korszak viszonyait ismertető és az 1919 utáni fejlődést tárgyaló fejezeteknél 15 évvel később írt részben már arról is számot ad, hogy a háború előtt a zsidóság előbb az ún. szabad értelmiségi pályákat: orvosit, ügyvédit szállotta meg, majd, amikor ezek megteltek, „haladt tovább a függő és gyenge fizetést nyújtó állami hivatalok felé”.¹⁶² Az 1919 előtti időkről szóló részekben még nem utalt erre a tényre, mivel az ún. történeti Magyarország területén nem volt különösebb probléma az „úri” osztályok tagjainak elhelyezése a hivatalokban. Szekfü pedig a „*Három nemzedék*”-et — tudjuk — 1918 és 1919-ben, még a trianoni szerződés megkötése előtt írta. Nem sejtette, hogy ennek egyik hatásaként a szomszéd államokhoz került területekről hivatalnoki tömegek fognak ideözönlenni, az ún. „menekültek”, akiket el kell helyezni. A „*Három Nemzedék*”-nek a Horthy-korszakbeli viszonyokat elemző új része: az „és ami utána következik” megírásakor, 1933 végén azonban már nemcsak a tényt ismerte, hanem „megoldását” is. Ismeretes, hogy a hivatalos körök a „menekült-kérdés” „megoldásának” első lépéseként a 20-as évek elején eltávolították az állami és egyéb közhivatalokból az oda bejutott kevés számú zsidót és helyükre „menekülteket” ültettek. Szekfü ennek az eljárásnak igazolása végett elővette a „zsidóság beözönlése a hivatali pályákra” — már csupán a zsidó közhivatalnokok számát nézve is demagóg — elméletét, és az antiszemitizmus eszközének igénybevételével iparkodott nagyon is kétes értékű erkölcsi igazolást összetákolni a Bethlen—Klebsberg-féle kormányzat és az uralkodó osztályok számára, holott ez az intézkedés erkölcsileg és anyagilag korrumpálta az értelmiség egy részét.

De kövessük tovább Szekfü érvelését. „A numerus-clausus-törvény, a hazai antiszemita hullám egyetlen intézményes maradáka”, nemcsak az államhivatalokban éreztette hatását, hanem az ügyvéd-, orvos-pályákról is visszaszorította a zsidókat”¹⁶³ — állapította meg történetírónk. A zsidó értelmiség nagy tömegei — bezárulván előtte a szoros értelemben vett intellektuális

¹⁶¹ Uo. 333. l.

¹⁶² I. m. 438. l.

¹⁶³ Uo.

pályák — még kizárólagosabban fordult a kapitalizmus nyújtotta lehetőségek felé és megszállotta a kereskedelem, ipar, gyáripár, banküzlet, biztosítóintézetek szakma alkalmazotti állásait.¹⁶⁴ Szekfü e helyes megállapítását még azzal egészítette ki, hogy — ugyancsak a valóságnak megfelelően — leszögezte: a Trianon utáni „fejlődés jóformán immunizálta az államhivatalokat a zsidósággal szemben, bennük és a katonaságnál, általában az államtól függő fixfizetéses pályákra szinte teljesen a keresztények helyezkedtek el”,¹⁶⁵ akik a konjunktúra idején lassan megfelelő anyagi helyzetbe jutottak. Eljött azonban az 1929—1933. évi gazdasági válság és ez „a keresztény magyar társadalmat viisszaszorította emelkedésében, melyet épp megkezdett”. A fizetésleszállítások következtében „a tisztviselők előtt újra megnyílik a proletárellet mélysége, borzadva ismerik fel, hogy megint annak szélén állnak, egy újabb deklasszifikálódás előtt, amelyent 10—15 éve álltak ki”. És ez a — Szekfü szavaival — „újabb proletarizálás veszélyében forgó” középosztály immár nem nézi olyan nyugodtan a „még mindig jobb helyzetben levő zsidó rétegek életét, mint még az általános emelkedés éveiben”.¹⁶⁶ Ehhez hozzávéve „a falusi rétegek immanens nyomorát”, „az állástalan diplomások vérlázító helyzetét, továbbá azt, hogy a kapitalizmus, mint idegen eredetű réteg nem élvezi a közvélemény azon kíméletét, mellyel az arisztokrata pazarlások ma is találkoznak, akkor megérthetjük, hogy még azok is, akik különben a Színházi Élet szellemi színvonalának feltétlen hívei, meghallgatják a fajvédő szónokok és tudósok antiszemita előadásait”¹⁶⁷ és a rohamcsapatokban látják jövőjük biztosítását, hiszen a rohamcsapatok tagjai a hitleri Németországban is a zsidók kiűzése révén jutottak álláshoz. A hitleri mozgalom jóformán egyetlen motorja — Szekfü szerint — az új antiszemita hullám, amely mögött a kapitalizmus bomlásából származó gazdasági jelenségek állanak.¹⁶⁸ „De ettől a pillanatnyi gazdasági helyzettől eltekintve, nem lehet behúyni szemünket azon jelenség előtt, hogy az ország és a magyar nép egész ipari és kereskedelmi szervezete bevándorolt elemek vagy azok leszármazottainak kezében van.”¹⁶⁹ És ebből a már ismert demagóg célzatú kijelentésből vonta le végkövetkeztetését: a kapitalizmus változik, bomlik és nem lehet megjósolni, milyen termelési rendszer lesz néhány évtized múlva, „de addig is a zsidóságnak is érdeke, hogy a magyarság nagyobb részt vegyen a kapitalisztikus termelési rendszerben, ennek minden egyes fokozatain. Ez az a pont, hol mindkét fél magasabb, lelki érdeke érintkezik.”¹⁷⁰

Szekfü Gyula, a történétíró, nem húnyhatta be a szemét a valóság előtt. Láta és kimondta, hogy a volt feudális osztályok deklasszálódásának, a többiek nyomorának okai a kapitalista fejlődésben rejlének. A kivezető utat azonban — polgári történész módjára — a volt feudális és a tőkés osztályok uralmi szövetségének érdekében nem a feudális maradványok és a tőkések kizsákmányolásának megszüntetésében látta. Ellenkezőleg: éppen ezeknek az uralmi viszonyoknak megóvása céljából iparkodott elterelni olvasóinak és ezeken keresztül a tömegeknek a figyelmét is nyomoruk igazi, alapvető okairól. Azon

¹⁶⁴ Uo. 439. l.

¹⁶⁵ Uo. 440. l.

¹⁶⁶ Uo. 441. l.

¹⁶⁷ Uo. 442. l.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Uo.

¹⁷⁰ Uo. 443. l.

fáradozott, hogy elvonja erőiket az igazi feladatok megoldásától, és elkese-redettséget — az antiszemitizmus segítségével — ráirányítsa a kizsákmányoló egy kis csoportjára és a lakosság egy bizonyos csoportjára. Ezt eredményezte — Szekfü — imént ismertetett megoldási javaslata, amelynek lényege az, hogy a zsidók — akiket a numerus clausus szorított még fokozottabb mértékben a gazdasági pályákra — önként engedjenek át nagyobb teret a keresztényeknek a gazdasági életben, vagyis önmaguk szorítsák vissza magukat, hogy ezáltal elkerüljék a hitleri, erőszakos megoldásokat. Szekfü ebben az esetben naív illúziók áldozatául esett. Úgy képzelte, hogy a zsidók ilyen önkorlátozása elháríthatja a náciizmus brutális módszereinek alkalmazását hazánkban. Javaslatainak szubjektíve jószándékú, de illúziókat kergető mozzanatai mitsem változtatnak azon a tényen, hogy elgondolása hatásaiban — objektíve — ezúton is hozzájárult a zsidók elleni gyűlölség szításához, és hogy Szekfü egyidejűleg nagyon is tudatosan iparkodott elterelni a figyelmet a tömegnyomor — általa igen jól megfigyelt — alapvető okairól, kicsorbítani az osztályharc életét, illetve eltéríteni azt a helyes irányból. Azzal pedig, hogy ha egyet nem is értett velük, de „megértette” a fajvédő szónokok és tudósok antiszemita előadásait hallgató állástalan fiatalokat, akik jövőjüket a hitleri rohamesapatok magyarországi változatának életrehívásában látták, egyúttal érthetővé próbálta tenni fasiszta állásfoglalásukat. A zsidóság önkéntes „örségváltására” irányuló javaslata — ha megvalósul — az ún. középosztály további erkölcsi és anyagi korrumpálását mozditotta volna elő. Szekfü Gyula 1945 után megjelent könyvében maga elítélte az ilyenfajta és a későbbi zsidótörvényekkel megvalósított „örségváltást” és az uralkodó osztályok züllöttségének tüneteként értékelte, amellyel erkölcsileg és anyagiilag korrumpáltak egész társadalmi rétegeket, ezzel is erősítve ezeknek a fasiszta rendszer melletti kitartását.¹⁷¹ Ezzel az értékeléssel egyet lehet érteni.

*

A munkásosztály vezető szerepének elutasítása, újabb proletárforradalomtól való rettegése és nacionalizmusa befolyásolta Szekfü a *köznemesség, az értelmiségi, művelt „középosztály” politikai vezető szerepéről* vallott álláspontjának kialakításában. A művelt értelmiség vezető szerepéről kifejtett nézetei elválaszthatatlan összefüggésben voltak szellemtörténeti módszerével is. „*A magyar állam életrajza*”-nak sorai arról tesznek bizonyosságot, hogy már 1916-ban is kereste azt a politikai vezető réteget, amely alkalmas volna a nemzet fenntartására s a nemzeti hivatástudat hordozására. (Ezen — tudjuk — a nem magyar népek fölötti uralmat, ill. eme uralom jogosultságának tudatát értette.) Már „*A magyar állam életrajza*”-ban is, de a veszített háborúnak és a Monarchia széthullásának hatására a „*Három Nemzedék*”-ben még sokkal élesebben bírálta a kiegyezés idejének kormányait, mert tétlenül nézték a művelt birtokos középnemesség anyagi romlását. Ebben a rétegben vélte megtalálni a nemzetfenntartó és a nemzeti hivatástudatot megőrző elemet. Fájhlalta, hogy e réteg, elvesztvén anyagi függetlenségét, az államhivatalnokok, magántisztviselők,

¹⁷¹ Forradalom után (Bpest. 1947) 57—60. lapok. Szekfü ebben a művében pálcát tört az uralkodó osztályok antiszemita demagógiája fölött és ezzel, ha nyíltan ki nem is mondta, lényegében véve saját korábbi nézetét tagadta meg.

értelmiségi, tehát az ún. középosztály függő egzisztenciái közé jutott. Holott — vélte Szekfű — ennek a rétegnek kellett volna a nyugati polgárság soraiban megszületett tiers état magyarországi megfelelőjévé válnia. Elgondolásának kialakulására bizonyára hatott az a tény, hogy a „birodalmi gondolat”-nak az 1848 előtti évtizedekben legtekintélyesebb hirdetője, a nemzetiségekkel folytatott küzdelemnek vezetője az akkori politikai vezetőréteg, a liberális birtokos középnemesség volt. E réteg politikai tevékenysége 1867 után is jelentős maradt és a nacionalista eszméket továbbra sem csökkenő hévvel ápolgatta szívében, érvényesítette ekkor már semmilyen tekintetben sem haladó politikai gyakorlatában. Szekfű tehát a kiegyezéskori Magyarország vezetését szívesen látta volna olyan társadalmi réteg kezében, amely 1849 óta hátat fordított a haladásnak és így alkalmatlanná vált a tömegek sorsát irányító szerepre.

A „*Három Nemzedék*”-ben, valamint „*Történetpolitikai tanulmányok*” c. kötetében¹⁷² mégsem ugyanott kereste a nemzeti lét elhivatott védőit, ahol „*A magyar állam életrajza*”-ban. E művekben Szekfű már — nyilván a két forradalom hatásának reakciós tükröződéseként — kiszélesítette azok körét, akiket a nemzetfenntartó réteghez tartozónak vélt. A nemzetfenntartó, művelt középosztályhoz immár nem csupán a birtokos középnemesség tönkrement és értelmiségi, államhivatalnoki pályán működő tagjait számította. Ebbe a csoportba sorolta az értelmiségivé, államhivatalnokká lett kisnemesi, bocskoros ivadékokat, sőt minden nem-zsidó kispolgári elemet is, nem tekintve az utóbbiak magyar vagy nem magyar származására — amennyiben sovíniszta nézeteket vallottak.

Ez a koncepció nem csupán társadalomfejlődésünk feudális vonásait és a Horthy-korszak uralkodó osztályainak érdekeit tükrözte. Szerepet játszott létrejöttében a fennálló rendet támogató értelmiségnek az a törekvése is, hogy saját szerepét, fontosságát a „nemzet” (értsd: az osztályuralmi viszonyok) megvédésében kellően hangsúlyozza. Így óhajtotta e réteg elérni s biztosítani kiváltságos helyzetét a társadalomban, aminek kifejezésre juttatását igényelte anyagiakban is. Szekfű ezt az „*Állam és nemzetfenntartás*” c. tanulmányban félreérthetetlenül meg is fogalmazta. A főúri nagybirtokosságot akkor még a nemzetfenntartó feladat ellátására alkalmatlannak nyilvánította, mert közönyössé vált a nemzeti érdekek iránt és hűtlenné osztályának történeti hagyományaihoz. Legföljebb a nemzetvédő kulturális feladatok anyagi támogatását várta tőlük. A már említett, nacionalista tartalmú nemzeti hivatástudat egyedüli hordozójának, méltó képviselőjének az ún. középosztályt mondotta, amelynek „anyagi pusztulása, déclassé-vá tétele” már a liberalizmus 1867 utáni évtizedeiben megkezdődött. Az állami, törvényhatósági és magántisztviselők helyzete már a háború előtt is ingadozott. „Amint azonban a háború alatt beköszöntöttek a gazdasági életnek előre nem látott válságai, az addig elégedett kispolgári életet élő nemzeti intelligencia menthetetlenül nyomorba süllyedt, szegény koldossá vált.”¹⁷³ Ahhoz, hogy nemzetfenntartó szerepét tartósan elláthassa, ki kell emelni rettenetes helyzetéből, és biztosítani kell anyagi

¹⁷² A kötet Szekfűnek 1922–23-ban különböző folyóiratokban megjelent cikkei gyűjtötte össze. A szóbanforgó kérdéssel főleg Állam és nemzetfenntartás c. tanulmányában foglalkozott.

¹⁷³ I. m. 21. l.

függetlenségét, hogy eddig nagy áldozatokkal végzett hivatását a jövőben is betölthesse.¹⁷⁴

Szekfü az értelmiség vezető szerepéről, nemzeti elhivatottságáról vallott nézetét még igen sokáig, körülbelül 1941 második feléig fenntartotta. A *Magyar Szemle* is elsősorban az értelmiség lapja volt. Ezen a rétegen keresztül óhajtotta Szekfü a főszerkesztő, Bethlen István intencióinak megfelelően a társadalom egyéb csoportjait megnyerni a bethleni politikának, főleg azonban az értelmiséggel azonos „nemzeti öntudattal” átítatni.¹⁷⁵

Ezenkívül az értelmiség vezető szerepének hirdetése, a szellemi élet fontosságának kiemelése bizonyos fokig Szekfü történetírói módszeréből is következett. Hiszen a letűnt idők eseményeinek intuitív megértés, beleélés útján történő ábrázolására csak a szellemi elit képes. Erről a tőről fakadt az a nézete, hogy Széchenyi koncepciója az 1840-es években azért szorult háttérbe, mert „a kiművelt emberfőre van szabva, a szellemi arisztokráciára”¹⁷⁶ és ebből kevés volt a 48 előtti Magyarországon. Szekfü a szellemi arisztokráciát emlegetve és a múlttól szolván kortársaihoz szólt. Hangsúlyozni kívánta: olyan szellemi arisztokráciára van szükség, amely megérti, magáévá teszi, és meg is valószínűsíti Széchenyi rendszerét. A fasizmus barbárságához és a Gömbös-féle fajvédő különítmények soraihoz kikerülő műveletlen és embertelen garnitúra egyre jobban fasizálódó politikájához, a nácik szörnyetteihez képest ebbe az elképzelésbe a kormány politikájával szemben bizonyos fokú ellenzékiesség és humanizmus is vegyült. Ez a tény azonban nem homályosíthatja el a lényegét: azt,

¹⁷⁴ Szekfüvel teljesen egybehangzó nézetet hirdetett a kultúrpolitika egyik hivataltos képviselője, Kornis Gyula államtitkár is. „A középosztály a történet tanúsága szerint átlag a folytonosságban ható történeti erők irányában halad. Ezért a nemzeti gondolatnak és érzésnek is mindenütt és mindenkor a középosztály leghűbb megőrzője és fejlesztője. A proletariátus és a plutokrácia nemzetköziségre és világpolgárságra hajlik: velük szemben a középosztály ragaszkodik leghívebben a nemzeti közösség hagyományaihoz és történeti aspirációihoz... a középosztály a tudatos nemzeti élet alanya és mozgatója.” A parasztság történelmi műveltség híján van, esőként nemzeti öntudatú s egyelőre csak a középosztály tartalékja szerepére alkalmas. (Mi a középosztály?) (Kultúra és politika. 184. l.); „A történeti hivatásérzet, a nemzeti missziótudat képviselője a középosztály” (uo. 185. l.). — Kornis azonban kimondta azt is, amit Szekfü nem említett és amiből világosság derül arra a kérdésre, miért is ragaszkodott annyira Szekfü a jórészt nemesi eredetű művelt értelmiség politikai vezetőszerpéhez. „A középosztálynak az egész világon össze kell fognia a kommunizmus-anarchizmus, másrészt a szélső kapitalizmus társadalmi érvényesülése és erkölcsé ellen: a mai társadalmi veszethez ellen nemzetközileg kell keresni a hatékony erkölcsi szérumot” — állapítja meg Kornis, aki egyúttal azt a határt is megvonja, ameddig a középosztály nemzetközi összefogása elmeget. A kommunizmus ellen, de még a kapitalizmus kinövésének lenyvesegése céljából is (vagyis a monopoliumok kis- és középtökeket pusztító hatalmának korlátozása érdekében) nemzetközi összefogásnak van helye. Az egyes nemzetek belső kérdéseinek rendezése azonban már útját állja a középosztályok további érdekközösségének. „itt már pl. a magyar középosztálynak nem lehet az az érdeke, ami a csehé, oláhé, vagy szerbé. E ponton már vége a nemzetköziségnek. Itt a nacionalizmus érzelmé diktálja a verbum regent. Már pedig éppen ez a nacionalizmus a középosztály lelke, fogalmának legfőbb alkotójegye és lényege.” (Uo.)

¹⁷⁵ Vö. erre a Magyar Szemle első számának vezércikkét, *Szekfü Gyula*: A magyar folyóirat problémája. 1927. szept. — dec. — Szekfü nézetei a szellemi elit vezető szerepéről egyeztek Klebelsberg felfogásával. „A nemzetek művelődése mindenütt két-három ezer ember kezében van letéve. Ennek a szellemi vezetőrétegnek színvonalától függ az egész nemzet kulturális jelentősége.” Magyarország jövőendő vezerei. Pest. Napló 1925. IV. 12. Beszédei. ... 638. l. Ugyanilyen értelmű megnyilatkozás: Beszédei 486—487. lapján is.

¹⁷⁶ Magyar Történet VII. k. (h. és é. n. [Bpest 1934] 125. l.)

hogy a szellemi elit vezető szerepének hirdetése reakciós program. A történelem a tanú rá, hogy „általában minden társadalmi csoport csak annyiban jelent reális erőt, amennyiben . . . egybeesik a társadalmi osztályokkal, vagy csatlakozik azokhoz”. Az értelmiség nem önálló osztály és így ha „nem csatlakozik valamely osztályhoz — egyenlő a nullával”.¹⁷⁷ Az értelmiséget a polgári társadalomban anyagi körülményei a burzsoáziához fűzik. Politikai vezető szerepének követelése tehát egyet jelent a már nem haladó kapitalizmus és a már reakcióssá vált burzsoázia szolgálatával. Ezenkívül az értelmiséget élet- és munkakörülményei folytán erős individualizmus is jellemzi. Vezető szerepe a tömegektől való arisztokratikus elzárkózást jelent és ezért is reakciós tendencia. A szellemi elit vezető szerepének igénylése a munkásosztály vezető szerepének, a munkástömegek vezetésre való alkalmasságának tagadását is jelenti. Az 1956. évi ellenforradalom idején nagyon drágán: sok vér- és anyagi veszteség árán szereztük meg azt a tanulságot, hova vezet az értelmiség vezető szerepének követelése és gyakorlati alkalmazása. Saját bőrünkön tapasztaltuk, hogy ez az elmélet mélységesen reakciós, mert a proletárhatalom felszámolását jelenti és a burzsoá restauráció útját egyengeti.

*

Körülbelül 1941-ig Szekfü Gyula történetírásának egyik jellemvonása volt *multunk és jelenünk pesszimista szemlélete*. Bukások tragikus sorozatának látta legfőlegesebb nemzeti szabadságküzdelmeink, forradalmi mozgalmaink történetét. Nem vette észre elbukott harcainkban a biztatót, a jövőbemutatót, kései nemzedékek lelkesítő élményét. A világirodalom, hazai történetünk számos kiemelkedő egyénisége pesszimista volt. Szekfü borúlátása azonban nem rokona Byron, Lenau, Heine pesszimizmusának. Az ő sötét hangulatuk a Napoleon bukása utáni „vesztett illúziók” korának eseményeiből fakadt. A történelem meghíúsította a francia forradalommal együtt felszínre került emberboldogító eszmék valóráváltását. A kapitalizmus a nagy emberi eszméket nem ültette át a gyakorlatba. Uniformizálta a világot és megölte az emberi nagyságot, hősiességet. Pesszimizmusuk a győztes kapitalizmusból való elkeseredett kiábrándulásuk tükörre, lázadás az emberi nagyságot eltíró, a világmegváltó eszméket meghíúsulásra kárhoztató burzsoá társadalom ellen. Borúlátásuk haladó magatartás kifejezője. Hazai viszonylatban: Kölcsey és Petőfi 48 előtti sötét gondolatainak társadalmi és emberi háttere a nemesi ellenzék kicsinyes önzése, elszakadása a néptől. Az a félelem, hogy a nemesi ellenzék nem tudja betölteni a polgári átalakulás vezetésében reá váró feladatot. Széchenyi pesszimizmusának *egyik* forrása a 30-as években szintén az a kétség volt, vajon osztálya alkalmas lesz-e annak a haladó szerepnek az eljátszására, amire ő hivatottnak vélte. A szabadságharc vérbefojtása után Arany és Vörösmarty forradalmunk és függetlenségi küzdelmünk bukása miatt keseredtek el és estek kétségbe. Érzéseikbe belevegült az elkövetett hibák és a nemesi vezetés következtetlensége miatt érzett kiábrándulás is.¹⁷⁸ Ady pesszimizmusa abból a félelemből eredt, hogy a magyar nép nem lesz képes forradalomra, és nem tud megújulni nagy népforradalomban.¹⁷⁹

¹⁷⁷ *Lenin*: A Bund lapjának egyik cikke alkalmából. Művei I. k. (Bpest, 1951). 446. l.

¹⁷⁸ *Révai József*: Madách Imre: Az ember tragédiája. Társadalmi Szemle, 1958. szept. 18—19. l.

¹⁷⁹ *Révai József*: Ady Endre (Marxizmus, népiesség, magyarság) 347—348. l.

Valamennyi magyar és külföldi forradalmár, haladó költő, író, politikus kívánta a gyökeres változást. Pesszimizmusa reményeinek megghiúsulásából vagy abból a kétségből fakadt, hogy a megújulásért vívott harcot vezető, ill. általa a vezetésre alkalmasnak tekintett osztály, réteg (pl. Széchenyinél a főnemesség) alkalmas lesz-e hivatása betöltésére. Ilyen forrásból eredt-e Szekfü borúlátása? Kívánta-e ő a gyökeres változást, a fennálló viszonyok átalakítását? Amiatt esett-e kétségbe, mert úgy látta, hogy nemzetünk, népünk megújodási törekvései elbuktak, vagy hogy a küszöbönálló új, haladó feladatok megoldására hivatottnak vélt vezetőréteg esetleg nem alkalmas a vezetésre? Aligha!

Szekfü Gyula nem akart újabb proletárforradalmat. Ezt az érzését vetítette vissza a múltba és utasított el ott is minden forradalmi változást, gyökeres átalakulást. Nem a forradalom bukásán kesergett, hanem az ellenkezőjén: azon, hogy a forradalmak kitörtek, és nem sikerült megakadályozni őket. Fáradozásainak céljául tűzte ki olyan politikai rendszer elfogadtatását, amelynek segítségével — felfogása szerint — megóvhatók a fennálló osztályuralmi viszonyok. Meggátolható, hogy a tömegek forradalomban iparkodjanak változtatni az uralmi viszonyokon, sorsukon. Sötéten látta nemzetünk jövőjét, mert aggódott, hogy nem akad olyan osztály, réteg, társadalmi csoport, amely képes lesz meggátolni a proletárvezetés alatt végbemenő forradalmi változásokat. Ebben pedig a nemzet létét fenyegető végzetet látta. Szekfü tehát nem a haladás elmaradásán, vagy tökéletlen, felemás megvalósulásán kesergett, hanem azon, hogy a viszonyok nem merevíthetők meg az idők végezetéig. Búsult azon, hogy az ő statikus és konzervatív, haladás ellen forduló koncepcióját a történelem az osztályharc által megghiúsítja, az idejét múlt intézményeket, osztályokat pedig elsőpri az útból.

Szekfü pesszimizmusának másik forrása rokon az előzőkkel és irredentisztikus tartalmú volt. A magyar nemzet életét nem tudta másként elképzelni, mint az ún. ezeréves Magyarország területén és az ott élő nem-magyar népek fölötti uralom formájában. Fájlalta, hogy az általa vezetésre alkalmasnak vélt középbirtokos-nemesség a szabadversenyes kapitalizmus hatására szétporladt. „Az egykor egységes vezető osztály szerepét játszó mágnási rend atomizálódása már a múlt század óta állandóan megfigyelhető jelenség, párja a közép-nemesség szétporladásának, s mindkét jelenséget az teszi számunkra nemzeti szempontból tragikussá, hogy a szolgálatot előbb mondták fel, semmint utódok megjelentek volna munkájuk végzésére a hazai tájakon.”¹⁸⁰

A kapitalizmust ő is bírálta, de nem a francia forradalom eszményeinek megghiúsulása miatt, hanem a feudális uralkodó osztályok, a nemzet „régí vezető osztályainak” bomlása miatt. Emé osztályok hanyatlása volt — szorinte — az oka annak, hogy nem sikerült megóvni a kiegyezéskori Magyarország területét, és „hogy sem a kisebbségi ügyekben, sem a Duna-medence rendezésében nem tartottuk meg a vezetést.”¹⁸¹ E történeti tényben — írta — politikai érzékünk hanyatlása, közéletünk fokozódó elsekélyesedése tűnik elő.¹⁸² Pesszimizmusa az 1930-as évek közepetáján még tovább sötétült, mert nem sikerült olyan szellemi elitet, vezető értelmiséget felnevelni, amely az elpusz-

¹⁸⁰ Szekfü Gyula: Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. Magyar Szemle, 1936. ápr. 303. l.

¹⁸¹ Uo. 298. l.

¹⁸² Uo. 304—305., 298. l.

tult középnmemesi vezetőréteg helyére lépve független középosztályként töltse be annak — Szekfü szerinti — rendeltetését.¹⁸³

Szekfü történetiszemléletének, politikai nézeteinek ismeretében joggal feltehető a kérdés: lehetett-e más, mint borúlátó? Hiszen, ha valaki a kapitalizmus általános válságának idején a kapitalizmuson belül keresi a válság megszüntetésének lehetőségeit, és azért kívánja reformokkal toldozni-foldozni, óvni a fennálló rendet, nem jut-e szükségképpen zsákutcába? Ha valaki észreveszi a már régóta reakcióssá vált uralkodó osztályok politikai vezetésének csődjét, de csak azért keres új réteget — hol a vezetőrétegben, hol az annak deklasszált tagjaiból és más elemekből létrejött értelmiségi és hivatalnoki rétegben, amelyet a 30-as években már egyre inkább a parasztságból, 1939 után pedig már a munkásságból is kívánt felfrissíteni —, hogy meggátolja a haladás ekkor már egyedül következetes harcosának, tehát a vezetésre ekkor már egyedül alkalmas forradalmi proletariátusnak az uralomra jutását, — lehet-e más, mint pesszimista? Hiszen, ha kellő éleslátással rendelkezik — és Szekfünek jó szeme volt —, észre kellett vennie, hogy hiába fáradozik. Minden kísérlete meddő lesz, amellyel a munkásosztály helyett bárhol másutt keresi a társadalom igazi szükségleteinek megfelelő vezetőjét.

A történeti igazság azonban megköveteli, hogy szó essék Szekfü Gyula pesszimizmusának még egy, még hozzá pozitív forrásáról is. Szekfü azért is szemlélte különösen borús tekintettel a Horthy-korszak viszonyait és fürkészte bánattól elhomályosított szemmel a jövőt, mert úgy látta, hogy a nácizmus európai terjeszkedésével párhuzamosan egyre csak gyarapodnak a hitlerizmus magyarországi hívei. A hitvány politikai vezető réteget pedig képtelennek tartotta arra, hogy kivezesse a magyar nemzetet a német fasizmus szorításából és megmentse a „szövevényes” farkasétvágyának mohóságától, valamint az egyre jobban közeledő háborús veszélytől.

Fordulata a demokratizmus felé

Szekfü Gyulában 1933 és 1941 között még viaskodott emberszeretete, népünk fennmaradása miatt érzett aggodalma osztálykorlátjaival, reakciós világnézetével. Az így keletkezett ellentmondást sokáig nem tudta feloldani. Pedig a hitlerizmus uralomrajutása után még inkább növekvő aggodalommal tekintett jövőnk felé, erősödtek nemzetünk fennmaradását illető kétségei. És éppen ez a mozzanat volt az, ami elindította nézeteinek megváltozását a demokratizmus irányába. Ez a változás lassú, továbbra is ellentmondásokkal terhelt volt. Az előremutató elemek mellett még ugyancsak bőven tovább éltek retrográd szemléletének egyes összetevői is. A lényeges azonban az új, a haladás irányába mutató vonás Szekfü szellemi arculatán.

1932 — Gömbös Gyula kormányralépése — óta éppúgy, mint politikai eszményképe, Bethlen István szembefordult a hivatalos kormánypolitikával, amelynek addig hűséges támogatója volt. Gömbössel és a vele uralomra került különítményes, fajvédő, volt hivatásos katonatiszti gárdával és híveikkel azért fordult szembe, mivel látta, hogy gyakorlati politikájuk nem oldja meg az égető kérdéseket. Nem hoz földreformot, telepítést, nem léptet életbe a munkásosztály helyzetét javító szociálpolitikát, nem korlátozza a kistőkés egzisztenciák

¹⁸³ Uo. 304—306. l.

védelmében a monopóliumokat. A — valójában nem is erre szánt — boletta-rendszer és egyéb kedvezmények révén sem tudja megállítani a paraszti tömegek sorsának további romlását stb. Pedig Szebfü ilyen rendszabályoktól várta a tömeghangulat további forradalmasodásának, végső soron a forradalom kitörésének megakadályozását. Külpolitikailag azért került szembe a kormányzattal, mert az egyre jobban és egyértelműbben kötötte a mi gyöngö, törékeny kis falusi szekerünket a náci fasizmus tankjához. Műveletlensége, brutális nyeresége, a nácihoz sokban hasonló módszerei miatt is elfordult Gömbös kormányától.

Kétségtelen: Szebfü ellenzékiiségének egyik fő mozgatója az volt, hogy a hivatalos kormánypolitikát nem tartotta alkalmasnak a fennálló rend, az uralkodó osztályok hatalmának védelmére. Elkeseredetten látta, hogy a reformok, amelyekkel ő a forradalmat kívánta meggátolni, késtek, sőt el is maradtak. Elégedetlen volt, mert semmiféle biztosítékot nem látott a kormány politikájában arra, hogy sikerül leszerelni a válság talaján kiéleződött osztályellentéteket, osztálybékét teremteni és meggátolni a munkás-paraszt összefogás létrejöttét. Gömbösök egyre szorosabb kapcsolatai a náciizmussal pedig népünk léte szempontjából aggasztották, hiszen jól ismerte *Hitler*: „*Mein Kampf*”-ját, amelyben a szlávok és a románok mellett szerepeltek az alsóbbrendű szolganepek sorában a magyarok is, akiknek Hitler, ha uralma alá kerülnek, előbb a szolgálatot, majd lassanként — a sterilizálás eredményeként — a teljes kipusztulást szánta sorsul. Az angolszász-orientációs bethleni politikának volt ő a híve. Bethlennek és Klebelsbergnek az olasz fasizmussal való kapcsolatai eleinte részben szintén azért szövédek, mert e politikuskok olasz közvetítéssel reméltek angolszász támogatást nyerni területi revíziós politikájuk számára. 1933 óta pedig Bethlen a náciellenes terjeszkedéssel szemben követelte az erőteljesebb angolszász orientációt. Ezen a nézetten volt Szebfü is. Tagadhatatlan, hogy ellenzékiiségének tudatos mozgatói között — láttuk —, néha szándékai ellenére akadtak reakciós indítékok is. Objektíve azonban, ellenzékiiségének hatását tekintve, fellépése és egyes javaslatai, köztük már megismert konzervatív földreform-elképzelése, különösen pedig náciellenessége, ha sok ellentmondástól terhelt is, de előre mutattak és az akkori viszonyok között a haladást, a nép érdekeit szolgálták.

Szebfü a maga ellenzéki nézeteit írásban a „*Három Nemzedék*” „és ami utána következik” című részében fejtette ki. Keményen megbírált — látszatra az egész Horthy-korszak — általa neobarokknak nevezett rothadt, hanyatló társadalmát. Valójában a Gömbös kormányrajutása óta kialakult viszonyok ellen fordult a „bethleni konszolidáció” politikájának restaurálása érdekében. Ez a retrográd egyéni indíték azonban mit sem von le a kritika értékéből és nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy ez az állásfoglalás — objektíve — előrelepést jelentett. Megerősíti ezt a nézetet művének olvasása, amelyben — már az 1920-as évek elején kifejtett nézeteihez híven — igen határozottan fordult szembe mind a biológiai fajelmélet különböző eszmei irányjaival (pl. turanizmus), mind pedig az ilyen elveket valló politikai pártokkal (pl. nyilasok), társadalmi egyesületekkel (bajtársi egyesületek stb.), egyénnel, burkoltan ugyan, de félreérthetetlenül náciellenes célzattal. Állásfoglalásában éppúgy része volt vallásosságától is áthatott emberségének, mint nemzeti létünk féltésének a náciizmustól és hazai prófétáitól, híveitől. Ennyiben a „*Három Nemzedék*” új fejezete okvetlenül a haladást szolgálta. További előrehaladása is elsősorban náciellenes vonalon észlelhető.

Korábban, a „*Magyar Történet*” köteteiben erősen szovjetellenes élel, a keletről fenyegető török hódítást és a cári orosz expanziós törekvéseket tűntette fel nemzeti létünket fenyegető egyedüli veszélynek, s ellensúlyozásaként — ismert koncepciójának megfelelően — a Habsburg és a német orientációt hirdette. Ebből az utóbb említett meg gondolásból kifolyólag, valamint a nagy- és kisállamok viszonyáról alkotott nézetei miatt ábrázolta tragikusnak, kilátástalannak, eleve bukásra ítélt események sorozatának függetlenségi harcainkat. Tragikusnak, mert olyan hatalom ellen szálltunk síkra, amely — szerinte — egyedüli védelmünket jelentette a török, orosz hódító törekvésekkel szemben. Eleve bukásra ítéltnek látta függetlenségi harcainkat, mert nálunk sokkal nagyobb erejű hatalomra emeltük kezünket. Ezen a Kemény Zsigmond és köre által kialakított és a kiegyezéspárti magyar történetírásban tovább élő habsburgpárti és nacionalista elgondolásán Szekfű a náci uralomra jutása után bizonyos fokig változtatott. Hitlerék „*Machtergreifung*”-ja még mélyebbre szántotta homlokán a haza's a magyar nép sorsa, léte miatt érzett aggodalom vájta barázdákat és újakat is vésett a régiek mellé. „*A mai Széchenyi*”-e. antológiája bevezetőjében már felszakadt kebléből a hazai németiségtől való félelem érzésének nehéz sóhajtása is. „Ma már nem a mienk a régi Magyarország, de ha reá gondolunk, ma még kevésbé tekinthetünk el az ott lakó nem-magyar népektől, s az is bizonyos, hogy az ilyenekből tekintélyes számmal maradt trianoni országunkban is, így a hazai németiség.”¹⁸⁴ És hogy nem véletlenül, hanem a náci hódítás fenyegető veszélye miatt említette a hazai németiséget, holott ezt a nemzetiséget addigi műveiben sohasem tekintette a magyarság uralmát fenyegető tényezőnek, mint a többit, arról további sorai győzik meg olvasóját. „Széchenyi korában a szomszéd népekkel nem mi egyedül álltunk szemben, s az akkori nemzetközi veszedelmek, Oroszország s esetleg a szaporodó és Habsburgtól mindinkább függetlenedő Német birodalom nem lehettek ránk oly akut jelentőségűek, mint manapság, hiszen akkor Magyarország területi integritását nem önmaga és bármikor félretehető nemzetközi megállapodások védték, hanem egy nagy és hatalmas birodalom minden katonai és egyéb segédeszköze. Igaz, hogy e védelem fejében Ausztria nemzeti önkormányzatunk csonkaságát állandósítá, s vannak, akik a 67-es korszakról is ezt mondják, s nem akarják felismerni, hogy akkor nemzeti önkormányzatunk, vagy mai szóval: öncélúságunk azon elérhető legnagyobb mértékének voltunk birtokában, ami csak összefért területi biztonságunk azon feltétlen mértékével, amit csak a Habsburgbirodalom biztosíthatott számunkra. Azaz régebben öncélúságunk csonka volt, de egyúttal ez az öncélúsági mértékünk teljességgel biztosítva volt minden külső veszedelem ellenében.”¹⁸⁵ Szekfű tehát nem változtatott korábbi habsburgbarát és kiegyezéspárti nézetein. A magyar birodalmi gondolat hirdetőjének bizonyult 1935-ben is. A lényeges azonban nem ez, hanem az az új mozzanat, amivel korábbi felfogását meghaladta és amivel rálépett a haladás útjára: a Német birodalmat immár a létünket fenyegető akut veszélyek közé sorolta. Még félreérthetlenebbül mondta ki ugyanezt az antológia bevezetőjének más helyén. Azt fejtegetvén, hogy önállóságunk és nemzeti becsülésünk védelmében csupán a magunk erejére és a bonyolult nemzetközi viszonyok ésszerű és ügyes kihasználására számíthatunk — „amíg csak Európa farkasok országa marad, s úgy látszik csak most kezd igazán azzá lenni” —, ilyen végkövetkez-

¹⁸⁴ Budapest, 1935. 25. l.

¹⁸⁵ Uo. 25—26. l.

tetésre jutott: „A Dunavölgyében helyzetünket nemcsak szomszédaink határozzák meg, hanem azon nagyhatalmak is, melyek a Habsburg-monarchia nagyhatalmi apparátusának szétestével védtelenné vált dunai népek közt hegemon állásra próbáltak szert tenni: Olaszország mellett Német- és Oroszország. Míg az első nem érintheti súlyosabban nemzeti önrendelkezésünket, miután tőlünk távol van és szomszédságunkba alig férközhetik, addig a két utóbbinál lehetőség is, törekvés is megvan a Dunavölgybe benyomulni. Úgy a német, mint az orosz hatalommal szomszédságunkban, számolnunk kell öncélúságunk ugyanolyan, sőt sokkal súlyosabb megcsönkulásával, valaminő formában . . . mint a Habsburg-monarchia fennállása idején.”¹⁸⁶ Forradalomellenessége, idegenkedése a kommunista eszméktől, nem utolsósorban az értelmiségieknek rossz — és Horthyék által ellenséges szándékkal, tudatosan eltorzított — tájékozottsága a szovjet viszonyokról, a proletárdemokrácia és a proletárnemzetköziség lényegéről, egyelőre meggátolta Szekfűt annak a felismerésében, hogy a Szovjetunió és a proletárdiktatúra nem fenyegeti nemzeti létünket. Még kevésbé volt képes felismerni azt, hogy csak a Szovjetunió szabadíthat meg a náciizmus minden kelet-európai népet felfalni készülő sárkányától. Szekfű Gyula politikai fejlődésének útja nem csupán reá magára volt jellemző, hanem mindazokra a — kezdetben alig néhány főből álló — helyzetünket világosan látó, ember-séges gondolkodású, hazaszerető értelmiségiekre is, akik — Szekfűhöz hasonlóan — a náciizmus uralomrajutását követő rémtettek sorozatának hatására és a német imperialista terjeszkedés céljainak ismeretében lassan, fokozatosan rádöbbentek a valóságra és e felismerésük nyomán nemzeti önvédelmünk, demokratikus, belső átalakulásunk szükségességére (pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások).^{186a} Szekfű és ez a néhány értelmiségi — nyugati burzsoá demokraták módjára — ekkor még nem látott minőségi különbséget a náci fasiszta diktatúrája és a proletárdiktatúra között. A náci veszélyt azonban Szekfű és ezek az értelmiségiek már ekkor felismerték. Szekfűben megvolt az erkölcsi bátorság ahhoz is, hogy erre már 1935-ben — sok vezető értelmiségit megelőzve — felhívja a figyelmet. Nagy erkölcsi erejére vallott, hogy szemléletét meg tudta immár tisztítani a német szövetség és védelem iránt melengetett ábrándoktól. Ezzel korábbi felfogásának egyik alappilléret döntötte le. Népünk és nemzetünk fennmaradásának igazi biztosítékára azonban ekkor még nem tudott rábukkanni.

A hitlerizmus előretörése, az Anschluß, a Szudétavidék megszállása igazolta Szekfű borulását. Őt magát pedig még szorgosabb tevékenységre ösztökölt. Hazánk és népünk sorsáért érzett aggodalma állandó kínzó gyötrelemmé súlyosodott. Kivezető utat kereső szeme mind lázasabb sietséggel fürkészte a politikai látóhatárt. 1938-ban tovább lépett hitlerellenes útján. Szent István halálának évfordulóját használta fel újabb nézeteinek közrebocsátására. Szent Istvánt mint a haladás előmozdítóját állította szembe a maradiság képviselőjével, Koppánnyal. Ez az ellentét-pár volt egyik eszköze a náci és hazai nyilas és egyéb követőik — főleg a Koppány személyével jelképezett turanisták — ellen folytatott harcának. „Koppány mellé fenntartás nélkül soha, nem állott volna mai magyar, és Szent István uralma népe tudatában máig is töretlen

¹⁸⁶ Uo. 27. l.

^{186a} Bajcsy-Zsilinszky kuruc, imperialista-nacionalista, angolszász orientációs, forradalom-, szovjet- és náciellenes nézeteire vö. Tilkovszky id. cikkének 41–44. lapjait.

volna, ha ki nem gyulladnak a nagy szomszédházban az új pogány tüzek, s ha a német wotanizmus utánzásra nem talál nálunk az eleinte szintén németektől szított turanizmusban.”¹⁸⁷ A vallásos, katolikus Szekfű Gyula a keresztény humanizmust tartotta szentgyörgyi védőpajzsként a náciizmus sárkányának emberirtó kegyetlensége, népeket letipró barbársága elé. Az embertelenséget a németek pogány-wotanizmusával hozta elválaszthatatlan kapcsolatba és nem mulasztotta el az alkalmat, hogy ráirányítsa a figyelmet a náci eszmék hazai apostolaira, a hazai németek közül az ötödik hadoszlopot jelentő nácibarát-németekre, a német származású magyarországi vezetőkre és a wotanizmus más, magyar származású, hazai papjaira. „Nem véletlen, hogy szellemi életünknek német származású vezetői kezdték először firtatni, hogyan is lettünk kereszténnyé, ők szálltak vissza valami soha ki nem elégíthető nosztalgiával a kezdetek felé, ők érdeklődtek leginkább a keresztény—pogány összecsapás iránt, s ők jártak utána a pogányság utolsó nyomainak.”¹⁸⁸

A náciizmus-turanizmus pogányságával Szent Istvánt és a kereszténységet állította szembe. Szent Istvántól és a kereszténységtől való elszakadást látott a turanizmusban, amelyet kisszámú hívei ellenére is azért tartott veszélyesnek, mert a náciizmus hazai visszhangját és terjesztőjét fedezte fel benne. Szenvedélyesen tiltakozott a turanizmus veszélyét lebecsülő és így éberségünk elaltatására alkalmas nézetek ellen. Felnyitotta a turanistákat fölényeskedő kézlegyintéssel elintézni próbáló közönyösek, akarva-akaratlan vakok szemeit. Egyesek lekicsinylik a veszélyt — írta —. „Pedig mind többen vannak, és tudják, hogy mit csinálnak. Veszélyesek tényleg nem lehetnének, ha éppen ma meg nem rendült volna szomszédságunkban is más népek kereszténysége, s ha a turánizmus nem lenne párhuzamos jelensége a nagy német birodalom hivatalos erőitől támogatott új pogányságnak.”¹⁸⁹ Úgy látta, hogy a náci-turáni fertőzés a „félművelt alsóbb középosztályból inkább felfelé tör, mint lefelé. A parasztság, falusi nép és városi munkásság széles tömegei még érintetlenek.”¹⁹⁰ Ezeket meg lehetne védeni a fertőzéstől Szent István szellemi hagyatékának, kultuszának, a nemzeti és a keresztény érzéseknek a terjesztésével. Ez a gyakorlati politikában — Szekfű értelmezése szerint — türelmes nemzetiségi politikát jelentene nemzeti autonómiáig terjedő jogokkal, mindazonáltal a magyar területi integritás sérelme nélkül. Bethlen István ekkortájt megfogalmazott nemzetiségi elképzelésének gyakorlati alkalmazását javasolta, aki az etnográfiai elv merev alkalmazása helyett a történeti fejlődésnek és a magyarság adott erőviszonyainak figyelembe vételével az egymásrautalt népek együttélésének formájaként „modern szóval élve föderalisztikus összefogást” javasolt, — Szekfű szerint — Szent István szellemében. Kétségtelen, hogy a vallásosság, kereszténység harchavetésével a náciizmus ellen Szekfű a humanizmust kívánta szembeállítani a barbársággal. De az is igaz, hogy a kereszt nagyon is elégtelen fegyvernek bizonyult a náci páncélok, tankok, repülőgépek és egyéb tömegpusztító fegyverek ellen.

Szekfű Gyula egyéni, politikai fejlődésének megítélésében azonban nem volna helyes csupán előrehaladásának gátjait látni és lebecsülni a fő mozza-

¹⁸⁷ Szent István a magyar történet századaiban. Szent István Emlékkönyv. Bpest, 1938. Különlenyomat. 76. l.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ Uo. 77. l. Ugyanezt fejti ki a 23. lapon is.

natot, az előrelépést — korábbi felfogásához képest. Már pedig Szekfü 1938-ban egy egészen kis lépést tett előre még akkor is, ha javaslatai a fenyegető veszélyből kivezető utat nem is mutatták meg. A nemzetiségi kérdésben vallott nézetei csak úgy, mint másoknak, a kossuthi konföderációs elképzeléshez hasonló megoldási javaslatai 1918 után már jócskán elkéstek. A szomszédos népek már 1918-ban megalkották önálló nemzeti államaikat. Így aligha nevezhető realpolitikának Szekfünek az az elképzelése, hogy a fasiszta hatalmak diktátuma folytán Magyarországhoz csatolt területek nem-magyar lakosai majd önként vállalják a pusztán területi önkormányzatukat biztosító szövetségi rendszert és nem vágnak vissza önálló, szuverén államukba, nem iparkodnak majd mindent elkövetni, hogy visszakerüljenek saját nemzeti-állami kereteik közé. Nyilvánvaló: Szekfü ragaszkodása a bethleni elgondoláshoz arra vallott, hogy még ekkor sem szakított a magyar birodalmi gondolat, a magyar hegemonia, a magyar kultúrfölény eszméivel. Ez a Szent Istvánról írt tanulmányból szövegszerűen is kiderül.¹⁹¹ De vajon az-e a döntő Szekfü történetiszemlélete jó irányú változásának megítélésében, hogy elkésve javasolta a nemzetiségi kérdés egykor haladó, az ő korában már idejétmúlt megoldását? Vagy pedig az, hogy Szekfü 1938-ra már tovább jutott korábbi állásfoglalásán és a nemzetiségeknek immár nem csupán kulturális önkormányzatot volt hajlandó juttatni, hanem közigazgatási, sőt területi önkormányzatot is a föderációs állam kereteiben, vagyis minden korábbi elképzelésénél haladóbb, demokratikusabb megoldást javasolt? Helyes volna-e csak azt emelni ki Szekfü 1938. évi nézeteiből, hogy Szent István kultuszát nyíltan délszlávellenes, burkoltan és több áttételen keresztül szovjetellenes propagandára is felhasználta?¹⁹² Vagy pedig az a módszer a helyesebb, amely nem hallgatja el ezt a tényt sem, de érdeme szerint méltatja azt a kísérletét, hogy Szent István kultuszát és a keresztény vallást náciellenes célok érdekében használta fel? Ez bármennyire elégtelen, és már eleve nagyon kevés sikerrel biztató próbálkozás volt is, azért egy egészen kis lépést jelentett előre a katolikus közvélemény náciellenessé hangolásának útján és további előrehaladást mutatott Szekfü Gyula politikai nézeteinek fejlődésében; közbeeső fokozatot Szekfü Gyula korábbi, egyértelműen reakciós és 1941-re már kialakuló új nézetei között. Úgy tűnik, az utóbbi eljárás a helyes.

A második világháború kitörése, Lengyelország letiprása, hazafias érzésű, náciellenes lengyel papok, szerzetesek, apácák, egyetemi tanárok hőrtönbe, koncentrációs táborba hurcolása, majd a kontinens nyugat-európai államainak leigázása s a fasiszta terror ottani rémtettei, végül 1941-ben Magyarország hadbalépése és hadüzenete a Szovjetunióval szövetséges nyugati hatalmaknak,

¹⁹¹ „Szent István korában . . . az itt talált alacsonyabb kultúrájú tót és az egyenként bevándorló német a dolog természete szerint nem is kívánhatott beleszólást az állam igazgatásába. Később is a magyarságot közjogilag kifejező királytól nyerték közigazgatási önkormányzatukat.” „Szent István korában és utóbb is a magyar vezetés irányítja ezt az államot és ezt a magyar vezetést a török kor vérvesztései után, a XVII—XVIII. századi idegen bevándorlás dacára, még a kiegyezési korszakban is fenn tudtuk tartani — igaz akkor már csak az Ausztriával való kapcsolat és a hármass szövetségben való védettségünk segítségével.” Id. tanulmány 23. l.

¹⁹² Öröndeni kell azon — írja Szekfü —, ha a protestánsok „Szent István érdemét abban is látják, Róma és nem Bizánc kereszténységére térítette a népet”. Helyesen idézi Révész Imre: István király című előadásának azt a részét, amelyben Révész megállapította, hogy „Szent István bizánci orientációja esetén ma vallásilag is, műveltségileg és politikailag Balkán vagyunk, felolvadunk a szláv tengerben”. Uo. 79. l.

döntő fordulatot érleltek Szekfi gondolkodásában, és egyre több hazafias érzésű magyar értelmiségi szemét nyitották fel: nőtt a náciellenes értelmiségiek kicsiny tábora.

Szekfi — halála után megjelent tanulmányában — maga vázolta az értelmiség nem kis részének átállási folyamatát a népi demokráciánk oldalára felszabadulásunk idején. Elmondta: az átállók egy részét külpolitikai megfontolás készítette elő az új rendhez csatlakozásra. Ezek, bár többségükben csak 1943-ban ismerték fel, hogy a németek elvesztik a háborút, de akkor azután, ha passzív ellenállás formájában is, szembefordultak a hitleristákkal és magyarországi híveikkel. Mások kiadós földreformtól várták a „hárommillió koldús” sorsának javulását s ennek elmaradása szorította őket belső ellenzékbe. Számosan azért fordultak szembe a hivatalos politikával, mert az a háborúra készülődés és a háború éveiben még inkább szabadjára engedte a monopóliumokat ahelyett, hogy megfékezte volna őket és emberibb viszonyokat teremtett volna a dolgozók számára. Ezek az értelmiségiek tehát a Szekfi által körvonalazott különböző indítékokból kifolyólag belsejükben már — anélkül, hogy erről tudtak volna — előkészültek a felszabadulás után bekövetkezett változásokra. Ez teszi érthetővé, hogy ők a felszabadulás pillanatában rögtön az új élet rendelkezésére bocsátották erőiket.¹⁹³

Szekfi az értelmiség belső előkészítődésének folyamatát vázolva voltaképpen saját fejlődésének menetéről is vallomást tett. Az ő útja csupán abban tért el a többi értelmiségietől, hogy fejlődése — állásával, politikai helyzetével, egyéni adottságaival összefüggő körülmények hatására — gyorsabban ment végbe. Így pl. Bajcsy-Zsilinszky Endrével és néhány más értelmiséggel együtt ő már 1941 őszén felismerte, hogy a németek elvesztik a háborút, míg a náci-mussal szembeforduló értelmiségiek többsége csak 1943-ban jött rá erre és fordulata csak ekkor kezdődött el.

Igaz, hogy korábbi, keresztényszocialista irányú antikapitalizmusánál objektíve nem volt haladóbb, a *suum cuique* feudális elvénél nem mutatott előbbre a helyes megoldás felé a második világháború előtt és alatt melengedett kispolgári utópiája sem. Vágyálom és a történeti fejlődés félreismerése volt az az elképzelése, hogy megteremthető demokratikusabb kapitalizmus, valamiféle irányított, szociális kapitalizmus, amely emberibb, jobb, elviselhetőbb életet teremt a tömegeknek. Ezek a reménységek és gondolatok sokban hasonlítottak a nyugaton ekkor meglehetősen elterjedt ún. harmadikutas nézetekhez, amelyek a szocializmus és a monopolkapitalizmus közötti utat keresték. A kapitalizmus védelmében iparkodtak ezek az elméletek a „szervezett”, az „irányított” kapitalizmus iránt illúziókat támasztani a tömegekben. Azt ígérték nekik, hogy az így korlátok közé szorított kapitalizmus biztosítani fogja zavartalan létüket. Ezt a gondolatmenetet fejtette ki *Wilhelm Röcke* svájci közgazdász is *Der dritte Weg* c., a 30-as évek végén napvilágot látott munkájában, amely polgári, demokratikus gondolkodású értelmiségiek körében Magyarországon is elterjedt. Szekfi nézetein Röcke könyvének hatásai ismerhetők fel. Mint a közgazdaságtanban járatlan tudóst, aki híve volt a kapitalizmusnak, illúziókba ringatták ezek a nézetek. Bármennyire is így állt a helyzet Szekfi nézeteivel, észre kell venni azt is, hogy az ő polgári-demokratikus vágyálmai kevésbé voltak jobboldaliak korábbi felfogásánál.

¹⁹³ Szekfi Gyula : Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. (Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bpest, 1955) 281—290. l.

Egy azonban kiderül Szekfü — még mindig sok ellentmondással terhelt — álláspontjából. Belső és külső helyzetünket jól látta. Helyesen mérte fel a háború kilátásait is. Felismerte, hogy szükséges belső viszonyaink széleskörű demokratizálása és határozott szembefordulásunk a nációkkal. Arra, hogy a tényekből ilyen következtetéseket vonjon le nemcsak reálpolitikai szemlélete, hanem hazaszeretete, embersége is képessé tette. Így lehetővé vált az is, hogy fokozatosan le tudja küzdeni legfőbb világnézeti és osztálykorlátjait, lassanként meg tudjon szabadulni kötöttségeinek legsúlyosabb béklyóitól és legkárosabb téveszméitől. Rájött arra, hogy az adott időpont legfőbb kérdése: a hitleristákkal és magyarországi cinkosáikkal szemben a belső ellenállás csak akkor vezethet sikerre, ha az egész nép összefog. Azzal is tisztában volt, hogy csak a harc árán juthat népünk jobb, emberibb élethez, államunk — az ekkor már általa is kívánt — demokratikus szervezethez. Végérvényesen letett immár arról, hogy nemzeti létünk megóvását olyan úton keresse, amelyen nem találkozhat össze a néppel. Abban, hogy ez a minőségi változás bekövetkezhett gondolkodásában, döntő szerepe volt annak, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front révén megismerte a Kommunisták Magyarországi Pártjának programját, közvetlenül szemügyre vehette az 1937 óta helyes népfrontpolitikát folytató kommunisták tevékenységét, életüket sem kímélő önfeláldozó munkáját. Nem sokkal azután, hogy kapcsolatba jutott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronttal, látható jelét is adta politikai gondolkodása minőségi változásának.

A fordulat első, nyilvánosan látható tünete a Népszava 1941 karácsonyi számában megjelent nyilatkozata volt. Ez egyúttal a Kommunisták Magyarországi Pártjának irányításával szervezett Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz való nyílt csatlakozását is jelentette és jelképezte.

„Nagy elemi csapások idején, felhőszakadás után, árvízveszedelemben senki sem tud négy fal között maradni, mindenki az utcára tódul és fölfedezi, hogy emberek közt van a helye, ő is ember, nem pedig valamely zárt életforma önkéntes rabja, mert ilyen veszedelmek idején senki sem segíthet önmagán, mindenki másokra, a többiekre van utalva. Ilyen viharban élünk ma is, s már nem arról van szó, hogy milyen négy fal közül lépünk ki és térünk vissza, hanem bizonyos lényeges dolgokban meg kell értenünk egymást, mert különben egyenként, különállva még könnyebb az elpusztulás, mintha sokan, nagyon sokan megértik egymás szavát” — írta. Szekfü nemcsak ebben az írásában hirdette a náciellenes összefogás szükségességét, hanem tettekkel is szolgálta a KMP vezette népfrontpolitikát. A Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában annak 1942. évi megalakulása óta tevékenyen részt vett. Nem mindennapi személyes bátorságáról és erkölcsi erejéről tett bizonyosságot azzal, hogy a haditörvényszék előtt tanúskodott Schönherz Zoltán mellett. A *Magyar Nemzet* főmunkatársaként pedig a maga módján szintén a hitlerellenes belső összefogás megteremtését iparkodott segíteni.

A sztálingrádi csata óta már a háború utáni új élet kérdései is foglalkoztatták. Sokat töprengett azon, hogyan is lehetne elrendezni a hitleri vereség után az idegen elnyomástól felszabadult haza viszonyait. „*Valahol utat tévesztettünk*” című cikksorozatában,¹⁹⁴ amely 1943 végétől 1944 elejéig jelent meg a *Magyar Nemzet* vasárnapi vezércikkeinek formájában, közrebocsátotta

¹⁹⁴ A cikksorozathoz a legkönnyebben *Szekfü Gyula*: Forradalom után c. könyvében (Bpest, 1947) lehet hozzájutni. Ennek elején ugyanis szószерint közölte a cikkek szövegét.

az új Magyarország felépítésére vonatkozó gondolatait. Ezekben a cikkekben a centralistáknak a múlt század 40-es éveiben kifejtett nézeteit választotta kiindulópontjául, hogy — a második világháború alatti sajtó- és cenzúravizsnyokat figyelembe véve — így tehessen hitet az angolszász mintájú demokrácia mellett. Ebben a rendszerben vélte megtalálni a háború utáni Magyarországnak legjobban megfelelő politikai formát. Az allegorikus köntösbe burkolt program Szekfü Gyula demokratikus irányú fejlődésének újabb állomását jelentette. Már lemondott arról, hogy a szentistváni kereszténység eszméje megvédheti a tömegeket a nácizmus, a nyilasság fertőzésétől. A centralista programon keresztül emberi, demokratikus szabadságjogokat, a szabad községek emlegetése révén a földreformot és ennek eredményeként polgári jómódot élvező parasztságot követelt. Lényegében véve a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front demokratikus célkitűzéseit népszerűsítette burkolt formában, de a programot a maga polgári módján értelmezte. Reformot akart, hogy megakadályozza a forradalmat, amellyel még mindig nem tudott megbarátkozni. Maguknak a reformoknak a végrehajtását pedig végcélként tekintette és nem a további fejlődés kezdetének, első lépcsőjének. Így azután állásfoglalása még ekkor sem maradt mentes bizonyos ellentmondásoktól. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban hajlandó volt együttműködni a kommunistákkal. A hitlerellenes küzdelemben elengedhetetlennek tartotta a munkásokkal és a parasztokkal való összefogást, de üszkös romjaiból újjáéledő hazánk végleges berendezését még mindig az angolszász típusú polgári demokrácia — kapitalizmust megfélemező — kispolgári változataként képzelte el, jóllehet a sztálingrádi csata óta világosan látta, hogy Magyarországot nem az angolszász csapatok fogják felszabadítani. Polgári korlátjai mégis útját állták annak, hogy kitűnő helyzetfelismeréséből le tudja vonni a végső, logikus következtetéseket. Így azután, bár a háború utáni új rendben számításba vette a kommunisták részvételét a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártokra épülő kormányban, politikai életünk jövőndő vezetőit a polgárság nem finánciókés, demokratikus gondolkodásúnak vélt részében és a vele szövetségés, valóban demokratikus értelmiségiekben képzelte megtalálni. Hasonlóan gondolkodott Bajcsy-Zsilinszky Endre és számos más, hitlerellenes, polgári-demokratikus átalakulásunkat kívánó értelmiségi is.

Hazánk felszabadítása a Vörös Hadsereg által, s az annak nyomában járó forradalmi-demokratikus megújulás, a népi forradalmi szervek létrejötte, a földosztás kezdete és egész menete, az immár legálisan működő Magyar Kommunista Párt és a kommunisták, baloldali munkások kezdeményező, vezető szerepe, a munkásosztály lendülete és önfeláldozása, a Szovjetunió sokoldalú támogatása, nem utolsósorban az, hogy — Magyarország moszkvai nagykövete-ként — személyesen megismerkedett a Szovjetunió vezetőivel, szándékaikkal, bel- és külpolitikájukkal, különösen pedig az, hogy saját szemével láthatta a szovjet nép életkörülményeit, Szekfü Gyulát végképp meggyőzték arról, hogy a történelem már elavulttá tette 1943—44. évi terveit. Már 1945 februárjában, a Pedagógus Szakszervezet budapesti szervezetének ülésén tartott előadása is mutatta politikai nézetei ilyen irányú további fejlődésének kezdeti tüneteit.

1947-ben megjelent „*Forradalom után*” c. könyvében azután részletesen kifejtette új felfogását. Megmutatta, hogy van kivezető út a régi rendszer politikai, eszmei, erkölcsi, tudományos csődjéből a régi, polgári értelmiség számára és ezen haladva megőrizheti erkölcsi, tudományos, intellektuális értékeit, részt kérhet és kaphat új országunk építéséből.

Ez az út az ő útja és — bátran hozzátehetjük — az, amelyen a felszabadulás idején a népi demokrácia mellé álló értelmiségiek ekkor már népes csoportja vele együtt már elindult.

Ennek feltétele, hogy Szekfü módjára elforduljanak a letűnt magyar uralkodó osztályok politikájától, elvessék régi, velejéig reakciós nézeteiket (forradalomellenesség, nacionalizmus és ezzel összefüggésben szovjetellenesség stb.), szakítsanak a forradalommal szemben a polgári-demokratikus reformokhoz, a nyugati demokráciákhoz fűzött illúziókkal.

„A reform embereinek nehéz napjuk van — szakadt fel kebléből a vallo-más —, amikor végre felismerik, hogy nyugodt, békés fejlődés helyett az egyetlen kivezető út a forradalom.” „Amikor tehát a polgári reform embere elveszti a békés kibontakozás utolsó reményét is, felismerve, hogy az ő szelíd, emberies expediensei képtelenek a dolgokat rendezni . . ., hogy immár csak teljesen új, forradalmi rendezés jöhet, az a nap . . . keserű nap, de elkerülhetetlen”¹⁹⁵ számolt le — meghajolva a történeti valóság ereje előtt — nemcsak a széchenyies, konzervatív-keresztény reformpolitikához, de a centralisták elképzeléseinek korszerűsített változatához fűzött ábrándjaival is. Még ekkor is sajnálta, hogy 1945-ben nem léphettünk a reform útjára, de most már képes volt észrevenni, hogy történeti fejlődésünk sajátosságai is az álmok országába utasították a viszonyaink reformista átalakításához fűzött reménységeket. „Ha nem esnek ki lényeges európai korszakok történetünkéből, mi is a reform nyugodtabb útján haladhattunk volna.”¹⁹⁶ A nyugati mintájú demokrácia, amely ott a maga idején „nagy munkálója és elősegítője volt a nemzetek haladásának”, kimaradt, hiányzik történelmünkéből.¹⁹⁷ És mivel kimaradt, elmaradt a reform is. „Reform híján jött a forradalom, melynek sodrában élünk és amelynek hatása alatt kell kialakítanunk életünk új formáit.”¹⁹⁸

Szekfü arra is megadta a feleletet, milyennek képzei el az új formát. Előbb azonban kíméletlenül végzett a maga korábbi és a nyugati polgári-demokratikus rendszer iránt táplált, a történeti fejlődés által csődbe juttatott ábrándjaival, amelyek másokban még továbbra is elevenen éltek. Visszapillantott a 100 év előtti időkre és rámutatott arra: a 48 előtti évtizedek minden „jobb magyarjának”, Kölcseytől Széchenyiig és Deákig, Eötvöstől Kossuthig vágya: az „amerikai—angol—francia humanista demokrácia” túlhaladott elképzelés. Kétkedik abban — írta —, hogy akik 1945 után a 48 előtti nagy reformerek leszármazóinak mondják magukat és erre hivatkozva nyugati polgári államberendezést követelnek, igazi szellemi utódai a Deákoknak, Eötvösöknek, Kossuthoknak. Nem hiszi, hogy azok viszont a hagyományok árulói, akik józanul mérlegelik helyzetünket és úgy látják, hogy „amit egy évszázadon át nem sikerült a magyarságnak megvalósítani, a nyugati demokrácia szellemiségét és intézményeit, azt éppen mi tudnók ebbe az elpusztult magyar életbe átültetni.”¹⁹⁹ Nyomatékosan hangsúlyozta: „amit 100 esztendőn át nem tudtunk s vezető osztályunk nem is akart megvalósítani, annak ideje végképp elmúlt és vissza nem hozható többé”. A nyugati demokrácia kiesett fejlődésünkéből és „soha nem tudott igaz mivoltában meggyökerezni nálunk”.²⁰⁰ Anyu-

¹⁹⁵ Uo. 79. 1.

¹⁹⁶ Uo. 201. 1.

¹⁹⁷ Uo. 8. 1.

¹⁹⁸ Uo. 201. 1.

¹⁹⁹ Uo. 7. 1.

²⁰⁰ Uo. 8. 1.

gati demokrácia hívei — írta — idealizálják ezt az állapotot és normának tekintik, holott a valóságban ez a norma nem is létezik. Nincs igazuk azoknak, akik a Szovjetuniótól és csak tőle kérik számon azt az eszményi polgári demokráciát és polgári szabadságot, „mely csak könyvekben létezik, mint tudósok posztulátuma!”²⁰¹ Legkevesbé nekünk magyaroknak van erkölcsi jogosultságunk a demokrácia követelésére a Szovjetuniótól, amikor nálunk a dualizmus öt év-tizede és a Horthy-korszak huszonöt éve alatt összesen egyszer bukott meg a kormányválasztások eredményeképpen. Hetvenöt esztendő pergett le az idő rokkáján és egyszer sem volt olyan kormánya az országnak, amely megfelelt volna a többség akaratának. Mindvégig négy-ötszáz ember kormányozta az országot. Ilyen múlttal a hátunk mögött „kissé furcsának látszik demokráciát és szabadságot keresgelnünk, ha szemünket a Szovjetunióra fordítjuk! És ezt a meggondolást alkalmazhatjuk szinte mindegyik európai országra.”²⁰²

De ha nem nyugati típusú demokrácia, akkor mi legyen a magyar állam új szervezeti formája? Szekfü erre is határozott választ adott. Követnünk kell a száz esztendő előtti magyarok eljárását. A méltán nagynevű elődök az ő korukban a leghaladóbb államberendezést, az amerikai demokráciát tanulmányozták, majd utána megvizsgálták, hogyan alkalmazhatják ezt a mi viszonyainkra. Ma is ez az egyetlen út, „nem sandítani egyre a nyugati berendezések felé, hanem ezt a keleti életet önmagában, mint a saját nép felemelésére irányuló munkát tekinteni.”²⁰³ A mi korunkban a legújabb, legkorszerűbb államberendezés a Szovjetunióban van. Az ott megvalósult új típusú demokrácia, a proletár-demokrácia lényege, hogy megtagadja a szabadságot a gazdagoktól és a vagyontalanok felemelésével megkísérli a gazdasági egyenlőség megvalósítását. Ennek az államnak vezetői a népért dolgoznak. Azért szenvedtek a cári időkben, azért nélkülöztek, hogy jobb sorsa legyen népüknek.²⁰⁴ A szovjet vezetők „nem mondhatnak le a hatalom jelen formájáról, ha van lelkiismeretük és szeretik népüket”.²⁰⁵ Mert ez a hatalom a népért van és a népjólét boldogulását szolgálja, míg a „nyugati demokrácia térhódítása a mai helyzetben kétségtelenül politikai anarchiát, új és vad kizsákmányolás mellett éhínséget és a birodalom szétesését, minden harcát mindenki ellen jelentené”.²⁰⁶

És Szekfü Gyulában, a hazáját szerető, néphez hű értelmiségiben megvolt a bátorság ahhoz, hogy a történelmi tények hatására levonja fejtegetéseiből a végső következtetést a mi számunkra is. Ő, aki mindenekelőtt azért volt hálás a Szovjetuniónak, mert megadta államunk újjáépítésének lehetőségeit és „rettenetes anyagi és véráldozatot hozott, amikor a Hitlertől megparancsolt és Szálasiéktól vállalt magyarországi csatát megvívta és megnyerte”,²⁰⁷ nem késett népének figyelmébe ajánlani azokat a tanulságokat is, amelyeket a Szovjetunióban való tartózkodásának eredményeként vont le, és amelyekért ugyancsak hálát érzett. Nem habozott kimondani, hogy forradalmunk eredetét és erőit számbavéve az új magyar élet formái „erősen el fognak térni a nyugatiaktól és inkább azokhoz fognak hasonlítani, melyek szomszédainknál valósulnak meg... a Szovjetunió közelségében. A földosztás, a nagyüzemek államo-

²⁰¹ Uo. 128. l.

²⁰² Uo.

²⁰³ Uo. 129. l.

²⁰⁴ Uo. 130—132. l.

²⁰⁵ Uo. 132. l.

²⁰⁶ Uo.

²⁰⁷ Uo. 80. l.

sítása, a társadalomnak az egyenlősítés felé haladása már eddig is mutatják az új formákat.”²⁰⁸ Nem lehet többé szó gazdaság, politika, nevelés régi módszereiről. A politikai szabadság és a parlament fogalmát is új tartalommal kell megtölteni, mert fontos, hogy „a társadalmi igazságosságnak megfelelően fel-emelkedjék azok életszínvonala, akik alul voltak és mindig alul maradtak”²⁰⁹ Az a lényeges, hogy „senkise zavarja felelőtlen módon az országnak szociálisabb szellemű rekonstrukcióját, mint amilyen azelőtt volt”.²¹⁰ „... azt hiszem, hogy erre a felépítésre az ország népe összehozható lenne” ... vélekedett Szekfü Gyula, aki immár megtalálta útját a néphez és a nép oldalán. Ennek a révén megszabadult pesszimizmusától is: 1945 óta bizakodva tekintett jövőnk felé.

Pedig Szekfü Gyula nem lett kommunistává. Polgár és hívő katolikus maradt haláláig. Eseménye haláláig 1945—48 közötti állapotunk, a munkásparaszt demokratikus diktatúra és a koalíciós kormányzás volt. Helyeselte a proletárdiktatúrát a Szovjetunió számára, de nem kívánta nekünk és örült annak, hogy a szovjet kormány sem erőszakolja ránk ezt a rendszert és nálunk többpártrendszer létezhet. Nem értette meg, hogy forradalmi fejlődésünk útja azonos azzal, amelyen a Szovjetunió már jócskán előrehaladt és amelyre a szomszédos népi demokráciákkal körülbelül egyidőben mi is ráléphetünk. A tények azonban megértették vele: nemzetmegújulásunkat, népünk jobb jövőjét csak a munkásosztály vezette tömegek forradalmi mozgalmától várhatja és csakis a lenini elvekre épülő, a népet szolgáló újtípusú demokráciában. És ezen jól lemérhető Szekfü Gyula politikai haladása.

A proletárnemzetköziség elvét a kis és nagy népek egyenjogúságáról vallott marxi—lenini nézetek jelentőségét nem tudta megérteni, gyakorlati alkalmazásuk tényeit nem ismerte fel. Azt azonban nagyon is jól megértette és tapasztalatai nyomán meggyőződésévé is érett, hogy a Szovjetunió nem fenyegeti létünket, sőt biztosítja fennmaradásunkat. A Szovjetunióban ennek ellenére haláláig nem tudott mást látni barátságos nagyhatalomnál, amellyel — mivel szomszédunk — érdekünk a jó viszonyt ápolni annál is inkább, mert szárnyai alá húzódva, bár tőle függő helyzetben, fenntarthatjuk magunkat.²¹¹ A rankei koncepciótól, szemléletmódtól tehát sohasem tudott megszabadulni. De hiszen polgári történész volt, és csak polgári módra tudta megközelíteni és megérteni a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatainkat is. Ezt a viszonyt azonban kedvezően értékelte, mert hasznosnak tartotta számunkra. És ez a lényeges.

Végül, de nem utolsósorban bátran szembenézett a maga korábbi nacionalista, antiszemita nézeteivel is és kegyetlen önbírálattal leküzdötte őket. Nacionalizmustól jócskán átítatott közvéleményünknek, de önmagának is fejére olvasta a képtétizedes revíziós propaganda „alapvető tévedéseit”, ti. azt, hogy „arról a régi Nagy-Magyarországról beszélt, amelyben nem voltak nemzetiségek, melyben minden magyar volt, a mienk, s melyet mi joggal kormányoztunk, ezer esztendőn keresztül ... Még mindig a földet néztük, s nem az embert, aki rajta él, megműveli s ennél fogva ő az igazi tulajdonosa, nem pedig a fehér ló nyomán Budapestről lejött vendégek. Az 'integritást' kerestük, a haza bérceit, folyóit és kastélyait, s elnéztünk a hozzánk visszakerült embe-

²⁰⁸ Uo. 201. l.

²⁰⁹ Uo. 202. l.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ A Szovjetunióhoz fűződő jóviszony reálpolitikai szükségességéről és e kapcsolatokról természetéről. Uo. 119—122. l.

rek, nemzetiségek feje fölött.”²¹² A két bécsi döntéssel „az Uristen próba elé állított minket” és mi „a próbán szégyenletesen elbuktunk, az ellenkezőjét cselekedve annak, amit kellett és illett volna. Mentség gyanánt, magunk előtt, felhozhatnók, hogy nem az egész magyarság követte el mindezt, hanem csak egy kormány és vezetőréteg . . . Ez igaz s tényleg tőlünk független szerencsétlenség volt, hogy a próba elé akkor kerültünk, amikor az országot oly alacsony intelligenciájú és erkölcsű réteg képviselte . . . Ez mind igaz. De a tényen nem változtat: Magyarország kormányáért a történet és az ügyben érdekelt szomszéd népeink előtt az egész ország felelős. A próbán mindnyájan elbuktunk, nemcsak a kormányok, melyek nevünkben helyettünk cselekedtek.”²¹³ „Ezek után pedig egyszersmindenkorra el kellett némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának. Erkölcsi alapunkat veszítettük azáltal, hogy amikor lehetővé vált, magunk sem bántunk jobban a nemzeti kisebbségekkel.”²¹⁴

A történelmi események hatására Szekfi Gyula meggyőződött arról, hogy vissza kell vonnia sokévtizedes munkásságának alaptételeit. A maga polgári módján ugyan, de gyökeresen meg kell változtatnia történelemszemléletét, politikai nézeteit. És Szekfi Gyula képes volt erre a nagy erkölcsi erőfeszítést igénylő feladatra, mert megértette, hogy a hazáját, népét szerető értelmiséginek a munkásosztály hatalmát biztosító államrendszer mellett van a helye, minthogy ez a rendszer jobb életet hoz a népnek és képes megvédeni azt minden külső veszélytől. Ezt a felismerését igazolják 1947-ben leírt szavai is: „Magyarország a forradalom mai, munkás és parasztvezetésű formájában a függő kérdések elintézése után, gazdagabb és boldogabb ország lehet, mint bármikor előbb.”²¹⁵

MÉREI GYULA

К КРИТИКЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ДЬЮЛЫ СЕКФЮ

Резюме

Введение статьи кратко познакомит с методом преподавания и воспитания Дьюлы Секфю, с его гуманной заботой о его бывших учениках, потом оно дает обзор о методе германской идейной истории и таким образом оно при помощи сравнения охарактеризует метод Дьюлы Секфю — историка, следовавшего методу идейной истории, оно раскрывает искажения исторического процесса, вытекающие из применения этого метода. Оно освещает и то, что исторические сочинения, считавшиеся самым Дьюлой Секфю объективными, представляют собой буржуазный объективизм и таким образом вполне партийные исторические сочинения. Следующая часть показывает важнейшие этапы деятельности Дьюлы Секфю, — историка. Представляющая костяк статьи часть на основе широкого материала доказательств анализирует главные характеристические черты сочинений, написанных в 1916/33 гг. Центр тяжести статьи был перенесен на этот период именно потому что тогда были созданы главные сочинения Секфю и потому что ошибочные взгляды этих сочинений оказывают влияние даже и сегодня на историков — исследователей и на довольно значительную часть преподавателей средних и начальных школ. Автор считает характеристическими для сочинений Секфю, созданных в 1916/33 гг. следующие главные черты: антиреволюционность, национализм, политическая руководящая роль элиты интеллигенции, наконец его пессимизм. Он подробно анализирует, каким образом антиреволюционность и национализм искажают изображение Сечены, Кошута, Петефи, Ади, каким образом они принуждают его изменить действительность, фактически, впрочем, осознанную, умалчивать факты, противоречащие концепции, самовольно истолковать события и т. п. Автор

²¹² Уо. 66—67. 1.

²¹³ Уо. 68—69. 1.

²¹⁴ Уо. 69. 1.

²¹⁵ Уо. 202. 1.

в ряде случаев сопоставляет утверждения деятелей официальной культурной политики режима Хорти, Куно Клебельсберга, Дьюлы Корниша и сочинений Секфю, доказывая таким образом, что выдающийся венгерский историк верно служил господствующим классам периода контрреволюции Хорти. Автор проливает яркий свет на антисоветское и направленное против соседних народов империалистическое, реваншистское идеологическое содержание сочинений Секфю. Из этих двух моментов выводит автор концепцию Секфю о руководящей политической роли образованной интеллигенции, которую согласно его концепции желательно было обновить в разные времена из сыновей разных классов и слоев, и автор показывает ее крах, в чем заключается также источник пессимизма Секфю. Заключительная часть статьи показывает медленную, постепенную демократизацию взглядов Дьюлы Секфю в свете его важнейших сочинений, написанных с 1933 г. до его смерти. В то же время она нарисовывает путь озабоченных о родине, о народе интеллигентов, ведущий от поддержки режима Хорти во время после захвата власти германским фашизмом через антифашистский, демократический фронт независимости к позиции на стороне народной демократии, на стороне освободившегося народа.

Др. МЕРЕИ

CONTRIBUTIONS A LA CRITIQUE DE LA CONCEPTION HISTORIQUE DE GYULA SZEKFÜ

Résumé

L'introduction de l'étude donne un bref aperçu sur la méthode didactique et pédagogique de Gyula Szekfű, sur son attitude humaine témoignée envers ses étudiants ayant terminé leurs études, puis il présente une vue d'ensemble sur les méthodes de l'histoire des idées allemande et, en comparaison avec celles-ci, il caractérise la méthode de l'histoire des idées appliquée par Gyula Szekfű: il met en relief les déformations qui découlent de l'application de cette méthode au processus historique. Il souligne, en même temps, que l'historiographie de Gyula Szekfű, estimée par lui objective, n'est autre qu'un objectivisme bourgeois, par conséquent, une historiographie nettement partielle. Dans la suite l'auteur de l'étude rend compte des stations plus importantes marquées par l'historiographie de Gyula Szekfű. La partie qui constitue l'axe de l'étude, analyse — sur la base d'une matière probante d'une grande envergure — les principaux traits qui caractérisent les ouvrages publiés pendant les années 1916/1933, période, où prirent naissance les principaux ouvrages de Gyula Szekfű, dont la conception erronée exerce, encore de nos jours, leur effet sur les historiens chercheurs et sur la plupart des professeurs de lycée et des instituteurs des écoles primaires. De l'avis de l'auteur les principales caractéristiques des ouvrages de Gyula Szekfű, parus pendant la période en question, sont les suivantes: sentiments antirévolutionnaires, nationalisme, rôle dirigeant des intellectuels d'élite et finalement son pessimisme. Il analyse, par le détail comment ses sentiments antirévolutionnaires et son nationalisme déformaient la représentation d'István Széchenyi, de Lajos Kossuth, de Sándor Petőfi, d'Endre Ady, comment le contraignaient à changer la réalité, discernée à la lumière des faits concrets, à passer sous silence les faits contradictoires à cette conception, à expliquer arbitrairement les événements, etc. L'auteur compare, sous maints points, les affirmations trouvées dans les ouvrages de Kuno Klebelsberg, de Gyula Kornis et de Gyula Szekfű, animateurs culturels officiels du régime de Horthy, en prouvant par cela que l'éminent historien hongrois était le fidèle serviteur des classes dominantes du régime contre-révolutionnaire. Il met sous son vrai jour l'idéologie impérialiste et revanchiste des œuvres de Szekfű, idéologie dirigée contre l'Union Soviétique et les peuples limitrophes. C'est de ces deux principaux éléments que l'auteur déduit la conception de Szekfű concernant le rôle politique dirigeant des intellectuels érudits à recruter, dans les différentes périodes, parmi les rangs des différentes classes et couches sociales, conception dont l'auteur présente l'échec, source du pessimisme de Szekfű. La partie finale de l'étude montre la démocratisation lente et graduelle des conceptions de Szekfű à la lumière des ouvrages parus après 1933 jusqu'à sa mort. En même temps, il esquisse la voie des intellectuels soucieux du sort de la patrie et du peuple, voie qui les conduisit, de l'appui du régime de Horthy, dans les temps succédant à l'arrivée au pouvoir du fascisme allemand, à travers le front d'indépendance antifasciste et démocratique jusqu'à prendre position pour la démocratie populaire et à se ranger au côté du peuple libéré.

GY. MÉREI

SZÉCHENYI ISTVÁN

(Halálának századik évfordulójára)

A Széchenyi kérdés múltja

Száz éve nyugszik nagycenki sírjában Széchenyi István, s még vagy három évtizeddel régebb a kérdés: mit jelentett ő nemzetének? A kérdés mindmáig kérdés maradt, ötnegyed évszázad publicisztikája, történetírása nem tudott rá megnyugtató, elfogultságtól és egyoldalúságtól ment választ adni. Törekvései már a kortársak körében is szinte egyidejűleg váltották ki a lelkes helyeslés és a merev elutasítás megnyilvánulásait: reá hivatkoztak a haladni akarók, de érvelhettek nem egy igéjével azok is, akik a mozdulatlanság barátai voltak. A levert forradalom légkörében egyéniségének konzervatív, forradalomellenes, a 40-es évek Széchenyijét jellemző vonásai kerültek előtérbe: azok, akik 1848/49-et bánnivaló, tragikus megtévelyedésnek tartották, szívesen hivatkoztak Széchenyi „felelősségérzetére”, „politikai éleslátására”, amellyel a negyvenes években a forradalom felé haladó fejlődés elé vetette magát. A kiegyezés korának nemzedéke már az utóbbi Széchenyi-képet vette át a kortársaktól, s ezt fejlesztette tovább önmaga igazolására, mintegy koronatanúként politikai megalkuvása és társadalmi maradisága mellett. Az első világháború meghozta a Habsburg-monarchia széthullását, az általa oly sokáig konzervált társadalmi rend azonban túlélte nemcsak az összeomlást, hanem 1918/19 hősies forradalmi erőfeszítéseit is, és anakronisztikus létének igazolására még konzervatívabb Széchenyire volt szükség: így történhetett meg, hogy az a Széchenyi, akinek eszméi egy évszázaddal korábban a forradalomhoz vezető fejlődést segítették nagy mértékben elő, egy ellenforradalmi korszak hőse lett, kultusza minden korábnál magasabbra csapott, s eszméivel a korszak ideológusai egy elavult, régen pusztulásra ítélt társadalmi rendet igyekeztek megtámogatni. A két világháború közötti évtizedek Széchenyi-kultusza tudatos, jól alkalmazott eszköze volt az uralkodó politikai rendszer ideológiai hadviselésének; a merész reformer Széchenyi elhomályosítása, a megtorpanó, forradalomellenes, dinasztiahöz hű Széchenyi előtérbe állítása, a forradalmat vezető Kossuthal való éles szembeállítás a harmincas évek méhében érlelődő társadalmi forradalom elleni harc céljait szolgálta. Ezt a Széchenyi-képet népszerűsítette a történettudomány, az iskola, a sajtó, s ez a kép nyomódott be annak a nemzedéknek a tudatába, amellyel az ellenforradalmi rendszer összeomlása után új társadalmat kellett építeni. Ilyen körülmények között érthető, ha nem is helyeselhető az a tartózkodás, amelyet a felszabadulás utáni évtized történetírása egy ideig Széchenyivel szemben tanúsított. A korszakról írt marxista munkákban kezdeményezései ugyan általában értéküknek megfelelő helyre kerültek, életművének átfogó értékelésére azonban nem került sor, a történeti munkák egyénemelyike

pedig — a téma elhatárolt voltából következően — személyének negatív vonásait állította túlzottan előtérbe. Igaz, ezt a tartózkodó állásfoglalást az utóbbi évek során egyre határozottabban kezdte már felváltani a Széchenyi iránti mind őszintébb érdeklődés s személyének és történeti szerepének valóban marxista, tehát mindenoldalú, ellentmondásosságában is egységes, igaz ábrázolására való törekvés, ez a folyamat azonban még csak részleteredményeket ért el, s tartós, egészében és minden részletében helyes Széchenyi-képet majd csak a jövőben nyújthat. Az eredmény a történeti igazság fényénél minden bizonnyal igazolja majd a népünk szívében iránta élő tiszteletet, azt a tiszteletet, amellyel az utókor csak a nagy történelmi személyiségeknek szokott adózni.

Mert Széchenyi nagy történelmi személyiség volt a magyar nép szemében és annak bizonyul a marxista történettudomány szigorú mércéjével mérve is. Az igazi történelmi nagyság a kor szükségleteinek felismerésében, megértésében, s a történelmi szükségszerűség győzelméért kifejtett erőfeszítésekben nyilvánul meg, s korábbi történelmünk hősei között csak kevés van olyan, aki felépítésével annyira kora szükségleteit fejezte volna ki, mint az 1830-as évek Széchenyije. „Ujjait a kornak üterére tevő, és megértette lüktetéseit. És ezért, egyenesen ezért tartom én őt a legnagyobb magyarnak . . . Gróf Széchenyit a kor szükségleteinek hatalma alkalmas percben ragadta meg. Ő korának nyelvévő lőn; a nemzet legjobbjai gondolatának szavakat adott. És hatásának titka itt fekszik . . . Ki korának óramutatója, az korának nem Prometheusa: tán inkább őt teremté a kor, mintsem ő a kort.” Kossuth mondta ezeket a szavakat Széchenyi működésének első szakaszáról 1841-ben, Széchenyi tragikus pályafordulásakor, s ennél találójában azóta se fogalmazta meg senki Széchenyi fellépésének jelentőségét. Széchenyit 1830 körül valóban a kor szükségletei lökték a cselekvés színpadára; nagysága valóban abban rejlik, hogy felismerte ezeket a szükségleteket és nagyszerű emberi képességeivel eredményesen szolgálta megvalósulásukat, mint ahogy később konfliktusai is abból származnak, hogy törekvései akkor már nem esnek maradéktalanul egybe a szükségletek diktálta célkitűzésekkel.

Magyarország Széchenyi felléptekor

Mik voltak a történelmi fejlődés szükségletei Magyarországon Széchenyi fellépése idején? A XIX. század elejére a polgári rend forradalma Európa több államában megdőntötte már a feudális társadalmi rendet. Ezidőre Magyarországon is fokozódott az árutermelés, a nagy és középbirtokon kezdett tért hódítani a mezőgazdálkodás fejlettebb módja, bontakozóban volt a tőkés ipar és mindez azt eredményezte, hogy a fennálló termelési viszonyok — a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt — hovatovább gátjává lettek a termelőerők további fejlődésének. Az utóbbiak gyarapodását ugyanakkor az Ausztriától való teljes gazdasági és politikai függés is erősen korlátozta. A feudalizmusnak a fentiek következtében jelentkező válságát csak élezte a napoleoni háborúkkal együttjáró konjunktúra, amely növelte a termelőerők és termelési viszonyok ellentétét és a társadalom belső ellentmondásait. A válság még inkább súlyosbodott akkor, amikor 1818 táján megszűnt a konjunktúra és a háború alatt fokozottabb fejlődésnek indult mezőgazdaság termékeinek értékesítése egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. A magyar mezőgazdasági termékeket versenyképtelenné tette az európai piacokon a feudális termelőmód-

dal, a robotrendszerrel járó alacsony termelési színvonal és a rossz minőség, valamint az utak elhanyagoltsága és az osztrák érdekeknek kedvező vámrendszer. A termelés gazdaságossá tételéhez szükséges beruházásokat erősen nehezítette — a pénzforgalmat akadályozó osztrák gazdaságpolitikán túl — az ősiség feudális intézménye, amely miatt a birtokos legfeljebb csak uzsorakamatra tudott hitelt szerezni. Az ipart nemcsak a céhrendszer bilincsei szorongatták: a belső fogyasztás, a társadalmi munkamegosztás fejletlensége és az általános szegénységgel járó pénzhány következtében alacsony volt, a tőkés beruházásokat rendkívül megnehezítette a hiteltörvények és az egységes, mindenre egyformán kiterjedő jogrendszer hiánya. De mindennél fenyegetőbben mutatta a feudális társadalmi rend régóta kibontakozó válságának gyors elmélyülését a parasztság helyzete: a konjunktúra időszaka a parasztság sorai-ban csak a jobbmódúaknak jelentett némi hasznot, ezzel szemben az egész parasztságot egyetemlegesen sújtották azok a földrablások, amelyeket a földesurak gabona- és gyapjútermésük növelése céljából hajtottak végre. Tovább folytatódott a jobbágyföldek természetes elaprozódása is, rohamosan emelkedett a zsellérek száma, nőttek az állami terhek, fokozódott a földesúri kizsákmányolás, és mindezek eredményeként állandósultak a parasztság mozgalmi. A feudális társadalmi berendezkedés keretében ezeken a bajokon már nem lehetett segíteni, a válság eljutott a végső szakaszába. A feudális viszonyokból való gyors és teljes kibontakozás történelmi szükségletként jelentkezett, s e szükségszerűség kényszerítő parancsának engedtek azok, akik 1830 táján Magyarország polgári átalakításának úttörőivé váltak. S ez úttörők legnagyobbika Széchenyi István volt.

Nem váratlanul felvilágító tűzoszlop tehát Széchenyi a magyar feudalizmus éjszakájában, s útmutatása nem a lángész hirtelen és véletlen fellobbanása. A kor szükségleteinek meg nem felelő társadalmi-gazdasági viszonyok szorítását, az elmélyülő válság kínjait százezrek érzik az országban, a kivezető utat is sokan keresik, s a helyes utat is sejtik már számosan, ha nem is tudnak sejtéseikről világos, rendszerbe foglalt képet alkotni. Széchenyi hatásának titka éppen abban rejlik, hogy akkor lépett fel, amikor a történelem már napirendre tűzte a magyar feudalizmus megdöntését, s hogy programjában — annak számos fogyatékosága ellenére is — százezrek húsába vágó problémákra a helyes úton kereste a választ.

Mert a feudalizmus válságából való kibontakozásban, s a polgári termelési viszonyok megteremtésében érdekelt volt a magyar társadalom túlnyomó többsége, ha nem is egyenlő mértékben. A legtöbbet természetesen az elnyomott, kizsákmányolt parasztságnak jelentett volna a feudalizmus felszámolása: elvben polgári jogegyenlőséget, személyének szabadságát, földjének szabad birtoklását, jogot és lehetőséget földtulajdon szerzésére, jobb termelési és értékesítési lehetőségeket, még akkor is, ha a polgári társadalom gyakorlatában ezek az előnyök csak korlátozottan és egyenlőtlenül érvényesülhettek. Persze a parasztság nem látta ilyen világosan a fejlődés szükségszerűségét és saját lehetőségeit a majdan létrejövő polgári társadalomban: közvetlen célja a földesúri és állami terhektől, s a személyes függőségből való szabadulás volt, állandó elégedetlenségével és osztályharcos megmozdulásaival azonban a fejlődés legfontosabb lendítő erejévé vált, s harcos szövetségesként számíthatott rá minden olyan mozgalom, amely küzdelemre indult a feudalizmus ellen. A fejletlen és jobbára nem magyar polgárság már nem állt ilyen egyértelműen a haladás oldalán. Egyes rétegei — a városok irányítását kézben tartó gazdag patríciusok

és a jómódú céhpolgárság — kiváltságos helyzetüket féltették a polgári egyenjogúság megvalósulásától s ezért ellene voltak a feudális viszonyok megváltoztatásának. A céhenkívvüi polgárság nagy tömegei előtt azonban a termelés, a fogyasztás, a forgalom és a tőkeképződés feltételeinek a megjavítása szélesre tárta volna a jövő útját, s hogy a klasszikus nyugati példáktól eltérően mégsem ez az osztály lett nálunk az átalakulás hordozójává, az egyik sajátos vonása a kelet-európai, s benne a magyar társadalomfejlődésnek. A magyarországi polgárság — a parasztsághoz hasonlóan — gyengesége és politikai jogainak korlátozottsága következtében csak segítőtje lehetett annak az osztálynak, amely vállalhatta az átalakulás vezetését, mert nemcsak érdekelve volt az átalakulásban, de gazdasági ereje s főként politikai eszközei révén eredményesen munkálkodhatott is annak megvalósításán. S ez az osztály az árutermelésre fokozatosan áttérő birtokos középnemesség volt. A kelet-európai fejlődés sajátosságának megfelelően Magyarországon az árutermelés a mezőgazdaságban volt a legfejlettebb, a birtokos nemések egyrésze a kedvező körülmények — háborús konjunktúra, birtokaik jó fekvése stb. — felhasználásával, Engels szavaival élve, valósággal „piacra termelő kereskedő”, tőkés lett. Ez a réteg érezte a parasztság mellett a legjobban a válság súlyát, s azáltal is alkalmassá vált az átalakulásért induló harc vezetésére, hogy gondolkodásában a tőkés gazdálkodásra való áttérés igénye a nemzeti elnyomás, az Ausztriától való politikai és gazdasági függés megszüntetésének, vagy legalábbis lazításának igényével kapcsolódott össze. Jogos és szükséges igény volt ez, mert a tőkés fejlődés gátjait képező feudális intézmények felszámolása mellett a sajátos magyar viszonyok között az is feltétele volt a polgárosodásnak, hogy megnyíljen az út a nemzeti ipar kifejlesztése, a belső piac megteremtése és a mezőgazdaság és ipar termékeinek akadálytalan belső és külső értékesítése előtt is. Viszont ez a birtokos nemesség osztályhelyzeténél fogva csak ingadozásokkal, megtorpanásokkal, a félmegoldások és kompromisszum keresésével szolgálhatta a haladás ügyét. A polgárosuló nemesség érdekeit, a polgári reform ügyét az elszegényedő nemesség polgári pályára szorult fiaiból, értelmiségi foglalkozást űző polgári és plebejus fiatalokból kialakuló réteg képviselte a legkövetkezetesebben: ezek a polgári társadalmi rendtől a maguk számára munkalehetőségeket, nagyobb megbecsülést és érvényesülést vártak, s osztálykötöttségektől kevésbé korlátozva bátrabban agitálhattak mellette. Az átalakuláson a legtöbbet az arisztokrácia, a nagybirtokos osztály veszíthette: kiváltságos helyzetének megszűnése ezt az osztályt létében fenyegette, s gazdasági és politikai előjogainak elvesztéséért csak kevésbé kárpótolhatta volna az a tény, hogy a termelési és értékesítési lehetőségek kitérülése az árutermelő nagybirtok számára is hasznos lett volna.

Széchenyi reformrendszere : a Hitel, a Világ és a Stadium

Széchenyi programja a hazai gazdasági-társadalmi valóság talajában gyökerezett, kidolgozásához azonban nagy segítséget nyújtottak azok a tapasztalatok is, amelyeket Széchenyi számos külföldi utazása során a nyugati polgári és a közkeleti elmaradott feudális államokban gyűjtött. Ez utóbbiak siralmas viszonyai figyelmeztetésül szolgáltak számára: ilyen sors vár hazájára is, ha nem lép a haladás útjára. A franciaországi és angliai tapasztalatok viszont hozzásegítették ahhoz, hogy a válságból kivezető utat — sok kortársával ellentétben — a helyes irányban, a polgári intézmények meghonosításán keresztül

kereste. Kortársainak egyrésze ezért szerette őt angolimádónak, kozmopolitának nevezni. Pedig Széchenyi nem volt kozmopolita, sőt gyakran ostromozta kíméletlen szavakkal külföldimádó, elnemzetietlenedett főrangú társait. Észrevette az általa nagyratartott nyugati államok társadalmi berendezkedésének hibáit is, tisztában volt azonban azzal is, hogy ezek a népek a maguk polgári átalakulása során olyan tapasztalatokat gyűjtöttek, amelyek figyelembe vétele és a magyar viszonyokra való alkalmazása a magyar polgári átalakulás útját nagy mértékben megkönnyítheti. Széchenyi egy olyan társadalom gazdasági, politikai és technikai tapasztalatait akarta hasznosítani, amely akkor az emberi haladás élén járt: éppen ez a törekvés tette őt alkalmassá arra, hogy a feudáliszmusból való kibontakozás és a kapitalizmusba való átmenet lényeges problémáit felismerhesse, s megoldásukat a helyes irányban keresse. Széchenyi javaslatai a hazai válságjelenségek széleskörű ismeretén, azok okainak helyes felismerésén, s a jól bevált európai gyógymód alkalmazására irányuló törekvésen nyugodtak. S ha még hozzátesszük azt, hogy ezek a javaslatok egy gazdag mágnásnak a szájából hangzottak el, akkor meg tudjuk érteni azt a mindent megmozgató hatást is, amelyet a magyar társadalom kebelében kiváltottak.

A történelmi múltú, mindig aulikus, gazdag grófi család sarját, Széchenyi Istvánt kiváló egyéni tulajdonságai, mélységes humanizmusa, tudományos felkészültsége, az önnevelés iskolájában kifejlesztett felfokozott felelősségérzete és hazaszeretete tették alkalmassá arra, hogy osztálya fiataljainak szokásos felfelé vezető, s nem egyszer a burkolt vagy nyílt nemzetellenességbe, sőt hazáárulásba torkolló útjáról letérve, életét hazája felemelésének szentelje. Ez a letérés azonban nem volt könnyű: érzelmi viharokon, visszaeséseken, csalódásokon, kudarcokon át vezetett felfelé; egy hű barát, Wesselényi testvéri támogatása, egy szerető asszony eszményi barátsága, és a szegény, elmaradott hazai viszonyainak mind alaposabb megismerése jelenthette az ösztönző erőt, amely Széchenyit a maga választotta úton felsegítette arra a magaslatra, amelyen a *Hitel* megszülethetett.

A *Hitel* 1830 elején jelent meg és még csak nagy vonásokban tartalmazta Széchenyi reformrendszerének leglényegesebb vonásait. Alapgondolata az, hogy a magyar birtokos osztály fokozódó elszegényedésének legfőbb oka a befektetéshez, a korszerűbb gazdálkodásra való áttéréshez szükséges tőke hiánya, viszont gazdasági hitelhez azért nem juthat a birtokos, mert a feudális magyar törvények nemcsak a szokásos hasznot nem biztosítják a hitelezőnek, hanem még a kölcsönadott tőke visszanyerésére sem nyújtanak biztosítékot. Ez a ténymegállapítás nem volt új: évtizedek óta a hitelhiányban látták a szakemberek a magyar mezőgazdaság elmaradottságának egyik legfontosabb okát, s már négy évtizede várt az országgyűlési megvitatásra a hitelviszonyok megjavítását célzó váltótörvénykönyv tervezete. Széchenyi javaslatának az volt a minőségileg új tartalma, hogy — szemben a feudális tulajdonviszonyokat fenntartani kívánó korábbi javaslatokkal — először mondta ki a nyilvánosság előtt az ősiség megszüntetésének szükségességét, s olyan hiteltörvényt követelt, amelynek alapján a meg nem fizetett adósság fejében a hitelező rövid úton elárvereztetheti adósa birtokát. A nemesi földtulajdont biztosító ősiség volt a feudális társadalmi rend egyik, talán a legfontosabb alappillére, s a megszüntetéséhez szervesen kapcsolódó változásokat logikusan végiggondolva kímondatlanul is el kellett jutni a feudalizmus más alapvető intézményeinek a felszámolásához is. Azonban Széchenyi ki is mondta ezeket a követeléseket. A hitelről szólva bírálta a feudális rendszer számos más elavult maradványát,

a közös legelő- és erdőhasználatot, a birtok el nem oszthatóságát, a céhrendszert, az árszabályozások rendszerét, s különös élességgel mutatott rá a robot és a kilenced fejlődést gátló voltára. A feudális viszonyokban látta gyökerét a gazdasági elmaradottság másik fontos tünetének, a fejlett kereskedelem hiányának is; ennek az okát a sok gátló hivatalos intézkedésben, a közlekedés végtelenül elmaradott voltában, az alacsony belső fogyasztásban, s „a kereskedési becsület s munkásság némely csorbái”-ban látta, sideiglenes orvoslására nemzeti bank létesítését, valamint termelési és kiviteli jutalmak rendszerének bevezetését ajánlotta. Távolsági kíváncsiaként pedig megjelent már a Hitelben a jobbágy birtokbirtokosi joga, a nemesi adómentesség fokozatos megszüntetése, sőt annak az ecsetelése is, hogy „az elavult rozsdás systema bilincseiből” kiszabadulva, „milly valódi lételekre s eleven életre juthatna hazánk, minden honbelink felszabadítása, s polgári jukban részesülhetése által”. Rámutatott Széchenyi a nemességről szólva arra, hogy „nem erős lábon áll az olly rend, mely az ország minden javát húzza és semmi terhét nem viszi”, az angol példára hivatkozva figyelmeztette honfitársait arra, hogy „valljon mit szűlne az alkotmány egyenlő kiterjesztése az ország minden lakosira”, s azt ajánlotta, hogy amire más népeket a kénytelenség — azaz a forradalom — bírt rá, azt a magyar uralkodó osztály tegye meg önként, még ha átmeneti áldozatokkal jár is. „Nyissuk fel szemünket — kiáltott fel munkája végén —, vegyük hasznát eszünknek! Minekünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem, s nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépünk inkább előre! ... A múlt kiesett hatalmunkból, a jövődönnek urai vagyunk ... Sokan azt gondolják, Magyarország volt, én azt szeretem hinni: lesz!”

A Hitel a polgári Magyarország létrehozásának első, bár korántsem teljes és következetes programja, hatásában a legjelentősebb írásmű azok között, amelyek a magyar polgári átalakulás elméleti kérdései körül az 1848-at megelőző két évtized alatt keletkeztek. Hatása azonban korántsem volt egyértelmű. Széchenyi a Hitelben adott programot elsősorban az arisztokrácia, a nagybirtokosok s a jómódú birtokos réteg érdekeinek figyelembe vételével dolgozta ki és abban az eredendő tévedésben élt, hogy a polgári átalakulás feladatait az arisztokrácia vezetésével lehet és kell megoldani. A mágnásokat azonban oly erős érdekek kötötték a feudális rendhez, hogy a polgári társadalmi rend nem általuk, hanem csak ellenükre jöhetett létre. Ezért ez az osztály a vagyonosabb nemesség többségével együtt idegenkedéssel, elutasítással fogadta Széchenyi reformjavaslatait. Annál nagyobb lelkesedéssel sorakozott Széchenyi mögé a közép- és kismemesi, polgári és plebejus származású értelmiség jórésze, s arról is érkeztek hírek, hogy falusi jegyzők a parasztok előtt olvassák és magyarázzák Széchenyi könyvét. A Hitel nem merült el a közöny hullámaiban, hanem megmozgatta a nemzet gondolkozó rétegeit, s a megyeközpontok, az ekkoriban létesülő kaszinók hangosak lettek a Hitel körüli vitáktól.

A Hitelt sok szóbeli és írásos támadás érte. Széchenyi egykedvűen fogadta a nem egyszer gyalázkodó támadásokat, a nemesi közvélemény előtt nagy tekintéllyel bíró Dessewffy József grófnak „A Hitel taglalata” című, ugyancsak nagy hatást keltő könyvét azonban nem hagyhatta válasz nélkül. Így írta meg, némileg eltérve eredeti terveitől, a *Világ* című kötetet, hogy „felvilágosítsa” azokat a kérdéseket, amelyek körül Dessewffy vitába szállt vele. A Világ 1831 júniusában jelent meg, s rendeltetése elsősorban az volt, hogy megcáfolja azokat a maradi nézeteket, amelyek Dessewffy munkájában szócsőre találtak a gyökeres társadalmi reform szükségességével szemben. A vitán túlmenően

azonban a Világ, ha lazább rendszerben is, de szilárd logikai összefüggésben fejtette ki újból a nagy nemzeti átalakulás útját és teendőit: a cél a nyelvben és érzésben magyarrá válás, az egyesülés egy központban, mert „nemzeti egy-lelkű s egytestűségünk által csak rövid idő alatt háromszorozni fogjuk vagyónunkat és erőnket”, a célhoz vezető út a vagyonosodás és a szellemi előrehaladás, — a „közértelmesség” kifejlődése, — mindennek azonban előfeltétele a szabadság, akadályai viszont a nemesi előjogok és a jobbágyrendszer. S a Világ végszavában még határozottabban feltűnik a nemest és nem-nemest egyformán elbíráló törvény, valamint a szabad paraszti birtok követelése, annak a veszélynek a megpendítésével együtt, amit az jelentene, hogy a „milliónyi familiák” egyszer fegyvert fognának a kiváltságos osztályok ellen. „Sem magas állású, sem boldog mindaddig nem leend Magyarország — mondja ki itt véleményét Széchenyi —, míg a népet nem emeljük a nemzet sorába, azaz míg Hunnia interessék által eddig örökké elboncolt, privilégiált tartománybul nem lesz interessék által örökre egyesülendő szabad országgá!” Az „interessék”, az érdekek egyesítésének az eszméje, a nép és a kiváltságos osztályok közötti válaszfalak lebontásának gondolata itt jelenik meg az 1790-es évek után újból politikai irodalmunkban, hogy aztán később Kölcey, Wesselényi és főleg Kossuth tollán magasabb szinten és Habsburg-ellenes tartalommal kiegészülve, a vezérgondolatává válják azoknak a törekvéseknek, amelyekkel a reformmozgalom a nemesi alkotmányon kívül álló tömegeket szövetségesként akarta a maga számára megnyerni.

A Világ megjelenését nyomon követte a magyar feudalizmus egész rendszerét alapjában megrázó esemény: a felvidéki nagy parasztfelkelés, amely az 1831 nyarán kitört kolerajárvány nyomában bontakozott ki. A földesurak bújtak és menekültek, Széchenyi azonban meglátta a véres közjáték várható üdvös következményeit is. Barátainak arról írt, hogy „a régi alkotmány úgy recseg, hogy azt a legvakabb antireformátorok és időmegakasztók is hallani fogják”, s az események legüdvösebb következményének azt tekintette volna, „hogy az idő szellemének mi jelöljük ki az utat, s magyar honunknak minden lakosát felszabadítsuk”; remélte, hogy a felkelés a haladás ellenzőit belátásra és engedményekre fogja kényszeríteni, mert ha nem így lenne — írta Wesselényinek —, akkor majd a cseplő és a kasza — azaz a parasztforradalom — fog kikényszeríteni még többet is, mint amennyivel a krízist békés úton el lehetne kerülni. S a megrázó élmény hatása alatt Széchenyi végleg szakított az óvatos adagolás tervével. Közvetlenül a parasztfelkelés utáni hetekben megírta *Stadium* című munkáját, amelyben egyszerre a közvélemény színterére akarta dobni egész reformrendszerét. A könyv megírásával azért is sietett, mert 1831 októberére volt kitűzve az az országgyűlés, amelynek legfőbb és egyetlen feladata az ingadozó, elavult kormányzati rendszernek a feudális rend korlátain belül való megreformálása lett volna. A bevezetésben Széchenyi arra szólította fel a leendő országgyűlési követeket, hogy az új idők keresztes lovagjaiként, akár saját előjogaik feláldozásával, sőt szívük vérével is vívják ki minden honfitársuk számára az emberiség jogait. Magát a Stadiumot a kortárs történetíró, Horváth Mihály a magyar radikalizmus bibliájának nevezte, elsősorban azért, mert a Hitel és Világ magas szintű elvi fejtegetései után már a cselekvés vezérvonalát adja, a kiváltságokon alapuló rendi társadalom kíméletlen ostromozásában pedig olyan messze megy, mint előtte és sokáig utána egyetlen politikai mű sem. A Stadium már nem elégszik meg a rendi-feudális társadalom kórrajzával, hanem gyógymódot is ajánl: a rendi alkotmány átalakítását, s ennek

során elsősorban a földesúr és jobbágy viszonyának gyökeres megváltoztatását, a jobbágyság gazdasági és politikai felszabadításának előkészítését. „Hunnia minden lakosinak polgári létet adni! Im ez, amit 1832-ben teljes meggyőződésem szerint, honunkra nézve nemcsak nem időelőttinek, sőt szinte már időutánnak tartok”. Ez Széchenyi vezérgondolata, s ezt a világos követelést követi a híres tizenkét törvény javaslata, amelyben már pontokba foglalva benne van az ősiségtől mentes, adható, vehető, hagyományozható szabad föld, a paraszt szabad földtulajdona, a törvény előtti teljes egyenlőség, a közterhek közös viselésének első lépése, a szabad ipar és kereskedelem akadályainak eltörlése, a törvényszékek és tanácskozások nyilvánossága stb. Nem a teljes polgári átalakulás programja ez persze, Kossuth későbbi programja jelentősen túlmegy rajta, az 1848-i forradalom pedig jóval többet valósít meg ennél: keletkezésének időpontjában azonban ugrást jelentett előre a polgári átalakulás gyakorlati teendőinek útján, vitára, állásfoglalásra ösztönzött s elmélyítette a Hitel és Világ példátlan hatását. Pedig a Stadium nem is került a közönség elé közvetlenül elkészülte után: a cenzúra ugyanis eltiltotta megjelenését, a kézirat végül is csak külföldön kerülhetett nyomdába s a kinyomtatott könyv csak jókora késéssel, 1833 őszén, akkor is csak csempészárúként kerülhetett be Magyarországra. A kormány hajtóvadászatot tartott minden egyes példányra, hivatalos vizsgálat állapította meg, hogy a könyvben hirdetett reformok legtöbbször érvényes törvényekbe ütközik, s veszélyezteti az állam rendjét. A betiltást Széchenyi fellebbezései ellenére többször is megújították, s a Stadium mindvégig tiltott mű maradt, becsempészett példányai azonban kézzől-kézre jártak, s a kibontakozó reformmozgalom egyik legfontosabb ideológiai fegyverét képezték.

Mindent összevéve a Széchenyi reformrendszerét tartalmazó három nagy alkotás, a Hitel, a Világ és a Stadium megdolgozta a „nagy magyar parlagot”, s elvetette beléje azokat a magvakat, amelyekből egy évtized alatt a polgári átalakulás lényegét összefoglaló reformprogram és a megvalósításáért harcoló ellenzéki párt kisarjadt. Nem alap nélkül tartották Széchenyit később a forradalom felé haladó mozgalom atyjának azok, akik meg akarták állítani az idő kerekének forgását: az átalakulás mozgalmának kútfejnél valóban Széchenyi áll, de ez nem bűne, mint a haladás ellenségei — és később ő maga is — állították az újért folytatott harc kiéleződésének időszakában, hanem ellenkezőleg, elmúlhatatlan érdeme.

Széchenyi gyakorlati tevékenysége

Reformrendszerének elméleti kidolgozása azonban csak részben töltötte be Széchenyi első korszakának munkás napjait. Széchenyi nemcsak gondolkodott és írt, hanem cselekedett is, előremutató tettekkel nyújtva példát honfitársainak a haza és a haladás gyakorlati szolgálatára. Első nyilvános politikai fellépésével, a Magyar Tudós Társaság, a későbbi Akadémia megalapításával a magyar nyelvművelésnek, s ezen keresztül a nemzetiség és nemzettévalás ügyének tett óriási szolgálatot. A Nemzeti Kaszinó létrehozásával olyan szellemi központot akart megteremteni, amely tagjainak állandó érintkezésén, tapasztalatainak kicserélésén keresztül, „eszmésúrlódások”, kölcsönös meggyőzés, agitáció segítségével teszi lehetővé a haladó szemlélet és a hasznos gazdasági ismeretek terjedését. A lótenyésztés fellendítése érdekében kifejtett erőfeszítései néhány év alatt a Magyar Gazdasági Egyesület létrejöttéhez vezet-

tek. A mezőgazdaság fejlesztésére irányuló elveit elsősorban saját nagybirtokán alkalmazta: jó gazda volt, birtokain modern mezőgazdasági elvek szerint folyt a gazdálkodás, és jobbágyaival is igyekezett új, a fokozottabb anyagi érdekeltiségen alapuló, s az urbéri viszony felszámolása felé mutató kapcsolatokat létesíteni. Nagy részt vállalt a dunai gőzhajózás életrehívásában, a pesti Hengermalom és a Kereskedelmi Bank létesülésében, egyengeti a nemzetté váló néphez méltó magyar színház létrejöttének útját, példájával és személyes ösztönzésével emeli a bortermelés és a selyemtenyésztés színvonalát, királyi biztós-ként irányítja az Alduna szabályozásának gigászi munkáját, s végül a politikai tettet is jelképező pest-budai állandó híd, a Lánchíd létrehozásával, majd a következő évtizedben a Tisza-szabályozás emberöltőnyi munkájának elindításával, a balatoni hajózás életrehívásával, s a majdan polgári Magyarország teljes modern közlekedési hálózatának megálmodásával tetőzi be gyakorlati alkotásainak hosszú sorát. S közben még arra is jut ideje, hogy az országgyűléseken harcoljon a haladás ügye mellett, külföldi utakon tanulmányozza a hidépítés, a gőzhajózás, a folyamszabályozás egyre fejlődő technikáját, itthon pedig szüntelenül fáradozik, hogy a dunaparti ikervárost, Pestbudát az egységes polgárosult haza méltó központjává, fővárosává szepítse.

Széchenyi világnézete

Igen, a reformterveit álmodó Széchenyi portréja távolról sem teljes munkás hétköznapijainak ismertetése, maradandó kezdeményezéseinek, gyakorlati alkotásainak felsorolása nélkül. Sőt, napjaink gigászi építő munkához szokott nemzedékéhez éppen alkotásai beszélnek közérthető nyelven, s a ma történéskének Széchenyi reformrendszerét is abból a szemszögből kell vizsgálni és bemutatni, hogy az hogyan foglal állást az emberi előrehaladás nálunk akkor legaktuálisabb gyakorlati feladatával, a polgári társadalmi-gazdasági rend megteremtésével kapcsolatban. Széchenyi igazi jelentősége ebben rejlik, s távol állottak megértésétől azok, akik vizsgálódásaik során tanításának valláserkölcsei jellegét helyezték előtérbe, s a Hitel, vagy éppen a naplók alapján történelmünk egyik leggyakorlatibb egyéniségét elvont erkölcsi, vallási problémákon töprengő, lényegében konzervatív lelki reformátorrá homályosították. Arról persze szó sem lehet, hogy tagadásba vegyük Széchenyi világnézetének alapjában idealista jellegét, lelkiségének romantikus burkát, vagy mély, őszinte vallásosságát; mindezeknél sokkal fontosabb azonban, hogy az embert és annak munkáját olyan nagyra becsülő szemlélete, vallásos világnézete mellett felvilágosult olvasmányaiiban is gyökerezett, hogy romantikus érzelmvilágának semmi köze sem volt a politikai romantika reakciós, haladásellenes felfogásához, de annál több a kor uralkodó áramlatához, a liberalizmushoz, s hogy mélyen átélt vallásossága mellett sem az égi boldogság elérésének passzív vágyát, hanem a jobb életre való törekvést és az ehhez kapcsolódó munkát tekintette az ember földi tevékenysége hajtóerejének. Abban, ahogyan a nevelésnek, a „kiművelt emberfők” szaporításának, az értelmi meggyőzésnek szinte mindenható jelentőséget tulajdonít, nem nehéz felismerni Széchenyi világnézetének szoros, közvetlen kapcsolatát a felvilágosodás racionalista filozófiájával, s vallásossága is át van szöve liberális elemekkel. A mélyen hívő Széchenyi a keresztény tanítás helyessége fölött töpreng naplóiban, katolikus főpapok ellen, liberális katolikus követek oldalán harcol az országgyűléseken a protesztánsok vallásszabadságáért, s embertársait tollával és példájával nem a más-

világi üdv keresésére, megszolgálására tanítja, hanem a földi élet szebbé tételére, anyagi feltételeinek megjavítására. Világszemléletében a hegeli fejlődésteória elmélet egyes elemei tükröződnek: minden állandó mozgásban, változásban van; az ember, a társadalom erőfeszítései képesek a világot megváltoztatni; a fejlődés lényege a „szünetnélküli reformatio”; a történeti szükségszerűséggel szembeszállni annyi lenne, mint a „Dunát keresztgáttal felfogni akarni”. Megsejtette, hogy adott helyzetben a társadalmi rendszer nyűgje, fékezője lehet a gazdasági haladásnak, s hogy a megbomlott egyensúlyt erőszakos mozzanat, a forradalom fogja helyreállítani, ha csak — hite szerint — a reform nem előzi meg a forradalmat. S ha nem is vonjuk kétségbe, hogy Széchenyi a nemzetiség, a közértelmesség és a moralitást — de a felvilágosodás racionalista, polgári morálját! — tekinti idealista értékrendszere sarkpontjainak, mégsem téveszthetjük szem elől, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a munkának, s milyen hallatlan valóságérzéssel tapintotta ki az emberiség és a nemzet anyagi felemelkedésének a rugóit. Csak ritkán érvel a reformok mellett vallási érvekkel, annál gyakrabban merít kora politikai gazdaságtanának gondolatkinéséből, annál gyakrabban állítja, hogy az önérdek, a hasznosság, az anyagi gyarapodás kívánja a változásokat. Felismeri és hirdeti, hogy „a század lelke, vagy inkább betegsége a calculushoz való passió”, arra figyelmeztet, hogy „a nagylelkűséget és a patriotizmust nem kell összekeverni a gazdasággal, a kereskedéssel”, s felteszi a — nézeteire annyira jellemző — kérdést, „nem ér-e a közjóra nézve egy jó gazda-hazafi, egy vagyonos kereskedő-hazafi többet, mint a szegény tehetetlen patrióta, bármi szép lélek lakja is szívét?” Vallja, hogy a parasztság felemelése „nem annyira keresztényi tett, mint inkább jó calculus”, és az a véleménye, hogy a gazdasági elmaradottság megszüntetéséhez „hidegvérű megfontolás után szilárd törvény, pénz és mérnök kell, az segít, semmi más, még Isten sem, mert az Isten ilyes részletekkel nem vesződik”. Hirdeti, hogy nem a szó, hanem „a tett, a százezreknek egy célra törekvő tette emelheti csak ki nemzetünket felette alacsony állásából”. Honfitársait a szemlélődő élet, a „kevészel megelégtelési philosophia” elutasítására hívja fel, mert az csak „restségi ürügy”, s nem is alkalmazható „szolgaságba esés veszélye nélkül a polgáriasodott Európában”. A munka, amelynek lehetőségeit a mind-egyre fejlődő emberi értelem a végtelenségig kitágítja: ez Széchenyi szerint az emberi boldogulás záloga, a tökéletesedés útján haladó emberi társadalom eszköze, s ez a magyar nép felemelkedésének a biztosítója is. „Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi tökéletesedésben” — írja, s beleérti ebbe azt is, hogy „a lelkes, deli természetű, vitézképű magyar” is elérheti „az emberi kifejlés legmagasabb fokát is”. Abban látja az emberben rejlő „isteni szikra” legfontosabb tanújelét, „hogy a természetén javítani képesek vagyunk”. S amikor egyik nagy tervének jövő hasznos következményeiről beszél, lelkesültségében végig tekint az emberiség útján, az ember természetátalakító tevékenységének elért eredményein, hogy végül elragadtatva tegyen hitet az emberi haladás végtelen perspektívái mellett: „Pedig hol vagyunk még! Hiszen csak a küszöbén állunk azon mezőnek, mellyen hatásunk legbámulatosb!” Igen, Széchenyi nemcsak „csúnyácska” hazájáról hitte és hirdette, hogy nem volt, hanem lesz, nemcsak a magyar néppel kapcsolatban utasította el a múltbanézó, a letűnt hősi korokat idealizáló szemléletet, hanem teremtő vízióiban megsejtette azt is, hogy az emberiség is csak útjának első, rögös szakaszán van még túl, s hogy olyan korok következnek, amelyekben a felszabadult értelem és a felszabadult munka a természet megzabolázásával a bőség és a jólét mennyországát teremtheti meg

a földön. Íme, ez Széchenyi világnézete: idealista jellege kétségtelen, de céljainak kitűzésében teljes összhangban áll a gyakorlati alkotásoknak azzal a hosszú sorával, amely nevéhez fűződik. Nem lehet kétséges, hogy az alkotó nappalok optimista hőisében kell az igazi Széchenyit látnunk, azt is, akitől saját nemzedéke a legtöbbet tanult, s azt is, akinek lehet mondanivalója a ma nemzedéke számára is. Az alkotó Széchenyi sugárzó, magával ragadó optimizmusa élesen szembenáll a betegségig érzékeny lélek vívódásait tükröző naplók sokszor lehangoló pesszimizmusával, ugyanakkor azonban szoros kapcsolat is van a kettő között: a pesszimizmust a csalódások, a kudarcok, a korlátozott program és a valódi szükségletek közti ellentmondás, s az abból származó konfliktusok megsejtése váltják ki.

Széchenyi reformrendszerének ellentmondásai

Széchenyi gondolatrendszerének és tevékenységének csak a pozitív vonásairól beszéltünk eddig s joggal, mert működésének első, 1841-ig terjedő szakaszára túlnyomóan a pozitív vonások a jellemzőek. Beszélnünk kell azonban Széchenyi programjának néhány, kezdetről meglevő fogyatékoságáról is, annál is inkább, mert ezekből a fogyatékoságokból nőtték ki a következő évtizedben azok az ellentmondások és konfliktusok, amelyek Széchenyit kiszakították az egyre népesebb és egyre céltudatosabb haladó tábor soraiból s a saját maga elindította mozgalom fékezőjévé tették.

Széchenyi programjának már az elinduláskor megmutatkozó hibái közül elsőnek kell megemlíteni azt, hogy nem volt eléggé következetes a feudalizmus alapját jelentő földesúri—paraszti viszony felszámolásának módozatait illetően. Maga is nagybirtokos főúr lévén, javaslatai — mint már említettük — felülről, a kiváltságos osztályok által önként teendő engedmények lassú fokozatain át kívánták nem annyira felszámolni, hanem gyökeresen átalakítani a feudalizmust, olyanformán, hogy a paraszt földtulajdona, birtokképessége és a polgári szabadságjogokban való részesedése ne érintse alapjaiban a nagybirtokrendszert és a polgáriassult nemesi földtulajdont. A volt kiváltságos osztályok gazdasági hatalma így jórészt megmaradt volna, s ez biztosította volna ezen osztályok, elsősorban a nagybirtokos réteg politikai vezető szerepének további fennmaradását is. Széchenyi nem egyszer kemény ítéletet mondott az arisztokrácia nemzetietlen magatartása fölött, mégis benne látta azt a réteget, amely az önnevelés és hibáinak levetkőzése útján betöltheti azt a hivatást, amely Széchenyi szerint megilleti: a nemzet szellemi és politikai vezetését. Osztályprogram volt tehát Széchenyi programja annak ellenére, hogy az a réteg, amelyhez elsősorban szólt, az arisztokrácia, nem értette meg és elutasítással fogadta. Igaz, Széchenyi programja az arisztokráciának nem a közvetlen, napi osztályérdekeire készült, kidolgozója műveltségénél és tapasztalatainál fogva messzebbre látott nagybirtokos társainál és olyan programot tárt eléjük, amely arra adott tanácsot a nagybirtokosoknak, hogy az akaratuktól függetlenül bekövetkező gyökeres változások után is megtarthassák vezető szerepüket. Ennek ellenére ugyanakkor abba az irányba mutatott, amerre a társadalom többi osztályai is a saját boldogulásuk felé haladhattak: a polgárosodás felé. Ennek a programnak nem a szűklátókörű osztályönzés volt az uralkodó vonása: Széchenyi programjába belefért a nép is, a kilenc millió nem-nemes, akiket az érdekegyesítés révén a nemzet soraiba kívánt felemelni. A népet Széchenyi részeltetni akarta a politikai jogokban, a reformokat a nép javára, de annak

közreműködése nélkül kívánta megvalósítani, s a népet az anyagi boldogulás útjainak megmutatása, s a „kiművelt emberfők” szaporítása, a nevelés segítségével akarta alkalmassá tenni a politikai jogok gyakorlására.

A felülről végrehajtott reformok útján történő átalakulás koncepciójából következett Széchenyi alapvető, egyéni tragédiáját elsősorban előidéző tévedése: az, hogy a reformot nem a forradalom előkészítőjének, hanem ellenszerének szánta, általa éppen a forradalmat vélte elkerülhetőnek. Igaz, az átalakulást Kossuthék sem forradalom útján akarták megvalósítani, de a forradalom elől sem hátráltak vissza, mikor a reformpolitika — a történelem kérelmelhetetlen logikája folytán — elégtelennek bizonyult. Széchenyi számára a reform és a forradalom nem egymást kiegészítő, hanem egymással szembenálló, egymást kizáró ellentétpár volt. Az angol és francia polgári forradalmakat liberális történetiszemléletének megfelelően szükségszerűeknek tartotta, elismerte haladó jellegüket, s meglátta bennük az elnyomott osztályok jogos harcát elnyomóik ellen. Igazi liberális volt azonban abban is, hogy a múlt polgári forradalmainak a tapasztalatait éppen a forradalom elkerülésére, a lassú, zökkenőktől mentes fejlődés biztosítására akarta felhasználni. A hazai polgári átalakulás feladatainak forradalmi megoldásától Széchenyi kezdettől rettegett, de szükségtelennek és elkerülhetőnek is tartotta azt. A nyugati polgári forradalmak példáját csak figyelmeztetésként tárta honfitársai elé, s azt szerette volna, ha a polgári átalakulás külföldi forradalmi tanulságainak a megszívlelése és a felhalmozott tapasztalatok átvétele elkerülhetővé teszi Magyarországon a forradalmat. „Rémítő hátramaradásunkat” egyenesen előnynek tekintette abból a szempontból, hogy „a polgárosodott világ drágán szerzett tapasztalatait, melyek teljes kifejlődésükben állnak előttünk, felhasználjuk, mi egyedül attól föltételeztetik, mennyire tudjuk azokat a saját viszonyainkra alkalmazni, s e közben megóvni magunkat a vak utánzás, avagy a szertelen elbizakodás ballépéseitől”. Széchenyi rettegett a forradalomtól, s bár maga szívesen nógatta haladásra a kiváltságos osztályokat a forradalom rémének felidézésével, maga is egyre inkább megtorpant, amikor a fejlődés meggyorsulása felidézte a forradalom lehetőségét. Ez lett az egyik oka Kossuthal való meghasonlásának is.

Széchenyi reformrendszerének egy további, az előbbiekkal szorosan összefüggő alapvető fogyatéksége az volt, hogy az átalakulást a reakciós Habsburg-birodalom adott keretein belül, az évszázadok alatt hátrányunkra kialakult alárendeltségi viszony érintetlenül hagyásával kívánta végrehajtani. Nem ismerte el, hogy a tőkés gazdasági viszonyok teljes kifejlődéséhez arra is szükség van, hogy a nemzet a maga ura legyen, maga szabja meg a termelés, a fogyasztás, a külső és belső forgalom feltételeit, s a maga hasznára fordítsa fáradozásának, gyarapodásának gyümölcseit. Pedig Széchenyi nem feltétlen, vak híve volt a bécsi kormányrendszernek: naplóiban, leveleiben sokszor keserűen nyilatkozott róla, s még 1831-ben is így írt Wesselényinek: „Te veszekedni s újat húzni akarsz a kormánnyal! Én is, csakhogynem most, gyengeségünk közepette, hanem ha majd erősebbek leszünk.” Bírálata azonban elsősorban a bécsi kormányrendszer nyílt abszolutista törekvéseinek szólt, s mivel politikai elképzeléseinek gerincét egyébként az osztrák—magyar államközösség szilárd fenntartása alkotta, örömmel tette félre aggodalmait akkor, amikor Bécs 1840 táján lemondott a nyílt politikai terrorról, s a fejlődés diktálta szükségletek egynémelyikének látszólagos felkarolásával próbálta kifogni a szelet az ellenzék vitorlájából. Pedig a bécsi politika lényege ezzel a taktikai jellegű lépéssel semmit sem változott: a Habsburg-birodalom továbbra is a népek börtöne, a

szabadság és a haladás esküdt ellensége, és az európai reakció fellegvára maradt. Nagy befolyást gyakorolt Széchenyi állásfoglalására az a meggyőződés is, hogy a nagyhatalmak nem tűnének el az európai egyensúly megbontását, s a magyar függetlenség elnyerését célzó törekvések márcsak az ő ellenállásuk miatt is kudarcba fulladnának. Elsősorban mégis osztálya érdekeihez és családjá hagyományaihoz volt hű Széchenyi, amikor a Habsburg-kapcsolatok helyeslésével a legalitáshoz ragaszkodott és nem fogadta el, hogy az öröklött jogok és a kicsikart vagy megvásárolt szerződések legalitásánál van erősebb jogszerűség is: a nagykorúvá vált népek elidegeníthetetlen joga sorsuk önálló intézésére. Ebben a kérdésben bontakozott ki hamarosan a másik alapvető ellentét Széchenyi és a mind szilárdabbá váló, felgyorsuló ellenzéki mozgalom között.

Széchenyi programja tehát ugyanakkor, amikor egy sor alapvető kérdésben egybeesett a kor diktálta szükségletekkel, tartalmazta már az induláskor azokat az ellentmondásokat is, amelyek nem sokkal később szükségszerűen a tényleges fejlődéssel való konfliktushoz vezettek. A teljes polgári átalakulás feladatait általában sem, de az akkori Magyarországon különösen nem lehetett az arisztokrácia vezetésével, felülről kezdeményezett reformok útján, s ami ebből nálunk következett, a nemzeti elnyomást, a feudális megcsontosodást és az európai reakciót jelképező Habsburg-birodalom épségben hagyásával végrehajtani. Széchenyi tragédiájának gyökerei tehát ide, az induláshoz nyúlnak vissza: nem a teljes célt tűzi ki, a feladatok megoldását azokra kívánja bízni, akik nem az átalakulásban, hanem a feudális viszonyok fenntartásában érdekeltek, s az átalakulást felülről végrehajtott reformokkal és egy olyan államszervezet segítségével akarja megvalósítani, amelynek már a pusztja léte is ellenkezett a magyar nép életérdekeivel.

Szembefordulás a reformmozgalommal: a Kelet népe

Széchenyi eltávolodása az ellenzéki mozgalomtól lényegében már a harmincas évek elején megkezdődött, akkor, amikor kezdett megmutatkozni, hogy az ellenzék a nemzeti függetlenség igénylésében túllép Széchenyi álláspontján. A csirázó ellentét a Wesselényivel való meghasonlásban, majd az 1832/36-i országgyűlés harcaitól való tartózkodásban nyilvánult meg elsősorban, nyílt összeütközéssé azonban csak akkor fejlődött, amikor a börtönéből szabadult Kossuth 1841. január 2-án megindította a *Pesti Hírlapot*. A lap óriási sikert aratott, a reformra hajló közvélemény nagyrésze lelkesen sorakozott fel mögéje, Széchenyiben pedig egyre mélyebb gyökeret vert a félelem, hogy a Pesti Hírlap iránya veszedelmes, mert az „indulatok felkorbácsolásával” lehetetlenné teszi a kormány és a nemzet békés együttműködését a reformok érdekében. De nemcsak ez volt Széchenyi félelmének forrása. A Pesti Hírlap sikere, Kossuth rohamosan növekvő népszerűsége rádöbbsentette Széchenyit arra, hogy a mozgalom, amelynek elindításában olyan nagy része volt, máról-holnapra kilépett a neki kijelölt mederből, s olyan célok felé tör, amelyek túl estek az ő szándékain. Kossuth és a Pesti Hírlap nem azt az osztályt képviselte, amelynek Széchenyi a vezető szerepet szánta az átalakulásban. Az arisztokrácia — a Széchenyi körét alkotó egy-két fiatal mágnástól és a Kossuth elveit elfogadó néhány nagybirtokostól eltekintve — nemcsak hogy távol maradt a reform munkájától, hanem többségében egyenesen szembe is fordult azzal, sőt a jómódú nemesi reformerek vezető szerepét is olyan rétegek aktivizálódása kezdte veszélyeztetni, amelyeket Széchenyi nem kívánt jelentős szerephez jut-

tatni. A Pesti Hírlapban kisnemesi, polgári vagy plebejus származású elemek szálltak egyre inkább síkra a polgári reformért, ilyen volt maga Kossuth is, hangjuk merész volt, öntudatos, nem kértek már az arisztokrácia vezetéséből, sőt hangoztatták, hogy az átalakulást az arisztokrácia ellenére is meg fogják valósítani. A feltörekvő új rétegek jutottak a Pesti Hírlapon és Kossuth személyén át egyre növekvő politikai szerephez, ez a körülmény töltötte el félelemmel Széchenyit, mert úgy látta, hogy a mozgalom vezetése végérvényesen kicsúszik az arisztokrácia kezéből, s útja a társadalmi forradalom és a Béccsel való nyílt harc felé vezet. A történelem mérlegén tehát hamar megmutatkoztak Széchenyi programjának hibái: javaslatai csak korlátozva fejezték ki az arisztokrácián kívüli osztályok érdekeit, s elavulttá, elégtelenné váltak, mihelyt a Pesti Hírlap programja jobban, egyetemesebben fogalmazta meg ezeknek az osztályoknak a követeléseit. Ez a felismerés készítette Széchenyit első nagy vitáira, a *Kelet népe* megírására, amelyben kifejtette, hogy a Pesti Hírlap „izgatása” súlyosan veszélyezteti a békés reformtörekvéseket, „a szívhez szól, ahelyett, hogy az észhez szólna”, s a gyógyulni kezdő nemzetet „az anarchia mindent elsüllyesztő örvényébe, vagy mi hihetőbb, közvetlen az önkénynek hajótörő szirtjei felé” hajtja. Széchenyi ugyan azt hangoztatta, hogy nem az elvek, vagy az irány az, ami ellen kifogása van, hanem csupán a modor; mert ez a modor szerinte olyan, hogy kielezi a társadalmi osztályok közötti ellentéteket, izgat a birtokosok, különösen a nagybirtokosok ellen, és belső forradalom felé hajtja az országot. Valójában azonban — tudjuk és látjuk meg — nem csupán modorbeli különbségekről volt szó: súlyos elvi ellentét felszínre bukkanását jelenti a Kelet népe Széchenyi és a reformellenzék között. Széchenyi fellépése nem talált kedvező fogadtatásra a reformellenzék részéről: Kossuth higgadt, de határozott hangú válaszban utasította vissza a vádakat, a közvélemény pedig joggal emlegette, hogy a Pesti Hírlap csak azt folytatja, amit Széchenyi egy évtizeddel korábban elkezdett.

Széchenyi és a nemzetiségi kérdés

A Kelet népe kudarca után Széchenyi nem adta fel a harcot, sőt új területekre is kiterjesztette azt. Már régóta aggodalommal látta, hogy a liberális ellenzék túlhajtott nacionalizmusa hogyan kerül mind élesebb ellentétbe az országban lakó nem-magyar népek kibontakozó nemzeti törekvéseivel. Kossuth felléptétől kezdve a nemzetiségi probléma is helyet talált a Pesti Hírlap hasábjain, s Széchenyit bírálatra ingerelte az a mód, ahogyan Kossuth és a Pesti Hírlap publicistái a külsődleges — tanítók, iskolák, jutalomtételek útján történő — magyarosítás mellett lándzsát törtek. Az Akadémia 1842 novemberi nagygyűlésén nyíltan fel is lépett a magyarosító irányzat ellen: ünnepi beszédében részletesen elemezte a nemzeti mozgalom előrehaladását, élesen bírálta a türelmetlen nacionalizmust és megbélyegezte az erőszakos magyarosítást. A nacionalista közvélemény felháborodottan utasította vissza Széchenyi nézeteit; azzal vádolták, hogy állásfoglalásával csak bátorítja a nemzetiségi mozgalmakat. Minden esetre figyelemre méltó, hogy Széchenyi, a reformkori magyar nacionalizmus egyik első rendszerbe foglalója, ebben a rendkívül fontos kérdésben szembehelyezkedik a nacionalista ellenzéki közvéleménnyel. A polgári törvénytírással szívesen magyarázta ezt az állásfoglalást Széchenyi felvilágosult szemléletével és vallásos világnézetével. Ez a magyarázat azonban aligha kielégítő, hiszen Széchenyi fenti beszédében nem a magyarosítás ellen foglalt állást, de

maga is óhajtotta azt, hogy a magyar „olvasztói felsőbbbségével”, azaz elérendő kulturális és anyagi magasabbrendűségével magyarrá tegye a határai között élő nem-magyar népeket. A magyarosítás erőszakolását Széchenyi azért kárhóztatta, mert attól tartott, hogy az nemcsak nem segíti elő, hanem inkább hátráltatja, sőt a szenvedélyek felkorbácsolásával egyenesen lehetetlenné teszi a magyarosodási folyamat előrehaladását, távolabbi perspektívában pedig a magyarság és a nemzetiségek véres összeütközését és ezzel együtt a Habsburg-birodalom széthullását készíti elő. Látszólag nincs egyébről szó, mint arról, hogy Széchenyi következetes, és harcba száll az ellenzékkel minden olyan frontszakaszon, ahol az túllép az ő álláspontján. Fellépésének azonban ebben a kérdésben egészen más az értéke, mint a Kelet népe esetében. A reformmozgalmat saját belső dinamikája valóban ebben a kérdésben is — a társadalmi reformhoz és a Habsburg-viszonyhoz hasonlóan — túlvitte Széchenyi mérsékeltabb álláspontján. Míg azonban az előbbi két kérdésben Széchenyi mérséklő állásfoglalása ellentétben állt a kor diktálta szükségletekkel — hiszen nem lehet vitás, hogy mind a Széchenyi programjánál radikálisabb, gyorsabb társadalmi reform, mind pedig a nemzeti önrendelkezés megszerzésére irányuló szándék haladó, a polgárosulás érdekeinek megfelelő törekvés volt —, addig a nemzeti-ségi kérdésben elhangzott figyelmeztetéseit olyanoknak kell tekintenünk, amelyek megszívlelése a soknemzetiségű magyar állam viszonyai között hasznára vált volna a haladó mozgalomnak. A magyarországi nem-magyar népek nemzeti mozgalma ugyanis éppúgy jogosult volt, s éppúgy a kor szükségleteiben gyökerezett, mint a magyar nemzeti mozgalom. S Széchenyi állásfoglalását objektíve csak helyeselhetjük még akkor is, ha tisztában vagyunk azzal, hogy annak gyökerei reformrendszerének egyik alapvető hibájához, a Habsburg-birodalom minden áron való fenntartásának elvéhez nyúlnak vissza. Csak sajnálhatjuk, hogy az ellenzék vezető politikusai nem hallgattak rá, s képtelenek voltak túltenni magukat a polgári fejlődéssel jelentkező nacionalista türelmetlenségen. Igaz, a nemzeti-ségi problémát Széchenyi tanácsai alapján sem lehetett volna megoldani a születőben lévő polgári Magyarországon, vagy a kapitalizálódó osztrák birodalomban. Fokozódó izzását, gyorsan növekvő feszültségét azonban csökkenteni lehetett volna, és az sem kizárt, hogy Széchenyi intéseinek megfogadása esetén elkerülhető lett volna a magyarok és szomszédaik fegyveres összeütközése olyan időpontban, mikor mindnyájuk haladásának és szabadságának közös ellensége, a gyűlölt Habsburg-abszolutizmus ellen kellett küzdeni: 1848-ban.

Publicisztikai harcok Kossuthal

Az akadémiai beszéd csak növelte a szakadékot Széchenyi és a Kossuth vezette haladó párt között. Széchenyi elszigetelődése fokozódott, a harcot azonban nem hagyta abba, sőt, hogy egyenlő fegyverekkel küzdhessen Kossuth ellen, a *Jelenkor* című lapban kezdett rendszeresen cikkeket írni. Ezek a cikkek többnyire a Pesti Hírlap valamelyik közleményéhez kapcsolódtak, s minden alkalommal kiváltották Kossuth vagy az ellenzéki publicisták valamelyikének ellentmondását. Évekig folyt a vita akkor is, amikor Kossuth már kiszorult a Pesti Hírlap hasábjairól. Széchenyi mintegy széljegyzetekkel kísérte az ellenzéki politika minden egyes megnyilatkozását, s szinte eszelős következetességgel jutott el majd minden kérdésben ahhoz a következtetéshez, amelyet már a Kelet népében felállított: hogy ti. Kossuth és az ellenzék irányzata a társa-

dalmi forradalom s a Béccsel, valamint a nemzetiségekkel való véres összeütkezés, ezzel pedig a megsemmisülés felé viszi az országot. Ugyanilyen érvekkel támadta Kossuthék gyakorlati kezdeményezéseit, a Védegyletet, a Kereskedelmi Társaságot, a Gyáralapító Társaságot is. A két nagy ellenfél publicisztikai küzdelme 1847 elején érte el a tetőpontját. Kossuth — a galíciai parasztfelkelés tanulságait levonva — új lapjában, a *Hetilap*ban olyan formában vetette fel a jobbágyfelszabadítás és a közös teherviselés problémáját, hogy azok sürgős, egyszerre történő, azonnali megoldását történeti kényszernek nevezte. Széchenyi ebben a követelésben forradalmi izgatást látott, s *Politikai programtörödékek* c. röpiratában minden korábbinál élesebben megtámadta Kossuthot: parasztlázítással vádolta, s felszólította, hogy lépjen le a politika mezejéről. Majd amikor Kossuth 1847 őszén Pest megye követeként bekerült az országgyűlésre, ő maga is követté választotta magát Moson megyében, hogy az országgyűlésen ellensúlyozza Kossuth irányító szerepét. Ez a törekvése azonban csak átmeneti sikerrel járt: Kossuth tekintélyét tartósan nem tudta megingatni, 1848 március elején, amikor az európai forradalmi mozgalmak a magyar probléma forradalmi megoldását is elérhető közelbe hozták, Kossuth vezette az ellenzék élén a döntő rohamot a feudális intézmények és a Béctől való politikai függés ellen.

Széchenyi és az 1848-i forradalom

Széchenyit a márciusi napokban fokozottan hatalmában tartotta a forradalomtól és a velejáró összeomlástól való félelem. Amikor azonban a forradalom könnyen győzött, és a szerinte nemzethalált jelentő fegyveres összecsapás helyett alkotmány, polgári szabadság és függetlenség származott a merész kockázatvállalásból, bebizonyosodott, hogy Széchenyi előre tud lépni korábbi álláspontjához képest. Amikor a veszély elmúlt, őszinte lelkesedéssel tudott örülni az elért, minden korábbi várakozását felülmúló eredményeknek. „Csudákat élünk — írta március 17-én titkáranak —, az első felvonás gyönyörűen sikerült. Én teli vagyok a legszebb reményekkel. Nem tudok kételkedni nemzetünk legszebb kifejlődésén . . . Az én politikám biztos volt, de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán húsz év alatt sem bírhatott volna előállítani.” Őszintén támogatta Kossuthot és Batthyányt, fontos szerepe volt a bécsi engedmények kiharcolásában, miniszterséget vállalt az első magyar felelős minisztériumban, március végén pedig *Mi lesz belőlünk magyarokból* című cikkében az ország nyilvánossága előtt is állást foglalt a forradalom mellett. Állásfoglalását tiszta hazaszeretete mellett nyilván megkönnyítette az a körülmény is, hogy az átalakulás felülről, törvényhozási úton valósult meg, hogy a nemesi vezetés megmaradt, hogy Bécs — ha némi ellenállás után is — de szentesítette az átalakulást rögzítő törvényjavaslatokat, s főképpen hogy az átalakulás a mindenütt jelentkező forrongás ellenére sem járt együtt parasztfelkeléssel, a későbbi forradalmi mozgalmak lehetősége ellen pedig az új magyar minisztérium összetétele biztosítékot látszott nyújtani. Mindezek a fejlemények eltakarták Széchenyi előtt az átalakulás mélységesen forradalmi jellegét, s abba a csalódásba ejtették, hogy lényegében az ő reformgondolásai valósultak meg, csak gyorsabb ütemben, mint ahogy ő elképzelte. Tévedésére csak hónapokkal később, a közben bekövetkezett események hatására döbbsen rá: a tényekből kellett megtanulnia, hogy a reform nem lehet ellenszere a forradalom-

nak, s ez a felismerés egyben saját egyéni tragédiájának beteljesüléséhez vezetett.

Széchenyi mint a Batthyány-kormány közlekedésügyi minisztere nagy energiával látott munkához, hogy megteremtse korábbi nagy közlekedési tervei megvalósításának az előfeltételeit. Napjai a teremtő munka lázában teltek el, éjszakáit azonban hamarosan újból és egyre inkább benépesítették betegségig érzékeny lelkének rémlátásai. A kivított eredmények fölött érzett örömet napról-napra jobban elhomályosították azok a baljós jelek, amelyek azt mutatják, hogy az udvar nem nyugodott bele a márciusi vereségbe, s csak az alkalomra vár, hogy a nemzet által kivított eredményeket megsemmisítse. Eljött a kritikus nyár, s a Batthyány-kormány tehetetlenül hánykódott az aggályos lojalitás és a forradalmi eltökéltség két véglete között. A többség a törvényességhez kívánt ragaszkodni, Kossuth és a baloldal viszont világosan látta, hogy Bécs csak ürügyet keres a régen elhatározott ellenforradalmi fellépésre, s ezért az önvédelem megszervezését sürgette. Széchenyi a miniszterek első csoportjába tartozott: korábbi nézeteihez híven a Béccsel való jóviszony minden áron való fenntartását kívánta, s a fejlemények láttán rögeszmévé sűrűsödött egyre betegbb lelkében az a meggyőződés, hogy a forradalom túlzásai idézik elő a küszöbön álló összeütközést; e meggyőződéssel pedig együttjárt az egyre mardosóbb önvád, hogy a nemzeti tragédiába torkolló folyamatot az ő reformtevékenysége indította el. Naplói szinte kísérteties pontossággal mutatják azt az utat, ahogyan az egymást gyorsan követő események és hírek a kétségbeesés egyre sötétebb mélységeibe hajszolják; a zaklatott nappalokat vergődésben töltött, álmatlan éjszakák követik, nem nyújt többé vigaszt a vallás sem, s amilyen mértékben bizonyossá válik a fegyveres harc elkerülhetetlensége, olyan mértékben gyöngül az értelem, az öntudat ellenállása a lélek éjszakájának rémeivel szemben. A végső csapást Bécs ultimátuma jelenti, amely csellel és erőszakkal kicsikartnak minősíti a márciusi vívmányokból éppen azokat, amelyek kivívásában Széchenyi maga is cselekvő részt vállalt. Azon a napon, amelyen az ultimátum Pesten ismertté vált, Széchenyi állapotában félreérthetetlenül mutatkoztak az elmebetegség jelei, s szeptember 5-én, sikertelen öngyilkossági kísérlet után háziorvosa kíséretében kocsin elindult a döblingi elmeógyógyintézet felé.

A Széchenyi—Kossuth ellentét lényege

A két nagy ellenfél útjának végleges elválásakor feleletet kell adnunk arra a sokszor feltett és sokféleképpen megválaszolt kérdésre: kinek volt igaza Széchenyi és Kossuth vitájában? Az elmondottak alapján nem lehet kétséges, hogy Széchenyi és Kossuth ellentétében nem két ember személyes ellenszenv, nem is az általuk használt módszerek különbözősége, az „ész és szív” ellentéte nyilatkozott meg. Nem, kettőjük összeütközése a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet általuk képviselt és helyesnek tartott két formájának a különbözőségéből, s az ebből a különbözőségből következő politikai konzekvenciákból szükségszerűen adódott. Széchenyi kettőjük harca során egyre hevesebben vádolta Kossuthot a társadalmi forradalom és a Béccsel való összeütközés felidézésével, s ebben megmutatkozott a két út közötti különbség lényege: Kossuthék nemcsak gyorsabban akartak haladni, mint Széchenyi, hanem többet is akartak elérni a társadalmi reformok terén, következetesebben polgári államot akartak létrehozni, programjuk végső soron a jobbágyfelszabadítás

országos méretű és azonnali megvalósítását, valamint az ipari kapitalizálódás követelményét is felölelte, amelynek pedig feltétele volt a Széchenyi által kinos igyekezettel mellőzött nemzeti önrendelkezés, a Bécs gyámkodása alól való kiszabadulás is. S ami a legfontosabb: Kossuthék — mint már utaltunk rá — nem tekintették a reformot a forradalom ellenszerének, mint Széchenyi, s ha eredetileg nem is törekedtek a problémák forradalmi megoldására, bátran ragadták meg az alkalmat, amikor az európai helyzet szinte maga kínálta azt fel. Széchenyi reformelképzelései viszont a Habsburg-birodalomhoz való ragaszkodás következtében lényegében a mezőgazdaság kapitalizálására korlátozódtak, továbbá a polgári viszonyok kifejlődése az ő programja szerint csak jóval lassabban, az Ausztriától való függés korlátai között és így a polgárosodásban érdekelt osztályok szempontjából fájdalmasabb, viszontagságosabb úton ment volna végbe. A két álláspont között mély a szakadék és nagy a távolság, s az ellentét ennek megfelelően időnként feszült hangú vitákban, és különösen Széchenyi részéről a gorombaságig menő személyeskedésekben nyilvánult meg. Világosan meg kell mondani, hogy a történelem diktálta szükségleteknek ekkor, a negyvenes években már Kossuth programja felelt meg jobban, s Széchenyi azáltal, hogy mereven szembefordult ezzel a programmal, elszigetelte magát a haladó tábortól és tevékenységével akarva-akaratlan a haladás ellenzőinek tett szolgálatot. Életének zsákutcája egyenes következménye tragikus tévedésének, annak, hogy forradalom nélkül akart megoldani olyan feladatokat, amelyeket csak a forradalom oldhatott meg. Részvét illeti meg, mint a tragédiák tiszta szándékú, de tévedéseik ellentmondásaiba bonyolódó hőseit, a történelem ítélete azonban vele szemben Kossuthnak ad igazat, mert az ő útja ha nem is nyílegyenesen, de a Széchenyiénél sokkal következetesebben vezetett az egyetlen helyes cél: a polgári, független Magyarország felé. Széchenyi és Kossuth vitáját a forradalmi kockázat vállalásának jogosultságáról 1848 márciusa eldöntötte Kossuth javára. A gyakorlat Kossuth elméletét igazolta: a történelem által kínált nagy pillanatokban kell is, érdemes is vállalni a kockázatot, olyant is, amitől a fontolgtató óvatosság húzódozik. S Kossuth igaza, de egyben Széchenyi emberi és hazafiúi tisztessége, nagysága mellett mi sem szól ékeesebben, mint az a tény, hogy 1848 tavaszán lelkesülten fogadta a sikert, közreműködött annak gyümölcsöztetésében, az egész ország színe előtt elismerte Kossuth igazát és kész volt miniszterként szolgálni a forradalom révén függetlenné vált országot. Ez a magatartása magasan osztálya fölé emelte őt, amelynek tagjai közül a legtöbben már születése pillanatában gyűlölték a forradalmi Magyarországot, a forradalom győzelmét csak fogcsikorgatva vették tudomásul, s nyíltan vagy titokban bukására spekuláltak, elvesztésén dolgoztak.

S ami ezután következett, abból is hiába igyekezett száz év történetírása a forradalom ellen harcoló Széchenyi igazát kiolvasni. Az 1848-as forradalom által megteremtett független Magyarországot nem Kossuthék túlzásai buktatták el, hanem elsősorban éppen annak a dinasztíának és kormányrendszernek az álnoksága és hitzegése, amelynek Magyarországgal szembeni jóindulatához Széchenyi annyi alaptalan illúziót fűzött. A forradalom ugyan elbukott, de a harc mégsem volt hiábavaló, mert eredményei közül a legfontosabbak megsemmisítését a győztes erőszak sem merte többé megkísérelni: a függetlenség egy időre elveszett ugyan, s teljesen később sem lehetett elérni, de a magyar nép nem süllyedt többé vissza a feudalizmusba, s ha annak maradványaitól nem is szabadult meg teljesen, 1848 társadalmi vívmányaiból megőrzött annyit, amennyit Széchenyi útján, forradalom nélkül évtizedek alatt sem tudott volna

elnyerni. Ha tehát megrendültséggel szemléljük is Széchenyi vívódásait a Kossuthtal vívott harc időszaka alatt, nem adhatunk neki igazat, mert az igazság kettejük vitájában a kor szükségleteinek és a bekövetkezett fejleményeknek tanúsága szerint Kossuth oldalán volt.

Széchenyi Döblingben

S ha szándéktalanul is, de Kossuth igaza mellett szól Széchenyi egész döblingi politikai működése is attól az időponttól kezdve, hogy hosszú évek után felderült lelkének éjszakája, s újra megkísérelhette gondolatainak írásba foglalását. Első érdeklődése hazája sorsának szólt: fokozatosan szerzett tudomást a Habsburg-abszolutizmus magyarországi elnyomó politikájának részleteiről, a megtorlás és a beolvasztás megszállottjainak tobzódásáról, s a helyzet megismerése ellenállhatatlan erővel ösztökelte, hogy gondolatait, véleményét papírra vesse. 1857 májusában ült neki először, hogy leszámoljon egykori illúzióival és ítéletet mondjon Ferenc József császár és gyűlöletes belügyminisztere, Bach Sándor magyarországi politikája fölött. Csak magának írt, kiadásra nem számíthatott, sokszáz oldalas műve, a *Nagy Magyar Szatíra* nem is befejezett irodalmi alkotás, hanem rapszodikus párbeszédbe öntött gyilkos vitáirait, amely a neveltségessé tétel eszközével állt bosszút a magyarországi kegyetlen és ostoba uralmi rendszer kieszelőin. A Szatíra kéziratban maradt, gondolat-kincsének jórészét azonban felhasználta Széchenyi abban a válaszban, amelyet 1859 elején egy a kormány által sugalmazott, s a Bach-rendszer állítólagos eredményeivel dicsekvő röpiratra írt. A névtelenül, külföldön megjelent *Blick auf den anonymen Rückblick*-ben döbbenetes erejű vádbeszédet mondott a Bach-rendszer fölött, pellengérre állította a dicsekvő belügyminisztert, s zseniális elméjének utolsó nagy fellángolásával tette gyűlöletessé, s egyben neveltségessé az 1849-ben győztes ellenforradalom egész politikai rendszerét. A Blick olyan időpontban jelent meg, amikor a Bach-rendszer már nemcsak belpolitikailag állott a közvetlen csőd előtt, hanem külpolitikailag is teljesen elszigetelődött. 1859 nyarán be is következett a rendszer katasztrófája: az itáliai súlyos katonai vereség belpolitikai következménye Bach bukása lett. A Blick jelentős mértékben erősítette azt a közhangulatot, amely kormányzati krízishez, majd Bach bukásához vezetett és amely végül is megdöntötte a Habsburg-császárság sok évszázados abszolutista rendszerét. Nagy szolgálatot tett a Blick Magyarországnak is, mert jelentős mértékben hozzájárult az önkényuralom bukásához. A Blick nagyszerű politikai gesztusával Széchenyi újból a népünk jövőjéért küzdők első soraiba került, s végszerepe úgy hozta magával, hogy történelmi tettének tiszta fényében vegyen búcsút nemzetétől. A Blick szerzője utáni nyomozás, a rendőri zaklatások újból felborították lelki egyensúlyát, s a tépelődések hetei után az 1860. április 7-éről 8-ára virradó éjjelen pisztollyal vetett véget életének. A hagyatékában fennmaradt *Disharmonie und Blindheit* című befejezetlen munkájának tanúsága szerint élete utolsó hónapjaiban eljutott már addig, hogy az 1848/49-i magyar tragédiáért elsősorban Bécsért tette felelőssé, sőt az ellenzék reforinkori működéséről is több megértéssel írt, mint életében bármikor

A Széchenyi-kérdés mai szemmel

A marxista történettudomány a történeti személyeket a maguk bonyolultságában, ellentmondásosságában igyekszik vizsgálni, s értéküket ahhoz

méri, hogy tevékenységükkel a maguk idejében mennyire szolgálták az egyetemes emberi haladás ügyét. Erre törekszik Széchenyi személyével kapcsolatban is. Az igazi Széchenyit kívánja megmutatni, erényeivel és hibáival együtt, elismeri és a helyes megvilágításban tárja fel elévülhetetlen érdemeit a polgári Magyarország létrehozásában, de ugyanakkor elmarasztalja azért, mert a negyvenes évekre reformerből a haladás fékezőjévé vált. A többoldalú valóság feltárása nem árnyékolja be Széchenyi megérdemelt hírnevét: a mérleg pozitív marad, sőt Széchenyi gazdag életműve igazabb megvilágításba kerül, s egy pillanatra sem válik kétségessé, hogy Széchenyi megérdemli azt a megbecsülést, amely alakját egy évszázadon át övezte. A különbség csak az, hogy az épülő szocialista társadalom embere *nem azért* tiszteli Széchenyit, amiért egy évszázadon át tömjéneztek: nem a fontolva haladást, a törvényességhez és az uralkodóházhoz való ragaszkodást, a forradalom elutasítását becsüli meg benne, hanem ellenkezőleg azt, amivel a feudalizmus forradalmi úton való megdöntéséhez hozzájárult. Nem azt a Széchenyit tiszteli, aki a negyvenes években meg akarta állítani a forradalom felé haladó fejlődést, hanem azt a Széchenyit emeli magasra, aki fellépése éveiben minden kortársánál világosabban ismerte fel a kor szükségleteit, s új utakat mutató tartalmú munkáival, haladó kezdeményezéseivel és alkotásaival akarva-akaratlan elindítója lett a 48-as polgári forradalomhoz vezető fejlődésnek. Valóban, Széchenyi akkor nagy, amikor a történelmi fejlődés sodrában áll, s annak irányával egybeeső tevékenységet folytat. Ebben az időszakban erőt és lendületet ad a haladó mozgalomnak, célokat tűz ki eléje, s tevékenysége valóban történelmi jelentőségű. Amit a negyvenes években tesz, az perspektívájában már jobbra csak szélmalomharc; nehézségeket okoz ugyan az ellenzéki mozgalomnak, fékezi a haladás ütemét, de nem tudja megakadályozni annak forradalomba torkollását. S még pályájának e szakaszában sem lehet őt egy táborba számítani a konzervatív párttal: Széchenyi a negyvenes években sem tagadott meg egyetlen egyet sem a polgári reform alapvető követelményei közül, s mindvégig elhatárolta magát a haladás esküdt ellenségeinek a táborától. Mindent összevéve pályájának első, pozitív szakasza sokkal jelentősebb a második, jobbra negatív szakasznál, s ez az egybevetés kijelöli egyben Széchenyi helyét is népünk történetében.

Napjaink történetírója a Széchenyi-probléma megoldását keresve, Széchenyi mai helyes megértését kívánja szolgálni. S ezt a célkitűzést nem azzal igyekszik elérni, hogy a „mai Széchenyit” keresi, azt a Széchenyit, akinek gondolatai, tanácsai, útmutatásai mai gondjainkban segítségünkre lehetnek. Nem, Széchenyi a maga korának Magyarországot építette, s maga is szenvedélyesen tiltakozott az ellen, hogy az ősök törvényei, intézkedései és szokásai gátolhassák saját kora társadalmának gyökeres átalakítását; tanácsai, útmutatásai a feudális társadalmat akarták polgárivá átalakítani, s elveit generációkkal később, egy új, magasabb szintű társadalmi rend hajnalán már csak azok kívánhatták és kívánhatják a társadalom alapjává tenni, akik a fejlődést azon a fokon akarják megállítani, amelyre Széchenyi több mint egy évszázaddal ezelőtt éppen a haladás szükségességét hangoztatva akarta felemelni. S ha van ma is tanulnivalónk tőle — mert ennek ellenére is van —, azt ma már nem első-sorban az általa kidolgozott és a maga kora szükségleteihez igazodó reformrendszer jelenti, hanem emberi egyénisége, kiemelkedő tulajdonságai: népének szeretete, az emberiség haladásába vetett hit, áldozatkészsége, akaratereje, alkotó szenvedélye, mindennapjainak szívós gyakorlati munkássága. Élete példája pedig örök tanulság arra, hogy a történelmi személy addig és annyiban

nagy, ameddig és amennyiben tettei és törekvései egybeesnek az egyetemes emberi haladás szükségletével, de tanulság arra is, hogy a reform és a forradalom szembeállítás és az utóbbi tagadása a haladás ügyéhez ragaszkodó történetiszemélyiség számára a nagy átalakulások idején csak feloldhatatlan konfliktusok s egyéni tragédia forrása lehet. Nemzedékünknek az a kötelessége Széchenyivel szemben, hogy megértse őt, megállapítsa szolgálatainak értékét, mérlegre tegye hibáit, fogyatékoságait, s így a felmagasztalást és elutasítást egyként elkerülve kijelölje helyét azok hosszú sorában, akik a történelem századaiban a magyar népért munkálkodtak. A kérdés eldöntése nem könnyű, a végső ítélet kimondása azonban mégsem lehet kétséges: eldőlt már régen, de nem azok döntötték el, akik a mindenkori reakciós politika törekvéseinek alátámasztására használták fel személyét. Eldöntötték azok a milliók, akikre dús élte kincsét költötte, akik egy évszázadon át szívükben őrizték emlékét, nem azét a Széchenyiét, aki félt a forradalomtól és a fontolva haladást, az elnyomó hatalommal való összeférést hirdette, hanem azét, aki szabaddá akarta tenni a jobbagyot s azért küzdött, hogy a magyar hazát virágozzon, a magyar népet jómódúnak, műveltnek, jogokban és kötelességekben egyenlőnek lássa. Ennek a Széchenyinek ma is kiemelkedő helye van népünk szívében: életműve haladó múltunk szerves alkotórésze, emlékét azok sorában őrizzük, akik az emberiség haladásának úttörői voltak, alkotásai nagy tettek, új erőfeszítésekre lelkesítik napjaink új országot, új társadalmat építő nemzedékét.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGA ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

A MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE C. EGYETEMI TANKÖNYV I/2. KÖTETÉRŐL*

Szempontok

a Magyarország története c. egyetemi tankönyv I/2. kötetének bírálatához

A „Magyarország története” egyetemi tankönyv (kézirat) első három kötetének megjelenése a hazai marxista történetírás, kutatás és oktatás fejlődésének jelentős állomása volt. A kötetek a honfoglalástól 1849-ig adják történetünk marxista megalapozású szintézisét; elutasítják a régebbi nem-marxista feldolgozások számos tévedését és ferdtetését; részleteikben sok vonatkozásban új, monografikus értékű megállapításokat hoznak. Jórészt áll ez a tankönyv I/2., történetünket 1526—1790 közt tárgyaló kötetére is, amely azonban koncepciójában és több részmegállapításában helyesbítést kíván.

A kötet több szerző munkája, részei közt eltérések mutatkoznak mind formai, mind tartalmi tekintetben. Egészére jellemző, hogy marxista szempontok szerint igyekszik elemezni a fejlődés problémáit. E szempontok alkalmazásából következik, hogy a korábbi összefoglalásoknál teljesebben, a valósághoz hívebben ábrázolja történetünk e bonyolult, ellentmondásokkal telt korszakát; nem eléggé elmélyült, nem eléggé következetes alkalmazásukból következik a kötet legfőbb fogyatéka, az ellentmondások elnagyolt jelzése s ezzel összefüggően a fejlődés fővonalaival, tendenciáival nem egyszer egyoldalú vagy torzító jellemzése. Ezzel az alapvető fogyatékkal függ össze a kötet számos olyan megállapítása, amely ellenséges nézetek, burzsoánacionalista magyarázatok vagy félremagyarázások számára enged teret.

A szerzők a társadalmi haladás szempontjából vizsgálják a tényeket, de nem határozzák meg szabatosan a társadalmi haladás kritériumát a XVI—XVII. századi Magyarországon. A fő kérdés: az árutermelés kelet-európai módon vontatott s nálunk sajátos körülményektől is hátráltatott kibontakozása nincs kellően kifejtve; az idevonatkozó, töredékes megállapítások nem alkotnak a kötetben végigvonuló vezérfonalat. Elmosódnak a társadalmi osztályszerkezetben az árutermelés kibontakozása során végbement változások. Fogalmilag sem tisztán (az „örökös” jobbágysággal keverve) s fejlődésében nehezen követhetően szerepel a kor megértéséhez alapvetően fontos ún. „második” jobbágyság.

Általában bizonytalan az osztályviszonyok jellemzése. Nem világos, melyik osztály, ill. réteg milyen fejlődési lehetőségeket és törekvéseket képvisel. Így állásfoglalásuk s ennek jelentősége a társadalmi küzdelmekben

*Az egyetemi tankönyvek új kiadásával kapcsolatos felülvizsgálat során — elsősorban Molnár Erik bírálatára nyomon — merült fel a szükség, hogy az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális Osztálya által összehívott történetészaktívák segítséget nyújtson e kötet szerzőinek az 1526—1711 közötti időszak történetéről. A történetészaktívák megbízásából elkészült Szempontokat és Irányelveket — Elekes Lajos és Pach Zsigmond Pál munkáját — a Századok szerkesztősége azzal teszi közzé, hogy szívesen ad helyet a felvetett kérdésekkel kapcsolatos hozzászólásoknak, kiegészítéseknek.

nem eléggé érthető és nem eléggé instruktív. (Néhol a szerzők igyekeznek megvilágítani az ilyen összefüggéseket; de megesik, hogy ez — jórészt az elemzés hiányai miatt — sommás egyszerűsítésre, egyoldalúságra vagy torzításra vezet, mint a függetlenségi harcok mezővárosi-paraszi bázisának bemutatásakor, stb.) Az osztályok, rétegek fogalmának konkrét tartalma gyakorta elhomályosul, ennek következtében a „nép” fogalma osztálytartalmától megfosztott, üres szimbólummá halványodik, vagy népies, ill. burzsoá-nacionalista kategóriákkal érintkező osztályfeletti fogalomná tául. Népies elképzelésekkel rokon (s ugyancsak összefügg a gazdasági viszonyok, osztályviszonyok elemzésének fogyatékoságával) a parasztság lehetőségeinek az a túlzása, ami megmutatkozik a paraszi polgárosodás, a mezővárosi áruteremelés, az ezzel összefüggő ideológiai mozzanatok, az osztályharc és a függetlenségi harcokban való részvétel — illetve főleg mindezek ellentmondásosságának és korlátozottságának hiányos bemutatása — vonatkozásában.

Bár az osztályharc ábrázolásának igénye végigvonul a kötetben, korántsem érvényesül a kellő súllyal és a megfelelő szabotossággal. Ennek következménye, hogy bár az osztályharc egyes megnyilvánulásai nyomatékosan (egyes esetekben összefüggéseik kimutatása híján, indokolatlanul hangsúlyosnak tűnő módon) szerepelnek, az osztályharc *egésze* mégsem részesül fontosságához méltó bemutatásban. Az alapvető osztályok — jobbágyok és földesurak — ellentéte háttérbe szorul összefogásuk eseti — külső ellenség elleni harc érdekeitől meghatározott — tényeivel szemben. Az összefogás eseteinek ilyen tárgyalása és (megfelelő elemzés nélkül) „nemzeti” néven jelölése alkalmas arra, hogy a burzsoá nemzetfogalom osztályfeletti kategóriáit eleve-nítve, történetünk tárgyalt korszakára hamis — burzsoá, lényegileg nacionalista — elképzeléseknek adjon alapot. Ez a burzsoá-nacionalista értelmezés erősödhet azáltal, hogy a kötet a függetlenségi háborúkat a nemzeti haladás szempontjából vizsgálva, nem veszi kellően figyelembe az európai viszonyokat (török, Habsburg probléma), nem azt a tény, hogy Magyarország nemcsak magyarok, hanem nem-magyar népek is éltek s ezek fejlődését a háborúk tényei és kilátásai többirányúan befolyásolhatták. Általában nem kielégítő a nem-magyar népek nemzeti irányú fejlődésének, e fejlődés alapjainak, így a „csosnka társadalom” esetleges kihatásainak ugyancsak nacionalista, mindenesetre nem-marxista értelmezésének teret engedő tárgyalása sem.

A kötet ilyen hibái különféle burzsoá, nem utolsósorban burzsoá-nacionalista nézetek táptalajává válhatnak és fékezhetik az egyetemi ifjúság internacionalista, igaz hazafiságra irányuló nevelését. Ezen és egyéb utakon fokozottan éreztethetik hatásukat az oktató-nevelő munka más területein, az alsó- és középfokú oktatásban és az iskolán kívüli ismeretterjesztésben.

E hibák kijavítása, legalább a történetkutatásunk jelenlegi helyzetében lehető fokon, mielőbb elvégzendő feladat.

Irányelvek

a Magyarország története c. egyetemi tankönyv I/2. kötete
1526—1711-ig terjedő részének átdolgozásához

1. Társadalmi haladás — gazdasági fejlődés

a) A történeti eseményeket és a történelemben szereplő politikai stb. irányzatokat a társadalmi haladás szempontjából kell értékelni. A tankönyv

számos helyütt törekszik ugyan erre, de korántsem következetesen; innen származik legtöbb hibája, eszmei zavara — bizonytalansága.

Ebből a szempontból főként a következőket kell kiemelni:

A társadalmi haladás alapja a gazdasági fejlődés: a termelési viszonyoknak olyan alakulása, amely elősegíti a termelőerők növekedését.

A társadalmi haladás kérdését valamely országban nem lehet elszigetelten vizsgálni, hanem nemzetközi összefüggéseiben, a nemzetközi haladás kérdésével szoros egységben.

A fentiek figyelembevételével meg kell határozni az illető ország története adott korszakában a politikai stb. irányzatok *alapvető* jellegét: haladó vagy reakciós voltát; ebben egyértelműen, pártosan állást kell foglalni — anélkül azonban, hogy ez kizárná a haladó irányzatok korlátainak, fogyatékosságainak, vagy éppen reakciós mozzanatainak feltárását, ill. a reakciós irányzatok esetleges pozitív elemeinek megmutatását. Osztálytársadalomban ugyanis a társadalmi haladás folyamata nem egyoldalúan, töretlenül, hanem gyakran bonyolult ellentmondásokon keresztül valósul meg.

b) Az adott korszakban a gazdasági fejlődés az árutertermelésnek a feudális renden belül való fejlődését jelentette: az egyszerű árutertermelés kifejlődését falun és városban, ennek talaján a tőkés termelés kezdeti formáinak megjelenését, a feudális rend bomlásának, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet feltételeinek előkészítését, a burzsoá nemzetek kialakulásának előkészítését.

A XVI—XVII. századi Magyarországon az árutertermelés fejlődésének két tendenciája harcolt egymással. Egyfelől — a korábbi fejlődésmenet folytatásaként — a paraszti árutertermelés fejlődésének, a jobbágyság kistulajdonosi-polgári fejlődésének, s vele szoros kölcsönhatásban a városi polgári fejlődésnek a tendenciája; másfelől — a XV. század végétől kezdve fellépő új és egyre erősödő irányzatként — a földesúri osztály különböző csoportjainak, kivált nagybirtokosoknak fokozódó bekapcsolódása az árukereskedelembé, majd az árutertermelésbe.

Az első tendencia kétségtelenül haladó jellegű, amennyiben a termelőerők fejlődésének, az árutertermelés kiterjedésének a feudális renden belül viszonylag legszabadabb, leggyorsabb útját képviseli. A másik tendencia — bár maga is az árutertermelés fejlődését jelenti — alapjában mégsem tekinthető haladónak, mert történeti szerepének lényege Magyarországon az adott időszakban abban állott, hogy egyre inkább felülkerekedve, a parasztság polgári fejlődését csakúgy, mint a városi polgári fejlődést elszorította, hátráltatta, visszavetette, s az örökös jobbágyság bizonyos formájának — a Közép- és Kelet-Európa számos országára jellemző „zweite Leibeigenschaft” sajátos változatának — visszaállításával a feudális rend bomlásának folyamatát feltartóztatta. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni a földesúri árukereskedelem és árutertermelés kifejlődésének némely haladó mozzanatait; így a nemesség „burzsoásodásának” egyes jeleit már a XVI. században, majd különösen később a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve, amikor éppen a földesúri árutertermelés kiterjedése válik a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megindulásának egyik fontos tényezőjévé.

A történetírónak az a feladata, hogy az árutertermelés e századokbeli fejlődésének ellentmondásosságát, korlátozottságát, a szembenálló tendenciák tartalmának módosulásait az adott korszak egyes szakaszaiban konkrétan feltárja.

c) A parasztság antifeudális mozgalmait tehát ebben a korszakban is haladónak kell tekinteni, mert a feudális kizsákmányolás korlátozását, ezzel a paraszti termelőerők fejlődésének szabadabbá tételét, a parasztság fejlődésében rejlő polgári tendenciák előmozdítását célozták.

A parasztság antifeudális mozgalmai az adott történeti helyzetben kudarcra voltak ítélve: az örökös jobbágyság rendszere az ország jelentős részén — a Habsburg-ország részen, s az erdélyi fejedelemségben — kiépült és megszilárdult. Objektíve mégsem voltak teljesen eredménytelenek: nem utolsósorban azért, mert megakadályozták a paraszti árutermelés-polgárosodás irányzatának kiküszöbölését, elfojtását. Az osztályösszeütközésekben szenvedett vereségek ellenére e fejlődési irányzat újból és újból előbukkan, feltör, olykor jelentős erővel, s kifejezésre jut nemcsak a közvetlen antifeudális osztályharcokban, hanem a török elleni népi megmozdulásokban, s a nemesi vezetésű Habsburg-ellenes küzdelmekben is.

2. Török hódítás — Habsburg-uralom

a) A török feudális deszpotizmus — a feudalizmus keleti barbár-deszpotikus formája — a társadalmi haladás lehetőségét: az árutermelés fejlődését falun és városban, ennek talaján a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet előkészítését, a nemzetek kialakulásának folyamatát messzemenően korlátozta; a haladás szempontjából negatívabb erőt képviselt, mint a rendi feudális állam vagy a centralizált feudális monarchia bármely európai változata.

Ez a megállapítás érvényes a magyarországi török hódításra és uralomra is — még akkor is, ha a török által alávetett, súlyos pusztulást szenvedő alföldi országrész szigetként kiemelkedő, széleshatárú mezővárosaiban a paraszti árutermelés és polgárosodás sajátos fejlődése figyelhető meg.

A török elleni harc a haladás akkori fő akadálya elleni harcot jelentette Közép- és Kelet-Európa déli részén.

b) A különböző népeket magábfoglaló Habsburg-monarchia létrejötté szorosan összefügg a török hódítással. Az állami centralizáció folyamatának kelet-európai válfaját képviseli: kialakulását a polgári-nemzeti fejlődés feltételeinek a nyugat-európainál viszonylag alacsonyabb színvonalán a külső hódítás elleni (közös) védelem szükségessége gyorsította meg. A Habsburg-monarchiának része volt a török európai előnyomulásának feltartóztatásában; ebben áll történeti létjogosultsága, történeti szerepének pozitív vonása az adott korszakban.

A Habsburg-monarchiát, ennek ellenére, nem lehet haladónak tekinteni a XVI—XVII. században (sem). Nemcsak arról van szó, hogy feudális centralizált monarchia, amelynek fő funkciója a jobbágyság fékentartásának biztosítása. — ez minden központosított államhatalom közös vonása a feudalizmus fejlődésének adott szakaszán: azoké is, amelyek alapvetően haladó jellegűek —, hanem arról, hogy társadalmi bázisában polgári erőknek kevés szerep jutott, ez is az osztrák polgárságra korlátozódott, amely azonban az árukereskedelemben, árutermelésben növekvő mértékben bekapcsolódó nagybirtokosok mögött maga gazdaságilag is másodrendű szerepre szorult. A Habsburg központosítás az osztrák örökös tartományokban is elsősorban a feudális arisztokráciára támaszkodott, élén az osztrák nagyurakkal. Így a Habsburg-monarchia a XVI—XVII. században — eltérően az angliai és franciaországi

centralizációtól — az osztrák örökös tartományokban sem mozdította elő a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet feltételeinek, a keretei közé került népek nemzetté válása feltételeinek érlelődését.

A Habsburg-centralizáció másik fő támasza a polgárság „első nagy hadművelete”: a reformáció ellen támadásba lendülő katolikus klérus volt; ez a tény nemcsak a Habsburg-állam belső osztálytartalmának reakciós jellegét domborítja ki, hanem nagymértékben hozzájárult a haladás szempontjából negatív állásfoglaláshoz a korszak „vallásháborúiban”, ill. egyes nagy, nyugat-középeurópai nemzetközi konfliktusaiban is.

c) A Habsburg-hatalom szerepe a XVI—XVII. századi Magyarországon alapjának megfelel összeurópai szerepének — azzal azonban, hogy hazánkat illetően pozitív vonása korlátozottabban, reakciós jellege élesebben nyilvánult meg.

Ha a Habsburg-állammal való kapcsolatot a török hódítás elleni védelem érdeke diktálta, szükségszerűvé tette, akkor ez a védelem hazánkat illetően igen korlátozottan valósult meg: a Habsburgoknak törökellenes erőfeszítései Magyarországon lényegileg a hódításnak Bécs és az örökös tartományok előtti megrekesztésére irányultak, s csupán az ország egy részének megtartásához járultak hozzá.

A Habsburg-állam magyarországi törökellenes tevékenységének illetén értékelését ugyanakkor össze kell kapcsolni a XVI. századi magyar nagybirtok „honmentő” szerepéről szóló hamis tétel cáfolatával, török elleni harcban játszott valóságos szerepének reális bemutatásával — rámutatva, hogy a mátyási központosítás bukása után az oligarchikus és rendi reakció színvonálára visszahanyatló, a jobbhágyságot röghöz kötő magyar állam ennyire sem volt (ill. lett volna) képes; hogy a magyar urak a török elleni harc feladatát jelentős részben a Habsburg-államra hárították, amint hogy Bécs árnyékában érezték biztonságban magukat 1514 esetleges felújulásával szemben is.

d) Befelé a Habsburg-centralizáció osztálytartalma Magyarországon a XVI. században lényegileg megegyezett az örökös tartományokkal: a rendszer a feudális uralkodó osztályra, elsősorban a nagybirtokosokra támaszkodott. A bécsi udvar és a magyar rendek viszonya — a jobbhágelynyomás biztosítása, a török elleni védelem, a földesurak árugazdasági tevékenysége előmozdítása alapján —, a fel-felmerülő gravamenek ellenére, egészében harmónikus.

A századforduló azonban változást hoz. Érezhetővé válik a nemzetközi (Habsburg—török) erőviszonyok megváltozása: a tizenötéves háború fejleményei a török hatalom gyengüléséről, további előretörésre képtelenségéről tanúskodnak. A Habsburg-centralizáció viszont fejlődésének új szakaszába, az abszolút monarchia kialakulásának szakaszába lép: szövetségben a katolikus klérussal, kibontakoztatja támadását a reformáció, a nemesség rendi kiváltságai (sőt bizonyos anyagi érdekei) ellen, garázdálkodó császári zsoldosokat zúdít a „királyi Magyarország” falvaira, városaira.

Ez a nyitánya a következő század Habsburg-ellenes küzdelmeinek.

3. Osztályharcok — függetlenségi küzdelmek

a) A történelem osztályharcok története. Osztálytársadalomban az alapvető osztályok érdekei alapvetően ellentétesek, közöttük általában és szükségszerűen osztályharc folyik. Ha az osztályok együttműködnek, együtt-

működésük csak átmeneti lehet, és történelmileg kivételes helyzetet: az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét fejezi ki.

Mindez a magyar történelemre, a magyar történelem XVII. századi—XVIII. század eleji időszakára is áll. Ez időszak vizsgálata alapján is az osztályviszonyokból, az alapvető osztályok ellentétéből és harcából kell kiindulni és nem az osztályok átmeneti együttműködéséből, összefogásából, az ezt kifejező Habsburg-ellenes küzdelmekből, miként a burzsoá-nacionalista történetírás teszi, s ennek bizonyos maradványai a tankönyvekben is tükröződnek. Maguknak a Habsburg-ellenes küzdelmeknek, a korszak e nagyfontosságú eseménysorozatának a megértése is csak ezáltal válik lehetségessé.

b) A magyar, szlovák, kárpátaljai ukrán, román stb. parasztoknak a XVII. századi—XVIII. századeleji Habsburg-ellenes harcokban való részvétele is objektív helyzetükből, osztályérdekeikből sarjadt, osztályharcuknak részét képezte. A parasztság osztályérdeke e küzdelmekben abban állott, hogy szabadulni akart a kiépülő örökös jobbágyság viszonyai között amúgyis igen súlyos földesúri kizsákmányolását még megtetőző állami adórendszertől és a császári zsoldosok sanyargatásaitól. Az utóbbi terhek ugyan együttjárnak minden központosított államszervezettel, de az innen eredő ellentéteket hazánkban különösen kiélezte az elnyomó államhatalom idegen volta. A XVII. század legelején s kivált a század utolsó évtizedeiben a Habsburg-abszolutizmus brutális katonai uralma — amely közelállott a tengerentúli gyarmatokon alkalmazott módszerekhez — elsősorban a jobbagyokat sújtotta. A parasztság e mellett a Habsburg-ellenes harcban való részvételtől nem egyszer közvetlen antifeudális osztályköveteléseinek bizonyosfokú kielégítését is várta (így a Rákóczi-szabadságharcban a végig fegyverben maradó jobbagyok földesúri terhektől való örökös mentesítését, hajdúkiváltságolását).

c) A magyar nemességet (ill. annak egyes csoportjait) is osztályérdekei vitték Bécs ellen való fellépésre, bár jóval ellentmondásosabban, mint a parasztságot. A nemesség osztályérdekei ugyanis a Habsburg-hatalom irányában ellentmondóak voltak. Az osztályérdek egyrészt továbbra is Bécshez kapcsolta a magyar földesurakat: amaz érdek, hogy biztosítsák a Habsburg-államhatalom erőszakszervezetének védelmét saját jobbágyaikkal szemben, valamint a török ellen. (Az előbbi — alapvető — osztályérdek mindvégig fennforgott; az utóbbi a XVII. század elejétől szemlátomást gyengült, a század végén, a török kiűzésével lényegileg megszűnt.) A nemességet másrészt osztályérdeke a XVI—XVII. század fordulójától kezdve szembe is fordította Béccsel: amaz érdek, hogy biztosítsa rendi kiváltságait az erősödő centralizációval, a kialakuló abszolutizmussal szemben. A rendek és a központosított államhatalom ellentéte együttjár minden állami centralizációval; Magyarországon azonban, mint a magyar rendek és az idegen centralizáció ellentéte, objektíve egybeesett a magyar állami függetlenség és az idegen uralom ellentétével.

A magyar rendek és Bécs ellentéte olykor különösen éles formát öltött. A Habsburg-abszolutizmus ugyanis Magyarországon nemcsak a rendek politikai kiváltságait veszélyeztette-csorbította, hanem időnként — így a XVII. század legelején s még inkább utolsó évtizedeiben — a magyar földesurak egyes csoportjainak közvetlen anyagi-gazdasági érdekeit, földtulajdonát is kétéssé, vagy éppen semmissé tette, amennyiben nagykiterjedésű birtokokat külföldiek, az udvarhoz kapcsolódó arisztokrácia kezére játszott, ebben a

vonatkozásban is közeljárva a gyarmatokon szokásos módszerekhez. Téves az a beállítás, amelyet a tankönyv képvisel, hogy a magyar földesurak anyagi-gazdasági érdekeinek, a földesúri árutermelés kiterjesztésének, a „zweite Leibeigenschaft” megszilárdításának Magyarországon a XVII. században is a Habsburg-abszolútizmus nyújtotta volna a legmegfelelőbb politikai keretet, állami felépítményt. Ellenkezőleg: a magyar földesurak egyes csoportjai, nem tartva már a török további előretörésétől, éppen azért fordultak Béccsel szembe, harcoltak a rendi alkotmányért, mert abban látták — politikai kiváltságaik mellett — gazdasági érdekeiknek is legjobb biztosítékát.

d) Ilymódon — bár a fő ellentét az egész korszakon át mindvégig a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, földesurak és jobbágyok ellentéte volt és maradt — időnként és időlegesen parasztságnak és nemességnek (a nemesség egyes csoportjainak) a Habsburg-hatalommal szembeni érdekellentéte került előtérbe: létrejött az osztályok érdekközössége, együttműködése Béccsel szemben; fegyveres küzdelmekre, felkelésekre került sor, a XVII. század derekáig az erdélyi fejedelemségre támaszkodva, a rendi alkotmányt, egyben az állami függetlenséget korlátozó, az — előbb jelzett értelemben — gyarmatosító törekvésű Habsburg-abszolútizmus ellen.

A történetíró feladata éppen abban áll, hogy gondos elemzéssel kísérje nyomon egyrészt a társadalmi küzdelmeknek fő tartalmát képező osztályharc feltételeinek és menetének alakulását az egész korszakban: másrészt ama konkrét körülményeknek alakulását, amelyek egyes történelmi fázisokban a Habsburgokkal fennálló ellentétet tolták előtérbe, ideiglenes társadalmi összefogás létrejöttéhez, Habsburg-ellenes felkelésekhez vittek, — nemesi vezetés mellett de paraszti tömegekről, egyes esetekben (a nemesség érdekeinek említett ellentmondásossága miatt) egyenesen paraszti kezdeményezésre.

e) Az osztályok érdekközössége és együttműködése — amely különleges történelmi körülmények között jött létre — szükségképpen átmenetinek bizonyult: előbb-utóbb újból szétfeszítette az osztályok alapvető érdekellentéte és harca. A parasztság ellenében, amely antifeudális osztályköveteléseinek bizonyosfokú kielégítését is várta a Habsburg-ellenes harc sikerétől, a földesúri osztály kizárólag a maga számára akarta leszűretelni a siker gyümölcsét, s a harc befejeztével ismét teljes erejével a parasztság ellen fordult (lásd az 1606. évi bécsi béke utáni helyzetet); ill. még a fegyveres harc során újból egyre inkább előtérbe helyezte jobbágyellenes érdekeit Habsburg-ellenes érdekeinek, ami a társadalmi összefogás bomlásához, a felkelés bukásához vezetett (lásd különösen a Rákóczi-szabadságharc menetét). A történetíró feladata itt abban áll, hogy az átmeneti érdekközösség felbomlását, az alapvető osztályellentét újbóli előtérbe kerülését — amely lényegileg azonosan, de körülményeiben, időtartamában, kihatásaiban stb. különbözően játszódtott le az egyes küzdelmek kapcsán — mindenkor konkrét sajátosságában ábrázolja.

f) Az előadottak egyben alapul szolgálhatnak a XVII. századi — XVIII. század eleji Habsburg-ellenes harcok értékeléséhez.

E küzdelmekben — amelyek a feudális társadalom alapvető osztályainak átmeneti együttműködését fejték ki — ellentétes osztályérdekek, így szükségképpen haladó és reakciós elemek kapcsolódtak ellentmondásosan össze. A magyar, szlovák, kárpátaljai ukrán, román stb. parasztnak részvétele — fontos haladó vonást jelentett, hiszen a parasztság osztályérdekei megegyeztek

a társadalmi haladás érdekeivel. A nemesség részvétele, a küzdelmek nemesi vezetése — reakciós korlátozottságot jelentett, amennyiben a nemesség osztályérdekei (a rendi kiváltságok fenntartása, a paraszti-polgári fejlődést hátráltató, keresztező földesúri gazdálkodás biztosítása) ellentétben állottak a társadalmi haladás érdekeivel.

A Habsburg-ellenes harc — benne a nemesség részvétele is — azonban alapjában mégis haladó jellegű volt, amennyiben objektíve egybeesett az állami függetlenség védelmével, — az állami függetlenség védelmével egy olyan idegen abszolutizmus ellen, amely ezidőtájt még ősztörök tartományai-ban is vajmi kevésbé mozdította elő a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet feltételeinek érlelődését, Magyarországon pedig a rendi alkotmánnyal szemben éppen nem a társadalmi haladás irányába mutató kormányzati rendszer megvalósítására törekedett, hanem — mint a XVII. század végén világossá vált — olyan katonai uralmat vezetett be, amely az állami függetlenség felszámolásával, a gyarmatihoz hasonló módszerek alkalmazásával, a török feudális deszpótizmustól felszabadított, de fegyverrel meghódítottnak tekintett országban, amannál nem sokkal kedvezőbb, a feudális rendi államszervezetnél pedig még kedvezőtlenebb feltételeket teremtett volna a gazdasági fejlődés, a társadalmi haladás, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet feltételeinek létrejötté, az ország népeinek nemzeti fejlődése szempontjából. Ezt a veszélyt, paraszti tömegekre támaszkodva, a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok és betetőzésük, a Rákóczi-szabadságharc hárította el, bukása ellenére is, az ország népei felől.

Ilyenképpen a korszak Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmeit — belső ellentmondásaikkal, reakciós vonásaikkal, rendi vezetésükkel egyetemben is — általában és alapvetően haladó jellegűeknek tekintjük és történelmünk progresszív hagyományai közé soroljuk.

KÖZLEMÉNYEK

ADATOK A DUNÁNTÚLI HAJDÚK TÖRTÉNETÉHEZ

A hajdúkérdéssel foglalkozó legújabb irodalom rámutat arra a tényre, hogy „kutatóink a hajdúkérdést erősen leszűkítve vizsgálták, hajdúság alatt csak a hét, illetőleg Polgár leszakítása után már csak a hat, ún. történelmi hajdúvárost, a hajdúkerületet értették”.¹ Csak a legutóbbi évek kutatásainak eredményeként értesülünk részletesebben a bihari és a sajó-hernádmelléki hajdútelepülésekről.² E munkák a XVI. század folyamán a hajdúság két csoportját különböztetik meg: 1. a királyi hajdúkét, akik főleg a Dunántúlon, a királyi végvárakban harcoltak, és 2. a szabad hajdúkét, akik nem voltak állandó hadseregbe szervezve, hanem csoportosan barangoltak az országban, Veszprém, Tihany, Keszthely, Szigliget környékén, nagy többségükben azonban a Felső-Tisza és a Körösök vidékén.³ A XVI. és XVII. század fordulóján a királyi végvárakból elbocsátott hajdúk csak növelték számukat. Rácz István szerint Bocskai idejében „... főleg a szabolcsi, bihari részeken, a török hódoltság és Erdély között fekvő, senki földjének mondható területen csoportosultak. Bár a kutatás még nem tisztázta, valószínűnek tarthatjuk, hogy ekkorra már a dunántúli végvárakból elbocsátott hajdúk tömegeiből is sokan ide húzódtak át és a többiekkel együtt az elpusztult falvak romjai között tanyáztak...” „Bocskai István fejedelemségétől kezdve a Tisza vidéki szabad hajdúságból kivált egy fokozatosan gyarapodó harmadik csoport, a kiváltságolt, letelepítettek csoportja. (A dunántúliak sohasem szereztek maguknak hajdúszabadalmat, bár a kutatás még nem tisztázta, minden bizonnyal a jobbágyság tömegeiben szívódtak fel.)”⁴ Azt is megállapítja, hogy sokan szegődtek földesurak szolgálatába (legtöbbször a Rákóczi birtokokon éltek), s ezzel tulajdonképpen az illető birtokos magánhadseregének tagjaivá váltak. „Mint látjuk tehát, Megyaszótól egészen Sarkadig húzódott a hajdútelepülés öve. Maga az a tény, hogy a hajdúk letelepítése éppen az ország keleti részén (a Dunántúlon egyáltalán nem) történt, az hazánk akkori állapotával magyarázható, elsősorban is az ország három részre szakadásával.”⁵

Az eddig kialakult véleménnyel ellentétben, más irányú kutatásaim

¹ *Dankó Imre*: Nyírbátor Hajdúváros. (A Nyírbátori Báthori István Múzeum Füzetek. Nyírbátor 1957. 1. 1.)

² Ua., valamint: *Dankó Imre*: A Sajó—Hernád melléki hajdútelepek. A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek, Sárospatak, 1955. *Rácz István*: A hajdúság története. Hazafias Népfront, 1957. *Szendrey István*: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen, é. n.

³ *Rácz*: i. m. 11. és 37. l.

⁴ Uo. 15. és 37. l.

⁵ Uo. 40. l.

közben olyan adatokra bukkantam, amelyek tanúsága szerint a Dunántúlon is megtalálhatjuk a hajdúszabadság kedvezményeiben részesített települések egész sorát. Mintegy két évvel ezelőtt a Batthyány-család körmendi levéltárában (az Országos Levéltárban) Zrinyi Miklós egy pátensének másolatát találtam meg, amelynek rendelkezései szerint három muraközi falvában katonáknak földet oszt és fegyveres szolgálat ellenében mentesíti őket minden jobbágyi kötelezettség alól.⁶ Ezt akkor egyedi jelenségnek tartottam. „A XVII. század nagy szabadságharcos vezérei Bocskaitól a Rákócziakig hoztak intézkedéseket a Tiszántúli hajdúinak letelepítésére és kiváltságolására, de a nyugati-délnyugati országrészen — tudtunkkal — Zrinyi volt az első, aki ilyesmire gondolt.”⁷

Azóta azonban világossá vált, hogy a XVII. században a németújvári uradalomhoz tartozó Órség falvaiban éppen úgy éltek kiváltságolt hajdúk, mint Csákányban és az egész körmendi uradalomban, sőt a török kiűzése után, a XVII. század végén még újabb szabadságot nyert Szepetnek és Város-Hídvég. Adataink vannak a sárvári fiskális jószágban élő hajdúkra vonatkozóan is.⁸ A jelen közlemény adatait kizárólag a Batthyány-levéltárból merítettem és elsősorban Vas megye viszonyait kísértém figyelemmel. A Batthyányak azonban a dunántúli végek „generális főkapitányai” voltak, Batthyány I. Ádám Zrinyi Miklós kortársa, jóbarátja (a Zrinyi fiúk, Miklós és Péter gyermekkorukban a Batthyányak udvarában nevelkedtek), ezenkívül a török által egyformán veszélyeztetett szomszédos földesurak. Úgy látszik, hogy a Batthyányak összegyűjthették a nem saját uradalmaikra

⁶ Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 125. 1. A szöveg lényeges részeit az alábbiakban idézem: „... tekintven hazánk yauat, hasznat, és előmenetelet, és ennek az mi Muraközünknek Török ellen való állását, és könnyebseget, attunk Goricsany, Giurgianczy földeket és hudossany Tizen kilenc fertalt az mi faluinkban lakozando katonainknak, közsenségesen ilylen szabadsagot, hogy tudni illik Tarrodi Farkas, Ballint kapitany Uramek, és az mi esaktornyay Úduárbirank az megh neuczet Faluink földeit, az katonak köziben egyenlőkeppen ki oszták megh parancsoltuk, hogy minden egy egy louo katona, egy jo Louat, egy par pistolt, és ahoz egy karabint taracson, hogy Török hirkor szükséghe idejen, eicl auagy nappal, az huoa kiuantatik, azonnal felüen, iob modgiaual tehetséghe szerent az Töröknek ellene allion, és alhasson, az megh neuczet szanto földeket, és helcket, hogy ki ki szabadon elhesse, és birhassa, varunkhöz mindennemü jóuedciunk be szolgaltatassa, és robotolassa nélkül, attuk és megh engetük, hozzá aduán aztis, hogy minden kattona idején megh lassu, hogy ha ezutanis olly talaltatnék, aki, Lo, vagy fegyuer nélkül lenne, és az szolgálathöz eleghtelenek talaltatnek mint ezutanis az ollyanul az Joszagott él veszük, és az ki hellette szolgálhat, és érdemes leszenn annak adgyük és eresztjük...”

⁸ Országos Levéltár, Batthyány cs. körmendi levéltára (a továbbiakban Batthyány lt.) Instrukciók, 349. sz. Cheh György Sárvár fiskális jószág provizora részére adott instrukció, 1673. júl. 11. 1. pont: „... ha kik amaz üdvösségre vezéröl Anya Szentegyháznak átka alat heverő Istentelen és kárhozatos eretnkségben volnának, azokat legyen azon hogy hozza az igaz akolban, mind polgárokat és vitézlő rendet, ... A Vitézlő rend között pedig, akár Katona, akár Haydu legyen az, a' ki az igaz Pápista hűtre nem akar térny, ezen Saárvary Jószágban, csak megh köll neki mondany, csak kisülylőn, sintra bis quindenam csak kimennyen a' Fiscalis Jószágbul, mert abban ki, ki bizonyos legyen hogy a' Nemes Kamara az Fiscalis Jószágban nem patialya.” 2. pont: „Megh paranczollya a' Falukon Tistarto Uram, mind Polgárságnak, Vitézlő rendnek, az Egyház embert kiki megh böczüllye...” 17. pont: „Mindenüt ezen Fiscalis Jószágban lako Katonákra, Haidukra szorgalmatossan ugy vigiazon, hogy földeket töbet magoknak, vagy házakat ne foghalianak, az mint az előt volt.” 22. pont: „Nylván valo dologh, hogy ez el mult utolso Ország Gyűlésben ki adot Articulus szerint az Gratuitus Laborth, mind a' Nemessek Jobbagy, mind az Katonarend, mind penigh az Haidusagh, tartozik praestalanyn ezen Sárvári várhoz...”

hernádnémeti 1., kenyéteni 12., luczi 2., szederkényi 11. pont). *Földjüket, házukat szabad tulajdonként bírhatják*, adhatják, vehetik, végrendeletileg hagyományozhatják, családjuk azt örökölheti. Néhol az a megszorítás, hogy ha a családfő meghal és nem marad fegyverfogható utóda, a házat, földet becsértékén kifizetik a családnak és más katonát telepítenek a telekre. E ponttal együtt szokott szerepelni a *szabad eltávozás biztosítása*, bejelentési kötelezettség mellett (csákányi 1., körmendi 3. és 12., hídvégi 2., szepetneki pátens, hernádnémeti 5., kenyéteni 4., luczi 7. és 8., szederkényi 4. pont). *Belső önkormányzatuk és bíráskodási fórumaik szabályozása*, valamint néhol az őrtállás módjának meghatározása (körmendi 6—7. és 9—10., csákányi 5—8., hernádnémeti 3., kenyéteni 1. és 4., luczi 13., szederkényi 2. és 4. pontok). Ezek mellett helyenként hosszabb-rövidebb időre megkapják a bor-kimerés jogát, a vámok és mérszárszések jövedelmét.

E kiváltságok fejében legfőbb kötelességük, hogy állandóan fegyverfogható állapotban legyenek és parancsra azonnal hadba induljanak. A földesúrnak személyes hűséggel tartoznak.

Míg a sajó-hernádmelléki iratok részletesen szabályozzák a hajdúk katonáskodási kötelezettségének módját, a dunántúliak a belső szervezet kérdéseit tárgyalják részletesebben, bár egy Hídvégre vonatkozó katonai regula és összeírás is fennmaradt. A sajó-hernádmelléki pátensek kifejezetten hajdúkról beszélnek, a dunántúli források ritkán használják ezt a kifejezést, legtöbbször „vitélző rend, sereg, milites, incolae, Hidas- és Egyházashollós, katonák” megjelöléssel találkozunk. És a Batthyány-birtokokon nemcsak katonáknak, hajdúknak egyes falvakban való megtelepítéséről van szó, hanem a földesúr szolgáló jobbágyait is szabaddá teszi, ha azok vállalják a katonáskodást. Erre mutat az 1644-ből származó instrukció (3. sz. irat) és valószínűleg ez volt a helyzet az őrségekkel is.

E pátensekben biztosított jogok nem maradtak papíron, hanem a gyakorlatban is érvényben voltak. Ezt bizonyítja az 1646-os körmendi urbárium,¹⁰ amely Körmend oppidum és uradalmi központ, valamint a hozzá tartozó Berkifalu, Nádajla, Harasztifalu, Molnárszecsöd, Hidas- és Egyházashollós, Gyórvár, Boldogasszonyfalva és Szentiván községek lakosainak összeírását tartalmazza. E lakosok még kötelesek voltak szokványos földesúri szolgáltatásokat teljesíteni, de mind az oppidumban, mind pedig a falvakban sok név mellé odaírták a „katona” vagy „hajdú” megjelölést. A telekhányadok feltüntetése után a „helyhez való” szántóföld és rét holdakban kifejezett mennyiségét találjuk meg, majd egyéb, *szabad* földek felsorolása következik, szintén holdakban meghatározva, ilyen kifejezésekkel: őstől maradt szántóföld, örök szántóföld, X személytől pénzen vett örök szántóföld, rét, Y-tól zálogban bírt örök föld. A körmendi dézsmaszedőknek adott utasítás már 1640-ben emlegeti az „ott való vitélző népet”,¹¹ de már korábról, az 1630-as évekből is vannak hasonló adataink. Ezek után az 1650-ben kelt körmendi pátens, úgy látszik, egy már meglevő, kialakult állapotot foglalt rendszerezetten írásba, s csupán az amúgysem nagyon nagy jobbágyi szolgáltatások elengedésével (a későbbi urbáriumok már nem írják össze a lakosság szolgáltatásait) s az elért jogállás írásbeli garantálásával tett pontot egy hosszabb fejlődés végére. Erre a fejlődésre vonatkozóan az 1630-as éveknél korábbi

¹⁰ Batthyány lt. Majorátus. Alm. 1. Lad. 2. No. 46.

¹¹ A körmendi dézsmaszedőknek adott utasítás, a jelen közlésben a 2. sz. irat.

időpontból nem találtam adatokat, az 1605-ös urbáriumban mindennek még nyoma sincs.

Ugyanezt mondhatjuk Csákányról is. A szabadságot biztosító pátenst 1646-ból kelt, de az 1643-as urbárium már mind a jobbágyok, mind pedig a zsellérek között 26 katonát, 14 hajdút, egy vajdát, egy vicevajdát, egy-egy tizedest, zászlótartót, dobost és lovászmestert írt össze.¹² Ugyancsak korábbi adatok vannak az őrségiek katonai szolgálatára vonatkozóan, de ennek a középkortól kezdve eleve katonai céllal telepített, majd jobbágyi sorba süllyedt népesoportnak a története meglehetősen speciális és tárgyalása nem illeszthető a jelen keretek közé.

Érdekes feladat lenne e kiváltságolt helyek további sorsát is nyomon követni. Ennek részletes vizsgálatára a rendelkezésemre álló keretek között nem vállalkozhatom és nincs is mindegyikre adatom. Úgy látszik azonban, hogy rendkívüli szívóssággal és néha meglepő sikerrel tudták megvédeni „őseik vérével szerzett” szabadságjogaikat. Körmend jogait pl. Batthyány II. Ádám (I. Ádám unokája) a XVII. század végén, a török kiűzése után is „kegyesen megerősíti”, „emlékezvén őseik hívséges szolgálatára”. Őzvegye azonban támadást indít e kiváltságok ellen, melyek a török veszély elmúltával idejüket múlták. Mária Terézia korában véget nem érő úrbéri perbe keverednek az uradalommal, melynek kapcsán egész a királynőig elmennek panaszaikkal.¹³ Város-Hídvég pedig a XIX. század elejéig nyomonkövethetően megőrizte kiváltságait: ezt mutatja a 9. számú irat. A török háborúk megszűnte után a különböző XVIII. századi hadjáratokhoz állítottak ki bizonyos számú katonát, végül azonban eredeti funkciójukat és kiváltságaik eredeti értelmét teljesen elveszítve, a földesúr látogatásakor „parádézó” elemekké váltak. Figyelemreméltó, hogy az 1760-as évek parasztmozgalmai során a földesúr fel tudta őket használni a forrongó jobbágyok ellen. Kiváltságaik bástyafalai egyben jobbágytársaiktól is elválasztották őket.

*

Talán nem túlzott következtetés — abban a meggyőződésben, hogy a jelenlegi dunántúli adatokat a további kutatások még másokkal fogják szaporítani — az az állítás, hogy a végvárok és hódoltsági területek mentén, a XVII. században, a Murakóztól Biharig, hajdú vagy más megjelöléssel szereplő, katonáskodó, nagyjából azonos körülmények között élő szabad-paraszti települések egész sorát találjuk az ország vezető magnásainak, így a Zrínyieknek, Batthyányoknak, Rákócziaknak és Eszterházyaknak a birtokain. (Ez utóbbiak azonban nem adtak kiváltságokat, az itt élő hajdúk Báthori Gábortól, Bethlen Gábortól és I. Rákóczi Györgytől nyerték mentességüket.¹⁴) Önkénytelenül felmerül bennünk a kérdés: milyen társadalmi erők, törekvések eredőjeként állt elő ez a helyzet éppen a nagybirtok fokozódó allodizációjának s ezáltal egyre növekvő munkaigényének a korában? Egyik legfőbb hajtóereje kétségtelenül a jobbágyságnak feudális terheitől való szabadulni vágyása volt. De ez az egész jobbágyság egységes óhaja az egész

¹² Batthyány lt. Urbáriumok; III. 32. sz.

¹³ Batthyány lt. Majorátus, Alm. 1. Lad. 2. No. 119, és Urbéri iratok: Körmend.

¹⁴ A bihari hajdúk az Eszterházyak derecskei uradalmának egyes községeiben éltek. Vö. *Szendrey István* : i. m. 5—6. l.

feudális korszakon keresztül. Miért éppen most és ilyen formák között realizálódhatott e szabadságvágy?

A zsitvatoroki béke óta a XVII. század első felében nem került sor nagy török hadjáratokra. A király csökkentette a végvári katonaság számát, főleg a magyar, részben hajdú vitézeket bocsátotta el, a megmaradtak is egyre rendszertelenebbül kapták a zsoldot, gyakran sok évi zsoldhátralékuk volt, vagy egy-egy évben csak néhány havi „hópénzt” fizettek ki nekik. Az egykorú források egyöntetűen a végvári élet hanyatlásáról beszélnek, az országgyűlés is foglalkozik vele: „Mínthogy pedig az összes országlakosok látják, hogy a végvidékek (amelyeknek a fönmaradásától függ az ország jóléte) olyan állapotba jutottak, hogy ha csak alkalmas segítségben nem részesülnek és üdvös segédeszközöket nem nyernek, nemsokára egészen tönkre menvén és katonák nélkül maradván, az országot végenyészettel fenyegetik. 1. §. Ennélfogva a karok és rendek ama végvidékek fölsegítése érdekében jónak látják megállapítani, hogy a végvidéki generális kapitányok kötelesek legyenek és tartozzanak a régi katonáknak, úgy a lovasoknak, mint a magyar gyalogosoknak a hiányát szorgosan és mentül hamarabb kipótolni és minden fogyatkozás nélkül az 1609-ik évi lajstromokban foglalt számra kiegészíteni.”¹⁵ A vármegyék azonban alig adóztak, a dicális adókból neveltségesen csekély összegek folytak be. Az országgyűléseken visszatérő formulává vált az 1622: 55. t. c. szövege: „Alázattal kérvén, hogy Ő szent felsége, az ő különös gondosságánál és buzgólkodásánál fogva, a véghelyekről a maga idejében és a czikkelyekben jelzett módon kegyelmesen gondoskodni méltóztassék.”

Király és rendek egyaránt igyekeztek egymásra hárítani a török elleni védelem terhét. Ezalatt pedig, a törökkel való „béke” korszakában — a békekötés pontjait megszegve — egyre újabb és újabb falvakat hódoltat meg az oszmán hatalom, százával hurcolja el a jobbágyokat, még meg nem hódolt falvakba be-betör, ott a lakosság egy részét legyilkolja, másokat rabszolgaként magával visz, s a felégetett jobbágyházak üszkös romjai jelzik az egyes török vezérek helyi portyázásának útját.¹⁶

Ha a térképre pillantunk, látjuk, hogy a dunántúli hódoltság határát északról a Rába és a Duna, délről pedig a Mura folyók képezték. De e határokat nem a békekötés pontjai, hanem a végvári katonaság, a veszélyeztetett területek jobbágylakosságának ébersége (rendszeresen értesítést küldtek a katonaságnak, ha a török „mozgolódásáról” tudomást szereztek), és tegyük hozzá: egyes kiemelkedő nagybirtokosok éleslátása védte meg, az a felismerés ti., hogy ha a törököt nem tudják megállítani, sőt visszaszorítani, hazájuk függetlenségét és egyben birtokaikat is elvesztik. Ilyen nagybirtokos volt a hódoltságtól délre eső területen, a Muraközben Zrínyi Miklós, és részben a Mura-Rába közötti hódoltsági területen, de nagyobb részt a Rábától északra, Batthyány Ádám. Így válik érthetővé, hogy miért a Mura és a Rába mögött fekvő helyek nyertek szabadságot fegyveres szolgálatok ellenében. Zrínyi Miklós álláspontját itt fölösleges ismertetni. Batthyány Ádám pedig a Rába menti falvakból, saját jobbágyai közül toboroztat fegyverviselésre alkalmas „jó ifjú legényeket”, csákányi majorságát megszünteti és helyette ott új

¹⁵ 1647 : 24. tc.

¹⁶ A Batthyány lt. „Török iratok” c. sorozatában sok tanuvallomás, kárjegyzék található, ti. Batthyány Ádám összegyűjtötte az adatokat annak dokumentálására, hogyan szegte meg a török a békekötés pontjait.

kastélyt épített palánkkal és vízárakkal körülvéve és lakóit szabaddá teszi, ugyanígy jár el a szintén a Rába mellett fekvő egész körmendi uradalmával. Így indokolja e szabadságadást: „Látván az pogány török ellenségnek ellenünk való keménységét és dühösségét, ki minden erejével és hamis praktikájával azon vagyon, fárad és mesterkedik, az mint kedves hazánknak minden részeiben beljebb bocsátkozzék és maga igája alá vegyen mindeneket, ezeknek azért hogy igyekezetjüket amennyire tőlünk lehetne, Isten segítségével meggátolhatnánk, és a körül való darab föld lakosinak securitást adhassunk, ... tesszünk ilyen rendelést...” Itt nemcsak a nagybirtokos intézkedik, akinek igen sok falva hódolt már meg a töröknek és további falvainak meghódolását igyekszik megelőzni, hanem a hazája sorsáért aggódó „Dunán inneni részeknek és a Kanizsával szemben vetett végházaknak főkapitánya” is.

Úgy látszik, hogy a XVII. századi végvári élet hanyatlása, átalakulása termelte ki a honvédelemnek egy új, vagy legalább is korábban sokkal kisebb mértékben előforduló formáját. Egyes, önző nagybirtokos társaiknál szélesebb látókörű főurak utat engedtek a hajdúság, jobbágyság spontán törekvéseinek és e nagybirtokokon belül, megerősített helyeken szabadparaszti jogokkal felruházott magánhadseregeket helyeztek el, amelyeknek nem kellett állandó zsoldot fizetniük, hiszen a szolgáltatásoktól mentes föld eltartja lakóit, s így pl. a Rába mentén a nagy végvárak katonáinak létszámával vetekedő „vitélző rend” fölött rendelkeztek. A nagybirtok akkori fejlettségi foka nem tette volna lehetővé, hogy több száz embernek állandó — bármily csekély — zsoldot fizessenek.¹⁷ E rendszer hatékonyságát csak fokozta az, hogy e magánhadseregek birtokosai, így a Zrínyiek, Batthyányak, egyben a környék végvárainak főparancsnokai is voltak.

Még egy problémát kell megvizsgálnunk az eddig elmondottakkal kapcsolatban: hogyan viszonyult a megyei nemesség a hajdúk és jobbágyság szabadparaszti törekvéseihez? „Erdéllyel ellentétben Magyarországon a hajdútelepüléseket a vármegye, a katolikus egyház és a bécsi kormányzat nem titkolt ellenséges magatartással kezelte, és igyekezett őket megyei fennhatóság alá helyezni, ami már 1618-ban sikerült” — olvassuk a „Magyarország története”-ben.¹⁸ Ez a megállapítás a Dunántúlra csak annyiban érvényes, hogy a megye mindent elkövetett annak megakadályozására, hogy nemesek vagy főrangúak birtokaira hajdúk telepedjenek és ott védelemben

¹⁷ *Szekfü Gyula* (Magyar történet, 2. kiad. III. köt. 215—216. l.) arról ír, hogy a mágnások és az egyházi nagybirtok fejenként 10—12—15 ezer forint összeget ajánlottak fel évenként a kamarának állandó zsoldossereg tartására. De maga is megállapítja, hogy „a pénzgazdálkodás távolról sem állott oly biztos alapokon, hogy egy-egy nagyúr évenként 10—15 000 forintot beszolgáltatathatott volna ... a főntebbi kimutatás adatait inkább úgy kell értékelnünk, hogy az egyes birtokosok a feltüntetett összegeken maguk tartották a hasonlóképpen megállapított számú katonaságot, elsősorban a saját váraikban. Így azután lehetővé vált birtokaik terményjövödelmét természetben használni fel a várkatonaság ellátására ...” Valóban, a Batthyány számadások között schol sem találtam nyomát azon 10 000 forintnyi összeg befizetésének, amit a kamarának a Batthyányak is felajánlottak. Hatalmas jövödelmeikből ugyan ki tudták volna ezt fizetni, de a kor többi nagybirtokosához hasonlóan, pénzüket mindig újabb birtokok vásárlására fordították. Terményjövödelmeiket pedig szervitoraik hada és a várak belső udvartartása emésztette fel jelentékeny részben; a földdel ellátott szabad katonákra még terményt sem kellett fordítaniok, csupán a földesúri termény-, pénz- és robotjövödelemről kellett lemondaniok. Még mindig ez bizonyult a legolcsóbb megoldásnak!

¹⁸ Magyarország Története 1526—1790. Bpest, Tankönyvkiadó. 1958. 119. l.

részesüljenek,¹⁹ de mint a fejlemények mutatják, sikertelenül. Az országgyűléseken pedig igyekeztek biztosítani maguknak a katonaállítás feletti ellenőrzést,²⁰ az általam vizsgált területen minden eredmény nélkül. Egyáltalán, ha korszakunkban a megyei nemesség súlyának, befolyásának jelentős növekedéséről beszélünk, hozzá kell azt is fűznünk, hogy kivételt képeznek a hatalmas nagybirtokok árnyékában élő nemesek. A közelebről vizsgált Vas megyében, különösen annak nyugati felén, a nagybirtok abszolút túlsúlyban volt. A megye mágnásai hatalmas területeken élet és halál urai voltak, országos méltóságokat töltöttek be, váraikban pompás udvartartást vezettek, kis- és középnemesekből verbuvált, nekik lekötöztetett szervitoraik egész hálózatával irányították birtokaikat és magánhadseregüket. A vármegyék embereit sokszor be sem engedték birtokaikra. Ha e képet kiegészítjük a végvári kapitányok fegyveres erők fölött rendelkező nagy hatalmával, *e területen* a megyét és a megyei nemességet meglehetősen jelentéktelen erőnek érezzük. Emellett az ország egyik legfontosabb problémájával, a honvédelemmel kapcsolatos álláspontjuk is retrográd egyes haladó nagybirtokosokéhoz képest. A letelepítő pátensek szövegei mellett, hogy ti. aki fegyverrel szolgál, földjét, házáat szabadon bírhatja és hagyományozhatja, szűklátókörűségében megdöbbenően hangzik az 1622: 27. t. c. 3. §-a: „A véghelyeken katonai szolgálatot vállaló jobbágy örökségét veszítse.” 4. §: „A ki pedig ilyen alattvalók közül, a katonai szolgálattal fölhagyna, az a korábbi földesúrhoz visszamenni tartozzék s az előírt módon őt ahhoz vissza is kell állítani.” S ezeken kívül korábban és későbbi időpontokban is, törvények egész sora intézkedik a katonáskodni ment jobbágyok visszaszerzéséről — mint a sokszori ismétlés szükségessége mutatja — nyilván eredménytelenül. A megyei nemesség jelentős részének még hosszú iskolát kellett kijárnia ahhoz, hogy a haladás útjára lépjen.

*

Nemrégén került közlésre „Bercsényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán”.²¹ Várkonyi Ágnes a váratlanul előkerült és kétségkívül nagy jelentőségű dokumentum hitelességét külső és belső jegyeinek forráskritikai elemzésével bizonyítja. Feltételezi továbbá, hogy a pátensnek sok példánya foroghatott közkézen és feltételezi egy ezt megelőző, ős-pátens létezését. Felveti a problémát, hogy a sok jobbágykatona-kérvény, amelyben hajdúszabadság elnyerését kívánják, egybehangzóan Rákóczi ígéretére hivatkozik és vajon: „Elhangzott-e valóban Rákóczi ígérete — írja —,

¹⁹ *Kolosváry—Óváry*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, V/1. köt. 45. l. Vas megyei statutum, 1595. „... Dominique magnates teneantur ejusmodi Haydones, in ipsorum bonis degentes juxta praescriptas regni constitutiones punire...” Uo. 61. l. Vas megyei statutum, 1597: „Primum, quoniam plurimae fiunt querelae de insolentibus liberorum Haydonum passim in hoc comitatu incertis sedibus errantium et vagantium. Ideo statutum est: ne quis dominorum et nobilium tales tanquam publicos malefactores... in bonis suis... detinere eosque fovere ausit...” Vagy királyi vagy végvárakba kell beállniok, vagy földesúrnál jobbágyi szolgálatot vállalniok. Továbbá uo. a 89. lapon egy 1607-es Vas megyei statutum is hajdúkról beszél, akik „... sive illi stipendiarii confiniorum, sive aliquorum dominorum sint...”

²⁰ 1635 : 10. tc.

²¹ *R. Várkonyi Ágnes*: Bercsényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán. Századok 1958. 1—4. szám. 222. kk. 1.

vagy a határon összegyűlt felkelőcsapat értelmezte így a hazatérő fejedelem érzelmi felindultságtól fűtött beszédjét? Valóban ígért szabadságot a felkelők vezére fegyverfogó jobbágyainak vagy csupán a seregtoborzó paraszthadnagyságok nagyotmondásából szűrődött le ez a hiedelem? A történeti felfogás inkább a kor általános társadalmi kötöttségéről alkotott elképzelésnek, mint a jobbágyságnak bizonygatásának hitt. Hiszen Rákóczi ígéretét a reménykedő, morgoló jobbágyságnak kijelentésén kívül nem erősítette meg egyetlen előkerülő forrás sem. Ilymódon a történeti irodalom a kérdést lezártak tekintette, s még a lehetőségét is kizárta annak, hogy a jobbágyok joggal hivatkozhatnak az ígéretre, mint egy szerződés egyik pontjára.”²² Úgy gondoljuk, hogy a harcoló szabadparaszti réteg eddigi ismereteinket meghaladó elterjedtségének bemutatásával sikerült kissé „a kor általános társadalmi megkötöttségéről alkotott elképzelést” megingatnunk. Annak eldöntése, hogy a „reménykedő, morgoló jobbágyságnak” Rákóczi ígéretére támaszkodtak-e vagy pedig csak a szabadparaszti kiváltságok utáni, tudatukban elevenen élő vágy öltött-e formát a Rákóczi ígéretéről szóló legendában, a korszak kutatóira vár. Az azonban kétségtelen, hogy akár volt ős-pátens, akár nem, közel egy évszázados *gyakorlat*, ténylegesen elnyert szabadságjogok eleven példái lebegtek a jobbágyok szemei előtt, amikor fegyvert fogván, e szabadságjogokat elérhetően közeleieknek vélték.²³

IRATOK

I

Országos Levéltár Batthyány család körmendi levéltára, Majoratus Alm. l. Lad. 2. No. 119.

1767. márc. 26.: „Levata est Causa... Domini Adami de Batthyán et Strattman... domini terrestres ut A... contra et adversus... Joannem Storiez oppidi Kőrmend judicem... ac caeteros oppidanos omnes Kőrmendienses, velut contra praestationes ipsorum contractuales sinistre querulantes, et partim huiusmodi praestationes, ex eodem contractu competentes indebite, et malitiose negligentes, partim vero tumultuarie dispositionibus dominalibus semet opposcentes, ac refractarios subditos et II.”²⁴

Az uriszékre megidéztek Kőrmend város bíróját „ugy szintén az egész körmendi dominium helységeinek, nevezet szerént alsó-berki, felső-berki, harasztifalusi, horváthnadallai, magyar nadallai, kemesmali, halogyi, nádasdi, németh-szecsődi, molnos-szecsődi, egy házas és hidas-hollosi, kis-sároslaki, búksi, németh-sároslaki helységeknél” bírját és esküttjeit.

Productum sub no. 6to.

Nos comes Adamus de Batthyán perpetuus in Németh-Ujvár, Sacri Romani Imperii

²² Uo. 223. l.

²³ A hajdúszabadság érvényesülésének évszázados gyakorlatával kapcsolatban lehetne még utalni a bujdosók 1673-as felhívásában található ígéretekre, valamint a szlavóniai és horvátországi katonai telepítésekre is, ahol a letelepítettek 1538-tól kezdve földet és mentességet kaptak, és ennek fejében katonáskodni tartoztak. Mindezekkel a jelenségekkel és általában a szabadparaszti réteg helyzetével, elterjedtségével készülő nagyobb munkámban foglalkozom, de annak eredményei elébe nem akarok vágni. A dunántúli hajdúk és a XVII. századi végvári rendszer kérdéseit a kezembe került adatok alapján létrejött, problémafelvető cikkeken túlmenően, rendszeres kutatásokkal kellene tisztázni. Remélem, hogy ilyen kutatások elvégzése után módomban lesz még visszatérni e hiányolt összefüggésekre is.

* A minket érdeklő 1650-es szabadságlevél a XVIII. századi per mellékleteként (Productum sub no. 6to) maradt fenn. Ugyanennek a szabadságlevélnek az eredeti és azóta elkallódott példányát közölte Iványi Béla a Kőrmendi Füzetek 4. számában (Képek Kőrmend múltjából. Kőrmend, 1943. 149 l.) anélkül azonban, hogy a hajdú-kérdéssel való összefüggésére rámutatott volna.

²⁴ II = Incattos, in causam attractos, vagyis „alpereseket” rövidítése.

eques, dapiferorum regalium in Hungaria magister, Partium ejusdem Regni Hungariae Cis-Danubianarum, et Confiniorum Canisae oppositorum supremus generalis, sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliarius et camerarius etc; Latván az pogány török ellenségnek ellenünk való keménységét és dühösségét, a' ki minden erejével és hamis practikáival azon vagyon, fárads, és mesterkedik, a' mint kedves hazáinknak minden részeiben bel-lebb bocsajtkozzék, és maga igája alá vegyen mindeneket. Ezeknek azért, hogy igyekezettyek[et] és a' mennyére túlünk lehetne, Istennek segítségével meg gátolhatnánk, és az körül való darab föld lakosinak securitást adhassunk, az mi Kőmendi városunkban, melly Vasvármegyében, és az Rába vize folyása mellett vagyon, mivel hogy vitélő rendel tudni illik katonákkal és haidukkal akarjuk meg szalétani, kinek lakosi, hogy alkalmatosabbak lehessenek mint magunk, mint hazánk szolgáltyára, teszünk illen rendülést a' mint következik; kihez, hogy minden benne való lakosi, az után és az következő üdökbe magokat accomodallák, hadgyuk és parancsollyuk et primo: Mindeneknek elütte az meg nevezett városunknak lakosi, Istenünket fő szent fölsegét félvén tisztellyék, és jámbor életet vissellyenek, ugy fogja őket az Isten megáldani, és az pogány ellenség ellen segéteni és diadalmassá tenni. Secundo: Ez is kinek kinek tudására legyen, hogy se az kapitánynak, hadnagynak, sem pedig az vajdáknak egy szóval semminemő rendnek, se titkon, se nyilván ne legyen szabad az mi korcsmánkra borokat kezdeni és árulni, és azzal a' mi borainknak folását meg rekeszteni, hanem minden képpen az régi mód és szokás szerint köl meg maradni, és azon formán is observálni mindenből. Tertio: Mivel hogy az városnak lakosi mind katonából, és haidukból fognak ennek utánna allani, üdő jártával, ha valamellyeknek jobb modgya, és conditioja találtattnék életiben, és az ki akarna az helyből mennyi, a' vagy penighlen okkal fogyatkozás esnék szolgáltyában, ki miát meg nem felelhetne hévatallának, hárunké adván az mi engedelmünkől szabadon el ad, hassa házat minden épületivel, és hozzá tartozandó szantó fülgyeivel s réttyeivel edgyütt de nem másnak, hanem katonának vagy haidunak. Igy ha melly katona a' vagy haidú meg fog halni, és annak fia nem maradna, a' ki szolgálhatna attya helet, feleségétől és leánytól kölömben el ne vehessék a' házat, hanem a' rajta való épületet meg betsültettvén, és le tévén a' relictának* a' vagy leányinak az betsű szerént való árát, azután tartozzék ki mennyi a' házból; ha penigh semmi maradéka nem marad, testamentaliteris ell hadhattya közelébb való attyafiának, de más idegennek ne testálhassa, hanem az osztán mireánk, ugy mint örökös urra szallyon, ne mennyen idegen kézre, s- ha testamentum nélkül hal valaki megh, iobbagyunk fia lévén, fiának semmi köze hozzája. Quarto: Semmi uttal meg nem engedgyük, hogy valaki két helyt vegyen a' vagy foglallyon egybe, ha vir szerént maradna-is rea, vagy per testamentum, egyékét tartozzék más szolgáló embernek pénzen el adni. Quinto: Az kiknek leveleket adtunk, az ottan való jószágokról, az maradyon in suo vigore, és ez az punctum ne militálhasson ellene, se annak, se a' ki pénzen meg szerzet örökséget, hanem az levélnek continentiaja szerént az successori és attyafiai birhassák inviolabiliter. Sexto: Az helyben mind lovas és gyalog közül legyen hütves seregh bíró, a' mellyet vásár bírák is és 12. eskút közöttök, azon kívül egy hütves seregh deák, hogy ha olly dolog történnék magok között, avagy külső emberekkel-is, melylyet az helynek kapitánnya különben el nem igazéthatna, hanem törvénynek köllene benne lenni, az seregh bíró esküttivel és vásár-bírájival le ülven törvény szerént igazétassa el, és ugy tetessen igaz executiót; az bíráknak az fő pörös tartozzék tisztességesen gazdalkodni ítelből és ítalból, ha penigh ollan a' causa, hogy ezek az bírák el nem igazéthatnák, tehát szabad legyen az kapitány székére appellalni, ha penigh olly törvény lészen, a' mellyben executionak köl lenni és violentián marad, fele legyen a' mienk, ugy mint örökös uri, fele a' kereső félé, ha pedigh adóságh, és meg nem akárná adni maga jó akarattyából, hanem bíró által köllene meg venni rajta, tartozzék az adós minden tizedik pénznek edgyékét néki adni, az vér birságh penigh, ugymint 2. forint, simpliciter az ott való kapitánynak cedallyon; ha penigh az városiak magok között birságot tesznek föl mezző béli károkért, kerteken, réteken részek bé nem csinálásáért s- aroknak bé nem túltéséért, és valami más hasznos dolgokért, stallyon az birságh és meg vehessék rajta. Ha penigh ollyan törvény lenne, a' melly a'z az város bíráji előtt el nem igazodhattnék, hanem az kapitány székére appellattnék, az ott való kapitány kin való embereket tartozzék convocálni, ollyakat penigh, a' kik az törvényhez értenek, és azokkal revideáltassa az appellans causáját, az appellans tartozzék az expensát, ugymint két forintot az kapitánynak meg adni. Ha penigh az kapitány székén-is el nem igazodhattnék azon causa, tehát szabad legyen az vesztő félnek fő kapitányunk eleiben s - ha kívántatík, az mi székünk-re-is

* relictá (ti. vidua) = hátrahagyott özvegy.

appellálni, fönt tartván azt is, hogy ha criminalis az causa, az olyan személy meg fogattatván; németh-ujvári várunkban jó vigyázás alatt fogva föl vitetessék, és az olyanoknak az régi szokás szerint az magunk törvény széken leszen törvények és büntetések. Septimo: Eztis hozzá tévén, mikor a' seregh seregh birót akar tenni, a' sereghből három embert candidallýának, az 12. esküt helyet 24. embert, és azoknak az neveket mihozzánk küldgyék írásban, az kiket mi azok közül választunk; azokat eskütsse meg a' seregh; az vásár-birákot magok tehetik, a' mint akarják, az kire penigh az vásár-biroságra az vox rea essik, az ha méltó okát nem adhattya mentségének tartozzék föl venni. Ez az forma minden esztendőben meg tartassék. Octavo: Ezekrül pedig mi semminémő adó fizetést, avagy jobbágyi szolgálatot, semmi dézmát, sem penigh vámot, nem kívánunk, hanem csupán tsak azt, hogy kargyokkal szolgallyanak ellenségünk ellen bennünket, és hévségeket hozzánk igazán és tükeletessen meg tartsák, mi magunk után fő kapitányunknak és az helynek kapitányának, hadnagyának, vaidainak engedelmessék legyenek, és az tévők lesznek, a' mit nékik fognak parantsolni, magunk, és hazánk szolgálattyára. Ne légyen penigh addigh senkinek szabad gabonáját bé hordani, valamégh az mi majorságh gabonánkot tiszt viselünk bé nem hordattya paitas kertünkben, melyet végben vitettvén, az után az vitézlő rendnek-is légyen szabad gabonájokat bé hordattni. Nono: az helynek régi szokása szerint az kapukat az vaidak allák rend szerént, a' mely vaidán a'z szer leszen éjel nappal vagy maga, vagy viceje tiz gyaloggal a' kapun légyen, az kapu nyitásakor az kapitánytul maga vigye el az kultsokat, maga nyitassa föl, estve-is maga tétesse bé az kapukat, és az kultsokat ugy vigye az kapitány szállására, ha penigh az kapitány ott nem leszen, ahhoz vigye, a'ki képebeli embere leszen. Decimo: Az városban penigh mind kívül s- mind belől, íjel nappal strasákat tartsának, az belső városban négyet, az kölső városban-is négyet, azok lövére halgassanak, a' vagy (kitül Isten oltalmazzon) ha tűz támadna, árra vigyázanak, ha mi olyat vehetnének eszekben, azt az kapitánynak mingyárt hurré adgyák, bizonyos két strasa mester légyen, a'kik ezeket rendessen ki szolgáltassák, circálók penighlen az kapitány, hadnagy, fő vaidák, vice vaidak, zászló tartók, és az örök katona legények legyenek az kapitány rendlése szerént, azok strasát állani ne tartozzanak, ha penigh a' strasa mester, a' vagy az vigyázók circálókkal edgyút tisztyekben igazán el nem járnának, az kapitány érdemek szerént meg büntesse eöket. Undecimo: Ha penigh valakinek injuriaja esnék, szabad légyen panasz képpen eleinkben jönni, ha penigh valaki méltatlanul busét bennünket, törvény szerént való büntetése leszen. Duodecimo: Az mi penigh az városi házokat és azokhoz tartozandó földeket illeti, akár helyhez való föld légyen, akár örökség légyen, minden ember ugy bírhasa, mind eddigh, a' ki vitézlő rendből fog allani. Az kit penig polgárok birnak (mivel azokat ki külgyük) ha valamelly katona a'vagy haidu jönné, tehát azokat mi túllunk kérjék föl s- ne mástul, azonkévül való dolgokat és állapotokat az mi autoritásunkban föl tartyuk mind eddigh, hogy mindenek az régi mód szerént legyenek és observáltassanak ott az helyben. Decimo tertio: Az kiknek ezen városunkban házokat attuk, a'vagy jóvendőben adandunk, ha széntén az udvari zászló alatt lesznek is, a' mikor a' szükség kíványyi fogja, tartozzanak föl ülni, és mindenekben az vitézlő rendben edgyet érteni. Decimo quarto: Mindenek, az kik ez városunkban lakósok lesznek, lovas és gyalog, ugy alkalmaztassák magokat, hogy más vég-bélieknek is minden dítseretes dologban példák lehessenek, hévségeket és engedelmisségeket mutattván hozzánk, mint urokhoz, miis minden jó akaratunkat mutattván hozzájok, kichintül fogva nagyik, oltalmunk alá vévén oltalmazni és meg tartani igyekezzünk eöket minden igaz ügyekben szárnyunk alatt ioszá- gunkban, de cökis ugy vissellyék magokat, a' ki minékünk-is tessék; hol nem, tehát minden- képpen való büntetésünk fönt leszen raitok, a' mint annak előtte volt. Kinek erőségére adgyuk nékik ez levelünket szabad akaratunk szerént pötsétünkkel és kezünk írásával megerősétvén. Datum in castro nostro Rohonez feria 6ta proxima ante dominicam Cantate anno Domini 1650. Adamus de Batthyán mp. (L. S.) Collatum in iudicio cum origi- nali per adhibitum testimonium.

O. L. Batthyány család körmendi levéltára

Instrukciók, 107. sz. 1640. aug. 7. (A körmendi tartománybeli gabonadézmásoknak)

5. Az mi az othon valo vitézlő népet illeti, louás es gialogoknak az varason mind penigh az falukon leveőknek gaboná dezmaiokat megh engeteők, ezekén kúfúl az kiknek az neveket ledzesbén ime odá küldcöteők hanem kinek kinek menny gaboná dezmaia iutná az mi szamunkrá, azt igazan laistromban feöl iriatok es minékünk küldgietek,

hogj tudhassok, kinek mit engedtünk mégh, mert mi nekunk az gaboná dezma pénzünk ára.

6. vitezleő rendnek penigh ugj engeteők megh dezmaiokat, hogj senki keőzüleők azt megh ne mérészellie probalny, hogj a' kinek attia, ania, ipá, napa vagj valami mas attiafia avagj rokonságá vagjon, az ki polgar auágj az vitezleő renden kúuul vagion es minnekünk az dezmauál tartoznek, annák az gabonaiat az haidu avagj katoná az eő magá gabonaiához ne temporalliá, vagj magaiénák ne mondgia, es igj az mi igaz dezmankat az magae mellet el ne tulaidonicza hamissan, az dezmassok erre szorgalmatos gondot visellienék, es Hidási uram es az vaidak ki mennienek nagiob vigiazasnak okaert. Valaki penigh ebben a' vitekben talaltatik, magannis az katonan auagj haidu eppen megh vegiek az dezmat, azonkúuul az neveket nekünk jedzesben hozzák, erdemek szerint küleőmbis megh büntettiők az eő hamis czelekedetkert. Actum in arce nostra Nemet Uyar, anno et die ut supra.

3

O. L. Batthyány család körmendi levéltára

Instrukciók, 197. sz. 1644. okt. 24. 18. pont. Fogalmazvány

3. Az Lapincz mellyeki es az Raba melet fel Nadkutik, faluinkban a' hol io iffiu legények talakoznanak; a' mint Francicz Gaspar es Keczer Janos uraimekall beszélgettünk feleleők, azokat irassa feöl kegyelmed, a' ki io feggyueres volna; -s. azon kivüis a' kinek feggyuer nem volna, szerezen feggyuert maganak mint egi szaszigh vagi masfel szaszigh valot, azok eleiben egy vaidat es tizedeseket keöl rendelnj, hogi itten Feőszes* es Keresztur** taian legienek vigiazasban, igi leszenis sekuritasok az teőrök el rahlasatol nekikis, esz miniaiok iovara legien, az faluk keőzeőnségessen uegienek zaszlonak valo bagaziat, czinaltasson kegyelmed zaszlot nekiek, -s- legienek io vigiazasban, es ha mire kívantatik, alhassanak eő, hasomloképpen az varasi kapukra megh ezeken kívül, a' kik itt vannak, rendellyen kegyelmed hat jo iffiu legént, nemelly safarsagbol ketteőt, kikből egiet, es azak ide -s- tova ne iarianak, hanem contue az kapukon legienek.

4

O. L. Batthyány család körmendi levéltára

Instrukciók 187. sz. Az irat hátán Batthyány Ádám kezeirásával: Anno: 1646: die, csakani castelomat, kit mostan az vitezleő rend számára csinaltatam, minemő donaciót adtam az ben lakasrol valo alapatokrol. (Fogalmazvány)

Mj groff Baththjanj Adam. etc. Latuan az pogan török ellenseghnek ellenönk ualo kemensget es dőhösseget, kj mjnden erejeuel es hamis prachktjkajauul azon uagion, farad es mesterkedjk, az mjnt kedues hazanknak mjnden reszejben belljeb bochatkozek es magha igaja ala uegien mjndeneket, azeknek azert hogi igiekezetjket az mennjre tölönk lehetne Isten segitsegheől megh gatolhatnank, es a' köröl ualo darab föld lakosinak securitast adhassunk, az mj Chakanj falunk hataraban, melj nemeth vjuarj varunkhoz tartozo iosagh es az Raba uize foljasa mellett uagion, erigaltunk es epítettönk vjonnan egi kastelj helt, vizárokal es palankal köröl ueuen, kjnek lakossi hogi alkotmatosbak legienek, mjnd magunk, s. mjnd hazank szolgaltajara, tessönk azon föl epítettet kasteljunkban illien rendelest, az mjnt köuetkezik, kjhez hogi mjnden benne ualo lakosok alkotmatoztassak magokat ezutan köuetkezendő időkben, hadgiuk es parancolljuk.

- 1° Mjndenek elöt ezen mj kasteljunknak lakossi Istenönket ő Szentfölseget feluen tisztelljek es jambor eletet uiselljenek, ugj fogia Isten öketis aldannj es a' poganj ellensegh ellen szeghetennj -s- djadalmassoka tennj.
- 2° Az castel mjuel haz heljekre merettetet föl, es vchakra, kjben saz loasnak es ketsaz gia-loghnak köletjk bele fernj, azok az haz heljek ugj adatnak föl, hogi az kj be akar sallannj es hazat akar epitennj, szabad leszen igi, hogi idő iartaban, ha melljlknek közö-

* Füzés
** Keresztur } községnevek.

lök mas es iob modgia es conditioja talaltatnek eletjben, es az kj akarna az helből mennj, augi pedig olj okal fogiatkozas esnek szolgaltatjaban, kj mjat meghnem felelhetne hjuatalljaban, az illjenek, megh böchöltetuen hazokon leuö epöletjeket hitess emberek által, el adhassak hazokat, de ne masnak, hanem hajdunak auagi katona-nak. Jgi ha melj katona uagi hajdu megh fogh halnj, es annak fja nem maradna, kj szolgaltatna apja helet, feleségetöl es leanjtül el ne uetethessek kölömben az haz. hanem az rajta ualo epölet megh böchöltetuen, es letetetuen a' teljetanak auagi leanj-nak az böchö szert ualo arra, az utan tartozek kj mennj az hazbul. Ha maradekja nem marad, testamentaliter el hagihatja az haz epöletjt.

- 3° Semmi uttal megh nem engettetik, hagi ualackj ket helt uegien auagi foghálljon egi-ben, ha uer szertent maradnais rea, uagi per testamentum, edgiket tartozek mas szolgalo embernek penzen el adnj.
- 4° Ezektol pedig mj semmj adofizetést auagi jobbaji szolgaltatot nem kjuanunk, hanem chupan chak ast hagi kardgiokal szolgalljanak ellensegökn ellen benönket, es böse-geket hozank igazan es tökelletessen megh tarchak. Mj magunk utan fő kapitánunk-nak es az castelnak kapitánjának, hadnagianak es vajdaknak engedelmesek lessnek, es a' teuök lessnek, az mjt nekjk foghnak parancholnj magunl: es hazank szolgaltat-jara.
- 5° Az helben mjnd loas es gialogh szeregh közöl hjtes bjrak legienek, es azok mellet vasarbjrakis, hagi ha olj dologh törtennek magok között, auagi kölső emberekis, melljet az helnek kapitánja kölömben el nem igazethatna, hanem törüennek köllene benne lennj, le öltesse bjrajt magual edgiöt es azok által törüen szertent igazettassa el, es ugi tetessen igaz executiot, ha olj a' causa, hagi mas kölső bjrakis kjuantatnanak az törüenhez, ast se mulassa el a' kapitan, hagi igi mjnden rendnek panas kiüöl kj szolgaltassek az igassagh. Est fön tartuan, hagi ha a' kereset töb lenne huss forentnal, az uesto felnek appellatjo engettesek fő kapitánunk elejben, es ha kjuantatjk, ma-gunk szekjreis, föl tartuan ast, hogy ha crjminalis az causa, az olljan szemel megh fogatatan nemeth vjuarj varunkban io ugi azas alat foghua föl ujtessék, es az ollja-noknak az reghj sokass szertent maghunk törüenj szekjen leszen törüenjek es bün-tetesekis.
- 6° A helben hjtes porkolabnak köl lennj, aban bizonjoss időnek, mjkor a' kapu be tetes-sek es föl njttassek, ebben pedig ualtozasnak nem köl lennj, az mjnt egieb veghazak-banis ez tartatjk megh.
- 7° Ejelj időn a straza es kapu allas az hajdusaghtul leszen megh ugi mjnt az nappalj kapu alasis rendel. Az ejelj circalast a' louass uissi ueghben efeligh egi, efel utan ma-sik, ez mjnd az által chak ebben ne hagiassék, hanem a' hadnagi, vajdak es porkolab-is utannok cirkalljanak, hagi ha igazan jarnakj el tistekben, ha kj uetekben talaltatjk, megh böntetödgiek kapitánja által.
- 8° Ha kjnek mj injurjaja esnek a' helben es annak ualamj okon satisfactioja nem lenne, szabad ast fő kapitánunk elejben panass keppen ujnny söt magunk elejbenis.
- 9° Mjndenek kjk ez kasteljunkban lakosok lesnek loass es gialogh, ugi alkolmaztassak magokat, hagi mas ueghazbeljeknekis mjnden djcheretes dolgokban peldak lehesse-nek, hüsegeket es engedelmessegeket mutatuan mjnt vrokhoz hozank, mys mjnden vrj io akaratumkat mutatuan hozajok, kjehjntöl fogua nagigh, oltalmunk ala ueuen oltalmaznj es megh tartanj akarjuk őket mjnden igaz igiökben sarnjunk alat josa-gunkban. Kinek erősseghere adgiuk nekjk ezen mj leuelönket szabad akaratumk sze-rtent pöchetönkel es kezönk irasual erősituen. Datac.
- 10°* mjuel pedig az casteljban sallando louass es gialogh santoföldek es retek neköl nem elhetnenek, ahosz penigh semi föld es ret nincsen, igi az kinvaloralis közönségessen leuelet most nekjk nemadhatnj, mjuelaz földes retekis mjnd kölömb kölömb hel-jekben uannak, hanem kj kj innend haza menuen maganossan talalljon megh benön-keket, es mjndeneknek magan magan ualo leuelöt fogunk adnj annj földről es retről, ahun mennjt fogh bjrnj, aszokrol nalonk osztan kedvet tanaluán.

Anno: 1646: die,

* A 10. pont ugyanazon kéztől, de más színű tintával van írva és Batthyány Ádám kézírásával kiegészítve. Nyilván a fogalmazvány elkészülte után toldották a szöveghez.

*O. L. Batthyány család körmendi levéltára**Instrukciók, 253. sz. 1649. jan. 28.*

10. Az eörségiek szöfogadatlanságokat a' mi illetj, elég roszszaság h tölök, hogy mindenkor csak abban mennek ell, valamint -s- hogy el köllene arrul szoktatni őket, ugi gondolnam legh iobnak leni, hogj afelle sok szöfogadatlanságokert torveniel keletnek elenek procedalni s rendbenis sok rosszasagokat es szöfogadatlansagokat ugi kelenek osztan törucnt reaio latatnis. Jm irtunk azert Keczer Urnak hogy katonákat küldvén reaio, -s- ugis rea haiczák azon köörmendi malom epítésére.
11. Eörségiben lakozo katonak es haiduk allapattyákat a' mi illetj, a' mi limitationk szerént a' menny heleket birnak, az aránt békeseges allapatban maradhatnak, de ugi, hogj arol híven es igazsa szolgáljanak, szotis fogadjanak, ne ugi, mint edigh cselekedtek, ha nem asztis meg veszeök rajatok, de az kit azon kívül birnak, arrol való adozásokat es rabottyokat semmi uttal meg nem engedgyök, azert kegyelmed meg h uegye raitok, -s- ha ugyan semmiképpen nem akarnanak obedialni, adgya értésünkre, másképpen vesszszük annak eleit: igi adhatia eleiben kegyelmed az pensz-szedöknek es egie h ott való tisztviseleöknek, kik szedik raitok.

*O. L. Batthyány család körmendi levéltára**Senioratus, Alm. 2. Lad, 17. No. 95: B. Egykorú másolat**Az irat hátlapján: (XVIII. századbeli írással)*

Libertates incolarum Hidvegiensium per comitem Adamum de Batthyán clargitae Ao. 1688.

Groff Batthyáni Adám Német Ujvárnak eörökös ura az fölséges első
Leopoldus romai császár és koronás király urunk eő fölsége

tanácsa, komornjka és fő bortöltője, Magyar Ország Duna innenső részeinek és Kanisa ellen vetett végházainak fő generalissa és kapitannya etc. Adgyuk emlékezetül mindeneknek, az kiknek illik, hogy meg szállitván nemes Veszprem vármegyében hidvégi örökünket, attuk szabad uri akarattunkból szárnyunk alá oda szallo lakosoknak ez ide aláb megirt igasságot és szabadságot, melyhez tartván magokat, tudhassák az magok dolgait rendessen folytatni és alkalmaztatni.

Elsőben. Az ott lakosok tartozzanak minket és maradékinkat fegyverrel híven és igazán szolgálni. Exemptusok lévén mindennemű paraszti szolgálattul, tartozván mindazáltal az levél hordozással. Az kastély helyhez való szanto földeket, szőlőket, réteket, erdőket és halászo vizeket, a' ki lészen nékiek mutatva, ki szabadon birhassák, nem tartozván semmi hegy vámmal, se gabona és bor desmával; ha a' desma az mi részünk-re és nem a' papok részére lészen.

Másodszor. A' ki ott helyben valami épületet fog tenni, azt szabadon birhassa és pénz nélkül se mi se maradékink el ne vehessük túle, se feleségétül és gyermekitül; ha peniglen maradék nélkül meg-hal, az épület hozzá való appertinentiaival az uraságra szálylyon.

Harmadszor: A' korcsmát edgy esztendeig a' seregnek engettük, miglen az hely valamentire föl epül, melly edgy esztendőnek eltölte alatt két holnapig egyedül a kapitány bora folyon, el telvén penig edgy esztendő, mindenkor Sz: Mihály naptul fogvást karácsonyig a' korcsma a' seregé légyen, és az után egyedül az uraságé.

Negyedszer: A' Vámat is edgy esztendeig engettük a' seregnek, abbul is edgy esztendőnek eltölte alatt két honapot engettünk a' kapitánynak. A' mi a' mészárszéket illeti, ad beneplacitum usque engettük a' seregnek. Mellynek nagyob bizonyására attuk ezen pecsítés levelünket kezünk írásával megerositvén. Datum Sz: Groth, Die 29. Septembris, anno millesimo sexcentesimo octogesimo octavo.

Groff Batthyáni Adám

L: S:

O. L. Batthyány család körmendi levéltára

Senioratus, Alm. 2. Lad. 17. No. 95. (É. n. Feltehetőleg szintén 1688 körül keletkezhetett. XVII. század végi írással készült másolat)

Hűtlapján XVIII. századi írással:

Regulae militibus equestris et pedestris ordinis in oppido Hidvégh degentibus per comitem Adamum de Batthyán datae.

My groff Batthyáni Adám etc. Adgyuk tutára mindeneknek, az kiknek illik: hogy tudna-illik ertvén sok fogyatkozot és rendetlen allopottját Hidvégh városunknak, mint és hogy legyen, azért választattam és rendeltem böcsületes fő emberseges emberek recommendatiojabul nemzetes vitézlő Csákvary Márton uramot azon varasunknak s bent lakozo lovas es gyalog rendnek gondviselésere, ugymint capitánnyava. Akarván azért, s parancsolomis erőssen ezen levelemben, minden fogyatkozást es rendetlen allopotokat jo es szep modalitással rendben vegyen és punctatim alul specificált punctumokat declarallja megh nevezet kapitány uram, hogy ezen parancsolatom szerint kiki magát mint és hogy viselje, mihez tarcsa magát; attam penig onekik tellyes szabadságot, ez alul való punctumok ellen vetőket megh büntesse.

1. Az gyalog es lovas rend nevek szerint föl iratassék, es valamely alkalmas tizedest vagy birot tegyenek, kinek szávat fogadgyak, kicsintül fogva nagyig megh böcsüllýék, altalak mondando parancsolatomat süketsegre ne vegyék.
2. Senki penig parancsolatom kívül ne járjon, hanem kapitány urnak mindemben szavát fogadgyák.
3. Egymást megh böcsüllýek, kicsintül fogva nagyig szepen egymást ercek, egymást ne moczkollyak.
4. Paráznság, gyilkosság, tolvajlas, csavargas, modnélkül való részség, rut förtelmes szítok, átok, ragalmazás, hir hordozás, egymást fel lázastas kösztők ne legyen, ennek legyen nagy büntetése és az olyan igen megis csapatassék.
5. Senki az rend tartas kívül ne járjon, egymásra való kialtas ne legyen, szepen istenessen, igassagossan az szegent, özvegyet, arvat protegallyák, modnekul ne aggravallyak.
6. Tolvajt, latrot, csavargot se helyben, se kívül ne szenvedgyenek, sőt, ha valamellyik tudná avagy eszre venne az ollyant, tartozik minden joszága s. clete el vesztese alatt kapitány urnak, vagy bironak, avagy tizedesnek megh jelenteni. Ha penig valamellyik hazánál tudva tartaná, avagy szállást adna az ollyanyinak, azon ember eltetül, minden joszágatul megh fosztassék, mint orgazda.
7. Minden gazda az eő háza népét fenyetekben tarcsa, leg fő kepen beres szolgálai vagy kocsisat; idestova ne nyargallyon, más ember szőleiben vagy kertiben tolvajlani ne menyen, gazdájának marhajára jo vigyazon, karba ne eresse, mert ha az ollyat rajta kapiák, kapitány uram hivatallya szerint tartozik tizenket forentra büntetni.
8. Innepnepokat, vasarnapot Isten parancsolattya szerint megh ullyek, szep rendet megh tarcsak; kiert az Isten őket megh algya.
9. Senki megh ne mereszellye próbálni joszága vesztese alatt meszi utra vagy idestova szerte szellyel jární kapitan hire nélkül; vagy kapitannyanak, vagy birajanak, avagy tizedessenek hireve adgya, ki hova akar menni.
10. Egyszoval mindenben szofogadok, jamborok, tiszta életűvek legyenek, s egymás böcsüllők;

Mind ezekre attam tellyes szabadságot nemzetes kapitány urnak, hogy valaki ezen specificált punctumok ellen fog vetteni, tiszti s hivatallya szerint tartozik megh büntetni.

O. L. Batthyány család körmendi levéltára

Senioratus, Alm. 2. Lad. 17. No. 95: A. Egykorú lajstromfüzet

Anno 1694. Die 2. Xbris.

Hiduegi sereghnek föl írása

Louas seregh. (Az első tizedben 12 személy van összeírva, egyikük tizedes; a második és harmadik tizedben 11—11 személy szerepel, köztük 1—1 tizedes.)

Hiducegi gyalogok. Vayda Tatai István. (Mindhárom tizedben 12—12 név szerepel, egy-egy tizedessel.) „Vannak ezen kiül itt lakosok” megjelöléssel további 13 nevet találunk. Összesen tehát 83 személyt írtak össze.

9

O. L. Batthyány család körmendi levéltára

Urbéri iratok, Városhídvég. XIX. század eleje

A per mellékletei sorszámmal vannak ellátva, ezek közül:

No. 3. A' török ellen szolgált v. hídvégi lakosoknak neveik de anno 1688. et sequentibus (15 név szerepel; ez a szám valószínűtlenül kevésnek tűnik, ha az 1694. évi összeírással összehasonlítjuk).

No. 4. Az 1741. dik esztendőbeli burkus háborúkor állított insurgensekre költséget város hídvégieknek neveik (87 név).

No. 5. Az 1744. k eszt. burkus ellen katonákat másodszor állított v. hídvégieknek neveik (74 név).

No. 6. Az 1797. k esztendőbeli insurrectiora állított v. hídvégi nyoltz lovas legényekre tett költség specificatiojának egy része (572 fl. 9x).

No. 7. Hertzeg Batthiany directorjánok currense az enyingi dominiumhoz 40 recruták állítása eránt (1809. május 8.).

No. 8. Az enyingi tisztartó levele a város hídvégiekhez, melyet a parasztság fölzúdulése alkalmatosságával írt 1766. ba . . . (Az uraság házát, pincéjét és granáriumát éjjel-nappal fegyveresen őrizték.)

No. 9. (Felszólítják a hídvégieket, hogy a herceg megérkezésekor a kötelező két legényen kívül még 18-at ültessenek lóra és azzal „paradérozzanak”).

10

O. L. Batthyány család körmendi levéltára

Községi iratok, Szepetnek. Egykorú másolat. (Az utolsó oldalon, egykorú kézírással jellegyezve: Szepetnieiek contractussának párja)

Gyongyosy Nagy Ferencz az fölséges első Leopold romaj császár és koronás király kegyelmes urunk kanisay végházainak vice generalissa és egerszeghi fő kapitánya, adom tudtára mindeneknek az kiknek illik, ezen levelemnek rendében, hogy Szepetnek névű pusztát, mely a' kanisay jóságában és ezen nemcs Szala vármegyében vagyon, fegyverrel szolgáló népet akarván megh szallatanom, adtam szabadsághot nekik, a' kik lakoul reámennek, háromesztendeigh úgy, hogy az alatt semminémű szolgálattal se censussal ne tartozanak, hanem épülenek, és földjeiket, réttyeiket, az mint el lesznek osztva, tisztogassák, az mi hasznát vehetik, vegyik; el telvén pedig a' szabadságnak ideje, tartozni fognak a' kik lakosok lesznek közülök hatt forintot és a' gyalokok előtt forintot esztendőnkint fizetni, azon kívül az ottan költendő korcsmámra az közel levő szőlő hegyekről minden esztendőben négy szekér bort vinni, annak fölött pedig levelet hordozni, maghamat vagy dolgaimban járo embereimet gondviselőimet kisírtani, erdőimhez a' mikor kívántatik, kerülni, és ha az hely keretéssel környül lenne jövődében véve, a' kapukon strását állani, egy szoval akkár my néven nevezendő fegyverbeli szolgálatot híven és szorgalmasan vegben vinni kötelesek lesznek, föl tévén azis per expressum, hogy a' kik ekkoraigh közülök vagy egyik, vagy másik vegházhoz irattassok voltak és az eő Főlsége fizetését vették, tartoznak ezutánis még ezen generalisságh alatt való militia nem exauctoráltak, az eő Főlsége szolgálatyára, valamikor parancsoltatik, készen elő állani, megh járván eő nekikis úgy mint a' véghéj vitélő rendnek fizetések.* Adok enis nekik minden gazdának tizeneött hold szanto földet, tizeneött szekér széna termő rétet, és arrais szabadsághat, hogy a' maghok sörtes marhát azon szepetneki határban levő makos erdőimen szabadon pascuálhassák, tűzre való fátis, ugymint dölt fákat, nyár fát, nyírfát és egyéb haszantalan fákat szabadon hordhassanak, azon kívül a' kik valami épületet akarnának tenni, arrais elegendő szükséges fát adatok, ugy mindazon-

* Az eredeti szövegben aláhúzva.

által, hogy a' mak termő fákat hir nélkül ki ne rontsák, ha nem gondviselőimtől czédulát kérjenek, mennyére valót és menyit szálót akarnak le vágni; Továbbá a' korcsmát-is Sz: Mihály naptul fogvást karácson napig nékiek engedem, hogy az alatt mind bort sört szabadon árulhassanak, karácson túl fogva pedig Szent Mihály napig magam és maradékim számára reserválom, mely idő alatt semmi uttal nem leszen eő nékik szabad korcsmát költeni, boraiknak vagy söröknek confiscatioja alatt, ha nem a' kívül lehet maga italára és szükségére az maga szölleje terméssét bizvást hazánál tarhattya, s. az joakaroj-val közölheti. Ha azomban valaki szántó földeket vagy kaszálo reteleket irtana, megh néz-vén vagy magham, vagy gondviselőim az ollyatin irtást, akkor levél fogh néki rola adattni, ha ki pedig más pusztáim határiban szántana, vetne, kaszálna vagy marhait tartana, tartozik a' töle megh járando igassághot megh adni, az sölérek pedig, a kik mások háta mögött foghnak lakni, és se szanto földet, se rétet nem birnak, a' marhájoknak földemen való járassoktul tartoznak mind szarvas, mind pedig sörtés marhátul kétt kétt garast minden esztendőben fizetni, ki nem hagyván utollyára aztis, hogy a' kiknek halálok után maradékjok, vagy attyafiaj maradnak, ha azok a' föllyeb megh irt szolgálatokat és adozást véghez akarják vinni, se házok, se ahoz tartozandó földeik, rettyeik el nem vetettnek tölek, ha nem szabadon birhattják, avagy hogy maghok elégtelenek lévén birassához, másnak sub eodem onere el adhattják, és marhajokkal s- egyéb jóvaikkal az hová akar-ják, békével el mehetnek. Ellemben ha valaki közülok ugy halna megh, hogy semminémű maradékja s- attyafia nem maradna, s. testamentumot sem tenne, az ollyanak minden-némű jovai a' földes vrra szállonak, de ha testamentumot téssen, oda hadhattya a' magha keresményét, az hova akarja. Ezen igasságban pedig maradékim és successorimis tar-toznak eőket mindenkor megthartani. Mellynak nagyobb erősségére és bizonyására adtam a' föllyebb megh nevezett pusztáimra szallandó lakossoknak jurium suorum futura pro cautela ezen contractualis leveletem, subscription és szokott pöcsétem alatt. Datum in praesidio Szala Egerszegh Die vigesima quarta Juny anno Domini millesimo sexcente-simo nonagesimo quinto.

Nagy Ferenz pm.

LS.

Ezen föllyeb irtt méltóságos Gyöngyössj Nagy Ferencz attyám vram eő nagy-ságba contractussának enis in omnibus punctis consentiálok. Datum Szepetnek die 2. 9bris 1696, kegyelmes vrrunk eo felsége lenti és also lendvay feő kapitánya Nagy Sigmond pm. LS.

ZIMÁNYI VERA

MAGYAR KÜLÜGYMINISZTERIUMI IRATOK AUSZTRIA ANNEXIÓJÁNAK ELŐZMÉNYEIHEZ¹

Hitler 1933-as hatalomrajutása után a német—osztrák kapcsolatok fejlődésében lényeges átalakulás következett be. A két ország viszonyát döntően befolyásoló Anschluß-törekvések a korábbiakkal szemben merőben új módon kezdtek megnyilvánulni. Míg a Monarchia összeomlását követő évtizedekben az Anschluß-probléma — egy-két kísérlettől eltekintve — a távoli jövő lehetőségeként, tehát inkább csak elméleti problémaként jelentkezett, addig 1933 után a hitleri Németország agresszív külpolitikája következtében a napipolitika gyakorlati kérdésévé vált. Hitlerék fékevesztett propagandahadjáratot indítottak az osztrák állami integritást garantáló nemzetközi szerződések és egyezmények ellen. A németiség nemzeti egységhez való jogára hivatkozva, kíméletlen erőszakossággal léptek fel Ausztriában. A Németországból pénzelt és irányított osztrák náci mozgalom Hitler ausztriai ügynöke, Theo Habicht vezetése alatt terrorral, végletekig fokozott nacionalista demagógiával és merényletek sorozatával igyekezett Ausztria ellenálló erőit megtörni. Osztrák hivatalos adatok szerint 1933 első nyolc hónapja alatt a náci 66 politikai merényletet hajtottak végre.² Az egyre növekvő agresszivitásukra jellemző, hogy csak 1934 első hetében már 140 merényletet követtek el az osztrák államigazgatás különféle tisztviselői és politikai szereplői ellen.

A náci németországi győzelme után lényeges erőátcsoportosulás következett be az Anschluß ausztriai híveinek táborában. A huszas években az osztrák közvélemény jelentős része még csatlakozással vélte biztosíthatni Ausztria jövőjét, 1933 után azonban a hatalomra került fasiszmus jogtipró politikája láttán Ausztria lakosságának jelentős része Anschluß-ellenessé vált. Németország berendezkedése nem nyújtott többé garanciát a régebbi elgondolások megvalósítására, hogy ti. az egyesülés után Ausztria egy szövetséges német birodalom tagjaként megőrizheti viszonylagos politikai, gazdasági és kulturális önállóságát. A brutálisan végrehajtott centralizáció, amely a polgári demokratikus szabadságjogok teljes felszámolásával párosult, számottevő demokratikus rétegeket fordított az Anschluß ellen. E mellett Németország vallási és faji politikája a polgárság és a katolikus klérus jó részét is

¹ Jelen válogatás nem terjedhet ki az Anschluß-probléma egész történeti fejlődésére, ezért csak az Anschluß megelőző két esztendőből közlünk iratokat. A válogatásnál arra törekedtünk, hogy a már megjelent diplomáciai forráskiadványokat Magyarországi álláspontját szemléltető anyaggal kiegészítsük.

² Külügyi Szemle. Bpest. 1933. X. évf. 374. l.

eltántorította a csatlakozás gondolatától. Ausztriában ennél fogva kibontakoztak egy széles antifasiszta egységfront megteremtésének lehetőségei.³

1932. május 20-ától Dollfuss állott az osztrák kormány élén. Tevékenysége — többek között — azért is jelentős, mert az osztrák közvélemény megváltozott felfogásának megfelelően ő vallotta először nyíltan és kormányprogramként Ausztriának a békeszerződés által megállapított határokon belüli önállóságát. (Csak egy esztendővel korábban az Ender-kormány a német—osztrák vámunió létrehozásával — gyakorlatilag az Anschluß-szal — kísérletezett, amelyet csak a hágai nemzetközi bíróság 1931. szeptember 5-i elutasító döntése hiusított meg.) A Németországtól független Ausztria fennmaradását számos nemzetközi szerződés és egyezmény garantálta: A versaillesi békeszerződés Németországot Ausztria függetlenségének tiszteletbentartására kötelezte és helyzetének bármilyen megváltoztatását a Népszövetség Tanácsának jogkörébe utalta. Az 1922. október 4-én létrejött genfi jegyzőkönyvben Ausztria kötelezte magát nemzeti függetlenségének 1942-ig való megőrzésére, míg viszont Anglia, Franciaország, Olaszország és Csehszlovákia garanciát vállaltak Ausztria területi sérthetlenségéért. 1932-ben a lausannei konferencia az 1922-es genfi jegyzőkönyv érvényességét 1952-ig meghosszabbította. A nagyhatalmak garanciaszerződése mellett Ausztriát szerződéses viszony fűzte a szomszédos államok egész sorához. Amikor tehát Dollfuss Ausztria végleges önállóságának koncepciójával fellépett, Ausztria függetlenségét garantáló szerződések egész rendszerére támaszkodhatott. Úgy gondolta, hogy a nyugati nagyhatalmak által megalkotott népszövetségi rendszer biztos védelmet nyújthat Ausztriának a német agresszió ellen.

Az 1934. március 17-én Olaszország, Ausztria és Magyarország részvételével létrejött ún. római-paktum, amely a három állam szoros külpolitikai együttműködését szögezte le, Ausztria pozíciójának további — de mint látni fogjuk csak átmeneti — megszilárdulását szolgálta. A huszas évek végétől Olaszországot és Magyarországot szoros szálak fűzték Ausztriához, éppen ezért e két ország osztrák-politikájával és a német—osztrák kapcsolatokkal szemben elfoglalt álláspontjukkal kissé bővebben kell foglalkoznunk.

Olaszország világháború utáni közép-európai politikájának domináns tényezője Németország aktívabb balkáni politikájának megakadályozása volt. Ezért féltékenyen őrködött, hogy Ausztria — a Balkán kulcsa — megőrizze függetlenségét Németországgal szemben. Dél-Tirol és a Brenner-határ biztonsága érdekében is tiltakozott az Anschluß-törekvések bármilyen formája ellen. Arra törekedett, hogy Ausztriát saját érdekkörében, mint ütköző államot fenntartsa. 1919—1928-ig az olasz—osztrák viszonyra a Dél-Tirol miatt keletkezett viszály árnyékot vetett, de később az olasz pénzen szervezett Heimwehr-fasiszta mozgalom növekvő befolyására az olasz—osztrák viszony fokozatosan megjavult. 1930. január 6-án Schober osztrák kancellár döntőbíróági egyezményt kötött Olaszországgal, amelyet Mussolini kívánságára „barátsági” szerződés jellegével ruháztak fel. Amikor 1931-ben a nagynémet orientációjú Ender-kancellár megkötötte a német—osztrák vámunióról szóló

³ E rövid bevezető tanulmányunkban nem térhetünk ki arra, hogy a kedvező előfeltételek ellenére a gyakorlatban miért nem jött létre egy Hitler-ellenes egységfront, s hogy az osztrák uralkodó osztály miért a nemzeti erőket elsorvasztó „konkurrens” fasiszmus megteremtésének öngyilkos útját választotta. Célunk csupán Ausztria külpolitikai helyzetének ábrázolása a német fasiszmus győzelmét követő időszakban, továbbá Magyarország Anschlußszal kapcsolatos álláspontjának vázlatos megrajzolása.

egyezményt, Olaszország elsőként és a leghatározottabban tiltakozott annak életbeléptetése ellen. Hogy a jövőben minden hasonló kísérletnek elejét vegye — bármilyen nagy áldozatot követelt is az olasz ipartól —, létrehozta az ún. Brocchi-féle olasz—osztrák gazdasági szerződést, amely jelentős gazdasági kedvezményeket nyújtott Ausztriának. Az osztrák külpolitika „olasz-kurzusa” Dollfuss kancellár hatalomrajutása után szinte kizárólagossá vált. Ebben a külpolitikai okok mellett az is közrejátszott, hogy Dollfussnak belpolitikai okokból is szüksége volt Mussolini teljes támogatására. 1933 őszén Olaszország és Ausztria között már titkos katonai egyezmény állt fenn, amely szerint egy esetleges Németországból kiinduló katonai támadás esetén olasz csapatok sietnek az osztrák kormány segítségére.⁴

Az olasz—osztrák szövetség éle tehát Németország ellen irányult. Ámde — és éppen ebben rejlik a római paktum ellentmondása — Hitler hatalomrajutása után az olasz és német külpolitikai érdekek a legfőbb területeken (a békeszerződésben teremtett status quo megdöntése, Anglia és Franciaország monopol helyzetének gyengítése, gyarmati hódítások, fegyverkezés stb.) egybeestek. 1933 februárjában Mussolini — aki nagy örömmel fogadta Hitler kancellári kinevezését — a berlini olasz követ útján üzenetet intézett Hitlerhez. Meggyőződését fejezte ki, hogy a két fasiszta nagyhatalom ha összefog, komoly eredményeket érhet el, de ennek érdekében szükséges lenne a köztük levő vitás kérdések kikapcsolása. Olaszország és Németország érdekei csak az Anschluß kérdésében keresztezik egymást, ezért arra kérte Hitlert, hogy a két ország barátsága és ennek révén elérhető értékesebb hódítások kedvéért mondjon le az Anschluß követeléséről.⁵ Göring és Papen 1933 áprilisi római látogatása alkalmával azonban kiderült, hogy Németország nem hajlandó Mussolini kívánságát méltányolni. Feltehető, hogy Hitler merev visszautasítása mögött belpolitikai megfontolás rejtőzött, hogy ti. a könnyen megvalósíthatónak vélt Anschluß-szal konszolidálják a náci rezsimet. (Ezt látszik igazolni az a körülmény, hogy a Saar-vidéki népszavazás, a fegyverkezési egyenjogúság bejelentése, a rajnai zóna megszállása révén elért külpolitikai sikerek után sokkal hajlékonyabb volt az osztrák kérdésben, mint korábban.) Az Ausztria elleni akciók 1933—34-ben egyre drasztikusabb alakot öltöttek és betetőzésüket az 1934. július 25-i bécsi lázadásban érték el, amelynek maga Dollfuss is áldozatául esett. Németország erőszakos politikája miatt 1934—35-ben a német—olasz viszony átmenetileg kiéleződött, Olaszország Angliához és Franciaországhoz közeledett, bár ezen államoktól mély imperialista ellentétek választották el.

A római paktum másik tagját, Magyarországot a Monarchia összeomlásától kezdve erős érdekszálak fűzték Ausztriához. Eltekintve az 1867 óta fennállott közös külpolitika tradíciótól, az ellenforradalmi Horthy-rendszer revizionista törekvései is Ausztria felé orientálták, mert Ausztria hidat alkotott a kisantant gyűrűjén keresztül. Magyarországot a huszas évektől kezdve kettős cél vezette Ausztriában: távoltartani minden olyan külpolitikai iránytól — így elsősorban a kisantanttól —, amely a magyar revizionizmus érdekeivel ellenkezik, másrészt — éppen e külpolitikai cél sikere érdekében is — gátat vetni Ausztria demokratikus átalakulásának. 1920-ban lázas

⁴ Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) Külügyminisztérium (a továbbiakban Küm.) res. pol. o. 1934. 23. tétel. 934. sz.

⁵ O. L. Küm. res. pol. 1933. 23. tétel. 123. sz.

tevékenységet folytattak az osztrák Renner-kormány megdöntése érdekében. Gratz Gusztáv bécsi magyar követ útján a magyar kormány rendszeres anyagi támogatást nyújtott az osztrák ellenforradalmi-legitimista körök (Lichtenstein herceg, gr. Clamm-Martinitz, gr. Leopold Hartig, Wiesner stb.) titkos szervezeteinek, amelyek a Renner-kormány erőszakos megdöntésére törekedtek.⁶ 1920 augusztusában Münchenben Kahr bajor miniszterelnök vezetése mellett — aki Bajorországot az egész német birodalomra tervezett ellenforradalmi akció vezetőjévé akarta tenni — tanácskozás folyt le az osztrák Renner-kormány elleni katonai agresszió előkészítéséről. A magyar kormányt br. Perényi Zsigmond képviselte, aki az akció sikere esetére jelentős magyar élelmiszerszállítmányokat helyezett kilátásba (1500 vagon lisztet, 5—6000 vagon burgonyát és kukoricát).⁷ Sőt a tárgyalások során olyan elgondolás is felmerült, hogy a Bécs elleni támadást esetleg Nyugat-Magyarország területéről hajtják majd végre. A fegyveres agresszióra azonban nem került sor, mert az osztrák szociáldemokrata párt 1920 novemberében önként átadta a hatalmat a klerikális, reakciós köröknek.

A huszas évek elején részben Burgenland Ausztriához való csatolása, részben pedig a csehszlovák—osztrák lanai egyezmény megkötése miatt átmenetileg elhidegült ugyan az osztrák—magyar viszony, de a huszas évek második felétől újra szoros kapcsolatok fejlődtek ki a magyar és osztrák reakciós erők között. Összefüggött ez azzal is, hogy az Ausztriában kiéleződött belpolitikai harcok miatt az osztrák uralkodó osztály egyre inkább az olasz—magyar támogatásba vetette minden reményét. 1928 tavaszán Mussolini és Bethlen magyar miniszterelnök Milánóban titkos megállapodást kötöttek arról, hogy Ausztriában jobboldali kormányt segítenek hatalomra, amelyik képes lesz a baloldali erők befolyását megtörve fasiszta diktatúrát teremteni.⁸ E cél érdekében a magyar kormány az osztrák reakciós fegyveres szabadcsapat, a Heimwehr felszerelésére és szervezésére jelentős pénzüsszegeket folyósított, ezenkívül rendszeres politikai és katonai útmutatásokkal látta el a mozgalom vezetőit. Starhemberg herceget, a Heimwehr egyik vezéralakját intim baráti szálak fűzték a magyar politikai élet képviselőihez. Akcióihoz minden esetben kikérte véleményüket. Így pl. a magyar diplomáciai kar előzetes tudtával és beleegyezésével került sor a Heimwehr 1930-as sikertelen stájerországi puccskísérletére. A magyar kormány nemcsak nagy rokonszenvvvel fogadta, de aktív támogatásában is részesítette Dollfuss kancellár diktatórikus törekvéseit. Gömbös már 1933 tavaszán tervezetet dolgozott ki Dollfuss részére a baloldali szervezetek felszámolásában és a jobboldali politikai rendszer intézményes megteremtésében követendő taktikát illetően.⁹

Így lehetne sorolni a példákat a haladó mozgalmak elleni titkos rendőri együttműködésről, számtalan összehangolt politikai akcióról stb. Ámde az eddigi példák is bizonyítják, hogy a magyar uralkodó osztály mindent elkövetett az osztrák klerikál-fasiszta rendszer létrehozása és megszilárdítása érdekében. A Horthy-rendszernek elsőrendű érdeke volt, hogy Ausztriában a magyar revizionista igényeket megértő és méltányoló politikai rezsim uralkodjék.

⁶ O. L. Küm. res. pol. 1920. 20. tétel. 181. sz.

⁷ O. L. Küm. res. pol. 1920. 20/a tétel. 207. sz.

⁸ O. L. Küm. res. pol. 1929. 23. tétel. 332. sz.

⁹ O. L. Küm. res. pol. 1933. 20. tétel. 160. sz.

Ami az Anschluß lehetőségével szemben elfoglalt hivatalos magyar álláspontot illeti: amíg a probléma csak teoretikus formában vetődött fel, a magyar kormány közömbös volt Ausztria csatlakozása kérdésében. Mint előbb-utóbb elkerülhetetlenül bekövetkezendő eseménnyel számot is vetett. Néha az aggodalom hangja is megszólalt a hatalmas expanzív Németország leendő szomszédsága miatt, de mindannyiszor az a felfogás kerekedett felül, hogy Magyarország csak a revansista Németország szövetségeseként remélheti területi igényei megvalósítását és ezért vállalnia kell a szomszédság hátrányait is.

Az Anschluß-probléma 1933 utáni jelentkezési formája és ebből eredően a német—olasz viszonyban bekövetkezett elhidegülés azonban a magyar kormányt kényes külpolitikai helyzet elé állította. A magyar kormányok, amelyek mindig arról ábrándoztak, hogy a két revíziós nagyhatalom összefogása majd bekövetkezik (ennek érdekében Bethlen több ízben közvetített is Mussolini és Stresemann között), s amelyek különösen nagy reményeket tápláltak e tekintetben Hitler uralmával szemben, most olyan helyzetbe kerültek, hogy Anschluß-ellenes politikával Németország, Anschluß-barát politikával viszont Olaszország támogatását veszítették volna el. Éppen ezért kerültek a nyílt állásfoglalást és az ellentétek áthidalása érdekében közvetítettek a két nagyhatalom között. Németországot az osztrák kérdésben való mérsékletre kérték, mondván, hogy Németország el fogja érni céljait kevésbé erőszakos eszközökkel is, mert az idő neki dolgozik, míg viszont azonnali Anschluß-követelésével Olaszországot végleg Franciaország karjaiba kergeti és ezzel állandósítja Németország külpolitikai elszigeteltségét.¹⁰ Olaszországot viszont igyekeztek Németország felé hangolni. Mussolini, Gömbös és Suvich 1933. július 27—28-i római tanácskozásán a magyar kormányképviselők nyomatékosan hangsúlyozták a német—olasz—magyar összefogás szükségességét. Leszögezték, hogy Hitler hatalomrajutása óta új, „nagy reményekre feljogosító szakasz kezdődött a német—magyar kapcsolatok történetében”. Gazdasági közeledés mellett Magyarország biztosan számíthat Németország támogatására a kisantant — főleg Csehszlovákia — felrobbantására irányuló törekvéseiben.¹¹ Az olasz kormány maga is hajlott a Németországgal való megértésre. Kész lett volna kölcsönösen elfogadható modus vivendit keresni az osztrák kérdésben. Jellemzően bizonyítja ezt Mussolininek 1933. július 8-án Gömböshöz írott levele: „... Ami a Németországhoz való viszonyt illeti, noha támogattam Dollfusznak az osztrák közeletbe való minden illetéktelen beavatkozással, valamint minden, Ausztria függetlensége ellen irányuló kísérlettel szemben tanúsított ellenállását, megegyeztem vele annak célserűségében, hogy Berlin és Bécs között a normális viszony minél előbb helyreállíttassék. Szándékomban van a német kormányra ezirányban befolyást gyakorolni.”¹²

Magyarországnak a római paktumba való belépésekor is az a cél lebegett szeme előtt, hogy minden befolyását latbavesse a német—olasz—osztrák—magyar közeledés érdekében. A paktum megkötése előtt Mussolini és Gömbös között tanácskozás folyt le, amelyen Gömbös újra hangsúlyozta a Német-

¹⁰ Lásd a Gömbös—Pápai tétényi tárgyalásairól készült feljegyzést. O. L. Küm. Res. pol. 1934. 21. tétel. 529. sz.

¹¹ O. L. Küm. res. pol. 1933. 23. tétel. 353. sz.

¹² O. L. Küm. res. pol. 1933. 23. tétel. 277. sz.

országgal való megértés fontosságát: „Felhívtam a Duce figyelmét Berlin—Róma—Bécs—Budapest politikai és gazdasági koncepció előnyére, melyben Ausztria mintegy a három állam közt a kapcsolóállam szerepét töltené be, de úgy, hogy semmiféle más — ezen érdekkörön kívül lévő — állammal mélyebb politikai és gazdasági viszonyt nem tarthat fenn. Magyarország hivatva érzi magát arra, hogy a Kárpátmedencében saját politikát csináljon, a Dunától délre Olaszországra, a Dunától északra Németországra támaszkodva.”¹³ Gömbös határozott kívánságára — Németországra tekintettel — született meg az egyezmény 4. pontja, amely más államok belépésének lehetőségét szögezi le.

Németország azonban vakon, a tényleges nemzetközi feltételek számbavevétele nélkül tört az Anschluß megvalósítása felé. Hitler és Mussolini 1934. június 14—15-i strai találkozása nem eredményezett közeledést az osztrák kérdésben. Hitler csökönyösen kötötte magát a Mussolini számára elfogadhatatlan Gleichschaltung követeléséhez. Az 1934. július 25-én kirobbantott, de sikertelenül végződő bécsi náci lázadás súlyosan elmérgesítette a német-olasz viszonyt. Olaszország ezért a nyugati nagyhatalmakhoz közeledett. 1935 januárjában létrejött a Mussolini—Laval-féle megegyezés, majd az áprilisban Stresaban megtartott konferencia során kialakult az angoi—olasz—francia szövetség. Olaszország a békeszerződés által létrehozott helyzet megváltoztatására törekedett, így természetes szövetségese Németország lett volna, a stresai fronthoz való csatlakozásra csak a németek agresszív külpolitikája kényszerítette.

Magyarország a legnagyobb ellenszennvel nézte az olasz—francia közeledést, hiszen ez objektíve Németország gyengülését és a kisantant erősödését jelentette. 1935 elején Gömbös levelet intézett Mussolinihoz s ebben komoly aggodalmát fejezte ki Olaszország új külpolitikai orientációja miatt, amelyik végleg elzárhatja a magyar érdekek számára elsőrendű fontosságú olasz—német megértést. 1935 elején a német—olasz összefogás másik prominens magyar képviselője, Bethlen is megszólalt és egy vezércikkben azt fejtegette, hogy Németország aktív közreműködése nélkül a közép-európai kérdéseket megoldani nem lehet. A német-olasz ellentétek eliminálása érdekében a magyar diplomácia tovább folytatta a közvetítést Ausztria és Németország között. Göring 1935 májusi budapesti utazása, majd Gömbös 1935 októberében Hitlernél történt látogatása alkalmával a fő téma az osztrák—német viszony normalizálása volt.

1935/36 fordulóján a német—olasz feszültség fokozatosan enyhülni kezdett. Ámde túlzás lenne ezt a magyar közvetítés eredményének tulajdonítani. Sokkal jelentősebb világpolitikai tényezők játszottak ebben szerepet. Mindekelőtt, hogy Olaszország Abesszinia elleni rablőháborúja és azt követően a Népszövetség szankciós politikája végzetes csapást mért a születésétől fogva gyenge és életképtelen stresai frontra. Olaszország — bár vegyes érzelmekkel és óvatosan — közeledni kezdett Németországhoz (1. sz. irat). A német diplomácia, tekintettel Németország külpolitikai izoláltságára, nagy jelentőséget tulajdonított az olasz közeledési szándékoknak és a múlt tanulságain okulva, ügyes lépésekkel ösztönözte is azokat. A német sajtó került minden kényes problémát. Az Anschluß-követelések korábbi merev hangoztatása helyett most Olaszország osztrák politikája iránt megértést színlő cikkek

¹³ O. L. Küm. res. pol. 1934. 23. tétel. 103. sz.

és nyilatkozatok láttak napvilágot. Olaszország afrikai vállalkozásáról a legnagyobb elismerés hangján nyilatkoztak.

Az európai politikában bekövetkezett — Ausztria sorsára kedvezőtlen — erőátcsoportosulás miatt az osztrák Schuschnigg-kormány a római jegyzőkönyv fenntartása mellett a kisantanthoz, elsősorban Csehszlovákiához való közeledéssel igyekezett Ausztria nemzetközi pozícióját megjavítani (2. sz. irat). Vagyis az „olasz-kurzus” mellett az Anschluß megakadályozásában leginkább érdekelt államok szövetségét biztosítani. Schuschnigg 1936. január 16—17-i prágai látogatásakor az osztrák—csehszlovák viszony megjavításán túl szöbakerült a római jegyzőkönyv és a kisantant államesoport fokozatos közeledésének kérdése is. Ezt célozta továbbá Hodža csehszlovák miniszterelnök 1936 tavaszán történt belgrádi utazása.

Anglia és Franciaország számottevő kormánykörei szimpátiával fogadták a két szövetségi blokk közeledésének gondolatát, egyrészt mert féltő volt, hogy Olaszország afrikai elfoglaltságát Németország kihasználja Ausztria ellen, másrészt mert abban bíztak, hogy a német—olasz közeledés csak átmeneti jelenség, s hogy az Anschluß- és a Balkán-kérdésben fennálló német—olasz ellentétek Olaszországot újra visszatérítik majd a nyugati orientáció útjára. A római blokk és a kisantant közeledését alkalmas kiindulópontnak tartották a korábbi jóviszony helyreállításához. Ezt a koncepciót képviselte — többek között — Sir Austin Chamberlain 1936 áprilisi közép-európai körútja során.¹⁴

A római államesoport és a kisantant közeledése azonban, amelyet egyes osztrák és nyugati körök az Anschluß elleni védekezés hatékony fegyverének tekintettek, Németország elutasító álláspontjától eltekintve, mind Olaszország mind Magyarország ellenállásán megbukott. Olaszországban mindjobban a német-barát erők kerültek előtérbe, Magyarország revizionista külpolitikája pedig egyenesen lehetetlenné tette az ilyen tervek megvalósítását. Röviddel Schuschnigg prágai látogatása után a magyar és osztrák államférfiak budapesti tanácskozásán Gömbös és Kánya a leghatározottabban visszautasítottak minden közeledési kísérletet a római blokk és a kisantant között (3. sz. irat). Kánya 1936. február 25-én azzal dicsekedett Mackensen budapesti német követnek, hogy „a magyar kormány az ún. Hodzsa-akció megindítása óta mindent elkövetett, hogy az új tervnek akadályokat gördítsen útjába”.¹⁵

Sőt, a római jegyzőkönyv államainak 1936. március 22—23-án lefolyt tárgyalásain Gömbös és Kánya azt kívánták, hogy a római blokkot Németországgal bővítsék ki (4. sz. irat). (Itt szükséges megemlítenünk, hogy Németország sohasem foglalkozott komolyan a római paktumhoz való csatlakozás gondolatával, mert belépése alkalmával Ausztriával szemben Anschluß-törekvéseivel ellenkező és ezért számára elfogadhatatlan kötelezettségek aláírására kényszerült volna.) Olaszország és Magyarország állandó nyomást gyakoroltak Ausztriára, hogy a kisantanthoz való közeledés helyett — még engedmények árán is — a német—osztrák kapcsolatokat megjavítására törekedjék. Guido Zernatto, az osztrák Vaterländische Front főtitkára azt írja: „Schon im Winter 1935/36 hatte der deutsche Gesandte in Wien, Franz v. Papen in Privatgesprächen auf die Möglichkeit hingewiesen, den österreichisch-deutschen Konflikt durch einen Vertrag zu schlichten. Der italienische wie der deutsche

¹⁴ Wettstein János prágai magyar követ jelentése. O. L. Küm. pol. o. 1936. 2/11. tétel. 1452. sz.

¹⁵ O. L. Küm., pol. o. 1936. 7/11. tétel. 69/777.

Wunsch bewegten sich also in der gleichen Richtung. In die gleiche Richtung gingen schließlich auch die Wünsche der ungarischen Regierung, die im Konflikt zwischen Österreich und Deutschland eine Hemmung ihrer Politik sah.¹⁴

Pedig a magyar kormány jól tudta, hogy Németország vezető körei az Ausztriával való őszinte kibékülés hangoztatása ellenére is folytatják felforgató tevékenységüket Ausztriában (5. sz. irat).

Több tényező következtében, így a Schuschnigg-kormánynak a fasiszta politikával szemben tanúsított engedékeny magatartása, Ausztria külpolitikai elszigeteltsége és a koncentrált német—olasz—magyar nyomás eredményeként 1936. július 11-én létrejött a német—osztrák egyezmény, amelyről Tauschitz berlini osztrák követ jelentése szerint Göbbels azt mondotta, hogy „... dieses Abkommen sei die Voraussetzung für einen 30. Jänner 1933 in Österreich”.¹⁵

A szerződésben rejlő veszélyeket az osztrák politikusok nagy része felismerte (6. sz. irat), ámde abban reménykedtek, hogy az angol-olasz jóviszony rövidesen helyreáll, s így az Ausztriára nehezedő német nyomás csökkenni fog. De ha ez nem is következne be — gondolták —, Olaszország a német—olasz barátság ellenére továbbra is létérdekének fogja tekinteni az Anschluß megakadályozását. A római blokk és a kisantant közeledésére irányuló tervek a német—osztrák szerződés után egy ideig még tovább éltek (7. sz. irat), de megvalósíthatóságuk reális alapja egyre csökkent.

A spanyol polgárháború 1936 júliusában történt kirobantása további szálakkal fűzte össze a fasiszta Berlin—Róma tengelyt, amelyben a katonai és gazdasági erőviszonyok alapján Olaszország csakis alárendelt szerepet játszhatott. Minél inkább összekötötte sorsát Németországgal, annál kevesebb kilátása lehetett arra, hogy Németország elől az osztrák függetlenség megőrzésével elzárhassa a közép-európai és balkáni előnyomulás útját. Pedig egyideig Németországgal való kollaborációja ellenére is erre törekedett. Parian olasz vezérkari főnök Németország, Olaszország, Ausztria és Magyarország szövetségét egy oroszán, egy párdue és két kis leopárd szövetségéhez hasonlította, amelyben a gyengébbeknek egymást támogatva állandóan résen kell lenniök. Csakhogy Olaszországnak Németország barátságát és a kilátásba helyezett Földközi tengeri hódításokat, előbb-utóbb Ausztria kényszerű feláldozásával kellett megfizetnie (8. sz. irat). Ciano olasz külügyminiszter 1936 őszén történt berlini látogatása alkalmával a német és olasz kormányok között titkos megállapodás jött létre a Duna-medence problémáinak békés együttműködés útján való megoldásáról. A tárgyalások után Ciano kijelentette, hogy Ausztria nem képez többé válaszfalat a fasiszta nagyhatalmak szoros összműködése számára.

Ausztria befolyásos legitimista körei 1937 elején a mind nyomasztóbb német befolyás ellensúlyozására fokozott tevékenységbe kezdtek a Habsburg-ház restaurációja érdekében. Azt remélték, hogy az Ausztria önálló nagyhatalmi múltját jelképező császári ház sikeres visszaállításával Ausztria belső nemzeti életerőit megszilárdíthatják. Nem számoltak azonban sem Jugo-

¹⁴ Guido Zernatto : Die Wahrheit über Österreich. New York—Toronto; Longmanns, Green 1938. 157. l.

¹⁵ Der Hochverratsprozeß gegen dr. Guido Schmidt vor dem Wiener Volksgericht. Wien 1947. 4. l.

szláviával, amelyik ebben a kérdésben teljesen Németország álláspontját vallotta, sem a többi szomszéd tiltakozásával, de legfőként Németországgal (9—10. sz. irat), amelyik különösen az 1937 áprilisi velencei Schuschnigg—Mussolini találkozó (11. sz. irat) után kész volt katonai eszközökkel is megakadályozni a restaurációt.¹⁶

1937 tavaszán Guido Schmidt osztrák külügyi államtitkár londoni és párizsi útja során igyekezett a nyugati államok álláspontját kipuhatolni és lehetőleg rábírti őket arra, hogy újabb nyilatkozattal garantálják Ausztria függetlenségét. Ezt a célt azonban nem érte el. Chamberlain angol miniszterelnök — aki Henderson berlini angol követ útján több ízben is kifejezte az angol kormány érdektelenségét Ausztria sorsa iránt — közölte Guido Schmidt-tel, hogy egy Ausztria elleni német támadás esetén Anglia diplomáciai tiltakozásnál messzebbmenő lépésre nem szánna el magát.¹⁷

Ausztria sorsa megpecsételődött. Sem szerződéses szövetségeseitől, sem pedig az angol és francia kormányoktól nem remélhetett segítséget. A német annexió végrehajtásának már semmi sem állt útjában, csupán attól függött, hogy Németország melyik időpontot ítéli alkalmasnak régi tervei végrehajtására (12. sz. irat). 1937 második felétől kezdve a német diplomácia minden törekvése arra összpontosult, hogy Ausztriát korábbi szövetségeseitől — köztük Magyarországtól — és a szomszédos közép-európai államoktól elszigetelje. Olaszországot a Brenner-határ feltétlen tiszteletben tartásával (Hitler és Mussolini 1937 szeptemberi találkozásán), Jugoszláviát az osztrák restauráció rémképeivel (Sztojadinovics jugoszláv miniszterelnök 1937 decemberi németországi látogatása alkalmával), Magyarországot egy állítólag titokban szerveződő Bécs—Prága—Párizs blokk veszélyével igyekezett az Anschluß végrehajtására, mint egyedüli megoldásra előkészíteni (13. sz. irat). Lord Halifax 1937 novemberi berlini látogatása alkalmával az osztrák kérdésben tett desinteressement-kijelentései Hitler maradék kétségét is eloszlatták a nyugati államok várható magatartását illetően. Mindezek következtében 1937 decemberétől a német-osztrák feszültség közeli kirobbanással fenyegetett (14. sz. irat).

Hitler és Schuschnigg 1938. február 12-i berchtesgadeni találkozója után a római blokk gyakorlatilag megszűnt. Olaszország és Magyarország az Anschluß közeli végrehajtásával számolva súlyos dilemma elé kerültek: 1936-tól kezdve maguk segítették elő Németország behatolását Ausztriába, s ezzel kezébe adták a kulcsot a további délkelet-európai expanzió számára. Tudták, hogy az Anschluß végrehajtása után közvetlen szomszédaivá lesznek a katonai és gazdasági erőben kívánatosnál is jobban megnövekedett Németországnak, ezért — az Anschluß látszólagos helyeslése mellett — a közvéle-

¹⁶ Blomberg a Wehrmachthoz intézett 1937. jún. 24-i titkos parancsában az osztrák restauráció esetén való beavatkozásról az alábbiak szerint intézkedett:

„I/Sonderfall »Otto«

bewaffnete Intervention gegen Österreich für den Fall, daß dieses die Monarchie wiederherstellen sollte.

Ziel dieser Intervention wird sein Österreich mit Waffengewalt zum Verzicht auf eine Restauration zu zwingen.

Hierzu ist unter Ausnutzung der innerpolitischen Spaltung des österreichischen Volkes in allgemeiner Richtung auf Wien einzumarschieren, und jeder Widerstand zu brechen.”

Procès des Grands Criminels de Guerre. Nuremberg. 1948. Tom, XXXIV. 743. l. Document C—175.

¹⁷ Schmidt-per. 46. l.

mény sürgetésére is új szövetségi rendszer megteremtésén fáradoztak (15. sz. irat), amelyik ellensúlyozhatja Németország fenyegető hatalmát.

Amde a Berlin—Róma tengelyt összekötő érdekszálak már sokkal erősebben összefonódtak, semhogy valamilyen más külpolitikai kombinációt lehetővé tettek volna. Horthyék, ha olykor meginogtak is a német szövetség tekintetében, újra és újra rádöbbsenek, hogy revizionista célkitűzéseik megvalósulását csak a fasiszta Németországtól remélhetik. Már az Anschluß előtti órákban Göring Csehszlovákia lerohanásának kilátásaival kecsegtette Magyarországot (16. sz. irat). A Csehszlovákiából remélt részesedés miatt a magyar kormányhoz intézett komoly figyelmeztetések (17—18. sz. irat) süket fülekre találtak. A jövődő imperialista hódítások csábos reménye elnyomta azokat a kétségeket, amelyeket az Ausztria ellen alkalmazott német erőszak (19. sz. irat) Közép-Európa, benne Magyarország jövőjét illetően átmenetileg ébresztett.

IRATOK

1

Róma, 1936. január 15.

*Villani Frigyes római magyar követ jelentése a
Külggyminiszternek*

9/pol.—1936.

Szigorúan bizalmas

Tárgy: Olasz—német viszony. Hassel nagykövet
beszélgetése a Duceval.
Schuschnigg látogatása Prágában.

A német—olasz viszony öröndetes javulás állandó jeleit mutatja.

A római német nagykövetnek, aki jelenleg szabadságon van és feleségével rajnai utat tesz, elutazása előtt — azaz körülbelül nyolc napja — a Duce köszönetet mondott azért a barátságos magatartásért, amelyet a birodalom Olaszországgal szemben tanúsít.

Német áruk nagy mennyiségben érkeznek (állítólag hadianyag és különösen repülőgépek is). Külön kiemelte Mussolini a német sajtó korrekt állásfoglalását és barátságos hangját.

Igen meg vannak elégedve avval, hogy a német lapok a francia—angol kölcsönös segélynyújtási megállapodást szigorúan bírálják és azt mint a locarnoi szerződés megszegését állítják be.

A Duce biztosította Hasselt, hogy a stresai fronthoz való visszatérést lehetetlennek tartja és nem fogja elfelejteni azokat a szolgálatokat, melyeket a Hitler-kormány neki tesz és politikája is ennek megfelelően fog a jövőben alakulni.

A fentieket magától Hasseltől tudom, akivel elutazása előestéjén Sugimura japán nagykövet estebédjén találkoztam; de hosszasan nem tudtam vele beszélni.

A német lapok itteni tudósítói a nekik Hassel által adott felvilágosítások alapján azt állítják, hogy a Duce egyenesen kijelentette volna, hogy politikája Németországgal szemben elhibázott volt és a jövőben éppen az ellenkezője lesz az eddiginek, ami szerintük azt jelenti, hogy Olaszország feladja az Anschluß elleni küzdelmet.

Vollgruber osztrák követ, akivel tegnap hosszasan beszélgettem, tudott a német nagykövetnek a Ducenál tett látogatásáról, de Suvichtól nyert értesülése alapján annak jelentőségét nem tulajdonít. — Nem hiszi, hogy Németország a közeljövőben Ausztria függetlenségét veszélyeztető akcióba fogna, de azért szerinte kormányának résen kell lennie és iparkodnia kell a viszonyt azokkal az államokkal, amelyek érdekelve vannak az osztrák önállóság fenntartásában, kiépíteni. — Ennek az igyekezetnek tulajdonítható

Schuschnigg prágai útja. — „Ausztria ugyan nem fog ismét Lanyba menni,¹ de Csehszlovákiára a birodalom imperialista politikájának ellensúlyozására szüksége van.”

Villani
rendkívüli követ és
meghatalmazott miniszter

*O. L. Küm. res. pol. 1936 : 23 t. 44. sz.
Eredeti.*

2

Budapest, 1936. január 18.

*Napijelentés Kánya Kálmán külügyminiszter és Colonna budapesti olasz követ
között lefolyt beszélgetésről*

Ma magamhoz hívtam Colonna budapesti olasz követet és közöltem vele, hogy az utóbbi időben az itteni diplomáciai körökben sokat beszélnek arról, hogy az abesszin hadjárat Olaszországra kudarcra végződhetne és hogy ennek folytán az olasz befolyás az európai politikára erősen csökkenni fog. Hangsúlyoztam, hogy ezt a franciák hirdetik nagy nyomatékkal, nevezetesen Senneville budapesti francia katonai attaché, aki azt híreszteli mindenfelé, hogy a francia vezérkar nagyon kritikusnak látja Olaszország helyzetét Afrikában és nem tartja lehetőnek már a békés megoldást. Egy angol—olasz háború pedig végzetes következménnyel járhatna Itáliára. Ez a propaganda inficiálta az itteni diplomáciai köröket és némileg a magyar baloldali felfogású embereket. A baloldali sajtóban természetesen a megfelelő óvatosság szemmel tartásával ez a pesszimizmus már meg is nyilvánult.

Ily körülmények között Schuschnigg osztrák kancellár prágai látogatása¹ rendkívüli feltűnést keltett és sok helyen azt úgy magyarázták, mintha a kancellár utazása eltávolodást jelentene az osztrák külpolitika eddigi alapjától. Nekünk — folytattam — egyelőre bizalmatlanságra okunk nincsen, míg Schuschnigg marad Ausztria kancellárja, feltűnő hogy egyes francia lapok a prágai látogatásnak a fontosságát nagyon felfűjják és azt úgy próbálják értelmezni, mintha közeledést jelentene Ausztria és Franciaország, valamint a kis-Entente között. Megállapítottuk, hogy a látogatás létrejöttében lényegesen közreműködött Puaux bécsi francia követ és hogy az az eszmé, hogy az osztrák—csehszlovák döntőbírósi egyezményt egy barátsági záradékkal lássák el, hasonlóképpen francia eredetű. Tudjuk azt is, hogy Belgrádban a francia követség ugyancsak nyomást gyakorolt az Ausztriához való közeledés érdekében és hogy Páris szívesen látna egy Berger-Waldenegg² és Stojadinović jugoszláv miniszterelnök közti találkozást. Itt azonban még nehézségek vannak a Habsburg-restauráció kérdése miatt.

Kétségtelen, hogy annak híresztelésével, hogy a prágai látogatás Olaszország és Magyarország ellen irányul, meg akarnak bennünket félemlíteni és az a céljuk, hogy megértessék velünk, hogy Olaszországnak az európai politikából való kikapcsolódásával létre fog jönni a dunai államok gazdasági és politikai együttműködése, amelyet Magyarország az olasz támogatás hiányában megakadályozni már nem tud.

Egyes Budapestben akkreditált követek ebben az értelemben nyilatkoztak velem szemben, mire a következőket válaszoltam:

Olaszország lekötöttsége Kelet-Afrikában talán bizonyos mértékben megnehezíti eme állam intervencióját a közép-európai kérdésekben, de semmi esetre sem jelentheti azt, hogy Olaszország a Duna-medence kérdései iránt többé nem érdeklődne. Sőt a magam részéről ennek ellenkezőjéről vagyok meggyőződve. Egy 44 milliós, nemzeti szempontból annyira egységes népet nem lehet olyan egyszerűen a nagyhatalmak listájáról törölni és én meg vagyok győződve, hogy Olaszország adott esetben közép-európai érdekeit megfelelő eréllyel fogja megvédeni.

¹ 1921. dec. 16-án a Prága melletti Lana-ban Hainisch osztrák államelnök Schober osztrák kancellár, Masaryk csehszlovák államelnök és Beneš csehszlovák miniszterelnök egyezményt kötöttek, amely szerint a két ország kötelezi magát a Saint-germain-i és trianoni békeszerződés határozatainak maradéktalan végrehajtására. A két ország kölcsönösen garantálja egymás területét és biztonságuk érdekében egymást politikai és diplomáciai tekintetben támogatják. Területükön nem tűrnek meg olyan politikai vagy katonai szervezetet, amely a másik állam birtoka vagy biztonsága ellen irányul. Vitás ügyeiket nemzetközi döntőbíróság elé viszik. Az egyezmény rendezi a két ország gazdasági kapcsolatait is. Az egyezményt 5 éves időtartamra kötötték.

² 1936. jan. 16—17-én.

³ Osztrák külügyminiszter.

Arra kértem Colonnát, hogy közölje a mondottakat az olasz kormányfővel és azután tudassa velem, hogy Mussolini ebben a kérdésben milyen álláspontot foglal el.

O. L. Küm. pol. oszt. 1936 : 20/27 t. 551/pol.—1936. sz.

Másolat

3

Budapest, 1936. március 14.

Feljegyzés Gömbös Gyula magyar miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter, valamint Schuschnigg Kurt osztrák szövetségi kancellár és Berger-Waldenegg Egon báró külügyminiszterek között 1936. március 13-án 17—19.45 óráig és március 14-én 11—12 óráig
a *Miniszterelnökségen lefolyt tanácskozásokról*

A megbeszélést Schuschnigg osztrák kancellár vezette be azzal a kijelentéssel, hogy az osztrák—csehszlovák kereskedelmi szerződés elkészült és annyiban mutat fel kedvező eredményeket, amennyiben az osztrák—cseh áruforgalom közel 100 millió cseh koronára rügő passzíváját sikerült 15 millióval csökkenteni. Politikáról Schuschnigg látogatásakor Prágában kevés szó esett. Az eredmény az lesz, hogy a május végén lejáró döntőbírósi szerződést meghosszabbítják és azt megtoldják egy meglehetősen semmitmondó barátsági záradékkal.

Hodzsza¹ középeurópai gazdasági terve három etapon épül fel:

- a) a mai helyzet megrögzítése,
- b) az áruscere fokozása,
- c) gabonaközpont létesítése Bécsben.

Hodzsza határozottan kijelentette, hogy terve sem Olaszország, sem Németország ellen nem irányul és hogy számít a dunai államok agrárfeleslegének (szerinte körülbelül 10 millió métermázsa) az angol piacon történendő elhelyezésére is.

Bécsben — folytatta a kancellár — tudomására hozták Hodzsának, hogy Ausztria semmi körülmények között sem vehetne részt egy Németország ellen esetleg elhatározandó megtorló határozat kerestülvitelében. Az osztrák—német viszonyról Schuschnigg ezzel kapcsolatban oda nyilatkozott, hogy az nézete szerint nem „unheilbar”, de ma még sok kívánnivalót hagy hátra. „Deutschland verkehrt mit den österreichischen offiziellen Stellen überhaupt nicht”, és gazdasági téren pedig Berlin magatartása egyenesen felháborító. Így például azt követeli, hogy Németországba szállítandó osztrák fa ne származzék Starhemberg hercege vagy az osztrák klérus birtokairól. Eme előadás után kifejtette Schuschnigg, hogy „er würde einen vernünftigen Akkord mit Deutschland begrüssen” és addig is míg az létrejön, határozottan kijelentette, hogy német ellenes külpolitikát folytatni nem fog, hangsúlyozta egyúttal azt is, hogy nem engedi magát leszoríttatni az olasz barátság külpolitikai útjáról. Visszatérve a Német Birodalomra, kifejtette, hogy egy támadást kizáró egyezmény nem elégítené ki az osztrák kormányt, mert az osztrák nemzeti szocialisták belpolitikai agitációval remélik ismert céljukat elérhetni. Erre vonatkozólag kellene Németországnak garanciát adni (pl. be nem avatkozási szerződés megkötése útján). A kancellár további fejtegetései során kivehető volt, hogy Hitler német birodalmi kancellár március 7-i lépése (a rajnai zóna remilitarizálása) Bécsben rendkívül nagy aggodalmat keltett. Attól tartanak, hogy a következő lépés, ha a németek a mostani válságon szerencsésen átesnek, Ausztria ellen fog irányulni.² Talán ez magyarázza meg azt a körülményt, hogy Schuschnigg oly meleg szavakkal emlékezett meg Hodzsza csehszlovák miniszterelnökről, aki szerinte sokkal őszintébb és rugékonnyabb, mint Benes, aki nagy merevséggel ragaszkodott mindig a megkötött szerződések betartásához. Újból határozottan kijelentette, hogy az osztrák kormány a római hármas blokkhoz a jövőben is biztosan ragaszkodni fog.

Ezután én³ vettem át a szót és hangsúlyoztam az osztrák miniszterek előtt, hogy Schuschnigg prági és Hodzsának párisi és belgrádi látogatásai azt az általános benyomást keltették — amint azt különböző diplomaták is megemlégtették előttem —, hogy

¹ Csehszlovák miniszterelnök.

² Balásy Antal washingtoni magyar követségi tanácsos 40/pol.—1936 sz. jelentése szerint Herbert Scholz a washingtoni német követség első titkára kijelentette, hogy a fegyverkezés bejelentése és a Rajnavidék megszállása után a harmadik nagy kísérlet az Anschluß lesz. O. L. Küm. pol. o. 1936: 20/25. t. 1902. sz. (152. fasc.).

³ Kánya Kálmán magyar külügyminiszter.

Bécsben a francia befolyás felülkerekedett és hogy a jelenlegi helyzetet arra akarják kihasználni, hogy Ausztriát addigi barátaitól eltérítsék és Magyarországot ilyen módon izolálják. A mi bizalmunk az osztrák kormányban természetesen egyáltalán nem rendült meg és egy pillanatig sem kételkedtünk az Ausztria részéről adott ígéreten. Mindazonáltal a fentemlített felfogásra való tekintettel hasznosnak tűnik fel előttünk, hogy közös kérdésekben követendő külpolitikánk vezérfonalát újból kétségbevonhatatlan módon leegyeztítsük már abból az okból is, hogy páncélozva legyünk egy esetleg a jövőben megújuló támadással szemben, amely a jól bevált magyar—osztrák barátságot érinthetné. Ezért álláspontunkat a kis entente államaihoz való közeledésben újból és még egyszer pontosan le kellene szögezni. Felfogásunk szerint ezzel kapcsolatban a következő alapvető tételeket kellene szem előtt tartani:

1. A politikai közeledés a kis ententehez általában korai, eltekintve attól az eset-től, ha sikerülne lépésről-lépésre Jugoszláviához közeledni. Csehszlovákiával minden politikai meg egyezést ki kell zárni. Romániához nézetem szerint nem volna könnyű poli-tikai szempontból közeledni már csak Titulescu külügyminiszternek erős szovjetbarát magatartása miatt sem.

2. Gazdasági közeledés ellen elvileg természetesen nincs kifogásunk, de egyelőre csekély eredményekkel is meg kell elégednünk. Jelenleg csakis kétoldalu gazdasági szer-ződéseket kellene kötni a helyzet javítására, de nem volna szabad az úgynevezett gazda-sági Duna-konfederációra törekedni, mert egy ilyen terv az érdekelt nagyhatalmak ellen-állásán megtörnék, pedig ezeknek a nagyhatalmaknak a piacaira úgyszólván mindegyik dunai állam rá van utalva már abból az okból is, mert — amint ismeretes — beható tanul-mányozás után meg lett állapítva, hogy a dunai államoknak egy ötös kombinációja a résztvevők közül teljesen egyet sem elégítene ki.

Felhívtam az osztrák miniszterek figyelmét arra, hogy itteni német követ⁴ közölte velem a Németbirodalom hivatalos álláspontját, amely szerint a német kormány csak olyan esetleg létrejövő egyezményhez járulhatna hozzá, amelynek megbeszélésében kez-dettől fogva részt vett. Azonban egyáltalában nem hajlandók egy neki már készen prezen-tált egyezményt utólagosan elfogadni.

Ennek következtében sem egy Tardieu-féle tervnek, sem pedig egy olyan blokknak, amely összekapcsolná a római és a kis entente-féle gazdasági elgondolást, a legcsekélyebb esélye nincs.

Schuschnigg erre mosolyogva megjegyezte, hogy ezek szerint úgy látszik, a berlini felfogás az, hogy csak Németországnak van joga arra, hogy a világot befejezett tény elé állítsa.

3. Tőlünk kiinduló kezdeményezés tehát egy gazdasági Duna-konfederáció irá-nyában nem lehetséges. Amennyiben a kis entente a maga részéről javaslatokat tenne, úgy azokra abban az értelemben kellene válaszolni, hogy az áruforgalom növelése a dunai államok között leginkább a fennálló kereskedelmi szerződések kibővítése útján volna elérhető.

4. Ameddig az olasz—abbeszin konfliktus véglegesen nincs lezárva nézetünk sze-rint Ausztria, Olaszország és Magyarország minden középeurópai kombinációval szemben a legnagyobb óvatosságot és visszatartást kell hogy tanúsítsa. Esetleges javaslatokkal szemben a három állam kormányai közül egyik sem fog állást foglalni anélkül, hogy meg-előzőleg összeköttetésbe lépett volna a másik két állam kormányával.

5. Minden nyilatkozat vagy intézkedés, amit Németország úgy tekinthetne, hogy ellene irányul, szorgosan elkerülendő volna.

6. A három állam közösen fog tiltakozni abban az esetben, ha Szovjetország-ot bele akarnák vonni a középeurópai kérdés-komplexumba.

A fentiek után az öt Duna-állam politikai közeledését illetőleg még a következőket fejtettem ki:

Az ellenoldal ezt a közeledéstvagy egy kölcsönös segélynyújtási szerződés (assis-tance mutuelle) megkötésével, vagy pedig a népszövetségi paktum 16. szakaszának auto-matikussá tételével véli biztosíthatni. Tulajdonképpen — folytattam — a második módo-zat hasonló eredményre lyukadna ki, mint az első, amelyhez Magyarország a már tavaly Velencében kifejtett okokból nem csatlakozhatnék. Kiemeltem továbbá, hogy amennyi-ben a 16. szakasz kibővítésének kérdése szőnyegre hozatnék, a magam részéről követelni fogom, hogy a népszövetségi alapokmány úgynevezett preventív szakaszai (12, 13, 19.) ehhez hasonló módon formáltassanak át. Hangsúlyoztam, hogy már Velencében is meg-mondtam, hogy csak a katonai egyenjogúsági szerződés megkötése esetében volnék haj-

⁴ Hans Georg von Mackensen.

landó a kis ententtel politikai jellegű szerződést kötni. Akkoriban hajlandó lettem volna az egyenjogúság életbeléptével még néhány hónapot várni, ma azonban már az az álláspontom, hogy a katonai egyenjogúság előzetes biztosítása esetén vagyok csak hajlandó a kis entente képviselőivel a zöld asztalhoz ülni. Általában azt hiszem, hogy amint már fentebb említettem, a politikai közeledés megkísérlése ma még korai és azért elégedjünk meg, ha jugoszláv vonatkozásban az eddiginél jobb atmoszférát sikerült teremteni.

Újból kiemeltam az osztrák—német viszony javulásának szükségességét és egyidejűleg ama nézetemnek adtam kifejezést, hogy Berlin vagy legalább is a Wilhelmstrasse, ezt őszintén óhajtja, csak a nemzeti szocialista pártban áll fenn talán még nehézség. Állításom bizonyítására szigorúan bizalmasan felhoztam azt is, hogy a németek megkérdezték bennünket, nem tudnánk-e erre vonatkozólag egy olyan javaslatot hozni, amely úgy Berlint, mint Bécest kielégítene.

Összefoglalva a mondottakat, előadtam az osztrák ministereknek, hogy

1. politikai közeledés a kis entente államaival, talán az egy Jugoszláviát kivéve, egyelőre mellőzendő,

2. gazdasági kapcsolatok mélyítését ezidőszert csak kétoldalú szerződések megkötésével, illetve a létező szerződések tágitása útján tartom lehetségesnek.

Úgy Schuschnigg, mint Berger-Waldenegg báró teljesen azonosították magukat eme felfogással és hangsúlyozták, hogy külpolitikájukat a jövőben is eme irányelvek alapján fogják folytatni. Jugoszláviát illetőleg azonban megjegyezték, hogy Stojadinovics jugoszláv miniszterelnök a legutóbbi időben a restauráció ellen mondott beszéde miatt Bécs és Belgrád között bizonyos elhidegülés állott be. Schuschnigg igen határozottan hangsúlyozta, hogy — ellentétben a velem szemben Vukesevics budapesti jugoszláv követ által is megemlített híresztelésekkel — sohasem ajánlotta fel látogatását Belgrádba. Csupán arról volt szó, Berger-Waldenegg és Stojadinovics esetleg Bledben találkozhatnak, ami azonban eddig nem következett be. Teljesen valótlán — folytatta a kancellár — az a hír is, hogy Starhemberg herceg Bukarestbe készülne. Ennek a híresztelésnek a története az, hogy a londoni román követ Starhemberggel szemben szóbahozta, hogy egy ilyen látogatás milyen hasznos volna mindkét állam részére. Az alkancellár azt válaszolta, hogy ha látogatását Bukarestben óhajtják, hívják meg őt hivatalosan. Ez azonban eddig szintén nem történt meg.

Kiemeltam ezután, hogy Stockinger osztrák kereskedelmi miniszter politikája itt sok embernél azt a benyomást keltette, mintha a miniszternek az volna a szándéka, hogy Magyarország és Ausztria ezidőszert fennálló rendszerét fokozatosan fel akarná borítani.

Végül átnyújtottuk a b) alatt mellékelte, gazdasági panaszainkról szóló feljegyzést,⁵ melyre vonatkozólag az osztrák miniszterek — miután panaszainkat megtárgyalták a magyar gazdasági miniszterekkel is — kijelentették, hogy a búzára és lisztre vonatkozó kívánságaink valószínűleg teljesíthetők lesznek és nehézség csak a magyar borok nagyobb mennyiségben való kivitelét illetőleg várható.

Kányu

O. L. Küm. pol. oszt. 1936 : 20/7 t. 141. a. sz. 1034. sz. Eredeti.

4

Róma, 1936. március 24.

Napijelentés Kánya Kálmán magyar külügyminiszter és von Hasse! római német nagykövet közötti beszélgetésről

Hassel német nagykövetnek az olaszokkal és osztrákokkal az elmúlt napokban lefolyt tárgyalásainkról¹ a következőket mondtam:

Figyelembe veendő mindenekelőtt, hogy a 2. jegyzőkönyv határozmányai értelmében politikai jellegű szerződések kötésére irányuló tárgyalásokba a három állam mindegyike csak a másik két partner előzetes tudomásával bocsátkozhatik. A három szerződő állam czenkívül az árusforgalom kibővítése céljából a kiséntente államokkal csak kétoldalú szerződések útján köthet megállapodásokat. Mindebből kitűnik, hogy a legutóbbi római megállapodások következtében egy Hodza, vagy Tardieu-féle terv többé nem valószínűsíthető meg, ami azt hiszem német szempontból csak kielégítő eredmény lehet.

⁵ Itt nem közöljük.

¹ 1936. márc. 21—23-ig a római jegyzőkönyveket aláíró államok képviseletében Mussolini olasz miniszterelnök, Schuschnigg osztrák kancellár, Berger-Waldenegg osztrák külügyminiszter, Gömbös magyar miniszterelnök és Kánya magyar külügyminiszter részvételével.

Hassel-lal bizalmasan azt is közöltem, hogy a beszélgetések során szóba került a római paktumnak kibővítése is és pedig magyar javaslatra elsősorban Németországra és Lengyelországra, továbbá Jugoszláviára is. Elvben az osztrákok ezt nem ellenezték, de természetesen végleges állásfoglalásukat függővé tették a német—osztrák megegyezéstől. Erre különben megvan bennük a hajlandóság és Schuschnigg külön kiemelte, hogy Ausztria nem fog németellenes külpolitikát csinálni és Németország ellen irányuló szankciókban résztvenni. (Fentieket Papen bécsi német követtel is már közölte.)

Egyáltalában az a biztos meggyőződés alakult ki bennem, hogy az osztrákok, ha a Németországgal való kibékülés sikerül, azonnal fel fogják adni a kacérkodást Franciaországgal és Csehszlovákiával és külpolitikailag teljesen Németországra fognak támaszkodni.

Hassel közléseimet örömmel vette tudomásul és megígérte, hogy kormányának azonnal jelenteni fogja.

*O. L. Küm. res. pol. 1936 : 23/230. sz.
Eredeti.*

5

Budapest, 1936. július 11.

A magyar Belügyminisztérium átirata a külügyminiszternek (Báró Bakach-Bessenyei György politikai osztályvezető kezéhez)

Szigorúan bizalmas

A Magyarországon tartózkodó Német birodalmi munkások horogkereszt (nemzeti szoc.) csoportja köréből nyert bizalmas értesülés szerint a közeljövőben, a csoport részéről többen, akik erre megbízást kaptak, titkos utasítással Ausztriába fognak utazni, hogy ott az osztrák nemzeti szocialista csoportok részére anyagi támogatást és utasításokat továbbítsanak. Informátorom szerint ezt a megbízatást nem a német követség útján kapják a fent jelölt munkások, hanem egy állandóan Budapesten élő németbirodalmi állampolgártól, aki az egyik budai nagy textilgyárban vezető állást tölt be a Farben I. G. megbízásából. A kijelölt német munkások távollétük alatt is kapták a fizetésüket és részletes térkép utáni kioktatás alapján mennek át a határon Ausztriába. A nyugati határon lévő községekben már erre az alkalomra előre megvesztegetett helybenlakók is segítségükre lesznek, amennyiben határátlépési igazolványokat fognak szerezni részükre. —

O. L. Küm. pol. oszt. 1936 : 20/7 t.

6

Genf, 1936. július 28.

*Wodianer Andor madridi magyar követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő magánlevele
A por Gábornak¹*

Kedves Gabsi!

Engedd meg, hogy en passage Genfben beszámoljak röviden Hornbostellal² folytatott beszélgetésemről.

Az általa előadottak succusa a következő volt:

1. Az osztrák—német megegyezést, amelyen amint mondotta maga is dolgozott, az adott viszonyok között szükséges rossz-nak tekinti.

2. Meg van győződve, hogy a németek a megegyezés dacára igyekezni fognak őket idővel elnyelni. E tekintetben Hornbostel szerint az osztrákokra és csehekre hasonló sors vár, már t. i. ha a németeket szabadjára engednék.

3. Éppen ezért legfőbb feladatának tekinti megakadályozni azt, hogy ez az eset bekövetkezzék és igyekezni fog ennél fogva visszatartani a jóhiszemű naiv osztrák vezető tényezőket attól, hogy meggondolatlanul a németek „halálosan ölelő” karjaiba dőljenek.

¹ A magyar külügyminiszter állandó helyettese.

² Theodor Hornbostel követ, az osztrák külügyi hivatal politikai osztályvezetője.

Felesleges mondanom, hogy Teddy ezen parti prisjével szemben minden argumentációm hiábavalónak bizonyult. A végén is ezen témát azzal vettem le a napirendről, hogy őt maniakusnak jelentettem ki. Ezen Teddy egy nagyot nevetett és azután másról beszéltünk igen gemütlichen.

Az utazásom programm szerint folyik le. Az első estémet Bécsben, a másodikat Malfattiéknál³ Zell am Seeben, a harmadikat egyedül St. Antonban töltöttem. Ma este Bartók Laciékka⁴l vagyok és ha Isten megsegít, holnap után este Biarritz-ba érkezem. Holnap azután mi lesz azt még most sem tudom. Vederemo.

Most pedig Gabsikám Ég Veled.
Szívélyesen üdvözlöl öreg barátod

(olvashatatlanul írott kézjegy)

P. S. Kérlek Gabsi vigyázz nagyon arra, hogy Hornbostel ne tudja meg, hogy én a vele való beszélgetésemről feletteseimnek beszámoltam.

O. L. Küm. res. pol. 1936 : 20/t. 523 sz.
Eredeti

7

Prága, 1936. július 29.

Vörnle János prágai magyar követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő jelentése a külügyminiszternek

171/pol.—1936.

Szigorúan bizalmas!

Tárgy: Krofta a német—osztrák meg-
egyeződésről és a német veszélyről

Arról beszélgetve a külügyminiszterrel, hogy a legutóbbi politikai események mennyiben járulnak hozzá az európai helyzet tisztulásához, vagy bonyolításához, Krofta ama álláspontjának alátámasztására, hogy Európa jövője mind bizonytalanabb és komplikáltabb lesz, a német—osztrák megegyeződésre utalt. Ez szerint jóra nem vezethet, mert meggyőződése, hogy a két ország között először „Gleichschaltung” végeredményben pedig „Anschluss” jön létre. Ez új és igen komoly helyzetet teremt, mert Németország, Lengyelország és Ausztria rettenetes erőt jelentenek, ami nekünk — magyaroknak — sem lehet kellemes és amely helyzettel szemben mi sem maradhatunk közömbösek. A maga részéről nem lát más védekezési lehetőséget, mint hogy valamennyien összefognának (Nem mondotta ki, de érthető volt, hogy Németország ellen). Együtt elegendő erőt képviselnénk a fenyegető veszély ellen. —

Nem kell hangoztatnom, hogy a csehszlovák külügyminiszter ölelése alól kisiklottam.

V ö r n l e
követségi tanácsos, ideiglenes
ügyvivő

O. L. Küm. pol. oszt. 1936 : 20/25 t. 1908 a. sz. 2603. sz.
Eredeti

8

Budapest, 1936. október 11.

Napijelentés Kánya Kálmán magyar külügyminiszter és Göring porosz miniszterelnök között lefolyt beszélgetésről

Boldogult Gömbös Gyula miniszterelnök temetése napján a Nemzeti Casinóban adott vacsorán hosszabb beszélgetést folytattam Göring porosz miniszterelnökkel, amelynek lényege az alábbiakban foglalható össze:

Az osztrák kérdéssről, illetve a július 11-én kelt német—osztrák megegyeződésről Göring miniszterelnök kb. úgy nyilatkozott, mint Neurath báró szeptember hóban lefolyt budapesti látogatása alkalmával. (Lásd Neurath báró látogatásáról szóló szeptember 21-én

³ A népszövetség mellett működő olasz követség tanácsosa.

⁴ Dr. Bartók László a Népszövetség mellett működő magyar követség titkára.

kelt napi jelentést.¹⁾ Göring kijelentette, hogy Hitler állja a szavát, nem fogja Ausztria belső helyzetét megzavarni, nem fog erőszakot alkalmazni, „obwohl zwei Divisionen genügend würden, um Österreich in kurzer Zeit zu überrennen”. Ez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy Németország Ausztriáról véglegesen lemond. Ennek az ízig-vérig német államnak előbb-utóbb valamely formában a Birodalomhoz kell csatlakoznia. Mussolininek pedig be kell látnia, hogy nem tetszeleghetik örökké a független Ausztria protektorának szerepében, hogy az angol revanche-gondolat által veszélyeztetett Itáliának óriási érdeke fűződik ahhoz, hogy az elkövetkezendő olasz—angol háborúban biztosítsa magának Németország szövetségét és támogatását. Utalt Sir Samuel Hoare,² Duff-Cooper³ és az angol király Földközi tengeri útjára, Anglia óriási mértékben folyó fegyverkezésére és ama egyáltalán nem palástolt törekvésére, hogy magának Olaszország ellen Jugoszlávia, Görögország, Törökország barátságát biztosítsa.

Dicsérte a szintén jelenlevő Ciano grófot, akit „Schneidiger Kerl”-nek nevezett. Csehszlovákiáról Göring nagyon lekicsinylőleg nyilatkozott. „Wir werden nicht dulden, daß das kerndeutsche Sudetenland unter tschechischer Herrschaft verblute.” Göring szerint Csehország legyőzése könnyű feladat lesz. Igaz, hogy most a csehek a német határ mentén nagy erődítményeket építenek, ami a német csapatok bevonulását meg fogja lassítani, de ez Németországnak Csehszlovákia ellen irányuló terveit semmiképpen sem fogja módosítani.

Göring Jugoszláviáról ismét a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott és egyáltalán nem titkolta, hogy ezzel az országgal való kibékülés, illetve együttműködés neki szívügye. „Sie glauben gar nicht, wie weit unsere Verhandlungen mit Belgrad vorge-schritten sind”, amihez azután magyarázatként hozzáfűzte, hogy Stojadinovic el van határozva arra, hogy idővel a kisenteből kilépjen. Természetesen sok körültekintéssel és óvatossággal kell eljárnia, mert szövetségesei oldaláról máris hűtlenséggel vádolják.

Ezután előadta a porosz miniszterelnök, hogy az angol király, kinek Pál hercegre nagy befolyása van, mindent elkövet, hogy Jugoszláviát az Olaszországgal és Magyarországgal való barátkozástól visszatartsa. — Sajnos — folytatta a miniszterelnök — ennek hatása az utóbbi időben reávetette árnyékát a német—jugoszláv viszonyra is. De azért Göring nem mondott le Jugoszlávia végleges megnyerésének reményéről.

Romániában ezidőszerezt Göring épp olyan kevésbé bízik, mint Neurath báró (lásd szeptember 20-iki napi jelentést), és azt hiszi, hogy ott az erősen franciabarát kurzus Titulescu⁴ bukása után is fenn fog maradni. Antonescu külügyminiszter szerint minden eszközzel Franciaország támogatásának biztosítására fog törekedni. —

Lengyelország magatartására Berlin Rydz-Smygli⁵ párisi látogatása óta erősebben felfigyel, de azért Göring egyelőre még bízik abban, hogy végeredményben a Szovjet-ország által annyira fenyegetett Lengyelország mégiscsak Németország mellett fog felsorakozni a bolsevizmus elleni küzdelemben.

Göring, aki még mindig az olasz befolyás túltengésétől fél Magyarországon, többek között azt a kérdést intézte hozzám, hogy igaz-e, hogy Colonna budapesti olasz követ mindent elkövet Magyarországon a német befolyás csökkentése érdekében?

Azt válaszoltam neki, hogy Colonna nyugodt, higgadt és minden intrikától mentes személye egyáltalán nem volna alkalmas eme feladat végrehajtására. Voltak idők — folytattam, — amikor az olaszok feltékenyek voltak a németekre. Az állítólagos túlzott német barátságot két évvel ezelőtt Rómában nekem úgy Mussolini, mint Suvich külügyi államtitkár szememre vetették. Ezután részletesen megmagyaráztam Mussolininek Magyarországnak Németországgal szemben követett politikájának fő indító okait és kijelentettem, hogy míg én miniszter leszek, Olaszország iránt érzett meglehetősen barátságom mellett fenn fogom tartani a németbarát kurzust, melyet csak abban az esetben volnék kénytelen feladni, ha észrevenném, hogy Berlin a magyar barátságra nem helyez súlyt. Az olasz kormányfő nagy megértést mutatott az általam kifejtett álláspontunk iránt és mint a mostani helyzet bizonyítja, mamár ő maga is nagy súlyt helyez a Birodalom barátságára.

Gömbös miniszterelnök halála mély benyomást gyakorolt Göringre. „Wir haben ihn so gerne gehabt” mondotta nekem többször beszélgetésünk során. Ama aggályának adott kifejezést, hogy úgy kül- mint belpolitikánk Gömbös halála után lényegesen meg

¹ Itt nem közöljük.

² Sir Samuel Hoare, konzervatív politikus. 1935 májustól 1935 decemberig brit külügyminiszter, 1936-tól az Admirális első lordja, majd belügyminiszter.

³ Alfred Duff-Cooper, 1935—37-ig brit hadügyminiszter.

⁴ Nicolas Titulescu, román külügyminiszter.

⁵ Edward Rydz-Smygli, a lengyel hadsereg főfelügyelője.

fog változni. Igyekeztem őt megnyugtatni azzal a megállapítással, hogy Darányi talán kevesebb lendülettel, de egészen biztosan épp oly szívóssággal és határozottsággal fogja úgy a helpolitikában, mint nemzetközi vonatkozásban azt az irányt követni, amelynek Gömbös németországi népszerűségét köszönhetette.

O. L. Küm. pol. oszt. 1936 : 20/25 t. 4087 sz.

Másolat

9

Wien, 1937. II. 23. 23 6 21.

Bpest. 1937. II. 24. 1 6.

Rudnay Lajos bécsi magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek ✓

5137.

Szigorúan bizalmas!

Neurath báró ma délután fogadott.

Német—osztrák folyó kérdések letárgyalásával meg van elégedve. Habsburg kérdésről Schuschnigg kancellárnak kijelentette, hogy császári család uralomra jutása német szempontból elviselhetetlen („Untragbar”¹). Megmondotta ottani követnek,² hogy ez egyenlő osztrák öngyilkossággal.

Schmidt államtitkár többször kérdezte csehekkel szembeni állásfoglalását. Neurath azt válaszolta, hogy csehekkel való viszony rossz és véleménye szerint rosszabbodni fog. Nekem kérdésemre kijelentette, hogy csehszlovák kormány és német párt minapi kiegyezése — nem számít. Benes üzenetet küldött neki, hogy Németországgal szembeni politikáját megváltoztatni akarja. Neurath azt üzentte vissza „már késő”. Csehszlovákiával való paktumot kizárja, ilyennek alapfeltétele lenne cseh—szovjet viszony revideálása és szudéta németek más kezelése. Ha mégis valamilyen megállapodás adódna, úgy előbb megkérdezné Magyarország kívánságát.

Beszéd közben felemlítette, hogy Habsburg részről Berlinben érdeklődtek Hitler politikai vezetése alá való helyezkedés mily módon volna keresztülvihető. Berlinben eszmét nem tartják komolynak.

R u d n a y

O. L. Küm. pol. oszt. 1937 : 20/25 t. 201. a. sz. 645. sz.

10

Berlin, 1937. március 15.

Sztójay Döme berlini magyar követ jelentése a külügyminiszternek

49/pol.—1937.

Szigorúan bizalmas!

Tárgy : Német—osztrák viszony

Legutolsó látogatásom alkalmával Neurath báró megemlítette, hogy Schuschnigg kancellárral folytatott tárgyalásai alkalmával szóba került az osztrák restauráció ügye is. Schuschnigg kancellár hangsúlyozta, hogy a Habsburg restauráció kérdését Ausztria kizárólagos belügyének tekinti. Ennek dacára Neurath báró szükségesnek látta az osztrák kancellárt arra figyelmeztetni, hogy a Habsburg restauráció Ausztria öngyilkosságát jelenti.

Hogy Neurath báró megemlítette-e Schuschnigg kancellárnak arra vonatkozólag nincs támpontom, de velem megértette a sorok között, hogy egy esetleges Habsburg restauráció Ausztriában a németek bevonulását jelentené. Ezzel kapcsolatban tisztelettel utalok Göringnek előttem ismételt tette hasonló értelmű kijelentéseire, amelyekről vonatkozó jelentéscím számolnak be Nagyméltóságodnak.

Figyelemre méltó a Berliner Tageblatt folyó hó 11-i számában megjelent, Pragmatische Sanktion című vezércikk, amely kifejti azt, hogy a restauráció nem belügyi kérdés,

¹ Az „Untragbar” kifejezés piros ironnal aláhúzva.

² Papen.

hanem annak nemzetközi vonatkozásai vannak és ha Ausztria a pragmatika szankciójában gyökerező legitimizmus alapján akarja a restaurációt megvalósítani, akkor annak joghatása kell hogy az utódállamokra is kiterjedjen. A „Von besonderer Seite” jelzésű cikk nyilvánvalóan hivatalos körök állásfoglalását tükrözi vissza. Mutatis mutandis, ebből a cikkből arra is lehet következtetni, hogy Németország az osztrák restauráció esetén kollaborálni fog azokkal az államokkal, amelyek szintén restauráció-ellenesek és ebben az esetben el lehetünk készülve bizonyos kooperációra a kis-entente államokkal. Megjegyzem, hogy Göring is hangsúlyozta előttem e tárgyra vonatkozó régebbi beszélgetéseink folyamán, hogy Németország e tekintetben teljesen közös platform-on áll Jugoszláviával.

Végül még bátor vagyok jelenteni, hogy Neurath báró felhívta figyelmemet a „Paris Soir” március 6-i számában foglalt Schuschnigg-Sauerwein interview-ra, amelyben foglaltak teljesen megfelelnek a tényállásnak.

Sztójay
m. kir. követ

O. L. Küm. pol. oszt. 1937 : 20/25 t. 201. a. sz. 916. sz.
Eredeti.

11

Prága, 1937. április 28.

Wettstein János prágai magyar követ jelentése a külügyminiszternek

92/pol.—1937.

Szigorúan bizalmas

Tárgy : A velencei entrevue és az
osztrák—cseh viszony

Az olasz és az osztrák politika vezető tényezői velencei entrevuejének¹ eredménye itt nagy meglepetést keltett. A berlin—római tengely ennyire szilárd voltával mégsem számoltak és főképp azzal nem, hogy az osztrák és a német érdekek összeütközése esetében Mussolini Berlin és nem Bécs pártjára fog állni, mint amint ezt a vonatkozó kommunékából nagy szomorúsággal kénytelenek megállapítani.

Bizonyára felsőbb utasításra ebben a kérdésben az egész sajtó azonban nagyon rezervált és Olaszország magatartása felett érzett elkeseredésüknek csak az idegen sajtó olasz-ellenes kommentárjainak reprodukálásával adnak kifejezést. Ezek a sajtómegnyilatkozások tudni vélik, hogy Schuschnigg szövetségi kancellár, látván, hogy a náciizmus elleni küzdelmében Olaszországnál nem talál többé kellő támaszt a közös német veszély ellen, Csehszlovákiához keresett közeledést. Ettől tiltotta volna el őt Mussolini Velencében és kényszerítette volna arra, hogy az osztrák—német viszony megjavítása érdekében saját náciaival szemben tanúsítson nagyobb engedékenységet, illetőleg vonja be őket a kormányba.

Az bizonyosnak látszik, hogy Hodzsa úr legutolsó bécsi látogatása alkalmával Schuschnigg úrnál tapogatózott egy Prága és Bécs közt létesítendő kooperációt illetőleg. Azt azonban sehogysem tudtam megállapítani, hogy ez osztrák részről milyen fogadtatásra talált és hogy jött-e létre a két kormányelnök közt valamilyen megállapodás.

Itteni osztrák kollegám semmi idevágó információt nem kapott és velem szemben tett bizalmas közlése szerint erről a köztársasági elnökkel a minap folytatott hosszabb politikai megbeszélése folyamán sem volt szó.

Olasz kollegám, aki tegnap felkeresett, a velencei entrave részleteiről szintén még nem volt informálva és így ő se tudta megállapítani, hogy az osztrák—csehszlovák közeledés tényleg miben áll, vagy miben állott.

Svéd forrásból, melyet adott esetben azért tartok kompetensnek, mert svéd kollegámnak az itteni vezető körökhöz szabadkőműves alapon igen jó kapcsolatai vannak, azt hallom, hogy Hodzsa úr Schuschnigg kancellárnak egy kétoldalú meg nem támadási szerződést ajánlott volna fel, amit utóbbi Olaszország hozzájárulása nélkül nem mert elfogadni. Velencében aztán ettől Mussolini erőlyesen eltanácsolta.

* Mussolini, Ciano, Schuschnigg és Schmidt részvételével 1937. ápr. 22-én.

Ez a kombináció tűnik nekem a legvalószínűbbnek, amiben megerősítenek Krofta úrnak a velenői kommuniké kiadásának előestéjén velem szemben az osztrák—csehszlovák viszonyra vonatkozólag tett kijelentései. A külügyminiszter úr nagyon ingerülten fakadt ki az ellen az állítás ellen, hogy a csehszlovák kormányának a Habsburg-restaurációt illetőleg megváltozott volna a felfogása. Erre szerinte semmi ok nincs. Igaz ugyan, hogy Csehszlovákia részére a restauráció kisebb jelentőséggel bír, mint Jugoszláviára, aminek okai evidensek. Ez azonban még nem involválja azt, hogy Csehszlovákia a restauráció mellett foglal állást. Semmi ok sincs, hogy az osztrák kormánynak politikai szívességet tegyen, mert e téren kedvezőtlen tapasztalatai vannak, Hodzsa a tavalyi bécsi és Schuschnigg itteni látogatása is csak azt eredményezte, hogy Ausztria nem minden csehszlovák-ellenes éllel kiépítette a római paktumot és Németországgal is szerződést kötött. Krofta szavaiból Ausztria ellen bizonyos keserűség volt kiérezhető. Végül nagy nyomatékkel szegezte le, hogy Csehszlovákia mindenkor kész a dunai államokkal közelebbi kooperációt létesíteni, de csak azzal a feltétellel, hogy ennek se olasz, se német-ellenes éle ne legyen.

Kétlem, hogy ezen kijelentéseinek megtételekor már közelebbi értesülései lettek volna a Velencében történetekről. Velem szemben kifejtett ezen álláspontját inkább azzal magyarázom, hogy tudomása volt Hodzának Bécsben tett ajánlatáról, amivel nem értett egyet, mert előre látta, hogy Olaszország és Németország várható ellenállása következtében ez úgy sem lesz megvalósítható.

Krofta úr általában mindig meglehetősen szkeptikus Hodza „genialis” elgondolásaival szemben.

Wettstein s. k.

O. L. Küm. pol. oszt. 1937 : 7/25. t. 1458/pol.—1937. sz.
Másolat

12

Bécs, 1937. május 28

Rudnay Lajos bécsi magyar követ jelentése a külügyminiszternek

99/pol.—Főn.—1937.

Tárgy: Beszélgetésem Papen nagykövettel a német—osztrák viszonyról.

Papen nagykövet, aki 2 hétig Németországban volt és Hitlert is meglátogatta, holnap pedig újra Berlinben lesz, igen pesszimistikusan nyilatkozott az osztrák—német viszony fejlődéséről.

Szerinte a július 11-iki egyezmény pusztá szabotálása nem egyedüli mérve az osztrák kormány ellenséges magatartásának, hanem sokkal nagyobb súllyal esik latba azon gyanakvással telt lelki állapot, mellyel az osztrák államférfiak Németországgal szemben viselkednek. Schuschnigg és munkatársai szemében Németország az ellenség. Legjellemzőbb erre miszerint április 30-án valami nevetséges kósza hír jutott az osztrák államférfiak fülébe, mely szerint a német kormány Münchenben csapatokat von össze, hogy Ausztriába bemasírozzék. Papen szerint Schuschnigg és társai a hírnek felültek, informálódtak és csak nehezen voltak megnyugtathatók. Bántja Papent az is, hogy jól lehet a július 11-iki egyezmény Ausztria függetlenségét biztosítja, az osztrák kormány állandóan függetlenségének biztosításával törődik és e célból Londonba és Párisba fordul.

Míg a német kormány az a szándéka, hogy Közép Európában egy erős megbízható anti-francia blokkot hozzon össze, Schuschnigg ezt a szándékot szabotálja nem csak azzal, hogy Prága Páris és London felé kacskint (bár egyedül az angol kacérkodás nem bántaná a német kormányt), hanem azáltal is, hogy belpolitikájában nem hajtja végre a július 11-iki egyezményt, a náciakat háttérbe szorítja, a Vaterländische Frontba való belépésük ügyében összeállított bizottság semmit sem csinál és ezáltal kormányba való jutásuk, mely csak a Vaterländische Front tagjainak lehetséges, teljesen a levegőben lóg.

Mindezek Németországban kellenetlenséget keltenek és azonkívül egy horogkeresztű zászlónak Pinkafelden katonák által való már jelentett (89/pol.—1) levétele arra indították Papent, hogy Berchtesgadenből való hazaérkezése után azaz tegnap, mint ő mondta,

¹ Itt nem közöljük.

igen nyomatékosan felhívja Schuschnigg figyelmét arra a körülményre, miszerint Ausztria vidékein erősödik a náci mozgalom és adódhatik egy a pinkafeldi esethez hasonló vagy más ilyen esemény, mely összeütközésre vezethet és melyről azután tudni fogják ugyan, hogy a kellemetlen esemény hol és mikor kezdődött, de előre látni nem fog lehetni, hogy hová vezet. De Schuschnigg Papen szerint képtelen magát egy konkrét elhatározásra rászánni.

Papen további fejtegetései folyamán nagy nyomatékkal húzta alá velem szemben azt, miszerint Németország nem gondol Anschlussra, egy a nemzeti élet minden fázisára kiterjedő szoros együttműködés elegendő lenne, de Schuschnigg erre nem kapható, már pedig egy Németországgal való megértés Schuschnigg belföldi pozícióját is megerősíthetné, míg így ki van téve annak, hogy az erősödő elégedetlenség áldozatává lehet. Szabadjon itt hivatkoznom eddigi jelentéseimre, melyekben többször rámutattam Schuschnigg labilis helyzetére.

Végül Papen Csehországra mutatott rá, melynek felosztása a német kormánynak egyik terve. És itt hozzáfűzte: „Die Tschechoslowakei kann nicht bleiben; ich denke, dass ein durchgreifender Entschluss bei günstiger internationaler Lage auch Österreich gegenüber wird gefasst werden müssen.”

Amennyiben a nemzetközi helyzet olyan konstellációt mutatna, hogy a németek aktíve fel mernének lépni Ausztriával szemben, úgy erre szerény véleményem szerint már előre kellene készülnünk és pedig oly módon, hogy ez ne Ausztria bekebelezésére, hanem felosztására vezessen, és ezért már most diplomáciailag úgy manővrozzunk, hogy elérjük miszerint ez alkalommal nyugati határainkat visszaállíthassuk és Délkarintia a Bácska ellenében csereobjektum lehessen.

R u d n a y

m. kir. rendkívüli követ és
meghatalmazott miniszter

*O. L. Küm. pol. oszt. 1937 : 20/25 t. 201. a. sz. 1849 sz.
Eredeti*

13

Carinhall, 1937. november 22.

Napijelentés Göring vezérezredes porosz miniszterelnök, valamint Darányi Kálmán magyar miniszterelnök és Kánya Kálmán külügyminiszter közötti megbeszélésekről

Goering meglehetősen izgatott hangulatban azzal fogadott, hogy jó forrásból származó hírei szerint az osztrák és a magyar kormány között létrejött volna egy megállapodás, melynek értelmében egy német—osztrák fegyveres konfliktus esetén Magyarország Ausztriát a németek ellen támogatná. Ausztriáról meglehetősen ingerülten megállapította, hogy Schuschnigg sehogy sem hajlandó a július hó 11-i egyezményt betartani, a német nemzeti elemeket nem engedi érvényesülni, úgyhogy ő (Goering) Schmidt meghívását egy hinterrissi vadászatra nem fogja elfogadni, ha nem kap előzetesen garanciákat arra vonatkozólag, hogy ausztriai útjáról az osztrák náci kérdésében bizonyos eredményekkel tud hazatérni. Goering szerint hiába állítja Schuschnigg hogy ő, amennyiben országának függetlenségét biztosítja, hajlandó Németországgal minden tekintetben együttműködni. A valóság az, hogy Schuschnigg gyűlöli a németeket, ami kivüláglik nevezetnek egy nemrégén a Szentiskához intézett leveléből is, melyben többek között olvasható, hogy Ausztria barátságot színel ugyan Berlin felé, igazi barátság azonban Ausztria és a pogány valóság harmadi birodalom között soha létre nem jöhet. Felemlítette továbbá a porosz miniszterelnök, hogy az ő meggyőződése és információja szerint Bécs szoros összeköttetést tart fenn Prágával, mellyel a Németország elleni közös gyűlölet szorosan összefűzi. Információi szerint katonai megegyezés áll fenn Prága és Bécs között, mely német támadás esetére biztosítja a két ország együttműködését.

Göring nézete szerint Anglia nagyobb érdeklődést Ausztriának Németországhoz való csatlakozása kérdésében nem fog mutatni. Nem lehet ugyanazt Franciaországról hasonló határozottsággal állítani, de valószínű, hogy Franciaország is csak akkor sietne Ausztria segítségére, ha az általános európai helyzet ezt megengedi. La France s'inspirera des circonstances.

Darányi és magam azon törekvése, hogy az osztrákok állítólagos intrikáit illetőleg Göringet megnyugtassuk, nem járt eredménnyel. Nagyon jó benyomást tett rá azonban az a határozott kijelentésünk, hogy az osztrákokkal nemcsak hogy nem kötöttünk semmiféle Németország ellen irányuló egyezményt, de soha Ausztria részéről hasonló javaslatot nem kaptunk. Kijelentettük, hogy Ausztriával nagyon jó viszonyban vagyunk, de semmi katonai obligót egymással szemben nem vállaltunk és jó viszonyunk katonai téren főleg abban nyilvánul meg, hogy a csere-tisztek intézményét bevezettük és hogy igyekszünk hadianyagellátás tekintetében egymást kölcsönösen támogatni.

Göring előadta, hogy az ő információi szerint Schuschniggnek az volna a terve, hogy szorosabb kapcsolat jöjjön létre Budapest és Prága között, még pedig legitimista alapon. Otto Ausztriában mint császár, Csehszágban és Magyarországon mint király uralkodnék. A leghatározottabban kijelentettük neki, hogy hasonló tervekről mi nem hallottunk és azokat teljesen alaptalanoknak tekintjük, annál is inkább, mert biztos tudomásunk van arról, hogy Schuschnigg tartózkodni akarván minden Németországot esetleg bántó akciótól, a restaurációt aktuálisnak egyáltalán nem tartja. Göring megnyugtató-sára irányuló igyekezetünk azonban teljesen csődöt mondott. Göring állandán hivatkozott az osztrák börtönökben sínylődő náci sorsára és hangsúlyozta, hogy míg ez az állapot tart, barátságos viszony Bécs és Berlin között nem fejlődhetik ki. Mióta Németország ismét világhatalom lett, vonzó ereje a külföldi németekre és természetesen az osztrákokra is erősen megnőtt, miért is ő mint természetes további fejleményt elkerülhetetlennek tartja Ausztriának az anyaországgal való egyesülését.

Hosszabb vitára a szerb kérdés adott alkalmat. Göring ezúttal úgy, mint már a múltban is, hangsúlyozta, hogy Jugoszláviának, mint a Balkán legnagyobb katonai államának barátságára igen nagy súlyt helyez és teljesen megbízik Sztójadinovicsban és Pál hercegben. Néhány évvel ezelőtt a Führertől azt a megbízást kapta, igyekezzenek az akkor nagyon rossz német—jugoszláv viszonyt megjavítani, ami szerinte tökéletesen sikerült is. Meg van győződve arról, hogy Sztójadinovics Jugoszláviája soha nem fog résztvenni egy német-ellenes kombinációban, ha csak nem alakul ki egy világ koalíció Németország ellen. Ettől azonban, hála az égnek, igen messze vagyunk. A Führer mindig azt hirdette, hogy Magyarország mostani nemzedékének meg kell elégednie azzal, hogy egy irányban (Csehszlovákia irányában) léphessen fel támadólag és így visszaszerezze az ahhoz csatolt magyar területeket. Ezért szükséges, hogy lehetőleg véglegesen kibéküljünk Jugoszláviával, Romániával pedig egy módus vivendit találjunk. A jugoszlávok nem bíznak a magyar ígéretekben és csak úgy volnának hajlandók Magyarországgal őszintén kibékülni, ha utóbbi Németország vagy Olaszország garanciája mellett „örökre” lemondana a Jugoszláviához csatolt magyar területek visszaszerzéséről. Jugoszláviának nem lehet rossz néven venni, hogy nem akarja elhinni, hogy Magyarország a tőle elvett területekről hajlandó végleg lemondani. Írásbeli kötelezettségeket erre Sztójadinovics már azért sem vállalhat, mert ha ez kitűdnék, a belgrádi kormány lehetetlen helyzetbe jutna.

Sajnálatomnak adtam kifejezést afelett, hogy Göringnek a szerbekbe vetett nagy bizalmát a magam részéről indokoltnak nem tudom tartani. A budapesti jugoszláv követ¹ szemben bizalommal nem viseltetem, mert ő minden bizalmas közlést azonnal továbbad a francia és a kis-entente követeknek. Biztos tudomásom van arról is, hogy az említett követnek az az instrukciója, hogy ne tanúsítson olyan magatartást, melyből azt lehetne következtetni, hogy kormánya a magyar—jugoszláv barátságra különösen nagy súlyt helyez. Sztójadinovicsnak márciusban tettünk egy szerb szempontból igen kedvező ajánlatot, mely ugyan nem tartalmazta a mostani határok elismerését, de kizárt minden támadást Magyarország részéről. A jugoszláv miniszterelnök ezt a tervet kezdetben nagy lelkesedéssel fogadta, hogy egy hét múlva visszavonja az ezen tervhez való hozzájárulását. Francia és kis-entente szövetségei befolyására kijelentette, hogy a Bulgáriával és Olaszországgal kötött egyezmények, valamint a Németországgal való barátság hangoztatása kabinetjét már annyira diszkreditálta, hogy politikai számíkját egy Magyarországgal kötendő kétoldalú megegyezéssel nem terhelheti meg. Dacára ezen barátságosnak egyáltalán nem mondható magatartásnak, nyitva tartottam a lehetőséget egy magyar—szerb közeledésre azáltal, hogy belgrádi követünk² útján egy nyilatkozatot adattam le, mely szerint az idő egy magyar—szerb közeledésre úgy látszik még nem érett meg, de ha Sztójadinovics erre a kérdésre később vissza akarna térni, rendelkezésére állunk. Újabb javaslatlétellel én többé hajlandó nem vagyok, de egy Belgrádból kiinduló kezdeményezést

¹ Vuksević.

² Alth Waldemár.

szívesen tenném komoly megfontolás tárgyává. Meggyőződése, hogy direkt magyar—jugoszláv tárgyalások útján megegyezéshez nem juthatunk, annyival kevésbé, mert hisz Sztójadinovics minden alkalmat felhasznál annak kijelentésére, hogy Magyarországgal kiséntente szövetségeseinek előzetes hozzájárulása nélkül semminemű megegyezést kötni nem fog. Így nyilatkozott Sztójadinovics legutóbb augusztus végén a sinajai tárgyalások alkalmával is. Azért kész vagyok Göring esetleges közbejárását elfogadni, feltéve, hogy nem egyoldalú köteletségvállalásról volna szó, hanem a trianoni határok végleges elismerése fejében garanciákat kapnék Belgrádtól arra, hogy egy Magyarország és valamely szomszédja között kitörő konfliktus esetén teljes désinterésment-t fog mutatni. Göring nagy örömmel fogadta ezt a kijelentést és azt mondta, hogy nem hivatalosan, de mint magánember szóvateszi ezt a kérdést a belgrádi kormánynál, vagy az itteni követnél.

Romániával szemben Göring nézete szerint elegendő volna egy *modus vivendi*, de arra a kérdésemre, hogy ezt hogyan képzeli, választ nem kaptam. Mindig csak azt hajtogatta: „*Ungarn kann, durch geschickte Politik, ohne die heutigen Grenzen als definitiv anzuerkennen, Rumänien von einer Unterstützung der Tschechoslowakei im Falle eines Konfliktes abhalten.*” Midőn kételyeimet fejeztem ki erre vonatkozólag és azon nézetemnek adtam kifejezést, hogy a románoknak, ha távol akarom őket tartani Csehszlovákia támogatásától, ugyanazon engedményeket kell tennem, mint a jugoszlávoknak, Göring nem tudott mást mondani, mint megismételni fenti nyilatkozatait.

Csehszlovákiáról természetesen, mint minden német államférfi, úgy Göring is, a legelőbb nyilatkozott, feldarabolását okvetlenül szükségesnek mondta, hozzáfűzte azonban, hogy háborút Csehszlovákia ellen megindítani természetesen csak egy nagyobb háború keretében lehetne.

Szóbakerült a magyarországi német kisebbségek kérdése is, melyre vonatkozólag Göring kijelentette: „*Es ist eine hirnverbrannte Idee zu glauben, dass sich Hifler mit der Einverleibung auch Ungarns beschäftigt.*” A magyarországi német kisebbségek önszántukból mentek oda, nem egy nagy tömbben, hanem szétszórva élnek és ezért Németország törekvése csak arra irányul, hogy eme kisebbségek kulturális követeléseit kielégítést találjanak. Darányival együtt hosszasan kifejtettük neki, hogy a német sajtó és a názi párt különböző organumainak azon igyekezete által, hogy a német kisebbségek helyzetét Romániában és Jugoszláviában sokkal kedvezőbbnek tüntessék fel, mint Magyarországon, nálunk azt a benyomást keltette, hogy a német kormány nagyobb érdeklődéssel viseltetik e két országhoz, mint Magyarországhoz. Ezen nézet megerősítést nyert azon német részről ismételt történt kijelentés által, hogy a birodalom Magyarország területi követeléseit Románia és Jugoszlávai ellen semmi körülmények között támogatni nem fogja. Göringnek megmondtuk őszintén, hogy Hitler tárgyavágó többrendbeli nyilatkozataira gondolunk, melyek azt a benyomást keltették különösen Romániában, hogy a német—magyar viszony nem olyan bensőséges, mint amilyennek lenni látszik, és hogy nekik románoknak semmi okuk arra, hogy Magyarország barátságát keressék, mivel úgyis minden körülmények között számíthatnak Németország támogatására. Ezzel kapcsolatban szóba került az ismert múlt novemberi Rosenberg-cikk is, melynek Göring szerint az volt a főcélja, hogy a romániai szélsőjobb pártokat megnyerje. Rosenberg t. i. abban az illúzióban él, hogy ez a párt nemsokára uralomra fog jutni és emellett még egyszer megkísérelt magas külpolitikát csinálni. Célját nem érte el, a szélső nacionalista pártok Romániában még ma is nagy kisebbségben vannak és nincs is kilátás arra, hogy a legközelebbi jövőben ebben a helyzetben változás következne be.

Ami Hitlernek fentemlített nyilatkozatait illeti, Göring erről azt mondta, hogy azok nem abban a formában történtek, mint ahogy azt a románok állítják. A kancellár csak annyit mondott, hogy az a román felfogás, mintha ő uszítaná a magyarokat Románia ellen, egyáltalán nem felel meg a valóságnak és Magyarország agresszív fellépését Románia ellen ő jelenleg nem helyeselné. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy Hitler Magyarország területi revízió-törekvéseit Romániával szemben helytelenítene, de az a meggyőződése, hogy ezen cél elérését egy későbbi időpontra kellene halasztani. Jugoszláviával szemben azonban Hitler felfogása szerint még nagy áldozatok árán is helyre kellene állítani a teljes egyetértést.

Göring végül részletesen kifejtette, hogy a jövő év tavaszától kezdve, amikor meg fog kezdődni a még eddig ki nem aknázott vasérctelepek kitermelése, nyersanyag tekintetében Németország helyzete erősen meg fog javulni. Állítólag havonta 200 000 tonna vasércet fognak kitermelni. A birodalom benzinszükségletét kb. egy esztendőre a szintetikus olaj teljesen ki fogja elégíteni. Egyelőre tekintettel a birodalom jelenlegi területén létező csekély vasérc előfordulásokra, a hadiipar bizonyos nehézségekkel küzd. Éppen ezért kénytelen volt a repülőgépszállításokat Görögországba és Romániába beszüntetni. Figyelmeztettem, hogy nemcsak az említett két országba, hanem Magyarországra is be-

szüntették a szállítást és az év végéig esedékes 120 repülőgépből csak ötöt kaptunk meg. Göring kilátásba helyezte a szállítások siettetését.

K á n y a s. k.

*O. L. Küm. res. pol. 1937 : 21. t. 680. sz.
Hivatalos másolat*

14

Budapest, 1937. december 23.

*Decleva Zoltán vkszt. ezredes, a m. kir. honvéd vezérkar főnöke helyettesének jelentése
a vezérkar főnökének*

Sajátkezű felbontásra!

Tárgy: Vkf. helyettes beszélgetése
az osztrák vezérkar főnöké-
vel 1937. december 17-én
este

Az együttműködési bizottság részére adott búcsú estebéd alkalmával az osztrák Vkf Jansa altábornagy velem a következő bizalmas beszélgetést folytatta:

A magyar miniszterelnök és külügyminiszter novemberi Berlin-i látogatása alkalmával a német politikai vezetés részéről az osztrákokkal szemben olyan kijelentés hangzott el, hogy az osztrákok a csehekkel kapcsolatban vannak, együttműködés van talán katonai vonalon, mit a német—osztrák határ osztrák részről történő megerősítése is igazolni látszik.

Ezzel szemben osztrák részről hivatalos használatra a következőket jelentik ki: Az utóbbi időben mind több oldalról futnak be olyan hírek, melyek azt látszanak igazolni, hogy a németek étvágya az osztrák területek bekebelezése iránt nem csökkent. A nemzeti szocialista párt újból szervezi az osztrák légiókat, az emigránsokat a határ mentén újból táborokba gyűjtik s nem lehet tudni, hogy a párt túlzói mely pillanatban kísérelnek meg egy lerohanást. Ezekkel szemben minden körülmények közt és feltétlenül ellent fognak állni az osztrák szuronyok.

Ennek megakadályozását szolgálják a német határ mentén épített útzárak is.

Ausztria függetlenségét és területi épségét bármely irányból jövő támadással szemben meg fogja védeni. Az osztrákok azonban jó németek és Németországgal mindig együtt fognak haladni és nem tesznek semmit a németiség ellen.

Ausztria először a jügoszláv határt erősítette meg. Az útzárak itt már mélységben vannak tagozva, a völgyzárak további kiépítése erőddökkel a közel jövőben kezdetét veszi.

Az olasz határon kevés átjáró lévén az erősítési munkálatok csak ezek lezárására szorítkoznak és készen vannak.

A cseh arcvonalon sűrű útzárás van. Ezek mélységbe való tagozása már folyamatban van. A Hainburg-i hídfő erős kiépítése pedig tavasszal veszi kezdetét. Ennek elkészülte után Magyarország ellen irányuló minden cseh megkerülő mozdulatot meg fognak tudni akadályozni.

Mindebből megállapítható, hogy Ausztria minden oldal felé biztosítja magát és teljesen indokolatlan ezt nagynémet ellenes és cseh barátsági színben feltüntetni, mert a csehekkel szemben érzelmi vonalon is, a cseh nemzetvédelmi törvény végrehajtásából kifolyólag, a legnagyobb ellenszenv uralkodik.

A leghatározottabban kijelenti, hogy a jelentés elején említett osztrák—cseh kapcsolatok rosszakarató kitalálások, ilyenek sohasem voltak és nem is lesznek. Az osztrák katonai vezetés ezt a feltevést magára nézve igen sértőnek tartja.

Amikor a német határon az útzárakat építették, arra is gondoltak, hogy ez talán kijózanítólag fog hatni a német túlzókra és Blomberg-nek megkönnyíti a helyzetét.

Jansa altábornagy kéri, hogy elhangzott kijelentései a magyar miniszterelnök, külügy- és honvédelmi miniszter, valamint a vezérkar főnöke tudomására jussanak azzal, hogy német vonalon a kérdésnek esetleges felvetése alkalmával felhasználhatók.

Decleva Zoltán ezredes s. k.

*O. L. Küm. pol. oszt. 1938 : 20/7 t. 729 a. sz. 729 sz.
Hitelesített másolat*

Róma, 1938. február 26.

Villani Frigyes római magyar követ jelentése a külügyminiszternek

30/főn.pol.—1938.

Tárgy: Ciano gróf kijelentései Csehszlovákiáról, Ausztriáról és a horizontális tengelyről.¹

A berchtesgadeni megállapodást, a Hitler és Schuschnigg beszédet az olasz sajtó igen kedvezően fogadta és kommentálta.

Cianonál tegnap tett látogatásom alkalmával ezekre az eseményekre terelvén a szót, a külügyminister megismételte előttem — mégpedig határozott formában — azokat a kijelentéseket, amelyeket már régebben tett a német birodalom középeurópai politikájáról, nevezetesen a csehszlovák és osztrák kérdésről.

Csehszlovákia sorsa meg van pecsételve és csak idő kérdése, mikor fog eltűnni, mint független állam, Európa térképéről.

Felhívta figyelmemet az éppen akkor (február 25-én d. u.) a Giornale d'Italia-ban megjelent hírre, mely szerint Benes a Duce-t el akarja tenni láb alól. Az értesülés teljesen autentikus, azt a legbiztosabb forrásból nyerték és bizonyítani tudják.

Egy állam, melynek feje ilyen bűnös, erkölcstelen módszerekhez hajlandó folyamodni, nem érdemi meg, hogy létezzék és nem is fog sokáig létezni.

Ausztriára terelvén a szót, Ciano újból kijelentette, hogy az Anschluss vagy a teljes Gleichschaltung kikerülhetetlen, annak előbb-utóbb be kell következni és azt sem Olaszország, sem más hatalom megakadályozni nem tudja; de ők azon vannak, hogy a likvidálást lehetőleg kitolják.

Olaszországnak csak igen csekély számú német kisebbsége van és így a birodalom szomszédsága nem jelent számottevő veszélyt, viszont a tengely politikájáról, azaz a német barátságról nem mondhat le — még akkor sem, ha Angliával sikerül teljesen meg egyezni. —

A német barátságot azonban, mint azt nekem Budapestre való utazásunk alkalmával már mondotta és tegnap megismételte, csak úgy lehet biztosítani és tartóssá tenni, ha Olaszország és a hozzá közel álló államok egy horizontális tengelyben egyesülnek, vagy legalább éppen olyan erősnek kell lennie ennek az államsoportnak, mint a birodalom; akkor azzal a barátság fenntartható lesz anélkül, hogy az egyes államoknak belügyeikbe való beavatkozástól tartaniok kellene.

A horizontális tengely — elgondolása szerint — Rómából kiindulva, Belgrádon és Budapesten át Varsóig vezetne (Ausztria és Csehszlovákia itt már nem szerepel).

Hangsúlyozza, hogy Csehszlovákia felosztása után Magyarország közös határt kap Lengyelországgal, amellyel már most is igen barátságos viszonyt tart fenn és ez még meg fogja könnyíteni az együttműködést. Iparkodnunk kellene azonban, hogy Jugoszláviával is teljesen rendbe jöjjünk.

Azt válaszoltam, hogy ez nem rajtunk múlik; Nagyméltóságod mindent megtett, amit tehetett, de fáradozásai eddig még eredménnyel nem jártak.

Villani

rendk. követ és megh. miniszter

O. L. Küm. res. pol. 1938. 23t. 136. sz.

Eredeti

¹ Villani Frigyes római magyar követ 1938. márc. 15.-én kelt számjeltávirata szerint Ciano külügyminiszter újra hangsúlyozta a horizontális tengely szükségességét.

Berlin, 1938. III. 12. 12 ó 30

Bpest. 1938. III. 12. 15 ó 15.

Sztójay Döme berlini magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek

5281/41.

Szigorúan bizalmas!

Statissime!

Göring mai estélyen következőket mondotta nekem:

Megszállják egész Ausztriát, csapatok máris menetelnek, azután a népszavazást elrendelik, annak eredményéhez képest határoznak, hogy teljes Anschluss-e, vagy formailag fenntartják-e Ausztria függetlenségét.

Ottani vezetést elsősorban született osztrákoknak engedik át.

Hesseni herceg péntek este átadott Hitler kancellártól egy levelet Mussolininak. Mussolini azonnal közölte, hogy Schuschnigg kancellárt lebeszélte a népszavazásról és hogy Hitler kancellár által abesszin-kérdésben tanúsított támogatásnak emlékeztetőben szabadkezet engedett Ausztria tekintetében. Göring magasztalta Mussolinit és megbízható barátságát.

Csehek ellen most nem történik semmi, előttem adott az odajövő csehszlovák követnek, — aki kormánya utasítására kijelentette, hogy a cseh hadsereg főparancsnokság nem mozgósított és nem is rendeli el a mozgósítást, — birodalmi kancellár nevében biztosítékot, hogy Csehszlovákiával szemben nem foganatosítanak katonai intézkedéseket.

Hitler most nyolc napra átadta neki a kormány vezetését, biztosra veszi, hogy a nyugati hatalmak nem tesznek semmit.

Reményét fejezte ki, hogy mi meg leszünk elégedve normális viszonyok helyreállításával.

S z t ó j a y

41. számú számjeltávirat folytatása:

5301/48.

Szigorúan titkos!

Kizárólag Miniszter Úr részére!

A Chiffre főnök által fejtendő meg!

Konkrét kérdéseimre, hogy mikor kerülhetne sor Csehszlovákiára és hogy tulajdonképpen miért maradtak félbe az együttműködésre vonatkozó tárgyalások, Göring kifejtette, hogy most előbb Ausztriát kell rendbehozni, azután biztosan sorra jön Csehszlovákia is. Hangsúlyozta, hogy egyébként ők nincsenek még annyira készen, hogy ezen mégis nagyobb erőket igénylő akciót megindíthassák.

Kooperáció szükségét elismeri, mert közös a célunk, erre vonatkozó megbeszéléseket is szükségességeknek tartja, de nem nyilatkozott, hogy azok mikor fognak megtörténni. Együttal megjegyezte, hogy vezérkartól nyert értesítés szerint magyar hadsereg fegyverzet és felszerelés tekintetében nem áll legjobban. (Tábornagy ezen megjegyzése enyhíti 34/pol. számú jelentésben említett aggályaimat.) Továbbiakban ismételte tanácsát, hogy sietve fegyverkezzünk.

Utaltam eddigi és legújabb erő kifejtéseinkre, kifejtettem, hogy honvédséget nem szabad alábecsülni. Nem is óhajtáná alábecsülni, mondotta nekem és elismerőleg nyilatkozott kormány legújabb akciójáról.

Keitel eddig nem jelentkezett, túlságos forszirozást nem tartok egyelőre célszerűnek, de katonai attaché megfelelő formában ébren tartja hadügyminisztériumban e kérdést.

S z t ó j a y

O. L. Küm. Számjelosztály. 1938 (bejövő) Berlin

Moszkva, 1938. március 24.

Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai magyar követ jelentése a külügyminiszternek

64/pol.—1938.

Tágy: A németeknek Délkelet-Európa felé való terjeszkedése politikai-katonai és gazdasági szempontból szovjet felfogás szerint. Ausztria mint fegyvertér; a Magyarországnak és a többi dunai országnak szánt szerep

Március 23-án a Pravda I. Popov aláírással „A német fascizmus osztrák fegyvertere” címen hivatalos cikket hozott, melyben a kommunista párt felfogását ismerhetjük meg az Anschluss-ról és a németek további terjeszkedési terveiről Európa déli és délkeleti részein.

A cikk szerint a németeknek nemcsak nyersanyag és hadkiegészítési szempontból volt szüksége Ausztriára, hanem kedvező földrajzi fekvésénél fogva fegyvertérül használja fel további támadási céljára. Ausztria okkupációja által minden kétséget kizárón megmutatta a német fascizmus az egész világnak — mondja Popov —, hogy útját igyekszik biztosítani délkelet felé a Duna folyásának irányában Magyarországra, Romániára és a Balkánra. Németország arra számít, hogy a kőolajat, melyben oly erős szükségét szenved, Romániában fogja megtalálni. Fát, vasércet és rezet, melyek a „nagy háború” folytatásához szükségesek, a Balkánon reméli beszerezni. Magyarország pedig sok gabonát, húsneműt és tejterméket produkál, a berlini vezérkar tervei szerint Németország éléskamrája szerepét fogja betölteni.

Bécsből készül a német fascizmus akaratát diktálni — mondja a cikk — Budapestnek, Belgrádnak, Bukarestnek, Szófiának és Athénnek. Nyíltan ura akar lenni Délkelet-Európának.

A Csehszlovákia ellen készülő támadásnak is ugyanaz a célja Popov szerint. A csehországi természeti kincsek, a cseh szénre, vas, mangán, volfram és egyéb ércekre van szüksége a német hadseregnek. Minthogy Csehország északról az ottani beton-erődítmények miatt nem oly egyszerűen vehető be, a német vezérkar más betörési utat keresett és úgy látszik az Ausztrián keresztül vezető útban állapodott meg... Bécs felől, a Duna völgye mentén szabad az út. Ebben az irányban 5 fő vasútvonal és számos műút vezet. Ezenfelül az agresszor azt gondolja, hogy itt nem fog tartós erődítményekbe ütközni, ha csak Csehszlovákia nem fog hamarosan ilyeneket építeni.

Miután a cikkíró ijesztgetni próbálja a németeket azzal, hogy Csehszlovákia mindazonáltal nem Ausztria, mert ennek másfél millióra emelhető, legmodernebbül felszerelt és felfegyverzett hadserege van, az olaszok felé fordul. Nem tudja elképzelni, hogy az Anschluss-kor hallott brávó-kiáltások őszinték lettek volna, mert hiszen a német katonának a Brenneren való megjelenése által Olaszország mintegy el lett vágva Közép-Európától, ahol pedig első-hegedűs szerepét akarta játszani.

A német tengerészeti attachéval beszélgetve e témáról ez megjegyezte: „Es ist merkwürdig, dass die Russen sich so aufregen, wo sie so viele verschiedene Länder und Völker in der Union vereinigen.”

Egy orosz, ezzel kapcsolatban, figyelmeztetett a német—román békeszerződésre a világháború folyamán és a Mitropa gondolatára.

Jungerth s. k.
m. kir. követ

Moszkva, 1938. március 26.

Jungerth-Annóthy Mihály moszkvai magyar követ jelentése a külügyminiszternek

Szigorúan bizalmas

65/pol.—1938.

Tárgy: Beszélgetés Litvinovval; Olaszország, Magyarország, Jugoszlávia etc. helyzete az Anschluss után. Magyar—szovjet, szovjet—cseh és szovjet—román viszony. Litvinov március 17-iki javaslata

Március 23-án hosszabb beszélgetést folytattam Litvinov külügyi népbiztossal. Látogatásomnak célja volt: a) megismerni a Szovjet-Unió álláspontját a dunavölgyi államok és problémákkal szemben az Anschluss után; b) megállapítani, hogy Litvinovnak március 17-iki nyilatkozatával, ill. ajánlatával kapcsolatban van-e valami pozitív koncepciója.

A népbiztos számolt az Anschlussal; dramatikus megvalósítása mindazonáltal megdöbbentően hatott a szovjet körökre, mert egyszerre szemben találták magukat a németek délkelet felé irányuló előretörésének rideg tényével, melynek rémével évek óta ijesztgették önmagukat és a világot.

Az Anschlussal megdőlt, — Litvinov szerint — a hatalmi egyensúly Közép-Európában és az ezáltal érintett valamennyi állam nemzetközi helyzetében lényeges változás állott be, ami előreláthatólag előbb-utóbb hatalmi átcsoportosuláshoz vezet. Hogy milyennek képzelte ezt az átcsoportosulást, arra vonatkozólag nem nyilatkozott a népbiztos; annak fejtegetésére szorítkozott csupán, hogy az ő véleménye szerint az Anschluss minő befolyást gyakorolt a közvetlenül érintett szomszédos országok magatartására.

Olaszország — szerinte — Ausztria elfoglalása után a harmadik birodalommal ugyanolyan viszonyba került, mint amilyenben volt a világháború előtt az Osztrák—Magyar Monarchiával, csak azzal a különbséggel, hogy a Reich sokkal hatalmasabb és arrogánsabb, mint a Monarchia volt. A népbiztos úgy látja, hogy Mussolini ugyanazt a politikát követi a birodalommal szemben, mint amelyet a régi Itália a Monarchiával szemben követett, vagyis tehetetlenségében őszinte barátságot szimulál, míg egy alkalmas pillanatot talál, hogy ugyanazt csinálja vele, amit a háború előtti Olaszország csinált osztrák—magyar szövetségével.

Magyarország és Jugoszlávia, a másik két új szomszéd, most hozsannát kiált a Reich felé, mondotta a népbiztos, amit nem lehet tőlük rossz néven venni, mert gyengeségükben nem tehetnek mást. Ő azonban meg van győződve, hogy lelkük mélyén mindkettő „segítség”-et kiált. Jugoszlávia helyzetét az új alakulás után rosszabbnak látja, mint a miénket, mert az szerinte most Olaszország és Németország közé szorult.

Magyarország és az összes dunavölgyi államok úgy politikai, mint gazdasági önállósága — Litvinov szerint — a német birodalom előretörése és óriási túlsúlya folytán szenvedni fog és ha kellő ellenállást nem tudnak kifejteni, el fogják veszíteni függetlenségüket. A nagy országoknak — tette hozzá — éppen az volna a feladatuk, hogy az új helyzetben ezeknek az államoknak anyagi és politikai támogatást nyújtsanak függetlenségük biztosítása érdekében.

A magyar—szovjet viszonyra kijelentette: „Unser Verhältnis zu Ungarn wurde durch die Aenderung nicht berührt, im Gegenteil, wir sind jetzt an der Erhaltung der Unabhängigkeit Ungarns in gesteigerten Masse interessiert.” Ezt a kijelentést a beszélgetés folyamán kétszer is tette.

Érdeklődött a római jegyzőkönyvek sorsa és a kis-antanttal folytatott tárgyalásaink menete iránt. Midőn erre megadtam a felvilágosításokat, nem hagytam kétségben afelől, hogy az Anschluss nem érintette zavarólag a magyar—német viszonyt és hogy a mi őszinte barátságunkban Németországhoz nem állott be változás. Meg kell azonban állapítanom, hogy bár ezt természetesen találta, mégis különös meglepődést mutatott, mikor közöltem vele, hogy Rómában való intim viszonyunk fenntartása, sőt kimélyítése lesz továbbra is egyik fő célja külpolitikánknak. A népbiztos ezt azért hallja szívesen, mert ez igazolja előtte, hogy még nem hódoltunk be teljesen a németeknek, másrészt pedig, bármennyire is haragszik Mussolinire, mégis inkább ennek, mint Hitlernek kíván barátkozni, mert meg van győződve és közép-európai politikáját is arra alapítja, hogy Olaszország

előbb-utóbb elárulja Németországot. Ez a meggyőződés különben a népbiztos számára benyomásom szerint — most az egyedüli megnyugtató momentum az Anschluss és következményeivel szemben.

Szöbáhoztam a Szovjet-Unió viszonyát a kisentente államokhoz is. A Csehszlováviával való barátságban nem történt változás, mondotta, Romániát a népbiztos feltűnő előzékenységgel kezelte. Kétszer is hangsúlyozta, hogy a Butyenko-ügy nem befolyásolhatja a szovjet—román viszonyt, melyet inszisztálásomra így jellemzett: „nem különösen jó, de zavartalan és normális szomszédi viszony”. Három hét alatt mily változás a hangnemben! Litvinov soha ily előzékeny rezerváltsággal nem beszélt Romániáról. Mi lehet ennek oka? Komolyan elfordult volna Bukarest Berlinton? Vagy a cseh veszedelem és egy esetleges (ha csak formális is) segélynyújtási lehetőség biztosítása kényszeríti mérséklésre a szovjet diplomáciát?

Végül szóba került a külügyi népbiztosnak március 17-én tett javaslata nemzetközi konferencia egybehívására. Aziránt érdeklődtem, hogy javaslatával mily terv van, hogy az magában foglalja-e: a) politikai egyensúly létesítését Közép-Európában; b) a dunavölgyi és Balkán-államok részvételi lehetőségét, a nélkül, hogy existenciájukat veszélyeztetné; c) a még megoldandó nemzetközi kérdések rendezését, vagy d) a békeszerződések még érvényben levő igazságtalanságainak véglegesítését a status quo fenntartása formájában.

Litvinovot a pozitív kérdések egy kissé meglepték; kijelentette, hogy az ő nyilatkozata csak „Sondierung” volt, hogy kifejezetten nem iníciálta konferencia összehívását és hogy egyáltalán nincs nagy reménye Anglia kedvező állásfoglalására. A nyilatkozat-tételnél határozott terv nem lebegett szem előtt. Elsősorban a felelősséget akarta a Szovjet-Unióról elhárítani. Az ügy lényegében — szerinte — mindenekelőtt arról volna szó, hogy a németek további expanziójának kellene gátat vetni. Később azután esetleg lehetne szó arról is, hogy a kollaboráló államok békés úton, bizonyos változásokat eszközölnének.

Az volt a benyomásom, hogy a népbiztosnak tényleg nem volt nagyobb szabású terve a javaslat-tételnél. Célja u. i. tisztán az volt, hogy a hangulat kihasználásával megismételje a demokratikus országoknak egy német, ill. fascistaellenes blockba való egyesítését, amely kísérlet különben ismét keserű csalódással végződött.

Jungerth s. k.
m. kir. követ

O. L. Küm. pol. oszt. 1938 : 21/7 t. 1120. sz.

Másolat

Küm. pol. o. 1938. 21/7. t. 1119.

Másolat.

19

Berlin, 1938. április 30.

Sztójay Döme berlini magyar követ jelentése a külügyminiszternek

69/pol.—1938.

Szigorúan bizalmas

Tárgy: Gauleiter Bűrcel kinevezése birodalmi biztossá Ausztriában

Amint az előrelátható volt, Ausztriának a csatlakozás után való Gleichschaltolását nem osztrákok, hanem nagynémetek hajtják végre. Ausztria egyesítésének végrehajtására Gauleiter Bűrcel, aki már a népszavazást is előkészítette, kapott birodalmi biztosi minőségben megbízatást. Bűrcelnek ezen feladatot 1939. május 1-ig kell végrehajtania. Megbízatása ezen dátummal be is fejeződik.

Az osztrák országos kormányban ez a megbízatás nagy elkedvetlenedést váltott ki, mert az egész kormány most Bűrcelnek van alárendelve és nem közvetlenül a birodalmi kancellárnak. Bűrcel a legfőbb hatóság Ausztriában, akinek joga van az összes birodalmi, ausztriai országos és pártszervezeteknek utasításokat adni.

Némi tapasztakar lenni Seyss-Inquart számára az a levél, amelyet Hitler intézett hozzá és amelyben egészen szokatlan módon közli vele, hogy egy év múlva birodalmi miniszterré fogja kinevezni.

A minap alkalmam volt egy osztrák politikussal hosszabban beszélgetni Ausztriának az Anschluss után kialakult helyzetéről. Nevezett úr nem titkolta a nagy elkedvetlenedést, amely nemcsak őt, hanem az osztrák kormány valamennyi tagját eltölti a tulajdonképpeni osztrákoknak másod- vagy harmadrendű szerepre való hátritolása miatt. Saját magában is megérlelődött már az a szándék, hogy rövidesen lemond nyilvános tisztségéről. Ők ugyanis egészen másképp képzelték Ausztria helyzetének kifejlődését, ami a február 12-i találkozó után már előrevetette árnyékát. Állítólag maga Hitler is csak egy *személyi unióra* gondolt, és csak amikor a nyugati nagyhatalmak nem rokon-szenves kijelentéseiről és tiltakozásáról szerzett tudomást, határozta el magát egészen hirtelen Linzben a teljes Anschluss végrehajtására.

S z t ó j a y s. k.
m. kir. követ

O. L. Küm. pol. o. 1938 : 21/1. t. 1452
Másolat

KERÉKES LAJOS

A FALUTÖRTÉNETI FORRÁSKÖZLÉS KÉRDÉSE*

Az alábbi hozzászólás a falutörténeti forrásközlés megszervezésének kérdését kívánja elemezni. Arra a kérdésre kíván választ adni, hogy a levéltárosok — és pedig elsősorban a vidéki levéltárosok — miként tudnának eleget tenni azoknak az igényeknek, melyeket a falun élő pedagógusok a falutörténet adatainak feltárása és a falutörténeti nyersanyagnak rendelkezésre bocsátása érdekében a levéltárakkal szemben támasztanak.

A levéltárak tudományos dolgozóinak kiemelkedő szerepük van a falutörténet művelésében. Ők gyűjtik össze, ők őrzik, rendezik és leltározzák a történetírás legfontosabb forrásanyagát, az írott forrásokat. Általában minden megyeszékhelyen van egy állami levéltár, mely korábban annak a megyének területén működő régi vármegye-szervezet hivatalos iratait vette át, most pedig a jelenlegi megye területén működő valamennyi közhivatal, közintézmény, állami vállalat történeti forrásértékkel bíró iratait gyűjti össze, rendezi, leltározza és a történetkutatók rendelkezésére bocsátja. A vidéki levéltárak tehát kifejezetten helytörténeti forrásanyagot őrző levéltárak. Azok a levéltári dolgozók, akik ezt a becses helytörténeti forrásanyagot kezelik, a vele való állandó foglalkozás közben olyan mélyreható helytörténeti ismeretek birtokába juthatnak, amely ismeretek közreadása igen eredményesen tudná szolgálni a falutörténetírás érdekeit. A vidéki levéltárak falutörténeti nyersanyagát pedig elsősorban a falun élő és falujuk történetét feldolgozni kívánó pedagógusok igénylik.

A falun élő pedagógus sajátos helyet foglal el a helytörténetírás művelői között. Nem annyira kutató, mint inkább adatátvevő és közvetítő szerepe van. A történeszeket ugyanis — a helytörténetíráshoz való viszonyuk alapján — három csoportba lehet sorolni. Az első csoportba tartoznak az egyetemek és országos jellegű tudományos intézmények köré csoportosuló vagy azokban foglalkoztatott tudósaink, akiket ugyan helyzetük elsősorban az országos történet kérdéseinek kutatására utal, de emellett a helytörténetírás terén is tevékenykednek. Ők a legalkalmasabbak arra, hogy a helytörténet kérdéseiben elvi irányítást és helyes kritikát adjanak. A második csoportba tartoznak a vidéki levéltárak dolgozói, továbbá a vidéki levéltárak köré csoportosuló és azokban kutató történelemtanárok, muzeológusok, könyvtárosok. Vidéken ők a helytörténet tulajdonképpeni művelői. Ők a levéltár székelyén lakván, nehézség nélkül hozzájuthatnak a helytörténet forrásanyagához és rendelkeznek a források felkutatásához és feldolgozásához megkívánt szakismeretekkel is. A harmadik csoportot azok a falusi pedagógusok képezik, akikben megvan az elhatározás falujuk történetének feldolgozására, de az e téren eléjük tornyosuló objektív nehézségek miatt erre nincs meg a lehetőségük, azért inkább az a kívánságuk, hogy a falutörténet aktív művelői, főként a vidéki levéltárosok bocsássák rendelkezésükre a levéltárakból azt a falutörténeti nyersanyagot, melyet ők a helyszínen található adatokkal kiegészítve, hallgatóik igényeihez mérten formába öntve, az iskolában vagy egybeült, előadásokban közkinccsé tehetnek. Vannak tehát a helytörténetírásnak kritikusai, vannak munkásai és vannak hasznélvezői, bár mindenképpen kívánatos, hogy a falusi pedagógusok a helytörténetírásnak ne csupán hasznélvezői legyenek, hanem a helyszínen elvégezhető feltáró munkával vegyék ki részüket az adatkutatásból és a feldolgozásból is.

Bizonyára nem kell részletesen ismertetnem azokat az objektív nehézségeket, melyek a falusi pedagógusokat akadályozzák abban, hogy a falujuk történetét teljes egészében ők maguk, saját kutatásaik alapján dolgozzák fel. Az írott és nyomtatott forrás-

* A Magyar Történelmi Társulat 1959. aug. 17-én Egerben tartott helytörténeti konferenciáján elhangzott korreferátum.

anyagtól való távollét, idegennyelvű források esetében a nyelvismeret hiánya, a kutatás technikájának nemismerése, a feldolgozáshoz szükséges szakismeretek hiánya nap mint nap kiváltja egy-egy nemes lelkesedéstől fűtött falusi pedagógus-történész letörését. Sajnos, minden ilyen személyes letörés együtt jár egy szép kezdeményezés letörésével. Ilyen letörések előidézésében nem egyszer mi magunk is hibásak vagyunk. Az egyik megye tanácsának oktatási osztálya 1955-ben kiadta az utasítást, hogy minden falusi általános iskola igazgatója dolgozza föl, vagy egyik pedagógusával dolgoztassa föl faluja történetét. A szükséges levéltári kutatás elvégzésére minden falu kap egy kutatónapot. Az egynapos kutatóút költségeit fedezi, de ez alatt az egy nap alatt vegyenek birtokba minden levéltári adatot. Máskor tetszetős tematikát adunk eléjük, csak arról nem tájékoztatjuk őket, hogy a szép gondolatmenet kidolgozásához hol, milyen lelőhelyen, milyen irattalagokban milyen jellegű kérdésekre kapnak választ. Helyénvaló volna falutörténeti tematikáinkat úgy megfogalmaznunk, hogy az a bizonyos „nem szakember” a munkája során felmerülő nehézségek leküzdésének módjáról is tájékoztatást kapjon. Véleményem szerint az előbb felsorolt nehézségek közül a falusi pedagógus szorgalmas tanulással egyiket-másikat esetleg le tudja küzdeni, de a nyelvismeret hiányából eredő nehézséget már nem lesz képes leküzdni s ez az a pont, ahol a vidéki levéltárak dolgozóinak kell megteremtleniök a segítség valamilyen formáját.

A nyelvi nehézség többé-kevésbé a kiegyezést megelőző egész időszakra nézve fennáll, tehát a levéltáros és falusi pedagógus együttműködésében legalábbis az 1867-es évet ajánlatos megtenni elválasztó időpontnak úgy, hogy az 1867 előtti időszakot a nyelvismerettel rendelkező levéltároskutató, az 1867 utáni időszakot pedig a falujának történetét ismerni akaró pedagógus kutassa és dolgozza fel. Az elválasztó időpontot esetleg még későbbre tolhatja ki az a körülmény, hogy az utóbbi 10 év alatt végrehajtott levéltári iratbegyűjtések következtében a falvakban a történetkutató alig talál most már más iratanyagot, mint az 1950 utáni tanácsi iratokat s a felekezeti és állami anyakönyveket.

A levéltárosok minden időben tudatában voltak a helytörténetírás művelése terén rájuk háruló kötelezettségeknek és az e téren számukra adódó nagyszerű lehetőségeknek. Éltek is ezekkel a lehetőségekkel. Helytörténeti irodalmunk jelentős része levéltárosok tollából származik. Működésük 1950 előtt egyéni kezdeményezésből fakadt, elszigetelt volt. Amikor azonban 1950-ben létrejött az ország valamennyi levéltárának munkáját irányító levéltári központ, ezzel kialakult a szervezett kutatómunka megteremtésének lehetősége is. A levéltári központ utasítására az ország valamennyi levéltárban adatfeltáró, jegyzetelő munka indult meg olyan témákra vonatkozólag, mint például az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon, az 1919-es magyar tanácsköztársaság, az 1944/45. évi felszabadító harcok helyi eseményei, a gazdasági helyzet a Horthy-korszakban stb. De gyűjtöttünk adatokat a tűzoltóság történetére is. Bár mindezek országos témák voltak, mégis minden levéltár a saját megyéje, városa területéről készítette el a tematikai cédulákat, így azok kétségkívül az egyes levéltárak helytörténeti adatanyagát gyarapították. Miután azonban ezeket a tematikai cédulákat nem elsősorban mi magunk, hanem a megbízást adó intézmények használták fel, azokból feldolgozást nemigen készítettünk s így a többéves nagy adatgyűjtő munka a helytörténetírás terén nem termette meg a kívánt gyümölcsöket. Több eredményt ígér a levéltárainkban található kéziratos térképek és feudális kori összeírások jegyzékelése. Mindkét adatgyűjtés már saját belső használatunkra és a kutatók tájékoztatására szolgál, de még mindig nem azzal a céllal készül, hogy feldolgozást is készítsünk. Végre 1957-ben megteremtettük számunkra azt a lehetőséget, hogy hivatalos idő alatt, munkaidőnk egy-harmad részének erejéig a helytörténetírás tárgykörébe vágó adatkutató és feldolgozó munkát végezzünk. Ez a heti 15 óra az a maximális időkeret és lehetőség, amelyre a helytörténetírásban való aktív adatkutató és feldolgozó munkánkban a jövőben is számíthatunk. Amennyiben jelenleg a levéltárosok nem élnek eléggé ezzel a kedvezménnyel, annak csupán az az oka, hogy kevés reményük van dolgozataiknak nyomtatott formában való megjelentetésére. Márpedig a kutatómunka legnagyobb ösztönzője az a tudat, hogy dolgozatunkat nyomtatott, sokszorosított formában az érdekeltek elé tárhatjuk, eredményeinket széles körben ismertekké tehetjük.

Arra nézve, hogy milyen formában közöljük az általunk felkutatott helytörténeti nyersanyagot az érdeklő falu pedagógusaival, legyen szabad megemlítenem két olyan lehetőséget, mellyel itt már próbálkoztunk. Egy falu történeti vázlatának elkészítését vállalja a levéltáros, az 1867 előtti időszakra vonatkozólag, 20—25 gépelt oldal terjedelemben, a pedagógus részére, a tanáccsal, iskolával, hazafias népfronttal, szülői munkaközösséggel kötött megállapodás alapján. Minthogy csak egy személy vagy intézmény részére készül a dolgozat, azért a sokszorosítás, kinyomatás szüksége nem merül fel, az adatok közreadását elvégzi a pedagógus, aki a gépelt dolgozat alapján, azt a saját adatai-

val kiegészítve, hallgatóságának igényeihez mérten átalakítva, falutörténeti előadásokat tart. Bár a dolgozatot nem nyomtatják ki, mégis a kutatást és feldolgozást végző levéltárosnak van bizonyos, érdekeltége a munkában. Ösztönöz az a tudat, hogy nemcsak adatgyűjtőként gyűjtünk, hanem kutatásaink eredményét mi magunk dolgozzuk fel, feltáró munkánk eredményeit pedig az érintett falu pedagógusa előadások céljára rendszeresen használja. Azután mindig van remény arra, hogy egyik-másik falutörténeti tárgyú dolgozat, vagy több ilyen részmunkátat eredményeit összefoglaló nagyobb tanulmány végül is sajtó alá kerül.

A helytörténeti adatközlés következő fokán már a sokszorosítás vagy kinyomtatás igényével készül a dolgozat. Ebben az esetben a dolgozat tárgya rövidebb időszakot ölel fel, de a megye, táj valamennyi faluját érinti. Ilyen témák lehetnek pl. a Rákóczi-korszak, urbérrendezés, tanácsköztársaság helyi eseményei, megyei szinten. A kérdéses témakörben előbb az egész megyéről összefoglaló helyzetképet adunk, majd pedig a falvak betűrendjében külön-külön közöljük az érintett falvakra vonatkozó részletes adatokat. Ilyen formán a pedagógus előadásaihoz az összefoglaló részben általános mondani valót kap, amelyet több községre vonatkoztatva is előadhat, a füzet részletező, adattári részéből pedig a saját falujára vagy a környékbeli többi falura vonatkozó nyersanyagot aknázhathatja ki. Előnye ennek az adatközlési formának, hogy egy kérdésre vonatkozóan széleskörű áttekintést tud nyújtani s a tárgyalat problémát egyszerre esetleg valamennyi falura nézve meg tudja világítani. Nagy hátránya viszont, hogy ha a terjedelmet nem akarjuk a végtelenbe nyújtani, akkor egy-egy faluról keveset, esetleg csak egy-két bekezdést közölhet. Ennek a fogyatékoságnak kiküszöbölése céljából kívánatos, hogy minél sürűbben kövessék egymást a falutörténet különböző kérdéseit megyei szinten megvilágító dolgozatok.

A kéziratban történő falutörténeti adatközlésnek vannak nemkívánatos velejárói. Kielégítetlen marad a kutatónak azon természetes vágya, hogy dolgozatát nyomtatásban szélesebb körben közreadhassa, a dolgozat elkerüli a szakemberek kritikáját stb. De talán ezeket a kéziratokat is lehetne lektoráltatni. Mindenesetre a forrásközlésnek ez a két kiszélesített formája alkalmasnak látszik arra, hogy annak keretei között a vidéki levéltárakból meginduljon a rendszeres falutörténeti adatközlés a falun élő pedagógusok részére, feltéve, hogy akad olyan intézmény, mely nemcsak megbízást ad, hanem képes lesz vállalni a nyomdaköltségeket, illetve a törvényes rendelkezésekben nagyon szerényre méretezett szerzői tiszteletdíjat. A munkaidő-keret számunkra nagyjából biztosítva van, annak igénybevételével egy levéltári tudományos dolgozó évente 4—5 ív terjedelmű dolgozatot el tud készíteni. Nem számíthatunk arra, hogy ez a műfaj mindjárt kezdetben elképesztő tudományos eredményeket hoz felszínre. De remélni lehet, hogy a falutörténeti forrásközlésnek szélesebb körben történő megszervezése a történettudományt legfelső fokon művelők részére is haszonnal jár.

Bár nem feladatomból részletes falutörténeti tematikát adni, mégis szeretnék egy-két gyakorlati megfigyelést közölni. A megyei iratanyagot tartalmazó vidéki levéltárak nem nyújtanak elegendő forrásanyagot arra, hogy akár a falvak középkori történetét, akár azok törökkori történetét ott helyben, kielégítően és megnyugtatóan feldolgozni lehetne. A vidéki levéltár anyaga rendszerint csak a Rákóczi-korszaktól kezdve tudja a megye vagy a falvak történetét helyben történő kutatás árán kielégítően megvilágítani. Számítanunk kell tehát arra, hogy a vidéki levéltárakból történő forrásközlés főleg a XVIII—XIX. századra és a legújabb korra vonatkozik. A magyar történeti irodalomban még nincs egy jó falutörténeti monográfia. Talán azért nincs, mert eddig a történetkutatásban és feldolgozásban tökéletesen járatos szakemberek nem tartották magukhoz és tudásukhoz méltó témának egy falu történetét, másrészt bizonyára azért nincs, mert a jobbágyfalu történetét a földesúri levéltár alapos kiaknázása nélkül jól megírni nem lehet és sajnos, a magyar történetkutatók csak a legutóbbi években kezdik figyelemre méltatni és hírtokba venni a földesúri levéltárak kincseit.

Beszélnünk kell még a falutörténeti forrásközlés műfajáról is. A helytörténet szembevetendő sajátossága az adatszűrűség. Ez a sajátosság a helytörténet természetéből következik s különösen egy falu történetének feldolgozása esetén válik szembevetővé. Egyetlen falu történetére vonatkozó forrásanyag — különösen ha földesúri levéltár sem áll rendelkezésre — erősen korlátozott, s ezért a falutörténet gyakran nem emelkedik feljebb az egyszerű forrásközlés szintjénél, de aki igaz történetet akar tanítani, annak kezében a források adatanyaga a biztos lábon álló szintézis eszközévé válik. Kedvezőbb lehetőségei vannak a jó feldolgozásnak, szintézisnek akkor, ha a helytörténet kutatója szélesebb síkon — pl. egy falucsoport, tájegység, uradalom, járás, megye, egy társadalmi réteg — szintjén dolgozik. Valószínű, hogy első forrásközlésünk még adatgyűjtemény

lesz, de a tényanyag bővülése megteremti majd az egyre szélesedő és mélyülő, helyesen értékelő szintézis lehetőségét.

Egyébként az adatszerűség nem akadályozza a falun élő pedagógusokat az adatok felhasználásában. Sok esetben több hasznát veszik egy gazdag és biztos tényeket közlő falutörténeti nyersanyaggyűjteménynek, mint a tudományosan képzettek számára írt szintézisnek. Ők világosan látják és átérzik a falujuk történetének megismeréséhez fűződő érdekeket, igénylik is a levéltárosoktól a falutörténeti nyersanyagoknak valamilyen formában való közlését. Jelen pillanatban a helytörténet széles problémakörében éppen az legidősebb kérdés, hogy a helytörténet kutatói miként elégítsék ki a falusi pedagógusok helytörténeti adatközlés iránti igényét. Úgy vélem, ennek az igénynek kielégítésére most már megvannak a lehetőségek. Azt a hivatalos időkeretet, mely a tudományos feldolgozómunka céljára a levéltárosok rendelkezésére áll, állítsuk kifejezetten a falutörténeti forrásközlés szolgálatába. A levéltári központ a Történelmi Társulattal együttműködve biztosítsa ennek a munkának tudományos színvonalát, A Hazafias Népfront kilátásba helyezett segítsége pedig biztosítsa a szükséges anyagi kellekeket, a törvény szerint megjáró szerzői tiszteletdíjakat, a sokszorosítás vagy nyomtatás költségeit. Bár ezzel a falutörténetírás ügye máról-holnapra nem fog véglegesen megoldódni, mégis ezzel derakas lépést tehetünk előbbre a rendszeres falutörténeti forrásközlés megszervezésének útján.

Soós Imre

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

A CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNETTUDOMÁNY HELYZETE ÉS FELADATAI A SZOCIALIZMUS FELÉPÍTÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN*

A III. Csehszlovák Történészkongresszus történelmi szempontból rendkívül mozgalmas és jelentős időszakban ült össze. A két társadalmi rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus versenye világméreteket ölt. A szocialista országok feltartóztathatatlanul haladnak előre, mindinkább utolérlik és túlszárnyalják a kapitalista világot, meggyőzik a határozatlanul tapogatódzókat a szocialista rendszer előnyeiről. Az emberiség a gyakorlatban ismeri meg, hogy a béke és a boldogság elválaszthatatlan az osztály nélküli társadalomtól, a szocializmustól és a kommunizmustól. Mikor a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. Kongresszusán a szocialista országok sikereit értékelték, világos távlatokban mutatkozott meg, hogy a szocializmus a legközelebbi évek során végleges győzelmet arat a kapitalizmus felett; szélesre tárultak a kapuk a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet előtt.

A szocialista országok szilárd, megbonthatatlan egységébe tartozik hazánk is. A munkásosztály vezette Csehszlovák Köztársaság — élén a Csehszlovák Kommunista Párttal — méltó helyet foglal el a szocialista országok sorában, s ez nem csupán gazdasági potenciáljának tudható be, hanem politikai egységének és szilárdságának is, ami különösen 1956-ban, az imperialisták kétségbeesett támadása, a magyarországi ellenforradalmi puccs idején mutatkozott meg. Népgazdaságunk állandóan erősödik, fejlődik. Az ipari termelés számos ágazatában a világ élvonalába kerültünk. Csehszlovákia térképéről letöröltük azokat a helyeket, ahol a nép csupán tengette életét és az elmaradottság uralkodott; elvetettük a statisztikákat, amelyek az iparilag fejlett Csehországról és az elmaradt Szlovákiáról beszéltek. A szocialista ipar és a szövetkezeti mezőgazdaság alapján új emberi kapcsolatokat építünk ki, valóra váltjuk a humanista eszméket. A kizsákmányolók elleni évszázados harcok nyomán véglegesen gyökeret vertek nálunk az igazi szabadság eszméi. Mi történészek jól tudjuk, mily gyakran függött hajszálon a nép sorsa, amikor a politikai kormánykereket a hűbérurak és a burzsoázia tartották kezükben. A Csehszlovák Kommunista Párt vezette proletariátus azonban örökre száműzte a csehszlovák történelemből Bilá Horát és Münchent. A szocializmust építő Csehszlovák Köztársaság szilárd alapot teremtett nemzeti fejlődésünknek, boldog és békés jövőt biztosított szülőhazánkunknak. A Szovjetunióval és a többi szocialista országgal fennálló szilárd és forró testvéri kapcsolataink népünk önállóságának és szabadságának szilárd biztosítékát jelentik. A marxizmus-leninizmus talajából fakadó proletár internacionalizmus eszméje szilárd alapokra helyezte a csehek és szlovákok kapcsolatát, testvéri együttműködését. A szocialista kultúrforradalom valóban hozzáférhetővé tette az egész nép számára a tudást és a szépet, s kezdte megváltoztatni gondolkodásunkat, szívünket.

Hiába keresnénk szavakat a jelen történelmi arculatának plasztikus felvázolására. Szeretnénk azonban megeleveníteni azt és feltenni a kérdést, mit tett már eddig is, és

* Előadás a III. Csehszlovák Történészkongresszuson, 1959. szept. 16-án.

főleg mit tesz majd a jövőben a mi történész-közösségünk, hogy az új élet építésében segítő a kommunista pártot és a csehszlovák népet, s eleget tegyen hazafias küldetésének.

A Csehszlovák Kommunista Párt XI. Kongresszusa sürgős feladatokat tűzött ki előttünk. A szocializmus építésének befejezéséről van most szó. A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, Antonín Novotný köztársasági elnök azonban rámutatott arra is, hogy hiba volna a szocializmus felépítésének befejezését csupán gazdasági területre korlátozni. Fontos kötelezettségeik vannak az ideológia területén dolgozóknak is: „A nép gondolkodására és tudatára kétségtelenül döntő hatása van feladataink következetes végrehajtásának az osztályviszonyok, a termelőerők fejlesztése, a szocialista demokrácia elmélyítése terén. Ezzel kapcsolatban igen fontos szerep vár az ideológiai munkára, amely a párt, a társadalmi szervezetek és a népi demokratikus állam egész szervezőmunkájával együtt tevélegesen közreműködik a szocialista forradalom befejezésében az ideológia és a kultúra területén. Enélkül a szocialista társadalom létrehozása elképzelhetetlen.”¹ A Csehszlovák Kommunista Párt XI. Kongresszusának határozatai az ideológiai élet minden területén a szorgalmasabb és céltudatosabb munkára ösztönöztek. Megfigyelhetjük hogy a Szocialista Kultúra Kongresszusa nyomán hogyan léptek csatasorba a szocialista nevelés hazafias ügye mellett a tudósok, művészek, a különböző kulturális ágazatok és területek dolgozói. Eddigi munkánk kritikai értékelésének tükrében tehát nekünk, történészeknek is számot kell vetnünk sürgős feladatainkkal.

A történettudomány kétségtelenül fontos nevelő tényező. Aligha akad olyan tudományág, amely annyira szemléltetően és hatékonyan tudja az emberekben tudatosítani a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, mint éppen a történettudomány. Jóllehet a történészek szemé visszafelé, a múltba tekint, ugyanakkor azonban a jelent is bekapcsolja a társadalmi fejlődés állandó áramába és a figyelmet a jövőre irányítja. A történészek nem az olyan porlepte tényeket gyűjtögetik, amelyeknek egyetlen értékük, hogy régiek. A történészek nem antikváriusok, hanem közreműködnek az új élet megteremtésében. A társadalmi törvényszerűségek konkrét megnyilvánulásainak feltárása kétségtelenül hozzájárul a jelen mélyrehatóbb megismeréséhez. Történelmi távlatból tekintve a szocializmus és a kommunizmus objektív történelmi szükségszerűségnek és elkerülhetetlennek bizonyul, ami elől takarodót kell fújniok a botor egyéni hangoknak.

Ugyanakkor azonban a történelem arra is tanít, hogy nem vagyunk tehetetlenek a sors vak erőivel szemben. A marxizmus—leninizmus, a szocializmus és a kommunizmus építése e téren érdemi fordulatot jelent. A társadalmi törvényszerűségek megismerése lehetőséget teremt a nép alkotóerejének fejlesztésére és a dolgok folyamatának irányítására. A fejlődés objektív törvényszerűségeire és a néptömegek történelmi szerepére vonatkozó marxista tanítás megnyugtató módon oldja meg a történelmi determinizmus problémáját. Az ember nem tehetetlen játékszere többé a sorsnak vagy az isten akaratának, hanem a kollektíva tudatos tagjává, az új világ harcosává, az új élet teremtményévé válik. Ez a történelmi optimizmus is fontos nevelési komponens.

A történettudománynak természetesen az ember eszmei és érzésvilágának kialakításában is fontos szerepe van. A rész és az egész dialektikus egységére vonatkozó marxista tanítás ugyanis lehetővé teszi a történész számára, hogy a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus elválaszthatatlan egységét helyesen értelmezze és helyesen magyarázza. Míg a burzsoá ideológia e két kategóriát — a hazát és a külföldet — gyakran szembe állítja egymással, addig a marxizmus feltárja e két fogalom dialektikus egységét. Ha az ember felismeri, hogy a haza, amelyben él, az elmúlt generációk tárgyiasult munkája és az ősök végeláthatatlan sorozatának szellemi hagyatéka, továbbá hogy a jelen a múltat a jövővel

¹ A. Novotný: Zpráva o činnosti ustředního výboru KSČ XI. sjezdu a současné hlavní úkoly (A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának beszámolója a XI. kongresszusnak és a jelenlegi fő feladatok). Nová Mysl, 1958. 48. l.

összekötő megszakítatlan lánc egyik szeme, egészen természetes, hogy az aktív hazafiasság érzése és vágya támad fel benne. Szocialista jelenünk és haladó hagyományaink egybefonódását Zdeněk Nejedlý a következő gondolatban foglalja tömören össze: A kommunisták a nagy nemzeti hagyományok örökösei, nagy nemzeti hagyományokon pedig a haladó hagyományokat kell értenünk. Ugyanakkor a történelem azt tanítja, hogy az igazságos társadalmi rendszerért és a haza javáért vívott harc nemzetközi szolidaritást és testvériséget kíváncsolt egybe, amely a proletár internacionalizmus eszméjében csúcsosodik ki, s ezzel is elősegíti a szocialista nevelést. Ezzel a történelem hozzájárul a büszke és öntudatos hazafi, de egyidejűleg a következetesen internacionalista, szocialista állampolgárokká való neveléséhez. Emellett az okfejtés mellett valóban nem szorul további bizonyításra az a tétel, hogy a marxista történettudomány számottevő tényező lehet, amiből természetszerűleg következik, hogy nekünk, történészeknek is fontos kötelezettségeink és feladataink vannak a kultúrforradalomban.

Felmerülhet természetesen az az ellenérv — és éppen a burzsoá történészek azok, akik ezt ma is előhozzák —, hogy a tudós kötelessége az igazság keresése — lesz ahogyan lesz alapon, tehát a történettudománynak más hivatása nincs —, így nevelői sem. A tudományos megismerés története azonban arra tanít bennünket, hogy a tudomány mindenkor a gyakorlattal, az élettel, a termeléssel való legszorosabb, legmeghittebb kapcsolat közepette fejlődött. A tudományos kutatás az életből merítette tárgyát, időszzerű társadalmi feladatokat oldott meg, de egyidejűleg megtermékenyítette az életet, új ismereteket bocsátott rendelkezésére, megsokszorozta az emberiség termelőerőit, gazdagabbá tette a kultúrát, színesebbé tette az emberek életét. Elegendő rámutatnunk a termelőerők fejlődésére a hűbériség felbomlása és a kapitalizmus előretörése idején, s nyomban világossá válik számunkra a tudomány társadalmi szerepe. Természetszerűleg a társadalmi tudományok — köztük a történettudomány — fejlődése sem időn és teren kívül ment végbe, hanem magában a társadalomban, az időszzerű társadalmi feladatok közepette. Nézzük meg pl. a mi Cosmasunkat és megállapíthatjuk, hogyan vezeti rá olvasóját Krónikájában az egyházi és világi hűbérurak tiszteletére, mennyire szívén fekszik a cseh állam szilárd helyzete! Dalimírlól általában azt mondjuk, hogy művében a nemességnek a fejlődő polgársággal szembeni ellenállása tükröződik, s ugyanígy Libočani Václav Hájjel kapcsolatban sincs senkinek kétsége, hogy a krónikás a nemesi rendnek akart diadalemléket állítani — amint azt egyébként Hájek az előszavában el is ismeri.

A történetírás magasabb fejlődési foka, a burzsoá történettudomány sem mentes természetesen a társadalmi körülményektől, hiába is hangoztatták és hangoztatják ezt a burzsoá történészek. Ma már jól tudjuk, hogy František Palacký tudományos munkássága szorosan összefonódik a cseh burzsoázia előretörésével. Munkájának politikai célzatát egyébként maga Palacký sem rejtette véka alá. Mivel munkássága az új társadalmi osztály előretörését támogatta, elősegítette a nemzeti mozgalmat s ezért foglalt el oly tekintélyes helyet kultúránkban. Palacký Történelme mellett foglaltak állást a szocializmus úttörői, Palacký Történelme tartotta a lelket a cseh olvasókban még a hitlerista megszállás idején is. Ha azok az időszzerű politikai feladatok, amelyekkel Palacký Történelmét övezte, időközben fokozatosan tárgytalanokká váltak is, történelmi műve az egész társadalmi korszak kifejezője maradt, s haladó törekvéseket tükrözött a hűbériségből a kapitalizmusba történő forradalmi átmenet időszakában. Hasonlóképpen más burzsoá történészek sem tudták magukat kivonni a társadalmi függőség és a burzsoá pártosság alól. Jaroslav Goll kijelentette ugyan, hogy „a történelmet elsősorban magáért a történelemért tanulmányozzuk”², ez azonban csupán szubjektív törekvés, sőt talán n szándék is volt. Goll történeti idealizmusa és pozitívizmusa objektíve összefüggött a

²J. Goll: Vybrané spisy drobné (Válogatott rövid írások). I. Praha. 1928. 11. l.

győztes burzsoázia szükségleteivel és céljaival. Amint a burzsoázia legyőzte a hűbériséget és megszilárdította uralmát, nem volt többé szüksége harcos és építő történetírásra. Ezért csupán a kifejlődött kapitalizmus idején merült fel a tiszta tudomány, a pártonfelüli történelem elmélete. Ez azonban csak lepelül szolgált a burzsoá pártosság számára. Egyes burzsoá történészek ma is azt hangoztatják, hogy minden párton felül állnak és nincs semmi közük egyetlen társadalmi osztályhoz sem. Emellett azonban — például a mai német burzsoá történészek — kétségbeesetten védelmezik a porosz junkerek és tábornokok „haladó” voltát, védelmezik a monopolistákat és gyárosokat, s megvetéssel nézik le a munkásmozgalmat.

A marxizmus—leninizmus, mely az elmélet és gyakorlat dialektikus egységéből indul ki, nem rejti véka alá a tudományos munka társadalmi szerepét és pártosságát, ellenkezőleg, megköveteli, hogy pártos legyen. A burzsoázia az értelmiséget a marxizmustól „a tudomány pártosságával” akarja elijeszteni. De ez már elcsépelett madárijesztőhöz hasonlít csak. A legkifejezettebb szubjektívizmus szószólói vetik a szemünkre, hogy — úgymond — a pártosság érdekében megmászjuk a tényeket, azokat eredeti értelmükből kiforgatjuk, a történelmi megismerést megfosztjuk tudományos objektivitásától. Mindez természetesen rágalom, amely vagy a marxizmus nemismeréséből, vagy pedig a marxizmus—leninizmus meghamisítására irányuló szándékból fakad. Ezzel éppen ellenkezőleg, a marxista pártosság a tudományos objektivitás magasabb foka. A burzsoá objektívizmussal szemben, amely párton és időn felülinek tünteti fel magát, a marxista pártosság nyíltan elismeri történelmi hovatartozását. A társadalmi fejlődést fékező osztályok nem tehetik magukévá a materialista dialektikát. Ezzel szemben viszont az elnyomás minden változatának megszüntetéséért harcoló proletariátus azért veszi kezébe a hatalmat, hogy megszüntesse a kizsákmányolás minden formáját, tehát érdekében áll, hogy a világot és annak történetét olyannak ismerje meg, amilyen az valójában, babonák és illúziók nélkül. A proletár, a kommunista pártosság a tudományban egyenesen megköveteli a világ objektív megismerését és azonos a szigorú tudományossággal, objektivitással. Teljes határozottsággal a munkásosztály oldalára állunk, a történelem magyarázatában pártolunk minden újat, minden születőt, minden haladót, pártoljuk az elnyomottakat és kizsákmányoltakat szabadságukért vívott harcukban, pártoljuk az objektíve megismert történelmi igazságot! Aki a csehszlovák marxista történetírás fejlődését követi, láthatja, hogy a pártosság elve a legkevésbé sem veszélyeztette a történettudományt, sőt ellenkezőleg, lehetővé tette a tudományos kutatás eredményeinek pontosabbá tételét. A második csehszlovák történész-kongresszuson dr Karel Stloukal professzor sötét távlatokat festett a történettudomány elé, ha — úgymond — a politikai funkcionáriusok gyámsága alá kerül, ha pártossá válik. Ilyen vulgárisan és elferdítve látta a marxista történetírást a Csehszlovák Történelmi Társulat akkori elnöke, akit rabul ejtettek a burzsoá politikai jelszavak. Minket azonban a marxista tudomány kimúlására, megsemmisülésére vonatkozó pythiai jóslatának az elért eredményekkel való összehasonlítása tovább ösztönöz, hogy megszilárdítsuk és elmélyítsük a marxista történetírás pártosságát, s olyan műveket hozzunk létre, amelyek a szocialista és kommunista nevelés szerves részeivé válnak. Mellesleg, milyen sután hangzanak a marxista tudomány hanyatlásáról szóló burzsoá rágalmak ma, amikor az egész világ figyelmesen követi a szovjet rakétákat és szputnyikokat, amelyek a marxizmus—leninizmus eszméi alapján álló szovjet tudomány csodálatos fellendülését bizonyítják.

A marxizmus—leninizmus eszméiből táplálkozó csehszlovák történettudománynak tehát figyelmét teljes mértékben a ma szükségleteire kell irányítani, nem szabad csupán visszafelé tekintenie, hanem messze előre is kell látnia s így módon kell megszabnia feladatait, ennek alapján kell lemérnie eredményeit is. A szocialista és kommunista ember nevelése oly fontos és oly felelősségteljes cél, amely eddig egyetlen csehszlovák történész-

generáció előtt sem állt még. A nemzeti újjászületés idején a történészek segítettek élesíteni a nemzeti öntudatot, bátorságot és szilárd hitet öntöttek a nemzeti mozgalomba. Ma viszont nekünk kell közreműködnünk a kommunizmus építőjének kialakításában, célkitűzéseinkkel a szocialista ember nevelésében kell részt vennünk, annak a szocialista embernek a nevelésében, aki lelkes hazafi és internacionalista, akit az igazi humanista eszmék töltenek el, aki saját énjében diadalmas harcot vív az önzéssel, a kispolgári szokásokkal, a kishitűséggel és a sötét babonákkal.

Ha a történettudomány be akarja tölteni felelősségteljes társadalmi hivatását, alaposan fel kell rá készülnie. Elsősorban is tudományos tájékozottsággal kell rendelkeznie, tudományos világnézetre és tudományos módszertanra kell támaszkodnia. A marxizmus — leninizmus az egyetlen elméleti alap, amelyen a történettudomány eredményesen fejlődhetik. Csupán a marxizmus — leninizmus biztosíthatja a történettudománynak azt a pontosságot és meggyőződést, amely a tudományos megismerés sajátja. Az idealista szubjektivizmus és objektivizmus a történettudomány tevékenységét csupán a kritikailag osztályozott tények szférájára korlátozta. Ezzel szemben viszont a dialektikus materializmus nemcsak az objektív valóságot teszi hozzáférhetővé a történészek számára, hanem a társadalmi fejlődés törvényeit is. Ezáltal a tudományos megismerés magasabb színvonalra emelkedik s a történetírás most már valóban tudománnyá válik.

A történelmi materializmus a történészek figyelmét elsősorban a lét kérdéseire irányítja s ezekből tanítja, magyarázza a társadalmi tudatot. Materialisták vagyunk, ezért fordítunk annyi figyelmet a termelőerőkre és a termelési viszonyokra. Ugyanakkor azonban dialektikusok is vagyunk, s ezért a maga egységében igyekszünk megérteni a történelmi fejlődés rendkívüli bonyolultságát. Elutasítjuk természetesen a mai burzsoá történetírás tudománytalan elméletét a történelmi fejlődés okainak pluralitásáról. A burzsoá történészek egy része korán felismerte, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődést tagadó vulgárisan idealista felfogás ma már nem elegendő. Ma tehát már általában (az egyházi történészek kivételével) elhagyják az idealista alapsémát, s figyelmet szentelnek a gazdasági fejlődésnek is, azonban csupán mint a tényezők egyikének. Az idealista filozófiai alapkonceptiót tehát nem állították félre, csupán kibővítették és restaurálták. Az okok metafizikai pluralitásával a marxisták az alapra és felépítményre, a gazdasági fejlődésnek a társadalmi élet egyéb összetevőivel szembeni elsőbbségére, de ugyanakkor az alap és felépítmény dialektikus egységére s ezzel a felépítmény törvényszerű fejlődési folyamatainak relatív önállóságára vonatkozó tanításaikat állítják szembe. A burzsoá történetírásnak a marxista történetírás „ökonizmusa” elleni támadásai csupán a vulgáris ökonizmust érhetik, amely a marxizmus számára idegen, mi is tevékenyen harcolunk ellene.

A marxista pártosság követeli meg, hogy főfigyelmünket a néptömegek tevékenységére összpontosítsuk. A társadalmi fejlődésben a néptömegek tevékenysége, munkája és harca döntő tényező. Ezért a marxisták döntő jelentőséget tulajdonítanak az osztályharcnak, Marx szavaival „a történelem mozdonyának”. Amíg a burzsoá történészek zöme tagadja az osztályharc létezését, a marxistáknak nem kell szemet hunyniok az objektív valóság előtt. A mai burzsoá történetírás egyébként e téren azon imperialista ideológusok erős hatása alatt áll, akik szerint ma a kapitalista társadalom nem a tőkés és munkások antagonisztikus osztályaiból áll, s akik az osztályharcról csupán mint túlhaladott álláspontról beszélnek. Eközben azonban dolgozószbáik zárt ajtaja előtt sztrájkok és tüntetések formájában folyik a proletariátus osztályharc és a gyarmatokon a proletariátus az imperializmus elleni nemzeti felszabadító harc fontos tényezőjévé válik. A kapitalista világ mindennapi élete újfent igazolja a marxista osztályharc-elmélet helyességét, megmutatva, hogy a néptömegek — akárcsak a múltban — ma is döntő szerepet töltenek be. Azzal, hogy a marxisták a néptömegek történelmi jelentőségére helyezik a hangsúlyt,

semmiképpen sem akarják tagadni a történelmi személyiségek jelentőségét, jöllehet a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusának ma is időszerű tanításai a személyi kultusról serkentőleg kell hogy hassanak abban az irányban, hogy elméleti síkon és konkrét történelmi analízis útján rendszeresen foglalkozzunk a személyiségek szerepével a történelemben. A marxista történettudomány nem szorítkozhatik csupán a névtelen társadalmi erők áttekintésére és az objektíve ható törvényszerűségek pusztá elemzésére, hanem valós és plasztikus képet kell nyújtania az egyéni akarat és az objektív történelmi fejlődés kölcsönhatásáról, be kell mutatnia a személyiségek alakját és arculatát is. Be kell azonban vallanunk, hogy módszertani szempontból épp ez a feladat a legbonyolultabb. Ezért ez mindnyájunktól égetően megköveteli, hogy rendszeresen tanulmányozzuk a marxi—lenini filozófiát, alaposan ismerjük a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveit.

A marxizmus—leninizmus a történész számára az alapfogalmak és a módszertani fogalmak kimeríthetetlen kincsesbányája, kiindulópontja a filozófiának. Hangsúlyoznunk kell, hogy a marxizmus—leninizmus egységének elve a történészekre is vonatkozik. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a történészeknek rendszeresen tanulmányozniuk kell a többi rokon tudományágat, különösképpen pedig a politikai gazdaságtant és a filozófiát. A tudományos szakosodásnak nem szabad elzárnia a történészeket a filozófusoktól és a közgazdászoktól. Történettudományunk nem egy fogyatékosága annak tudható be, hogy történészeink nem mindig tették magukévá a rokon tudományágak eredményeit, nem merültek bele mélyebben a gazdasági fejlődés elemzésébe, vagy pedig felületesen értékelték az ideológiai fejlődést. A történettudománynak alkotóan kell felhasználnia a marxizmus—leninizmus elméletét. Lenin felhívta a figyelmet arra, hogy a marxizmus az új tényeknek történelmi összefüggéseikben történő alkotó vizsgálatát követeli meg. Elutasította a tanok dogmatikus szajkózását és a marxizmus—leninizmus többi klasszikusához hasonlóan megkövetelte, hogy a tudományos megismerés alkotóan alkalmazza az elméleti alapelveket. Ha így dolgozunk, határozottan el kell utasítanunk minden mai revizionistát és dogmatikust, akik meg akarják fosztani a marxizmust forradalmi magjától. Számunkra a marxizmus—leninizmus nem Prokrustes ágya, amely eltorzítja a valóságot, ellenkezőleg, örökké égő tűz, amely lehetővé teszi számunkra, hogy az esztlegesség és a részletek felégetésével behatoljunk az élet magvába. Rendszeresen segítségül kell hívnunk a marxizmus—leninizmus klasszikusait annak eldöntéséhez, hogyan ismerjük meg jobban és mélyrehatóbban a múltat és a jelent, hogyan fejezzük ki tökéletesebben az objektív valóságot és hogyan tegyük a megismert igazságot a forradalmi társadalmi változások eszközévé.

A fentiekben tárgyalt néhány időszerű problémánál csak azért állapodtunk meg, hogy újból felhívjuk a figyelmet arra, hogy az elmélet és a gyakorlat feltétlen egységének elve a marxista történettudományra is vonatkozik. A csehszlovák történettudomány az elmélet és a gyakorlat dialektikus egységét csak akkor szilárdíthatja meg és fejlesztheti ki, ha tevékenységét a szocialista kultúrforradalom időszerű kérdéseivel termékenyíti meg, s ugyanakkor rendszeresen elmélyíti filozófiai, módszertani alapjait és ismereteit. Ez a csehszlovák történettudomány további eredményes fejlődésének döntő előfeltétele. Ahhoz, hogy a csehszlovák történészek időszerű feladatait részletesebben megismerjük, legalább is főbb vonásokban át kell tekintenünk eddigi munkánkat. Ezért a következőkben néhány megjegyzésben szeretnők összefoglalni mindazokat a tanulságokat, amelyek a dolgozószoza csendjéből az elmúlt időszak folyamán az élet áradatába került többszáz közlemény és tanulmány elemzéséből következnek.

*

Az 1945. évi nemzeti és demokratikus forradalom történelmi mérőöldkövet jelent Csehszlovákia fejlődésében, határvonalat von a kapitalizmus és a szocializmus korszaka

közé. Az 1945-ös év a csehszlovák történettudomány számára is döntő fordulatot jelentett: a csehszlovák történettudományban is fokozatosan diadalmaskodott a munkásosztály tudományos világnézete, a burzsoá ideológia ellen harcoló marxizmus—leninizmus. 1948 februárjáig azonban a marxista történettudomány lényegében előnyomulásban volt, ha ennek során sokszor defenzívába is szorult. Elegendő, ha visszacmlékezünk a II. csehszlovák történetsszkongresszusra, ahol a hivatalos szószékről állandó támadások hangzottak el a marxizmus, a szocializmus, a kommunizmus ellen, s a marxista történészek maroknyi csoportja csupán a legmegátalkodottabb marxistaellenes kirohanásokat tudta elhárítani. Igaz ugyan, hogy már 1948 februárja előtt is megjelent néhány programtanulmány és cikk, amelyek a csehszlovák történelem marxista koncepcióját fejtették ki. Mindez azonban inkább csak előretérés volt, nem pedig általános fellendülés. A csehszlovák marxista történettudomány fejlődésében végleges fordulatot az 1948 évi februári események hoztak. Amikor 1948 februárjában a dolgozó nép leverte a reakciós puccsot és a szocialista forradalom döntő sikereket aratott, a Csehszlovák Kommunista Párt vezetése alatt egyre szélesebb lehetőségek nyíltak a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazására a csehszlovák történettudományban. A csehszlovák történettudomány története 1945 és 1959 között tehát a marxista történettudományért folyó harc, a marxista történetírás fejlődésének és diadalának története.

Melyek voltak azok a hazai bázisok, amelyekre a marxista történészek 1945 után támaszkodhattak?

1945 folyamán a csehszlovák marxista történettudomány a csehszlovák marxista teoretikusok és történészek — mint pl. K. Gottwald, Ján Šverma, J. Fučík, K. Konrád, Z. Nejedlý stb. — régebbi írásaira és műveire támaszkodhatott. A hitlerista megszállás sok áldozatot követelt a marxista történészek körében is, így ezek száma 1945-ben igen kicsi volt. A főiskolákon azonban annak ellenére, hogy a tanárok között 1948-ig úgyszólván nem volt marxista, kialakult egy fiatal marxista történészcsoport, amely 1948 februárja után megerősödött és munkáját mindenekelőtt a főiskolákon kezdte meg.

A Csehszlovák Kommunista Párt állandó segítsége döntő jelentőségű volt a marxista történettudomány számára. A kongresszusok és a Központi Bizottság határozatai a múltban is és ma is állandó forrásai a csehszlovák történettudomány ideológiai megerősödésének, elmélyülésének. A csehszlovák marxista történettudomány fejlődése szempontjából nem kevésbé fontos segítséget jelentett Lenin összegyűjtött műveinek publikálása, Marx és Engels műveinek nemrégiben meginduló kiadása, valamint Klement Gottwald összes műveinek megjelentetése, mert ezzel a csehszlovák történészek elméleti és módszertani alapokra tettek szert. A Csehszlovák Kommunista Párt ugyanakkor kitűzte a csehszlovák történészek időszerű feladatait és megóvta őket a burzsoá ideológia (kozmozpolitizmus, masarykizmus, pozitívizmus, revizionizmus) útvesztőiben való eltévelyedéstől. A Csehszlovák Kommunista Párt vezetése alatt álló Gottwald Kultúralap és a Szocialista Akadémia már 1948 februárja előtt fontos szerepet töltött be a fiatal marxista történettudomány támogatásában. A csehszlovák történetírás javára vált, hogy Z. Nejedlý munkásságában biztos irányítúre talált, amely lépteit a nép felé, az eszmei világosság felé irányította és megtanította a tények elemzésének az elméleti koncepcióval való egybekapcsolására. A Z. Nejedlý által kifejtett elv, hogy ti. „történelem csak egy van”, elősegítette a dialektikus módszer bevonását a történelem tanulmányozásába és előmozdította azt, hogy túlhaladtuk a burzsoá történetírás álláspontját, mely a jelenségeknek csak metafizikai elszigeteltségükben történő vizsgálatát engedte meg.

A csehszlovák marxista történetírás fejlődése szempontjából igen komoly segítséget jelentett a szovjet történettudomány, a szovjet közlemények és folyóiratok, valamint szovjet történészek csehszlovákiai működése és látogatásai. A szovjet történészekkel való

tudományos együttműködés fejlesztésében 1950-ben történt megalakulásától kezdve fontos szerepet töltött be a Csehszlovák—Szovjet Intézet, ahol a Szovjet Tudomány és Történet c. folyóirat köré tömörült marxista kollektíva eredményesen vezette be a szovjet történészek munkáit Csehszlovákiába és gondoskodott a szovjet tapasztalatok alkotó módon történő átvételéről. A szovjet történettudomány termékei nyomán megtanultuk harcba állítani a történettudományt a munkásosztály mellett, az új társadalmi rendszerért. Megtanultuk továbbá szovjet barátainktól a tudományos munka kollektív formáját is. Hálával emlékezünk meg arról a segítségről, amelyet szovjet elvtársaink a csehszlovákiai marxista történettudomány fejlesztéséhez nyújtottak. Ma csehszlovák marxista történészek már tucatszámra dolgoznak vállvetve szovjet barátainkkal; a csehszlovák történészek könyveit és tanulmányait lefordították oroszra és a Szovjetunió egyéb nyelveire. Az a törekvésünk, hogy szovjet elvtársainkkal vállvetve eredményesen harcoljunk a szocialista és kommunista nevelés céljainak megvalósításáért, a revizionizmus és mindenfajta burzsoá ideológia ellen.

A marxista történettudomány kezdettől fogva a cseh és szlovák történészek egységes ideológiai frontjának létrehozásán fáradozott. E téren következetesen meg kell törnünk a burzsoá történetírás ellenállását. A II. csehszlovák történészkongresszuson pl. dr. V. Chaloupecký professzor újból felvetette a cseh burzsoázia tételét, amely szerint önálló szlovák nép nem létezik, s a csehszlovakizmus elvét hirdette. A burzsoá ideológia e megnyilvánulási formái egyúttal magtagadták a szlovák történészek ama jogát, hogy a szlovák történelem önálló koncepcióját alkothassák meg. Másfelől viszont a szlovák burzsoá nacionalisták erőszakkal tagadták a cseh és a szlovák történelem egybefonódását, sőt — a tényekkel teljesen ellentétben — a két nemzet történelmi fejlődését egymással szembe állították. Szemet hunytak afelett a tény felett, hogy kevés európai nemzet alakult ki és fejlődött oly szoros, bizalmas és termékeny együttműködés közepette, mint a cseh és szlovák nemzet. E téren a marxista történészeknek különösen nehéz akadályokat kellett legyűrniök. Szlovákiában a marxista történettudomány fejlődése megkésett, mivel itt a burzsoázia helyzete és ideológiai ellenállása erősebb volt, mint Csehszlovákia. Emellett a magyar hűbérurak és burzsoázia hosszantartó elnyomása következtében Szlovákiában távolról sem gyűjtöttek össze és adtak ki annyi történeti forrásmunkát és tényközlő művet, mint Csehszlovákia. 1948 februárja azonban itt is megtisztította az utat a cseh és a szlovák burzsoázia által emelt mesterséges akadályoktól és kezdetét vette a valóban Csehszlovák történettudomány egységfrontjának kialakítása. A jövőben természetesen olyan törekvéseknek kell érvényre jutniuk, amelyek következetesen össz-állami viszonylatban akarják tanulmányozni a cseh és a szlovák nemzet történelmi fejlődésének törvényszerűségeit. Kétségtelen, hogy a cseh és a szlovák nép 1918-ig eltérő történelmi viszonyok között fejlődött. Ebből következik a cseh és a szlovák történelem önálló tanulmányozásának szükségessége is. Ugyanakkor azonban a cseh és a szlovák nemzet, kialakulásuktól kezdve állandóan együttműködött, köztük testvéri kapcsolatok alakultak ki. Ezért tehát feltétlenül gondoskodnunk kell arról, hogy a cseh történészek megismerjék a szlovák történelmet, tanulmányozzák és tegyék kutatások tárgyává azt, a szlovák történészek viszont ismerjék és tanulmányozzák a cseh történelmet. Emellett fokozni kell a csehszlovák közösség történeti fejlődésének tanulmányozását, s történelmi távlatokban kell kimutatni, hogyan biztosítja a Csehszlovák Kommunista Párt vezette munkásosztály proletár internacionalizmusa tartósan a cseh és a szlovák nép eredményes fejlődését a szocialista Csehszlovákiában. E téren jó kezdetet jelentett az 1956. évi sikeres smolenicei konferencia, amely a csehek és szlovákok kölcsönös kapcsolataival foglalkozó gyűjteményes kötetet juttatta az érdeklődők kezébe.³

³ O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov (A csehek és szlovákok kölcsönös kapcsolatairól.) A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete konferenciái anyagának gyűjteményes kiadása. Bratislava, 1956.

1948 februárja eredményezte azt is, hogy a főiskolák fokozatosan a marxista történetírás bázisaivá alakultak át. Tudományos téren azonban a februári győzelem legfontosabb vívmánya a Csehszlovák Tudományos Akadémia (1952) és a Szlovák Tudományos Akadémia megalapítása volt. Széleskörű tudományos intézetek alakultak, amelyekben marxista tudósok voltak többségben, megindult az intézmények kiadói tevékenysége is, új folyóiratok jelentek meg. Ugyanebben az évben megalakult a Cseh Kommunista Párt Történeti Intézete, majd később a Szlovák Kommunista Párt Történeti Intézete, amelyek a Csehszlovák Kommunista Párt és a munkásmozgalom történetére vonatkozó tudományos kutatómunka központjaivá váltak. Joggal tekinthetjük tehát az 1952-es évet egy további mérföldkőnek a csehszlovák történettudomány 1948 február utáni fejlődésében.

A csehszlovák marxista történettudomány fejlődése nem ment simán: a burzsoá történetírás elleni állandó ideológiai harc fémjelezte azt. Ha a csehszlovákiai marxista történettudomány terén 1945 óta bekövetkezett ideológiai fejlődést röviden össze akarjuk foglalni, mindenekelőtt el kell határolnunk az első időszakot, amelynek folyamán a csehszlovák történészek közül sokan első ízben fogtak hozzá a marxizmus—leninizmus ismeretelméleti, módszertani és filozófiai rendszerének tanulmányozásához. Nem volt csoda tehát, hogy számos történészünkben az a benyomás alakulhatott ki, hogy itt már minden készen áll, a koncepció adva van, s csupán a részletek behelyettesítése és a séma kitöltése marad hátra. A csehszlovák történettudomány általánosságban véve alacsony színvonalú filozófiai felkészültsége miatt és az objektivizmus burzsoá ideológiájának hatására valóban előfordultak a marxizmus-leninizmus dogmatikus alkalmazásának megnyilvánulásai, amit a személyi kultusz még fokozott. 1956 után, amikor az ideológiai élet felélénkült, bírálat tárgyává vált a dogmatizmus is, azonban — amint ez már gyakran előfordul — a bírálat egyoldalú volt, s csupán az újabb tények és újabb levéltári források tanulmányozásának szükségességére utalt. Így állt azután elő az a helyzet, hogy a csehszlovák történettudományban ismét nagyobb befolyásra tett szert a burzsoá pozitívizmus és objektívizmus, amely a burzsoá ideológia káros hagyatékaként itt élt körünkben. Ma a pozitívizmus és objektívizmus irányzata veszélyt jelent a csehszlovák történetírás fejlődése szempontjából, s ezért ennek a kérdésnek különleges figyelmet kell szentelnünk.

Hangsúlyozni kívánom, hogy inkább használok a „pozitivistá irányzatok” kifejezést, jelezvén, hogy a pozitívizmussal, mint August Comte egykori filozófiai rendszerével semmidolgunksincs, inkább a pozitivistamódszerek konkrét megnyilvánulásait tárgyaljuk.

Hogyan mutatkozik meg mai történettudományunkban a pozitívizmus? Elsősorban úgy, hogy megbontja az egész és a rész dialektikus egységét, ami pedig a marxista dialektika alapelveinek egyike, s az egésszel metafizikus módon egy részt állít szembe. Konkrétan, történésznyelven szólva: metafizikusan ellentmondásba kerülnek a tények, az adatok, a történeti események és általános kapcsolatok, az összefüggések, a társadalmi fejlődési törvények. Ennek az elferdített ismerettani szemléletnek az a következménye, hogy a heurisztikánál a figyelem teljes mértékben a minél nagyobb számú tény és történelmi adat megismerésére ill. beszerzésére irányul. Az így szerzett adatokat azután kritikailag osztályozzák és értéklik — de csak egymás közötti összefüggésükben. Ily módon legfeljebb a tények közötti okozati összefüggést világítják meg, de itt azután meg is rekednek. Hiányzik az általános összefüggések és törvényszerűségek kutatására irányuló tudatos törekvés; a figyelem teljes mértékben elfordul az elméleti kérdések és problémák tanulmányozásától, ami pedig visszamondólegesen új fényt vethetne a tények elemzésére. Az általános és a különös dialektikus egységének a megbontása következményeként tényközlő tanulmányok és könyvek jönnek létre, amelyekben nagy mennyiségű, kritikailag osztályozott anyag halmozódik fel, de hiányzik az eszme, az elméleti általánosítás. Az ilyen

könyvek tudományos értékmérője nem az eredmény, nem az alkotás, nem a bonyolultságok tisztázása, nem az új viszonyok feltárása vagy az általános törvényszerűségek megvilágítása: ellenkezőleg, az adathalmaz, s levéltári forrásokra való hivatkozás-tömeg, a jegyzetek tömkelege. Természetesen, a pozitivisták módszerek elválaszthatatlan velejárója az objektivisták irányzat, amelyik a kvalitatíve eltérő eseményeket és tényeket egyformán értékeli, s ahelyett hogy egymás fölé helyezné, egymás mellé helyezi az eseményeket, amelyik a maxista pártosság helyett a burzsoá objektivizmust hirdeti. „Az objektivisták azt állítják, hogy az adott történelmi folyamat elkerülhetetlen; a materialista pontosan meghatározza az adott társadalomgazdasági rendszert és azokat az antagonisztikus viszonyokat, amelyeket az szül. Az objektivisták, amidőn a nagyszámú adat szükségességét hangsúlyozza, mindig kiteszi magát annak a veszélynek, hogy az adatok védelmezőjének vágányára siklik... Ez azt jelenti, hogy a materialista a maga objektivizmusában következetesebb, mélyebb és alaposabb, mint az objektivisták.”⁴ Leninnek e szavai pontosan kifejezésre juttatják a pozitivisták adatkultusz és a burzsoá objektivizmus elválaszthatatlan kapcsolatát. Ily módon az olvasók kis monográfiák és tanulmányok özönét kapják kézhez, amelyek túlságosan részletezőek — sokszor feleslegesen is részletekbe menőek —, s amelyekben nyoma sincs harcos marxista eszmei elvhűségnek.

A csehszlovák történészek számos munkáját jellemzi ez a pozitivisták tendencia. Az utóbbi időben pl. F. Matějnek a feudális nagybirtokokkal foglalkozó terjedelmes, anyagban gazdag könyve⁵ sem tette túl magát a pozitivisták tendenciákon. Bírálat tárgyát képezte már J. Polišenský professzor pozitivisták beállítottsága is. Nem egyes személyekről van azonban szó, hanem az általános irányzatról, amely az újabbkori és legújabbkori történet tanulmányozásába is benyomul, sőt pl. Hus János műveinek kiadásánál is megmutatkozott.

A pozitivisták irányzatok feléledésének és térhódításának általános okaira már rámutattunk: ez elsősorban a burzsoá történetírás örökségének tudható be. Miután burzsoáziánk fejlődése fellendült, s uralomra jutott, elvesztette érdeklődését azon eszmék iránt, amelyek jegyében a hűbérurak ellen küzdött. Általánosságban szólva ez a háttér annak a hanyatlásnak, amely a burzsoá történetírásban František Palacký bátor lendületétől és új koncepciójától a Jaroslav Goll által követelt monografikus részlet-tanulmányokig bekövetkezett. Goll kétségtelen érdeme — amelyet mindig is értékelni fogunk —, hogy eljutott a tudományos gondosság elmélyítéséhez, a heurisztika és a forrás-elemzés differenciáltabbá tételéhez. Ugyanakkor azonban a német burzsoá történetírás pozitívizmusának, I. Waitznak és Leopold v. Rankennek, különösképpen pedig ez irányzat parancsoló „wie es eigentlich gewesen”-jének adózva következetesen választófalat emelt a tények és a szemlélet, a rész és az egész közé, s igyekezett áttörhetetlen gátat vonni egyfelől a szociológia és a történetfilozófia, másfelől pedig a történettudomány közé. „Ahogyan az események bekövetkeztek! Ezzel kimondottuk a történetírás legsajátosabb feladatát, ezzel megszüntük határát mind a szociológia, mind pedig a történetfilozófia irányában.”⁶ Jaroslav Goll egyúttal elterelte a figyelmet az általános törvényszerűségekről, feladta annak lehetőségét, hogy megismerje azokat, sőt kifejezetten megismerhetetlenségüket hirdette. Josef Šusta Goll álláspontját a következőképpen magyarázza: „Nem hitt annak az állításnak sem, hogy a történettudomány csak akkor válik valóban tudománnyá, ha a természettudományok mintájára és azok feltétlen okságának szellemében vélelmezett törvényszerűségek és más általánosítások kutatására szorítkozik.”⁷ Ez az ismereteni pesszimizmus termé-

⁴ V. I. Lenin Művei, I. k. 416—417. l.

⁵ F. Matějka: Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlídnutím k přileblému území Slezska a Polska (A feudális nagybirtok és a jobbágy Morvaországban, különös tekintettel a szomszédos Sziléziára és Lengyelországra) Praha 1959.

⁶ Drobné spisy (Rövid írások). 12. l.

⁷ J. Šusta: J. Goll. ČCH XXXV, 1929, 480. l.

szetesen támogatta a pozitivistá tendenciákat, amelyek Goll tanítványainak többségénél teljességgel uralták a tudományos módszereket, s amelyeket pl. Josef Šusta és K. Stloukal is szívesen átvett. Ily módon tehát a burzsoá ideológia megnyilvánulásai mind a mai napig fennmaradtak és tévútra vezették a csehszlovák történettudományt.

Gyakran előfordult nálunk, hogyha a pozitivistá állásfoglalást a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveiből vett idézetgyűjtemény kísérte, a munkát máris marxista műként adták ki. A történész munkáját azonban nem az idézet-gyűjtemény teszi marxistává, hanem az alkotó módszer, az ismerettani és filozófiai elvek, amelyekből a tudományos mű kiindul. Ennélfogva tehát a pozitívizmus és a hozzá kapcsolódó objektívizmus elleni következetes harc a történész részéről alapos filozófiai felkészültséget, a marxi—lenini módszertan mélyreható ismeretét és alkalmazását, valamint az új tények elemzésének az elméleti szintézissel való egybekapcsolását tételezi fel. Csakis ily módon lehetünk eredményesen úrrá a pozitivistá és objektivistá irányzatok felett. Emellett természetesen rendszeresen bírálunk kell az ún. Goll-iskola pozitívizmusát, elemeznünk kell tudományos munkásságát. Számottevő hiányosságunk, hogy mind ez ideig kevesen foglalkoznak nálunk a cseh és a szlovák történettudomány történetével, s nem tettük még következetes bírálat tárgyává a cseh és a szlovák burzsoá történetírást. Hasznos volt, hogy Pekář iskolájáról bírálatok jelentek meg, amelyek kimutatták ennek az iskolának néPELLenes és forradalomellenes irányzatát. Ma azonban már feltétlenül tovább kell mennünk, s figyelmünket főleg az ún. Goll-iskola pozitivistá ismeretelméletének és munkamódszerének elemző bírálatára kell fordítanunk. Az ilyen elvi bírálat kétségtelenül fontos tényezője lesz a csehszlovák történettudomány további eredményes fejlődésének.

A csehszlovák marxista történettudomány fejlődése során a klerikális világnézet különféle válfajai ellen is harcot vívott. Pekář történelemszemléletének bírálatára megmutatta, mily szoros összefüggésben áll a vallási babona és a forradalomellenes történetírói irányzat. Mind ez ideig azonban nem sok történt még a klerikális történetszemlélet egyéb válfajai elleni ideológiai harc terén. Áll ez különösen a protestantizmus ideológiája elleni harcra. A klerikális világnézet következetesen filozófiai idealizmust visz bele a történelembe, és a népek az isteni gondviselés akarataival szembeni tehetetlenségéről beszél. A klerikális világnézet hatása alatt álló történeti művek tagadják a társadalomgazdasági törvényszerűségek elsődlegességét, elutasítják az osztályharc almléletét. J. Cibulka terjedelmes monográfiája⁸ pl. egyoldalúan állítja be a katolikus egyház jelentőségét a hűbériség kezdetén, idealizálja a kereszténységet és elködösíti annak osztály-és feudális hátterét. A klerikális történészek történelmünk forradalmi hagyományait is eltorzítják. Amíg pl. a huszitizmus a katolikus történetírás felfogása szerint elítélendő eretnek mozgalom, addig a protestantizmus szemléletében a reformáció előhírnöke. Ebben az értelemben a protestáns történészek is ki akarják maguknak sajátítani Hus János és Komenský Amos János műveit, akiket csak vallási tényezőknak és a protestantizmus előfutárainak tekintenek. A marxisták természetesen tudatában vannak, hogy a történelmi személyiségeket nem szavaik, hanem tetteik alapján kell megítélni. Nén szabad a figyelmet csupán a mozgalom formáira korlátozni, be kell hatolni annak lényegébe. A marxista történetszemlélet a protestáns történészekre is rábizonyítja a tévedéseket és a felületességet. Hiba, hogy a katolikus és protestáns történetírást a marxizmus—leninizmus álláspontjáról nem tettük rendszeres bírálat tárgyává. A klerikális történetszemlélet elleni harc időszerűségét az is aláhúzza, hogy ma az európai kapitalista országokban zömmel a keresztényszocialisták uralkodnak, akik a klerikális ideológiát állami ideológiává léptették elő és ideológiai nyomást gyakorolnak a környezetre. Nén véletlenül fordították le pl.

⁸ J. Cibulka: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě (Nagymorva templom Modrán, Velehrad mellett, és a kereszténység kezdete Morvaországban), Praha, a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadványallata, 1958.

R. Ričánnak a cseh protestantizmussal foglalkozó művét⁹ és a vonatkozó recenzió abban tetszelgett, hogy ezáltal módja nyílt betekintenie a vasfüggöny mögé és meggyőződnie a kommunista ideológia elleni eszmei harcról. A klerikális világnézet hivatalos világnézete a mai imperializmusnak, s ezért az ellene vívott harcnak rendkívül időszerű politikai jelentősége van. A csehszlovák történészeknek ugyancsak jobban ki kellene venniük részüket a vallási babona elleni harcból azzal, hogy a filozófusokkal és más tudósokkal együttműködve ők is közreműködhetnének a tudományos ateista propagandában. Nincsenek tanulmányaink az egyház, a Vatikán, az egyházi inkvizíció reakciós jellegéről, kíváncsatos volna, hogy vizsgálat tárgyává tegyük az ateizmus fejlődését történelmünkben. A vallási babona elleni ideológiai harc a csehszlovák történettudomány egyik fontos feladata.

Fentiekben a burzsoá ideológia két olyan formáját érintettük, amelyek ellen a marxista történettudomány döntő harcot vívott és vív ma is. Most egy további hasonló formával szeretnénk foglalkozni, mégpedig a mai német imperializmus ideológiai fegyverzetével, amely ellen a csehszlovák történettudománynak határozottabban kellene fellépnie. Éppen a csehszlovák történelem szolgáltathatja a legsúlyosabb érveket a német sovinizmus, militarizmus és revansizmus elleni harchoz. A csehszlovák népnek társadalmi és nemzeti szabadságáért vívott ezeréves harca megtanított bennünket arra, mily veszélyt jelentett számunkra a német hűbérurak Drang nach Osten-je és a német burzsoázia expanziója. Annál inkább értékeljük tehát a Német Demokratikus Köztársaság megalakulásának jelentőségét, egy olyan országot, ahol a német nép először vált ténylegesen a maga urává. Nyugtalansággal figyeljük viszont a nyugat-németországi történetírás fejlődését, ahol újból felütötte fejét a pángermán Kulturträger-elmélet, újból sovinizta gyűlölet áramlik hazánk felé, s revansista hangok hallatszanak. A nyugat-németországi burzsoá történetírás a szláv országokat elmaradott országokként ábrázolja, a huszitizmusról mint a sovinizta fajgyűlölet kirobbanásáról beszélnek, Münchent Csehszlovákia mindmáig hatályban levő felparcellázásának tekintik, jelentőségében kisebbitik és bemooskolják a csehszlovák nép nemzeti felszabadító harcát, eltorzítják a népi demokratikus Csehszlovákia megalakulását. Amíg az ún. szudétanémet történészek nem rejtik véka alá agresszív és revansista céljaikat, s a közép-európai térség német uralom alatt történő újraegyesítésének történelmi szükségességéről beszélnek, addig a nyugat-németországi burzsoá történetírás hivatalos képviselői (H. Heimpel, G. Ritter) kifinomultabb magatartást tanúsítanak: az ún. páneurópai elméletet hirdetik és a német történelmet bekapcsolják az európaiba. Európa szellemi alapja szerintük a német-római. A németeknek jutott osztályrészül az a történelmi feladat (a gyarmatosítás idején), hogy az európai kultúrát kelet felé terjesszék, Oroszország felé, amelyet azonban nem vonnak bele Európába. Szerintük ma is szükség van Európa határainak kelet felé való kiterjesztésére és a szocialista tábor országainak a páneurópai eszme számára való megnyerésére. Nyilvánvaló, hogy itt csupán a német imperializmus agresszív ideológiájának egy másik változatáról van szó. Ezek ellen a burzsoá hamisítások ellen harcolni a csehszlovák történettudománynak hazafias kötelessége. Egész népünknek tudnia kell, milyen szellemben nevelik a német burzsoá történészek a nyugat-német közvéleményt. Ezért nemcsak a szaklapokban, hanem a napilapokban is gyakrabban kellene közölni recenziókat a német burzsoá történetírás termékeiről, s tudományos terveinkben számolnunk kellene a német imperializmus és nacionalizmus történetével, az ún. szudétanémetek történelmi szerepével, valamint a német revansizmussal és militarizmussal foglalkozó művekkel. Az ilyen művek a német — cseh kapcsolatok haladó hagyományaival foglalkozó munkákkal egyetemben elmélyíthetnék a német kérdés megismerését, elősegítenék a mai német imperializmus szerepének helyes megítélését.

⁹ R. Ričan : Das Reich Gottes in den böhmischen Ländern, Stuttgart. 1957.

Harcolnunk kellett a burzsoá történetírás ellen a történelmi fejlődés dialektikus egységének elvéért is. Ma már bizonyára senki sem védelmezi azt az álláspontot, hogy a történelmi fejlődés vizsgálatának területét a múlt századdal le kellene zárni. Mindazonáltal élnek még elképzelések, melyek szerint a történelmi kutatás tárgyának olyan történelmi korszakoknak kell lenniük, amelyeket már bizonyos távlatból szemlélhetünk. Eszerint az elképzelés szerint a legújabbkori történelem nem képezheti tudományos vizsgálódás és kutatás tárgyát. Ez a nézet természetesen helytelen: ellentétben áll a történelmi fejlődés egységére vonatkozó marxista tanítással. Helyénvaló volna, ha komoly mértékű törekvés mutatkoznék a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek egészen napjainkig való tanulmányozása és megismerése irányában. Ma már elmondhatjuk, hogy a csehszlovák történészek túlnyomó többsége a XIX. és a XX. század történetével foglalkozik. Alkalmunk volt mintegy 350 történész kutató munkatervét áttekinteni. Ezeknek több mint a fele az 1918 utáni időszakkal foglalkozik. Amíg egy évtizeddel ezelőtt a legújabbkori történettel csak néhány szakember foglalkozott, addig ma több mint 160 tudós és szakember végez kutatómunkát ezen a területen. (Ez kiváló eredmény, amelynek jelentőségét nem szabadna azzal az alaptalan állítással csökkenteni, hogy a csehszlovák történészek menekülnek az aktuális témáktól.) A legújabbkori történetre vonatkozó tudományos kutatómunka eredményei máris bizonyítják, mennyire alaptalan volt attól félni, hogy az újkori és a legújabbkori történet tanulmányozása tudománytalanná válik, és politikai publicisztika lesz belőle. A jövőben a hangsúlyt a csehszlovákiai kapitalizmus történetének, de különösen a szocializmus kialakulásának és fejlődésének mélyreható tanulmányozására kell helyezni. Kutatómunkánkat továbbra is a legújabbkor történetére kell összpontosítanunk, mégpedig nem csupán magának a tudománynak érdekében, hanem tekintettel arra az aktuális politikai jelentőségre is, amellyel ez a kutatómunka rendelkezik. Nemzeti történelmünknek ma a legfontosabb szakasza a munkásosztály kialakulásának, első harcainak és győzelmének története, Csehszlovákia Kommunista Pártjának története, s így ezzel kapcsolatos kérdések tudományos megoldásának a jövőben is elsőbbséget kell biztosítanunk. Nem szabad természetesen elhanyagolnunk a régebbi korok történetét sem, s e területen határozottan vissza kell utasítanunk minden olyan likvidátori nézetet, amely nem tanult a szovjet kritikából, meg akarja bontani a történelmi fejlődés dialektikus folyamatát és fel akarja számolni a régebbi korok történetének tanulmányozását.

A csehszlovákiai marxista történettudománynak fejlődése kezdetén szükségképpen meg kellett oldani a csehszlovák történelem periodizálásának kérdéseit is. A pozitivistá burzsoá történetírás nem törődött a történelem tudományos periodizálásával. Nem szorult magyarázatra, hogy azok a történészek, akik a történelmi fejlődés törvényszerűségét tagadják, nem ismerik el az alapkategóriákat sem és a periodizálást tisztára formálisan eszközlik, nagybórára a képzőművészeti kapcsolatokban bekövetkező változásokhoz, mint az „idők szellemének” állítólagos függvényéhez tartván magukat. A marxisták viszont arra törekedtek, hogy valóban objektíve adott határokat állítsanak fel a társadalmi rendszerek között és azokon belül is. Az első kísérletek a cseh történelemre és a legáltalánosabb kormeghatározásokra szorítkoztak. Később — főleg a Csehszlovák Történelem Áttekintésével és a Csehszlovák Kommunista Párt Történetével kapcsolatos előkészítő munkálatok nyomán — a csehszlovák történelem marxista periodizálásának részleteibe is belefogtak. Viták indultak a periodizálás egyes kérdéseiről (a hűbériség kezdetéről, az eredeti felhalmozás korszakáról, az ún. második jobbágyság koráról). Kíváncsi volna azonban, ha az ilyen viták a kapitalizmus és a szocializmus történetének periodizálására is kiterjednének. Történészeink bekapcsolódhatnak a nemzeti és demokratikus forradalom jellegéről folyó hosszantartó vitába is, amelyet filozófusok és jogelméleti szakemberek folytatnak egymással.

A Csehszlovákia történelmének marxista periodizálásával kapcsolatos vita fontos

előfeltétele volt a csehszlovák történelem áttekintésével kapcsolatos munkának. A burzsoá történelmi áttekintéseket idealista szemlélet jellemezte és csupán a cseh történelemre szorítkoztak. Ezeket a műveket is a tényeknek pozitivista módon történő egymasmellé állítása jellemezte. Teljesen mellőzték az általános elméleti összefüggéseket. A csehszlovák marxisták már kezdettől fogva szükségét érezték, hogy a burzsoá művekkel a saját történeti koncepciójukat állítsák szembe. A volt Szocialista Akadémián már 1948 után kollektíva alakult, amely előkészítette a csehszlovák történelem marxista áttekintését. A kevés tapasztalat és a nem elég alapos előkészületek azonban meghúsították a tervet és a szóbanforgó mű sohasem látott napvilágot. Mindazonáltal a volt Szocialista Akadémia kebelében lefolyt viták elősegítették a Csehszlovák Köztársaság Történetének középiskolai — 11. osztályos — tankönyvével, továbbá a főiskolai tankönyvekkel kapcsolatos előkészítő munkát, sőt végeredményben a Csehszlovák Történelem Áttekintésének előkészítését is. Ez utóbbi munka mindmáig a cseh és a szlovák történészek legnagyobb jelentőségű kollektív együttműködése, nem csupán a munka terjedelmét, hanem a marxizmus—leninizmus következetes alkalmazását tekintve is. A vonatkozó vita (a periodizálásról, a tézisekről és az I. kötet makettjéről) számottevő ideológiai hozzájárulásnak bizonyult a csehszlovák történettudomány fejlődéséhez. Csak annyit kívánhatunk, hogy a Csehszlovák Történelem Áttekintésének további kötetei is rövidesen megjelenjenek és az összes csehszlovák történész kapcsolódjék be megvitatásukba.

Alapvető jelentőségű munka az előkészületben levő Csehszlovák Kommunista Párt Történetének Áttekintése. A kollektív munkafomák itt is beváltak, s különösen az új- és legújabbkori történet számára nyújtottak a tézisek megbízható és minden szempontból felülvizsgált alapot. A Párttörténet körüli vita ugyancsak termékeny alapot szolgáltatott a cseh és a szlovák nép újkori történetével kapcsolatos főkérdések kidolgozására.

A Csehszlovák Történelem Áttekintése és a Csehszlovák Kommunista Párt Történetének Áttekintése mindezekig a legjelentősebb összefoglaló munkája a csehszlovák marxista történettudománynak. Gondoskodnunk kell, hogy a jövőben minden munkahelyen nagyobb figyelemben részesítsék az összefoglaló műveket. Nem szabad a kutatómunkát egyoldalúan, csak a monográfiák és az elemző művek vonatkozásában fejleszteni. A történettudomány eredményes fejlődése az elemzéseket és a szintéziseket egyaránt igényli. Emellett közvéleményünk elvárja tőlünk, hogy történészeink olyan műveket alkossanak számára, amelyek összefoglalóan dolgozzák fel a legfontosabb és legjelentősebb területeket. Bizonyára helyesen cselekszünk, ha előkészítjük a cseh és a szlovák történelem tudományos szintézisét, amely nemzeti történelmünk főkorszakait ölelné fel. Gondolok itt pl. a burzsoá Csehszlovákia történetére, a népi demokratikus Csehszlovákia kialakulásának és fejlődésének történetére, Csehország történetére a kapitalizmus idejében, a nemzeti megújulás korában stb. Ugyanilyen fontos volna Szlovákia történetének nagyobb szakaszait feldolgozó művek megjelentetése is. Kíváncsok volna továbbá, ha előkészítenék Praha és Bratislava történetének marxista feldolgozását. Kétségtelenül nagy jelentőségű mű lenne a Csehszlovák Életrajzok is, amely lexikon formájában foglalná magába a csehszlovák történelmi személyiségek tudományos portréit, s ílymódon egy mindmáig igen hiányzó életrajzlexikkal látná el tudományunkat. Ma, amikor tudományos munkahelyeinken nem tucat-, hanem százszámra működnek történészek, elérkezett az ideje annak, hogy nagyterjedelmű összefoglaló műveket tervezzünk és készítsünk elő, olyan műveket, amelyek maradandóan gazdagítanák tudományunkat és egész kultúránkat.

Döntő fordulat következett be forráskiadásaink terén is. A burzsoá történetírás szétaprózta a kiadói tevékenységet, számos sorozat kiadásába fogott bele, amelyeket nem fejezett be, sőt gyakran (mint pl. az Adóügyi Jogszabályok kiadásánál) el is hanyagolta

a modern kiadási szempontokat. A forrásművek publikálása ugyancsak egyoldalúan a régebbi történelemre korlátozódott. A marxisták számottevő mértékben kiterjesztették a forráskiadásokat a legújabbkori történelem területére is: kiadták a legfontosabb forrásmunkákat, mint pl. a Csehszlovák Kommunista Párt kongresszusainak jegyzőkönyvét és a Párt Központi Bizottságának határozatait, Klement Gottwald és mások műveit. Megkezdték továbbá a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és annak visszhangja Csehszlovákiában c. sorozat kiadását is. Eredményes marxista felfogású kiadványok publikálásához döntő mértékben hozzájárult az egységes levéltári hálózat új szervezete is. A belügyminisztérium állami levéltári igazgatósága megteremtette az előfeltételeket ahhoz, hogy a forrásanyaghoz rendszeresen hozzá lehessen jutni, tájékoztatókat ad ki a csehszlovák levéltárakban található gazdag anyagról (útmutatók, jegyzékek, katalógusok), s kiveszi részét a források kiadásában is. A jövőben szorgalmaznunk kell a régebbi történelem körébe tartozó előkészített sorozatok kiadását (elsősorban a Codex diplomaticus regni Bohemiae és a Regesta diplomatica nec non epistolaria regni Bohemiae sorozatok kiadását); Szlovákiában pedig meg kell indítani a szlovák Codex kiadását, hogy a régebbi szlovák történelem is pontosan körülhatárolt forrásbázishoz jusson. Állandó figyelmet kell természetesen fordítani az újkori cseh és szlovák történelem alapforrásainak rendszeres kiadására is.

Fentiekben kritikai áttekintést igyekeztünk nyújtani a csehszlovák történelem és a forráskiadások terén elért átfogó eredményeinkről. A továbbiakban történelmünk egyes korszakaira vonatkozó munkásságunkat tárgyaljuk.

A feudalizmus történetére vonatkozólag a cseh és a szlovák történészek számottevő figyelmet szenteltek a hűbéri viszonyok kezdetének (főleg a Nagymorva Birodalom történetével kapcsolatban), jóllehet még mindig nem állíthatjuk, hogy a probléma megoldást nyert. Öröndetes viszont, hogy az archaeológia és a történetírás elhatároltságának áthidalására irányuló kísérlet sikerrel kecsegtet, sőt megállapíthatjuk, hogy a csehszlovák archaeológiai feltárások eredményei (Staré Město, Mikulčice) merőben új megoldási lehetőségeket kínálnak. Kétségtelenül több figyelmet kíván majd a gyarmatosítás tanulmányozása, valamint azoknak a harcoknak az értékelése, amelyeket a cseh állam vívott a német hűbérurak agressziói ellen.

Történészeink egy további érdeklődési körének tárgya a huszita forradalom története. Ma már részletesebben ismerjük a huszita mozgalom gyökereit, megismertük a Tábor-i chiliasmus történelmi jelentőségét, mélyebbekké váltak a forradalom lefolyásával, nemzetközi jelentőségével és a huszita hagyományokkal kapcsolatos ismereteink. Még mindig nélkülözzük azonban a cseh városok fejlődésével foglalkozó tanulmányokat, Szlovákiában pedig több figyelmet kell majd fordítanunk a szóbanforgó korszak gazdaság- és társadalomtörténetére. A Fehérhegy előtti Csehországra vonatkozó értékes ismereteink mindezekig többségükben a gazdasági alap megismerésére szorítkoznak és oly jelentős elméleti problémák megmagyarázását célozzák, mint az eredeti tőkefelhalmozás és az ún. második jobbágyosság. Szlovákiában joggal irányította magára a figyelmet az 1525–27-es bányászfelkelés. A hagyományszerűen elhanyagolt Fehérhegy előtti korszak ma — főleg a cseh történészek részéről — élénk figyelem tárgyát képezi. Reméljük sikerülni fog elkészítenünk összefoglaló munkát a cseh állam és nemzet Fehérhegy előtti fejlődéséről.

Ezzel szemben viszont a Sötétség korszaka (1620—1780) mind a cseh, mind pedig a szlovák történelem vonatkozásában a viszonylag kevés megmunkált történelmi korszakok közé tartozik. A jobbágyfelkelések és a manufaktúrák történetével foglalkozó értékes munkák mellé számottevőbb mértékben kellene felsorakozniuk a mezőgazdaság és a politikai élet történetét tárgyaló tanulmányoknak.

Fontos feladatok várnak a csehszlovák történészekre a nemzeti megújulás történetének területén is. Meg kell vallanunk, hogy itt ma még csak a kezdetnél tartunk.

Elsősorban is ki kell fejlesztenünk a nemzetiségi kérdés tanulmányozását a feudalizmus időszakában; előttünk áll még továbbá az a feladat, hogy a hűbériség felbomlásának és a kapitalista viszonyok erősödésének, a burzsoázia és a proletariátus kialakulásának bonyolult folyamatait összefoglalóan megragadjuk. Ugyanígy az 1848-as burzsoá forradalom története is monográfiára vár. A feudalizmus történetének egész területét érintő fogyatékoság: hiányzik a munkabérek és az árak alakulásának története. A kritikai-lag felülvizsgált anyagot feldolgozó résztanulmányok után rá kellene térnünk a kérdés rendszeres feldolgozására.

A kapitalizmus történetének tanulmányozása terén a gazdasági fejlődéssel — különösképpen az ipari forradalommal —, továbbá — szép számban — a munkásmozgalom történetének, a Csehszlovák Köztársaság és a Csehszlovák Kommunista Párt kialakulásának, valamint a Csehszlovák Kommunista Párt bolsevizálódásának egyes kérdéseivel foglalkozó tanulmányok jelentenek maradandó értéket. Eredményesen szertefoszlattuk a burzsoá politikusok felszabadító szerepéről szóló burzsoá legendákat (a Masaryk-, Štefanik- és Wilson-legendákat) is. Ha már a hűbériség történetének egyes szakaszaival kapcsolatban is hangsúlyoznunk kellett, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok elemzése tulajdonképpen a történeti feldolgozás kezdetét jelenti, még nyomatékosabban vonatkozik ez a kapitalizmus történetével foglalkozó további kutatómunkára. Áll ez elsősorban is az egészségtelen, túlságosan szűkkörű, sok esetben mindössze egynéhány évre korlátozódó specializálódás felszámolására. Vannak történészek, akik csupán a München előtti köztársaság néhány évre specializálták magukat. Sőt, ismerek egy olyan történészt is, aki az 1918—21-es évekbe „dolgozta be” magát, s nem tud — úgymond — állást foglalni az 1922-es év utáni időszakokkal kapcsolatban, mert az szerinte túlságosan távolosik tőle. A specializálódást természetesen nem szabad így értelmeznünk. Hová vezethet ugyanis másfelé az effajta történésmunka, mint a pozitívista leírásokhoz? Az elméleti kérdések és általános összefüggések helyett — amelyeket természetesen nem lehet megragadni egyetlen év távlatában — a történészek csupán eseményeket írnának le és mellékvágányra terelnék a tudományt. Véget kell tehát vetnünk a hamisan értett specializálódásnak, és általánosabb összefüggések és viszonyok tanulmányozását kell terveinkbe iktatnunk. Az újkori és legújabbkori történelem területén különösképpen égető szükségünk van a mezőgazdaság történetének, a nemzetiségi kérdés alakulásának és a munkásszféra helyzetének tanulmányozására. Külön hangsúlyoznunk kell a nemzetközi politikai kapcsolatok tanulmányozásának szükségességét is, mert történelmünk az imperializmus korában nem tanulmányozható a szélesebb körű nemzetközi összefüggések vizsgálata nélkül.

Külön figyelmet érdemel ma már a népi demokrácia kialakulásának és fejlődésének történetével kapcsolatos kutatómunka, ami tulajdonképpen az új társadalmi rendszer, a szocializmus első éveinek történeti feldolgozása. (E téren is megtettük már az első lépéseket.) A nemzeti felszabadító harcra, a szlovák nemzeti felkelésre, a nemzeti és demokratikus forradalom gazdasági gyökereivel foglalkozó művekkel, valamint a nemzeti és demokratikus forradalom jellegével kapcsolatos vita során elkészített tanulmányokkal e téren is megtettük már az első lépéseket. Ez az időszak azonban állandóan hosszabbodik, a téma aktualitása mindinkább nő. Megmutatkozott ez nemrégiben München és 1948 februárjának évfordulóján, még nyilvánvalóbbá válik a népi demokratikus Csehszlovákia fennállásának közeledő tizenöt éves évfordulójával kapcsolatban. Gondolnunk kell ugyanis arra, hogy egészen a közelmúltig a legújabbkori történelem alatt főleg a burzsoá köztársaság történetét értettük. Ma már természetesen a legújabbkori történelem súlypontja átlépte az 1945-ös évet és a csehszlovákiai népi demokratikus rendszer kialakulására és fejlődésére tevődött át. Amíg az első köztársaság húsz éve lezárt egészet képez, addig a népi demokrácia történetének szakasza állandóan növekszik és kétségtelenül mind nagyobb

erőfeszítést, mind nagyobb számú tudományos kutatót igényel. S éppen a népi demokratikus Csehszlovákia megalakulásának tizenötödik évfordulója szolgáltatathatna alkalmat arra, hogy a szocializmus építésének történeti szakaszait illetően fokozzuk kutatómunkánkat. A szocializmus fejlődésére összpontosított tudományos kutatómunka értékes segítséget jelenthet pártunknak szocialista és kommunista nevelőmunkájában.

A csehszlovák történészek feladata természetesen nem csupán saját népük történetének tanulmányozása, hanem az egyetemes történelem tanulmányozása is. Az egyetemes történelem kutatását a múltban gyakran elhanyagoltuk. Nem voltak hagyományaink, nem volt megfelelő szakirodalmi gyűjteményünk sem. Mindezeknek az akadályoknak ellenére marxista történészeink kutatómunkát folytattak az egyetemes történelem területén is, s érték is el eredményeket, többek között az ókori történelem területén, valamint a csehszlovák nép és a környező országok népei közötti kölcsönös kapcsolatok tanulmányozásában. A legtöbbet a szláv népek közötti kapcsolatok, különösképpen pedig a csehszlovák—orosz és a csehszlovák—szovjet testvéri kapcsolatok történetének tanulmányozásában értünk el. Itt is sürgős szükségünk van azonban célravezetőbb, áttekintő művekre, amelyek bemutatnák közvéleményünknek, milyen hagyományai vannak a szocialista táborhoz tartozó országok mai baráti kapcsolatainak. Több figyelmet kell szentelnünk a német történelemnek is. Kimondhatjuk, hogy a nyugat-európai országok szélesebb köréből éppen a német történelemnek kellene a legtöbb figyelmet magára vonnia. Az újonnan létesített Nemzetközi Politikai és Gazdasági Intézet minden biznnyal elősegíti majd a feladat megoldását. Emellett természetesen fel kell számolnunk a nyugat-német irodalom megismerésének akadályait, és a Német Demokratikus Köztársaság történészeivel való együttműködésünk keretében érzékenyen reagálnunk kell a német burzsoá történetírás revansista irányzatára.

Meg kell emlékeznünk a történettudomány segédtudományainak területén végzett eredményes munkáról is. Ha a segédtudományok az olyan tudományágakat is tanulmányozásuk tárgyává tennék, mint pl. a statisztika, továbbá ha vizsgálatuk területét időbelileg az újkori történelem korszakaira is kiterjesztenék, még eredményesebben és célravezetőbben segíthetnék elő a csehszlovák történettudomány fejlődését. Nagy súlyt kell helyeznünk a természettudományok és a technika régóta elhanyagolt történetére is. Már az első eredmények is arra utalnak, hogy a természettudományok és a technika történetének marxista szemlélete gazdagabbá teheti a haladó tudomány és technika hagyományainak ismeretét, sőt a termelőerők fejlődésével kapcsolatos ismereteinket is gyarapíthatja.

Fentiekben néhány olyan eredményre mutattunk rá, amelyet a csehszlovák történettudomány az utóbbi időszakban ért el. Erre nem csupán az a körülmény szolgáltatott alapot, hogy néhány történeti munkát a nagyraértékelés jelül Klement Gottwald állami díjjal tüntettek ki, hanem az a visszhang is, amelyet e művek a szakemberek körében és külföldön keltettek. Számosat közülük lefordítottak oroszra és egyéb idegen nyelvre, s elismerő értékelésre találtak a szakajtó hasábjain is. Sőt, számos történeti munkának a szélesebb értelemben vett közvélemény körében keltett visszhangja is figyelemreméltó. Amíg az első köztársaság idején történészek munkái általában csak néhány száz példányban jelentek meg, addig ma nem számít ritkaságnak, ha egy történeti tárgyú munka több ezer példányban jut el az olvasókhöz. Ezzel is lemérhetők a csehszlovák történettudomány sikerei, de ugyanakkorfigyelmeztetésül szolgál, hogy eddigi fogyatékosságainkat felszámoljuk és a tökéletesebb műveket bocsássuk közvéleményünk elé.

Eredményesen fejlődtek a külfölddel való tudományos kapcsolataink is. A kezdeti elszigeteltség után sikerült kifejlesztenünk és elmélyítenünk testvéri kapcsolatainkat a szocialista táborba tartozó országok történészeivel és kapcsolatokat teremtenünk a Nemzetközi Történész Bizottsággal is. Készülünk a Stockholmban megtartandó XI.

kongresszusra, ahol Csehszlovákiának — nemzetközi történetsszkongresszuson első ízben — módja nyílik egy főreferátum megtartására. A Nemzetközi Történetss Bizottsággal való együttműködés keretében is végzünk közös feladatokat a többi tagországgal (pl. a nemzetközi bibliográfia, az ún. Pottthast).

A szocialista tábor történetsszeivel testvéri tapasztalatcsereét tartunk fenn, hathatós együttműködést fejtünk ki a bizottságokban (csehszlovák—német, csehszlovák—lengyel bizottság; meg kellene alakulnia a csehszlovák—szovjet bizottságnak és meg kellene kezdenie munkáját a csehszlovák—magyar bizottságnak is) és a folyóiratokban. A nemzetközi együttműködés jó példájául hozható fel az a szoros szövetség is, amelyet rendszeresen fejlesztenek a munkásmozgalmi és kommunista párttörténeti intézetek. A szocialista tábor egységének egyre szilárdabbá válásával növekvő jelentőséget nyer a történetsszek szorosabb és alaposabb együttműködése is. Foglalkoznunk kell a közös művek kiadásával, gyűjteményes munkák elkészítésében való együttműködéssel, amint azt az 1953 évi budapesti kongresszuson javasolták, s ahogy az az eddigi együttműködésünk során — mint pl. az 1905-ös évet, vagy pedig a huszitizmus nemzetközi visszhangját feldolgozó gyűjteményes munkáknál — be is vált. Intenzívebbé kell tennünk együttműködésünket a nemzetközi fórumokon is, hogy a marxista eszmék nemzetközi vonatkozásban is diadallra jussanak.

A csehszlovák történetsszudomány egészséges fejlődésének mindmáig számottevő fékezője a tudományos bírálat alacsony színvonala. A recenziók gyakran inkább leíróak, mint kritikusan értékelők. Számos szakfolyóiratunk vitarovata vagy pang, vagy pedig nem egyéb pusztá jegyzetgyűjteménynél. Tudományos munkahelyeinken a nyílt bírálat egészséges levegője helyett gyakran befészkei magát a „barátkozás” és a liberalizmus. Történetsszudományunk fejlődése azonban nem tűr szélesendet: feltétlenül nyílt elvi bírálatot követel. Ugyancsak több ideológiai konferenciát kell rendeznünk, amelyeken vita bontakozhatnék ki. A tudományos munkahelyeknek, a főiskoláknak és a folyóiratoknak rendszeresen kellene gondoskodniok a tudományos bírálat elmélyítéséről, mert enélkül elképzelhetetlen a csehszlovák történetsszudomány egészséges fejlődése.

1948 óta a történetsszek, a tudományos kutatók száma a sokszorosára emelkedett. Annál nagyobb viszont a felelőssége az intézeteknek, a tanszékeknek és minden munkahelynek a kutatómunka helyes megszervezését illetően. Nem engedhető meg, hogy tudományos munkahelyeink magántanulók pusztá gyűjtőhelyeivé váljanak. Jelen összefoglalásunk egyik fő célja, hogy a vita során felszínre kerüljenek azok a sürgős feladatok, amelyeknek a jövőben minden tudományos kutató tudományos terveinek tengelyét kell alkotniok. Hasonlóképpen a tudományos munka egybehangelolása is égető szükségsszerűség. Mindaddig azonban igen nagy tematikai elaprózottság észlelhető (főleg a főiskolák munkatervében). Ezt az elaprózottságot állami kutatási terv segítségével kell megszüntetnünk. Vagyis tehát az állami kutatási tervnek minden csehszlovák történetssz szívügyévé kell válnia. Minden bizonnal helyénvaló volna továbbá a tudományos munka egybehangelolásának új formáit is fontolóra vennünk, mégpedig nem az intézetek, hanem problémák szerinti egybehangelolás irányában. Úgy vélem, hogy a tudománszervezéssel kapcsolatban a Szovjetunióban nemrégiben lefolyt vita számunkra is megfelelő tanulságokat szolgáltat. Fontosabb problémák országos szintű megoldása érdekében tudományos tanácsokat kellene létesítenünk, amelyek egybehangelolnák a tudományos munkát.

A csehszlovák történetsszudomány büszke lehet arra, hogy mindig széleskörű bázissal rendelkezett, s hogy vidéken is lelkes kutatókra — múzeumi és levéltári dolgozókra, tanítókra, tanárookra — támaszkodhatott, akik sok esetben csak egésznap megerőltető hivatali munkájuk után foghattak hozzá tudományos munkásságukhoz. Nagyra értékeljük ezt az önfeláldozó munkát, amelyekben a marxista történetsszudomány fejlődésének egyik alapelemét látjuk. A szocialista kultúrforradalom rendkívül nagy súlyt helyez a

kultúrközpontokon kívül folyó tudományos munkára. Annál fokozottabb tehát ma a kötelességünk, hogy a regionális kutatást elősegítsük. Ez mellesleg nem csupán a vidéken működő tudományos kutatóknak válik javára, hanem a Prágában, Brnoban vagy Bratislavában dolgozó történészeknek is, mert a helytörténeti kutatás — ha helyes irányba tereljük — nemcsak új forrásokat hozhat napvilágra, hanem országos viszonylatban is meglepő eredményeket hozhat felszínre. A vidéken működő történészeket hosszú időn át csupán a Csehszlovák Politikai és Tudományos Ismeretterjesztő Társaság segítette. A Csehszlovák Történelmi Társulatnak tehát felelősségteljesebben kell végrehajtania egyik főfeladatát: a helytörténeti kutatás fejlődésének elősegítését — főleg elméleti és módszertani viták, megbeszélések rendezése útján. E téren jó eredménnyel járt a Csehszlovák Kommunista Párt Történeti Intézetének gondoskodása a regionális párttörténeti kutatómunka fejlesztéséről. Fontos feladatok várnak a regionális kutatásra az üzemtörténet terén is, ahol a munka fokozatosan fejlődik és hangolódik egybe.

A múltban keveset tettünk azért, hogy a csehszlovák történettudomány eredményei külföldön is ismertekké váljanak. Csupán a legutóbbi időkben közölnek rendszeresen külföldi folyóiratok (Voproszi Isztorii, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft stb.) ismeretéseket történettudományunk újabb eredményeiről. Előkészületben vannak a Historica c. idegennyelvű gyűjtemény első füzetei. Arra kellene törekednünk, hogy ezt a gyűjteményt folyóirattá változtassuk át, amely folyamatosan megismertné a kapitalista külföldet történettudományunk eredményeivel, szembehelyezkedné a köztársaságunkkal kapcsolatos rágalmakkal, s harcolna a burzsoá ideológia ellen, különösképpen pedig a revansizmus és a militarizmus ellen.

Nagy feladatok várnak a csehszlovák történészekre a történelem oktatása terén is. E vonatkozásban bírálatok rámutattak arra, hogy az oktatásnak nem szabad megbontania az időrendiséget s nem szabad a történelmi személyiség jelentőségének hangsúlyozása nélkül csupán általános összefüggésekre szorítkoznia. Igaz ugyan, hogy a történelemoktatás számos fogyatékosága az eddigi tankönyvekben leli magyarázatát. E tankönyvek többsége nem szeretteti meg a történelmet, a szocialista hazát; túltengenek bennük az adatok, a száraz sémák; nyelvezetük szegényes. Jogos bírálattal illetve tehát azokat Hendrych elvtárs a Csehszlovák Kommunista Párt központi bizottságának ülésén. Hiba volt, hogy nem jött létre szorosabb együttműködés a történészpedagógusok és a kutatók között a Csehszlovák Történettudományi Intézet kebelében, ahol a viták során kiküszöbölhették volna a fogyatékoságokat. Bizunk benne, hogy jelen összejeövetelünk ezen a téren is fordulatot fog jelenteni.

Történettudományunk fontos feladata gondoskodni arról, hogy eredményeit népünk legszélesebb rétegei körében népszerűsítse, ott, ahol a történelem iránti élénk érdeklődés már hagyománnyá vált. Ezzel természetesen elválaszthatatlanul összefügg, hogy behatóan kell gondoskodnunk kiadványaink formájáról és színvonalas irodalmi nyelvezetéről. A történeti témák feldolgozása terén mindeztideig kevés gondot fordítottunk a formai tökéletességre. Tekintve hogy a történész művének nem csupán az ismereteket kell fejlesztenie, hanem egyúttal hathatós nevelő tényezővé is kell válnia, azt úgy kell megírni, hogy érdeklődést keltsen és megszerettesse a történelmet. Különös gondot kell természetesen fordítanunk az irodalmi formára az olvasók szélesebb köre számára írt munkáknál. A Csehszlovák Politikai és Tudományos Ismeretterjesztő Társaság keretében sokat tettek már ennek érdekében, újabban pedig megfelelő módon gondoskodni fognak a Történelem és jelen c. folyóirat általános sikeréről, biztosítani fogják értékes tartalmát és vonzó formáját. A történeti ismeretek elterjedésének érdekében a jövőben is rendszeresen segíteni kell a történeti múzeumokat és műemlék-igazgatóságokat. A levéltári dokumentumok országos kiállításán megfigyelhettük, mily érdeklődést tanúsít népünk a történeti kutatások újabb eredményei iránt. Bár sikerülne színvonalasabbá tennünk azt a törté-

nelem-magyarázatot, amelyet a kísérők mondanak el a várak és kastélyok százezerszámra rugó látogatóinak! Ha e téren fokozatos színvonalemelkedést érnénk el, ha a kísérők, idegenvezetők előadásából eltűnne a hűbérurak fárasztó genealógiája, ha ezekbe a megdohosodott termekbe friss levegő áramlanék, akkor elmondhatnók, hogy döntő lépést tettünk a történettudomány eredményeinek népszerűsítése terén. Itt természetesen egyedül a történészek, az oktatásügyi és művelődési minisztérium és a nemzeti bizottságok kulturostályainak segítsége nélkül nem sokat tehetnek.

33 1

*

Befejezésül röviden összefoglalva azokat az időszerű feladatokat, amelyek a szocializmus építésének befejezése idején a csehszlovák történészek előtt állnak, a következők néhány pontot soroljuk fel:

1. A marxizmus—leninizmus tanulmányozása útján rendszeresen emelni kell a csehszlovák történettudomány színvonalát; tartalommal kell megtölteni a történettudomány társadalmi funkcióit, a történészeknek egybe kell olvasniokanép életével, segíteniök kell a Csehszlovák Kommunista Pártot a szocialista és kommunista nevelőmunkában.

2. Állandó figyelmet kell szentelni a módszertani problémáknak, következetesen és megingathatatlanul harcolni kell a burzsoá ideológia, különösképpen pedig a pozitívizmus, a vallási babonák és a német imperializmus ideológiája ellen.

3. Gondoskodni kell a tudományos bírálat színvonalának emeléséről.

4. A figyelmet továbbra is a legújabbkori történelemre kell összpontosítani, anélkül természetesen, hogy elhanyagolnók a régebbi korok történetét. A legnagyobb erőfeszítést kell fordítani a népi demokrácia kialakulásának korszakára Csehszlovákiában.

5. Meg kell szüntetni a túlságosan szűkkörű specializálódást és elő kell készíteni a központi, országos jelentőségű kérdéseket tárgyaló összefoglaló műveket.

6. Támogatni kell és ki kell fejleszteni a kollektív munkaformákat.

7. Állandóan gondoskodni kell a valóban csehszlovák történetírásról. Gondoskodni kell arról, hogy minden csehszlovák történész országos méretekre terjessze ki tudományos kutatásának körét, testvéri együttműködést kell kifejleszteni a cseh és a szlovák történészek között.

8. Gondoskodni kell a tudományos tervnek az állami kutatási terv keretében történő koordinálásáról.

9. Ki kell terjeszteni és meg kell erősíteni a népi demokratikus országok és a Szovjetunió történészeivel való együttműködést és kölcsönös tapasztalatcserét.

10. Állandóan népszerűsíteni kell a tudományos eredményeket, különösen a Csehszlovák Politikai és Tudományos Ismeretterjesztő Társaság útján.

Ezek azok a következtetések, amelyekhez eddig végzett munkánk bíráló elemzése nyomán eljutunk. Feladataink nem csekélyek. Teljesítésüktől függ azonban történettudományunk eredményes fejlődése, ebből nő ki a csehszlovák nép építőmunkájával való szoros kapcsolat. Meg vagyok győződve arról, hogy a III. csehszlovák történészkongresszus behatóan feltárja az eddigi fogyatékoságokat, reális rendszabályokat javasol azok megszüntetésére, s minden csehszlovák történészt még szorgalmasabb, még eredményesebb munkára mozgósít, a történettudomány és hazánk javára.

JOSEF MACEK

GAZDASÁGTÖRTÉNETI OKTATÁS ÉS KUTATÓMUNKA A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGBAN

A Német Demokratikus Köztársaságban a gazdaságtörténet a társadalomtudományok sorában rendkívül fontos szerepet tölt be. A gazdaságtörténetet az egyetemeken közgazdaságtudományi fakultásainak keretében tanítják. A tudományos munkát pedig a Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Gazdaságtörténeti Részlege összpontosítja. Ez annyit jelent, hogy a leendő gazdaságtörténészek, mint diákok elsősorban közgazdászok körében tanulnak, kutatókká azonban a történészek kollektívájában válnak.

I. Az oktatás*

A Német Demokratikus Köztársaság gazdaságtörténészeit a berlini Humboldt egyetem közgazdaságtudományi fakultásának gazdaságtörténeti tanszékén képzik. A tanszék keretében a tanszékvezetővel együtt három professzor, egy adjunktus és három tanársegéd dolgozik.

Azokat a hallgatókat, akik gazdaságtörténettel foglalkoznak, a népgazdaság kéréseit tanulmányozó 3. éves diákokból választják ki. Ez azt jelenti, hogy a diákok 3 éven át mint közgazdászok tanulnak, a 3. évben határozzák el, hogy gazdaságtörténészek lesznek s amennyiben a politikai gazdaságtan kiváló ismeretéről tesznek tanúbizonyságot, úgy a 3. év elvégzése után, a negyedik évfolyamra a gazdaságtörténeti szakra veszik fel őket. A negyedik évfolyamon kezdődik meg speciális történész képzésük — anélkül, hogy ez további politikai gazdaságtani tanulmányaik rovására menne. Ellenkezőleg, a negyedik évfolyam elvégzése után az általános közgazdászok s a gazdaságtörténészek minden megkülönböztetés nélkül teszik le vizsgáikat „A kapitalizmus és szocializmus politikai gazdaságtana”, valamint „A közgazdasági elméletek” tantárgyakból. Míg azonban az általános közgazdaságtannal foglalkozó diákok a 4. évfolyam elvégzése után államvizsgát tesznek, a gazdaságtörténet-szakosok még egy évet töltenek az egyetemen, az előbbieknél ugyanis 6 hetes diplomamunkával fejezik be tanulmányaikat, a gazdaságtörténettel foglalkozó diákok azonban egyéves diplomamunkát készítenek. Azok a gazdaságtörténet-szakos hallgatók viszont, akik később gazdasági levéltárakba kerülnek, tanulmányaikat a negyedik év végén befejezik, majd ezt követően az állami levéltári központ keretében 1 1/2 éves levéltári kiképzésben részesülnek. Egyetemi záródiplomájukat nem a negyedik tanulmányi év befejeztével, hanem a levéltári tanfolyam végeztével kapják kézhez a levéltárosi diplomával együtt.

A gazdaságtörténészek oktatási terve, mely a harmadik év végéig azonos a közgazdászokéval, a negyedik évben elsősorban újkori történeti, gazdaságtörténeti, valamint levéltári előadásokat tartalmaz. Az ötödik évben a tanulmányi terv szemináriummal együtt heti 10 óra történelemre és gazdaságtörténetre korlátozódik, hogy a diákoknak szakdolgozatuk elkészítéséhez megfelelő idő álljon rendelkezésre.

A hallgatók a harmadik és negyedik év között, újabban már a harmadik év folyamán, ötletes levéltári gyakorlatot végeznek, mely részben a levéltári munka gyakorlati oldalának tanulmányozását, részben saját levéltári kutatásaik megkezdését jelenti.

Jelenleg arra törekszünk, hogy a diákok már az oktatási idő folyamán olyan tudományos munkát végezzenek, mely közvetlenül szolgálja a szocialista építést. Így például a diákok falusi, illetve üzemi krónikákat készítenek el egy mezőgazdasági körzetben, illetve a berlini elektromos iparban. Ez természetesen a tanársegédek megfelelő segítségét fel-

* Waltraud Robbe munkája.

tételezi. Ebben az évben először kerül nyilvános megvédésre olyan diplomamunka — köztársaságunk tízéves fennállása alkalmából —, mely Eberswalde város állami iparának fejlődését ábrázolja.

Hogy a Német Demokratikus Köztársaság kormánya különös figyelmet szentel a gazdaságtörténesek képzésének, az abban is nyilvánvalóan kifejezésre jut, hogy tanulmányi idejük egy évvel hosszabb, mint a közgazdászoké.

Természetesen a berlini egyetem gazdaságtörténeti oktatóinak jelentős része nemcsak gazdaságtörténesek képzésével foglalkozik. Az alap kollégium — a gazdaságtörténet — a második évfolyam valamennyi hallgatója számára kötelező, akár általános közgazdászról, akár pénzügyi vagy ipari szakos tanulóról van szó. Emellett gazdaságtörténeti szemináriumon is részt vesznek. A „Német Demokratikus Köztársaság gazdaságtörténete 1945-től” című kollégium az általános közgazdászok oktatási tervében szerepel. Ezenkívül tematikailag különböző, részben kötelező, részben fakultatív előadásokat, illetve szemináriumokat tartanak, közgazdászok, illetve a bölcsészkaron tanuló történesek számára. Részint az oktatásban, részint a tanszéknek az ifjúsági szervezettel (FDJ), illetve a pártszervezettel fennálló kapcsolatain keresztül a gazdaságtörténeti tanszék jelentős munkát fejt ki az egyetemi ifjúság nevelése terén is.

Ugyanezekben a keretekben, tehát nem gazdaságtörténesek képzése, hanem közgazdászok gazdaságtörténeti képzése céljából tanítanak gazdaságtörténetet a leipzigi egyetemen is. Halleban és Rostockban is tartanak gazdaságtörténeti előadásokat, mind történesek, mind közgazdászok számára.

Azoknak a száma, akik az egyetemet gazdaságtörténeseként végzik el, az állami szükségleteknek megfelelően évenként 3 és 10 között ingadozik.

Sokkal nagyobb viszont azoknak a diákoknak a száma, akik a gazdaságtörténet tárgyköréből készítik diplomamunkájukat részint, mert más egyetemeken, ahol nincs mód speciális gazdaságtörténeti képzésre, a közgazdászok is dolgoznak gazdaságtörténeti témákon, másrészt egyes történeasz hallgatók is választanak gazdaságtörténeti témát diplomamunkájukként. Esetenként ezekből a diákokból is kerültek tanársegédek a gazdaságtörténeti tanszékre és ők is részt vesznek a gazdaságtörténesek, illetve történesek gazdaságtörténeti képzésében.

2. A kutatómunka*

A gazdaságtörténeti oktatás középpontja a Humboldt-egyetem közgazdasági fakultásának gazdaságtörténeti intézete, a gazdaságtörténeti kutatómunka irányítója azonban a Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének gazdaságtörténeti részlege.

Ez a részleg 24 tudományos munkatársat foglalkoztat. Emellett közvetlenül az Intézethez kapcsolódik egy függetlenített aspiráns, valamint három külső munkatárs.

Az Intézet munkatársai öt munkacsoportban dolgoznak. Ezekhez kapcsolódik a hatodik a Humboldt-egyetem gazdaságtörténeti intézetén keresztül, melynek munkatársai a kutatómunkát az akadémiai intézettel szorosan együttműködve végzik.

A hat munkacsoport a következő témákkal foglalkozik:

1. „Az imperializmus” munkacsoportja. Vezetője: Dr. Hans Radandt.

2. „A XIX. század gazdaságtörténete” munkacsoportja. Vezetője professzor dr. Elisabeth Giersiepen.

3. „Az agrártörténet és a parasztmozgalmak története a feudalizmusban” munkacsoport. Vezetője: Dieter Lösche.

4. „A bányászat története” munkacsoport. Vezetője: Dr. Eberhard Wächtler.

5. „A termelőerők története” munkacsoport. Vezetője: Dr. Wolfgang Jonas.

A „kortörténet” (gazdaságtörténet) munkacsoportja. Vezetője: Dr. Waltraud Robbe. Az Intézet munkatársain kívül valamennyi munkacsoportban más intézmények munkatársai is dolgoznak, sőt nem egy esetben ezek képezik a kutatók többségét.

Részletesebben foglalkozva az Intézet munkájával az egyes munkacsoportok munkáját a következőkben lehet összefoglalni:

I. Az imperializmussal foglalkozó munkacsoport

Ezen a témán 13 munkatárs dolgozik, melyből kettő nem az Intézet közvetlen munkatársa. A munkacsoport munkatársain keresztül a Humboldt-egyetem gazdaságtörténeti tanszékével és a Bergmann—Borsig gépgyárral áll kapcsolatban.

* J. Kuczynski prof. munkája.

A munkacsoport jelenlegi kutató-munkája a következő témákra összpontosul:

a) *A monopóliumok története.* A munka középpontjában a monopolizálódási folyamat vizsgálata és ábrázolása, a vezető monopóliumok és az imperialista állam kapcsolata, az állammonopolista kapitalizmus kialakulása és fejlődése, valamint a monopóliumoknak a második világháború előkészítésében és megvalósításában véghezvitt szerepe áll. A kutatómunka részben az állami levéltárak, de még inkább az üzemi levéltárak anyagára támaszkodik.

b) *A német imperializmus gazdasági kapcsolatai más országokkal.*

c) *A munkásosztály helyzete az imperializmus időszakában.*

d) *Gyárak és üzemek története.*

E fő témának igen nagy jelentőségük van állami üzemek munkásai, tisztviselői és technikusai régi polgári előítéleteinek leküzdése szempontjából. Nagy segítséget jelentenek a régi, a nagy konszernek egykori üzemében még jelentkező konszern ideológiai leküzdésében is.

II. „A XIX. század gazdaságtörténete” munkacsoport

Ez a munkacsoport összesen 13 munkatársat foglalkoztat, kikből 9 nem tagja az Intézetnek. Ezek a munkatársak a következő intézményeket képviselik: Gazdasági Főiskola, Berlin Karlshorst; a lipcei Marx Károly-egyetem gazdaságtudományi fakultásának politikai gazdaságtan tanszéke; a berlini Humboldt-egyetem gazdaságtörténeti tanszéke; a Történettudományi Intézet újkori (1789—1871) osztálya; a Halle—Wittenbergi Luther Márton-egyetem politikai gazdaságtan tanszéke.

E munkacsoportnak az a sajátossága, hogy a munkatársait majdnem kizárólag különböző egyetemeken oktató tudományos dolgozók alkotják. Ebből következik, hogy ez a munkacsoport a gazdaságtörténeti oktatás számos kérdésével is foglalkozik, így a csoport tagjainak munkaköre nem korlátozódik csupán a XIX. század gazdaságtörténetének legfontosabb kérdésére. Egyébként a munkacsoport kutatómunkájának súlypontját az alábbi kérdések képezik:

a) A kapitalista termelési viszonyok kialakulása Németországban a XVIII. század végén, a XIX. század elején.

b) A gazdasági és osztálystruktúra fejlődése, az osztályharc kérdései és mindennek előtt a két uralkodó osztály — a junkerek és a burzsoázia — szerepe Németországban a XIX. század második felében.

III. „Az agrártörténet és a parasztmozgalmak története” munkacsoport

E munkacsoportoknak 5 munkatársa van, közülük négy külső munkatárs. Egyikük szerződéssel kapcsolódik az Intézethez. Tudományos dolgozóikon keresztül a következő intézmények vannak képviselve: a Humboldt-egyetem mezőgazdasági, kertészeti fakultása, a drezdai levéltár, a lipcei egyetem német történeti tanszéke, valamint a Humboldt-egyetem gazdaságtörténeti tanszéke.

A munkacsoport jelenleg a feudalizmus kori német agrártörténet problémájával foglalkozik.

IV. „Bányászat története” munkacsoport

A csoport 27 dolgozójából 23 nem tagja a Történettudományi Intézetnek. A külső munkatársak a következő intézményeket képviselik: a freibergi Bányászati Akadémia bányászattörténeti tanszékét és társadalmi tudományi intézetét, a freibergi Bányászati Akadémia mérnök-közgazdász fakultását, a drezdai Technikai Főiskola társadalomtudományi tanszékét, az ölsnitzi Karl-Liebnecht Köszénbányát, a berlini Marxizmus—leninizmus Intézetet, a Közlekedésügyi Főiskolát, valamint a bányászati szakszervezet hallei vezetőségét. Ezek mellett a munkacsoportban dolgozik a pözneki, valamint cottbusi főiskolák egy-egy tanára is.

A munkacsoport kialakulása folyamán testületet alkotott, mely valamennyi, a bányászat kérdéseivel foglalkozó tudományos dolgozót összefogja. Ez a munkacsoport különösen szoros kapcsolatban áll a gyakorlatlaltal, mely elsősorban a bányászati szakszervezettel való együttműködésben nyer kifejezést.

Ez a munkacsoport elsősorban nagy bányavállalataink történetével, a bányászok mozgalmával és helyzetével, és a szénbányászat monopolizációjával foglalkozik.

V. „A termelőerők története” munkacsoport

21 munkatárs dolgozik ezen a területen, ebből 17 az alábbi külső intézeteket képviseli: Freibergi Bányászati Akadémia bányászattörténeti tanszéke, a drezdai Technikai Főiskola technika- és természettudománytörténeti tanszéke, a berlini Technikai Kiadó, a lipcei Urania Kiadó, a Humboldt-egyetem gyógyszerészeti és természettudományi tanszéke, a drezdai Közlekedési Múzeum, a berlini Technikai Kamara mérnöki osztálya, a lipcei Marx Károly-egyetem Karl-Sudhoff Intézete, a merseburgi levéltár, a drezdai Technikai Főiskola légügyi fakultásának légi közlekedéstörténeti tanszéke, s végül a drezdai Technikai Főiskola társadalomtudományi tanszéke.

A csoport munkája 1959-ben elsősorban elméleti problémák tudományos meg tárgyalására összpontosul: főként a termelőerők szerepe és története vonatkozásában. Ezek a viták különösen azért jelentősek számunkra, mert a termelőerők története részlet-problémáinak gyümölcsöző kutatása csak abban az esetben lehetséges, ha a munkacsoport tagjai az alapkérdésekben egy véleményen vannak. Ezek a viták ugyanakkor hozzájárulnak a technika és a technikatörténet terén rendkívül veszélyes imperialista nézetek leküzdéséhez, melyeket a technikai intelligencia körében elsősorban olyan szervezetek terjesztenek, mint pl. a német mérnökök nyugat-német egyesülete.

VI. A „Zeitgeschichte” munkacsoport

Ez a munkacsoport nemrég alakult. Munkatársai részben elsősorban tudományos munkát végző kutatók, részben pedig olyan egyetemi oktatók, kik a nemrég megindult új előadássorozat, „Az NDK gazdaságtörténete” előadásait tartják.

*

Az Intézethez kapcsolódó 5 munkacsoport összesen tehát 79 gazdaságtörténészt egyesít, kikből 55 nem tagja az Intézetnek, és akiket keresztül a köztársaság 30 intézménye van képviselve. A Történettudományi Intézet gazdaságtörténeti részlegének így tehát igen széles hatóköre van, melynek segítségével koordinálja — nem adminisztratív úton, hiszen erre lehetősége sem nyílna, hanem a gyakorlati kutatómunkán keresztül — a Német Demokratikus Köztársaságban folyó gazdaságtörténeti kutatómunka orosz-lán-részét.

Az egyes munkacsoportok 4—6 hetenkint jönnek össze, ilyenkor vagy egyes munkatársak munkáját vitatják meg, vagy olyan elméleti kérdésekkel foglalkoznak, melyek a munkacsoport többségét vagy valamennyi tagját foglalkoztatják. Esetenként újonnan megjelent gazdaságtörténeti munkák képezik a vita tárgyát. Így a „termelőerők története” munkacsoport legutóbb a termelőerők és a tudomány viszonyának kérdésével foglalkozott, az „imperializmus” munkacsoport pedig Lenin: „Füzetek az imperializmusról” című munkájában a burzsoá irodalom felhasználásának módszerét tárgyalta meg. Ez a munkacsoport foglalkozott a nyugati gazdaságtörténeti irodalom legújabb irányzatával, mely a kapitalizmus történetét a nagy vállalkozók tetteinek történeteként kívánja ábrázolni. Másrésztől megvitatnak a csoport egyes tagjai által írt konkrét munkákat is, mint például a legnagyobb német gázkonzern történetét. A XIX. század gazdaságtörténetével foglalkozó munkacsoport megvitatta a néptömegek szerepét a történelemben, valamint a burzsoázia és a junkerek kapcsolatát a korai vasútépítéseknel (a XIX. század 30-as, 40-es évei) Poroszországban stb. Az osztály általában különös gondot fektet arra, hogy amikor erre mód nyílik, együttműködjen a szakszervezetekkel. Így például az építő és faipari szakszervezet azzal a kéréssel fordult hozzánk, hogy írjuk meg a sassnitzi krétaipar történetét. Ennek során a következő pedagógiai kísérletet végeztük: három fiatal munkatársat, kik korábban a saját disszertációjukon dolgoztak, dr. Radandt vezetésével egy munkacsoportba vontunk össze. Csatlakozott a csoporthoz dr. Robbe is az egyetemről, akit az 1945 utáni időszak feldolgozásával bíztunk meg. A kutatók 6 hétre a Rügen szigetre mentek, az ottani levéltári anyag feldolgozására, továbbá a krétaiparban dolgozó munkások élményeinek összegyűjtésére. Ezt követte a feldolgozás Berlinben. A kísérlet sikeresnek bizonyult. Nemcsak azért, mert a „Gyárak és Üzemek története” sorozatunk egy hasznos új munkája jött létre, nemcsak azért, mert szorosabbá vált az osztály és a szakszervezetek kapcsolata, hanem mindenekelött, mert fiatal kutatóink látóköre kiszélesült, és bizonyos problémákkal szemben határozottabb állásfoglalással tértek vissza doktori disszertációjuk végzéséhez. A fiatal munkatársak egyike elhatározta, hogy a krétaiparról szóló munkában írt fejezetét bővíti ki disszertációvá, és eredeti témáját csak később fogja kidolgozni.

Természetesen igen szorosak a kapcsolatok a bányászat története munkacsoport és a bányász-szakszervezet között is. Ennek a munkacsoportnak különleges feladata öreg bányászok élménybeszámolóinak összegyűjtése, melyeket részben hanglemezre vesznek fel, és a szakszervezet e célra berendezett levéltárában gyűjtenek össze. Ez a munkacsoport egyébként elsőként kíván munkatársainak munkáiból tanulmánykötetet kiadni. Természetesen más munkacsoportok is tervbe vették, hogy bizonyos meghatározott problémákra vonatkozóan tanulmánykötetet jelentetnek meg. Ezek a tanulmánykötetek azonban csak akkor fognak napvilágot látni, ha az egyes munkák megfelelő kapcsolatban lesznek egymással, és a kutatás legfontosabb területeire összpontosulnak. Az osztály általában mind az egyéni munkák, mind a kisebb kollektívák által feldolgozandó problémák terén a teljességre és a problémák átfogó tárgyalására törekszik.

Az egyéni kutatók közül jelenleg prof. Giersiepen a korai szakszervezeti mozgalom történetének harmadik kötetén dolgozik, mely a hatvanas éveket öleli fel.* Dr. Forberger munkája, a „Szászországi manufaktúrák” a legjobb e tárgykörben. Ő is munkájának folytatásán dolgozik, mely a manufaktúrából a gyárrendszerbe való átmenet kérdéseit tárgyalja. J. Kuczynski a munkásosztály helyzete történetének jelentősen kibővített új kiadását készíti el.

A munkák egész sora jelenik meg „A gyárak és üzemek története” sorozatban, melyet a szakszervezetek központi kiadója, a Tribüne jelentet meg. Ez ideig 5 kötet jelent meg a Mansfeld konzern történetéről, 3 további nyomdában van, hat kötet pedig előkészítés alatt áll.

1960-tól az osztály gazdaságtörténeti évkönyvet ad ki, eleinte két kötetben, majd 1961-től 4 kötetben. Az évkönyvben a legfontosabb kutatási eredmények látnak napvilágot, és emellett a gazdaságtörténeti kutatómunkába való bevezetés céljára is szolgál.

*

Köz társaságunk minden más olyan intézményének, mely a gazdaságtörténet területén is végez kutatásokat, elsősorban oktatási feladata van, így számukra a kutatómunkának nem lehet olyan kiemelkedő szerepe, mint az Akadémiának. Az egyetemi intézmények dolgozói általában csak mellékesen tudnak kutatómunkájuk eredményeinek megjelentetésével foglalkozni, míg a Történettudományi Intézet gazdaságtörténeti részlegének kutatói csak egyes esetekben veszik ki részüket az oktatómunkából.

A legjelentősebb gazdaságtörténeti tanszéket, mely a Humboldt-egyetemen van, dr. W. Robbe vezeti. Ez egyben a kortörténetnek, azaz az NDK gazdaságtörténetére vonatkozó kutatások központja is. Ezzel a munkával foglalkozik a vezető és két tanársegéd. Egy adjunktus és egy tanársegéd viszont a junkerek és a burzsoázia XIX. századi kapcsolatán dolgozik, kapcsolódva az akadémiai kutatásokhoz. A tanszékvezető foglalkozik továbbá a munkásosztály helyzetének a történetével is. Mindez azt jelenti, hogy a tanszék munkájának középpontjában a jelenkor történetének kutatása áll, de emellett foglalkozik egy nem kevésbé fontos másik problémával is, a burzsoázia és a junkerek kapcsolatával a XIX. században.

A kutatómunka szempontjából viszonylag jelentősebb még a berlini gazdasági főiskola gazdaságtörténeti tanszéke, prof. Hans Mottek vezetésével. Míg Dr. Robbe a Német Demokratikus Köztársaság gazdaságtörténetének tankönyvén dolgozik, addig Mottek professzor már kiadta Németország gazdaságtörténetének első kötetét, mely 1789-ig terjed. Őt tanársegédje az ipar fejlődésével foglalkozik az ipari forradalom második szakaszában (1840—1860).

A hallei egyetem gazdaságtörténeti tanszékét Gerhard Bondi professzor vezeti. A kutatás itt elsősorban a külkereskedelem kérdéseire terjed ki. Nemrég jelent meg Bondi professzor tollából egy, „Németország külkereskedelme 1815—1870” c. munka, mely az első alapos marxista feldolgozása a német külkereskedelem történetének. A lipcsei egyetem Politikai Gazdaságtani Intézetének is van gazdaságtörténeti részlege, melyben dr. Kesselbauer vezetésével két tanársegéd a burzsoázia és a junkerek kapcsolatával foglalkozik az ipari forradalom kezdetének időszakában.

Természetesen valamennyi tanszék, mint az a beszámoló első részéből is világossá vált, munkatársain keresztül a Történettudományi Intézet gazdaságtörténeti részlegéhez kapcsolódik. Ez egyben arra is utal, hogy nemcsak az Intézetben, de az egész köztársaság területén a kutatómunka néhány meghatározott fő probléma kidolgozására irányul.

* Korábbi munkáit Todt néven jelentette meg.

Ami az elkövetkező terveinket illeti, ez mindenekelőtt két irányú. Egyrészt javítani kell munkánk minőségét, hogy mind az oktatást, mind a kutatómunkát tökéletesebbé tegyük, azaz még következetesebben, még jobban használjuk fel a dialektikus és történelmi materializmus tanításait. Emellett mindinkább szükséges kutatómunkánk provincializmusának leküzdése is. Azon kutatók száma, akik a külföldi irodalmat, a szovjetet, vagy az amerikai, a lengyel, vagy az angol, csehszlovák, vagy a franciát, a magyart vagy az olaszt, akárcsak saját kutatási területükön belül is ismerik és figyelembe veszik, rendkívül csekély. Olyan kutatókkal pedig, akik nemcsak Németország, de más országok gazdaságtörténetének kutatásával is foglalkoznak, szinte egyáltalán nem rendelkezünk.

JÜRGEN KUCZYNSKI — WALTRAUD ROBBE

TÖRTÉNETI IRODALOM

BÁN IMRE:

APÁCZAI CSERE JÁNOS

(Budapest, 1958. 606 l. Irodalomtörténeti Könyvtár 2)

Apáczai Csere János életműve a XVII. századi magyar történet egyik legbonyolultabb, ugyanakkor kultúrhistóriai és ideológiai szempontból nézve legkiemelkedőbb fejezete, hiszen Descartes első magyar tanítványáról, a természettudományos műveltség első hazai propagátoráról, a polgári fejlődés öntudatos és bátor harcosáról van szó. A téma sokoldalúsága rendkívül bonyolulttá teszi a tudományos vizsgálatot, s a hősiemelkedő, szinte forradalmi egyénisége vulgarizáló megoldásokra csábít. Bán Imre elkerülte témájának buktatóit, nem rettent vissza a tulajdonképpeni szakterületén kívüleső filozófiai és tudománytörténeti részletkutatásoktól, s lényegében helyesen ábrázolta Apáczai filozófus, polihisztor és pedagógus-tevékenységét, puritán vallásosságot és világi, polgári műveltséget összeolvasztó egyéniségét. Az Apáczai-monográfia számos tudományág problémakörét érinti, s ez szinte lehetetlenné teszi a szerző polihisztor munkájának adekvát bírálatát: az érintett tudományok művelőinek külön-külön kell állást foglalniuk Bán Imre eredményeivel kapcsolatban.

Apáczai életének külső eseményeit az eddigi kutatás lényeges részleteiben a lehetőségekhez képest tisztázták. Bán Imre ezekhez csak apró mozzanatokat és megalapozott hipotéziseket tesz hozzá. Több részletben új vizont az a kép, amit tanulmányairól, szellemi fejlődéséről rajzol. Az enciklopédikus tudás megszerzésére az első ösztönzéseket kolozsvári mesterétől, későbbi tanártársától, Porcsalmi Andrásztól, majd a gyulafehérvári akadémia kiváló professzorától, Bisterfeld János Henriktől kapta, s az enciklopédikus igényt mélyítette el benne a magyar deákok utrechti pártfogójának, Voetius professzornak a hatása. A hollandiai egyetemi évek legnagyobb szellemi élményét azonban Descartes filozófiájának megismerése jelentette. Enciklopédikus igény, kartéziánus filozófia és a természettudományok legújabb eredményei iránti érdeklődés nevelték a gyulafehérvári akadémia egykori tehetséges és törekvő növendékét a XVII. századi nyugat-európai tudományosság vívmányait magyarul megszólaltató tudóssá.

Bán Imre rekonstruálni igyekszik Apáczai szellemi útravalóját, amellyel Hollandiába érkezett. Részletesen ismerteti a kolozsvári kollégium és különösen a gyulafehérvári akadémia tantervét, azt a tudásanyagot, amit itt el lehetett sajátítani, s áttekinti Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korának magyar irodalmából mindazt, amiről feltételezhető, hogy Apáczai olvasmánya volt. Megalapozott leírást kapunk a hollandiai egyetemi tanulmányokról s azokról a munkákról is, amelyeket Apáczai a nyugat-európai tudományosság latin és nemzeti nyelvű (holland, francia és angol) alkotásaiból megismerhetett. Számbaveszi Bán Imre Apáczai professzorait és azt a magyar deákokból álló baráti kört, amelyben életének legnyugodtabb, utrechti éveit töltötte. Megpróbálja tisztázni az angliai puritánizmusról, az angol forradalomról és a hollandiai tudományos életben folyó küzdelmekről alkotott nézeteit.

Az 1650-es években Utrechtben tanuló magyarok a hazai puritánizmus élcsapatához tartoztak. Ennek ellenére „az angol puritánizmus nagyjából és egészében vallási megújhodásként jelentkezik tudatukban, a mozgalom politikai hátterét lehetetlen volt ugyan meg nem látniuk, de a mélyebb társadalmi összefüggésekre bizonyára képtelenek voltak rányitni” (112. l.). A magyar és a nyugati fejlődés fáziskülönbsége, az a tény, hogy a magyar társadalom fejlődésében „a puritánizmus még erősen haladó szakaszt jelentett, amikor a nyugati fejlődés már túllépett rajta” (125. l.), nemcsak a nyugati polgári fejlődés politikai és tudományos forradalmának megértésében akadályozta őket, hanem egyúttal megmagyarázza azt az ellentmondást is, amely Apáczai Descartes iránti rajongásában és ugyanakkor az antikartéziánus, ortodox puritánus Voetiusszal való szoros tanítványi kapcsolatában nyilvánult meg.

Filológiai módszerrel, részletes szövegösszevetések segítségével vizsgálja Bán Imre Apáczai kartéziánizmusát. Megállapítja, hogy ez „folytonosan bővült, gazdagabbá

vált, anélkül azonban, hogy a rendszernek korához mértén is teljes átfogásához valahá eljutott volna" (187. l.). Akadályozta ebben puritán biblicizmusa és matematikai képzettségének alacsony színvonala. Descarteshoz való viszonyát Bán Imre az egész késő-feudális kori magyar kultúrtörténeti fejlődésre általánosítja: „A XVII. század derekán a magyarság legjobb elméi képesek arra, hogy a polgárosult Nyugat szellemi áramlataira felfigyeljenek, de hogy ezek komoly társadalomformáló erővé váljanak, mint a humanizmus vagy a reformáció, nincs többé lehetőség egészen a felvilágosodás megerősödéséig.” (192. l.)

Az Apáczai-monográfiának csaknem fele a Magyar Encyclopaedia elemzésével foglalkozik. Megvizsgálja forrásaihoz való viszonyát és részletes forráskritikai elemzéssel mutatja be Apáczai munkamódszerét. „... első tudománytárunk anyaga lényegében Descartes, Ramus, a ramista Scribonius, a kartézianus Regius, a puritánus Fennerus és Amesius, a politikailag erősen haladó Althusius, végül az enciklopédista Alsted műveiből került össze. Ramus és Scribonius kissé már elavult, Alstedből is szüremlett be némi áltudományos anyag, de a nyolc szerző közül legalább hat saját korában a haladás élvonalába tartozott.” (175. l.) A mű szerkezete kerek és logikus, szerzőjének önállósága nem a feldolgozásban, hanem forrásainak megválogatásában van. Igen nagy terjedelmet biztosít a természettudományoknak. Természettudományi nézeteinek gerincét Regiusnak Descartesnál bátrabb és következetesebb fizikájából vette át, határozottan állást foglal a kopernikusi világkép mellett, s megemlékezik a tudomására jutott legújabb felfedezésekről, pl. a mágneses jelenségekről is. Végeredményben a tudományok egész körét meg tudta szólaltatni magyarul, „mégpedig nem csupán a polgári praktikumok színvonalán... hanem komoly elméleti rendszerezéssel.” (389. l.) Vele kezdődik a modern magyar értekező próza kialakulása.

A történész-olvasót természetesen az Enciklopédia történeti része érdekli legjobban. „Az ekkéig megtörtént dolgokról” szóló IX. rész azonban nem történelmet, csak szűz kronológiát ad, s Bán Imre megalapozott ítélete szerint a nagy mű gyengébben sikerült részei közé tartozik. Feltűnő, hogy a magyar történeti adatokat is (az egy Szent István királysága kivételével) Alsted enciklopédiájából veszi át, tehát nem ismeri (vagy tudatosan mellőzi?) a humanista magyar történetírást alkotásait. Mégsem következtethetünk ebből Apáczai történeti érdeklődésének vagy érzékének fogyatékosságára, mert saját kora eseményeit igen ügyesen, a lényeges mozzanatok szem előtt tartásával foglalja össze, s ezzel érdekes helyet biztosít magának a XVII. századi magyar historiográfiában megírásában.

1653 nyarán tért vissza Apáczai Erdélybe. Gyulafehérváron belekerült a hazai puritánus mozgalom sodrába, s mint a haladó társadalmi erők legátfogóbb műveltségű és legmélyebb pedagógiai hatású exponense, hamarosan a feudális és ortodox klerikális reakció támadását vonta magára. Apáczai monográfusa az életrajzi adatok kronológiai rendjébe iktatja és gondosan elemzi a ránk maradt munkákat, a gyulafehérvári székfoglalót, a gyermek I. Rákóczi Ferencnek ajánlott Magyar Logikáskát és Fortius Tanácsát, a kolozsvári székfoglalót, első ízben ismerteti Apáczai utolsó művét, a Porcsalmi András másolatában fennmaradt Philosophia naturalist, s lelkiismeretesen regisztrálja az elveszett Apáczai-írásokat. A történész számára azonban Apáczai politikai és társadalmi szerepének problémái a legérdekesebbek Erdély hanyatlásának és bukásának tragikus éveiben. A puritánus Apáczai útja a puritánus mozgalomával azonos. Így kerül szembe II. Rákóczi Györggyel, s a fejedelem által megtestesített feudális reakcióval és református ortodoxiával, így jut el a puritánusokban belső támaszt kereső Barcsay Akos oldalára, s mivel a XVII. századi Erdélyben a haladó értelmiség nem lehet meg feudális patrónus nélkül, így találjuk meg Apáczai mögött azokat a feudalizmuson belül még haladni képes világi hatalmasságokat, akik működését jóindulatú pártfogásukkal lehetővé tették: Lőrántffy Zsuzsannát és Bethlen Jánost.

A puritánus mozgalom történetének néhány részletkérdésében Bán Imre korrigálja eddigi történetírásunk, elsősorban Makkai László egyes megállapításait. Így pl. kimutatja, hogy az Apáczai részvételével állítólag 1654. június 11-én Kolozsváron tartott puritánus gyűlésről szóló híradás Gyalui Farkas hibás szövegközlésén alapul, s minthogy Apáczai ekkor nem járt Kolozsváron, megdől Makkainak az Apáczai-kezdeményezte puritánus szervezkedésről szóló hipotézise. Ugyancsak szövegfilológiai vizsgálattal dönti meg Bán Imre azt a régebbi, Makkai által is elfogadott hipotézist, hogy a Magyar Enciklopédiának a zsarnok törvényes uralkodóvá válásáról szóló tétele (a zsarnok törvényes uralkodóvá lesz akkor, ha a nép „meggyőztetvén” azaz leigáztatván, neki az ő méltóságát — érts: szuverenitását — átengedi) Cromwell mint Lord Protector uralmának törvényességére céloz; Apáczai ugyanis ezt a megállapítást Fennerus 1585-ben írt könyvéből vette át.

A továbbiakban néhány kérdésben korrigálni szeretnők Bán Imre értékelését, éppen könyvének adatai alapján. Apáczainak a zsarnokölésről szóló tézisei Fennerus

szövegén alapulnak, forrásai között e helyen mégis Althusiusra hivatkozik. Bán Imre nagyon helyesen mutat rá ennek a hivatkozásnak a jelentőségére, hiszen „Althusius János kora valamennyi haladó politikai elméletét nagyszabású rendszerre építette ki, s nevének hangoztatása a XVII. században nyílt politikai színvállásnak számított” (338. l.). „Éppen ezért nyomatékosan fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a zsarnokölés századok óta vitatott teóriájának tankönyvbe való átvétele 1654-ben Erdélyben a politikai színvállás jelentőségével bírt.” (342. l.) Később, az 1655. szeptember 24-i vita kapcsán mégis úgy gondolja, hogy Apáczai „eszméileg, a bibliai tanításon belül, még a zsarnokölés jogosságát is ki merte mondani, eszébe sem jutott azonban, hogy mindezt a magyar viszonyokra alkalmazza” (442. l.). Véleményünk szerint a zsarnokölés ideájának és ez idea magyar viszonyokra való alkalmazásának egysége nem Apáczaiéból, hanem az 1655-ben adott erdélyi politikai-társadalmi helyzetből hiányzott. Nincs sem okunk, sem jogcímünk feltételezni azt, hogy Apáczai nem tudta a zsarnokölés elméletét hazai viszonyokra alkalmazni, ezzel szemben tény, hogy a zsarnokölés lehetősége nem állott fenn: nem II. Rákóczi György élete forgott veszélyben 1655. szeptember 24-én.

S ez a második kérdés: veszélyben forgott-e Apáczai élete? Bán Imre véleménye szerint nem. A fejedelem csak annyit mondott: „Mást ne tanítson, mert . . . valaki mást tanít, a Marosba vettettem vagy a toronyból hányatom le!” Bán szerint ez egyrészt csak a jövőre vonatkozik: „ha valaki *ezen*től mást tanít”, másrészt pedig „a XVII. század Erdélyében . . . könnyen dobálták a nagy szavakat . . .” (444–445. l.). Nehéz ma már eldönteni, közvetlen életveszélyben volt-e akkor Apáczai. Az kétségtelen, hogy *eddig* olyasmit tanított, amiért *ezen*től halálbüntetés jár. És hogy a „nagy szavakat” mikor mennyire veszik komolyan, sok mindentől függ. Az 1655. szeptember 24-i vita előzményeinek és lefolyásának részletes ismertetéséből világos, hogy Basire alattomos vádaskodásával, Apáczai vitára provokálásával meg akart szabadulni nála nagyobb tudású, s vele politikailag ellentétes állásponton levő fiatal kollégájától. Apáczai „megfűrése” azonban *túl jól* sikerült! Basire maga sem akart *ennyit* elérni. „Valószínűleg megdöbbenett attól a hatástól, amelyet rágalmaival elért, s bizonyára nem pusztá képmutatás volt részéről, hogy bocsánatot kért Apáczai számára” — mondja finom pszichológiával Bán Imre. De éppen ez a mozzanat mutatja a fejedelem fenyegetésének veszedelmes voltát.

Természetesen nem Basire kétes szándékú és értékű közbenjárása, hanem a fejedelem nevelőjének és Apáczai atyai barátjának, Kereszturi Pálnak a fellépése lehetett a kétségtelen politikai tekintetek mellett a legnagyobb hatással Apáczai sorsának alakulására. Egyévi állástalanság után a kolozsvári kollégium élére helyezték, valószínűleg Bethlen János jóvoltából.

Bán Imre szerint „a fejedelmi udvar nem szánta lefokozásnak az alsóbbrendű kolozsvári iskolához való áthelyezést, s Apáczai sem érezte annak”, sőt „szinte bizalmi állásnak érezhette” (453. l.). Mindez nézőpont kérdése. Az állástalansághoz képest a kolozsvári igazgatóság valóban nem „lefokozás”, sőt „szinte bizalmi állás”. De nem hisszük, hogy Bán Imre ebből a szempontból nézné a dolgot. Hiszen előzőleg (437. l.) helyesen mutatott rá arra, hogy Basire meghívása Bisterfeld örökébe „Apáczai tudatos mellőzését jelentette”. A mellőzést követte a fejedelem szemében való kompromittálás, a fővárosból való eltávolítás, az áthelyezés az ország egyetlen akadémijáról egy éppen leégett vidéki kollégium élére. Ebben az összefüggésben a Kolozsvárra helyezést igazán nem mondhatjuk a fejedelmi bizalom megnyilvánulásának. Apáczai hivatástudatának és szervezőtehetségének viszont megkapó bizonyítéka a kolozsvári kollégium felvirágzása Erdély bukása idején.

Utolsó észrevételünk Apáczai életének tragikumára vonatkozik. Bán Imre úgy gondolja, hogy „Apáczai nem keserűséggel szállt sirjába: tudta, hogy többet tett, mint amennyire életereje képesítette, s a jól végzett munka tudata az egyetlen jutalom, amelyet az Apáczaihoz hasonló jellemeknek a földi pálya nyújthat” (538. l.). Egyet kell értenünk Bán Imrével abban, hogy senki nem tett annyit a korszerű tudományosság megismertetéséért és terjesztéséért Erdélyben, mint Apáczai. Mégis, ha a „jól végzett munka” mellett a meg nem valósult tervekre s az elgáncsolt lehetőségekre is gondolunk, a gyulafehérvári mellőzésre, a meg nem valósult Akadémiai tervre, s a Philosophia naturalis lehangelő szubjektív megjegyzésére: „. . . a zavaros körülmények és a makacs betegség miatt megelégedtünk avval, hogy Scriboniust, e ramusi szerzőt, a mi módszerünkkel egyeztessük és kitöltjük, másnak engedve át, hogy őt Matthioliinak Dioscorides-kivonatával . . . kiegészítse” (535. l.) —, akkor nem tudunk egyetérteni a szomorú erdélyi valóság megszépítésével, s Bethlen Miklós kifakadását érezzük tragikusan igaznak „az ostoba haládatlan magyar világ”-ról, amely „őreá méltatlan volt”.

Apáczai életének tragédiája azonban nem jelenti az életmű kudarcát. Bán Imre monográfiájának zárófejezete a tanítványok sorát és a mű utóéletét vizsgálja. Apáczai

nem elszigetelt óriása, magános sziklacsúcsa volt a magyar kultúrának, benne élt korának haladó társadalmi mozgalmában, s tudásából buzgón merített, példáját önfeláldozóan követte az ifjú nemzedék. Enciklopédiáját megbecsült tankönyvként használták, s szellemének örökösei között a XVII. század második felének oly nagy neveit találjuk, mint Martonfalvi Tóth György, Pápai Páriz Ferenc, vagy a hálás tanítvány, Bethlen Miklós. A magyar társadalom XVII. század végi nagy katasztrófája, a Habsburg-uralom nemzeti életünket megbénító hatása okozta, hogy nem akadt egyenrangú folytatója Apáczai Csere János életművének.

Bán Imre monográfiája minden további Apáczai-kutatás szolid filológiai alapvetése, a magyar tudomány méltó megemlékezése Apáczairól, halálának háromszázadik évfordulójára.

HECKENAST GUSZTÁV

KOSSUTH LAJOS AZ ELSŐ MAGYAR FELELŐS MINISZTERIUMBAN

(Sajtó alá rendezte Sinkovics István. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1957. 1098 l.)

Ennek a majdnem 100 ívet felölelő, külsejében is méltóságteljes kötetnek a megjelenése egy kicsit ünnep számba menő esemény a mi portánkon. A Magyar Történelmi Társulat egyik nagyszabású vállalkozása sikeresen befejeződött, 10 szorgos kutatómunkában eltöltött esztendő után 5 testes kötetben, közel 500 ívnyi modern tudományos apparátussal közzétett forrásanyag mutatja be méltón Kossuth 1848–49-es szereplését. A magyar történelemtudomány egyik nagy adósságát becsülettel lerőta. *A Fontes Kossuth Lajos 1948/49-ben kiadvány-sorozata teljes.* (Kötetei: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. [K. L. Ö. M. XI. Sajtó alá rendezte: Barta I.] Bpest. 1951; Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban [K. L. Ö. M. XII. Sajtó alá rendezte: Sinkovics I.] Bpest. 1957; Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén I–II. rész [K. L. Ö. M. XIII–XIV. Sajtó alá rendezte: Barta I.] Bpest. 1952, 1953; Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai [K. L. Ö. M. XV. Sajtó alá rendezte: Barta I.] Bpest. 1955).

A Kossuth Lajos Összes Munkái XII. kötete — alcíme szerint — az 1848 áprilisától szeptemberéig terjedő korszak Kossuthal kapcsolatos forrásait tartalmazza. Ez a nem is egészen fél esztendő 1848/49 történetének egyik legellentmondásosabb, legvitatottabb szakasza, melyben Kossuth akár a Batthyány-kormány pénzügyminisztere, akár egyszerű képviselő és hírlapíró, akár a születő Országos Honvédelmi Bizottmány tagja, minden megnyilatkozásában a nemzet elismert és hivatott vezére. A működésével kapcsolatos iratpublikáció tehát mindenképpen nagy érdeklődésre tarthat számot. Ez a magyarázata annak, hogy ebből a rendkívül gazdag anyagból már eddig is sok látott nyomdrafestékét a Kossuth Lajos Összes Munkái 13 kötetében, Pap Dénes Okmánytárában, A pesti magyar nemzetgyűlés 1848-ban című műben, Thim Józsefnek a szerb fölkelésről kiadott iratpublikációjában — hogy csak a legismertebb forráskiadványokat említsük. Mégis ezekben pusztán egyes szempontok szerint kiragadott iratokat találhatunk, nem is szólva arról, hogy Kossuth Irataiban és Thim könyvében a tudományos apparátus is elég hiányos s nemegyszer bosszantó hibákba ütközünk. *Az összes kiadásra érdemes iratok közlésének, a tudományos forráskiadásnak a feladatát ez a kötet oldotta meg.* A köztisztletben álló szerkesztő 1951 óta — amint ez az előszóból is kitűnik — jóformán minden szabad percét ennek a nagy célnak a szolgálatába állította, s igen lelkiismeretes munkával törekedett a teljességre. A 48-as pénzügyminisztérium egymagában is óriási levéltári anyaga mellett átnézte a miniszterelnökség, a többi tárca — elsősorban a hadügyminisztérium — anyagát, a korabeli sajtótermékeket, kutatott a pesti és vidéki levéltárakban. A kötet iratanyagából levonható következtetések egy részét maga a szerkesztő foglalta össze a Kossuth Emlékkönyvben közzétett tanulmányában (*Kossuth az önálló pénzügyek megteremtője*), más vonatkozású feldolgozásokhoz pedig a részben források, részben a rendkívül pontos és kimerítő jegyzetek szolgálhatnak kiinduló pontul e korszak kutatói számára.

A kötet forrásanyaga — véleményünk szerint — három részre tagolódik. Az első rész a miniszteri tárca átvételétől az első népképviselői alapon összeülő országgyűlés megnyitásáig, a második augusztus utolsó napjait, a törvényes kormányzat kibontakozó nyílt válságáig tart; a harmadik, legelősebben elkülönülő szakasz a szeptemberi fordulat. A források jellege, célja, hangvétele, az általános politikai helyzet, Kossuth változó szerepe egyaránt indokolttá teszi ezt a felosztást.

Az első szakasz forrásai zömükben a minisztérium gépezetének megszervezésével kapcsolatosak. A régi kormányzervek megszüntetése, az új miniszteriális kormányzat kialakítása láthatólag óriási feladat. Kossuth is teljes erejével beleveti magát ebbe a szervező munkába. Ebben a szakaszban teremti meg az *önálló pénzügyigazgatást*. Ennek megfelelően a jellegzetes irattípusok: a kinevezések, a pénzügyminisztérium ügyviteli szabályzata, személyi állománya, a többi tárcával közös feladatok megoldását célzó átiratok, a bécsi jegybankkal és az osztrák pénzügyminisztériummal — a külügyminisztérium közvetítésével — folytatott levelezés, a bányahatóságokhoz, a harmincad- és sóhivatalokhoz intézett utasítások, rendeletek, melyek a korábbi alárendeltséget és függőséget akarják a legradikálisabb úton megszüntetni. A források másik csoportja az *önálló pénzügyek* megteremtéséről beszél. Kossuth számot vet a való helyzettel, tervez és a döntő feladatok megoldására összpontosítja erejét. Ezt láthatjuk a — jegyzetekkel együtt szinte tanulmánynak tekinthető — pénzügyikimutatásban (29. l.), a hitelbank tervezetében, a kamatozó közpénztári kincstárutalványok kibocsátásával, az országos gyűjtéssel kapcsolatos tervezetekben és rendeletekben, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal 12,5 millió értékű 1 és 2 forintos bankjegy kibocsátására kötött szerződésben, a salétromgyártás megszervezésében, az első katonai táborok felállításával kapcsolatos iratokban. Kossuthot ebben a szakaszban elsősorban saját minisztériuma köti le, bár kétségtelenül érződik a forrásokból, hogy nem pusztán egy a miniszterek sorából. Szerepe a minisztériumban közjogi súlyát messze meghaladó, s ez magyarázza, hogy az általános politikai kérdésekben is döntő szava van. Beszélő a külpolitika irányításába — Galícia, Nagybritannia iránti politika —, megfogalmazza a királyi biztosok megbízó levelét, a Jellasics felfüggesztéséről, majd később a báni méltóságától való megfosztásáról szóló királyi leirat-tervezetet.

A második szakasz forrásai július—augusztus hónapból valók. Az általános politikai helyzet közben sokat változott. A bécsi udvar kétszínűsége, az osztrák minisztérium ellenséges magatartása mind nyilvánvalóbb lesz. A Délvidéken már véres harc folyik, s Jellasics egyre nyíltabban készülődik a támadásra. „A haza veszélyben”, s közben a forradalmi lendület Európa-szerte veszt erejéből. „Eddig az európai mozgalmak hatalmas szárnyai vitték ügyeinket, itt az idő, hogy a magunk lábán járjunk” — mondja Kossuth július 15-én. Belpolitikai téren nagyjelentőségű tény, hogy július elején összeül az első népképviselői országgyűlés, és a külpolitikai nyomás terhe alatt egyre élesebbé válnak az ellentétek a Batthyány-kormányon belül. Kossuth politikai jelentősége megnő. Ő a kormány képviselője az országgyűlésen. Július 1-től megjelenik saját sajtóorgánuma: a „Kossuth Hírlapja”. Mindez rendkívül érdekesen mutatkozik meg a forrásokban. Ennek a szakasznak a legjellegzetesebb forrástípusa a parlamentti beszéd és a hírlapi cikk. Július elejéig átmenetileg mindegyik hiányzik. Az első szakaszban Kossuth első sorban szakminiszter, most újra első sorban politikus és az ország első publicistája. Erről tanúskodnak teljes számban közzétett országgyűlési beszédei (köztük a július 11-i, az olasz kérdésben és a hadsereg megszervezéséről elhangzott felszólalásai és indítványai), hatalmas pénzügyminiszteri jelentése és költségvetési tervezete, az aktív békepolitikát, a felkészülést elősegítő hírlapi cikkei. A kisebb jelentőségű pénzügyigazgatási iratok általában Duschek aláírásával mennek ki, Kossuth jóformán csak a hadi vonatkozású iratokkal foglalkozik közvetlenül.

A harmadik szakasz iratai a lázas szeptemberi napok történetét tájékoztatják fel szeptember 22-ig. A nagy ellentétek, a nagy kétségek és a nagy elhatározások az iratokban is tükröződnek. Törvényesség vagy forradalom, megadás vagy élethál harc, újabb Batthyány-kormány vagy Országos Honvédelmi Bizottmány, stb. Kossuth szinte állandóan a szószéken van. Megnyilatkozásai (beszédei és cikkei egyaránt) a külső és belső feszültségtől patetikusabb hangvételűek lesznek, telezsúfolódnak biblikus képekkel. Sinkovics István gondosan számbaveszi Kossuth összes felszólalásait és cikkeit, s igen jól meg szerkesztett összekötő szöveggel művészi módon megrajzolja a hátteret is.

A szerkesztői munka, a sajtó alá rendezés munkája általában mintaszerű. Sinkovics Istvánnak ezen a téren bizonyos mértékig igazodnia kellett a Barta István által kiadott kötetek forrásközlési módszereihez. Sinkovics István azonban nemcsak hogy jól felhasználta a többi kötet módszerbeli eredményeit, hanem elsősorban a jegyzetelés területén jelentősen tovább is fejlesztette. Mindezeket bizonyítva láthatjuk, ha csak fel- színesen is áttekintjük a szerkesztői munkát.

Igen nehéz feladatot jelentett a kiválasztás, az elhatárolás. Mit közöljön a szerkesztő a kutatómunka során előkerült forrásokból? (Ezzel a kérdéssel Sinkovics István hosszabban foglalkozik a kötet előszavában — 7—13. l.) Örülünk, hogy a kiadványban helyt kapott Kossuth minden országgyűlési beszéde, felszólalása. (Sajnos, a zárt üléseken elhangzottakat Sinkovics István is csak újságcikkekké vagy visszaemlékezésekké pótolhatta.) A kötetben lehető legteljesebb gyűjteményét kapjuk Kossuth újságcikkeinek is.

A szerkesztő rendkívüli gonddal nézte át a „Kossuth Hírlapját”-t, és ennek alapján közölte Kossuth írásait. Ez azért jelentett különösen nehéz munkát, mivel Kossuthnak sok cikke és közlése miniszteri állása miatt név nélkül vagy álnévvel jelent meg. Kossuth levéltárnoka, Vörös Antal készített ugyan ezekről jegyzéket, Sinkovics azonban meggyőző érveléssel ezt is helyesbíti. Kihagy olyanokat, melyeket Szeberényi Lajosnak vagy Szarvady Frigyesnek tulajdonít, s talált olyan eredeti kéziratot, melyet a jegyzékben hiába keresünk. A pénzügyminiszteri iratoknál szerkesztőnk azt a helyes elvet vallotta, hogy Kossuth tevékenységéről nem alkothatunk magunknak képet, ha csak sajátkezű iratait vesszük számba. Közölni kell tehát azokat is, melyeket nyilván az ő utasításai alapján titkárai — Rákóczy vagy Stuller — fogalmaztak meg, az elnöki osztály iratait, azokat az iratokat, melyeket Kossuth látott, amelyekben intézkedett, vagy amelyek a pénzügyet alapvetően érintik. A helyes elképzelés azonban némiképp torzul, egyrészt azért, hogy a bányászat iratanyaga — ez lévén a levéltárban a legteljesebb — aránytalanul nagy helyet kap, több esetben vitatható jogosultsággal, másrészt azzal, hogy a Kossuth által csak javított vagy aláírt iratok éppen olyan betűtípussal kerülnek közlésre, mint a Kossuth által fogalmazottak. Hasonló a helyzet azoknál a kéziratoknál, melyeket Deák vagy Szemere fogalmazott, s Kossuth legfeljebb csak kisebb javításokat eszközölt rajtuk. Véleményünk szerint ezeket az iratokat helyesebb lett volna más betűtípussal szedetni.

Különösen nehéz a helyzet azoknál az iratoknál, melyek vagy Kossuthhoz íródtak (átirat vagy levél formájában), vagy személyével, működésével vannak szoros kapcsolatban, s amelyeket petit szedésük a kiadványban már első szempillantásra megkülönböztet. Ezek az iratok megkönnyítik Kossuth munkájának, helyzetének a megítélését, plasztikusabbá teszik a kort, a kötet használhatóságát, tudományos értékét tehát csak növelik. A kérdés pusztán az, hogy milyen iratokat válasszunk ki erre a célra, ami azért igen nehéz, mivel aránylag kevés irat közölhető a kötet egészét is sokszorosan meghaladó anyagból. Sinkovics István válogatása általában szerencsés: szöszerint vagy kivonatolatosan sok más tárcától való átíratot, levelet közöl, rendszerint Kossuth intézkedésének a magyarázataképp. Jelentőségében messze túlnő ezen az az elhatározása, hogy közli a minisztertanácsi jegyzőkönyveket. Ezzel nemcsak Kossuth szerepének a megítélését teszi lehetővé, hanem hozzásegít bennünket ahhoz is, hogy a Báthlyán-kormányt reálisabban és történetileg igazabban ítélhessük meg. Igen jó lett volna azonban — s alig növelte volna a kötet terjedelmét —, ha a királyi leiratokat és a bécsi kormánynak Magyarország közjogi helyzetével kapcsolatos memorandumát szöszerint hozta volna. Kossuth tevékenységének fő vonalát a függetlenségért folytatott küzdelem jelzi 1848 nyarán is. Azt mondja többek között a költségvetési vitában: „Magyarországnak köz-igazgatási, katonai és minden más tekintetben ily önállást kívánok adni, mint a milyenre törvényeink, históriai existenciánk s elidegeníthetetlen nemzeti jogaink által igényt tarthatunk.” Ezt a szándékát Bécsből és Zágrábból keresztettkék elsősorban. Vágásai és védekezései — az egész párba — az idevágó anyag közlésével válnának még életszerűbbé.

A *regeszták* pontosan meghatározzák a tartalmat, ami az iratanyag áttekintésénél igen nagy segítséget jelent.

A közölt iratok *jegyzetelése* iskolapéldája a tudományos lelkiismeretességnek és alaposságnak. Ha valami nem közismert, bizonyos, hogy a szerkesztő jegyzetben megmagyarázza. A katonai, pénzügyi, alkotmányjogi fogalmaknak nemcsak fogalmi jegyeit sorolja fel, hanem legtöbbször azok történeti kialakulását is elmondja. Nem maradnak homályban az utalások és a célzások sem. Még az olyan, talán a kortársak által is alig használt kifejezés, mint az „ischli szövetség” vagy „Rhodin-féle jesusitizmus” sem marad az ismeretlenség homályában. (Sinkovics I. nem kis utánjárással kiderítette, hogy az „ischli szövetség” az 1848 nyarán e híres fürdőhelyen összeülő régi, megrögzött svaregekbeket jelentette; a „Rhodin-féle jesusitizmus” pedig egy korabeli francia regény tipikus szereplőjével kapcsolatban kialakított fordulat volt.) Mégis ami a jegyzetelésben a sorozat többi kötetével szemben elsősorban új, az az, hogy amennyiben a jegyzetben adott magyarázat sem elég köztudomású, akkor a szerkesztő olyan monográfiákra, forráskiadványokra utal — méghozzá lapszámok megjelölésével —, melyekből a kérdés részletesebben megismerhető. (Különösen Fényes Elek statisztikai kiadványaira utal sokszor, de Thim, Károlyi ismert művei is többször szerepelnek, és ezek mellett számtalan alig ismert szerző munkája is előkerül!)

Nemcsak a jegyzetelés, hanem a közölt iratok nagyobb megértését szolgáló *elintézés* is gondos munkára vall. Az ügyek előzményeit, folytatását legtöbbször megtaláljuk, ami az összefüggések felismerését lényegesen megkönnyíti. (Nemcsak a kötetben belül utal a hasonló témájú iratokra, hanem igen sokszor a sorozat többi kötetére történik utalás.) A kötetben végigkísérhetjük az irat útját, ami — nem egyszerű, különösen a több tárcát

érintő ügyeknél. (Van rá példa, hogy a pénzügyminiszteri tisztviselő gondatlan számozását a szerkesztő egy évszázad múltán helyesbíti — pl. 266. oldal.) Néhány esetben mégis úgy érezzük, hogy a szerkesztő adósunk marad a magyarázattal. (Szívesen olvasna az ember egy-két szót pl. a salétromgyártás későbbi alakulásáról; arról, hogy mennyi kincstári utalvány került forgalomba; a törvényhatóságoknál mennyi volt a betáblázott tőke; vagy arról, milyen eredménnyel folyt az országos gyűjtés július—augusztusban, hiszen csak július 6-i adatot közöl. Kossuth Hírlapjáról néhány adatot; a telepítés későbbi felvetődéséről stb.)

Tanulságos a szerkesztő mértéktartó álláspontja a *helyesírás* kérdésében. A nemzeti nyelv — kialakulása során a XIX. század közepére — elérkezett ugyan fejlődése utolsó szakaszához, de a helyesírás területén még csak ekkor történnek az első, bizonytalan lépések az egységesítés irányában. A sorozat többi kötetében Barta I. elég bátran modernizált. Sinkovics Istvánnál a közlés lényegében betűhív, de azért nem mindenben követi mereven az eredetit. Elhagyja a különben is már csak szórványosan használt hiányjeleket, általában a mai helyesírásnak megfelelően alkalmazza a mondatvégi írásjeleket, a hosszú és a rövid ékezeteket, s elhagyja a felesleges nagy kezdőbetűket. Tükrözi viszont a közlés a mássalhangzók hosszúságának jelölésében mutatkozó viszonylag nagyobb fokú ingadozást, a fokozás, a múlt idő jelének használatában továbbá j-s hangkapcsolatokban jelentkező különbségeket stb. A helyesírás vonatkozásában is elsősorban Kossuth sajátkezű írásaihoz ragaszkodik.

Az iratok közlésekor Sinkovics István egyben gondos *szövegkritikai munkát* is végzett. Ezt főleg a beszédeknel észlelhetjük, ahol — amennyiben eredeti kézirat nem volt — nem a Kossuth Ferenc által sajtó alá rendezett és több helyütt önkényesen változtatott szöveget használta, hanem a „Közlöny”-t vette alapul, mely a maga közlés módjával nemcsak jobban megfelel a betűhív közlés elvének, de a beszédek kötetlenségét is jobban visszaadja.

A szövegben való eligazodást nagyon jól szolgálja a *mutató*. De a szövegben szereplő személyekről — a Barta István által szerkesztett kötetektől eltérően — szigorúan csak az 1848 nyarára vonatkozó adatokat találjuk meg. Ez az esetek többségében nem okoz ugyan különösebb nehézséget, de a kötet szélesebb körű használatát feltételezve, már nem egészen helyesímelhető. Egy-két lexikális adat, a szereplők pártállásának a megjelölése nemegyszer elősegíti az iratok megértését is.

Az egészében véve igen alapos, szinte mintaképként emlegethető tudományos igényű szerkesztői munka áttekintése után — persze saját álláspontunkat képviselve — fel kell vetnünk a kötet, illetve a két egymásután következő kötet *korszakbeosztásának* a kérdését. A kiadvány április 12-től vállalkozik a folyamatos iratközlésre. Ez nyilván helyes és logikus is annak ellenére, hogy a minisztérium létrejöttének közvetlen előzményei egészen március 3-ig, a felirati beszédig nyúlnak vissza. Egyáltalán nem tudunk viszont egyetérteni a kötetnek — lényegében véve — szeptember 22-vel való zárásával. Ehhez a dátumhoz ugyanis semmi olyan lényeges nem kapcsolódik, ami fejezetként való felhasználását indokolná. Szeptember 22-e sem a szabadságharc történetében, sem Kossuth életében nem jelent fordulatot. Igaz ugyan, hogy Kossuth ekkor már nem a Batthyány-kormány minisztere, de minisztersége már szeptember 12-én megszűnt. Az OHB szeptember 16-án megalakul ugyan, de a kormány szerepét először szeptember 29-én tölti be, akkor is csak ideiglenesen. Az OHB október 8-án ragadja meg szilárdan — a törvényhozástól is megerősítve — a kormányrudat. A lényegében már augusztus végétől tartó kormányválság ekkor oldódik meg. Véleményem szerint tehát a kötetnek egészen október 6-ig, de legalább szeptember 29-ig kellene közölni a forrásokat.

Ez a törés — ami a szeptember 22-i befejezéssel keletkezik — nemcsak azért kifogásolható, mert történetileg nem indokolható, hanem azért is, mert a szeptemberi fordulat egységben való szemlélését rendkívül megnehezíti. Az augusztus utolsó napjaival meginduló fejlődés az országgyűlés október 7—8-i ülésével záródik. Az volna a jó, ha a forradalom és szabadságharc történetének ez a március után leghangsúlyosabb szakasza a források tükrében is töretlenül volna szemlélhető.

Persze, ha az ember a Kossuth Emlékkönyvet s általában az évforduló körül megjelent történeti könyveket forgatja, önkéntelenül is az a gondolata támad, hogy ez is összefüggésben van azzal a nem minden vonásában elég történeti Kossuth-képpel, amely talán éppen azáltal alakult ki, hogy az egész forradalom és szabadságharc történetét kissé Kossuth-centrikus módon szemléltük (bár azóta e tekintetben is történt némi előrelépés). Ez a szemlélet természetesen együttjár azzal, hogy Kossuth szerepét 1848 nyarán is egyoldalúan emeltük ki, azt állítva, hogy a Batthyány-kormány „megalkuvó” és „tétlen” volt, s a Batthyány-kormány hibája, hogy az áprilistól szeptemberig eltelt 5 hónapot nem használta ki, s „a magyar nép szinte védtelenül, készület-

lenül állott az ellenség támadásával szemben". Kossuthot azonban mintegy kiemeljük a Batthyány-kormányból. Ezt a nyilvánvaló leegyszerűsítést nagyon érdekes módon már egyedül ez a Kossuth forráskiadvány is megcáfolja. (Ha pedig a Batthyány-kormány válogatott iratanyagát is közzé tennénk, a kép még világosabb lenne.)

A kiadvány tükrözi, hogy „Kossuth működésében nem szorítkozott a pénzügy-miniszterségre. A pénzügyminiszteri feladatokon túl Kossuth részt vett a kormány egész politikájának intézésében; mint Pest város képviselője élénk szerepet játszott a július 2-ra összehívott népképviselői országgyűlés életében; mint laptulajdonos és hírlap-író a »Kossuth Hírlapja«-n keresztül a közvéleményt igyekezett irányítani” (Előszó 11—12. oldal). Ugyanakkor azonban — jellegéből adódó Kossuth-központiséga ellenére is — tükrözi ez a kiadvány 1848 nyarának teljesebb politikai képét, amelyből azt a végső következtetést lehet levonni: 1848 szeptemberére elválaszthatatlanul össze van kötve 48 nyarával, abból nő ki. *A szabadságharc morális, de ezen túlmenően politikai, sőt katonai előkészítése is a Batthyány-kormány időszakára esik.* (A minisztertanács — melyet, mint Kossuth július 3-án írja: a múlt országgyűlés útnak eresztett „mint az indus rege szerint Isten az első embert, pénz nélkül, hadsereg nélkül, fegyver nélkül” — a nemzet-őrség megszervezése mellett már május 15-én elhatározza 10 000 „rendes nemzetőr”, honvéd toborzását, s a katonai kiadások fedezésére 2 millió kamatozó közpénztári kincstár-utalvány, valamint 12 és fél millió 1 és 2 forintos bankjegy kibocsátását. Kossuth június 7-én azt írja Pázmándynak: „Önkénteseink toborzása vígan megy, már alkalmasint talpon van a 10 000. Szegednél 20 000 embert koncentrálunk. — Csányihoz a Dráva innenső partjára útban van 5000, és mint tartaléksereg a Tolna, Baranya, Somogy, Szala mobil nemzetőrség, s a honukból kiűzött horvátok. — Imposant készültünk.” Amikor az új népképviselői alapon választott országgyűlés összeül, a kormány első dolga 200 000 újonc és 42 millió forint hitel megszavaztatása. Lényegében még július—augusztusban megkezdődik — a szabadságharcot s az önkéntes nemzetőrség szervezésével — a honvédség toborzása, az országgyűlés még ezalatt elfogadja „a végveszély heroicus eszköze”-nek a papírpénz kibocsátásának a gondolatát, sőt a nyomására való technikai előkészületek is még augusztusra esnek. Augusztus 21-én a képviselőházi vitában így vonja meg Kossuth a nyári hónapok mérlegét: „Nem tehettem annyit, amennyit tenni óhajtottam volna; de nem lehetett, mert a körülmények zsibbasztólag hatottak minden oldalról; de tettünk annyit, a mennyit lehetett.”

Nyilván nem is lehet az ismertetés célja, hogy kereteit meghaladó vitába bocsátkozzék, de a kérdés felvetést mindenképpen szükségesnek érezzük, hiszen éppen a források közzététele teszi lehetővé a történelmi valóság gazdagabb és sokoldalúbb megértését. Ennek a hatalmas sorozatnak pedig csak ez az egyetlen kötete is még számos többé-kevésbé feldolgozatlan kérdés helyes megítéléséhez ad majd komoly segítséget.

UNGER MÁTYÁS

KOVÁCS ENDRE:

MAGYAR—DÉLSZLÁV MEGBÉKÉLÉSI TÖREKVÉSEK 1848—49-BEN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 141 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 5.)

Történetírásunk a felszabadulás óta 1848—49 történetének a feltárása körül tett talán a legtöbbet. Forradalmunk és szabadságharcunk történetének ennek ellenére még számos tisztázatlan problémaköre és eddig kiaknázatlan forrásanyaga van. Ezek közé tartozik elsősorban a nemzetiségi kérdés története, amelyet eddig csak az egyik — kétségtelenül a legfontosabb és az események tényleges alakulásában domináló — oldaláról vizsgáltunk: az egymással szembenálló nacionalizmusok összeütközésének, fegyveres küzdelmének szempontjából.

Kovács Endre tanulmánya a másik oldalról közelíti meg ezt a súlyos problémát, s gazdag — részben eddig ismeretlen — anyag alapján bemutatja, hogy milyen fontos szerepük volt azoknak a szabadságharc egész történetén végighúzó, meg-megújuló erőfeszítéseknek, amelyek a magyarok és a nemzetiségek szükségszerűen kirobbanó össze-

ütközését fékezni, megállítani, az ellenforradalmi erők elleni közös küzdelemmé fordítani igyekeztek. A tanulmány elsősorban a lengyel Czartoryski-féle emigrációnak a Krakói Allami Levéltárban őrzött, eddig még kiadatlan és magyar szempontból kiaknázatlan iratanyagára támaszkodik. Kovács Endre azonban jóval többet nyújt, mint a Czartoryski-diplomácia magyarországi akcióinak történetét; a Czartoryski-anyag csak ugródeszka számára, amelyről nekilendülhet az egész problémakör kifejtésének a teljes eddigi irodalom felhasználásával, eredményeinek új szempontú összefoglalásával. Tanulmányából így — gyökereinél megragadva, előzményeiből kifejtve — kibontakozik előttünk a délszláv—magyar viszony fejlődésének képe, az 1848—49-es nemzetiségi problémák egész komplexumának összefüggésébe állítva.

A bevezetés rámutat az egész probléma gyökerére: a kelet-európai soknemzetiségű Monarchiában az a körülmény, hogy kisebb-nagyobb időbeli eltéréssel valamennyi nép a burzsoá fejlődésnek ugyanazon a folyamatán ment keresztül, nem a közös, az összekapcsoló, hanem a szembecállító, a polgári nacionalista ellentéteket kiélező tényezők előtérbenyomulását eredményezte. Ugyanakkor azonban valamennyi nép érdeke volt a mindnyájuk haladását egyaránt gúzsba kötő reakció elleni közös fellépés. A forradalmak évének nagy kérdése Kelet-Európában tehát ez volt: vajon melyik az erősebb: a nacionalista ellentétek-e vagy a haladás, a polgári átalakulás közös érdeke? Végül is az előbbieket bizonyultak erősebbnek; de, hogy az egymással szembenálló népek legjobbjai érezték ennek tragikumát, s igyekeztek más irányba terelni az események menetét, azt bizonyítja a Kovács Endre által felsorakoztatott gazdag tényanyag is.

A belső társadalmi és politikai programját illetően konzervatív Czartoryski-emigráció felismerte a kelet-európai térség kis népeinek egymásrautaltságát a Habsburg, a cári és a török elnyomással szemben, s diplomáciai tevékenységét már az 1830-as évek második felétől kezdve ezen elnyomott népek összefogásának szolgálatába állította. Diplomáciai akcióinak középpontjában — román koncepciójának meghiusulása (1842) óta — a délszlávok állottak, s egy erős balkáni délszláv állam létrehozásában látta a többi kelet-európai nép, elsősorban a lengyelek, felszabadításának első lépését. Czartoryski ügynökei — Czajka-Czajkowski, Franciszek Zach és Janusz Woronicz-Werner ettől kezdve jelentős szerepet játszottak a délszláv politika alakulásában. Ebben a délszláv-súlypontú koncepcióban helyet kapott a magyarországi nemzetiségi mozgalmak közötti kapcsolat és együttműködés létrehozása, valamint a nemzetiségeknek a magyarokkal való kibékítése és a Habsburgok elleni közös harca is.

Kovács Endre helyesen állapítja meg tanulmányában, hogy a Czartoryski-diplomácia szerepe 1848—1849-ben jóval nagyobb volt, mint azt eddig történetírásunk feltételezte. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy Czartoryskiék akciói éppoly eredménytelenek maradtak, mint minden egyéb diplomáciai kísérlet a Monarchia forradalmi erőinek egyesítésére az ellenforradalommal szemben. A tanulmány olvasása közben felmerülő legizgalmasabb kérdés tehát az, hogy mi volt ennek az oka. Hiszen Czartoryskiék dolgozták ki azt a reális tervet, amelynek alapján egyedül volt lehetséges valamiképp megoldani a bonyolult nemzetiségi problémákat: Magyarország föderatív átalakításának tervét, s ennek érdekében igen rugalmas, mindig az adott körülményekhez alkalmazkodó gyakorlati diplomáciai akciókat is kezdeményeztek.

Kovács Endre biztos ítéllettel igazít el bennünket a forradalom és szabadságharc nemzetiségi vonatkozásainak rendkívül bonyolult és szövevényes útvesztőjében. Mind az egyes nemzeti mozgalmak osztályösszetételének, vezetésük különböző irányainak, taktikájának, mind a magyar nemzetiségi politika alakulásának világos, jól követhető elemzése jelentős nyereséget szakirodalmunknak. Van ugyan egy jelentős mozzanat, amelyre az olvasó feltétlenül magyarázatot vár, de sajnos nem kapja meg — valószínűleg a kielégítő magyarázatot szolgáltatott forrásanyag hiánya miatt. A kérdés: a Czartoryski-diplomácia miért csak akkor avatkozott bele aktívan a magyarországi események menetébe, amidőn a magyarok és nemzetiségek együttműködésének vagy szembenállásának nagy kérdése már végérvényesen és végzetesen eldőlt? Bystrzonowski 1848. május 3-án kapta meg utasítását magyarországi működésére, s csak október 22-én érkezett meg Belgrádba akciójának megkezdésére. A közbeeső sorsdöntő hónapokban a Czartoryski-diplomácia lényegében nem tett semmit a magyarországi helyzet tisztázása érdekében. Mi volt Bystrzonowski késlekedésének oka? Erről a tanulmány sajnos nem szól. Ez a késlekedés azonban — bármennyire csökkentette is Czartoryskiék eredményes fellépésének esélyeit — végső soron mégsem tekinthető döntő mozzanathoz az alapvető kérdés — a Czartoryski-diplomácia eredménytelenségének — megválaszolása szempontjából. Ennek okai — amint a tanulmány szépen kifejti — egyrészt magában a Czartoryski-diplomácia belső ellentmondásosságában, másrészt a magyarországi nemzetiségi viszonyok rendkívüli bonyolultságában rejlettek.

Czartoryskiék programjának legfőbb ellentmondása az volt, hogy a kelet-európai népek együttműködésének és a nemzetiségi kérdés föderatív úton való rendezésének lényegében haladó célkitűzései egy egészében véve konzervatív arisztokratikus koncepcióba illeszkedtek bele. Az egész kelet-európai nemzetiségi kérdéskomplexumot végeredményben alárendelték a lengyel kérdés reakciós-jellegű megoldásának. A Czartoryski-tervek célja nem a délkelet-európai népek felszabadítása, a nemzetiségi ellentétek végleges megoldása volt, hanem kedvező nemzetközi helyzet teremtése a lengyel nemzeti szabadságmozgalom számára. Ebből következett a Czartoryski-emigráció másik alapvető gyengesége: a kelet-európai nemzetiségi problémákat — amelyek a legszorosabb összefüggésben állottak a társadalmi haladás, a polgári demokratikus forradalom ügyével — pusztán diplomáciai akciók segítségével kívánta megoldani, anélkül, hogy terveit eleven kapcsolatba hozta volna az itt élő népek forradalmi mozgalmainak tényleges menetével.

Ilyen körülmények között a lengyel diplomáciai akciók már eleve nem ígérhettek sok sikert. Jelentőségüket és pozitív szerepüket ennek ellenére sem szabad lebecsülnünk: legalább elvi síkon rámutattak a nemzetiségi kérdés megoldásának járható útjára, mindkét táborban állandóan ébrentartották a megegyezés és együttműködés szellemét, elősegítették a szembenálló álláspontok világos megfogalmazását. Mind a konkrét nemzetiségi követelések minimumának, mind a magyar kormányzat által megadni szándékolt engedmények maximumának leghatározottabb, programszerű megfogalmazásai közvetett vagy közvetlen összefüggésben vannak a lengyel diplomácia kezdeményezéseivel.

A nemzetiségi kérdésben nem a diplomácia, hanem a Habsburg-birodalom belső erőviszonyainak, a forradalmi és a reakciós erők harcának alakulása mondta ki a döntő szót. Ezeknek az egymással szembenálló erőknek — rendkívül bonyolult és ellenmondásos folyamatok során kialakult — eredője olyan irányban hatott, hogy szükségszerűvé és elkerülhetetlenné vált a magyarság és a nemzetiségek együttműködése. Kovács Endre tanulmánya élesen rámutat mindkét fél felelősségére: a nemzetiségi mozgalmak reakciós vezetőinek szövetségére a bécsi ellenforradalommal, valamint a magyar kormányzat a feudális eredetű politikai nemzetfogalmából és a helytelenül alkalmazott liberális szemléletéből következő hibás nemzetiségi politikájára.

Különösen értékes adatokat hoz a tanulmány a magyar szabadságharc teljes összefüggésében még mindig feltáratlan nemzetiségi politikájának megismeréséhez. Ezeknek az adatoknak a világánál még inkább kidomborodik a magyar kormányzat felelőssége a nemzetiségi kérdés megoldatlansága tekintetében. A nemzetiségi igényeknek egyértelműen megfogalmazott minimuma és a magyar kormányzat részéről megadható engedmények maximuma korántsem fedték egymást, s az egész szabadságharc folyamán alig történt lényeges közeledés a két álláspont között. Az egyik részről a kollektív nemzetiségi jogok elismerésének és a területi autonómiának a követelése, a másik részről viszont az egyetlen magyar politikai nemzet elméletéhez, Magyarország területi egységéhez és integritásához való merev ragaszkodás, s ezen belül csupán egyéni polgári szabadságjogok és igen korlátozott nyelvi és kulturális jogok elismerése: ez az ellentét olyan mély szakadékokat vont a magyar és a nemzetiségi mozgalmak közé, amelyet diplomáciai akciókkal nem lehetett áthidalni.

1848 tavaszán még bizonyos mértékig menthető a feudális népméltóságnevelkedett, s az egyéni szabadságjogok mindent megoldó erejében őszintén hívó magyar nemzeti politikások elégtelen és a helyzet megaslátára felemelkedni képtelen nemzetiségi politikája. Annál súlyosabban nehezedik azonban rájuk a felelősség annak a lehetőségnek az elszalasztásáért, amely 1849 tavaszán — a diadalmas tavaszi hadjárat sikerei nyomán, az oktrojált alkotmány miatt elkeseredett, s egyre inkább a haladó baloldali erők befolyása alá kerülő nemzetiségek körében urrá lett magyarbarát hangulat következtében — a magyarok és a nemzetiségek közti forradalmi együttműködés létrehozása számára megnyílt. Pedig ekkor már mindenki előtt nyilvánvalóvá válhatott, hogy két fronton egyszerre nem lehet eredményesen harcolni. Vagy reális és határozott nemzetiségi politika — a nemzeti népméltóság illúzióinak feladásával és a nemzetiségek jogos követeléseinek teljesítésével —, s az ország nem magyar népeivel szövetségbe közös küzdelem a szabadságért és a polgári forradalom győzelméért; vagy kompromisszum Ausztriával és a Habsburgokkal a nemzetiségekkel szemben, de ugyanakkor lemondás mind a szabadság, mind a polgári átalakulás teljességéről. Ez a kérdés, amely ekkor merült fel először ily hűsbavágó élességgel, több mint félelszázadon át egyik alapvető létkérdése maradt a soknemzetiségű Magyarországnak, s megoldásától függött jövője. A nemzet legjobbjai — sajnos már csak későn, a bukott forradalom utáni emigrációban — egyre határozottabban az első alternatíva mellett foglaltak állást; a magyar uralkodó osztályok zöme azonban 1861-től a második utat választotta, s 1867-től kezdve ez határozta meg Magyarország sorsát egészen széthullásáig.

A magyar kormány 1849 tavaszán a Habsburg-ház detronizálásával és a függetlenségi nyilatkozattal megtette az elhatározó lépést az egyik irányban, de nem volt ereje ahhoz, hogy megtegye az ettől elválaszthatatlan döntő lépést a nemzetiségek felé is. A jóindulat és a békülékenység hangoztatása, tényleges nemzetiségi jogok megadása és a területi önkormányzat elismerése nélkül, természetesen nem hozhatott reális eredményeket.

Kovács Endre tanulmánya plasztikusan állítja eléink az egykorú magyar politikának azt a két kiemelkedő egyéniségét, aki felismerte az egyetlen járható utat: *Teleki László* — aki a soknemzetiségű Magyarországot föderatív átalakítása mellett foglalt állást és *Perczel Mór*t, a délvidéki hadjárat diadalmas hadvezérét —, aki humánus magatartásával kivívta a legyőzött ellenfél szimpátiáját, s a fegyveres győzelem után is a területi önkormányzat megadásával kívánta létrehozni a szerb—magyar együttműködést. Sajnos mindkét kezdeményezése eredménytelen maradt: a kormány vezetői — Kossuth, Szemere és Batthyány — elítélték minden messzebbmenő engedményt a nemzetiségi kérdésben és hivatalosan dezavualták Teleki és Perczel ígéreteit és konkrét lépéseit.

Csak néhányra térhettünk ki a Kovács Endre könyvében felmerült érdekes, sőt valóban „izgalmas” problémák közül, azokra, amelyekben a szerző — véleményünk szerint — leginkább előre vitte történettudományunkat az igazság megismerése felé. De csaknem ugyanilyen joggal emelhetnénk ki még számos más részletet is, mint pl. a prágai szláv kongresszus tárgyalásait ismertető fejezetet, vagy a horvát baloldallal folytatott diplomáciai tárgyalások anyagát. Külön ki kell emelnünk, hogy a viszonylag kis terjedelme ellenére is rendkívül gazdag és gondolatébresztő tanulmány magas irodalmi igényvel íródott. Ez a magas irodalmi igényesség nemcsak a könnyed, gördülékeny stílusban, hanem a világos, jól áttekinthető szerkesztésben és a mindvégig érdekfeszítő előadásmódban is megnyilvánult. Ezt igazán csak az tudja értékelni, aki maga is elegendet küszködött már zsúfolt és igen összefonódott eseménysorok áttekinthető ábrázolásának, bonyolult problémák egyszerű és világos megfogalmazásának feladatával. S ezt a feladatot — nyilvánvalóan a téma természetéből következően — az újabb koralal foglalkozó legkiválóbb történészeink is csak igen ritkán tudták sikeresen megoldani. A rendkívül szétágazó nemzetiségi kérdés tárgyalása ilyen tekintetben talán a legnehezebb feladat elé állítja történetíróinkat. Kovács Endre tanulmánya kitűnő és követéseméltó példa arra, hogy erőltetett szóképek, mesterkélrt „irodalmiaszkodás” és hamis pátoasz nélkül, a szorosan vett tudományos kifejezőkészség és stílus körén belül maradvá szépen és érdekfeszítően meg lehet írni a legszárzabb és legbonyolultabb témákat is. Témaválasztása, gazdag anyaga és eredményei mellett ez a művészi tudományos stílus is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Kovács Endre könyvét nemzetiségtörténeti irodalmunk maradandó alkotásának tekintsük.

KATUS LÁSZLÓ

KEMÉNY G. GÁBOR :

TÁRSADALOM ÉS NEMZETISÉG A SZABADSÁGHARC HADILAPJAIBAN

A sajtóbibliográfiát összeállította Busa Margit

(Budapest. Hadtört. Int. 1957. 173 l., 2 térk.)

A sajtótörténet műfajilag és módszertanilag egyaránt új formáját képviseli Kemény G. Gábor érdekes tanulmánya, amely szakított a sajtótörténet hagyományos adat-szolgáltató és bibliográfiai felsoroló módszerével, s a feldolgozott hadilapok anyagát kor- és kultúrtörténeti rajzzá szélesítette. Miközben ismerteti a szabadságharc hadilapjainak sorsát, keletkezését és elmúlását, az adott kereteken belül egyben a kor döntő társadalmi mozgalmainak elemzését is adja.

Kemény a szabadságharc hadilapjainak helyét politikailag a baloldali sajtótermékek között jelöli ki, az osztályozáshoz Dezsényi Béla „A magyar hírlapirodalom 1848/49-ben” c. tanulmányának sajtótörténeti csoportosítását véve alapul. Rámutat azonban a különbségre is, amely a baloldali lapok és a hadilapok között előállításuk körülményeit illetően fennállott: utóbbiak a hadműveleti központokban Kolozsvárt, Brassóban, Székelyföldön és Komáromban keletkeztek és működtek. A hadilapok, bár nem hivatalosan kormánylapok, mégis következetesen támogatták a kormányt, mint a magyar függetlenség elsőrendű biztosítékát. A hadilapok sajátos jellegét meghatározta, hogy bár állandóan foglalkoztak a honvédelem, hadviselés, katonai szervezés, táborozás,

nemzetőrség, ujoncozás vagy a szabadesapatok ügyeivel, ugyanakkor feltárták a szabadságharc egész társadalmi problematikáját is. A szabadságharc hadilapjai közül első a Bem által megindított Honvéd (1848. dec. 28.—1849. aug. 14.), ezt követi a Brassói Lap, a csikszeredei Hadi Lap, a kézdívásárhelyi Székely Hírmondó és a két komáromi hadilap: a Mack szerkesztésében nem sokkal a Honvéd után meginduló Komáromi Értesítő és később a Komáromi Lapok.

Kemény a hadilapok tükrében veszi szemügyre a szabadságharc jelentős társadalmi problémáját, így az „úr és paraszt”, az „úrkatona—honvéd” viszonyát, megvizsgálja a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban elfoglalt álláspontjukat, foglalkozik továbbá a „függetlenség és köztársaság”, „nemzetőrség és szabadesapat”, a „hadisajtó és munkások” összefüggéseivel, elemzi a hadilapoknak a megyei bürokráciáról közreadott nézeteit és bemutatja Mack József tüzérezredes és lapszerkesztő ügyét az egykorú hadisajtó tükrében.

A szabadságharc hadilapjai a társadalmi mozgás különböző vonalainak megítélésében feltétlenül haladó, de nem mindenben egyértelmű és egységes álláspontot foglaltak el. Így az úr és paraszt problematikában mind az erdélyi, mind a komáromi hadilapok a korabeli legradikálisabb nézeteket vallják, s kifejezetten a nép tömegeiben látják a szabadságharc legfőbb erejét és biztosítékát. A Brassói Lap szerkesztője 1849 májusában a szenvedő és harcoló nép fiataljait felhívását és egyben a szellérkérdést is érinti.

„Mondjátok meg tehát a falvaitokból kiinduló harefiaknak — írja —, hogy az igazságért, a népek szent ügyéért, a szabadságért kell harcba menniök. Harcolniuk kell, hogy minden embernek meglegyen munkája után a maga tulajdon vagyona, hogy ne legyen a szegény, a törvény előtt alábbvaló, mint kiket a sors bősége áldott meg, hogy lerontsák a gátakat, melyek elválasztják a népeket és nem engedik, hogy egymást ölelhessék: tehát az egyenlőség és testvériség szent elveit.”

Az erdélyi hadilapok szellérvitája ugyan inkább csak dokumentális jelentőségű, mégis ha szűk körben is, de megállapította a társadalomban feszülő ellentmondásokat. Hasonlóan pártos a hadilapok irányvonala az „úrkatona—honvéd” viszony feltárásában, itt elsősorban Petőfi szerkesztői szerepét tárgyalja Kemény új megvilágításban (talán kissé túl részletesen is), de fejtegetései meggyőzően bizonyítják, hogy a társadalmi ellentmondást, mely a hadseregen belül is jelentkezett, Petőfi milyen mélyrehatóan ismerte fel. A hadilapok pozitív tevékenysége a szabadesapatok kilengéseinek elítélésében is fellelhető (Honvéd 1849. május 26-i cikke az abrudbányai konfliktusról), de már nem ilyen egyértelmű a nemzetiségi kérdésben elfoglalt nézetük, bár a Honvéd 1849 júliusában leszögezi: „Kik soraikkban küzdenek, közcélunk, a szabadság mellett, akár mely nemzet-beliék legyenek, mindnyájan testvérekül tekintendők, olyanokul, kik velünk karöltve, rokonilag egy-egy azon óhajtott cél felé törekednek.”

Ebben a szellemben ismerteti a Honvéd, majd később a Komáromi Lapok a nemzetiségi törvényt és az emancipációs törvényjavaslatot. A törvények kommentálására azonban már nem kerülhetett sor.

A hadilapok nem voltak képesek közreműködni a nemzetiségi béke és együttműködés előkészítésében és szolgálatában, ebben a vonatkozásban a szabadelvű középbirtokos nemesség többségének álláspontja érvényesült, a hadilapok szerkesztői és munkatársai engedményt tettek ezek osztályérdekeinek. A középbirtokosok többsége pedig eleve ellenségesen állt szemben a nemzetiségi mozgalmakkal.

Hasonlóképpen haladó, de nem következetes a hadilapok állásfoglalása a középbirtokosság jobbszárnyával, a megyei bürokráciával szemben. Különösen fontos szerepet játszottak a kérdés megvilágításában a hadilapok levelezői, akik a megyei bürokrácia hatalmának megtörését, a feudális megyerendszer eltüntetését követelik. Az ő véleményük szerint a megyei bürokrácia érdekszövetsége a kormányzat által bejelentett „democratico-republicai elvek” útjában áll. A megyei bürokrácia érdekszövetségét egyébként az egyik levelező „aristocratiai értelmiségnek” nevezi. A fő cél a „nemzet fizikai életében végbe ment democatiai forradalom hasznosságátételében” látja egy főispánokhoz intézett felhívás. Ez azt ajánlja, hogy „a megyében tudományos, értelmes, tapasztalt és igazságos emberek jussanak hivatalokra.”

A hadilapok szerkesztői azonban nem jutottak el a konzekvenciák végső levonásáig, csak konstataáltak a kórt, de nem mutattak kivezető utat és így a probléma elsikkadt. A zsákutcát az egykorú beismerés híven tükrözi: „Az aristocratia és bureaucratia újra terjeszkedni kezdett, gyűlölt uralma ellen vívtunk egy kis előcsatát az értelem és morál fegyverével. Nemde, csodálkozik az olvasó, hogy mi jelen forradalmi korszakunkban, midőn minden erőt a hon megmentésének munkája közös igyekezettel kellene, hogy igénybe vegyen, haszontalan pártusáiban forgácsoljuk erőnket és vesztegetjük időnket.”

Kemény G. Gábor tanulmánya külön fejezetet szentel a Mack-ügynek, amely nagy port vert fel az egykorú hadisajtóban. Sokoldalú és igen értékes új forrásanyag

alapján (ez a tanulmány legterjedelmesebb fejezete) elemzi Mack József, a Komáromi Értesítő radikális szerkesztőjének pályáját és szerepét. Kemény lényegében helyesen mutat rá Macknak a népi erőkkkel való kapcsolatára, egyéniségének kétségtelenül pozitív vonásaira. Mégis — úgy tűnik — a tanulmányban Mackról rajzolt kép mintha kissé idealizált volna. Úgy érezzük, hogy a Mack-vitát történetírásunk, ha szerzőnek e tárgyban eddig végzett kutatásai nagymértékben meg is világítják a problémát és egyúttal jelentős új anyagot is tárnak fel, még nem zárhatja le. Nyilvánvalóan alaposabb alátámasztást igényel Mack fiatal korának legendás hírű cselekedete: megtagadta, hogy a galíciai felkelőkre lövessen. Ezt a forradalmi epizódot szerző csupán egy húsz évvel későbbi emlékirat adataival támasztja alá, melyet — mint egyedüli forrást — feltétlenül kritika tárgyává kellene tenni. Felettébb valószínűtlen, hogy egy ilyen cselekedet után még 18 évig (bár Kemény G. Gábor aláhúzza, hogy altiszti rangban) taníthatott a tüzérségi főiskolán. Mack idealizálása Rózsafinál, a tanítványnál érthető és menthető, de a tanulmány e fejezetének néhány bekezdése ezt az értékelést túlzottan emelte ki. Hiányzik Rózsafi 1887-ben írt levelének kritikai vizsgálata, jóllehet e levél az emigrációból, közel 40 esztendő távlatából feltétlenül szubjektív és több kritikát igényel. Kissé leegyszerűsített a komáromi állapotok bemutatása is (természetesen nem Komárom történetét kérjük számon Keménytől), s ebben a formában logikailag nem eléggé alátámasztott Thaly „forradalmárrá” érésének bemutatása. Kemény szerint Mack mint radikális katonatiszt 1849 tavaszán Komáromban egyedül állt és mindenki ellene volt, őt csak Rózsafi támogatta. Ha igaz, és igaz ez a megfogalmazás Pukyra, Lenkeyre, Krivácsyra és másokra, nem helytálló az új várparancsnokra Guyon Richárdra, aki, akár csak Mack, Kossuth megbízottja volt. Az új várparancsnok — és ezt Mack is tudhatta a pákozdi és a nagyszombati csata közös emlékeiből — a honvédsereg csekélyszámú radikális főtisztjei közé tartozott, ezt nem kis mértékben éppen komáromi várparancsnoksága is bizonyítja (például radikális intézkedései a megyei bürokrácia korlátozására, ellentétei Pukyval stb.). A Rózsafi—Guyon konfliktus nem a sajtószabadság körüli vitából fakadt, mint ezt Rózsafi visszaemlékezése beállítani igyekszik, hanem az új várparancsnok erőskezü politikájából, amellyel éppen a táblabíró bürokraták befolyását akarta korlátozni.

Kemény tanulmányát *Busa Margit* 1848/49-i értékes sajtóbibliográfiája egészíti ki. A bibliográfiai leírás a lap címét, alcímét, a kiadás helyét, az első és az utolsó szám dátumát, a szerkesztőket, kiadókat, a nyomdászokat és a terjedelmet összefüggő felsorolásban tartalmazza, ami kétségtelen megtakarítást jelent — papírban, de az áttekinthetőség kárára van.

Összefoglalva, Kemény Gábor tanulmánya és Busa Margit sajtóbibliográfiája sajtótörténeti és bibliográfiai irodalmunknak nagy nyeresége, értékes új forrásanyagával, az összefüggésekből levont mélyreható elemzésével jelentős segítséget nyújt a korszak sajtótörténetének további feltárásához.

MÁRKUS LÁSZLÓ

A MAGYAR VÖRÖS HADSEREG 1919 (VÁLOGATOTT DOKUMENTUMOK)

(Összeállította Hetés Tibor, a bevezető tanulmányt írta Liptai Ervin. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1959. 530 l.)

A Kossuth Könyvkiadó a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulójára kiadta a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelmének válogatott okmányait. Mintegy 274 dokumentum szövegét találjuk a gyűjteményben, amelyet Liptai Ervin tanulmánya vezet be. Idáig ez a legjobb és legrészletesebb összefoglalás, amely a magyar Vörös Hadsereg harcairól napvilágot látott. Eddig a legrészletesebb leírás doberdói Breit József altábornagyé volt, amely a Gratz Gusztáv-féle gyűjteményes munka egyik tanulmánya gyanánt, majd némi módosítással a Magyar Katonai Közlöny 1921-es évfolyamában jelent meg. A hét kötetre tervezett nagyszabású munkájából azonban csak az első három kötetet publikálták. Breit altábornagy munkája politikai szempontból természetesen erősen kifogásolható — hiszen az eseményeket az ellenforradalom szemszögéből dolgozta fel. Liptai Ervin most teljesen önálló elgondolás szerint dolgozta fel a magyar Vörös Hadsereg történetét. Cseh és román, eddig úgyszólván figyelmen kívül hagyott

anyagokat is felhasznál. Amit e téren kifogásolhatunk, csupán az, hogy majdnem teljes mértékben hitelt ad Böhm Vilmos emlékiratainak. Böhm csak addig hiteles, amíg személyes emlékeit dolgozza fel, míg a másodkézből vett adatai sokszor tévesek és hamisak. Példárá a Julier-kérdés, amelyet egyébként nemcsak Liptai Ervin revideált, hanem Münnich Ferenc ez év márciusában megjelent tanulmánya is. (Lásd a *Hadtörténelmi Közlemények* 1959. évi 1. számát.)

A bevezető tanulmány természetesen nem meríthette ki a teljes problematikát, reméljük azonban, hogy a sajtó alatt levő önálló tanulmánykötet többet fog nyújtani.

A bevezető tanulmányt követő első fejezet a Vörös Hadsereg szervezésével és a román királyi hadsereg támadásával kapcsolatos okmányokat tartalmazza. A tanácskormány ebben az időszakban túlnyomórészt azokkal a csapatokkal rendelkezett, amelyeket a Károlyi-kormánytól örökségül kapott, s amelyek közt ellenforradalmi érzelmű csapatok is voltak, mint pl. a székely hadosztály. A heterogén összetételű, gyenge fegyelmű haderő nem volt képes megállítani a túlnyomó erővel támadó román királyi hadsereg támadását, a hadműveletekkel túlterhelt Keleti Hadseregparancsnokság pedig nem hozhatta helyre, amit a Hadügyi Népbiztonság a szervezés tekintetében elmulasztott.

A második fejezet a májusi politikai és katonai fordulatot ismerteti. A munkásság arra a hírré, hogy a románok már Szolnokon vannak és a csehek Salgótarján veszélyeztetik, lelkesedéssel fogott fegyvert a proletárdiktatúra védelmére, és megállította a nemzetközi kapitalizmus zsoldjában küzdő ellenséges csapatokat. A hadseregparancsnokság megalakulása kapcsán a fegyveres alakulatokat is újjászervezték és kísérletek történtek a szovjetorosz—magyar katonai együttműködés megerősítésére is. A dél felől várt antant-támadás elmaradása után felszabadították Miskolcot és felmentették Salgótarján.

A harmadik fejezetben vannak az északi hadjáratral kapcsolatos okmányok. Ez a fejezet a legrészletesebb, hiszen a Vágtól Bártfáig terjedő arcvonal eseményeit érinti Miskolc visszafoglalásától a harcok megszűntéig. Ekkor alakult meg a Szlovák Tanácsköztársaság és ebben az időben voltak legélénkebbek az antant és a Magyar Tanácsköztársaság diplomáciai kapcsolatai.

Végül a negyedik fejezet a Magyar Tanácsköztársaság összeomlásáról szól. Megtaláljuk benne az északi területek feladásának visszhangját, a nemzetközi antantintervenció előkészítését és az ellenforradalmi akciók okmányait. A tiszántúli hadműveletek dokumentumaival és a bukásra vonatkozó két okmánnyal zárul a könyv, amelyhez még idegen szavak mutatója, helynévmutató és a dokumentumokban előforduló rövidítések magyarázata csatlakozik. A kiadvány — ismétljük — gondos munka eredménye, mely nagyjából hű képét adja a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténetének. Az alábbiakban azonban meg kell említenünk néhány olyan hiányosságát, melyet nem ártott volna elkerülni.

A könyv nem tett közzé olyan okmányt, amely azt bizonyítaná, hogy az ellenforradalmi székely hadosztály együttműködést ajánlott volna a román imperialistáknak a magyar proletárdiktatúra elleni fegyveres harcra. Az eddig ismert források és okmányok csak azt bizonyítják, hogy ez az alakulat — részben francia közvetítéssel — a románok semlegességét akarta kieszközölni az előkészületben levő ellenforradalmi zendülés esetén. Gondrecourt tábornoknak ez a terv nagyon is megfelelt: hajlandó volt garantálni, hogy francia csapatokkal szállja meg a Smuts tábornok által javasolt semleges zónát. Ezzel megnyugtatta a székely hadosztályt, hogy a románok nem fogják megszállni az általa kiürített tiszántúli területet, másrészt biztosítani akarta a Szovjetországnak ellen felvonuló antantcsapatok hátát egy magyarországi polgárháború támogatásával. A román királyi hadsereg azonban nem vonult fel a Dryeszter vonalán, hanem ehelyett kihasználta a tiszántúli tisztázatlan helyzetet, s a Magyar Tanácsköztársaság ellen indult rabló-hadjáratra, hogy a várható biztosabb zsákmányt teljesen magának foglalhassa le. A 19. oldalon nem egészen igazságos a 39. dandárt kárhóztató ítélet, mert a dandár déli csoportja jól tartotta magát, amikor a csucsa csoport megszaladt.

A dokumentumkötet szerkesztői megelégedtek arról, hogy az olvasót a magasabb parancsnokok (hadtest-, hadosztály- és önálló dandárparancsnokok, valamint vezérkari főnökök) nevei is érdeklik. Miért nem tették közzé a hadrendeket a magasabb vezetők névsorával? Ugyanakkor közzétettek egy okmányt (a 4. sz.), amelyből megtudjuk a repülőosztályparancsnokok neveit 1919. március 24-én, holott ezek tevékenysége minden bizonnyal nem volt olyan jelentős, mint azoké, akik végső fokon egyes ütközetek, harcok kimenetelért feleltek.

Hetés Tibor a *Hadtörténelmi Közlemények* 1954-es évfolyamában közzétette a Böhm 1919. május 1-i „tüzet szüntess” parancsára vonatkozó okmányokat. Nem ártott volna ezekre támaszkodva, részletesebben foglalkozni ezzel a kérdéssel. (Lásd a 30. l.) Nyilván a munka lendületében keletkezett az az elírás, amely szerint Landler Jenő had-

ügyi népbiztos volt (szintén a 30. oldalon), mert ő volt hadtest- és hadseregparancsnok, belügyi népbiztos, de hadügyi népbiztos sohasem. Sajtóhiba a 34. oldalon, hogy a II. hadtest alá a 11. dandár volt rendelve, mert ez sohasem létezett, a kéziratban nyilván a 18. dandár volt említve.

Liptai Ervin a 37. oldalon helyesen következteti, hogy a déli antant-támadási terv valóban létezett, ezt egyébként Václav Král cseh történész könyve (amely magyar fordításban is megjelent) szintén megerősíti. A szerző a valóságnak megfelelően számol be Rákosi Mátyás salgótarjáni szerepléséről (a csehszlovák források nem is tudnak róla, szerintük Salgótarján felmentése a 6. vörös hadosztály érdeme) és Julier vezérkari főnök működéséről. A könyvben közzétett okmányok is csak azt igazolják, hogy nem Julier alezredes juttatta el a hadrendet és a haditervet az ellenségnek. Ez a tévhit főleg Böhm könyve nyomán terjedt el, de ezt Landler Jenő maga sem hitte. Julier nem volt a proletárdiktatúra híve — ő szociáldemokrata-kiszagza kormányt akart hatalomra juttatni —, ezért a haladó történetírás jogosan elmarasztalja —, de csak a nemzetközi dandár pusztulásában való részességet bizonyították rá.

A dokumentum-kötet és Liptai alezredes tanulmánya lényegében 1919. augusztus 2-ával zárul le. Nem érhetünk egyet ezzel a dátummal, mert a magyar Vörös Hadsereg éppen úgy túlélte a Tanácsköztársaságot, mint az osztrák—magyar hadsereg a Monarchiát. A magyar Vörös Hadsereg hadjáratai ugyan nem zárultak le fegyverszünettel, ennek azonban az volt az oka, hogy a Peidl-kormány nem írta alá a Mardarescu tábornok által 1919. augusztus 5-én eléjeterjesztett fegyverszüneti feltételeket. A románok azért is tanúsítottak jóindulatú semlegességet a Friedrich—Csilléry puccsal szemben, mert arra számítottak, hogy a magyar burzsoázia hálából alá fogja írni a fegyverszüneti követeléseket. Ebben azonban csalódtak, mert az ellenforradalmi kormány válaszul az antanthoz fellebbezett. Augusztus 4-én, a román királyi hadsereg budapesti bevonulásával zárultak le a hadműveletek és a Mardarescu-féle fegyverszüneti feltételek elutasítása tett pontot a magyar Vörös Hadsereg történetére. Közze kellett volna tenni az 1919. május 5-i és augusztus 5-i román fegyverszüneti feltételek teljes szövegét, valamint Kun Béla 1919. május 5-én kelt jegyzékét az összes ellenséges államokhoz. (Ezt egyébként Victor Chereștesiu publikálta a Korunk 1959. évi 4. számában megjelent tanulmányában.) Ugyancsak közze kellett volna tenni annak az egyezménynek a hiteles szövegét is, amely Szlovákia kiűritésének feltételeit tartalmazta, s amelyet Mittelhauser francia tábornok és dr. Ágoston Péter népbiztos írtak alá. És vannak, akiket érdekelnének olyan apróságok, mint pl. a tüzérezredek átszámozása, amelyre egy okmány hivatkozik is, de részleteket nem közöl. Hogy ez milyen nehézséget okoz a kutatónak, csak egy esetet említek meg: a pozsonyi 37. vörös tüzérezrednek az átszámozás után egyszerűen nyoma vész. A kutató, aki a proletárdiktatúra pozsonyi vonatkozásain fog dolgozni, legfeljebb gyanítani fogja, hogy talán azonos a később felbukkant 19. tüzérezreddel, de csak azon az alapon, hogy a köpcsényi védőszakasz május 26-i hadrendjében a román frontra távozott 37-es ütegek helyett felbukkan egy 19-es löveg.

A kötet a 67. oldalon említést tesz Politovszky ezredes árulásáról. Itt azonban valami tévedés lesz. Az 1919. július 20-i hadrendben Politovszky ezredes nem szerepel. A június 15-i hadrendben az I. (Vágó-féle) hadtest vezérkari főnöke, de július 20-án nem lehetett a 2. vörös hadosztálynak sem parancsnoka, sem vezérkari főnöke, mert előbbi Tóth Sándor ezredes, utóbbi pedig Bély Alajos százados volt. Az I. hadtest vezérkari főnöke pedig Farkas Jenő alezredes, aki június 15-én még a 2. hadosztály vezérkari főnöke volt. Politovszky ezredes tehát állhatott összeköttetésben a szegedi kormánnyal, de a csongrádi hadműveletek megkezdése idején már nem lehetett alkalma befolyjni azok elszabotolásába.

Ami a 230. számú okmányt illeti, melyben a bécsi francia misszió tájékoztatja a csehszlovák hadügyminisztert a július 14-i nagyikindai tanácskozásokról, az azt a benyomást kelti, hogy az antant hírszerző szolgálat által készakarva a hadügyi népbiztos-ságra, illetve a gödöllői főhadiszállásra juttatott, valótlan adatoktól hemzseggő hamisítvány. Célja csak provokáció lehetett, amit tanúsítanak a szegedi ellenforradalmi erők nagyságáról közölt túlzott adatok és az a tény, hogy az okmány állítása szerint a „Soós-dandár” 3000 embere mint tüzérség a Tisza menti szakaszon, 2500 embere pedig a szolnoki szakaszon van elhelyezve. A gödöllői főhadiszállásnak erőlyesen meg kellett cáfolnia azt a mendemondát, hogy a tisztai román fronton magyar fehér gárdák állanak. (Ezzel áll összefüggésben a 6. vörös hadosztály egyik tüzérezredéhez tartozó tisztek zendülése, akik kijelentették, hogy fehérek ellen nem hajlandók harcolni, csak románok ellen. A politikai megbízott magától értetődően letartóztatta a társaságot.)

A dokumentumkötet szerkesztője érdemes úttörő munkát végzett. A közzétett okmányok túlnyomó része ismeretlen volt a nagyközönség előtt. Soha eddig még nem

tettek közzé ennyi a Tanácsköztársaság hadtörténetére vonatkozó okmányt, ami nagy mértékben elősegíti a tudományos kutatók munkáját is. A válogatással kapcsolatos gondok és nehézségek mentik a bírálatban felsorolt hiányokat. A magyar Vörös Hadsereg története a szocializmusért való küzdelem egyik jelentős fejezete volt. A Kossuth-könyvkiadó a jelenkori történetírás egyik jelentős adósságát törlesztette azzal, hogy lehetővé tette a dokumentumkötet idejében való megjelenését. A szocialista jövő építése megkívánja, hogy ismerjük a múltat, ezért kívánjuk ezt a munkát minden öntudatos gondolkodó ember kezébe.

FOGARASSY LÁSZLÓ

AUSCH SÁNDOR:

AZ 1945—1946 ÉVI INFLÁCIÓ ÉS STABILIZÁCIÓ

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1958. 189 l.)

Felszabadulásunk után, amint a dolgozók az ország gazdáivá váltak, úgy kerültek gazdasági fejlődésünk kérdései a mindennapi élet problémái közé. Ennek számtalan előnye mellett megvolt azonban az a hátránya, hogy a gazdasági élet problémáit tanulmányozó kisebb-nagyobb cikkek, tervjelentések mellett eddig alig vagy egyáltalán nem került sor népi demokráciánk gazdasági fejlődésének egyes etapjait tudományosan feldolgozó nagyobb munkákra. Auch Sándor munkája tehát úttörő jellegű, ugyanakkor színvonalas mű, mely tudományos alaposággal világítja meg az 1945—46 évi magyar infláció és stabilizáció bonyolult problémáit.

A munka öt fejezetre oszlik. Az első az infláció lényegének és osztálytartalmának rövid összefoglalását kívánja nyújtani. Már a rövid összefoglalás is túlmegy a kérdésre vonatkozó — az utóbbi években eléggé elterjedt — vulgáris magyarázatokon, elsősorban azért, hogy rámutat: bár az infláció közvetett beavatkozás a nemzeti jövedelem elosztásába a tőkések javára, mégsem lehet azt egyszerűen az uralkodó osztály gazdaságpolitikájaként feltüntetni. Az infláció magyarázata, definíciója bár tudományos színvonalon történik, alapjában utal arra, hogy e kérdés elméleti kidolgozásában várnak még tennivalók a marxista közgazdaságtanra. Aminthogy korántsem meggyőző a szerző magyarázata az ún. visszatartott inflációval kapcsolatban sem. Hiszen az a megállapítása, hogy a szabadversenyes kapitalizmus állama nem avatkozott be a gazdaságba, ezért az infláció átfejlődhetett második szakaszába, viszont az imperializmus állammonopolista tendenciái ezt megakadályozták — nem elfogadható. Valójában aki tisztában van a legújabbkori inflációk történetével, az tisztában van azzal, hogy a legnagyobb méretű inflációk éppen az imperializmus időszakára esnek (Németország, Görögország, Magyarországot nem számítva ide). Az infláció két fázisának tisztázása világos és helyes. Itt a probléma — nézetünk szerint — abban áll, hogy az egyik fázisból a másikba való átmenet körülményei nem elég tisztázottak. Nem nyer ugyanis magyarázatot az, vajon a mai kapitalista viszonyok között hogyan tudják megakadályozni az infláció első fázisának — melyet a tőkés országok gazdaságpolitikája használ fel — továbbfejlődését. Bár talán ez a kérdés túl is nő Auch Sándor munkáján. Feltétlenül igen jónak tartjuk viszont a szerzőnek a népi demokratikus viszonyok között végbement infláció létrejöttéről alkotott képét.

A második fejezet röviden a második világháború pénzügyi politikáját foglalja össze (az 1945—46. évi infláció közvetlen előzményeként). Ez a fejezet 1955-ben már önálló tanulmány formájában is megjelent, azóta a szerző csupán csekély változtatásokat eszközölt rajta. Talán a fejezet összefoglaló jellegéből adódik, hogy benne néhány kiváló számítás, a háború alatti hitelpolitikára vonatkozó helyes elemzés jónéhány felületes, elnagyolt megállapítással váltakozik.

Igen színvonalas a munka elemzése a háborús kiadások finanszírozását illetően, a német s magyar pénzügyi politika rövid összehasonlítása, a magyar infláció menete, a német adósságok s a magyar infláció közti összefüggés megállapítása mind növelik a munka értékét. Úttörő jellegű a szerző számítása a magyar háborús kiadások összegére vonatkozólag. (Ez azonban egy-két helyen kisebb korrekcióra szorul.)

A munkának a győri programra vonatkozó megállapításai azonban nem elég mélyek. A szerző az 1938 után bekövetkezett fellendülést erősen lebecsüli. A győri program hatásának közvetlen időszakát 1940 második feléig tehetjük, ez alatt az ipari ter-

melés durván számítva 30%-kal nőtt, tehát nagyobb mértékben, mint akár a 20-as, akár a 30-as évek ciklusában összesen, s tegyük hozzá, a fellendülés a fogyasztási ipart is érintette. Ha azt állította volna a szerző, hogy elsősorban a nagy vállalatok voltak a fellendülés haszonélvezői, azzal egyet tudtunk volna érteni. De nem felel meg a valóságnak az olyan beállítás, mely kétségbe kívánja vonni, hogy a kisebb tőkés vállalatok is haszonélvezői voltak a konjunktúrának. A közölt számítás (28.l.) egyrészt nem alkalmas a szerző által előadottak bizonyítására, mivel csupán 1939 tavaszáig terjed, másrészt a leközlött adatok így is, 1939-re, már a kis vállalatoknál is nyereségnövekedést tüntetnek fel, 1937-hez, az előző ciklus tetőpontjához képest. A pénzügyi mechanizmus tárgyalása is többször leegyszerűsített, különösen az infláció 1938—40 közti szakasza kívánna mélyebb elemzést. Ugyanezt mondhatjuk a dolgozók helyzetére vonatkozó részekről, amelyek túl egyszerűen akarják bemutatni a hadigazdaság s a munkásosztály helyzete közti — az életben sokkal bonyolultabb — összefüggéseket. Túlzottnak tűnik a szerzőnek az az állítása is, mely a magyar burzsoázia háború alatti nyereségének növekedését az amerikai-val kívánja összehasonlítani. Hiszen változatlan áron Magyarországon kétszeres volt a profitok növekedése, az USA-ban pedig négyszeres. E fejezet jó néhány hiányosságával kapcsolatban még egy kérdést szeretnénk felvetni. A munka első fejezetében az infláció általános törvényszerűségeit tárgyalva szerző megállapítja, hogy azon árucikkek ára emelkedik leggyorsabban, melyeket az állam vásárol, s éppen ezen keresztül érvényesül az infláció differenciált hatása a tőkés osztályon belül, a hadiszállító monopolisták javára. A magyar infláció mérete kapcsán az áremelkedéseket nem vizsgálja differenciáltan. Ha az áremelkedések adatainak utána nézünk, úgy azt tapasztalhatjuk, hogy a második világháború idején Magyarországon nem a nehézipar termékeinek — melyeket az állam leginkább vásárolt — árai emelkedtek leggyorsabban. Tehát vagy a tétel általános érvénye vonható kétségbe, vagy pedig a magyar fejlődés olyan sajátosságáról van szó, mely magyarázatot érdemelt volna, s mellyel a szerző adós maradt. (Meg kell jegyezni, hogy hasonló sajátosságra az 1945 utáni helyzetben már rámutat a szerző.)

A háború utáni infláció tárgyalása természetesen a nemzetgazdaság 1945 utáni helyzetének ismertetésével kezdődik. A háború a magyar nemzeti vagyion 40%-át tönkretette. A nemzeti jövedelem 55%-kal volt alacsonyabb, mint a világháború előtt, kisebb volt, mint az első világháború után. Súlyosbították a helyzetet a jóvátételi kötelezettségek, melyek az évi nemzeti jövedelem 10%-ára rúgtak. A munkaerőhelyzet is kedvezőtlen volt, többek között az igen rossz élelmezési viszonyok következményeként. A termelés 50%-kal kevesebb volt, mint a háború előtti, az állatállomány vesztesége még jelentősebb volt. Ily módon a rendelkezésre álló élelmiszerek még kalóriában is csupán 60%-át fedezték a szükségesnek. Magyarország élelmezési helyzete Európa-szerte a legrosszabb volt.

Az alapanyagtermelés helyzete is rossz volt, bár itt viszonylag gyors volt a javulás, amiben az államosítás hatásán kívül az is szerepet játszott — erre a szerző nem mutat rá —, hogy a háborús veszteségek viszonylag kisebbek voltak. A feldolgozóiparnak 1945 nyarán 61, 1946 januárjában 90%-os kapacitása volt. Figyelembevéve a háború alatti kapacitásnövekedést, ez már a háború előttinél magasabb termelést biztosíthatott volna. A szerző ezt nem hangsúlyozza eléggé, viszont helyesen mutat rá, hogy egyes szűk keresztmetszetek akadályozták ennek kihasználását. Így az alacsony termelékenység, a nyersanyaghiány — melyen a Szovjetunióval kötött szerződés csak kis mértékben segített — 1945 végén az ipari termelés 40, 1946 nyarán 70%-a volt a háború előttinek, de a nehézipar (vas, gép és vegyészeti ipar) már valamivel túl is haladta azt.

Igen fontos — s a háború utáni gazdasági helyzetet tárgyaló munkákban meg lehetősen elhanyagolt — kérdés volt a vállalatok forgótőkehiánya, mely az árucikkek megsemmisüléséből származott, s melyen a bankhitelek sem segíthettek, mivel a betétek elvesztették értéküket. Így a magánhitelek forrása csakis a jegybank lehetett, ez lehetővé tette viszont, hogy az inflációs hitelben bizonyos tervszerűség érvényesüljön. S bár a hitelek, még a valorizáltak is, a tőkésnek hasznát eredményezték, az újjáépítés meggyorsításával a dolgozók érdekét is szolgálták.

Ez a katasztrófális gazdasági helyzet volt az infláció oka — mutat rá a szerző —, mely 1945 nyarán indult meg, s a világon eddig a legnagyobb méretet öltötte. A továbbiakban az infláció mértékének legfontosabb ismérveit kíséri nyomon, az árszínvonal alakulását s a kibocsátott pénz mennyiségét.

Az árszínvonal általában arányban kifejezve igen alacsony szokott lenni. Magyarországon némi eltérés mutatkozott ebben a nagy élelmiszerhiány miatt, melynek következtében számos cikk ára dollárban magasabb volt, mint a háború előtt. Az árszínvonal alakulásával kapcsolatban igen értékes a budapesti s vidéki árszínvonal közti óriási különbség magyarázata.

Az infláció 1945 nyarától a „hiperinfláció” jeleit mutatta. Az árak emelkedése jóval túlhaladta a kibocsátott pénz mennyiségét, a papírpénzforgalom köre fokozatosan szűkült. A pengő teljes csődjét az 1945. december 19-i bankjegylebélyegzéssel s az 1946. január 2-án adópengő bevezetésével igyekeztek megakadályozni. Az első intézkedés hatása pár hétig tartott csupán. Sokkal nagyobb jelentőségű volt az adópengő bevezetése. Eleinte ez csupán indexszám volt az adóbevételek, hitelek valorizálása céljából, később fizetési és forgalmi eszközzé vált. Kedvező hatása a betétállomány növekedése volt, az állami bevételek szempontjából már nem volt különösebb jelentősége. Az adópengő értékesülése csak június 1-től vált rohamossá, mikor is lényegében kényszerárfolyamú állami pénzzé vált, majd június 23-tól teljesen a „sima” pengő funkciójába lépett. A szerző megállapítja, hogy az adópengő és a simapengő viszonylatában nem beszélhetünk a Gresham-törvény fordított érvényesüléséről. A továbbiakban a szerző a magyar hiperinfláció méreteinek legjellemzőbb számait ismerteti, majd rátér, hogyan alakult a külkereskedelem, az ipari tőke s a munkásosztály helyzete a válság alatt.

Az előbbivel kapcsolatban rámutat, hogy a legális állami külkereskedelem mellett jelentős volt a csempészforgalom s a különböző magánkonpenzációk rendszere. Sajnos a legális külkereskedelem tárgyalásánál a szerző nem foglalkozik azzal, hogy a jóvátétel az általa rajzolt képet milyen mértékben módosította volna. Igen érdekes a szerző állítása, mely a csempészkereskedelem volumenét nagyobb méretűre becsüli, mint a hivatalos külkereskedelmét.

Az ipar helyreállítását az állami hitelek segítségével történt, mely a tőkések jelentős inflációs nyereségekhez juttatta, noha ezt a munkásosztály vezetése alatt álló állami szervek (Gazdasági Főtanács) részben, különösen a nagyvállalatok esetében korlátozták. A szerzőnek az ipari tőke helyzetéről azonban inkább csak mozaikszerű, semmint átfogó képet sikerült rajzolnia.

A munkásosztály soraiban az infláció reálbérszűkítő hatását az állam csak kis mértékben tudta csökkenteni. 1945 végén a munkabér alacsonyabb volt, mint azt az ellátási helyzet indokolta volna. 1946. február 1-től a párt és a szakszervezetek harcának eredményeként sikerült bevezetni a mozgó bérskálát, mely azonban csak időlegesen tartotta fel a reálbérsüllyedést. Nem tudunk teljesen egyetérteni a szerző álláspontjával, mely a kalóriabérrendszer egyenlősítő jellegét kritizálja, hiszen tekintettel arra, hogy ez a bér a legminimálisabb létfenntartás fedezésére volt csupán elegendő, néléz lett volna a kvalifikált munkának megfelelő differenciáltságot létrehozni.

A stabilizációval foglalkozik a munka utolsó fejezete. A stabilizációt — mint ismeretes — a MKP 1946 tavaszán tűzte napirendre, érdeke volt a tőkésosztály nagyrészeként is, mely azonban a végrehajtás módszerében ellentétes nézetet képviselt. Nézeteltérés volt a nemzeti jövedelemnek az államháztartás által igénybevehető részét illetően. A bér- és árszínvonalat előre meghatározták, kb. 50%-os bérszínvonalat irányoztak elő, ez az adott helyzetben feltétlenül szükséges volt. A paraszti jövedelmeket az agrár-olló segítségével fogták meg. A bérszínvonal továbbra sem tett nagy különbséget a szak- és segédmunkás között, s a tisztviselők fizetése csupán kb. 30%-a volt a háború előttinek. Az árszínvonal az 1939-es évek kb. 3,6-szorosa lett.

A munka ezután a stabilizációs pénz- és hitelgazdaságot elemzi, rámutatva a deflációs politika sajátosságaira, arra, hogy 1946 októberétől már az államháztartás szükségleteinek csupán néhány %-át fedezte a jegybankhitel. Ami a magángazdaságot illeti, itt a jegybank előre meghatározott tervszerű hitelpolitikát folytatott. A bankok lényegében saját pénzeszközeik 1/3-ából nyújthattak szabadon hiteleket. Nem elég világos itt az állami kezelésben levő nehézipar deficitje s a stabilizáció menete közti összefüggés.

Befejezésül a munka az államháztartás, a termelés s a reálbér alakulását vizsgálja a stabilizáció időszakában. Itt rámutat, hogy az államháztartás szükséglete — melyet a jóvátétel mintegy 40%-ban terhelt — különösen magas adóterheket tett szükségessé, de sikerült a kiadások 80%-át a rendes bevételekből fedezni. A stabilizáció után az újjáépítés üteme lassult, beruházási hitel alig volt, csak 1947 tavaszától növekedett. A nyersanyag- s forgótőkehiány itt sok nehézséget okozott. Deflációs válságra azonban komolyabb mértékben nem került sor. 1947 elején az ipari termelés kb. 90%-a, a rendelkezésre álló élelmiszer mennyiség kb. 70%-a volt az 1938-asnak. Tekintettel arra, hogy a munkásosztály reálbére is magas, kb. 70% volt, így elsősorban az élelmiszeri helyzet volt a nemzetgazdaság szűk keresztmetszete, mely azonban a stabilizáció sikerét alapjában már nem veszélyeztethette.

Ausch Sándor munkája érdekes és tanulságos olvasmány, megjelenésével a hazai marxista közgazdasági s gazdaságtörténeti irodalom értékes munkával gazdagodott.

RÁNKI GYÖRGY

E. M. ШТАЕРМАН:

КРИЗИС РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОГО СТРОЯ В ЗАПАДНЫХ ПРОВИНЦИЯХ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ

(Москва, Изд. Ак. Наук СССР. 1957. 509 стр.)

J. E. M. STAJERMAN:

A RABSZOLGATARTÓ REND VÁLSÁGA A RÓMAI BIRODALOM NYUGATI TARTOMÁNYAIBAN

A kiváló szerzőnek ez a terjedelmes műve mintegy összefoglalása és továbbvitele azoknak az eddig is nagy figyelmet keltett és részben magyar nyelven is hozzáférhető kutatásoknak, amelyekben az ókori rabszolgatartó társadalom válságának és bukásának kérdéseit elemezte. Míg azonban eddigi kutatásai és tanulmányai jórészenek súlypontja a IV. századra esik, jelen műve a válság korábbi szakaszát, a III. századi „katonacsászárok” korát, és ennek is inkább előzményeit, mint következményeit veszi tárgyalás alá.

A bevezető fejezet a korszak polgári kutatásának eredményeit elemzi, kiindulva Rosztovcev ismert Császárkori gazdaság- és társadalomtörténetéből, amely nem-marxista nézőpontja ellenére is élesen és nagy tényanyag birtokában vetette fel a kor problémáit. A továbbiakban *Altheim* és *Calderini* nagy összefoglaló műveit (Niedergang der alten Welt ill. Le crisi del III. secolo) veszi vizsgálat alá. Altheim a római birodalom válságát — mint általában a politikai és társadalmi élet jelenségeit — a Rankere visszanyúló történetiszemlélet alapján — elsősorban külső tényezőknek — a barbár népek „ébredésének” és az ezzel járó katonai átalakulásoknak (lovass harcmodor és páncélos lovasság kialakulása) tulajdonítja, míg Calderini szellemtörténeti beállítottsága a hellén és római szellem kiapadásában látja a válság alapvető tényezőjét. Ezekkel a társadalom belső erőtől kellően számba nem vevő elméletekkel szemben a szovjet kutatás — elsősorban Szergejev és Kovaljov jóvoltából — már eddig is meg tudta ragadni e korszak legjellegzetesebb vonását, amennyiben a rabszolgatartó társadalom általános válságának kezdetét a II. század végére, és első nagyerejű kirobbanását a III. századra helyezte s e század viharos politikai életében éppen ennek a társadalmi-gazdasági válságnak jelenségeit figyelte meg. De „a rabszolgatartás válsága” fogalmának reális, tényszerű ábrázolásával mindeddig adósunk maradt. Éppen ezt a feladatot vállalja magára Je. Stajerman könyve.

A III. század problematikájának megismerésében akadályunk az, hogy nem rendelkezünk egyetlen olyan forrással sem, amely az eseménytörténetet megközelítően is olyan mélységgel és részletességgel tárgyalná, mint ahogy azt a IV. századra vonatkozólag Ammianus Marcellinus történeti műve teszi. A szerző azonban a III. század eseményeire mérvadónak fogadja el a sokat vitatott Historia Augusta szerzői kollektíváját. A polgári tudományban ma legelterjedtebb keltezéssel szemben, amely *Hartke*, *Straub*, *Mazzarino* és mások kutatásai alapján ezt a kompozíciót a IV. század utolsó éveire teszi és benne a római szenátori rend ideológiájának kifejezését látja, *Stajerman* konzervatívabb álláspontot foglal el. A műben a 300-as években keletkezett olyan kompilációt lát, amely a *galliai* nagybirtokos rétegek ideológiáját és érdekeit fejezi ki. A szerző ezt a nézetét egyébként önálló tanulmányban is kifejtette (magyarul az Ókori Egyetemes Történet c. sorozat V. kötetében [Bpest, 1958]). Ez a feltétlen figyelmet érdemlő megoldás sok kérdésre megnyugtató választ ad, pl. a galliai események iránti szembetűnő érdeklődésére, a vallási kérdésekkel szembeni indifferens álláspontra, a galliai eredetű panegyricusok gondolatvilágával való kapcsolatra. Másrészt azonban — pl. az Alexander Severus életrajz „julianusi” vonásai, vagy az Aurelianus Victorral való szó szerinti egyezések — szükségessé teszik messzemenő interpolációk feltételezését.

A munka első része a válság előzményeit ismerteti és a tulajdonformákban végbement változásokból indul ki. A rabszolgatartó társadalomra — mint a szerző mondja — kétféle tulajdonforma jellemző: a földre vonatkozó, s a városi (polisz) közösség által korlátozott tulajdon, s a rabszolga-munkaerőre vonatkozó, korlátlan tulajdonjog. A II. században a városi földek meglete még korlátozza az egyéni tulajdonosok saját földjükre vonatkozó jogait (egyrészt azzal, hogy földjeiket nem terjeszthetik korlátlanul, másrészt azáltal, hogy jövedelmüket a városi szegénység és a városi közösség javára teljesítendő hagyományos kötelezettségek terhelik). A III. században azonban egyre inkább terjed a városi területüktől független, „exemptionált” nagybirtok, amelynek tulajdonosa már nem esik a városi kötelezettségek alá. Ez olyan megfigyelés, ahol a szerző gondolatai feltétlenül gondolatébresztőek, de még nem jelentik a kérdés végleges lezárását. Elvi szempontból — már a szerző korábbi tanulmányaiban kifejtett nézeteivel szemben is — a

szovjet kutatás részéről felmerült az a kérdés, vajjon a polisz-tulajdont a rabszolga-tulajdonnal *egyenrangú* jellemző tényezőnek kell-e tekintenünk, tehát: a klasszikus polisz-fogalom hanyatlása egyáltalán tünete-e a *rabszolgaság* hanyatlásának. Másrészt legalábbis kétséges, hogy az Antoninusok korabeli római municipium magán viselte-e még a klasszikus és Marx által jellemzett görög polisz-közösség vonásait. Az a tény maga, hogy föld-magántulajdon *mellett* városi közföldek is voltak, még nem jelenti a magántulajdoni viszonyok korlátozottságát; másfelől pedig a „városi szegénység” ellátására fordított összegek „közösségi” jellege sem tekinthető tisztázottnak. Bennünk ugyanis a szerző érvelésével szemben két ponton támadtak aggályok. Először: az ármáximálás általában nem jótékonyági-filantropikus lépés, mert azokban a konkrét példákban, amelyeket ismerünk (pl. Hymettius africai gabona-akciója, vagy Julianus antiochiai gabonaár-maximálása) a hatósági ár a normális piaci árnak felelt meg — tehát nem volt „filantropikus” adomány-jellege, és ezért nem jelentett anyagi áldozatot a jómódúak részéről. Másodszor: az I—II. századi városokban oly divatos élelemosztogatások a feliratos anyag egyértelmű tanúsága szerint nagyobb mértékben jutottak a jómódú elemek, mint a rászorultak kezébe. Az előbbieket vagy nagyobb mennyiségű, vagy jobb minőségű ingyen-élelmet kaptak a városi plebs-nél. Végül maga a szerző is rámutat arra, hogy a municipiumok virágkorában a város kormányzásából fakadó előnyök legalábbis ellensúlyozták a vele járó terheket (93 k), — ebből azonban az következik, hogy a hagyományos anyagi kötelezettségek önmagukban nem tekinthetők a vagyonosak magántulajdonát korlátozó tényezőnek. Ha azonban ezek a kételyek helytállóak, aligha tehetjük magunkévá a szerző éles megkülönböztetését a municipális és az exemptionált földbirtokosok között. Hasonlóképpen túlzott az az általánosítása, miszerint a municipális földtulajdonra a rabszolgatartás, a nagybirtokra a colonustartás lenne jellemző — és így a későórkorban a nagybirtok haladói szerepet töltött volna be. E felfogás egyoldalúságára a szovjet bírálat már régebben rámutatott.

A munka egyik legértékesebb fejezete az, amely a rabszolgatartásban végbemenő változásokat veszi minuciózus megfigyelés alá. Ez a vizsgálódás igen finom clemzéseket követel, mert hiszen a rabszolgarendszer fellazulását e kor törvényhozása még nem regisztrálja. Irodalmi és feliratos anyag bőséges igénybevételeivel sikerül kimutatnia, hogy míg a köztársaság korában a hatalmas erejű rabszolgafelkelések ellenére az intézmény maga még nem vált problematikussá, a II—III. századi császárkorban a gondolkodók már szükségét látják annak, hogy a rabszolgák egyre erőteljesebben kibontakozó ellenállásával szemben a szükséges ellenszert megtalálják — vagy a végletes szigorban (Pedanius Secundus esete!), vagy a patriarkális viszonyok helyreállításában és a rabszolgák számának mesterséges csökkentésében (Seneca, Plinius). Az uralkodó osztály egyes rétegei közötti felfogásbeli ellentét tükröződik a törvényhozás hol „humanitárius”, hol szigorító tendenciájában. De a szerzőnek szerencsés módon sikerül a törvények merev valóságán túl az élet sokkal rugalmasabb valóságát is megragadnia, és a példák során át mutatja meg, mily változatos módszerekkel igyekeztek a császárság korában a rabszolgaságnak „személyes” jellegét adni a rabszolgák osztályharcának tompítása érdekében. A *vernák* nevelése, a felszabadítás gyakorlata, a felszabadított (és tovább is kizsákmányolt) rabszolgákkal való személyes kapcsolat fenntartása, a rabszolga-collegiumok szervezése, a rabszolgák bevonása a család kultuszába — mind ennek a törekvésnek különböző aspektusai. Itt a szerzőnek a marxista módszer következetes alkalmazásával sikerült az elsórt jelenségeket közös nevezőre hoznia, és ebből a rabszolgaság intézményének átalakulására rámutatnia. A rabszolgatársadalom épületében tehát már repedések, fellazulások mutatkoznak.

A rabszolgatartás az új magatartás által költségesebbé is vált és ez gazdaságilag a rabszolgatartó municipális középbirtokosokat sokkal súlyosabban érintette, mint a colonustartó nagybirtokot. A szerző azonban úgy látszik, túlságosan koránra keltezi a városi birtokosok gazdasági nehézségeit. Igaz, az Antoninusok korában már találkozunk a városi középréteg húzódozásával tisztségek viselésétől (s ez a kezdődő nehézségek jele), a Digesta azonban még nagyobb súlyt vet az ordo curialis tisztaságának fenntartására, mint az esetleges kiesések pótlására. A jelek szerint csak a Severusok korában vált szükségessé a városi terhek viseléséről való rendszeres és törvényes gondoskodás.

Igen fontosak azok az elemzések, amelyekben a szerző kimutatja (IV. fej.), hogy a rabszolgák jogilag egységes társadalmi a valóságban miként tagolódott különböző csoportokra, másrészt kimutatja azt a, már a III. században jelentkező tendenciát, hogy a szabad dolgozókat mennél közelebb hozzák a rabszolgai helyzethez, s a kettőből lényegileg egységes, függő osztályt hozzanak létre (114. kk. l.). Ennek, a IV. században már tipikus jelenségnek a szerző már a II—III. században is kimutatja egyes homályos és távoli előzményeit. Kérdés csak az, hogy a colonusokat ekkor lehet-e már alávetett, függő helyzetbe juttatott embercsoportnak tekinteni. Hiszen a colonusok egészen a III. század

végéig szabad bérlők, még ha gyakorlatilag esetleg több nemzedéken keresztül ugyanazon birtokon gazdálkodtak is. A colonusok megkötése legkorábban a diocletianusi korban mehetett végbe, és ezért is kétségesnek kell tartanunk, hogy a II. században egyáltalán kitapinthatók-e azok az előzmények, amelyek a IV. században, mai ismereteink szerint ugrásszerűen következtek be. Az olvasónak itt az az érzése, hogy a szerző a későbbi fejlődést vetítette előre olyan korszakba, amikor annak még jelei is alig mutatkoztak. A III. századra is jellemzőbb a rabszolgából lett „quasi-colonus”, mint az a colonus, aki a „quasi-servitium” fokára süllyedt alá. Jellemzőbbek a rabszolgai létet fellazító formák — collegia tenuiorum — mint a szabadparasztek és bérlők személyi függését előlegező jelenségek.

Újszerű — és eredményes — kísérletet tesz a szerző arra, hogy az egyes társadalmi osztályok ideológiáját és politikai programját rekonstruálja (VI. fej.). E fejtegetéseiben különösen szembeszökő az a szinte elképesztő ismeretanyag és virtuóz kombinatív képesség, amellyel a közvetlen történeti forrásokon túl a szépirodalmi alkotásokat (Phaedrus meséitől Apuleius regényéig), felíratos és régészeti anyagot, numizmatikai adatokat egy egységes kép kialakításának céljából felhasznál és egybevet. A szerzőnek sikerül az uralkodó osztályon belül három, egymással ellentétes irányzatot megkülönböztetni: a nyugati provinciák nagybirtokos arisztokráciája, a keleti provinciák nagybirtokosai és a municipális középbirtokosok más-más érdekeket képviseltek és egymástól eltérő programot dolgoztak ki. Az előbbi csoportot — amely ideológiája a Historia Augusta és a panegyricusok fejtegetéseiben jut kifejezésre — a provinciális arisztokráciára támaszkodó császári hatalom megteremtésének vágya vezérelte, a másodiknak főtörékvése a városi önkormányzat korlátozására és a császári hatalom bürokratikus jellegének megteremtésére irányul, a harmadik csoport pedig fenn óhajtja tartani azt az állapotot, amikor a római birodalom nem volt több, mint „több-kevesebb autonómiával rendelkező municipiumok gigantikus konföderációja”. A hadsereg zömének ideológiáját e harmadik programmal azonosítja — kiindulva abból, hogy a veteránokból rekrutálódott a városi középbirtokosság zöme. Igen jelentősek azok az eredményei, amelyek a dolgozó szabadok szemevilágát határozzák meg. Phaedrus meséiből, a vallási élet egyes jelenségeiből, a Héraklész-kultusz térhódításából, valamint a sírkövek munkaábrázolásaiából és felírataiból a szerző a fizikai munka fokozódó megbecsülésének jeleit olvassa ki, éppen a III. századtól fogva. Ezek a teljes mértékben meggyőző eredmények általában is felvethetik azt az igényt, hogy a munka ókori megbecsülésének (és az ezzel kapcsolatos állásfoglalások osztályjellegének) kérdését egészében is újra felvessük.

A könyv második része az egyes nyugati provinciák gazdasági életét jellemzi. A Pannoniára vonatkozó rész a magyar kutatók eredményeit is felhasználja.

A munka harmadik része magával a krízissel foglalkozik. Legfontosabb eredménye az, hogy meggyőzően sikerül szakítani azzal a sablonnal, amely Rosztovcev óta többé-kevésbé uralkodik az erről a korról szóló tudományos irodalomban, s amely a római társadalom szabadjai között a legélesebb ellentétet a hadsereg és a szenátusi arisztokrácia között látja. A szerző szakít ezzel a szemlélettel — de azzal a másik, nem kevésbé sematikus értékeléssel is, amely a római hadseregben csak deklarált és zsoldért mindenre kapható, a társadalomból valójában kiszakadt tömeget képes látni. A hadsereg tagjai nem voltak, nem is lehettek a társadalom nagy harcától elidegenült emberek: magukkal hozták osztályuk szemléletét, törekvéseit. Csakhogy — és ebben megy túl a szerző Rosztovceven — a hadsereg nem a dolgozó szegényparasztság érdekeit képviselte, hanem a municipális középbirtokosságát, amelynek fő tartálékát alkotta. Tehát a római szabadokon belül a politikai ellentét fővonala nem a városi polgárság és a szegényparasztság, nem is a hadsereg és a polgári lakosság, hanem a nagybirtokos arisztokrácia és a városi (municipális) polgárság (= a középbirtokos réteg) között húzódik. A sajtatos ellentét az, hogy a colonustartásra fokozott mértékben áttérni tudó nagybirtokosság sok tekintetben haladóbb nézeteket vallott, mint a rabszolgatartásban megrekedt városi középrétegek.

A munkája hátralevő részében a szerző szokott erudíciójával és nagy elméjével mutatja ki az egyes császári kormányzatok osztálypolitikájának jellegét. Ebben az eddig is sokat bolygatott kérdéskomplexumban a legnagyobb nehézség az, hogy az — e tekintetben mérvadó — törvényhozás éppen ebből a korból (III. század) maradt ránk a legcsekélyebb mértékben. Így a többé-kevésbé egyoldalú és ismét csak osztályszempontokat képviselő irodalmi adatokra kell hagyatkoznunk, s a megoldás — bármilyen is legyen — csak hipotetikus értékű lehet. Érti ezt a szerző is, és megállapításait meglehetősen fenntartással teszi közé, és néhol csak munkahipotézisként közli (vö. 480. l.). Legúj-szerűbb megállapítása az, hogy Gallienus — a hellenizált városi polgárság képviselője — óta az ilyen császárok a nyugati nagybirtokosság érdekeit képviselték és ez tette Aurelianusnak lehetővé, hogy a galliai szakadár-császárságot felszámolja.

A terjedelmes monográfia — ezt aligha kell az eddigiek után ismét hangsúlyozni — egy eddig ilyen szempontból és ily mélységben fel nem dolgozott jelentős történelmi kor-szak társadalomfejlődésének első marxista értelmezését kísérli megadni. Bámulatos tájékozottsága a széleskörű forrásanyag minden területén, szilárd marxista szemlélete és módszere adja maradandó értékét. Éppen úttörő volta miatt (ami az ókortudomány és benne a marxista ókortudomány mai fejlettségi fokán nem véletlen!) azonban nem egy értékelése, megállapítása, elemzése vitathatónak látszik.

Az Altheim-féle elmélet reakciójaként a válság külső, katonai komponenseit szinte teljesen mellőzi. A Galliáról, Pannoniáról szóló fejezetek olvasója alig szerez tudomást arról, hogy ebben a században a két tartományt ismételtelen végigpusztították a benyomuló barbárok, s ez nem maradhatott hatás nélkül belső életükre. Például a galliai önálló császárság keletkezését és megszűnését kizárólag Gallienus, ill. Aurelianus belpolitikájával magyarázza, holott közrejátszottak benne egyfelől Valerianus és Gallienus katonai balsikerei, másfelől a Claudius Gothicus uralmával kezdődő „reconquista” eredményei. Ugyanígy elhanyagolja a hadsereg barbarizálódásának kérdését, aminek figyelembevétele nélkül a katonák politikai állásfoglalásáról csak egyoldalú képet lehet adni. Bizonyos egyoldalúság van abban, hogy a III. században a társadalmi harcot csak a szabadokon belüli aspektusában tárgyalja: ez a szerzőnek, már több szovjet kutató (Kazsdan, Kovaljov, Szjuzjumov stb.) által vitatott ama koncepciójára nyúlik vissza, amely szerint a IV. században a rabszolgatartó rend lényegében már megdőlt, tehát Constantinus óta lényegileg feudális társadalmi rend uralkodott a birodalomban. Ezt a koncepciót — amely a rabszolgatartás vitalitását lebecsüli — a szovjet kutatók jórésze elutasította. A szerzőnek ugyanezen, vitatható koncepciójából fakad a földbirtok két típusa közötti különbségek túlbecsülése, a nagybirtok haladó jellegének túlértékelése, a későrómai municipium és a korai görög polisz közötti különbségek bizonyos elhomályosítása, valamint a nagybirtokos arisztokráciával szembenálló városi lakosság politikai szerepének pesszimista értékelése.

Ha az előbbiekben az ismertetett mű néhány vitatható, vagy további kidolgozást igénylő mozzanatára rá is mutattunk, — a római történelem talán legproblematiszabb szakaszának ezt a feldolgozását csak tisztelettel és hálával fogadhatjuk. Tisztelettel az egész kérdéskomplexumot megvilágító, adatszerű rendszerezésért, és köszönettel a felvetett, s a kutatásban nyilván még sokáig gyűrűző problémákért, amelyek egyikét-másikat talán a szerzőtől eltérő módon kell majd megválaszolni, de semmiképpen sem lehet szabadulni ennek az igényes, s a materialista történettudomány magaslatán álló munkának hatása alól. Ehhez a könyvhöz vissza-vissza kell térnie minden kutatónak, aki a jövőben a római történelem eme szakaszával foglalkozni akar.

HAHN ISTVÁN

П. К. АЛЕФИРЕНКО:†

КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И КРЕСТЬЯНСКИЙ ВОПРОС В РОССИИ В 30—50-Х Г ОДАХ XVIII ВЕКА

(Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1958. 422 стр., 1 карта)

P. K. ALEFIRENKO:

A PARASZTMOZGALOM ÉS A PARASZTKÉRDÉS OROSZORSZÁGBAN AZ 1730— 1750-ES ÉVEKBEN

Ahogy I. Péter korszakának viharos, sorsdöntő cseményei és a XVIII. század második felének a francia forradalom korszakához közeledő, nagy változásokkal terhes évtizedei közt az 1730—50-es évek, a palotaforradalmak és a tehetségtelen nőralkodók korszaka az előbbi kettőhöz viszonyítva sokkal kevésbé keltette fel a történetírás figyelmét általában, épp így a Kondratyij Bulavin-féle felkelés és Jemeljan Pugacsov nagy felkelése állt a század parasztmozgalmaival foglalkozó történészek figyelmének előterében, a közbenn lévő évtizedeket a nyugalom korszakának tekintették, amikor az osztályerők viszonylag egyensúlyban voltak és nagyobb kitérésekre nem került sor.

Pelageja Kuzminyicsna Alefirenko itt ismertetett könyvével új megvilágításba helyezi a korszakot és az egész kérdést. Alefirenko, a XVIII. század történetének szakértője, a diplomáciatörténet és a társadalmi gondolkodás történetének egyes részlet-

kérdéseinek keresztül jutott el témájához, ahhoz a kérdéshez, amely a XVIII. század társadalmi gondolkodásának akarva-akaratlan egyik alapvető kérdésévé vált, a parasztsági kérdéséhez. Könyve többet ad, mint amennyit a cím elárul, mert a gazdasági és társadalmi viszonyokat felvázoló fejezetek nemcsak egyszerű aláfestésül szolgálnak, hanem ugyanolyan, a forrásanyag lehetőségei szerint elmélyült képet adnak, mint a paraszti mozgalmakról szóló fejezetek, vagy a parasztkérdés megvilágítása a korabeli társadalmi gondolkodásban. Alefirenko munkája tehát a parasztkérdés egészét tárgyalja a megfelelő korszakban, és jóformán minden vonatkozásban sok új ismeretet hoz.

Bevezetőjében röviden felvázolja a kérdés eddigi kutatásának történetét, külön tárgyalja a parasztság helyzetével foglalkozó irodalmat, és külön vizsgálja a paraszti mozgalmak eddigi feldolgozásait. Ugyancsak a bevezetőben utal a forrásanyag nehézségeire. Erre a korszakra alig van uradalmi levéltári anyag, úgyhogy a paraszti gazdálkodásnak és a paraszti mozgalmaknak ez az egyébként igen hasznos anyaga itt nem vehető igénybe. Ezért új forráscsoportokat vont be vizsgálódásaiba, így a gazdasági és társadalmi viszonyok rekonstruálásánál nagy hasznát vette a vagyonekbejegyzések kancelláriája anyagának. Ez a kancellária 1729—1782 állt fenn és a vagyonekbejegyzések alkalmával részletes összeírást adott egy-egy nemesi birtokról, ez az összeírás a paraszti gazdaságok vagyoni állapotát is egyenként részletezte és így legalábbis az elkobzott birtokok állományára nézve, amelyeket Alefirenko tipikusnak tekint, elég bő adatokat tartalmaz. A paraszti mozgalmakra vonatkozólag a vidéki levéltárakban található paraszti kérények sokasága mellett, amelyek mindig felsorolják a parasztszék sérelmeit, sok adatot bányászott ki a szerző a szenátus moszkvai hivatalának levéltárából, itt különösen a nagyobb megmozdulások történetét kísérhette nyomon. A parasztszék hangulatára vonatkozólag a titkos kancelláriához beküldött jelentések voltak igen használhatóak. Sok adatot szerzett Alefirenko a kiadott forrásanyagból is.

Vizsgálódásai természetesen nem terjednek ki egész Oroszországra. A lenini felosztást követve a három orosz tájegység néhány tipikus vidékét dolgozta fel, a központi ipari területről a moszkvai és nyizsnij-novgorodi kormányzóság adatait, a földművelő területről a kazáni, a voronyezi és belgorodi kormányzóság adatait, és az elsősorban ipari növényeket termesztő nyugati területről a novgorodi és szmolenszki kormányzóság adatait. Erről a három körzetről összesen 25 nagybirtok részletes leírása maradt fenn, 538 paraszti gazdaság állapotának bemutatása, amelyekhez 3315 fő tartozott. Ez a szám természetesen elenyésző a feldolgozott területek lakosságának egész számához képest. A szerző azonban más megbízható forrásanyag híján ebből a néhány adatból próbál következtetni, ezeket az adatokat persze a lehetőség szerint más források adataival is kiegészítve.

Első fejezetében a földesúri és magánparaszti gazdaságok helyzetét vizsgálja meg a szerző a három körzetben. A központi ipari körzetben a nagybirtok legkülönbözőbb kategóriái találhatók. A parasztszék a földállomány alapján öt kategóriába sorolja be a szerző, ill. az öt kategóriát összevonja a korban is használatos három kategóriába (a szegények, a közepesek és a jómódúak kategóriájába) és megállapítja, hogy a differenciálódás jelei már itt is megvannak. A használt földterület nagyságában, amely a három csoporton belül nem azonos, de főképp az állatállományban és a mellékfoglalkozásokban mutatkozik meg ez sokkal világosabban. Szám szerint a második paraszti kategória van túlsúlyban. A földszűke mindhárom csoportot egyaránt érinti, a jómódú parasztszék azonban a majorsági föld bérbevételével próbálnak ezen segíteni, vagy más ipari, ill. kereskedelmi mellékfoglalkozás után néznek, fuvaroznak stb. Ez a lehetőség azonban a közepes és szegény parasztszék számára már alig áll fenn, ők legfeljebb mezőgazdasági munkákra szegődnek el más kormányzóságokba. A jómódú parasztszék közt viszont már ebben a korban akad olyan, aki saját szövőmanufaktúrát hoz létre, természetesen földesura neve alatt. A feudális járadéknak mindhárom formája dívott ezen a területen, mert még a természetesen gazdálkodó nemesi kisbirtok is rákényszerült arra, hogy jobbágyaitól a roboton felül pénzszolgáltatást is követeljen. A kizsákmányolás a parasztszék legnagyobb részénél nem tette lehetővé az egyszerű újratermelést sem, így csak a jómódúak fejleszthették valamelyest gazdaságukat, a többiek viszont elnyomórodtak.

A földművelő körzetekben is különböző nagyságú birtokokkal találkozunk, de itt is inkább a nemesi kis- és középbirtok az uralkodó. A kisbirtok itt is természetesen gazdálkodást folytat, legfeljebb kisebb szeszfőzdekekkel lehet itt találkozni. Ezért itt a robot az uralkodó szolgáltatás. A nagybirtok szórványosan már nehézipari manufaktúrákat is állít fel. A parasztszék differenciálódását itt is megtalálja a szerző, a közepes parasztszék száma valamelyest csökken a tárgyalt időszakban, a két szélső kategóriáé valamelyest nő, de a differenciálódás mégsem olyan erős, a vagyoni különbségek nem olyan nagyok, mint a központi kormányzóságokban. A parasztszék szolgáltatásai itt is vegyesek, de a robot

persze gyakoribb, mint a központi kormányzóságokban. A szolgáltatások súlya miatt itt is az a helyzet, hogy még a közepes parasztság is pauperizálódik. A mellékfoglalkozást itt inkább csak a mezőgazdasági terményekkel való kereskedés képviseli.

A nyugati kormányzóságokban még erősebb a nemesi kisbirtok túlsúlya. A földesúri kézben levő majorsági szántóterület itt sem haladja meg az egész szántóterület felét (ahogy ez az arány nagyjából a másik két körzetben is), sőt néha ennél még csekélyebb is, de a földesurak szempontjából nagy jelentősége van itt az erdőknnek és legelőknek, amelyek szinte teljesen az ő kezükben vannak. A szolgáltatások közül a robot az uralkodó.

Ezek a gazdasági és társadalmi előfeltételek azok, amelyek megmagyarázzák a parasztmozgalmakat. Alefirenko bőséges adatokat mozgat meg bemutatásukra, és nyomon kíséri őket a szökéstől a kérvényeken és panaszokon át a munkamegtagadásig, a kisebb csoportokban folytatott partizánharcig, amely főképp a tavaszi és nyári hónapokban szinte jól szervezett keretek közt folyik, ill. a nagyobb felkelésig. Összesen 37 ilyen felkelés tört ki magánföldesúri birtokon, ezek közül 18-at a szerző az első típusba sorol be, amelynek jellegzetességei szerinte: a parasztok megtagadják az engedelmességet a földesuraknak és a tisztartóknak, elveszik a földesúri gabonatermést és rövidebb-hosszabb ideig ellenállást tanúsítanak a katonasággal szemben. 19 felkelést viszont a második típushoz sorol Alefirenko, melynek fő jellegzetességei az előbbiek mellett abban összegezhetők, hogy itt a parasztok követelték, hogy sorolják be őket az udvartartás parasztjai, ill. az állami parasztok közé, akiknek a helyzete valamivel elviselhetőbb volt és még inkább annak látszott.

Külön fejezetet szentel a szerző a kolostori jobbágyoknak, akiknek a száma ebben a korszakban nem jelentéktelen, hiszen az ország egész férőfalkosságának 14,1% egyházi jobbágy, s ennek majdnem 4/5 kolostori. Néhány kolostor földje legnagyobb részét átengedte a parasztoknak bérlet formájában, de akadt nem egy kolostor, amely ebben a korban még növelte majorsági földterületét saját jobbágjai rovására. A szántóföldi gazdálkodás mellett a kolostorok gazdálkodásában nagy szerepet játszott az erdő- és halgazdálkodás is, ebből származtak a kolostorok legnagyobb jövedelmei. A paraszti mellékfoglalkozások többsége is az erdőgazdálkodással függött össze, bár elég nagy volt azoknak a száma is, akik távolabbi vidékre szegődtek el mezőgazdasági vagy ipari munkára. A differenciálódás jelenségével itt is találkozunk, de a szegények száma itt viszonylag jóval nagyobb, a közepes parasztok nincsenek már abszolút többségben, ez is mutatja azt, hogy itt a kizsákmányolás még erősebb volt, mint a magánföldesúri birtokokon. A paraszti szolgáltatások mindhárom formája megtalálható itt, de a pénzszolgáltatás az uralkodó. A kolostorok ugyanis többnyire igen élénk piaci kapcsolatokat építettek ki, sok árut vittek a piacra, de kiadásaik mindig meghaladták bevételeiket, különösen a luxuscikkek követeltek meg sok pénzt. A deficitet pedig a jobbági pénzszolgáltatások növelésével akarták kiegyensúlyozni, így a korszak végén már 10—15-féle pénzszolgáltatással tartoztak a parasztok. A parasztmozgalmak formája itt a szökés mellett elsősorban a kérvényezés, a panaszok benyújtása. A fejlettebb pénzgazdálkodás miatt ugyanis itt a gazdag parasztság súlya nagyobb volt, mint más területeken, a gazdag parasztok pedig a paraszti ellenállásnak ezt a formáját kedvelték a leginkább, nem az erőszakot. Ezért nem ismeretes kolostori birtokokon a magánföldesúri területeken oly gyakori partizánharc. Nyílt felkelések azonban kolostori birtokokon is kitörték, 57 volt a számuk az egész korszakon át, és itt a parasztok fő követelése az volt, hogy írják át őket az állami parasztok közé. Így akartak megmenekülni a növekvő pénzszolgáltatásoktól és a kolostori előjárók önkényétől.

A földhiány, az egyes paraszti gazdaságokra jutó szántóterület jelentéktelen terjedelme, amely az eddig megvizsgált csoportoknál általános jelenség volt, szinte ugyanilyen mértékben megtalálható a parasztság harmadik csoportjánál is, amelyet Alefirenko utolsónak vesz vizsgálat alá, az állami parasztoknál és az udvartartás parasztjainál. Az állami parasztoknak egyrészt védekezniök kell a magánföldesurak ellen, akik az állami parasztok földjeit erőszakkal elveszik, másrészt a kereskedőkkel is állandó harcban állnak, mert a kereskedők nem akarják tűrni azt, hogy az állami parasztok is foglalkoznak kereskedelemmel. Az állami és udvartartási parasztok általában ugyancsak mindhárom szolgáltatásfajtaival tartoznak, de a pénzszolgáltatás áll első helyen, a robot pedig nem mezőgazdasági munkát jelent itt elsősorban, hanem egyéb, az állam számára ingyen végzendő munkákat, postai szolgálatot, fuvarozást stb. Elegendő gyakori az is, hogy az állami parasztok a rájuk eső pénzszolgáltatást, ill. állami adót valamelyik állami manufaktúrában dolgozzák le. A magánföldesúr vagy a kolostori előjáróság önkényét az ő esetükben a helyi hatóságok önkényeskedése pótolja a legteljesebb mértékben, ami nem egy megmozdulásra ad okot. A differenciálódás ennél a paraszti kategóriánál is jelentős. Mozgalmaik formái ugyanazok, mint a magánföldesúri és kolostori parasztok esetében: a szökés, a

panaszok benyújtása, az engedelmesség megtagadása, és végül a nyílt felkelés. A keleti területeken hozzájárul ehhez a helybeli nem orosz lakosság ellenállása a kereszténység erőszakos terjesztésével szemben.

A parasztmozgalmak különböző formáira minden egyes fejezetben nagy konkrét levéltári anyagot sorakoztat fel a szerző. Nem kevésbé érdekes a parasztság hangulatát, felfogását vizsgáló rövid fejezete sem, amely a paraszti panaszlevelek, a korabeli népköltészet és más, finoman elemzett források segítségével próbálja kitapintani, milyen is volt a parasztság véleménye önmagáról, helyzetéről. Alefirenko szerint a parasztok homályosan már sejtették, hogy az egész feudális rendszer igazságtalan, tehát nemcsak a jobbágytartó rendszeren belül követelték sérelmeik orvoslását, hanem az egész rendszer megszűnte is felsejlett már tudatukban. Az egymást váltogató cárnők uralma azt a hitet keltette bennük, hogy nincs is tulajdonképpen ura az országnak. Igen éles hangok hallatszottak a bírák visszaélései ellen.

A parasztmozgalmak természetesen az uralkodó osztályt is állásfoglalásra készítették. Ezzel a kérdéssel foglalkozik Alefirenko utolsó fejezetében. Három álláspontot elemmez az uralkodó osztály részéről. Az egyiket a nagybirtokos A. P. Volinszkij (1689—1740) képviseli, aki a fennálló rendszernek odaadó híve, de szükségesnek látja az általa elsőrendű fontosságúnak tartott földművelés fejlesztését és ennek érdekében bizonyos mértékben javítani kíván a parasztság helyzetén is. V. N. Tatyiscsev (1686—1750) a haladó nemesség álláspontját képviseli, merkantilista, de az ipar és a kereskedelem mellett a mezőgazdaság fejlesztését is szükségesnek látja, mindezek érdekében fontosnak tartja a művelődés terjesztését, a parasztok földterületének növelésével pedig gazdasági helyzetükön kíván javítani, anélkül, hogy alapvető változást óhajtana. Antioch Kantemir (1709—1744) szatíráiban csak kineveti a fennálló rendszert, anélkül, hogy megjavítására különösebb programot dolgozna ki. A nemesség egészének állásfoglalására jellemző az 1754—1766 közt működött bizottság terveze, amely a jobbágyrendszert érintetlenül hagyja, csak a paraszti háziipar és kereskedelem számára biztosít az eddiginél valamivel több lehetőséget, tehát a Tatyiscsev által is melegen pártfogolt politikát, a gazdag parasztság támogatásának politikáját követi. Az egyetlen ebben a korszakban, aki világosan látja a parasztság bajait és végső soron a jobbágyrendszer eltörlése mellett van, az Alefirenko véleménye szerint Lomonoszov, a kor nagy polihisztorja. Alefirenko szerint Lomonoszov a békés fejlődés lehetőségének megtartása érdekében nem szállt szembe nyíltan a fennálló rendszerrel, valójában mégis teljesen a parasztok oldalán állt és szíve mélyén a feudális rendszer eltörlését kívánta. Bár Alefirenko elhatárolja a „felvilágosító” Lomonoszovot a forradalmár Ragyiscsevtől, mégis féltő, hogy kissé túl közel hozta őket egymáshoz, és így Lomonoszovból radikálisabb hőst farag, mint amilyen a valóságban volt.

Alefirenko, aki már a szövegben is bőségesen közölt nagyon jól összeállított, áttekinthető statisztikai táblázatokat, mellékletben még újabb táblázatokat közöl az általa feldolgozott leltárak alapján, a lóállomány szerint csoportosítva mutatja ki az egyes uradalmak parasztságának állatállományát és vetésterületét. Az egyes megmozdulások helyét és jellegét feltűntető térkép hasznosan egészíti ki a könyv gazdag adatanyagát, amelyről rövid tartalmi ismertetésünk korlátozott terjedelménél fogva korántsem adhattunk akárcsak hozzávetőleges képet.

Alefirenko könyve elsősorban a parasztság gazdasági és társadalmi helyzetének megvilágításával és mozgalmainak leírásával tett nagy szolgálatot a további kutatásnak. A XVIII. századi orosz társadalomtörténetnek egyik igen lényeges kérdése az ő munkája nyomán most már sokkal világosabban áll előttünk. Kíváncsok volna, hogy ezt a kitűnő, módszertanilag is igen érdekes könyvet számos más, hasonló értékű monográfia kövesse.

NIEDERHAUSER EMIL

В. Г. ТРУХАНОВСКИЙ:

НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ АНГЛИИ

(Москва, Изд. социально-экономической литературы. 1958. 592 стр.)

V. G. Truhanovszkij:

ANGLIA LEGÚJABBKORI TÖRTÉNETE

V. G. Truhanovszkij könyvében 1918-tól 1951-ig tekinti át Anglia elsősorban politikai történetét. A mű szerkezete, a problémák megközelítése, feloldásuknak módja leginkább összefoglaló szintézisére emlékeztet, bár lényegesen eltér abban, hogy a szerző a bőséges lapalji forrásjegyzékkel, a kötet végén nyújtott 18 oldalnyi bibliográfiával olvasója számára megkönnyíti az érintett kérdések részletesebb, behatóbb tanulmányozását. A könyv szerkezetileg nyolc fejezetre tagolódik. Az egyes fejezetek tematikája 1918—1939 között követi az egyetemes történetírásban általánosan alkalmazott korszakolást. A második világháború periódusát a szerző két fejezetben dolgozza fel, a háború két szakaszának megfelelően. A könyv utolsó fejezete a második világháború utáni eseményekről szól.

V. G. Truhanovszkij nemrégiben lejátszódott eseményekről, nemzedékünk problémáiról ír. Harminc viharos év történetét dolgozza fel és úgy érezzük, ehhez az öt és fél-száz oldal kevésnek bizonyult. Ez következik abból is, hogy a szerző nem tematikai bontásban tárgyalja Anglia fejlődését, nem főkérdések köré tömöríti az anyagot, hanem kronológiai egységeken belül tematikailag rendszerezi az eseményeket, ami sok helyet követel, és az egyes egységek szükségszerűen rövidok lesznek. Éppen e módszere miatt, továbbá mivel a szerző leginkább az események leírását nyújtja, ha természetesen nem is hanyagolja el azok szükséges elemzését, ajánlhatjuk széles olvasórétegek, a főiskolai olvasók számára hasznos kezikönyvként.

A könyvet, mint már mondtuk, jól sikerültnek tartjuk, amelyből az olvasó könnyen áttekinthető képet kaphat Anglia történetéről, Angliának a nemzetközi politikai életben betöltött változó politikai szerepéről, helyzetéről. Az értékes, világos rendszerező-összefoglaló munka elolvasásakor azonban, úgy tapasztaltuk, hogy a szerző Anglia modern történetének néhány számottevő tényezőjét figyelmen kívül hagyja. E hiányosságok között említenénk a technikai fejlődés, a kulturális-szellemi élet problémáit, valamint ezeknek visszahatását a társadalmi fejlődésre. Kár, hogy a szerző nem ad alapos elemzést az angol társadalom szerkezetéről, valamint az osztályrétegződésben a tárgyalt idő folyamán bekövetkezett változásokról sem. V. G. Truhanovszkij — jogosan — nagy súlyt fektet a munkásmozgalom történetének nyomonkísérésére. Ehelyütt azonban ismét hiányoljuk, hogy elmulasztotta a munkásmozgály szerkezeti összetételének változását, a munkásarisztokrácia körülhatárolását. Az egész korszakra érvényes, hogy a szerző meglehetősen személytelenítette a történeti eseményeket, illetőleg az egyes személyek szerepéhez, kilétükhöz nem mindig adta meg a szükséges magyarázatokat. (Különösen áll ez a haladó, demokratikus, baloldali mozgalmakra.) Végül, az általános megjegyzéseknél maradva, a munkásmozgalom bemutatásánál hiányoljuk, hogy a szerző nem vizsgálta meg a Labour Party és a Szakszervezetek belső életét, szervezeti felépítését és így nem tette érthetőbbé a jobboldali vezetés monopolhelyzetét. Elmaradt a Labour Party és a TUC keretein belüli baloldali irányzatok vizsgálata. A szerző többszörösen jogosan aláhúzza azokat az eltéréseket, sokszor éles ellentmondásokat, amelyek a vezetők és a munkástömegek között kiéleződtek. A vezetést azonban — érzésünk szerint — túlságosan homogénnek veszi, nem differenciálja. A történelmi buktatóknál a burzsoázia hivatalos politikusainál V. G. Truhanovszkij helyesen veszi észre a módszerbeli különbségeket, a különféle módszerek, irányvonalak eltérő voltát (pl. az 1925—1926-os belpolitikai, vagy az 1938—1939-es külpolitikai válság esetében), a Labour Party politikusainál azonban ezt a belső elemzést elmulasztja, pedig a különbség Cook és Thomas Kirkwood és Macdonald között volt olyan éles, mint Churchill és Baldwin, vagy Churchill és Chamberlain között. A szerző következtetni enged ezekre az eltérésekre, amikor egyes szereplők elé a „baloldali hirben álló” jelzőt tette, de a jelzést nem követte elemzés, így az sokszor indokolatlannak tűnik.

E hiányosságok felsorolása, valamint a még következő részletmegjegyzéseink azonban semmiesetre sem kisebbíthetik Truhanovszkij munkájának fő érdemét, melyet — mint már mondtuk — abban látjuk, hogy a főbb események egymásbakapcsolódó láncolatát igen sikeresen követi, a közöttük levő összefüggéseket helyesen világítja meg. A szerző témáját számos alkérdésre bontva tárgyalja, és ezeket az alkérdéseket, amelye-

ket a munka sikerrel válaszol meg, helyütt lehetetlenség ismertetni. Nem lenne értelme annak sem, ha az ismertetésnek egy általunk adott bővebb tartalomjegyzékszerű felsorolással kívánnánk eleget tenni, mivel akkor címszavakban végig kellene kísérnünk a modern angol történelmet, ami önmagában nem sokat mondana. Így a következőkben arra fogunk szorítkozni, hogy megjelöljük azokat a résztemákat, alfejezeteket, ahol a feldolgozás kifogástalanul sikerült, és azokat, ahol az elemzés szerintünk kiegészíthető.

Az egész könyvben központi helyet foglalt el az angol—szovjet viszony, kapcsolatok kérdése. A szerző több, kevéssé ismert forrás felhasználásával igen érdekes és alapos elemzést nyújt e kapcsolatok alakulásáról, a Szovjetunióval szemben az angol burzsoázián belül fellelhető több irányzatról, két, egész Európa számára elhatározó jelentőséggel bíró periódusban, 1918—21-ben és 1938—40-ben. Érdekes az a kép, amelyet a szerző a háborút követő forradalmi erjedésről, sztrájkhullámról, valamint az ezekkel együttjáró szociális, politikai reformokról nyújt. E korszakban pontos és tömör összefoglalót olvashatunk az angol kommunista párt megalakulásáról, az ír nép függetlenségi harcáról, az Ír Szabad Állam megalakulásáról. Anyaggazdaságuk, részletesebb, behatóbb elemzésük a főbb adatok, tendenciák tömör összefoglalása miatt külön figyelmet érdemel a következő résztemák feldolgozása: a gazdasági helyzet, tőkekoncentráció a stabilizáció éveiben; a gazdasági és világpolitikai ellentétek kiéleződése 1927—29-ben: a gazdasági világválság pusztító hatása az angol gazdasági és politikai életre, különös tekintettel a munkásosztály életkörülményeire, a válság éveiben foganatosított gazdasági (aranyalap feladása, preferenciális vámrendszer, sterlingblokk, protekcionizmus) és angol birodalmi—gyarmati reformok (Westminster statútum) elemzése, a munkanélküli mozgalmak leírása, a nemzeti koalíciós kormány fokozódóan reakciós politikája, fasiszta szervezetek alakulása, kapcsolataik, közéleti súlyuk, a különböző politikai tendenciák elemzése a második világháború előestéjén. Rendkívül tanulságos és eredményes V. G. Truhanovszkijnek az a kísérlete, ahogyan a második világháború első periódusában a hadihelyzet alakulásából kiindulva közelíti meg az angol politika változásait. E korszakra vonatkozó külön említésreméltóak azok az alfejezetek, amelyek a monopóliumok hadinyereségeiről, a munkásosztály áldozatvállalásáról szólnak. A háború második szakaszát illetően a legtöbb új anyagot ismét a gazdasági élettel, a dolgozók életkörülményeivel, küzdelmeivel foglalkozó alfejezetek nyújtják, helyütt kiegészítve azokkal az oldalakkal, amelyek a háború utolsó hónapjaiban kiéleződő angol belpolitikai ellentéteket tárgyalják. A belpolitikai válság szoros összhangban állt a külpolitikai problémákkal. A szerző jól érzékelteti a háború során kialakuló hazai osztályellentéteket és eme osztályellentéteknek a háború (és más tényezők) hatására történő ideiglenes háttérbe szorulását. A háború vége felé ezek az ellentétek természetesen napvilágra kerültek, sokszorososan meghatványozva azzal az eldöntendő alapkérdéssel, hogy milyen legyen Anglia bel- és külpolitikája a háború után. V. G. Truhanovszkij élesen megvilágítja ezeknek a problémáknak összekapcsolódását, a háború utolsó hónapjainak nyílt és rejtett politikai csatározásait.

A szerző által meghatározott korszakolásban az utolsó időegység 1945—51. E fejezetben a szerző — úgy gondoljuk helyesen — a gazdasági problémák vizsgálatából indult ki, és mintegy 35 oldalas összefoglalóban figyelemreméltó képet nyújt a háború utáni Anglia gazdasági nehézségeiről, válságjelenségekről, a Labour Party tehetetlenségéről, szerencsétlen politikájáról, amely végül is oda vezetett, hogy megszilárdult, tartóssá vált az a háború idején megindult folyamat, amelynek eredményeként Anglia gazdaságilag függő helyzetbe került az Egyesült Államoktól. A gazdasági viszonyok elemzése mellett jól használhatóak a könyvnek a politikai, elsősorban világpolitikai változásokat összefogó ténymegállapító alfejezetei.

Tekintettel V. G. Truhanovszkij gondos adatkezelésére, a feldolgozott irodalom nagyságára, és nem utolsósorban a téma arányaira, jelentőségére, úgy gondoljuk a későbbi munkát segítjük elő, ha a továbbiakban felvetjük a feldolgozás néhány fogyatékoságát. A szerző joggal nagy súlyt adott a „hand off” mozgalomnak. Azonban a mozgalom arányait, aktiváit és vezetőit, hatását az angol társadalom rétegeire, a közvéleményre nem mutatja meg. Többször említi, hogy az angol munkásmozgalom legharcosabb élcsapata a bányász-szakszervezet volt. Itt ismét elmarad az ok elemzése. (E vonatkozásban egyéb tényezők mellett utalunk J. Kuczyński adataira az angol munkásság különböző csoportjainak erősen eltérő fizetésére vonatkozóan.) Az általános sztrájk előtörténetével, lefolyásával kapcsolatban több fontos mozzanat említését hiányoljuk. Nem mutat rá a szerző az 1925-ös scarboroughi szakszervezeti és liverpooli Labour Party kongresszus közötti lényeges eltérésekre, nem kíséri kellőképp nyomon a pártvezetőségnek a Vörös Péntek óta folyó visszavonuló politikáját, nem mutatja ki koncepcióját, amelyet memoirs irodalom alapján meg lehetett volna tenni, nem konkretizálja a bányatókésék követeléseit, nem mutatja meg a politikai küzdelmet, amelyet a Labour Partyn a szakszervezeteken belül nem túl

messze látó, következetlen, sokszor megtorpanó, ingadozó baloldaliak folytattak és így azt sem láthatja tisztán az olvasó, hogy milyen körülmények között sikerült a jobboldalnak újra biztosítani vezetési monopóliumát a párt és szakszervezeti életben. Mint azt a bevezetőben már megjelöltük, a későbbiekben sem vizsgálja meg a Cook-Maxton mozgalom, a Ben Tillet—Mac Donald ellentét, ILP, Szocialista Liga—Labour Party ellentét problematikáját, holott a kérdés éppen a munkásmozgalom fejlődése szempontjából vizsgálatra szorul. Ugyancsak meglehetősen homályban marad, hogy milyen reakciókat váltott ki a hitleri fasizmus előretörése az angol munkássztrájkból. E vonatkozásban a Spanyol polgárháborúval és a sorsdöntő müncheni értekezlettel foglalkozó oldalak nem adnak elég biztos és sokrétű felvilágosítást.

A munkásmozgalom területét elhagyva, a szerző igen érdekes, jól sikerült képet ad az angol fasiszta mozgalmakról, nem kapunk azonban kellő feleletet az angol politikai életben nagy szerepet játszó középrétegek, a „middle classe” politikai állására, állásfoglalásának változásaira. Ugyancsak szerettünk volna többet olvasni a liberális párt összeomlásáról, belső csoportosulásáról, valamint az anglikán egyházzól, az udvarról, az államgépezet működéséről. Végül úgy érezzük, a szerzőnek többet kellett volna foglalkoznia a birodalom, a gyarmati rendszer problémái ügyis, mint összefüggésekkel, úgyis mint belső angoliai problémákkal (gondolunk itt arra, hogy az egyes osztályok, rétegek, politikai pártok, a pártokon belül politikai csoportok véleménye esetenként mi volt az adott akút kérdésről).

Anglia történetében mindig sok specifikus, az európai országokétól eltérő vonás jelentkezett. Az 1918—1951-es korszakban Anglia válságos időket élt át, igen sok tekintetben megváltozott Anglia bel- és külpolitikai helyzete. Széttöredezett az angol gyarmati világbirodalom, Anglia gazdaságilag, iparilag legyengült, miután az első világháború idején és azt követően elvesztette politikai vezetőszerepét, a második világháború idején és után már függésbe került az Egyesült Államoktól. A belpolitikai életben megmaradt a kétpártrendszer, de itt a liberális párt helyét a Labour Party foglalta el. Megváltoznak a politikai jelszavak és a korszellem. Míg a századforduló idején a politika még jóformán teljesen a felső rétegek monopóliuma, a tárgyalt korszakban a politikai élet porondjára bekerülnek a középrétegek, sőt a munkásság képviselői is. A burzsoáziának a változott körülmények között kifinomultabb eszközökkel kell érdekeit védelmeznie. A számos, önmagában is bonyolult és egymáshoz fűződő kérdésre nem könnyű feleletet adni. Ezért elismeréssel kell szólnunk V. G. Truhanovszkijról, aki körültekintő feldolgozó munka után a marxizmus—leninizmus szellemében megírt művet nyújt át az olvasóknak.

JEMNITZ JÁNOS

A. A. ЗВОРИКИН:

СОЗДАНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ КОММУНИЗМА В СССР

(Москва, Издательство социально-экономической литературы. 1959. 104 стр.)

A. A. ZVORIKIN:

A KOMMUNIZMUS ANYAGI-TECHNIKAI BÁZISÁNAK MEGTEREMTÉSE A SZOVJETUNIÓBAN

A könyv a máról és a holnapról szól. Kétségtelenül nagyobb hasznát veszik a közgazdászok, a gyakorlati élet tervezői, mint a mégiscsak inkább a múltat feldolgozó történészek. Azonban a történetkutatók sem fordíthatnak hátat egy olyan folyamatnak, amelynek kezdetei immár több mint harminc évre nyúlnak vissza, egy olyan munkának, melynek termése most kezd beérni, megváltoztatva a világ nagyhatalmai közötti erőviszonyokat, biztató perspektívát rajzolva fel az emberek milliói számára. Végre elérhető közelségben tudhatjuk a kort, ahol a „bőség kosara” az ábrándok világából a mindennapi élet részévé lesz. A XX. század történésze alighanem ezt a fejlődést fogja kutatásainak középpontjába állítani.

A. A. Zvorikin könyvének első fejezetében a kommunizmus anyagi-technikai bázisának fő vonásait elemzi—ismerteti. Idézi V. I. Lenin útmutatásait, foglalkozik az ötéves tervek gazdasági eredményeivel, majd a népgazdaság czernyi adatának felhasználásával a XXI. kongresszus beszámolójára támaszkodva közelíti meg a könyv alapproblémáit.

ját: mi módon lehet meggyorsítani a kommunizmus építését, melyek az új anyagi bázis fő alkotóelemei. A szerző helyt ad azoknak a véleményeknek, melyeknek hangoztatói a szintetikus anyagok térfoglalásának, az atomenergia gazdasági felhasználásának nagy szerepet tulajdonítanak, de, mint mondja, a haladás fősodrában az ország villamosítása áll. (A szerző e folyamat részének tekinti az ipar automatizálását, a mezőgazdaság gépesítését, a nehéz fizikai munka teljes száműzését az emberek életéből.)

Zvorikin hangsúlyozza, hogy a technikai bázis ismérveiről szólva nemcsak arra kell ügyelni, hogy az emberek milyen munkacszközökkel dolgoznak, hanem figyelemmel kell lenni arra is, mekkora a részük e gépeknek a társadalmi munka összefolyamatában.

A szocializmus gyakorlati életében a termelés koncentrációja, kombinációja, kooperálása, standardizálása, specializálása a hétköznapi problémájává vált, sikeres megoldásuk előrehajtója lett a termelésnek a növekedésének. Mindez párhuzamosan igényli a szocialista társadalom szabad lehetőségeit, a termelő, dolgozó ember hozzáértésének, kulturáltságának emelkedését, a tudomány haladását és szoros kapcsolatát a termelés folyamatával.

A. A. Zvorikin rámutat arra, hogy korunk tudományos-technikai haladása, az automatizálás, az energetika alkalmazása megváltoztatta magát a gépet is. A XIX. században Marx a gépről szólva három „lényegileg különböző részt” különböztetett meg: a meghajtógépet, az átviteli szerkezetet és a munkagépet (A tőke. 401. l.). A XX. század második felében ehhez új elem járul: az automatikus ellenőrző apparátus. Olyan műszerek válnak nélkülözhetetlenekké, amelyek ellenőrzik a futószalagokat, az automatikus gépsorokat, a termelés minőségét stb.

A szerző a problematika vázolása, az új technikai bázis alkotóelemeinek, a hozzávezető utaknak körvonalazása után az egyes részterületekről nyújt beható ismertetést. E fejezetek foglalkoznak a Szovjetunió villamosításával, a járművek, vontatószerkezők villamosításával, dieselesítésével illetőleg gázturbinás meghajtásra való átállításával. (Az olvasó minden esetben történeti képet kap az eddig megtett útról, valamint a kérdés technikai-gazdaságossági összefüggéseiről.) A szerző külön-külön fejezetet szentelt a rádióelektronika alkalmazásának, a gépgyártásnak, a nyersanyagok megszerzési módszereiben beállott változásoknak. Végül zárófejezetben foglalja össze, hogy e bonyolult, sokrétű feladat megvalósításában mily nagy szerep jut a tudománynak (elsősorban a fizikának, atomfizikának, kémianak, biológiának, matematikának), hogy mind tökéletesebb eljárásokkal úrrá tegye az embert a természet erői felett.

J. J.

PAVEL OLIVA:

PANNONIE A POČÁTKY KRIZE ŘÍMSKÉHO IMPERIA

(ČSAV, Studie a prameny. Sv. 15. Sekce historická Praha. 1959. 360 l., 60 szövegtábla, 2 térkép)

PANNÓNIA ÉS A RÓMAI BIRODALOM VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI

A cseh ókortörténész könyvével egy eddig érdemében alig tárgyalt kérdést vesz vizsgálat alá: mikor és hogyan jelentkeztek a római birodalom válságának jelei Pannóniában, hogyan viszonyult Pannónia válsága a birodalom válságához, és mi volt a nagy markomann háború szerepe Pannónia és a birodalom válságának menetében? Könnyű lenne ugyanis a válság felléptét merőben külső körülményre vezetni vissza vagy ennek ellentétként a háborút a válság szempontjából esetleges és nem lényegbevágó eseményként kezelni. Továbbá: köztudomású, hogy Pannónia olyan speciális fejlődést tett meg, amelyet a birodalom válságának menetébe nem lehet mechanikusan beilleszteni. Csábító lenne tehát Pannónia történetét a birodalmi válság problémájától elszigetelni, és sajátos fejlődését egyedül a markomann háborúkkal és a további harcokkal magyarázni. A kérdésnek a császárkori történet összefüggéseiben való tárgyalása tehát mindenképpen gyümölcsöző feladatnak ígérkezik.

Előljáróban Oliva megállapítja, hogy Pannónia fontos szerepet játszott a birodalom határvédelmében: két erős barbár nép állt határaival szemben, maga a tartomány pedig jó felvonulási terep volt. Később lett provincia, az őslakosság törzsi szervezetei soká tartották magukat. A rabzoltság a krízis jelentkezésekor a tartomány legtöbb részén még igen fejletlen volt.

Az első fejezet a forrásokat tárgyalja és mérlegeli felhasználási lehetőségeiket. A második fejezet a kutatás történetéről ad áttekintést, azonban hiányoljuk itt a jugoszláv területek kutatásának megfelelő mértékű ismertetését. Bírálat alá veszi Alföldi András néhány idealista koncepcióját.

A felvetett kérdés tárgyalására a harmadik fejezetben tér rá a válság kezdetének problémájával. Leszögezi, hogy a válság gazdasági jellegű volt, kezdetét a II. század végére teszi és jellemzi a válság különböző oldalait, amelyek között a rabszolgatartás válságát, az új társadalmi kategóriák feltűnését, az értékromlást és az osztályellentétek új formáit ismeri fel a legfontosabbaknak. A krízis menetében mint siettető játszott szerepet a barbárok Antoninus Pius óta egyre fokozódó határmenti nyugtalankodása. A határvédelem jelentőségének növekedése előtérbe hozta a hadsereg politikai szerepét. A császári hatalom katonai diktatúra-volta egyre világosabbá válik.

A széleskörű irodalomra épített negyedik fejezetben Oliva ismertetést ad Pannónia I. és II. századi történetéről és belső viszonyainak alakulásáról. Ezután az igen részletes, a teljes magyarnyelvű irodalomra is támaszkodó ismertetés után tér rá az ötödik fejezetben a markomann háborúra, amelynek okául a germán törzsek belső viszonyaiban végbement fejlődést jelöli meg. E változások következtében már Pius alatt is nyugtalan-ság tapasztalható a dunai limesen.

Az utolsó fejezet Pannónia viszonyait tárgyalja a nagy háború után. Mint változást állapítja meg a mezőgazdaságban azt, hogy a katonaság a territorium legionis egy részét bérbevehette, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődésnek indult (Pannónia a IV. században gabonát is exportált!). Az iparban bekövetkezett változásokat jelzi Oliva szerint a termelés bizonyos fokú fellendülése, amely azonban a minőség visszaesésével járt együtt. Az állam sokat fordított építkezésekre és útjavításokra. Nagyszámú keleti kereskedő jelent meg a II. század végén. A kereskedelmi kapcsolatok ennek ellenére bekövetkezett hanyatlását tanúsítja az illyricumi vámszervezet elsorvadása. A viszonylagos gazdasági fellendülés okát Oliva a tartomány katonai jelentőségének növekedésében látja. Különbséget tesz a határmenti és a belső területek között és megállapítja, hogy a viszonylagos fellendülés tétele csak a határmenti területekre érvényes, a belső területek lényegében részt vettek a birodalom általános válságfolyamatában.

A könyv mondanivalójának e rövid áttekintése is meggyőző bennünket arról, hogy érdemes lett volna a teljes szövegnek valamely „kongresszusi” nyelven való leközlése. Ennek hiányában Oliva megállapításaival szemben nehéz állást foglalni. Munkájának vázolt gondolatmenete is azt bizonyítja, hogy a kitűzött kérdést igen sokoldalú forrás-felhasználással, gazdag szempontokkal igyekezett megoldani. Csak néhány részletkérdésben nem érthetünk vele egyet. Így pl. téves az az állítás, hogy a törzsek szervezeteiben nem tisztázottak a nemzeti berendezkedés mellett a területi felosztás is megvolt, amit a *pagus*ok jeleznek. Másutt kimutattuk, hogy a *pagus* lehet nemzeti jellegű csoportosítás is, azonban a pannóniai törzseknél még az ilyen értelemben vett *pagus*ok sem mutathatók ki (Die Bevölkerung von Pannonien, Bpest. 1959). A pannóniai civitasok belső felosztása gensok és centuriák szerint történt. — Nem áll az az állítás, hogy az őslakosságtól elvett földek a katonai csapatok igazgatása alá kerültek. Földet csak veterántelepítések számára vettek el: a katonai territóriumon megmaradt az őslakosság a föld megművelésére. — Nem tisztázottak Septimius Severus katonai reformjai, így a katonáknak bérbe adott földek kérdését óvatosabban fogalmaznám meg. Alig számolhatunk azzal, hogy a katonák ténylegesen részt vettek a föld megművelésében.

Ami a markomann háború, Pannónia és a krízis kérdését illeti, Oliva megállapításaival lényegében egyetérthetünk. Pannóniában később jelentkezett a válság és akkor sem egyformán. A limesmenti települések fellendülését a háborúk után a rendelkezésre álló egész forrásanyag tanúsítja. A krízis kezdetének megállapításában azonban sok minden attól függ, hogy a krízis lényegét miben látjuk. A latrones-mozgalom már a II. század közepén elterjedt a dunai provinciákban is, ami vitathatatlan jele a helyzet súlyosbodásának és a nyíltá váló ellentéteknek. Avidius Cassius lázadása szintén kézzelfogható krízis-tünet a II. század vége előtt. Ha krízisen a felgyült feszültségek nyílt jelentkezését, a gazdasági nehézségek és társadalmi ellentétek következtében előállt kényszerítő helyzetek sorozatát értjük, Marcus Aurelius uralkodása a háborús bajoktól eltekintve is a krízis periódusába esik.

Pannónia egyes részeinek Severus-kori virágzását is a krízisadta új helyzetből lehet levezetni: az illyricumi hadsereg politikai aktivitása, a határvédelem egyre sürgetőbb feladatai a dunai limest kulcskérdéssé, a császári politika súlyponti területévé tették. A virágzásnak tehát erős konjunktúra-jellege volt. A magam részéről a vámrendszer (*portorium*) elsorvadását sem tekinteném a kereskedelem hanyatlása jelének. A limesmenti városokból éppen az utolsó virágzás idején igen sok *negotiator* ismert: a nagyszámú

keleti kereskedő jelenléte intenzív kereskedelmi kapcsolatokról tanúskodik. Ha ezt a leletanyagban olyan nyilvánvaló importtárgyak, mint a sigillaták nem is bizonyítják, a bronzművességben, üvegiparban igen sok importáru mutatható ki. Birodalmon belüli kereskedelem mellett számolnunk kell barbaricumai kapcsolatokkal is. A portorium feliratos anyagának megcsappanása ilyen körülmények között más tényezőnek, pl. a császár kezelésbe vételnek tulajdonítható. Természetesen nem vonhatók kétségbe az olyan hanyatlási tünetek, mint az ipari termelés minőségi romlása, amely azonban éppen jól jellemezheti a határmenti virágzás jellegét: magyarázatát szerintem abban kell keresnünk, hogy a szűk kapacitású ipar nem tudott lépést tartani a stratégiai és katonapolitikai okokból támogatott határmenti lakosság emelkedett anyagi lehetőségeivel. Az ipari produkcióban a II. század végétől nagyfokú uniformizálódás figyelhető meg a termelés mennyiségi növekedése mellett. Ez a tömegtermelésre áttért, meglehetősen alacsony nivójú ipar rányomta bélyegét a Severus-kori fellendülés majd minden, a leletanyagban megfogható jelére.

Oliva könyve a kitűzött problematika alapos kidolgozása. A magyar kutatás sajnálni fogja, hogy a téma kifejtése nyelvi okokból jórészt hozzáférhetetlen számára. A helyi kutatásban részt nem vevő, tehát sokszor elfogulatlanabb és frissebb szemű kutató hozzászólása új megfontolások elindítója lehet. Pannóniának éppen a Severus-korban jutott világtörténeti méretű szerep: e kornak kutatása felé most fordul egyre nagyobb érdeklődéssel a magyar kutatás.

MÓCSY ANDRÁS

BEDŘICH ŠINDELÁŘ:

OHLAS MAD'ARSKÉ REVOLUCE 1848—1849 NA MORAVĚ A VE SLEZSKU

(Rozpravy Československé Akademie věd. Ročník 67 [1957] sešit 3. 98 l.)

AZ 1848—1849-ES MAGYAR FORRADALOM VISSZHANGJA MORVAORSZÁGBAN ÉS SZILÉZIÁBAN

A szerző a magyar—cseh kapcsolatok egyik fontos fejezetének megírására vállalkozott: az 1848—49-es szabadságharc népi visszhangját vizsgálja Morvaországban és Sziléziában. Elsőrendű levéltári és sajtóanyag felsorakoztatásával átfalja a cseh burzsoá történetészeknek azt az állítását, mintha a paraszti és munkás tömegek ugyanazzal a szovinizta-nacionalista szemmel nézték volna a szomszédságukban lezajló eseményeket, mint a liberális burzsoázia. Bár a cseh burzsoázia lapjainak némi kis mértékben sikerült az egyszerű embereket megteveszteniök a magyar szabadságharc lényegét illetően, a Moravské Noviny reakciós hangja ellen maguk az olvasók szólaltak fel. Igen széleskörű volt a parasztok elfordulása a burzsoá vezetőktől és a bécsi kormánytól, aminek okát elsősorban a cseh szegényparasztság további bizonytalan helyzetében kell keresni. Az 1849. év elejétől kezdve a morvaországi és sziléziai hatóságok a legnagyobb aggodalommal vették tudomásul a széles körben megnyilvánuló magyarbarátságot, szigorú intézkedésekkel igyekeztek elejét venni a belső lázongásoknak, amelyekre a talaj érettnék látszott. A parasztok nemcsak a feudális terhek eltörlését várták, hanem a nagybirtokok felosztását is, reményeikben csalatkozva megtagadták a részvételt a nemzeti gárdákban és örömmel vették a magyar szabadságharc tavaszi sikereinek hírért. Miközben a morvaországi gyárosok és kereskedők Magyarország önállóságától a morva jólétet feltették s ilyen értelemben cikkeztek a Brünner Zeitungban, a nép körében olyan szállóige terjedt, mely szerint: „Ha az urak oly forrón óhajtják Kossuth bukását, akkor a Kossuth ügye nem az urak ügye, hanem a népé és Kossuth igazi szabadságot hoz nekünk.” A tanulmány egy sor érdekes adattal szemlélteti Kossuth rendkívüli népszerűségét 1849 tavaszán a morva és sziléziai lakosság között. Jellemző, hogy Kossuthot sok helyen II. József fiának tartották. A Kossuth iránti rokonszenv egyik formája lett a legszegényebb paraszti rétegek elégetlenségének. A hatóságok még a szabadságharc leveretése után is hosszú időn át szüntelenül nyomoztak a szabadságharcos kultusz rejtett megnyilvánulásai után. Kossuth a cseh és morva falvakban a szabadságharc jelképe lett, népmondák hősc, aki egy napon katonái élén megjelenik és felszabadítja a cseh népet a Habsburg abszolutizmus és a szociális elnyomás járma alól. A tanulmány szép számmal felsorolt példái igen fontos

fordulatot jelentenek eddigi ismereteink terén. Bizonyítva látjuk ezáltal, hogy a magyar forradalom iránti rokonszenv nem annyira a márciusi oktrojált alkotmány kihirdetésének nyomán lángolt fel és hordozói nem is csak a cseh radikális demokraták kisszámú táborából kerültek ki, hanem a már 1848 előtt is meglevő magyarbarátság lángolt fel a forradalom idején, hordozója pedig a falusi paraszt és az egyszerű munkás volt. A forradalom alatti és az abszolutizmus korabeli magyar—cseh kapcsolatok e fontos adalék nyomán új színekkel gazdagodtak.

A cseh radikális demokraták forradalmi rokonszenvével kapcsolatban figyelemre tarthat igényt a „Hej, Čši, Srbové, Slováci” kezdetű forradalmi dal, melyet a cseh burzsoá történetírás gondosan eltitkolt, s amelyben a szerző a radikális demokraták határát túllépő forradalmi demokratikus agitáció jelét látja. Új megvilágításban szerepelteti Šindelár a szlovák felkelés két résztvevőjének, Jančecknek és Mikšičeknek az alakját is; mindketten megváltoztatták forradalomellenes nézeteiket. Jančeck négy évet ült börtönben hazaárulásért, Mikšiček pedig egy levelében a magyar—szlovák összefogas eszméjét képviseli és a magyar szabadságharcosokért lelkesedik.

A tanulmány érdemben foglalkozik a brünni munkásság megmozdulásával az októberi bécsi forradalom napjaiban és számos példát hoz fel a sziléziai és morvaországi falvak hangulatának érzékeltetésére anélkül azonban, hogy érintené a lakosság nemzetiségi összetételének kérdését és megjelölne a németiség helyét ezekben az abszolutizmus-ellenes tüntetésekben. Az olvasót jogos hiányérzet töltöheti el ezzel kapcsolatban.

Šindelár értékes és részünkről örömmel üdvözölt munkája új és fontos fejezete haladó kapcsolataink kutatásának. Önként adódik a további feladat: a népi visszhang kutatását kiterjeszteni a csehországi falvak és városok lakóira is és ezzel teljessé tenni a Šindelár által megkezdett képet.

KOVÁCS ENDRE

FRIEDRICH ENGELS, PAUL ET LAURA LAFARGUE CORRESPONDANCE (1868—1890)

I—II.

(Paris, Éditions Sociales. 1956. 892, 72, 1.)

ENGELS FRIGYES, PAUL ÉS LAURA LAFARGUE LEVELEZÉSE (1868—1890).

I—II.

Úgy véljük, a levélírók személye, valamint levelezésük időtartama feleslegessé teszi, hogy felhívjuk akár a széles olvasóközönség, akár a speciálisan e korszakkal vagy a munkásmozgalom történetével foglalkozó történészek figyelmét a nemrégiben francia nyelven megjelent gyűjteményre. A levelezés kiadásához, inkább csak tájékoztatásul, egy-két megjegyzést mégis hozzá kell fűznünk.

A most kiadásra kerülő gyűjtemény 573 levelet fog tartalmazni. (Eddig ugyanis csak a 410 levelet [közülük eddig 25 volt ismert] tartalmazó első két kötet jelent meg.) A levelezés Charles Longuet leszármazottainak családi hagyatékából került elő és a Francia Kommunista Párt gondozásában, Émile Bottigelli igen gondos szerkesztésében jelent meg. Az 573 levél közül 233-at Engels írt (92-t Paul Lafarguehoz és 141-et Laura Marxhoz), ugyancsak 233 levelet írt Engelshez Paul Lafargue és 107-et Laura Lafargue. A rendkívül szerteágazó levelezésben az olvasó tájékozódását a szerkesztő 65 oldalas bevezető tanulmánya és több száz lapalji jegyzete könnyíti meg.

A levelezés tematikáját, jellegét illetően V. I. Leninnek Marx és Engels levelezéséhez fűzött méltató szavait idézhetjük: „... Az olvasó szeme előtt csodálatos elevenség-gel elvonul az egész világ munkásmozgalmának története — e történet legfontosabb mozzanatait és leglényegesebb pontjait. Még értékesebb a munkásosztály politikájának története. Marx és Engels a legkülönbözőbb alkalmakkor, a régi világ és az új világ különböző országaival kapcsolatban, a különböző történelmi helyzetekben megvitatják mindazt, ami a munkásosztály politikai feladatait illető kérdések felvetésénél elvi szempontból legfontosabb. Márpedig az a korszak, melyet a levelezés felölel, éppen az a korszak, amikor kialakulnak a proletártaktika és politika alapelvei...” (Lenin, Marx, Engels, Marxizmus. Bpest, Szikra. 1949. 53—54. 1.)

Lenin az egész levelezés központi magját, „gyűjtőpontját” a dialektika mesterei alkalmazásában látta, történeti, és szorosan vett munkásmozgalomtörténeti vonatkozás-

ban pedig abban, hogy Marx és Engels az alapvető célok „mélységes megértése” mellett nagy gondot fordított a taktikai feladatok „rugalmas meghatározására”, ily módon egyaránt küzdve a forradalmi frázisok és az opportunizmus ellen.

Természetesen minden levélváltásnak megvan a maga profilja. A Marx—Engels leveleinek válogatott kiadásához képest a most megjelent könyvben sokkal kisebb helyet foglalnak el a tudományos szocializmus elméleti problémái, és — ugyancsak az összehasonlításnál maradva — sokkal több konkrét történeti eseményre (nemzeti, nemzetközi, munkásmozgalomtörténeti stb.) találunk közvetlen reflexiót, esetenként mélyebb analízist, végül pedig, mivel sűrűn ismétlődő, rendszeres levélváltásról van szó, nagyszerű képet kapunk a levelezők hétköznapi, emberi arculatáról is.

A többszáz levél az olvasót a tudományos, a politikai élet, a közel és régmúlt legkülönbözőbb területeire, legkülönbözőbb problémákhoz vezeti el. A levelek gazdag mondanivalójának csupán kis töredékét is igen nehéz visszaadni és ezt is csak úgy kísérhetjük meg, hogy az ismertetés kereteit a történeti—munkásmozgalomtörténeti kérdésekre szűkítjük le. Még ha ezt a kényszerű körülhatárolást következetesen végigvisszük, akkor is rendkívül széles tematikát, problémakört kell érintenünk. Illeszen a levelekből értékes ténybeli ismeretanyagot és sokszor nagyszerű elvi elemzést kapunk olyan átfogó és centrális problémákról, mint az európai munkásmozgalom az 1870—80-as években, a munkásosztály önálló politikai pártjának megteremtése Európa különböző országaiban, a munkásosztály forradalmi elméletének és gyakorlati taktikájának kidolgozása, a munkásosztály és a háború, a proletárinternacionalizmus érzésének terjedése stb. Ezenkívül számtalan más kisebb nagyobb részletkérdés feloldásához is közelebb jutunk (mint például a francia munkásmozgalom a 80-as években, vagy az 1899-es párizsi nemzetközi kongresszus összehívásának története).

Az olvasó elé kerülő két kötetnyi levelezés mennyiségileg legnagyobb, egyúttal legérdekesebb, legtanulságosabb része kétségtelenül a francia munkásmozgalomról szól, a francia társadalom szerkezeti változásait elemzi. Az írásokból sok részletet tudunk meg a munkásmozgalomról, 1882-ben történt szakadásról, amely a guesdisták és a possibilisták közötti következett be. (P. Lafargue csak 1882-ben tért vissza Franciaországba, így a francia eseményekről elsősorban 1882 után olvashatunk „jelentéseket”). P. Lafargue leveleiből képet kapunk a roannei ellenkongresszusról, a guesdisták agitációs és propagandamunkájáról, a francia munkásmozgalom korabeli állapotáról, a guesdisták és possibilisták közötti erőviszonyokról. Lafargue leveleiből kitűnik (amit azután Engels is aláhúz), hogy a possibilisták befolyása majdnem kizárólag Párizsra korlátozódott, míg a vidéki munkások túlnyomóan a guesdistákat támogatták. E jelenség okát a levelezők abban látták, hogy a luxuspár jellegzetesen Párizsban összpontosult — míg az északi területeken, ahol a guesdistáknak szilárd bázisuk volt, nagyipari munkások éltek (bányászok, fém munkások, textilesek) (I. köt. 70., 87., 92., 95—97. l.). Ez az ellentmondó helyzet volt részben a magyarázata annak, hogy míg a possibilistáknak állandó sajtójuk volt Párizsban, a guesdisták a sajtó terén rövid átmeneti kísérletektől és ugyancsak átmeneti közös kezdeményezésektől eltekintve kiszorultak a fővárosból, viszont vidéken erős és hatásos sajtóorgánumaik voltak (Lyon, Rheims, Calais stb.) (157., 169. l.).

Az olvasó bepillantást nyerhet a Francia Munkáspárt VII. Kongresszusával kapcsolatos harcokba (1884). Ezt a kongresszust is északon tartották és Lafargue leveléből megismerjük, milyen visszhangot váltott ki a kongresszus Roubaix textilmunkásainak és tőkéseinek körében. 1884-ben több nagyhatású sztrájk robbant ki. A guesdisták minden esetben kapcsolatot teremtettek a sztrájkolókkal, s mozgalmat szerveztek az anizni sztrájkoló bányászok érdekében is. J. Guesde és P. Lafargue a bányászok ügyében a tőkések ellen a lehető legszélesebb közvéleményt igyekezett mozgósítani, és a francia politikai élet adottságait ismerve a haladó polgári radikális H. Rochefort és a nem marxista forradalmár J. Vallés segítségét is kikérték a párizsi gyűlés megszervezésében. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy II. Rochefort a segítséget visszautasította (I. köt. 182., 186—187., 190—191. l.).

Ismeretes, hogy mind Engels, mind a guesdisták a possibilistákkal való küzdelemben a blanquistákra támaszkodtak. Kevésbé ismeretes ennek a szövetségnek belső problematikája, az, hogyan, milyen erőkkel szemben jött létre, milyen nehézségek mutatkoztak később a gyakorlati munka során, a szövetség keretein belül a marxista világnézet miként szorította vissza a blanquista gondolati elemeket, a szövetség milyen irányba mutatott, miként segítette elő a marxizmus behatolását a francia munkástömegek soraiba stb. A francia munkásmozgalom története e fontos részletkérdésének megismeréséhez szintén közel visznek a most kiadott levelek. Itt kell megemlítenünk Lafargue 1884. június 24-i levelét, amelyben felhívta Engels figyelmét a blanquista mozgalomban végbeménő mélyreható változásra:

„Vaillant (Auguste Blanqui halála után a blanquisták vezetője) magatartása nagyon jó és egyáltalán nem blanquista. Blanqui elmélete szerint, hogy ne osszák meg az erőket és a lehető legtöbb embert vigyék forradalomba, csak politikai kérdésekkel szabad agítani, a gazdaságiakat félre kell tenni. Emiatt a blanquisták akciójukat az állandó hadsereg megszüntetésére korlátozzák, de Vaillant szakított ezzel a tradícióval. Nyolc napja, egy blanquista gyűlésen kijelentette, hogy az egyetlen követendő cél a tulajdonforma megváltoztatása és hogy a munkásokat és forradalmárokat ilyen szellemben kell szervezni.” Vaillant ezután külön bizottságot szervezett, amelynek feladata a munkások érdekvédelme volt (I. köt. 209. l.).

1885 tavaszán ért Franciaországba a tonkini francia katonai vereség híre. Nemrégiben Laura Lafargue a francia munkások közömbösségére panaszkodott. A vereség híre ezt a hangulatot elsöpörte, a politikai hőmérő higanyszála hirtelen felszaladt. Laura Lafargue a következő sorokat írta Engelsnek: „Kétségtelen, ha néhány ezer munkás lett volna a Palais Bourbon környékén, a forradalom elkerülhetetlenül bekövetkezik. Semmi sem hat a franciák képzetére és érzelmeire oly erősen, mint egy külföldi háborúban elszenvedett vereség váratlan híre.” Guesde és Lafargue bevetették magukat a pezsgő politikai életbe és mindent megtettek, hogy a közelgő választásokon a broussistákkal egységfrontban léphessenek fel — de ez a törekvés az utóbbiak ellenállásán meghiúsult (I. köt. 280—283. l.).

A Munkáspárt akcióképességét erősen akadályozta a központi munkássajtó hiánya. Központi orgánumat az újabb kísérletek ellenére sem sikerült megteremteni (286—287. l.). A francia burzsoázia a guesdeistákat ügyes demagóg fogásokkal igyekezett a tömegektől elszigetelni. Részben a franciák sovinizmusát lovagolták meg, amikor a Munkáspárt-ról, mint német pártról beszéltek (190—191. l.), másrészt az opportunisták és radikálisok a royalista és bonapartista veszélyt aláhúзва, a Köztársaság védelmére hivatkozva, a köztársaságiak egységét hangoztatva állították maguk mögé a tömegeket. Ezt a stratégiát könnyítették meg számukra a posszibilisták, akik a burzsoá „opportunistákhoz” való tényleges csatlakozásokkal ezt a politikát még inkább legalizálták, a tömegek felé elfogadhatóbbá tették, ugyanakkor a munkásosztály frontját megbontották. Ezért Lafargue és a burzsoá kormánnyal szembeforduló munkások a posszibilistákról mint a kormány „kitartott”-jairól beszéltek. Ez a folyamat még inkább előrehaladt a későbbiekben a Boulanger-mozgalom idején. A körvonalak azonban már ebben a periódusban kirajzolódtak.

Ilyen feltételek mellett vettek részt a guesdeisták az 1885 októberi általános választásokon. A választásokon a Munkáspártra adott szavazatok a várt eredmény alatt maradtak, ugyanakkor az első fordulóban meglepetésszerűen sok szavazatot kaptak a monarchisták. A választásokkal kapcsolatos levelezés igen tanulságos, nemcsak azért, mert jellemző részleteket ismerünk meg belőlük (Guesde, Lafargue és Dormoy a Munkáspárt listájával L'Allierben léptek fel. A köztársasági szellemű megyében a polgári köztársaságiak azzal rágalmazták a munkáspárti jelölteket, hogy ezek a monarchisták szövetségesei), hanem azért is, mert Engels Lafargue-gal vitázva mélyrehatóan elemzi a francia politikai helyzetet és az osztályviszonyokat. Ezen túlmenően a francia választások értékelésének vitája is bizonyítja, mennyire szemmel tartotta Engels a nemzetközi politikai helyzet alakulását, az ebből adódó következtetések levonásához mennyire a munkásmozgalom érdekeiből indult ki, ha arra szükség mutatkozott, milyen gyorsan segítségére sietett az egyes munkáspártoknak a bonyolult összefüggések feloldásában, a tények józan felmérésével milyen hamar elejét vette a francia szocialisták pánikhangulatának és ugyancsak a helyzet körültekintő vizsgálata után milyen nagyszerűen tudta felvázolni az események várható alakulását.

Az 1885 októberi levelek oly érdekesek, tartalmasak és sokoldalúak, oly jellemzőek a levelezőkre, hogy úgy gondoljuk, érdemes e leveleknek kissé tovább időzni. Lafargue október 7-i levelében beszámol Engelsnek a köztársaságiak és a monarchisták választási propaganda módszereiről. Levelét azzal zárja, hogy a Munkáspárt „szégyenletes vereséget” szenvedett, amihez hozzájárult a munkásosztály megosztottsága, valamint az, hogy a listasavazás a burzsoá pártoknak kedvezett. Lafargue még október 11-i levelében is arról beszél, hogy a francia szocialisták az október 4-i vereség hatása alatt állnak. A francia közvélemény idegei ideiglenesen felmondták a szolgálatot. A politikai helyzet súlyos, a bonapartista és royalisták kiegyezhetnek, az események a köztársaságiak számára kedvezőtlenül alakulhatnak. Lafargue és a francia szocialisták a választásban csak vereséget láttak.

Engels levele 1885. október 12-ről kelt. Mindjárt levelének kezdetén, polemizálva írja, hogy ő október 4-ben nem vereséget lát. Engels a választási eredményeket más oldalról közelítette meg. A francia helyzet ismeretében a munkásosztály érdekében az „oppor-

tunisták" (a burzsoázia J. Ferry vezetett szárnya — másképpen „mérsekelt köztársaságiaknak" is szokták őket nevezni — J. J.) vereségét tartotta hasznosnak és sürgetőnek. Ehhez az kellett, hogy az opportunisták jobb- és baloldali nyomás alá kerüljenek. Ez bekövetkezett. „Hogy a jobboldali nyomás erősebb volt, mint gondolták, az kétségtelen. De ez a helyzetet még inkább forradalmivá teszi." Engels a közvélemény hangulat-ingadozásáról megállapítja, pusztán arról van szó, hogy a franciák a nyílt monarchistákat és a már megzavargodottakat előnyben részesítették a holnap konzervatívjaival szemben. Engels hitet tesz amellett, hogy a monarchia Franciaországban lehetetlen célkitűzés, márcsak a különböző trónkövetelők egymást keresztező törekvései miatt is. A francia kispolgár gondolatvilágából kiindulva előre megmondotta, hogy a hirtelen monarchista előretörés láttán a kispolgárság a választások második fordulójában a köztársaságiakra fog szavazni. Levelét végül a következő gondolatral zárja. A köztársaság veszélybe került, de ez a veszély szükséges ahhoz, hogy a kispolgárságot a szélső balszárny felé taszítsa. Engels felidézi 1792—94 tanulságait. Annak idején a külső koalícióval, most a monarchista pártok belső szövetségével szembeni védekezés válhat új fellendülés forrásává, a retrográd erők pedig ma gyengébbek, mint annak idején. Az engelsi előrejelzés igazolódott. A választások második fordulójában a köztársaságiak elsöprő győzelmet arattak. A forradalmi válság és a forradalmi erők gyors erőszaporulata azonban elmaradt. Ehelyett a francia politikai élet előterébe került, mintegy a fejlődés jellemző vadhajtatásként, a Boulanger-mozgalom. (A Boulanger-mozgalommal kapcsolatos levélváltásra a későbbiekben még részletesen visszatérünk.)

Engels és a francia szocialisták a fentebb vázolt 1885-ös eseményeknél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a decazvillei sztrájkoknak, illetőleg annak, hogy a sztrájk nyomán a radikális parlamenti frakcióról a munkásképviselek leváltak, külön csoportot alakítottak és a burzsoázia ellenzékeként léptek fel. Engels 1886. február 16-i levelében a következő sorokat írta Lafarguehoz: „A parlament 11-i ülése történelmi esemény. A jég — a radikálisok parlamenti teljhatalma — megtört, és nagyon kevésbé számít, hogy hárman, vagy harmincan vállalkoztak-e erre." A munkásfrakció megalakulásával egyidejűleg megingott a „párizsi munkásoknak az a babonás hite, mely szerint, ha a radikálisok túlmennek, az a köztársaságot veszélyezteti".

Ismeretes, hogy minden ország munkásmozgalmának történetében az önálló politikai arculat kialakítása együttjár a polgári radikális áramlatoktól való függetlenedéssel. A társadalom szerkezetéből, a történeti hagyományokból következően a polgári demokratikus irányzatok még ma is számottevő erőt képviselnek Franciaországban. Értetűen a múlt század utolsó harmadában ennél jóval nagyobb befolyással rendelkeztek. A szocialista munkásmozgalom és a polgári radikalizmus ellentétei, ideiglenes akcióegységük a francia történelem fordulói tanulmányozhatók a legbehatóbban és ennél a visszatérő problémánál, amely a francia szocialistáknak is sok nehézséget okozott, Engels elemzései a lényeges összefüggéseket világítják meg.

A levelezésben Engels 1884 novemberében összegezi a radikálisok soraiban végbe-menő változást. „Úgy tűnik, Clemenceau morálisan süllyed, míg politikailag emelkedik — ez úgy látszik a francia burzsoá politikában elkerülhetetlen". (I. köt. 246. l.) A decazvillei sztrákit után a problémára újra visszatér. „Semmi kétségem nincs azirányban, hogy miután Clemenceau és bandája elmerültek a miniszteriális intrikákban, elkapták a parlamenti betegséget, hogy most már nem látják mi történik a Bourbon és Luxembourg palotán kívül, hogy ez számukra a legszebb mozgalom, hogy a parlamenten kívüli Franciaország számukra csak alárendelt szerepet játszik. Ez adja meg számomra ezeknek az uraknak a mércejét" (I. köt. 341. l.). Majd megállapítja, hogy a „köztársaság veszélyben" jelszó csak arra jó, hogy a radikálisok kiszolgálják az opportunistákat. Ahhoz, hogy a köztársaság valóban ne legyen veszélyben az szükséges, hogy minden munkást felfegyverezzenek (uo.).

A külső vereségek, hazai korrupciós botrányok, a sztrájkok, a kormány brutális elnyomása magyarázta, hogy a 80-as évek közepén a radikális párt a politikai életben előtérbe nyomult. Lafargue 1885-ben a tonkini vereség után írja: „A népi elégedetlenség ellenére nem lesz forradalom, mégcsak felkelés sem, de a tonkini vereség magyszerű választási előkészülete annak, hogy a radikálisok hatalomra kerüljenek; és mint ahogy mondta, a radikálisok ki fogják mutatni, hogy ugyanolyan tehetetlenek, mint a többiek" (I. köt. 280. l.). Engelsnek és a francia szocialistáknak tehát nem voltak illúzióik Clemenceaut és a radikálisokat illetően, mégis fontosnak tartották hatalomra kerülésüket, méghozzá több szempontból is. „Clemenceau mindenképp haladás Ferryvel és Wilsonnal szemben. Nagyon fontos, hogy hatalomra kerüljenek, nem mint a tulajdon védelmezői a kommunistákkal szemben, hanem mint a Köztársaság védelmezői a monarchistákkal szemben. Ebben az esetben kénytelenek lesznek végrehajtani ígéreteiket" — írta Engels 1885 októ-

berében, de egyben rámutatott ama eshetőségre is, hogy a radikálisok nem fognak különbözni a „többiek”ől”, mottójuk ez lesz: „Hatalmon vagyunk, a köztársaság aludhat; elég, hogy a miniszteri székeket birtokba vettük, ne beszéljenek nekünk többet a megígért reformokról.” Miután Engels levelét Lafargueék a *Le Socialiste* 1885 októberi két számában leközölték, és mivel Engels gyorsan írott magánlevelének Clemenceau értékelését nem tartotta teljesnek, illetőleg attól félt, hogy sorai félre magyarázhatóak, az újság szerkesztőségéhez írott levelében gondolatait a következőkkel egészítette ki: „először is nincs semmi jogom azt állítani, hogy ha Clemenceau a parlamenti kormányok szokott útján kerül hatalomra, elkerülhetetlenül ugyanúgy jár el, mint a többiek”. Ezentúl nem azon emberek közül való vagyok, akik a kormányok cselekedeteit egyszerűen jó vagy rosszakarattal magyarázzák. Ezt az akaratot magát is determinálják független tényezők, az általános helyzet. Ezért itt nem Clemenceau jó- vagy rosszakaratairól van szó. Amiről szó van, az az, hogy a munkások pártjának érdekében a radikálisok olyan helyzetben kerüljenek hatalomra, hogy programjuk gyakorlati végrehajtása legyen egyetlen eszköze hatalmonmaradásuknak.” (I. köt. 313. l.)

A decazvillie sztrájk tanulságait elemezve a levelezők a munkásmozgalom szempontjából még más fontos következtetésre is jutottak. Engels az önálló parlamenti munkásfrakció megalakulásában nemcsak a polgári radikálisokkal való szakítást látta, hanem egyben az „utópista szocializmus döntő vereségét Franciaországban. Mert a radikálisok mind »szocialisták« a szó régi értelmében; ami fennmaradt Louis Blanc és Proudhon téziseiből, az szolgál számukra szocialista lobogóul; ők képviselik a francia utópista szocializmust, amely az utópiáktól már meg van fosztva és ennek következtében az egyszerű és pusztá frázisra korlátozódik.” A munkáosztaály önálló politikai erőként való fellépése tehát együtt járt a polgári radikálisokkal való szakítással, és az utópista szocializmus munkáosztaályra gyakorolt befolyásának elhalásával (I. köt. 340—341. l.).

Az 1886—1890-es periódust felölöl második kötet leveleinek akárcsak ennyire részletes ismertetésére sincs lehetőség. E korszak szintén tele van buktatókkal, mind a francia nemzeti történelmet, mind a munkásmozgalom történetét illetően. A francia politika tengerében a levelezők megállapítása szerint a francia szocialisták hajója is „hányódik, de nem süllyed”. Hogy ez a hajó nem süllyedt el, abban nem kis része van Engelsnek, és éppen azoknak a leveleknek, amelyeket az olvasó most megismerhet. Ezek a levelek végigkísérik és megmutatják a marxisták, anarchisták, posszibilisták, allemanisták, blanquisták egymáshoz fűződő kapcsolatait. E levelezés „gyűjtőpontjában” ismét a dialektika mesteri alkalmazását kell látnunk. Engels messzemenően megköveteli az elvi tisztaságot és ennek megfelelően a helytelen nézetekkel szembeni küzdelmet, de sosem téveszti szem elől, hogy ezt a küzdelmet befolyásolja az adott történeti helyzet, a munkáosztaály érettsége, valamint az a körülmény, hogy a párt milyen széles munkástömegeket tud magával ragadni. Így érthetjük meg, hogy Engels többször higgadságra inti a guesdeistákat a posszibilistákkal való harcukban (1887 március, 1889 tavasza, 24., 225—227., 264. l. stb.), sőt, egy már krónikusán elhúzódó kicsinyes sajtóvitánál figyelemzveti Lafargueot, hogy „ez nem az az út, amellyel párizsi barátaink kivívhatják Franciaország munkásainak megbecsülését” (24. l.), más esetben viszont ő bírálja Lafargue-ot legélesebben „boulangerista” botlásai miatt és ő követeli meg a Munkáspárttól, hogy távolítsák el (legalábbis egyelőre) azokat a vezetőket, akik a Boulanger-mozgalommal kapcsolatos keveredtek (345—346. l.).

A dialektika alkalmazásával, Engels segítségével, a munkástömegekkel kapcsolatos tartva, velük együtt harcolva sikerült a francia szocialistáknak a marxizmus befolyását a nyolcvanas évek munkásmozgalmában elmélyíteni. Eredményeiket úgy tudták elérni, hogy a fő összefüggéseket mindig helyesen látták. Nem mintha a francia szocialisták csallhatatlanok lettek volna, nem követtek volna el esetenként súlyos hibákat. Laura Lafargue a rendjel-botrány kezdetén arról panaszkodik Engelsnek, hogy a „tömegek szégyenletesen apatikusak” (79. l.), de már néhány nap múlva ő számol be a rohamos erjedésről, hiszen ebben az időben kap új lökést a Boulanger-mozgalom, alakul ki Franciaországban a politikai válság (84—88. l.). Engels, a későbbi történeti fejlődést figyelembevéve, úgy látszik maga is tévedett, amikor túlgyors fejlődésre számított (Clemenceau és a radikálisok leszerelése, a forradalmi helyzet kialakulása kérdésében), de ezek a tévedések számbelileg elenyészőek, nem jellemzik a leveleket. A forradalmi mozgalom szempontjából optimális fejlődés — mert ez esetben Engels ebből indult ki — elmáradásának rendszerint az volt az oka, hogy a népi tömegek nem mentek harcba saját osztályérdekükért. Erre a jelenségre a levelekben Engels ismételen rámutat (197., 389—390. l.). A kibontakozó harcok idején a forradalmi szellem követelte meg, hogy optimális eredményeket várjon, így ezek a tévedések is, mint Mehring Marxról mondja, elkövetőjét dicsérik.

Az olvasó ilyen tévedéseket alig-alig fedezhet fel, hiszen Engels mindig a realitásból indult ki, és miután az optimális lehetőségek elestek, anélkül, hogy reményét veszítette volna, a napi harcokban körültekintően vezette tovább a „szocialisták hajóját”. Ami viszont az olvasót méltán megdöbbentí, az az, hogy hány, az események torlódásának kellős közepén alkotott merész értékelés, következtetés volt helyes. A már említetteken kívül az 1886–90-es levelek közül itt kell szólnunk azokról, amelyek a burzsoázia általános politikáját (I. köt. 389–391. l.), a francia burzsoázia átcsoportosulását és a politikai helyzet átalakulását (II. köt. 336–337., 345. l.), a Boulanger-mozgalom összetevő elemeit, jellegét (II. köt. 51., 116., 139., 150–151., 179., 209–210., 230., 311–312., 333., 336., 354–355., 389–390. l.) tárgyalják. (Itt most nem szoltunk azokról a levelekről, amelyek a nemzetközi munkásmozgalom vagy más országok problémáit érintik.)

E levelekből csak mutatóban tudunk idézni egy-két gondolatot. A burzsoázia XIX. századvégi általános politikájának analizisét Engels Lafargue-nak egy hibás ítéletével szemben mélyítette el: „A burzsoázia attól a pillanattól kezdve, hogy tudatos és szervezett proletariátussal áll szemben, elkecseregett ellentmondásba keveredik, egyrészt az általában vett liberális és demokratikus tendenciái, másrészt a proletariátus elleni védekezésének szükség szerint elnyomó formái között. Egy gyáva burzsoázia, mint a német, vagy orosz, az osztály általános tendenciáit feláldozza a brutális elnyomás ideiglenes előnyeinek. De egy olyan burzsoázia, amelynek megvannak a maga forradalmi tradíciói, mint az angolnak, és különösen a francia burzsoáziának, ezt ilyen könnyen nem tetheti meg...” (I. köt. 390. l.). Engelsnek ugyanebben a levélben értékes gondolatokat találunk a kispolgárságnak a kiélezett osztályharcok idején várható politikai magatartására vonatkozóan is.)

Franciaországban a polgári köztársaság, a politikai helyzet konszolidálódására a monarchista csoportok kísérletei valamint a Boulanger-mozgalom kudarca után került sor. Ezt a folyamatot Engels azonnal észreveszi és megfigyeléseivel támogatja a francia szocialistákat. „Most a Boulanger-mozgalmat szétfűzták és az út megtisztult Franciaországban. Ugyanakkor a köztársaság ellen intézett monarchista támadások is elbuktak. Ez azt jelenti, hogy a monarchizmus gyakorlati politikából fokozatosan szentimentálisá változik, hogy a monarchisták az opportunisták felé fordulnak, hogy mindkettőből megalkul az új konzervatív-burzsoá párt, és megindul a harc a konzervatív-burzsoá párt és a kispolgárok, parasztok (radikálisok) és a munkásosztály között: ebben a harcban a munkásosztály szocialistái a radikálisok fölébe kerülnek, főként azért, hogy ez utóbbiak diszkreditálták magukat. Nem hiszem, hogy mindez ilyen egyszerűen, klasszikus formában megy végbe, de a francia fejlődés belső logikája biztosan győzedelmeskedni fog az akadályokon és vadhajtasokon, főként, miután a reakció két elavult (nem egyszerűen burzsoá) formáját nagyszerűen szétverték...” (II. köt. 33. l.). Engels ugyanitt a burzsoáziának öt csoportját különbözteti meg, amely ebből az új burzsoá politikai-gazdasági koncentrációból létrejött. Az öt csoport: a legitimisták, vagy általában monarchista földbirtokosok; a Lajos Fülöp korabeli pénzarisztokrácia; a pénztőkének a II. császárság korabeli második generációja; az opportunisták, akiknek még nagyrészt meg kell gazdagodniuk; a vidéki ipari és kereskedelmi burzsoázia, amely szétszórtságánál fogva sosem lehet politikai főerő (II. köt. 337. l.).

Engels többszörösen hangsúlyozza, hogy ez az átalakulás a haladás irányába mutat. A frontok tisztábbak lesznek, most már a hatalmi posztokat nem egy frakció, hanem az egész burzsoázia tartja kezében és így az egész burzsoázia kerül szembe a kispolgársággal és munkásosztállyal. A harcban a szocialista eszmének kell tért hódítaniuk. Ezért ítéli el Engels első pillanattól kezdve a Boulanger-mozgalmat (Lafargue-gal szemben is), mert azon túl, hogy felismerte e mozgalom lényegében reakciós tartalmát (ezt igen hamar, alapos érvekkel és megfigyelésekkel bizonyította), joggal úgy vélte, hogy e mozgalom mellékösvényre viszi a francia politikai fejlődést, hátráltatja az alapvető folyamatok lezajlását, a frontok tisztázódását, hiszen, mint ez a levelezésből is kitűnik, a Boulanger-kérdés még a munkásosztály sorait is megzavarta (II. köt. 139., 179., 345–346. stb. l.).

A levelezésnek e problémakörre vonatkozó része különösen gazdag, nem kis részben azért, mert e kérdésben vita folyt Engels és Lafargue között. Így módunkban van megismerni a két vitázó fél álláspontját, azokat a problémákat, amelyeket a Boulanger-mozgalom a munkásság soraiban kiváltott, a guesdeisták vonalvezetését, a francia politikai közvélemény hangulatának hullámválását (a levelezők is, a szerkesztő jegyzetei is ehhez igen sok adatot szolgáltatnak), a Boulanger-mozgalom felfelé ívelését és hanyatlását, Boulanger monarchista kapcsolatait és sok más, e mozgalommal kapcsolatos kisebb-nagyobb részletkérdést.

A levelezés „Boulanger” anyagát olvasva ismételtelen meg kell állapítani, hogy a könyvet Engels zsenialitása uralja. Arra már utaltunk, hogy e rendkívül mély elemzések

közvetlenül az események másnapján íródtak. Engels a helyzet felmérésén túl megvilágította azt is, hogy a francia szocialistáknak mi a teendőjük, vagyis megkönnyítette, hogy az „elmélet a cselekvés vezérfonalává váljék”. E feladatoknak nem volt könnyű megfelelni, hiszen a bonyolult helyzetben kevés szocialista ismerte ki magát Engelsen kívül. Engels nemcsak nagyszerűen megfelelt ezeknek a követelményeknek, hanem az adott helyzet analizésére támaszkodva a fejlődés perspektíváit is merészen felrajzolta.

Sokáig lehetne még elidőzni a francia eseményeket megelőző leveleknél, hiszen e gazdag anyagnak még töredékét is csak vázlatyszerűen kíséreltettük meg érzékeltetni, egyes részletekét pedig teljesen mellőznünk kellett, köztük oly érdekeseket is, mint Engelsnek a francia munkásosztálynál, sőt szocialistáknál is jelentkező nacionalista beütések elleni harcát (II. köt. 361., 374. l.), vagy azokat a leveleket, amelyekben a burzsoá kormányok korrupciós botrányai okozta morális válság súlyáról, „a megvetés forradalmáról” beszél (II. köt. 66., 75. l.). Sok francia levélhez hasonlóképpen a jelenlegi szűk ismertetésből ki kellett, hogy szoruljanak az olasz és spanyol vonatkozású megállapítások is. (E pár soros levlérvázlatok nagy értéket képviselnek az ez irányban érdeklődők és kutatók számára. Többek között megkönnyítik annak megértését, hogy Olaszországban és Spanyolországban a bakunista-anarchista szervezetek miért tudták olyan tartósan megvetni lábukat.) (I. köt. 10—11., 23., 28. l.)

Teljesen el kellett tekintenünk azoknak a leveleknek az ismertetésétől, amelyek a proletárinternacionalizmusra vonatkoznak, vagy amelyek a II. Internacionálé első párizsi kongresszusával foglalkoznak. Főként a második kérdésben e levelek annyira konkrét eseményekhez, felmerülő problémákhoz fűződnek, és az anyag olyan gazdag (II. köt. 203—205., 214., 217., 218—219., 221—247., 252., 254., 256—257., 261., 262—267., 271—286., 289—290., 292—293., 297., 299., 300—302., 304., 312., 411., 416., 418., 429—430. l.), hogy e levelezésnek (néhányszor vitának) pár oldalas ismertetésében történő összefoglalása számunkra lehetetlenségnek tűnt.

Meg kell azonban állnunk azoknál a leveleknél, amelyek a nemzetközi politikai helyzetet magyarázzák, vagy a munkásmozgalom és háború kérdéseit világítják meg. Azokból a levelekből, amelyek a háború lehetőségével foglalkoznak, kitűnik, hogy Engels, a „tábornok” borzalommal gondolt az egyszerű emberek millióinak szenvedésére és élesen elutasította azt a torz elméletet, amely szerint: nem nagy baj, ha a háború kitör, mert az kielezi a kapitalizmus ellentmondásait, forradalmi helyzetet teremt.

1886 októberéből származnak Engels következő sorai: „Franciaországban és Németországban a dolgok olyan jól alakulnak, hogy nem kívánhatunk mást, mint a status quo fennmaradását. És ha a forradalom Oroszországban kirobbanna, a feltételek olyanokká változnának, amelyeknél már nem lehetnének kedvezőbbek. Ugyanakkor egy általános háborúval visszavetnének minket a váratlan és kiszámíthatatlan események birodalmába. Oroszországban és Franciaországban a forradalom lehetősége eltávolodnék, Németországban pártunk nagyszerű fejlődését erőszakosan megállítanák, és valószínűleg sor kerülne a monarchia restaurációjára Franciaországban. Kétségtelenül végül is mindez a mi javunkra szolgálna, de mekkora idővesztés, milyen áldozatok, milyen leküzdendő új akadályok!” Engels ugyanebben a levelében még egyszerűen aláhúzza, hogy a háború kirobbanása csak a forradalmi erjedést akadályozná. „Ezért én a minden áron béke mellett vagyok, mert nem mi fizetnénk meg a béke árát” (I. köt. 402—403. l.).

1889. március 25-i levelében a következőket írja: „Ami a háborút illeti, ez számomra a legszörnyűbb eshetőség. Különböznem nem viselem el rosszul Mme. Franciaország szeszélyeit. De egy háború, amelyben 10—15 millió ember harcol, amelyben iszonyatos lesz a pusztulás, pusztán azért, hogy legyen őket mivel táplálni, mozgalmukat erőszakosan és egyetemesen elfojtja, a sovinizmus minden országban újjáéled és végül is egy az 1815-ösnél tisztezt nagyobb gyengülés következik, egy periódus, amely az elvételenedett népek tehetetlenségére épül — mindez szemben azzal a kis reménnyel, hogy ebből az elkeseredett háborúból forradalom lesz — borzalommal tölt el” (II. köt. 226. l.). Engels nem pacifista, ha már a háború kitör, forradalomban bíz, mert világosan látja a tendenciákat, amelyek az imperialista háborúból a forradalom felé mutatnak (a nemzetközi munkásmozgalom hosszú kitérő után 1907-ben tér vissza ehhez a gondolathoz Stuttgartban), de nem kívánta a háborút, mélységes humanizmusával átérzi a háború borzalmait. Engelsnél a háború és béke megközelítését más elvi alapok is meghatározták. Engels a társadalmi bajok háborús megoldását a fenti szemponton túl azért is elutasította, mert ő a szocializmus megvalósulását nem különleges katalizmáktól várta, hanem a társadalom fejlődésének törvényszerűségeiből, a kapitalizmus belső ellentmondásaiából vezette le.

A nemzetközi helyzet elemzéseit is átszövi a béke feltésének gondja. Ezért tér ki ismételtén, mivel francia szocialistával levelez, a francia—oros szövetség reakciós,

háborús jellegére és ezért kíséri nagy figyelemmel a szövetség alakulásának minden fordulatát (I. köt. 285., 319., 379., 396—403.; II. köt. 112., 116., 333. l.).

Ismét gazdagabb a levelezés „német” és „angol” anyaga. Németországnál is főként a munkásmozgalomról esik szó. Engels egy levelében megírja Lafarguenak, hogy ők (Marx és Engels) sosem működtek együtt Lassalle-lal, csupán egyszer fordult elő, hogy egy közös lapvállalkozásra kísérlet történt, de abból sem lett semmi (I. köt. 52—53. l.). Másból Bebel tevékenységét méltatja (I. köt. 81. l.). Megismerhetjük azokat az átmeneti ellentéteket, amelyek a guesdeisták és Bebel—Liebknecht között léptek fel a possibilisták megítélése terén (II. köt. 203—205., 226—229., 241—243. l.). Engels 1884. november 23-i leveléből kitűnik, mennyire szemmel tartotta a németországi szociáldemokrata mozgalom minden lépését. Laura Lafarguenak beszámol arról, hogyan alakul a mozgalom ügye Darmstadtban és Hannoverben, Frankfurtban, miként erősödik a német munkásmozgalomban a belbeli vezetés (I. köt. 245. l.). Engels nemcsak a pártkongresszusokról, a német párton belül a jobboldal (I. köt. 287., II. köt. 67. l.) majd a fiatal burzsoá értelmiségiek „baloldali” lázadásának vereségéről (II. köt. 407—408. l.) ad hírt, nemcsak olyan nagy összefüggésekre mutat rá, hogy a nyugati országokban fennáll a „párt elpolgáricosodásának” veszélye (II. k. 79. l.), hanem a munkásosztály harcát állandóan figyelemmel kísérve, mindig megvilágítja a „kis akciók” nagy összefüggéseit is. Az 1889 májusi barmeni bányászsztrájkáról írta P. Lafarguenak: „akárhogy is végződjék, számunkra egy zárt területet nyit fel, ami a választásokon ezentűl 40—50 000 szavazat pluszt jelent . . . Ezentűl egész Németországban a bányások hozzánk tartoznak — és ez Erő!” (II. köt. 263. l.) Engels igen behatóan elemzi Lafarguéknak az 1887 februári és 1890 februári parlamenti választások eredményeit, tanulságait (II. köt. 16—17., 382—383. l.). Az 1890-es választáseredményeitől Engels valósággal tűzbe jött. A választásokról úgy írt, mint a „német forradalom kezdetéről”. Aláhúzta, hogy a párt betört a falura, amit a porosz, mecklenburgi, schleswig-holsteini választási eredmények igazolnak, valamint annak jelentőségét, hogy „minden 4—5 katona közül lényegében egy a párt mögött áll, harc esetén talán 1—3” (II. köt. 386. l.). Végül az idevágó levelezésből képet kapunk a német párt vezetésének belső problémáiról (II. köt. 287., 407—408., 430. l. stb.).

Franciaország után a levelek legtöbbet az angol munkásmozgalommal foglalkoznak. Nem csoda, hiszen a végülis „családi levelezés”-ben sok szó esik Eleonor és Edward Avelingről. Minthogy Lafarguékhoz hasonlóan az Avelingek az angol munkásmozgalomban játszottak jelentős szerepet, egyúttal értékes ismereteket kapunk a nyolcvanas évek angol munkásmozgalmának helyzetéről. A Szociáldemokrata Federáció kezdeti tevékenységét illetően vita alakult ki Engels és a Lafargue-házaspár között. P. Lafargue először elragadtatással ír a Justiceről, lelkesedését azonban Engels erősen lehűti. A vita elég hosszan folytatódik. Engels ismételten kifejti, hogy a Szociáldemokrata Federáció vezetői zavarosak, képtelenek, szobatudósok, a „tényleges kérdések közül egyet sem tudnak felvetni, amelyet meg is tudnának oldani”, csupán Baxról és Avelingről van jó véleményük. Lafarguék viszont az „azt kell szeretnünk, amink van” alapon azt bizonygatják, hogy mégis ez a kezdete a szocialista mozgalomnak Angliában (I. köt. 164., 172—174., 184., 187., 193., 200. l.).

A levelezésből tényyszerűleg bebizonyosodik, hogy Hyndmann az 1885-ös választásokon a toryktól kapott pénzt, ami az egész szocialista mozgalomban nagy felháborodást váltott ki (I. köt. 320—321. l.). A helyzet Angliában a munkásmozgalom szempontjából oly tragikusan alakult, hogy a Trade Unionok a választásokon a Liberális Pártot támogatták, míg a Szociáldemokrata Federáció lényegében a torykkal került szövetségbe (I. köt. 335—337. l.).

Engels híven beszámol a Szocialista Liga kezdeti lépéseiről is, amelyet kezdetben támogatott, de nemsokára a Liga anarchista ballépéseiről kell írnia, így a Ligát a későbbiekben meglehetősen fenntartásokkal kezelte (I. köt. 349—350., II. köt. 34., 44. l.). 1887 májusában már azt írja Laura Lafarguenak, hogy mindkét szervezet rossz úton halad. Ugyanakkor beszámol több más, az angol munkásmozgalmat bénító ellentétéről (II. köt. 41. l.). Nagyobb elismeréssel szól az Avelingek East End-i propaganda kampányáról, amely a munkások között tényleges eredményeket tudott felmutatni (II. köt. 25., 28., 34., 41. l.). A későbbiekben hosszú levélrészletekben számol be P. Lafarguenak arról az állandó harcról, amelyet Hyndmannékkal kellett folytatnia, mivel ez utóbbiak Franciaországban a possibilistákat támogatták (II. köt. 214., 271—274., 293., 300. l.).

Az angol munkásmozgalomról adott helyzetképek hangja csak 1889, a dokk- és gázgyári munkások sztrájkja után, az új trade-unionizmus kezdetével változik meg. A dokkmunkások sztrájkj idején Engelstől ritkán látott lelkes sorokat olvasunk. Az East End „nyomorultjainak” megmozdulásáról, akik a munkásosztály legelnyomottabb rétegeinek sorába tartoztak, így ír: „Meg tudták rémisztetni a gazdag és hatalmas kikötőtársa-

ságokat — ez olyan újjászületés, amire büszke vagyok, hogy megéltem.” Engels örül annak, hogy a dokkmunkások sztrájkja győzelemmel kecsgetett (figyelemreméltó, milyen gondosan vizsgálja a győzelem feltételeit, a gazdasági viszonyokat, a burzsoázia és a kispolgárság magatartását). És örül azért is, mert a sztrájkban a munkásmozgalom harcoss irányzatának újjászületését látta (II. köt. 312., 316—317., 342., 396., 401. l.).

A több évtizedes, sokoldalú levelezésből viszonylag pontos képet alkothatunk Engels, Paul és Laura Lafargue-életéről. Engels-öregkorában Helen Delmuth, majd 1891-től (Helen Delmuth halála után) Louise Kautsky segítségével megfeszített tempóban több ember munkáját végzi el, és mint 74 éves korában Laurának (Marx lányai közül kedvencének) írta, tarsolya két Engelsre méretezett tervekkel volt teli. Életének utolsó éveit is elsősorban barájának, Marxnak szenteli. Ezekben az években rendezti sajtó alá a Tölke II. és III. kötetét. Ezt a munkát, mint Laura a II. kötet megjelenésekor köszönetében írta, senki más nem tudta volna helyette elvégezni. „A munkát, amelyet ön végzett, nem nekem kell megköszönni. Minden szocialistának, a világ valamennyi országának szocialistája mély hálával tartozik önnek” (I. köt. 301. l.). E bonyolult és igen fárasztó munka mellett (Engels sohasem panaszkodott, de egy-két levélben utalást találunk arra, hogy rheumája és szembántalmái idején mennyire nehezére esett a hosszas írászatal mellett ülés) ő volt az egész világ nemzetközi munkásmozgalmának gondolkodó agya, jóformán nincs olyan nemzet vagy párt, amely hasznos tanácsokat nem kapott volna tőle. Hihetetlen arányú levelezést bonyolított le a legkülönbözőbb országokban és ugyanakkor minden Londonba érkezett szocialista megfordult lakásán. E levelezés, a személyi kapcsolatok, állandó nemzetközi olvasottsága révén érthetjük meg, hogy kezét mindig a világ változásának, a munkásmozgalom fejlődésének érverésén tudta tartani. Sokirányú elfoglaltsága mellett lépést tartott a tudományágak haladásával is (lásd a Kowalewski könyvével kapcsolatos Engels—Lafargue levélváltást. II. köt. 406—408. l.), segíti a szocialisták fiatalabb nemzedékének elméleti fejlődését (Aveling), munkáikban gyakorlati tanácsokat ad a fiataloknak (Deville, Lafargue, lásd ez utóbbi közgazdasági vitáinak előkészítését. II. köt. 228., 231—235. l.), és végül, de nem utolsósorban ebben a periódusban születnek meg (a levelezésben több helyütt megismerjük a születés körülményeit is) magának Engelsnek a tudományos szocializmus elméletét gazdagító írásai. A két megjelent kötet levélanagyában olvashatunk a Család, a magántulajdon, az állam eredetéről, a könyv első nemzetközi fogadtatásáról (II. köt. 203—204. l.), a Ludwig Feuerbachról, az Anti Dühring új kiadásáról, a Munkássztafly helyzete Angliában amerikai kiadásáról, a Német parasztháború negyedik kiadásáról, a Kommunista Kiáltvány újrakiadásáról (ezek a kiadások Engels számára mind új munkát, új előszavakat jelentettek) és kisebb újságcikkeiről.

A levelekből Engelséhez hasonlóan Laura és Paul Lafargue életét is megismerhetjük. Ez utóbbi azért hangsúlyozandó, mert, mint az a kötet előszavából kitűnik, Paul Lafargue tevékenységéről mindezekig nem jelent meg teljesértékű összefoglaló igényű munka. A levelekből fokozatosan kirajzolódik Lafargue sokoldalú alakja. Magunk előtt látjuk, mint az I. Internacionálé spanyol levelezőjét, majd a francia szocialisták egyik vezetőjét, propagandistát, gyakorlati szervezőt, a II. Internacionálé megalakulásának egyik legfontosabb szereplőjét, önállóan alkotó tudományos kutatót és vitaharcost, újságíró, szerkesztőt, parlamenti képviselőjelöltet és börtönbezárt szocialistát, barátot, apát és férjet. Sokoldalú munkásságának itt csak egy elemét ragadjuk ki — polemikus-tudományos tevékenységét. A levelekből megismerjük azt a Lafargueot, aki kész azonnal tolat ragadni, ha a marxizmus polgári bírálóival szemben kell védekezni, vagy ha úgy látja, hogy a szellemi tudományok területén a marxizmus szellemében és a marxizmus fegyvereivel, a maga erejével újabb sikereket érhet el. Így születtek polémiai Leroy-Baulieuval, Maurice Block-kal, Herbert Spencerrel (jóval később Jaurès-sel) és így születtek meg irodalom- és társadalomtörténeti, filozófiai, közgazdasági és nyelvészeti cikkei is. E levelekből első kézből ismerhetjük meg Lafargue küzdelmes, nehézségekkel teli életét (e nehézségek a szó szoros értelmében veendőek, igen sokszor Engels segítette ki őket a gazdasági szükségből), és megértjük miért nevezte Lenin a „marxizmus egyik legnagyobb propagandistájának”.

Az ismertetésben el kellett állnunk sok olyan elméleti megállapítás idézésétől, amelyek a levelekben csupán pár sorban elszórtan találhatók, de a maguk helyén rendkívül fontosak. Igen gazdag anyagot kaphat az olvasó a nemzetközi munkásmozgalom korabeli szereplőire vonatkozóan. (Igen értékesek Engels sorai Liebknechtől, Bebelről, Vollmarról, Vaillantól, Morrisről, Hyndmannról, Domela Nieuwenhuisről stb.) Hasonlóképpen meg kellett fosztani az olvasót a levelek személyes momentumaitól, holott ezzel az ismertetés nagymértékben hátrányára megcsönkült — de ezen a téren semmi sem pótolhatja az eredetit.

Amikor a könyvet az olvasók, kutatók és könyvkiadók figyelmébe ajánljuk, a levelektől búcsúzva már csak egy gondolatot kívánunk felvetni. E gondolat: mi a két kötetnyi levél tanúsága a ma olvasója számára? Úgy tűnik, nem tévedünk, amikor az íráskor mai tanulságait abban látjuk, hogy a levelezők (természetesen elsősorban Engels) a társadalmi élet alkotóelemeit, erővonalait, változásait rendkívül alaposan, gondosan vizsgálták, következtéseiket a tényleges helyzet elemzése alapján vonták le. Mindenekelőtt a társadalmi osztályok adott helyzetéből, célkitűzéseiből, erőviszonyaiból indultak ki, de az analízis következő fázisában minden esetben felpattantották az osztályburkokat és az egyes társadalmi osztályok belső szerkezetét is behatóan tanulmányozták, valamint a középrétegek mozgását is figyelembe vették. A társadalmi élet változásainál egyaránt számítottak gazdasági, politikai és kulturális jellegű hatásokkal, ezeknek esetenként változó súlyával. E gondos mérlegelés tette lehetővé, hogy Engels az élet által felvetett legbonyolultabb, legváratlanabb jelenségekre is reális választ tudott adni. Engels biztonságát, szilárd hitét, optimizmusát nem törte és nem törhette meg semmi, mert a fejlődés vonalát a való élet tényleges feltételeiből vezette le. E módszerek jellemzik nagy művei mellett ezeket a leveleket is, ez magyarázza az aktuális, zajló események biztos megítélését. És ma, amikor Franciaország ismét mélyreható politikai változásokon megy át, minden gondolkodó ember külön örömmel, megbecsüléssel kell, hogy kézbe vegye a levelezést, mert a tegnapi rejtélyeinek feloldása sok vonatkozásban a ma problémáihoz adja meg a kulcsot.

JEMNITZ JÁNOS

CARL ERDMANN:

FO RSCHUNGEN ZUR POLITISCHEN IDEENWELT DES FRÜHMITTELALTERS

Aus dem Nachlaß des Verfassers herausgegeben von Friedrich Baethgen

(Berlin, Akademie-Verlag, 1951. XXIV + 134 l.)

KUTATÁSOK A KÖRAI KÖZÉPKOR POLITIKAI ESZMEVILÁGÁHOZ

A korán elhalt tehetséges német tudós, Carl Erdmann posthumus tanulmányainak gyűjteményét nyújtja e kötetével az olvasónak a berlini Akademie-Verlag. A szerzőt 1944-ben alkotóereje teljében ragadta el a hirtelen szerzett betegség. Korai halálát az tette még tragikusabbá, hogy — noha a Hitler-uralom éveit alatt nyíltan szembe mert fordulni az uralkodó rendszerrel, és ezért mellőztetésekben volt része — nem érthette már meg a rendszer bukását. Erdmann tudományos működését Portugália középkori története kutatásával kezdte, és mindvégig elsősorban koraközépkori témákkal foglalkozott. Kitűnő forrásközlő, diplomatikus és feldolgozó történész volt. Nem egész két évtizedes tudományos pályája során, nem számítva számos könyvismerttetését, több mint félszáz tanulmányt írt.

A Baethgen professzor által kiadott kötetben Erdmann hat tanulmányát találjuk leközölve. Az első három tanulmány (A nem-római császáreszmé, Király és császárkoronázás az Ottó-kori pontifikáléban, A patriciusi tisztség III. Ottó alatt) bizonyos mértékben összefügg egymással, egymás folytatásának tekinthető. Szerző azt igyekszik kimutatni, hogy a római császáreszmén kívül volt Nyugat-Európában egy nem közvetlenül római befolyásra visszamenő császáreszme is. Ennek megjelenési formáját és hatását mutatja be Nagy Károlytól az Ottók koráig, majd pedig kitér a III. Ottó-kori renovációs politikára. Ezeken a terjedelmes tanulmányokon kívül még három kisebb, XI. századi irodalomtörténeti témával foglalkozó cikket találunk e kötetben. Erdmann — mint ezt témái mutatják — igazi szellemtörténész, bár nem igen várhatjuk a két világháború között élt német tudóstól, hogy rámutasson Nagy Károly és az Ottók császársága létrejöttének társadalmi és gazdasági okaira.

Szerzőnk széleskörű forráz és irodalomismerettel rendelkezik, és kitűnő meglátásai vannak. Különös erénye, hogy nem elégszik meg a Birodalom történetét kutatva az arra vonatkozó történeti forrásokkal, hanem felhasználja a spanyol és angolszász adatokat is. Igaz, hogy a kutatási körnek ebből a kiszélesítéséből hibálgathatóságok is következnek. A „Róma-mentes” császáreszméről írt tanulmányban pl. fontos szerepet tulajdonít egy angolszász eredetű császáreszmének. Ugyanis azt találta, hogy néhány angolszász királyi oklevélben az uralkodó császárnak nevezi magát, viszont ezt az intulációt nem tudja az univerzális római császáreszméből levezetni. Ez a — kétségkívül szellemes — magyará-

zata a Karoling és szász császároknál időnként jelentkező Róma-mentes császáreszmének azonban téves adatokból indul ki. Mint Drögereit kutatásai azóta megállapították, a szóban forgó angolszász oklevelek hitelességéhez szó fél, és így az azokból levezethető eredmények sem fogadhatók el. Míg Erdmann gondosan összegyűjtötte a „császáreszmére” vonatkozó nyugati forrásanyagot, nem vette kellőképpen figyelembe a bizánci kapcsolatokat, és bizonyos mértékben lekicsinyli a keleti császárságból érkező behatások jelentőségét. Pedig Nyugat életében az általa bemutatottnál sokkal jelentősebb szerepet játszott a keleti, de magát még mindig univerzális császárságnak tekintő Bizánc. Ez manapság már Franz Dölger és Werner Ohnsorge kutatásai óta nem képezheti vita tárgyát. Igaz, nem eshetünk abba a hibába, hogy a nyugati intézményeket bizánciak másolatának tekintsük: a Nyugat a keleti császárságtól átvett elemeket a saját gazdasági és társadalmi fejlődésének megfelelő módon alakította át, vagy — Ohnsorge szavaival élve — „Nyugat nem másolja Bizáncot, hanem igazodik Bizánchoz” (W. Ohnsorge: *Abendland und Byzanz*, Weimar, 1958. 326. l.).

Lássunk tehát néhány példát Erdmann Bizánc-lekicsinylő szemléletére. Ez megmutatkozik magának az ún. „Róma-mentes császár-eszmének” a tárgyalásánál is. Ennek valódi lényegére Ohnsorge tanulmányai mutattak rá. A különféle császárintitúlások, a *Renovatio Regni Francorum*-nak a *Romanorum*-mal való váltakozása a IX. századi mindenkor frank—bizánci, ill. frank—pápai diplomáciai viszonyoknak volt a függvénye. Méginkább mutatja a szerzőnek Bizánc irányában elfoglalt álláspontját a koronázási ordókkal kapcsolatos egyik megjegyzése. Itt ismertette az ordók alapján az uralkodó beiktatásának módjait, megjegyzi, hogy tehát ez a germán népek ősi királybeiktató szokásai alapján történt. Jegyzetben azonban rámutat arra, hogy a bizánci császárkoronázás is ugyanezen formák szerint folyt le. Annak ellenére tehát, hogy a szerző maga is tudja ezt, fel sem vetődik benne az esetleges bizánci hatás gondolata, és ezért nem is érzí szűkségét e gondolat cáfolásának (65. l. j.). Pedig a közvetlen bizánci hatás lehetőségén kívül, ha a germán hatást fogadjuk el, akkor is fel kellett volna vetni a közvetett bizánci hatás kérdését, hiszen a népvándorláskor alakult germán államok sokat vettek át a későrómai császárság formáiból.

Megtaláljuk ezt a Bizáncot lebecsülő szemléletet a harmadik, és a mi szempontunkból különösen fontos, a III. Ottó alatti patriciusi méltóságról írt tanulmányában is. Mióta P. E. Schramm 1929-ben a *Kaiser, Rom und Renovation* c. művében igyekezett felmenteni III. Ottót az utókor ítélete alól, a német polgári történetírásban szinte III. Ottó kultuszról beszélhetünk. A császár renovációs politikája, és különösen az a tény, hogy a lengyel és a magyar állam kialakulása egybeesett az ő uralkodásával, Schramm óta számos német tudós, köztük Erdmann érdeklődését váltotta ki. Szerzőnk tanulmányában sorra veszi a három Ottókor patriciust, a német Ziazót, a császár nagynéjét, Mathilda apátnő és „matriciát”, végül a lengyel Vitéz Boleszlót. Megállapítja, hogy Ziazó nem római patricius volt, és így nem lehetett Crescentius utóda, hanem általában véve — kisebb ügyekben — helyettesítette a császárt, mai kifejezéssel tehát császári adjutáns volt. Mathilda is császárhelyettes volt, azonban ő teljes jogon, mert Németország kormányzásával volt megbízva. Boleszló kinevezését csak címnek tekinti — ő Titular-Patricius volt. Az Ottó-kori patriciátust tehát császárhelyettessegnak fogja fel, és eredetét irodalmi forrásokban keresi. Az ún. renovációs politikát és az új hivatalokat Gerbert, a későbbi II. Szilveszter pápa hatására vezeti vissza.

Úgy látjuk, hogy Erdmann patricius-tanulmánya mind problémafelvetésében, mind pedig eredményeivel ferde vágányra siklott. Kizárólag szellemtörténeti alapon óhajta levezetni III. Ottó államszervezetének lényeges jelenségeit, szükségképpen téves eredményekre jutott. Nem volt tekintettel a birodalomnak sem külpolitikai, sem pedig belső társadalmi, gazdasági és politikai helyzetére. Ebben az időben is Bizánc volt az egyik legjelentősebb tényező a Birodalom külpolitikájában. A német-római császárság több helyen összeütközött keleti vetélytársával. Ez volt a helyzet Itáliában, ahol a bizánci befolyás még mindig erősen terjedt Dél-Itália felől, és ahol épp ekkor kergette el III. Ottó unokatestvérét a római pápai székről egy görög püspök. A Birodalom keleti határán is fenyegetett a bizánci befolyás. Magyar- és Lengyelország területén görög misszionáriusok működtek, és így a császárnak számolnia kellett azzal a lehetőséggel, hogy keleti vetélytársa a jövőben keletről és délről egyszerre fogja majd harapófogóba. A renovációs politika ezért alkalmas lehetett — elvben — Róma és Itália megnyerésére, továbbá módot nyújthatott arra, hogy a keleti szomszédokat agresszió nélkül egyházilag a Nyugathoz kösse. Ez más szempontból is gyümölcsöző lehetett a Birodalomnak. A német feudális urak gyarmatosító törekvéseit alig néhány évvel azelőtt verték győzelmesen vissza az Elba-vidéki pogány szlávok, akik most azáltal, hogy István és Boleszló állama szövetségi viszonyba került a Birodalommal, elvesztették lehetséges szövetségeseiket.

Ottó ezen politikája tehát teljes mértékben szolgálta a német feudális uralkodó osztály érdekeit, legfeljebb csak egyes egyházi körökét sértette. (A salzburgi érsekség és a passauai püspökség a Magyarország feletti, míg a magdeburgi érsekség a Lengyelország feletti egyházi felsőbbiség elvesztését nehezményezte. Véleményünk szerint Thietmar Ottó-ellenes beállítottsága a lengyel kérdésben ezzel magyarázható.) A mai német marxista történetírás is elismeri, hogy a császár itáliai politikája a német uralkodó osztály érdekében állott, és helyesli lengyel és magyar politikáját is (*Eckhard Müller-Mertens*; *Das Zeitalter der Ottonen*, Berlin, 1955. 157., 162. l.), a renovációval, mint utópiával szemben azonban állást foglal (uo. 156—157. l.). Kétségkívül a renováció nem járt eredménnyel. A hibát azonban nem kereshetjük magukban a renovációs szövegekben, vagy a bizáncias jellegű udvari méltóságok létesítésében, hanem abban, hogy Ottó, akár elődei vagy utódai, Itáliában is a püspökökre támaszkodott, és nem igyekezett a „secundi milites” támogatását megnyerni. Ez a tradicionális német politika azután az investitúra-harc idején bosszulta meg magát, amikor ez az elem, amely később beolvadt a feltörekvő városok patriciátusába, a pápaság legmegbízhatóbb szövetségese lett.

A renovatio imperii Romanorum-ot, mint elvet nem választhatjuk el a császár itáliai és keleti politikájától. A renovációnak megvolt a maga értelme. Ideológiai alátámasztását nyújtotta a Birodalom akkori helyzetében szükségképp folytatott lengyel és magyar, továbbá a pápasággal és Bizánccal szembeni politikának. Helyességét igazolja, hogy amikor II. Konrád szakított ezzel, Magyarország elleni agressziója kudarcot vallott. A renovációs politika ideológiai gyökere pedig elsősorban Bizáncon keresendő. Ezért nem tudjuk teljes mértékben elfogadni Erdmann nézeteit, aki Gerbert és mások hatását akarja igazolni. Nem tagadjuk ezek meglétét sem, azonban természetesen az adott viszonyokhoz alkalmazva, számos helyen jelentősebbnek mutatkozik a bizánci hatás. Dölger szavaival: „... esztelenesség... az ellen a felismerés ellen küzdeni, hogy a bizánci vetélytársnak csak megléte is, továbbá a két udvar között meg nem szakadó összeköttetések, az ösztökélés és versenyzés elemeit szolgáltatatták a német császárságnak.” (*Franz Dölger*: *Die Ottonenkaiser und Byzanz*, [Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, III. Bd. Karolingische und Ottonische Kunst] Wiesbaden 1951. 52. l. 7. j.). Ez volt a helyzet a renovációval is. Részben közvetlen bizánci hatás mutatható ki (vö. Ottó anyján, a bizánci Theophanu-n keresztül, ld. *Dölger*, i.m. 52. l.), részben pedig közvetett, irodalmi úton szintén bizánci, vagy pedig régi római (és csak ennyiben van valami igazság Erdmann szavaiban) elképzelések hatottak. Természetesen azonban ezeket a Birodalom sajátos helyzetének megfelelően alakították át.

A patriciussággal kapcsolatban igaz van a szerzőnek, hogy a korabeli Bizáncon más volt a patricius jogköre. Indokolatlanul veti el azonban a Crescentiusok római patriciusságának hatását. Nem érezzük meggyőzőnek azokat a fejtegetéseket sem, amelyekkel Ziazo római patriciusságát (tehát Crescentius utódosságát) igyekszik cáfolni. (Vö. *Mathilde Uhlirz*: *Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III.*, Graz—Köln, 1956. 1321. c. sz.). A Boleszló-féle patriciussággal nehéz a helyzet, a forrás, amelynek hitelességét H. Appelttel szemben (aki tagadja), mégis el kell fogadnunk, nem említi Boleszló patriciusságát, hanem csak azt, hogy Ottó megkoronázta a lengyel fejedelmet. Ez azonban nem lehet királykoronázás, mivel Boleszló csak jóval később lett király. Így még a múlt században működő Zeissberg vetette fel Boleszló patriciussá koronázásának lehetőségét. Ez az azóta általánosan elfogadott verzió akár igaz, akár nem, mint azt *M. Uhlirz* vallja (Regesten, 1349. d. sz.), annyi tény, hogy Boleszló ez alkalommal egyházszervezési jogokat nyert. Így tehát, ha elfogadjuk a patriciusságot, nem tarthatjuk azt csak „címzetesnek”.

Erdmann utolsó három tanulmánya, mint említettük, irodalmi kérdésekkel foglalkozik. A peripatetikus Anzelmről, aki III. Henrik káplánja és ismert író volt, szülő tanulmánya módszertanilag és eredményeiben egyaránt érdekes megállapításokat hoz. Sikertült ugyanis szerzőnknek Anzelmet, a „Rhetorimachia” íróját azonosítani a császár egyik oklevél-író jegyzőjével, akit a diplomatika „Heinrich C” névvel jelöl. Tökél etesen igaz van Erdmann-nak, hogy ez „a példa fontos a császári jegyzők megítélésére, akiket sematikus és kalligráfikus oklevélírói működésük alapján túl könnyen, azonban kétséges joggal, alacsony kancellista-személyiségeknek szoktak tartani” (i.m. 124. l.). Pedig Anzelm a római jog és kora tudományosságának ismerője volt, mégis ezeknek alig lehet nyomát találni az általa szerkesztett oklevelekben. Ezt az adatot mi is felhasználhatjuk. Királyi kancelláriánk jegyzői valószínűleg hasonló ismeretekkel rendelkeztek.

Befejezésként még néhány szót kell szólnunk a munka szerkesztéséről. Baethgen professzor szép bevezetésben méltatja a fiatalon elhalt tudós életét és működését, majd közli munkáinak bibliográfiáját. Az egyes tanulmányok átnézésével és sajtó alá rendezésével az illető korszak legjobb szakembereit bízta meg. Ez a munka azonban nem egyenletes. Egyes szerkesztőtársak bő jogyzetekkel bővítették az eredeti szöveget, míg mások

megelégedtek az eredeti szöveg kontrollálásával. Különösen részletesek R. Elze megjegyzései. Véleményünk szerint ez lett volna a többi helyes útja is. Ezt a problémát azonban elvileg is fel kell vetnünk. Más esetekben is kerülhetnek valamely tudós hagyatékából kiadásra azóta talán részben elavult tanulmányok, ezért néhány szűkszavú bibliográfiai utalás helyett helyesebb lenne ily esetekben röviden ismertetni a tanulmány elkészülése és megjelenése között megjelent, és más eredményekre jutó munkák eredményeit. Hiányolnunk kell a név- és tárgymutatót is. Végül meg kell állapítanunk, hogy a köteles kegyeleten túl is a kötet, hiányosságai ellenére, hasznos adalékokat nyújt a VIII—XI. század történetéhez.

KUBINYI ANDRÁS

K. H. QUIRIN:

HERRSCHAFT UND GEMEINDE NACH MITTELDEUTSCHEN QUELLEN DES 12—18. JAHRHUNDERTS

(Göttingen. 1952. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. Herausg. Heimpel, Hubatsch, Kachler, Schramm. 148 l.)

FÖLDESURASÁG ÉS KÖZSÉG A XII—XVIII. SZÁZADI KÖZÉPNÉMET FORRÁSOKBAN

A magyar jogtörténetírás számára a legutolsó évekig szinte egészen ismeretlen terület maradt a feudalizmus korának paraszti jogélete, annyira lekötötték figyelmét nemesi jogunk bonyolult, apró részletei. Jobbágyok ügyeiben ítélkező bíróságokról, falusi közigazgatásról csak Eckhart Ferenc, Szabó István és az uriszéki munkaközösség kutatásai óta vannak ismereteink. A középnémet (szász és thüringiai) falu jogviszonyainak analízise figyelemre méltó párhuzamokat kínál a magyar kutatóknak.

A szerző voltaképp forrásokat elemez: azokat, amelyek a feudális földesúr hatalma alá vetett falu életét szabályozták (Ordnungok, Weistumok). Ezeknek az iratoknak tekintélyes részét már több mint 100 éve kiadták; J. Grimm akkor még az ősi paraszti jog forrásait látta bennük. Későbbi kutatók, egyre realisabban, a változó gazdasági-társadalmi rend tükrözőinek tekintették s vizsgálódásuk közben sok új szempontot vetettek föl: rámutattak arra, hogy a Weistumok elsősorban a szervezett faluközösségek XIII—XIV. századi kialakulásának viszonyait rögzítik (nem az ősi állapotokat), s hogy nem a német parasztközösségek sajátos szellemi termékei, hanem úr és paraszt folytonos küzdelmének, összecsapásainak eredményeképp jöttek létre (bár az egyik későbbi irány változatlanul hangsúlyozta a paraszti közösségnek a Grundherrschafton belül vitt döntő szerepét, Dopsch iskolája viszont ugyanakkor a földesurak kezdeményezésének-irányításának fontosságát emelte ki). Megállapították, hogy sok helyen tartományurak használták fel az Ordnungot politikai eszközül hatalmuk megszilárdítására. Quirin a paraszti közösségben élők jogának „folyékony” voltát emeli ki, a forrásoknak pedig időbeli rétegzettségét: 6 évszázad alatt igen eltérő típusaik alakultak ki, a gazdasági rendet szabályozó — valóban paraszti eredetű — Nachbarordnungoktól a XVIII. század urainak rendészeti-közigazgatási parancsaiig.

A szerző által vizsgált területen csak a XII. században megindult német kolonizáció formálta ki véglegesen a településeket s ezzel együtt a faluk közösségi életét. A keletre vándorló telepések későbbi jogi intézményeinek csiráit őshazájukban, a XII. századi Flandriában lehet megtalálni. A mi uriszékiünknek megfelelő flamand Parochialgerichten az úr vagy helyi megbízottja (a Schultheiß) ítélkezett, az általuk kiszemelt esküdtek a paraszti szokásjog ismerői voltak s feladatuk, hogy az ülésen mint bíróságok ennek a jognak a tételeire hívják fel a figyelmet. A helyi jogok rendszerint szélesebb területek egységes jogából (a Landrechtből) alakultak ki kisebb-nagyobb eltérésekkel, írásba foglalásuk a XIII. századtól indult meg, földesúri kezdeményezésre. A befolyó bírságok az úr jövedelmét gyarapították, akárcsak Magyarországon.

A közösségi élet bizonyos szektorai s a velük kapcsolatban felmerülő „jelentéktelenebb” ügyek nem érdekelték a földesurat: elintézésüket magára a paraszti közösségre hagyta. Így alakult ki mindenekelőtt a „Deichgericht”, a mi autonóm falusi bíráskodásunk („falu füstje”) megfelelője. A víztől elhódított tengerparti területek flamand paraszt-

településeinek létfontosságú problémája volt az ár megfékezése, az árvédelmi berendezések (Deich) megóvása, a szabályok megtartása. Elsősorban e célok elérésére alakult az érdekközösség jogi szerve, a Deichgericht, egyben a gát körüli munkák szervezője, a parti földparcellák birtoklási-öröklési ügyeinek s a hagyományos közösségi alkalmaknak szabályozója.

Német kolonizációs területen az árvízvédelem helyére új jogtartalommént a határhazsnálat szabályozása lépett.

Öröklési és birtokügyeket szász és thüringiai földön a Dorfgericht tárgyalta, a flandriaiaknál nagyobb fokú önállósággal (a Schultheiß itt inkább a közösség képviselője volt). Az urak eleinte csak uradalmaik számadásaihoz meg más irattermékekhez írták hozzá az általuk megkívánt falurendszabályokat, amelyekben a földesúri jog már tartományúri és paraszti rendszabályokkal keveredett (bírságok, közös ünnepek, határhazsnálat stb.). A földesúri rendelkezések tömeges kibocsátásának kora csak a XVI. század második felével kezdődik s a XVIII. századig tart. Minthogy a „Gerichtsherr” személye általában egybeesik a „Grundherr”-ével, az Ordnungok egyrésze a mi urbáriumaink tartalmi elemeit is magában foglalja (jövedelmek, robot, paraszti jogok). Más részük csupán parancsokat és tilalmakat közöl (Gerichts- und Polizeiordnungen). A XVII. század végétől — ezt az időt tekintve a szerző a falu jogélete szempontjából a középkor lezárásának — a rendelkezések egyre apróbb részletekre terjednek ki s szövegük mindinkább az úr és a felsőség szempontjai szerint készül. Ugyanez a folyamat mutatkozik meg a tisztségek alakulásában: a bíró funkcióit jogi kérdésekben jártas szakember veszi át, az esküdtek és a választott „Heimbürger” ítélezőkből egyszerű községi tisztviselőkké szűllyednek.

Quirin a kötet vége felé a jogforrások hordozóinak (Nachbarschaft) társadalmi tagozódásáról is ad bizonyos képet, a munka egészére azonban inkább egy sajátosan leszűkített szemlélet jellemző: a finoman kielemezett fejlődés mögött a szerző alig keresi a paraszti vagy nemesi társadalom, a politikai viszonyok koronként más-más irányú mozgatóerejét.

A könyvnek gazdag bibliográfiája, forrásjegyzéke és jegyzetapparátusa van, függelékében 12 forrás szövegét közli.

MAKSAY FERENC

ADAM WANDRUSZKA:

REICHSPATRIOTISMUS UND REICHSPOLITIK ZUR ZEIT DES PRAGER FRIEDENS VON 1635

Eine Studie des deutschen Nationalbewußtseins

(Graz—Köln, 1955)

BIRODALMI PATRIOTIZMUS ÉS BIRODALMI POLITIKA AZ 1635. ÉVI PRÁGAI BÉKE IDEJÉN

(Tanulmány a német nemzeti öntudatról)

Ma már nem könnyű érdeklődést lekötő tanulmányt írni a harmincéves háború németországi politikai eseményeiről. Hogy a jelen monográfiának ez mégis nagyrészt sikerült, az annak köszönhető, hogy a szerző biztosan irányította a figyelmet a legfőbb összefüggésekre, elsősorban a Habsburgok centralizációs törekvéseinek és a területiális, rendi széthúzás erőinek az ellentéteire, melyek szerinte éppen 1635-ben engedték meg utoljára, hogy belülről, külső beavatkozás nélkül rendeződjének a birodalom ügyei. Az a tényező, mely ezt az utolsó lehetőséget biztosította, a háborús élmények hatására megerősödött német nemzeti érzés volt, mely a közvélemény formájában hatalmas nyomást gyakorolt nemcsak a rendekre, hanem magára a császári udvarra is.

Az első fejezetben Wandruszka arról a háborús élményről ír, mely Németországban amolyan vallási „defetizmust” idézett elő, a vallásról a nemzet sorsára fordította a figyelmet. A „vallásilag türelmes barokk patriotizmus” lett a német szellemi élet egyik legfőbb vonása, melyben a szenvedések, háborús pusztulás és bizonytalanságérzés kristályosította ki az egybetartozás bizonyos nemzeti tudatát. A vallásos elemek háttérbe szorulása

együttjárt a megegyezésre való készség növekedésével a politikában is, melyet mindkét fél részéről a békevágy jellemzett.

A császár—rendek és a katolikus—protestáns ellentétek egyre kevésbé estek egy vonalba. Keresztelkedésük miatt bukott el Wallenstein is, aki egyik frontot sem elégítette ki, egyik részről sem kapott támogatást. Halála után a német kérdés megoldására az a birodalmi „harmadik párt” látszott alkalmasnak, melynek főereje a szász evangélikus rendek és Johann Georg szász választó volt, támogatva a dán király és a brandenburgi választó közvetítő megoldásokra irányuló politikájától. A szász és más evangélikus rendek irtóztak a svédek, Oxenstierna és Banér kemény kezétől, Johann Georg pedig sérelmesnek tartotta, hogy Gusztáv Adolf halála után nem ő kapta meg a fővezérséget a svéd és protestáns német seregek felett, melyek Németország területén harcoltak a császár ellen. A kompromisszum felé hajlott a császár (II. Ferdinánd) is, akit erre a katonai kényszerűség készítetett. Bár Dél-Németországot meghódította és a kálvinista rendeket leigázta, nem volt képes további eredmények elérésére. Hajlandónak mutatkozott a restitúciós ediktum visszavonására, de a dél-német területeket nem akarta kiengedni kezéből. Ilyen körülmények között mindkét fél magatartását bizonytalanság és felemáság jellemezte. II. Ferdinánd csak akkor egyezett bele a béke megkötésébe, miután kikérte jeles teológusok véleményét, és ezek a kényszerítő körülményekre való hivatkozással javasolták a békekötést.

A továbbiakban a szerző foglalkozik a prágai békét előkészítő szellemi tényezőkkel, főként azzal a múltba forduló, romantikus „barokk patriotizmussal”, mely mindent a régi tradíciók védelmében tett, az idegen hatalmak beavatkozásai ellenében. Helyesen kap hangsúlyozást, hogy semmi modern állam-raison nem játszott itt szerepet, a bonum publicum-ra és az extrema necessitas-ra való hivatkozás nem takart mást, mint a birodalmi politikai viszonyok konzerválására irányuló törekvést, ami teljes kompromisszumot követelt meg, és minden tekintetben felemáságot eredményezett. Ebben a háborús élmények mellett a szerző szerint szerepet játszott az a tény is, hogy a szász rendek a németalföldi és cseh rebellesek szövetségeseinek tartott dél-német kálvinistákat szívesen kiszolgáltatták a császárnak, ha ellenértékként megkapják annak az abszolutizmusról való lemondását.

Az 1635-ben megkötött prágai béke a császári és rendi tábor közötti kompromisszum kodifikálása volt, melyben II. Ferdinánd 40 évre lemondott a restitúciós ediktum alkalmazásáról. A kompromisszumot az is kifejezte, hogy míg a császár északon megegyezett a rendekkel, délen továbbra is fegyveres hatalma alatt tartotta az amnesztiából kirekesztett kálvinistákat. A mérsékelt, luteránus északi rendekkel való megegyezés útján sikerült ugyan a császárnak megosztani a protestáns tábor, de ugyanakkor végleges akadályok gördültek az abszolutizmus megvalósítására irányuló politika útjába.

A béke kompromisszív jellege megérlette azt a meggyőződést, hogy császár nem lehet választó fejedelmek nélkül, ezek császár nélkül. A szász és brandenburgi választók csatlakozása érdekében tette a császárt a választófejedelmi hatalom megszilárdításában. Erre a külső ellenség ellen volt szükség. Ennek eltávolítása nélkül nem lehetett gondolni a császár tekintélyének helyreállítására, illetve az abszolutizmus kiépítésére. E circulus vitiosus-ból nem volt kiút. A prágai béke utáni években a császár hiába akarta a szász politikát a svédekkel való határozott szembeszállásra bírni, az alsó-szászországi körlet, majd Brandenburg, végül a szász és bajor választók egymásután léptek a megegyezés és fegyverletétel útjára, a westfáliai béke a rendek és a császár közti egyensúlyhelyzetben érte Németországot.

Egyrészt a vallási kérdések jelentőségének csökkenését, másrészt a birodalmi belviszonyoknak a kompromisszív formában való rögzítődését jól mutatta a publicisztika és az államelmélet is. A westfáliai béke előtt a császári álláspontot védő Reinkingk és a rendek jogainak apologetája, Chemnitz (más néven Hippolithus a Lapide) között folyt éles küzdelem, de 1648 után aktualitásukat veszítették, kérdésfelvetéseik elavultak. Puffendorf már a westfáliai béke egyensúly-elmélete alapján vetette fel a birodalmi gépezet súrlódásmentes működésének legfőbb problémáit. Ez is kifejezte azt, hogy a birodalom modern átalakításának a kísérlete meghiusult a harmincéves háborúban.

A tanulmány, igen helyesen, átmeneti időszaknak fogja fel a harmincéves háború korát. Ámde ennek nemcsak társadalmi feltételeit és körülményeit nem kutatja, hanem a politikai kibontakozás útját is igen sablonosan vázolja fel. Ebből következik, hogy a territoriumokban látja a német alkotmányos élet folytatóit, pontosabban: csak ezek alakultak át „modern államokká”. A német fejedelmi abszolutizmus szerepének elhanyagolása az osztályviszonyok figyelembe vételének teljes hiányával együtt megakadályozta a szerzőt abban, hogy választ adjon a legfontosabb kérdésekre. Nemcsak a német ügyek és az európai hatalmi viszonyok összefonódásának fejlődése maradt ki a vizsgálódás

homlokteréből, hanem válasz nélkül maradt az a kérdés is, hogy minek kell tulajdonítani a birodalmi „harmadik párt”, a megegyezés erőinek felfokozódását. Mi erre nyilvánvalóan a német feudalizmus fejlődésének bizonyos törvényszerűségei alapján tudnók megadni a megoldást. Ő a könnyebbik utat választja, és a nemzeti érzést, a szenvedésekből kinövő német „Reichsempfindent” teszi meg a mindent és mindenkit meghatározó főtenyezőnek. Kétségteljesen ennek a szerepével lehet számolni bizonyos határok között, és ezt a német nemzeti lelkiállatot befolyásoló tényezőt egzakt kutatások tárgyává kell tenni. Amde nem okként, hanem képződményként kell felfogni, mely hiába itta bele magát a kancelláriai frazeológiába is, legfeljebb bizonyos diszletet képezett az egyes felek törekvéseinek igazolására vagy takarására. Maga a szerző mutatott rá, hogy még a svédek is a német nemzet érdekeire apelláltak, mikor újra megindították támadásukat.

Bár a kiinduló pont, az alaptétel hibás, a művet mégis hasznosnak kell tartani, nemcsak egyes jó részletei, megfigyelései miatt, hanem azért is, mert bár tisztázatlanul hagyja a birodalmi kérdés és a Habsburg centralizáció (és ebben az osztrák örökös tartományok) összefüggéseit, a német egység problémakörének nyugodt hangú tárgyalásával és a történetiesség megőrzésének szándékával kiemelkedik a nyugati történetírók (főleg a nyugat-németek) rokon témájú tanulmányai sorában.

WITTMAN TIBOR

THE RENAISSANCE 1493—1520. (EDITED BY G. R. POTTER)

(Cambridge. 1957. XXXVI + 532 l.)

A RENAISSANCE 1493—1520

Az egyetemes történetírást az utóbbi években a szintézisre törekvés megélénkülése jellemzi, mind a marxista, mind a polgári tudományban. A monografikus könyvek száma igen megnőtt, az ilyen jellegű tanulmányok szinte áttekinthetetlenek még a szakember számára is. Az újabb eredmények összegezésére szinte párhuzamosan jött el az idő a marxista tudományosságban (gondoljunk a szovjet világtörténeti sorozatra s a népi demokráciákban az egyetemi tankönyvek egyetemes történeti köteteinek kezdődő munkálataira) és a polgári tudományban (gondoljunk a francia, nyugat-német, svájci sorozatra). Ezek a sorozatok a világnézeti különbségekből folyó eltérő megoldások mellett számos közös problémával is küzdenek a műfaj, a szerkezeti felépítés, a tárgyalt folyamatok körülhatárolása (pl. a kultúrtörténet és más történeti szakágak, az Európán kívüli országok története milyen helyet foglaljanak el), a periodizáció tekintetében. Ezek a problémák is foglalkoztattak, amikor az angol történettudomány „újabbkori” sorozatának első kötetét olvastam. Az egész sorozat általános bevezetője *Sir George N. Clark* volt cambridgei egyetemi tanár tollából ebben a kötetben foglal helyet, ismertetve a sorozat előzményeit, célját s ezzel kapcsolatban kifejtve jellegzetes polgári történetbölcseleti nézeteit. De érdekesen érinti a történeti segédtudományok körét, s azok legújabbkori problémáit is. Megszívlelendő, ahogyan az eredeti és a közzétett források, valamint az irodalom felhasználásáról ír: a történetírást nem lehet csak elsődleges forrásokra alapozni, biztosabb az újabb irodalommal kezdeni a munkát s onnan visszafelé haladni az eredeti forrásokhoz. (Sajnos elmondhatjuk, a kötetben nem tükröződik, hogy írói az újabb marxista irodalmat is tanulmányozva végezték volna munkájukat.) A sorozat (*The New Cambridge Modern History*) folytatása egy fél évszázad előttinek (Cambridge Modern History), amelynek kötetei az 1902—12 években láttak napvilágot, annakidején hézagpótló ismereteket nyújtva a szigetországbelieknek a kontinens történetéről. Ez az 1450—1900 közti korszakot tárgyaló liberális irányú (nem véletlen, hogy a sorozat kezdeményezője, Lord Acton, 1895—1902 években az újkori történet cambridgei professzora, a pápai csalhatatlanságot ellenző angol liberális katolikusoknak volt vezetője) angol nyelvű sorozat több újranyomást ért meg, míg nem teljes újrairásra szorult. Polgári mértékkel is szükség volt erre, az újabb módszerek, a történettudomány ágainak továbbtagozódása miatt. Az új sorozat a régivel szemben már nem tűzi célul, hogy „határozott” vagy „tudományos” összképet nyújtson, hogy „térkép és iránytű legyen a kezdődő évszázadra”, csupán a tudomány mai állását kívánja kiegyensúlyozottan bemutatni a nem szakember olvasónak. Mindenesetre állást foglal a szkepticizmussal s az „objektív” történeti igazság relativista tagadásával szemben. Az új sorozat nem adja valamennyi nemzet folyamatos történelmét, hanem az egyes korok — polgári szemmel mindenestre — jelentős tárgyait emeli ki. Az európai civilizáció történetét kívánja nyújtani,

szem előtt tartva, hogy ez a XV. századtól kezdve európai centrumaiból a világ nagy részére kiterjedt (de figyelemmel arra is, hogy külső elemeket is asszimilált); az európai civilizációt több szemszögből kívánja elemezni, nemzetközi méretekben, de a nemzeti fejlődés vonalait is követve, hogy az olvasó az egyes országok történetén túl az európai kontinens fejlődését, azon túl pedig Európa befolyását a világra megragadhassa. (E szemlélet folytatán Kína és India *saját* történetét hiába keresnők a kötetben.) A sorozat célkitűzései sok elvi és módszertani problémát vetnek fel, sok általánosítást, s több olyant, amelyek a polgári történetírás keretein belül jelentkeznek. Itt szemmel látható az európa-centrikusság veszélye. Az olvasók könnyítését is célozta, hogy a kötetben igen kevés az apparátus, csak kevés helyen utalnak egyes szerzők arra, hogy az utalt művek közül melyiknek álláspontjára helyezkedtek, melyikére nem. Sajnos a kelet-európai fejezet minden irodalmi utalást nélkülöz. A kötet kezelését kombinált név- és tárgymutató könnyíti. A korábbi bibliográfia a kötetből már hiányzik, az irodalom terjedelmére és külön bibliográfiákra hivatkozva.

Nagy kérdése az egyetemes történeti szintéziseknek, mennyire és milyen kapcsolatban tárgyalják az egyes országok történetét. Ismeretes, hogy ma is vannak hívei az országonkénti kronologikus rendben való tárgyalásnak, vallói a „történeti tájak” szerinti felépítésnek, művelői az eseménycsoportok, fejlődési fokok országokat egybefogó tárgyalásának, s talán legtöbben, akik kombinálják az egyes szempontokat. Az egyetemes történet fogalmát *Lord Acton*, aki a Cambridge Modern History elveit 1896-ban lefektette, már meghatározni igyekezett. Az egyetemes történet szerinte nem valamennyi sajátos történelem összege; elsősorban, megkülönböztetett lényegét tekintve úgy kell szemlélni, mint renaissance, reformáció, abszolút monarchia, forradalom stb.; az egyes országok hozzájárulnak vagy nem a történelem fő áramának táplálásához, s eszerint kell a tárgyalást szétesztani, a fővonalon kívüli nemzetek története ne szenvedjen kárt, de a figyelmet nem szabad szétszórni azzal, hogy pl. Portugáliát, Erdélyt, Izlandot Franciaország és Anglia mellé állítjuk; akkor kell róluk beszélni, amikor fontosak. Ezekből az elvekből következett, hogy Oroszország csak Nagy Péternél (amikor szerintük először került a fővonalba) kapott visszatekintést előző történetére, hogy Velence a XVII. század elején már csak előremutató vázlatot kapott későbbi történetéből. Clark főleg gyakorlati módosításokat tesz; valamennyi ország és korszak történetére újabb kutatási eredmények vannak, új kérdések merültek fel; újabb módszerek vannak; az angol nyelvű egyetemes történeti munkák száma megnőtt. Az új sorozat így szűkíthető, s egyszersmind bővítendő a jelenkori tanulmányozás és tanítás szükségleteihez képest.

Az új sorozatot 14 kötetre tervezik, benne térképkötettel. Ebből a négy első kötet a mi fogalmaink szerint a kései feudalizmus korára esik. A második a reformáció korát (kb. 1520—1559), a harmadik az ellenreformáció és az árforradalom korát (1559—1610), a negyedik a spanyol hatalom hanyatlását és a 30 éves háborút (1610—1648/59) kívánja nyújtani. A most tárgyalt kötet kiterjedt munkaközösség munkája, kiadását *G. R. Potter*, sheffieldi egyetemi tanár diplomáciai megbízatása miatt *Dennis Hay* edinburghi egyetemi tanár fejezte be, utóbbi írta a kötet bevezető fejezetét is. A kötet fejezetei az európai kontinens társadalmi és gazdasági szerkezetét kívánják adni, az Újvilágban való kereskedelem és gyarmatosítás megalapozását, a renaissance-t létrehozó szellemi és művészeti mozgalmakat, az egyház helyzetét a reformáció előestéjén, a középkor politikai örökségét, az oszmán hatalom növekvő fenyegetését. Az első fejezetben *H. C. Darby* londoni földrajzprofesszor Európa képét ábrázolja a nagy felfedezések előestéjén. *Hans Baron* chicagói kutató a XV. századi civilizációról és a renaissance-ról ír; *R. Aubenas* francia jogászprofesszor a pápaságról és a katolikus egyházzal. A nyugat-európai tudomány és nevelés kérdéseit *R. Weiss*, londoni olasz szakos egyetemi tanár taglalja. Ezt követik a nyugat-európai művészetről szóló alfejezetek: Itália (*R. Wittkower* new-yorki professzor), Észak-Európa (*L. D. Ettlinger*), Spanyolország (*Enriqueta Frankfort*), anyanyelvű irodalmak (*H. W. Lawton* sheffieldi franciaszakos professzor). Ezután jobbra politikai történeti fejezetek következnek: a császárság I. Miksa alatt (*R. G. D. Laſan*), a burgundi Németalföld (*C. A. J. Armstrong*), nemzetközi kapcsolatok Nyugaton (*J. R. Hale*), Franciaország VIII. Károly és XII. Lajos alatt (*J. Doucet* strasbourg egyetemi tanár), a spanyol királyságok és a katolikus királyok (*J. M. Batista I Roca* cambridgei tanár), az itáliai hadjáratok (*Cecilia M. Ady*), Kelet-Európa (*C. A. Macartney*), az oszmán birodalom (*V. J. Parry*). Az utolsó fejezetek foglalkoznak a felfedezésekkel: a portugál terjeszkedéssel *H. V. Livermore*, a spanyolok újvilági szerepével *J. H. Parry*; végül a terjeszkedést mint egész Európa vállalkozását mutatja be a cambridgei egyetemi tanár *E. E. Rich*.

Hay bevezetése főképpen a renaissance periodizációs problémáit tárgyalja, a korforduló felismerésére valló legrégibb nézetektől kezdve. A szokványos — politikai esemé-

nyekhez kötött — periodizálással szemben az előzményekre utal, de maga is a politikai és intézménytörténet (a királyi hatalom erősítése), ill. a kultúrtörténet síkján maradva. Ezért nem is tudja következetesen visszaautásítani azokat a relativisztikus nézeteket, amelyek a természettudományok viszonylagos elmaradottságára hivatkozva későbbre, művészeti realizmusra hivatkozva korábbra teszik a renaissance kezdeteit, vagy amelyek alábecsülik a nyomdászat kezdeti társadalmi jelentőségét. (A periodizáció belső gyengesége természetesen abból adódik elsősorban, hogy a feudális formáció egy közbenso, bár a hanyatlás, a késői feudalizmus korszakát megindító alkorszakát mint a középkor végét tekinti Hay.) Mindenesetre rámutat a megelőző korok hasonló jelenségeinek kivételes volta s érdekesen illusztrálja, mennyire megérték a kor erői az Alpokon túl is az itáliai renaissance kezdeményezéseinek befogadására. A bevezetés némileg leegyszerűsíti a lengyel, magyar és cseh államfejlődést (8—9. l.), holott — főleg a XV. század előző szakaszában — itt sem hiányoztak teljesen a centralizáló erők. A kor jelentős egyházi átalakulását, a nemzeti egyház elemét inkább a politikai történet szintjén emeli ki, társadalmi vonatkozásait leszűkítve a német egyházfejedelmek világi uralmi érdekeire s a pápai adóztatásra, főleg pedig a szekularizáció lassú folyamatára, sajátos skót és itáliai módjaira. (A skóciai említett esetek egybevetethetők lettek volna Mátyás némely egyházpolitikai lépésével.)

A második fejezet a korabeli Európa történeti földrajzát nyújtja, a fejlődés földrajzi színterét, figyelemmel a korábbi és a későbbi földrajzi képre és ismeretekre. Az 1350—1450 közti évszázad negatív jelenségeihez képest általánosságban új fejlődés jeleit látja. Az újkori Oroszország területi alapjait is ekkor vetik meg. Skandináviai XVI. századi gazdasági állapotát korabeli térkép is megőrizte. A keleti német telepítést Darby csupán mint a munka teremtet folyamatát ábrázolja, ami áll a német parasztra és polgárra, de ez feudális erőszakról nem mentes cseménysor volt, s nem tüntette el sohasem a szlávsgot a kelet-német és sziléziai területeken. Darby (vö. 23. és 36. l.) úgy látszik, nem vehette figyelembe azokat a gazdag adatokat Szilézia nemzeti-ségi képmére éppen ebben a korszakban, amelyeket Ewa Maleczyńska és Józef Gierowski tanulmányai tartalmaznak a jóval előbb megjelent „Szkice z dziejów Śląska I.” c. kötetben. (Alább Laffan is pontatlanul tárgyalja Boroszló viszonyait ezekben az évtizedekben a német birodalom keretei között, mert Szilézia ekkor a cseh koronához tartozott.) Darby ugyanakkor rámutat a kelet-poroszországi német kolonizáció végzetes következményeire. Leírja a németországi szántóföldnyerő munkálatokat, a németalföldiek küzdelmét partjaik védelmére, s a németországi pusztasodást. Gazdagabb és tájanként differenciáltabb Francia-, Spanyolország termelőerőinek ábrázolása. A 100 éves háború sújtotta francia föld az 1480-as évektől éledt újjá, német és cseh bányászok pár évtizeddel előbb kezdtek francia bányákban tevékenykedni. A mór uralom maradványaitól szabadult Spanyolország még sokáig őrzi annak gazdasági következményeit: az állattenyésztés túlsúlyát (francia és gascognei nyájak is találtak legelőt a Pireneusoktól délre), ill. délkeleten a belterjes földművelést. Ez a kettősség megellehető a korabeli Dél-Itáliában is. A Balkán-félsziget fejlődését az oszmán hatalom előretörése hátráltatta, bár már előbb a spanyol és dél-itáliai fejlődésre emlékeztetett, a görögországi pásztor vlachokat, a románok rokonnait is beleértve. Az alpesi országok és Csehország után Magyarországra tér a szerző, nemzetiségi fejlődését kissé egyszerűsíti. A szlovákiai bányavárosok pl. német nevűkön szerepelnek. Erdély (Edilynek elírva) névértelmezése is pontatlan. Egyéttérhetünk a szerzővel abban, hogy az 1500-as években a későbbi etnikai problémák elemei már megjelentek Magyarországon. A fejezet befejező része a bányászat, a városok, a távolsági forgalom virágzásának sikerült áttekintése. A szemlélet polgári korlátja itt különösen a városalakulás kereskedelmi tevékenységből való levezetésében nyilvánul meg.

A harmadik fejezet a XV. századi civilizáció és a renaissance összefüggéseit vizsgálja. Baron rámutat arra, hogy azokban az évtizedekben, amikor a 15 milliós francia állammal szemben kibontakozik az egyenlően népes, de gyenge Németország Habsburg uralom alatti egyesítése az egyenként 6 milliós burgund és spanyol állammal, Itália az új óriásállammal vetélkedésének erőltetn tárgya lett. Mégis, ha francia, flamand és német földön sem hiányzott az új realizmus és az egyéniség jelentőségének növekedése, Itália lett a művészet, nevelés és irodalom új korszakának mintaországa. A hanyatló lovagi kultúrával a városi küzdött. Angliában ezt bonyolította a lovagok katonai kasztjának bomlása s a vidéki városi képviselvek egy részének gentlemanek kezére jutása; az első angoliai nyomtatott könyvek, noha a nyomdász a londoni gazdag polgárság szószólója, a lovagi múlt kulturális termékei; az újat az angol nyelvű városi krónikák realizisztikus leírásai adják. (Baron túlfönt a műlthoz kapcsoló jegyeket emeli ki.) Ezután a humanizmus franciaországi első térhódítását (1430 előtti évtizedek) vázolja, majd a század második felének burgundi udvari kultúráját (meggyőzően mutatva meg az új elemeket e túlvirág-

zott lovagiságban), a századvég megújuló francia történetírását, a flamand városi kultúrát és szerveztét. A párizsi egyetem 1450 utáni itáliai humanista kapcsolatai még nem törhették át a természetlen skolasztika uralmát, de a század végén meggyökerezett a humanizmus Párizsban. A Zuider-tótól a Rajna völgyén át Svájcig terjedő tájon a devotio moderna mozgalma terjedt, de ez csak laza összefüggéseket mutat a humanizmussal, főleg a pedagógiával. (Kiemeli a deventeri iskola szerepét.) Ez átvezet az erasmusi humanizmushoz. Fentebb Hay bevezette Erasmus központi helyzetét (*via media*) fejtegette az északi evangélizmus és itáliai humanizmus, majd a reformáció és pápaság között. A kulturális fejlődés további gócpontja Baron szerint a városiasodott Dél-Németország: fiatal jogászok, orvostanhallgatók és patriciusok jártak Észak-Itáliában, olaszok gyakran Dél-Németországban. A XV. század második felétől terjedt a történeti kritika is Németországban, fellendültek a matematikai és csillagászati tanulmányok. Ezek után tér rá a fejezet az itáliai humanizmus kezdeteire, a ciceroi *humanitas* szerepére, a tirannusudvarok kulturális funkciójára, a XV. század politikai harcaira, a részállamok erőltetődésére — az itáliai államtudomány és történettudomány fellendülésének fontos alapjaira. De ezek a változások vezetnek el az „udvaronc” típusának és eszményének kialakulásához is Itáliában.

A pápasággal és a katolikus egyházzal foglalkozó negyedik fejezetben Aubenas abból indul ki, hogy a XV. századi pápaság szavakban és bullákban — de nem tettekben — az egyházi reformot és a törökök elleni kereszteshadjáratot hirdette. A renaissance pápaság jele a század derekán meginduló új izlésű építkezés. Acneas Sylviusszal humanista alkotó került a pápai trónra, utána azonban szemmel látható a pápaság hanyatlása, leplezetlen a nepotizmus. Borgia VI. Sándor uralma éles kontrasztban áll Savonarola szerzetes reformjával. Érthető a nemzeti egyházak létesítésének tendenciája. (Társadalmi gyökereit alig fejtegeti.) Az egyház belső reformjára lépés alig történt, csak II. Julius pápa tevékeny, de jobbára itáliai méretekben és kétséges eredménnyel. A francia király zsinati mozgalomkezdményezését mindenestre visszaverte. 1515-ben konkordátum jött létre az új pápa és francia király között. A pápai fiskalitás igényei Franciaországnál is nagyobb elégedetlenséget keltek Németországban (pl. búcsúcédulák ügye) és Angliában. A főpapság — mint katona vagy humanista — elvesztette hivatása szellemi átérzését. Az alsópapság műveletlen és szegény, egy része ennek is züllött volt. Harc folyt a rendek, harc a szerzetesek és világi papság között. A pápaság nem adhatott lökést a reformmozgalomnak, ezt az V. Lateráni zsinat is megmutatta. A török ellen sem lehetett többé őszinte akciót várni a pápaságtól.

Az ötödik fejezet a nyugat-európai művelődés és nevelés kérdéseit taglalja 1470 és 1520 között, nem egyszer ismételve a harmadik fejezet mondanivalóját. Weiss az itáliai kulturális fejlődésből indul ki, annak helyi árnyalataira súlyt helyezve. 1500-ig Itáliában 200 kiadást ért meg Cicero, 70-et Vergilius. Az egyetemeken a hagyományos formák és tanok mellett új humanista tudósok jelentek meg. Humanista akadémiák alakultak Nápolyban, Firenzében, Rómában, Velencében. Érdekesen fejtegeti a vallásosság és humanizmus, a latinság és olasz nyelvhasználat keveredését. A szövegkritika (*Poliziano*: *Miscellanea*), a klasszika archeológia (*Biondo Flavio*: *Roma instaurata* c. művét a XVI. század elején egy sor felfedezés és mű követte), a görög tanulmányok fellendültek. Nyomukban járhatott a filozófiai gondolkodás elmélyülése. A platonizmus firenzei fellendülése mellett jelentős Arisztotelész görög szövegének velencei tanulmányozása. Padovában pedig Arisztotelész averroista materialista interpretációját adta Nicoletto Vernia. Itáliában még a héber, arab, sőt a még megfejthetetlen ó-egyiptomi írások is felkeltették egyes kutatók figyelmét. Weiss ezután a többi országokban vizsgálja a humanizmus terjedését. Franciaországban a nominalisták és realisták harcai sokáig elnyúltak (alább ezt kiemeli Németországnál is). A francia humanizmus kezdeteinél szerepel az utóbb nálunk működött Girolamo Balbi is. Kiemeli a humanista teológus Jacques Lefèvre d'Étaples szerepét. A humanista kutatást a jogtudományba Guillaume Budé vitte be. Angliában a kolostorok és egyetemi teológiai karok makacsul védett művelődési hagyományai mellett a XV. század utolsó negyedében megjelentek az új módszerű grammatikai iskolák s az angol régiségek tudománya. Olaszok járása az udvarban a humanizmus külsőleges terjedését segítette. Több egyetemi és főpapi központban a görög tanulmányok mélyültek el. Ezzel összefügg az orvostudomány fejlődése is. A szerző érdeménél kevesebbet ír Morus Tamásról. Jellegzetes, hogy Erasmust nem mint írórt és gondolkodót, hanem mint szövegkiadót értékeli elsősorban. A humanizmus németországi terjedésénél is az olasz kapcsolatból és hatásból indul ki, majd a nyomdászat és az új iskolák szerepéről ír. Bemutat néhány német humanistát és humanista kört. Szembetűnő a történetírás és segédtudományainak humanista erjedése. A mozgalom csúcára Reuchlint és körét helyezi, objektivista beállításban. Amennyire hiányolunk

kell, hogy utalás sincs a cseh, lengyel, magyar, dalmát humanizmusra, annyira elismeréssel kell adóznunk a fejezet gazdag spanyol anyagáért (ez viszont a mi megfelelő irodalmunkban kiaknázatlan). Az alálai hellenisták pl. már két évvel Erasmus görög újtestamentum-kiadása előtt adtak nyomdába egy görög újtestamentumot. De a humanizmus speciális terjedési nehézségeire is fény derül a spanyol földön.

A több részre tagolt hatodik fejezet a művészetek helyzetével foglalkozik a korabeli Nyugat-Európában. (Képmellékek sajnos nincsenek.) A képzőművészetekből a legtöbb teret természetesen Itáliának szentelték. Gazdag példatárral lép fel Wittkower az ellen a szkematizálás ellen, hogy a renaissance építészet az ókori építészet „újászületése” lenne, s bizonyítja az antik elemek új funkcióját, egyes koraközépkori és bizánci elemek szerepét az új építészeti rendszerben. (Jobbára azonban csak szellemtörténeti magyarázatot ad.) A szobrászat és festészet ekkortájt fellelt klasszikus példáiról is azt jegyzi meg, hogy ezek teljesen új tartalom mintái lettek. Érdekesen fejtegeti a szobrászat és építészeti fejlődésének összefüggéseit. A festészetben elsősorban vallásos művészetet lát, bár elismeri, hogy ezekben az ábrázolásokban is mennyire megnőtt az ember jelentősége. De főleg a vallásos szimbolikát elemzi, keresi. A Sixtus-kápolna festményeinek ilyen elemzése messze túlmegy azon a mértéken, ami még összefoglaló műbe való. A klasszikus mitológiából merített témák egész sorát is bemutatja a festészetben, de e témakör fontosságának túlbecsüléséről, a pogányság megújulásának elképzelésétől óvni kívánja az olvasót. Feltűnő, hogy Leonardo a nagy kortársakhoz képest milyen rövid tárgyalást kap. Az arcképfestészetben és művészetelméletben játszott úttörő szerepéről olvashatunk elsősorban. Nem elég elmélyült, amit a művészetelmélet kezdeteiről mond a szerző, sem amit a művészek társadalmi helyzetéről.

A következő alfejezet Észak-Európa művészetét tárgyalja, ezen elsősorban Németországot és Német-Alföldet értve. Dürer, az ifjabb Holbein, Cranach, Grünewald pályáján, a németalföldi és francia festészetben mutatja be Ettlinger az új elemek felhalmozódását s az itáliai kapcsolatokat. A német és francia szobrászatról az építészetre tér át, amelyben a gótikus és renaissance-elemek átmeneti összekapcsolódását mutatja be jobbára német és francia példákon. (Prága és Krakkó egy-egy műalkotását a szerző csak megemlíti délnémet művészek ottani tevékenysége kapcsán, de az építészetben és festészetben oly jellegzetes átmenetet alkotó, e korban gazdagodó kutná-horai Szt. Borbála egyházzról is szívesen olvastunk volna.) Az északi művészet átalakulásával kapcsolatos egyes német történetírók panaszát, hogy a német művészet idegen invázió áldozatául esett, Ettlinger nacionalista elmeletnek minősíti. Rámutat arra, hogy a gótika akkor már a kimerülés jeleit mutatta, modorossággal fenyegetett. Kiemeli a német tájképfestészet úttörő jelentőségét. Figyelemreméltóan elemzi a renaissance és reformáció egybeolvadásának útját a német festészetben.

A Spanyolország művészetét tárgyaló rövid alfejezet után következik a nyugat-európai anyanyelvű irodalmak fejlődésének ismertetése. Lawton igen gazdag anyagot mutat be a különféle műfajokból, de kiindulása az irodalom autonóm mozgásának fel fogását sejteti. A társadalmi fejlődés, a laicizálódás, a nemzeti monarchiák, az előreformáció tényezőihez kapcsolva ezeket a kérdéseket, az irodalmi megvilágítás mélyebb lehetett volna. Ennek híján lesz a szerző számára különös, furcsa dolog (171. l.) az itáliai irodalom adottságai, az idegen inváziók évtizedeiben. Az olasz, spanyol, francia, német, németalföldi, angol irodalmak mellett jutott tere a skandináv, gael, breton, kelta irodalomnak is, holott ezek inkább a középkori néphagyomány talaján éltek, mint a humanizmuson! A szláv országokat azonban elhanyagolja a fejezet, cseh vonatkozásban egészen tájékozatlan.

A hetedik fejezetben Laffan a német birodalom-területi veszteségeiből, a Reichstagok gyengeségéből, az egyházi élet elvilágiasodásából indul ki. Rövid, de lényegbevágó gazdasági áttekintés következik. A római jog terjedése sem segítette a központi hatalmat győzelemre a fejedelmek fölött, a Sváb Szövetség sem jelentett határozott és tartós támogatást. Ilyen körülmények közt vártak sokat Miksa sokoldalú tehetségétől, de az általános adottságok és személyi korlátai miatt célkitűzése, a birodalom egyesítése a francia és oszmán hatalom ellen nem sikerülhetett. Laffan részletesen írja le a császári reformpolitika és külpolitikai vonalvezetés összefüggéseit és kudarcait (henne a svájci fejlődés). Miksa most saját családi hatalmát kezdte kiépíteni, házassági szerződésekkel és saját tartományainak belső reformjával, kikerekítésével, centralizációs lépésekkel. De az észak-itáliai változásokat nem tudta a maga javára fordítani. A korszak marandó eredményei a Habsburg-tartományokat összekapcsolni kezdő új intézmények. (De sajnálatos, hogy a fejezet mellőzte a fejedelmek és rendek viszonyának elemzését más tartományokban.) A befejező részben a Habsburg-tartományok keleti szomszédságával kapcsolatban azt mutatja be, hogyan küzdöttek a Habsburgok ez országok egyesítésének

magyar (Hunyadi Mátyás), majd lengyel (Jagello) koncepciója ellen, miközben ismételt örökösödési szerződésekkel erősítik igényeiket Magyarországra (Mátyás és Jagello királyaink alatt).

Szervesen kapcsolható a német történethez a nyolcadik fejezet, amelyben Armstrong Németalföld történetét dolgozta fel, a Merész Károly halála utáni évtizedekben, a burgundi örökség elleni francia támadás és a burgundi—Habsburg házasság időszakától kezdve. (Ennél az igen tagolt területet ismertető fejezetnél különösen hiányzik a térkép-melléklet). Jobbára politikai történet, amit át- megátszó a centralizáció és rendi fejlődés problémája, az egymással szembenálló intézmények fejlődése és harca, különösen a külügyek és államigazgatás terén. Ennyiben is kapcsolódik az osztrák ház centralizációs politikájához saját tartományaiban. A harc jellegzetes pillanata Habsburg Miksa fogsága (1488) brüggei polgárok kezében. 1500 után kiépülnek a németalföldi—spanyol kapcsolatok. A fejezet állandóan tekintettel van a francia, de az angol kapcsolatokra is. A Habsburg-centralizáció Károly alatt kezdett megerősödni Németalföldön, a szerző ekkor elemzi az adókérdést és a papi vagyonszerzés állami ellenőrzés alá helyezését. Az eseményekből újra meg újra látszik a németalföldi városok nagy súlya, sőt több helyen a parasztlakozások mozgalmait is beleszötte a szerző — de ezek társadalmi-gazdasági alapjaira csak szóróványosan utal a fejezet, hiányzik a kifejtés.

A burgundi—németalföldi történethez a francia kapcsolódtnak. Fejezeteik közé azonban egy összefoglaló jellegű ékelődik. A kilencedik fejezet a Nyugat diplomáciai és hadi viszonyaival foglalkozik. Hale mindenekelőtt leírja a háborúról vallott korabeli nézeteket; ideologusok, a háborúhoz ragaszkodó zsoldoskatonák, uralkodók véleményét. Nehéz a szerzővel egyetérteni ott, ahol hódító háborúkat nagyrészt uralkodói kedvtelésből, fényűzésből vezet le. Az itáliai hódító hadjáratok ilyen megítélése ellentmond az előbbi fejezetek bonyolult, de hihetőbb elemzéseinek is. A pápaság békeosztó és seregszervező szerepe elenyészett, az európai hatalmak török-ellenes készsége háttérbeszorult saját viszályaik s a törökkel kereskedés hajlandósága mögött. A szövetségek gyakori átcsoportosulása a diplomáciai kapcsolatok rendszeressé tételét vonta maga után (állandó követek az udvaroknál). Állandóan kellett alkudozni, tájékozódni, éberben vigyázni, felhasználni az idegen államférfiak vesztegetését is. De állandó diplomáciára csak az Itáliával kapcsolatban álló országok tértek át, több nyugati és keleti állam (köztük Magyarország) még alkalmi követekkel operált. A fejezet részletesen leírja a diplomáciai módszereket, írásbeliséget, nyelvhasználatot (a spanyolok már jelrást is használtak), a diplomaták életmódját. Machiavelli mint diplomata is szerzett oly keserű tapasztalatokat, amelyek „A fejedelem” szemléletére vezették. A továbbiakban Hale a hadügy rohamos változását elemzi, nagyrészt az itáliai háborúk alapján, de kiemeli az átmeneti állapotot is, a régi védelmi formák, fegyverek, harci módszerek együttes szereplését az újakkal. Ezt az átmenetet mutatják a kinyomtatott hadtudományi művek is. (Az igazi új gondolatok, pl. Leonardo jegyzetei kéziratban maradtak.) Az egyes fegyvernemek értékelése mellett megismerjük a zsoldos hadak és a hazát védő csapatok különféle előnyeit és gyengéit. Ezek vezetnek a hadszervezési kísérletek változataira (olasz, német, francia, spanyol, svájci). Moldovában a szabad parasztság elenyészése vezetett a zsoldosok előtérbe jutására. Olvashatunk a török hadszervezet sajátosságairól. A továbbiakban szó esik az erődítési módszerek átalakulásáról a tüzéség előretörése nyomán, a hordozható tűzfegyverek terjedéséről és tökéletesedéséről, a svájci nehézsúlyosság fölénnyéről a nehézlovasság felett, egyes területek könnyűlovasságáról. A haditengerészet terén Itália volt a legfejlettebb, különösen Velence. A francia, spanyol flotta elmaradt, az angol fejlődőben volt, a török nagyszámú erőt jelentett. Olvashatunk a hadihajók fegyverzetéről, harci módszeréről is. Végül a háborút elítélő, vagy szabályozni akaró korabeli gondolkodásról s a háborúval kapcsolatos általános jogszabályokról emlékezik meg Hale, amelyek átvezetnek a nemzetközi jogba.

A tizedik fejezet visszatér az államok történetének vágányára: Doucet a korabeli francia történetet dolgozta fel. A 100 éves háború végével Franciaország biztosította nemzeti függetlenségét, szabadult a flamand—burgundi állam fenyegetésétől. A belpolitikai zavarok ellenére a mezőgazdaság és kereskedelem kilábalott az előző súlyos bajokból, amelyek pusztasodást, néptelenséget és romokat okoztak. A fejezet leírja a francia királyság itáliai politikájának kétes értékét. Jól mutat rá, hogy a Földközi-tenger stratégiai pontjainak a megragadása oly időre esett, amikor más országok új kereskedelmi utakat, a gazdagodás új forrásait nyitották meg. A burgundi örökség egy részének átengedése volt ára a rövid életű hódításnak, következménye pedig egy szövetségi politika Franciaország ellen. A továbbiakban a centralizáció intézményeit írja le („adminisztratív monarchia” néven), az általános rendi gyűlések időszakának lezárul-tával. Részletes képet kapunk a gallikanizmusról, a „nemzeti egyház” kísérletének

francia formájáról s a kegyuri jog tényleges gyakorlatának viszonyairól. A francia egyházak mély anyagi differenciálódásáról adott kép hű a valósághoz. A fejezet foglalkozik a francia nép áldozatos újjáépítő munkájával is a földeken és a városokban, a bérletekkel, a gazdagparasztsággal. A városi céhekkel szemben legényeik céhei szerveződtek. Új iparok alakulnak: selyemmanufaktúra (Tours), nyomdaipar (Párizs, Lyon). A fémipar anyagszükségletét cseh és német bányákból fedezték. A bankok itáliai és dél-német befolyás alatt álltak. (Lyoni olasz bankárok kölcsönöknél támogatták az itáliai hadjáratokat.) A fejezet bemutatja az igazgatási posztokra kerülő francia pénzember típusát is, s a kereskedőtökesek bevonulását az iparba, kölcsönnyújtását az udvarnak.

Spanyolország népesedési kérdéseiből indul ki a tizenegyedik fejezet, Batista I Roca munkája, a könyv egyik legkeresebb fejezete. A viszonylag nem nagy lakosság gabonaellátása is behozatalt tett szükségessé. A búza drágulása még az amerikai ezüst beömlése előtt megkezdődött, a parasztság szegényedett. A nagy juhtulajdonosok szervezetének jelentőségével a szerző részletesen foglalkozik. Ez a szervezet és a külkereskedők gátolták a spanyolországi szövőipar kifejlődését is. (Gyapjúexport Itáliába és Flandriába.) A kasztíliai kereskedelem fellendülésével szemben állt a katalán vidék hanyatlása. A parasztság harcai a fejlődést akadályozó súlyos kötöttségek ellen a leírásban nem kapnak kellő teret. A Földközi-tengeren (észak-afrikai spanyol hódítások ellenére) török—berber kalózkodástól sújtva és az Amerikával kereskedésből kizárva, Barcelona kereskedelme nem tudott helyreállni. A spanyol királyságok egyesítésének dinasztikus hátteréről és az unió válságairól sokat olvashatunk. A szerződés nélkül, házassággal kialakult spanyol monarchia államügyeinek vitele sok vitára adott alkalmat. Az V. Károlynak jutó birodalom laza szövetség volt, az államfők sokáig nem éltek a „spanyol király” névvel. Egyes országaikban alkirály képviselte őket, külön cortesek és tanácsok működtek. Az amerikai „Indiák” csak Kasztíliahoz tartoztak, az utóbbi kereskedelmi és közlekedési monopóliumával. A királyi hatalom erősítése is Kasztíliaiban haladt legelőbbre, a három nagybirtokos lovagrend nagymesteri tisztségének a kováházhoz kapcsolásával. Navarrát is Kasztíliahoz annektálták. A főnemesség jövedelmeinek megnyirbálása a kincstár javára, a vidéki nemességnek az udvarba vonása, alacsony származású jogászok küldése a vidékre a kasztíliai centralizáció eszközei. Az uralkodók a városok erejét is felhasználták a forgalom védelmére és a nemesek sakkbantartására, de miután feladatát betöltötte, a hermandad korlátozása is megkezdődött. A corregidor intézményével a városi igazgatásban is befolyást nyert egy-egy királyi tisztviselő. A cortesek befolyása csökkenőben volt, miután szövetségi szerepük a nemességgel szemben többé nem volt fontos. A kasztíliai hegemonia mellett az inkvizíció megújított intézménye is előmozdította a centralizálást. A nem katolikusok üldözése súlyos gazdasági kihatással járt.

A spanyol fejezet utolsó része itáliai ügyeiket is tárgyalja. Ez vezet át a tizenkettedik fejezetbe. Ady az itáliai inváziók gyökereit taglalja, végigfuttatva tekintetét Milano, Velence, Firenze, az Egyházi Állam és Nápoly viszonyain. Belső helyzetüket nem egyszer idealizálja, az osztályok ellentéteit olykor elhomályosítva. Ezzel a kormányformák külsőleg pontosan sikerült leírását gyengíti. Színes a kisállamok leírása. Itt meg az udvari élet és a művészek társadalmi helyzetének bemutatásával nem eléggé élt a szerző. Jól jellemzi az ingatag egyensúlyi rendszert, melynek meghomlásával a XV. század végén megnyílt az idegen hódítás útja. Szemléletes képen látjuk azt az érdekszövevényt, mely előmozdította a francia inváziót, megbénította az ellenállás erőt. Az ellencsapásba a spanyol erők kapcsolódtak be, így nem állhatott helyre az eredeti egyensúly. Milano belső gyengesége siettette a francia invázió második szakaszát. A nápolyi királyt francia—spanyol alku buktatta meg, de a spanyolok a franciákat is kiszorították, s kasztíliai hivatalnokokat ültettek a kormányzatba. Cesare Borgia romagnai kísérleteiben a szerző elismeri rendszerető reformokat, ennek gyümölcseit utóbb a pápai állam élvezte II. Julius alatt. A Habsburgok francia-ellenes beavatkozási kísérlete — Velence elleni összefogásukra vezetett a franciákkal. A pápa is csatlakozott, mivel pillanatnyilag saját expanziója Velence ellen hangolta. Ugyanez tette hamarosan francia-ellenessé. A franciák nem tudták elhárítani a pápai, spanyol, svájci erők felvonulása okozta válságot, kiűzésük helyreállította a milanoi Sforza-, a firenzei Medici-uralmat. De nem kísérelték meg Itália egyesítését, a készületlen országot harmadszor érte francia invázió. A marignanoi francia győzelem kikapcsolta a svájci erőket a további harcokból, Milano francia kézre jutott, amiből csak császári segítséggel lehetett reménye szabadulni. A francia sikerekből így főleg Spanyolország nyert. Itália sorsán nem változtathattak sem haditechnikai újításai, sem ügyes hadvezérei, sem vitéz harcosai. A részállamok egymásközi és belső ellentétei meggyújtották ezt. A fejezet érdeme világos vonalvezetése és a szálak gondos bonyolítása. Így Itália politikai története elég jól áttekinthető.

A Földközi-tenger mellékéről a könyv Kelet-Európára tér át. A 13. fejezet az

irodalom jó ismeretéről tanúskodó Macartney tollából ezt tárgyalja. Ezt a történeti tájat a császárságtól keletre, a török megszállástól északra eső országokkal azonosítja, s két részre osztja: a moszkvai Oroszországra és a dinasztikus kapcsolatban álló lengyel—litván, magyar és cseh királyságokra. A csak vázlatosan tárgyalt korabeli orosz történetből különösen Nagy Iván államegyesítő politikáját méltatja, bár ezt átszövi, hogy a szerző a katolikus ellenfelekkel rokonszenvez. A többi országok bővebb tárgyalását azzal indokolja, hogy e kor önálló fejezet történetükben, kapcsolataik erőszakos megbomlásának előfutárja. Az 1490-ben három országra kiterjedő Jagello-uralmat túlzottan a korábbi dinasztiai kihalásából és rokonságkötéseiből vezeti le, bár helyesen érzékelteti a Habsburg-ellenfél bekapcsolódását az előzményekbe. Méltatja Mátyás tehetségét, de rámutat, hiábavaló nyugati hódításainak ábrándját a török elleni energikusabb harc távoli elképzelésével palástolni. Kiemeli, hogy Mátyás uralma nem tudott szolidaritást kialakítani országa, ill. a meghódított osztrák és cseh tartományok lakossága között. II. Ulászlót — gyengesége hangoztatásával — szinte idealizálja, holott reakciós politika palástolója volt. Később visszatér az ellentmondásos magyar belpolitikára, pl. a Habsburg-párt kiépülésére, II. Ulászló francia házasságának lengyel diplomáciai hátterére, a Szapolyai-célok lengyel támogatásának Habsburg-ellenes élére. Ez utóbbira volt válasz a Habsburg—oroszló közeledés. Ez események összeshővődésének eredménye az 1515-i bécsi kongresszus, a magyar—cseh örökség biztosítása a Habsburgok javára, a lengyel király olasz házassága. A lengyel—porosz ellentétet elsimította a német lovagrend szekularizációja. Ezután rátér a lengyel, magyar, cseh intézmények és viszonyok hasonló vonalú fejlődésére, ezek előzményeire és fő vonalaira. De a társadalomfejlődés vizsgálatában túlzottan terjed ki az uralkodó osztályra Macartney figyelme. (A magyar aranybullát tévesen 1223-ra teszi; a főispánról írottak tévesek; a lengyel helyi sejmik-ek nevét pontatlanul írja.) A lengyel parasztság helyzetének romlását elég behatóan jellemzi, a magyart csak vázlatosan. A Dózsa (nála Dózsza)—parasztfelkelésnek csak fél bekezdés jutott. Nem elmélyült a cseh paraszti és városi viszonyok ismertetése sem. Majd a cseh és magyar belpolitika utolsó éveit vázolja Mohács előtt. A csata körülményeit megközelítően jól írja le.

A törökök elleni harcot ismételten érintő kelet-európai fejezet után szervesen következik az oszmán birodalmat tárgyaló tizennegyedik fejezet. V. J. Parry először röviden a területi változások előzményeit tekinti át. Részletes, értékes anyagot állít egybe az oszmán állam ázsiai külső viszonyairól, különösen az Egyiptommal és Perzsiával határos ütközőállamokért vívott küzdelmekről. Részletesen leírja Dzsem szultáni harcát a trónért, ami egy időre gátolta a nagyobb török offenzívákat. Mátyás sem akar nagyobb konfliktusokat. Az 1483—91. évek török—magyar fegyverszünetét évenkénti török becsapások váltották fel, Magyar-, Horvátország és Ausztria földjére. Színesen rajzolja meg Moldova szerepét. A velencei—török harcok megújulása során a köztársaság újra teret vesztett a Balkánon. Nyugati problémáit megoldva a szultán keleti harcokra nyert erőt. Parry részletesen leírja itt a Szafavijja muzulmán szekta történetét Azerbajdzsánban. A szekta feje, Izmail 1499-ben világi uralmat alapított Kis-Ázsia széleitől Perzsiáig. Katonai erejét kisázsiai turkómanok képezték. Ez az alakulás az oszmánok mint ortodox muzulmánok és az eretneknek tekintett Szafavijja között is ellentétet vezetett. 1511-ben már szaffavida felkelés tört ki Kis-Ázsia szívében. A perzsiai török hadjáratban a szultán győzelme nem vezetett Perzsia meghódítására, de elvette a sah támadó kedvét. Az oszmán hatalom most függésbe vonta az egyiptomiak dél-kisázsiai ütközőállamát is, valamint Kurdisztánt. Majd az egyiptomiakkal éleződött ki Szelim ellentéte. Egyiptom emíreinek belső viszálya és katonai elmaradottságuk aláasta a mamelukok néptől gyűlölt uralmát. Veszített csata után Szíria török kézre jutott (1516), s a következő tavaszig Egyiptom is. Közben az európaiakkal Szelim fenn tudta tartani a békét. A külpolitikai események szövevényét mesterien kibontó fejezet teljesen nélkülözi a török társadalom elemzését, sőt ismertetését is. A bőségesen tárgyalt trónviszályok kapcsán is szükséges lett volna a hatalmas erejű birodalom kezdettől meglevő gyengeségeinek felfedése és mélyebb okainak kutatása. A mozgásban levő államalakulatok jobb megértését térkép, ill. vázlatok segíthették volna.

Az oszmán fejezetben már érintett egyiptomi—portugál összecsapások vezetnek át a tizenötödik fejezetbe. A portugál expanziót feldolgozó Livermore visszatekint a megelőző századokra, amikor a feltételek megérlelődtek (elsősorban a politikai és tudományos feltételeket vizsgálja). Leírja a hajósok előretörését Afrika partjai mellett, valamint a szárazföldi portugál utakat. Még az indiai hajóút teljes sikere előtt kötötték osztozkodó egyezségeiket a spanyolokkal. India elérése a portugálokat igazolta, Brazília elérésével a nyugati útról is tapasztalatokat szereztek. Megindult a küzdelem a muzulmán tengeri kereskedőkkel, de az indiai belügyekbe való erőszakos beavatkozás is. Hamarosan támasz-

pontok körüli gyarmatok szerzése következett Dél-Ázsia különböző pontjain. Brazília partjain rivális franciák megjelenése siettetette a portugál támaszpont-építést. J. H. Parry a spanyolok újvilági szerepéről ír. Columbus útjai már spanyol megtelepítést céloztak a felfedezett szigetvilágban, de ő kudarcot vallott. Kibontakozott az indiánokat pusztító kényszermunka. Hispaniola állattenyésztése táplálta a további, sikeresebb spanyol hódítókat (Jamaica, Cuba, Puerto Rico). Következett a venezuelai és közép-amerikai partok megszállása. Ebben tűntek fel az első conquistadorok. A spanyol gyarmatok bennszülötteinek kizsákmányolását jogszabályokkal próbálták enyhíteni, egyes papok befolyására. De ezek jól felfogott gazdasági motívumairól a szerző nem szól. Erre következett a legnépesebb indián vidékek leigázása. A szerző színesen ír a mexicói hadjáratról, nem leplezve árnyoldalait. De idealizálja az indiánok helyzetét a meghódított Mexicóban. Az adminisztratív igazgatást a conquistadorok már nem tarthatták kézben, utánuk a spanyol király tisztviselői jöttek, a királyságnak biztosítva az új területeket.

A kötet utolsó fejezetében — túllépve a kötet korszakhatárain — Rich a különböző európai országok részvételét taglalja a tengerentúli terjeszkedésben. Utal a felfedezők más zászló alatt hajózására, a merkantilista jelenségekre. Ez utóbbiakat a Habsburg kézre jutott gyarmati hatalommal szemben erősítette a katolicizmustól elszakadó európai államok önállósági törekvése. Ha a Földközi-tenger vidéke kikapcsolódóban volt is a keleti fűszerkereskedelemből, a táj saját termékeinek forgalma Észak-Európával egyre növekedett. A fűszerkereskedelmet Portugália állami szervezettel szabályozta, egy ideig Lisszabon uralkodott a gyarmati kereskedelmen, de hamarosan bekapcsolódott a forgalmazásba Antwerpen, az ellenőrzésbe a Fuggerek. A spanyol gyarmatok fő jelentősége fémgazdagságukban volt, az ezüst még bővebben ömlött a spanyol kincstárba, mint az arany. De egy része kölcsönök fejében a Fuggereknek jutott. A beözönlő nemesfémmennyiség áremelkedést vont maga után, s az arany-ezüst árvízony felborult. A drágulás Európa szerte tovább terjedt, nem utolsósorban Antwerpenre. A spanyol gazdasági rendszabályok nem segítettek, az amerikai kereskedelembe más hatalmak is bekapcsolódtak. S amit a spanyolok hosszú és kockázatos hajóúttal, vérrel és fáradsággal szereztek, azt mások kényelmesen és könnyűszerrel vitték tovább hazájukba. A vállalkozók gazdagabbak és erősebbek lettek, a földbírtokosok, ill. a bér munkások és termelők költségére, ez a nyugat-európai „profitinfláció”. Spanyol földön azonban az új vásárlóerő az arisztokratáknak, az uralkodó osztályoknak jutott („jövedeleminfláció”). A Baltikum árucikkeire, nyersanyagára utalt Spanyolország nem mérkőzhetett reménnyel a közbeeső tengeri hatalmakkal. A fejezet felveti Európa és a gyarmatosított területek népesedési problémáit, a gyarmati kényszermunkát és a néger rabszolgaság kezdetét. A XVI. század második felében az angol tengeri terjeszkedés szállt harcba a spanyollal. A spanyol és portugál gyarmati és tengeri monopoliummal, a pápai illetékességgel szemben az angolok, franciák, hollandok a nemzetközi jogot fejlesztették, a kereskedelem és hajózás szabadságára hivatkozva. Spanyolország nem tudta kielégíteni gyarmatosítási szükségleteit, ugyanakkor magas árai és bérei (s tegyük mi hozzá: polgárosult elemeinek fogatkozása, elnyomása) sokezernyi franciát és olaszt vonzottak a spanyol félszigetre. A fejezet kitér még Anglia jelentőségének felemelkedésére s arra az idejélműlt századvégi kísérletre, hogy a spanyol–portugál kereskedelmi áruit olasz városokon át bocsássák forgalomba. A szerző részletezi az észak-amerikai angol és francia gyarmatosítás, a kelet-indiai holland forgalom megindulását, ezt inkább a kötetet lezáró kitekintésnek tarthatjuk.

Ez a fejezeti felépítés megfelel a Clarktól kifejtett célkitűzéseknek: a fejezetek nem kronológiai alapon, hanem rendszerezve alakulnak ki, esetleg a két szempont kapcsolásával, a sorozat politikai, gazdasági, szociális, kulturális és vallási szemszögből vizsgálja a civilizáció történetét, a szempontok kombinációjával (kiemelt cél pl. a történeti folyamat és a társadalmi szerkezet kapcsolatának bemutatása), de óvakodva az erőltetett szintézistől vagy mesterkéltné leegyszerűsítéstől; ha államok vagy nemzetek egy csoportjának közös a fejlődése, ezt tartják szem előtt, de ahol szükséges, ott külön tárgyalják a nemzetek, nemzetcsoportok történetét. Az egyes államok külön folyamatos történetét adni nem kívánják (Skandinávia története ennek teljesen áldozatul esett!), nem nemzeti történetek gyűjteményét nyújtják, sem az egyes anyanyelvű irodalmak vagy helyi művészeti iskolák kézikönyvének igényével nem lépnek fel. A nemzetközi események, háborúk mint egészek összefoglalóan kerülnek leírásra, nem pedig nemzetenként széttagolva, sőt a hadjáratoknál a hadművészetre, annak társadalmi és gazdasági megvilágítására is figyelemmel kívánunk lenni.

Mennyire sikerült a tervezett felépítést, tárgyalási kört a szerzőknek megvalósítani? Mindenekelőtt az alkotó és a társadalom haladásáért küzdő nép története fölöttébb háttérbe szorult a tárgyalásban. Az egyes országok történetének leírását meglehetősen elszűrkítik a külön kulturális fejezetek, megfosztva a nemzeti történetet a kultúrtörténeti

anyagtól, olykor meglazítva a politika és ideológia összefüggéseit is. A kötet továbbá nem mentes némely ponton a különféle szerzők ismételtgetéseitől. (Nem derül ki a szövegből, milyen módszerrel dolgozott a több ország történészeit felölelő munkaközösség. Annyi látszik, hogy az egyes fejezetek egymásrautalásában a szerkesztő tevékenykedett.) A nagy társadalmi folyamatok, a kor társadalmának képe — a polgári szemlélet mellett — ugyancsak részben a kötet erős tagolása következtében nem nyerhettek összefüggő, plasztikus ábrázolást. *A fejlődés törvényszerűségeit a kötetből csak nehezen vonhatja le az olvasó*, de az egyes országok konkrét fejlődését sem elemzik megfelelően a szerzők abból a szempontból, hogyan jelenik meg a sajátosban az általános, a véletlenben a törvényszerű. Gazdag anyagánál fogva — s a feldolgozás mögött álló, hozzánk nagyrészt el nem jutott irodalomra való tekintettel — azonban mégis *hazagpótló* ez a könyv. S mivel legalábbis célul tűzte a társadalom fejlődésének vizsgálatát, sok nyugati könyvtől ez is előnyösen különbözteti meg. Az angol történészek szerkesztésében megjelent kötet a polgári tudomány méltó reprezentatív alkotása.

SZÉKELY GYÖRGY

W. E. MOSSE:

THE EUROPEAN POWERS AND THE GERMAN QUESTION 1848—71

With special reference to England and Russia

(Cambridge: at the University Press. 1958)

AZ EURÓPAI HATALMAK ÉS A NÉMET KÉRDÉS 1848—71

Különös tekintettel Angliára és Oroszországra

W. E. Mosse munkájának központi problémája a német egység kialakításának története. A téma a történetírás számára nem ismeretlen, s feltárt az általa használt források nagy része is. A szempont azonban, amelyből a szerző vizsgálatait végzi, a német egység kérdését tárgyaló irodalomban új: a német egységnek nem-német, európai oldalról való szemlélete. Porosz vagy német szempontú munka számos van, írja a szerző előszavának első soraiiban de olyan, amely a többi európai hatalmak szemszögéből vizsgálná a német birodalom létrejöttének feltételeit — nincs. Már pedig, hangsúlyozza Mosse, — s ez a gondolat uralkodik az egész művön — a német egység létrejöttének legfőbb előmozdító ereje az európai hatalmak ellentéte volt. Ezen belül az aktív tényező (ezt az elemet annak idején Marx és Engels is kiemelte) az oroszok támogatása volt, mint közös tényező pedig Anglia semlegessége szerepelt. Mindkét hatalom a napóleoni lidércnyomás ellensúlyát kívánta felidézni az egységes német állam létrejöttének előmozdításával — nem gondolva arra, hogy egy napon a „veszély éppen Németországban” fog napóleoni méretekben kibontakozni (359. l.).

Mosse nagy munkájának központjában tehát azok a nagyhatalmi ellentétek és diplomáciai mozdulatok állanak, amelyek a német egység kialakulását lehetővé tették. A munka érdekességét emeli, hogy a szerző a már nyilvánosságra hozott levéltári gyűjtemények anyagának értékesítése mellett a különböző angol, bécsi és német levéltárakban is kutatott, s a felszínre hozott anyag valóban bizonyítékeire támaszkodik.

A mű tartalmilag három részre tagolódik: az első az osztrák—orosz szövetséggel és e szövetség felbomlásával, az 1848—1856-os idoszakkal foglalkozik. A második rész, a Mosse által „második forradalomnak” nevezett időszakot, 1857—1867 szakaszát tárgyalja. A harmadik pedig a „befejezett forradalmat”, az 1867—71-es éveket elemzi. A beosztással kapcsolatosan kétségtelenül vitába lehet szállni azzal, hogy az 1857—67-es szakasz valóban „forradalom” volt-e, vagy sem. Véleményünk az, hogy bármennyire is döntő fordulatot jelentett az európai nagyhatalmak viszonyában a német és az orosz egység kialakulása, „forradalomnak” ezt a folyamatot legfeljebb publicisztikai szóhasználattal lehetne nevezni, e köznap felületesség azonban szemben áll Mosse munkájának tudományos alaposságával. Bár kétségtelen, hogy az egységes német és orosz állam kialakulása a kapitalizmus által megteremtett új európai politikai rendszer megszilárdulásának megnyilvánulása és következménye volt, az 1857—67-es időszak már nem az 1848-as forradalmi hullám, hanem az 1849-ben kezdődő reakciónak a betetőzése. Bismarck nem a forradalmat, hanem az ellenforradalmat fejezte be. A német egység „felülről” való megvaló-

sítása nem a forradalom, hanem éppen ellenkezőleg a forradalomellenes reakció művének tekintendő.

Ennek ellenére W. E. Mosse számos vonatkozásban igen helyes megállapításokhoz jut el. Munkája jelentős részében Anglia és Oroszország különböző szerepét elemzi a német egység kialakulásával kapcsolatosan, s arra az eredményre jut, hogy míg a brit diplomácia hajlandó volt arra, hogy Fankfurt vagy Berlin valamilyen mérsékelt programját bátorítsa az egyesítés érdekében, Oroszország inkább a porosz monarchia berlini ellenforradalmi kormányát részesítette előnyben. Mind a brit, mind pedig az orosz kormány megegyezett azonban abban, hogy elleneztek a radikális, demokratikus és köztársasági irányzatokat: Miklós cár és Nesselrode görcsös elhatározottsággal, Palmerston és az angol kormány pedig „diplomáciai” helytelenítéssel (17—18. l.). Tény, hogy az orosz és a porosz kormánykörök között már jóval Bismarck kormányra kerülése előtt is létrejött bizonyos érdekközösség. Az orosz külpolitikában sajátos helyesre alakult ki Ausztria és Poroszország között. Oroszország és Németország összeütközésének színtere az északi hercegségekről (Schleswig-Holstein) a balkáni fejedelemségekre helyeződött át (62. l.). A Garibaldi győzelmei által felidézett forradalmi hullám elhomályosította ugyan az ellentétet, annak elapadásá azonban ismét helyet adott a régi ellenszenveknek (93. l.). Bármilyen volt is III. Napoleon politikája — állapítja meg Mosse —, még Bismarck kormányra jutása előtt megtisztította a terepet azon harc számára, amelyet egyfelől Olasz- és Poroszországnak, másfelől a széthulló Ausztriának és német kisállamoknak kellett megvívniuk. Olyan helyzet alakult ki, amelyben egyetlen hatalom sem akarta támogatni a meggyengült Ausztriát, s nem akarta megkísérteni azt, hogy szembeszegüljön Németország újjászervezésének ésszerű programjával porosz vezetés alatt. Az idők Olmütz óta megváltoztak és Poroszország Ausztriával folyó ügyében most már Európa jóakarátára, de legalább is közömbösségére számíthatott (109. l.). Ennek annál is inkább kellett bekövetkeznie, mivel a lengyel kérdés a német fejlődés európai jelentőségét is bebizonyította a hatalmak számára. Erős Németország éppen úgy védelmezte a cár lengyelországi érdekeit, mint Angliát a Németalföldön és Belgiumban Franciaország beavatkozásával szemben. Pétervárott és Londonban Németország meggyengülését a francia agresszió előjátékának tekintették. Amíg tehát III. Napoleon volt az európai béke fő veszélyeztetője, addig a brit és az orosz politika párhuzamosan haladt a német kérdésben (129. l.). Hozzájárult a helyzet további alakulásához az is, hogy Oroszország belső helyzete 1863 után alig volt képes erőlyes beavatkozással gátolni a német kérdés rendeződését a hercegségek ügyében éppoly kevéssé, mint az osztrák háború esetében.

1867 után azonban ismét változott a helyzet. Ausztria megelégnül balkáni érdeklődése és Bismarck kezdődő rokonszenvvel a balkáni osztrák tervek iránt az oroszokhoz azt a hiedelmet keltik, mintha a poroszok távolodnának az orosz politikától. Csak Bismarck határozott utasításai Reuss pétervári nagykövetnek osztráhtákká el a porosz—osztrák—francia közeledés képzetét (283. l.) az orosz kormányban.

A német egyesítés számos olyan kísérő mozzanatot is felvetett, amely az egykori politikai fejlődésnek homlokterében álló problémája volt. Mosse munkája ezeket a problémákat és a központi nagy fejlődési vonallal való kapcsolatukat részletekbe menően feltárja és nagy bizonyító anyaggal támasztja alá. Ilyenek a schleswig-holsteini hercegségek problémái, a keleti kérdés s Elzász és Lotharingia annexiója. Mosse kimutatja, hogy a hercegségek problémája szorosan kapcsolatos Németország nemzeti törekvéseivel és jövőbeli szerveztével. Tisztán német szemszögből nézve a kérdés a pángermán érzelmek megnyilatkozása volt, amely a hercegségek stratégiai helyzeténél fogva a Baltikum egyensúlyát érintette (148. l.). A keleti kérdés viszont az ottomán birodalom belső széthullása és a Habsburg-monarchia új balkáni törekvései miatt vált a nagyhatalmak átcsoportosulásainak kristályosodási pontjává, a német kérdéssel együtt (253. l.). Az elzászi kérdés pedig a francia hatalom lehanyatlásának, Németország felemelkedésének és győzelmének szimbólumává lett, ami sem a konzervatív Oroszországot, sem a liberális angol diplomáciát nem töltötte el különös szomorúsággal (358. l.). Mosse elemzései Németország egyesülési folyamatának egyes részletproblémáinak és kísérőjelenségeinek területén további igen érdekes eredményekhez, újabb értékes adatok megismeréséhez vezetnek.

Mindezek ellenére mégis be kell vallanunk, hogy Mosse könyvének elolvasása után is marad bizonyos hiányérzetünk a német egység létrejöttének értékelését illetően. A könyv alapján ui. az a benyomásunk támad, mintha az egységes Németország kialakulása csupán a nagyhatalmi ellentéteknek, s főleg a közvetett angol és közvetlen orosz támogatásnak lenne tulajdonítható. Arra alig találunk utalást a műben, hogy a német egység megteremtésében a belső német társadalmi erőknek volt alapvető szerepük és jelentőségük, s bármilyen kedvező külpolitikai körülmények között ment is végbe az egyesülés folyamata,

a nagyhatalmak rokonszenve csupán megkönnyítette a belső erők érvényesülését, de nem pótolhatta azokat. A német egység létrejötte kétségtelenül pozitív értékű folyamat, amely a német és az európai fejlődés törvényszerű eredménye volt. Eppen e törvényszerűség elemeinek a kidolgozása hiányzik azonban a legjobban Mosse könyvéből. Államok és birodalmak születése általában nem lehet kizárólag a véletlenszerűen kedvezően alakuló külpolitikai helyzetek függvénye. Bismarck német állama sem volt az, s ha Mosse könyvének nem is az volt a feladata, hogy a német egység létrejöttének belső társadalmi erőit vizsgálja, mégis el kellett volna kerülnie azt a látszatot, mintha elsősorban a külpolitikai erőviszonyoknak tulajdonítaná annak megszületését. Ha W. E. Mosse ezen — talán benne is felmerülő — hiányérzetet azzal kívánta volna kiküszöbölni, hogy az 1857—67-es folyamatot „forradalom”-nak nyilvánította, akkor megérzése ugyan helyes volt, eljárása azonban nem. A „forradalom” fogalomnak ilyen értelmet adni, szociológiailag teljesen hamis, arról nem is szólva, hogy a szerző munkájának számtalan helyén éppen Bismarcknak, a cárnak és az angol kormánynak a forradalomellenességét donoborítja ki. W. E. Mosse sajnálatos módon nem fejt ki azt sem, hogy mit ért „második forradalom” alatt. A szakértő olvasó tudja ugyan, hogy miről van szó, de még így is erősen megtévesztő, ha maga a szerző hangsúlyozza a folyamat „forradalmi” jellegét ugyanakkor, amikor e folyamat képviselőinek forradalomellenességét is kiemeli. Valamely történelmi folyamat természetesen lehet tartalmában pozitív jellegű vagy éppen progresszív akkor is, ha képviselői törekvéseik szempontjából nem progresszívek, hanem reakciósok. Kétségtelen, hogy a német egység esetében is ilyen jelenségről van szó, erről azonban a szerző sajnálatos módon nem tesz említést, s ezért munkájának sajátos ellentmondása feloldatlan marad. A „második forradalom” ilyen formán elméletileg megalapozatlan szólásnak tűnik, amely a német egység kialakulásának W. E. Mosse által ábrázolt folyamatát továbbra is csupán mint diplomáciai csatározások eredményét rögzíti emlékezetünkbe. Holott, ha nem is „forradalomról”, ennél azonban többről volt szó. W. E. Mosse munkája azonban e szemléleti hiányosság ellenére is maradandó értékű hozzájárulás a német kérdés történelmi irodalmához.

GONDA IMRE

ALAN BULLOCK:

HITLER. A STUDY IN TYRANNY

(London, Odhams Press Limited. 1955. 776 l.)

HITLER. TANULMÁNY A TIRANNIZMUSRÓL

Nem könnyű feladatot vállalt magára A. Bullock angol történész, midőn egy Hitler-életrajz megírását tűzte ki céljául. Kevés olyan személyisége van a történelemnek, kinek neve ennyire egybekapcsolódik a történelem egy-egy szakaszával, s mégis annyira hiján van minden emberi nagyságot jellemző tulajdonságnak, mint Hitler. Gonosztevő, őrült vagy zseni az az Adolf Hitler, aki az ismeretlenség homályából Németország, sőt ideig-óráig közel egész Európa urává emelkedett? A történész, aki a tények tudományos vizsgálata alapján kíván a kérdésre ismét választ adni — hiszen a válasz ott él már az emberek millióinak szívében, ott található már a nürnbergi per irataiban — s az objektív igazságot feltárni, elsősorban saját előítéletét kell, hogy legyőzze. „Senki sem ülhet le megírni saját korszakának történetét s talán semilyen korszakét sem — szögezi le a szerző — anélkül, hogy írása ne tartalmazna bizonyos előítéletet, melyek jelleméből, tapasztalatából fakadnak.” Nos egy angol szerzőnek módjában állhatott tapasztalatokat szerezni Hitlerrel, Bullock azonban tudatosan arra törekedett, hogy túltegye magát ezeken a tapasztalatokon s a dokumentumok sokszor részleteiben talán szárazabb, de egészében mégis megdöbbentő bizonyosságánál maradjon meg.

A háború utáni nyugati történelmi irodalom, a visszaemlékezések, naplók stb. tömekege bő teret szentel Hitler tevékenységének — tegyük hozzá nem egy esetben jóval többet tulajdonítva neki a valóságnál. Nem egy politikai személyiség igyekszik Hitlerrel való kapcsolatát megmagyarázni, a legkülönbözőbb szervezetek igyekeznek csökkenteni felelősségüket Hitler támogatásában, mégis Bullock könyvének megjelenéséig összefoglaló Hitler-életrajzzal nem rendelkezünk. Konrad Heiden könyvét ugyanis semmiképp sem tekinthetjük annak, hiszen megjelenési időpontja (1936) nem tette lehe-

tővé, hogy Hitler életének legjelentősebb szakaszát, a háborút tárgyalja, s nem férhetett hozzá a korszak dokumentumaihoz sem. Ebből a szempontból Bullock könnyebb helyzetben volt, hiszen egységében láthatta Hitler életművét, s rendkívül gazdag iratanyagra is támaszkodhatott. Bullock jól is élt ezzel a lehetőséggel. Nem tévesztve szem elől az egészet, rendkívül gazdagon ábrázolja a részleteket. A pszichológiai és társadalmi elemzés sem hiányzik a könyvből, s az apró megfigyelések, nagy összefüggések ábrázolása jól egészítik ki egymást. Egészében tehát olyan könyvet olvashatunk, mely joggal sorolható a polgári életrajzirodalom nívós alkotásai közé. Ez azonban távolról sem jelentheti azt, hogy szemléletével mindenben egyetérthetünk. Nem beszélve itt a személyiség történelmi szerepének a marxizmustól eltérő általános felfogásától — sok konkrét kérdésben is egyoldalúnak tarthatjuk beállítását.

A szerző Hitler életét három nagy részre tagolja. Így a könyv első része — amely a „Pártvezér” címet viseli — születésétől a fasizmus hatalomrajutásáig tárgyalja Hitler életét. Adolf Hitler, Alois Schicklgruber (Hitler) harmadik házasságából született 1889-ben egy ausztriai kis városban, Braunauban. Apja kis vámtisztviselő, fiát is hasonló pályára szánta. A meglehetősen közepes képességű Hitler, miután sikertelen kísérletet tesz a Képzőművészeti Akadémiai felvételre, 1909 és 1913 között Bécsben él, rendezetlen munka- s még rendezetlenebb anyagi viszonyok között. A Monarchia fővárosa gyakorolja rá az első benyomásokat — itt alakul ki gyűlölete a munkásmozgalommal szemben, az antiszemitizmus itt válik világnézete egyik fő alkotóelemévé, s az egyre erősebb német nacionalizmus (szlávgyűlölet) is itt keríti befolyása alá. Bullock könyvének egyik legjobban sikerült fejezete ez. Rendkívüli hitelességgel s anyagban való járatossággal ábrázolja a világháború előtti Ausztria három legjelentősebb pártját, s mutatja be, hogy milyen hatást gyakoroltak Hitlerre, tevékenységük milyen elemei lehetők fel a Hitler vezette párt későbbi gyakorlatában. Ismeretes, hogy a három párt — az osztrák szociáldemokrata párt, s Schönerer-féle német nacionalista párt, valamint a Lueger-féle keresztényszocialista párt — harca uralta a bécsi közvéleményt. Hitler a szociáldemokraták gyakorlatából a tömegpárt és a tömegpropaganda fontosságát ismeri fel — mint azt a Mein Kampf elemzéséből kideríti. Schönerer pángermán mozgalma határtalan német nacionalizmust, a munkásmozgalom gyűlöletét, az antiszemitizmust hinti el benne. E mozgalom Habsburg-ellenessége, a német egységre való törekvése is mély nyomokat hagyott világnézetében. Ugyanakkor Hitler felismerte a mozgalomban rejlő korlátokat is. A szociális problémákat elhanyagolták, s túlságosan a középosztályra koncentrálták tevékenységüket. Nem szerveztek tömegmozgalmat, inkább a parlamentari harcba vetették magukat, s végül támadták a katolikus egyházat, amit Hitler elhibáztattnak tartott. Mindezek azonban mintegy a Schönerer-mozgalom ellentétéként, mint erények voltak fellelhetők a Lueger-féle Keresztény-szocialista Pártban. Lueger — mint ismeretes — sikeresen apellált a bécsi kispolgárságra, melynek egzisztenciája a tőkés versenyben állandóan veszélyeztetve volt, felismerte a szociális problémák fontosságát, s nagyszerűen felhasználta a tömegek tradicionális lojalitását az egyházhoz. Bár e mozgalmak antiszemitizmusa — nem állván faji alapon — nem volt elegendő Hitlernek, a Monarchia fenntartására irányuló törekvéseket pedig egyenesen kárhoztatta, mégis arra a következtetésre jutott, hogy mozgalmát a Schönerer- és Lueger-féle mozgalmak előnyös oldalaiból kell kikovácsolnia. Ez a mozgalom a nacionalizmust a szociális jelszavakkal kell, hogy egyesítse. Ez a magasszínvonalú elemzés azonban — mely egy Hitlerrel független Nemzeti Szocialista Párt (DNSAP) ausztriai megalakítására vonatkozó eddig kevésbé ismert adattal egészíti ki ismereteinket — néha túllő a célon. Úgy érezzük, egyoldalú pl. a német imperializmus régi hagyományainak figyelmen kívül hagyása — éppen midőn Hitler Csehszlovákia elleni akcióját a Monarchiában kialakult szlávgyűlöletére vezeti vissza a szerző. Tovább menve, a Monarchia viszonyainak ügyes elemzése méginkább felhívja a figyelmet arra, hogy ezt az elemzést a szerző elmulasztja Németország esetében. Pedig aligha hihető, hogy az 1914-ben Németországba költözött Hitler fejében már készen hozta magával a nemzetiszocialista pártot. A szerző utalása arra, hogy a háború a propaganda fontosságát, az azt követő esztendőök pedig a német hadsereg szerepének jelentőségét húzza alá Hitler számára, ezt a hiányt csak részben pótolja. Végül anélkül, hogy Hitler vezető szerepét kétségbe akarnánk vonni, nem tudjuk magunkévá tenni azt a felfogást, mely a párt eszméit, felépítését stb. szinte kizárólag Hitler személyiségéből vezeti le.

Tetszős képből rajzolja meg Bullock munkája Hitler pályafutását a 20-as években. A revansra vágyó militarista körök, a müncheni kis- és nagytökekek hamarosan felismerték Hitler kislétszámú pártjának jelentőségét. A rendkívül rossz gazdasági helyzet, a sértett nemzeti önérzet, a Freikorpsok működése nem egy Hitlerhez hasonló pártvezért, s a NSDAP-hoz hasonló pártot vetett felszínre. A pártok programjai, így a NSDAP-é is tartalmazott antikapitalista, szocialista jelszavakat — melyeket nem egy párttag s

egy-két vezető komolyan is vett, (Hitler soha) — fő funkciójuk azonban — bár erre a szerző nem utal — mindig a munkásmozgalom, a marxizmus leküzdésében állt. Élesen szemben állottak ezek a pártok a weimari demokráciával is. Hitler mozgalma a rendkívül bonyolult belső ellentétek ügyes kihasználása ellenére (szeparatizmus stb.) sem tud lényegesen megerősödni a 20-as évek elején. Sem a hadsereg, sem a nagytőke támogatását nem tudja mozgalmának biztosítani, mint ezt a kudarcba fulladt sörházi puccs is mutatja. (Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy 1923-ig a helyi tőkés, valamint a hadsereg egy részének támogatásában inkább csak a jövőendő lehetőséget, semmint a nagytőke s a vezérkar fő politikai vonalát láthatjuk.)

Az 1924—31-es esztendőket a várakozás éveiként kommentálja a szerző. Hitler a börtönben, a párt szinte teljesen szétverve. A helyzet Németországban ideiglenesen stabilizálódott. A tőkésnek nincs szükségük Hitlerre, pártját sem támogatják. A Mein Kampf semmiféle visszhangot sem vált ki. Kiszabadulása után is évekig el van tiltva a nyilvános szónoklattól, mely a legfőbb fegyverétől fosztja meg. A pártban a bomlás, a frakcióharcok uralkodnak. Strasser befolyása növekedik, ki a pártnak erősebb szociális színezetet öhajjt adni. Ellentétek vannak az SA és a pártvezetés között is. Bullock ebben a helyzetben a fordulópontra a gazdasági válságban, konkrétabban a Young-tervben látja. A nagytőke által indított nacionalista kampány vezetője kezdetben Hugenberg s Nemzeti pártja, de ők Hitlerre is bekapcsolják az akcióba. Összehozzák a német nagytőke oly prominens képviselőjével, mint Kirdorf, rendelkezésére bocsátják a nagytőke lapjait, mind a tömegek, mind a nagytőke előtt ismertté teszik az eddig meglehetősen helyi jellegű politikust. A nagytőke által kapott pénzen szervezi újjá Hitler a pártot, növeli a taglétszámot 100 000-ről 200 000 fölé. A párt országos jellegét domborítja ki Darre puraszatprogramjának közrebecsátása is. Természetesen a nagytőke támogatása most már megköveteli a párt antikapitalista tendenciáinak lenyesegetését is. Ez a lényege az Otto Strasser—Hitler ellentétnek, melynek során Hitler kifejtette: „a munkások nagy tömege csak kenyeret és cirksut akar, semmiféle eszme iránt nincs megértés bennük”. Továbbiakban Hitler világosan leszögezte, hogy a náci Németország gazdasága a Kruppokra fog alapulni (140. l.). Teljes határozottsággal jutott kifejezésre Hitlernek a nagytőkével való viszonya, midőn megakadályozta, hogy pártjának egyes radikálisabb tagjai (Feder) a bankok államosítására vonatkozó javaslatot nyújtsanak be a Reichstagban. Mindenestre ekkor már a német nagytőke elég jelentős frakciója, Kirdorf, Thyssen, Voegler, Schroeder stb. pénzeli (156. l.). A Hitler és a nagytőke közti kapcsolatokat a düsseldorfi beszéd teszi teljesebbé 1932 elején.

A hatalomrajutást közvetlen megelőző két esztendő gazdag leírása jó néhány figyelemreméltó észrevételt tartalmaz. Az egyik Hitler és a legalitás kérdése. Hitler ugyanis mindvégig tudatában volt annak — írja a szerző —, hogy legális úton, a hadsereg és a nagytőke támogatásával kell a hatalom birtokába jutnia. Ez nem egy kisebb-nagyobb konfliktust teremt a vezetés s a „nacionalista forradalmat” váró SA között. A könyv szerzője világosan kifejti azt is, hogy 1932 végén a Hitler-párt befolyása túljutott a telőpontra s hanyatlóban volt. A munkának ez az erénye azonban a könyv fontos hiányosságába csap át. Bullock elemzését ugyanis egyoldalúnak kell tartanunk, midőn ilyen körülmények között Hitler hatalomra kerülését Papen és Schleicher politikai intrikáinak tulajdonítja. Ebben az összefüggésben meglehetősen kis figyelmet szentel az 1933. január 4-i Papen—Hitler megbeszélés harmadik résztvevőjének, Schroeder bankárnak (220. l.). E fejezet további problémájának tekinthetjük a társadalmi elemzés hiányát, a Hitlerrel szembenálló pártok igen elnagyolt portréját, így a Szociáldemokrata Pártot, méginkább a Kommunista Pártot. Nem hagyhatjuk szó nélkül azt sem, hogy a szerző nem tulajdonít kellő jelentőséget Hitler hatalomra juttatásában a kommunisták növekvő szavazatszámának, illetve az ettől való félelemnek sem. Ezzel szemben eltúlozza a kommunista párt ez években elkövetett hibáit (230. l.).

„A kancellár” hangzik a címe a könyv második részének, mely az eseményeket a háború kitöréséig vezeti. Felfogásával itt részben egyetérthetünk, amennyiben hangsúlyozza az egész jobboldal felelősségét a fasiszmus hatalomra jutásában. Az 1933—1934-es esztendő azért is megérdemli a gondos tanulmányozást, mert Bullock munkája jól megmutatja, hogy a német fasiszmus milyen körmönfont módszerekkel ragadja meg a hatalmat, a megfélemlítés s félrevezetés, az erőszak minden válfaját alkalmazva. Tanulságos ez mindazok számára, akik a fasiszmust kizárólag az erőszakkal kötik egybe. Igen fontos a szerző megállapítása, hogy 1933 elején Hitlerék azért nem tiltották be a kommunista pártot, hogy a választásokon még fenntartsák a munkásosztály megosztottságát és a szociáldemokrata szavazatokat gyengítsék velük. Találó képet rajzol a könyv a náci parlament megnyitásáról. Pótdam, a német militarizmus, Nagy Frigyes városa volt a színhelye Hitler kancellári bemutató beszédének, a fasiszta parlament első össze-

jövetelének, s már a színhely is éles kontrasztja a polgári demokráciának, mely Weimart — Goethe és Schiller városát — választotta székhelyül.

A gleichschaltolás színvonalas ábrázolása, a Roehmmel való konfliktus körülményeinek elemzése egészen az 1934 nyári leszámolásig, a könyv legjobb részei közé tartozik. Annál is inkább, mivel itt a szerző erősen utal Hitler s a Vezérkar újbóli megegyezésére, valamint a Krupp-pal s Thyssennel történt — nem teljesen bizonyított — tárgyalásra, mint a leszámolás közvetlen előzményeire.

A munka a továbbiakban szinte kizárólag külpolitikai kérdésekkel foglalkozik, arra hivatkozván, hogy Hitlert csak a hatalom érdekelte s tevékenységének 1934-től már a külpolitika állt középpontjában. A szerzővel ebben nem lehet teljesen egyetérteni, hiszen a Hitler-képhez a fasiszta Németország belső berendezése is hozzátartozik, bár tagadhatatlan, hogy a külpolitika primátusa a továbbiakban fennállt. Az 1933—37 közötti külpolitikai kérdéseket tárgyaló fejezetben élesen felszínre kerülnek a szerző hibás elképzelései. Sajnos a szerző a fasiszta Németország külpolitikáját kizárólag Hitler személyiségéből vezeti le. Nézete szerint a cseh, osztrák bekebelezés gondolata Hitler osztrák mivoltában gyökeredzik. Az osztrák annexiót a Nagy Német Egység gondolatára is visszavezeti, viszont kevés szó esik a német imperializmus hagyományos Drang nach Osten terveiről. A nyugati megbékítési politika értékelése is vitatható. Bizonyítékai, melyek szerint 1934-ben a nyugati hatalmak keleti Locarnora törekedtek volna, egyáltalán nem meggyőzőek. Hitler külpolitikai sikerei nem saját külpolitikai ügyességeiben, mint inkább abban rejlettek, hogy felismerte — ellentétben az életrajz szerzőjével —, hogy a nyugati országok külpolitikájában rendkívül erős a német agresszió Keletre terelésének gondolata.

Bullock 1938 elejével megszakítja Hitler életének folyamatos tárgyalását, hogy „A diktátor” címmel egy külön fejezetet szenteljen a fasiszta vezér egyéniségének. Nem véletlen, hogy e fejezet közbeiktatása itt történt. A szerző véleménye szerint ugyanis Blomberg s Fritsch leváltása, a hadsereg fölötti vezetés átvétele Hitler személyes diktatúrájának kezdete. Ettől az időtől kezdve már nem függött sem a vezérkartól, sem a nagytőkétől — mondja ki ezt később még világosabban. E kérdésre később még visszatérve, néhány mozzanatot szeretnénk kiemelni Hitler jellemzéséből. Bullock — úgy érezzük — joggal utasítja el azt a feltevést, mely szerint Hitler örült lett volna. Ez még 1944—1945-ben sem állja meg a helyét. Meglehetősen műveletlen — ha olvasott, úgy csak az elméjében korábban meglévő gondolatokra rezonált —, egészében közepes képességű ember volt Hitler. Rendkívüli kitartással törekedett ugyanakkor hatalomra, s elképzeléseinek tagadhatatlanul maga is rabjává vált. Minden mélyebb gondolat távol állt tőle, a „struggle for life” elmélete alapján állt, s az erőszak mindenhatóságát hirdette. Ideológiájának egyetlen eredeti vonása sincs, szinte valamennyi eleme megtalálható a német irracionalista filozófiában. Mi tette mégis a fasiszta mozgalom vezérévé? Mindenekelőtt ügyes szónoki képessége, mellyel a nacionalizmust, az antiszemitizmust rendkívüli mértékben fel tudta kelteni, illetve meglovagolni. A tömegpszichózis negatív elemeire való apellálás nagy szerepet játszott sikereiben, melyet jól egészített ki a demagógiával. 1933. május 10-i beszéde pl. kiváló példája ennek, midőn kijelentette: „Ha a burzsoázia diktatúráját a proletariátus diktatúrája váltja fel, az egyszerűen csupán azt jelenti, hogy egyik osztály helyett a másik kerül hatalomra, a mi óhajunk a nemzet, az egész közösség diktatúrája.” Egyet lehet érteni a szerző felfogásával, mely szerint Hitler befolyását — akár a német népre, akár környezetére — hiba lenne lebecsülni. Nem kisebb hiba azonban — s ebbe a hibába a könyv szerzője is nem egyszer beleesik — túlbecsülni azt.

A munka második része az Anschluß, Csehszlovákia bekebelezése és a második világháború kirobantásával fejeződik be. Annak ellenére, hogy a szerző közel másfélszáz oldalt szentel e kérdéseknek — rendkívül jelentősnek tartván ezen eseményeket Hitler szempontjából is —, a nemzetközi irodalom által oly nagy mértékben feltárt korszakról van szó, hogy sok újat már nem mondhatott. Talán csak a szerző álláspontjának helyességét szeretnénk aláhúzni, midőn szembeszáll minden olyan felfogással, mely 1939 tavaszát — amikor először tér le a német fasizmus németlakta területek bekebelezésétől — fordulópontnak tekintti Hitler külpolitikájában. Ezen elméletek helyetlenségére — melyek elsősorban a müncheni angol külpolitikát kívánják igazolni — ha más nem, a Mein Kampf is világosan utal, mely a német fasizmus céljait sohasem korlátozta a németlakosságú területek egyesítésére.

A második világháború korszakát dolgozza fel a szerző a munka harmadik részében. Ezt kívánja a címben („A hadvezér”) is kifejezni. A könyv színvonala itt sem hanyatlik, mégis e részben tud legkevesebbet nyújtani. A feldolgozás ugyanis a háború ismert menetére s legismertebb feldolgozásaira támaszkodik. Néhány kisebb tévedés is található e részben: pl. a szerző azt állítja, hogy a Barbarossa terv eredeti változatában Magyar-

ország katonai részvételére is számítottak (574. l.). Ez téves. Nem elég világos a szerző álláspontja Hitler s Molotov 1940 őszi megbeszélésével kapcsolatban sem. Ismert pedig a nemzetközi irodalomban (pl. Weinberg könyve), hogy e megbeszélés kimenetele semmiféle szerepet nem játszott Hitler terveiben. A koncentrációs táborokkal kapcsolatban leszögezi Hitler felelősségét, de túl röviden foglalkozik a kérdéssel, pedig ez szerves része a Hitler-képnek. Bullock munkája nem tartozik azon munkák közé, melyek a fasiszta Németország vereségét utólag Hitler stratégiai hibáira kívánják visszavezetni, nem törekszik a nyugati hatalmak szerepének túl-, a Szovjetunió szerepének nyílt alábecsülésére sem. Joggal kritizálható azonban munkája, midőn a háború fordulópontja szempontjából azonos jelentőséget tulajdonít a marokkói partraszállásnak, az el-alameini csatának és Sztálingrádnak. Midőn a németországi belső ellenállás kérdését vizsgálja, a kommunistákról megfélemlít. S talán Speer szervezőképességét is mérsékeltebben dicsérte volna, ha figyelembe veszi, hogy mindez a rabszolgamunkások százazreinek embertelen kizsákmányolása árán történt.

A munka utolsó részében, a háború tárgyalása során jut teljes nyíltsággal felszínre Bullock Hitler-képének egy alapvető gyengéje. A szerző több alkalommal utal ugyan a militarizmus, valamint a nagytőke kapcsolatára a fasiszta mozgalommal s Hitlerrel. E kapcsolatok lényegének megítélésében azonban végig bizonytalanságot árul el, mely bizonytalanság éppen a munka utolsó részében hibává, politikai tendenciává válik. A német imperializmus terméke volt-e Hitler s a fasiszta mozgalom annak segítségével került-e hatalomra vagy sem? A szerző először megkerüli a választ s ha a fasiszta mozgalom uralomra kerülésében még el is ismeri a nagytőke s a tisztikar felelősségét, a háború időszakára ezt már egyenesen kétségbevonja s tagadja (735. l.). A nagytőke és a vezérkar, illetve a Nemzetiszocialista Párt és Hitler közti kapcsolatokat mi sem fogjuk fel mechanikusan. Természetesen más volt a viszony Hitler s Krupp között 1932-ben, mint 1938-ban. A végrehajtóhatalom birtokában Hitler erősen önállósíthatta és bizonyos mértékig önállósította is magát a vezérkar s a nagytőke elképzeléseitől. De egészen 1943-ig nem került azokkal alapvetően szembe. A munkásmozgalom letörése, a militarizmus újja-élesztése, s a háború mindaddig, míg sikeresnek látszott, éppen ezen osztályok célkitűzéseit valósította meg. Támogatták, ha a végrehajtás körülményeiben voltak kisebb-nagyobb ellentétek is.

A Hitler-féle európai Új rend nem is volt olyan új, gyökerei a német imperializmus régi elképzeléseiből eredtek, ha talán korábban nem is nyilvánultak meg oly extrém formában. Talán 1944-től beszélhetünk arról, hogy Hitler s a német imperializmus érdekei különváltak. Midőn a vereség már bizonyossá vált, a német uralkodó körök felismerték, hogy Hitler és mozgalma nem alkalmas a német imperializmus átmentésére, sőt annak egyenesen akadályává válhat. Már részben próbáltak szabadulni tőle, de ekkor már késő volt. Nem beszélve arról, hogy a tábornoki kar nagyobb része is egészen a háború végéig kitartott mellette. Guderian a júliusi merénylet után lesz vezérkari főnök, s áldását adja a náci köszöntés bevezetésére a hadseregben. Rundstedt 1944 végén tér vissza ismét a szolgálatba stb. A hadsereg gleichschaltolása sem tudta tehát a vezérkart Hitlerrel szembefordítani, s nem kevésbé vonatkozik ez a nagytőke jó részére is.

Hitler s a német imperializmus tehát egyikek voltak a sikerekben, sajnálatos, hogy nem egyik a vereségben.

Még néhány szót a munka befejező gondolatáról. Bullock szerint Hitler „missziója” az 1789-el kezdődött polgári liberális világ megsemmisítésében állt. Nézetünk szerint a polgári liberalizmus korszaka már jóval korábban lezárult. Már az imperializmus a polgári liberális korszak végét jelezte, az Októberi Forradalom pedig az egész világ előtt nyilvánvalóvá tette ezt.

Hitler nem semmisítette meg a burzsoá liberalizmus korszakát, Ő maga és mozgalma éppen a liberalizmus megszűntének terméke volt már. Hatalomra jutása a legpregnansabb példája a tőkés osztály elfordulásának a burzsoá liberalizmustól a fasiszmus felé.

Alan Bullock könyvében, az általunk vitatott részei ellenére — úgy érezzük — rendkívül érdekes, tanulságos munkával ismerkedtünk meg. Az angol szerző Hitler-életrajza értékes művel gyarapítja a történettudományt.

RÁNKI GYÖRGY

CARL N. DEGLER:

OUT OF OUR PAST. THE FORCES THAT SHAPED MODERN AMERICA

(New York, Harper and Brothers. 1959. 484 l.)

MÚLTUNKBÓL. AZ ERŐK, AMELYEK A MODERN AMERIKÁT ALAKÍTOTTÁK

Az amerikai történetírásban szaporodnak az átfogó, szintézist nyújtó művek. Értékelés, újraértékelés, átértékelés: a történetírásnak ez az állandó, változó forrásokból újra és újra megújuló folyamata a mai amerikai történetírás igen intenzív vonása. Sokan, egyre többen vannak, kik úgy érzik, hogy új, korszerűbb megvilágításba illik helyezni az amerikai történelem egyes szakaszait. A század első évtizedeinek mereven konzervatív vagy — ellentétes pólusként — a nagy társadalmi konfliktusokat őszintén feltáró, nem egyszer szinte botrányt kavarázó, de a tudományt mégis előrevivő művei után beérk az „új iskola” termése, amelynek képviselői lényegében konzervatív szemlések, a régi konzervatív történetírásnál azonban csiszoltabb, finomabb eszközökkel látnak hozzá az amerikai történelem újraírásához.

Ez utóbbiak közül való C. N. Degler is. Műve — mint címe is jelzi — nem tűzi ki célul a teljességet, nem kívánja ábrázolni az amerikai történelem minden egyes szakaszát. A múltat a jelen lencséjén keresztül nézi, azt tekinti feladatának, hogy „az amerikai nép kialakulásának történetét” írja meg. Módszere szellemtörténeti. Módszertani fejtegetésében ugyan nem utasítja el egyből a gazdasági interpretáció jelentőségét, amely — úgy véli — a mai történetírásban „divatos” irányzat, sőt kész Marx és „más XIX. századi írók” érdemét is elismerni, mint akik művükkel „ragyogó módon hozzájárultak az emberi történelem megértéséhez” (Bevezető, XII. l.). Ő azonban könyvében egy másik nagy történelmi erő, az eszmék szerepét kívánja hangsúlyozni, amelyeknek — eredetüktől függetlenül — „megvan a maguk önálló életük”.

Ennek megfelelően, és más szerzők (Max Weber, Tawney) korábbi kutatásaira támaszkodva, a szellemtörténeti felfogás érvényesül Deglernek — többek között — a kapitalizmus—puritanizmus kapcsolatára vonatkozó fejtegetéseiben. A puritán erkölcs, a puritán szellem ebben az ábrázolásban, mintegy a modern kapitalizmus szülőanyjaként jelenik meg előttünk. Még szembevetendőbb, vagy inkább fureszább a valóság kapcsolatainak fejtetőre állítása a néger diszkrimináció és rabszolgaság közötti összefüggés megítélésében. Degler hosszú oldalakat szentel annak felderítésére, hogy melyik volt előbb: a négerekkel szemben alkalmazott társadalmi diszkrimináció vagy a rabszolgaság intézménye. A kérdés alapos megvilágítása érdekében összehasonlítja az Észak-Amerikában uralkodott viszonyokat a braziliai és spanyol-amerikai állapotokkal, ahol a négerek a rabszolgaság intézménye mellett és ellenére „nagyarányú társadalmi egyenlőséget élveztek” (28. l.). A sokoldalú vizsgálat alapján ahhoz a nem csekély mértékben meglepő eredményhez jut el a szerző, hogy a társadalmi diszkrimináció „a rabszolgaságnak nem következménye, hanem előfeltétele” volt (38. l.). Ebből már tagadhatatlanul logikusan következik a gondolatmenetet lezáró megállapítás: „Ennek alapján helyénvaló, ha úgy fogalmazunk, hogy a rabszolgaság az angol gyarmatokon egy népi előítélet intézményesítése volt.” (uo.)

Megjegyezzük: az utóbbi példát elsődlegesen a degleri történeti módszer illusztrálására hoztuk fel, mert egyébként (erre még visszatérünk) a néger kérdés sokoldalú, részletes és fehér sovinizmus mentes megvilágítása Degler könyvének igen pozitív vonásai közé tartozik.

Az „új iskola” képviselőinek műveire igen jellemző a nagy társadalmi ellentétek elméleti fellazítása, eltorzítása, vagy egyenesen eltüntetése. Természetesen, az esetek túlnyomó többségében nem nehéz bizonyítani, hogy a valóságtól erősen elrugaszkodott szellemi bűvészmutatványról van csupán szó. Az amerikai történetírás, a polgári történetírás is, bőségesen és meggyőzően kimutatta már, hogy a polgárháborút követő évtizedekben milyen katasztrofális hatással volt a farmerek helyzetére a nagy gabonarakták, a vasúti tőke tevékenysége, az utóbbi által folytatott vad földspekuláció és diszkriminációs tarifapolitika, általában a monopolizálódás, a kapitalizmusnak a mezőgazdaságba való széleskörű behatolása.

Degler ábrázolásában ez a történelmi folyamat a kormányozhatatlan, személytelen, „majd hogy nem misztikus” kereslet—kínálat változásának folyamatává fetisizálódik. Éppen ezért eleve ostobaságnak tekintti azt a farmer „protest literature”-t, amely a trösztökben, a nagy gabonaraktákban, a vasúttársaságokban, a Wall Streetben vélte felfedezni a farmer bajok okát (324. l.). A farmerek zúzával szembe a mezőgazdaság „kommerciálizációjából” származó anyagi előnyöket, ugyanakkor azonban — alapítja meg szinte szemrehányóan a szerző — tiltakoztak az azt kísérő állandó áresés ellen (329—330. l.).

Illúziókra épült és éppen ezért, véleménye szerint, semmivel sem vitte előre a kérdés megoldását a populista párt megalakítása, vagyis a farmernek az a kísérlete sem, hogy a politika révén keressen gyógyulást bajaira. „Sajnos, — írja Degler — igen sok érzélgőseget pazaroltak az 1896-os populista-demokratikus verség lefestésére és igyekeztek azt úgy ábrázolni, mint a farmer utolsó nagy szembefordulását az ipari és finánc hatalom túlsúlyban levő, könyörtelen erőivel” (333. l.). Valójában, 1896 az „agrár mithosz” végvognaglasa volt. Egyben, Degler szerint, az a történelmi pillanat, amikor a farmer nagykörűvé vált és üzletember lett. Ez a „kapitalistává érett” farmer a következő évtizedekben jobb meghallgatást is tudott biztosítani magának az „üzleti szellemű” Amerikában. A farmer „urbanizációja” ugyanakkor azt is megmutatja, hogy mennyire „naiv és irreális” volt a Néppártnak az a törekvése, hogy a farmert összehozza a városi munkássággal, hogy bizonyos munkás—paraszt összefogást alakítson ki (334. l.).

A város és a gyár „új világával”, a XX. század elejére felnövő munkásosztállyal kapcsolatban erősen előtérbe kerül Degler munkájában a munkáskérdés és az egyházak viszonya. Ezzel foglalkozik könyvének „Jézus kontra Ricardo” című részlete. Az ilyen irányú érdeklődés összefügg ennek a történetírói irányzatnak a társadalmi ellentétek, konfliktusok természetéről, kiegyenlíthetőségéről vallott felfogásával, és azzal a koncepciójával, hogy ebben a „pacificálási” munkában jelentős feladatok hárulnak az egyházakra. A polgárháború után, mint Degler megállapítja, erős visszaesés következett be a tömegek vallásos érdeklődésében, a munkáskerületekben üresen álltak a templomok, három erősen iparosodott állam — New York, Massachusetts, California — enyhítette, vagy teljesen elhagyta a vasárnap megünneplésére vonatkozó törvényeit. Az 1880-as évek közepén elsősorban a protestáns egyházaknak arra a félreérthetetlen következtetésre kellett jutniuk, hogy elvesztették bázisukat a munkások körében. Degler, miután megállapítja, hogy rövidlátók voltak azok az egyházi emberek, akik a munkásosztálynak a protestantizmustól való elidegenedését valaminek „emberi romlottságnak” bélyegezték, részletesen vizsgálja azokat az erőfeszítéseket, amelyeket az egyházak a következő évtizedekben a tőke és munka viszonyának megjavítására, a munkásosztály megnyerésére tettek. Az eszközök: a Vanderbiltek és más nagy adakozók pénzén az „institutionalis” egyház kialakítása, az egyház keretén belül sport, irodalmi előadások, játékok és különböző egyéb juttatások, lehetőségek megszervezése — és az ezt kiegészítő, a társadalmi rend „krisztianizálását” hirdető propaganda. (Pontosan ezt a címet is viseli az ilyen irányú irodalom egyik reprezentatív kötete: Walter Rauschenbusch: *Christianizing the Social Order*, 1912.)

C. Degler a munkáskérdés és az egyházak kapcsolatára vonatkozó fejtegetéseit a következő, igen egyértelmű végkövetkeztetéssel zárja:

„Ahelyett, hogy „opium volna a népnek”, ahogy Marx Károly a vallást nevezte, az egyházak az ipari Amerikában tudatosan a szegények és elnyomottak oldalára álltak és arra törekszének, hogy mindenki részére biztosítsák a társadalmi igazságot. Ezzel a tevékenységükkel félelmetes akadályt állítottak a szocializmus útjába az Egyesült Államokban” (343. l.).

Ezek tehát Degler művében a konzervatív történeti módszer világnézeti alapjai.

Mint már jeleztük, Degler könyvének igen pozitív vonásai közé tartozik a négerek helyzetének, a néger kérdésnek a tárgyalása. Degler ennek vizsgálatában következetesen demokratikus álláspontot képvisel, — annak az elvi tételnek az alapján, hogy a néger rabszolgaság, de a diszkrimináció is ellenkezik az amerikai egyenlőségi eszmékkel (161. l.). Kimutatja — többek között a néger dalok érzelmi világára utalva —, mennyire hazugok azok az elméletek, melyek a négernek rabszolga helyzetével való elégedettségét bizonygatják (170. l.), érdekesen világítja meg, hogy mennyire vígasztalan, sötét volt a XIX. század közepén, a polgárháborút megelőző szakaszban a szabad négerek helyzete, kik hozzájutottak a szabadsággal együttjáró minden felelősséghez, annak minden privilégiuma, előnye nélkül (172. l.), és hogy mennyire károsak a néger képességek inferioritásáról vallott helytelen nézetek, melyek a mai Amerikában, a ma is érvényesülő néger diszkriminációt erősítik és továbbra is konfuzussá teszik e kérdésben az amerikaiak gondolkodását (174. l.). Igen erős vád a polgárháború utáni Egyesült Államok négerpolitikáját illetően Deglernek az a megállapítása, hogy az északi győzelmet, a néger felszabadítást fokozatosan, az egész országban a déli szemlélet, a déli módszer „békés” térhódítása, a négerek kasztszerű elkülönítése követte. Ennek bekövetkeztét elsőrendűen az Észak bátorító magatartása tette lehetővé. Tételének igazolására Degler a Legfelső Bíróság néhány jellemző határozatát (Civil Rights Cases, 1883; Plessy v. Ferguson) és különböző, e korból származó északi véleményt vonultat fel (233—237. l.).

Végül utalunk még Degler művének a „harmadik amerikai forradalmat”, az 1929—33-as válságot tárgyaló (bizonyos vonatkozásban, elsősorban a roosevelti politika értéke-

lésében ugyancsak sok pozitív vonást mutató) fejezetére. A válság hatásának tényszerű felvázolásába érdekesen vonja be az egykorú szociográfiai irodalom „case”-tanulmányainak anyagát (a válság hatása a család helyzetére, 382—383. l.). Jóval érdekesebb azonban ennél, ami a fejezet elsőrendű tanulsága: milyen mély nyomokat hagyott, milyen aktív alakító hatással van a „nagy válság” a mai amerikai történelmi és társadalmi szemléletre. A szerző a roosevelti „forradalmat” a második világháború utáni gazdasági és politikai kérdésekkel összefüggésben tárgyalja. Ez a tárgyalási mód különösen világosan mutatja, hogy „1933” nem csak történelmi múlt, hanem — kinek-kinek más és más tanulságokat nyújtó — lecke és élő probléma a mai Amerika számára is.

SOLT LÁSZLÓ

THE MONGOL MISSION. NARRATIVES AND LETTERS OF THE FRANCISCAN MISSIONARIES IN MONGOLIA AND CHINA IN THE THIRTEENTH AND FOURTEENTH CENTURIES

Edited and with an Introduction by Christopher Dawson

(London and New York, Sheld and Ward. 1955. XLI, 246 l. [„The Makers of Christendom” sorozatban])

A MONGOL MISSZIÓ. A XIII. ÉS XIV. SZÁZADBAN MONGOLIÁBAN ÉS KÍNÁBAN JÁRT FERENCES MISSIONÁRIUSOK ELBESZÉLÉSEI ÉS LEVELEI

E kötet a XIII—XIV. századi mongol—nyugati kapcsolatok forrásaival ismerteti meg angol fordításban. Zömét a franciskánus útleírások és levelek teszik ki, de csatoltan közül néhány más dokumentumot is. Teljes szövegében közli Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk útleírását s csatolja hozzá IV. Ince két 1245-i bulláját, melyet a tatár kánhoz intézett, Güjük khán 1246-i levelét IV. Incéhez, Johannes de Monte Corvino két levelét 1305-ből és 1306-ból, továbbá a Kína területén levő Zaytun-i térítő püspökök egy-egy levelét 1318-ból és 1326-ból. A latinból történt fordítások alapjául *A. van den Wyngaert*: *Sinica Franciscana* c. kritikai kiadása szolgált. A fordítások mintaszerűen pontosak.

A bevezetésben a kiadó áttekintést ad Európa és Ázsia kapcsolatairól az ókortól kezdve a mongol hódítások koráig; ismerteti a térítő szerzetesek útjait; behatóbban tárgyalja a mongolok kapcsolatait a nyugati világgal s a kereszténységgel, bővebben vázolja a nesztoriánus kereszténység kérdését s végül Monte Corvino és a távol keletre eljutott térítő szerzetesek ismertetésével zárja bevezetését.

A munka igyekszik kerek képet adni a keleti missziós utakról, de egyoldalúság származik abból, hogy a kérdést főként egyházi, s ezen belül is ferences oldalról szemléli, s a domonkos utazókat csak mellékesen érinti. Ennek eredménye, hogy a domonkos Julianus utazásáról egyáltalán nem esik szó, s a keleti magyar töredékek szempontjából ugyan csak fontos Thomas Mancasola szamarkandi püspökre vonatkozó 1318-i pápai bullát, sőt egy ferences, a Baskíriában térítő magyar származású Johanka 1320-i levelét sem érinti. A tatárjárás rövid leírásában Batu magyarországi hadjárata egyik a többi európai hadjárat között s a „Buda mellett” fekvő Mohi szerepe másodrendűvé válik.

Hiánya a műnek, hogy, jóllehet népszerűsítő céllal készült, jegyzetet csak elvétele ad a szöveghez és nem szolgálja a könnyebb áttekintést, hogy a csatolt térképen csak helynevek vannak feltüntetve a jól ismert utazások útvonala nélkül.

GYÖRFFY GYÖRGY

IM REICHE DES GOLDENEN APFELS. DES TÜRKISCHEN WELTBUMMLERS EVLIYA CELEBI DENKWÜRDIGE REISE IN DAS CIAURENLAND UND IN DIE STADT UND FESTUNG WIEN, ANNO 1665

Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Richard F. Kreutel

(Graz—Wien—Köln, Verlag Styria. 1957. 290 l. Osmanische Geschichtsschreiber, Bd. 2)

AZ ARANYALMA BIRODALMÁBAN. EVLIYA CSELEBI TÖRÖK VILÁGJÁRÓ EMLÉKEZETES UTAZÁSA A GYAUROK ORSZÁGÁBA, BÉCS VÁROSÁBA ÉS VÁRÁBA 1665-BEN

Az „Oszmán Történetírók” sorozatának ez a 2. kötete Evlia Cselebi Bécs váráról és városáról, „a németek arany almájá”-ról szóló útleírását közli német fordításban. Evlia az 1665-ös ünnepélyes török követséggel Kara Mehmed pasa kancellárjaként járt a császárvárosban, s naplószerű útleírásában a keleti mesékre emlékeztető színes képet fest küldetésük hivatalos eseményeiről, az udvari ceremóniákról, a városról és annak életéről. Evlia írása — csakúgy, mint a kiadvány függelékében közölt Mehmed pasa hivatalos jelentése — Karácson Imre fordításában magyarul már a század elején megjelent (Török történetírók IV. k.), de a magyar kutató számára is újat mondanak Kreutel történeti, nyelvészeti és filológiai szempontból egyaránt kitűnő és részletes jegyzetei. A bevezetés élvezetes, kerek előadásban jellemzi az oszmán történetírást és benne Evlia munkásságát, rámutatva mesélő kedvéből fakadó tódtításaira, sőt füllentéseire is. Kár, hogy Kreutel nem szól Evlia tudatos, részben nacionalista, részben politikai jellegű ferdtítéseiről, hazugságairól, amelyek az általa írottak történeti forrásértékét eleve kétségessé teszik, s amiről — az oszmán történetírók általános forráskritikai vizsgálatával kapcsolatban — éppen az itt közölt rész alapján részletesen írt *Szekfü Gyula* egyik legjobb tanulmányában (Kútfőkritikai tanulmány a hódoltságkorabeli török történetírókról. Török történetírók V. k. Bpest. 1916). Azt viszont túlzásnak érezzük, hogy Kreutel szerint nem bizonyítható, Evlia tagja volt-e valóban a török követségnek, azaz kérdéses, hogy munkáját nem mások elbeszélése nyomán írta-e. Sok egyéb érv mellett magában az, hogy a császári élelmezési biztos listáján Evliát is megtaláljuk (Török történetírók V. k. 13. l.), minden kétségünket eloszlathatja. Ahogy az elmondottak is bizonyítják, kár, hogy a magyar kutatások eredményeit, nyilván nyelvi okokból, nem ismeri eléggé a szerző. (Ez lehet a magyarázata néhány, a bevezetésben található tévedésnek is: Zrínyi Miklóst összekeveri Zrínyi Péterrel; Kőszeg várát Stájerországha rakja; a vasvári békében pedig Érsekújvárt és Novigrádot juttatja a töröknek.) Kreutel a szakembert és az érdeklődő olvasót egyaránt kielégítő csinos kiállítású publikációja fel kell hogy vesse bennünk a kérdést: nincs még itt az ideje, hogy Evlia Cselebi magyarországi utazásait, a teljesen elfogyott és antikvárium ritkaság számba menő régi kiadás nyomán, a tudomány új eredményeivel kibővítve, magyarul újabb kiadásban adjuk közre? Azt hisszük, nagy könyvsiker volna és a tudomány is hasznát venné.

BENDA KÁLMÁN

CSATÁRI DÁNIEL:

MAGYAR—ROMÁN KAPCSOLATOK

(Történelmi vázlat. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1958. 294 l.)

Már régen időszzerű volt, hogy a magyar és román nép kapcsolatának mindig aktuális kérdéséről egy, a két nép haladó történetírásának eredményei alapján készült mű adjon számot. Csatári Dániel könyve kéziratban már évekkel ezelőtt készen volt, ily jellegű könyv megjelenése azonban, ahogy sohasem elég korai, nem lehet késői sem; sőt a késedelemből előny is származhatik: új szempontok mérlegelése is szerepet játszhatik az anyag végleges összeállításában.

A mű — mint ezt alcíme is mutatja, bevezetése is kifejti — nem lép fel a teljesség igényével. Nem foglalkozik a két nép kapcsolatának kulturális, szellemi, társadalmi és gazdasági oldalával, mivel ezen a téren — igaz, sok esetben kifogásolható politikai alapszemlélettel — korábbi, hasonló jellegű munkálatok nagyjából elvégezték az elsőrendű feltárás és feldolgozás munkáját. Nem volt szerzőnek arra sem módja, hogy minden eset-

ben a legilletékesebb forrásokhoz forduljon, különösen az új- és legújabbkori események ismertetésénél. Nem tekintette — helyesen — feladatának azt sem, hogy a romániai nemzetiségi kérdésről „a teljesség és a lezártság igényével” adjon számot és mondjon véleményt.

Mindennek ellenére Csátári mind politikai, mind történeti szempontból jó munkát végzett. Politikai szempontból azért, mert egész anyagával azt illusztrálja, hogy a két nép baráti kapcsolatát két hatalmas — a polgári történetírás által kevesebb figyelemre méltatott — tényező: a közös szabadságharcok és a két nép kizsákmányolt osztályainak közös társadalmi harcai teszik időtállóvá. Helyesen mutat rá arra a gátló körülményre, melyet ezen a téren mindkét ország régi, sovinizmust, nacionalizmust hirdető társadalmi rendje s azok tudományos képviselői jelentettek. Ugyanekkor viszont tárgyilagosan jelzi, hogy a régi társadalmi rend uralmának ideje alatt is folyamatosan élt a két nép haladó felfogású politikusainak és tudósainak lelkében az őszinte barátság gondolata, — hogy ez a gondolat a lehetőségekhez mérten hatott a társadalomban, — hogy ennek teljes kifejtésére csupán a szocialista társadalmak építése adta meg a lehetőséget.

Történeti szempontból anyagát a fent vázolt elveknek megfelelően dolgozta ki. Természetes, hogy a műben kisebb helyet foglal el a középkor; ezen a téren is elsősorban a közös küzdelmek kerülnek előbbre megvilágításba. A kötet nagyobbik fele, mintegy öthatoda az új- és legújabbkori eseményekkel foglalkozik. A középkori rész főtemái — kissé túlságosan laza szövésben — a bábolnai felkelés, a török, majd a német ellen vívott közös harcok, 1514, a Rákóczi-szabadságharc, a Hóra-felkelés és 1848—1849. Szervezéséből válik mondanivalójának összefüggése 1867, majd különösen 1918 után. Az első világháborút megelőző korszakról írt fejezetek közül különösen hasznosak a közös munkásmozgalmi küzdelmekről, valamint a magyar és román munkásosztálynak a Tanácsköztársaság alatt megnyilvánuló szolidaritásáról szólóak.

A két világháború közti korszakot tárgyaló szakasz — bőséges forrásanyag alapján — új megvilágításba helyezi a két nép viszonyának félremagyarázott, félreértett történetét. Nem felelkezik meg a feltétlenül szükséges politikai történeti aláfestésről sem, azonban elsősorban a tudományos érdeklődő nagyközönség által nem, vagy kevésbé ismert adatokat emeli ki, — azokat, melyek ismét a közös eszmei küzdelemre vonatkoznak. Különös figyelmet érdemel a műnek azon fejezete, mely a két ország uralkodó osztályainak a nemzetiségi elnyomás terén végbement szerepcseréjéről, valamint a magyar, erdélyi és román uralkodó osztályok „csucsa-i paktum”-nak nevezett kompromiszmáról szólnak. A haladó szellemű írók és tudósok legjelentősebb közeledési kísérleteinek rövid szemléje arról győző meg, hogy a téma még közelebbi, alaposabb kidolgozást igényelne.

A mű utolsó szakasza — közel száz oldalon — a legújabbkori történelem vonatkozó eseményeit tárgyalja 1944—1948 közt, rövid kitekintéssel az azt követő évekre. Történeti szempontból mind a négy főtéma döntő fontossági: a román csapatok szerepe hazánk felszabadításában, a romániai nemzetiségi kérdés, a haladó magyar állam közreműködése a közeledés gondolatának elterjesztésében, a két ország politikai viszonya. A hadtörténeti rész a legpontosabban kidolgozott; a romániai nemzetiségi helyzetről szóló fejezet — mely a legkényesebb témát veti fel — élesen mutatja, hogy voltaképpen a román monarchia felszámolása, állami és társadalmi rendjének gyökeres átépítése tette lehetővé a kérdés megoldását célzó intézkedések meghozatalát. A mű végül röviden ismerteti az 1948—1952 közti román alkotmánymódosítások nemzetiségi vonatkozásait s a Magyar Autonóm Terület megalakulását. Függeléke az 1948. évi, a kulturális együttműködést szabályozó egyezmény szövegét közli.

Összefoglalóan: Csátári Dániel munkája politikai és történeti szempontból komoly eredményt nyújt, — a lehetőséghez mérten bőséges forrásanyag alapján, olvasható formában, fokozatosan javuló szerkezeti egységben.

A téma — melynek vázlatát óhajtott nyújtani — további munkára kell hogy serkentsen. Kíváncsok lennének, ha a két nép kapcsolatait és egymásrautaltságát külsőleg is dokumentáló országközi együttműködés gondozásában — egy nagyobb terjedelmű, a tárgyalat műben kevesebb figyelemre méltatott vonatkozásokat is felölelő munka jelenne meg, melyben a magyar és román szerzők egymás mellett, vagy akár egyes fejezetek társszerzőiként szerepelnének. A román tudósok a román, a magyarok saját hazájuk forrásanyagához tudnak könnyebben hozzáférni, tudják azt aprólékosan feltárni: ez a technikai szempont is indokolná a széleskörű kooperációt, — ami viszont természetesen nem tenné szükség-telenné az intenzívebb tudóscserét sem.

A két nép barátságának szép megnyilvánulása lenne, ha Csátári könyvéhez hasonlóan egy ilyen, közös munkával készített művet díszítene az egybefonódó nemzeti színek szimbóluma.

TÓTH ANDRÁS

DERCSÉNYI DEZSŐ—ZOLNAY LÁSZLÓ:

ESZTERGOM (Magyar Műemlékek. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóváll. 1956. 90 l., 157 kép)

FITZ JENŐ:

SZÉKESFEHÉRVÁR (Magyar Műemlékek. Uo. 1957. 74 l., 91 kép, 1 térképmell.)

GERŐ LÁSZLÓ:

EGER (Magyar Műemlékek. Uo. 1957. 71 l., 84 kép)

BALOGH ISTVÁN:

DEBRECEN (Magyar Műemlékek. Uo. 1958. 99 l., 34 kép)

A városokat formáló gazdasági-társadalmi erő és a városoknak a mezőgazdasági termeléstől eltérő gazdasági funkciója kezdettől fogva kifejezésre jutott abban is, hogy településük és építészetük elütött a szomszédos falvakétól. A középkori város tornyokkal megerősített falakkal zárkozott el környezetétől, falain belül pedig maradandó anyagból emelt épületeivel, rendezett piacával, nagyméretű templomával, kereskedőcsarnokával és városházával vált ki a falvak sokaságából. Az újkorban a magyar városok legnagyobb része a török hódoltságnak esett áldozatul, s a XVIII. században a világi építészet nagyarányú előretörése, barokk, copf stílusú polgárházak és középületek különböztették meg városainkat környezetüktől. A szabadságharc utáni fejlődés folyamán az ipar kért egyre nagyobb részt a városkép kialakításában.

Valamennyi városunk olyan műemlékeket, műemlékjellegű épületeket vagy csak műemlékjellegű romokat őrzött meg fejlődésének különböző szakaszaiból, amelyek még ma is elválaszthatatlanul hozzátartoznak a város képéhez. A műemlékek beható ismerete elengedhetetlen a város történetével foglalkozó kutató számára, mert belőle a város múltjának sok olyan vonását tisztázhatja, amelyről írott források nem állnak rendelkezésre. Középkori városaink legtöbbször több, egymástól funkcionálisan is eltérő településből forrtak össze, és a királyi palota vagy a földesúri kúria helyének, építési korának ismerete ugyanolyan fontos, mint a különböző telepek plébániatemplomaié. Még több felvilágosítást nyújtanak a középkori és újkori műemlékek a város gazdasági és társadalmi fejlődésére vonatkozólag. Aligha lehet találébban jellemezni a török hódoltság utáni teljes törést városaink fejlődésében, mint Fehérvár XVIII—XIX. századi újjáépítésével és a koronázó templom lebontásával; a híres nagytemplom XIX. század eleji építése élénk fényt vet Debrecen civistársadalmára, egyházi és világi vezetőrétegére, és szomorúbb bizonyítványt aligha állíthatott volna ki magáról a magyar kapitalizmus, mint azzal, hogy Eger várát vasútvonallal vágta ketté.

Ha a kutató ma a műemlékekre is ki akarja terjeszteni figyelmét, és a sokszor már csak romjaiban álló épületek vallomásával akarja kiegészíteni a rendelkezésre álló adatokat, akkor igen nagy nehézségekbe ütközik. Városaink múlt század végén írt monográfiái a pozitívizmus helytelen értelmezése folytán sokszor mellőzték mindazt, ami okleveles forrásokkal nem volt bebizonyítható. Amegjelenésük óta eltelt két emberöltő alatt nagyobbra még azok a részek is elavultak, amelyek ma is csak levéltári források alapján dolgozhatók fel. A régészet és művészettörténet által feltárt anyagoknak már az összegyűjtése is nehézséget támaszt, mert az ásatások egy része még publikálatlan, a feldolgozások pedig olyan szétszórtan jelentek meg a legkülönbözőbb folyóiratokban, hogy azok összegyűjtése szinte lehetetlen. Régészeink és művészettörténészeink évek óta kemény munkát végeznek, hogy ezen az áldatlan helyzeten segítsenek. Genthon István „kis topográfiaja” és művészettörténeti bibliográfiája, továbbá Jakabffy Imre régészeti bibliográfiája ennek a törekvésnek első sikereihez számítható.

A régebbi kutatás anyagának rendszerezése mellett a gyakorlati műemlékvédelmi munka érdekében, a 13/1950. törvényerejű rendelet értelmében elvégezték az ún. „városképi vizsgálatokat”, melyeknek célja annak megállapítása volt, hogy egy-egy városban belül melyek a műemlékek, melyek a műemlékjellegű épületek, s melyek azok, amelyeknek fenntartását a városkép megőrzése követeli meg. Ezt a nagyarányú munkát természetesen a város történetére és építéstörténetére kellett alapozni. A hosszú évekig tartó munka során számtalan olyan adat és megfigyelés merült fel, amely a régebbi irodalomban meg sem található. Ugyanakkor az egész város képének kialakulására is figyelemmel kellett

lenni, s meg kellett alkotni az eddigi adatok és az új megfigyelések összekapcsolásával a város kialakulásának, fejlődésének bizonyos szintézisét is. A munkát régészek, művészettörténészek és gyakorlati építészek végezték el. Dercsényi Dezső és Gerő László érdeme volt a munka irányítása és az időnként felmerülő nehézségek leküzdése. A szervezés külön sikere, hogy a munka elvégzésére a legjobb szakembereket sikerült megnyerni, s ez nemcsak a kötetek szerzőire, hanem a térképkészítés nagymesterének, id. Gerő Lászlónak a kötetekben megjelent térképeire és vázlataira épp úgy vonatkozik, mint a fényképezések közreműködő csoportjára. Működésük nyomán nagy tudományos anyag gyűlt össze, ezt mind a nagyközönség, mind a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé kellett tenni, legalábbis főbb vonásaiban. A kutató történész számára természetesen a végső, megnyugtató megoldást majd csak a részletes topográfia kiadása jelenti, olyan topográfiáé, mint amilyen Sopronról és a budai várról már megjelent. De addig, amíg a topográfia hosszú időt igénybevevő feldolgozása elkészül, a kutatónak is ezekhez a kötetekhez kell fordulnia. Belőlük fogja megismerni a várostörténeti kérdések mai állását úgy, ahogyan azt a régészek és művészettörténészek látják. Ez a sorozat első érdeme.

Az itt ismertetendő négy kötet szerkezete nagy vonásaiban azonos. Valamennyi kötet a város történetének áttekintését tartalmazza és ismerteti a városban levő műemlékeket. Az irodalom felsorolása és a jegyzetek után minden kötetet bőséges képanyag zár le. Míg a feldolgozás így nagyjából egységes, tartalmilag természetesen igen nagy különbségek vannak az egyes kötetek közt. Ez részben már a város múltjának következménye. Aligha tárgyalható egy és ugyanazon módszer szerint a királykoronázó középkori Fehérvár és a megerősítetlen, mezővárosi jellegű Debrecen, vagy a XVIII. századi ellenreformáció egri püspöki székhelye és a kalvinista Róma. Ugyanígyen eltérőek tapasztalhatók a város történetének feltárása terén. Míg Debrecen esetében Szűcs régi monográfiáján kívül Zoltai L., Szabó I. és a kötet szerzőjének, Balogh Istvánnak dolgozatai világítják meg legfontosabb alföldi városunk múltját, addig Esztergomnak koraközépkori történetétől eltekintve alig van irodalma. A négy város más és más korban játszott nagy szerepet a magyar történetben, így a feldolgozások súlypontját is más és más korra kellett helyezni.

A Dercsényi Dezső és Zolnay László tollából származó esztergomi kötet szöveg-része hármas tagolású. Az első a város történetét tárgyaló rész ebben a kötetben a történeti fejlődés általános összefoglalása, amely az eddigi településtörténeti eredmények és az új régészeti megfigyelések felhasználásával igen jó képet rajzol Esztergom kialakulásáról és fejlődéséről. A második részben a szövegközi képek magyarázata talán túlságosan szűkszavú. Bőven kárpótolja ezért az olvasót a harmadik rész, mely a különálló képeket világítja meg, s pompás összefoglalással szolgál nemcsak a városképre, a vár és város topográfiájára, hanem a királyi palota feltárására és helyreállításhoz vonatkozólag ugyanúgy, mint a Bazilikára vagy a kincstár és múzeum műkincseire. Mind az első, mind a harmadik részben sok olyan kérdés mai állását ismerheti meg az olvasó, amely itt jelent meg először.

Fitz Jenő munkája beosztásában a legjobban hasonlít az esztergomi kötethez. Történeti áttekintése ugyan — főképpen a középkori részében — valamivel szűkebb alapokra épül és nem a város múltjának általános ismertetését, hanem építéstörténete feldolgozását tűzte ki céljául. Fehérvár múltját a szerző a város sorsának megfelelően négy fejezetre tagolja (középkor, török hódoltság, XVIII—XIX. század, XIX—XX. század), s a harmadik fejezetben kitűnő rajzot nyújt a középkortól teljesen elszakadó, a mai városképet kialakító újjáépítésről. A második rész itt is a műemlékek részletes leírását tartalmazza. Mindkét részhez jegyzetek csatlakoznak.

Balogh István Debrecenről tárgyalja ugyanezzel a módszerrel. Történeti bevezetése a középkori város kialakulását igen részletesen és meggyőzően tárja fel, s ebben inkább az esztergomi kötethez hasonlít, újkori részében Fitz módszerét átvéve a város építéstörténetét adja. A műemlékek tárgyalását itt még egy rövid harmadik rész, a műemlék-jellegű és városképi jelentőségű épületek felsorolása és rövid leírása követi, ami a kevés műemlékkel rendelkező Debrecen esetében indokoltnak látszik.

Gerő Lászlónak Egerről írott munkája eltér az eddig ismertetett kötetek beosztásától. A munka főcélja kifejezetten a városkép vizsgálata. Ennek megfelelően rövid településtörténeti bevezetés után a városkép legszembevetőbb részét, az egri várat és annak megmaradt részeit, ezek történetét tárgyalja, majd külön ismerteti a középkori, a török hódoltság korából származó, a barokk, copf stílus és reformkori épületeket. Ezekhez a fejezetekhez még egy különleges fejezet csatlakozik, Egernek a magyar műemlékvédelem megszervezésében játszott döntő szerepéről, — ebben a sokszor meddőnek tűnő küzdelemben a szerző is oroszánrészt vállalt.

Gerő köteté időrendben megelőzi a másik hármat. A feldolgozás eltérő volta itt tehát nem önkényesség, hanem ellenkezőleg, a sorozat fejlődéséből ered. Az esztergomi,

fehérvári és debreceni kötet mind beosztásában, mind feldolgozási módjában egységesebb, a már kialakultabb, érettebb formát tükrözi. Sajnálatos azonban, hogy az egész sorozatban a szerkesztés munkája kisebb-nagyobb hiányokat mutat. Valamennyi kötetből hiányzik az előszó, a kötet céljának meghatározása, de úgy látszik, hogy a szerzők tájékoztatása sem volt elég részletes, mert meglehetősen ingadoznak a városképi vizsgálat és településtörténet között. Nem látszik elég gondosnak a szerkesztés munkája a külsőségeken sem. A jegyzetelés módja mindhárom kötetben eltérő. Fitz részletes jegyzeteket ad a szöveg végén, Balogh az irodalmi utalásokban nyújt az egyes kérdésekre vonatkoztatóan tájékoztatást. A képek számozása sem teljesen egységes. Azt hisszük, hogy egy sorozat, melynek ilyen elsőrangú szakértőket sikerült megnyerni, megérdemelné a gondosabb szerkesztéssel járó veszélyeséget és költséget. A kiadónak ezt a hibáját bizonyos fokig ellensúlyozza a kötetek gondos külső kiállítása, a jóminőségű papír, a felvételek szép visszadása és az ízléses borítólappal.

A felsorolt hibák ellenére örömmel üdvözljük ezt a sorozatot, mely a nagy művészettörténeti topográfia megjelenéséig értékes segítséget fog jelenteni várostörténeti munkánk során. A sorozat célja azonban nem elsősorban új tudományos eredmények közlése volt, hanem az egyes városok műemlékeinek megismertetése, megértésük iránti érzék fejlesztése. Gerő Eger-jének második kiadása arra mutat, hogy ez a feladat is sikerrel járt. A történetész csak megnyugvással veheti tudomásul, hogy régészeink és művészettörténészeink erőfeszítése elősegíti a hagyományok ápolását, növekvő városainknak történeti szempontból tekintve egyik legfontosabb kulturális feladatát.

FÜGEDI ERIK

SZABÓ PÁL ZOLTÁN—RUZSÁS LAJOS:

A TÖRÖK PÉCS

(Pécs, 1958. 83 l. + 25 képmelléklet)

Szabó Pál Zoltán 1941-ben megjelent tanulmányának Ruzsás Lajos által bővített újabb kiadása módszerében mintaszerű, eredményeiben érdekes és tanulságos helytörténeti monográfia. Pécs városa 1543-tól 1686-ig volt a török kezén, ezt a zárt korszakot vizsgálják a szerzők, fényt derítve a város elfoglalásával kapcsolatos hadieseményekre, a török hadsereg és közigazgatás berendezkedésére, majd a városi lakosság életére. Különbösen érdekesek a város iparáról, mezőgazdaságáról és kereskedelméről írottak — főként Ruzsás kutatásainak eredményei. Megtudjuk, hogy egyes iparágak a törökök kezén levő városban is tovább éltek, sőt valamit fejlődtek is; így a katonaság ellátása szempontjából fontos malom-, vas- és fémipar, valamint a betelepült török mesterek módszereivel is gazdagodó hőr- és fazekasipar. A város körül virágzó szőlőtermesztés mindvégig egyik fő jövedelmi forrása volt a lakosságnak, bár a szőlőskertek nagyobb része a török tisztviselők és katonák tulajdonába került. Több máig élő keleti szőlőfajta és gyümölcs ekkor honosodott meg. Lényeges változás állt be a kereskedelemben. Fő útvonala immár nem az ország belseje és nyugat, hanem délkelet, az Oszmán Birodalom ázsiai piaci felé irányult. A kereskedelemből azonban Pécs magyar lakosságának alig volt haszna. A mezőváros korábban jönmódú kereskedő rétege hamarosan eltűnt, hogy helyét görögök, rácok és bosnyákok meg dalmátok foglalják el. Ezek közvetítették a Magyarországon szerzett zsákmányt keletre, helyükbe textíliákat, rézárut, fűszert és gyümölcsfélét szállítva. A leigázott magyar lakosság köréből fennmaradt hagyatéki leltárak kiáltó szegénységről tanúskodnak. Az egyre nyomasztóbb török adók, az időről-időre megújuló sarcolások elől sokan meg is szöktek. 1554-ben 275 keresztény házat vettek fel az adójegyzékbe, 1582-ben már csak 195-öt. A pusztulás azután teljessé vált a XVII. század végén, a török kiűzése során. 1686 októberében, 143 év után, a felgyújtott és leégett, kirabolt város ismét keresztény kézre került, hogy a pasák után megismerje a császári generálisok uralmát.

A nyomdailag csinos kiállítású kis könyvet Pécs egykorú metszetei és a város törökkori emlékeinek fényképei díszítik.

BENDA KÁLMÁN

TELEKI SÁNDOR EMLÉKEZÉSEI

Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Görög Livia

(Budapest, Szépirodalmi Kiadó. 1958. 566 l. 12 t.)]

1848—49 és a rákövetkező emigráció történetének kútfői sorában fontos forrásként tarthatjuk számon azt az emlékirodalmat, amelyet a résztvevők és az egykorú szemlélők hagytak az utókorra. Az emlékirodalom fontosságát — ez esetben és általában — elsősorban az magyarázza, hogy olyan anyagot ad kéz alá, amelynek felhasználásával a történetíró élővé teheti a közelebbi és távolabbi korokat. Érthető ez, hiszen a nagy idők tanúi közül is többnyire csak a csiszoltabb koponyák fogtak emlékeik összeírásába, akik koruknak nemcsak mélyen meglátott tényeit, hanem levegőjét, sajátos színeit, atmoszféráját, gondolkodásmódját és lelkét is rögzíteni tudták, egyszóval olyan dolgokat, amelyeknek a sokszor száraz levéltári forrásokban alig lehet nyomára lelteni. Nem is szólva arról, hogy azok, akik emlékeiket ilyenformán számbavették — bevallottan, vagy ki nem mondottan — irodalmi igénnyel, és azzal tették, hogy olvasóközönséghez szóljanak. Éppen ezért az emlékirodalom — noha ismert okokból még az egyszerű olvasónak is kritikusan kell közelednie hozzá — a történeti tudat formálásának egyik leghatásosabb eszköze, és pláne az, ha olyan színes elbeszélő kezéből való munka, mint aminő Teleki Sándor.

Ha az itt említett két fő szempont alapján fogunk Teleki Sándor emlékezeit ismertetésbe, akkor már előjáróban is csak üdvözölni lehet azt aényt, hogy a Szépirodalmi Kiadó gazdag memoárirodalmunk megannyi remeke után Teleki Sándor emlékező írásait gyűjtötte kötetbe, hiszen ezzel nemcsak a történetkutatás figyelmét hívta fel egy eddig kevésbé felhasznált forrásra, hanem rendkívül élvezetes olvasmányt nyújtott mind azoknak, akik kedvelik a történeti érdekességeket.

Eltérően a várakozástól, amit a cím öbreszt, nem terjedelmes memoárt, hanem a szerző hosszabb-rövidebb tárcáit találja a kötetben az olvasó. Ám, ha lényegében és külön-külön önálló munkák is ezek, melyeket kötetünk összefog, a válogatás oly ügyes, hogy a kötetet végigolvasva az kerek egész benyomását kelti, akárcsak a mozaik; a különböző tárcákból kirajzolódó életrajz nemcsak a hős útját engedi végigkísérnünk, hanem egyúttal szerves egységbe is foglalja az összeválogatott anyagot.

A kötet élén álló tárcákból néhány apró, de jellegzetes emleken — mondhatnánk pillanatfelvételen — keresztül az író fiatal éveinek világába pillanthatunk be. Ezek az ifjú évek az egykorú erdélyi arisztokrata fiatalság életének jellemző vonásait viselték magukon. Nem hiányzott belőlük a kártya, az agarászás, a lovaglás, a gáláns vadászkaland, — hogy csak a nevezetesebb főúri passziókat említsük.

Jóval szélesebb érdeklődésre tarthatnak számot a kötet további cikkei, melyekben Petőfivel, Bemmél, a szabadságharcra és az emigrációval kapcsolatos emlékeit mondja el az író. A reformkor nagy eszméi, a Pesti Hírlap, Kossuth lángoló írásai — melyekről találó hasonlattal jegyzi meg „Kossuthnak egy-egy vezércikke: Szent Pál levele volt a korinthusiakhoz” — Teleki Sándor életére is elhatároozók. Bekapcsolódik a megyei politikai életbe, s hamarosan a partiumi ellenzék egyik vezető egyénisége lesz, akinek koltói kastélya valóságos politikai fórum, ahová a kővárvidéki, szatmári és erdélyi reformer ellenzékiek gyakorta gyűlnek össze, hogy megtárgyalják a napi politika időszerű kérdéseit. A Partium és az anyaország egyesítésének tüzes harcosaként találkozunk az 1840-es évek kellős közepén — pontosan 1846 szeptemberében — egy nagykarólyi megyegyűlés alkalmával Petőfivel, akivel életreszóló barátságot köt. Ez a barátság az ifjú Teleki Sándor legnagyobb élménye, évtizedek múltán is átmelegszi szava, ha emlékéit idézgeti. A kötetben levő cikkekből teljes részletességgel bontakozik ki barátságuk története, a megismerkedéstől a segesvári csatában történt utolsó találkozásig. E cikke a Petőfikutatás talán legbecsebb forrásai közé tartoznak. Ezt nemcsak az magyarázza, hogy egy Petőfi által is nagyra tartott baráti kapcsolat vonalai rajzolódnak ki belőlük, hanem az is, hogy e leírások az életrajzi és irodalomtörténeti adalékok egybegyűjtése mellett Petőfit, az embert igyekeznek bemutatni. Teleki Sándor jó megfigyelő, tekintetét a részletek sem kerülnek el, s emlékezetében az apróságok is annyira megragadnak, hogy amikor évtizedek múltán hozzálát Petőfivel kapcsolatos emlékeinek megírásához, olyan frissen elevenednek fel tolla alatt közös dolgaik, mintha csak tegnapi benyomásairól írta. Így hát nem csoda, ha cikkeiből a mai olvasó is Petőfit, az élő embert veszi észre, gesztusaival, tréfáival, szokásaival, időtöltés, beszélgetés, szórakozás, vitatkozás közben, egyszóval a hétköznapi életben, aki a mindennapok embereként is rendkívüli jelenség.

Míg az 1840-es évekből származó emlékeit és élményeit tárgyaló írásai elsősorban Petőfi köré csoportosulnak, addig a szabadságharcra kapcsolatos emlékei Bem József

személyéhez fűződnek, annyira, hogy szinte azt érezzük, hogy számára 48—49 Bem nevével forrott össze. Nem véletlen ez, hiszen Teleki Sándor — szavait idézve — „mindenese” volt Bemnek a harcok alatt, s azok közé tartozott, akik a döntő pillanatban felismerték, hogy az egyetlen menekvés: a forradalmi háború. 48 őszén Szatmáron találkozik a főparancsnokság átvételére érkező Bemmellel. A tábornok mindjárt az első napokban megkedveli és magához szólítja. Ettől kezdve mellette teljesít szolgálatot, végig harcolja az erdélyi hadjáratot, hősiességével többször kitünteti magát és ezredesi rangot kap. Tárcaiban meleg színekkel és rendkívül érdekes leírásokkal idézi fel életének ezt az időszakát. E leírásokból nemcsak az ő életútját követhetjük nyomon, hanem kirajzolódik belőlük az erdélyi hadjárat története is, amelyről helyenként meglepő részletességgel ír. Különösen figyelemre méltóak a Tihuca elfoglalására, a gálfalvi csatára és a szabadságharc végnapjaira vonatkozó emlékei. Írásaiban egyébként ott nyúzsog a 48—49-es Erdély minden nevezetese és híres alakja, az erdélyi magyar haderő vezérkarától a császári hadsereg vezetőin át a nemzetiségi vezérekig, Bothlen Gergely, Mikos Kelemen, Kiss Sándor, Riczko Ignác és Gábor Árontól Puchnerig és Urbánig. Bőségesen szóhoz jut ezekben a visszaemlékezésekben a szereplők jellemzése, amelynek Teleki Sándor nagy mestere. E jellemzések annál inkább fontosak, mert mögöttük — legalább is bizonyos esetekben — a kor véleményét sejtethetik. Azonban bármennyire is sok a leírásoknak, közös és főhősük Bem József, akiről nemcsak hű portrét rajzol, hanem sok oldalról és sokrétűen vizsgálja, elemzi egyéniségét is. Bemutatja a szervezőt, a kemény és nagyszerű katonát, a végtelenül humánus embert, aki olykor úgy ellágyul és oly kedves és kedélyes, mint egy jovialis öregúr. Végeredményében tehát 48—49-es tárgyú írásai a szabadságharc hadi eseményeinek és Bem magyarországi szereplésének történetéhez nyújtanak jelentős és sok szempontból számbavehető adatokat.

A további cikkeiben a kétségek és remények közt továbbhaladó emigrációs éveket írja meg, amelyek mintahogy az előzőek, eseményesen telnek el Teleki Sándor életében. Mélységeket és magasságokat kell megjárnia. Párizsban az adósok börtönébe vetik, Jersey szigetén viszont Victor Hugo házának vendége. Bensőséges baráti kapcsolatot alakít ki a két Dumas-val, 1859-ben Garibaldi seregében harcol. Kalandos és regényesen színes élményeinek leírása során bepillantani enged az emigráció hétköznapijainak életébe is.

A múltjára és viselt dolgaira visszatekintő Teleki Sándor valójában a szabadságharc és az emigráció krónikásaként lép az olvasó elé, sok esetben a krónikáiró páratlan személytelenül. És itt kell rámutatnunk, hogy a krónikázó, emlékeit és élményeit idéző Teleki Sándor egyik nagy erőnye a szép stílus, melyet a hasonlatok gazdagsága és valami keletiesen fényes színpompá jellemmez. Írásain — melyeket „történelmi csevegés”-nek, vagy egyszerűen csak „csevegés”-nek nevez — nemcsak azt érezni, hogy szívesen kószál vissza emlékei közé és szereti az anekdotát, a jóízű történeteket — amelyekkel át meg átszövi elbeszéléseit —, hanem azt is, hogy maga is élvezi, amit mond. Kevés szóval helyzeteket és embereket szinte mesterien tud megeleveníteni és jellemezni. Írásművészetének mégis a tájleírás a legerősebb oldala.

Idestova 70—80 esztendeje, hogy Teleki Sándor, mint a nagy idők tanúja e cikkeit megírta. Művei azonban a mai olvasóra is friss benyomást tesznek, és manapság is érdekfeszítő, élvezetes olvasmányszámba mennek. Ha igaz, hogy az írói alkotások próbája az, hogy mint vészlik át az idők, akkor Teleki Sándor írásairól elmondhatjuk: kitűnően álltak ki ezt a próbát, hiszen a tovatűnő nyolc évtized alatt írók és művek merültek a teljes feledésbe és avultak el máról holnapra.

KÁVÁSSY SÁNDOR

KÜPÜSDI VERA:

A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁSSÁG MOZGALMAI BÉKÉS MEGYÉBEN 1905—1907-ben

Acta Universitatis Szegediensis Sectio Historica IV. Szeged. 1958. 65 l.

A Békés megyei mezőgazdasági munkásság mozgalmairól írott tanulmány fiatal történész első munkája. Minden során érződik a meleg szeretet, mellyel a szerző névtelen hősei, a békési agrárproletárok küzdelme felé fordult. Legtöbb esetben csupán az emberibb életet biztosító magasabb bérekért küzdöttek, de a szerző megmutatja, hogy a bérharcok mögött mindig ott húzódott a valódi cél: a vagybirtokrendszer felszámolásának és az 1848-ban megkezdett demokratikus átalakulás befejezésének a célja.

A tanulmány bevezetőjeként rövid áttekintést kapunk a vármegye birtokviszonyairól, érzékeltetni akarván a szerző a mozgalmak szociális hátterét. E fejezet ugyan a

„birtokviszonyok rosszabbodása”-nak bemutatását igéri, valójában azonban csak keresztmetszetet ad az 1895-ös mezőgazdasági üzemmetszisztika alapján.

Az említett statisztika adataiból azonban csak alapos forráskritika és átszámítások után vonhatunk le következtetéseket, mivel a felvételek elavult szempontok alapján, sőt bizonyos fókig az egyes társadalmi osztályok közötti határvonalak elmosásának szándékával készültek. A statisztikai anyag felhasználásánál különösen látszik, hogy a tanulmány szerzője még bizonytalanul mozog a nagyobb körütekintést és aprólékos munkát kívánó forráskritika terén. Előfordul, hogy a 100 holdig terjedő birtokkategóriákat evgyütt vizsgálja, másutt a 20—200 holdig menőket, az utóbbinál megállapítván, hogy minden 10 gazdaságra jutott egy eke. Nem szükséges bizonyítani, hogy e következtetés a statisztika félreértésén alapul. Ugyancsak tévesen értelmezi a szerző a statisztikai évkönyveknek a jelzálogkölcsönökre vonatkozó adatait, midőn megállapítja, hogy a bankok által 1905-ben a földbirtokra betáblázott jelzálogkölcsönök 60%-át a dolgozó parasztok vették fel. A parasztság általában nem kapott a bankoktól hosszúlejáratú jelzálogkölcsönt, eladósodásának sem ez volt tehát a formája, hanem a váltókölcsön, mely éppen rövid lejáratára miatt volt sokkal kedvezőtlenebb a jelzálognál.

A tanulmány írója a mozgalmak okainak vizsgálata során helyesen mutat rá az 1905-ös orosz forradalom hatására, kiemeli a helyi forradalmi hagyományok hatóerejét, viszont teljesen figyelmen kívül hagyja az 1905—1906-os évek magyar belpolitikai eseményeit: a kormányzati válságot és az országszerte fellendülő tömegmozgalmakat. Nagyrészt a helyi sajtóanyag alapján ismerteti az arató- és cselédsztrájkok lezajlását és levéltári forrásokra csak alig támaszkodik. Pedig a levéltári anyag sok olyan konkrét kérdés hitelesebb leírásához segíthette volna a szerzőt, melyekről a sajtó nem ad kellő tájékoztatást.

A mozgalmak részletes ismertetése mellett a szerző szükséztávan tárgyalja a szervezés és vezetés kérdéseit és az erről irottakat sem illesztette be az események láncolatába, hanem a tanulmány végén foglalta röviden össze. Így a Szociáldemokrata Párt szerepéről adott általános értékelés, vagy Áchim András politikájának néhány soros ismertetése nem kapcsolódik szervesen a tanulmány egészébe. Pedig éppen a helytörténeti tanulmányokban kellene részletesen feltárni az SzDP vidéki szervezeteinek tevékenységét, hogy az mennyiben volt azonos vagy mennyiben tért el a központ politikájától. A békési mezőgazdasági munkásság mozgalmairól szóló tanulmányban több szó kellene, hogy essék — bár sok szempontból külön témának tekinthető — Áchim András mozgalmáról is.

A tanulmány az említett szerkezeti, módszertani és szemléleti gyengék ellenére is hasznos a helytörténeti munkákra váró feladatok szempontjából. A nyomorban tengődő, földesúrral, ispánnal, csendőrkkel szembeforduló és a demokratikus Magyarorszáért harcoló agrárproletárok küzdelmeinek a leírása, ha eljut a régi harcosok még élő nemzedékéhez vagy unokáikhoz, tanulságul és buzdításul szolgálhat a jelen számára.

VÖRÖS ANTAL

AZ ÚJ BROCKHAUS A MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

DER GROSSE BROCKHAUS

(Sechzehnte, völlig neubearbeitete Auflage. I—XII. Wiesbaden, F. A. Brockhaus. 1953—57)

A nagymúltú Brockhaus-lexikon 16. kiadása éppen magas színvonala, társadalomtudományi címszavainak elmélyült kidolgozása, elsősorban azonban magyar vonatkozású mondanivalójának bősége folytán érdemel kissé részletesebb kritikát. A Brockhaus új kiadása lényegesen többet és jobbat nyújt Magyarországról bármelyik modern nyugat-európai enciklopédiánál. A hazánkra vonatkozó anyag megfogalmazása és összeválogatása szakértő kezekre vall.

A hatalmas anyagra való tekintettel az alábbiakban csupán a magyar történeti érdekű címszavakhoz fűzünk megjegyzéseket. Bevezetéképpen leszögezzük, hogy más — objektivistá — nyugat-európai enciklopédiákhoz hasonlóan az új Brockhaus is első sorban a pusztá tényközlésre fekteti a súlyt és így szerkesztési elveinek megfelelően tudatosan igyekszik kerülni az értékeléseket. Ez a tény megnehezíti ugyan a kritikát, mégsem teszi lehetetlenné.

Tekintet nélkül arra, helyeseljük-e az új Brockhaus általános szerkesztési elveit vagy sem, megállapíthatjuk, hogy az új Brockhaus-sorozat magyar történeti és irodalom-történeti szempontból egyaránt többet nyújt a megszokottnál. Ez részben reference-jellegéből következik — ami előnyt biztosít számára a cikk- és a szótárlexikonokkal szemben —, részben azonban tudatos és örvendetes törekvés. Ha az alábbiakban kritikában részesítjük a hírneves lexikon magyar vonatkozású címszavait, nem feledkezünk meg arról, hogy külföldi kézikönyvtől maximalista igény nélkül aligha várhatnánk mennyiségileg többet.

Mit nyújt az új Brockhaus magyar szempontból az átlagos műveltségű külföldi érdeklődőnek? A válasz semmiképpen sem lehet közömbös számunkra, ha megfontoljuk, hogy a nagy példányszámban megjelenő tekintélyes kézikönyv ezer és ezer forratója éppen ebből a műből alkot képet magának hazánk történetéről.

Elvi kifogásainkat részben a német „Kultureinfluß” kelet-európai szerepének helyenként eltúlzott kontúrokkal való megrajzolása ellen irányítanánk. A németiség kulturális missziójának értékelése ugyan az új Brockhaus hasábjain sem bántó, sem erőszakos exponálásnak nem nevezhető, egyes címszavakat mégis áthat bizonyos német szubjektívizmus.

A „*Madjaren*” címszó például rövid jellemzést nyújt a magyarság nyelvi-etnográfiai sajátságairól, a tömör tényközlés végén azonban azt az odavetett mondatot találjuk, hogy „*a német telepések nagy befolyást gyakoroltak a magyarokra*”. Anélkül, hogy elfogultan és valamiféle makacs nihilizmussal tagadni igyekeznénk a németiség gazdasági-társadalmi-kulturális hatását a kelet-európai fejlődésben, meg kell állapítanunk, hogy az ilyen egészen általános tudnivalókat közlő címszó keretei között a fenti mondat kissé sután hangzik. Voltaképpen felesleges is.

Talán még zavaróbb a közömbösnek látszó „*Budapest*” címszó egy megállapítása, amely szerint a város túlnyomó részben német anyanyelvű lakosságát a múlt század derekától kezdve „*erőszakos és felesleges*” magyarosítással asszimilálták volna. Marxista történetírásunk egyáltalán nem tagadja a mindenkori magyar uralkodó osztályok államilag támogatott törekvését, amely a nemzetiségi tömegek elmagyarosítására irányult s amely több-kevesebb intenzitással az ország egész területén megnyilvánult. A gazdaságilag-társadalmilag elmaradottabb nemzetiségi területeken különböző módszerekkel történt asszimilálás és asszimilálási kísérletek és a városok természetes asszimiláló légköre közé azonban súlyos tévedés egyenlőségjelet tenni. Budapesten is ugyanaz a jól ismert jelenség játszódott le, mint Európa sok nagyvárosában — az iparosodó városba tóduló paraszti tömegek pusztá tömegsúlyukkal meggyorsították az ofen-pesti német bürgerség elmagyarosodását, azét a német polgárságét, amely a polgári átalakulásban gazdaságilag érdekelt lévén, maga is a magyar nyelv felvételében láthatta boldogulásának útját.

A magyar történelemnek szentelt összefoglalás két oldalon, tömör, világos előadásban közli mondanivalóját. Történelmünk tárgyalása adatszzerű tényközlés formájában szerepel, néhány aránytalanságot azonban megemlíthetünk. A Rákóczi-szabadságharcról s még inkább a kuruc mozgalom társadalmi hátteréről a Rákóczi-felkelés pusztá említésén kívül pl. semmit sem olvashatunk, a hatalmas arányú megmozdulás deus ex machina-szerűen jelenhetik meg a tájékozatlan külföldi olvasó előtt. Ugyanakkor a szatmári békét követő „*békés fejlődésnek*”, a kolonizáció klasszikus korszakának bőven jut hely.

Az 1848-as forradalom háttere az adott lehetőségekhez képest méltó tárgyalásban található, 48/49 mozgalmas hadtörténetéről azonban csak annyit találunk, hogy a harcok „*váltakozó sikerrel folytak*”. Véleményünk szerint a címszó elbírt volna egy pár mondatos hadtörténeti áttekintést.

Kisebbségek általánosításokkal találkozhatunk a magyar középkor tárgyalásánál. A megyeszervezet kialakulásáról szólva a lexikon sommásan ennyit ír: „*Komitatsverfassung nach fränk. Vorbild*”. A magyar megyeszervezet kialakulása sokkal összetettebb kérdés, semhogy ilyen határozottan lehetne letárgyalni.

A török hódítás depopularizáló hatásáról azt találjuk, hogy az ország közepe teljesen elnéptelenedett (*war völlig entvölkert*) — ami a hódoltság katasztrofális volta ellenére is túlzásnak tűnik.

A legújabb kor tárgyalásánál hiányosságnak tartjuk, hogy az 1918-as polgári forradalomról csak annyiban történik említés, hogy „*Károlyi Mihály lett a miniszterelnök*”. 1918 őszén sokkal több történt Magyarországon, mint egyszerű minisztériumváltozás. A fehérterrorról a címszó semmit sem közöl, a lexikon javára írhatjuk azonban, hogy a Horthy-korszak értékelését nem tényközlés, hanem csakugyan értékelés formájában nyújtja s megállapítja, hogy a magyar uralkodó osztályok az égető társadalmi kérdések megoldása helyett a revizionista politikát erőltették.

Az erdélyi fejedelemség története („*Siebenbürgen*” címszó) Erdély XVI—XVII. századi történelmi szerepéhez képest túlságosan rövid összefoglalásban s kizárólag százsz szempontból szerepel, ez a címszó több helyet érdemelt volna.

Külföldi s nem hazai munkáról lévén szó, kritikai megjegyzéseinket ezen a helyen le kell zárunk. Ami a kötetek biográfiai adatait illeti, megjegyezhetjük, hogy ezek meglepően bőveek és különösen irodalomtörténeti szempontból elégítenek ki. A magyar történelem néhány kiemelkedő XIX. századi szereplőjének (Kossuth, Petőfi stb.) méltó hely, sőt illusztráció is jutott.

Dicsérően kell szólnunk az irodalmi repertóriumok pontos összeválogatásáról, amely elsősorban a német olvasó számára elérhető anyagot öleli fel. A helytörténeti anyag többet és újabbat is adhatna a magyar történelemre vonatkozó fontosabb munkák válogatásából, feltűnő azonban az 1945 utáni művek csaknem teljes hiánya. Ez a tény a lexikon szerzőinek célzatossága mellett ominózan tükrözi kiadói politikánk egy fájdalmas hiányosságát is, nevezetesen azt, hogy néhány kezdeményezésünkön felül ma sem fektetünk kellő súlyt fontosabb szintézisek fordítására és külföldi terjesztésére.

Befejezésül a lexikon-sorozat kivételes színvonalú tipográfiai kiállítását és ikonográfiai anyagát kell kiemelnünk. Magyar címszavak esetén is kitűnő az utalási rendszer, városainkat például német nevüknél találhatjuk, utalás történik azonban hivatalos magyar nevükre. A kötetek földrajzi és történelmi térképanyaga is nagyon szép, ám meglehetősen hézagos. Talán a kiegészítésképpen megjelenő atlasz-kötet segít majd ezen a hiányosságon.

SZUHAY-HAVAS ERVIN

František Kavka: Přehled československých dějin do předhusitské doby. Praha, Rudé Právo, 1955, 108, 3 l. — František Kavka: Přehled československých dějin od nástupu Habsburků do Bílé Hory. Praha, Rudé Právo, 1955, 41, 1 l. (A csehszlovák történelem áttekintése a huszita korszakig. — A csehszlovák történelem áttekintése a Habsburgok uralomrajtásától a fehérhegyi csatáig)

A két füzet a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának Pártfőiskoláján tartott előadások szövegét közli, a csehszlovák történelem rövid, népszerű és áttekinthető összefoglalása. Az első kötet az ősközösségi társadalom kialakulásától a XIV. század végéig tekinti át a cseh- és

szlováklakta területek fejlődését, a második 1526-tól 1620-ig. Jól tagolt, világos előadásmódjával, közérthető stílusával a szélesebb nagyközönség számára megbízható áttekintést nyújt a cseh és szlovák nép történelmi útjáról.

T. Walter Wallbank: A short history of India and Pakistan. New York, The New American Library. 1958. 320 l. (India és Pakisztán rövid története)

A népszerű szempontok szerint összeállított könyv a szerző „India in the new era” című művének rövidített kiadása. Wallbank 11 fejezet keretei között foglalja össze India és Pakisztán rövid történetét, mindenekelőtt vázolja az indiai „életformával” kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, majd a nagy ázsiai terület történetét ismerteti a legrégebb időkől a nemzeti öntudat ébredéséig. Egy fejezet az indiai brit uralom történetét és egyes kérdéseit tekinti át, majd külön fejezetek foglalkoznak a hindu nacionalizmussal,

Gandhi szerepével, a második világháborút megelőző korszak mozgálmaival, India felosztásával, India és Pakisztán új államainak megalakulásával, a különböző szociálpolitikai és gazdasági intézkedésekkel, majd Pakisztán egyes belső kérdéseiről, valamint India és Pakisztán viszonyáról olvashatunk. A könyv szemlélete ellen számos kérdésben (kolonializmus, a gyarmati népek függetlenségi harca és a gyarmati burzsoázia szerepe) vitába szállhatnánk, egészében véve adatbősége hasznos és felhasználható.

La science antique et médiévale (des origines à 1450). Paris, Presses Universitaires. 1957. VIII, 627 l. (Az ókori és a középkori tudomány története a kezdetektől 1450-ig)

Az „Histoire générale des sciences”-sorozat első kötete, amelynek megírásában több mint húsz neves tudós vett részt, a történelemelőtti idők tudományos jelentőségű felfedezéseinek tárgyalása után sorban foglalkozik az egyiptomi, a mezopotámiai, a föníciai és izraeli, az ókori indiai és kínai tudományossággal. Elsősorban természetesen a matematika, a csillagászat és az orvostudomány kerül előtérbe, helyet kap azonban a terjedelmes műben az ókorban nagy szerepet játszott mágia,

csillagjósolás stb. is. A munka második része a görög—római tudomány áttekintését nyújtja, foglalkozik a Thalészstól Demokritoszig terjedő korszak fizikai és kozmológiai elméleteivel, a matematika és a mértan fejlődésével, majd a csillagászat és a zenetudomány kialakulásával. Külön fejezet jut a szofisták, Szokratész és Platon tudományos elméletei ismertetésének, az arisztotelészi iskolának és a görög orvostudomány áttekintésének. Ezen a részen belül körülbelül száz oldalas alfejezet fog-

lalkozik a hellenisztikus és a római tudományossággal.

A harmadik rész teljes egészében a középkori tudomány fejlődését tárgyalja és sorrendben a periferikus vidékek tudományától halad az európai tudomány irányában. Tárgyalja a prekolombiánus Amerika, az arab világ, a középkori India és Kína, majd Bizánc tudományostevékenységet, a középkori héber tudományosságot, majd körülbelül száz oldalon foglalkozik a nyugati keresztény országok tudományával, ame-

lyet az antik világból átvett tudásanyag kapcsán az ókori tudománnyal állít szoros viszonyba. Vázolja az Iszlám tudományosságának a feudális Nyugat-Európára gyakorolt hatását, amely nagyrészt a kordovai kalifátuson keresztül szivárgott a középkori európai egyetemekre. Az utóbbiak szerepének tekintélyes rész jut. A mutatókkal és irodalomjegyzékekkel bőven ellátott munka csupán a természettudományok fejlődésével foglalkozik.

Victor-L. Tapié : Baroque et classicisme. Paris, Librairie Plon. 1957. 385 l. (A barokk és a klasszicizmus)

A neves francia tudós három részre osztotta munkáját. Az elsőben a barokk művészet kialakulásának körülményeit ismerteti és tárgyalásának középpontjába Bernini és Borromini hatását és tevékenységét állítja. A második részben érdekes fejezet foglalkozik a barokk és a klasszicizmus közti korszak franciaországi művészeti irányzataival, külön fejezet szól Ber-

nini párizsi működéséről és a francia barokk és klasszicizmus ismérveiről. A harmadik fejezet a közép-európai (cseh) és az oroszországi barokkal foglalkozik és a kelet-európai szakértő számára is számos új vonással gazdagítja a művészettörténeti ismereteket. Az utolsó fejezetben a „baroque colonial” kérdéséről olvashatunk főként latin-amerikai példák kapcsán.

Edward Mead Earle (szerk.) : Makers of modern strategy. Military thought from Machiavelli to Hitler. Princeton, University Press. 1952. XI, 553 l. (A modern stratégia alkotói. A katonai gondolkodás Machiavellitől Hitlerig)

A tanulmánygyűjtemény több amerikai, német és francia szerző hadtörténelmi értekezését tartalmazza a XVI—XVIII. századi stratégiai elvek kialakulásától a XIX. századi klasszikusokon (Jomini, Clausewitz) keresztül a XX. század derekáig. A tanulmányok közül megkülön-

böztetett figyelmet érdemel H. Rothfels Clausewitz-tanulmánya, Sigmund Neumann értekezése Marx és Engels hadtörténeti koncepcióinak és a szocialista forradalom elméletének összekapcsolódásáról és H. Speier Ludendorff-elemzése.

Éventail de l'histoire vivante. I—II. Paris, Armand Colin. 1953. 452; 468 l. (Az élő történelem körképe)

A Lucien Febvre-nek ajánlott emlékkönyv szokatlan címe mögött komoly történelmi, nyelvészeti, földrajzi, gazdaságtörténeti, szociológiai és néprajzi tanulmánygyűjtemény húzódik meg, amelyet neves francia tudósok készítettek néhány olasz és amerikai tudós közreműködésével. Az érdekesebb történelmi tanulmányok közül kiemelhetjük John Nef-ét az ipari civilizáció problémájáról, Elie Lambert-ét a középkori régészet módszertanáról G. Friedmannét, amelynek címe „Heidegger és a haladás eszméjének válsága a két világháború között”.

Az első kötet figyelemreméltó tanulmányai között találhatunk még egy, a földrajz és a történeti statisztika viszonyáról szóló értekezést (Pierre Vilar), egy észak-afrikai történelemmel és földrajzzal foglalkozó munkát Jean Despois tollából,

René Baehrel tanulmányát, amely az árkérdés történeti kutatásának metodológiájával foglalkozik, Th. Monglond asszonyét Huizinga utolsó éveiről, Pierre Renouvin értékelését az angol-francia „entente cordiale”-ról, R. Montagne munkáját az észak-afrikai franciaországi kivándorlásáról.

A második kötet munkatársai között találhatjuk A. Saporit, aki Cosimo Medici korának egy firenzei gazdaságtörténeti adalékát publikálta. Külön figyelmet érdemel ebben a kötetben Gaston Zeller tanulmánya Metz városának kapitalista kereskedőiről a XVI. században, F. Mauro írása Lisszabon XVII. századi pénzügyeiről és gazdasági konjunktúrájáról. A többi tanulmány jórészt még apróbb részletkérdéseket tárgyal.

English historians. Selected passages. Összeáll. Bertram Newman. London, Oxford University Press. 1957. XVI, 266 l. (Angol történetírók. Válogatott szövegek)

Több mint félszáz klasszikus angol történetíró válogatott passzusai adnak képet a könyvben az angol történetírás gazdag anyagáról. Az érdekesebb részletek között említhetjük a következő szemelvényeket: Sir Thomas More (Morus Tamás) „A hercegek meggyilkolása a Tower-ben”, Cavendish „Wolsey letartóztatása”, Sir Thomas North „Kleopátra halála”, Sir Walter Raleigh „A birodalmak bukásáról”, Francis Bacon „VII. Henrik jelleme”, Lord Halifax „II. Károly jelleme”, David Hume „Az orléansi szűz”, Sir William Napier „Badajos bukása”, Thomas Carlyle „Az alkotmányozó nemzetgyűlés összejövétele”, Lord Macaulay „Az 1688-as forradalom különleges jellege”, J. A. Froude „A középkor vége”, E. A. Freeman „Westminster Hall”, S. R. Gardiner „Lovagok és kerekfejük”, Lord Acton „A történetész feladata” és az „Amerikai forradalom”, W. E. H. Lecky „A kormányzat hatáskörének növekedése és az ipar”, J. B. Bury „A hala-

dás elmélete”, H. A. L. Fisher „Konceptióm vázlata”, Bertrand Russel „A nemzetközi együttműködés története”, Sir Ernest Barker „A második világháború”, Sir Winston Churchill „Az Egyesült Államok belépése a háborúba”, G. M. Trevelyan „Marlborough Blenheimnél”, G. M. Young „A viktoriánus Anglia ikeroszlópa (a képviselői intézmények és a viktoriánus család), Sir Lewis Namier „A meg nem reformált Alsóház”, A. J. Toynbee „A rideg környezet stimuláló hatása”, Herbert Butterfield „A XVII. század tudományos forradalma” és A. L. Rowse „A birodalom kormányzása a XVI. században” és néhány valamivel kisebb jelentőségű történetész tanulmányát. A kötet egyes tanulmányrészei mozaikszerű, de sok tekintetben érdekes képet adnak az angol történetírói módszerekről és ez a kép mind esztétikai, mind historiográfiai szempontból tanulságos.

Herbert Butterfield: George III and the historians. London, Collins. 1957. 304 l. (III. György és a történetészek)

III. György kora az elmúlt évtizedekben számos angol történészt foglalkoztatott. Butterfield professzor historiográfiai szempontból tette vizsgálat tárgyává a fontos korszak kérdéseit. Munkájában olyan problémák szerepelnek, mint III. György politikai programjai és eszméi és ezek tükröződése az angol történeti irodalomban, a György-korabeli politikusok és pártosportosulások viszonya egyrészt az uralkodóhoz, másrészt a történetírókhoz, III:

György alakja és az egyes történeti iskolák felfogása (főként a Namier-iskola eszméi köré). A szerző kronologikus sorrendben tárgyalja a III. Györgyre vonatkozó forrásokat és feldolgozásait, mindenekelőtt a forrásokat analizálja, ezután tér rá az egyes történeti iskolák, történészek munkájának ismertetésére és kritikájára, a szóbanforgó korszak problémái feletti vitákra, harmadik részként a Namier-iskola felfogását elemzi.

Joan C. Lancaster (összeáll.): Bibliography of historical works issued in the United Kingdom 1946—1956. London, University of London. 1957. XXII, 388 l. (Az Egyesült Királyságban kiadott történeti művek bibliográfiája)

A londoni egyetem történeti intézetének munkatársa az angol—amerikai történészkonferenciára állította össze a szigetországban egy évtized alatt kiadott történelmi művek jegyzékét. A bibliográfiai szempontból szakszerű alkotás több mint hét ezer történelmi könyvet tartalmaz. Az általános jellegű művek között az összeállító felsorolja a megjelent bibliográfiákat és segédkönyveket, a történettudomány segédtudományainak köréhez tartozó kiadványokat. A világtörténelmi rész beosztása nem a legsikerültebb (általános művek, történelemelőtti kor, ókori civilizációk [csak középkori, görög és római tárgyú köny-

vek!], ókori és modern zsidó történelem, világvallások, jog- és alkotmánytörténet, esztétörténet, nemzetközi kapcsolatok, hadtörténet, kutatások — felfedezések, a brit birodalom története, tudománytörténet, művészettörténet). Ez az összeállítás és sorrend erősen zavaró. Az általános részt és a világtörténelmet az európai történelemmel foglalkozó munkák felsorolása követi ilyen sorrendben: általános művek, egyháztörténet, művészettörténet, más tárgyak, brit történelem (részletes beosztással), majd az egyes európai országok története. Az európai történelemmel foglalkozó művek felsorolását az Afrika tör-

ténetére vonatkozó könyvek követik, majd Bizánc, a kereszteshadjáratok és a késő-középkori mediterrán történelem kerül sorra, utána sorban Ázsia, Amerika és Óceánia története csatlakozik az előbbiekhöz.

Már ebből a pusztán enumerációból is kitűnik, hogy a bibliográfia szakrendszere feltűnően zavaros és logikátlan, formailag azonban a bibliográfiát tetszetősen állították össze.

Е. И. Крупнов: Древняя история и культура Кабарды. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 175, 1 l. (Kabarda őstörténete és kultúrája)

A Szovjetunióban folyó nagyarányú régészeti kutatómunka gazdag eredményeit hasznosító és összefoglaló könyvrövid képet ad Kabarda, a kis észak-kaukázusi tartomány területén folytatott régészeti kutatások történetéről és utána bőséges illusztrációkkal színezve egységes képet nyújt a terület őstörténetéről a kőkorszaktól kezdve a korai középkorig. Megállapítása szerint az i. e. I. évezredben már megtalálhatjuk az észak-kaukázusi terület mai lakosságá-

nak az őseit ezen a tájon, az évezred derekán rövid időre már az államalakulás nyomaival is találkozunk. A szerző különös figyelmet fordít Kabardának a szomszédos területekkel való kapcsolataira, különösen a Dél-Oroszországból jövő kimmériai ésszkíta hatásokra és megállapítja azt, hogy az észak-kaukázusi etnikum a más népekkel való szoros kulturális kölcsönhatásban alakult ki.

Victor Ehrenberg: Der Staat der Griechen. I. Teil. Der hellenische Staat. Leipzig, B. G. Teubner. 1957. 122 l. (A görögök állama. I. rész. A hellén állam)

A tömör összefoglalás rövid földrajzi áttekintés után az egyes görög törzsek és a nagy hellén népvándorlást követő városalapításokat tárgyalja, néhány oldalt szentel a görög vallásnak, jellemzi a szembenálló társadalmi osztályokat, végül a legkorábbi városállam és törzsi állam formáit írja le. A második részben a „polis” anatómiáját találjuk, majd a városállam demográfiai, alkotmányjogi, közigazgatási

vázlata után újabb vallási-ideológiai fejezet következik. A harmadik részben a szerző az egyes államszövetségek és „szövetséges” államok képét rajzolja meg, ennek nyomán képet alkothatunk a városállamok közti kapcsolatokról, a törzsi szövetségekről és a területi alapon létrejött — rendszeren rövidéletű — szövetségi kapcsolatokról.

Robert Latouche: Les origines de l'économie occidentale (IVe—XIe siècle). Paris, Albin Michel. 1956. XXVI, 404 l. (A nyugati gazdasági élet kezdetei)

Latouche professzor könyve négy főreszre oszlik: „az erőkomponensek”, „a meroving-kor”, „az első karolingok és egy efemer restauráció” és végül „a nyugati gazdálkodás fáradságos születése”. A fenti címek alatt a szerző a rabszolgatartó formáció hanyatlásának és a feudalizmus kezdeti szakaszának gazdaságtörténeti szempontból történt vizsgálatát nyújtja. Az első két fejezet a római birodalom etatizmusával, illetve a római-kori mezőgazdaság struktúrájával foglalkozik, a harmadik pedig a germán világ gazdálkodási sajátosságait és ennek a klasszikus gazdálkodási formákra gyakorolt hatásait vizsgálja. Nagyon érdekes és eredeti szempontok szerint zárja le az első részt a koraközépkori egyház gazdasági doktrínáival és az azok érvényesülésével foglalkozó fejezet.

A meroving-kori mezőgazdaság különféle problémáit két elvi jellegű fejezet tárgyalja, a szerző ismerteti a merovingok korának rurális társadalmi szerkezetét és a gazdasági szervezés különféle kérdéseit. Külön fejezet ad képet a városok hanyat-

lásának érdekes jelenségeiről és a kevésbé ismert meroving-kori kereskedelem történetéről. A meroving-kori pénzgazdálkodásról és a pénz cirkulációjáról, továbbá a tengeri hajózás lassú fejlődéséről szóló fejezet zárja le a második részt.

A harmadik rész a karoling kor gazdaságtörténeti sajátosságait vizsgálja. Érdekes a Nagy Károly „irányított gazdálkodásáról” és a korabeli pénzügyreformról szóló rövid tanulmány. A továbbiakban a karoling kor kereskedelmével, a Nagy Károly-kori kézművesiparral ismerkedhetünk meg, majd egy nagybirtok struktúrájának ismertetése zárja le a harmadik részt.

A negyedik és egyben utolsó főrészen a periferiális helyzetet elfoglaló, de a nyugati gazdasági életre erős — eleinte jobbra negatív — hatást gyakorolt viking gazdasági életéről olvashatunk, a szerző ismerteti a középkori városi élet fellendülésének kezdeteit, majd a XI. század mezőgazdasági felemelkedésével és elvi összefoglalással zárja le munkáját.

Doris Mary Stenton: English society in the early middle ages (1066—1307). London, Penguin Books. 1955. 303 l. (Az angol társadalom a korai középkorban)

A Penguin-sorozat angol történelmet tárgyaló kötetei közül D. M. Stentoné a harmadik kötet. A könyv első két fejezete a királyi háztartást és a norman királyok kormányzati szerveinek működését tárgyalja egy fejezet keretein belül. A második fejezet a norman feudális oligarchiával foglalkozik „bárok és lovagok” címen. Ez a fejezet teljes mértékben az uralkodó osztály szemszögéből tárgyalja a norman feudalizmus szerkezetét és nem annyira a jobbágy-földesúr viszonyát állítja az olvasó elé, hanem inkább a nagybirtokost a királyhoz fűző feudális kötelezettség szálait követi vagy az oligarchikus családok minden-

napi életét ábrázolja. Nagy anyag alapján mutatja azonban be a szerző a szabad parasztság és a jobbágyok életét és helyzetét, az alávetett dolgozó osztályok társadalmi-gazdasági helyzetét. A hibás nézőpont ellenére a könyv sok olyan adatot sorol fel, amely az angol középkor marxista kutatója számára is hasznos lehet. Hosszabb fejezet foglalkozik a különböző státusú városok életével, kereskedelmi tevékenységével és társadalmával, az egyház szerepével és a művészeti alkotásokkal. Stenton műve elsősorban mégis az idézett hatalmas anyag folytán érdemel figyelmet.

Stanisław Roman: Przywileje nieszawskie. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1957. 203 l. (A nieszawai kiváltságglevelek)

A nieszawai kiváltságglevek számos oklevél összefoglaló nevéként használatosak, ezekben az oklevelekben Jagelló Kázmér 1454-ben, a porosz tartományok bekebelezése után rendezni kívánta az újonnan szervezett területek helyzetét. A szerző munkája első részében ismerteti az egyes kiváltságglevek létrejöttének történetét, a második részben az oklevelek jogi jelentőségét taglalja, majd megmutatja, hogy milyen társadalmi erők működtek közre a privilégiumok megalkotásában és milyen szerepük volt a kiváltsággleveknek a kormányzat központosító törekvéseiben.

Roman megállapítása szerint a kiváltságglevek kiadása a lengyel köznemesség győzelmét jelentette a főurak felett, az oklevelek magnásellenes élét a kiadásukban résztvevő főurak csak gyengíteni tudták, de élüket elvenni nem. Ilyen formában ezek a XV. századi államjogi dokumentumok már jelzik a XVI. századi ún. „nemesi demokrácia” győzelmét a központi hatalom felett, ami végül a lengyel állam bukására vezetett. A szerző az egyes kérdéseknél gondosan megvizsgálja a korábbi irodalmat és nem egy helyütt vitába is száll vele.

Иосафовская летопись. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 238, 2 l. (A Joaszaf-féle évkönyv)

A. A. Zimin a XVI. századi orosz évkönyvírás értékes példányát adja ki ebben a könyvben teljes szöveggel. Bevezetésben ismerteti az évkönyvvel foglalkozó eddigi irodalmat és rövid áttekintést nyújt az évkönyv keletkezéséről. Megállapítása szerint az 1520-as évek elején készült Danyil moszkvai metropolita koncelláriá-

jában. Az 1437—1520 közti évek eseményeit tárgyalja, az orosz állam Moszkva vezetése alatt való központosításának a híve, ebből a szempontból értékeli az eseményeket, dicséri a moszkvai nagyfejedelmek politikai működését és mélységesen elítéli ellenfeleiket.

Marian Biskup: Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w. (Mapa i materiały). Toruń. 1957. 110, 1 l., 1 tk. **Roczniki Towarzystwa naukowego w Toruniu. Rocznik 60. Zeszyt 2.** (A földbirtok megoszlása a chełmnói és malborki vajdaságban a XVI. század második felében)

A szerző levéltári forrásainak gondos elemzése alapján világosan áttekinthető térképet adott a két nyugat-lengyelországi vajdaság földbirtokainak megoszlásáról. A szövegben elemzi a térkép által nyújtott eredményeket, azután felsorolja a két

vajdaság lakott helyeit, mindegyiknél közli a tulajdonost, a birtok nagyságát, jellegét és a levéltári forrást, amelynek alapján eredményeihez jutott. Ez a két fejezet a vajdaságokon belül kerületenként, ezen belül pedig a tulajdon jellege szerint

csoportosítva közli adatait, két másik fejezet pedig az egyes községeket betűrendben közli a plébánia és a közigazgatási egység megjelölésével, amelyhez tartoztak. A földtulajdon megoszlására vonatkozó eredményeit a szerző orosz és német nyelvű kivonatban is közli. Mindkét vajdaságban a királyi birtok volt a legnagyobb, utána

következett a nemesi, majd az egyházi birtok, a legkevesebb föld volt a városok tulajdonában. Az egész lengyel terület hasonló részletességű feldolgozása az eddiginél sokkal pontosabb képet ad majd a lengyel agrárviszonyokról. Biskup munkája módszertanilag is sok értékes ösztönzést ad a történeti földrajz művelőinek.

В. И. Шунков: Очерки по истории земледелия Сибири (XVII. век). Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1956. 430, 2 l. (Vázlatok a szibériai földművelés történetéből [XVII. század])

A szerző hatalmas levéltári anyag gondos és körültekintő elemzése alapján ad képet a szibériai orosz település és földművelés legfontosabb kérdéseiről. Nyomon kíséri a nyugatról keletre húzódó település egyes fontosabb területeit, megvizsgálja a földművelés technikáját, a gabonaellátás és a gabonakereskedelem kérdéseit és felvázolja a földművelő lakosság társadalmi viszonyait. Megállapítása szerint a szibériai orosz telepések, akik főként szökött jobbágyokból kerültek ki, először a legelő-váltó rendszert vezették be, de hamarosan áttértek a két- és háromnyomásos gazdálkodásra, ennek keretében az Oroszországban ismeretes növényfajtákat majdnem kivétel nélkül meghonosították Szibériában is, saját tapasztalataik alapján alakították ki az új viszonyok közt leginkább

alkalmazható művelési módszereket és ennek alapján válogatták ki a legtöbb termést hozó növényfajtákat. Sunkov bebizonyítja azt is, hogy tévedés volna a szibériai parasztokat minden feudális kötöttségtől ment szabadoknak elképzelni. Az orosz telepések által feltört föld kisebb része magánföldesurak, elsősorban kolostorok kezében volt, és ezek feudális formák között dolgoztatták a telepéseket, a föld nagyobb része pedig állami tulajdonban volt, az állami hatóságok majorsági művelést folytattak a parasztok robotmunkájával. A földműveléssel csak mellékesen foglalkozó őslakosság számára kedvező volt az oroszok megjelenése, mert az orosz tapasztalatok átvétele, ha lassan is, az őslakosoknál is a földművelés valamelyes fellendülésére vezetett.

Janina Leskiewiczowa: Dobra osieckie w okresie gospodarki folwarcznopańszczyznianej XVI—XIX. w. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1957. 252, 4 l. (Az osiecki uradalom a majorsági robotoltató gazdaság korában a XVI—XIX. században)

Leskiewiczowa gazdag levéltári anyagon alapuló munkájában egy Varsó-környéki, mintegy 17 falut felölelő, a XIX. század elejéig királyi birtokot képező uradalom történetét, illetve az uradalom parasztságának a helyzetét vizsgálja meg 1564, az első összeírás, és 1864, a jobbágyreform közti időszakban. Az első két évszázad történetével rövidebben végez, és itt csak a birtok történetét vizsgálja meg, a XVIII. század derekától már bővebben tárgyalja és a XIX. századdal foglalkozó fejezetekben a Lengyel Királyság agrárfejlődésébe beágyazva vizsgálja témáját, így szélesebb

érdekűvé teszi. Az agrártechnika fejlődését csak a XIX. században érinti, egyébként inkább csak a majorság és a telkes parasztság viszonya, a parasztság differenciálódása, a bér munka fejlődése, végső fokon a feudális agrártársadalom tőkés agrártársadalommá való átalakulása az, ami érdeklődése központjában áll. A könyvhöz néhány, elsősorban a falusi osztályharcot dokumentáló iratot is mellékel. A könyv különösen a XIX. századdal foglalkozó fejezeteiben sok érdekes adattal és elvi általánosítással szolgál.

История Якутской АССР. II. Якутия от 1630-ых годов до 1917 г. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 416, 3 l. (A Jakut ASzSzK története. II. Jakutia az 1630-as évektől 1917-ig)

A több szerző által írt terjedelmes kötet a kelet-szibériai jakutok történetét írja le a területnek Oroszországhoz való csatolásától az 1917-es februári forradalomig. A bő-

ven illusztrált és számos térképvázlattal ellátott kötet felöleli a jakut nép történelmi fejlődésének valamennyi fontos kérdését és ugyanakkor részletesen foglalko-

zik a jakut településterületre került orosz lakosság és a jakutok viszonyával, az orosz társadalomnak a jakutok fejlődésére gyakorolt hatásával. A kötet nagy érdeme,

hogy a nép mindennapi életének egyes mozzanatait is bemutatja és részletes képet ad a jakutok kulturális fejlődéséről.

Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady 1619—1788. Opracował i wydał Adam Vetulani. Wrocław, Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1957. 292 l. (Uszew és Zawada falvak bírói könyve 1619—1788)

A könyv „A lengyel jog emlékei” c. sorozatban jelent meg. A sorozat szerkesztője, a neves lengyel jogtörténész Adam Vetulani közli ebben a könyvben két lengyel falu bírósági könyvének a szövegét,

amelyben a parasztok végrendeletét és egyéb vagyoni jogi intézkedéseit jegyezték fel. A szerkesztő mellékelte a két falu 1645-ből és 1668-ból származó inventáriumát is.

A. П. Глаголева: Олонецкие заводы в первой четверти XVIII века. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 254, 2 l., 2 tk. (Az olonyeci üzemek a XVIII. század első negyedében)

A szerző részletes levéltári kutatás alapján alapos képet nyújt a XVIII. századi orosz manufaktúra fejlődésének egyik fontos kérdéséről. A Ladoga- és Onyega-tó vidékén elterülő állami vasüzemek I. Péter gazdaságpolitikájának eredményeként jöttek létre, de mint a szerző kimutatja, megvoltak az előzményei a helybeli parasztság kézműves iparában. Az üzemek létrehozását az orosz hadsereg és hadiflotta fejlesztésének sürgető szükségletei szabták meg. A szerző részletesen ismerteti az üzemek kiépítését, a termelés fejlődését ennek technikai részleteivel együtt és az üzemekben foglalkoztatott munkások helyzetét. Megállapítása szerint

az üzemben dolgozók többsége jobbágyokból került ki, de kézműveseket is alkalmaztak bér munkásokként. A kedvező előfeltételek, a helyi nyersanyag és a hadszíntérhez való közelség tették lehetővé az üzemek nagyarányú fejlődését. Glagoleva arra a következtetésre jut, hogy ezek az üzemek a jobbágyok kényszermunkája révén meggyorsították a parasztság differenciálódását, jelentős részének elszegényedését, fokozták a feudális kizsákmányolást, de ugyanakkor az üzem technikájában és szervezetében számos olyan vonást találhatunk, amelyek már a tőkés fejlődés elemeit hordozzák magukban.

Halina Chamerska: O położeniu i zbiegostwie czeladzi folwarcznej w Królestwie Polskim 1830—1864. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1957, 41, 1 l. (A majorsági cselédség helyzetéről és szökéséről a Lengyel Királyságban 1830—1864)

A rövid tanulmány jó képet ad a lengyel paraszti lakosság mintegy 15—18%-át kitevő majorsági cselédség helyzetéről, különösen részletesen foglalkozik a cselédek szökésének a kérdésével. A könyv adatai világosan mutatják, hogy a jobbágyfelszabadítást megelőző évtizedekben a fejlődő ipar a földnélküli parasztság jelentős részét már felszívta, ezért a földesúri majorság munkaerőhiánnyal küzdött, a föl-

desurak maguk rejtették el a más birtokokról megszökött parasztokat, hogy így biztosítsák a maguk számára a munkaerőt. Ez egyúttal azt is mutatja, hogy a bér munkások száma viszonylag nagy volt a lengyel mezőgazdaságban, tehát a mezőgazdaság kapitalista fejlődése magasabb színvonalú volt, mint más kelet-európai országokban a jobbágyfelszabadítás előestéjén.

Emil Franzel: Der Donauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips (1789—1918). Bern, Francke Verlag. 1958. 166 l. (A Dunatáj a nemzetiségi elvek korában)

Franzel professzor összefoglalása az osztrák birodalom nemzetiségeiről nyújtott általános áttekintés után a tereziánuszozefinista reformok korától, osztrák polgári szemszögből tekint vissza a nemzeti-
iségi öntudat ébredésére, a francia forra-

dalom hatására és a XVIII. század végének és a XIX. század elejének nemzetiségi problematikájára. Ezután egy rövid fejezet a nemzetiségi öntudat ébredésétől az abszolutizmus bukásáig terjedő korszakkal foglalkozik. Ebben a részben elmosó-

dik az 1848—49-es forradalom társadalmi háttere, a szerző a nemzetiségi problémákat is a gazdasági-társadalmi kérdésektől elszakítva vizsgálja és tárgyalásában nem domborítja ki a magyar forradalom jelentőségét sem. Az 1848—49-es magyar forradalmat a szerző kizárólag a magyar szupremáciára irányuló kísérletek szemszögéből teszi vizsgálat tárgyává és mellőz minden olyan megjegyzést, amely a magyar forradalom és a nemzetiségek pozitív össze-

fogására utalna. A szerző a továbbiakban a dualizmuskori nemzetiségi harcok egyes kérdéseit tárgyalja, a Monarchia összeomlását pedig katasztrófaként állítja be. A statisztikai függelék is keveset nyújt, mindössze két oldalon közöl néhány ismert számadatot a Monarchia és az utódállamok nemzetiségi viszonyairól. A szerző koncepciója megakadályozza, hogy reális képet nyújtson a Habsburg-birodalom nemzeti-ségeinek másfél százados történetéről.

A. M. Carr-Saunders — Jones D. Caradog — C. A. Moser : A survey of social conditions in England and Wales as illustrated by statistics. Oxford, Clarendon Press. 1958. XXI, 302 l. (Anglia és Wales társadalmi viszonyai a statisztikák alapján)

A szerzők száz esztendő statisztikai anyagát dolgozták fel könyvükben. A munka szemlélete határozottan nem-marxista, tehát csak „a sorok között olvasva” használhatjuk azt az anyaghalmazt, amelynek első részei demográfiai érdekűek. A szerzők dicséretére válik azonban, hogy nem annyira száraz adatközlésre fektették a súlyt, hanem polgári szociológiai módszerekkel ugyan, mégis igyekeztek képet adni Anglia és Wales 1850—1950 közötti társadalmi struktúrájáról, az egyes osz-

tályok — többnyire inkább foglalkozási rétegek — számarányáról, a kereseti viszonyokról, a fogyasztás adatairól stb. A számadatok csoportosítása azonban olyan módon történt, hogy az elmúlt száz év során az egészségügy, a lakásviszonyok és a kereseti lehetőségek bizonyos javulása a kapitalizmus viszonyai között élő tömegek sorsának állandó javulását tükrözze és a békés, evolúciós fejlődés sikerét támassza alá.

R. J. White: Waterloo to Peterloo. London, William Heinemann. 1957. IX, 202 l. (Waterloótól Peterloo-ig)

A könyv a napoleoni háborúk befejezésétől az ipari forradalom első véres konfliktusáig tekinti át a szigetország történetét. Rendkívül figyelemreméltó az „Old England” (Régi Anglia) társadalmi vázlata, továbbá a kapitalizmus izmosodásának korszakában megindult népi mozgalmak, elsősorban a munkásmozgalom fellendülésének rajza, amelynek hátterében a szerző felvázolja az azokat kiváltó gazdasági és társadalmi okokat is. White könyve azonban nem csupán a kizsákmányoltak szer-

vezkedéseit, a géprombolásokat írja le esszé-szerű előadásban, hanem a burzsoá gazdasági szerepének és politikai célkitűzéseinek világosan megírt jellemzésére is kitér, plasztikus képet ad az uralkodó osztályoknak a munkásmozgalomtól való félcíméről, a kémekről és az informátorokról, akik a chartisták soraiba furakodtak és végül néhány, a népi elégedetlenséget tükröző összetütközés után tanulmányát a peterlooi vérengzés leírásával zárja le.

Listy Ludovíta Štúra. II. 1844—1855. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. 1956. 566. l. (Ludovít Štúr levelei. II. 1844—1855)

L. Štúr a XIX. századi szlovák nemzeti megújulásnak egyik legjelentősebb egyénisége, tevékenysége, ha nem is volt mentes minden hibától és osztálykorlátozottságtól, mégis a szlovák nemzeti mozgalom történetének egyik nagy baladó fejezete. A Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete most sajtó alá rendezte egész levelezését. A II. kötet az 1844—1855 között írt leveleket tartalmazza időrendben, mindig az eredeti nyelven és igen bőséges jegyzetanyaggal, amely majdnem a kötet felét teszi ki és pontos és részletes adataival ezt az okmánykiad-

ványt a szlovák nemzeti megújulás történetének egyik alapvető forrásmunkájává avatja. Használhatóságát nagyban emeli az is, hogy a szerkesztő, Jozef Ambruš mellékelte a címzettek névsorát is viszonylag részletes életrajzi adalékokkal. A régebben kiadott első kötet Štúr 1844 előtt írt leveleit tartalmazza, a tervezett harmadik kötet az időközben előkerült, eddig ismeretlen leveleket teszi majd közzé. A kiadvány a Magyarország XIX. századi történetével foglalkozó kutatók számára is fontos forrás.

Raymond Postgate: Story of a year — 1848. London, Jonathan Cape. 1955. 286 l. (Egy év története — 1848)

A szerző a nevezetes 1848-as esztendő történetét tekinti át és munkája nem annyira történeti-politikai jellegű, mint inkább kuriozitás-gyűjtemény, erkölcstörténet, divat-történet és célja nem az 1848-as forradalmak mozgató erőinek megvilágítása,

mint inkább a népek tavasza képek és újságcikkek útján történt meglevenítése, különösen az angol átlagember 1848-as hangulatának megrajzolása, az angol közvélemény és sajtó álláspontjának megvilágítása a forradalommal kapcsolatban.

Е. В. Тарле: Город русской славы. Севастополь в 1854—1855 гг. Москва, Военное Изд. Министерства Обороны СССР. 1954. 214, 2 l. (Az orosz dicsőség városa. Szevasztopol 1854—1855)

Tarle, a Magyarországon is közismert kiváló szovjet történész egyik főműve a krimi háború történetéről szóló két kötetes monográfia volt. Ennek egyik részletét dolgozta fel bővebb formában, újabb levéltári anyag felhasználásával ebben a kis könyvében, amely a krimi háborúról a bevezetésben és a befejező fejezetben csak a legszükségesebb tudnivalókat mondja el, egyébként Szevasztopol ostromának az

eseményeit ismerteti. Ebben a könyvben, Tarle egyik késői, érett munkájában meggyőző erővel bontakoznak ki történetírói tehetségének sok más könyvében is megcsodált jelességei, a történelmi eseményeket plasztikusan megjelenítő feldolgozási mód, a kivételes szépirodalmi ihletésű stílus, az emberek és események világos és lebilincselő ábrázolása.

Radnički pokret u Hrvatskoj potraj XIX. stoljeća. Izabrani izvori. Priredila Mirjana Gross (Na izvorima historije sv. I.). Zagreb, Školska knjiga. 1957. 186 l. (A horvátországi munkásmozgalom a XIX. század végén)

Mirjana Gross, aki az utóbbi években több nagy tanulmányban foglalkozott a XIX. század vége és XX. század elejének horvát munkásmozgalmával, ebben a kötetben a múlt század végi horvát munkásmozgalom válogatott dokumentumait tette közzé, tárgykörök szerint csoportosítva. A dokumentumok részben a zágrábi városi és állami levéltár iratai, részben a horvát országgyűlés jegyzőkönyveiből és az egykorú sajtóból — túlnyomórészt a Sloboda c. munkáslapból — vannak véve. A gyűjtemény kilenc fejezetre tagolja az anyagot: a szakszervezeti mozgalom és a május elsejék anyaga után bemutatja a Sloboda c. szocialista lap munkásságát, majd a szocialisták küzdelmét a politikai szabadságjogokért, elsősorban az általános választójogért. Teljes egészében közli a Horvát-Szlavonországi Szociáldemok-

rata Párt 1896. évi programját, majd részletesen foglalkozik az 1897. évi agrárszocialista mozgalmakkal és a szociáldemokrácia állásfoglalásával a nemzetiségi kérdésben. Az utolsó két fejezet a szociáldemokrácia ellenségeit és szövetségeseit mutatja be: a szocialisták viszonyát a polgári ellenzék pártjával, a jogpárti kispolgársággal, a különböző kispolgári és klerikális munkásszervezetekkel és a polgári radikális „haladó ifjúsággal”. A dokumentumok sorát a szociáldemokrácia és a polgári ellenzék első közös akciójának (1899-ben a polgári-demokratikus szabadságjogokért) iratai zárják le. A jól összeállított és a kor horvát szocialista mozgalmairól összefoglaló képet nyújtó gyűjteményt Mirjana Gross rövid tanulmánya egészíti ki a XIX. század horvát munkásmozgalmáról.

Wayne S. Vucinich: Serbia between East and West. The Events of 1903—1908. (Stanford University Publications. University Series. History, Economics, and Political Science. Vol. IX. (Stanford—London. 1954. X, 304 l. [Szerbia Kelet és Nyugat között. 1903—1908 eseményei])

A szerző a modern Szerbia egyik legérdekesebb korszakát, Obrenović Sándor meggyilkolását, a Karadjordjević dinasztia trónra jutásának körülményeit és következményeit, s a Monarchiától való politikai és gazdasági emancipáció történe-

tét tárgyalja. Különösen Szerbiának a Monarchiával való külpolitikai és külkereskedelmi kapcsolataira fektet nagy súlyt: részletesen tárgyalja a Monarchia és Szerbia között kötött diplomáciai és külkereskedelmi szerződéseket — visszatekintően

is a XIX. század utolsó harmadára —, a vámháború első szakaszát, s annak hatását a szerb és az osztrák—magyar gazdasági életre, valamint a szandzsák-vasút ügyét. Csak a kiadott forrásanyagból dolgozott, de külön érdekessége, hogy felhasználta Vladimir Čorović 1936-ban kiadott, de a cenzúra által elkobzott nagy tanulmányának — „Szerbia és az Osztrák—Magyar

Monarchia viszonya a XX. században” — kéziratát, amely jelentős egykorú kiadatok forrásanyagot dolgozott fel. A széleskörű irodalomra és forrásanyagra támaszkodó, jól összeállított munkát — különösen annak a külkereskedelmi viszonyokra és a vasút-konfliktusra vonatkozó fejezeit — a korszak magyar kutatói is nagy haszonnal forgathatják.

К. С. Василенко: Московский „Рабочий Союз”. Изд. Московского Университета. 1957. 52 l. (K. Sz. Vasziljenko: A moszkvai „Munkás Szövetség”)

A „Munkás Szövetség” a Moszkva környéki proletariátus vezető ereje volt a 90-es években. A korábbi évek marxista köreinek tapasztalataira, szervezeti kereiteire támaszkodva erősödött meg és az 1898-ban létrejött Oroszországi Szocialdemokrata Párt megalakulását készítette elő. A tanulmányból megismerhetjük a szövetség létrejöttének körülményeit, majd a szövetség tevékenységének fontosabb

akcióit. A könyvismerteti Moszkva iparosodásának folyamatát és igen tanulságos képet ad a munkásság életkörülményeiről, a diákmozgalmakról, az ösztönös sztrájkmozgalmakról, vagyis azokról az adottságokról is, amelyek közepette a Szövetség megalakult. A szervező végül részletes elemzést nyújt a Szövetség tömegagitációs tevékenységéről.

A. К. Мартыненко: Провозглашение независимости Болгарии в 1908 г. Издательство киевского государственного университета. Киев. 1957. 34. 2 l. (A. K. Martünenko: Bulgária függetlenségének kihirdetése 1908-ban)

A kiadvány a kijevi egyetemen elhangzott előadás nyomtatott szövege. Rövid áttekintést ad a bolgár nép törökellenes harcáról, majd beható vizsgálat tárgyává teszi a bolgár társadalmi viszonyokat (elsősorban a mezőgazdasági birtokviszonyokat), a politikai helyzet összetevő elemeit, a különböző politikai csoportosulások törekvéseit. Részletesebben elemzi Koburg Ferdinánd politikáját, a bolgár burzsoázia magatartását a függetlenség kivívásával kapcsolatban, valamint a nagyhatalmak

felfogását a bolgár törekvésekről, illetőleg a török sérthetetlenségről. A nagyhatalmak politikája vetett gátat 1908-ig a függetlenség kihirdetésének, míg az „Ifjútörök” forradalom, majd ezt követően a belső török viszályok nem teremtették meg ennek feltételeit. Martünenko hangsúlyozza a történeti aktus pozitív, haladó voltát, bár ugyanakkor rámutat, hogy az akció megvalósítóit nacionalista gondolatok, szándékok vezérelték.

Werner Conze: Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln—Graz, Böhlau Verlag. 1958. XXII, 415 l. (A lengyel nemzet és a német politika az első világháborúban)

A „Közép-Kelet Európa” történetével foglalkozó nyugat-német könyvsorozat jelen kötete rövid áttekintést nyújt a XIX. századi lengyel történelem fontosabb eseményeiről, a Lengyelországot illető porosz, osztrák és orosz külpolitika főbb irányvonalairól. A Lengyelország felosztásában résztvevő három hatalom 1914 előtti lengyel politikájának — porosz-szemszögű — tárgyalása után Conze a világháború előtti lengyel politikai gondolkodás vázlatát

nyújtja, elemzi a háborúnak a német birodalom lengyelországi politikájára gyakorolt hatását, von Beseler tábornok elképzeléseit, a független lengyel állam proklamálásának előzményeit, az „ausztro-polonizmus” új formában való jelentkezését Borszt Litovszk időszakában, majd a központi hatalmak veresége folytán előállt helyzet tárgyalása zárja le a polgári szemléletű, erősen tendenciózus művet.

И. И. Саладков: Социально-экономическое положение Белоруссии до Великой Октябрьской социалистической революции (конец XIX — начало XX в.) Минск, Изд. Белгос-университета им. В. И. Ленина. 1957. 161. 2 l. (Belorusszia társadalmi és gazdasági helyzete a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt. [A XIX. század vége — a XX. század eleje])

Szadadkov nagy levéltári és kiadott forrásanyagot és feldolgozásokat felhasználó munkája részletes képet ad Belorusszia iparának és mezőgazdaságának az állapotáról a századfordulón. Az iparra vonatkozólag megállapítja, hogy az élelmiszeripar és a feldolgozó ipar állott első helyen, viszont a nehézipar még elég kezdetleges volt. A monopolkapitalizmus elemeit itt is meg lehetett találni, és jelentős szerepet játszott a külföldi tőke. A termelés koncentrációja azonban fejlődési ütemét tekintve elmaradt Oroszország központi területei mögött. Igen elmaradt volt az ipar technikai szempontból is, számos iparágban még a kézimunka uralkodott. A mezőgazdaság helyzetét a nagybirtok megléte, a szegényparasztság földszűke és a le-

dolgozás elterjedt rendszere szabta meg. A gabonatermelés primitív technikája miatt általában elmaradt volt, kivéve azokat a kulák- és nagybirtokokat, amelyek mezőgazdasági gépeket használtak. A mezőgazdaság kapitalizálódására utal éppen a mezőgazdasági géphasználat elterjedése és az állattenyésztés növekedése. Meggyőző adatokat hoz fel a szerző a földtulajdon igazságtalan megoszlására. Az utolsó fejezetekben részletesen ismerteti a belorussziai forradalmi mozgalmakat, a bolsevik párt szervezkedését ezen a területen és Belorusszia fejlődését az első világháború idején. Az ekkor kiejelződő gazdasági nehézségek érthetővé teszik a későbbi forradalmi mozgalmak fellendülését.

В. Модестов: Рабочее и профсоюзное движение в Донбасе до Великой Октябрьской Социалистической Революции. Москва, Профиздат. 1957. 132 l. [B. Modesztov: Munkás- és szakszervezeti mozgalom a Donmedencében a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat megelőző időben)

A szakszervezetek kiadásában megjelent népszerű-tudományos munka a Donmedence munkásságának félévszázados küzdelmeit ismerteti meg az olvasóval. Modesztov vázolja a Don medence ipari fejlődését, külön kitérve az ipar fejlődésének ütemére, a termelés koncentrátságára, a munkaviszonyokra, a kereseti, lakás- és egészségügyi körülményekre. Nyomon követi a kezdeti ösztönös mozgalmakat, azoknak keletkezését, jellegét, eredetét és befolyását a munkásság tömegeire. Nagy figyelmet szentel annak a változásnak érzékeltetésére, amely a századforduló után következett be, amikor az Oroszországi Szocialdemokrata Pártnak sikerült a doni munkásságot megszervezni. A szerző megvilágítja e korszak sztrájkharcait és a bol-

sevikok agitációs és szervező munkáját. A könyvnek egyharmada az 1905–7-es forradalom helyi történetéről szól. Ismerteti a luganszki forradalmi központ megteremtését, a szovjetek, szakszervezetek, gyári bizalmiak szervezetének létrehozását, majd azokat a vívmányokat, amelyekhez a forradalmi mozgalom juttatta a munkásságot. A szerző áttekintést nyújt arról a kitartó harcokról, amelynek során a bolsevikok a forradalmi hullám apályszakaszában a munkásosztály nevelését-szervezését folytatták. Végül a könyv befejező részében az olvasó megismerkedhetik a szocialista forradalom győzelmének körülményeivel, és következményeivel a Don-medencében.

Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Сборник статей. Москва—Ленинград, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 444 l. (A petrográdi októberi fegyveres felkelés. Tanulmánygyűjtemény)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének leningrádi osztálya által kiadott tanulmánykötet a petrográdi fegyveres felkelés előkészítésének és lefolyásának egyes részletkérdéseit tanulmányozza nagy levéltári és sajtóanyag alapján. A szerzők a vasmunkások és a vörösgárdisták részvételéről, a

petrográdi helyőrség bolsevizálódásáról, a balti flotta matrózainak szerepéről, a petrográdi bolsevikok jelentőségéről a felkelés megvalósításában és a burzsoá ellenforradalom egyes kérdéseiről írnak. Sz. Sz. Volk tanulmányában az októberi felkelés első nemzetközi visszhangját ismerteti, ebben kitér az oroszországi magyar

hadifoglyok Kun Béla és Szamuely Tibor vezette megmozdulásaira, valamint az Októberi Forradalom magyarországi visszhangjára, elsősorban az 1918 januári nagysztrájkra. A további kutatások szempont-

jából elsőrendű fontosságú a kötet második része, amelyben a szerzők a legfontosabb központi állami, hadi- és leningrádi területi levéltárak anyagának a fegyveres felkelésre vonatkozó iratait ismertetik.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. (Киев), Госполитиздат УССР. 1957. LXII, 1. 1007, 2; 729, 2; 997, 1 l. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom Ukrajnában. 1917 február — 1918 április)

Az Ukrán SzSzK-nak az Októberi Forradalom és a szocialista építés anyagát tartalmazó Központi Állami Levéltára három vaskos kötetben adta közre az Októberi Forradalom korszakának legfontosabb iratanyagát, Leninnek a korszakra vonatkozó írásait, a kommunista párt és a szovjet állam határozatait és rendeleteit, újság-cikkeket és levéltári iratokat. „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítése Ukrajnában. 1917 február — október” alcímet viselő első kötet 935 dokumentumot közöl, „A Nagy Októberi Szocialista

Forradalom győzleme és a szovjethatalom létrehozása Ukrajnában. 1917 október — december” c. második kötet 622 dokumentumot tartalmaz, a „Harc a szovjethatalom elterjesztésért és megszilárdításáért Ukrajnában. 1917 december — 1918 április” c. harmadik kötet 865 dokumentumot közöl. Az első kötet elején a kötetet szerkesztő Sz. M. Korolivszkij tanulmánya a közölt dokumentumok alapján áttekinthető képet nyújt a korszak fejlődéséről.

П. П. Никишов: Борьба с басмачеством на юге Киргизии. Фрунзе, Киргизское Государственное Издательство. 1957. 131 l. (P. P. Nikisov: Harc a basmakokkal Dél-Kirgiziában)

A népszerű tudományos munka azt mutatja be, miként szilárdult meg a szocialista rend a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után Turkesztánban. A szerző ismerteti Dél-Kirgizia földrajzi, éghajlati néprajzi adottságait, majd hosszabban foglalkozik a dolgozók gazdasági viszonyaival, politikai helyzetükkel, a pántörők és pániszlám mozgalommal, valamint ezeknek a nyugati imperializmushoz fűződő kapcsolataival. A szerző külön fejezetben ad számot Dél-Kirgizia fejlődéséről 1917 február és október között. A könyv hosz-

szabb fejezetben elemzi az Októberi Forradalom hatását, a forradalmi csoportok akcióit, a kettőshatalmi viszonyok kialakulását, a reakció szervezkedését, legfőképpen pedig annak a forradalmi tömegmozgalomnak kibontakozását, amely Szovjet-országot segítségével felmorzsolta a reakciós erőket. Befejezésül a szerző ismerteti azokat a gazdasági, politikai, szociális reformokat, amelyeket a forradalom nyújtott az ott élő népeknek, megalapozván a turkesztániak szovjetbarátságát.

В. М. Курицын: Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917—22. г. Москва, Госполитиздат. 1957. 158, 2 l. V. M. Kuricün: Az Ukrán és Orosz Szocialista Szovjet Köztársaság állami együttműködése 1917 és 1922 között)

A téma jelentőségére utal, hogy a Szovjetunió nemzetiségi politikája, a szövetséges köztársaságok együttműködésének rendszere nagyrészt azokon a tapasztalatokon épült fel, amelyeket az ukrán-orosz együttműködés során szereztek. A szerző e tapasztalatok összegezésére, a kapcsolatok összefoglaló leírására törekszik, amelynek soránsok eddig feltáratlan archivumianyaggal ismerteti meg a szélesebb olvasóköröket.

A szerző bevezetőben képet ad a XX. század Ukrajnájáról. Megvilágítja, milyen súllyal bírt Ukrajna a cári Oroszország gazdasági-ipari életében, bemutatja Uk-

rajna nemzeti elnyomását a cári Oroszországban, a nemzetiségi problémákat, a politikai viszonyokat, az osztályok, a középrétegek mozgását, a munkásosztály szervezkedését, a bolsevikok tevékenységét, a munkásmozgalom vezetőinek arcéletét. Ukrajna politikai helyzetének változása után M. Kuricün részletesen foglalkozik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ukrán hatásával, kiemelve azt a tényezőt, hogy Ukrajnában a reakciónak az oroszországin kívül volt egy második központja is, jelesen a Központi Rada, amely körül a helyi, ukrán burzsoázia tömörült. A szerző ismerteti az 1917 végi —

1918 eleji harcokat, a forradalmi munkás- és parasztmozgalmat, a Központi Rada tevékenységét, erőforrásait, majd az ennek a periódusnak végét jelző breszti béke helyi következményeit: a forradalmi erők üldözését, visszavonulását, a Központi Rada hatalmának megszilárdulását

A következőkben M. Kuricün nyomon kíséri a forradalmi erjedést, amelyet a Központi Rada nem tudott elfojtani, majd hosszabban ismerteti az ukrainai kommunisták kapcsolatait I. V. Leninnel, a bolsevik párt központjával. A Központi Rada ellen indított támadás a két nép kommunista tanácskozásai, megállapodása, együttműködésének biztosítása után kezdődött meg 1918 novemberében. Megindult egy hosszú, sok helyi ütközetből álló, forradalmi háború, amelyben, mint azt a könyv is bizonyítja, az ukrán nép győzelmét nagymértékben az orosz forradalmi szovjethatalom tette lehetővé. (A szerző hosszan méltatja, hogy a polgárháború éveiben az orosz szovjetköztársaság milyen nagyértékű és sokféle segínyt nyújtott Ukrajnának katonai, gazdasági és politikai téren.)

M. Kuricün nagy teret biztosít a fiatal ukrán szovjethatalom, az ukrán kommunista párt politikai gyakorlatának, problémáinak ismertetésére. Ezek között szerepel a parasztkérdés, a különböző politikai

pártokkal, csoportosulásokkal való bánásmód, a fegyveres ellenforradalom létrejötte stb. A megoldás ismét minden esetben a tapasztaltabb orosz párt segítségével született meg, úgyhogy 1920 végére Ukrajnában megszilárdult a szovjethatalom.

M. Kuricün könyvének két utolsó fejezetét a két szovjet köztársaságnak a polgárháború éveit követő gazdasági, politikai, diplomáciai kapcsolatainak, együttműködésének szenteli. A szerző itt beszámol a fegyveres bandák megtöréséről, az ukrainai éhséget enyhítő orosz segítségről. Külön alfejezetet szentel a diplomáciai együttműködésnek (értve ezalatt azt, hogy a külföldi szerződéseknél kikérték az ukrán kormány véleményét, de értve azt is, hogy e szerződésekből clóny származott az ukránok számára). Végül ehelyütt igen sok érdekes adatot tartalmazó alfejezetet közöl a szerző a gazdasági együttműködésről.

A könyv utolsó része megvilágítja, miként érték meg a feltételek a szovjet köztársaságok fejlettebb típusú federációjának, a Szovjetuniónak létrehozására, sorra kitérve e folyamat okaira, jelentőségére, következményeire, kitekintést nyújtva a szovjet népeknek az orosz segítség következtében meggyorsuló fejlődésére.

И. Петров: Стратегия и тактика партии большевиков в Октябрьской революции. Москва-Госполитиздат. 1957. 525, 1 l. (A bolsevik párt stratégiája és taktikája az Októberi Forradalomban)

Petrov a korabeli sajtót és levéltári anyagot is felhasználó, elméletileg igen jól megalapozott munkájában a februári forradalomtól 1918 elejéig kíséri figyelemmel a bolsevik párt politikájának alakulását. Megállapításu szerint egyedül a bolsevik párt tudta összefogni a békére irányuló általános demokratikus mozgalmat, a paraszti demokratikus mozgalmát a földesúri földek felosztásáért, az elnyomott népek nemzeti felszabadító mozgalmát a nemzeti egyenjogúságért és a munkásszótálya szocialista mozgalmát, amelynek célja a proletárdiktatúra létrehozása volt. Mindezeket a mozgalmakat a párt nem dogmatikusan, hanem a jövőbe nézve, a legfőbb feladatokra koncentrálván figyelmét tudta összefogni és ezzel sok esetben vértelenül

kiharcolni a szocialista forradalom győzelmét. Ezt lehetővé tette az is, hogy a bolsevikok mellett állt a nép túlnyomó többsége, és a párt gondosan el tudta találni azt a pillanatot, amikor a tömegek hajlandók voltak a döntő cselekvésre. A szerző igen részletesen mutatja be azt is, hogy a forradalmat megelőző hónapokban a párt milyen kiváló politikai érzékeléssel tudta mindig azokat a jelszavakat felvetni, amelyekkel az adott pillanatban a tömegeket maga mellé állíthatta. Petrov könyve értékes új szempontokra és mozzanatokra hívja fel a figyelmet az emberiség egész fejlődésében legfontosabb történelmi esemény, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetét illetően.

История Советской конституции. Сборник документов. 1917—1957. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 550, 1 l. (A szovjet alkotmány története. Okmánygyűjtemény. 1917—1957)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Jogtudományi Intézete által kiadott kötet közli az 1917—1957 közt megjelent

alkotmányos érdekű törvényeket és kormányrendeleteket, rendszerint teljes szövegekben. Összesen 269 dokumentum talál-

ható a kötetben, mely három nagy periódus, 1917—1922, 1922—1936 és 1936—1957 köré csoportosítja anyagát, a Szovjetunió megalakulása és a szovjet alkotmány törvénybe iktatása határozza meg ezeket a kereteket. A szerkesztők az alkotmányos érdekű törvények fogalmát szélesen értelmezték, így nemcsak a szorosabban véve alkotmányjogi jellegű törvények és rendelkezések kerültek be a kötetbe, hanem a szovjet társadalom egészét érintő alapvető tör-

vények is, kezdve a földbirtok nacionalizálásától és a 8 órás munkanap bevezetésétől. A tárgymutató elősegíti a kötet gazdag anyagának áttekintését. Ez a gyűjtemény ugyan nem eddig ismeretlen levéltári anyagot tár fel, hanem már eleve nyomtatásban megjelent szövegeket közöl, de mégis nagy hiányt pótol, mert nehezen hozzáférhető és óriási terjedelmű hivatalos kiadványok anyagából válogatta ki a legfontosabb rendelkezéseket.

3. A. Замыслова: Коммунистический Интернационал и его роль в истории международного и рабочего и национально-освободительного движения. Москва. Высшая Партийная школа при ЦК КПСС. 1957. 106, 21. (Z. A. Zamüszlova: A Kommunista Internacionálé és szerepe a nemzetközi munkásmozgalom és nemzeti felszabadító mozgalom történetében)

A kötet a Szovjetunió Pártfőiskoláján elhangzott előadásorozatot tartalmazza. Az előadások címe sorrendben a következő: a III. Kommunista Internacionálé létrejöttének történelmi körülményei; a nemzetközi munkás és nemzeti felszabadító mozgalom a forradalmi években. A Komintern tevékenysége 1919—23 között; a nemzetközi munkás és nemzeti felszabadító mozgalom a kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizációja idején. Harc a kommunista pártok bolsevizálásáért; a nemzetközi munkás és nemzeti felszabadító mozgalom a Szovjetunióban kibontakozó szocialista támadás és a világgazdasági válság idején; a Komintern hetedik kongresszusa. Harc az egységfrontért a fasizmus és a háborús veszély ellen; a Komintern feloszlatása. A Komintern történelmi jelentősége.

Az első fejezet a III. Internacionálé létrejöttének történelmi körülményeit vizsgálva elemzi az objektív és szubjektív előfeltételeket: a forradalmi mozgalmat Oroszországban, a II. Internacionálé csődjét, a felcsapó szocialsovinizmust, az európai baloldal erejét és gyengeségeit, Lenin elméleti munkásságának nemzetközi jelentőségét, közvetlen hatását az Európa-szerte szerveződő forradalmi csoportokra, majd megvilágítja az 1917 októberi szocialista forradalom elhatározó szerepét az egész nemzetközi munkásmozgalom további fejlődésére. A záró alfejezet a Komintern megalakulását írja le.

A következő előadás középpontjában a nemzetközi forradalmi fellendülés, illetőleg a forradalmi erjedés talaján a kommunista pártok megalakulásának ismertetése áll. Az előadás kitér a fiatal kommunista pártok „gyermekbetegségeire”. Lenin és a Komintern elméleti segélynyújtására, arra a hosszú küzdelemre, amelynek során a

téves, hibás irányzatokat leküzdötték. Külön érdeklődésre tarthat számot a Vörös Szakszervezeti Internacionáléről és általában a szakszervezetek helyzetéről, a Kominternnek ezen a területen folyó munkájáról szóló alfejezet.

A harmadik rész a korszak (1924—29) fő elvi problémáinak megvilágítása után behatóan foglalkozik az egyes kommunista pártok bolsevizálásával, majd általános képet ad a proletariátus osztályharcáról. Végül a szerző több oldalon keresztül részletesen ismerteti a Komintern VI. kongresszusának munkásságát.

Az 1929—33-as korszakot feldolgozó előadás ismerteti a Szovjetunióban a szocialista építés sikereit, a világ gazdasági válság fő vonásait, a kibontakozó sztrájkharcot, a Komintern Végrehajtó Bizottsága XI. és XII. plénuma határozatait, majd részletesen kitér arra a küzdelemre, amelyet a Komintern a fasizmus és a háborús veszély ellen folytatott a harmincas évek kezdetén.

Az ötödik előadás a hetedik kongresszusról és az egységfrontküzdelemről szól. Z. A. Zamüszlova alapos beszámolót nyújt a kongresszus munkájáról, vázolja a növekvő fasizma és háborús veszélyt, rávilágít az egységfront sikereire Franciaországban, Spanyolországban és Kínában, továbbá arra, hogy az egységfront eredményesebb munkáját a müncheni politika, a II. Internacionálé vezetőinek bénító szerepe akadályozza meg.

A hatodik fejezet a Komintern feloszlatásával foglalkozik. Ismerteti a Végrehajtó Bizottság határozatát, megmagyarázza a határozat indokoltságát, összegezi a Komintern egész tevékenységének érdemeit, majd végül kitekintést ad a kommunista pártok fejlődéséről a második világháborút követő évektől napjainkig.

Jules Laroche: La Pologne de Pilsudski. Souvenirs d'une ambassade 1926—1935. Paris, Flammarion. 1953. 233 l. (Pilsudski Lengyelországa. Egy nagykövetség emlékei)

Laroche a jelzett években Franciaország varsói nagykövete volt és így alkalma nyílt közelről látnia a lengyel kül- és belpolitika alakulását. Megbízatása előtörténetének vázolata után a szerző ismerteti Pilsudski hatalomátvételének körülményeit, a szerző személyes impresszióit, majd a Pilsudski-rezsim jellemzését és a lengyel—litván viszony elmérgesedésének körülményeit vázolja. Ezután számos érdekes adatot közöl a lengyel—szovjet viszonyról, a Csehszlovákiával való súrlódásokról, Beck ezredes alakjáról, a négyhatalmi paktum válságba jutásáról és a lengyel—német viszony alakulásáról.

Laroche a továbbiakban Franciaország lengyel politikáját, a német újrafelfegyverzés jelentőségét és politikai légkörét ismerteti. A munka erősen memoár-jellegű és meglehetősen sok benne a személyes élmény, egyes lengyel politikusok vagy egész társadalmi osztályok jellemzése és bírálata, ugyanakkor azonban a francia és a kelet-európai külpolitika számos érdekes és intim részlete kerül napvilágra az olvasó előtt, aki végeredményben jól megírt, meglepően őszinte és Kelet-Európa legújabbkori története tanulmányozásához nélkülözhetetlen könyvet tart kezében.

Der Freiheitskampf des spanischen Volkes und die internationale Solidarität. Dokumente und Bilder zum national-revolutionären Krieg des spanischen Volkes, 1936—1939. Berlin, Dietz Verlag. 1956. 481 l. (A spanyol nép szabadságharca és a nemzetközi szolidaritás. Dokumentumok és képek a spanyol nép nemzeti-forradalmi háborújáról)

A terjedelmes munka értékes hozzájárulást jelent a spanyol nép nemzeti-forradalmi harcának felemelő történetéhez. Nagyszámú dokumentum és számos eddig ismeretlen fényképfelvétel cleveníti meg a spanyol polgárháború nemzetközi kapcsolatait, amelyeknek egyik legszebb példája a nemzetközi brigádok szereplése volt. A dokumentumok ismertetik a francia, az olasz, az angol, a csehszlovák, a norvég, a svéd, a dán, a lengyel, a jugoszláv, a román és az amerikai szolidaritás-akciókat, német kommunistáknak a harcokban való részvéte-

lét, a nemzetközi brigád Madrid és Barcelona körüli harcait, a világ haladó értelmiségi köreinek és egyes kiemelkedő személyiségeknek (Heinrich Mann, J. Nehru, M. A. Nexö, Paul Robeson, Romain Rolland és mások) a spanyol néphez intézett üdvözlő és bátorító felhívásait, a fasiszta intervenció elleni nemzetközi tiltakozás-hullámot, amelyet elsősorban az egyes országok kommunista pártjai irányítottak, a legrészletesebb dokumentáció azonban természetesen a nemzetközi brigádok harci cselekedeteire vonatkozik.

EGY ROMÁN TÖRTÉNETÍRÓ HALÁLÁRA

Barbu T. Cămpina

(1923—1959)

A román történetírást fájdalmas veszteség érte. 1959. szeptember 18-án hosszas szenvedés után elhunyt Barbu T. Cămpina állami díjas történész, a Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója, a C. I. Parhon Egyetem Történelmi Karának előadó tanára.

Barbu T. Cămpina a román történetírás azon nemzedékéhez tartozott, amely 1944. augusztus 23-a után nőtt fel s kezdte kifejteni alkotó képességeit. Kezdetől fogva a román történetírás nagy ígéretként tartották számon, s mikor fiatalon meghalt, már komoly tudományos eredményeket fűzhettek nevéhez. A korai középkorral, a román nép törökellenes harcaival, Vlad Ţepeş és Nagy István korával foglalkozó tanulmányai (Le problème de l'apparition des états féodaux roumains, Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ştefan cel Mare, Ideile Căluşitoare ale politicii lui Ştefan cel Mare) a román történetírás számottevő értékei. 1942-től tagja volt a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek, ahol már korán megismerkedett a marxizmus-leninizmus eszméivel, a történelmi materializmussal, melynek ismerete, párosulva tehetségével, lehetővé tette, hogy magasszínvonalú munkákat alkothasson.

A nem mindennapos felkészültségű román történész halála a román-magyar szellemi közeledés ügyét is érzékenyen érintette. Munkáinak néhány részlete ugyanis közös történelmünk távoli évszázadok kódéba vesző pontjait tárgyalta. A magyar szakemberek ezért történetírói tevékenységét nagy érdeklődéssel kísérték. Megállapításainak egyikével-másikával folytatott, a tudományosság keretei között mozgó viták azonban sohasem vonták kétségbe a magyar—román történész együttműködés ügyének érdekében kifejtett személyes fáradozásainak értékét. Azok számára, akik ismerték, rokonszenves volt a megértés, amellyel a közös kérdésekhez közeledett, s a lelkeség, amellyel ezek megoldásán munkálkodott. A sírhantját borító koszorúk egyikébe gondolatban a mi virágunkat is belefontuk . . .

CSATÁRI DÁNIEL

THIM JÓZSEF

1864—1959

Néhány hónappal ezelőtt, kilencvenöt éves korában eltávozott körünkől több történész generáció kedvelt orvosa, aki maga is kezébe vette a tollat, s időt, fáradságot és az anyagiakat nem kímélve, hatalmas anyaggyűjtő munka után több időtálló, ma is állandóan forgatott és jól használható munkát írt a magyarországi szerbek történetéről.

Thim József személyesen ismerte Thaly Kálmánt és kortársait, együtt dolgozott Angyal Dáviddal és Szekfü Gyulával, s még néhány hónappal ezelőtt is szorgalmasan rendezte a magyarországi szerbekre vonatkozó, egész életén át gyűjtött bibliográfiai anyagát, hogy minden nap várt halála előtt rendben átadhassa az MTA Történettudományi Intézetének.

A zombori reáliskola igazgatójának fia volt, s e városban végezte elemi és középiskolai tanulmányait. Az orvosi diplomát 1889-ben a gráci egyetemen szerezte meg. A történelem iránti érdeklődése azonban már orvosi tanulmányai idején megmutatkozott. 1884-től kezdve rendszeresen írt kisebb cikkeket a Bácska c. lapba helytörténeti kérdésekről. Nyelvtudását felhasználva, lefordított néhány szerb történeti munkát, s rendszeresen ismertette a szerb irodalmat történeti folyóirataink hasábjain. 1892-ben publikálta első nagyobb művét (A szerbek története. I—III. Nagy Becskerek), amely máig is egyetlen magyar nyelvű szintézise a régebbi szerb történetnek.

Ugyanebben az időben Bács megye tisztiorvosaként jelentős egészségügyi működést fejtett ki, s közben alapos tanulmányokat végzett a baktériumkutatás terén. Később új festési eljárásával nemzetközi elismerést szerzett, a nemzetközi orvoskongresszuson tartott előadásai és a külföldi lapokban közölt cikkei. Elsősorban pedig a trachoma-kutatásban elért eredményei feltűnést keltettek. Összesen 88 orvostudományi cikket írt, amelyek közül az első 1886-ban, az utolsó 1932-ben jelent meg.

Thim József 1921—1936 között a bécsi Collegium Hungaricum orvosa volt, s az itt működő magyar történészek hatása alatt egyre több időt szentelt a magyarországi szerb nemzetiségi kérdés, elsősorban pedig 1848—49 tanulmányozásának. Hatalmas anyagot gyűjtött össze a bécsi, a budapesti és a jugoszláviai levéltárakból. Saját költségén, minden külső támogatás nélkül hosszú hónapokig dolgozott az egyes levéltárakban, s lemásolta vagy lemásoltatta mindazt, aminek forrásértéket tulajdonított. Ennek az anyagnak egy részét tette közzé „A magyarországi 1848—49-i szerb fölkelés története” c. három kötetes művében (Bpest. 1930—1940). Ez a munka feldolgozó részében, szemben az akkoriban megjelent többi hasonló kiadványokkal, a polgári módszerekkel elérhető legnagyobb tárgyilagosságra törekedett. Thim Józsefnek ezt a művét ma sem nélkülözheti az 1848—49 évi polgári forradalom és szabadság-

harc egyetlen kutatója sem. Összegyűjtött, de nem publikált többi szerb vonatkozású forrásanyagát a Történettudományi Intézetnek ajándékozta.

Thim József összesen 97 kisebb-nagyobb történeti munkát írt. Értékelésük a jövő feladata. Annyit azonban már most is elmondhatunk, hogy ő volt az első, aki a magyar történetírók és az olvasó közönség figyelmét felhívta a szerb történeti irodalomra, a szerb történeti problémákra. Ő maga is ezen a területen kezdett dolgozni, ahol előtte még jóformán senki sem járt. A magyarországi szerbek történetének legrégibb korszakaival ugyan már korábban is foglalkoztak néhányan, de a XIX. század terra incognita volt, amikor Thim József első kisebb tanulmányaival e korszakra irányította a figyelmet. Hosszú élete alatt természetesen megváltozott a helyzet. Elsősorban a szerb történészek megkezdtek e kor egyes problémáinak kidolgozását, sokat írtak 1848—49 napjairól is. E munka azonban még ma is a Thim József által épített úton halad. Forráskiadványának anyaga annak az alapnak egy része, amelyre megváltozott történelemszemlélettel, új módszerekkel nekünk kell felhúznunk az épületet. Reméljük, hogy Thim Józsefnek Magyarországon is akad követője, s nincs már messze a nap, amikor a magyar és jugoszláv történészek együttes erőfeszítésének eredményeként megszületik a magyarországi szerbek összefoglaló története.

Thim József hosszú, eredményes élet után eltávozott körünkből. Emlékét azonban megőrzi úttörő művei, s azok a történészek, akik őt személyesen ismerték, sohasem fogják elfelejteni rokonszenves, baráti, mindig segítő és áldozatkész egyéniségét.

PERÉNYI JÓZSEF

BALÁZS BÉLA

1918—1959

Az 1959 júliusában tragikus hirtelenséggel meghalt Balázs Béla első olyan történészünk volt, aki két főváros, Budapest és Bukarest külvárosából, ahol nevelkedett, proletár osztályöntudatot, harcos nemzetközi szolidaritást, s az illegális Kommunista Párt nevelő iskolájából a tudatos forradalmár erőit hozta magával.

Nem sokkal a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása előtt — ahogyan ő jóleső tréfalkozással gyakran megjegyezte, a szovjetoroszországi Vörös Hadsereg megalakulásával egy napon — született. Munkásasszony anyja alig egy éves fiával a Horthy-terror, a munkás-nyomor elől visszatért szülőföldjére, Aradra. Anyja arról az Arad-hegyljáról származott, ahol a gróf Zselénszkyek, József főherceg, a melki apátok, Stefán Pop Cicóék s az aradi görög-keleti román püspökség földjén román és magyar nincstelenek százazrei robotoltak félféudális viszonyok között, ahol sváb, román és magyar falvak kulák portáin fukar, gőgös és szívtelen basaparasztok gyűjtötték a vagyont.

A gyermek Balázs Béla itt, a győztes királyi Románia sovíniszta, tőkés-földesúri rendszerében érezte meg, mit jelent szegény magyar munkásember gyermekének lenni. Alig volt tíz éves, mikor Bukarestbe költöztek. Anyja és nevelőapja óriási áldozatok árán gimnáziumba járatták. Az egyre jobban eluralkodó fasizmus azonban a román kispolgárság gimnázistáit is mindjobban meghódította, s a magyar proletár gyermeknek mind többet kellett szenvednie a nacionalizmustól megmértelyezett osztálytársaitól. A hetedik osztály után Balázs Bélának mennie kellett a bukaresti gimnáziumból. Aradon érettségizett. Bukarestben lett egyetemista s az ifjú kommunista mozgalom harcos tagja. Antonescu diktatúrája elől Budapestre menekült, s itt végezte be egyetemi tanulmányait.

De az úri Magyarország sem volt jobb a munkásasszony fiához, mint a királyi Románia. Albérletből-albérletbe hányódott. Építőmunkások mellett, majd a Weiss Manfréd művekben kellett segédmunkásként dolgoznia, volt mezőgazdasági napszámos is. Mindez azonban csak mélyítette benne a munkás-osztályhoz való tartozás, a kizsákmányoltak felszabadításáért folytatott harc szükségességének érzését. Tagja lett a Vasas szakszervezetnek. Angyalföldi, Rákóczi-téri proletárokat tanított helyesírássra, oktatta őket az igazi költészet szeretetére, s osztályuk elméletének, a marxizmusnak megértésére. Élete végéig nem szakította meg velük kapcsolatát; tőlük gyűjtött erőt, ha úgy érezte, hogy az értelmiség megnyeréséért folytatott harc túlságosan próbára tette erejét. Velük folytatott beszélgetéseiből igyekezett tisztá a képet alkotni magának a dolgokról, mikor a Párt politikájába elhomályosító elemek vegyültek.

Mint jó pártmunkás, mindenütt ott volt, ahol az igaz ügyért harcolni lehetett, harcolni kellett. Részt vett a híres szárszói konferencián, a munkás-paraszt fiatalok dunavecsei táborozásán, szervezte a munkások és értelmiségi

fiatalok találkozásait. Ott volt a Petőfi-szobor koszorúzásánál, ott a Kossuth évforduló előkészítői között. Közben lázasan tanult.

1944 tavaszán a német tankok dübörgése még lázasabb tevékenységre ösztönözte. Az egyetemi ellenállás megszervezésén dolgozott, egész október végéig, amikor egy Rózsa utcai illegális találkozóról Horthy kopói el nem hurocolták. Embertelenül megkínózták; testét megtörhették, de forradalmi hitét, kommunista becsületét nem. A fizikai lét vagy nem lét határán került Buchenwaldba, s hogy e hitleri nemzetközi koncentrációs táborban életben maradt, az az itt összezárt, legkülönbözőbb nemzetiségű kommunistáknak volt köszönhető. Azoknak, akik a legbrutálisabb elnyomás, a legteljesebb kiszolgáltatottság viszonyai között is tudtak módot találni elvtársaik életének megmentésére. Erről a segítségről úgy tudott vallani Balázs Béla, hogy hallgatója csak arra gondolhatott: jó sorsa mentse meg attól, hogy valaha is kikerüljön a kommunisták nagy családjából s méltóvá és hasonlóvá akart válni azokhoz, akik egy fasiszta koncentrációs táborban is képesek voltak élő, eleven kommunista közösséget létrehozni.

Ilyen múlt, a kommunista emberréválás ilyen iskolája után köszöntött rá 1945, a felszabadulás. Természetes, hogy ekkor is az első sorban találjuk — nem a jutalomosztásnál — hanem ott, ahol a hétköznapi élet ezer gondja, ezer nehézsége között kellett a kommunizmus nagy eszméi megvalósításáért küzdeni. Először a magyar-román barátságnak teremtett otthont, tevékeny harcosa volt az 1947-ben megkötött magyar-román egyezménynek. Majd a régi Keleturópai Tudományos Intézetből újjászervezett Történettudományi Intézetbe került. Nem kisebb feladattal — melyet mindenekelőtt saját kommunista lelkiismerete diktált —, hogy tevékeny harcosa legyen a marxista történettudomány megteremtésének. A maga képessége szerint harcoljon ezért; régi polgári történeteszek materialista világnézetre nevelésével; a marxizmust már magukénak valló, de tapasztalatlan fiatalok formálásával; a marxizmust — sokszor a proletariátus osztály-élményanyagának hiányában — dogmává merevítő nézetek elleni harccal; s végül, de nem utolsósorban, harcoljon a nézetek, a tények, a történelmi események marxista elemzésével, harcoljon műveivel.

Nem egy emberre méretezett, nem is rövid időre szóló feladat volt ez. Ő maga is egy hosszú életre szánta programnak. Ami az első három feladatot illeti, a kezdeti években, mint az Intézet párttitkára, ezeknek elvégzéséből jelentős részt vállalt, mert ha akadtak is az Intézetben jószándékú segíteni-akarók, gyakran eltévedtek abban az útvesztőben, amit ezek a problémák magukban rejtettek. S ha akadtak is támogatói, megértői, ez még nem jelentette azt, hogy Balázs Béla visszavonulhatott, helyreállítani egyre romló egészségét. Nem jelentette, mert a magyar népi demokrácia nehéz éveit élte — 1953—56-ot írtunk —, nehezebbeket, hogysen egy kommunista kiállhatott volna a sorból.

Egyre küzdelmesebb évek következtek; elvtársai nem mondhattak le a benne élő, soha meg nem alkuvó forradalmi hitről. S mikor már ő és elvtársai megértették, hogy Balázs Béla csak úgy maradhat meg a kommunista mozgalom harcos tagjának, csak úgy maradhat életben, ha egy időre, míg — a Horthy terror által megviselt, s a szocializmus építésének gyorsan tovaröppenő több mint egy évtizede alatt egy pillantra sem kímélt, nap mint nap túlhajszolt — szívét, idegrendszerét rendbehozza, félreáll; akkor már késő volt. Örök fájdalom és lelkiismeretfurdalás a visszamaradottaknak!

Az emberek megnyeréséért, neveléséért nap mint nap folytatott, egész embert kívánó küzdelme a szó legnemesebb értelmében vett társadalmi munka

volt. Emellett egy pillanatra sem feledkezett meg arról, hogy elmélyedjen történetírói munkájában, hogy műveivel szolgálja a munkásosztály, a szocializmus ügyét.

Történetírói munkásságának fókuszában — ismerve életútját — mi más állhatott, mint megértetni, a maga bonyolultságában értetni meg a magyar társadalom legújabbkori fejlődésének törvényszerűségét, hogy ennek feltárásával — erejéhez képest — segítse a Pártot a társadalmunkban ma jelentkező problémák megértésében és a tennivalók helyes megjelölésében. A népet kereste, kutatta a történelemben, a nép történelemformáló erejének legközvetlenebb megnyilvánulásait. Speciális munkaterületén, a magyar népi demokrácia létrejöttének históriájában, még ennél is továbbment ebben a vonatkozásban: a népet nem csak mint a történelmet alkotó erőt ábrázolta, hanem — értékes módszertani kezdeményezéssel — meg is szólaltatta és a mindennapi élet hőseinek tanuvallomásait, a személyes visszaemlékezéseket, mint egyik fontos forráscsoportot használta fel. (*A személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokráciánk történetének feldolgozásában. Századok 1955. 6. szám.*) Mint történész sem a könnyebbet, a gyors egyéni érvényesülést biztosítót kereste, hanem a nép számára hasznosat. A magyar népi demokrácia történetének kutatásával csaknem töretlen úton járt, s ezért talán lassabban haladt, mint akik a széles, kitaposott országutat választották. Megjelent és hátrahagyott munkái azonban még így is nélkülözhetetlen, alapvető forrásai lesznek a felszabadulást követő idők történetének. (*A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében. Tanulmányok a népi demokrácia történetéből. 1955; A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. Századok. 1957. 1—4. sz.; Átalékok a tisztántúli baloldali mozgalmak történetéhez az ellenforradalom kor szakában. Történelmi Szemle. 1958. 1. sz.; Demokratikus tömegmozgalom és nemzeti bizottságok a felszabadult Magyarországon [kéziratban].*)

Előtte egy magyar történész sem fogalmazta meg olyan szigorúan a mai történetíró feladatát, mint ahogy ő a maga számára, senki nem dolgozott akkor azon a területen, ahol ő elindult. Elindult és messzire jutott, de nem érkezett az út végére. Nem írt annyit, mint írhatott volna, ha nem vállalt annyit a közösség munkájából. Hajszolt életében még inkább csak halmozta az ismeretanyagot, a megírandó gondolatokat; az ellenforradalmi lázadás után azonban azonnal már betegen alig egy év alatt, könyvet írt az események jobb megértésére (*A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Egy évszázad magyar történelmének néhány sajátosságáról. 1849—1945. Kossuth Könyvkiadó, 1958*), amelyben, ha nem is jutott végleges eredményekre, az utolsó száz év magyar fejlődésének számos lényeges kérdését vetette fel és világította meg.

Tragédiája, hogy ereje, idegrendszere akkor mondta fel a szolgálatot, amikor a szocializmusért folytatott harc — amire egész tudatos életét feltette — hazánkban is jobb útra fordult, amikor a mai, tisztultabb politikai légkörben igazán nekiláthatott volna az alkotó munkának. Gazdag örökséget s komoly intést hagyott ránk. Sirjánál azoknak, akik barátainak vallhatták magukat — s most úgy érzik, szegényebbek lettek azáltal, hogy nem formálódhatnak vele együtt tovább — s azoknak is, akik nem értették meg — van elgondolkozni valójuk. S ha ezt megteszik, akkor a felszabadulás utáni első történészgeneráció első halottja, Balázs Béla, még halálával is szolgálatot teljesített.

M. SOMLYAI MAGDA

A XI. NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS

A történészek nemzetközi szervezete, a Comité International des Sciences Historiques 1960. augusztus 21. és augusztus 28. között tartja XI. kongresszusát Stockholmban. Az előzetes jelentkezések szerint ez a kongresszus mind a résztvevők, mind az előadások számát illetően a legnagyobb szabású lesz a történészek nemzetközi tanácskozásai sorában. A kongresszuson a Magyar Történészek Nemzeti Bizottsága *Molnár Erik* akadémikus vezetésével öttagú delegációval képviselteti magát. Hivatalos delegáción kívül a különböző intézmények részéről előreláthatólag további 10 magyar történész vesz részt a kongresszus munkálataiban.

A történészek tanácskozásai már augusztus 16-án megkezdődnek. Ekkor tartják ugyanis megbeszéléseiket a Comité International des Sciences Historiques keretében működő különböző tudományos albizottságok, mint „a rendi és parlamenti képviselők” történetével, a hadtörténettel, a társadalmi mozgalmak történetével foglalkozó albizottságok. Augusztus 16. és 20. között tanácskozik a szlávság történetével foglalkozó bizottság, s ugyanebben az időben ül össze a levéltárosok IV. nemzetközi kongresszusa is.

Érdekes színfolttal gazdagodnak a kongresszust megelőző tanácskozások az I. Gazdaságtörténeti Kongresszus megrendezésével. A gazdaságtörténeti kongresszus napirendjén a mezőgazdasági nagyüzemek és az ipari fejlődés problémái szerepelnek, melyek — úgy gondoljuk — a magyar történészek körében is nagy érdeklődésre tarthatnak számot.

A kongresszus augusztus 21-én, a stockholmi koncertház termeiben nyílik meg *Sture Bolin*, a lundi egyetem tanárának „*Észak nemzetközi kapcsolatai a Vikingek korában*” című előadásával. A több napon — 5 szekcióban — a stockholmi egyetemen folytatódik a kongresszus munkája. Az egyes szekciókban — módszertani, ókori, középkori, újkori és legújabbkori történet szekcióban — 5, illetve 6 előadást tartanak, melyekhez átlag szintén 5 vagy 6 korreferátum kapcsolódik.

A módszertani szekció első előadását *R. Rothacker*, a heidelbergi egyetem tanára tartja „*A történetfilozófia hatása az újabb történettudományi irányzatokra*” címmel; ehhez kapcsolódik magyar részről *Molnár Erik* akadémikus korreferátuma: „*Hegel történetfilozófiájának hatása a marxista történetfelfogásra*”.

Ebben a szekcióban hangzik el *F. Gilbert* amerikai professzor „*A kultúrtörténet és problémái*” című előadása, melyhez többek között *Jakó Zsigmond* erdélyi professzor is korreferátumot tart „*A világi értelmiség kialakulása és kultúrája a XVIII. században Erdélyben*” címen. A magyar kultúrtörténeti vizsgálódások szempontjából is érdeklődésre tarthat számot *O. Schorske* amerikai történész hozzászólása is: „*Bécs a század végén. Társadalmi krízis és kulturális kifejeződése*”.

Az utóbbi időben Magyarországon is megélenkült az anyagi kultúra történetének kutatása; az e területen munkálkodó történészek bizonyára érdeklődéssel fogják figyelemmel kísérni *A. J. Forbes* (Hollandia) „*A tudomány és technológia története*” című előadását s az azt követő vitát.

Zsukov szovjet professzor előadása az egyetemes történet periodizációjával foglalkozik. *Husa* professzor a Csehszlovák Történelmi Társulat elnöke e téma módszertani kérdéseire szól hozzá.

Ebben a szekcióban egyébként még a historiográfia és a demográfia problémái kerülnek megvitatásra *H. Butterfield* cambridgei professzor „*A történetírás története*”, valamint *M. M. Henry* és *M. L. Chevalier* (Párizs) „*A múlt demográfiai tanulmányozásának jelenlegi helyzete*” című előadásai alapján.

Az ókor történetével foglalkozó szekció előadásai közül a magyar történészek érdeklődéséhez *O. Daicovicu-Iagi* és *I. Nestor* román professzorok „*Az aldunamelléki társadalom a római korszak előtt és után*” című referátuma áll a legközelebb.

Az idevonatkozó korreferátumok, mint például *M. Petrescu-Dimbovia* (Románia) „Népesség és kultúra a Kárpát-medencében az első évezred első felében” című és *E. M. Condurachi* (Románia) „A dunai pénzverő műhelyek működése mint a román provinciák helytörténeti forrása” című hozzászólása szintén nagy érdeklődésre tarthatnak számot hazánk honfoglalás előtti történetével foglalkozó tudásai között. A többi előadás első-sorban a római és görög történettel foglalkozik. Így *Sterling Dow*, a Harvard-egyetem professzora „A görögök a bronzkorban”, *S. Mazzarino* olasz professzor „A kultúra demokratizálása a korai császárság időszakában” címmel tart előadást. *M. Guey* (Franciaország) „A római birodalomban kibocsátott pénzek”, *S. Lauffer* (München) „A rabszolgaság a görög-római Fekete-tenger északi részén levő világban” és *V. O. Blavatsky* (Szovjetunió) „Az antik államok kialakulásának folyamata és szerepe” előadásai hangzanak még el az ókor történeti szekciójában.

A középkori történeti előadások közül mindenekelőtt *K. Rahbek-Schmidt* dán történész „Oroszország társadalmi struktúrája a korai középkorban” című előadását kívánjuk kiemelni, melyhez két szovjet történész, illetve régész, *B. A. Rybakov* és *A. V. Archikovszkij* szól hozzá a keleti Oroszország és a novgorodi fejlődést elemelve.

W. Ullmann (Cambridge) „Törvény és a középkori történetesek” című előadása, valamint *K. Hauck* (Nyugat-Németország) „A királyság és nemesség germán felfogásának történeti jelentősége” című referátumaikban szintén a feudalizmus történetének érdekes, fontos kérdését vetik fel.

Ha nem is kapcsolódnak szorosabban a magyar történészek kutatásaihoz, bizonyára figyelemre méltók lesznek *T. Yamamoto* japán történész „Átmeneti periódus Kelet-Ázsia történetében”, *E. Sestan* olasz történész „Az olasz városi közösségek a XII–XIII. században és európai kapcsolataik”, végül *G. Le Bras* vatikáni professzor „A középkori kereszténység intézményeinek kérdései” című előadásai.

Az újkori történeti előadások mindenekelőtt *Klima* és *Macárek* csehszlovák professzorok „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Közép-Európában (XVI–XVIII. század)” és *R. F. Porsnyev* professzor (Szovjetunió) „Nyugat és Kelet-Európa politikai kapcsolatai a harmincéves háború idején” című előadásait kell kiemelnünk. Egyrészt azért, mivel ezek az előadások témájuknál fogva is kapcsolódnak a magyar történészek kutatásaihoz, másrészt, mivel mindkettőhöz magyar korreferátum is kapcsolódik. Az előbbihez *Pach Zsigmond Pál* szól hozzá „A magyar agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiaktól (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sajátosságainak kérdéséhez Magyarországon)” címmel, az utóbbi vitája során pedig *Makkai László* korreferátuma hangzik el „Az abszolutizmus társadalmi alapjainak kialakulása az osztrák Habsburgok tartományjaiban a harmincéves háború idején” címmel.

Az újkori történet további előadásai közül kettő Európa északi részének fejlődését tárgyalja. *L. Czapliński* lengyel professzor „A baltikum kérdése a XVI.–XVII. században” című, valamint *G. Johanesson* svéd professzor „A reformáció az északi országokban” előadásai hangzanak el ebben a tárgykörben. *V. Vives* spanyol professzor előadása az abszolutizmus államszervezetének ismeretét mélyítheti el. Előadásának címe „Az állami adminisztráció felépítése a XVI.–XVII. században”, *F. Venturi* (Olaszország) a kultúrtörténet tárgyköréből tart előadást „A felvilágosodás a XVIII. századi Európában” címen.

A legújabbkori történeti szekció előadásai a XIX. század és a XX. század első két évtizedének problémakörét érintik. *V. T. Harlow*, oxfordi professzor „Angol tengerentúli települések és az önkormányzat 1783 óta” című előadásától eltérően, valamennyi előadás olyan problémakört érint, mely szoros kapcsolatban van a magyar történeti fejlődéssel, mégis talán *F. Zwitter* jugoszláv professzor „A nemzetiségi kérdés a Habsburg Monarchiában” előadása érinti leginkább a magyar történetes munkáját. Itt a korreferátumok között *Seton-Watson*, „Értelmiség és nacionalizmus Kelet-Európában 1848–1918” c. hozzászólása is nagy érdeklődésre tarthat számot.

H. Haag belga professzor előadása a német szociáldemokrácia és az első világháború problémáit tárgyalja. A korreferátumok közül itt *N. I. Satagin* szovjet professzoré „Az első világháború és az oroszországi szociáldemokrata párt” című valamint *J. Droz*, francia történész „A Naumann-féle Mitteleuropa terv és az európai szociáldemokrata pártok” című hozzászólásai ígérkezően különösen érdekesnek.

„A kivándorlás problémái a XIX. és XX. században” a címe *F. Thistlethwaite* angol professzor előadásának. Végül a szekció további két előadását *M. Girard* francia és *D. S. Landes* amerikai történész tartja. Az előbbi címe „A vállalatok története a XIX. században”, az utóbbié „A németországi és angolai vállalatok struktúrája a XIX. században”.

A kongresszus 1960. augusztus 28-án az upsalai egyetemen zárul, *Folke Lindberg* professzor „A Baltikum” című előadásával.

RÁNKI GYÖRGY

KONFERENCIA A KÉZMŰVESSÉG ÉS A VÁROSI ÉLET EREDETÉRŐL LENGYELORSZÁGBAN

1958 decemberében történt, hogy Varsóban járva — hazafelé tartva kutatóútamról — tiszteletemet tehettem Stanisław Turski rektornál, a varsói egyetemen. Akkor jelen lévén Aleksander Gieysztor professzor, mint rektorhelyettes, felvetette egy város-történeti konferencia megrendezését a varsói egyetem szervezésében, külföldi tudósok részvételével. Turski rektor máris helyeslően fogadta a tervet s 1959 vagy 1960 évre tartotta lehetségesnek. A mi lehetőségeink keretében gondolkozva az utóbbit tartottam valószínűnek. Annál nagyobb meglepetéssel kaptam meg a meghívást 1959 május végén, amikor már fő vonalaiban azt a munkatervet is tudatta a varsói egyetem, ahogyan a konferencia le is zajlott. Ezekután természetesen nagy örömmel vettem részt a konferencián, *Gerewich Lászlóval*, a Magyar Tudományos Akadémia kiküldöttjével együtt.

Hazatérésem után nemsokára kézbevehettem a Tanulmányok Budapest múltjából XIII. kötetét, s ebben (570. s. köv. l.) Fügedi Erik terjedelmes ismertetését olvashattam a középkori város keletkezésének kérdéséről a legújabb lengyel irodalomban. Ez fel is ment a látottak és hallottak részletes ismertetésétől. Fügedi a kereskedelem városfejlesztő szerepét jóval nagyobbra becsüli, mint a legtöbb lengyel kutató (s hozzátehetem: általában a marxista várostörténészek), akik a gazdasági élet termelő ágait vették elsősorban vizsgálatuk alá, mint a várost teremtő tevékenységet. Persze az utóbbiak sem hanyagolják el a fejlődés gyorsaságában (vagy éppen a hanyatlás mérvében) szerepet kétségkívül játszó bel- és külkereskedelem kutatását sem. Ezért Jazdzewski professzor ismételt bírálatát Fügedi cikkében indokolatlannak érzem, amint inkább dicséretére szolgál Jazdzewskinnek az is, hogy vele szemben Fügedi szükségesnek tartotta az újabb német polgári várostörténetírást is védelmébe venni. Mindenképpen egyetértek viszont Fügedi Erikkal a lengyel régészeti ásatások és sokoldalú leletvizsgálat hatalmas eredményeinek méltatásában, a történész—régész együttműködés kiemelésében. Emellé tehetem az általa méltatott és most részben személyesen megismert lengyel kutatók nagy tudásának, jó ítéletképességének és nevelő egyéniségének mindenképpen vonzó erejét. Az érdeklődőknek én is figyelmébe ajánlhatom a Fügedi ismertetésében vázlatosan összefoglalt kutatásokat Gdańsk, Krakkó, Szczećin, Opole, Wolin, Gniezno, Poznań eredetéről és kezdeti szerepéről. Közülük Krakkót és Opolet 1958-ban, Gdańskot, Gnieznót és Poznańt 1959-ben volt alkalmam tanulmányozni. De ez csak kis része volt az igen tartalmas és változatos programnak, amely régészeket, művészettörténészeket éppúgy kielégíthetett, mint a várostörténészeket.

A konferencia a szocialista és kapitalista rendszerű országok tudósainak együttes munkájával folyt le, s szervezői a konferenciát úgy is tekintették, mint az 1957-ben a párizsi École Pratique des Hautes Études VI. szekciója által szervezett összejövetelen megindított munka folytatását.

A középkori Lengyelország kézművességét és városi életét tárgyaló nemzetközi konferenciát a varsói egyetem szervezte, de a dokumentáció előkészítésében, kiállításokkal és felszólalókkal más intézmények is segítettek. Így a varsói Urbanisztikai és Építészeti Intézet, a varsói Állami Művészeti Intézet, és vidéki egyetemek, társulatok. A konferencia ennyiben az erősen decentralizált lengyel tudományszervezet fényes sikerének is tartható, sikeréből a milleniumi évek lengyel tudományos munkája erőt és tapasztalatokat meríthet.

1959. szeptember 1. és 11. közötti utunkon 24 helységet és várost látogattunk meg (Czerwińsk, Płock, Włocławek, Toruń, Chełmno, Gdańsk, Oliwa, Pelplin, Świecie, Bydgoszcz, Biskupin, Inowrocław, Kruszwica, Strzelno, Trzemeszno, Gniezno, Poznań, Trzebnica, Wrocław, Kalisz, Sieradz, Łódź, Łęczyca, Nieborów) s rajtuk kívül természetesen a fővárost.

A konferencia résztvevőinek tiszteletére fogadást adott a Lengyel Népköztársaság felsőoktatási minisztere, a Varsói Egyetem rektora és szenátusa, a torúni egyetem rektora, Gdańsk város tanácsa, Wrocław város tanácsa, a wrocławai egyetem rektora, Kalisz város tanácsa, Łęczycza város tanácsa.

Az egyes előadói üléseken, amelyeken Manteufel, Tymieniecki, Kostrzewski, Gandev, Grierson, Lombard, Lopez, Székely és Vercauteren professzorok, valamint egyes helyi társulatok elnökei elnökölték, nagy számmal jelentek meg a helyi tudományos élet képviselői, a tanácsok vezetői s érdeklődő egyszerű helybeliek, mutatva a tudományos élet felé áradó nagy figyelmet.

A konferencián résztvettek a külföldről Hektor Ammann, több nyugat-német egyetem vendégprofesszora (Aarau, Svájc), René Crozet poitiersi egyetemi tanár (Franciaország), M. I. Chiva, a francia Centre National de la Recherche Scientifique tudományos kutatója (Párizs), Jan Dhondt genti egyetemi tanár (Belgium), Edith Ennen városfőnöke (Bonn, Német Szövetségi Köztársaság), S. Epperlein (Berlin, Német Demokratikus Köztársaság), Christo Gandev szófiai egyetemi tanár (Bulgária), Gerevich László főigazgató (Budapest), P. Glazema régész (Amersfoort, Hollandia), Philip Grierson numizmatikus, cambridgei egyetemi tanár (Gonville and Caius College, Nagy Britannia), Charles Iligounet bordeauxi egyetemi tanár (Franciaország), František Kavka, a Károly-egyetem tanára (Prága, Csehszlovákia), Walter Leitsch, a bécsi egyetemi intézet tanára (Ausztria), Folke Lindberg egyetemi tanár (Stockholm, Svédország), Maurice Lombard, a párizsi École des Hautes Études professzora (Franciaország), Roberto Sabotino Lopez new-haveni egyetemi tanár (Culhoun College, Yale-egyetem, USA), Eckhard Müller-Mertens, a Humboldt-egyetem docense (Berlin, Német Demokratikus Köztársaság), Thorkild Ramskou koppenhágai régész (Nemzeti Múzeum, Dánia), Karl Schib schaffhanseni könyvtárigazgató (Svájc), Dietrich Schwartz zürichi muzeológus, egyetemi tanár (Svájc), Jacques Stiennon, a liègei egyetem előadója (Belgium), Székely György budapesti egyetemi tanár, Vätäsianu román művészettörténész. a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetem professzora, Fernand Vercauteren liègei egyetemi tanár (Brüsszel, Belgium). A résztvevők sajnálattal vették tudomásul, hogy a konferenciára jelentkezett további tudósok a Szovjetunióból, Németország mindkét részéből és Jugoszláviából nem érkeztek meg. A konferencia állandó lengyel résztvevői voltak Aleksander Gieysztor, Stanisław Herbst, Kazimierz Dziewoński (Varsó), Konrad Jażdżewski (Łódź) és Henryk Münch (Krakkó) professzorok, Brygida Kürbisówna és Hanna Zielińska (Poznań) docensek, Dr. Stanisław Trawkowski (Varsó), Maria Dembińska, Teresa Wąsowiczówna és Karol Modzelewski (Varsó) magiszterek.

Ilyen látogatottságú, elég körülhatárolt témával foglalkozó nemzetközi értekezlet még alig volt. Ez is mutatja a kezdeményezés jelentős voltát, amit egyszer a magyar tudománynak is követnie kellene. Ha a lengyelek a szláv városfejlődés nyugati és keleti kapcsolatai mellett északi problémákkal is foglalkoznak, a mi városfejlődésünk kezdetei a mediterrán fejlődés kutatóit is érdeklik. Ezért a példát talán a nem is oly távoli jövőben mi is követhetjük, a résztvevők sorát a szovjet kutatóktól az olaszokig ki is bővítve. Ebből a szempontból sem érdektelen a lengyel tapasztalatok érzékeltetése.

A lengyel konferencia megnyitása a varsói egyetemen, a János Kázmér-palotában játszódott le, ahol Turski rektor bevezető szavai után A. Gieysztor, a varsói egyetem Történeti Intézetének igazgatója tartott előadást „A koraközépkor szláv városa: a kézműves termelés és a kereskedelmi kisugárzás központja” címmel. A délutáni ülésen Witold Hensel varsói professzor, a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultura Története Intézetének igazgatója adott elő a városkutatásban alkalmazott régészeti módszerekről, amit vita követett. Az igen kedvező körülmények között lezajlott utazás első nevezetes pontjai voltak a czerwiński román apátsági templom megtekintése, a plocki castrum és suburbium (X—XIII. század) ásátásának bemutatása. Nagyobb vitát váltott ki Włodzimierz Szafranski docens, az Anyagi Kultura Története Intézete tudományos kutatójának a plocki tudományos társulatban tartott előadása: Plock város kezdetei a legújabb régészeti kutatások fényénél. Torúnbán a Kopernikus-egyetem földrajzi intézetében Herbst professzor tartott gazdagon illusztrált előadást a torúni óváros és újváros fejlődésproblémáiról (locatio civitatis a XIII. században), majd a város gazdag középkori emlékeit tekintettük meg. Chełmno városát (a középkori Kulm) Górski torúni professzor vezetésével tanulmányoztuk. Az északi „három város” közül a modern Gdyniára csak röpke pillantást vetettünk, annál behatóbban tanulmányoztuk Sopot VIII—IX. századi castrumát és a gdański szláv város feltárási helyeit (mindkét ponton Jażdżewski professzor igen beható magyarázataival), végül a későközépkori pompájában újjáépült Gdańsk városa nevezetes utcáit, épületeit, s a Pomerániai Múzeum régészeti kiállítását. A gdański tudományos ülésen hangzott el Karl Schib előadása a svájci városfőnöke jelen-

legi állásáról, különösen sok ismeretlen, az előadó levéltári kutatásain alapuló schaffhauseni anyaggal. Ezt követte a Gdańsk város eredetéről és civilizációjáról lezajlott vita. Az út következő szakaszán láthattuk Pelplin gótikus ciszterci apátsági templomát, Świecie elhagyott locatio települését, majd az egyik legérdekesebb élményt Biskupin feltárt települései (lausitzi kultúra és IX—X. századi falu) és múzeuma nyújtották. Itt a varsói Régészeti Múzeum igazgatója, Zdzisław Rajewski volt házigazdánk és előadónk a kézműves specializálódás kezdeteiről.

Inowrocław román temploma után Kruszwica román káptalani templomát és a régészeti ásatásokat tekintettük meg. Az utóbbi helyen dr. Aleksandra Cofa, az Anyagi Kultúra Történeti Intézetének tudományos kutatója vezetett. Strzelno román egyházainak (szobrászati értékek) megtekintése után következett az egyik legtanulságosabb város, Gniezno: műkincsekben gazdag katedrális, régészeti leletei, kiállítása az éppen folyó ásatások (a katedrálisban és a VIII—XII. századi castrumban) és a műemlékvédelem sok problémájára is felhívták a figyelmet. Poznańban a városi topográfiai kutatás fontos problémáival ismerkedhettünk meg, amikor a Dómszigetet tanulmányoztuk Wojciech Kočka poznaí professzor útmutatásával, majd a Régészeti Múzeumot láthattuk Bogdan Kozłowski docens, igazgató vezetésével. A poznaí Nemzeti Múzeumban tett látogatás után a régi Városházán tartott tudományos ülésen Hektor Ammann igen fontos előadást tartott a középkori Lengyelország, Dél- és Nyugat-Németország, valamint Svájc közötti gazdasági kapcsolatokról. Az egykori német kereskedőházak családi levéltárait is kiterjedő kutatásai nem egy alkalommal a Magyarországgal fennállt kereskedelmi kapcsolatokra is fényt vetettek. Majd Poznań kezdeteiről folyt vita W. Hensel professzor bevezetője alapján. Ha nem is emlékezhetem meg e rövidre fogott beszámolóban az út összes kulturális élményeiről, mégsem mellőzhetem a poznaí, XVI—XVII. századi lengyel zenei számokat bemutató hangversenyt, amit városi férfi- és gyermekkórus és régi hangszeres művészek a konferencia résztvevői számára mutattak be. Ebből és sok más mozzanatból nemcsak a barát, de az elfogulatlan szemlélő is láthatta, hogy a visszaszerzett ősi szláv területeken korántsem csak az épületek helyreállítása mutatja az elmúlt korok legjobb hagyományainak őrzését, felelevenítését. Poznańt elhagyva Trzebnica ciszterci apátsági templomát (román szobrászati emlékek) láthattuk, s Dziewnowski professzor előadását hallhattuk a város eredetéről. Majd Wrocławban folytattunk fontos topográfiai tanulmányokat a dómszigeti ásatásoknál. Itt alkalmam volt tapasztalni a gyors előrehaladást, hiszen 1958 végén is jártam e helyen. Kočka professzor mellett Dr. Elżbieta Ostrowska, az Anyagi Kultúra Történeti Intézetének tudományos kutatója tartott magyarázatot. Az ásatások még korántsem tekinthetők lezártnak: a források alapján bizonyára lesz lehetőség még a városi település német locatio előtti részeinek kutatására is. Újra tanulmányozhattam a híres városházát, a város sok egyházi műemlékét, a Sziléziai Múzeum Régészeti Osztályát és járhattam az egyetemen, sok wrocław-i kedves ismerőssémmel találkozva. Az utazás utolsó napjai is sok élményt rejtettek.

Az ókorig visszavezethető multú Kaliszban (Ptolemaiosz Kalisiaja) a feltárt középkori castrum mellett gazdag régészeti dokumentációt is láthattunk, s Krzysztof Dąbrowski, az Anyagi Kultúra Történeti Intézetének tudományos kutatója tartott előadást. A vitában erősebb hangsúlyt kapott az a tény, hogy amíg az iparos miniszteriálisoknak külön-külön falvaik vannak Lengyelországban is, addig városi iparról nemigen lehet szó; de amikor ez a rendszer (még a német locatio előtt!) bomladozik, a kézművesek a városba mennek. Kaliszban megtekintettük még a Miklós és a Mária káptalani egyházakat. Majd Sieradzban tekintettük meg egy XII—XIII. századi castrum feltárását, Janina Kamińska docens, a lódzi Régészeti Múzeum munkatársa vezetésével s itt vita-ülés is volt. A lódzi Régészeti Múzeumban tartott ülésen Gandev professzor beszélt a bolgár városfejlődés újabb eredményeiről s Andrzej Nadolski lódzi egyetemi docens tartott bevezetőt a łeczycai kutatásokról. Łeczyca-Tum preromán leleteit és román káptalani egyházát tekintettük meg meg, majd a nieborówi kastélyba érkezünk. A konferencia kezdete előtt és berekesztése után Varsóban a város bemutatása során még megtekintettünk — csoportokra oszolva — néhány múzeumot és intézményt. A varsói egyetemen az érdeklődőknek néhány régészeti és művészettörténeti filmet is bemutattak (Biskupin, a gnieznoi kapu; a strzelnoi oszlopok, Stwos mester szobrászata; a Behem-kódex miniaturái).

A korban lezárt témájú konferencia jellegét meghatározta és sikerét biztosította, hogy az előadásokat végig illusztrálták régészeti anyaggal és topográfiai vázlatokkal, vagy pedig az in situ megtekintett régészeti leleteket, telep- és útmaradványokat, a faépítkezéstől a kőépítkezésbe való átmenetet tették érthetővé történeti magyarázattal. Üléseket nemcsak egyetemeken, városházákban és múzeumokban tartottunk, hanem a szabad ég alatt is, sőt egy mocsárvárban.

Számomra egyénileg is sokat nyújtott a konferencia, nemcsak későbbre tervezett összehasonlító várostörténeti munkámhoz, hanem gazdagította éppen írás alatt volt tanulmányom anyagát is a XI–XII. századi közép-európai egyházak külföldi kapcsolatairól, s megerősített a Meuse, Mosel és Rajna-menti kapcsolatok értékelésében éppúgy, mint a közép-európai vallon telepések szerepe tekintetében.

A konferencia záróülését a Lengyel Nemzeti Múzeum nieborówi kastély-múzeumában tartotta. A záróülésen a résztvevők az egyes országok várostörténeti kutatásának problémáit ismertették. Indító előadást Gerard Labuda tollából olvastak fel, a szláv városokról. Majd Dhondt, Jazdzewski, Vercauteren, Stiennon, Ennen, Ammann, Lombard, Higounet, Grierson, Gieysztor, Ramskou, Lindberg, Schwartz, Gerevich, Vătășianu, Glazema professzorok szóltak hozzá, értékelve a látottakat és kifejtve hazájuk városkutatási problémáit. Lopez elnöki zárszava után Gieysztor professzor köszöntö meg a konferencia résztvevőinek a 2000 km-es úton való fáradságos részvételét. Bejelentette, hogy a varsói egyetem megjelenteti a konferencia aktáit.

Az együtt utazó csoport tagjai igen közel kerülhettek egymáshoz, sok alkalom nyílt egymás országai tudományos problémáinak és az adott témakörből folyó munkáinak megismerésére, a lengyel újjáépítés lenyűgöző méreteinek érzékeltetésére, a magyar fejlődéssel kapcsolatban felvetődött problémák megvilágítására. A második világháború kitörésének 20. évfordulója napjaiban a konferencia hitvallás volt a béke, a mai Lengyelország épsége mellett, tisztelet az ország apokaliptikus szenvedéseinek emléke előtt, amire lépten-nyomon utaltak az egyes városokat bemutató kísérőink, az emléktáblák és az emléknapokon újra kiragasztott német tuszkivégzési hirdetések. De a legnagyobb hatással minden résztvevőre az újjáépítés hatalmas eredményei voltak. Különösen a varsói és gdański régi városnegyedek renaissance és barokk kori állapotban való újjáépítése keltett valamennyi látogatóban lelkesedést, s kötelel elismerést azok részéről is, akik a nyugat-németországi városújjáépítés hagyományellenes formáival is összehasonlítást tehettek. Nemcsak a fasizmus áldozatainak és a felszabadító háború hőseinek vére és hamvai teszik lengyellé a Bonnban vitássá tett területeket, de az újjáépítők verítéke s az ősi szláv települések, városmagok feltárása is. Ennyiben is nagy jelentősége volt a konferenciának. Kicsendült ez a több alkalommal francia és belga kollégák tartotta pohárköszöntők elismerő szavaiból a lengyel tudományos eredmények és tudományszervezés, a nagy újjáépítés iránt, a háborús pusztítások miatt való sajnálatuk szavaiból. A gdański és wrocławai nemzeti tanácsok elnökeinek szavaiból és szinte minden személyes beszélgetésből az az óhaj csendült ki, hogy a tudósok további vitáik és véleménykülönbségeik mellett is működjenek együtt a béke erőinek a háború erői feletti győzelme biztosításában.

SZÉKELY GYÖRGY

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI ELŐADÁSOK

1960. április 7-én Széchenyi István halálának 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülést rendezett. Az ünnepi ülés elnökségében helyet foglalt *Szerényi Sándor*, a MSZMP Központi Bizottságának tagja, a KB tudományos és kulturális osztályának helyettes vezetője, *Rusznayk István*, az MTA elnöke, *Ligeti Lajos*, *Novobátzky Károly*, az MTA alelnökei; *Erdei Ferenc*, az MTA főtítkára, *Bognár Géza*, *Jánossy Lajos* és *Szigeti György* az MTA titkárai. Résztvettek az ülésen társadalmi és kulturális életünk, valamint a budapesti diplomáciai kar képviselői.

Rusznayk István elnöki megnyitójában rámutatott arra: „Méltó és kegyeletes feladat, hogy az intézmény emlékezzék meg elsőnek Széchenyiről, amely létrejöttét neki köszönheti.” Hangoztatta, hogy „a marxista történettudománynak a 100 éves évforduló alkalmat szolgáltat arra, hogy világosan meghatározza helyét népünk történetében”. Ennek alapján mi azt a Széchenyit, s benne azt tiszteljük, „amivel a magyar feudalizmus forradalmi úton való megdöntéséhez hozzájárult”.

Ezt követően *Ortutay Gyula* akadémikus „Az élő Széchenyi” címmel tartotta meg előadását. Feladatának — mint mondotta — azt tekintette, hogy Széchenyi nagyságát és tragikumát, azokat a mozzanatokat mutassa be, amelyek élővé teszik, hozzánk kapcsolják. Áttekintve a kortársak, majd az utókor Széchenyi-portréit ismertette Széchenyi pályájának, politikai állásfoglalásainak egyes etapjait. Ezzel kapcsolatban Toldy nyomán megállapította, hogy „a reform és a forradalom határvonalán ingott meg Széchenyi, nem tudta követni nemzetét, nem tudta megérteni Kossuth igazát”. Hosszasan időzött a döblingi esztendőknél, azok problémáinál. „Széchenyi politikai nagyságát, szerintünk, — mondotta összefoglalóan — mindennél inkább az bizonyítja, hogy a döblingi magány nemcsak politikai menedék, betegségének gyógyítása, hanem önmaga politikai nézeteinek, a magyar szabadságharcnak, forradalomnak is hatalmas kritikai vizsgálata. S ez a vizsgálat nem az aulikus főúri világot, hanem önmaga kételyeit, ingadozásait, nem a régebben annyira félt és tisztelt Habsburg-monarchiát igazolja, hanem Kossuth politikáját, a feláldozt nép jogos önvédelmét, s a jogait el nem nyerő nemzet forradalmát.” S így „Széchenyi nagyságát végül is abban látjuk s halálának századik évfordulóján arra emlékezzünk — mondotta záró szavaiban —, hogy megtalálta harcoló, szenvedő nemzetét, azonosulni kívánt, azonosulni tudott véle”.

*

A Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi, és immáron 118. nagygyűlését április 10—14-ike között tartotta meg. „A nagygyűlés központi gondolata: — mint azt az Akadémia elnöksége korábban megállapította — az Akadémia 10 éves tevékenységének értékelése népi demokráciánk 15 éves fejlődése keretében, a szocialista építés tudományos és ezen belül akadémiai feladatai a második öt éves terv irányelvei, a távlati tudományos kutatási terv és általában az MSZMP VII. Kongresszusa útmutatása alapján.”

A nagygyűlés ünnepélyes megnyitására és egyben együttes ülésére 1960. április 10-én, vasárnap délelőtt került sor az MTA dísztermében. A megnyitó ülésen jelen volt *Kiss Károly*, a MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára, *Orbán László*, a Központi Bizottság tagja, a Központi Bizottság Tudományos és Kulturális osztályának vezetője, *Szerényi Sándor*, a Központi Bizottság tagja, a tudományos és kulturális Osztály helyettes vezetője, *Rusznayk István* az MTA elnöke, *Ligeti Lajos* és *Novobátzky Károly*, az MTA alelnökei, *Erdei Ferenc*, az MTA főtítkára, *Bognár Géza*, *Hevesi Gyula*, *Jánossy Lajos* és *Szigeti György*, az MTA titkárai, az Akadémia elnökségének tagjai, akadémikusok, tudományos és kulturális életünk sok más kiválósága.

Rusznayák István, az ülés elnöke, bevezetőjében hangsúlyozta a kettős évforduló, ti. hazánk felszabadulásának 15. és az Akadémia újjászervezése 10. évfordulójának jelentőségét. Foglalkozott az újjászervezett Akadémia, valamint intézetei előtt állott újszerű tudományos és módszertani feladatokkal, végül hangsúlyozta annak a támogatásnak és bizalomnak jelentőségét, amelyben az Akadémia a párt, a kormány, valamint a dolgozó nép részéről mindvégig részesült.

Az ünnepi ülés egyetlen napirendi pontja *Nemes Dezső* akadémiai levelező tag „Népi demokráciánk tizenöt éves fejlődése” c. előadása volt.*

*

Április 11-én, a nagygyűlés második napján az Akadémia egyes osztályai tartották meg külön üléseiket. A Társadalmi-történeti tudományok osztályának ülésén *Szabó Imre* akadémikus, osztálytitkár terjesztette elő a vezetőség beszámolóját. Ismertette a filozófia és a társadalomtudományok terén az idealista-reakciós felfogás leküzdéséért és a marxista filozófia és társadalomtudományok megalapozásáért folytatott küzdelmet és annak eredményeit. Ennek során kitért az egyes intézetek tevékenységére, kiemelve munkájuk pozitív és negatív oldalait. Az osztálytitkári beszámolót számos hozzászólás követte.

*

Részletes tárgyalásra került a történettudomány problematikája az április 12-i ülésen, ahol *Molnár Erik* akadémikus „A magyar történetírás tíz éve” címmel tartott összefoglaló, értékelő előadást.** Hozzászóltak az előadáshoz *Ember Győző* akadémiai levelezőtag, az Országos Levéltár főigazgatója, *Székely György*, az ELTE rektorhelyettese, *Horváth Miklós*, a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum helyettes vezetője, *Ságvári Ágnes*, a MSZMP KB Párttörténeti Intézetének h. igazgatója és *Szabolcs Ottó*, a Művelődési Minisztérium középiskolai osztályának történész főelőadója. Zárszót *Nemes Dezső* akadémiai l. tag, az ülés elnöke mondott.

*

Az MTA Történettudományi Intézete, a MSZMP KB Párttörténeti Intézete, és a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum 1960. április 20-án hazánk felszabadulásának tiszteletére tudományos ülést rendezett. Mód Aladár a történettudományok doktora „Bevezetés a felszabadulás történetének elméleti forrásaiba” c. előadásához a kérdés egyes mozzanatait megvilágító következő korreferátumok csatlakoztak: *Ránki György*: A német imperializmus és Magyarország a második világháborúban; *Lackó Miklós*: Népmozgalmak és párharcok 1946 őszén; *Ságvári Ágnes*: A Magyar Kommunista Párt s dolgozó nép élén; *Szabó Bálint*: A felszabadulás utáni forradalmi átalakulás jellegéről; *Mucs Sándor*: Néphadseregünk megalakulása.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Magyar Történelmi Társulat 1960 első félévi működésének kiemelkedő eseményei az ország különböző vidékein megrendezett vándorgyűlések voltak. Az 1960. március 31-én — április 1-én sorra került borsodi történésznapiak, a május 4—6-i soproni országos történész vándorgyűlés és a május 19—21-i pécsi történésznapiak közül ezúttal a borsodi vándorgyűlésről számolunk be.

Borsodi történésznapiak

A Magyar Történelmi Társulat titkárságának kezdeményezésére Borsod—Abaúj—Zemplén megye és Miskolc város tanácsa, a Hazafias Népfront Borsod megyei és Miskolc városi bizottsága, a Történelmi Társulat Északmagyarországi Csoportja és a TIT Borsod megyei szervezete 1960. március 31-én és április 1-én *borsodi történésznapiakat* rendezett Miskolcon. A történésznapiak programjának központjában — hazánk felszabadulásának 15. évfordulója alkalmából — a legújabbkori magyar történelem kérdései álltak.

A borsodi történésznapiakat a megyei tanács nagytermében — mintegy 250 főnyi hallgatóság előtt — *Fekete László*, a városi tanács elnöke nyitotta meg. Méltatta a tör-

* Az előadást a Századok jelen száma közli teljes terjedelmében.

** Az előadást és a hozzászólásokat a Századok jelen száma közli.

ténésznapi jelentőségét, s bejelentette, hogy a megyei és a városi tanács a történészek munkáját mind erkölcsi, mint anyagiakban a jövőben még hatékonyabban kívánja támogatni.

A történésznapi első programpontra a felszabadulásunk 15. évfordulójának tiszteletére megrendezett tudományos ülés volt. A főelőadást „Pártharcok és tömegmozgalmak a felszabadult Magyarországon 1946 őszén” címmel Lackó Miklós, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa tartotta. Lackó Miklós előadása a felszabadulás utáni osztály- illetve pártharcoknak azt a fontos szakaszát elemezte, amely közvetlenül az 1946 augusztusi stabilizációt követte, s amely nagymértékben előrevitte a baloldali erők végleges felülkerekedését a feudális-burzsoá ellenforradalmi csoportokkal szemben. Előadása meggyőzően mutatta, hogy felszabadulásunk körülményei hogyan torlasztották el a restaurációs törekvések útját és biztosítottak kedvező előfeltételeket népi demokratikus átalakulásunk végleges győzelméhez.

Előadása bevezető részében Lackó Miklós rámutatott, hogy hazánk felszabadulása a magyar történelem legnagyobb és legmélyebben ható sorsfordulója volt. Ezt követően a felszabadulás utáni évek belpolitikai eseményeivel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a Kommunista Pártnak a nép érdekeit szolgáló, jövőbe mutató politikájával a burzsoázia, a koalíció jobbszárnya semmilyen konstruktív tervet nem tudott szembeállítani: csupán a múlt reakciós hagyományaiból és a népi demokrácia pillanatnyi nehézségeiből igyekezett magának politikai tőkét kovácsolni. A kiszagdapárti jobbszárny reakciós tömegmozgósítási kísérletei azonban — mutatott rá az előadó — végeredményben éppen az ellenkező hatást érték: óriási felháborodást váltottak ki nemcsak a kommunista, de a szociáldemokrata tömegekben is, s a baloldali erők összefogását segítették elő. A továbbiakban Lackó Miklós ismerte a Kiszagdapártban, a Szociáldemokrata Pártban és a Parasztpártban — a baloldali erők aktivizálódásának hatására — végbemenő polarizációs folyamatot, s rámutatott arra, hogy a koalíciós pártok jobboldalának hátterbe szorulásában, illetve a balszárnyak előretörésében döntő szerepük volt maguknak a munkás- és szegényparaszti tömegeknek. Az 1946 őszi pártharcok és tömegmozgalmak pozitív hatása erőteljesen megmutatkozott a Kommunista Párt közvetlen befolyásának növekedésében. Az erőknek ezt az eltolódását tükrözték többek között az 1947 elején megtartott üzemi bizottsági választások. Míg ugyanis az 1946 elején lezajlott választásokon éppen a legnagyobb gyárakban a szociáldemokrata jelöltek jutottak — bár nem jelentős — többséghez, 1947-re megfordult a helyzet: a munkások többségükben kommunista üzemi bizottságokat választottak. Előadása második felében Lackó Miklós az ország külpolitikai helyzetével és a párizsi békeszerződés kérdésével foglalkozott.

M. Somlyai Magda, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa a legkorábban felszabadult országrészek — Tiszántúl és Észak-Magyarország — nemzeti bizottságainak, továbbá termelési és földigénylő bizottságainak tevékenységéről tartott korreferátumot. Mint rámutatott, e területek nemzeti bizottságainak tevékenysége elsősorban azért roppant tanulságos, mert felszabadulásuk időpontjában, 1944 őszén, még nem volt szervezett központi hatalom, s így a néptömegek történelmformáló szerepe a keleti-északkeleti országrészekben különösen erőteljesen nyilvánult meg. A felszabadulást követő napokban — mondotta — nyomban széles népi tömegmozgalom bontakozott ki: a Tiszántúlon, valamint az északi megyék városaiban és falvaiban azonnal létrejöttek a helyi munkás- és paraszttanácsok, különböző elnevezésű bizottságok — az első népi szervek — azzal a célkitűzéssel, hogy nem várva a lassabban kiépülő felső irányításra, helyileg megkezdjék a rend helyreállítását, a demokratikus átalakulás végrehajtását és biztosítását. Ebben a vonatkozásban idézte többek között Miskolc példáját, ahol az Ideiglenes Nemzetgyűlés közeli megválasztásának hírére szinte órák alatt mozgásba jött a város, s az ipari munkásság tömeggyűlése már 1944. december 17-én nagy tetszéssel fogadta el a Függetlenségi Front országos programját, illetve szentesítette a nemzeti bizottság képviselőválasztását.

A következő hozzászóló, Deák Gábor, közgazdasági technikai tanár, a Társulat Északmagyarországi Csoportjának titkára a munkásmozgalmi kutatás eredményeinek felhasználásával foglalkozott a közép- és általános iskolai történelemtanításban. Külföldi pedagógiai szakirodalomból vett idézetekkel támasztotta alá meggyőződését, hogy a helyi adatok felhasználása és a tananyagban való kellő arányú érvényesítése a munkásosztály múltbeli helyzete vonatkozásában is mennyire élményszerűvé teszi a tankönyvek sokszor sablonosnak tűnő megállapításait.

Ezután Zádor Tibor tanár, a Borsod megyei TIT történelmi szakosztályának elnöke a miskolci és diósgyőri munkásmozgalom kutatása során felvetődő elvi és módszertani kérdésekkel foglalkozott. Behatóan elemezte azt a feltűnő jelenséget, hogy az állami kezelésben levő diósgyőri vasgyárban dolgozó munkások szocialista tudata a XX. század

elejéig elmaradt a kisebb létszámú miskolci gyárakban és a kéziiparban dolgozó munkások tudatától. Saját kutatási eredményei alapján hangoztatta, hogy a diósgyőri munkásság csak a századeleji gazdasági válság és az első világháború hatására állt a környék munkásságának élére.

Kukucska János, a Borsod megyei pártbizottság titkára felszólalásában a megyei pártbizottság örömet fejezte ki, hogy hazánk felszabadulásának 15. évfordulója alkalmából sor került a borsodi történešnapok megrendezésére. A munkásmozgalom történetének feldolgozásáról szólva rámutatott arra, hogy e munkát mennyire nehezíti a dokumentumok hiánya. A mozgalmak egykori résztvevői közül sok ma már nincs életben, éppen ezért ne mulasszunk el egyetlen hónapot, egyetlen napot se, hogy a munkásmozgalom közelmúltjának emlékeit megörökítsük — mondotta. Lackó Miklós előadásához és M. Somlyai Magda korreferátumához kapcsolódva, felidézte 1945—46-os Csanád megyei élményeit, ahol tagja volt a nemzeti bizottságnak. Felszólalása végén a felszabadulást követő évek politikai tanulságait elemezte.

H. Szabó Béla, a Hazafias Népfrent Borsod megyei bizottságának munkatársa a helytörténeti kutatómunka fontosságára hívta fel a jelenlevők figyelmét.

A felszólalók által felvetett kérdésekre *Lackó Miklós* adott választ. A hazánk felszabadulásának 15. évfordulójára rendezett tudományos ülés *Kárpáti Zoltán* Borsod megyei TIT-titkár zárszavával ért véget.

A délutáni program keretében a történešnapok résztvevői a *perecesi szénbányában* tettek látogatást.

A borsodi történešnapok második napjának programját április 1-én *H. Szabó Béla*, a Hazafias Népfrent munkatársa nyitotta meg. A délelőtti ülés keretében nagyszámú hallgatóság előtt a „*Magyarország és a második világháború*” című kiadványról* rendezett ankétra került sor. *Zsigmond László* kandidátus, a Történettudományi Intézet h. igazgatójának rövid bevezetése után a könyv egyik szerzője, *Juhász Gyula*, a Történettudományi Intézet munkatársa olvasta fel referátumát „A második világháború kirobbantása és Magyarország külpolitikája” címmel. Előadásában részletesen foglalkozott azokkal a körülményekkel, amelyek folytán Magyarország a náci Németország utolsó csatlósa lett, s behatóan elemezte azokat a bel- és külpolitikai indítékokat, amelyek a magyar uralkodó osztály különböző csoportjait — bizonyos nézetkülönbségek ellenére is — alapvetően a németbarát orientáció hívévé tették. Részben a kommunizmus „kiirtásának” Hitler által meghirdetett programja, részben a versaillesi békerendszer — és ezen belül természetesen Trianon — revíziója volt az a kettős jelszó, amely a német fasizták politikájában kezdettől fogva a magyar uralkodó rétegek helycselésével találkozott. A polgári pártok éveken át hirdették, hogy Magyarország csak a német—olasz tengely oldalán remélheti „nemzeti céljainak” megvalósulását. Ebben a meggyőződésben — bár különböző mértékben — Gömbös Gyulától Bethlen Istvánon és Teleki Pálon át Eckhardt Tiborig a legális magyar politikai élet legtöbb vezetője osztozott.

Továbbiakban az előadó behatóan foglalkozott azzal a felelősséggel, amely a nyugati nagyhatalmak kormányait terheli a második világháborúhoz vezető eseményekért. Rámutatott arra, hogy a nyugati államok Hitlernek tett engedménysorozata mögött az a szándék húzódott meg, hogy a német agressziót kelet felé tereljék. Ez a behódoló magatartás természetesen hátrányosan befolyásolta Magyarország külpolitikáját is, amennyiben még azoknak a magyar politikusoknak a szemében is igazolta a németbarát vonalvezetés célszerűségét, akik — mint Bethlen István vagy Teleki Pál — bizonyos mértékig tartottak a német imperializmus terjeszkedő törekvéseitől és a tengelybarátság mellett mindig tekintettel voltak a nyugati kormányok véleményére is. Ha a nyugati kormányok határozott szembenállása folytán élesen és időben kirajzolódtak volna az ellenséges koalíciók körvonalai, a magyar külpolitikai orientáció kérdésében sem lett volna ilyen egység — mondotta többek között Juhász Gyula.

A vitaindító előadás után a felszólalók értékelték a „Magyarország és a második világháború” című kiadványt, méltatták a szerkesztők érdemeit, kiegészítették a dokumentumgyűjtemény egyes hiányos részeit. *Pintér István*, a Párttörténeti Intézet munkatársa — bizonyos hiányosságok említése mellett — abban látta a kötet főjelentőségét, hogy gazdagon dokumentálja a magyar uralkodó osztály teljes alárendeltségét a magyar—német kapcsolatokban. *Karsai Elek*, az Országos Levéltár munkatársa hozzászólásában

* „Magyarország és a második világháború”. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Kossuth könyvkiadó, 1959.

Teleki Pál pályafutásának főként a korai korszakával foglalkozott, amely mintegy előrevetítette politikája később bekövetkezett teljes csődjét. *Ránki György* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa elsősorban Horthy Miklós szerepének bemutatásával egészítette ki a kötet anyagát. *Horváth Miklós* alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár parancsnoka a Horthy-hadseregen belüli közállapotokat jellemezte és a második világháborút megelőző időszak néhány katonapolitikai kérdéséről szólt. *Csatáry Imre* középiskolai történelmi szakfelügyelő, valamint *Jánosházi Károly* általános iskolai történelem szakfelügyelő a második világháború tanításának néhány problémáját vetette fel és kérdéseket intézett a könyv szerzőihez.

Az elhangzott kérdések megválaszolása után az ankét tanulságait *Zsigmond László* foglalta össze.

A második nap délutánján a történešnapok résztvevői bányászat- és kohászat-történetünk néhány kérdéséről tartottak vitaülést. Vitaindító bevezetőjében *Paulinyi Oszkár* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa rövid áttekintést adott bánya- és kohászat-történetírásunk múltjáról és jelenéről, választa azokat a növekvő lehetőségeket, melyeket egyrészt a műszaki tudományok, másrészt marxista történetírásunk újabb eredményei és szervezeti vívmányai a speciális tudományág művelőinek nyújtanak. Ezután *Soós Imre*, a miskolci és az egri Állami Levéltár vezetője tartott előadást „A borsodi iparvidék bányászatának és kohászatának kezdetei a XVIII. században” címmel. Bevezetőül ismertette a borsodi iparvidék — s mindenekelőtt a diósgyőri Lenin Kohászati Művek — jelentőségét népgazdaságunkban, majd rámutatott, hogy nincs még egy olyan kohászati üzeme hazánkban, melynek történetén keresztül az egész magyarországi vaskohászat fejlődését olyan alapossággal ismerhetnők meg, mint a diósgyőri vasgyár. A diósgyőri vashámor létrejöttének időpontja — mondotta — arra az időszakra esik, amelyet a marxista történettudomány a manufaktúra-korszak kezdetének tekint. A XVIII. század közepén, az iparúzó Szilézia elvesztése után ugyanis a bécsi udvar nagy erőfeszítéseket tett, hogy az erősebb ütemben iparosodó nyugati országokkal szemben az elmaradt osztrák tartományok ipari kapacitását fokozza. Az állami iparpártolás ezen időszakában, 1760—1770 között új manufaktúrák alapítása, bányák felfedezői részére adott pénzjutalmak, kedvezmények és mentességek adtak ösztönzést a bányakincsek felkutatására és ipari üzemek létesítésére.

Továbbiakban az előadó rámutatott, hogy a bécsi udvar terveiben különleges szerep jutott a Magyarországon levő kincstári, kamarai vasgyáraknak. Ezzel egyidőben idehaza is erőteljesen növekedett a vasgyártmányok iránti kereslet. Ez a két tényező — az állam részéről kilátásba helyezett jutalom, valamint a vasszükséglet növekedése — váltotta ki 1760—1770 között a borsodi iparvidék bányakincseinek feltárására irányuló úttörő lépéseket.

Soós Imre ezután részletesen ismertette Fazola Henrik egri lakatosmester bányakutató és -feltáró tevékenységét, majd az 1800-ig eltelt első három évtizedben választa fel a diósgyőri vashámor kohászatának fejlődését.

Babics András, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa hozzászólásában a pécsi szénmedence történetének kutatásában elért legújabb eredményeit és néhány módszertani tanulságát ismertette. Főként a bányászat-történet egyes műszaki és tudománytörténeti vonatkozásairól beszélt, s hangsúlyozta, hogy a nyersanyagkutatás tudománytörténeti fejlődésének bemutatásával a történészek értékes adatokat nyújthatnak a jelenlegi bányászati és bányageológiai kutatások számára. *Kiszely Gyula*, a Kohászati Történeti Bizottság titkára a diósgyőri köszénbányászat történetének kérdéseiről szólt, majd a kohászat-történet művelésének egyes módszertani problémáit vetette fel. A kohászat-történet színvonalas művelése érdekében hangoztatta a történészek, régészek és műszaki szakemberek szoros együttműködésének szükségességét. *Heckenast Gusztáv* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólásában a magyarországi vaskohászat feudális kori írott forrásairól adott tájékoztatást. Első helyen a középkori okleveleket említette, amelyek szórványosan már a XIII. század első feléből tartalmaznak vaskohászatra utaló megjegyzéseket. A XVI—XVIII. század legfontosabb kohászat-történeti forráscsoportjaitként az urbáriumokat és a családi levéltárakat jelölte meg. Ez utóbbiak közül a csehszlovákiai Radványban felállított Koháry—Coburg-levéltárat, továbbá az Országos Levéltárban található Csáky-, Eszterházy- és Jekelfalussy-levéltárakat említette meg. Végül az üzemi számadásokra hívta fel a vitaülés figyelmét. *Korompay Győző*, a diósgyőri Kohászati Múzeum ny. igazgatója a kohászat-történet tárgyi emlékeinek megbecsüléséről és a diósgyőri Lenin Kohászati Művek múzeumának felállításáról beszélt. *Dr. Gyulay Zoltán* egyetemi tanár, a miskolci Nehézipari Egyetem olajipari tanszékének vezetője a bányászati szakoktatás XVIII. századi selmeibányai fellendüléséről, a főiskolai szintű Akadémia kialakulásáról és annak nemzetközi tekintélyéről beszélt.

A bányászati- és kohászattörténeti vitaülés tanulságait *Paulinyi Oszkár* összegezte. A vitaülés elé — az elhangzott előadás és a hozzászólások alapján — a következő határozati javaslatot terjesztette: A vitaülés

1. indokoltnak tartja a borsodi történetkutatók és tanárok kívánságát a Magyar Történelmi Társulat önálló miskolci csoportjának létrehozására,
2. elismerését fejezi ki a Nehézipari Minisztériumnak, a Kohó- és Gépipari Minisztériumnak, valamint a Bányászati és Kohászati Egyesületnek azért a messze-menő anyagi és erkölcsi támogatásért, amellyel a szervek a bányászattörténeti és a kohászattörténeti munkaközösségeket, valamint a diósgyőri kohászati múzeumot felkarolják,
3. szükségesnek tartja a történészek és a műszakiak hasonló jellegű tapasztalat-cseréinek, illetve munkaértekezleteinek rendszersítését,
4. kéri a Magyar Történelmi Társulat Elnökségét, hogy a miskolci levéltár anyagának kielégítő elhelyezése érdekében illetékes hatóságoknál a szükséges lépéseket megtegye.

A vitaülés a határozati javaslatot elfogadta.

*

A tanári tagozat hírei

A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium történeti tanszékének felkérésére 1960. március 1-én *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa „Pozitívista történetnézet a XIX. századi magyar történetírásban” címmel konzultációt tartott a budapesti történelem-szakfelügyelőknek.

*

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium előadássorozatában március 9-én *Hanák Péter* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa „Az 1867. évi kiegyezésről” tartott előadást és konzultációt.

*

1960. március 9-én *S. Vincze Edit* kandidátus, a Párttörténeti Intézet munkatársa „A magyarországi munkásmozgalom és az agrárkérdés a múlt század kilencvenes éveiben” címmel a debreceni Csokonai gimnáziumban konzultációval egybekötött előadást tartott a Hajdu—Bihar megyei középiskolai történelem tanárok számára.

*

A társulati szakkör-patronáló mozgalom keretében 1960. március 14-én *Varga János* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa „Görgey és a Görgey-kérdés története” címmel a székesfehérvári Teleki Blanka gimnázium történelem-szakkörében tartott előadást.

*

Széchenyi István halálának 100. évfordulója alkalmából a Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium előadássorozatában 1960. április 13-án *Barta István* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa mintegy 80 főnyi hallgatóság előtt előadást tartott „A Széchenyi kérdésről”. Az előadást konzultáció követte.

*

A Központi Pedagógus Továbbképző Intézet történeti tanszékének felkérésére május 13-án *Kerekes Lajos*, a Történettudományi Intézet munkatársa „Magyarország külpolitikája a második világháború idején” címmel konzultációt tartott a vidéki történelem-szakfelügyelők számára.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

Hazánk felszabadításának 15. évfordulója alkalmából a Művelődésügyi Minisztérium, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet, a Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata iskolai nevelők számára pályázatot hirdet. Pályázni lehet az alábbi témák kidolgozásával:

1. Helytörténeti tanulmány a felszabadulás óta eltelt 15 év történetéről: *a)* egy megye, város, járás, falu; *b)* egy gyár, mezőgazdasági üzem (tszcs, állami gazdaság), intézmény fejlődésének története eredeti források alapján.

2. Történelemtanításunk fejlődése a felszabadulás óta.

3. Proletár nemzetközségre való nevelés a történelemtanításban.

Pályadíjak: I. díj: 5000 Ft, II. díj: 3000 Ft, III. díj: 2000 Ft, továbbá kéthetes külföldi üdülés és több 1000 Ft-os jutalom.

A „Történelmi pályázat” megjelöléssel ellátott jeligés dolgozatok beküldésének határideje: 1960. október 1. Cím: Budapest V., Szalay u. 10—14. sz. Művelődésügyi Minisztérium középiskolai főosztálya történelem főelőadójának.

A jeligés boríték tartalmazza a pályázó nevét és iskolája pontos címét.

A dolgozatok terjedelme 40—100 lap.

Eredményhirdetés: 1960. november 7-én.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK CIKKEK) JEGYZÉKE (1959. JANUÁR 1.—JÚNIUS 30.)*

Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

- Állam- és jogtudományi bibliográfia. 1956—1957. (Összeáll. Nagy Lajos.) Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 185 l. (Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos könyvtára 14.)
- Bogdál Ferenc*: Borsod megye néprajzi irodalma. — (Függelék: Abaúj-Zemplén megyei nyomtatott művek, kéziratok.) Bp. 1958 [1959], Múzeumok Közp. Prop. Irod. 93 l. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 1.)
- Csallány Dezső*: Jósa András (1834—1918) irodalmi munkássága. [Bibliográfia.] Összeáll. —. Bp. 1958, Múzeumok Közp. Prop. Irod. 116 l. (Jósa András Múzeum kiadványai 1.)
- Dobos Ilona—Sándor István*: A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1957. Index ethnographicus. 1959. 3. évf. 1. sz. 47—112. l.
- Falvy Zoltán*: Göttweig és Vorau magyar vonatkozású kéziratai. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 122—125. l.
- Idegenforgalmi-műemléki és helytörténeti művek jegyzéke. 1945—1959. III. 31. Bp. 1959, Panoráma. 52 l.
- H. Izsó Livia*: Újabb hazai könyvtár-tudományi irodalom. Összeáll. —. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 254—256. l.
- H. Izsó Livia*: Újabb könyvtártudományi művek. Összeáll. —. MK. 1958. 74. évf. 4. sz. 391—392. l.
- Jáki László*: Pedagógiai szakbibliográfiák 100 éve. PSz. 1959. 9. évf. 2. sz. 203—210. l.
- Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei. [Bibliográfia.] [1.] (1889—1900.) [Összeáll.] (Csallány Dezső.) Bp. 1958 [1959], Múzeumok Közp. Prop. Irod. 184 l.
- (A Jósa András Múzeum kiadványai 2.)
- Kanossay, M[argit]*: Bibliographie der wissenschaftlichen Arbeiten von J. Banner [János]. AAr. 1959. 10. tom. 3—4. fasc. 327—332. l.
- Külföldi történeti folyóiratok repertórium. Külföldi történeti folyóiratok. 1956. I—II. rész. TSz. 1958. 1. évf. 1—4. sz. 279—297., 470—487. l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. (1958. okt.—dec.) PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 243—248. l.
- Nagy István—Nagy Lajos—Wellmann Imre*: Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai. (Közrem. Felhő Ibolya. Szerk. Ort János.) Bp. 1959, LOK. Soksz. XVIII, 400 l. (Levéltári alapleltárak.)
- Németh Endre*: Magyar régészeti irodalom 1958. AÉ. 1959. 86. köt. 1. sz. 112—121. l.
- Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő orvostörténeti vonatkozású magyar nyelvű kéziratok jegyzéke. OTKK. 1958. 10—11. sz. 257—278. l.
- A pártfolyóiratok fontosabb cikkeinek címjegyzéke. 1957—1958. [Kiad. a] (Kossuth Könyv- és Lapkiadó Vállalat.) (Bp. 1959.) Soksz. 32 l.
- Rózsa György*: A közgazdasági kutatás forrásai és segédletei. Tájékoztatósi-bibliográfiai kézikönyv. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete Könyvtára. Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 283 l., 6 t.
- Sági Pál*: Adatok megyénk [Szolnok megye] bibliográfiájához. (1958. VII. 1.—IX. 30.) Összeáll. —. Jászunkság. 1958. 4. évf. 1—2. sz. 65. l.
- Tólas Géza*: Makó bibliográfiája. (Lezárva 1956. jan. 1-én.) Bp. 1958, M. Nemzeti Múzeum. 64 l.

*Jelen közleményünkben a Tanácsköztársaság történetére vonatkozó publikációk nagy számára való tekintettel Magyarország 1918—1919. évi történetének irodalmát külön csoportosítottuk.

2. Marxizmus-leninizmus

- Gábor József—Mészáros István : V. I. Lenin a szövetkezetekről. (A lenini szövetkezeti tanítás bibliográfiája.) Bp. 1958 [1959]. 38 l.
(Szövetkezeti Könyvtár kiadványai 1.)
(Szövetkezettörténeti közlemények 1.)
- Lenin, V[ladimir] I[Ics] : Katonai levelezés. (1917—1920.) Bp. 1959, Zrínyi Katonai Kiadó. 431 l.
- Lenin, V[ladimir] I[Ics] Művei. 37. köt. Levelek a hozzátartozókhoz. 1893—1922. Bp. 1959. L, 712 l., 10 t.
- Lenin, V[ladimir] I[Ics] : A szakszervezetekről. 1895—1923. (O profszojuzah.) Bp. — Bratislava 1959, Táncsics Kiadó—Prága Kiadó. 973 l.
- Lenin, V[ladimir] I[Ics] : A szövetkezetekről. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 199 l.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich Művei. 2. köt. 1844—1846. (Sajtó alá rend. a Marxizmus—Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége.) Bp. 1958, Kossuth Kiadó. IX, 675 l., 2 t., 1 térk.

*

- Elek Tibor : Ötven éves a „Materializmus és empiriokriticismus”. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 4. sz. 242—253. l.
- Fogarasi Béla : A marxizmus és a revizionizmus harca a tudományban. MFSz. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 265—280. l.
- Krupszkaja, N[adezsda] K[onsztantinovna] : Visszaemlékezések Leninre. (Vospominanija o Lenine.) (Ford. Pásztor László, Z. Vidor Emma.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 491 l., 15 t.
- Lenin, Henri Barbusse, H. G. Wells stb. írásai. (Ford. Aranyossi Pál, Benkő Gyula stb. [Bev.] Kende István.) [Bp.] 1959, M. Helikon. 149 l., 1 t.
- A marxizmus—leninizmus tanítása az államról. A proletárdiktatúra. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 155 l.
(Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Marxizmus—leninizmus kérdései tanfolyama számára 1958—1959. 2.)
- Mészáros István : I. V. Sztálin a szövetkezetekről. (Szövetkezeti bibliográfia I. V. Sztálin műveiből.) Bp. 1959. 49 l.
(Szövetkezeti Könyvtár kiadványai 4.)
(Szövetkezettörténeti közlemények 3.)
- Szeccsödi László : Lenin: „Materializmus és empiriokriticismus” c. művének történelmi jelentősége. TáSz. 1959. 14. évf. 4. sz. 66—83. l.
- Szuhay-Havas Ervin : Marx és Engels az amerikai polgárháború hadművészetéről. HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 99—123. l.

Wirth Ádám : A forradalmi elmélet és a forradalmi gyakorlat egysége. Lenin születésének 89. évfordulójára. TáSz. 1959. 14. évf. 4. sz. 1—20. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

- Babics András : A komlói kőszénbányászati fejlődéstörténetének rövid vázlata. Baranyai Művelődés. 1959. márc. 85—94. l., 3 t.
- Bálint Sándor : Szeged városa. (A műemléki térképet Ruttkay Gyula rajzolta.) Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 171 l., 1 térk.
- Bánhegyi László : 115 éves hazánk legrégibb öntödéje [a Ganz Vagon és Gépgyár Törzsgyára]. Öntöde. 1959. 10. évf. 2—3. sz. 25—33. l.
- Baránszky-Jób Imre—Szondy György : A magyar vagongyártás rövid története. Járművek, mezőgazdasági gépek. 1959. 6. évf. 3. sz. 65—78. l.
- Békés község műemléki és városképi vizsgálata. (Készítette az) É. M. Városépítési Tervező Vállalat. [Bp.] 1957 [1959]. [102] l.
- Bencze József : A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről. OTKK. 1959. 12. sz. 5—45. l.
- Boros István : A 100 esztendő darwinizmus magyarországi pályafutása. Elővirág. 1959. 4. évf. 2. sz. 3—7., 20—25. l.
- Boros Lajos : Megjegyzések és kiegészítések a Magyar Irodalom Helyi Hagyományai c. füzetéhez. IT. 1959. 47. évf. 2. sz. 250—262. l.
- A Budapesti XIII. kerületi Berzsenyi Dániel Általános Gimnázium centenáris emlékkönyve. 1858—1958. Szerk. Benkő Barnabás. Bp. 1959. 179 l., 9 t.
A kötet tartalmából:
Réti Ilona—Benkő Barnabás—Kutty Zoltán : A százéves iskola.
Balogh Endre : Angyalföld.
- Cseke László : Visegrád. 2. kiad. Bp. 1959, Panoráma. 167 l., 1 t., 2 térk.
(Útikönyvek.)
- Czigány Jenő : Megszólal a vaskakas. (Helytörténeti események.) Kiad. a Hazafias Népfront Városi Bizottsága. Győr [1959]. 64 l.
- Dankó Imre : Gyula. ÉIT. 1959. 14. évf. 5. sz. 143—147. l.
- A Debreceni Bethlen Gábor Közgazdasági Technikum fennállásának 100. évfordulóján kiadott ünnepi évkönyv. 1857—1957. Kiad. Újhelyi Istvánné. Debrecen 1958. 63 l., 1 t.
A kötet tartalmából:
Újhelyi Istvánné : Az iskola története.
Benda Kálmán : Emlébeszéd Bethlen Gáborról.

- Dümmerling Ödön*, ifj.: Diósgyőr vára. (Újabb kutatások eredményei.) Miskolc 1959, [Hermann Ottó Múzeum]. 23 l. (Múzeumi füzetek 2–3.)
- Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. — Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. 5. (Szerk. Bakos József.) Eger 1959. 684 l., 4 t.
- A kötet tartalmából:
- Bakos József*: A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szokincse.
- Némedi Lajos*: Bessenyei György és a Ratio Educationis.
- Pataky László*: Az angol felvilágosodás esztétikájának történeti szerepéről és legjelentősebb képviselőjéről.
- Szántó Imre*: A szocialista pedagógusmozgalom Heves megyében. (1918–1919.)
- Nagy József*: Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak Heves megyében.
- Szokodi József*: Heves megyei adatok a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez. (Gyöngyös a két forradalom idején.)
- Friedrich Sándorné*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és az intervenciók elleni harcban résztvevő internacionalista emlékezései.
- Molnár József*: Heves és Külső-Szolnok megye alkotmányos és függetlenségi mozgalmai. (1849–1867.)
- Bihari József*: Az egri görög sírfeliratok és könyvek.
- Hahn István*: A későrómai birodalom adórendszere és a százánida adózás.
- Szokodi József*: Néhány kritikai megjegyzés egy keresztény-szocialista (Miklos Ferenc) elméleti búvárkodásához.
- Bakos József*: Az Orbis Pictus és magyar szövege pedagógiai és nyelvészeti jelentősége.
- Némedi Lajos*: Az Egri Pedagógiai Főiskola első tíz éve.
- Szokefalvi-Nagy Zoltán*: A kémiai elem-fogalom fejlődése.
- Szokefalvi-Nagy Zoltán*: A gyógyvizek kémiai vizsgálata hazánkban a XVIII. században.
- Bakos József*: Adatok a magyar ifjúság nyelvművelő munkájának fejlődéstörténetéhez.
- Bakos József*: Adalékok a műkedvelő színjátszás történetéhez.
- Szokodi József*: Adalékok Móricz Zsigmond politikai portréjához.
- Bakos József*: A magyar Comenius irodalom. 3. [Bibliográfia.]
- Szokefalvi-Nagy Zoltán*: Kiegészítő adatok Erdély ásványvizeinek bibliográfiájához.
- Bakos József*: Nevelésügyi és művelődéstörténeti adatok egy XVIII. századi diákalbumban. (1702–1737).
- Ember Győző*: A levéltári segédletek. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 101 l.
- (Magyar Országos Levéltár kiadványai 4. Levéltár- és történeti segédtdományok 1.)
- Entz Géza—Gerő László*: A Balaton környék műemlékei. (A térképet id. Gerő László rajzolta.) Bp. 1958, Képzőműv. Alap. 175 l., 1 térk.
- (Magyar műemlékek.)
- A Ferencváros története. (Szerk. Xantus Zoltán.) Kiad. a Magyar Szocialista Munkaspárt IX. ker. Bizottsága és a IX. ker. Tanács Végrehajtó Bizottsága. Bp. 1959. 195 l., 1 térk.
- Fellich Nándor*: A regősénekekről ET. 1958. 69. évf. 3. sz. 352–380. l.
- A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 6. 1956–1957. (Fel. szerk. Tiszay Andor.) Bp. 1958. 128 l., 8 t.
- (A Fővárosi Könyvtár évkönyve 18.)
- A kötet tartalmából:
- Hadász Árpád*: Emlékeszéd Szabó Ervin születésének nyolcvanadik évfordulóján rendezett ünnepségen.
- Pásztor Mária, Gátné*: A Budai Könyvtár Egyesület története. (1891–1919.)
- Nagy Emilné*: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár aldinái.
- Scheiber Mária*: Régi pesti korzók.
- Zoltán József*: A 250 éves Martinelli tér.
- Gerő László*: Pápa. Munkatárs: Sedlmayr János. Bp. 1959, Műszaki Kiadó. 215 l. (Városképek — műemlékek.)
- Gonda Imre—Ránki György*: A Német Demokratikus Köztársaság levéltárainak magyar vonatkozású anyagai. TSz. 1958. 1. évf. 1–2. sz. 274–275. l.
- Gunda Béla*: Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. ET. 1958. 69. évf. 4. sz. 567–577. l.
- Gyallay Domokos*: Lófi székely — lófi székely. A székely őstörténet nyomai az élő nyelvben. MNy. 1959. 55. évf. 2. sz. 218–226. l.
- Hangyál Károly*: Az Ercsi Cukorgyár ipartörténetéből. Cukoripar. 1959. 12. évf. 2. sz. 33–38. l.
- Havasné Bede Piroksa*: Mosonmagyaróvár — határvárosunk. Élt. 1959. 14. évf. 11. sz. 334–338. l.
- Hernády Ferenc*: A pécsi Klimó-könyvtár múltjából. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 86–90. l.
- Jenei Ferenc*: Régi győri házak. Bp. 1959. Képzőműv. Alap. 48 l. (Műemlékeink.)

- Jogi tanulmányok Buza László egyetemi tanár, akadémikus, oktatói működésének 50. évfordulójára. (Szerk. Antalffy György, Both Ödön stb.) Szeged 1958. 369 l.
- (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. 5. Fasc. 1—15.) A kötet tartalmából:
- Antalffy [György], Georges*: Les relations internationales de l'Athènes esclavagiste.
- Both Ödön*: Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán.
- Kovács István*: A magyar közjogi pozitivizmus és Buza László első monográfiái.
- Maday Pál*: Árendás jobbágyság szerződés formulái a mindszent-ányási uradalomban.
- Káldor János*: A magyar zene fejlődése. (A honfoglalástól 1900-ig.) Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 136 l.
- Kápolnai Iván*: Mezőkövesd. TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 18—32. l.
- Királyné Csilléry Klára*: Adalékok az asztali történetéhez. NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 1—25. l.
- Kniezsa István*: A magyar helyesírás története. 2., jav. kiad. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 35 l.
- (Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek.)
- Kovács András*: Villány. Pécs 1959. 61 l. (Ismerd meg Baranyát! A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya megyei Szervezetének kiadványai 2.)
- Könyv és könyvtár. Könyvtártudomány és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. 1. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. [1958.] Szerk. Csüry István, Módos László.) Bp. 1958. [1959], Tankönyvkiadó. 107 l.
- A kötet tartalmából:
- Kiss Sándor*: Szilágyi Sámuel, a Debreceni Kollégiumi Nagykönyvtár első igazgatója.
- Bán Imre*: Rimay János egyik könyvének sorsa.
- Vita Zsigmond*: A nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1848—49-i aprónyomtatványai és kéziratai.
- Dankanics Ádám*: Tájékoztatói munka a Román Népköztársaságban.
- Köszeg. (Írta a községi tanárok munkaközössége: Hamvas Ferenc, Kálmán József stb.) Bp. 1958, Múzeumok Közp. Prop. Irodája. 62 l., 24 t.
- A kötet tartalmából:
- Szövényi István*: A város történetének rövid vázlata.
- ifj. Kálmán József*: Ipar és kereskedelem.
- Hamvas Ferenc*: A műemlékek és rövid leírásuk.
- Szemes Margit*: Köszeg mint iskolaváros.
- Lovassy Andor*: Séta a temetőken.
- Leszih Andor*: Régi miskolci krónikások. [A Szücs-család és Porcs János város-történeti feljegyzéseiről.] Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 3. sz. 23—24. l.
- Lévárdy Ferenc*: Pannonhalma építéstörténete. I. MűÉ. 1959. 8. évf. 1. sz. 27—43. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének évkönyve. 1958. (Szerk. Babics András. [Bev.] Szabó Pál Zoltán.) Bp. 1959, Akad. Kiadó. 227 l., 3 t., 1 térk.
- A kötet tartalmából:
- Kolta János*: Baranya megye népesezésére ható tényezők 1900 és 1949 között. Adatok a megye lakosságföldrajzi vizsgálatához. (Klly.)
- T. Mérey Klára*: A századforduló társadalmi válságának néhány problémája a Dunántúlon. (Klly.)
- Ruzsás Lajos*: A jobbágyság mezei (szántóföld, rét, legelő) gazdálkodásának fejlődése Baranyában a feudalizmus végén. 1790—1848. (Klly.)
- Babics András*: A barnaköszén kutatásának és bányászatának története a Mecsek hegységben és környékén. (Klly.)
- A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem évkönyve. 1958. (Szerk. biz.: Bognár József, Pach Zsigmond Pál stb.) Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 293 l.
- A kötet tartalmából:
- Farkas Sándor*: Marx Károly tanításainak elterjedése Magyarországon. 1867—1919.
- Pach Zsigmond Pál*: A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben.
- Berend T. Iván*: Az állami beavatkozás háborús rendszerének főbb vonásai Magyarországon a 2. világháború idején.
- Molnár József*: A szegedi vár. Műemlékvédelem. 1959. 3. évf. 1. sz. 22—31. l.
- Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1957. (Szerk. V. Waldapfel Eszter.) Bp. 1958. 401 l., 1 t.
- A kötet tartalmából:
- V. Waldapfel Eszter*: Az Országos Széchényi Könyvtár a felszabadulás óta. (1945—1957.)
- Dezsényi Béla*: Az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára. (Fennállásának 75. évfordulója elé.)
- J. Hajdu Helga*: A Kézirattár állomá-

- nyának gyarapodása a felszabadulás óta.
- Soltész Zoltánné*: A Széchenyi Könyvtár legszebb illuminált olaszországi ösnyomtatványai.
- Borsa Gedeon*: A magyarországi ösnyomtatvány-gyűjtemények.
- Kókay György*: A bécsi Magyar Hírmondó. (1789—1803).
- Nagydiósi Gézáné*: Magyarországi női lapok a XIX. század végéig.
- D. Szemző Piroska*: A szenzációs hír és illusztrálása. (Sajtótörténeti tanulmány.)
- V. Windisch Éva*: Könyvtári munka a reformkorban az Országos Széchenyi Könyvtárban.
- Papp Ivánné*: Adalékok az alföldi olvasóköri és népkönyvtárak történetéhez. 1890—1914.
- Posonyi Erzsébet*: Forradalmi röplapok és gúnyiratok 1848-ban.
- Bélley Pál—F. Wendelin Lidia*: Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványairól.
- Az Orvosi Hetilap centenáriumi emlékkönyve. (Összeáll. Palla Ákos, Trencsényi Tibor.) Bp. 1959, Medicina. 175 l.
- A kötet tartalmából:
- Markusovszky Lajos életműve.
- Kísérletek egy orvosi folyóirat megjelentetésére.
- Az Orvosi Hetilap száz éve.
- Pap János*: 75 éves az Országos Műszaki Könyvtár. Elektrotechnika. 1958. 51. évf. 10—12. sz. 510—514. l.
- Pataki József*: Megyénk [Tolna megye] történelmi kiválóságainak rövid életrajza. Kiad. a Tolna megyei TIT. Szekszárd 1958. 40 l.
- (Tolna megye büszkeségei.)
- Az azonos című diafilm melléklete.
- Péczei Piroska*: A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. Bp. 1958, Múzeumok Közp. Prop. Irod. 91 l.
- Peja Győző*: A rudabányai tájon. ÉLT. 1959. 14. évf. 6. sz. 175—179. l.
- Pusztai Antal*: Az őszi búza talajelőkészítésének története Magyarországon. MTA Agrártudományok Osztályának Közleményei. 1959. 15. kötet 4. sz. 337—371. l.
- (*Rexa Dezső*): 101 kép a régi Pest-Budáról. Összeáll. és a kísérő szövegeket írta — —. [Közrem.] (Lett Miklós). Bp. 1959, M. Helikon. 212 l.
- Schram Ferenc*: Adalékok a „Boldogasszony” névhez. NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 154—166. l.
- A Soproni Központi Bányászati Múzeum kalauza. (Írta Faller Jenő.) Kiad. a Bányászati Kutató Intézet. [Sopron] 1959. 73 l., 20 t.
- Soproni útikalauz. (Szerk. Gimes Endre.
- Ill. Sterbenz Károly. A térképeket rajzolta Sodró Zsuzsa.) 2. átd. és bőv. kiad. Sopron 1959, Győr-Sopron m. Tanácsának Idegenforg. Hiv. 149 l.
- Szabó Erzsébet*: A pesti Ferences templom. Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 34 l. (Műemlékeink.)
- Szanyi József*: A visegrádi alsóvár. Műemlékvédelem. 1959. 3. évf. 1. sz. 11—21. l.
- Szendrey István*: A hajdú-történetkutatás újabb eredményei. Élet és Művelődés. 1959. május. 56—59. l.
- Szentlélek Tihamér*: A Savariakutatás története. Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 82—92. l.
- Tolnai Gábor*: Évek — századok. (Tanulmányok, cikkek, bírálatok.) Bp. 1958 [1959], Magvető. 319 l., 6 t.
- A kötet tartalmából:
- Garibaldi.
- „Szegény, együgyű fejedelem”.
- Két erdélyi könyvkötő a XVIII. század első felében.
- Török Imre*: Híres lovak, híres lovasok, híres versenyek. [Ill.] (Füzessy Árpád.) Bp. 1959, Mezőgazd. Kiadó. 426 l., 23 t.
- [*Uzsoki András*]: Mosonmagyaróvár. (Útikalauz.) Sopron 1958 [1959], Győr-Sopron m. Tanácsának Idegenforg. Hiv. 104 l.
- Vajkai Aurél*: A hegyközségek kialakulásának kérdése. NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 59—70. l.
- Vajkai Aurél*: Veszprém. ÉLT. 1959. 14. évf. 14. sz. 431—435. l.
- Varannai Gyula*: Magyar orvosok emlékei. OTKK. 1959. 12. sz. 46—120. l.
- Zakariás G. Sándor*: A budai Batthyány tér. Bp. 1958, Képzőműv. Alap. 39 l. (Műemlékeink.)
- Zsindely Endre*: A péceli Ráday-kastély. Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 33 l. (Műemlékeink.)
- Zsoldos Jenő*: Adalékok proletár szavunk történetéhez. MNyőr. 1959. 83. évf. 1. sz. 1—17. l.

4. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

- Alföldy, Géza*: Augustalen- und Sevir-körperschaften in Pannonien. AA. 1958. 6. tom. 3—4. fasc. 433—459. l.
- Alföldy, Géza*: Collegium-Organisationen in Intercisa. AA. 1958. 6. tom. 1—2. fasc. 177—198. l.
- Barkóczi, László*: A new military diploma from Brigetio. AA. 1958. 9. tom. 1—4. fasc. 413—421. l.

- Barthó Antal**: Honfoglaláskori kovácsmesterségünkről. TSz. 1958. 1. évf. 3–4. sz. 315–327. l.
- Bendefy László**: Szombathelyi Benedek rudasmester. Adatok a középkori magyar földmérés történetéhez. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 71 l., 7 t.
(Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 11.)
- Berze Nagy János**: Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok. (Bev. és szerk. Dömötör Sándor. — Függelék: — néprajzi munkái. [Bibliográfia. Összeáll.] Dömötör Sándor.) Pécs 1958, TIT Baranya m. Szerv. 389 l., 2 t.
- Bogdán István**: Az első magyar papírmalmok. Adalék a XV–XVI. századi magyar papírkészítés történetéhez. Papiripar. 1959. 3. évf. 2. sz. 67–73. l.
- Bonfini, [Antonio]**: Mátyás király. (De rege Mathia.) (Ford. Geréb László. Bev., jegyz. [ell.] Kardos Tibor.) Bp. 1959, M. Helikon. 354 l.
(Monumenta Hungarica 2.)
- Csallány, D[ezső]**: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. AAr. 1959. 10. tom. 3–4. fasc. 281–325. l.
- Csapodiné Gárdonyi Klára**: Mátyás király könyvtárának scriptorai. Petrus Cenninus. MK. 1958. 74. évf. 4. sz. 326–344. l. (Klny.)
- Dömötör Tekla**: Farsangi asszonymulatság a XV. században. NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 44–50. l.
- Az 1957. év régészeti kutatásai. [Bp.] 1958, [Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum]. 62 l., 1. térk.
(Régészeti füzetek 10.)
- H. Fekete Péter**: Vid középkori templomának feltárása. AE. 1959. 86. köt. 1. sz. 83–86. l.
- Fitz, J[enő]**: Herkunft und Ethnikum der Eravisker. AA. 1958. 6. tom. 3–4. fasc. 395–406. l.
- Fitz Jenő**: Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior. Székesfehérvár 1958. 21 l.
(István Király Múzeum közleményei. A. sor. 8.)
- Fuchs Erik—Nándori Gyula**: Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata. TSz. 1958. 1. évf. 3–4. sz. 328–330. l.
- Fügedi Erik**: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. TStK. 1958. 2. évf. 1–2. sz. 33–46. l.
- Fülep, F[erenc]**: Das früh-kaiserzeitliche Gräberfeld von Vasas. AAr. 1958. 9. tom. 1–4. fasc. 371–406. l.
- Gerevich László**: Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgótika. Mihajlov, B.P., Rados Jenő stb. hozzászólásával. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1959. 2. köt. 3–4. sz. 491–586. l.
- Gunda Béla**: Az atterrado-művelés és az alföldi kunhalmok kérdése. ET. 1958. 69. évf. 4. sz. 616–619. l.
- Györffy György**: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. I–II. Száz. 1958. 92. évf. 1. sz. 12–87. l., 5–6. sz. 565–615. l., 5 t., 2 térk.
- Horváth, I[stván] K[ároly]—K. Obermaier E[rzsébet]**: De vita operibusque Ladislai de Macedonia. Szeged 1958 [1959]. 28 l.
(Acta Universitatis Szegediensis. Sectio antiqua. 1958. Kisebb dolgozatok az ókortudomány köréből 1.)
- Jakó Zsigmond**: Mátyás király törvénykönyvének újabb töredéke. MK. 1958. 74. évf. 4. sz. 350–351. l.
- Jakó Zsigmond**: Várad Páter könyvtárának töredéke Kolozsvárott. MK. 1958. 74. évf. 4. sz. 345–350. l.
- Lipták, P[ál]**: The „Avar Period” Mongoloids in Hungary. AAr. 1959. 10. tom. 3–4. fasc. 251–279. l.
- Mályusz Elemér**: Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 120 l.
(Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 18.)
- Melich, J[ános]**: „Szibinyáni Jank.” Jank Szibinyáni. AL. 1958. 8. tom. 1. fasc. 45–62. l.
- Mócsy, A[ndrás]**: Ein pannonischer Reitersoldat in den Dakerkriegen Trajans. AAr. 1958. 9. tom. 1–4. fasc. 407–412. l.
- Mollay Károly**: Háztörténet és várostörténet. A Szent György utca 3. számú ház. (1379–1550). SSz. 1959. 13. évf. 2. sz. 121–136. l.
- Moór, E[lemér]**: Die Ausbildung des ungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte (I–V.) AL. 1956. 6. tom. 1–3. fasc. 297–341. l., 1957. 7. tom. 1–2. fasc. 147–168. l., 1958. 8. tom. 1–4. fasc. 63–97. l., 249–272. l., 1959. 9. tom. 1–2. fasc. 117–186. l.
- Nagy, T[ibor]**: Das Mithras-Relief von Paks. AA. 1958. 6. tom. 3–4. fasc. 407–431. l.
- Das Opfer Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des XV. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg. von Karl Mollay [Károly]. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 237 l., 14 t., 2 térk.
(Monumenta historica Budapestinensia 1.)
- Pais Dezső**: Totem-halmazás Álmos vezér származása körül? MNy. 1959. 55. évf. 1. sz. 76–80. l.
- Párducz, M[ihály]—Korek, J[ózsef]**:

- Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. AAr. 1959. 10. tom. 3—4. fasc. 159—194. l.
- Póczy Klára : Rabszolga élet Scarabantiában. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 2—6. l.
- Pólay Elemér : Három munkabérszerződés a római Dáciából. Szeged 1958 [1959]. 38 l.
- (Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 4/5.)
- Simonyi, D[ezső] : Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken. AAr. 1959. 10. tom. 3—4. fasc. 227—250. l.
- Cs. Sós Ágnes : A kecceli avarkori temetők. [Bp.] 1958, Tört. Múz. 38 l., 15 t., 1 térk.
- (Régészeti füzetek II. 3.)
- Szöke Béla : A bjelobrdoi kultúráról. AÉ. 1959. 86. köt. 1. sz. 32—47. l.
- Takáts, Z[oltán] : Neuentdeckte Denkmäler der Hunnen in Ungarn. AO. 1959. 9. tom. 1. fasc. 85—96. l.
- Vargha, L[ászló] : Untersuchung der Gebäude der kaiserzeitlichen Wohnsiedlung von Ózd. AAr. 1959. 10. tom. 3—4. fasc. 195—207. l.
- Wessetzky Vilmos : A felső-pannóniai Isiskultusz problémái. AÉ. 1959. 86. köt. 1. sz. 20—31. l., 2 t.

5. Magyarország története 1527—1790

- Acsádi György—Csizmadia Andor : Kísérlet a belapátfalvi jobbágyság XVIII. századi életszínvonalának megállapítására. TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 3—17. l.
- Alszegehy Zsolt : A Rákóczi-eposz [II. Rákóczi György]. ITK. 1958. 62. évf. 4. sz. 517—524. l.
- Apáczai Csere János : Magyar encyclopædia. (Sajtó alá rend. és bev. Bán Imre. Jegyz. ell. Gyenis Vilmos). [Bp.] 1959, Szépirod. Kiadó. 441 l., 1 t. (Magyar klasszikusok.)
- Balassa Iván : A tengeri termelés kezdetei Debrecenben. NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 322—325. l.
- Balogh István : Két bűbajos pere 1715-ből. NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 313—319. l.
- Bárdosi János : Pajtáskertek Gencsapátiban. Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 67—82. l.
- Belényesi Márta : Adatok a régi hegyközségek történetéhez. (Két XVIII. századi bregi hegytörvény tanulságai.) NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 280—296. l.
- Belényesi Márta : Somogyi adatok a halottsiratás és halotti tor történetéhez. NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 338—343. l.
- Berlász Jenő : Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 72 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 10.)
- Boros Ferenc : A hazai településállomány XVIII. sz. eleji képe. FöÉ. 1958. 7. évf. 4. füz. 481—494. l.
- Boszorkányperek Bihar vármegyéből. Közli: Molnár Balázs. NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 363—369. l.
- Catalogus Studiorum Illustris Scholae S. Patakinae 1672—1678. 1—2. közlemény. [Közli] Román János. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 1—3. sz. 75—81., 231—236. l.
- Comenius, Johannes Amos : A látható világ. (Orbis sensualium pictus.) (Közvette, bev. és jegyz. ell. Geréb György.) Bp. 1959, M. Helikon. 343 l., 2 t.
- Csáji Pál : Énekeskönyv-revizio kísérlet 1729-ben. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 166—173. l.
- Csáji Pál : Horváth Sámuel, a Második Helvét Hitvallás 1743. évi kiadója. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 173—179. l.
- Csinády Gerő : Legrégibb földrajzi tankönyveink. PSz. 1959. 9. évf. 5. sz. 458—469. l.
- Csomasz Tóth Kálmán : A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 781 l., 1 t. (Régi magyar dallamok tára 1.)
- Debreceni Balogh István : A magyar puszták kialakulása. Élt. 1959. 14. évf. 23. sz. 719—723. l.
- Détsky Mihály : Az egri vár ábrázolásai a gyulai vár XVI—XVII. századi vedutáin. MúÉ. 1959. 8. évf. 1. sz. 44—47. l.
- Dömötör Tekla : Regelő hétfő. ET. 1958. 69. évf. 3. sz. 313—332. l.
- Eckhardt Sándor : Balassi Bálint halálának preludiuma. ITK. 1959. 63. évf. 1. sz. 105—109. l.
- Fallenbüchl Zoltán : Adatok Pest város XVIII. századi népességének fejlődéséhez. TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 65—72. l.
- Grosz Artur : Balassi Bálint utolsó napjai. ITK. 1958. 62. évf. 4. sz. 525—526. l.
- Halmi János : Gyógyszerészeti instrukciók a XVIII. századból. OTKK. 1958. 10—11. sz. 84—120. l.
- Halmi János : XVIII. századbeli gyógyszernevek farmakológiai vonatkozásai. Gyógyszerészet. 1959. 3. évf. 5. sz. 176—180. l.
- Házi Jenő : Az 1566. évi soproni borkereskedelem. SSz. 1959. 13. évf. 2. sz. 151—157. l.
- Heckenast Gusztáv : Adatok Böttán János életéhez. (1676—1682.) TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 215—217. l.
- Herepei János : Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 79—85. l.

- Herepei János*: Temetési szokások. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 197—202. 1.
- Horváth Róbert*: Egy ismeretlen magyar politikai aritmetikus: Hatvani István professor. (1718—1786.) Szeged 1958 [1959]. 44 l.
- (Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 4/3.)
- Huttmann, Arnold*: Die Studierenden aus Siebenbürgen und Ungarn an der Universität Basel in den Jahren 1460—1600. OTKK. 1959. 13. sz. 5—20. 1.
- Irmédi-Molnár, László*: Aus der Vergangenheit der ungarischen Kartographie. Odlanicki, Michal, Bendefy, László stb. hozzászólásával. Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1959. 23. tom. 1—3. fasc. 261—270. 1.
- Juhász István*: A Nagytemplom. [A kecskeméti Nagytemplom.] Kiskunság. 1959. jan.—febr. 77—84. 1.
- Kaposvári Gyula*: Útinapló II. József császár Kijev—Moszkva—Leningrád-i utazásáról. Jászkunság. 1959. 5. évf. 1. sz. 36—39. 1.
- Kelemen József*: Kalmár György szótártervének és szótártörődékének nyomairól. NyK. 1958. 60. köt. 2. sz. 439—446. 1.
- Kiss István, N.*: A bihari borvidék a XVI. század végén. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 616—624. 1.
- Kovács Endre*: A magyarországi Comenius-kutatás újabb eredményei. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 811—814. 1.
- Kovács István*: Magyar levelek a XVII. század elejéről. MNy. 1959. 55. évf. 2. sz. 271—273. 1.
- Kovács József*: Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből. MNy. 1959. 55. évf. 1. sz. 135—143. 1.
- Kovács József*: Török rabszolgák Sopronban, soproniak török rabságban a 17. század folyamán. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 6—11. 1.
- Kovácsics Sándor*: Orvosi kézirat a XVII. századból. OTKK. 1959. 12. sz. 207—212. 1.
- Kőhegyi Mihály*: Adatok Sopron sörgyártásának történetéhez. SSz. 1959. 13. évf. 2. sz. 182—184. 1.
- Kriszán László*: Eszterházy Pál nádor hadtudományi jegyzete. HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 195—201. 1.
- A legrégebb magyar nyelvű orvosi vény. [Írta] Sch. E. OTKK. 1959. 12. sz. 203—207. 1.
- Magyar éremhatározó. Újkor. 2. füz. (1657—1740.) Összeáll. Unger Emil. [Kiad. a] Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat. Bp. 1958. 36 l., 11 t.
- Major Máté*: Nagy magyar építészek. Fellner Jakab. Építésügyi Szemle. 1958. 12. sz. 370—372. 1.
- Makkai László*: Magyar mezővárosok. ÉIT. 1959. 14. évf. 17. sz. 515—518. 1.
- Markó Károly*: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. II. HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 203—224. 1.
- Mátrai Zemplén Jolán*: Pósa-házi János az első magyarországi „Philosophia Naturalis” (1667) szerzője. Fizikai Szemle. 1959. 9. évf. 2. sz. 52—58. 1.
- Mestercmberek és kézműves ipart űzők száma a szabad királyi városokban, 1774-ben. Közl. Ny. Zs. TSz. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 109—116. 1.
- Molnár József*: Török emlékek. MűÉ. 1958. 7. évf. 4. sz. 259—263. 1.
- A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai (1585—1713—1755). Közli Heckenast Gusztáv. TSz. 1958. 1. évf. 3—4. sz. 430—447. 1.
- Műhely- és huta-leltárak a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból. Közli Makkai László. TSz. 1958. 1. évf. 3—4. sz. 448—452. 1.
- Némethy Artúr*: Vas megye népessége 1698-ban és 1720-ban. TSz. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 80—90. 1.
- Paulinyi Oszkár*: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának létszáma a XVI. század derekán. TSz. 1958. 1. évf. 3—4. sz. 351—378. 1.
- Pénzes Balduin*: Az ismeretlen Rákóczi. Vigilia. 1959. 24. évf. 5. sz. 276—281. 1.
- Perjés Géza*: A höchstádti csata. (1704. augusztus 13.) HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 151—169. 1.
- Pogány Péter*: A régi hazai népies ponyvák kutatás problémái. ET. 1958. 69. évf. 4. sz. 578—593. 1.
- Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadilevél-tárból. [Közli:] Szabó István. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 203—230. 1.
- II. Rákóczi Ferenc Válogatott levelei. Szerk. és a bev. tanulmányt írta Köpeczi Béla. Bp. 1958, Bibliotheca. 367 l., 13 t., 1 térk. (Auróra 10.)
- Régi magyar költők tára. XVII. század. (Szerk. Klaniczay Tibor, Stoll Béla.) 1. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. (Sajtó alá rend. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor stb. [Bev.] Klaniczay Tibor, Stoll Béla. A dallamokat összeáll. Cs. Tóth Kálmán.) Bp. 1959, Akad. Kiadó. 678 l., 16 t.
- Román János*: A habánok Sárospatakon. Sárospatak 1959. 40 l. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 17.)

- Schoen Arnold*: Ceresola capo maestro budai korszaka. MűÉ. 1959. 8. évf. 1. sz. 56—60. l.
- Schultheisz Emil*: Testi orvosságok könyve. OTKK. 1959. 12. sz. 186—198. l.
- Schütz, Öfödönj*: Nicholas Misztótfalusi Kis and the Armenians book printing. AO. 1959. 9. tom. 1. fasc. 63—73. l.
- Spielmann József—Horváth Miklós*: Környezet- és munkaegészségtani kérdések Mátyus István munkáiban. OTKK. 1958. 10—11. sz. 121—150. l.
- Statisztikai adatok a XVIII. század végi Erdélyből. 1. Kimutatás az erdélyi arany- és ezüstjövédéről az 1771—1790-ig terjedő időszakban. 2. Kimutatás Erdély adóköteles családainak számáról közigazgatási egységenként és társadalmi rétegenként 1791-ben. Közli: (B. J.) TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 99—107. l.
- S. Szabó Ferenc*: A tőzsérek. Élt. 1959. 14. évf. 11. sz. 339—342. l.
- Szalatnai Rezső*: Hogyan került az egyetem és könyvtára Budapestre. Kts. 1959. 9. évf. 3. sz. 187—189. l.
- A szántóföldek 1696. évi területe Fejér megyében az urbéres népesség különböző kategóriái szerint. Közli: D. Z. TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 117. l.
- Székelgy György*: Jobbágyparasztságunk kialakulása és harcai a mohácsi vész előtt. — *Makkai László*: A magyar parasztmozgalmak „kuruc” korszaka. (1526—1793.) Bp. 1958, Tánács Kiadó. 35 l.
- (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai l.)
- Szövényi István*: Kőszeg szőlőkultúrája a Szőlőkönyv tükrében. Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 27—34. l.
- Tárkány Szücs Ernő*: Vásárhelyi híres vásárok. (Adalékok Kiss Lajos munkájához a XVIII. századból.) NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 344—358. l.
- Tárkány Szücs Ernő*: A vásárhelyi urbérendezés néhány néprajzi értékű dokumentuma. NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 297—306. l.
- Temesváry Ferenc*: Martinovics Ignác, a léghajózás magyar úttörője. Élt. 1959. 14. évf. 14. sz. 419—422. l.
- Egy XVII. századi festő receptgyűjtemény. Közli: Endrei Walter és Hajnal Lászlóné. TSz. 1958. 1. évf. 3—4. sz. 453—457. l.
- Uriszék. XVI—XVIII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 1104 l., 12 t., 3 térk. (Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok 5.)
- Valkó Arisztid*: A Harmonia Coelestis rézmetszőinek egykorú számadásai. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 85—86. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: Új adatok a Rákóczi-szabadságharc jobbágypolitikájához. Ttan. 1958. 6. sz. 5—8. l.
- Veress Éva*: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. TSz. 1958. 1. évf. 3—4. sz. 379—429. l., 8 t.
- Wellmann Imre*: A tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosítása. Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 2. sz. 41—43. l.
- ## 6. Magyarország története 1791—1849
- Adamov, Zuzana*: Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatához. IT. 1959. 47. évf. 2. sz. 235—244. l.
- Balassa Iván*: Cselédházak az abaúji Hegyközben 1809-ben. NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 320—321. l.
- (*Balogh András*): A múlt század kerttervező művészetéről. Bp. 1959, Mezőgazd. Kiadó. 27 l.
- (A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola évkönyve. — *Annales Academiae Horti et Viticulturae*. 22. évf. 6/7.)
- Balogh István*: Péchy Mihály és a debreceni Nagytemplom építése. MűÉ. 1958. 7. évf. 4. sz. 281—292. l.
- Balogh István*: Pusztai legeltetési rend. Debrecenben a XVIII—XIX. században. ET. 1958. 69. évf. 4. sz. 537—566. l.
- Barta István*: Balásházy János pályafordulása. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 3—20. l.
- Bellai Sándor*: A térképesináló (Karacs Ferenc). Bp. 1958, Tört. Múz. 40 l.
- Benda, Kálmán*: Isztorija vengerszko-jakobinszko dzviszenija. 1. AH. 1958. 5. tom. 3—4. nr. 263—311. l.
- Benda, Kálmán*: Újabb adatok a magyar jakobinusok történetéhez. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 218—220. l.
- A borgátai községi alkalmazottak (kovácsok, éjjeliőrök) szerződése (1840—1846). Közli: Takács Lajos. NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 329—334. l.
- A cifraszűrök eltiltása Vas megyében. (1816—1817). Közli: Takács Lajos. NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 326—328. l.
- F. Csanak Dóra*: Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 47—73. l.
- Csatkai Endre*: Adalékok az első soproni vasút történetéhez. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 11—20. l.
- Csatkai Endre*: Kísérletek Sopronban újság és folyóirat alapítására 1850-ig. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 90—94. l.
- Csiba Lajos*: A teffalusi közbirtokosság történetéből. NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 311—337. l.

- Danczi József*: L'udovit Štur tanulmányai Győrött. ITK. 1959. 63. évf. 1. sz. 89—94. l.
- Dávidházy István*: Soproni vélemény a kőszegi posztószok festési újításáról. Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 116—118. l.
- Deák Gábor*: Forrásaink Borsod-Abauj-Zemplén megyének az 1848/49-es szabadságharcban játszott szerepéről. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 2. sz. 23—25. l.
- A dunai hajóvontató út Tolna megyei szakasza (1831). Közli: Takács Lajos. NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 359—362. l.
- Durza Sándor*: A tudományok osztályozásának magyar történetéhez. MK. 1958. 74. évf. 4. sz. 351—357. l.
- Faller Jenő*: „A brennbergi szénbánya emlékkönyve 1825.” Bányászati Lapok. 1959. 14. évf. 1. sz. 61—66. l.
- Fodor Henrik*: A kőszegi jakobinusok. Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 92—102. l.
- Forgács László*: Március után, szeptember előtt [1848]. Kortárs. 1959. 3. évf. 5. sz. 713—723. l.
- Hegedűs József*: A török—magyar nyelvrokonság korai cafolatáról. MNY. 1959. 55. évf. 1. sz. 107—110. l.
- Heilprin Mihály, az első miskolci könyvkiadó. Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 2. sz. 39—40. l.
- Horváth Árpád*: A Valero selyemgyár Pesten. Magyar Textiltechnika. 1958. 10. évf. 11—12. sz. 459—462. l.
- Iratok Mezőkövesd múltjából. (1837—1844.) Közli: Sárközi Zoltán. NrK. 1958. 3. évf. 4. sz. 241—310. l.
- Izsek Sámuel*: Hozzászólás „A tiszabábolnai pap kolera elleni védekezésre oktató röpirata” című közleményhez. [Bence József kiegészítése „Az empirikus doktorkodásról és annak kéziratairól” c. tanulmányához.] OTKK. 1959. 12. sz. 179—185. l.
- Kardoss László*: Jászay Pál emlékezete (1809. február 19—1852. december 29). Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 3. sz. 28—30. l.
- ifj. Kodolányi János*: Szőlészeti és borászati adatok a XIX. század első feléből. NrK. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 335—337. l.
- Kossuth Lajos Összes munkái. 4. Országgyűlési tudósítások. 4. köt. 1834. dec. 1.—1835. aug. 26. Sajtó alá rend. Barta István. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 684 l. (Magyarország újabkori történeti forrásai. — Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris.)
- Kovács Endre*: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 429 l.
- Lengyel Dénes*: Jókai és Petőfi szakításáról. Hozzászólás Szekeres László cikkéhez. IT. 1959. 1. sz. 54—57. l.
- Magyar éremhatározó. Újkor. 3. füz. (1740—1835.) Összeáll. Unger Emil. Bp. 1959, M. Régészeti, Művészettört. és Éremtani Társ. 37—52. l., 11 t.
- Major Máté*: Nagy magyar építészek. Hild József. Építészeti Szemle. 1959. 3. sz. 86—88. l.
- Major Máté*: Nagy magyar építészek. Péchy Mihály. Építészeti Szemle. 1959. 1. sz. 14—15. l.
- Major Máté*: Nagy magyar építészek. Pollack Mihály. Építészeti Szemle. 1959. 2. sz. 52—54. l.
- Néprajz és nyelvtudomány. 2. (Szerk. Bálint Sándor, Nyíri Antal.) Szeged 1958 [1959]. 119 l.
(Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica 4/1. Sectio ethnographica et linguistica 2.)
- A kötet tartalmából:
Mészöly Gedeon: Miscellanea. (Köztük: Nemzetőrségi öltözeti szabályok.)
Szabó Ferenc: Békés megyei néphagyományok Rózsa Sándorról.
- Orosz László*: A történetíró Katona József. IT. 1959. 47. évf. 2. sz. 266—281. l.
- Pálvölgyi Endre*: Tárgyszókatálogos terve az Egyetemi Könyvtárban (1779—1845). MK. 1958. 74. évf. 4. sz. 357—362. l. (Klny.)
- Pándi Pál*: Irodalom és politika a reformkorban. (Vázlat.) IT. 1959. 1. sz. 4—31. l.
- Pruteanu, Paul*: Viola József doktor. OTKK. 1958. 10—11. sz. 151—172. l.
- Révész Imre*: Sinai Miklós. Adalék a XVIII. század vég magyar társadalomtörténetéhez. Sinai Miklós halálának 150 éves fordulójára. Alföld. 1959. 10. évf. 2. sz. 84—92. l.
- Rózsa György*: Ehrenreich Ádám forrásai. MűE. 1959. 8. évf. 1. sz. 61—67. l.
- Scheiber Mária*: Novák Dániel. 1798—1849. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 32
(Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 12.)
- Somkúti Gabriella*: Giambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 200—202. l.
- Soós Júlia*: Kerekes Ferenc. A technológia első magyar tanára (1784—1850). Köznevelés. 1959. 15. évf. 10. sz. 225. l.
- Sós József*: Adalékok a „távolból gyógyítás” történetéhez. Egy orvos [Wagner József] levelezése 1833—1872. években. OTKK. 1958. 10—11. sz. 24—34. l.
- Spira György*: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 625—643. l., 4 t.
- Széchenyi István*: Stádium. [Bev.]: (Mátyás Antal: A Stádium főbb közgazdasági gondolatai.) Bp. 1958, Gondolat — Közgazd. és Jogi Kiadó. 307 l., 2 t.

- (Nemzeti könyvtár. Közgazdaságtudomány.)
- Szendrey István**: Adalék Balmazújváros gazdaság- és társadalomrajzához. (Kiad. a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézete.) Debrecen 1958. 8 l.
- Szökefalvi-Nagy Zoltán**: Kováts Mihály orvos, a magyarországi természettudományos ismeretterjesztés egyik úttörője 1762—1851. OTKK. 1959. 12. sz. 158—178. l.
- Takács Béla**: Közös egyetem terve a „nem egyesült görögök”-kel. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 179—186. l.
- Tardy Lajos**: Orlay János (1770—1829). OTKK. 1959. 13. sz. 89—159. l., 1 t.
- Thirring Lajos**: Fényes Elek műveinek történeti statisztikai vonatkozásairól és értékeléséről. TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 76—79. l.
- Tilkovszky Lóránt**: Ismeretlen Széchenyi-levelek. Újabb adatok Széchenyi politikai pályája 1831—1841 közti szakaszának értékeléséhez. Valóság. 1959. 2. évf. 1. sz. 92—97. l.
- Tilkovszky Lóránt**: Parasztságunk a jobbagykor alkonyán. — *Szabad György*: A magyar jobbagyfelszabadítás. Bp. 1958, Táncsics Kiadó. 35 l. (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai 2.)
- Trócsányi Dezső**: A felvilágosodás első nyomai a dunántúli református egyházkerületben. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 189—197. l.
- Trócsányi Zsolt**: Teleki Imre és hosszúfalvi jobbagyairerdőlési szerződése (1817). Nrk. 1958. 3. évf. 1—2. sz. 307—312. l.
- Tüskés Tibor**: Az egyik régi sellyei felekezeti iskola múltjából. Baranyai Művelődés. 1958. dec. 83—86. l.
- Újabb adatok Viola József élettörténetéhez. [Hozzászólás Pruteanu, Paul: Viola József doktor c. tanulmányához.] [Írta] D. A. OTKK. 1959. 12. sz. 199—203. l.
- Urbán Aladár**: A nemzetőrség önkéntes mobilizációja 1848 nyarán. HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 124—150. l.
- Varga János**: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. (Statisztikai forráselemzés.) TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 21—54. l.
- Varga János**: Szacsavay Imre (1818—1849). ÉIT. 1959. 14. évf. 1. sz. 3—6. l.
- Vargha Balázs**: Berzsenyi Dániel. Bp. 1959, Gondolat. 289 l., 8 t.
- Vértes O. András**: Százötven éves az első magyar nyelvű fonetika. MNYör. 1958. 82. évf. 4. sz. 431—438. l.
- Vértes O. Augusztia**: Egy elfeledett reformkori szakszótár. Pólya József, Természet-történeti Műszótár és Létszerirat. 1829—1836. MNY. 1959. 55. évf. 1. sz. 87—95. l.
- Vörös Antal**: Táncsics Mihály. Halálának 75. évfordulójára. ÉIT. 1959. 14. évf. 27. sz. 835—838. l.
- Vörös Antal**: Táncsics Mihály kiadatlan cikke a sajtószabadságról és a cenzuráról. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 55—75. l.
- Waldapfel Eszter**: A független magyar külpolitika 1848—49-ben. (1848. szeptember—1849. augusztus.) Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya.) Bp. 1959. 25 l.
- Zoltán József**: Schwartzner Márton (1759—1823). Kts. 1959. 9. évf. 6. sz. 428—430. l.
- Zsoldos Jenő**: Szótörténeti adatok a reformkor nyelvéhez. MNY. 1959. 55. évf. 2. sz. 232—238. l.

7. Magyarország története 1849—1917

- Aranyossi Magda**: A magyar nők az első világháborúban. ÉIT. 1959. 14. évf. 10. sz. 291—294. l.
- Bencze József**: Markuszovszky Lajos. Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 102—113. l.
- Benczédi László**: Vita R. Várkonyi Ágnes „Thaly Kálmán” című tanulmányáról. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 235—252. l.
- Berecz József**: Emlékezés Böszörményi Lászlóra. Alföld. 1959. 10. évf. 1. sz. 119—121. l.
- Bogdán István**: Papíripari találmányok a XIX. század második felében. Papíripar. 1959. 3. évf. 1. sz. 27—31. l.
- Dolmányos István**: Költők barátságától népek testvériségéig. Magyar—oroszlaladó művelődési kapcsolatok a dualizmus korában. Bp. 1959, Gondolat. 218 l.
- Emlékezés Szabó Ervinre halálának 40. évfordulójára alkalmából. [Írta] -t. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 125—126. l.
- Az 1851. évi népszámlálás eredményei Győr megyében. Közli: Lengyel Alfréd. TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 91—98. l.
- Felkai László**: A dualizmus közoktatásügyének bírálata a haladó sajtóban. Szerk., bev. és jegyz. [ell.] — —. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 359 l., 2 t. (Neveléstörténeti Könyvtár.)
- Fukász György**: A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai. MFSz. 1958. 2. évf. 1—4. sz. 11—52., 294—326. l.
- Galántai József**: A „keresztényszocialista” szervezkedés Magyarországon. 1903—1918. PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 67—93. l.
- Gergelyffy András**: A műemlékvédelem múltjából. (Henszlmann Imre és a belpátfalvi templom.) Műemlékvédelem. 1958. 2. évf. 4. sz. 205—210. l.
- Haász Árpád**: A századeleji magyar tár-

- sadalom és a Galilei Kör. Valóság. 1959. 2. évf. 1. sz. 17—26. l.
- Hajós Tibor*: Képek az Athenaeum történetéből. 90 évvel ezelőtt alapították az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársaságot. Kts. 1959. 9. évf. 3. sz. 218—220. l.
- Heltai Nándor*: A kecskeméti könyvtár történetéből. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 103—106. l.
- Horlai Györgyné*: A népiesség válsága 1848—49. után. ITK. 1959. 63. évf. 1. sz. 42—66. l.
- Imre József*: A soproni Arbeiter Zeitung (1907—1909). SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 42—57. l.
- Katus László*: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 644—684. l.
- Kemény G. Gábor*: Mocsáry Lajos a nemzetiségek védelmében. Valóság. 1959. 2. évf. 2. sz. 29—39. l.
- Kiss Jenő*: Az agrárszocialista olvasóköri történetéből (1867—1914). MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 180—193. l. (Klly.)
- Kiss Lajos*: Vásárhelyi hétköznapiak. (Hódmezővásárhely, Nyírség.) [Bev.] (László Gyula.) Bp. 1958 [1959], Magvető. 311 l., 1 térk.
- M. Kondor Viktória*: Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 125—135. l.
- Kossuth Lajos levelei Nemeskéri Kiss Miklóshoz. (I—III.) [Közli] Kun József—Bóhm Jakab. HK. 1957. 4. évf. 3—4. sz. 322—381. l., 1958. 5. évf. 1—2. sz. 221—258. l., 3—4. sz. 225—284. l.
- Kovács József*: Bírószági eljárás Sopronban 1855-ben, két szabadságharcral kapcsolatos vers miatt. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 20—26. l.
- László Ernő*: A soproni szabólegények sztrájkja 1872-ben. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 29—42. l.
- A magyar történelem problematikus kérdései. 5. sz. (Sándor Vilmos: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában.) Bp. 1959. 17 l. (Központi Pedagógus Továbbképző Intézet [kiadványai].)
- Major Máté*: Nagy magyar építészek. Feszl Frigyes. Építésügyi Szemle. 1959. 4. sz. 114—116. l.
- Major Máté*: Nagy magyar építészek. Ybl Miklós. Építésügyi Szemle. 1959. 5. sz. 148—150. l.
- Mátrai László*: A „doktrínerek”, a marxizmus első magyarországi ellenfelei. MFSz. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 281—293. l.
- Melly József*: Mit tanított Fodor József a népesség tudományból? Demográfia. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 294—301. l.
- Mocsáry Lajos Válogatott írásai. Bev., vál. és jegyz. ell. Kemény G. Gábor. (A névmutatót készítette Katus László.) [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1958, Bibliotheca. 799 l., 9 t.
- Móra László*: Wartha Vince (1844—1914). Kts. 1959. 9. évf. 1. sz. 11—14. l.
- Nagydiósi Gézné*: Egy kölcsönkönyvtár és fiókja 100 évvel ezelőtt. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 94—98. l.
- Naszados István*: A munkásság bérvizonyai a Sárvári Cukorgyár alapításának időszakában. Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 1—7. l.
- Nemzetközi és magyar munkásmozgalom története. Tananyag az alaptanfolyam 4—6. témájához. [Bp.] 1958, Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. 116 l.
- Névai László*: A bírúzó magyar bírósági és ügyészszégi szervezet fejlődésének fő vonásai. JK. 1958. 13. évf. 11—12. sz. 452—468. l.
- Pach Zsigmond Pál*: A dualizmus rendszerének megszilárdulása az 1870-es években. [Kiad. a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1958 [1959]. Soksz. 50 l. (Történelem tanároknak 4.)
- Pap János*: Bánki Donát (1859—1922). ÉIT. 1959. 14. évf. 24. sz. 739—742. l.
- Papp Istvánné*: Könyvtár Tiszaújlakon (1858—1869.) MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 98—103. l.
- Peschka Vilmos*: A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1959. 2. köt. 1—2. sz. 37—74. l.
- Péter László*: A Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvgyűjtése (1905—1908). MNy. 1959. 55. évf. 2. sz. 279—287. l.
- Puskás Julianna*: Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 136—153. l.
- Puskás Julianna—Szuhay Miklós*: A „Magyarország története” című egyetemi tankönyv 1849-től 1880-ig terjedő részének vitájáról. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 792—810. l.
- Réti Endre*: A magyar darwinisták. ÉIT. 1959. 14. évf. 22. sz. 675—677. l.
- Sándor Vilmos*: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 91—113. l.
- Simkócs Gyula*: Első lépés a szervezett munkásmozgalom felé (1870). SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 26—28. l.
- Simon Péter*: Földmunkás- és szegény-paraszt-mozgalmak Magyarországon

- 1890—1904 között. — *Pölöskei Ferenc*: Parasztmozgalmak 1905—1914 között. Bp. 1959, Táncsics Kiadó. 42 l.
(A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai 4.)
- Skuttl, J.*: Die Feststellung des mittel-europäischen Paläolitikums, die Tat der magyarischen Wissenschaft. (Zum neunzigjährigen Jubiläum.) AAr. 1958. 9. tom. 1—4. fasc. 49—52. l.
- Szabad György*: Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről. Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 172—173. l.
- Szabad György*: Parasztságunk helyzete a szabadságharc után. — *Simon Péter*: Magyarországi mezőgazdaságának kapitalista fejlődése és a dolgozó parasztság helyzete az 1867 utáni évtizedekben. Bp. 1959, Táncsics Kiadó. 36 l.
(A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai 3.)
- Szabad György*: A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 252—260. l.
- Székely Pál*: A dolgozó parasztság anyagi helyzete Magyarországon az első világháború idején. KgSz. 1959. 6. évf. 3. sz. 327—336. l.
- Székely Sándor*: Herman Ottó és a darwinizmus. Élővilág. 1959. 4. évf. 1. sz. 44—45. l.
- Szoboszlai Béla*: Száz éves a Miskolc—Nyíregyháza—Debrecen-i vasútvonal. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 3. sz. 17—22. l.
- Szoboszlai Miklós*: Egy Kossuth-levél fiaihoz. PSz. 1959. 9. évf. 1. sz. 31—32. l.
- Tóth András*: A Galilei-kör a magyar könyvtárügyért. Kts. 1959. 9. évf. 1. sz. 21—22. l.
- Tömör Mária*: Mit tanítsunk a Galilei Körről? Ttan. 1959. 4. évf. 1. sz. 9—12. l.
- Vajda Endre*: A magyar posta műszaki emlékei. Közlekedéstudományi Szemle. 1959. 9. évf. 5—6. sz. 272—276. l.
- Varga Zoltán*: Márciusi örökségünk. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 3. sz. 148—153. l.
- Vértesy Miklós*: Első népkönyvtári folyóiratunkról. [Dolinay Gyula: Iskolai- és népkönyvtár.] Kts. 1959. 10. évf. 5. sz. 341—342. l.
- (*Zádor Tibor*): A miskolci munkásmozgalom 1890—1905-ig. Miskolc 1958. 24 l.
(Magyar Honvédelmi Sportszövetség Borsod Megyei Elnöksége [kiadványai] 1.)
- lója alkalmából.) Matematika Tanítása. 1959. 2. sz. 33—39. l.
- Adatok a Tanácsköztársaság gyulai történetéhez. Összeáll. a gyulai Erkel Ferenc Gimnázium Történelmi Szakköre Hunya Sándor vezetésével. Gyula 1959. 39 l.
(A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 2.)
- Angyalföld 1919. [Bp. 1959.] 24 l.
- Arató Endre*: Magyar, cseh és szlovák munkások együttműködése a Nagy Októbert követő forradalmi fellendülés időszakában (1917—1920). Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 49—69. l.
- Arató Endre*: Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a nemzetiességi kérdés I—II. Ttan. 1958. 5. sz. 5—8. l., 6. sz. 1—4. l.
- Asztalos Sándor*: „Óriási zenei reformok készülnek...” Levelek és adatok a Tanácsköztársaság zenei életéről. Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 12. sz. 5. l.
- Baldás József*: Az osztrák—magyar hadsereg felbomlása és a magyar polgári demokratikus forradalom győzelmének katonai vonatkozásai 1913-ban. HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 817. l.
- Balásné Méhes Vera*: Munkára nevelés. A Tanácsköztársaság közoktatásiügyi reformterveiből. Köznevelés. 1959. 15. évf. 5. sz. 104—105. l.
- Bános Tibor*: „A drámának való idő!” Vallomások, adalékok a Tanácsköztársaság színházairól. Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 14. sz. 6. l.
- K. Bartos Erzsébet*: A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Iparitanulóképzés. 1959. 11. évf. 2. sz. 4—5. l.
- Bellér Béla*: Hazafiság és nemzetköziség a Magyar Tanácsköztársaság idején. PSz. 1959. 9. évf. 3. sz. 277—285. l.
- Bellér Béla*: A marxista történelemtanítás kezdetei 1919-ben. Ttan. 1959. 4. évf. 2. sz. 7—11. l.
- Bellér Béla*: A természettudományok oktatása a Tanácsköztársaság idején. A Természettudományok Tanítása. 1959. 2. sz. 1—4. l.
- Benedikt Ottó*: A Tanácsköztársaság évfordulójára. MT. 1959. 4. köt. 3. sz. 115—124. l.
- Biczó Sándor*: „Proletárjog”. [A Tanácsköztársaság jogtudományi folyóirata.] JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 99—103. l.
- Bihari Mór*: Egy kommunista néptanító tevékenysége a Tanácsköztársaság idején. [Részlet Velinszky Lászlóról írt tanulmányból.] PSz. 1959. 9. évf. 3. sz. 272—276. l.
- Bihari Mór*: Pedagógusok a 19-es tanácsokban. Köznevelés. 1959. 15. évf. 5. sz. 101—102. l.
- Böloni György*: Vörös lobogó. [Vissza-

8. Magyarország története 1918—1919

Ádám Manó: A matematika tanításának 1917—19. évi reformterve. (Visszaemlékezés a Tanácsköztársaság 40. évfordu-

- emlékezések 1919-re.] Kortárs. 1959. 3. évf. 3. sz. 351—356. l.
- Bródy András**: Adalékok a Forradalmi Kömányaótanács szocializációs rendeleéhez. KgSz. 1959. 6. évf. 3. sz. 309—317. l.
- Budapest a Tanácsköztársaság idején az egykorú sajtó tükrében. (Összeáll. a Föv. Szabó Ervin Könyvtár Budapesti Gyűjteményének munkaközössége.) [Kiad. a] Fövárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1959. 214 l.
- (Csaba Imre)**: A Tanácsköztársaság Veszprém megyében. [Bev.] (Pap János. [Ill.] Nagy Gyula.) Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Veszprém Megyei Bizottsága. [Veszprém 1959]. 276 l., 4 t.
- Császavay István**: Jászberény az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején. (Részlet a Küzdelem a tanács hatalomért s a Tanácsköztársaság uralma Jászberényben, 1918—1919. c. kézirat os helytörténeti dolgozatból.) Jászku nság. 1958. 4. évf. 1—2. sz. 2—8. l.
- Csalkai Endre**: Sopron képzőművészeti élete a Tanácsköztársaság idején. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 103—110. l.
- Csókási Etelka „Szociális erkölcs tan”-a. Egy szegedi tanítónő az első magyar proletárforradalom szolgálatában. Tiszatáj. 1959. 13. évf. 4. sz. 9. l.
- Czine Mihály**: Móríz Szigmond a forradalmakban. ITK. 1959. 63. évf. 2. sz. 217—233. l.
- Diákok a Magyar Tanácsköztársaságért. Kiad. a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága. [Bp. 1959.] 44 l.
- (Segédanyag az egyetemi és főiskolai ifjúsági akadémiák előadói számára.)
- Díószegi András**: Gábor Andor életútja: Pestől Bécsig. ITK. 1959. 63. évf. 1. sz. 19—41. l.
- Dokumentumok és visszaemlékezések 1918—1919 hős harcairól. Nagygyűlés a Vigadóban 1919. január 10-én. Részletek a „Világ” c. lap 1919. jan. 11-i tudósításából. TáSz. 1959. 14. évf. 1. sz. 63—68. l.
- Duczynska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 154—173. l.
- Dutka Ákos**: Emlékezés Kun Bélára. Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 8. sz. 4—5. l.
- Egyetemeink és főiskoláink ünnepi megemlékezései a Tanácsköztársaság 40. évfordulója tiszteletére. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 5. sz. 313—326. l.
- Erényi Tibor**: A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakról. TáSz. 1959. 14. évf. 6. sz. 78—83. l.
- Évfordulón. [A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának negyvenedik évfordulójára.] PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 1—13. l.
1919. Borsodi emlékek. (Összeáll. a szerk. biz.: Gyárfás Imre, Ibos Iván stb.) Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Borsod Megyei Bizottsága. Miskolc [1959]. 131 l., 1 t.
1919. Tanácsköztársasági eseménynaptár. [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár, Fövárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1959. 14 lev.
- Az 1919-es magyar proletárforradalom hadműveletei. [Kiad. a] Magyar Honvédelmi Sportszövetség. Bp. 1959. 18 l.
- Farkas Vilmos**: Tudománypolitika a Tanácsköztársaság idején. Valóság. 1959. 2. évf. 2. sz. 94—100. l.
- Fehér András**: A debreceni direktórium kultúrpolitikája. Alföld. 1959. 10. évf. 2. sz. 103—109. l., 1 t.
- Fehér András**: A Kommunisták Magyarországi pártja megalakulásának 40-ik évfordulójára. Alföld. 1958. 9. évf. 1. sz. 87—90. l.
- Fel vörösök, proletárok...! (Írta, összeáll. és kiad. a) BM Határőrség Politikai Csoportfőnökség. [Ill.] (Németh János.) [Bp.] 1959. 126 l.
- Fogarasi Béla**: A Tanácsköztársaság tudományos és kulturális politikájáról. MT. 1959. 4. köt. 4. sz. 179—182. l.
- Fogarasi Béla**: Visszaemlékezések a Párt megalakulásának harcaira. MT. 1959. 4. köt. 1. sz. 9—13. l.
- A forradalmi időszak és a Magyar Tanácsköztársaság főbb eseményeinek kronológiája. [Kiad. a Magyar Nemzeti Múzeum.] [Bp. 1959.] 30 l.
- Földes Éva**: A Tanácsköztársaság sportja. (Ill. Kornis György.) Bp. 1959, Sport Kiadó. 103 l., 18 t.
- Friess István**: Az első Magyar Tanácsköztársaság gazdaságpolitikája. TáSz. 1959. 14. évf. 3. sz. 9—27. l.
- Gaál Endre**: A szegedi munkásság forradalmi harcai 1918—1919-ben. Szeged 1959, Hazafias Népf ront Szeged Városi Biz. 55 l.
- Gaál Endre**: A Tanácsköztársaság szegedi eseményei és a revizionisták. I—II. Tiszatáj. 1959. 13. évf. 2. sz. 3., 10. l., 3. sz. 3—4. l.
- (**Gábor [Imréné Orbán] Ilona**): A magyar Tanácsköztársaság plakátjai. (Összeáll. — —. Bev. Pór Bertalan.) [Kiad.] az MSzMP Párttörténeti Intézete. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 27 l., 48 mell.
- Ugyanez megjelent német és orosz bevezetéssel is.
- Gábor Mózes**: A Nemzetközi Ezredek szervezése a Tanácsköztársaság idején. TáSz. 1959. 14. évf. 3. sz. 85—88.

- Galadnecz Béla*: A forradalom vezérkarában. Landler Jenő életéről. Bp. 1959, Tánács Kiadó. 201 l., 8 t.
- Gárdos Magda—Janisch Gyuláné*: A Tanácsköztársaság hagyományaiából. I—II. Sport és Tudomány. 1959. 3. évf. 6. sz. 25—26., 7. sz. 32. l.
- Gárdos Mariska*: Ott lehettem, amikor megérett a kalász. (Részletek.) [Visszaemlékezések a Tanácsköztársaságra.] Kortárs. 1959. 3. évf. 3. sz. 359—367. l.
- Gellért László*: Szocialista középiskolai diákmozgalom 1918—19-ben. PSz. 1959. 9. évf. 3. sz. 307—316. l.
- Gellért László*: A szocialista középiskolai diákmozgalom történetéből (1918—19). Ttan. 1959. 4. évf. 1. sz. 13—16. l.
- Gergely Ernő*: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája. JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 80—89. l.
- (Greskó Ibolya—Rajmon Gyula)*: Forradalmi tavasz Rákosmentén. 1919. [Bp. 1959]. 23 l.
- Györfly Sándor*: Európa 1919-ben és a Magyar Tanácsköztársaság. ÉIT. 1959. 14. évf. 19. sz. 579—582. l.
- Hajdú Gyula*: A Magyar Tanácsköztársaság. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 1. sz. 29—37. l.
- Hajdú Pál*: A Vörös Újságról. [Részletek — „A kommunista sajtó a Tanácsköztársaság előtt és alatt” c. cikkéből.] TáSz. 1958. 13. évf. 12. sz. 89—93. l.
- Hajdú Tibor*: A forradalom győzelme vidéken. A Forradalmi Kormányzótanács vidéki sajtóosztályának jelentéseiből. Közli: —. Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 159—171. l.
- Halasi Andor*: Színház és forradalom 1918—19-ben. Munka. 1959. 9. évf. 2. sz. 20—21. l.
- Halász Pál*: A jogi gondolkodás alakulása a Tanácsköztársaságban. JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 54—60. l.
- A helytörténeti kutatás jelentősége 1918—1919 történetének feltárásában. Valóság. 1959. 2. évf. 1. sz. 144. l.
- Hevesi Gyula*: Egyetemi éveim... [Visszaemlékezés az 1919. körüli egyetemi életre.] Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 2. sz. 65—70. l.
- Hevesi Gyula*: Az ipari termelés központi irányítása és helyi igazgatási módja a Tanácsköztársaság idején. KgSz. 1959. 6. évf. 3. sz. 242—254. l.
- Hevesi Gyula*: Egy mérnök a forradalomban. Négy évtized történelmi időkben. (— — visszaemlékezése.) Bp. 1959, Európa. 423 l., 8 t.
- Hevesi Gyula*: Műszaki és tudományos értelmiségünk a forradalmi mozgalomban. MT. 1959. 4. köt. 1. sz. 3—8. l.
- Hevesi Gyula*: Szocialista iparszervezés és távlati tervezés a Tanácsköztársaságban. MT. 1959. 4. köt. 4. sz. 183—187. l.
- Les historiens hongrois commémorent le quarantième anniversaire de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre. AH. 1958. 5. tom. 3—4. nr. 401—418. l.
- Holka Gyula*: A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulójára. StSz. 1959. 37. évf. 3. sz. 243—249. l.
- Irodalom és művészet a tanácsköztársaság idején. [Írta] —k—. Kts. 1959. 9. évf. 4. sz. 273—274. l.
- Joós István*: Emlékezések a szombat-helyi ifjúmunkásmozgalom történetéből (1917—1919). Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 114—116. l.
- Józsa Antal*: Adalékok az osztrák—magyar intervenció bukásának történetéhez Ukrajnában (1918. február—november). HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 18—43. l., 1 térk.
- József Farkas*: Gondolatok a Tanácsköztársaság irodalmáról. ITK. 1959. 63. évf. 2. sz. 184—215. l.
- József Farkas*: A Tanácsköztársaság irodalmi publicisztikájából. IT. 1959. 47. évf. 2. sz. 160—170. l.
- Kacsenyák Ferenc*: A Magyar Tanácsköztársaság lakáspolitikája. KgSz. 1959. 6. évf. 3. sz. 318—326. l.
- Kálmán László*: A szegedi színház 1918—1919-ben. (A színészdirektóriumra vonatkozó anyagot Oltvai Ferenc dolgozta fel.) [Szeged 1959]. 26 l.
- Kardos Józsefné Benke Irén*: Nagy idők tanúi. Adatok a polgári forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság Szolnok megyei sajtójának történetéhez. Jászkunság. 1959. 5. évf. 1. sz. 17—25. l.
- Katona Béla*: Krúdy és a Tanácsköztársaság. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 2. sz. 105—108. l.
- Kecskemét és Kiskunság 1919 vörös lobogója alatt. Szöveggyűjtemény egykorú helyi hírlapokból. Összeáll. a Katona József Megyei Könyvtár munkaközössége (Fenyvessiné Góhér Anna vezetésével). Kecskemét 1959. 132 l.
- Kelen Jolán*: Kelen József, a Tanácsköztársaság népbiztosa. PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 145—159. l.
- Kelen Jolán*: A Magyar Tanácsköztársaságról. Pártélet. 1959. 4. évf. 3. sz. 3—10. l.
- Kerekgyártó Imre*: Egy fejezet módszertanunk történetéből. A magyar tanítása a Tanácsköztársaság iskoláiban. A Magyar Nyelv és Irodalom Tanítása. 1959. 2. évf. 1. sz. 18—22. l.
- Két dokumentum a Tanácsköztársaság előzményeiről. Közli B. Szinkovich Márta. PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 186—199. l.

- Kirschner Béla* : Az 1918-as polgári demokratikus forradalom első hónapjai. ÉIT. 1959. 14. évf. 5. sz. 135—139. l.
- Kirschner Béla* : A proletárdiktatúra kialakítása. ÉIT. 1959. 14. évf. 12. sz. 355—358. l.
- S. Kiss Erzsébet* : A Tanácsköztársaság szociális intézkedései a Munka című nyomtatott lap tükrében. Tiszatáj. 1959. 13. évf. 4. sz. 5. l., 5. sz. 3. l.
- Komlósi Sándor* : A Tanácsköztársaság közoktatásügyéről. Baranyai Művelődés. 1959. márc. 3—10. l.
- A Kommunista Internacionálé megalakulásának 40. évfordulójára. Összeáll.: Szabó Ágnes. PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 164—182. l.
- Komoróczy György* : Emlékezés a Tanácsköztársaság Hajdú-Bihar megyei történetére. Élet és Művelődés. 1959. [máj.] 1—4. l.
- Komoróczy György* : Landler Jenő Debrecenben. Alföld. 1959. 10. évf. 1. sz. 124—132. l.
- Konczek László* : A bécsi és soproni ellenforradalom kapcsolatai 1919-ben. I—II. SSz. 1956. 10. évf. 2. sz. 97—115. l., 1959. 13. évf. 1. sz. 73—90. l.
- Konczek László* : A renngassei összeesküvés. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 207 l.
- Köhalmi Béla* : A három nagy könyvtár a Tanácsköztársaság alatt. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 149—162. l.
- Köhalmi Béla* : A Tanácsköztársaság könyvtárügye. Visszapillantás a negyven év előtti könyvtárügyi törekvésekre. Kts. 1959. 10. évf. 2. sz. 81—84. l.
- Köte Sándor* : A közoktatásügy néhány kérdése a Tanácsköztársaság idején. PSz. 1959. 9. évf. 3. sz. 223—252. l.
- Köte Sándor* : A pedagógusok helyzete és szerepe a Tanácsköztársaság idején. Köznevelés. 1959. 15. évf. 5. sz. 97—100. l.
- Krajkó András* : A Tanácsköztársaság és az irodalom. Tiszatáj. 1959. 13. évf. 3. sz. 1. l.
- Kral, Vaclav* : A Magyar és a Szlovák Tanácsköztársaság kapcsolatai. (Részlet — — -nak a szolnoki TIT klubban 1959. március 10-én elhangzott előadásából.) Jászkunság. 1959. 5. évf. 1. sz. 40—43. l.
- Kukucska János* : A 40 éves párt [Kommunisták Magyarországi Pártja]. Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 2. sz. 3—7. l.
- Kun Béla* : A proletárdiktatúra és a tanítóság. [A tanítók előadóképző tanfolyamán, 1919. július 4-én tartott előadás.] PSz. 1959. 9. évf. 3. sz. 254—258. l.
- Kun Béláné* : A Visegrádi utcától — az egyesülésig ... [Részlet — — „Visszaemlékezései”-ből.] Kortárs 1959. 3. évf. 3. sz. 315—324. l.
- Lázár Vilmos* : Az első magyar proletárdiktatúra agrárpolitikai célkitűzései. KéSz. 1959. 6. évf. 3. sz. 284—298. l.
- Lázár Vilmos* : A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Munka. 1959. 9. évf. 3. sz. 1—2. l.
- Lebovics, M. F.* : A Magyar Tanácsköztársaság iparának és pénzügyének szocialista átalakításáról. PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 51—66. l.
- Legnagyobb forradalmi hagyományunk: a Magyar Tanácsköztársaság. TáSz. 1959. 14. évf. 3. sz. 1—8. l.
- Lemle Géza* : A forradalom tüzeiben. (A Tanácsköztársaság tanítóinak életéből.) Baranyai Művelődés. 1959. márc. 11—17. l., 1 t.
- (*Lemle Géza*) : Hősökről szólnak ... (A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulójára ... a középiskolai ifjúság részére hirdetett munkásmozgalmi pályázat anyagából vál. és szerk. — —. Bev. Fehér István.) Pécs 1959. 194 l.
- (Baranyai füzetek 2.)
- Liptai Ervin* : A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919-ben. TáSz. 1959. 14. évf. 5. sz. 17—37. l.
- Lissauer József* : Diákmozgalom a Tanácsköztársaság idején. Köznevelés. 1959. 15. évf. 8. sz. 173—175. l.
- A Magyar Tanácsköztársaság eseményeinek időrendi táblázata. (1919. márc. 21. — 1919. aug. 1.) Összeáll.: Szabó Gizella. PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 223—242. l.
- A Magyar Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájáról. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 3. sz. 133—144. l.
- A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. (Szerk. Halász Pál, Kovács István; Peschka Vilmos. Bev. Szabó Imre. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete.) Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 399 l., 4 t.
- A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójára rendezett emlékkiállítás útmutatója. (Nemzeti Múzeum.) 1959. [Rendezte a] Legújabbkori Történelmi Múzeum. Bp. 1959. [16] lev.
- A Magyar Tanácsköztársaság 133 napja. Belpolitikai Szemle. 1959. 2. évf. 3. sz. 75—79. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülése a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 40. évfordulója alkalmából. MT. 1959. 4. köt. 1. sz. 1—13. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülése a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából. Rusznayk István

- elnöki megnyitójával. MT. 1959. 4. köt. 4. sz. 169—187. l.
- A magyar Vörös Hadsereg. 1919. (Válogatott dokumentumok.) (Összeáll. Hetés Tibor. Bev. Liptai Ervin.) [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete; [a] Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 530 l.
- A magyar zeneélet a Tanácsköztársaság idején. [Írta] —L.— Énektanítás. 1959. 2. sz. 5—7. l.
- A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya. (Kivonat szöveg.) Belpolitikai Szemle. 1959. 2. évf. 3. sz. 80—85. l.
- Makay Gusztáv*: A Tanácsköztársaság irodalomtörténeti tanítása a gimnázium IV. osztályában. (Részletek egy készülő tanulmányból.) A Magyar Nyelv és Irodalom tanítása. 1959. 2. évf. 1. sz. 6—12. l.
- Mályuszné Császár Edit*: A Magyar Tanácsköztársaság szünügyi iratai az Országos Levéltárban. (Adattár.) Bp. 1959, Színháztud. és Filmtud. Int. — Orsz. Színháztört. Múz. 40 l. (Színháztörténeti füzetek 25.)
- Margócsy József*: Az 1918/19-es forradalom hatása Móricz Zsigmondra. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 2. sz. 108—110. l.
- Marijalki Kiss Lajos*: A gesztelyi vöröskatoná vértanú. Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 2. sz. 19—20. l.
- Merényi László*: A magyar újságok üdvözlő a debreceni honvédek kiállítását a cseh szabadságért 1918-ban. HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 191—194. l.
- Miskolc kulturális élete a Tanácsköztársaság előtt és alatt. [Írták] Csorba Zoltán, Kardos László stb. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 2. sz. 15—22. l.
- Mód Aladár*: Párt és forradalom. Valóság. 1959. 2. évf. 1. sz. 27—41. l.
- Mód Aladár*: Párt és forradalom. (1918—19.) Ttan. 1959. 4. évf. 1. sz. 35. l.
- Molnár Erik*: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. MT. 1959. 4. köt. 4. sz. 171—177. l.
- Mucsi Ferenc*: Az 1917-es oroszországi februári forradalom hatása Magyarországon. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 685—698. l.
- Műnnich Ferenc*: Háború, hadifogság, forradalom. Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 12. sz. 1, 4. l.
- Nádass József*: Így indultunk ... Emlékek 1918—19-ből. Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 9. sz. 6, 12. l.
- Nagy idők tanúi emlékeznek. (1918—1919.) (Összeáll. és sajtó alá rend. Lányi Ernőné.) [Kiad. a] MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. (2. kiad.) Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 211 l.
- Nagy Tibor*: A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere. Pénzügy és Számvitel. 1959. 3. évf. 81—86. l.
- L. Nagy Zsuzsa*: A földkérdés és a termelők-szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején. ÉLT. 1959. 14. évf. 15. sz. 451—454. l.
- L. Nagy Zsuzsa*: A Tanácsköztársaság dunántúli előzményeiről (1919 január—március). TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 174—191. l.
- Nándori Pál*: Adalékok a Tanácsköztársaság ellen szervezkedő magyar feudális arisztokrácia árulásának kérdéséhez. JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 90—95. l.
- Negyven éve. Jubileumi emlékkönyv. A Tanácsköztársaság Szabolcs—Szatmár megyei története. (Szerk. Arató Ferenc, Bárány György stb.) Nyíregyháza 1959. 179 l., 8 t.
- 40 éve történt ... Kelen Jolán: A párt harca a tanácsshatalomért. Kiad. a KISz Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya. [Bp. 1959]. 29 l.
- 40 éve történt ... A Magyar Tanácsköztársaság és az ifjúság. Kiad. a KISz Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya. [Bp. 1959]. 31 l.
- 40 éve történt ... Népi demokráciánk a Tanácsköztársaság hagyományainak örököje, célkitűzéseinek valóra váltója. Kiad. a KISz. Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya. [Bp. 1959]. 16 l.
- Negyven éves a magyar kommunista ifjúsági mozgalom. TáSz. 1958. 13. évf. 12. sz. 1—19. l.
- Nemes Dezső*: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. BSzK. 1959. 2. évf. 4. sz. 78—86. l.
- Nemes Dezső*: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 1—48. l.
- Novák József*: Dombóvár 1919-es hősei és mártírjai. Szekszárd 1959, Megyei Tanács VB. — TIT Tolna m. Szerv. 48 l.
- Nyékes István*: A Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikájáról. Agrártudomány. 1959. 11. évf. 3. sz. 78—81 l.
- A 8. sz. páncélvonalat hős napjaiból. Egy vöröskatoná visszaemlékezései. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Békés Megyei VB., Magyar Honvédelmi Sport-szövetség Békés Megyei IB. [Gyula] 1959. 22 l.
- Oltvai Ferenc*: A szegedi színházi direktórium. (1918. november—1919. április.) Tiszatáj. 1959. 13. évf. 1. sz. 7. l.
- Otlyk Ernő*: Az 1918—19-es forradalmak és az evangélikus egyház. Theológiai Szemle. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 1—15. l.

- 50 röplap-dokumentum. Fakszimilék a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulójára. Kiállítások rendezéséhez. (Összeáll. és jegyz. ell. Tiszay Andor.) Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. [Bp. 1959.] 4 lev., 52 mell.
- Pámlényi Ervin*: A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról. Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 109—116. l.
- Pándi Ilona*: 1919 és a magyar értelmiség. Valóság. 1959. 2. évf. 2. sz. 13—28. l.
- Pap Tibor*: A házasság felbontásának problematikája a Magyar Tanácsköztársaságban. JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 61—68. l.
- Pásztor József*: Az ének tanítása az 1919-es Tanácsköztársaság idején. Énektanítás. 1959. 2. sz. 3—4. l.
- Pest megyei emlékkiállítás a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára. Összeáll. Krizsán László. Kiad. a Hazafias Népfront Megyei Titkársága. Vác [1959]. 23 l.
- Péterfi István*: Emlékezés a Tanácsköztársaság zenei életére. Muzsika. 1959. 2. évf. 3. sz. 1—2. l.
- Petrák Katalin*: A Magyar Tanácsköztársaság. Óvodai Nevelés. 1959. 12. évf. 3. sz. 73—76. l.
- Petrák Katalin—Milei György*: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendelvek, dokumentumok, cikkek. Sajtó alá rend. és bev. —. (A bibliográfiát összeáll. Forgách Sándorné, B. Jávorka Éva. A tárgymutatót összeáll. Köves Béla.) Bp. 1959, Gondolat. XXVI, 381 l., 12 t. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet.)
- Pirkadása a magyar ének. Írók Emlékezései a Magyar Tanácsköztársaságról. (Szerk. és [Bev.] Halasi Andor.) Bp. 1959, Szépirod. Kiadó. 261 l.
- Pohánka Lajos*: A szentesi direktórium szociális politikája. Összeáll. —. Tiszatáj. 1959. 13. évf. 3. sz. 8. l.
- Rákos Ferenc*: Államhatalom a Magyar Tanácsköztársaságban. [Bp. 1959.] 44 l. (Magyar Jogász Szövetség politikai tanfolyama 1958. 3.)
- Rákos Ferenc*: A Kommunisták Magyarországi Pártja második (illegális) Központi Bizottságának munkájáról. TáSz. 1959. 14. évf. 2. sz. 94—99. l.
- Rákos Ferenc*: A szocialista államalkotás főpróbája Magyarországon. [A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása.] JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 49—60. l.
- Rédei Aranka*: A közellátás és a központi készletgyűjtés rendszere a Magyar Tanácsköztársaságban. KgSz. 1959. 6. évf. 3. sz. 299—308. l.
- Remete László*: Adalékok a Tanácsköztársaság irodalmi életéhez. A Magyar Nyelv és Irodalom Tanítása. 1959. 2. évf. 1. sz. 1—6. l.
- Remete László*: Magyar költők a Tanácsköztársaságról. Kts. 1959. 9. évf. 3. sz. 193—196. l.
- Remete László*: A Tanácsköztársaság irodalmáról. Valóság. 1959. 2. évf. 1. sz. 87—91. l.
- Rigó Jánosné*: Történelemtanítás a Tanácsköztársaság idején. Ttan. 1959. 4. évf. 1. sz. 6—8. l.
- Rudas Klára*: A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 208—213. l.
- Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság fontosabb jogszabályai. [Bp. 1959.] 31 l. (Magyar Jogász Szövetség politikai tanfolyama 1959. 4.)
- Sarlós Márton*: Jogászok a Tanácsköztársaságban. Magyar Jog. 1959. 6. évf. 3. sz. 65—68. l.
- Schmidt Ádám*: A Tanácsköztársaság néhány pénzügyi kérdése. KgSz. 1959. 6. évf. 3. sz. 270—283. l.
- Schönwald Pál*: Családügyi bíráskodás a Tanácsköztársaságban. JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 96—99. l.
- Seidler Ernő*: Szolnok — 1919. [„Új Március.” (Bécs) 1929. március. Különszám.] PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 160—163. l.
- Siklós András*: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság historiográfiájához. Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 102—108. l.
- (*Siklós András*): A magyar munkásmozgalom baloldali csoportjai az első világháború utolsó éveiben. (A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása.) Bp. [1959.], Közp. Pedagógus Továbbképző Int. 17 l.
- Somogyi tizenkilencek. (Veteránok visszaemlékezései. — A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára kiírt irodalmi pályázat díjnyertes művei.) (Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy Megyei Bizottsága.) Kaposvár 1959. 120 l.
- Somogyi Vilmos*: A „Magyar Nemzeti Operaház” (1918—19) évadáról. Muzsika. 1959. 2. évf. 3. sz. 11—13. l.
- (*Stef István—Varsandán László—Fekete László*): A Tanácsköztársaság gyomai járásbeli történetéből. [Közrem.] (Borbély Sándor, Benschroth Gábor stb.) Gyoma 1959. 23 l.
- Szabó György*: Adalékok a Tanácsköztársaság könyvpropagandájához. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 213—215. l.
- Szabó György*: Kísérlet a rendszeres bibliográfiai munka megteremtésére a Tanácsköztársaság idején. ITK. 1959. 63. évf. 2. sz. 329—331. l.
- Szabó György*: „A Tanácsköztársaság Könyvtárügye.” Kts. 1959. 9. évf. 3. sz. 216—217. l.

- Szabó István* : Az 1919-es soproni borjegy-ről. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 90—94. l.
- Szabó Lajos* : Harcban Szolnokért. (A magyar Vörös Hadsereg és a szolnoki munkásság hősi harca 1919-ben.) Jászkunság. 1959. 5. évf. 1. sz. 1—6. l.
- Szakács Margit* : A Magyar Tanácsköztársaság a riportképek tükrében. Foto. 1959. 6. évf. 2. sz. 70—73. l.
- Szamuely, Tibor* : Alarm. (Riadó.) Ausgewählte Reden und Aufsätze. Vorw. Béla Kun. (Übers. von Alpári Tilda.) Berlin—Bp. 1959. Dietz—Corvina. 244 l.
- Szántó Béla* : Emlékezés a Magyar Tanácsköztársaságra. Közli: Szántó Rezső. TáSz. 1959. 14. évf. 3. sz. 73—84. l., PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 121—144. l.
- Szántó Rózsa* : Egészségügyünk leghaladóbb hagyománya. [A Tanácsköztársaság egészségügyi és szociálpolitikai rendelkezései.] Népegészségügy. 1959. 40. évf. 3. sz. 59—61. l.
- (*Székely Endréné*) : Új tavaszi seregsemle. Szakmunkásnevelés a Magyar Tanácsköztársaságban. (Összcoll., az előszót és a bev. írta —.) Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 187 l., 9 t.
- Szekér Nándor* : Leszerelt katonák csatlakozása a K[ommunisták] M[agyarországi] P[ártj]á-hoz. — — visszaemlékezése. TáSz. 1959. 14. évf. 1. sz. 68—70. l.
- Szemelvények a Tanácsköztársaság közoktatási és győgyepedagógiai intézkedéseiből.* (A szerkesztő bizottság gyűjtése.) Győgyepedagógia. 1959. 4. évf. 2—3. sz. 36—42. l.
- Szemere Vera* : A munkás-paraszt szövetség egyes kérdései 1919-ben. PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 14—50. l.
- (*Szentmihályi János—Hexendorf Edit—Pálvolgyi Endre*) : A Budapesti Tudományegyetem a Tanácsköztársaság idején. Adatgyűjtemény. (Összeáll. —. Az Egyetemi Könyvtár történetére vonatkozó adatokat gyűjtötte Tóth András.) [Bev.] Ortutay Gyula. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 67 l.
- (Bibliográfiai az egyetemi oktatás számára 12.)
- Szentpéteri István* : A helyi önállóság és a központi irányítás biztosítékai a Tanácsköztársaság államszervezetében. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 3. sz. 202—212. l.
- Szentpéteri István* : A képviselői és a közvetlen demokrácia intézményeinek kapcsolata a Tanácsköztársaság állami mechanizmusában. JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 69—79. l.
- Szilágyi János* : Szépirodalmi könyvek a Tanácsköztársaság alatt. Kts. 1959. 10. évf. 2. sz. 113—114. l.
- Szoboszlay Miklós* : Néhány gondolat a Tanácsköztársaság idegennyelvi reformterveiről. Idegen nyelvek tanítása. 1959. 2. évf. 2. sz. 33—38. l.
- Szokodi József* : Gyöngyös a két forradalom idején (1918—1919). Bp. 1959, Múzeumok Közp. Prop. Irod. Soksz. 58 l., 3 t.
- (Tanácsköztársaság. Sopron, 1919.) A Tanácsköztársaság kikiáltásának 40 évfordulója alkalmával emlékezésül és emlékeztetőül a kommunisták hősi, áldozatos harcára. (Összeáll. Kertész István. Kiad.) az MSzMP Sopron Városi Bizottsága, Sopron város Tanácsa. [Sopron 1959]. 112 l.
- A Tanácsköztársaság. (Szempontok és irodalmi tájékoztató. Készült a Művelődésügyi Minisztérium Középfokú Oktatási Főosztályának irányításával.) Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 23 l.
- Tanácsköztársaság Csongrád megyében. (Emlékkönyv. Szerk. a szerk. biz.) Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád megyei Bizottsága. [Hódmezővásárhely] 1959. 184, 60 l., 4 t.
- A Tanácsköztársaság emlékeinek nyomában. (Részletek a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára meghirdetett középiskolás pályázat anyagából.) [Írták:] Proksza Árpád, Kovács Mária stb. Baranyai Művelődés. 1959. márc. 22—27. l.
- A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban. 1919. Dokumentumgyűjtemény. (Gyűjt. és szerk. Komoróczy György, Fehér András stb. [Bev.] Gódor Ferenc. — Függelék: A Tanácsköztársaság Hajdú és Bihar megyében kiadott időszaki sajtótermékei.) [Bibliográfia.] Debrecen 1959, MSzMP Hajdú-Bihar m. Biz. XXXII, 599 l., 13 t.
- A Tanácsköztársaság az ifjúmunkások művelődéséért. [Írta:] B. B. Munka. 1959. 9. évf. 1. sz. 15. l.
- A Tanácsköztársaság irodalmának kutatása az Irodalomtörténeti Intézetben. [Írta:] J. F. ITK. 1958. 62. évf. 4. sz. 588—589. l.
- A Tanácsköztársaság Mátészalkán és környékén. Adatok a Tanácsköztársaság történetéhez a mátészalkai járásból. (Összeáll. a Mátészalkai Járási Könyvtár dolgozója a 19-es munkaközösség gyűjtése alapján. [Ill.] Eredei Sándor.) Mátészalka 1959, MSzMP Járási Párt VB. — Járási Tanács VB. 75 l., 5 t.
- A Tanácsköztársaság néhány dokumentuma. [Közli:] Kóte Sándor. PSz. 1959. 9. évf. 3. sz. 253—271. l.
- A Tanácsköztársaság szolgálatában. Kiad. a BM Tanulmányi és Módszertani — BM—ORFK Politikai (Nevelő) Osztály. Bp. [1959]. 111 l.
- Tanácsköztársasági aprónyomatványok az

- Egyetemi Könyvtárban. [Bibliográfia.] Összeáll. Tóth András. [Bev.] (Mátrai László.) Bp. 1959. Soks. 19 l.
(Az Egyetemi Könyvtár kiadványai 7.) Termelőszövetkezeti mozgalom a Magyar Tanácsköztársaságban. (Szemelvények korabeli újságokból és folyóiratokból.) [Összeáll.] Füzes Iván. Gazdálkodás. 1959. 3. évf. 1. sz. 1—5. l.
- Tibori János: A proletárdiktatúra Békéscsabán. Ttan. 1959. 4. évf. 2. sz. 12—15. l.
- Timár György: Móricz Zsigmond és a forradalom. (Jegyzetek a gimnázium IV. osztályának tananyagához.) A Magyar Nyelv és Irodalom Tanítása. 1959. 2. évf. 1. sz. 23—28. l.
- Tiszaay Andor: A magyar tanácsköztársaság plakátművészete. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 203—208. l.
- Tóth József: Egy pedagógus népbiztos emlékeiből. Köznevelés. 1959. 15. évf. 5. sz. 102—103. l.
- Tömegmozgósítás a Tanácsköztársaság idején. [Kiad. a] Magyar Honvédelmi Sportszövetség. Bp. 1959. 15 l.
- Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának 40. évfordulója alkalmából. MT. 1959. 4. köt. 4. sz. 189—192. l.
- Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából. (1959. március 16—21.) Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 189—190. l.
- Új típusú iskola született. Összeállította: Kőte Sándor. Köznevelés. 1959. 15. évf. 5. sz. 110—112. l.
- Ünnepi ülés a Magyar Tudományos Akadémián az 1918. évi októberi forradalom 40. évfordulója alkalmából. (1958. október 31.) Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 183—188. l.
- Vadász Elemér: Természettudományi reformtörekvések 1919-ben. MT. 1959. 4. köt. 4. sz. 193—199. l.
- Vág Ottó: Óvodai nevelés a Magyar Tanácsköztársaságban. Óvodai Nevelés. 1959. 12. évf. 3. sz. 86—89. l.
- Vajda Imre: A Magyar Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának egyes vonásai. KéSz. 1959. 6. évf. 3. sz. 255—269. l.
- Vajda László: Móra Ferenc útja 1917—1919-ig. Közzéteszi —. Tiszatáj. 1958. okt. 5—6. l., 1959. 1. sz. 5. l., 5. sz. 6. l.
- (Varga Dezső): A proletárhatalomért! Békés megyei vöröskatonák visszaemlékezései. (Gyűjt., sajtó alá rend. és szerk. —.) [Gyula] 1959. Hazafias Népfront Békésm. Biz. — Békésm. Tanács VB. 151 l.
- Velikaja Oktjabr'szkaja Szocialiszticeszkaja Revolucija i Vengrija. Szbornik sztatej. Bp. 1959. Akad. Kiadó. 183 l.
- (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 17.)
A kötet tartalma:
Molnár, E[rik]: Velikaja Oktjabr'szkaja Szocialiszticeszkaja Revolucija.
Réti, L[ászló]: Vengerszkaja proletarszkaja revolucija 1919 goda — pervüj poszledovatel' Velikoj Oktjabr'szkaj Szocialiszticeszkaj Revolucii.
Györkei, J[enő]—Józsa, A[ntal]: Vengerszkie internacionalisztü v Velikoj Oktjabr'szkaj Szocialiszticeszkaj Revolucii i v grazsdanszkaj vojne.
Milei, Gy[örgy]: Bor'ba vengerszkaj gruppü Roszsijszkaj Kommunisticeszkaj Partii (bol'sevikov) v 1918. godu za obrazovanie Kommunisticeszkaj Partii Vengrii.
Sándor, V[ilmos]: Rol' nacional'nüh dvizsenij v raszpade Avsztro-Vengerszkaj Monarhii i Velikaja Oktjabr'szkaja Szocialiszticeszkaja Revolucija.
Gábor, I.: Otvuk roszsijszkij revolucionnüh dvizsenij v pis'mah vengerszkij trudjascisizsja k voennoplennüm.
Mucsi, F[erenc]: Vlijanie roszsijszkaj fevral'szkaj revolucii 1917 goda na Vengriju.
Baksay, Z[soltán]: Velikaja Oktjabr'szkaja Szocialiszticeszkaja Revolucija i csepel'szkie rabocsie.
L. Nagy, Zs[uzsa]: Rabocsee dvizsenie i antivoennaja bor'ba 1917—18 godov v zadunajskom kraju.
Veres Péter: 1919. március 22-én. Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 7. sz. 5. l.
Vigh Károly: Az Országgyűlési Könyvtár Tanácsköztársasági Külföldi gyűjteménye az olvasók szolgálatában. Kts. 1959. 9. évf. 4. sz. 241—243. l.
Vigvári András: Az ifjúmunkásság részvétele a Tanácsköztársaság győzelméért és megszilárdításáért folyó harcban. Iparitanulóképzés. 1959. 10. évf. 3. sz. 2—5. l.
Vörös István: Szempontok a Magyar Tanácsköztársaság tanításához. Ttan. 1959. 4. évf. 1. sz. 17—23. l.
Vörös Pest megye. [Szerk.] (Vigh Károly.) Bp. 1959. Kossuth Kiadó. 147 l., 6 t.
Welther Dániel: „Mi az igazságért harcolunk...!” Kecskemét 1919-ben. Kiskunság. 1959. márc.—ápr. 3—8. l.
Xantus Gyula: A Tanácsköztársaság rajzpedagógiai törekvései. Rajztanítás. 1959. 1. évf. 2. sz. 7—13. l.
Zádor Tibor: A miskolci munkások harca a Tanácsköztársaság megteremtéséért. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 2. sz. 4—14. l.
Zsigmond László: Az Osztrák—Magyar Monarchia széttrörede és a nemzetközi erőviszonyok. Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 70—101. l.

9. Magyarország története 1919—1958

- Alföldy Zoltán*: Preisz Hugó és a magyar mikrobiológia. OTKK. 1958. 10—11. sz. 35—43. 1.
- Bakács Tibor*: Az Országos Közegészségügyi Intézet 30 éve. Egészségtudomány. 1959. 3. évf. 1. sz. 1—29. 1.
- Balázs Béla*: A Horthy-fasizmus társadalmának és ideológiájának néhány jellemző vonása. Sallai Elemér és Molnár Erik hozzászólásával. MTATT. 1959. 9. köt. 1. sz. 97—116. 1.
- Balázs, B[éla]*: Rol' nacional'nüh komitetov v szozdanii vengerszkoj narodnoj demokratii. AH. 1958. 5. tom. 1—4. nr. 109—152., 361—400. 1.
- Berend, I[ván]—Ránki, Gy[örgy]*: Die deutsche wirtschaftliche Expansion und das ungarische Wirtschaftsleben zur Zeit des zweiten Weltkrieges. AH. 1958. 5. tom. 3—4. nr. 313—359. 1.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában. (1933—1944.) Bp. 1958, Akad. Kiadó. 624 l., 2 t. (Gazdaságtörténeti értekezések 2.)
- Beszámoló Ránki György kandidátusi diszsertációjának vitájáról. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 920—922. 1.
- Bors András*: Bors László, az ember, a költő és a forradalmár. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 58—72. 1.
- Borsa Gedeon*: Sztripszky Hiador (1875—1946). Kts. 1959. 9. évf. 4. sz. 263—266. 1.
- Csatári Dániel*: Józsa Béla. PtK. 1959. 5. évf. 1. sz. 94—120. 1.
- A Dunántúli Kőolajipari Gépgyár fejlődésének és alakulásának története 1937-től napjainkig. Sajtó alá rend. Mészáros Kálmán. Nagykanizsa [1959]. 51 l.
- Egy évtized. (Az első termelőszövetkezetek megalakulásának tizedik évfordulója.) Kiad. a Földművelésügyi Minisztérium Tájékoztatási és Propaganda Osztálya. Bp. [1959]. 47 l.
- Fábry Zoltán*: Móricz Zsigmond és kora. IT. 1959. 2. sz. 171—182. 1.
- Farkas József*: A mátészalkai „Pilvax” sorkosztosa [Tóth Kálmán]. Köznevelés. 1959. 15. évf. 5. sz. 106—107. 1.
- Gábor Andor*: Véres augusztus. (Válogatott politikai cikkek. 1920—1926. Sajtó alá rend., [bev.] és jegyz. [ell.] Diószegi András.) Bp. 1959, Szépirod. Kiadó. 469 l.
- (Gábor Andor Összegyűjtött művei.)
- (Gutter József)*: Képek Nógrád megye ifjúságának forradalmi hagyományaiból. Kiad. a KISz Nógrád Megyei Bizottsága. Salgótarján 1959. 59 l.
- J. Hajdu Helga*: A Szabó Ervin Kör elődje: a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete. Kts. 1959. 9. évf. 4. sz. 251—252. 1.
- Halász József*: Az államhatalom helyi szervei fejlődéséről a népi demokratikus államokban. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 3. sz. 161—175. 1.
- Horváth Miklós*: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. A Hadtörténelmi Intézet levéltárának anyagából összeáll. és bev. — —. Münnich Ferenc előszavával. [Kiad. a] Hadtörténelmi Intézet. (2. bőv. kiadás.) Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 387 l.
- Juhász László*: Mezőgazdasági termelésünk holtmunka-felhasználása 1949 és 1957 között. KgSz. 1959. 6. évf. 4. sz. 417—432. 1.
- Kassai Géza*: Trianon és Párizs. [Bp.] 1959, Magyar—Szovjet Baráti Társaság. 23 l.
- Kolta János*: Az Ormánság népesedése. (1900—1945. és 1946—1956.) Baranyai Művelődés. 1958. dec. 63—71. 1., 2 t.
- Kovács Mihály*: Tíz esztendő a közös úton [Nagyszénás]. [Kiad. a] FM Tájékoztatási és Propaganda osztály[a]. Bp. 1958. 67 l.
- Kulcsár Kálmán—Nozdovicszky Miklósné*: A társadalmi átrétegződés és a vándorlás összefüggésének néhány kérdése Belpátfalván. Demográfia. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 281—288. 1.
- Laczko Miklós*: A magyar ipari munkás-ság összetételének alakulásáról (1930—1949). (Történeti statisztikai tanulmány.) Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 699—731. 1.
- A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után. (Szerk. Bak István. [Bev.] Dögei Imre.) Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 287 l.
- A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. [Bp.] 1959, Kossuth Kiadó. 383 l.
- (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar munkásmozgalom története tanfolyama számára. 1958—1959.)
- Marosán György*: A Párt (Magyar Szocialista Munkáspárt) harca a tömegekért. [Cikkek, beszédek.] (1956—1958.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 316 l.
- Mészáros Károly*: 1914—1919. — *Petőcz Pál*: A dolgozó parasztság helyzete az 1920-as években. Bp. 1959, Táncsics Kiadó. 40 l.
- (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai 5.)
- Mucs Sándor*: Adalékok a Magyar Néphadsereg történetéhez (1944. december—

1945. május). HK. 1958. 5. évf. 3—4. sz. 44—63. l.
- Nagy Czirok László*: Pásztorélet a Kiskun-ságon. (Ill.) Csikós Tóth András. Bp. 1959, Gondolat. 383 l., 16 t.
- Nyilas Márta*: A budapesti nyomdász-könyvtár. Az első magyar munkáskönyvtár története. 1865—1945. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 163—179. l.
- Orlicsek József*: A kataszteri felmérések főbb területmegoszlási adatai az 1853—1935. évek között. TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 47—64. l.
- Péter László*: Adatok Juhász Gyula élet-rajzához. ITK. 1959. 63. évf. 2. sz. 307—328. l.
- Péter László*: Móra Ferenc ajánló könyvjegyzéke a szegedi ifjómunkásoknak. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 215—216. l.
- Pelóházi Gábor*: A magyar állami gazdaságok tízéves fejlődése. Nemzetközi mezőgazdasági Szemle. 1959. 1. no. 33—49. l.
- Ránki György*: Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937—1939). (A német és angol külügyminisztérium iratai alapján.) Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 117—158. l.
- Ránki György*: Az iparfejlődés és a külföldi tőke szerepe az ellenforradalmi korszakban. Ttan. 1959. 4. évf. 2. sz. 1—6. l.
- Ránki György*: Német hódító törekvések, Magyarország kifosztása a háború idején. Ttan. 1959. 4. évf. 3. sz. 1—5. l.
- Régi jó világ.* (A Horthy-korszak nagy panamáiból.) [Írta] Horváth József, Nemes János stb. [Bp.] 1959, Kossuth Kiadó. 272 l.
- Rónai Béla*: Az Ormánság tanítója [Bodonyi Nándor]. Baranyai Művelődés. 1958. dec. 91—100. l.
- Schmidt Péter*: Decentralizáció és demokratikus centralizmus. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1959. 2. köt. 1—2. sz. 75—100. l.
- Schneider Lipót*: A soproni úszósport története. SSz. 1959. 13. évf. 2. sz. 175—182. l.
- Simon Gyula*: Az 1924-es középiskolai reform néhány kérdése. PSz. 1959. 9. évf. 6. sz. 543—553. l.
- Simon Gyula*: Fegyelmi eljárások pedagógusok és diákok ellen a Magyar Tanácsköztársaság bukása után. PSz. 1959. 9. évf. 3. sz. 286—295. l.
- M. Somlyai Magda*: Íratok a tiszántúli szegényparasztság földosztó törekvéseiről 1945-ben. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 221—234. l.
- Statistikai évkönyv. 1957. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1959, Statisztikai Kiadó. XII, 450 l.
- Szabady Jenő*: 80 éves a Klement Gottwald Villamossági Gyár. Elektrotechnika. 1959. 52. évf. 3. sz. 127—133. l.
- Szabó Endre*: A könyvkiadás fejlődése. StSz. 1959. 37. évf. 4. sz. 419—429. l.
- Szabolcs Ottó*: Pedagógusüldözések Budapestén a Tanácsköztársaság bukása után. PSz. 1959. 9. évf. 3. sz. 296—306. l.
- Szakács Kálmán*: Az 1929—33-as világgazdasági válság és a magyar parasztság. — A parasztság helyzete és küzdelmei a gazdasági válság után. (1933—39.) Bp. 1959, Táncsics Kiadó. 40 l. (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmi 6.)
- Szakács Kálmán*: A parasztság a 2. világháború alatt. — *Pápai Miklós*: A földosztás és a termelőszövetkezeti mozgalom alakulása 1945-től napjainkig. Bp. 1959, Táncsics Kiadó. 48 l. (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmi 7.)
- Szentirányi József*: Ellenforradalmi megtorlások Baranyában. (1920—1923.) Baranyai Művelődés. 1959. márc. 18—21. l.
- A szocialista nagyüzemi gazdálkodás útján. (Kiad. az MSZMP Békés megyei Bizottsága és a Békés megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztálya.) Békéscsaba [1959]. 40 l.
- Takáts Ferenc*: 75 éves a Faipari Technikum. Faipar. 1959. 9. évf. 6. sz. 191. l.
- Tirnitz József*: Adatok Sopron város munkásmozgalmának történetéből. SSz. 1959. 13. évf. 1. sz. 110—120. l., 2. sz. 137—143. l.
- Tóth Sándor*: A Horthy-hadsereg szervezete (1920—1944). I—II. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 51—70. l., 3—4. sz. 64—98. l.
- Tóth Sándor*: Milyen károkat okozott a német militarizmus Magyarországnak. Belpolitikai Szemle. 1959. 2. évf. 4. sz. 63—68. l.
- A Történelmi Munkaközösség vitája. Balázs Béla munkájáról. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 758—791. l.
- Útmutató „A magyar dolgozók élete és harcái a Horthy-fasizmus éveiben. Magyar partizánok a második világháborúban” című téma feldolgozásához. Bp. 1959, Zrínyi Katonai Kiadó. 45 l.
- Vértessy Miklós*: Rédey Tivadar (1885—1953). Kts. 1959. 9. évf. 3. sz. 181—182. l.
- Zalai falvak a szövetség útján. (Szerk. biz.: Ágoston László, Bánhidai Tibor stb. Kiad. az MSZMP Zala Megyei Végrehajtó Bizottsága.) Zalaegerszeg 1959. 148 l.
- Zsigmond László*: Két dátum. Magyarország hadüzenetének (1941. június 27.) és németek által való megszállásának (1944. március 19.) előzményeihez. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 192—214. l.

10. Egyetemes történet

- Acsádi György—Klinger András—Szabady Egon*: A Föld és az egyes világrészek népességének fejlődése és összetétele. Demográfia. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 182—196. 1.
- Antalfy [György], Georges*: La démocratie antique et les penseurs avant Socrate. (Extrait.) Szeged 1958 [1959]. 42 l. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 4/6.)
- (Árati Oszkár)*: Az állami monopolkapitalizmus. — A gazdasági ciklus alakulása a második világháború után. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 87 l.
- (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai gazdaságtan szakosított tanfolyama számára 2. évf. 3.)
- Bálint Andor*: Darwin munkásságának világnézeti jelentősége. TűSz. 1959. 14. évf. 5. sz. 38—49. 1.
- Banner János*: „Csehszlovákia őstörténete” kiállítás a prágai Nemzeti Múzeumban. AÉ. 1959. 86. köt. 1. sz. 92—93. 1.
- Berki Feriz*: A görög orthodox kegyesség hozzájárulása Európa kultúrájához a múltban és a jelenben. Theológiai Szemle. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 30—33. 1.
- (Bieber Ilona)*: Az imperializmus történelmi helye. — A kapitalizmus általános válsága. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 100 l.
- (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai gazdaságtan szakosított tanfolyama számára. 2. évf. 2.)
- Bourgin, Georges*: Francia—német egyezkedés. Bismarck, Thiers, Jules Favre és a párizsi kommun leverése. (1871 május). TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 114—124. 1.
- Bucsay Mihály*: Münzer Tamás teológiája és a német parasztháború. (Megjegyzések M. M. Szmirin: „Münzer Tamás népi reformációja és a nagy parasztháború” c. művéhez.) Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 97—137. 1.
- Bugyonnij, Sz[emen] M[ihajlovics]*: A megtett út (Projdennij put’). (Önéletírás. 1. köt.) (Ford. Apostol András.) Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 441 l., 1 t.
- Childe, V[ere] Gordon*: A civilizáció bölcsője. (What happened in history.) (Ford. Szuhay-Havas Ervin. [Bev.] R. Palme Dutt.) Bp. 1959, Gondolat. 257 l.
- (Studium könyvek 11.)
- Csillag, I.—Jellinek, H.*: From primitive Haemostatic Methods to Modern Vascular Surgery. OTKK. 1959. 13. sz. 73—87. 1.
- Czeglédy Károly*: Középperzsa eredetű szír tudósítások. AT. 1958. 5. köt. 3—4. sz. 251—253. 1.
- Daniszewski, Tadeusz*: A proletár internacionalizmus zászlaja alatt. (Lapok a Lengyel Kommunista Párt történetéből.) BSzK. 1959. 2. évf. 1. sz. 67—74. 1.
- Dévai Gábor*: The musical study of Koukouzeles in a 14th century manuscript. AA. 1958. 6. tom. 1—2. fasc. 213—235. 1.
- Együtt a világ dolgozóival! Tények, okmányok, feljegyzések a külső országok dolgozóinak testvéri segítségéről és a Szovjetunió népeivel való szolidaritásáról. (Ford. Z. Vidor Emma.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 387. 1.
- A magyar válogatás a Delo trudjascsihszja vszgo mira c. moszkvai kiadvány alapján készült.
- Endrei Walter*: A lábitós szövőszék kialakulása és feltűnése Európában. TSz. 1958. 1. évf. 3—4. sz. 331—350. 1.
- Endrei Walter—Hajnal Lászlóné*: Ókori lenvásznak vizsgálata. Magyar Textiltechnika. 1959. 11. évf. 1. sz. 6—8. 1.
- Fitz József*: A gótikus, a renaissance és a barokk könyv. Kts. 1959. 10. évf. 2. sz. 120—122. 1.
- Hahn, I[stván]*: K voproszu o szocial’nuh osznovah uzurpacii Prokopija. AA. 1958. 6. tom. 1—2. fasc. 199—211. 1.
- Hantos János*: A nemzetközi békemozgalom tíz éve. TűSz. 1959. 14. évf. 5. sz. 3—16. 1.
- Hárdi István*: A psychotherapia fejlődéstörténete. OTKK. 1959. 13. sz. 161—178. 1.
- Harmatta, J[ános]*: Die parthischen Ostraka aus Dura-Europos. AA. 1958. 6. tom. 1—2. fasc. 87—175. 1., 2 t.
- Hazai, G[yörgy]*: Les manuscrits, conservés à Sofia, des remaniements médiévaux de Marvazi et ’Aufi. AO. 1957. 7. tom. 2—3. fasc. 157—197. 1.
- Kákossy László*: Egyiptomi források a Ptolemaiosok történetéhez. AT. 1958. 5. köt. 3—4. sz. 330—339. 1.
- Komjáth Irén*: A Kommunista Internacionálé történelmi jelentősége. Megalakulásának 40. évfordulójára. TűSz. 1959. 14. évf. 3. sz. 39—55. 1.
- (Komonyi József)*: A földjáradék. A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 91 l.
- (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai gazdaságtan szakosított tanfolyama számára 1. évf. 6.)
- (Luca Márta)*: A tőke felhalmozása és a proletariátus elnyomódása. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 71 l.
- (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai gazdaságtan szakosított tanfolyama számára 1. évf. 4.)
- Mádl Ferenc*: Az objektív felelősség törté-

- netéhez. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1959. 2. köt. 1—2. sz. 101—146. l.
- Matern, Hermann*: Németország Kommunista Pártjának megalakulása. TáSz. 1958. 13. évf. 12. sz. 26—38. l.
- P. Mayer Mária*: A Voproszi Isztorii vitája a németországi reformáció és a parasztháború jellegéről, illetve az első polgári forradalom kérdéséről. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 270—272. l.
- Mérei Gyula*: Racionális-empiriás és mágikus gyógyászati elemek az ó-egyiptomiak orvostudományában. OTKK. 1958. 10—11. sz. 173—256. l.
- Minc, I.*: A népek nem felejtik el a múlt tanulságait. BSzK. 1959. 2. évf. 3. sz. 19—29. l.
- Musiok, P.*: Themistokles und Athen. AA. 1958. 6. tom. 3—4. fasc. 301—319. l.
- Mutafchieva, Vera P.*: Sur le caractère du timar ottoman. AO. 1959. 9. tom. 1. fasc. 55—61. l.
- Müller, Armand*: A forradalom tüzeiben. Egy vörösgárdista osztagparancsnok visszaemlékezései. 1917—1920. (V plameni revoljucii.) (Ford. Honfi József.) Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 188 l.
- Niederhauser Emil*: Bulgária története. Bp. 1959, Gondolat. 231 l., 4 térk. (Studium könyvek 10.)
- Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 76—90. l.
- Novobátzky Károly*: A fizikai megismerés úttörői. Tanulmány[ok] a természettudomány történetének kiemelkedő alakjairól. (Szerk. Marx György. [Bév.] Gyulai Zoltán.) Bp. 1959, Akad. Kiadó. 150 l.
- Oravecz Pál*: A fogorvoslás rövid története. (Babonák, kuruzslás, fejlődés.) OTKK. 1958. 10—11. sz. 44—83. l.
- Petur László*: A nagy kaland. A hajózás története. (Ill. Varga Imre.) Bp. 1959, Móra Kiadó. 241 l., 21 t. és térk.
- Raffay Ádám*: Vesalius és kora. OTKK. 1959. 13. sz. 43—55., 57—72. l.
- Reiman, P.*: A Kommunista Internacionálé megalakulásának történetéből. BSzK. 1959. 2. évf. 2. sz. 58—66. l.
- Schultheisz Emil*: Bibliofil orvosok. Orvosi Hetilap. 1959. 100. évf. 20. sz. 728—730. l.
- Struik, Dirk J.*: A matematika rövid története. (A concise history of mathematics.) (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1958, Gondolat. 218. l., 9 t.
- Szalay György*: Cromwell Oliver (1599—1658). Theológiai Szemle. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 134—144. l.
- A Szovjetunió Kommunista Pártja a szakszervezetekről. (KPSzSz o profeszozujah). Bp. — Bratislava 1958, Tánicsics Kiadó — Práca Kiadó. 983 l.
- Szuhaý-Havaş Ervin*: Az amerikai Tánicsics. Thomas Paine halálának 150. évfordulójára. Nagyvilág. 1959. 5. évf. 5. sz. 721—722. l.
- Tőkei, F[erenc]*: Les conditions de la propriété foncière dans la Chine de l'époque Tcheou. AA. 1958. 6. tom. 3—4. fasc. 245—300. l.
- Vermes Miklós*: A háborús bűnösök elleni perek Nyugat-Németországban. JK. 1959. 14. évf. 2—3. sz. 111—117. l.
- Wessetzky Vilmos*: Az óegyiptomi könyvtár. AT. 1958. 5. köt. 3—4. sz. 149—160. l.
- Wittman Tibor*: A németalföldi forradalom tanulmányozásának néhány belgiumi és szovjetunióbeli tapasztalata. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 915—919. l.
- Zsák Viktor*: Kohászati, illetőleg öntészeti irodalom a középkor végén. Öntöde. 1959. 10. évf. 4. sz. 114—115. l.
- Zsigmond László*: Forradalom és ellenforradalom Németországban (1918—1919). TáSz. 1959. 14. évf. 1. sz. 21—48. l.

11. Tudományos élet

- Banner János*: Az V. Nemzetközi Ősrégészeti és Koratörténeti Kongresszus Hamburgban. AE. 1959. 86. köt. 1. sz. 89—91. l.
- Banner János*: Régi kutatók — új feladatok. A gyulai múzeum kilencven éve. Gyula 1959. 23 l. (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 1.)
- (Berlász Jenő)*: Kéziratok katalogizálása. Bp. 1958 [1959]. 112 l. (Az Országos Könyvtárügyi Tanács kiadványa 3.)
- Besnyő Miklós*: A lengyel történészek VIII. kongresszusa és a Lengyel Történelmi Társulat didaktikai szakosztályának történelem tanítási konferenciája. Ttan. 1958. 6. sz. 26—28. l.
- Bóka László*: Irodalomtudományunk néhány kérdéséről. IT. 1959. 47. évf. 2. sz. 153—159. l.
- Bucsay Mihály*: Megemlékezés Zoványi Jenőről. Theológiai Szemle. 1958. 8. sz. 363—365. l.
- Csapodi Csaba*: Tudományos könyvtárak és könyvtártudomány Csehszlovákiában. MK. 1958. 74. évf. 4. sz. 367—373. l.
- Csatári Dániel*: A Román Történettudományi Intézet 1958. évi munkaterve. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 272—274. l.
- Dankó Imre*: Veress Endre emlékezete. Baranyai Művelődés. 1958. dec. 101—102. l.
- Dezsényi Béla*: A Nemzeti sajtóbibliográ-

- fiák ügye és a szlovák nemzeti sajtó-bibliográfia. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 230—231. l.
- Diószegi Vilmos*: Beszámoló leningrádi, valamint szibériai tanulmányutaimról. ET. 1958. 69. évf. 4. sz. 628—635. l.
- Entz Géza*: Jelentés az Országos Műemléki Felügyelőség 1958. évi munkájáról. Műemlékvédelem. 1959. 3. évf. 2. sz. 65—74. l.
- Építészettörténeti és Műemléki Konferencia* [a Magyar Tudományos Akadémia, az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem és az Orsz. Műemléki Felügyelőség közreműködésével. Budapest, 1957. okt. 22—25-ig]. Major Máté bevezetésével. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1959. 2. köt. 3—4. sz. 415—594. l.
- Fallenbüchl Zoltán*: A tudománytörténeti életrajzi források kérdéséhez. MK. 1959. 75. évf. 1. sz. 113—116. l.
- Fejér Klára* (1911—1958). [Írta:] (p. e.) Szász. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 913—914. l.
- Fogarasi Béla* 1891—1959. [Írták] *Kállai Gyula*, *Rusznay István* stb. MT. 1959. 4. köt. 5. sz. 211—215. l.
- Földi Tamás—Nyilas József*: Magyar nyelvű közgazdasági irodalom a Román Népköztársaságban. KgSz. 1959. 6. évf. 1. sz. 103—107. l.
- Frisnyák Sándor*: Marjalaki Kiss Lajos földrajzi munkássága. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 1. sz. 67—69. l.
- Gerő László*: A magyar műemlékvédelem problematikája. Zachwatowicz, Jan, Granasztói Pál stb. hozzászólásával. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1959. 2. köt. 3—4. sz. 424—490. l.
- (Gombocz István)*: Az Unesco bibliográfiai munkája. Bp. 1958. 62 l.
(Az Országos Könyvtárügyi Tanács kiadványai 1.)
- Gyapay Gábor*: A történelmi szakkörök kérdéséhez. Ttan. 1959. 4. évf. 2. sz. 23—27. l.
- Hanzó Lajos*: Helytörténeti kiállítások és az oktatás. Ttan. 1958. 6. sz. 17—21. l.
- Herczegh Géza*: Az Állam- és Jogtudományi Intézet szervezete és feladatai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1959. 2. köt. 1—2. sz. 147—150. l.
- Horler Miklós*: Budapest műemlékvédelme új utakon. Műemlékvédelem. 1958. 2. évf. 4. sz. 223—232. l.
- Horváth Ernő*: A szombathelyi Savaria Múzeum. (Az épület fennállásának 50. évfordulójára.) Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 120—127. l.
- Horváth Jánosról*. Méltatások, emlékezősek. (Szerk. Pais Dezső.) Bp. 1958 [1959]. 31 l.
- (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 99.)
- Hozzászólás a pedagógiai kutatómunka országos tematikájához. [A szerkesztőbizottság hozzászólása.] PSz. 1959. 9. évf. 6. sz. 557—561. l.
- Ila Bálint*: A magyar református egyház-község-történetírás utolsó negyedszázada és feladatai. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 138—165. l.
- Kathona Géza*: Zoványi Jenő. 1865—1958. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 258—262. l.
- Keresztury Dezső*: Horváth János nyolcvanadik születésnapjára. MK. 1958. 74. évf. 4. sz. 305—306. l.
- Lakó, György*: Present situation and future tasks of Finno-Ugric linguistics in Hungary. AL. 1959. 9. tom. 1—2. fasc. 7—33. l.
- Lakó György—Hajdú Péter*: 75 éves a Finnugor Társaság. NyK. 1959. 61. köt. 1. sz. 108—111. l.
- Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla*: A 8. Nemzetközi Nyelvészkongresszus. (1957. augusztus 4—9. Oslo). — — — beszámolója. Bp. 1958, Akad. Kiadó 20 l.
(A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 98.)
- A magyar demográfia tíz éve. Demográfia. 1959. 2. évf. 1. sz. 5—11. l.
- A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése. Szász. 1959. 93. évf. 1. sz. 174—182. l.
- Makkai László*: Az anyagi kultúra történetének kutatásáról. TSz. 1958. 1. évf. 3—4. sz. 305—314. l.
- Markó Árpád*: Tóth Zoltán (1888—1958). Szász. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 911—912. l.
- Marticskó József*: A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Kongresszusa. MT. 1959. 4. köt. 3. sz. 159—161. l.
- Márton Gyula*: Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelv-tudományi munkálatokról. MNy. 1959. 55. évf. 1. sz. 8—16. l.
- Nemes István*: Az irodalomtudomány néhány feladata az MSzMP Központi Bizottsága kulturális elméleti munkaközösségének vitaindító tézisei után. Jelenkor. 1959. 2. évf. 2. sz. 87—90. l.
- Párducz Mihály*: Ósrégészeti konferencia Nyitrán. AE. 1959. 86. köt. 1. sz. 91. l.
- Paulinyi Oszkár*: A Magyar Tudományos Akadémia Csehszlovákiai Társadalomtudományi Kutatócsoportja (1955—1958). MTATT. 1959. 9. köt. 2. sz. 161—170. l.
- Rédei Jenő*: Az újjászervezett Statisztikai Szemle tíz éve. StSz. 1959. 37. évf. 1. sz. 12—15. l.
- B. Révész Mária*: Klasszika-filológiai

- kongresszus Erfurtban. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 5. sz. 326—328. 1.
- Sándor Vilmos* : Az 1958. évi budapesti történetész konferenciáról. MTATT. 1959. 9. köt. 2. sz. 155—160. 1.
- Szabó Géza* : Csikkey Sándor. 1896—1956. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. sz. 262—263. 1.
- [*Szabó Imre*] : Osztályvezetőségi beszámoló a MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának 1958. évi munkájáról. Fogarasi Béla és Névai László hozzászólásával. MTATT. 1959. 9. köt. 1. sz. 1—25. 1.
- Szabolcs Imre* : Az UNESCO tizedik közgyűlése. MT. 1959. 4. köt. 5. sz. 229—237. 1.
- Szabolcs Ottó* : A történettanítás időszerű kérdéseiről. Köznevelés. 1959. 15. évf. 11. sz. 255—257. 1.
- Szabolcs Ottó* : Az új középiskolai történelmi tankönyvekről. TSz. 1958. 1. évf. 1—2. sz. 262—266. 1.
- Szabolcsi Miklós* : A magyar proletárioradalom kutatásainak kérdéseihez. ITK. 1959. 63. évf. 2. sz. 177—183. 1.
- Szedő Antal* : A statisztikai tudományok és a levéltárak kapcsolatai a wiesbadeni 1958. évi levéltáros kerekasztal-konferencián. TStK. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 73—75. 1.
- Székely György* : Ferenc Eckhart (1885—1957). AH. 1958. 5. tom. 3—4. nr. 443—445. 1.
- Szilágyi Erzsébet* : Marosvásárhelyi könyvtárak. I—II. Kts. 1959. 10. évf. 1—2. sz. 18—19., 102—104. 1.
- Szövényi István* : A kőszegi Jurisich Múzeum. Vasi Szemle. 1958. 2. köt. 147—148. 1.
- Temesi Mihály* : Klemm I. Antal hetvenöt éves. MNyőr. 1958. 82. évf. 4. sz. 516—518. 1.
- Tíz éves a könyvtárihálózat. [Cikkek Veszprém megye könyvtárainak munkájáról. Írták] (Páldy Róbert, Varga Béla stb.) [Veszprém 1959]. 36 l.
- Tóth Dezső* : Parasztság, nemzet, népiesség. (A MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitáján elhangzott felszólalás.) IT. 1959. 47. évf. 2. sz. 214—218. 1.
- Tóth János* : Az 1958. évi műemlékkutatás mérlege. Építésügyi Szemle. 1959. 3. sz. 76—79. 1.
- Történetészvita a „népi” írókról. [Írták] Molnár Erik, Pamlényi Ervin stb. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 732—757. 1.
- Tüskés Tibor* : Szemléltetés történelemórán. Baranyai Művelődés. 1959. márc. 42—50. 1.
- Ujszászy Kálmán* : A sárospataki Nagykönyvtár. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 3. sz. 60—62. 1.
- Veress Judit* : A középiskolai történelemtanítás keretében folyó világnézeti nevelés mint a szocialista pedagógia része. Ttan. 1959. 4. évf. 3. sz. 6—11. 1.
- Veress Judit* : A középiskolai történelemtanítás szerepe a jelenkor megértésében. Ttan. 1959. 4. évf. 2. sz. 16—20. 1.
- Vita a népi írókról. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében 1958. szeptember 8-án és 9-én tartott tudományos ülészek előadásainak és hozzászólásainak jegyzőkönyvi kivonata. Bp. 1958 [1959]. 181 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének vitaülései 1.)
- V. Windisch Éva* : A Prágai Összallami Levéltári Kiállítás. MK. 1959. 75. évf. 2. sz. 233—235. 1.
- Zala Júlia* : A magyar szocialista statisztika tíz éve. StSz. 1959. 37. évf. 1. sz. 3—11. 1.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke:

AA	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AE	— Archaeológiai Értesítő
AH	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AL	— Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
AO	— Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	— Antik Tanulmányok
BSzK	— A Béke és Szocializmus Kérdései
ÉIT	— Élet és Tudomány
ET	— Ethnográfia
FöK	— Földrajzi Közlemények
HK	— Hadtörténelmi Közlemények
IT	— Irodalomtörténet
ITK	— Irodalomtörténeti Közlemények
JK	— Jogtudományi Közlöny
KgSz	— Közgazdasági Szemle
Kts	— A Könyvtáros
MFSz	— Magyar Filozófiai Szemle
MK	— Magyar Könyvszemle
MNy	— Magyar Nyelv
MNyőr	— Magyar Nyelvőr
MT	— Magyar Tudomány
MTATT	— Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MúÉ	— Művészettörténeti Értesítő
NrK	— Néprajzi Közlemények
NyK	— Nyelvtudományi Közlemények
OTKK	— Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei
PtK	— Párttörténeti Közlemények
PSz	— Pedagógiai Szemle
SSz	— Soproni Szemle
StSz	— Statisztikai Szemle
Száz	— Századok
TáSz	— Társadalmi Szemle
TStK	— Történeti Statisztikai Közlemények
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — Д. Немеш: Развитие народной Венгрии. 1945—1960 гг. 1 — Э. Мольнар: Развитие венгерской историографии в прошлом десятилетии 45 — Выступления по поводу доклада Э. Мольнара. Выступления Дь. Эмбера, Дь. Секеля, М. Хорвата, А. Шагвари, О. Сабольча. Заключительное слово Д. Немеша 59 — Э. Фюгеди: Хозяйство эстергомского архиепископства в конце XV в. (Часть I.) 82 — П. Хорват: О некоторых вопросах буржуазной литературы по истории и по истории права, занимающейся историей средневековой сельской общины (Часть II.) 125 — Т. Самуели: О некоторых вопросах военной доктрины и организации германской фашистской армии в первый период второй мировой войны 150 — Дь. Мереи: К критике исторической концепции Дьюлы Секфю 180 — Иштван Сеченьи (По поводу столетия его смерти) 257 — О 1/2 томе университетского учебника «История Венгрии» 278 — СООБЩЕНИЯ — В. Зиманы: Материалы по истории гайдуков в Трансданубии 286 — Л. Керекеш: Документы министерства иностранных дел Венгрии относительно предистории захвата Австрии Германией 303 — ДИСКУССИЯ — И. Шош: К вопросу о публикации источников по истории сел 333 — ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ — Й. Мацек: Положение и задачи чехословацкой исторической науки в период социалистического строительства 337 — Й. Кучинский — В. Роббе: Преподавание и исследование экономической истории в Германской Демократической Республике 357 — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 363 — ОБЗОР 438 — ХРОНИКА — К смерти румынского историка. Барьбу Т. Кымпина (1923—1959) (Д. Чатари) 453 — Йожеф Тим. 1864—1959. (И. Переньи) 454 — Бела Балаж. 1918—1959. (М. М. Шомляи) 456 — XI. Международный Съезд Историков (Дь. Ранки) 459 — Конференция о происхождении ремесла и городской жизни в Польше (Дь. Секель) 461 — Доклады по исторической науке 465 — Известия Венгерского исторического общества 466 — Объявление конкурса 471 — БИБЛИОГРАФИЯ 472.

SOMMAIRE

ÉTUDES — *D. Nemes* : Le développement de la Hongrie populaire. 1945—1960 1 — *E. Molnár* : L'évolution de l'historiographie hongroise dans la décennie passée 45 — Interventions à la conférence d'E. Molnár. Interventions de *Gy. Ember*, *Gy. Székely*, *M. Horváth*, *A. Ságvári*, *O. Szabolcs*, discours de clôture de *D. Nemes* 59 — *E. Fügedi* : L'économie de l'archevêché d'Esztergom à la fin du XVe siècle. I. 82 — *P. Horváth* : Quelques problèmes de littérature historique et d'histoire juridique bourgeoise relatifs à l'histoire des communautés des terres au moyen-âge. II. 125 — *T. Szamuely* : Quelques problèmes concernant la doctrine militaire et l'organisation de l'armée allemande à la première étape de la deuxième guerre mondiale 150 — *Gy. Mérei* : Contributions à la critique de la conception historique de Gyula Szekfü 180 — István Széchenyi (A l'occasion du 100e anniversaire de sa mort) 257 — Le volume I/2 du manuel d'enseignement universitaire intitulé « Histoire de Hongrie » 278 — COMMUNICATIONS — *V. Zimányi* : Contributions relatives à l'histoire des haïdouks de Transdanubie 286 — *L. Kerekes* : Documents provenant du Ministère des Affaires Étrangères de Hongrie concernant les antécédents de l'annexion de l'Autriche 303 — DISCUSSIONS — *I. Soós* : Problème ayant trait à la publication de sources de l'histoire des villages 333 — LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUES ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES — *J. Macek* : L'état et les tâches de la science historique tchécoslovaque à l'ère de l'édification du socialisme 337 — *J. Kuczynski* — *W. Robbe* : Enseignement et études d'économie politique dans la République Démocratique Allemande 357 — LITTÉRATURE HISTORIQUE 363 — REVUE 438 — CHRONIQUE — A l'occasion de la mort d'un historien roumain. Barbu T. Cămpina (1923—1959) (*D. Csátori*) 453 — József Thim. 1864—1959 (*J. Perényi*) 454 — Béla Balázs 1918—1949 (*M. M. Somlyai*) 456 — Le XIe Congrès International des Sciences Historiques (*Gy. Ránki*) 459 — Conférence tenue à Pologne sur l'origine de l'artisanat et la vie urbaine (*Gy. Székely*) 461 — Conférences de sciences historique 465 — Nouvelles de la Société Historique Hongroise 466 — Ouverture de concours 471 — BIBLIOGRAPHIE 472

CONTENTS

STUDIES — *D. Nemes* : The development of peoples Hungary 1945—1960 1 — *E. Molnár* : The development of the hungarian historical science in the past decade 45 — Remarks on the lecture of E. Molnár. Remarks of *Gy. Ember, Gy. Székely, dr. M. Horváth, Á. Ságvári, O. Szabolcs*. The closing speech of *F. Nemes* 59 — *E. Fügedi* : The farming in the archbishopric of Esztergom on the end of the XVth. century 82 — *P. Horváth* : Some Questions of the Bourgeois Historical-Legal Historical Bibliography Dealing With the History of the Medieval Rural Community of Land. II. 125 — *T. Szamuely* : Some problem of the doctrine and leadership of the german nazy army in the first period of the second world war 150 — *Gy. Mérei* : Contribution to the historical conception of Gyula Székfü 180 — István Széchenyi (on the 100th anniversary of his death) 257 — About the I/2 university lecture-book of the History of Hungary 278 — PUBLICATIONS — *V. Zimányi* : Data to the History of the "hajdu"-s in Trans-Danubia 286 — *L. Kerekes* : Papers of the Hungarian Foreign Office on the prelude of the Anschluss 303 — DISCUSSION — *I. Soós* : The problem of publication of sources on Rural Communitys 333 — FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVJETUNION AND PEOPLES DEMOCRACIES — *J. Macek* : The situation and the tasks of the Historical Science in Czechoslovakia in the period of the building of socialism 337 — *J. Kuczynski-Waltraud Robbe* : The teaching of Economie History and Reaserch-Working in the German Democratic Republic 357 — REVIEWS 363 — SHORTER NOTICES 458 — CHRONICLE — On the death of a roumanian historian. Bărbu T. Cămpina (1923—1959) (*D. Csátári*) 453 — József Thim 1864—1959 (*J. Perényi*) 454 — Béla Balázs 1918—1959 (*M. M. Somlyai*) 456 — The XIth International Congress of Historians (*Gy. Ránki*) 459 — Conference on the origin of the artisanship and town life in Poland (*Gy. Székely*) 461 — Lectures on historical science 465 — News of the Hungarian Historical Society 466 — Competition 471 — Bibliography 472.

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *D. Nemes* : Die Entwicklung des volksdemokratischen Ungarn. 1945—1960 1 — *E. Molnár* : Die Entwicklung der ungarischen Geschichtsschreibung im vergangenen Jahrzehnt 45 — Beiträge hierzu von *Gy. Ember*, *Gy. Székely*, *dr. M. Horváth*, *Á. Ságvári*, *O. Szabolcs*, Schlußwort von *D. Nemes* 59 — *E. Fügedi* : Die Wirtschaftsgebarung des Graner Erzbistums zu Ende des XV. Jahrhunderts (I. Teil) 82 — *P. Horváth* : Einige Fragen der sich mit der Geschichte der mittelalterlichen ländlichen Feldgemeinschaft befassenden geschichtlichen-rechtsgeschichtlichen Literatur (II. Teil) 125 — *T. Szamuely* : Einige Fragen der militärischen Doktrin und Führung der deutschen faschistischen Wehrmacht im ersten Abschnitt des zweiten Weltkrieges 150 — *Gy. Mérei* : Zur Kritik der Geschichtsanschauung *Gy. Szekfűs* 180 — *István Széchenyi* (Zur 100. Wiederkehr seines Todestages) 257 — Über den Band I/2. des Universitäts-Lehrbuchs »Die Geschichte Ungarns« 278 — MITTEILUNGEN — *V. Zimányi* : Beiträge zur Geschichte der Heiducken in Transdanubien 286 — *L. Kerekes* : Schriften des ungarischen Ministeriums des Äußern zur Vorgeschichte der Annexion Österreichs 303 — DISKUSSIONEN — *I. Soós* : Über die Veröffentlichung von Quellen zur Dorfgeschichte 333 — HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN — *J. Macek* : Lage und Aufgabe der tschechoslowakischen Geschichtswissenschaft im Zeitalter des Aufbaus des Sozialismus 337 — *J. Kuczyński—Waltraud Robbe* : Unterricht und Forschungsarbeit auf dem Gebiete der Wirtschaftsgeschichte in der Deutschen Demokratischen Republik 357 — BUCHBESPRECHUNGEN 363 — BÜCHERSCHAU 438 — CHRONIK — Zum Tod eines rumänischen Historikers. *Barbu T. Cămpina* (1923—1959) (*D. Csátári*) 453 — József Thim. 1864—1959 (*J. Perényi*) 454 — Béla Balázs. 1918—1959 (*M. M. Somlyai*) 456 — Der XI. Internationale Historikerkongreß (*Gy. Ránki*) 459 — Konferenz über den Ursprung des Handwerks und des städtischen Lebens in Polen (*Gy. Székely*) 461 — Geschichtswissenschaftliche Vorträge 465 — Nachrichten der Ungarischen Historischen Gesellschaft 466 — Preisausschreiben 471 — BIBLIOGRAPHIE 472

<i>Ausch Sándor</i> : Az 1945—1946. évi infláció és stabilizáció (Ism.: <i>Ránki György</i>)	378
<i>Е. М. Штаерман</i> : Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях римской империи (Ism.: <i>Hahn István</i>)	381
<i>П. К. Ааефиренко</i> : Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30—50-х гг. XVIII. в. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	384
<i>В. Г. Трухановский</i> : Новейшая история Англии (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	388
<i>А. А. Зворыкин</i> : Создание материально-технической базы коммунизма в СССР (Ism.: <i>J. J.</i>)	390
<i>Pavel Oliva</i> : Pannonie a počátky krize římského imperia (Ism.: <i>Mócsy András</i>)	391
<i>Bedřich Šindelář</i> : Ohlas maďarské revoluce 1848—49 na Moravě a ve Slezsku (Ism.: <i>Kovács Endre</i>)	393
<i>Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue</i> Correspondance (1868—1890) I—II. (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	394
<i>Carl Erdmann</i> : Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters (Ism.: <i>Kubinyi András</i>)	403
<i>K. H. Quirin</i> : Herrschaft und Gemeinde nach mitteldeutschen Quellen des 12—18. Jahrhunderts (Ism.: <i>Maksay Ferenc</i>)	406
<i>Adam Wandruszka</i> : Reichspatriotismus und Reichspolitik zur Zeit des Prager Friedens von 1635 (Ism.: <i>Wittman Tibor</i>)	407
<i>The Renaissance 1493—1520</i> (Ism.: <i>Székely György</i>)	409
<i>W. E. Mosse</i> : The European Powers and the German Question 1848—71 (Ism.: <i>Gonda Imre</i>)	418
<i>Alan Bullock</i> : Hitler. A Study in Tyranny (Ism.: <i>Ránki György</i>)	420
<i>Carl N. Degler</i> : Out of our Past (Ism.: <i>Solt László</i>)	425
<i>The Mongol Mission</i> (Ism.: <i>Györffy György</i>)	427
<i>Im Reiche des Goldenen Apfels</i> (Ism.: <i>Benda Kálmán</i>)	428
<i>Csatári Dániel</i> : Magyar—román kapcsolatok (Ism.: <i>Tóth András</i>)	428
<i>Dercsényi Dezső—Zoltay László</i> : Esztergom; <i>Fitz Jenő</i> : Székesfehérvár; <i>Gerő László</i> : Eger; <i>Balogh István</i> : Debrecen (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	430
<i>Szabó Pál Zoltán—Ruzsás Lajos</i> : A török Pécs (Ism.: <i>Benda Kálmán</i>)	432
<i>Teleki Sándor</i> emlékezései (Ism.: <i>Kávássy Sándor</i>)	433
<i>Köpösdí Vera</i> : A mezőgazdasági munkásság mozgalmái Békés megyében 1905—1907-ben (Ism.: <i>Vörös Antal</i>)	434
Az új Brockhaus a magyar történelemről (Ism.: <i>Szuhaý-Havas Ervin</i>)	435
SZEMLE	438

KRÓNIKA

Egy román történetíró halálára. Barbu T. Cămpina (1923—1959) (<i>Csatári Dániel</i>)	453
Thim József (1864—1959) (<i>Perényi József</i>)	454
Balázs Béla (1918—1959) (<i>M. Somlyai Magda</i>)	456
A XI. Nemzetközi Történészkongresszus (<i>Ránki György</i>)	459
Konferencia a kézművesség és a városi élet eredetéről Lengyelországban (<i>Székely György</i>)	461
Történettudományi előadások	465
A Magyar Történelmi Társulat hírei	466
Pályázati felhívás	471

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1959. január 1.—június 30.)	472
---	-----

Ára: 24,— Ft

Évi előfizetési ára: 36,— Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Urbáriumok XVI—XVII. század. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. 7.) Szerkesztette és bevezette *Maksay Ferenc*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959. 890 l. + 17 t. Ára: 150,— Ft.

Széchenyi István válogatott írásai. Szerkesztette, magyarázta és a bevezető tanulmányt írta *Barta István*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1959. 470 l. Ára: 37,— Ft.

Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914—1918. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. 8.) Összeállította *Iványi Emma*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 581 l. + 6 t. Ára: 120,— Ft.

Landler Jenő: Válogatott beszédek és írások. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 580 l. Ára: 35,— Ft.

A magyar munkásmozgalmak történelének válogatott dokumentumai. Hatodik kötet: A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21.—1919. augusztus 1. Első rész. 1919. március 21.—1919. június 11. Második rész. 1919. július 11.—1919. augusztus 1. Összeállította *Gábor Sándorné, Hajdu Tibor és Szabó Gizella*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 745, 736 l. Ára: 200,— Ft.

Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. XIX. Szerkeszti *Gerevich László*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959. 402 l. Ára: 140,— Ft.

Értekezések a történeti tudományok köréből (Új sorozat)

1. *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája..... 16,— Ft
- 2—3. *Révész Imre*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából 24,— Ft
4. *Wittman Tibor*: Az „árforradalom” és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618) ..... 8,— Ft
5. *Kovács Endre*: Magyar—délszláv megbékélési törekvések 1848—49-ben ..... 15,— Ft
6. *Lackó Miklós*: Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén ..... 8,— Ft
7. *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon ..... 16,— Ft
8. *V. Windisch Éva*: Közlöny (1848—49). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története ..... 12,— Ft
9. *Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog ..... 18,— Ft
10. *Berlász Jenő*: Az erdélyi jobbágyország gazdasági helyzete a XVIII. században..... 9,— Ft
11. *M. Kondor Viktoria*: Az 1875-ös pártfúzió..... 18,— Ft
12. *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848) ..... 14,— Ft
13. *Heckenast Gusztáv*: Fegyver- és löszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban ..... 18,— Ft
14. *Tokody Gyula*: Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918) ..... 13,— Ft
15. *Hajdu Tibor*: Március huszonegyediké (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez) ..... 10,— Ft

713

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

94. ÉVFOLYAM

1960

1960. 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I., URI UTCA 51—53

94. ÉVFOLYAM, 1960. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYÓZÓ, LEDERER
EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK,
NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő),
SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén (II. rész).. 505
Andics Erzsébet: A Habsburgok és a forradalmak elleni cári segítség kérdése..... 556
Lackó Miklós: Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában 595
Márkus László: A leninizmus hatása a szociáldemokrata történetfelfogásra a Tanács-
köztársaság idején 626

KÖZLEMÉNYEK

- M. Somlyai Magda*: Adatok a mezőgazdasági termelés megindulásának történetéhez
1945—46-ban 646

VITA

- Kristóf György*: Megjegyzések a Nagy György-féle köztársasági mozgalom ideológiájá-
hoz és hatásához 661
Dolmányos István: A Nagy György-féle köztársasági mozgalom néhány vitás kér-
déséről 668

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNESEZFRONTJA

- Tudományos ülésszak a Kínai Népköztársaság megalakulásának 10. évfordulóján.. 680

TÖRTÉNELMI IRODALOM

- Szabad György*: A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel
a tőkés gazdálkodásra (Ism. *Wellmann Imre*) 687
Windisch Éva: Közlöny (1848—1849). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjá-
nak története (Ism. *Dezsenyi Béla*) 694
Советская Россия и капиталистический мир в 1917—23 гг. (Ism. *Jemnitz János*) 695
Ludovít Holotik: Štefaníkovská legenda a vznik ČSR (Ism. *Kovács Endre*) 698
The New Cambridge Modern History. VII. The Old Regime 1713—1763 (Ism. *Solt
László*) 699

KRÓNIKA

- A Magyar Történelmi Társulat hírei 704
Beszámoló V. Waldapfel Eszter kandidátusi disszertációjának vitájáról..... 711
Pályázati hirdetés 716

AZ ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG GAZDÁLKODÁSA A XV. SZÁZAD VÉGÉN

(II. rész)

III. Az esztergomi érsek kiadásai

Az esztergomi érsek jövedelmét a jövedelmi források jellegének megfelelően két csoportra osztottuk: földesúri és egyházi jövedelmekre. Ezen a két csoporton belül vontuk össze a bevételek 34 számláját. A kiadásokkal szemben ugyanezt a módszert nem alkalmazhatjuk. A kiadások ad hoc felmerült gazdasági szükségességet jelentettek, azokat a főkönyv 30 számláján vezették. Kézenfekvő lenne ezeket a számlákat is jellegüknek megfelelően csoportosítani aszerint, hogy az érsek mint földesúr vagy egyházi méltóság kiadásai, személyi vagy udvartartási költségek voltak, de ez a felbontás ugyanúgy nem hajtható végre mint ahogyan a feudális úr vagy az egyháznagy sem képzelhető el kíséret nélkül. A számadáskönyv sem tesz különbséget az érsek konyhájára és a személyzet konyhájára beszerzett élelmiszerek közt. Ezért nem marad más hátra, mint az eredeti számlakeret átcsoportosításával nagyobb egységekben megvizsgálni dolgozatunk második kérdését: mire költötte el Hipolit befolyt jövedelmét? A rendelkezésre álló számadáskönyvek természetéből folyik, hogy erre a kérdésre teljes részletességgel csak az 1489. évet illetően fogunk tudni választ adni, az 1490. évi kiadásokat nem vezették olyan részletesen, ezért ebből az esztendőből csak a kiadások nagyobb csoportjait és egyes részletezett számláit tudjuk majd felhasználni.¹²⁴

Bevezetőül még meg kell jegyeznünk, hogy az érseknek ebben az időben az esztergomi és drégelyi vár mellett Budán, Pozsonyban, Bécsben, Visegrádon és Maróton háza, Berzencén és az Esztergom melletti Verpécen várkastélya volt. Ezeknek az objektumoknak fenntartására és birtokainak vezetésére nagyszámú alkalmazottra volt szüksége, a fegyveres kísérettel együtt több mint 200 főre. Ezt a 200 embert kellett ellátnia, az ingatlanokat fenntartania, az alkalmazottakat és ideiglenes munkaerőket kifizetnie és viselnie azokat a költségeket, amelyek a fenti feladatok ellátása során áruszállítással, igazgatással kapcsolatosan vagy másirányú egyházi feladataiból kifolyólag felmerültek.

¹²⁴ Az 1490. évi számadáskönyv a kiadásokat ugyanazokon a számlákon vezeti, mint a megelőző 1489. évi. A lényeges különbség azonban az, hogy míg 1489-ben a különféle számadások minden egyes tételét átvette a főkönyv, addig az 1490. évben megelégedtek azzal, hogy a diszponáló tisztviselő elszámolásának végösszegét vezessék rá a főkönyvi számlára. Az 1489. évihez hasonló részletességgel csupán az építkezés, ruházkodás, a hadiszerek, a királyné, a gyertya és a rendkívüli kiadások számláját vezették. Jellemző pl., hogy a konyha költségét 1489-ben naponkénti összegezésben vette át a főkönyv, 1490-ben ehelyett mindössze néhány tételt találunk, amely az esztergomi és budai konyha hosszabb időszak alatti kiadásait vette át egy tételben.

1. Az ellátás költségei

Ez alatt a címszó alatt a számadáskönyvek konyhaszámláját, továbbá az élőállat, a gabona, a bor, a fűszer és egyéb élelmiszerek valamint a széna beszerzési számláját vontuk össze. Ezek közül a számlák közül a konyhaszámla költségeit tárgyi szempontból nem vizsgálhatjuk meg, mert részleteket ezen a számlán még 1489-ben sem vezettek, hanem csupán a provisor irnoka által vezetett „registre partiale” napi végösszegét vezették át, s a budai konyha költségeinek végösszegét tüntették fel.¹²⁵

Ha a konyha költségeit figyelmen kívül hagyjuk, akkor a legnagyobb összeget a gabona beszerzése alkotja. Ennek a 446,69 fl végösszeggel zárt számlának többségét azonban nem élelmiszer, hanem szemestakarmány képezte. A végösszegeből 131,98 fl-t nem részleteztek, ezt Lardi háznagy költötte el gabonavásárlásra Budán. A fennmaradó 314,71 fl-ből 285,26 fl-t zab beszerzésére fordítottak.

Nagy tételben vásárolt az érsekség élő állatot, főképpen ökröt és sertést. Kiegészíti ezt a számlát a vadat, húst és szalonnát tartalmazó tétel. Feltűnő, hogy a nagy, vadbő erdőkkel rendelkező érsekség konyháján milyen kevés vadat ettek. Az 1489. évi igen részletes számadásban csak 1 vaddisznó, 4 szarvas, 3 nyúl és 2 fácán beszerzése szerepel. Ha az élőállat, vad, hal és húsfélék beszerzési költségéhez még hozzávesszük a kenyérre és sajtra kiadott összegeket, akkor előttünk áll a főképpen húsból és lisztfélékből álló, mai felfogásunk szerint túlzottan egyoldalú középkori táplálkozás, amelyben csak a savanyúkáposzta jelenthetett némi változatosságot.

A nagymennyiségű fehér kenyér beszerzése a király esztergomi tartózkodása miatt vált szükségessé, ugyanez indokolta a déligyümölcs (narancs, citrom, füge) és a fűszerek egy részének beszerzését is. Fűszerből elsősorban bors és sáfrány szerepel, mellettük cukor, rizs, mandula, fahéj és táblaolaj jelentkezik nagyobb mértékben.

Ugyancsak az ellátáshoz tartozik a tűzifa és széna beszerzése is. A budai és esztergomi konyha szükségletére 220 kocsi fát vásárolt az érsekség. A széna beszerzési költsége valószínűleg csak munkabér volt, mert a szénát az allódiumokon termelték.

34 hordó bort vásárolt az érsekség, ebből 5 hordó szeremi bor volt, 1490-ben 59 hordót, amelyből 24 hordó Visegrádon vásárolt baranyai bor volt. A többi bor származási helyét nem ismerjük, de az eladók (egyházi személyek és esztergomi polgárok)¹²⁶ személye után ítélve nagyrészt esztergomi borok lehetnek. 1489-ben a Pozsonyból Esztergomba szállított 42 hordóval együtt Esztergomban és Budán 76 hordó bort, 1490-ben összesen 191 hordót fogyasztottak el.

A fűszerek kivételével az ellátáshoz szükséges beszerzett anyagok kivétel nélkül Magyarországon termelt mezőgazdasági áruk voltak. A számadáskönyvek ugyan nem minden esetben jelölik meg a beszerzés helyét, néhány adattal azonban megvilágíthatjuk a kiadásoknak ezt az oldalát. A beszerzések összegéből 1447,03 fl beszerzési helyét ismerjük. Az összeg megoszlása a következő:

¹²⁵ Vö. fentebb idézett bejegyzéssel 17. sz. j. gyzet.

¹²⁶ Az eladók közt szerepel az esztergomi nagyprépost (Garázda P.), az éneklőkanonok, a modrusi püspök, egy Ladislaus Balasa di S. Anna, Antonius litteratus de S. Anna (a contrata S. Anne Esztergom egyik városiészéje).

Érseki birtokon beszerzés	945,22	fl	65,3%
Budán	492,62	„	34,0 „
Egyébütt	9,19	„	0,7 „
Összesen	1,447,03	fl	100,0%

A mezőgazdasági nyerstermények túlnyomó részét tehát az érsek saját birtokain vásárolta meg. Ehhez a túlnyomó részhez tartozott a gabona, a bor és a tűzifa. Érdekes, hogy a mezőgazdasági nyerstermények értékesítésének központja nem Esztergom volt, hanem a vele szemben fekvő Kakat (a mai Párkány). Esztergomban az érsek csupán bort és kismennyiségű tűzifát szerzett be, de a gabona- és állatvásárlás Kakaton történt. A fűszerek és déli-gyümölcsök beszerzésének helye Buda volt, még a kis tételeket is onnan hozatták. Jellemző Esztergom e korabeli hanyatlására, hogy fél font borsért Budára kellett küldeni. Budán és az érseki birtokon kívül mezőgazdasági nyersanyagot az érsek csupán négy helyen szerzett be. Bécsben a bécsi ház fenntartása céljából kis mennyiségben, a szobi és pilismaróti királyi jobbágyoktól tűzifát és Pozsonyból bort. Ez utóbbit itt most csak teljesség kedvéért említjük meg, mert ez a tétel a kiadások közt nem szerepel.

Külön megvizsgáltuk a mezőgazdasági nyerstermények árait. Vizsgálataunknál abból indultunk ki, hogy az érsek talán azért szerezte be ezeket az anyagokat saját birtokain, mert ott olcsóbban kapta. A fa- és élőállatárak összehasonlítása azonban azt mutatja, hogy az érsek saját birtokain is megfizette a szokásos árat.

2. Ruházkodás

A hatalmas személyzettel rendelkező, bizonyára fényes érseki udvartartás ruházkodásra tekintélyes összeget költött, főképpen szövetekre és prémekre. A szövetek közül — amint ez Hipolit és közvetlen kíséretének származása alapján várható — elsősorban olasz szövetek, főként veronaiak szerepeltek. A firenzei és veronai szövetek mennyiségben a legnagyobb tételt jelentik. Ezek mellett jelentősebb mennyiség volt még az aacheni. Mind értékre mind mennyiségre a legkevesebb a dél-német és sziléziai posztó. Ezt a két szövetfajtát — a kor szokásának megfelelően — a zsoldosok ruhájának készítésére használták fel. A magyar gyártmányú és a szolgák ruházatára nagy mennyiségben vásárolt abaposztó (griseus) értékének más szövetek árával való összehasonlítása jól jellemzi az úr és szolga közti arányokat. Egy sing abaposztó ára 3,3 dénár volt, egy sing veronai szöveté 0,34—1 fl, egy sing londoni 2,— fl, és egy sing firenzei bíborszöveté 2,50 fl, tehát majdnem százszorosa az abaposztónak.

A külföldi szöveteknek a középkori magyar gazdasági életben játszott jelentős szerepére való tekintettel a szövetárakkal kapcsolatban még egy megfigyelésre kell felhívunk a figyelmet. A 23. sz. táblán összeállítottuk a Hipolit-kódexekben található szövetárakat és összehasonlítottuk a Kováts Ferenc által közölt vámértékkel és a tényleges árakkal, valamint a brassói huszadjegyzékben szereplő vámértékkel. Sajnos a magyar forrásanyagban található tényleges árak összegyűjtése még nem történt meg, így kénytelenek vagyunk az esztergomi számadásoknak e néhány adatából kiindulni. A tábla világosan mutatja, hogy míg a nagyértékű olasz és angol szövetek vámértéke változatlan maradt, addig a sziléziai posztó vámértéke esőkenő tendenciát mutatott. Hipolit vásárlásai arra engednek következtetni, hogy a tényleges

vásárlás során ez a jelenség még nagyobb méreteket öltött, még pedig nemcsak a görilitzi, hanem a nürnbergi „hosszú” posztó esetében is. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a két posztó egyformán helyezkedett el a középkorvégi ranglistán, mindkettőt elsősorban a katonaság ruházatára vásárolták, mai kifejezéssel élve „kommerc-árúk” voltak.¹²⁷ Bizonyos áresés tapasztalható a veronai posztó esetében is.

A prémek közül hermelinnel, cobollyal, farkasbőrrel találkozunk. A személyzet báránybőrsubát kapott, amelyet az érsekséggel szerződéses viszonyban álló János esztergomi tímár dolgozott ki.

Az érsek és közvetlen kíséretének céljaira német gyolcsot, a szolgák számára durva vásznat vásároltak. Egy alkalommal előfordul a kassai vászon is.¹²⁸

Viszonylag igen nagy összeget emésztett fel a lószerszámok készíttetése. Hipolit szerszámai ezüsttel kivert parádés darabok lehettek. Ugyanezen a számlán más luxuscikkek is elszámoltak. Flandriai kárpit, kristálypoharak és a játékkártyák is hozzátartoztak a reneszánsz főpap udvarának szükségletéhez.¹²⁹

Az itt felsorolt cikkek tekintélyes része külföldi eredetű volt. A számla végösszegét alkotó 1955,99 fl-ből csupán 397,48 fl volt a Budán és Esztergomban kifizetett munkabér és az érseki birtokon vagy Budán beszerzett hazai áru, a többi 1558,51 fl. külföldi áru volt. Ezt az árut túlnyomórészt Budán vásárolta meg az érsekség, elsősorban a budai olasz kereskedőtől, Raggione Bontempitől és egy Piero Antonio nevű ugyancsak firenzei kereskedőtől. Mellettük két német kereskedő neve is szerepel, Arbar és Piller, akiktől az érsek aacheni szövetet és selymet vett.¹³⁰ A külföldi származású prémeket Cecei Kis Máté hozta Krakkóból, a farkasbőrök egy részét azonban belföldön, a kakati piacon szerezték be. Olasz szöveteket az érsek közvetlenül is beszerzett: 1489. június 15-én Gianetto mester domonkos inquisitornak 300,— fl-t adtak át azzal az utasítással, hogy érte Ferrarában szövetekeket rendeljen.

3. Építkezés, karbantartás

A Hipolit-kódexek építkezési vonatkozású anyagával Voit Pál több cikkben foglalkozott,¹³¹ szakszerűen megvilágítva az építkezéseket a magyar művészettörténet és építéstörténet szempontjából, ezért itt most pusztán az építkezések

¹²⁷ Görilitzi posztót kért a gyalogosok ruhájának készítésére Kassától a kincstárnok 1481-ben (Tört. Tár 1902. 346, 349. l.). Bártfa és Kassa többször szállított görilitzi és nürnbergi posztót adó fejében. (Uo. 1902. 294. l., *Iványi* : Bártfa 2402). 1491-ben a Hipolit-kódex is „pro panno Gerliczer peciis 6 pro vestitura familiarium domini provisoris” (Usita et intrada 1491. fo. 72). — 1506-ban Szeben a vizaknai sóskamarásnak ad át nürnbergi posztót „ratione distributionis salium militarium” (Quellen f. Sieb. Gesch. I. 440. l.).

¹²⁸ „Per peze 4 di tella Casoviensia di brasa 52 per la peza, duchati cinque et dinari ottanta” (Usita 1489 f—o 31).

¹²⁹ Jellemző, hogy az egri ásatások során Hipolit udvarából fényűzési cikkek és játékkocka került elő. Udvari életére l. Századok, XXIII (1889) 398. l.

¹³⁰ A kereskedőkre vonatkozólag l. *Kubinyi A.* : Budai kereskedők udvari szállítása a Jagelló korban. Budapest Régiségei XIX (1959) 99. l.

¹³¹ *Voit P.* : Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építőgyakorlat. Művészettörténeti tanulmányok (szerk. Dávid K.) Bpest, 1956. 46—87. l. Magyar Kerámiatörténeti tanulmányok I. Kaza György Estei Hipolit esztergomi kályhása. Művészettörténeti Értesítő 1954. 113—116. l.

gazdasági vonatkozásával fogunk foglalkozni. Építkezés, karbantartás címszó alatt vontuk össze a számadáskönyvnek a várbeli építkezésről és javításokról valamint a maróti ház építkezéséről vezetett számláit. Mindkét számla vegyes tartalmú, főképpen a várbeli építkezés számlája az, mert ezen nemcsak az esztergomi várban, hanem az érseki birtokokon és ingatlanokon folyó valamennyi építkezés és javítás költségeit könyvelték el. Magában az esztergomi várban ekkor nagyobb építkezés nem folyt, csupán egy istálló építéséről és kisebb javításokról van tudomásunk. Ezen a számlán könyvelték el a várral kapcsolatban időről-időre felmerülő karbantartási költségeket is, így a várak tisztítását, a szemét-(trágya-) fuvarozást stb. Nagyobbarányú építkezésekkor csak a maróti házon folyt, ahol új kőablakkereteket vettek, új kályhákat állítottak fel, sőt még egy képet is készítették. Nagyobb építkezés költségeit számolták el a verpéci (Esztergom mellett) várkastéllyal kapcsolatban. A gazdasági épületek közül a kövesdi malom újjáépítése, malmok, hajók javítása, kútépítés és más tatarozási munkák voltak 1489—1490-ben folyamatban. Karbantartási munkákat végeztek Budán is.

A részletesen leírt tételek bontása alapján úgy látszik, hogy az építkezési-karbantartási munkák munkabére nagyobb volt, mint a felhasznált anyagok költsége. Különösen nagy tétel volt a különböző iparosok munkabére, bár ezekbe a bérekbe nem egyszer a segéd munkások bére is beleszámított. Az iparosok közül a legtöbb bért az ácsoknak és kőfaragóknak fizették ki, mellettük kályhás, üveges, molnár és kovács szerepel.¹³²

A mestereken kívül az építkezésnél segéd munkásokat és vigilatorokat is foglalkoztattak. A vigilatorok az esztergomi vár személyzetéhez tartoztak, s feladatuk a vár éjszakai őrzése volt. Úgy látszik azonban, hogy nappal (vagy valamilyen szabad napon?) egyszerű napszámosmunkát is végeztek. 1489-ben elsősorban a kövesdi malom javításánál szerepelnek a nyári hónapokban. Itt összesen 255 munkanapot teljesítettek. További 61 munkanapot az esztergomi várban dolgoztak. Napszám bérük 5 dénár volt. Az összesen teljesített 316 munkanapból a 14 vigilatorra fejenként átlagosan 22—23 nap esett, ami 1,10 fl össz bérnek felel meg. A vigilatorok évi fizetése 3,40 fl volt, amihez még 1 fl értékű ruhát kaptak. Ehhez képest az 1,10 fl jelentős mértékben növelte meg évi jövedelmüket. Minden jel szerint az uradalom is arra számított, hogy az 5 dénáros napszám bér „jól jön” a vigilatoroknak. U. i. az építkezéseknél dolgozó segéd munkásoknak télen 4, nyáron 5 dénár volt a napi bérük, de a nyári mezőgazdasági munkák idején (amikor az építkezéseknél is hosszabb volt a munkaidő) a napszámosoknak 6 dénárt fizettek egy napra. A vigilatorok azonban ekkor is csak 5 dénárt kaptak. Így állt elő az a fonák helyzet, hogy a kövesdi malmon dolgozó kakatiak és „idegenek” napi 6 dénárért, a vigilatorok pedig napi 5 dénárért dolgoztak ugyanott. Ez arra mutat, hogy a nyáron fellépő munkaerőhiányt az érsekség a vigilatorok napszámosként történő alkalmazásával enyhítette. Különösen ott kerülhetett sor ilyen megoldásra, ahol nagyszámú munkaerőre volt szükség, pl. a kövesdi malomnál, ahol valószínűleg nagyobbarányú földmunkát kellett végeztetni.¹³³

¹³² Részletesen Voit id. tanulmányaiban. Mihály mester családnévének a magyar Rásonyi névvel történő azonosítása valószínűleg tévedésen alapszik (Művészettört. tanulm. 80. l.). Az „a rason” kifejezés (= a raggione, ill. a latin ratione) nem családnév, hanem a tartozás vagy követelés jogcímét fejezi ki.

¹³³ Voit az 1490. évi számadásokból arra az eredményre jutott, hogy a vigilatoroknak a rendes napszám bérnél magasabb összeget fizettek ki. Következtetésénél nyilván

Az anyagok beszerzésénél itt is megfigyelhető az egy-egy termelési ágat képviselő falvak vagy mezővárosok típusa. Faszenet és meszet szinte kizárólag Héregről, épületfát Liptóból és Szobról, hordókötéshez szükséges vesszőt és indát Szalkáról szerzett be az érsekség. Nagy szerepet játszott az építkezési anyagok szállításánál Rozsnyó. A szükséges vasalkatrészek (lánc, lemez, különféle szegek) majdnem kizárólag Rozsnyóról származtak.¹³⁴ A fémmunkák egy részét (pl. a rézedények javíttatását) Budán végeztették.

4. Fizetések

Az érsek szolgálatában álló nagyszámú személyzet fizetése háromféle módon történt: készpénzzel, elszámolás formájában és természetben. A fizetesként elszámolt összegeket a megfelelő számlákon vezették, tehát a természetben adott ruhák költségét a személyzeti ruházati számlán,¹³⁵ a természetben adott pozsonyi tizedbort a pozsonyi ház költségeinek számláján stb. A kettős könyvelés természetéből következik, hogy a különböző számlákra elszórt tételeket az alkalmazottak személyi számláin gyűjtötték össze. Ezeknek a számláknak követel oldalán a személy neve és beosztása mellett feljegyezték alkalmaztatásának kezdőpontját és azokat a feltételeket, amelyek mellett az illetőt alkalmazták. Ez a rövid feljegyzés tulajdonképpen a Libro di salariati kivonata volt, a követel oldal szövegét is minden alkalommal a következő évi Libro di salariatira való hivatkozás zárja le. A tartozik oldalon feltüntetett összegek is a Libro di salariatiból származtak. Az 1488–1490 évekből sajnos nem maradt fenn ilyen Libro di salariati, de az 1489. évi Libro di usita olyan részletesen jegyezte fel minden egyes alkalmazott járandóságát, hogy annak alapján megvizsgálhatjuk az érsek szolgálatában álló személyek javadalmazását és helyzetét.¹³⁶ A ténylegesen kifizetett vagy elszámolt salláriumok végösszege az 1490. évi főkönyvben is

a segéd munkás téli napszámát (napi 4 dénár) hasonlította össze a vigilátorok nyári napszámával (napi 5 dénár). Ténylegesen a vigilátorokat a téli időszakban nem vették igénybe (l. 29. tábla). 1490-ben március 9-én dolgoztak először, 1489-ben június 11-én. Ebben az időszakban a segéd munkások bére már napi 5 dénár volt. A vigilátorok is ennyit kaptak. De a nyári időszakban a kövedi malomnál a napszamosoknak 6 dénárt fizettek. A vigilátorok azonban ekkor is napi 5 dénárért dolgoztak.

¹³⁴ Rozsnyóról 1489-ben kereken 40,—fl értékű vasárut hozattak. Kisebb tételekben vaslemezeket másutt is vásároltak (pl. Sarlón) a kereskedelmi forgalomban. Megjegyezzük, hogy a jolsvai plébános vaslemezeket és kocsit(?) volt köteles beszolgáltatni a „census plebanorum” címén. („El plebane de Isua presentate uno coro et zento lamine di ferro” Intrada 1490. f. 23).

¹³⁵ A könyvelési rendszer a következő volt: a megvásárolt ruha árával megterhelték a személyzeti ruházati számlát (spesa di vestire caraterj, vigilatori et altri famii), ugyancsak megterhelték annak a személynek a számláját, aki a ruhát kapta, és jóváírták a vételárat kifizető személy számláján.

A személyzeti számla összegét táblánkon Hipolit ruhaszámlájával (Spesa di robe ne la salvaroba) és a feldolgozott ezüst számlájával (spesa per lavorar arzentí) vontuk össze és ruházat címszó alatt tárgyaltuk.

¹³⁶ Pl. „Bernardus Lepes, ufficiale in Rosgno Banja, qualle si e obligatto a servir in Campo el Reverendissimo con Cavallj cinque armadi, de haver ogni anno per conto di annuale provizione non andando in Campo: duchati setanta, uno vaso vino et aliquanto di frugie et li bersagj del suo officiolatto, el qualle comenzo a servire adi 8 agosto 1489” (Usita 1489 f.—o 102).

megtalálható, de a részletek itt hiányzanak, a nagy helyet elfoglaló és sok munkát igénylő személyi számlákat ebben a könyvben nem dolgozták ki.

A középkori feudális alkalmazási viszonyokból szükségszerűen következik, hogy vizsgálatunk korlátozott célú lesz. A legmagasabbtól a legalacsonyabbig szinte valamennyi alkalmazott esetében kiszámíthatatlan természetbeni tételekkel találkozunk. A hierarchia élén álló di Costabili kormányzó maga és hatszolgája ellátását követelhetette, a kocsisok természetbeni ruházati cikkeket kaptak. Sem egyik, sem másik tétel megbízható kiszámítására nincs módunk, mert a számadáskönyvekből az egy főre eső ellátás költségei épp úgy nem számíthatók ki, mint ahogyan a ruházati cikkek értéke sem számítható ki pontosan. A fennmaradt adatokból arra kell következtetnünk, hogy a ruházati cikk ára (az abaposztótól eltekintve) részben attól is függött, hogy kinek a részére vásárolták. Ettől a nehézségtől függetlenül a ruházat kérdése már csak azért sem oldható meg, mert az érsekség sokszor csak a nyersanyagot vette meg és házilag készíttette el a ruhát. Az pedig a legrészletesebb középkori számadásból sem számítható ki, hogy a szabó munkabére és a felhasznált fonal értéke milyen kules szerint oszlik meg, az elkészített készárura vonatkoztatva.

A felsorolt nehézségek következtében nem az alkalmazottak teljes járandóságát vagy teljes jövedelmét fogjuk megvizsgálni, hanem a részükre járó és ténylegesen elszámolt fizetést. Úgy hisszük, hogy ez a céljában előre korlátok közé szorított vizsgálat is több irányban megvilágítja majd az érseki személyzet helyzetét.

Előljáróban talán még azt kell ehhez hozzátennünk, hogy az érseki alkalmazottakon a világi személyzetet értjük. A 10 éves Hipolit egyházi és világi feladatait két helyettese: a vicarius generalis és a gubernator látta el. A vicarius generalis Hipolit egyházi hatalmát gyakorolta, Ő és azok az egyháziak, akik közvetlenül az érseknek voltak alárendelve, ekkor azonban már nem az az érsek fizetett alkalmazottai voltak, hanem tőle független prebendák élvezőiként gazdaságilag önállóan működtek. Ezért az itt következő vizsgálatban csak három egyházi személlyel fogunk találkozni: a budai Boldogasszony templom plébánosával, aki bizonyos misék elmondása kapcsán — egyházi beosztásától függetlenül — mintegy magánjogi viszonyban állott az érsekkel és kapott a budai házikápolnában elmondott misékért salláriumot. Ilyen minőségben a budai plébános az érsek káplánjával és a sekrestyével együtt a magánkápolnához tartozó alkalmazott volt, mint amilyenek a korabeli Magyarországon szinte valamennyi nagyobb várban megtalálhatók voltak. Egyházi személy volt még a kormányzó, akinek feladata az érsekség gazdasági ügyeinek vezetése volt. Hozzá tartoztak mind az egyházi mind a földesúri jövedelmek, a fekvőbirtokok vezetése és adminisztrációja. Természetesen ő sem egyházi minőségében vezette az érsekség gazdasági ügyeit, mint ahogyan László vasvári prépost sem egyházi minőségében volt 1491-ben esztergomi provisor.

Hipolit világi alkalmazottainak vizsgálata a fenti nehézségektől eltekintve annál is kecsgetőbb, mert ebben az időben Magyarországon a nagybirtokosok személyzete mélyreható átalakuláson ment keresztül. A XIV—XV. századi magyar nagybirtokosok alkalmazottainak magját a közvetlen familiárisok alkották. Belőlük került ki a bandérium derékhada, mely a nagybirtokos hadbavonulása esetén vele együtt harcolt, belőlük kerültek ki a várnagyok és officálisok. Az officálisok nemcsak a nagybirtok vezetésében játszottak nagy

szerepet, hanem minden tekintetben a nagybirtokosok helyettesei és megismerésítői voltak. A dominus-szal együtt vonultak hadba, fegyvereseikkel az úr érdekeit védelmezték nemcsak külső támadás ellen, hanem az úr érdekeit védtek saját jobbágyaival szemben is mint karhatalom. Uruk nevében hoztak ítéletet és hajtották végre azokat. Birtokvezetés terén ők fogták össze egy-egy uradalom kisebbrendű alkalmazottait, a majorságok, vámok, révek kezelőit, kulcsárokat és végső fokon a jobbágyközségek bírait is. Az officiálisok személyében összekapcsolódott a hadkötelezettség és a birtokvezetés, aminek következtében nem tudunk éles határvonalat vonni a funkcionális szempontból két különböző feladat között.¹³⁷

A század végén a hagyományos földesúri kísérethez új elem csatlakozott, a reprezentáció céljait szolgáló udvari emberek csoportja. Az új elem fejlődéséhez a példát Mátyás király fényes udvara adta, Hipolit esetében pedig még közvetlen olasz hatással is számolnunk kell. Az udvari emberek feladata az volt, hogy a nagybirtokos udvarának fényét emeljék, hatalmának és jelentőségének méltó keretét megadják. Katonai kötelezettségük ennek megfelelően nem volt, nem folytak bele a birtokvezetés ügyeibe sem.

A két különböző elem Esztergomban is megtalálható a XV. század végén. A hagyományos magyar kíséret alkalmazottai közül nem hiányoznak sem a nemesi bandérium tagjai, sem az officiálisok. Az officiálisok nemcsak gazdasági és jogi ügyekkel foglalkoztak, hanem még katonai funkciót is teljesítettek, bizonyos számú fegyveres lovas tartására voltak kötelezve és hívás esetén ezekkel együtt kellett bevonulniuk. A drégelyi várnagy személyében is a földesúr valamennyi feladata összpontosult, várának épp úgy volt parancsnoka mint az uradalom jobbágjainak bírása, vagy a kirótt adó és járadék behajtója.

A birtokvezetés szervezete és személyzete a régi magyar szervezés hagyományait őrizte meg a XV. század végén is, az udvari kíséret tagjai közül azonban csak az istállómeister volt fegyveresek tartására kötelezve, a többiek már az új, reneszánsz felfogásnak megfelelően udvari emberek voltak, katonai szolgálat kötelezettsége nélkül. A régi magyar felfogáshoz tartozó familiának az udvari személyzettől való ilyen éles elválásához Hipolit esetében hozzájárult az udvari csoport eltérő nemzetisége is. A közvetlen kíséret szinte kivétel nélkül olaszokból állt. A birtokigazgatásban csak Pincharello számvivő, az officiálisok közül csak Alfarello, az esztergomi várnagy volt olasz, nyilván mindketten azért, mert bizalmi állást töltöttek be.

Az esztergomi érsekség személyzete tehát két egymástól élesen elkülöníthető csoportra osztható fel: a régi, hagyományos nagybirtokos-familiára, mely a katonáskodó és birtokot vezető személyeket foglalta magában és az új, reneszánsz életstílus követelményei szerint verbuvált olasz udvari csoportra. E között a két csoport között viszonylag könnyen tehetünk különbséget, de ezen túlmenőleg megkíséreltük a hagyományos magyar familia felbontását is. Fentebb utaltunk arra, hogy az officiálisok mind a katonai mind a birtokigazgatási csoportba beoszthatók. Ezt a nehézséget úgy igyekeztünk kiküszöbölni, hogy az officiálisokat külön alcsoportba soroltuk. A magyar familia ezért nem két, hanem három alcsoportra bomlik majd vizsgálatunk során: a szó szorosabb értelmében vett katonai kíséretre (officiálisok és az általuk tartott

¹³⁷ Sinkovits : id. m. és Elekes L. : Magyar Művelődéstörténet II. 241—308. l.

lovakok nélkül), officiálisokra és végül a birtokigazgatás alkalmazottaira (ismét csak officiálisok nélkül).

Ha a személyzetet a fenti elvek szerint felosztjuk (25. tábla), és megvizsgáljuk a létszám- és bérviszonyokat, akkor a magyar familián belül az első helyet mind létszám, mind előírányzott fizetés szempontjából a katonai kíséret foglalja el. Igaz, hogy a fegyveres erő nem volt állandó létszámú. A 48 állandó alkalmazotton kívül 117 alkalmi fegyveres lovas katonát foglalt magában, akiket a katonai kíséret, ill. az officiálisok csak szükség esetén állítottak ki. Ezeknek a lovasoknak fizetése is úgy történt, hogy szolgálatuk időtartamára az őket felfogadó officiális vagy más személy havonta 3 fl.-t kapott lovasonként.¹³⁸ 1489-ben összesen 1197,57 fl.-t fizettek ki ezen a címen az officiálisoknak. A katonai kiadások tulajdonképpen igen kis összeget emésztettek fel, ha semmiféle körülmény nem kívánta a szerződésileg biztosított keret feltöltését és fegyverben tartását.

Ha a teljes katonai keretből csak az állandó fegyveres erőt vesszük tekintetbe, akkor az mindössze 6 nemes „homo d'arme”-ből, az esztergomi vár 29 főnyi helyőrségéből, a tüzérség három mesteremberéből, valamint kürtösökből állott. A 6 nemes 26 lovas tartására volt kötelezve. A feudalizmus szemzőgéből nézve ennek a csoportnak társadalmi összetételét, a csoport tagjai három részre oszthatók fel. Az elsőben a nemesek, a másodikban a polgári mesteremberek (a tűzmester, a salétromkészítő mester és egy balistarius), a harmadikban a kürtösök és katonák találhatók. A társadalmi megoszlás a kürtösök közt is megvan: ketten közülük a lovasok tartására kötelezettek, tehát a nemesekkel egy sorban szerepelnek, bár csupán keresztnévükön említik őket, s ezért valószínűtlen, hogy valóban nemes származásúak lettek volna. A három rész fizetése is ennek megfelelő. A nemesek lovasaik száma után kapták fizetésüket, a tűzmester évi 24,— fl, az esztergomi helyőrség és a kürtösök egy része évi 9,— fl. zsoldot kapott. A két kiemelt kürtös fizetése évi 72,— fl. volt.

Az officiálisok létszáma összesen 24 fő volt. Az esztergomi várnagy, Alfarello kivételével valamennyien kis- vagy közép-nemesek voltak. Fizetésük évi 60—80 forint között mozgott, bár Alfarello évi 150,— fl.-ra, Kozárdi János esztergomi alvárnagy azonban csak 32,— fl.-ra, a verpéci várnagy pedig csak 16,— fl.-ra tarthatott igényt. Az officiálisok tényleges jövedelme azonban ennél lényegesen magasabb volt, mert természetben bort (1—7 hordót), gabonát,¹³⁹ készpénzben pedig az officiálatusuk birságaiból származó jövedelmet kapták meg.

A birtokigazgatáshoz tartozó személyzet élén a világi értelmiség képviselőit találjuk. Az olasz Pincharo számvivő és Batthyány provisor irnoka mellett a procurator,¹⁴⁰ az esztergomi jegyző (notarius) képviselték ezt a réteget. Pincharonak külön kocsis járt, a többieknek azonban nem volt előre megállapított járandóságuk, kivéve az egyik pisetariust, aki 52,— fl.-t, és a procura-

¹³⁸ Úgy látszik másutt is ezt a hópénzt fizették, pl. Egerben (*Kandra* : id. m. 351. l.).

¹³⁹ A számadáskönyv a gabona mértékegységeként a boche di frugie és garletta de frugie kifejezéseket használja, de ezeket a korabeli magyar mértékkel nem tudtuk azonosítani.

¹⁴⁰ A számadáskönyv procuratornak nevezi a verpéci kastély gondnokát is, ez azonban nem volt jogász, s így a procurator kifejezést a szó szoros értelmében vehetjük. Az esztergomi procurator azonban a magyarországi latinság szerinti jogászt jelent, amint ez feladatának meghatározásából is kiderül (köteles az érsek pereit vinni, stb. Usita 1490 f—o).

tort, aki 50,— fl évi bért követelhetett. Ténylegesen azonban 2—14 fl-t fizettek ki számukra.

Külön kell megemlítenünk az esztergomi vár iparos személyzetét. Az állandó karbantartási és javítási munkák, a kíséret ruházattal való ellátása nem kevesebb mint 12 mesterember munkáját tette szükségessé (2 kovács, 1 lakatos-órás, 1 pallér, 1 ács, 1 bodnár, 1 szitakészítő, 1 szíjgyártó, 1 szabó, 1 matrackészítő, 1 pék, 1 hajósmester). Alkalmazásuk nem egyszer szerződéses jellegű volt, mert a vár részére készített áru mennyiségének arányában fizették őket. Így János tímár minden 10 elkészített prém után 3,— fl-t kapott (1489-ben összesen 104 prémet készített el 31,50 fl-ért). A mesteremberek közül a legmagasabb fizetés (28,— fl) az ácsmesternek járt, a legalacsonyabb a hajósmester fizetése volt (3,— fl).

Az esztergomi vár személyzetét éjjeliőrök (vigilatorok), kocsisok, istálló-fiúk, a vár konyhájának szakácsai, kuktái és mosogatói, a kertészek, pásztorok és napszámosok csoportja egészítette ki. Összesen 67 főből állott a vár és a várban székelő udvar fenntartásához szükséges személyzet.

Az esztergomi érsekség személyzetének másik csoportját az érsek közvetlen kísérete alkotta. Élén Beltramo di Costabili apostoli protonotárius, az érsekség kormányzója állott, aki évi 400,—fl készpénzfizetés mellett igényt tarthatott arra, hogy az érsekség hat szolgáját teljes ellátásban részesítse. Az olasz személyzetből került ki az érsek káplánja, kamarása, pohárnoka, asztalnoka, orvosa; olasz volt az alkamarás, a második pohárnok, az istálló-mester és a sekrestyés. Tadeo Lardi, a budai háznagy és későbbi kincstárnok ugyanúgy olasz volt, mint a bécsi ház pincemestere vagy a borbély. Ezt a kíséretet a magyar maestro di sala és egy magyar istálló-mester mellett az érsek (ugyancsak olasz) szolgálai, a konyha és az istálló magyar személyzete és a hordszékvivők egészítették ki. Mindez a kor első magyar egyházi méltóságának és a született olasz hercegnek kijáró reneszánsz pompa elengedhetetlen feltétele volt, s az érsek korára (Hipolit ekkor 10 éves volt) való tekintettel kellett még két olasz tanítóval kiegészíteni. 1489-ben vált meg az udvari kísérettől Cassandra asszony, aki eredetileg Hipolit dajkája volt.

Az udvari kíséret előkelő tagjainak fizetése az átlagot messze meghaladta. A legszűkebb kíséret legalacsonyabb fizetése is évi 30 fl volt, ennél kevesebbet csak a magyar istálló-mester kapott. A konyhaszemélyzet és a lovászok fizetése azonban itt sem volt magasabb, mint az esztergomi vár személyzetének hasonló tagjaé.

*

Az udvari személyzet tekintélyes része még Ferrarában kezdte meg szolgálatát 1487. június 18-án. Ez a kis mag még két olasszal egészült ki 1487 szeptemberében és októberében, az ehhez a csoporthoz tartozó magyarok pedig a következő esztendőben csatlakoztak Hipolit udvarához. Az 1487 augusztusában Sopronba érkező Hipolit ebben a városban szervezte meg nemesi bandériumát, amelyben azért egy Ostfi és egy Kanizsay is szerepelt. A katonai kíséret alsóbb beosztású tagjai túlnyomórészt 1489-ben kezdték meg szolgálatukat, tehát gyorsabb ütemben váltották egymást. A birtokigazgatás személyzetének egy része a bandériumból került ki. Innen lépett át az officiálisok közé Nagylucsei Demjén, Tomori Bernát stb. A többi officiális 1489-ben kezdte meg működését. Az esztergomi vár személyzetének jelentős része — az olasz udvari kísérethez hasonlóan — 1487-ben kezdte meg

szolgálatát. Ezeket még az érsek Magyarországra érkezése előtt Cesare Valentinetti vette fel (vagy talán vette át elődjétől), amikor az érsek nevében az uradalmakat átvette és kormányozta.¹⁴¹

Az érsek személyzetének története megvilágítja ennek a kérdésnek másik, bennünket közelebbről érdeklő oldalát. A szolgálati idő hosszának a 27. sz. táblán összeállított megoszlása alapján rámutathatunk a középkori munkaerő-hullámnak néhányeddig ismeretlen vonására is. Hipolit alkalmazottait ugyan csak rövid időközben, mindössze három év tartama alatt figyelhetjük meg, mégis jellemzőnek kell tartanunk, hogy a személyzet 40,8%-a a leghosszabb szolgálati idővel rendelkezik. Ez a leghosszabb szolgálati időt mutató arányszám a legmagasabb az udvari kíséret olasz tagjai közt, a legalacsonyabb a katonák sorában. Az olasz kíséretnél ugyan figyelembe kell vennünk azt, hogy kilépésüknek objektív nehézségei is voltak, de ugyanakkor lehetetlen észre nem venni, hogy ez a legöregebb csoport egyben a legjobban fizetett tisztviselők közül állt. Az 1489. évben kilépő 13 alkalmazott között is csak 3 olaszt találunk. A birtokigazgatásnál is a jól fizetett officiálisok és az esztergomi vár mesteremberei közt találjuk meg a három évi szolgálati időt felmutató alkalmazottakat. A kérdés lényegére a katonai kíséret számai világítanak rá a legélesebben. Ebben a csoportban igen sok volt az alacsony beosztású, kis szoldot húzó fegyveres. Ugyanitt a legalacsonyabb a hosszú szolgálati idővel rendelkező alkalmazottak létszáma is. Vegyük ehhez még hozzá azt, hogy az officiálisok által szükség esetén kiállított lovasok nem szerepelnek számszerű összeállításukban, mert azokat 1489-ben is csak egész rövid időre tartották fegyverben. Ezt tekintetbe véve; a kérdést úgy fogalmazhatjuk meg, hogy mennél magasabb volt a fizetés, annál valószínűbb volt, hogy a szolgálat tartóssá válik, és mennél alacsonyabb volt a fizetés, annál nagyobb és gyorsabb ütemű a munkaerő-hullámnak. 1489 végén a 14 vigilator közül csak kettőnek volt három évi szolgálati ideje, s ha a legelső réteget, az alkalmazottak szolgálait is figyelemmel kísérhetnénk, akkor valószínűleg még rosszabb arányra bukkánánk.

Megerősíti feltevésünket az 1489-ben kilépők sora is. Összesen 13 alkalmazott hagyta el ebben az évben a helyét. Közülük 3 az olasz kísérethez tartozott, de nem a főtisztviselőkhöz. A magasabb beosztásúak közül 1 bandériumbeli nemest, 1 officiálist, a verpéci várnagyot (aki az officiálisok közül a legkisebb fizetést kapta!) találjuk meg a kilépők között. Kilépett egy mesterember is (a tűzmester). A többi 6 kilépő a legalacsonyabb csoporthoz tartozott, fegyvertisztító, istállófiú, mosogató, rapszámos, kertész és trombitás volt. Az egész kilépő csoportban a legmagasabb járandósága Cassandra asszonynak volt, évi 36 fl. Ha ennek a 13 főnek szolgálati idejét tekintjük, akkor azt látjuk, hogy többségük (7 fő)¹⁴² már 1487 óta szolgált és csak egy kezdte szolgálatát 1489-ben, tehát nem kalandvágy vagy nyugtalanság volt oka kilépésüknek.

*

¹⁴¹ Nyáry: Száz. 1870. 277. l. Voit energikus és sikereket felmutató embernek tünteti fel Valentinit, aminek azonban nemcsak Beatrix vádja (no. 278. l.) és Nyáry érvelése mond ellent, hanem az a tény is, hogy az ő rövid kormányzása alatt keletkezett adósságokat még 1489-ben is fizették. Tisztségétől egyébként hamar felmentették.

¹⁴² A kilépő 13 alkalmazott szolgálati ideje a következőképp oszlott meg: 1487-ben kezdte szolgálatát 7 fő, 1488-ban 4 fő, 1489-ben 1 fő, 1 fő szolgálati ideje ismeretlen.

Az alkalmazottak túlnyomó része nemcsak fizetést, hanem természetbeni ellátást kapott. A természetbeni ellátás történhetett nyersanyagok (bor, gabona stb.) kiadásával vagy úgy, hogy az illetőt a vár valamelyik asztalához osztották be étkezésre. Az udvari kíséretnél ez utóbbi formát találjuk meg, az officiálisoknál az előbbit. Ha gondosan átnézzük az 1489. évi személyi számlákat, akkor valóban találkozunk a természetbeni ellátás bizonyos nyomaival. Sokszor találkozunk olyan természetbeni ellátással, amelyet az évi sallárium terhére számoltak el. Az officiálisoknak 5,— fl-os egységáron átadott pozsonyi bor értéke is úgy szerepel, hogy azt az officiálisok készpénzköveteléséből vonják le. Előfordul az is, hogy a gardrobszámlán már elszámolt szövetek értéke lép fel itt újra, mert a kérdéses szövetet az érsekség valamelyik alkalmazottja részére vették. Ugyanígy szerepelnek az alkalmazottaknak átengedett jövedelmek is. Ezek a tételek ugyanúgy beleszámítanak a salláriumba, mint a kifizetett készpénz, de az alkalmazás feltételei közt nem szerepelnek. S ezzel ismét eljutottunk a bevételek során már felbukkanó pénzkímélő forgalomhoz.

Az érsekség hatalmas jövedelme mellett sem volt abban a helyzetben, hogy alkalmazottait pontosan és idejében fizesse. Ezért az alkalmazottakkal szemben fennálló kötelezettségének úgy igyekezett eleget tenni, hogy jövedelmének egy-egy részletét engedte át törlesztésképpen. Különösen feltűnő ez az officiálisok esetében, akiknek fizetését nem készpénzben, hanem teljes egészében valamilyen jövedelmi forrás átengedésével törlesztette le. A különböző napokon esedékes censusok, a kisebb tizedek, a malmok és a vámbevételek jelentős része ilyen módon az officiálisok zsebébe vándorolt. A lebonyolítás formája nem mindig világos. A kisebb tizedeknél tudjuk, hogy nem a tényleges bevételt, hanem a bérleti összeget számolták el. A censusnál és más hasonló földesúri jövedelmeknél azonban bizonyos, hogy nem a várható, hanem a tényleges bevételt vették fel az officiálisok. Ezt abból következtethetjük, hogy a census tényleges bevételeit falként feltüntették.¹⁴³ Ugyanez történt a malmok és vámok jövedelmével. Feltehető ezért, hogy az officiálisok a ténylegesen beszedett jövedelmet kapták kézhez.

A tényleges jövedelemnek ilyen módon való utalványozása a legnagyobb mértéket éppen az officiálisoknál, a birtokigazgatás személyzeténél érte el. A salláriumnak 71,5%-át nem készpénzben, hanem érseki jövedelmek átengedésével egyenlítették ki.

Kisebbszámú arányokban a közvetlen udvari kíséret is tekintélyes természetbeni ellátásban részesült sallárium fejében. E mögött az összeg mögött azonban már más gesztiók állnak. Bár itt is nem egyszer előfordul a jövedelem közvetlen utalványozása, sokkal többször találkozunk olyan esettel, hogy az udvar tisztviselője valamilyen szövetet, prémet, subát vagy más ruházati cikket kapott az érsekségtől készpénz helyett.¹⁴⁴

¹⁴³ A bevételi számlákon a falvak jövedelmét úgy tüntették fel, mintha azt a falu bírása szolgáltatna volna be, s oldalt megjegyezték, hogy a kérdéses jövedelmet melyik officiális kapta meg salláriumként. Lehetséges, hogy a jövedelmet közvetlenül az officiális kapta kézhez és a falként bevezetett befizetések az ő feljegyzésén alapultak. Lehetséges azonban, hogy az összegek a provisor közbenjöttével kerültek az officiálisokhoz. Biztos, hogy ezek a tételek készpénzben futottak be és nem természetben. Az itt leírt könyvelési módszert egyedül a drégelyi uradalom esetében nem követték, ott pl. a censusjövedelmet nem részletezték, mert azt közvetlenül a várnagy vette kézhez.

¹⁴⁴ Pl. di Silvestri istálló-mester 12,50 fl értékben firenzei bíborszövetet, 4 fl értékben zöld szövetet és 18,— fl értékben egy cobolyprémes kabátot kapott, melyet Cecei Kis szállított (Usita 1489, p. 117).

Tulajdonképpen ez sem egyéb, mint az érseki jövedelmek utalványozásának egyik formája. Mert a szöveget pl. Raggione Bontempitől vették, de nem készpénzben, hanem úgy, hogy az összeg kifizetését Szakácsi Balázs vállalta magára a *decimae maiores* bérlete terhére. Ezen a bonyolult úton lett a tized-jövedelemből sallárium.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, az is előfordult, hogy a tizedbérlo nem az érsekségnek fizetett ki készpénzt, hanem valamelyik alkalmazott salláriumának egy részét vagy teljes egészét vállalta magára. Ha ez az út rövidebb is volt, mint a Bontempin át vezető vargabetű, lényegét tekintve mindkettő az utalványozás fogalma alá tartozik.

*

A pénzkímélő forgalom formái mögött is élesen megnyilvánul az a tény, hogy az érsekség a szerződésileg biztosított fizetéseket teljes egészükben sohasem fizette ki. Sem az udvari személyzet, sem a katonai kíséret nem kapta meg teljes járandóságát. A táblán első tekintetre úgy tűnik, hogy ezzel a két csoporttal szemben a birtokigazgatás nemcsak, hogy teljes járandóságát megkapta, hanem még a járandóságnál is többet hajtott be. A valóság ezzel szemben az, hogy több személy járandóságát nem állapították meg előre, hanem annyi salláriumot kapott, amennyi az érseknek „tetszett”.¹⁴⁵ Ilyen volt Batthyány provisor is, akinek ebben az esztendőben 514,24 fl-t fizettek ki. A valóságban tehát a birtokigazgatás személyzete sem jutott hozzá teljes fizetéséhez. Az érsekség alkalmazottai a hitelezők sorába tartoztak, amit a fizetési rendszer is elősegített.

A fizetés rendszere csoportonként, sőt néha személyenként változott. A főbb tisztviselők járandósága szolgálati évük leteltekor vált esedékessé, így az 1487. június 18-án Ferrarában alkalmazott személyekkel az 1488. június 18. — 1489. június 18. közt eltelt egy évről 1489. június 18, után kellett elszámolni. Ugyanígy számolták el a szolgálatukat különböző nagyobb ünnepeken megkezdő vigálorok fizetését is.¹⁴⁶ Hozzá tartozik ehhez a rendszerhez, hogy a szolgálati viszony megszűnésekor a töredékhónapokat nem számították, de az évi járandóságot hónapokra osztották fel és eszerint fizették ki. Ilyenkor természetesen az előző esztendők után fennmaradt adósságot is ki kellett fizetni.

A pénzkímélő forgalomnak jelenségei mögött tehát az érsekség állandó pénzzavara húzódik meg, ami nem sokat enyhített a ranglétra alján álló, kis-járandóságú alkalmazottak helyzetén.

*

A fizetések és személyzet kérdésének lezárása előtt vessünk még egy pillantást a litteratusok helyzetére, miután ez a kérdés az újabb kutatásban jelentős helyet foglal el. A kérdést két részre kell osztanunk: előbb meg kell

¹⁴⁵ Pl. „Mathias literato famjo del Reverendissimo maistro di salla de haver per conto di sua provisione, *quelle piàzera* al Reverendissimo. . .” (Úsita 1489, 112).

¹⁴⁶ Jellegzetesen középkori tünet a vigálorok szolgálatkezdésének időpontja. 1487-ben egy töredék kilenc vigálor adatait sorolja fel, ezek közül 2—2 Szentgyörgy (ápr. 24.) és Kisasszony (szept. 8.) napján, 1—1 pünkösdkor, Jakab (júl. 25.), Barnabás (jún. 11.) és Mária látogatása (júl. 2) napján kezdte meg szolgálatát.

vizsgálunk azoknak a helyzetét, akiket a számadáskönyvek a „litteratus” vagy „deák” melléknévvel illetnek, azután ki kell terjesztenünk figyelmünket a világi értelmiség más képviselőire és azok helyzetére.

A számadáskönyvek összesen hat deákot ismernek: az udvari kíséretben Máté deákot, a magyar maestro di sala szolgáját, akinek ténylegesen 11,— fl-t, a fegyveres kíséretben Antal deákot, „homo d’arme”-t, aki a többi nemessel együtt szolgált, 2 fegyveres lovas tartására volt kötelezve és ezért 44,98 fl-t kapott. A legnagyobb számban a birtokigazgatásban lépnek eléuk deákok. György deák, a körmöcbányai pisetarius 10,— fl, János deák kancelláriai alkalmazott (Batthyány mellett) 2,— fl, Albert deák konyhalegény 6,40 fl és János deák istállófiú (famio di stalla) 3,50 fl bért kapott. Ha ezt a hat személyt a litteratus réteg képviselőinek tekintjük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy képzettségüktől függetlenül a kor felfogása szerinti ranglista legkülönbözőbb pontjain helyezkedtek el. Független megélhetése csak Antal deáknak volt, aki két huszárával a nemesek, az Ostfiak és Kanizsaiak közt szolgált az érseket és ennek megfelelően magas fizetéshez jutott. György, a körmöci pisetarius ugyancsak viszonylag magasra tornászta fel magát a ranglétrán, bár tényleges fizetése meglepően alacsony volt. De ezt a két személyt kivéve valamennyi deák szolga volt és nem jutott el az önállóságig. János kancelláriai írnok tulajdonképpen nem az érsek, hanem Batthyány provisor alkalmazottja volt, ezért is kapott olyan kis fizetést az érsekségtől. Máté a szolga, Albert a konyhalegény és János az istállófiú pedig már szolgálk voltak a szó szoros értelmében, más alkalmazottak alárendeltjei. Ez a kép megköveteli, hogy a kutatások során a litteratusok helyzetének vizsgálatánál ne csak a nagy vagy botrányos karriert befutott személyekre legyünk tekintettel, hanem azokra is, akik műveltségi fokukhoz képest méltatlan beosztásban tengődtek.

Vajon saját hibájukból vitték-e ilyen kevésre? Az érseki személyzet vizsgálata mást mutat. Szellemi munkát végző, mai szóval élve, értelmiségi alkalmazott mindössze öt szerepel. A számvivő Pincharo olasz volt, őt figyelmen kívül hagyhatjuk. Mellette a provisor írnoka (János deák), az esztergomi vár jegyzője (Forintos János) és a procurator valamint két pisetarius (György deák és Bartolomeus Cantor) szerepel. Biztos, hogy ezeknek is megvolt a deákos műveltségük, máskülönben nem állhatták volna meg a helyüket. Rajtuk kívül egyedül Pincharo helyén alkalmazhattak volna még magyar származású deákot. Ez a helyzet éles fényt vet a deákok kérdésének másik oldalára. Ha ui. egy ilyen nagy birtokkomplexumban csupán öt deáknak jutott hely, akkor a magyar iskolarendszer XV. századvégi fejlettsége mellett szükségszerű volt, hogy igen sok deák ne találjon megfelelő alkalmaztatást, hanem kénytelen legyen az élet legkülönbözőbb területén elhelyezkedni, sokszor olyan alkalmazást elvállalni, amely iskolázottsági fokához képest nem volt megfelelő.

A „deák”-nak minősített alkalmazottak szolgálati ideje megerősít véleményünkben. Nemcsak a ranglétra legmagasabb fokán állók, hanem a legalsó fokon lévők is hosszú szolgálati idővel rendelkeztek. A deákok helyzetére jellemző, hogy György, a körmöci pisetarius, és Albert deák, a konyhalegény egyformán 1487-ben kezdték szolgálatukat, János deák, az istállófiú pedig 1488 nyarán csatlakozott Hipolithoz — Bécsben. Jobb, kényelmesebb alkalmaztatásra ezek szerint nem volt kilátás a magyar iskolarendszer XV. századvégi túltermelése mellett.

Ha a „rendszeresített” hat deáknak való helyet vesszük figyelembe, akkor úgy látszik, hogy a legtöbb fizetést a pisetarius (évi 52,— fl) és a jogász, a procurator (évi 50,— fl) kapta. Az írnokok, rőtáriusok, a számvivő már igen kevés járandósággal rendelkezhetett, tényleges fizetésük után ítélve.¹⁴⁷ Pincharot itt sem vehetjük figyelembe. Ő az olasz kísérethez tartozott és kocsitartás mellett évi 62.— fl-t követelhetett.

A teljesség kedvéért kell megemlítenünk, hogy a rendszeresen alkalmazott értelmiségiek mellett alkalmoszerűen, egy-egy konkrét munkára is felvettek deákokat vagy iskolásokat. Az 1489. évi építkezési számlán találkozunk egy *scolaris*-szal,¹⁴⁸ aki 1,— fl-ért a borjegyzéket írta meg, egy másik regisztrum megírásáért 0,50 fl-t adtak.¹⁴⁹ Egy Antal nevű deáknak 80 denárt fizettek a királyt dicsőítő verséért, mely a király esztergomi látogatására készült.¹⁵⁰ Ugy látszik Batthyány szolgálai közt is volt még egy László nevű deák, akivel azonban csak egy-két alkalommal találkozunk, amikor ura megbízásából vidékre szállt ki.¹⁵¹

5. Szállítás

A különböző városokban fekvő érseki rezidenciák ellátása, az Esztergomban székelő központtal az összeköttetés fenntartása, az eladott és megvásárolt árunak a fogyasztás helyére történő szállítása az érsekséget szállítási költséggel terhelte meg. Ezt a költséget részben a külön szállítási számlán könyvelték el, amelynek végösszege 1489-ben 236,55 fl, 1490-ben 229,82 fl volt. A nem mindig pontos „kontírozás” következtében azonban az építkezés és karbantartás, a rendkívüli kiadások és beszerzések számláján is könyveltek szállítási költséget. Miután ezeket a számlákat csak 1489-ben vezették teljes részletességgel, itt most elsősorban az 1489. évi szállítási költségeket fogjuk megvizsgálni. A különböző más számlákon szereplő szállítási költségeknek a szállítási számla fenti végösszegével történő összevonása után a szállítási költségek végösszege 452,81 fl-ra rúg, amelyből 157,87 a hajón történő szállítás, 184,72 fl a szekéren történő szállítás, 110,22 fl pedig a gyalog és lóháton vagy egyszerűen emberi erővel történő szállítás volt.

Szekérrel elsősorban Pozsonyban szállítottak. A tizedbornak a kiskárpáti szőlőtermő területről történő beszállítása 1489-ben 155,88 fl-ba került, a fennmaradó 28,84 fl, főképpen a barsi birtokokon vett mezőgazdasági nyerstermények fuvarozásánál merült fel. A szekérfuvarozás drága volt, főképpen a hajóval való szállításhoz viszonyítva. Az említett 155,88 fl-ért a számadások szerint 119 hordót szállítottak be Pozsonyba, azaz egy hordó szállítási költsége 1,31 fl volt. Ugyanakkor a Pozsonyból hajón Esztergomba vitt 47 hordó szállítási költsége csak 26,73 fl volt, azaz hordónként 0,57 fl. Nyilvánvalóan

¹⁴⁷ Készpénzjárandóságukat nem jegyezték fel, vagy az az úr tetszésére volt bízva, vö. 140. j.

¹⁴⁸ „per scriptura de uno registro de vinj a uno scolaro duchato uno” (Usita 1489, f. 28).

¹⁴⁹ „per scriptura de uno registro feze farra el provisora duchato mezo” (Usita 1489 f. 25).

¹⁵⁰ „per contadi ad Antonjo literato de la terra dinari ottanta, per el prezjo di uno suo cantaro, smarito per la venuta del Signor Re” (Usita 1489, f. 70).

¹⁵¹ 1489. márc. 13-án ő vitte pl. Fehérvárra a prépostnak az érsek pápai adóját, 5000 fl-t, amelyet a prépost továbbított Ferrarába.

ennek volt a következménye, hogy az érsekség saját birtokain igyekezett megszervezni a hajóval történő szállítást.

A kocsikról a számadáskönyvekből csak annyit tudunk meg, hogy „kocsi” szekerek voltak,¹⁵² amelyeket vasalások erősítettek meg,¹⁵³ istrángaik kötélből készültek.¹⁵⁴ Egy kocsit két-három kocsis hajtott nyeregből, tehát a magyar fogatolási rendszer szerint.¹⁵⁵ A kocsisok közül egyik volt a rangidős, ő felelt a kocsiért is.¹⁵⁶ Egy kész kocsit 1489-ben 2,46 fl-ért, egy másikat 1,68 fl-ért, egy vasalt kocsit pedig 3,75 fl-ért vásárolt az érsekség.

A dunai hajózásról a modenai számadáskönyvek meglepően sokat árulnak el. Megtudjuk mindenekelőtt, hogy maguk a hajók az érsekség tulajdonában voltak. Nagyobb és kisebb hajókról beszélnek a számadáskönyvek és a hajókat letakaró deszkákról.¹⁵⁷ Valószínűleg kisebb ladikokról és nagyobb, talán házzal ellátott hajókról van itt szó, mint amilyeneket a magyar hajózás története és a néprajz nyilvántart.¹⁵⁸ A hajók befogadóképességéről sajnos nincs pontos adatunk, de úgy látszik, hogy lefelé négy hajós 6–10 hordó bort tudott egy hajóval szállítani.

A hajókat Bécsben és Pozsonyban vásárolták, Bécsben három fedett hajóért 21,17 fl-t fizettek, 1491-ben Pozsonyban öt hajót vettek, közülük három négysegletes volt,¹⁵⁹ kettő pedig magas, egy nagyobb és egy kisebb. Az öt hajó vételára összesen 77,50 fl volt.

A hajósok fizetése pontosan megszabott összeg volt, amely a távolságnak megfelelően változott. Esztergomból Kövesdre, Szobra 5 dénár, Nyerges-úfalura, Visegrádra, Muzslára 6 dénár, Süttőre 8 dénár, Gutára, Martosra és Budára 20 dénár, Pozsonyba 1 fl volt a tarifa hajósonként. Ha tehát négy hajós ment el Budára egy hajóval, akkor ezért az útért 80 dénárt kaptak. A tarifa a szállított árutól teljesen független volt. Mindegy volt, hogy a hajón a király kíséretét, valamelyik vendégeskedő követet, bort, gabonát, lisztet, halat vagy szénát szállítottak. A hajósok élén a hajósmester állott, akit az olasz szöveg „procurator di la nave”-nak nevez. A hajósmester az esztergomi vár állandó alkalmazottai közé tartozott és a hajók javíttatásáról is gondoskodott.¹⁶⁰

¹⁵² „per una caretta da Oozj” és „per una coperta di panno rosso per la caretta da Oozj” (Usita 1489 f. 51). „per riparazione de la Caretta de Kozo” (Uo. f. 25).

¹⁵³ „per 36 lamie di ferro per conzar le carette” (uo. f. 28). „per una lamia di ferro et azelle per secure per le Carette” (uo. f. 25). Külön is emlegetik a kocsirudat „per far uno timone a caretta” (uo. f. 26).

¹⁵⁴ „per 24 corde per le carette” (uo. f. 27).

¹⁵⁵ „per reconzadura de una sella da le carette” (uo. f. 59). „per far uno timone, a caretta, una sella nova et una conzata per la ditta caretta” (uo. f. 26). Vö. *Pettko-Szandtner T.* : A magyar kocsizás. Bpest, 1931.

¹⁵⁶ „Thomaso piva carretter de Castello serve con una carretta con quatro cavalli et have uno compagno. . .” „Biasio de Strigonio et Martino Thetheny carretteri in castello servino in una carretta con un altro compagno ala ragione, che serve Thomaso piva. . .” az 1487. évi töredékben. — A kocsikat a felelős kocsisok szerint emlegették, pl. „carretta di Zorzi”, „caretta di Balaso” stb. (Usita 1490. f. 36).

¹⁵⁷ „per 30 tavolle per coprir la nave del Rev-mo per Bude” (Usita 1489. f. 24). „per una piccola nave da Coquina . . . et tavole coprire tre nave” (Usita 1490. f. 15).

¹⁵⁸ *Osermák G.* : A magyar hajózás múltjából. Bpest, 1956 (soksz.) 21. skk. 11.

¹⁵⁹ „per tre nave coperte duchati 21 dinari 17 comperate in Viena adi 26 febraro per man di Francesco Bagna Cavallo. . .” (Usita 1489 f. 51). „3 ottobrio per el prezio di tri nave quadrate 36 comperate per mano de Nicolo Safar in Posonio et per una altre nave granda, lunga per ducati 24 et per una altra nave mezana per ducati 17 et mezo per mano di sopraditto. . .” (Usita 1491. f. 148).

¹⁶⁰ „Benedetto ongaro, qualle procura con le nave” (Usita 1489. f. 148).

A hajósokról úgyszólván semmit sem tudunk, ha a Liber S. Adalberti a XVI. század derekáról származó adatait szabad visszavetítenünk, akkor azt mondhatjuk, hogy elsősorban a kövesdi jobbágyok közül kerültek ki.¹⁶¹ A számadáskönyv adataiból az is kiderül, hogy mindenkor megkapták bérüket, akár robotban, akár azon kívül hajóztak. Kifejezett szállításon kívül néha vontatást is végeztek, a dunai vízimalmot tavasszal és télen ők vontatták a helyére, ezért a vontatásért 1489-ben 25—50 dénárt kaptak.¹⁶²

A hajószállítás költsége árunemek szerint a következőképpen oszlott meg 1489-ben:

bor (Esztergomból Budára, Pozsonyból Esztergomba)	79,38 fl
tüzifa (Budára) Szobról, Újfaluról, Süttőről	12,37 fl
szóna (Gutáról, Martosról, Muzsláról, Kövesdről és Újfaluról)	
Esztergomba és Budára)	35,10 fl
személy (Visegrádra és Budára)	5,62 fl
egyéb (élelmiszer, építőanyag Esztergomba és Budára)	25,40 fl
Összesen:	157,87 fl

Az emberi erővel történő szállítás költségének túlnyomó részét az ún. „hordóhúzó” bére tette ki. Ezt a munkát „darabbérben” fizették, mert az esetek jelentős részében egy hordó felhúzásáért 10 dénárt fizettek ki. Emberi erővel történő szállításra azonban más — mai szemmel nézve elrettentő — példák is akadnak. A hajón Budára szállított boroshordókat pl. emberi erővel vitték fel a várba, 8 hordót 2,— fl-ért. Valamiféle kerekeket is gyalog gurítottak fel az esztergomi várba, s ezért 14 dénárt számoltak el.

6. Igazgatás

Az érsekség adminisztrációja a számadáskönyvek két külön számláján jelentkezik. Az egyik a kancellária költsége, amely 1489-ben összesen 15,50 fl-t, 1490-ben 8,36 fl-t tett ki, a második a mai kifejezéssel élve a napidíjszámla, amely 1489-ben 295,28 fl, 1490-ben 342,21 fl volt.

A kancellária költségén a papír beszerzését, egy irattartó bőrtok készíttetését és regisztrumkötet kötetési költségét számolták el. A „kontirozás” itt sem volt tökéletesebb, mint a többi eddig ismertetett költségnél, ennek folytán az építkezés számlán még 4,57 fl, az élelmiszerek beszerzési számláján még 1,61 fl áru papír költsége, ill. a regisztrum iratási költsége szerepel. A kancellária költsége azonban még akkor sem jelentékeny, ha ezt a 6,18 fl-t a 15,50 fl-hoz hozzáadjuk.

Az igazgatási költségek túlnyomó részét nem is a kancellária dologi kiadásai, hanem a kifizetett napidíjak jelentették. Ha valamelyik alkalmazott kiküldetésre ment, akkor kiküldetésének költségeit az érsekség megtérítette. A számlán könyvelt kiküldetések meglepően sokrétűek. Az érsek személyes kíséretéből főképpen a király bécsi tartózkodása idején utaztak sokan Bécsbe,

¹⁶¹ Liber S. Adalberti 1553. Kövesdnél: „Tenentur servire navibus in importandis ad arcem fenis atque edicendis et adducendis vinis ex Posonio ac etiam ex Sirmio” p. 67. Szakállasnál: „Tenentur vero dare ad navem, quae vasa decimalia ex Strigonio pro percipiendis decimis ducebat Posonium unum remigem” p. 19.

¹⁶² 1489-ben májusban és decemberben vontattak hajót.

nem egyszer nagyobb csoportban kocsin vagy hajón. A legnagyobb összeget mégsem ezek a költséges utak emésztették fel, hanem a birtokigazgatással kapcsolatban felmerülő kiszállások. A jövedelmek behajtását a szőbanforgó birtok kötelezettségének megállapítása vezette be, a jövedelem tényleges behajtásáig nem egyszer kellett a hátralékosokat sürgetni és végül a jövedelmet Esztergomba beszállítani. Az érseki udvar és a budai ház készpénzzel történő ellátása ugyancsak küldöncöket vett igénybe, nagyobb szállítmányoknál fegyveres fedezetet is. Ilyen és más hasonló ügyekben 1489 folyamán kereken 30 levelet kézbesítettek, amelyeknek túlnyomó részét a provisor iratta meg. Kiszállásokkal járt az érseki birtokok itt-ott felmerülő peres ügye is. Az esztergomi procurator 1489-ben a nyitrai püspökkel és a Lévaikkal kapcsolatos peres ügyben szállt ki, az országos bírósági oktavák alatt Budán tartózkodott, ekkor kocsiköltsége oda-vissza 1,20 fl. volt. Kisebb peres eljárásoknál az officiálisok utaztatása is elkerülhetetlen volt. Kiszállással járt a királyi adószedők munkájánál való közreműködés is. A beszerzések újra csak küldöncök kiküldését tették szükségessé. Velük szállítottak kisebb mennyiségű anyagot is az állandóan költözködő udvar után. A felsorolt kiszállásokon kívül Batthyány provisor is többször utazott, hogy valamelyik birtokon vagy akár csak Visegrádon a munkákat ellenőrizze. Nemegyszer fordult elő, hogy az érsekség alkalmazottai továbbították a királynénak Selmecebányára vagy máshová címzett eveleit.

7. Egyházi jellegű költségek

Az eddig ismertetett kiadások többé-kevésbé valamennyi korabeli feudális nagybirtokon felmerülhettek, ezért nem kizárólagosan jellemzőek a korabeli egyházi nagybirtokra. A számadáskönyvek néhány tétele azonban jellegzetesen az egyházi méltóság funkciójából fakadó kiadást tüntet fel és pedig nem is kis összeget.

Az első és legnagyobb ezek közül a „per le bolle” elnevezésű számla, amely Hipolitnak mint esztergomi érseknek pápai servitiumát, vagy annak egy részét számolta el. Köztudomású, hogy a főpapok kinevezési jogát a pápai kúria saját maga számára tartotta fenn, s a kinevezésért a kérdéses egyházi javadalom első esztendei (vagy általánosabban egy évi átlag) jövedelmének felét követelte meg a servitium-nak nevezett pápai adó formájában.¹⁶² Bár Magyarországon a pápa kinevezési joga nem érvényesülhetett teljes mértékben, a servitiumokat a király által javasolt és utólag szentesített kinevezések esetében is megkövetelte. Nem ismerjük pontosan Hipolit kinevezésének ezt az oldalát,¹⁶³ csupán annyit tudunk Fraknoi közléséből, hogy kinevezésekor a ferrarai udvar a Medici bankháztól felvett kölcsön segítségével fizette ki a servitiumot. Azt azonban már nem tudjuk megmondani, hogy mekkora összeget volt köteles

¹⁶² A pápai servitiumokra és átutalásokra nézve l. Mayer B.: Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén. Századok LVII—LVIII/1923—1924. 648—688. 1. és az ott idézett irodalmat.

¹⁶³ Hipolit kinevezésének történetét részletesen megírta Fraknoi V.: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel. II. Bpest. 1902. 229—236. l. és eredeti okmányokat is közölt: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bpest. 1889. 53. l. Előbb idézett művében Fraknoi azt állítja, hogy Mátyás király követte Hipolit kinevezési bullájának költségére 6000 aranyforint kölcsönt is vett fel. Nem világos azonban, hogy ezt milyen valutában kell értenünk.

Hipolit a pápai udvarnak befizetni. Ez a kérdés annál bonyolultabb, mert a servitium megállapításánál nem egyszer az újonnan kinevezett egyházi méltóság elődjének a pápai kamarával szemben fennálló adósságát is hozzáadták a servitium összegéhez. Az esztergomi érsek servitiuma ebben az időben 4714,30 pápai aranyforintot tett ki.¹⁶⁴ de nyilvánvalóan ezt még az előd adóssága növelte. Bárhogyan állt is a dolog, Hipolit két esztendő leforgása alatt 7530 fl-t fizetett ki ezen a címen. 1488-ban 2530 fl-t, 1489-ben 5000 fl-t küldött Olaszországba. Az sajnos nem világlik ki a számadáskönyvekből, hogy ezzel Hipolit eleget tett-e kötelezettségének vagy sem, tény azonban, hogy 1490-ben ezen a számlán nem történt jóváírás.

A servitium befizetésénél még egy érdekes megfigyelésre nyílik alkalom. A pápai udvar a középkor folyamán a nagy összegű pápai adók átutalásánál az olasz kereskedőket vette igénybe, és biztos tudomásunk van arról, hogy a magyarországi servitiumok egy részét is kereskedőházakon át utalták át. Hipolit udvara közvetlen kapcsolatban állott Ragione Bontempivel, aki maga is egy firenzei bankház ágense volt.¹⁶⁵ A pápai adó befizetésével kapcsolatos pénzváltásnál Hipolit igénybe is vette Ragione szolgálatát, de az összeget mégsem az ő segítségével utalták át, hanem más utat választott. Az 5000 fl-t István székesfehérvári prépost kapta meg, az ő kötelessége volt, hogy ezt az összeget a ferrarai hercegnőhöz eljuttassa.¹⁶⁶

A servitium összegéhez képest a többi egyházi jellegű kiadás elenyésző volt. 1489-ben 19,77 fl alamizsnát osztott ki az érsekség, 1,15 fl erejéig egyik familiárisát, az ugyanazon esztendőben elhunyt Makrai Benedeket részesítette segélyben, 1490-ben ennek az összegnek kétszeresét, 42,77 fl-t költöttek alamizsnára. A nagy összeget kitevő udvari számlák után ehhez az összeghez aligha kell kommentár.

Lényegesen többet költött az érsekség gyertyára, viaszra és olajra. A nagyobb egyházi ünnepeken, főképpen a nagyheti szertartásoknál volt szükség nagymennyiségű gyertyára és mécseshez való olajra, valamint szentelt olajra. A gyertyákat az érsekség részben készen vette Mohoray György esztergomi gyertyamártótól, részben a megvásárolt nyersanyagot dolgoztatta fel vele. Ez a számla 1489-ben 166,18 fl, 1490-ben 138,73 fl végösszeggel zárult.

Ugyancsak egyházi jellegű kiadást jelentett az elengedett tizedbérleti díj, ill. a tizedeknél szenvedett kár. 1489-ben 107,— fl bérleti díjat engedtek el — mint láttuk — Cecei Kis Máténak és az istálló-masternek, akinek területén elemi csapás következett be. 1490-ben ez az összeg lényegesen nagyobb volt, 252,36 fl, de ekkor nem elemi csapás pusztította el a termést, hanem a király halála után beállott politikai bizonytalanság, a csapatmozdulatok károsították meg az érseket.

Az egyházi jellegű kiadások áttekintése után lehetetlen észrennem vennünk azt az aránytalanságot, amely az egyházi jellegű bevételek és az egyházi jellegű kiadások között fennáll. Az esztergomi érsek bevételeinek túlnyomó része, teljes jövedelmének 66—80%-a egyházi jogcímen folyt be. Ráadásul

¹⁶⁴ Mayer : id. h.

¹⁶⁵ Kubinyi A. : Budai kereskedők udvari szállítása a Jagelló korban. Bp. Rég. XIX. 1959. 99—100. l.

¹⁶⁶ „12 Marzo. per conta di meser Stephano preposto di S. Nicolo de Alba Regale ducati 5000 doro i quali funo fati con ordine lj dovesse presentar a la... duchessa di Ferrara per conta di ditte bolle lj quallj danary gj lj datj el provisore...” (Usita 1489 f. 181).

ez a jövedelem volt a könnyebben és gyorsabban behajtható. De kiadásainak egészen kis töredékét alkotja egyházi jellegű költség. 1489-ben az óriási annata ellenére az összes kiadásoknak 23,6%-a egyházi jellegű, 1490-ben pedig mindössze 2,8%-a. Szó sincsen itt sem egyházi célokat szolgáló építkezésekről, a szertartások fényét emelő kiadásokról, mint ahogyan az egy orgonista kivételével nincs a nyilvános istentisztelettel kapcsolatban működő alkalmazott sem. Szó sincs kulturális kiadásokról, a reneszánsz műveltség ápolásáról. Hipolit udvara 1489-ben csak egy könyvet vásárolt, 14,— fl-ért Budán. Óriási összegeket nyeltek el a vendégeskedések, a színes külföldi szövetek és selymek, a fényes kíséret, az eziüsttel kivert lószerszámok, de úgyszólván semmi sem került vissza egyházi vagy vallási célokra.

8. Egyéb kiadások

Ez alatt a címszó alatt vontuk össze a számadáskönyvek „rendkívüli kiadások”, a királyné számlája, a vár lőszerbeszerzési és a hordókarbantartási számlákat. Az összevonást elsősorban az indokolta, hogy a számlák maguk sem egységes jellegűek, sokféle ágazó kiadásokat sűrítettek össze bennük.

Nyáry jelentőséget tulajdonított annak, hogy Beatrix királyné az érsek-ség jövedelméből bizonyos összegeket a maga számára használt fel.¹⁶⁷ 1489-ben ez az összeg 286,40 fl-t, 1490-ben 346,20 fl-t tett ki, s ezért Nyáry érvelésével szemben azt kell állítanunk, hogy nem voltak túlságosan jelentősek. 1489-ben tulajdonképpen a királyné építkezési kiadásainak egy része ez az összeg. Stefano barbiero-nak kifizetett 200,— fl mellett süttői vörösmárvány szállítási és megmunkálási költsége teszi ki a fennmaradó 86,40 fl-t.¹⁶⁸ 1490-ben a királynő számláján főképpen szövetvásárlások szerepeltek.

A „rendkívüli kiadások” tulajdonképpen túlnyomórészt reprezentatív kiadások voltak. Itt számolták el a király 1489. évi áprilisi esztergomi látogatásának kisebb-nagyobb költségeit: a díszlovást leadó bombardarius borravalóját, a scolarisok kórusának és a királyt dicsőítő vers írójának honoráriumát, a király udvari bolondjának adott jutalmat, a kíséret szállítási költségét, egy-szóval élelmiszeren kívül mindazt a költséget, ami a király látogatása során felmerült. Ugyanezen a számlán könyvelték el a királynak ajándékozott kupa és kristálypohár, a Perottonak ajándékozott szövet és egy ló árát.

A királyon kívül ebben az esztendőben a velencei követ és a bajor herceg is meglátogatta Esztergomot, ezek a látogatások is külön költséggel jártak. Hipolit utazása során merülhetett fel a pozsonyi trombitásoknak adott 2,— fl.

A látogatások alkalmával felmerült és más reprezentatív kiadások mellett itt számolták el a zsidókölcsön kamatát, valamint egy 50,— fl-os kölcsönnek meghatározatlan időre szóló kamatát is.¹⁶⁹ A főtisztviselők hosszabb idő alatt felgyülemlett „kisebb költségei” közt a kamarás első félévi kiadásai majdnem 100 fl-ra szaporodtak fel.

Az egész számla 1421,21 fl-t tett ki 1489-ben és végső célja annak a fényűző udvarnak fenntartása volt, amelyre szinte valamennyi kiadás irányult.

¹⁶⁷ Századok III/1870. 355. l.

¹⁶⁸ A márványt Süttőn bányászták és tardosi kőfaragók munkálták meg.

¹⁶⁹ Zsidókölcsön fejében 1489. nov. 18-án 7,— fl-t, az 50 fl-tos kölcsön kamata fejében 1489. jún. 3-án 1,60 fl-t fizettek ki (Usita 1489. f. 71),

Adósságnak nem csak ezen a számlán volt nyoma. A „régí”, még Cesare Valentini idejében keletkezett adósságok részletfizetését külön számlán vezették. Sajnos az adósságok teljes összegéről szemérmesen hallgat a számadáskönyv, csupán a „tartozik” oldalon jegyezték fel a ténylegesen kiegyenlített összeget, 1489-ben 212,04 fl-t, 1490-ben csupán 4,— fl-t. Az 1489—1490. évi gazdálkodás ismeretében alig hihető, hogy ez lett volna minden.

A vár lőszerkészletének számlája ugyanolyan vegyes összetételű, mint amilyen a rendkívüli kiadásoké. Bár salétrom is szerepel rajta, de ezenkívül ón- és kristálykupa beszerzése, egy bronzmozsár javíttatása, hajók és kocsik vétele, a kertész részére eszközök vásárlása, sőt a matrachoz való gypjút mosó és osztályozó munkások bére is itt szerepel.

A hordók készítéséért és főképpen kötéséért 1489-ben 30,69 fl-t fizetett ki az érsekség a pozsonyi ház költségében elszámolt összegnek felül.

9. A kiadások általános jellemzése

Ha az olvasó átrágtá magát az előző fejezetekben tárgyalt kiadások hozszoadalmas, széteső és sokszor pozitívista jellegű adathalmazán, joggal hiányolja majd az érseki bevételek ismertetésénél alkalmazott módszerünket, bizonyos kérdések történeti fejlődésének ismertetését és főképpen a strukturális vizsgálatot. Mentségünkre szolgáljon, hogy a kiadások számlái és tételei valóban nem alkotnak olyan összefüggő, logikailag csoportosítható kérdés-sorozatot, mint a bevételek, és az életapró jelenségeinek tömegében nem mindig könnyű felismerni a mozaikszervi darabkákat összefoglaló strukturát. Ezért most is a bevételek struktúrájából kell kiindulnunk.

A bevételek egyik jellemző vonása a földesúri árutermelés majdnem teljes hiánya. Az érsek nem termelt gabonát, nem tenyészített vágóállatokat, nem műveltetett szőlőket és nem voltak saját kezelésben halastavai. Ennek következtében pénzért — mégpedig sokszor készpénzért — kellett megvennie a széna kivételével mindent, amire saját maga és személyzete ellátására szüksége volt. Az ellátás megvásárolt cikkei pedig nyilvánvalóan drágábbak voltak, mint a saját termelésű áruk. A pozsonyi tizedbor önköltségi áron a legrosszabb esetben 5,— fl-jába került az érseknek, az Esztergomban vett esztergomi borért pedig hordónként 6,37 fl-t fizetett. Így nem csodálatos, hogy a mezőgazdasági termékekért Hipolit udvara 1489-ben nem kevesebbet mint 4238,48 fl-t fizetett ki, teljes kiadásának 18,8%-át.

A földesúri árutermelés hiánya még a bevételek struktúráját jellemzi, a reneszánsz udvartartás túlméretezett volta azonban már a kiadások struktúrájának lényegére hívja fel a figyelmet. Az esztergomi érsekeknek már Hipolit előtt is volt házuk Budán és Pozsonyban. Hipolit ezt még a bécsi rezidenciával toldotta meg, és mindhárom helyen állandó személyzetet tartott. A személyzet — különösen pedig az, hogy a közvetlen kíséret jelentős része unos untalan Bécsben vagy Budán tartózkodott — megnövelte nemcsak a szállítási, hanem a fenntartási költségeket is.

Az udvartartás személyzete mindenképpen túlméretezett volt. Nem a birtokigazgatás, nem is a fegyveres kíséret létszáma volt magas, hanem a Ferrarában toborzott olasz tisztviselőké, akik kizárólag az udvar fényének emelésére voltak hivatva, semmiféle produktív munkát nem végeztek. Ezeknek az embereknek nemcsak ellátását kellett fedezni, hanem évi viszonylatban

kereken 1000 fl-t bért kellett folyósítani részükre. Az a tény, hogy az érsekség ezeknek a tisztviselőknek nem tudta kiadni teljes évi járandóságukat, a túlméretezettség fényes bizonyítéka.

Az udvar életritmusa is túlméretezett volt. Igaza van Nyárinak, hogy túlságosan sok volt a vendégeskedés, az ajándék, túlságosan magas volt a „rendkívüli” kiadások aránya.

A túlméretezettség megteremtette a maga negatív gyümölcsét is. Vitéz János nagyszerű építkezését a beruházások csökkenése követte. 1489-ben még épült a maróti ház, 1490-ben már csak a legszükségesebb építkezéseket folytatták, a beruházások értéke egyharmaddal csökkent.

A bevételek általános jellemzésénél az esztergomi érsekséget a fejlődéstől elmaradt feudális földesúrként jellemeztük, aki sem az árutermelésbe, sem a megélénkülő áruforgalomba nem kapcsolódott bele. A kiadások jellemzésénél most ugyanezt az érsekséget mint tündöklő reneszánsz udvart jellemezzük, amely teljes erővel belevetette magát a reneszánsz pompa és felfokozott életritmus hullámaiba. A bevételek XIV. századra valló jellege és a kiadások XV. század végére valló jellege közt áthidalhatatlan volt az ellentét, s ezen az sem segített, hogy 1487-ben Valentini helyére di Costabili került.

*

A fenti néhány megállapítás az érseki udvar kiadásainak — ha szabad ezt a kifejezést használnunk — szubjektív jellemzése volt. A kiadásokat az érsekség szempontjából vizsgáltuk, és nem voltunk tekintettel az érsekségnek a magyar gazdasági életben játszott szerepére. Ezért most ugyanezeket a kiadásokat objektív szempontból is jellemeznünk kell. Hipolit az ország egyik nagy földesura és — elméletileg — az ország első egyházi méltósága volt. Kiterjedt birtokainak jövedelme mellett az évi mezőgazdasági termés tizedrészének értékét is megkapta az ország jelentős részében. Ez a jövedelem az érsekséget az ország egyik nagyfogyasztójává tette, aki kiadásaival és beszerzéseivel hatást fejtett ki a magyar gazdasági életre. Az 1489. évi számadások lehetővé teszik, hogy Hipolitnak majdnem valamennyi kiadását minősítsük, s így vizsgáljuk meg azt, hogy mire költötte el bevételeit, ill az azoknál még valamivel többet is. Az anyag és munkabér kettős szempontjából tekintve Hipolit kiadásai a következőképpen oszlanak meg:

Külföldi áru beszerzésére	2 355,02 fl	32,6%
Pápai adó kifizetésére	5 000,— „	„
Hazai árucikkek beszerzésére	6 235,47 „	27,6 „
Kifizetett munkabér	7 920,05 „	35,1 „
Közelebbről meg nem állapítható	1 058,39 „	4,7 „
<hr/>		
Összesen	22 568,93 „	100,0 „

Összeállításunkban a pápai adót a külföldi árubeszerzésre fordított összeggel egybevonva százalékkoltuk ki abból kiindulva, hogy a pápai adó ugyanúgy külföldre vándorolt mint a firenzei vagy aacheni posztó ellenértéke. Ezért alább a két tételt együtt fogjuk tárgyalni, mint a magyar aranykivitel egyik jelenségét. Annyi ebből a táblázatból első tekintetre világos, hogy Hipolit jövedelmének egyharmada a belföldön kifizetett munkabér, egyharmada belföldi áru beszerzésére fordított összeg volt, harmadik harmada

pedig külföldre vándorolt. Az $1/3-1/3-1/3$ arányt a pápai adó biztosította, és mert ezt nem kellett minden évben fizetni, vagy legalább is nem ekkora összeget, ezért ugyanezt az összeállítást meg kell ismételniünk a pápai adó figyelembevétele nélkül.

Külföldi áru beszerzésére	2 355,02 fl	13,4%
Belföldi áru beszerzésére	6 235,47 „	35,5 „
Kifizetett munkabér	7 920,05 „	45,1 „
Közelebből meg nem állapítható	1 058,39 „	6,0 „

Összesen: 17.568,93 „ 100,0 „

Az arányok megváltozása után azt kell mondanunk, hogy az érsekség kiadásának majdnem felét a munkabér alkotta, több mint egyharmadát belföldi áru beszerzésére fordította, a kiadások 13,4%-a pedig a magyar arany külföldi exportjában vett részt. Tekintettel a kérdés fontosságára először is azt a kérdést kell megvizsgálunk, hogy a fenti arány nem túlzott-e. Hiszen Hipolit és közvetlen kísérete olaszokból állott, kézenfekvő tehát, hogy az érsek udvara igényesebb volt, több külföldi árut vásárolt mint más magyar főúri udvar. Véleményünk szerint Hipolit kísérete sem költött többet import árukra, mint bármelyik korabeli nagybirtokos. A külföldi áru beszerzésére költött összegek megoszlása összehasonlítva 1457/58 évi nyugati határon át történő behozatalunk vámértékének megoszlásával¹⁷⁰ a következő képet mutatja:

	Hipolit kiad.		Pozsonyi harmincad	
Fűszer, déligyümölcs	156,35 fl	6,6%	396,21	4,0%
Nyersanyag	3,28 „	0,1 „		
Fonó és szövőipari termék	1 517,01 „	64,4 „	7 717,17	78,8 „
Egyéb iparcikk	678,38 „	28,9 „	1 684,87	17,2 „
Összesen:	2 355,02 „	100,0 „	9 798,25	100,0 „

A két arányszám közt nincs nagyarányú eltérés. Hipolit udvara ugyan viszonylag kevesebb külföldi textíliát hozott be, mint amennyit kerekén 30 évvel korábban a nyugati határon behoztak, ezzel szemben az érsekség fűszer-számlája magasabb arányt mutat, mint a pozsonyi harmincad, és magasabb volt az egyéb iparcikkek aránya is. De egészben véve mindkét esetben a textil-ipar termékeinek értéke alkotja a túlnyomó többséget, második helyen az egyéb iparcikkek állnak és a fűszer és déligyümölcs a legkevesebb. A két arálynak ez a hasonlósága az egyik érvünk amellett, hogy a 13,4%-os import arány nem túlzott.

Az importárak megoszlása még egy szempontból alátámasztja érvelésünket. Hipolitnak nem voltak különleges fényűző szenvedélyei. Nem építkezett olyan mértékben, mint Vitéz János vagy Bakóc Tamás, nem költött sokat könyvekre. Ehelyett megmaradt a korabeli magyar nagybirtokosok szokványos útján. Legtöbbet öltözködésre költött, de ezen a téren a magyar főurak és egyháznagyok a XV. század végén és a XVI. század elején olyan nagyarányú pompát fejtettek ki, hogy az megdöbbentette azokat a diplomataikat, akik az

¹⁷⁰ Kováts F.: Nyugatmagyarország áruforgalma, 139. l.

ország tényleges politikai és gazdasági helyzetével tisztában voltak. A Hipolit által „exportált” magyar aranyforint aránya tehát nem tartható túlzottnak.

Kováts Ferenc évi 300 000 forintra becsülte középkori külkereskedelmünk nyugati részének passzivitását, melyet a középkori Magyarország értékálló aranyforinttal egyenlített ki.¹⁷¹ Kováts becslését Paulinyi Oszkár az egész országra nézve évi 400 000 fl-ra helyesbítette.¹⁷² Ennek az összegnek kereken fél százaléka jutott egyedül az esztergomi érsekségre. Ez a 0,5% a minimális részesedést fejezi ki, mert ha emellett még a pápai adót és az alkalmazottak által kivitt forintértéket is tekintetbe vesszük, akkor az arány sokkal magasabbra, kereken 1%-ra tehető. A pápai adó értékét pontosan ismerjük, két esztendő alatt 7530, — fl volt. Ezt az összeget ugyan nem kellett minden esztendőben befizetni, tehát nem számíthatjuk bele Hipolit udvarának a magyar aranykivitelben való részesedésébe, rá kell azonban mutatnunk arra, hogy ezen a címen is jelentékeny összegeket vontak ki az országból. A pápai adó pontosan ismert nagysága mellett ismeretlen marad annak az összegnek nagysága, amely az alkalmazottak bére formájában vándorolt ki külföldre. És itt per analogiam Perotto Vesach esetére kell hivatkoznunk. Láttuk, hogy amikor visszatért Olaszországba, akkor birtokait pénzzé tette és nyilván magyar aranyforintot vitt haza. Ha nem is tudjuk megmondani, hogy Hipolit közvetlen olasz kísérete mekkora összeget vitt ki, biztosra kell vennünk, hogy ilyen kivitel a valóságban létezett.

Összefoglalóan tehát azt kell megállapítanunk, hogy 1489-ben az érsekség kiadásainak egyharmad része aranyforint formájában külföldre vándorolt. Az egyharmados arányt ebben az esztendőben a magas pápai adó határozta meg, más esztendőkben 13% körül mozoghatott ez az összeg, amely a magyar aranyforint évi exportjának kb. 0,5%-a volt.

Hipolit jövedelmének második harmadát a belföldi eredetű áru beszerzésére fordította. Ennek a tekintélyes összegnek megoszlása a következő:

Mezőgazdasági nyerstermények ára	4 238,48	fl	68,0%
Nyerstermékbeszerzési költsége	695 28	„	11,1 „
Ipárcikkek beszerzési költsége	1 301,71	„	20,9 „
Összesen:	6 235,47	„	100,0 „

A mezőgazdasági nyerstermények aránya megdöbbentően magas. Ha nem lennének közvetlen adataink a földesúri árutermelés hiányára vonatkozólag, akkor egyedül ebből az arányból is arra kellene következtetnünk, hogy az érsekség minden élelmiszert és takarmányt készpénzért volt kénytelen megvásárolni. Amikor a tizedbérlők vizsgálatánál rámutattunk arra, hogy a XV/XVI. század fordulóján a mezőgazdasági nyerstermények forgalma fellendült, nem beszéltünk arról, hogy mi okozta ezt a fellendülést. Most Hipolit kiadásainak tükrében azt kell mondanunk, hogy a fellendülésben szerepet játszhatott a feudális főurak szükségletének növekedése is. Bár a feudális udvari kíséret nem volt új találmány, de a királyi udvar mintájára létszámában megnövekedett. A kíséret létszámának növekedése és a változott életformával együttjáró vendégeskedés fokozta a mezőgazdasági termények szükségletét. Ez a fokozódás nem volt egyedüli oka, nem is legfőbb oka, de egyike lehet a

¹⁷¹ Kováts F.: A magyar arany világtörténeti jelentősége.

¹⁷² Magyar Művelődéstörténet II. 170—171. l.

számtalan, ma még — véleményünk szerint — eléggé nem ismert tényezőnek, amelyek együttesen a megelőző időszakhoz képest több mezőgazdasági áru eladását tették lehetővé.

A hazai iparral szemben támasztott követelmény Hipolit kiadásának tükrében a mezőgazdasági nyerstermények értékéhez képest igen csekély. A hazai áruk beszerzésére fordított összegnek mindössze 20,9%-a esett az iparra. Miután iparunk fejlődésének kérdése szempontjából itt a nyers szám nem nyújt elegendő felvilágosítást, kénytelenek leszünk részletekbe menő bontást adni.

Fémipari áruk	beszerzésére	539,28 fl	41,4%
Világítási ipari „	„	166,18 „	12,8 „
Szövőipari „	„	99,47 „	7,6 „
Bőripari „	„	191,17 „	14,7 „
Faipari „	„	152,42 „	11,7 „
Élelmiszeripari „	„	13,29 „	1,0 „
Ruházati ipari „	„	15,70 „	1,2 „
Építőipari „	„	68,45 „	5,3 „
Egyéb ipari „	„	55,75 „	4,3 „
Összesen:		1 301,71 „	100,0 „

Az élen a fémipar áll, de a magas arányszám túlnyomó része nemesfémekkel foglalkozó ötvösök zsebébe vándorolt, mert az 539,28 fl-ból a királynak ajándékozott kupa egymagában véve 412,— fl-ba került. A bőripar képviselőiben a nyergesek és a szűcsök jelennek meg, a fényűző lószerszámok és subák készítői. A ruházati és szövőipar a külföldi hasonló áruk versenyében megnyomorodva minimális aránnyal szerepelt. Az élelmiszeripar is igen kis mértékben részesült az érsekség jóvedelméből, de lehetséges, hogy ez az arányszám nem egészen fedi a valóságos helyzetet. A 13,29 fl. akkor merült fel, amikor a kakati pékektől kenyeret kellett vásárolni a királyi kíséret ellátására. Az érsekségnek azonban volt saját pékje és a szakácsok nyilván a mészáros szakma feladatait is ellátták. Ennek ellenére valószínűnek kell tartanunk, hogy az érseki konyha 2422,— fl-t kitévő számlájában még más élelmiszeripari cikkek (készárúk) vételára is bennfoglaltatik. Magasra azonban még így sem tehetjük az élelmiszeripar részesedését, mert a saját molnár és saját pék alkalmazása erősen csökkentette ennek az iparágak esélyeit. Országos viszonylatban túlzottnak kell tartanunk a világítási ipar arányát is, mert az egyházi célra vett gyertyák és mécsesek túlságosan sokba kerültek. Ez is egyike azoknak a pontoknak, ahol a számok eszünkbe juttatják, hogy Hipolit egyházi méltóság volt.

Mindez a hazai ipar fejletlenségét dokkumentálja, de a fejletlenségnek még más jeleivel is találkozunk. Az építőipar és a faipar termékeinek tekintélyes részét háziiparszerűleg állította elő a parasztság. Ők készítették a zsindeleyeket, hordódongákat, valószínűleg a deszkákat is, ők égették a meszet. Nem ipari központok, nem városi iparosok áruai ezek, hanem a mezőgazdasággal foglalkozó népesség mellékfoglalkozásának, háziiparának termékei.

Az alkalmazottak természetbeni ellátásából még az iparcikkokkal szemben támasztott igények is meghatározhatók. Mint mondtuk, igen sok alkalmazott kapott természetbeni ellátás címén ruházati cikkeket. Azt csak természetesnek kell tartanunk, hogy a közvetlen kíséret, a nemesi bandérium tagjai vagy a kis- és középnemes származású официálisok külföldi szövetet kaptak,

de az már meglepő, hogy Orbán kovács és Péter pallér is rövid veronai szövetségéből készült ruhára és egy báránybőrszubbánra tarthatott igényt. Ha azonban még ők is külföldi szövethez ragaszkodtak, s ezt az igényüket az érsekség elismerte, akkor kinek a számára vettek egyszerű hazai abaposztót és durva vásznat? Abaposztót vettek a kocsisoknak, a napszámosoknak, durva vásznat az istállófiúknak és a konyhaszemélyzetnek. Önkénytelenül is felmerül a kérdés: milyen kilátásai lehettek a magyar szövőiparnak akkor, amikor az iparosok sem voltak hajlandók készítményeiket viselni, s felvevőként csak a szolgákra és a parasztság szegényebb rétegeire számíthatott?¹⁷³

Ha azonban a kérdést a magyar ipar egésze szempontjából akarjuk megvizsgálni, akkor az iparcikkek beszerzésére fordított összegben felül tekintetbe kell vennünk az iparosok részére kifizetett munkabéreket is. Iparáganként Hipolit 1489-ben a következő munkabéreket fizette ki:

Fémipar	26,50 fl	1,8%
Bőripár	746,69 „	49,7 „
Faipar	5,69 „	0,4 „
Élelmiszeripar	16,66 „	1,1 „
Ruházati ipar	286,80 „	19,1 „
Építőipar	398,50 „	26,5 „
Egyéb	20,71 „	1,4 „
Összesen: 1 501,55 „		100,0 „

Ezek a munkabérek összességükben magasabbak, mint amennyit az érseki udvar belföldi iparcikkekre összesen költött. Az élen itt újra a bőripár áll, megint csak a lószerszámok és a prémek kidolgozása duzzasztotta fel ezt a költséget. A második helyen az építőipar áll, de rá kell mutatnunk arra, hogy az iparosoknak kifizetett összegekben itt nem egyszer a segédmunkások bére is bennfoglaltatik, ezért ez az összeg és vele együtt a 26,5%-os arány kissé torz. A harmadik helyen a ruházati ipar áll, a különböző ruhák megvarratásáért kapott összeggel. A textilipar mestereinek kifizetett összeg egyenmű: kizárólag szövetek nyírását fizették ki számukra.

Az iparosok részére kifizetett munkabérben benne van az állandóan alkalmazott vagy szerződéses mesteremberek évi salláriuma is. Jellemzőnek kell tartanunk iparunk helyzetét szempontjából, hogy a fémiparhoz tartozó három mester és az építőiparhoz tartozó két mester mellett 1 szabó, 1 tímár, 1 szíjgyártó és 1 pék a vár és a teljes személyzet ipari szükségleteit fedezni tudta. Az építkezéseken és a bőrök kikészítésén kívül nem sok munkájuk akadt az iparosoknak, mert a külföldi készáru mellett a szükséglet nem volt nagy. Ha meggondoljuk, hogy a hazai származású iparcikkekért és a belföldi iparosoknak kifizetett összeg együttesen 2803,21 fl volt, és ezt szembeállítjuk a külföldi kész iparcikkekért kifizetett 2195,39 fl-tal, akkor úgy látjuk, hogy a Hipolit-kódexeknek ezek a számai ugyanolyannak mutatják iparunk helyzetét, mint amilyennek Szűcs Jenő vizsgálataiban láthattuk: a nagy összegeket kereső néhány luxusipar mellett az általános európai színvonaltól elmaradt, primitív iparunk. Tegyük hozzá rögtön azt, ami ehhez az eredményhez a Hipolit kódexek számaiból járul hozzá: az elmaradás egyik oka a hazai fogyasztóréteg részéről megnyilvánuló kereslet hiánya volt.

¹⁷³ A parasztság módosabb része ugyancsak külföldi szövetet vásárolt. Vö. Zsigmondkori O. I. 5034., 5420. sz. és *Házi J.*: Sopron város története II/6. 199. l.

Hipolit munkabér-kiadásainak elemzése ezek után már nem sok újat tartogat számunkra. A kifizetett munkabér a következő csoportok közt oszlott meg:

Szállítómunkások munkabére	472,45	fl	6,0%
Egyéb munkások	166,66	„	2,1 „
Iparosok	1 501,55	„	19,0 „
Egyéb munkabér	5 779,39	„	72,9 „
<hr/>			
Összesen:	7 920,05	„	100,0 „

Az egyéb munkabér magas összege az érseki alkalmazottak munkabérére volt. Ehhez viszonyítva az iparosoknak kifizetett összegek kisebbségben vannak, a munkásoknak kifizetett összegek pedig elenyészőek. Sajnos nem tudunk ehhez a táblához külön sort adni a létszámviszonyokról, mert az nem állapítható meg, hogy a bért hány személy kapta meg. Bizonyos azonban, hogy az összeg túlnyomó része a társadalom magasabb részeiben elhelyezkedő személyeknek jutott, akár magyar nemes officialis, akár olasz udvari alkalmazott volt az illető.

*

A részletes elemzés után kíséreljük meg, hogy durvább összeállítással adjunk választ ugyanarra a kérdésre: kihez került Hipolit évi jövedelme? Egy tekintélyes része, mint láttuk, külföldre vándorolt. Kétharmad része azonban itthon került vissza a gazdasági élet vérkeringésébe. Ebből a kétharmadból a mezőgazdasági nyersterményekért fizetett 4238,48 fl és más nyersterményekért kiadott 695,28 fl, tehát összesen 4933,76 fl a parasztsághoz került, valószínűleg ugyanide került vissza a munkásoknak kifizetett 166,66 fl munkabér és a belföldi iparcikkekért kifizetett összeg egy része is (faipar stb.). A városi iparosoknak a legjobb esetben a belföldi iparcikkek ára és az iparosoknak kifizetett bér túlnyomó része, tehát legfeljebb 2803,— fl jutott. Az olasz udvari alkalmazottaknak és a magyar kis- és középnemeseknek fizetett ki Hipolit 5800,— fl-t. Ezek a számok és ezek az arányok egyben feleletet adnak arra a kérdésre is, hogy miért volt városaink iparosrétege anyagilag olyan kevésbé prosperáló, és hogy miért lehetett kereskedelemmel, elsősorban külföldi textiliákkal folytatott kereskedelemmel olyan nagy összegeket keresni.

Mint ahogyan egy csepp tengervízben az egész óceán fizikai és kémiai tulajdonságait találjuk meg, úgy található meg Hipolit esztergomi érsek egy évi bevételében és kiadásában középkori gazdasági életünk szinte valamennyi jellemző vonása: a magyar arany exportja, az agrárjelleg egyeduralma, iparunk elmaradottsága, élénk kereskedelmi életünk. És ugyanúgy megtalálhatók hiteléletünk jellemző tulajdonságai is, amelyeket befejezésként a Hipolit-kódex alapján kell ismertetnünk.

IV. Az esztergomi érsekség mérlege

Ha az esztergomi érsekség két évi gazdálkodásának mérlegét akarjuk megvonni, akkor a következő nyers számokból kell kiindulnunk:

	1489	1490
Bevétel	22 275,05 fl	15 005,91 fl.
Kiadás	22 568,93 „	15 566,24 „
Hiány	293,88 „	560,33 „

Hipolit tehát többet költött, mint amennyi jövedelme volt, és ezért mindkét esztendőt deficittel zárta le. A deficit áthidalása két módon történt: adós maradt saját főtisztviselőinek, elsősorban az esztergomi provisornak és Lardinak, a budai háznagynak, másodsorban kölcsönöket vett fel. Az adóságnak ez a két fajtája felveti az érseki pénzgazdálkodás általános jellegzetességének kérdését.

E kérdés megvilágításánál elsősorban abból kell kiindulnunk, hogy a középkori Magyarország agrárország volt és az érsek bevételeinek túlnyomó része az évi mezőgazdasági terméshől származott. Saját birtokain a jobbágság az évi termés betakarítása után volt köteles eleget tenni a földesuri cenzus, a munera és a kilenced beszolgáltatási kötelezettségének, a tizedet az egyházmegye területén a parasztság az évi termés betakarítása után róttá le gabonában, borban és állatban. A mezőgazdaságtól függő bevétellel szemben a bányák hozama után kapott — tehát a termés betakarításától független — járadékok az érsek bevételeinek kisebb részét alkották. Számszerűen:

Forintban:	1488	1489	1490
Mezőgazdaságtól függő jövedelem	12 974,39	18 996,75	13 392,83
Bányatermékek utáni jövedelem	2 975,75	3 278,30	1 613,08
Összesen	15 950,14	22 275,05	15 005,91
Százalékban:			
Mezőgazdaságtól függő jövedelem	81,3	85,3	89,3
Bányatermék utáni jövedelem	18,7	14,7	10,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az érsekség jövedelmének 81—89%-a az évi termés után volt csak esedékes, azaz legkorábban július végén, de ha a járadékokat készpénzben követelték a parasztságtól, akkor még későbbben, mert meg kellett várni a termés értékesítésének hosszadalmas lezajlását is. Középkori gazdaságtörténetünk sok jellemző adatot gyűjtött már össze a termés értékesítésére vonatkozólag, de mivel ezeket az adatokat az értékesítés szempontjából még átfogóan nem ismertették, egy részüket kénytelenek leszünk itt megismételni.

A középkori Magyarországon a nyár második felében és az őszi hónapokban a termés nagysága befejezett tény volt, a gabonaárak a jelek szerint július végén vagy augusztus elején már kialakultak.¹⁷⁴ A parasztság által piacra termelt gabonát, bort és állatot a fogyasztóknak meg kellett vásárolni, a termést finanszírozni kellett. A nagy fogyasztási központokban, a városokban általában megtaláljuk a nyárvégi vagy őszi hónapokban tartott nagy

¹⁷⁴ Erre kell következtetnünk az 1489. évi zabárakból. A rossz termés következtében egy köből zab ára 17—20 dénárról 24—25 dénárra emelkedett. Az 1489. évi vásárlások során első alkalommal aug. 13-án találkoztunk a 25 dénáros árral, amely a hónap végén állandósult (Usita 1489. f. 73—74).

országos vásárokat, amelyekben a parasztság termését értékesíthette, az iparosok és kereskedők pedig elhelyezhették árucikkeiket.¹⁷⁵ De sem az iparosok, sem a kereskedők, sem a városi polgárok általában nem rendelkeztek olyan készpénzmennyiséggel, hogy a termést finanszírozni tudják, azaz a megvásárolt mezőgazdasági áruért azonnal készpénzben fizessenek. Az általunk ismert üzletkötések vagy teljes egészükben, vagy legalább is részben hitelben történtek, még kis árumennyiségek vételárának kifizetésére is több határidőt kötöttek ki.¹⁷⁶ Ahhoz, hogy ezeknek a nyárvégi vagy őszi üzletkötéseknek pénzügyi lebonyolítása teljesen befejezést nyerjen, nem egyszer egy egész esztendőre volt szükség.¹⁷⁷ A termés finanszírozása tehát lassan ment végbe. Az áruforgalomban a termés gyorsan gazdát cserélt ugyan (erre mutat a vámbevételek időbeli vizsgálata), de a pénzügyi lebonyolítás hosszú ideig tartott.

A feudális járadéknak kénytelen-kelletlen ehhez a menetrendhez kellett igazodnia. Véleményünk szerint itt kell keresnünk annak a jelenségnek okát is, hogy a feudális járadék legnagyobb részét alkotó cenzus határideje is megháromszorozódott az idők folyamán. Ezzel is módot adtak a mezőgazdasági termelést végző jobbágyoknak, hogy a termés finanszírozásának ütemében tegyenek eleget kötelezettségüknek.

A feudális földesúr szempontjából ez azonban annyit jelentett, hogy évi jövedelme csak aratás után volt aktuális, és behajtása a következő tavaszig elhúzódva kisebb-nagyobb részletekben történt. Elvileg ebben a helyzetben volt az esztergomi érsek is, aki jövedelmét a nyár végén, ill. ősszel kaphatta volna meg legkorábban, de akkor sem egyszerre, hanem több részletben, elhúzódva egészen a következő tavaszig. Az érsekség természetesen nem várhattott ilyen hosszú ideig. Kiadásai sürgetőek voltak, az építkezéseket a tél beállta előtt be kellett fejezni, a nagyszámú kíséret folyamatos ellátásáról gondoskodni kellett. Az érsekség érdeke tehát az volt, hogy minél korábban jusson jövedelméhez, még pedig készpénzben. A mezőgazdasági termés finanszírozása és az érsekség érdekei közt éles ellentét állt fenn. Hogyan segített magán az érsekség? Részben úgy, hogy természetbeni jövedelmeinek bérbeadásánál nem volt tekintettel a mezőgazdasági termés finanszírozásának időpontjára, részben úgy, hogy a tőle függő személyekre rákényszerítette a finanszírozás ütemét. Az első esethez tartozik a tizedek bérbeadása. Az érsekség tizedjövedelmének túlnyomó részét bérbeadta, és a bérlet első részletét még a termés betakarítása előtt követte meg. Ezzel sikerült a mezőgazdasági terméstől függő jövedelem egy részét a termés előtt készpénzben biztosítani. 1489-ben július 1. előtt 2000 fl készpénzre tett szert a bérlet segítségével.

Az érsekség bevételei és kötelezettségei közti időbeli fáziskülönbség áthidalására szolgált a jövedelmek közvetlen utalványozása is. Mint láttuk, a birtokigazgatási személyzet fizetését szinte teljes egészében úgy folyósították, hogy

¹⁷⁵ A vásárok jelentősége közismert. Különösen jellemző, hogy Pozsony nyárvégi és egyben legnagyobb vására (a Lőrinc napi, aug. 11.) milyen nagy mértékben lendítette fel a nyugati határ áruforgalmát a behozatal (a legnagyobb tételszám aug. 9-én 96 tétel; *Kováts F.*: Nyugatmagyarország áruforgalma, 30. l.), mind kivitel terén (uo. 34. l.).

¹⁷⁶ Igen jó példákkal szolgál erre vonatkozólag Selmechánya levelezése. A megvásárolt bor árát legtöbbször csak hosszú idő után és sürgetésre adták meg (Selmechánya lt. II/861. 879, 116, 196. Dl. 47.453). Hasonló esetek Bártfa levéltárában és a kassai anyagban is találhatók. *Fügedi*: Kaschau eine osteuropäische Handelsstadt, 211.

¹⁷⁷ Erre mutat, hogy a kassai kereskedők a nagyváradi vásárról (László napi vásár, jún. 27.) visszatérve rendezték hitelügyleteiket. *Fügedi*: Kaschau. 207.

a befutó jövedelmet közvetlenül utalványozták. 1489-ben 2055,93 fl jövedelmet utalványozott az érsekség kormányzója. A kisebb tizedek bérlete esetében is tulajdonképpen ugyanerről volt szó, csak hogy lazább formában.

A közvetlen utalványozás másik formája a hitelátruházás volt. Az érsekség a neki járó jövedelem egy részéről lemondott azzal a feltétellel, hogy az adós az érsekség hitelének kifizetésére vállalt kötelezettséget. Szakácsi tizedbérleteivel kapcsolatban több ilyen példát hoztunk fel, ehhez itt most csak azt kell hozzátennünk, hogy 1489-ben összesen 765,31 fl értékű hitelátruházásról van tudomásunk.

Lényegében a közvetlen utalványozás és a hitelátruházás esetében azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy az érsek a mezőgazdasági termés finanszírozásának ütemét kényszerítette rá alkalmazottaira és hitelezőire egyaránt. Mellékesen megjegyezzük, hogy a hitelátruházás jelensége nem volt ismeretlen a középkorban, váltóval dolgozó magasabb formái Olasz- és Franciaországban már a megelőző századokban is általánosak voltak.

A tizedbérleten, a közvetlen utalványozáson és hitelátruházáson kívül még egy módja volt a bevételek időben történő elköltésének, s ez a már többször említett pénzkímélő forgalom. Effektív aranyforint nem játszott szerepet ebben a forgalomban, csupán az árucseréértékbeli elszámolása történt forintban. Ilyen volt a Cecei Kis szállította áru, az официálisok természetben felvett járandósága. Ez a forgalom a bevételekben 971,46 fl értékben szerepel 1489-ben.

Ezekkel az eszközökkel próbálta meg az érsekség jövedelmét egyenletesebbé tenni és főképpen a mezőgazdasági termés betakarításától és értékesítésétől függetleníteni. Alapjában véve a mezőgazdasági termés finanszírozásának vontatott üteme és valamennyi ezzel összefüggő jelenség középkori gazdasági életünk egyetlen jellegzetes vonásának volt következménye: középkori pénzforgalmunk kisebb volt, mint amekkorára tényleges áruforgalmunk lebonyolításához szükség volt. Az élénk áruforgalom mögött mindenütt pénzüke jellemzi a középkori magyar gazdasági életet.

*

Nem egyedül a pénzhány és nem a mezőgazdasági termés finanszírozásától való függés volt az oka annak, hogy az érsekség 1489-ben és 1490-ben még így sem tudott hitel nélkül meglenni. A túlméretezett reneszánsz udvar túlméretezett kiadásai tették szükségessé, hogy mindezekben az akciókon túlmenőleg Hipolit adása maradjon saját alkalmazottainak, hogy 1489 szeptemberében előre felvegye a körmöci malom 1490. évi bérletét és Cecei Kistől előleget vegyen fel a következő esztendei tizedbérlet terhére, hogy uzsorakölcsönt vegyen igénybe.

*

Végigkísértük Hipolit esztergomi érsek néhány esztendei gazdálkodását, és a szűk forrásanyagból igyekeztünk következtetéseket vonni a középkori magyar gazdasági életre általában és az érsekség gazdálkodására konkrétan. Dolgozatunk terjedelme és történettudományunk helyzete miatt nem egy kérdést kellett mellőznünk, így az árak és bérek problémáját, melynek Mandello könyvén¹⁷⁸ kívül semmiféle előmunkálata nincs. A rendelkezésre álló anyagból

¹⁷⁸ Mandelló Gy.: Adalék a középkori munkabérek történetéhez (Társadalom- és gazdaságtörténeti értekezések II. Bpest, 1913.

elsősorban a számszerűen kifejezhető tényeket és összefüggéseket igyekeztünk kihámozni, s ezt tartjuk dolgozatunk maradandóbb részének. Megkíséreltük a megállapított tények fejlődésbeli magyarázatát is, de itt többször kellett az irodalom eddigi eredményei és a Hipolit kódex tényei közti ellentétet az általunk valószínűnek tartott fejlődés vázlatával áthidalni. Nem lehet vitás, hogy a fejlődés egyetlen téren sem volt töretlen egyeneshez hasonló, s ezért valószínű, hogy a későbbi kutatások magyarázatunkat nemcsak kiegészítik majd, hanem részben vagy egészben megváltoztatják. Az itt közölt számadatok magyarázatáról folytatandó vita nyilvánvalóan azzal az öröndes eredménnyel járna, hogy a középkori magyar gazdaságtörténet néhány kérdése a mai nál erősebb megvilágításba kerülne. Hisszük azonban, hogy feldolgozásunk fogyatékoságai ellenére is sikerült már ismert kérdéseket eddig ismeretlen oldalukról megvilágítanunk, sőt sikerült olyan átfogó jelentőségű kérdéseket is felvetnünk, mint amilyen a mezőgazdasági termés értékesítésének és finanszírozásának kérdése. Szívesen tárgítottuk volna ki vizsgálatunkat az egykorú vagy közel egykorú rokon forrásokkal való összehasonlításra, ha azokat feldolgozták vagy legalább is megbízhatóan kiadták volna. Bár a modenai kódexek teljes anyaga a mai technikai könnyebbségek ellenére sincsen teljes egészében birtokunkban, a XV. század végéről és a XVI. század elejéről több számadáskönyv áll rendelkezésünkre magában az Országos Levéltárban. Feldolgozásuk számtalan általánosságban kezelt kérdésre adhat konkrét, számszerű feleletet. A számszerű feldolgozások elől nem térhetünk ki, „nem pedig azért, mert számszerű meghatározások nélkül egyszerűen nincs gazdaságtörténelem”.¹⁷⁹ Hisszük, hogy ennek az igazságnak egyik bizonyítéka ez a tanulmány is.

Itt kell köszönetet mondanom mindazoknak, akik e cikk létrejöttéhez hozzájárultak, elsősorban lektoraimnak, Mályusz Elemérnek, Pach Zsigmond Pálnak és Sinkovics Istvánnak, továbbá Fogarasi Miklós egy. adjunktusnak, aki a számomra megoldhatatlan olasz szövegrészeknél volt segítségemre.

FÜGEDI ERIK

¹⁷⁹ Paulinyi O. : Magyarország aranytermelése, 3.

1. Az esztergomi érsek jövedelmének megoszlása

Megnevezés	1488	1489	1490
<i>Forintban:</i>			
<i>1. Földesúri jövedelem</i>			
Cenzus	2 138,32	2 194,95	2 191,69
Taxa	—	—	1 226,27
Munera	184,39	153,52	284,37
Kilenced	684,06	427,11	510,00
Servitium megváltása	12,00	12,00	12,00
Vám- és révjövedelem	204,29	251,78	367,46
Malomvám	60,08	24,48	—
Urbura	444,25	310,46	136,85
Termékeladás	216,64	387,87	74,24
Malombérlet	600,—	300,—	300,—
Összesen:	4 544,03	4 062,17	5 102,88
<i>2. Egyházi jövedelem</i>			
Decimae maiores	5 914,60	9 647,81	5 788,15
Decimae minores	689,—	938,46	836,72
Pisetum	2 531,50	2 967,84	1 476,50
Pozsonyi tized	1 175,02	4 321,77	1 432,66
Census plebanorum	393,—	62,—	369,—
Egyéb	703,—	275,—	—
Összesen:	11 406,12	18 212,88	9 903,03
Földesúri és egyházi jövedelem összesen:	15 950,15	22 275,05	15 005,91
<i>Százalékban:</i>			
<i>1. Földesúri jövedelem</i>			
Cenzus	47,1	54,0	43,0
Taxa	—	—	24,0
Munara	4,1	3,8	5,6
Kilenced	15,1	10,5	10,0
Servitium megváltása	0,3	0,3	0,2
Vám- és révjövedelem	4,5	6,2	7,2
Malomvám	1,3	0,7	—
Urbura	9,7	7,6	2,7
Termékeladás	4,7	9,5	1,5
Malombérlet	13,2	7,4	5,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0
<i>2. Egyházi jövedelem</i>			
Decimae maiores	51,9	53,0	58,4
Decimae minores	6,0	5,2	8,4
Pisetum	22,2	16,3	14,9
Pozsonyi tized	10,3	23,7	14,6
Census plebanorum	3,4	0,3	3,7
Egyéb	6,2	1,5	—
Összesen:	100,0	100,0	100,0

2. A földesúri census részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Szentgyörgynapi	813,37	814,71	849,22
Pünkösdi	45,67	45,26	50,—
Szentmihálynap	934,86	1 023,63	908,16
Mindenszentek	5,80	55,—	55,—
Mártonnap	96,16	140,89	110,14
Andrásnapi	32,94	37,40	39,—
Karácsonyi	96,45	65,82	129,85
Előző évi elmaradt jövedelem	113,07	12,24	50,32
Összesen:	2 138,32	2 194,95	2 191,69

3. Cenzuszírói határidők

Szám	Év	Helység	Határnap	Forrás
1.	1240	Győr	Mihály	Endlicher, 448.
2.	1244	Podolin (Szepes m.)	Márton	Fejér: CD. IV/1. 353.
3.	1243	Jászó (Abaúj m.)	Márton	Endlicher, 462.
4.	1247	Beregszász	Mihály	Fejér: CD. IV/1. 455.
5.	1260— —70	Kolozsvár	Márton	ÁUO. VIII. 266.
6.	1262	Nagyszöllős	„	ÁUO. VIII. 31—32.
7.	1263	Füzegő	„	ÁUO. III. 38.
8.	1263	Kamar	György	Endlicher, 502.
9.	1265	Hibe (Liptó m.)	Márton	ÁUO. VIII. 126.
10.	1265	Komárom	Mihály és György	Knauz, I. 520.
11.	1267	Kézmárk (Szepes m.)	„ „ „	Endlicher, 517.
12.	1275	Kövi (Gömör m.)	Mihály	ÁUO. IV. 32.
13.	1279	Batizfalva (Szepes m.)	Gyertyaszentelő	Fejér: CD. V/2. 598.
14.	1280	Görgő (Szepes m.)	Márton és Gyertyaszentelő	Bárdosy, Suppl. 323.
15.	1283	Kuncfalva (Szepes m.)	Márton	Szep. kápt. lt. Scr. 9. f. 14. 27.
16.	1286	Gnézda (Szepes m.)	„	Bárdosy, Suppl. 56. sz.
17.	1289	Bierbrunn (Szepes m.)	Húsvét	ÁUO. IX. 516.
18.	1290	Merény (Szepes m.)	Márton	Schmauck, Suppl. 17.
19.	1292	Nempti (Hont m.)	„	Knauz, II. 313.
20.	1295	Sárd	„	ÁUO. V. 126.
21.	1295	Vernár (Szepes m.)	„	Bárdosy, Suppl. 395.
22.	1297	Meldur (Szepes m.)	Jakab, karácsony, húsvét	Bárdosy, Suppl. 401.
23.	1297	Dolány (Szepes m.)	Pütkösd	Wagner: Anal. Scepus. I. 444
24.	1298	Néce (Szepes m.)	Márton, János, media quadr.	Horváth-Stancsics cs. lt.
25.	1303	Rauschenbach (Szepes m.)	Márton	DI. 265.
26.	1315	Hopgarten (Szepes m.)	Letare és Márton	Schmauck, Suppl. 44.
27.	1317	Balázsvágás (Sáros m.)	Márton	Wagner: Dipl. Sáros, 561.
28.	1320	Bártfa (Sáros m.)	Mihály, Vízkereszt és egy ismeretlen határnap.	Wagner: Dipl. Sáros, 97.
29.	1322	Szalók (Szepes m.)	Márton	Wagner: Anal. Scepus I. 446.
30.	1322	Jakubján (Szepes m.)	Márton és György	Schmauck, Suppl. 55.
31.	1325	Kraszna (Trencsén m.)	Mihály	AO. II. 214.
32.	1322	Egyházas- és Felgamás	Mihály és György	Wagner: Anal. Scepus I. 449.
33.	1326	Helemanóc (Szepes m.)	Márton	Schmauck, Suppl. 63.
34.	1326	Dobsina (Gömör m.)	Húsvét, Mihály	Fejér: CD. VIII/7. 225.
35.	1330 k	Szelnice	Mihály	AO. II. 517.
36.	1331	Aranyas (Gömör m.)	Három határnap	
37.	1336	Pannonhalma somogyi h.	Márton és György	
38.	1339	Krebrenovalehota (Trencsén)	Mihály és György	AO. III. 569.
39.	1339	Uzspeklin (Sáros m.)	Mihály és György	Wagner, Dipl. Sáros 441.
40.	1340	Henningpataka	Ker. János és media quadr.	Szep. kápt. lt. Serin 9. f. 219.
41.	1343	Vazsec (Liptó m.)	András	DI. 40.917.
42.	1345	Sztranka (Szepes m.)	Márton és Húsvét	DI. 74.805.
43.	1354	Bozók (Hont m.)	Mihály	AO. VI. 109.
44.	1354	Zliecho		AO.
45.	1355	Nyalábvári uradalom	Márton és György	AO. VI. 259.
46.	1355	Csalfalva (Sáros m.)	György, Mihály, karácsony	Wagner: Dipl. Sáros 568.

Szám	Év	Helység	Határnap	Forrás
47.	1355	Somogyi falvak	György, Mihály, Márton	Veszpr. reg. 465. sz.
48.	1360	Szklennó (Túróc m.)	Márton	Matunák, Dej. Kremnice 459
49.	1362	Varin (Trencsén m.)	Mihály, György és karácsony	Pongrác cs. lt. 1—31.
50.	1370	Mosóc (Túróc m.)	Mihály, György és karácsony	Révay lt. Blatnica III.2.
51.	1376	Handlova (Nyitra m.)	Mihály, György és karácsony	Szerémy—Ernyey, Majth. 673
52.	1376	Nagydomanis (Trencsén)	Mihály és György	Dl. 72.306.
53.	1382	Leves (Bars m.)	Mihály, húsvét, karácsony	Dl. 12.480.
54.	1382	Ófalú (Szepes m.)	Ker. János, Márton és media quadr.	Dl. 13.110.
55.	1365	Galgóc (Nyitra m.)	Mihály, György és karácsony	
56.	1369	Sztlászló és Keresztúr	Mihály és György	PRT II. 193.
57.	1383	Hvoznica (Trencsén m.)	„ „ „	Vay cs. lt. 539. a
58.	1390	Felsőstubnya (Túróc m.)	„ „ „	Matunák, 463.
59.	1407	Jorkinhof (Trencsén m.)	„ „ „	Eszterházy lt. 29.113. hh.

4. A szentgyörgynapi census változása 1491—1553

	Jobbágytelkek száma			Egy jobbágytelekre eső census		
	1491	1527	1553	1491	1527	1553
Nyergesújfalu	69 q	12 i	—	10 den.	20 den.	20 den.
Nagymuzsla	—	26 i	44	25 „	25 „	25 „
Leléd	18 q	16 q	16 q	25 „	25 „	25 „
Magyarszögyén	38 q	16 i	69 q	25 „	25 „	25 „
Bulesú	21	9 ?	14 ?	20 „	25 „	25 „
Bart	36	—	21	15 „	—	15 „
Németszögyén	30	40 q	36 q	25 „	25 „	25 „
Farnad	—	64 q	82 q	11,5 „	12 „	12 „
Szete	22	9 i	32 m	15 „	15 „	15 „
Bernece	—	9 m	11 m	15 „	—	15 „

q = quartalis, i = integra, m = media sessio

5. Az egy jobbágytelekre eső census nagysága az urbáriumok szerint

Census	Helység
20 dénár	Drégely
24 „	Kisölvéd
26 „	Lék
36 „	Hetény
37,5 „	Felsőmuzsla
39 „	Bart
40 „	Nyergesújfalu, Bojta, Sipek
48 „	Dejtár
50 „	Bulcsú, Bajcs, Bálványszakállas, Leléd, Szeto
53 „	Kéménd
60 „	Berzence
70 „	Lédec
80 „	Sajópüspöki, Garamkövesd, Szentgyörgy, Helvénny
84 „	Hugyag
92 „	Bernece
95 „	Nagycétény
96 „	Kemence, Kural, Farnad, Nagyvölgy
1.— fl	Hídvég, Nyárhíd, Tardoskéd
1,02 „	Vága, Szerdahely
1,04 „	Vásárhely, Kiskér
1,14 „	Nagykér
1,22 „	Riblénny, Kinorány
1,24 „	Aha, Teld,
1,38 „	Egerszeg
1,40 „	Üzbég
1,50 „	Szentkereszt
1,60 „	Berszeny, Kissáró
1,74 „	Csejko, Szöllös
1,84 „	Füzesgyarmat
2,— „	Magyar-, Németszőgyén
2,12 „	Nagy-, Kislócsa, Trubin, Koszorin, Szeleska, Bartoslehota, Jasztrebe, Pitelfalva, Ökremlácska, Lutilla
2,24 „	Udvard
2,36 „	Nagysalló
2,40 „	Szalka, Nempti
2,46 „	Verebély,
2,92 „	Patak

6. Munera részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Census carnisprivii	11,—	6,—	11,—
Prandium	145,27	132,62	183,50
Porci	15,40	14,90	74,50
Összesen	171,67	153,52	269,—
Elmaradt	12,72	—	16,37
Összesen	184,39	153,52	284,37

7/a. A censzus-munera-servitium viszonyának kiszámítása¹

Helység neve	Jobbágy- telkek száma	Cenzus		Munera össz.	Servitium össz.	Összesen
		telken- ként	össz.			
Az 1527. évi urbárium szerint :						
Nyergesújfalu	14¼	0,40	5,70	0,23	2,—	7,93
Leléd	3¼	0,50	1,62	0,11	0,39	2,12
Bulcsu	20	0,50	10,—	1,84	—	11,84
Bart	25	0,39	9,75	2,30	4,—	16,05
Szete	11	0,50	5,50	2,17	4,—	11,67
Bernece	8¾	0,92	8,05	0,92	—	8,97
Összesen:	82¼	—	46,62	7,57	10,39	58,58
Százalékban :						
Nyergesújfalu			71,9	2,9	25,2	100,0
Leléd			76,4	5,2	18,4	100,0
Bulcsu			84,5	15,5	—	100,0
Bart			60,8	14,3	24,9	100,0
Szete			47,1	18,6	34,3	100,0
Bernece			89,7	10,3	—	100,0
Összesen :			69,4	12,9	17,7	100,0
Összesített bevétel 1488—1489 :						
Nyergesújfalu	14¼		23,73	—	—	23,73
Leléd	3¼		8,74	1,—	—	9,74
Bulcsu	20		14,75	—,20	—	14,95
Bart	25		16,99	1,—	—	17,99
Szete	11		5,34	1,—	—	6,34
Bernece	8¾		12,26	2,—	—	14,26
Összesen :	82¼		81,81	5,20	—	87,01
Százalékban :						
Nyergesújfalu			100,0	—	—	100,0
Leléd			89,7	10,3	—	100,0
Bulcsu			98,6	1,4	—	100,0
Bart			94,4	5,6	—	100,0
Szete			84,2	15,8	—	100,0
Bernece			86,0	14,0	—	100,0
Összesen:			94,0	6,0	—	100,0

¹ A 7 a. tábla összeállításának módja: A jobbágytelkek számát az 1491. évi számadás megfelelő rovatai alapján állítottuk össze. A számokban a földesúri adózás alól felmentett telkek nem szerepelnek, a fél- és negyedtelkeket egésztelkekre számítottuk át. Az első csoportban a jobbágytelkek száma alapján számítottuk ki a járadék összegét, ehhez alapul az 1527. évi urbárium kötelezettségei szolgáltak. A munera kiszámításánál a következő egységeket alkalmaztuk: 1 csirke 1,3 dénár, 1 kalács (torta) 1 dénár, 10 tojás 1 dénár, 1 sajt 6 dénár, 1 obulus 0,7 dénár. Pl. Nyergesújfalu

telkenként 1 tyúk és 2 tojás,
2 telek együtt 1 kalács,

összesen: 14 tyúk azaz 0,14 fl
7 kalács „ 0,07 „
28 tojás „ 0,02 „
0,23 „

7/b. A munera a census százalékában

Helység neve	1527	1488—89
Nyergesújfalu	3,9	—
Leléd	6,8	11,4
Bulcsu	18,4	1,4
Bart	23,7	5,9
Szöte	39,5	18,9
Bernece	11,4	16,3
Összesen	18,6	6,4

8. A földesúri kilenced részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Gabonakilenced (pecunia frugum)	528,50	366,15	474,—
Borkilenced (pecunia tynarum)	63,60	47,—	36,—
Összesen	592,10	413,15	510,—
Elmaradt	91,96	13,96	—
Összesen	684,06	427,11	510,—

9. Vám- és révjövedelmek részletezése

Helység neve	Összesen			Napi átlag		
	1488	1489	1490	1488	1489	1490
Szentkereszt és Ókrem-nicska	120,90	109,75	—	0,33	0,33	—
Nyergesújfalu	9,0	13,31	21,—	0,04	0,04	0,06
Guta és Naszvad	37,95	32,—	36,50	0,10	0,09	0,10
Nyárhíd	8,82	53,03	39,—	0,02	0,15	0,11
Udvard	2,50	34,25	38,—	0,01	0,09	0,10
Verebély	6,—	9,44	8,—	0,02	0,03	0,02
Ismeretlen ²	19,12					
Összesen	204,29	251,78	142,50 ¹			

¹ Csak a malomtól elválasztható jövedelem!² Ezt az összeget a provisor vette át, származási helye ismeretlen!

10. Egy napi vámbevétel alakulása 1488—1489

1488			1489		
Dátum	összes	egy napi	Dátum	összes	egy napi
	bevétel			bevétel	
<i>Szentkereszt</i>					
Jan. 1.—febr. 1.	16,55 fl	0,53 fl	Jan. 1.—ápr. 3.	14,— fl	0,15 fl
febr. 2.—márc. 20.	15,—	0,31	ápr. 4.—júl. 3.	61,65	0,68
márc. 21.—máj. 10.	16,—	0,31	júl. 4.—szept. 9.	9,—	0,13
máj. 11.—jún. 21.	12,—	0,29	szept. 10.—okt. 2.	11,10	0,48
jún. 22.—szept. 5.	17,—	0,22	okt. 3.—nov. 15.	9,—	0,20
szept. 6.—okt. 16.	9,35	0,23	nov. 16.—dec. 31.	5,—	0,11
okt. 17.—dec. 31.	35,—	0,47			
Összesen	120,90	0,33	Összesen	109,75	0,30
<i>Nyergesújfalu</i>					
Jan. 1.—márc. 29.	—,58	0,01	Jan. 1.—máj. 3.	4,56	0,04
márc. 30.—júl. 20.	1,87	0,02	máj. 4.—jún. 13.	5,30	0,01
júl. 21.—szept. 13.	2,92	0,05	jún. 14.—júl. 3.	—,65	0,03
szept. 13.—okt. 19.	1,13	0,03	júl. 4.—szept. 13.	2,80	0,04
okt. 20.—dec. 31.	2,50	0,04	szept. 14.—dec. 31.	—	—
Összesen	9,—	0,03	összesen	13,31	0,04

11. Egyéb földesúri jövedelmek részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Eladott vizák árából befolyt	186,64	—	74,24
„ bőrök „ „	30,—	—	—
„ gyapjú „ „	—	7,87	—
Tévesen könyvelt földesúri jövedelem	—	380,—	—
Összesen	216,64	387,87	74,24

12. A decimae maiores számla részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Tárgyévi bevétel	4 083,26	5 481,07	3 342,—
Előző évi elmaradt bevétel	1 831,34	3 666,74	2 446,15
Előleg következő évre	—	500,—	—
Összesen	5 914,60	9 647,81	5 788,15

13. A decimae maiores bérletének alakulása bérleti évek szerint

	1488		1489		1490	
	bér	tény	bér	tény	bér	tény
<i>Forintban</i>						
Komárom—Nyitra—Nógrád						
tárgyévi						
köv. évben fizetve	4 300,—	2 000,—	4 400,—	3 175,37	4 300,—	1 094,—
összesen		2 300,—		1 220,15		—
		4 300,—		4 395,52		1 094,—
Gömör—Torna						
tárgyévi	2 250,—	887,76	2 300,—	844,70	1 950,—	1 548,—
köv. évben fizetve		1 362,24		1 226,—		—
összesen		2 250,—		2 070,70		1 548,—
Zólyom—Liptó—Túróc—						
Arva						
tárgyévi	1 300,—	1 195,50	2 300,—	1 461,—	1 300,—	700,—
köv. évben fizetve		4,50		—		—
összesen		1 200,—		1 461,—		700,—
Összesen						
tárgyévi	7 850,—	4 083,26	9 000,—	5 481,07	7 550,—	3 342,—
köv. évben fizetve		3 666,74		2 446,15		—
összesen		7 750,—		7 927,22		3 342,—
<i>Százalékban:</i>						
Komárom—Nyitra—Nógrád	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0	25,4
Gömör—Torna	100,0	100,0	100,0	90,0	100,0	79,4
Zólyom—Liptó—Túróc—						
Arva	100,0	92,3	100,0	63,5	100,0	53,8
Összesen	100,0	98,7	100,0	88,1	100,0	44,3
<i>Tárgyévi és elmaradt fizetések aránya:</i>						
Komárom—Nyitra—Nógrád						
tárgyévi	46,5		72,2			
köv. évben	53,5		27,8			
összesen	100,0		100,0			
Gömör—Torna						
tárgyévi	39,5		40,8			
köv. évben	60,5		59,2			
összesen	100,0		100,0			
Zólyom—Liptó—Túróc—						
Arva						
tárgyévi	99,6		100,0			
köv. évben	0,4		—			
összesen	100,0		100,0			
Összesen						
tárgyévi	52,7		69,1			
köv. évben	47,3		30,9			
összesen	100,0		100,0			

14. Egyházi tized és kivetett állami adó területi megoszlása

Megnevezés	1488	1489	1490	1494	1495
	egyházi tized			állami adó	
<i>Forintban:</i>					
Komárom—Nyitra—Nógrád	4 300,—	4 400,—	4 300,—	12 029,—	13 823,—
Gömör—Torna	2 250,—	2 300,—	1 950,—	5 013,—	4 739,—
Zólyom—Liptó—Túróc—Árva	1 300,—	2 300,—	1 300,—	3 676,—	3 457,—
Összesen	7 850,—	9 000,—	7 550,—	20 718,—	22 019,—
<i>Százalékban:</i>					
Komárom—Nyitra—Nógrád	54,8	48,8	57,0	58,1	62,8
Gömör—Torna	28,7	25,6	25,8	24,2	21,5
Zólyom—Liptó—Túróc—Árva	16,5	25,6	17,2	17,7	15,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

15. Egyházi tized és állami adó tényleges bevételének aránya

Megnevezés	1488	1489	1490	1494	1495
	egyházi tized			állami adó	
<i>Kivetett = 100,0</i>					
Komárom—Nyitra—Nógrád	100,0	99,9	25,4	61,8	68,3
Gömör—Torna	100,0	90,0	79,4	61,1	56,3
Zólyom—Liptó—Túróc—Árva	92,3	63,5	53,8	30,1	44,2
Összesen	98,7	88,1	44,3	56,0	62,0

16. A kivetett és behajtott egyházi tized az 1494. évi dica %-ban

Megnevezés	1489 kiv. tized	1494 kiv. dica	1489 beh. tized	1494 beh. dica
Komárom—Nyitra—Nógrád	36,5	100,0	59,1	100,0
Gömör—Torna	45,9	100,0	67,6	100,0
Zólyom—Liptó—Túróc—Árva	62,6	100,0	131,9	100,0
Összesen	43,4	100,0	68,3	100,0

17. A decimae minores bevétele bérleti évek szerint

Tizedkerület megnevezése	1488				1489				1490			
	Bérleti- díj	tárgy- évi	köv. évi	össz.	Bérleti díj	tárgy- évi	köv. évi	össz.	Bérleti díj	tárgy- évi	köv. évi	össz.
	bevétel				bevétel				bevétel			
Ludány	100,—	100,—	—	100,—	100,—	100,—	—	100,—	100,—	100,—	—	100,—
Bodony	25,—	25,—	—	25,—	25,—	25,—	—	25,—	25,—	25,—	—	25,—
Sajópuspöki	—	24,—	—	24,—	—	—	—	—	—	34,—	—	34,—
Bény	37,—	37,—	—	37,—	—	—	11,—	11,—	—	34,—	—	34,—
Pásztó	50,—	39,—	11,—	50,—	50,—	50,—	—	50,—	50,—	50,—	—	50,—
Keszi és Újfalu	32,—	32,—	—	32,—	32,—	32,—	—	32,—	—	34,—	—	34,—
Cétény	120,—	90,—	—	90,—	—	250,—	—	250,—	—	—	—	—
Nógrádi kisebb tizedek	150,—	150,—	—	150,—	—	—	150,—	150,—	—	—	—	—
Csitár	50,—	50,—	—	50,—	—	60,—	—	60,—	—	—	—	—
Kakat	12,—	12,—	—	12,—	12,—	12,—	—	12,—	—	—	—	—
Kural	12,—	12,—	—	12,—	12,—	12,—	—	12,—	—	—	—	—
Szőllős	80,—	—	80,—	80,—	100,—	100,—	—	100,—	—	120,—	—	120,—
Verébély	32,—	—	—	—	—	34,—	—	34,—	—	34,—	—	34,—
Szempc	60,—	—	60,—	60,—	—	50,—	—	50,—	—	—	—	—
Sempte	50,—	50,—	—	50,—	—	—	50,—	50,—	—	50,—	—	50,—
Hegyek alatti bortized	25,—	—	8,50	8,50	—	7,—	—	7,—	—	—	—	—
Szentkereszt	—	—	—	—	—	46,96	—	46,96	—	32,—	—	332,—
Csákány	68,—	68,—	—	68,—	68,—	—	68,—	68,—	68,—	44,72	—	44,72
Összesen	903,—	689,—	159,50	848,50	—	778,96	279,—	1057,96	—	557,72	—	557,72

18. Cecei Kis Máté egyéni számlái

Tartozik

Követel

1488

<u>Tizedbérlet</u> címén	1 300,—	Márc. 20. Kp. befizetés	1 100,—
		Okt. 26. „ „	95,50
		Egyenleg	104,50
<u>Összesen :</u>	<u>1 300,—</u>	<u>Összesen :</u>	<u>1 300,—</u>

1489/I

<u>Előző évi adósság</u> címén	104,50	Júl. 3. Kp. befizetés	800,—
<u>Tizedbérlet (1489)</u> címén	1 550,—	Dec. 13. Várépítéshez fa vételára	135,—
		Dec. 24. Budai építéshez fa vételára	100,—
		Dec. 28. Két ló vételára	50,—
		Dec. 28. Egy nyest suba vételára	80,—
		Dec. 31. Egy suba vételára	36,—
		Dec. 31. Nyestprém vételára	155,—
		Dec. 31. Hermelinprém vételára	22,—
		Dec. 31. Prém vételára	14,88
		Dec. 31. Fuvarköltség	1,12
		Dec. 31. Vidraprém vételára	67,—
		Dec. 31. Sáfár György sallárium	4,50
		Dec. 31. Kér és Cétény tizedeinek elengedése címén	100,—
<u>Összesen :</u>	<u>1654,50</u>	Egyenleg	89,—
		<u>Összesen :</u>	<u>1654,50</u>

1489/II

<u>Az 1490. évi tizedbérlet</u> címén	1 200,—	Szept. 28. Kp. befizetés	500,—
<u>Összesen :</u>	<u>1200,—</u>	Egyenleg	700,—
		<u>Összesen :</u>	<u>1200,—</u>

1490

<u>Tizedbérlet</u> címén	700,—	Ápr. 6. Kp. befizetés	150,—
		Febr. 29. Kp. befizetés	250,—
		Febr. 29. Kp. befizetés	50,—
<u>Összesen</u>	<u>700,—</u>	Júl. 20. Kp. befizetés	250,—
		<u>Összesen</u>	<u>700,—</u>

Megjegyzés: Az 1489/I szla egyenlegét (89,—) Ft 1490-ben külön számlán vezették, de ezt a számlát itt nem tüntettük fel, mivel befizetés nem történt.

19. Szakácsi Balázs egyéni számlája

Tartozik

Követel

1488

Tizedbérlet címén	2 250,—
<u>Összesen: 2 250,—</u>	

Júl. 24.	Kp. befizetés	600,—
Okt. 3.	" "	100,—
Okt. 25.	" "	88,—
Nov. 10.	" "	99,76
Egyenleg		1 362,24
	<u>Összesen: 2 250,—</u>	

1489

Előző évi adósság címén	1 362,24
Tizedbérlet (1489) címén	2 300,—
<u>Összesen: 3 662,24</u>	

Márc. 1.	Kp. befizetés	137,—
Márc. 2.	" "	1 161,—
Márc. 3.	" "	40,—
Máj.	" "	24,24
Jún. 9.	" "	400,—
?	" "	150,—
?	" "	50,—
Nov. 18.	Raggione felé köt. váll.	226,22
Nov. 23.	Arbar " "	130,15
Nov. 23.	Antonio " "	39,70
Dec. 31.	Piller " "	26,—
Dec. 31.	Kp. befizetés	10,—
Dec. 31.	Jánoslibarius köt. váll.	16,—
Dec. 31.	Oklevéldíj címén	3,—
Egyenleg		1 248,93
	<u>Összesen: 3 662,24</u>	

1490

Előző évi adósság címén	1 248,93
<u>Összesen: 1 248,93</u>	

Febr. 15.	Imre aranyműves felé köt. váll.	159,—
Ápr. 6.	Kp. befizetés	90,—
Febr. 29.	" "	600,—
Febr. 29.	Piller felé köt. váll.	34,—
Febr. 29.	Cavalkanti felé köt. váll.	300,—
Febr. 29.	János szűcs felé köt. váll.	26,—
Febr. 29.	Imre aranyműves felé köt. váll.	18,—
Egyenleg		21,93
	<u>Összesen: 1 248,93</u>	

20. Pozsonyi tizedbor elosztása

	1488	1489	1490.
Esztergomba szállítva	95 hordó	42 hordó	132 hordó
Királynak eladva	124	62	33
Ajándék	7	2	8
Pozsonyi fogyasztás	20,5	5	5
Egyéb	—	14	12
Educilláció	76	—	5
<u>Összesen</u>	<u>322,5</u>	<u>125</u>	<u>195</u>

21. A „census plebanorum” részletezése

	Ténylegesen lerótt census fl		
	1488	1489	1490
<i>A. Az érseknek mint primásnak alárendelt plébániák</i>			
Brassói dékánság	80,—	—	80,—
Szebeni „	40,—	—	40,—
Szőllősi pléb. (Ugocsa)	14,—	—	12,—
Beregszászi pléb.	14,—	—	14,—
Szobi pléb.	8,—	—	8,—
Beregi pléb.	4,—	—	4,—
Tamásváraljai pléb.	2,—	—	—
<i>B. Az érseknek mint megyéspüspöknek alárendelt plébániák</i>			
Bakabányai pléb.	18,—	—	18,—
Berzencei „	30,—	30,—	30,—
Bodófalvi „	—	—	6,—
Csetneki „	24,—	24,—	24,—
Dobrovai „	4,—	—	4,—
Dovalói „	2,—	—	2,—
Fejérbányai „	9,—	—	9,—
Hajnaki „	1,—	—	1,—
Libetbányai „	16,—	—	16,—
Lipcsei „ (Liptó m.)	12,—	—	10,—
Lipcsei „ (Zólyom m.)	14,—	—	14,—
Jolsvai „ ¹	10,—	—	—
Pelsőci „	16,—	8,—	8,—
Rózsahegyi „	12,—	—	12,—
Selmecbányai „	9,—	—	9,—
Zselizi „	10,—	—	10,—
Újbányai „	2,—	—	2,—
Zólyomi „	—	—	6,—
<i>C. Ismeretlenek</i>			
di S. Stephano	6,—	—	6,—
di S. Nicolao iuxta Gron	14,—	—	14,—
Somogy	10,—	—	10,—
Branchy	12,—	—	—
Összesen	393,—	62,—	369,—

¹ Természetben kocsit és vaslemez szolgáltatót be!

22. Az esztergomi érsek kiadásainak megoszlása

Megnevezés	1489	1490
<i>Forintban:</i>		
Ellátás	4 325,59	4 848,56
Ruházat	3 300,93	1 000,57
Építkezés	917,49	653,—
Fizetések	5 531,50	6 027,83
Szállítás	225,23	239,94
Igazgatás	310,78	350,57
Pozsonyi ház költsége	551,94	563,51
Egyházi jellegű költségek	5 318,10	433,86
Rendkívüli kiadások	2 087,37	1 448,40
Összesen	22 568,93	15 566,24
<i>Százalékban:</i>		
Ellátás	19,2	31,1
Ruházat	14,6	6,4
Építkezés	4,1	4,2
Fizetések	24,5	38,7
Szállítás	1,0	1,6
Igazgatás	1,4	2,3
Pozsonyi ház költsége	2,4	3,6
Egyházi jellegű költségek	23,6	2,8
Rendkívüli kiadások	9,2	9,3
Összesen	100,0	100,0

23. Szövetek vámértéke és eladási ára

	Vámérték			Eladási ár		
	1436	1457/8	1503	Pozsony	Hip. k.	Hip. k.
	végenként			végenként		sing
Firenzei szövet	34,—	—	—	—	39,70 26,—	1,12 2,50
Londoni szövet	17,—	17,—	—	—	—	2,—
Veronai szövet	25,50	25,50	25,—	45,—	26,—	0,60—
Veronai rövid	—	—	—	—	7 —7,25	1,—
Aacheni szövet	8,50	8,50	7,50	9—10,—	—	2,12
Nürnbergi hosszú	—	8,50	7,—	—	—	0,24
Nürnbergi rövid	5,67	6,61	—	—	6,50 6,65	—
Boroszlói	—	—	5,—	—	5,—	—
Görlitzi	4,25	4,25	3,50	—	3,25 3,83	—
Cseh posztó	4,25	—	—	—	4,51 5,51	—

24. Építkezési kiadások bontása. 1489

Megnevezés	forint
1. Vascikkek (lemez, szeg stb.)	42,95
2. Ólom, cinn	1,47
3. Homok, agyag, mész, téglá	24,92
4. Épületfa, deszka, zsindely	177,53
5. Üveg	7,40
6. Egyéb anyag	15,23
7. Faszén	18,64
8. Kész épületrész (ablakkeret)	15,—
Anyag összesen	303,14
9. Iparosok munkabére	297,87
10. Napszámosok munkabére	44,18
11. Egyéb munkabér	49,—
Munkabér összesen	391,05
12. Szállítás	7,37
13. Igazgatás	4,79
14. Egyéb költség	25,51
15. Közelebből meg nem nevezett	185,63
Összesen :	977,49

25. Az esztergomi érsekség személyzete 1489

Sor szám	Foglalkozás	Fő	Járandóság	Ténylez. fiz.	Megjegyzés
<i>A. Közvetlen udvari személyzet</i>					
1.	Kormányzó	1 + 6	400,—	70,56	6 szolgál
2.	kamarás	1 + 2	150,—	191,—	2 „
3.	káplán	1 + 1	80,—	24,16	1 „
4.	tanító	2 + 2	300,—	289,38	2 „
5.	orvos	1	200,—	91,66	
6.	asztalnokmester	1 + 1	30,—	17,—	1 szolgál
7.	pohárnok	1	64,—	30,33	
8.	étékfogó	1	62,—	168,92	
9.	istálló-mester	1 + 3	36,—	24,50	3 lovas tart
10.	alkamarás	1	24,—	19,12	
11.	ruhatáros	1	24,—	6,—	
12.	borbély	1	24,—	21,—	
13.	insaponator	1	12,—	10,82	
14.	fűszerraktáros	1	24,—	8,—	
15.	sekretyés	1	12,—	5,50	
16.	pohárnok	1	12,—	9,—	
17.	calegaro	1	24,—	13,41	
18.	maestro di sala	2 + 3	12,—	25,50	3 szolgál
19.	Madame Cassandra	1 + 1	36,—	13,—	1 szolgáló
20.	ismeretlen	1 + 1	50,—	29,84	1 szolgál
21.	szakács	4	88,—	43,58	
22.	kukta	3	12,—	6,—	
23.	lovász	3	75,—	59,19	
24.	istállófiú	2	—	1,—	
25.	hordszékvívő	4	12,—	29,71	
26.	budai háznagy	1 + 1	100,—	65,33	1 szolgál
27.	„ plébános	1	—	32,—	
28.	„ mosónő	1	4,—	17,80	
29.	bécsi pincemester	1	2,—	2,—	
30.	„ mosónő	1	—	1,—	
<i>Udvari személyzet összesen</i>		43 + 21	1 869,—	1 325,95	
<i>B. Fegyveres kíséret</i>					
31.	Nemesi bandérium	7 + 26	624,—	325,63	26 lovas tartanak
32.	bombardarius	1	24,—	4,—	
33.	ballistarius	1	—	8,—	
34.	esztergomi helyőrség	29	261,—	254,—	
35.	trombitások	6 + 10	177,—	53,40	6 lovas, 4 szolgál
<i>Fegyveres kíséret összesen</i>		44 + 36	1 086,—	645,03	
<i>C. Officiálisok</i>					
36.	officiális	22 + 79	1 428,—	2 321,36	77 lovas, 2 szolgál
<i>D. Birtokigazgatás személyzete</i>					
37.	provisor	1 + 1	4,—	518,24	1 szolgál
38.	pisetarius	2	52,—	10,—	
39.	számvívő	1 + 1	62,—	44,53	1 kocsis
40.	jegyző	1	—	6,—	
41.	procurator	1	50,—	13,75	
42.	esztergomi várnagy	1 + 2	150,—	250,—	2 szolgál
43.	„ alvárnagy	1	32,—	32,—	
44.	verpéci háznagy	1	—	11,—	
45.	provisor irnoka	1	—	2,—	
46.	organista	1	24,—	16,50	
47.	hajósmester	1	3,—	2,46	

Bor szám	Foglalkozás	Fő	Járandóság	Tényl. fiz.	Megjegyzés
48.	lakatos	1	8,—	7,50	2 szolga
49.	kovács	2 + 2	36,—	13,—	
50.	fegyvertisztító	1	10,—	9,—	
51.	pallér	1	15,—	17,75	1 szolga
52.	ács	1 + 1	28,—	—	
53.	szabó	1	20,—	54,50	
54.	kádár	1	15,—	6,50	
55.	szitakészítő	1	13,—	9,25	
56.	matracos	1	—	3,50	
57.	szíjgyártó	1	—	4,—	
58.	tímár	1	—	3,25	
59.	pék	1—	20,—	16,66	
60.	szakács	1	24,—	6,—	
61.	kukta	2	8,—	4,25	
62.	mosogató	3	12,—	8,80	
63.	mosónő	1	8,—	2,—	
64.	kocsis	14	4,—	61,05	
65.	istállófiú	5	—	13,—	
66.	vigilator	14	47,60	30,92	
67.	kertész	3	13,—	12,84	
68.	alodiator	1	10,—	6,—	
69.	molnár	1	4,—	0,75	
70.	gulyás	1	4,—	5,12	
71.	napszámos	4	15,—	7,18	
<i>Birtokigazgatás összesen</i>		<i>75 + 7</i>	<i>715,60</i>	<i>1 225,30</i>	

26. A személyzet megoszlása, létszám és bér csoportonként

Csoport	Létszám		Járandóság		Tényl. fizetés	
	fő	%	fl	%	fl	%
Udvari kíséret	64	19,1	1 869,—	30,4	1 325,95	24,0
Katonai kíséret	80	23,9	1 086,—	17,7	645,03	11,7
Officiális	105	31,3	1 428,—	23,3	2 321,36	42,0
Birtokigazgatás	83	24,8	1 745,17	28,5	1 225,30	22,2
Egyéb	3	0,9	10,—	0,1	13,86	0,1
Összesen	335	100,0	6 138,17	100,0	5,531,50	100,0

ХОЗЯЙСТВО ЭСТЕРГОМСКОГО АРХИЕПИСКОПСТВА В КОНЦЕ XV. В.

(II. часть)

Резюме

Расходы архиепископа исследовал автор, подытожив первоначальные бухгалтерские счета по следующим группам: расходы по снабжению, по одежде, по строительству и содержанию, жалование служащих, расходы по транспорту, по администрации, расходы церковного характера и другие.

Жалование служащих Гиполита показывает, что наряду с членами старобылой традиционной венгерской дружины магнатов и иерархов, несшими военную службу и одновременно участвовавшими в управлении имениями, появляется в большом числе (и с высоким жалованием) придворный персонал итальянской национальности, не солдаты, единственная задача которого заключалась в повышении блеска двора. Расходы по придворному штату поглощали очень высокие суммы частично вследствие большого числа придворного персонала, частично вследствие превышения размера расходов по репрезентации, и никоим образом не соответствовали отставшему, как об этом свидетельствуют доходы, хозяйству.

13,4% расходов архиепископа Гиполита в 1489 г. шло на закупку иностранного товара, 35,5% на закупку товаров отечественного производства, 45,1% составила выплаченная зарплата, 6,0% расходы, не подлежащие точному определению. Подавляющее большинство иностранных товаров составляли продукты текстильной и других промышленности; южные фрукты, пряности и прочее сырье играли только маловажную роль. Наряду с папским налогом в 1489 г. 32,5% доходов Гиполита ушло за границу в виде твердых венгерских золотых форинтов.

В сумме, определенной для закупки товаров отечественного производства, согласно высокой доле закупки иностранных промышленных товаров только малая сумма приходилась на промышленные товары, подавляющая часть суммы уделялась закупке сельскохозяйственного и другого сырья. Что касается отечественного ремесла, самой высокой была доля производящей предметы роскоши металлообрабатывающей промышленности (золотых дел мастеров), низкая сумма, уделенная другим видам промышленности ясно показывает отсталость средневекового ремесла Венгрии.

Годовой баланс архиепископства был в 1489 и 1490 гг. пассивным. Согласно аграрному характеру средневековой Венгрии 81—89% доходов архиепископа зависело от сельскохозяйственного производства. Этот доход было возможно реализовать только после сбыта убранного в июле и августе урожая и осеннего сбора винограда, но и в то время только отчасти, так как товарооборот средневековой Венгрии был больший, чем обращение денег, необходимых к его проведению.

В статьях моденских отчетных книг можно исследовать почти все явления средневековой экономики Венгрии с количественной точностью, и поэтому стоило бы распространить исследование на дальнейшие тома и на отчетные книги других латифундий, имеющиеся в распоряжении.

Э. Фюгеди

L'ÉCONOMIE DE L'ARCHEVÊCHÉ D'ESZTERGOM A LA FIN DU XVe SIÈCLE

(IIe partie)

Résumé

L'examen des dépenses de l'archevêque a été effectué par l'auteur après classement des comptes du grand livre, selon les groupes suivants: nourriture, habillement, frais de construction et d'entretien, traitement des employés, frais de déplacement, d'administration, frais de caractère ecclésiastique, et autres dépenses.

Le traitement des employés d'Hippolyte indique, qu'auprès des membres de l'escorte hongroise traditionnelle des seigneurs et du haut clergé, qui faisaient du service militaire et prenaient en même temps part à la gestion des propriétés, il apparaissait un personnel de cour nombreux (et recevant des traitements élevés), de nationalité italienne,

qui ne faisait pas de service militaire et avait la tâche unique de rehausser la splendeur de la cour du grand seigneur. Le personnel trop nombreux, et les dépenses représentatives démesurées de la cour ont consommé de grosses sommes; la liste civile ne répondait nullement à l'économie arriérée reflétée par les revenus.

En 1489, 13,4% des dépenses de l'archevêque Hippolyte servaient à l'achat de denrées provenant de l'étranger, 35,5% à celui des denrées du pays, 45,1% allaient au paiement des salaires, et enfin 6% des dépenses ne pouvaient pas être établis. La plupart des denrées importées de l'étranger étaient des produits de l'industrie textile et d'autres articles industriels: les agrumes, les épices et d'autres produits bruts n'y jouaient qu'un rôle minime. Avec le tribut papal, 32,5% des dépenses d'Hippolyte passaient ainsi, 1489, à l'étranger, en florins or hongrois bien solides.

De la somme affectée à l'achat des denrées du pays une bien faible partie seulement pouvait être consacrée à l'acquisition d'articles industriels; vu la grande proportion des achats de produits manufacturés de provenance étrangère. La plus grande partie de cette somme a été employée à l'acquisition de produits agricoles et d'autres produits bruts. Parmi les industries du pays, la participation de la métallurgie (orfèvres) fabriquant des articles de luxe était la plus élevée, la somme insignifiante revenant aux autres branches d'industrie reflète, d'une manière éclatante, l'état arriéré de l'industrie hongroise du moyen âge.

En 1489 et 1490, la balance de l'archevêché fut passive. Conformément au caractère agraire de la Hongrie du moyen âge, 81 à 89% des revenus de l'archevêque dépendaient de la production agricole. Des revenus n'étaient réalisables qu'après la vente des récoltes, rentrées aux mois de juillet et d'août, et après les vendanges d'automne, — et encore en partie seulement, car la circulation marchande de la Hongrie du moyen âge était plus considérable que la circulation monétaire nécessaire à sa réalisation.

A travers les postes des livres de comptes de Modène, presque tous les phénomènes de la vie économique hongroise du moyen âge peuvent être examinés avec une précision numérique. C'est pourquoi il vaudrait la peine d'étendre l'étude aux volumes ultérieurs, ainsi qu'à d'autres livres de comptes qui sont à notre disposition.

E. FÜGEDI

A HABSBURGOK ÉS A FORRADALMAK ELLENICÁRI SEGÍTSÉG KÉRDÉSE

(A münchengräzti egyezménytől 1849 májusáig)

Az 1848—49-es években az európai kontinensen végigszárguldo forradalmi vihart a társadalmi fejlődés feltartóztathatatlan erői hajtották, „történelmi szükségszerűséggé vált a művelt Európa elavult társadalmi rendszerei számára”, előfeltétele volt a „nyugodtabb és egyenletesebb fejlődésüknek és gyarapodásuknak”.¹ A feudalizmus és abszolutizmus erői ennek ellenére évtizedeken keresztül nem szüntek meg hiú kísérleteket tenni a feltartóztatására. Az „isten kegyelméből való” monarchiák ellenforradalmi tömörüléseiben, a mindennemű haladó mozgalom fegyveres elfojtására irányuló intervenciós politika kialakításában és érvényesítésében különösen tevékeny, mi több, vezető és kezdeményező szerepet játszott az osztrák császári és az orosz cári dinasztia: a Habsburgok és a Romanovok.

Ami az 1815-ben létrejött Szent Szövetséget és annak „távrolról sem szent ügyeit, a karlsbadi, laibachi, veronai és egyéb bandita kongresszusokat”² illeti, ezeken kezdettől fogva az egész ellenforradalmi tömörülés eszmei atyja, I. Sándor orosz cár és a Habsburg birodalom mindenható államkancellárja, Metternich herceg volt mindenekelőtt hangadó. Utóbbi annál is inkább, mert nemcsak a saját uralkodójának, I. Ferenc osztrák császárnak és magyar királynak, de az orosz cárnak is korlátlan bizalmát élvezte.³

A Szent-Szövetség megteremtésével az ellenforradalmi intervenciók egész korszaka kezdődött. „A Sainte Alliance magától értetődő volt” — emlékezik rá vissza Bismarck.⁴ Ugyanígy az ellenforradalmi intervenciós háborúk. „40 év óta alig hallottunk másról, mint idegen avatkozásról a szabadság ellen — jellemezte ezt a korszakot az emigráns Kossuth. — Avatkozás volt Spanyolországban, Nápolyban, Piemontban, Szicíliában, Rómában, Moldva-Oláh-

¹ Marx és Engels válogatott művei. I. köt. Bpest. 1905. 271. l. — Id. ugyancsak Engels: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. Bpest é. n. 192. l.

² Marx—Engels: Сочинения. V. köt. 310. l. II. kiad. Moszkva. 1956.

³ „Sándor császár bizalma Metternich iránt határtalan volt” — írja Tatiscejev (C. C. Татищев: Внешняя политика императора Николая Первого. Ст.-Петербург. 1887. 11. l.) Az osztrák államkancellár és külügyminiszter ezt nyilvánvalóan ki is érdemelte. „Metternich épp úgy minisztere a cárnak, mint Ausztria császáranak — volt az élesszemű kortárs, gróf Stadion Fülöp véleménye (W. Tritsch: Metternich und sein Monarch. Berlin. 1934. 489. l.).

⁴ O. Bismarck: Gesammelte Werke. XV. köt. 603. l. Aus den stenographischen Urschriften der Bismarck-Diktaten; ld. ugyancsak: H. Kerchnawe: Windischgrätz und die Russenhilfe (Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. 43. köt. 336. l.).

országban, Magyarországon, Hessziában, Badenben, Schleswig-Holsteinben, mindenütt! És mindenütt a népszabadság ellen!”⁵

Igaz, az Európa-szerte meginduló kapitalista fejlődés és polgáriasulás a Szent-Szövetség létét a huszas évek végére egyre inkább aláásta. Egyidőben kiéleződtek a Szent-Szövetségen belül a hatalmi ellentétek is. Különösen erős érdeklentét állott fenn Ausztria és Oroszország között a Balkánon; a két hatalom élesen szemben állott egymással a Törökországgal szemben követendő politika kérdésében, az úgynevezett „keleti kérdés”-ben. Ausztriának a cári Oroszország terjeszkedése a Balkánon a XVIII. század második felétől kezdve egyre nagyobb gondot okozott. A két birodalom közötti ellentéteket még inkább kiélezte az 1828—1829. évi orosz—török háború és Oroszországnak mint győztesnek a Balkánon nagy előretörést: a Duna-torkolat birtoklását biztosító drinápolyi béke (1829 szeptember).

Azonban az 1830-as esztendő: a párizsi júliusi forradalom, majd az ezt követő belga forradalom és a lengyel felkelés fordulatot jelentettek az európai politikában. Új fejezet kezdődött a Habsburg-birodalom és a cári Oroszország egymáshoz való viszonyában is. A forradalmi események véget vetettek az ellenforradalmi restaurációs törekvés egyeduralmának, a nagy európai forradalmi vihar közeledését jelezték, 1848 előhírnökei voltak.⁶ Mindez rémületbe ejtette a reakciót, összefogásra kényszerítette annak legfőbb európai irányítóit: Metternichet és a cárt. Közös erőfeszítéseik eredményeként 1833-ban létrejött Ausztria, Oroszország és Poroszország a megelőzőnél is szorosabb és agreszívabb tömörülése, „véd- és dacsövetsége a forradalom ellen” (Bibl).

Létrehozásában az osztrák fél volt a kezdeményező. „Metternich herceg volt az, aki Európa rendjének általános felfordulása közepette elsőnek fogta fel Oroszország barátságának értékét — számol be erről a cári orosz külügy-minisztérium hivatalos kiadványa. — Ő tette az első lépést a közeledésre, és arra törekedett, hogy reális szolgálatokkal felejtse el a török háború idején folytatott politikáját. 1830 januárjában az osztrák kancellár kijelentette az orosz követnek, hogy őszintén óhajtja Ausztria közeledését Oroszországhoz, és hogy Poroszország ugyancsak részt vehetne ebben az egyezségben.”⁷

A Habsburg és a Romanov uralkodók münchengräzti találkozását, amely az új ellenforradalmi tömörülésnek lényegében lerakta az alapjait, ugyancsak az osztrák kormányzat, nevezetesen maga Ferenc osztrák császár és magyar király szorgalmazta. „Ennek a találkozásnak a kezdeményezése teljes mértékben az osztrák császártól indult ki. Ő I. Miklós császár trónra lépésétől kezdve Oroszország követén keresztül többször is kifejezésre juttatta azt az őszinte kívánságát, hogy találkozzék uralkodónkkal abban a reményben, hogy ezen az úton el tudják oszlatni mindazokat a félreértéseket, amelyek közöttük felmerültek ... Végül is amikor 1831-ben az osztrák császár ismét

⁵ Kossuth Lajos összes munkái Bpest. 1880. I. köt. 269. l.

⁶ Ld. a Szovjetunió Tudom. Akadémiájának kiadásában megjelent nagyarányú marxista összefoglalását az 1848—49. évi európai forradalmak történetének F. B. Patyomkin és A. I. Molok szerkesztésében. Революции 1848—49. Москва. 1952. I. köt. 11. l.

⁷ F. Mariens: Recueil des Traités et Conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères, publié d'ordre du Ministère des Affaires Étrangères. Tome IV. Partie I. Traités avec l'Autriche 1815—1849. St. Pétersbourg ... 1878. 421. l. Gentz Frigyesnek, Metternich jobbkézének a naplófeljegyzései ugyancsak az osztrák államkancellár kezdeményező szerepéről tanúskodnak (Fr. Gentz: Tagebücher [1829—1831]. Wien. 1920. 246. l.). Ezt „tagadhatatlan” ténynek tartotta Talleyrand is (Mémoires ... V. köt. Köln—Leipzig. 1891. 66. l.).

kifejezésre juttatta Tatiscevs⁸ előtt azt az óhaját, hogy közvetlenül megbeszélésbe bocsátkozhassék annak uralkodójával, és azt mondta neki: »szükségem van, hogy lássam az ön Császári Urát«, Miklós császár elfogadta a meghívást.”⁹

A Habsburg-dinasztia ui. ebben az időben minden más hatalomnál jobban volt érdekelve az abszolutista monarchiák szövetségének feltámasztásában. Nemcsak a birodalom feudális és abszolutista belső rendjének fenntartása, hanem nagyhatalmi állásának, mi több, pusztá létének megőrzése is követelték ezt.

Az osztrák monarchia belső gyengeségénél fogva fennállásának egész ideje alatt külső erők segítségére volt nagymértékben ráutalva. Nemcsak Kossuthnak, Ausztria eme engesztelhetetlen gyűlölőjének volt a véleménye, hogy a Habsburg-birodalom „mesterséges hatalom . . . alkotó elemei szerves kohézióval nem bírnak” és ezért „mindig idegen támaszra szorul”,¹⁰ ez volt a tényleges helyzet, ez volt Európa vezető köreinek az eléggé általános véleménye. Kénytelenek voltak ezt elismerni a mégolyan konzervatív, köztük a Habsburg-birodalomhoz mint az európai egyensúly fontos támaszához szívósan ragaszkodó tényezők is.¹¹ A külső szövetségesekre való nagymértékű támaszkodás éppen ezért az osztrák politika „nagy tradíciói”-hoz tartozott. „Az uralkodók és miniszterek egész hosszú sora — írja Friedjung —, akik I. Miksa ideje óta az osztrák politikában döntöttek, vallotta erős meggyőződéssel, hogy a Habsburg-monarchiának erős szövetségesre van szüksége, hogy megbírja azt a balszerencsét, amely a csatamezőn oly gyakran üldözte. A szövetség politikája csak folytatása annak a házassági politikának, amellyel Ausztriát megalapították . . .” „Hatalmi állása, megmaradása a szövetségeken nyugszik.”¹²

Különösen ez volt a helyzet, amikor a polgári fejlődés előrehaladásával a középkor béklyóit feszegető és önálló nemzeti létre törekvő népek egyre ellenállhatatlanabbul kezdték ostromolni a régi rend, a feudalizmus és abszolutizmus bástyáit. Ezek között az egyik legszívósabb és legkártékonyabb a feudális „barbárság ősi támasza”, a Habsburg-birodalom volt. Az egész európai demokrácia véleményét tolmácsolták a tudományos szocializmus megteremtői, a kortárs Marx és Engels, amikor Ausztriát „a legreakciósabb német állam”-nak, „európai Kíná”-nak bélyegezték, amely a középkori elmaradottságból meríti létalapját, és a feudális állapotok megrendülésével felbomlásra volt ítélve. „Az osztrák ház legyőzhetetlen volt mindaddig, amíg alattvalóinak barbársága érintetlen maradt. Ezért csak egyetlen veszedelem fenyegette: a polgári civilizáció behatolása. De éppen ez a veszedelem elháríthatatlan volt . . . Előbb-utóbb le kellett hogy győzze a feudális barbárságot és ezzel felbomlott az egyetlen kötelék, amely a különböző tartományokat összefűzte.”¹³

⁸ D. P. Tatiscevs gróf 1827—1842-ben a cári kormány bécsi követe volt.

⁹ *Martens* : i. m. 435—436. l.

¹⁰ *Kossuth* : i. m. 267. l.

¹¹ Ismeretes az Ausztria fennmaradását európai szükségességgnek tartó lord Palmerston véleménye, miszerint a Habsburg uralkodó „tartományait három külső hatalom jóindulatából és beleegyezéséből (goodwill and pleasure) tartja kezében”. (Palmerston — Ponsonby 1849. szept. 9. Közl.: *E. Ashley* : *The Life and Correspondence of . . . Palmerston*. London. 1879. II. köt. 105—107. l.)

¹² *H. Friedjung* : *Harc a német hegemoniáért* (1859—1866). Bpest. 1902. I. köt. 9., 11. l.

¹³ *Marx—Engels* : *Сочинения*. IV. köt. 473. l.

„Az osztrák állam széthullását” Marx és Engels az európai haladás alapvető követelményének tartották,¹⁴ és a forradalmi mozgalmak győzelmétől a Habsburg-ház uralmának megdöntését várták, mint amely „kezdetől fogva a barbárság, a megcsontosodás, a reakció képviselője volt Európában”.¹⁵

A Habsburg-Lotharingiai dinasztia az évszázadok folyamán sokkal nagyobb kormányzási tapasztalatra tett szert, semhogy ne lett volna tisztában azzal a „veszedelem”-mel, amely fenyegette. A harmincas évek elején a félelme attól, hogy a forradalmi szellem urrá lesz az ő tartományaiban is, olyan nagy volt, hogy minden egyéb meggondolást, nevezetesen Ausztria hatalmi érdekeit is a Balkánon, háttérbe szorította. „A júliusi forradalom következményei arra készítették Ferenc császárt — írja Springer —, hogy teljesen elfeledkezzen az orosz politika aggasztó törekvéseiről. Azok a monarchikus rendszer alapjait fenyegették, amíg ezek legfeljebb egyes érdekeket sértettek. Bármilyen áron arra törekedett, hogy létrejöjjön az északi udvarok újraegyesülése, és újra megteremtődjék a régi szövetség, amely egyedül biztosított menekvéssel, legalább a közvetlen veszedelemben.”¹⁶

Ennek az „új szentszövetség”-nek a létrejötte és tulajdonképpeni szerepe, különös módon, nagymértékben elkerülte a magyar történettudomány figyelmét. Minthogy „az északi hatalmak”-nak — ahogy Oroszországot, Poroszországot és Ausztriát ebben az időben nevezni szokták — az új tömörülése a továbbiak folyamán végzetesen kihatott Magyarország sorsára, nevezetesen az 1848–49-es magyar forradalom és nemzeti szabadságharc kimenetelére, szükségesnek tartjuk célkitűzéseire részletesebben kitérni.

Az 1833. évi münchengräzi és berlini tanácskozások eredményeit összegező konvenciók „a szent és oszthatatlan Szent Háromság nevében” kimondták, hogy „Öfelségeik, az osztrák császár, a porosz király és Összoroszsország császára megtárgyalván azokat a veszélyeket, amelyek továbbra is fenyegetik Európának a közjog és a szerződések, nevezetesen az 1815. évi szerződések által megállapított rendjét, egyhangúlag elhatározták, hogy megerősítik a konzervatív rendszert, amely politikájuknak vitathatatlan alapjait képezi”. Továbbá: „Az osztrák, a porosz és az oroszországi udvar elismeri, hogy minden független uralkodónak joga van belső zavargások esetén ugyanígy mint külső veszély esetén, bármelyik más független uralkodót segítségül hívnia.”

A szerződő felek kötelezték magukat, hogy e célra megfelelő katonai erőt biztosítsanak, s megegyeztek a fegyveres segélynyújtás anyagi feltételeiben is. A megállapodások azt is előírták, hogy a szóban forgó három kabinet „a zavargások szítóit” kölcsönösen kiszolgáltatja egymásnak. Külön cikkely szögezte le, hogy a szerződő felek kötelesek az egyezményt a legteljesebb mértékben titokban tartani.¹⁷ A megállapodásokat közös hadgyakorlatok követték.¹⁸

¹⁴ Marx—Engels: Válogatott művek. Bpest. 1949. II. köt. 327—328. l.

¹⁵ Marx—Engels: Сочинения. IV. köt. 427. l.

¹⁶ A. Springer: Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809. Leipzig. 1863. I. köt. 433. l. L. ugyancsak Talleyrand: i. m. 12. l.; Щербатов: Генералъ фельдмаршалъ Князь Паскевичъ. Его жизнь и деятельность. Ст.-Петербургъ 1896. 5. köt. 10. l.; История дипломатии. Москва. 1941. I. köt. 415. l.

¹⁷ A münchengräzi és berlini szerződések teljes szövegét (franciául és oroszul) közli Martens: i. m. 457—462. l. A berlini szerződés szövege németül közölve: Aus Mitternich's nachgelassenen Papieren (a továbbiakban N. P), Wien 1881—1884 V. köt. 526—528. l. Magyarul közli Horváth Jenő, tévesen a münchengräzi szerződésnek

Hogy a Habsburg-dinasztia számára milyen szerfelett fontos volt „Oroszország segítségét szükség esetére biztosítani”, ezt eléggé hűen visszatükrözte Ferenc császárnak és Metternichnek a münchengräzi császártalálkozón tanúsított magatartása. Ferenc császár itt azzal a kéréssel fordult Miklós cárhoz, ígérje meg, hogy támogatni fogja utódját, a gyengeelméjű Ferdinándot az osztrák birodalom trónján. I. Miklós, aki kedvelte a teatrális gesztusokat, féltérde ereszkedett és úgy esküdött meg, hogy kérését teljesíteni fogja. Ezt követően Metternich közölte a cárral, hogy Ferenc végrendeletébe tétette a szigorú utasítást fiai számára, hogy Oroszországgal mindig a legszorosabb barátságot tartsák fenn, és minden fontosabb lépésüknél kérjék ki a cár véleményét.¹⁹

A soknemzetiségű Habsburg-birodalom, amelynek tartományaiban a centrifugális erők egyre inkább elhatalmasodtak, valóban a legnagyobb mértékben rá volt szorulva erősebb szomszédja, a cári Oroszország támogatására. Az orosz cárral való „legszorosabb” szövetségtől remélte a Habsburg-dinasztia továbbra is csorbitatlanul fenntartani hatalmát, leküzdeni a birodalom népeinek, az olaszoknak, a magyaroknak, a cseheknek, a lengyeleknek egyre növekvő erőfeszítéseit a feudalizmus és abszolutizmus felszámolására, önálló nemzeti létük, a középkor béklyóitól szabad polgári fejlődésük biztosítására. Amilyen mértékben erősödtek ezek a törekvések, olyan mértékben vált az uralkodóház számára egyre fontosabbá az önkényuralmi Oroszországgal való szövetség. „Az északi udvarok szövetségét semmi áron nem volt szabad lazítani, mert ez volt az egyetlen garanciája annak, hogy nyugodt rend fog uralkodni Európában; minden fontosabb kérdést a cár akaratának figyelembevételével döntöttek el” — írja az ez időbeli osztrák kormánypolitikáról Springer.²⁰

Határozott „eszmei közösség” állott fenn a két önkényuralmi rendszer, a Habsburgok és a Romanovok politikája között. Ez az eszmei közösség a szélsőséges konzervativizmus, a legmerevebb haladásellenesség volt. Mindkét dinasztia az élén állt azoknak a törekvéseknek, amelyeknek célja a társadalmi fejlődés feltartóztatathatatlanságát, a polgáriassulásnak minden eszközzel való akadályozása, a jobbágyrendszer és az arra felépülő feudális abszolutizmus konzerválása volt országaikban, de a lehetőleg egész Európában. Ez a magyarázata annak, hogy a „münchengräzi nagy gondolat”-hoz mind a két dinasztia a legteljesebb mértékben ragaszkodott. „Ausztia és Oroszország politikai rendszerében annyi az érintkezési pont, annyi a közös alap, hogy ennek a két hatalomnak a bensőséges viszonyát egymáshoz maguknak a körülményeknek az ereje diktálta. Miklós császár, mint aki gyűlölte a forradalmat, el volt határozva, hogy kegyetlenül eljár a közrend felforgatói ellen; Ferenc császár a maga részéről át volt hatva a meggyőződéstől, hogy a népek jóléte és fejlődése a fennálló törvényes rend fenntartásától függ, s ezért ezt

feltüntetve azt. (Nemzetközi szerződések. II. rész. Bpest. 1921. 103—104. l.). Ezekre a megállapodásokra hivatkozik *Tatisceev*: i. m. 28. l., *V. Bibl*: Metternich in neuer Beleuchtung... Wien. 1928. 391. l., *Révész Imre*: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat (Kossuth-Emlékkönyv. I. köt. 444. l.) stb.

¹⁸ *Kerchnave*: i. m. 336. l.

¹⁹ A gyám szerepének illetlen való biztosítása az orosz uralkodó számára Ausztia jövőendő császára felett magát Miklós cárt is meglepte. Ld. Münchengräztől 1833. szept. 22-én írt levelét a cárnéhoz. Közli *Th. Schiemann*: Geschichte Rußlands unter Kaiser Nikolaus I. Berlin. 1904—1913. III. köt. 237—238. l.

²⁰ *Springer*: i. m. 435—436. l.

mindenáron meg kell oltalmaznia” — íme ebben látta a cári külpolitika a két dinasztia szövetségének elvi alapjait.²¹

Az „új szentszövetség” összekovácsolásánál az „örökké nyugtalankodó Magyarország” kérdése nemcsak ott kísértett, hanem az osztrák és az orosz dinasztia képviselői között szóba is került, mint ahogy az elkövetkező évek folyamán is nem egy megbeszélés és eszmecsere tárgyát képezte Ferenc császár, Miklós cár és Metternich között. A Habsburg uralkodó közölte a cárral aggodalmait Magyarországot illetően, és azt az álláspontját, hogy a magyarok részéről „jogainak csorbitását tűrni nem fogja, és ha fegyveres erő árán is, de nem enged” — mint arról Miklós cár bizalmasan beszámolt Paskievics hercegnek.²²

Metternich „azzal a fesztelenséggel, amelyet — mint maga írta — Miklós császár minden esetben megenged” neki, többízben is feltárta előtte a magyarországi helyzetet. A magyar nemzeti mozgalmat a lengyelek szabadságküzdelmeihez hasonlította, és szükségesnek látta figyelmeztetni a cári kormányt, hogy „bármely mozgalom a két ország valamelyikében nem maradhat hatás nélkül a másakra. A két kormánynak tehát figyelemmel kell kísérnie a dolgok tényleges állását, s akkor lesznek a legerősebbek, ha kölcsönösen tisztában lesznek azzal, hogy ugyanazok az érdekeik, és ezért a két birodalom között nem állnak fenn morális határok.”²³ Ez persze a bécsi kabinet részéről a legjobb módja volt annak, hogy a magyar reformmozgalmat minél félelmetesebbé tegye I. Miklós előtt, olyannak tüntesse fel, amelynek elfojtásában a cári kormány a legkövetlenebbül érdekelt.

Amikor a cár 1835-ben, Ferdinánd trónralépése alkalmából egész Európa előtt leszögezte, hogy „az osztrák császárság belső és külső integritását minden rendelkezésre álló eszközzel fenn akarja tartani”,²⁴ ez nyílt fenyegetés volt a Habsburg-birodalom népei, nem utolsósorban a magyarok szabadságtörekvései ellen. Aminthogy a magyar nemzeti mozgalmak egy pillanatra sem szűntek meg Miklós cárt foglalkoztatni. 1836 őszén a cár lengyelországi helytartója, Paskievics herceg közölte urával, hogy értesülései szerint Magyarországon az általános hangulat közeli katasztrófával fenyeget.²⁵ Aggodalmait a cár teljes mértékben osztotta: „Bevallom — válaszolta —, hogy az osztrák kormányzat jelenlegi helyzetében semmi sem nyugtalanít annyira, mint Magyarország beállítottága.”²⁶ 1837 tavaszán pedig — Metternichnek a szentpétervári kormánnyal folytatott jegyzékváltása alapján — nem kisebb kérdés került napirendre, mint a cári birodalom „segélynyújtása” Magyarország ellen.²⁷ Ha erre nem is került sor, Miklós cár „a duzzogó” Magyarorszá-

²¹ Martens : i. m. 420—421. l.

²² Idézi *Шепѣмов* : i. m. V. köt. 169. l.

²³ Metternich — Ficquelmont 1837. ápr. 11. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien (a továbbiakban: St. A. W.). Einzelakten aus Gesandtschaftsarchiv. Petersburg, Fasc. 79. Staatskanzlei Rußland III. Varia, 1837, Karton 110.

²⁴ Idézi: *Schiemann* : i. m. III. köt. 262. l.

²⁵ *Шепѣмов* : i. m. V. köt. 168. l.

²⁶ Uo. 169. l.

²⁷ Ld. Metternich jegyzékét és bizalmas levelét Ficquelmont-hoz 1837. ápr. 11-én és Nesselrode utasítását Tatiscsevhez 1837. máj. 25-én (St. A. W. Einzelakten aus Gesandtschaftsarchiv. Petersburg, fasc. 79, Staatskanzlei Rußland III. Varia 1837, Karton 10. A jegyzékváltást ismerteteli Martens is (i. m. 476—477. l.).

got mindvégig a Habsburg-birodalom egyik legsebezhetőbb pontjának tartotta.²⁸

Az abszolutista hatalmak 1833-ban létrejött müncheni és berlini egyezménye azzal, hogy a fegyveres intervenció politikáját újra pajzsra emelte, megteremtette a „jogi alapját” az 1849. évi cári intervenciónak a magyar forradalom és szabadságharc ellen, annak tulajdonképpen az előjátéka volt. Joggal állapítja meg Srbik: „A cár által nyújtott segítségre a magyar forradalom elnyomásában nehezen került volna sor az Oroszországgal való barátság hosszú éveken át tartó metternichi politikája nélkül.”²⁹ Ugyanezen a nézetten van H. Friedjung is: „Amidőn Metternich tarthatatlan belpolitikája az 1848. évi forradalomban összeomlott, az a szövetség, amit ő kötött az északi hatalmakkal, mentette meg a benső magvában megrendült Monarchiát.”³⁰

Az 1848. újesztendő nagy gondokkal köszöntött be Ausztria számára. Az olasz államok egész sorában fellépő forradalmi mozgalmak észak-olaszországi birtokainak elvesztésével fenyegették. Ugyanakkor ott állomásozó csapatainak a számát csak nagyarányú külföldi kölcsön folyósítása esetén volt képes a szükséges létszámra emelni. Metternich az új esztendőben — mintegy első diplomáciai aktusaként — Szentpétervárhoz volt kénytelen fordulni több milliós kölcsönért.

Az osztrák államkancellár ezzel kapcsolatban nem mulasztotta el kihangsúlyozni a Habsburg-monarchia érdemeit a forradalomellenes harcban, fennmaradásának jelentőségét a cári birodalom „nyugalma” szempontjából. „Ausztriát földrajzi helyzete előretolt védőbástyaként állítja azon országok elébe, amelyek az erkölcsi és anyagi anarchia zsákmányául estek... Íme csaknem hatvan esztendeje állunk mint szikla a viharzó hullámok között. Nem engedünk kötelességeinkből önmagunkkal és a konzervatív párttal szemben. De ennek a kötelességnek a teljesítésére szárnyakra van szükségünk.”³¹ Ezeket a szárnyakat voltak hivatva megadni az orosz cár milliói. Az osztrák kormány tulajdonképpen szívesen látta volna Oroszország fegyveres segítségét is az olaszországi mozgalmak ellen, de ilyen irányú tapogatózásai nem vezettek eredményre.³² „Itt a cár szavát úgy várják, mint valóságos mentőhorgonyt” — jellemezte az osztrák kormánykörök hangulatát 1848 elején Fonton bécsi orosz ügyvivő. — „A magárahagyott Ausztria... a pusztulásnak van kitéve.”³³

A fenyegető események közeledtére Metternich szükségesnek találta terjedelmes memorandummal fordulni a cárhoz. Ebben ez európai kabinetek részéről orákulumként tisztelt osztrák udvari és külügyminiszter kifejtette nézeteit a kormányok kötelességeiről a kialakult „siralmas és furcsa” helyzetben. A meglevő intézmények változatlan fenntartása, bárminemű reform, a forradalmi

²⁸ I.d. Miklós cár levelét feleségéhez Bécsből 1846. jan. 1. Közli: *Schiemann*: i. m. IV. köt. 380. l.

²⁹ *H. Srbik*: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch. München. 1925. II. köt. 330. l.

³⁰ *H. Friedjung*: i. m. I. köt. 10. l.

³¹ Metternich—Nesselrode 1848. jan. 20. Orosz fordításban közli *P. Авербух* (Красный Архив 1938. 4—5. sz.).

³² L. Nesselrode—Metternich 1848. febr. 19. Архив Внешней Политики России. Канцелярия (a továbbiakban: АВПР—Канц.) 1848. Дело 12, лист 33—39.; l. ugyancsak: *Татищев*: i. m. 44. l.

³³ Fonton—Nesselrode 1848. febr. 15. Уо. Д. 179, л. 470—471.

követeléseknek tett minden engedmény elől való teljes elzárkózás mellett legfőbb követelményként az abszolutista monarchiák legszorosabb szövetségét és egyöntetű felzárkózását a régi rend védelmére jelölte meg Metternich a cárnak mint egyetlen, de biztos lehetőséget a közelgő forradalmi vihar leküzdésére. „Fogjanak össze a nagy uralkodók . . . A másodrangú kormányok mentőhorgonyukat fogják látni egy ilyen szövetségben és sietni fognak ők is csatlakozni ahhoz. A népekben újra feltámad a bizalom és a bátorság.”³⁴

Az olaszországi mozgalmaknál is nagyobb megrázkódtatást idézett elő a forradalom győzelme 1848 februárjában Párizsban. „Mindennek vége” — jelentette ki a halálraremült Metternich Fontonnak.³⁵ — „Rettenetes tragédiának” tartotta Nesselrode orosz kancellár és külügyminiszter is, amelynek „következményei kiszámíthatatlanok.”³⁶

Mind Metternich, mind a cár haladéktalanul hozzáláttak katonai intézkedések előkészítéséhez a forradalmi Franciaország ellen. Miklós cár harckészsége a tetőpontján állott. A februári forradalom hírének vételét követő napon mozgósítást rendelt el.³⁷ „A mi feladatunk — írta sógorának, a porosz királynak — ezúttal *egyöntetűen* megtagadni az elismerését annak az új formának, amelyet a francia kormány most magára öltött. Ez elengedhetetlen. Követseink azonnali visszahívásával meg kell szakítanunk vele minden kapcsolatot . . . Ön állítson ki egyelőre két nagy hadsereget. Északon Poroszország, Hannover, Szászország és Hessen, délen Württemberg a többiekkel és Bajorország. Három hónap múlva 350 000 emberrel maguk mögött vagyok . . .”³⁸ Paskievicsről a cár ebben az időben úgy beszélt, mint a jövődő „Párizs grófja”-ról, miközben nem titkolta, hogy úgy látszik elődjének, I. Sándor cárnak a nyomdokaiba kell lépnie, azaz ő is bevonul a francia fővárosba.³⁹

Nem kevésbé lázas tevékenységet fejtett ki Metternich. „Az udvari és állami kancellár úr — jelentette Fonton — a Franciaországgal szembeni magatartás és a hozandó rendszabályok összeegyeztetése céljából haladéktalanul szükségesnek tartja egyeztető központ létrehozását, és azt óhajtáná, hogy e célból Bécsre essék a választás.”⁴⁰ Március 7-én Metternich megküldte Szentpétervárra Ausztria és Poroszország közös javaslatát a Német Szövetség katonai mozgósítására.⁴¹

³⁴ Записка князя Меттерниха о состоянии умов в Европе и об обязанностях правительств (Profession de foi du Prince de Metternich à S. M. I. des toutes les Russes. 1848). — Orosz fordításban közli: Русская Старина IV. évf. nov. sz. 783—799. l. Moszkva. 1873.

³⁵ Fonton—Nesselrode 1848. márc. 3. Orosz fordításban közli P. Азербух Красный Архив 1934. 4—5. sz.; l. ugyancsak Martens : i. m. 580. l.

³⁶ Nesselrode gróf Kreptovics M. nápolyi cári követnek. 1848. márc. 9. Közölve: Lettres et Papiers du chancelier comte de Nesselrode, extraits de ses archives. Paris (1910). IX. köt. 68—70. l.

³⁷ А. С. Нифонтов : Россия в 1848 году. Москва 1949. 205. l.

³⁸ I. Miklós—IV. Frigyes Vilmos 1848. márc. 7. Orosz fordításban közli Азербух (Красный Архив 1938. 4—5. sz.); ld. ugyancsak Schiemann : i. m. IV. köt. 139—140. l.; Martens : i. m. 372. l.

³⁹ Th. Bernhardi : Unter Nikolaus I. und Friedrich Wilhelm IV. Briefe und Tagebuchblätter aus den Jahren 1834—1857. 2. Aufl. Leipzig. 1899. 24. l.

⁴⁰ Fonton—Nesselrode 1848. márc. 3. — АВПР. Канц. 1848. Д. 179. л. 237. Ld. ugyancsak : Metternich—Ficquelmont 1848. márc. 1. Közölve: N. P. VII. köt. Wien. 1883. 588. l.

⁴¹ Metternich—Lebzelter 1848. márc. 7. — Уо. Д. 6. л. 163—164; ld. ugyancsak л. 114—116, 147—148.

1848 márciusának első felében ilyenképpen lázas levelezés folyt a szövetséges szentpétervári, bécsi és berlini udvar között. Titkos üzeneteket váltottak, bizalmas információkat cseréltek ki. Megszakítás nélkül folytak a legmagasabb szintű katonai megbeszélések; a hadi előkészületek összehangolása volt napirenden. A Habsburg-dinasztia nem kis reményeket fűzött mindehhez. „Együtt örvendeztünk — jegyezte be Zsófia főhercegnő március 4-én naplójába —, hogy a politikai látóhatár végre kezd világosodni. Poroszország és Oroszország nagyon lojálisak irányunkban.”⁴²

A lázas igyekezettel kidolgozott terveket azonban mind halomra döntötte a forradalom győzelme március 13-án Bécsben, majd március 18-án Berlinben. A mit sem sejtő cár ugyan még március 14-én arról értesítette „testvérurát”, a Habsburg uralkodót, hogy elküldi hozzá szárnysegédjét, Berg tábornokot a célból, hogy a bécsi kabinettel „megállapodjék azokban a katonai rendszabályokban, amelyeket a franciaországi forradalom teremtette helyzet súlyossága szükségessé tesz”,⁴³ azonban a gyökeresen megváltozott helyzetben fegyveres fellépésről a győzelmes forradalmi mozgalmak ellen természetesen szó sem lehetett. A cári Oroszország *elszigetelten* állott szemben a forradalmi Európával. Ausztria és Poroszország — Miklós cár szövetségesei évtizedek óta — a forradalom árját nemcsak hogy nem voltak képesek feltartóztatni, hanem az magával ragadta őket is. Miklós cár 1848 márciusában a forradalmak tervbe vett fegyveres lerohanása helyett kénytelen volt egy harcias kiáltvánnyal beérni.⁴⁴ Támadó fellépéséről az adott körülmények között nem lehetett szó, inkább a védekezésre kellett gondolnia. Védekezésre nemcsak esetleges külső támadással, hanem méginkább saját népeinek egyre nagyobb arányokat öltő forradalmi megmozdulásaival szemben.⁴⁵

*

Gróf Nesselrode orosz államkancellár és külügyminiszter a forradalom győzelmét Ausztriában „a legnagyobb politikai szerencsétlenség”-nek nevezte, amely kormányát érthette „a népek és a kormányok történelmének ebben a rettenetes korszakában”.⁴⁶ Metternich bukása és kényszerű menekülése nem kis megrázkódtatást idézett elő Szentpétervárott. „Ausztriát és engem kettős veszteség ért — írta Miklós cár Metternichnek hozzá intézett búcsúlevelére. — Hazája Önben olyan államférfiút vesz el, aki elsőnek ragadta ki a mélyből és harminc esztendőn át a politikai nagyságnak azon a magaslatán tartotta, amelyre saját maga emelte fel. Ami bennünket illet, számunkra Önnel a kapcsolatoknak, eszméknek, érdekeknek és a közös cselekvésnek egész rend-

⁴² *Fr. Reinöhl*: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie (Historische Blätter, Wien. 1931. IV. Heft, 117. l.).

⁴³ I. Miklós — V. Ferdinánd 1848. márc. 14. — АБІП. Канц. 1848. Д. 7. л. 14.

⁴⁴ Miklós cár 1848. márc. 26-i kiáltványát az európai forradalmi mozgalmakkal kapcsolatban közli *Murhard (Martens)*: Nouveau recueil général de traités... XI. köt. Gottingue. 1853. 432—433. l.

⁴⁵ Az 1848 tavaszán a cári birodalomban, főképp a nyugati tartományokban egyre nagyobb méreteket öltő paraszti megmozdulásokat és nemzeti szabadságmozgalmakat a legrészletesebben. A. C. *Нужнов* tárta fel „Россия в 1848. году” c. munkájában a politikai rendőrség (a hírhedt III. ügyosztály) titkos adatai, a kortársak feljegyzései és az egykorú sajtó alapján.

⁴⁶ Nesselrode—Meyendorf 1848. márc. 21. Közli *Nesselrode*: Lettres et Papiers... IX. köt. 70. l.

szere szűnik meg, amelyet azon az úton, amelyre most az osztrák monarchia lép, függetlenül kormányaink jó szándékától, nehéz lesz olyan fokon új formában visszaállítani.”⁴⁷

A cári Oroszország vezető köreinek első reagálása a bécsi forradalmi eseményekre természetesen ijedt és ellenséges volt. Annális inkább, mert kezdettől fogva tartottak a forradalmi mozgalmak további, még „veszélyesebb” fejleményeitől. „A szakítás köztünk és szövetségeseink között néhány napon belül elkerülhetetlen — szögezte le a cárra rendkívül nagy befolyással bíró Paskievics herceg a bécsi forradalom hírének vétele után azonmód a külügyminiszterhez intézett levelében. — A forradalmak szülte államok, amelyekben a hatalom a csöcseléktől remegő miniszterek kezében van, nem biztosíthatják számunkra a szilárd szövetséget. Aligha számíthatjuk őket nem ellenségeinknek. Határaink nyitva maradnak Kamenyec Podolszktól a Memelig. — Új korszakba lépünk, ez új politikát követel.”⁴⁸ Március 22-én a cári külügyminisztérium értesítette Ausztria szentpétervári követét, hogy az osztrák fővárosban lezajlott „sajnálatos események” következtében az osztrák kormány számára már megígért kölcsönt nem folyósíthatják.⁴⁹

Szentpétervárott tehát el voltak szánva „új politikát” kezdeni. A bécsi udvar azonban sietett a cári kabinetet megnyugtanni: az Oroszországgal fennálló szövetség, Miklós cár segítő készsége az adott viszonyok között az eddiginél is nagyobb jelentőséget nyert. Metternich utódja a külügyminisztérium élén gróf Ficquelmont lett, Metternich tanítványa és közeli munkatársa. Éveken keresztül képviselte Ausztriát a szentpétervári udvarnál és feltétlen híve volt Ausztria és Oroszország legszorosabb szövetségének. Ficquelmont „első köteletségének” tartotta⁵⁰ gróf Thun Frigyes személyében az udvar egyik bizalmas emberét Szentpétervárra küldeni a titkos megbízással: informálja az orosz kabinetet, lehetőleg közvetlenül magát Miklós cárt a legteljesebb nyíltsággal a „valóságos helyzetről” Ausztriában. A megbízólevél az orosz cárt mint a Habsburg-uralkodónak továbbra is „legközelebbi és legkipróbáltabb szövetségését” aposztrofálta, és felhatalmazta Thunt annak „leghatározottabb hangsúlyozására, hogy a bekövetkezett változások semmilyen mértékben nem érintik sem a szövetség alapelveit, sem azokat az eredményeket, amelyek elérésére irányul . . . *A cél ugyanaz marad.*”⁵¹

Ez a bizalmas okmány élénk fényt vet a Habsburg-kamarilla ezidőben folytatott politikájára. Ezt mindenekelőtt az alattomos kivárás jellemezte, engedmények adása azzal a hátsó gondolattal, hogy később mindezt úgyis visszaveszik, az óvatos alkalmazkodás a célból, hogy időt nyerjenek az erőgyűjtésre és az ellenforradalmi ellentámadásra.

A megbízólevél hangsúlyozta, hogy a nyílt ellenállás a forradalmi mozgalommal szemben „nehezen jóvátehető bajokhoz vezetett volna”, éppen ezért a dinasztia számára nem maradt más hátra, mint bizonyos engedmények-

⁴⁷ Miklós cár — Metternich 1848. ápr. 4. — АВПР. Канц. Д. 12. л. 46. Közölve: N. P. VII. köt. 606. l.

⁴⁸ Paskievics—Nesselrode márc. 18. Közli Асепбyx: Красный Архив, 1938. 4—5. sz.

⁴⁹ Nesselrode—Lebzeltern 1848. márc. 22. — АВПР. Канц. 1848. Д. 6. л. 3. Orosz fordításban közli Асепбyx: Красный Архив, 1938. 4—5. sz.

⁵⁰ Szó szerint értendő. Márc. 20-án vette át a külügyminisztériumot és márc. 21-i keltezésű a Thunnak adott megbízólevele.

⁵¹ Ficquelmont—Thun 1848. márc. 21. — АВПР. Канц. 1848. Д. 6. л. 175—178 (kiemelés tőlem — A. E.).

kel a forradalom „intenzitását csökkenteni”. Ez azonban nem jelenti, hogy régi pozícióiból bármit is hajlandó lenne feladni. „A császári kormány helyzete megváltozott, a császár helyzete nem fog változni... Az uralkodó beleegyezett abba, hogy változásokat eszközöljenek az adminisztráció formájában anélkül, hogy ez az ő szuverén jogait csorbítaná. A birodalom tartományai-ban a régi intézmények az alap, amelyből az adminisztráció rendszerében majdan végrehajtandó változásoknak folyniok kell... Óvatosságra van tehát szükségünk, hogy helyreállítsuk a *társadalmi* rendet, és a rendre azért van szükségünk, hogy újra erősek legyünk” — ezekkel a szavakkal fejeződik be ez a rendkívül érdekes és jellemző dokumentum.

Ha ehhez még hozzávesszük, hogy gróf Thun fel volt hatalmazva a megbízólevélben foglaltakhoz *szóbelileg* hozzáfűzni mindazokat a felvilágosító-sokat, melyeket szükségesnek tart — úgy nyilvánvaló, hogy Szentpétervárott meg kellett hogy értsék és meg is értették Thun titkos küldetésének tulajdonképpeni célját: minden eshetőségre készen továbbra is biztosítani a cár jóindulatát és baráti szövetségét.

A cár személyesen hallgatta meg a bécsi udvar megbízottját és „különösen nagy meglepéssel vette... az oly szívélyesen hangzó ígéretet arra vonatkozóan, hogy az osztrák kormány formájában végrehajtandó változások semmilyen mértékben nem fogják érinteni a két állam között szerencsésen fennálló szövetséget” — informálta a beszélgetés eredményéről Nesselrode a bécsi orosz követet, gróf Medemet.⁵² Még többet mondott az a *bizalmas magánlevél*, amit Nesselrode a cár megbízásából az ügyel kapcsolatban magának az új osztrák külügyminiszternek küldött. Nesselrode ebben a cár teljes bizalmát hangsúlyozta a Kollowrat—Ficquelmont kormány tagjaival szemben, akik „ugyanazon elvek által vezetettek, ugyanúgy gondolkoznak, mint Ő”. „Mindaz a bátorítás, amelyet a helyzet részünkről megkövetel, előre biztosítva van az Önök számára” — szögezte le a cári külügyminiszter.⁵³

A bécsi udvarnak azt a törekvését tehát, hogy a politikai egyetértést a cárral helyreállítsa, teljes siker koronázta. Mi több, a két dinasztia között a kapcsolat a forradalommal szembeni közös védekezés jegyében egyre meg-hittebbé vált. A bécsi kamarilla meglepéssel vett tudomást a cári kormány nagyarányú katonai előkészületeiről az osztrák—orosz határ mentén, és a két hatalom még szorosabb együttműködését tartotta kívánatosnak „a célból, hogy megelőzzék mindazt, ami közös érdekeikre nézve sérelmes”.⁵⁴ Medem a legnagyobb elismeréssel számolt be a Kollowrat—Ficquelmont kormány „dicséretes” tevékenységéről és arról, hogy ami a „közönséget és az előkelőségeket” illeti, ezek titokban továbbra is a cári kormánnyal rokonszenveznek és a legjobb kapcsolatokat óhajtják vele fenntartani. „Hogyha ezt esetenként nem hozzák eléggé kifejezésre... úgy ez a helyzet nehézségeiből és annak szükségességéből következik, hogy megőrizzék a látszatot. Ez különösen érvényes a főrangú társaságra (haute société)”⁵⁵ — írta.

Ugyanazon oknál fogva, amiért a cári kabinet meg volt elégedve a Ficquelmont-kormánnyal, Bécs forradalmi népe egyre nagyobb határozott-

⁵² Nesselrode—Medem 1848. ápr. 5. — Уо. Д. 183. л. 254—258.

⁵³ Nesselrode—Ficquelmont 1848. ápr. 5. — Уо. Д. 9. л. 5—6. Orosz fordításban közli Авербух : Красный Архив, 1938. 4—5. sz.

⁵⁴ Medem—Nesselrode 1848. ápr. 12. — Уо. Д. 180. л. 40.

⁵⁵ Medem—Nesselrode 1848. ápr. 22. — Уо. Д. 179. л. 487. Sk. magánlevél; ld. ugyancsak Medem—Nesselrode 1848. ápr. 19. — Уо. л. 485—486. Sk. magánlevél.

sággal fordult ellene. Helyes ösztön vezette, amikor élt a gyanúperrel, hogy a kormány, mindenekelőtt Ficquelmont az orosz cárral paktál a forradalom ellen.⁵⁶ Valóban, Ficquelmont külügyminisztersége tipikus esete volt annak, amit Kossuth 1848 nyarán úgy aposztrofált, hogy még mindig régi helyükön ülnek „az orosz zsoldbani külügyérek”, „az apró Metternichnek, miután a nagyot elűzték”.⁵⁷ A bécsi nép május első napjaiban tömeges felvonulásokon követelte és kényszerítette ki Ficquelmont távozását. A cárt annyira megdöbentette a Ficquelmont-kormány bukása, hogy haladék nélkül utasította Paskievicset: helyezze a hadsereg 4. hadtestét olyan készenléti állapotba, hogy „szükség esetén teljes létszámban bevonulhasson Galiciába”.⁵⁸

Az udvar kreaturáiból álló kormány csúfos bukása és különösen a bécsi nép forradalmi mozgalmainak új nagy fellendülése 1848 májusában végetvetett a hiú reményeknek, miszerint sikerül a forradalmat „törvényes” kormányzati eszközökkel lelohasztani, holt vágányra vinni és végülis semmissé tenni. A bécsi nép május 15–16-i felkelésének hatására az udvar másnap Innsbruckba szökött. „Itt a vakbuzgó tiroliai körében, akiknek császárhűségét a szárd-lombardi sereg országukba való betörésének esetleges veszedelme újra felébresztette, támogatva Radetzky seregének közelségétől — csak egy puska-lövésnyire táborozott Innsbrucktól — itt az ellenforradalom pártja menedék-helyet talált, ahol nyugodtan és titokban összeszedhette erejét, és kivethette az egész országra cselszövényeinek hálóját.”⁵⁹

Marx és Engels nem „túlozták el” a tényeket, a szabadságukat féltő népek nem látták „rémképeket”, amikor az Innsbruckba menekült udvart s annak rossz szellemét, Zsófia hercegnőt azzal vádolták, hogy az ellenforradalmi törekvéseknek központjává vált. Hogy 1848 nyarán a kormány háta mögött a titkos udvari kamarilla, kettős játékot űzve, nagy igyekezettel szötte az ellenforradalom szálait — ez már a történettudomány előtt kétséghelyen álló tényként áll, noha egyes szerzők „a forradalmi fantáziák” körébe sorolják. Báró Wessenberg hátrahagyott írásai, a Windischgrätz iratait feldolgozó ultradinasztikus Helfert munkája⁶⁰ és más művek meggyőző anyagot szolgáltatnak messzeágazó tevékenységéről. „A kamarilla létezett, és fontos munkát végzett” — állapítja meg Friedjung.⁶¹

A kamarilla működéséről eddig ismert képet a cári orosz külügyminisztérium levéltári hagyatékának tanulmányozása alapján ki kell néhány vonással

⁵⁶ Ficquelmont utólag eléggé nyíltan meg is írta: azért nem vette igénybe a cár segítségét, mert az az akkori viszonyok és közhangulat mellett teljesen lehetetlen volt. (Ld. *Ficquelmont*: Aufklärungen über die Zeit vom 20. März bis zum 4. Mai 1848. Leipzig. 1850. 5—6. l.) — Ficquelmont tulajdonképpení nézeteit elárulja az a magánlevél is, amelyet 1848 nyarán küldött Nesselrodenak, miszerint: „meg van győződve arról, hogy Oroszország számára van fenntartva másodsor is a dicsőség, hogy megmentse Európát saját szenvedélyeitől és tévedéseitől.” (Ficquelmont—Nesselrode 1848. júl. 20. Közlve: *Nesselrode*: Lettres et Papiers... IX. köt. 114—115. l.) A liberális körök álláspontjáról ebben a kérdésben ld.: *F. Schuselka*: Beleuchtung der Aufklärung des Herrn Grafen Ficquelmont. Wien. 1850.

⁵⁷ „Külügyeinkről”. — Kossuth Hírlapja 1848. júl. 20.

⁵⁸ Miklós cár — Paskievics 1848. máj. 10. Közli: *Историческое* : i. m. VI. köt. 212—220. l.

⁵⁹ *Engels*: Forradalom és ellenforradalom Németországban. (Marx és Engels Válogatott Művei. I. köt. Bp. 1905. 239. l.)

⁶⁰ *J. A. Helfert*: Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener Oktober-Aufstandes 1848. I—IV. köt. Leipzig—Prag. 1869—1886.

⁶¹ *H. Friedjung*: Österreich von 1848 bis 1860. II. Auflage. 1908. I. köt. 68. l.

egészitenünk. Zsófia főhercegnőnek, „az ellenforradalom lelkének” (Friedjung) irányításával a reakciós szervezkedés számai Innsbrucktól nemcsak „Prágáig, Zágrábig, Milanóig és vissza futottak”, hanem Szentpétervárig és vissza ugyancsak.⁶² A kamarilla szövetségesei voltak nemcsak a hivatalos kormány-nyal szemben „rebelliskedő”, valójában az innsbrucki kamarilla titkos törekvéseit érvényesítő tábornokok: Windischgrätz, Jellasics és Radetzky (az ún. W. I. R.), fontos szerepet töltött be ebben a vonatkozásban a cári követ, gróf Medem és — hozzá kell tennünk — Anglia követe, lord Ponsonby is.

Amikor június második felében báró Wessenberg osztrák külügyminiszter felszólítására a diplomáciai kar Innsbruckból visszatért Bécsbe, Medem és Ponsonby voltak az egyedüliek, akik továbbra is az udvarral maradtak.⁶³ Az innsbrucki ellenforradalmi boszorkánykonyhának mindketten nemcsak közeli szemlélői, hanem cselekvő részesei is voltak. Az udvari kamarilla fő tényezői: a császárné, Zsófia főhercegnő és férje, Károly Ferenc főherceg beavatták őket abbeli terveikbe, hogy egy ellenforradalmi kormányt akarnak mielőbb létrehozni.⁶⁴ Tudvalevő, hogy főképpen Zsófia főhercegnő és a császárné ellenállásának volt betudható, hogy Ferdinánd a kormány többszöri felszólítása ellenére sem tért egyhamar vissza a fővárosba. Mind Medem, mind Ponsonby tevékenyen támogatták ezt az ellenállást.⁶⁵ A két követ és Zsófia főhercegnő, valamint a császárné között a legmeghittebb együttműködés, valóságos összeesküvés alakult ki ebben a kérdésben. Ez odáig terjedt, hogy a két magasrangú hölgy velük, idegen hatalmak képviselőivel tanácskozta meg, hogy mi a teendő. Zsófia kérésére Medem fogalmazta meg — a legnagyobb titoktartás mellett — Ferdinánd július 25-én keltezett válaszát birodalmi kormányához, amelyben ismételten megtagadta a visszatérést a fővárosba, noha ezt fivére, János főherceg is sürgette.⁶⁶ A cári követ és szentpétervári udvara mindenesetre tájékozottabb volt az Innsbruckból kiinduló ellenforradalmi tervek és előkészületekkel illetően, mint az osztrák kormány.⁶⁷

A kamarilla által irányított ellenforradalmi szervezkedés megindulásával esik össze az első kísérlet annak kipuhatolására, hogy mennyiben számíthat a Habsburg-dinasztia az orosz cár Münchengrätzben tett ígéretének beváltására. Ez — nem véletlenül — Windischgrätz Alfred hercegtől indult ki, aki ebben az időben az innsbrucki kamarilla titkos felhatalmazásával és a kormány, nevezetesen gróf Latour hadügyminiszter előtt is teljesen elkonspirálva, az egész birodalomra kiterjedően folytatta a katonai előkészületeket

⁶² Zsófia főhercegnő szoros kapcsolatait a cárral Marx és Engels már gyanították, noha konkrét bizonyítékok természetesen nem állottak rendelkezésükre. Ld. 1848 decemberében írt cikküket: „Új Szent Szövetség”. Marx—Engels: Сочинения. II. kiad. VI. köt. 157. l.

⁶³ Ld. Medem—Nesselrode 1848. jún. 18., 19., 20. — АБПР. Канц. 1848. Д. 180. л. 531—532, 538—540 és 546—547. Az utolsó rejtjeles távirat.

⁶⁴ Medem—Nesselrode 1848. jún. 2. — Уо. л. 371—372.

⁶⁵ Ld. Medem—Nesselrode 1848. jún. 16., 18. — Уо. л. 653—654, 527—528.

⁶⁶ Ld. Medem rejtjeles táviratát Nesselrodenak 1848. júl. 24. — Уо. Д. 181. л. 192—193.

⁶⁷ Medem már ebben az időben arról értesítette — rejtjeles táviratban — kormányát, hogy szó van annak lehetőségéről, hogy Ferdinándot lemondatják és az ifjú Ferenc József kerül a trónra. (Medem—Nesselrode 1848. jún. 28. — Уо. Д. 180. л. 527—528.) Amíg a konspirációs kapcsolatok az innsbrucki udvar és Windischgrätz között az osztrák kormány előtt titokban maradtak, addig az orosz cárnak — ha távolról sem konkrét részletekben — tudomása volt azokról. (L. Miklós cár levelét Paskievicshez 1848. jún. 23. — Щербатов: i. m. VI. köt. 240. l.)

nyílt fegyveres ellenforradalmi fellépés érdekében.⁶⁸ Windischgrätz 1848. július 8-án az orosz cárhoz intézett levelében megdöbbenő „nyíltszívűséggel” tárta fel szembenállását mind az osztrák kormánnyal, mind a dinasztia egyes tagjaival. „Ilibát hibára halmoznak — írta —, János főherceg és a jelenleg hatalmon levő miniszterek távol vannak attól, hogy a magaslatán legyenek annak a siralmas helyzetnek, amely osztályrészükül jutott; okunk van tehát a legszomorúbb következményektől tartani. Nem használták fel azt az ellenállást, amit bátor csapataink itt a legnyíltabb lázadással szemben kifejtettek.⁶⁹ Szomorú helyzetemben egyformán kell harcolnom a bécsi minisztérium parancsai és a forradalmi szellem ellen, amit pillanatnyilag nyomtunk el az országban.”⁷⁰

Az innsbrucki kamarilla fő bizalmi embere, az ellenforradalmi katonai előkészületek közvetlen szervezője ebben a levélben — kikötve a legnagyobb titoktartást — a cár Münchengrätzben tett ígéretére hivatkozva nyíltan felvetette a fegyveres segítségkérés lehetőségét, és nem hagyott kétséget azíránt, hogy szükség esetére számítanak arra, hogy az orosz birodalom ura nem tagadja meg támogatását. „Felséged Ferenc császárral szemben kötelezettséget vállalt magára, Felséged szavát adta, és Felséged jellemző nemesszívűségével be fogja azt váltani”⁷¹ — írta. Pár hétre rá, 1848 augusztusában maga az uralkodócsalád vetette fel Medemen keresztül a segítség kérdését Miklós cárnak, és arra pozitív választ nyert.⁷²

A cár fegyveres segítségének számbavétele és biztosítása szerves része, elengedhetetlen feltétele volt azoknak az ellenforradalmi készülődéseknek, amelyek ebben az időben a kamarilla irányításával folytak. Amíg 1848 tavaszán, az európai forradalmi hullám emelkedésének az idején az udvar és a reakciós körök nem is gondolhattak ellenforradalmi ellenállásra, most, a párizsi munkások júniusi felkelésének leverése és különösen Radetzkynek Olaszországban elért sikerei után a helyzet gyökeresen megváltozott. A reakció ellentámadását megkönnyítették a belpolitikai téren bekövetkezett eltolódások is. A bécsi proletariátus májusi felkelései után a régi ellenforradalmi osztályokhoz új, ellenforradalmivá vált erők csatlakoztak: a munkástömegektől rettegő, a forradalomból kiábrándult osztrák liberális burzsoázia.

Az orosz cár fegyveres segítségének a kérdését osztrák részről 1848 ősztől kezdve már egyre konkrétan szorgalmazták. E kérdés fejlődésének dokumentálisan bizonyítható következő láncszeme Windischgrätznek Fonton cári ügyvivővel folytatott igen fontos beszélgetése volt Bécs ostromának előestéjén. Hetzendorfi főhadiszállásán Windischgrätz a cári ügyvivő előtt

⁶⁸ Báró Hübner, akinek beavatottsága az 1848 nyarától folyó reakciós készülődésekbe vitán felüli, azt írja, hogy az Innsbruckban székelő udvartól Windischgrätz „titkos felhatalmazást nyert, amelynek értelmében fel volt jogosítva bizonyos esetekben a Monarchia valamennyi katonai segélyforrása felett rendelkezni. Az első dolog, amire ezt felhasználta, a csehországi sereg újjászervezése volt, amely az ő vezetése alatt hatvan-ezer emberre nőtt meg. Ennek a jelentős katonai erőnek az élén vonult Prágából Bécs és Magyarország ellen”. (A. Hübner: Ein Jahr meines Lebens 1848—1849. Leipzig. 1891. 299. l.)

⁶⁹ Az 1848 júniusi prágai felkelésre céloz.

⁷⁰ Windischgrätz—Miklós cár 1848. júl. 8. АБПР. Канц. 1848. Д. 186. Л. 1—3. Sk. levél.

⁷¹ Uo.; Windischgrätz leveléről ld. ugyancsak a cár közlését Paskievicsnek 1848. júl. 23. (Шлепѣмовъ: i. m. VI. köt. 239—240. l.)

⁷² Helfert: i. m. IV/2. 328. l.

leplezetlen őszinteséggel tárta fel a dinasztia helyzetét, és a találkozást arra használta fel, hogy nagyjelentőségű üzenetet küldjön vele Oroszország uralkodójának: „Ha ír gróf Nesselrodenak — tolmácsolta Windischgrätz üzenetét a cári ügyvivő —, legyen szíves megkérni őt, helyezze Őfelsége lábai elé érzelmeimet, és mondja meg neki, hogy az, amit előre megmondtam, bekövetkezett, hogy Ön látott engem, hogy én itt vagyok, véleményem szerint elegendő erővel rendelkezem ahhoz, hogy véget vessék az anarchiának, de minden esetre, ha netán, ne adja ég, jóslásomban csalatkoznék, ha *erőfeszítéseimet nem koronázná siker, akkor ingadozás nélkül Miklós császár Őfelsége nemes szívéhez fogunk folyamodni.*”⁷³ Windischgrätz a beszélgetés folyamán még egyszer visszatért erre a kérdésre, mégpedig a Magyarország ellen tervbe vett hadjáratral kapcsolatban. „Amint végeztünk Béccsel, s ez a legfontosabb, gondoskodni fogunk a magyarokról. Én tehát erősen remélem az ügyek jobbrafordulását, *de ellenkező esetben számítani fogunk a császár nemes szívére.*”⁷⁴

A cár segítségül hívásának a felvetése szoros összefüggésben állott a Habsburg-dinasztiának azzal az elhatározásával, hogy fegyveres hadjáratot indít Magyarország ellen. Ezt a tényt azért is érdemes leszögezni, mert ebben az időben — 1848 őszén — Magyarországon a lengyel menekültek még semmilyen szerepet nem játszottak, és a Függetlenségi Nyilatkozatnak sem rajzolódtak még ki a leghalványabb körvonalai sem. Ez már magában megcáfolja azt az eléggé elterjedt nézetet, mintha az orosz cár segítségül hívása és annak fegyveres intervenciója Magyarország ellen e két körülményben lelné döntően magyarázatát. Valójában arról volt szó, hogy Prága, Milanó és Bécs leverése után a magyar forradalom felszámolása lett a központi kérdés; Magyarország „pacifikálása” nélkül elképzelhetetlen volt az ellenforradalmi restauráció végleges és teljes győzelme a Habsburg-birodalomban. Ugyanakkor a Magyarország elleni hadjárat nehézségeivel már jó előre számolniuk kellett: Jellasics csúfos kudarca nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyar forradalmat és szabadságharcot leverni nem lesz könnyű feladat. Ez utóbbi körülményt illetően különösen Windischgrätznek voltak erős aggályai. Nem rejtette véka alá arra vonatkozó kétségeit, hogy vajon az osztrák császári hadsereg meg tud-e egyedül birkózni ezzel a feladattal. Az orosz cár segítségül hívásának kérdését ő vetette fel elsőnek és végig ő szorgalmazta a legkitartóbban.

Az európai reakció erőinek megnövekedésével 1848 nyarán fordulat állott be a cári kormány külpolitikájában is: az eddig követett passzív, „semleges”, azaz kivárási politikától az aktív ellenforradalmi beavatkozáshoz. Abban, hogy 1848 nyaratól kezdve I. Miklós egyre nyíltabban sürgette a forradalmi erők fegyveres felszámolását, a megváltozott európai helyzeten kívül döntő szerepet játszott katonai készülődéseinek sikeres előrehaladása. A mozgósított katonai egységek létszámát májusban egy negyed millióra,⁷⁵ júliusban pedig már több mint 400 000-re becsülték⁷⁶ vezetői. Amilyen mérték-

⁷³ Fonton—Nesselrode 1848. okt. 26. — АВПР. Канц. 1848. Д. 182. л. 159—163. Orosz fordításban közli P. Асєрбух: Царская интервенция в борьбе с Венгерской Революцией 1848—1849. Москва. 1935. 275—278. l. A mondat végét a cár húzta alá, szokása szerint ceruzával, és a következő megjegyzést fűzte hozzá: „És én felelni fogok rá!”

⁷⁴ Uo. Az utolsó szavakat ugyancsak a cár húzta alá. Ötöle származik a jelentés ezen részéhez fűzött megjegyzés is: „És nem fognak csalatkozni!”

⁷⁵ Paskievics—Meyendorff berlini cári követéhez 1848. máj. 22. (Peter von Meyendorff: ... Politischer u. privater Briefwechsel 1826—1863. Berlin u. Leipzig. 1923. II. köt. 94. l.)

⁷⁶ Július közepe táján Miklós cár a orosz királynak 420 000 emberrel írt, akike t sikerült mozgósítania, és százezres tartalékról. (Hivatkozik rá Нифонтов: i. m. 256. l.)

ben növekedett a harcra kész csapatok száma a birodalom nyugati határai mentén, olyan mértékben vált a cári külpolitika is egyre türelmetlenebbé és agresszívabbá.

1848 májusában a cár felajánlotta „erkölcsei és fizikai segítségét” Szerbia fejedelmének,⁷⁷ az országában észlelhető forradalmi forrongások leverésére. Háborúval fenyegette meg Poroszországot, amennyiben nem mond le Schleswig-Holstein visszacsatolásáról, a legnyíltabban szembehelyezkedett az egységes Németország megteremtésére irányuló kísérletekkel. Egyáltalában égett a türelmetlenségtől, hogy csapataival „rendet csináljon” Németországban.⁷⁸ A cári diplomácia aktív szerepet játszott az ellenforradalom felülkerekedésében a nápolyi királyságban.⁷⁹ Július elején Miklós cár kiadta a parancsot a dunai fejedelemségek katonai megszállására és az ottani forradalmi mozgalom verbefojtására. Az Európa-szerte új erőre kapó reakció egyre vérmesebb reményekkel fordult I. Miklós császár és kormánya felé: a cári Oroszország elszigeteltsége véget ért.⁸⁰

Ami a cárnak a Habsburg-birodalomhoz való viszonyát illeti: Miklós nyíltan demonstrált az ellenforradalmi osztrák szoldateszka mellett. Radetzky-nak, Oroszországban aratott győzelme után megküldte a Szent György-rend elsőosztályú nagykeresztjét, úgyszintén egész sor kitüntetést a tisztek és a legénység számára.⁸¹ Windischgrätzet Bécs bevételéért ugyancsak az egyik legmagasabb orosz érdemrenddel, a Szent András renddel tüntette ki mint olyan valakit, aki „kiváló szolgálatot tett nemcsak hazájának, törvényes uralkodójának, hanem valamennyi jogszerű kormánynak, a rend ügyének valamennyi országban”.⁸² Jellasics kitüntetéséről sem feledkezett meg, nem utolsósorban „Magyarországon a felforgató törekvésekkel szemben kifejtett ellenállásáért”.⁸³

Mindez még szorosabbra fűzte az amúgy is egyre meghittebbé váló kapcsolatokat a bécsi és a szentpétervári udvar között. Bécs eleste hírére Miklós cár gratuláló sorokkal kereste fel a Habsburg uralkodót is. „Mint hűséges szövetségese a Monarchiának, mint aki annak integritását az európai egyensúly szempontjából lényegbevágónak tartja, és elválaszthatatlannak Oroszország jól-felfogott érdekeitől, a legőszintébb örömmel vettem a Monarchia életképességének és erejének azt a fényes bizonyítékát, amelyet épp most nyújtott ellenségeivel szemben.” A cár ezúttal is aláhúzta Bécs bevételé-

⁷⁷ Ld. Meyerhofer belgrádi osztrák konzul jelentését a külügyminisztériumnak Bécsbe 1848. máj. 23. Közli *Thim József*: A magyarországi 1848—49-iki szerb felkelés története. II. köt. Bpest. 1930. 277. l.

⁷⁸ Ld. Miklós cár levelezését Paskievicssel 1848. júl.—okt. Közli *Щербатов*: i. m. VI. köt. 230—260. l. stb.

⁷⁹ Ld. Nesselrode—Kreptovics 1848. jún. 22., szept. 2. (*Nesselrode*: Lettres et Papiers... IX. köt. 115—116., 158. l.); ld. ugyancsak *K. E. Kuposa*: Национально-освободительная война в Италии в 1848 г. (Революции 1848—1849. II. köt. 498—499. l.)

⁸⁰ Ld. *Нифонтов*: i. m. 263. l.

⁸¹ Ld. Nesselrode—Medem 1848. aug. 11. és Medem—Nesselrode 1848. szept. 4. — ABПР. Канц. 1848. Д. 183. л. 324—326 és Д. 181. л. 451; Radetzky—Miklós cár 1848. szept. 10. Uo. Д. 13. л. 3—4. — Radetzky kitüntetése meglehangú levélváltásra adott alkalmat a két udvar között. Ld. V. Ferdinánd—I. Miklós 1848. szept. 12. Uo. Д. 7. л. 6; I. Miklós—V. Ferdinánd 1848. okt. 2. Uo. л. 17.

⁸² I. Miklós cár—Windischgrätz 1848. nov. 2. — Uo. Д. 15. л. 12. A cár üdvözlő levelét lehozta a Wiener Zeitung 1848. nov. 24-i száma német fordításban.

⁸³ Miklós cár—Jellasics 1848. nov. 10. — ABПР. Канц. 1848. Д. 11. л. 7.; Jellasics nov. 22-én köszönte meg sk. levélben a kitüntetést. — Uo. л. 3.

nek európai kihatását, *példaadó* jelentőségét. „A gyengeség és csüggedés korszakában, amikor olyan sok kormány hódol be a lázadó követeléseknek, Felségednek volt fenntartva, hogy végre példát mutasson arra, hogy kitartással, erős akarattal mit lehet elérni a zavartkeltőkkel szemben. A most felettük aratott diadal az egész társadalmi rend győzelme.”⁸⁴

Ennek a szellemnek felelt meg a válasz is, amit a cár Windischgrätznek Fonton bécsi ügyvivővel október végén küldött üzenetére adott. „Herceg Windischgrätz nem tévedett, amikor szükség esetére számított császári uralkodónk támogatására. Szükség esetén ezt a támogatást megnyerné és bizalma a császárban teljes mértékben beigazolódna” — tolmácsolta a cár véleményét az orosz külügyminiszter Fontonnak, Windischgrätzhez való továbbítás végett.⁸⁵ A cár eme készségét az osztrák vezetőkörök tudomására hozni, azt ti., hogy „teljes bizalommal számíthatnak esetleges segítségére, amennyiben újabb bonyodalmak nyilvánvalóvá tennék annak szükségességét” — volt a tulajdonképpeni célja báró Lieven küldetésének is 1848 novemberében az osztrák udvarhoz.⁸⁶

Hogy a Monarchia vezetőit már ebben az időben milyen mértékben foglalkoztatta a cár segítségülhívásának a gondolata és hogy ez milyen szorosan összefüggött a készülőben levő magyarországi hadjáratral, az kitűnik abból is, hogy november első napjaiban a tervbe vett új kormány kijelölt miniszterelnöke, Schwarzenberg Félix herceg azzal kapcsolatban, hogy „Magyarország pacifikálása van soron”, Windischgrätz kérésével egybehangzó megkereséssel fordult Olmützben gróf Medem cári követhoz. „Herceg Schwarzenberg Félix a kormánynak azt a kívánságát közölte velem — jelentette Medem november 4-én Szentpétervárra —, hogy a biztonság még több garanciájának megteremtése céljából, szükség esetén számíthasson a mi csapataink támogatására.”⁸⁷ Egyidejűleg Schwarzenberg felhatalmazást kért arra is, hogy Galíciában közhírré tegyék, miszerint a határok mentén orosz csapatok vannak összevonva, és ezek a közrend háborítás esetén készek az osztrák hatóságoknak a segítségére sietni. Majd be sem várva a pétérvári kormány választát, utasította a galíciai hatóságokat: szükség esetén forduljanak közvetlenül a határon állomásozó cári csapatok parancsnokához segítségért.⁸⁸

Szentpétervárott ugyan távolról sem értettek egyet a Schwarzenberg-kormány minden intézkedésével; főképp „liberális” és „alkotmányos” fogadkozásaitól nem voltak elragadtatva.⁸⁹ Egyet azonban megértettek, hogy ez a kormány az ellenforradalom kormánya, a forradalom vívmányait kész a legkönnyörtelenebb módon felszámolni, és hogy ezért a reakció minden árnyalatának össze kell fognia a támogatására. Különösen Schwarzenberg személye

⁸⁴ I. Miklós—V. Ferdinánd 1848. nov. 10. — Uo. D. 14. л. 24.

⁸⁵ Nesselrode—Fonton 1848. nov. 10. — Orosz fordításban közli Аербоух : Красный Архив, 1938. 4—5. sz.

⁸⁶ Id. Nesselrode—Medem 1848. nov. 10. — АВПР. Канц. 1848. Д. 14. л. 22—23; ugyancsak *Heljert*: i. m. IV/2. köt. 331. l.

⁸⁷ Medem—Nesselrode 1848. nov. 4. — АВПР. Канц. 1848. Д. 180. л. 233—238.

⁸⁸ Medem—Nesselrode 1848. nov. 6. — Uo. D. 182. л. 263—264.

⁸⁹ A minisztérium „az alkotmányos monarchiát akarja őszintén és fenntartás nélkül és a szabadelvű mozgalom élére áll” — jelentette ki például Schwarzenberg az új kormány bemutatkozása alkalmával a kremsieri nemzetgyűlésen, a jelenlevők viharos tetszésétől kísérve stb. (Id. *Hübner*: i. m. 312. l.; R. Kiszling: Fürst Felix zu Schwarzenberg. Graz—Köln. 1952. 52. l.

nyújtott kezességet a cári kabinet számára a tekintetben, hogy kormánya nem fogja a „gyengeség” és az „engedékenység” politikáját folytatni. Benne látták a garanciát kezdettől fogva: „nehogy amit a bátor kard kivívott, a rossz tanácsadók tollai elrontsák”.⁹⁰ Schwarzenbergnek, a „véráztatta hercegnek”⁹¹ a bécsi felkelés hőseivel szemben tanúsított irgalmatlanságától még a cári Oroszország vezetőinek is elállt egy kicsit a lélegzetük. Nem mintha kifogásuk lett volna ellene. A sorozatos kivégzéseket Medem és Fonton a legnagyobb elismeréssel nyugtázták,⁹² és a cár szemében is rendkívül emelték a Schwarzenberg-kormány tekintélyét.⁹³

A bécsi felkelés leverésével és az ellenforradalmi Schwarzenberg-kormány megalakulásával tehát a Habsburg- és a Romanov-dinasztia között a régi meghitt szövetségi viszony alapjaiban helyreállt. Ezt még teljesebbé tette az osztrák kamarilla 1848. decemberi államcsínyje: Ferdinánd lemondatása és Ferenc József trónralépése. A trónváltozás hírért Vilmos főherceg, Ferdinánd fivére vitte el Szentpétervárra, s ott három nagyfontosságú levelet nyújtott át Miklós cárnak: a leköszönt Ferdinánd császártól, az új uralkodótól, Ferenc Józseftől és egy teljesen bizalmas, sajátkezű levelet Zsófia főhercegnőtől.⁹⁴

Mi jellemezte ezeket a leveleket? Mindenekelőtt a szokásos udvariassági formákon messze túlmenő, legalázatosabb hangú hálálkodás a cárnak, a Habsburg-család iránt tanúsított jóindulatáért és együttérzéséért „az átéltszerű válság idején”. Magasztaló dicsérete a cár politikai magatartásának, hogy országában gátat tudott emelni a forradalmi mozgalmaknak. „Felséged eszméje adott lökést az eseményeknek Európában... — olvashatjuk Ferdinánd levelében. — Egyedül Felséged államai maradtak mentesek a felforgató párt üzelmeitől. Az a bölcsesség és határozottság, amely mindeddig óvta őket, továbbra is meg fogja őket védeni a gonosztól, amely a világ többi részeit gyötri.”⁹⁵

Mind a három levél emlékeztette Miklós cárt Münchengrätzben Ferenc császárnak tett ígéretére, hogy ti. mind neki, mind utódjának szükség esetén segítségére siet. A hangsúlyozott hivatkozásnak Münchengrätzre az adott esetben félreérthetetlen kicsengése volt. „Kegyeskedjék Sire — fordult az ifjú Ferenc József az orosz cárhoz — reám is kiterjeszteni egy részét annak a bizalomnak és szeretetnek, amelynek az elhunyt dicsőséges emlékeztű Ferenc császár élete végéig annyi tanújelét élvezte, és amelynek emlékét utódja gondosan a szívembe véste. A hadsereg, amelynek értékét és kiváló szellemét alkalmam volt felmérni, bizalommal tölt el a jövőre nézve, és azt a reményt táplálom, hogy kormányom politikai elvei és működése meg fogja nyerni Felséged helyeslését.”⁹⁶ Ez utóbbi mondat nyilvánvalóan a cár politikai aggodalmainak az eloszlatását célozta.

⁹⁰ Fonton—Nesselrode 1848. nov. 1. — АВПР. Канц. 1848. Д. 182. л. 207—208.

⁹¹ „Der bluttriefende Fürst” — ahogy őt méltán nevezte gróf Széchenyi István zseniális politikai szatirájában: „Ein Blick auf den anonymen »Rückblicke.“ (Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Bpest. 1925. III. köt. 500. l.)

⁹² Ld. Medem—Nesselrode 1848. nov. 7., 11., 12. — Уо. л. 296—297., 299—300.

⁹³ Miklós—Paskievics 1848. nov. 16. Közli Щербатов: i. м. VI. köt. 261. l.

⁹⁴ Ez utóbbi annyira bizalmas volt, hogy abban az információban, amit Nesselrode a két udvar közötti levélváltásról Medemnek küldött, egyáltalán nem történt róla említés. Ld. Nesselrode—Medem 1848. dec. 18. — АВПР. Посольство в Вене 1848. Д. 14. л. 48—50.

⁹⁵ Ferdinánd—Miklós 1848. dec. 2. — Уо. Канц. 1848. Д. 7. л. 10—11.

⁹⁶ Ferenc József—Miklós 1848. dec. 2. — Уо. Д. 8. л. 3.

A Habsburg-birodalom új urának ilyen hangú levelével és ilyen fogadkozásával Miklós cár meg lehetett elégedve. Meg is volt.

Az áradozó hálálkodás, az alázatos esedezés terén mindkét uralkodón túltett Zsófia főhercegnő, apró gyöngybetűkkel megírt, meglehetősen hosszú levelével. A trónváltozás tényleges indokairól ő írt a legnyíltabban és a legérdemlegesebben. „A császár és a főherceg⁹⁷ elhatározták, hogy az én szegény gyermekemre hárítják a koronát, amely március óta rettenetes teherre vált a császár számára, s amelyről lemondani a főherceg kötelességének tartotta, minthogy fivére iránti tiszteletből ő is szavatolta azokat az engedményeket, amelyeket márciusban és májusban, a körülmények erejénél fogva, kénytelen volt a császár megadni, s amelyeket visszavonni . . . csak egy olyan uralkodónak áll módjában, aki nem volt részese azoknak a sajnálatos eseményeknek, amelyeknek mi hét hónapon át ki voltunk téve.”⁹⁸

Zsófia főhercegnő írásában a politikai fejtegetésekkel — többek között az arravaló hivatkozással, hogy ő és férje, Károly Ferenc főherceg, milyen küzdelmet folytattak évek óta a forradalom győzelméhez vezető rossz kormányzás ellen —, párosult a „fiát féltő édesanya” esedezése. Tudvalevő, hogy valójában Zsófia éveken keresztül hihetetlen szívóssággal harcolt azért, hogy a trónt az ő elsőszülöttje, Ferenc József örökölje. A cárhoz írt levelének esedező-síránkozó hangja élesen elüt attól a rendkívüli magabiztosságtól, amelyet ebben a kérdésben ténylegesen tanúsított.⁹⁹ Ő sem mulasztotta el Miklós cárnak emlékeztetébe idézni Münchengrätzben tett ígérét. Hiszen az egész levél tulajdonképpen e célból íródott: a magyar nép szabadságának vérbefojtására esedezett katonákért és szuronyokért az orosz császárnál „legodaadóbb szolgálóleánya, Zsófia osztrák főhercegnő” — ahogy a levél végződött.

Miklós cár választleveleiben a leghatározottabban leszögezte, hogy az ő szövetségi hűségére és baráti segítségére a Habsburg-ház teljes bizonyossággal számíthat. „Odaadó szövetségese voltam Felsőgednek uralkodása idején — írta Ferdinándnak —, mint ahogy már elhunyt Felsőges Atyjái is voltam, és ugyanaz leszek unokaöccse számára is. Az ifjú fejedelem mellett leszek mind tanácsommal, mind segítségemmel mindenkor, amikor ahhoz folyamodni szükségesnek avagy kívánatosnak találja.”¹⁰⁰ Még határozottabban és konkrétan írt Ferenc Józsefnek. „Mint aki szívből és meggyőződésből ragaszkodom az osztrák monarchia felvirágzásához, egységét és oszthatatlanságát szükségesnek tartom Európa békéje és különösen fontosnak Oroszország politikai érdekei szempontjából — erre az alapra építettem már régtől fogva kapcsolataimat az elhunyt Ferenc császárral és Öfelségével Ferdinánd császárral. Ugyanerre az alapra fogom építeni viszonyomat Császári Felsőgeddel is.”¹⁰¹

⁹⁷ Zsófia férje, Ferenc Károly, akinek Ferdinánd lemondása után a trónon következnie kellett volna.

⁹⁸ Zsófia főhercegnő—Miklós cár 1848. dec. 2. — АВПР. Канц. 1848. Д. 14. л. 2—3.

⁹⁹ Érdekes adalékot szolgáltatnak ebből a szempontból az 1849 elején az olmtüzi udvarban tisztelgő gróf Apponyi Antal sk. feljegyzései arról a bizalmas beszélgetésről, amelyet Zsófia főhercegnővel folytatott. Utóbbi a trónváltozás körülményeit esetelve Apponyi nem kis csodálkozására nagyon is kihangsúlyozta, hogy a dinasztia más tagjaival ellentétben ő „teljesen nyugodt volt, semmiféle aggodalmai nem voltak, mert nagyon jól tudta, hogy Ferenc József uralkodásra született”. (Gróf Apponyi Antal: Meine Reise nach Olmütz am 2.-ten Februar 1849. — O. L. A Károlyi cs. főt. lt. Series A. I.)

¹⁰⁰ Miklós—Ferdinánd 1848. dec. 18. — Уо. Посольство в Вене 1848. Д. 14. л. 51—52.

¹⁰¹ Miklós—Ferenc József 1848. dec. 18. — Уо. л. 53—54.

A legnyíltabb és a legmeghittebb a Zsófiának küldött válasz volt. „Senki-nek nálamnál nincs jobban szüksége erős és hatalmas Ausztriára. A Monarchiát támogatni akkor is érdekemben állana, ha nem viseltetnék különösebb barátsággal az uralkodó iránt... Ön tudja, mennyire szerettem a tiszteletreméltó Ferenc császárt és igaz örömet szerzett nekem, amikor ez alkalomból felelevenítette Münchengrätz emlékeit. Ki kell jelentenem Önnek, hogy az unoka öröklí azokat az érzelmeket, amelyeket nagyapja irányában tápláltam, és hogy kész vagyok az előbbinek ugyanazokat a szolgálatokat tenni, amelyeket az utóbbinak nyújtottam volna. Remélem, hogy ez a pozitív ígéret képes lesz enyhíteni Felsőged anyai aggodalmait.”¹⁰²

Miklós cár válasza valóban „pozitív ígéret” volt.

1848 utolsó napjaiban Ferenc József újabb levéllel fordult I. Miklóshoz. Ez mintegy összefoglalta az előző levélváltás eredményeit és minden félreértést kizáróan leszögezte: a két ország kormányai készek a közös katonai fellépésre a forradalmi mozgalmakkal szemben a münchengrázi megállapodás értelmében. Ez utóbbira való ismételt hivatkozással kezdődött Ferenc József-nek ez a levele is, majd így folytatódott: „Császári Felsőged hű maradt ehhez az ígéretéhez nagybátyám uralkodásának egész ideje alatt és teljesíteni fogja azt — mélységesen meg vagyok győződve — az elkövetkező jó vagy rossz napokban. Ez a meggyőződés bátorságot ad nekem annak a megtisztelő de nehéz feladatnak az elvégzésére, amelyet a gondviselés ilyen fiatalon reám rótt. Reménnyel tölt el, hogy birodalmaink, amelyeket szívélyes és régi szövetség emléke és sok közös politikai érdek köt össze, állandó egyetértésben fognak haladni a rend és jog elveinek védelmében egész Európában, és hogy egyesült erejük képes lesz olyan súllyal esni a mérlegre, amely szükség esetén lényegesen elősegíti ezeknek az elveknek a diadalát.”¹⁰³

Ferenc József levelével szinte egyidőben Miklós cár az újonnan kinevezett osztrák követnek, gróf Buolnak bemutatkozása alkalmával kijelentette, hogy a Habsburg uralkodó őt „minden időben készenlétben fogja találni, amikor csak szüksége lesz rá”.¹⁰⁴

A meghitt szövetségi viszony a Habsburg- és a Romanov-dinasztia között 1848 végén tehát a *münchengrázi alapon*, a forradalmak elleni fegyveres intervenciók politikája alapján állt helyre. A Münchengrätzben kötött szövetség helyreállítása gyakorlatilag és közvetlenül Magyarország ellen irányult. Az október 16-i olmützi császári kiáltvány meghirdette „a magyar lázadás” fegyveres elfojtását. A magyarországi hadjárat napirendre kerülése tette a Habsburg-dinasztia számára halaszthatatlanul sürgőssé és fontossá az intervenciók politika felújítását és Miklós cár kegyeinek biztosítását.

Noha Miklós cár égett a vágytól, hogy a feudális és abszolutisztikus rend megmentője legyen Európában, másrészt a bajba jutott Habsburg-dinasztia egy pillanatra sem szűnt meg a cár segítségére, mint végső esetben biztos menedékre számítani — mindez nem jelentette azt, hogy akár a cári kormány, akár a Habsburg-dinasztia és az osztrák vezető körök ne lettek volna tisztában mindazokkal az esetleges veszélyekkel és súlyos következményekkel, amikkel egy ilyen fellépés Európa szívében össze volt kötve. Mindkét félnek voltak fenntartásai, aggodalmi, sőt félelmei e tekintetben. Innen a kölcsönös ingado-

¹⁰² Miklós cár—Zsófia főhercegnő 1848. dec. 18. — Uo. KAH. 1848. D. 14. n. 5—6.

¹⁰³ Ferenc József—Miklós cár 1848. dec. 28. — Uo. D. 8. n. 8—9.

¹⁰⁴ Buol 1849. jan. 3-i jelentéséből Schwarzenbergnek. Idézi *Helfert* : i. m. IV/2.

zások, amikor a cár fegyveres beavatkozását napirendre tűzték az események. Az 1849-es magyarországi intervenciót azért előzte meg annyi puhatolódzás, kezdeményezés, majd visszahőkölés, amelynek minden fázisát részleteiben is felderíteni nagyon nehéz, ha egyáltalában megvalósítható feladat. Annál is inkább, mert az e kényes kérdés körüli tárgyalások, üzenetváltások nagy része feltehetően — a nagyobb konspiráció kedvéért — szóbelileg, írásos nyomok nélkül történt.

A cár segítségülhívásának feltétlen híve volt Windischgrätz Alfréd herceg. Azonban a Habsburg-monarchia vezetői között voltak ennek a tervnek ellenzői is. Ezek közé tartozott Bach, Stadion, Krauss — a kormány tagjai — és mindenekelőtt Wessenberg, a volt miniszterelnök. Nem tudunk egyetérteni azokkal az osztrák történetírókkal, akik — Schwarzenberg herceg személye iránti túlzott hódolatból — a dolgot úgy igyekeznek beállítani, mintha ő lett volna Windischgrätz fő ellenlábasa ebben a kérdésben. Helfert pl. azt állítja, hogy a herceg-miniszterelnöknek „mind hazafias, mind katonai büszkesége minden erővel tiltakozott az ellen, hogy külföldi segítséget vegyenek igénybe a birodalmat minden oldalról fenyegető veszély leküzdésére”.¹⁰⁵ Ez a megállapítás túl kategorikus. Igaz, hogy Schwarzenberg azokhoz az osztrák kormányférfiakhoz tartozott, akik éppen erős nagyhatalmi törekvéseiknél fogva — a német államok között vezetőszererepre törő nagy osztrák birodalom eszméjének fő képviselője volt — különösen félt Ausztria gyengeségének olyan nyílt bevallásától, mint amit idegen segítség igénybevétele kétségtelenül jelentett. Az „új abszolútizmus” megteremtői számára a cári birodalom, megosztosodott feudális rendszerével különben sem volt olyan eszménykép, mint példának okáért Windischgrätz számára, de annál veszedelmesebb versenytárs a Balkánon. Schwarzenberg — akármilyen különösen hangzik — „polgárabb” volt Windischgrätznél. Wessenberg, Bach, Stadion, Krauss még inkább. Ezért reagáltak érzékenyebben idegen segítség igénybevételenek „lealázó” voltára. Ilyen probléma Windischgrätz számára jóformán nem létezett.

Valójában Schwarzenberg ebben a kérdésben is ingadozó és főképpen erősen kétszínű magatartást tanúsított. Szívesen látta Oroszországnak azt a passzív, de annál nagyobb jelentőségű segítségét, ami abban nyert kifejezést, hogy Ausztria számára hatalmas hátvédet jelentett, amely pusztá létével fékentartotta a Habsburg-birodalom északkeleti — szomszédos — tartományait. Nagyon jól tudta, hogy enélkül a hátvéd nélkül nem vált volna lehetségessé a Habsburg-dinasztia felülkerekedése és győzelme nemcsak Krakkóban, de Prágában, Milanóban és Bécsben sem. 1848 végén, a Magyarország elleni megtorló hadjáratra készülöben, Schwarzenberg szívesen maradt volna a régi gyakorlatnál: a cári birodalmat a háta mögött tudva, szívesen növelte volna annak potenciális erejével Ausztria meggyengült erőit, lehetőleg anélkül, hogy csapatokat, főként nagyobb egységeket kelljen kérnie tőle. Még akkor is, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a Habsburg-birodalom csak úgy tudja átvészelni a tornyosuló nehézségeket, ha jelentős katonai segítséget kap Oroszországtól, az osztrák miniszterelnök nem egy kísérletet tett arra, hogy a cári kormányt belevigye egy *spontán segítségnyújtásba*, amivel kapcsolatban az osztrák kormány — nagyobb európai honyodalmak esetén — kijelenthette volna, hogy ő nem kérte, azért nem felelős. Ez a taktika azonban eleve sikertelenségre volt ítélve. A cári csapatok intervenciója körüli több hónapon át

¹⁰⁵ Helfert : i. m. IV/2. 332. 1.

tartó huza-vonának 1849 első felében ez volt a fő oka, és nem annyira elvi megfontolások, főképp nem Schwarzenberg részéről.

Arra számítani ugyanis, hogy I. Miklós — bármennyire gyűlölte és rettegte a forradalmat — hajlandó lesz egy fegyveres intervencióna egyoldalúan viselni az ódiúmat, ily nagy horderejű vállalkozásba bocsátkozzék anélkül, hogy erre hivatalosan felkérték volna, természetesen a legnagyobb tévedés volt. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a cár a legszigorúbban ragaszkodik ahhoz, hogy az osztrák kormány, illetve *maga a Habsburg uralkodó* a leghivatalosabban kérje tőle a fegyveres segítséget, másképp azt megadni nem hajlandó.¹⁰⁶

A cári birodalom segítségülhívását 1849 januárjában már egész konkrét formában vetették fel Bem erdélyi győzelmei és az a páni rémület, amelyet előidéztek. Ettől az időtől kezdve ez a kérdés többé le sem került a napirendről.

Windischgrätz január 10-én az uralkodóhoz intézett felterjesztésében, ha diplomatikus formában is, de feltette a kérdést: „Vajon nem érkezett-e el az ideje annak, amikor a fejedelemségekben állomásozó orosz csapatok szomszédi segítségének igénybevételére fel lennénk jogosítva?”¹⁰⁷ A magyarországi hadjárat kezdeti sikereitől elbizakodott Schwarzenberg ebben az időben „a császár és a minisztertanács nevében” kategorikusan elutasította ennek még a gondolatát is. „Minden kormánnyal megtörténhetik — válaszolta Windischgrätznek —, hogy lázadók ellen kell harcolnia; ez nem árt tekintélyének. Ha azonban idegen segítség igénybevételével leszögezi arra való képtelenségét, hogy a saját házában rendet csináljon, akkor bel- és külföldön elveszti minden hitelét.”¹⁰⁸ Ha diplomatikusabb formában is, de félreérthetetlenül elutasító választ adott a szentpétervári kormánynak is.¹⁰⁹ Ez ugyanis Bem betörésének hírére, és Galícia katonai parancsnokának, Hammerstein tábornoknak sürgős megkeresésére késznek mutatkozott csapatokat küldeni Bukovinába.¹¹⁰

A cári csapatok behívása Bukovinába még le sem került a napirendről, amikor segítségülhívásuk újból felmerült és megvalósulásra is került Erdélyben. Puchner tábornok, az erdélyi császári csapatok főparancsnoka még az új esztendő első napján nemcsak a kormánynak és Windischgrätznek tett erre irányuló javaslatot, hanem egyidejűleg közvetlen kapcsolatot teremtett a Havasföldet megszállva tartó cári orosz csapatok parancsnokával, Lüders tábornokkal is. Windischgrätz ezúttal is helyeselte a dolgot: az volt a véleménye, hogy „az idegen közbelépésnek már csak a diplomáciai úton való rendezése marad hátra”.¹¹¹

¹⁰⁶ Annál is inkább, mert a cár hangsúlyozottan az 1833-as münchengrázi és berlini megállapodást tartotta egy csetleces fegyveres beavatkozás „jogalapjának”; ezek pedig a fegyveres „segélynyújtást” a szorongatott kormány ilyen irányú kérésétől tették függővé. (Ld. *Martens* : i. m. 457—462. l.)

¹⁰⁷ Idézi *Helfert* : i. m. IV/2. 337—338. l.

¹⁰⁸ Uo. 338. l.

¹⁰⁹ Ld. Medem—Nesselrode 1849. febr. 11. — АВПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 103—

104. Elutasító válasz ment Paskievicsnek ugyancsak. (Medem—Paskievics 1849. jan. 21. — Uo. Посольство в Вене. Varia 1847—1856. Д. 41. л. 23.)

¹¹⁰ Ld. Nesselrode—Medem 1849. jan. 20. — Uo. Канц. 1849. Д. 189. л. 298—299; ld. ugyancsak Buol 1849. jan. 15. és 18. jelentéseit Schwarzenberghez. — St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Bußland. Nr. 27a.

¹¹¹ Idézi *Helfert* : i. m. IV/2. 338. l.

Schwarzenberg abban a kétségbeejtő helyzetben, amibe Bem sikerei hozták a császáriakat Erdélyben, nem mindennapi taktikázáshoz folyamodott. Puchner tábornoknak január 23-án küldött utasításában a legkifejezettebben állást foglalt az orosz csapatok igénybevétele ellen: „Ausztria elég erős ahhoz, hogy saját eszközeivel győzze le a belső ellenséget.”¹¹² Nemkevésbé határozott volt a Buolnak küldött instrukció: „Ausztria meg fogja tudni oldani saját erejéből a feladatot: elnyomni a lázadást és helyreállítani a belső rendet és nyugalmat a birodalom minden részében.” Ugyanilyen értelemben nyilatkozott az osztrák miniszterelnök Medemnek is.¹¹³ Ugyanakkor *bizalmas, szóbeli utasításában* szabad kezet adott Puchnernek a tennivalókra vonatkozóan.¹¹⁴ Azaz Schwarzenberg egyáltalában nem akarta a cári csapatoknak Erdélybe való bevonulását megakadályozni, de minthogy attól tartott, hogy ez nagy zavart keltethet az európai politikában, igyekezett a felelősséget a „katonákra” hárítani, mint akik a kormány megkérdezése nélkül, önhatalmulág cselekedtek.

Puchner ismételt kérésére a cári orosz hadsereg mintegy 5—6000 főt számláló egységei február első napjaiban be is vonultak Brassóba és Nagyszebenbe. Miközben az osztrák miniszterelnök, további alibi-bizonyítás céljából, Medem cári követ előtt hivatalosan leszögezte azt az óhaját, hogy a cári csapatok Erdélyben való tartózkodása mind térben mind időben a minimálisra korlátozódjék,¹¹⁵ báró Puchner, aki mint tapasztalt, öreg katona megértette, hogy neki milyen szerepet szántak, nyugodtan arra kérte az orosz hadvezetőt, hogy a csapatokat hagyják „mindaddig Nagyszebenben és Brassó városában, amíg ő nem jelzi, hogy meg tud lenni támogatásuk nélkül... Ellenkező esetben a csapatok Erdélybe küldése egyáltalán nem érné el célját.”¹¹⁶ Ezek valóban mindaddig bennmaradtak Erdélyben, amíg Bem ki nem verte őket. Március 11-én Nagyszebennél fényes győzelmet aratott mind az osztrák, mind az orosz császári csapatok felett, majd egész Erdélyt megtisztította tőlük. Így ért dicstelen véget az első cári intervenció Erdélyben, amely körül az osztrák kormány olyan kétszínűen bábáskodott.

Nagyszeben elestének kérdését az osztrák minisztertanács rögtön a hír vétele után napirendre tűzte. A „herceg Schwarzenberg által a Minisztertanáccsal közölt hír Nagyszeben elfoglalásáról a lázadók által, mély és fájdalmas szenzációt keltett” — olvassuk a március 23-i ülés jegyzőkönyvében.¹¹⁷ „Kínos benyomást” keltett a hír az osztrák kormánykörökön túlmenően mindazokban, akik a cár segítségében oly nagyon bíztak, „a közönség jó-

¹¹² Schwarzenberg—Puchner, 1849. jan. 20. — St. A. W. Staatskanzlei Pol. Arch. X. Rußland. 27a.

¹¹³ Schwarzenberg—Buol 1849. jan. 25. — St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Rußland. Nr. 27a. és Medem—Paskievics, 1849. jan. 21. — АВПР. Посольство в Вене, Varia 1847—1856. Д. 41. л. 23.

¹¹⁴ Ld. Helfert : i. m. IV/2. 340. l. A legbizalmasabb osztrák levéltári anyagokba széles betekintést nyert Helfertnek ezt az állítását az általunk talált okmányok is igazolni látszanak. Nevezetesen a január 20-án Puchnernek küldött utasítás, úgyszintén az utasítást átadó bizalmas futár megbízólevelének rendkívül kétértelmű megfogalmazása.

¹¹⁵ Vö. Medem—Nesselrode 1849. febr. 16. — АВПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 119. Orosz fordításban közli Асепѳых : i. m. 278. l.

¹¹⁶ Lüders—Medem 1849. márc. 13. — Уо. Посольство в Вене. Varia 1847—56. Д. 41. л. 25—26.

¹¹⁷ St. A. W. M. R. Protokoll. — Min. Z. 936/849. — Részben közli Kerchnave : i. m. 352—354. l.

ézelmu részében" — ahogy arról Medem beszámolt.¹¹⁸ Ha lehet, még egy fokkal érzékenyebben reagáltak „az erdélyi szerencsétlen eseményekre” Szentpétervárott.¹¹⁹

Az osztrák minisztertanács március 23-i ülésén egyhangúlag magáévá tette „a sürgös szükségességét annak, hogy a *hadműveletek Magyarországon*¹²⁰ jól kombinált terv szerint folyjanak, hogy végre elfojtsák a lázadást, amely még mindig arcátlanul magasan tartja a fejét az országban, és visszahatással van az összes tartományokra, egész a Ticino partjaiig”. Ugyanolyan egyhangúan elismerte, hogy „haladék nélkül meg kell minden eszközt ragadniok, hogy a lázadáson Erdélyben saját erejükből és hacsak lehet orosz segítség nélkül úrrá legyenek”.

Azonban épp a szükséges „eszközökkel” volt baj. Az osztrák hadügy-minisztérium meghívott képviselője lesújtó képet tárt a kormány elé a hadsereg tényleges állapotáról és annak akadályairól, hogy a magyarországi és erdélyi hadszíntérre jelentékenyebb erősítéseket küldjenek. „Bár az osztrák hadsereg állománya jelenleg 780 000 emberre növekedett — szólt a felvilágosítás —, a Magyarországra és Erdélybe való bevonulásra aránylag csak kevés csapat áll rendelkezésre. Azon hadtestek közül ugyanis, amelyek nincsenek élvonalban, egy rész szolgálatra alkalmatlan, vagy még nincs felfegyverezve és kiképezve, avagy garnizon-szolgálatban (Bécs—Prága—Krakkó—Olmütz) nélkülözhetetlen, esetleg mint magyarországiakból állók, ebben a háborúban nem használhatók. Egyedül Olaszországban 10 000 a betegek száma, csak a hadtáp 35 000 embert vesz igénybe.”

A hadügyminisztérium képviselőinek jelentése szerint csupán arról lehetett szó, hogy Galiciából 6, legfeljebb 10 zászlóaljat menesztenek Erdélybe, és ezt is az tette lehetővé, hogy — mint erre hivatkozás is történt — „a lengyel határ mentén erős orosz hadtestek vannak összpontosítva”. Az osztrák kormány tehát, nagy nekilendülése ellenére, hogy a magyarországi hadjárat vezetésében lényeges javítást eszközöljön, és annak hangoztatása mellett, hogy a külső segítséget lehetőleg mellőzni kell, mégsem szűnt meg továbbra is nagymértékben a cár indirekt segítségére építeni. A minisztertanács fenti ülése után Schwarzenberg késedelem nélkül a cári kormányhoz fordult: hozzák közelebb és koncentrálják csapataikat a galíciai határ mentén. „Ez eszköz lenne — volt az indokolása — azoknak a rossz-szándékú elemeknek a még nagyobb megfélemlítésére, akik hajlamosak, hogy a pillanatnyi körülményeket zavargások előidézésére használják fel.”¹²¹

Valójában Schwarzenberg részéről ekkor már többről volt szó, mint csupán Galícia népének megfélemlítéséről a cári csapatok közelségével. A forradalmi mozgalmak alakulása Európában, de különösen a magyarországi és erdélyi fejlemények egyre határozottabb formában vetették fel a kilátástalanságát annak, hogy a Habsburg-dinasztia egyedül úrrá tudjon lenni a forradalmi

¹¹⁸ Medem—Nesselrode 1849. márc. 25. — АВПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 229—230; ld. ugyancsak Medem—Lüders 1849. márc. 25. Уо. Посольство в Вене. Varia 1847—56. Д. 41. л. 27.

¹¹⁹ Erről részletesen beszámolnak Buol 1849. márc. 25., ápr. 1. és ápr. 6. jelentései. — St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Rußland. Nr. 27a.

¹²⁰ Kiemelés az eredetiben.

¹²¹ Medem—Nesselrode 1849. márc. 25. — Уо. Канц. 1849. Д. 186. л. 229—230. Medem e levél másolatát egyidejűleg elküldte Paskievicsnek is. Márc. 25-én Schwarzenberg utasította gróf Buol szentpétervári követet is a fenti kérés továbbítására a cári kormányhoz.

és nemzeti mozgalmakon Olaszországban, Németországban és főként Magyarországon. Az osztrák miniszterelnök ebben az időben már egyre inkább kénytelen számolni ezzel. Legközelebbi munkatársával Olmützben, báró Hübnerrel bizalmas beszélgetésben már március 19-én közli, hogy minden jel szerint kénytelenek lesznek az orosz cár segítségéhez folyamodni. Annál is inkább — fejtette ki —, mert véleménye szerint I. Miklós feltétlenül hajlandó lesz nemcsak a diplomáciai, hanem a katonai támogatásra is, „amennyiben a magyar forradalomról van szó, mert ez az ő birodalmát is veszéllyel fenyegeti”.¹²² Schwarzenberg március 25-én gróf Buolnak a hivatalos utasítás mellett egy magánlevelet is küldött, ebben tulajdonképpen már a cár fegyveres beavatkozásának útját egyengette.¹²³

Három nappal később, március 28-án Medem cári követ az osztrák miniszterelnök újabb, az eddiginél elvileg messzebbmenő sürgős kérését továbbította kormányának. „Herceg Schwarzenberg most kért fel — jelentette Nesselrodenak —, hogy bizalmasan közöljem Excellenciáddal és a varsói herceg tábornaggal az okokat, amelyek arra késztetik, hogy kormánya nevében a katonai erőknek olyan számban való közvetlen összevonását kérje Bukovina és Galícia határán, hogy azok szükség esetén Ausztria katonai erőivel egyetértésben, döntően felléphessenek a lázadók ellen; utóbbiak katonai tartalékai sajnos igen megnövekedtek.”¹²⁴ Medem egyidejűleg sajátkező bizalmas levélben részletesebben is informálta a cári külügyminisztert az ügyről: „Jelenleg arról van szó, hogy Ausztria segítségére menjünk olyképpen, hogy gyorsan véget vessünk a magyar felkelésnek, amely bátorítólag hat valamennyi ország forradalmáira. Úgy vélem, hogy a saját magunk és Ausztria érdekeiről van szó; ezek e tekintetben ugyanazok, minthogy a lázadás elhúzódása egy velünk határos országban lehetetlen, hogy ne legyen rossz hatással a szomszédos tartományokra.”¹²⁵

Március 29-én az osztrák minisztertanács ismételtén tárgyalta az orosz segítség kérdését, ezúttal Windischgrätznek március 24-én az uralkodóhoz intézett felterjesztésével kapcsolatban. Windischgrätz 1848 október-novemberétől, azaz attól az időponttól kezdve, hogy megindultak a Magyarország elleni hadjárat előkészületei és ezekkel szoros összefüggésben, nem szűnt meg hangsúlyozni mind az uralkodó, mind a kormány előtt a cári birodalom segítségülhívásának szükségességét. Nem csinált titkot abból, hogy ő az idegen segítség igénybevételét sokkal kisebb bajnak tartja, sokkal kevésbé veszedelmesnek, mint bárminemű engedményt a forradalmi pártnak, mert az „csak a teljes felbomláshoz vezethet”.¹²⁶ Március legelején a császárhoz fordult ilyen irányú felterjesztéssel és ugyanakkor Schwarzenberghez is, mégpedig a következő bizalmas és őszinte indokolással: „Azt is meg kell gondolni, hogy amennyiben a polgárháború Magyarországon soká elhúzódik, nemcsak tönkre fog menni az egész ország, hanem a lakosság szelleme itt és az egész Monarchiában olyanira megromlik, hogy annak kiszámíthatatlan következményei lesznek.”¹²⁷

¹²² Hübner : i. m. 377—378. l.

¹²³ Schwarzenberg—Buol 1849. márc. 25. — St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Rußland. Nr. 27a; ld. ugyancsak Hübner : i. m. 377—378. l. jegyzet.

¹²⁴ Medem—Nesselrode 1849. márc. 28. — АБП. Канц. 1849. Д. 186. л. 251—252.

¹²⁵ Medem—Nesselrode 1849. márc. 28. — Uo. l. 550—551.

¹²⁶ Windischgrätz—Schwarzenberg 1849. febr. 16. Közli Andics E. : A nagy-birtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. Bpest. II. köt. 500—502. l.

¹²⁷ Windischgrätz—Schwarzenberg 1849. márc. 2. — St. A. W. Pol. Archiv. Acta Secr. 582. Sk. magánlevél.

Március 11-én az osztrák hadügyminisztériumnál sürgette: az Oroszország részéről addig élvezett „passzív szomszédi támogatás” helyett jelentősebb mértékű „aktív beavatkozásra” van szükség.¹²⁸ Pár nappal később, a bécsi kormány küldetésében a budai főhadiszálláson tartózkodó báró Kübecken keresztül, üzeni meg Schwarzenbergnek, hogy amennyiben Komárom vára pár napon belül nem adja meg magát, „a határon gyülekeztetett és készséges orosz segítséget haladéktalanul fel kell szólítani (muß angesprochen werden)”. Nézete szerint Magyarországon „a fegyveres harcnak rövidesen véget kell vetni, ha nem akarják, hogy a legnagyobb veszélyek következzenek. A felkelők száma minden nappal nő, fegyelmük és harci gyakorlatuk szemmel láthatólag gyarapszik és a forradalmi fanatizmus egyre jobban fokozódik és terjed”.¹²⁹

Március 24-én az uralkodóhoz intézett feliratában saját hadi erejének elégtelenségére hivatkozva ugyancsak leszögezte, hogy amennyiben Komárom vára nem adja meg magát s ezzel a hadihelyzet Magyarországon rövidesen nem vesz kedvezőbb fordulatot, kikerülhetetlenné válik jelentékeny cári haderők behívása mind Erdélybe, mind Magyarország északi részébe. Felső-Magyarországra 40 000, Erdélybe 10 000 főnyi haderő behívását tartotta szükségesnek ahhoz, hogy a 80 000 főre becsült „jól felszerelt” magyar honvéd sereget leverhesse.¹³⁰

A kormány nem fogadta el Windischgrätz javaslatát. Az elutasító határozat meghozatalában döntő szerepet játszott az ülésre meghívott Welden tábornoknak, Bécs katonai parancsnokának az állásfoglalása. Welden ui. élesen szembefordult Windischgrätz javaslatával. Indokolása a már ismert volt: „Ha Oroszország segítségét az *osztrák kormány maga*¹³¹ kéri e célból, úgy ez az utóbbi teljes erkölcsi vereségét, tehetetlenségének nyílt bevallását jelentené egész Európa előtt, és csak a legvégső esetben lenne indokolható, azaz ha a Monarchia léte forogna kockán.” „Ettől azonban messze vagyunk” — volt a nagy bizalomnak és tekintélynek örvendő öreg tábornok véleménye. Persze ő is arra épített, hogy a fejedelemségekben tartózkodó nagyszámú cári sereg pusztja jelenlétével amúgy is eléggé le fogja kötni Bem hadtestét Oroszország „*saját érdekében és az osztrák kormánytól kiinduló felszólítás nélkül*”.¹³² Amint látjuk, ez a régi taktika volt.

Az osztrák kormány kategorikusan elutasító határozata azonban nem zavarta Schwarzenberg miniszterelnököt abban, hogy a maga részéről tovább szorgalmazza az ügyet a cári kormánynál, sőt az addigiaknál lényegesen továbbmenve, felvesse és siettesse orosz csapatoknak a *bevonulását*, nevezetesen Erdélybe. Közben ugyanis Bem serege teljesen kiszorította a császári hadakat Erdélyből. Március 31-én Windischgrätz, bizalmas levelében Schwarzenberghez, ismételten sürgette a cári csapatok behívását, ha a magyarországi főhadszintérre nem is, de legalább Erdélybe.¹³³ Mindez arra indította Schwarzen-

¹²⁸ Idézi P. Müller: Feldmarschall Fürst Windischgrätz. Wien—Leipzig. 1934. 226. l.

¹²⁹ Kübeck Schwarzenbergnek 1849. márc. 23. — St. A. W. Nachlaß Schwarzenberg. Fasc. IV. Nr. 221. Bizalmas sk. jelentés.

¹³⁰ Ld. az osztrák minisztertanács 1849. márc. 29-i ülésének jegyzőkönyvét St. A. W. — MR. Protokoll. MZ 937/849; részben közli Kerchnave: i. m. 355—357. l.; ld. ugyancsak Müller: i. m. 226. l.; Kiszling: i. m. 84. l.

¹³¹ Kiemelés az eredetiben.

¹³² Kiemelés az eredetiben.

¹³³ Windischgrätz levelét közli Kerchnave: i. m. 340. l.

berget, hogy a minisztertanács határozatával éles ellentétben 25—30 000 főnyi haderő Erdélybe való bevonulását kérje a szentpétervári kormánytól. Schwarzenberg kérelmét Medem április 4-én jelentésében azzal a feltétellel továbbította Nesselrodehoz,¹³⁴ hogy az osztrák miniszterelnök, gróf Buol szentpétervári osztrák követen keresztül, maga is *hivatalosan* a cári kormányhoz fordul. Schwarzenbergtól az utasítás Buolnak 2 nappal később, április 6-án ment el. Ebben 30 000 főnyi haderő bevonulásáról volt szó Erdélybe, amire Schwarzenberg sürgős választ kért.¹³⁵

Ez már konkrét és közvetlen katonai segélykérés volt, a cári hadsereg *beavatkozásának* a sürgetése, egyelőre Erdélyre korlátozva.

Az osztrák miniszterelnök kérelmét — jellemző módon — egyrészt a magyar forradalom európai jelentőségének, másrészt a lengyelek szerepének kihangsúlyozásával vélte a legcélszerűbbnek alátámasztani. „Jelenleg Kossuth tábora nemcsak az összes elégedetlen magyar találkozóhelye . . . ez az európai forradalom főhadiszállása. Nem fog megállást ismerni mindaddig, amíg csak egy trón is áll. Erdély a magyar forradalom tüzfészke.”¹³⁶

Schwarzenbergnek kezdettől fogva kedvelt módszere volt a lengyelek szerepének kihangsúlyozása, ill. eltűlése a magyar forradalomban. Ez mindenekelőtt Miklós cár „harcékszégének” a fokozását célozta. Tudva, hogy a lengyel kérdés a cár gyenge oldala, osztrák részről tudatosan igyekeztek felnagyítani a lengyel emigránsok számát és befolyását Magyarországon. Az osztrák kormánykörök, nevezetesen Schwarzenberg információi alapján 1849 áprilisának kritikus hónapjában Medem is egymás után küldte kormányának az ilyen és hasonló tartalmú táviratokat. „A lázadók hadseregében a lengyel elem az uralkodó. Húszezerre becsülik őket a túloldalon. Kossuth befolyását háttérbe szorította Bemé és Dembinszkyé, akik jelenleg az egész forradalmi mozgalmat Magyarországon lengyel szellemben irányítják.”¹³⁷ Mindennek, beleértve a lengyelek óriási arányszámát is a magyar honvédseregben, hitelt adtak Szentpétervárott.¹³⁸ Még nagyobb riadalmat kellett, hogy keltessenek Medemnek ugyancsak az osztrák kormánytól nyert olyan értesülései, miszerint a magyar forradalomban résztvevő lengyelek kapcsolatokat tartanak fenn a régi Lengyelország különböző részeivel.¹³⁹

Schwarzenberg nyilvánvalóan a cári hadsereg Erdély elleni akcióinak a siettetésére már április első hetében kijelöltetett helyi viszonyokkal ismerős tiszteket, hogy azok az orosz csapatok parancsnokait a szükséges felvilágosításokkal lássák el és összekötőként működjenek köztük és az osztrák polgári és katonai hatóságok között.¹⁴⁰ Április 10-én német és francia nyelven megküldette Szentpétervárra „Az oroszok Erdély elleni hadműveleteinek lehetőségéről” Welden által elkészített tervet.¹⁴¹

¹³⁴ Medem—Nesselrode 1849. ápr. 4. — АВПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 274—275.

¹³⁵ Schwarzenberg—Buol 1849. ápr. 6. St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Rußland. Nr. 27a. Egykorú másolata АВПР. Канц. 1849. Д. 7. л. 292—293.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Medem—Nesselrode 1849. ápr. 21. Uo. Д. 186. л. 341.

¹³⁸ Ld. a cári orosz kormány külügyi orgánumának, a „Journal de Saint-Petersbourg”-nak 1849. máj. 11-i-számában a Magyarország elleni intervencióval kapcsolatos cikkeket. Közölve Correspondence relative to the affairs of Hungary, 1847—1849. London. 1850. 200—201. l.

¹³⁹ Medem—Nesselrode 1849. ápr. 9. — АВПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 283—294.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Medem—Nesselrode 1849. ápr. 10. — Uo. л. 296—297.

Az osztrák miniszterelnök e lázas tevékenységét a cári csapatoknak Erdélybe való mielőbbi bevonulása érdekében, ne felejtjük el, akkor fejtette ki, amikor maga az osztrák kormány az idegen katonai segítség igényvétele elől még teljesen elzárkózott, azt kategorikusan visszautasította. Ezzel kapcsolatban joggal merül fel a kérdés: ki és mi adott Schwarzenbergnek bátorságot ahhoz, hogy semmibe vegye mind kormányának világos és félreérthetetlen állásfoglalásait, mind a széles közvélemény kifejezett ellenszenvét a feudális és abszolutista reakció legkonokabb és legvégletesebb megtestesítőjével, I. Miklós cárral való bárminő kapcsolattal szemben. Az a tényező, amelyre Schwarzenberg biztosan számíthatott, amelyre a törvényességgel és a szokásos politikai ildommal ellenkező tevékenységében támaszkodott, amelynek *titkos törekvéseit valósította meg* tulajdonképpen: a dinasztia, mindenekelőtt annak legbefolyásosabb tagjai, az uralkodó, FerencJózsef és az általa feltétlen tekintélynek elismert Zsófia főhercegnő volt. Ezek Schwarzenberg hercegben, az osztrák történelemnek ebben a sötét és végzetes alakjában dinasztikus érdekeik legodaadóbb, legkövetkezetesebb és legenergikusabb védelmezőjét látták és határtalan bizalommal viseltettek iránta.¹⁴² Az udvari kamarilla, mint azt láthattuk, bizdettól fogva a cárban látta biztos támaszát. Segítségülhívását illetően nemcsak hogy nem voltak különösebb megfontolásai, hanem ellenkezőleg: görcsösen ragaszkodott a münchengrätzi ígérethez és ezt a legmegalázóbb módon is kész volt szinte állandóan napirenden tartani. Schwarzenberg előtt az udvar akarata nyilvánvalóan még Windischgrätz állandó sürgetéseinél is súlyosabban esett latba, habár ez utóbbiak sem maradtak rá hatás nélkül.

Végül, de nem utolsósorban: az idegen katonai segítséghez való folyamodás elkerülhetetlenül következett a magyarokkal szembeni kérlelhetetlen, a legkisebb engedményre sem hajlandó, „feltétlen behódoló” követelő politikából. Csak két lehetőség közt lehetett választani. Vagy megegyeznek a magyarokkal, és akkor a cár segítségére nem lett volna szükség. Ez volt az álláspontja a jozefinista hagyományokat tisztelő „liberális” öreg báró Wessenbergnek.¹⁴³ Vagy pedig teljesen elzárkóznak a magyar nemzeti és haladó törekvések elől, és a magyar forradalom és szabadságharc véres katonai elnyomására törnek. Ez utóbbi volt a dinasztia álláspontja kezdettől fogva, s végleg ez kerekedett felül 1848 október-novemberében Olmützben, ahol Schwarzenberg volt a legexponáltabb képviselője. Ez a politika az idegen segítséget kikerülhetetlenné tette.¹⁴⁴

Hogyan reagált Schwarzenberg egyre messzebbmenő sürgetésére az, akitől a kérés teljesítése függött, I. Miklós cár? Schwarzenberg április eleji megkeresésére válaszképpen Nesselrode kancellár április 6-án Medemen keresztül értesítette az osztrák miniszterelnököt, hogy a katonai segítség nyújtását

¹⁴² Nemcsak határtalanul bíztak benne, amíg élt, hanem — amire a Habsburg-család történetében nem volt sok példa — a legnagyobb hálát érezték iránta halála után is. (L. *Fr. Schnürer*: Briefe Kaiser Franz Josephs an seine Mutter, 1832—1873. München. 1930. 176. l.; ld. még: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie. Historische Blätter 1931. 4. Heft. 109., 136. l.; A. *F. Berger*: Felix Fürst zu Schwarzenberg. Leipzig. 1853. 494—495. l.)

¹⁴³ Briefe von Wessenberg aus den Jahren 1848—1858 an Isfordink-Kostnitz. Leipzig 1877; úgyszintén A. *Arneth*: Johann Freiherr von Wessenberg. I—II. köt. Wien. 1898.

¹⁴⁴ Az 1848 végén Olmützben folyó politikai cselszövésekre, a reakció ellenforradalmi összeesküvésére némi fényt vetnek Hübnernek, Schwarzenberg ezidőbeli legbensőbb munkatársának naplófeljegyzései, noha távolról sem tárják fel természetesen a teljes tényállást. (Ld. *Hübner*: i. m. 230. és köv. lapokat).

az orosz uralkodó meghatározott feltételekhez köti: „A szerencsétlen erdélyi események¹⁴⁵ Őfelsége számára újabb bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy részleges segítségnyújtása egyrészt veszélyes lenne a csapatok, másrészt eredménytelen az Ausztria által oly nagy energiával védelmezett ügy számára. A császár ennél fogva az osztrák kormány óhajának következő feltételek mellett tud eleget tenni: 1. a határt átlépő hadtestek elég erősek legyenek ahhoz, hogy céljukat egymaguk is képesek legyenek elérni, 2. ezeket a hadtesteket ne egyesítsék az osztrák csapatokkal. Utóbbiak ennek következtében Windischgrätz herceg seregének megerősítésére lesznek felhasználhatók. Az Ausztria számára ily módon adódó előnyön kívül, elkerülik azokat az összeütközéseket is, amelyek oly könnyen felütik fejüket, amikor két különböző hadsereget egyesítenek és nem ugyanazon birodalomhoz tartozó tábornokok parancsnoksága alá helyeznek. A császár úgy véli, hogy egyedül *ily módon biztosítható*¹⁴⁶ a hadművelet sikere, amelynek érdekében segítségünket kéri. Azt csak ilyen feltételek mellett tudja Ausztriának megadni.”¹⁴⁷

Schwarzenberg a cár feltételeit, mint „megalapozottakat és indokoltakat” minden további nélkül elfogadta. Gondot csak egy körülmény okozott neki: hogy a segítség elég gyorsan jöjjön. Ezt nem szűnt meg újra és újra hangsúlyozni.¹⁴⁸ Tette ezt ismételtelen olyan körülmények között, amikor kormánya még egyáltalában nem határozta el a cár segítségülhívását, még kevésbé tárgyalta meg annak feltételeit. Ellenkezőleg azzal, hogy április 12-i ülésén határozatot hozott Windischgrätz leváltásáról és Weldent bízta meg a magyarországi császári csapatok főparancsnoki tisztével, utóbbinak a cári katonai segítséget kizáró álláspontját és annak megfelelő katonai elképzeléseit fogadta el.

Az osztrák minisztertanács április 14-én tárgyalta a Windischgrätz főhadiszállásáról visszaérkezett báró Kübeck részletes jelentését a magyarországi helyzetről. Utóbbi a minisztertanács ülésén a legnagyobb nyíltsággal — olyan nyíltsággal, aminőt csak a legmagasabb kormánykörökben engedtek meg maguknak — számolt be tapasztalatairól. Magyarországon — szerinte — a politikai, adminisztratív és katonai hibák katasztrofális helyzetet teremtettek. „Annak ellenére, hogy a pénzügyeket hatszázezer főnél nagyobb haderő fenntartása terheli, a császári és a királyi csapatok Magyarországon mindenütt és mindenkor, ahol és amikor szükséges volt, kisebbségben vannak vagy egyáltalán nem léteznek.” Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „az ország legnagyobb részében a németek és a szlovákok is rossz, sőt ellenséges hangulatúak”, a magyarok „fanatikusak”, maga a háború „már nem a hadseregek háborúja, hanem népháború, a jelenleg Magyarországon összpontosult európai forradalom háborúja a fennálló rend ellen”.¹⁴⁹ Kübeck a magyar hadszíntéren

¹⁴⁵ Célzás a cári egységek sikertelen közreműködésére Brassóban és Nagyszombatban.

¹⁴⁶ Aláhúzva az eredeti fogalmazványban, nyilvánvalóan a cártól.

¹⁴⁷ Nesselrode—Medem 1849. ápr. 6. — АВПР. Канц. 1849. Д. 189. л. 350—355. Orosz fordításban közli Аербых, Красный Архив 1931; ld. ugyancsak Буол—Schwarzenberg 1849. ápr. 6. — St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Rußland. Nr. 27a.

¹⁴⁸ Schwarzenberg—Buol 1849. ápr. 14. St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Archiv. X. Rußland. Nr. 27a. Egykorú másolatát ld. АВПР. Канц. 1849. Д. 7. л. 308—310; ld. ugyancsak Medem jelentését Nesselrodénak 1849. ápr. 13. АВПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 305—307. Utóbbi orosz fordításban közli Аербых : Красный Архив. 1931. IV—V. sz.

¹⁴⁹ Az osztrák minisztertanács 1849. ápr. 13-i ülésének jegyzőkönyvéből. Közli Kerchnave : i. m. 365—367. l.

szerzett közvetlen tapasztalatai alapján Windischgrätz álláspontja felé hajlott. „A magyar forradalmat minden rendelkezésre álló eszközzel gyorsan és energikusan be kell fejezni. Amennyiben a hazai eszközök ehhez nem elégségesek (úgy látszik Budán valóban nem tartják elegendőnek) és idegen segítséget kell igénybe vennünk, úgy ez történjék *gyorsan*.”¹⁵⁰

Még a nagytekintélyű Kübeck jelentésénél is súlyosabban kellett hogy latba essék az osztrák kormánykörök előtt Welden tábornoknak ez időben — április közepén — tett száznyolcvanfokos fordulata ebben a kérdésben. Jobbanmondva azok a katasztrófális hadi események, amelyek ezt a fordulatot kiváltották. Néhány nap a magyarországi császári csapatok főhadiszállásán elegendő volt ahhoz, hogy Welden kétségbeesetten sürgesse a cári csapatok minél gyorsabbi bevonulását. Csak egy hete tartózkodott Magyarországon, de mi minden történt ezalatt az egy hét alatt: a hatvani, tápióbicskei, isaszegi győzelmeket követte a váci és a nagysallói diadal. A magyarországi osztrák sereg új főparancsnoka április 20-án bejelentette Schwarzenberg miniszterelnöknek a magyar főváros kiürítését és ugyanazon nap el is rendelte. „Kérem Öfelségének jelenteni — írta teljesen feldúlt lelkiállapotról tanúskodó jelentésében —, fájdalom mardossa lelkemet, hogy nem állt hatalmamban a körülményeket megváltoztatni. Minthogy az ellenség feltartóztathatatlanul vonul Komárom és Esztergom felé, Komárom felé szabad átjárása van, Budának és Pestnek minden oldalról való körülzárását kockáztatnám, ha ezt a pontot továbbra is meg akarnám tartani.” Welden mindenekfelett Bécs miatt aggódott, és a minél gyorsabb cári segítségben látta a kivezető utat. „A Monarchia üdve az oroszoknak Krakkón át Magyarországra való gyors bevonulásától függ majd, nem tudnám milyen belső erő tudná még megmenteni.”¹⁵¹

Welden jelentésének vétele után egy pár órán belül már összeült a minisztertanács. Az első napirendi pont: „Gondoskodás Bécs város nyugalmaról és biztonságáról” volt.¹⁵² Az ülés lefolyása bizonyítja, hogy a kormány az osztrák fővárost illetően nemcsak a diadalmasan előrenyomuló honvédsereg esetleges támadásától, hanem a *lakosság felkelésétől* is félt. Az ülésen elhatározták, hogy Bécsből eltávolítják az ott időző magyar zászlóaljat, szigorú ellenőrzés alá veszik az idegeneket, a magyarországi súlyos helyzetről egyelőre nem adnak ki jelentést, hátha közben kedvezőbb hírek futnak be.¹⁵³

A minisztertanácsnak ezen az ülésén Schwarzenberg herceg annak — az előzmények után különösen hangzó — kijelentésnek az előrebocsátásával, hogy „ő mindig reménykedett, hogy a lázadást Magyarországon és Erdélyben

¹⁵⁰ Uo., kiemelés az eredetiben.

¹⁵¹ Welden—Schwarzenberg 1849. ápr. 20. Közli *Kerchnave*: i. m. 370—371. 1. Az a páni rémület, amibe Welden a magyarok nem várt hősie ellenállása ejtette, kifejezésére jutott nem sokkal a magyar szabadságharc után megjelent megemlékezéseiben is. (Ld. *Welden*: Episoden aus meinem Leben. Beiträge zur Geschichte der Feldzüge der österreichischen Armee in den Jahren 1848 u. 1849. Graz. 1853.)

¹⁵² Az osztrák minisztertanács 1849. ápr. 21-i ülésének jegyzőkönyvéből. Közli *Kerchnave*: i. m. 367—375. 1.

¹⁵³ Hogy Bécsben felkeléstől lehetett tartani, arról az osztrák hadsereg képviselőiben Varsóba menesztett Schobeln ezredes is beszámolt Paskievicsnek. (Paskievics—Miklós cár 1849. máj. 1. Közli *I. Оперс*: Описание Венгерской войны 1849 г. С. Перепыт. 1880. 104. l.); ld. ugyancsak Medem jelentését arról, hogy Bécs tele van „rémhírekkel” (Medem—Nesselrode 1849. ápr. 29. — АВПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 571—572.) Nem kevésbé veszedelmesnek ítélte meg az osztrák főváros hangulatát a bécsi angol ügyvivő. (Magenis—Palmerston 1849. máj. 1. Közölve: Correspondence . . . 192. l.)

sikerül idegen segítség nélkül legyőzni”,¹⁵⁴ immár nyíltan kiállt a cári csapatok haladéktalan behívása mellett. „Bár tisztában van azzal — fejtette ki —, hogy az orosz segítség kérése milyen mély benyomást fog kelteni bel- és külföldön, azt sem akarja eltitkolni, hogy ez a lépés bénítólag fog hatni Szardíniával folytatott béketárgyalásaink sikerére, és nagyon ártani fog az osztrák befolyásnak a német ügyekre, a jelenlegi igen fontos pillanatban: mégis, minthogy báró Welden véleménye szerint a rendkívül nagyszámú felkelő hadtestek további előrenyomulásuk során a német tartományokat is veszélyeztethetnék, és ennek következtében a *Monarchia legmagasabb érdekei forognak kockán*,¹⁵⁵ úgy véli, hogy Őfelsége kormányának kötelessége, hogy félretéve a másodrangú meggondolásokat, haladéktalanul vegye igénybe Oroszország segítségét, mert a habozás és a félrendszabályok következtében Magyarországon és Erdélyben már eddig is túl sokat veszítettünk, néhány napi késés könnyen helyrehozhatatlan következményekhez vezethet ezen a téren, amelyekért a felelősséget a minisztérium nem vállalhatja.”

Az osztrák minisztertanács április 21-i ülése Schwarzenberg ilyen határozott fellépése ellenére sem határozta meg el a segítségülhívást.¹⁵⁶ Bach javaslatára újabb, „jól meggondolt és kategorikus” nyilatkozatot kértek Welden tábornoktól az ügyben azzal, hogy „nem lehetetlen, hogy ő, ha nyugodtan meggondolja a lépés fontosságát, és magyarországi helyzetünknek — amely hirtelen jobbra is fordulhat — pontosabb ismerete után, ezt a segélynyújtást megint nélkülözhetőnek fogja tartani”. A minisztertanács felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy még aznap forduljon Paskievicshez, miszerint: „szükség esetére tartson készenlétben csapatokat”. A jegyzőkönyv után ítélve az osztrák minisztérium nem volt informálva sem arról, hogy Schwarzenberg már milyen messzemenő lépéseket tett a szentpétervári udvarnál nagyszámú hadierő minél gyorsabb bevonulása érdekében Erdélybe, sem azokról a feltételekről, amelyekről I. Miklós a kérés teljesítését függővé tette s amelyeket Schwarzenberg teljesen magáévá tett. Az osztrák miniszterelnök úgy látszik nem tartotta szükségesnek ezekről kormányát egyidejűleg tájékoztatni és ezt a „kettős ügyvitelt” a minisztertanács fenti ülésén is folytatta.¹⁵⁷

De a bécsi minisztertanácsnak ez a jegyzőkönyve másról is tanúskodik. Arról, hogy a cár segítségülhívásának legszívósabb és legkövetkezetesebb ellenzője elsősorban Bach igazságügyminiszter volt, és általában a kormány „liberális” tagjai. Ezek nyilvánvalóan a külpolitikai presztizs-vesztésén kívül a cár „baráti segélynyújtásának” belpolitikai következményeitől is tartottak.

Schwarzenberg még aznap, április 21-én felszólította Weldent újabb, kategorikus nyilatkozat megtételére „az oroszoknak osztrák területre való bevonulását illetően”.¹⁵⁸ „Ennek a lépésnek a politikai következményei olyan

¹⁵⁴ Kiemelés az eredetiben.

¹⁵⁵ Kiemelés az eredetiben.

¹⁵⁶ A nyilvánvalóan nagy gyorsasággal összehívott ülésen Schwarzenberg miniszterelnökön kívül Bach igazságügyminiszter, Krauss pénzügyminiszter, Thinfeld bányai ügyi miniszter és Kulmer báró volt jelen.

¹⁵⁷ Haacsak nem tételezzük fel, hogy Schwarzenberg ugyan többé-kevésbé informálta minisztertársait a cári kormánnyal folytatott tárgyalásairól, de ezeket a bizalmas tájékoztatásokat nem vették jegyzőkönyvbe.

¹⁵⁸ Schwarzenberg—Welden 1849. ápr. 21. Közli *Kerchnave*: i. m. 371—372. l. Kiemelés az eredetiben.

jelentősek — írta —, olyan döntő befolyást kell hogy gyakoroljon belső viszonyainkra és államunknak egész Európával szemben elfoglalt helyzetére, hogy a minisztertanácsnak, mielőtt ezt a lépést Ófelsége nevében megteszi, előbb teljes mértékben meg kell győződnie arról, hogy az elkerülhetetlenül szükséges, hogy a Monarchia üdve feltétlenül megköveteli.” A továbbiakban arról tájékoztatta Welden tábornokot, hogy „bár az orosz segítség érdekében bevezető rendszabályok fogantatosítottak, azonban a minisztertanács Excellenciád véleménynyilvánítását meg akarja várni ahhoz, hogy végleges határozatot hozzon.”¹⁵⁹

De április 21-én Schwarzenberg osztrák miniszterelnök nemcsak Weldennek írta meg fenti levelét. Nem várva be Welden válaszát, még ugyanaznap „a császári kormány nevében *fegyveres segítségre vonatkozó közvetlen kérelemmel*”¹⁶⁰ fordult Medem cári követhoz hivatkozással arra, hogy a szentpétervári kabinet ezt szükség esetére kilátásba helyezte. „Sürgetően szükséges, hogy a Krakkó város közelében koncentrált orosz csapatok késedelem nélkül megszállják Galiciát és a legrövidebb úton erőltetett menetben bevonuljanak Magyarországra, ahol az osztrák csapatok nem elég nagyszámúak ahhoz, hogy sikeresen feltartóztassák a felkelők gyors előnyomulását.”¹⁶¹ Ugyanígyen értelemben írt még aznap Buolnak is.¹⁶² Mindkét jegyzékben Schwarzenberg aláhúzta azt az óhaját, hogy a kért rendszabályok fogantatosítása „azzal a gyorsasággal történjék, amelyet a helyzet sürgető volta megkövetel”. Ennek érdekében felkérte Medem követet, hogy a fenti kérést továbbítsa közvetlenül a Varsói herceghez.

Schwarzenberg azzal, hogy segélykérését közvetlenül Paskievicshez irányította, eddigi taktikázásaira mintegy rátette a koronát. Eljárása tulajdonképpen kísérlet volt arra, hogy a két kormány közötti előzetes, hivatalos megegyezés nélkül, mi több, olyan körülmények között, amikor az osztrák kormány a segítségkérést eléggé szívósan elhárította magától, rajtaütés-szerűen rávegye Paskievicset, hogy az — a veszély nagyságára való tekintettel — minden további nélkül küldjön azonnal csapatokat, mégpedig a magyarországi főhadszíntérre, amely a megelőző tárgyalások során mindaddig szóba sem került.

Noha Medem — nem utolsósorban Schwarzenberg kérésének alátámasztására — riasztó képet adott a Habsburg-birodalom helyzetéről,¹⁶³ a cár és Paskievics, akik bizalmas levelezésükben ejtettek egy pár „meleg szót” az osztrák fél „kétszínűségéről”, nyilvánvalóan átlátták Schwarzenberg taktikáját. Magatartásuk nem hagyott kétséget afelől — ezt az osztrák kor-

¹⁵⁹ A levél után ítélve feltehető, hogy a magyarországi császári csapatok főparancsnoka ugyancsak nem volt beavatva a szentpétervári kormánnyal már hetek óta folytatott jegyzékváltásba. Ennek ellentmondani látszik a cári csapatok erdélyi hadjáratának Welden által kidolgozott terve, amit Medem Schwarzenberg megbízásából még márc. 10-én megküldött a cári kormánynak (ld. fentebb).

¹⁶⁰ Kiemelés tőlcm — A. E.

¹⁶¹ Schwarzenberg jegyzékének eredeti fogalmazványa St. A. W. Staatskanzlei. Arch. X. Rußland. Nr. 27a.; eredeti tisztázata АВПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 336—337.; egykorú másolata uo. Посольство в Вене. 1849. Д. 50. л. 275—276.

¹⁶² Schwarzenberg—Buol 1849. ápr. 21. — St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Rußland. Nr. 27a.

¹⁶³ „A zavar a lehető legnagyobb. Ha nem jön gyors segítség, a veszély óriásivá nőhet. Ezt a segítséget csak mi nyújthatnánk azzal, ha támogatásukra azonnal egy hadtestet küldenénk Magyarországra.” (Medem—Nesselrode 1849. ápr. 21. — Uo. Канц. 1849. Д. 186. л. 332—335.)

mánynak végül is tudomásul kellett vennie —, hogy a „Minden Oroszok Cárja” csak úgy hajlandó fegyveres segítséget nyújtani Ausztriának, ha erre „Felséges Testvérura, a Császár és Apostoli Király” annak rendje és módja szerint, tehát nyíltan és visszavonhatatlanul felkéri. Ez kitűnt Paskievics válaszából is Schwarzenberg fenti megkeresésére. Ebben igen kategorikusan leszögezte, hogy a cári kormány eddigi megnyilatkozásaiban¹⁶⁴ „semmi olyan nem foglaltatott, amely feljogosítaná az osztrák kormányt, miszerint számíthat a mi beavatkozásunkra a magyarországi nagyhadszíntéren. Ez a meggondolás nem teszi lehetővé számomra, hogy teljesítem Schwarzenberg herceg kérését, mielőtt arra nem kapok utasítást Őfelségétől a császártól.”¹⁶⁵

Közben Bécsben megérkezett Welden válasza. Schwarzenberg a minisztertanács április 24-i ülésén bejelentette, hogy a magyarországi csapatok főparancsnoka „ismételten és leghatározottabban állást foglalt annak szükségessége mellett, hogy Magyarországon és Erdélyben orosz segítség vétessék igénybe”.¹⁶⁶ Ezzel a kérdés eldőlt; már csak a segélykérés diplomáciai lebonyolítása és a részletek megbeszélése volt hátra. Ahhoz ui. nem fért kétség, hogy I. Miklós, ha nem is súlyos aggodalmak nélkül, de nem fog késlekedni, hogy a végveszélyben forgó Habsburg-birodalomnak a megmentésére siessen. Ausztria szétesése, szabad, független, polgári berendezkedésű nemzeti államok keletkezése a cári Oroszország közvetlen szomszédságában az európai forradalmak újra fellángolásával, annak a cári birodalomba, mindenekelőtt annak lengyel területeire való óhatatlan átcsapásával fenyegetett. Ezzel a veszéllyel szemben eltörpültek mindazok az ellentétek, amelyek a két kabinet között nem egy kérdésben fennállottak.

A cár aggodalmait visszatükrözték „atyai parancsnokához” — ahogy Paskievicset nevezte — ez időben írt levelei is. „Bevallom, nagyon nem akaródzik az egész dologba beavatkozni. Az eddigi tapasztaltakhoz hasonlóan csak irigységre, rosszakaratra és hálátlanságra számítok — írta némi előre-látással — és igazán nem avatkoznék be, ha a saját ingem nem volna hozzám közelebb,¹⁶⁷ ha az ügy nem érintene közelebből.”¹⁶⁸ Április 25-én közli Paskievicsel, hogy kész Ausztriának nagy erő bevetésével segítségre lenni, utasításokat ad neki a haditervre vonatkozóan és felszólítja, hogy küldje Berg tábornokot a segélynyújtás hírével úgyszintén a tennivalók megbeszélésére Olmützbe. „Ausztria most teljesen reám bízza a megsegítés módját és mérté-

¹⁶⁴ Konkrétan Nesselrode ápr. 6-i (márc. 25-i) jegyzékére történt hivatkozás.

¹⁶⁵ Paskievics ugyanakkor hozzátette: „Ezeket még a mai napon kérni fogom.” (Paskievics — Medem 1849. ápr. 24. — Уо. Посольство в Вене 1848—1849. Д. 49. л. 107—108.) Schwarzenberg magyarázkodása ez után az elutasítás — mondhatnánk rendreutasítás — után ugyancsak nem állotta ki a szavahihetőség mércéjét. Többek között arra hivatkozott, hogy ő feltételezte, miszerint Paskievicsnek van felhatalmazása arra, hogy amennyiben az osztrák hatóságok erre felszólítják, csapataival akár közvetlenül Magyarországra is bevonuljon. (Ld. Medem jelentését az ügyről Nesselrodenak és Paskievicsnek 1849. ápr. 24. — Уо. Канц. 1849. Д. 186. л. 359—363 és Посольство в Вене 1848—49. Д. 48. л. 114.) Hiszen éppen Schwarzenberg volt az, aki — mindaddig, míg Welden nem jelentette Pest feladását — kínosan ügyelt, hogy egy generális segélynyújtás kérelmezésére az osztrák kormány részéről ne kerüljön sor. Az más kérdés, hogy a cári birodalom nagyarányú beavatkozását Magyarországon szívesen látta volna már ebben az időben, de Ausztria részéről történt hivatalos felszólítás nélkül.

¹⁶⁶ Az osztrák minisztertanács ápr. 24-i ülésének jegyzőkönyvéből. Közli *Kerchnave*: i. m. 375. l.

¹⁶⁷ Orosz közmondás.

¹⁶⁸ Miklós — Paskievics 1849. ápr. 20. Közli *Щербатов*: i. m. VI. köt. 281—282. l.

két" — írja. Ez nyilvánvalóan döntő szerepet játszott elhatározásában.¹⁶⁹ Április 30-án utasítást adott Paskievicsnek a határ átlépésére és a Galíciába való bevonulásra. Ez közvetlenül azután történt, hogy megjött a híre: a magyarországi császári csapatok súlyos vereségek után vonulnak vissza Pozsony és Bécs felé. A magyar főváros kiürítésének a híre, az, hogy „a magyarok sikerei a lehető legveszélyesebb méreteket öltöttek” — lesújtó hatással volt a cárra. „Előre lehetett látni — írta Paskievicsnek —, hogy Windischgrätz értelmetlen rendelkezései szerencsétlen kimenetelűek lesznek, amit most nekünk kell helyrehoznunk.”¹⁷⁰ Nem kevésbé riasztó hírek jöttek Paskievicstől. Az osztrák kormány nála járt megbízottjától, az intervenció hadsereg élelmezési kérdéseinek megbeszélésére Varsóba küldött Schobeln császári ezredestől nyert értesülései alapján írta a cárnak: „Veszedelemben látják forogni nemcsak Pozsonyt, hanem Bécsét is, ahol lázadás üthet ki. Prága is közel áll a zendüléshez. Olmützben megerősítették a helyőrséget; az újságok szerint Morvaországban fegyvereket osztogatnak, mert félnek a magyarok támadásától a Morva folyó mentén.”¹⁷¹ A helyzet ilyen súlyosbodását Paskievics azzal magyarázta, hogy az osztrák kormány túl sokáig habozott a segítségkéréssel. „Íme, hová vezetett az ostoba intézkedések és az önteltség ... most esedeznek a segítségünkért, de elfelejtik, hogy nekünk a csapatösszevonásokhoz több mint három hétre van szükségünk.”¹⁷²

Miután a segélynyújtás elvben tisztázódott, Ferenc József 1849. május 1-én sajátkezű levéllel fordult I. Miklóshoz: nyújtson fegyveres segítséget „a társadalmi rend védelmére az anarchia ellen folytatott szent küzdelemben”.¹⁷³ Bármennyire igyekezett is tehát az osztrák kormányzat ezt a lépést lehetőleg megkerülni, Miklós cár a formális segítségkérést a Habsburg-uralkodónak nem engedte el. „Gyermekkorom óta megszoktam — írta Ferenc József —, hogy Császári Felségedben egyszerre lássam a monarchikus elv legszilárdabb védelmezőjét és Családom legőszintébb, leghívebb barátját. Éppen ezért, amióta az isteni Gondviselés őseim trónjára helyezett, a vigasznak és bizakodásnak hatalmas forrása volt számomra a tudat, hogy Császári Felséged atyai tanácsai, nagy tapasztalatai és őszinte támogatása segítenek megoldani azokat a súlyos feladatokat, amelyek ifjan reám hárulnak.” A cár segítségét a magyar „lázadás” leverésére azért kéri, mert fejlődését tekintve, az rövidesen európai szerencsétlenséggé nőheti ki magát. „Magyarországba helyezik a

¹⁶⁹ Miklós—Paskievics 1849. ápr. 25. — Uo. 283—285. 1.

¹⁷⁰ Miklós cár—Paskievics 1849. ápr. 30. — Uo. 286—287. 1.

¹⁷¹ Paskievics—Miklós cár 1849. máj. 1. Közli *Орел*: i. m. 104—105. 1. A levélnek a tisztázattól némi eltéréseket mutató fogalmazványát ld. Центральный Государственный Исторический Архив в Ленинграде (a továbbiakban: ЦГИАЛ). Фонд 1018. (Paskievics-hagyaték. Опис 6. Дело 245. лист 1—4.) Magenis bécsi angol ügyvivő május 1-i jelentésében hasonló képet festett a helyzetről, nevezetesen a Bécsben uralkodó hangulatról. „Amennyiben a magyarok bármilyen határozott eredményt érnének el vagy átlépnék a határt, úgy valószínű, hogy ezt a rosszérzelmeik, akiknek a száma attól félek nagy, arra használnák fel, hogy itt egy ellenmozgalmat indítsanak.” (Correspondence ... 192. 1.)

¹⁷² Ugyanebben a levélben kérte a cárt, hogy őt bízta meg a magyar hadjárat vezetésével. A cár május 5-én értesítette őt kinevezéséről, amit Paskievics május 15-i levelében köszönt meg. (Közli *Орел*: i. m. Jegyzetek 9. 1. A tisztázattól némi eltérést mutató fogalmazványt ld.: ЦГИАЛ. Фонд 1018. Оп. 6. Д. 249. л. 1—3.)

¹⁷³ Ferenc József—Miklós 1849. máj. 1. — АВПР. Канц. 1849. Д. 8. л. 3—5. A Habsburg uralkodó sk. levelét Lobkovitz József herceg vitte Szentpétervárra. Schwarzenberg kísérőlevelét Buolhoz ld. St. A. W. Staatskanzlei. Pol. Arch. X. Rußland. Nr. 27a.

párttűtök minden reményüket, bármely nemzethez tartozzanak is, és a felkelők minden sikerét valamennyi ország forradalmárai úgy üdvözlik, mint gonosz ügyük közeli diadalának előhírnökét.”

Ugyanaznap a Wiener Zeitung is hírül hozta az Orosz birodalom segítségül hívását. A kormány hivatalos lapja ezt a lépést azzal igyekezett a nagyközönség számára elfogadhatóvá tenni, hogy ugyancsak hangsúlyozta: a magyar forradalom „az európai felforgató párt összes erőinek az összefogása”, „minden társadalmi rend felbomlása”.¹⁷⁴ — Pár nap múlva a lap szükségesnek látta újra visszatérni a kérdéshez: „Ez a harc nem egyedül Ausztria fennállása, hanem az egész európai államszervezet ellen irányul. Éppen ezért nem indokolt, hogy Ausztria népei egyedül viseljenek minden áldozatot”¹⁷⁵ — igyekezett szócsovéén keresztül az osztrák kormány megédesíteni azt a keserű pirulát, hogy a magyar nép szabadságharcán ő maga nem volt képes úrrá lenni és a széles körben aggodalmat keltő cári intervencióhoz kellett folyamodnia.

*

Ferenc József levele I. Miklós cárhoz záróköve volt a hónapok óta húzódo alkudozásoknak: az orosz cár segítségülhívása Ausztria részéről befejezett tényvé vált. Történt ez olyan időpontban, amikor sem az olmtízi, sem a szentpétervári kormánynak nem volt tudomása a Debrecenben április 14-én kimondott trónfosztási határozatról, amellyel pedig eléggé hagyományossá vált okozati összefüggésbe hozni.¹⁷⁶

Amint láttuk, I. Miklós cár intervenciója 1849-ben, az osztrák birodalom és a Habsburg-dinasztia megmentése érdekében nem véletlen történelmi fordulatok műve, nem egyik vagy másik történelmi személyiség szeszélyének, nem is a magyar forradalmi vezetők „balfogásainak” a következménye volt. Egyenes és szerves folyománya volt a két abszolutista hatalom, a Habsburg-birodalom és a Romanovok Oroszországa között évtizedek óta fennálló reakciós szövetségnek, amelynek magját a „felforgató mozgalmakkal” szembeni kölcsönös fegyveres „segélynyújtás” képezte. Az ellenforradalmi intervenciósi politika alapjait még az 1815-ös bécsi kongresszus fektette le, amelyen, mint ismeretes „a legkisebb dinasztia többet nyomott a latba, mint a legnagyobb nép”.¹⁷⁷

Az 1848—49-es eseményekkel foglalkozó szerzőink ezt a körülményt eléggé elhanyagolták, de még inkább azt a tényt, hogy 1833-ban a *Habsburg-dinasztia kezdeményezésére* és szorgalmazására a szentszövetségi politika felújítására került sor Ausztria, Oroszország és Poroszország között. A münchengráti és berlini egyezmények értelmében újjászületett ellenforradalmi szövetkezés, az „új szentszövetség” a harmincas és negyvenes évek folyamán dominál

¹⁷⁴ Wiener Zeitung 1849. máj. 1.

¹⁷⁵ Uo. 1849. máj. 12.

¹⁷⁶ A trónfosztás híre csak május 2-án ért el az osztrák fővárosba (ld. Schwarzenberg bejelentését az osztrák minisztertanács máj. 2-i ülésén, St. A. W. — MR. Protokolle M. Z. 1341/849) és csak másnap, máj. 3-án hozta az osztrák sajtó, nevezetesen a kormány külpolitikai orgánuma, az „Österreichischer Correspondent” külön kiadásban. Erről tanúskodnak különben mind Medem, mind Magenís jelentései is. (Ld. Medem—Nesselrode 1849. máj. 2. — АБПР. Канц. 1849. Д. 186. л. 384. és Magenís—Palmerston 1849. máj. 4. Közölve: Correspondence... 193—194. l.) Fenti tényt hangsúlyozzák Horváth Mihály, Gelich Richárd, Márki Sándor, Angyal Dávid, Szekfü Gyula, Révész Imre is.

¹⁷⁷ Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte. II. 2. 1053. l.

súllyal érvényesült a bécsi és a szentpétervári kabinet egymáshoz való viszonyában; alapvetően meghatározta a két ország külpolitikáját, más, még olyan jelentős politikai érdekek és törekvések rovására nevezetesen a Balkánon. A münchengräzti és berlini egyezmények éle kezdettől fogva nagymértékben Magyarország ellen irányult és következményeiben végzetes kihatással volt az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc kimenetelére.

A Habsburg uralkodók, miközben szerették magukat „népeik atyjai”-ként feltüntetni, valójában uralmukat évszázadok óta a birodalmukat lakó különböző népek egymásrauszításával és idegen hatalmak segítségével tudták csak fenntartani. Különösen ez volt a helyzet a XVIII. század vége — a XIX. század elejétől fogva; ebben a korszakban a Habsburg-dinasztia ráutaltsága a Romanovokkal való „legszorosabb szövetségre” egyre nyilvánvalóbb. „Oroszország nélkül az osztrák állam már nem léteznék” — lett egyre inkább az osztrák külpolitika alapvető megfontolása.¹⁷⁸ Különösen vonatkozott ez a magyar és lengyellakta területeknek, Magyarországnak és Galiciának a Habsburg-jogar alatti megtartására.¹⁷⁹ De közel hozta egymáshoz a Habsburgokat és Romanovokat legszélsőségesebb nép- és haladásellenességük is: a dinasztikus szempontok mindenek fölé helyezése, konok ragaszkodásuk a feudális abszolutizmus rendszeréhez, amelynek fő védelmezői, a reakció és zsarnokság fő megtestesítői voltak Európában.

Ha 1848 tavaszán, az európai forradalmi erők győzelmes seregfelvonulása idején Miklós cár kedvenc terve — a fegyveres fellépés a forradalmak vérbefojtására — átmenetileg nem is vált lehetségessé, az erre való számítás és készség mindkét dinasztiaiban elevenen élt, egy pillanatra sem szűnt meg irányadó lenni számukra. Különösen állt ez a felkelt népeik által közvetlenül szorongatott Habsburg házra: Miklós cár a biztos hátvéd, az utolsó mentvár volt. Hiszen már 1848 koratavaszának első forradalmi megmozdulásaival szemben (Olaszországban majd Franciaországban) münchengräzti szövetségesei fegyveres közreműködésébe vetette minden reményét. Ahogy a veszedelem nőtt, egyre görcsösebben kapaszkodott ebbe a „segítségbe”, amit a cár Ferenc osztrák császár és magyar király kérésére 1833-ban Münchengrätzben esküvel fogadott, és amelyre I. Miklóst a Habsburg-dinasztia tagjai 1848—49 folyamán nem egy könyörgő, alázatos levélben emlékeztették.

A cári hadsereg behívására az osztrák kormányzatnak a végső lökést nem a debreceni nagytemplomban elfogadott Függetlenségi Nyilatkozat adta meg, hanem ennél sokkal kézzelfoghatóbb, ténylegebb és a dinasztia számára veszedelmesebb körülmény: a magyar honvédsereg diadalmas tavaszi hadjárata. Az osztrák kormányzat 1849 április-májusában közvetlenül Bécsset és ezzel az egész birodalom létét látta veszélyeztetve, mégpedig nemcsak *külről*, hanem — ami eddig igen kevésbé talált méltánylásra — *belülről* is: Bécs plebejusi, demokratikus tömegei részéről, amelyek forradalmi harc-készsége az októberi vereség után is, mint hamu alatt a parázs, tovább izzott. A magyar honvédsereg további előnyomulásától és a birodalom fővárosának

¹⁷⁸ Ld. Metternich egyik legközelebbi külpolitikai munkatársának, K. Hummel-auernak a megfogalmazását 1846-ból. Idézi *Ch. F. Stockmar*: *Denkwürdigkeiten*. Braunschweig. 1872. 574. l.

¹⁷⁹ Ausztria „pontosan addig tudja megtartani Magyarországot és Galiciát, ameddig Oroszország megengedi neki és nem tovább” — volt Palmerston véleménye ebben az időben. Palmerston—Ponsonby 1849. szept. 9. Közl. *E. Ashley*: *The Life and correspondence of Henry John Temple Viscount Palmerston*. 1879. London. II. köt. 105—107. l.)

elestétől való páni rémület söpörte el nemcsak az ízig-vérig abszolutista Schwarzenbergék, de a „liberális” voltakra oly büszke Bachok utolsó meg-gondolásait is.¹⁸⁰ Ez bírta rá a Habsburg-uralkodót, hogy az orosz cárnál ijedten és megalázó módon könyörögjön minél gyorsabb segítségért.

*

„Szilárd meggyőződésem — írta Ferenc József 1849. május 1-én, a cár-hoz intézett levelében —, hogy Isten segítségével diadalmas fegyverbarátságunk újból megmenti a modern társadalmat¹⁸¹ a biztos pusztulástól, amivel azok az erők fenyegetik, amelyek a haladás szépen hangzó jelszavával új borzalmas barbárságba akarják ismét taszítani. Leghőbb vágyam fog teljesülni, ha megoszthatom egy nap azt a dicsőséget, amellyel a történelem Császári Felségedet övezni fogja, azért, mert rendíthetetlen szilárdsággal támogatta a társadalmi rend szent harcát az 'anarchia ellen.'”

Ha Ferenc Józsefnek fenti levelével hosszú időre el is dőlt nemcsak a magyarság, de a Monarchiát lakó többi népek függetlenségének és szabad fejlődésének a sorsa is — az „anarchiának”, „borzalmas barbárságnak” csúfolt társadalmi haladást feltartóztatni a Habsburgok és Romanovok ellenforradalmi összefogása mégsem volt képes. Ami utóbbi „dicsőséges” voltát illeti, a történelem e tekintetben is meghazudtolta a Habsburg-uralkodót: 1849-es fegyverbarátságukat Miklós cárral csakhamar ők maguk tagadták meg,¹⁸² népeik pedig átokkal és gyalázattal illették még az emlékét is, koronás kitervelőivel együtt.

ANDICS ERZSÉBET

ГАБСБУРГИ И ВОПРОС О ЦАРСКОЙ ПОМОЩИ ПРОТИВ РЕВОЛЮЦИЙ (ОТ МЮНХЕНГРЕЦКОЙ КОНВЕНЦИИ ДО МАЯ 1849 Г.)

Резюме

Интервенция царя Николая I. в 1849 г. в интересах спасения австрийской империи и династии Габсбургов является не результатом случайных исторических перипетий, каприза того или другого исторического деятеля, не результатом «оплошностей» руководителей венгерской революции. Она являлась прямым и органическим последствием существовавшего уже в течение десятилетий реакционного союза между двумя соседними абсолютистическими державами, империей Габсбургов и Россией Романовых, суть которого состояла во взаимной вооруженной «помощи» против «мятежных движений». Основы контрреволюционной политики интервенции были заложены еще Венским Конгрессом 1815 г., на котором, как известно, «самая маленькая династия имела для них большее значение, чем великий народ».¹

Венгерские историки до сих пор не уделяли достаточного внимания этому обстоятельству, но еще менее тому факту, что в 1833 г. по инициативе и настоянию династии Габсбургов политика Священного союза была возобновлена Австрией, Россией и Пруссией. Возрожденное на основе мюнхенгрецкого и берлинского соглашений контрреволюцион-

¹⁸⁰ 1849 júniusában a cári hadsereg behívását még az ellenzésében legkitartóbb báró Wessenberg is „imperieuse nécessité”-nek, parancsoló szükségességgnek nevezte (Briefe. I. T. 44. l.).

¹⁸¹ Célzás Ausztria és Oroszország összefogására Napoleon ellen.

¹⁸² Ld. az 1854—56-os krími háborút és az osztrák—orosz szövetség csúfos felbomlását.

¹ К. Маркс — Ф. Энгельс: Сочинения. Том. XVI. Часть I. Москва, Партиздат. 1937. стр. 453.

ное объединение, «новый священный союз» в течение 30-х и 40-х гг. XIX в. имел решающее значение во взаимных отношениях венского и петербургского кабинетов; он решающим образом определил внешнюю политику этих двух стран в ущерб другим, довольно значительным политическим интересам и стремлениям, в том числе и на Балканах. Мюнхенгретская и берлинская конвенции с самого начала были направлены в большей мере также и против Венгрии и их последствия оказались роковыми для исхода венгерской революции и освободительной борьбы 1848—49 гг.

Габсбурги, которые любили выдавать себя за «отцов своих народов», на самом деле сумели сохранить свое господство в течение столетий только путем натравливания друг против друга различных живущих в империи народов, а также при помощи иностранных держав. Особенно таким являлось положение с конца XVIII — начала XIX в., когда нации, стремящиеся к самостоятельному существованию, к освобождению из средневековых оков, все более неотразимо штурмовали бастионы феодализма и абсолютизма. В это время то обстоятельство, что династия Габсбургов нуждается в «теснейшем союзе» с Романовыми, становится все более очевидным. «Без России австрийское государство уже не существовало бы» — это соображение становилось все более решающим в австрийской внешней политике. Это относилось особенно к сохранению под скипетром Габсбургов территорий, населенных венграми и поляками: Венгрии и Галиции. Но Габсбургов и Романовых также приблизила друг к другу самая крайняя антинародная и антипрогрессивная позиция обеих династий: они без колебаний принесли в жертву блага народов своим династическим интересам, упрямо защищали систему феодального абсолютизма, главными поборниками которого они являлись, воплощая реакцию и тиранию в Европе.

Хотя весной 1848 г., во время победосного шествия революционных сил Европы, любимый план Николая I. — вооруженное выступление царской империи в целях потопления революций в крови — временно не мог осуществиться, они всегда рассчитывали на это, готовность к этому непрестанно жила в обеих династиях. Это относится особенно к Габсбургскому дому, непосредственно притесненному восставшими народами: для него царь Николай был надежной опорой, последним убежищем. Еще ранней весной 1848 г. он обратился без колебаний к своим мюнхенгретским союзникам за вооруженным содействием против первых революционных выступлений (в Италии и затем во Франции). По мере возрастания опасности австрийская придворная камарилья все судорожнее хваталась за «помощь», клятвенно обещанную царем в Мюнхенгрете в 1833 г. по просьбе австрийского императора и венгерского короля Франца I., о чем члены династии Габсбургов в ходе 1848/49 гг. не раз напоминали Николаю I. в ряде умоляющих, покорных писем.

Последним толчком к призыву царской армии послужила не Декларация независимости венгров, принятая 14 апреля 1849 г., а гораздо более конкретное, действительное и для династии Габсбургов более опасное обстоятельство: победоносная весенняя кампания армии венгерских хонведов. В апреле-мае 1849 г. австрийское правительство видело непосредственно под угрозой Вену и тем самым существование всей империи, при чем ей угрожали не только *извне*, но и — что до сих пор далеко не оценивалось должным образом — также *изнутри*: со стороны плебейских демократических масс Вены, революционная боевая готовность которых сохранилась и после октябрьского поражения подобно тлеющему под пеплом огню. Панический ужас перед дальнейшим продвижением армии венгерских хонведов и падением столицы империи положил конец последним колебаниям не только абсолютистических до мозга костей Шварценбергов, но и хваставшихся своим «либерализмом» Бахов. Это заставило Габсбургского монарха, Франца Йосифа I. испуганно и унижительно молить царя Николая I. о скорейшей помощи.

Э. Андич

LES HABSBURG ET LE PROBLÈME CONCERNANT LE SECOURS TSARISTE CONTRE LES RÉVOLUTIONS

Résumé

L'intervention de 1849 de Nicolas Ier faite en faveur de la sauvegarde de l'empire autrichien et de la dynastie des Habsbourg ne fut point un hasard historique, ou la conséquence de la caprice de telle ou telle personnalité historique, ni celle «des gaffes» faites par les dirigeants de la révolution hongroise. Elle fut la suite directe et organique de l'alliance réactionnaire existant depuis des dizaines d'années entre l'empire des Habsbourg et la Russie des Romanov, alliance qui constituait déjà le germe du «secours» à fournir mutuellement contre les «mouvements subversifs». Les bases de la politique d'interven-

tion réactionnaire furent établies, déjà, en 1815, lors du Congrès de Vienne, où, comme il est notoire, «la plus insignifiante dynastie entre pour plus en ligne de compte que le plus grand peuple»¹.

Les auteurs qui s'occupent des événements de 1848/49 ont assez négligé cette circonstance, mais plus encore le fait, qu'en 1833, *sur l'initiative et la sollicitation de la dynastie des Habsbourg*, l'Autriche, la Russie et la Prusse parvinrent à faire renaître la politique de la Sainte-Alliance. L'alliance contre-révolutionnaire renouvelée en vertu des conventions conclues à Münchengrätz et à Berlin, c'est-à-dire la nouvelle Sainte-Alliance, fit, au cours des années 30 et 40, fortement valoir son effet sur les rapports mutuels des cabinets de Vienne et Saint-Petersbourg; elle définît foncièrement la politique extérieure des deux pays, même au dépens d'autres intérêts et aspirations politiques tout importantes qu'ils soient, notamment les problèmes surgis en connexion avec les Balkans. Les conventions de Münchengrätz et de Berlin furent, dès le commencement, dirigées contre la Hongrie aussi et, vu leurs conséquences, elles avaient un effet fatal sur l'issue de la révolution et la guerre d'indépendance hongroises de 1848/49.

Les souverains habsbourgeois, pendant qu'ils se plaisaient se nommer «pères de leurs peuples», n'étaient, en réalité, à même, depuis des siècles, de maintenir leur empire qu'en excitant les peuples de l'empire les uns contre les autres et ayant recours à l'aide des puissances étrangères. C'était, surtout, le cas à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècles, lorsque les nations aspirant à l'indépendance et désirant se libérer des entraves du féodalisme, bombardaient de plus en plus énergiquement les donjons du régime féodal-absolutistique. Ce fait, que la dynastie des Habsbourg fut obligée de recourir à l'aide «de la plus étroite alliance» conclue avec les Romanov, devint de plus en plus manifeste dans cette période. «Sans la Russie l'État autrichien n'existerait déjà» s'accrut de mieux en mieux dans le raisonnement de la politique extérieure autrichienne. Cela se référait, en particulier, au maintien, sous le sceptre des Habsbourg, des territoires habités par les Hongrois et les Polonais, c'est-à-dire la Hongrie et la Galicie. L'extrême obscurantisme et l'attitude ennemie qu'elles témoignaient envers les peuples rapprochaient également les deux dynasties: placer les intérêts dynastiques au-dessus de tout et s'accrocher obstinément au régime féodal-absolutistique, dont elles furent les principaux défenseurs, aussi bien que les principaux représentants de la réaction et du despotisme en Europe.

Bien que le projet favori de Nicolas Ier — l'attaque armée de la part de l'empire tsariste pour étouffer les révolutions lors de la défilée victorieuse des forces révolutionnaires au printemps de 1848 — ait resté transitoirement irréalisable, les deux dynasties ne cessaient point d'en tenir compte, de plus, cette conception ne manquait pas de rester la base de leur politique. Cette attitude était, surtout, caractéristique à la Maison des Habsbourg serrée par ses peuples insurgés: pour elle, le tsar, Nicolas Ier, fut l'arrière-garde sûre, son dernier refuge. Contre les mouvements révolutionnaires déclenchés au début du printemps de 1848 (en Italie, puis en France) elle s'adressa, sans aucune hésitation, à ses alliés de Münchengrätz pour s'assurer l'intervention armée. Au fur et à mesure de l'accroissement du danger la camarilla de Vienne s'accrocha de plus en plus «au secours» promis sous la foi de serment par le tsar sur la demande faite en 1833 par François Ier, empereur d'Autriche, roi de Hongrie, promesse dont les membres de la dynastie des Habsbourg ne cessaient pas de faire appel, dans plus d'une lettre suppliante et humble adressée à Nicolas Ier.

Le gouvernement autrichien fut impulsé finalement à convoquer l'armée tsariste non pas à la suite de la Déclaration d'Indépendance acceptée par les Hongrois le 14 avril 1849, mais à la suite d'une circonstance beaucoup plus concrète et dangereuse pour la dynastie des Habsbourg: la campagne glorieuse de printemps de l'armée des honveds. Dans les mois d'avril et de mai le gouvernement autrichien vit périliter directement Vienne et par cela l'existence de tout l'empire et, en effet, non seulement *du dehors*, mais — ce qui était jusqu'alors peu apprécié — *dans le pays même*: de la part des masses plébiennes et démocrates de Vienne, dont la combattivité révolutionnaire, comme le feu sous la cendre, ne cessait pas d'être incandescente, même après la défaite d'octobre. C'est la panique provoquée par l'avance continue de l'armée des honveds et la crainte de la chute de Vienne qui balaya les Schwarzenbergs absolutistique jusqu'au bout, mais aussi les Bachs qui se vantaient de leur attitude «libérale». C'est ce qui suggéra au souverain habsbourgeois, François-Joseph Ier terrifié, de supplier, d'une manière abaissante l'aide la plus urgente du tsar Nicolas Ier.

E. ANDICS

¹ Marx et Engels: *Études choisies*. Budapest 1947. p. 101.

GYÁRI MUNKÁSSÁGUNK ÖSSZETÉTELÉRŐL AZ IPARI FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN

Azok a történelmi feltételek, amelyek megszabták a tőkés fejlődés menetét, az ipari forradalom kibontakozásának irányát és időpontját Magyarországon, rányomták bélyegüket az ipari proletariátus kialakulására is. A magyarországi kapitalizmus fejlődését alakító három fő tényező — a mezőgazdaság tőkés fejlődésének „porosz” típusú útja; az ország függő helyzete Ausztriától, s ugyanakkor soknemzetiségű összetétele — sajátos vonásokat kölcsönzött az ipari munkásság társadalmi összetételének, szociális arculatának s mindezzel együtt a kibontakozó mászmozgalomnak.

E tényezőkkel összefüggésben elsőnek az ország általános gazdasági elmaradottságát kell hangsúlyozni. Magyarország a múlt század 50-es éveiben ipari szempontból igen elmaradott állapotban érkezett el az ipari forradalom küszöbére. Ennek mélyreható előzményei voltak az ország — és általában a kelet-európai országok — évszázados történelmi fejlődésében. Szemben a nyugat-európai országok gazdasági-társadalmi haladásával, a kelet-európai országok gazdasági szerkezetét már a hanyatló feudalizmus korszakában elmaradottabb technika és munkamegosztás, a városfejlődés vontatottsága, a nagybirtokrendszer és a feudális földtulajdon megmerevedése, a robotmunkán alapuló majorsági gazdálkodás előtérbenyomulása, az ipari árutermelés megrekedése jellemezték. Fejletlen volt az ipar céhes-kézműves formája, a város és a falu közötti, s a városon belüli munkamegosztás is. A városok agrárnépességet átalakító hatása gyengén és korlátozottan érvényesült.¹ A helyzet csak a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének kedvezett, ami lassította a belső piac szélesedését és korlátozta a tőkefelhalmozás lehetőségét. Mindez arra vezetett, hogy a XVII—XVIII. században, az ipari kapitalizmus kezdeti korszakában a kelet-európai országok — köztük Magyarország, melynek gazdasági fejlődését a 150 éves török uralom is súlyosan visszavetette, — a kialakuló nemzetközi munkamegosztásban egyre inkább az ipari szempontból gyorsan fejlődő Nyugat-Európa függő agrárterületévé váltak.² Az Európa két része között létrejött szintkülönbséget azután szakadékká mélyítette az ipari forradalom kibontakozása Nyugat-Európában.³ Magyarország ipari haladását a Habsburg-el yomás gazdasági következményei méginkább akadályozták. Az 1848-as polgári forradalom és szabadságharc a jobbágysrendszer — kelet-európai

¹ Történetész-vita a „népi” írókról. Hanák Péter felszólalása. Századok, 1958. 5—6. sz. 749. l. ↗

² Az 1. sz. jegyzetben jelölt cikken kívül lásd erről bővebben: Beszámoló a Történettudományi Intézetben rendezett vitáról az ún. „Kelet-Európa” kérdéssről. TTI. Arch. (kézirat).

³ Uo.

viszonylatban radikális — megsemmisítésével elhárította a legsúlyosabb gátakat a kapitalizmus fejlődésének útjából s felvillantotta — természetesen az évszázados történelmi feltételek szabta korlátokon belül — az ország szabadabb polgári fejlődésének lehetőségét. A forradalom bukása s a bukás következményei viszont még jobban megmerevítették a magyarországi kapitalizmus fejlődésének egyoldalú és torz vonásait: a mezőgazdaság „porosz” utas fejlődését, az ipar elmaradottságát, s megpecsételték az ország gazdasági függőségét a nyugati országoknál jóval fejletlenebb monarchiai ipari tartományoktól (Ausztria, Csehszág) is.

A gyári munkásság kialakulása szempontjából a legfontosabb tény a *gyáripart megelőző és előkészítő, már tőkés ipari üzemformák* (az egyszerű tőkés kooperáció és főleg a manufaktúra) *csekély elterjedtsége volt*.

Bár a manufaktúra a termelést és a társadalmat mélyrehatóan átalakítani nem tudta, bár „mint gazdasági díszítmény, a városi kézműipar és a vidéki háziipar széles talapzatán nyugodott”⁴ s így a dolgozókat sem a kistermeléstől, sem a mezőgazdaságtól nem szakította el teljesen,⁵ — a tőkés ipar e formájának, mint a kézmű- és kisipar s a gépi nagyipar közötti átmeneti láncszemnek, igen nagy jelentősége volt az ipari proletariátus szerves kifejlődésében, e proletariátus társadalmi forrásainak létrejöttében.

A manufaktúra-korszak, miközben a tőkének vetette alá, egyben meg is sokszorozta az iparral foglalkozó (kézműves, háziiparos) népességet; már jóval az ipari forradalom előtt létrehozta a többé-kevésbé állandó bér munkások nagyobb csoportjait; megteremtette a születő gépi nagyipar számára feltétlenül szükséges specializált szakmunkásságot.⁶ Külön kiemelendő a manufaktúra-rendszernek az agrárnépességre gyakorolt hatása: a mellékesen primitív iparral is foglalkozó agrárnépességből az ipart egyre inkább főfoglalkozásként űző újabb és újabb iparos-munkásokat választott ki;⁷ ahol széleskörűen kialakult, nagy lökést adott a területi munkamegosztásnak azzal, hogy a városokon kívül is széles ipari körzeteket hozott létre;⁸ végül először teremtett

⁴ Marx: A Tőke I. Bpest, 1949. 398. l.

⁵ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest, 1949. 430. l.

⁶ A gépi nagyipar fő tendenciája az olcsó, tanulatlan munkások minél szélesebbkörű alkalmazása. Születéséhez azonban elengedhetetlenül szükséges a manufaktúrák fejlett belső munkamegosztása által létrehozott specializált munkás.

⁷ Marx Angliára vonatkozóan a következőket írja: „Az új gyarmati piacokat a középkorból ránkmaradt viszonylag csekély számú városi munkás nem tudta kielégíteni és a tulajdonképpeni manufaktúrák egyszersmind a hűbériség bomlásával földjükről elkergetett parasztok előtt is új munkaterületeket nyitottak meg.” (Marx: A Tőke. I. 464. l.) — Lenin ugyanezt a folyamatot Oroszországra vonatkozóan így jellemzi: „... a termelési folyamatnak ez a legegyszerűbb műveletekre történő feldarabolása — mely a gépi nagytermelés bevezetésének szükségesszerű előkészítő lépése — ugyanakkor a kisipar gyarapodását is maga után vonja. A környék népességének lehetősége nyílik arra, hogy otthonában végezze el az ilyen részműveleteket. . . A gyarapodó kis kézműves iparok (amelyek olykor még „önállóak” is) mint a tőkés manufaktúra gyarapodásának kifejezői — ez paradoxonnak tűnik, mindamellett tény.” (Lenin: i. m. 425. l.)

⁸ „A munka területi megosztása, amely az egyes termelési ágakat valamely ország meghatározott körzeteihez rögzíti, a manufaktúra-jellegű termeléssel, amely minden különlegességet kihasznál, újabb lökést kapott.” (Marx: i. m. 382. l.). — „A területi munkamegosztás nem a mi iparunk jellegzetes vonása, hanem a manufaktúráé (Oroszországban is és más országokban is); a falusi kisiparok nem hoztak létre ilyen kiterjedt körzeteket, a gyár pedig bomlasztotta elzárkózottságukat. . .” (Lenin: i. m. 428. l.) „A kézimunka túlsúlya, a nagyszámú kisüzem fennállása, a munkás és a föld közötti kapcsolat megőrzése, a mester bizonyos szakmához kötöttsége — mindez elkerülhetetlenül meghatározza a manufaktúra egyes gazdasági körzeteinek elkülönülését. . .” (Uo. 427. l.)

lehetőséget tanulatlan munkások alkalmazására, akik a képzetlen falusi szegénységből is toborzódhattak.⁹ Más országokban az ipari forradalom kezdetén ez a manufaktúra-rendszer által kitermelt iparos-bérmunkásság (a manufaktúrák állandó munkásai, a manufaktúrák ún. külső körzetéhez tartozó háziiparosok és formailag önálló kézművesek) alkotta a gyári proletariátus első és fő forrását. Így volt ez Angliában, ahol az ipari forradalom élén haladó textilipar (amely a manufaktúra-korszaknak is vezető iparága volt) elsőnek a gépek által tönkretett takácsok nagy tömegeit változtatta gyári proletárrá. Lényegében így történt Oroszországban is, ahol az ipari forradalom előtt az ipar igen szűkkörű volt, de mégis átment a manufaktúra-rendszer korszakán s a kibontakozó gyáripar munkásainak többsége a bérmunkás, vagy „önálló” szegény kusztárokba került ki s ahol, mint Lenin megállapította, az ipari tartaléksereg „alighanem legnagyobb részét” a házimunkások (a tőkének alávetett, túlnyomórészt vidéki háziiparosok) alkották.¹⁰

Magyarországon a tőkés ipar manufaktúra-korszaka alapjában nem alakult ki az ipari forradalom előtt. A XVII. században és a XVIII. század első felében az ipar tőkés formáival alig találkozunk. A Habsburg-abszolutizmus mögött álló osztrák és dél-német kereskedőtőke, amely a magyarországi piacot uralta s amely a viszonylag fejlett nyugati (német-osztrák) manufaktúrákra támaszkodott, Magyarországon — az ország háborús viszonyai, a termelő erők fejletlensége s nem utolsósorban a magyar nemesség feudális-rendi ellenállása következtében — ipari vállalatokat nem kezdeményezett.¹¹ A fejlett nyugati manufaktúrák versenyével szemben eleve előnytelen helyzetű és számottevőbb tőkefelhalmozásra képtelen magyarországi kisiparból viszont az ipar magasabb tőkés formái nemigen fejlődhettek ki. A XVIII. század második felében komoly fellendülés jelei mutatkoztak, de a jelentősebb manufaktúrák (pl. a sásvári, a magyaróvári manufaktúra) csakhamar visszafejlődtek és eltűntek.¹² A XIX. század közepén hasonló sorsra jutottak a 40-es években alakult kisebb textil- és bőripari manufaktúrák és üzemek is. Ausztriában és Csehországban ebben az időben bontakozott ki a közszükségleti iparcikket gyártó ipar, elsősorban a textilipar területén az ipari forradalom; hatására ezek — a manufaktúra-korszak szempontjából legfontosabb — iparágak Magyarországon végleg visszafejlődtek.¹³ Az 1848-as forradalom előtt megjelenő és már tőkés formákat felmutató iparágak közül csak az élelmezési ipar (malom-, cukor-, szeszipar) és a vas-gépipar néhány ága maradt életképes. Az 1850–60-as években — a mezőgazdaság tőkés fejlődésével párhuzamosan és annak hatására — csak az élelmezési iparban jelentkeztek nagyobb mértékben az ipari forradalom kezdetei.

A korai tőkés ipari formák gyengeségét, az ipar elmaradottságát tükrözik a XIX. század első feléről és közepéről fennmaradt statisztikai adatok, amelyek az iparos-népesség számáról és főleg összetételéről szólnak. Ezek igen hiányosak és megbízhatatlanok, mégis hozzávetőleges képet adnak az iparral foglalkozó

⁹ „A manufaktúra... a hatalmába kerített kézműiparokban kitermeli az ún. *tanulatlan munkások* osztályát, akik a kézművesüzemből szigorúan ki voltak rekesztve.” (Marx.: i. m. 378. l.)

¹⁰ Lenin.: i. m. 442. l.

¹¹ Makkai László: Felszólalás „A magyar nacionalizmus történelmi gyökerei” c. vitán. TTI. Arch. (kézirat).

¹² Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon. 1867—1900. Bpest, 1954. 5. l.

¹³ Uo. 8. l.

népesség arányáról az ipari forradalom előtti időszakban. 1805-ben a mintegy 9 millió lakosú országban kerekén 88500 kézműves, iparos volt. 1840-ben — Fényes Elek adatai szerint — az ország több mint 12 millió lakosából 117 000 a „mesterember és kontár”, tehát az ipart önállóan űzők száma.¹⁴ Az ipari munkások (céh-legények, bányászok, manufaktúra-munkások) létszáma bizonyára elérte az iparosokét, az iparral foglalkozó egész népesség azonban még így is az ország lakosságának igen kis hányadát tette ki. Az 1857. évi — ugyancsak igen megbízhatatlan — statisztikai összeállítás az ország lélekszámát 13 600 000-re teszi, adatai szerint ebből 3 860 000 volt az ún. „termelő népesség”, ezen belül 227 000 a „gyáros és iparos” és 182 000 a „segédmunkás az iparnál”, vagyis a „termelő népesség” mintegy 10%-a foglalkozott iparral.¹⁵ Ez a 10%-os arány azonban nyilvánvalóan erősen túlzott; a hibát feltehetően részben a „termelő” fogalmának helytelen használata, részben pedig az okozhatta, hogy az „iparos” kategóriába sorolták a mellékesen primitív háziiparral foglalkozó mezőgazdasági dolgozók egy részét is.¹⁶ Az „ipari segédmunkás” kategórián belül is igen alacsony lehetett a tényleges ipari bér munkások száma. Túlnyomó többségüket a céh- és a kézműves ipar legényei tették ki, akik számára azonban a munkás-helyzet nagyjából csak átmeneti társadalmi állapotot jelentett. Egy nagyobb munkás csoport volt csak, amely már régóta valóban bér munkás-sorsban élt: a bányászság és a kohómunkásság. Komolyabb gyári jellegű üzem a század közepéig alig néhány volt Magyarországon. Az 50-es évek végén Budapesten a gépi erővel is dolgozó üzemek munkássága kb. 4–5000-re tehető.¹⁷

Az iparos-népesség összetétele és a háziipar helyzete még világosabban mutatja a korai tőkés ipari üzemformák fejletlenségét. Az ipari forradalom kezdetén — mint a későbbiekben még szó lesz róla — Magyarországon a viszonylag szűk iparosság fő típusa, legszélesebb rétege nem az alapvető közszükségleti cikkek árúként gyártó kisiparos, vagy a többé-kevésbé már tőkés viszonyok között dolgozó (gyakran formailag „önálló”) iparos-munkás, hanem az olyan — túlnyomórészt falusi — kézműves volt, aki nemcsak a tőkés termeléssel, hanem az egyszerű árutermeléssel sem állt szorosabb kapcsolatban.¹⁸ Az 1870-es évek elején, tehát a gyáripar első nagyobbarányú fellendülése idején a budapesti kereskedelmi és iparkamara területén (Budapesten, Pest, Szolnok, Esztergom, Fejér, Nógrád, Heves, Csongrád és Bács-Bodrog megyékben) 41 600 iparost írtak össze. Ezek 17%-a szuster és csizmadia, 9%-a szabó, 9%-a asztalos és bognár, 7%-a falusi kovács, 5%-a kőműves volt; jellemző, hogy a takácsok az iparosoknak csupán 6%-át, a vargák és tímárok alig 2%-át

¹⁴ *Fényes Elek*: Magyarország statistikája. Pest, 1842. I. köt. 115. l.

¹⁵ *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bpest, 1952. 28–29. l.

¹⁶ Hogy a 10%-os arány erősen túlzott, azt közvetetten egy későbbi adat is bizonyítja: a majdnem 50 évvel később, 1900-ban megtartott népszámlálás is az iparral foglalkozó népesség arányát csupán 13,5%-ban állapította meg.

¹⁷ *Sándor Vilmos*: A budapesti malomipar kialakulása (1839–1880). Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. Bpest, 1959. 342. l.

¹⁸ Lenin a különböző ipari üzemformákat — a kapitalizmus fejlődésében elfoglalt helyüknek megfelelően — határozottan megkülönböztette egymástól. „A városokban a kézművesség a lét szükséges eleme, de a falvakban is nagymértékben elterjedt, ahol is a parasztgazdaság kiegészítése.” „... Az ipar e formájában még nem található fel az áru-termelés jellegzetességei... Ezért természetes, hogy a kézművességet ugyanolyan maradiság, elaprózottság és kisméretűség jellemzi, mint magát a kis patriarchális mezőgazdaságot.” (*Lenin*: i. m. 328–329. és 330–331. l.)

tették ki.¹⁹ A több mint két és félmillió lakosú országrészben, ahol textilgyár szinte egyáltalán nem volt található, mindössze 2500 takácsmester dolgozott!

Hasonló volt a helyzet más, ártermelő ágakban is (pl. szeg-, tű- stb. gyártás).

Ami a háziipart illeti, ez mint már utaltunk rá, általában nagy szerepet játszott az ipari kapitalizmus kialakulásában. A háziipar Magyarországon is ige- elterjedt volt; elterjedtsége azonban nem a korai tőkés iparformákkal, hanem az ország gazdasági elmaradottságával, az ipar és a mezőgazdaság közötti fejletlen munkamegosztással, a primitív naturálgazdálkodással függött össze. 1884-ben, amikor a háziiparosokat először írták össze Magyarországon, még kereken 800 000, túlnyomórészt szövő-fonó háziipart űző személyt találtak.²⁰ Ez a háziipar azonban szinte teljesen kívülrekedt a tőkés ártermelés körén, majdnem kizárólag mellékesen űzték asszonyok és leányok a parasztcsaládon belül, családi szükségletre. A háziipar primitív, középkori jellege világosan kirajzolódik az ország kereskedelmi és iparkamaráinak az 1879. évben összeállított jelentéseiből, amelyek az ország szinte minden területéről azt állapítják meg, hogy a háziiparosok munkája csaknem kizárólag saját szükségletük fedezésére szorítkozik, a termékeket áruba alig bocsátják. Ugyancsak egészen ritka az olyan eset, hogy a háziiparosok termékeit kereskedők vásárolják fel.²¹ Csak néhány vidék képezett kivételt. Így Brassóban a parasztság szegé yebb rétegei házfonataikat, fa- és agyagkészítményeiket eladásra is termelték. Valamelyest kiterjedtebb, az áruforgalommal kapcsolatban álló háziipar csak a felvidéken volt található. Itt néhány község (Nagy-Lévárd, Szent János) egész lakossága késgyártással foglalkozott; Trencsén, Zólyom megyékben eléggé jelentős volt a vándoripar (sodrony, pléh-tárgyak, játékok stb. készítése); helyenként (Hont, Zólyom megyékben) a csipkeverők készítményeit kereskedők vásárolták össze.

Ez a háziipar azután az osztrák-cseh textilgyáripar behatolása következtében rohamosan szorult vissza — a háziiparosok száma gyorsan csökkent —, de végső pusztulásáig megőrizte primitív, középkori jellegét. 1900-ban már csak 400 000 mellékesen háziipart űző személy volt Magyarországon; a háziipart főfoglalkozásként művelők száma ugyanekkor 43 000, akik között azonban csak 2750-et tettek ki a textil-háziiparosok. A fennmaradó 40 000 főt cigánykovácsok, szegkovácsok, üstfoltozók, kosárfonók, téglavályogvetők stb. alkották. Az 1901. évi gyáripari statisztika szerint a gyárak számára dolgozó textil-háziiparosok száma mindössze 2400, ezek is voltaképpen szabók voltak, akik szabóipart is folytató textilgyáraknak dolgoztak. A gyárak számára dolgozó textil-háziiparosság ugyanekkor Csehországban pl. még mindig több mint 70 000 főt számlált.²² Ilyen módon a magyarországi háziiparban —

¹⁹ Bericht der Budapester Handels- und Gewerbekammer über Gewerbe und Industrie des Budapester Kammerdistrictes für die Jahre 1870—1875. Bpest, 1877 (A továbbiakban: Bericht. . .) 72—94. l. adatai alapján.

²⁰ Magyarország háziipara az 1884. év elején. Összeállította dr. Jekelfalussy József. Bpest, 1885. 10. l. — Sajnos az 1884-es összeírás tudatosan kihagyta a kereskedők és gyárosok számára dolgozó háziiparosokat (vö. *Ferenczi Imre*: A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka. Bpest, 1908. 9. l.), ezek száma azonban teljesen elenyésző volt.

²¹ A részletes adatokat ld.: Jelentés az ipari szakoktatás és háziipar jelen állásáról. Bpest. 1881. 91—146. l.

²² *Ferenczi I.*: i. m. 31. l.

és ez főleg a döntő ágra: a textiliparra érvényes — a kapitalizmus behatolásáról alig beszélhetünk.

Az ipari proletariátus formálódása már jóval az ipari forradalom kezdete előtt megindult. E folyamatban viszont az ipar manufaktúra-korszaka igen nagyjelentőségű lépcsőfok volt, nemcsak azért, mert megteremtette a későbbi gyári proletariátus alapvető magvát, hanem azért is, mert — az egyes országok fejlődési feltételeitől függően — többé-kevésbé széles kaput nyitott az agrárszegénység nagyobb csoportjai számára (a paraszt-iparos, iparos-munkás fokozatokon keresztül) az ipari proletariátusba való szerves beiktatódáshoz. Magyarországon ebből a szempontból igen kedvezőtlen volt a helyzet: az 1860-as évektől kezdve létrejövő gyári proletariátusnak a manufaktúra-korszak által kitermelt belső forrásai lényegében hiányoztak. A gyári munkásságnak csak két *potenciális* forrása volt Magyarországon: az elmaradott, nagyjából vidéki kézművesség, valamint a nagyszámú agrárproletariátus.

A nagyipari munkásság kialakulását, összetételét, és társadalmi forrásait alakító másik — és fő — mozzanat: az ipari forradalom sajátos magyarországi iránya volt.

Az ipari fogyasztási cikkeket gyártó nagyipar, mindenekelőtt a textilipar hiányát, mint szinte egydülálló magyarországi sajátosságot, marxista gazdaságtörténeti irodalmunk sokszor és jelentőségének megfelelően hangsúlyozta.²³ Mindeddig azonban kevésbé elemezte ennek kihatását a magyarországi ipari proletariátus összetételének alakulására.

Ismeretes, hogy Nyugat-Európában, mindenekelőtt Angliában a XVIII. század végén, majd Franciaországban a XIX. század 20–30-as éveiben, a gépi nagyiparra való áttérés a fogyasztási iparcikkek termelésének, ezen belül is először a textilipar gyári megszervezésével kezdődött. Az ipari alapanyagok és a fűtőanyagok termelése ennek hatása alatt lendült fel óriási mértékben. Mindezt csak később követte a termelőeszközöket gyártó nagyipar fejlődése. A gépeket, a termelőeszközöket a textil- és a fémtömegcikk-gyáripar kialakulása után még jóideig nem nagyüzemi keretek között állították elő; Angliában az ipari forradalom kibontakozása idején a közlekedés forradalmasodása (a gőzvasúttal és gőzhajóval) még szinte meg sem kezdődött.

Ennek megfelelően Angliában az első, legrégibb nagyipari proletárcsoport a textilipari gyári munkásság volt; őt követték a nagyüzemi keretek között dolgozó szén- és vasbányászok,²⁴ még később — valójában csak a XIX. század 40-es éveiben — kezdett kialakulni a termelő- és közlekedési eszközöket gyártó vas-gépipari gyári munkások csoportja. Más európai országokban — így Franciaországban, Németországban, Oroszországban —, amelyek később, más technikai színvonalon és más külső és belső körülmények között mentek át az ipari forradalmon, a fejlődés menete már lényeges módosulásokat mutat, de a textilipar tömegcikkipar szerepe — mindenekelőtt a munkásság létszámát tekintve — ez országok gyáriparában is kiemelkedő helyet foglalt el.²⁵

²³ Legátfogóbban ezt a problémát Sándor Vilmos fejtette ki idézett művében.

²⁴ *Engels Frigyes: A munkásosztály helyzete Angliában.* Bpest, 1954. 57. l.

²⁵ Így pl. az iparilag elmaradott és az ipari forradalmon a múlt század utolsó harmadában átment Oroszországban a XIX. és XX. század fordulóján a munkáslétszám szempontjából legkiemelkedőbb gyáripari ágakban a munkások száma a következő volt:

fonó- és szövőipar	kb. 622 000
vas-fémipar	236 000
élelmezési- és cukoripar	189 000
faipar	74 000

Mit jelentett ez a fejlődés a gyári proletariátus kialakulása szempontjából? Egyrészt azt, hogy a nagy munkaerőszükséglettel bíró textilipar — s a tömegcikkipar más ága is — bőven meríthetett munkásokat a technika forradalma által tömegével deklasszált félig önálló takácsok, manufaktúra-munkások széles táborából. Másrészt ez a technikai forradalom lehetővé tette a szakképzetlen munkások tömeges alkalmazását. A textilipar — és az egyszerű munkagépekkel dolgozó más tömegcikkeket gyártó ágak — terén kibontakozó ipari forradalom egyik legnagyobb horderejű következménye éppen ebben rejlett: a takács, az iparos szakképzettségére egyre kevésbé volt szükség. Ezzel megnyílt az út az ipari munkások seregének nagyméretű és kíméletlen kibővítésére, a nők és gyermekek, a szakképzetlen mezőgazdasági munkások bevonására a gyári termelésbe. Angliában pl. részben ez volt a háttere a kapitalizmus e korszakában a munkásság különösen brutális, kíméletlen kizsákmányolásának.²⁶ A technikai forradalom ily módon a gyáripari proletariátus tipikus alakjává, s egyben számbelileg legszélesebb rétegévé a *betanított gépmunkást* emelte.

A betanított gépmunkás volt az a munkástípus, amelynek létfeltételei a leggyorsabban és a legradikálisabban kényszerültek alkalmazkodni a kapitalizmus viszonyaihoz. Ez a hatalmas létszámú, főleg textilipari gépmunkásság elsősorban az ipari forradalom által szakmájukban is deklasszált takácsokból, kívülük azonban a dolgozó népesség legkülönbözőbb rétegeiből (háziiparosok, mezőgazdasági proletárok, napszámosok, nők, gyermekek) regrutálódott, ugyanakkor — egy gép kiszolgálásához kötve — a leggyorsabban és a legerősebben kötődött a gyárhoz és a proletár-sorshoz. Ő volt a munkásságnak az a része, amelyet a legközvetlenebbül érintett a kapitalista termelés, az anarchia és a verseny minden viszontagsága. Az akkor még számbelileg kicsiny, a munkahelyét inkább váltogatni képes, az „önálló” iparossá válás reményével is eltelt *szakmunkással*, s a falu és a város között vándorló, gyakran idénymunkás *napszámos*sal szemben ő volt a legjobb bázisa az örökletes törzs-proletariátus kialakulásának.²⁷ A XIX. század első felében ez a munkástípus a forradalmi

(K. A. Pasitnov : Die Lage der arbeitenden Klasse in Rußland. Stuttgart, 1907. Idézi: Weltner Jakob : A munkálkodó nép helyzete Oroszországban. Szocializmus, II. évf. 1907—1908.)

²⁶ „A munkaerőnek ez az egyre erősödő, extenzív felhasználása, melyet később, a XIX. század második felében, a munkaerő intenzív kihasználása, többek között kvalifikált munkaerő alkalmazása követett, részben arra vezethető vissza, hogy a gép használata egyre több tanulatlan munkás alkalmazását tette lehetővé. Ez a munkaerő összetételében végbement egyik legdöntőbb változás: ha a munkamegosztással már a manufaktúra lehetővé tette a kézműparral szemben egyre tanulatlanabb munkaerők alkalmazását, a gépesítés ezt a folyamatot rendkívüli mértékben meggyorsította. Az ipari kapitalizmus ezen első szakasza, az egyes munkás átlagos szakképzettsége gyors visszaesésével egyidejűleg, kíméletlenül kibővítette az ipari foglalkoztatottak seregét. Ez azért történt, mert az átlagosan szükséges társadalmi munkának mind kevésbé kellett minőséginek lennie, vagy mert éppen ezért, a munkást már gyermekkorában bevonták a munkába.” (J. Kuczynski : A munkásosztály helyzete Angliában. Bpest, 1951. 45—46. l.)

²⁷ „A specializált munkásoknak a manufaktúrát jellemző *rangsora* helyébe az önműködő gyárban a munkák egyenlősítésének, vagyis nivellálásának irányzata lép” — írja Marx. A gyárak munkásai három csoportra oszlanak: 1. gépmunkások; 2. „adagatók”, akik a gépmunkások kezére dolgoznak (főleg gyermekek); 3. a gépi berendezést ellenőrző és javító személyzet. Ez utóbbiakat, akikhez az akkori kisszámú *szakmunkásság* is tartozott, Marx így jellemzi: „Magasabb, részint tudományosan képzett, részint *kézműves-jellegű munkásosztály* ez, amely a *gyári munkások körén kívül áll* és amely csak melléjük van rendelve.” E „kézművesjellegű” munkásokat az angol gyári törvények mint *nem gyári munkásokat*, hatályuk alól kifejezetten kizárták. (Marx : i. m. 454. l.)

angol munkásmozgalom központi alakja;²⁸ mint ahogy ő állt az európai kontinensen is (Lyonban, Sziléziában stb.) az első nagyarányú munkásmozdulások élén.

Az ipari forradalom és az ipari munkásság kialakulásának útja — a fentebb vázolt történelmi előzmények szerves folytatásaként — Magyarországon másképpen haladt. Az ipari forradalom üteme nálunk később, csak az 1867-es kiegyezés által teremtett talajon gyorsult meg. A gépi nagyipar e fejlettebb időszakát Nyugat-Európában a gépgyártás nagyarányú fejlődése, a gépi technika színvonalának magasabb foka, a munka intenzitásának, általában a kvalifikált munkaerő szerepének jelentős növekedése jellemezte.²⁹ A szakmunkásság növekvő szerepe mindenekelőtt a gépgyártás fejlődésével függött össze. Már Marx rámutatott, hogy „a gépekkel együtt új munkásfajta születik: a gépek termelője”.³⁰ A gépi nagyipar fő tendenciája továbbra is a tanulatlan (ill. betanított) munkások minél szélesebb alkalmazása maradt; a gépgyártás bevezetése és elterjesztése, vezető gyáripari ággá válása azonban (ez iparágak technikai sajátosságai, a bonyolult szerszámgépek alkalmazása következtében) nagymértékben megnövelte a szakmunkás szükségletet.³¹

Magyarországon, mint ismeretes, az ipari forradalom élén az élelmezési ipar haladt. Az 1860-as években egy európai viszonylatban is nagyarányú, technikailag fejlett malomipar alakult, s nagymértékben növekedett a szeszipar és a cukorgyártás. Az élelmezési ipar a gyáriparon belül elsöprő túlsúlyát az ipari forradalom egész korszakában, sőt, szinte az egész kapitalista korszakon át megtartotta, s a munkáslétszám szempontjából is az egyik legfontosabb iparág volt Magyarországon. A bányászatot leszámítva, 1890-ben a nagyipari munkásság kerekén 25%-a (26 000 fő) az élelmezési iparban dolgozott.³²

A másik fő terület, amelyen 1867 után az ipari forradalom megindult, a vasipar és a gépgyártás néhány ága (mozdony- és vagongyártás, mezőgazdasági gépgyártás) volt. Ez iparágak az adott korlátok ellenére is fejlődhettek; fellendülésüket alapjában az osztrák ipari és a magyar mezőgazdasági termékek szállításával, a vasútépítéssel és a nagybirtokok gépesítésével összefüggő osztrák—magyar tőkés-nagybirtokos érdekek teremtették meg. A vasúthálózat növekedése, az élelmezési és vas-gépipar fejlődése vetette meg az alapját a bányászat nagyobb arányú kiszélesedésének is. A bányászok mellett a nagyüzemi proletariátus legnagyobb és legjelentősebb osztagává csakhamar a vas-, fém- és gépipari munkásság vált: 1890-ben — a bányászokat leszámítva — az összmunkásság több mint 31%-a dolgozott a vas-gépiparban, ezen belül csak a gépiparban a munkásoknak közel 18%-a.³³ Az 1870-es években a

²⁸ „Áttérve az angol ipari proletariátus egyes fontosabb csoportjainak tüzetesebb vizsgálatára, ... a gyári munkásokkal, vagyis azokkal kell kezdenünk, akikre a gyári törvény hatálya kiterjed. Ez a törvény azoknak a gyáraknak a munkáidejét szabályozza, amelyekben vízi- vagy gőzerővel gyapjút, selymet, gyapotot és lent fonnak, vagy szőnek. Ezek a legfontosabb angol iparágak. Az itt dolgozó munkásság az angol munkások legnépesebb, legrégebb, legértelmesebb és legenergiusabb, tehát legnyugtalanabb és a burzsoázia által a legjobban gyűlölt csoportja; ezek, elsősorban a pamutgyárakban dolgozó munkások állnak a munkásmozgalom élén, mint ahogy munkáltatóik, elsősorban Lancashire gyárosai vezetnek a burzsoá agitáció terén.” (*Engels* : i. m. 173. l.)

²⁹ *J. Kuczynski* : i. m. 77. l.

³⁰ *Marx* : i. m. 480. l.

³¹ A gépiparban a betanított munkások szerepe csak a további technikai fejlődéssel párhuzamosan növekedett.

³² Az adatokat ld. *Sándor Vilmos* : i. m. 596. l.

³³ Uo.

budapesti gyári munkások egyharmada,³⁴ a századforduló idején több mint 40%-a tartozott e réteghez.³⁵ E munkásréteg súlya azonban az össz-munkásságon belül valójában még nagyobb volt, hiszen a többi gyáripari ágak is együttvéve jelentős számú vas- gépipari munkást (gépkarbantartók, gépészek, lakatosok stb.) foglalkoztattak.

Az élelmezési és vas-gépiparon kívül az 1890-es évekig csak az építőanyag-iparban (téglagyártás, üvegipar) volt a gyári munkások száma valamelyest is jelentős. A textilipar, általában a tömegcikkipar a 90-es évekig szinte teljesen hiányzott. 1890-ben mindössze 4 500 textilipari gyári munkás (az össz-munkásság alig 5%-a) volt az országban.

Hogyan hatott az ipari forradalomnak ez az iránya a gyári munkásság kialakulására és összetételére?

Ami a munkások összlétszámát illeti, az a következőképpen alakult: 1870-ben — az eléggé megbízhatatlan népszámlálási adatok szerint — mintegy 350 000 ipari munkás (és kb. 40 000 bányász) volt az országban, 1880-ban kerekén 400 000, 1890-ben 480 000, 1900-ban kb. 700 000³⁶. Gyorsabb volt a *gyári* munkások növekedése: számuk, a bányászok nélkül, 1870—1880-ban mintegy 70 000-re, 1890-ben 102 000-re, 1900-ban 270 000-re tehető.³⁷ Az adatok helyes értékelése szempontjából rögtön hangsúlyozandó, hogy Magyarországon 1890-re lezajlik az ipari forradalom döntő szakasza; a 90-es évek elején az ipari termelés értékének nagyobbik felét már a gyáripar adja.

Az ipari forradalom kibontakozásának döntő szakaszában tehát a gyári munkásság tömege nem szélesült ki jelentősen; a munkáslétszám erőteljesebben csak az 1890-es évektől kezdve növekedett. Ez — a gyáripari fejlődés általános korlátozottsága mellett — a nagyipar egyoldalú fejlődéséből, az élelmezési ipar vezető szerepéből, a textilipar hiányából következett. Az a tény, hogy nálunk az élelmezési ipar túlsúlya a textilipar és általában a tömegcikkipar szinte teljes hiányával párosult, már egymagában is eleve lesűkítette a gyári munkásság számszerű fejlődését. Az élelmezési ipar termelési-technikai sajátossága, hogy viszonylag igen nagy termelési érték előállításához — a feldolgozásra kerülő mezőgazdasági termények nagy értéke s a tömeges termelés lehetőségéből adódó nagy termelékenység miatt — igen kevés munkásra volt szükség. E megállapítást plasztikusan támasztja alá egy egyszerű számítás. 1898-ban az élelmezési nagyipar kb. 47 000 munkása 645,97 millió korona, a textilipar mintegy 14 000 munkása 53,47 millió korona termelési értéket állított elő.³⁸ Az élelmezési iparban egy munkásra tehát 13 791 korona, a textiliparban 3842 korona évi termelési érték jutott. Mármint, ha az ipari forradalom élén a textilipar állott volna s — tegyük fel — ez állított volna elő akkora termelési értéket, mint az élelmezési ipar, akkor nem 47 000, hanem három és félszer annyi, kerekén 164 000 munkásra lett volna szükség. Ezzel szemben nálunk a századforduló idején a gyáripar által termelt érték közel 45%-át az élelmezési ipar (túlnyomórészt a malomipar) szolgáltatta, de a gyári munkásoknak csak 20%-át foglalkoztatta.

³⁴ Sándor V. : i. m. 253. l.

³⁵ Az 1901. évben a Magyar Korona Országában fennállott gyárak üzemi és munkás statisztikája. Bpest, 1903 (a továbbiakban: Gyáripari statisztika 1901).

³⁶ Az 1870, 1880, 1890. és 1900. évi népszámlálás adatai.

³⁷ Sándor V. : i. m. 596. l. — 1870 körül, a gazdasági fellendülés idején a munkáslétszám nem volt alacsonyabb, mint 1880-ban.

³⁸ Sándor V. : i. m. 546—547. l.

De nemcsak a munkásság korlátozott számáról volt szó, hanem sajátos szakmai összetételéről is. Az élelmezési ipar különböző ágai túlnyomórészt a pusztá napszámos-segédmunkára épültek. Egy hatalmas kapacitású malmot néhány molnár és gépész s viszonylag nem nagy számú napszámos tartott üzemben. A sok munkást foglalkoztató ágak (cukorgyártás, szeszipar) nem is állandó, hanem csak *idénymunkás* napszámosokat alkalmaztak. Az élelmezési ipari üzemeknek csak kb. 60%-a dolgozott az egész éven át.³⁹ Vagyis: a malom- és élelmezési ipar egyoldalú fejlődése nemcsak a proletariátus számbeli növekedését akadályozta, hanem az állandó, gyárhoz kötött nagyüzemi munkásság, a gyári törzs-proletariátus kialakulását is.

Mi volt a helyzet a legtöbb munkást foglalkoztató vas-gépipar területén? Bár kezdetei már 1848 előtt megjelentek, ez iparágak fejlődése különösképpen ugrásszerűen ment végbe. A vas-gépipar a termelés koncentrációjának magas fokán, viszonylag fejlett technikai színvonalon alakult. E döntő gyáripari ágak munkásainak többsége szakmunkás, kisebb része napszámos-segédmunkás volt. A betanított gépmunkások száma a vas-gépiparban ebben az időben igen alacsonyra tehető.⁴⁰

A munkáslétszám szempontjából számottevő építő-anyagipar — egy-két ág kivételével, mint pl. az üveggyártás — még sokkal inkább a napszámos-idénymunkára épült, mint az élelmezési ipar. A századforduló idején a kő-, föld-, agyagipari üzemeknek csupán 35,2%-a termelt folyamatosan, az egész éven keresztül. Ezzel szemben a vasgyárak 83%-a, a gépgyárak 93,3%-a, a munkáslétszám szempontjából nem számottevő textilgyárak 77,3%-a folyamatosan üzemben volt.⁴¹

A textilipar hiánya, az élelmezési ipar primátusa, mint láttuk, erősen korlátozta a gyári munkásság számbeli növekedését az 1890-ig tartó évtizedekben, amit a vas-gépipar fejlődése csak részben ellensúlyozott. Ugyanakkor ez volt az az idő, amikor — a legtöbb munkát igénylő mezőgazdasági munkafolyamatok gépesítésével, a részesművelés kiszorulásával, a falusi szegénység állattartási lehetőségének csökkenésével stb. — végleg kialakult a magyarországi mezőgazdasági proletariátus hatalmas tömege. Az 1880-as évek végéig, igaz, ezt a folyamatot bizonyos mértékig ellensúlyozta a mezőgazdaságban a munkaintenzív ágak terjedése, a művelhető terület kiszélesítése, a vasútépítés, folyamszabályozás stb., — mindezek ellenére is súlyosan esett latba, hogy az ipari forradalom döntő szakaszában a gyáripar agrárnépességet felszívó hatása igen kicsiny volt.⁴²

³⁹ Gyáripari statisztika 1901. 84. l. — E gyárak idény-jellege azonban még ennél is nagyobb volt; az iparstatisztika hangsúlyozza, hogy az egész évben dolgozó gyárakhoz csak azokat sorolták, amelyek „rendes állandó munkásaikat nem bocsátották el”.

⁴⁰ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870—75. évekre vonatkozó adatfelvétele alapján összeállítottuk néhány vas-gépipari üzem munkásságának szakképzettség szerinti megoszlását. Eszerint az Óbudai Hajógyár különböző üzemegységeiben 1875-ben 736 szakmunkás és 32 tanonc, 341 napszámos és kb. 150 betanított gépmunkás dolgozott; a Magyar Államvasutak Gépgyárában 486 szakmunkás és 77 segéd- és betanított munkás; Vidats István mezőgazdasági gépgyárában 82 szakmunkás, 10 tanonc és 20 napszámos. A vasúti javítóüzemekben még magasabb volt a szakmunkások aránya. Egyedül a technikailag legfejlettebb Ganz gyárban mutatnak bizonyos fókig más képet az adatok: itt 208 szakmunkás és 59 tanonc mellett 286 napszámos és betanított munkás dolgozott. (Az adatokat ld. Bericht. . . 158—190. l.) — Sajnos, a gyárak többsége munkásainak szakmai megoszlását nem részletezte.

⁴¹ Gyáripari statisztika 1901. 84. l.

⁴² Ld. erről *Szentmiklóssy Lajos*: A magyar agrárkérdéshez. III. Gondolat, 1936. 2. évf. 3. sz.

Különösképpen akadályokba ütközött az agrárproletárok *állandó* gyári munkássá válásának lehetősége. Ez mindenekelőtt abból következett, hogy a nyugati országok ipari forradalmának jellegzetes munkasalakja, a tömegesen deklasszálódó, félig-önálló iparosból és a legkülönbözőbb dolgozó rétegekből — jelentős mértékben az agrárproletariátusból — származó, a gépi nagyipar első korszakára jellemző gépmunkás-típus kialakulásának lehetősége alig volt meg Magyarországon. Az agrárproletariátus viszonylag kicsiny része is nagyobb-részt csak napszámos-segédmunkássá lehetett; ezzel együtt a gyárba kerülése után is csak lassan és nehezen vetette le idénymunkás, kétlaki jellegét és beállítottságát.⁴³ A munkásságnak ez a része, természetesen, csak igen korlátozott mértékben válhatott az örökletes törzsproletariátus megalapozójává.

A gyáripár felszívó erejének gyengeségét, az állandó gyári munkássá válás nehézségeit mintegy kiegészítette az a tény, hogy az agrárproletariátus nagy tömegeit a mezőgazdaság nemcsak taszította, hanem sajátos módon meg is kötötte. A mezőgazdaság technikai fejlődése a nagybirtokon igen vontatottan haladt, ennek következtében nyári idénymunkás-szükséglete továbbra is magas maradt; így alakult ki az a mezőgazdasági munkásság, amelyet nemcsak elmaradottsága és hagyományai, hanem a mezőgazdaság időszaki munkaerő-szükséglete is a földműveléshez kötötték, anélkül, hogy ez tényleges megélhetését megfelelően biztosította volna. Az ipari proletárrá válás további akadálya az agrárszegénység egy részének félproletár helyzete, az 1–2 holdas törpebirtok elterjedtsége volt. Mindehhez járult, hogy — a korábbi iparfejlődés korlátozottsága, a gépi nagyipart megelőző iparformák fejletlensége miatt — az ipari forradalom kezdetekor mély szakadék tátongott a széles agrár-lakosság és a vékony ipari népesség között;⁴⁴ még a kézművesek, iparoslegények is — főleg az ország belső alföldi területein — meglehetősen zárt kasztot képeztek az agrár-lakosság tengerében.

Végül még egy mozzanatot kell kiemelni: az alakuló gyáripár egyoldalú területi elhelyezkedését. Ez az egyoldalú összpontosulás — hogy tehát a gyáripár kezdetétől fogva túlnyomórészt Budapestre és néhány kisebb, főleg nemzetiségi gócpontra települt —, mint láttuk, ugyancsak szorosan össze-

⁴³ Ezt igen sok korabeli adat bizonyítja. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1878. évi jelentése (megj. Budapest, 1879) a gyufagyári munkásokról megállapítja: „... a vidéki gyárosoknak aratás idejében rendszeren meggyül a bajuk munkásaikkal, kiket csak fokozott bérrel tarthatnak meg vállalatuknak.” (298. l.) — „A faluról érkezett napszámosok egyideig még nem szakadtak el régi foglalkozásuktól. A tavaszimunkakezdetén, vagy aratás idején gyári helyüket sokan elhagyták és visszatértek a mezőgazdasági munkához. A fokozódó városbaözönlés következtében azonban ezzel egyre nehezebbé vált számukra a gyári munkahely visszaszerzése. A vezetőség az ilyen »rendetlen« munkásokat mindinkább a legnehezebb munkára, a csőgyárba osztotta be. Így Heiszler József püspökbogádi napszámos is azért került 1882-ben a csőgyárba, mert nyaranként — a nyilvántartás bejegyzése szerint — aratómunkára többször kilépett.” (Ruzsás Lajos: A pécsi Zsolnay-gyár története. Bpest, 1954. 68—69. l.) — A budapesti Mávag nyugdíjas munkásai között a szerző által végzett szociográfiai kutatások sok anyagot nyújtottak a budapesti segédmunkások múltbeli „kétlakiságára” vonatkozóan is. Peschl József nyugdíjas lakatos pl. elmondotta, hogyan lett a századforduló utáni években egy napszámosból állandó gépmunkás. „Aratás után a vidéki paraszt feljött Pestre, tavasszal lelépett. Ha megtalálta számítását, később már nem volt kedve hazamenni. Ha ügyes volt — és ha egy-egy kosár tojást vagy libát vitt a művezetőnek —, a művezető felfigyelt rá. A paraszt kérte, szeretne elmenni gépre. — Majd megpróbáljuk, mondta a művezető. De csak akkor tesznek oda, ha engem tavasszal el nem hagysz.”

⁴⁴ A felvidéki, szlovák nemzetiségi területen bizonyos fokig más volt a helyzet; e problémára a továbbiakban még visszatérünk.

függött az iparfejlődés korábbi menetével, a korai tőkés üzemformák s a textilipar fejletlenségével. Mert éppen ezek a korai tőkés üzemformák (a textiliparban, a fémtömegcikk-iparban stb.) alakították át más országokban egész vidékek arculatát, létrehozva a falvak százaiban az ipart egyre inkább főfoglalkozásként űző népesség széles tömegeit. S bár, mint már utaltunk rá, a gépi nagyipar fokozatosan megszüntette azt a területi munkamegosztást, amely a manufaktúra-korszak jellegzetes jelensége volt, — a manufaktúra-formákból kinövő gyáripár területi elhelyezkedését messzemenően befolyásolták a már meglévő manufaktúra-körzetek. Ehhez járult még az a nem kevésbé fontos tény is, hogy a munkaigényes, a szakképzetlen (betanított) munkások nagy tömegeit foglalkoztató könnyűipari ágak (a textilipar, fémtömegcikkipar stb.) az olcsó munkaerő biztosítása céljából amúgyis szívesen települtek vidékre. Anglia, Franciaország, Németország stb. nagy textilipari gyári központjai elsősorban a régi manufaktúra-körzetekben alakultak ki. Hasonló okok magyarázzák Oroszországban a falusi gyári központok viszonylag nagy számát,⁴⁵ s azt a tényt, hogy a századforduló előtti években Oroszország gyári munkásainak mintegy a fele a városokon kívül élt.⁴⁶

Ilyen vidéki manufaktúra körzetek nálunk az ipari forradalom előtt nem alakultak ki. A vidéki ipar fejlődését a továbbiakban az ipari forradalom egyoldalú iránya akadályozta. A magyarországi vidéki városok — bár lakosságuk jelentősen növekedett — fejlődésüket a kereskedelemnek, vagy pedig a mezőgazdasági munkásság sajátos összpontosulásának köszönheték; a vidék *ipari* fejlődése — néhány, a bányászat, vagy az *oda telepített* vas-gépipar révén fellendülő helység kivételével — az ipari forradalom időszakában igen vontatottan haladt. E helyzet másik oldala a főváros nagyarányú iparosodása, ami az egész Monarchia piacára termelő malomipar és főleg a gépipar (e tipikusan nagyvárosi iparág) fejlődésének volt a következménye.⁴⁷ Néhány kivételtől eltekintve, a budapesti és az igen gyenge vidéki gyáripár között emellett igen éles különbségek álltak fenn a munkásság szakmai és társadalmi arculatát tekintve is: a főváros és néhány más ipari központ bányászataival és nagyrészt vas-gépipari szakmunkásságával szemben a vidéki gyári munkásság zöme élelmészipari és főleg építőanyagipari idénymunkás-napszámos volt.⁴⁸ A magyarországi gyáripár egyoldalú területi elhelyezkedése, amely így alapvetően a korai tőkés iparformák fejletlenségének s a nagyipari fejlődés egyoldalúságának volt a következménye, a továbbiakban maga is hozzájárult az ipari és mezőgazdasági dolgozók közötti éles különbségek fenntartásához,

⁴⁵ Így lesz pl. a Vlagyimir kormányzóság Ivanovo falujából, a takácsairól híres Kundükinói járás Oréhoovo falujából stb. a gépi nagyipar jelentős központja. (Ld. *Lenin* : i. m. 384. és 426. l.)

⁴⁶ *Lenin* : i. m. 516. l. — Oroszországban ezt a tendenciát még erősítette, hogy a paraszt, ha iparos is volt, az obscsinához kötődött.

⁴⁷ A gépgyártás az iparilag fejlettebb országokban sem a vidéken, helyi talajból nőtt ki, hanem a könnyűipar után, a már meglévő nagyvárosokban összpontosult.

⁴⁸ A vidéki ipar jellegéről találóan írta a századforduló utáni években a Szocializmus cikkírója: „Kezdjük Torontálnál. Nagyságra nézve az ország harmadik megyéje. Csak mezőgazdasági ipara van. Itt is, mint a többi magyar vármegyékben, malmok, téglagyárak, szeszgyárak és fűrésztelepek képviselik majdnem kizárólag az ipart. A messze rónán füstölő gyárkémenyek jelzik, hogy ott valami üzem van, mely gőzerővel működik... Ámde az ország alapos ismerője tisztában van azzal, hogy ott a füstölő gyárkémenyek alatt nem kifejtett és igényteljes, modern proletariátus dolgozik...” (*Freund Gyula* : Munkaviszonyok Délmagyarországon. Szocializmus. II. évfolyam. 1907—08. 238. l.)

lassította a gyáripár agrárdolgozókat átalakító, formáló hatását.⁴⁹ Ez a helyzet Magyarországon különösképpen megnövelte azoknak az „átmeneti” formáknak a fontosságát, amelyek a paraszti dolgozók számára lépcsőfokot jelentettek az ipari munka felé.

A falusi, paraszti dolgozók ti. még ipari segédmunkássá sem közvetlenül váltak, hanem számos, átmenetinek nevezhető fokozat útján. Csak így érthető pl. az a jelenség, hogy még egy-egy gyár vagy bánya közvetlen környékének agrárdolgozói is lassan és nehézkesen alkalmazkodtak az új viszonyokhoz.⁵⁰ Sajnos, e probléma konkrét történeti ábrázolásához alig áll anyag rendelkezésre. De nyilvánvaló — és ezt külföldi kutatások is alátámasztják —, hogy minél korábbi korszakot vizsgálunk, annál ritkább az az eset, hogy a paraszt, a mezőgazdasági munkás a faluról jövet közvetlenül válik gyári munkássá.⁵¹

A mezőgazdasági dolgozók ipari munkássá válásának útján a következő mozzanatok tűnnek a legjelentősebbeknek:

Az alapvető kiindulópont a parasztság proletarizálódása. A kapitalista viszonyok térhódításával párhuzamosan egyre jobban kitágul a munkaerőpiac s a nincstelenek vándormozgalma nagy méreteket ölt. A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének sajátosságai e vándormozgalmat különösképpen felfokozták.⁵² E nagy, folytonosan mozgó munkástömeg túlnyomó része a mezőgazdaságban maradt. Ugyanakkor állandóan folyt és növekedett az áramlás a városok és általában a nem mezőgazdasági munkák felé. A városok — mindenekelőtt Budapest — középkorból örökölt plebejus rétege feltöltődött, megduzzadt a túlnyomórészt faluról jövő, bizonytalan egzisztenciájú nincstelenekkel. Egy részük városi napszámos (alkalmi munkás, útépítő stb.) lett. Viszonylag nagy tömegeket foglalkoztatott a fellendülő építőipar, amely az egyik legfontosabb és leggyakoribb átmeneti fokozattá vált. Részben az ipari munkaerő tartalmékát növelte a nagyszámú városi cselédség is. A folyama-

⁴⁹ Lenin a vidéki nagyipar növekedésének nagy jelentőséget tulajdonított ebből a szempontból; hangsúlyozta, hogy a gyáripár vidékre települése lassítja ugyan az örökletes ipari proletariátus fejlődését, ugyanakkor azonban annál nagyobb a szerepe saját környezete dolgozó népének alakításában, a mezőgazdasági és ipari proletariátus kapcsolatainak szélesedésében. (*Lenin* : i. m. 284. l.)

⁵⁰ *Szabó Zoltán* : Cifra nyomorúság c. könyvében (megj. Budapesten dátum nélkül), amely szinte az egyetlen ipari munkás szociográfiát is nyújtó „falukutató” mű, — talá-
lóan, bár sokszor igen végtelenen jellemzi ezt a folyamatot a salgótarjáni és ózdi ipar-
vidék múltjáról adott társadalomrajzában. Idézi többek között a salgótarjáni bányatársas-
pénztár régi kimutatásait, amelyek szerint 1868-ban, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. megalakulásának évében 261 külföldi, 626 „lipták” és 3 magyar munkást vettek fel; 1872-ben „még mindig alig szívárog a környező falvak lakossága”, ebben az évben 400 külföldi, 548 lipták és 26 magyar munkást alkalmaztak (130. l.). — Tehát nemcsak a szorosan vett bányászok, hanem a külszínen dolgozó napszámosok túlnyomó többsége sem a környék agrárproletárjaiból került ki. — Az 1870—75. évekről szóló iparkamarai jelentés ugyanezt állapította meg a salgótarjáni kohó- és bányamunkásokról (i. m. 131. l.).

⁵¹ *I. M. Lukomszkaja* „A Donyec-medence ipari proletariátusának kialakulása” c. tanulmányában (Pankrátova-émlékkönyv, Moszkva. 1958) pl. kimutatja, hogy a 70-es években a Donyec-medence gyorsan fejlődő bánya- és kohóiparának munkásai nem annak a körzetnek a parasztságából regrutálódtak, ahol ez az ipar kifejlődött, hanem a távoli központi kormányzóságokból, amelyeknek régi ipari múltjuk volt, s ahol a paraszti dolgozók körében az ilyen átmenetihez hasonló fokozatok már régebben kialakultak. — Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a később tárgyalandó magyarországi szlovák munkásoknál.

⁵² A mezőgazdasági vándormunkások száma a századforduló idején több száz ezerre tehető. (*Illés Imre* : A munkásvándorlás Magyarországon. Amunkánélküliség és amunkásvándorlások. Bpest, 1913.)

tot jól érzékelteti pl. a pesti lakosság összetételének alakulása: 1857 és 1870 között a napszámosok, a cselédek, szolgák, gyámolításból élők száma mintegy duplájára emelkedett.⁵³ Ebből a szempontból Magyarországon igen nagy szerepre tett szert a nagyszámú vasútépítő és kubikus-munkásság, amely — hasonlóan az építőmunkásokhoz — bizonyos értelemben félúton állt a mezőgazdasági és az ipari munka között. E különböző fokozatokon át jutott el az eredetileg falusi nincstelenek egy része magához az iparhoz, elsősorban természetesen a mezőgazdasághoz közelálló, részben idény-jellegű iparágakba (malomipar, sörgyárak, téglagyárak), majd a „kétlakiságot” már nemigen tűrő magasabb, állandóbb jellegű iparágakba.⁵⁴

E viszonylag széles mezőgazdasági munkástömegeket mozgató és formáló átmeneti fokozatok azonban az esetek többségében Magyarországon nem vezettek a dolgozók, a nincstelenek gyári munkássá válásához; e rétegek nagyrésze — az iparfejlődés korlátozottsága és egyoldalúsága miatt — megrekedt az átmeneti formáknál, félúton a mezőgazdaság és az ipar között, sőt, jelentős tömegeik — a nagy építőmunkák, vasútépítések stb. lehanyatlásával — visszakényszerültek a mezőgazdaságba.⁵⁵ Az agrárproletariátus gyáripari munkássá válásának a nehézségei a századforduló előtti Magyarország súlyos belső társadalmi ellentmondását képezték; nagy béklyót jelentettek az ország egész népességének mintegy egynegyedét kitevő agrárproletariátus számára. A problémát még fokozta, hogy a mezőgazdasági munkások nagy többsége, a századforduló idején háromnegyed része, nem uradalmi vagy gazdacseléd, hanem formailag szabadon mozgó bér munkás volt.⁵⁶

Az alakuló gyári proletariátus összetételét meghatározó további mozzanatot a vas-gépipar nagy szerepével függött össze. Láttuk, hogy e munkáslétszám szempontjából döntő iparágak munkássága két részre oszlott: többségében szakmunkásokra, kisebbségében tanulatlan segédmunkás-napszámosokra. Más országokban, ahol az ipari forradalom a „klasszikus”, vagy az ahhoz hasonló

⁵³ Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 1882. nov. 114. sz. 283. l.

⁵⁴ Igen érdekesen írja le ezt a folyamatot a varsói munkásság kialakulásával kapcsolatban T. Lepkowski „A munkásosztály kialakulásának kezdetei Varsóban” (Varsó, 1956) c. jelentős munkájában: „Az ipari munkásosztály soraiba vezető két főút rajzolódik ki. Az első út a faluról a plebejus réteg soraiba vezetett, amely a munkaerő sajátos tartalmát alkotta és azután vezetett az iparba. Ez a paraszt-plebejus út... A másik út a pauperizálódó kézművesség alját a plebejusok közé és onnan az iparba vezeti. Ez a városi plebejus út... Bizonyos jellemző vonások különböztetik meg ezt a két utat. A parasztok leggyakrabban az építkezési munkákhoz, a városi munkások sorába, a perifériák primitív iparába, vagy a textiliparba mennek. A városi nép „alja”, különösen a kézművesek, különböző gyárakba és manufaktúrákba megy, leggyakrabban pedig a fémiparba.” (213. l.)

⁵⁵ A mezőgazdaságból félig kilábolt dolgozók visszasüllyedése a mezőgazdasági proletariátus soraiba nyilván nagy szerepet játszott pl. a századforduló előtti ún. „agrár-szocialista” mozgalmakban, valamint a kivándorlás rohamos fokozódásában.

⁵⁶ „Az egész Monarchián belül kiemelkedett Magyarország egyfelől a nagybirtok rendkívüli túlsúlya, másfelől az agrárproletariátus viszonylag igen magas (39%) aránya tekintetében. Az agrárproletariátus Magyarországon az egész népesség több mint 1/4 részét tette ki. Az agrárproletariátus mellett a félproletár réteg (az agrárnépesség 15,2%-a) csak másodrendű s egyre csökkenő szerepet játszott a munkaerőellátásban. Az agrárproletariátusnak is túlnyomó részét a bizonytalan egzisztenciájú, szabadon vándorló napszámosok alkották (73,27%)... A Monarchia egyetlen más országában sem volt ilyen társadalmi helyzetű és ilyen nagyszámú, ennyire koncentráldott és forradalmasodott agrárproletariátus” — írja Kolossa Tibor az agrárnépesség századforduló körüli viszonyairól. (Kolossa Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában [1900]. Történelmi Szemle, 1959. II. évf. 1—2. sz.)

úton haladt, a gyáriparra az volt a jellemző, hogy kezdetben kevés *szakképzett* munkást és nagy tömegű betanított munkást igényelt; nálunk — a vas-gépipar nagy szerepe következtében, amihez még az ipari forradalom késői időpontja is járult — hirtelen, és a magyarországi viszonyokhoz képest nagyarányú szakmunkás-szükséglettel jelentkezett. Vagyis: a magyarországi gyáripari proletariátusnak, lényegében kezdettől fogva, központi, legjellegzetesebb típusa a — nagyrészt vas- gépipari — szakmunkás volt. Ez a szakmunkásság vetette meg a nagyüzemi törzsproletariátus alapját, alkotta első generációját.

A gyári szakmunkásságnak, természetesen, nem lehetett közvetlen társadalmi forrása az agrárproletariátus. De kezdetben csekély forrást jelentett a hazai kézműves-iparos népesség is.

Ezt elsősorban a kézmű- és kisipar szakmai-technikai elmaradottsága okozta. Nyilvánvaló, hogy a későn, a gépi technika viszonylag magas fokán, megfelelő előkészítő formák nélkül létrejövő magyarországi gyáripar szakképzett munkaerő szempontjából a céh-keretektől éppen csak kilábaló kézműves-iparos-népességre nemigen támaszkodhatott. Egyes könnyűipari ágakban (pl. faipar, porcellán- és agyagipar, bőrgyártás stb.) erre inkább meg volt a lehetőség: ezekben az iparágakban a gyári termelésre való áttérés általában a koncentráció és a technika alacsonyabb színvonalán megy végbe. Olyan szakmunkásokra (pl. asztalosokra, ácsokra, bognárookra, fazekasokra, tímárokra stb.), akik közvetlenül a kézmű- és kisiparos népességből, vagy egy-egy vidék viszonylag fejlettebb háziiparosaiból kerülhettek ki, a nagyiparnak csak kis számban volt szüksége. A vas-, fém- és gépipar nagy szakmunkásigénnyel jelentkezett; e gyárak magasan kvalifikált szakmunkás gárdájukat azonban nem meríthették az elmaradott, túlnyomóan vidéki kézművesek és iparosok köréből.

A kézmű- és kisipar helyzetének magyarországi alakulása azonban más szempontból is fontos következtetésekre ad lehetőséget. Nemcsak arról volt ti. szó, hogy a viszonyok akadályozták az iparos népesség gyári munkássá válását: a magyarországi iparfejlődés menete nem is hatott kényszerítően abban az irányban, hogy az iparosság jelentős része — különösen a vas-fémiparban — gyári munkássá váljék.

A kézművesek, iparosok számának pontos alakulását az ipari forradalom idején, az eltérő jellegű és egymáshoz alig hasonlítható felmérések miatt, szinte lehetetlen rekonstruálni. Az 1884. évi budapesti iparkamarai jelentés az ország önálló iparosainak számát 228 000-re teszi; 1890-ben — a népszámlálási adatok szerint — létszámuk megközelítette a 300 000-et. Jobban követhető az iparosok számának alakulása az ország belső — a budapesti kereskedelmi és iparkamara alá tartozó — területein. Itt az adófizető iparosok száma 1872—1885 között több mint 42%-kal emelkedett.⁵⁷ Ha az adatok számszerű pontosságához kétség is fér, a tendencia világos: az iparosság létszáma nálunk az ipari forradalom évtizedeiben is jelentősen növekedett. Ez nem volt valamilyen speciális magyarországi sajátosság. Az ipari forradalom csak részben időszaka a kisipar közvetlen pusztulásának; egyben a kisipar átalakulásának és több területen számbeli növekedésének az időszaka is. Az ipari forradalom elpusztítja a kisiparnak azon ágait, amelyekben a gépi nagyipar utat tör; más területeken átmenetileg maga is hozzájárul a kisipar fennmaradásához, sőt terjedésé-

⁵⁷ A budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1870—75. és 1884—85. adatai alapján. — Ugyanezen idő alatt az iparosok száma Budapesten csak 33%-kal emelkedett; a nagyobb növekedés tehát a vidékre esett.

hez,⁵⁸ új iparágakat hoz létre, növeli a javítóipart stb. Az iparosság helyzetének és számának alakulásában emellett egy sajátos vonás is közrejátszott: a magyarországi iparosság más összetételű volt, mint azokban az országokban, ahol az ipari forradalmat a gépi nagyipart megelőző, kezdetleges, de már tőkés iparformák széles elterjedtsége előzte meg. Ezekben az országokban az iparos népesség jellegzetes típusa, legszélesebb rétege az az árutermelő iparosság volt, amely egyre inkább a tőkések gazdasági hatalma alá került, s amelyet az ipari forradalom azután tömegével deklasszált és változtatott gyári gépmunkássá vagy munkanélkülivé; ez a deklasszáció a szakképzettség szerepének általános csökkenésével s az addig félig-meddig önálló iparosság súlyos anyagi romlásával járt együtt. Nálunk Magyarországon — mint már utaltunk rá — az ipari forradalom kibontakozásakor a viszonylag alacsony létszámú iparos népesség legfőbb típusa, legszélesebb rétege a kézműves volt, az alapvető iparcikkeket gyártó kisárutermelő iparosság az iparos-népességnek csak kis hányadát tette ki.

Az iparosság számbeli növekedése, természetesen, nálunk is igen ellentétes tendenciákat foglalt magában. Az iparosok egy kisebb árutermelő része — döntően a külföldi gyáripar termékeinek behatolása következtében — nálunk is rohamosan pusztult és tűnt el. Az iparkamarai jelentések az egész korszakon át panaszkodnak az iparágak iparosainak tönkremenetelére, kilátástalan helyzete miatt. A tímáripár gyorsan hanyatlott.⁵⁹ Az 1880-as években még összesen mintegy tízezer főt kitevő takácsmesterek „hanyatlása és szegényedése szembetűnő” — állapította meg nem sokkal később a kisipar sorsával foglalkozó szerző.⁶⁰ Rohamosan esett vissza a késgyártó, gombkötő, kefekötő, kelmefestő, szappanos, fazekas-kisipar stb. is. Sok iparág tűnt el a kapitalista fejlődés közvetett hatására (pl. süveges, sarkantyús stb.). Más területeken azonban — s itt volt az iparosok száma a legnagyobb — a kapitalista fejlődés egyenesen fellendülést eredményezett: a vas-fémipar, a ruházati ipar és az élelmezési ipar területén. A ruházati- és élelmezési kisiparban a fellendülés elsősorban a városi lakosság növekedésének volt a következménye.⁶¹ A gyáripari fejlődés szempontjából azonban a legfigyelemreméltóbb a vas- fém kisipar terjedése volt.

⁵⁸ Ilyen értelemben beszél Marx arról, hogy pl. a textilgyáripar által létrehozott szövetek bősége növeli a szabók számát, amíg a konfekció-nagyipar ki nem alakul. Továbbá: „Hacsak a művelet természete a nagybani termelést már eleve meg nem követte, az utóbbi évtizedekben ujonnan kialakuló iparágak, pl. a boríték-készítés, acélrugó-gyártás stb. rövid átmeneti időszakokként átéltek a kézművesüzem, majd a manu-faktúra-üzem formáját, mielőtt a gyárüzemhez eljutottak.” (I. m. 498. l.) Így növelte pl. az angol ipari forradalom a gépgyártó kisipart stb. — Lenin aláhúzza, hogy a kistermelés különböző ágainak fennmaradása, sőt növekedése szükségszerű minden olyan társadalomban, amelyben a parasztság nagy tömegei megmaradnak. A kisipar növekedése „... úgyszólván új talajt szánt fel, új területeket készít elő az ország legelmaradottabb vidékein vagy a legelmaradottabb iparágakban a kapitalizmus bekövetkező térhódítása számára. A kapitalizmus növekedése az ország más vidékein, vagy más iparágakban viszont merőben eltérő formában jelentkezik: a kisműhelyek és házimunkások száma nem nő, hanem csökken, mert elnyeli őket a gyár. Világos, hogy amikor valamely ország iparában a kapitalizmus fejlődését tanulmányozzuk, a legszigorúbban meg kell egymástól különböztetnünk ezeket a folyamatokat; összekeverésük csak a fogalmak teljes zűrzavarához vezethet.” (Lenin : i. m. 334—335. l.)

⁵⁹ Sugár Ignác : A kisipar sorsa. Bpest, 1901. 41. l.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ 1850—1890 között a th. városok lakossága közel 100%-kal, a rend. tan. városoké 80%-kal emelkedett; a vidéki népesség létszáma csak 25%-kal.

A mezőgazdaság technikai fejlődése és gépesítése, a fémeszközök használatának gyorsütemű terjedése, az építőipar fellendülése a vas-fém kisipar, főleg javítóipar új és új ágait hozta létre. A kovácsok, méginkább a lakatosok, bádgosok stb. száma jelentősen nőtt, nemcsak a városokban, hanem a falvakban is. E területen megvolt a szükséglet és a mód arra, hogy a kézműves- és kisipar alkalmazkodjék az új viszonyokhoz, átalakuljon, s kihasználja az új lehetőségeket.⁶²

Az általános kép tehát a következő: a tőkés iparfejlődés az elmaradott kisipar egyes — Magyarországon az ipari forradalom idején nem jelentős — árutermelő ágait elpusztította, más ágakat viszont átalakított és fejlesztett. Egyes ágak iparosainak pusztulását ellensúlyozta a ruházati, élelmezési és a vas-fém kisipar terjedése. Ez a helyzet, párosulva a mezőgazdaság, a falusi népesség sajátos szükségleteivel, konzerválta az iparosnépességet, sőt több területen a századfordulőig viszonylag könnyű önállósulási lehetőségekhez juttatta. Külön fontos mozzanat, hogy a vas-, fém- és gépipar területén a nagyipari fejlődés nem eredményezte ez ágak kézműves-kisiparosainak pusztulását. Ez a tény ugyancsak lassítóan hatott a szakmunkásság belső, hazai forrásainak kialakulására.

Másrészt viszont az ország általános gazdasági állapota, a kvalifikált munkaerő nagy szerepe, a szakképzettség elsőrendű jelentősége, az állandó szakmunkáshiány stb. azt eredményezték, hogy az iparosságból származó és a továbbiakban — ha nehezen és vontatottan is — a gyáriparba kerülő munkások többsége számára a nagyipari proletár-sors nem jelentett süllyedést sem életszínvonal, sem szakképzettség tekintetében. A probléma nem is ez volt, hanem kezdetben az iparos népesség szakmai alkalmatlansága és egyes területeken — főleg a vas-fémiparban — a kisipar viszonylag kedvező helyzete. Az első évtizedekben így az iparos népesség a gyári szakmunkásság forrásává csak kisebb részben válhatott. A továbbiakban mégis ez a társadalmi réteg alkotta a gyári (főleg vas-gépipari) szakmunkásság döntő hazai forrását; de nem úgy, hogy az iparosság szélesebb rétege saját élete folyamán proletárrá vált, hanem azáltal, hogy fiaiból szakmunkást nevelt.⁶³

A gyári szakmunkásságot kellő számban így — különösen a vas-gépipar területén — az első évtizedekben csak külföldről lehetett biztosítani. Az egyes, konjunkturális időszakokban jelentkező nagyarányú szakmunkáshiányra jellemző az 1867—1870 közötti évek példája. 1867-ben Budapesten

⁶² A korabeli szerzők, megállapítva e kisipari ágak fejlődését, szomorúan teszik hozzá, hogy sajnos sok más területen ilyen lehetőségek nem tapasztalhatók. — Az 1878. évi budapesti iparkamarai jelentés, miután hangsúlyozza, hogy a fém-tömegeipar területén a nagyipari fejlődést az osztrák és nyugati gyárak versenye teljesen lehetetlenné teszi, így folytatja: „Tagadhatatlan ugyan, hogy a hazai iparosok a vas feldolgozásában a kvalitatív munkaképességet illetőleg az utóbbi időben jelentékenyen és örömdetesen haladtak; e mellett főleg a budapesti műhelyeiket a legújabb találmányú kisebb kézi munkagépekkel is törekednek felszerelni...” (156. l.)

⁶³ A Ganz-Mávg gyár nyugdíjas szakmunkásai között a szerző által végzett felmérés azt mutatta, hogy a 90-es évektől kezdve a vas-gépipari szakmunkásság fő belső forrását ez az iparosság alkotta. Ezt nemcsak a megkérdezett munkások tapasztalatai támasztották alá, hanem a megkérdezettek származása is: közülük igen soknak az apja falusi kovácsmester volt. — Hogy a szakmunkásság fő belső forrásává csakhamar az iparos-népesség vált, a későbbi, 1920-as évekre vonatkozó származás-statisztikai adatok is világosan bizonyítják: még az 1920-as évek végén is a magyarországi szakmunkásság több mint 30%-a származott önálló iparos családból. (Ld. erről bővebben *Lackó Miklós*: Adalékok a budapesti ipari munkásság összetételéről az 1920-as évek végén. Bpest, 1958.)

mintegy 900 gépgyári munkás dolgozott. Ebben az évben alakult az Első Magyar Gépgyár Rt.; vele szinte egyidőben a Magyar—Belga gép- és hajógyár, a Magyar Svájci gép- és waggongyár, a Magyar Waggongyár, a Pest-Fiumei hajó- és gépgyár Újpesten, a Fegyvergyár stb. Egyik évről a másikra így többezer főnyi szakmunkáshiány lépett fel, amit szinte kizárólag külföldről kellett pótolni.⁶⁴

A külföldről bevándorolt szakmunkások súlyának és létszámának alakulásáról az általunk tárgyalt korszakban sajnos nem rendelkezünk pontos összefoglaló adatokkal. Amikor a népszámlálások külön számbavették a külföldi illetőségű munkásokat, tehát 1900-tól kezdve, szerepük már erősen csökkenőben volt. Akkor, 1900-ban e munkások számát — a bányászokkal együtt — országosan kb. 25 000-ben állapították meg.⁶⁵ A korábbi évekre vonatkozóan csak rész-adatokkal rendelkezünk.

A korai népszámlálások adatai szerint Budapesten 1857-ben az összeírt 26 000 főnyi iparúzóból (mesterek, segédek, tanoncok együtt) mintegy 5300, vagyis 20,4% volt külföldi, zömében osztrák, cseh, morva születésű. 1870-re számuk ugyancsak Budapesten mintegy 10 000-re, 22,3%-ra emelkedett. A fémiparban arányuk ez idő alatt 18%-ról 22,6%-ra, a gépiparban 24,8%-ról 40,6%-ra nőtt.⁶⁶ Az adatok szerint más iparágakban is jelentős volt Budapesten a külföldi iparosok és főleg munkások aránya; a faiparban, az élelmezési- és ruházati iparban viszont kezdettől fogva nem alkottak számottevő réteget s arányuk fokozatosan csökkenő tendenciát mutatott.⁶⁷ 1881-ben Budapesten az iparral foglalkozók és a napszámos-gyári munkások körében a külföldi születésűek száma 14 400 (19%) volt.⁶⁸ Sokkal megbízhatóbb — bár részleges — adatokat nyújt a fővárosi gyáripari üzemek körében 1875-ben kezdeményezett iparstatisztikai felvétel, amely mintegy 10 000 gyári munkás származását is kimutatta. Eszerint 1875-ben a budapesti gyári munkások 25%-a volt külföldi származású:

*A budapesti gyári munkások származása. 1875.*⁶⁹

	Malmokban	Gép- és vasgyárakban	Nyomdákban	Tégla- gyárakban	Dohány- gyárakban	Egyéb gyárakban
Budapesti származású	388	610	609	26	1301	514
Egyéb magyarországi származású	966	1176	289	141	501	1018
Ausztiai származású	415	812	95	273	74	378
Németthoni származású	61	54	17	—	3	106
Egyéb külföldi származású	40	76	5	64	3	15

⁶⁴ Bericht. . . 158. l. A szükséglet azonban ennél is lényegesen nagyobb volt. Így pl. mintegy 2 000 lokomobil működött akkor a magyarországi mezőgazdaságban, amelyek állandó gépessel nem rendelkeztek. A 70-es évek elején előfordult, hogy többszáz budapesti géplakatos hagyta el munkahelyét az aratás idejére — ahogy az iparkamarai jelentés írja — „a lokomobil-gépészesség nyugalmas szolgáltatáért”. (Uo. 160. l.)

⁶⁵ 1900. évi népszámlálás. III. kötet.

⁶⁶ Bericht. . . 68—69. l.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 1882. nov. 114. sz. A főváros lakosságának foglalkozási viszonyai az utolsó, 1881-iki népszámlálás eredménye szerint. 315. l.

⁶⁹ Bpest Föv. Statisztikai Hivatalának Havi Füzetei. 1877. ápr. 47. sz. 63. l.

Külföldi származású volt tehát a gép- és vasgyárak munkásainak 34,6%-a, a malom-munkások 27,6, a téglagyáriak 66,9, a nyomdászok 11,6 és a dohánygyári munkások 4,3%-a.⁷⁰ Végül még egy rész-adat: az 1880-as évek közepén az Óbudai Hajógyár munkásainak 21%-a volt külföldi születésű.⁷¹ A külföldi munkások szerepe a vidék bánya- és vas-fémiparában a budapestinél még nagyobb lehetett. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a külföldi munkásság erősen fluktuált, cserélődött, így az egy ideig Magyarországon dolgozók száma még magasabb volt.⁷²

A külföldi, iparilag fejlettebb országokból származó munkások átmenetileg jelentős szerepe nem magyarországi sajátosság.⁷³ De Magyarországon többről volt szó: az iparfejlődés történelmi előzményei és sajátos iránya következtében nálunk a külföldi munkás-elem nagy szerepet játszott a gyáripari proletariátus alapvető törzsének a kialakulásában; nemcsak a legmagasabb képesítéssel bíró, szűk felső réteg, hanem a magyarországi gyáriparban központi helyet betöltő széles szakmunkástömeg első és fő forrása volt.

A külföldi munkások nagy szerepe, az a tény, hogy főleg a bányászat és a vas-gépipar szakmunkásszükségletét alig meríthette saját környezetének dolgozó népességéből, arra vezetett, hogy az országban kialakult a gyári munkások egy sajátos típusa: a bányához, gyárhoz telepített, idegenből, vagy messzi (főleg szlovák) vidékről toborzott *kolonizált* munkás. Ez a munkásság környezeténél lényegesen fejlettebb, modernebb, osztálytudatosabb réteget alkotott s — különösen a vidéki iparban — ő teremtette meg a nagyipari törzsproletariátus első jelentősebb csoportjait. A dolog negatív oldalaként viszont a munkás kolóniák hosszabb időn keresztül meglehetősen zárt világot képeztek a hazai dolgozók között; a gyári munkások kapcsolatai itt saját új környezetük (nagyrészt agrár) népességével lassan és nehézkesen szövődtek; ezzel is lassabban érvényesült a nagyiparnak a vidék dolgozó népére gyakorolt átalakító hatása.⁷⁴

⁷⁰ A külföldi származásúak nagy száma a téglagyári munkások körében főleg telepítéssel magyarázható. A dohánygyárak munkásainak túlnyomó többsége budapesti proletár-asszony és leány volt.

⁷¹ Az Óbudai Hajógyár ebből a szempontból nem tipikus példa: ez volt Budapest legrégibb nagyüzeme, amellelt igen sok magyar származású ácsot, hajóácsot foglalkoztatott. — Régebben e gyárban is nagyobb volt a külföldi elem szerepe. „Különösen a régibb munkások közül sok az idegen, akiknek legnagyobb része azonban már egészen meghonosult, gyermekeik már magyar neveltetésben részesültek.” (*Somogyi Manó*: Az óbudai hajógyár munkásainak helyzete. Statisztikai Havi Füzetek. 16. évf. 1888. febr. 117. sz. 47. l.)

⁷² Így megtörtént, hogy külföldi tőkések által alapított gyárak egy idő után felszámoltak. Ezek, ahogy hozták, úgy magukkal is vitték munkás-törzsszállományukat. Így volt ez pl. a budapesti fegyvergyár esetében.

⁷³ Franciaországban a gépi nagyipar kialakulása idején pl. fontos szerepet töltöttek be az angol munkások; Lengyelországban, Oroszországban a német, angol stb. magasan kvalifikált szakmunkások.

⁷⁴ A salgótarjáni, ózdi iparvidékkel kapcsolatban e problémát részletesen fejtegeti Szabó Zoltán i. m.-ben. „E névben (ti. a *kolónia* névben) rögtön benne is van e táj iparosodásának első jellemzője. . . A munkásság nem itt fejlődött, hanem: ide érkezett. . . A következmény: a bányászatnak és az iparosodásnak a tájra gyakorolt hatása nem volt gyökeres, az iparosodás nem a meglevő társadalmat alakította, hanem: föléje telepített. . . mindennek következtében palóc, itteni eredetű munkásosztályról nem beszélhetünk. A palócság beszivárgása a munkásságba nagyon későn indult meg, akkor is igen tétován és éppen a munkásság legalsóbb, tehát legkevésbé munkásszemléletű rétegébe, a szezonmunkások közé.” (123—125. l.) — Szabó Zoltán megállapításaiban a helyes és helytelen nézetek keverednek. Így pl. a parasztság „föle telepített” munkásokról beszél; mert e

A nagyipari munkásság hazai forrásainak a kialakulása azonban nem minden iparágban és nem minden területen ment végbe ilyen nehézkesen. Így a kő-, föld- és agyagipar, olasz, lengyel vagy szlovák vándormunkások mellett, saját környékéről merítette munkásai zömét. A lábatlani cementgyár „igen jól alkalmazható” gyármunkásai a vidék lakosságából kerültek ki. A fejletlen textilgyáripár sem küzdött (a szakmunkásokat kivéve) munkaerő-problémákkal. A budapesti Magyar Gyapjúmosó gyárról, a losonci posztógyárról, a gácsi posztó- és pokrócgyárról stb. a jelentések megállapítják, hogy túlnyomórészt magyar és szlovák munkásaik „a kellő betanítás után jól alkalmazhatók”. A szegedi kötélgyár egyenesen „... bizonyosságát adta annak, hogy az alföldi nép ... a gyári foglalkozásra nagyon jól alkalmazható”. A kétfestő és kartonnyomó gyárak túlnyomóan belföldi munkásai is „immár kellőleg be lévén gyakorolva, az igényeknek minden tekintetben eléggé megfelelnek”. Az akkor Budapesten működő három nagyobb épületfa-üzem mintegy ezer munkásából „a szakmunkások túlnyomó többségében magyarok és kitűnően alkalmazhatók”. A malomipari munkások „... a technikai munkások kivételével, kik közt még számos külföldi van — többnyire belföldiek és akár fegyelem, akár szakképzettség tekintetéből minden igénynek megfelelnek”.⁷⁵ Azokban a gyáripari ágakban tehát, amelyekben a betanított munkásság játszotta a főszerepet, melyek szorosabban kapcsolódtak a mezőgazdasági- és földmunkához, vagy amelyek (pl. a malomipar, faipar esetében) kellő hagyományokkal rendelkeztek, — a hazai gyári proletariátus kialakulása könnyebben, szervezettebb fejlődés útján ment végbe. Jól bizonyítja ezt a pécsi Zsolnai-gyár munkásállományának fejlődése. E manufaktúrális kezdetekből alakuló porcelánüzem az 1870-es években először Pécskörnyék, majd egyre távolabbi vidékek önállóságukat vesztett fazekas-háziiparosaiából merítette szakmunkás-gárdájának jelentős részét; e kézi korongosok csakhamar gépen dolgozó tömegmunkásokká váltak, s ezzel együtt megjelentek közöttük a szakképzetlen mezőgazdasági, proletárokból kikerülő új betanított munkások is, akiket a régi szakmunkások „vad korongosoknak” neveztek.⁷⁶

Az ipari forradalom, a gépi nagyipar fejlődésének sajátos vonásai, Magyarországon kihatottak az alakuló gyári munkásság nemek és korviszonyok szerinti összetételére is.

A gyermekmunka kezdettől fogva nem lebecsülendő szerepet játszott a magyarországi nagyiparban, mindenekelőtt a bányászat s kisebb mértékben az élelmezési és vegyi ipar (az ide sorolt dohány- és gyufagyárakban) és a nyomdaipar területén. Az 1860-as évek közepén a bánya- és kohóművek mintegy 41 000 munkásából 5 400 volt gyermek (13%).⁷⁷ Az 1885. évi országos iparstatisztika adatai szerint a kis- és a nagyipar 354 000 munkásából — a tanoncokat nem számítva — kerekén 12 000 volt 16 éven aluli; közülük kb. 5300 a bányákban dolgozott.⁷⁸ A gyáriparban foglalkoztatott fiataikorúak szá-

munkások zöme nem magyar nemzetiségű volt, azért őket a tőkésekkel együtt „gyarmatosítóknak” nevezi stb. Mindebben — a könyv pozitívumai mellett — nem nehéz fellelni egy városi polgárból lett „népies” hibás nézeteit.

⁷⁵ E rövid összeállítás a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1878. évi jelentése alapján készült.

⁷⁶ *Ruzsás L.* : i. m. 63—64. és 133. l. Sajnos, Ruzsás Lajos munkájához hasonló, alapos gyártörténettel alig rendelkezünk.

⁷⁷ A bánya- és kohóműveknél 1866-ban alkalmazott munkások. Hivatalos Statisztikai Közlemények. I. évf. I. füzet. Pest, 1868.

⁷⁸ Magyarország iparstatisztikája 1885-ben. Bpest, 1886.

máról összefoglaló adatokkal csak a későbbi, századforduló körüli időkből rendelkezünk. Ebben az időben — a tanoncokon kívül — mintegy 11 500 tizenhat éven aluli fiú és leány dolgozott a nagyiparban; közülük 3000 a bányászat, 1600 a textilipar s kb 1000 a vas-fémipar területén.⁷⁹ 1900-ban tehát — a tanoncok nélkül — a gyári munkásság 3—4%-a volt 16 éven aluli. A századforduló előtti évtizedekben, amikor a textilipar még teljesen hiányzott, a fiatalok munkások aránya nem lehetett magasabb, még akkora sem, ha a bányászatban és az élelmezési iparban a századfordulóhoz képest nagyobb is volt az arányuk. Ezt bizonyítja az 1875-ben végrehajtott budapesti gyáripari adatfelvétel eredménye is, amely szerint az összes 14 éven aluli gyermekek aránya 2,4%-ot tett ki.⁸⁰

A kép azonban nem volna teljes, ha a fiatalok tanulatlan munkások mellett nem vennénk számba a tanoncokat is. Ezek száma — bár a tanoncképzés kezdettől fogva túlnyomóan a kisiparra hárult⁸¹ — a nagyarányú szakmunkás-hiány miatt már a 70-es, 80-as években jelentős volt.⁸² A századforduló idején a gyáriparban kb. 11 000 tanonc dolgozott. Élet- és munkaviszonyaik a lehető legsúlyosabbak voltak, tanonc-idejük első éveit valójában a végéig kizsákmányolt gyermekmunkások szerepét töltötték be a magyarországi iparban, amely egyébként hivatalosan tanulatlan fiatalokat kismértékben dolgoztatott.

Mindezt tekintetbe véve is, az ipari fejlődés magyarországi iránya, a textilipar s általában a tömegeikkipar hiánya eleve korlátozta a gyermekmunka szélesebb elterjedését a gyáriparban. Hogy a gyermekmunka nagyarányú térhódítása mennyire összefüggött a textilipar ugrásszerű fejlődésével s a betanított gépmunkásság tömeges megjelenésével, azt nemcsak Anglia példája, hanem a magyarországi gyáripar későbbi adatai is bizonyítják. 1901-ben a nagyiparban, a tanoncokkal együtt, az összes munkások 13%-a volt 18 éven aluli; ez az arányszám azonban a textiliparban 34,3%-ot, az ugyancsak fejletlen papirosiparban 27,5%-ot tett ki. A 15 éven aluli munkások aránya, a tanoncokkal együtt, a legtöbb munkást foglalkoztató ágak közül a vas-fémiparban 3,7%-ot, a gépiparban 0,6%-ot s az élelmezési iparban is csak 4,2%-ot ért el; a fejletlen textiliparban azonban 14,6%-ot, annak ellenére, hogy a textilipar tanoncokat szinte egyáltalán nem foglalkoztatott.⁸³

Bizonyos fokig hasonló volt a helyzet a nőmunkásság tekintetében is. Nálunk az ipari forradalom évtizedeiben a gyári munkások száma és aránya viszonylag alacsony maradt. A rendelkezésre álló adatok szerint a gépi nagyipar első nagyarányú fellendülésének éveiben (1867—1873) csak a dohány- és cukorgyárak s a kő-, föld- és agyagipar foglalkoztatott nőket jelentősebb számban.⁸⁴ Az 1880. évi népszámlálás az iparral foglalkozó kereső népesség (önálló

⁷⁹ 1900. évi népszámlálás. III. kötet.

⁸⁰ Bpest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi kimutatásai. 1875. okt. 29. sz. 139. l. — Természetesen itt számba kell venni, hogy a tőkés gyermekmunkásaik egy részét letagadták, vagy tanoncoknak tüntették fel.

⁸¹ 1890-ben az egész iparban 100 segédre Budapesten 29,4, vidéken viszont 63,6 tanonc jutott (Az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Bpest, 1893).

⁸² A fejlődő és hanyatló iparágakat jól jellemzi a tanoncok aránya: 1890-ben 100 segédre a lakatosoknál 100,2, a bádigosoknál 88,7, az esztergyárosoknál 87,4, a gépész-kovácsoknál 86,6, viszont a takácsoknál csak 45, az ácsoknál 20,9 tanonc jutott (uo.).

⁸³ Gyáripari statisztika, 1901. 72—73. l.

⁸⁴ Bericht... III. Tabellarische Zusammenstellung der im Districte der Budapester Handels- und Gewerbekammer betriebenen Industrien. 114. és 134—153. l.

iparosok, munkások együtt) körében a nők arányát 10%-ra teszi.⁸⁵ Bár ekkor az önálló iparosokhoz soroltak sok háziiparral foglalkozó nőt is, nyilvánvaló, hogy a munkásságon belül a nők aránya jóval magasabb volt 10%-nál. 1885-ben, az iparstatisztika adatai szerint, az összmunkásság 15,5%-át tették ki a nők. 1900-ban arányuk a gyáriparban 19%-ot ért el,⁸⁶ ami elég alacsonynak mondható. A századforduló idején, amikor már a textilipar sem hiányzott teljesen, a nők túlnyomó többsége négy gyáripari ágban dolgozott: az élelmezési iparban 21 000 (ebből 17 000 a dohánygyárakban), a textiliparban 12 000, az építőanyagiparban 6000, a faiparban 4300 volt a számuk.

A textilipar fejletlensége következtében tehát a nőmunkásság száma és aránya viszonylag alacsony maradt, bár a hiányt a sok nőt foglalkoztató élelmezési ipar részben ellensúlyozta. A nőmunkásság azonban — hasonlóan általában a *tanulatlan* munkásokhoz — nálunk más jellegű is volt, mint azokban az országokban, ahol az ipari forradalom élén a textilipar haladt. A textilipar, mint láttuk, egyike azon gyáripari ágaknak, amelyek a legállandóbb munkás-gárdával dolgoznak. A munkásnők száma és aránya szempontjából kiemelkedő két magyarországi iparág, az élelmezési- és építőanyag-ipar ezzel szemben a leginkább idény jellegű ágak voltak. Vagyis: Magyarországon különösképpen az *állandó* gyári nőmunkásság száma és aránya maradt alacsony; a munkásnők fő típusát nem a géphez kötött betanított munkás, hanem a dohány-, cukor-, és téglagyári napszámos alkotta.

Vessünk végül egy pillantást az alakuló gyári munkásság nemzetiségi összetételére.

Ismeretes, hogy a magyarországi ipari proletariátus megszületésétől kezdve soknemzetiségű összetételű volt. Ez természetes folyamánya volt az ország soknemzetiségű összetételének; a magyar nemzetiségű népesség az általunk tárgyalt korszakban az össz-lakosság 45%-át sem érte el. 1881-ben, a népszámlálási adatok szerint, az ország 13 700 000 lakosából 44,9% volt magyar, 16,9% román, 13,1% német, 13% szlovák és 12,1% egyéb anyanyelvű.⁸⁷ De nemcsak erről volt szó: az egyes rész-adatok, iparkamarai jelentések stb. alapján az is megállapítható, hogy az ipari forradalom időszakában a gyári munkások között a magyar nemzetiségűek országos arányuknál kisebb mértékben, nem magyar nemzetiségűek — a román dolgozókat kivéve — viszont jóval nagyobb arányban szerepeltek. Ismeretes az is, hogy ebből a tényből a korabeli uralkodó csoportok számos — a feudális antikapitalizmus jegyeit viselő — demagóg nézetet és elméletet gyártottak, amelyek a munkásságnak és kapitalizmusnak a „magyarságtól idegen” jellegét, az üzemi fegyelmet és a városi szokásokat nem tűrő „magyar paraszt” sajátos „szabad” és „földszerető” lelkiségét voltak hivatva bizonyítani.⁸⁸

A magyar nemzetiségűek aránya a gyári proletariátus körében valóban alacsonyabb volt országos arányszámuknál. A nemzetiségi vidékek bánya-

⁸⁵ Az 1880. évi népszámlálás. I. köt.

⁸⁶ Az 1900. évi népszámlálás. III. köt.

⁸⁷ Az 1881. évi népszámlálás. I. köt. — Fiume és Horvát-Szlavónia adatai nélkül.

⁸⁸ Érdekes, hogy e nézet még *Rézler Gyula* „A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 1867—1914” c., 1945-ben újra kiadott munkájában is megtalálható. Rézler a magyar elem viszonylag kisebb arányát a gyári munkások között így magyarázza: „De rá kell mutatni arra is, hogy nagyobb számban voltak idegen nemzetiségű munkások, amint ezt az ország nemzetiségi aránya engedte volna. Ennek oka pedig az előbb felsorolt tényezőkön kívül ti., hogy a gyáripar egy része a nemzetiségi vidékeken volt található — szerz.) a magyarság bizonyos faji jellegzetességeiben rejlett.” (46. l.)

és egyéb gyáriparában a magyar elem érthetően alacsony volt. De a magyar nemzetiségű területeken is — bár kisebb mértékben — hasonló volt a helyzet. Így pl. az 1870-es években a pécsi bányavidék 1500 munkásából 46,6%-volt szláv (túlnyomóan szlovák), 40% német és csak 13,3% magyar anyanyelvű.⁸⁹ A gyári munkásság legnagyobb és legfontosabb osztagait tömörítő Budapesten, amelynek lakossága a 70—80-as években nagyobb részét magyar volt, a már említett 10 000 munkás nemzetiségi megoszlása a következő képet mutatja:⁹⁰

magyar	46,6%
szlovák	22,2%
szerb	0,9%
román	0,3%
egyéb	5,0%
külföldi származású	25,0%

Már az előzőekben láttuk, hogy a gyári munkások mintegy 25%-a külföldi származású volt. Így a külföldi és a szlovák anyanyelvű munkások aránya 47,2%-ot tett ki. Az összes nem magyar nemzetiségűek aránya eszerint 53,4% körül mozgott. E felmérés a *hazai* német nemzetiségű munkásokat feltehetően az *egyéb*, 5%-ot kitevő kategóriába sorolta. A hazai német nemzetiségű munkások e néhány %-os aránya azonban túlságosan alacsony, nem felelhet meg a valóságnak. Ha számbavesszük, hogy 1880-ban az ország lakosságának 13,1%-a, de a városi népesség közel 18%-a volt német anyanyelvű;⁹¹ hogy a németek aránya 1870-ben a fővárosban és Pest megyében együttesen több mint 20%-ot tett ki;⁹² hogy 1881-ben Budapest lakosságának 34,3%-a vallotta magát németnek⁹³ — már nyilvánvalóvá válik, hogy az 1875-ös felmérés a hazai németek arányát a gyári munkások körében igen alacsonyan adta meg; több mint valószínű, hogy a hazai német nemzetiségűek egy tetemes része a *magyar* nemzetiségűek között szerepel. Az 1881. évi népszámlálás más adatai is — bár a *külföldi* és a *hazai* németeket nem választották el egymástól — alátámasztják e megállapítást. Ekkor a budapesti magyar lakosság 24%-a, a németek 29,8%-a, a szlovákok 28,7%-a foglalkozott iparral; száz magyar lakosból 12,6, száz németből 19 mint napszámos dolgozott.⁹⁴ (Ez utóbbi adatok azért fontosak, mert ide sorolták a gyári munkások egy részét is.) Mindezek alapján az 1870—1880-as években mintegy 60—65%-ra becsüljük a nem magyar nemzetiségűek arányát a budapesti gyári munkások körében.⁹⁵

A magyar nemzetiségű gyári munkások viszonylag alacsony arányának, természetesen, egyáltalán nem valami sajátos magyar „lelkiség” a magyará-

⁸⁹ Rézler Gyula : i. m. 46. l.

⁹⁰ Budapest Főváros Stat. Hivatalának Havi füzetek. 47. sz. 1877. ápr. 64. l.

⁹¹ 1890. évi népszámlálás. I. köt.

⁹² Bericht. . . 24. l.

⁹³ 1881. évi népszámlálás. I. köt.

⁹⁴ Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 115. sz. 1882. dec. 315. l.

⁹⁵ A mintegy 35—40%-nyi magyar munkásság magában foglalja emellett a zsidó munkásokat is. Az általunk tárgyalt korszakban (az 1881. évi népszámlálás adatai szerint) Budapest lakosságának kb. 20%-a zsidó volt; a zsidók 23%-a kereskedelemmel foglalkozott, 21%-uk iparos, 8%-uk napszámos-munkás volt. Ebben az időben a budapesti szabók, bádógosok több mint egyharmada, a nyomdászok elég tekintélyes része a zsidók közül került ki. Bár a zsidó munkások nagyobb részét a kisiparban dolgoztak, számuk nem lebecsülendő a gyári szakmunkások körében sem. (Statisztikai Havi Füzetek. 9. évf. 115. sz. 1882. dec. 314—315. l.)

zata, hanem nagyon is kézzelfogható, materiális okok, amelyeknek háttérére már az eddigiekben, ha közvetetten is, de utaltunk.

Az egyik ok a szakmunkásság kiemelkedő szerepe az alakuló magyarországi gyáripárban; innen a külföldi (osztrák-cseh) nemzetiségűek számszerűen is nagy tömege a nagyipari proletariátus körében.

A másik ok a német nemzetiségű lakosságnak — a magyarétól eltérő — összetétele; a régi városi elem, az iparosság lényegesen nagyobb aránya körükben. S bár a hazai iparos-népesség nagy tömegeiben csak a 90-es évek után vált a szakmunkásság fő belső forrásává,⁹⁶ a német nemzetiség régi városi és iparos rétegei kezdettől fogva fontos elemét alkották az alakuló nagyipari proletariátusnak.

A harmadik ok a magyar és a felvidéki szlovák nemzetiségi terület közötti sajátos történelmi, gazdasági és társadalmi különbségben rejlik, amelyek formálón hatottak e területek dolgozó népességére is. A felvidéki szlovák nemzetiségi terület az ipari forradalom előtti korszakban az ország iparilag legfejlettebb vidéke volt, a bányászat, a kohászat, a fakitermelés régi központja. A Magyarországon fejletlen manufaktúraipar jelentős része is itt volt található. A felvidéki vármegyék emellett kiemelkedtek a háziipart űző népesség nagy számával; a háziipar itt szorosabb kapcsolatban állt az áru-termeléssel, mint az ország más vidékein. A bányászat, a fakitermelés, a korábbi manufaktúra- és háziipar az itt élő agrárproletariátus és félproletariátus szélesebb tömegeit formálta át, mint az országnak — a mezőgazdasági áruterelés szempontjából fejlettebb, de ipari szempontból elmaradottabb — alföldi és dunántúli területein. Ehhez járult a művelhető földterülethez képest hallatlanul nagyarányú népsűrűség, a szlovák agrárproletárok és félproletárok körében fellépő hatalmas viszonylagos túlnépesség. Ez magyarázza a vándormunkások nagy számát a szlovák dolgozók körében; ezért indult meg e területről a legkorábban s a legnagyobb arányban az Amerika felé irányuló kivándorlás is. E hallatlanul súlyos viszonyok között élő, a bányászatban, az ipari munkában járatosabb, mozgékony munkásságból — érthetően — többen szívódtak fel a kezdetben viszonylag kis munkás-szükséglettel jelentkező nagyiparba, mint a magyar agrárproletariátusból; az ipari munkássá válás útját megkönnyítő átmeneti formák és fokozatok a szlovák nincstelenek között már korábban és szélesebben elterjedtek, mint a magyar agrárproletariátus körében. A szlovák munkások aránya ezért nemcsak a felvidéki bányászatban és gyáripárban volt igen magas, hanem az ország más vidékein és Budapesten is. S bár kétségtelen, hogy a szlovák dolgozók zöme a napszámos-szegédmunkásság soraiba került, számuk jelentős volt a vas-gépipari szakmunkások között is.⁹⁷

*

⁹⁶ Az 1900. évi népszámlálás szerint német anyanyelvű volt az ország lakosságának 11,9%-a, de az iparosok 20,5, a bányászok 19,3, az egész (kis- és nagyipari) munkásság 19,9%-a.

⁹⁷ 1870-ben Budapesten és Pest megyében mintegy 62 000 szlovák élt; nagyrészüket mint munkás dolgozott. Ebben az időben a budapesti építőmunkások többsége, az építőanyagipari munkások jelentős, a vas-gépgyárak munkásainak számottevő része szlovák nemzetiségű volt. 1881-ben Budapesten 100 magyar lakosból 12,6, 100 németből 19, 100 szlovákból 49 mint napszámos-munkás dolgozott. (Stat. Havi Füzetek. 9. évf. 115. sz. 315. l.)

A magyarországi gyári proletariátus kialakulásának ez az útja, a munkásság összetétele kihatott a proletariátus társadalmi tudatára s így az alakuló munkásmozgalomra is. Ami a kezdeti munkásmozgalmat illeti, még sok a feltárni való kérdés; ez összefügg azzal is, hogy mindeddig keveset foglalkoztunk a munkásmozgalom objektív oldalával, az alakuló proletariátus életviszonyaival, összetételével stb. Pedig e feltételek hatása a munkástömegek magatartására annál közvetlenebb, minél korábbi időszokról van szó, minél fejletlenebb a tudatos munkásmozgalom.

Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a munkásosztály összetételének általunk tárgyalt kérdései csak egy vagy egynéhány oldalát világítják meg a proletariátus helyzetének, társadalmi viszonyainak. Ezért megállapításainkat csak igen általános formában, igen óvatosan és bizonyos fokig feltételezés-szerűen kapcsolhatjuk össze a munkásmozgalom kérdéseivel. Három következtetésre azonban rámutathatunk.

1. Szembetűnő, hogy Magyarországon az ipari forradalom kibontakozása nem járt együtt — mint a nyugati országokban, vagy az egyébként hátramaradott Oroszországban is. — az alakuló új osztály, a gyári proletariátus elementáris, módszereiben gyakran vad, elszánt mozgalmaival. Áttekintve a századforduló előtti évtizedek fontosabb munkás-megmozdulásait, azt tapasztaljuk, hogy az ösztönös mozgalom határozottabb, élesebb formái a következő munkás-csoportoknál figyelhetők meg:

a vasútépítő földmunkásság,

az agrárproletariátus,

a bányamunkásság és

a kisipari munkások soraiban.⁹⁸ A nagyüzemekből, gyárakból a századfordulóig számottevő bérmozgalmak sem indulnak ki.

Úgy gondoljuk, e jelenség logikus magyarázatot nyer mindabban, amit a magyarországi ipari forradalomról s a nagyipari munkásság kialakulásáról elmondottunk.

A probléma nyilván összefügg a munkásság erősen kisipari összetételével: ismeretes, hogy a magyarországi proletariátus a századfordulóig, sőt azon túl is, nagyobb részt kézmű- és kisipari munkásokból állott. De maga ez a tény is új megvilágításba kerül, ha összekapcsoljuk az iparfejlődés fentebb vázolt menetével. Mert a munkásságnak ez a tartósan kisipari összetétele nemcsak általában a magyarországi nagyipari fejlődés korlátozottságával, hanem a gépi nagyipar fejlődésének irányával is szorosan összefüggött: az élelmezési ipar elsőpró túlsúlyával, a textilipar, a tömegcikkipar szinte teljes hiányával.

De nemcsak a gyári proletariátus alacsony létszámáról van szó. Oroszországban pl. a 80-as, 90-es években a gyári munkásság az össz-ipari népességhez képest nyilván még kisebb réteget alkotott, mégis, a többé-kevésbé tudatos munkásmozgalom mellett, egy ideig attól még külön haladva, a gyáripár kibontakozása ott is együttjárt a porondra lépő gyári proletariátus nagyarányú (bár helyi, elszigetelt) lázadásaival, ösztönös mozgalmaival. Hogy ez nálunk a századfordulóig kevéssé tapasztalható, az szorosan összefüggött a korai tőkés iparformák gyengeségével s ebből következően az iparos-népes-

⁹⁸ E megállapításunkat két forrás-kiadvány: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon. 1849—1867. Bpest, 1959 és A Magyar Munkásmozgalom Válogatott Dokumentumai. I. köt. 1867—1890. Bpest, 1951 anyagaira alapozzuk.

ség összetételével, az alakuló gyári proletariátus társadalmi forrásaival és szakmai arculatával, a textil- és tömegcikk-gyáripari munkásság hiányával.

Az alakuló magyarországi gyári munkásság két, egymástól élesen elhatárolódó rétegből állt: a főszerepet játszó és számbelileg is nagyobb súlyt képviselő szakmunkásságból és a gyakran idénymunkás-napszámos rétegből. A nyugati országokhoz viszonyítva, mindkét réteg élet- és munkafeltételei igen rosszak és súlyosak voltak Magyarországon. De a még súlyosabb helyzetben élő, a különböző fokozatokon keresztül gyárba kerülő agrárproletariátus számára a nagyipari munkás-helyzet nem jelentett süllyedést; amellet ez a gyáriparban lassan és nehezen meggyökerező, nehezen szerveződő réteg nem jelenthetett számottevő bázist a munkás-tömegmozgalmak számára. A gyári szakmunkásság helyzete ezekben az első évtizedekben viszonylag kedvező volt: a vasgépipari szakmunkások kiemelkedő szerepe, a szakmunkás-hiány, a szakmunkásság belső forrásainak elégtelensége — e tényezők kedvezően hatottak a munkásság e rétegének életviszonyaira. A szakmunkásságnak e kezdetben „kivételezett” helyzete, mely nem tévesztendő össze a munkásarisztokrácia Magyarországon később föllépő fogalmával, messzemenően kihatott a gyári proletariátusnak a munkásmozgalomhoz való viszonyára, s közrejátszott abban, hogy a munkásmozgalom bázisát inkább a kézmű- és kisipari munkásság képezte. Magyarországon a gyári munkássá válás ebben az időszakban az esetek többségében nem jelentett anyagi — és hozzátehetjük: szakmai — lesüllyedést; a gépi nagyipar térhódításának, a tőkés verseny kieleződésének negatív oldalait fokozottabban érezte a kisipar s a munkásoknak a kisiparban dolgozó része.

E problémával szembekerült a szakszervezeti és a szociáldemokrata pártmozgalom is. 1901 januárjában Weltner Jakab, a szociáldemokrata párt egyik vezetője a Népszavában külön cikkben, majd cikk-sorozatban foglalkozott a gyári munkások és a munkásmozgalom viszonyával a századforduló előtti időszakban. Főbb megállapításait azért idézzük, mert — bár helyenként magyarázata nem helytálló — értékelésében sok helyes gondolat található. „... ki kell mondanunk — írta —, hogy a gyári munkások nagy zöme nincs és nem is volt még szervezve... Ez az óriási tömeg nincs bent a modern szakszervezetekben és csak nagyritkán mozgósítható a szociáldemokrata párt politikai tüntetéseinek érdekében... Míg a nyugati nagy iparállamokban a szociáldemokrata párt a gyári munkások nagy szervezett tömegéből meríti nagy anyagi és erkölcsi erejét, addig nálunk a kisipari munkások — szinte bámulatra méltó — áldozatkészsége és lelkesedése teszi csak lehetővé, hogy pártunk a hatalmas brutális üldözésével szemben, a munkásság politikai és gazdasági előnyeiért sikerrel küzdhessen...” A gyári munkásság távolmaradásának fő okát a gyáripar jellegében s helyzetében látta. A nagy gyárakban „... nem termelnek olyan árukat, amelyek a közvetlen gyors fogyasztásra vannak szánva...”, hanem vasúti kocsikat, gépeket, mindenekelőtt az államvasutak szükségleteire. „E gyárak... nem folytatnak egymás ellen nagy versenyt és ezért — egészen az utóbbi évekig — aránytalanul magasabb munkadíjat fizettek munkásaiknak, mint a kisműhelyek vergődő tulajdonosai.” „A gyárba bejutni, ez volt minden munkás ideálja... a gyárakba csak protekció útján lehet bejutni...” stb. Emiatt a gyárakban terror, a haladó munkások üldözése, besúgó-rendszer alakult ki. Végül hozzáteszi: „Így volt ez eddig... A fejlődés azonban itt is nagy változásokat idéz elő. A múlt nyár két nagy sztrájkja — a Ganz gyárban és az államvasutak gépgyárában —

igazolja ezt az állítást...''⁹⁹ Valóban: a gyári proletariátus zömét kitevő szakmunkásság e viszonylag kedvező helyzetét azután gyorsan megsemmisítette a kapitalizmus további fejlődése, a nagyipar 1890 utáni kiszélesedése, a szakmunkásság belső forrásainak létrejötte s ugyanakkor a kvalifikált munkakerő szerepének csökkenése. Mindez a századfordulótól kezdve együtt járt a magyarországi gyári proletariátus s e munkásság akkori fő típusának, a vas-gépipari munkásságnak a radikalizálódásával is.

2. Magyarországon a gyári proletariátus kialakulása idején igen éles különbségek álltak fenn a munkásság két jellegzetes típusa: a szakmunkások és a tanulatlan napszámos-segédmunkások között.

E két réteg erősen elhatárolódott egymástól gazdasági-társadalmi helyzete és életviszonyai tekintetében. A gyári törzs-proletariátus zömét kezdettől fogva a szakmunkásság alkotta; a munkásság alsó rétege viszont nagyrészt az idénymunkás-napszámosságból állott. A munkásság szakképzett — és mint láttuk — kezdetben viszonylag kedvező helyzetű rétege s a napszámos-segédmunkásság közötti kapcsolatok gyengeségében közrejátszott e két csoport élesen eltérő eredete is: a szakmunkások nagyrésze — elsősorban a vas-gépiparban — vagy a külföldi iparos-népességből, illetve az ott már korábban kialakult ipari proletariátusból, vagy a hazai iparosnépességből regrutálódott;¹⁰⁰ a napszámos-réteg körében természetesen — az esetek többségében az említett „átmeneti formákon” keresztül — a szegényparasztság dominált.

Az éles különbségek létrejöttében igen nagy szerepe volt a *gépmunkásság* alacsony létszámának. A gépmunkás-típus, amely egyaránt regrutálódott a régi iparos-manufaktúra-szakmunkásság és a paraszti nincstelenek köréből; amely a falusi dolgozók nagyobb tömegeit a géphez, a gyárhoz, az állandó ipari proletár-élethez kötötte, egy územen belül és társadalmi szempontból is a szakmunkásság és a tanulatlan munkások közötti legfontosabb összekötő láncszemnek tekinthető. Közvetlenül ez volt az egyik legjelentősebb összekötő kapocs az állandó ipari proletariátus és a paraszti, illetve a mezőgazdaságból kiszoruló nincstelenek között is. Más országokban, ahol az alakuló gyáriparban a textil- és más tömegcikk-ipari ágaknak kiemelkedő szerepük volt, a gépmunkásság volt az a típus, amely felé az ipari forradalom mind a régi iparost és manufaktúra-munkást, mind a képzetlen, olcsó falusi munkakerőt terelte s egy közös, egymásra utalt gyári proletár-sorsban nivellálta.

A gyári munkásság magyarországi összetétele kétségtelenül kihatott e munkásság társadalmi tudatára, politikai arculatára és így — közvetlenül vagy közvetve — az alakuló munkásmozgalomra is. Kihatott egyrészt pozitív irányban, elősegítve a gyári munkások nagyobb részét kitevő szakmunkásság önálló — bár kezdetben kevésbé forradalmi — társadalmi arculatának kialakulását. De kihatott negatív irányban is: a gyári proletariátus alsó — a forradalmi munkásmozgalom szempontjából tehát igen nagyfontosságú — rétege, amely másutt zömében a betanított gépmunkásság volt, nálunk nagyrészt abból a napszámos, gyakran idénymunkás, erősen fluktuáló rétegből állott, amely igen lassan öltött ipari proletár arculatot s amelynek osztályöntudata és így szervezkedése is későn és vontatottan indult meg. A szakképzett és tanulatlan munkásság közötti éles különbségek hátterében e kezdeti időkben végső soron

⁹⁹ Népszava, 1901. jan. 5. *Weltner Jakab*: A gyári munkásokról.

¹⁰⁰ A vas-gépipari szakmunkásság más országokban is túlnyomóan az iparos-népességből került ki. (Vö.: 54. jegyz.)

a gyári proletariátus állandó törzsének az agrár-dolgozókkal, a dolgozó paraszti tömegekkel való gyenge társadalmi kapcsolatai állottak.

3. Jelentős hatással volt végül a munkásság politikai arculatára soknemzetiségű összetétele is.

Az alakuló gyári proletariátus, nemzetiségi szempontból nem csupán az ország soknemzetiségű összetételének képét viselte magán, hanem sok szempontból — éppen a legjellegzetesebb nagyipari ágakban — össz-monarchiai alakulat volt. Magyarország gazdasági fejlődésének történelmi feltételei s a gépi nagyipar sajátos iránya azt eredményezték, hogy — mint láttuk — az alakulás időszakában a gyári proletariátus körében az uralkodó nemzethez tartozó magyar munkások aránya viszonylag alacsony volt.

E ténynek megvoltak alapvetően pozitív, de bizonyos negatív következményei is. A munkásság ilyen nemzetiségi összetétele kétségtelenül pozitív irányban segítette elő a proletariátus osztályra szerveződését, önálló társadalmi és politikai arculatának kialakulását, mindenekelőtt azért, hogy megkönnyítette a munkásságnak az *uralkodó* magyar nemzeti burzsoáziától (illetve a liberális földbirtokosoktól) való eszmei-politikai elhatárolódását. Magyarországi viszonyok között ennek legfontosabb oldala a burzsoá-nacionalista haza-fogalommal való szembefordulás volt. A magyarországi modern ipari proletariátus kezdettől fogva *internacionalista* beállítottságán és szervezkedésén — amelynek nagy jelentőségét, mint ismeretes, Engels is aláhúzza — megtörttek azok a sorozatos próbálkozások, amelyek a munkásság nemzetiségek szerinti széttagolását s ily módon — főleg a magyar — burzsoáziának való alárendelését akarták megvalósítani. Óriási jelentőségű volt ez egy olyan országban, amelyben a nacionalista uszítás és a nemzeti demagógia oly döntő szerepet játszott a magyar uralkodó osztályok uralmának fenntartásában.

Másfelől viszont a munkásság össz-monarchiai nemzetiségi összetétele és ebből fakadó szemlélete gátolta azt, hogy a proletariátus megértse azokat a bonyolult és összekuszálódott nemzeti problémákat, amelyek az ország függő helyzetéből s ugyanakkor soknemzetiségű összetételéből adódtak. Mindez kétségtelenül jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az ipari proletariátus új osztálya — bár viszonylag gyorsan formálta ki a maga *internacionalista*, proletár arculatát — lassan és nehezen értette meg az un. „48-as örökség” problematikáját, a még megoldásra váró burzsoá-demokratikus feladatokat, közöttük is elsősorban a nemzeti függetlenség kérdését.

LACKÓ MIKLÓS

О СОСТАВЕ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКОГО РАБОЧЕГО КЛАССА ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ ПРОМЫШЛЕННОГО ПЕРЕВОРОТА

Резюме

Известные основные факторы, оформляющие развертывание капитализма в Венгрии — прусский путь развития капитализма в сельском хозяйстве, зависимое положение страны от Австрии и в то же время ее многонациональный состав — наложили свою печать не только на образование промышленного переворота, а также на образование и состав фабрично-заводского пролетариата.

В 50-х годах XIX в. Венгрия дошла до порога промышленного переворота в отсталом положении. Число и размер занятого в промышленности населения были очень низкими, и особенно отсутствовали те — по существу уже капиталистические — промыш-

ленные заводские формы (товаропроизводящая домашняя промышленность, мануфактура с простой кооперацией), которые в западных странах предшествовали промышленному перевороту и подготовляли его. Большая распространенность домашней промышленности в Венгрии (в 1884 г. еще более чем 800 000 лиц занималось домашней промышленностью) была связана не с ранними капиталистическими заводскими формами, а с примитивным натуральным хозяйством. Наибольшая часть сравнительно узкого ремесленничества также не была товаропроизводящим ремесленником или работающим в большей или меньшей мере уже в капиталистических условиях рабочим-ремесленником, а простым ремесленником. Таким образом оформляющийся фабрично-заводской рабочий класс имел в Венгрии только два потенциальных источника: узкое цеховое или сельское ремесленничество и многочисленный сельскохозяйственный пролетариат.

Другим и основным фактором, оформляющим образование и состав фабрично-заводского пролетариата является особенное направление промышленного переворота: образование мукомольной и пищевой промышленности, в то же время почти полное отсутствие текстильной промышленности и вообще промышленности, производящей товары широкого потребления.

Вследствие роли пищевой промышленности, занимающей очень мало рабочих (в 90-х годах XIX в. она дала почти половину произведенных в фабрично-заводской промышленности стоимостей) в решающий этап промышленного переворота (в 1867—1890 гг.) число фабрично-заводского рабочего класса не возрастало в значительной мере (с приблизительно 70 000 в 1870 г. число рабочих возросло всего до 102 000). Но речь шла не только об ограниченном числе фабрично-заводского рабочего класса: пищевая промышленность (и сравнительно быстро развивающаяся промышленность строительных материалов) занимали в подавляющем большинстве только поденщиков, в значительной мере сезонных рабочих. Тип связанного к крупному заводу — выходящего также из рядов сельскохозяйственного пролетариата — обученного рабочего вряд ли образовался в Венгрии. Таким образом не только фабрично-заводская промышленность втягивала только в незначительной мере аграрное население, а также очень утруднялась возможность для аграрных трудящихся становиться *постоянными* промышленными пролетариями.

Из точки зрения числа рабочих на первое место выдвинулась в скором времени железодельная и машиностроительная промышленность: в 1890 г. более чем 30% фабрично-заводских рабочих работало в этих отраслях промышленности. Рабочий класс железодельной и машиностроительной промышленности разделился на две части: по большинству на квалифицированных работников, по меньшинству на чернорабочих-поденщиков. Появляющаяся в условиях Венгрии скачкообразно потребность в квалифицированных рабочих не могла быть обеспечена из отечественных источников. Для этого оказался не подходящим не только сельскохозяйственный пролетариат, а также отсталое в большинстве ремесленничество. В отношении ремесленничества наряду с тем следует подчеркивать еще один момент: это ремесленничество у нас — вследствие отсутствия ранних капиталистических заводских форм в текстильной промышленности — не прошло по тому быстрому процессу деклассирования, по которому прошли например английский ткач или русский кустарь: общее распространение капитализма в целом ряде областей — в том числе и в железодельной и машиностроительной промышленности — даже в десятилетия промышленного переворота увеличило число ремесленничества. Это обстоятельство также замедлило образование внутренних источников квалифицированных работников. Поэтому играли столь большую роль в фабрично-заводской промышленности Венгрии иностранные (австрийские, чешские) квалифицированные работники вплоть до 90-х годов XIX в.

Основным отечественным источником фабрично-заводских квалифицированных рабочих становилось в дальнейшем и в Венгрии это ремесленное население, но по большинству не таким образом, что ремесленники были вынуждены уходить в фабрики, а так, что они воспитали из своих детей квалифицированных рабочих.

Односторонность развития механизированной крупной промышленности оказала влияние и на состав образующегося фабрично-заводского рабочего класса по полу и возрасту. Вследствие слабости текстильной промышленности и промышленности, производящей товары широкого потребления число необученных рабочих-подростков оказалось значительным только в горной промышленности. Во время промышленного переворота сравнительно низким осталось и число рабочих, и в то же время они по большинству не были постоянными фабрично-заводскими работниками, работающими на машинах, а поденщиками в табачных или кирпичных фабриках.

LA COMPOSITION DU PROLÉTARIAT INDUSTRIEL EN HONGRIE, DANS LA PÉRIODE DE LA RÉVOLUTION INDUSTRIELLE

Résumé

Les principaux facteurs qui ont influencé le développement du capitalisme en Hongrie — type prussien de l'évolution capitaliste de l'agriculture, dépendance du pays à l'égard de l'Autriche et son caractère multinational — ont marqué de leur empreinte la composition sociale de la révolution industrielle, aussi bien que la formation et la composition du prolétariat industriel.

Dans les années 50 du siècle dernier c'est dans un état arriéré que la Hongrie arriva au seuil de la révolution industrielle. Le nombre et la proportion de ceux qui travaillaient dans l'industrie était minime, et il manquait surtout ces formes d'établissements industriels — déjà capitalistes dans leur essence — (artisanat producteur de marchandises, manufacture coopérative simple) qui, dans les pays occidentaux, avaient précédé et préparé la révolution industrielle. L'expansion considérable de l'artisanat en Hongrie (en 1884, le nombre des artisans dépassait encore 800 000), était liée à l'économie naturelle primitive, et non pas aux formes d'établissement industriel du capitalisme à ses débuts. La majorité des effectifs industriels, relativement peu importants, était constituée non point par les producteurs de marchandises où les ouvriers industriels travaillant dans des conditions plus ou moins capitalistes, mais par de simples artisans. Ainsi, il n'y avait en Hongrie que deux couches où se recrutaient les ouvriers industriels: l'artisanat corporatif et l'artisanat rural travaillant dans des cadres restreints, et le prolétariat agricole très nombreux.

Le second facteur principal définissant la formation et la composition du prolétariat industriel fut la tendance spéciale de la révolution industrielle: développement des industries minotière et alimentaire, et manque presque total de l'industrie textile et de l'industrie produisant des articles de grande consommation.

Par suite du rôle de l'industrie alimentaire n'employant qu'un nombre minime d'ouvriers (dans les années 1890, cette industrie fournit presque la moitié des valeurs produites par l'industrie manufacturière), dans la période décisive de la révolution industrielle (entre 1867 et 1890), l'effectif ouvrier industriel ne s'est pas accru dans une mesure notable (le nombre des ouvriers, qui était de 70 000 en 1870, avait passé à 102 000). Mais il ne s'agissait pas seulement du nombre limité des ouvriers industriels: l'industrie alimentaire (et l'industrie des matériaux de construction réalisant des progrès relativement rapides) n'occupaient, pour la plupart, que des manoeuvres et des ouvriers saisonniers. Le type des ouvriers entraînés rattachés aux grandes entreprises et se recrutant aussi dans le prolétariat agricole, était peu connu en Hongrie. Ainsi, non seulement l'industrie manufacturière avait à peine absorbé la population agricole, mais la transformation des ouvriers agricoles en un prolétariat industriel permanent rencontra aussi de grandes difficultés.

En ce qui concerne l'effectif ouvrier, la sidérurgie et l'industrie mécanique arrivaient, sous peu, au premier rang: en 1890 plus de 30% des ouvriers industriels travaillaient dans ces branches d'industrie. L'effectif ouvrier de la sidérurgie et de l'industrie mécanique se répartit en deux groupes: un plus nombreux, constitué par les ouvriers qualifiés, et un autre moins important, comprenant ouvriers auxiliaires et manoeuvres. Dans les conditions données du pays, les ressources dont on disposait se montraient insuffisantes pour faire face à la brusque augmentation des demandes en ouvriers qualifiés. Ni le prolétariat agraire, ni même l'effectif industriel n'étaient capables de répondre à ces exigences. En ce qui concerne les industriels, un autre fait reste encore à souligner: en raison de l'absence des formes d'établissements industriels du début du capitalisme, et d'une industrie textile, ces industriels, *artisans* pour la plupart, ne connurent en Hongrie ce processus rapide de déclasserement par lequel devaient passer le tisserand anglais et l'industriel koustar russe. L'expansion générale du capitalisme faisait augmenter dans maints domaines: dans la sidérurgie et l'industrie mécanique par ex., le nombre des artisans, et cela au cours même des décades de la révolution industrielle. Ce fait ralentit également la formation d'une base de recrutement des ouvriers qualifiés. Le rôle important que ceux venus de l'étranger (autrichiens et tchèques) avaient joué dans l'industrie manufacturière hongroise jusqu'à 1890, s'explique également par ces circonstances.

Par la suite, la population industrielle devenait, en Hongrie aussi, la principale base d'où se recrutaient les ouvriers industriels. La plupart du temps, ce n'étaient pas les

industriels qui entraient eux-mêmes dans les fabriques, mais leurs fils, à qui ils avaient assuré une formation d'ouvrier qualifié.

Le développement unilatéral de la grande industrie mécanique avait aussi son effet sur la composition selon le sexe et l'âge des ouvriers industriels. En raison de la faiblesse de l'industrie textile et de l'industrie produisant des articles de grande consommation; le nombre des enfants ouvriers sans instruction n'était important que dans l'industrie minière. Au temps de la révolution industrielle, le nombre des ouvrières restait à son tour relativement faible, et la plupart d'entre elles n'avaient pas un travail stable, mais étaient employées comme manoeuvres dans les manufactures de tabacs et les briqueteries.

M. LACKÓ

A LENINIZMUS HATÁSA A SZOCIÁLDEMOKRATA TÖRTÉNETFELFOGÁSRA A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

A magyar marxista-leninista történetírás számára — mint legutóbb a népiesek történelemszemléletéről rendezett vita is igazolta — rendkívül fontos problémát jelent a magyar történeti gondolkodás fejlődésének és a magyar történetírás történetének beható és alapos vizsgálata, ezen belül pedig a történelmi materialista történetfelfogásnak, a marxista történelemszemléletnek behatolása és fejlődése Magyarországon.

A marxista történetfelfogás magyarországi fejlődésének a felszabadulás előtti időszakban három periodusát különböztethetjük meg. Az első a marxista történetfelfogás jelentkezése a magyarországi szocialista mozgalom, első sorban a szociáldemokrata párt elméletében a proletárforradalom győzelméig; a második a Tanácsköztársaság rövid, de értékes időszaka, amelyben a szociáldemokrata történetfelfogás megtermékenyülve a leninizmus eszméitől — rövid ideig ugyan — az uralmon levő munkásosztály történetfelfogását fejezte ki, és a harmadik a kommunista történetfelfogás alapvető nézeteinek további alakulása az ellenforradalom időszakában és harca a most már egyértelműen opportunistá szociáldemokrata történetfelfogás antileninista nézeteivel.

Ez a cikk a magyar marxista történetfelfogás fejlődésének egyik fontos állomását, a Tanácsköztársaság időszakában kialakult történeti felfogást veszi vizsgálat alá, abban a formájában, ahogy az a történelemtanároknak kiadott vezérfonalakban megnyilvánult.¹ E történetfelfogás vizsgálata során első sorban azt kívánja szemügyre venni, hogy milyen módon ötvöződtek abban a régebbi szociáldemokrata történetfelfogás nézetei a Nagy Októberi Forradalom következményeként egyre erőteljesebben kibontakozó lenini tanítások elemeivel. Ezen belül az irányelvek történelemszemléletének a szociáldemokrata történetfelfogással való összefüggéseit kísérli megvilágítani e cikk abból a szempontból: hogyan jutottak kifejezésre a Tanácsköztársaság történelemoktatásában a magyar szociáldemokrata történetfelfogás főbb vonalai,²

¹ Ezek az irányelvek többségükben a Néptanítók Lapja 1919. 17, 20, 26. sz. mellékleteiben közölt „Leckék a történelem tanításához” c. összefoglalókban jutottak kifejezésre.

² A szociáldemokrata történetfelfogás és a Tanácsköztársaság történelemoktatásának eszmei kapcsolatai alapos elemzésre szorulnak. E vezérfonalak elemzését legutóbb Bellér Béla kísérelte meg a Történelemtanítás IV. évf. 2. számában (A marxista történelemtanítás kezdetei 1919-ben). Ami a kérdés újból való tárgyalását szükségessé teszi, az az, hogy Bellér leegyszerűsített és szubjektivistá álláspontot foglalt el cikkében és nem elemzte azokat az irányzatokat, amelyek e vezérfonalakban keverednek. Bellér Béla túl sommásan szögezi le, hogy „a magyar marxista történetírás első sorban természetesen Marx, Engels, Lenin, Franz Mehring történetfilozófiai és történeti munkáira

miben nyilvánultak meg e felfogás pozitív és negatív vonásai, illetve hogyan fejlesztette valóban forradalmivá a leninizmus a Tanácsköztársaság idején a szociáldemokrata történetfelfogást.

*

E cikk feladata természetesen nem a magyar szociáldemokrata történetfelfogás kialakulásának és fejlődésének tárgyalása,³ szükséges azonban bevezetőül vázolni a szociáldemokrata történetfelfogás néhány általános jellemző vonását, amelyek mint lényeges összetevők jelentkeznek a Tanácsköztársaság történelemoktatásának irányelveiben.

A történelmi materializmus a magyar szociáldemokrata történetfelfogásban jelentkezik először a magyar társadalmi gondolkodás történetében; ez a szociáldemokrata párt — egyébként erősen vitatható — elméleti munkásságának kétségtelen érdeme. Nagy általánosságban megállapítható, hogy a szociáldemokrata történetfelfogásban — az 1919 előtti időszakban — a marxizmus számos lényeges eleme megtalálható. A marxizmustól való eltávolodás — akárcsak a szociáldemokrácia elméleti és politikai tevékenységében — a proletárforradalom és proletárdiktatura kérdésében jelentkezik, mert ebben az alapvető kérdésben került szembe a szociáldemokrácia a marxi tanításokat forradalmi szellemben továbbfejlesztő leninizmussal. Ez az ellentmondás a társadalmi forradalom időszakában mélyült el, a politikai gyakorlatban éppen úgy, mint elméleti téren, így a történetfelfogás alakulása terén is.

A marxista történetfelfogás fejlődésének első periodusát illetően azonban kiemelendő, hogy a társadalom fejlődésének marxista szemlélete, a gazdasági tényezők elsődlegességének, az osztályharc társadalmi fejlődést formáló ere-

---

támaszkodott az új történet szemlélet és módszer kialakításának munkájában. Nem lehet azonban tagadni a bolsevizmus későbbi renegátjainak, különösen Buharinnak, a centrista Kautskynak s az ausztromarxista Otto Bauernek hatását sem." A továbbiakban felsorolja a „hazai gyökerek” közül Grünwald Bélát, Marcali Henriket, Acsády Ignácot, Márki Sándort, a polgári radikálisok közül Jászi Oszkárt és Szende Pált, a szociáldemokraták közül pedig Szabó Ervint, Ágoston Pétert, Csizmadia Sándort.

Bellér megállapításának kiindulópontja, hogy a magyar szociáldemokrata történetírás, illetve történetfelfogás „elsősorban” Marx, Engels, Lenin és Mehring hatásáról tanúskodik, túl leegyszerűsített, mert a magyar szociáldemokrata történetfelfogás kialakításában *elsősorban* — és ez alapvető — a második „marxista nemzedék”, Kautsky, Bernstein, Plehanov és részben valóban Mehring (aki azonban nem sorolható minden elméleti érdemei ellenére sem Marx és Engels mellé) munkái jelentették a közvetlen forrást, Lenint pedig a magyar szociáldemokraták jóformán alig ismerték, és amennyiben ismerték, sem fogadták el többségükben. Még a szociáldemokrata történetfelfogás egyik legjelentősebb képviselője, Szabó Ervin is távol állott a lenini történelemszemlélet lényegétől. A Történelemtanítás cikkében e kérdésben vallott szubjektivistá felfogást viszont az bizonyítja, hogy a cikkíró a Tanácsköztársaság történelemoktatásának eszmei forrásul pontosan azokat sorolja fel — sorrendileg is —, akiket a Néptanítók Lapjának egyik leckéje (*Kinczné Takács Mária*: Leckék a magyar történelem tanításához, Néptanítók Lapja 1919. 17. sz.) forrásként megjelöl. Kritika nélkül fogadja el a lecke szerzőjének megállapítását, és azt általánosítja a többi lecke szerzőire és a történelemoktatás általános filozófiai szempontjaira is. A szociáldemokrata történetfelfogás filozófiai, eszmei-politikai és módszertani problémái sokkal bonyolultabbak, semmint hogy ilyen leegyszerűsített formában lehetne megjelölni összefüggéseit a Tanácsköztársaság történetfelfogásával.

³ A szociáldemokrata történetfelfogás részletes kifejtését a szerző készülő tanulmánya tárgyalja.

jének, a munkásosztály forradalmi szerepének hangsúlyozása a tudományos szocializmus történetfilozófiai elveinek átvétele révén került a magyar társadalmi tudatba. Ez az átvétel azonban nem légüres térben ment végbe, hanem az engelsi meghatározás szerint: „minden korszak filozófiájának, mint a munkamegosztás meghatározott területének, meghatározott gondolati anyaga és előfeltétele, amelyet elődeitől kap, s amely kiindulópontja”.⁴ A magyar szociáldemokrácia elméleti munkássága — eltekintve néhány kezdetleges kísérlettől — lényegében a századfordulón veszi kezdetét olyan történelmi körülmények között, amikor a nemzetközi munkásmozgalomban mély erjedés és ingadozás jelei mutatkoznak, amikor az opportunizmus, a „parlamentariizmus” és a nyárspolgári reformizmus szélsőségei a forradalmi szindikalizmus ellenkező végétét váltották ki.⁵ A magyar munkásmozgalomban is megkezdődött a szociáldemokrácia forradalmi és opportunistá szárnyának szétválása — jöllehet a forradalmi szárny a magyar munkásmozgalomban első sorban anarcho-szindikalista jellegű, elméleti és gyakorlati tevékenységét illetően egyaránt, — és egységes forradalmi tömbbé csak az Októberi Szocialista Forradalom győzelme után kovácsolódik, mégis a tendenciákat tekintve helytálló a lenini megállapítás a magyar szociáldemokrata ideológia fejlődésére is, hogy a forradalmi szárny „a mozgalom proletár irányzatait”, az opportunistá szárny „az értelmiségi irányzatait fejezte ki”.⁶ Ez az értelmiségi irányzat — és ez jutott szinte kizárólagos módon kifejezésre a szociáldemokrata párt elméleti munkásságában, ez alakította ki lényegében a szociáldemokrata történetfelfogást —, szoros kapcsolatban állott a magyar radikálisokkal. Ezek ugyancsak nem képviseltek egységes, zárt világnézetet, s bár a szociáldemokrata párt vezető ideológusai (Garami Ernő, Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Rónay Zoltán, Pogány József) bíralták a radikálisok elméleti megnyilatkozásait, de azt nem kívülről tették, nem proletár osztályalapról bíralták a magyar „legális marxistákat”, tehát Jásziékat. Így törvényszerű, hogy végül — a Tanácsköztársaság bukása után — a szociáldemokrata ideológus többségének útja is az ausztromarxizmuson keresztül végül is — akárcsak Jásziéké — a polgári liberalizmushoz vezetett.⁷

A marxista történetfelfogás, kibontakozásának első periodusában, magán viselte tehát a magyar szociáldemokrata mozgalom elméleti korlátait, de mégis a haladó lépést jelentette előre a társadalmi tudat, a történelmi gondolkodás fejlődésében. E történetfelfogás pozitív vonásai: a történelmi materializmus alapelveinek tudatos hangsúlyozása és alkalmazási kísérlete az egyetemes és magyar történelem egyes fejezeteire, a társadalmi fejlődés materialista és egyben dialektikus igényű szemlélete; a történelmi idealizmus elleni harc, ami egyúttal a materialista történetfelfogás demokratizmusának és antiklerikalizmusának előtérbe helyezését is jelentette. S mindezek a pozitív vonások a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi fellendülése, a proletárirányzat megerősödése következtében új ösztönzést nyertek, olyannyira, hogy e történetfelfogás

⁴ Engels — Schmidthez, 1890. X. 27. Marx—Engels, Vál. lev. Bpest, Szikra, 1950. 500. l.

⁵ *Lenin* : Először Sorge levelezéséhez (1907); *Lenin* : Marx—Engels—marxizmus. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 1947, 180. l.

⁶ *Lenin* : Munkásdemokrácia és burzsoádemokrácia, Művei 8. köt. 61. l.

⁷ *Lenin* a legális marxizmusról megállapította, hogy az „a marxizmus tükröződése a burzsoá irodalomban” és útja a bernsteini opportunizmuson keresztül nyílegyenesen a liberalizmusig vezet. *Lenin* Művei 8. köt. 61. l.

alakulásában a lenini elvek térhódítása minőségi változást hozott; ez jutott kifejezésre a Tanácsköztársaság történelemtanításának irányelveiben is. Ami az irányelvek történetfelfogásának eszmei előzményeit illeti, zömében a magyar szociáldemokrata történetfelfogásból táplálkozott: erős nyomot hagyott benne a magyar szociáldemokrata történetfelfogás alapvetően eklektikus jellege: e történetfelfogásban bőven fellelhetők — hogy csak a legjellemzőbbeket említsük — a reformista, dühringista, forradalmi szindikalista, anarchista, pozitivisták és vulgármaterialista nézetek; így nem kis mértékben kifejezésre jutottak ezek a nézetek a parasztság és a nemzetiségek történetének szemléletében. Az irányelvek történetfelfogása valóban forradalmivá azonban — mint látni fogjuk — a proletárforradalom és proletárdiktatúra ténye által történelmileg igazolt elvek megismerése és elfogadása révén lett.

A történelmi körülmények, amelyek között az említett irányelvek létrejöttek, eleve megszabtak bizonyos kereteket és ezek áttörése objektív okok — elsősorban az idő rövidsége — miatt nem volt lehetséges. Már a Károlyi-kormány utolsóelőtti hónapjában történtek kezdeti lépések a történelemtanítás újjászervezésére. Az 1919. február 26-i miniszteri határozat a történelemtanításra vonatkozóan kimondta, hogy „azt a jövőben egészen más szempontokból kiindulva kell majd tanítani”.⁸ A nagyrészt általános frázisokat tartalmazó határozatnak azonban nem volt már következménye a Tanácsköztársaság kikiáltásáig, a fordulatot ezen a téren is a proletárdiktatúra győzelme hozta meg. A Hivatalos Közlöny (1919. május 15. 21. sz.) közölte a közoktatásügyi népbiztos 91.609. sz. rendeletét a történelemtanítás új irányáról. Ez a rendelet kimondotta: „a Tanácsköztársaság valamennyi iskolájában a történelem tanításának az a feladata, hogy az ifjúságot minden eddigi társadalom gazdasági alapjairól, az osztálytagozódásról s elnyomott tömegeinek forradalmi megmozdulásairól tájékoztassa, s ezzel a proletariátus felnövő nemzedékét előkészítse a társadalom átformálásának arra a hatalmas munkájára, mely most van folyamatban. Minden oktatónak, aki a proletár-állam bármely iskolájában történelmet tanít, buzgó és becsületos önképzéssel kell átértékelnie történettudását és szemléletét, hogy kellően szolgálni tudja a proletárállam művelődési törekvéseit.”⁹ A rendelet egyúttal jelzi, hogy a

⁸ A határozat kimondja még:

„1. Mivel a fennforgó technikai nehézségek miatt az 1919-es iskolai évre teljesen új olvasókönyveket nem lehet kiadni, a most használt olvasókönyvekből ki kell hagyni minden anyagot, mely a royalista irányt, vagy a sovinizmust szolgálja és a természettudományos állásponttal nem egyezik.

2. Új anyag gyanánt a kihagyott helyre fel kell venni hazánknak és a világnak gazdasági és kulturális állapotának ismertetését; a sovinizmus vesztes következményének ismertetését; a nagy francia forradalmat; a világháborút, háborúellenes olvasmányokat, az 1918. októberi forradalmat; fontosabb néptörvényeket, a többtermelés, a népek egymásrautaltságát; a nemzetköziség mibenlétét; a közgazdasági alaptanokat és a mai gazdasági irányok ismertetését (Néptanítók Lapja [a továbbiakban: N. L.] 1919. 10—11. sz.).

⁹ A rendelet a továbbiakban így szól: „A közoktatásügyi népbiztosság elrendeli, hogy f. év május havában a történelem tanítói nagy vonásokban ismertessék növényekkel a bér munka és a tőkés termelés fogalmát, a polgári kapitalista állam különböző osztályait és osztályérdeket védő jogintézményeit, itt, a tőkéstermelésből kinövő nemzetközi imperialista versenyt, a proletariátusnak a világháborúban viselt szenvedéseit, s a világforradalomban vállalt szerepét. Hogy a történelem oktatói ezekre a fontos alapfogalmakat tisztázó órákra előkészüljenek, a népbiztosság minden iskolába eljuttatja a Kommunista Kiáltványt, Buharinnak a Kommunista Párt Programjáról szóló művét, azonkívül a Néptanítók Lapjának legközelebbi számában az elemi iskolák, a

Néptanítók Lapja legközelebbi három száma külön mellékletben közli „az egész világhistória és a magyar történelem új szempontok szerint való áttekintését”.

A Néptanítók Lapja ezeken a mellékleteken kívül még irányelvekként „mint kötelező olvasmányt” megszabta a tanárok és tanítók számára a lapban megjelent „A történelmi materializmus”, „Társadalomtudományi ismeretek”, és Sas Andor „Az 1871-es párisi kommun” c. cikkeket, továbbá Engels „Az „utópikus és a tudományos szocializmus” címmel megjelent munkáját.¹⁰ Az új történelemoktatás programját egyébként Bresztovszky Vilma, az irányelvek egyik szerzője máshelyütt külön is megfogalmazta: „A történettanításnak szakítani kell — állapította meg — a régi felfogással és a változott időknek megfelelően teljesen új alapokra kell helyezkednie. Az iskola történelme nem maradhat tovább is egyének kultusza, jelszavak hangoztatása, ideológiák hatásának túlbecsülése — hogy ezen e réven emberi ideálként a harci dicsőséget és legfontosabb polgári erényként az egyesek tekintélyének kritika nélküli tiszteletét olttuk be az ifjúság fogékony lelkébe —, hanem a tömegmozgalmak jelentőségét kell felismertetnie a társadalom fejlődésmenetének bemutatásával. Ezért az elmúlt eseményeket szociológiai és közgazdaságtani szempontok megvilágításával kell bemutatnunk, a történelmi materializmus felfogásának és módszereinek alkalmazásával.”¹¹ Ebben a cikkben még a szociáldemokrata történetfelfogás általános nézetei domináltak.

*

A Néptanítók Lapjának fent említett mellékletei és a megjelölt cikkek tehát a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának hivatalos irányelveit tartalmazták és az azon végigvonuló történelmi materialista történetfelfogás az első magyar proletárdiktatúra történeti gondolkodásának, világnézetének kifejezése. Ez a történetfelfogás magán viselte az elődöktől kapott ideológia legjellemzőbb vonásait, legkitapinthatóbb a szociáldemokrata történet szemlélet, de világosan fellelhető már benne a leninizmus termékenyítő hatása is.

Az irányelveken végigvonuló történetfilozófiai szemlélet a szociáldemokrata történetfelfogás általános vonásait tükrözi: világosan és félreérthetetlenül állást foglal a történelmi materialista történetfelfogás mellett, állásfoglalása

---

polgári iskolák, s a középiskolák alsó osztályainak történelemtanítói számára a bevezető 'eckék vázlatát is közli, hogy az első fokon különös pedagógiai tapintatot kívánó előkészítés az ifjúság értelmi színvonalának megfelelő formában történjék.”

¹⁰ A közoktatási néphíztosság még az utolsó hetekben is foglalkozott a történelemoktatás kérdésével és 1919. júl. 15-én rendeletet adott ki „Történeti kézikönyv” kiadásáról. A két kötetes kézikönyv kötetenként 20—25 ív terjedelemben a tanárok számára készült volna, ugyanakkor kisebb terjedelmű tankönyvet szántak a tanulói ifjúságnak. A kézikönyv szerzői között Szekfü Gyula, Sas Andor, Révay József, Szende Pál szerepeltek. A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Gondolat, 1959. 305—306. l.

¹¹ *Bresztovszky Vilma*: A történelem az új iskolában, Fáklya, 1919. ápr. 29. A továbbiakban a következő szempontokra hívja fel még a figyelmet: „Ne tanítsunk, kizárólag ún. kultúrhistóriát sem, hanem ismertessük a társadalmi osztályok gazdasági helyzetéből folyó küzdelmek, az osztályharcok történetét, mert ezekben nemcsak a történelem szemléleti tényeinek magyarázatát nyújtjuk, hanem megértetjük egyszersmind a szellemi áramlatok kifejlődésének és elterjedésének lehetőségeit is, amik elsősorban a gazdasági viszonyokban lelik magyarázatukat. Így a társadalom fejlődésmenetének keretein belül ismerkedik meg a jövő embere az emberiség kultúrfejlesztő fáradozásainak történetével, így tanulja meg, hogyan fejlődött ki a homo primigenius játékos élelmiszer gyűjtéséből, a viszonyok kényszerítő hatása alatt feltalált eszközök készítése révén a tudatos termelőmunka, ami az emberi életlehetőség és haladás fundamentuma.”

pártos, a történelmi idealizmus elleni harcot hirdeti: „a történelmi materializmus . . . minden történést az emberi élet szükségletei és a gazdasági élet viszonyainak adottságából magyaráz meg. . . , a társadalmi élet formái a gazdasági viszonyok szerint alakulnak ki. A gazdasági viszonyok változása a társadalom szerkezetében is változást okoz. Az új gazdasági viszonyoknak megfelelően új gondolkodási mód és erkölcsi felfogás alakult ki. Az új gazdasági alap felett az érzelemhez gondolatok és eszmék új világa épült fel. A gazdasági viszonyok az alap: az ideológia csak felépítmény és léte az alap lététől, ennek minőségétől és változásaitól függ.”¹²

Helyesen látják az irányelvek — és itt világosan felismerhető Engels tanítása — a társadalmi fejlődés problematikáját, a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeit. Seltmann Rezső a korai középkort tárgyalva helyesen elemzi az osztályviszonyok kialakulását és rámutat arra, hogy „a vagyoni és osztálytagozódás . . . a fejlődés . . . minden ősnépnél ugyanaz, legyen sioux-indián, vagy maláji, vagy arab”; felsorolja a fejlődési fokokat: matriarchátust, punalua házasságot és Engels alapján vezeti le a vagyoni különbségek következtében kialakuló osztálytagozódást, stb.¹³

Jelentős pozitívuma az irányelvek általános szemléletének a termelő munka társadalmi szerepének állandó és központi hangsúlyozása. A bevezető lecke előlírásban szögezi le — a későbbiekben ismétlődő vezérelvet — „a termelőmunka tehát társadalmunk fundamentuma”, s ha fogalmazása bizonyos fokig vulgáris is — ez a leckék jellegéből is következik —, mindez a szociáldemokrata történetfelfogás pozitívumai közül való.¹⁴

E pozitívumok mellett a leckében helyenként fellelhetők azonban a szociáldemokrata történetfilozófia korlátai is. S ha néhol csak félmondatokban jelentkeznek, mégis figyelemreméltóak. A szociáldemokrata történetfelfogásnak a radikálisok történetfelfogásával való kapcsolata a leckékre is rányomta bélyegét. Igaz, hogy Jászi és a szociáldemokraták a történelmi materializmus kérdésében nem voltak azonos állásponton, mégsem véletlen, hogy Jászi, aki a Pikler-féle belátásos elmélet kihangsúlyozásával támadta a történelmi materializmust, a harc során sikereket ért el és nézetei áthatoltak a szociáldemokraták laza ideológiai vértetéen, benyomultak a szociáldemokrata történetfelfogásba is. Bizonyítja ezt a bevezető lecke is, amely helyesen vázolta a történelmi materializmus általános vonásait, de a tudat szerepével kapcsolatban azt állítja, hogy „az igazságtalan társadalmi rend megváltoztatása a felismerés nyomán a dolgozók törekvése lett; létrejöttek a szakszervezetek, ahol megtanulták a szocializmus igazságát”.¹⁵ A történelmi materializmusról szóló cikk nyíltan leszögezi: „A történelmi materializmus elmélete a társadalmi fejlődés hajtóereje gyanánt az osztályharcot jelöli meg”, majd hozzáteszi, hogy ez a felfogás „Pikler Gyula belátásos elméletével bővült” és így egészíti ki: „a belátáson alapuló osztályharc a haladás dinamikai faktora”.¹⁶ A leckék történetfilozófiai felfogásában fellelhetők más antimarxista nézetek is: így Dühring hatását mutatja az osztályállam kialakulásáról szóló megállapítás: „A győzők a maguk szükségleteit a legyőzöttekkel elégettették

¹² A történelmi materializmus N. L. 1919. 12—14. sz.

¹³ Seltmann Rezső: Feudális társadalmi rend I. lecke. N. L. 1919. 17. sz.

¹⁴ Bresztovszky Vilma: Bevezető leckék a történelem tanításához I. lecke. N. L. 1919. 17. sz.

¹⁵ Uo.

¹⁶ A történelmi materializmusról. N. L. 1919. 12—14. sz.

ki, velük őriztették barmaikat, velük műveltették a földet, szóval a háború megteremtője lett a rabszolgagazdálkodásnak.” Nem jelentéktelen a revizionista nézetek hatása sem, különösen a szocialista társadalmi rend felépítésével kapcsolatban. „A társadalom átalakulásának bizonyos előfeltételei vannak — állapítja meg —, napjainkban legfontosabb a teljes üzemi koncentráció.” A továbbiakban azonban Bernsteint idézi, aki szerint ez az előfeltétel „még Európa leghaladottabb országában sincs meg”. Ezt a megállapítást átveszi és hozzáteszi, hogy „a történelmi materializmus elmélete által megkívánt gazdasági előfeltétel sehol sincs meg a társadalom teljes kommunizálására”. Ismét a Pikler-féle elmélet kísért a továbbiakban, amikor másik fontos előfeltételként „a kollektív lélek kialakulását” igényli. Ennek alátámasztására Jászi Oszkárt idézi — és itt nyíltan a radikálisok világnézetét hirdeti: „Nemcsak intézményi nehézségekkel, hanem az emberi természet tökéletlenségével. . . is számolni kell”, a szocializmusban hiányozna: „a kényszer és az éhenhalás félelme”. Bár a Tanácsköztársaság egész stratégiája az általános európai forradalom küszöbön álló győzelmére épült fel — ami ebben az időszakban reális lehetőség volt — és Leninnek a szocializmus egy országban történő felépítéséről szóló tanításai még nem voltak közkeletűek, mégis ideológiailag téves az a megállapítás, hogy a szocializmus egy országban azért nem építhető fel, mert „a kollektív termelési módra való áttérés csak nemzetközi alapon valósítható meg”. A történelemtanárok számára kötelező olvasmányként megadott „Társadalomtudományi ismeretek” objektivista hangja is szociáldemokrata ideológiai korlátról tanuskodik, ez kommentár nélkül sorolja fel a társadalomtudomány-irányzatokat és pszichológiai, organikus, biológiai iskolák mellett mint egyenrangút említi meg „a gazdasági vagy materialista iskolát”, amely Marx és Engels nyomán azt tanítja, hogy „kizárólag a technikai elem változása idézi elő a fejlődést”.¹⁷

Mindegyik lecke hangsúlyozza az osztályharcok és a forradalmak történelemformáló erejét, és ez az irányvonal a leckék általános szellemét tekintve egyértelműen pozitív. A rabszolgafelkelések, eretnekmozgalmak, parasztháborúk leírása, Kautsky munkáinak hatásaképpen — és itt a leckék vázlatos jellege következtében nem ütköznek ki Kautsky korlátai — egyaránt megfelelő helyet kapott a leckékben, de helytálló a polgári forradalmak ábrázolása és értékelése is. Ebben a vonatkozásban már a szociáldemokrata történelemfelfogás is a forradalmi marxizmus álláspontját képviselte. Ezt tükrözik a leckék is. „Az angol, a nagy francia forradalom, az 1830-i, 1848-i forradalmak egész sora egymásután szabadította fel Európa országainak polgári osztályát a nemesség elnyomása alól ez ezt a vagyonilag megerősödött társadalmi réteget (Így! — M. L.) jogilag is kedvezőbb körülmények közé helyezte. A forradalmi jelszavak: szabadság, egyenlőség, testvériség azonban csak addig váltak valóra, ameddig az uralomrajutott polgárság érdekei megkívánták . . . a törvényeket csak olyan mértékben hajtották végre, ahogyan a polgárság osztály-érdekei kívánták.”¹⁸

A proletárforradalom problematikája már részben a lenini felfogást tükrözi, amennyiben általánosságban elvileg hitet tesz a szocialista forradalom történelmitörvényszerűsége és időszerűsége mellett. Amikor azonban konkrétan a magyar szocialista forradalommal foglalkozik, már kiütközik a szociáldemokra-

¹⁷ Társadalomtudományi ismeretek. N. L. 1919. 22—23. sz.

¹⁸ *Bresztovszky Vilma*: i. m. II. 1.

ta történet szemléletnek ebben a kérdésben elfoglalt oportunizmusa. A Károlyi-rezsim megítélésében például ingadozik a kommunista és a szociáldemokrata-centrista álláspont között. Olyan polgári-demokratikus jelleget imputálja Károlyi-kormánynak, amelyet az nem töltött be. Így kiemeli, hogy „bár az általános anyagihiány miatt egyre fokozódó drágaság növekedésének gátat vetni nem lehetett, a kormány gondoskodott a munkabérek, fizetések emeléséről, a leszerelt munkanélküli katonákat segélyben részesítette, a katonáknak zsoldot adott, megszüntetvén a katonáskodás kötelező voltát. (A lecke írója megfedkezett arról, hogy kik ellen szervezte a kormány a zsoldos hadsereget.) Azonkívül a magánvagyonok bizonyos maximumát állapította meg, amelyen felül levő birtok lefoglalását határozta el. Az egyházi és világi nagybirtokokat apró darabokra osztották fel az eddig földtelen földmunkások számára.” (A valóságban erre soha nem került sor.) Objektivistán módon tárgyalja a további fejleményeket, hogy „a polgárság és munkásság érdekeinek ellentéte mindinkább kitűnt. A vagyonmaximalizálás ellen tiltakozott a nagypolgárság, viszont a munkásság köreiből az Oroszországból visszatértek vezetésével új párt (Kommunisták) alakult, amely hangosan követelte a termelőeszközök azonnali köztulajdonba vételét.” A konfliktust a szociáldemokraták és kommunisták között objektivistán módon ítéli meg és megállapítja, hogy „már véres összeütközésre is került sor a megfontolva haladók és a rögtön cselekvést kívánók között, amikor március 20-án az antant újabb területek átengedésének követelésével lépett fel, hogy a forrongó magyarság érintkezését a közeledő forradalmi orosz sereggel lehetetlenítse. Erre a budapesti Munkástanács kimondotta a két szocialista párt egyesülését.”¹⁹

Sokkal határozottabb a leckék szemlélete az állam problematikájával kapcsolatban. Bár az ókori leckék szerzője a görög állam kialakulását nem az engelszi államelmélet alapján tárgyalja, hanem sokkal inkább Rousseau szemléletét vette történetfilozófiai példának, amikor az osztályállam, a proletárdiktatúra történeti szerepét elemzi, világosan felismerhető a lenini államelmélet pozitív hatása is; az Állam és Forradalom (amely 1919-ben jelent meg először magyar fordításban) és természetesen a történelmi valóság, megdöntötte a szociáldemokrata (fővonalaiban lassalleánus) államelméletet, amely a „szabad népállam” problematikájának átvételében jelentkezett. A lecke az oroszországi szocialista forradalom kapcsán határozottan leszögezi, hogy az „kimondotta a proletárság diktatúráját, vagyis a munkásosztály kizárólagos uralmát az államban. A kormányzásnak ez a módja ismét csak *osztályuralom*, bár ez az állapot csak átmenetinek tekintendő és addig fog tartani, amíg a régi szocialista ideál valóra nem váltatik az államban. Az új kommunista orosz kormány megkezdte az állam átalakítását: köztulajdonba vette a termelés eszközeit, a földet, a bányákat, gyárakat, gépeket, a városok bérházait, ezzel lehetetlenné tenni akarván örök időkre azt, hogy egyes emberek másokat a maguk egyéni vagyonának gyarapítására dolgoztassanak.”²⁰ A demokrácia és diktatúra dialektikus egységének gondolata félreérthetetlen az újkori történelem tárgyalásánál: „Mindenn eddigi állam diktatúra volt, csak hogy kisebbségek érdekében gyakorolta hatalmát, míg a proletariátus állama a társadalom eddig szenvedő többségének akaratát kényszeríti rá az uralkodó kisebbségre.”²¹

*

¹⁹ Uo. IV. lecke.

²⁰ Uo. III. lecke.

²¹ Sas Andor: A világháború. Az orosz és magyar forradalom. IX. lecke. N. L. 1919. 26. sz.

A történelmi materializmus főkérdéseinek vizsgálata után rátérve a konkrét történelmi korszakok tárgyalásának elemzésére, márelőjáróban megállapítható, hogy az összefoglalókban részletkérdésekben is többségükben a szociáldemokrata történetfelfogás jutott kifejezésre. Logikus következménye ez annak, hogy a leckék jelentik lényegében a magyar és egyetemes történelem első, marxista igényű történelmi összefoglalását, létrejöttük ideológiai előfeltételei között tehát döntő szerepet játszott a már meglevő szociáldemokrata történetfelfogás, amely a marxista történelemfilozófia általános kérdésein túl számos konkrét történelmi problémával is foglalkozott az előző évtizedekben — akár eredeti munkák, akár fordítások formájában.

A magyar történetírásnak az egyetemes történelemre vonatkozó eredményei — a polgári történetírók munkásságát is beleértve — meglehetősen szerények (a legmagasabb színvonalú szintézist Marczali munkája képviselte), nem jelentéktelen tehát, amit ehhez a történelmi világképhez — nem a részletkutatások, hanem a fejlődés fővonalainak megértését illetően — a szociáldemokrata történetfelfogás hozzáadott, még ha eredeti, történetírói munkákról nem is beszélhetünk.

A leckéknek az ókori történelemmel foglalkozó fejezetei hagynak a legtöbb kívánnivalót maguk után — elsősorban a szerzőknek a marxista történelmi irodalomban való járatlansága következtében. Az ókor történetének szemléletében a szociáldemokrata történetfelfogás korlátai világosan felismerhetők, amennyiben a leckék szerzői a szociáldemokraták által elfogadott és — a maguk korában viszonylag haladó — burzsoá történetírók szemléletének vegyített elemeit tették magukévá. A magyar szociáldemokrata ideológusok közül Pogány József foglalkozott — többek között — az ókorról szóló történetírás problémájával és Ferreróban, továbbá Lamprechtnen, Oppenheimben jelölte meg azokat, akik „Marx soha ki nem fakuló hatása alatt” fejlődtek²². Pogány lényegében Loria, Labriola, Salvioi iskolájáról beszélt, amelyet jóformán kritika nélkül vett át a szociáldemokrata történetfelfogás. Az ókori leckék szerzőire is elsősorban ezek a szerzők hatottak.²³ Pozitívuma az ókorról szóló leckéknek, hogy — a fentemlített történetírói iskola alapján is — kihangsúlyozza a gazdasági tényező elsődlegességét, az osztályharc jelentőségét, s — még ha modernizálva forradalmi proletáriátusról ír is — kiemeli a tömegek és vezéreik szerepét a görög és római történelemről szóló leckékben egyaránt. Marxista szemléletet tükröz az ókori demokrácia kritikája, és ezen a ponton a lecke túljutott a liberális történetírás szemléletén; az athéni államról szólva leszögezi ugyanis, hogy „a gazdasági elnyomatás ellen indított harc tehát nem ért célt, hanem mellékvágányra jutott és a törvény előtti egyenlőség, vagyis a politikai jogegyenlőség, azaz a demokrácia megszerzéséhez vezetett, melynek hamis, megtévesztő jelszava ezután is még hosszú évszázadokig túlkiáltotta azokat, kik azt vallották, hogy politikai jogegyenlőség csak gazdasági egyenlőség alapján lehet igaz, őszinte és értékes”.²⁴ Világosan felismerhető a szociáldemokrata történetfelfogás közvetítésével átvett értékelés a római történelem egyes személyiségeit illetően. A lecke szerzőjének adott jellemzése a Gracchusokról, Cézárról, Catilináról, Ciceróról és másokról megegyezik teljesen

²² Pogány József: Emberek és korok. Bpest. 1919. II. kiad. 127. l.

²³ Bellér nem bizonyítja azt a megállapítását, hogy az ókori leckék szerzőinek vulgármaterialista szemlélete Rosztovcev hatásának következménye — és elsősorban nem is erről van szó.

²⁴ Kallós Ede: Leckék az ókor történetéből III. lecke. N. L. 1919. 17. sz.

Ferrero értékelésével. Negatívuma az ókori leckéknek a vulgármaterialista modernizálás; kapitalizmusról, tőkésosztályról, imperializmusról stb. beszél a görög és római történelem kapcsán; az ókori Kelet tárgyalásánál is szembeötlő Marx és Engels munkáinak elhanyagolása. Marx és Engels levelezésének az ókorra vonatkozó utalásait nem lehet számon kérni az ókori leckék szerzőitől, de joggal kifogásolható, hogy még a Tőke is ismeretlen volt az egyik szerző előtt, hiszen például az egyiptomi papi kaszt kialakulását Marx világosan kifejtette — viszont a lecke szerzője ennek a kérdésnek dühringista magyarázatot adott.²⁵

A középkor történetéhez írt történeti áttekintések szerzője számára nyilvánvalóan Kautsky munkája szolgált vezérfonalul; az eretnekmozgalmak és parasztháborúk jelentőségének kidomborítása, e mozgalmak vezetői, Ball, Chelicki, Münzer szerepének kihangsúlyozása utal e forrásra. Az angol és cseh eretnek-, illetve parasztmozgalmak tárgyalásakor kiemeli, hogy csupán ezek vizsgálata alapján „érthetjük meg a középkor igazi nagy mozgalmait, melyeket a történelemtények teljesen hamis színben tüntetnek fel, vagy éppen elsikkasztanak, mintha azok a pápák és császárok küzdelmei, hatalmi túlekedései mellett másodrendűek lettek volna”.²⁶

A feudalizmus kialakulásának és fejlődésének problematikájában fővonalaiiban Marx és Engels nézeteit követi, így a gazdasági tényező elsődlegeségének, a feudális földtulajdon kialakulásának vázolásában, központi kérdés-ként tárgyalva a nagybirtok és ezzel kapcsolatban az osztályok kialakulásának a szerepét. Leszögezi, hogy „ez a nagybirtok-képződés és társadalmi osztálytagozódás megy végbe a »Merovingi-kor«-nak nevezett korszakban az egész európai történés folyamán, a csaták és vérengzések (u. n. politikai történet) mind annak a visszatükrözései, hogy milyen módon túlekedtek a földmonopólium elnyeréséért a hatalmasok, azaz a nemesi osztály.”²⁷ A nagybirtok-képződéssel, a hűbériség kialakulásával párhuzamosan rámutat arra a folyamatra, amelynek során „a korábbi szabad parasztság és vele együtt az egész faluközösség kivonul nemesek a »Hufe«-ról, tehát a kisorsolt szántóföld-telek-ről, hanem későbbben az »Allmende«-ről (közös föld, amelyen belül a Hufe volt) is”.²⁸ A város kialakulásának problematikáját is a gazdasági fejlődés és az osztályharc dialektikus kölcsönhatása alapján fogja fel és a XV. századtól — helyesen — a feudalizmus történetének új szakaszaként ábrázolja. Előtte a ponthoz kapcsolódik a reformációról szóló elemzés, amely — Kautsky nyomán — szembeszáll a történelmi idealizmus történetfelfogásával. A reformáció vizsgálatánál aláhúzza az osztályharc jelentőségét és hangsúlyozza, hogy „mennyire elsőrendű fontosságú történelmi tények a parasztlázadások, az kiténik abból, hogy általuk az egész társadalmi berendezésre, annak hajaira alapos és biztos következtetést tudunk vonni, másrészt tisztán gazdasági okokból pontról-pontra meg tudjuk világítani. A parasztlázadásokat a beléjük kapcsolódó vallási mozgalmakkal szokták magyarázni. A vallási reformáció, helyesebben

²⁵ „Az a szükségesség — írja Marx —, hogy a Nílus mozgásának időszakosságát kiszámítsák, megteremtette az egyiptomi csillagászatot és vele együtt a papi osztálynak, mint a mezőgazdaság vezetőjének az uralmát.” — Marx: A tőke I. k. 1948. Bpest, Szikra. 555. l. Marx megállapítását Cuvier-nek a napegyenlőség és a Nílus áradásának összefüggését kimutató elemzésére alapította. Az ókori lecke szerzője ezzel szemben „az imperialista politika” velejárójának jelöli meg a papi és katonai kaszt kialakulását.

²⁶ *Seltmann*: i. m. V. lecke. N. L. 1919. 20. sz.

²⁷ Uo. I—II. lecke. N. L. 1919. 17. sz.

²⁸ Uo.

az őskeresztény kommunizmus eszméje tényleg ott van ezeknél a mozgalmaknál, de mint látni fogjuk, ez erősen másodlagos tényező, amelyet utólag kapcsolnak belé a parasztok.”²⁹ Az eredeti felhalmozás korszakát Marx alapján tárgyalja, itt is kiemeli a gazdasági tényező elsődlegességét és világos marxista elemzést ad a történelmi folyamat összefüggéseiről.³⁰

A középkorról adott történelmi összefoglaló — jelentős pozitívumai mellett — nem mentes egyes részleteiben bizonyos hibáktól, amelyekben nem egy esetben kimutathatók a szociáldemokrata történetfelfogás korlátai. A Pikler-féle belátásos elmélet nyomai fellelhetők a kereszteshadjáratok okainak tárgyalásánál, ahol lényegében a történelmi idealizmus álláspontját hirdeti a lecke szerzője, mondván, hogy „hangsúlyozni kell az első kereszteshadjárat eszmei eredetét, annak gazdasági hatását”.³¹ Ugyanezek a korlátok megtalálhatók a parasztmozgalmakról szóló fejtegetések egyes részleteiben. Lényegében — ha burkoltan is — de a tudat elsődlegességét hangsúlyozza a középkori kommunisztikus mozgalmak elemzésénél, amikor téves következtetés eredményeképpen megállapítja: „ez a parasztlázadásban kitörő kommunista mozgalom is bizonyítéka annak, hogy Marx és Engels »Kommunisták Kiáltványának« vezetőeszméje: hogy a történelem folyamán megnyilvánuló külső események voltaképp osztályharcok, osztályellentétek kifejezői, mely igazságot tartalmaznak. Nevezetesen a parasztság helyzete a XIV. században éppen jobbnak mondható az előbbi korokéhoz képest, főleg Itáliában, s mégis ekkor tört ki a forrongás, melyet tehát nem a nyomor, hanem az osztálykülönbség tudata idézett elő.”³² Hasonlóképpen a szociáldemokrata történetfelfogás korlátaira mutat, hogy nem foglalkozik az eretnek és huszita mozgalmakon belüli irányzatok harcával, nem tárgyalja érdemileg a Luther — Münzer ellentétet, elhanyagolja az engelsi útmutatást, a szerzőnél Florian Geyer és Götz von Berlichingen például egyenlő értékelést kap,³³ így elsikkad a mozgalmak radikális és mérsékelt, illetve opportunistá irányzatának problematikája.

Az újkori történelemről szóló leckék szerzői számára bonyolultabb feladatot jelentett az összefoglalók elkészítése, mint az előző korszakokéira. Marx és Engels történetírói munkásságának dandárja az újkor tárgyalására összpontosult, ezeknek a munkáknak nagyrésze a szerző rendelkezésére állott. Ugyanakkor kétségtelen, hogy éppen az újkor történetének tárgyalásánál fenyegetett fokozottabban a szociáldemokrata történetfelfogás revizionista és reformista korlátainak negatív hatása is. A problémának ez a bonyolultsága tükröződik az újkorról írott lecekben, és ha végső kicsengésükben, fő vonalában a forradalmi marxizmus szemléletét tükrözi is, nem elhanyagolható az itt-ott kibukkanó revizionista és reformista gondolati elem sem.

Az újkor tárgyalásának kiindulópontjául a klasszikus marxi analízis szolgált. Így a kapitalizmus kibontakozásának és ellentmondásainak ábrázolása, az osztályviszonyok és a polgári forradalmak bemutatása, a szociáldemokrata történetfelfogásnak és a leninizmusnak e kérdésekben egységes szemléletét tükrözi. A manufaktúra és kereskedelmi tőke szerepét helyesen emeli ki, aláhúzza, hogy „az új gazdasági fokot a megfelelő politikai haladás

²⁹ Uo. V. lecke. N. L. 1919. 20. sz.

³⁰ Uo. VII—IX. lecke. 1919. 26. sz.

³¹ Uo. I—II. lecke. 1919. 17. sz.

³² Uo. V. lecke. N. L. 1919. 20. sz.

³³ Uo. VII—IX. lecke. N. L. 1919. 26. sz.

kísérte ... a fejedelmi abszolútizmus gazdasági szükségszerűséggé vált”.³⁴ Engels tanítását követi az angol forradalom eszmei tényezőinek vizsgálatánál, amikor leszögezi, hogy a forradalom hívei „teológiai köntösben politikai és gazdasági ideálokért küzdöttek”. Követi az engelsi felfogást a forradalmi irányzatok belső harcainak bemutatásánál, kiemeli Lilburne és a diggerek szerepét, utóbbiakat jelölve meg a forradalmi mozgalom legfelső fokának. Figyelemreméltó, hogy aláhúzza Cromwell „kétfrontos” harcának történelmi szükségszerűségét.³⁵ Annál érthetlenebb, hogy a németalföldi szabadságharc ismertetésénél lényegében idealista következtetésre jut: „a kalvinizmus zászlaja — hangzik a megállapítás — legyőzte a spanyol kapitalista abszolútizmust”.³⁶

Az újkori leckék határozott pozitívuma a francia forradalomról szóló fejezet. Előjáróban hangsúlyozza, hogy a francia forradalomban „először vetették le a küzdő osztályok a vallásos köntöst”.³⁷ Világosan felismerhető itt is Engels útmutatása. A továbbiakban helyesen világítja meg a forradalom gazdasági okait, a forradalom menetét és pártosan foglal állást a jakobinusok jelentősége mellett, mondván: „világtörténelmi érdemük, hogy a forradalmat megmentették, s a feudális államot oly alaposan eltörölték, mint ahogy az a világ egyik államában sem történt”. A francia polgári osztály szerepét is helyesen értékeli, rámutatván a munkássághoz való viszonyára: „A francia polgárság, mely már 1791-ben törvényt hozott a munkásság gyülekezési joga ellen, elérte célját: a szabadverseny, szabadkereskedelem, politikai szabadságok lehetővé tették számára a meggazdagodást.”³⁸ A bonapartizmus történelmi szükségszerűségét helyesen emeli ki, de — ez is a polgári radikális nézeteket átvevő szociáldemokrata történetfelfogás hatása — magát Napoleont egyoldalúan értékeli. „A köznapi liberalizmus — állapítja meg — Napoleon államcsínyjét árulásnak tartja. Pedig Napoleon tetteirejét a francia forradalom örökségéből merítette, s nem csalódott abban, hol gyökerezik hódításai történeti jelentősége. *Mindenütt, ahová bevonult, polgári reformokat honosított meg.*”³⁹ Abban a szemléletben, amely a forradalomnak szuronyokkal való terjesztését illeti, nem nehéz fellelni a korabeli baloldali túlzók nézeteinek nyomait. Az angol és francia forradalmak történeti szerepének és hatásának összefoglaló értékelésében viszont a tudományos szocializmus történetfelfogását tolmácsolja és megállapítja, hogy „az 1648-i angol és 1789-i francia forradalom nemcsak egy bizonyos osztály győzelmét jelentették a régi politikai rend fölött. Egyszersmind legyőzte a polgári tulajdonjog a feudálisat, a nemzetiségi eszme a provincializmust, a szabadverseny a céhrendszert, a polgári jogok a régi középkori privilégiumokat. Új társadalmi rend született, a polgári társadalom, mely azonban az új osztályellentéteket nem tudta megszüntetni, csupán új osztályokkal, az elnyomásnak új feltételeivel cserélte fel a régieket.”⁴⁰

Az újkorról szóló leckék központi kérdésként a XIX. század történetét tárgyalják, ezen belül a klasszikus kapitalizmus, a polgári állam, a kibonta-

³⁴ *Varjas Sándorné*: Újkori kapitalizmus és bér munkásság I. lecke. N. L. 1919. 17. sz.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. II. lecke.

³⁷ Uo. III. lecke.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. (Kiemelés tőlem — M. L.)

⁴⁰ Uo.

kozó munkásmozgalom és a tudományos szocializmus problematikája kerül elemzésre. A lecke szerzője leszögezi, hogy „a XIX. század történeti mozgalmainak tengelye a proletariátus elméleti és gyakorlati felkészülése a kapitalista állam megdöntésére s egy olyan állam megszervezésére, amely a tőkés termelés minden produktivitását a javak igazságos szétosztásával kapcsolja össze, s amely osztályuralmat nem ismer”.⁴¹ A XIX. század első felének forradalmi mozgalmait megfelelő arányban kaptak helyet a leckékben. A szerző hangsúlyozza, hogy a polgárság uralmának ebben az időszakban minden államban „azonos ökonomiai alapja van: a szabadverseny és az értéktöbblet elsajátítása a termelőeszközök tulajdonosai által”, de ugyanakkor rámutat, hogy „az osztályviszonyok különböző fejlettségi fokával találkozunk”, és a történelmi materializmus feladatául jelöli meg, hogy „a politikai élet eseményeit... a pártok összeverődését, jelszavait” visszavezesse „alapvető okokra, a termelési viszonyokra”. Ezt a módszert követve helyesen ábrázolja a történelmi folyamatot, így a közép-kelet európai országokban a liberalizmus és rendiség harcát, de nem szól a liberális táboron belül mutakozó ellentétekről. A marxizmus, a tudományos szocializmus létrejöttének történelmi körülményeit és okait elemezve a marxizmus eszmei forrásainak lényegében lenini elemzését adja, a német történelem tárgyalásánál Mehring Deutsche Geschichte-jének gondolatmenetét követi. A 48-as forradalmak bukása utáni korszakról megállapítja, hogy „a polgárság... megszűnik a társadalmi forradalom tényezője lenni”. A munkásmozgalom történetének ábrázolása nem nélkülözi a pártos szellemet, de ugyanakkor erőteljesebben mutatkoznak meg a revizionista történetfelfogás maradványai. Az I. Internacionálé első nyilatkozatának értékelése jellegzetesen opportunistá szellemet tükröz; megállapítja hogy ebbe Marx „mesteri módon szövi be a kommunizmus végső követelményeit, amellet méltányolja a chartizmus küzdelmeit, a trade unionok szövetkezeti munkáját, s kifejezéseiben engedményt tesz a franciák forradalmi terminológiájának”.⁴² Nem véletlen, hogy ugyanitt Lasalle-ról kijelenti: „mint nemzetgazdász... teljesen Marx gondolatait teszi magáévá”. Az I. Internacionálé megszűnésének okát helytelenül fogja fel, szemléletében felismerhető Pogány József „Bakunin” c. tanulmányának hatása. Ki kell emelni ugyanakkor, hogy a Párizsi Kommün bemutatásában a lecke szerzője — egy külön cikk keretében — Marx „Polgárháború Franciaországban” c. munkáját követi megfelelően elemezve a párizsi kommün történelmi jelentőségét.⁴³

Az imperializmus és a II. Internacionálé tárgyalásában — bár fokozottabban keveredik a forradalmi marxizmus és reformizmus történetfelfogása (az utóbbi különösen a terminológiában jut kifejezésre), mégis a fővonal a lenini elemzést követi. Hangsúlyozza a lecke a bolsevizmus pozitív szerepét az első világháború idején. „Az orosz munkásosztály balszárnya — hangzik — egy pillanatig sem tágitott attól a felfogástól, hogy a kapitalizmusnak ezt a borzalmas visszaélését kell felhasználni a tőkés termelés egész rendszerének megdöntésére.” Ugyanakkor a lenini tanítást meg nem értve, teljesen objektivistá

⁴¹ Sas Andor : A proletariátus helyzete a XIX. sz. tőkés államaiban. IV. lecke. N. L. 1919. 20. sz.

⁴² Sas Andor : Társadalmi és politikai viszonyok az 1848. forradalmak leveretésétől az 1871-es párizsi kommünig. VII. lecke. N. L. 1919. 26. sz.

⁴³ Nem helytálló a Történelemtanítás cikkének megállapítása, hogy hiányzik a Párizsi Kommün ismertetése és méltatása, csak ez külön cikk keretében történt: Sas Andor : A párizsi kommün. N. L. 1919. 20—21. sz.

módon fűzi hozzá: „ezt az átmenetet a nyugati szocializmus inkább fokozatosan képzelte” — ez a megállapítás már Otto Bauer nézeteiből táplálkozik. Az 1917—19-es forradalmakkal kapcsolatban viszont leszögezi, hogy azt a „munkásság tömegei mozgatják . . . s e tömegek oly erősek és öntudatosak, hogy mellettük minden más osztály hatalma eltörpül”. A forradalmi mozgalmak irányának pártos meghatározásában a cikkíró áttöri a szociáldemokrata történetfelfogás korlátait és megállapítja, hogy „a magyar forradalom épúgy, mint a nagy francia és az orosz, szakadatlan balfelé mozdulást, azaz elvekben való tisztulást, s cselekvő hatalmának növekedését mutatja”.⁴⁴

Bár az egyetemes történelem marxista szellemű felvázolása is nagy feladatot rótt a leckék kidolgozóira, mégis a fővonalak tekintetében támaszkodhattak Marx és Engels általuk ismert irányelveire. A magyar történelem marxista értelmezése már összehasonlíthatatlanul nagyobb önállóságot igényelt. Ha jelentősebb irodalmi anyag állott is a szerző rendelkezésére, ugyanakkor hiányoztak az önálló kutatások és hiányzott az elméleti munka elmélyültsége. A fiatal Tanácsköztársaság még nem tudta pótolni ezeket a hiányokat, a magyar szociáldemokrácia pedig — kétségtelen erőfeszítései ellenére — korlátokkal teli örökséget hagyott a marxista történeti gondolkodás továbbfejlesztőire. Utalni kell itt elsősorban a magyar szociáldemokrata ideológusoknak — a párt politikáját a történetfelfogással igazolandó — azokra a nézeteire, amelyek a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség bonyolult és nem egyszer ellentmondásos összefüggéseinek mechanikus értelmezést adtak, és bár helyesen kihangsúlyozták a társadalmi haladás jelentőségét, de ugyanakkor elhanyagolták a nemzeti függetlenség helyes értékelését.

A magyar történelemről szóló leckék szerzője tisztában volt a magyar történeti gondolkodás átalakítását igénylő feladat jelentőségével, kihangsúlyozza ezt a bevezető leckében mondván, hogy „amidőn tanítóink és iskoláink számára megkíséreljük országunk fejlődését a marxi történetlátás alapján megvilágítani, *elvilleg ki kell mondanunk és rá kell mutatnunk, hogy itt van egyike azoknak a kérdéseknek, amelyeket az értékek mai nagy átértékelésénél elsősorban kell átértékelnünk*”. Önálló kutatásokra a leckék szerzőjének nem volt lehetősége, ezt nyíltan meg is mondja, amikor közli azoknak a munkáknak jegyzékét, amelyekre a leckék kidolgozásánál támaszkodott. Figyelemreméltó, hogy első helyen Szabó Ervin történeti műveit említi, kiemelve a még nem publikált „az 1848-i forradalomról szóló posthumus munkáját”.⁴⁵

A szerző szemléletének — a leckékben is megmutatkozó — korlátaira már a Bevezetőben fényt vet a bibliográfiai utalásokhoz fűzött megjegyzése, amely szerint a „régi magyar társadalom legjobb kritikáját adják az 1830—48 reformkor vezető alakjai: Deák, Eötvös, Kossuth, de legzseniálisabban Széchenyi, akinek forradalmi főmunkáit minden magyar történetírónak a legalaposabban kellene ismerni”.⁴⁶ Természetesen nem hiba, sőt helyeselhető a reformkori politikusok írásainak tanulmányozása, de ugyanakkor elengedhetetlen kritikai vizsgálatuk is. Világos, hogy Széchenyi ilyen módon való kiemelése a nem teljes értékű marxista kritikai átértékelést bizonyítja — még akkor is, ha Széchenyi nézeteinek előtérbehelyezése a gazdasági tényező hangsúlyozását jelenti a szociáldemokrata történetfelfogásban — és hibaforrásul

⁴⁴ *Sas Andor* : A világháború: Az orosz- és magyar forradalom. N. L. 1919. 26. sz.

⁴⁵ *Kinczné Takács Mária* : Leckék a magyar történelem tanításához, Bevezető. N. L. 1919. 17. sz.

⁴⁶ Uo.

szolgál Magyarország XIX. századi történelmének forradalmi marxista elemzéséhez.

A lecke szerzője — és ez az összefoglaló határozott pozitívuma — leszögezi, hogy a termelési viszonyok és termelőerők összefüggésének objektív törvényei határozzák meg a magyar történelem fejlődését is, és kiemeli az osztályharc szerepét állást foglalván bevezetőben a burzsoá nacionalizmus ideológiája ellen: „az eddigi állam osztályállam volt, uralma osztályuralom. A magyar »nemzet« éppoly kevésbé volt egységes, mint a többi nemzetek, s a »magyarság« vezető szerepe az államban, csak azt jelentette, hogy a magyar uralkodó osztály elnyomta nem csupán a magyar, hanem a nemzetiségi dolgozó osztályokat is.”⁴⁷

A nacionalizmus elleni harc elvi alapja azonban nem a lenini, hanem a szociáldemokrata reformizmust képviselő Otto Bauer-i szemlélet, amely a nemzetet „mint sorsközösséget, a közös sorsban kialakult tulajdonságok, s kultúrjavak közösségét határozza meg”; így szükségszerű, hogy a magyar történelem általános menetét illetően levont következtetés sem tudta áttörni a szociáldemokrata nemzetiségi történetfelfogás korlátait. Bár a lecke leszögezi, hogy a kelet-európai nemzetiségi kérdés megoldását éppenúgy, mint „a nemzetek szabad fejlődését is csak az új szocialista társadalom fogja a maga elvei alapján megvalósítani, a régi keretek teljes széttrésével a maga képére formálván át az államot, aminthogy így alakította át azt a polgári társadalom is a feudális területiális alakulatok romjain”, mégis a szerző végső konzekvenciája szerint „az eddigi fejlődést is a kialakulandó nemzet és állam perspektívájából kell tekintenünk, mely kultúrközösségébe a nép minden egyes tagját belevonja, s viszont autonóm, de autonómiájának határait a közös emberi érdekekben bíró tag gyanánt helyezkedik bele a nagy nemzetközi kultúrközösségbe”.^{47a} Ha homályosan is, de kitapintható itt az osztrák és lényegében az onnan átvett magyar szociáldemokrata nemzetiségi program „kultúraautonómiájának” gondolata. A nemzetiségi kérdés megoldásában megmutatkozó szociáldemokrata korlátokra utal egyébként a kiegyezéskori magyar uralkodó osztály nemzetiségi politikájáról adott értékelés is. A lecke szerzője a nemzetiségi kérdés elfajulásának okát abban látja, hogy a magyar állam nem tartotta be az 1868-as nemzetiségi törvényt, jöllehet „a kiegyezés után a 48-as mozgalomnak még élő és ható liberális emberei igen becsületes, liberális nemzetiségi törvényt alkottak, mely biztosította a nemzetiségek szabad fejlődését minden vonalon”.⁴⁸

A magyar társadalom történetének egyes korszakait alapjaiban helyesen, a termelési viszonyok és az ebből kinövő osztályharc konkrét elemzése alapján tárgyalja, helytálló — és ez a szociáldemokrata történetfelfogás pozitív hatása — a honfoglaló magyarság társadalmi és gazdasági szervezetének képe, a honfoglaló társadalom jellegének, a katonai demokrácia szervezeteinek kidomborítása. Ugyanakkor kiütköznek itt a polgári német történetírás nyomán járó magyar szociáldemokrata történetfelfogás téves nézetei a honfoglaláskori szlávtság társadalmi szerkezetének és a honfoglaló magyarsággal való kapcsolatának ábrázolásánál. A szerző szerint „a magyarság a körülötte lakó szlávokat első megjelenése óta a »történelem nélküli« nemzetek sorába szorította le, azaz oly nép sorába, melyeknek nem lévén saját nemzetükbeli úri osztályuk — a

⁴⁷ Uo.

^{47a} Uo.

⁴⁸ *Kinczné Takács Mária*: i. m. VIII—IX. lecke. N. L. 1919. 26 sz.

rendi társadalomban a kultúra csaknem egyedüli hordozója — nincs kultúránk, s így történetük sem”.⁴⁹

Az államalakítás és a feudalizmus kialakulásának bemutatásában erősen érezhető Ágoston Péter és Acsádi Ignác szemléletének hatása, végső konzekvenciáiban, határozott megfogalmazással, hogy „a fejlődés alapoka, elhatározó tényezője: a nagybirtok kialakulása s a gazdasági fejlődésével folyton emelkedő ereje”.⁵⁰ Ugyanakkor határozottan elutasítja a feudális és polgári történetírásnak azt a felfogását, „hogy az Árpádok első századaiban Magyarországon hűbériség nem volt, s magasztalólag állítják szembe az erős központi hatalommal bíró bölcs királyok kormányozta magyar államot a nyugati hűbéres országok zűrzavaros territorializmusával”. A lecke leszögezi, hogy „ez így nem áll, hanem áll az, hogy hazánkban ekkor kezdetleges hűbériség van még csak, amelynek tipikus vonása az erős sőt despotikus központi hatalom, körülbelül olyan fokon, mint a frank birodalomban, az első Merovingok korában”.⁵¹ Helyesen elemzi az egységes jobbágyosztály kialakulásának történeti folyamatát, bár befejező mozzanatát a XIV. századra teszi. Vulgármaterialista nézeteket hangoztat a lecke Hunyadi János értékelésénél, Hunyadinban kizárólag oligarchát lát, aki birtokai védelmére szervezi a törökellenes harcot és így nem véletlen, hogy Mátyás centralizációs törekvéseit is eredménytelennek minősíti. A Hunyadiaknak a központi monarchia megteremtésére irányuló törekvéseinek meg nem értése lényegében a nemzeti függetlenség jelentőségének téves értelmezéséből fakadt ebben a kérdésben is. A feudális anarchia és az 1514-es parasztháború ábrázolásában a lecke — a szerző erre utal is — helyenként szószerint Szende Pál Verbőczy-tanulmányát követi. Szende dolgozata kétségtelenül előrelépést jelentett a magyar történetfelfogásban, és a lecke is félreérthetetlenül leszögezi, hogy a „Hármaskönyv a nemesség részére a produktív munka nélkül való élet jogának kodifikációja lett”.⁵² A lecke érinti a feudális viszonyok fennmaradásának a kérdését és megállapítja, hogy „amikor egész Európában felbomlottak a hűbéri birtokviszonyok, s a pénzgazdálkodás, majd a kapitalizmus átalakította a gazdasági és politikai szervezetet, a magyar nemesség a Hármaskönyvre hivatkozva századokra kihatólag konzerválta a hűbéri birtokrendet és a kényszerű ingyen munkára alapított naturgazdálkodást”.⁵³

A XVI. és részben XVII. századi németellenes harcok értékelésénél kezd mutatkozni a szociáldemokrata történetfelfogás korlátjainak és elsősorban Szabó Ervin hibás koncepciójának fokozódó hatása, különösen a függetlenségi németellenes harcok kizárólag rendi jellegűként való bemutatásában. A XVII. és XVIII. századi társadalmi küzdelmeket a lecke „csak a régi osztályok guerilla-harcai”-nak fogja fel, amelyek kizárólag „a hatalom s gazdasági szupremácia birtokáért” folytak. Ebből következik, hogy hibásan értékeli a Rákóczi-felkelést és következményeit is, amelyről megállapítja, hogy „az uralkodóház kompromisszumot volt kész tenni és bizonyos fokig elismerni Magyarország közjogi függetlenségét. Ennyit elért a magyar rendiség, de az ország drágán fizette meg ezt az eredményt: minden haladás megakadályozásával, gazdasági és társadalmi struktúrájának évszázadokkal való visszamaradásával,

⁴⁹ *Kinczné Takács Mária*: i. m. I. lecke. N L. 1919. 17. sz.

⁵⁰ Uo. II. lecke.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. III. lecke.

⁵³ Uo.

s mindezek folytán kultúrájának tespedésével". Világosan kiütközik itt a szociáldemokrata felfogásnak az az egyoldalúsága, hogy nem ismeri fel a Rákóczi-szabadságharcban azoknak a függetlenségi mozzanatoknak a jelentőségét, melyek a haladás irányába mutatnak. Téves a szerző felfogása a kompromisszum hangsúlyozását illetően is, hiszen nem egyenlő felek megegyezéséről volt szó. A rendi küzdelmek hangsúlyozása és az ebből levont következtetések 1848 tárgyalásánál még élesebben kidomborítják Szabó Ervin koncepciójának örökségét és egyúttal korlátait is. A rendi küzdelmek problematikájával szorosan összefügg — és ez is szociáldemokrata hatás — a Habsburg-centralizáció és ezen belül a polgárosodás problematikájának lényegében egyoldalú analízise. Kifejezésre jut ez már III. Károly korának tárgyalásánál; a lecke szerint „kétségtelen, hogy ebben a korban a királyság képviselte a haladást, a nagyszabású alkotó tevékenységet, a rendi kiváltságainak meddő védelmére szorítókozó magyar rendiséggel szemben”.⁵⁴ Ilyen szellemben nyilatkozik az úrbérrendezésről, amely szerinte „a királyság legtermékenyebb reformintézkedése” volt. Ugyanez az egyoldalúság mutatkozik meg II. József időszakának tárgyalásánál. Nem nehéz fellelni itt a szociáldemokrata történetfelfogás koncepcióját, amely II. József szerepének kizárólag pozitív elemeit emeli ki.⁵⁵ A Habsburgok reformtörekvéseinek csődjét kizárólag a magyar rendekre hárítja és így a reformkor és a szabadságharc tárgyalásánál is elsősorban a rendiség szerepét hangsúlyozza. Nem véletlen, hogy egyik oldalon Széchenyit, másik oldalon a centralistákat emeli ki, mint a társadalmi haladás elsővonalbeli zászlóhordozóit és Kossuthról megállapítja, hogy „nagy alakja még igen erősen benne van a magyar rendiségben”.⁵⁶ Nem nehéz felismerni itt a szociáldemokrata történetfelfogást, különösen ha az önkényuralomról szóló megállapításait vizsgáljuk. A haladás konkrét feltételeinek egyoldalú szemléletét bizonyítja az a megállapítás, hogy „bármily nagyok voltak is a centralizáció és az abszolutisztikus rendszer bűnei és hiányai... a Bach-korszak Magyarországon nem visszazökkenést, hanem haladást jelentett. Ez valószínűleg meg elég gyorsan, s aránylag kielégítően a forradalom papírosan maradt liberális törvényhozását, elsősorban a jobbágyfelszabadítást, s megteremtette a modern polgári jogrend alapvető intézményeit.”⁵⁷ A nemzeti függetlenség szemléletében megmutatkozó korlátokon kívül a szociáldemokrata történetfelfogás hatása a legélesebben a parasztkérdés vizsgálatánál mutatkozik meg. Nem elegendő hangsúllyal foglalkozik a parasztfelkelések jelentőségével, a mozgalmak lefolyásával és bukásuk okaival, helyenként kiütközik a parasztság szerepének megnevezése, a parasztságnak reakciós masszaként való kezelése. A magyar szociáldemokrata történetfelfogásra ebben a kérdésben erősen hatott a bernsteinista reformizmus (nem egyértelműen, mert Czizmadia Sándor összefoglalója — vulgármaterialista hibáitól eltekintve — Engels német parasztháborújának telfogását tükrözi), így jellemző módon a századforduló agrármozgalmait „gyengének” minősítette.⁵⁸ Ez a reformista szemlélet nyilvánul meg a magyar munkásmozgalom jellemzésében, amikor az agrármozgalmak értékelése után megállapítja, hogy „hasonlóan gyenge az ipari munkásmozgalom is... Igazi osztályharcra, mint a fejlett nyugati kapitalisztikus államok-

⁵⁴ *Kinczné Takács Mária* : i. m. V. lecke. N. L. 1919. 20. sz.

⁵⁵ *Szinay Sándor* : II. József, Ébresztő, Bpest, 1912.

⁵⁶ *Kinczné Takács Mária* : i. m. VI. lecke. N. L. 1919. 20. sz.

⁵⁷ Uo. VII. lecke N. L. 1919. 26. sz.

⁵⁸ Uo. VIII—IX. lecke. N. L. 1919. 26. sz.

ban gondolni sem lehetett. Csak a világháború ezer nyomora vezetett a tömegek nagyobb öntudatosodására, s a forradalmasított tömeglélek kirobbanására.”

*

A történelmi összefoglalók e vázlatos elemzése alapján is megállapíthatjuk, hogy a Tanácsköztársaság időszakában megjelent történelemtanítási irányelvek történetfelfogása szerves része a magyar történeti gondolkodás fejlődésének.

Ami az irányelvek történetfelfogásában mutatkozó hibákat, téves nézeteket illeti, ezek kétségtelenül többségükben a szociáldemokrata történetfelfogásból erednek. A marxista—leninista történetfelfogás eszmei tisztaságáért folytatott elvi harc érdekében rendkívül fontos rámutatnunk ezekre a korlátokra. Egyrészt, mert történelmi példaként áll előttünk, hogy milyen teher-tételt jelentenek a téves és ellenséges nézetek, amelyek a szocialista világnézet mezében jelentkeznek. Másrészt, mert a reformizmus, vulgármaterializmus, forradalmi szindikalizmus és dogmatizmus mint a szociáldemokrata történetfelfogás gondolati elemei mind fellelhetők a Tanácsköztársaság történetfelfogásában, és ha a Tanácsköztársaság rövid időszakában társadalmi hatóerejük korlátozott, annál élesebben jelentkeztek a Tanácsköztársaság bukása után az újraéledő szociáldemokrata történetfilozófiában és más formában, különböző árnyalatokban a felszabadulás utáni időszak történetfelfogásában is. E téves nézetek elleni harc sikeres folytatásához elengedhetetlen történelmi ideológiai gyökereinek elemzése és feltárása.

Az irányelvek történetfelfogásának elemzése során mégis elsősorban a szociáldemokrata történetfelfogás pozitívumaira kell rámutassunk. A szociáldemokrata párt ideológusainak kétségtelen érdeme, hogy már a XX. század első évtizedében kritika tárgyává tették a magyar uralkodó osztályok történetfelfogását és kritikájuk — korlátaik ellenére — határozott szembe fordulást jelentett a feudális és polgári történetírás által kialakított történeti közfelfogással.⁵⁹

⁵⁹ A dualizmus korának történeti közfelfogását legközvetlenebbül az iskolai tankönyvek tükrözik. E tankönyvek többségében a történelmi idealizmus legszélsőségesebb irányzata, a klerikális, teológiai szellem az iránytadó. Jellemző pl., hogy az egyik III. gimnazisták számára készült történelemkönyv szerint (*Kóczy András—Takáts György*: A magyar nemzet története 1526-ig. Bpest, Athenaeum. 1912) István király követtségének római érkezését „angyali jelenés előzte meg” (27. l.). Természetes ezek után, hogy a könyv mint hiteles történeti tény emeli ki István jobbkezeének legendáját (33. l.). „A nevelő hatás” pedig — amit az előző hangsúlyoz — az Árpádok értékelésénél abban jut kifejezésre, hogy megállapítja a dinasztiaőröl „megértette történeti hivatását: védeni a nyugati műveltséget a Kelet támadásai ellen” (64. l.). Ugyanez a tankönyv, amely — természetesen elítélőleg — hét sort ír az erdélyi parasztfelkelésről (97. l.), I. Lajos hódító, dinasztikus háborúinak 5 oldalt szentel (79—83. l.), a legpozitívabb formában. E tankönyv szerint „Verbóczy István szívében viselte a haza sorsát” (135. l.), egy másik tankönyv (*Szigethy Lajos*: Magyarok őstörténete, II. rész, középiskolák IV. osztálya számára, 1916. Bpest, Singer és Wolfner kiadása) pedig a XVI. század nemzetfenntartó erejének a keresztény vallást jelölté meg (19. l.). „Ezekben a nehéz időkben a vallásosság adott erőt a nemzetnek”, ugyanakkor pedig „a vármegye volt a nemzet szabadságának utolsó menedéke” (18. l.). Ebben a tankönyvben a parasztmozgalmakról egyetlen szó sincs. Hasonló szellemet árasztottak a felső gimnáziumok számára készült tankönyvek is (*Mika Sándor*: Az ókor története, I. köt. 1901; A középkor és újkor története, II. köt. 1911; Újkor és legújabb kor története, III. köt. 1912), történelemszemléletük — ha színvonalasabb formában is — teljességében a történelmi idealizmust tükrözik. E könyv-

A szociáldemokrata történetfelfogásban érvényesült először a történelmi materializmus a magyar történelmi gondolkodás történetében, a feudális és polgári történetfelfogással szemben harci fegyvert jelentett az uralkodó osztályok elleni ideológiai küzdelemben. Ahhoz azonban, hogy ez a történetfelfogás megdőntse és lerombolja a magyar uralkodó osztályok által hirdetett és tanított történelemfelfogást, a szociáldemokrata történet szemlélet lényegbevágó hibái és tévedései miatt nem lett volna elegendő.⁶⁰ Ehhez a forradalmi marxizmus szellemi fegyverzetére volt szükség, amelyet a marxista ideológusok, az orosz forradalom és az orosz munkásmozgalom elméletéből és tapasztalataiból ismertek meg. Ez a forradalmi marxista történetfelfogás felfrissítette, forradalmi irányba terelte a szocialista történetfelfogás pozitív elemeit, és így válhatott csupán a Tanácsköztársaság történetfelfogása egészében — hibáival együtt — *a magyar marxista történelmi gondolkodás első kiemelkedő állomásává*. Ezek a történelmi összefoglalók fontos részét képezik a Tanácsköztársaság művelődés-politikai eredményeinek.

MÁRKUS LÁSZLÓ

ВЛИЯНИЕ ЛЕНИНИЗМА НА СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ИСТОРИИ ВО ВРЕМЯ ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Понимание истории венгерских социал-демократов еще в первом десятилетии XX в. подвергалось критике понимание истории венгерских господствующих классов и эта критика — вопреки своим ограничениям — означала решительное выступление против общественного мнения по истории, оформленного феодальной и буржуазной историографией.

В социал-демократическом понимании истории осуществился впервые исторический материализм в истории венгерской исторической мысли, напротив феодального и буржуазного понимания истории оно являлось боевым оружием в идеологической борьбе против господствующих классов. Но социал-демократическое понимание истории не было достаточным для успешного выступления против понимания истории венгерских господствующих классов. Для этого понадобилось умственное вооружение ленинизма, которое марксистские идеологи опознали из теории и уроков русской революции и русского рабочего движения. Это ленинистское понимание истории обновило положительные элементы социалистического понимания истории, подало им революционную направленность. Понимание истории Венгерской Советской Республики в общем — вместе со своими ошибками — таким образом сумело становиться первым выдающимся этапом венгерской марксистской исторической мысли.

Л. МАРКУШ

vek szerint a jakobinus diktatúra „rettenetes zsarnokság”, amely „iszonyú nyomorba süllyesztette a francia nemzetet” (III. köt. 100 l.), viszont III. Napoleon „különös gondot fordított a munkásosztály helyzetének javítására. Munkáslakásokat, kórházakat és menházakat épített . . .” (III. köt. 163. l.) annak ellenére, hogy „a mostani proletárok sokkal jobb körülmények között élnek, mint a középkori munkásosztályok”, de „sorsukkal mégis sokkal elégedetlenebbek, mint voltak amazok” (III. köt. 142. l.).

⁶⁰ Kunfi Zsigmond bírálata például, amelyet Györffy János „A magyar nemzet története, kapcsolatban a világtörténet főbb eseményeivel” c. tankönyvéről nyilvánított (Népoktatásunk bűnei, 1908) — csak vázlatosan, de nem a lényegét illetően mutat rá arra, hogy milyen módon érvényesült a magyar uralkodó osztályok kultúrpolitikája a történelemtanítás területén. A történelemtanítás c. fejezetben többek között ezeket írja: „A világtörténelem főbb eseményeit tárgyaló ezen tankönyvben egyetlen szó nem esik a francia forradalomról. A találmányok és felfedezések sorából az utolsó, amelyről tudomást vesz, a XV. századból való.” Kunfi: i. m. 50. l.

L'INFLUENCE DU LÉNINISME SUR LA CONCEPTION HISTORIQUE DES SOCIAUX-DÉMOCRATES A L'ÉPOQUE DE LA RÉPUBLIQUE HONGROISE DES CONSEILS**Résumé**

Dès la première décade du XXe siècle la conception historique des sociaux-démocrates hongrois soumit celle des classes dominantes hongroises à une critique qui — malgré ses limites — marqua une opposition résolue à la conception courante de l'histoire, créée par l'historiographie féodale et bourgeoise.

Cette conception historique social-démocrate fut la première à introduire le matérialisme historique dans la pensée historique hongroise. Face aux conceptions historiques féodale et bourgeoise, elle représentait une arme dans les luttes idéologiques menées contre les classes dominantes. Cependant; la conception historique des sociaux-démocrates se révéla incapable de tenir face, avec succès, à celle des classes dominantes. Il fallait l'arme idéologique du léninisme, que les idéologues marxistes eussent appris de la théorie et de la pratique de la révolution et des mouvements ouvriers russes. Cette conception léniniste rafraîchit les éléments positifs de la conception social-démocrate de l'histoire, et les amena dans le sens de la révolution. C'est ainsi que la conception historique de la République Hongroise des Conseils, considérée dans son ensemble — y compris aussi ses erreurs — put devenir en Hongrie la première étape marquante de la conception marxiste de l'Histoire.

L. MÁRKUS

KÖZLEMÉNYEK

ADATOK A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS MEGINDULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ 1945—46-BAN

Az ország nyugati fele még az utolsó óráit élő fasizmus legesztelenebb elnyomását, a hadszíntér borzalmait szenvedte, mikor az ország másik felén, a fasiszta uralom alól felszabadított területeken, a Szovjet Hadsereg támogatásával gyülekezni kezdtek Magyarországra hazafias és demokratikus erők, hogy a szabaddá vált országrészekben megindítsák az ország gazdasági és politikai vérkeringését. Ez a folyamat — a demokratikus erők gyülekezése — az egyes községekben, városokban felszabadulásuk másnapján a régi tizenkilencesek, az illegális Kommunista Párt tagjai és szimpatizánsai és más hazafias és demokratikus mozgalmak tagjainak spontán jelentkezésével indult, majd támogatót, szervezőt talált a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjaiban — mindenekelőtt a Magyar Kommunista Pártban —, és kiteljesedett 1944 decemberében az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásával, az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásával. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány programjába vette mindannak a kiiktatását a magyar politikai és gazdasági életből, ami akadályozója volt és mindannak a megvalósítását, ami alapja lehetett demokratikus életünk megteremtésének.

A fasiszta múlt következetes felszámolásában, a demokratikus jövőendő előfeltételeinek a megteremtésében igen jelentős szerepe volt hazánkban a több évszázada vajdú földkérdés rendezésének. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés számolt ezzel, s az ország előtt álló legsürgősebb tennivalók között vette számba e kérdés megoldását is. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány első Nyilatkozatában erre nézve leszögezte: „Az ország gazdasági talpraállítására, a magyar demokrácia alapjainak megszüldésére az Ideiglenes Nemzeti Kormány haladéktalanul földreformot hajt végre, mely sok százezer földnélkülit és kisparasztot tesz életképes gazdaság tulajdonosává.”¹

A földreform végrehajtásának időpontját a Nyilatkozat nem határozta meg. Elszórt jelekből arra lehet következtetni, hogy az időpontra nézve az Ideiglenes Nemzeti Kormányban nem is volt még ekkor határozott álláspontja. Voltak elképzelések, melyek különböző gazdasági megfontolások következtében 1945 őszét, — a 45-ös gazdasági év befejezése utáni s az új gazdasági év megkezdése közötti időszakot — vélték a legalkalmasabbnak e nagy feladat megoldására. Az események menete azonban hamarosan nyilvánvalóvá tette, hogy a földreformmal sem politikai, sem gazdasági okokból nem lehet sokáig várni, hanem végre kell hajtani már 1945 koratavaszán.

Sürgette a földreform gyors végrehajtását mindenekelőtt a politikai erőviszonyok kedvező állása, mely lehetővé tette nagy horderejű átalakulások végrehajtását, de egyben meg is követelte, hogy a szükséges demokratikus vívmányok megvalósulásával fokozódjanak a demokrácia erői. 1945 kezdetén a fasizmus elleni győzelmes előrehaladás következtében számos európai országban, a Kommunista Pártok vezetésével, demokratikus fellendülés bontakozott ki, melynek következtében háttérbe szorultak nemcsak a nyílt fasiszta erők, hanem a nagybirtokos, monopolizációs csoportok is. A Szovjetunió hadseregének jelenléte is erősítően hatott a demokratikus törekvések megvalósulására. Ilyen körülmények között 1945 tavaszán a politikai hatalmukban megrendült volt uralkodó osztályok nem gondolhattak semmi komolyabb ellenállásra, nem gondolhattak arra, hogy megakadályozzák a soronkövetkező lépést, gazdasági hatalmuk szűkítését. Ez persze nem jelentette végleges beletörődésüket ebbe az adott helyzetbe. Támadásuk, egy a reakció számára kedvezőbb időpontban, várható volt. Erre fel kellett készülni.

¹ Az 1944. évi december hó 21-ére Debrecenben összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója I. 23. l. (a továbbiakban: Id. Ngy. Naplója).

niük a demokrácia erőinek, s a legjobb felkészülést a volt uralkodó osztályok gazdasági és politikai bázisának minél *következetesebb szétbontása* jelentette. Egy azonnali, következetes agrárreform megvalósítása ebben a vonatkozásban is elengedhetetlen volt.

Sürgette a földreform gyors végrehajtását az ország gazdasági érdeke is, közelebbről a mezőgazdasági termelés megindításának szüksége. A kormány legelső utasításai, intézkedései között ugyanis ott szerepelt a mezőgazdasági munkálatok, a termelés megindítására való felhívás. E felhívás végrehajtására tett lépések azonban megmutatták, hogy a mezőgazdaságban a termelés megindításának egyik döntő előfeltétele a földreform végrehajtása.

Vizsgálódásunk, jelen dolgozatunk célja ábrázolni a mezőgazdaság helyzetét 1945 elején, jellemezni azt, hogy a parasztság hogyan fogadta a kormány termelésre való felhívását, a termelés érdeke hogyan vetette fel a földreform azonnali végrehajtásának szükségességét. A földreform mennyiben segített a legégetőbb termelési gondokon, s végül, hogy milyen termelési problémákkal kellett megküzdeniük az úgazdáknak a földreform végrehajtása után s az azt követő években. Országos képet adni mindezekről a problémákról ma, a kutatás kezdeti szakaszában még lehetetlen — az egyes vidékek eltérő mezőgazdasági viszonyai, parasztságának különböző magatartása, s nem utolsósorban a háborús pusztulás nem egységes mérve és a felszabadulás országrészenként különböző időpontja miatt. Vizsgálódásunkat ezért leszűkítettük egy, a legkorábban és lényegében azonos időpontban felszabadult, gazdasági és politikai viszonyaiban is egységes országrész, a Tiszántúltól fent vázolt problémáinak bemutatására. A kérdés bonyolultsága, sokrétűsége a nehéz kutatási feltételek miatt még így, területileg leszűkítve, egy országrész vonatkozásában sem lehet a kidolgozásban azonnal a teljesség igényével fellépni. Mivel azonban mindaz, amit már most el tudunk mondani, egy lépést jelent előre az agrárkérdés felszabadulás utáni történetének egyre sürgetőbb megrajzolásában — s ennek megrajzolása csakis lépésről-lépésre lehetséges —, úgy véljük indokolt ilyen, ha nem is a teljesség, de az eddigi ismereteink szélesítésének igényével fellépő tanulmányok elkészítése.

*

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány tehát programjába vette egy radikális földreform végrehajtását, ennek időpontját azonban nem jelölte meg azonnal, de mindenképpen halaszthatatlan, azonnali feladatának tekintette a felszabadult országrészekben a mezőgazdaság helyzetének tisztázását s a termelés megindításának biztosítását. Ezért megalakulása után nyomban felhívással fordult az egész parasztsághoz a mezőgazdaságban szükséges tennivalók végrehajtása érdekében. „*A magyar földön a háború szörnyű vihára szántott végig — hangzik a felhívás. — A pusztítás a föld népét s a magyar mezőgazdaságot sújtotta legjobban. Ez a pusztítás azonban nemcsak pusztítást és gyászt hozott számunkra, hanem szabadságot és reményt sorsunk jobbrafordulására. Politikai szabadságunk lehetővé teszi számunkra, hogy a jövőben magunk döntünk sorsunk felett. Évszázados álunk, a földreform, a megvalósulás küszöbén áll. A magyar újjászületés egyetlen feltétele a munka. Több és jobb munkával újjáépíthetjük mindazt, ami elpusztult és biztosíthatjuk a jövőt . . . Hazánk sorsa, politikai és gazdasági életünk egyaránt attól függ, termelünk-e az elkövetkező évben eleget. Ne várjon hát senki biztatást, vagy kényszert a termelő munkára, hanem saját maga, családja és a nemzet érdekében szívvel-lélekkel, minden ereje megfeszítésével végezze a termelő munkát . . . Azok a munkások, akik a múltban bármilyen szegődményes munkát vállaltak, igyekezzenek a folyó évre is elszegődni és a szolgálati helyükön a munkát becsülettel végezni. A munkaadók a múltban foglalkoztatott munkásaiknak biztosításának ez évben is munkalehetőséget és szegődményes munkáikat ne bocsássák el.*”²

Ez a felhívás tehát utalt ugyan a várható földreformra, de a termelés beindítását, a csonka gazdasági év befejezését — ahogyan erre, a felhívásnak a termelés megszervezésére adott instrukcióból, következtetni lehet — még enélkül képzelte el. Ezt bizonyítja Szabolcs megye főispánjának alábbi levele is, melyet — minden valószínűség szerint — egy, a termelés megindulásának biztosítása felől érdeklődő szovjet örnagyhoz intézett. Örnagy úr! Telefonon közlésére van szerencsém értesíteni, hogy a Földművelődésügyi Miniszter az elmenekült birtokosok földjeinek megművelése tárgyában a következő rendelkezést tette:

„*A kirendelt gondnok köteles jelenteni, hogy a földbirtokos megmaradt élő és holt felszerelésével mit tud az ingatlanból tavaszakkal megmunkálni. A fennmaradó többi ingatlanra községenként a földművesekből bizottság alakítandó és az általa javasolt földművesek között a fennmaradó ingatlan részes vagy haszonbér melletti művelésre kiadandó.*

² Állami Levéltár Szolnok. Alispáni iratok 1944 (a továbbiakban Á. L.).

*Ez a folyó gazdasági évre szól, mert október 1-ig a földreform befejezést nyer és az ingatlanokat a földművesek között széjjel osztják tulajdonul. Ez az eljárás folyamatban van.*³
március 8. főispán

E levél tanúsága szerint tehát, tíz nappal a rendelet megjelenése előtt, még a főispán sem tudott semmi biztosat a földreform végrehajtásának idejét illetően, s ez feltétlenül a földreform koratavaszi lebonyolításának gyors elhatározását bizonyítja. A levél tanúsága szerint is fontos feladat volt azonban a termelés feltételeinek késedelem nélküli biztosítása.

A termelés megindítása azonban, a termelőeszközökben végbement katasztrofális pusztulás miatt, rendkívüli nehézségekbe ütközött.

Nem rendelkezünk az egész országrészt felölő adatokkal arra nézve, hogy a négy éven át tartó háború, a német és magyar fasiszták rablása, a végigvonult hadszíntér milyen körülmények között juttatta Tiszántúl mezőgazdaságát. Van azonban egy megyéből — Jász-Nagykun-Szolnok — egy általános jellegű jelentésünk, s egy a megye vetésterületét és jószágállományát kimutató statisztikánk, amely, ha nem is bír bizonyító erővel az egész Tiszántúltra, mégis híven illusztrálja a helyzetet. Hiszen ennek az országrésznek összes megyéiben lényegében azonos volt a mezőgazdaság fejlettségi színvonala, a birtokmegoszlás, a parasztság múltja, de egybeesett felszabadulásuk időpontja és körülménye is. Ennyi közös tényező mellett — úgy gondoljuk — bátran vehetjük a Jász-Nagykun-Szolnok megyei viszonyokat jellemzőnek — nagyjában, egészében — a többi tiszántúli megyére is.

Ez a megyei jelentés egy még 1944 decemberében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság számára végrehajtott vizsgálat során készült. A jelentés készítői a Szolnoktól Törökszentmiklósig terjedő területet járták be, s az ott látottakról adtak részletes beszámolót. A kép ugyanaz lett volna persze, ha a megyének bármelyik sarkából indulnak el. „Magukban a gazdaságokban — írják — általában mindenütt ugyanaz a kép fogadott bennünket. A gazdasági alkalmazottak, azzal a felkiáltással, hogy »most nem azt az időt éljük« nem dolgoztak, illetve nem dolgoznak semmit. Munkájuk, amennyiben ez a szó ilyen értelemben használható, mindössze abból áll, hogy saját családjuk szükségletét minden módon biztosítsák. Ahol az orosz hatóságok a munkásokat igénybe nem vették, csak a legteljesebb semmüvést tapasztaltuk. Rendkívül fájdalmasan érintett bennünket, hogy dacára a mezőgazdasági munkálatok elvégzésére és főleg a vetésre igen alkalmas időnek, hiszen a jagy csak f. hó 22-én állt be, jóformán még csak gondolatban sem kezdtek munkához. A tengerik mindenütt száron vannak, a cukorrépa a földben. Legtöbb helyen a jószágot legettették úgy a répában, mint a tengeriben. A dohány igen nagy részét, amit még az orosz hatóságok igénybe nem vettek, a kertészek értékesítették, illetve saját padlásukon tárolják. Általában az a helyzet, hogy az orosz hatóságok mellé került tolmácsok intézkednek, illetve nem intézkednek. Ezeknek jó vagy rossz hatása látszik meg a gazdaságokban, annál is inkább, mert tapasztalatunk szerint az orosz közegek az általuk lefoglalt készleteken és munkásszükségleten kívül a gazdaságok vitelére nem szólnak bele.

A gazdaságokban igen kevés az igásállat. A falvakban ezzel szemben nagyon sok olyan embernek van lova és kocsija, akinek azelőtt soha életében nem volt. Ezek fogataikat főleg „beszerzésre” használják. Nem riadnak még attól sem vissza, hogy saját kisgazda társaik elhagyott tanyáit fosztogassák (Rákóczi falva). Hasznos állat a gazdaságok tulajdonában jóformán egyáltalán nincs. A gazdasági alkalmazottak állománya ezzel szemben örvendős módon, majdnem teljes egészében megmaradt. Ez igen fontos körülmény, mivel az ország állományát talán ezen a réven lehet lesz majd újra kiépíteni. A tavaszi vetőmagvak közül a zabot és az árpat az orosz hatóságok lefoglalták, illetve már el is szállították. Borsó és tengeri azonban ezidőszáig még megfelelő mennyiségben áll rendelkezésre.”⁴

A jelentés, mint látjuk, az igaerő, a vetőmaghiány, a háború utáni gazdasági pusztulás képének megrajzolása mellett foglalkozott a szegényparaszatok magatartásában jelentkező erkölcsi lazulással is. Nyilván a jelentés-tevők politikai, társadalmi fel fogásából következett, hogy az erkölcsi hanyatlást pusztán mint morális kérdést tárgyalták és nem vetették fel, hogy e mögött a négyéves háború romboló hatása s a megoldatlan mély társadalmi problémák rejtőzhnek, s nem utaltak arra sem, hogy az általuk vázolt erkölcsi kilengéseknek egy földosztás vethet véget. A jelentés azonban — ha az okokat és a tennivalókat nem is tudta helyesen meghatározni — hűen fényképezte az adott állapotot, s ezért a viszonyok dokumentálására alkalmas.

³ Á. L. Nyiregyháza. Szabolcs m. Főispáni iratok 901/1945.

⁴ Á. L. Szolnok. Főispáni iratok. 291/1934.

Arról, hogy a háború, a Tiszántúlon 1944 őszén lefolyt hadműveletek mennyiben gátolták a földék őszi megmunkálását, milyen pusztítást vittek véghez a jószágállomány terén, arról tájékoztatást ad az alábbi, ugyancsak Szolnok megyében készített két kimutatás. Eszerint az 1945 márciusában felvett adatok szerint a megye őszi vetésterülete — összevetve az 1943—44-es gazdasági év őszi vetésterületével — a következő képet mutatta. (A kimutatás nem öleli fel a megye egészét.)

Őszi vetés Szolnok megyében (kat. holdban)⁵

Megjelölés	1943/44-es gazdasági év			1944/45-ös gazdasági év		
	búza	rozs	árpa	búza	rozs	árpa
Karcag	22 500	180	200	2 800	—	50
Mezőtúr	24,475	118	—	5 180	—	—
Szolnok	6 000	250	150	967	—	—
Fegyvernek	5 100	200	100	100	—	—
Tiszaroff	5 700	320	150	239	20	25
Tiszabő	1 600	71	31	11	—	—
Törökszentmiklós	17 350	1 170	420	1 828	—	188
Kuncsorba	2 820	96	42	358	—	27
Tiszapüspöki	1 900	76	35	160	—	—
Tiszabura	2 600	42	116	310	10	14
Túrkeve	11 588	72	63	981	7	167
Tiszai felső járás	47 497	1 332	555	4 215	73	—
Központi járás	29 314	213	2 532	4 670	5	6

A megye jószágállományáról 1945 márciusában készített — ugyancsak nem teljes — kimutatás semmivel sem nyújt biztatóbb képet a vetésterületnél.

A jószágállomány Szolnok megyében (darabonként)⁶

Hely	1943/44					1944/45				
	ló	ökör	tehén	sertés	baromfi	ló	ökör	tehén	sertés	baromfi
Turkeve	3 516	600	1 748	4 319	74 813	965	192	535	646	18 487
Szolnok	2 668	329	1 761	2 950	—	425	—	368	123	—
Karcag	7 414	2 000	4 900	8 000	11 100	1876	510	840	1150	3 920
Mezőtúr	7 536	1 851	9 215	10 721	81 800	1964	128	657	1533	5 580
Tiszai felső járás	10 548	40 507	10 170	30 729	169 941	4349	1116	5032	7616	90 972
Tiszai közép járás	25 959	3 617	24 926	125 810	790 259	3156	122	3409	5404	15 079
Központi járás	7 327	2 560	4 731	19 542	90 263	2131	908	2713	2435	13 803

E két táblázathoz bővebb kommentárt fűzni felesleges. Sem a megye őszi vetésterülete, sem jószágállománya nem érte el még az 1/4-ét sem az 1943—44-es évi — már ugyancsak háborús — állapotnak.

A nehézségek ellenére a kormány felhívása után a községi, városi közigazgatási szervek és mindenekelőtt a nemzeti bizottságok — a felszabadulást követő hónapok e legaktívabb, átalakuló életünk minden problémájával foglalkozó, politikai testületeink — késedelem nélkül a kezükbe vették a termelés beindításának és a folyamatos mezőgazdasági munkavégzés feltételei megteremtésének az ügyét. Megértették — és ennek hangot is adtak —, hogy ha nem sikerül a termelés biztosítása, akkor az országot az éhínség, a

⁵ Á. L. Szolnok. Főispáni iratok. 1945/0048.

⁶ Uo.

demokrácia bukása fenyegeti. A falu hivatalos vezetői és hivatott ügyintézői, a nemzeti bizottságok egyaránt jól tudták, hogy a termelés megindításának nagy feladatához a kormány minden lehető támogatást megad, de az ország adott gazdasági viszonyai között sokat még nem várhatnak tőle. Mindenekelőtt a nép öntevékenységre, erőfeszítésére, áldozatkészségére kell felépíteni ennek az óriási feladatnak a megoldását. Első lépés az volt ezen az úton, hogy a nemzeti bizottságok 1945 januárjában — a kormány intencióinak megfelelően — életre hívták a helyi termelési bizottságokat. A községi termelési bizottságok feladata volt számbavenni az épségben maradt termelőerőket, reális tervet készíteni ezek leggazdaságosabb felhasználásáról, s gondoskodni arról, hogy a termelő eszközök maximális kihasználásával a község termőterületéből a lehető legkevesebb maradjon vetetlen. A termelő bizottságok, továbbra is szorosan együttműködve a nemzeti bizottságokkal, megalakulásuk után nyomban intézkedéseket hoztak a problémák megoldására. Hatóképesységük azonban változatos képet mutat. Volt olyan község — sajnos ez ritkábban —, ahol a termelési bizottságok egyszeri felhívása elég volt ahhoz, hogy a munka — az egyedül lehetséges módon — a kölcsönös segítség elve alapján meginduljon. Így pl. Hajdúböszörményben a földeken maradt tengerit közmunkában takarították be. A termés felét a nemzeti bizottság a tulajdonosoknak juttatta, felét pedig munkadíj fejében visszatartotta.⁷

Az esetek többségében azonban keményebb intézkedésekre volt szükség ahhoz, hogy a fogattal rendelkező nagyobb gazdák segítsék az iganélkülieket. E keményebb intézkedések fogantatásához a nemzeti bizottságok nyújtották a szükséges politikai támogatást. Gyomán pl. a nemzeti bizottság — 1945. február 28-i jegyzőkönyve szerint — arról tárgyalt, hogy a termelési bizottság a tavaszi munkák sikere érdekében minden eszközt felhasználhat, a szabotálókkal szemben erőszakot is alkalmazhat, s a nemzeti bizottság fog gondoskodni arról, hogy a szabotálók Népbíróság elé kerüljenek.⁸

A meglevő iganerő maximális, gazdaságos kihasználásának biztosítása azonban ekkor — minden nehézség ellenére is — csak a könnyebbik feladata volt a termelési bizottságoknak. A nagyobb gond, a nehezebben megoldható feladat a gazdátlanul maradt, megműveletlenül heverő földek bevonása a termelésbe. Sokféle megoldással kísérleteztek az egyes bizottságok az ilyen földek megmunkálása érdekében; e különféle kísérletek vezették el őket annak a belátásához, hogy ezeket a földeket csak úgy lehet a termelésbe bevonni, megmunkálásukat biztosítani, ha azonnal felosztják a nincstelen szegényparasz-
tok között.

Első elgondolása általában minden bizottságnak az volt, hogy az iganal rendelkező gazdákkal műveltetik meg — bérleti úton — az elhagyott földeket. Szolnok Termelési Bizottsága 1945. február 26-án közzétett „Hirdetmény”-ében pl. a következőket rendelte el: „*Először csak a jó földeket kell megművelni. A gyengébbeket csak akkor, ha a vetőmagkészlet, iganerő és időjárás megengedi. Minden gazda köteles bejelenteni, hogy a rendelkezésére álló termelőeszközeivel mennyi földet képes megmunkálni, és mennyi a vetőmagkészlete. Aki-
nek kevés a földje, mindenekelőtt azok, akik iganal és vetőmaggal rendelkeznek, bérletre igényel-
hetnek földet. Iga és mezőgazdasági gépállományát mindenki köteles bejelenteni.*”⁹

Az, hogy a szolnoki termelési bizottság, s hozzá hasonlóan más községbeliek is a gazdátlanul maradt birtokok termelését az iganerővel, gazdasági felszereléssel rendelkező parasztokkal bérleti úton próbálták megindítani, pusztán a termelés érdekeit tekintve logikus, indokolt intézkedés lett volna bármikor, csak éppen nem közvetlenül a háborús pusztulás után, amikor még a politikai rendszer gyökeres megváltozása is bonyolította a helyzetet. Mindennek hatásaképpen ugyanis az iganerővel rendelkező, módosabb parasztság sokkal inkább feltette a meglevő, a megmaradt gazdasági javait, hogysem bármilyen előnyös, de — az ő gondolatmenete szerint, kimenetelét tekintve — bizonytalan bérleti munkába bocsátkozzék. Többségük a saját házi szükségletének megtermelésére gondolt csupán, és saját földjének termelési kapacitását sem akarta kihasználni. Egyébként, mindamellett, megmaradt termelőereje sem igen volt elegendő bérletet vállaltására. Ezért ez az intézkedés nem hozta meg a várt eredményt — az elhagyott földek bevonása a termelésbe nem folyt a szükséges lendülettel.

A szolnokiaknál határozottabb hangot ütött meg az elmenekültek birtokainak megmunkálása érdekében február 6-án a csorvási nemzeti bizottság, amikor intézkedett az ilyen birtokok termelőerejének felméréséről, gazdatisztjeinek elbocsátásáról és a községhez közelebb eső uradalmi földeknek veteményföldek céljaira való igénybevételeiről.¹⁰

⁷ Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéről. Bpest, Akadémiai Kiadó, 1955. Balázs Béla: A nemzeti bizottságok. 201. l. (a továbbiakban: Tanulmányok ...).

⁸ Tanulmányok ... 202. l.

⁹ Á. L. Szolnok. Főispáni iratok 110/1945.

¹⁰ Tanulmányok ... 203. l.

A kondorosi nemzeti bizottság február 1-én hozott határozata pedig, ha a *föld-reform* szót nem is ejti ki, lényegében már annak a szellemében, annak az irányában cselekszik, ahogyan az elhagyott földek megműveléséről intézkedik: „A *nagygazdaságok* vezetésére üzemi bizottság alakíttassék nyolc tagból és ezek az uradalmi személyzetből válasszassanak egy helyi kiküldöttel az élükön: A földeket pedig 1 gazdasági évre megmunkálás végett parcellázzák fel az önként jelentkezők között. Erre háromtagú bizottságot válasszanak. Ezek állapítsák meg kinek-kinek a föld mennyiségét és azt hirdessék meg. Irvák össze és regyék leltárba a gazdaságban levő szerszámokat. A föld megmunkálására ezeket osszák ki, igazságos és demokratikus szellemben.”¹¹

A Csanád megyei nemzeti bizottság a földreform előrelátható radikalizmusa miatt aggályoskodó kisgazdapárti hangokra határozottan kijelent: hogy a fő cél a termelés biztosítása és a földet oda kell adni — haszonbér fizetése nélkül is — azoknak, akik ezt vállalják.

E felsorolt helyi példák — és felsorolásukat még sokáig lehetne folytatni — bizonyítják, hogy az a *törekvés*, hogy az elhagyott, vagy nem elhagyott, de a szükséges igu-, gépi és kézierővel nem rendelkező nagybirtokok földje se essék ki a termelésből, elvezette a szegényparasztokat — ezeknek a földeknek korábbi és jövődő megmunkálói — szinte akaratlanul az azonnali földreform követelményéhez. Február végén, március elején, hetekkel a földreformról szóló hivatalos rendelet megjelenése előtt, már egész Tiszántúlon számtalan községben hoztak határozatot a szegényparasztok a földek felosztására. Az óvatosabbak kezdetben a nagybirtoknak csak kishaszonbérletbe adását követelték, de a forradalmi múltú községek szegényparasztjai nem féltek az örök tulajdonba juttatás igényével sem fellépni. Ilyen alapon nem egy községben, hivatalos intézkedések bevárása előtt, felosztották és művelni kezdték a nagybirtokok földjeit.

Miután a fejlődés a falvakban ilyen irányú volt, természetesen a kormány is késedelem nélkül — március 18-án — kiadta a földreform legsürgősebb végrehajtásáról szóló rendeletét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kormány korábbi várakozó álláspontja a földreform kérdésében nem reális alapokon nyugodott: mind a földreform végrehajtása, mind a termelés biztosítása tekintetében.

A termelés biztosítása ugyanis a birtokviszonyoknak olyan alapvető strukturális átalakulása közben, mint amilyet a nálunk szükséges radikális földreform végrehajtása jelentett, még békés viszonyok, a legjobb technikai feltételek mellett sem lett volna kis feladat. Mennyire nagy feladat volt hát akkor még egy háborúban tönkrement mezőgazdaság viszonyai között, amikor a veszteség a mezőgazdasági gépekben, a jószágállományban meghaladta az 50%-ot, a hadműveletek miatt egész országgrészek maradtak vetetlenül s a megmaradt gabonakészlet jórészeinek a harcoló szovjet katonaság ellátását kellett szolgálnia. Mindez az azonnali földreform ellen szült, mert veszélyeztette annak sikerét. Éppen ezért voltak olyan megfontolások, hogy a földreformot csak az új gazdasági évben, 1945 őszén szabad végrehajtani, nehogy a termelési gondok károsan hassanak vissza a földreform ügyére. Ugyanakkor azonban ezek a szempontok, ha éppen a termelés biztosítása oldaláról alaposabban megvizsgáljuk őket, az adott helyzetben sokkal inkább szóltak a földreform *gyors végrehajtása* mint annak *halogatása mellett*. Még akkor is sürgették a földreformot, ha előre látható volt, hogy a termelési év lezárásakor az eredményt nem lehet majd tetszetős számokkal igazolni, hanem „csupán” azzal, hogy a földreform gyors végrehajtása, ha a nélkülözéstől nem is, de az éhínségtől megmentette az országot. A mezőgazdasági munkálatok megindulásának egyetlen lehetséges módja éppen a mezőgazdaságot ért óriási veszteség miatt ugyanis a kisparcellákon folytatott egyéni gazdaság lehetett. Nemcsak azért, mert a demokratikus rendszerben a szegényparasztok nem voltak hajlandók tovább a földbirtokosok földjén *mint cselédek* dolgozni, és sürgették a földeknek az ő tulajdonukba juttatását, hanem azért is, mert a kisgazdaságok termelési feltételei sokkal egyszerűbben, könnyebben biztosíthatók voltak, mint a nagybirtoké. Csak egy példával illusztrálva ezt: a szegényparaszt a maga 5–6 holdját, ha szükséges — minden erejét megfeszítve — képes a saját és családja kézierejével, legfeljebb még egy mustra lóval vagy egy tehénnel megmunkálni. Ugyanez a lehetőség azonban nem áll fenn egy több száz, vagy ezer holdas birtok megművelésénél. Vagy pl. az a szegényparaszt, akinek földje van, de nincs elegendő vetőmagja — már pedig 1945 tavaszán honnan lett volna —, inkább lemond a bármilyen nagy becsben álló kenyérről és csizk kukorica málét vagy krumplit, de elveti a gabonát. Miért tenné azonban ezt meg olyan földön, amelynek csupán summása és nem tulajdonosa? A házi szükségletre szánt gabonára, mint vetőmagra, a nagybirtokok fennmaradása mellett tehát nyilván nem lehetett számítani, s természetesen a Szovjet Hadserg által lefoglalt készletekből sem lehetett visszakérni

¹¹ Tanulmányok ... 203. l.

gabonát a földbirtokosok földjének bevetésére. Annál inkább lehetett a szegényparaszatok számára. Így adódott, hogy bizonyos szempontok, melyek normális gazdasági feltételek mellett elleneztek s nehezítették volna a nagybirtokok azonnali szétesztését, a háború utáni rendkívüli gazdasági és a sajátos politikai és társadalmi viszonyok között inkább sürgették, elősegítették azt. A földreform megvalósítása 1945 tavaszán így nemcsak elsőrendű politikai szempontból, a demokrácia szilárdításának érdekében, de a termelés biztosítása miatt is szükséges volt. Az, hogy ez sikerült, hogy a felosztás előnyei már az első gazdasági évben érvényesültek, az újgazdák hallatlan erőfeszítéseinek s öntudatosan végzett munkájának volt a következménye. Ha ők akkor nem vállalták a földdel együtt a nehézségeket, sőt a nélkülözést is, ha nem dolgoznak szinte erejükön felül, ha nem rendezkednek be egyéni szükségleteiket illetően a legteljesebb igénytelenségre, akkor az országra az éhség, a földreformra pedig a bukás várt volna.

A földreformban szóhoz jutott friss paraszti erők azonban vállalták a földdel együtt a mostoha termelési feltételekkel együtt járó áldozatot és kockázatot. Számukra nagy volt a tét: a termés mellett a föld maga. Az, hogy az újgazdák tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy a földreform sikere, végső győzelme szorosan összefügg a termelés biztosításával, az erőt, munkakedvet adott a mindenáron való munkához. Ebben az időben — a leírások szerint — az ásóval megművelt föld ha nem is általános de nem volt ritka jelenség sem.

A földreform és termelés szoros összefüggéséről, arról, hogy a földreform végrehajtása hogyan járult hozzá a termelési gondok enyhüléséhez, a Békés megyei Földbirtokrendező Tanács áprilisban a következőképpen nyilatkozott:

„1. Vármegyénkben a jelenleg megállapítottan igényelhető földterület 130.850 kat. hold, az igénylők száma 25 854 fő. mai napig bezárólag az igénylők között ki lett osztva 57 300 hold.

2. Általánosságban a nagybirtokrendszer megszüntetését, röviden a földreformot a parasztság örömmel fogadta, a kiosztás tényét megnyugvással vette tudomásul, eltekintve egyes személyi vélt sérelmekről. Kisebb-nagyobb hibák természetesen előfordulnak és a jövőben is elő fognak fordulni, ezek azonban az általános szempontokat lényegében nem érintik. A kiosztással kapcsolatban a munkakedv feltűnően megnövekedett és az eddigi bizonyos tespedtséget felváltotta a birtoklással járó megelégedés érzete. Az eddig megmozdíthatatlan munkaerő, melynek különböző okai voltak, a saját földjén önként mozgásba jött és termelő tevékenységet folytatott.”¹³

A szegényparaszatok termelési kedve önmagában természetesen nem szüntethette meg a termelési gondokat. A termelés legszükségesebb feltételeinek biztosítása probléma maradt továbbra is, de egyrészt a földreform szubjektív hatása volt olyan átütő erejű, hogy szinte anyagi erővé vált, másrészt a földreform végrehajtása nyomán a segítségnyújtásnak olyan forrásai nyíltak meg, melyek a földreform nélkül zárva maradtak volna.

Annak bizonyítására, hogy milyen nehéz feltételek között kellett az újgazdáknak hozzáfogni a termelés biztosításához, két levelet kell idéznünk. Az elsőt az alattyáni főjegyző írta: „... 229 egyén kapott a földreform során földet és pedig több mint 900 holdban. Ezen egyén közül csak négy egyének van lóva, a többi idegen igával és gépi erővel művelné a földjét, ha arra iga vagy gépi erő jutna. Időből így sokszor kiesünk és idejében a föld így nem lesz megmunkálva, amikből következik, hogy termés sem lesz. Munkálni azonban minden esetben megmunkálja, azonban fáradságának még sincs eredménye, amely miatt a földtől elidegenedik és bosszúsán gondol a régvárt reformra, amelyből azonban tehetetlensége révén hasznot nem tud kihozni.”¹⁴

A tiszasülvi szegényparaszatok pedig a következőket írták a Földművelésügyi Minisztériumnak:

„Tiszasülvi község földosztó Bizottsága azon tiszteletteljes kéréssel fordul a Földművelésügyi Miniszter elvtársához, hogy a lent leírt kérelemre szíveskedjék minden körülmények között érdemleges megőrzéskedést tenni. Minekutána Tiszasülvi község határában az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. számú rendeletének végrehajtásával földreformot hajtottak végre, melynek folyamán 430 család földhöz juttatását vitte keresztül, ezen 430 család földhözjuttatottinak — legalábbis 80%-ának — csupán csak a pusztá élete van, semminemű anyagi befektetése az idősebb mezőgazdasági munkálatokra nincs. Miért is annál is indokoltabb teszi kérelmünk jogos kielégítését, mert az újgazdák földje Tiszasülvi község határának 63%-át teszi ki, mely így a német megszállás alatt, mint az orosz bevonulással kapcsolatban 100%-ig elhagyatottan és vetetlen maradt, az összes gazdaságok traktorait üzemképtelenné tették, vagy elszállították, állatállományukat úgy az igazonokat, mint nevelő jószágainkat teljes 100%-ig

¹³ Földművelésügyi Minisztérium irattára. Földhivatali iratok 1945/3. Alapszám.

¹⁴ Á. L. Szolnok. Földhivatali iratok. Alattyán K. F. B.

kiszállították, ezután azon tiszteletteljes kéréssel fordulunk Miniszter elvtársához, hogy földjeik megmunkálásához a Pénzügyminiszter Úrral egyetértve szíveskedjék állami kölcsönt ezen új telepeseknek kamatmentesen rendelkezésükre bocsátani, hogy így a szükséges munkálatokat keresztülvihetvé tényszerűen. Továbbá szíveskedjék a Kereskedelemügyi Miniszter úrral egyidejűleg érintkezésbe lépni, hogy az elkövetkező munkálatok nagyobb ütemben folytathatók legyenek. Legalábbis ahol arra mód és lehetőség nyílik, vásárlási joggal 4 db. traktort ezen új telepesek vásárolhassanak, mert Tiszasüly község határa Szolnok vármegyének legnagyobb mártírja, mely legindokoltabbá teszi azt, hogy állami segítség támogatásával vihesse keresztül az új családi létük megszilárdítását. Tiszasüly, 1945. május 7. L. I. földosztó bizottság elnöke".¹⁵

A szegényparasztnak nem csalódtak, amikor — az ő erőfeszítéseik mellett — számítottak a társadalom erejére is. Az ország gazdasági helyzete ugyan lehetetlenné tette a hiányosságok teljes felszámolását, de mindazoknak az erőnek az összefogása, amelynek szívügye volt hazánkban a demokrácia fejlődése, tudott akkora segítséget nyújtani a szegényparasztnak, mely az első nagy nehézségeken, úgy ahogy, átgépiette őket.

Az első segítséget a Szovjet Hadsereg adta. Amíg a harcok folytak, természetesen, hogy első volt a hadsereg érdeke, a hadsereg élelmezése. Ha ez úgy kívánta, igénybevételek a polgári lakosság jószágait, a nagy gazdaságok terményeit is — már ahol a német fasiszták után egyáltalán maradt mit igénybevenni —, de a termelés beindítása érdekében 1945 tavaszán a Szovjet Hadsereg visszaadott belőle az úgazdáknak annyit, amennyit nélkülözni tudott, amennyire 1945 tavaszán vetőmagként okvetlenül szükség volt. A vetőmagjuttatás azonban csak egy része volt a Szovjet Hadsereg segítségének. Tőle kapott a magyar mezőgazdaság 1945 tavaszán üzemanyagot a traktorok megindításához és igásállatokat a szántás-vetés minél gyorsabb elvégzéséhez. A Szabad Nép 1945. április 5-én arról számolt be, hogy az orosz katonai parancsnokság tízezer tonna petróleumot, azonkívül jelentős mennyiségű kenőolajat, benzint bocsátott rendelkezésünkre traktoraink tavaszi üzemanyagszükségletének fedezésére. Ez az üzemanyag mennyiség — mint később megállapították — egy millió hold megmunkálását tette lehetővé, ami az egész tavasszal megmunkált földterületnek egyharmadát tette ki. A szovjet kormányának a magyar mezőgazdaság állatállományának feljavítása érdekében hozott határozatáról Hajdú megye főispánja a Debreceni Néplapban a következő „Hirdetmény”-t tette közzé: „A Szövetkezes Szocialista Szovjet Köztársaságok kormánya a magyar Közellátási Minisztérium útján Debrecen város és Hajdú vármegye részére 40 tonna színhús súlynak megfelelő szarvasmarhát, sertést és juhot bocsát rendelkezésre. Ezeket az állatokat részint igázásra, részint feljavításra, a vemhes állatokat pedig szaporulatra az arra érdemes gazdák között fogom kiosztani. Igásállatra igényjogosultak azok, akik igásállat nélkül maradtak, vagy azzal nem rendelkeznek, de megművelendő földjük van...” Ez a segítséget természetesen megkapta a többi megye is, nemcsak Hajdú. A szovjet kormányának üzemanyagban, igásállatban, központilag nyújtott támogatásához hozzájárult még az a segítség, amelyet a Szovjet Hadsereg egyes alakulatai közvetlenül nyújtottak az egyes falvak szegényparasztnak. Segítségük az igásállatok kölcsönzésétől az egyszerű szovjet katonák kétézer munkájáig, sok mindenre kiterjedt. Jóllehet ennek írásos dokumentuma igen kevés, ez a segítség mégsem maradt feledésbe, mert a szegényparasztnak híven emlékeznek rá.

A termelés feltételeinek megteremtése érdekében megmozdultak a kommunista munkások is. Nem egy, a harcok alatt megrongálódott mezőgazdasági gép az ő vasárnapi pihenőnapjukon végzett munka következtében lett ismét üzemképes. A társadalmi erők összefogásán túl a kormány is megadott minden támogatást, amelyet az ország nehéz gazdasági helyzete csak megengedett. A földművelésügyi tárca mintegy kétmilliárdos keretben mezőgazdasági termelési hitelt biztosított a gazdák, mégpedig elsősorban az új földtulajdonosok, részére.¹⁶ A traktorok üzemeltetésének biztosítására megszervezte az Országos Mezőgazdasági Gépszolgálatot. Akciót indított a mezőgazdasági gépek üzemanyaggal való ellátására. De a parasztságnak nyújtottak segítséget: a mezőgazdasági szakoktatás kiterjesztésére irányuló intézkedések, a mezőgazdasági termények, főleg gyümölcs értékesítésére létrehozott központok és nem utolsósorban a földművelésszövetkezi hálózat életrehozása. De ide tartozik nem egy, a földreform következtében jelentkező s az úgazdák termelőmunkáját erősen hátráltató probléma határozott, gyors kiküszöbölése is.¹⁷ Így szüntette meg pl. az Országos Földbirtokrendező Tanács a régi birtokosok, ill. haszonbérletkés között az úgazdák között az élő és holt felszerelések elosztása körül dúló vitákat. A földreform rendelet értelmében ugyanis a régi tulajdonos 100 ill. 200 hold, vagyis a számára visszamaradt föld megműveléséhez elegendő mezőgazdasági gép-, ill.

¹⁵ Á. L. Szolnok. Földhivatali iratok. Tiszasüly K. F. B.

¹⁶ Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 40. l.

¹⁷ Uo. 41. l.

jóságállományt megtarthatott magának, s így az úgazdák ott állottak felszerelés nélkül. Az Országos Földbirtokrendező Tanács ezért kimondotta, hogy a megmaradt felszerelés a volt tulajdonos a birtoklás arányában köteles megosztani az úgazdákkal.¹⁸

Az 1945-ös év terméseredménye azonban, minden társadalmi erőfeszítés ellenére, még túlságosan a háborús pusztulás következményeit mutatta, amit csak fokozott az egész országot sújtó aszály. A földreform gyors végrehajtásával, az adott helyzetben lehetséges legnagyobb segítség nyújtásával, elkerülhető volt ugyan, hogy a határok teljesen megműveletlenül maradjanak, de a terméseredmények, érthető módon, még így is messze mögöttes maradtak a béke-évek eredményeinek. Az éhínségtől való megszabadulás is csak a szegényparasztság óriási erőfeszítéseinek volt köszönhető, a csökkent terméshozam nem a földreform, nem az úgazdák, hanem a háborús rombolás, a katasztrófális időjárás számlájára volt írható.

Szükséges itt megtekinteni az 1945. év mezőgazdasági eredményeit a statisztikai adatok tükrében. Mivel csak Tiszántúltra vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk, a Tiszántúlt és a Duna — Tisza között felölölő, a statisztikában Alföld összegezésben közölt adatokat ismertetjük.

Az összes szántóföld, az ugar, a bevetett terület, az elemi csapások által elpusztított és learatott terület.¹⁹

Év	Az összes szántó-föld	Az ugar	A bevetett	Az elemi csapások által elpusztított	A learatott
terület kataszteri holdban					
1938	4 871 573	112 478	4 579 095	8 216	4 750 879
1944	4 863 564	93 790	4 769 774	—	—
1945	4 842 197	616 636	4 225 561	258 636	3 966 935

A táblázat azt bizonyítja, hogy mindannak a sok nehézségnek ellenére, amelyet a háborús pusztulás okozott, az alföldi parasztek keményen dolgoztak. Csakis így lehetett elérni, hogy a bevetett földterület mindössze 544 213 k. holddal volt kevesebb az előző évinél. Ez a szám ugyan — ha úgy tekintjük, hogy ennyi hold kiesett a termelésből — igen tekintélyes és nagy veszteséget jelentett, de ha úgy nézzük, hogy honnan indultak el 1944 őszén, 1945 koratavaszán az alföldi parasztek, akkor elismeréssel kell megállni a szám mellett, hogy csak ennyi és nem nagyobb volt a bevetetlenül maradt földterület. Tovább növeli a művelésbe bevont földterületnek az értékét, ha figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdasági munkálatoknak a szokásosnál jóval nagyobb részét — az őszi front-átvonulás miatt — tavasszal végezték el. Ezt bizonyítja — közvetett úton — az alábbi táblázat. Ebből megfigyelhető, hogy az őszi vetésű búza és rozs vetésterülete jóval alatta maradt az előző évinél, ugyanakkor a tavasszal vethető árpával, zabbal, kukoricával, burgonyával, cukorrépával, takarmányrépával bevetett terület alig maradt el az előző évitől, vagy több annál.

A legfontosabb mezőgazdasági takarmányok bevetett területe²⁰

Év	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	cukor-répa	takarmány-répa
bevetett terület ezer kataszteri holdban								
1938	1 492	557	333	135	1202	246	38	112
1943	1 451	507	308	159	1079	232	49	116
1945	511	303	469	190	1431	288	20	104

¹⁸ Az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak ez a rendelkezése megtalálható: Á.L. Szolnok, Földhivatali központi iratok 10 040/1945.

¹⁹ Magyar Statisztikai Zsebkönyv. 1947. 83. l.

²⁰ Uo. 86. l. A fenti táblázat számai tehát bizonyítják, hogy a hiányzó őszi vetést, ahol lehetett, tavasziakkal pótolták az alföldi parasztek.

Szükséges megjegyezni, hogy itt azért vettük az 1943-as évi és nem az előbb használt 1944-es adatokat, mert a következőkben, a bevetett terület összehasonlítása után, az 1945-ös évi terméseredményeket akarjuk összevetni az előző évek adataival, az 1944-es év terméseredményeinek adatai viszont hiányoznak. Az 1943-as ill. az 1944-es évben bevetett termőterület között egyébként lényeges eltérés nincs.

A legfontosabb mezőgazdasági termények terméseredménye az Alföldön²¹

Év	búza	rozsa	árpa	zab	kukorica	burgonya	cukor-répa	takarmány-répa
	terménymennyisége ezer métermázsában							
1838	14 213	3 823	3 086	1010	15 817	9 457	4 963	16 632
1943	11 169	3 303	2 682	1243	5 959	7 361	3 345	7 512
1945	2 194	327	2 107	827	11 646	8 906	1 037	7 854

Ila a két táblázat összevetéséből keressük az egy holdra eső termésátlagot, meg lehet állapítanunk, hogy ez 1945-ben lényegesen alatta maradt az előző évinek. Ez persze nem az alföldi parasztság szorgalmán, kitartásán, hanem a rendkívüli nehéz művelési feltételeken, a katasztrofális időjárason múlott. A parasztság megtette mindazt, ami emberileg lehetséges volt, az ország parasztságának termelési kedve így előzte az éhínséget. S ez volt 1945-ben a legfontosabb, ez biztosította, hogy tovább lehessen menni a megkezdett úton.

Mindent el kellett azonban követni, hogy az 1945/46-os gazdasági év jobb feltételekkel induljon, — még akkor is, ha a termelési erők színvonalát illetően gyors ugrásról szó sem lehetett —, hogy az eredmények is jobbak lehessenek. Jó szervezéssel, az erők jobb kihasználásával sokat lehetett tenni az újabb gazdasági év sikere érdekében. A fokozott szervezésre, az erők hathatósabb számontartására, felhasználására azért is szükség volt, mert a földbirtokosoknak az újgazdák ellen, földjük visszaszerzéséért indított támadása rendkívül kiélezett politikai helyzetet teremtett, s ez igen károsan hatott a termelésre. Az újgazdák, akik nem lehettek biztosak abban, hogy az általuk bevetett földet ők is fogják learatni, nem tudtak a szükséges munkalendülettel dolgozni. A módosabb gazdák pedig, akik egyre inkább a reakció hatása alá kerültek, szabotálták mind az újgazdák igásállattal való megsegítését, mind a saját földjük megművelését. Ebben a helyzetben a szükséges mezőgazdasági munkálatok elvégzését csak a termelést irányító szervek határozott, erőfeszítés — a különböző büntetésektől sem visszariadó — fellépése tudhatta biztosítani.

Az 1945/46-os év munkálatainak a lehető legnagyobb szervezettsége érdekében a Földművelésügyi Minisztérium idejekorán — már augusztusban — kiadta a maga határozott utasításait. Mindenekelőtt a lehetőségekre épített termelési tervek megyénkénti összeállítását jelölte meg a legfontosabb feladatként. „A termelési tervnek — indokolta az utasítás — előre kell vetíteni az 1945/46-os termelési év alakulását, vagyis azt, hogy a vármegye vetésterülete az egyes őszi és tavaszi növények között előreláthatólag hogyan fog alakulni. Ismétellen hangsúlyozni kívánom, hogy a termelési terv értékét annak realitása adja meg. Nem jelenti ez azonban azt, hogy a helyzettel egyszerűen le kell számolni, hanem a terv összeállításánál a lehetőségekre kell elsősorban figyelemmel lenni. Vagyis a realitásban azok a célok legyenek bent, amelyek — ha bármilyen nehézséggel, munkával és fáradsággal is, — de megvalósíthatók. A földreform erőpróbája az 1945/46-os gazdasági év lesz. Alapfeltétele a sikernek, hogy a termelési tervvel pontosan meghatározzuk a feladatokat és lehetőségeket, s egyben megállapítsuk a központi irányításnak és segítségnek a szükségességét is. Ha a termelési terv összeállítása nem realisan és lelkiismeretesen történik, úgy a belőle levont következtetések is helytelenek lesznek, de eredménytelen lesz a kormányzatnak az ezek alapján kiadásra kerülő minden intézkedése is.”²²

A tervek elkészítése megmutatta, hogy a mezőgazdasági munkák sikeres végzését változatlanul az igásállatok, ill. mezőgazdasági gépek még mindig fennálló hiánya akadályozta. Nagy segítséget jelentettek ugyan az év folyamán kiosztott igásállatok, azon-

²¹ Uo. 91. l.

²² Á. L. Szolnok. Főispáni iratok 1002/1945.

ban — mivel a veszteségnek csak elenyésző töredékét pótolták — a probléma továbbra is megoldatlan maradt. A kormány ezt jól látta; ezért az őszi szántási munkálatok idejére szigorú intézkedéseket hozott az igásállatok, gépek kihasználására vonatkozóan. Rendelkezésének súlyára mutat, hogy végrehajtásának ellenőrzését a megyék legfőbb politikai irányítója, a főispánokra bízta... A kérdés nagy fontosságára tekintettel — hangzik az utasítás — *felhívom Főispán urat, hogy a termelési bizottságoknak és a termelési biztosoknak ez irányú munkájában legyen segítségére. Szükségesnek tartom, hogy a rendőrhatalóságok utasíttassanak arra, hogy az utakat ellenőrizzék és mindazon igásállat és traktortulajdonos birtokok ellen, akik nem tudják igazolni azt, hogy a kötelező számlást elvégezték — felhívve, hogy mentességüket nem igazolják — haladéktalanul járjanak el és gondoskodjanak arról is, hogy a munkát pótolják.*²³

Mivel azonban a rendelkezés időpontja — 1945 ősze — már a kiéleződött politikai küzdelmek idejére esett, ami a földreform során a földviisszaperelek miatt erősen éreztette hatását, az igásállatok kihasználására vonatkozó rendelet végrehajtása komoly ellenállásra talált a módos parasztnál. Elsőzt eseteket kivéve, nem voltak hajlandók segíteni az újgazdákat.

A nagygazdák 1945 őszi, nyíltan újgazda-, földreform-ellenes hangulatára, ennek a szegényparasztokra gyakorolt demoralizáló hatására jól rávilágít akabai földigénylő bizottság alábbi feltevése: „*Tisztelettel jeleníti a Községi Földigénylő Bizottság, hogy a 17/1945 számú vármegyei Tanács végzésével, T. A. kabai lakos 28 kat. holdja el lett kobozva. Felesége tulajdonát kb. 16 kat. holdat meghagyott a bizottság. Volt a gazdaságban kétő pár ökor iga, az egyik pár ökor igit a bizottság szeptember hóban a rendelet szerint egyik igénylőnek N. S. kabai lakosnak adta át használatra, hogy a juttatottaknak dolgozzon vele. Most, hogy a választás elmúlt, S. A. két emberével érte ment az ökor igaért és erőszakos úton elvitte. A fent nevezett igénylőt, azon kijelentéssel, hogy ő a kiosztott földet szántani fogja, senki a földjére rá ne merjen lépni, a bizottságra nem ad semmit, úgy lesz, ahogy ő akarja. Erre nézve jelen volt, K. F. bizottsági tag is. Kaba 1945. XI. 12. KFB elnök.* U. i. Általános hangulat a községben, hogy minden földet vissza kell adni, és így sokan nem vetik el, sokan pedig nem fizetnek, nem tudunk megélni, mert amit a vármegyei Tanács határoz, a régi gazdák nem veszik tudomásul, így azt sem tudja a bizottság, hogy dolgozzon-e vagy nem? elnök B. M.²⁴

A nagygazdák ellenállása, reakciós nekibátorodása azonban még ezen a ponton sem állott meg. Sokan közülük igyekeztek elperelni az újgazdáktól még a Szovjet Hadsereg által szétosztott állatokat is. Azzal „érveltek”, hogy az újgazdáknak, a „rongyosoknak” soha sem volt igásállatuk, csak nekik, de azt tőlük elvették a „front alatt”, tehát „kárpótlásul” nekik jár a Szovjet Hadsereg-től kapott állatállomány. Az e kérdés körül keletkezett zűrzavarban végül is a Szovjet Hadsereg parancsnoka volt kénytelen rendet teremteni. Természetesen megvédte az újgazdák érdekeit — mint ezt 1945. november 15-én a miniszterelnökhöz intézett alábbi átirata bizonyítja: „*A Magyarország területén folyó hadműveletek idején székmenyolt haszonállatok és lovak egy részét a hadműveleti csapatok és katonai parancsnokságok átadták az inséges parasztnak, azok gazdálkodása számára. Jelenleg, mint a Szövetséges Ellenőrző Bizottság meghatalmazottjai jelentik, a helyi bíróságok a régi törvények alapján elveszik a parasztoktól a fentemlített állatokat és átadják azokat a németektől visszatért régi tulajdonosoknak, ami erős ellenségeskedést szül a parasztnak és régebben a németeket támogató személyek és nyilas hazaárulók között. Hasonló cselekedeteket igen károsnak és helytelennek kell tartanunk. Kérem Önt, Miniszterelnök Ur, adjon ki megfelelő rendeletet, amely megtiltja a bíróságoknak és a volt tulajdonosoknak, hogy az állatállományt a parasztoktól elvegyék. További félreértések elkerülése végett tulajdonjogi igazolványokat kellene kiadni azoknak a parasztnak, akik az állatokat a Vörös Hadsereg alakulataitól és katonai parancsnokságaitól kapták.*

Összinté tisztelettel Ön iránt K. Vorosilov s. k.²⁵

A Szovjet Hadsereg nemcsak arról gondoskodott, hogy a már kiosztott igásállatok az újgazdák kezén maradjanak; 1945 őszen, 1946 tavaszán további igásállat-juttatással igyekezett segíteni a szegényparasztnak a termelési biztosításért folytatott erőfeszítéseikben.

1945 őszen azonban nehezítette a helyzetet az is, hogy ezekben, a termeléssel kapcsolatban kiéleződött politikai kérdésekben a termelési bizottságok egy része nem tudott hivatása magaslatára emelkedni. Ennek magyarázata a bizottságok szociális összetételében keresendő.

²³ Á. L. Szolnok. Főispáni iratok 1172/1945.

²⁴ Á. L. Debrecen. Hajdú m. Földhivatali iratok. 27. cs.

²⁵ A Minisztertanács Titkárságának Irattára. 10937/1945. VII.

A termelési bizottságok feladatából, megalakulásuk korai időpontjából természetesen következett ugyanis, hogy tagjaik többsége régi birtokos paraszt volt, akiket gazdálkodási szakértelmük következtében választott meg ebbe a bizottságba a község bizalma. 1945 tavaszán a nagy demokratikus fellendülés, a reakció meghúzódása idején ez az összetétel még nem is okozott különösebb problémát. Az év őszétől azonban, amikor a reakció felerősödött, s bizonyos demokratikus vívmányokat, pl. a földreformot megpróbálta kérdésessé tenni, s ez különösen kiélezte a parasztságon belüli ellentmondásokat, a termelési bizottságokban a módos parasztok többsége nem egy helyen a termelés érdekét osztályuk és pártjuk szempontjainak vetette alá. Ez aztán a termelési morál terén súlyosan éreztette hatását. A termelés szempontjait elhanyagoló, azt egyenesen sértő, felelőtlenül szított politikai zűrzavarért felelős a kisgazdapárti reakció is. A Kisgazdapárt egyes reakciói vezetői ugyanis nem állották megkísérelni, hogy a Kommunista Párt irányvonalától eltérő politikai koncepcióknak a termelés szabotálására való demagóg felbujtással szerezzenek érvényt. Míg a Kommunista Párt azért harcolt, hogy rendkívül nehéz körülmények között is biztosítsa a termelés anyagi és erkölcsi feltételeit, addig ezek felelőtlen hangulatkeltéssel gátolták e feltételek megeremtését. A Kommunista Párt 1945 őszén kiadott plakátjain cekkel a szavakkal fordult a parasztokhoz. „... *Parasztok! Földművesek! A föld azé lett, aki megművelte! Műveljétek hát meg! Ne maradjon felszántatlan, bevetetlen egy talpalatnyi föld sem! Vessétek be a földet! Immár a magotok vetitek be! A haszon a tiétek lesz! Az fog aratni, aki idejében vetett! A nemzet földet adott — adja a kenyert a nemzetnek!*” ... — Egy kisgazdapárti aranykalászos gazda azonban a Független Nép-ben így adott hangot sok-sok kisgazdapárti — nagyon is nem kisgazda — nézetének. „*Kaptál földet, adj kenyeret ... idézem ismét a nagy felhívást. Kaptál földet. Igen, csak földet, igavonó és gazdasági gépek nélkül. A kapott föld nagy része ezáltal megműveletlenül maradt. Örüljél ha annyit fel tudtál kapálni és elvetni, hogy kenyered legyen ...*” „*Talán elég lesz ha kiragaszd a falra 'Kaptál földet, adj kenyeret'. Nem elég! Ezt mi tudjuk a legjobban: parasztok! De hiába tudjuk, hiába érezzük könnyörtelenül a saját bőrünkön, ha nem tiltakozunk, ha nem hallatjuk szavunkat ... Egységbe kell tömörülni, egy hatalmas paraszt szervezetbe: a Magyar Parasztszövetségbe. Bár az ipari munkásság vezetői a paraszti dolgozók befogadására is építettek egy szervezetet: Földmunkás Szakszervezetet, de nekünk nem szabad a városi munkásság vezetésére bízunk magunkat.*”²⁶

Ezt tanácsolta tehát az „aranykalászos gazda” 1945 őszének rendkívül súlyos gazdasági viszonyai között a végsőkig kiélezett politikai légkörben. A parasztság forduljon szembe az ipari munkássággal, azzal a munkássággal, amely zokszó nélkül túrta az éhezést, a ruhátlanságot, dolgozott az ország felemelkedéséért, többek között a parasztság jobb munkakörülményeinek a megeremtéséért. Ezért esérébe nem húst, nem kalácsot, csupán kenyeret kért; a kisgazdapárti jobboldal ezzel a felhívással nemcsak tagadta a két osztály azonos érdekét, egymásrautaltságát, hanem azt igyekezett bebizonyítani a parasztságnak, hogy érdekeit csak a munkásosztállyal szemben tudja érvényre juttatni. Minderre lehetne azt mondani, hogy ez csak elszigetelt jelenség volt a Kisgazdapárton belül: hiszen a cikk sem a párt központi lapjában jelent meg. Ezt a feltevést azonban megcáfolja, hogy néhány hónappal később, közvetlenül a tavaszi munkálatok beindulása előtt, 1946 februárban a Kisgazdapárt egyik képviselője Hatvanban egy nagygyűlésen a következő kijelentést tette: „*Ha nem segítenek a paraszt sorsán és nem lesz megbecsülése a parasztságnak, akkor a paraszt élni fog a sztrájk jogával.*”²⁷

Az a Kisgazdapárt használta ezt az „osztályharcos” hangot, amely a Horty-rendszer ideje alatt — mikor éhbéért, teljes anyagi és erkölcsi kiszolgáltatottságban dolgozott a szegényparasztság — sem parlamenti képviselőt, sem a parasztok között meglevő befolyását, soha nem használta fel arra, hogy a földbirtokosok ellenében sztrájkra buzdítson. De 1945 tavaszán az említett képviselő sztrájkra buzdított, a megbecsülés hiányát hangoztatta — mintha a föld kicsztása nem a megbecsülés nagyonis kézzelfogható jele lett volna, s ezzel mérgezte a levegőt. Kinek kedvezhetett a parasztság sztrájkja 1946 tavaszán? Neki magának bizonyosan nem, hiszen ha nem termel, nem lesz miből élni. Igaz, hogy akkor nem lesz kenyerre a munkásosztálynak sem. A Kisgazdapárt jobboldali politikusai demagóg követeléseikkel nyilvánvalóan a munkásosztály vezető szerepét akarták aláásni. Hogy ez a demokratikus rendszer és a földreform bukását is jelentette volna, azt nem tartották szükségesnek közölni a parasztokkal.

Szerencsére 1945 őszéig a parasztság szegényparaszti rétege elég komoly politikai iskolát járt már ahhoz, hogy ilyen demagógiával ne lehessen letériteni a helyes útról. Tisztában voltak a termelés vagy nem-termelés politikai kihatásával, s a módos gazdák

²⁶ Független Nép. 1945. szept. 23.

²⁷ Szabad Nép 1946. febr. 23.

húzóását a szántás-vetési munkálatok megsegítésétől korántsem úgy üdvözölték, mint az új paraszti egység megteremtésének az alapját, hanem mint ennek akadályozóját. S ha korábban voltak is netán egyesekben még illúziók paraszti egységről, paraszti összefogásról, akkor a termelés körüli huza-vona kiölte belőlük.

Az őszi munkálatok kollél nem végzése, hogy mennyire nemcsak és nem elsősorban a ténylegesen meglevő igaerő-hiányon múlt, azt pl. a szolnoki Termelési Bizottság, mikor 1946 januárjában elkészítette az őszi munkálatok mérlegét, világosan látta és álláspontját így szögezte le: „a meglevő . . . 450 pár lóval 20 munkanap alatt kényelmesen elvégeztük volna az őszi vetési munkálatokat, 40 nap alatt pedig a tavasziak alá az őszi mélyszántást. Ennek dacára még a 19 traktor bevonásával sem voltunk képesek az őszi vetéseket sem elvégezni, pedig az idő is a legkedvezőbb volt. Ennek oka csak a rosszindulatú szabotálók és fekete fuvarokon meggazdagodott lelkiismeretlen kapzsi lótulajdonosok merészsége. Mert ha szigorú büntetésben részesítenének a hatóságok vagy a pártok egynehány kötelességmulasztó traktortulajdonost, vagy lóval rendelkező gazdálkodót, nem harapódná el közöttük a nyereséskedési vágy, mely aztán határt sem ismer. A lótulajdonosok közül sokan azt mondják, miért szántsak én másnak. Annyit szántok-vetek, ami magamnak elég, vagy azt mondogatják, aki földet igényelt, az művelje is meg, vagy igényeljen lovat is, és művelje meg a földjét ő maga. Ezek a rétegek nem tudják azt megérteni, hogy nekik is kötelességük a köznek segíteni, nem tudják, jobban mondván nem akarják megérteni azt, hogy ha egy újonnan földhözjuttatottnak segítenek, azzal elsősorban a hazájuknak, minden honfitársuknak és csak azután az újonnan földhözjuttatottnak segítenek.”²⁸

A szolnoki Termelési Bizottság bejelentését megvizsgálta a megye alispánja, de ő sem tudott mást tenni, mint elismerni a Termelési Bizottság panaszainak jogosságát. „A Termelési Bizottságnak a mellékelt előterjesztésében — írja — sok igazsága van, még pedig főképpen az, hogy a termelési bizottság rendeleteinek megszegői ellen semmi megtorlás nem történt. A Bizottság állítólag több ízben fordult közvetlenül a termelési miniszteri biztoshoz a rendeletet megszegők megrendszabályozása céljából, de feljelentésének semmi eredménye nem volt.”²⁹

Az igával rendelkezők visszaélései, a rájuk vonatkozó rendelet szabotálása országos viszonylatban is olyan méreteket öltött, hogy a problémát kénytelen volt a Kommunista Párt a Nemzetgyűlés elé vinni. Rajk László kommunista képviselő határozott intézkedések megtételére hívta fel a földművelésügyi minisztert: „Nem egy helyről halljuk — mondotta —, hogy az új birtokosok egyrésze már helyi uzsorások karmaiban vergődik, hogy az iga nélküli földhözjuttatottak nem egy helyen hat, sőt több napi gyalognapszámot dolgoznak egy napi kölcsönkapott igitért. Valóságos új szolgácsi rendszere van kialakulóban a falun. Ennek megakadályozására kérjük a földművelésügyi miniszter urat, hogy szerezzen érvényt azoknak a rendeleteknek, amelyek a termelő bizottságokat felhatalmazták a traktorok és igaerők igénybevitelére és gondoskodjék arról, hogy az igával és traktorral űzött visszaélések, amelyek elsősorban az újjazdát sújtják, gyorsan megszünjenek.”³⁰

Veres Péter, a Nemzeti Parasztpárt képviselőjében, hasonló szellemben szólalt fel. „Néhol, — nem tudom politikai vagy egyéb okokból — elvadult viszonyok vannak és a nagygazdák jószágai az udvaron állnak akkor, amikor a falu határában ezerholdnyi felszántatlan birtok van. Kérjük, a kormány nézzen bele a termelési bizottságok és a termelési biztosok működésébe, hogy végre a magyar föld minden része megműveltesse és ne kényszerrel műveltesse meg.”³¹

A nemzetgyűlési vitát követően az 1946 tavaszi mezőgazdasági munkálatok biztosítására bivatott szervek munkája megelénkült. Az egyes megyék termelésének felügyeletével megbízott miniszteri biztosok szigorú utasítást adtak ki a korábbi rendeletek pontos végrehajtására. E szerint a megyék valamennyi traktora, igaállata, sőt igaására alkalmas tehene is csak szántást végezhetett. Ezekkel nem volt szabad sem személy-, sem áru fuvarozást végezni. Majd a miniszteri biztosok külön intézkedtek az újjazdák földjeinek megmunkálására vonatkozóan. Határozatuk szerint a traktorok az államtól kapott üzemanyaggal csak újjazdák számára szánhattak, a fuvarosok 25 hold szántási kötelezettségüknek csak újjazdák földjén tehettek eleget, végül a fogattartó gazdák 110 holdnyi szántás kötelezettségét 30 holdra mérsékeltek, ha azt az újjazdák földjén végezték.

Ezek az újjazdák földjeinek megmunkálása érdekében hozott külön utasítások, engedmények, ill. a szigorú rendszabályok alkalmazásának szükségessége is azt bizonyítják, hogy nem önmagában az igaállatok hiánya, hanem *igahiány és politikai ellentétek* miatt

²⁸ Á. L. Szolnok. Főispáni iratok 24/1946.

²⁹ Uo.

³⁰ Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. I. 79. l.

³¹ Uo. 90. l.

akadozott a földek megművelése. Éppen ezért hiába születtek a legjobb, legreálisabb, legcélravezetőbb rendelkezések az igacérok kibaszására vonatkozóan; ezek politikai alátámasztás nélkül üres szövegrágók maradtak. A földek megmunkálása körül megmutatókó huza-vonában is a felemás politikai helyzet éreztette hatását. A szabotáló módos parasztokat — akik azért szabotáltak, mert úgy érezték, hogy a kommunizták, a forradalmi erőök szerepe, jelentősége már erősen veszélyezteteti az ő gazdasági, politikai érdekeiket — csak határozott, forradalmi intézkedésekkel lehetett volna segítők munkára kényszeríteni. Ez a módszer azonban 1945 őszén veszélyes volt. A hatalomnak ez időben meg részese volt a paraszti burzsoázia is, sőt az 1945 őszén megtartott választásokon — ha átmenetileg is — meg is erősödött. Ezért a „ki kit győz le” kérdésének felvetésében ezen a területen a legteljesebb óvatosságra kényszerültek a forradalmi erőök. Minden elhamarkodott lépés csak visszavethette volna a demokrácia fejlődését. Ezért kellett politikailag veszélytelenebb — s ezért kevésbé hatásos — módszerekkel küzdeni a lehetőségek maximális kibaszásáért, mert bármily csekély eredményt lehetett is így elérni. jobb volt, mintha idő előtt kenyértörésre került volna a sor a munkásosztály s a hatalmat vele együtt gyakorló osztályok burzsoá-demokratikus felfogású rétegei között.

Mindebből viszont természetesen az következett, hogy — megfelelő politikai alátámasztás és büntető rendelkezések nélkül — a legjobb szervezés, a legcélravezetőbb utasítások ellenére is akadozva ment a munka. A termelési bizottságok összetételén, állásfoglalásán sok minden múltott. Ahol a termelési bizottságok tagjai a termelés feladatait — egyéni és politikai nézeteiktől függetlenül — előtérbe helyezték, ott jól haladt a munka. Ahol azonban a termelési kérdésekben politikai céljaikat szolgáló eszközöket láttak, ott sok volt a vita, s közben a mezőgazdasági munkák igen elégtelenül haladtak. Egyes termelési bizottságok módos parasztjai nem szorították rá a traktor- és ingatlanadonosokat a kötelező szántás-vetési munkálatok elvégzésére, vagy — legjobb esetben — csak a traktorokat küldték az úgazdák segítségére. Ezért viszont azonnal fizetni kellett, s erre — bármennyire jelentéktelen összeg volt is — az úgazdák többsége képtelen volt. Az ilyen termelési bizottságok a továbbiakban azzal érveltek, hogy az úgazdák a traktorokat sem vették igénybe, s ezért nem bocsátottak igacérot az úgazdák megsegítésére. Vagy ha igen, akkor arra hivatkoztak, hogy az úgazdák nem teljesítették a szántásért járó, kötelező gyalognapszámot, s ezért az igával való szántásért is pénzt kértek. Arra valóban volt példa, hogy az úgazdák, megunva a sok huza-vonát, felbőszülve a későn jött, s ezért már nem sokat érő segítségen, nem dolgozták le a szántásért járó napszámot, de ez tömegesen valóban csak ott fordult elő, ahol lelkiismeretlenül nemtörődő módon alkudoztak velük. Így következett be — sajnos nem egy helyen —, hogy miközben a termelési bizottságok az igacérhányt, az úgazdák nemtörődőmségét ismételtették, addig lovak állottak fényes falusi porták istállóiban s az úgazdák kézzel művelték földjeiket. Ilyen esetet örökít meg a türkevei Nemzeti Bizottság 1946. május 7-i jegyzőkönyve. „Sz. I. nemzeti bizottsági tag — mondja a jegyzőkönyv — a következőket adja elő. 1946. május 3-án és 4-én kint járva a kabai határrészen látta, hogy B. L. és fia türkevei lakosok maguk által húzott ekével szántották a földjüket. Sz. I. beszélgetésbe kezdve velük, hogy miért így akarják megművelni a földet, nevezettek a következőket adták elő. Jártak bent a Termelési Bizottságnál és ott előadták, hogy ők fizetni nem tudnak a szántásért. A Termelési Bizottságtól azt a választ kapták, hogy ingyen nem tartozik senki sem szántani. Ugyanakkor a lovak az istállóban állottak. Az előadottak alapján a Nemzeti Bizottság egyhangulag azzal a kéréssel fordul a vármegyei termelési kormánybiztoshoz, hogy a türkevei Termelési Bizottság ellen a fenti ügyben a vizsgálatot folytassa le.”³²

Ez a maga-húzza eke természetesen 1946 tavaszán sem vált általános jelenséggé, de az, hogy a nagygazdák igacéreje és a tulajdonukban levő traktorok kibaszatlanul heverték, miközben az úgazdák földje megműveletlenül volt, ill. keserves kézzel műveltek, miközben a megrövidített volt tulajdonosok állandó zaklatásait is el kellett viselniük, mindezt panaszszevelek áradata igazolja.

Ha az elmérgesedett viszonyokért egyik-másik helyen a nagygazdáknak és az úgazdáknak közösen is kellett vállalni a felelősséget, ezek kiindulópontja mindenütt a nagygazdák irigysége, rosszindulata, ellenséges politikai beállítottsága volt.

A reakciónak a földreform megbuktatására irányuló mesterkedését, a parasztságon belül dúló vitákat, amelyek mind igen károsan hatottak vissza a szegényparasztság termelési kedvére, ha nem is az ellentétek belső feloldásával, de hatalmi szóval elvágta a Nemzetgyűlés 1946. évi IX. törvényeikre. E törvényeikk ugyanis pontot tett — minden probléma végső erődőjére — a kiosztott földek körül folyó huza-vonára. E törvényeikk határozottan kimondotta, hogy az 1946. évi január hó 1. napja előtt a földreform céljaira

³² Á. L. Szolnok. Alispáni iratok 511/1946.

igénybevett és kiosztott ingatlanokat — az 50 holdon aluli elvett parasztbirtokok kivételével — a tulajdonosoknak nem lehet visszaadni. Ez az intézkedés megszüntette az újgazdák birtoklási bizonytalanságát. Segítséget ugyan a nagygazdáktól ezután még kevésbé várhattak, mint addig; de kapott földjeiken, az állam által nyújtott segítség okos felhasználásával, legalább nyugodtan gazdálkodhattak. Biztosak lehettek abban, hogy amit ők vetnek, ők is aratják le.

Az 1945/46-os termelési éveredményei, minden politikai és gazdasági nehézség ellenére, ha nem is érték el a háborús pusztulás előtti színvonalat, fejlődést mutattak. A termelés nagyobb méretű fejlődését erősen akadályozta — az általános gazdasági és társadalmi problémák mellett — az is, hogy 1946-ban is rendkívül súlyos aszály pusztított. Ha az 1945/46-os termelési év néhány jellemző számadatát összevetjük az 1944/45-ös évi-vel, a növekedés nyilvánvaló. Az Alföldön pl. 1944/45-ben a bevetett földterület 4 225 561 k. hold volt, 1946-ban ez 4 568 784 k. holdra emelkedett. Az ugaron maradt 1945-ös évi 616 636 k. holddal szemben az 1946-os évi ugar már csak 272 243 k. hold volt. A legfontosabb mezőgazdasági termények vetésterülete és terméseredménye a következőképpen alakult.

Év	Bevetett földterület ezer kat. holdban							Takarmányrépa
	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa	
1945	511	303	469	190	1431	288	20	104
1946	966	418	411	183	1295	238	51	108
<i>Terméseredmény ezer métermázsában</i>								
1945	2194	1327	2107	827	11646	8906	1037	7854
1946	5247	2061	2134	913	7721	4838	2398	5834

Mint láthatjuk, búzából, rozsból, árpából, zabból tehát nemesak az össztermés mennyisége növekedett, hanem az egy holdra eső átlag is. Viszont kukoricából, burgonyából — melynek a legtöbbet ártott a katasztrófális aszály — a termés 1946-ban lényegesen alatta maradt az 1945-ös évben elért eredménynek.

Ha 1946-ban gyenge is volt még a termés, ha messze is állott még a magyar mezőgazdaság a háború előtti színvonalától, a felszabadulás utáni két év politikai és gazdasági eredményei, a demokrácia megizmosodása jogot adtak az ország dolgozó népének, köztük a szegényparasztoknak, újgazdáknak a bizakodásra. Nem azt jelentette ez természetesen, hogy a továbbiak során gyorsan és könnyen fognak eredményhez jutni, hanem azt, hogy verejtékes munkájuk minden eredménye az övék lesz. A dolgozó parasztság, köztük az újgazdák előtt még nehéz, keserves esztendő állottak. Sok törődést, gondot, sok nélkülözést kellett még elviselniük gazdaságaik megerősítésére. Majd vállalniuk kellett a további útkeresés ezernyi gyötrelmét. Ezekért azonban már a dolgozó nép állama által teremtett kedvező feltételek között kellett verekedniük. Nem volt ez könnyű küzdelem, de a győzelem biztos volt. Az, hogy a dolgozó parasztság a maga sorsát a népi demokrácia kedvező viszonyai között intézhette és intézheti, az nem kis mértékben ott dőlt el, 1945—46-ban, amikor a szegényparasztság is, elfogadva a Kommunista Párt vezetését, forradalmi aktivitással résztvevett a földesúri földek felosztásában, védelmezésében s a legnehezebb feltételek között is megvetette a mezőgazdasági termelés további fejlődésének alapjait.

MEGJEGYZÉSEK A NAGY GYÖRGY-FÉLE KÖZTÁRSASÁGI MOZGALOM IDEOLOGIÁJÁHOZ ÉS HATÁSÁHOZ

A Magyar Köztársasági törekvések az első világháború előtt című cikkem (Korunk. 1957. 1169) minden olvasója a szerző bevallása nélkül is észrevehette volna a dolgozat szembotúnó hiányosságát. Azt, hogy a cikk a címben megnevezett tárgyat nem, csak annak előzményeit ismertette. Azt az ellentmondásokkal tele, feszült politikai légkört, melynek elkeserítő kiábrándító hatása alatt Nagy György a köztársasági államforma eszméjét kiemelte a tudományos elmélkedés síkjából s forradalmas bátorsággal a magyar gyakorlati politika időszerű céljával s sürgősen megvalósítandó feladatául tűzte ki, nyilván is harára kelve a monarchikus államforma, a Habsburg király és királyság ellen, és helyébe a magyar köztársaság megteremtése végett. A szerző magát a megindított mozgalmat csak tünetileg, külső adatok — Révai lexikon, az 1913. XXXIV. tc. indokolása — alapján ismertethette s nem, mint kellett és szeretne volna, mire a cím is kötelezte, érdemi-
leg is az első forrásból. Ám a cikk így is célba ért: útnak indította a mozgalom további és teljesebb felderítését, hatásának kritikai értékelését. Ennek bizonyosága, hogy a közelben és távolban irodalmi visszhangot is keltett. Ezek közül kettő a mozgalom és Ady kapcsolata-
tát tárgyalta — mindkettő a Korunk-ban (1957. 1437 és 1958. 304—6), míg Dolmányos István ebben a folyóiratban magát a dolgozatot elemezte híraló észrevételekkel.¹ Egyéb, társadalmi visszhangjai közé számít az is, hogy cikkem egyik olvasójának a figyelmességéből hozzájutottam az addig hiába keresett, nélkülözött főforráshoz, Nagy György Magyar Köztársaság című folyóiratának máris könyvészeti ritkaságszámba menő majdnem teljes példányához. Ennek birtokában ma módomban áll és kötelességem is, hogy dolgozatom tárgyi hiányosságát legalább szemelvényesen pótoljam, s Dolmányos észrevételeire is megjegyzéseimet megtegyem.

A mozgalom bölcsője Hódmezővásárhely. Ott tűzte ki s onnan küldte szét az országba Nagy György 1911. október 14-én, a debreceni trónfosztás napján² a köztársasági államforma megvalósításáért folytatandó nyílt küzdelem vörös zászlóját, a Magyar Köztársaság első számát. Dolmányos szerint a tanulmányból úgy tűnik ki, mintha Nagy György vetette volna fel először a köztársaság gondolatát, holott az áramlat már a század elejétől megvolt, s Benedek János már 1903-ban megjelentette a republikát a képviselőházban. Való, hogy az áramlat megvolt még korábban is, különösen a kiegyezés óta, de csak magánkörben és nem a nyilvánosság előtt, a fórumon is. Nemesak a Függetlenségi Pártban esett szó róla. A népi gondolkozást születésénél, az értelmiségét pedig műveltségénél fogva jól ismerő Szabooska Mihálytól származik az a Magyar Köztársaság első számában s utóbb a többiben is, és bizonyosan a pártgyűléseken is hatással idézett mondas, hogy: „Minden 1000 magyar közül 999 republikánus.” Ámde az áramlat Nagy Györgyig csak felszín alatt szivárgott, éltető forrássá fel nem tört. A 999-ek republikánus-sága is csak a fehér asztal körüli társalgásig terjedt. A Benedek Jánosé is csak egy éljen kiáltásig a képviselőházban, a büntetlenséget biztosító mentelmi jog élvezetének birtokában. Egészen más dolog nyíltan kiállani a fórumra, írásban és tettekkel küzdeni, vállalva a büntetőjogi súlyos felelősséget. Ezért nem vitás, hogy a mozgalom megindítója Nagy György.

¹ Dolmányos István: Néhány észrevétel a magyar köztársasági mozgalom értékeléséhez. Századok 1957. 785. l.

² A folyóirat havonta jelent meg, minden száma vörös boríték-lapban. És valamennyi a címlapon ezzel a tájékoztató felirattal: „Megjelenik minden hónap 14-én, hogy megjelenésének idejével emlékeztessen a köztársasági államforma megalakításának napjára.” Terjedelmük átlag 30 lap, mindig újra kezdődő számozással. Ezért az idézetek helyét csak az év és a folyószámmal adhattuk.

Miért szükséges és kell a köztársaságot megvalósítani? — a felelet főbb tételei a folyóirat első számának első, programadó, *Kossuth Lajos országa* című cikkében a következők: „Felettünk négy évszázad óta idegen család uralkodik. Vére más. Érzése elütő. Gondolkozása rokontalan. Nagy történelmi időkben mindig szembenállott nemzetével a király. Századok óta látja a nemzet, hogy a korona haladásának tilalomköve. Érti, hogy a királyi palást függetlenségi törekvéseinek szomfedője. Hová jutottunk a királyság intézményével? Van-e siralmasabb nemzet, mint a magyar? Elhanyagolt népoktatás, igazságtalan földmegosztás, növekedő kivándorlás, az összbíróadalmi eszme nekilendülése, a polgárok erőtlensége útjelzői lojális süllyedésünknek. Milyen más út vezet a köztársaság felé! A demokrácia és a szabadság útja! Az iskolák államosítása, a kötött birtokok felszabadítása, a progresszív adó, az általános, egyenlő, titkos választójog. A magyar nemzet is ura akar lenni sorsának. Még azokban az országokban is, mint Spanyol- és Olaszország, amelyekben nemzeti királyok uralkodnak, egyre erősebb a republikánus mozgalom. Az összedűlő trónusok recsegése a népszabadság legfelségesebb zenéje, a köztársasági eszme himnusza! — kiáltja bele Nagy a magyar politikába folyóirata első számának első programadó cikkében. — Meguntuk a királyi hatalom előtt való örökös térdelést. Talpra akarunk állani.”

Mindezekért a szegedi ügyesség Nagy Györgyöt alkotmányos államforma megtámadásának vétsége miatt nyomban az első szám megjelenése után a vádlottak padjára ültette.³ Az esküdtbírószak azonban a vád alól egyhangúlag felmentette. Mindenben így folyt le a *Fellámadunk* című cikk (1913. II.) története. Majd harmadszor is vád alá fogta az ügyesség Nagyot, de most már egyenesen királlysértés miatt, mit Nagy folyóirata 1913. I. számában az *Általános választójog és a király* című cikkével követett el. A vád alapjául az ügyész a következőket jelölte meg: Búdogból a mennydörgés, nehogy hangja sértse a király felkent fülét. A király Szent István koronájára feltűzte a bihari brigántik fekete kortestollát. A király uralkodik, de nem kormányoz, dehát ez csak a közönséges alkotmányos királyokra vonatkozik, de nem az úgynevezett legalkotmányosabbra. Hogy végződött ez a per, felderítésre vár.

A folyóirat szinte valamennyi számának első cikkét Nagy György írta, és közöttük alig akad olyan, amelyet az akkor uralmon levő politika valami címen vád alá ne foghatott volna. Nagy ugyanis nem lankadó frissességgel állandóan támadta bennük — a vád alá fogottaknál még sokkal élesebb hangon is — a királyt és a királyságot. És ostromozta a Tisza-párti Lukács László kormányának bűneit, a képviselőházat, sőt egykori pártját, a függetlenségét is.

Párluzamosan fejtegette és bizonyította a köztársasági államforma magasabbrendűségét. A köztársaság 400 esztendő sötétség és szolgaság után, a teljes nemzeti függetlenség, az emberi méltóság államformája (1911. II. 2.). A köztársasági államforma kérdése Magyarországon nem pusztán államjogi kérdés, hanem új társadalmi-gazdasági és szociális berendezkedésnek is a gyűjtőneve (1912. VIII. 3.). E két nyilatkozat szabatosan és realisan mondja meg a köztársaság fölényes politikai, társadalmi és gazdasági tartalmát, a monarchiák elnyomásával és kizsákmányolásával szemben. Másutt és többször is szenvedélyesen állítja Nagy, hogy a köztársaság az egyedül üdvözítő, minden bajt orvosló, új eget és földet teremtő hatalom (1913. II. 3.). Minden vezér fanatikusán hisz eszmei céljának helyességében és tökéletességében. Hogy a következmények igazolják-e meggyőződését, más kérdés. Laboulaye-nál olvastam először, hogy sokkal könnyebb a szabadságot kikiáltani, mint a gyakorlatban megvalósítani.

Hogy lehet és kell megvalósítani a magyar köztársaságot? Nagy György felfogása és elmélete szerint alkotmányos úton, erőszak és vérontás nélkül. Ezt, a már első pere védőbeszédében kijelentett tételét, hogy alkotmányos úton kell megteremteni a köztársaságot, később is állandóan ismételte. Kína és Portugália példájára hivatkozva állítja lehetnek az alkotmányos megoldást. Az ő legfőbb és első törekvése az, hogy a köztársaság eszméjének hirdetésével szerezzék meg a választó joggal bíró polgárok szavazatát, hogy így a köztársasági párt többségre jutva, maga az országgyűlés mondja ki és határozza el a monarchikus államforma eltörlését és helyébe köztársasági rendszer életbe léptetését (1912. III. 29.). Ha Nagy az alkotmányos utat csak védekezésül, a büntető törvény felé hangoztatta, ez érthető. Ha azonban meggyőződésből is, akkor álláspontja, elképzelése merő naivság. Parlamentáris államban alkotmányos úton, papírforma szerint talán lehetséges eljutni odáig, hogy az országgyűlés detronizáljon. De csak nem tettelezte fel Nagy, hogy Ferenc József egy, öt trónjától megfosztó országgyűlési törvényjavaslatot szentesít, s aztán vonatra ül s örökre búcsút mond Magyarországnak? A történelemben

³ Forrás hiányában nagyot tévedtem, amikor azt írtam, hogy a kormány és az igazságügyi hatóságok túrték Nagy köztársasági tevékenységét, nem indítottak eljárást ellene.

van példa *vérontás nélküli* trónfosztásra, de uralkodó *erőszak nélkül* még trónját el nem hagyta. Sem akkor, sem napjainkban. Azonban az is igaz, hogy az alkotmányos utat sűrűn hangoztató Nagy utolsó mondata mindig az, hogyha alkotmányos úton nem lehet, akkor forradalom útján, vérrrel és vassal fog megszületni a magyar köztársaság. „Békét akarunk, de a haretől sem riadunk meg. Ferenc Józsefnek könnye nem víz hozzá közelebb, de Ferenc Ferdinánd kardja elől sem hátrálunk meg. Egy új Olmützre egy új Debrecenre felelünk.” (1912. IV. 4.) (Ferenc József ti. ez idő tájt bizonyos nemzeti követelések miatt lemondással fenyegetőzött; Ferenc Ferdinánd magyargyűlölete közismert.) „Magyarország történetében lesz vihar, melyben a puskagolyók és szuronyok megtanulnak magyarul gondolkodni, az ágyuk pedig Gábor Áron nyelvén beszélnek” (1912. IX. 30.). „A kibontott zászlót száz poklon, ezer ügyészen, százezer szuronyon át is diadalra visszük” (1912. X. 4.). „Megindultunk a köztársaság felé, vissza többé sohasem! Mindig csak előre! Ha kell börtönökön, bitófákon keresztül!” (1912. IX. 4.).

Vajon ezeknek és számos más, hasonló tartalmú kijelentéseinek ismeretében helytálló-e Dolmányosnak az a megállapítása, hogy Nagy György félt a forradalmi megoldástól? Nagynak egész pályafutása és életműve nem-mel felel.

*

A vezér álláspontjáról és szellemében harcoltak a folyóirat munkatársai is. Érvelésük, harcmodoruk a vezérét követi, fegyvertáruk célpontjai is azonosak. Rámutatnak a monarchiák, különösen pedig a Hatsburg magyar királyok négy évszázados zsarnoki uralmára, kizsákmányoló, népnomorító és elnémetesítő politikájára. És megbírálták Ferenc József autokratizmusát, alkotmányserő cselekedeteit, ostromozták Bécs imperiaлизmusát, és egyidejűleg a Lukács-kormány népellenes, jogfosztó törvényeit és rendeleteit, szolgálékussággal jellemezve nemcsak a Lukács-minisztériumot, hanem az egész országgyűlést, magát a kuruckodó, de mégis meghunyászkodó függetlenségi pártot. Követelték a feudalizmus felszámolását. És természetesen fejtegették a köztársasági államforma előnyeit.

Foglalkozás szerint a munkatársak közírók, ügyvédek, papok, volt vagy tényleges országgyűlési képviselők, érettebb egyetemi hallgatók és két nő is. Legszorgalmasabb két munkatárs dr. Kalmár Antal és dr. Ormos Ede. Mindkettő régi, edzett közíró. Kalmár szerint (ki ez időben a Kolozsvárt megjelenő Újság című napilapnak is állandó vezércikkírója) a monarchia és a panama Európában majdnem, Magyarországon azonban teljesen egyet jelent. A monarchiában a felelős miniszterek a legközönségesebb büntetést elkövetése esetén sem állíthatók büntető bíróság elé. Példa rá Lukács miniszterelnök só-panamája. Köztársaságban büntető eljárás alól senki sem mentes. (*Monarchia és panama*. 1912. XII. 21.) „Románia nyakán ott ül egy Hohenzollern secundogenitura, akinél gyűlöltebb dinasztia még nem ült a ... trónon. Nem elég, hogy király, hozzá még elsőrangú panamista, minden dűsán jövedelmű, az állam alatt szubvencionált vállalatnak a király a főreszvényese. Gyűlölik is. Romániában csak egy lépés a királyságtól a köztársaságig” (1912. XI. 25.). Ormos Ede tíz folytatásos, de egyenként is befejezett közleményben ismerteti a monarchia történetét. Szerinte a királyságban nincs, nem is lehet igazi parlamentarizmus, a kettő nem fér meg együtt (1913. I. 24.).

Nagyon érdekes és jellemző két, magát buzgó katolikusnak valló munkatárs bátor kiállása a holtkezi birtokok és hitbizományok eltörlése mellett. Dr. Csiszér István szerint a főurak és főpapok a köztársaságban csak becsületes munkával élhetnének, míg most ezektől veszik el a megélhetést. Az ország közel egyharmada néhány kiváltságos kiskirály hatalmában van, s évente 200 000 ember kénytelen idegenbe kivándorolni. Aki látott valaha Fiumében útrainduló kivándorló magyarokat, csak az tudja igazán megérteni, hogy mit jelentenek a latifundiumok és holtkezi birtokok. Ha másvallásúak állnak harcra a szekularizáció mellett, azonnal kész a papi kiskirályok védekezése: felekezeti villongásnak híresztelik a népmegváltó törekvéseket. „Azért kell, hogy éppen a magamfajta ősi katolikusok álljunk a szekularizáció szolgálatába, s ne engedjük, hogy a hitnek és vagyonnak kérdése ravaszul összezavartassék” (1912. II. 19.). Dr. Györke Pál szerint is legelsőrendű feladat küzdeni a szekularizációért, mert ahol az élő kezeket elsovasztja az ínség és nyomor, ott nincs szükség a holtkezi kiváltságaira. „Ősi katolikus családból származom, a kereszt előtt meghajlok, nekünk katolikusoknak kell a köztársasági párt keretében megindítani a szekularizációs mozgalmat, nem engedjük, hogy a szekularizáció nagy nemzeti igazságából a főpapok felekezeti kérdést csináljanak” (1912. IX. 17.). Kacsó Lajos református lelkész Kálvin tanítására és a pozsonyi vértörvényszék áldozataira hivatkozva hív minden magyart, de főként (ami felesleges buzgalom volt) kortársait a köztársaság zászlója alá (*Republikánus Kálvin* 1912. X. 12.). Andrásy

Emma pedig Teleki Blanka, Lövey Klára és Maderspachné emlékét idézve a női társadalmat hívja harcba az országra nehezedő dinasztia, a Habsburgok ellen (*Magyar hölgynek születél*, 1913. I. 6.). Cikkje miatt a vádlottak padjára került. Oda került Korniczky Dezső is *Magyar szó Bécsben* című közleményéért (1913. II. 29.), melyben keményen megbíráltta a magyar sajtó lelkenedező örömét afelett, hogy nemzeti vívmányként könyvelte el, hogy Károly Ferencz József trónörökös (a későbbi IV. Károly király) őrnaggyá és zászlóaljparancsnokká kinevezésekor a Bécsben állomásozó debreceni zászlóaljhoz a szemle végén magyarul szólott, de csak ennyit: Remélem, a zászlóalj kitűnően fogja magát viselni! — s ezután felharsant a dicső osztrák himnusz. Ökölnyi betűkkel, lojalitástól csepegő szavakkal áradozott a magyar sajtó. Ez kell a királyhű magyar sajtónak! Három magyar szóból történelmi cseményt csinál. Elszoktunk már a Vitam et sanguinem-től, ma fülünkbe az Eb ura fakó zsong.

Mi lesz a nemzetiségekkel a köztársaságban? Portik Andor szerint (1912. XI. 14.) a magyar köztársaságban lesz törvény és igazság. Lesz szeretet és egymásnak megbecsülése. A gyűlölet és vele a világbékének megbontói könyörtelenül száműznek. A köztársaságban a felekezetek teljes vallásszabadságban élhetnek, ha a templom csak templom, s nem folyik benne, mint ma, izgatás más felekezetek és nemzetiségek ellen. Az egyház ne politizáljon. Az állam hajtsa végre a szekularizációt, legyen az egyházak fenntartója. A magyarság a köztársaságban még fokozottabban fogja tisztelni és becsülni a nemzetiségeket, ahogy ő tanulta versben Gyergyóban nagyszülőitől: Magyarságomat én nem abban tartom, Hogy aki nem magyar, lenézzem utáljam, Mert aki mást lenéz, bármilyen nemzet legyen. Az — magyarán mondva — durva s neveletlen.

E nemcsa felfogású és haladó szellemű, kolozsvári egyetemi hallgatótól írott cikk egyetlen nyoma a mozgalom nemzetiségi politikájának. Meglepő előttem s a még élő kortársak előtt egyenesen érthetetlen, hogy a köztársasági mozgalom vezérének és pártjának nemzetiségi politikája csak ebben a cikkben jutott szóhoz. Hiszen azokban az években ennek az életbevágóan fontos problémának a megoldása szintén izgalomban tartotta nemcsak a közvéleményt, de a hivatalos tényezőket is. (Egyébként Nagy György 1911 előtti és 1913 utáni nemzetiségi politikájára még visszatérünk.) Dolmányos azonban még lát egy nyomot, s az, szerinte, nemzetiségellenes. Dolmányos ugyanis annak megemlézése után, hogy Nagy és társai sohase nyilatkoztak a nemzetiségek egyenlő választójoga mellett, ezt írja: „Sőt Kalmár nemzeti cenzust követel.” Ez a mondat első hallásra sok olvasónak a fülében — mint a Dolmányoséban is — nemzetiségellenes csengésű. Pedig ellenkezőleg nemzetiségbarát. A Tisza-párti uralom választójogi javaslatáról van szó, amely a választói jogosultságot 31-féle feltételhez kötötte. Kalmár mindenféle feltétel — cenzus — ellensége, a javaslat némelyik cenzusát pedig egyenesen a legviszátaszóbbnak tartja. Nem kívánja azt sem, hogy mint Európa és Amerika államaiban, Magyarországon is az állam nyelvéhez legyen kötve a választói jog. De ha már van jogosultságot adó feltétel, akkor legyen egy 32-ik is, a magyar nyelv ismeretének cenzusa, ami egymillió-háromszázezer olyan született magyarnak és természetesen a nemzetiségek százezreinek is szavazati jogot biztosítana, akik a javaslat szerint, mert a 31 cenzus egyikét sem ütik meg, a választójogból ki vannak zárva. Kalmár nemzeti cenzusa tehát a kormány javaslatához képest szabadelvűbb, mert tágabb kaput nyitogat még a nemzetiségek számára is.

Perbe kell szállnom Dolmányosnak azzal a megállapításával is, mely szerint „feltűnő, hogy náluk (Nagy Györgynekél) az általános választójog háttérbe szorult”. Hogy a térben a köztársaság eszméje állt legelől, magától értetődik. De hogy mögötte az általános, egyenlő, titkos választói jog foglalt helyet, arra nézve fentebb már idéztem a vezér legelső programszerű nyilatkozatát, amit később is többször nyomatékosan megismételt. „Nekünk életérdeklünk minden erőnkkel küzdeni az általános, egyenlő, titkos választójogért” (1912. I. 26.). „Nekünk becsületes magyaroknak életfeltétel az általános, egyenlő titkos választói jog” (1913. I. 2.). További cáfolat helyett álljon itt az Országos Köztársasági Párt Makón 1913. április 14-én kodifikált programja:

1. Demokratikus köztársasági államforma.
2. Általános, egyenlő, titkos választójogon felépülő népparlament.
3. Önálló néphadsereg.
4. Önálló külképviselet.
5. Önálló nemzeti bank és vámterület.
6. Teljes bírói függetlenség és ingyenes igazságszolgáltatás.
7. Becsületes progresszív adó a létminimum adómentességével. Az élelmiszerek fogyasztási adójának eltörlése, az ipartörvény revíziója.
8. A közegészségügy államosítása.
9. A hitbizományi és holtkézi birtokok felszabadítása.
10. Állami ingyenes népoktatás minden vonalon.

11. Állam és egyház szétválasztása.
 12. Gyülekezési, egyesülési, lelkiismereti és sajtószabadság törvényes és intézményszerű biztosítása.

13. Címek, rangok, rendjelek eltörlése.

14. Április 14-ének nemzeti ünnéppé nyilvánítása.

Még csak annyit ehhez a valóban demokratikus programhoz, hogy a munkatársak is főleg e program teteit tárgyalták, leggyakrabban éppen az általános, titkos egyenjogú választójog kérdését.

Mindez elmélet. Nézzük meg Nagy Györgyöt és pártját a tettek mezején.

*

Nagy György első cselekedete a Magyar Köztársaság útbuindítása. Ha módja lett volna, bizonyosan napilapot szerkeszt, mert havonta egyszer megjelenő folyóirattal forradalmi propagandát sikerrel folytatni aligha lehet. Tudta ezt maga Nagy is, sürgettek a munkatársak is, de várni kellett jobb időkre, ami nem következett be. A Magyar Köztársaság így is tartalmilag inkább napilap. Cikkei tartalom, terjedelem tekintetében, sőt műfajilag is azonosak egy napilapéval: vezércikkek — ez a többség minden számban —, aztán állandó rovat még a híreké és a szerkesztői üzeneteké. És akárcsak a napilapok, közölt költeményeket is, egy számban néha többet is. Röviden: mindent, ami a köztársasági célt elősegíti. A szerkesztést mindvégig Nagy György végezte, a technikait is, beleértve a korrektúrát, sőt talán még a postázást is. Emiatt folyóiratának tartalma egyenetlen s kialakulása is kezdetleges.

Ha készen lett a folyóirattal, elindult a toborzó körútra. Ellenzéki gyűlések és asztaltársaságok meghívására beszédet mondott Budapesten az Országos Kossuth-szövetség és az Országos Diákszövetség keretében, aztán Gödöllőn, Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Orosháza, Kolozsvárt, Sepsiszentgyörgyön, Mindszenten és másutt. Szóval és tettel végzett agitációjának eredményeként megszerveződött Budapesten 1912. szeptember 7-én az Országos Köztársasági Párt. Elnöke a vezér, alelnökei dr. Espersit János makói ügyvéd, Jánosi Zoltán debreceni református lelkész és dr. Szacsavay Gyula kézdí-vásárhelyi ügyvéd. A 49 tagú vezetőségben több erdélyi is van, közülük felemlítem az akkor közismertebbeket, mint Petri Zsigmond, a marosvásárhelyi, és Medgyaszai Mihály, a kézdí-kerületi függetlenségi párt elnöke, a soha meg nem állapodó dr. György János, akkor bodonkúti református lelkész és dr. Simándi István tordai ügyvéd. Ugyanez év december 9-én megalakul a párt budapesti tagozata. A következő évben Makón alakult meg a tagozat, aztán Debrecenben (elnök Jánosi Zoltán, dr. Király Péter és Dobó Sándor), Szegeden, Szabadkán (elnök Németh Simon birtokos), Aradon, Szentesen és Kolozsvárt, ahol Ilubay Károly az elnök.⁴ Folyamatban volt a megalakulás Beregszászon, Csantavéren, Egerben, Iglón, Kézdivásárhelyt, Mezőtúron, Nagyváradon, Pécsen, Pozsonyban, Sátoraljaújhegyen és Túrkevényen.

Tudni kell azonban, hogy valamennyi gyűlés csak álcázva, a vonatkozó törvény kijátszásával mehetett végbe. Politikai gyűlés tartására, egyszerű bejelentés alapján, a rendőrhatalóság adott engedélyt. A bejelentésben a gyűlés tárgyát meg kellett nevezni. A rendőrség az engedélyt a tárgy miatt minden esetben megtagadta. A fellebbezéseket pedig a felsőbb hatóság mindig elutasította, kivéve Debrecen város tanácsát. Ezért az országos alakulás Kossuth Lajos-émlékünnep keretében és kapcsán, a többi rendszerint magánlakásban vagy vendéglői összejövetelen ment végbe. A debreceni is magánlakásban, mert a debreceniek nem várták meg fellebbezésük elintézését. A rendőrség mindig zavarta a mozgalmat, sőt Makón magánlakásba is benyomult, dulakodás támadt és letartóztatások történtek.

Az országsszerte érlelődő és egyre népszerűbb mozgalomnak kiemelkedő mozzanata Nagy György köztársaságpárti képviselőjelöltsége a Budapest-ferencvárosi választókerületben. A párt vezetősége a békés, alkotmányos út elvének megfelelően elhatározta, hogy a legközelebbi, 1915-i általános képviselőválasztás rendjén lehetőleg minden kerületben jelöltet állít. A nevezett kerületben azonban időközi választást kellett tartani. Az 1913. február 27-én megtartott választásnak három jelöltje közül Springer Ferenc függetlenségi

⁴ A kolozsvári szervezet a Biasini szálló nagytermében alakult meg 950 taggal. Itt említem meg a kolozsvári Nemzeti Káosz álláspontját a Magyar Köztársaság című folyóiratot illetően. Néma Ede, az alakulat egyik alelnöke és dr. Sipos Gábor ügyvéd és társai írásban indítványozták, hogy a káoszú rendjele meg Nagy György folyóiratát. A választmány a megrendelést megtagadta. Az indítványozók a közgyűléshez fellebbeztek. A közgyűlésen megjelent tagok, három kivételével, mind a megrendelés mellett szavaztak (1913. V. 18.).

párti jelölt, a kerület népszerű törzsfőnöke nyerte el a mandátumot. Több száz szavazat esett a második jelöltre, és csak 121 Nagy Györgyre. Számnak ez bizony nagyon kevés. A választást mégis a köztársasági eszme életrevalóságának erkölcsi győzelméül fogta fel nemcsak a párt, hanem a sajtó és közvélemény sőt a felhivatalos bécsi *Fremdenblatt* is. Még a konzervatív Andrássy Gyula is többek között így mérlegelte (*Magyar Hírlap*, 1913. III. 2.): „Jelenleg 121 szavazatot adatott le a köztársaság mellett, ami, ha meggondoljuk, hogy a mostani választójog igen szűk, megdöbbentő, mert kétségtelen, hogy a választójogból ma kizárt tömegek közül 121-nél jóval több szavazott volna dr. Nagy György köztársasági jelölt mellett.”⁵

*

A kibontott köztársasági zászló lobogását a külföld magyarjai is meglátták. Legkorábban 1912. december 29-én a Párizsban élők alakították meg az Országos Magyar Köztársasági Párt fiókját 90 taggal, Csapó Zsigmondnak, Tánicsics egykori munkatársának az elnökelete alatt. A népes gyűlésen francia hallgatók is megjelentek, mert dr. Frank Emil magyar származású párizsi felsőbb bírósági ügyvéd francia nyelven is ismertette a magyar köztársasági törekvések jogosultságát. Az amerikai Dunmore (Pennsylvania), Cambridge és New-Brunswick kivándorolt magyarjai 1913 februárjában alakultak meg.

Élénk és barátságos kapcsolat fejlődött ki Nagy György és pártja meg az olasz köztársasági párt között. Az olaszok a makói közgyűlésre a barátság elmélyítése végett Chiesa Jenőt, Carrara város képviselőjét szándékoztak elküldeni, hogy Mazzini követői testvéri jóbort nyújtsanak Kossuth Lajos nemzetének. Chiesa látogatása elmaradt, de Zuccarini Olivér párttitkár az olasz köztársasági párt intézőbizottsága nevében táviratilag tolmácsolta az olasz testvérek üdvözlését. „Ebben a szomorú nemzetközi helyzetben — mondja többek között a távirat —, mikor az összes katonai reakciós monarchikus hatalmak egyesülnek a béke és szabadság kárára, a szabad emberek hivatása, hogy egyesüljenek és megvédelmezzék a szabadság, a haladás és a polgárisodás jogát a köztársasági eszme jegyében. Magyar testvérek, mi baráti jóbort nyújtunk önöknek. Munkálkodjunk együtt egy köztársasági Európáért. A monarchiák megértek a halálra. Sietessük a halálukat! Valóítsuk meg a népek testvériségét a szabadságban és egyenlőségben!” (1913. II. 30., III. 3. és V. 30.).

Végül megemlítem, hogy a párt küldöttségileg üdvözölte Megalhaes Limát, a köztársasággá alakult Portugália elnökét, Budapesten tartózkodásakor, 1912. november 18-án. Lima a portugál köztársaság megalakulásáról tartott előadást.

A szervezettel is tömörülő mozgalom alig tíz hónapnyi életet élt a királyságot védő 1913. XXXIV. tc. tilalmazása miatt. Egyre érlelődő tervei és biztató kilátásai mind füstbe szálltak el.⁶

*

Az időközben megismert főforrás alapján dolgozatomban bevallott hiányosságát némileg pótolva s Dolmányosnak Nagy Györgyre és a mozgalomra vonatkozó néhány értékelését helyesbítve válaszolnom kell Dolmányosnak több, a magam dolgozatát és írói eljárásomat teljesen tévesen minősítő jellemzésére.

Dolmányos cikkemet hasznos, értékes, figyelmetkeltő jelzőkkel értékelte, mert bátran felvet egy addig kényesnek tartott problémát, a köztársasági gondolat hirdetését s annak jelentőségét helyesen méltatja. Írása egészen véve megértő és méltányló hangú. Vannak azonban hiányosságok, mulasztást megrovó kifogásai, sőt élesen elmarasztaló ítélezései is, amelyek szinte kivétel nélkül onnan származnak, hogy Dolmányos figyelme elsiklott dolgozatomban bevallott fogyatékosága felett, hogy ti. csak azokat az általános

⁵ A Magyar Köztársaság közli a 121 névsorát, kiknek túlnyomó többsége a kormánytól független értelmiségi, magánzó, kisiparos és kiskereskedő (1913. III. 25.).

Megjegyzem, tévesen írtam, hogy László János volt az egyetlen köztársaságpárti képviselőjelölt. Ő csak a második lett volna.

⁶ A köztársasági párt vezetősége a tiltó törvény parancsára kimondta a feloszlást, de Nagy György javaslatára nyomban megalakította az Országos Kossuth Lajos Pártot, az államforma kivételével teljesen a feloszlott pártprogrammal, mit 20 000 példányban megjelent kiáltvánnyal tettek közzhírré. Az újonnan alakult pártnak két sajtószerve volt. Egyik a Kossuth Lajos Lapja — a Magyar Köztársaság folytatása — (5 száma jelent meg) és a Kossuth Zászló, heti néplap. Egyiket sem Nagy György szerkesztette.

A feloszlásra nézve lásd Ellenzék 1913. júl. 7. és 8. és Újság 1913. 370. sz. A bibliográfiára nézve Kemény György: Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig.

és személyi előzményeket adhattam elé, melyek a Magyar Köztársaság megindításához és a Köztársasági Párt nyílt megszervezéséhez vezették magát a mozgalmat, ennek eseményeit, eszmei tartalmát még csak vázlatosan is ismertetni nem állt módomban. (Korunk. 1957. 1170.) Így állván a dolog, Dolmányos majd mindenik elmarasztalása felett napirendre térhetnének egyszerűen azzal, hogy az elmarasztalást már elvégeztem magam. Mégis a probléma pontosabb ismerete végett, de személyi okokból is megbecsülöm a Dolmányos — ismételten — egészben méltányló kritikáját azzal, hogy egy-két kifogást tárgyilag helyesbítettem.

„Első és különösen nyomatékos kifogásom, írja Dolmányos, hogy a szerző figyelmét *kizárólag* a Habsburg-ellenes nyilatkozásokra fordítja és *jóindulatúan fátyolt borít* (mindkét kiemelés tőlem) a köztársasági párt nemzetiségi vonatkozású nézeteire.” A kifogás kettős. Első eleme a *kizárólag* szóban rejlik. Az való, hogy Nagy György pályájának a köztársasághoz vezető útját rajzolva főként Habsburg-ellenes megnyilatkozásait idéztem. De hát volt, lehetséges-e monarchia-ellenes harc, amelyik fegyvertárának nem a zömével és a legkiválóbbakkal ostromolja a ledöntésre célba vett bálványt? Véleményem szerint a rajz némi egyoldalúságát a cél teljesen indokolja. Azonban a többi sodró tényező közül is kettőt elég bőven felvázoltam: a koalíciós kormány (s benne magának a függetlenségi pártnak is) hibrid, szolgalelkű káros oportunizmusát és a székegy elégedetlenségét.

Súlyosabb a kifogás második fele, hogy fátyolt borítok a köztársasági párt dühösen sovíniszta és nemzetiségellenes nemzetiségi politikájára, amit én, az erdélyi ember bizonyosan észrevettem de egy szóval sem említék, hanem valami rosszulértett kegyeletességgel az olvasó elől elzárók s ezzel vétek a történelmi igazság ellen. Hát bizony a zuhatag nemcsak mint egész, de annak minden egyes eleme külön-külön is ugyancsak erőteljesen ostromolja és mossa írói hitelemet. Csakhogy teljesen alaptalanul. Mert ami nincs, azt nem lehet észrevenni, még kevésbé fátyolt borítani rá s az olvasó elől elzárni. Márpedig — az előbbieken láttuk — Nagy György és pártja nemzetiségi politikájának csak egyetlen, nagyon szerény, a semmivel határos nyoma van, s azt is, mihelyt alkalom adódott rá, felemlítettem. Annak sincs egyetlen betűnyi nyoma a folyóiratban, hogy akár Nagy György, akár valaki más felszólaló a különböző és elég számos pártgyűléseken mégcsak érintette volna is a nemzetiségi kérdést. Erről a semmivel határos nincsről természetesen nem szóltam, nem szólhattam egyetlen, sem jó, sem elítélő szót. Hogy jutottam hát mégis hozzá a fenti nem egészen hízog jelzőkhöz, a történelem elleni vétség súlyos vádjához? A magyarázat világos, egyszerű.

Való, Dolmányos forrásidézései félre nem érthetően bizonyítják, hogy Nagy Györgynek volt nemzetiségi politikája, mégpedig sovíniszta és nemzetellenes. Csakhogy azok az idézetek kivétel nélkül mind a köztársasági mozgalom megindulása *előtti* és a párt feloszlata *utáni* időkből valók. Tehát nem tartoznak hozzá a köztársasági mozgalom történetéhez és ideológiájához, hanem részben Nagy korábbi egyéni tevékenységéhez, részben az Országos Kossuth Lajos-párttá átalakult egyesület működéséhez. Dolmányos azonban huszáros bátorsággal ezt is, azt is belehelyezte a köztársasági mozgalomba, pótolva és kitöltve a semmivel határos nincset. Így jutottam hozzá a történelemelleni vétség vádjához. Jogosan, indokoltan? Nem nehéz eldönteni...

További kifogása Dolmányosnak, hogy Nagy Györgyék a köztársaságot csodaszernek gondolták, amely automatikusan megold minden problémát, s emiatt a társadalmi rend megváltoztatásának elvét elhanyagolták. A csodaszert illetőleg kérdelem: Hát nem hipokrizis volna az ellenkezője? Minden reformátor s politikai vezér, nem abban a szent meggyőződésben él és küzd, hogy elveinek, programjának jó véghezvitele minden kapcsolatos bajt megszüntet? A köztársasági államforma magával hozza a társadalmi rendszer megváltozását, amint ezt Nagy is egy előbbi idézetben kifejezte.

Mulasztást követtem el azzal is — mondja tovább bírálóm —, hogy nem vizsgáltam meg a mozgalomban rejlő erőik minőségét. Erre is csak ismételhetem, hogy ma bizonyára elemeztem volna. Helyettem azonban elvégezte Dolmányos. Elemzésével mindenben egyetértek: a mozgalom szűk bázison folyt, osztálykorlátai miatt nem fejlődött az egész országra kiterjedő tömegmozgalommá, demokratikus forradalommá. A mozgalom hívei főleg az alföldi magyar városok értelmiségi emberei sorából kerültek ki. A vezetőség nem keresett kapcsolatot a szervezett ipari és mezőgazdasági munkássággal. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a mozgalom továbbfejlődését s a vezetők esetleges északkapását is a köztársasági pártszervezkedést betöltő 1913. XXXIV. tc. holtpontra fektette. A program gyökeresen új, haladószellemű és radikális volt. A küzdelem dinamikája azonban nem Botond súlyos érebárdjával igyekezett nyílást vágni Bizánc érekapuján, hanem azt csak zsebkéssel karcolgatta. De ezt Nagy György, ha senki más a mozgalmisták közül, bátor vakmerőséggel cselekedte.

Nagy állítólagos felszét a forradalomtól s a választójog elhanyagolását fentiekben érintettem.

Végül helyszűke miatt még csak arról a megjegyzésről, hogy kritikám óvatos volt és nem teljes. Mindkét jelző helyfálló, de nem megróvó mellékdöngével. Csak vázlatosan ismert tárgyról teljes kritikát írni nem lehet, óvatosságot parancsol az írói felelősségerzet.

Egyébként Dolmányos vitáirása mind személyileg, mind tárgyilag komoly, értékes írás. Személyileg egyrészt azért, mert kemény kifejtését azzal a kijelentéssel végzi, hogy adatait nem az én érvelésemmel szembe, hanem csupán *amellé* állítja (a kiemelés Dolmányostól). Tárgyilag meg azért, mert nagyban hozzájárult a következő évek történelmi jelentőségű izgalmas drámája egy rövid, de nem jelentéktelen előjátékának megismeréséhez.

KRISTÓF GYÖRGY

A NAGY GYÖRGY-FÉLE KÖZTÁRSASÁGI MOZGALOM NÉHÁNY VITÁS KÉRDÉSÉRŐL

Három évvel ezelőtt a Századokban néhány megjegyzést fűztem Kristóf Györgynek a köztársasági mozgalomról írt problémafelvető cikkeihez. A tanulmány alapgondolatával egyetértettem és egyetérték: Nagy Györgynek és társainak a magyar függetlenségért és a köztársaságért vívott harca haladó hagyományaink sorába tartozik. Mégis kifogásolnom kellett, hogy a mozgalom történeti szerepének értékelésénél Kristóf György egyáltalán nem érintette a nemzetiségi kérdést, valamint az osztályjelleg és tömegbázis problémáját. Enélkül pedig igen fontos körülmények maradnak homályban, amelyek lényegesen befolyásolták a köztársasági mozgalom fejlődését. Észrevételeim közlésekor az a szándék vezetett, hogy némileg előmozdítsam Nagy György pályafutásának életszerűbb, az ellentmondásokra is rámutató és éppen ezért a mai nemzedék számára hasznos tanulságokat nyújtó történeti feldolgozását.

Összinté örömmel tölt el, hogy a cikk szerzője nemcsak válaszra méltatja soraimat, de újabb fejtegetései során már foglalkozik a mozgalom nemzetiségpolitikai megnyilatkozásaival, szükségesnek tartja a társadalmi arculat vizsgálatát, mérlegeli a párt választójogi célkitűzéseinek értékét és megkérdőjelezi Nagy György alkotmányos illúzióit. Csak az elismerés hangján lehet szólni arról az önkritikai magatartásról, amellyel Kristóf György kutatásai alapján helyesbíti előző cikkének tárgyi pontatlanságait. Újabb adatai szintén eredményesen járulnak hozzá a mozgalom történetének felderítéséhez.

Álláspontjaink tehát egyes kérdésekben közeledtek egymáshoz. Ennek ellenére a véleménykülönbség több ponton megmaradt, sőt bizonyos fókig jobban kisarkosodott. Itt további eszmecserére és bizonyításra van szükség.

Mielőtt a tulajdonképpeni vitás kérdésekre térnék, válaszolnom kell Kristóf Györgynek arra az általános jellegű ellenvetésére, amely szerint bírálatom csupán a saját maga által már eleve bevallott fogyatékokat érintette. A szerzőnek akkor lenne igaza, ha megjegyzéseim a vita alapját képező cikkben foglalt történelmi tényanyag elégtelenségét, forrásbázisának hiányosságait, vagy a kutatás kezdetleges állapotát tették volna szóvá. Ettől azonban tudatosan tartózkodtam. Figyelembe vettem — amit maga is jelzett, de ami egyébként is kézenfekvő volt —, hogy munkája közben forráshiánnyal küzdött. Emellett úgy gondoltam, hogy az ilyen természetű észrevételek megtételére a mozgalom történetének más kutatói az illetékesek. Csupán arra szorítkoztam, hogy a cikkből kirajzolódó *értékeléssel* kapcsolatban fejtsem ki véleményemet. Hozzászólásom címében is ezt domborítottam ki. Az értékelés tekintetében pedig Kristóf György semmiféle fogyatékoságért sem kért előzetes elnézést az olvasótól. Nem utalt arra, hogy Nagy György és a mozgalom nemzetiségpolitikai állásfoglalását később, illetve másutt kívánja részletezni, nem vetette fel a köztársasági politikusként tevékenységében megfigyelhető következetlen demokratizmus problémáját stb. A szerző *anyagkezelésének, szemléletének* meghatározott irányban jelentkező kedvezőtlen hatására kívántam rámutatni. Természetesen az értékelés mindig kapcsolatban áll a történelmi események tényszerű feltárással. A tényanyag ismeretének bizonyos minimuma nélkül még legnagyobb vonásokban sem lehet felvázolni egy politikai irányzat szerepét, jelentőségét. A szóbanforgó minimumot azonban — s ezt nyilván Kristóf György sem vonja kétségbe, mert különben nem tette volna közzé írását — tartalmazta a munka. Annál inkább, mert a szerző a történelmi fejtegetéseken túl kortársi visszaemlékezésekkel is szolgál az olvasónak. Nagy Györgyről nemcsak mint politikusról, hanem mint egyetemi kollégájáról is megemlékezett. Ebben az

esetben pedig jogos az az igény, hogy tárgyáról a leglényegesebb kérdések tekintetében helyes értékelést adjon. A tények nagyobb méretű feltárása elményítheti, árnyalhatja, bizonyos vonatkozásban helyesbítheti az először kialakított képet, azonban nincs mechanikus kapcsolat a felhalmozott tényanyag és az értékelés *helyessége* között. Gazdagabb anyagra támaszkodva is lehet pontatlan vagy ferde értékelést adni. Egyszóval Kristóf hivatkozása a kutatás kezdetleges állapotára nem helytálló akkor, amikor a szemlélet alapvető kérdéséről van szó, amely kisebb és nagyobb igényű munkákban, a kutatás kezdeti és előrehaladottabb stádiumában egyképpen érvényesül és megteszi a maga kedvező vagy kedvezőtlen hatását.

Hogy az általam kifogásolt beállítás csakugyan független a kutatás meghatározott szakaszától, arra bizonyítékot nyújt a szerző válasza. Ebben már lényegesen kiszélesített forrásbázisról teszi meg észrevételeit, s több következtetése akarva-akaratlan mégis az első cikknek megfelelő irányban torzítja el a mozgalom történetét. Vagyis hiába bővült a rendelkezésre álló forrásanyag, Kristóf György szemléletmódjának prizmján továbbra is ugyanolyan ferdüléssel tükröződnek a köztársasági irányzat problémái.

*

A legvilágosabban a mozgalom és személyszerint Nagy György nemzetiségi politikájának értékelésekor jut ismét kifejezésre a sovinizmus mentegetésének tendenciája. Azzal a különbséggel, hogy míg a Korunkban megjelent cikk teljesen mellőzte a nemzetiségi kérdést, itt a köztársasági mozgalom első időszakával kapcsolatban pozitív megfogalmazást nyer a felmentő ítélet.

Érdekes módon már a válasz szerkezete is alkalmas a köztársasági irányzat Achilles-sarkának elrejtésére. Hozzászólásom első és különösen nyomatékos kifogásként éppen a mozgalom sovinizmusára mutatott rá. Váramozásom és a kérdés súlya ellenére Kristóf György a nemzetiségpolitika értékelésével kapcsolatos problémákat nem helyezi válasza élére, hanem később tér ki tárgyalásukra, akkor is két részre tördelve mondanivalóját.

Ami a válasz érdemi részét illeti, a szerző nem ismeri el, hogy teljesen negligálta a nemzetiségi kérdést. Szerinte csak „némi egyoldalúságról” volt szó. Ez azonban ténykérdés. Védekezését nyomban elfogadom, ha az első cikkben akárcsak egyetlen pontot tud mutatni, ahol érinti a nemzetiségek ügyét.

A továbbiakban kijelenti, hogy Nagy Györgynek és pártjának nincs nemzetiségpolitikája, mert a Magyar Köztársaság című folyóiratban erre vonatkozólag csak egy cikket talál. S így, „ami nincs, azt nem lehet észrevenni”.

Utalásaimat a következőképpen igyekszik érvényteleníteni: „Való, Dolmányos forrásidézései félreérthetetlenül bizonyítják, hogy Nagy Györgynek volt nemzetiségi politikája, mégpedig sovinizta és nemzetiségellenes. Csakhogy azok az idézetek kivétel nélkül mind a köztársasági mozgalom megindulása *előtti* és a párt feloszlata *utáni* időkből valók. Tehát nem tartoznak a köztársasági mozgalom történetéhez és ideológiájához. . .” Az esetleges kétségek eloszlatása végett kijelenti, hogy Kalmár nemzeti cenzusa (amely kényelmetlenül éppen a köztársasági párt időszakából való) tulajdonképpen „nemzetiségbarát”. Portik Andorról pedig nemzetiségpolitikai nézeteivel kapcsolatban megtudjuk, hogy „nemes felfogású és haladó szellemű”.

Eszerint Kristóf kénytelen elismerni, hogy 1911 előtt Nagy György sovinizta álláspontot képviselt. Ellene veti azonban, hogy ez még a köztársasági mozgalom megindulása előtt volt. Az ellenvetés felesleges. Nagy György korábbi sovinizta tevékenységére és nézeteire nem azért utaltam, hogy ezzel a köztársasági mozgalom politikáját jellemezzem. Csupán válaszolni kívántam arra a szépítő jellegű értékelésre, amelyet a szerző a balpárthoz csatlakozó Nagy Györgyről adott. Megelégedéssel állapítom meg, hogy Kristóf György erre az időszakra vonatkozólag elfogadta a javasolt korrekciót (anélkül azonban, hogy jelezné korábbi eltérő álláspontját).

Marad az 1910 utáni időszak. Mivel idézeteim 1914-ből származtak, Kristóf György a következőképpen igyekszik megoldani a problémát. Feltételezi, hogy a köztársasági mozgalom csak 1911, 1912 és 1913-ban létezett, és ezen az ürügyön kitudja a mozgalom ideológiájából az 1914-ből származó bizonyítékokat. Az önkényes cenzúrát nem indokolja részletesen, csak jelzi, hogy a köztársasági párt feloszlata révén tekinti befejezettnek a mozgalmat. Az Országos Kossuth Lajos-pártot válasza főszövegében valamilye új, a mozgalommal kapcsolatban nem levő egyesületként tünteti fel.

Mind a mozgalom története, mind pedig nemzetiségpolitikai álláspontjának megítélése szempontjából elsőrangú fontosságot nyer annak a kérdésnek eldöntése, hogy Nagy

György első pártjának, a köztársasági pártnak betiltásával véget ér-e a köztársasági mozgalom.

Koncepciójának már maga Kristóf György is ellentmond. Hatodik számú lábjegyzetében olvassuk, hogy az Országos Kossuth Lajos-párt „az államforma kivételével teljesen a feloszlott párt programmal” alakul. Ugyanitt megemlíti, hogy a Kossuth Lajos Lapja a Magyar Köztársaság folytatása. Ha pedig az új párt átveszi az előző párt programját, a régi lap helyett új címen egy másik lapot ad ki, akkor a kontinuitás nyilvánvaló. Az a körülmény, hogy az új párt programjából hiányzik a köztársaság követelése, nem Nagy György és társai megváltozott politikai nézeteit tükrözi, hanem azt a kényszerű helyzetet, amit az 1913 : XXXIV. t. c. teremt. Az új program első pontja a szóbanforgó törvény revízióját követeli!

De vonultassuk fel a koronatanúkat. Nyilatkozzanak a köztársasági párt vezetői, vajon az Országos Kossuth Lajos-párt szerves folytatása-e az első pártnak. Feleljen Kristóf Györgynek az, akinek illetékességében nem kételkedhetünk, maga Nagy György: „a Kossuth Lajos-párt változatlanul átvette a köztársasági párt nemzetgazdasági, szociálpolitikai és társadalmi programját” — írja a köztársasági mozgalom vezére az új párt megalakításakor.¹

Mivel a mozgalom résztvevőit és a közvéleményt továbbra is érdekli, hogy az új párt követi-e elődjét, a lap következő számában Pataj Sándor, a mozgalom egyik ismert vezetője, biztosítja az olvasókat, hogy az Országos Kossuth Lajos-párt megalakításával Nagy György „újat nem csinált”.²

Vegyük még figyelembe, hogy az új pártot személyszerint ugyanazok alapítják és vezetik, mint az előzőt, hogy a mozgalom szervezeti élete nem szűnik meg, hanem más név alatt folytatódik (a fővárosban és vidéken a párt szorozatosan népgyűléseket és összejöveteleket tart 1914-ben is), hogy a köztársaság eszméjének propagálásával nem hagynak fel, hogy a köztársasági párt vezetői és tagjai ellen indított megtorló hadjárat áthúzódtott 1914-re is (az új párt szervezte meg a régi védelmét), hogy az 1914. évi mozgalom résztvevői a köztársasági párt időszakára mindig mint a mozgalom kezdetére emlékeznek vissza, — s ha mindezt átgondoljuk és a párt vezetőinek nyilatkozataihoz csatoljuk, kétségtelenné válik, hogy a köztársasági párt feloszlata nem azonos a mozgalom befejeződésével. Nagy György és az Országos Kossuth Lajos-párt tevékenysége 1914-ben is a köztársasági mozgalom szerves részét, folytatását jelenti.

Természetesen a köztársasági pártra mért csapás periódusátart jelent a mozgalom történetében. Lényegesen megváltoznak Nagy György harcának körülményei. Alkalmazkodnia kell az új helyzethez. Mindez azonban nem indokolja, hogy az első párt megszűnésére hivatkozva valamiféle kínai falat építsünk ebből a periódusából.

De nemcsak 1914-el kapcsolatban, hanem 1912 és 1913 vonatkozásában sem állják meg helyüket Kristóf megállapításai. Nézzük egyenként az érveit.

Portik Andor 1912-ben írt nemzetiségpolitikai cikkét, mint egy „nemes felfogású és haladó szellemű” egyetemi hallgató megnyilatkozását említi. Az igazság az, hogy éppen a kolozsvári Portik Andor a mozgalom egyik fő románellenes sovíniszta szószólója. Kristóf Györgynek utalnia kellene Portik sokszor bezonyított dühödt románellenes beállítottságára. Íme így ír a megdicsért fiatal politikus: „... nem felejtjük el, hogy a független, szabad, egységes nemzeti Magyarország kialakulásának a németység után az oláhság a legádázabb, örökös ellensége. (Ézt én erdélyi ember mondom!) Ezzel az oláhsággal tehát a magyarságnak előbb-utóbb, de le kell számolnia! Itt nem segít az oláh pakli, itt csak a kard segíthet!”³ Hol van ebben a „nemes felfogás és a haladó szellem”? Kristóf Györgynek határozottan el kellett volna ítélnie a harcias Portik Andort és rá kellett volna mutatnia, hogy vétkezik, amikor a magyar függetlenség jelszavát a románág elleni úszításra használja fel. Rá kellett volna mutatnia — ha már említi Portik nevét —, hogy aki a legnagyobb lélekszámú magyarországi nemzetiséget örökös ellenségként tünteti fel, annak a szájában még a szláv—magyar barátkozás jelszava is románellenes nacionalista ízt kap.

Portik publicisztikai és költői tevékenységének közelebbi szemügyre vétele mindenkit meggyőzhet arról, hogy Kristóf György súlyosan eltorzítja a való helyzetet, amikor a köztársasági párti közíró nemzetiségi politikai nézeteivel kapcsolatban nemes felfogást és haladó szellemet emleget. Vegyük például az „Ébred a magyar! Ökolbeszoruló kezek!” beszédes című cikkét. Ebben leírja, hogy éjszaka Debrecenben egy torkaszakadtából kiabáló emberre lett figyelmes, a ki románellenes jelszavakkal zavarta a

¹ Kossuth Lajos Lapja. 1913. júl. 15. 2. l. — *Dr. Nagy György*: Kossuth Lajos Lapja.

² Uo. 1913. szept. 1. 16. l. — *Dr. Pataj Sándor*: A Kossuth Lajos-párt.

³ Kossuth-Zászló. 1914. febr. 22. 9. l. — *Portik Andor*: Német helyett magyar—szláv barátkozás.

város csendjét. A kiabáló közben el-elsírta magát. Portik megrendülten fedezi fel ebben a nyilvánvalóan részegemberben a nemzeti lelkületet. Az esetet serkentő példaként mutatja be. Íme egy egyszerű ember, aki fontosnak érzi a románok elleni harcot, és hazafiúi buzgalmában könnyeit hullatja. A cikkből megtudjuk, hogy a kiabáló részeg megerősítette Portik elszántságát. „Megdobbant a szívem. A vérzarcomba futott. Őkleim csapásra szorultak!”⁴

De nem elég, hogy a „nemes felfogású” nemzetiségpolitikus a kardjára csap és őkleivel fenyegetőzik, még a költői lantból is fegyvert kovácsol. Székely nóta c. versében az „idegen faj” ellen tüzezi a magyarokat.⁵ Megmozdul újra Bukarest c. heccrigmusában a Horthy-korszak irredentista tákolmányaihoz hasonló szellem csap meg bennünket.⁶

Kétségtől van Portik Andor tevékenységének pozitív oldala is. Támogatja a köztársasági célkitűzéseket, bírálja Magyarország függő helyzetét. Cikkeiben és verseiben gyakran jelentkezik a szociális motívum; ha a nemzetiségi kérdésről van szó, akkor a szociális mozzanatok a nacionalista szólások szolgálatában állnak, de ha a magyar társadalom belső problémáival foglalkozik, figyelemre méltó írások kerülnek ki tolla alól. Április 5-én megírja a Megmozdul újra Bukarestet, május elsejére pedig Tiétek a lellem szegény proletárok. A vörös májusra címmel teszi közzé költeményét. Egyszer testvérharcot szít a románokkal szemben, más alkalommal Dózsa György emlékéért dicséri. Belső ellentétekben bővelkedő munkássága akár a köztársasági mozgalom szimbóluma lehetne. A történésznek az a feladata, hogy ellentmondásosságában ragadja meg a mozgalmat is és szereplőit is, de éppen ez hiányzik Kristóf György cikkéből és válaszából.

Egyébként érdemes lett volna alaposabban megvallatni az 1912-es Portik-cikket. Az ismert keneteljes szólásokon kívül (amelyekkel az összes parlamenti párt propagandájában találkozhatunk) semmit sem kínál a nemzetiségeknek. Sőt, amikor a szekularizációt az eljövendő köztársaság *nemzetiségi* politikájának keretében tárgyalja, és azt hangsúlyozza, hogy az egyház a *nemzetiségi* megbékélés érdekében ne politizáljon, tulajdonképpen a korabeli nemzetiségi mozgalmak egyik irányító tényezőjét, a nemzetiségi egyházakat fenyegeti.

Portik állítólagos haladó szellemű és nemes felfogású nemzetiségi programjával végezve, térjünk át a mozgalom választójogi álláspontjának értékelésére. Hozzászólásomban arra hívtam fel a figyelmet, hogy a köztársasági mozgalom vezetői burzsoá nacionalista beállítottságuknál fogva több vonatkozásban, s így a választójogi kérdésben is következetlen álláspontot foglalnak el. Egyrészt hangoztatják az általános titkos és egyenlő választójog szükségét, másrészt nemzeti cenzussal és a választókerületek megfelelő beosztásával korlátozni kívánják azt a nemzetiségekkel szemben. Meg kell állapítanom, hogy Kristóf György kitér az utóbbi törekvés elismerése elől, amint kitér az elől is, hogy megmagyarázza, miért nem ígértek soha a köztársasági politikusok a *nemzetiségek szá- mára* egyenlő választójogot.

A kor viszonyai között egyáltalában nem nyilvánvaló, hogy aki az általános és egyenlő választójogot követeli, az beleérti a nemzetiségeket. Hiszen az általános választójog mellett nyilatkozott több ízben Kossuth Ferenc és a Justh-párt is, de még az utóbbi sem öhajtottta a nemzetiségeket arányosan részeltetni a választójogosultságban. Hadd idézzük ezzel kapcsolatban azt a Justh-párti lapot, amelyet a köztársasági párt megalakulásának helyén, Makón adtak ki, s amelynek Espersit János, a köztársasági párt leendő alelnöke rendszeres vezércikkírója. A Nagy György törekvéseivel rokonszenvező lap „megvédi” Justh Gyulát azzal a váddal szemben, hogy egyenlő választójogot kíván. „Vádolják: Hogy nemzetközi választójogot akar csinálni. Hát ez sült hazugság, mert úgy Justh Gyula, mint a vezetése alatti függetlenségi párt határozatilag kimondotta, hogy olyan választójogot kíván, amely a magyarság fölényét biztosítja.”⁷

Annak bizonyítására, hogy e törekvés a köztársasági mozgalomnál is megfigyelhető, megemlítettem, hogy Kalmár György a Magyar Köztársaság c. folyóiratban a nem-

⁴ 1914. márc. 15. 9. l.

⁵ Uo. 1914. márc. 22. 13. l.

⁶ Még egy kis részletét is resteljük leírni:

„Túl a székely hegyeken
A szittya ősök birtokán
Országot önhitt büszkeséggel
Egy zagyaléknép: a mokány.
Nem bírja háját, hosszú ingét,
Friss ungur vére szomjazik.
S hogy vérit neki ingyen adja ő,
A hős mokányok azt hiszik!”

Uo. 1914. ápr. 5. 7. l.

⁷ Makói Független Újság. 1912. máj. 25. 1. l.

zeti census mellett nyilatkozik. Kristóf György szépítő koncepciója számára ez az adat különösen veszélyesnek látszott, mert még a köztársasági párt korából származik, s így nem lehetett a fentismertetett módon félretolni. Kénytelen-kelletlen bizonygatni kell tehát, hogy ez a nemzeti census — fából vaskarika. Kristóf György kijelenti, hogy Kalmár nemzeti censusa „nemzetiségbarát”.

Még mielőtt újabb adatokkal behoznánk, hogy Kalmárt és a köztársasági mozgalmat a nemzetiségekkel szemben csakugyan sovínizta törekvések fűtik, lássuk Kristóf bonyolult ellenvetését. Az általam idézett tényt nem vonhatja kétségbe. Kalmár valóban nemzeti censzust követelt. De, mondja Kristóf, ez azért nemzetiségbarát cselekedet, mert ugyanakkor Kalmár elutasítja a Tisza-féle választójogi tervezet egyéb census-javaslatait. Itt azonban nyilvánvalóan két dologról van szó. Az egyik, hogy Kalmár a kormány által javasolt censusformákat elutasítja. Ezt javára írjuk. A másik pedig, hogy ezek helyébe a nemzeti censzust teszi. Ezt továbbra is sérelmezni kell egy olyan politikus részéről, aki egyébként sűrűn hangoztatja az általános és *egyenlő* választójogi jelszavát.

Mit jelent a nemzeti census? Azt, hogy annak van szavazati joga, aki magyarul tud. Aki magyarul nem tud (tehát a nemzetiségek többsége, az 1900. évi népszámlálás minimumként kezelhető adata szerint a nem magyar anyanyelvűek 83,2%-a), az ki van zárva a politikai jogok gyakorlásából. Hogy ez az eljárás antidemokratikus és ellentmond a választójogi egyenlőségről hangoztatott nyilatkozatoknak, azt feleslegesnek tartom erősíteni. A nemzeti census mindazoknak a fülében nemzetiségellenesen hangzik, akik némi érzékenységet mutatnak az emberi egyenlőség ügye iránt.

S nézzük, mi következik abból, ha feltételelesen elfogadjuk érvelését: ha a nemzeti census nemzetiségbarát cselekedet, akkor a nemzeti censzusról való lemondásnak nemzetiségellenes dolognak kell lennie. Vagyis ha az általános választójogi keretében *minden* nemzetiségi munkásnak és parasztnak biztosítanak a politikai jogokat, akkor ez lenne a nemzetiségellenes cselekedet. . .

De nem így gondolja Kristóf. Csak egy sekélyes relativizmust szeretne elfogadtatni velünk. Ne helyezkedjünk szigorúan az emberi egyenlőség álláspontjára, ne vegyük komolyan demokratikus alapelveinket, hanem ehelyett csupán azt mérlegeljük, hogy a két antidemokratikus választójogi tervezet közül melyik a kevésbé antidemokratikus. Megítélése szerint a Kalmár-féle. Ha pedig a köztársasági párt javára mutatkozik valamilyen aránylati különbség a kormány javaslatával szemben, akkor hunyjunk szemet a köztársasági tervezet antidemokratikus elemei felett, sőt azt is felejtjük el, hogy akik milliónyi állampolgárt ki akarnak zárni a politikai jogok gyakorlásából, azok máskor az általános és egyenlő szavazati jogot emlegetik. Aki így cselekednék, szembefordulna a köztársasági mozgalom pozitív örökségével.

Most vizsgáljuk meg közelebbről, milyen szemlélet és milyen törekvés alapján született meg a Kalmár-féle nemzeti census-javaslat. A kérdésre félre nem érthető választ ad Kalmár további publicisztikai munkássága és általában a köztársasági mozgalom sajtója.

Alig néhány hónappal a nemzeti censzust megemlítő cikk után, *még ugyanabban az évben*, 1913. szeptember elsején megjelenik a Kossuth Lajos-párt programja, amelyet az alcím tanúsága szerint éppen *Kalmár Antal dolgozott ki*. A program nemzetiségi vonatkozású és a választójogot érintő megállapításai nagy fontosságúak Kalmár és az egész köztársasági mozgalom nemzetiségpolitikájának megítélése szempontjából.

A program 16. pontja a nemzetiségi kérdéssel foglalkozik. Idézzük ezt a pontot, hogy Kalmár Antal maga válaszoljon Kristóf Györgynek. Íme Kalmár és a párt igazi nemzetiségi politikája:

„A nemzetiségi törvény eltörlése.

Egységes magyar nemzeti állam.

Követeljük az úgynevezett nemzetiségi törvény eltörlését. Követeljük pedig azért, mert a törvény szörnű magyar államellenes nemzetiségi tévelygésekre szolgáltatott alkalmat. A törvény ugyanis az ország közigazgatásában és közoktatásában — a törvénykezési már 1872-ben hatályon kívül lett helyezve — igen sok nyelvi kedvezményt biztosított az ország nem magyar ajkú lakosainak (és nem a nemzetiségeknek), amit a nemzetiségek oda magyaráztak, hogy ők ezen nyelvi kedvezmények alapján — a magyarsággal szemben — külön politikai nemzetképpen szerepelhetnek, holott éppen maga ez a törvény állítja föl alaptétel gyanánt azt, hogy Magyarországon csak egyetlen politikai nemzet van: a magyar nemzet. A törvény eltörlésével pedig követeljük, hogy a nemzetiségi kérdés Magyarországon éppen úgy *hatalmi alapon* kezeltesse, mint hatalmi alapon kezeli azt

az egységes nemzeti államnak nevében Németország, Oroszország és különösen Románia.”⁸ Vagyis a Kristóf György által „nemzetiségbarát”-nak előléptetett Kalmár nem kevesebbet követel a párt nevében, mint azt, hogy a magyar kormány nemzetiségi politikájában a közismerten legdurvább porosz és a cári nemzetiségi elnyomást tekintse követendő példaképnek. Külön figyelemre méltó a programpont sovíniszta irányzatossága. Úgy állítja be, mintha Magyarországon a magyar uralkodó osztályok kormányai addig nem hatalmi alapon kezelték volna a nemzetiségi politikát. A nemzetiségek sérelmei helyett a magyarság sérelmeiről beszél. Elhallgatja, hogy az 1868. évi viszonylag liberálisabb nemzetiségi törvény teljes végrehajtását a dualista kormányok jórészt elszikkasztották.

Az általánosságokban mozgó sovíniszta hitvallás mellett tanulságos részletkévetéseket találhattunk a Kalmár-féle programban. A horvátokkal szemben égetően fontos nemzeti szükségletként követeli három, korábban Horvátországhoz csatolt vármegyét és a „Magyar Tengerpart” visszavételét. Romániát és az „oláh gyűrt” Magyarországra leghalálabb ellenségének nyilvánítja. Az erdélyi birtokviszonyokra utalva a nemzetpusztulás képével ijesztgeti a magyar olvasót. Erdély határait stratégiai sűrűn erősítsék meg, „tekintettel a román veszedelmre”. Követeli, hogy Erdélyben „a magyarság és a székelység megmentésére nagyszabású, állami, százmilliókkal rendelkező telepítési eljárás indíttassék meg”.⁹

A Kalmár által felvetett magyar telepítés gondolatára a köztársasági mozgalom sajtója még a következő évben is több ízben visszatér. Lényegében Darányi Ignác sovíniszta célzatú akciójával azonosítják elképzeléseiket és bírálják a munkapárti kormányt, mert nem karolta fel a koalíciós kormány volt földművelésügyi miniszterének terveit. „Magyar rajok telepítése, mindenféle intézménnyel való ellátása, ez a lényege a Darányi-féle politikának és ez hiányzik a munkapárti birtokpolitikából.”¹⁰ Szemére hányják Tiszának, hogy ellenzi a magyarosító célzatú telepítést.¹¹

Az Országos Kossuth Lajos-párt programja a választókerületek új beosztását is a magyarság kedvezményezésére kívánja felhasználni. Ezért követeli, hogy az új beosztás alkalmával „a lakosság matematikai egyenlősége mellett, kizárólag a lakosság kulturális, ipari és gazdasági fejlettsége, valamint az adózóképessége — amik úgyszólván összesnek a magyarság elhelyezkedésével — vétessék figyelembe.”¹² A burkolt fogalmazású program-pontot Kalmár egyik későbbi — Kossuth Ferenc halálára írt — cikke már némileg feloldja. Szemlét tartva Kossuth Ferenc politikai hagyatékának csödtömege felett, azt sajnálja, hogy nem oldotta meg a választójogi problémát. A régi bitang választójogi rendszer helyébe — írja Kalmár — meg kellett volna csinálni a becsületes demokratikus választójogot, a választások ingyenességével, tisztaságával és titkosságával, „továbbá megcsinálni a választókerületek új beosztását a magyarság érdekei szerint”.¹³

A „magyarság érdekei” szerint kiépített választókerületi rendszer azonban óhatatlanul ellentétben áll a „matematikai egyenlőség” elvével. Ugyanis az ország több területén magyar többségű, vagy legalább is számottevő magyar szavazógárdát csak úgy lehet biztosítani, ha a nemzetiségi tömböket ravasz számítással — mint Andrassy Gyula plurális választójoga is tervezte — feldarabolják és valamely magyar szavazógárdával rendelkező kerülettel ügyel-bajjal kapcsolatba hoznak. Így eleve lehetetlenné tennék, még az általános választói jog esetleges érvényesülése esetében is, hogy a nemzetiségi választók számarányuknak megfelelően fejezhessék ki akaratukat. A választókerületi spekuláció tehát nem fér össze az általános és egyenlő választójoggal. Ismét előttünk áll Kalmár Antal és a köztársasági mozgalom ideológiájának kétarcúsága.

Amikor a kormány is készíteni kezdi a választókerületek új beosztására irányuló tervét, a köztársasági politikusok lapja, jellemző módon túlozva, azért támadja, mert

⁸ Kossuth Lajos Lapja. 1913. szept. 1. 32. l.

⁹ A felsorolt részletkévetéseket ld. a 26., 30. és 38. oldalon. Kalmár egyik későbbi cikkében ismét érinti a „román veszedelm” problémáját és súlyosan elmarasztalja a Monarchia régebbi külpolitikáját, mert nem gátolták meg a román fejedelemségek önállósodását. Ez a megjegyzés a román kérdés vonatkozásában élesen rávilágít Kalmár nacionalista szűkebbülésére. Vö. Kossuth-Zászló. 1914. ápr. 26., 13. l. — *Kalmár! A/nall!*: Amit Tiszának sose lehet megbocsátani.

¹⁰ Kossuth-Zászló 1914. márc. 22. 14. l. — „A kormány kortesbankja.”

¹¹ Uo. 1914. márc. 29. 13. l. — „Tisza a magyarosító telepítés ellen. Milyen az oláh?”

¹² Kossuth Lajos Lapja 1913. szept. 1. 23. l.

¹³ Kossuth-Zászló 1914. máj. 31. 4. l. — *Dr. Kalmár Antal*: Kossuth Ferenc.

A lap egyik aláírás nélkül megjelent cikke kevéssel ezelőtt már leírta ezt a mondatot, azzal a különbséggel, hogy tipográfiaiilag is kiemelte a választókerületekre vonatkozó gondolat lényegét: „Hej koalíció, koalíció! De nagy bolondot tettél, amikor nem csináltad meg a tisztességes, a becsületes, a titkos, a demokratikus választójogot, s nem csináltad meg a választókerületek beosztását — a magyarság érdekei szerint.” Uo. 1914. febr. 22. 4. l. „Mi újság a politikában?”

ezzel állítólag „a kormány eléri azt, hogy a tiszta magyarságot elnyomja, a nemzetiségeket, különösen az oláhokat pedig favorizálja”.¹⁴

Miután soravettük az 1913. szeptember 1-i program vitánk szempontjából lényeges mozzanatait és a párt sajtójában keltett utórezgésüket, megállapíthatjuk, hogy Kalmár Antalt és az általa kidolgozott programot a nemzetiségekkel szemben sajnálatos módon a nacionalista elfogultság jellemezte. A fentebb említett nemzeti censusjavaslat ezzel tökéletes összhangban van.

A program keletkezésének időpontja annyira közel áll a censusjavaslatot felvető cikk dátumához, s szelleme is annyira illeszkedik hozzá, hogy megítélésem szerint ahhoz kellene huszáros bátorság, ha a két dolog között tagadnánk a kapcsolatot. Ebben az esetben azonban annak a képtelenül nehéz feladatnak a megoldására is vállalkozni kellene, hogy miképpen lett az 1913 februárjában „nemzetiségbarát” Kalmárból 1913 szeptember elsejére a porosz típusú asszimilációs politika szószólója!

Amint az Országos Kossuth Lajos-párt tevékenysége szerves folytatását jelenti a köztársasági párt működésének, úgy az új párt nemzetiségi politikája is a régi csapáson halad. 1914-ben a nemzetiségi kérdés a mozgalom figyelmének előterébe kerül. A párt-sajtó rendszeresen érinti a nemzetiségi jellegű problémákat. A nemzetiségi vonatkozású megjegyzések elszaporodása újszerűen hat, de az állásfoglalások tartalmában nem mutatkozik változás.

Az ún. magyar impérium nacionalista terveit propagálva a párt *hetilapja maga húzza alá, hogy az első párt is hasonlóképpen gondolkodott*: „A magyar köztársasági párt is működött, terjesztett egy eszmét, az állambölcsek által kitalált legtökéletesebb államforma eszméjét, de terjesztette aképpen, hogy azok az eszmék megvalósulásuk esetén a magyar impérium alul egy talpalatnyi földet sem vittek volna el, föld és impérium itt a köztársasági államforma alatt is csak *magyarként* szötte volna tovább a földi életet.” Szembéllítja a köztársasági párt politikájával Tisza István nemzetiségi politikáját, aki a szélsőséges sovíniszta lap véleménye szerint „szemérmetlen nyíltsággal terjeszti azokat az eszméket, amiknek *megvalósulása esetén Magyarország három sarkát idegen államokhoz fogják csatolni*”. A türelmetlen hangú cikk azzal kapcsolatban, hogy szóba került egy román nemzetiségi párt megalakulása, felveti a kérdést, hogy egyáltalán olyan politikai pártnak, amely „a magyar oszthatatlan egységet (értsd az egységes politikai nemzet fikcióját — D. I.) szét akarja törni: szabad volna-e létezni és működni Magyarország határain belül?”¹⁵

Azzal párhuzamosan, ahogy a nemzetiségi kérdés felé fordul a közvélemény figyelme, a Kossuth-Zászló mind gyakrabban tesz hitet káros sovíniszta elképzelései mellett. S Nagy Györgynek nem csekély szerepe van a nemzetiségek ellen irányuló sajtókampanyban. A nemzetiségi mozgalom elleni támadásaik ideológiai alapjára mutat rá a Duna-völgy jövőjével foglalkozó cikkében. „Az európai érdek a Duna völgyében nem egy osztrák provinciát, hanem egy erős, hatalmas magyar várat követel.”¹⁶

Az erős és hatalmas vár nem egyéb, mint a kiépítendő magyar impérium. Amennyiben ez a koncepció Magyarország függő helyzetének felszámolására irányul, haladó szerepet játszik, de amennyiben a nemzetiségi mozgalmak leverését és a magyar uralkodó osztályok fennhatóságának megszilárdítását, sőt esetleg kiterjesztését célozza — retrográd, s végeredményében magyarellenes. Arra talán utalni sem kell, hogy aki a Duna-völgyének jövőjét nem az önálló népek testvéri szövetségében látja, az lehet a Kossuth Lajos párt elnöke, írhat a Kossuth Zászlóban, de a nemzetiségpolitika és külpolitika terén mégsem lesz a Duna-konföderáció gondolatát meghirdető Kossuth Lajos hűséges követője.

A magyar impérium öngyilkos ábrándját kergetve Nagy György fokozott erőszakot kíván alkalmazni a magyarországi nemzetiségek ellen. Felrója a kormánynak: „Az utolsó három év alatt egyetlen egy nemzetiségi pert sem indított az ügyészség.” A Tisza-kormány és a román burzsoá nemzetiségi politikusok között megindult tárgyalások alkalmából súlyosan sértő szavakkal illeti a legnagyobb lélekszámú magyarországi nemzetiséget. Képtelen különbséget tenni a nemzetiségi mozgalom burzsoá vezetőrétegének szándékai és a nem magyar ajkú néptömegek nemzeti felszabadító törekvései között. A román urak antidemokratikus lépéseire hivatkozva — amelyeket egyébként helyesen bírál — pálcát tör a románság egésze felett.¹⁷

¹⁴ Uo. 1914. ápr. 5. 8. l. — „Az új választókerületek. A magyarság letörése.”

¹⁵ Uo. febr. 22. 7. l. — „Köztársaság.” A köztársasági pártnak a magyar impérium gondolatát szolgáló tevékenységére hasonló megfogalmazásban mutat rá a lap egy hónap múlva. Ld. 1914. márc. 22. 12. l. — „Megjegyzések Tisza köztársaságellenes beszédére.”

¹⁶ Uo. febr. 15. 3. l. — Nagy György: A mi hivatásunk.

¹⁷ Uo. 1914. márc. 1. 3. l. — Nagy György: Az oláh hadüzenet.

Románellenes kifakadásai során a sajtó mellett az előszóval történő agitáció eszközt is igénybe veszi. A hódmezővásárhelyi pártgyűlésen elmondott beszédében ismét összekapcsolja a magyar függetlenségi küzdelem eszméjét a hagyományos birodalmi gondolattal. „Ismerteti azt az izzig-vörig nemzeti, magyar, radikális politikát, amelyet a Kossuth Lajos-párt folytat s amely politika a nemzeti életösztön, a függetlenségi törekvések és a magyar impérium irratlan törvénye.” Félremagyarázza Tisza István szándékait és azzal ijesztgeti alföldi híveit, hogy a kormány politikája a románok „rabszolgájává süllyeszti a magyart”.¹⁸

A pártsajtó az elnök által megjelölt úton halad. Megdicséri Bethlen István gróf románellenes parlamenti felszólalását és bizalmat szavaz a sovinszta nemzetiségpolitikuskának: „a legnagyobb mértékben hivatott ember arra nézve, hogy az oláh kérdéstről nyilatkozzék.”¹⁹ A köztársasági mozgalom lapja szerint a román–magyar együttélés problémáit „csak a kard fogja megoldani”.²⁰

Nagy György pártjának nemzetiségpolitikái megnyilatkozásai a nacionalizmus szótárából kölcsönzik ijesztő szókészletüket. Cikkeikben és beszédekben újra és újra visszatér a *faj* és a *faji ellentét* kifejezés, politikai kategória lesz a „magyar” *vér*, a köztársasági mozgalom követőinek el kell hinnük, hogy a nem magyar ajkúak *vérszomjasak*, *komitácsi*, *sőt medvebocok*. S hol az egyik, hol pedig a másik cikkből röppen fel a *turulmadár*, hirdelve a magyar *impérium* eljövételét. Romániával szemben a *turáni* rokonság révén kell megszerezni a polgárok szövetségét.²¹

A nemzetiségek közül egyedül a legkevesebb fejlett nemzeti mozgalommal rendelkező kárpátukránokkal szemben mutat (megfelelő korlátok között mozgó) rokonszenvet a Kossuth-Zászló. A kárpátukrán skizma-perről beszámoló cikk megállapítja, hogy a nagy dérről-durról megrendezett tárgyalás komédia volt, s ha valamit feltárt, akkor éppen a kárpátukrán parasztok nyomorúságos gazdasági és kulturális helyzetére mutatott rá, amelyért a lap a kormányt teszi felelőssé.²² A Kossuth-párt orgánuma ezzel egyáltalán nem nyilatkozik a kárpátukránok nemzeti ügye mellett. A cikk éppen azért tiltakozik a per ellen, mert úgy véli, hogy a valóságban nem létezik a vádiratban leírt nemzeti mozgalom. S ebben helyesen ítél.²³

Ahol azonban a nemzeti mozgalom már fejlettebb, ott a Kossuth-Zászló nem ismer irtalmat. Különösen az iskolákat szeretné kiragadni a nemzetiségi egyházak kezéből. A tények elferdítésével iskolapolitikai liberalizmussal vádolja meg Tiszát. „A kormány jóvoltából háromezerkétszáz iskola van Magyarországon, ahol egy árva magyar betű nem hangzik föl, iskola, ahol magyar pénzen nevelik ellenünk a mi halálos ellenségeinket.”²⁴

A nemzetiségi nyelven oktató iskolákban azonban kötelező tantárgy a magyar nyelv, s az állami szubvenciót a magyar nyelv erőltetett ütemű tanításától teszik függővé. A lap tiltakozik egy tervbevett román nyelvű tanítónőképző felállítását ellen,²⁵ majd nemzetiségi egyházak iskolái befolyásának kiküszöbölése céljából az iskolák államosítását javasolja. Egy fontos, demokratikus iskolapolitikai gondolatot kíván rossz célra felhasználni. Az államosítást nem a klerikalizmus visszaszorítása és az oktatás tudományos megalapozása érdekében, hanem kizárólag „nemzeti” szempontból követeli. Egyetértőleg közli Apáthy István Justh-párti kolozsvári egyetemi tanár kiáltványát az iskolák államosításáról, amely egyáltalán nem rejti véka alá, miért kívánja kivenni az egyházak kezéből az iskolákat:

„A nemzetiségi egyház a vallástanítás ürügye alatt egészen ráfekszik még a felekezeti iskolákra is és vagy agyonnyomja, vagy az állam egysége ellen szövetségesévé teszi a tanítót.”²⁶

A burzsoá nacionalista elfogultság a leghasznosabb és legderekabb célkitűzések poharába is beleseppenti mérgét. Alig van a mozgalomnak olyan pozitív jelszava, amellyel kapcsolatban nem merül fel valamilyen zavaró mozzanat. Az Országos Kossuth Lajos-párt programjában például szerepel a hitbizományok és a lelkesítő kötött birtokok felszabadítása. Eltekintve attól, hogy a „felszabadítás” nem pótolhatja a kártalanítás nélküli elkobrást, megüti szemünket a programpont megfogalmazása. Az állam által megváltott földet Kalmár parcellázás útján a földnélküli kismagyaroknak kívánja juttatni.

¹⁸ Uo. 1914. márc. 8. 13. l. — „*Tideki pártélet*. Gyűlés Hódmezővásárhelyen.”

¹⁹ 1914. márc. 15. 4. — „Mi újság a politikában?”

²⁰ Uo. 1914. márc. 22. 3. l. — „Hömpölyög az oláh-akklivita.”

²¹ Uo. 1914. febr. 8. 6. l. — „Lesz-e háború?”

²² Uo. 1914. márc. 8. 10. l. — „Elitették a ruténeket.”

²³ Vö. J. Perényi: *Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev* (1849–1914). Bpest. 1957. 151–152. l.

²⁴ Kossuth-Zászló 1914. márc. 15. 5. l. — „Deresen.”

²⁵ Uo. 1914. máj. 10. 7. l.

²⁶ Uo. 1914. jún. 21. 11–12. l. — „Az iskolák államosítása.”

A kismagyarok szó aláhúzáva szerepel a programban.²⁷ Nem tulajdonítanánk jelentőséget a kismagyarok kifejezésnek, ha a mozgalom sajtójában nem térne vissza még gyanúsabb formában a földhözjutó parasztok magyarságának kiemlése. „Magyarország földjét — írja egyik cikkében Kalmár Antal — azoknak kell bírni, akik mint kisbirtokosok, kiscsúdok, vagy népszerűen szólva mint magyar parasztok végzik nagy munkájukat a magyar nemzeti állam fenntartásában.”²⁸ Az ilyen természetű nyilatkozatok után arra következtethetünk, hogy az állami parcellázást, miként a telepítést is, a mozgalom szintén a magyarosítás szolgálatába kívánja állítani.

A köztársasági sajtó több ízben megemlíti a munkásmozgalommal, a szociáldemokratá párttal való együttműködés fontos gondolatát. Kiderült azonban, hogy ez sincs minden sovíniszta számítás híján. „Egy szocialista” aláírással cikk jelenik meg a Kossuth-Zászlóban, amely a mozgalom szájaizének megfelelően azt emeli ki, hogy a szociáldemokratá párt támogatása által elő lehet mozdítani a magyarosodást. „Gondoljunk csak arra — olvassuk a cikkben —, hogy Tisza horvát paktumában, román paktálásában mindegyik a magyar nyelv visszaszorításáról van szó és ezzel állítsuk szembe azt a letagadhatatlan tényt, hogy az ellenzékkel együttműködő szociáldemokrácia a modern munkásmozgalommal együtt a magyar nyelv, a magyar irodalom számára új utakat nyit a nemzetiségi tömegekbe s az ipari fejlődés a legfontosabb alapja a magyarosodásnak. . .” Az álszocialista elengedhetetlennek tartja, „hogy ebben az országban a *magyarság uralmához* ragaszkodjunk.”²⁹

A Kossuth Lajos-pártiak, ha a nemzetiségi mozgalom ellen folyó harcról van szó, a királyság híveinek támogatását sem vetik meg. Lelkőzik például Hollósy István sovíniszta történeti fejtegetéseit, aki mindjárt felhasználja az alkalmat, hogy a köztársaságiak lapjában hitet tegyen monarchikus érzelmei mellett.³⁰

1914 júniusában összeül a párt közgyűlése. A nemzeti kérdésről a következő határozatot fogadják el: „A Kossuth Lajos párt kimondja, hogy az egyre aktuálisabb nemzetiségi kérdés megvilágítására felolvasásokat és vitaestélyeket rendez, melyekben fejtegeti a pártnak a programjában lefektetett nemzetiségi politikáját, mely egyedül alkalmas az erős, hatalmas, független és egységes Magyarország megteremtésére.”³¹

A rövid nyilatkozatból is kitűnik, hogy a párt érzí a nemzetiségi probléma egyre súlyosabbá váló szorítását, mégse tud letérni a korábban választott útról és ismét a programban megjelölt sovíniszta törekvésekre hivatkozik.

Nincs adatunk arra, hogy a jelzett felolvasásokat és vitaestélyeket megtartsanak. De a lap továbbítja tagjaihoz az Országos Népművelési Egyesület meghívását „a turáni népek közgazdasági és közművelődési szövetségének előkészítése, valamint a dákoszittya nemzetnek a magyarsággal való rokonságáról” szóló felolvasóülésére. A meghívás közli, hogy az előadás a román Liga Culturală törekvéseit öhajítja ellensúlyozni.³² A Kossuth-Zászló nemzetiségi vonatkozású cikkeinek sorát egy történelmi elmefuttatás zárja be, amely a horvát függetlenségi mozgalom létjogosultságát igyekszik kétségbevonni és „tudományosan” visszautasítani.³³ A világháború kirobbanásakor a lap kiadását be kell szüntetni.

Tehát a párt, amely a köztársasági gondolat népszerűsítésével és a nemzeti függetlenség ügyének támogatásával oly hasznos munkát végzett, demokratikus nemzetiségi program nélkül érkezik el a nagy világegyezés küszöbére.

Amíg Nagy György társadalmi nézetei az elmúlt évtizedben jelentős változáson mentek keresztül, nemzetiségpolitikája nagyjában-egészében egységes képet mutat. Ha összehasonlítjuk a koalíciós korszak névtelen képviselőjének megnyilatkozásait az 1914-es országos hírű politikuséval, ugyanazokkal az elkoptatott nemzetiségellenes szövegekkel találkozunk. Ezen a téren tehát igenis folytonosság tapasztalható. Szembe kell nézni azonban azzal a kérdéssel, mi az oka, hogy 1911–1912-ben a köztársasági párt folyóiratából a nemzetiségi probléma szinte teljesen kiszorul, s csak 1913-tól kezdve foglalkoznak ismét a kérdéssel, de ekkor viszont egyre növekvő mértékben. Kristóf György a köztársasági párt feloszlásával magyarázza e jelenséget, s ezzel mintegy minőségi különbséget konstruál a köztársasági párt és a Kossuth Lajos-párt között.

²⁷ Kossuth Lajos Lapja 1913. szept. 1. 37. l.

²⁸ Kossuth-Zászló 1914. márc. 1. 7. l. — *Dr. Kalmár Antal*: A magyar föld megtartása — közbiztosítással. — A cikkben egyébként is figyelemre méltó az a délbábos kispolgári utópia, mely szerint a parasztság elszegényedését a tönkremenés elleni biztosítással kell megakadályozni.

²⁹ Uo. 1914. ápr. 12. 10–12. l. — „Szocializmus és magyarság.”

³⁰ Uo. 1914. ápr. 26. 11. l. — *Dr. Hollósy István*: A magyar nemzet ellenségei.

³¹ Uo. 1914. jún. 7. 9. l. — „Az országos Kossuth Lajos-párt közgyűlése.”

³² Uo. 11. l. — „A magyarság történelmi jogai.”

³³ Uo. 1914. jún. 21. 12–13. l.

Fentebb bizonyítottuk, hogy a köztársasági párt feloszlásával nem lehet befejezettek tekinteni a köztársasági mozgalmat. Abban a körülményben tehát, hogy a nemzeti problémát Nagy György írásaiban (a koalíciós időszakhoz hasonlóan) 1913-tól ismét felmerül, nem a köztársasági mozgalom bukása és egy más jellegű irányzat keletkezése tükröződik, hanem valami egyéb. Megítélésem szerint 1911–1912-ben a korszak speciális körülményeiből kifolyólag kerül háttérbe Nagy Györgyék folyóiratában a nemzeti kérdés.

1910 elején ugyanis a Kluken-Héclerváry kormány megalakulásakor a burzsoa nemzeti politikások nagy reményeket fűznek a koalíciót felváltó új magyar politikai csoportosuláshoz. E remények 1910 végére javarészt lehorgadnak. 1911-ben és 1912-ben a nemzeti képviselők eltávolodnak a kormánytól. Ilyen körülmények között a parlamenti ellenzéknek, amelynek egyik szárnyával a köztársasági mozgalom is együttment, nem fűződik érdeke ahhoz, hogy a nemzeti mozgalmat támadja. Még az a lehetőség sincs teljesen kizárva, hogy egyik vagy másik úri nemzeti párt az ellenzék mellé szegül. Ugyanebben az időszakban pattanásig feszülnek a magyar belpolitika ellentétei, s ez a körülmény egyébként is elvonná a magyar pártok figyelmét a nemzeti problémától. Mindezen túl a köztársasági párt megalakulásával, a köztársasági gondolat meghirdetésével és a politikai polgárjog kivívásával együttjáró feladatok és gondok szintén alkalmasak arra, hogy az adott pillanatban kevésbé fontosaknak tűnő politikai kérdéseket félretolják.

1913 közepén megint az országos politika az, amely meghatározza a köztársasági mozgalom figyelőállásainak beirányzását. Az újabb politikai fordulat egyszerűen az érdeklődés homlokterébe dobja a nemzeti mozgalmat ügyét. A Nagy György lapjában megfigyelhető változás pontosan egybeesik a Tisza István miniszterelnökké való kinevezését követő eseményekkel. Az 1913. június 10-én hivatalba lépő Tisza-kormány részben a belpolitikai ellentétek áthidalása végett, részben pedig a közeledő háborúra való tekintettel azonnal nagyszabású nemzetiségpolitikai akciói kezdeményez. A korábbi magyar kormányok álláspontjához képest viszonylag messzemenő engedményekkel kívánja megbékíteni a horvát és román képviselőket. A horvátokkal a megegyezés létre is jön. A románokkal folytatott tárgyalások elhúzódnak, de végül eredménytelenül zárulnak. Ebben az időszakban a nemzeti mozgalmak burzsoa vezetőrétege közeledik a magyar kormányhoz. Az ellenzék tehát (s így a köztársasági párt is) dühödt támadásokat intéz a nemzeti mozgalmak és a nemzeti pártok vezetői ellen, valamint kihasználja azt a lehetőséget, hogy Tiszát a nemzeti paktálással „kompromittálhatja” a nacionalista beállítottságú magyar uralkodó osztályok és a hatásuk alatt álló néptömegek körében. Míg 1911–1912-ben a képviselőházi naplóból szinte kizsorul a nemzeti kérdés, most ez lesz a ház vitáinak egyik esomópontja. Továbbá számításba kell venni, hogy a belpolitikai téren vereséget szenvedett ellenzék a külpolitikára veti magát, ott keres vigasztalást. A külpolitika pedig szorosan összefügg a magyarországi nem magyar népek dolgaival. A köztársasági mozgalom „magánügyei” is úgy alakulnak, hogy propagandájában nagyobb tér nyílik a nemzeti kérdés, az agrárkérdés és más politikai kérdések boncolgatására: a köztársasági párt ellen hozott törvény mellett csak az óvatos, elbújtatott köztársasági agitáció lehetséges, s a párt lapja kerülő úton támad. Nem szabad elhanyagolnunk azt a körülményt sem, hogy 1914-től a pártnak betilapja lesz, amely alaposabban és színesebben nyúlhat a politikai élet dolgaihoz, s így nagyobb anyag alapján tudunk visszakövetkeztetni a mozgalom ideológiájára.

Mindebből következik, hogy a köztársasági párt folyóiratának némasága nem valamiféle pozitív nemzeti program következménye, mint ezt Kristóf György sejteti, hanem az országos politika által diktált átmeneti hallgatás. De így is beszédes némaság! Ha a Magyar Köztársaság a szó szoros értelmében teljesen elzárkóznék a probléma érintésétől, még ebből sem következne, hogy a pártnak nincsen nemzeti politikája, ahogy Kristóf György feltételezi. Hiszen ez a negatívum is arra vall, hogy *nem éri szükségessé a nemzeti elnyomás rendszerének eltávolítását és a nemzetségek felszabadulásáért, a magyar nép és a nemzetségek baráti szövetségéért folytatott harcot*. De ott van a Kalmár-féle nemzeti census problémája, ami mutatja, hogy a nacionalizmus parazsa nem hűlt ki Nagy Györgyéknel, s ha szellő jön, még fel is lángol.

*

A vita alapját képező tanulmány a köztársasági párt említésekor „nyíltan forradalmi célú alakulatról” beszél. Nem különböztette meg a köztársaság forradalmi célkitűzését a párt politikai gyakorlatától és fogalmazásával azt a benyomást keltette, hogy Nagy György a tárgyaló időszakban forradalmár volt, mozgalma pedig forradalmi mozgalom.

Ezzel szemben hozzászólásomban idéztem Nagy György egyik nyilatkozatát, amelyben a forradalmat mint az államra származó legnagyobb veszedelmet említi, és szövésteszti, hogy forradalomellenes magatartásukért a Tisza-kormány még köszönettel is tartoznék nekik. Kristóf György tudomást sem vesz erről a dokumentumról, nem kísérli meg elemezni, hanem a lényegét tekintve továbbra is kitart a cikkében foglalt szemlélet mellett. Válaszában Nagy György „forradalmas bátorságára” hivatkozva bonyolítja a problémát és ezen az alapon tagadja, hogy Nagy félt a forradalomtól.

Hozzászólásom bíráló észrevételével óvást kívántam emelni az ellen, hogy az egyébként haladó, minden megbecsülést megérdemlő radikális kispolgári mozgalmából valamiféle forradalmi mozgalmat faragjanak. Kristóf György ezt úgy értelmezi, hogy tagadom Nagy György tényleges bátorságát, vállalkozásának merészességét és ezzel csökkenteni igyekszem történelmi érdemét. Távol áll tőlem e szándék. Nagy György személy szerint bátor ember volt s bátorságát javarészt helyes politikai célok érdekében használta fel. Azonban az egyéni bátorság és merészesség még ebben az esetben sem azonosítható a forradalmisággal. Hogy a bátorság még radikális ellenzéki politikusként sem egy a forradalmisággal, azt Nagy Györgynél alkalmasabb korabeli példán tudjuk szemléltetni. A nagy parlamenti összecsapás idején Kovács György képviselő rálőtt Tiszára, utána pedig öngyilkosságot kísérelt meg. Ki tagadná az elszánt képviselő személyes bátorságát és vállalkozásának nemes indítóokait? De állíthatjuk-e, hogy a végsőig elkeseredett és fegyvert ragadó képviselő forradalmár volt? A dolog lényege ugyanis — s ezért nem győznek meg Kristóf György egyoldalúan összeválogatott idézetei — nem a radikális szólumokban, nem a személyes merészségben, nem a politikai vállalkozás kockázatában van, hanem a pozitív politikai programban. És amikor a pozitív forradalmi cselekvés programját, a demokratikus forradalomra való irányvételt keressük a világháború előtti köztársasági mozgalomnál — forradalom ellenes megjegyzésekre akadunk. Megerősít ebben maga Kristóf György. Ez alkalommal már ő is elismeri, igaz, bizonytalan fogalmazásban, hogy Nagy György elméleti alapállása az alkotmányosság, az erőszak és vérontás nélküli előrehaladás.

Arra hivatkozik azonban, hogy az alkotmányosságra törekvő Nagy György utolsó mondata mindig az, hogy ha másként nem lehet, jöjjön a forradalom. Ez a fenyegetés ilyen vagy olyan alakban valóban többször előfordul Nagy György beszédeiben és cikkeiben. Kristóf György azonban feleli, hogy ezzel az „utolsó mondat” a forradalom kilitásba helyezésével a függetlenségi párt is gyakran él. Az 1848-as forradalom analógiájára való hivatkozás a gyáva függetlenségi párt *bevett fordulata*. Nagy György is onnan örököli.

Tiszát például még első miniszterelnöksége idején³⁴ forradalommal fenyegeti meg Lengyel Zoltán függetlenségi képviselő, aki 1910 után végül is bevonul a — munkapártba. De hivatkozhatunk Kossuth Ferencre, aki szintén Tisza házszabályreformjával szemben jelenti ki, „hogy ha ezt a fegyvert (ti. az obstrukciót — D.I.) kiveszik az ország kezéből, akkor más nem marad hátra, mint nem a leszerelés, hanem az ország jogainak feladása, vagy pedig a forradalom.”³⁵

A forradalom alternatívájának fenyegetésként való megemlítése tehát egymagában még nem bizonyítja a forradalomra való elszántságot, sőt — erre Kossuth Ferenc a kiváló példa — nem zárja ki a forradalomtól való félelmet sem.

Anélkül, hogy a köztársasági párt vezérért Lengyel Zoltánnal vagy Kossuth Ferencel kívánnám egy nevezőre hozni, meg kell állapítani, hogy ebben a tekintetben Nagy Györgynél is hasonló a helyzet, aki a forradalomban szintén *veszedelmet* lát. A reális politikának a forradalomtól való elhatárolódást tartja.

Itkassuk ide egyik beszédének részletét, amely a szegedi törvényszék előtt hangzott el a Pataj Sándor ellen indított perben: „A mai erőviszonyok aránytalansága mellett rossz szolgálatot tenne nemzetünk, ki erőszakkal, lázítással akarná diadalra vinni a népfelség eszméjét. A törvény által halálra ítélt köztársasági párt is a lelkek meghódításával, a nemzeti közvélemény békés úton való megteremtésénél készítette elő Kossuth Lajos országát... az esküdtek előtt is mindig hangsúlyoztam, hogy mi nem akarunk véres, vérgyes katasztrófákat felidézni.”³⁶

A forradalom a párt sajtójában akkor is veszélyként merül fel, ha nem kell bíróság előtt megvédeni valakit: „A munkások éhes gyomoráért, a forradalmi kitörésekért s az állami és társadalmi (rend) veszélyeztetéséért — egyenesen a kormányt tesszük felelőssé.”³⁷

³⁴ Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXIII. k. Bpest. 1904. 88. l. — 1904. márc. 9.

³⁵ Uo. 6. l. — 1904. okt. 10.

³⁶ Kossuth-Zászló 1914. márc. 15. 12. l. — Dr. Nagy György védőbeszéde.

³⁷ Uo. 1914. márc. 1. 8. l. — „A gyomor és nyomor forradalma.”

Ebből a megfogalmazásból különösen figyelemreméltó a fennálló állami és társadalmi rendért való aggodás. A cikk kéri, hogy a gyomor kielégítésével csillapítsák le a forradalmi törekvéseket.

A Kossuth-Zászló az opportunist szociáldemokrácia egyik hírhedt nemzetközi vezéralakjának, Bernsteinnek a polgári radikalizmusról szóló elméletét népszerűsíti és úgy véli, hogy Bernstein tanításai Nagy György pártjában testesülnek meg.³⁸

Nagy György gondolatvilágának megítéléséhez hasznos adalékot nyújtanak történelmi eszmefuttatásai, példái. A francia forradalomra előszeretettel hivatkozik, de Robespiererről alkotott véleményét. Ezzel szemben a valóságban a szőbanforgó lapokon főszereplőként szerepel Nagy György neve, s gyakori cikkei mutatják, hogy e tisztsége nem formális jellegű. Mivel a szerkesztő Kalmár Antal, a személyi folytonosság ebben a tisztségben is kimutatható.

Néhány részletmegjegyzés:

Kristóf György válaszában hatodik számú lábjegyzetében a Kossuth Lajos Lapjáról és a Kossuth-Zászlóról azt állítja, hogy egyiket sem Nagy György szerkesztette. Ezzel mintegy ismételtlen alá kívánja támasztani a köztársasági mozgalom korai befejeződéséről alkotott véleményét. Ezzel szemben a valóságban a szőbanforgó lapokon főszereplőként szerepel Nagy György neve, s gyakori cikkei mutatják, hogy e tisztsége nem formális jellegű. Mivel a szerkesztő Kalmár Antal, a személyi folytonosság ebben a tisztségben is kimutatható.

Téves az a megállapítás, hogy Nagy György fellépése előtt a köztársasági gondolat csak magánkörben jelentkezett. Méltánytalanság lenne elfeledkezni Szini Károly „Köztársaság” c. lapjáról, amely a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján a nagy nyilvánosság előtt propagálta a republikánus nézeteket. Itt jegyzem meg, hogy az előzményekre nem azért utaltam hozzászólásomban — és most sem azért teszem —, hogy kétségbe vonjam Nagy György kezdeményező szerepét a világháború előtti köztársasági mozgalom megindításában.

Kristóf György megemlíti a cikkéhez kapcsolódó írásokat. Nyilván válaszában elkészülése után jelent meg Varga B. László tanulmánya, amelynek idevágó részét azért kívánom idézni, mert — ha szigorúbb fogalmazásban is — de lényegében velem azonos álláspontból teszi szövé a vita alapját képező cikk fő fogyatékoságát: „A marxizmus kutatómódszerek mellőzése jellemezte Kristóf György *Magyar köztársasági törekvések az első világháború előtt* című cikkét (Korunk 1957. 9. sz.). A cikk csupán valamelyes személyi kapcsolatok és egyéni ambíció alapján magyaráz meg egy olyan politikai áramlatot, mint amilyen a polgári republikánizmus volt a Habsburg-dinasztia uralma idején és a dualista rendszer növekvő válságának körülményei közepette. Ilyen értelmezést bizony akár huszonöt évvel ezelőtt is olvashattunk volna, s bármely polgári közíró tollából.”⁴⁰

Végzetül ismételtlen hangsúlyozni kívánom, hogy a köztársasági mozgalom több vonatkozásban pozitív szerepet játszott. Hozzászólásomban és viszontválaszomban azért voltam kénytelen a mozgalom negatív vonásaira összpontosítani a figyelmet, mert a vita alapját képező cikk, de még a válasz is, kidolgozatlanul hagyta a mozgalom árnyoldalát. Enélkül pedig nem derült ki, hogy a Nagy György-féle mozgalmat csak részben igazolta 1918–1919. A köztársasági politikusok sovínizmusa fölött éppen a forradalmak korszaka mondott kemény ítéletet. Demokratikus és hazafias hagyatékukat csak akkor tudjuk kamatoztatni, ha határozottan elutasítjuk ideológiájuk és tevékenységük reakciós elcmeit.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

³⁸ Uo. n. árc. 22. 10. 1. — „Milyen pártba van leginkább szükség?”

³⁹ Uo. n. 1914. márc. 22. 5. 1. — *Dr. Nagy György*: Köztársasági vita a képviselőházban, 1914. máj. 17. 1. 1. — *Dr. Nagy György*: A párizsi út.

⁴⁰ Varga B. László: A történettudomány néhány kérdése és az ideológiai harc. Korunk. 18. évf. (1959) 2. sz. 309–310. l.

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A KÍNAI NÉPKÖZTÁRSASÁG MEGALAKULÁSÁNAK 10. ÉVFORDULÓJÁN

1959. október 12-én és 13-án a Kínai Népköztársaság megalakulásának 10. évfordulója alkalmából az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében tudományos ülészek megrendezésére került sor. Az ülészek megnyitó ülésén megjelent *Hao De-cin* kínai nagykövet és *Szobek András*, az elnöki tanács tagja.

Ligeti Lajos akadémikus, tanszékegyetemi tanár megnyitójában röviden méltatta a Kínai Népköztársaság megalakulásának világtörténelmi jelentőségét, majd a magyar sinológia történetével, a kínai és kelet-ázsiai tanszék jelenlegi munkáival, feladataival foglalkozott.

Az ülészek előadásai és hozzászólásai a legújabbkori kínai történelem, klasszikus és modern kínai irodalom, valamint a Kínai Népköztársaság nemzetiségi kérdésének egy-egy témáját ölelték fel. Az alábbiakban ismertetjük az ülészek történelmi vonatkozású referátumát és a vele kapcsolatos hozzászólásokat.

Az ülészek 1959. október 12-i ülésén *Józsa Sándor*: „A Kínai Kommunista Párt egységfrontpolitikájának néhány sajátossága” címmel tartott előadást. Amikor a Kínai Kommunista Párt összegezte a csaknem 30 éves forradalmi háború tapasztalatait — mondotta *Józsa Sándor* —, akkor egyik legfontosabb tapasztalatként az egységpolitika sikerét könyvelte el. Jogos tehát a kérdés, mi a magyarázata annak, hogy a kínai forradalmi elméletben és gyakorlatban egyaránt ilyen rendkívüli fontossága van a párt vezette különböző forradalmi és haladó társadalmi rétegekből, csoportokból álló egységfrontnak. E kérdésre adott válaszukban a kínai társadalom struktúrájának elemzéséből kell kiindulnunk. Mao Ce-tung a forradalom előtti kínai társadalmat frappánsan úgy jellemzi, hogy annak „két feje kicsiny, törzse pedig nagy”.¹ Ez a hasonlat arra utal, hogy egyrészt a forradalmat vezető kínai ipari proletariátus, másrészt az ellenforradalmat szervező nagybirtokosság és nagyburzsoázia — vagy más néven komprádor burzsoázia, mint a két fej megtestesítői — a kínai társadalom kisebbségét alkotják. „A törzse nagy” definíció pedig annyit jelent, hogy a semmire nem aktív forradalmi, semmire nem ellenforradalmi — a parasztság középrétegeiből, a városi kispolgárságból, a nemzeti burzsoáziából és a hozzájuk tartozó jelentős értelmiségi rétegekből rekrutálódó — közbülső rétegek alkotják a kínai társadalom zömét.

A kínai forradalom ügyét illetően tehát sorsdöntő az a kérdés, melyik oldalra állanak ezek a széles tömegeket felölelő ún. közbülső rétegek. E rétegek megnyerése, nem egyszer az ellenség sorából való kiragadása a kínai forradalomnak végig egyik központi kérdése.

Ami a kínai forradalmat illeti, mondhatjuk-e, hogy a munkásosztálynak a parasztsággal létrehozott egységfrontja a kínai forradalom sajátossága? Egyáltalán nem mondhatjuk, hiszen ez a viszony alapelveiben minden ország kommunista pártjának politikájában megegyezik. A kínai egységfront alapvető ereje, szilárd magva, a többi proletárforradalomhoz hasonlóan, szintén a munkás-paraszt szövetség. A sajátos kínai viszonyok között, bizonyos történelmi feltételek mellett azonban a kispolgári és polgári társadalmi rétegek, elsősorban a városi kispolgárság és a nemzeti burzsoázia, sőt a japánellenes háború idején még a nagyburzsoázia és a földesurak angol—amerikai orientációjú, japánellenes csoportja is képes a kommunista párt felajánlott baráti jobbát megragadni.

¹ Mao Ce-tung Válogatott Művei. III. köt. Bpest. 1954. 466. l. *Megjegyzés*: Az idézet a magyar kiadásban így hangzik: „szélső rétegei keskenyek, középső rétegei pedig szélesek”. Ez a fordítás a magyar kiadásban pontatlan, ezért tartottuk a korrekciót szükségesnek.

E rövid beszámolóban nem tartunk igényt a Kínai Kommunista Párt sajátos egységfrontpolitikájának minden oldalú elemzésére, csupán a politikájának a nemzeti burzsoáziát érintő néhány epizódjáról kísérelünk meg rövid történeti áttekintést adni 1925–1949-ig.

E kérdés súlyának érzékeltetésére ismét Mao Ce-tungot idézzük: „A kínai burzsoáziával való... bonyolult kölcsönös viszonyok jellemzik a kínai forradalom és a Kínai Kommunista Párt fejlődésének körülményeit. Olyan történelmi sajátosság ez, amely a gyarmatok és a félgymarmatok forradalmának fejlődését jellemzi, és amellyel nem találkozzunk egyetlen tőkés ország forradalmának történetében sem... A párt vereségeit és győzelmeit, visszavonulásait és előrenyomulásait, a párttagság számának csökkenését és gyarapodását, a párt növekedését és erősödését szükségképpen úgy kell tekintenünk, mint amelyek összefüggnek a párt meg a burzsoázia közötti viszonytal.

Amikor pártunk politikai vonala helyesen szabta meg a burzsoáziával kialakult egységfront létrehozásának és kényszerű felbontásának kérdését... akkor pártunk fejlődésének, megszilárdulásának és bolsevizálódásának ügye előrehaladt.²

Bármely egységfront, így a burzsoáziát is felölelő egységfront létrehozásának van egy alapvető feltétele: az, hogy a résztvevő valamennyi osztály, társadalmi réteget és egyént valamilyen közös cél fűzze össze. Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy az egységfront minden résztvevőjének az érdeke és politikai álláspontja tétől és időtől függetlenül mindig teljesen megegyezik. Mint hogy az egységfrontban különböző, hovatovább ellentétes osztályok vesznek részt — például a munkásosztály és a burzsoázia —, nyilvánvaló, hogy különbözőnek, nem egyszer szembenállnak politikai nézeteik, gazdasági érdekeik is. Bizonyos történelmi feltételek mellett azonban bizonyos kérdésekben, bizonyos időszakban az ellentétes társadalmi osztályok, rétegek is közös nevezőre juthatnak. Mint arra Lenin rámutatott, az osztályok között nemcsak ellentétek, hanem bonyolult kapcsolatok, összefonódások is léteznek, s a Kínai Kommunista Párt egységfrontpolitikájának kialakításánál messzemenően figyelembe vette az osztályok érdekeinek nemcsak ellentétét, de összefonódását is.

A kínai forradalomnak első, ún. újdemokratikus szakaszában (1919–1949), bőven vannak olyan korszakai és célkitűzései, amelyekért többé-kevésbé a közbülső rétegek, köztük a nemzeti burzsoázia is lelkesedett. Ilyen volt az 1925–27-es első forradalmi polgárháború, amelynek ele az ellen a legradikálisabb északi militarista csoport ellen irányult, melynek uralma a nemzeti burzsoázia érdekeit is fenyegette. Amint azonban ennek a hadjáratnak, az ún. Északi Hadjáratnak a nyomán szélesebb méretekben kezdett az agrárforradalom kibontakozni, a nemzeti burzsoázia, valamint a földesúri osztály és a komprádor burzsoázia közötti viszonyban az ellentétek fokozatosan másodrendű szerepet kezdtek játszani, s a népi forradalomtól való félelem a földbirtokrendszer védőinek táborába sodorta ezt a réteget annak ellenére, hogy a feudális földbirtokrendszer felszámolásából több haszna, mint kára származott volna, nem is szólva arról, hogy a feudális földbirtokrendszer felszámolásának szükségességét a nemzeti burzsoázia gondolkodó képviselői elméletileg már korábban felismerték.

A forradalomtól való félelem azonban csak az egyik eredője a réteg pánforradulásának. Az 1927-ben lezajlott, Csang Kai-sek vezette véres ellenforradalmi puccs legalább annyira megijesztette a nemzeti burzsoáziát, mint a forradalom, és sietett mielőbb elszakítani a kommunistákhoz fűződő barátság szálait. Hamarosan tudatára ébredt azonban annak, hogy a Kuomintang-uralom alatt nem ő, hanem a komprádor burzsoázia és a földesurak gazdagodnak, s a polgárháború rcánehazódó terhci meg lehetőségen súlyosak, s ráadásul még a hatalomból is csaknem teljesen kirekedt. Érthető tehát, hogy a japán agresszió idején a kommunisták által meghirdetett nemzeti összefogás gondolata a kispolgárság és a nemzeti burzsoázia nagy részében termékeny talajra talált. Meg kell jegyeznünk, hogy itt nem csupán valamiféle hirtelen támadt patriotá fellobbanásról van szó. Ilyen jelenségekkel egyéneknél ideiglenesen még találkozunk, nagyobb társadalmi alakulat mozgását, cselekedeteit azonban sohasem szubjektív tényezők határozzák meg. Az 1931-es északkelet-kínai japán agresszió hatására az ország többi területein kibontakozó „japán áruk bojkottja” mozgalom idején a nemzeti burzsoázia egyik képviselője így nyilatkozik a Senpao nevű tekintélyes polgári lapnak: „Van aki azt mondja nekem: Mu úr, a japán áruk bojkottja idején ön nemileg bővítheti vállalatát. Én azt válaszolom neki: Mit bővítsék? Ilyen helyzetben semmiféle remény nem fűzők vállalatomhoz, hiszen saját életem sincs biztonságban, gyermekeim és unokáim boldogsága teljesen bizonytalan, sőt talán még őseink sírhalmát sem tudjuk megoltalmazni. Hogy lehetne hát szó vállalatom bővítéséről? Ezért úgy vélem, ha jó a kormány, akkor »Evolution« lesz, ha pedig rossz akkor,

² Mao Ce-tung Válogatott Művei. III. köt. 110–111. l.

„revolution.”³ E fent idézett nyilatkozat híven tükrözi a nemzeti burzsoázia felfogását. A japán agresszió nemcsak a nemzeti ipar kibontakozását gátolta, hanem pusztulással fenyegette a kínai népet s benne a nemzeti burzsoáziát is. Ugyanakkor a nemzeti burzsoázia nem a forradalom, hanem az „evolution” híve, ezt azonban a rossz kormány nem biztosította számára. A „revolution”-hoz, a forradalmi néphez való csatlakozás ebben az időszakban nem egyéb számára a két rossz közül a kisebbik rossz választásánál. Am a japánellenes háború idején a nemzeti burzsoázia még mindig bizonyos illúziókat táplált a Kuomintang-rezsim iránt és kételkedéssel vegyes bizakodással fogadta a kommunisták felhívását. A 8 éves japánellenes háború azonban elég hosszú idő volt ahhoz, hogy a népi erők tanúságot tehesse a nemzet előtt áldozatkész patriotizmusukról és politikai bölcsességükről. Véleményünk szerint a japánellenes háború éveiben érelelődtek meg véglegesen a kínai forradalom győzelmének előfeltételei. A forradalmi erőknél ugyanis ekkor nyílt alkalmuk arra, hogy a mozgalmat a provinciális gerillaháború szakaszából csaknem az egész ország területére kiterjedő, nemzeti, demokratikus forradalomná szélesítsék. Ezekben az években lepleződött le a Kuomintang eddig több-kevesebb sikerrel kendőzött arca. A passzív japánellenes, aktív kommunistaellenes politika juttatta a Kuomintangot a kínai politikai élet szemétdombjára. Lényegében a kínai nemzeti burzsoázia is ezekben az években, a fentebb vázolt körülmények miatt ábrándult ki Csang Kai-sekktől. Többek között ez az egyik oka annak, hogy a forradalmi háború utolsó szakaszában (1946—49) oly rohamosan omlott össze az amerikai imperializmus teljes anyagi és erkölcsi támogatását élvező Kuomintang-rezsim.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a nemzeti burzsoázia minden haladó vonású ellenére is csak epizódfigura volt a munkás-paraszt tömegek heroikus küzdelmének drámájában. A nemzeti demokratikus egységfrontban játszott szerepe korántsem egyértelmű. Ezt a réteget olyan sajátos, felemás társadalmi fejlődés szülte, amely sohasem teremtett kedvező feltételeket megerősödéséhez, önálló politikai koncepció kialakításához és főleg annak realizálásához. Legkorábbi képviselőit, a századforduló derekétört reformereit, Ljang Csi-csaot és elvbarátait, az európai polgári forradalmak apostolai, köztük Kossuth Lajos lelkesítették. Am minden reformkísérletüket kérékbe törte a külföldi tőkés hatalmak és a hazai feudális erők ázsiai szentszövetsége.

A XX. század első két évtizedében Szun Jat-szen Kína megújbodását a tőkés világ kínai földre való áttöltésében kereste. Éles szeme csakhamar észrevette a kapitalizmus ellentmondásait is, s Kína boldogságát valahol a kapitalizmus és az utopisztikus szocializmus között vélte megtalálni. Elbukott forradalmi arra is megtanították, hogy a megújulásért vívott harchoz nem elégségesek az amúgy is gyér polgári erők. A Kuomintang kiáltványban keserűen állapította meg Szun Jat-szen: „A mi forradalmainknak volt feje, de nem volt farka, volt kezdete, de nem volt befejezése, ezért végül is valamennyi elbukott.”⁴ Szun Jat-szen azonban képes volt levonni az októberi forradalom tanulságait és eljutott a Szovjetunióval és a Kommunista Párttal való szövetség szükségességének felismeréséhez. Ő azonban messze megelőzte osztályos társainak, a kispolgárságnak és a nemzeti burzsoáziának nagy többségét, s nagysága éppen ebben rejlik. A nemzeti burzsoázia zömének hosszú évtizedek útkeresésére volt még szüksége ahhoz, hogy megszívlelje Szun Jat-szen figyelmeztetését. Persze a régi, elavult, a történelmi gyakorlat által számtalanszor megcáfolt és csődöt mondott eszmék, mint a középutaság, a nemzeti burzsoázia vezető szerepének illúziója stb. a legutóbbi évekig, még a felszabadulás után is kísértettek. A kínai nemzeti burzsoáziánál sajátosan keverednek a haladó és retrográd vonások. A kínai terminológia a „kétarcúság” kifejezéssel jellemzi ezt a heterogenitást. A Kínai Kommunista Pártnak e sajátos, kétarcú burzsoázia testéhez méretezett sajátos politikát kellett kikísérleteznie és alkalmaznia, mert a tapasztalatok hamarosan bebizonyították, hogy a kategorikus igen, illetőleg nem, súlyos válságba sodorja a forradalom ügyét. A forradalmi gyakorlat bebizonyította, hogy a KKP a „harc és szövetség politikájának egyidejű alkalmazásával” egyedül helyes megoldást talált, olyan megoldást, amely gazdagította a marxizmus—leninizmus gyarmati, félgymati országok egységfront politikájára vonatkozó elméletét.

Kétségtelen tény, hogy nincsen olyan egységfront, amely teljesen spontán társadalmi folyamatként jönne létre. Az egységfront vezetőrejének részéről mindenképpen szükség van valamilyen ösztönzésre, s minél antagonisztikusabb érdekű osztályok, társadalmi rétegek szövetségéről van szó, annál nagyobb súlyt kap az ösztönzés, amely hovatovább harc formáját is öltheti. A kínai nemzeti burzsoázia, bármennyire is különbözik a tőkés országok burzsoáziájától, végső fokon mégiscsak burzsoázia, amely kizsákná-

³ *Senpao* (a sanghaji nemzeti burzsoázia lapja) 1932. évf. 146. sz.

⁴ Szun Jat-szen Válogatott Művei. II. köt. Peking. 1956. 533. l.

nyolta a munkásosztályt, még ha az extraprofitot részben vagy egészben a kínai komparádor burzsoázia és az idegen tőkés vágta is zsebre. Másfelől, bármennyire ellentétesek voltak is érdekei a feudális földesurakkal, laza szálakkal bár, de kapcsolódott is hozzájuk. Ebben gyökereznek kétkedései, ingadozásai. E retrográd vonások elleni harc osztályharc, még akkor is, ha ez az egységfront keretein belül folyik. Az egységfronton belül folyó osztályharc azonban nem cél, csupán eszköz, az egység megszilárdításának eszköze.

Hibái mellett van ennek a burzsoáziának néhány jótulajdonsága is. Szimpatizál a nemzeti, demokratikus forradalommal, tett is egyet s mást ennek érdekében, ha nem is vérrel, de néhány jó szóval, s némi anyagi áldozattal törlesztette lelkiismeretét nyugtalanító adósságát a baba oltárán. A Kommunista Párt ezt nemcsak méltányolta, de jutalmazta is azzal, hogy ha nem is vezető, de tanácskozó jogot biztosított neki a hatalomban, sőt biztosította számára a méltányos hasznot is. A jótulajdonságok kibontakozásának ösztönzése a párt politikájában párhuzamosan folyt és folyik a hibák nyesegetésével. A pártnak e nemzeti burzsoázia irányában folytatott politikájában azok a csoportok estek a jobb, vagy „baloldali” elhajlás hibájába, amelyek az „egyidejű szövetség és harc” tételét nem voltak képesek dialektikus párhuzamban alkalmazni. A „baloldaliak” csak a negatív jellemvonásokat vették észre, következtésképpen túlhangsúlyozták a harc funkcióját, míg a jobboldaliak a pozitív, haladó vonásokat túlbecsülve ellentették a nemzeti burzsoázia ellen mértékkel alkalmazott harc politikáját is. A párt egységfrontpolitikájában, ezeknek a fent vázolt elméleti összecsapásoknak gyümölcseként kristályosodott ki az az egység-harc-útra egység-formula, amely a párt vezérelvévé vált a nemzeti burzsoázia megnyeréséért és átformálásáért folyó küzdelemben. A harcnak e szakadatlan társadalmi folyamatban mindig egy minőségileg magasabbrendű társadalmi egységet kell eredményeznie, ha a párt politikája helyes, s ha a történelmi feltételek eremár megérették. A minőségileg újra meg újra magasabbrendű egység létrejötté a nemzeti burzsoáziát illetően azt jelenti, hogy a kommunistáellenességből — több állomáson keresztül — fokozatosan eljut a kommunistákkal való szövetségig. Ennek az útnak fontosabb állomásai egybeesnek a forradalom egy-egy nagyobb győzelmével, sőt mondhatnánk e győzelmek közvetlen függvényei. A nemzeti burzsoázia kezdetben csak egy, majd fokozatosan egyre több kérdésben kénytelen elfogadni a kommunisták álláspontját, de egészen a felszabadulásig idegenkedik attól a gondolatától, hogy ezt a kommunista párt vezetésének nyílt elismeréseként fogja fel, függetlenül annak objektív tény voltától. Árnyalati eltérésekkel ez a helyzet a japánellenes háború végéig, 1945-ig. A nagy földesuszamlás 1946–49 között következett be, amikor a forradalmi események arra kényszerítették a nemzeti burzsoáziát, hogy nyíltan színt valljon. E réteg zöme ekkor számolt le régi illúzióival, s kezdett beletörődni a kommunisták vezetésének immár megmászhatatlan valóságába. E tény helyességét azonban akkor még csak a leghaladóbb csoportok vallották teljes meggyőződéssel. A felszabadulás után hosszú évek türelmes nevelőmunkája, „a szövetség és harc” politikájának a szocialista forradalom feladataihoz igazodó alkotó marxista továbbfejlesztése és annak rugalmas alkalmazása szükséges ahhoz, hogy néhányuk kivételével mint társadalmi réteg nemcsak passzívan elfogadják, de cselekvőleg segítsék és üdvözlőjként a békés úton történő szocialista átalakítást. Ma már elmondhatjuk, hogy a felszabadulás óta eltelt 10 esztendő alatt a Kínai Kommunista Párt ezt a feladatot lényegében megoldotta.

Józsa Sándor referátumát elsőnek Szamuely Tibor egészítette ki „A Kínai Kommunista Párt harca az egységes nemzeti front megteremtéséért a japán-ellenes háború első szakaszában”-c. korreferátumával. Szamuely Tibor megállapította, hogy 1937 nyarán a japán imperializmus számára a Kína elleni háború megindítása már halaszthatatlanul sürgetővé vált, mert erre az időpontra hatalmas hazafias hullám rázta meg Kínát, kikovácsolódóban volt a nemzeti egység. A létrejött nemzeti egységfront fő mozgató ereje a Kínai Kommunista Párt volt.

A Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága már 1935. augusztus 1-én, a Hosszú Menetelés befejeztével felszólította a kínai népet a japánok elleni harcra, amely Kína számára élet-halál kérdése lett. Ebben a küzdelemben — hangsúlyozta a Párt — a nép összes erőit egyesíteni kell, egységes fegyveres szervezetet és egységes japánellenes demokratikus kormányzatot kell létrehozni. Ennek érdekében a kommunisták hajlandók voltak ideiglenesen lemondani még az agrárreform megvalósításáról is. Ez az egységfront azonban jellegét tekintve más, mint az, amelyet az első forradalmi polgárháború idején, 1924–27 között hozott létre a Kommunista Párt. A fő különbség a kettő között abban állt, hogy most már a kínai forradalom és a néptömegek élén egy erős kommunista párt állott s a forradalom olyan erővel rendelkezett, mint a Kínai Vörös Hadsereg.

A bekövetkezett változásokat a Csang Kaj-sek által vezetett jobboldali Kuomintang-klika azonban továbbra sem akarta tudomásul venni. Bekövetkeztek a híres hsziani

események, amikor 1936. december 12-én Hszianban a Kuomintang hadseregek parancsnokai letartóztatták Csank Kaj-seket, akitől a polgárháború megszüntetését, a koalíciós kormány megalakítását és a japánellenes harc megindítását követelték. A „hsziani események” a kínai nép legkülönbözőbb rétegeiben már uralkodóvá vált japánellenes hangulatot tükröztek, ugyanakkor viszont azt a veszélyt is magukban hordták, hogy a japánok és ügynökeik Csang Kai-sek letartóztatását provokációkra használják fel a kínai hazafias erők közötti újabb belső háború szítására. Ezért a kommunista párt sürgős lépéseket tett a konfliktus békés megoldása érdekében. Csou En-laj Hszianba repült: közvetítésével Csang Kai-sek, a tábornokok és a Kommunista Párt megegyeztek a polgárháború megszüntetésében.

1937. július 7-én megindult a japán imperializmus rabló támadása, kezdetét vette a kínai új demokratikus forradalom harmadik szakasza, amelyben a forradalom fő tartalma változatlan maradt: az imperializmus és a feudalizmus elleni harc — azzal a különbséggel, hogy az ellenállási háború időszakában a forradalom éle a japán imperializmus ellen irányult. A Kínai Kommunista Párt fő politikai célkitűzése a Japán elleni háború idején egy széles nemzeti egységfront létrehozása, amely egyesít minden társadalmi réteget, még a komprador-burzsoázia és a feudális földesurak Csang-Kaj-sek vezetése alatt álló rétegét is, amely a nyugati hatalmak — az Egyesült Államok és Anglia — felé orientálódott.

A Kommunista Párt szeptember 22-i nyilatkozatában kijelentette: elfogadja Szun Jat-szen három népi elvét és harcol megvalósításukért. Felhagy a Kuomintang erőszakos megdöntésére és a földesúri földek elkobzására irányuló politikájával, a Tanácskormányt a Külön Terület demokratikus kormányává szervezi át, a Vörös Hadsereget Nemzeti Forradalmi Hadsereggé szervezi és Csank Kaj-sek legfelsőbb vezetése alá helyezi. Mindennek ellenében a párt csupán azt követelte a Kuomintangtól, hogy következzesen és ingadozás nélkül folytassa a háborút Japán ellen és lásson hozzá egy demokratikus rendszer megszervezéséhez. Két nap múlva Csang Kaj-sek elfogadta a feltételeket és létrejött az egyezmény a Kommunista Párt és a Kuomintang között.

A japán imperialisták rablótámadása a kínai nép nemzeti egységfrontjának megalkulásához vezetett, de az egységfronton belül már elejétől kezdve két egymástól különálló vonal érvényesült. Míg a dolgozó nép széles tömegei, amelyeknek érdekeit a Kommunista Párt fejezte ki, a honvédő népi felszabadító háború kibontakozásáért, az ország minden erőforrásának maradéktalan mozgósításáért, a demokratikus államrendszer alapjainak lerakásáért küzdöttek, addig a nyugati orientációjú komprador és feudális elemek, valamint a nemzeti burzsoázia felsőbb rétegeinek érdekeit képviselő Kuomintang vezető csoportja megváltoztatta ugyan korábbi politikáját, s 1937 nyara óta a Japán elleni háború folytatása mellett lépett fel. Ugyanakkor viszont a jobboldali Kuomintang csoport félt a széles népi honvédő háború kibontakozásától és azt mindenáron meg akarta akadályozni. Érdekeik Kína félgarymati és félfudális helyzetének további fenntartásához fűződtek, ezért ellenezték az aktív harc megszervezését, a japán megszállók kiűzésére vonatkozó terveiket csupán a külső erők — Amerika és Anglia — eventuais beavatkozására építették.

Amíg a japán támadás tartott, a sorozatos katonai kudarcok hatására a Kuomintang vezető csoport bizonyos lépéseket tett a létrejött nemzeti egységfront támogatására, sőt igyekezett annak élére állni.

A háború elhúzódása, a közvetlen japán veszély elmúlása, a nemzetközi helyzet komplikálódása, ugyanakkor a népi háború kibontakozása, a demokratikus és forradalmi erők térhódítása megváltoztatta a Kuomintang vezető csoportjának állásfoglalását. Az ellenállás szervezése helyett mindinkább arra fordították erejüket, hogy megőrizze hatalmukat és visszazorítsák a Kommunista Pártot és a befolyása alatt álló erőket. 1938 második felében a Kuomintang jobboldali vezetősége hozzáfogott a nemzeti egység megbontásához. 1939 végén — 1940 elején a Kuomintang hadsereg jelentős egységei végrehajtották az „első kommunistaellenes hadjáratot” a Külön Senhszi-Kanszu-Ninghszia Terület ellen. A nemzeti kormány hadseregének majdnem felét a Külön Terület ellen irányította, amelyet szigorú zárlat alá vettek.

A kínai nemzeti egységfrontban 1939-ben beállt válság a legszorosabban összefüggött a nemzetközi helyzettel, a Japán és a nyugati hatalmak politikájában bekövetkezett mélyreható változásokkal, az európai háború közlekedésével, majd kitörésével. A nemzetközi helyzet 1939—1940-es sajátos alakulásának hatására Csang Kai-sek még tovább fejlesztette egységfront tévkenységét. 1941. január 5-én az Új 4. Hadsereg egyrészét Dél-Anhuj tartományban hitszegő módon körülfúrta és megtámadta egy 80 000 főnyi Kuomintang sereg Ho Jing-csin hadügyminiszter vezetése alatt. Az ún. „dél-anhujai incidens” a nemzeti egységfront végleges felbontásának és az új polgárháború

kitörésének veszélyét idézte elő. Csang Kaj-sekék azonban nem vették eléggé figyelembe a megváltozott erőviszonyokat. Váratlanul érte őket az az egyöntetű elitelés, amelyet a kínai társadalom különböző rétegei kifejeztek áruló lépésükre. Sürgősen takaródót kellett fűjniök.

A nemzeti egységfront tehát hivatalosan továbbra is fennmaradt. Végleges felbomlását csak a Kommunista Párt bölcs politikája akadályozta meg. A párt Csang Kaj-sekék áruló tevékenységének leleplezésével párhuzamosan mindent elkövetett az egység végleges felbontásának megakadályozására.

A Kínai Kommunista Párt egész tevékenységében a marxizmus—leninizmus tételeinek mesteri alkalmazását, a pártnak a néphez, az ország érdekeihez való hűségét láthatjuk. Ezek a tényezők parancsolólag diktálták a pártnak azt az áldozatos harcot, amelyet minden nehézséget leküzdve az egységfront megteremtéséért vívott a nemzeti ellenséggel szemben. Ez a harc, ez a politika, ez az áldozatkészség vitte győzelemre a kínai forradalmat — fejezte be előadását Szamuely Tibor.

Józsa Sándor referátumához a másik korreferátumot „Az egységfrontpolitika szerepe a kínai forradalom szocialista szakaszában” címmel *Tólas Barna* tartotta. Előljáróban hangsúlyozta, hogy arra a kérdésre kíván feleletet adni, vajon a forradalom első szakaszában folytatott egységfrontpolitika milyen vonásokat kölcsönöz a forradalom második, szocialista szakaszának.

Mint ismeretes — hangsúlyozta —, a kínai átmeneti időszak alapvető feladatát tekintve megegyezik a többi szocializmust építő ország átmeneti időszakával, egyes sajátosságaiban azonban lényegesen eltérő vonásokat is találhatunk. Ezek az eltérések, melyek főleg a szocializmus építésének konkrét módszerénél, az átmenet egy-egy sajátos formájánál mutatkoznak, végső fokon a kínai társadalom fejlődésének arra az alapvető történelmi sajátosságára vezethetők vissza, hogy Kína félgymarmati, félféudális társadalmi helyzetből egy győzelmes népi forradalom nyomán kialakult népi demokratikus társadalom átmeneti jellegű társadalmi formáján keresztül halad a szocializmus felé. A Kínai Népköztársaság túlnyomóan elmaradott, kisüzemi, naturalis gazdaságot örökölt. A kapitalista termelés ezért az átmeneti korszak elején még viszonylag fejlettebb termelési módot képviselt. Az új állambatalomban is bizonyos szerepet kaptak a nemzeti burzsoázia képviselői, így teljesen nyilvánvaló, hogy a nemzeti burzsoáziát is felölelő népi demokratikus egységfront a kínai forradalom szocialista szakaszában is óriási jelentőséggel bír.

A kínai társadalom négy demokratikus osztályának (ezek: a munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság és a nemzeti burzsoázia) a munkásosztály vezetésén és a munkás-paraszt szövetségen alapuló egységfrontja volt az a társadalmi-politikai bázis, amelyre 1949-ben a Kínai Népköztársaság egész népi demokratikus államrendje felépült.

Mint ismeretes, a szocializmushoz vezető átmeneti időszak alapvető feladata a szocialista társadalom felépítése. Ennek megfelelően a kínai átmeneti időszak alapvető ellentmondása a szocializmus és a kapitalizmus közötti ellentmondás, amely politikai síkon a munkásosztály és a burzsoázia közötti osztályellentétben és osztályharcban nyilvánul meg. Az ilyen ellentmondások és ellentétek minden esetben antagonisztikus jellegűek. Kínában azonban a sajátos történelmi, társadalmi, gazdasági és politikai feltételek mellett, az osztályerőviszonyoknak a népi forradalom győzelme eredményeképpen a munkásosztály javára történt nagyarányú eltolódása, olyan helyzetet teremtett, hogy ott ennek az antagonisztikus ellentmondásnak a feloldásánál is a népen belüli ellentmondások megoldására jellemző módszerek alkalmazhatók, azaz a fokozatos szocialista átalakítás és átnevelés módszerei.

E módszerek alkalmazhatóságában nagy szerepet játszik a kínai nemzeti burzsoázia történelmi sajátossága, amely az ún. „kétarcúságban” nyilvánul meg leginkább. A nemzeti burzsoázia szerepe és magatartása a szocialista forradalom szakaszában is kétoldali, amely egyrészt a szocialista átalakítások elfogadására és elősegítésére irányuló *aktivitás*ban, másrészt pedig a szocialista átalakításokkal szembeni *passzivitás*ban (esetleg ellenállásban) nyilvánul meg. Éppen ezért a Kínai Kommunista Párt egységfrontpolitikájának lényegét a szocialista forradalom szakaszában is a „szövetkezés és harc” dialektikus egysége jellemzi.

A Kínai Népköztársaság megalakulása után a Kínai Kommunista Párt a kapitalista ipar és kereskedelem irányában a „felhasználás, korlátozás és átalakítás” hármas politikáját alkalmazta. Ennek lényege abban állt, hogy felhasználva a kapitalista gazdaságnak a népgazdaság és népjólét szempontjából pozitív szerepét, korlátozva a gazdasági fejlődésre káros negatív szerepét, fokozatosan az államkapitalizmus útjára terelte a kapitalista gazdaságot, s ezen keresztül lépésről-lépésre átalakította e gazdaság kapitalista jellegét.

Az átalakítás végső eredményében a kapitalizmus felszámolását és a burzsoáziának mint osztálynak a megsemmisítését jelenti. Ebben áll a kapitalista ipar és kereskedelem szocialista átalakítására irányuló politikai lényege, amely tartalmát tekintve nem más, mint az adott körülmények között, Marx és Lenin által is megvalósíthatónak tartott „megváltás” vagy „kifizetés” módszerének a sajátos kínai viszonyhoz való alkalmazása.

A Kínai Népköztársaság tíz éves fejlődésének hatalmas eredményei azt mutatják, hogy a Kínai Kommunista Párt egységfrontpolitikájában továbbra is a marxista dialektika tudományos módszerét követi, s a népi forradalom győzelmének kivívása után, a politika segítségével, mesterien oldja meg a szocialista forradalom egész sor bonyolult és nehéz feladatát is. E feladatok megoldása természetesen változó ölességű harc, és pedig osztályharc keretei között megy végbe, amelynek során az „egység — harc — újabb egység” dialektikája érvényesül. A Kínai Kommunista Párt vezette népi demokratikus egységfront a szocializmus építése ugrásszerű fejlődésének szakaszában is maradéktalanul betölti történelmi hivatását, és sorait egyre szorosabbra zárva újabb hatalmas eredmények és sikerek elérésére ösztönzi és mozgósítja a nagy kínai nép sok százmilliós tömegeit — fejezte be hozzászólását Tólas Barna.

(*)

TÖRTÉNETI IRODALOM

SZABAD GYÖRGY:

A TATAI ÉS GESZTESI ESZTERHÁZY-URADALOM ÁTTÉRÉSE A ROBOTRENDSZERRŐL A TŐKÉS GAZDÁLKODÁSRA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1957. 591 l., 8 t., 2 térkép)

Ha nemrég még vitatni lehetett: a mezőgazdaságtörténeti kutatás terén mennyiben van jelentősége, vagy éppen létjogosultsága az egy-egy nagybirtok életét, gazdálkodását bemutatni kívánó monográfiáknak (vö. *Belényesi Márta*: Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről, Gödöllő—Budapest 1957, 5—9. l.) — Szabad György munkája egymagában alkalmas arra, hogy effajta kétségeket clozlasson. Mert konkrét s beszédes bizonyosságát adja annak, aminek már nem egyszer hangot adtunk: hogy ti. újabbkori agrárfejlődésünk feltárásának a helytörténeti alapokra épülő vizsgálódás az egyik legjárhatóbb s leggyümölcsözőbb útja. Aki parasztnépünk s mezőgazdaságunk középkori helyzetét-alakulását kutatja, többnyire kénytelen helyileg szétszórót s olykor időben sem közeleső adatokból következtetéseket levonni, és siet megragadni minden értesülést, bármilyen fajta forrásból fakadjon is az, hogy valamennyire kerek képet alkot-hasson. Természetesen az újabbkori fejlődés kutatója sem mondhat le arról, hogy a kútfők minél szélesebb s változatosabb körét hasznosítsa; neki azonban már itt-ott módjában van összefüggően s tágabb kiterjedésben járulót áttekintést nyerni s a helyi fejlődést is végigkövetni, amióta írott forrásaink bővebben csurrannak. Kivált a XVIII. századtól kezdve rendelkezünk több eltérő időpontból olyan összeírás-jellegű kútfőkkel, amelyekből a termelőerők és termelési viszonyok lényeges elemei, az agrárélet és paraszti sors fő szerkezeti vonásai országosan megvonható keresztmetszetben tárulnak elénk, s kirajzolódnak a fő gazdasági tájak és vonzásterületek sajátos anyagi bázisukkal és társadalmi berendezkedésükkel. Önmagukban statikus képek, ám ha egybevetjük, ami vallomásukból közös nevezőre hozható, a fejlődés iránya is megvilágosodik belőlük; s főképp rámutatnak arra: hol kell a keresztmetszet szövedékén a helyi alakulás egy-egy hosszanti szálát keresztülfűznünk, hogy egy-egy tájegység agrárfejlődése egész dinamizmusában bontakozzék ki előttünk. Mert a nagy átnézeteket szükségképp helytörténeti feldolgozásoknak kell kiegészíteniük: elsősorban egy-egy — minél több! — faluközösség életének alakulása vár bemutatásra a maga lehető teljességében, de mellette nem hanyagolható el a nagyobb egységek: a szervezetük gyűrűjébe fogott nép gazdasági-társadalmi berendezkedését alapvetően meghatározó földesuraságok életútjának feltárása, bemutatása sem.

Mindezzel persze korántsem akarjuk azt mondani, hogy az uradalmak szervezetét, gazdálkodását megelevenítő monográfiák általában, vagy akár csak a polgári történetírás ilyen irányú kezdeményezése: a Domanovszky Sándor szerkesztette „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez” mindenben megfelelőnek az agrártörténetírásunk elé joggal tűzhető céloknak. Nem arról van szó, hogy akármilyen uradalomtörténetnek menlevelet adjunk; közülük csak a jó munkákból kívánatos minél több, olyanokból, melyek a földesúri gazdálkodáson kívül a lehetőséghez képest a birtok népének mindennapi életét és küzdelmeit is hiven tükrözik. Már pedig a polgári korszak próbálkozásait nemcsak a szemlélet korlátai miatt lehet elmarasztalni, hanem azért is, hogy a többoldalúság, a teljesség igénye túlnyomórészt vizsgálódásuk tárgykörét illetően is hiányzott belőlük.

Efféle kifogás a szerzőt távolról sem érheti. Terjedelmes könyvében mindvégig a paraszti sors alakulását állítja középpontba, még pedig félreérthetetlenül a szegénység oldalán állva, s a marxista történettudomány fegyverzetében. De nemcsak az átfogó szemlélet s a következetes álláspont hűz éles választóvonalat műve s a polgári próbálkozások közé: elhatárolja tőlük az is, ahogy tanulságaikat levonva, kritikát gyakorol fölöttük. S hangsúlyozni kell: ez a józan bírálat általában jogos és helytálló; legfeljebb annyit lehet megjegyezni, hogy az egybevetés a Domanovszky-disszertációkkal, melyek időben nem terjednek addig, hol a szerző az érdemi tárgyaláshoz fog, nem mindenben meggyőző,

amikor az érvelés a fejlődés más-más fázisába fogódzik. (A jobbágy termékfeleslegeinek földesúri elcsajátításával kapcsolatos, részben jogos észrevételek során pl. a szerző a 203–204. lapon kritikai lendületében „a parasztság fejlődését éltető forrásnak elszívása”-val s „a hazai föld parlagja sorvasztása”-val [?] is, meg a parasztgazdaságban folyó „termelés kibővítése”-vel, „extenzív és intenzív növelése”-vel is előhozakodik — csak éppen azt nem hangsúlyozza, hogy az egybevetett két időszak között a belső piac s a paraszti ártermelés lényeges fejlődésen ment keresztül.) Ebből a szempontból jobb összehasonlításra adott volna lehetőséget két más, ugyancsak dunántúli nagybirtokról adott polgári feldolgozás: az egyik (Bojt Lajosé), igaz, csak a szerző által tárgyalt korszak elejére terjed ki, a másik (Szentiványi Béláé) azonban, bár inkább csak gazdaságtechnikai vonatkozásban használható, az egész XIX. századot átveli.

Egyébként a munka alapos és széleskörű tájékozottságról tesz tanúságot. Döntően a tatai Eszterházy-levéltár hatalmas iratanyagára épül, melynek egy részét a szerző már a „Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849–1867” (1951) c. tanulmánykötetben értékesítette. Ezúttal a gazdasági jegyzőkönyveken túl mélyen beleásta magát az úrbéri, úriszéki, tagosítási iratok, szerződések, levelezések, számadások stb. szétágazó iratcsoportjaiba is, fáradságos s részben teljesen úttörő munkával. Kár, hogy kutatásai bizonyos fókig előtte jártak a levéltári rendező törekvésségnek, s így pl. a meglevő számadásmelléleteket csak kis részben tudta felhasználni; az iratanyag csonkán kívül ez szabott feldolgozó munkájának bizonyos korlátokat. De körültekintően értékesít egyéb írott és nyomtatott forrásanyagot is, hogy ábrázolását kerekké tegye. A logikusan felépített, jól gördülő, erőteljes hangsúlyú összegezésekben kiesendülő előadás keveset árul el a mögötte rejlő fáradságos anyaggyűjtő és elemző munkából: erről közvetlenül csak a gondos számítások, táblázatok és jegyzetek tanúskodnak. Szabad György nemcsak megalapozás dolgában mutat jó példát: a sokfelé ágazó problémák egybefogását is szép sikerrel végzi el (legfeljebb könyve hosszabb lélegzetű fejezeteinek további tagolása lett volna kívánatos).

A problémalátás készségéről már a tárgy céltudatos elhatárolása tanúságot tesz. Amint a munka címében is kifejezésre jut, a szerző a történeti ábrázolásban korántsem áll meg a gazdasági-társadalmi vagy épp politikai fejlődés korszakhatárán (mint Szántó Imre a Festetics-birtokokról írt könyvében); ellenkezőleg: éppen azt akarja megmutatni, hogyan alakult át a feudális szerkezet az 1848-i forradalom nyomában. S evégből előbb a reformkori állapot és folyamatok előadásával vet széles alapot, majd 1848–1849 mozgalmas eseményeinek ábrázolásán túl egészen a kiegyezés koráig viszi tovább a fejlődés bemutatását. S az újszerű problémaállítás, a kiválasztón túli és inneni oldalnak kerek forrásanyagon nyugvó, egy földesuraság szerves egységére épülő egybevetése igen eredményesen bizonyul társadalmi és gazdaságtechnikai vonatkozásban egyaránt, bizonyoságul annak, mit bevezetőül mondtunk. Szabad György könyve összehasonlíthatatlanul többet mond számunkra a tárgyalt időkor agrárberendezkedéséről, mint amit a felsőbb intézkedések ismertetéséből kiinduló vagy főképp irodalmi adatok alapján átfogó ábrázolással próbálkozó eddigi munkák mondtak.

Erőteljes vonásokkal domborodik elő mindennekelőtt a földesuraság profilja: az Eszterházyaké, kik 1820-tól kezdve nagyüzemi ártermelésre berendezett majorsági gazdálkodást építenek ki, s hogy ez minél nagyobb jövedelmet hajtson, egyfelől széleskörű, sokágúan tagolt, jól egybefogott uradalmi apparátust hoznak létre, másfelől — s ez a fontosabb — ennek révén sok ügyeskedéssel-mesterkedéssel sajtolnak ki a jobbágyból, amennyi munkát és szolgáltatást csak lehet. Igen figyelmeztető, ahogy a szerző kimutatja: a jobbágyterhek egymásba vegyítő összekapcsolásának s a jobbágytelken felüli földek és jogok átengedéseért kicsikart ellenszolgáltatásoknak valóságos rendszere mint adott módot az uradalomnak, hogy a törvényes járandóságokat jéskán megtegye. A szerződéses falvakban látszólag a pénzjáradék volt a döntő; ám a valóságban a megszábott pénzbeli terhek csak együttes elszámolási alapot jelentettek, melynek terhére a nagyon is olcsón beszámított robotnak roppant mennyiségét lehetett a parasztnép nyakába varrni. Az urbárium szerint szolgáló jobbágyokat illetően pedig az előírások felül kívánt s ugyancsak poton áron számított „felesleg” robotnapok szolgáltatták az uradalom fél-íngyen munkaerejét. Ilyenformán a szerződéses jobbágyok helyzetét alig lehetett előnyösebbnek mondani az urbárium szerint szolgálóknál; jól megmutatkozott ez az 1836-i törvényhozást követő paraszti megmozdulások során, mikor a szerződéses falvak jelentős része inkább az úrbéres állapotra való visszatérést választotta.

Sajnos, az uradalom jövedelmeiről közölt adatok nem engedek annak számszerű lemerését: mit jelentett a nagybirtok háztartásában az 1836 utáni fokozott paraszti osztályharcra járó, viszonylag kisebb megrázkódtatás. Annál plasztikusabban domborodik ki a szerző előadásában 1848, a feudális elnyomó-kizsákmányoló apparátus összeroppanásának

hatása. Viszonylag kedvező tőke-ellátottsága (erről meg a bérlok körének változásáról igen hasznos táblázatok adnak részletes áttekintést) s a fokozódó árutermelés révén már a jobbágyszabadság megelőző évtizedekben át- meg átszótták az uradalomnak alapjában robotra épülő szervezetét a tőkés rendszernek, kivált 1836 után, mindinkább erősödő erecskéi: a majorsági apparátus növelése, vándormunkások felfogadása, megfizetett számfeletti robot, a termelőeszközöktől részben vagy egészben megfosztott szegénység áruvá lett munkaerejének pénzen vagy részért való megvásárlása (ez utóbbiak még a feudális munkajáradékhoz kapcsolva). Am az 1848-i gátszakadás véget vetett az efféle toldozásnak-foldozásnak (noha ledolgozás formájában a robot tovább élt még bizonyos fokig). Ingyen robottól s pénzzé tethető gabonadézmától elvesve, kölcsönök dolgában is megcsorulva, az Eszterházyak a kizsákmányolás tőkés rendszerét, apparátusát az egész birtokon maguk erejéből nem tudták megvalósítani, s így nem maradt más számukra, mint az uradalom legnagyobb részét bérlok kezére adni.

A birtokszervezet átalakulásának rajzánál nem kevésbé tanulságos, ahogy a szerző a paraszti sors változását élénk tárja; sajnos, az ismertetés szűkre szabott keretei cészen is csak néhány legfontosabb eredmény kiemelését engedik a könyv gazdag anyagából. Drámai erővel elevenedik meg az olvasó előtt a két szembenálló fél osztályharca 1848—1849 hol reménységet csillantó, hol tragédiába torkolló fordulatai között: egyfelől a szabadságharc ügyét féltve melengett, maga lábára állt parasztságé, mely — kivált legelcsettebb rétegei: a zsellérség s a majorsági zsellérek részéről — a jobbágyszabadság visszanyerésének továbbfejlesztéséért küzd, másfelől a földesúré, ki ugrásra készen vár a Habsburg-reakció győzelmére, hogy ennek támogatásával minél többet kaparintson meg a parasztléleken levő birtokokból. S erőszben — a föld népének hátrányára — döntő jelentőségűvé vált, hogy az 1853-i úrbéri nyílt parancs — mint a szerző helyesen hangsúlyozza — csupán az úrbérrendezés értelmében az úrbéri tabellákba bevezetett birtokállományt volt hajlandó állami megváltásra kerülő paraszti tulajdonnak elismerni. Sokrétű s a felszabadult jobbágyságra csaknem egyértelműen terhes következmények származtak ebből. A terméshozott kemény paraszti erőfeszítéssel elhódított irtványok csekély irtásbér ellenében nagyrészt az uraság ölébe hullottak. Hogy a maradványfeldeket megtarthassa, vagy kénytelen volt egy részükről lemondani a parasztság, vagy pedig a válságösszeg terhét nyögte évtizedeken át. De a remanentális földeken kívül is voltak olyan megművelt, jobbágysághoz nem tartozó földek a falvak határában, melyek saját kezelésben való hasznosítását 1848 előtt még a viszonylag kedvező tőke-ellátottság sem tette lehetővé az uradalom számára; most a parasztnép elveszik e jelentős telken kívüli birtokoktól, holott azok, mint a szerző kiemeli, létalapjának fontos kiegészítő részét alkották. Kicsúszik a föld a nagyrészt felszabadított jobbágyságból kikerült kurtanemes „bérlok” alól is: helyükbe ugyancsak tőkés bérlok lépnek. Kis lija annak is, hogy az örökszerződéses falvak népe alól ugyancsak ki nem húzza a talajt a földesúr, azt vitatván, hogy majorsági települések: csak a végső fórum előtt sikerül érvényesíteni igazukat. További lehetőséget nyújtanak a parasztság megrövidítésére a birtokrendezések, tagosítások, egyben újabb lökést adva a paraszti társadalom már évtizedek óta tartó polarizálódásának s — ami nagyobb hangsúlyt, bővebb kifejtést érdemelt volna — végső szakaszába juttatva a faluközösség felbomlását. Mindebben leginkább a zsellérség a vesztes: bérföldje nem igen marad, tenyérnyi szántóföld birtokáért cserében elveszít legelő-, erdőreszesedést, állattartása elszorvad, kiszolgáltatottja lesz az olcsó munkacrére vadászó birtokos uraknak. Ime fő útjelzői a porosz típusú fejlődés sajátos, kiterjedt bérheadással egybekötött válfájának, melynek során a tatai Eszterházyak birtokállományukat a forradalmi átalakulás válságán keresztül nemcsak átmentették, de részben még ki is kerekítették.

A birtokszervezeti-társadalmi fejlődés igen sikerült rajzánál valamivel halványabb vonásokkal tűnik elő az átalakulás gazdaságtechnikai oldala. Nem csupán a szerzőnek könyve címében is kifejezésre jutó fő érdeklődési iránya magyarázza ezt: ráadásul az 1850-es évektől cészen forrásai is vékonyabban csörgedeznek, hiszen azóta, hogy a birtok túlnyomó része tőkés bérlok kezére került, az uradalmi levéltár csupán a saját kezelésben maradt töredék gazdálkodását tükrözhetette. (Pedig milyen fontos lenne alaposan megismernünk: a bérlok, kiknek résztőkéből tevődött össze az a forgótőke, mely az egész birtok gazdálkodásának tőkés átalakításához az Eszterházyaknak nem állt rendelkezésükre, milyen módon formálták át a kizsákmányolás s a termelés rendszerét, hogy a növekvő bérösszegek ellenére is versengést támasztó vállalkozói profitot tudtak kigazdálkodni maguknak.) De egyébként sem nyílt mód a nagybirtok egész háztartásának számszerű bemutatására: évtizedenként gondos táblázat mutatja be egy-egy év pénzbevételeinek összegét és forrásait, ám a kiadásokról meg a termény- és állatháztartás alakulásáról már csak a szöveg ad egyes töredékes felvilágosításokat. Jóval több, amit a jövedelem háttéréről: magáról a gazdálkodásról megtudhatunk. A szerző élénk érdeklő

déssel kíséri a nyomásos rendszer fokozatos bomlását, a kapás- és takarmánynövények terjeszkedését, a váltógazdaság előhaladását; a fő problémákat felismeri tehát, ám ilyen irányban részlet kutatásokat már nem tudott végezni (397. l.). Nyilván könyvének adott keretei miatt nem tesz kísérletet arra sem, hogy a tata-gesztesi uradalom gazdálkodásának fejlettségét más nagybirtokokkal való összehasonlítás s a korabeli gazdasági irodalom előírásaival való egybevetés révén lemérje. (Pedig az utóbbira különleges alkalmat adott volna, hogy az uradalom 1825-ben gazdatisztjei számára megszerezte Angyalffy Mátyásnak, a kor neves szakírójának gazdasági munkáit. Milyen érdekes lett volna megfigyelni: termékeny talajra talált-e ez a „befektetés”, az elmélet átment-e az életbe a nagybirtok fejlett gazdasági apparátusa útján?)

Úgy véljük: a gazdaságtechnika fejlődése a joggal előtérbe állított társadalmi átalakulás mellett is bővebb s áthatóbb elemzést érdemelt volna. Nem lehet eléggé hangsúlyozni: épp a tárgyalt időszakban, a XIX. század derekán döntő jelentőségű folyamat zajlott le a magyar agrárfejlődésben. A növekvő árutermelés, a bontakozó tőkés gazdaság sodrában fokozatosan szétfeszültek, majd szét pattantak a hagyományos feudális gazdálkodás abraoncsai, melyek hosszú évszázadok óta mozdulatlan merevséggel állták útját minden melyezhető újításnak. Nem hirtelen „agrárforradalom” képmében következett be a kötött, extenzív nyomásos rendszerről az új szabad, intenzív gazdálkodásra való áttérés, hanem itt előbb, amott utóbb induló, zökkenők közt bukácsoló folyamatként; az az időszak, mely nagy vérpezsdülést hozott a magyar mezőgazdaságba: a századeleji gabonakonjunktúra, majd a gyapjúkonjunktúra éppen nem egyengette az intenzív váltógazdaságra való áttérés útját. De épp a konjunktúrákat követő válság nyomában vált nyilvánvalóvá, hogy megmaradni a hagyományos gazdálkodásmód mellett: a földesurak számára a maradvással, alámértéssel egyértelmű. S mindinkább létkérdéssé vált a parasztság számára is, hogy belterjesebb gazdálkodással többet hozzon ki földjéből: folyvást növekvő létszámmal nagyjából változatlan birtokállományra szorulva, pauperizálódó tömegei, mivel a tőkés ipar fejlődése nem volt olyan mértékű, hogy a termelőeszközöktől több-kevesbé elesett szegénység „szabaddá” váló munkacerejét nagyjából felszívhatta volna, jórészt csupán a mezőgazdasági termelés intenzívválódása révén találhattak megélhetést. Ám a gyökeres átalakulás útját magyar földön különösen nehezzé tette 1848-ig a feudális agrárszervezet fennállása, a jobbágyszabadság után pedig az, hogy annak végrehajtása során az osztrák önkényuralom babáskodása nagyjából csorbítatlan mentette át a feudális uralkodó osztály birtokállományát. Amíg ott kínálkozott jobbágyaik ingyen robotja, a földesurak a dolog természeténél fogva iparkodtak kihasználni ezt a lehetőséget — már pedig, ahogy a paraszti osztályharc élesedett, az irdolga egyre kevésbé bizonyult alkalmasnak a gazdálkodás átformálására, intenzívebb módszerek meghonosítására. S ugyanakkor a robot, a dézsma súlyos különös s kiváltképp a tagosítatlan faluhatásra nehezítő feudális művelési kényszer béklyói a jobbágy haladottabb gazdálkodása elé is szűk korlátokat vontak. Nem szűntek meg a nehézségek 1848 illetőleg 1853 után sem. A munka minőségében rejlő akadály ugyan elhárult az intenzívebb földesúri gazdálkodás útjából, hisz a jobb megműveléssel össze nem férő robot már csak maradványaiban: ledolgozás formájában élt tovább; ám előbb a számottevő tőkét igénylő mennyiségi problémán kellett úrrá lenni, a feudális munkajáradék elvesztésén, ami valószínűleg válságos helyzetbe döntötte az urasági gazdaságot. A felszabaduló paraszti energiáit pedig egyelőre az általa maga számára művelt föld megtartásáért vívott harc kötötte le, súlyosbítva maradványföldekért vállalt teherrel, szőlődezsmaival, a szegényebb rétegek esetében a legeltetési és fafaisai jog elvesztésével; igazában csak akkor lett teljes értelemben tulajdonosa földjének, midőn a tagosítás megrázkódtatásán keresztül eljutott odáig, hogy legjobb tudása s igyekezete szerint tehesse magáévá a gazdálkodás haladottabb módszereit. Sajnos, épp erről a tulajdonossá lett parasztról: hogyan állt a maga lábára, robot, dézsma s egyéb terhek, közösségi megkötöttségek gúzsából szabadultán mint rendezte be gazdaságát, az árutermelés sodrába kerülve mint vált a kapitalizmus útjára lépett magyar mezőgazdaság integráns tényezőjévé — úgy tetszik, Szabad György forrásai keveset mondtak.

Rövid, sommás problémafelvetésünk csupán érzékeltetni kívánta, hogy az átmeneti időszak, melyet a szerző oly kitűnő meglátással választott vizsgálódásai tárgyául, a mezőgazdaságtechnikai fejlődés terén is súlyoskérdésekkel terhes. S megemlítésük annál inkább megokolt, mert aligha lehet vitás — a fenti rövid utalásokból is nyilvánvaló —, hogy agrárszervezet és agrotechnika között szoros összefüggés állt fenn mindenkor, tehát felvetődő problémáikra is közös alaphól kiindulva, kölcsönösségük figyelembe vételével kell a választ keresnünk. Természetesen a szerzőtől nem kérhetjük számon, hogy a kérdéseket, melyeket mondanivalójának gazdagsága még szaporít, minden irányban megoldja. Nagy érdeme már az is, hogy szilárd alapokon, jó felkészültséggel és meglátással csaknem

érintetlen területre hatolt be, s olyan ösvényeket vágott a történeti megismerés számára, melyek további tágitással, egyenetléssel tartós, teherbíró utaknak ígérkeznek. A további kutatás nemcsak hogy nem mellőzheti Szabad György eredményeit: éppen úttörő jelentőségük miatt szükségképp építenie kell megállapításaira. Szé a jövőbe mutató jelentőség kívánja meg, hogy a könyv néhány problematikus megfogalmazására, részletére is rámutassunk.

A munka egyik legfontosabb eredménye, hogy felfedi a parasztság által a jobbágytelken felül bírt földek jelentőségét, s a földesúr törekvését, hogy jogát e birtokokhoz biztosítsa. Nem egészen szerencsés azonban a „telkenkívüli állomány” terminus (32. l.), mellyel e földeket jelöli: az állomány fogalmában a lényeg, az állandóság ize érzik (ezért illik a jobbágytelekre), már pedig itt járulékos és változó birtokokról volt szó. Az meg egyenesen félreértésre adhat okot, hogy nemcsak az uradalom saját kezelésében levő földeket veszi a majorsági birtokok fogalma alá, hanem azokat a jobbágytelekhez nem tartozó földeket is, melyekhez a földesúr csupán jogot formált — részben mert régtől fogva jobbágykézen voltak, részben mert saját üzemű megművelésükhöz nem rendelkezett elegendő tőkével. Így szerzünk a tata-gesztesi uradalomban óriási méretű, 110 000 kat. holdnál is nagyobb majorsági területéről tudomást (37, 455—457. l.) — holott majorsági annyi mint földesúri majorhoz tartozó, mint ahogy majorsági gazdálkodáson is a földesúr saját üzemét értjük. Nem elég itt csak jobbágytelekekről, majorsági területekről, s ez utóbbiba mindinkább belemagyarázott telkenkívüli „állományról” beszélni: a feudális korszakra nézve világosan meg kell különböztetni (a község szántóföldjén és kaszálóján felül) a következő kategóriákat. 1. Telki állomány (jobbágytelkek — belsőség s hozzákapcsolódó káposzta-, kender-, kukorica- stb. föld, ill. kert, szántó és rét — és zsellérféltelkek, az úrbérrendezés óta utóbbiakhoz sorolva az 1/3-nál kisebb telkeket is). 2. Telken kívüli jobbágyföldek (szőlő, irtvány, maradványföld, melyeket a jobbágyok — előírás szerint — úrbéres szolgáltatások fejében bírtak). 3. A jobbágyok és a földesúr közös használatában levő földek (elkülönítetlen legelő). 4. Földesúri birtokok a jobbágy korlátozott használatával (erdő, nádas). 5. Mások (jobbágyok, polgárok, nemesek) által nem-úrbéres szolgáltatások (munka-, termény-, pénzjáradék) fejében használt földesúri birtokok. 6. Saját használatban levő földesúri birtokok (tilalmas erdő, elkülönített legelő, majorsági rét és szántóföld). Nyilvánvaló, hogy a földesúr saját üze, allodiális gazdálkodása szempontjából csak a legutolsó csoportba tartozó területek jöttek számításba, sőt a majorokdás tulajdonképpeni tárgyának, saját művelés alatt álló urasági földnek szorosabb értelemben csupán az allodiális rét és szántóföld tekinthető — ez pedig (mint arra az 1829-i és 1841-i vetésmennyiségről a 63. lapon közölt adatokból is következtetni lehet) kétségtelenül csak töredéke volt a szerző által kimutatott „majorsági összterületnek”. Az persze helyes, hogy a szerző kellő hangsúlyt ad a földesúr jogbiztosító, sőt — kiterjesztő törekvéseinek, melyek révén birtokállományát átmentette a jobbágyfelszabadítás válságán. De bizonyos fókig az úrbérrendezés-adta lehetőségek nyomában (akkor is csak fokként) kiterjedéyesedő földesúri felfogás visszavetítésének, a kisajátító tendenciák oldaláról való szemlélet vellejájának tűnhet fel, ha mindazt majorsági föld névével illetjük, ami nem volt a jobbágytelek tartozéka; kétség nem férhet hozzá: a nép nem így vélekedett még a közösen velt legelőről, erdőről, vízekről sem, nemhogy azokról a földekről, melyeket — sokszor nemzedékek — verejtékes munkájával a maga számára tett gyümölcsözővé. S bármennyire fontos is tudnunk: mekkora jobbágyművelte földet fenyegetett elnyeléssel — anélkül, hogy még megemésztésére vállalkozhatott volna — a megnövekedett földesúri mohóság, a majorsági üzem fejlődése szempontjából az mondana igazán sokat számunkra, a robot fokozásának hátterét az világítaná meg, ha a saját kezelésben művelt szántóföldek (és rétek) terjeszkedéséről kaptunk volna átfogó s lehetőleg teljes értékű adatokat.

Ide kívánkozik egy-két további terminológiai megjegyzés is. A maradványföldek első típusát (319. l.) nem az Urbáriumot követően s nem a telkenkívüli „állományból” hasították le, hanem az úrbérrendezés végrehajtása során s magukból az addig bírt jobbágytelkekből. Nem helyes, az elnevezés hasonlóságából kiindulva, zsellért és majorsági zsellért egy kalap alá venni, egyazon társadalmi réteg tagjaként szerepeltetni (177. l.): kettejükét éles határvonal választotta el egymástól. Általában a zselléreket (nyilván zsellérfiúkról s házatlan zsellérekről van szó) se nevezzük már így (186. l.), ha cselédsorba kényszerültek, hanem szolgának, cselédnek. A cselédek egyébként az úriszék alá (58. l.) nem, hanem csak az uraság házi fenytő hatalma alá tartoztak. Azt olvassuk másutt (158. l.), hogy a parasztság körében „a felhalmozásbeli különbségek lehetősége elsősorban a birtokolt földterület nagyságától függött”; de legalább ennyire a kötöttségektől sokkal inkább mentes állattartástól, kivált a gyapjúkonjunktúra idején. Nem pontos szóhasználat „a birtokos osztály italméri monopólium”.

ról beszélni (91. stb. l.), mikor a kocsmáltatás joga az év megszabott részében a parasztnépet illette.

Észrevételeink további csoportja a gazdálkodás technikai részéhez kapcsolódik. Említettk: a szerzőnek ez irányban is van szeme hozzá, hogy meglássa: a fő problémák erőszében a nyomásos rendszer lassú háttérbe szorulása s a váltógazdaság elterjedése körül csoportosulnak. Ám az egymással birkózó hagyományos és racionális gazdálkodás típusa s a közéjük illeszkedő lépcsőfokok nem világosodnak mindenütt éles és tiszta körvonalakkal, s így maga a rendszerváltás sem kapja meg mindig megillető hangsúlyát.

Mindenekelőtt a nyomásos gazdálkodásról olyan képet kap az olvasó, hogy „az egyes nyomásokhoz tartozó földek nem egy tagban terültek el, hanem a határ különböző pontjain fekvő dűlők illetőleg dűlőrészek sorakoztak az őszi, tavaszi nyomáshoz vagy maradtak ugaron. Ez a rendszer kétségtelenül fokozta a tagosítatlanságból eredő munkapazarlást” (162. l.). Kár, hogy a szerző áttekintő térképen kívül nem csatolt olyan falutérképet is munkájához, mely ezt a leírást igazolná — mert nélküli az ilyen határbeosztást legfeljebb mint kivételt könyvelhetjük el. Hiszen az egész nyomásos rendszer arra épült, hogy az ugaron heverő szántóföldön legelőt biztosítson a jószágoknak; s ugyan miképp lehetett volna a gabonát a legelő állattól megvédeni, ha az ugarnak maradt dűlők, vagy éppen dűlőrészek (?) itt is, ott is a vetések közé ékelődtek volna? Ki vállalkozhatott volna ennyi porgolát állítására vagy ennyi árok húzására? Mert ezek szolgáltak a vetés védelmére, s nem a „csőszök csatárlánca” (74. l.). Igaz, a szerző egy helyen (121. l.) a „vetéslegeltetés szabadságá”-ról beszél, ez azonban csak elírás vagy félreértés lehet; legfeljebb a buján sarjadzó őszi vetésre engedték rá a marhát koru tavasszal, akkor sem szabadon. A munkapazarlás pedig nem az egy nyomásba tartozó dűlők szétszórtságából eredt, hanem csakis a tagosítatlan állapotról: abból, hogy egy-egy gazdának minden dűlőben volt legalább egy parcellája. Ilyen elaprózottan, az egyes községi dűlőkbe ékelve feküdtek eredetileg a majorsági szántóföldek is; mikor aztán az uradalom azokat nagyobb táblákba vonta össze (74. l.), ez már annyit jelentett, hogy külön szakadnak a parasztdűlőktől — s így alig hihető, hogy ez utóbbiak ugarján, tarlóján legelő jószág vetésükben kárt tehetett volna. Ehhez képest abban a kimutatásban, melyel a szerző — igen helyesen — a kötött és szabadon művelhető uradalmi szántók arányáról kíván tájékoztatni (s ahol egyébként az 1829-i fele-fele arány nem egyezik a közölt számadatokkal, ld. 63. l.), a községi művelési kényszer nyúgábe fogott majorsági vetésterületből már le kell vonni a táblákba összevont allodiális gabonaföldeket, ha helyes arányszámokhoz akarunk jutni. Ami pedig az addig teljesen egymásba fonódott földesúri és paraszti gazdaság teljes érvényű szétválasztását illeti, igazsá van a szerzőnek, hogy ezt „huzai határhassználatti viszonyaink között éppen a legeltetés és erdőelés közossége gátolta leginkább” (330. l., bár az utóbbi összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben), csak hogy könyvében nem rajzoldódik ki elég differenciáltan: miben is állt ez a legeltetési közösség. Világosan el kell itt választani két különböző dolgot: a közös legelő felhasználását egyfelől, az ugar, tarló, rétek közös, együttes legeltetésének megszüntetését másfelől; az első legelőelkülönzés, a második tagosítás útján ment végbe. Az előbbi még csak annak vetett gátat, hogy az uraság birkanyjai a közös legelőről kiszorítsák a jobbágy jószágát (esetenként még a gazdasága folytatásához elsőrendűen fontos igásállatok tartását is akadályozva); a hagyományos nyomásos rendszer felszámolására csupán az utóbbi adott lehetőséget. Szabad György utal ugyan a közös ugarlegeltetésből kiütköző problémákra (345. l., sőt utóbb röviden a tagosítás gazdálkodás-átalakító hatására is kitér, 396. l.), azzal azonban, hogy ezeket a legelőelkülönítés előadásába szövi be, elmossa a kettő közti határvonalat, s kissé a nagy rendszerváltás jelentőségét is alább szállítja. Pedig másutt a szerző nemcsak utal a régi, kötött rendszer maradványainak továbbélésére s az új, szabad gazdálkodás elemeinek fokozatos meggyökerezésére, hanem a fontos kérdéses csoport további kutatására is felhívja a figyelmet (62. l.) — helyesen, hisz ezzel kellő mélységben és kiterjedésben nem tudott foglalkozni. De azok az adatok és megállapítások is, melyek közlésére módja nyílt, hozzásegítenek ahhoz, hogy a problémakör megoldásában biztosabb támaszunk lehessen. Joggal utal erőszében a kukorica és burgonya terjeszkedésének jelentőségére az ugaron; pontosabban azonban nem annyira ez (71. l.), mint inkább a szántóföldi takarmánytermesztés meghonosodása ütött döntő rést a nyomásos rendszeren. A pihentetés, az ugar kikapcsolása, párosulva az igényesebb kapásnövények beiktatásával, elengedhetetlenül tette a rendszeres (bár, ugyanazon a földön, nem évenkénti, mint a 62. lapon olvassuk) trágyázást. (Telát nemcsak a trágyázás szélesebb lehetőségeinek megteremtéséről volt szó, ld. 62. l., s az uradalom részéről sem tekinthető pusztán ürügynek, hogy az ugarvetés engedélyezését a trágyázás feltételéhez kötötte, ld. 161. l.) A trágyázás persze a hagyományos mezőgazdaságban sem volt ismeretlen; a földközösség keretében ugyan nem gyakorolhatták (ezért kell a földközösségnek még az 1830-as években is továbbélni maradvá-

nyairól szóló érdekes adathoz. 155. l., hozzáfűzni, hogy az ilyen évenkénti újraosztás alá kerülő paraszti bérföldekre nem vonatkozhattak az uradalomnak vetésrendet és trágyázást illető előírásai), de a nyomásos rendszerben előfordult, mégpedig olyan formában, hogy rendszerint az ugar kapta a trágyát (azért az ilyen gyakorlatot nem tekinthetjük komoly hibának, mint a szerző teszi a 66. lapon), kizárólagos gabonatermesztés esetében ez lévén a legcélszerűbb módja. Egész más lett azonban a trágyázás jelentősége, amikor az ugar rendszeres bevetésére került a sor; ez a döntővé vált szerep a szerző adataiban (65—66. l.) is világosan tükröződik. Nem kísérli meg azonban annak átfogó bemutatását: az uradalom hogyan, az állatállomány milyen módon való megnövelésével próbálta fedezni a meghatározódott trágyaszükségletet? A kellő trágyamennyiség biztosításához ugyanis nemcsak több, hanem az év jelentős részében jászlon tartott lábasjósúgra volt szükség, ez pedig nem lehetett meg „mesterséges rétek”, szántóföldi takarmánytermesztés nélkül. (Az ősi rideg marhatartást illetően azonban — melyet a szerző csak érint, a nagyhatárú falvakra vonatkozó ígéretes utalását, 23. l., nem fűzve tovább — a lényeg félreismerésével egyértelmű azt állítani, hogy az ilyen gulya részére is vetett takarmányokat kellett termeszteni. ld. 68. l. Másfelől viszont éppenséggel nincs benne semmi rendkívüli, hogy „a legeltető jászagtartásnak még 1848-ban is akadt híve”, 79. l.) Nem megnövekedett tehát a takarmányfélék szerepe, mint a szerző mondja (62. l.), hanem újonnan, még pedig döntő súllyal jelentkezett — hiszen korábban a réti szénán kívül más kaszált takarmány rendszeres termelésére nem került sor. Épp ez a jelentőség kívánta volna meg, hogy a szerző a kevésbé használatos takarmányfű-nevek (70. l.) feloldásával megpróbálkozzék: az uradalom takarmány-meghonosító törekvéseit csak így lehetne érdemük szerint értékelni. De ugyanezért a parasztság szántóföldi takarmánytermesztése még fokozottabb figyelmet érdemelt volna. Nem kis dolog pl., hogy az 1828-i összírás szerint — melyet a szerző egyébként példamutatón felhasznál — a magyaralmási és nagyigmándi jobbágyságok már ekkor takarmányt termesztettek rét pótlására adott szántóföldjükön (tehát nem „sajátos réthasználati formá”-ról, nem a „tulajdonképpen réti” bevetéséről több szó).

Befejezésül még egy-két kisebb megjegyzés. Kár, hogy a szerző az úrbéres gazdaságok községenkénti megoszlásáról adott hasznos kimutatásban a jobbágytelkek számát s a telkekhez tartozó szántóföld és rét összes terjedelmét — már amelyik évből erre lehetőség nyílt — nem adta meg; ez teljesebbé tette volna róluk alkotott képünket. Minden kommentár nélkül említi a szerző — holott nem mindennapi dolog, s így időbeli rögzítést s külön méltatást érdemelt volna —, hogy „Vidáts erőművész” eljött az uradalomba masinákat fabrikálni (71. l.): a magyar mezőgazdasági gépgyártás úttörőjéről van szó! A keverőszántás ideje nem a kora ősz (214. l.), hanem a nyár. Két különböző uradalom átlagtermésének összehasonlítása (79. l.) csak az eltérő természeti adottságok kellő mérlegelése után mond valamit. Bérletek esetében megkülönböztetett figyelemmel kell lenni az időtartamra: a befektetés, a gazdálkodás intenzitása nagy mértékben függött ettől. A szerző csak — egy esetben — 3 éves s általában 9—12 éves bérletekről tesz említést (415. l.); ezek a 3-mal osztható periódusok mutatják, hogy az uradalom alapvető földművelési rendszere még az abszolutizmus idején is a (javított) háromnyomású, helyesebben háromfordulós gazdálkodás. Végül: az 1857-i népszámlálás legkisebb egysége nem a járás (381. l.), hanem a ház (!) volt.

Megjegyzéseink nem változtatnak azon, hogy Szabad György műve felszabadulás utáni történeti irodalmunk legjelentősebb termékei közé tartozik. Nem pusztán terjedelménél fogva: kimagasló helyet biztosítanak számára tárgyválasztása, sokoldalú problémátalálása, szilárd megalapozása, haladott módszere és felfogása, esiszólt formában jelentkező időálló eredményei. A szerző széles és bőtermésű rendet vágott agrárhistóriának egyik leginkább parlagon heverő mezején, olyat, mely nemcsak magában véve jelent gyarapodást, de további hasonló munkára fokozott mértékben ösztönöz. Mert, mint maga is tisztában van vele, eredményeit, helyi megalapozottságuk folytán, hiba lenne minden további nélkül általánosítani — kivált ami az agrártechnikai vonatkozásokat illeti. Óvatosságra int ebben a fata-gesztesi uradalom néhány sajátos adottsága is, mint az erdőgazdaság s az ipar jelentős szerepe, az elég kedvező piaci helyzet s nem utolsósorban a viszonylagos tőke-ellátottság. Szabad György könyve nemcsak figyelmeztet arra: milyen nyereség lenne számunkra, ha hasonló monográfiákkal rendelkeznének az ország különböző gazdasági tájairól: egyben e kíváncsok feldolgozások útját is kijelöli. Szeretnők binni, hogy a szerző kezdeményezése olyan sorozatnak váljék elindítójává, amilyen a Domanovszky-iskoláé volt — csak hogy a marxista történettudomány módszerével, s fokozott hangsúllyal a tőkés korszakba ivelő fejlődésen. S ebben a munkában, már csak a megoldatlan maradt problémák tekintetéből is, szükséges lenne a szerző további közreműködése, ki könyvével nyilván megmutatta rátermettségét.

WELLMANN IMRE

WINDISCH ÉVA :

KÖZLÖNY (1848—1849). A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC; HIVATALOS LAPJÁNAK TÖRTÉNETE

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 92 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. 7. Új sorozat. 8)

Windisch Éva tanulmánya évekkel ezelőtt készült, kár, hogy csak most tudott napvilágra kerülni. Keletkezése idején a negyvennyolcas sajtó története még csaknem teljesen feldolgozatlan volt, valamennyire tudományos szempontú áttekintéséhez kortársak rejtett hírlapi reminiscenciáiból, alkalmi megemlékezések riportszerű, anekdotikus törmelékeiből kellett az anyagot összehordani. De maga a forradalom és szabadságharc történetének feldolgozása is ezekben az években, főleg a szabadságharc százéves ünnepe óta vette nagyarányú lendületet. Ma már egy sor kitűnő történelmi forrásmű áll rendelkezésünkre — elsősorban a Magyar Történelmi Társulat által közzétett Kossuth-iratok — és negyvennyolc sajtótörténeti irodalma is több eredményt tud felmutatni.

Komoly dícséret már az is, ha megállapítjuk, hogy Windisch könyve mind a feldolgozott és eddig ismeretlen adatokat, a feldolgozás szempontjainak gazdagságát, mind megállapításait és eredményeit tekintve a politikai és a sajtótörténet szempontjából egyaránt negyvennyolc újabb irodalmának java termése közé sorakozik. Mint bevezetőben helyesen állapítja meg a szerző, a Közlöny történetének részletes feldolgozására csábít már maga az anyag bősége is. Az új kormányzati feladat: hivatalos lap indítása, fenntartása, irányítása számos nyomot hagyott az egykorú hivatalos szervek levéltáraiban, sokkal többet, mint a megelőző korszak hírlapjairól a cenzúrai iratok. Azután megkívánja a Közlöny öncélú feldolgozását az, hogy a törvényeket, rendeleteket közzétevő hivatalos lap típusa, annak első magyarországi megjelenése a sajtótörténet összefüggésében önmagában véve is fontos. De mindezen túl a Közlöny körül zajlott nyilvános és titkos vitákban az egész egykori magyar sajtó fejlődése is tükröződik: az a döntő átalakulás, amely március tizenötödike után végbement, — ugyanaz az átalakulás, amely Európában más országokban is átvezetett a majdnem csak referálásra szorítkozó feudális sajtó korszakából a vélemény-sajtó, majd a párt-sajtó korszakába.

Ha a kialakuló párt-sajtó nyomait keressük 1848-ban — eleve élénk társul a március utáni politikai helyzet kiegyensúlyozatlansága. A Batthyány-kormány nem egy pártot képvisel, de nem is koalíciót, hanem az egy évvel előbb az „ellenzéki” fogalma alá tartozó minden irány tovább él benne. Ebből következik, hogy a kormányon kívül rekedt irányzatok kialakították a maguk sajtóorgánumait, viszont magának a kormánynak nem volt sajtója, mert nem volt egységes politikája sem. A Közlöny — mint azt Windisch alapos, jól tagolt könyve világossá teszi — ebből a negatívumból keletkezett. Félhivatalos kormányparti lap helyett hivatalos kormánylap lett, a Batthyány-minisztérium — és benne különösen Szemere Bertalan belügyminiszter — orgánuma. Egyfelől a rendeleteket, hivatalos intézkedéseket, hivatalos hírdetményeket közölte s ezzel a tőlünk nyugatra már előbb is ismert hivatalos lap típusát honosította meg (ez pozitív oldala) — másfelől úgynevezett „nem hivatalos” rovatában, többé-kevésbé korlátozott mértékben agitatív szerepet is vállalt: ha a kormány politikáját nem is, de legalább intézkedéseit magyarázta, népszerűsítette.

A Közlöny életének négy korszakát, amelyek köré Windisch gazdag adatgyűjtését és ahhoz fűződő, mindvégig érdekes megállapításait csoportosítja — 1848 nyarán. a szeptemberi fordulatától az év végéig, Debrecenben, a szabadságharc hanyatlásának idején — a hivatalos lap politikai szerepe körüli gondolatok, tervek, viták határozzák meg. 1848 nyarán a mérleg negatív marad: a nem hivatalos rész elégedetlenséget kelt, a kormányon belüli sokféle érdek összeegyeztetésére fordított aggályos gondnal sem érdekes lapot nem lehetett szerkeszteni, sem — főleg — forradalmi mozgalmat nem lehetett vezetni. Jellemző, hogy ebben az első időben még a lap hivatalos funkciója, a rendeletek és hírdetmények publikálása is ellenkezést vált ki a régi vágányokon járó megyei adminisztrációból: külön meggyőzésre volt szükség, hogy az eddig adminisztratív úton kapott jogszabályok helyett a Közlönyben publikált rendeletek végrehajtását kötelezőnek ismerjék el. Fennállásának második szakaszában a Közlöny már enged merevségéből, különösen a külföldi rovat válik a Honvédelmi Bizottmány politikájának hajlékonyabb eszközévé, de már vezérelkek is jelennek meg a forradalom vívmányainak védelmére buzdítva. A könyv legérdekesebb és talán a politikai történet kutatása számára is legtöbb új adatot szolgáltató része a Közlöny 1849 elején megjelent debreceni sorozatával foglalkozik.

A Közlöny januári és februári vezércikkeinek és háttérüknek eddigi ismereteinknél alapsabb feldolgozásával és felderítésével új oldalról mutatja be a Honvédelmi Bizottmány debreceni sajtópolitikájának ingadozásait, a baloldal kezdeti sikereit, Jókai sokat vitatott vezércikkeit s mögöttük a békepárt szerveződését. Az utolsó korszak végül (a függetlenségi nyilatkozattól Világosig) meghozza, de már későn, az egymástól független hivatalos és félhivatalos lapot: az utóbbi, a Respublica, azonban már nem képes betölteni feladatát, ott folytatja, ahol a Pesti Hírlap decemberben abbahagyta. (A Pesti Hírlap és a Respublica összefüggésére Windisch levéltári adat alapján mutat rá; de maga a Respublica is hivatkozik a Pesti Hírlap folytatásával kapcsolatban még decemberben közölt cikkre.)

Windisch tanulmányának négy fejezete a Közlöny politikai szerepének fent ismertetett vonalán balad. De minden fejezet kiegészül a szorosan vett sajtópolitikai rész után a Közlöny előállításának, irányításának technikai részleteivel. Megismerkedünk a szerkesztők szerepével és egyéniségével, munkatársaik nevével, a levelezők megoszlásával, működésükkel, a lap nyomásának, terjesztésének az egész korra jellemző mozzanataival. Windisch a pontos történész minden jó tulajdonságával a modern sajtókutató körületekintő szempontjait is képes egyesíteni.

A szép tanulmányban egyetlen zavaró tárgyi tévedést találtunk: Windisch szerint a Pesti Hírlap 1849 januárjában Debrecenben jelent meg, Jókai szerkesztésében (55. l.). Nem. Jókai már december 31-én elhagyta Pestet; neve is csak január 5-ig szerepel a Pesti Hírlapon. Szilágyi Sándor még január 23-ig megjelenteti Kossuth egykori lapját, de *Pesten, osztrák megszállás alatt*. Ezért Pest visszafoglalása után felelősségre is vonták. — A Szemere által támogatott szlovák lap egy száma megvan az Orsz. Széchényi Könyvtárban, annak alapján Windisch a lap címét is idézhette volna. A lapon a szerkesztő neve nem Kostelník, hanem *Kostelzi*. A Közlöny rovatainak ismertetéséhez megjegyezzük még, hogy a külföldi rovat formáját a Közlöny készen örökölte még a Kossuth-féle Pesti Hírlaptól, a Közlöny programjában Bajza által ígért Értekezések ugyancsak a Pesti Hírlap „Értekező” című rovatának folytatása akarhatott lenni, tehát nyilván nem vezércikkeket vagy hírmagyarázatokat, hanem politikai, esetleg gazdasági tanulmányokat hozott volna. Egyébként Bajza nem csak mint az „Ellenőr” c. kiadvány szerkesztője jutott publicistai tekintélyhez, hanem még a harmincas évek, a Kritikai Lapok és az Athenaeum óta jól ismerték mint radikális újságíró. Már akkor szó volt arról, hogy politikai lapot indít, de — éppen „forradalmi” híre miatt — a kancelláriától nem kapott engedélyt. Kelmenffy László (eredetileg Hazucha Ferenc, másik álnéve Vas Andor) nemcsak mint másodrendű író volt ismeretes, hanem mint reakciós újságíró is: a Nemzeti Újságba írt; részvétele a forradalom hivatalos lapjának szerkesztésében — bár lehet, hogy őszinte, de — pálfordulás volt. Végül: a legrégibb hivatalos lap — eddigi tudásunk szerint — az 1665-ben indult London Gazette (eredetileg Oxford Gazette).

Nem kell külön hangsúlyozni, hogy ez a néhány igazítható vagy vitatható hely nem von le a munka használhatóságából. Jelentőségéből sem. Megismételjük: történelmi irodalmunk gazdagodása, hogy megjelent.

DEZSÉNYI BÉLA

СОВЕТСКАЯ РОССИЯ И КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЙ МИР В 1917–23 гг.
(Москва, Государственное издательство политической литературы. 1957. 695 стр.)

SZOVJETOROSZORSZÁG ÉS A KAPITALISTA VILÁG 1917–23 KÖZÖTT

A modern Európa sorsdöntő évei ezek. A véres, pusztító, népellenes háborúból megszületik az első szocialista állam, birodalmak, monarchiák omlanak össze, Európát forradalmi hullám önti el, amely a háborúban legjobban szenvedett vesztes országokból kiindulva tovább gyűrűzik a győztes országok felé, hogy tovább terjedjen az egész világban a Távol Kelet, Latin-Amerika, Afrika népei között. A néptömegek mindenütt érzékenyen fogadták az új eszméket és még azokban az országokban is, ahol közvetlen forradalmi válságra nem került sor, az uralkodó osztályok jelentős engedményeket voltak kénytelenek nyújtani mind politikai, mind gazdasági téren. A háború utáni Európát nem lehetett összehasonlítani az 1914 előttivel. Az uralkodó osztályok biztonságérzete nemzetközileg ingott meg és egyetemesen vált közeli lehetőséggé, hogy a néptömegek maguk vegyék kézbe sorsuk irányítását.

A hét forradalmas év társadalmi, politikai, eszméi változásai mellett a nemzetközi politikai-erőhatalmi viszonyok is eltolódtak. Két birodalom összeomlott (Ausztria-Magyarország és Törökország), Németország pedig évekre elvesztette nagyhatalmi jelentőségét. A világ egyhathatod részén, a külső kapitalista világgal állandó harcban, megszilárdult a szovjet hatalom. A háború utáni világkép legfőbb ismertetőjele a kétfajta rendszer egymás mellett élése lett. A kapitalista világban a győztes hatalmak jogi cikkelyekkel, államszerződésekkel, katonai, gazdasági befolyásuk érvényesítésével igyekeztek tartós biztosítékokat szerezni érdekeik tiszteltbentartására. A világ imperialista újrafelosztása azonban nem bizonyult tartósnak és a győzelem másnapján már repedések mutatkoztak az antant-szövetségben. Az imperialista hatalmak érdekkösszeütközései nem egyszer háborús feszültséggé éleződtek.

Az eseményekben rendkívül gazdag hét év, amikor a történeti fejlődés oly nagyszírién felfelé ívelő hőskorszakait oly súlyos visszaesések váltják fel, amikor egy országban elhangzott szavak nemzetközileg erősebb visszhangot kaptak mint valaha, amikor a gyorsan pergő változások havonta, sőt hetente merőben új helyzetet teremtenek, e bonyolult folyamatokat nehéz a történetíró számára egy kötetbe összefoglalni. Ezért nagy elismerés illeti azokat a szovjet történészeket, akik vállalkoztak és sikeresen meg is oldották e problémákkal sűrűn tarkított korszak vázolását.

A munka a tankönyvekre-kézikönyvekre emlékeztet. A szerzők az anyagot országok szerinti, kronológiai csoportosításban tárgyalják. Tudjuk jól, hogy a tárgyalási módszer, különösen e korszakban milyen nehézségeket rejt magában. A szerzőknek párhuzamosan kifejlődő eseményláncot kell nyomonkövetniük és rögzíteniük, amit azonban kénytelenek egymásután megtenni. Így a Szovjetunió létrejötte, a kibontakozó nemzetközi forradalmi erjedés és az imperialista békék egymásmellettsége egymásutániságba megy át. Ezért érdemes elidőznünk a kötet felépítésének ismertetésénél, mivel úgy gondoljuk, hogy ez a lehetőség szerint a legjobb megoldást kínálja.

A szerkezeti tematikai elképzeléshez, amely valóban egyetemes képből tudta összeötvözni az egymásbkapcsolódó, de ugyanakkor mégis szerteágazó szájakat, mi csak egyetlen gondolatot fűznénk. Úgy hisszük, az európai forradalom fellendülésében érdemes lett volna két szakaszt megkülönböztetni. 1918–19-ben a forradalmi kitörések mindenütt a háborúból, illetőleg az orosz forradalomból merítették erejüket. 1920 után a háború utáni gazdasági fellendülés végetért és a gazdasági depresszió, a munkanélküliség, a tőkés racionalizálás vált ki új forradalmi erjedést Olaszországban, Németországban, Angliában. 1923-ban már csak helyi speciális tényezők hozták felszínre a német, bolgár és lengyel munkások hősiességét utóvédharcait (megjegyzendő, hogy ezek a speciális okok az illető országok közelében, egészéből folytak), amelyek összegezésükben azért Európa sorsa jobbra- vagy balrafordulását döntötték el.

A megadott fejezetbesztás szerint a szerzők az egyes részek viszonylag rövid terjedelméhez képest maximálisan árnyalt képet nyújtanak. A könyv leíró, adatközlő jellege mellett a fő vonalak kiemelésével mindenkor megadja az olvasó számára a kellő tájékozódási lehetőséget. Az egyes résztémákat oldalcímekkel apróbb egységekre bontja, és így a hatalmas adattömeg könnyen kezelhetővé válik. A kötet elsősorban megbízható, a történeti kutatás legújabb eredményeit figyelembevevő szintézist kíván adni, de ezen túlmenően megállapíthatjuk, hogy a szerzők nem egyszer és nem akármilyen területen úttörő jellegű munkát végeztek. Ide kell számítanunk a XII. és XIII. fejezetet, amelyek a marxista történetírás által még kevésbé tanulmányozott Latin-Amerikáról és a gyarmati felszabadító mozgalmakról adnak összegezést.

Hasonló jellegű köteteknél mindig erősen kísért a sablonok felállításának veszélye. Ha a minket legközölebbről érintő közép- és délkelet-európai részt ebből a szempontból vesszük szemügyre, akkor láthatjuk talán legjobban, mennyire elkerülték a szerzők e buktatót. Az alfejezetekben markánsan elválik az egyes országok társadalmi-politikai arculata, és az olvasó előtt kirajzolódik, hogy a cseh munkások, lengyel bányászok, horvát vagy bolgár parasztok harca, ha perspektívájukban azonos nevezőre is hozható, mennyire magán viseli az egyes országok sajátos színezetét (hiszen a kormányzó pártok is mások: Ausztriában, Csehszlovákiában szociáldemokrata pártok sikkasztják el a szociális forradalmat, Bulgáriában a Földművelésügyi szövetség merevíti meg a demokratikus átalakulást, az S. H. S. királyságban viszonylag igen korán ütközik az igen hamar izmosodó kommunista mozgalom a burzsoázia törvényekkel szigorított terrorjába).

Fokozott érdeklődéssel olvastuk a Magyar Tanácsköztársaságnak szentelt fejezetet. A tíz oldal mennyiségileg is kifejezi azt a megbecsülést, amely a szovjet történészek szerint is kijár a magyar Kommünnek, amikor a világ egyetemes háború utáni haladásáról esik szó. A könyv valóban jól válogatott összegezést ad 1919 Magyarországról. Csupán két helyen volt hiányérzetünk. Egyrészt említést érdemelt volna, hogy a proletárhatalom

védelmében a baloldali szociáldemokraták egy új csoportja került közel a kommunistákhoz, akik közül a Tanácsköztársaság megdöntése után többen a kommunista mozgalomban játszottak jelentős szerepet. Másrészt, hacsak néhány szóval is, de utalni kellett volna az ország súlyos gazdasági nehézségeire is.

A kötet lapjain ismételtelen finoman árnyalt elemzést olvashatunk polgári demokratikus kísérletek, a gyarmati nemzeti felszabadító mozgalmak olyan képviselőiről, akikkel a marxista történetírás a múltban kissé mostohán bánt. E politikusok között a legtekintélyesebb név M. Gandhié, de köztük van Zaglul pasáé, a parasztpárti bolgár Sztambolijszkié, akiknek tevékenységét, bár a maguk módján mindegyikük visszariadt attól, hogy a forradalmasodó tömegekkel együtt menjen, a könyv objektíve mégis pozitívan értékeli. Hasonló finomítást tapasztalhatunk K. Eisnernél, akit a könyv előnyére állít szembe Hoffmann-nal, kiemelve, hogy az előbbi valóban hozzájárult a demokratikus kísérlet meghonosodásához Bajorországban. Sőt Németországnál maradvá, a kötet a polgári politikusok között is distinkciót tesz, ha erre szükség van, és néhány szavas tömör magyarázatot fűz a Wirth—Rathenau-fele politikusok tevékenységéhez, akikről megállapítja, hogy nem a német fináncotőke zömének agresszív útvonallát járták.

Általánosan hangoztatott, közhelyszerű magyarázat az, hogy a háborút követő forradalmi fellendülés okait az első világháború okozta nyomorban, jogfosztottságban, vérözönbén kell keresni. A kötet érdeme, hogy szembeszáll ezzel az általános nézettel és sokoldalúan megmutatja a néptömegek helyzetét, a kezdődő forradalmi erjedést mind az Antant, mind a központi hatalmak országaiban. E jólsikerült összegezés a záloga annak, hogy világossá váljék, mennyire ingataggá váltak még a legerősebb imperialista hatalmak is, mennyire nem igaz a reakciós-militarista körök által szőtt „hátdadófési” legenda, mennyire nem felülről, az égből váratlanul lesújtó villámcsapás, hanem alulról, a tömegek által megindított földomlás volt az, amely 1917—18-ban „megrengette a világot”. A könyv e mélyből feltörő erőknél először gazdasági hátterét adja meg, hogy aztán külön-külön vizsgálja meg a háborúellenes mozgalmakat a hadviselők két táborában 1917—18-ban. Első pillanatban az olvasó megkérdeshetné: miért e különválasztás? A tárgyalás és idézett anyag csakhamar bárkit meggyőzhet a szétválasztás indokoltságáról. Az elkülönítést nemcsak hatalmi-politikai szempontok, szerkesztési lehetőségek diktálják. Az antimilitarizmusnak valóban más színezete volt az Antant és más a központi hatalmak táborában. A közös célok, megfelelések mellett Angliában, Franciaországban a munkások széles tömegei saját kormányukat igyekeztek a háború befejezésére, annexió és kárpótlás nélküli békére bírni. A központi hatalmaknál a növekvő nyomor és a mindinkább nyilvánvalóvá váló háborús vereség a tömegeket élesen szembefordítja kormányaikkal, nem várnak tőlük semmit, a forradalmi tűz itt izzóbb, szélesebb tömegeknek világít utat és heve jobban kikezdi az amúgyis számos szociális, nemzetiségi ellentét által szaggatott, idejétmúlt politikai államgépezetet.

Ila a háborút követő években a forradalmi hullám úgy látszik, a szocialista forradalomig nem is viszi előre mindenütt a népek ügyét, Kelet-Európa országainak politikai berendezkedését, szociális kulturális intézményeit jelentősen megváltoztatta. Nyugaton pedig a tömegmozgás újabb vívmányokat csikar ki az uralkodó osztályoktól. Hogy csak két tünetét nevezzük meg e nagy átalakulásnak: az orosz és európai forradalmak adták meg Európa népei nagyrészének első ízben, *papíron* jóformán maradéktalanul, az általános választójogot, amelyben ezúttal a nők is részesülhettek, és 1918 után iktatták törvénybe a legtöbb országban a 8 órás munkanapról szóló törvényt is. Vagyis a forradal om egy-két év alatt megadta azt, aminek a haladás legjobbjai életüket szentelték. Kár, hogy a forradalmi éveknek ezt a perspektíváját a szerzők keleten és nyugaton már nem mutatták be teljes részletességgel, a maga helyén teljes súlyával. Bár igaz, hogy ez már nem is illeszkedik szervesen a könyv témakörébe. Hiszen a könyv címe nem „Európa a forradalmi években” hanem „a Szovjetunió és a kapitalista világ”. És ebben az összefüggésben a szerzők bármiféle igényt messzemenően kielégítettek. Olyan értékálló könyvet alkottak, amely az olvasók tízezreit segítheti hozzá, hogy eligazodjanak napjaink történetében.

JEMNITZ JÁNOS

L'UDOVÍK HOLOTÍK:

ŠTEFÁNIKOVSKÁ LEGENDA A VZNIK ČSR

(Bratislava. 1958. 513 l.)

A ŠTEFÁNIK-LEGENDA ÉS A CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG LÉTREJÖTTE

A csehszlovák történetírás mulhatatlan kötelességének tesz eleget minden olyan írás, mely az első köztársaság burzsoá politikusainak szereplését világítja meg új adatok fényében. Masaryk és Beneš a két legkiemelkedőbb alakja annak a garnitúrának, melyhez a két háború között hozzáragadt az „államalapító” jelző. A harmadik, akinek élete s nem utolsó sorban halála körül a legtöbb tudatosan alakított mítosz szövődött, Štefánik volt. Az ő „legendájával” való leszámolás legalább olyan fontos a munkásosztály helyes tájékoztatása, a történeti igazság kialakítása szempontjából, mint a többi, kevésbé magas szintű burkolat politikai igazi képének megrajzolása.

A szerző ebben a vaskos munkájában a Štefánikra vonatkozó felhasználatlan források alapján száll szembe a tudatos hamisítások, a burzsoá mítosz egész szövevényével, lépésről-lépésre mutatja ki, hogy mindaz, amit Štefánikról halála óta írtak, csak elenyészően kis mértékben segítette a helyes tájékozódást. Štefánikot a burzsoá történetírás mint a haza egyik megalapítóját magasztalta, kiemelték tudományos és emberi értékeit, a külföldi akciókban betöltött szerepének önzetlen, hazafias jellegét. Aki ezzel szemben Holotík adatokkal bőven alátámasztott munkáját áttanulmányozza, meggyőződhetik róla, hogy Štefánik sem a tudományban, sem a felszabadító harcban nem töltötte be a neki tulajdonított szerepet.

E könyv indokoltan foglalkozik első helyen Štefániknak az első világháborúban folytatott munkásságával, különös tekintettel a szovjetellenes intervencióban játszott szerepével, melyet egyértelműen negatívnak, haladásellenesnek, ellenforradalmár magatartásnak lehet csak értelmezni. A szerző minden tekintetben bizonyítani tudja azt az állítást, hogy Štefánik már első külföldi útjától kezdve egészen élete végéig a francia imperializmus szolgálatában állott, minden jelentős lépése a francia burzsoázia hatalmi érdekeit szolgálta, s ha valamihez egy életen át hűnek tudott mutatkozni, akkor ez nem csehszlovák hazafiassága volt, hanem az a megingathatatlan ragaszkodás, mellyel a francia burzsoá érdekekhez tapadt. Emellett s ennek alárendelve képviselte a cseh és szlovák burzsoázia érdekeit is, mivel e kettőben: a francia és a csehszlovák érdekekben Štefánik soha semmilyen ellentétet nem látott. Kiderül Holotík művéből, hogy a háború idején Štefánik a francia kormány titkos megbízásából ment Oroszországba és egész ottani tartózkodása idején a francia imperialista érdekeket szolgálta. A francia kormány megbízásából iparkodott megszervezni — a csehszlovák Nemzeti Tanács köpönyege alatt — az oroszországi hadifoglyokat s átszállítani őket Franciaországba. A szerző nyomon követi Štefánik — jobbára eredménytelen — utazgatásait Oroszországban, Romániában, az Egyesült Államokban és Olaszországban, kimutatja, hogy a „csehszlovák akciók” mögött valójában az a cél rejtett, hogy az európai országokban levő cseh és szlovák hadifoglyokat francia parancsnokság alatt tömörítsék és a francia imperializmus érdekeiért vessék harcba. Az imperialista hatalmak egymásközi rivalizálása e terveket sorra megbuktatta, Štefánik azonban továbbra is makacsul kitartott eredeti céljai mellett.

Holotík munkája részletesen vizsgálja az oroszországi csehszlovák légió intervenció harcait a fiatal szovjetállam ellen és azt az ellenőrző szerepet, melyet a francia hadvezetőség a légiók felett betöltött. A csehszlovák légiók a francia intencióknak megfelelően mindvégig ellenforradalmi szerepet töltek be és mintegy pótolni voltak hivatottak a hiányt, mely annak következtében állt elő, hogy a francia hadvezetőség nem tudott nagyobb egységeket küldeni Szibériába. Štefánik feladata az volt, hogy Szibériában a csehszlovák légiót francia szolgálatban álló zsoldos hadsereggé alakítsa át. E célból kapta a tábornoki rangot is.

A szerző érdekes fejezetet szentel a csehszlovák emigráció belső ellentéteinek, így a Beneš és Štefánik közt kifejlődött rivalizálásnak, elveti azonban azt a feltételezést, mintha Štefánik váratlan halálában Beneš is részes lett volna. Valószínűbbnek tartja azt a nézetet, mely szerint véletlen baleset történt.

Holotík könyve nem életrajz és éppen ezért nem ad megközelítően sem képet Štefánik emberi egyéniségéről. Politikai szerepét kutatja s eközben vet egy-egy kisebb-nagyobb fényt Štefánik emberi arcúlatára. A munka elsősorban leleplező jellegű s mint ilyen igen fontos missziót teljesít, hiszen a Štefánik körüli káros legenda a közelmúltban még erősen befolyásolta a tiszta látást.

A munka egyébként bepillantást enged a csehszlovák emigráció háború alatti terveibe, a nyugati diplomácia manővereibe és a burzsoá demokratikus köztársaság létrejöttét megelőző masaryki—beneši tárgyalásokba. Štefánik ezekben a nemzetközi akciókban egészen különálló helyet foglalt el, mint a francia burzsoázia elsőszámú ügynöke, aki a francia állampolgárságról még csehszlovák miniszter korában (az első kormány hadügyminisztere volt) sem mondott le, emellett arisztokratikus felfogásával, monarchista hajlamaival külön szintet alkotott Masaryk és Beneš polgári demokratikus beállítottsága mellett.

A könyv külön foglalkozik a csehszlovák állam létrehívásának pozitív tényezőivel, a Nagy Októberi Forradalom nyomán előállott cseh és szlovák népmozgalmakkal, mint a függetlenség kiküszöbölésének igazi feltételeivel. A munka végéhez illesztett dokumentáció jól kiemeli Štefániknak, mint a francia burzsoázia ügynökének a könyvben sokoldalúan leírt tevékenységét.

KOVÁCS ENDRE

THE NEW CAMBRIDGE MODERN HISTORY. VII. THE OLD REGIME 1713—1763

(Edited by J. O. Lindsay. Cambridge, Univ. Press. 1957. 625 l.)

Egyetemes történetírás, mely e névre jogosan igényt tarthat, a tárgy természeténél fogva alig képzelhető el a korok, népek, a társadalmi, történelmi fejlődés közös vonásainak keresése nélkül. Az újkor századaiban az egységes kapitalista világrendszer kialakulási folyamata kitermeli az egyetemes történetírás s a vele összefüggő kérdések elvi tisztázásának igényét. Ezért a polgári irányzatú egyetemes történetírást — a műfaj belső természete mellett — saját elméleti hagyományai is többre kötelezik, mint hogy csupán az események krónikása legyen. E „kötelességről” azonban e történetírás sok képviselője — a polgári osztály hatalmának megszilárdulása után — általában szívesen megfeledkezett. A nagy összefüggések, a történelmi folyamatok gazdasági, társadalmi alapjainak vizsgálata mindig „veszedelmekkel” járhat.

E furcsa „feledékenységet” nem róhatjuk fel a New Cambridge Modern History szerkesztőjének és munkatársainak. Az NCMH, az egyetemes történetírásnak ez a legújabb, igen figyelemreméltó és tekintélyes terméke, mely a munkatársak egész hadseregét mozgósítja az újkor történetének korszerű megírására, a címben jelzett korszak politikai történetét — mint a kötet bevezetője hangsúlyozza — „a gazdasági viszonyok, az állami intézmények, a társadalmi struktúra és az uralkodó eszmék keretében” kívánja bemutatni. E törekvést, mely az NCMH-nak már magában véve feltétlenül érdeme, a polgári irányzatú történetírásban nem tekinthetjük magától értetődőnek. Szembetűnően igazolódik a megállapítás, ha az NCMH-t éppen 1909. évi elődjével, a Lord Acton szerkesztette CMH-val vetjük egybe. A CMH XVIII. századot tárgyaló megfelelő kötete szerkesztési módszerét, felépítését tekintve összehasonlíthatatlanul alacsonyabb színvonalon áll, mint az új CMH. Az 1909-es kötetben nincsenek külön fejezetek a gazdasági, osztályviszonyok és fejlődésük vizsgálatára, s a század „ideológiájával” is csak két, nem eléggé átfogó s a kötet végére illesztett fejezet foglalkozik. Az 1909-es VI. kötet fejezetei valóban csak a század politikai eseményeinek krónikásai. Ezzel szemben az NCMH VII. kötetét a tengerentúli kereskedelem és az európai manufaktúra fejlődésével, a társadalmi osztályok és államrendszerek, a képzőművészetek és szépirodalom helyzetével, a felvilágosodással, a vallással, a monarchiák közigazgatási rendszerének alakulásával, a fegyveres erők és hadviselés állapotaival, a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó általános fejezetek vezetik be. A jelzett fejezetek terjedelmében a kötetnek jó egyharmadát ölelik fel. E módszertani koncepció alapján érthető, hogy a szerkesztő J. O. Lindsayben komoly kétségek merülnek fel az 1713—1763-as periodizáció, kötettagolás „ésszerűségét” illetően. Valójában — mint a bevezetőben írja — az „old regime” tárgyalásának jóval inkább az 1648—1789-es időszakot kellene felölelnie. E téren azonban a sok tekintetben érvényesülő újszerű koncepciónál erősebbnek bizonyult a katonai, diplomáciai és politikai tényezők hagyományos periodizációs jelentőségéhez való ragaszkodás.

Az NCMH tehát — szerkesztése ezt bizonyítja — nemcsak a politikai eseményeket kívánja regisztrálni, hanem meg is akarja *érteni* a kort, melyet ábrázol. S e célkitűzésben reális talajon áll, reális koncepció vezet: nem különböző esetleges tényezők, hanem a gazdasági, az osztályviszonyok vizsgálatán keresztül kíván eljutni a kor politikai arcula-

tának megrajzolásához. E törekvés, a reális koncepció — ha a konkrét, tartalmi analízis sok furcsaságot is tár majd fel — mindenesetre érdeme az NCMH-nak.

A célkitűzés, a koncepció tehát helyes. A kérdés ezek után: hogyan valósul meg e helyes célkitűzés, milyen képet rajzol az NCMH a tárgyalt kor gazdasági, társadalmi, ideológiai tényezőiről, keretéről?

A kötet második fejezete, „A tengerentúli kereskedelem fejlődése és az európai manufaktúra” a címben jelzett témakörben számos érdekes kérdést tárgyal. Jellemző tényeket tudunk meg a nemzetközi kereskedelem forradalmi arányú fejlődéséről az 1760-at megelőző félévszázadban, a kereskedelmi versenyben a hollandok fokozatos lemaradásáról, a kereskedelmi és gyarmati elsőbbségért folytatott angol—francia versenyharc egyre erősebb előtérbe jutásáról. Részletesen felvázolja a szerző az angol—francia kereskedelmi rivalizálás fő színtereit s e területeken a fő vetélytársak pozíciójában bekövetkezett változásokat. Felvet olyan érdekes problémákat, mint az ipari, technológiai fejlődés jelentősége a nemzetközi kereskedelem fellendülésében, az ipari expanzió tökétségletének forrása, vagy — a merkantilista politika elemzése kapcsán — a jelentősebb országokban a külkereskedelem és államérend viszonyának alakulása.

A tárgyalt kérdések tehát érdekesek, figyelmet keltők. Az egész tárgyalási mód-nak megvan azonban a maga igen komoly gyengéje. Mindenekelőtt az, hogy a szerző — merően ragaszkodva a kötet idő-limesseihez (1713—1763) — lényegében *állóképet* rajzol, a kor gazdasági alapjainak, kereteinek megrajzolására hivatott igen fontos fejezetben a XVIII. század első felének gazdasági, kereskedelmi tényeit elszigetelten, nem az európai gazdasági-társadalmi fejlődés általános tableau-jának keretében ábrázolja. Az „állókép-szerű” ábrázolás szorosan összefügg az ún. „technikai” tárgyalási móddal. S mindkettő-nek egyenes következménye: az elszigetelten ábrázolt jelenségek *társadalmi jelentőségének* elcsúszása. Adott esetben: a nemzetközi kereskedelem, „forradalmi” arányú fellendülésével kapcsolatos tényekről nem derül ki, hogy azok milyen hatással voltak a bonyolult társadalmi szervezet egészére, hogy e forradalmi arányú fellendülésnek milyen *forradalmasító* hatása volt arra a parasztságra, melyből — a kereskedelem fejlődésével párhuzamosan, az óriásira nőtt kereskedelmi forgalom céljaira — egyre több többlet-terméket igyekeztek kisajtolni feudális urai, s hogy ez együttvéve rohamléptekkel gyorsította meg a feudalizmus-ellenes erőket a század második felében való fellépését, a feudális rendszer bomlását.

Mindez azonban már átvezet a kötet 3. fejezetéhez, mely az egyes társadalmi osztályok (paraszság, feudális nemesség, polgári osztály, vagy ahogy a szerző nevezi: mercantile middle class) helyzetét ismerteti a különböző országokban. Felfogásában, az egyes részletekben igen lényeges kérdéseket érintő „megfogalmazásokat” kifogásolhatunk. De kezdjük talán azzal, amit helyeselni tudunk, és ez: a társadalmi változások gazdasági interpretációja. Igen komoly zavar tapasztalható viszont az állam, uralkodó osztály és a társadalom jellege közötti összefüggések megítélésében. A szerző válaszi keres arra a kérdésre, hogy „arisztokratikus” jellegű volt-e a XVIII. század első fele. Ezt úgy véli eldönthetni, hogy felvázolja, milyen tarka képet mutatott az egyes országokban a nemesség politikai ereje, befolyása. Nem világos azonban, hogy a nemesség politikai jogainak különböző foka miként döntheti el azt az alapkérdést, hogy a vizsgált országokban feudális-nemesi társadalmi és államrend volt-e. Egy másik helyen a szerző megállapítja, hogy a legtöbb országban a hadsereg, a bíróságok, a diplomáciai szolgálat vezető tisztségeit jóformán kivétel nélkül a nemesi osztály tagjai töltötték be. Ez — véleménye szerint — az arisztokrácia nagy „társadalmi prestige”-ének mutatója (50. l.). Talán mégis többről, konkrétabból, társadalom és államrend, államrend és uralkodó osztály közötti igen alapvető összefüggésről van itt szó?

Mindenesetre igen helyes lett volna, ha a fejezet írója világosan elhatárolta volna, hogy elemzése mennyiben irányul csupán a társadalom strukturális képének, összetevőinek és az azokban bekövetkezett változásoknak feltárására és mennyiben a társadalmi rend jellegének meghatározására.

A leglényegesebb hiba azonban a társadalmi tényezők elemzésében is a már fentebb jelzett, alapvetően helytelen metodikai eljárással függ össze. Az NCMH tárgyalási módja sok figyelemreméltó „statikus” részletadatot közölhet a XVIII. század első felében uralkodott állapotokra vonatkozóan, de nem teszi lehetővé a történelmi folyamat megértését, annak feltárását, hogy *mi volt érőben* ezekben az évtizedekben. A társadalmi osztályokat tárgyaló fejezet meglehetősen részletesen foglalkozik ugyan az egyre inkább erősödő burzsoázia helyzetével, de inkább csak „érdekességeket”, kultúrtörténeti vonatkozású tényeket ad elő róla és nem mutatja meg azokat a lényegesebb körülményeket, melyek a XVIII. században a polgárság helyzetét megszabták, amelyek az adott társadalommal szembeállították és a feudális társadalom lerombolására vezető konfliktusokat kitermelték.

Hogyan értsük meg ebből, hogy a — többek között a társadalmi támaszt kereső központi hatalom kedvezéseit is élvező — nem teljesen ellenséges környezetben növekvő burzsoázia miért kerül mégis egyre inkább szembe a feudális társadalommal, miért és hogyan vezetnek el az események a francia forradalomig és egész Európa forradalmasításáig? Hogyan értsük meg az NCMH ábrázolásából, hogy mi forr, mi készül a kötet által felölelt évtizedekben, amikor egyáltalán nem esik például szó arról, hogy a mezőgazdaság egyre csökkenő szolgáltatási képességei folytán, a feudális nemesség, a közvetlen adóztatás (a feudális birtokokhoz tartozó területen hid- és egyéb vámok stb. szedése), vagy a közvetett állami adóztatás és jövedelem újraelosztásárevényegyregyakrabban és mélyebben nyúl bele a polgárság pénzeszacskójába és igyekszik a polgári-tőkés haszon egyrészt a maga javára lecsapolni? És hogy ennek folytán, nem különösképpen csodálatos, ha a legkülönbözőbb adóterhek alatt roskadozó parasztság és a privilegizáltak pénzhétségétől, mohóságától szintén nem kimélt polgárság, nem is olyan sokára, a forradalmi mozgalom egy bizonyos szakaszán találkoznak és közösen fordulnak szembe fosztogatóikkal.

Az eddigiek alapján esetleg úgy tűnhetik, hogy mindabban, amit felhoztunk, csupán metodikai „elcsúszásról” van szó. Kétségtelenül, erről is. Ha azonban a kor *ideológiai* tényezőinek értékelését vizsgáljuk, könnyen megérthetjük, hogy másról és többről is. Egyrészt, bizonyos speciális angol nézőponttal van dolgunk, melynek gyökerei — a sajátos történelmi körülmények folytán Anglia ellen forradalmasodó XVIII. századi Európával szemben — úgy látszik, mai napig megmaradtak az angol történelmi szemléletben. Másrészt, a mai polgári történetírás idegenkedő, „spleen”-es ábrázata ez általában a polgári osztály forradalmi korszakának tényeivel szemben.

A XVIII. század első felében már éles körvonalai figyelhetők meg az „új”-nak, a francia forradalom révén később egész Európába betörő polgári világnak. A hatalom felé tartó polgári erők „szellemi tüzéségi előkészítése” folyik. A XVIII. század első felének ábrázolásában tehát két nagy feladat és téma adódik: a még hatalmon levő régi rend változatos formáinak bemutatása; az új rend „előkészületeinek” érzékeltetése. Ez utóbbi, az NCMH-nak, a fentebb jelzett körülmények folytán, csak meglehetősen gyengén sikerül.

Mi a kötet véleménye a Felvilágosodás eszmevilágáról? Nem várjuk azt, hogy ezeket az eszméket vizsgálva az NCMH egyébként szenvtelen, „sachlich” stílusát mondjuk olyfajta entuziasmus váltsa fel, mint amilyen egy XIX. századi honfiktársuk írását áthatja (ld. William Edward Hartpole *Lecky*; „History of the rise and influence of the spirit of rationalism”. 1—2. k. 1865). De annál inkább, hogy fejlődéstörténeti szerepüket és társadalmi jelentőségüket értéküknek megfelelően megmutassa.

Az NCMH-nak a Felvilágosodás eszmevilágáról adott értékelése a következőkben összegezhető: ezeket az eszméket az jellemzi, hogy sekélyesek, másodlagosak, csupán popularizálásra szorítkoznak, egész fegyvertárukat már előkészítette a XVII. század, stb. Igaz-e ez? Részben igen. Ahogy Anglia előljárt a történelmi fejlődésben, előljárt az eszmék terén is. Kétségtelen, hogy a XVII. századi angol materializmus és társadalomfilozófia nélkül nincs francia felvilágosodás. Nem lehet vitás, hogy Montesquieu, Voltaire és mások elsősorban az angol példán, angol eszméken nevelkedtek. Ugyanakkor azonban mennyire történelmietlen már magábanvéve is az a koncepció, hogy a XVII. század ideológiailag „lezártan” már mindent produkált és a XVIII. század semmivel nem vitte előbbre ezeket az eszméket. Vajon annyira befejezett és tovább nem fejleszthető a XVII. századi angol filozófia? Vajon nem marad-e fenn a baconi materializmusban a hit és a kauzalitás, a teológia és tudomány kettőssége? Vagy a Locke-féle dualista koncepció nem vezethető el ugyanúgy a szubjektív idealista Berkeleyhez, mint Helvetiushoz, Holbach-hoz, Diderot-hoz? És mennyi új gondolattal találkozunk Diderot műveiben (tér- és időelmélete, az élőlények fejlődésére, a fajták változására vonatkozó teóriája stb.)!

Az ortodox gondolat fő bástyája a vallás — állapítja meg az NCMH. A támadást viszont ellenc, hangsúlyozza ugyancsak az NCMH, már a XVII. századi angol filozófia megindította. Igaz. A vallási kérdésekben azonban a XVII. század a deizmusig, a XVIII. század az ateizmusig jut el. Ateista például Diderot is, aki bírálja a lélek halhatatlanságára vonatkozó vallási dogmákat. Emellett, a deista jellegű francia egyházellenes mozgalom is, az NCMH írja is elismeri, politikaibb színezetű, radikálisabb és elsőrendű szerepet játszik abban, hogy ezek az eszmék átterjedjenek Európa más országaira, sőt B. Franklin révén Amerikára is...

*

Ez tehát, nagy vonásokban, a helyzet a kötet alapszemléletét tükröző, a tárgyalt kor gazdasági, társadalmi, ideológiai kereteit felrajzoló fejezetekkel.

Az egyes konkrét történelmi kérdéseket, a különböző országok történelmi helyzetének alakulását tárgyaló fejezetek hangja, a szerkesztés diktálta bizonyos keretek között, meglehetősen változatos.

Részünkről különös figyelmet érdemel a „Habsburg birtokok” c. fejezet, mely jelentős teret szentel a szatmári békekötés utáni magyar helyzet tárgyalásának. Szerzője C. A. Macartney, az oxfordi egyetem professzora. Macartney sok tekintetben felveti, regisztrálja és elismeri Magyarország gyarmatosításának tényeit (az állandó hadsereg megteremtése és annak szerepe, magyar birtokok eladományozása idegeneknek, „repopulatio” etc.). Ez a „regisztrálás” azonban messze nem teljes, másrészt hangsúlyja oly „bigadt” és „kiegyensúlyozott”, hogy távolról sem érzékelteti a kor magyar problematikájának igazi színét, mélységeit, vagy ha úgy tetszik: túlságosan csak Bécs felől nézve érzékelteti. Egyik-másik megjegyzése azonban igen találó. Világosan megmutatja, hogy a Habsburgoknak nem került túlságosan nagy fáradságukba magyarországi társadalmi támaszuk kialakítása. Az aulikus nemesség egyenesen örködött azon, nehogy az udvar túlságosan jóindulatúan értelmezze az amnesztia kérdését, hiszen az veszélyeztette az ellenfeleiktől részükre konfiskált birtokok megtarthatását (392. l.). Könnyen beleegyezett a magyar nemesség az osztrák udvar céljait szolgáló állandó hadsereg megteremtésébe is, hiszen eltartására a pénzt a „jólbevált adófizető”, a parasztság szolgáltatta.

Az NCMH horizontja, igen helyesen, nem zárul le Európa határainál. Ha szerényebb keretek között is, külön fejezetek foglalkoznak az ázsiai, afrikai, dél- és észak-amerikai népek történelmi sorsának alakulásával, az általános történelmi fejlődésben játszott szerepükkel. Az egyik ilyen „periferiális” színtérnek, az afrikai kontinens népeinek az a különleges „történelmi szerep” jutott, hogy különösen a XVII. századtól kezdve egyre tömegesebb méretekben kielégítsék a nyugati féltéke ültetvényes gazdálkodásának munkaerőigényeit és mind jelentősebb profithoz juttassák a rabszolgakereskedelmet lebonyolító nyugat-európai kereskedelmi társaságokat. Lényegében ez az évtizedről-évtizedre növekvő jelentőségű rabszolgakereskedelem a tárgya az Afrikával foglalkozó fejezeteknek. Nem érdektelen a kötetnek ezt a részletét közelebből is megvizsgálnunk, mert példát szolgáltat arra, hogy a polgári történetírás képviselői között ma is akadnak olyanok, akik a rabszolgakereskedelem szépítésére is tudnak szavakat találni. J. Gallachernek, a cambridgei egyetem tanárának írásából különböző részleteket tudunk meg a rabszolgakereskedelem „technikájáról”, a kontinens belső területein a felvásárlást végző afrikai middleman-ek szerepéről (az európai kereskedők nem igen mertek a tengerparttól tovább, mélyebben behatolni a szárazföldre), a nemzeti társaságok csökkenő és a mozgékonyabb magánkereskedők növekvő súlyáról, az 1750 utáni negyedszázadban az angolok vezető szerepéről, kik az amerikai függetlenségi háborút megelőző időszakban kb. 50 000 négyt szállítottak évente Amerikába, a nagy nyereségekről és a még nagyobb kockázatokról...

Ezek a részletek lényegében a téma gazdaságtörténeti vonatkozásai és az érem „európai” oldala. Legalább ennyire figyelmet érdemel és talán még izgalmasabb a kérdésnek az a vonatkozása, hogy milyen hatással volt a rabszolgakereskedelem az afrikai társadalomra. Egyesek, hangoztatja a szerző, igen kemény ítéletet mondanak, amikor azt állítják, hogy a rabszolgakereskedelem háborúkat robbantott ki a szomszédos afrikai népek között és ezáltal vezető hatással volt az afrikai társadalomra.

J. Gallacher elveti ezt a megállapítást, s még azzal egészíti ki, hogy a kereskedőknek eladott rabszolgákat nem feltétlenül háborúban szereztek, hiszen a rabszolgaság elterjedt intézmény volt Afrikában, melynek még az az előnye is megvolt, hogy „biztonságot nyújtott egy egyébként magárautalt embernek”.

A szerzőnek e tételeihez csupán saját korábbi megállapítását idézzük, mely szerint éppen a rabszolgakereskedelem eredményeként erős katonai királyságok alakultak Afrikában.

„Minél erősebb volt valamely törzs, annál több rabszolgát tudott harcban szerezni, hogy azután elcserélje őket kereskedelmi cikkekért” (575. l.).

E rövid kis mondat, úgy gondoljuk, önmagában eléggé világosan szól a kérdés lényegéről.

Egyébként J. Gallacher a fentiekén túlmenően még azt is feladatának tekinti, hogy hosszasan érveket sorakoztasson fel azoknak a „humanitárius” szerzőknek megállapításával szemben, kik szerint a rabszolgákkal embertelenül rossz körülmények között embertelenül hosszú utakat tétettek meg, s a rabszolgakereskedelem érdekében az egész kontinenst feldúlták.

J. Gallacher ilyen természetű fejtegetései — úgy véljük — nem emelik az NCMH értékét és színvonalát. Ezzel szemben, különösen mert angol szerzőről van szó, csak elismeréssel szólhatunk például az észak-amerikai gyarmatok történelmi fejlődésével foglalkozó fejezetről. Frank Thistlethwaite, a cambridgei egyetem tanára jó érzékkel rajzolja

meg az észak-amerikai kolóniák gazdasági, társadalmi fejlődésének leglényegesebb vonásait, az ültetvényes gazdálkodás térhódítását, az újonnan meghódított nyugati földeken a kereskedők, nagybirtokosok spekulációs tevékenységét, a fejlődő amerikai iparnak az angol érdekekkel való ütközését és főképpen a keleti partvidék városaiban koncentrált pénzüligarchia, valamint a „back country farmer” között egyre erősebbé váló gazdasági és politikai ellentéteket, az egész gyarmati társadalom erjedését, forrását. Thistlethwaite külön érdeme, hogy azt sem felejtí ki a képből, hogy a farmer szemében az elnyomás betetőzője a királyi kormányzó, s így maga Anglia volt, amelyre az amerikai oligarchia támaszkodott (510. l.).

*

A fentiekben valamennyire képet adtunk a New Cambridge Modern History 1713—1763-as időszakot felölelő kötetről. Sok kérdést egyáltalán nem érintettünk (nemzetközi kapcsolatok stb.). Kritikai jellegű ismertetésünk kiegészítésképpen befejezésül hangsúlyozni kívánjuk: az új Cambridge Modern History nagy, reprezentatív vállalkozás, mely megérdemli, hogy a magyar történészek felfigyeljenek rá és közelebbről is megismerkedjenek vele.

SOLT LÁSZLÓ

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Soproni országos történetész-vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium középiskolai oktatási főosztálya, a Hazafias Népfront Győr—Sopron megyei Bizottsága és a Győr—Sopron megyei Tanács V. B. művelődésügyi osztálya 1960. május 4-én, 5-én és 6-án országos történetész-vándorgyűlést rendezett Sopronban. A magyar történetészek ez évi legszélesebbkörű megmozdulásán a helyi történetészek és érdeklődőkön kívül mintegy 150 történetkutató és tanár vett részt az ország minden tájáról.

A soproni országos történetész-vándorgyűlés első napi programjában a Liszt Ferenc Művelődési Ház klubhelyiségében a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat történelmi szakosztályai tartották meg 1960. évi országos választmányi ülésüket. Az ülésen *Ember Győző* akadémiai levelező tag, az Országos Választmány elnöke elnökölt. Ezzel egyidőben, a Liszt Ferenc Művelődési Ház különtermében, a középiskolai történelem szakfelügyelők és tanárok ültek össze országos tanácskozássra. A résztvevők előbb meghallgatták *Szántó Rezső*nek, a Magyar Partizán Szövetség elnöksége tagjának „Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában” című előadását, majd ankétot tartottak a helyi munkásmozgalmi hagyományok felhasználásáról a középiskolai történelemtanításban. A vitaindító referátumot *Szaboles Ottó*, a Művelődésügyi Minisztérium történelem főelőadója tartotta.

Bevezetésül *Szaboles Ottó* hangoztatta, hogy bár az utóbbi években középiskolai oktatásunk gazdag tapasztalatokat szerzett a helyi munkásmozgalmi hagyományok középiskolai felhasználásában, eddig még nem történt kísérlet a módszertani tanulságok összegezésére, s nincs e fontos kérdéstről megfelelő szakirodalmunk sem. Az ankét célját az egyénileg szerzett tapasztalatok kiértékelésében és általánosításában, illetve az egyseges álláspont kialakításában jelölte meg.

A továbbiakban *Szaboles Ottó* a helyi munkásmozgalmi hagyományok iskolai felhasználásának három nagy területét különböztette meg: a tanórát, a szakkört, végül a tanár, illetve a diák önálló kutató munkáját. A tanórai formával kapcsolatban többek között hangsúlyozta, hogy a helyi anyagnak minden körülmények között az országos történelemből levont következtetéseket kell megerősítenie. Ha a helyi események esetleg kivételt képeznek — mutatott rá —, akkor éppen a kivétel erejével kell hogy alátámaszsják, illetve még pontosabbá és körülhatároltabbá tegyék az általános képet.

Szaboles Ottó ezután a munkásmozgalmi helytörténet szakköri műveléséről beszélt, végül — a diákok önálló helytörténeti kutatómunkája kapcsán — az Országos Tanulmányi Verseny történelmi pályázatának jelentőségét méltatta. Az utóbbi három év során beérkezett több mint 1100 történelmi pályamunkáról szólva, cáfolta azt a széles körökben elterjedt véleményt, hogy a fiatalság körében tért hódító technikai érdeklődés csökkent a humán tárgyak — így a történelem — iránti igényt. A technikai és történelmi érdeklődés növekedése — mutatott rá — nem egymást kizáró jelenségek, hanem korunk és társadalmunk együttesen ható tényezői. Az ifjúság érdeklődése a szocializmus építésének körülményei között szükségszerűen nőtt meg a valóság sokoldalú megismerése iránt. A szocializmust tudatosan építő, sokoldalúan művelt generációk neveléséhez nyújt nagy segítséget a munkásmozgalom helyi hagyományainak kutatása és iskolai felhasználása is — fejezte be előadását *Szaboles Ottó*.

A referátumot a felvetett kérdések beható vitája követte. *T. Philipp Ilona* tanárnő (Budapest) többek között kifejtette, hogy a helytörténetirás szakköri művelése Budapesten bizonyos mértékig más feladatokat ró a tanárookra, illetve diákokra, mint vidéki városainkban. A helytörténeti anyaggyűjtést a fővárosban elsősorban egy-egy intézmény,

iskola vagy üzem viszonylatában érdemes folytatni. *Borsányi Károly* (Budapest) arról beszélt, hogy a munkásmozgalmi hagyományok szakköri felkutatását — ahol erre mód van — a diákok családi-rokoni kapcsolataira is ki kellene terjeszteni. *Tibori János* (Békéscsaba) a munkásmozgalmi helytörténetírás békéscsabai eredményeit ismertette, különös tekintettel a nagy sikerrel megrendezett helytörténeti kiállításokra. *Juhász Imre* (Hajdúszoboszló) arról a nevelőhatásról szólt, amelyet a munkásmozgalmi hagyományok az iskolai nevelőmunka egészében jelentenek. *Gulya Pál* (Balassagyarmat) ismertette saját szakkörvezető tapasztalatait, s rámutatott arra, hogy a jó szakköri munka kiegészíti a KISZ politikai nevelőmunkáját. *Bauer Tibor* (Sopron) hangsúlyozta, hogy — tekintettel a városban még ma is nagy számban élő retrográd hagyományra — Sopronban kétszeresen fontos a munkásmozgalmi hagyományok ápolása. A vita eredményeit *Erényi Tibor*, az MSzMP Párttörténeti Intézetének munkatársa, a Magyar Történelmi Társulat titkára foglalta össze.

Az első napi délutáni program keretében a vándorgyűlés résztvevői Sopron város nevezetességeit tekintették meg *Friedrich Károly* vezetésével, majd a soproni Liszt Ferenc Múzeumban felállított Széchenyi-émlékiállítás megnyitásán vettek részt.

Másnap, május 5-én délelőtt a Liszt Ferenc Művelődési Ház nagytérképében — mintegy 350 főnyi hallgatóság előtt — került sor a *Széchenyi István halálának 100. évfordulója alkalmából megrendezett tudományos ülésre*. A Győr—Sopron megyei Tanács nevében *Révai Zoltán*, a megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának tagja üdvözölte a megjelenteket. Az ünnepi előadást „Széchenyi István és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása” címmel *Barta István* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa tartotta.

Bevezetésül az előadó rámutatott arra, hogy a felszabadulás óta eltelt másfél évtized alatt történettudományunk még nem vizsgálta meg átfogóan Széchenyi István életművét, s nem adott határozott, egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy hol a helye Széchenyinek népünk történetében. Fellépésének jelentőségét ugyan általában elismerte, egy-egy alkotása, kezdeményezése is a maga helyére került, de a haladékos szemléletű történetíró Széchenyivel szemben óvakodóvá tette egyrészt pályája hanyatló szakaszának sok valóban meglevő negatív vonása, másrészt az a körülmény, hogy egy évszázadon át jobbra e negatív vonások alapján alakja reakciós társadalmi rendszerek eszményévé, a társadalmi maradiság, a haladásellenesség igazolójává, a konzervativizmus korok és társadalmak fölé emelkedő jelképévé vált. Halálának századik évfordulója — hangsúlyozta Barta István — figyelmeztetésként szolgált az elmulasztott kötelességekre: arra, hogy itt az ideje a Széchenyivel kapcsolatos határozott marxista állásfoglalás kialakításának, s hogy ez az állásfoglalás — éppen azért, mert marxista — csak a tények és a történeti körülmények szigorú, tárgyilagos és ugyanakkor pártos értékelése útján alakulhat ki.

Széchenyi István akkor lépett fel — mutatott rá az előadó —, amikor a történelem Magyarországon kikerülhetetlen szükségszerűséggé tüzte napirendre a fejlődés feudális gátjainak eltávolítását és a polgári intézmények létrehozását. Széchenyi történelmi jelentőségének megállapítására az egyetlen helyes és alkalmas mérce tehát csak az lehet, hogy mennyiben szolgálta vagy gátolta eszméivel és tevékenységével ennek a történelmi folyamatnak a megindulását és előrehaladását.

A továbbiakban Barta István a magyarországi feudális társadalmi rend válságának elemzéséből kiindulva, Széchenyi „Hitel” című munkájával foglalkozott, számba véve azokat a gyakorlati javaslatokat, melyeket a mű szerzője a válságból kivezető polgári átalakulás elősegítésére tett. Majd a Hitel jelentőségéről szólt. Az elmúlt száz év polgári történetírása — fejtette ki az előadó — gyakran esett abba a hibába, hogy Széchenyi fellépését kiszakította történeti feltételei közül, s a Hitelt a történetformáló géniusz egyedülálló fellángolásaként tüntette fel, Széchenyivel kapcsolatban „magányos óriás”-ról, az „éjtszaka sötétjében felvilágító fáklyáról” stb. beszélt. Nem kell sokat bizonygatni, hogy a Hitel megírásával Széchenyi nem előzte meg korát, hanem ellenkezőleg, pontosan azt juttatta kifejezésre, ami a kor parancsoló szükséglete volt: a változás szükségszerűségét, elkerülhetetlenségét. Széchenyi 1830 körül azért válhatott a polgári átalakulás úttörőjévé, mert a feudalizmus bomlása eljutott a végső szakaszába és Magyarország viszonyai megérték az átalakulást.

Az előadó ezután — emlékeztetve Kossuth azon megállapítására, mely szerint Széchenyi a Hitellel „a nemzet legjobbjai gondolatának adott szavakat” — azt vizsgálta, hogy milyen közvéleményre támaszkodott Széchenyi, amikor művével a nyilvánosság elé lépett. Az eddigi polgári, sőt marxista irodalom sem ment tovább annál — mutatott rá —, hogy egy-két úgynevezett előfutár, elsősorban Balázsházy János munkáiban mutatott ki a Hitel javaslataihoz hasonló, s Széchenyitől függetlenül kialakított gondolatokat.

A kor sajtótermékeiben valóban hiába keressük a nyomát annak, hogy a gazdasági-társadalmi válság egyeseket politikai konzekvenciák levonására ösztönzött volna. Más, kevésbé ismert és feltárt forráscsoportok vizsgálata azonban arról győz meg, hogy a mozdulatlanság csak látszólagos, s hogy a Kossuth által emlegetett „legjobbak” valóban léteztek és valóban a feudális viszonyok megváltoztatásán törek a fejüket. A pezsgés és forrongás akkor kezdett határozottabb alakot öltetni, amikor a következő országgyűlés tárgysorozatára a kormány 1827-ben kitűzte az 1790–91-i országgyűlés nagyszabású reformtervezeteit, s elrendelte, hogy a közel négy évtizedes tervezeteket egy külön erre a célra küldött bizottság dolgozza át. Bár a bizottság munkája nyomán létrejött új javaslatok — mutatott rá Barta István — nem egy vonatkozásban elmaradtak a korábbi tervezetek mögött, de a határozatokat megelőző viták során, mint az hiteles forrásokból megállapítható, az elfogadott álláspontonál jóval haladóbb nézetek is felmerültek, olyanok, amelyekkel Széchenyi Hitelében nagyszámban találkozhatunk. Az országos bizottság munkálatai tehát a vízbe dobott kő szerepét játszották az 1825–27-i országgyűlést követő években Magyarországon: felkeltették az érdeklődést a reformok ügye iránt, elindították azt a folyamatot, amely rövid idő alatt a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásához vezetett. Minden okunk meglehet annak feltételezésére, hogy az országos reformmunkálatok megvitatása közvetlenül is hatott a Hitel koncepciójának kialakulására.

Az előadó azután felhívta a figyelmet, hogy a társadalmi valóság és az egyén, a gyakorlat és az ideológia szoros kapcsolatára, állandó dialektikus kölcsönhatására korábbi történelmünkben kevés jobb példát lehetne találni a Hitel és kora társadalmi kapcsolatánál. Mert ha igaz, hogy a Széchenyi által körvonalazott reformrendszer első-sorban a társadalomban csirázó átalakulási igényeknek köszönhetette létrejöttét, nem kevésbé igaz az is, hogy a már kész mű roppant hatást gyakorolt arra a társadalomra, amelyből kisarjadt. A Hitel megjelenése időpontjában a magyar polgári reformmozgalomnak még legfeljebb csak a csíráiról, halvány körvonalairól beszélhetünk, két-három évvel később, az 1832–36-i országgyűlés kezdetén pedig már eleven, egyes kérdésekben győzedelmes eszme a polgári reform koncepciója és egy jelentős országgyűlési csoport harcol érte. E rendkívül jelentős változásban több fontos történelmi tényező — európai forradalmi megmozdulások, felvidéki kolerafelkelés stb. — mellett nem kis szerepet játszott a Hitel mozgósító hatása.

A Hitel eszméinek térhódítását nyomon követve, előadása második felében Barta István az országos reformmunkálatok megyei vitáit ismertette. A nádor 1830 végén küldte meg a megyéknek az országos bizottság kinyomtatott munkálatait, azzal az utasítással, hogy azokról a következő országgyűlésig dolgozzák ki és terjesszék fel a véleményüket a kormányhoz. E megyei bizottságoknak a jegyzőkönyvei és a megyegyűlések velük kapcsolatos határozatai a központi és megyei levéltárakban nagy többségükben hozzáférhetők, s így szinte topográfiai pontossággal rekonstruálható, hol és hogyan kerültek be a megyei véleményekbe azok a haladó követelések, amelyek körül annyi harc folyt az 1832–36. évi országgyűlésen. S egyenes utalások, vagy közvetett egybevetések segítségével következtetni tudunk arra is, hogyan hatolt be a Hitel gondolatkinése ezekbe a megyei véleményekbe, sőt arra is, hogy a megyei haladó mozgalmak saját belső fejlődésük logikája s a nemzetközi és hazai fejlemények ösztönző hatása eredményeképpen hogyan haladtak túl a Hitel és a Világ programján abba az irányba, amelyet az ekkor még csak kéziratban levő *Stadium* jelölt ki.

Az országos tervezet megyei vitaanyagából Barta István főként Temes, Baranya és Nógrád megye véleményét elemezte, mint amelyek a leghaladóbb követeléseket terjesztették elő. Más megyék példáját is idézve, arra a következtetésre jutott, hogy a Stadium javaslatai szinte maradéktalanul feltalálhatók a leghaladóbb megyék javaslataiban, sőt ez utóbbiak sok olyan haladó elemet is tartalmaznak, amelyekre Széchenyi elvi vagy gyakorlati okokból nem tért ki. Ami például a nemzeti függetlenséget érintő kérdéseket illeti, a megyei javaslatok messze túlmentek Széchenyi lényegében konzervatív álláspontján. A Stadiumnak tehát — állapította meg az előadó — már nem a reformmozgalom elindításában és céljai kitűzésében volt szerepe, hanem a már megindult mozgalom eszméinek elmélyítésében, célkitűzéseinek népszerűsítésében, az országgyűlési haladó erők összefogásában. Igaz, a magyar polgári reformmozgalmat saját fejlődésének belső dinamikája és a magyar társadalom reális szükségletei hamar túlhajtották Széchenyi korlátozott elgondolásain, de a mozgalom céljainak megfogalmazásában, irányának kijelölésében, elindításában és kezdeti előrehaladásá megkönnyítésében kiemelkedő része volt Széchenyinek. Ezt a Széchenyit becsüli meg napjaink haladó történetírása is azért, hogy életművének értékét a népének tett szolgálathoz mértén állapítja meg, s helyét az emberi haladásért küzdők legjobbjainak sorában jelöli ki — fejezte be előadását Barta István.

Barta István előadása után *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, a TIT történelmi szakosztályának országos választmányának titkára „Széchenyi reformkísérletei nagy-cenki birtokán” címmel tartott konferenciát. Rámutatott, hogy Széchenyi az 1820-as évek végén és a 30-as évek elején úgy tekintett nagy-cenki uradalma, mint kísérleti műhelyre, ahol esetleg országos problémákra lehet megoldást találni. Itt kívánta kikísérletezni, miként lehetne az agrárjövedelem fokozása érdekében eszközölt birtokelkülönbéztetést és tagosítást a jobbágyparaszság károsodása nélkül végrehajtani. Ugyancsak itt tett kísérletet arra is, hogy a feudális jobbágyterhek (robot, dézsma) megváltásának földesúrra és parasztra nézve egyaránt kielégítő és elfogadható formáját megtalálja. Meggyőződése volt, hogy — mint azt egyik utasításában 1827-ben maga írta — „...sajnálatra méltó gazda az olyan, aki a jobbágyság elnyomására alapozza a maga előrehaladását”.

Amikor a legelőelkülönbéztetés és tagosítás végrehajtására 1828-ban Nagycenken sor került, Széchenyi azt kívánta, hogy a határ jobbik része a jobbágyság kezén maradjon. „Neveljük az ipart, ha egy kis kárunkkal esne is — írta ezzel kapcsolatban jószág-gazdálkodásának. — Adjunk példát, hogy az országban kiki nemcsak megélhessen, hanem gyarapodhasson is. Törekedjünk inkább a közbőrség, mint csak a magunk használatára elérésére. És ha nem csalódom, előbb-utóbb bizonyosabban fel fogjuk találni önhasznunkat, ha a közbőrséget előmozdítjuk, mintha csak kirekesztőleg a magunk dolgaira figyelnénk.” Elítélte Széchenyi a parasztsággal szemben alkalmazott feudális erőszakot is: „Távol legyen minden ijesztés, fenyegetés, vagy erőszak. Én annyira becsülöm minden embernek természeti szabadságát, hogy még azt sem tartom helyesnek, valakit nagyobb szerencséjére, nagyobb boldogságára kényszeríteni.”

Persze az allodiális jövedelmek számottevő fokozását a feudalizmus adott rendszerén belül csak az uradalmak egészének átszervezésével lehetett biztosítani — hangoztatta Tilkovszky Lóránt —, s nagy-cenki példamutatását maga Széchenyi sem tudta megismételni. Az 1832–36. évi országgyűlés után már Széchenyi is az ott hozott tagosítási és elkülönítési törvényhez tartotta magát. A harmincas évek második felében így a Széchenyi-birtok elvesztette kísérleti műhely jellegét saját gazdája szemében, aki alduinai királyi biztosi megbízatásától kezdve olyan országos ügyeknek szentelte magát, amelyek sokkal inkább foglalkoztatták fantáziáját és szolgálták ambícióját, semhogy birtokában többet látott volna jövedelmi forrásnál.

Előadása befejező részében Tilkovszky Lóránt nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az utókor emlékeztetőben nem a saját kezdeményezéseitől visszariadó, retrográd irányba fordult Széchenyi él elsősorban, hanem a Hitel és a bátor nagy-cenki reformkísérletek Széchenyije — és méltán. A fölébe kerekedő osztálymegkötöttségek csak még jobban aláhúzzák akkori nagyságát, amikor túl tudott mutatni önmagán. Reformprogramja nem szűk osztályprogram, hanem széles nemzeti program volt, amelyben benne foglaltatott „minden honbelink felszabadítása, s polgári jussokban részesülhetése”. Ezért nevezte őt Kossuth méltán a legnagyobbnak a huszas évek vége és a harmincas évek eleje magyarjai közül.

A következő korreferátumot *Szabad György* kandidátus, egyetemi docens tartotta „A döblingi Széchenyi” címmel. Bevezetőül hangoztatta, hogy Széchenyi életének 1848 és 1860 között Döblingben eltöltött évei sokkal többet jelentenek egy megbomlott lelki ember drámájánál, s nem képezhetik pusztán körtörténeti érdeklődés tárgyát. Széchenyi döblingi évei — ottani újabb megnyilatkozásai, sőt tettei révén — a magyar történelem szerves részét alkotják.

Előadásában Szabad György főként Széchenyi döblingi életének 1856 utáni éveivel foglalkozott, vagyis azzal a periódussal, amikor — párhuzamosan a Magyarországról érkező hírek javulásával — a közlés és tanítás vágya ismét felülkerekedett benne az 1848–49-es forradalom és szabadságharc miatt érzett önvádján. Ekkor írt művei azt bizonyítják — mutatott rá —, hogy lelki egyensúlyának újrafeltalálása szoros összefüggésben volt állásfoglalásának változásával a forradalmi politika és a Habsburg-abszolútizmus megítélésében.

Nem vitatható — hangoztatta az előadó —, hogy Széchenyi döblingi írásai a főtüzet az osztrák ellenforradalmi abszolútizmusra irányították, annak exponenseit, intézkedéseit és intézményeit vették célba. Ugyanakkor a magyar forradalom és vezetői e kegyetlenül őszinte, élehangú írásokban nagy kíméletben részesültek, s szinte a lekicsinylés a legtöbb, ami osztályrészükül kijutott. Sőt, 1860 elején írt „Disharmonie und Blindheit” című művében odáig ment, hogy a Habsburg-ház és Magyarország közötti közjogi kapcsolatok szétszakításáért a teljes felelősséget az 1849 március 4-i oltmützi oktrojált alkotmányra hárította, amelyre — szerinte — az április 14-i trónfosztás csak az elkésereedett válasz volt. De nemcsak 1848-ért és következményeiért talált Széchenyi a forra-

dalmi irányvonal számára mentséget. A reformellenzékétől is jónéhány olyan érvet vett át meglepő szenvedélyességgel, melyek elhallgattatását — izgató voltuk miatt — 1848 előtt maga kívánta.

Széchenyi persze élete utolsó éveiben sem jutott el Kossuthig, s Kossuthnak a forradalom bukásából levont ama következtetéseig, hogy a korszerűtlen szerkezetű Habsburg-birodalom belső ellentmondásai folytán képtelen másra, mint reakciós politikára, amellyel szemben az egyedüli orvosszer elkerülhetetlen bukásának siettetése lehet. Nem, Széchenyi — éles ellentétben reformkori megnyilatkozásaival — Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatát ekkor már maga is „szerencsétlen házasság”-nak tekintette ugyan, de mégsem jövőtlennek. Egyedüli realitásnak a rövid távon érvényesülő nagyhatalmi politikát fogadta el, amely az európai egyensúly adott rendszerében Ausztria fennmaradását nélkülözhetetlennek tartotta.

Utolsó éveiben Széchenyi mégis átlépte a maga politikai Rubiconját. Ekkor írt munkái bizonyítják, hogy a kibékíthetetlen ellentmondást immár félreérthetetlenül nem a reform és a forradalom hívei, hanem nemzetének elnyomott többsége és az abszolút hatalom birtoklói között érezte feszülni. 1860 áprilisában senkinek nem lehetett kétsége afelől, melyik oldalon esett el Széchenyi. Egy gigászi élet tanulságát adta nemzetének, s egy gigász halálának árnyékát vetette nemzete elnyomóira — fejezte be korreferátumát Szabad György.

A Széchenyi István halálának 100. évfordulójára rendezett tudományos emlékülést *Erdei Sándor*, a Sopron városi Tanács V. B. elnöke zárta be. Az ülés résztvevői ezután levonultak a Művelődési Ház előtti Széchenyi térre, ahol rövid ünnepség keretében a városi pártbizottság és a soproni Széchenyi-gimnázium küldöttsége helyezte el koszorút Széchenyi István szobrára.

Május 5-én délután a vándorgyűlés résztvevői Nagycenkre látogattak el, ahol megkoszorúzták Széchenyi István sírját. A Magyar Történelmi Társulat koszorúját *Ember Győző* akadémiai levelező tag, az Országos Levéltár főigazgatója, a TIT koszorúját *Mód Aladár* egyetemi tanár, a TIT főtákarca, a Hazafias Népfőrt koszorúját *Feller Jenő*, a Hazafias Népfőrt Sopron városi elnöke, a Bányász Múzeum igazgatója helyezte el. A kegyeleti ünnepség után a vándorgyűlés vendégei tanulmányi kirándulást tettek Fertődre, ahol megtekintették az Eszterházy-kastélyt, az ott elhelyezett Haydn-kiállítást és a Mezőgazdasági Kísérleti Intézetet. A tanulmányi kirándulás utolsó állomása a fertőrákosi kőfejtő volt.

A vándorgyűlés programja másnap, május 6-án délelőtt a Sopron városi Tanács dísztermében *várostartörténeti ankét*tal folytatódott. „A várostartörténeti kutatás helyzete és feladatai” címmel vitaindító előadást tartott *Mályusz Elemér*, a történettudományok doktora. Előadása bevezető részében Mályusz Elemér a felszabadulás előtti magyar várostartörténeti kutatás eredményeivel és hiányosságaival foglalkozott. Rámutatott arra, hogy egyes kiemelkedő eredmények ellenére a magyar polgári történetírás e fontos területen jelentősen lemaradt. Ennek alapvető — az általános történeti helyzetből következő — szemléleti okát abban jelölte meg, hogy a régi történetírás a városok szerepét kizárólag a feudalizmus keretei között szemlélte. Történetíróink a múltban a városokat nem aszerint értékelték, hogy miként küzdenek a termelési viszonyok átalakításáért, milyen eredménnyel építenek vagy próbálnak építeni egy új, polgári világot, hanem csak azt vették észre, hogy miként illeszkednek bele a feudális rendbe, egészítik ki azt, vagy férnek meg azzal. A történetkutatóknak ebben a felfogásában — hangsúlyozta az előadó — saját koruk állapota tükröződött. A régi magyar várostartörténetírás másik hiányosságaként Mályusz Elemér rámutatott továbbá arra, hogy a várostartörténet a múltban mindig csak városokról beszélt, nem pedig polgárságról. Olyan munkát, amely a polgárság életét a maga egészében mutatná meg, a magyar történetírás nem tud felmutatni. A várostartörténet Magyarországon a művelődéstörténet része lett, amelynek kutatói beérték apró elszigetelt részletek megrajzolásával, egyes vonások egymás mellé illesztésével.

Az előadás ezután a várostartörténet felszabadulás utáni helyzetével foglalkozott. Rámutatott arra, hogy átmeneti stagnálás után történetírásunk ez ágában valamikor 1954—55 táján következett be jelentős fordulat. 1954-ben széles alapon megindultak a Budapest múltjának rendszeres feltárására irányuló kutatások, majd 1955-ben új életre támadt a Soproni Szemle. Ma már elmondhatjuk — állapította meg —, hogy a várostartörténeti kutatások tekintetében gyökeresen kedvezőbb a helyzet, mint bármikor korábban Magyarországon.

Áttérve a várostartörténet megoldásra váró feladataira, az előadó a továbbiakban vázolta azokat a nehézségeket, amelyekkel a magyar várostartörténeti kutatásnak a XVII. század előtti városi forrásanyag szegényes voltából kifolyólag meg kell küzdenie. A Mo-

hács előtti kort illetően a forrásanyag hiányossága arra kényszerít — mondotta —, hogy figyelembe vegyük az analóg jelenségeket, s ezek segítségével próbáljuk az egyes városok történetében a töredékes adatok közötti űrt áthidalni. Ebben az összefüggésben ismétletlen aláhúzta annak fontosságát, hogy várostörténezeink ne egy-egy kiragadott város, hanem általában a polgárság történetének feldolgozására törekedjenek. Éppen a középkori feudalizmus története mutatja ugyanis — állapította meg —, hogy azok a tényezők, amelyek egyébként alkalmasak voltak városi létet biztosítani, bizonyos esetekben nem voltak képesek hatásukat kifejezni, mert a politikai viszonyok megbénították erejüket, sőt az egész fejlődést visszajára fordították. Állandóan megismétlődő jelenség, hogy a nagybirtok, állami joghatóságot is bitorolva, megfosztja önállóságától a már városi kiváltságokhoz jutott telepeket, lakóikat pedig jobbágyaivá teszi. Mindezek a csoportok, sőt rétegek kiesnek a kutató látóköréből — hangoztatta —, ha csak a város nevét viselő településekre figyel.

A kutatások előmozdítására Mályusz Elemér technikai vonatkozásban azt a javaslatot tette, hogy az Országos Levéltárban őrzött középkori oklevelek lajstromba foglalását egészítsék ki a filmanyag számbavételével, s a készülő cédulakatalogusban a kiállító nevén kívül az oklevélszöveg egyéb adatait is tüntessék fel. Hasonló, nagyszabású leltári munkálatok beindítását javasolta a várostörténet másik nagy forráscsoportjánál: a külföldi kiadványoknál és a gazdaságtörténeti monográfikus szakirodalomban is. Felvetette, hogy ez utóbbi forráscsoportnál helyes volna, ha valamilyen erre a célra alakuló szervezet — bármilyen tárgyra és korra vonatkozó — minden magyar vonatkozású adatot kicédulázna. Egyszer már szakítanunk kell XVIII. századi munkamódszerünkkel — mondotta —, és korunk technikai haladásához illővel kell azt felcserélnünk. Sokáig amúgy sem tartható az a jelenlegi helyzet, melyet esetlegesen alakuló anyaggyűjtés és töredékes forrásadatokon alapuló feldolgozások jellemeznek. Ugyancsak sürgős szükség volna városaink legrégibb térképeinek összegyűjtésére és egy kötetben való kiadására is.

Ami a tartalmi kérdéseket illeti, az előadó hangoztatta olyan monográfiák megírásának szükségességét, amelyek egy-egy iparágnak az egész országra vagy legalábbis ország részre kiterjedő történetét tárgyalják. Ugyancsak nagyobb területi egységek szerint kellene vizsgálni a feudális kori belső kereskedelem és áruhitel alakulását. Kultúr-történeti vonatkozásban elsősorban a városi iskolák múltjának feltárására hívta fel a figyelmet.

Mályusz Elemér végül a várostörténeti kutatások intenzívebbé tételének szervezeti feltételeiről szólt. Azon véleményének adott kifejezést, hogy a kutatóintézeti keretek helyett megfelelőbbnek látszik, ha egy-egy feladat elvégzésére az érdekeltek időleges munkaközösségeket alakítanak. Befejezésül a rokontudományokkal való kapcsolatok elmélyítésére hívta fel a figyelmet.

A vitaindító előadás után *Osztai Endre* kandidátus, a soproni Liszt Ferenc Múzeum igazgatója tartott korreferátumot a várostörténet művészettörténeti vonatkozásairól. Áttekintést adott a magyar művészeti topográfia múltjáról, s ezen belül ismertette saját munkásságának fontosabb állomásait. Főként az 1952-ben készült soproni topográfia létrejöttével, az ott alkalmazott módszertani elvekkel foglalkozott.

Mollay Károly kandidátus, egyetemi docens korreferátumában Sopron város történeti kutatásának néhány kérdésével foglalkozott. Sopron történetével kapcsolatban javasolta a soproni források kiadásának folytatását, az utolsó 100 év történetére alakult munkaközösség újbóli megindítását, valamint Thier László soproni bibliográfiájának kiadását. A magyarországi várostörténettel kapcsolatban kérte, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat szorgalmazza a magyarországi latinság készülő szótárát, pártfogolja a hazai korai újfelnémet szótár most meginduló munkálatait és támogassa a meglevő helytörténeti folyóiratok megjelenését, illetve hasonló jellegű, új folyóiratok megindítását.

Ezután *Szücs Jenő*, az Országos Levéltár munkatársa olvasta fel korreferátumát. Kifejtette, hogy a magyar várostörténetről szóló vitának szükségképpen általánosságokban kell mozognia, mert ma még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a várostörténetnek egyik vagy másik korszakát avagy meghatározott problémakörét vitára bocsáthatnók. Szemben például az etérn messze előttünk járó lengyelekkel, akik már egyes részletkutatásokról rendezhetnek színvonalas konferenciákat, a mi gondunk egyelőre legfeljebb az lehet, hogy az itt is, ott is, többnyire egymástól függetlenül feltörő források számára egységes medret jelöljünk ki.

Szücs Jenő ezután várostörténeti elmaradottságunk felszabadulás előtti és utáni okait elemezte, majd rámutatott arra, hogy a történetírásunkat irányító marxi történet-szemlélet szinte előírja számunkra a várostörténet intenzív művelését. A történelmi materializmus erős gazdaságtörténeti érdeklődésének ugyanis egyenes utat kell találnia

a városok gazdasága felé, s — amellet, hogy a várostörténet nemcsak a polgári törekvések, hanem egyben a munkásosztály előzményeinek a kutatását is jelenti — a szocializmus éppenséggel nem ellensége az urbanitásnak. Az előadók kifejezte azt a reményét, hogy a soproni konferencia e téren döntő fordulatot fog eredményezni.

A továbbiakban Szücs Jenő azokat a problémaköröket vette számba, amelyek a várostörténeti kutatásokon belül — főként a XVI—XVIII. század viszonylatában — tematikailag adódnak, s amelyek megoldása döntő jelentőségű volna a magyar társadalomfejlődés alapvető kérdéseinek megválaszolásánál. Szemben a korábbi középkorral, ahol a forrásanyag szűkössége miatt ő is a várostörténet egységes, problémák szerinti művelését tartja a legcélravezetőbbnek, a XVI—XVIII. századi várostörténetnél hangsúlyozta a helytörténeti módszerek célszerűségét. Ebben a vonatkozásban a legfontosabb az — mondotta —, hogy szakítsunk azzal a téves szemlélettel, amely a várostörténetet az egykori városfalakkal körülvett terület történeteként képzelte el. A város ugyanis — történeti, funkcionális értelemben — nem ott ér véget, ahol falai vagy külvárosainak legszélső házai, hanem bizonyos értelemben addig a határig terjed, amelyen belül a környékbeli parasztság eljár a város piacaira, ahonnan tanulók jönnek iskoláiba, ahol mesterei megfordulnak, amelyen belül tehát szívó hatása érvényesül. Tágabb értelemben véve eszerint a várostörténet mindig egy nagyobb terület, vagyis körzet történetét jelenti.

Ezen az alapon Szücs Jenő konkrét javaslatot tett néhány fontosabb városi körzet (Sopron, Győr, Miskolc, Debrecen) monografikus feldolgozására, végül felvetette egy várostörténeti kutatóintézet felállításának gondolatát. Pozitív példaként utalt a lengyel Anyagi Kultúra Kutatóintézet ösztönző hatására.

A korreferátumok elhangzása után elsőnek *Komjáthy Miklós*, az Országos Levéltár munkatársa szólt hozzá a felvetődött kérdésekhez. Csatlakozott a vitaindító előadásnak ahhoz a megállapításához, hogy a Mohácsot megelőző korszak várostörténete nem művelhető helytörténeti alapon. A modern német Südostforschung néhány megállapításával vitatkozva, utalt Johann Weidlein „Deutsche Leistungen im Karpatenraum und der magyarische Nationalismus” című 1954-ben Darmstadtban megjelent művére, s azt bizonyította, hogy az abban kifejezésre jutó, sajátos magyarellenesség szellemi gyökerei Schünemann Konrád náci történetiszemléletébe nyúlnak vissza. Ebben az összefüggésben Komjáthy Miklós kimutatta, hogy a magyar városi élet német alapjaira vonatkozó Schünemann-féle elmélet Szent László I. törvénykönyve 31. és Kálmán I. törvénykönyve 33. cikkének súlyos és szándékos félremagyarázásán alapul.

Kumorovitz L. Bernát, a történettudományok doktora, a budapesti Vármúzeum munkatársa kifejtette, hogy szükségesnek tartja a városi kiváltságlevelek összegyűjtését és egy kötetben való kritikai kiadását. Megjegyezte, hogy a jövőben a városi írásbeliségre is nagyobb gondot kellene fordítani; véleménye szerint éppen Sopron városának az írásbelisége volna a legkönnyebben feldolgozható. Végül felhívta a figyelmet arra a kartotékrendszerre, amelyet a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai állítottak össze a főváros területén végzett régészeti kutatások adatanyagának topográfiai feltárása közben.

Bartha Antal, a Történettudományi Intézet munkatársa a komplex kutatási módszerek kérdéséhez szólt hozzá. Néhány — az elmúlt években — nyugaton megjelent, polgári szemléletű feldolgozás, illetve tanulmánykötet (B. Sh. Clough: „The Rise and Fall of Civilization”, New-York, 1957 — „Feudalism in History” New-Jersey, 1956. stb.) kritikai elemzése alapján azt mutatta be, hogy a komplex módszer általános alkalmazása is csak részletkérdések tisztázását eredményezheti, ha nem a gazdasági-szociális tényezők helyes értelmezésén, a történelem marxista szemléletén alapul. Ezzel szemben idézte az újabb szovjet történetírás pozitív példáját. Behatóan ismertette A. V. Arcihovszkij neves szovjet tudós novgorodi ásatásait, amelyek százával hozták napvilágra a nyírfakéregre írt gazdasági és politikai leveleket, s amelyek nemcsak a város gazdasági és politikai struktúrájáról vallott eddigi felfogást módosítják, de végkövetkeztetéseiben a kelet-európai feudalizmus történetéről alkotott képet is teljesebbé teszik. A felszólaló végül M. K. Karger Kievről szóló monográfiáját ismertette, amelynek az a jelentősége, hogy az ásatások és művészettörténeti feltárások alapján igazolja az orosz őskronika számos helytörténeti adatát.

M. Császár Edit kandidátus, a Színháztörténeti Intézet munkatársa — a várostörténet egyik speciális ágaként — a vidéki színjátszás történetének korszerű feldolgozását sürgette. A színháztörténeti munkák javarésze csupán a színházépület történetét tartalmazza. Kíváncsnak mondotta, hogy a feldolgozók kiterjesszék figyelmüket magára a produkcióra, a vándortársulatokra, valamint az egykorú közönség igényeire és összetételére.

Fügedi Erik hozzászólása a vitaindító referátumnak alhoz a megállapításához kapcsolódott, hogy a középkori városkutatásunknak szembe kell nézni a szűk forrásházis okozta nehézségekkel. Ennek lehető szélesítésére javasolta a régészeti anyag fokozott bekapcsolását, továbbá az adatfeldolgozás új, matematikai-statisztikai módszerének alkalmazását. A matematikai-statisztikai módszer gépi alkalmazása lehetővé teszi — mutatott rá —, hogy egy-egy — az egész városra kiterjedő — forrást számszerűen értékeljünk, s új összefüggéseket tárjunk fel. A várostörténet külföldi irodalmának szemmel tartására Fügedi Erik új folyóirat megindítását, vagy legalábbis a „Tanulmányok Budapest múltjából” című sorozat szemlervátának ilyen irányú kibővítését javasolta.

Kubinyi András, a Vármúzeum munkatársa az újkori várostörténet kérdéseivel foglalkozott. Rámutatott arra, hogy — bár a felszabadulás óta a munkásmozgalom történetének kutatásában és gazdaságtörténeti vonatkozásban jelentős fellendülés következett be — az újkori várostörténetírás ma sem alakította ki még megfelelő módszereit, s etekintetben várostörténetünk egészéhez viszonyítva is lemaradásban van. Kubinyi András ezután a Budapest Főváros Tanácsa által létrehozott Budapest történeti munkaközösség néhány módszertani tapasztalatát ismertette.

Makkai László kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője konzultációs központ felállítását javasolta, azzal a céllal, hogy a várostörténet kutatói bibliográfiái, módszertani, tartalmi és elvi kérdésekben rendszeres tájékoztatásban részesülhessenek. Javasolta továbbá, hogy a várostörténetkutatás személyi bázisának kiszélesítése céljából a Magyar Történelmi Társulat találja meg a módját a vidéki tanárok fokozott bevonásának.

A hozzászólásokra adott válaszában *Mályusz Elemér* sajnálkozásának adott kifejezést, hogy az újkori várostörténet kutatásának kérdéseire a konferencia nem fordított több figyelmet. Kérte a Társulat vezetését, hogy a legújabbkori várostörténet problémáiról szervezzen egy újabb vitaülést, amely a munkáosztály megjelenésével és a városok társadalmára gyakorolt átalakító hatásával foglalkoznék. A vita pozitívumaként Mályusz Elemér kiemelte: a hozzászólók egyetértettek abban, hogy a várostörténet eddigi helytörténeti kereteit tágítani kell, s hogy a várostörténeti kutatásokat a komplex módszerek irányában kell továbbfejleszteni. Ezzel kapcsolatban felvetette az egyetemi történetképzés bizonyos egyoldalságát, s azon reményének adott kifejezést, hogy egyetemi oktatásunkban a komplex kutatási módszerek elsajátítására a közeljövőben megfelelő intézkedések történnek. Ami a vitaülésen elhangzott egyéb szervezeti javaslatokat illeti, Mályusz Elemér kifejtette, hogy a várostörténeti kutatások fellendítésére — a kutatóintézeti megoldás helyett — változatlanul a problémakörök szerint alakuló és feladatuk elvégzése után feloszló munkaközösségeket tartja megfelelőbbnek. A publikációs lehetőségekkel kapcsolatban hangzott, hogy új folyóirat megindítása véleménye szerint ma még korai volna. Inkább magas színvonalú tanulmánykötetekkel kellene igazolni — mondotta —, hogy a kutatók egy-egy városban már együtt vannak. Ilyen kötetek múzeumi évkönyvek is lehetnének.

Mályusz Elemér végül reményét fejezte ki, hogy a vitaülés kiindulópontja lesz a várostörténeti kutatások fellendülésének, majd az 1960. évi soproni országos történetész-vándorgyűlést berekesztette.

BESZÁMOLÓ WALDAFFEL ESZTER KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

A magyar polgári forradalom és szabadságharc külpolitikájának történetét történeti irodalmunk ezideig nem kísérelte meg összefoglalóan, kielégítő módon bemutatni. A sok, túlnyomórészt értékes részletösszefüggéseket feltáró tanulmányok anyagára és saját kutatásaira támaszkodva kísérelte meg *V. Waldaffel Eszter*, hogy kandidátusi disszertációjában (*A független magyar külpolitika 1848—49-ben*) felvázolja a magyar forradalom széleskörű külpolitikai tevékenységét.

A disszertáció bevezetőben megállapította, hogy az 1848 áprilisában létrejött „király személye körüli miniszteriumot” nem lehet önálló külügyminiszteriumnak tekinteni, hiszen Kossuth még július 11-i beszédében is a Pragmatica Sanctio alapján állt, s csak Jellašić fellépése után ismerte fel, hogy elképzelései a birodalom keretein belül nem valósulhatnak meg. Külpolitikai koncepciójának középpontjába ekkor a cári politika elleni küzdelmet állította. A magyar kormány azonban nem ismerte fel a nemzeti ségi kérdés rendezésének jelentőségét a forradalom győzelme szempontjából. Szeptemberben

kísérlet történt szélesebb kapcsolatok kiépítésére Franciaországgal, melyet elsősorban a délszláv elszakadási törekvéseknek a cárizmus terjeszkedésével való összefüggései idegesítettek. A Teleki László vezette követség munkájának különösen első szakaszát azonban akadályozta Ausztria közbelépése, minek nyomán Franciaország hivatalosan nem ismerte el Telekit. Telekinek azonban sikerült komoly diplomáciai eredményeket elérnie a lengyel emigrációval. A küzdelem e szakaszában Teleki irányítja Párizsból a magyar külpolitikát.

Miután Windischgrätz hadjárata megindult, Kossuth több kísérlet után az amerikai követet kérte fel a közvetítésre, majd megkísérelte, hogy kiszélesítse a magyar forradalom támogatóinak sorát, elsősorban a piemonti felkeléssel. A novarai vereség azonban meg-
hiúsította a magyar—szárl katonai szövetség valóra válását.

Megkísérli a délszlávokkal való kibékülést is, francia és emigráns lengyel támogatás igénybevételével. Ezt azonban Ausztria fellépése és a szerb fejedelemségen belüli viszályok megakadályozták. A reakció fokozódó előretörése megnehezítette Teleki helyzetét, de ez időszakban a párizsi követség mégis aktivizálódik. Teleki hatalmas röpíratban fordult Európa népejéhez, felvette a kapcsolatokat a Hegypárttal, s a francia kormányhoz is memorandumokat intézett. Törekvései azonban nem jártak sikerrel, amihez az is hozzájárult, hogy márciusban az olasz kérdés békés rendezését célzó brüsszeli kongresszusra kellett utaznia, így a párizsi követség hosszabb ideig vezető nélkül maradt.

1849 márciusában az Erdélyt fenyegető cári intervenció került a magyar diplomácia tevékenységének előterébe. Először Bem kísérelte meg a bukaresti angol megbízottan keresztül, hogy az európai hatalmakat a cári beavatkozás elleni fellépésére készítse. Kísérlete azonban kudarcot vallott, Anglia és Franciaország — rövid habozás után — a semlegesség álláspontjára helyezkedtek az intervencióval szemben. Kossuth helyeselte Bem diplomáciai kezdeményezését, de Bem helyett Beöthy szemelte ki e kapcsolatok kiépítésére. Beöthy azonban nem jutott el rendeltetési helyére.

A cári intervenció veszélye ismét a nemzetiségi kérdés megoldását állította a diplomáciai tevékenység középpontjába. E kérdésben nagy szerepe volt Telekinek és Bemnek. Bemnek a nemzetiségi kérdést radikálisan megoldani kívánó politikájával szemben azonban fellépett Kossuth, aki Bemet minden polgári tevékenységtől el akart zárni.

Az 1848—49-es magyar diplomácia történetében új fejezetet jelent a Függetlenségi Nyilatkozat utáni időszak, melynek döntő feladata az önállóság elismertetése. Kossuth ekkor Európa majd minden számottevő országába elküldte megbízottait, sőt az Egyesült Államoktól is kéri Magyarország függetlenségének elismerését. A Függetlenségi Nyilatkozat valamint Szemerének a kötársasági államforma melletti állásfoglalása — mint a disszertáció megállapítja — különösen Angliában nehezítette meg a magyar diplomácia helyzetét. A tavaszi hadjárat sikerei ismét a európai forradalom kísérletét támasztják fel a nagyhatalmak előtt. Ezért Anglia és Franciaország — kisebb ingadozás után — passzivitásba burkolóznak, s ténylegesen az ellenforradalom erőit segítették.

1849 júniusában sor került a Velencei Köztársasággal való szövetség megkötésére. Ez az egyezmény azonban nem lépett életbe s megvalósításának kudarca meghíusította Fiume megszerzésének lehetőségét is. Nem jártak sikerrel, illetőleg elkéstek a svájci és amerikai elismerést szorgalmazó törekvések is.

A cári intervenció küszöbén Kossuth megkísérli a keleti, törökországi kapcsolatok kiszélesítését. Ismét felvetődött a nemzetiségekkel való megbékélés szükségessége is. A konföderációt javasló Telekivel szemben azonban Kossuth és Batthyány Kázmér csak kisebb engedményeket voltak hajlandók tenni. Végül is létrejött a Szemere-féle nemzetiségi törvény, mely azonban már elkésett, — az intervenció időközben bekövetkezett. Június elejétől az egész diplomácia középpontjába az intervenció elleni harc került. A régebbi kapcsolatok mellett ekkor a kormány megkísérelte kiépíteni a diplomáciai viszonyt Poroszországgal is. A forradalom vezetői még a tényleges intervenció előtt megkísérelték a tárgyalást a cári udvarral, ez azonban sikertelen maradt. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugati hatalmak Magyarországról nem tesznek semmit, ismét felmerült a cári udvarral való tárgyalások gondolata. Ebből a megfontolásból kiindulva, de árló módon és a kormány háta mögött tett erre kísérletet Görgey, majd miután a kormány tudomást szerzett a tárgyalásokról, Szemere és Batthyány Kázmér írtak levelet Paskievicsnek. Augusztus 10-én Kossuth is levéllel fordult az orosz fővezérhez, aki azonban az összes kísérletekre elutasítón válaszolt. Ez volt a független magyar kormány utolsó diplomáciai lépése.

V. Waldapfel Eszter disszertációja mind az opponensek, mind a hozzászólók részéről őszinte elismerést váltott ki. Mint *Révész Imre* akadémikus, a disszertáció egyik opponense kifejtette, a disszertáció teljes kritikai értékelését nyújtja az eddigi irodalomnak, feldolgozza a már publikált anyagot, s új eddig nem ismert részletössze-

függésekre derít fényt beható levéltári kutatással. A disszertációnak ugyanezeket az eredményeit emelte ki *Ember Győző* akadémiai levelezőtag, a másik opponens is, majd rámutatott azokra a nehézségekre, melyekkel a szerzőnek a külföldi és magyarországi levéltári anyag feltárása terén szembe kellett néznie. Hangsúlyozta ugyanakkor *Ember Győző* azt is, hogy — ha a szerző nagy munkát is végzett — 1848—49 magyar külpolitikájának kérdését mégsem lehet teljesen megoldottnak tekinteni. Ha sikerült is több fehér foltot felderítenie, még sok ilyen maradt. Helyes lett volna pl. véleménye szerint ismertetni a Habsburg-ház külpolitikájának szervezeti kérdéseit, elsősorban az 1848 tavaszán kialakult külügyi hivatalszervezetet stb.

A disszertáció vitája során a legnagyobb jelentőségű probléma, melyet az opponensek és a hozzászólók megvitattak, az 1848—49-es forradalom és szabadságharc külpolitikája objektív lehetőségeinek kérdése volt. A vita *Ember Győző* opponensi véleményének ama megállapításából indult ki, mely szerint szerző „miközben minden vonatkozásra kiterjedően vizsgálja és tárgyalja az 1848/49-i önálló magyar külpolitikát, elsősorban és szinte kizárólag — amint maga is megállapítja — Kossuth külpolitikáját, akkor bizonyos fókig — akarva, nem akarva — elveszti történetírói objektivitását, s maga is belerángatja magát azokba az illúziókba, amelyek Kossuthnál oly szépek, oly lelkesítőek, de amelyeknek reális alapja — s ezt éppen a szerző által felsorakoztatott adatok bizonyítják — nagyon kevés volt. „Ennek a szomorú ténynek a beismerése azonban — mondotta *Ember Győző* — semmit sem von le a kossuthi független külpolitika jelentőségéből. Megállapítása szerint „a magyar ügy külpolitikai szempontból kezdettől fogva reménytelen, vesztett ügy volt, Kossuth diplomáciai tevékenységéről — minden elismerésünk mellett — a szerzővel ellentétben azt kell mondanunk, hogy cleve sikertelenségre volt ítélve. A szerző ezt a tényt csak egyes rész kérdésekkel kapcsolatban állapítja meg. . . A főkérdésben azonban, a függetlenség elismertetéséért folyó akcióiban — elsősorban s döntően a Függetlenségi Nyilatkozat után — a szerző szerint Kossuth nem ábrándokat, illúziókat kergette. . . Ábrándok és illúziók kergetésének Kossuth diplomáciai tevékenységét természetesen túlzás lenne nevezni. Kossuth azt tette a Függetlenségi Nyilatkozat után, amit ábrándozás és illúziókergetés nélkül is tennie kellett, amikor széleskörű diplomáciai akcióit indította függetlenség elismertetéséért. Ez az akció azonban — sennek a határozott leszögezését hiányoljuk a szerzőnél — nem vezetett, de cleve nem is vezethetett sikerre. Teleki és Pulszky párizsi és londoni sikerei csak részsikerek voltak. Azok a remények, amelyeket Kossuth külpolitikai szempontból a Függetlenségi Nyilatkozathoz fűzött, nem váltak valóra. Ez nem azt jelenti, hogy külpolitikai szempontból a Függetlenségi Nyilatkozat elhibázott lépés volt, hogy ártott a szabadságharc ügyének. Nem ártott, mert már nem ártathatót.”

*Ember Győző*nek a megállapításával szemben a vita más felszólalói, s válaszában maga a szerző is arra mutattak rá, hogy a nagyhatalmak politikájával szemben ott állott a forradalmak politikája, mely külpolitikai vonatkozásban is javította a magyar forradalom és szabadságharc esélyeit. *Spira György* azt emelte ki, hogy ha a kossuthi külpolitika kevés sikert is ért el, és végső soron nem is oldotta meg az előtte álló problémákat, ebből még nem lehet arra következtetni, hogy a szabadságharc külpolitikai helyzete teljesen reménytelen volt. A magyar forradalom ugyanis — mondotta — egy nagy európai forradalmi hullám része volt. „A magyar forradalom egymagában és a legjobb külpolitikai eszközök alkalmazásával sem törhetett volna ki szerencsétlen külpolitikai helyzetéből. De nyitva volt a kérdés, hogy a magyar forradalmi mozgalom más forradalmi mozgalmakban szövetségesekre találjon. A magyar külpolitika nem tudta magának ezeket a szövetségeket megiallnia. Természetesen nem lehet arról szó, hogy ha a magyar külpolitika nagyobb erővel törekszik a más forradalmakkal való összefogásra, ez gyökeresen megváltoztatta volna Magyarország külpolitikai helyzetét, de a lehetőség az összefogásra megvolt.” *Varga János* felszólalásában azt emelte ki, hogy annak megállapítása, hogy a magyar forradalom az akkori helyzetben bukásra volt ítélve, „semmit sem von le a magyar forradalom vezetőinek kétségbeesett, minden követ megmozgató igyekezetéből, abból a hősi munkából, amellyel önálló magyar külpolitikát akartak teremteni. Nem von le és nem is vonhat le egyszerűen azért, mert egyfelől ők nem láthatták az eseményeket úgy, ahogy a későbbi korok kutatója ezt ma már látja. Nem láthattak be az európai kulisszatitkok mögé. Másfelől viszont joggal számíthattak arra, hogy az események menetében — éppen ezért, mivel nem ismerték kellően az összefüggéseket, azok rugóit — időközben beállhat valami változás, amely a magyar szabadságharc számára rendkívül előnyös lehet.” *Szabad György* egy lépéssel tovább menve annál a megállapításnál, hogy a forradalom vezetői nem láthatták azt, amit a későbbi kor történetírói, arra mutatott rá, hogy sikeres együttműködés az európai forradalmi mozgalmak között eredményezhetett volna, ha nem is teljes győzelmet, de „48—49 forradalmi szakaszának sikeresebb lezárulását, mint

ahogy az tényleg történelmileg megtörtént". Hozzászólásában *Pach Zsigmond Pál* is azt emelte ki, hogy 1848-ban a magyar forradalom egy „forradalmi hullám háttéréből” robbant ki. Hangsúlyozta, hogy a marxista történetírás már kidolgozta 48—49 történetének alapvető kérdéseit, s megállapításait — többek közt 1848—49 eleve sikertelenségének kérdésével kapcsolatban is — az eddigi eredmények alapján kell tovább finomítani. A történettudomány helyes útja — hangsúlyozta — az, hogy „az alapvető értékelést minél több forrással, minél precízebb és világosabb szemlélet kidolgozásával továbbárnyalja, észlelhibáit korrigálja. De semmiképp sem lehet az, hogy homlokegyenest ellenkező értékelésekre csúszunk át, akarva-akaratlan.” Az opponensi véleményekre adott válaszában V. Waldapfel Eszter is hangsúlyozta, hogy nem ért egyet azzal a megállapítással, hogy a kossuthi külpolitika eleve sikertelenségre volt utalva. „Úgy érzem, objektíven igyekeztem feltárni pozitívumokat és negatívumokat egyaránt, így élesen mutattam rá nemcsak a nemzetiségi kérdésben elkövetett hibákra, de pl. arra a negatívumra is, hogy Kossuth nem volt jó emberismerő, s így diplomáciai küldetésre gyakran nem odaválogt, nem megfelelő embereket alkalmazott. Úgy gondolom azonban, hogy ha az egész diplomáciai mesterművet nézzük, amely nyugatfőlkéletig figyelembe vett minden tényezőt, s igyekezett mindig a fejlődés során alakuló történelmi mozgáshoz alkalmazkodni, s ha figyelembe vesszük, hogy igen sokszor maga Kossuth is bizonyos szkepszissel teszi meg intézkedéseit, de teszi, mert népéért érzett felelősségtudata diktálja, hogy egyetlen fonalat se engedjen ki a kezéből, egyetlen utat s egyetlen lehetőséget se mulasszon el, s ha figyelembe vesszük azt, hogy e széleskörű diplomáciai tevékenység végső soron, bársikeresnek nem nevezhető, a bukás ellenére sem tekinthető teljesen eredménytelennek, hiszen soha Magyarország annyira ismert, és haladó világ által annyira elismert nem volt, mint éppen e korszakban, Kossuth diplomáciája következtében, — úgy valóban csak a legnagyobb hódolat hangján adózhatunk e nagy ember hatalmas külpolitikai koncepciójának. A rendelkezésünkre álló gazdag forrásanyag ezt — úgy érzem — hitelesen dokumentálja.”

A disszertáció vitája során a vita középpontjába került a magyar polgári forradalom és szabadságharc külpolitikája és nemzetiségi, illetőleg paraszt-politikájának összefüggése is. Mint Ember Győző megállapította, azzal egyet lehet érteni, hogy V. Waldapfel Eszter disszertációjában nagy teret szentelt a legfontosabb belpolitikai tényezőknek, a nemzetiségi kérdésnek, mint amelyik leginkább befolyásolta a külpolitika sikerét is, mégis hiányolta azt, hogy behatódobban csak a román és szerb kérdéssel foglalkozott. Felvetette ugyanakkor azt is, hogy a szerző túl szigorúan ítéli el Kossuth nemzetiségi politikáját, „erősen a Párizsban élő és az ottani sokrétű emigráció befolyása alá került Teleki Lászlónak a hatása alatt ítéli meg és ítéli el” azt, s a ténylegesnél nagyobb jelentőséget tulajdonít a magyar uralkodó osztály, Kossuth nemzetiségi politikájának a szabadságharc kimenetele szempontjából. A disszertációval kapcsolatban ugyanezt hibáztatta Révész Imre is. „Kossuth szabadságharc előtti és alatti nemzetiségi politikai szemléletének és gestióinak természetesen valóban megvoltak azok a súlyos, a szabadságharc kimenetelére nézve külpolitikailag is tragikus kihatású hibái, amelyeket már csak eszméileg tudott jóvátenni azzal, hogy az emigrációban végre ő is magáévá tette a dunai konföderáció hatalmas és termékeny gondolatát, amelytől az egész szabadságharc folyamán idegenkedett. A szerzőnek igazsága van, amikor a nagy ember e nagy árnyékára és nagy felelősségére értekezésében mindenütt, ahol annak helye van, nyíltan rámutat. Azonban mégis az az érzésem, hogy ennél a kérdésnél, ha a lényegben nem is, de a kifejezéseiben nem egyszer félreérthető módon túlságba megy.” „Minden alkalommal mérlegeli ugyan szerzőnk a magyarázó és mentő tényezőket is — de sehol sem látom munkájában megfelelő világossággal és nyomatékkal kiemelve a *legfőbb és döntő* magyarázatot és mentéset: azt, hogy a nemzetiségi kérdésben nemcsak Kossuth is (a lehető legtrikább kivételekkel) majdnem minden közvetlen munkatársa, hanem az *egész liberális birtokos és birtoktalan köznemesség, maga a radikális baloldal* is a »szentkoronaszem« és a »területi integritás« alapján állott. Ha Kossuth erről az alapról a szabadságharc bármely fázisában lelép, egy csapással elveszíti az óriási küzdelem legerősebb hazai társadalmi bázisát, — elveszíti pedig anélkül, hogy ezt a bázist minden átmenet nélkül, egyszerre tudta volna pótolni azzal, amit a nemzeti ügyért tengernyi véráldozatot hozó, de jogilag és gazdaságilag egyelőre még csak kisebb részben felszabadított s emiatt az egész küzdelem folyamán elégedetlenkedő dolgozó nép adhatott volna meg neki. Kossuth egyéni felelősségét ennél a kérdésnél megfelelő súlypontozással kell kiemelni, amit viszont csak akkor tudunk elvégezni, ha állandóan szem előtt tartjuk a dialektikus és történelmi materializmusnak azt az evidens alaptételét, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődésben, annak bármely fázisában, *a tudat jó darabig mindig elmarad, még ma is elmarad a lét mögött.*” Tovább vitte a kérdés vitáját Ember Győző akkor, amikor opponensi véleményében a nemzeti-

ségi kérdés és parasztkérdés összefüggéseire hívta fel a figyelmet. „A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848/49-ben elsősorban parasztkérdés volt. Ezt a tényt a polgári történetírás nem ismerte fel, vagy nem ismerte el, de a marxista történetírás már ismételtelen rámutatott és bizonyította. A magyarországi nemzetiségek tömegei, amikor a magyarság ellen fegyvert fogtak, elsősorban a magyar uralkodó osztály ellen harcoltak. És a nemzetiségi tömegeket inkább le lehetett volna csillapítani, a magyarság függetlensége ügyének, s egyben saját függetlenségük ügyének megnyerni az uralkodó osztály rovására tett gazdasági és szociális engedményekkel, mint a szent korona gondolatáról való lemondással. Ha Kossuth nemzetiségi politikájának voltak hibái, aminthogy voltak, még nagyobbak voltak parasztpolitikájáé. És ha a szabadságharcot belső tényezők egyáltalában megmenthették volna, akkor azok inkább a parasztság — magyar és nem magyar parasztság — felé egyaránt tett engedmények lehettek volna, mint a nemzetiségi törvény.” A további vita során a hozzászólók közül elsőnek Varga János utalt arra, hogy szerinte a szerző ott követi el a hibát, amikor felméri ugyan a magyar forradalom vezetőinek hibáit a nemzetiségi kérdésben, de nem veszi vizsgálat alá a kérdés másik oldalát, aminek következtében bizonyosfokú optikai eltolódás keletkezik. Hangsúlyozta, hogy mind a magyar forradalom, mind a nemzetiségek a polgári átalakulásért harcolnak. A polgári fejlődésnek azonban szükségszerű velejárója a nacionalizmus, ami az összeütközéseket szüli. A magyarok és a nemzetiségek összeütközése tehát szükségszerű volt. Ahhoz, hogy „a magyar vezetőik is túl tudják tenni magukat a nacionalista szemléleten, 1848—49 tragédiája kellett. Enélkül — most nem beszélve arról, hogy hogyan használták ki az ebben rejlő lehetőséget a bécsi udvar körében — igenis szükségszerű volt a nemzetiségek és a magyarok összeütközése.” Szabad György arra mutatott rá, hogy mind a külpolitika, mind a nemzetiségi kérdés vonatkozásában a siker lehetőségét nemzetközi síkon kell keresni. „Hiszen a nemzetiségi kérdésnek hazai megoldása nem kevésbé függött attól, hogy pl. a román forradalmi erők mennyiben számíthatnak a magyar forradalom sikerére. Ha a magyar forradalom bonyolult kölcsönhatásokkal sikeresebben viszi a maga vonalát, a román erők és éppen a később emigrációba szoruló erők nagyobb sikereket könyvelhetnek el román területükön, s ez visszahat a magyarországi nemzetiségi kérdésre is. Persze két oldalon. Egyfelől a külpolitikai vonalon szövetség jön létre a szabadságukért küzdő népek között, ez bizonyos értelemben konciliánssá teszi a nemzetiségeket. Ugyanakkor saját nemzetiségi forradalmuk sikere persze élenként hatna rájuk.” Pach Zsigmond Pál a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban vitába szállt azzal a vita során felmerült állítással, hogy 1848-ban elkerülhetetlen volt az összeütközés a nemzetiségek és a magyarság közt s hangsúlyozta, hogy ez a polgári átalakulás folyamatának teljesen egysíkú megítélése. Kiemelte, hogy „mind nemzetközi, mind pedig magyar viszonylatban és a nemzetiségi kérdés viszonylatában sohasem szabad elfeledkeznünk a polgári átalakulásban rejlő kettős lehetőségről, kettős tendenciáról. A polgári átalakulás szükségszerű, de nem szükségszerű az, hogy a polgári átalakulást és az abban rejlő erőviszonyokat felülről ítéljük meg, például Németország és Olaszország egyesítése szempontjából és nem szükségszerű az, hogy a polgári átalakulásban egy liberális irányzat váljék úrrá.

Nézetem szerint mind a nemzetközi erőviszonyok alakulását, mind a nemzetiségi kérdést, 48—49 egész problematikáját ebből a kettős lehetőségből kell megítélni. A polgári átalakulás kettős perspektívájából. A probléma nagymértékben való leszűkítése lenne, ha mi úgy állnánk hozzá a polgári átalakulás problémájához, hogy az természetesen nacionalizmus. A polgári átalakulás széles skálát jelent és a polgári forradalomnak egymással élesen szembenálló tendenciái vannak.” A nemzetiségi és az agrárkérdés összefüggésével kapcsolatban Pach Zsigmond Pál azt emelte ki, hogy helyes az agrárkérdés és a nemzetiségi kérdés összekapcsolása. „A nemzetiségi kérdést szorosan össze kell kapcsolni az agrárkérdéssel. Szorosan össze kell kapcsolni — folytatta —, de semmiképp nem szabad szemb állítani ezt a kérdést az értékeléssel és leszűkíteni a kritikát.” Az opponensi véleményekre adott válaszában V. Waldapfel Eszter elfogadta azokat a bírálatokat, melyek szerint többet kell foglalkoznia a parasztkérdés és a nemzetiségi kérdés összefüggéseivel, nem fogadta el azonban Ember Győzőnek azon bíráló szavait, melyekben Kossuth nemzetiségi politikájának túlzott elítélését hibáztatta. „A magyarországi nemzetiségi mozgalmak elemzését kétségtelenül megnehezíti az az ellentmondás — mondotta —, mely a nemzeti függetlenségi harcok haladó tendenciái között elméletben s a magyarországi nemzetiségi mozgalmak bizonyos retrográd vonásai között a gyakorlatban fönnáll. Kétségtelen, hogy e mozgalmak azáltal, hogy a cári és császári abszolutizmus reakciós törekvéseit mozdították elő, maguk is — erre mutatnak rá Marx és Engels ismételtelen tanulmányaikban — az adott történeti helyzetben reakcióssá váltak. De föl kell vetnünk, amint disszertációmban fölvettem és részletesen foglalkozom is vele, hogy a kérdésnek ez az alakulása történelmi szükségszerűség volt-e. Számos

ezirányú kutatásra, mindenekelött J. Tóth Zoltán kitűnő tanulmányaira is utalva a kérdésre határozott nemmel felelek, ezt az álláspontomat meggyőződésemm, hogy fenn is kell tartanom." Abban igazat adott Varga Jánosnak, hogy a nemzetiségi kérdés vizsgálatakor nem elemezte elég mélyen a Magyarországon élő idegenajkú nemzetiségek viszonyait, — noha szólt arról, hogy a nemzetiségek is követtek el súlyos hibákat.

Az e két központi kérdés körül kialakult vitában, elsősorban az opponensek részéről kisebb — bár a disszertáció fontos megállapításait érintő — problémák is szőnyegre kerültek. Ember Győző vetette fel Kossuth külpolitikai koncepciójának kérdését 1848 tavaszán és nyarán. A disszertáció szerint Kossuth ekkor „szilárdan és becsületesen a Pragmatica Sanctio alapján áll” és ezen az alapon kívánta a független magyar államot és önálló külpolitikát. Ember Győző véleménye szerint azonban „a Pragmatica Sanctio alapján sem az egyik, sem a másik, sem a független magyar állam, sem az önálló magyar külpolitika nem volt lehetséges. Hiába állapítja meg a szerző Kossuthról, hogy »becsületesen« vállalta a Pragmatica Sanctio következményeit, hogy »az erkölcsi alape«-ja szilárd volt. Nem a becsületen, nem az erkölcsi alapon múltott a lényeg, ezekkel a fogalmakkal — mondotta — én a szerző helyében nem operálnék, sem Kossuthot, sem a nádot és a bécsi udvart illetően. Kossuthot — úgy gondolom — senki sem tarthatja becsütelennek, erkölcsi alappal nem rendelkezőnek azért, mert nem ragaszkodott a Pragmatica Sanctiohoz, mert olyat akart — független államot, önálló külpolitikát —, ami a Pragmatica Sanctióval összeegyeztethetetlen volt.” A bírálatot V. Waldapfel Eszter nem fogadta el, hanem hangsúlyozta, hogy szavait Ember Győző félreértette, s leszögezte, hogy ő azt bizonyította, hogy „a fejlődés során győződött meg Kossuth maga arról, hogy elképzelései a Pragmatica Sanctio alapján nem valósulhatnak meg, nem valósulhatnak meg a dolog belső ellentmondásán túl azért sem, mert Bécs nem akarja a független magyar állam megvalósulását”, — az viszont, amit Ember Győző idézett, nem a Pragmatica Sanctióhoz való viszonyára, hanem annak *vállalására* vonatkozott. Tilkovszky Lóránt felszólalásában annak a véleményének adott kifejezést, hogy a disszertáció helytelen megfontolások alapján mellőzte el a Batthyány-kormány külpolitikájának tárgyalását, mely nélkül a szabadságharc külpolitikájának taglalása szerinte is a levegőben lóg.

E kérdéseken kívül még számos más, jelentős probléma is felvetődött, így — hogy csak néhányat említsünk meg — Révész Imre még nyomatékossabban aláhúzta a Függetlenségi Nyilatkozat hatásának a kérdését a külpolitikára, vitába szállt a disszertáció Pulszky-értékelésével stb. Mindezekre a kérdésekre azonban ehelyütt nem térhetünk ki, csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy a disszertáció és a körülötte kialakult vita komoly léptekkel vitte előre az 1848–49-es szabadságharc külpolitikájának sikeres feltárását. A kiküldött bírálóbizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy V. Waldapfel Esztert minősítse a történelemtudományok kandidátusává.

(—)

PÁLYÁZATI HIRDETMÉNY

A Magyar Tudományos Akadémia Tudománytörténeti Bizottsága pályázatot hirdet az alábbi témakörök kidolgozására:

1. Egy magyar tudományos társaság vagy tudományos folyóirat XIX. és XX. századi története (országos vagy helyi jellegű társaságok, illetve organumok története).

2. A szellemtörténet hatása a társadalomtudományokra, vagy a társadalomtudományok egy ágának fejlődésére Magyarországon.

A jelíggel ellátott pályamunkákat 1961. május 1-ig a Magyar Tudományos Akadémia Tudománytörténeti Bizottságának címére (Budapest, I. Úri u. 51—53.) kell beküldeni. Az érdemleges pályamunkák jutalomban részesülnek, illetve a Bizottság megjelenésükről gondoskodik.

Olyan nagyobb terjedelmű munka esetében, amelyeknek részletes kidolgozása a beadási határidőn túlmenő hosszabb időt vesz igénybe, elegendő a munka egy nagyobb részletének és az egész mű részletes vázlatának benyújtása is.

A Magyar Tudományos Akadémia
Tudománytörténeti Bizottsága

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1960. VI. 11 — Példányszám: 1700 — Terjedelem: 19 (A/5) ív

1960.51699 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Э. *Фюгеди*: Хозяйство Эстергомского архиепископства в конце XV в.
(Часть II.) 505
- Э. *Андич*: Габсбурги и вопрос о царской помощи против революций 556
- М. *Лацко*: О составе фабрично-заводского класса Венгрии во время
промышленного переворота 595
- Л. *Маркуш*: Влияние ленинизма на социал-демократическое понима-
ние истории во время Венгерской Советской Республики 626

СООБЩЕНИЯ

- М. М. *Шомляи*: Материалы к истории начала сельскохозяйственного
производства в 1945—1946 гг. 646

ДИСКУССИЯ

- Дь. *Криштоф*: Замечания к идеологии и влиянию республиканского
движения Дьердя Надь 661
- И. *Дольманьош*: О некоторых спорных вопросах республиканского
движения Дьердя Надь 668

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

- Научная сессия по случаю 10-летия образования Китайской Народной
Республики 680

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

- Дь. *Сабад*: Переход поместья семьи Эстерхази в Тата и Гестеш от бар-
щинной системы к капиталистическому хозяйству (Рец. И. *Вель-*
ман) 687
- Э. *Виндиш*: Кезлень (1848—1849 гг.) История официальной газеты
революции и освободительной войны (Рец. Б. *Деженьи*) 694
- Советская Россия и капиталистический мир в 1917—23 гг. (Рец. Й.
Йемниц) 695
- L'udovít Holotík: Štefánikovská legenda a vznik ČSR* (Рец. Э. *Ковач*) 698
- The New Cambridge Modern History. VII. The Old Regime 1713—*
1763 (Рец. Л. *Шольт*) 699

ХРОНИКА

- Известия Венгерского исторического общества 704
- Отчет об обсуждении кандидатской диссертации Эстера В. Вальдап-
фель 711
- Объявление о конкурсе 716

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>E. Fügedi</i> : L'économie de l'archévêché d'Esztergom à la fin du XV ^e siècle (II ^e partie)	505
<i>E. Andics</i> : Les Habsbourg et le problème concernant le secours tsariste contre les révolutions	556
<i>M. Lackó</i> : La composition du prolétariat industriel en Hongrie dans la période de la révolution industrielle	595
<i>L. Márkus</i> : L'influence du Léninisme sur la conception historique des sociaux-démocrates à l'époque de la République Hongroise des Conseils	626

COMMUNICATIONS

<i>M. M. Somlyai</i> : Contributions relatives à l'histoire de la reprise de la production agricole en 1945—46	646
--	-----

DISCUSSIONS

<i>Gy. Kristóf</i> : Remarques concernant l'idéologie et l'influence du mouvement républicain de György Nagy	661
<i>I. Dolmányos</i> : A propos de certaines questions discutées ayant trait au mouvement républicain de György Nagy	668

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

Session scientifique à l'occasion du X ^e anniversaire de la formation de la République Populaire Chinoise	680
--	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE

<i>Gy. Szabad</i> : Le passage du domaine des Eszterházy de Tata et de Gesztes du système des corvées à l'économie capitaliste (Compte rendu par <i>I. Wellmann</i>)	687
<i>É. Windisch</i> : Moniteur (1848—1849). L'histoire du journal officiel de la révolution et de la guerre d'indépendance (Compte rendu par <i>B. Dezsényi</i>)	694
Советская Россия и капиталистический мир в 1917—1923 гг. (Compte rendu par <i>J. Jemnitz</i>)	695
<i>L. Holotik</i> : Štefanikovská legenda a vznik ČSR (Compte rendu par <i>E. Kovács</i>)	698
The New Cambridge Modern History. VII. The Old Regime 1713—1756 (Compte rendu par <i>L. Solt</i>)	699

CHRONIQUE

Nouvelles de la Société Historique Hongroise	704
Compte rendu sur la discussion concernant la thèse de candidature de <i>E. V. Waldapfel</i>	711
Ouverture de concours	716

CONTENTS

STUDIES

<i>E. Fügedi</i> : The farming in the archbishopric of Esztergom on the end of the XVth century (II. part)	505
<i>E. Andics</i> : The Habsburgs and the question of Czarian help against the revolutions	556
<i>M. Lackó</i> : On the composition of our factory workers in the period of the industrial revolution	595
<i>L. Márkus</i> : The influence of leninism on the social democratic historical conception in the time of the Hungarian Soviet Republic.....	626

PUBLICATIONS

<i>M. M. Somlyai</i> : Data to the history of the beginning of agricultural production in the years 1945—1946	646
---	-----

DISCUSSION

<i>Gy. Kristóf</i> : Remarks on the ideologie and influence of Nagy György's republican movement	661
<i>I. Dolmányos</i> : About some unsettled question of Nagy György's republican movement	668

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

Scientifical session on the anniversary of the foundation of the Chinese People's Republic	680
--	-----

REVIEWS

<i>Gy. Szabad</i> : The transmission of the Eszterházy-manorial of Tata and Gesztes toward the capitalistic farming (<i>I. Wellmann</i>).....	687
<i>É. Windisch</i> : Közlöny (1848—1849). The official paper of the revolution and war for liberty (<i>B. Dezsényi</i>)	694
Советская Россия и капиталистический мир (<i>J. Jemnitz</i>)	695
<i>L. Holotik</i> : Štefanikovská legenda a vznik ČSR (<i>E. Kovács</i>).....	698
The New Cambridge Modern History. VII. The Old Regime 1713—1756 (<i>L. Solt</i>)	699

CHRONICLE

News of the Hungarian Historical Society.....	704
Discussion of V. E. Waldapfel's dissertation for candidature.....	711
Advertisement for competition	716

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>F. Fügedi</i> : Die Wirtschaftsgebarung des Graner Erzbistums zu Ende des XV. Jahrhunderts (II. Teil)	505
<i>E. Andics</i> : Die Habsburger und die Frage der Zarenhilfe gegen die Revolutionen	556
<i>M. Lackó</i> : Über die Zusammensetzung unseres Fabrikarbeiter-Proletariats zur Zeit der industriellen Revolution.....	595
<i>L. Márkus</i> : Der Einfluß des Leninismus auf die sozialdemokratische Geschichtsauffassung zur Zeit der Räterepublik.....	626

MITTEILUNGEN

<i>M. M. Somlyai</i> : Zur Geschichte des Wiederbeginns der landwirtschaftlichen Produktion in den Jahren 1945—46	646
---	-----

DISKUSSIONEN

<i>Gy. Kristóf</i> : Bemerkungen zur Ideologie und zur Wirkung der republikanischen Bewegung György Nagys	661
<i>I. Dolmányos</i> : Über einige umstrittene Fragen der republikanischen Bewegung György Nagys	668

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKS- DEMOKRATIEN

Wissenschaftliche Session am 10. Jahrestag der Konstituierung der Chinesischen Volksrepublik	680
--	-----

BUCHBESPRECHUNGEN

<i>Gy. Szabad</i> : Übergang der Gutsherrschaft der Eszterházy's in Tata-Gesetz vom Robotssystem auf die kapitalistische Bewirtschaftung (<i>I. Wellmann</i>)	687
<i>É. Windisch</i> : Közlöny (1848—1849). Geschichte des Amtsblattes der Revolution und des Freiheitskampfes (<i>B. Dezsényi</i>)	694
Советская Россия и капиталистический мир в 1917—23 гг. (<i>J. Jemnitz</i>)	695
<i>E. Holotik</i> : Štefanikovská legenda a vznik ČSR (<i>E. Kovács</i>)	698
The New Cambridge Modern History. VII. The Old Regime 1713—1763 (<i>L. Solt</i>)	699

CHRONIK

Nachrichten der Ungarischen Historischen Gesellschaft	704
Bericht über die Diskussion über die Kandidatur-Dissertation von E. V. Waldapfel	711
Preis ausschreiben	716

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI UTCA 51—53

94. ÉVFOLYAM 1960 5—6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYŐZŐ, LEDERER
EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK,
NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő),
SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

A XI. Nemzetközi Történészkongresszus 721

TANULMÁNYOK

Varga Endre: A magyar jogszolgáltatás átszervezése II. József korában 736

S. Lengyel Márta: Egy osztrák röpiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé (I. rész) 750

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós fogsága (I. rész) 794

Láng Imre: A Károlyi- és Berinkey-kormány pénzügyi politikája ... 812

Pintér István: Az 1956. évi ellenforradalom falun 835

KÖZLEMÉNY

Diószegi István: Az osztrák külpolitika az olasz forradalmi mozgalmak ellen (1820—1825) 878

A SZOVJETUNIO ÉS NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFELTÁRÓJA

M. L. Lebovics: A lvovi történészek 1956 utáni munkásságáról 895

713

1961. JANU

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

94. ÉVFOLYAM

1960

1960. 5—6. SZÁM

Ara: 8,—Ft

Évi előfizetési ára: 36,—Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 283 l. Ára: 45,— Ft

Spira György: A magyar forradalom 1848—49-ben. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1959. 676 l. Ára: 72,— Ft

Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon. 1849—1867. Iratok. Összegejtötte és szerkesztette *Sashegyi Oszkár*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959. 534 l. Ára: 100,— Ft

Galántai József: Egyház és politika 1890—1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 257 l. Ára: 16,— Ft

Tömöry Márta: Új vizeken járok. (A Galilei Kör története). Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1960. 294 l. Ára: 24,20 Ft.

Értekezések a történeti tudományok köréből (Új sorozat)

1. *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája ..... 16,— Ft
- 2—3. *Révész Imre*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából 24,— Ft
4. *Wittman Tibor*: Az „árforradalom” és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618) ..... 8,— Ft
5. *Kovács Endre*: Magyar—dólszláv megbékélési törekvések 1848—49-ben ..... 15,— Ft
6. *Lackó Miklós*: Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén ..... 8,— Ft
7. *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon ..... 16,— Ft
8. *V. Windisch Éva*: Közlöny (1848—49). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története ..... 12,— Ft
9. *Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog 18,— Ft
10. *Berlász Jenő*: Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században ..... 9,— Ft
11. *M. Kondor Viktoria*: Az 1875-ös pártfúzió ..... 18,— Ft
12. *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848) ..... 14,— Ft
13. *Heckenast Gusztáv*: Fegyver- és löszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban ..... 18,— Ft
14. *Tokody Gyula*: Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918) ..... 13,— Ft
15. *Hajdu Tibor*: Március huszonegyediké (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez) ..... 10,— Ft
16. *Gonda Imre*: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés 20,— Ft

A XI. NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS*

A magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatainak kiépítése és elmélyítése elsősorban a szocialista országokkal, de a kapitalista országokkal is, egyike volt azon feladatoknak, melyeket az utóbbi években igen gyakran hangoztattunk. A más országokban folyó történettudományi munka megismerése, azonkívül, hogy lényegesen hozzájárulhat marxista történettudományi módszerünk tökéletesítéséhez, a különböző nézetek s felfogások szembeállítására útján nemcsak elmélyítheti saját munkánkat, de nagy mértékben hozzájárulhat a történettudományunkban megmutatkozott — s még korántsem leküzdött — provincializmus kiküszöböléséhez is. Érthető várakozással tekintettek tehát — az előbbiekre miatt is — a magyar történészek a *Comité International des Sciences Historiques* XI. kongresszusa elé, amely ez év augusztus 21–28-ig ülésezett Stockholmban.

A magyar történészek 1955 eleje óta felelevenítették a korábbi években meglazult kapcsolataikat a C. I. S. H.-al s a Szovjetunió s a többi népi demokratikus ország történészeivel együtt most már nemcsak a kongresszuson képviseltették magukat — mint 1955-ben Rómában —, hanem a C. I. S. H. két kongresszus közötti munkájából és a stockholmi kongresszus előkészítéséből is kivették részüket. Ennek következtében a szocialista országok számára a stockholmi kongresszus a korábbinál jóval szélesebb tudományos forumot biztosított. Míg ugyanis a római kongresszuson a szovjet történészek csak egy előadást és 5 korreferátumot tartottak, Stockholmban — az amerikai történészekhez hasonlóan — már 3 előadás és 10 korreferátum megtartására nyílt számukra lehetőség, s ehhez hasonlóan jelentősen növekedett a népi demokratikus országok részvételének súlya, előadásainak és korreferátumainak száma is. Bizonyos hátrányban voltak azonban a magyar történészek, kiknek a kongresszus *1957-ben* tartott előkészítő bizottsági ülése főelőadást egyáltalán nem juttatott. Még így is jóval nagyobb mértékű volt azonban mostani részvételünk, mint a római kongresszuson, hiszen a római egy korreferátummal szemben Stockholmban már 3 korreferátum előadására nyílt alkalom.

A stockholmi kongresszus méreteiben a legnagyobb szabású tudományos összejövetelek közé tartozott. Ötven ország képviseletében közel 2000 tudós jött el Stockholmba, hogy meghallgassa az előadásokat és résztvegyen azok megvitatásában. Nemcsak a szorosan vett kongresszusi előadások, melyek őt — módszertani, ókori, középkori, újkori és legújabbkori szekcióban — folytak, de a kongresszust megelőzően az egyes tudományos albizottsági ülésszakok is

* Molnár Erik akadémikusnak, a magyar delegáció vezetőjének a Magyar Történelmi Társulat 1960. nov. 17-i ülésén tartott beszámolója.

nagy érdeklődést váltottak ki. Az *I. Nemzetközi Gazdaságtörténeti konferencián* pl. több mint háromszáz szakember vett részt.

A kongresszust augusztus 21-én nyitották meg a stockholmi koncertházban. Bevezetőül Sir *Charles Webster*, a Comité alelnöke megemlékezett *Federico Chabodról*, a kiváló haladó szellemű olasz történészről, a Comité elnökéről, akinek nagy része volt még a stockholmi kongresszus előkészítésében, s aki alig néhány héttel a kongresszus előtt húnyt el. Az Unesco, valamint a svéd hivatalos szervek és intézmények képviselőinek üdvözlő szavai után került sor *Sture Bolin*, a lundi egyetem professzorának „A vikingek kereskedelme és kereskedelmi útjai” című előadására. A kongresszus munkája csak másnap kezdődött meg az egyes szekciókban; minden szekcióban naponta egy-egy főelőadás (referátum) s a hozzákapcsolódó három-öt korreferátum megvitatására került sor. A főelőadások szövegeit — öt kötetben összegyűjtve — már mintegy hat héttel a kongresszus megnyitása előtt kézhez kapták a résztvevők. A korreferátumok téziseit tartalmazó hatodik kötetet azonban csupán közvetlenül a kongresszus előtt osztották ki a résztvevők között.

A 31 referátum (az egyik témával ugyanis két előadás foglalkozott) kizárólag az írásos anyag alapján került megvitatásra. Maga a vita azonban így is igénybe vette általában a délelőtti órákat. A 114 korreferátum előadói számára egyenként 20—20 percet biztosítottak, hogy már ismertetett téziseiket bővebben kifejthessék. A felszólalásokat átlag háromnegyed órás vita követte. A kongresszus zsűfolt programja a vitaidőt természetesen erősen korlátozta, a referátumok hozzászólói 8—10 percig, a korreferátumokhoz szólók mindössze 5 percig beszélhettek. A vitákban felszólalók számát a jegyzőkönyv elkészültéig pontosan aligha lehetséges megállapítani, úgy gondoljuk azonban, hogy közeljárunk az igazsághoz, ha ezer fölé tesszük a kongresszus munkájában aktívan résztvevő történészek számát.

*

A továbbiakban — a kongresszus szekcióinak ülésein résztvevő magyar történészek jelentései alapján — megpróbálunk képet adni a kongresszus, illetve a tudományos albizottságok *legfontosabb* előadásairól, természetesen a teljesség igénye nélkül. Valamennyi előadás alapos kritikai ismertetésére, a Századok hasábjain, csak akkor kerülhet majd sor, ha a kongresszus jövő év elejére várható rövidített vita-jegyzőkönyve megérkezik.

A magyar történészek a kongresszus előtt tartott három albizottság ülésein is részt vettek. A *Szláv Bizottság* üléseinek programja már korábban is igen nagy, tegyük hozzá, jogosan bíráló visszhangot váltott ki. Míg a kongresszus előadásainak összeválogatásánál ugyanis szemmel láthatóan sikerült elkerülni mindennemű provokatív kérdés napirendre tűzését, addig a szláv bizottság üléseinek tematikáját ez év áprilisában váratlanul megváltoztatták, és ukrán s más nemzetiségű emigránsok jónéhány provokatív célzatú előadását is vitára tűzték. Közöttük — nyilvánvalóan provokatív célzattal, hiszen témájában is aligha tartozik ide — *Johann Weidlein*nek, a budapesti Volksbund-iskola volt igazgatójának „*A magyar nacionalizmus és a németek kitelepítése Magyarországról*” c. előadását. Weidlein felfogása e kérdésről — melyet az utóbbi években több munkában is kifejtett — abban foglalható össze, hogy a németek 1945 utáni kitelepítésének egyedüli oka a magyar nacionalizmus volt, mely — nézete szerint — Magyarországon valamennyi politikai irányzat sajátja. Fejtegetéseinek jellemzésére talán elég annyi, hogy a Volksbundot egyszerűen

kulturális egyesületnek tünteti fel, s kereken tagadja kapcsolatát a nemzeti szocializmussal. Weidlein — szemben a hivatalos nyugat-német felfogással, mely még pálcát tör a náciizmus bizonyos bűnei felett — lényegében, legalább is Magyarország vonatkozásában, egyenesen felmenti a nemzeti szocializmust. Ezzel szemben egyik legbuzgóbb hirdetője a német kultúrfőlény elméletnek.

Miután a Magyar Történetírók Nemzeti Bizottságának tiltakozása az előadás megtartása ellen eredménytelen volt, a Szláv Bizottság ülésein kívántunk az előadással vitába szállni. Erre azonban nem került sor, mivel Weidlein előadásának felületessége, tudománytalan volta, provokatív célzata annyira nyilvánvalóvá vált, hogy az elnök — *Leo Stern* (NDK) tiltakozása után — megvonta tőle a szót és vitát sem nyitott az előadás felett.

A Szláv Bizottság további előadásai közül — figyelmen kívül hagyva itt néhány szintén provokatív témájú, kevéssé tudományos előadást — meg kell emlékeznünk *Halecki*, lengyel emigráns történész kifejezetten politikai jellegű előadásáról, amelyben föderáció problémáját vizsgálta Közép- és Kelet-Európa történetében. Halecki tértől és időtől függetlenül idealizálta a föderációs megoldásokat. A vitában több ukrán emigráns támogatta Haleckit. A szovjet történészek viszont rámutattak arra, hogy a föderáció problémáját mindig a történelmi körülményekkel összefüggésben kell tárgyalni, s csak ez biztosíthatja a föderáció történelmi szerepének helyes megítélését.

A további előadók közül *M. Bernath* nyugat- és *E. Wolfgramm* kelet-német történészekről lehet megemlékezni. Bernath „*Az erdélyi románok a bécsi központi hatóságok politikai terveiben a XVIII. század második felében*” c. előadásában a már ismert irodalom alapján pozitívista módon tárgyalta az általunk jól ismert eseményeket. Meg kell jegyezni, hogy az előadó az új, marxista irodalmat nem ismeri.

E. Wolfgramm „*A március előtti pártalakuláshoz, különös tekintettel Kelet- és Délkelet-Európa nemzeti fejlődésére*” c. előadásában az 1848 előtti magyar eseményeket is érintette, de általában az ismert adatokon — más ország vonatkozásában sem — ment túl. E marxista igényű előadás inkább csak az összefüggések szempontjából figyelemreméltó.

Az Északamerikai Egyesült Államokban élő *N. Chubaty* a „*Kievi Rusz*” és a három keleti szláv nemzet kialakulásáról c. előadása a szovjetellenes ukrán nacionalizmus nézőpontját képviselte és tudományos megalapozottság nélkül szólt már a korai időszakban a külön ukrán, fehérorosz és orosz nemzetekről. *Tyihomirov* szovjet professzor rámutatott az előadásnak az elvi tévedéseken túlmenő forráskritikai hibáira, megalapozatlanságára; *Ribakov* (Szovjetunió) pedig amellett, hogyatosan hiányolta a legújabb szovjet irodalom felhasználását, meggyőzően bizonyította, hogy a tárgyalt időszakban nem lehet még külön beszélni a differenciálódás csak később következett be.

Az ülésszak további előadásai a szláv országok XVIII. századi szellemi mozgalmaival foglalkoztak.

H. Jablonowski (nyugat-német) előadása: „*A szellemi mozgalmak Oroszországban a XVIII. század második felében*” sok (jórészt ismert) tényanyagot sorakoztatott fel alapján pozitívista módszerrel, következtetései azonban nem egy esetben inkább aktuálpolitikai, semmint tudományos jellegűek voltak. *R. Auty* (angol) „*A cseh és szlovák gondolat a XVIII. század második felében*” c. előadása teljesen a pozitívista iskola felfogását tükrözte; hibái mindennek előtt az újabb irodalom elhanyagolásából és a régi felfogások túlértékeléséből származtak.

Vita elsősorban az utóbbi két referátum körül alakult ki. Az előbbi előadás kapcsán *Tyihomirov* akadémikuson kívül az NDK szlavistái mutattak rá a külső hatásokat előtérbe helyező teória tarthatatlanságára és az orosz belső kulturális fejlődés jelentőségére.

R. Auty referátumát a csehszlovák történészek (*Macúrek, Janeček*) bírálta. A fentebb már említett hiányosságokon kívül rámutattak arra, hogy Auty elhanyagolta a nyugati hatás mellett a szláv (elsősorban orosz) befolyás bemutatását, amelynek nagy szerepe volt a XVIII. századi csehszlovák fejlődésben. Hibáztatták, hogy a szerző nem tett különbséget haladó és konzervatív irányzatok között és nem foglalkozott a korszak jelentős parasztmozgalmaival, amelyek a cseh és szlovák nemzeti fejlődésre is rányomták bélyegüket. R. Auty válaszában általában elfogadta ezeket a kritikai megjegyzéseket.

Egészében — bár talán a Szláv Bizottság ülésén volt leginkább tapasztalható provokatív ellenséges fellépés, főleg ukrán emigránsok részéről — a referátumok és viták többsége tudományos színvonalon mozgott.

*

A történészkongresszust közvetlenül megelőzően, 1960. augusztus 17–19-én ülésezett Stockholmban az *I. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferencia*. Ennek előkészítése 1959 eleje óta folyt, amikor számos nyugati gazdaságtörténész találkozott Párizsban. Itt *Ideiglenes Gazdaságtörténeti Bizottságot* létesítettek (a Comité International des Sciences Historiques-hoz kapcsolódva), *F. Braudel* (Párizs), *M. M. Postan* (Cambridge) és *E. Söderlund* (Stockholm) vezetésével; kijelölték az első nemzetközi konferencia idejét, helyét és napirendjét; végül tervbe vették gazdaságtörténeti tanulmánykötet megjelentetését a konferencia időpontjára.

A konferencia napirendjén két tudományos téma szerepelt: 1. *Az iparosodás mint a gazdasági fejlődés tényezője 1700 után* — előadója: *K. Berril* (Cambridge); 2. *A mezőgazdasági nagyüzemek összehasonlító vizsgálata a középkor végétől kezdve* — előadója *F. Lütge* (München). A vita alapjául a két előadás mellett — melynek szövegét a konferencia elején kiosztották — az egy hónappal korábban szétküldött gyűjteményes kötet szolgált, amely a két témakörből több mint 40 közleményt tartalmazott (köztükük három szovjet és ötöt lengyel gazdaságtörténészek tollából).

Az első témakörből készült közlemények — köztük a szovjet *Jacunszkij* és *Kim* professzoré — számos ország ipartörténeti problémáit vetették fel. Elsősorban a XIX. század, részben azonban a XX. század első évtizedei vonatkozásában is. *Berril* professzor előadása viszont nem annyira összefoglaló, hanem erősen absztrakt jellegű volt, s inkább a polgári közgazdaságtan egyes elvi kérdéseit fejtette ki.

A vita gyakorlatilag csak részben kapcsolódott a bevezető előadáshoz. A felszólalások nagy része az amerikai *Rostow* professzor — 1959-ben publikált — új elméletével foglalkozott. Rostownak a gazdasági növekedésről felállított elmélete az emberiségnek — kb. a XVIII. század óta megtett — fejlődését öt szakaszra osztja. Az egyes szakaszok jellemző fő vonásait az elmélet — ha nem is következetesen — a termelőerők fejlődésében és magasabb színvonalában keresi. Elfogadja, hogy a gazdasági változás okozza a társadalmi és politikai változásokat. Ugyanakkor a termelési viszonyok kérdését — érthető okokból — figyelmen kívül hagyja. Rostow maga sem tagadja, hogy elmélete a marxiz-

mus számos tételéhez közel áll, bár ugyanakkor igyekszik magát elhatárolni a marxizmustól.

A vita elsősorban a körül folyt, lehetséges-e a gazdasági fejlődés általános elméletét felállítani, lehetséges-e gyakorlatilag az egész világra kiterjedő gazdasági törvényszerűségekről beszélni. Számos nyugati tudós ezt kétségbevonta, a gazdasági fejlődés egyedi jellegéről beszéltek, melyek minden országban más és más jelenségeket hoznak létre, s tagadták bármiféle általánosítás lehetőségét. Ezek a felszólalók természetesen nem fogadták el Rostow elméletében a különböző fejlődési stádiumokat sem. A többség azonban a haladás gondolatát magáévá tette, s elfogadta az általánosítás lehetőségét is. Ilyen irányban szóltak fel a marxista oldalról *Kuczinsky* és *Klíma* professzorok is, akik emellett bírálták az általános törvényszerűségek megállapításául szolgáló jelenségek egyoldalú, nézetük szerint nem mindig a lényegyet kifejező felfogását Rostownál.

A másik, evvel szorosan összefüggő probléma, mely az ipartörténeti vita résztvevőit foglalkoztatta, a keynesi modellek kérdése volt. Így végeredményben a konkrét történeti problémák háttérbe szorultak a burzsoá közgazdaságtan által felvetett elméleti kérdések mögött.

Jóval konkrétabb, történetibb, egyben ideológiai-politikai szempontból is gyümölcsözőbb volt a második, az agrártörténeti téma vitája. Az ehhez készült közlemények közül kiemelkedett a szovjet *Lavrovskij* professzoré a tőkés nagybérleti rendszer kialakulásáról Angliában a XVI–XVIII. században, a poznaí *Rusinski* professzoré a lengyelországi, valamint a göttingeni *Abel* professzoré a németországi földesúri önkezelésű (majorsági) gazdálkodásról ugyanebben az időszakban. *Lütge* professzor összefoglaló előadása is számos támpontot nyújtott a vitához — olyan kérdéseket tárgyalva, mint a mezőgazdasági nagyüzem fogalma, a földesúri majorságfejlesztés indítékai, a földesúri nagyüzemek földállományának forrásai stb.

A vita főleg a nyugat-német gazdaságtörténészek, ill. a szocialista országok küldöttei között folyt. A marxista gazdaságtörténészek többek között bírálták azt a polgári álláspontot, amely a földesúri nagygazdaságok kialakulásának vizsgálatára során a germán, ill. mediterrán népek nemesi osztályai lelki alkatának eltéréseit kutatja; megfelelő világításba helyezték az abszolút monarchiák „parasztvédelmi” politikáját; rámutattak az előadásnak arra a súlyos szemléleti — mondhatni: junker-típusú — egyoldalúságára, hogy a mezőgazdasági nagyüzem kialakulását kizárólag fejedelmekhez és földesurakhoz, mellettük legföljebb meggazdagodott polgárokhöz kapcsolta, viszont a parasztgazdaságból sarjadó tőkés üzemet, ill. a mezőgazdasági árutermelés paraszti tendenciáját teljesen figyelmen kívül hagyta; kritika tárgyává tették azt a módszert, amely mellőzte a XVI–XVIII. századi mezőgazdasági nagyüzemben alkalmazott munkaerő jellegének vizsgálatát, s így fel sem vetette azt az alapvető kérdést, hogy feudális vagy kapitalista mezőgazdasági nagyüzemekről van-e szó ezidőtájt a különböző európai országokban, vagy olyan mezőgazdasági üzemekről, amelyek a feudális gazdálkodásról a tőkés rendszerre való áttérést képviselték stb. A szocialista országok küldötteinek — *Lavrovskij*, *Lesznyikov* (Szovjetunió), *Heitz* (NDK), *Pach* — felszólalásai komoly visszhangot váltottak ki a polgári gazdaságtörténészek körében is (mint ez részint hozzászólásokból, részint a konferencia utáni beszélgetésekből kiderült), az előadó pedig zársvában „kiegészítések”-re kényszerült, ill. több kérdésben engedelményeket tett.

A konferencián tehát egyre több vonatkozásban jutott kifejezésre a marxista gazdaságtörténet ereje, — egyben nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságtörténetesek nemzetközi szervezetében kedvező lehetőségek nyílnak az ideológiai előretörésre, a marxizmus-leninizmus elméletén és módszerén nyugvó kutatás fölényének demonstrálására.

Meg kell említenünk mint jellemzőt a tanácskozás légkörére, hogy a konferencia záróakkordjaként *Kim* professzor, a szovjet delegáció részéről és a szocialista országok képviselői nevében, köszönetet mondott a konferenciát szervező Ideiglenes Bizottságnak, a Bizottság vezetőjének, az angol *Postan* professzornak; a konferencia a szovjet és angol történész barátságos kézfogásával, a nemzetközi tudományos együttműködés továbbfejlesztésére vonatkozó szavaival ért véget.

*

A társadalmi és szociális mozgalmak bizottsága — mely *Labrousse* francia professzor vezetésével működik — „A munkásmozgalom az 1929—1939-es gazdasági válság és depresszió időszakában” c. témát tűzte ki vitára. A vita alapjául az a referátum szolgált, amelyet *M. Bouloiseau* vezetésével francia és olasz polgári történészekből álló munkaközösség dolgozott ki. A referátum — amelyet a résztvevők előre írásban megkaptak — élénk vitára adott alkalmat. *Truhanovszkij* professzor, szovjet történész hangoztatta, hogy a szerzők vizsgálódásaik körét a kapitalista országokra szűkítették le, a Szovjetunió létét és a szovjet fejlődést teljesen figyelmen kívül hagyták. A referátum és az ülésen elhangzó nyugati felszólalások jelentős részére kétségtől bizonyos szociológiai-szociográfiai szemlélet volt a jellemző. A válság jelenségeit általában objektíven ábrázolták, a politikai következtetések levonásától azonban tartózkodtak. Megnyilvánult olyan törekvés is, amely a gazdasági válságok esetlegességének igazolását szolgálta, s vitatta a válságoknak a kapitalizmusra jellemző voltát.

Meg kell említeni, hogy a kapitalista országokból érkezettek részéről elhangzottak más jellegű felszólalások is. Így pl. *C. Rama* uruguayi történész utalt arra, hogy meg kell különböztetni a gazdaságilag fejlett és az elmaradott országokat, nem lehet a kérdés vizsgálatát csak az előbbiekre leszűkíteni. *Shiota* japán történész — a japán helyzetet vizsgálva — a gazdasági válság és a hatalmi politika, az imperialista agresszió kapcsolatáról beszélt. *Rama* és *Shiota* hozzászólásai nyomán élénk vita alakult ki a gazdasági válság politikai vonatkozásainak, a válság és a fasiszmus kapcsolatának kérdéséről.

A válság politikai következtményeinek tárgyalása során a munkásmozgalommal kapcsolatos egyes alapvető kérdésekben is vita alakult ki. *Dhondt* professzor, belga történész és más nyugati küldöttek felszólalásában jelentkezett, illetőleg visszatért az a gondolat, hogy a munkásmozgalomnak kezdetől fogva két irányzata volt: egy „messianisztikus” és egy mérsékelt, „reális”. A felszólalók nem hagytak kétséget aziránt, hogy *Marx*ot az előbbi képviselői közé sorolják. A felszólaló szovjet küldöttek rámutattak ennek a nézetnek helytelenségére. A nyugat-német *Conze* viszont a válság és a fasiszmus összefüggését igyekezett megghamisítani, s Hitler uralomrajutásában a kommunistákat hibáztatni.

A Társadalmi-szociális Mozgalmak Bizottságának tanácskozásai világosan megmutatták, hogy e bizottság alapvető, hasznos munkát végez; ennek egyik eredménye az I. Internacionálé történetének a bizottság gondozásában már

megjelent bibliográfiája. A Bizottság tevékenységét a továbbiakban is nagy figyelemmel kell kísérnünk. Ezúton mód nyílik arra is, hogy a szocialista országok nagyobb befolyáshoz jussanak a bizottság munkájában s eredményesen vehessék fel a küzdelmet az ott jelenleg uralkodó, sok vonatkozásban a szociáldemokrata reformizmust érvényre juttató felfogással.

*

Rátérve a tulajdonképpeni kongresszus anyagára; a módszertani szekcióban *Erich Rothacker „A történetfilozófia hatása az újabb történettudományokra”* című előadása állott az érdeklődés középpontjában. Tagadhatatlan, hogy az érdeklődést nem annyira az előadás tudományos színvonala — hiszen az még a hasonló filozófiai nézeteket valló tudósok között sem váltott ki különösebb visszhangot —, hanem az előadó személye váltotta ki. *Erich Rothacker* ugyanis egyike volt azon reakciós német filozófusoknak, akik a nácizmus hatalomra jutása után annak aktív politikai és ideológiai támogatói lettek. 1934-ben kiadott *„Történetfilozófia”* című munkájának utolsó fejezetében egyenesen ünnepli a harmadik birodalmat. S ezt a felfogását lényegében a nácizmus bukásáig fenntartotta. Az a körülmény, hogy a nyugat-német történészek *Rothacker* számára Stockholmban porondot biztosítottak, tagadhatatlan bizonyítéka a nyugat-német vezető történészek között uralkodó reakciós ideológiai s politikai irányzatnak, mely bizonyos mértékig a Nemzetközi Történész Bizottságban is éreztette befolyását.

A XIX. század első felének német történeti felfogását felidéző előadás egyébként a tudományos vizsgálódásban a tudományon kívüli (vorwissenschaftlich) erők (s itt kizárólag szubjektív idealista tényezőket vetett fel) döntő szerepét bizonygatta. A vitában a marxista hozzászólók élesen kritizálták az előadást: *Nyecsikina* akadémikus (Szovjetunió) az objektív társadalmi törvények tagadását hibáztatta az előadásban, *Danyilov*, a kazáni egyetem professzora rámutatott arra, hogy *Rothacker* felfogása tipikus a német neonacionalista irányra, mely a történelmet a végzet megnyilvánulásaként tárgyalja. *Leo Stern* a XIX. századi német történettudomány reakciós, a haladást tagadó felfogásával szembeállította a korabeli angol-amerikai felfogást, s ezen keresztül mutatott rá *Rothacker* előadásának szellemi gyökereire.

Rothacker előadásához kapcsolódott *Molnár Erik* akadémikus *„Hegel történetfilozófiájának hatása a marxista történettudományra”* című korreferátuma. *Molnár Erik* a szükségszerűségekre és véletlenre, a személyiség és tömegek történeti szerepére, a történeti folyamat legfontosabb tényezőire vonatkozó marxista felfogás hegeli gyökereit fedte fel, rámutatva egyúttal a marxista történet szemlélet s a hegeli történetfilozófia alapvető eltéréseire is.

A módszertani szekció további előadásai közül említendő *Felix Gilbert*: *„A kultúrtörténet és problémái”* című referátuma, amely a kérdést *Burckhardt* művein keresztül próbálta megvilágítani. A vita leginkább azonban *Karl Lamprecht* felfogásával kapcsolatban bontakozott ki. A „kollektív pszichológia” elméletével szemben a marxista történészek egyértelműen a társadalmi-gazdasági folyamatok alapvető jellegét hangoztatták a kultúrtörténeti folyamatban.

A módszertani szekció ülészakának egyik napját a tudomány- és technikátörténet problémáinak szentelték. Ez a tudományág a tőkés országok történetírásában is fiatal, kezdeti nehézségekkel, elsősorban módszertani problémákkal küzdök. *Forbes* holland professzor referátuma, *„A technika- és tudománytörténet”*, a tudományág jelenlegi állásának ismertetése, a legsürgősebb

feladatok kijelölése mellett elsősorban azokat a nehézségeket fejtegette, melyek a természettudományi és technikai szakemberek és a történészek egymás szakmájában való kölcsönös tájékoztatatlanságából származnak. A hozzászólások általában nem vetették fel a tudomány- és technikatörténet gazdaság- és társadalomtörténeti megalapozásának módszertani kérdéseit. Erre a feladatra *Tichvinszki* szovjet és *Yamamoto* japán történész, valamint *Makkai László* hívták fel a figyelmet, szempontjaikat az elnöki zárószó alapján pozitíven értékelte.

Zsukov professzor „*A világtörténet periodizációja*” című előadása polgári oldalról kiinduló élénk vitát eredményezett. *Zsukov* professzor álláspontját, mely a világtörténet periodizációját a társadalmi formák fejlődésének marxista felfogása alapján határozta meg, a nyugati történészek erősen vitatták: hozzászólásaikban elsősorban az ilyen irányú általánosító leltetőségek kétségbevonása s a gazdasági tényezők primitúsának tagadása uralkodott. *Zsukov* válaszában kiemelte, hogy a marxista történetfelfogást az egyetemes történet periodizációjában a gazdasági folyamat szabályossága és összehasonlíthatósága vezeti, mely megnyilvánul az azonos társadalmi-gazdasági formációk fejlődésében. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nem lehet beszélni egy általános irányzatról, abban az értelemben, mintha valamennyi társadalmi-gazdasági formáció valamennyi nemzet történetében szükségszerűen megismétlődne. Egyes nemzetek — mondotta — meghatározott feltételek között megkerülhetik az emberiség általános fejlődésének bizonyos stádiumait.

A középkori szekcióban *Rahbeck-Schmidt* dán történésznek a korai orosz társadalomról szóló előadása volt tudományos szempontból a legértékesebb. A referátum számos érdekes megállapítást tett a kora középkori társadalmi terminológia kérdéséről, s az orosz társadalmi fejlődés kérdéseiben a régi orosz álláspont s *Grekov* nézetei között igyekezett kiegyenlítő felfogást teremteni. A vitából elsősorban *Ribakov* szovjet tudósnak a régi vareg-álláspontot cáfoló, nagy tárgyi alapra támaszkodó felszólalása emelkedett ki. *Lederer Emma* professzor hozzászólásában bírálta a korai társadalmi fejlődésnek egyoldalúan nyelvtudományi módszerekkel történő vizsgálatát.

Karl Hauck nyugat-német történész „*A germánok felfogása a királyságról és nemességről*” c. referátuma volt a középkori szekciónak egyetlen kifejezetten szellemtörténeti előadása, amely a nálunk a harmincas években elterjedt „karizmatikus” királyság-felfogást fejtegette.

Igen érdekes volt *Gabriel le Bras*, a francia katolikus történészek egyik vezérének „*A középkori keresztény intézmények problémái*” című referátuma, amelyben a középkori egyházi forrásoknak (nemcsak az okleveleknek stb., hanem a dogmatikus forrásoknak is) olyan vizsgálatát sürgette, amely felderíti ezeknek a társadalmi és gazdasági viszonyokkal való kapcsolatait. Tömegek és az egyház, a társadalom és a papság kapcsolatairól, az alsó papság és felső klérus kérdéseiről beszélt. A vita természetesen nem erről, hanem egyháztörténeti kérdésekről zajlott, de figyelemreméltó, hogy a franciák hagyományos pozitivizmusa még a katolikus történetírók körében is bizonyos mértékben érvényesül.

A XVI—XVIII. század történetét felölelő újkori szekció első előadása *Vives* spanyol professzor részéről a XVI. századi államigazgatás szerkezetéről szólt. A spanyol és francia abszolutizmust hasonlította össze. Az abszolút monarchia keletkezéséről vallott felfogása jelentős közeledést mutat a marxizmushoz, amennyiben a XIV—XV. század gazdasági-társadalmi fejleményeiben látja azokat a legfontosabb tényezőket, melyek a hatalmi központosítást

lehetővé tették. Annyiban azonban megmaradt a politikai vonatkozásokat előtérbe helyező polgári állásponton, hogy az abszolút monarchia létrejöttét közvetlenül előkészítő mozzanatoknak a XIII—XV. század nagy háborúit tekinti, az abszolút rendszer kialakulását pedig a XV. és XVI. század fordulójának háborús konfliktusaival hozza kapcsolatba. Gondolatmenete — bár részleteiben igen sok figyelemreméltót tartalmazott — végül is adós maradt az abszolútizmus keletkezésének és fejlődésének megnyugtató magyarázatával, mert a gazdasági-társadalmi tényezőknek csak előkészítő szerepet tulajdonított s a fejlődés legtevékenyebb elemének a hivatalszervezetet tekinti. Erre a fogytékosságra a tőkés országok történései közül is többen utaltak. Olasz, francia, amerikai hozzászólók a két abszolutista rendszer társadalmi bázisának és gazdaságpolitikájának különbségeit feszegették, a két szovjet hozzászóló, *Porsnyev* és *Jermolajev* viszont arra mutatott rá, hogy a referátum nem emeli ki az osztályharc jelentőségét az abszolútizmus fejlődésében.

E szekció kétségtelenül legérdekesebb vitája a *feudalizmus*ból a kapitalizmusba való átmenet közép- ill. kelet-európai sajátosságairól szólt; a témát *Klima* és *Macûrek* csehszlovák történészek dolgozták ki. Megállapították, hogy Közép-Európa (Kelet-Németország, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és Ausztria) XVI—XVIII. századi gazdasági-társadalmi fejlődésében közös vonások mutathatók ki, amennyiben ezekben a túlnyomóan agrárjellegű országokban az eredeti felhalmozás, a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés folyamata lassabban és nehezebben ment végbe, mint Nyugat-Európában. A fejlődés eltérésének főokát a referensek a polgárság gyöngeségében és a feudális nagybirtok gazdasági-társadalmi-politikai vezetőszerében látják, de igen nagy jelentőséget tulajdonítanak a „második jobbhágyás” rendszerének kialakulásában a török hódításnak, főleg pedig a harmincéves háborúnak is, mint a gazdasági fejlődést súlyosan hátráltató tényezőknek. A referátum alapgondolata az, hogy a fejlődés lassúsága és nehézsége ellenére a kapitalizmus elemei már a XVI. században megjelennek a középeurópai gazdasági életben, nemcsak az iparban (bányászat, manufaktúrák), hanem a mezőgazdaságban is (bérmunka). A hozzászólások több szempontból kiegészítették a referátumot; elvi szempontból legtöbbször *Pach Zsigmond Pál* hozzászólása nyújtott, aki szerint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről a XVI—XVII. századokban még korai beszélni, legfeljebb a tőkés termelés bizonyos feltételeinek, kezdeti formáinak létrejöttéről lehet szó. Ezt a nézetét bővebben kifejtette „*A magyar agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiától*” című korreferátumában, melyben — a magyarországi viszonyok elemzése és a nyugat-európaiakkal való összehasonlítása útján — kiemelte az agrárfejlődés megtörését és elkanyarodását a nyugat-európai típustól. A kelet-európai fejlődés melyebb megértését mozdította elő a szovjet *Lavrovskij* felszólalása, aki az összehasonlító kelet-európai történetírás fontosságát hangsúlyozta.

Makkai László a vitában arra mutatott rá, hogy az osztályharc tartományok agrárfejlődésének a kelet-európaiakról való eltérését elsősorban a polgárság viszonylagos erejének s a paraszti osztályharchoz adott segítségének kell tulajdonítani.

Nagy érdeklődés kísérte a szovjet korreferátumokat: a gyengélkedése miatt távol maradt *Szkaszkin* akadémikusnak az ún. második jobbhágyás kialakulásáról és jellegéről, s *Golobuckij*nek, a nyugat- és kelet-európai kapitalizmus összehasonlító vizsgálatáról szóló fejtegetéseit.

Porsnyev szovjet professzor „*A kelet-európai és nyugat-európai kapcsolatok a harmincéves háború idején*” című előadása igen nagy visszhangot váltott ki. *Pors-*

nyev mindenekelőtt ismertette azokat az eddig ismeretlen, a Szovjetunióban található levéltári anyagokat, melyeket mikrofilmen magával hozott s a kérdés nyugati szakértői rendelkezésére bocsátott. Előadása az egykorú európai államrendszer szerkezetéről, valamint az Oroszországot a Nyugattól elszigetelő svéd, lengyel, török „keleti gát” szerepéről szólt. A rendkívül gazdag anyagra támaszkodó, igen magas szakmai színvonalú előadást követő vitában a nyugati tudósok, kivétel nélkül elismerték az előadás által feltárt anyag s a felvetett problémák nagy jelentőségét a harmincéves háború történetének feldolgozásában. Többségük azonban azon a nézeten volt, hogy *Porsnyev* túlbecsüli Oroszország szerepét a harmincéves háborúban. Az egyik svéd kutató viszont egyetértett *Porsnyevvel* *Gusztáv Adolf* külpolitikájának orosz orientációjára vonatkozóan. Ide kapcsolódott *Makkai László* korreferátuma, mely a Habsburg abszolutizmus erőviszonyait vizsgálta a harmincéves háború küszöbén.

A legújabbkori szekcióban két olyan előadás hangzott el, mely tárgyánál, a felvetett problémák sokaságánál, s nem utolsósorban ezek politikai fontosságánál fogva a viták középpontjába került.

Az egyik — *Haag* belga történész „*A német szociáldemokrácia és az első világháború*” című referátuma — a kongresszus legszínvonalasabb előadásai közé tartozott. A referátum a kérdés történeti feldolgozásainak alapos ismertetését tartalmazta, bár újat nem adott hozzá. Végigkísérve — objektív módon — a különböző történeti irányzatok felfogását ebben a kérdésben, különösen éles bírálatban részesíti a konzervatív, imperialista irányzatokat, s bár jónéhány kérdésben a marxista felfogással sem ért egyet, mégis leszögezi, hogy „a legösszefüggőbbben, mélyen és kritikusan” a marxisták közelítették meg a kérdést. A referátum magas tudományos színvonalával ellentétben a nyugati történészek egy részének, különösen a nyugat-németeknek, hozzászólásai más jellegűek voltak. A német szociáldemokrácia háborús felelősségét mentető, eltussoló álláspontjaik kifejtését szovjetellenes megnyilatkozásokkal kötötték össze. Különösen kitűnt ezen a téren *Rothfels* ismert nyugat-német történész, aki az egykori szociáldemokrata érvelést felelevenítve azt kívánta bebizonyítani, hogy Németország hadbalépését, illetve a német szociáldemokráciának a háborús politikát támogató magatartását az indokolta — és itt *Marxra* és *Engelsre* hivatkozott —, hogy a cári Oroszország az európai reakció fő pillére volt. Ezt az álláspontot az NDK történészei — egészen elemi igazságokra hivatkozva — cáfolták meg. A nyugati történeti felfogást tükrözte a francia *Droz* által tartott előadás is, amelynek a Naumann-féle Mitteleuropa-terv és a szocialista pártok ezzel kapcsolatos állásfoglalása volt a tárgya. *Droz* szándéka annak bemutatására irányult, hogy a Mitteleuropa-tervben a szocialista megoldás elemei is megvoltak, és sajnálkozását fejezte ki afelett, hogy a nemzetek feletti és államok feletti elv akkor nem győzedelmeskedhetett. Jellemző, hogy a Mitteleuropa-koncepciónak *Droz* által kifejtett változata megértésre talált a nyugat-németeknél és másoknál, amint a nyugati történetírás harcosabb képviselői általában az ún. „nemzetek és államok felettség” gondolatának bajnokaiként szerepeltek. Ez jellemezte általában az újkori és a legújabbkori történet szekciójának vitáit. Az alapgondolat az ún. „európai szolidaritás” propagálását szolgálta.

Magyar részről ketten vettek részt *Haag* előadásának a vitáján. *Erényi Tibor* — a magyar szociáldemokrácia politikáját ismertetve — bírálta az előadást, amely lebecsülte a háborúellenes fellépés objektív lehetőségét. *Zsigmond László* *Droznak* a Naumann-féle Mitteleuropa-tervre vonatkozó fejtegetésével vitázott, hangoztatva, hogy ez csak a német imperializmus terveinek

egyik mérsékeltőbb változata volt, s teljesen helytelen bármiféle szocialista jellegű kibontakozás alapjaként felfogni.

A magyar történészek igen nagy érdeklődéssel várták *Zwitter—Bogdanov—Šidák* jugoszláv történészek előadását a Habsburg-Monarchia nemzeti problémáiról. A gazdag anyagra támaszkodó és a nemzetiségi kérdésnek megfelelő jelentőséget tulajdonító előadás azonban több szempontból bírálható volt. Így abban a vonatkozásban, hogy nem tulajdonít kellő jelentőséget a tömegeknek a nemzetiségi küzdelmekben, a nemzeti ellentéteket túlságosan leszűkíti a nyelvi és kulturális kérdésre stb. A magyar hozzászólók közül *Mérei Gyula* éppen a nemzetiségi ellentétek gazdasági és társadalmi alapvetését hiányolta. Hasonlóan ő tette szóvá a parasztság szerepének helytelen bcállítását a nemzetiségi küzdelmekben. *Arató Endre* a nemzetiségi küzdelmek belső dinamikájának bemutatásával nem értett egyet. Mind a magyar, mind a többi népi demokratikus ország történészei a bírálat mellett erősen hangsúlyozták az előadás pozitívumait. Egyébként a küzdelem, az ideológiai harc elsősorban a Monarchiát idealizáló, a nemzetiségi kérdés jelentőségét csökkenti kívánó, a nemzeti elnyomás tényét kétségbevonó történeti felfogás ellen folyt, melynek vezéralakjaként az osztrák klerikális történész *H. Hantsch* lépett fel.

Ehhez a témához kapcsolódott *Hans Rothfels*, az egyik legtekintélyesebb nyugat-német történész korreferátuma. *Rothfels* — aki 1937-től emigrációban volt, de történeti munkássága mindvégig konzervatív maradt — abból indult ki, hogy a nemzeti eszme Kelet- és Délkelet-Európában nyugati értelemben megvalósíthatatlan, a nemzeti államok létrejötte Európa e részének „balkanizálását”, állandó ellentétek és új háborúk csiráit jelenti. E korreferátumban tehát ismét a nemzetek feletti állam már ismert gondolata került előtérbe. A konferencián ennek eszmei alátámasztását háromféle változatában is megismertük. *Hantsch* és az amerikai *Kann* a Habsburg-birodalom visszaállításának szükségességét igyekezett eszmeileg igazolni. *Rothfels* a nemzetek feletti és államok feletti egység propagálásával nyilvánvalóan a német imperializmus mai céljait szolgálta, a lengyel emigráns *Halecki* pedig a konföderáció gondolatának propagálásával a szovjet- és németellenes blokk ismert elképzeléseit kívánta feleleveníteni. *Rothfels* előadásával egyébként *Zsigmond László* szállt vitába, rámutatva arra, hogy az „európai gondolat” ma azt a név nélküli birodalmat jelenti, melynek keretében a nyugat-német imperializmus jelenleg érvényesíteni akarja világuralmi terveit.

A legújabbkori szekció többi előadása közül kettőt lehet még megemlíteni. *Thistlethwaite* angol professzor a XIX. és XX. századi, Amerikába irányuló európai kivándorlás kérdésével foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a kérdés jelentőségéhez képest — hiszen egy század alatt több mint 50 millió ember hagyta el a kontinens területét — viszonylag csekély az erre vonatkozó történeti irodalom. A hozzászólók, elsősorban a szocialista országok tudósai, a kivándorlást előidéző társadalmi-gazdasági okok mélyebb elemzésére hívták fel a figyelmet.

D. Landes, a californiai egyetem professzora: „*A vállalati struktúra a XIX. században*” című előadásában a német és angol kapitalizmus fejlődésbeli különbségeit taglalta. Érdekes gondolatokat vetett fel a *részvénytársasági* forma fontos szerepéről a német fejlődésben s az angliai, *egyéni tőkefelhalmozáson* alapuló vállalatok fejlődési sajátosságára vonatkozóan. Magyar részről ehhez az előadáshoz *Ránki György* szólt hozzá, ki részben a német fejlődéshez hasonló magyarországi vonásokról beszélt, részben bírálta az előadást, mivel a bankok

s ipar közti kapcsolat tárgyalása közben nem mutatott rá arra, hogy milyen eltérések vannak a 70-es években és a századforduló utáni időszakban ezekben a kapcsolatokban. A témához rendkívül érdekes korreferátumot tartott *Szidorov* professzor az orosz ipari struktúra kérdéséről, melynek vitájában részünkről *Berend Iván* szólalt fel, a magyar ipari struktúra sajátosságait elemelve.

*

A kongresszus legérdekesebb előadásainak áttekintése bizonyos mértékben képet ad a mai polgári történetírás különböző irányzatairól. A kongresszus teljes anyagának áttanulmányozása bizonyára árnyaltabbá, megalapozottabbá tenné felfogásunkat, mégis még a jelen áttekintésből is levonhatjuk azt a következtetést, hogy a polgári történetírásban — az öt év előtti helyzethez hasonlóan — továbbra is a szellemtörténet és a pozitívizmus az uralkodó. Ugyanakkor bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a társadalmi és gazdasági folyamatok törvényszerűségeinek elismerése, a gazdasági tényezők jelentőségének bizonyos fokú elfogadása ma szélesebb körökben terjedt el, mint korábban. A szellemtörténet idealista történetfelfogása, a törvényszerűségek, a haladás gondolatának nyílt tagadása elsősorban a nyugat-német történetírásra jellemző. Sokoldalúbbak, összetettebbek az amerikai történeti iskolák, melyeknél ugyan tapasztalható a szellemtörténeti irányzat bizonyosfokú előretörése, mégis a pozitivisták felfogás erős hagyományai is érvényre jutnak. A francia s angol történetírásban — megítélésünk szerint — továbbra is a pozitívizmus az uralkodó irányzat.

A kongresszus egészét nemcsak a tudományos viták, hanem az ott kialakult légkör szempontjából is pozitívan értékelhetjük. Az előadások s a viták színvonala természetesen egyenlőtlen volt; alapos és felületes előadások s felszólalások váltogatták egymást; ez azonban nem változtat azon, hogy a kongresszust egészében fontos tudományos eseményként értékelhetjük. A svéd rendezőbizottság jól oldotta meg rendkívül nehéz feladatát, s maga is hozzájárult ahhoz, hogy a kongresszuson — a helyenként éles ideológiai és tudományos viták ellenére — a tudományos együttműködés szelleme érvényesüljön. Kétségtelen, hogy voltak zavaró momentumok, provokatív felszólalások, ezt azonban egyáltalán nem lehet a kongresszus egészére jellemzőnek tekinteni.

A kongresszuson kialakult — az 1955-ös kongresszusénál egészségesebb — légkör jórészt a szocialista országok történészeinek volt köszönhető. Emellett — a római kongresszushoz viszonyítva — a szocialista országok növekvő szerepéről beszélhetünk, a tudományos vitákban való részvétel, a tudományos színvonal, valamint a szervezeti befolyás szempontjából egyaránt. Az eszmei színvonal a szocialista országok történészeinek előadásaiban általában alapos tárgyi tudással s az anyag mély elemzésével párosult, tükrözve az 1955 óta is elért komoly tudományos fejlődést. Ez kétségtelenül növelte a marxista történetírás hitelét, megbecsülését a nyugati történészek egyes csoportjainak körében. A szocialista országok történészei, az által, hogy az elméleti kérdéseket elsősorban gazdag tényanyag alapján fejtették ki, kihúzták a talajt azon burzsoá nézetek alól, melyek a marxista felfogást mint tudománytalan politizálást utasítják vissza. A vitákon, melyeken a szocialista országok történészei igen nagy számban vettek részt, éppen azok a marxista felszólalások váltottak ki komoly hatást, melyek az idealista történelemszemlélet elleni harcban materialista módszerrel feldolgozott nagy tényanyagra támaszkodtak, — már amennyire ennek felsorakoztatását a rendkívül korlátozott idő engedte.

Szervezeti téren is növekedett a szocialista országok befolyása. Megmutatkozott ez a C. I. S. H. közgyűlésén is.

Michel François főtitkári beszámolójában bizonyos elégedettséggel számolt be a Nemzeti Történészbizottságnak a római kongresszus óta folytatott tevékenységéről. Utalt a Comité nemzetközi befolyásának erősödésére, taglétszámának gyarapodására, s egyéb nemzetközi tudományos szervezetekkel való kapcsolatának elmélyítésére. Hangoztatta, hogy az utóbbi években sikerült biztosítani, hogy a Comité egyes albizottságai érdemleges munkát végezzenek, ami néhány kiadványban és bibliográfiában öltött testet. Rámutatott ugyanakkor arra, hogy egyes földrészek történészei még nem eléggé kapcsolódnak be a Comité munkájába, és hogy az érdemleges munkát a szűkös anyagi keret is meglehetősen gátolja.

A közgyűlés elfogadta a C. I. S. H. új alapszabályát, mely egyébként nem jelent lényeges változásokat a korábbi statutumhoz képest. Eredményként könyvelhetjük el, hogy a Szovjetunió, illetve a népi demokratikus országok képviselői által a Bizottság munkáját vezető Iroda elé terjesztett néhány javaslatot sikerült elfogadtatni. Így az Iroda összetételére vonatkozó javaslataink közül elfogadták *Guber* akadémiкусnak, a Szovjetunió Nemzeti Bizottsága elnökének a Nemzeti Bizottság alelnökévé való megválasztását. A Nemzetközi Történész Bizottság tagjai közé felvette Indiát és Mongóliát; ez utóbbi a szocialista országok komoly sikerének tekinthető. Nem sikerült viszont biztosítani a NDK felvételét. Itt bizonyos fajta kompromisszum jött létre, amennyiben az Iroda kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy biztosítja a NDK történészeinek részvételi lehetőségét minden nemzetközi történész konferencián, stb. A kérdés ezért már nem is került a közgyűlés elé. Bizonyos, kedvező változások történtek egyes bizottságok vezetésében is. Elég itt megemlíteni, hogy a Szláv Bizottság új vezetőségében egy-egy szovjet, lengyel, cseh delegátus is fog dolgozni — a jugoszláv delegátuson kívül. Az Iroda új elnökéül *H. Schmidt* osztrák professzort választották. Határozat született arra, hogy a legközelebbi közgyűlést 1962-ben, Londonban, a XII. kongresszust pedig 1965-ben Bécsben tartja a Bizottság.

A közgyűlés augusztus 28-án tartott ülésén foglalkozott az Osztrák-Magyar Monarchia történetét kutató bizottság megalakítására vonatkozó javaslattal is. A javaslatot a *H. Hantsch* osztrák és *R. Kann* amerikai történész vezette szűkebb csoport terjesztette elő. Jellemző, hogy javaslatuk előkészítésébe sem csehszlovák, sem magyar történészeket nem vontak be. Munkatervjavaslatuk, melyet a Monarchia nemzetiségi történetével foglalkozó vita-ülésen is előterjesztettek, világosan tükrözte, hogy a Monarchia történeti és mai létjogosultságát igazoló szellemben kívánják az alakítandó bizottság munkáját irányítani. Természetes tehát, hogy a jelenlevők többsége javaslatukat visszautasította. Ilyen előzmények után a közgyűlés ezt a javaslatot, nem tartva eléggé érettnak, az egykori Monarchia országainak nemzeti bizottságai elé utalta, megvizsgálás végett. Így tehát amennyiben a C. I. S. H. égisze alatt létre jön ez a nemzetközi bizottság, meglesz rá a lehetőség, hogy az ne a Habsburg-barát történészek aktuális politikai céljait szolgálja, hanem a szocialista országok történészei is megfelelően érvényesíthessék nézeteiket a munka során.

A közgyűlés egészében tehát pozitív eredménnyel zárult s légköre arra mutatott, hogy a Comitében a nemzetközi együttműködés gondolata fokozatosan érvényre jut, ami kétségtelen előfeltétele annak, hogy a Bizottság eleget tehessen hivatásának.

Végezetül a magyar történészek kongresszusi részvételéről kell számot adnunk. Részben az Akadémia, részben a Művelődésügyi Minisztérium kiküldöttéként, részben pedig magánúton 14 magyar történész vett részt a kongresszus munkálataiban.

A magyar történészek — már említett — három korreferátuma kedvező visszhangot váltott ki a kongresszus résztvevőiben.

Emellett a kongresszus többi magyar résztvevője is — mint az előzőkből kitűnt — aktívan résztvett a vitákban, mind magán a kongresszuson, mind az előtte megrendezett I. Gazdaságtörténeti Kongresszuson. Felszólalásaikban bizonyosságot tettek a magyar marxista történetírás fejlettségéről és színvonaláról; számot adtak történetírásunknak a kérdéses területeken elért jó eredményeiről, illetve kifejtették saját kutatásaik alapján a kérdés marxista felfogását.

A magyar történészek a kongresszusra külön tanulmánykötetet bocsátottak ki. A rendkívül gazdag tartalmú, — mintegy 30 tanulmányt, az 1945 utáni magyar történetírás bibliográfiáját s a történettudományunknak elmúlt öt évi tevékenységéről szóló beszámolót tartalmazó, *Pamlényi Ervin* által szerkesztett — az Akadémiai Kiadónál igen szép kivitelben előállított kötet a kongresszus nagy sikerei közé tartozott. A magyar delegáció által Stockholmba vitt 150 példányt egy nap alatt szinte elkapkodták. Több száz további, elsősorban nyugati tudós jelentette be igényét a kötetre, — ezeket az igényeket azonban a helyszínen már nem tudtuk kielégíteni.

A kongresszus folyamán személyes kapcsolatainkat is elmélyítettük: elsősorban a szocialista országok történészeivel, valamint a kapitalista országok marxista történészeivel, de a nyugati polgári történetírás számos kimagasló képviselőjével is. Számukra a mi kutatási eredményeinknek s általában a magyar történettudomány tevékenységének megismerése sok újat nyújtott. Érdeklődésüket mi sem bizonyítja jobban, mint hogy néhány vezető nyugati folyóirat kért küldöttségünk egyes tagjaitól tanulmányokat közlésre.

Egészében tehát a magyar történészek kongresszusi részvétele is sikeresnek mondható, tükrözi azt a fejlődést, melyet az utóbbi években marxista történettudományunk megtett. Szóvá kell azonban itt tennünk, hogy a kongresszus vitái során is kiütközött történettudományunk néhány hiányossága. Így a történetelméleti s filozófiai kérdések iránti bizonyos fokú közömbösség, az egyetemes történet problémáinak nem eléggé mély ismerete, valamint bizonyos nyelvi nehézség nem egy esetben akadályozták a vitában való még aktívabb részvételünket.

*

Befejezésül úgy gondolom, szükséges a kongresszus néhány tapasztalatára is utalni, amelyeket további munkánkban hasznosíthatunk. A tanulságok részletesebb levonásához hozzásegíthet az, ha történészeink szélesebb körre áttanulmányozza a kongresszus anyagát, ha intézményeink az egyes, nagyobb jelentőségű előadásokat megvitatják és a Századok az előadásokat kritikusan ismerteti.

Már az eddigiek alapján is azonban világosan áll előttünk néhány feladat. Ezek közül talán elsőnek kell foglalkoznunk történészeink elméleti színvonalának emelésével. A polgári történészekkel való érintkezés, a polgári történettudománnyal való behatóbb foglalkozás ideológiai harccal jár együtt, amely csak abban az esetben lehet eredményes, ha történészeink a marxista elmélet

birtokában vannak, ha annak valóban tudományos alkalmazásával dolgozzák fel a kérdéseket.

A marxista elméleti képzettség mellett magasfokú tárgyi tudásra kell támaszkodnunk. Utaltunk már arra, hogy azok a marxista felszólalások, amelyekben ez a két tényező dominált, már ezen a konferencián is komoly hatást gyakoroltak a velük ideológiailag nyíltan szembenálló polgári történészekre.

A kongresszus tapasztalatai egyértelműen felhívják a figyelmet egyetemes történeti kutatásunk gyengeségeire. A jövőben nagyobb figyelmet kell fordítanunk a külföldi történetírás termékeinek megismerésére, az egyetemes történet különböző irányzatainak kritikájára. Az egyetemes történeti kutatás területén a következő években fordulatot kell elérnünk.

Az egyetemes történeti kutatással összefüggő, de ezen túlmenő probléma a nyelvtudás kérdése. Ez ma elsősorban (bár nem kizárólag) azon fiatalabb történészgeneráció problémája, melyre egyre több és egyre nagyobb feladatok hárulnak. A kongresszus világosan megmutatta, hogy a nemzetközi tudományos vitákban való részvételhez legalább 2–3 világnyelv ismerete, s legalább egy világnyelv vitaképes használata szükséges. A nyelvtudás megszerzése a fiatalabb generáció egyik legsürgősebb feladata. Ehhez az Akadémiának s más vezető szerveinknek az eddiginél hathatósabb segítséget kell nyújtaniuk.

Végezetül az elkövetkező évek kutatási feladatainak megállapításánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a polgári tudománnyal nemzetközi méretekben folyó ideológiai harc számos feladatot állít eléink. Stockholmban a marxista történettudomány inkább csupán a polgári történészek által felvetett problémák marxista megvilágítására szorítkozott. A jövőben arra kell törekednünk, hogy a kongresszus tematikájának összeállításában is fokozottabban hangsúlyt kapjanak a marxista történetírás által fontosnak tartott kérdések. Ehhez azonban az szükséges, hogy a jövőben a magyar történészek behatóbban foglalkozzanak a nemzetközi tudományos közvéleményt érdeklő kérdésekkel, hogy az eddigieknél eredményesebben kapcsolódhassanak be az ilyen jellegű nemzetközi vitákba.

Történészeink az elkövetkező időkben az eddiginél *bizonyára aktívabban fognak bekapcsolódni* a Comité s a különböző tudományos bizottságok működésébe. Ez hozzá fog járulni történettudományunk fejlődéséhez. Reméljük, hogy történettudományunk 5 éves tervének megvalósításával, s nem utolsósorban a kongresszus tapasztalatainak felhasználásával az 1965-ös bécsi kongresszuson a magyar történettudomány újabb fejlődéséről, újabb jelentős tudományos eredményeiről tehetünk majd tanúbizonyágot.

A MAGYAR JOGSZOLGÁLTATÁS ÁTSZERVEZÉSE II. JÓZSEF KORÁBAN*

A felvilágosult abszolutizmus legbonyolultabb, legtöbb ellentmondást magában rejtő formájának, II. József rendszerének tekintélyes nagyságú irodalma mind a császár egyénisége, mind a jozefinus államrend értékelése tekintetében különböző eredményekre jutott. Az eltérések nemcsak a tárgyra vonatkozó korábbi polgári s az újabb marxista irodalom között mutatkoznak meg természetesen, de a kérdés a marxista történetírás szempontjából sem tekinthető még teljesen lezártnak. Az utóbbi terén észlelhető felfogásbeli különbségek s az értékelés nehézségei főleg abból a körülményből erednek, hogy a birodalom, mely a XVIII. század végén II. József uralma alá került, s melynek területe ma tíz állam között oszlik meg, a gazdasági-társadalmi fejlődés különböző fokáig eljutott, különböző szervezetű, tradíciójú és etnikumú alkatrészekből — országokból és tartományokból — volt összetéve, s e heterogén részekben a jozefinus rendszer nem egyforma élességgel jelentkezett, a gazdasági-társadalmi fejlődésre különböző hatást gyakorolt, az értékelésnél tehát sokféle s gyakran ellentétes szempontok kívánnak mérlegelést és összeegyeztetést. Ebből a széleskörű tárgyból előadásomban egy körülhatárolt, alig ismert részszel, a magyar jogszolgáltatás József-kori helyzetével s a császári utasítások szerint történt átszervezésével foglalkozom, a kérdést — természetesen — az egész jozefinus rendszer perspektívájába beállítva.¹

A magyar jogszolgáltatás, ahogy azt József még mint corregens megismerhette, a XVIII. század végén, a császár trónralépése idején vígasztalanul elmaradott képet mutat. A bírósági szervezet — a kir. curia s a kerületi táblák kivételével — teljesen rendi jellegű és decentralizált. A közigazgatás és jogszolgáltatás alsó és középfokon szorosan egymásba szövédik, vagy mindkét funkciót ugyanazok a szervek látják el. Az úriszékek, szolgabírói és alispáni ítélőszékek, megyei sedriák, a különböző jogállású önkormányzati egységek és kiváltságos kerületek bíróságai (a praedialisták octavalis székeiktől s a szepesi tizlándzsások törvényszékétől a jászkunok és hajdúk fórumain át a nádori bíróságig), a sz. kir. és bányavárosok s a legkülönbözőbb jogi helyzetű mezővárosok

*A fenti tanulmány, melyben a szerző a II. József-kori magyar jogszolgáltatásra vonatkozó kutatásainak eredményét foglalta össze, mint felolvasás, a Magyar Jogász Szövetség és a Magyar Tudományos Akadémia által az Alkotmány 10. évfordulójára alkalmából rendezett jogász konferencián, a Szövetség jogtörténeti szakosztályának 1959. augusztus 29-i vitáulésén hangzott el.

¹ A magyar jogszolgáltatás itt a szó szorosabb értelmében veendő: e tanulmány csak Magyarországra s a vele egy jogterületet képezett Horvátországra vonatkozik. Erdély különállása és sajátos viszonyai miatt az erdélyi állapotok s az erdélyi átalakulás ismertetése ugyanennek az — egy — előadásnak a keretébe nem volt belesűrítendő.

törvényszékei stb. — hatásköreik kaleidoszkópszerű változatosságával — a szervezetet rendkívül bonyolulttá teszik. A büntető bíraskodás általában egyfokú s a rendi fórumokon történik, a büntető hatalmat így de facto a nemesség s a városi patrícius réteg birtokolja. A központi hatalom ellenőrzése az ítélkezés helyi szerveinek működése felett hiányos, laza s a rendi privilégiumoktól korlátozott. A perindítás s a fellebbezés fórumainak és lehetőségeinek különbözősége a felek osztályhelyzete, a területi és személyi kiváltságok s egyes ügyek sajátos természete szerint, még súlyosbítja azokat a zavarokat, melyek a szervezet s a hatáskörök említett változatosságából amúgy is szükségképpen előállnak. Az eljárás a felvázolt képhez hasonlóan nehézkes, bizonytalan, s a Hármaskönyvön és a Praxis Criminalison alapuló anyagi jog — mint maguk a termelési viszonyok az egykorú Magyarországon — rendkívül elmaradott.

Az egész magyar jogszolgáltatás tehát elavult, s éles ellentétben áll az Európa-szerte bontakozó, a feudális kereteket Nyugaton már szétfeszítő polgári ideológiával, mely az itt tárgyalt vonatkozásban is új rendet: központosított államapparátust, az államhatalmi ágazatok szétválasztására épült, világosan áttekinthető hivatszervezetet, megbízhatóbb igazságszolgáltatást, egységes és racionális jogrendszert kívánt.

A nyugat-európai feudális államok fejlődésének utolsó állomásához elért Habsburg-birodalomban, ahol az új államrend s a központosított monarchia kialakulásának feltételei a birodalom nagyobbik, osztrák-német részében már adva voltak, sőt a társadalmi fejlődés a reformokat már megkövetelte, e polgári ideológia a császárnak és tanácsosainak gondolkodására erős hatást gyakorolt. Felfogásuk elsősorban a német felvilágosodás, különösen a természetjog eszméit tükrözi, bár, mint tudjuk, pl. maga József a francia felvilágosodás különböző irányzatait, proeminens irodalmát is jól ismerte. Ez a nyugati talajon, a magyarnál sokkal fejlettebb gazdasági-termelési viszonyok között létrejött, polgári jellegű ideológia segített Józsefnek rendszerbe foglalni azokat a tapasztalatokat, melyeket birodalmában tett hosszú utazásain — a mezőgazdaság állapotától az állami és szellemi élet jelenségeiig mindent gondosan tanulmányozva — összegyűjtött. Így, ezek hatása alatt alakultak ki, József erős egyéniségében kiforrva, elképzelései az egységes, abszolút monarchiáról, ahol az uralkodó az állam első hivatalnoka, aki minden erejével az állam hatalmának, az alattvalók jólétének emelésére törekedik, aki viszont — e célok érdekében — minden alattvalójától feltétlen engedelmességet követel, s az útjában álló akadályokat kíméletlenül elsepri. A császári program, a jozefinus államjogi reformok tehát — a polgári ideológia igényeivel ennyiben megegyezve — a központi hatalom irányítása szerint simán működő, egységes, centralizált államszerkezet és jogszolgáltatás kiépítését célozták, oly rendszerét, mely nem tűr meg semmiféle rendi vagy területi partikulárizmust, kiváltságot vagy történeti tradíciót, de amely — s ez viszont a rendszer feudális gyökereit mutatja meg — a társadalom régi osztálytagozódását továbbra is fenntartja, a jelentkező nemzeti igényekkel szemben teljes érzéketlenséget tanúsít, s az alattvalókat, a francia felvilágosodás eszméitől oly eltérő módon, sakkfiguráknak tekinti az uralkodó kezében.

A még trónörökös korában kiérlelt program megvalósításához — a jozefinus felvilágosult abszolutizmus államrendjének kiépítéséhez — a császár 1780-ban, trónja elfoglalásakor, nagy alapossággal, kíméletlen eréllyel s fáradhatatlan munkakedvvel látott hozzá. A szisztematikus sorrendben egymás után következő reformok kialakították a birodalom egységes, új államszerve-

zetét, módosították annak belső berendezését (a felvilágosult abszolutizmus szellemében rendezték az állam és az egyház viszonyát stb.).

A birodalom s azon belül a 13 tartomány egyikévé tett Magyarország államapparátusának átszervezése során II. József a magyar jogrendszer elavult, de szívós szövevényének felbontását is programjába vette. A feladat nehézségei miatt azonban, úgy látszik, még a minden újtásra szenvedélyesen törekvő császár is bizonyos vonakodással nyúlt a kérdéshez, s annak megoldását csak a közigazgatás reformjának végrehajtása s a rendi jellegű vármegye-rendszer megdöntése után vette sorra, amikor a tőle szorosabb függésbe került központi kormányzervek s az új megyei szervezet birtokában, uralkodói akaratának az államélet legalsó fokáig elhatoló érvényesülését biztosítottak gondolta.

A jogi reform teendői közül a bírósági szervezet átalakítása volt a legkönnyebben megfogható, s az államszervezés keretében egyébként is ez volt a legsürgetőbb feladat. József tehát itt kezdte meg programja megvalósítását, mely, mint látni fogjuk, a még teljesen feudális s lényegében rendi jellegű magyar jogszolgáltatást a polgári fejlődés jegyében formálta át.

Az első nagyobb horderejű császári intézkedés, mely a magyar jogszolgáltatás szervezetét érintette, a bányabíráskodás legfelső fokozatának — 1784-ben — a bécsi udvari bányakamara helyett a tárnokszék hatáskörébe való átutalása lett. Ez még a birodalom átszervezésével, Józsefnek azzal a törekvéssel állott kapcsolatban, hogy országainak ügyeit az illető ország hatóságainak kezében összpontosítsa. Valóban, egy olyan monarchiában, ahol az egységes birodalmi igazgatás központja maga a császár, s ahol Magyarország már nem saját alkotmánnyal bíró külön test, csupán az egyformán alárendelt országok, tartományok egyike, a bányabíráskodás évszázados kikülönítésének, osztrák szervek alá rendelésének nem látszhatott többé értelme. Az 1784. évi rendelkezés azonban csak átmeneti megoldás lehetett: a tárnokszék rendi intézmény volt, fenntartása nem illett bele II. József államszervezési programjába, mely a magyar jogszolgáltatás teljes átalakítását vette célba, ami nemsokára szintén sorra került.

A hosszú idő óta elélt jogi reform megvalósításához a kortársak által „jogász”-nak nevezett császár a következő évben fogott hozzá. 1785 nyarán Bécsbe rendelte a kir. curia — rendszere legmegbízhatóbb híveinek tartott — tagjait, hogy az általa előírt alapelvek szerint a magyar jogszolgáltatás új szervezetét kidolgozzák. Több hónapi tárgyalás után, miközben a készülő terveket József ismételten módosította, akarata szerint formálta, 1785. szeptember 25-én megjelent az első rendelet, mely az egykorú magyar jogrendszer átállítására irányuló császári intézkedések kezdetét hírül adta. A rendelet az összes magyar bíróságok eddigi működését az év végével berekeszti, bejelenti, hogy 1786. január 1-én új rendszer kezdődik, előzetes tájékoztatást nyújt az új szervezetről, s a szövegben fel nem sorolt fórumokat megszüntnek nyilvánítja. E rendelkezést hamarosan továbbiak követték: a magyar bíróságok részletesen kidolgozott, egységes ügyviteli szabályzata, a bírósági illetékek szabályozása, majd december 12-én a legnagyobb jelentőségű rendelkezés — a magyar jogszolgáltatási szervezetnek az első rendeletben már jelzett, alapvető jellegű átalakításáról —, a Novus Ordo Judiciarius. E rendelkezések, főleg a legutóbbi, olyan méretű változásokat hoztak, illetőleg indítottak meg, hogy az előállott új helyzet megjelölésére, a rendeletek szövege után, joggal vált a „Novus Ordo” kifejezés közhasználatúvá.

Az „új rend” első intézkedései 1786. január 1-én léptek életbe. Ekkor kez-

dődött tehát a magyar jogszolgáltatás történetének az a sajátos szakasza, melyre II. József államjogi reformjai nyomták rá a bélyegüket, s melyet ezért, főleg a rendszer megdőléte után, az egykorúak „Justitia Josephina” kifejezéssel szoktak megjelölni.

Az említett, december 12-i rendelet hatalmas lépést tett Magyarország jogszolgáltatási szervezetének központosítása, egyszerűsítése, a bíróságok rendi jellegéből királyi, állami szervekké alakítása irányában, s megkezdte a régi, hagyományos feudális intézmények felszámolását. Az utóbbiak közül már e rendelet sokat eltörölt. Így megszűnt a tárnokszék, a személynöki szék, a nádori bíróság, a horvát kerületi táblával egybeolvasztott báni tábla, az alispáni és a szolgabírói ítélőszék (a patriarchális, önkényes ítélkezéséről oly rosszhíruvé vált „forum pedaneum”), s megszűnt a földesúri pallosjog, vagyis az úriszékek büntető bíraskodása. De megszűnt a bányahatóságok másodfokú bányabírósági hatásköre is, ami viszont az államhatalmi ágazatok szétválasztásának programjával állott kapcsolatban. Az ilyen módon sokkal egyszerűbbé, áttekinthetőbbé vált szervezet egyúttal központi irányítást és ellenőrzést is kapott. Az új rend ugyanis a magyar udvari kancelláriához hasonló rangra emelt hétszemélyes táblát (legfőbb ítélőszék-jellegét természetesen megtartva, sőt hatáskörét erősen kibővítve) az egész magyar jogszolgáltatás, minden bíróság s a börtönök stb. országos felügyeleti hatóságává tette. A felügyeleti jogkör, melyet a hétszemélyes tábla a most szervezetileg is alárendelt kir. táblán keresztül gyakorolt, mint előbb a megye-rendszer átalakításával kapcsolatban közigazgatási vonalon történt, az uralkodó beavatkozásának ezúttal a jogszolgáltatás terén nyitott utat le egészen a legalsóbb szervekig.

A változások a kir. curia, illetőleg annak két tagja: a hétszemélyes és a kir. tábla belső szerkezetét, ügyvitelét is erősen érintették. Személyzetük rendi állás (főpapok, főnemesek, nemesek) szerinti kijelölése s az ítélőmesterek (protonotariusok) különleges hatásköre megszűnt: királyi hivatalnokokká vált bíráik az elnök utasítása szerint ugyanazt a referensi munkát végezték, s egyházi személyek köztük többé nem kaptak helyet. Az eddig hosszú törvényszüneteket tartó kir. curia működése most az egész éven át folyamatossá vált. Végül nem hagyható említés nélkül az a változás sem, hogy a királyi ügyek igazgatója az új rend szerint nem vett többé részt a kir. tábla ülésein. A kir. kincstár érdekeinek védelme ugyanis — mondja József a december 12-i rendelet szövegében — minden bíró kötelessége, s „kincstárunk jogait nem viseljük jobban szívünkön, mint bármely magánemberét”. Ez a rendelkezés sok panasz forrását szüntette meg, s megnyitotta az utat az ún. „ügyfélegyenlőség” jogelvének kialakulásához.

Az új rend ugyan a megmaradt alsóbb fórumoknak (a kerületi tábláknak, a megyék és a kiváltságos kerületek, a sz. kir. és bányavárosok, valamint a szabadalmas mezővárosok törvényszékeinek, az elsőfokú bányatörvényszékeknek s a vérhatalmukat veszített úriszékeknek) szervezetét, személyzeti összetételét egyelőre még változatlanul hagyta, s az elsőfokú közigazgatás és jogszolgáltatás szétválasztása sem történt meg ezúttal, a hatásköröket illetően azonban az idézett rendelet értelmében 1786. január 1-én, illetőleg május 1-től kezdve mélyreható átalakulások történtek. A legdöntőbb változást a Novus Ordo a büntető bíraskodás terén hozta, lehetővé téve az eddig az első foktól rendszerint tovább nem vihető büntető pereknek hármass appelláció szerinti fellebbezését. Ha meggondoljuk, milyen hatalmat adott az egyfokú, fellebbezhetetlen, pallosjogú ítélkezés a megyei nemességnek jobbágyságot s a városi

tanácsok (együttal törvényszékek) tagjait adó patrícius családoknak a városi plebejus-rétegek felett, úgy válik érthetővé az a különbség, amit az új rend a helyi érdekek és befolyások fölé emelkedő jogszolgáltatás kiépítése érdekében a régihez képest előidézett. A változás, illetőleg az eddigi állapotok érzékelése végett bizonyára elég lesz egyetlen példára, az ismeretes Ilont megyei tömegkivégzésre utalnunk, amikor még II. József is, uralkodása elején, csak a hírlapokból értesült arról, hogy a megye törvényszéke egyetlen alkalommal mintegy 40 cigányt végeztetett ki (pallossal, kötéllel, kerékbetöréssel, felnégyeléssel) emberevés vádja miatt, anélkül, hogy a pert — az első s egyben végső fokon hozott ítéletet — a végrehajtás előtt valamely magasabb bírósággal felülvizsgáltatni az egykorú törvények szerint szükséges lett volna.

S a jogszolgáltatás korszerűsítése, az anakronisztikus ítélkezési formák kiküszöbölése tovább folytatódott: a Novus Ordo rendelkezései nyomán eltűnt feudális fórumokat hamarosan továbbiak követték. Ez az újabb eredmény II. József egyházpolitikai intézkedéseivel, a házassági kérdés rendezésével állott kapcsolatban, közvetlenül tehát nem a bírósági szervezet reformjának keretébe tartozott. A lényegében az egyházak jogviszonyainak szabályozásához tartozó rendelkezések azonban tárgyunk szempontjából szükségszerűen változásokat hoztak.

A házassági bontóperek II. József koráig az egyházi szentszékek bíraskodása alá voltak utalva, és pedig — a kérdés körül folyt másfélszázados küzdelemnek a protestánsokra nézve kedvezőtlen eldőltevel — a Carolina Resolutio értelmében a protestáns felek ily ügyei is a katolikus püspöki szentszékek ítélkezése alá kerültek. A katolikus szentszékek hatásköre a keresztény felekezetek közül csupán a görögkeleti vallású felekre nem terjedt ki, a görögkeleti egyház ugyanis a maga kiváltságait, köztük a saját szentszékek tartásának jogát, a rekatalizáció legsötétebb korszakában is meg tudta tartani. A katolikus és görögkeleti szentszékek házassági bontóperekben való ítélkezésének II. József 1786. március 6-án kelt házassági pátense, illetőleg a szentszékek világi ügyekben való bíraskodásának megszüntetéséről a pápenség egyidejűleg kiadott további rendelkezése vetett véget, mely az ily tárgyú pereket a rendes, világi bíróságok elé utalta.

A hatásköri változás az ily ügyekben alkalmazott anyagi jog változásával járt együtt. Míg ugyanis a katolikus szentszékek a házasság felbontásának csak egyetlen formáját — a kánonjog által engedett kivételes esetekben — a házasság semmisnek nyilvánítását ismerték, addig most a világi bíróságok, a pápensben meghatározott feltételek mellett, a válást is kimondhatták, aminek lehetőségét eddig csak a protestáns egyházjog ismerte el.

A jogszolgáltatás átalakításának eddigi eredményei csak bevezetői voltak a császár további radikális intézkedéseinek, aki a már megkezdett jogi reformot szokott szívósságával hajtotta előre. A további lépések megtételét hosszú tárgyalások, uralkodói leiratok, a magyar hatóságok részéről feltérjesztések és javaslatok előzték meg. Az iratváltások, ellentételek József reformjainak előrehaladását bizonyos fokig lelassították, de a céljai felé még töretlen erővel haladó császárt a birodalom külső és belső viszonyainak alakulása még nem állította meg a kitűzött úton.

Az 1786-ban életbe lépett reformokat József csak átmeneti megoldásnak tekintette, célja a bíróságok számának további csökkentése, a jogszolgáltatás koncentrációjának folytatása volt. Az erre irányuló tervek során magától értetődően felvetődött az új rendben időszerűtlenné vált kiváltságos kerületek meg-

szüntetése, területüknek a szomszédos megyékbe való beolvasztása. Felmerült továbbá az a sarkalatos kérdés: a kerületi táblákat kell-e tovább fejleszteni, számukat megfelelően — pl. a kerületi főispánságokhoz hasonlóan tízre — emelni, s a megyéktől és városoktól minden judiciális tevékenységet elvonva, azt kizárólag e tábláknál központosítani, vagy megfordítva, az 5 kerületi tábla is szűnjék-e meg, s hatáskörüket a minden megyében és sz. kir. városban felállítandó, a közigazgatás szerveitől elválasztott, folyamatosan működő, rendes bíróságok kapják meg. József eleinte, úgy látszik, az első megoldás felé hajlott, az alsóbbfokú jogszolgáltatás súlypontját a kerületi táblákra kívánta helyezni, melyekre az árvaszéki teendők nagy részét is átruházta. A hétszemélyes tábla viszont az utóbbi megoldást javasolta. Végül, mint a továbbiak mutatják, kompromisszumos álláspont alakult ki.

Az ide kapcsolódó másik kérdés, mely az 1786. év nyári hónapjaiban az érdekelt hatóságok között különösen sok iratváltást eredményezett, a büntetőbíráskodás átszervezésének kérdése volt. Itt előbb az az elgondolás mutatkozott, hogy kerületenként néhány fontosabb, fejlettebb várost kell kijelölni, melyek alkalmasak arra, hogy törvényszékük egy-egy nagyobb, alájuk rendelő terület egész nem-nemes lakossága felett büntető hatáskört kapjon, a nemesek feletti büntetőbíráskodás pedig a kerületi táblákhoz kerüljön át. A terv megvalósulása a büntetőbíráskodást teljesen kivette volna a megyei nemesség kezéből, s erős tényezőjévé válhatott volna a városok fejlődésének, a polgárság társadalmi emelkedésének. A magyar központi kormányhatóságok azonban felismerték a kérdés rendkívüli jelentőségét a nemesség rendi helyzete, súlyának, jelentőségének jövőbeni alakulása szempontjából, s osztályszolidaritásuk a terv ellen állította őket csatasorba. A terv valóban elbukott, sőt az elsőfokú bíróságok közeledő rendezése alkalmával éppen ellenkező intézkedések történtek: a városok a saját lakosságuk feletti büntetőbíráskodás jogát — ősi privilégiumukat — is elvesztették, s a megyénként felállított új bíróságok büntető hatásköre alá kerültek (ahogy közigazgatásilag viszont a megyei hatóság alá rendelődték). Az általában kétségtelenül a polgári fejlődés irányába ható jogi reform ily, polgárt, várost sújtó következménye a józsefi rendszer belső ellentmondásai közé tartozik.

Az új bíróságok formájának, szervezetének, hatáskörének kialakítása, személyzetének kijelölése szintén hosszabb időt vett igénybe, s a megyei közigazgatás és jogszolgáltatás szétválasztásának, a városi törvényszékek átalakításának hozzá kapcsolódó kérdéseihez hasonlóan, nehezen jutott nyugvópontra.

Ez akadályok ellenére a további reformok mégis egyre szilárdabb körvonalakat kaptak, s az elsőfokú fórumok szabályozásának kérdésében is, mely körül a reform soron következő szakasza tulajdonképpen megfordult, végleges megoldás született. Ez a császár két újabb (1786. november 30. és 1787. július 19-i) rendeletével következett be. Az első, a hétszemélyes tábla javaslatait elfogadva, eldöntötte a sokat vitatott kérdést, s a megye-beosztásnak megfelelően 38 új elsőfokú bíróság, *judicium subalternum* felállítását mondta ki. (Mint tudjuk, II. József az ország területi beosztását már előbb átalakította, s a magyar és horvát-szlavón megyék számát, egyesek összevonásával, 38-ra szálaltotta le.) A másik rendelet viszont kinevezte az új bíróságok személyzetét, kijelölte székhelyüket, s működésük megkezdésének időpontjául 1787. szeptember 1-ét tűzte ki.

A *judicium subalternum*ok a mondott időpontban valóban megkezdték

munkájukat. Ezzel a Novus Ordo kibontakozásának tetőpontját érte el. A sedriák megszűntek, a megye tisztán közigazgatási egységgé vált, bírói hatáskörét a *judicium subalternum* vette át. Ez egyúttal a közigazgatás és jogszolgáltatás szétválasztásának befejezését, s az utóbbinak nemesi, rendi intézmények helyett királyi szervezetben való összpontosulását jelentette. Most teljesedett ki tehát az a reform, melyet az előbb idézett, 1785. december 12-én kelt császári rendelkezés elindított, mely Magyarország feudális jogszolgáltatási szervezetének addigi formáját lényegében felszámolta, s az új rendszerbe be nem illeszthető rendi intézményeket kiküszöbölte. Ezzel eltűnt a vármegyék — egy-egy kis ország, nemesi „universitas” — autonóm joghatósága, eltűntek az említett különféle kiváltságos kerületek (jászok, kunok, hajdúk, szepesi tizlándzsások, érseki és püspöki *praedialisták* stb.) változatos formájú, régen időszerűtlenné vált saját ítélőszékei, s helyüket egységesített típusú királyi bíróságok foglalták el. Most jött létre tehát az új, a közigazgatástól már a legalsó foktól kezdve csaknem teljesen elválasztott, centralizált, államosított, világosan áttekinthető jogszolgáltatási szervezet, mely pontos hierarchikus tagolódásban, minden bíróságot a következő felsőbbfokú szerv igazgatása alá rendelve — s legfelső fokon a hétszemélyes tábla központi irányítása alatt — gyakorlatilag az összes magyar bíróságokat egybefoglalta.

Természetesen ez a jogszolgáltatás, a bírósági szervezet ily nagyarányú egyszerűsítése után is, feudális jellegű maradt. A hatáskörök megállapításánál pl. a peres felek rendi állása még mindig erősen érvényesült, bár az új bíróságok felállítására e téren sem maradt hatás nélkül. Az uniformizálódás az (államérdekből fontosabb) büntető jogszolgáltatásban érvényesült a legjobban. A *judicium subalternum* az elsőfokú büntetőbíráskodás terén általános fórumok voltak: nemes, polgár és jobbágy bűnügyei egyformán előtűnik kerültek először tárgyalásra. Az itt bekövetkezett változást s a józefinus reformok tendenciáit talán még jobban érzékelteti, ha megemlítjük, hogy a „vérhatalmukat” veszített megyék és városok s a volt pallosjogú uradalmak, a császár szarkasztikus rendelkezései értelmében, a *judicium subalternum* bűnügyi költségeihez hozzájárulni tartoztak. Részt kellett tehát venniük azoknak az intézményeknek fenntartásában, melyekre — nemrég még oly nagy hatalmat biztosító — jogkörüket az uralkodó átruházta.

A büntetőbíráskodás felsőbb fokozataiban az 1787. évi szervezeti reform változást nem hozott. Itt tehát a Novus Ordo már kialakult appellációs rendszere maradt érvényben. Eszerint a *judicium subalternum*októl másodfokon a nemesek a kir. táblára, a nem-nemesek (polgárok és jobbágyok) a kerületi táblákra fellebbezhették ügyeiket. Harmadfokon — kegyelmi úton — a nemesek a hétszemélyes táblához, a nem-nemesek a kerületi főispánokhoz mint királyi biztosokhoz folyamodhattak. Fellebbezés csak a statáriális ítéletekkel szemben volt kizárva (József ugyanis a halálbüntetést feltétlenül elutasító elvei ellenére, a féktelenné vált rablóvilág megrendszabályozására, 1787 nyarán egyes megyék területén kénytelen volt a statáriumot elrendelni). S nem volt fellebbezés a kir. curiához félértés és lázadás esetén sem, amit — elődeihez hasonlóan — József sem mulasztott el a rendes magyar bíróságok hatásköréből kiemelni. (Mint tudjuk, a Hóra-féle mozgalom vádlottai felett is királyi rendelkezéssel alkalmilag kiküldött delegált bíróság ítélt.)

A polgári bíráskodás terén a rendi állás szempontjai — amiből az előzőkben kiindultunk — a büntetőbíráskodásnál még erősebben érvényesültek. A nemesek és más, városi vagy földesúri *jurisdictio* alá nem tartozó szabad

személyek polgári pereit — taxative felsorolt esetekben, melyek ismertetésére itt ki nem terjeszkedhetünk — a iudicium subalternumok előtt, egyébként a kerületi táblák előtt indultak. Mindkét fórum ítéletei másodfokon a kir. tábla, harmadfokon a hétszemélyes tábla elé voltak fellebbezhetőek. Hasonló utat futhattak meg másod- és harmadfokon a sz. kir. városok lakosságának polgári pereit is, azzal a különbséggel, hogy az első fórum ezek számára a saját városuk tanácsa (törvényszéke) maradt. Az elsőfokú bányabíróságokon, egyben bányahatóságokon kívül a városok voltak ugyanis az új államapparátusnak az az utolsó pontja, ahol a két államhatalmi ágazat — a közigazgatás és a jogszolgáltatás — továbbra is ugyanazon szervek hatáskörében maradt. A bányabíróságok esetében ezt különleges szerepük, a városok esetében a József által mindig nagy figyelemben részesített takarékosági szempontok indokolták.

A jobbágyság polgári pereiben a iudicium subalternumoknak szintén széles szerepkör jutott. A jobbágy és földesúr közötti perek ezután itt indultak, s e fórumok vizsgálták felül azokat a pereket is, melyek — a jobbágyok közötti perek számára változatlanul meghagyott — úriszékek s a mezővárosok bíróságai előtt indultak. A iudicium subalternumokon felvett, valamint rajtuk keresztül mind az úriszék, mind a mezővárosi bíróság előtt kezdett perek a kir. curiára voltak fellebbezhetőek, ahol a jobbágyok különféle pereinek ellátására II. József 1787-ben külön jobbágy-ügyvédi (Unterthans Advocat) állást szervezett. Ez képviselte a jobbágy-feleket az alsóbíróságoktól felterjesztett ügyekben mind a kir. tábla, mind a hétszemélyes tábla előtt, ahogy ez a iudicium subalternumok s a kerületi táblák előtt az ott beosztott „szegények ügyvédői”-nek volt a kötelességük. A curiáig való fellebbezés megnyitása a jobbágyok előtt a józsefi rendszer egyik legfontosabb reformja.

Az eddig elmondottak (amikhez kapcsolva Józsefnek állami rendőrség létesítésére irányuló törekvései: a legjelentősebb városokban, Budán, Pesten és Pozsonyban felállított rendőrhatóságok is megemlíthetők) az érem egyik oldalát mutatják, azokat az eredményeket, melyeket a rendszer az organizáció terén ténylegesen elért. Rá kell azonban mutatni a másik oldalra, a kezdetben szilárdnak látszó rendszer belső gyengeségeire is. A fentiekben ismertetett bírósági szervezet közelebbről megvizsgálva más képet ad, mint amit külső formái mutatnak. A iudicium subalternumok felállítása kétségtelenül gyengítette a helyi kapcsolatokat, személyzetük azonban nagyrészt a megyebeli nemes-ségből kerülván ki, osztályérdekeinél fogva az államhatalom s a rendiség szembenállásában az utóbbi befolyása alatt maradt. A jól kiépített bírósági szervezet nem adta a császár kezébe azt a neki feltétlenül engedelmeskedő, utasításai szerint simán működő gépezetet, melyet a reformok révén elérni vélt. Így magatartást a központi irányításra, ellenőrzésre hivatott hétszemélyes tábla s a kir. tábla részéről sem sikerült elérnie. A császár sohasem tudott meggyőződni arról, hogy akarata a magyar igazságszolgáltatásban milyen mértékig érvényesül. Bizalmatlansága ezért a magyar bíróságokkal szemben egyre fokozódott, s mint azt pl. az elsőfokú bányabíróságok 1788. évi átszervezése mutatja, amit a császár a hétszemélyes tábla kikerülésével, a bécsi udvari bányakamara útján hajtott végre, elégedetlenségét a kir. curiával szemben nem egyszer kifejezésre is juttatta.

A rendszer gyengeségeit már az egykorú iratanyag jellege is visszatükrözi. A bírósági szervek ügyvitelében a Novus Ordo bevezetésével egyszerre megduzzad az elnöki levelezés. Ez nemcsak a bírósági szervezet most kiépített hierarchikus tagolódásával, a felsőbb fórumok ellenőrző munkájával kapcsos-

latos. Az ilyen természetű iratokon, rendeleteken, utasításokon, a legkülönbé-
 lebb természetű jelentéseken és véleményeken kívül a József-kori bürokratikus
 ügyintézés, a gyökértelen új bírósági szervezet, az eljáró hatóságok bizonyta-
 lansága, tanácstalansága is magával hozza, hogy a perek intézése szintén ter-
 jedelmes hivatali levelezéssel kapcsolódik össze: az alsóbb fórumok a hétsze-
 mélyes táblától, ez az uralkodótól kéri és várja az utasításokat a legkülönbé-
 lebb perrendi és egyéb kérdésekben. A tulajdonképpeni periratokon kívül tehát
 az utóbbiak miatt is sok és sokféle akta keletkezik. A peres anyag s az ügyviteli
 levelezés pl. a curia iratsorozataiban teljesen egymásba szövődik, mutatva a
 jogszolgáltatás jozefinista gépezetének akadozó működését, a feudális zűrzavar
 helyett most a túltengő bürokrácia által okozott nehézségeket, az egész rend-
 szer kiforratlan, ideiglenes jellegét.

Ezek a tünetek a rendszer sikereket mutató első korszakában is észreve-
 hetők, s mind jobban láthatók, ha annak történetét tovább kísérjük. 1788-tól
 kezdve, ahogy az ismeretes kül- és belpolitikai események a császár figyelmét
 másfelé vonják, a nagy önbizalommal megindított jogi reform mindinkább hát-
 térbe szorul. A birodalom súlyosodó helyzete, a fokozódó gazdasági és politikai
 nehézségek, a török háború változatos eseményei között egyre kevesebb új
 kezdeményezés történik a magyar jogrendszernek a császári elképzelések sze-
 rintí továbbformálására. Megritkulnak az újabb és újabb reformokat indító
 császári rendelkezések, s ami érkezik, az sem éri el az eddigi eredményeket.
 Hiába hangsúlyozzák a rendeletek kemény kifejezései, hogy „ez megmásítha-
 tatlan akarunk”, „ettől el nem állunk”, hogy az utasítást ellenvetés nélkül,
 „kikerülhetetlenül” végre kell hajtani, hiába tűznek ki időpontokat, amikor az
 elrendelt változásnak végbe kell mennie, az eredmény nem következik be, s az
 időpontokat — mint az különben a rendszer első éveiben is többször előfor-
 dult — ismételten meg kell hosszabbítani.

Az anyagi jog reformja, amire a bírósági szervezet átalakítása után sor
 kerülhetett volna, így néhány körülhatárolt kérdéstől eltekintve (mint pl. a
 házassági jog említett korszerűsítése) nem is ért el számottevő eredményeket.
 Ez elsősorban a szélesen szerteágazó s a magyar viszonyokban mélyen gyöke-
 rező feudális magánjogra vonatkozik, mely úgyszólván töretlenül élte át Jó-
 zsef rendszerét. De a zártabb egységet képező s könnyebben átültethető bün-
 tetőjog terén ugyanez tapasztalható. A császár 1787. április 2-án kelt páten-
 sével Magyarországon is kihirdette az új osztrák büntetőjogi kódexet, s 3000
 példányban elküldte a hétszemélyes táblának azzal az utasítással, hogy ossza
 szét a büntető hatáskört gyakorló magyar bíróságok között, s utasítsa azokat
 a rendelkezések azonnali bevezetésére és pontos betartására. A hétszemélyes
 tábla azonban a kódex adaptálását kívánta, rámutatott alkalmazásának jogi
 nehézségeire stb., s ebben a kancelláriánál is támogatásra talált. Az iratváltá-
 sok, huzavonák dacára ugyan az osztrák törvényt a magyar bíróságok végül is
 alkalmazni kényszerültek, de az végig mesterségesen átültetett, gyűlölt idegen
 képződmény maradt, ami, a rendszer megdőltével, gyorsan eltűnt, az egykorú
 magyar büntetőjogra befolyást nem gyakorolt. Hozzá kell tenni, hogy kevés in-
 tézkedés tette olyan népszerűtlenné József uralmát, mint éppen büntetőjoga.
 S ez nemcsak a nemesség körében mutatkozott meg, mely az osztálykülönbsé-
 get nem ismerő, testi büntetést, kényszerszolgát nemcsak, parasztra egyfor-
 mán kiszabó, sőt bizonyos esetekben a nemesség elvesztését is kimondó új bün-
 tető törvényben kiváltságainak lábbal taposását látta, hanem a lakosság szé-
 les rétegeiben is ugyanilyen érzéseket keltett.

Hiába tiltotta el József a kínpadot s a halálbüntetést, hiába csökkentette a hóhérok számát — csak a kerületi táblák mellett hagyva meg egy egy ilyen állást a rabok bélyegzésére —, az egész Magyarországon, ahol azelőtt minden megyének, városnak, pailosjogú földesúrnak volt hóhéra, összesen 5-re. A halálbüntetés eltörlése nem a rendszer népszerűségét, csak a rablók számát és vakmerőségét növelte, akik, főleg a keleti és déli megyékben, népes bandákba verődve, a közbiztonságot egészen lihetetlen mértékig felborították. A fosztogatások, gyilkosságok teljesen bizonytalanná tették a közlekedést, sőt már kint a földeken a szántóvetők élete sem volt biztonságban. A helyi hatóságok ereje elégtelennek bizonyult a rablócsapatokkal szemben, melyek egy alkalommal (Árad megyében) magát az alispánt, a megyei hatóság fejét is foglyulejtették. A császár végül is, mint láttuk, kénytelen volt — elveit feladva — a statáriumot elrendelni. A halálbüntetés eltörlését így senki sem fogta fel annak humanitárius oldaláról, sőt az új törvény egyébként rideg, kegyetlen rendszabályai, az aránytalanul súlyos — a Codex szerint 100 évig kiszabható — börtönbüntetések, az egyszerre 100 bot kiméréséig terjedő testi büntetések, a kényszermunka s főleg az embertelen hajóvontatás (Magyarországon eddig szokatlan büntetés), amihez az elítélt tüzes vassal arconbélyegzése járult, általános ellenszenvet keltettek az egész országban. E „felvilágosult” büntető jogszolgáltatás valódi szellemére jellemző pl. a kancelláriának, a császári akarat tolmácsolójának az a pedáns rendelkezése, mely meghagyja a magyar bíróságoknak, hogy a bélyegzést kiszabó ítéleteikben mindig pontosan határozzák meg: az elítéltnak csak az egyik, vagy mindkét arcára kell-e a bélyeget rásütni, s az mely formájú legyen, az-e, amelyik akasztófát, vagy az, amelyik akasztófát és kereket (a legmegszégyenítőbbnek tartott kivégzési mód eszközét) ábrázolja. A sokszor jelentéktelen ügyek miatt elítélt, megbélyegzett hajóvontató rabok embertelen szenvedéseinek, tömeges pusztulásának rosszallására még császári katonai parancsnokság egykorú jelentésében is találhatunk példát.

Az idegen, osztrák büntetőjoghoz hasonlóan általános ellenkezést váltott ki a császárnak a német nyelv behozatalára irányuló rendelkezése is, annak sikertelensége viszont a fentebb elmondottak, a konok császári elhatározások kudarcának jellemző példája. A német nyelvnek a bírósági ügyvitelben való bevezetésére 1787. november 1-e volt első terminusként kitűzve. Ezt a császár később még egy évvel, 1788. november 1-ig meghosszabbította. A bírák és ügyvédek azonban a kenyerüket veszélyeztető — a közhivatalviselés s az ügyvédi gyakorlat lehetőségét a német nyelv ismeretéhez kötő — rendelkezések ellenére sem tanultak meg németül, úgy hogy a fenti időpontot végül is 1790. november 1-ére kényszerült a császár elhalasztani, amikor rendszere már régen fel volt számolva. A bíróságok passzív ellenállása, amiben a hétszemélyes tábla is segédkezet nyújtott, ki tudta húzni az időt a rendelkezés végrehajtásának elkerülésére.

A császár sikertelen kísérletei közül még egyről kell itt megemlékeznünk, mely különben a feudális magyar magánjog átalakítására irányuló törekvéseiről fentebb elmondottakhoz kapcsolódik vissza. Ez a Tabula Provincialis ügye. A feudális termelési viszonyokat szétfeszítő polgári fejlődés bontakozása, a fokozódó árutermelés szükségletei, másfelől a tőkeképződés előhaladása (az osztrák tőke érdeklődése), a XVIII. század folyamán már egyre aktuálisabbá tették Magyarországon is oly jogintézmények létesítését, melyek egyrészt a birtokos hitelképességének növelését, másrészt a hitelező jogbiztonságának fokozását szolgálják, melyek tehát kiküszöbölik azokat a károsodásokat, melye-

ket a birtokosok — ugyanazon ingatlannak ismételt megterhelésével, elzálogosításával — a hitelezőknek ez időben gyakran okoztak. E célokat, melyek az államvezetés érdekeivel egyébként is találkozottak, különböző korábbi kísérletek után II. József egy, a magyar nemesi ingatlanok központi, közhitelű nyilvántartására rendelt új intézmény, a Tabula Provincialis felállításával kívánta elérni.

Az erre irányuló tárgyalások a császár rendeletére, ki a nemesség és a klérus heves tiltakozását ezúttal sem vette figyelembe, az 1785. év végén indultak meg s (az első javaslatokban szereplő kerületi provinciális táblák elejtésével) végül is az említett, egy központi intézmény megvalósítására vezettek. Az alsó-ausztriai Landtafel mintájára Budán felállított, közvetlenül a hétszemélyes tábla alá rendelt provinciális tábla azonban nem tudott rendeltetésének megfelelni, mely egy, bár kezdetleges, de a birtokosok és birtokok s az utóbbiak megterhelésének nyilvántartására többé-kevésbé mégis alkalmas országos telekkönyv kialakulása lett volna, amiből később, a földmérés eredményeinek felhasználásával, valóságos telekkönyv fejlődhetett volna ki. Az új intézmény felállításával kapcsolatos tárgyalások és egyéb előkészületek ugyanis annyira elhúzódtak, hogy a szervezés csak 1788-ban jutott abba a stádiumba, ami a provinciális tábla tényleges létrejöttének tekinthető, a tábla s egyben a mellette szervezendő országos hiteleshelyi levéltár igazgatói állását meg éppen csak 1789 októberében töltötte be II. József, amikor a Novus Ordo napjai már meg voltak számlálva. A közigazgatás és jogszolgáltatás rendjét az 1780. évi állapotba visszahelyező királyi rendeletek azután a provinciális táblát is eltörölték.

Mint láttuk, a Novus Ordo hanyatlása még a császár életében megindult, sőt összeomlása is létrehozójának halála előtt következett be. Az ismert okoktól kényszerítve, II. József 1790. január 28-án kiadta híressé vált rendelkezését, mellyel az országot 1780 évi állapotába helyezte vissza. A rendelkezés kifejezetten a magyar jogszolgáltatásra is vonatkozott, az tehát így visszakapta azt a formáját, melyben Mária Terézia halálakor, József trónralépése előtt volt. A régi állapotba való visszatérés időpontjául a császár 1790. május 1-ét tűzte ki. Eddig helyre kellett állania a vármegyéknek, a volt kiváltságos kerületeknek, a városi jogszolgáltatás régi állapotának stb. A rendszer gyors felszámolása ezzel megkezdődött. A központi főhatóságok, a kancellária, a helytartótanács s a hétszemélyes tábla egymás után adták ki az utasításokat, melyek a régi állapotba való visszatérés menetét, ütemét megszabták.

A régihez való visszatérés, természetesen, magával hozta az új intézmények, József-féle rendelkezések eltűnését. A hétszemélyes tábla megszűnt a magyar jogszolgáltatás központi irányító szerve lenni, s csak legfőbb ítélőszék-jellegét tartotta meg. Megszűntek a judicium subalternumok, s helyreálltak a régi hatáskörök is (a büntetőkódexet a legelső intézkedések egyike még februárban hatályon kívül helyezte). Az éveken át annyi szívóssággal épített rendszer tehát néhány héten belül semmivé vált, Józsefnek a jogszolgáltatást érintő reformjai közül alig néhány élte túl a rendszer összeomlását. 1790. május 1-én a Novus Ordo letűnt, s a feudális magyar jogrendszer — minden anakronizmusával — egy időre még a régi állapotába tért vissza.

S ha most — befejezésül — a császár jogszolgáltatási reformjainak mérlegét keressük, s a bukás okait vizsgáljuk, rá kell mutatnunk a rendszer, a joze-finus felvilágosult abszolutizmus súlyos belső ellentmondásaira. Elsősorban — általában a felvilágosult abszolutizmus — kettősségére: arra a jelenségre, hogy

a polgári fejlődésnek megfelelő reformokat a polgári ideológiától idegen eszközökkel, uralkodói diktatúrával próbálja megvalósítani s lényegében a feudális társadalmi rendet tartja fenn, ami e rendszerek átmeneti jellegét már eleve meghatározza. Ehhez az alapvető belső ellentmondáshoz II. József kísérletének esetében továbbiak járultak, melyek már a jozefinus rendszer sajátos jellegéhez tartoznak.

Így a felülről oktroyált polgári irányú reformok nem verhettek gyökeret az elmaradott magyar gazdasági-társadalmi viszonyok között, a jogi felépítmény mesterséges — külföldön, fejlettebb termelési viszonyok közt létrejött elvek szerinti — erőszakos átalakítása csak ingatag látszat-eredményeket hozhatott. Egyébként a császár ilyen irányú erőfeszítései a Habsburgok hagyományos gazdaságpolitikájával is ellentétben állottak, mely politika másfelől — az ország gyarmati függésben tartásával — a magyar kapitalizmus és burzsoázia fejlődését, tehát éppen az átültetni kívánt jogrendszer társadalmi alapjának kialakulását akadályozta. Az erőszakosan hajszolt polgári fejlődés s az abszolút monarchia kiépítésének kíméletlen módszerei felszították a nemzeti érzést s azt a haladást célzó reformokkal is szembeállították. A haladás így a nemzeti érdekekkel került összeütközésbe, ami a rendi reakció helyzetét erősítette.

A rendszer ridegsége, kíméletlensége, mely leginkább álhumánus büntetőjogában mutatkozik meg, megakadályozta, hogy a császárnak az alattvalók jóléte érdekében tett erőfeszítései, hatalmas szervező munkája szélesebb néprétegek rokonszenvét nyerjék meg. A Justitia Josephina így, sok hasznos kezdeményezése ellenére, csak kísérlet maradhatott. De, bár nagy gonddal, szívós kitartással (s egyben konok önfejűséggel) kiépített gyökértelen intézményei közül kevés élhette túl császári alkotóját, annyi elvitathatatlan, hogy a reformok nagyobb része a jövőbe mutatott, s közülük nem egy később újból megvalósult intézmények előfutára lett*.

VARGA ENDRE

* E tanulmány felolvasásnak készült, de jegyzetelése a felhasznált levéltári iratok nagy száma miatt egyébként sem lett volna lehetséges. Kutatásom ugyanis, melynek az elhangzottak csupán eredményeit kívánták röviden összefoglalni, az Országos Levéltárnak a II. József-kori jogszolgáltatás szempontjából legfontosabb iratanyagát egészében átfogni törekedett. A munkához felhasználtam a *hétszemélyes táblának* — e korszakban a magyar jogszolgáltatás országos felügyeleti hatóságának — s a *királyi táblának* „Justitia Josephina”-kori állagait: a két tábla *ülésjegyzőkönyveit* s *Decreta Aulica (Mandata Regia)*, *Normalia*, *Officiosa*, *Correspondentiae*, *Requisita Dicasterialia*, *Acta visitationis judiciorum subalternorum*, *Instantiae*, *Processus*, *Montanistica*, *Matrimonialia*, *Concursualia* és *Querelae Nullitatis* c. kuttóikat, továbbá a két tábla (kir. curia) József-kori szabályrendelet-gyűjteményét, a *Tabula Provincialis* fennmaradt iratait, a 4 kerületi tábla levéltárának József-kori részét s a kiegészítésükhöz szükségesnek mutatkozott m. kir. udvari kancelláriai iratokat.

E levéltári forrásanyagon kívül, főleg a tárgy gazdasági-társadalmi vonatkozásainak s történelmi hátterének felvázolásához, a következő irodalmat néztem még át: *Alfred Arneth*: Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz. I—III. Bd. Wien, 1867—1868.

Adolf Beer—*Joseph Fiedler*: Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl. Ihr Briefwechsel. I—II. Bd. Wien, 1901. (Fontes Rerum Austriacarum, 2. Abt. 53. Bd.).

Felix Braun: Audienzen bei Kaiser Joseph. Leipzig, é. n. (Oesterreichische Bibliothek, Nr 5).

Ember Győző: Die absolute Monarchie der Habsburger als Hindernis der ungarischen nationalen Entwicklung. Bpest, 1955. (Tir. des Études des délégués Hongrois au Xe Congrès International des Sciences Historiques, Rome, 1955).

Hugo Hantisch: Die Geschichte Österreichs. 2 Aufl. II. Bd. Graz—Wien—Köln (1953).

- C. Ernst Hellbling*: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1956.
- Herzog József*: A magyar provinciális tábla. Károlyi-emlékkönyv. Bpest, 1933.
- Georgine Holzknicht*: Ursprung und Herkunft der Reformideen Kaiser Josefs II. stb. Innsbruck, 1914. (Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs, 11. Heft).
- Кözönséges törvény a vétkekről és azoknak büntetésekről. Buda, 1788.
- Heinrich Kretschmayr* — *Friedrich Walter*: Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. 1. Bd. 1. Hbd. Wien, 1938 (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 32. Bd.).
- Ferdinand Maass*: Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte stb. I—II. Bd. Wien, 1951—1953 (Fontes Rerum Austriacarum, 2. Abt. 71—72. Bd.).
- Magyarország története a késői feudalizmus korszakában, 1526—1790. Szerk. *H. Balázs Éva, Makkai László*. Bpest. 1957 (Egyetemi tankönyv. Magyarország története, 1/2).
- Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet stb. Bpest, 1939.
- Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I—III. k. Bpest, 1881—1888.
- Eva Priester*: Kurze Geschichte Österreichs. Wien, 1949.
- Richard Raitzel*: Maria Theresia und Joseph II. ohne Purpur. Wien (1954).
- Otto Stolz*: Grundriß der österreichischen Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien (1951).
- Szlemenics Pál*: Törvényeink története ... 1740—1848. Buda, 1860 (MTA évkönyvei, IX. k. VI. db.).
- Friedrich Walter*: Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abt. 1., 4. Bd. Wien, 1950. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 35—36. Bd.).
- Johann Wendrinsky*: Kaiser Josef II. Wien, 1880.
- Adam Wolf*: Oesterreich unter Maria Theresia, Josef II. und Leopold II. Berlin, 1884. (*Wilhelm Oncken*: Allgemeine Geschichte stb. 3. Hauptabt. 9. Teil).

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ВЕНГЕРСКОГО ПРАВОСУДИЯ ВО ВРЕМЯ ИОСИФА II.

Резюме

Венгерское правосудие оказалось в конце XVIII в. чрезвычайно отсталым. Его сложная, децентрализованная организация полностью сословного характера и основанное на привилегиях, застарелое материальное право находилось в резком противоречии с оформляющейся, на Западе уже распирающей феодальные рамки буржуазной идеологией, которая и в этой области потребовала нового строя: централизованного государственного аппарата, основанной на разделении отраслей государственной власти, ясно обозримой организации ведомств, единой и рациональной системы права.

Отражающий политические идеи буржуазной идеологии иозефинистский просвещенный абсолютизм — в ходе создания единой самодержавной монархии — под знаком государственного резона стремился осуществить подобные цели. К осуществлению программы в области венгерского правосудия Иосиф II приступил в 1785 г. Уже его первые декреты принесли с собой столько изменений и начиная с 1 января 1786 г. они проводили в жизнь настолько новую систему, что она по праву называлась современниками «*Novus Ordo*» или «*Justitia Josephina*». Часть сословных учреждений была сейчас же прекращена — было прекращено помещичье право произнесения смертных приговоров, а также юрисдикция земского суда по уголовным делам — и все венгерское правосудие получило центральное надзорное ведомство. Дальнейшие декреты Иосифа продолжали в разрушении старой феодальной судебной организации и в развитии высших, королевских судов. Потом путем прекращения правосудия комитатов и создания для этих задач новых королевских судов первой инстанции (1787 г.) утверждение отделенного от администрации и объединенного в иерархической системе государственного правосудия достигло своего зенита.

Однако, становящееся все более тяжелым внутри- и внешнеполитическое положение империи оказало все большее влияние и на замысли императора. Реформы остановились, введение немецкого официального языка потерпело неудачу, преобразование венгерского частного права осталось безуспешной попыткой и насильственное введение нового австрийского уголовного права еще усилило ненависть против чужого государя, пренебрегающего обособленным положением страны. Таким образом распад «*Justitia Josephina*» начался еще при жизни Иосифа II и после его смерти система скоро разрушилась. 1 мая 1790 г. венгерское правосудие в основном вернулось к старому положению. Вынужденные сверху реформы буржуазного направления не сумели укорениться в отсталых социально-экономических условиях Венгрии. Искусственное, насильственное преобразование юридической надстройки — на основе принципов, возникших за границей, при более развитых производственных отношениях — могло принести только шаткие, показные результаты. Таким образом, вопреки своим многочисленным полезным начинаниям «*Novus Ordo*» остался только попыткой, из числа его юридических учреждений только некоторые пережили падение иозефинизма.

Э. ВАРГА

LA RÉORGANISATION DE LA JURIDICTION EN HONGRIE A L'ÉPOQUE DE JOSEPH II

Résumé

La juridiction hongroise présente, à la fin du XVIIIe siècle, un aspect extrêmement arriéré. Son organisation compliquée, décentralisée, de caractère purement féodale et le droit matériel périmé, basé sur les privilèges, constituaient un contraste violent avec l'idéologie bourgeoise en développement qui, en Occident, se mit à désagréger les cadres féodaux et exigea dans ce domaine aussi un nouveau régime: état centralisé, administration d'une organisation lucide, facile à s'y reconnaître, se fondant sur la séparation des domaines du pouvoir étatique, système juridique unitaire et rationnel.

L'absolutisme éclairé josphiniste, reflétant les conceptions politiques de l'idéologie bourgeoise, se proposa, au cours de la création de la monarchie absolutiste et en vue de la raison d'État, de réaliser les mêmes objectifs. C'est en 1785 que Joseph II se mit à exécuter ce programme dans le domaine de la juridiction hongroise. Ses décrets apportèrent, dès le début, d'importantes modifications à cet égard et, à partir de 1786, il mit en vigueur un nouveau système qui fut, à juste titre, appelé par les contemporains *Novus Ordo* ou *Justitia Josephina*. Certains des tribunaux féodaux furent supprimés aussitôt, — ainsi la haute justice, le tribunal pénal seigneurial — et la juridiction hongroise fut mise sous le contrôle d'une autorité centrale. Les décrets émis successivement par Joseph II visaient de démolir l'ancienne organisation judiciaire et de développer le système des tribunaux royaux suprêmes. Par la suppression de la juridiction des comitats, par l'établissement de nouveaux tribunaux à première instance (1787), remplissant ces fonctions, la juridiction étatisée et séparée de l'administration publique, encadrée dans un système hiérarchique, atteignit son apogée.

Cependant la situation de politique intérieure et extérieure de l'empire allant toujours s'aggravant fit sentir son effet sur les plans de l'empereur. Les réformes accusèrent un arrêt, l'introduction de la langue allemande officielle a échoué, la réorganisation du droit privé hongrois resta une tentative avortée et la transplantation du nouveau droit pénal autrichien ne fit qu'accroître la haine envers le souverain ne tenant compte de l'indépendance du pays. La décomposition de la *Justitia Josephina* commença donc encore du vivant de Joseph II; après la mort de l'empereur le système connut un effondrement total. Le 1er mai 1790 la juridiction hongroise reprit, dans son essence, son ancien aspect. Les réformes de tendance bourgeoise octroyées d'en haut ne prirent pas racines dans les conditions économiques et sociales arriérées de la Hongrie. La transformation artificielle et forcée de la superstructure juridique — basée sur les principes formés en étranger sous des rapports de production plus évolués — ne purent apporter que des résultats précaires et illusoires. De ce fait le *Novus Ordo*, malgré ses nombreuses initiatives utiles, ne resta que pure tentative. Peu sont les institutions qui survécurent à la chute du régime josphiniste.

L. VARGA

EGY OSZTRÁK RÖPIRATÍRÓ ÚTJA A NEGYVENNYOLCAS FORRADALOM FELÉ

(I. rész)

Az út kezdete

1842-ben,¹ egy borús őszi napon felemelkedik a fekete-sárga határsorompó és a postakocsi, maga mögött hagyva Ausztria utolsó állomását, tovagördül Weimar felé. A kocsiban egy „élénk szemű” fiatalember ül, aki felindultan s élményekre szomjasan tekintget ki az ablakon, hisz először életében lépi át a Monarchia határát. Amolyan literátor-féle, néhány elbeszélését és egy morálizáló regényt írt eddig a bécsi nép életéből, most pedig első publicisztikai írását viszi magával s a reményt, hogy Németország szabadabbnak ismert légkörében kibontakoztathatja politikai röpiratírói képességeit.

Az alázat és a hódolat érzése tölti el, amikor eszébe ötlik, hogy nemskára arra a földre léphet, amelyen a német nép legnagyobb szellemei vándoroltak,² de örömébe némi szorongás is vegyül, ha a holnapokra gondol. Talál-e kiadót munkája számára, vagy a mindennapi kenyér megszerzése ott is oly sok gondot fog majd okozni, mint odahaza? S máris megjelenik előtte magára maradt anyjának szomorú arca, s kavargó gondolataiban egymás után elevenednek meg elmúlt életének élményei. Maga előtt látja szülővárosát, a csehországi Budweist, ahol 1811 augusztusában született,³ s felködenek a messzi múltból apjának, az invalidus-káplárnak elmosódó vonásai, aki gyermekkori Bécsbe

¹ *Fr. Steger* (szerk.): *Ergänzungs-Konversationslexikon* IV. Leipzig. 1846—1858. 350. l.; *Allgemeine Deutsche Biographie* 34. (a továbbiakban ADB) Leipzig. 1892. 757. l.; *Josef Pfitzner*: *Das Erwachen der Sudetendeutschen im Spiegel ihres Schrifttums bis zum Jahre 1848*. Augsburg. 1926. 225. l. *Constantin Wurzbach*: *Biographisches Lexicon des Kaisertums Österreich* 32. Wien. 1856—1892. 234. l.-on valószínűleg téves az 1840-es év, s *Wilhelm Kosch*: *Franz Schuselka. Ein Gedenkblatt zur Jahrhundertfeier seiner Geburt. Deutsche Arbeit* X. Praha (1911), 726. l.-on alkalmasint Wurzbachtól veszi át az 1840-es időpontot.

² *Franz Schuselka*: *Deutsche Fahrten. I. Vor der Revolution*. Wien (Jasper, Hügel und Mainz). 1849. 115—116. l.

³ *Karl Glossy* (szerk.): *Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft* XXI—XXIII. és kny. Wien. 1912. Anmerkungen 111. l. — 1811. aug. 15.: „Nach einem amtlichen Bericht des Kreisamtes Budweis vom 14. Oktober 1845.” — *Richard Charnatz* (Franz Schuselka. Zu seinem hundertsten Geburtstage. Österreichische Rundschau XXVIII. [1911] 265. l.) említi, hogy a budweisi egyházi anyakönyv szerint *Franz Schuselka* — a nevet valószínűleg elírták — 1811. aug. 15-én látta meg a napvilágot. *Josef Marhold* (Österreich im Lichte der deutschen Buch- und Broschürenliteratur der Vierziger Jahre [1840—48]. Wien. 1924. Kinyomatlan disszertáció a bécsi egyetem könyvtárában. Anhang XVII. l. 1. jegyz.) szerint tévesen Brunn Schuselka születési helye. — Többen tévesen 1812-es születésűnek tartják, így a legutóbbi időkben *Gottfried Schneider* (Franz Schuselkas publizistisches und politisches Wirken vor und während der Revolution von 1848. Wien. 1940.) kinyomatlan disszertációja (a bécsi egyetem könyvtárában) 2. lapján is ez a dátum szerepel.

költözésük után rövidesen meghalt az ottani katonai kórházban.⁴ Majd vallásos zarándoklatok zsongító emléke s a szigorú bécsi egyházi iskolában szerzett tapasztalatai után megelevenednek előtte a budweisi gimnáziumban töltött évei is, látja magát mint kisdíakot szláv társaikkal, a „zsebrákokkal” (Böhmaken) folytatott verekedésekben és csúfolódásokban.⁵ Bár a neve, Franz Schuselka szláv származásra vall — s ez sokszor bosszantotta is —, mindig büszkén németnek érezte és vallotta magát, ami miatt később is gyakran illették a „nyemec” gúnynévvel.⁶

De felmerülnek emlékezetében bécsi egyetemi évei is, amelyek során a jogi tanulmányok végzése közben anyjának támaszaként a kenyérkereset gondja is nagyrészt őrá hárult, s már 1830-tól, első éves korától a Klinkowström-féle nevelőintézetben dolgozott.⁷ De nemcsak ezek a nehézségek és a lélekölő osztrák egyetemi rendszer keserű emlékei⁸ élnek benne, a harmincas évek első lelkesedései is újra magukkal ragadják: mintha ismét hallaná galíciai diáktársának elbeszélését a bátor lengyel felkelésről, s ugyanolyan meghatódottsággal nézné kitüntetését, amelyet a nemzeti kormány adományozott neki.⁹ És hogy unalmas órákon milyen izgalommal olvasták s adták kézről kézre az első fecske, a külföldön megjelent *Spaziergänge eines Wiener Poeten* kézzel másolt példányaikat, amelynek vesszoraiban, ha még szelíden is, mégis először kapott hangot

⁴ *Karl Glossy* (Anm. 111. l.) és *Karl Hugelmann* (Franz Schuselka, *Historisch-politische Studien*. Wien. 1915. 419. l.) szerint helytelen egyes életrajzíróinak (például *Wurzbach* 32. 223. l.; *Ergänzungs-Konversations-Lexikon* IV. 350. l.) az az állítása, hogy apja szerény hivatalnok volt. — Ugyancsak a budweisi egyházi anyakönyvben szerepel, hogy Schuselka apja a 4. császári tüzérezred obsitos káplárja (*Charmatz*, 265. l.). S egy későbbi beszédében maga Schuselka is tüzérkáplárként említi apját (*Die Reform* III. [1864] 531. l.).

⁵ *Kosch*, 721. l.; *Schneider*, 2. l.; *Wurzbach* 32. 223. l.; *Glossy* Anm. 111. l.; *Pfützner*, 225. l.; *Franz Schuselka*: *Oesterreichische Vor- und Rückschritte*. Hamburg (Hoffmann und Campe). 1847. 286. l.

⁶ *Schuselka*: *Rückschritte* 289., 287. l. — Valószínűnek látszik, hogy apja cseh eredetű volt, de anyja a felsőausztriai Gmundenből származott (uo. 290. l.; *Pfützner*, 225. l.), és Schuselka maga azt állítja, hogy elődei már három generációval korábban tisztán németek voltak, s ha egy évszázaddal ezelőtt atyai részről el is szlávosodtak ősai, ő valóban nyugodtan tekintheti magát született németnek (uo.). Ebben az időben a kevertajkú osztrák monarchiában valóban nem is lehet valakit pusztán származása alapján valamelyik nemzetiséghez tartozónak tekinteni, hanem ennek eldöntésénél elsősorban az jön számításba, hogy az illető milyen nemzetiségűnek vallja magát. Az is Schuselka álláspontja mellett szól, hogy, mint később maga is elismeri, nem is tudott soha egy szláv nyelven sem beszélni, s mint arra *Hugelmann* (i. m. 419. l.) rámutat, szláv hatásoktól valóban ment maradt, hiszen ötéves korában már Bécsbe került s ott járt népiskolába, ha pedig utóbb visszatért is Budweisbe mint gimnazista, e város atmoszférája akkor még túlnyomóan német volt. — Schuselka is írja: „Wessen Muttersprache die deutsche ist, und wer deutsch denkt und fühlt, der muss als Deutscher anerkannt werden, und wenn sein Name auch eine gaumenzersprengende Häufung von Consonanten enthielte.” ([*Franz Schuselka*.] *Ist Oesterreich deutsch? Eine statistische und glossirte Beantwortung dieser Frage*. Leipzig [Weidmann]. 1843. 35. l.)

⁷ *Franz Schuselka*: *Deutschland, Polen und Russland*. Hamburg (Hoffmann und Campe). 1846. (a továbbiakban DPR) 132. l.; *Hugelmann*, 420. l. — 1834. okt. 1-ig, feloszlásáig működött Schuselka az intézetben (*Fritz Fellner*: *Franz Schuselka. Ein Lebensbild*. Wien. 1948. Kinyomatlan disszertáció a bécsi egyetem könyvtárában. 9. l.). Sőt már középiskolás korában is kénytelen volt házitáניתóskodással foglalkozni (*Wurzbach* 32. 223. l., *Schneider*, 2. l.).

⁸ [*Franz Schuselka*.] *Deutsche Worte eines Oesterreichers*. Hamburg (Hoffmann und Campe). 1843. 19. l.

⁹ *Schuselka*: DPR 133—134. l.

az osztrák népnek a rendszerrel való elégedetlensége.¹⁰ Most is fülében cseng néhány kedvelt sora:

*Ládd, az osztrák nép az, mely jól megtanulva, mit szabad,
Még esengve kérdi csak: „Mikor lehetnék már szabad?”*¹¹

S negyedéves korából szabadabb szellemű órák élménye is mélyen bevésve áll emlékezetében. Tisztelettel gondol most vissza Dr. Josef Kudlerre, a politikai tudományok professzorára, aki arra törekedett, hogy felébressze tanítványaiban a kételkedés szellemét, nyilvános vitákat rendezett többek között a sajtószabadság, a vallásszabadság, a halálbüntetés kérdéséről, amelyekben a diákok szabadon érvelhettek: egy csoportjuk képviselte, másik csoportjuk pedig ellenezte például a sajtószabadságot.¹² Meglehet, hogy ezek az ösztönzések is közrejátszottak abban, hogy később néhány jogi cikket írt a *Zeitschrift für österreichische Rechtsgelehrsamkeiten*-be.¹³

De bizony midőn az egyetem elvégzése utáni évek vonulnak el szeme előtt, már nem talál emlékeiben semmi lelkesedésre indítót. A bécsi büntető szenátusnál eltöltött néhány hetes gyakornokság után a megélhetés gondjai ismét a házitanítói munka nehéz s néha megalázó útjára kényszerítették. Fel is elevenednek előtte a Deym gróf prágai kastélyában, Lobkowitz herceg fényűző bécsi palotájában s egy bécsi orvos házában töltött napjai,¹⁴ majd első szépirodalmi szárnypróbálgatásai, a novellisztikus formában megírt bécsi helyi mondák,¹⁵ első önállóan megjelent hosszabb lélegzetű verse, amelyben az osztrák császári pár salzburgi látogatását írja le lelkesülten áradozva az uralkodóról, azután történetfilozófiai érdeklődésének első megnyilvánulása, a *Weltgedanken*,¹⁶ majd újabb szépírói kísérletei, az 1841-ben kiadott moralizáló népregény, a jólelkű Károlynak és szerelmének szentimentális története,¹⁷ a gyermekek számára készült vidám és tanító célzatú kis olvasókönyve,¹⁸ s a bécsi *Telegraf*-ba és egyéb lapokba írt rövid elbeszélései.¹⁹ Ár-

¹⁰ *Schuselka*: Rückschritte 37—38. l. — A verseskötet Anastasius Grün (Anton Auersperg gróf) műve.

¹¹ Österreichs Volk ist's, ehrlich, offen, wohlgezogen auch und fein, Sieh, es fleht ganz artig: „Dürft' ich wohl so frey seyn, frey zu seyn?" (Spaziergänge eines Wiener Poeten. Hamburg. 1831. 13. l.)

¹² *Schuselka*: Rückschritte 108., 124. l.; v. ö. *Heinrich Ritter von Srbik*: Die Wiener Revolution des Jahres 1848 in sozialgeschichtlicher Beleuchtung. Schmoller's Jahrbuch für Gesetzgebung 43. (1919) [845. l.]

¹³ *Wurzbach* 32. 223. l.; *Hugelmann*, 420. l.; ADB 34. 756. l. — Ezek a következők voltak: Ueber einen Criminal-Rechtsfall (1836, I. 215 s. köv. II.), Bemerkungen über §§ 38 und 365 des Strafgesetzbuches, I. Theils (1841, II. 297. l.), Kann man überhaupt und nach österreichischen Gesetzen insbesondere durch Unterlassung das Verbrechen des Mordes begehen? (1839. II. 353. l.)

¹⁴ *Wurzbach* 32. 223. l. — Vö. *Hugelmann*, 420. l.; ADB 34. 756. l.; Ergänzungs-Konversationslexikon IV. 350. l. — *Schuselka* 1834. nov. 24-én foglalta el állását Deym grófnál Prágában, s egy év után került ismét Bécsbe Lobkowitz herceghez (*Fellner*, 9—10. l.).

¹⁵ *Nagl, Castle, Zeidler*: Deutschösterreichische Literaturgeschichte. III. Wien, 1953. 291. l.

¹⁶ Das Salzburger Volksfest zu Klessheim vom 17. Julius 1837. Salzburg. 1837. (*Schneider*, 4. l.) — *Weltgedanken*. Wien (Gerold). 1840. (*Wurzbach* 32. 229. l.)

¹⁷ Karl Guthertz. Eine Geschichte aus dem Wiener Volksleben. Wien (Gerold). 2. kiad. 1844. — *Schuselka*: Rückschritte 24. l. V. ö. *Wurzbach* 32. 229. l.

¹⁸ *Wurzbach* 32. 229. l. Lustiges und Lehrreiches für Kinder aller Stände. Wien. 1842.

¹⁹ Waldheim's Illustrierte Blätter 1864. 17. sz. 136. l.

tatlan kis írások voltak, mégis összeütközésbe került miattuk a cenzúrával. Eszébe jut például szenvedélyes vitája Demel udvari fogalmazóval, Sedlnitzky munkatársával, aki a szövegben előforduló egyik kifejezését indokolatlanul félremagyarázván, meg akarta akadályozni, hogy *Wiener Raritäten Kabinet* című cikksorozatának a bástyákról és az udvari színházról szóló két cikke megjelenjen a *Theaterzeitungban*.²⁰

Erről az esetről mindjárt a közelmúltba szállnak gondolatai, de a cenzúrával történt utolsó összetűzésén már nem tud mosolyogni. Nemrégén az osztrák lapokban megjelent, tehát egyszer már cenzurázott szelídhangú novelláinak gyűjteményét akarta kiadni, s hogy ne kerüljön sok költségbe, — mint más írásainak benyújtásakor is — kérvényezte, hogy tekintsenek el másodpéldány beadásától (a könyvvizsgáló hivatal ugyanis két példányban követelte a kéziratokat). Ez alkalommal azonban megtagadták kérésének teljesítését, s újabb, merészebbhangú kérvényét is elutasították, sőt a könyvvizsgáló bizottság úgy határozott, a jövőben soha többé nem kaphatja meg az eddig élvezett kedvezményt. Ez az eljárás annyira felháborította az emberi szabadságért és igazságért rajongó s abban rendületlenül bízó fiatal író, hogy fogadalmat tett magában: amíg a cenzúraviszonyok ilyenek maradnak, nem veti alá többé könyveit felülvizsgálatnak, s elhatározta, hogy külföldre utazik és politikai íróvá lesz.²¹

S íme, már útban is van Weimar felé tarsolyában a kézirattal, amely első foglalatok politikai elgondolásainak, képzeletében pedig az ígéretesnek hitt jövő és a keservesnek megismert múlt egymást kergető képeivel. Valóban, az osztrák cenzúra visszásságai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalmi igazságtalanságok felismerésére már csak nyomorúságos anyagi viszonyai miatt is nyilvánvalóan fogékony fiatal íróban szunnyadó ellenzéki szellemet felébresszék, a negyvenes évek elején Ausztriában is erősebben meginduló politikai erjedés azonban ettől függetlenül is a politikai irodalom felé kellett hogy terelje figyelmét.²² A keleti kérdés kiéleződésével kapcsolatban a német nemzeti hangulatnak a franciák részéről fenyegető háborús veszélyre következő áradása a Monarchiát is elérte, Nikolaus Beckernek ebből az időből származó „Ne kapják meg a szabad német Rajnát” kezdetű Rajna-dala s János főhercegnek „egységes Németországot!” emlegető 1842. évi köszöntője a bécsi néppel együtt Schuselkát is fellelkesítette, s első kis politikai értekezésének megírására ösztönözte, amelyet azonban az *Oesterreichischer Beobachter* természetesen nem volt hajlandó közölni.²³

²⁰ *Schuselka* : Rückschritte 27—30. l. — Schuselkának 1838-ban a *Wiener Allgemeine Theaterzeitungban* hosszabb cikksorozata és számos kisebb tanulmánya látott napvilágot (*Fellner*, II. 1.). 1839-ben pedig végleg felhagy pedagógiai tevékenységével s minden idejét az írásnak szenteli (uo. 12. l.).

²¹ *Schuselka* : Rückschritte 25—26. l.; *Erinnerungen von Ludwig August Frankl*. Herausg. von St. Hock. Bibliothek deutscher Schriftsteller aus Böhmen 29. Prag (1910), 258. l.; *Nagl, Castle, Zeidler* II. 985. l.

²² *Schuselka* : Rückschritte 26. l.; *Hugelmann*, 421. l.

²³ Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Herausg. v. Fürsten Richard Metternich-Winneburg, Geordnet und zusammengestellt von Alfons v. Klinkowström. II. Theil, IV. Bd. Wien. 1883. 422. l. jegyz. — Vö. *Georg Franz* : Die deutschliberale Bewegung in der habsburgischen Monarchie. München. 1955. 28. l.; *Heinrich Reschauer—Morúz Smets* : Das Jahr 1848. Geschichte der Wiener Revolution. I. 1876. 18. l.

De nem is ő az egyetlen, aki a meginduló politikai pezsgés idején szavát szeretné hallatni s ezért a Monarchiában uralkodó szellemi elnyomásból szabadabb levegőre vágyik. Egyre többen lépik át a negyvenes években a cenzúra-előírásokat s jelentetik meg külföldön az osztrák cenzúra megkerülésével, álneven vagy névtelenül írásaikat — így Anastasius Grün néven Anton Auersperg gróf, Viktor Andrian-Werburg báró, Karl Moehring. S haladó osztrák férfiak egész sora indul ezidőtájt Németországba — köztük Moritz Hartmann, Alfred Meissner, Ignaz Kuranda —, hogy a toll fegyverével küzdjenek a hazájukban uralkodó viszonyok megjavításáért. „... Ebben az időben ... Németországban egy külön ága alakult az irodalomnak, amely ezeknek a változásoknak megfelelt. Egyes osztrák literátorok, regényírók, kritikusok, rossz költők ... letelepedtek Lipcsében vagy más német városokban, az osztrák határon kívül és itt, Metternichtől el nem érhetően, nyilvánosságra hoztak egy sereg könyvet és röpiratot az osztrák kérdésekről.”²⁴

Így telepszik le most Schuselka is a „szent”²⁵ Weimarban, nem sejtve, hogy még ott is jobbára csak csalódások fogják érni. Heinrich Campéhoz, a híres hamburgi kiadóhoz²⁶ rögtön elküldi magával hozott kéziratát, de a nevelői állásában megtakarított kis pénzének bizony már utolsó garasait költögeti, s még mindig nem kap választ. Ekkor Gustav Friedrich Wohlbrück, weimari udvari színész, akivel már kinti tartózkodása idején ismerkedett meg, siet segítségére, közbenjár fiatal barátja érdekében Campénál és Brockhausnál, a *Leipziger Allgemeine Zeitung* kiadójánál, s közreműködésének meg is látszik a hatása: Campe hamarosan megvizsgálja a kéziratot, elfogadja²⁷ s 1843 elején végre megjelenik névtelenül a fiatal Schuselka első politikai tárgyú írása *Deutsche Worte eines Oesterreichers* címmel.²⁸

Az első röpirat

Mint sok író első fiatalkori munkájában, a *Deutsche Wort*-ban is megmutatkozik a szerzőnek az az igyekezete, hogy minden világmegváltó gondolatát, félig érett elképzelését feltárja és mindent, ami a szívét nyomja, belezsúfoljon írásába. E könyvecskében ezért megtaláljuk Schuselka későbbiek folyamán kiteljesedő politikai gondolatkörének szinte valamennyi összetevőjét: élesen kiviláglik belőle ébredő nacionalizmusa, liberális szemlélete és ezzel a két tényezővel színezett vallásossága.

A röpirat legnagyobb részében nacionalista nézetei jutnak kifejezésre már csak azért is, mert a legtöbb teret a szerinte ekkor mindennél veszélyesebb francia-imádat bírálataának szenteli. A háborús hangulat hatására a német nép nemzeti tudatának felrázásában látja főfeladatát, ezzelegyütt azonban egy fajta erős franciaellenesség is áthatja minden sorát. Keményen ostromozza a francia-majmolás számos lényeges és kevésbé lényeges megnyilvánulását, sőt még a fran-

²⁴ Friedrich Engels: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. Új Könyvtár 4., 2. kiad. Bpest. é. n. [1948] 70. l.

²⁵ Schuselka: Deutsche Fahrten I. 119. l.

²⁶ Itt, valamint a lipcei Reclam cégnél jelent meg a legtöbb Ausztriát bíráló röpirat. Ez a tevékenység a kiadók számára nagyon jó üzletnek bizonyult.

²⁷ Wurzbach 32. 234. l.

²⁸ Hamburg (Hoffmann und Campe). 1843. IV, 212 l. Az előszó 1842 késő őszen Bécsben kelt. A röpiratot egyébként Lipcsében 150 tallér büntetéssel tiltották (*Glossy* II. 75. l. — 1843. ápr. 22-ről Lipcséből kelt titkos jelentés).

cia színdarabok-túlzott népszerűségét is helyteleníti.²⁹ De legnagyobb veszélynek — s ezt már joggal — a francia nyelv túlhajtott használatát tartja, helyesen ismerve fel a nemzeti nyelv ápolásának fontosságát. „A nyelv minden népnek legszentebb java, a nemzeti önállás megőrzésének legerősebb eszköze, a nép lelkének legtisztább megnyilatkozása, tetteinek élő monumentuma. Valamely nép nyelvét nem tiszteli, önönmagát gyalázza meg; s ha egy másikét teszi sajátjává, akkor a másik szellemi tulajdonainak igájába görbed. Igazi nemzeti öntudat lényegében, sőt teljességgel nem létezhetik nemzeti nyelv nélkül; az a nép, amely nyelvét elveszejtí, jellegtelen embertömeggé lesz.”³⁰

Mélyen érinti ezért, ha látja, hogy „kimeríthetetlenül gazdag, virágzó nyelvének” kinceit népe nem ismeri, nem becsüli, s szép és erőteljes kifejezések ezreit hagyja veszendőbe menni, míg a rosszul csengő idegen szavakat gagyogva keveri beszédébe. Hazafias felbuzdulásától azonban el-elragadtatja magát, s még a francia nyelv tanulását is helyteleníti, a francia nevelők alkalmazását pedig egyenesen kárhóztatja. A németek francia-tiszteletét leginkább azért támadja, mert úgy látja, könnyen megelégednek arról, hogy Franciaország, amely évszázadokon át mindig hazájuk ellensége volt, most is Németország megtámadására készül.³¹ De „ellenállás nem gyűlölet!” — vallja franciaellenes kitérőseit mentve Heinrich Steffensszel —, s még a kereszténység sem követeli tőlünk, hogy „gyávák legyünk s túrjuk lábbal tipratásunkat”.³² Kivált most, amikor a német nemzetnek különösen nagy szüksége van arra, hogy megtanulja tisztelni nemzetiségét, mert nagy és súlyos belső és külső harcokra kell felkészülnie.³³

Külső támadások veszélye fenyeget, hangsúlyozza, s Németország évszázadokon át különbözőképpen fejlődött részei még nem tudtak egységes egésszé kovácsolódni; ilyen módon pedig a nemzet nem tud megküzdeni az előtte álló nehézségekkel s nem tudja betölteni hivatását. De az egyéni kényelemszeretet, az egyéni büszkeség, makacsság, és a nyárspolgári haszonlesés volt mindig is Németország szerencsétlenségének legfőbb forrása, s nemzeti lelkesültsége sajnos legnagyobb részben még ma is csak eszmei. A német nemzetet aligha képviseli híven az új idők szükségletei mögött kullogó szövetségi alkotmány, amely már létrejöttékor is az ideiglenesség látszatát keltette. Ha rövidesen nem alakítják újjá, teljesen elmarad a közvélemény kívánalmai mögött. A német egység óhaját azonban, amint ez az osztrákokra általában is jellemző, még erősen színezi Schuselkánál szűkebb hazájának, Ausztriának a nagyhatalmi állásáért való aggodás. Bizonyos elégedetlenséggel szemléli tehát, hogy az osztrák Monarchiát Poroszország túlszárnyalta s a Habsburgok évszázadokon át folytatott hibás politikája következtében a birodalom nem játszhatik már a világszínpadon olyan uralkodó szerepet, amilyenre egykor hivatva volt. Az osztrák császároknak Németországtól való elkülönülését s házi hatalmuk biztosítására és növelésére irányuló törekvését e miatt is elítéli. Véleménye szerint Ausztriának már csak a fenyegető orosz terjeszkedés miatt is németnek kell maradnia, Németországhoz kell tartoznia.³⁴ A nemzetiségéhez való ragasz-

²⁹ Deutsche Worte 38—39., 42—43., 57—58., 75. l.

³⁰ Uo. 45—46. l.

³¹ Uo. 86—87., 68—70., 74—75., 77—78., 55. l.

³² Uo. 90. l.

³³ Uo. 174. l.

³⁴ Uo. 175—187., 64., 176—177., 186., 201., 199., 195—196., 190., 192., 194—196. l.

kodás minden népnek természetes joga és becsületbeli ügye — szól figyelmeztetően népéhez —, s „amiképpen a jellemes ember is inkább elvész, sem hogy eldobja öntudatát, lényegét”, ugyanúgy kell minden népnek is tennie.³⁵

Schuselka a nemzeti öntudat kibontakoztatását persze nemcsak a német, hanem általánosságban szólva, valamennyi nép esetében jogosnak és helyesnek tartja. Amikor azonban külön-külön foglalkozik a Monarchiában élő egyes nemzetiségek mozgólódásaival, csak az osztrák birodalom egységét fenyegető veszélyt látja meg bennük, s a Habsburgok politikáját most már amiatt is bírálja, hogy Németországtól való elzárkózásukkal lehetetlenné tették a német tudomány és irodalmi élet nagyobb érvényesülését a Monarchia területén, holott ez szerinte a nemzetiségek nagy részének már korai századokban való beolvadására vezethetett volna. Ez azonban nem történt meg, a birodalomban élő nemzetiségek most sorra kezdenek öntudatra ébredni s, ha egyesek még csak nyelvük s irodalmuk fejlesztésére törekednek is, nem lehet kétséges, hogy végső soron Ausztria bomlasztására törnek. Ezeket a nehézségeket fokozzák Ausztria meggyengült tekintélye, a felfegyverzett béke lassan elviselhetlenné váló állapota, az orosz birodalom fenyegető terjeszkedése keleten és délkeleten s az európai politika megoldatlan problémái, a lengyel és a keleti kérdés.³⁶

Schuselka ébredő nemzeti érzése tartalmazza tehát kora európai nacionalizmusának minden jó és rossz vonását, vagyis bár kétségkívül folytatója, magasan fölötte áll az előző romantikus nemzedék reakciós nacionalizmusának, amely lényegében idegen volt minden újítástól. Schuselkát nacionalizmusa — mint látni fogjuk —, egyáltalán nem teszi vakká Németország belső bajai iránt, ellenkezőleg, keményen felemeli szavát ellenük s történetileg éppen ezért jogosult az a törekvése, hogy hazáját kiragadja szétszakított, elmaradott állapotából, hogy népét nemzeti öntudatra ébressze, nemzeti nyelvének, sajátosságainak megőrzésére és megbecsülésére bírja. Mert — mint Engels kiemeli — „egy nagy nép számára történelmi lehetetlenség bármilyen belső kérdéssel még csak komolyan foglalkozni is, amíg nemzeti függetlensége hiányzik”.³⁷ Mint-hogy azonban Schuselka szeme előtt kizárólag saját nemzete sorsának megjavítása lebeg, s mindent a német föld naggyá és erőssé tételének szemszögéből néz, könnyen csap át túlzásokba más népek rovására. „Mindenütt, hol élénk nemzeti érzés létezik, ott nemzeti büszkeség s némely irányokban nemzeti gyűlölet is leend,”³⁸ állapítja meg maga is. Vagyis a helyes nemzeti törekvés nála is, mint a XIX. század első felében élő emberek nacionalizmusában általában, túlzó elemekkel keverve jut kifejezésre.

Az osztrák monarchia belső helyzetéről alkotott nézetei viszont — és ez a döntő — liberális szemléletről tanuskodnak. A fennálló állapotok számos visszáságára felfigyel márebben az első munkájában is, de a lényeges kérdéseken kívül hosszasan foglalkozik kevésbé fontos problémákkal is. Részletesen ecseteli például mindjárt könyve legelején a testi nevelés elhanyagolásának káros voltát.³⁹ „Egyszóval — állapítja meg végül — testünkben a halál, nem pedig az

³⁵ Uo. 171—172. l.

³⁶ Uo. 196., 209., 206—212. l.

³⁷ Friedrich Engels levele Karl Kautskyhoz, London, 1882. febr. 7., Marx és Engels Válogatott Tanulmányai II. Bpest. é. n. [1947] 299. l.

³⁸ Deutsche Worte 173. l.

³⁹ Uo. 10—11. l. — Fájó szívvel emlékezik vissza az osztrák egyházi gimnáziumra, ahol ifjú éveit morzsolgatta s ahol a testgyakorlás egyetlen megengedett formája a napi séta volt „illedelemesen végiggombolt kabáttal, szorosra kötött nyakravalóval és — egy könyvvel a kézben” (uo. 11—12. l.).

élet számára nevelnek bennünket.”⁴⁰ De az osztrák oktatási rendszer — mutat rá — nemcsak testileg, hanem szellemileg is tönkreteszi s gondolat és tett nélküli gépi életre neveli csak a diákokat. A legtöbb ifjú megtört vagy elferdített lélekkel hagyja el az iskolát s nyárspolgári szűkkeblűségében és legalattvalóibb alázatával nem vágyik csak nyugalomra és hivatalra.⁴¹ S minden másnál fogyatékosabbak, élettelenebbek az osztrák tantervek, azt bizonyítják, hogy megalkotóik a szellemnek nemcsak elfojtására, hanem teljes kioltására törekedtek.⁴²

A közélet mérgezését pedig az újságok végzik el. Bécsben csak kétféle újság létezik: rossz és gyáva.⁴³ Pedig lám „őkegyelme, a cs. k. rendőri és könyvvizsgáló hivatal elnöke, Sedlnitzky gróf . . . példa nélkül álló módon még attól a fáradságtól sem riad vissza, hogy ámbátor egy ily nagy állam rendőriminisztere, naponta személyesen ne lássa el az összes bécsi lap valamennyi cikkének és cikkekcskéjének felülvizsgálatát! . . . S mégis e magas gondoskodás és részvétel ellenére a bécsi időszaki lapok nagyobbbrészt rosszak, sekélyesek, megvásárolhatók, tisztességtelenek, álsággal és álnoksággal telvék; kisebbbrészt pedig filiszterien szűkkeblűek és halálosan unalmasak.”⁴⁴

Minél nagyobb gátakba ütköznek viszont a magasabb szellemi törekvések, állapítja meg ezután, annál inkább fordulnak a néptömegek az anyagi üzletek, s szerencsekergetés felé, annál könnyebben válnak a divatörület rabjaivá. Ez az élvhajhászás, ez a nép életét rágó szórakozási járvány mindenütt uralkodik, túlnyomóan és legáltalánosabban azonban Bécsben.⁴⁵

De a társadalom életében egyéb kivetnivalók is vannak: az egyes rendek ellenségesen állnak szemben egymással, a szegények és gazdagok közötti ellentét egyre jobban növekszik s a nemesség, bár az idő már eljárt fölötte, még mindig kiváltságaival kérkedik a becsületes polgárok előtt.

Pedig semelyik rendnek sincs joga arra, hogy a másik rendhez tartozókat lebecsülje s megvesse. A városiak mégis nevetséges előkelőséggel tekintenek a parasztokra, a polgári testületek kölcsönösen üldözik és gúnyolják egymást, s kiváltképpen mély szakadék tátong az állam alkalmazottai és a nép között. Leginkább a katonák rendje különül el a többitől, s a haza védői oly nyersen és kímélet nélkül bánnak védtelen védenccikkel, hogy néha szinte úgy tetszik, mintha nem is a külső ellenség, hanem inkább saját népük ellen állították volna fel őket.⁴⁶

Meleg részvétellel szól ezután a nincstelenek, az éhezők növekvő tömegéről, a nemeseket, a „középkor kísérteteit” viszont élesen támadja.⁴⁷ Véleménye szerint az emberi méltóságot sértő nemesi kiváltságoknak most már meg kell szűnniök. A nemesek ne hivalkodjanak tehát kék vérükkel, hanem lássák be végre, hogy a polgárok velük szemben döntő többséget alkotnak, kellő műveltséggel rendelkeznek s hogy „minden hasznos, nagy és szép dolgot, ami a világon van”, az ő rendjük hozott létre.⁴⁸ Jól látható ebből, hogy Schuselka a pol-

⁴⁰ Uo. 8—9. l.

⁴¹ Uo. 20—21., 18—19. l. Vö. uo. 17—18. l.

⁴² Uo. 18—20. l.

⁴³ Uo. 31. l.

⁴⁴ Uo. 32—33. l.

⁴⁵ Uo. 22—23., 28., 23—24. l.

⁴⁶ Uo. 97—101., 104. l.

⁴⁷ Uo. 109—120., 126., 129—130. l.

⁴⁸ Uo. 140., 142. l. — Vö. 131. l. s élesebb megfogalmazását S. . . . ka: Opposition nach Unten. Die Grenzboten. Leipzig. 1846. II. köt. 21. sz. 345. l.

gárság szószólójaként lép fel, közelebből még meg nem fogalmazott, de így is kétségtelenül antifeudális, liberális célkitűzésekkel.

„... A liberalizmus a nemzedék vérében csörgedez; a szabadságra való vágyakozás korunk szívverése” — mondja maga is.⁴⁹ „A korszellem mindenhová benyomul, sem határárral, sem kínai fallal nem lehet feltartóztatni”,⁵⁰ s bár a haladással némely gyengéd köteléket el kell szakítanunk, „az egyhelybenállás nem engedtetik meg, és a visszalépés még többet rombol, *mindent* szétrombol — ... Épp a szünetnélküli továbbbiparkodásban — utal a maga módján Hegel tanítására — nyilvánul meg bennünk az isteni, és isten maga az ő világgá levésében alkotások romjain lép új alkotások felé...”⁵¹ Vagyis ő is úgy látja, hogy a történelem menetét nem lehet feltartóztatni, hogy a haladás szükségszerű. Megoldást keres a társadalom bajaira, a forradalmi út követésétől azonban — bár elismeri, hogy jót is hozott — két okból is visszariasztja a francia forradalom példája. Részben már ismert francia-ellenessége miatt tartja a legnagyobb szerencsétlenségnek a szabadság ügyére nézve, hogy azt először az „istentelen” párizsi nép erőszakolta ki, de még jobban elborzad egész világnézetén uralkodó *általános* emberszeretete a forradalom „borzalmas valóságától” s „véres rémtetteitől”.⁵² A forradalmi útra tehát nem tudja magát elszánni, de a kínai fallal körülvett elmaradott osztrák abszolutizmus sem felel meg már neki. A két véglet között középutat keres, s maga is könnyen válik a II. József félszázaddal korábban megkísérelt reformjai iránt Ausztriában még mindig elevenen élő illúziók rabjává.

Könnyen megtéveszti őt már maga az a minden abszolutizmusra jellemző körülmény is, hogy az állam látszólag valamennyi osztálytól független és valamennyinek az érdekét egyaránt figyelembe veszi. S még inkább erősítheti ezeket a liberális illúziókat benne is, akár a gyenge osztrák polgárság sok más fiában, az a körülmény, hogy az abszolutizmus rendszere ha valahol, akkor II. József államában kelthetett csak igazán ilyen látszatokat. Mert II. József, akár több más kelet-európai uralkodó is, a fejledező burzsoázia támogatásában és a burzsoázia ideológiájával, a felvilágosodással való kacérokodásban messzebb ment el, mint a nyugat-európai országok élén álló kortársai. S mert József messzebb *ment* is el, hiszen Ausztriában, akár a többi kelet-európai országban, az osztályviszonyok sokkal fejletlenebbek, a feudális abszolutizmust veszélyeztető erők sokkal csekélyebbek voltak, mint nyugaton. Aminthogy Józsefnek sokkal messzebb *kellett* is elmennie e téren éppen azért, mivel az objektíve a polgárosodás útját egyengető társadalmi és gazdasági tényezők, amelyek az abszolút államoknak nemcsak legfőbb ellenségei, hanem ugyanakkor sajátos módon legfőbb erőforrásai is, sokkalta gyengébbek voltak a nyugati országok hasonló tényezőinél. Széért Schuselkában is csakugyan könnyen támadhat oly hiedelem, hogy József a „szabadság szolgálatába szegődött” és önként sok mindent megvalósított abból, amit a francia forradalom során a nép véres harcokban vívott ki magának. Tehát József útja — véli — jó volt, s csak kor-

⁴⁹ Uo. 145. l.

⁵⁰ Uo. 157. l.

⁵¹ Uo. 148. l. — „Ich weiss auch, dass durch die Revolution, ungeachtet ihrer Schrecknisse, doch unendlich viel Gutes gegründet worden; dennoch darf es niemanden verargt werden, wenn er vor diesen Schrecknissen zurückschaudert, wenn er durch die schmerzliche Erfahrung, dass die edelste Idee der Menschheit in ihrer Ausführung solche wahrhaft teuflische Schändlichkeiten veranlasste, zu der verzagenden Ueberzeugung gezwungen wird: 'Es geht nicht!' ”

⁵² Uo. 150., 155. l.

mányzásának rövidsége és a francia forradalom gátolta meg azt, hogy „a filozófia a polgári életre alkalmazva” ma már uralkodó érvényű legyen. Elgondolása szerint még valószínűleg Ferenc császár is követte volna a józsefi utat, ha a francia forradalomtól való félelme vissza nem riasztja. Vagyis a forradalom bűnös abban is, hogy letérítette az uralkodókat a megkezdett reformok ösvényéről.⁵³

Ebben az irányban kell pedig Schuselka szerint most ismét haladniok, mert legszentebb feladatuk, hogy a mozgalom élére álljanak és népüket „mind teljesebb méltóság és szabadság” felé vezessék. Így azután ő — gondolatmenetének végére érve — nem a királyokat nyakazó forradalmi *köztársaságot* választja, hanem akár a még ekkor is mélységesen császárhű osztrák polgárságnak szinte minden tagja, kitart a monarchia mellett. De mivel ő — s ebben máreltérosztályának tekintélyes részétől — haladni akar, nem a monarchiának a negyvenes évek Ausztriájában adott formáját választja, hanem a józsefi felvilágosult abszolutizmusnak korszerű változatát sürgeti. Mert ha nem ismeri is fel az abszolút állam osztálytermészetét, feudális jellegét *általánosságban*, azt nagyon jól látja, hogy *saját korában* a nemesség általa csöppet sem kívánt befolyást gyakorol az államra s ezzel maga is — akár a másik oldalon a francia forradalom által keltett visszahatás — mintegy megzavarja annak tiszta józsefi formáját, s a nép és a monarchia közé ékelődve megakadályozza azt, hogy a monarchia igazi célja, a nép többségi akaratának a képviselte megvalósuljon.⁵⁴ Egyszóval Schuselka a haladás útjára szeretné vezetni népét, ha a haladásnak olyan útjára is, amely nemcsak a korabeli abszolutizmus visszasságaitól mentes, hanem a francia forradaloméihez hasonló megrázkódtatásoktól is, amely tehát a polgári átalakulás felé visz, de azt monarchikus berendezkedés keretei között éri el. És nincs abban semmi meglepő, ha egyelőre cseppet sem kételkedik ennek az útnak a járható voltában.

Liberális nézeteit azonban — mint az már ebben a munkájában is megmutatkozik — erősen színezi — valószínűleg az anyai nevelés eredményeképpen kialakult — mély vallásossága. Őt, aki — ha azóta nem is — utolsó egyetemi évében még Mariazellbe zarándokolt, természetesen nagyon bántja a korában elterjedt hitetlenség és közömbösség, s fájdalommal veszi tudomásul, hogy „a hit melege és lelkesültsége majdnem teljességgel eltűnt”. A műveltek fele teljesen vallás nélkül él, másik fele és a nagytömeg pedig csak átélés nélkül, megszokásból rója le vallásos kötelezettségét.⁵⁵ De fordítva, a vallással kapcsolatos nézeteit is befolyásolja liberális szemlélete, s ha az istenhit ellen nem is, a katolikus egyház életében meglévő visszasságok ellen már határozottan fellép. A kereszténységben véleménye szerint nem az isteni, hanem az emberi vonások váltak uralkodóakká, s ez az egyház elöregedésére vezetett. Ma szinte csak pompa és álszent ceremóniák jellemzik, eredeti rendeltetését elvesztette, s pusztán külsőséggé vált. A mai műveltség világánál azonban már képtelenség a középkor vakbuzgóságát fenntartani. Hiába hívják segítségül Németországban a szerzeteseket, a jezsuitákat és a sötét ligurianusokat, vagy a filozófiát, ilyen eszközökkel nem lehet az egyház omladozó épületét aládúcolni és helyreállítani. A baj okát kellene szerinte megszüntetni, „a kereszténység lényegét” kell végre „élő valósággá” tenni.⁵⁶

⁵³ Uo. 149., 151—152. l.

⁵⁴ Uo. 153., 156—157., 134—135. l.

⁵⁵ Kosch, 721. l.; Deutsche Worte 163. l.

⁵⁶ Uo. 165—167., 164. l.

De a vallásról és egyházzal való viszonyait nemcsak liberális felfogása, hanem nacionalizmusa is át- meg átszövi. Így a Németországban meglévő vallási ellenségeskedéseket élesen bírálja azért is, mert bennük az ország egységesülésének komoly akadályát látja.⁵⁷

Schuselka gondolatvilágát tehát — láthatjuk — alapvetően három tényező határozza meg: az erős nemzeti érzés, a liberális szemlélet és a mély valóságosság, amely utóbbi azonban a fő kérdésekben mindig alárendelődik nacionalizmusának és liberalizmusának. Schuselka tehát ebben az első publicisztikai munkájában vitathatatlanul haladó felfogású szerzőként, az ausztriai állapotokat bíráló röpiratirodalomnak — a lényegében még nemesi szemléletű Andrian-Werburg⁵⁸ mellett — egyik megindítójaként lép fel. Munkájának azonban nemcsak ez a haladó tartalom ad jelentőséget, hanem éppen publicisztikai formája is; most már, korábbi szépirodalmi próbálkozásaival ellentétben, nem fenyegeti az a veszély, hogy megreked az osztrák társadalom kicsinyes és szűkkörű viszonyainak, ha mégoly kritikai módon is történő, de szükségképpen ugyancsak kicsinyes és szűkkörű ábrázolásában, hanem megtalálva azt a műfajt, amely ekkor egyedül alkalmas a Németországban adott alapvető társadalmi ellentmondások kifejezésére, megtalálja azt az eszközt, amellyel leginkább tud majd híveket toborozni a legfontosabb, a haladás ügye számára. Schuselka érdeme e téren persze csak az, hogy más kortársaival együtt, de a legelső között, megragadja azt a lehetőséget, amelyet maga a történeti fejlődés kínált fel a haladó gondolat hirdetői számára; a francia forradalom idején Németországban, ahol a nagy társadalmi ellentmondások még a mélyben rejtőztek, a haladás eszméjének magasrendű kifejezésére csak a filozófia, a szépirodalom és a zene területén adódott lehetőség, az azóta eltelt fél évszázad fejlődése azonban, mindinkább felszínre hozva ezeket az ellentmondásokat, végre lehetővé teszi, sőt meg is követeli, hogy a közvetlen politikai cselekvés kiváltására leginkább alkalmas irodalmi eszköz, a politikai irodalom is szélesen kibontakozzék. Schuselka tehát, amikor most a fennálló viszonyok kritikusként lép fel, s gondolatainak kifejtésére a publicisztikai formát választja, valószínű társadalmi szükséglet kielégítésére vállalkozik.

Ausztria helye Németországban

Schuselka weimari tartózkodásának kezdetén, még a *Deutsche Worte* megjelenése előtt számos kisebb cikket ír az osztrák viszonyokról, s ugyancsak

⁵⁷ Uo. 161—163., 168. l.

⁵⁸ Viktor Andrian-Werburg híres röpirata, az *Oesterreich und dessen Zukunft* ugyan 1841-ben vagy 1842-ben jelent meg, de az első kiadás példányait sehol sem említi. A második kiadás a nyomda égése miatt csak 1842 végén jelent meg; s példányainak nagy részét az osztrák kormány felvásároltatta. (Vö. *Viktor Bibl*: *Die niederösterreichischen Stände im Vormärz. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Revolution des Jahres 1848*. Wien. 1911. 38—40. l.) Harmadik kiadása viszont Schuselka munkájával közel egyidőben látott napvilágot. A *Leipziger Allgemeine Zeitung* névtelen kritikusa is együtt ismerteti mindkét munkát, mint amelyek „a társadalom két fő eleme (tudniillik a nemesség és polgárság — L. M.) véleménye tolmácsolójának tekinthetők, és... így valóban figyelemreméltó fontossággal bírnak”. (*Deutsche Allgemeine Zeitung* 1843. júl. 7., 98. sz., 948. l. — A *Leipziger Allgemeine Zeitung* 1843-tól *Deutsche Allgemeine Zeitung* néven jelent meg.) Egy 1843. aug. 15-i Lipcsében keltezett titkos jelentés szerint az *Österreichs Zukunft* című könyvecske 12 000 példányát s a *Deutsche Wort*-ból szintén néhány ezer példányt juttattak el Ausztria területére (*Glossy* II. 118. l.).

Wohlbrück udvari színész közbenjárásának köszönheti, hogy Brockhaus lapjában sorra napvilágot látnak ezek a kisebb írásai is. A *Leipziger Allgemeine* az osztrák állapotokkal foglalkozó — Brockhaus nagy bosszúságára meglehetősen ártatlan természetű és gyengécske — jelentéseit ettől kezdve, főleg Schuselka határozottabb hangú cikkeinek hatására, lényegesen jobbak váltják fel.⁵⁹ Schuselka 1842 novemberi és decemberi cikkeiben többek között a cenzúra, az igazságszolgáltatás, a katonai fenyítés kérdésével, valamint az ausztriai egyházi viszonyokkal foglalkozik,⁶⁰ ezenkívül azonban Ausztriának a Zollvereinbe való belépése, s az orszóz részről a Monarchiát fenyegető veszély is említésre kerül.⁶¹ 1843 elején élesen válaszol az augsburgi *Allgemeine Zeitung*-ban megjelenő *Wiener Briefe* szerzőjének, Joseph Zedlitznek, aki a *Leipziger Allgemeine Zeitungot* azzal vádolja, hogy állandó gyűjtőhelye az osztrák viszonyokról írt hazugságoknak.⁶² Valószínű, hogy Schuselka már ebben az időben megtalálja a kapcsolatot Ignaz Kurandával, a *Grenztoten* szerkesztőjével, s a *Leipziger Allgemeine*nek írt cikkeken kívül a *Grenzboten*be, az osztrák emigráció vezető lapjába is dolgozik.⁶³ Egyszerűen publicisztikai pályája kezd kibontakozni a kezdeti nehézségekből.

Úgy látszik azonban, hogy a fiatal író álmai városában is csalódott, nem talált Weimariiban olyan, élénk irodalmi és tudományos életet, amilyent a Goethe—Schiller-i korszakra emlékezve várt, mert rövid weimari tartózkodás után, már e kis politikai gyakorlatok írása közben elhagyja a várost, s átköltözik a szomszédos egyetemi központba, Jénába. A jénai élet már inkább megfelel elképzeléseinek, s az ottani társaság tudományos és politikai érdeklődésű köreiben hamarosan barátokra is talál. Itt hozzálát mindjárt előre elhatározott tervének valórváltásához is: folytatja a jogi doktorátus elnyeréséhez még szükséges tanulmányait, s megírja disszertációját a porosz büntetőtörvényjavaslatról; ennek alapján pedig még 1843 folyamán elnyeri a jénai egyetemen a — hazájában természetesen érvénytelen — doktori fokozatot.⁶⁴ Tanulmányai közben közelebbről ismeri meg a hazainál sokkal kötetlenebb németországi diákéletet, s nagy élményt jelent számára, hogy résztvehet egy Burschenschaft ünnepélyén is. S bár disszertációjával sem vall szégyent (Martin jogi tanácsos a legkedvezőbben nyilatkozik róla, más szakemberek pedig

⁵⁹ Fritz Neeffe: Geschichte der Leipziger Allgemeinen Zeitung 1837—1843. Leipzig. 1914. 120. l. — A Leipziger Allgemeine Zeitungnak Schuselka bekapcsolódásáig három rendszeres osztrák levelezője volt. Schuselka „Aus Österreich” megjelöléssel írja jelentéseit a Leipziger Allgemeine Zeitung számára. (Uo. 120., 119., 123. l.)

⁶⁰ Leipziger Allgemeine Zeitung 1842. nov. 27., 331. sz.; nov. 13., 317. sz.; dec. 25., 359. sz.; dec. 1., 335. sz.; nov. 18., 322. sz.

⁶¹ Leipziger Allgemeine Zeitung 1842. nov. 1., 305. sz.; nov. 13., 317. sz.

⁶² Neeffe, 123. l. jegyz. (L. A. Z. 1843. febr. 7., 38. sz. melléklete); v. ö. Schuselka: Rückschritte 43. l. — Schuselka megemlíti, hogy e lap hasábjain vitába bocsátkozott még a W. W. Briefe írójával, Franz Dingelstedtrel és 1843-ban elhallgattatta Dr. Wildnert is, aki a magyarországi eseményekről „iskolamesteri” oktató hangon írt, mindenkit megtámadott, aki vele ellentétes véleményen volt, s ezért Schuselka szerint „a magyar hangulatot csillapíthatatlanul elkésérette volna”. (Schuselka: Rückschritte 44. l.) A Wildner elleni cikkekre lásd még Deutsche Worte 198—199. l.

⁶³ Pfizner, 226. l.; Glossy II. 140. l. — 1843. nov. 24-ről kelt titkos jelentés. — A Die Grenzboten, Wochenschrift für Politik, Literatur und Kunst először (1841-ben) Brüsszelben, majd 1842-től Lipcsében jelent meg, az osztrák viszonyok mérsékelt hangú bírálatát tartotta feladatának, s az osztrák emigráns írók gyűjtőhelye volt.

⁶⁴ Fellner, 20., 6. l.; Wurzbach 32. 223—224. l.; Hugelmann, 421. l. A disszertáció címe: Beitrag zur Beurteilung des preussischen Strafgesetzentwurfes (Jena. 1843).

még magántanári habilitációra is felszólítják⁶⁵), Schuselka most már — valószínűleg éppen a németországi hatások következtében, amelyek látókörét szélesítették, politikai ismereteit és érdeklődését pedig csak elmélyíthették — nem akar letérni arról az útról, amelyet maga elé tűzött, s elhatározza, hogy azokat a fontos politikai problémákat, amelyeket a *Deutsche Worte*-ban csak futólag érintett, külön-külön is teljes alapossggal kidolgozza. S ennek az elhatározásának megfelelően ugyancsak 1843-ban napvilágot is lát három újabb publicisztikai munkája.⁶⁶

Legelső és legfontosabb feladatának — éppen a rá jellemző erős nacionalizmus miatt — azt tekinti, hogy a német egység érdekében Ausztriának a német birodalomhoz való szorosabb kapcsolódását sürgesse. E kérdés elemzését és indokolását azért is tartja olyan szükségesnek, mert ebben az időben Németországban s a Monarchia területén is számos, nezetével ellentétben álló vélemény terjedt el. Főleg a közép-német államokban kezdik egyre inkább hangoztatni, hogy az elzárkózott, számukra nagyrészt ismeretlen és többségében nem-német lakosságú Ausztria nélkül vagy egyenesen kizárásával célszerűbb s könnyebb volna a német egység megvalósítása,⁶⁷ de az osztrák németek zöme — beleértve még a más országokban a nemzeti érzést elsősorban hordozó burzsoázia többségét is — szemben áll még ekkor a német egység gondolatával, vagy legalább is közömbösséget tanúsít iránta s helyette még most is elsősorban a Habsburg-birodalom — tehát egy nemzetietlen államalakulat — iránti alattvalói hűséget táplál magában. (Ami — melleleg — teljesen érthető is. A Habsburg-birodalom, lakosságának nemzetiségi összetételét tekintve, Európa

⁶⁵ *Franz Schuselka*: Das Revolutionsjahr. März 1848—März 1849. Wien (Jasper). 1850 (a *Deutsche Fahrten* II. 2. kiadása) 56. l.; *Wurzbach* 32. 224. l.

⁶⁶ *Kosch* (i. m. 722. l.) szerint Robert Prutzcal, a *Hallische Jahrbücher* és a *Rheinische Zeitung* munkatársával Jénában kötött barátságot Schuselka, s Prutz radikálisabb irányban befolyásolta őt. — A három röpirat: [*Franz Schuselka*:] Ist Oesterreich deutsch? Leipzig (Weidmann). 1843. II, 67 l.; [*Franz Schuselka*:] Oesterreich und Ungarn, Leipzig (Weidmann), 1843. 65 l.; [*Franz Schuselka*:] Die orientalische, das ist Russische Frage. Hamburg (Hoffmann und Campe). 1843. 86 l. — Itt kell megemlíteni azt is, hogy az 1842-ből származó Oesterreich, Städte, Länder, Personen und Zustände című munkát néhányan (így *Holzmann* és *Bohatta*: *Deutsches Anonymen-Lexikon* (1501—1910). Weimar. 1902—1911. III., 232. l. és *Fellner*, 22. l.) Schuselkának tulajdonítják. Valószínűnek látszik azonban, hogy mégsem ő írta, mivel 1843 őszén addig megjelent névtelen munkáinak szerzőségét Schuselka az ellene indított vizsgálat alkalmával elismerte, a *Leipziger Allgemeine Zeitung* pedig erről szóló tudósításában a Schuselka által elismert névtelen írások között nem említi ezt a művet (vö. *Fellner*, 38. l.) s *Holzmann* és *Bohatta* sem hivatkozik bizonyító erejű forrásokra. Ezt igazolja *Jan Heidler* (Čechy a Rakousko v politických brožurách předbrázových. Praha. 1920. — *Novočeská biblioteka* 34.) megállapítása is, aki az említett munkát a cseh érdekeket képviselő írások közé sorolja. Ezért maga *Fellner*, is, aki — bár állásfoglalását semmivel sem indokolja — kétséget kizáróan Schuselkáéknak mondja a szóban forgó röpiratot, nagy fáradtsággal tud csak valamelyes magyarázatot találni arra az őt is meglepő tényre, hogy ez a *Deutsche Worte*-val közel egy időben megjelent munka alapjaiban elüt attól éppen erős szláv-barátsága miatt. (*Fellner*, 22—23., 37—38., 24—25. l.) S az Oesterreich Städte, Länderben a kifejezetten cseh nemzeti szellemen kívül egyéb olyan tényezők is szerepelnek, amelyek legalább is kétségesnek teszik Schuselka szerzőségét. A röpirat írója például a 150—151. lapokon a prágai egyetem látogatásáról és ott szerzett személyes élményeiről is beszámol, Schuselka viszont — tudjuk — csak Bécsben járt egyetemen. Alkalmasint inkább hihetünk egy egykorú titkos jelentésnek, amely a munkát a cseh származású Uffo Hornnak tulajdonítja stilisztikai és tartalmi jellemzői alapján. (*Glossy Anm.* 56. l. — Muth 1842. dec. 7-i jelentése.)

⁶⁷ *Engels*: Forradalom és ellenforradalom 53—54. l.

legszéttagoltabb országa s egyedüli olyan birodalma, amelyben az uralkodó nemzet az összlakosságnak számszerűen csak elenyésző töredékét — alig egyötödét — képezi, az osztrák polgárságot viszont elemi érdekek fűzik ennek a feudális századaiból fennmaradt idejétmúlt komplexusnak a fenntartásához, „hazaszeretete” sem emelkedhetik tehát a feudális birodalmi szemléletet meghaladó polgári nacionalizmus fokára: az osztrák polgárság még azokat az anyagi előnyöket is, amelyekkel különben a fejlődés nem valami nagy bőkezűséggel halmozta el eddig, elsősorban éppen a birodalomban élő nem-német népek alávettségének köszönheti, belenyugodni tehát esetleges különválásukba — ami pedig önként következne egy egységes német *nemzeti* állam létrejöttéből s Ausztriának ehhez történő csatlakozásából — nem hajlandó. Arról nem is beszélve, hogy egy ilyen egységes német államon belül az osztrák burzsoázia — s ettől joggal tarthat — maga is könnyen alávetettjévé lehetne a fejlettebb nyugat-német, sőt még a porosz burzsoáziának is.) És Schuselka nézetei természetesen nem találkozhatnak a Habsburg-birodalom elnyomott népeinek képviselői által hirdetett eszmékkel sem: a nemzetiségi mozgalmak ezidőtájt már birodalomszerte magasra ívelnek, s az össznémet szempontokat természetesen éppúgy figyelmen kívül hagyják, amint az összosztrák szempontokat is.

Schuselka tehát, hogy véleményét elfogadtassa, egyszerre több irányban is érvel. Először is igyekszik meggyőzni Ausztria különállásának német és osztrák-német híveit arról, hogy mind Ausztria, mind Németország érdeke azt kívánja meg, hogy az osztrák monarchia szorosabban csatlakozzék Németországhoz, s — mivel persze ő is az osztrák burzsoázia érdekeinek kifejezője lévén maga sem kívánja a soknemzetiségű Monarchia felbomlását — bizonyítani próbálja azt is, hogy az osztrák birodalom német jellegét a területén élő idegen, főleg szláv többségű lakosság nem mossa el. Az osztrák összbirodalom fogalma ellen tiltakozó s ezzel Ausztria leendő szétdarabolását elősegítő nemzetiségek törekvéseivel szemben viszont, ugyanebből a célból, olyan érveket igyekszik keresni, amelyek hatására belássák, hogy „az egyes osztrák népek, Németország s Európa szempontjából égetően szükséges, hogy az osztrák császárállam együtt maradjon . . .”,⁶⁸ s ők maguk is kívánják a Monarchiához s ezen keresztül Németországhoz fűző kötelékeik megerősítését.

Meglehetősen nehéz feladatra vállalkozik tehát Schuselka az *Ist Oesterreich deutsch?* megírásakor.

Mindenekelőtt az Ausztria különmaradásához ragaszkodó németeket bírálja és igazi, egész Németországot átfogó nemzeti érzés hiányának minősíti az Ausztriával szemben megnyilvánuló közömbösséget és ellenséges érzületet, s ennek eloszlatása érdekében kétségbeesett igyekezettel talál fel minden lehetséges, sőt nem egy lehetetlen érvet is. Hangoztatja a Monarchiának a történelem folyamán keleten és délkeleten betöltött, Németország szempontjából is fontos határvédő szerepét, sőt emlékeztet Ausztriának a Napoleon elleni harcokban való részvételére, s az asperni győzelemre is.⁶⁹ Egyébként — írja —, ha Németország feladja Ausztriát, ezzel éppen saját hivatásának betöltését teszi lehetetlenné. A németek tehát vegyék figyelembe Ausztria sajátos helyzetét, s a politikai átalakulást ne nehezítsék, hanem könnyítsék meg számára. Elsősor-

⁶⁸ Schuselka: Rückschritte 229—230. l.

⁶⁹ Ist Oesterreich 65., 6—8. l.

ban a német sajtónak feladata, véleménye szerint, hogy Ausztria és Németország viszonyának megjavításán fáradozzék.⁷⁰

A Monarchia és Németország között fennálló ellentétekért azonban az osztrák politikát is — s ezt még erősebben — hibáztatja. Múltánolja ugyan, hogy Ausztria belépett német tartományaival a Német Szövetségbe, de véleménye szerint európai állásának alárendelte német voltát. Készerűen állapítja meg, hogy az elzárkózási politika eredményeként Németország osztrák szempontból minden viszonylatban külföldnek számít. Hiába rajonganak sokan a közös német haza eszméjéért, ha közben az osztrákoknak kimondhatatlanul megnehezítik, hogy a német irodalmat tanulmányozzák, s a diákoknak a német egyetemekre iratkozását szigorúan tiltják. Már mutatkoznak is a Németországtól való elszakadás Schuselkát különösen szomorító következményei: a német császári korona letétele után az osztrák állam épületén repedések keletkeztek s a magyar, szláv nemzetiségek sorra emelik fel most fejüket, mert ők szeretnének Ausztriában uralkodni. Az osztrák monarchiának tehát, Schuselka szerint, ha nem akar eltűnni a történelemből, már csak az e téren jelentkező veszélyek miatt is szerves összeköttetésre kell lépnie Németországgal. Ausztriának legfőbb kötelessége egyébként is, hogy Németországgal és Németorszáért munkálkodjék, hisz német erőnek köszönheti egész létét. De ne akadályozó ólomsúlyként nehezédjék Németországra, mint eddig, hanem „az új hajnal fénye felé” a többi német állam előtt haladjon.⁷¹

Miután megalapozott és kevésbé megalapozott érveit felsorakoztatta annak a meggyőződésének igazolására, hogy a német egység létrejöttéhez az osztrák birodalom részvétele feltétlenül szükséges, most megpróbálja azt is bebizonyítani, hogy ez lehetséges is, s a Monarchia területén élő idegen népek majoritása miatt Németországnak nem kell lemondania Ausztriáról. Német-e Ausztria, és lehet-e német, ha a birodalom 35 milliónyi lakosságából csak 7 millió a németajkúak száma? Hogy erre a kérdésre határozott igennel válaszolhasson, bizony nem egy esetben erőszakolt számításokba és fejtegetésekbe bocsátkozik, amint ezt még a szudétánémet Josef Pfitzner is elismeri.⁷² Bonyolult és sokszor bűvészmutatványnak illő érvelések alapján arra a kívánt következtetésre jut, hogy „Ausztria német!”, számos nemzetisége, azoknak sem száma, sem műveltsége, sem érdeke nem zavarja meg a Monarchia német voltát, s nem akadályozhatja annak Németországhoz való szorosabb kapcsolódását.⁷³ S márcsak ezért is messzemenő vitákba bonyolódik azután a birodalom elnyomott népeinek egyes képviselőivel, különösen a cseh mozgalom mellé álló Leo Thun gróffal, valamint a lipcei *Slavische Jahrbücher* kiadójá-

⁷⁰ [Franz Schuselka:] Die preussische Verfassungsfrage und das nordische Prinzip. Von einem Österreicher. Jena (Frommann). 1845. 175. l.; Ist Oesterreich 11., 66., 5. l.

⁷¹ Ist Oesterreich 2—4., 63—64. l.; Schuselka: DPR 146—147. l.; Ist Oesterreich 63—64. l.; Franz Schuselka: Der Jesuitenkrieg gegen Oesterreich und Deutschland. Leipzig (Weidmann). 1845. 270. l.; Schuselka: DPR 148. l.

⁷² Pfitzner, 227. l. — A városi lakosságot például mindenütt németnek tekinti, úgyszintén a németül tudókat és német műveltséggel rendelkezőket, ahol viszont a német többséget sehogyan sem tudja bizonyítani, ott statisztikai kimutatásaihoz hozzászámítja az itt élő idegen népek érdekét, is, amely szerinte feltétlenül csak a Németországhoz való csatlakozás lehet.

⁷³ Lásd a II. (6—35. l.), III. (36—59. l.) fejezeteket, s a 67. lapot.

val, Jan Peter Jordannal,⁷⁴ a magyar nemzeti mozgalom képviselői közül pedig Lukács Mórival.⁷⁵

Schuselka tehát amikor sürgeti a német egység megteremtését s Ausztriának a többi német állammal való egyesülését, hazájában — mint Sribik is rámutat — meglehetősen egyedülálló,⁷⁶ nacionalista, vagyis a korszerű haladásnak megfelelő nézeteket vall. Teljes következetességet azonban, láthatjuk, még nála sem találunk: Schuselka meghaladja azt, ami saját társadalmi osztályában maradi annyiban, amennyiben a német egység szószólója lesz, annyiban azonban alapjában véve maga is rájuk marad az osztrák burzsoázia szemléletében bőségesen meglévő maradi vonásoknak, amennyiben maga is a soknemzetiségű Habsburg-birodalom korhadó kötelékeinek fenntartásáért kardoskodik — ha ebben nála alárendelten már korszerű, nacionalista nézetek is közrejátszanak. A német nemzeti egységet megteremteni s ugyanakkor fenntartani a nemzetietlen Habsburg-birodalmat természetesen súlyos ellentmondás s éppen ezért következetlenségek egész sorának lesz alapjává Schuselkánál is. Ezért nem képes még ő sem továbbjutni a német egység *általánosságoktan* mozgó követelésén, ezért nem képes közvetlen programot adni a német egység megteremtésének és közelebből Ausztria Németországba való beolvadásának mikéntjére nézve s ezért nem képes kézzelfoghatóan kifejezni, miben álljanak azok a „szorosabb kapcsolatok”, amelyek mellett pedig olyan szenvedélyesen tör lándzsát.

Az ausztriai szlávokról

A szláv népekkel Schuselka az *Ist Oesterreich deutsch?*-on kívül több munkájában is foglalkozik. A *szlávokról általánosságban* megállapítja, hogy messze elmaradtak a nyugati népek fejlődéséhez képest, s náluk mindeztideig nem tudott polgári élet és sajátos szláv műveltség és tudomány kialakulni. A polgári elem hiányát Schuselka a „szláv benső lényegből fakadó” dolognak tartja, vagyis nem Kelet-Európa ismert gazdasági hátramaradottságából, hanem valamiféle szláv fajisajátosságból eredezteti s ráadásul mindezt még el is túlozza. A nemzetiségek szószólóinak azt a helyes megállapítását, hogy hátramaradottságuk nagyrészt idegen elnyomás következménye, egyenesen tagadja, sőt, bár a nemzeti öntudat kibontakozását általánosságban véve — mint láttuk — szükségszerűnek ismeri el, amikor éppen a szlávok nemzeti mozgalmairól van szó, ezeket mégis hajlamos francia és német példák pusztá utánzására vezetni vissza.⁷⁷

Az *ausztriai szlávokról* szólván megállapítja, hogy mivel németek közé ékelődve s legtöbb helyen a németekkel erősen keveredve éltek és élnek, politikai és szellemi szempontok egyaránt szükségessé teszik számukra, hogy Németországgal szoros kapcsolatban maradjanak, sőt — minden valószínűség szerint — előbb-utóbb — mint szerinte ez már nagyrészüknél meg is történt —

⁷⁴ A Thun-vitára lásd *Schuselka*: Rückschritte 284., 286., 288—290. l.; Dr. Jan Peter Jordannal, a lipcei egyetemen a szláv nyelvek tanárával folytatott vitájára pedig: Uo. 290—292. l.

⁷⁵ A Lukács Mórival folytatott vitára lásd a 83. jegyzetet.

⁷⁶ *Heinrich Srbik*: Metternich, der Staatsmann und der Mensch. II. München. 1925. 207. l.

⁷⁷ *Deutsche Worte* 203—204. l.; *Ist Oesterreich* 21—22. l.

a német népbe fognak olvadni. Oroszország és Németország között teljesen lehetetlennek látja ilyen kis népcsoportok önálló állami létét, mert a két nagyhatalom egyike rövidesen úgyis maga alá gyűri s elnyeli őket. Az osztrák monarchia kebelén belül maradvá viszont nem kell lemondaniok sajátosságaik további kifejlesztéséről — állítja —, ebben csupán az általános államérdek korlátozná őket némileg, s ezért is bőséges kárpótlást nyújtana nekik egy ilyen hatalmas birodalomhoz való tartozásuk. Amúgy is Ausztriához köti s kell is hogy kösse őket németes műveltségük, amely a világkultúrával való kapcsolatot biztosítja számukra. Ezt a szlávok nagy része fel is ismeri és önként igyekszik a német nyelvet elsajátítani. Csak Prágában van szerinte egy kis csoport, amely ezzel ellentétes törekvéseket képvisel.⁷⁸

Szülföldjének, Csehországnak sorsát egyébként ő is valóban szomorúnak tartja s együttérzéssel szemléli, mert bár a csehek vitathatatlanul a szláv néptörzs legnemesebb ágát képezik s a világ kultúrtörténetében is tiszteletreméltó helyet vívtak ki maguknak, országuk a jelenkorra csaknem teljes egészében németté vált, állapítja meg már említett kétesértékű számításainak eredményeként. S véleménye szerint nem az a döntő, hogy a történelem folyamán a csehek legnagyobbbrészt Németországhoz vagy Ausztriához tartoztak, hanem hogy mindazt, ami Csehországot most híressé teszi, német lakosságának köszönheti; még a hírneves és sokat emlegetett cseh ipar is nagyrészt német. A német irodalom szerepét is félremagyarázza és túlbecsüli Schuselka, amikor azt állítja, hogy az játszik egyedül uralkodó szerepet Csehországban. S téved akkor is, amikor bár a cseh írók nyelv- és irodalomfejlesztő nemzeti törekvéseit tiszteletreméltóaknak és megalapozottaknak fogadja el, úgy látja, hogy azok pusztá ábrándok s a cseh népben nem találnak visszhangra.⁷⁹

A cseh nemzeti mozgalom radikálisabb csoportjával azonban — amelyben a legnagyobb veszélyt látja a német ügyre és Ausztriára nézve — már élesen szembehelyezkedik. Ezek a „cseh-mániákusok” — mondja felháborodottan — már nem elégednek meg azzal, hogy békésen fejlesszék kultúrájukat, hanem — képzeljük csak! — még a németeket is el akarják csehesíteni. Egész Csehországot szlávnak tekintik, sőt egy új szláv középbirodalomról álmodoznak, „amely Csehországot, Morvát és *legalább* Magyarország északi részét magába foglalná”. Ami viszont a pánszlávizmust illeti, ezt Csehországban egyáltalán nem tekinti veszélyesnek, hisz tapasztalata szerint csak egy egész kicsiny csoportocska lelkesedik valóban — részben meggyőződése alapján, részben azért, mert megnyerték valamilyen módon az ügy számára — ilyen eszmékért, s küld jelentéseket Oroszországba; ezeket azonban — úgy látja — maguk a csehek is megvetik és elítélik.⁸⁰

⁷⁸ Ist Oesterreich 23—24. l.; Schuselka : Rückschritte 273—274. l.; Schuselka : DPR 149. l.; Die preussische Verfassungsfrage 201. l.; Schuselka : DPR 150—151. l.; Ist Oesterreich 18., 25. l.

⁷⁹ Deutsche Worte 208—209. l.; Ist Oesterreich 27., 29—30., 32., 33—34., 27. l.; Schuselka : Rückschritte 280. l.; Ist Oesterreich 28. l.; Deutsche Worte 209. l. — Álláspontját a valóságban persze nem erősíthetik olyan általa felhozott példák, mint hogy Palacký német nyelven írja cseh történetét, sem az a helyes meglátása, hogy a cseh mozgalom vezetőinek nagy része nem gondol az Ausztriától való politikai elszakadásra. (Ist Oesterreich 33—34. l.) Ebben a kérdésben Pfitzner is elmarasztalja Schuselkát, különösen a cseh irodalomra vonatkozó nézeteit illetően (i. m. 227—228. l.).

⁸⁰ Ist Oesterreich 29. l.; Schuselka : DPR 141—142. l.; Ist Oesterreich 34. l. jegyz.

Magyarországról

A „tüzes temperamentumú” magyar néppel és a Magyarországon folyó eseményekkel szintén több munkájában foglalkozik Schuselka, sőt a magyar kérdést olyan fontosnak tartja Ausztria szempontjából, hogy *Oesterreich und Ungarn* címmel külön röpiratot is szentel neki.⁸¹ „Nagyon figyelemreméltó a magyar nemzetiség — írja. — Gyökér és kapcsolat nélkül, származásának ismeret nélkül él négymillió magyar, belsőleg és külsőleg felöltő sajátossággal formálva szlávok és németek között és büszkeséggel és izzó féltékenységgel ragaszkodik nemzetiségéhez . . .”⁸² Magyarországon három nemzetiség uralkodik: a magyar politikai jogai, a szláv száma, a német pedig kultúrája tekintetében minősíthető uralkodónak. A magyarok — állapítja meg lekicsinylően — akár a szlávok, szintén elmaradtak a nyugati fejlődéshez képest s ők is főleg nemesekre és jobbágyokra oszlanak; Magyarország egész művelt polgársága manapság — azt lehet mondani — német. Az országban lakó kétmilliónyi német a jelentősebb városokban vagy nagyobb kerületekben összefüggő, zárt tömegben él, mint például az anyaországhoz való ragaszkodásukat mind a mai napig megőrző s kertként művelt földjüket hősiesen védelmező erdélyi szászok, akiknek fontos küldetéséről a németországiaknak nem volna szabad megfeledkezniük. Véleménye szerint Magyarországon a nemesebb mezőgazdaság, az ipar, a művészeti és tudományos élet is csak németektől vagy németes műveltségű szlávoktól indul ki, s úgy látszik, a magyar irodalom újabb fejlődésével sincsen tisztában, mert azt állítja, hogy az csak német munkák utánérzésére vagy fordítására szorítkozik. Ilyen és hasonló megfontolások alapján valóságos csodának minősíti azt is, hogy a kis magyar nép eddig megőrizhette s a jövőben megőrizhesse nemzeti sajátosságait, a két másik nemzetiség elnyomására és kiszorítására irányuló próbálkozásait pedig már egyenesen vakmerő vállalkozásnak nevezi.⁸³

⁸¹ *Oesterreich und Ungarn*. Leipzig (Weidmann). 1843. 65 l.

⁸² *Deutsche Worte* 209. l.

⁸³ *Ist Oesterreich* 37., 43—47. l.; *Oesterreich und Ungarn* 6—8. l.; *Schuselka*: *Rückschritte* 269—270. l. — *Lukács Mór*ic Populationsverhältnisse in Ungarn und Siebenbürgen című cikkében (*Allgemeine Zeitung*. Augsburg. 1843. dec. 5—6., 339—340. sz. mell. — Kiadva: Lukács Mór'icz Munkái. Összegyűjt. Gyulai Pál I. Bpest. 1894. 155—162. l.) erősen vitatja Schuselkának az *Ist Oesterreich*ben szereplő számadatát, hogy az erdélyi szászokkal szemben a magyarok alkotmányellenesen jártak volna el. Egyébként elismeri, hogy Magyarország művelődés tekintetében sokat köszönhet a német irodalomnak s hogy Németország valóban több kiváló tudóst és költőt tud felmutatni (persze, mondja, 30 millió között feltétlenül több akadhat is, mint 5 millió között), a magyarországi németek műveltségbeli fölényét azonban a leghatározottabban kétségbevonja s megállapítja, hogy a magyarok intelligenciabeli vezető voltát igazolja az újabb idők egész politikai mozgalma, amelyben az elsősorban magyar elem, a közép-nemesség a szabadelvű eszmék hordozója.

Schuselka erre lényegében elismételve előzőleg kifejtett nézeteit meglehetősen óles hangon válaszol s különösen a németek gazdasági és szellemi előbbrevalóságát hangsúlyozza (*Der Verfasser der Schrift*: „*Ist Oesterreich Deutsch?*”: *Das deutsche Element in Ungarn und Böhmen*. A.Z. 1843. dec. 23—24., 357—358. sz. mell.).

Lukács egy lapalji jegyzetben felel (*Der Ungarische Reichstag*. A.Z. 1844. jan. 9., 9. sz. 69—70. l. — Kiadva uo. I. 179—180. l. jegyz.) többek között annak tulajdonítva *Schuselka* lebecsülő megjegyzéseit, hogy a magyarok politikai és irodalmi viszonyait nem ismeri. Egyúttal kijelenti, hogy a jövőben nem kíván olyan hírlapi támadásokra reagálni, amelyek csak ismétléseket és ferdtéseket tartalmaznak. — Megjegyzendő, hogy *Schuselka* újabb válaszát az *Allgemeine Zeitung* nem volt hajlandó közölni (vö. *Schuselka*: *Rückschritte* 286—288. l.).

A magyar nép — írja — visszamaradásának fő okait a többi nemzetiség jelenlétében s méginkább az Ausztriával fennálló kapcsolatában látja. A magyarok úgy gondolják, hogy Ausztriával való összeköttetésüknek köszönhetik számos terhes kötelezettségüket, s önállóságuk elvesztését. Mivel ő e panaszok jogosságát ismert felfogásának megfelelően mindenáron meg akarja cáfolni, a magyarok ellen több Ausztriában elterjedt vádat átvesz.⁸⁴ Nem látja meg az osztrák kormánynak Magyarországon folytatott elnyomó gazdaságpolitikáját sem, ellenkezőleg: pusztán természeti adottságnak tekinti azt, hogy az ország az osztrák ipar jó piacává vált, s amiatt, hogy az osztrák birodalom egyéb — abszolút rendszerű — tartományai a magyar területeknél magasabb színvonalat értek el, Magyarországot illetve a magyar alkotmányt teszi felelőssé, sőt azt sem állítja, mondani, hogy ez mintegy azt bizonyítja, Magyarország az, amely Ausztria haladását gátolja.⁸⁵

E vádak ismételtetésén kívül azonban az osztrák politika Magyarországon elkövetett hibáival is foglalkozik. „... Nyíltan kimondjuk, hogy semmiképpen sem dicsérjük vagy védelmezzük mindazt, amit Ausztria Magyarországon tett, és még kevésbé azt, amit elmulasztott. Ausztria késlekedő és várakozási rendszerével . . . magának is, Magyarországnak is sok kárt okozott, ezáltal egészében, különösen azonban Magyarországon, messze visszamaradt attól az állapottól, amelyre kedvező helyzete folytán . . . hivatott.”⁸⁶ Magyarországon Ausztriának — véleménye szerint — kezdettől fogva alkotmányos úton kellett volna kormányoznia s attól sem kellett volna félnie; hogy emiatt a többi tartományokban is szükségessé lesz a politikai jogok megadása. De ha elismeri is, hogy az osztrák politika súlyos hibákat követett el Magyarországon, az udvarnak a reformok iránt újabban tanúsított engedékenységeben a mostani kormány jó útra térését, és a kormány saját kezdeményezését fedezi fel s ezért rossz néven veszi a magyar rendektől, hogy bizalmatlanul és ellenségesen szemlélik a bécsi politikát, nem akarják elfelejteni sérelmeiket elutasítván a „felénk nyújtott kezét”. Holott — véleménye szerint — a kölcsönös megbékélés kötelessége mindkét félnek.⁸⁷

A magyarok azonban erejüket eredménytelen törekvésekre pazarolják, amelyekkel hazájukon belül s kívül ellenségeket szereznek maguknak. Megsértik Ausztriát és Németországot s ezzel egyetlen természetes támaszukat ássák alá s megláztatják azt a köteléket, amely őket a kultúrával összeköti.⁸⁸ Holott nincs nevetségesebb, mint a magyar országgyűlés Pozsonyban: az ülésterem-

⁸⁴ Oesterreich und Ungarn 20., 26. l. — A Magyarországra nehezedő terhek említésekor például ő is csak az államkasszába folyó adókat veszi figyelembe, s ennek alapján azt állítja, hogy a magyar részről befolyó 17 milliónyi összeg legnagyobb részét — bár ez természetesen az egész birodalom javát is szolgálja — a magyar katonai hatalomra költik (uo. 50. l.).

⁸⁵ Oesterreich und Ungarn 51., 25—46. l. — Átveszi a magyaroknak az állami szolgálat terén való előnybenrészesítéséről hangoztatott nézeteket is, s — megelégedve arról, hogy a magyar ellenzék tagjainak hivatalviselését lehetetlenné teszik — azt állítja, hogy a magyarok, ha megfelelő képzettséggel rendelkeznek, az egész birodalom területén megfelelő állásokat szerezhetnek maguknak, míg magyarországi tisztségeket nem-magyarok egyáltalán nem viselhetnek (uo. 51. l.).

⁸⁶ Oesterreich und Ungarn 20. l. — Élesen elítéli többek között a magyarországi protestánsok üldözését, valamint a „töröktől Németország által és részére visszahódított” Magyarország földjén a magyarok nemzeti önállósága ellen annakidején megkísérelt erőszakos támadásokat (uo. 42. l.).

⁸⁷ Uo. 22—23., 42—43., 26., 44. l.

⁸⁸ Uo. 14—15. l.

ben a mozgalom „bajszos” vezetői még német idézeteket sem tűrnek meg, este azonban a német színházban ülnek s elragadtatva szórakoznak a bécsi vicceken.⁸⁹ A magyar nemzeti mozgalom vezetői erőt éreznek magukban arra, hogy a nagy európai népekhez hasonlóan viselkedjenek, pedig messze elmaradtak a fejlődésben, s Magyarország szomorú helyzete nagyrészt öncsaló büszkeségüknek s annak a következménye — mondja sok szemőntből mégis jogos bírálataiban —, hogy hazájuk felemelésén inkább szép szavakkal, mint tettekkel és áldozatokkal akarnak munkálkodni. Részben helytálló az a szemrehányása is, hogy a magyarok makacsul és aggályoskodóan ragaszkodnak alkotmányuk betűihez s e betűkkel együtt annak régi barbár szelleméhez is, a benne foglalt fejlődési csírák kibontakoztatását azonban elhanyagolták, holott az alkotmány megadta számukra a reformjavaslatok tételének jogát. Abban az állításában azonban már erősen téved, hogy a magyarok, ha ehhez a jogukhoz erősebben ragaszkodtak volna, a legfontosabb reformokat — például a polgári és paraszti rend felemelését, a jogügy megjavítását, a népoktatás kifejlesztését — már régen kivívhatták volna, az előző évek magyar országgyűléseinek története ugyanis az ellenkezőt bizonyítja. A magyar nyelv államnyelvvé tételére irányuló törekvéseket is egyoldalúan ítéli meg: elismeri ugyan annak szükségességét, hogy a holt latin nyelv helyett élő nyelvet alkalmazzanak, viszont — bár, látuk, nagyon is tisztában van egyébként azzal, milyen fontos minden nép számára a nemzeti nyelv megőrzése —, mivel Magyarországon a német kultúrát látja uralkodónak, a magyar nyelv uralkodóvá tételét pedig a nagyszámú szláv és német lakosság miatt úgy is reménytelennek véli, helyesebbnek és természetesebbnek tartaná, ha a német nyelvet használnák az állami életben, már csak azért is, mert ez az itt élő idegenajkú lakosságot sem sértené.⁹⁰

A magyarok azonban azt kívánják, hogy a szlávok legalább is nagy szerencsének tartsák, ha a nemes magyar népbe olvadhatnak. Állandóan nemzeti jogokról és nemzeti szabadságról harsognak, de ezt a szabadságot csak maguknak akarják s idegen nemzetiségeiket elnyomják — ítéli el Schuselka alapján helyesen a magyarosítási törekvéseket, csak megelégedik arról, hogy nála is nem egyszer előfordul ilyen következtetés. Erőszakos elnemzetietlenítés — folytatja — nagyobb tömegben önmagában is lehetetlen dolog. Ezt maguk a magyarok is bebizonyították, bár az osztrák kormány sokkal nagyobb anyagi és szellemi erőket tudott velük szemben alkalmazni, mint amilyenekkel ők a szlávok magyarosítását megkísérelhetik.⁹¹ „... Mindenki maradjon meg nemzetiségénél, ha akar és szellemileg képes, de senki se merészeljen egy másikat erőszakkal megfosztani nemzetiségétől,” — írja. Igaz, „mindenütt, hol nemzetiségek érintkeznek, vagy keverednek, minden bizonnyal harc fog támadni, de ez éppenséggel csak szellemi harc legyen.”⁹² A beolvasztási kísérleteket még magasabb kultúrfokon álló népeknél is el kell ítélni, ha csak azok nem a természetes szellemi áthatolás békés útján történnek.⁹³

⁸⁹ [Franz Schuselka:] Briefe einer polnischen Dame (1840—1846). Leipzig (Mayer). 1846. 77. l.

⁹⁰ Oesterreich und Ungarn 3., 23., 24. l.; Ist Oesterreich 41—42. l. — Vö. Oesterreich und Ungarn 7. l.; Schuselka: Rückschritte 268—269. l.; Schuselka: DPR 152. l. jegyz.

⁹¹ Oesterreich und Ungarn 4., 3. l.; Ist Oesterreich 39—40. l.; Oesterreich und Ungarn 9—11. l.

⁹² Ist Oesterreich 39. l. Vö. Oesterreich und Ungarn 11. l.

⁹³ Oesterreich und Ungarn 11. l.

Ezért a magyarok emeljék inkább saját nemzetüket, fejlesszék iparukat, tudományos életüket, nemzetiségeikkel pedig csak a szellemi nemesedésben versenyezzenek. Ezen az úton inkább megszerezhetik nemzetiségeik tiszteletét és vonzódását, sőt e természetes úton könnyebben hódíthatnak a magyar ügy számára még idegenajkú állampolgárokat is. Erőszakos magyarosítási törekvéseik viszont nemcsak az igazságot és emberi erkölcsöt sértik s céljukat tévesztik, hanem politikai szempontból is helytelenek. A magyarok nagyrésze ugyanis csak azért hajlandó ezekre a nemzeti túlkapásokra, mert — a cári birodalom szándékát szerinte helyesen ismerve fel — félti nemzetét Oroszország évről évre jobban fenyegető előretörésétől. A földjükön élő szláv lakosság megbántásával azonban éppen ellenkező eredményt érnek el: felidézik az elnyomott népek magyar-gyűlöletét s a cárizmus karjaiba kergetik őket. Ráadásul persze az orosz veszéllyel semmiképpen sem birkózhatnak meg egyedül, csak Ausztria és Németország segítségével.⁹⁴ Ezért is helytelen az Ausztriától való függetlenedésre irányuló mozgalmuk, hisz Magyarországnak — mint az ausztriai szláv országoknak is — csak egy kérdést lehet feltenni: „Magyarok! németekké vagy oroszokká akartok-e lenni?”⁹⁵ Az Ausztriától elszakadt kis Magyarország egész további léte kérdésessé válnék ugyanis. Mindkét oldalon jó szomszédságért kellene könyörögnie s számtalan igazságtalanságot elviselnie, válságos időkben pedig „szükségképpen a szomszédok egyikének uszályába kellene vettetnie magát, rendszerint a harc színterévé és elővédjévé kellene lennie. Sorsa azonban egyaránt szomorú, akár a szerencsével akár a szerencsétlennel volna összekötve. Ha a szerencsés oldalon állna, bizonyára segítenie kellene kiharcolni a szerencsét, anélkül, hogy annak gyümölcsét is együtt élvezhetné, sőt a szerencsés megnövekedett erőfölényétől még jobban kellene félnie, mint annakelőtte. Ha viszont a szerencsétlen oldalán állana, akkor a szerencsétlenségbe őt is bele-rántanák, sőt bizonyára még áldozatul is odavetnék, hogy a szerencsétlenséget elhárítsák.”⁹⁶

Így a magyarok sorsa tragikusnak látszik: vagy a történelemből való elmúlás lassú halálát fogják halni, vagy eldöntő harcra kelnek, akkor pedig dicősséggel pusztulnak el.⁹⁷ Senki sem kívánhatja azonban pusztulásukat, hisz Európa civilizált államközössége számára ez mind politikai, mind kultúrtörténeti szempontból érzékeny veszteséget jelentene. A szabadságszerető magyar nép politikai tekintetben Ausztria és Németország erős segítőtársa Kelet ellen, „etnográfiai vonatkozásban pedig ez a tüzes és bátor nép elszigetelt sajátosságával a legritkább nevezetességekhez tartozik, s e sajátosságok kifejlesztése nyelvében, műveltségében és irodalmában felettébb érdekes hozzájárulást jelent majd Európa kultúrtörténetéhez”.⁹⁸ Magyarországnak tehát, hogy az említett veszélyektől megóvja magát, szorosan Ausztriához kell kapcsolódnia, ami különben is számos előnyt jelent számára.

⁹⁴ Ist Oesterreich 39—40. l.; Oesterreich und Ungarn 17., 63. l.; Ist Oesterreich 40—41. l.; Oesterreich und Ungarn 4., 14—16. l.; Die preussische Verfassungsfrage 294. l.; Oesterreich und Ungarn 14—15. l.; Ist Oesterreich 38. l.

⁹⁵ Franz Schuselka: Mittelmeer, Ost- und Nordsee. Leipzig (Weidmann). 1845. 313. l.

⁹⁶ Oesterreich und Ungarn 61. l. Vö. Ist Oesterreich 13., 49—50. l.; Oesterreich und Ungarn 59—60. l.

⁹⁷ Deutsche Worte 209—210. l.

⁹⁸ Ist Oesterreich 48—49. l. Vö. Oesterreich und Ungarn 14. l.

Schuselka elismeri ugyan azt is, hogy Ausztriának is nagyon fontos Magyarország megtartása, de azt bizonygatja, hogy az Ausztriához tartozás Magyarország számára még sokkal fontosabb, mert a Monarchia Magyarország nélkül is európai értelemben vett nagyhatalom maradhatna, Magyarország viszont Ausztria nélkül tönkremenne. Egyszóval mindketten egymásra vannak utalva, s ennek megfelelően a következő feladatok hárulnak egyrésztől Magyarországra, másrésztől a kormányra: Magyarország legyen nemzetiségei iránt igazságos s egyesüljön erősen és bensőségesen Ausztriával, az osztrák kormány viszont szintén adjon politikai jogokat nemzetiségeinek s általában minden vonatkozásban legyen liberális, de ne feledkezzék meg arról, hogy fő támasza nyugaton van, s ezért valóban és erősen kapcsolódjék Németországhoz.⁹⁹ „Szabad Magyarország szabad Ausztriával állami egységben összekötve és egyúttal Ausztriával együtt Németország szövetséges társaként, ez a feladat, amelynek megoldásától Magyarország és Ausztria üdve függ.”¹⁰⁰

Ausztria olasz és lengyel tartományairól

Ami *Lombard—Velencét* és *Dalmáciát* illeti, róluk is azt állapítja meg ugyan Schuselka, hogy szintén nem hátráltathatják Ausztriát a Németországhoz való kapcsolódásban, ezeknek a tartományoknak a megtartását azonban nem tartja olyan döntő fontosságúnak a Monarchia nemzetközi helyzete szempontjából, mint a szláv és magyar területet két. *Lombard—Velencét* egyébként úgy tekintve mint amely az osztrák birodalomnak nemcsak legifjabb, de egyben legtöbb nehézséget okozó tartománya, a kormány itteni politikáját nagyjában-egészében helyesli, s úgy véli, hogy az az olasz nemzetiséget jobban megbecsüli a többenél, mégsem hiszi, hogy ezzel az olasz egység gondolatát elaltathatja.¹⁰¹

Ausztriának az egyéb olasz területekkel kapcsolatos politikáját, és befolyását viszont sokban támadja. Elítéli például, hogy a Monarchia Itáliában mindig csak a fejedelmek védőjeként lép fel, a népek érdekében azonban soha, s ezzel az olasz nép szemében egyre gyűlöletesebbé válik. Amennyiben az osztrák kormány a francia befolyástól próbálja megóvni Olaszországot — mondja —, ezt az olaszok szempontjából is csak helyeselni lehet; de ha ugyanakkor a szerencsétlen helyzetben lévő olasz népet állandó szellemi gyámságban tartják s meggátolják megerősödését és felemelkedését, ezzel nemcsak hogy Franciaország felé terelik reményeit, hanem méltatlanul is járnak el vele. Ausztria tehát ne gátolja ezt a felemelkedést és egyesülést, sőt inkább segítse elő — biztatja a kormányt —, hisz a leendő erős és nyugodt Olaszország kevésbé válhatik Franciaország eszközévé, mint a jelenlegi szétszakított. Véleménye szerint azonban az egyesítés esetén sem kellene Ausztriának olasz tartományait elveszítene, hanem mivel Németország és Olaszország viszonyai nagyon hasonlatosak, esetleg minden további nélkül „tagja lehetne a német és egyszersmind egy olasz szövetségnek is; ténylegesen természetétől fogva hivatott arra, hogy Németország és Itália között az átmenet és közvetítő szerepét töltsse be.”¹⁰²

⁹⁹ Oesterreich und Ungarn 60. l.; Ist Oesterreich 50. l.; Oesterreich und Ungarn 17—18. l.; Ist Oesterreich 49., 48. l.; Oesterreich und Ungarn 51., 44—45., 51., 52—56., 62—65. l.

¹⁰⁰ Oesterreich und Ungarn 65. l.

¹⁰¹ Ist Oesterreich 59. l.; Deutsche Worte 196. l.; Ist Oesterreich 54., 57., 55. l.

¹⁰² Deutsche Worte 196. l.; Ist Oesterreich 55—57. l.

Lengyel tartományait Ausztria jogellenesen, erőszakkal szerezte meg, s rég bebizonyosodott már, hogy öncsalás volt a politikai szükségszerűsége való hivatkozás, amellyel ezt az égbekiáltóan erőszakos tettet mentegetni próbálták. S bár az osztrák kormány Schuselka szerint sokat tett Galícia fejlődése érdekében — német telepésekre, mintagazdaságokra és német hivatalnokokra gondol itt —, mégis mindig terhelni fogja lelkiismeretét ez igaztalan úton szerzett birtoka. Ha Lengyelország helyreállítása érdekében a Monarchia megválnék ettől a tartományától, ez nagy erkölcsi előnyéhez képest csak látszólagos veszteség volna számára s hatalmát aligha csorbíthatná. Galícia birtoklásával ugyanis Ausztriának egyetlen szempontja csak az Oroszország elleni védekezés lehet, de éppen ha Galiciát feladná, nyerhetné meg azt könnyen az orosz birodalom elleni védőbástyául. A lengyelek a németekkel ezen a téren sohasem kerülhetnek ellenséges viszonyba, s többet használnak Németországnak, ha igazi lengyelek maradnak mindhalálig.¹⁰³

Az ausztriai nemzetiségek helyzetének részletes elemzéséből — mint arra már utaltunk — meggyőződésének megfelelően azt a végkövetkeztetést vonja le Schuselka, hogy — az olasz tartományok, de méginkább Galícia kivételével — a nem-német tartományok számára is döntően fontos az osztrák birodalom keretei közötti megmaradás, sőt a cárizmus részéről fenyegető veszélyek miatt a Monarchiának Németországhoz való szorosabb kapcsolódását az ő érdekük is megkívánja. Ausztriának azonban, hogy népeit valóban megnyerje, véleménye szerint változtatnia kell politikáján s meg kell barátkoznia a haladás gondolatával. Ebből a szempontból nem ért egyet Schuselka azzal a szélteben elterjedt nézettel, hogy Ausztria éppen számos nemzetisége miatt nem léphet a politikai és szellemi szabadság biztosításának útjára, sőt szerinte éppen ez teszi számára szükségessé a liberalizálódást. Ez és csakis ez lehet az egyetlen kötelék — véli —, amely az osztrák elnevezés miatt berzenkedő s szegyenkező népeket a Monarchiához fűzheti, és kialakíthatja bennük az osztrák állami öntudatot.¹⁰⁴

Schuselka tehát, ha számos megfontolás alapján, s nem utolsósorban sajátos „osztrák-német” nacionalizmusa hatására az osztrák monarchia területén élő nem-német népeket — szembeszállva a nemzetiségi mozgalmakkal — mindenáron Ausztria keretein belül akarja is megtartani, liberális szemléletének megfelelően politikai és nemzeti jogokban kívánja őket részesíteni, s ez feltétlenül érdemének tekinthető. Más kérdés azonban az, hogy elgondolása mennyiben tükrözi a való állapotokat, s mennyiben tekinthető reálisnak.¹⁰⁵

¹⁰³ Ist Oesterreich 50—54. l.

¹⁰⁴ Uo. 65—66., 61—63. l.; *Schuselka*: Mittelmeer 249. l.; *Schuselka*: Jesuitenkrieg 267., 268—269., 265—266. l.; *Schuselka*: Mittelmeer 249—250. l.; *Schuselka*: Deutsche Fahrten I. 36. l. Vö. Oesterreich und Ungarn 65. l.

¹⁰⁵ *Raimund Friedrich Kaindl* is erősen kétségbevonja (Oesterreich, Preussen, Deutschland. Wien. 1926. 64. l. 21. jegyz.) Schuselkának azt az állítását, hogy Ausztria minden veszély nélkül a politikai szabadság útjára léphetett volna. Téved viszont abban az állításában, hogy Schuselkát, amikor azt mondja, hogy a nemzetiségeket politikai jogokkal szorosabban lehetett volna Ausztriához kapcsolni, erősen befolyásolták a csehek nézetei. Ez nem áll, bár egyébként ebben a kérdésben Schuselka véleménye nagyrészt megegyezik a cseh mozgalom vezetőivel. *Paul Molisch* (Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie. Jena. 1926. 38. l. Vö. 34—35. l.) szintén azt hiányolja Schuselkánál és kortársainál, hogy nem látták világosan a helyzetet s nem tárták fel, milyen legyen Ausztriának nem-német

Az orosz veszély ellen

Úgy látszik azonban, Schuselka, bármennyire vigasztalja is magát azzal, hogy az ausztriai szláv népek körében Oroszország nem számíthat nagy rokonszenvre, talán mégsem olyan biztos a dolgában, legalább is a cári Oroszország részéről a Monarchiát és Németországot fenyegető veszélyeket a lehető legkomolyabbnak tartja, s ezért nemzete védelmében sikraszállva már első röpiratainak egyikét, a *Die orientalische das ist Russische Frage*t ennek a kérdésnek szenteli.¹⁰⁶ Hogy az osztrák kormányt engedékeny politikájára megváltoztatására bírja, részletesen, sőt nem egy esetben túlzó módon és temperamentumból is fakadó szenvedélyes Oroszország elleni kitérőekkel meg-megszakítva ecseteli a cárizmus terjeszkedő szándékait. Oroszország — írja — Nagy Péter óta egységes, a történelemben példa nélkül álló hatalmas világbirodalom létrehozásán fáradozik s Európában is uralkodó szerepet kíván játszani. S mivel az európai hatalmak az orosz birodalom felemelkedését nem tartották veszélyesnek, sőt inkább a civilizáció győzelmének tekintették, ezzel lehetővé tették a cári Oroszország számára, hogy a Balti- és a Fekete-tengeren előnyökhöz jusson s egészen Németország szívéig hatoljon; most pedig Poroszországra nehezede és Ausztria nagyobb részét átkarolva a Jeges-tengertől a Duna területéig terjedő óriási területen támadásra készen áll.¹⁰⁷

A cárizmus terjeszkedő politikájának legfőbb rúgóját Schuselka a cárok nagyravágásában, valamint — meglehetősen naívvul — abban látja, hogy a birodalom a világhatalmak csodálatát szeretné erőszakos fellépésével elnyerni. Ezenkívül a cári hódító politika és németellenesség számos igazi vagy vélt belső és külső okát is felsorolja. Véleménye szerint többek között az orosz és a határtartományokban élő nép szörnyű nyomora és elégedetlensége is szüntelen külső harcra és hódításokra készíti a cárokat, hogy ezzel némiképpen kárpótolják nélkülöző népüket s a győzelmek mámorával eltereljék figyelmét az ország belső elmaradottságáról.¹⁰⁸

S bár az orosz terjeszkedés több nagyhatalom érdekét is sérti, leginkább és legközvetlenebbül Poroszországot és Ausztriát fenyegeti keletről és délkelet-

népeihez való viszonya, sem azt, hogyan lehet ezt az állást összeegyeztetni Ausztriának Németországhoz való szorosabb kapcsolódásával. Nagyjából egyetért velük *Otto Wagner* (Mitteleuropäische Gedanken und Bestrebungen in den vierziger Jahren [1840—1848]. Inaugural-Dissertation. Marburg. 1935. 25. l. Vö. 21—22. l.) is, megállapítva, hogy a polgári szabadságjogok biztosítása és a műveltség elterjesztése nem vezetett volna a Schuselka által remélt eredményre. Az ausztriai nemzetiségek nemzeti öntudata ettől csak nagyobb lángra kapott volna, s még kevésbé elégedtek volna meg a nemzeti és kulturális autonómiával, hanem politikai önállóságra törekedtek volna feltétlenül. Úgy látja, e „veszélyeket” valóban legyőzhette volna Ausztriának Németországgal való szerves összekapcsolódása, erősen hiányolja azonban, hogy Schuselka arra a döntő kérdésre, hogy ez hogyan menjen végbe, semmit sem tud mondani.

¹⁰⁶ *Schuselka*: Rückschritte 230. l. — *Die orientalische, das ist Russische Frage*. 86 l.

¹⁰⁷ *Schuselka*: DPR 160—162. l.; *Orientalische Frage* 6—7. l.; *Die preussische Verfassungsfrage* 295—296. l.; *Schuselka*: DPR 176. l.; *Orientalische Frage* 5., 24—26., 18—20. l.; *Schuselka*: DPR 166. l.; *Schuselka*: Jesuitenkrieg 264. l. — Vö. *Orientalische Frage* 18. l.; *Schuselka*: DPR 168. l.; *Die preussische Verfassungsfrage* 297. l.

¹⁰⁸ *Orientalische Frage* 18., 23. l.; *Schuselka*: DPR 167. l.; *Die preussische Verfassungsfrage* 297. l.; *Orientalische Frage* 22. l.; *Die preussische Verfassungsfrage* 297. l. *Orientalische Frage* 69., 17., 21—23. l.; *Schuselka*: DPR 168—171. l.

ről, bármennyire tagadják is ezt egyes német írók. Ha tehát továbbra is akadálytalanul folytathatja ténykedését, akkor a keleti-tengeri német tartományok — amelyek eddig az Oroszország elleni védőpajzs szerepét töltötték be — rövidesen teljesen elvesznek Németország számára s az orosz hatalom a tulajdonképpeni Németország földjéig hatol. Ebben az esetben pedig Poroszország — amelyet már most is erősen befolyásol az orosz birodalom — könnyen válnék orosz előőrssé.¹⁰⁹

A másik német államot, Ausztriát viszont két oldalról is fenyegeti a cári hódító politika: nemcsak keleti határán, hanem délkeleten, Törökországban is veszélyezteteti érdekeit. A cári becsvágy legfőbb célja Konstantinápoly megszerzése, s a kelet-római császárság helyreállításának eszméjével s nemzeti és vallási jelszavaival már eddig is számos hívet tudott magának toborozni a balkáni népek körében.¹¹⁰

A legszomorúbb azonban Schuselka szerint az, hogy a cári Oroszország nemcsak Németország külső határait fenyegeti, hanem a belső német ügyekre is befolyást gyakorolhat. „Oroszország óvja Poroszországot Ausztriától, Ausztriát Poroszországtól, a kis német államokat Ausztriától és Poroszországtól, és Ausztriát és Poroszországot a kis államok francia liberalizmusától!”¹¹¹

A Monarchia számára pedig különösen azért veszélyes az orosz politika, mert szláv lakossága körében — mint szláv nagyhatalom — a pánszlávizmus eszméjével is tud magának híveket szerezni.¹¹² De egyházi eszközöket is sikerrel használhat s használ is fel Oroszország befolyásának növelése érdekében, hisz a Monarchia szláv lakosságának nagy része görög-keleti vallású lévén, egyházfőjeként tiszteli a cárt.¹¹³

Oroszország tehát minden módon terjeszkedni próbál az európai nagyhatalmak s különösen Németország rovására. A nagyhatalmak azonban Schuselka véleménye szerint, még ha egyesek közülük tisztában vannak is ennek veszélyeivel, nem folytatnak megfelelő politikát vele szemben. Ausztria például látja ugyan, hogy milyen következményeket rejt számára az orosz szomszédság, de tevékenységében ez még nem tükröződik, s az osztrák politika mindig a rövidebbet húzza Oroszország ellenében.¹¹⁴

Schuselka szerint a nagyhatalmak határozatlanságból és egyenetlenségből eredő tétlenségének mihamarább véget kell vetni.¹¹⁵ S rögtön fel is válaszolja a keleti viszályok rendezésének általa elképzelt módjait, amelyekről ugyan maga is találóan megállapítja, hogy „azok természetesen mind csak

¹⁰⁹ Schuselka: DPR 188—189. l.; Orientalische Frage 46., 30—33. l.; Schuselka: Mittelmeer 146—150. l.

¹¹⁰ Orientalische Frage 34—39. l.

¹¹¹ Schuselka: DPR 182. l. jegyz.; Orientalische Frage 43. l.; Schuselka: DPR 177. l.; Die preussische Verfassungsfrage 298. l.; Schuselka: Mittelmeer 72—73. l.

¹¹² Ha a pánszlávizmus gondolata az ausztriai szlávok között egyelőre nem terjed is túlságosan nagy méretekben, mégis egyre több szószólója akad, mondja Schuselka. Erre mutat Kollár *Slávy Dcerája*, Gaj felhívása az orosz nyelv tanulása érdekében, sőt a csehek között is szaporodnak e gondolat hirdetői; a galíciai mértékletességi egyetemes szintén Oroszország céljait szolgálják. (Orientalische Frage 34. l.; Schuselka: DPR 228—229. l.; Orientalische Frage 41. l.; Die preussische Verfassungsfrage 300., 314. l.; Schuselka: Jesuitenkrieg 180. l.)

¹¹³ Orientalische Frage 40. l.; Die preussische Verfassungsfrage 301—302. l.

¹¹⁴ Orientalische Frage 58—59., 60—66. l.

¹¹⁵ Uo. 70—73. l.

egy szoba-politikus tervei".¹¹⁶ Elgondolása pedig a következő: a négy nagyhatalom s mindenekelőtt Poroszország és Ausztria fogjon össze, a nemzetközi jog nevében lásson hozzá a lengyel és a török kérdés megoldásához, s a politikai egysúly fenntartása érdekében bírja Oroszországot visszavonulásra.¹¹⁷

Ezek azok a kérdések, amelyekkel Schuselka mint szerinte legégetőbbekkel a *Deutsche Wort*t követő első három röpiratában részletesebben foglalkozik.

Hazai közjáték

Háromnegyedéves németországi tartózkodás után Schuselka 1843 augusztusában hirtelen kénytelen hazautazni Ausztriába. Ennek egyik oka az, hogy mivel külföldön kiadott röpiratai felkeltették az osztrák kormány figyelmét, a Monarchia drezdai követe megtagadja útlevelének meghosszabbítását. De hazatérését sürgeti idős édesanyja is, aki már nagyon vágyik messzire szakadt fia látására. A fiatal író tudja ugyan hazai levelekből, hogy a hatóságnak már tudomására jutott, ki a *Deutsche Worte* szerzője, s a *Leipziger Allgemeine Zeitung*ban megjelent néhány cikkét is ismerik, mégis nyugodt lelkiismerettel vág neki az útnak, mert fűti az az öntudat, hogy munkáiban mindig az igazságot kereste. Regensburgtól a Dunán ereszkedik lefelé, s Nußdorfban kiszállva, anélkül, hogy útlevelét bemutatná, édesanyja lakóhelyére, a Bécs melletti Klosterneuburgba siet. Így Bécsben hivatalosan nem értesülnek hazatéréséről, két bécsi lap azonban pár nap múlva beszámol hírei között megérkezéséről. Sedlnitzky gróf azonnal nyomoztatni kezd utána, de sem az útlevélhivatal, sem a bécsi rendőrhatóságok nem tudnak számot adni a szökevényről. Schuselka tehát nyugodtan tölti napjait Klosterneuburgban, míg eredményre nem vezet a rendőrség buzgósa. Szorgalmasan küldi az osztrák viszonyokról szóló cikkeket a *Deutsche Allgemeine* számára s ezekben már érettebb szemmel vizsgálja a hazai állapotokat, sőt ezidőben immár az augsburgi *Allgemeine Zeitung*nak is dolgozik.¹¹⁸ Éppen egy újabb cikken dolgozik, amikor 1843 egyik október végi vagy november eleji napján St. rendőrigazgató és a klosterneuburgi szindikusz kopogtatás nélkül rátör s szigorú házkutatást tart nála.¹¹⁹ A rendőrigazgató az *Új-Bécsről* szóló félig kész cikkel együtt minden kéziratát, levelét, naplóját s egyéb feljegyzését elkobozza, mi több: — megrökönyödésére — még ruháját, szalmazsákját, sőt anyja holmiját is feltúrja a magas rendőrség.¹²⁰

Másnap meg is indítják ellene az eljárást, de szabadlábban hagyják és meglehetősen kíméletesen bánnak vele. A vizsgálat során kiderül, hogy főleg egy nemrégiben névtelenül megjelent munka, az *Oesterreich im Jahre 1843*

¹¹⁶ Uo. 86. l.

¹¹⁷ Uo. 74. l. Die preussische Verfassungsfrage 304. l. Vö. Orientalische Frage 84—85., 81. l.; Die preussische Verfassungsfrage 316. l.

¹¹⁸ Wurzbach 32. 224. l.; Schuselka: Rückschritte 97—98. l. — Schuselka maga is írja: „Dieser Lebenswechsel“ (tudniillik a németországi tartózkodás — L. M.) „trug ungemein viel zur Klärung und Festigung meines Sinnes bei.“ (Schuselkának Kolbhoz, az augsburgi Allgemeine Zeitung szerkesztőjéhez intézett 1843. szept. 12-i leveléből. Glossy Anm. 111. l.)

¹¹⁹ Glossy Anm. 111—112. lapon közöl egy részletet Schuselka november 4-i Kolbhoz intézett leveléből, amelyben mint a közelmúltban történt eseményről ír a házkutatásról. — A rendőrigazgató teljes neve nem ismeretes.

¹²⁰ Schuselka: Rückschritte 98—100. l.

szerzőségével gyanúsítják, bár ez nem az ő tollából származik.¹²¹ S természetesen a jénai egyetem látogatását és ottani doktori diplomáját is felróják neki.¹²²

A Schuselka ügyében folyó vizsgálat híre hamarosan elterjed a Monarchiában, sőt Németországban is. Ezt elősegíti a *Deutsche Allgemeine Zeitung* is, amely 1843. december 2-i számában híreket közöl a Bécsben történekről.¹²³ Schuselka németországi barátai részvétellel fogadják a sorsáról érkező híreket.

¹²¹ *Glossy* Anm. 112. l.; *Wurzbach* 32. 224. l. — Igaz, ezt a munkát (Hamburg, Hoffmann und Campe, 1843) több szerző szintén — például *Srbik* (Metternich II. 113., 220. l.), valamint *Heidler* (i. m. 84., 123. l.) — Schuselkának tulajdonítja (bár utóbbi maga is írja — s ezt Schuselka jellemének ismeretében feltétlenül számításba kell venni —, hogy a rendőrségi vizsgálat során Schuselka tagadta a szerzőségét), *Dahlmann-Waiz* (Quellenkunde der deutschen Geschichte. Leipzig. 1931. 857. l.) pedig kérdőjelesen említi Schuselka munkái között, mégis valószínűbbnek látszik, hogy nem Schuselka írta. *Wurzbach* (32. 224. l.), *Hugelmann* (i. m. 422. l.) és az *Allgemeine Deutsche Biographie* (34. 758. l.), s ennek nyomán *Holzmann* és *Bohatta* (Anonymen-Lexikon III. 232. l.), valamint *Kaindl* (i. m. 120. l.) és *Wagner* (i. m. 13. l. 20. jegyz.) szintén kétségbevonja Schuselka szerzőségét. Utóbbi stílusbeli megfontolásokra, továbbá helyesen arra hivatkozik, hogy Schuselkának a Hoffmann és Campe-nál megjelent többi névtelen írását az ott kiadott könyvek hátlapján lévő hirdetésekben általában (például a *Rückschritte*-ben is), mindig Schuselka neve alatt említik, ezt a broszúrát azonban egy alkalommal sem. Schuselka maga is elismeri később majd valamennyi névtelen írását (*Rückschritte*), ezt azonban nem említi közöttük. — Mint *Hugelmann* írja, a cenzúrát kikerülő névtelen írások szerzőségét általában azért is nehéz megállapítani, mert olyan szerzőknek, akik számos munkát írtak, már kortársaik is több olyan munkát szerettek tulajdonítani, amely valójában nem az ő tollukból eredt. Így kellő bizonyítás nélkül Schuselkának tulajdonított munkákként említi ezen kívül a *Der Fortschritt und das konservative Prinzip in Österreich. In Bezug auf die Schrift: 'Oesterreichs Zukunft', Von Dr. S. (Leipzig, Reclam, 1844)* című írást, s a Lipcsében 1844-ben Reclamnál megjelent *Österreich und Russlandot, s erösen kétli, hogy az Ungarn als Quelle der Befürchtungen und Hoffnungen für Österreichs Zukunft, Von Dr. S. (Leipzig, Reclam, 1845)* is Schuselkától származnék (i. m. 422. l.). A *Fortschritt und das konservative Prinzipet Holzmann* és *Bohatta* (II. 108. l.) — s azóta is sokan valószínűleg az ő alapján, például *Robert Kann* (*The Multinational empire. Nationalism and National reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918. I. New York. 1950. 363. l.*) és *Karl Eder* (*Der Liberalismus in Altösterreich. Geisteshaltung, Politik und Kultur. Wien—München. 1955. 104. l.*) még legutóbb is — Schuselkának tulajdonítja ugyan, de forrásmegjelölése „Eigenbericht, handschriftliche private Mittheilungen”, ami nem megnyugtató, s annál is kevésbé, mert — mint arra már *Viktor Bibl* (i. m. 48. l.) is rámutatott — a *Fortschritt und das konservative Prinzip* 74—75. lapján a *Deutsche Wortet* támadja meglehetősen gúnyval. *Bibl* ezért valószínűbbnek tartja, hogy *Johann Sporschil* a szerzője, aki több munkájában a kormány oldaláról támadja a külföldön megjelenő röpiratokat. *Josef Marhold* (i. m. Anh. VIII. 1. l. jz.) szerint azonban sem *Sporschil*, sem *Schick* — mint mások vélték — a szerzője, hanem valószínűleg a cseh *Schirnding* gróf köréhez tartozó nemesi származású egyén lehet. Ezt a nézetét *Srbik* (Metternich II., 593. l. jegyz.) is elfogadja. — Egyébként *Nagl*, *Castle*, *Zeidler* (II. 895. l. jegyz.) szintén tagadja, hogy Schuselka lenne a *Fortschritte* szerzője. — Az *Österreich und Russlandot* az *Allgemeine Deutsche Biographie* nyomán *Holzmann—Bohatta* sem tartja Schuselka munkájának (II. 232. l.), s ezt a véleményét annál is inkább el kell fogadni, mert annak 15. lapján éles kirohanás fordul elő a *Deutsche Worte* ellen, 34. lapján pedig az *Orientalische Fragéval* vitatkozik gúnyosan. — Az *Ungarn als Quellét Holzmann—Bohatta* sem tartja Schuselka munkájának, szintén az *Allgemeine Deutsche Biographie*ra hivatkozva (IV. 253. l.). — Végül megemlítem, hogy *Schneider* Schuselkáról szóló disszertációjában az *Österreich, Städte Ländert, az Österreich im Jahre 1843-át*, valamint az *Ungarn als Quellét* Schuselka munkáiként sorolja fel, de — s ez is azt bizonyítja, hogy e munkáknak nem Schuselka a szerzőjük — az említettek közül kettőre csak egyetlen helyen tud hivatkozni (26., 32. l.) más munkákkal együtt, az *Österreich, Städte Ländere* viszont egyáltalán nem.

¹²² *Schuselka*: *Rückschritte* 106. l. jegyz.

¹²³ 246. sz. 2387. l.

Így Johann Heinrich Schramm, weimari udvari festő és professzor mihelyst értesül az eseményekről, azonnal mozgósítja barátait és ismerőseit, hogy foglaljanak állást Schuselka mellett s írjanak védelmére cikkeket az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ba, valamint a kölni *Zeitung*ba. Többek között Ferdinand Freiligrathnak is készül levelet írni, hogy bevonja ebbe az „egész Németországot érintő ügybe”. A dologban csak az a komikus s egyben jellemző a korabeli állapotokra, hogy akihez legelőször és a legnagyobb bizalommal fordul, beszervezett titkos ügynök, s támogatást kérő sorait nyomban továbbítja a bécsi rendőrségnek. Az említett besúgó azonban Schramm levelével egyetemben azt is kénytelen jelenteni gazdáinak, hogy Frankfurtban is nagy részvételt viseltek a fiatal író iránt.¹²⁴ De Ausztriában is Schuselka mellett mozdul meg a közvélemény. Több magas állásban levő személy keresi Schuselka ismeretségét ebben az időben, s egyszerű emberek is kifejezik rokonszenvüket. Sőt, amikor Erdélyben, a szászok körében is tudomást szereznek az ellene folyó rendőri eljárásról, a brassói városi tanács Schuselkához intézett levélben tolmácsolja hálás köszönetét az *Ist Oesterreich deutsch?*-ért és más cikkeiért, amelyekben Németország figyelmét az anyaországtól távoli kolóniájukra irányította.¹²⁵

Hogy a közvélemény nyomása befolyásolta-e a bécsi rendőrséget, nem tudjuk. Schuselka azonban, a rokonszenvnyilvánítások hatására, valamint attól is ösztönözötten, hogy az augsburgi *Allgemein*ében épp ezidőtájt ismertetik és dicsérik *Ist Oesterreich deutsch?* című munkáját, vizsgálata idején is folytatja cikkeinek írását.¹²⁶ A rendőrség ugyan pár hónap elteltével félbehagyja az ellene folyó vizsgálatot, de erről nem értesítik, így bécsi tartózkodása elhúzódván, ő lassan bekapcsolódik Bécs szellemi életébe, színházba jár, írogat, s egyre várja ügyének tisztázódását. S meghurcoltatása csak növeli tekintélyét és barátainak számát. Ebben az időben kerül társaságába Friedrich Uhl, a *Wiener Zeitung* későbbi főszerkesztője és bátyja, Schuselka volt évfolyamtársa révén Hans Kudlich (negyvennyolcban a jobbágyfelszabadítás kezdeményezője) is, aki később is melegen fog megemlékezni a kedélyes *Pipában* vele töltött délutánokról s Bécs környékén tett közös kirándulásairól.¹²⁷ S nagyobb sikereket is elkönyvelhet ebben az időben Schuselka: az írók *Concordia* egyesülete Eduard Bauernfeld, a költő és drámaíró születésnapjának és *Ein deutscher Krieger* című drámája bemutatásának megünneplésére gyűlést rendez, s ezen Schuselka is beszédet mond. Felköszöntőjében, mint arról a *Grenzboten*ben az egyik bécsi levelező is megemlékezik, kiemeli annak nagy jelentőségét, hogy megbecsült, irodalmi hírnévnek örvendő és idősebb emberek, mint Bauernfeld

¹²⁴ *Glossy* II. 140—142. l. Frankfurtban 1843. dec. 9-ről kelt titkos jelentés. — A kölni „*Zeitung*” valószínűleg azonos a Kölnische Zeitunggal.

¹²⁵ *Schuselka*: *Rückschritte* 232., 235—238. l. A levél 1844. márc. 13-i dátumú. Vö. *Hugelmann*, 421—422. l.

¹²⁶ *S.*: *Deutschland und das österreichische Kaiserreich*. A. Z. 1843. nov. 7—9., 311.—313. sz. mell. — Schuselka Czapka bécsi polgármestert is alaposan pellengérré állítja a *Deutsche Allgemein*ében megjelent egyik írásában. (*Schuselka*: *Rückschritte* 44. l.) — S valószínűleg megélhetésének biztosítása érdekében régebben írt s többnyire már különféle bécsi lapokban napvilágot látott cikkeiből egy kétkötetes kis elbeszélés-gyűjteményt is összeállít még 1844-ben Schuselka. (*Franz Schuselka*: *Erzählungen und ein gemischter Anhang*. I—II. Wien. 1844 [Leipzig, Liebeskind] — *Wurzbach* 32. 224. l., *Fellner*, 41. l. jegyz.) Ezenkívül ugyancsak ebben az évben jelenik meg Karl Guthrie z c. regényének második kiadása *Der Brigittenkirchtag* címen (*Fellner*, 41. l. 2. jegyz.).

¹²⁷ *Friedrich Uhl*: *Aus meinem Leben*. Stuttgart—Berlin. 1908. 122—123. l.; *Hans Kudlich*: *Rückblicke und Erinnerungen* II. Wien. 1873. 68. l.

is, a szabadság és a haladás érdekében fáradoznak, mert így nem mondhatják ellenfeleik, hogy feltűnési és pénzszerzési vágyból csupa megfontolatlan fiatal-ember csatlakozik az ellenzékhez. Beszéde Schuselka elbeszélése szerint nagy tetszést arat. Számos szellemi kiválósággal kerül ennek révén ismeretségbe, s maga Bauernfeld is barátai közé fogadja.¹²⁸

Majd ötnegyed év elteltével Schuselka végre elérkezettnek látván az időt, érdeklődik a rendőrségnél, hogy az ellene folyó vizsgálatot befejezettnek tekintheti-e s vajon milyen eredménnyel zárult az reá nézve. A rendőrségen csak azt válaszolják, hogy a vizsgálatot valóban megszüntették, s arra intik, a jövőben ne válasszon kormányügyeket s hasonlókat irodalmi munkásságának tárgyául, mert ez esetben meg fog ismerkedni a törvény teljes szigorával. Amikor azonban néhány hét múlva új útlevelet kér, hogy ismét külföldre távozhassek, azt minden további nélkül megadják neki. 1845 februárjának végén tehát már újra Jénában üt tanyát, s — a rendőri figyelmeztetés ellenére — tovább készül publicisztikai pályájára, amelyet már hivatásának érez.¹²⁹ Látókörének tágítása érdekében nem mulasztja el figyelemmel kísérni a hazai és külföldi történetírók és politikusok újonnan megjelenő munkáit, s Rankétól Thiersig, Giobertitől Lelewelig minden fontosabb irányzat képviselőjének írásával megismerkedik. Közben pedig szinte csak úgy ontja magából újabb önálló publicisztikai munkáit, s ezeknek zömét, az osztrák ellenzéki röpiratírók többségétől eltérően és bizonyos természetéből fakadó, de tagadhatatlanul jogos rátartisággal, immár saját nevével jegyzi. Így címlapján a szerző nevével hagyja el a sajtót a *Mittelmeer, Ost- und Nordsee* című röpirata is.

Németország egyesüléséért és nagyságáért

Ebben az 1845 nyarán megjelent munkájában¹³⁰ már szélesebb területet fog át: Németország nemzetközi helyzetét vizsgálja meg részletesen, s erősödő nacionalizmusának megfelelően már mind a belpolitikai mind a külpolitikai feladatok megoldását hazája nagyhatalmi állásának biztosítása érdekében sürgeti türelmetlenül. Nagy és egységes birodalomról ábrándozik, s ezért keserűen látja hogy Németország még mindig nem az, ami lehetne. Németországnak pedig — ha nem is Európa urának —, de „Európa mesterének” kellene lennie, a német kérdés megoldásától függ szerinte a világpolitika minden más kérdése is, mert a bizonytalan német állapotok akadályozzák az európai népek békés versenyének kibontakozását „a világszellem parancsolta feladataik” véghezvitelében.¹³¹

¹²⁸ *Schuselka*: Rückschritte 217—219. I. Schuselka a dátumot 1844 januárjára teszi későbbi megemlékezésében, de minden bizonnyal téved, mert a Grenzbotenben 1845 januárjában jelenik meg a hír az ünnepélyről, amelyet január 12-én, vasárnap tartottak, Bauernfeld születésnapját megelőző napon. Megemlítendő még, hogy a Grenzboten szerint a jelenlévők Schuselka néhány, a bölcs mérsékleten túlmutató megjegyzését már nem helyeselték. (P.: Aus Wien. Die Grenzboten 1845. I. köt. 5. sz. 236. I. Vö. uo. 234. I.) — A Concordiát írók, művészek, színészek alapították 1840-ben, s tagja volt többek között Grillparzer, Lenau és Nestroy is (*Eduard v. Bauernfeld*: Erinnerungen aus Alt-Wien. Herausg. von Josef Bindtner. Wien. 1923. 341. I.).

¹²⁹ *Wurzbach* 32. 224. I. *Glossy* ugyan (i. m. Anm. 111. I.) azt állítja, hogy Schuselka 1845 júliusáig Klosterneuburghban marad anyjánál, ez azonban tévedés, erről meggyőzően ír már *Fellner* is (i. m. 43. I. I. jegyz.).

¹³⁰ Leipzig (Weidmann). 1845. VIII, 351 I. Közelebbről megjelenési ideje június *Glossy* Anm. 112. I.). — *Fellner* szerint Schuselka ezt az írását még bécsi tartózkodása alatt dolgozta ki (i. m. 46. I.).

¹³¹ *Schuselka*: *Mittelmeer* 14., 349—351., I., 97—98. I.

A német birodalom romjaiból kiemelkedik ugyan két hatalom, Ausztria és Poroszország, de éppen, mert két hatalom van Németországban, s nincs egységes Németország, német nagyhatalomról egyáltalán nem lehet beszélni. Németország középső része nyomorúságosan szét van darabolva, itt „a státusterületek és parcelláik ugyanúgy hevernek még, mint valamely majorság szántóföldjei és kaszálói”,¹³² s a „német szabadsághoz” való átkos ragaszkodás még élénken él ma is az apró-cseprő államok lakosaiban, előítélettel és ellenszenvvel tekintenek szomszédaikra. A német nép belső gyengeségének köszönheti, hogy saját hazájában mint börtönben él a szó legszorosabb értelmében. Határait s tengeri kijáratait idegenek zárják el előle: északon a dánoknak kell vámot fizetnie, a Wesert és az Elbát a brit Helgoland őrzi, a „szabad német Rajna” forrása a svájciaké, középső, legszebb részét — bármily buzgón éneklük is a németek, hogy sose legyen övék — a franciák bírják, a Habsburg-birodalom déli határaival szomszédos dunai fejedelemségekben, Szerbiában és Montenegróban pedig hovatovább teljesen az oroszok parancsolnak.¹³³

És nem elég, hogy saját hazájában mintegy fogolyként él a német nép, az idegen hatalmak támadással fenyegetik minden oldalról: Anglia rosszalja a Zollverein létrejöttét, s szeretné meggátolni Németország tengeri erősödését; Franciaország, mint évszázadok óta, most is mindent kész elkövetni, hogy Németország egyesülését megakadályozza; nem is beszélve Oroszország terveiről, amelyek a legveszélyesebbek valamennyi között. Mind ehhez az a szomorú tény járul Schuselka szerint, hogy Németország elleni céljaik közösségétől indítva egyre inkább közeledik egymáshoz Franciaország és Oroszország. A német nagyhatalmak azonban, ahelyett, hogy egymást támogatnák, legnagyobb ellenségükkkel, a cári birodalommal állnak szövetségben.¹³⁴

Végre ébredjen már hivatásának tudatára a német nép, s lásson hozzá mihamarább belső nehézségeinek legyűréséhez, hogy azután megerősödve, nyugodtan léphessen a világ színe elé. „Németországnak legsürgetőbb kötelessége, hogy kifelé mint valóságosan és elevenen egységes, egyetlen és oszthatatlan státusz lépjen fel.”¹³⁵ A legfontosabb ezért az, hogy az egység számára megfelelő formát alakítsanak ki.¹³⁶ S most már nem elégszik meg Schuselka azzal, hogy a Német Szövetséget bírálja, hanem — bár nagyon homályosan, s még mindig nem egyértelműen — kifejti az egység megvalósításának véleménye szerint járható útját is. A „szabad államok szabad szövetségének” formáját alapjában helyesnek és a német nép jelleméhez illőnek tartja, ha e formát valódi

¹³² Schuselka : Deutsche Fahrten I. 15. l. Vö. Deutsche Worte 187—188. l.; Schuselka : Mittelmeer 27—28. l.

¹³³ Franz Schuselka : Deutsche Volkspolitik. Beiträge. In zwangslosen Heften, I. Hamburg (Hoffmann und Campe). 1846. 5. l.; Schuselka : Mittelmeer 17—18. l.; Schuselka : Deutsche Fahrten I. 13—14., 32., 35. l.; Schuselka : Mittelmeer 18—19. l.; Volkspolitik 5—6. l. Schuselka : Mittelmeer 12—13. l.; Schuselka : Volkspolitik 6—7., 12., 10—11., 8—9. l.

¹³⁴ Schuselka : Volkspolitik 13., 15—16. l.; Schuselka : Mittelmeer 75—77. l.; Schuselka : Volkspolitik 322. l.; Schuselka : Mittelmeer 60—61. l.; Deutsche Worte 189. l.; Schuselka : Mittelmeer 62—65., 84., 86—87., 92. l.; Orientalische Frage 51., 54—56. l.; Die preussische Verfassungsfrage 299—300., 305., 315. l.; Schuselka : DPR 194., 198—199., 204. l.

¹³⁵ Schuselka : Mittelmeer 100. l. Vö. uo. 99., 101—102. l.

¹³⁶ A francia mintájú központosítást ugyanis — valószínűleg főleg Franciaország iránti ellenszenv miatt is — nem tartja Németország számára megfelelőnek. (Schuselka : Mittelmeer 17—18. l.)

tartalommal töltik meg — ami a Bundban teljesen hiányzik. Ennek első lépéseként újolag és határozottan sürgeti Ausztria elzárkózó politikájának megszüntetését. Legkívánatosabb volna mindenekelőtt, s egyúttal az egység anyagi megalapozását is szolgálná — ad hangot ezidőtájt bizonyos osztrák ipari és értelmiségi körökben is tért hódító kívánságnak —, ha a birodalom, még ha némi hátrányt jelentene is ez számára, csatlakoznék a Zollvereinhez,¹³⁷ — de a német egység érdekében Poroszországra is hárulnak feladatok. Mindenekelőtt a Német Szövetséget kell legalább teljessé tenni: Poroszország ne használja fel tehát többé ürügyül Ausztria látszólag hasonló magatartását (amely — úgy mond — valóban nem kényszeríthette a német szövetségi formát nem-német tartományaira), s kapcsolja végre a tulajdonképpeni porosz királyságot is a Bundhoz, hisz csak egyetlen megfelelő szövetségese lehet, a német nép. Ha a két nagyhatalom igazán németté lenne s néhány belső reformot is megvalósítana, akkor a Német Szövetség is méltóvá válnék hivatásához. A két német nagyhatalom tehát ne a németországi vezető szerepért viaskodjék, hanem Németország hivatására gondolva csak kötelessége teljesítésében versenyezzen a másikkal, hogy cselekvően léphessen a világ színpadára.¹³⁸

Schuselka tehát, látjuk, a német egység létrehozását, bármily lelkes, sőt fanatikus híve is, még ekkor is meglehetősen ködösen tárgyalja, s erre vonatkozóan határozott és érett tervet még most sem tud tulajdonképpen kialakítani. Ezen a téren, éppen a Monarchia nem-német területeihez ismert okokból való ragaszkodása miatt, nem képes tovább jutni, csak bizonytalan, ellentmondásos terveket sző; annyi azonban bizonyos, hogy egységes Németországot akar Ausztriával valamilyen föderációs formában s, mint láttuk, Ausztria nem-német területeivel együtt. Érdeme tehát inkább csak a kérdés felvetésében és az egység szenvedélyes sürgetésében rejlik.

Egységének helyreállítása után Németország első és legfontosabb feladata Schuselka véleménye szerint számos okból a tengeri kijáratok megnyitása és német tengeri hatalom létrehozása kell hogy legyen.¹³⁹ Ennek leszögezése után Schuselka sorra veszi Németországnak, Európa „mesterének” jövőendő keleti-, északi- és földközi-tengeri feladatait. Az egykor germánok lakóhelyét mosó *Keleti-tengeren*, ha valamilyen hatalom, akkor Poroszország uralkodjék szerinte Németország nevében, s legyen az orosz politika legnagyobb akadályozója. Ehhez pedig erős tengeri flotta létrehozásán kívül belső állami életét is át kell alakítania, az orosz „despotizmus” ellentétéként szabad jogállammá

¹³⁷ Uo. 20—22. l.; *Schuselka* : Volkspolitik 264. l.; *Schuselka*: Mittelmeer 250—252., 261—262. l. Vö. Deutsche Worte 194. l.; *Schuselka* : Mittelmeer 188—190. l. — *Reschauer* : Das Jahr 1848. I. 18. lapján említi, hogy az osztrák értelmiség Friedrich List 1844-i bécsi tartózkodása idején a Zollvereinhez való csatlakozás érdekében tevékenykedett, s List tiszteletére dec. 23-án a Gewerbeverein is rendezett a kaszinóban egy bankettet, „amely mint az első politikai gyűlés Ausztriában, az akkori viszonyokra nagyon jelentőssé vált”. — *Molisch* (i. m. 35. l.) szintén azt állítja, hogy List tervei Ausztria politikailag érdekelt köreiben termékeny talajra találtak. — *Wagner* (i. m. 14. l., 27. jegyz.) *A. Baller* : Der Grossdeutsche Gedanke című munkájának 48. lapjára hivatkozva azt is megemlíti, hogy belsőausztriai vasipari körök erősen kívánták Ausztria csatlakozását a Zollvereinhez.

¹³⁸ *Schuselka* : Mittelmeer 159—162. l.; *Schuselka* : Volkspolitik 258., 262., 266., 270. l.; *Schuselka* : DPR 200—201. l.; *Schuselka* : Mittelmeer 58—59. l. jegyz.; *Schuselka* : Volkspolitik 274—275. l.; *Schuselka* : DPR 203—204. l.; *Schuselka* : Mittelmeer 252., 254—255. l.

¹³⁹ *Schuselka* : Mittelmeer 102., 105., 134., 110—111., 106—107., 116—133. l.

kell válnia, amivel többek között erősen csökkentheti a keleti-tengeri tartományok lakosságára gyakorolt orosz befolyást.¹⁴⁰

Követeli továbbá — s a német egység megvalósítása szempontjából jogosan — Schleswig, Holstein és Lauenburg német lakosságú ősi német hercegségeknek Dániától való elszakadását és Németországgal való egyesülését. A rövidesen időszerűvé váló dán örökösödési kérdésben véleménye szerint a szövetségi gyűlésnek érvényesítenie kell a német nép jogait. Ebben a kérdésben a hercegségek önállóságát — vagyis Németországhoz való csatlakozását — kell alapelvvé tenni.¹⁴¹

A schleswig-holsteini kérdéssel kapcsolatban Dánia helyzetét szintén megvizsgálja Schuselka, s úgy látszik, hivatottnak érzi magát arra is, hogy a dán nép nevében nyilatkozzék, mert részletesen fejtegeti, hogy a dánok érdekeinek ugyancsak jobban megfelelne — már csak földrajzi helyzetük miatt is —, ha Németországhoz tartoznának, vagy legalább vele lépnének szövetségi viszonyra, mintha északi szomszédaiknál, a svédeknel és norvégeknel keresnek maguknak megfelelő támaszt.¹⁴²

Az *Északi-tenger*, amelyet másképpen Német-tengernek neveznek, nevének megfelelően legyen valóban németté s segítse a Zollverein teljes kifejlődését. A német egység megvalósulását tehát Ausztria azáltal is siettetné — érvel most —, ha a Zollvereinbe lépne, mert az itt fekvő nyakas kis államokat is belépésre lehetne ezáltal bírni, Oldenburgot és talán Hannovert is meg lehetne nyerni bizonyos Németország iránti hajlandóságnak, amely a természetes fejlődés folyamán kiterjeszkednék a Hanza-városokra is. De jogos kívánságai itt is túlzó követelésekkel keverednek. Például megállapítja, hogy Belgium önmagában nagyon gyenge kis ország s Hollandia szintén Németország elveszett fia, amelynek visszatérését megbocsátó szeretettel kell fogadni.¹⁴³

A *Földközi-tengeren* viszont Ausztriának kell Németországot képviselnie. Legfontosabb feladata az legyen, hogy a német haza déli tengeri kijáratát megnyissa s az Adriai-tengeren Velencének jó értelemben vett örököseként és utódaként tengeri hatalmát kibontakoztassa. Trieszt a természetes fejlődés útján lett az Adriai-öböl német kikötője, s ezt a német állását kell még erősebben érvényre juttatni, az egyesült Németország déli kapujává kell lennie. Ausztriának továbbá erős flotta létesítésével kell keleten és délkeleten a német határokat őriznie és a német befolyást a határokon túl is kiterjesztenie, ahová őt szerinte „Európa érdeke s a humanitás géniusza” küldi.¹⁴⁴

A Földközi-tenger vidékén azonban nemcsak Ausztriának vannak feladatai, hanem valamennyi európai nagyhatalomnak sürgető kötelessége, hogy a világbéke érdekében segítse felszámolni az itt élő népek elmaradottságát s támogassa szabadságukért és felemelkedésükért folytatott harcukat. A Föld-

¹⁴⁰ Uo. 136., 143—144., 135—136., 150., 159. l.; *Schuselka* : DPR 208., 207. l.; *Schuselka* : Mittelmeer 163—164. l.; *Schuselka* : DPR 209. l.

¹⁴¹ *Schuselka* : Volkspolitik 47., 23—24., 32. l. — Egyébként Mecklenburgban és Lübeckben is a német érdekeket kívánja érvényre juttatni (Mittelmeer 185. l.).

¹⁴² *Schuselka* : Mittelmeer 180—182. l.; *Schuselka* : Volkspolitik 35—36., 38., 40—45., 48. l. — De ha létre jönne is egy ilyen unió, a három skandináv ország önmagában még mindig nem lesz elég erős véleménye szerint ahhoz, hogy nehéz helyzetében teljesen önálló politikát folytathasson, s Anglia és Oroszország ellenében természetes és tartós támaszuk akkor is csak a német szövetséges lehetne. (*Schuselka* : Mittelmeer 168—170. l.; *Schuselka* : Volkspolitik 45. l.)

¹⁴³ *Schuselka* : Mittelmeer 186—187., 188., 187., 192., 193—194. l.

¹⁴⁴ Uo. 244., 255., 258., 262—263., 244. l.

közi-tenger *nyugati medencéjében* a spanyol és az olasz kérdést kell minél előbb megoldani. Spanyolország esetében különösen a német hatalmakra vár feladatt: mindenekelőtt Ausztriának kell erősen megváltoztatnia, s mihamarább el kell ismernie az új spanyol alkotmányt. Hisz az önálló és erős Spanyolország megteremtését nemcsak a kereszténység és az emberszeretet követelik meg, hanem politikai szempontok is, mindenekelőtt Európa biztonsága.¹⁴⁵

Olaszország Németországhoz hasonlóan politikai szétdaraboltsága miatt szenved. Ezt kihasználják a nagyhatalmak, különösen Franciaország; de Ausztria és Anglia is részt vesz az érte való vetélkedésben. „Ausztria a kövér idegen tehenet fejénél, Frankhon a farkánál rángatja, Anglia pedig feji közben.”¹⁴⁶ Ennek a szomorú állapotnak utoljára is véget kell már vetni.

Az olasz egység létrejöttét Ausztriának a már említett francia befolyás távoltartása miatt is támogatnia kell. Fel kell hagynia eddigi erőszakos olaszországi politikájával azért is, mert adriai-tengeri helyzete mindaddig felemás, bizonytalan és állandóan fenyegetett marad, amíg Olaszországban fegyveres erejére kénytelen támaszkodni. Nemzeti alapon egyesített szabad Olaszország viszont kívánatos szomszéd volna egész Németország számára. Ebben az esetben azonban nem valószínű — mondja most már Schuselka —, hogy a Monarchia megtarthatná olaszországi birtokát, de elvesztés is jobb volna számára, mint a népek gyűlöletére erőszakkal megtartott tulajdona.¹⁴⁷ Sőt, tovább megy s úgy találja, hogy a Lombard-velencei királyság is — mint Galícia — teljesen kívül fekszik Ausztria német állásán. „Az olaszok lehetnek és legyenek bár Németország politikai barátai, de sohasem lehetnek Németország szövetséges társaivá úgy, ahogyan a cseheknek lenniök kell.”¹⁴⁸ Így azután Ausztria betölthetné hivatását: Németország és Olaszország közeledését közvetíthetné.¹⁴⁹

A Földközi-tenger *keleti medencéjében* az európai hatalmak legfontosabb feladataként ismét az orosz-török ellentét megoldására való egyesülésüket sürgeti. De már a keleti kérdést rendezésre vonatkozó részletesebb elképzelését is kifejti, amely szerint a „jog és a kereszténység” megköveteli, hogy Konstantinápoly székhellyel helyreállítsák a keresztény Görögországot. A Balkán-hegységig egész Törökország vitathatatlanul a görög nép ősi és közvetlen tulajdona, erő-

¹⁴⁵ Uo. 203—205., 223—225., 222—223., 213., 221. l.

¹⁴⁶ Uo. 235. l. Vö. uo. 242. l.

¹⁴⁷ Uo. 235., 265—266. l.; Die preussische Verfassungsfrage 224. l.; Schuselka : Volkspolitik 253—254. l.

¹⁴⁸ Schuselka : Rückschritte 293—294. l.

¹⁴⁹ Uo. 294. l. — Ami viszont Olaszország belső fejlődését illeti, annak legfőbb belső akadályá Schuselka szerint az egyházi állam léte. (Mittelmeer 237. l.) S bár vannak olyan olasz hangadók, akik hazájuk felemelkedését pápai vezetéssel megalkotott konföderációban remélik biztosítani, elképzelhetetlennek tartja, hogy Itália az egyházi elv uralma alatt elérje azt, amire a nép nagyobb része vágyik. A pápaság feloldhatatlan ellentmondásban van a kor követelményeivel általában és Itália szükségleteivel különösen (Franz Schuselka : Die neue Kirche und die alte Politik. Leipzig [Weidmann]. 1845. 210—211. l.). Nem pápai vezetéssel kell tehát Itáliát egyesíteni, hanem az olaszoknak is a németországihoz hasonlóan megfelelő szövetségi formát kell kialakítaniok, amely méltó történelmi fejlődésükhöz (Mittelmeer 228—230. l.). De véleménye szerint maga az olasz nép is hibás abban, hogy az olaszországi fejedelmek még ma is középkori módra uralkodhatnak rajta. Csak titkos, ábrándos átalakítási terveket melengetnek, s néha bátran, vaktában nekirontanak, de ilyen eszközökkel legfeljebb Franciaország hasznát szolgálják. E helyett jobb volna, ha becsületes hazafias irodalommal átlépnék a cenzura korlátait, s ennek segítségével próbálnának kialakítani olyan közvéleményt, amely méltó, férfiasan jellemes tartásával erősen korlátozhatná a kormányokat. (Schuselka : Mittelmeer 227—234. l.)

szakkal elszakított birtokát vissza kell tehát kapnia. Egyébként, bizonygatja, minél erősebben kifejlődhetik a görögség belső és külső viszonylatban, annál biztosabb védelmet nyújt keleten, sőt az egész világon a cári Oroszország ellen.¹⁵⁰

A szabad Görögországon kívül más független keresztény dunai államokat is kell teremteni a Balkánon, amelyek Ausztriával és azon keresztül Németországgal szabad szövetségi viszonyban legyenek; semmiképpen sem engedheti meg azonban a Monarchia, hogy a dunai fejedelemségek Oroszország birtokában maradjanak, a Dunának ugyanis Németország számára feltétlenül szabadnak kell lennie.¹⁵¹ Pontosán nem derül ki Schuselka szövegezéséből, hogy a dunai fejedelemségeket Ausztria birtokába szeretné-e venni, vagy valóban független államokat kíván-e belőlük szervezni. Mindenesetre valószínűbb, hogy ezen a területen komolyabb befolyást szán a Monarchiának, erre utal a szövetségi viszonyra való hivatkozása, valamint az a megállapítása, hogy Ausztriának délkeletre kell befolyását kiterjesztenie.

Schuselka nacionalizmusa — amely gondolatvilágában általában döntő helyet foglal el — ebben a munkájában jut teljes kifejtésre: erős, egységes Németország megteremtéséért sóvárog, s egyúttal a létrejövő nagybirodalomnak elhatározó befolyást kíván biztosítani Közép-Európában, sőt nem egy esetben idegen területeket is igényel számára. Nézeteiben, mint korábbi munkáiban is, nacionalista felfogásának jó és rossz oldalai egyaránt élesen megnyilvánulnak. Helyes és jogos korában a német egység megvalósításának s ennek érdekében a vitathatatlanul németlakta területek egyesítésének a követelése (bár Ausztria teljes beolvadását például most sem mondja ki), de az ehhez kapcsolódó tervek: a Monarchia nem-német tartományaira, Hollandiára, Belgiumra vonatkozó igényei, valamint a skandináv országokkal és a dunai államokkal kapcsolatos szándékai s általában a földközi-tengeri aktív politika követelése és a német fölény hirdetése mind nacionalizmusának túlzásairól tanúskodnak. Erre hívja fel a figyelmet kritikájában már kortársa, Karl Krause doktor is, amikor megállapítja, hogy bármennyire áthatja is Schuselka egész írását a Németországgért való lelkesültség, amit minden hazafinak osztania kell, egy fő hiba fut végig egész könyvén, s ez abban áll, hogy — mint ezt más politikai írók is teszik — az összes német nyelven beszélőket egy nemzetként az összes többi nemzetiségek fölé helyezi. Ez azonban nem vezethet jóra.¹⁵² S Krausénak ebben igaza van. Világosan kell azonban látnunk, hogy túlhajtásainak ellenére is nézetei elsősorban a legfőbb cél előmozdítását szolgálják: Németország egyesítését, ez pedig az adott történeti helyzetben az ország polgári átalakulása szempontjából sorsdöntő jelentőségű. Ehhez járul még az is, hogy nemcsak hazájában, ha-

¹⁵⁰ *Schuselka*: Mittelmeer 278—279., 286., 306., 269—270., 340—341. l.; *Orientalische Frage* 74., 81., 83—84. l.; *Schuselka*: Mittelmeer 332., 322., 345. l. — Megjegyzendő, hogy Schuselka élesen szembefordul a sajtóval a görög kérdésben. Többen ugyanis különböző módokon igényt próbáltak támasztani ezidőtájt a görög területekre. Ezt Schuselka határozottan elutasítja, mert véleménye szerint Németország elég nagy önmagában a megfelelő fejlődésre, nem kellenek számára a török területek, politikai érdeke egyedül azt kívánja meg, hogy azok ne legyenek franciává, vagy még kevésbé orosz (uo. 325—326. l.).

¹⁵¹ *Schuselka*: Mittelmeer 307., 311., 315. l. — Vö. uo. 309., 306. lapokat, ahol szintén kétértelműen nyilatkozik. Azt is meg kell még említeni, hogy helyesnek tart felmunkáink érdekében bizonyos európai bevándorlást, s arra legalkalmasabbaknak természetesen a németeket ítéli (uo. 311. l.).

¹⁵² *Karl Krause*: Mitelmeer, Ost- und Nordsee. Die Grenzboten. 1845. IV. köt. 46. sz. 286. l.

nem az egész világon liberális átalakulást óhajt, s így a birodalom fennhatósága alá tartozó nem-német területek számára is liberális reformokat követel. Egyszerűen Schuselka munkássága alapján véve — nacionalista túlkapásai ellenére is — a haladás ügyét mozdítja elő.¹⁵³

Lengyelország helyreállításáért

Különösen a lengyel kérdésben mutatkozik meg Schuselka liberalizmusa, bár kétségtelenül ezzel egy irányban hat Oroszországtól való félelme is. A lengyel ügy megoldását szintén az európai politika egyik kulcskérdésének tartja, s úgy látja, hogy Lengyelország jelenlegi állapotában egész Európa, különösen pedig Ausztria és Poroszország jövőjét veszélyezteti.¹⁵⁴

Abban az erős meggyőződésében, hogy valóban igaz ügyet képvisel, Schuselka szokott szenvedélyességével erkölcsi magaslatról bírálja a nagyhatalmak politikáját. Lengyelország felosztásával a három abszolút monarcha — írja — tulajdonképpen a törvényesség lábbaltiprását szentesítette; Lengyelország szétszakításával és leigázásával a monarchák a forradalmi korszakot nyitották meg. Véleménye szerint a francia forradalom nem ártott annyit a monarchikus elvnek, mint a lengyel királyi trón „császári és királyi kigúnyolása”, mert ezáltal azt örök időkre meggyalázták s megmutatták a népeknek, hogy tulajdonképpen mi a helyzet ezzel a történeti joggal.¹⁵⁵

Természetesen erkölcsi szempontból is mélyen el kell ítélni ezt az égbekiáltó bűnt, hiába mentegetik valamiféle „magasabb szempontokkal”. S azt is meg kell állapítani — folytatja most már ismert politikai nézeteinek megfelelően —, hogy ez a cselekedet külpolitikailag szintén teljesen helytelen volt, hisz egy független Lengyelország a legjobb védőbástya lehetett volna Oroszország ellenében. A felosztással egyedül Oroszország nyert, sőt a lengyel királyi korona birtokában tulajdonképpen jogot formálhat a többi lengyel területre is. Ausztria és Poroszország azonban sokat vesztek ezzel a cselekedetükkel: a hódítás igaztalanságával felkeltették maguk ellen a lengyelek gyűlöletét, elvesztették saját népük tiszteletét; s bár érdekük megkívánná Oroszországgal való szembefordulásukat, a rablásban való bűnrészességük mégis hozzá láncolja őket.¹⁵⁶

Ami kifejezetten Poroszországot illeti, Frigyes hódítása nem Németország helyzetét erősítette, ahogy ez szándékában volt, hanem valójában éppen gyengülését mozdította elő.¹⁵⁷ Poznań mindig is idegen rész maradt és fog maradni Poroszország testén, amely állandó háborúskodásokra kényszeríti. S hiába tett sokat Poroszország lengyel területének emelésére, Poznań nem lesz ezáltal porosszá; nem oly rossz a poznańiak emlékezete, hogy például az 1831. év

¹⁵³ Egyfelől hiábavalóak tehát az olyan erőfeszítések, amelyekkel egyes huszadik századi nacionalisták, kiváltképpen Wagner, akiknek a nacionalizmusában már nyomuk sincs haladó törekvéseknek, Schuselkát a maguk előfutárának igyekeznek feltüntetni, másfelől túlzottak azok a főleg Fellnernél olvasható megállapítások, amelyek Schuselkának egyértelmű sovinizmust rónak fel.

¹⁵⁴ *Schuselka*: DPR 31—32., 19. l.

¹⁵⁵ Uo. 1., 9. l.; *Polnische Dame* 313. l.; *Schuselka*: DPR 2—3., 7—8., 4., 9—10., 6. l. Vö. uo. 13—14. l.

¹⁵⁶ Uo. 3., 53—54., 65., 68., 69., 72., 75. l.

¹⁵⁷ Érvelését lásd uo. 94—95., 102—103. lapokon.

eseményeit ellefelejsék. Poroszország lengyel birtoka önmagában is káros rá nézve: német állását gyengíti s súlypontját a szlávok irányában tölja el. Röviden, ha Poroszország lemondana a kis Poznańról, több hasznát látná, mint kárát: az ország német volta megerősödne, megszabadulna legalább egyik határán az egyházi és nemzeti ellenségeskedéstől s csekély veszteségével hatalmas erkölcsi nyereségre tenne szert.¹⁵⁸

Ausztria lengyelországi birtokára, Galiciára — mint már ezt az *Ist Oesterreich deutsch?*-ban is kifejtette — ugyanaz áll, ami Poznańra. Galícia feladásával Ausztria is számos nehézségétől szabadulna meg, de ezt az erkölcs törvényei is kötelezővé teszik számára.¹⁵⁹

A lengyelek elnyomásáért azonban nemcsak a kormányokat terheli felelősség, hanem a német népet is. Megszokták, hogy a lengyel ügyet tragédiának tekintik, megelégednek azzal, hogy megható beszédekben és cikkeken emlékezzenek meg a lengyelek szomorú sorsáról, s legfeljebb táncmulatságokat rendeznek a vérző Lengyelország javára. De sem prózában, sem versben mondott nagyszerű beszédek, sem alamizsnák nem segíthetnek egy népen; nagy történelmi tett volna viszont, ha Németország és egész Európa közvéleménye határozottan és komolyan a lengyelek mellett foglalna állást.¹⁶⁰ S különösen a németeknek feladatuk, hogy a lengyelek ügyét saját ügyüknek tekintsék, mert „amíg Lengyelország szétszakított állapotban senyved, addig Németország szétszakítottsága is igazoltatik”.¹⁶¹

A húszmillió, zárt területen élő lengyel népnek önálló hivatása van. Természeti törvény követeli meg, hogy Európa politikai szervezetében helyet kapjon az önálló Lengyelország is. Azt javasolja tehát Ausztriának és Poroszországnak — még ha ezért fogadatlan prókátornak vagy egzaltált ábrándozónak kiáltják is ki —, hogy ne harcoljanak a természeti törvény ellen, hanem fogjanak össze Franciaországgal és Angliával s nyilvánítsák ki, hogy Európa érdekében, a jog és keresztény erkölcs nevében parancsoló kötelességüként ismerik el Lengyelország helyreállítását; ezzel szemben Oroszország nyilván nem merne erőszakhoz folyamodni. A hatalmak feladata az volna, hogy rátermett és megbecsült lengyel férfiak segítségével lehetőleg természetes határai között egyesített, életképes, megfelelő államszerződésekkel belülről és kívülről jól körülbástyázott Lengyelországot állítsanak fel.¹⁶²

A lengyel kérdés Schuselkát állandóan foglalkoztatja, legtöbb munkájában megemlékezik róla. A galíciai felkelés idején pedig éppenséggel külön munkát szentel Lengyelország helyzetének; *Deutschland, Polen und Rußland*

¹⁵⁸ Uo. 98., 104., 96—97., 267., 104—105., 106—107., 259. l.; *Orientalische Frage* 76., 77—78. l.

¹⁵⁹ *Schuselka*: DPR 123., 140—141., 123—124., 155., 158. l.; *Schuselka*: *Rückschritte* 272—273. l.; *Polnische Dame* 309. l.; *Schuselka*: DPR 139—140. l.; *Orientalische Frage* 80—81. l.

¹⁶⁰ *Schuselka*: DPR 33—36. l.

¹⁶¹ *Polnische Dame* 227. l. Vö. DPR 38. l., *Polnische Dame* 11., 238—239. l.

¹⁶² *Schuselka*: DPR 56., 156. l.; *Schuselka*: *Rückschritte* 293. l.; *Schuselka*: DPR 286—289., 291. l. — Lehetséges ugyan, mondja továbbá, hogy a felállított Lengyelország idővel a németekkel szemben ellenségesen fog viselkedni, ez a lehetőség azonban nem akadályozhatja meg Németországot most a helyreállításban. Különben, ha a helyreállítást Németország kezdeményezné, ezzel valószínűleg meg is nyerhetné magának a lengyeleket (uo. 316., 318., 323. l.).

című írása 1846 húsvét vasárnapján készül el s májusban meg is jelenik.¹⁶³ Meleg rokonszenvvvel ír benne a lengyelek felkeléséről, s arra figyelmezteti Ausztriát, hogy ha a lengyeleket időleges túlerővel leverheti is, nem várhatja, hogy azok valaha is belenyugodjanak sorsukba.¹⁶⁴ „Nem a forradalom érdekében emelek itt szót. Csak a természet örök törvényére emlékeztetek. Ha rátíportok egy féregre, akkor az minden erejével ellenszegülve szabadulni igyekszik; ha szétszaggatjátok, még darabjai is vergődnek és csapdosnak. Itt pedig nagy, erős, lelkes népet típtok el és szaggattak szét; a természet isteni törvényénél fogva szembe kell hát szállnia az erőszakos elnyomással egészében és minden részében, amíg csak öntudatának egyetlen eleme, erejének egyetlen szikrája létezik.”¹⁶⁵

Ezért mélységesen elítéli azokat a német publicistákat és liberálisokat, akik most, mivel a lengyelek ez alkalommal németek ellen keltek fel, rokonszenvüket megvonják tőlük és hajlandók a kormányokkal megegyezni abban, hogy Lengyelország elnyomása szükséges, ¹⁶⁶ s kinyilvánítja azt a véleményét, hogy „a lengyeleknek joguk van ellenünk felkelni, mert mi is azt tesszük, amit Oroszország követ el az ő rovásukra . . .”¹⁶⁷

A lengyel nép jövőjébe vetett remény kifejezésével fejezi be munkáját, s azt kívánja némi nála megszokott pátoosszal, hogy az írás szavai teljesedjenek be rajta: „Igazságos isten uralkodik a történelmen. Ő a hatalmasok működését hosszú tűréssel szemléli. Ha azonban konokságukban továbbra is *„jogból jogtalanságot, fényből sötétséget csinálnak,”* ha *„zsákmányukról nem akarnak lemondani”* . . . akkor *„letaszítja az úr a hatalmasokat az ő trónusukról és felmagasztalja az alant lévőket!”* „ . . . Nincs még veszve Lengyelország!”¹⁶⁸

Alkotmányt Poroszországnak, sőt Ausztriának is

A porosz alkotmány körüli harcok szintén felkeltik Schuselka érdeklődését. Poroszországban III. Frigyes Vilmos 1810-ben birodalmi gyűlés összehívását és alkotmány bevezetését ígérte népének, ezt az ígértét azonban több

¹⁶³ Hamburg (Hoffmann und Campe). 1846. 332 l. — A befejezésre lásd *Schuselka*: DPR 332. lapját. (Húsvét vasárnapja 1846-ban ápr. 12-re esett.) A megjelenés idejére: *Franz Schuselka*: Die Lösung der preussischen Verfassungsfrage. Hamburg (Niemeyer). 1847. 178. l. — Schuselka egyébként Hamburgból 1846. márc. 16-án keltezett levelében azt írja barátjának, Hermann Rollettnak, hogy Lengyelországról szóló brosuráját már kinyomtatták, de a cenzúra még visszatartja. Április 2-án viszont arról tudósítja ugyanőt, hogy brosuráját végleg elutasították, de persze ennek ellenére meg fog jelenni, csak hosszabb lesz és élesebb. S csupán május 25-én kelt levelében tudatja, hogy Lengyelországról szóló könyvét szétküldték. (*Hermann Rollett*: Begegnungen. Erinnerungsblätter (1819—1899). Wien. 1903. 124—126. l.) *Fellner* ezzel kapcsolatban Schuselkának egy későbbi visszaemlékezésére hívja fel a figyelmet, amely szerint ezt az írását, hogy megjelenhessék, 6 ívről 20 ivre kellett kibővítenie a cenzúra-rendelkezőknek megfelelően (amelyekre még visszatérünk). (I. m. 61. l. jegyzet.) A munkát viszont Poroszországban rendőrileg betiltották, Poznańban pedig el is kobozták (*Schuselka*: Die Lösung 178. l.).

¹⁶⁴ *Schuselka*: DPR 124., 138. l.

¹⁶⁵ Uo. 27—28. l. Vö. uo. 26—27., 29—30. l.; *Polnische Dame* 4. l.; *Schuselka*: DPR 28—29. l. — 1846 őszén Krakó megszállása ellen is felemeli tiltakozó szavát s károsnak és rövidlátónak bélyegzi az osztrák politikát. (*Schuselka*: *Volkspolitik* 282—284. l.)

¹⁶⁶ *Schuselka*: DPR 295—296., 320—321. l.

¹⁶⁷ Uo. 322. l. Vö. *Schuselka*: *Volkspolitik* 288., 289—290. l.

¹⁶⁸ *Schuselka*: DPR 331—332. l. (A kiemelés Schuselkától.)

új törvényével módosította — 1815-ben, 1820-ban, 1823-ban —, s az ígért birodalmi gyűlés helyett csak tartományi gyűlések megtartását engedélyezte, az alkotmány bevezetését pedig ezzel összefüggésben mindig elhalasztotta. Az új királytól, IV. Frigyes Vilmostól, aki 1840-ben lépett a trónra, várták a porosz liberálisok a királyi ígéret valórváltását. Ő azonban, bár az alkotmány barátjának igyekezett feltüntetni magát, szintén csak halogatta a kérdés megoldását. A negyvenes években így a porosz alkotmány ügye az érdeklődés középpontjában áll egész Németországban. *Die preußische Verfassungsfrage und das nordische Prinzip* című munkájában Schuselka is elmondja a kérdéssel kapcsolatos véleményét, sőt behatóan vizsgálja Ausztriának az alkotmányossághoz való viszonyát is.¹⁶⁹ Így kezd tehát több, inkább külpolitikai, illetve Németország külállását elemző írása után most ismét, de már elmélyültebben és alaposabban a belső reformok problematikája felé fordulni.

Számos kortársához hasonlóan Poroszországtól várja Németország fel-emelését. Véleménye szerint Poroszország arra hivatott, hogy a szó legszebb és legteljesebb értelmében a fiatal Németországot képviselje. Adja meg tehát Poroszország haladó multjához méltóan a szellemi, politikai és egyházi életben a nép szabadságát s teljesítse egész Németország reményét.¹⁷⁰

A porosz alkotmány megvalósulása ugyanis nemcsak a porosz népet érinti, hanem az minden német ügye, mert az alkotmány bevezetése egész Németország s így Ausztria fejlődését is előmozdíthatja.¹⁷¹

Részletes aprólékossággal bizonygatja ezután, hogy az alkotmány bevezetését Poroszország érdeke is megkívánja, s szokása szerint minden — korábban már más vonatkozásban felhozott — kül- és belpolitikai érvét az alkotmány érdekében, annak igazolására állítja sorompóba.¹⁷² Hosszas és néhol ellent-

¹⁶⁹ Jena (Fromman). 1845. IV, 332 l. — Ezt a névtelenül megjelent munkáját amelynek később szerzőjeként ismerte el magát (Volkspolitik 78. l.), betiltották Poroszországban (Die Lösung 316. l.) s Ausztriában *damnnatural*ra sujtották (uo. 109. l.).

¹⁷⁰ Schuselka : Die neue Kirche 254. l.; Schuselka : Die Lösung 9—10. l.; Schuselka : Die neue Kirche 262. l.

¹⁷¹ Die preussische Verfassungsfrage 6. l.; Schuselka : Die Lösung 107—111., 147—149. l.

¹⁷² Die preussische Verfassungsfrage 133., 330—331., 145., 164., 304., 151., 153—155., 160—161., 194—195., 147—148., 156., 142., 140. l. — Utóbb egy 1850-ben megjelent névtelen röpirat írója gúnyolja is Schuselka bőbeszédűségét, megállapítva, hogy szinte csak az újjából rázza ki a husz íves munkákat (Politische Charaktere aus Österreich, I. Leipzig. 1850. 14. l.), sőt azzal is megvádolja, hogy egyenesen a nyomdai ívek számát hajhássza és hiányolja nála a kellő tudományosságot (uo. 14—15. l.). Mind-ebben van is némi igazság, de ez az igazságnak csak a fele. Ami a terjengősséget illeti, bár Schuselkára éppen nem jellemző a kifejezéssel való küszködés, a terjedelmesség korántsem ívet meg nem haladó munkákat nyilvánították feltétlenül cenzuraköteleseknek, s amikor Schuselka röpiratainak terjedelmét húsz ív fölé igyekezik növelni, ez ellen védekezik (vö. a 163. jegyzetben említett jédával), akár sok más kortársa, egészen a legnagyobb Heinéig. (Vö. Heine ezzel kapcsolatos önvallomását zárszavában: *Heinrich Heine* : Utirajzok. [Bp.] 1959. 365—367. l.)

Ami pedig a kellő tudományosság hiányát illeti, ebben is van persze igazság, csak éppen azt nem szabad elfelednünk, hogy Schuselka nem tudományos munkákat, hanem publicisztikai műveket ír, s ha ezek nem is hatolnak olyan mélyre, mint a tudós értekezések, s ha a valóságtól néha túlon túl is elragadja túlfűtött fantáziája, s szenvedélyes temperamentuma, mindig lényeges kérdésekkel foglalkozik s nem nélkülözik írásai a kellő megalapozottságot.

mondásos fejtegetések után — hisz munkájának legnagyobb részében azt próbálja bizonyítani, hogy jogi szempontból a király ígérete még érvényben van — arra a végeredményre jut, hogy az alkotmány ne királyi kegyként lépjen életbe, hanem a porosz népben fejlődjék ki, s a kormánytól csak államjogi elismerést és megerősítést kapjon. Azt kell tehát az alkotmány híveinek bebizonyítaniok, hogy Poroszország számára az alkotmány szükséges, a nép pedig érett az alkotmányra. A király szavai helyett alkotmányos ismeretekre és gondolkodásmódra kell a népet tanítani.¹⁷³

Ezek után kifejti az új alkotmányos monarchiáról vallott nézeteit, amelyek — mint látni fogjuk — határozott előrelépést mutatnak korábbi felfogásához képest. Véleménye régebbi jó király-illúziójával ellentétben most már az, hogy az abszolutizmus ideje lejárt, az abszolutizmus betöltötte történelmi küldetését. Ha az állam egyetlen ember személyétől függ, az állami jólétnek s a népjognak nincs semmiféle biztosítéka arra, hogy az abszolutizmus ne váljék despotizmussá, még ha a monarchia a legnemesebb tulajdonságokkal rendelkezik is. A tiszta abszolutizmus és despotizmus között nincs ugyanis semmiféle jogtudományi különbség, s ezért az, hogy a korlátlan, abszolút uralkodó despotává lesz-e vagy sem, egyedül személyes tulajdonságaitól, vagyis a véletlentől függ. Az abszolút monarchia lényegében egyáltalán nem jogi rendszer, hanem csak az erőszak viszonyait tükrözi. Manapság már — állapítja meg — egy tízszer tehetségesebb József vagy Frigyes „liberális despotizmusa” (értsd: a felvilágosult abszolutizmus — L. M.) is — amely már annakidején is bebizonyította, hogy a népek részvétele nélkül nem lehet valóban a nép érdekeiért működni — képtelenségnek tekinthető, mert a népek nagykorúakká lettek. S immár az uralkodók, illetve uralkodó családok régi értelemben vett isteni joga — ami tulajdonképpen nem jogi elv, hanem vallási tétel, politikai dogma volt — sem fogadható el többé.¹⁷⁴

Mindamellett a monarchikus államformát tartja most is minden nép számára a legmegfelelőbbnek. Ez ugyanis „az állami élet idegeit” s a népben szétosztott erőket az uralkodó személyében egyetlen pontban egyesíti, ami az eddigi elméleti és gyakorlati tapasztalatok szerint minden állam feladatának megvalósítása szempontjából a legcélszerűbb berendezés.¹⁷⁵

A monarchia azonban igazi nagyságát, jogi jelentőségét és méltóságát csak alkotmánnyal érheti el. A népjog elismerése, a „monarchikus elvnek a demokratikus elvvel” való egyesítése biztos jogi talajra vezeti a koronát, az állami élet természetes, szerves fejlődését teszi lehetővé, s a kormány a nép nyilvános és önkéntes hozzájárulását és engedelmességét élvezheti általa, egy szóval helyreáll az uralkodó és a nép között a természetes viszony. Hiszen a természetben csak egyenlő jogokkal rendelkező emberek vannak, egyik se él-

¹⁷³ Die preussische Verfassungsfrage 18—86., 17—18., 93., 96., 97., 107. l.; *Schuselka*: Die Lösung 34. l.; Die preussische Verfassungsfrage 24., 235., 21., 25., 92. l.

¹⁷⁴ Die preussische Verfassungsfrage 260—261. l.; *Schuselka*: Die Lösung 228—229. l.; Die preussische Verfassungsfrage 42., 114., 327., 329., 122. l.; *Schuselka*: Die neue Kirche 133—134. l.; Die preussische Verfassungsfrage 150. l.; *Schuselka*: Die Lösung 94. l.

¹⁷⁵ Die preussische Verfassungsfrage 111. l. — A tiszta köztársaság természetesen az ész követelménye — írja —, s minden művelt ember bensőjében köztársasági, de éppen a politikailag közpettek látják be, hogy gyakorlati bevezetését illetően korlátokat kell szabni, egyébként könnyen anarchiává vagy oligarchiává fajul. A legcélszerűbb korlátozást éppen a monarchikus forma biztosíthatja. (*Schuselka*: Volkspolitik 171. l.)

vezzen tehát mások, esetleg milliók rovására előjogokat, hanem önkéntes szerződés biztosítsa csak az államfő jogait, különben a néphez való viszonya természetellenessé válik. Az állam két fő erejének ilyen kölcsönös korlátozása alapján jön létre az észjognak megfelelő alkotmányos monarchia, amely a „középső rend” (vagyis a polgárság) önálló életét biztosítja, ez pedig a monarchia legerősebb és legtartósabb támasza.¹⁷⁶ Egyszóval „... Minden népnek legfőbb érdeke ... a belső és külső politikai önállás és szabadság, az összes állami életben való jogszerű részesedés, röviden a népfelség elismerése ...”¹⁷⁷ Ezt akarjuk mi is: népszabadságot, „együtturalkodó népjogot”.¹⁷⁸

Schuselka tehát, aki a *Deutsche Wort*-ban még csak az abszolutizmus túlkapásai és elfajulása ellen emelt szót és osztatlanul helyeselte II. József tevékenységét, ebben a munkájában — bármennyire lelkesedik is Józsefért — már nem az abszolutizmustól vár esetleges reformokat, hanem határozottan az alkotmányos monarchia mellett foglal állást, s ha kissé homályos formában is, de a népszuverenitás hívének vallja magát, amely felfogásában a korszak egyik mai kutatója, Engel-Jánosi szerint az osztrák emigráns-irodalom képviselői közül egyedül Karl Mochringgel egyezik.¹⁷⁹ Az alkotmányt azonban természetesen most sem forradalmi úton kívánja elérni, hanem — bár a közvélemény kibontakoztatását döntőnek tartja — bevezetésének fontosságáról az uralkodókat próbálja meggyőzni. Ezért korabeli bírálója, Franz Florencourt német publicista — aki különben szintén az alkotmányos monarchia híve — szemrehányást tesz is neki gúnyosan kérdezve, hogy tulajdonképpen kinek a számára írta egyébként nagyon alapos és figyelemreméltó munkáját, hisz a művelt közönség már régen tisztában van érveinek helyességével, a másik csoport képviselői (tudniillik a fejedelmek — L. M.) viszont úgysem akarják meghallgatni.¹⁸⁰

Schuselka azonban még abban is bízik, hogy meggyőzheti az osztrák kormányt is a porosz alkotmány bevezetésének szükségességéről s ráveheti arra, hogy az éppenséggel támogassa a poroszországi alkotmány megadását. Buzgón

¹⁷⁶ Die preussische Verfassungsfrage 113., 115. l.; Schuselka: Die Lösung 134., 163. l.; Die preussische Verfassungsfrage 138., 324., 269. l. — Véleménye szerint a demokratikus elem szabad kibontakoztatása után nem áll fenn többé semmiféle felforgatás vagy felkelés veszélye sem, mert az alkotmány az állampolgárok szabad, nyilvános véleménynyilvánításának biztosításával törvényes keretek közé szorítja és parlamentáris útra tereli a nép harcát. Az alkotmánnyal együttjáró sajtószabadság is csak addig lehet veszélyes az államra nézve, amíg olyan rossz viszonyok uralkodnak benne, mint a mostani Németországban; ha ezeket a viszonyokat megváltoztatják — s ennek legfontosabb feltétele az alkotmány biztosítása —, az embereknek nem lesz okuk arra, hogy bírálják a fennálló rendszert. (Die preussische Verfassungsfrage 114—115., 123., 137—138. l.; Schuselka: Die Lösung 154. l.; Die preussische Verfassungsfrage 91., 106., 124—127. l.) Egyébként — állítja, hogy történetfilozófiai érvet is felvonultasson — csak alkotmányos monarchiák nevezhetik magukat teljes joggal isteni kegyelméből valóknak; mert isten szándékát, az emberiségnek egyre inkább az istenihez való hasonlóságra irányuló fejlődését csupán olyan monarchia biztosíthatja, amely szervesen egyesül a demokratikus elvvel. (Die preussische Verfassungsfrage 117. l. Vö. uo. 94., 119—120. l.)

¹⁷⁷ Schuselka: Die Lösung 141. l.

¹⁷⁸ Uo. 28. l.

¹⁷⁹ Friedrich Engel-Jánosi: Zur Genesis der Revolution von 1848. Zeitschrift für öffentliches Recht III. 1922/23. 580. l.

¹⁸⁰ Blätter für literarische Unterhaltung. 1846. máj. 6., 126. sz. 501—502. l. — Egyébként azonban elég kedvezően nyilatkozik a munka visszhangjáról, főleg poroszországi magas hivatalnokok és diplomaták körében (uo. 1846. ápr. 9., 99. sz. 394—395. l.). Hasonlóan nyilatkozik róla a Grenzboten berlini levelezője is (1845. III. 35. sz. 305. l.).

elemzi tehát Ausztriának a bevezetendő porosz alkotmányhoz való viszonyát, s arra a következtetésre jut, hogy amennyiben az osztrák császárság továbbra is ellenzi a porosz alkotmány létrejöttét, azzal saját magának is árt; míg viszont, ha segíti megvalósulását, maga is élvezheti gyümölcseit: többek között a német nép rokonszenvét is megnyerhetné ezzel a tétével. Sőt, megy tovább Schuselka, nemcsak a porosz alkotmány bevezetését kell a Monarchiának előmozdítania, hanem Ausztriában is célszerű volna az alkotmány bevezetése. Ausztriáról jelenlegi rendszere miatt mondanak le a németek is, a fejlődéstől való elzárkózásának köszönheti, hogy népei elfordulnak tőle, s belső és külső helyzete is ezért bizonytalan. Sajnos, még mindig vannak olyan német politikusok és publicisták, akik a Monarchia fennálló rendszerét megváltoztathatatlanak, sőt Metternich politikáját hibátlannak és bölcsnek tartják, ez azonban nem tévesztheti meg az osztrák hazafiakat. Világosan kell látniok, hogy éppen a rendszer további fenntartása okozhatja Ausztriának a legnagyobb károkat. De nem is lehet megtartani a születő újjal szemben a régi rendet, harcolni a „korszellem és ennél fogva isten akarata ellen”.¹⁸¹

Továbbá, amíg Ausztria az alkotmányos elv ellenségének bizonyul, addig a magyarok kénytelenek Ausztria ellenségei maradni. Hogyan legyen kedvük Ausztriához csatlakozni — mondja most már —, ha ezzel szabadságaikat kell feláldozniok? Ausztria legsürgetőbb feladata tehát az, hogy rendszerét a kornak megfelelően megváltoztatva Magyarországon nyitlan és őszintén az alkotmányos kormányzás útjára térjen. Alkalmazza a magyar alkotmányt is az idők követelményéhez s közelítse Magyarországot elmaradott viszonyait a többi tartományéhoz; ezenkívül nyissa meg Magyarország előtt a világforgalomhoz vezető utat, hogy a Monarchia e két részének egyenlő szabadságon alapuló egyesülése végbemehessen.¹⁸²

Alkotmányos útra lépve mihamarább teljesen küszöbölje ki Ausztria a Monarchia keretein belül meglevő eltérő rendszerek rendkívüli különbözőségét, annál is inkább, mert az osztrák birodalomban a szlávokat is csak oly nagy politikai szabadsággal lehet megtartani, amely felülmúlja önállósági törekvéseiket. Az alkotmány bevezetése — vallja — alkalmas volna végül arra is, hogy az Ausztriában általa — tudjuk — olyannyira hiányolt egységes osztrák nemzeti tudatot kifejlessze.¹⁸³

Az alkotmány bevezetését tehát Ausztria érdeke — nem utolsósorban éppen soknemzetiségű volta miatt — Schuselka szerint a leghatározottabban megkívánja. A nemességről vallott nézeteinek megfelelően úgy véli azonban, hogy a nép szabadságát semmiképpen sem biztosíthatják a nemesi rendek. Ha a

¹⁸¹ Die preussische Verfassungsfrage 176—178., 181., 192., 215., 178—179., 182., 186., 188., 191—193., 195—197., 173. l.; *Schuselka*: Mittelmeer 247—248. l.; *Schuselka*: Die neue Kirche 180. l.; Die preussische Verfassungsfrage 174. l. *Schuselka*: Die neue Kirche 183—184. l.; Die preussische Verfassungsfrage 213., 278. l. Vö. uo. 276—277., 214. l.

¹⁸² Die preussische Verfassungsfrage 217—222. l.; *Schuselka*: Jesuitenkrieg 278. l.; Die preussische Verfassungsfrage 287., 220., 222. l.; *Schuselka*: Rückschritte 260. l.—A kormány azonban sajnos éppen a magyarosítási törekvésekben enged a magyar ellenzék kívánságának — például a nyelvtörvénnyel és a görög vallásúakkal kapcsolatos kérdésekben —, amivel pedig az egész szláv lakosságot megsérti s ezzel mintegy az orosz politika kezére játszik (Die preussische Verfassungsfrage 221. l.; *Schuselka*: Rückschritte 270—271. l.; *Schuselka*: DPR 223. l.; *Schuselka*: Jesuitenkrieg 178—179. l.).

¹⁸³ Die preussische Verfassungsfrage 218., 223—225., 228., 278—279. l.; *Schuselka*: DPR 227. l.; Die preussische Verfassungsfrage 150., 198—200., 202., 204—205., 287. l.; *Schuselka*: Jesuitenkrieg 267. l.; *Schuselka*: Die neue Kirche 184—185. l.

szabadelvű politikusok örömmel fogadják is az alsóausztriai rendek megélénkülő politikai tevékenységét, attól semmi jót sem lehet várni a nép számára. Mivel ugyanis a rendeknek semmiféle politikai joguk nincs, most hogy arra vágyódnak, természetesen régi rendi jogaikat kívánják újra feléleszteni; ez azonban egyáltalán nem lehet a haladás jele, tevékenységük nem előre, de hátra húz.¹⁸⁴ Ezt bizonyítja az *Österreich und dessen Zukunft* című röpirat is, amely Ausztriát lehetőleg arisztokratikus birodalmi alkotmány segítségével szeretné kimenteni jelenlegi helyzetéből.¹⁸⁵ A rendek azonban, ha ismét régi jogaik teljes birtokába juthatnának, véleménye szerint csak szerencsétlenséget és szegyet hoznának a birodalom népeire, hisz soraikban a polgári és paraszti rend tulajdonképpen egyáltalán nincs képviselve. Természetesen a történeti nemesiség erőszakos megszüntetését nem helyeselheti, de a Monarchiában jelenleg meglevő nagy befolyásukat Ausztria legfőbb szerencsétlenségének tartja.¹⁸⁶

Az alkotmányt azonban Schuselka nem egysapásra, hanem fokozatosan kívánja bevezetni a Monarchiában. Mielőtt Ausztriában az alkotmányt megteremtik, mondja, a parasztokat, polgárokat és nemeseket kell előbb politikailag műveltekké tenni; az alkotmány természetesen eszköze a nép további művelésének, de bizonyos politikai öntudatot és alkotmányos gyakorlatot maga is megkövetel.¹⁸⁷

Az alkotmány bevezetésének előkészítésére legalkalmasabb volna szerinte, ha a polgári és a paraszti rendnek eleven községi önkormányzatot biztosítanának. A parasztot ki kell szabadítani megalázó és szegyenletes helyzetéből, ne egyik vagy másik arisztokráciának az igásállata legyen, hanem az állam közvetlen alattvalója. Minden város legyen szintén közvetlen birodalmi alattvaló, szabad önkormányzati élettel. Mozdítsák elő ezenkívül, hogy minél több birtok polgári kézre juthasson. Az önkormányzati élet politikai öntudatra ébresztené a népet, s ez feltétlenül fontos minden népképviselési rendszer számára.¹⁸⁸

Szüntessék meg továbbá a cenzúra-kényszert, s fokozatosan térjenek rá a teljes sajtószabadságra, amely Ausztria számára még fontosabb, mint bármely más állam számára. A kezdeti reformok után pedig tovább kell folytatnia viszonyok megjavítását, s így kell lassan rátérni a teljesen alkotmányos kormányzásra.

De a nép is készüljön fel az alkotmány közeli bevezetésére. Ha alkotmányt akar, teremtsen meg feltételeit, s mindenekelőtt bontakoztasson ki cselekvő közvéleményt. Ahhoz természetesen bátorság kell, hogy a nép magatartásában, pillantásában és minden szavában kifejezésre jusson akarata, de az ilyen közvélemény lehet egyedül mindenható a földön.^{189*}

S. LENGYEL MÁRTA

¹⁸⁴ Die preussische Verfassungsfrage 206., 209—210., 243—244. l.

¹⁸⁵ [Viktor Frh. v. Andrian-Werburg:] Oesterreich und dessen Zukunft. Hamburg (Hoffmann und Campe). 1843.-ról, az egyik legelterjedtebb korabeli röpiratról van szó. — Die preussische Verfassungsfrage 271. l. — Schuselka szerzőjének nevét még nem tudja ekkor, csak azt, hogy nemesi származású.

¹⁸⁶ Die preussische Verfassungsfrage 207. l.; Schuselka: Rückschritte 249—250. l.; Die preussische Verfassungsfrage 247—248., 274. l.; Schuselka: DPR 276. l.; Polnische Dame 41. l. — Az arisztokrácia ábrázolását lásd továbbá: uo. 43—44., 57. l.

¹⁸⁷ Die preussische Verfassungsfrage 273—275. l.

¹⁸⁸ Uo. 280—285. l. Vö. Schuselka: Rückschritte 245—247. l.

¹⁸⁹ Die preussische Verfassungsfrage 286. l.; Schuselka: DPR 36—37. l. A közvélemény kibontakoztatásának fontosságáról s annak szerepéről részletesebben lásd S....ka: Opposition nach unten. Die Grenzboten 1845. II. köt. 21. sz. 346—348. l. Meg kell jegyezni, hogy Engel-Jánosi megállapítása nem teljesen helytálló, ha azt

ПУТЬ ОДНОГО АВСТРИЙСКОГО ПУБЛИЦИСТА К РЕВОЛЮЦИИ 1848 Г.

(Часть I.)

Резюме

Статья анализирует деятельность австрийского публициста Франца Шусельки с осени 1842 г. до весны 1848 г. В появившейся в 1843 г. первой брошюре можно уже находить почти все компоненты развертывающейся позже системы политических мыслей Шусельки, а именно его сильное национальное чувство, либеральные взгляды и глубокую религиозность, но последняя в основных вопросах всегда подчиняется его национализму и либерализму. Пробуждающееся национальное чувство Шусельки содержит все положительные и отрицательные черты европейского национализма того времени, значит, его законное стремление к развертыванию национального самосознания выгажается смешанно с крайними элементами. Он хотел бы одновременно повести свой народ по пути общественного прогресса, но — вследствие отсталости социально-экономических условий Австрии — увлеченный иллюзиями по отношению Иосифа II, по такому пути прогресса, который является свободным не только от недостатков современного абсолютизма, а также от потрясений революции. Таким образом Шуселька выступает в своей первой публицистической работе с выражающей интересы буржуазии умеренной, но бесспорно прогрессивной программой как один из основоположников либеральной политической литературы, подвергающей критике положение в Австрии.

В своих последующих трудах он в подробностях излагает свои взгляды, связанные с самыми важными по его мнению вопросами. Рассматривая место и роль Австрии в Германии, превосходя позицию подавляющего большинства австрийской буржуазии, в интересах создания германского национального единства, он настаивает на создании более тесной связи между империей Габсбургов и другими германскими государствами, без того, однако, — и в этом он остается пленником интересов своего собственного социального класса, — чтобы он оказался бы склонным разрешить отделение населенных не-германскими народами провинций империи, следующее, впрочем, в силу необходимости из создания германского единства. Согласно этой противоречивой позиции потом он запутывается в повторные дискуссии как с противниками создания германского единства в Австрии и в других частях Германии, так и с представителями развертывающихся в среде не-германских народов империи национальных движений (особенно с венграми и чехами). Он проявляет, однако, более уступчивое отношение к провинциям империи с итальянским и особенно с польским населением (а в позднейшем в интересах осуществления единства Италии и Германии он одобряет даже их полное отпадение), и достойно внимания, что даже для тех не-германских народов империи, против отделения которых он возражает до крайности, он желает обеспечить такие же либеральные реформы, как и для господствующей нации.

Он занимается подробно и международными отношениями Австрии и создаваемой единой Германии: он нарисует особенно яркую картину опасности захватнической политики царской России, но рассматривает также по очереди отношение германских государств к другим государствам Европы и сам тоже выражает известные германские стремления к завоеванию (на Балканах и в окрестностях Восточного и Северного морей).

В 1845 г., включившись в борьбу за завоевание прусской конституции он отвергает уже и просвещенную форму абсолютизма и решительно высказывается за конституционную монархию. Он желает постепенно создать конституционное управление не только в Пруссии, а даже в австрийской империи, а именно путем улучшения положения

állítja az emigránsirodalomról: „In all diesen Flugschriften finden sich nirgends die beiden grossen Schlagworte der Revolution: Grundrechte, Konstitution“ (Zur Genesis, Zeitschr. f. öff. Recht III. 1922/23. 581. l.) hisz Schuselka, ha még határozott elképzeléssel nem lép is fel, de feltétlenül az alkotmány bevezetését kívánja Ausztriában is. Marhold (i. m. 142. l.) úgy látszik nem ismeri Schuselka Die preussische Verfassungsfrage c. névtelen munkáját, mert azt állítja, hogy Schuselka az alkotmánykérdéssel szinte egyáltalában nem foglalkozik. Megjegyzendő, hogy Schneider sem ismeri s nem is használja fel róla írt disszertációjában Schuselkának ezt a névtelenül megjelent munkáját.

* A tanulmány második részét a Századok következő számában közöljük.

крестьянства, обеспечения свободной муниципальной автономии и прекращения принудительной цензуры. В целях завоевания конституции он считает развёртывание активного общественного мнения решающего значения, но как и раньше, так и теперь он ожидает осуществление своих концепций в первую очередь от монарха.

M. Ш. ЛЕНДЬЕЛ

LE CHEMIN D'UN PAMPHLÉTAIRE AUTRICHIEN VERS LA REVOLUTION DE 1848

(I. part)

Résumé

La première feuille volante de Franz Schuselka parue en 1843 présente déjà presque tous les éléments qui constitueront dans la suite son idéologie politique: nationalisme prononcé, conception libérale, profonde religiosité, mais qui se soumet toujours à son nationalisme et libéralisme s'il s'agit des questions importantes. Le nationalisme bourgeonnant de Schuselka comporte tous les mauvais et bons traits de caractère du nationalisme étant en vigueur à cette époque en Europe: ses justes efforts déployés en vue d'éveiller la conscience nationale se trouvent ici mêlés à des éléments d'outrance. En même temps il désire engager son peuple dans la voie de l'évolution, mais — en conséquence de l'état arriéré des conditions économiques et sociales de l'Autriche contemporaine et guidé par des illusions entretenues à l'égard de Joseph II — dans une voie qui devrait être exempte non seulement des travers de l'absolutisme de l'époque, mais aussi des chocs de la révolution. Dans son premier ouvrage publicistique Schuselka, initiateur de la littérature libérale des feuilles volantes qui soumettent à une critique les conditions du pays, débute avec un programme représentant les intérêts de la bourgeoisie, programme encore que modéré mais incontestablement progressiste.

Dans ses ouvrages qui suivront il expose, par le détail, ses conceptions par rapport aux problèmes jugés les plus importants. En soumettant à un examen le rôle et la position de l'Autriche au sein de l'Allemagne il sollicite — ayant devancé la prise de parti du gros de la bourgeoisie autrichienne — en vue de la réalisation de l'unité nationale allemande, le ralliement plus étroit de l'empire des Habsbourg aux autres états allemands, sans d'ailleurs souscrire — et en cela il reste accroché aux intérêts de sa propre classe sociale — au détachement des provinces de l'empire habitées par des peuples non-germaniques, conséquence pourtant nécessaire de l'unité allemande. Conformément à sa prise de position contradictoire il se mêle à des polémiques successives tant avec les adversaires autrichiens et allemands de l'unité allemande qu'avec les représentants des mouvements nationaux qui se développent parmi les peuples non-germaniques de l'empire (notamment avec les Hongrois et les Tchèques). Son attitude est plus accommodante à l'égard des provinces aux habitants italiens et surtout polonais (de plus, en faveur de la réalisation de l'unité de l'Italie et de la Pologne il approuvera même le détachement de ces peuples): ce qui est digne d'attention c'est qu'il désire assurer à ces peuples non-germaniques de l'empire, au détachement desquels il s'oppose jusqu'au bout, les mêmes réformes libérales qu'à la nation dominante.

Il s'occupe amplement des conditions internationales de l'Autriche et de la future Allemagne unifiée et peint en couleurs particulièrement vives les dangers que recèle la politique expansionniste de la Russie des Tsars. En même temps il passe en revue les rapports des états allemands avec les autres états de l'Europe et s'associe à certaines aspirations expansionnistes de l'Allemagne (aux Balkans, aux environs de la Mer Baltique et de la Mer du Nord).

En 1845, se ralliant aux luttes ayant pour but la constitution de la Prusse, il rejette même la forme éclairée de l'absolutisme et se prononce franchement pour la monarchie constitutionnelle. Bien plus il désire voir s'instituer un gouvernement constitutionnel non seulement en Allemagne mais successivement en Autriche aussi et cela par le relèvement de la paysannerie, l'assurance de l'autonomie communale libre et la suppression de la censure. Bien qu'il considère le développement d'une opinion publique active comme indispensable pour obtenir la constitution, il espère la réalisation de ses conceptions tout comme auparavant, du souverain.

M. S. LENGYEL

WESSELÉNYI MIKLÓS FOCSÁGA

(Részlet egy készülő Wesselényi-életrajzból)¹

(I. rész)

— Wesselényi 1839 februári elítéltetésének *távolabbi előzményei*: az udvar 1831 eleje óta próbál felségsértési vádat kreálni az ellenzéki vezér ellen. A hajszolt nagyvad az 1834. december 9-i szatmári meggyűlésen, az urbér kérdésében mondott híres beszédével hág bele a csapdába; magyarországi pere 1835 tavaszán indul, két hónappal az erdélyi kezdete után — amannak indítékául az 1834/35-i erdélyi országgyűlés naplója kinyomtatásának megkezdése szolgál, érdemi ítéletig azonban nem jut el. A per aztán majd négy esztendőig húzódik. —

Hatalmas derekas védelmét (ezt a jogi remekművet, Kölcsény, Deák és sajátmaga közös alkotását) 1839. január 14-én nyújtja be Wesselényi.² A per tehát (akár belebocsátkozik a királyi jogügyigazgatóság a számára jogászilag reménytelen harcba, amit a védelem cáfolata jelentene, akár nem — az utóbbit választja majd —) elérkezett döntő szakaszába.

Dönteni természetesen a Curia csak formailag dönt. Az udvar a perrel kapcsolatos minden érdemi eseményről tájékoztatást kér s maga határoz. De mit akar Bécs Wesselényivel?

Mindenesetre le akarja zárni a pert. Arra már aligha vagy legalábbis a korábbinál sokkal kevésbé számít, hogy terrorítéletekkel hajtja engedelmességre az ellenzéket. A másik megfontolás (Wesselényi kikapcsolása a politikai életből) persze szintén az elítéltetés mellett szól; de ez a fegyver is kétélű lehet, ezt előre is sejteni kell odafenn. A fogoly Wesselényi sem kevésbé félelmetes agitátor, mint a szabadon mennydörgő; amit ez a távolban mártíralakká finomodó kolosszus veszít mozgékonyágában a bebörtönzéssel, annyit nyer a jelképpé válással. De a pert be kell fejezni; visszatáncolni lehetetlenség. S az is kézenfekvő, hogy Wesselényit el nem ítélni óriási politikai vereség lenne. De az udvar még jónéhány megfontolandó körülménnyel találja szemben magát.

Kisebb problémát jelent talán az, hogy Wesselényi nagybeteg. Elégtelenül kezelt vérbaja szemeidegsorvadást okoz, s félszemére már vak; másik félszemét is megtámadta a betegség. Ha humanitárius szempontok kevésbé is befolyásolnák tán az udvart, politikai szempontból annál inkább mérlegelni kell a dolgot: a közvélemény politikai ellenfele megvakítását hányná a szemére, s a XIX. század első felének számára ez a korai középkorban oly gyakori módszer a politikai ellenfelek veszélytelenné tételére már megenged-

¹ E cikk egy fejezetet alkot a szerző készülő Wesselényi-életrajzában. Eredeti formájában bővebb volt; helyszűke miatt némileg restringálva kell közreadnunk. Bizonyos vonatkozásban még így is terjedelmesebb, mint amilyen az életrajz e fejezetének végleges formája lesz: e helyt ti. számos olyan dolgot kell elmondani (a Majláthokról, Bartalról stb.), ami a végleges szövegben nem e fejezetet fogja terhelni. S ez esetben nem is kezdhettük a szövegünket magával Wesselényi híres fogságba vonulásával a Duna már-már nem a legbiztonságosabb jégén; az előzményeket illetően is el kell mondanunk egyet-mást.

² Ld. erről Fejős Antal helyettes királyi jogügyigazgatónak 1839. január 15-én Majláth Antal alkancellárnak küldött, még ismertetendő jelentését (O. L. — MK Pr. 1839 : 56). Bártfay László naplójában (IV : 3/a. o.) szintén erre a napra teszi az eseményt; csak a fiatal Vörös Antal tud — később készített feljegyzéseiben — január 15-ről. (O. L. — Wesselényi-iratok: egykori Vörös Antal-gyűjtemény 681 : 69. o.)

hetetlen dolog. Emellett a közvélemény — különösen Pesté — nem felejt könnyen; 1838 márciusa óta még egy év sem telt el, s a város külön is a sajátjának tartja az árvízi hajós sérelmét.

Ami azonban már komolyabban mérlegelendő: az ország diéta előtt áll. S az udvar 1835/36-ban már kapott egy kis ízelítőt abból: mit jelent országgyűlés alatt politikai pert vinni — különösen Wesselényi ellen. A pert tehát az országgyűlés kezdete előtt be kell fejezni (elmarasztalva Wesselényit); de ha mindez megtörtént: hogy lehet kikeveredni abból a zsákutcából, amelybe az udvar az ítélettel jutott? A terror politikája Pálffy Fidéllel elvileg már megbukott; Wesselényi (s Kossuth meg az ifjak s a többi perbefogottak) pere éppen a terrorpolitika legpregnansabb megnyilatkozása volt. Meneszteni Pálffy Fidelt, hogy valamivel kedvezőbb politikai légkört lehessen teremteni az országgyűlés előtt — s aztán ismét feszíteni a húrt az ítéletekkel? Azt a naivitást nehéz feltenni az udvarról, hogy arra számítana: az ellenzék a Pálffy menesztésével tett engedményért a maga részéről feladná Wesselényit. Inkább arról van szó, hogy Metternichék nem találnak kivezető utat a dilemmából — aminthogy általában véve nem tudják: mit csináljanak ezzel a szelidíthetetlen és rettenthetetlen szörnyeteggel. Nem arról van szó, hogy mit tennének, ha módjuk volna rá. De nincsenek erre eszközeik.

A dolog talán könnyebb lett volna, ha Pálffyt lehetett volna bűnbaknak odadobni az ítéletért (és Kossuthéért is). De Pálffy ebből a szempontból túl korán mondott le.

Majd meglátjuk, hogy próbál az udvar kikecmeregni ebből a magaásta veremből.

Mindenesetre egyelőre inkább befelé igyekszik bele, mint ki belőle. Siettetti a pert. Fejës Antal helyettes királyi jogügyigazgató egy jó nap alatt végez a derekas védelem olvasásával s aztán azonnal Majláth alkancellárhoz, a Magyar Udvari Kancellária titkos felségserzési bizottságának vezetőjéhez terjeszti megjegyzéseivel együtt; utasítást kér: bocsáttassa-e ítélet alá a pert („cum provocatione ad priora”), vagy szálljon vitába a derekas védelem érveivel — az utóbbi ti. elnyújthatja a pert, s ez, tekintettel a közelgő országgyűlésre, bonyodalmakra vezethet. Majláth január 18-án veszi a felterjesztést s másnap utasítja Fejést: bocsássa végső ítélet alá a pert. Ez 21-én veszi a rendeletet, 22-én teljesíti az utasítást s 24-én már annak referálása is megkezdődik a királyi táblán.³

S hogy viselkedik közben az ellenfél? Maga a hajszolt nagyvad s azok, akik fokozott erővel akarják felvenni újból a harcot érte, ha kell?

Az ellenzék egyelőre nem is tehet mást, mint vár.

S maga Wesselényi?

Nem könnyű kérdésekkel kell szembenéznie; s a bécsi szfinksz-feladta kérdések halálosak is lehetnek. Nem a szó elsődleges értelmében; azt senki sem tartja valószínűnek, hogy a „független bíróság” halálos ítélet hozatalára kapott volna utasítást. Magának Wesselényinek agyában is aligha fordulhat meg ez a gondolat; pedig ez a nagyszerű romantikus alkat belül mindig a végsőkig élezve éli meg a külső világ által nyújtott élményanyagot. Ismeretes, hogy Széchenyi fantasztának, pozórnek, sőt egyenesen komédiásnak tartotta; ezért tartotta annak. Széchenyi össze-összecsukszik, s ilyenkor metsző élességű, nagyszerű intellektusa befelé vág; emberi elesettségének irtózatossá válnak örvényeibe pillant bele a mások gyengeségét oly kérlelhetetlenül regisztráló tekintete. De mégiscsak alapvetően intellektuális lény; a valóságot oly fölénytel (félre ne értessünk: a zsenialitás indokolt fölényével) kezelő csapongásaiban is rendkívül gyakorlati. Wesselényi viszont (ha teoretikusnak mindjárt Széchenyi után is következik a reformkorszak kései, korcs korok szemében indokoltan mesebeli lényeknek tűnő nagyjai sorában) talán elsősorban érzelmi lény. Szerepet játszik? Lehet. De ez a szerep az életével azonos.

Igaz, hogy Wesselényi 1839 január második felében egyízben (Gosztonyi ítélőnesternél tett, ismertetendő látogatásakor) állítólag utalt arra, hogy el

³ A helyettes királyi jogügyigazgató jelentését és Majláth válaszát — ez esetben Stettner magyar udvari kancelláriai tanácsos fogalmazta meg — ld.: O. L. — MKPr. 1839: 56. A per ítélet alá bocsátására s referálásának megindulására ld.: O. L. — MKPr. 1839: 285.

van készülve a halálos ítéletre. De ha ez egyáltalán meg is történt, akkor is a pillanatszülte kifejezésről lehet szó, nem hosszú töprengések magvának hangosan-elgondolásáról. S az is igaz, hogy a királyi tábla egyik bírāja, Jeszenszky Jónak látta halálos ítéletet kérni a felségsértő fejére; ez az álláspont azonban ott is elszigetelt jelenség volt.

A halál azonban nemcsak a hóhérpallos villanásával jelentkezhett. Az olyan, állandó mozgáshoz és mások mozgásra ösztökéléséhez szokott valakinél, mint Wesselényi, az aktivitás lehetőségének megszűnte is egy kicsit a halál. Tarlé írja Napoleonról, hogy tulajdonképpen nem a rák ölte meg Szent Ilonán, hanem a tétlenségre kárhozhatottság. S Wesselényi ugyan nem napoleoni energiájú s napoleoni cselekvési lehetőségekhez szokott valaki, de mégiscsak egy mozgásba jött ország egyik legaktívabb embere (legalábbis pereinek kezdetéig). S aki a harmincas évek első fele s a negyvenes évek Wesselényijét egymás mellé állítja, elszorult szívvel kell hogy számbavegye azt a romlást, amit a „polgári halál” és a vakság okozott a harmincas évek magyar politikájának egyik első lovagján.

A másik rész-halál egészsége felől fenyegeti. Mint említettük, félszemére már vak, s másik félszemének látása is gyengül. Széchenyi 1838 decemberében egy nyomott hangulatú, csupa bajjal telt napján⁴ rövid, epés naplófeljegyzésben rögzíti ifjúkora legbensőbb barátjának (akivel szemben, jegyezzük meg az igazság kedvéért: csak naplójában kegyetlen, egyébként legalábbis kifogástalanul viselkedik) a vakság veszélyével szembeni attitűdjét: „A Vak Filozófus’ szerepében tetszelgett. Félszememmel már nem látok, másik szemem világa is hamarosan elvész; de nem vagyok kis lélek; tisztában vagyok vele, mit jelent megvakulni; oly sok ember volt előttem vak, s lesz az utánam. Siráncozni nem fogok; vagy elviselem, vagy főbelövöm magam.’ Nous allons voir.”⁵

S ott van, további rész-halálnak, a „polgári halál” veszélye is. Attól ugyan kevésbé kell tartania, hogy egy gyenge pillanatában összecusklik; az erkölcsi halál ilyen formában nem fenyegeti. Attól azonban igen, hogy olyan ítéletet hoznak ügyében, vagy olymódon nyer kegyelmet, ami ugyancsak erkölcsileg öli meg. S ha barátai követnek el, jószándéktól vezetve, valami jóvátehetetlent vélt érdekében? Vagy a közvélemény mégiscsak elfordul tőle — hisz ez is öl —?

Mindezek mellé ott fenyegeti még az anyagi katasztrófa is. 1835 tavasza, az erdélyi elfogatóparancs óta nem látta zsidói birtokát (híres, legendába s hozzá illő „kísértet”-lovaglásától — Erdőszádáról Zsidóra vissza — eltekintve), s ha ugyan Kelemenék jelentéseiből mindenről értesül, s ugyancsak mindent illetően részletes utasításokat küld hű jószágigazgatójának, ez mégsem olyan értékű, mintha személyesen irányíthatná birtoka ügyeit. S a zsidói birtok nem „csak” az anyagi lét-nemlét kérdése Wesselényi számára. Ennek az óriási energiának tragédiája az, hogy (négy, rendkívül hamar s a „Szózat” kivételével úgyszólván teljesen elfelejtett könyvén s néhány ugyanilyen sorsra jutott nagy cikkén kívül) alig maradt utána valami alkotás. A harc első lovagja volt, míg

⁴ „4 ten stets Nebel eet.” — így kezdődik a naplófeljegyzés. A Wesselényinél tett látogatás vázolata után két rövid mondat a gőzmalom ügyében Sztáraynál tartott tanácskozásról; az egyik így hangzik: „Er sich lächerlich benommen.” Valamivel odébb: „[Cr[escence] wahrscheinlich in der Hoffnung” — a többit az olló cenzúrája nem engedi tudnunk (Szt: N V. k. 222. 1.).

⁵ Uo.

el nem gáncsolták; *alkotásra* (itt nem térünk ki rá, mi minden miatt) nem adatott neki mód. (Korábban is állandó, el nem panasztolt gyötrelmem ez számára, éppen Széchenyivel, kezdettől fogva egy kissé vetélytársával kapcsolatban; az mindenütt kőbefaragott emlékeket hagy útján; utána csak a csatamezők pora kavarog.) Nos: Zsibó az ő egyetlen nagy gyakorlati alkotása. Példa Erdélynek a gazdálkodásra, egy új agrárszakember-gárda iskolája; s — amenynyire módja van rá — a reform-jobbágypolitika példájává is kívánja tenni. Most ez a Zsibó is veszélyben van.

Ezek a szfinksz kérdései. Hogy készülődik ez a kései mese-hős a válaszra?

Amikor 1839 januárjában a rendőrök reflektorainak ösztüzébe kerül, már nyoma sincs magatartásában az 1838 december eleji „Vak Filozófus”-attitűdnek. Általános az a vélemény, hogy rendkívül vidám. Ez a „vidámság” nem külsőleges tüntetés (vagy legfeljebb elenyésző mértékben az). Inkább a döntésre váró ember idegessége; a „vidámság” jelenségeit még erőteljesebbé teszi az is, hogy ezt a döntést, akármi lesz is, úgy kell fogadni, hogy az ellenfél érezze verve magát. A szorongó ember életösztön-kitörései keverednek itt a belül rendben levő ember fölényes derűjével.

Ez a nyugalanság—nyugalom-keverék teszi rendkívül mozgékonyá utolsó szabad heteiben. Perével kapcsolatban is bőven vannak teendői; s közben mégis bálon, színházban látják, sűrűn keresi fel barátait. S ez a mozgékonyosság a szó legjobb értelmében vett aktivitás is.

S természetesen terjedelmes védelmének benyújtása után is akadnak még feladatai perében. Informatio-t (rövid áttekintést) készít róla; ennek azonban nemhogy kinyomtatását, hanem még kézírással való sokszorosítását sem engedélyezik. (Ekkor kerül sor összetűzésére perének táblai referensével, Gosztonyi ítélőmesterrel, s a naplójából ismeretes híres nagy jelenetre Somssich személynökkel: érvek és indulat igazi Wesselényi-affrontjára ott, ahol az érvek nem hatnak a bécsi kormányutasításokkal szemben, az indulat pedig csak felbőszíti az aránytalan pozíciós fölényben levő hitvány ellenfelet. Taktikátlan dolog volt? Helyzetén végeredményben aligha rontott vele; Somssich nem a maga feje szerint cselekedett. S vannak pillanatok, amikor a *kifelé* taktikus lépés *befelé* többet árt, mint a kazán szelepeinek „taktikátlan” kinyitása). Felkeresi a nádort; állítólag felkéri: elnököljön perének hétszemélyes táblai tárgyalásán. Az természetesen kitér ez elől: mint a rövidesen összeülő országgyűlés elnöke nem kínálhat ilyen sebezhető pontot magán az ellenzéknek.

A királyi tábla 1839. január 31-én hozza meg ismeretes, 3 évi fogságot kiszabó ítéletét.

Wesselényihez még aznap eljut a táblai ítélet híre. Kézmosás közben találják vele; egyetlen arcizma sem rándul meg, a kézmosást sem hagyja abba.⁶ Aznap este színházba is elmegy; ott Bártfayval, Kubinyi Ágostonnal, Szalay nógrádi táblabíróval, Szemere Pállal, a fiatal költő Pap Endrével beszélget; nyugodtan, „de nem dacosan” mondja el elítéltetése történetét. Bártfay biztatja: a hétszemélyes tábla enyhíteni fogja az ítéletet. Wesselényi nem hisz neki: a septemvirek aligha fogják kompromittálni a királyi táblát. Bárfay recursust ajánl; erre azonban Wesselényi nem mutat hajlandóságot. Ha vétkes volna, megtenné; de így maga ismerné el bűnösségét. Annyit azért

⁶ *Vécsey Zoltán*: Egy magyar mártír a börtönbe indul (Erdélyi Helikon 1943: 37—46, 77—92. l.) 42. l. (A cikk egyébként meglehetősen gyenge nivójú; a tárgyi tévedésektől sem ment.)

elárul abból, ami a fegyelmezett külső alatt viharzik benne, hogy tart tőle: megvakul börtönében; s egyébként sem tudja, hová fogják vinni (az állam-foglyokat nem hagyják Pesten vagy Budán).⁷

Naplójában azonban már nyugodtan szabadjára engedi a vihart. A rész-halálók rémei táncolnak körülötte (a vakságról itt már nem is szól; az a szorongás már a színházban kibuggyant belőle). A közvélemény elfordult tőle: „Azon részvétlenség, elfásultság, s hidegség, melyet — néhány embert kivéve — mindenkiben látok, rám nézve az ítéletnél keserűbben meglepő.” Kikért tette kockára egészségét, vagyonát, életét? „Nemzet-e az, emberek-e azok, kiket ily eset meg nem ráz? Hogy polgári hív törekvéseimnek s a törvény mellett küzdéseimnek bére nem babér, de tövis koszorú lesz, nem volt váratlan; de hogy ily nyomorult embercsorda ez, melyet nemzetnek képzeltem, s hogy a magok nem földbe, hol, ha későn is, de csírázhatnak, hanem” (itt rémlik fel a másik részhalál is) „silány homokba hullottak, amelyben sem élet, sem erő nincs, a mit önzés s aljas indulatok és parányi érdekek kiszáritottak, azért a szelek ide s tova röpitnek — mindez valóban engemet keserít.” „Járom rátok, gyáva népek, S maradéktól átok” — barátjának, küzdőtársának és védőjének, a féléve halott Kölcsynek sorai csengenek olvasója fülébe. Wesselényi azonban *felfelé* találja meg a kiutat: „de azért híven s igazán fogom szerepemet eljátszani magam és azon kevesek számára, kik képesek azt felfogni, kiválva a sokaság közül, mely csak krajcárkomédiát ért és szeret”.

A másik rész-halál: a politikai halál, politikai tevékenysége lehetetlenné válása. „Az én polgári életem pályája legnagyobb hihetőség szerint már úgy is be van zárva. Nem fogják azt, remélem, hibáztatni, ha én akár szabadon maradván, akár kiszabadulva, a mostani körülmények közt részt a közdolgokban venni nem fogok.” S a megoldás: ismét *felfelé* menekülni a szorításból. „Ezért hazámnak a polgári közéletben létező s munkáló fia nem lehetvén s így polgárilag többé nem létezvén: a szó teljes értelmében hazámra nézve nem vagyok egyéb s nem lehetek, mint *emlék*, de oly emlék akarok lenni, mely jelen s jövő korban lelket emelő példa gyanánt, erősebbeknek vigasztalásul, gyengébbeknek támaszul szolgáljon, mihez ragaszkodva, kísértetek és csapások közt roskadatlanul maradjanak. Ily emlék nagyobb hatású lehet, s remélem lesz is, munkásság közt lefolyt hosszú életnél.”⁸

Az igazsághoz híven jegyezzük meg, hogy Wesselényinek a közvélemény érzéketlensége miatti panasza (csakúgy, mint másoké február 9-e után) inkább a fájdalom egyfajta kivetítése, mint a való képe. A közvélemény azonnal reagált a dologra. A legszeleesebb körben; Wesselényi ügye valóban nemzeti ügy.

Wesselényi barátainak, az ellenzéknek most kell csatasorba lépniök. A hétszemélyes táblai elítéltetés elkerülhetetlen, a hosszú börtön és a vakság azonban talán igen. Kegyelmet nem hajlandó kérni; az egyetlen út tehát büntetésmegszakítást kieszközölni, betegségére hivatkozva. Wesselényi már 1838-ban megpróbálkozik ezzel (némileg még perhúzó fogásként); a nádor vissza is utasítja a kérelemnek a per halasztásával járó részeit, egyébként azonban hozzájárul. Csakhogy így Wesselényi nem hajlandó Gräfenbergbe

⁷ Vécsey : i. m. 42—43. l. (Bártfay naplóját idézi.)

⁸ JE : W : I : 17—8. l. (A naplófeljegyzés keltének közlése nélkül.)

utazni.⁹ Most a terv újra előkerül; Wesselényi mellett Deák mozgatja az ügyet — nehéz megmondani, melyikük az energikusabb.

1839. február 2-án már együtt ül az egyetem orvosi karán az elítélt számára orvosi bizonyítványt kiállítandó konzultáció: Lenhossék helytartótanácsos, almási Balog Pál, a Magyar Tudományos Akadémia tagja (Wesselényinek ez idő tájt kezelőorvosa), az egyetemi professzorok közül Reisinger János, Birly Flórián Ede, Johann Gottlieb Fabini, Veleczky János, Schordann Zsigmond, Bene Ferenc, Csásusz Márton, rajtuk kívül Szabó János volt országos szemorvos, Bey ezredorvos s (külön rang jelzése nélkül) Stáhly „Medicinae Doctor”. A bizonyítvány Wesselényi egészségi állapotát általában rossznak tartja (vérömlések, vesekövek, „dipscratische Krankheiten” nyomai, vízkóros daganatokra való hajlandóság); a legsúlyosabb szemének állapota (bal szemén teljesen kifejezett szürke hályog, jobb szemén kezdődő — valójában lueszes — idegsorvadásról van szó). A gyógy mód: a feloldó vagy feloldó-erősítő kezelés (diétával együtt), s amellett: kedélynyugalom, tiszta levegő, sűrű és erős testmozgás és szemének kímélete. Ez az orvosi bizonyítvány kerül a büntetésmegszakítást kérő recursus mellé.

Wesselényitől persze naivitás volna kegyelemért könyörgést várni; a felségfolyamodvány is inkább dörög, mint jajveszékel. Bármily hálás feladat volna is itt akár hosszú passzusait idézni, ehelyt nincs módunk erre.¹⁰ Csak utalhatunk rá: nem túlsok példa van a magyar történelemben ilyen „felségfolyamodvány”-ra; olvasójának Rákóczi híres „Domine!” címzésű levelét juttatja eszébe. (Ami Wesselényiében alázatnak hat amazzal szemben, azt helyzete magyarázza. Rákóczi akkor, ha a bukás előtt is, de mégis fejedelem volt, sereg ura — s főként nem volt ellenségei kezében.) Mint még látni fogjuk, a nádor le is szögezte vele kapcsolatosan nemtetszését. Pedig valószínű, hogy Deáknak még így is némi vitába került, míg egyáltalán egy ennyire tartózkodó szöveg megírására, ill. aláírására rá tudta venni barátját.

Az ti. valószínű, hogy a volt zalai követ befolyással bírt a kérvény megszövegezésénél, hiszen neki kellett vele Bécsbe indulnia.

Tisztázatlan még, hogy mikor született meg Deák bécsi intervenciójának terve. Annyi bizonyos, hogy az ellenzéki vezér már az orvosi konzultáció utáni napon, 1839. február 3-án kihallgatáson jelentkezett a nádornál. Előadva Wesselényi szemének állapotát, bejelentette a főhercegnek, hogy másnap Bécsbe indul a recursus benyújtására (minthogy maga az elítélt egészségi okokból nem teheti ezt meg).¹¹ Aznap délbén Bártfaynál ebédelt Wesselényivel (s Bajzával, Schedellel, Vörösmartyval) együtt; ott beszámolt kihallgatásáról, s jelezte, hogy másnap nekivág a bécsi útnak.¹²

A nádor még aznap sürgönyileg jelentette a dolgot Majláth alkancellárnak, az pedig a kézhezvétel napján, február 5-én felségelőterjesztésben számolt be a dologról az uralkodónak.¹³ S még aznap Metternich „sehr dringend” szólította fel Sednitzkyt, hogy foganatosítson intézkedéseket a számára „nagyon jólismert ellenzéki férfiú” figyeltetésére.¹⁴

⁹ Ld. erre nézve a nádor 1839. március 7-i (Buda) felségelőterjesztését. (O. L. — Regnicolaris Lt. — József nádor titkos lt.-a — Acta politiam... spectantia 1839 : 52.)

¹⁰ Az orvosi bizonyítványt (amelyet Wesselényi recursusához mellékeltek) s magát a recursust ld.: O. L. — MKPr. 1839 : 262.

¹¹ Ld. erről nézve a nádor 1839. február 3-i (Buda) jelentését a magyar udvari alkancellárnak (O. L. — MKPr 1839 : 161).

¹² B : N IV : 7/a. o.

¹³ O. L. — MKPr 1839 : 161.

¹⁴ O. L. — TM 60. cs. 8446. „Euer Excellenz dürften es aus guten Gründen angemessen finden, dieses Individuum auf eine unauffällige Weise genau überwachen zu lassen.

Indem ich Hochdieselben auf die Dringlichkeit dieser Einleitung aufmerksam mache, ersuche ich zugleich mir mit jedem Tage das Resultat der Überwachung Deáks, durch die ganze Zeit seines hiesigen Aufenthaltes gefälligst mitzutheilen.”

Majd meglátjuk, mire mentek vele.

A hétszemélyes tábla még nem mondotta ki ítéletét, de a kormányhatóságok a néhány napos várakozási időben lázas ütemben teszik meg az előkészületeket Wesselényi bebörtönzésére.

Az első lépés cziránt Fejës helyettes királyi jogügyigazgató 1839. február 1-én vagy 2-án kelt¹⁵ felterjesztése Majláth alkancellárhoz. Jelezve, hogy mindkét félapellálta az ítéletet, ráter az elfogatás és a fogoly elhelyezése problémáira. A vicedirector elsősorban jogász zavaráról számol be: nem tudja, mitévő legyen. Hasonló, az 1723: IX. t. c. 2. §-ára alapozott nota-per megítélésére és az ítélet végrehajtására emberemlékezet óta nem került sor a Curian; a Directoratus és a Curia levéltárában sem találhatók ilyen természetű adatok. Ismeretesebbek a nota-nak más esetei: a hamispénzverők ügyei. (A parallel mindenestre megdöbbsentő — még ha egyszerűen egy jogász látókörnélküliségéről mond is ítéletet. De hiszen 1835-ben nagy fantáziájú s nagyigényű besúgók komolyan vádolták is hamispénzveréssel az erdélyi ellenzék vezérét!) Ezekben az esetekben, ha a vádlott az ítéletkor szabadlábban volna, azt a törvényhatóságot szokás megkeresni, amelynek területén az elítélt tartózkodik, hogy fogassa el s vitesse saját börtönébe. A helyettes jogügyigazgató felsőbb döntést kér aziránt, hogy ugyanezt tegye-e a jelen esetben, „*quae acque notam involvit, adeoque ejusdem meriti [!] et proceduræ est*”, s milyen bánásmódban részesüljön a fogoly.¹⁶

A vicedirector felterjesztése február 4-én érkezett a Magyar Udvari Kancellária elnökségéhez, s a felség sértésügyi bizottság azonnal munkába is vette. Még aznap elkészült a commissio felségelöterjesztése (fogalmazványa egészében Bartal György határozott, egy cseppet nyomott kézírása). Az 1723: IX. tc. bármelyik paragrafusán is alapul a nota-per — kezdi a nagyhirű jogász, csendes fölényvel a buzgó vicedirector iránt —, ez az ügyben követendő eljárást nem illeti. Az ítélet végrehajtásában a törvények előírásai szerint annak a bíróságnak kell eljárnia, amely előtt a per folyt, jelesen annak erre kiküldött tagjának. Törvényhatóságok annál is kevésbé bírnak szereppel ez ügyben, mert a Curia joghatósága az egész országra kiterjed, s így az általa hozott ítélet végrehajtására kiküldött személy korlátozások nélkül járhat el. Az executio-val az illetékes ítélőmester (Gosztonyi) bízandó meg. Ami a fogság helyét illeti, való az, hogy Magyarországon nincs államfogylok részére kijelölt börtön. A korábbi gyakorlat pedig, amely szerint az elítéltek Pest megye börtönébe kerültek, ez esetben nem folytatható. Az ti. közismert, hogy a megye rendei „*omni studiose etiam quæsitæ occasione*” támogatást nyújtottak Wesselényinek, s ha a tömören fogalmazó kancelláriai tanácsos nem is mondja ki a következtetéseket, mind ő, mind azok, akik elé kerül javaslat, tisztában vannak ezekkel. Ugyanezért nem volna ajánlatos más megye börtönébe zární az elítéltet. A bizottság tehát csak két megoldás közt tart lehetségesnek választást: vagy a pesti József-épület legyen Wesselényi börtöne, vagy az a budai kaszárnya, „amelyben jelenleg Kossuth Lajos is letartóztatásban van”. Az utóbbit tartja megfelelőbbnek: elsődleges érdek ugyanis, hogy a Wesselényi és

¹⁵ Az irat keltezetlen; minthogy azonban a február 1-i keltű, nyomtatott ítéletlevél is mellékelve van hozzá, nem lehet január 31-i; február 4-én pedig már a Magyar Udvari Kancellária elnökségénél foglalkoztak vele.

¹⁶ Megjegyzendő, hogy a kérdés élénken foglalkoztatta a közvéleményt is. Az ellenzék szintén a hamispénzverők bebörtönzésének módjával érvelt, csak éppen más hangsúllyal, mint Fejës vicedirector. A pénzhamisítókát a megyei börtönökben helyezik el, a fiscus költségén; Wesselényinél annál is inkább erre kell hogy sor kerüljön, mert őt még az ítélet sem marasztalta el súlyosan. Kézenfekvő tehát a megoldás: a pesti megyeháza legyen börtöne. (Magyarázat úgyszólván nem is szükséges a dologhoz: a megye ellenzéki szelleme közismert, úgyhogy Wesselényi minden elképzelhető könnyítést megkapna a megyeháza oppozicionalistáitól — s közben az ország politikai, gazdasági és kulturális centrumának, ha csak egyik nem nagyon szoros vigyázat alatt tartott börtönéből is, de beleszólna a politikai életbe!) Még kormánypártiak is nyilatkoztak emellett a megoldás mellett, azzal az indokolással, hogy a kormánynak e téren engednie kell a közvéleménynek. (Igaz, ezek nem „ragaszkodtak” a pesti megyeházához; szerintük Szatmárban vagy másutt is el lehetne helyezni Wesselényit.)

Az elmondottakra nézve ld. az 1839. február 2-i (Pest) besúgójelentést (O. L. — TM 61. cs. 8589. sz.).

„számos pesti lakos” közti „sympathia” fenntartására ne maradjon mód; amellet Wesselényi megkülönböztetett bánásmódban fog majd részesülni, s így nem merülhet fel az a vád, hogy fogságát várbörtönné súlyosbították, s végül ez nyújt legnagyobb biztonságot.

A votum írója a lehető legsürgősebb döntést kérte az ügyben, hogy a kancellária még idejében megtehesse a szükséges rendelkezéseket.

A királyi döntés (a javaslat háromszavas jóváhagyása) február 7-én került a felség-előterjesztésre, s a kancellárián aznap a rendeletek és megkeresések egész sora készült el. Majláth jegyzékben kereste meg Hardegget, az udvari haditanács elnökét: rendelkezék a budai vár parancsnokához, hogy a királyi jogügyigazgató, illetőleg a végrehajtással megbízott ítélőmester megkeresésére gondoskodjék alkalmas, egészséges (ezt a szót utólag szűrték a fogalmazvány szövegébe) helyiségről a fogoly számára, szükség esetén nyújtson megfelelő katonai assistentia-t az elfogatásnál, s biztosítsa a megfelelő őrizetet.

(Az assistentia kérdésénél álljunk meg egy pillanatra. Wesselényi e napokban a legesebélyebb nyomát sem mutatja ellenszegülési szándéknak. Tett-e korábban, pillanatnyi elkeseredésében olyan kijelentéseket, amilyeneket a szájába adtak, hogy ti. fegyveresen fog védekezni, s Metternich helyett legalább néhány császári katonát küld a másvilágra? Nem tartjuk feladatunknak ehelyt tisztázni. De a kormány fél. Rettentően fél; szinte érezni a Wesselényi börtönbevonulásáról szóló jelentéseken: majdhogynem hálások neki, hogy olyan nagy önmérséklettel viselkedett; van, aki valamit illetően mindjárt siet is szót emelni érte. Ellenfele egy ilyen pillanatban valóban félcimes lehet, ha indulata erősebbnek bizonyul évtizedes erőfeszítéssel kialakított s nem mindig eléggé teljes önfegyelmenél: kora legkiválóbb magyar céllovoje — az általa egy-egy vadászaton elejtett vadak száma már-már fáraók emlékoszlopaira kívánczik, azzal a különbséggel, hogy ő valóban el is ejtette őket —, nagyszerű vívó, s még fegyvertelen kezébe sem tanácsos kerülni. S persze, szükség esetén tetszés szerinti katonai erőt ki lehet vezényelni ellene; de hát a dolog jócskán felkorbácsolná Pestet-Budát. S a két várost sem nehéz ugyan „nyugalomra bírni”; de hát ez olyan politikai vereség volna a közeli országgyűlés árnyékában, amit a kormány nem kockáztathat meg. Megfelelő erejű katonai karbatalom kivonultatása, s ezzel az ellenállás lehetőségének elvétele — ez az udvar megoldási terve, egy olyan valakivel szemben, aki, ismételjük, nem is gondol ellenállásra.)

Ugyanaznap rendelkezett Majláth a resolutio-nak megfelelő értelemben a nádorhoz, a személynőkhöz és a helyettes királyi jogügyigazgatóhoz is (ezeknek még aznap sürgőnyileg útba is indította utasításait).¹⁷

A sürgőnyileg küldött utasítások még úton voltak, amikor 1839. február 8-án a hétszemélyes tábla is meghozta ítéletét. Mint várható volt: jóváhagyta a királyi tábla által kiszabott büntetést. Csak egy valami adott okot némi meglepetésre: a döntés jóval kisebbarányú többséggel született meg, mint a királyi tábláé. (A hétszemélyes tábla tagjainak szavazására ehelyt sincs módunk kitérni.)

Másnap, február 9-én reggel érkeztek meg Budára s Pestre a Kancellária rendeletei, s a vicedirector sietett megkeresni a nádort az ügyben. Jelentette: az ítéletet a királyi tábla aznap ülésén fogják kihirdetni, s mint erre vonatkozólag a személynőkkel s az illetékes ítélőmesterrel megegyezett, a végrehajtásra kijelölt személy azonnal nekifog feladata ellátásának. Minthogy azonban a nádor közölte, hogy aznap 10 órakor kívánja fogadni Wesselényit, meg kell várni az elítélt visszatérését a kihallgatásról. Ezek után kerül majd sor elfogatására, „vitata quantum fieri potest omni publicitate, et attentione”. Mindenestre jelzi, hogy egyben felkéri a főhadiparancsnokság elnökségét: bocsásson rendelkezésre „néhány bátor tisztet” s a dolog természetéhez képest a szükséges katonai karbatalmat. Várja a nádor esetleges utasításait.¹⁸

¹⁷ Fejes felterjesztését, a bizottság votum-ának tisztázását (rajta a resolutio-val) és Majláth alkancellár említett rendeleteit ld.: O. L. — MKPr: 1839: 122. (A votum fogalmazványa: O. L. — MKPr 1839 : 112; a nádorhoz küldött rendelet tisztázati példánya: O. L. — Regnicolaris lt.: József nádor titkos lt.-a: Acta Politiam . . . spectantia 1839 : 16.)

¹⁸ A felterjesztést ld.: O. L. — Regnicolaris lt.: József nádor titkos lt.-a: Acta Politiam . . . spectantia 1839 : 17.

Engedje meg nekünk az olvasó, hogy most ismét Wesselényi személyéhez forduljunk.

1839. február 8-án (bizonyval már az ítélet hírének kiszivárgása után) tanácskozássra kerül sor Wesselényi lakásán. A szűkkörű megbeszélés résztvevői Wesselényi korábban vagy akkor is legközelebbi barátai: Károlyi György, Fáy András (már atyjának is tisztelő híve), Ráday Gedeon (ha sokkal enyhébben is, de némileg sorstársa Wesselényinek), s — ha hinni lehet a besúgónak — maga Széchenyi is;¹⁹ rajtuk kívül Wesselényi ügyvédje, Benyovszky Péter. Itt állapodtak meg a Wesselényi-birtokok kezelését illetően a fogság idejére: az említett személyek végzik az igazgatás elvi irányítását; a gyakorlati teendőket Kelemen látja el.

A másik kérdés, amellyel a baráti kör foglalkozott, az elfogatással kapcsolatos teendők ügye volt. Megállapodtak benne: Wesselényi ne tanúsítson semmiféle ellenszegülést az ítélet végrehajtásánál. (Majd még látni fogjuk, hogy ezzel a kérdés még nem zárult le.) S minthogy bizonytalan volt, hogy mikor kerül sor az elfogatásra (Kossuth esete óta tartani lehetett az éjszakai meglepetésektől), Eckstein Adolf ügyvédet (mozgékony ellenzéki, kitűnő személyi kapcsolatokkal rendelkezik, s az árvízi mentésnél végzett munkája népszerűséget is biztosít számára) bízták meg azzal, hogy éjjel-nappal tartsa szemmel Wesselényi személyét, s (nem lévén még publikus, hogy hol jelölték ki börtönét) elfogatása esetén feltűnés nélkül kövesse egészen a büntetés végrehajtására kijelölt helyig. Egyben személyi kapcsolatai révén hasson oda, hogy az udvari körökben is jobb vélemény alakuljon ki az elitéltről, s legalább egy felolvasó engedélyezését járja ki számára.²⁰

Aznap este Wesselényit ismét a magyar színházban látják. Mintha búcsúzna valamitől: ha valóban ki kell töltenie a háromévi fogságot, utána már a színészeknek valószínűleg csak hangját élvezheti. Az ifjúság (amelyet a Sincerus [!] álneven szereplő besúgó siet is megróni ezért) minden lépésen kalaplevéve üdvözlí; ő barátságosan viszonzogatja az üdvözléseket. Derűsnek mutatkozik.²¹

Másnap délelőtt 10 órakor kerül sor kihallgatására a nádornál.

Az audienciára vonatkozólag egy lényeges ponton ellenkezők a híradások. Vörös Antal úgy tudja, hogy Wesselényi még egy utolsó kísérletet tett bebörtönzésének megakadályozására; arra való hivatkozással, hogy Deák Bécsben ügyködik Gräfenbergbe bocsáttatása iránt, felkérte a nádort: hasson oda, hogy recursus-a eldöntéséig függesszék fel a perében hozott ítélet végrehajtását. A nádor válasza Vörös értesülései szerint úgy hangzott, hogy nincs módja az ítélet végrehajtását megakadályozni.²² Megtörtént-e a dolog, vagy csak Vörös emlékezete és mérlegelőképessége nem működött pontosan? Az utóbbi mellett szól az, hogy egyrészt korábban sem merült fel ilyen terv, másrészt sem Bártfay naplója, sem a napról beszámoló besúgójelentések nem tudnak ilyesmiről.

Annál egybevágóbbak a kihallgatást illető további értesülések. A nádornak nagy kő esett le a szívéből az ítélettel (amelyért, Cziráky országbíró

¹⁹ Széchenyi aznapi naplófeljegyzésében (Sz : N V : 239. l.) nincs említés a tanácskozással. Egy rövid utalásból azonban legalábbis arra következtethetünk, hogy Károlyi Györggyel találkozott aznap.

²⁰ 1839. február 9-i (Pest) besúgójelentés (O. L. — TM 60. cs. 8451/b).

²¹ Sincerus 1839. febr. 10-i (Pest) jelentése (O. L. — TM 64. cs. 9341).

²² Vörös Antal megjegyzései a perhez: 78. l.

elnökölővén a hétszemélyes tábla ülésén, nem is neki kell majd hordania első-sorban az ódiomot), s most megpróbálja csitítani ezt a mindenre elszánt erdélyit; ezzel talán elejét veheti az ítélet végrehajtásánál bekövetkező bajoknak. Wesselényi nem börtönbe kerül, csak fogságba; orvosi kezelésre lesz módja, felolvasót is engedélyezni fognak neki, nem fogják megfosztani kényelmétől, az őt megillető bánásmódban lesz része. (Azt azonban nem közli vele: hol jelölték ki börtönét?)²³

A nádor az audiencia után láthatólag még inkább megnyugodott. Éppen ezért úgy válaszolt a vicedirector ismertetett felterjesztésére, hogy az ítélet végrehajtásánál a legnagyobb tapintattal kell eljárni. Mindenképpen kerülni kell a feltűnést; ezért a katonai karhatalom kirendelésére nincs szükség (hacsak a helyettes királyi jogügyigazgató nem nyert erre határozott utasítást az udvartól), csak egy katonatisztet kell a referens protonotarius mellé adni; egyáltalában az elítélt rangjának s annak megfelelően kell eljárni, hogy szabadlábbon védekezhetett, s büntetése csak fogság.²⁴

Wesselényi a nádornál volt audienciájáról jövet a déli harangszó után érkezik Bártfay Lászlóhoz.

A Károlyiak titkára (a reformkor irodalmi életének rokonszenves alakja; Vörösmarty, Bajza barátja, maga is jóízű bíráló — büszke is kritikusi sikereire —; naplója irodalmi műnek talán szerényebb értékű, a kor elsősorban kulturális történetének azonban nem köznapi fontosságú dokumentuma) tisztában van vele, hogy kevés olyan történelmi pillanatnak (azaz jónéhány órának) lehet közvetlen közelből szemlélője, koronatanúja, mint amilyenek most következnek. (A sors úgy hozta, hogy jó tizenegy esztendő múlva ismét ő tanúskodhassék ennek a nagy életnek egy másik nagy pillanatáról: az utolsóról.) A fogságbavonulás másnapján²⁵ mindent gondosan rögzít a történetekkel kapcsolatban; 1839. február 17-én felolvassa szövegét Kelemen Benjáminnak, s az „mind helyesnek 's valónak ismeré’”.²⁶ Ez a külsőleg is „hitelesített”, de elsősorban az emberi hűség adta hiteles tanúvallomás az elsődleges forrása mindannak, amiről az elkövetkező néhány ropant feszültségű órát illetően tudomással bírunk.

A fogságba vonuló búcsúzik Bártfayéktól; a fiscus már kétízben kereste szállásán, ideje rövid. Bártfayné rimánkodik: maradjon még; Wesselényi nedves szemmel tagadja meg a síró asszony kérését. Ahhoz hozzájárul, hogy egy fűrtöt vágjon hajából emlékül. Aztán fiakkal hajtatnak át Bártfayval Wesselényi szállására; szobájában a két tolnai várja: Bezerédj István és Döry, aztán két jogász: Benyovszky és Vörös Antal, s végül két hű munkatársa: Kelemen és 1834/35-i kolozsvári gyorsírója, az Országgyűlési Tudósítások erdélyi párjának szerkesztője, Kossuth majdani elnöki titkára az Országos Honvédelmi Bizottmányál: Stuller Ferenc.

²³ Ld. erre nézve Bártfay naplójának a Fővárosi Lapokban (1877 : 65—7. sz.) közölt részletét, Vörös Antal megjegyzéseinek előbb idézett helyét és egy 1839. február 9-i (Pest) besúgójelentést (O. L. — TM 61. cs. 8603).

²⁴ A nádor választát Fejyesnek l.: O. L. — Regnicolaris lt.: József nádor titkos lt.-a: Acta Politiam . . . spectantia 1839 : 17.

Megjegyzendő még: olyan hírek is terjedtek el a városban (Vörös Antal mint valót jegyezte fel), hogy Gosztonyi ítélőmester február 9-én, még reggel, felkereste Budán Lederer főhadiparancsnokot a katonai assistentia ügyében. „Bárá Lederer” — írja Vörös — „az assistentiat kereken megtagadta; egyébiránt biztosította Gosztonyit a’ felől, hogy assistentia szüksége nem forog fen, mert ő Wesselényi individualitását ismeri, 's garantirozni mer érette, hogy ő egy a’ végrehajtásra kiküldendő gyermek ellen sem fog szegülni.” (Vörös megjegyzései: 78—79. l.) Felesleges szót pazarolni annak bizonyítására: mennyire naiv legendáról van szó.

²⁵ BN : IV. 13/a.

²⁶ BN : IV. 13/b.

Benyovszky tudósítja: Gosztonyi expeditora, azután a referens directoratusi ügyész, Hubay már kereste. Az ügyvéd már tájékozott: Budára fogják vinni, olvasmányokat juttathatnak be börtönébe, felolvasója is lesz. A gräfenbergi útra kétségkívül megkapja az engedélyt. Budára egy katonatiszt kíséri át. Délután 4 órára kell megjelennie a királyi jogügyigazgatóság épületében ítélethirdetésre; ő meg is ígérte ezt. Wesselényi indulata kezd borzolódní: nem ismeri el, hogy a fiscusnak az ítélethirdetésig hatalma volna rajta. Benyovszky csitítani próbálja: hiszen éppen az ítélethirdetésre mennek a jogügyigazgató-ságra, s onnan vonulnak majd Budára. Az ellenérv olaj a tűzre. Wesselényi felcsattan: már reggel is megmondtá (a nádorhoz indulása előtt folyhatott köztük erről vita), hogy a Directoratus-hoz nem megy. A királyi tábla előtt hajlandó megjelenni, de — mondja — „én a törvényes, alkotmányos elvet utolsó percemig sértetlenül kívánom s fogom fenntartani”.²⁷ Benyovszky megpróbálja meggyőzni arról, hogy lehetetlent kíván: a tábla ülése eddigre alighanem bevégeződött, s mikor keresték, nem is találták otthon. Fejeskedésével csak azt éri el, hogy egy század katonaságot küldenek rá. Wesselényi vállat von: nem bánja. A fiscus megteheti, de ő ítélet előtt nem megy a jogügyigazgatóságra; ám jöjjön a bíró az ő lakására. A jelenlevők kéréslőre fogják a dolgot; végül Wesselényi belenyugszik abba, hogy ő menjen át Gosztonyihoz. S azzal Benyovszky siet is a jogügyigazgatóságra s az ítélmesterhez — ahol, mint már tudjuk, nyitott kapukra kell találnia. Szerencsés véletlen? Ne felejtjük el, hogy a két ellentétes póluson egyaránt egy-egy kiváló közjogász áll: az udvarban Bartal, Pesten az egyszerre gravaminális és reformer-ellenzékeségnek ez idő tájt legalábbis egyik legkiválóbb reprezentánsa.

A jelenlevők eloszlanak; Bártfay hiába invitálja ebédre barátját. „Félek, hogy az asszonyok újra nyafognának” — hárítja el a meghívást Wesselényi. A Bártfayéknál valamivel előbb történetekre gondoljunk; nemcsak azokat félti az elérzékenyüléstől. Mikor a nap koronatanúja visszatér hozzá, Károlyi Györgyöt és Prónay Gábort találja nála; aztán gyülekeznek a többiek is: Ráday Gedeon, Bezerédj, Dőry, Bánffy Pál, Zarka Vasból, Kelemen Benjámin, Stuller, Vörös Antal; megérkezik Eckstein Adolf is, akinek tegnapi megbízatása feleslegessé vált.

Várakozás; lényegében nincs már semmi tennivaló a Gosztonyiltoz való indulásig. S ami mondanivaló volna, arról férfiember nem szívesen beszél. Apróságokkal telik el az idő. Wesselényi még egy apró fricskát küld Széchenyinek (ennek a kicsit mintha a XVII. század végi Erdélyből, de különb gerinccel a XIX.-be szakadt erdélyi főúrnak mindig idegen volt barátja tökéletes társasági jómodora): elszalasztja hozzá Vörös Antalt, azzal, hogy „ott akár a kapusnak, akár házmesternek vagy komornyiknak” mondja meg: küldője „nagyon sajnálja, de nagyon fontos és halasztást nem engedő dolgai miatt, a meghívásnál és ígérkezésnél fogva, ma többé nem vehet részt ebédjében”. Aztán nem bír tovább szobájában maradni; eltűnik, s csak jó félóra múlva tér vissza, sáros nadrágban. Bártfay azt gyanítja, hogy lányait kereste fel Tenczeréknél (híre járt akkortájt, hogy a nagyobbik súlyosan megbetegedett). De lehet, hogy csak egy kissé kiszaladta magát, idegességét levezetendő.

Indulás előtt még szó kerül a hétszemélyes tábla ítéletére. Wesselényi lovagias fejbőlintást küld lovagias ellenfelének, Szirmay Ádám szep-

²⁷ Az idézet Bártfay naplójából való. Kérdéses, hogy szó szerint is így hangzott-e el. Tisztelet illeti Bártfay derékségét, de Wesselényihez nem ért fel; stílusán sem.

temvirnek (azzal ti. még a huszas évek elején Zemplénben volt összekoccanása egy megyegyűlésen, mert akkor „gonoszul viselé magát”). Aztán Cziráky viselkedésére terelődik a beszéd: úgy tudják, hogy ő fordította rosszra az ügyet a hétszemélyes táblán. A zsibói úr neki már kevésbé elismerően üzen. Cziráky (ókonzervatív voltának bizonygatására nem kell itt a szót vesztegetnünk) azt gondolja, „hogy én az arisztokrácia ellen törekedtem; igen, én azon törvénytelenések ellen szólottam, melyek leginkább az arisztokrácia bizonyos osztályától erednek s annál tapasztálhatók; de ne higgye azt senki, hogy én bárkinek akár személy-, akár vagyonbéli jogai megsértésére valaha csak gondolatban is törekedtem volna”. A törvény és alkotmány tisztelete akadályozza ebben, s elvégre is: Zsibó az ő uradalma.

Indulnia kell; botot vesz magához, hogy nehéz testével el ne essék a Duna jegén. „Íme, látjátok, nyugodtan megyek sorsom ellenébe. Lelkemben nincsen bűn.” A jelenlevőket a sírás szorongatja; Bezerédj a nyakába borul. Tőle azzal búcsúzik: az követ lesz a küszöbön álló országgyűlésen. Köszöntse ott barátait, s adja át nekik üzenetét: az isten átka szálljon rájuk, ha valami olyasmit tesznek kiszabadítása érdekében, ami nem törvényes, ami kérés-jellegű.²⁸

Az út innen Gosztonyihoz vezet (Bártfay Kelemennel átsiet Budára, hogy addig kísérjék Wesselényit, amíg csak lehet). Az ítélethirdetés rövid; Wesselényi tökéletes fegyelmezettséggel viselkedik. Gosztonyi viszont annál nyugtalanabb: még mindig történhet valami, s különösen így szemtől-szembe ezzel a szörnyeteggel! Olvasás közben állandóan rápillantgat, s mikor az, már az ítélet vége felé, zsebkendőjéért nyúl, összerezzen, mintha attól félne: most rántja elő Wesselényi pisztolyát.²⁹

Ettől a pillanattól kezdve Wesselényi személye felett a fiscus rendelkezik.

Mindenesetre Fejtesben van annyi tapintat, hogy — miután a fogoly kijelenti, hogy az ítéletnek engedelmeskedik, s katonai fedezet nélkül elvonul börtönébe — nem adja mellé a Directoratusra kiküldött katonatisztet.³⁰ Wesselényit csak referens ügyésze, Hubay kíséri — s amellett ügyvédje s barátai.

Délután félöt lehet, amikor Bártfay és Kelemen budai dunapartí vár-tájáról megpillantja a Duna már nem nagyon biztonságos jegén a kis csoportot. Wesselényi még ugratja is Hubayt: ha le akar szakadni a jég, most tegye; így még kimentheti, visszafelé már nem lesz módja rá. A budai oldalon ügyvédjével fiakkorba száll (később Hubay is hozzájuk kapaszkodik fel); Bártfay és Kele-

²⁸ Ezt a részletet illetően a források eltérnek. Bártfay szerint a búcsúszavak így hangzottak: „Te követ léssz; elmegy országgyűlésre; ha ott egy hajszálnyit elmulasztasz, a mi könnyebbégemet, nem miattam, de a megsértett közügy miatt törvényes úton eszközölheti, soha nem száll rád az ég áldása!” A másik variáns, amelyet valószínűbbnek ismerünk el, mert férfiasabb, Wesselényihez illőbb, egy 1839. febr. 9-i (Pest) beszűgőjelentésből származik. (L.: O. L. — TM 61. cs. 8602.)

²⁹ A némi, rajongásából fakadó, legendaköltési hajlandóságban elmarasztalható Vörös Antal egyenesen azt jegyezte fel, hogy Gosztonyi erre a mozdulatra a szomszéd szobába menekült, be sem fejezve az olvasást. (Ld. már többször idézett megjegyzéseiben a perhez — 79. l.)

³⁰ „... Officialem militarem ad manum quidem habuerim, eundem tamen adhibendum esse neutquam censuerim, partim ad declinendam omnem attentionem, partim ad Convictum in testato erga Curiales Sententias obsequio affirmandum” — írja 1839. febr. 10-én a nádornak tett jelentésében (O. L. — Regnicolaris lt. — József nádor titkos lt.-a: Acta Politiam ... spectantia 1839 : 18).

men — a Golgotajárás két hűséges tanítványa — szintén fiakkoren kaptat fel utánuk a hegyre. A két kocsi a Teleki-ház, a főőrhely mellett fordul be a városház-piacra; onnan ér hamarosan a kaszárnyához. Wesselényi visszainti Bártfayt és Kelement; azok azonban mégis vele tartanak az épületbe.

A földszinti folyosón Sebes Károly százados — részben ő fogja majd ellátni a fogoly felügyeletét — s egy másik tiszt fogadja őket. Hubay pecsétet írást ad át nekik (mint Fejves már idézett jelentéséből tudjuk; a vicedirector megkeresését Ledererhez illő bánásmód biztosítása iránt)³¹; a százados a várparancsnokhoz, Pidoll altábornagyhoz küldi vele utasítás végett alantását, s addig is annak szállására tessékeli be Wesselényit (a két „illetéktelen” kíséret aztán Hubay invitálja be).

Furcsa meglepetés következik: Wesselényi felfigyel a százados nevére. Nagyon erdélyiesen (pontosabban szilágyiasan) cseng. Kiderül, hogy a kapitány valóban erdélyi; Sebes Antal guberniumi tanácsos unokaöccse. (Alighanem azokból a Sebesekből való, akiknek már két évtizeddel korábban, a Cziráky-féle urbéri összeírás idején is 6—8 jobbágyuk-zsellérük ha volt, az is 3—4 faluban szétszórva.) Emlékek merülnek fel: Wesselényi még a tizes évek közepén, észak-olaszországi útján, bevitte magával Velencébe a fiatal tisztet állomáshelyéről, s ott 8—10 napig jóltartotta földijét. Az most igyekszik is barátságosnak mutatkozni; túlsokat azonban aligha lehet várni tőle. Tizenegy gyerek apja; anyagi ügyei eléggé zavarosak. Teljesíteni fogja a kapott parancsokat, nem mer majd kockáztatni. (Ha ti. egyáltalán akarna.)

S feladata amúgy sem lesz könnyű. Nem külső okok miatt. A félvak Wesselényi nem fog szökést kísérelni (akkor sem tette, amikor majdhogynem kínálták ennek lehetőségével), s be fogja tartani a törvényes előírásokat. De barátai is árgus szemekkel fogják figyelni: vajon börtönőrei betartják-e? S ki tudja, kiknek a támogatására számíthat ez a nagyúr, aki még itt is úgy viselkedik, hogy az csak nyomasztóan hathat öreire. Büszkeség, dac vagy keserűség nem érzik szavain, gesztusain (nem nyújt feleslegesen támadási felületet ellenfeleinek); de „férfias méltóság nyilatkozott minden szaván, mozdulatán s a vétlenség nemes önérzete. Nyájas szíves megadással szólott, néha néha bánatos komolysággal, de a mely távol, igen távol volt akár hunyáskodástól, akár levertségtől . . .

Interque moerentes amicos
Egregius properaret exsul.
Atqui sciebat quae sibi barbarus
Tortor pararet; non aliter tamen
Dimovit obstantes propinquos . . .
Quam si clientum longa negotia
Diiudicata lite relinqueret,
Tendens Venafranum in agros
Aut Lacedaemonium Tarentum”.³²

³¹ „Per eundem exmissum Regium Fiscalem, etiam Suam Excellenciam Supremum Armorum Praefectum litteratorie requisivi, ut propria detenti lectisternia, et alias necessitates, pro tolerabiliore reddenda captivitate deservituras, Baroni Wesselényi suppedituri facere, et quoad alimentacionem ac tractamentum Categoriae ejusdem rationem eousque etiam habere dignetur, donec ab Altissimo loco eatenus positivi quid nefors dispositum fuerit.” (Uo.)

³² Bártfay naplójából.

Bárfayéknak távoznunk kell; Wesselényi kézsorítással búcsúzik a koronatanútól. „Ez által megtisztelve érzem magamat” — írja az másnap naplójába — „s dicsekedve fogom emlegetni halálomig.”

A többi kísérőket, Rádayt, Stullert, Vörös Antalt, akik, gyalog kapaszkodván fel a Várba, késve érkeznek a kaszárnához, már nem engedi be az őrség. Vörös aztán úgy beszélte el a dolgot, hogy ő vitatkozni kezdett az őrséggel. „Fegyverben vagytok?” — „Igen.” — „Többen is vagytok?” — „Igen.” — „Hát akkor mit féltek négyüinktől” (a negyedik személy ismeretlen), „fegyverteleneinktől, hogy nem engedtek be az udvarra?” — „Uram, parancsunk van, hogy senkit se bocsássunk be.” Vörös fordít egyet a dolgon: „Tudjátok-e, ki az, akit az imént bevitték?” Tagadó válasz. „Hát látjátok, ő az az ember, aki a parasztokat fel akarta szabadítani; a parasztokért áldozta fel magát, ezért hozták ide.” A káplár csóválja a fejét (hisz ez az ő szüleiért s mindnyájukért állt ki!): „Uram, ha a bárót csak ezért zárják be, hát az mégiscsak sok!” Vörös siet kiaknázni a hatást: „Bizony, csak ezért; s majd ti is meglátjátok, milyen derék ember!”³³

Most már csak az ügyész és Benyovszky marad a fogoly mellett. Azt cellájába kísérik. A helyiség a kaszárnya földszintjén van, Kossuth szobája szomszédságában; köztük csak „valami pitvarka vagy kis köz (talán pince-torkolat)” van. 8—10 lépés hosszú lehet, s széltében három; nem nedves, de fényt alig kap (ablaka egy kis, sikátor-szerű beugróra néz, „s be van téglázva egész a felső szárnyakig”. S a félig vak embernek ez mindennél súlyosabb. Egy pillanatra elhagyja fegyelme; könnyek peregnek végig arcán.³⁴

S aztán a fogoly magára marad.

Benyovszky barátaihoz siet, tájékoztatóndó őket azokról, amiknek csak ő volt szemtanúja; Hubay a vicedirectorhoz, jelentéstételre. Az, mint már több ízben szólottunk róla, másnap beszámol a történetekről a nádornak. Majláth alkancellárnak azonban még aznap este megteszi jelentését, korrektül megírva benne, hogy Wesselényi börtöne rendkívül szűk, s egészségtelen.³⁵

Sedlnitzky pedig már február 11-én értesíti Metternichet a történetekről.³⁶

*

A nagy harc egy szakasza tehát lezárult. De maga a harc? Most lángol fel csak igazán. Mint a harc Patroklos holttestéért.

Engedje meg az olvasó, hogy e helyt vegyük számba: kik lépnek csatasorba a két oldalon?

³³ 1839. febr. 13-i (Pest) besúgójelentés (O. L. — TM 61. cs. 8615). Vörös maga nem tesz erről említést megjegyzéseiben.

³⁴ *Takáts Sándor*: Wesselényi Miklós és a titkos rendőrség. Bp Sz 1931 : 89. l.

³⁵ A jelentést ld.: O. L. — MKPr 1839 : 156.

A nap történetének azokat a részleteit, amelyeknél nem jelöltük meg külön forrásunkat, Bárfay naplója alapján rögzítettük. E híres napló részlet (B : N IV. 8/b—12/b) több ízben is kiadásra került. Először a Fővárosi Lapok 1877-i évfolyamának 65—67. számában jelent meg, a közlő nevének feltüntetése nélkül; bevezetés, jegyzetapparátus nem került mellé. Másodszor Tolnai Gábor publikálta a Jelenkor 1942. évfolyamának 18. számában (Wesselényi Miklós beáratása — Részlet Bárfay László naplójából). Szövege annyiban tér el a Fővárosi Lapokétól, hogy 2 helyen átírva, rövidítve közli a napló jelentéktelenebb részleteit, s elhagyja a Wesselényi búcsúja utáni szakaszt. Bevezetést, jegyzetapparátust ő sem ad; nem említi a korábbi közlést sem. Kérdés, hogy tudott-e róla. Egy körülmény emellett látszik szólni. Bárfay naplófeljegyzése nem Wesselényi hozzáérkezésével kezdődik; előbb még röviden említi aznap délelőtti munkálkodását stb. A Fővárosi Lapok szövege azonban a dátum után *mindjárt* Wesselényi érkezését közli (a kihagyásra való utalás nélkül). Ugyanígy járt el Tolnai is. Végül Vécsey említett cikkének megfelelő része lényegében szintén szövegközlés, nem a legkielegítőbb jegyzetekkel.

³⁶ O. L. — TM 60. cs. 8752. sz.

Az udvarnál két polgári fórum bír befolyással az ügyre, s lényegében az ő szavuk dönt is: alsó fokon a Magyar Udvari Kancellária titkos felségssértésügyi bizottsága s felsőfokon maga a Ministerialkonferenz.

A bizottság tagjai ekkor a két alkancellár (Majláth mint első és Bedekovich) s két tanácsos: Bartal György és Stettner. Kettejükről kevesebb a mondanivalónk: Bedekovich szürke hivatalnok, alkancellársága a horvátok hiúságának kielégítésére szánt gesztus; Stettner még nála is kevésbé jelentős. Annál inkább az Bartal, a bizottság állandó referense. Az 1825/7-i országgyűlésen még a közjogi ellenzék egyik vezére; aztán kancelláriai tisztsége a kormány oldalára viszi. Neki azonban különösképpen nem róják fel ezt úgy, mint Ragályinak vagy Somssichnak; az ellenzék, egykori küzdőtársai valószínűleg kevésbé éreznék törést attitűdjében. A nagy közjogász egyenesen bizalmat élvez köztük; el volt terjedve az a hír, hogy Deák Bécsben jártakor egy beszélgetésük során megígérte neki: tanácsa nélkül egy lépést sem tesz Wesselényi ügyében.³⁷ Annyi bizonyos, hogy a Majláthokkal szemben ő külön szín: ő az elsősorban közjogász; amazok sokkal inkább diplomata, taktikusok.

(Amellett, jegyezzük meg, egy holt nyelv legkiválóbb élő magyar mestereként is respektusnak örvend. Felsőelőterjesztéseinek szövegét a késői kancelláriai latinság legszébb darabjaként lehetne tanítani az egyetemeken.)

A bizottság feje azonban mégiscsak Majláth Antal alkancellár.

A két Majláthtal, Antallal, az alkancellárral (ő a grófi rang viselője) és Györggyel, az államtanácsossal, a Ministerialkonferenz magyar-erdélyi referensével együtt érdemes foglalkozni. Nem mintha teljesen azonos karakterek volnának; György fél emberöltővel idősebb is a másiknál. Az államtanácsos a nagyobb tapasztalatú, körültekintőbb; s ami Wesselényi ügyében nem mellekes, Erdélyt illetően is szakértő. Az 1819/20-i urbérrendelés kísérlet során kerületi biztos Cziráky mellett, a háborgó Délnyugat-Erdélyben; 1833-ban Vlasits erdélyi királyi biztos (Noptsa. Elekkel egyetértésben) egyenesen őt javasolja a nyugalmazandó Jósika János utódjául; 1834—35-ben, mint a konferencia referensének, nem kis befolyása van Erdély ügyeire. Antal, az alkancellár viszont frissebb, energikusabb, — és főrangú. S diplomata volta nem akadályozza meg abban, hogy igen határozottan védje hatáskörét illetéktelennek tekintett beavatkozások ellen (mint erről még szót fogunk ejteni).

Bármilyen korbeli, beállítottságbeli, rangbeli eltérések legyenek is azonban köztük, mégis ők ketten a kérdés *látható* kulcsemberei. Az ügyek ti. végső soron a Konferenz-nél dőlnek el, s annak tárgyalási iratait nem volt módunk tanulmányozni. Arra azonban van precedens 1834—35-ben, hogy maga Metternich is, döntő kérdésben is, meghajol a főrang nélküli államtanácsos gondosan válogatott érvei előtt.³⁸

³⁷ Ezt a mendemondát ismét csak Vörös Antal jegyezte fel. Eszerint Deák „több látogatása után ismét hozzá [Bartalhoz] ment, kinyilatkoztatván előtte, hogy ez alkalommal nem úgy beszél vele mint Wesselényi megbízottja 's nem is úgy, mint referendariussal, hanem Deák Ferencz akar szólni Barthal Györggyel, 's most engedje méltóságod — úgy mond Deák, — hogy őszinte kérdezhessem: akarja e Wesselényi ügyét pártolni, 's fogja e [sic] mellette nyilatkozni, ? 's legyen meggyőződve, hogy bár mikint fog nyilatkozni, azon tisztelet mellyel méltóságod iránt viseltetem legkisebbé sem fog csönkenni [sic] mert én ismerem méltóságod individualitását, de ismerem egyszersmind hivatalos helyzetét is, a' mit szemem előtt soha elnem téveszték. — Bartal mély gondolatokba merülve fel 's alá sétált néhányszor szobájában, míg végre Deák Ferencznek, kezét nyújtván, illy szavakkal felelt: igen. én pártolni fogom Wesselényi ügyét, Barthal György mondja.

Deák: miután látom, hogy méltóságod ez ügyet magáévá tette, méltóságod 's az ügy iránti kötelességemnek ismerem, ezentúl méltóságod tanácsa nélkül semmi lépést sem tenni.'

E' nyilatkozás helyeselve lőn Barthal által". (Ld. a már többször idézett megjegyzések 80. l.-át.)

Még ha a dolog legenda-volta nem volna már stílusából is szembeötlő (népmese-, humanista történetírói és romantikus színek keveredése), akkor is nehéz volna elhinni, hogy egy olyan rendkívül zárkózott és határozott egyéniség, mint az 1839/40-i ellenzék leendő vezére, így megkötötte volna kezét — még ha önként vállalt tútora a tisztelt nagy közjogász lett volna is.

³⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a Ministerialkonferenz tárgyalási anyagának ismerete nélkül a Majláth György 1839 eleji szerepéről mondtak egy része is inkább hipotézis, mint bizonyított tény. Korábbi szerepe, magatartása azonban tényszerűen ismeretes; a Deák közbenjárásával kapcsolatban őt illetően elmondandók is tények; s még valami

S ez a két államférfi (egyikük pár hónap múlva nemcsak megbízott vezetője a kancelláriának, hanem a kancellári rang birtokosa is, a másik országbíró — Cziráky, a majdnem hercegi rangra emelt dunántúli gróf nehéz örökébe ül —) nem egyszerűen a hivatali számlárlétrán vagy lelkiismeretes főhivatalnoki munkájával emelkedik ide. (Mert hiszen nem egyszerűen egy ember sorsának „kulcsemberei”.) A Majláthokat történelmi szükség-szerűség tolja előtérbe.

Hol vannak már Reviczky Ádám, Pálffy Fidél? Reviczky, akit az „igazi” nagy magnások, az oligarchák sohasem tekintettek maguk közül valónak, akit Metternich gyengének tartott ahhoz (s joggal), hogy a magyar ellenzékkel megbirkózzék, s aki ezt ellensúlyozandó, Wesselényi ügyében mindenkit igyekezett túlcitálni, megbukott, s most a birodalom nagykövete Toszkánában. Utána Pálffy Fidél jött, az igazi oligarcha, az erőskerű (a botrányos gorombaságig erőskerű); s ő is megbukott. Elkerülhetetlen, hogy diplomatikusabb, hajlékonyabb, különb ítélőképességű, s tegyük hozzá, elődeiknél tájékozottabb személyek kerüljenek az udvar magyar politikájának élére.

Annál is inkább, mert úgy tűnik: az ilyen politika most eredménnyel járhat. Az országgyűlés csendesebbnek ígérkezik az előbbieknél: a nagy harcias ellenfelek közül Wesselényi börtönben ül, Kőlcsey meghalt, Felsőbüki Nagy Pál elbizonytalanodott, Beöthy valószínűleg be sem jön követnek — s magában amúgy kevés; az „izgágák” (Kossuth — akit ekkor még amúgy sem tekintenek komoly politikai tényezőnek — és az országgyűlési ifjak legbátrabbjai) börtönben; Széchenyi nagy alkotásaival van elfoglalva s azok „külön álláspontjáról” szemléli a dolgokat. A kormány bizonyos alappal számíthat tárgyalóképes ellenzékre.

Azt is kap majd, csak nem egészen olyat, amelyet várt. Deákot és Klauzált.

(Egy kis kitérőt engedjünk meg most magunknak: az 1839/40-i országgyűlés a nagy alkotóerejű balközép feltörésének diétája. A Batthyány-kormány elnöke és három minisztere — Deák, Klauzál és Eötvös József — ezen az országgyűlésen tűnik fel igazán; ha az 1848 előtti magyar belpolitikában szerepet nem vitt Eszterházy Páltól és Mészáros Lázártól eltekintünk, korábban csak az egy Széchenyi visz a későbbi kormány tagjai közül vezetés szerepet, később pedig csak két személy, Kossuth és Szemere csatlakozik ehhez a névsorhoz.)

Ez a várt tárgyalóképes ellenzék indokolja a másik felől a Majláth-éra beköszön-tését.

Külön tényező a játszmaiban (bármennyire is nem olyan súlyú, mint főhercegi rangjától és tisztétől várhatnók) a nádor.

Arra már utaltunk, hogy a nádor nem a legendák „alter Ragotzi”-ja. Wesselényi ügyében különösen nem az. Egyáltalán: el sem tud igazodni az ügyön. Személyes beállítottságánál fogva erélyes lenne: Habsburg-sértődés él benne ezzel a dinasztiaellenes lázadóval szemben. (Majláth alkancellár sokkal tárgyilagosabb nála.) Sokszor szemére hányt gyengesége most hajlamos arra, hogy kegyetlenségbe csapjon át; annál is inkább, mert érzi, hogy maga sem lát be a kulisszák mögé. De a nádor természetesen nem elsősorban személyes indokok alapján dönt; a dolog azonban ettől nem lesz könnyebb. A ravasz öreg taktikus nem tudja: erélyes legyen-e vagy konciliáns? Végül is bizonytalan lesz és kapkodó. S befolyása még kevesebb lesz a dologra, mint egyébiránt volna.

S a másik oldal? Az ellenzék?

Az ezer- (vagy sok tízezer? a szám érdektelen) fejű szörnnyetegnek most csak egy feje látható: az, amely rövidesen az *elismert* feje is lesz: Deák. Az udvar tárgyalóképes és egyben lehetőleg népszerű partnert keres — s kap is. Rendkívül tárgyalóképeset, igen népszerűt — és félelmetest.

Az ötletekben tobzódó, zseniális teoretikus és nagy építkező Széchenyi és az ellenállhatatlan tűző agitátor Wesselényi után most megjelenik a színen a nagy szervező és taktikus is. Mert Deák elsősorban ez. *Pártvezér*. Az ellenzék szervezkedése csak 1847-től vesz fel formailag is pártjellegűt; de Deák 1839/40-ben talán keményebb pártfegyelmet tart fenn a még fejlődésének közepétől sem tartó reformpártban, mint amilyen a az az utolsó rendi országgyűlésen rendelkezett. Pártvezér, s milyen erőskerű! Az ellenzék többi főbbjei egyenesen lázonganak ellene: az opozíció nem servum pecus, nem Deák tulajdona; s aztán, több-kevesebb zsörtölődés után, pontosan végrehajtják ennek a tömör beszédű, szívesen, bár egy cseppet tán szárazon (főlénye így üt ki?) tréfálkozó zalai birtokosnak a

szintén az: a Kancellária felségssértési bizottságának felségelöterjesztései sorozatosan teljesen jóváhagyó döntéssel érkeznek vissza, olyan esetekben is, amikor pedig ellentétes álláspontokkal is meg kell küzdeniök. Ez nehezen lenne elképzelhető a két Majláth teljes egyetértése nélkül.

utasításait. Biztos a dolgában; nem fecseg; megkönyékezhetetlen. Kire emlékeztet? Talán Franklinékra, dunántúli birtokos-kiadásban.

S a nagy taktikai játszmában, a Majláthok ellen, pontosan rá van szükség.

Az ellenzék pillanatnyilag mint tömeg számít. Mint közvélemény és legfeljebb helyi közvéleményalakítók. Megyecsékhelyek kaszinóinak hangadói, törvényhatósági akciók kezdeményezői.

Egy kissé külön áll a játékban Széchenyi. Az ő álláspontja már az előbbiekből ismeretes.

S most lássuk: hogy indul meg a nagy, sok tényező játék. Vagy — a harc Patroklos holttestéért.*

TRÓCSÁNYI ZSOLT

Rövidítések

Acta Politiam... spectantia = Acta Politiam et Internam Regni Hungariae Securitatem spectantia

B:N = Bártfay László naplója. Országos Széchenyi Könyvtár kéziratára, Quart. Hung. 1122.

EK—EFT = Erdélyi udvari kancellária levéltára — Estei Ferdinánd erdélyi kir. biztos titkos iratai.

HIL = Hadtörténeti Intézet Levéltára

JE:W = *Jakab Elek*: B. Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere. Történeti bevezetéssel sajtó alá rendezte — I—II. Kolozsvár. 1876.

MK—AG = Magyar Udvari Kancellária Levéltára — Acta Generalia

MKPr = Magyar Udvari Kancellária Levéltára — Acta Praesidialia

O.L. = Országos Levéltár

SAPr. B. Praes. = A magyarországi (budai) főhadiparancsnokság elnöki iratai

Sz:N = Gróf Széchenyi István naplója. (Szerk. és bevezetéssel ellátta dr. Viszota Gyula.) Bpest, 1925—39.

TM = Takáts Sándor (másolati) hagyatéka (O.L., a Regnicolaris Levéltárban elhelyezve)

АРЕСТ МИКЛОША ВЕШЕЛЕНЬИ

(Часть I)

Резюме

С 1831 г. венский двор попытается при помощи судебного дела принудить к молчанию Миклоша Вешеленьи, вождя оппозиции в Трансильвании в эпоху реформ, одного из предводителей движения за реформы в Венгрии. В Венгрии он привлечен к суду из-за выступления на общем собрании комитата Сатмар (9 декабря 1834 г.) по делу оброка и барщины, в Трансильвании из-за печатания части журнала сейма 1834/35 гг.; оба дела были начаты весной 1835 г. Дело в Трансильвании не дошло до существенного приговора, в Венгрии затягивается в течение почти четырех лет. 14 января 1839 г. Вешеленьи подает свою защиту относительно существа судебного дела. Считаясь с одной стороны с срочной необходимостью заключения дела — взглядом на предстоящий сейм — а с другой с популярностью Вешеленьи и с тяжелым заболеванием его глаза, а также с провалом политики террора, введенной после 1836 г. и с ожидаемым дальнейшим ухудшением политической атмосферы после приговора, венский двор решается срочно заключить дело. Королевский апелляционный суд выносит приговор 31 января 1839 г.; подсудимый приговорен к 3 годам заключения. Вешеленьи спокойно встречает приговор; в своем дневнике он с огорчением отзывается о мнимой холодности общественного мнения и о вероятном конце своей политической карьеры, но он утешается тем, что он настойчиво доиграл свою роль, и память его карьеры сама окажет достаточное влияние на его современников и на

* A tanulmány második része a Századok következő számában jelenik meg.

потомство. Его друзья стремятся спасти хоть его от лишения зрения; поэтому Вешеленьи в рекурсе просит отсрочить наказание, чтобы он мог лечиться в гидротерапевтическом институте Присница в Гrefенберге, и он обосновывает свою просьбу удостоверением, изданным в результате консультации знаменитых врачей, состоявшейся в медицинском факультете Пештского университета. С прошением Ференц Деак уедет 4 февраля 1839 г. в Вену. Септемвиальный суд подтверждает 8 февраля 1839 г. приговор королевского апелляционного суда. Между тем проводятся подготовки ареста; на основе доклада комиссии канцелярии по делам оскорбления величества и решения Фердинанда V. компетентный протонотариус должен привести приговор в исполнение, и арестованного следует держать в той казарме в г. Буда, в которой находится и Кошут в заключении. Принимаются меры относительно обеспечения соответствующих военных сил при аресте. 9 февраля 1839 г. Вешеленьи появляется на аудиенции у наместника короля; наместник стремится повлиять на него (хотя в этом нет нужды), уверяя его в том, что условия его заключения не являются тяжелыми, и потом он распоряжается в том смысле, что не следует отрядить военные силы. Того же дня после обеда Вешеленьи появляется у протонотариуса Гостоньи к провозглашению приговора, и в сопровождении прокурора королевской дирекции юридических дел он сам отправляется в тюрьму в Буде. Обращение с ним регулируется только после этого.

Ж. ТРОЧАНЫ

LA CAPTIVITÉ DE NICOLAS WESSELÉNYI

(I. part)

Résumé

Depuis 1831 la cour de Vienne tentait de réduire au silence Nicolas Wesselényi, le chef de l'opposition de Transylvanie de l'ère des réformes, l'un des dirigeants de l'opposition réformiste de Hongrie. En Hongrie il fut attaqué en justice pour son discours tenu à l'assemblée générale du comitat de Szatmár (1834) dans l'affaire des redevances seigneuriales, en Transylvanie pour avoir fait imprimé une partie du journal de la diète de 1834/35. Le procès de Transylvanie n'aboutit pas au jugement sur le fond; le procès de Hongrie traînait presque quatre ans. C'est le 14 janvier de 1839 que Wesselényi soumet sa défense touchant le procès au fond. La cour (prenant en considération, d'une part, la nécessité urgente de la cessation du procès eu égard à l'approche de la diète et, d'autre part, la grave maladie des yeux de Wesselényi, l'échec de la politique de terreur d'après 1836, de même que l'envenimement de l'atmosphère politique à attendre à la suite du jugement) décide pour la cessation urgente du procès. Le jugement du tribunal de juridiction criminelle a eu lieu le 31 janvier de 1839 et prononça trois ans de prison. Wesselényi témoigne une attitude résignée; dans son journal il éclate en d'amères reproches supposant de la froideur de la part de l'opinion publique et croyant sa carrière politique brisée, mais il se console par l'idée qu'il persévéra dans son rôle jusqu'au bout et que le souvenir de sa carrière suffira à influencer ses contemporains et la postérité. Ses amis voudraient le sauver du moins de la perte de la vue; dans ce but Wesselényi demande dans un *recursus* le sursis de sa peine, pour se faire soumettre à un traitement dans l'Institut de cure d'eau de Priessnitz à Gräfenberg; il appuie sa demande par un certificat établi en résultat d'une consultation tenue par des médecins renommés à la Faculté de Pest. François Deák part avec la demande pour Vienne le 4 février de 1839. Le 8 février de 1839 la cour septemvirale renforce le jugement du tribunal de juridiction criminelle. Entretemps les préparatifs de l'arrestation se poursuivent; sur la base de la proposition de la commission de lèse-majesté de la chancellerie et sur celle de la décision de Ferdinand V c'est au juge compétent d'exécuter le jugement et le prisonnier est à loger dans la caserne où Kossuth est aussi en arrestation. Des mesures conformes sont prises pour assurer la force militaire lors de l'arrestation. Le 9 février de 1839 Wesselényi se présente en audience chez le palatin; celui-ci s'efforce de le calmer (bien qu'il n'ait pas besoin) par la description des conditions pas trop graves de sa prison, puis ordonne de retirer la force militaire. Le même jour Wesselényi se présente chez le juge Gosztonyi pour le prononcement du jugement et, accompagné par un procureur d'administration juridique, se rend, lui-même, à sa prison de Bude. Son traitement sera à régler plus tard.

Zs. TRÓCSÁNYI

A KÁROLYI- ÉS BERINKEY-KORMÁNY PÉNZÜGYI POLITIKÁJA¹

A világháború a végsőkéig kiélezte Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi ellentéteit. Hatalmas vérvesztések, az ország gazdasági erőforrásainak teljes kimerülése, a militarizált, agyonburokratizált gazdasági gépezet csődje, a négyéves háborúban harcoló, dolgozó néptömegek elnyomorodása, ugyanakkor a háborús konjunktúra haszonélvezőinek megsokszorozódott profitszerzési lehetőségei siettették az erjedést, amelynek üteme az 1917. évi oroszországi szocialista forradalom győzelme óta mind gyorsabbá vált. Egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy az uralkodó osztályok manőverei (pl. Tisza István leváltása) nem háríthatják el az összeomlást.

1918 őszére véglegesen bebizonyosodott, hogy a történelmi fejlődés által napirendre tűzött feladatok — a béke és az önálló nemzeti lét megteremtése, a nemzetiségi és a földkérdés rendezése, az ország gazdasági helyzetének normalizálása, a tömegek életkörülményeinek megjavítása — megoldhatatlanok a dualizmus keretei között. Október 30-án éjjel forradalom tört ki, amelynek győzelme a burzsoázia liberális rétegeit képviselő két párt: a Függetlenségi és 48-as (Károlyi-) Párt és az Országos Polgári Radikális Párt, valamint a reformista vezetés alatt álló Magyarországi Szociáldemokrata Párt koalícióját juttatta kormányra. A Károlyi-kormánynak jutott a feladat, hogy szembenézzen mindazokkal a kérdésekkel, amelyek siettették az összeomlást és előidézték a forradalmat.

*

A Károlyi- és Berinkey-kormány pénzügyi politikájának vizsgálatát megelőzően szükségesnek látszik vázolni a háború végén fennállott helyzet néhány tényét.

A termelés katasztrófálisan visszaesett. 1918-ban — 1913-hoz képest — pl. a búzatermés 37 százalékos, a tengeritermés 48 százalékos csökkenést mutatott.² Az ipari termelést a széntermelés fokozatos visszaesése és a krónikussá vált nyersanyaghiány bénította meg. Az 1918. évi széntermelés mennyisége 43 százalékkal maradt alatta az 1913. évi termelési szintnek;³ a gyárak ismételtlen kénytelenek voltak szénhiány miatt leállni. A hadigépezet óriási fémmennyiségeket emésztett fel, a termelés azonban csak töredékét fedezte ezeknek. (Pl. a

¹ Részlet a szerző „A Károlyi- és Berinkey-kormány gazdaságpolitikája” c. tanulmányából.

² Vö. Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XXIII. köt. 1915. Bpest. 1918. 85. l.; XXIV—XXVI. köt. 1916—1918. Bpest 1924. 52—53. l. (Horvát—Szlavonország adatai nélkül) Számított arányok.

³ Vö. Vida Jenő: A szénbányászat huszonöt esztendeje. A GYOSZ XXV. évi jelentése. Bpest. 1927. 140. l.

háborús részfogyasztás évente átlag 430 000 mázsa volt, ezzel szemben az 1917. évi résztermelés 1159 mázsára esett vissza.⁴⁾ A mind jobban összezsugorodó fémtermelés és a hadviselés folyton növekvő igényei közti óriási különbséget a katonai hatóságok a polgári lakosság körében minduntalan megismételt rekviálások és a megszállt területek kizsákmányolása révén igyekeztek pótolni.

Az ország gazdasági erőforrásainak kimerülését, a termelés visszaesését hatalmas méretű infláció kísérte nyomon. A gazdasági helyzet kárvallottjai a néptömegek voltak. A hivatalosan kimutatott statisztikai adatok szerint egy munkásosálád heti élelmiszerkiadásai — olcsóbb élelmicikkek alapulvételével — 1918. október 15-én csaknem ötszörösre emelkedtek 1914. június 30-hoz képest.⁵⁾ Ezzel szemben egy vājár reálbére a háború alatt mindössze kb. 23 százalékkal emelkedett.⁶⁾

Míg az elhúzódozó háború a tömegek számára mind elviselhetetlenebb terheket jelentett, addig az uralkodó osztályok lefölözték a háborús üzletek és az infláció lehetőségeit. A hazai pénzintézetek és ipari részvénytársaságok alapítókéja a háború alatt 1,25 milliárd koronával nőtt.⁷⁾ A hadiszállítások és az infláció révén hatalmas mennyiségű mobilizálható tőke gyűlt fel a vállalatok kezén, ennek kihelyezésére azonban mind kevesebb lehetőség nyílt. A bankok befektetési lehetőségei is mindinkább összezsugorodtak és így egyre kevésbé szívták fel a pénzügyi feleslegeit.⁸⁾ Mindez a legkülönbözőbb manipulációkra vezetett. A felgyülemlett pénzfeleslegeket időnként lecsapolták a hadikölcsönjegyzések,⁹⁾ valamint a vállalatok mind sűrűbbé vált alaptőke-emeléseit.¹⁰⁾ Ez utóbbiak révén ismét újabb profithoz jutottak a vállalatok.

A Monarchia pénzügyi öröksége

A Monarchia összeomlásakor fennállott pénzügyi helyzet súlyosságát a következő néhány adat szemlélteti:

Az infláció méreteire jellemző, hogy míg a háború kitörésekor cirkuláló bankjegymennyiség 2,19 milliárd korona volt, addig 1918. október 31-én már

⁴⁾ *Szterényi József—Ladányi Jenő*: A magyar ipar a világháborúban. Bpest. 1933. 146. és 288. l.

⁵⁾ Országos Levéltár (a továbbiakban OL) ME—1919—XXXVII—1240.

⁶⁾ Vö. *Alliquander Ödön*: Magyarország bánya- és kohóipara az 1912—1926 években. II. r. Bpest. 1931. 316. l. (Számított adat)

⁷⁾ OL ME res.—1918—XVI—7950.

⁸⁾ A pénzösség a pénzintézetek betéti állományának erős megduzzadására vezetett. Pl. a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank betétei az 1917. évi 1,12 milliárdról 1918-ban 1,75 milliárdra nőttek. (Vö. KGL A Bank 1918. évi jelentése. Projektumok. P 444/XXIII/3—2.)

⁹⁾ 1914. nov. 1-től 1918. jún. 12-ig 18 időpontban összesen 8 hadikölcsön-kibocsátást hajtott végre az állam. Ezek eredeti névértéke 18,59 milliárd korona volt. A jegyzés terheit elsősorban a dolgozó tömegek viselték. A kibocsátások ugyanakkor komoly üzletet jelentettek a pénzintézeteknek, ipari és kereskedelmi vállalatoknak. (Az adatokra nézve ld. *Teleszky János*: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bpest. 1927. 264—265. l.)

¹⁰⁾ Az alaptőke-emelésekről még 1917-ben megállapította a pénzügyminiszter, hogy a vállalatok ezen az úton megrövidítik az államkincstárt, mivel az adókulcs a saját-tőke jövedelmezősége szerint nő. (Vö. OL ME—1918—VII—4717.) Az alaptőke-emeléseket a kormány 1918 augusztusi rendeletével esetenkénti engedélyhez kötötte, az intézkedés azonban formális maradt, mert az engedélyeket rendszerint megkapták a vállalatok.

31,48 milliárd korona volt az Osztrák—Magyar Bank pénzforgalma.¹¹ Az infláció oly mértékben fokozódott, hogy az 1918. január 31.—október 31. időszak folyamán 12,94 milliárd koronával, azaz kilenc hónap alatt 70 százalékkal nőtt a bankjegyforgalom.¹² Ugyancsak a korona értékromlását mutatja az a tény, hogy a dollár jegyzése 1914. augusztus 31-én 5,12 korona, 1918. október 31-én már 11,83 korona volt; az angol fontsterling 1914. július 27-én 24,28 koronát, 1918. október 31-én 56,34 koronát ért.¹³ A korona zürichi jegyzése 1918. október 7-én 44 svájci frank volt,¹⁴ az 1918-végi jegyzés 29,99 frankra esett vissza.¹⁵

Az Osztrák—Magyar Bank arany- és devizakészletei 1914. július 31.—1918. október 31. között 1,27 milliárd koronáról 640 millió koronára csökkentek.¹⁶ A csökkenés mértéke tehát mintegy 50 százalékos volt.

A magyar állam tényleges eladósodása a háború folyamán 32,24 milliárd koronát tett ki. Ebből 18,05 milliárd hadikölcsönökből; 10,17 milliárd a jegybank kölcsöneiből; 1,74 milliárd külföldi kölcsönökből; végül 2,28 milliárd egyéb függő kölcsönökből tevődött össze.¹⁷ Az állam háborús eladósodása tehát több, mint fele arányban hadikölcsönökből tevődött össze; a jegybank-kölcsönök az összes államadósságok 31,5 százalékát tették ki.¹⁸ Az állam jegybank-adósságai egyedül az 1918. január 31.—október 31. időszak folyamán 3,97 milliárd koronát tettek ki.¹⁹

*

A kormány egyik legsürgősebb feladatának azt tekintette, hogy kijelentse készségét a Monarchia pénzügyi kötelezettségeinek átvállalása tekintetében. Ezt olyan időpontban tette meg, amikor még lehetetlen volt átfogóképet alkotni a tényleges helyzetről. Szende Pál november 16-án kijelentette, hogy a kormánynak szilárd elhatározása eleget tenni az állam minden vállalt kötelezettségének és nem gondol arra, hogy a devalváció eszközehez nyúljon.²⁰ Ez a kijelentés nem jelentett kevesebbet, mint a háborúval kapcsolatos összes terhek (jegybank-kölcsönök, hadikölcsönök, kifizetetlen hadiszállításokra folyósítandó előlegek stb.) vállalását, s mindezt úgy, hogy ne vegye igénybe a kormány a nagymértékben elértéktelenedett korona devalvációjának eszközét. Az ország anyagi teljesítőképességét figyelmen kívül hagyó kijelentés — s az abból eredő gyakorlati intézkedések sora — a polgári demokratikus forradalom egész időszakára kiható pénzügyi bonyodalmakat idézett elő, amikkel sem a Károlyi-, sem a Berinkei-kormány nem volt képes megbirkózni.

¹¹ *Popovics Sándor*: A pénz sorsa a világháborúban. Bpest. 1926. II. tábl. (A hivatkozott forrás adatai milliárd koronára felkerekítve.)

¹² *Popovics Sándor*: i. m. II. tábl.

¹³ Uo. VII. tábl.

¹⁴ OL PM eln. — 1918—1946. (A jegyzés 100 koronára vonatkozott.)

¹⁵ A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület százéves története. 2. köt. Bpest. 1940. 60. l.

¹⁶ *Popovics Sándor*: i. m. 136. l. és III. tábl.

¹⁷ *Teleszky János*: i. m. 278. l. — (Az 1918. október 31-én fennállott háborús adósságokat egy másik forrás külföldi hitelek nélkül 30,89 milliárdra teszi. Vö. A m. kir. kormány 1915—1918. évi működéséről... szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bpest. 1924. 27.*l.)

¹⁸ *Teleszky János*: i. m. 278. l.

¹⁹ *Popovics Sándor*: i. m. II. tábl.

²⁰ Idézi Magyar Nemzetgazda. 1919. jan. 18.

A Pénzügyminisztérium 1918. november 8-án táviratot intézett a volt közös külügyminisztériumhoz, amelyben közölte, hogy a közös intézmények likvidációjának fogantatása céljából szükségessé vált a közös gazdálkodás számláinak 1918. október 31-ével történő lezárása. A magyar pénzügyminisztérium kifejezte készségét a tekintetben, hogy vállalja a lezáráskor a közös számlán jelentkező kinnlevőségekből és tartozásokból kvótaszerűen Magyarországra háramló rész rendezését. Javasolta továbbá, hogy 1918. november 1-vel kezdődően elkülönítetten kezeljék az ez időpont előtt és után keletkezett jogcímeiket. A november 1-e után ideiglenesen még a közös külügyminisztériumra háramló teendők költségeinek fedezésére havi 1,560 000 koronát folyósít a magyar pénzügyminisztérium; a korábbi közös tisztviselők illetményeinek fizetéséhez — a végleges rendezésig — kvóta szerint hozzájárul. A magyar részről bejelentett készség minden vonatkozásban a viszonyosság feltételezésén alapult.²¹ A magyar kormánynak ez az állásfoglalása nem hagyott kétséget a tekintetben, hogy kötelezőnek tekinti magára nézve a volt Monarchia kötelezettségeit, illetve azok kvóta szerinti részének elismerését.

A Pénzügyminisztérium egy későbbi, a felszámolásban levő volt közös hadügyminisztériumhoz intézett átiratából kiderül, hogy a Bécsből beküldött felállításokban szereplő igényeket elfogadhatatlannak minősítette, mert nem voltak megállapíthatók az 1918. október 31-e előtti tehertételek. A Pénzügyminisztérium átirata hangsúlyozta, hogy a közös pénzügyek likvidációjánál elsősorban a magánjogilag érvényesíthető vállalkozói és szállítói kötelezettségek rendezését tartja fontosnak. Bár a magyar vállalkozók kielégítése nem a magyar kormány, hanem a felszámoló volt közös hadügyminisztérium feladata — szögezi le az átirat —, az igazolt követelésekre — ezek mintegy 60 százaléka erejéig — előlegeket folyósítanak a magyar pénzügyi hatóságok. Az 1918. november 1-e utáni újabb kiadásokat csak annyiban ismeri el a magyar kormány, amennyiben ezekhez az új államok az ún. követi konferencián hozzájárulnak és közös kiadásoknak minősítik. Ennek megtörténteig a megküldött igényeket nem veheti tekintetbe a magyar kormány. Az átirat azzal a megállapítással végződik, hogy a magyar kormány által eddig teljesített fizetések meghaladják a Magyarországra nézve kötelező 36,4 százalékos kvótát; ha azonban ennek ellenkezője derülne ki az elszámolásokból, a különbözetet átutalják a magyar pénzügyi szervek.²² Az átiratból megállapíthatóan nem változott a magyar kormány eredeti álláspontja a Monarchia kötelezettségeinek vállalása tekintetében, mindössze a november 1-e után keletkezett kiadásokkal kapcsolatban tanúsított valamivel határozottabb magatartást. A Monarchia kötelezettségeinek kvóta szerinti vállalására vonatkozó állásfoglalását mindvégig fenntartotta a kormányzat.

*

²¹ Párttörténeti Intézet (a továbbiakban PI) Arch. A XVI. 5/5. — Hasonló értelmű sürgönyt küldött a Pénzügyminisztérium nov. 23-án a volt közös pénzügyminisztériumhoz.

²² OL ME—1919—XXXVII—916. 1919. febr. 1. — Az átiratból kitérünk, hogy a magyar kormány 1918 novembertől 1919. január 31-ig összesen 800 millió koronát fordított katonai célokra. Az említett követi konferencia a Monarchia közös intézményeinek likvidációjával megbízott testület volt, amely az új nemzeti államok küldötteiből állt (Bevollmächtigten-Collegium). A bizottság nem fejtett ki érdemleges munkát és az antant sem tekintette tárgyaló félnek.

Szende november 16-án felhívta a minisztertanács figyelmét az ország pénzügyi helyzetére. Az állami alkalmazottak fizetésemelése évi 1,2 milliárd korona terhet jelentett, amihez a leszereléssel és a menekült hivatalnokok elhelyezésével járó kiadások járultak, összesen tehát 3 milliárd koronára volt tehető az évi többletterh. A pénzügyi helyzetből fakadó problémákat három kérdés (vagyonadó, bankjegykérdés és hadikölcsönügy) köré csoportosította Szende. Mint mondta, a hadikölcsönkérdés teljesen magyar probléma, amit visszavásárlással vagy más intézkedéssel kell megoldani; a bankjegyügy — meghatározása szerint — „kényszerszolidaritás” kérdése; a vagyonadó bevezetését elkerülhetetlennek mondta, amit viszont nem lehet a földreform nélkül megvalósítani.²³

Szende 1918. december 12-én előterjesztést tett a magyarországi hadiszállítóknak nyújtandó fizetési előlegek ügyében. Bejelentette, hogy a magyar vállalatok követeléseit a magyar kormánynak kell rendeznie. Egyben közölte azt is, hogy a volt közös hadügyminisztériumnál vezetett ún. mozgósítási hitelszámlát 1918. október 31-i hatállyal lezárták, így erre a számlára Magyarország egyelőre nem utal át pénzt.²⁴ Az előterjesztés alapján rendeletet adott ki a kormány, amelyben bejelentési kötelezettséget rendelt el a volt közös hatóságokkal szemben fennálló követelésekre és tartozásokra vonatkozólag.²⁵

A foganatosított intézkedéseket átmenetieknek tekintette a kormány. Az előzőekben említett követi konferenciát tartotta illetékesnek a végleges rendezésre. Ez a szerv lett volna hivatva a volt közös hadügyminisztériummal szemben fennálló igények elismerésére is, valamint a közös aktívák és passzívák felosztására.²⁶ A magyar szállítók és vállalkozók részére nyújtandó előlegek tekintetében elfoglalt álláspont egyébként teljes összhangban állt a kormányzat azon elvével, amelynek tendenciája a burzsoázia igényeinek minél teljesebb kielégítése volt.

Súlyos terhet jelentett az államkincstár számára a volt közös hadügyminisztériummal szemben fennálló magánjogi követelések előlegeinek fizetése. A magyarországi hitelezők már az említett bejelentési kötelezettség elrendelése előtt bíztak a kormány fizetési készségében. Ez világosan kifejezésre jutott a Magyar Általános Hitelbank 1918. november 11-i ülésén. Arra a kérdésre, hogy

²³ OL Miniszterelnökségi levéltár. 1918. nov. 16-i 49. sz. minisztertanácsai jegyzőkönyv. — A kényszerszolidaritáson feltehetőleg az új államokkal együttesen vállalandó kötelezettségeket értette Szende.

²⁴ OL ME—1918—VII—6310.

²⁵ 6438/1918. ME. sz. rend. Közgazdasági Értesítő. 1918. dec. 27. A magyarországi hadiszállítóknak és vállalkozóknak nyújtott előlegek fizetésének háttérében a volt közös hadügyminisztérium 1918. nov. 30-i fizetésbeszüntetése húzódott meg, aminek oka viszont az volt, hogy Német-Ausztria megtagadta a fizetési eszközöknek a volt Hadügyminisztérium rendelkezésére bocsátását. Német-Ausztria az összegek folyósítását mindaddig felfüggesztette, amíg az új államok meg nem állapodnak a vállalandó részkötelezettségek arányában. (Vö. Magyar Pénzügy. 1918. dec. 5.) A magyar vállalatok követeléseinek két kategóriája volt: a már leszállított és átvett árakkal, továbbá a törölt hadirendelésekkel kapcsolatos igények. (Vö. a GYOSZ XVII—XVIII. évi jelentését. Bpest. 1920. 26. l.)

²⁶ OL ME—1919—XXXVII—1191. —Magyarországon a Pénzügyminisztérium XI. a osztálya intézte az előlegek folyósítását, a munkaadók érdekképviselőinek közreműködésével, illetve javaslatuk figyelembevételével. Ez utóbbi lehetőség bő alkalmat nyújtott a burzsoáziának a pénzügyi hatóságok befolyásolására. A magyar hadiszállítóknak és vállalkozóknak kifizetett összegek 1918. nov. 1. — 1919. jan. 31. folyamán 250 millió koronát tettek ki. A benyújtott igények ennek az összegnek sokszorosát tették ki: egyedül a MÁV 443 milliót követelt. (Vö. OL ME—1919—XXXVII—916.)

milyen álláspontot foglalnak majd el az új környező államok a volt Monarchia kötelezettségei tekintetében, a bank egyik vezetője azt a választ adta, hogy „Magyarországnak lényegesen nagyobb kötelezettségei állnak fenn a közös hadügyminisztériummal szemben, mint amily összegekkel ez utóbbi magyar vállalatoknak tartozik...” Ez a felvilágosítás kielégítette a jelenlevőket. Az említett nyilatkozat kiegészült még a következő megállapítással: „Minden törekvésünk arra irányul, hogy vállalataink a magyar kormány útján ezen a réven kielégítést nyerjenek.”²⁷

A december 18-i minisztertanácsi ülés határozatot hozott, hogy a gazdasági miniszterek — nem elvi jelentőségű ügyekben — időnként gazdasági minisztertanácsot tartanak.²⁸ Az első ilyen alkalommal Garami 3,5 millió koronát utaltatott ki öt nagy gyárnak a volt közös hadügyminisztériummal szemben fennálló követelésükre, majd 3,2 millió koronát szavaztatott meg „a forradalom miatt válságos helyzetbe került” kisiparosok és kiskereskedők részére.²⁹ A január 8-i minisztertanácsi ülés Szende javaslatára 64 millió koronát utalt ki a Haditermény Rt.-nak a volt közös hadügyminisztériummal szemben fennálló követelésére. Az Országos Sertésforgalmi Iroda részére ugyanilyen címen 20 milliót utalt ki a kormány.³⁰

Hasonló volt a központok kötelezettségeivel kapcsolatos állásfoglalás. A központok finanszírozása a nagy pénzintézetek kezében volt, azonban a központok további létének kérdésével párhuzamosan felvetődött a kihelyezett hitelek kérdése is.³¹ A Magyar Általános Hitelbank említett ülésén Ullmann Adolf alelnök kijelentette, hogy a pénzintézetek által a központoknak nyújtott hitelek nagyrésztben fedezik a központok árukészletei, de a kormány ígéretet tett, hogy foglalkozik a központok kötelezettségeiért vállalandó garancia kérdésével.³² Az 1919. január 27-i minisztertanácsi ülésen rendeltetve terjesztett elő Garami a központok háborús adósságai tekintetében nyújtandó állami szavatosságról. A minisztertanács azt az álláspontot foglalta el, hogy konkrét esetben megadható a szavatosság, de a kérdést nyitva kell hagyni.³³ A kormány tehát vállalta az államkincstár terhére a háborús gazdasági szervek kötelezettségeinek — köztük a nyersanyagvásárlásoknak — kockázatát, ami természetesen találkozott az érdekelt finánciókés körök tetszésével.³⁴

²⁷ KGL A Magyar Általános Hitelbank iratai. 10. csomag.

²⁸ OL Min. eln. levéltár. 1918. dec. 18-i 69. sz. min. tan. jkv.

²⁹ OL Min. eln. levéltár. 1918. dec. 19-i 1. sz. gazdasági minisztertanács jegyzőkönyve.

³⁰ PI Arch. A Károlyi-per iratai. 1919. jan. 8-i 5. sz. minisztertanácsi jegyzőkönyv.

³¹ A kormány már november elején a központok fokozatos leszerelését tervezte. November 25-én rendelet jelent meg a háborús gazdasági szervezetek leszerelését intéző kormánybiztos kinevezéséről. Decembertől kezdve megindult a bizottságok és központok felszámolása.

³² KGL A Magyar Általános Hitelbank iratai. 10. csomag.

³³ PI Arch. A Károlyi-per iratai. 1919. jan. 27-i 13. sz. minisztertanácsi jegyzőkönyv.

³⁴ A központok anyagvásárlásaira vonatkozó garancia vállalására l. a GYOSZ XVII—XVIII. sz. évi jelentését. 30. l.

A burzsoázia tetszésének a következő szavakkal adott kifejezést a GYOSZ (uo. 23. l.): „Konstatálnunk kell e helyütt is, hogy Garami Ernő... mindenkor igen nagy megértést tanúsított a Szövetség javaslataival és állásfoglalásaival szemben... Szabadelvűségében annyira ment, hogy magukra a gyárakra bízta, hogy milyen cikkeket állítsanak elő a közfogyasztás részére... Biztosította Szövetségünket, hogy az árak megszabásánál a gyárakat semmiféle sérelem érni nem fogja...”

A kormány által vállalt kötelezettségek teljesítése nem egyszer olyan helyzetet teremtett, hogy a rendelkezésre álló anyagi eszközök a legsürgősebb fizetéseket sem fedezték.³⁵

Az államnak új bevételi forrásai nem voltak, a meglevők elakadtak: mindenünnen érkeztek a jelentések a behajthatatlan adókról. Ugyanakkor megsokszorozták a meglevő terheket a burzsoázia irányában vállalt kötelezettségek.

Ilyen körülmények között parancsolóan jelentkezett az átgondolt pénzügyi politika szüksége. A kormány e helyett a rögtönzések módszeréhez folyamodott. 1918. december 15-én kihirdetésre került az államháztartás ügyeire vonatkozó 1918. évi VI. néptörvény, amelynek első paragrafusa kimondja, hogy „addig is, amíg az állami költségvetésről néptörvény nem készül, a népkormány az állami adóra és az állami jövedékekre vonatkozó... törvények vagy törvényes rendelkezések alapján befolyó adókat és egyéb jövedelmeket beszedi és az állami kiadásokat a vonatkozó külön törvények vagy törvényes rendelkezések alapján fedezi”.³⁶ A bevételek és kiadások elszámolására az 1914. évi XXVII. törvénycikkkel törvénybeiktatott állami költségvetésben megállapított elszámolási módozatok irányadók.³⁷ A „néptörvény” oly módon gondoskodott tehát az államháztartás viteléről, hogy a polgári demokratikus forradalom második hónapjában — november 1-i visszamenőleges hatállyal — szentesítette a háború alatt érvényben volt állapotokat. Az új állami költségvetési törvény, amire hivatkozás történt, sem a Károlyi-, sem a Berinkey-kormány idején nem készült el. Ebből az a következtetés vonható le, hogy az 1918. október 31.—1919. március 21. időszak pénzügyi politikája az ideiglenesség jegyeit viselte, noha természetesen figyelembe kell venni, hogy a rendelkezésre álló rövid idő, a kormányzat ingatag volta stb. akadályozta a szilárdabb pénzügyi politika kialakítását.

³⁵ A forradalom első napjaiban megalakult különböző vidéki nemzeti tanácsok, bizottságok a táviratok tömegét küldték a minisztériumokhoz, sürgetve a nemzetőrség fenntartásának fedezéséhez szükséges összegeket. Egy novemberközépi pénzügyminisztériumi akta tanúsága szerint a jelzett időpontban csak 4 millió korona bankjegykészlete volt a központi állampénztárnak. (Vö. OL PM—1918—8330.) A kormány késedelmes intézkedései miatt a nemzeti tanácsok utasítást adtak a helyi pénzügyi szerveknek a nemzetőrség fenntartására szolgáló összegek kiutalására, amit táviratilag kénytelen volt elismerni a Pénzügyminisztérium. (Vö. OL PM—1918—8300.) November 18-án került elküldésre az első tíz millió koronás ellátmány a vidéki nemzetőrségek fenntartásának céljára. A helyi kifizetéseket az adóhivatalok eszközölték. A nemzetőrség kormánybiztosa, a pénzügyminiszter és a hadügyminiszter közös utasítása értelmében a hiteles kifizetési jegyzéket a helyi nemzeti tanács (vagy néptanács) elnöke és a járási főszolgabíró, városok esetében a polgármester anyagi felelősség mellett igazolni volt köteles. (Vö. OL PM—1918—8330.)

A demarkációs vonalon túli területek pénzügyi igényei is mind több gondot okoztak a kormánynak. November 14-én határozatot hozott a kormány, hogy a demarkációs vonalon túli területekről menekülő hivatalnokok háromhavi, indokolt esetben hathavi illetményelőlegeket kapjanak. (Ld. OL Min. eln. ltár. 1918. nov. 14-i 47. sz. min. tan. jegyzőkönyv.) Szende december 11-én bejelentette, hogy csak napi 15 millió korona áll az ország különböző pontjain levő adóhivatalok rendelkezésére; ezekből az összegekből csak részben és fokozatosan lehet a hadiségély, leszerelési járulék, alkalmazottak illetmény stb. címén érkező igényeket kielégíteni. (Vö. OL PM eln.—1918—9281.)

³⁶ 1918. évi VI. néptörvény az államháztartás továbbviteléről. Magyar Törvénytár. 1918. évi törvénycikkek. 206. l.

³⁷ Uo.

A jegybank kérdése. A korona-bankjegy helyzete

A magyar állam pénzügyei szorosan összekapcsolódtak az Osztrák—Magyar Bank, ill. az évtizedek óta sürgetett önálló magyar jegybank felállításának kérdésével.

Az Osztrák—Magyar Bank főtanácsának ülésén egyetértett a magyar, osztrák, cseh és lengyel megbízott abban, hogy fenn kell tartani a Bank működését mindaddig, amíg annak szabadalma tart, tehát 1919. december 31-ig. Az 1918. november 26-án megtartott pénzügyminisztériumi értekezlet megállapította, hogy Magyarország — gazdasági önállóságának megfelelően — önálló jegybankot fog felállítani. Ennek megtörténteig Magyarország a korona- valuta alapján áll és az Osztrák—Magyar Bank jogai és kötelezettségei változatlanul fennállnak.³⁸

Az önálló jegybank ügyében mindössze annyi történt, hogy az Osztrák—Magyar Bank budapesti főintézetéhez a kormány november 5-i rendeletével kirendelt kormánybiztos³⁹ egy kilencpontos kérdőívet küldött szét, amely az önálló jegybank létesítésével kapcsolatos szervezeti és funkcionális problémákat tartalmazta.⁴⁰

Magyarország bankjegyllátásában fennakadások voltak az első hetekben. 1918. november 2-án értesítette az Osztrák—Magyar Bank bécsi üzletvezetősége a magyar pénzügyminisztert, hogy 22 millió korona értékű bankjegyllátmányt akart Budapestre küldeni, de a bécsi pályaudvaron megakadályozták ebben a német-osztrák nemzeti tanács megbízottai.⁴¹ Az Osztrák—Magyar Bank budapesti főintézete december 3-i hirdetményében hírül adta, hogy a Bank bécsi nyomdájának túlterheltsége következtében az 1918. október 27-i keltű 200 koronás bankjegyeket átmenetileg Budapesten is elő fogják állítani; a december 11-i hirdetmény arról adott értesítést, hogy az 1918. november 2-i keltű 10 000 koronás bankjegyek kibocsátását december 19-én megkezdik a budapesti, bécsi és prágai főintézetnél, valamint az összes fiókinézetnél.⁴²

A háború során elértéktelenedett koronától nemcsak egyének, hanem a Monarchia területén létrejött államok is igyekeztek megszabadulni. A magyar kormány e téren eleinte semmit sem tett, ugyanakkor a környező államok cél tudatosan arra törekedtek, hogy túladjanak a hatalmas mennyiségekben cirkuláló korona-bankjegyeken. Mindinkább fokozódott a félelem, hogy az esetleges leértékelés Magyarországot fogja a legsúlyosabban érinteni, mert itt halmozódott fel a legnagyobb bankjegymennyiség, amit nem lehetett a környező államokban elhelyezni.⁴³ A sajtó széles körben foglalkozott a korona elértéktelenedéséből előállott helyzettel. Akadt olyan nézet is, amely szerint az önálló bank felállítása ellen szól az a körülmény, hogy az új államok is létrehoznák saját bankjaikat, s így megszűnnék az édes kérdés a volt közös ügyek, az államadósság rendezésére irányuló tárgyalások stb. iránt.⁴⁴

³⁸ OL PM—1918—8386.

³⁹ Vö. 4903/1918. sz. rend. Közgazdasági Értesítő. 1918. nov. 14.

⁴⁰ Közgazdasági Szemle. 1918. 59. köt. 748—749. l. (A kérdések a felállítandó bank szabadalmának tartamára, a környező államok intézményeivel való kapcsolatára, az Osztrák—Magyar Bank likvidációjára stb. vonatkoztak.)

⁴¹ Ol PM eln.—1918—8255.

⁴² OL ME—1919—XXXVII—121.

⁴³ Biztosítási és Közgazdasági Lapok. 1919. jan. 1.

⁴⁴ *Kepes Bernát*: A bankközösség felszámolása. Magyar Pénzügy, 1918. nov. 14.

A szomszédos államok gyorsan cselekedtek. A megszálló szerb csapatok parancsnoka elrendelte, hogy a déli demarkációs vonalon túl 1000 koronánál nagyobb összeget nem lehet sem kivinni, sem behozni. A szerb királyság területére egyáltalán nem volt szabad koronát bevinni.⁴⁵ Csehszlovákia betiltotta a szükség-kétszázkoronás és huszonötkoronás bankjegyek forgalmát és nagymennyiségű értékpapírt vásárolt be ezek felhasználásával. Ezzel a művelettel nagymennyiségű papírpénzt dobott át Magyarországra. Ezután sor került a még fennmaradt korona-mennyiségek felülbélyegzésére, ami ellen tiltakozást jelentett be az Osztrák—Magyar Bank. Hasonló akciókat hajtottak végre a többi környező államok is az általuk megszállt területeken levő vállalatok részvényeinek felvásárlásával, ami további korona-mennyiségek beözönlésével járt Magyarországra számára. 1919 február közepén befejeződött Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia korona-mennyiségeinek felülbélyegzése, aminek eredménye az volt, hogy egyedül Magyarországon maradt felülbélyegzetlen korona-bankjegy.⁴⁶

A bankjegyek lebélyegzése tárgyában február második felében megállapodás jött létre Magyarország és Német-Ausztria között. A megállapodás értelmében a két ország egymás rendelkezésére bocsátja a kölcsönös fizetések céljára szükséges lebélyegzett bankjegyeket.⁴⁷ A Magyarországon levő korona-bankjegyek lebélyegzését március végén szándékozták elkezdni a magyar pénzügyi hatóságok. A terv az volt, hogy a postatakarékpénztár takarékbetétként elfogadja a felülbélyegzendő bankjegyeket, 3 százalékos adómentes kamat mellett.⁴⁸ A tervek szerint előbb a kincstár bankjegykészleteit, majd az Osztrák—Magyar Bank tárcájában levő mennyiséget, végül a fővárosi pénzügyintézetek pénzkészleteit bélyegezték volna le; a végrehajtás Budapesten kezdődött volna meg.⁴⁹

Pénzügyi és adópolitikai intézkedések 1918 november—1919 február időszakban

A földkérdésen kívül a kormány legtöbbet propagált gazdaságpolitikai frázisa az adóterhek „igazságosabb” elosztásának hird tése volt. A pénzügyi és adópolitika úgyszólván naponta tartogatott valamilyen nyilatkozatot, intézkedést a kormány gazdaságpolitikájában — eleinte — bizakodó tömegek számára. A hangoztatott szövegek, rögtönzött intézkedések azonban — a kormányzat négyévfélhavi kapkodó, ingadozó politikája következtében — végül is három, visszaélésekre bő alkalmat nyújtó „néptörvénybe” és a félbemaradt vagyonadó-törvényjavaslatba torkolltak.

⁴⁵ Biztosítási és Közgazdasági Lapok. 1919. febr. 1.

⁴⁶ *Max Faragó*: Die Notenpresse der Revolution. Wien 1930. 34—57. l.

⁴⁷ Népszava. 1919. febr. 23.

⁴⁸ Uo. 1919. márc. 9.

⁴⁹ Magyar Nemzetgazda. 1919. márc. 1.

A korona-bankjegyek ügye nemzetközi bonyodalmakra is vezetett. Március közepén jegyzéket intézett Svájc bécsi követe a magyar kormány bécsi megbízottjához, amelyben leszögezte, hogy a svájci kormány nézete szerint az összes utódállam felelős a Svájcban levő korona-mennyiségért. Követelte, hogy mindegyik utódállam vegye át a részesét ebből a mennyiségből és lebélyegzett bankjegyet vagy jóváírást adjon helyette. (Vö. Pl Arch. A Károlyi-per iratai. Bálint min. tanácsos 1919. márc. 17-i sürgönye a magyar kormányhoz a bécsi magyar követség útján.)

Szende november elején nyilatkozatot adott Az Est-nek, amelyben bejelentette, hogy előkészületeket tesznek a „nagy vagyonadó” bevezetésére; ezenkívül utasítást kapott a Pénzügyminisztérium egyenesadó-osztálya a progresszív adóptélek hozzáállítására.⁵⁰

November 11-én rendelet jelent meg, amelyben megtiltotta a kormány kötvény, ékszer, értékpapír, takarékkönyv, pénz stb. kivitelét az ország határain kívül. A rendelet értelmében engedélyt adhat a postatakarékpénztár az említett értékek kivitelére olyan esetekben, amikor állandóan Magyarországhatárain kívül lakó személy vagy cég felé fennálló kötelezettség kiegyenlítéséről van szó.⁵¹ A rendelet enyhe fogalmazása számos visszaélést tett lehetővé, mert külföldi kötelezettséget nem volt nehéz felmutatni. Ezt a tényt egyébként a polgári sajtó részéről is felismerték és a kormányt e „radikálisnak” szánt intézkedése hibájául rótták fel, hogy lehetőséget ad a visszaélésekre.⁵² A burzsoázia élt a lehetőséggel. A Népszava értesülése szerint naponta milliós értékű értékpapír-csempészet folyt, különösen a Hitelbank ún. akkumulált részvényeivel, amelyek formájuknál fogva alkalmasak voltak erre.⁵³

Szende november 16-án a következőket mondta a minisztertanács ülésén: „A safe-eket ki kell nyittatni, a depot-kat lefoglalni, takarékbetétek vissza nem fizethetők, részvényszelvények, államköcsönök kamatai ki nem fizethetők, amíg nem igazolja az illető, hogy a vagyonadót befizette, vagy a betét 40 százalékát bent nem hagyta utólagos elszámolásra.”⁵⁴ Ugyanekkor bejelentette, hogy a papírpénzben fekvő vagyon megadóztatását új bankjegyek kibocsátásával fogja a kormány megoldani.⁵⁵

November 29-én határozatot hozott a minisztertanács, hogy nem hivatalos külföldi útra csak az mehet és útlevelet akkor kaphat, ha „egész vagyonával elszámol a Pénzügyminisztériumnak és vagyonának legalább felét biztosítja vagy letétbe helyezi”.⁵⁶

November végén a következő nyilatkozatot adta Szende egy holland riporternek: „Akkora vagyonátadást fogunk kivetni, amilyenre a magyar történelemben, de még a nemzetközi történelemben sem volt példa.”⁵⁷ Ugyanekkor kijelentette, hogy az egyszeri vagyonátadáson kívül progresszív vagyonadót is tervez a kormány. Hangsúlyozta, hogy Magyarország fizeti államadóságának kamatait.⁵⁸ Rövidesen szükségesnek látta azonban kijelenteni, hogy nincs szó vagyonelkobzásról.⁵⁹

A december 2-i minisztertanácscon bejelentette Szende, hogy lényegesen felemeli a kormány a szesz- és pálinkaadót, de leszállítja a cukoradót, valamint a só árát, s megszünteti a húsfogyasztási adót.⁶⁰

A minisztertanács december 8-i ülésén felhatalmazta a kormányt Szendét, hogy tegyen előkészületeket a nagy vagyonadó bevezetéséhez szükséges intéz-

⁵⁰ Népszava. 1918. nov. 6.

⁵¹ 5211/1918. ME. sz. rend. Közgazd. Értesítő. 1918. nov. 14.

⁵² Magyar Pénzügy. 1918. nov. 21.

⁵³ Népszava. 1918. dec. 15.

⁵⁴ Min. eln. levéltár. 1918. nov. 16-i 49. sz. min. tan. jkv.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ OL PM eln.—1918—9284.

⁵⁷ Népszava. 1918. dec. 1.

⁵⁸ Uo. (Az államadóságok kamataira vonatkozó fizetési készséget a külföld támogatásának megnyerése célzatával hangoztatta Szende.)

⁵⁹ Népszava. 1918. dec. 3.

⁶⁰ OL Min. eln. levéltár. 1918. dec. 2-i 62. sz. minisztertanácsai jegyzőkönyv.

kedésekre: a betétek, csekkszámlák, letétek lefoglalására, illetve ezek biztosítására.⁶¹

A Károlyi-kormány hivatalbalépése után néhány hét alatt ismertté váltak a pénzügyi és adópolitika terén hangoztatott szólások, amelyekkel azonban a proletariátus és a parasztság felé egyre kevesebb hatást tudott elérni a kormány. Ugyanakkor a megriadt burzsoázia sokallotta a bejelentett intézkedéseket. A sűrűn következő nyilatkozatokból az a kép alakult ki, hogy a kormány a fogyasztási adók leszállítását, a kis lakások adómentességét, fényüzési adók bevezetését, a jövedelem- és vagyonadó pótlékolását tervezi, ezen kívül a részvénytársasági és tantième-adók pótlékainak növelését, az örökségi adó emelését, végül a sokat emlegetett nagy vagyonadót helyezi kilátásba.⁶²

Az adórendszer visszasságait — főként a földadó vonatkozásában — elismerték egyes polgári közgazdászok is, akik látták, hogy a fennálló adózási gyakorlat súlyosan megkárosítja az államot.⁶³ Ezek a polgári oldalról érkező kritikák megmutatták, hogy a burzsoáziának és a földbirtokosoknak nem egy lehetőségük van a kormány szavakban bejelentett, de tettekben késlekedő adópolitikájának elgáncsolására.

A burzsoázia kezdeti riadalmának egyik megnyilvánulása a hadikölcsönkötvények árfolyamainak 10—15 százalékos esése volt, ami a kötvények nagy mennyiségben való piacra dobása miatt következett be. Megnyugvást keltett azonban a pénzügyminiszter bejelentése, mely szerint a magyar állam szavatol a hadikölcsönkötvényekért. Szende egyébként arra is kötelezettséget vállalt, hogy a kormány annakidején névértékben fogja beváltani az összes zárolt, felmondható stb. kötvényeket.⁶⁴

Csakhamar újabb jelenségek akadtak, amelyek a burzsoázia felbátorodására és különböző manővereire világítottak rá. A tőzsde a forradalom utáni napok pánikja lecsillapultával már november első napjaiban megnyílt; megindult újból a spekuláció. Állandósult tünetté vált — a már említett alaptőkeemeléseken kívül — a részvénytársaságok alapszabálymódosítása, amely révén a vállalat székhelyét áthelyezték például Jugoszláviába, vagy új vállalatokat létesítettek a környező államok valamelyikében, esetleg fiókot nyitottak Budapesten stb. Az ún. alapszabálymódosítások révén megkerülte a vállalat a szabályszerű felszámolási kötelezettséget és lényegében kicsempészte a magyar hatóságok szeme előtt a vállalati vagyont.⁶⁵

A bejelentett intézkedések kijátszására irányuló törekvéseknek más formái is voltak. A burzsoázia eleinte bankjegytezaurálással próbálkozott. Szende

⁶¹ OL Uo. 1918. dec. 8-i 65. sz. minisztertanácsi jegyzőkönyv.

⁶² *Nyulási János*: Szende Pál adóügyi programja. Magyar Pénzügy. 1918. nov. 14.

⁶³ Az 1909. évből származó törvény a földadót a kataszteri tiszta jövedelem 20 százalékában állapította meg, aminek tarthatatlan voltát az akkori kormány is elismerte, amikor megállapította, hogy a föld tényleges forgalmi értéke a kataszteri tiszta jövedelem száz., sőt ezerszeresét teszi ki. (Vö. *Dénes István*: Radikális adópolitika. Magyar Pénzügy. 1918. nov. 21.)

Egy másik polgári kritika viszont azt tartotta, hogy sem a fényüzési adók bevezetésétől, sem a jövedelemadók pótlékolásától nem lehet eredményt várni, mert az előbbi esetben aligha lesz nagymennyiségű megadóztatandó fényüzési cikk, utóbbi esetben pedig a hamis bevallások teszik lehetetlenné az adófizetés hatékonyságát. (Vö. *Nyulási János* i. cikkével.)

⁶⁴ Magyar Pénzügy. 1918. dec. 12.

⁶⁵ Magyar Pénzügy. 1918. dec. 5.

válaszképpen kijelentette, hogy a bankjegyek elrejtésével nem lehet célt érni, mert a kormány módot talál arra, hogy utólerje a készpénzvagyonot.⁶⁶ A vagyonadó miatti pánik miatt sokan az ún. vagyonbiztosítás módszeréhez folyamodtak, ami lényegében abból állt, hogy életbiztosítást kötöttek, amelynek díja egyszerre és előre volt fizetendő az egész biztosítási időszak tartamára. Szende ezt be akarta tiltani, végülis a rendelet nem jelent meg.⁶⁷

1918 utolsó heteiben egyre erősödött az antant-valutákkal folytatott spekuláció. A devizaközpont azzal kívánta ennek elejét venni, hogy megszabta az antant-valuták árfolyamait és elrendelte beszovalgatásukat. A beszovalgatás elrendelésével egyidejűleg elharapózott a zugkereskedelem, amit az árfolyamok alacsony megállapítása fokozott. Míg a devizaközpont egyes tagjai naponta csak meghatározott alacsony összegű valuta-kifizetéseket eszközölhettek, addig a zugforgalomban korlátlanul lehetett devizát szerezni.⁶⁸ Az egyes devizák hivatalos jegyzései és zugforgalmi árai között óriási eltérés volt (a fontsterling feketeipiaci ára 85 korona, míg a dolláré 22 korona volt).⁶⁹

A zugforgalom megélénkülésétől eltekintve 1918 utolsó hete a pangás jegyében telt el. Az év utolsó heteiben uralkodó állapotokat a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1918. évi jelentése a szünetelő vállalkozási kedvvel, pénz-bőséggel s a záloglevél- és értékpapírüzlet emelkedő tendenciájával jellemezte.⁷⁰ Több budapesti bank és pénzintézet — a Magyar Általános Hitelbank vezetésével — tőzsdei szindikátust létesített azzal a céllal, hogy 50 millió korona erejéig felvásárolja a felesleges értékpapírokat, a további árfolyamesések megakadályozása érdekében. A szindikátus döntéseit a 6 nagybankból álló bizottság hozta.⁷¹ 1918 végén megalakult a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE), melynek feladata a pénzintézetek érdekeinek a kormánnyal és hatóságokkal szemben való „megvédése” volt. A TÉBE a Kereskedelmi Bank igazgatóságának vezetése alatt kezdte meg működését.⁷² Ez az „értékvédelem” teljes mértékben megértésre talált a kormánynál: hozzájárult, hogy a pénzintézetek levonásba hozhassák a hadikölcsön-árfolyamveszteségeket a különböző adójavaslatok elkészítése alkalmával.⁷³

⁶⁶ Magyar Pénzügy. 1918. nov. 21.

⁶⁷ Magyar Nemzetgazda. 1918. dec. 28., 1919. márc. 1.

⁶⁸ Magyar Pénzügy. 1918. dec. 19.

⁶⁹ Magyar Pénzügy. 1918. dec. 25.

⁷⁰ KGL Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Projektumok. P 444/XXIII/3—2. A jelentés beszámol arról, hogy a bel- és külpolitikai események okozta ijedelem hatására siettek tudni az emberek háborus értékpapírjaikon, s más értékpapírokba próbálták pénzüket befektetni.

⁷¹ KGL A Magyar Agrár- és Járadekbank Rt. 1918. dec. 17-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. A tőzsdetanács már nov. 4-én kimondta, hogy árrombolás elkerülésére tilos olyan üzlet kötése, amely az adott értékpapírban jegyzett záróárfolyamnál alacsonyabb árfolyamon jött létre. (Vö. Népszava. 1918. nov. 5.)

⁷² KGL Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Projektumok. P 444/XXIII/3—2.

⁷³ Biztosítási és Közgazdasági Lapok. 1919. jan. 15. — A kormány már ezt megelőzőleg hozzájárult ahhoz, hogy az Osztrák—Magyar Bank állami garanciát kapjon a hadikölcsönkötvényekre kifizetett összegek folyósításánál előállt veszteségekre. (Vö. OL Min. eln. levéltár. 1918. dec. 17-i 68. sz. min. tan. jkv.) A hadikölcsönkötvényekkel kapcsolatban különböző elgondolások láttak napvilágot. Ilyenek voltak pl.: az állam szüntesse meg a kötvények forgalmát, hogy elkerülhető legyen az árfolyamingadozás; a vagyonadó fizethető legyen hadikölcsönkötvénnyel is; a hadikölcsöntulajdonosok kedvezőbb kulcs mellett röhassák le a vagyonadót stb. E nézetek a burzsoázia spekulációira mutattak.

A tőkekihelyezési lehetőségek összezsugorodása és a pénzbőség következtében egyre kevésbé volt szüksége a pénzintézeteknek a feléjük áramló pénzmennyiségekre. Ezért 1919. január 1-i hatállyal 3,15 százalékra szállították le a betéti kamatlábat; január végén újabb kamatláb-csökkentés következett be.

A burzsoázia különböző manőverei miatt kénytelen volt a kormány felülvizsgálni az adócsalások és vagyoncsempészés melegágyát képező november 11-i 5211/1918. ME. sz. rendeletet.⁷⁴ Megállapítást nyert, hogy a rendelet nem akadályozza meg az értékeknek az országból való kicsempészését. Ennek következtében hatályon kívül helyezte a kormány a rendeletet, és 1919. január 3-án életbeléptette az 1919. évi II. néptörvényt. A törvény az adótól való menekülés meggátlását célozta és kimondta, hogy az 1914. augusztus 1-e után külföldre távozó személy a felsorolt összes adók és illetékek tekintetében háromszoros kulccsal terhelendő. Az adókötelesnek a törvény értelmében kiutazása előtt részletes vagyonbevallást kell tennie és ugyancsak köteles vagyona 50 százaléka, illetve 300 000 koronát meghaladó vagyon esetében annak 75 százaléka erejéig óvadékot nyújtani; ez feltétele az útlevel kiadásának. Ennek megfelelően tilos bármilyen ingó vagyont olyan helyre kivinni, ahol az nem vonható adó alá, tilos továbbá követelést belföldi számláról külföldi számlára átutalni. Semmisnek tekintette a törvény az olyan jogügyleteket, amelyek célja ingatlant elajándékozni, elidegeníteni, illetve ingó és ingatlan vagyont az adótól való menekülés céljából megterhelni stb. A törvény 1918. január 1-ig bírt visszaható erővel. Az ellene szándékosan vétők teljes vagyonelkobzással és öt évig terjedhető fogházzal stb. voltak büntethetők. A pénzügyminiszter jutalomban részesíthette azt, aki a büntetendő cselekményt felderíti.⁷⁵

A hatályon kívül helyezett 5211/1918. ME. sz. rendeletnél lényegesen szigorúbban fogalmazott törvénynek sem volt meg a kívánt hatása. Kihirdetése után két héttel megállapította a Pénzügyminisztérium, hogy az utóbbi időben nagy méreteket öltött a külföldi fizetési eszközökkel való zugkereskedelem, sőt koronaösszegeket is átutálnak külföldre a devizaközpont engedélye nélkül. Mivel ezek a manőverek ártanak a korona külföldi értékének, ki kell mondanani az elközbást az ilyen cselekmények kapcsán fellelhető értékekre is.⁷⁶

A Károlyi-kormányt követő Berinkey-kormány működésének néhány hete alatt behizonyította, hogy a reakciós elemek hatása alá került. Ennek egyik meggyőző bizonyítéka az adópolitika terén az volt, hogy az adótól való menekülés meggátlásáról szóló „néptörvény” némely rendelkezését a kormány jónak látta néhány hét múlva újabb törvénnyel jelentősen enyhíteni. Az 1919. évi XIV. néptörvényt február 11-én hirdették ki, tehát alig öt héttel az alaptörvény kihirdetése után. A törvény kimondta, hogy a háromszorosan követelt adók, illetékek és egyéb terhek nem haladhatják meg az adó-, illetve az illetékalap száz százalékát; a pénzügyminiszter felmentést adhat a háromszoros adófizetési kötelezettség alól az esetben, ha az adóköteles eltávazása „közérdekből” vagy jogos magánérdekből” történik, s ilyen felmentés esetén az óvadék letétele sem kötelező. A módosító törvény jellegét — egyéb fogalmazásbeli változtatásain túlmenően, amelyek alkalmat adtak kijátszására — világosan megmutatja a 8. paragrafus, amely kimondja, hogy „a pénzügyminiszter a gazdasági forgalom szabadsága érdekében az 1919. évi II. néptörvénynek és

⁷⁴ Vö. 51. sz. lábjegyzettel.

⁷⁵ 1919. évi II. néptörvény az adótól való menekülés meggátlásáról. Az 1919. évi törvények gyűjteménye. 3—16. l.

⁷⁶ OL PM eln. — 1919—68.

ennek a néptörvénynek rendelkezéseit rendelettel enyhítheti”.⁷⁷ Az utóbbi kitételrel halomra döntötte a kormány a két törvény összes szankcióit, mivel a gazdasági forgalom szabadságának védelme ürügyén szabad teret engedhetett a burzsoázia visszaéléseinek. Tekintetbe kell venni, hogy ez a törvény februárban — tehát a reakció agresszivitásának fokozódása idején — látott napvilágot, s így nyilvánvaló, hogy a kormány a burzsoázia nyomásának engedett a módosítás törvénybeiktatásával.

A kormány pénzügyi politikájának fokozódó válsága

A pénzügyi helyzet állandó rosszabbodását a forgalomban levő korona-mennyiség szüntelen emelkedése kísérte. Az Osztrák—Magyar Bank január-elseji jelentése szerint 34,25 milliárdra nőtt a volt Monarchia területén cirkuláló korona-mennyiség,⁷⁸ míg a soronkövetkező jelentés már 37,57 milliárd bankjegyforgalmat tartott nyilván. A korona zürichi jegyzése február végére elérte a háború idején tapasztalt legalacsonyabb szintet: 100 korona 22 frankkal volt egyenlő.⁷⁹

Szende egy januárközepi tájékoztatójában kijelentette, hogy a kormány jelentékeny összegeket fordított az ipari és kereskedelmi vállalatoknak, valamint a központoknak folyósított előlegekre annak érdekében, hogy üzemüket fenntarthatassák. Ezek az összegek — mondta — meg fognak térülni. A kormány „valóságos” kiadásairól megállapította, hogy alig múlják felül a háború utolsó napjaiban elköltött összegeket.⁸⁰

A minisztertanács ismételten foglalkozott a pénzügyi helyzettel. A január 18-i minisztertanácsi ülésen bejelentette Szende, hogy Ausztria—Magyarország annakidején a háborús kiadások fedezésére mindenkor 1,5 milliárd korona értékű kölcsön felvételére létesített megállapodást az Osztrák—Magyar Bankkal; ebből a magyar kormányra esetenként 546 millió korona jutott. Összesen 21 ilyen egyezmény jött létre, ebből 17 kimerült, tehát még 4 van érvényben, azaz összesen 2,184 millió korona áll a magyar kormány rendelkezésére az Osztrák—Magyar Banknál, 1—2 százalékos kamat ellenében.⁸¹

1919. január 27-én jegyzőkönyvet vettek fel a miniszterelnökségen, amelyből kiderült, hogy az Osztrák—Magyar Bank alkormányzója értesítette Szendét a csehszlovák kormánynak a Berinkey-kormány által felvett kölcsönökkel szemben elfoglalt álláspontjáról. A csehszlovák kormány küldötte a jegyzőkönyvben foglaltak szerint bejelentette, hogy kormánya a legszélsőségesebb kényszerrendszabályoktól sem riad vissza a tekintetben, hogy meggátolja a magyar kormányt az Osztrák—Magyar Banktól való további kölcsönök felvételében. Szende e helyzet ismeretében azt javasolta, hogy — mivel csak az Osztrák—Magyar Bankkal létesített kölcsönügyletek alapján lehet pénzt szerezni — helyezzen el a kormány a magyar központi állampénztárban levő bank-

⁷⁷ 1919. évi XIV. néptörvény az adótól való menekülés meggátolásáról szóló 1919. évi II. néptörvény némely rendelkezésének módosításáról. Az 1919. évi törvények gyűjteménye. 59—63. l.

⁷⁸ Magyar Nemzetgazda. 1919. jan. 4.

⁷⁹ Uo. 1919. márc. 1.

⁸⁰ Magyar Nemzetgazda. 1919. jan. 18. Szende a valóságos kiadásokon feltehetőleg az említett rendeltetésű kifizetések nélkül számított kiadásokat értette.

⁸¹ PI Arch. A Károlyi-per iratai. 1919. jan. 18-i 9. sz. min. tan. jkv.

jegykészleteken kívül még két-három nagybanknál legalább 300 millió koronát, mint állami letétet; e letétek azonban ne derüljenek ki a bankok feljegyzéseiből.⁸² Ezzel az intézkedéssel feltehetőleg az esetleges ellenőrzést kívánta kijátszani Szende.

A január 30-i minisztertanácsi ülésen azt jelentette Szende, hogy az Osztrák—Magyar Banktól még 2 milliárd korona jár az országnak, azonban rövidesen belső kölcsönre lesz szükség. Közlése szerint a forradalom kitörése óta négy milliárd koronát tettek ki az ország bevételei, illetőleg kiadásai. Az ülésen Böhm és Kunfi erőteljes adópolitikát követelt. Böhm a legnagyobb kapitalisták azonnali külön megadóztatását követelte. Kunfi azt javasolta, hogy küldjenek kormánybiztosokat a nyolc nagy pénzintézethez és hangsúlyozta, hogy „szimbolikus” intézkedésekkel kell megnyugtanni a népet. Buza földművelésügyi miniszter a hadinyereségek elkobzását ajánlotta, Nagy Vince belügyminiszter az ingatlanvagyon „megrendszabályozását” a földreform által, az ingóvagyon problémáját pedig a vagyonadóval vélte megoldhatónak. Követelte a csempészés büntetésének felemelését. Szende nem helyeselte kormánybiztosok kiküldését a pénzintézetekhez, mert ez szerinte nem vezetne eredményre.⁸³

A kormány a válságos pénzügyi helyzetben az említett belső kölcsön felvételére határozta el magát. A kölcsönt a budapesti nagy pénzintézetek nyújtották 1 milliárd korona értékben, 1920. március 15-i lejáratával.⁸⁴ A hitelművellet 4 százalékos kamattal fizetésével járt. Ez nem volt rossz üzletnek mondható a pénzintézetek szempontjából, amelyek ennél jóval alacsonyabb kamattal mellett fogadtak el betéteket.⁸⁵

Jelentős anyagi megterhelést jelentett az újjászervezendő karhatalom is. A mind nyíltabban jelentkező ellenforradalmi tendenciák egyik nyilvánvaló bizonyítéka Bartha hadügyminiszter egy decembereleji átirata a pénzügyminiszterhez, amelyben — a riadó alakulatok szervezésére vonatkozó rendelet megküldése kapcsán — azt kérte, hogy az önként jelentkező, nem tényleges személyek részére tartassa fenn a pénzügyminiszter a meglevő polgári állásokat „a riadó alakulatoknak országos szükségére való tekintettel...”⁸⁶ Szende 1919. február 12-i, Böhmhöz intézett átiratában hangsúlyozta, hogy többször figyelmeztette már a hadügyi szerveket a központi állampénztárból igénybevett összegek rendkívüli nagyságára. Kérte, hogy utalja vissza a Hadügyminisztérium a felesleges összegeket, egyben tájékoztassa a tényleges szükségletek-

⁸² OL PM eln.—1918—9545.

⁸³ PI Arch. A Károlyi-per iratai. 1919. jan. 30-i 14. sz. min. tan. jkv. — A szociáldemokrata miniszterek felszólalásai jellemzően mutatták meg a pártvezetés két arcát. Frázisokkal „erőteljes adópolitikát” követeltek, ugyanakkor — és ez volt politikájuk való arculata — „szimbolikus” intézkedésekkel akarták levezetni a tömegek fokozódó elégedetlenségét. Garami a dec. 11-i minisztertanácsi ülésen a szocializálás terén sürgtetett szimbolikus tetteket: 1—2 nagyüzem államosítását a nép megnyugtatója érdekében. (Vö. 1918. dec. 11-i 66. sz. min. tan. jkv.)

⁸⁴ KGL A Magyar Általános Hitelbank igazgatóságának üzleti jelentése, 1917, 1918—19.

⁸⁵ Az egyik polgári közgazdasági lap elégedetten állapította meg, hogy a belső kölcsön nyújtásán kívül a vagyonadó bonyolítása is a bankok feladata lesz, s azt a megállapítást tette, hogy ez utóbbiak kezdenek megbarátkozni Szendével. (Ld. Magyar Nemzetgazda. 1919. febr. 5.) Az effajta megállapítások arra mutatnak, hogy Szende — az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület volt főtítkára — tettei megnyerték a finánc-tőke tetszését.

⁸⁶ OL PM eln. — 1918—9354. 1918. dec. 7.

ról. Feltétlen pénzügyi összeomláshoz vezet — írja —, ha a Hadügyminisztérium távolabbi célokra pénzeket tartalékol és közben újabb összegeket kér. Közli, hogy letiltotta a központi állampénztárban a nagyobb összegű kifizetéseket.⁸⁷ 1919. március 10-i átiratában közölte Szende, hogy kénytelen megtagadni a Hadügyminisztérium pénzigényeinek korlátlan kielégítését a többi tárca rovására, és elítélte a „nem igazolható pénzfeleslegek” gyűjtését. Az átirat adatai szerint a „népköztársasági önkéntes hadsereg” — 56 000 fővel számolva — hat hónapra 166 millió korona kiadást jelentett volna az államkincstárnak.⁸⁸

Március 2-án kihirdetésre került az 1919. évi XXIV. néptörvény a hadinyereségadó felemeléséről. A törvény a kormány által több ízben bejelentett adópolitika részét képezte.

A törvény kimondta, hogy a hadinyereségek 100 000 koronát meghaladó részének 80 százaléka az államkincstárt illeti, s megszabta a 100 000 koronán aluli hadinyereségekre jutó adók százalékos mértékét is. A törvény értelmében felemelt hadinyereségadó alá esnek a hadinyereségadó-köteles természetes személyek, a jövedelmiadó fizetésére kötelezett jogi személyek és a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok. 25 000 koronát meg nem haladó évi jövedelemmel bíró természetes személy mentesül a felemelt hadinyereségadó fizetése alól. A törvény szövege hangsúlyozta, hogy a visszamenőlegesen fizetendő adókülönbözet nem haladhatja meg a vállalat által tartalékoltt nyereségek összegét, de ezek kiszámításánál tekintetbe kell venni a mérlegben ki nem mutatott tartalékokat is. Az adó az 5., 6., 7. és 8. hadikölcsön-kibocsátás kötvényeinek beszolgáltatásával fizethető, míg az 1., 2., 3. és 4. hadikölcsönjegyzés kötvényeivel csak az eredetileg jegyző személyek róhatják le az adót. A kivetett hadinyereségadó az egyéb adókkal és pótlékokkal együttesen nem haladhatja meg a jövedelmi vagy nyereségtöbblet 100 százalékát, ill. ilyen esetben helyesbíteni kell a kivetett adót. Ugyancsak helyesbítésnek van helye a törvény értelmében akkor, ha a kérelmező igazolni tudja, hogy jövedelem- vagy nyereségtöbbletét felemésztették rendkívüli háborús kiadásai. A törvény utolsó előtti paragrafusa leszögezte, hogy akire nem róttak ki hadinyereségadót a nemzeti vagyondezsma kivetésének időpontjáig, vagy alacsonyan állapították meg jövedelem-, ill. nyereségtöbbletét —, megfelelő megadóztatásáról a nemzeti vagyondezsmaáról szóló néptörvény fog intézkedni.⁸⁹

A radikális intézkedésnek szánt törvény — az egyéb adópolitikai intézkedésekhez hasonlóan — számos kibúvóra nyújtott lehetőséget, s elmulasztotta az adózás alapvető követelményét: a tényleges helyzetnek megfelelő adóbevallás biztosítását. A törvény hatékonyságát eleve lehetetlenné tette az a körülmény, hogy megengedte a hadikölcsönkötvényekben való lerovást, ami nem okozott volna nehézséget a nagymennyiségű kötvénnyel rendelkező ipari és kereskedelmi vállalatok — tehát a háborús konjunktúra fő haszonélvezői — számára. Az államkincstár helyzete tehát ezzel a törvénnyel — ha végrehajtása be is következik — egyáltalán nem javult volna. A háborús vagyonok továbbra is azok kezén maradtak volna, akiktől a törvény papírforma szerint el akarta venni.

Az állami pénzügyek stabilizálására irányuló sikertelen törekvések körébe tartozott a biztosításügy állami ellenőrzésével kapcsolatos állásfoglalás. A kor-

⁸⁷ OL ME—1919—XXXVII—1250.

⁸⁸ OL ME—1919—XXXVII—1838.

⁸⁹ 1919. évi XXIV. néptörvény a hadinyereségadó felemeléséről. Az 1919. évi törvények gyűjteménye. 154—160. l.

mány a pénzügyminiszter feladatává tette a biztosítási monopólium kérdésével való beható foglalkozást, aki már korábban kijelentette, hogy a nehéz pénzügyi helyzet következtében az államnak részesednie kell a biztosítási üzlet nyereségeiből.⁹⁰ A készülő rendelkezés alapelve az volt, hogy engedélyhez kell kötni az új biztosító társulatok alapítását, mert egyes külföldi vállalatok magyar társaságokká akarják átszervezni magyarországi fiókjait. 1918 végén 43 külföldi és 26 belföldi biztosító működött az országban.⁹¹

A biztosítási magánvállalatok kérdésével az 1919. március 8-án kihirdetett XXIX. néptörvény foglalkozott. A törvény állami felügyelet alá helyezte az összes biztosítási magánvállalatokat, beleértve azokat a külföldi vállalatokat, amelyek fiókkal, képvisellel vagy ügynökséggel rendelkeztek Magyarországon. Új biztosító vállalatok csak a felügyeleti hatóság előzetes engedélye alapján voltak bejegyezhetők a kereskedelmi cégjegyzékbe és kezdhették meg működésüket.⁹²

Közvetlenül bukása előtt adta ki a Berinkey-kormány az 1918/1919. ME. sz. rendeletet, amelynek értelmében a pénzügyminiszter arra kötelezhette a Magyarországon lakókat és jogi személyeket, hogy a tulajdonukban levő külföldi értékpapirokat az állam részére kölcsönadják. Ugyanez vonatkozott a devizákra, aranyérmékre, külföldi követelésekre. A rendelet újabb következtelenséget mutatott a korábbi — szigorúbban fogalmazott — rendelkezésekkel szemben, mert leszögezte, hogy mindazok, akik a korábbi szabályok értelmében nem jelentették be értékeiket, de a jelen rendelet kapcsán felajánlják azokat, mentesülnek a büntetéstől. A rendelet értelmében a kölcsönadás tartama a békekötéstől számított 3 év, ezen belül vagy eredetiben visszaadja az állam az értékeket, vagy megtéríti azokat. A rendelet kiadását a súlyos devizahiány tette szükségessé. A kormány a megszerzendő deviza- és értékpapírmennyiséggel részben fizetési kötelezettségeinek óhajtott volna eleget tenni, részben azok fedezetéül szánta azt.⁹³

Vagyondó-tervezet

A Károlyi-, majd a Berinkey-kormány legtöbbet emlegetett adópolitikai szólama a nagy vagyondó — másszóval vagyondézsma — volt. Ezen a téren még fokozottabban szükséges lett volna, hogy a kormány eljárása gyors és hatékony legyen, mert a burzsoázia ettől a többször bejelentett lépéstől félt

⁹⁰ OL Min. eln. levéltár. 1918. dec. 21-i 70. sz. min. tan. jkv.

⁹¹ OL PM eln.—1918—9350.

⁹² 1919. évi XXIX. néptörvény a biztosítási magánvállalatok állami felügyeletéről és az ezzel kapcsolatos rendelkezésekről. Az 1919. évi törvények gyűjteménye. 214—251. l.

⁹³ 1918/1919. ME. sz. rend. 1919. március 14.

Az ország pénzügyi helyzetének súlyosságáról a szomszédos országok is tudomással bírtak. A Pénzügyminisztériumhoz eljuttatott egyik bizalmas jelentésből kitűnik, hogy a román pénzügyi hatóságok sötéten ítélték meg a magyarországi pénzügyi állapotokat. A jelentés szerint a folyton romló koronával szemben úgy óhajtotta megvédeni a román kormány a leut, hogy az addigi 2 koronás egyenértéket 2,50 koronára emeli, hasonlóan a jugoszláv kormány eljárásához, amely a dinár paritását előbb 2,50, majd 3 koronára emelte. Ezért a román pénzügyi hatóságok azt javasolták, hogy az erdélyi lakosság jegyezze az új román belső kölcsönt koronában, amit fel lehetne használni az államapparátus és a megszálló csapatok finanszírozására. (Vö. OL PM eln.—1919—935.)

a legjobban, és a mindinkább megmutatkozó jelek szerint mindent megtett annak érdekében, hogy az intézkedés kudarcba fulladjon.

A burzsoázia és a nagybirtokosok szeme előtt és füle hallatára folytak a vagyonadóval kapcsolatos viták. A kérdés állandó napirenden tartásával valóssággal kiprovokálta a kormány — elsősorban Szende Pál — a legkülönbözőbb véleményeket, polgári oldalról érkező javaslatokat. A sajtó viszont állandóan kommentálta a különböző nyilatkozatokat. A burzsoáziának és a nagybirtokosoknak tehát bőséges alkalmuk nyílt arra, hogy megfelelő lépéseket tegyenek a maguk érdekében.

A pénzügyminiszter elgondolásairól részletes képet rajzolt a Népszava 1919. február 2-i száma. Eszerint a vagyonadó kiterjedne a vagyon minden alkotóelemére: az ingatlan és ingó vagyonra, készpénzre, takarékbetétre, értékpapírra, műkincsre. Adómentes maximumként 20 000 koronát emlegettek. Az elgondolások szerint a progresszív adókulcs 5 százaléknál kezdődne és 50 százalékgig terjedne. A tervezet szerint a 10 millió koronát meghaladó vagyonoknál esetleg 100 százalékgig terjedne az adókulcs. Az adózás alapját a békeidők átlagos árai képeznék. Az adólerovás készpénzben vagy természetben, törlesztéssel vagy egyszerre történne.⁹⁴

A vagyonadó tárgyában ismételt tanácskozások folytak a Pénzügyminisztériumban, ahová a kormány meghívta a pártok és a munkaadói érdekvéköpviseltek megbizottait. A február 3-i értekezleten Fenyő Miksa, a GyOSz megbizottja kijelentette, hogy el kell halasztani a kivetést, amíg helyreáll a termelés. Varga Jenő ezzel szemben tiltakozott a kivetés elhalasztása ellen, s azt javasolta, hogy a vagyonadó-kataszter felvételéig minden nagy vagyon tulajdonosát kötelezzék a várható vagyonadó jelentős részének megfelelő összeg előzetes lefizetésére.⁹⁵ A viták egy további kérdése volt: személyi vagy tárgyi legyen-e az adózás. Személyi adózás esetében egyéni elbírálás érvényesült volna, tárgyi adózás esetében viszont — amikor minden részvény, letét stb. egyenlő adóztatása forogna fenn — nem lett volna érvényesíthető a progresszivitás. Vita volt az adózásból befolyó összegek hovafoordításáról is. Szende mindenekelőtt az Osztrák—Magyar Banknál levő függőköcsönöket kívánta rendezni — ezzel a többség általában egyetértett —, míg a szociáldemokrata párt képviselőjének nézete szerint előbb a 6 százalékos hadiköcsönkötvények visszavásárlására kell foordítani a pénzt.⁹⁶ Olyan javaslatok is történtek az adózás alapját képező vagyontárgyak eltitkolásának meggátlására, hogy minden betéttulajdonos igazolja személyazonosságát, a pénzintézetek viszont készítsenek jegyzéket az adósokról, hitelezőkről és jelentsék a részvénytulajdont is.⁹⁷

A burzsoázia jelenlevő képviselői általában egyetértettek abban, hogy a vagyondezsma szükség van, de ismételten hangzottatták, hogy várni kell az adó behozatalával, amíg véglegesek lesznek Magyarország határai, létrejönnek a megálapodások a szomszédos államokkal, megindul a termelés. A várható vagyonadó-alapot általában mintegy 100 milliárdra tették. Fellner Frigyes 88 milliárd koronára becsülte. A befolyó összeg nagyságát 6—7 milliárd koronára becsülték. Vita tárgya volt az adóztatandó minimum is: egyesek 10 000 koro-

⁹⁴ Népszava. 1919. febr. 2.

⁹⁵ Uo. febr. 4.

⁹⁶ Népszava. 1919. febr. 9.

⁹⁷ Népszava. 1919. febr. 16.

nát, mások 20 000, illetve 50 000 koronát javasoltak. 10 000 koronás minimum esetén az érintett adóalanyok számát 1,5 millióra becsülték.⁹⁸

A polgári közvélemény a háború alatt hozzászólt a vagyonadó bevezetésének állandó hangoztatásához. A vagyonadóértekezlet jellegét tehát nem az a körülmény szabta meg, hogy a jelenlevők többsége kénytelen volt a bevezetés szükségessége mellett állást foglalni — ezt az adott viszonyok között meg kellett tenniük. Az értekezlet lefolyásának valóságos tendenciája a húzás-halasztás volt.

Március elején tovább folyt a vita, amelynek során újból felmerültek az alapvető kérdések. Ezek közül néhány a következő volt: szükséges-e a nagy vagyonadó, mire legyenek felhasználva a befolyó összegek, mi lesz az adó gazdasági kihatása, ki legyen az adóalany és mi legyen az adó tárgya, mi legyen az adómentes maximum, hogyan bírálják el a háborús vagyont, milyen elvek szerint történjék az értékelés stb. A március 7-én megtartott általános vita során Fellner Frigyes azt a megállapítást tette, hogy a „nagy vagyonadó túlnyomó hozadékát nem a millión felüli vagyonoknál, hanem az apróbb, de nagy tömegben jelentkező vagyonoknál kell keresni”.⁹⁹ Hangsúlyozta, hogy ha a Szende által tervbevetett fokozatossággal valósítják meg a vagyonadót, nem lesz olyan külföldi vállalkozó, aki hajlandó lenne Magyarországon ipart teremteni, mert arra gondol, hogy 10 millión felül egyszer majd elkobozzák vagyonát. Részletes számításaiából arra következtetett, hogy nem történnék egyéb, mint a nemzeti vagyon elemeinek helycseréje, összege azonban változatlan maradna. A március 18-i részletes vita során kifejtett végső következtetése az volt, hogy a vagyonadó hozadéka viszonylag olyan csekély lenne, hogy az államadósságot alig lehetne vele csökkenteni, a gazdasági életet viszont az eredménnyel arányban nem álló megrázkódtatás érné. Megengedhetetlennek tartotta, hogy az államháztartás egyensúlyát egyedül a vagyonos osztály „áldozatkészségével” állítsák helyre, s mivel a „hazafias osztályöntudatot nem szabad monopolizálni”, tehát ne zárják ki a nép széles rétegét „a nagy vagyonadó-fizetés felemelő érzéséből”.¹⁰⁰

Az effajta megnyilatkozások megmutatták, hogy a burzsoázia márciusban — tehát a politikai helyzet végsőkéig kiéleződésének időpontjában — újból megkísérelte a vagyonadó bevezetését megghiúsítani. Másfelől megmutatkozott az a tendencia is, hogy a várható terheket a kisegzisztenciákra hárítsák át. A helyzet jellemzéséhez hozzátartozik az a körülmény is, hogy a kormány nemhogy gátat vetett az efféle nézeteknek, hanem fórumot biztosított ezeknek, módot nyújtott kifejtésükre és helyt adott a halogató tendenciáknak.¹⁰¹

Időközben felhatalmazta a minisztertanács Szendét a vagyonadó-törvényjavaslat elkészítésére, továbbá a jövedelem- és vagyonadókulcs felemelésére.¹⁰² A március 17-i minisztertanácsi ülésen bemutatásra került a pénzügyminiszter javaslata.¹⁰³

⁹⁸ Katona Lajos: A vagyonadó-ankét tanulságai. Magyar Nemzetgazda. 1919. febr. 15.

⁹⁹ Fellner Frigyes: A nagy vagyonadó. Közgazdasági Szemle. 1919. 61. köt. 204—217. l.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Szende a következőképpen jellemezte saját tevékenységét: „Amióta a pénzügyminisztériumot vezetem, az érdekeltek és szakemberek véleményét minden kérdésben meghallgattam.” Idézi Magyar Nemzetgazda. 1919. jan. 18.

¹⁰² PI Arch. A Károlyi-per iratai. 1919. márc. 6-i 25. sz. min. tan. jkv.

¹⁰³ Uo. 1919. márc. 17-i 27. sz. min. tan. jegyzőkönyv.

A vagyonadó előkészületei, valamint a szomszédos Német-Ausztriában végrehajtott bankbetét-zárolások és lefoglalások miatt pánikba estek a betét-tulajdonosok, megrohanták a nagybankokat, hogy kivegyék betéteiket. A pánik várható hatásának ellensúlyozására megjelent „az értékek feletti rendelkezés időleges korlátozása tárgyában” kiadott rendelet, amely a takarékbetétekből felvehető összeget 1000 koronában maximálta. A rendelet értelmében folyószámláról is csak indokolt esetben — pl. üzemi költségekre, köztartozásokra stb. — fizethetnek a bankok. Ugyancsak kimondta a rendelet, hogy a safeben őrzött tárgyakhoz tilos hozzányúlni.¹⁰⁴

A március 17-i minisztertanácsi ülésen bejelentette Szende, hogy lefoglaltatta az összes külföldi valutákat és követeléseket. Ugyanakkor bemutatta a volt közös hatóságokkal és intézményekkel szemben támasztható jogok érvényesítésének ideiglenes felfüggesztéséről szóló kormányrendeletet.¹⁰⁵

A kormány tehát csak bukása előestéjén szánta rá magát a hadiszállítási előlegek fizetésének felfüggesztésére, arra a lépésre, amit elsőnek kellett volna megtennie.¹⁰⁶ A rendelkezés egyébként elkésett: a megriadt burzsoázia már korábban kivette értékeit a bankokból.¹⁰⁷

*

Teleszky János idézett művében említést tesz arról, hogy 1919 márciusában összeállítás készült a Pénzügyminisztériumban a magyar állam háborús költségeiről, amelyeket akkor — az utóköltségekkel együtt — mintegy 33,5 milliárd koronára becsültek.¹⁰⁸ Teleszky megállapítása arra mutat, hogy a pénzügyi szerveknek — az akkor ismeretes adatok birtokában végzett számítások alapján — volt valamelyes képük az államháztartás helyzetéről és az ország háború alatti igénybevételének hozzávetőleges mértékéről. A korabeli sajtóból az is kitűnik, hogy Szende már egy novembereleji nyilatkozatában közölt adatokat az ország háborús eladósodásáról.¹⁰⁹ A számadatok bizonyos fokú ismerete ellenére az történt, hogy a kormány tág teret engedett a burzsoázia követeléseinek, amelyek kielégítését kötelességének ismerte el — a nélkülözö tömegeket viszont „önmérsékletre” intette a béremelésekre, segélyekre, munkalehetőségek teremtésére irányuló követeléseiről. A kormány által hivatalosan hangoztatott „pártatlanság” tehát valójában — nem is leplezetlenül — a burzsoázia osztályérdekeinek kedvezett, másfelől a tömegek életviszonyainak szüntelen rosszabbodására vezetett.¹¹⁰

A pénzügyi és adópolitikai intézkedések vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy a késlekedve kiadott és számtalan visszaélésre alkalmat nyújtó rendel-

¹⁰⁴ Népszava. 1919. márc. 15., 18.

¹⁰⁵ PI Arch. A Károlyi-per iratai. 1919. márc. 17-i 27. sz. minisztertanácsi jegyzőkönyv.

¹⁰⁶ A minisztertanács ülésének atmoszféráját jellemzi Szende kijelentése: „A polgárság megbukott, ennek le kell vonni konzekvenciáit”. (Ld. 1919. márc. 17-i 27. sz. min. tan. jkv.)

¹⁰⁷ Vörös Ujság. 1919. márc. 20.

¹⁰⁸ Teleszky János: i. m. 411., 413. l.

¹⁰⁹ Népszava. 1918. nov. 16.

¹¹⁰ Az ország pénzügyi helyzetének súlyosságát még egy adattal lehet alátámasztani. Az 1915—1918. évi kormányjelentés megállapítja, hogy az 1918. dec. 31-én fennállott háborús államadósság — a külföldi adósságok nélkül — az okt. 31-i állapothoz képest 3,73 milliárd korona szaporulatot mutatott. (Vö. A m. kir. kormány 1915—1918. évi működéséről... szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bpest 1924. 27.* l.)

kezésekkel képtelen volt a kormány az államháztartás egyensúlyát biztosítani, sőt fokozta a pénzügyi káoszt és az ország még megmaradt értékeinek kicsempészését. A kormányzat pénzügyi tevékenysége lényegében a bankóprás mind fokozottabb igénybevételére korlátozódott, aminek mértékére jellemző, hogy az egyik polgári sajtóorgánus 1919 februári híre szerint naponta 28,8 millió korona értékű új 200 koronás bankjegyet nyomtak a Magyar Földrajzi Intézetben.¹¹¹

A pénzügyi intézkedések szerves egészet képeztek a kormány gazdaságpolitikájával, általános politikai vonalvezetésével. A kormány — csakúgy, mint tevékenysége egyéb területein — a pénzügyi politika terén is visszariadt a demokratikus forradalom által felvetett feladatok következetes teljesítésétől. A pénzügyi politika a gazdasági élet e fontos területén is azt a szükség-szerűen mélyülő belső ellentmondást tükrözte, amely a kormányzat egész ténykedését mindvégig jellemezte.

A tömegek mind tisztábban látták a kormány politikájának való arculatát. E folyamatban jelentős szerepe volt a pénzügyi intézkedéseknek, amelyek siettettkék a kormányzat válságának súlyosbodását, a szocialista forradalom feltételeinek megérését.

LÁNG IMRE

ФИНАНСОВАЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВ КАРОЛЫ И БЕРИНКЕИ

Резюме

30 октября 1918 г. в Венгрии произошла революция, после победы которой правление страны перешло в руки коалиции, составленной двумя буржуазными партиями и социал-демократической партией. Правительство Каролы и Беринкеи, бывшие у власти в период от 31 октября 1918 г. до 21 марта 1919 г. имели задачей справиться с вопросами, неразрешимыми в рамках дуализма.

Мировая война дезорганизовала и парализовала производство. Еженедельные расходы рабочей семьи на продовольствие увеличились во время войны в 5 раз, однако, реальная заработная плата, например, шахтера увеличилась только на 23%. В то же время господствующие классы злоупотребляли возможностями военной конъюнктуры.

Характерным для масштабов инфляции, происшедшей во время войны является тот факт, что банкнотное обращение Австро-венгерской монархии увеличилось приблизительно в 15 раз (к 31 октября 1918 г.: 31,48 миллиардов крон). Запасы эмиссионного банка в золоте и деvisaх уменьшились до половины. Военный долг венгерского государства числился в 32,24 миллиарда крон, больше половины которого составили военные займы.

Хотя правительство имело некоторое представление о трудности финансового положения, оно все же взяло на себя соразмерную часть финансовых обязательств разрушенной Австро-венгерской монархии. Оно считало первоочередным удовлетворение поставщиков военных припасов. Правительство далеко идущим образом удовлетворило требованиям буржуазии и ассигновало им авансы, несоизмеренные с реальными возможностями и средствами страны. Оно взяло на себя и поруку, связанную с обязательствами торговых органов военного материального хозяйства.

Правительство не располагало бюджетным законом, его финансовая политика составлялась из ряда импровизированных мероприятий.

Патент о деятельности Австро-венгерского банка неизменно сохранился. Трудную проблему представило большое количество обесцененных банкнот, от которых соседние государства хотели освободиться. Эти государства купили акции предприятий, находящихся на их территории за имеющиеся в их руках запасы крон, а оставшуюся часть заштемпелевали. В одной только Венгрии остался незаштемпелеванный запас крон.

Буржуазия в скором времени оправилась от испуга, причиненного революцией, и различные явления злоупотреблений размножились. Мероприятия против злоупотре-

¹¹¹ Biztosítási és Közgazdasági Lapok. 1919. febr. 16.

ний оставили целый ряд лазеек и таким образом они не имели результата. Под давлением укрепляющейся реакции случилось, что закон против злоупотреблений, связанных со взносом налогов несколько недель спустя был смягчен правительством путем нового закона «о свободе хозяйственного обращения».

К началу января 1919 г. банкнотное обращение возникших на территории Австро-венгерской монархии государств составило уже 34,25 миллиардов, а вскоре 37,57 миллиардов крон. В конце января 1919 г. правительство решило сделать внутренний заем в размере 1 миллиарда крон; это предоставило новые прибыли банкам. Сделать займы, потребованные от Австро-венгерского банка стало все более трудным. 2 марта 1919 г. был провозглашен закон о повышении налога на военные прибыли, этот закон, однако, — даже в случае осуществления — не достиг бы своей цели, потому что имелась возможность выплатить налог облигациями военного займа, таким образом приобретенные во время войны имущества остались бы в руках буржуазии, а финансовая ситуация не улучшилась бы. Для смягчения тяжелого положения, причиненного недостатком в девизах правительство издало декрет о предоставлении государству займы иностранных денежных средств, ценных бумаг и т. п.; изданным накануне своего падения декретом правительство стремилось разрешить покрытие, вернее погашение своих платежных обязательств.

Одной чаще всего упоминавшейся фразой правительства являлось введение т. наз. налога на крупное имущество. Вместо быстрых распоряжений, однако, случилось то, что правительство неоднократно опубликовало проектированные частичные мероприятия и таким образом буржуазия имела время для маневрирования в целях спасения своего имущества.

В половине марта правительство решилось к тем мероприятиям, которые оно должно было бы провозгласить в первые дни революции: оно ограничило суммы, которые позволялось вынуть из вкладов, а также выплату текущих счетов, наложило запрет на иностранные требования и валюты, приостановило выплату авансов на военные поставки. Но к этому времени эти мероприятия уже опоздали: буржуазия уже раньше вынула свои ценности из банков.

Финансовые мероприятия показывают, что правительство и в этой области остановилось перед разрешением выдвинутых буржуазно-демократической революцией задач. Оно не оказалось способным обеспечить равновесие государственного бюджета, оно усиливало финансовый хаос и вывоз контрабандой имеющихся еще ценностей. Финансовая политика отражала внутреннее противоречие, характеризующее всю деятельность правительства. Она открыла широкий простор требованиям буржуазии, а с другой стороны вызывала нуждающиеся массы к «самоограничению» в области требования повышения заработной платы и пособий.

ИМРЕ ЛАНГ

LA POLITIQUE FINANCIÈRE DES GOUVERNEMENTS DE KÁROLYI ET DE BERINKEY

Résumé

Le 30 octobre de 1918 la révolution éclata en Hongrie, révolution dont la victoire avait pour résultat de mettre au gouvernement la coalition formée de deux partis bourgeois et du parti social-démocrate. C'est au gouvernement de Károlyi et de Berinkey, étant en fonction dans la période du 31 octobre 1918 au 21 mars 1919, qu'incombait la tâche de faire face aux problèmes qui, dans le cadre de la Monarchie Austro-Hongroise se révélèrent insolubles.

La guerre mondiale désorganisa et paralysa la production. Les frais de ravitaillement d'une famille ouvrière montèrent à leur quintuple, pendant que le salaire réel d'un mineur ne s'accrut que de 23%. En même temps, les classes dominantes profitèrent des possibilités leur fournies par la conjoncture de guerre.

Il est caractéristique aux proportions de l'inflation qui saivissait pendant la guerre, que la circulation des billets de banque de la Monarchie fit quinze fois sa quantité (le 31 octobre de 1918 elle se chiffrait à 31,48 milliards de couronnes). Les stocks d'or et de devises de la banque d'émission tombèrent à leur moitié. L'endettement de guerre de l'État hongrois s'accrut à 32,24 milliards de couronnes, dont près de la moitié se composa d'emprunts de guerre.

Bien que le gouvernement se formât une certaine idée de la gravité de la situation financière, il assumait, tout de même, la responsabilité de la partie proportionnelle des obligations incombées à la Monarchie désagrégée. Il considéra le plus important de satisfaire aux exigences des fournisseurs de guerre. Le gouvernement donna large suite aux créances de la bourgeoisie, créances qui n'étaient pas en proportion avec la capacité financière de l'État et en liquida des avances. Il se porta aussi garant des obligations des organes commerciaux de l'économie de guerre.

Le gouvernement ne disposant pas d'une loi budgétaire, sa politique financière se basa sur des mesures improvisées.

Le privilège de la Banque Austro-Hongroise resta en vigueur, mais un grave problème se posa par suite de la quantité considérable des billets de banque dévalorisés, billets, dont les États limitrophes s'efforçaient de se débarrasser. Ces États achetèrent, avec la quantité de couronnes à leur disposition, les actions des entreprises se trouvant sur les territoires occupés par eux et marquaient par estampillage les quantités qui leur restaient. Ce n'est qu'en Hongrie que se trouvaient encore des billets de banque non estampillés.

La bourgeoisie se reprit bientôt de l'effroi lui causé par la révolution et les différents phénomènes d'abus se multiplièrent. Les mesures prises contre les abus laissaient maintes échappatoires et par conséquent restaient sans effet. Sous la pression de la réaction qui se ressaisit, le gouvernement allégea, sous le prétexte de sauvegarder «le libre trafic», par une nouvelle loi celle émise depuis quelques semaines et portant sur les abus concernant les impôts.

Déjà au début de janvier de 1919 la circulation monétaire des États formés sur le territoire de la Monarchie se chiffrait à 34,25 milliards de couronnes qui s'accrut, sous peu, à 37,57 milliards. Fin janvier le gouvernement se décida à contracter un emprunt intérieur d'un milliard de couronnes, ce qui fournit de nouveaux profits aux instituts financiers. La négociation des emprunts demandés à la Banque Austro-Hongroise se heurtait, elle aussi, à des difficultés. Une loi portant sur l'augmentation des impôts sur les bénéfices fut proclamée le 2 mars qui — même au cas de son exécution — n'aurait pas atteint son but, vu que les impôts pouvaient être acquittés par des obligations de guerre et, en conséquence, les biens acquis pendant la guerre auraient resté, sans remédier à la situation financière, dans la possession de la bourgeoisie. Pour atténuer le manque considérable en devises le gouvernement émit une loi sur l'emprunt des instruments de paiement et des valeurs étrangères: par ce décret le gouvernement à la veille de son effondrement prétendait couvrir ou régler ses obligations.

L'un des mcts d'ordre du gouvernement, mentionné le plus souvent, fut l'introduction des impôts sur les grandes fortunes. Mais au lieu de prendre des mesures expéditives, le gouvernement qui en divulguait, à plusieurs reprises, les dispositions partielles, laissa du temps à la bourgeoisie pour recourir aux manoeuvres en vue de sauvegarder sa fortune.

Ce n'est qu'au milieu de mars que le gouvernement se décida à recourir aux mesures qu'il aurait dû prendre dès les premiers jours de la révolution: il limita les sommes à prélever sur les dépôts de caisse d'épargne, les paiements sur les comptes-courants, sequestra les créances et les devises étrangères, suspendit le paiement des avances accordées aux fournisseurs militaires. Mais ces dispositions arrivèrent, déjà, après coup; la bourgeoisie retira, entretemps, ses valeurs des banques.

Ces dispositions financières montrent que le gouvernement recula, même sous ce rapport, devant la solution des problèmes surgis en connexion avec la révolution bourgeoise démocratique. Il ne fut pas capable de maintenir l'équilibre des finances de l'État, redoubla le chaos financier et n'empêchait nullement l'exportation des valeurs encore disponibles. La politique financière mit en lumière la contradiction intrinsèque caractéristique à toute l'activité du gouvernement. Il laissa un large terrain aux exigences de la bourgeoisie, mais en ce qui concerne les masses qui vivaient dans les privations et qui exigeaient l'augmentation des salaires et du secours, il les exhorta à la «modération».

AZ 1956. ÉVI ELLENFORRADALOM FALUN

Népi demokratikus államunkban az ellenforradalmat megelőző 12 év alatt döntő változások következtek be a mezőgazdaság területén, s elsősorban a parasztság életében. Közvetlenül a felszabadulás után, 1945-ben a Magyar Kommunista Párt vezetésével a magyar parasztság győzelmesen befejezte a földért vívott évszázados harcát, s gyökeresen a maga javára változtatta meg a földbirtok- és tulajdonviszonyokat. A felszabadulás előtt az ország szántóterületének majdnem felén (48%-án) nagybirtokok terjeszkedtek; ez a föld és felszerelése a dolgozó parasztság kezébe került. A földreform eredményeként több mint 600 ezer nincstelen és szegényparaszt-család jutott földhöz, s hazánk nem volt többé a „hárommillió koldus” országa, a földbirtokosok, grófok, bárók országa.

A népi demokrácia azonban nemcsak földet adott a magyar parasztnak, hanem a kommunisták vezetésével meg is védte azt a kisajátított nagybirtokosokkal és az államhatalomban, valamint a különféle jobboldali pártokban helyet foglaló, a régi földesúri rendszert visszaállítani akaró reakciókkal szemben. Állami hitelek biztosításával megvédte a dolgozó parasztságot a bankuzsorától, a malomuzsorától, a kizsákmányolás korlátok közé szorításával pedig a föld felaprózódásától, az eladósodástól.

A párt a fordulat éve, a proletárdiktatúra megteremtése után, 1948-ban megkezdte a mezőgazdaság szocialista átépítését, megindította a termelőszövetkezeti mozgalmat és ezzel megnyitotta a parasztság tartós felemelkedésének és a falu szocialista átépítésének egyetlen járható útját.

A fordulat éve után döntő változás következett be a falu életében gazdasági és társadalmi téren is. A legnagyobb és a szocializmus építése szempontjából legfontosabb gazdasági változás természetesen a mezőgazdaság szocialista szektorának megjelenése volt. Az állami gazdaságok, gépállomások, termelőszövetkezetek, termelőcsoportok és egyéb egyszerűbb társulások megjelenése az új, szocialista paraszti életforma kibontakozásának útját mutatta meg.¹

Nagy támogatást kapott a falu a mezőgazdasági munkák gépesítése terén a gépállomások felállításával, ezek gépparkjának állandó mennyiségi és minőségi növelésével.²

Az a 12 év mélyreható változást eredményezett a parasztság életkörülményeiben. A dolgozó parasztság életszínvonalának emelkedése nem állt meg 1949-ben, mint ezt az ellenforradalmárok és a revizionisták úton-útfélen hajto-

¹ Erre vonatkozó adatokat lásd: Magyar Statisztikai Zsebkönyv. Bpest 1956. 92, 163. l.

² Uo. 124. l. és Statisztikai Évkönyv 1949—55. Bpest 1957. 197—203. l.

gatták, hanem tovább emelkedett, bár nem zökkenőmentesen. A parasztság reáljövedelme — az 1949-es reáljövedelmet 100-nak véve —, 1954-ben 109,7-t, 1955-ben pedig 120,5-t tett ki, s az 1949—55 közötti átlaga is elérte a 104%-t.³ A falusi lakosság jobb életkörülményeinek egyik bizonyítéka, hogy az elmúlt évek során lényegesen több falusilakóházat építettek, mint a Horthy-rendszer 25 éve alatt.

A dolgozó parasztság helyzetének megváltozását nemcsak az előzőkben elmondottak bizonyítják, hanem a parasztság kulturális életszínvonalának nagymérvű emelkedése is. Az általános iskolai oktatás időtartamának meghosszabbítása után sok tízezer dolgozó paraszt gyermeke jutott felsőbb iskolába, lehetett katonatiszt, tanár, mérnök, agronomus stb. Erről néhány adat: Az 1937/38-as iskolai évben a középiskolákban a szegényparaszt származású diákok aránya 0,6% volt, ezzel szemben az 1955/56-os évben a parasztszármazásúak átlaga 21%. Az 1937/38-as iskolaévben az egyetemeken és főiskolákon tanuló szegényparaszt származású hallgatók számaránya 0,8% volt. 1955 és 1956 között pedig 22,2%.⁴

A felszabadulás óta minden faluba eljutott a mozi, könyvtár, és számuk 1945 óta megsokszorozódott.⁵ Mindezek az egész dolgozó parasztság helyzetét és életkörülményeit megváltoztató eredmények a népi demokratikus rendszer létrejöttének és megszilárdulásának köszönhetőek.

A dolgozó parasztság nem elnyomott, a hatalomból kirekesztett osztály többé, hanem mint a munkásosztály szövetségese részt vesz az államhatalom gyakorlásában. Az ország legfelsőbb törvényhozó szervében, az országgyűlésben 298 képviselőből 99 parasztszármazású, a pótképviselőkkel együtt 145. Ezenkívül a tanácsokon és más szerveken keresztül a dolgozó parasztok tíz-és százezrei szólnak bele közvetlenül az állam ügyeibe.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése közben azonban az óriási eredmények mellett a pártvezetés a mezőgazdaság területén 1949-től kezdve több éven át súlyos hibákat is elkövetett. Minthogy az akkori pártvezetés nem elemezte alaposan a magyar mezőgazdaság és a parasztság helyzetét, speciális, nemzeti sajátosságait, megsértette a lenini önkéntesség, a szövetkezeti demokrácia elveit, és sok esetben erőszakos módszerekkel a helyzettel, annak érettségi fokával nem számolva akarta megvalósítani a falu szocialista alapokra helyezését.

Az 1949 után, de különösen az 1951 és 1953 közötti szövetkezeti politikának rendkívül gyors ütemével, amelynek akkor sem objektív, sem szubjektív feltételei nem voltak meg, és más súlyos hibáival nem tudta a gyakorlatban meggyőzni a parasztságot, de főképpen a középparasztság nagy részét a szövetkezés előnyeiről, sőt nem egy esetben éppen az ellenkezőjét érte el.

Ezek a hibák, továbbá a termelőszövetkezeti demokrácia gyenge volta, valamint a termelőszövetkezetek gazdasági önállóságának csökkentése s az 1952-ben az egyéni gazdaságokhoz viszonyítva ugrásszerűen megnövelt beszolgáltatási terhek következtében a szövetkezetek egy része — a hatalmas összegű állami hitelek és kedvezmények ellenére is — rosszul, deficittel dolgozott. Mindez elégedetlenséget szított, széthúzást okozott a termelőszövetkezetek tagjai között, így gyengítette a szövetkezeteket s azok hatását az egyénileg dolgozó parasztságra.

³ Uo. 177. l.

⁴ Statisztikai Évkönyv 1949—1955. Bpest 1957. 330—333. l.

⁵ Erre vonatkozóan lásd: uo. 341—350. l.

A parasztpolitika hibái károsan hatottak az egyénileg dolgozó parasztság termelési kedvére. A beszolgáltatás nagyságának rögzítése — tekintet nélkül az ingadozó terméseredményekre —, a kenyérgabona és kukorica állami szabadfelvásárlásának 1955—56-ban meghonosított formája, a beszolgáltatott termékek alacsony ára csökkentette a parasztság anyagi érdekeltségét s mindez, a magas adóval együtt, szinte lehetetlenné tette az egyéni parasztgazdaságok felújítását a szükségleteknek megfelelően.

1956 őszén a begyűjtés és a tagosítás kérdésében falun ismét nőtt a dolgozó parasztság elégedetlensége. Itt azonban nagyon nagy szerepet játszott a revizionista és népi demokrácia ellenes agitáció rendkívüli fokozódása. Szobek András, akkori begyűjtési miniszter, 1956. október 23-án az MDP KV-ének küldött feljegyzésében a következőket írja erről: „Az utóbbi hetekben, de különösen az utóbbi napokban kialakult hangulat — sajtó, gyűlések, nyilatkozatok, sőt határozatok — folytán a begyűjtés munkája nemcsak az értékesítési szerződések, hanem a kötelező beadás vonalán is nagymértékben visszaesett...” Majd így folytatja: „Az, hogy eddig nem történt komolyabb baj, nyílt ellenállás, csak annak köszönhető, hogy utasítást adtam a begyűjtési apparátusnak a legmesszebbmenő türelmességre.”⁶

Igen nagy elégedetlenséget, több helyen éles ellenállást váltott ki az 1956-os tagosítás végrehajtása is, amelyre szeptemberben került sor, tehát a fokozódó ellenforradalmi propaganda idején. Ez a tagosítás méreteit tekintve meghaladta az előző éveket. A Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztályának jelentése szerint az 1956. szeptember 8-ig engedélyezett tagosítások száma 1137, a földrendezések száma 30 volt, ami 423 falut és 15 várost érintett.⁷ E nagyméretű tagosítás végrehajtása sok helyen elmergesítette az egyénileg dolgozó és a szövetkezeti parasztság viszonyát is. Dobi István a Baranya megyei szövetkezetekben tett látogatásainak tapasztalatairól készített feljegyzéseiben erről a következőket írja: „Bisse községben most folyó tagosítás folytán meglehetősen rossz viszony alakult ki a szövetkezet és az egyénileg gazdálkodók között. Elmondották, hogy a község egyénileg gazdálkodói nemcsak hogy nem állnak velük szóba, hanem kifejezetten kerülik a szövetkezeti tagokat, különösen a vezetőket.”⁸ Mindehhez járult még az is, hogy számos helyen a vezetőszervek, a párt és a tanácsok hivatalos lapjai helytelenítették a tagosításokat.

A tagosításokkal kapcsolatos vita és huzavona nemcsak az egyénileg dolgozó parasztságot nyugtalanította, hanem rossz hatással volt az újonnan alakult vagy tagosításra kerülő termelőszövetkezetek tagságára is. Természetesen a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése megköveteli a tagosítást. A múltban főleg a tagosítások módszere volt helytelen, mert többnyire mindkét fél megkérdése, közös megegyezése nélkül hajtották végre, s ez a legtöbb esetben ellentéteket váltott ki a tsz. tagság és az egyénileg dolgozó parasztság körében.

Ezek a hibák természetesen nemcsak a falura, a dolgozó parasztság politikai magatartására voltak káros hatással, hanem egyben gyengítették a proletárdiktatúra alapját, a munkás-paraszt szövetséget is.⁹

⁶ Párttörténeti Intézet (a továbbiakban PI) Archivum. Vegyes anyagok. Szobek András jelentése a begyűjtés jelenlegi állásáról (Rendezetlen).

⁷ Termelőszövetkezeti Főosztály 1956. szept. 15-i jelentése. FM. Rendezetlen.

⁸ PI Archivum. Kovács anyag. 5-ös dosszié.

⁹ Lásd: Az 1956 október-novemberi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében. Bpest. 1957—58. 138. l.

A dolgozó parasztság és a falu, illetve a parasztság problémáival foglalkozó kommunisták nagy része évek óta taggyűléseken, levelekben, a Központi Vezetőséghez küldött határozatokban hívta fel a figyelmet a fentebb felsorolt hibákra. A hibás módszerek gyors és gyökeres megszüntetése helyett azonban hosszú ideig csak részletproblémák megoldására került sor. A dolgozó parasztság követeléseit tehát, amelyeknek egy részét — demagóg céllal — az ellenforradalom is zászlajára tűzte, nagyrészt jogosak voltak; teljesítésüket részben már az MDP Központi Vezetőségének 1956 júliusi határozata tervbe vette, zömüket pedig a munkás-paraszt forradalmi kormány megvalósította.

Az MDP Központi Vezetőségének 1953 júniusi ülése tártá fel a mezőgazdasági politikában elkövetett súlyos hibákat, és jelölte meg a hibák kijavításának útját. 1953 után azonban a pártnak eluralkodó jobb- és baloldali hibák akadályozták a júniusi határozatok következetes végrehajtását. 1956 júliusában a KV ismét feltára és mélyrehatóan elemezte a párt politikájában levő hibákat és megkezdte azok kijavítását is.

A hibák vontatott ütemű kijavítását használta ki az ellenforradalmi propaganda, valamint a Nagy—Losonczy-féle csoport arra, hogy a párt alaprendelésében és céljaiban lényegében helyes agrárpolitikája ellen próbálja fordítani a dolgozó parasztságot.

Ismeretes, hogy Nagy Imre már 1948-ban jobboldali álláspontot képviselt a mezőgazdaság szocialista átszervezésének kérdésében. Nagy Imre anti-marxista nézeteinek lényege a parasztpolitikára vonatkozóan a következőkben foglalható össze: a munkás-paraszt szövetség tartalmának leszűkítése a város és a falu közötti árucserére, továbbá az a nézet, hogy az egyéni gazdaságok, ha lassabban is, mint a termelőszövetkezetek, de az adott viszonyok között mégis a szocializmus irányában fejlődnek. Nagy Imre ezeket az opportunistá nézeteit, amikor a lehetőség megvolt rá, a gyakorlatban is megpróbálta érvényre juttatni.¹⁰

Köztudomású, hogy Nagy Imre 1953 nyarán kihirdetett kormányprogramjában a hibákat egyoldalúan kiemelte és az eredményeket lebecsülte, hangsúlyozta a termelőszövetkezetből való kilépés lehetőségét, az egyéni gazdaság jelentőségét. Ezzel a mezőgazdaság szocialista átalakításának ellenségeit, elsősorban a kulákokat arra bátorította, hogy általános támadást indítsanak a termelőszövetkezetek ellen. Ennek következtében 1953 őszén, külső nyomásra, igen sok jól működő termelőszövetkezet is felbomlott. Nagy Imre parlamenti beszéde és későbbi tevékenysége tovább erősítette a parasztság körében az egyéni gazdaság iránt táplált illúziókat. A dolgozó parasztság körében mindinkább elterjedt az az álláspont, hogy az egyéni gazdaságok fennmaradásával is felépíthető a szocializmus. Nagy Imre személyében pedig az egyéni gazdálkodás védelmezőjét, szószólóját látta az egyénileg gazdálkodó, kisárutermelő parasztság, ami természetesen erősen gátolta a párt parasztpolitikájának megvalósítását.

1956-ban, de főleg 1956 nyarán, mint ismeretes, már nagy méretekben folyt Nagy Imre és csoportja jobboldali, s már revizionizmussá fejlődött nézeteinek terjesztése és népszerűsítése. Nagy Imre és követői kihasználva a párt politikájában elkövetett súlyos hibákat, általános támadást indítottak a párt ellen, azzal a céllal, hogy széles tömegbázist szerezzenek antimarxista politikájuk érvényesítéséhez. Nagyarányú propagandát indítottak a sajtóban és a

¹⁰ Jobboldali nézetektől az osztályárulásig. Bpest. 1957. 6—13. l.

rádióban is a parasztság megnyerésére. Ez a propaganda látszólag a begyűjtés, a tagosítás, a párt szervezetkezeti politikájának hibái ellen irányult, de a valóságban előbb burkoltan, később egészen nyíltan szervezetkezettelenes és munkás-ellenes, népidemokrácia-ellenes formát öltött.

A termelőszövetkezetek elleni propaganda-harcot a nagy nyilvánosság előtt a „Somogyi összegezés” című cikknek 1956. szeptember 25-én az Írószövetség és a TTIT által a Kossuth-klubban rendezett vitája, majd október 17-én a „Kertmagyarország” c. cikknek a DISZ Petőfi-körében lezajlott vitája indította meg. Mindkét vitát főleg az jellemezte, hogy a felszólalók, a magyar mezőgazdaság perspektíváját vizsgálva a szervezeteknek csak a hibáiról, árnyoldalairól beszéltek, s az egyénigazdaságok jelentőségét, jövőjét tárgyalták.

A revizionisták nem érték be ennyivel. A falu, a mezőgazdaság problémáját vidéken is meg akarták vitatni, hogy így a parasztság, a falu támogatását is megnyerjék maguknak.

Már szeptember 25-én a Kossuth-klubban lezajlott vitán elhatározták, hogy a vitát Somogyban, Kaposvárott is megrendezik. Az előkészületek lebonyolításával a TTIT Somogy megyei csoportját, az Írószövetség részéről pedig Kunszabó újságíró (akit később ellenforradalmi tevékenységeért 10 évre ítélték), Hamvas József tanárt és Nagy Tamás újságíró bízta meg.

A kaposvári vitát alaposan előkészítették. Előzőleg, már a cikk megírása-kor a Nagy Imre-csoporthoz tartozó Márkus István negyedmagával két hónapig Somogy megyében tartózkodott és járta a falvakat. A vita előtt három héttel Somogy egész területén megkezdődött a szervező munka. A nagyobb községekben és járási székhelyeken: — Böhönyén, Labadon, Csurgón, Marcaliban, Barcsen stb. — értelmiségi ankétokon felolvasták és megvitatták a Márkus cikk egy-egy részletét. Márkusék ezenkívül külön is toboroztak és készítettek elő felszólalókat a kaposvári vitára.¹¹ A „Somogyi Néplap” ismételten közölte a vita időpontját, Márkus cikkének fő téziseit és hangsúlyozta: „Minden ellenkező híresztelés ellenére a vita nyilvános lesz.”¹²

A vitára a megye vezetőin kívül meghívták Baranya, Zala, Hajdú-Bihar, Bács stb. megyék vezetőit, mezőgazdasági, termelőszövetkezeti szakembereit is, főleg azokat, akik a termelőszövetkezeti mozgalom ellenzői voltak. A vitán kb. 1200—1300-an vettek részt. Márkus a vita bevezetőjében ismertette „Somogyi összegezés” c. cikke lényegét. Többek között megállapította: A cikk „lényeges mondanivalója az, hogy a tsz-forma, amelyet 1948—49 óta a párt és a kormány, mint egyedülvalót állított előtérbe és elterjesztésére sem anyagi, sem politikai eszközöket nem sajnálta, ez alapjában véve hibás és a parasztságnak igényeivel összevetve nem megfelelő”. Felteszi a kérdést: mi a megoldás? Szerinte „a megoldás nem más, mint ennek a szövetkezeti formának a fellazítása”.¹³ Hogy Márkusék mit értettek a szövetkezeti forma „fellazításán”, arra a vita résztvevői hamarosan választ kaptak.

Márkus után az első felszólaló Görög János, a somogytúri „Új Élet” tsz. elnöke volt, akit Márkusék előzőleg több ízben felkerestek, és megbeszélték vele felszólalását. Görög a következő javaslatot terjesztette elő: „A Földművelésügyi Minisztérium és a tanácsszervek vitassák meg, hogy melyek azok a termelő-

¹¹ PI Archivum. E. Gy. B/167. *Allé Pál*: A „Somogyi összegezés” mint az ellenforradalmi támadás egyik eszköze.

¹² Somogyi Néplap, 1956. okt. 18, 19.

¹³ PI Archivum. E. Gy. C/IV/14. A „Somogyi összegezés” c. cikk vitáján készült jegyzőkönyv.

szövetkezetek, amelyek életképesek. Járásonként legfeljebb 10 tsz-t kiválasztának, amelyek életképesek és minőségi és mennyiségi termelésre alkalmasak. *A többit pedig felszámolni javaslom!!!*" A továbbiakban javasolta a géppálmások megszüntetését, a tsz-ek, állami gazdaságok „nyakára küldött, szakértelemmel nem rendelkező funkcionáriusok” eltávolítását.¹⁴

Az írók felszólalásaiból az is kiderült, hogy nincsenek megelégedve a parasztság körében eddig elért eredményekkel. Lázár István író ezt így fogalmazta meg: „Budapesten nagy változás van, Kaposvárott már kevesebb, Hedrehelyen (Somogy megyei falu — P. I.) majdnem semmi.”¹⁵ A többi felszólaló is nagyrészt hasonló hangnemben fejtegetett hasonló problémákat. Márkus így végül a vita összegezeképpen nyugodtan megállapíthatta: „az elmúlt 8 év világosan bebizonyította, hogy megdőlték a mezőgazdasági, de az egész népgazdasági politika alappillérei.”¹⁶

A felszólalások egyértelműen és világosan bizonyítják, hogy itt nem az elkövetett hibák bírálatáról vagy eltúlzásáról volt szó, hanem a mezőgazdaság szocialista átszervezésének, valamint a proletárdiktatúra egész rendszerének, eredményeinek tagadásáról. A vitaestnek erre a tendenciájára, a termelőszövetkezet-ellenességére mutatott rá Farkas Józsefnek, a besnyői „Sallai” tsz elnökének október 20-án a Központi Vezetőséghez küldött levele. (Farkas József részt vett a vitán.)

Farkas József levelében előjáróban leszögezi, hogy a „vitavezetés és az egész íróserég tevékenysége a termelőszövetkezet jelen formája ellen irányult”. Világosan feltárja, hogy a felszínen csupán a „sztálini politika” ellen folyik a harc, de a valóságban többről van szó. „Fáj a szívünk és mélyen megbántva, sértve érezzük magunkat — írja —, amikor nemcsak a sztálini útról, hanem úgy látom, a marxizmus—leninizmusról is le kell mondanunk, ha tagadjuk a kolhoz, illetve a termelőszövetkezeti, mint mezőgazdasági termelés legmagasabb formáját.” Állásfoglalása ebben a kérdésben világos és félreérthetetlen: „*Mi Lenin tanítását akarjuk követni!* hiszen látjuk az állandó felemelkedést, a boldogabb jövőt csakis a termelőszövetkezetben érjük el.”¹⁷

A besnyői tsz elnöke nemcsak azt látja, hogy ez a harc a termelőszövetkezetek ellen, a lenini szövetkezeti politika ellen folyik. Jól tudja azt is, hogy a termelőszövetkezetek léte vagy nemléte egy a proletárdiktatúra létével vagy nemlétével. A termelőszövetkezetek elleni harc a szocialista mezőgazdaság ellen, harc a proletárdiktatúra és annak alapja, a munkás-paraszt szövetség ellen, a munkásosztály vezető szerepe ellen. „Ha ez így áll — hangsúlyozza a továbbiakban —, hogy tagadjuk a »kolhoz« mozgalmat, akkor tagadjuk a mezőgazdaság szocialista átszervezését, tagadjuk a munkásosztály vezetését, tagadjuk a munkás-paraszt szövetséget, szóval tagadjuk a proletárdiktatúrát. Nem vitatom, követtünk el súlyos hibákat a szövetkezeti mozgalom fejlesztése terén. Sok esetben megsértettük az önkéntesség elvét, ha nem is erőszakkal, akkor adópolitikánk és begyűjtési törvényünk jelen szankciójával. De ha már ezt elkövettük és ezt tisztává akarjuk tenni, akkor oszlassunk fel minden tsz-t, mivel Márkus és társai ezt akarják?”¹⁸

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ PI Archivum. Ács-titkárság, 44-es dosszié.

¹⁸ Uo.

Nemcsak Farkas Ferenc ismerte fel a vita igazi célját és követelt gyors intézkedéseket, hanem a somogyi tsz-ek igen sok tagja is. Visszaemlékezésében így ír erről a Somogy megyei PB akkori első titkára: „A vita igen nagymértékben demoralizálta, bomlasztotta a tsz-eket . . . Olyan hangulat lett úrrá sok helyen, hogy nem érdemes termelőszövetkezetben lenni, hiszen csak a rosszat látják meg a munkájából, hogy támadhassák a tsz-eket . . .”¹⁹

Nagy Imre és csoportja azonban nemcsak Somogyban, hanem az ország más területén is kísérletezett revizionista, népi demokrácia-ellenes politikájának propagálásával. A nagyobb vidéki városokban (Győr, Veszprém, Miskolc stb.) rendezett irodalmi vitákon, valamint a járási székhelyeken és nagyobb községekben rendezett értelmiségi ankétokon általában mindenütt az ő álláspontjuk érvényesült, és sok helyen burzsoá elemek is szóhoz jutottak. Hajdúböszörményben pl., ahol Losonczy Géza vezette a vitát, az ankét a kulákok fórumává vált: a vita után Losonczy baráti beszélgetést folytatott velük.²⁰

E propaganda hatása alatt igen élénk tevékenységhez fogtak a falu osztályidegen elemei, akiknek, mint látni fogjuk, döntő szerepük volt a falusi ellenforradalmi eseményekben.

A hatalmas méreteket öltő revizionista propaganda, amely teljes összhangban állt a „Szabad Európa Rádió” és a falu osztályidegen ellenforradalmi elemeinek propagandájával, megtevesztette és befolyásolta a dolgozó parasztság egy részét. Látszólag elsősorban az akkori pártvezetés által elkövetett hibákat ostromozta, de a valóságban ellenforradalmi hangulatot szított. A becsületes termelőszövetkezeti tagoknak és a falu kommunistáinak egy része pedig egyre passzívabbá vált. Ennek oka az volt, hogy a falu kommunistái is jól látták, sőt saját bőrükön érezték a pártvezetés által elkövetett súlyos hibák következményeit, de látták azt is, hogy az elért eredményeket a revizionisták semmibe veszik, a hibákat eltúlozzák, s főleg vidéken úgy állítják be, mintha ezekért a falu kommunistái, a tanács és a párt helyi vezetői személy szerint lennének felelősek. Mindez fokozatosan dezorganizálta, felőrölte a kommunisták sorait.

A pártvezetés viszont nem oldotta meg a kommunistákat két oldalról fojtogató problémákat. A legnehezebb időben a kommunisták magukra maradtak. Farkas József írja már idézett levelében: „Joggal vetem fel a Központi Bizottság felé: *miért nem tájékoztatnak bennünket? Miért hagynak magunkra?* Önöknek tudni kell azt, hogy pártunk politikáját itt nekünk falusi üzemi kommunistáknak kell végrehajtani. Tudniok kell, hogy milyen nehéz a helyzet még nálunk is, ahol elég erős a tsz, nem pedig egy gyenge tsz-ben. Nem tudunk választ adni tagjainknak. Nap, mint nap felvetik a kérdést, *most mi lesz? mivel nem tudunk semmit, nem kapunk tájékoztatást, az újság, a rádió Márkusék álláspontját hirdeti . . . Hol a párt? Hol a Központi Bizottság? a tsz. tagjai vérig sértve és becsapva érzik magukat*, ha Márkuséknak sikerülne felborítani a tsz-t.”²¹

Mindez híven tükrözi, hogy milyen volt a helyzet vidéken közvetlenül 1956. október 23-a előtt. A parasztság elégedetlenségéből a Nagy-Losonczy-féle csoport és a nyílt ellenforradalmi erők arra következtettek, hogy a falu az események kibontakozása idején aktív és szilárd támaszuk lesz.

De alaposan tévedtek. Tévedtek, mert azt hitték, hogy a régi pártvezetés által a parasztpolitikában elkövetett súlyos hibák a parasztság zömét magával

¹⁹ PI Archivum. E. Gy. B/153.

²⁰ Az ellenforradalom tényei Hajdu-Biharban. Debrecen. 1957.

²¹ PI Archivum. Ács-titkárság 44-es dosszié.

a rendszerrel állították szembe. *A dolgozó parasztság zöme azonban — s elsősorban természetesen a termelőszövetkezeti és szegényparasztság — amikor október előtt számos kérdésben elégedetlenségét, ellenvéleményét juttatta kifejezésre, nem a fennálló népi demokratikus rendszer, a szocializmus építése ellen lépett fel, hanem az akkori pártvezetés által elkövetett hibák ellen, s amikor látta, hogy támadás folyik a népi demokratikus rendszer ellen, szembehelyezkedett az ellenforradalommal.*

*

Az október 23-ával kezdődött ellenforradalmi eseményekről a vidék elsősorban a rádióban közölt felhívásokból értesült. A budapesti eseményekről azonban rendszeres, a helyzetet alaposan ismertető tájékoztatást sem a rádió, sem a sajtó nem közölt. A vidék dolgozói nem tudtak tájékozódni, hiszen a hírközlés fokozatosan átkerült a rádióban elhangzottakat eltorzító, a vidéket járó megtévesztett fiatalok, a különféle, az ellenforradalom propagandáját szolgáló elemek, a „Szabad Európa Rádió”, majd a „Szabad Győr adó” és végül is teljesen az ellenforradalom kezébe. Ez az ellenforradalmi propaganda az egyetemi ifjúság útján már október 23-a előtt és október 23-án éreztette hatását egyes vidéki városokban, főleg az egyetemi központokban — Szegeden, Sopronban, Debrecenben, Miskolcon, Veszprémben —, ezek üzemeiben, sőt e városok környékén is.

Természetes, hogy ez a rendszertelen, a kommunisták és az egyes vezetőszervek feladatait nem ismertető s fokozatosan az ellenforradalmi elemek kezébe kerülő tájékoztatás és hírközlés erősen befolyásolta, sok vonatkozásban pedig egyenesen megbénította a falusi pártszervezetek, a falusi kommunisták tevékenységét.

„A pártbizottság — közli pl. a szigetvári járás MSZMP Intézőbizottságának az ellenforradalmi eseményekről adott jelentése — a külső ellenség és belső ellenség nyomására aktív munkát nem fejtett ki. Tájékoztatlanok voltunk, csak rádión keresztül hallott értesítések álltak rendelkezésünkre. A megyei pártbizottság személyes kapcsolata megszakadt, ami odavezetett, hogy a párton belül felütötte fejét a bizalmatlanság és zűrzavar.

Nem láttunk helyesen a felső vezetők kérdésében, a hatalom kérdésében, ezért tanácstalanul álltunk minden lefolyó esemény előtt. Járásunk kommunistái, alapszervezetek vezetői kemény hangon, követelőzően léptek fel személyesen és telefonon a párt megvédése érdekében, ezzel együtt a néphatalom megvédésére követelték, hogy lássuk el őket fegyverrel. Szólítsuk fel őket fegyveres harcra. Ezt nem tehetjük, mert ezek nem álltak rendelkezésünkre, felülről nem kaptunk ilyen utasítást.”²² Mindez a kommunisták és a népi demokráciához hű dolgozók körében — mint a jelentések nagy részéből kitűnik — ország-szerte fejetlenséget, zűrzavart okozott. Ezt tetézte még a nagyfokú — a vezetés hibájából adódó — önállótlanság is, az öntevékenység hiánya, amely számos falusi pártszervezetünket jellemezte.

Sok megyei, városi és falusi pártbizottság mégis felismerte a helyzet rendkívüli súlyosságát, s a maga területén, lehetőségei határán belül, ha sok esetben nem is a leghelyesebb módszerekkel, azon igyekezett, hogy érvényesítse a párt vezető szerepét. A legtöbb megyei pártbizottság még október 23-án éjszaka vagy október 24-én a kora délelőtti órákban rendkívüli vezetőségi

²² PI Archívum. E. Gy. B/VI/7. A szigetvári járás MSZMP IB jelentése az ellenforradalmi eseményekről.

ülésein elemezte az előállott helyzetet, körvonalazta a legfontosabb tennivalókat és október 24-én vagy 25-én kiadott felhívásaiban a rend és a nyugalom fenntartására, a termelés folyamatosságának biztosítására összpontosította minden dolgozó figyelmét, megkísérelte megakadályozni az ellenforradalom áttérjedését vidékre. Ugyanakkor a vidéki pártbizottságok sürgették az MDP KV-ét, hogy a népi demokratikus rend megdöntésére irányuló fegyveres támadás visszaverésére határozott és következetes rendszabályokat fogantatosítson.

Általában október 24-én és 25-én vidéken rend volt, a termelés zavartalanul folyt. Október 24-én reggel országsszerte röpgyűléseken ítélte el a vidék dolgozó népe a fővárosban lezajlott eseményeket. Ezekben a napokban a vidéki lapok számos táviratot közöltek, ismertették jelentős közéleti személyek és egyszerű dolgozók nyilatkozatait, amelyekben azok állást foglaltak a fasiszta provokációval szemben, támogatásukról biztosították a Központi Vezetőséget és rendre, nyugalomra, józanságra szőlítették fel a vidéki városok és falvak dolgozóit.

Igen sok pártbizottság a legharcosabb kommunisták bevonásával megszervezte a pártbizottság épületének és egyéb fontosabb objektumoknak a védelmét. Elsősorban a Tiszántúlon — főleg a Viharsarokban, Hajdú megyében (lásd a Viharsarok Népe és a Népujság 1956. október 25., 26., 27-i számait) — de az ország egyéb területein is sorra alakultak a termelőszövetkezetek, géppálmások, állami gazdaságok védelmére, az őszi munkák folyamatosságának biztosítására kommunistákból és a legharcosabb tsz-tagokból álló fegyveres, vagy fegyverek hiányában szűrő és vágó szerszámokkal felszerelt munkásőrségek.

Október 23-án és 24-én tehát az ellenforradalmi fegyveres felkelés lényegében nem terjedt túl az ország fővárosán. Mi volt az oka ennek? Elsősorban az, hogy az ellenforradalmi felkelés előkészítésében és kirobbantásában vezető szerepet vívó Nagy—Losonczy-csoport tevékenysége főleg fővárosi volt. A vidéki ellenforradalmi erők bizonytalanok voltak, nem voltak tisztában azzal, hogy mi történik Budapesten és hogy hogyan alakulnak ki a népi demokratikus rend és az ellenforradalom erőviszonyai. De közrejátszottak ebben a megyei, járási és városi pártbizottságok által az ellenforradalom vidékre való áttérjedésének megakadályozására tett intézkedések is.

Már október 24-én történtek egyes városokban (pl. Miskolcon) sikertelen ellenforradalmi kísérletek. Október 25-én igen sok városban a helyi ellenforradalmi és az ezek befolyása alá került elemek részvételével szerveztek tüntetéseket: Miskolcon, Győrött, Veszprémben, Zalaegerszegen, Sztálinvárosban, Nyíregyházán stb. Főleg október 25. után, a vidéki ellenforradalmi erők megszervezésére és mozgósítására tömegesen jelentek meg — elsősorban a vidéki városokban, majd a falvakban is — az ellenforradalom fegyveres résztvevői, vidéken addig ismeretlen elemek, valamint nagyobb számban egyetemi hallgatók.

Ezekkel a vidéki tüntetésekkal és utána lezajló eseményekkel az ellenforradalomnak megvolt a maga határozott célja. Október 25-e után legfőbb közvetlen célja az volt, hogy újabb lökést, lendületet adjon a fővárosi ellenforradalomnak és lángba borítsa az egész országot. Az október 25-i és 26-i tüntetések egyik központi jelszava a főváros „megsegítése” volt. Egyes városokban (így Miskolcon) fegyveres csapatok fővárosba küldését szervezték. Az első tüntetéseken több városban „fegyverek szerzése” jelszóval összetűzések, provokációk zajlottak le a fegyveres karhatalom és a tüntetők között, így

Győrött, Miskolcon, Székesfehérvárott stb. E tüntetések célja nemcsak fegyverek szerzése, a fegyveres erők leszerelése volt, hanem ezen túlmenően egyrészt az, hogy megbénítsák a termelőmunkát, anarchiát idézzenek elő vidéken is, másrészt végsőkéig fel akarták szítani az ÁVH-ellenes és kommunistaellenes hangulatot. E célt szolgálta a hatalmas méreteket öltő ellenforradalmi propaganda- és rémhírterjesztőhálózat is, amelynek útján a fővárosban történt események felnagyítva, eltorzítva jutottak el vidékre, dicsőhimnuszokat zengve a fegyveres felkelők „hőstetteiről”, és galádul rágalmazva az ÁVH-t és a kormány oldalán harcoló csapatokat.

A megyei, városi és járási pártbizottságok tevékenysége ezekben a napokban — az előzőekben már említetteken kívül — főleg arra irányult, hogy elszigeteljék az ellenforradalmi elemeket és leválasszák a tüntetéseken és fegyveres provokációkban résztvevő becsületes dolgozókat az ellenforradalmi elemek oldaláról.

Röplapokon, sajtóban vagy egyéb formában megjelent felhívásaikban hangsúlyozták, hogy a fegyveres provokációkat az ellenforradalmárok tudatosan készítették elő, hogy a tüntetéseken, a szovjet emlékművek ledöntésénél a hangadók a dolgozó nép ellenségei.

Október 27-e, 28-a után falun is egymást érték a tüntetések, ellenforradalmi megmozdulások. Az ellenforradalom vidékre való áttérjedésében — a helybeli ellenforradalmi elemek mellett — nagy szerepet játszott a városi diákság ellenforradalmi részének, egyes ipari centrumok fegyveres bandáinak, a megyei, majd a járási „forradalmi” szerveknek a tevékenysége, a teljes kapacitással dolgozó, az ellenforradalom érdemeit, perspektíváját harsogó, a népi demokrátiák rendszert gyalázó propaganda. Megjegyzendő, hogy október végén már majdnem minden kisebb vidéki városban adtak ki „forradalmi” újságot, minden megyei központban működött rádióleadó is.

Az ellenforradalom terjesztésében fontos szerepe volt a revizionista politika és az ellenforradalom által megfélemlített és befolyásolt városi fiataloknak, de különösen a fegyveres huligán-elemekből és hasonlókból álló csoportok tevékenységének. A tabi járási pártbizottság jelentése erről a következőket állapítja meg: „Járásunkban főképpen azokban a községekben kezdődött az ellenforradalmi elemek működése, ahol budapestiek, illetve más városokból jelentek meg és a budapesti eseményekből kiindulva, igyekeztek a lakosságot a tanácsvezetők és a kommunisták ellen izgatni.”²³ Hasonló megállapítással találkozunk a derecskei járás által kiadott fehérkönyvben is: „Debrecenből és máshonnan jöttek az egyetemisták és más ismeretlen egyének. Főleg fiatalokkal zsúfolt teherkocsik robogtak a falvakba és legtöbbször ezek a fiatalok — többségükben diákok — nacionalista jelszavakkal lázították fel a falvak felelőtlen elemeit.”²⁴

Beszámolnak a dokumentumok arról is, hogy mi volt a célja ezeknek a vidéki portyáknak. Az egyik bajai ellenforradalmi lapban olvashatjuk: „*A falusi ifjúság és az egész falusi nép a megfelelő vezetés hiányában még nem áll a politikai események tetőfokán* (az én kiemelésem — P. I.), ezért elhatározta a bajai ifjúság, hogy felkeresi a falvak lakosságát, hogy alakítsák meg a munkástanácsot

²³ PI Archivum. E. Gy. B/VII/5. Tabi járás jelentése az ellenforradalmi eseményekről.

²⁴ Ellenforradalmi események a derecskei járásban. Debrecen 1957. Erre vonatkozólag lásd még: Új Fehérvár 1956. okt. 28-i számát, az MTI jelentéseit PI Archivum E. Gy.

kat és csatlakozzanak a magyar szabadságmozgalomhoz. Ehhez a bajai forradalmi bizottság minden segítséget megad . . .”²⁵

Vajon hogyan akarta a bajai „októberi ifjúság” a falusi népet „a politikai események tetőfokára” emelni? Világos választ ad erre az MSZMP Bács-Kiskun megyei Intézőbizottságának a kalocsai eseményekről szóló jelentése. Az összefoglaló kiemeli, hogy a kalocsai járásban lefolyt tüntetéseket, a szovjet emlékművek ledöntését, a fontos iratok és okmányok megsemmisítését, a pártházak feldúlását Bajáról és Sztálinvárosból autón érkezett személyek szervezték meg.²⁶ Ezt maga az „Októberi Ifjúság” című lap is megerősíti, amikor közli, hogy két teherautón Bajáról „fiatalok” érkeztek Kalocsára.²⁷

Hasonló jelenségről ír a „Veszprém megyei Hírlap” november 3-i száma²⁸ és ugyanaznap a Szabolcs-Szatmár Népe is.²⁹

A fentiek nem jelentik azt, hogy az ellenforradalmi eseményekben tevékenyen résztvevő fiatalok mind tudatos ellenforradalmárok voltak. Természetesen voltak köztük ellenforradalmárok is, de a legtöbbjüket egyszerűen csak megszédítette az a revizionista támadás, amely látszólag főképpen a régi pártvezetés által elkövetett hibák ellen irányult. Megszédítették őket a nacionalista, sovinszta, demagóg jelszavak, s az a hazug propaganda, hogy az ifjúságnak élenjáró szerepet kell vállalnia az események irányításában. Október végén, november első napjaiban ezeknek a fiataloknak egy része — főleg vidéken, ahol viszonylag áttekinthetőbb volt a helyzet — már belátta, hogy a „szocialista demokrácia kiszélesítésének” jelszavával indított mozgalom egész más célra tör.

A falvakban tehát nagy számban jelentek meg különféle elemek: fegyveres „szabadságharcosok”, tefusok — akik között sok burzsoá elem is volt — és a különféle már megalakult „forradalmi bizottságok” megbízottai, hogy segítsenek a falvakban az ellenforradalom kirobbantásában. Október 26-án a tatai járásban teherautókon fegyveresek jelentek meg, lefegyverezték a rendőrséget, eltávolították a csillagokat stb.³⁰ Ugyancsak fegyveresek jártak autókon Tolna és Fejér megye községeit, sőt elkalandoztak a Duna—Tisza közébe is. Tevékenységük hasonló volt az előzőleg említettekhez.³¹ A nyírbátori ellenforradalmi események elindításában, megszervezésében az október 26-án Miskolcra érkezett fegyveres csoportok vettek részt. Ugyancsak Borsodból érkeztek a kisvárdai eseményeket irányító huligán elemek is.³² A miskolci megyei bíróságnak a mezőkövesdi ellenforradalmárok ügyében hozott ítélete a következőkben rögzíti a mezőkövesdi eseményeket: „az ellenforradalmárok az ún. »klementinai« repülőtér építkezésén az ország minden részéből összezsúfolt elemekkel (kiknek többsége büntetett előéletű, deklaszált, osztályellenség stb.) egyesülve tüntettek a párt és államhatalom szervei ellen, ledöntötték a szovjet emlékművet, leverték a középületekről az ötágú csillagokat, elfoglalták a községi tanácsházán a mikrofonszobát és ez időtől kezdve a hangos bemondót az ellenforradalom szolgálatába állították”.³³

²⁵ PI Archívum. E. Gy. A/II/8. Röpiratgyűjtemény: „Októberi Ifjúság”.

²⁶ PI Archívum. E. Gy. B/XI/1. Kalocsai MSZMP ÍB-nak jelentése az ellenforradalomról.

²⁷ PI Archívum. E. Gy. a/II/8. Röpiratgyűjtemény. „Októberi Ifjúság.”

²⁸ Veszprém megyei Hírlap, 1956. nov. 3.

²⁹ Szabolcs-Szatmár Népe, 1956. nov. 3.

³⁰ PI Archívum. E. Gy. C/IV/1. BM Komárom megyei Főosztály jelentése.

³¹ PI Archívum. E. Gy. B/VIII/31.

³² Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban. Nyíregyháza 1957. 42—43. l.

³³ Miskolci mb. B. Gy. 281/1957.

Az ismertetett tények bizonyítják, hogy *vidéken, éppenny mint Budapestén, az ellenforradalom nem önmagától, nem spontán módon robbant ki*: az ellenforradalmárok mindent elkövettek annak érdekében, hogy az ellenforradalom vidékre is áttérjedjen, s ha másképp nem ment, „fentről” erőszakkal hajtották végre.

Vidéken a külső segítség mellett azonban természetesen megvoltak azok a helyi ellenforradalmi elemek, amelyek kezdettől fogva az ellenforradalom kirobbantásán dolgoztak és céljaiknak megfelelően készítették elő a falusi tüntetéseket, majd az ezeket követő eseményeket.

A falusi dolgozók felvonultatására, befolyásolására minden lehető eszközt felhasználtak. A tömegek toborzásánál sokakat vezetett félre, vagy félemlített meg az „aki magyar, velünk tart” és „aki nincs velünk, az ellenünk” jelszó. Dobszóval vagy hangos bemondó útján hívták a falu népét a nagygyűlésekre, tüntetésekre, azzal, hogy ott a falu vezetőinek „valóban demokratikus megválasztására”, a parasztság jogos követeléseinek megvitatására kerül majd sor.

Kik voltak a falvakban, mezővárosokban megrendezett nagygyűlések, tüntetések résztvevői s főleg hangadói? Ezeken a felvonulásokon, gyűléseken kivétel nélkül megtalálhatók voltak a falu kizsákmányolói, a kulákok, volt horthysta tisztek, csendőrök, a Horthy-rendszer egyéb elemei, s mindenütt megjelentek a volt pártok helyi jobboldali képviselői is. A résztvevők, különösen a hangadók többsége ezek közül került ki.³⁴

Az első tüntetéseken — amelyeken többnyire még csak a dolgozó parasztságot ért sérelmek kerültek felszínre — több helyen részt vett a dolgozó parasztsók jelentős része is, de csak szemlélője volt az eseményeknek és kezdettől fogva ellenezte, helytelenítette a rombolásokat, a pogromhangulat szítását.

A tüntetések, gyűlések irányítói, vezetői — legtöbbször nem helybeliek — demagóg, nacionalista, szovjet- és kommunistaellenes szövegekkel, beszédekkel, közbekiáltásokkal próbálták megnyerni maguknak a tömegeket és ezzel megfélemlíteni az esetleges ellenálló erőket s lehetetlenné tenni tevékenységüket. Ezeket a gyűléseket, tüntetéseket használták ki arra, hogy a parasztság jogos követeléseivel együtt, az egész parasztság követeléseként terjesszék az ellenforradalmi követeléseket is.

Röviden foglalkoznunk kell az ezekben a napokban napvilágot látott paraszti követelések tartalmával és jellegével. Előljáróban meg kell említeni, hogy 1956 őszén a vidéki pártbizottságok (Baranya, Hajdú-Bihar, Somogy stb. megyében) részletesen foglalkoztak a dolgozó parasztság sérelmeivel és azok gyors orvoslása érdekében javaslatokat is tettek a felső szerveknek. A pártbizottságok által is jogosnak tartott követeléseket használták fel az ellenforradalom irányítói arra, hogy a dolgozó parasztsággal elhitessék: ők — már-már az ellenforradalmárok — a parasztság érdekeit képviselik.

A parasztság követelése³⁵ között országszerte megtalálható volt a begyűjtés rendszerének radikális módosítása, illetve eltörlése, a szabadfelvásárlás kötelező jellegének, az állatvágások engedélyhez kötésének, a kötelező biztosítás rendszerének megszüntetése, a tagosítások felülvizsgálása, a paraszt-

³⁴ Ezeknek a gyűléseknek hangulatát tükrözi Kiss Sándor tanúvallomása is. „Ha elől éljeneztek, mi is éljeneztünk, ha tapsoltak, akkor mi is tapsoltunk, de hogy kit éltettünk, vagy miért tapsoltunk, azt megmondani nem tudom.” Szombathelyi mb. 492/1957.

³⁵ A parasztság követelése összefoglalóan megtalálható a Hajdú-Bihar megyei Néplap 1956. okt. 27-i számában.

ságra nehezedő különféle adóterhek csökkentése. Követelték a szövetkezeti törvény létrehozását, a termelői társulások legkülönbözőbb formáinak biztosítását, a társas gazdaságok pénzügyi és termelési önállóságát, a termelőszövetkezetek részére erő- és munkagépek vásárlását, szükség esetén ehhez hosszúlejáratú állami hitelek nyújtását. A szövetkezeti parasztság követelte a termelőszövetkezeti tagok nyugdíjának rendezését is. A kenyérgabona vetéstervek kötelező előírásának, a különféle állami szervek bürokratikus utasításainak megszüntetését követelték a paraszti gazdálkodás önállóságának biztosítása végett. Nem egy helyen szerepelt a követelések között, hogy a falut lássák el jó minőségű kisgépekkel, a belterjes gazdálkodáshoz szükséges gépekkel és eszközökkel.

Ezek a követelések nagyrészt a régi pártvezetés által elkövetett hibák kijavításának szükségességét bizonyítják. A jogos, a népi demokrácia keretein belül teljesíthető követelések fő célja: a gazdasági önállóság, a termelőszövetkezeti demokrácia kiszélesítése és biztosítása, a dolgozó parasztság túlterheltségének (begyűjtés, adó, szabadfelvásárlás, kötelező biztosítás stb.) megszüntetése, illetve a termelők és az állam érdekei összhangjának, ezzel egyidejűleg természetesen a parasztság anyagi érdekelttségének megteremtése volt.

A jogos paraszti követelések között azonban, ha burkoltan is, de ott található a régi rendszer, a kapitalizmus visszaállítására való törekvés. Gyakoriak az ilyen követelések: „a föld adásvételének korlátozását megszüntetni”, „egészséges földreform végrehajtása”, „adják vissza mindenkinek saját vagyonát”. A szövetkezetellenességet mutatják a következők: „Egyenlő jog biztosítása az egyénileg dolgozó parasztoknak a termelőszövetkezetekkel.” „A termelőszövetkezetekből kilépő parasztoknak állami hitelek biztosítása.” A Tiszántúlon különösen elterjedt „az egyéni gazdálkodás alapján felépülő új parasztpolitika” jelszava. Főleg Dunántúlon több helyen teljesen nyíltan követelték egyesek a tsz-ek és gépállomások feloszlását. Nemcsak a gazdasági, hanem a politikai jellegű követelésekben is utalnak erre. Falun mindenütt felhangzott a többpárt-rendszer visszaállításának, a kulákság teljes anyagi, gazdasági és erkölcsi rehabilitálásának, a „teljes őrsváltásnak” követelése. Követelték — mintha nem lett volna meg! — a szabad vallásgyakorlatot, de az iskolákban a kötelező hitoktatás bevezetését is. Dunaegyházán követelték „a független keresztény kormány megvalósítását”.³⁶ A vajai ellenforradalmi nemzeti bizottság kiáltványában nem kevesebbet követelt, mint teljes amnesztiát „a külföldre távozott magyaroknak és a belföldi rabságban élő politikai foglyoknak, köztük Mindszenty esztergomi érseknek...”³⁷

Mit mutatnak ezek a követelések? Egyrészt azt, hogy az ellenforradalom, kihasználva a hibákat, összevegyítette a jogos és az ellenforradalmi követeléseket, hogy ezzel leplezze a parasztság előtt az ellenforradalmi jelszavak valódi tartalmát.

Az ellenforradalmárok a tömeghangulat felszítása érdekében falun is az első között követelték a szovjet csapatok kivonását, a Kossuth-émer visszaállítását és a hadifoglyok (?) azonnali hazaszállítását.³⁸ A szovjetellenes, nacionalista jelszavak terjesztésével a parasztság nemzeti érzését és meglévő nacio-

³⁶ PI Archivum. Táviratok. okt. 27. 88. 1.

³⁷ Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban. 56. 1.

³⁸ Ismeretes, hogy az imperialisták Nyugat-Németországban és Ausztriában is hogyan használták fel az utóbbi jelszót a szovjetellenesség szítására, a tömegek megtevésére.

nalista hajlamait próbálták felhasználni a népi demokratikus rendszer ellen. Módszerük vidéken is bevált, és viszonylag széles tömegeket tudtak befolyásolni. Ha rövid időre is, de sikerült elleplezniük a parasztság előtt e követelések ellenforradalmi jellegét.

Látnunk kell azonban, hogy ezeket a követeléseket nem a dolgozó parasztság állította össze, a tüntetéseken, nagygyűléseken vagy más helyeken nem is az ő képviselői ismertették, vagy terjesztették. A népi demokratikus rendszer megszüntetését célzó követeléseket főleg a fővárosból, illetve a vidéki városokból érkező különféle ismeretlen személyek sokszor hólabda-rendszerrel terjesztették és ismertették.

A tüntetéseken s főleg a tüntetések utáni rombolásokban az ellenforradalom vezetői a leitatatható, részeges, duhaj elemeket használták fel. Tiszafüreden pl. „Lendvai Antal lumpenproletár 27-én este a forradalmi bizottság által szervezett tüntetés sikere érdekében 100 pohár sört fizetett a kocsmában tartózkodó, jórészt ittas embereknek. Lakásán pedig 50 liter bort itatott meg a nagygyűlés sikere érdekében.”³⁹ A Veszprém megyei Néplap október 28-i száma írja, hogy Tótvázsonyban egyes ittas egyének betörték a begyűjtési hivatal ajtaját, aktákat, iratokat tüzeltek el.⁴⁰ Hasonló dolgokról számolt be a rábahídvégi Nemzeti Bizottság ülésén Horváth József dolgozó paraszt, amikor a bizottság egyes tagjai a tüntetésre és az ott elhangzott követelésekre hivatkoztak: „Ezt nem lehet alapul venni, mert a felvonulók többsége részeges, felelőtlen ember, és egyáltalán nem a lakosság kívánságát fejezték ki . . .”⁴¹ Nem véletlen az sem, hogy számos faluban (pl. Rakamazon) a szesztilalom ellenére utasították az italboltok vezetőit a szeszestital további kimérésére. Ezekről a dolgokról az ellenforradalom napjaiban a revizionista és ellenforradalmi elemek természetesen bölcsen hallgattak, hiszen az ittas, részeg kocsmatöltelékek felhasználása és az általuk elkövetett cselekedetek nem illettek bele a „tiszta forradalom” meséjébe.

A tömegek félrevezetésére kihasználták a falusi nép vallásos érzelmeit is. Számos helyen október 27-én délután, vagy 28-án vasárnap délelőtt az istentisztelet után rendezték meg a tüntetést. Csepregen történt: „Német Gömbös János celldömölki lakos demagóg beszédében kijelentette: »Most pedig teljesítsük a magyar anyák régi kérését. Menjünk a templomba, állítsuk vissza a szabad vallásgyakorlást.« Amikor a plébániahivatal elé érkeztek, az ablakon kitekintett Szűcs Dezső plébános, s meglátva a felvonulók ordító vezetőit azt mondta: »Mi az, most ennyire vallásosak lettetek? Közületek eddig még egyet sem láttam a templomban!«”⁴²

A tüntetések előtt vagy után, vagy azzal egyidőben az ellenforradalom nyílt erői „csillaghullást akarunk!” jelszóval egymás után távolították el a középületekről, pártházakról a népi demokrácia címerével ellátott táblákat, vörös csillagokat, elégették a vörös zászlókat, fontos állami iratokat — néhol még a telekkönyveket, anyakönyveket is —, sőt több községben (mint pl. Ballószögön, Helvéciaán, Domaszéken stb.) még a tanácsházát is felgyújtották.

³⁹ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megyei jelentés az ellenforradalmi tevékenységről.

⁴⁰ Veszprém megyei Néplap. 1956. okt. 28.

⁴¹ PI Archivum. E. Gy. B/V/2.

⁴² PI Archivum. E. Gy. B/V/2. Visszaemlékezés a Csepregen történt ellenforradalmi cselekményekre.

A Nagycserkesz tanyaközpontban történeteket a nyíregyházi megyei bíróság ítélete a következőkben foglalja össze: „12 kulák (Tomasovszki Mihály, Tomasovszki István, Tomasovszki András, idős Suhánszki Mihály, Suhánszki Mihály, Pokoraczki Andrásné, Bálint János, Hádasi András, Cseh András, Bodnár Gyula, Bánszky János) összegyűjtötték a szétszórt tanyavilágot, először elégették a községi iratokat, azután más községekből származó hírekkel uszítottak. Inzultálták a tanácselnököt és tanácsitkárt, forradalmi bizottságot választottak, késsel támadtak a párttitkára, megverték a községi végrehajtót, gyűlésen uszítottak a kommunisták ellen, kulákokat raktak vissza birtokukba, nemzetőrséget szerveztek.”⁴³

A faluellenforradalmi eseményei közé tartozik a szovjet emlékművek eltávolítása is, amivel a végletekig felkorbácsolták a szovjetellenes hangulatot. De nemcsak a szovjet emlékművek estek áldozatul az ellenforradalom brutalitásának, hanem a magyar függetlenségért, szabadságért harcolt kommunista mártírok szobrai, emléktáblái és még a munkásosztály nagy költőjének, József Attilának balatonszárszói szobra is.⁴⁴ Sőt a „Kossuth szellemében” fellépő és 1848 hagyományait fennen hirdető „forradalmárok” Mátészalkán összetörték Kossuth Lajos szobrát,⁴⁵ a Tolna megyei Szakály községben pedig a „nemzeti bizottság” elnökének javaslatára a községi kultúrotthon előtt álló, az 1848-as szabadságharc emlékére emelt „1848—1948”-as feliratú emlékművet is ledöntötték.⁴⁶

*

Az ellenforradalmi erők támadása falun azonnal és nyíltan megmutatta, hogy a népi demokratikus rendszer és annak vívmányai ellen irányul.

Vidéken általában a megyei, városi, járási és falusi „forradalmi” tanácsokban törtek előre az ellenforradalmi erők. Voltak azonban egyes járások, falvak, ahol a kommunistáknak, a népi demokráciához hű dolgozóknak végig sikerült kezükben tartani, vagy tevékenységükkel döntően befolyásolni ezeknek a „forradalom szülte” bizottságoknak a munkáját. Pl. a dunavecsei járásban.⁴⁷

A Békés megyei Kötegyán község „Forradalmi Népi Tanácsának” október 28-án kelt jegyzőkönyve szerint a „népi tanács” által hozott határozat 2. pontja kimondja: „A békés munkánk továbbvitele érdekében a hivatali ügymenet ellátásával a Népi Tanács megbízza a volt tanácsi hivatali dolgozókat...” (Október 30-a után a „forradalmi tanács” összetételét megváltoztatták, s ez is ellenforradalmivá vált.)

A határozat több pontja a normális élet, rend, közbiztonság, nyugalom megőrzéséről szól. Végül a jegyzőkönyv szerint a Népi Tanács felhívta a termelőszövetkezeti elnökök figyelmét „közös vagyonuk megvédésére, ott a rend és nyugalom biztosítására, arra, hogy közös vagyonuknak a tagság által történő jogtalan széthurcolását akadályozzák meg. Készüljenek fel a zárszámadásra

⁴³ Nyíregyházi megyei bíróság. B. II. 764/1957.

⁴⁴ PI Archívum. E. Gy. B/VII/6.

⁴⁵ Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban. 57. l.

⁴⁶ PI Archívum. E. Gy. B/VIII/15. Szakály községben történt ellenforradalmi események.

⁴⁷ PI Archívum. E. Gy. B/IX/1. Bács-Kiskun megyei MSZMP IB jelentése az ellenforradalmi eseményekről.

és meglevő készletükből munkaegység vagy más arányos elosztás alapján biztosítsák a termelőszövetkezeti tagok ellátását.”⁴⁸

Egyrészt tehát maguk a „nemzeti bizottságok” — ahol és ameddig az összetételük megfelelő volt — léptek fel a rend biztosítása, a termelő munka folytatása érdekében, tevékenységükkel fékezték és visszaszorították az ellenforradalmi erőket. Másrészt — s ez sokkal nagyobb jelentőségű — egyes tanácsszervek és főleg tanácsstagok hősiiesen ellenálltak, az apparátusban a végsőkig kitartottak — sok helyen addig dolgoztak, amíg erőszakkal ki nem dobták őket —, november 4-e után pedig azonnal munkához fogtak; szóval: helytálltak a népi hatalom védelmében. A szigetvári járás MSZMP Intézőbizottságának jelentése írja: „A járási tanács és községi tanácsok funkcionáriusai az utolsó napig kitartottak, míg csak el nem távolították és személyi üldözés alá nem vették őket.”⁴⁹ A tanácsszerveknek és a tanácsstagoknak az ellenforradalommal szemben tanúsított bátor magatartása, helytállása igen sok gondot, problémát okozott a „forradalmi bizottságoknak”. Ezért legtöbb helyen elszánt és könyörtelen hajsztát indítottak a tanácsvezetők és tanácsi dolgozók ellen. Másrészt az állandóan ülésező, szinte naponként változó összetételű, határozatokat és követeléseket gyártó „forradalmi bizottságok” még a normális élet biztosításához szükséges legfontosabb feladatokat (élelmiszerellátás, villany stb. szolgáltatás) sem tudták megoldani. Minthogy pedig a lakosság ügyes-bajos dolgaiban továbbra is bizalommal fordult a régi tanácsstagokhoz, kénytelenek voltak felhasználni a tanácsok munkáját és eltérni a tanácsapparátus egy részének továbbműködését.

Mindez mit sem változtat azon, hogy az ellenforradalom alatt létrejött különböző elnevezésű „forradalmi” bizottságok és tanácsok összetételüket és főleg tevékenységüket tekintve, általában ellenforradalmi jellegűek voltak.

Már maga az a forma is, ahogyan ezeket a „forradalmi bizottságokat” megválasztották, minden volt, csak nem demokratikus. Hiszen e szervek megválasztásánál sok helyen a választásra jogosultak alig egy tizede volt jelen. A több ezer lakosú Nagycenken pl. 350 fő, Újkéren 50 fő, Törökszentmiklóson 5—600 fő (a városnak 15—16 ezer lakosa van), Diósjenőn, ahol a község választóinak száma kb. 1900 fő, 150 fő, Dalmazdon (ahol a választók száma eléri az 1400-at) mintegy 200 ember (ebből is kb. 50 nem falubeli) jelent meg a választáson. Sok helyen nem is volt választás, hanem a falu ellenforradalmi elemei önmagukat jelölték a forradalmi tanács tagjaivá. Másutt külső nyomásra, a felsőbb „forradalmi bizottságok” utasítására vagy követelésére alakították meg e tanácsokat.

A megválasztás fő feltétele az volt, hogy a leendő „forradalmi bizottsági” tag ne kommunista, ne termelőszövetkezeti tag vagy tanácsstag, hanem egyszerűen „a múlt bűneitől” teljesen mentes személy legyen. Külön érdemnek számították be, ha a jelölt megjárta a népi demokrácia börtöneit; az ilyenek bizonyos előjogokat élveztek. Erről tanúskodik többek között a Salgótarjáni Városi Forradalmi Nemzeti Bizottmány jegyzőkönyve is: „Ezután a szavazati joggal megbízottaknak egyenként fel kellett állni és akire valamit tudtak mondani, vagy esetleg pártfunkciót viselt, azt a szavazati jogtól elvonták,

⁴⁸ PI Archívum. E. Gy. C/IV/Kötegyán község Forradalmi Népi Tanácsának 1956. okt. 28-án kelt jegyzőkönyve.

⁴⁹ PI Archívum. E. Gy. B/VI/7. Szigetvári járás MSZMP IB jelentése a járásban történt ellenforradalmi eseményekről.

illetve egyeseket a helyiség elhagyására utasítottak.”⁵⁰ Ezzel magyarázható, hogy az ország igen sok termelőszövetkezeti községében egyetlen becsületes termelőszövetkezeti tagot sem választottak meg a „forradalmi bizottság” tagjává. Mezőtárkány községben pl., ahol a lakosság 80%-a tsz.-tag volt, az október 27-én megtartott választáson egyetlen kommunista vagy tsz.-tag sem lett a „forradalmi bizottság” tagja.⁵¹ Hajdúszováton kilenc termelőszövetkezetből nem került be a „forradalmi bizottságba” egyetlen tsz.-tag sem.⁵²

Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni ezen szervezetek megalakulásánál azt a nyomást sem, amit előzőleg, vagy a „választás” mezejítése közben az ellenforradalmi propaganda gyakorolt, sem pedig a népi demokratikus rendszer szerveivel és a kommunistákkal szemben kifejtett erőszakot, és általában az egész akkori légkört. Ha mindezt figyelembe vesszük, azonnal látjuk, hogy a „tisztá demokrácia”, a „sztálintalanítás” megtévesztő jelszava hogyan nyitotta meg az utat az ellenforradalom számára.

A „forradalmi bizottságok” összetételét vizsgálva, megállapítható, hogy amíg városban a „forradalmi” szervezetek fokozatosan váltak nyíltan ellenforradalmivá, ez az átmenet, fokozatosság falun általában hiányzik.

A „forradalmi bizottságok”-ban természetesen fő szerepet játszottak a tüntetések, gyűlések aktív résztvevői,⁵³ a kulákok, volt horthysta tiszt, főjegyzők, főszolgabírók, nyilasok, volt csendőrök, nem is szólva a bűnözőkről. Megtalálhatjuk közöttük a volt politikai pártok helyi képviselőit, de több helyen már jelentkeztek és egyes helyeken szerephez jutottak a volt földbirtokosok is.

Rábahídvégen pl. a „nemzeti bizottság” 21 tagja közül csak két egyénileg dolgozó paraszt „képviselhette” a dolgozó parasztság érdekeit.⁵⁴ Decs község október 28-án megalakult Nemzeti Bizottságának összetétele is megfelelt a „forradalom” követelményeinek: tíz kulák, egy horthysta tiszt, egy volt főjegyző, egy többszörösen büntetett előéletű személy, két volt földbirtokos, két „egyéb”.⁵⁵ A sátorlajújhelyi járási Nemzeti Bizottságba egyetlen munkást vagy dolgozó parasztot sem választottak be.⁵⁶

Az egri járási „Forradalmi Bizottság”-nak olyan „kiváló” vezetői voltak, mint dr. Szombathelyi István, Horthy egykori miniszteri tanácsosa, helyettese pedig Veres Lajos, ugyancsak miniszteri tanácsos.⁵⁷ A tiszafüredi járás „Forradalmi Tanács” élgárdája a következőkből tevődött össze: dr. Baranyai volt főszolgabíró, 500 holdas földbirtok volt tulajdonosa, Varga Ferenc gimnáziumi tanár (felesége a gimnázium épületének volt tulajdonosa, apósa Duttká nevű volt 700 holdas földbirtokos, akinek kastélyában jelenleg kollégium, a mozi és a rendőrség is elfér), valamint Kovács Imre, volt nagyvendég-

⁵⁰ PI Archivum. E. Gy. (C) Salgótarjáni Városi Forradalmi Nemzeti Bizottmány 1956. nov. 2-i ülésén készült jegyzőkönyv.

⁵¹ PI Archivum. E. Gy. B/XVIII/1 Mezőtárkány VB elnökének visszaemlékezése.

⁵² Ellenforradalmi csemények a derecskei járásban. 7. l.

⁵³ Ennek illusztrálására megemlítjük a sarkadi „forradalmi tanács” elnökének beszámolóját, aki elmondotta, hogy „Békéscsabán is természetesnek tartják, hogy azok alakítják meg a Forradalmi Bizottságot, akik aktívan részt vettek az ellenforradalomban”. PI Archivum. E. Gy. C/IV/53.

⁵⁴ PI Archivum. E. Gy. B/V/2. Visszaemlékezés Rábahídvégen történt eseményekre.

⁵⁵ PI Archivum. E. Gy. B/VIII/31. K. A. visszaemlékezése.

⁵⁶ PI Archivum. E. Gy. B/XVII/2. „Emlékezzetek” kézirat.

⁵⁷ Népszabadság, 1956. dec. 22.

lős.⁵⁸ Mátészalka ellenforradalmi vezetőségárdája sem maradt el a felsoroltak mögött. Itt találjuk pl. dr. Ernei Lászlót, a nyilas párt volt vezetőjét, egyben volt gyártulajdonost, dr. Bereczki volt földbirtokost, Balika Sándor volt főintézőt, dr. Szabó Endre volt pénzügyi tanácsost.⁵⁹

A Somogy megyei Iharosberény község Nemzeti Bizottságának tagjai között találjuk az öt kulákon kívül Fakosi Németh János volt bérlőt, Komáromi István, Laczó István volt csendőröket. Ugyancsak a Somogy megyei Hács községben lett a „Nemzeti Bizottság” titkára Pacskovics Mihály, 600 holdas földbirtok volt tulajdonosa.⁶⁰ A „nép” nevében került a Szabolcs-Szatmár megyei fehérgyarmati járási forradalmi tanács élére dr. Illés Károly, tunyogmatolcsi földbirtokos, volt járási főjegyző.⁶¹ A járási „forradalmi tanács” mellé létrehozta egy politikai irányító és egy közigazgatási szervet is. A politikai szerv elnökéül Nagy Gyula volt kisgazdapárti képviselőt választották meg. E szerv összetétele egyébként a következő: 90% értelmiségi (köztük három lelkes) és mindössze három fizikai dolgozó. A közigazgatás „demokratikusabb” tétele érdekében a tanácsapparátusból mindenkit elküldtek és helyükre, dr. Illéssel az élen a régi társadalom embereit nevezték ki.

A Zala megyei Pacsa község „Forradalmi Bizottságának” tagjai között olyan fontos „közéleti személyiségek” szerepeltek, mint Váraljai Ferenc, volt csendőr, Tóth István, volt malmos (10 évet ült fehérgárdista szervezkedés miatt), Gergely György, aki 16, Papp István, aki 10 évre volt elítélve, Torma József 2 évet ült. Povocs István, akinek apja a Magyar Élet Pártjának járási titkára volt, Koffler Lajos volt csendőr, Balassa András 15 évre elítélt kulák, aki október végén szökött meg Vácsról.⁶² Ugyancsak Zala megyében, Zalaszentgróton lett a járási „forradalmi bizottság” elnöke Horváth Ferenc volt Barankovits-párti képviselő, aki 5 évet ült népi demokrácia- és államellenes bűncselekmény miatt, a bizottság tagjai között pedig ott találjuk Németh Jenő, Molnár Ferenc, Kriskó Ede volt nyilas, fegyveres pártszolgálatosokat.⁶³ Egyébként Zala megye egész területére jellemző, hogy a „forradalmi bizottságokban” igen sok nyilas vett részt.

Celldömölkön a Nemzeti Bizottság kezdeményezésére a járási tanács élére dr. Olajos Alajos volt főszolgabíróvá választották meg. Egyházashetyén bevásárolták a Nemzeti Bizottságba Nagy Mihály volt földbirtokost, akinek a múltban 1600 hold földje volt, Kemenessömjénben pedig Dezső Lajos volt csendőrszázados lett az ellenforradalmárok vezére.⁶⁴

Tolna megye paksi járásában az október 30-án megtartott járási Nemzeti Bizottság-választásra delegált küldöttek között a „demokrácia” olyan dicső bajnokaival is találkozunk, mint Klein Antal volt földbirtokos, aki 1920-ban, a fehérterror idején, Tolna megye kormánybiztosa, majd főispánja, később Tolna megye országgyűlési képviselője volt, Lenkei csendőralezredes, a „Signum Laudis” birtokosa, Szintai horthysta százados,

⁵⁸ PI Archívum. E. Gy. B/VII/3. Szolnok megye jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

⁵⁹ Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban. 33. l.

⁶⁰ PI Archívum. E. Gy. B/XIV/2. Somogy megyei Agit. prop. osztály jelentése.

⁶¹ PI Archívum. E. Gy. B/XVI/1. Szabolcs-Szatmár megyei jelentés.

⁶² PI Archívum. E. Gy. B/IX/1. Az ellenforradalom nyílt és burkolt tevékenysége Zalában.

⁶³ Az ellenforradalom tevékenysége Zala megyében. 17. l.

⁶⁴ Uo.

Födöl Gyula csendőralezredes, dr. Téglási horthysta őrmester, Borbély József kulák, volt országgyűlési képviselő.⁶⁵

A „nemzeti” vagy „forradalmi bizottságoknak” összetétele önmagában is meghatározta ezen szervek munkájának irányát, módszereit. Tevékenységük egyik fő célja a népi demokratikus rendszert képviselő tanácsapparátus teljes megsemmisítése volt. Természetesen erről nyíltan nem beszéltek, hanem csupán azt hangoztatták, hogy a falut is a „sztálinistáktól”, a „rákosistáktól”, a „túlteljesítőktől” akarják „megszabadítani”.

A tanácstagok, tanácsi dolgozók és elsősorban a VB elnökök eltávolítása a legkülönbözőbb módon történt. A sajtó, a rádió és a helyi propaganda útján lehetetlen helyzetbe sodorták a tanácstagokat. Szinte országszerte általános jelenség, hogy az újonnan választott „forradalmi bizottságok” a tanácsok dolgozóit „múltbeli tevékenységük alapján, mint nem kívánatos személyeket” azonnali hatállyal elbocsátották és a tanácsépület és nem egy esetben a falu elhagyására kényszerítették. Igen sok községben és járásban a tanácsapparátus, különösen a végrehajtóbizottság működését egyszerűen beszüntették. Veszprém megyében október 28-tól november 5-ig 328 vb. elnököt és titkárt váltottak le,⁶⁶ a szigetvári járásban pedig a vb. elnökök 90%-át, a vb. titkároknak pedig 65%-át távolították el.⁶⁷ Sarkad járás „forradalmi tanács”-ának október 31-én megtartott ülésén azonnali hatállyal 35 tanácsdolgozót küldtek el.⁶⁸ Gyakori eset volt, hogy tettelesen „leszámoltak”, vagy ittas személyek segítségével „leszámoltattak” egyes tanácsi dolgozókkal.⁶⁹ Jászfelsőszentgyörgyön késsel és egyéb szúrószerszámokkal kergették el a falu vezetőit.⁷⁰ Kácson október 26-án éjszaka a tanácselnököt baltával összeverték, lábát eltörték, feleségét megrugdosták.⁷¹ Detken (Heves m.) súlyosan bánatalmazták Gulyás Imre 72 éves tanácstagot és párttagot, valamint 71 éves feleségét, ugyanakkor összetörték bútorait is.⁷² Szank községben (Bács-Kiskun megye) Medgyesi János tanács-dolgozót a lakásán kegyetlenül meggyilkolták,⁷³ Kiskunmajsán Neményi József kereskedelmi előadót a tanácsolházán agyonverték.⁷⁴

Egyes ellenforradalmi újságok nyíltan tárgyalták és szították a tanács vezetői ellen irányuló hajsztát. A Kalocsa és Vidéke c. ellenforradalmi lap november 3-án megjelent számában követelte: „... könyörület nélkül vonják felelősségre a járás területén minden egyes községben azokat az egyéneket,

⁶⁵ PI Archivum. E. Gy. B/VIII/31. D. V. Kieg. parancsnok visszaemlékezése.

⁶⁶ Fehér könyv az ellenforradalom Veszprém megyei tevékenységéről. Veszprém 1957. 20. l.

⁶⁷ PI Archivum. E. Gy. B/VI/7. Szigetvári járás MSZMP IB jelentése az ellenforradalmi eseményekről.

⁶⁸ PI Archivum. E. Gy. C/IV/53. Sarkadi Járási FB. ülése 1956. okt. 31-én.

⁶⁹ A PI Archivumban őrzött dokumentumok tömege számol be arról, hogy egyes tanácstagok lakásai ellen az ellenforradalom napjaiban valóságos „hadműveleteket” hajtottak végre, bevették ablakaikat, összetörték bútorait, a „forradalom” nevében „elsajátították” értékesebb ingóságait.

⁷⁰ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megye jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

⁷¹ PI Archivum. E. Gy. B/XI/1. Bács-Kiskun megyei MSZMP IB-nak jelentése az ellenforradalmi eseményekről.

⁷² PI Archivum. E. Gy. B/XVII/2.

⁷³ PI Arch. E. Gy. B/XI/1. Bács-Kiskun megyei MSZMP IB-nek jelentése az ellenforradalmi eseményekről.

⁷⁴ Az ellenforradalom tevékenysége Heves megyében. Eger. 1957. 31. l.

akik az elmúlt évek során kihasználva a kezükbe adott hatalmat, jogtalanságot követtek el.”⁷⁵

A tanácsapparat „megtisztítása” valamint a „forradalmi bizottságok” által hozott határozatok végrehajtása, továbbá a „forradalom” vívmányainak megvédése és továbbfejlesztése érdekében azonnal hozzáláttak számukra megbízható, a „forradalomhoz” mindenkor és minden körülmények között hű nemzetőrség megszervezéséhez.

Egyes helyeken a nemzetőrségnek szinte minden tagja a Horthy-rendszer kiszolgálóiból került ki, ezek természetesen vigyáztak arra, hogy kommunista vagy becsületes dolgozó még véletlenül se kerülhessen közéjük. Tamási községben Harangozó Lajos 8 évre elítélt keretlegény, Kojdi János horthysta százados, Reich Imre életfogytiglanra elítélt csendőr is „nemzetőr” lett.⁷⁶ Jászárokszálláson dr. Földi László csendőrfőhadnagy volt a nemzetőrség parancsnoka.⁷⁷ Beled községben a nemzetőrséget két volt csendőrtiszt, Torodi István és Horváth István, meg egy volt horthysta katonatiszt, Németh István szervezte.⁷⁸ A tiszafüredi járás nemzetőr-parancsnoka olyan „hazafi” lett, mint dr. Baranyi volt főszolgabíró, 500 holdas földbirtok volt tulajdonosa.

Egy pillanatig sem kétséges, hogy ezek a nemzetőrök, a „demokrácia és forradalom” e hű katonái és védelmezői kiknek biztosítottak volna demokráciát és kiknek diktatúrát. Céljuk a régi kakastollas rendszer visszaállítása volt, újra guzsba akarták kötni, a 3 millió koldus országává változtatni az országot. Nem véletlen, hogy egyetlen becsületes szegényparasztot sem tűrtek meg soraikban. Így beszélt erről Faragó Sándor jászárokszállási tanácselnök: „Községünkben 36 tartalékos tiszt van, akikkel együtt toltam a taligát, ezek közül egy sem kellett (mármint a nemzetőrségbe), mert proletárok voltak.”⁷⁹

Egyes „forradalmi bizottságok” nem elégedtek meg azzal, hogy a nemzetőrség vezetői és tagjainak jórésze is önként jelentkező, a Horthy-rendszer által jól kipróbált emberekből került ki, hanem felhívásaikban egységes és szervezett fellépésre szólították fel őket. A sümegi járás „forradalmi bizottságának” november 2-án tartott ülésén kimondották: „1. Megbízhatatlanság miatt azonnal lefegyverzendő a rendőrség és volt csendőrökből kell megalapítani a karkormányt.” Hogy az újonnan megalakuló csendőrségnek megfelelő munkája is legyen, a határozat 2. pontja kimondja: „kommunista vezetőket letartóztatni, miután azok teljesen megbízhatatlanok”.⁸⁰

Hasonló határozat született a sellyei járási munkás-paraszt forradalmi bizottság megválasztásakor is. A határozat 4. pontjában a következőket olvashatjuk: „A járás területén lakó régi csendőrség csatlakozását kérjük a polgári fegyveres erők szolgálatába a járás területén...” Ezek feladatát határozza meg a 10. pont: „A nép széles rétege által félreállított, leszerelt, elbocsátott, valamint nem kívánatos elemek zár alá helyezése, házi őrizetben tartásuk,

⁷⁵ Kalocsa és Vidéke 1956. nov. 3.

⁷⁶ PI Archivum. E. Gy. B/VIII/14. Tamási község VB elnökének visszaemlékezése.

⁷⁷ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megyei pártbizottság jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

⁷⁸ PI Archivum. E. Gy. B/II/1. H. L. visszaemlékezése.

⁷⁹ PI Archivum. E. Gy. C/XIV/Jászberény járási IB 1957. jan. 10-i nagyaktívájának jegyzőkönyve.

⁸⁰ PI Archivum. E. Gy. B/III/1. Sümegi járás jelentése.

vagy kiutasításuk a járás egész területéről.”⁸¹ Jászberényben dr. Altordai Sándor volt rendőrkapitány ugyancsak a csendőrség visszaállítását követelte.⁸²

Nem véletlen tehát, hogy a nemzetőrség megalakulása után sem állt helyre a közbiztonság, megalakulásuk után sem csökkent a gyilkosságok, rablások, betörések, gyújtogatások száma. Alig volt olyan földművesszövetkezet, amelynek boltjaiba, raktáraiba ne törtek volna be. Pl. Pápocon kirabolták a földművesszövetkezeti kocsját, a kár 20 ezer forint. Kenyeriben világos nappal törtek be a szövetkezeti boltba és vittek el 60 ezer forint értékű árut.⁸³ Koppányszántón éjszaka törték fel a szövetkezeti boltot és raboltak el 50 ezer forint értékűt. Ugyanez történt Szakály községben is.⁸⁴ Nagykállóban a könyvesbolt kirablásával és a könyvek elégetésével 110 000 forintos kár keletkezett.⁸⁵

Ha tovább vizsgáljuk a „forradalmi bizottságok” tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy ezek megalakulásuktól kezdve a tanácsok helyébe lépő államhatalmi szervnek tekintették magukat. Számos gazdasági és politikai határozatot hoztak és hajtottak végre — mint az előzőek mutatják —, elrendelték számukra megbízhatatlan személyek eltávolítását, illetve újak kinevezését, és mindezt függetlenül a kormány intézkedéseitől.

A „forradalmi bizottságok” főleg a kulák és egyéb „sértett” elemek, az ellenforradalom által vezetőszerphez jutó személyek panaszainak, kívánságainak kielégítésével foglalkoztak. Egymásután adták vissza az államosított házakat, gépeket és egyéb berendezéseket a volt tulajdonosoknak.

A „forradalmi bizottságok” tagjai természetesen nem feledkeztek meg önmagukról sem, „munkájukért” magas napidíjat, „természetbeni járandóságot” vettek fel. Polgáron pl. néhány nap alatt a „forradalom számlájára” a hízlaldából 150 kg húst, 30 kg zsírt, 20 kg szalonnát, a Halastótól 1 q halat, a földművesszövetkezettől 8514 forint értékű árut vettek át, különböző szövetkezetektől pedig közel 10 ezer forintot vettek fel.⁸⁶

A „forradalmi” szervek október utolsó napjaiban a régi reakciós pártok helyi képviselőivel karöltve kísérleteztek e pártok megalakításával. Falun elsősorban a Kisgazdapárt szervezeteit próbálták életrehozni, de az alakuló ülésnél nem igen jutottak messzebb. Ennek oka részben a parasztság közömbössége, részben pedig a pártok működésének országosan történt felfüggesztése volt.

November 3-án és 4-én a vidéki „forradalmi bizottságok” is minden elképzelhetőt megmozgattak a szovjet csapatok elleni támadás megszervezésére. Felhívásokat, behívókat bocsátottak ki, de minden erőfeszítésük eredménytelen maradt.

Ilyen intézkedésekkel és módszerekkel próbálta október végén és november elején az ellenforradalom magához ragadni és megtartani a hatalmat. De az államhatalom helyi szerveinek, a tanácsoknak és a népi demokrácia mellett álló fegyveres erőknél felmorzsolása önmagában még nem biztosította volna

⁸¹ PI Archivum. E. Gy. C/IV/30. A sellyei járás munkás-paraszt bizottság alakuló ülésének jegyzőkönyve.

⁸² PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megye jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

⁸³ PI Archivum. E. Gy. B/V/2. Visszaemlékezés a csepregi ellenforradalomra.

⁸⁴ Ellenforradalmi események Tolna megyében. 1957. 20. l.

⁸⁵ Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban. 41. l.

⁸⁶ Az ellenforradalom tényei Hajdú-Biharban. 39. l.

az ellenforradalom teljes győzelmét. Ehhez feltétlenül szükséges volt a pártnak, a kommunistáknak a megsemmisítése, ami az októbertvégi napokban kezdetét is vette.

Falun a kommunisták jobban ki voltak szolgáltatva az ellenforradalomnak, mint városban. Az ellenforradalmárok falun is olyan pogromhangulatot, olyan állapotokat teremtettek, amelyek egyrészt teljesen megbénították a kommunisták cselekvőkéességét, másrészt elszigetelték őket a dolgozóktól.

Az ellenforradalom kommunistaelenes módszerei közül nagyon hatásos volt a kommunista erkölcs, a kommunista jellem befekettítése, lejáratása. Kipellengéreztek a kommunista vezetőket, a legféktelenebb propagandával, uszítással, hazug, demagóg fogásokkal gyalázták egyes pártbizottsági tagok, kommunista vezetők és ÁVH-s tisztek magánéletét, tevékenységét stb., hogy ezzel egyrészt még jobban szítsák a kommunisták elleni gyűlöletet, másrészt eltereljék a becsületes dolgozók figyelmét az ellenforradalom tobzódásáról.

Az ellenforradalmárok különös előszeretettel alkalmazták a megfélemlítés legkülönfélébb formáit. A vezető kommunisták (párttitkárok, pártvezetőségi tagok) lakásait megtámadták, ablakait beverték, bútoraikat, berendezéseiket összetörték, lakásuk azonnali elhagyására kényszerítették őket. De ezzel általában nem elégedtek meg, hanem megverték, megfofozták, meggyalázták őket. Tiszaugaron, október 27-én éjjel egy részeg társaság felkereste Gál tsz elnököt, Turáni Béla iskolaigazgatót, Tóth Béla begyűjtési dolgozót, Hovodzák István gépállomásigazgatót, lakásaikat feldúlták, ablakaikat beverték. Tóth Imre helyett, aki nem volt otthon, gyermekeit verték meg.⁸⁷ Fegyvernek községben megverték Kovács József 77 éves és felesége 76 éves, régi munkásmozgalmi múlttal rendelkező kommunistákat.⁸⁸ Felsőberki faluban Kovács Gyulát, a járási pártbizottság munkatársát és feleségét verték meg.⁸⁹ A Heves megyei Domoszló községben Horváth György párttitkárt lakásán verték meg.⁹⁰

A Békés megyei Kamut községben a forradalmi bizottsági elnök ugyancsak fasiszta módszerekkel próbálta megalázni a fegyvertelen kommunistákat. Erről a bírói ténymegállapítás így szól; „Kiss Imre vádlott, mint a kamuti »Forradalmi Bizottság« elnöke, 1956. november 3-án a délutáni órákban a község kommunistái közül mintegy 18—20 főt beidéztet magához a kamuti községi tanács épületébe. A kommunisták több órai várakoztatása után azokat azzal üdvözölte, hogy »na jómadarak, hát itt vagytok?« Majd valamennyi párttagot behívatta az egyik szobába, hová több fegyveres nemzetőrt is odarendelt azok őrzésére. Ezt követően a beidéztetteket egyenként, majd később együttesen is a legkülönbözőbb ocsmány kijelentésekkel illette.”⁹¹ Állandóan zaklatták a kommunista vezetőket, sőt igen sok esetben az egyszerű párttagokat is, főleg házkutatásokkal, többnyire az éjszakai órákban.

A forradalmi szervek egyes helyeken nem elégedtek meg azzal, hogy minden vezető helyről azonnali hatállyal eltávolították és állandó rettegésben, félelemben tartották a kommunistákat, hanem egymásután hozták ellenük a különböző határozatokat. Korlátozták őket a szabad mozgásban, sok helyen

⁸⁷ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megye jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ PI Archivum. E. Gy. B/V/2. Visszaemlékezés.

⁹⁰ PI Archivum. E. Gy. B/XVIII/1. F. I. VB elnök visszaemlékezése.

⁹¹ PI Archivum. Gyulai megyei bíróság B. 528/1957—7.

időközönként kötelesek voltak jelentkezni a „forradalmi tanácsnál” vagy a nemzetőrségnél.

Október 30-a után a támadás egyre nyíltabbá vált. Mind több és több kommunista vezető került előbb háziőrizetbe, majd pedig börtönbe. Kúnhegyes község „forradalmi tanácsa” október 30-án hozott határozatában még csak „a leváltott politikai vezetők állandó megfigyelés alatt tartását és a vezetők szerepének legszigorúbb kivizsgálását” rendeli el,⁹² de Tótkomlóson már október 31-én egymás után vették háziőrizetbe a kommunista vezetőket.⁹³

A szentgotthárdi járás Nemzeti Bizottságának október 31-én hozott határozata, amelyet hangoshíradón az egész várossal tudattak, kimondta, hogy a volt ÁVH-sok, volt DISZ-titkár, párttitkár, volt járási tanácsi párttitkár és több pártfunkcionárius (a neveket közölték) kötelesek elhagyni Szentgotthárd területét, előzőleg azonban kötelesek közölni, hogy hova szándékoznak költözni.⁹⁴ Másnap november 1-én a „nemzeti bizottság” megváltoztatta előző határozatát, és az ÁVH-sokat letartóztatták, Szombathelyre szállították.⁹⁵

A biharnagybajomi „forradalmi tanács” által hozott határozatból kitűnik, hogy mit jelentett a háziőrizet, továbbá az is kiderül, hogy a házi őrizet csak átmenet a kommunisták bebörtönzése felé. Október 30-án és 31-én elrendelték Tündik László, Faragó Sándor, Láposi Gyula és Mogyorósi Imre pártvezetők háziőrizetbe vételét. A biharnagybajomi Forradalmi Munkástanács határozata értelmében a „forradalmi tanács további intézkedéséig” lakásukat sem éjjel, sem nappal el nem hagyhatják, senkivel nem érintkezhetnek, levélbeli érintkezést senkivel nem tarthatnak fenn. Családtagjaik is csak a legszükségesebb esetben hagyhatják el a lakásukat, saját jól felfogott érdekében.⁹⁶

November 2-án a „forradalmi tanács” a háziőrizetbe vett személyeket további eljárás végett a püspökladányi járási rendőrkapitányságra kísértette. Hogy végleg megszabaduljanak a „rend és béke” veszélyeztetőitől, a kísérőlevélben leszögezik: „Községi Forradalmi Tanácsunk arra kéri a járási Rendőrkapitányságot, hogyha a nevezetteket szabadon bocsátaná, kikötésünk az, hogy ők Biharnagybajom község területére lábukat nem tehetik be, mert életükért a Forradalmi Tanács nem vállalja a felelősséget.”⁹⁷

Hasonló intézkedések történtek Borsod megyében, Mezőcsát községben is, ahol „a munkástanács elrendelte, hogy a pártbizottság dolgozói délután 5 órától reggel 8 óráig a lakásukat nem hagyhatják el, lakásukon senkit sem fogadhatnak, senkivel sem beszélhetnek. Ajtójuk elé éjjel-nappal géppisztolyos őr állítottak. November 2-án a megyei pártbizottság egyik dolgozója a járásba ment az új párt szervezése végett. Amint megtudták, azonnal letartóztatták és fegyveres kísérettel Miskolcra hozták.”⁹⁸

Október 31-én a szigetvári járásban börtönbe hurcolták Mezei Mihályt, a görögali Állami Gazdaság függetlenített párttitkárát, Dudás László MÓHOSZ járási titkárt, november 1-én éjjel 12 órakor Szegény Ferenc PB

⁹² PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megye jelentése az ellenforradalom tevékenységéről.

⁹³ PI Archivum. C/IV/52. Tótkomlós Forr. Nemz. Tan. okt. 31-i ülés jegyzőkönyve.

⁹⁴ PI Archivum. C/IV/32. Szentgotthárdi járási NB határozata.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Ellenforradalom tényei Hajdú-Biharban. Debrecen 1957. 47. l.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ PI Archivum. E. Gy. 3/XVII/2. 45. l.

harmadtitkárt és kapus Ferenc BM osztályvezetőt.⁹⁹ November 1-én zárult be a megyei börtön kapuja Ujj József, Szentgál község párttitkára, november 2-án István Mátyás zirci járási PB titkár mögött.¹⁰⁰ Heves községben „börtönbe hurcolták Arany Jánost, Molnár Gábort, valamint Frank Bélánét és gyermekét, Stelenét és gyermekét, miután férjeiket nem találták odahaza”.¹⁰¹ A Baranya megyei Siklóson letartóztatták Karitár Ferenc, Valkai József, Tóth Antal, Petykó Gyula, Szilágyi Gyula pártmunkásokat, György Gyulát, a posta dolgozóját, a helyi pártszervezet titkárát, Szeli Istvánt és leányát, Szeli Juditot, a DISZ-bizottság munkatársát, Sugár Józsefet a rendőrségről, Vizer István, Mester Sándor, Pavlovics, Ölyüs, Molnár és Jeszenszki ÁVH dolgozóit.¹⁰² A Zala megyei Letenyén őrizetbe vették: „Tálési Bálint tanácsi előadót, Miskovits István kisparasztot, 1919-es kommunistát, aki a Horthy-rezim idején többször ült börtönben, Angyal Jenőt, a gépállomás igazgatóját, Kis Sándor községi párttitkárt”.¹⁰³

„Békés községben a nemzetőrök, Juhász György volt csendőrtiszthelyettes nemzetőrparancsnokkal az élen a forradalmi bizottság elnökének utasítására letartóztatták Búzás Gábor VB elnököt és Pethő Mátyás községi párttitkárt. A következő nap hajnali óráiban pedig többek között Nagy Jenő, Vári András, Csatári Béla, Nagy Lajos és Virágos Mátyás, valamint más pártvezetőségi tagokat tartóztattak le, ugyancsak vádlott utasítására. E letartóztatottakat október 29-én a hajnali órákban Békésre érkező honvédség szabadította ki a fogságból. 1956. november 2. és 3. napján egy, a vádlott által aláírt és több mint 30 volt MDP tag letartóztatásáról szóló határozat alapján ismét több mint 10 kommunistát tartóztattak le, kiket november 4-én a Békésre érkező szovjet katonák szabadítottak ki.”¹⁰⁴ Ilyen alapon került „védőőrizetbe” Orosházán kb. 25 kommunista,¹⁰⁵ Tamásibam pedig 11.¹⁰⁶ Dunabogdányban november 4-én reggel a „nemzetőrség” 12 kommunistát tartóztatott le, Pócsmegyeren a volt nyilas szervező vezetésével kezdték meg a kommunisták letartóztatását.¹⁰⁷

A Somogy megyei Forradalmi Bizottság által hozott határozatból azonban már világosan kiderül, hogy nem csupán „védőőrizetről”, nem egyszerű „személyes biztonságról” — hanem egészen másról van szó. „Somogy megyei Forradalmi Nemzeti Tanács felkéri a Somogy megyei ügyészséget, hogy . . . az ügyészségi börtönbe bekísért egyéneket személyi adataik felvétele és az elfogatás okának megjelölése mellett köteles a börtönbe azonnal befogadni”. (Megjegyzendő, hogy a határozat ezen részére azért volt szükség, mert a fogházőrök a bekísért PB-tagokat nem akarták befogadni: megmondották, hogy ez az eljárás törvénytelen — P.I.)

„Ezek az intézkedések azokra a volt pártfunkcionáriusokra és az államvédelmi hatóság tagjaira vonatkoznak, akiket a párt forradalmi események

⁹⁹ PI Archivum. E. Gy. B/VI/7. Szigetvári járás MSZMP IB jelentése az ellenforradalmi eseményekről.

¹⁰⁰ PI Archivum. E. Gy. B/III/1. Visszaemlékezés a Veszprém megyei eseményekre.

¹⁰¹ Az ellenforradalom tevékenysége Heves megyében I. 26. l.

¹⁰² Ellenforradalom a siklósi járásban. 11. l.

¹⁰³ Az ellenforradalom tevékenysége Zala megyében. Zalaegerszeg. 16. l.

¹⁰⁴ Gyulai megyei bíróság. B. 553/1957.

¹⁰⁵ PI Archivum. E. Gy. B/XII/3. U. visszaemlékezése.

¹⁰⁶ PI Archivum. E. Gy. B/XVI/2. KE VB elnök visszaemlékezése.

¹⁰⁷ Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. III. Bpest. Egyetemi nyomda. 1957. 19. l.

ideje alatt, vagy azt megelőzően bármiféle lőfegyverrel ellátott, ezek a személyek a jelenlegi helyzetben veszélyeztetik a magyar nép szabadságharcának sikerét és az állampolgárok életét és biztonságát.

Minden ilyen esetben, a kormány megfelelő intézkedésig is *fegyverrejtés büntette miatt* (az én kiemelésem — P. I.) kell az eljárást megindítani, azonban figyelemmel kell lenni letartóztatásuk elrendelésénél és fenntartásánál arra is, hogy minden bizonnyal *kormányintézkedés lesz* nevezetteknek *hazaárulás miatti felelősségre vonásukra is.*"¹⁰⁸ (Az én kiemelésem — P. I.)

Az ellenforradalom igazi arculatát és a Nagy Imre kormány szerepét mutatja, hogy október 31-én, amikor még a „nemzeti kormány” többsége kommunista, amikor maga a miniszterelnök, Nagy Imre is párttag és a legfelső pártvezetés tagja, a Somogy megyei „forradalmi bizottság” olyan rendeletet adhatott ki, amely hazaárulóknak bélyegzi a kommunistákat, és könyörtelen hajszát indíthatott ellenük.

A határozatból kitűnik, hogy a „forradalmi tanács” végérvényesen meg akart szabadulni a kommunista vezetőktől. Ezért utasításának utolsó bekezdésében kimondja, hogy ha az ügyészség bizonyítékok „hiányában” 30 nap után mégis felmentené őket, „szabadlábra helyezés céljából az ügyet a Nemzeti Bizottság elé kell terjeszteni”. Vajon feltételezhető-e, hogy az a „forradalmi tanács”, amely október 31-én „hazaárulóknak” minősítette a kommunistákat, 30 nap múlva — ha tervük megvalósul — szabadon engedi őket? Nem. Ezen rendelet célja az, hogy törvényes kereteket biztosítson a kommunisták elleni hajszának, a kommunistákkal való leszámolásnak.

A somogyi ellenforradalmi bizottságok valóban e határozat szellemében jártak el. Kaposvárott letartóztatták a pártbizottság tagjait — összesen 64 kommunistát vetettek börtönbe.¹⁰⁹ Tabon ugyancsak letartóztatták a járási pártbizottság tagjait, hasonló sorsra jutottak a csurgói pártbizottság tagjai is.¹¹⁰

November elején a „forradalmi bizottságok”, illetve nemzetőrségek keretein belül egymásután alakultak meg különféle neveket viselő terrorservek, amelyeknek fő feladata a kommunistákkal való gyors és következetes leszámolás volt. Egy Debrecenből beérkezett jelentésben erről a következőket olvashatjuk: „A Forradalmi Bizottság karhatalmi szekciója mellett egy úgynevezett Belbiztonsági Tanácsot hoztak létre. A Belbiztonsági Tanács senki-nek sem tartozott felelősséggel. Ezt a szervet horthysta tiszték, jogászokból és más horthysta elemekből állították össze. Feladata volt: kommunisták összefogása, házkutatások tartása és az úgynevezett felderítő munka, később pedig az egész megyére kiterjedő kommunistaelenes program végrehajtása.”¹¹¹ Hasonlóan körvonalazta a Heves megyei „Forradalmi felderítő és megtorló szolgálat” is feladatát: „Miután a felderítés helyességéről meggyőződtek, az illető személyeknek a rendelkezésre álló eszközökkel való megsemmisítése.”¹¹²

De talán mindennél világosabban beszél a Szóládon Rákos János volt csendőr vezetésével megalakult „számonkérő szék” végrehajtási utasítása, amely „Fehérgárdisták!” megszólítással kezdődik és többek között a következőket tartalmazza: „Felelősségre kell vonni az 1945. április 4-e óta fennálló

¹⁰⁸ PI Archivum. E. Gy. C/IV/33. Somogy megyei NB okt. 31-i határozata.

¹⁰⁹ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Somogy megyei Agit. prop. oszt. jelentése.

¹¹⁰ Ellenforradalom Somogyban. 1957. Kaposvár, 47—67. l.

¹¹¹ PI Archivum. E. Gy. B/XV/2. Visszaemlékezés a Debrecenben történetekre.

¹¹² Az ellenforradalom tevékenysége Heves megyében. Eger. 1957. 11. l.

kommunista terror megalakítóit, tagjait, tagságát. Felelősségre kell vonni az 1945. április 4-e óta fennálló kommunista terror ÁVH-s személyeit, a rendőrségi alkalmazottait.”¹¹³

A Tolna megyei Nagydorogon a nemzetőrség parancsnoka, dr. Téglási Géza volt horthysta őrnagy vezetésével egy öt tagból álló kivégző-osztagot szerveztek. A kivégzőosztag egy-egy tagjához hat kivégzendő kommunista tartozott. Kivégzés módszere: kit, hol és hogyan érnek. A kivégzőosztag tagjai között volt a többi között Gyenis István, volt nyilas vezető, és Sömjén István volt csendőr is.¹¹⁴ A Pest megyei Szentmártonkátán is „megalakult a községben a véstörvényszék, melynek vezetőjévé egy horthysta ezredest nevezett ki a községi forradalmi nemzeti bizottság. A véstörvényszék feladatának tartotta, hogy összefogdossa a község kommunista funkcionáriusait, tanácsvezetőket és a helyszínen ítélkezzen felettük.”¹¹⁵ Itt már kendőzetlenül kibontakozik az 1919-es fehérterrorra emlékeztető kép. Leszámolni minden kommunistával, számonkérni mindenkitől az elmúlt 10 év munkáját és ítélkezni felettük. S kik ítélkeznek? Csendőrök, nyilasok, horthysta tisztek, kulákok, vagyonuktól megfosztott földbirtokosok, tőkések. Az ellenforradalom nem akart félmunkát végezni.

Visszaemlékezések, rendőrségi jegyzőkönyvek és egyéb dokumentumok tanúskodnak arról, hogy ezekben a napokban az ellenforradalmárok mindehütt megkezdték a kommunisták és egyéb haladó személyek összeírását, az ún. „halállisták” összeállítását. Az ellenforradalom bosszút, megtorlást követelt. Nemcsak vezetők, hanem egyszerű párttitkárok, tanácselnökök, tsz-elnökök, tsz-tagok, tanácsstagok, iskolaigazgatók, párttagok és pártonkívüliek, kommunistákkal szimpatizál egyénileg dolgozó parasztok kerültek a kivégzendők listájára.¹¹⁶

Az ellenforradalom a kommunisták ellen indított hajszával egyidejűleg feldúlta a párthizottságok, alapszervezetek és egyéb pártintézmények helyiségeit, többnyire fegyverkezés, ÁVH-sok felderítése, titkos rádióadó stb. keresése ürügyén. „Házkutatás” közben legtöbbször betörték a pártházak stb. ablakait, ajtóit, összezüzták a berendezést, szétszórták, elégették az iratokat. Már az első napokban a „tájékoztatás és tájékozódás” megszüntetése végett leszerelték vagy széttörték a telefonkészülékeket, „megőrzésre” elvitték a rádiókat, függönyöket, szőnyegeket, a pártszervezetek más értékeit. Október 31-e után pedig legtöbb helyen egyszerűen megszüntnek tekintették a pártot. Magát a párt helyiségeit minden ingóságával együtt a „forradalmi bizottság” saját tulajdonként kezelte és korlátlanul rendelkezett felettük.

A „forradalmi bizottságok” teljhatalmúlag, egy határozattal, egy tollvonással „megszüntették” a helyi pártbizottságokat. A sellyei „munkás-paraszt forradalmi bizottság” már október 26-án leváltotta a járási pártbizott-

¹¹³ Ellenforradalom Somogyban. Kaposvár. 1957. 58—59. 1.

¹¹⁴ Ellenforradalmi események Tolna megyében. 28. 1.

¹¹⁵ Az ellenforradalom támadása a néphatalom ellen Pest megyében. Bpest, Kossuth Kiadó. 1957. 37. 1.

¹¹⁶ Erre vonatkozóan lásd: PI Archivum. Sümegi Járási Int. biz. jelentése.; Ez történt Vas megyében. Bpest, Kossuth Kiadó. 1957. 70. 1.; PI Arch. BM Városi és Járási O. Tata. Ellenforr. tevékenységről szóló jelentés. PI. Arch. E. Gy. B/XIV/21. Ellenforr. események Békés megyében. Gyula. 1957. 11. 1.; Fehér Könyv az ellenforradalom Veszprém megyei ténykedéséről. Veszprém. 1957. 18. 1.

ságot és a pártbizottság két személygépkocsiját használatba vette.¹¹⁷ A dabasi járási Nemzeti Bizottság határozata, amelyet megküldtek a járás valamennyi község nemzeti bizottságának, már sokkal konkrétabb, meglátszik rajta, hogy november elején hozták. A határozat a következőket tartalmazza: „A dabasi járási Pártvégrehajtó Bizottságot, továbbá a községek csúcs és összes helyi (községi és vállalati, stb.) pártszervezeteit, valamint a járásban levő összes DISZ-szervezeteket azonnali hatállyal feloszlatom.

Szervezeti helyiségeiket, irattáraikat és berendezési tárgyaikat hiánytalanul azonnal adják át a helyi Nemzeti Bizottságoknak.

Az érintett szervezetek ama tagjai, akik eredeti községi illetőséggel nem rendelkeznek, a községet 48 órán belül hagyják el.

Tartózkodási helyüket jelentsék be a Nemzeti Bizottságoknak, hogy az igazoló eljárás során könnyen felismerhetők legyenek . . .”¹¹⁸

November elején a legtöbb helyen már nem voltak legalísan működő kommunista szervezetek. A kommunisták ellen folyt a vad hajsza. Az ellenforradalom készült a győzelmi torra. Győzelmi mámoruk azonban korai volt, tervük november 4-e után teljes kudarcba fulladt. November 4-e után sorra alakultak újjá falun is az MSZMP szervezetei, talpraálltak a becsületes, pártjukhoz, hazájukhoz hű kommunisták. Az ellenforradalmárok semmiféle terrorakciója sem ingathatta meg ügyük igazába vetett hitüket. Ekkor már semmiféle fenyegetés, semmiféle megfélemlítés sem tudta megakadályozni a kommunisták tömörülését, az MSZMP erősödését.

*

A szocialista állam szerveinek, a tanácsoknak megszüntetése után a kommunisták üldözésével egyidejűleg indult meg a harc a földek visszaszerzéséért. Ebben is a „forradalmi” szervek jártak az élen.

Csaknem minden „forradalmi bizottság” első lépése az volt, hogy azonnali hatállyal megszüntették az 1956-os tagosítást és lehetővé tették az akkor tagosított területek azonnal visszaadását. A Bács-Kiskun megyei Ideiglenes Nemzeti Bizottság október 30-án hozott határozatával a következőképpen foglalt állást ebben a kérdésben: „A nemzeti bizottságok vizsgálják felül az idei tagosításokat és amennyiben ezek sértették a parasztság anyagi érdekeit, azokat saját hatáskörükben azonnal hatálytalanítsa és adja vissza a földeket tulajdonosoknak.”¹¹⁹ E határozatban szó sincs arról, hogy igyekezzenek megállapodni a termelőszövetkezetekkel, azonnali hatállyal intézkedik. és a végrehajtást olyan forradalmi bizottságokra bízva, amelyekről az előzőekben már szó volt. Ez nem véletlen. Világosan látszott, hogy az 1956-os tagosítás hatálytalanítása csak az első lépés. Egyes „forradalmi bizottságok” már egyenesen az 1945-ös földreform során kialakult birtokterületek régi állapotának visszaállítását követelték. Tiszaszentimre község Forradalmi Bizottsága pl. úgy döntött, hogy a földet az 1945-ös állapotnak megfelelően kell rendezni és nem fogadta el a Megyei Forradalmi Tanács döntését, amely az 1952. évi állapot szerint kívánta rendezni a földkérdést.¹²⁰

¹¹⁷ PI Archivum. E. Gy. C/IV/30. A sellyei munkás-paraszt forradalmi bizottság október 26-i jegyzőkönyve.

¹¹⁸ PI Archivum. E. Gy. C/IV/77. A dabasi járási Nemzeti Bizottság rendelete a párt- és DISZ-szervezetek feloszlataáról.

¹¹⁹ Petőfi Népe, 1956. okt. 31.

¹²⁰ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megye jelentése az ellenforradalom tevékenységéről.

A mezőkeresztesi „munkástanács” a visszaadandó földterület felső határát még csak 100 holdban állapítja meg.¹²¹ Túrkevéen, a „Harcos” tsz. közgyűlésén Vajda ellenforradalmi csoportja már követelte, hogy 200 holdon alul a földjét minden nagygazdának adják vissza.¹²² Ugyanígy döntött a fehérgyarmati járás „Forradalmi Tanácsa” is.¹²³ Az egri „Járási Intézőbizottság” október 31-én megtartott ülésén pedig már határozatot hoztak arról, hogy az 500 holdig terjedő birtokokat a volt tulajdonosok kapják vissza.¹²⁴

A földek visszaadásának követelése nem elszigetelt, egyes helyeken felbukkanó jelenség volt, hanem országosan meginduló mozgalom. Makó város nemzeti bizottsága október 30-án kiadott kiáltványának 3. pontja megnyugtatót a parasztságot, hogy „addig is legyen türelemmel, amíg rövid időn belül elérkezik a föld visszaadásának ideje”.

A kiáltvány 4. pontjában pedig a következők olvashatók: „Makó város Nemzeti Bizottsága éber figyelemmel kíséri a földek és a házak visszajuttatása érdekében induló országos akciókat és hivatalos megmozdulásokat és abba a legelső pillanatban, a dolgozó parasztság iránti felelőssége teljes tudatában bekapcsolódik. . .”¹²⁵ A dolgozó parasztság érdekei alatt ők természetesen elsősorban a kulákok érdekeit értették.

A földkérdés ilyen jellegű megoldásánál nagy szerepe volt az újonnan megalakult pártok állásfoglalásának is. A Nemzeti Parasztpárt lapja, a Szabad Szó október 31-én „Kie legyen a föld?” c. cikkében a következőket írja: „A Nemzeti Parasztpárt ideiglenes szervező bizottsága úgy vélekedik erről, mint ahogyan a parasztok maguk. Ezt a pert a forradalom eldöntötte. . . A paraszti gazdálkodást a földreform utáni állapotoknak megfelelően a magántulajdon sérthetetlenségére kell alapozni. . . A Nemzeti Parasztpárt szervezetei lépjenek fel annak érdekében, hogy alakuljanak meg bátran mindenütt a falusi, tanyai földrendező bizottságok, azokból az emberekből, akiket erre a falu népe alkalmasnak tart és demokratikus szavazással megválaszt. . .”¹²⁶

Hasonló állásfoglalással találkozunk a Komárom megyei Figyelő november 3-i számában is, amely a földprobléma megoldását ugyancsak a demokratikusan megválasztott „földrendező bizottságok” hatáskörébe utalja. Dehát november első napjaiban, amikor Nagy Imréék árulása és ellenforradalmárok terrorja csúcspontját érte el, amikor a szegényparasztszövetkezeti tagok szavát senki sem hallgatta meg, vajon éppen a földkérdés megoldására alakult bizottságok lettek volna demokratikusak, éppen a földrendező bizottságok képviselték volna a dolgozó parasztság érdekeit? A földrendező illetve földosztó bizottságok létrehozásának követelése az adott körülmények között önmagában véve is reakciós, ellenforradalmi követelés volt. Az ellenforradalom győzelme esetén a földrendező bizottságok feladata ugyanis az lett volna, hogy elrabolják mindazt, amit 12 év során dolgozó parasztságunk a népi demokratikus rendszertől kapott. Ennek alátámasztására álljon itt a Komárom megyei Szár község példája, ahol helyi „nemzeti bizottság” a földosztás előkészítésére öttagú bizottságot hozott létre. Ez az előkészítő bizottság megállapodott abban, hogy az 1945-ös földosztás során kiosztott, egyéni művelés alatt álló földeket

¹²¹ Miskolci mb B/1733/1957.

¹²² Népszabadság, 1957. febr. 5.

¹²³ PI Archivum. E. Gy. B/XVI/1. Szabolcs-Szatmár megyei jelentés.

¹²⁴ Az ellenforradalom tevékenysége Heves megyében. I. Eger. 1957. 13. 1.

¹²⁵ PI Archivum. E. Gy. A/II/27. Makó város Nemzeti Bizottságának kiáltványa.

¹²⁶ Szabad Szó, 1956. okt. 31.

— tehát nemcsak a termelőszövetkezeti tulajdonban levőket — a „földosztó bizottság” rendelkezésére kell bocsátani, amely majd intézkedik annak „igazságos tulajdonba” való átadásáról.¹²⁷ Tehát Szár községben már konkrétan hozzáfogtak az 1945-ös földreform vívmányainak eltörléséhez, mert az előkészítő bizottság az 1945-ös földosztást nem tartotta igazságosnak.

Itt kell hangsúlyozni, hogy az 1945-ös földreform végrehajtása során kialakult birtokviszonyok visszaállításának követelése is reakciós követelés volt. Az 1945-ös földreform a népi demokratikus forradalom talaján jött létre. Ebben az időben a fő cél: a széles antifasiszta erők elleni harc volt, s ebben a helyzetben számos 100, sőt 200 holdnál nagyobb földterület is maradt földbirtokosok és kulákok kezén. Természetes tehát, hogy a visszatérés az 1945-ös földreformhoz már a 100 és 200 holdas birtokok visszaadását is jelenthette volna. Másrészt az 1947–48-ban végbement proletárforradalommal létrejött a termelőszövetkezeti mozgalom. Az új, szocialista viszonyok el nem ismerése, vagy szocialista megoldásának elvetése egyet jelentett a szocialista forradalom eredményeinek és győzelmének, a proletárdiktatúrának a tagadásával.

Október végén a Nagy Imre-féle „nemzeti kormány” és a falusi „forradalmi bizottságok” összetétele és tevékenysége már annyira felbátorította a volt földbirtokosok egy részét, hogy egymásután jelentkeztek és követelték vissza régi birtokaikat, kastélyaikat és gazdasági berendezéseiket.

November 1-én megjelent Csepregen Kaprinai Rotthermann Rudolf, a Flandorfer-birtok hajdani intézője és Flandorfer felesége,¹²⁸ ugyancsak ezekben a napokban érkezett Bezi községbe (Győr m.) Hilbert Ferenc és visszakövetelte 2000 hold birtokát.¹²⁹ Szarvason Lászlóffy István földbirtokos,¹³⁰ Hencidán pedig Miklós Vince 1500 holdas földbirtokos jelentkezett, utóbbi 26 millió forint kártérítést követelt.¹³¹ Ezekben a napokban jelentek meg Rábahidvég községben a volt báró Szebák nővérek rokonai, két Békési nevű egyén, akik Ausztriából jöttek és kijelentették, hogy igényt tartanak rokonaik földbirtokára és mintegy 800–1000 hold földet követeltek.¹³² Túrkevéen Büszke Tóth András akarta visszaszerezni felosztott százholdjait,¹³³ Pusztaszentlászlón maga a „nemzeti bizottság” hívta vissza Nagy András földbirtokost, aki 200 hold földet, 30 ezer Ft. községi segélyt és családjának egész évi gabonaellátást követelt.¹³⁴ Sümegen báró Jeszenszky Miklós jelentkezett és a „forradalmi bizottság” kiutalt számára 5 ezer forintot addig is, amíg birtokára költözhet.¹³⁵ Kállósemlőben az ifjabb Kállay, a volt háborús fasiszta miniszterelnök fia követelte vissza apja birtokait, a nyírbátori gépállomástól pedig traktorokat, cséplőgépeket és mezőgazdasági gépeket akart elvinni.¹³⁶

A letűnt világ földbirtokosai mellett a kulákság is elszántan harcolt földjeinek, gazdasági felszereléseinek, államosított házainak visszaszerzéséért.

¹²⁷ Az ellenforradalom Komárom megyei eseményeiből. 1957. Salgótarján. 21. l.

¹²⁸ PI Archivum. E. Gy. B/V/1 Visszaemlékezés a csepregi eseményekre.

¹²⁹ PI Archivum. E. Gy. B/II/1. Visszaemlékezés.

¹³⁰ Népszabadság, 1957. márc. 10.

¹³¹ Az ellenforradalom tényei Hajdu-Biharban. 1957. Debrecen. 50. l.

¹³² PI Archivum. E. Gy. B/V/12. Visszaemlékezés.

¹³³ Népszabadság. 1957. febr. 5.

¹³⁴ Népszabadság, 1956. dec. 5.

¹³⁵ Fehérkönyv az ellenforradalom Veszprém megyei tevékenységéről. 1957. Veszprém. 25. l.

¹³⁶ Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban. 45. l.

Természetes, hogy a jórészt kulák-tagokból álló „forradalmi bizottságok” e követeléseket a lehetőségekhez mérten igyekeztek kielégíteni.

Az itt felsoroltak és a rendelkezésünkre álló dokumentumok, visszaemlékezések, jegyzőkönyvek alapján megállapítható, hogy az *ellenforradalmárok kezdetben — célkitűzéseiknek megfelelően — nem beszéltek a földkérdésről, mert jól tudták, hogy az esetben az egész dolgozó parasztság ellenük fordul, és ez kétségteljesen tehetné az ellenforradalom győzelmét falun*. Jellemző erre gróf Khuen-Héderváry Károly kijelentése azon a tárgyaláson, amelyen az ellenforradalom napjaiban egy klerikális jobboldali párt megszervezéséről folyt a tanácskozás. Azt mondta: nem lehet a parasztságtól elvenni a földet, mert ez politikailag nagy baklövés lenne, hanem a jelenlegi tulajdonosokat kell kötelezni a régi tulajdonosok kártérítésére.¹³⁷

Az ellenforradalmárok legfőbb törekvése azonban az volt, hogy a széles néprétegeket félrevezető és megtévesztő demagóg jelszavak állandó hangoztatásával és változtatásával, a dolgozó parasztság jogos követeléseinek látszólagos teljesítésével a parasztság egységes fellépését lehetetlenné tegyék, a dolgozó parasztságot az események során teljesen izolálják. Mindez — mint ők gondolták — az ellenforradalom hatalmi és fegyveres szervezeteinek erősödésével, fokozatosan lehetővé tette volna az 1945-ös földreform hatálytalánítását is.

Minderre feltette a koronát Mindszenty november 3-i beszéde, amelyben az egyházi földbirtokok visszaadását sürgette. Az ellenforradalmárok itt elszámították magukat. Az események során diktált ütem túl gyors volt, a parasztság hamar felismerte a veszélyt. Az ellenforradalom módszerei arra még alkalmasak voltak, hogy magukhoz ragadják a falvakban az államhatalmi szervek nagy részét, de arra már nem, hogy a falu dolgozó parasztságát aktívan az ellenforradalom oldalára állíthassák.

Összegezve tehát a falun lezajlott eseményekből és különösen Mindszentynek, az ellenforradalom egyik vezéralakjának november 3-án elmondott beszédéből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a népi demokratikus forradalom egyik legfontosabb vívmánya, a földosztás kérdésében a már megoldott polgári demokratikus feladatok ellen is felléptek.

*

Az ellenforradalom heves támadást indított a szövetkezetek ellen. Október 23-a után már gátlástalanul folyt (főleg a kulákok részéről) a már korábban megindult tsz-ellenes propaganda. Igaz, hogy az újságok legnagyobb része még nem tagadta — persze, már nem is hangoztatta — a termelőszövetkezetek

¹³⁷ Ítélet Khuen-Héderváry Károly és társai bűnperében. B. XII. 8006/1158 sz. Gr. Khuen-Héderváry felfogása megegyezett a nyugatra szökött összeesküvő Nagy Ferenc és Kovács Imre földkérdésben meghirdetett programjával. Kovács Imre 1956-ban a Látóhatár márc.—áprilisi számában a következőket írja: „A kollektív mezőgazdaság és a szocialista ipar dolgában nem halogathatjuk tovább a nyílt állásfoglalást. Azt nem mondhatjuk, hogy mindent vissza, mert jelentős részben eredeti köztulajdont képeznek... A kisajátított földbirtokos és gyáros vitathatatlanul jogosult a kártérítésre, aminek mértékét, módját és formáját úgy kell megszabni, hogy ne sértse a magántulajdon elvét, ugyanakkor az érdekelt nép kielégítésének helyes mértékét se tévesztjük szem elől...” Nagy Ferenc ugyancsak a Látóhatárban — annak május—augusztusi számában — állapítja meg: „Magyarországon vissza kell állítani az egyéni gazdaságok rendszerét... A földreformot fenn kell tartani, de ugyanakkor mindent el kell követni, hogy a teljes megélhetést nem nyújtó törpebirtokokat szabad értékesítés útján felszámoljuk...”

szükségességét. De ahogyan ezekben a napokban az elmúlt évek termelőszövetkezeti politikájáról beszéltek, azzal olyan helyzetet idéztek elő, amelyben a termelőszövetkezetek fennmaradása és további működése szinte lehetetlenné vált. Szerintük a parasztpolitikában elkövetett összes hibák — törvénytelen tagosítások, a fokozódó gazdasági terhek stb. — végső soron a termelőszövetkezetek létezéséből fakadtak. Ezzel a hazug propagandával sikerült a parasztságnak egy részét szembefordítani a termelőszövetkezetekkel, és dezorganizálni magát a termelőszövetkezeti tagságot is.

November elején már nyíltan termelőszövetkezetellenes cikkek jelentek meg. Pl. Az „Új Zala” november 1-i számának „Egy boldoggátett parasztcsalád története” c. cikke szerint a termelőszövetkezeti tagok nyomorban élnek, a november 4-i szám egyik cikkének címe pedig „Elég volt belőle” — már mint a termelőszövetkezetekből. Ugyancsak november 1-én jelent meg Széphalmi Dénes cikke: „Gondolatok a mezőgazdasági életünk átalakításához” címmel, amely látszólag még nem veti el a szövetkezeti mozgalmat, ha a jövőben „önsegély alapra épül”, de végső következtetésként megállapítja: „A szövetkezés, az ismeretlen útkeresés nem is a legfontosabb dolog most.” Vajon miért ez az óvatos fogalmazás? Azért, mert az ellenforradalom érezte, hogy még nincs elég ereje, a tsz-paraszság igen tekintélyes része pedig védte vagyonát, védte szövetkezetét, tehát még nem lett volna tanácsos nyílt kártyával játszani. De a tendencia világos: „A magyar mezőgazdaság általános felemelésének módja még erősen vitatott, eldöntetlen”, és szerintük — mint a cikk mondja — az az egy biztos, „hogy a szovjet rendszerű kolhozokkal (értsd: termelőszövetkezetekkel — P. I.) irányított termelés súlyos kudarcba fulladt.”¹³⁸

Ott, ahol az ellenforradalom nyeregben érezte magát, természetesen minden kertelés nélkül kimondta a termelőszövetkezeti mozgalom teljes felszámolását. Győrben a megalakult Független Kisgazdapárt 1956. október 31-én kiadott 1. számú körlevelében a következő programpontok olvashatók: „A polgári életforma és feltétlen magántulajdon elvén áll. Harcol a parasztegység megvalósításáért. Feltétlen híve a magángazdálkodásnak. Csak kifejezett önkézdemenyezésre és főleg beszerzésre és értékesítésre legyen engedélyezve önkéntes társulás, de csak akkor, ha ez a társulás a tagok előnyét biztosítja. A kollektív gazdálkodás és tagosítás erőszakos bevezetése következtében ért sérelmekért és anyagi károsodásért teljes kártalanítást követel.”¹³⁹

Az ellenforradalom természetesen nem elégedett meg propagandával. A termelőszövetkezetek felbomlását elsősorban „törvényes keretek” között, a tsz-közgyűlés beleegyezésével, illetve a feloszlatast kimondó határozat kiérősakolásával igyekeztek elérni. Ezt az adott időszakban több körülmény is megkönnyítette számukra. A termelőszövetkezetellenes propaganda következtében, amit elősegítettek a termelőszövetkezeti politika hibái és a gazdasági nehézségek, már október 23-a előtt számos termelőszövetkezet felbomlás előtt állt. Erről képet ad a Termelőszövetkezeti Főosztály szeptember 15-i jelentése, amely mintegy 150 termelőszövetkezet felbomlási szándékáról tájékoztat.¹⁴⁰

Az ellenforradalom elsősorban ezekre a termelőszövetkezetekre vetette ki hálóját. Arra törekedtek, hogy a gyorsan összehívott és az ellenforradalmi céloknak megfelelően előkészített közgyűlésen a tagság maga mondja ki a feloszlást. Igen fontosnak tartották, hogy még „az események napjaiban”, a

¹³⁸ Új Zala. 1956. nov. 1.

¹³⁹ Ellenforradalom támadása Győr megyében. Bpest, Kossuth Kiadó. 1958. 57. l.

¹⁴⁰ Termelőszövetkezeti Főosztály 1956. szept. 15-i jelentése. FM rendezetlen.

„felizgatott kedélyek” idején üljön össze és határozzon a közgyűlés. Részben már ez maga is biztosíték volt arra, hogy a tsz. tagságának egy része feltétlenül a feloszlás mellett lesz. A „forradalmi bizottságok” viszonylag rövid határidőt szabtak a közgyűlések megtartására. Így pl. a Veszprém megyei Forradalmi Tanács határozata értelmében 10 napon belül kötelesek a „termelőszövetkezetek dönteni saját sorsukról”.¹⁴¹

A megyei „forradalmi bizottságok” által hozott határozatok általában azt is kimondták, hogy a termelőszövetkezeti tagság 80, vagy legalább 70%-ának a szavazata szükséges ahhoz, hogy kimondhassák a szövetkezetek felbomlását. De ez csak elvben, papíron volt így: a valóság azt mutatja, hogy — a külső nyomás ellenére — legtöbb esetben nemhogy a termelőszövetkezeti tagság 70–80%-ának szavazata nélkül, hanem a tagság felének távollétében is kimondták a termelőszövetkezet feloszlását.¹⁴²

Sok helyen, főleg Békés megyében számos község „forradalmi” követeléseai között ott találjuk „az egyéni gazdaságok alapján felépülő parasztpolitika” jelszavát. Ennek alapján a megyében számos tsz. mondta ki feloszlását. Bél-megyer község „Forradalmi Tanácsának október 30-án megtartott ülésén ezen az alapon a következő termelőszövetkezetek küldöttsége jelentette be a feloszlást: Rákóczi, Tánicsics, József Attila, Vörös Október, Kossuth, Új Élet, Béke, Petőfi és Dózsa tsz.”¹⁴³

A tsz-ek feloszlását gyorsította az is, hogy a tsz-tagok előtt rózsás képet festettek az egyéni gazdaságok jövőjéről. Számos falu — Somogy, Hajdú-Bihar, Békés stb. megyében — felvette követeléseik közé a kilépő tsz-tagok állami támogatását is. A feloszló tsz-ek is állami hitelt követeltek. Hajdú-Bihar megye egyik tsz.-ének követeléseai között ez található: „A kilépő tsz-tagok és egyéni dolgozó parasztoknak az állam a legmesszebbmenő segítséget adja meg (hitel, gép, felszerelés), hogy a gazdálkodást zavartalanul kezdhesse meg.”¹⁴⁴

A termelőszövetkezetek feloszlásában nagy szerepet játszott az erőszak. Az ország több helységében ha kellett, fegyveres kényszerrel alkalmazva mondtatták ki a közgyűléssel a feloszlást. Csongrád megyében, Maroslellén a Kossuth tsz. közgyűlésén, továbbá a Haladás, Új Élet, Dózsa tsz.-nél is fegyveresek jelentek meg és közölték azok feloszlását. Kijelentették, hogy az ország más területén már mindenütt feloszlatták a termelőszövetkezeteket, „még csak ti vagytok itt”. Maroslellén, engedve a fegyveres erőszaknak, minden termelőszövetkezet feloszlott.¹⁴⁵

Ugyancsak fegyveresen kényszerítették feloszlásra a Békés megyei Pusztaföldvár község Alkotmány tsz.-t,¹⁴⁶ a mezőszemerei Új Élet tsz.-t,¹⁴⁷ a vági termelőszövetkezetet,¹⁴⁸ a kengyeli termelőszövetkezetet¹⁴⁹ stb.

¹⁴¹ Veszprém megyei Hírlap, 1956. nov. 1.

¹⁴² PI Archivum. E. Gy. C. A tiszafüredi járási pártelnökség. 1957. jan. 12-én tartott aktívájának jegyzőkönyve.

¹⁴³ PI Archivum. E. Gy. C/IV/49. József Attila tsz. közgyűlésének jegyzőkönyve.

¹⁴⁴ Ellenforradalmi tevékenység Hajdú-Biharban, Debrecen. 1957. 40. 1.

¹⁴⁵ PI Archivum. E. Gy. B/XIII/20. Visszaemlékezés Maroslellén történetekre.

¹⁴⁶ PI Archivum. E. Gy. C/XII. Az ellenforradalmi eseményeket felmérő bizottság által készült jegyzőkönyv.

¹⁴⁷ Népszabadság, 1957. jan. 22-i sz.

¹⁴⁸ PI Archivum. E. Gy. B/II/1. Visszaemlékezés.

¹⁴⁹ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megye jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

A Veszprém megyei ellenforradalomról kiadott „Fehér könyv” állapítja meg a tsz.-ek feloszlásáról: „A megyében a szövetkezeteknek jelentős része úgy oszlott fel, hogy fegyveres ellenforradalmi elemek fenyegették meg a szövetkezetet, vagy éppen úgy, hogy a közgyűlést befolyásolták fegyveres jelenlétükkel.”

Az ellenforradalom nem riadt vissza az erőszak egyéb módszereitől, a termelőszövetkezetek vagyonának felgyújtásától, a termelőszövetkezeti tagok bántalmazásától, meggyilkolásától sem. Ezekben a napokban a vörös zászlók, a tanácsi és pártiratok magasra csapó lángjai mellett a termelőszövetkezetek felgyújtott szalma- és takarmánykazainak lángjától piroslott az ég alja. A termelőszövetkezetek elpusztult vagyonának igen tekintélyes része lángok martaléka lett. Nógrád megyében a 400 ezer forintot kitevő tsz.-kárból több mint 270 ezer forint volt a tűzkár.¹⁵⁰ Zalaegerszegen a Béke termelőszövetkezetnek 140 ezer Ft. értékű 2900 q szénáját gyújtották fel.¹⁵¹

A rengeteg gyújtogatás közül csak néhányat sorolunk fel: Pániban az Alkotmány tsz. szalmakazlát, Tázlár községben a Vörös Csepel tsz. 250 q szénáját, Bakonyszentlászlón a tsz. szalmakazlát, Jászfényszaruin a Lenin tsz. szalmáját, Töttös községben ugyancsak a tsz. szalmakazlát, hasonlóan az értényi tsz.-ét is, valamint a vere-segyházi Szabadság tsz. 700 q szénáját gyújtották fel az ellenforradalmi banditák.

Természetesen ezek a gyújtogatások is az erőszak eszközeként jártultak hozzá a tsz.-ek felbomlásához. Tolnai Imre 32 holdas kulák, Polacsák Ernő 34 holdas kulák és Keszler Gyula 1956. október 25-én éjjel felgyújtották a „Nagykónyi Alkotmány TSZ.” szérüskertjét. A bírósági ítélet többek között megállapítja, hogy a „Nagykónyi Alkotmány TSZ. tagsága között a tüzesetig a bomlás jelei még nem voltak észlelhetők. A gyújtogatás napján is a tagság este 22 óráig dolgozott kollektíve kinn a földeken. Ezt követően azonban a tagok a kollektív munkában való részvételt megtagadták azzal az indoklással, hogy további gyújtogatástól kell tartaniok, sőt attól is, hogy őket magukat megtámadják, majd pedig a tsz. rövidesen feloszlott . . .”¹⁵² Több helyen galád módon meggyilkolták, vagy súlyosan bántalmazták a termelőszövetkezetek vezetőit, sőt számos esetben egyszerű tagjait is. Így többek között az iharosberényi „Üttörő” termelőszövetkezet elnökét, Penczinger elvtársat agyonlőtték,¹⁵³ Bene Mihályt, a szentmártonkátai „Dózsa” tsz. tagját október 27-én lakásán megtámadták és kútba fojtották. Garló Józsefet, a kakucsi Lenin tsz. párttitkárát október 28-án lakásán meggyilkolták.¹⁵⁴ Lajosmizsén a Sallai termelőszövetkezet párttitkára az ellenforradalom áldozatául esett.¹⁵⁵ Ugyancsak Lajosmizsén megverték a Petőfi tsz. elnökét.¹⁵⁶ Csengődön megtámadták az „Új Élet” tsz. tagjait és súlyosan megsebesítették Kenyeres, Vámos és

¹⁵⁰ Kimutatás megküldése a termelőszövetkezetekben keletkezett károkról. FM. rendezetlen.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Pécsi mb. B. I. 1022/1957.

¹⁵³ A Termelőszövetkezeti Főosztály 1956. nov. 19-i tájékoztatója a tsz.-ek helyzetéről. FM. rendezetlen.

¹⁵⁴ „Magyarországi ellenforradalom 1956. okt. 23.—nov. 4.” c. kiállítás.

¹⁵⁵ PI Archivum. E. Gy. B/XVI/1. Bács-Kiskun megye MSZMP IB. jelentése az ellenforradalmi eseményekről.

¹⁵⁶ Uo.

Horváth tsz. tagokat.¹⁵⁷ Szentpéterurón a börtönből szökött Molnár György szadista brigádjával sorra járta a termelőszövetkezet tagjait és meggyérték Herczeg István, Pajzs László, Eke János, Nagy István, Mészáros János tsz.-tagokat, Boldizsár László tsz.-tag felesége, aki 6 hónapos terhes volt, a verés következtében abortált.¹⁵⁸

A felosztással egyidejűleg megkezdtek a termelőszövetkezeti földek felosztását. Ennek első állomása a „forradalmi bizottságok” által az 1956-os tagosítások azonnali megszüntetéséről hozott határozat volt, amelynek végrehajtása mintegy 1000—1100 termelőszövetkezet azonnali felbomlasztásával járt.¹⁵⁹

Jásztelken a „forradalmi tanács” engedélyezte a termelőszövetkezetek földjén az önkéntes földfoglalást.¹⁶⁰ Borsodban Lacacsekén és Cigándon a „munkástanács” vezetésével karózták ki a termelőszövetkezetek tábláit.¹⁶¹ Magyarcsanádiban november 2-án a „nemzeti bizottság” maga szólította fel a lakosságot, hogy a termelőszövetkezetekbe tagosított földekre igényt tartók igényeiket jelentsék be, az igényelt földeket foglalják el és munkálják meg.¹⁶² A Heves megyei Újlőrincfalván a munkástanács kidoboltatta, hogy az öreg határban a földek szétmérését megkezdik.¹⁶³ Hasonló sorsra jutott a tsz. földje Kocsordon¹⁶⁴ és Pusztamonostoron is.¹⁶⁵

Valósággal ostromolt vár képét mutatták ezekben a napokban a termelőszövetkezetek. Ebek harmincadjára jutott a szövetkezetek vagyona, felszerelése. Az ellenforradalom napjaiban szinte alig volt olyan hely, ahol ne nyúltak volna hozzá a hosszú, verejtékes munkával megszerzett tsz. vagyonhoz. Az ellenforradalom által teremtett légkörben és a harácsolás szenvedélyétől hajtva itt-ott maguk a termelőszövetkezeti tagok hurcolták szét a tsz. mozdítható tárgyait, állatait. Főleg azonban a termelőszövetkezetek mindenre elszánt ellenségei és a zavarosban halászhók — a különféle „forradalmi bizottságok” tudtával és nem egy esetben ezek intézkedései alapján — herdálták, lopták és hurcolták el a termelőszövetkezetek vagyonát „kártalanítás”, „saját tulajdon” vagy egyéb „jogcímen”.

Tiszaszentimrén a „forradalmi tanács” határozatot hozott a kulákok kártalanítására, ennek értelmében Varga László kuláknak visszaadták a „Fehér Imre” tsz. székházat, és 50 ezer Ft használati díjat állapítottak meg, amelyből 15 ezer Ft-ot a tsz.-tól azonnal behajtottak. Mester Dániel és H. Vigh Lajos kulák több társával egy-egy pár lovat, szerszámot, terményt és más értékes ingóságot vitt el azon a jogcímen, hogy az valamikor az övék volt. Tagosított szőlőjükért „kártalanítás” fejében a termelőszövetkezetből 31 hl bort vittek el,

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ PI Archivum. E. Gy. B/B/XI/1. Az ellenforradalom nyílt és burkolt tevékenysége Zalában.

¹⁵⁹ Az 1956 szeptemberben végrehajtott tagosítások száma a Termelőszövetkezeti Főosztály 1956. nov. 15-i jelentése szerint 1137 volt. FM rendezetlen.

¹⁶⁰ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megye jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

¹⁶¹ PI Archivum. E. Gy. B/XVII/1. „Emlékezzetek” c. kézirat.

¹⁶² PI Archivum. E. Gy. C/IV/1. Jegyzőkönyv nov. 2-án tartott ülésről.

¹⁶³ PI Archivum. E. Gy. C/IV/1. Jegyzőkönyv 1956. okt. 28-i munkástanácsülésről.

¹⁶⁴ PI Archivum. E. Gy. B/XVI/1. Szabolcs-Szatmár megyei jelentés.

¹⁶⁵ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/1. Szolnok megye jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

és azt maguk között szétosztották.¹⁶⁶ Zalában a kacorlaci Nemzeti Bizottság a termelészövetkezeti tagság megkérdése nélkül osztotta szét a tsz. vagyonát a kulákoknak és kitelepítetteknek.¹⁶⁷

Francia Kis Károly 43 holdas és Tassi Imre 66 holdas kulákok a kecskeméti „Dózsa TSZ.”-ben levő földjüket erőszakkal birtokba vették, volt gazdasági épületeikből az ott lakó tsz. tagokat kiköltöztették — Francia Kis 14 q búzát, 10 q árpát, 19 q csövestengerit, Tassi Imre pedig 20 q búzát, 10 q árpát, 10 q kukoricát vitt el haszonbér fejében, továbbá elvittek egyes gazdasági eszközöket is. Francia Kis emellett még 26—28 ezer Ft-ot is követelt — állapítja meg a kecskeméti megyei bíróság ítélete.¹⁶⁸

A „volt tulajdonosok” „hivatalosan” szerezték vissza régi épületeiket, darálóikat és egyéb, jelentős értéket képviselő felszereléseiket. Több helyen azonban félretéve minden „hivatalos” látszatot, fegyveresen jelentek meg és „mindent vissza” felkiáltással követelték vissza vagyonukat.

Lábadona Béke tsz.-ből Fodor Lajos kulák jogtalanul elhurcolt 5 szarvasmarhát, 5 anyakocát és több más állatot meg felszerelést 68 ezer Ft értékben,¹⁶⁹ Gyulaváron Bálint András kulák a „Felszabadítók hagyatéka” tsz.-ből 100 juh visszaadását követelte. Erdődi Ferenc pedig a tsz. legjobb táblájából akarta 60 hold földjét kihasítani.¹⁷⁰ A bezerédi termelészövetkezetben két kitelepített kulák jelent meg és 8 szarvasmarhát vitt el.¹⁷¹ Nagy György kulák október 31-én felkereste az alattányi Vörös Csillag tsz.-t, ahol 5000, majd a Petőfi tsz.-t, ahol 2000 és végül a községi tanácsot, ahol 4620 Ft-ot vett fel kártalanítás címén.¹⁷²

Somogyudvarhelyen a „forradalmi” szervek felbecsülték a tsz. vagyonát és a községben élő kulákoknak átadtak a tsz. vagyonából mintegy 100 ezer forint értéket.¹⁷³ Hasonló sorsra jutott Zalában a petrikeresztúri termelészövetkezet állatállománya is.¹⁷⁴

Az állatállomány eltulajdonításáról két megyének az adatait ismertetjük. Fejér megyében a termelészövetkezetekből 544 lovat, 705 szarvasmarhát, 1297 sertést, 290 juhot, Tolna megyében 1323 lovat, 3295 szarvasmarhát, 7341 sertést, 1558 juhot vittek el az ellenforradalom alatt.¹⁷⁵

Emellett egyrészt a tsz. tagok, másrészt a falu különféle ragadós kezű elemei lassanként minden elmozdítható vagy felhasználható tárgyat eltulajdonítottak. Kezdetét vette a termelészövetkezetek általános kifosztása az ország egész területén.¹⁷⁶

¹⁶⁶ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/1. Szolnok megye jelentése az ellenforradalmi tevékenységről.

¹⁶⁷ PI Archivum. E. Gy. B/IX/1. Az ellenforradalom nyílt és burkolt támadása Zalában.

¹⁶⁸ Kecskeméti mb. B/1084/1957.

¹⁶⁹ PI Archivum. E. Gy. B/VII/8. Nagyatádi járás jelentése.

¹⁷⁰ PI Archivum. E. Gy. B/XII/13. B. I. visszaemlékezése.

¹⁷¹ PI Archivum. E. Gy. B/IX/1. Az ellenforradalom nyílt és burkolt tevékenysége Zalában.

¹⁷² PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Pest megye jelentése az ellenforradalomról.

¹⁷³ Ellenforradalom Somogyban. 1957. Kaposvár 69. l.

¹⁷⁴ PI Archivum. E. Gy. B/IX/1. Az ellenforradalom nyílt és burkolt tevékenysége Zalában.

¹⁷⁵ Jelentés a Szövetkezeti Főosztály 1956. nov. 4. óta végzett munkájáról. FM rendezetlen.

¹⁷⁶ Erre vonatkozóan lásd: Jelentés az ellenforradalmi tevékenység következtében keletkezett károkról. FM Archivuma.

Ezek, az ország különböző területeiről származó adatok mutatják az ellenforradalom időszakában a tsz.-eket ért károk nagyságát. A legnagyobb károsodás a termelőszövetkezetek állatállományát, a takarmányalapot és a közös gazdaság folyamatos fenntartására tartalékolt üzemi alapokat érte. Országosan a termelőszövetkezetek felbomlásából keletkezett károk összege (ennek nagyrésze bírói eljárás után visszatérült) meghaladja az 1 milliárd forintot; csupán a gyűjtőgatásokból stb. keletkezett kár 30 és félmillió forintra tehető.¹⁷⁷ Mindez természetesen alapjaiban rendítette meg és jelentősen visszavetette a megmaradt és újjáalakult termelőszövetkezetek fejlődését.

Az ellenforradalmárok még decemberben is minden eszközt felhasználtak olyan határozatok meghozatala és végrehajtása érdekében, amelyek lehetővé teszik a tsz.-ek felbomlasztását vagy legalábbis hátrányosabb helyzetbe kerülését. Az ellenforradalmárok meg akarták akadályozni, hogy a falu megnyugodjék, továbbra is fenn akarták tartani az anarchikus állapotokat, ellentéteket akartak szítani az egyénileg dolgozó és tsz. parasztok között, minden elképzelhető módon gyorsítani akarták a tsz.-ek felbomlását, meggátolni a forradalmi erők tömörülését, a megmaradt tsz.-ek megszilárdulását.

Néhány fontosabb adat a tsz.-ek feloszlásának méreteiről: 1956. szeptember 30-án 3907 tsz. volt az országban. 1956. december elejéig feloszlott a tsz.-ek 56%-a,¹⁷⁸ 1957. január 1-ig pedig 62%-a. 1957. január 1 után a tsz.-ek feloszlása megszűnik — január 15-ig csak 1% bomlott fel. Összesen tehát a tsz.-ek 63%-a bomlott fel — de már január 15-ig 500 tsz. újjá is alakult.¹⁷⁹ 1957. február 23-ig 880 tsz. alakult újjá, és így a megmaradt szövetkezetekkel együtt a tsz.-ek száma elérte a 2300-at.¹⁸⁰

Az elmondottak egyrészt azt bizonyítják, hogy a tsz.-ek felbomlása arra az időszakra esik, amikor az ellenforradalom szinte minden gátlás nélkül fejthette ki tsz.-ellenes tevékenységét, másrészt azt is mutatják, hogy az ellenforradalom fokozatos visszaszorításával a tsz.-ek felbomlása, illetve felbomlasztása megszűnik és a feloszlott tsz.-ek gyorsan újjáalakulnak. Mindez azt igazolja, hogy a tsz.-ek felbomlásának fő oka nem a tsz.-mozgalomnak a „magyar viszonyoktól idegen” voltában, hanem az ellenforradalom tevékenységében keresendő. Ezt támasztja alá a tsz.-ek megyénkénti feloszlásáról közölt statisztika is, amely szerint a legtöbb tsz. a Dunántúlon bomlott fel — Baranyában 81,6, Győr-Sopronban 60,8, Somogyban 89,3, Tolnában 63,9, Vasban 71,4, Zalában 71,3%,¹⁸¹ — ahol a legerősebb volt az ellenforradalom előretörése. Nem véletlen, hogy legtöbb termelőszövetkezet éppen Somogyban bomlott fel.

¹⁷⁷ Jelentés a Szövetkezeti Főosztály 1956. nov. 4-e óta végzett munkájáról. FM. rendezetlen.

¹⁷⁸ Fontosabb adatok az 1956 október–decemberi időszakról. KSH. Budapest, 1957.

¹⁷⁹ Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése. FM rendezetlen.

¹⁸⁰ Termelőszövetkezeti Főosztály jelentése. FM Rendezetlen. A termelőszövetkezetek további fejlődéséről lásd Tömpe István sajtótájékoztatója. Népszabadság, 1958. jun. 11; Kádár János elvtárs nyilatkozata a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődéséről. Népszabadság 1959. ápr. 4. A kormány szóvivője nyilatkozott „a termelőszövetkezeti mozgalomról”. Népszabadság 1959. ápr. 11. *Keserű János*: Termelőszövetkezeti mozgalmunk újabb fejlődése. Társadalmi Szemle, 1959 ápr.; A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1960. febr. 12-i ülése. Közlemény a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődéséről és a termelőszövetkezetek megszilárdulásáról. Népszabadság, 1960. febr. 14. Losonczy Pál és Fehér Lajos beszédei az országgyűlés 1960. dec. 8-i ülésén. Népszabadság 1960. dec. 9.

¹⁸¹ Központi Statisztikai Hivatal jelentése. Bpest. 1957.

A „Somogyi összegezés” vitájának és a Somogy megyei Forradalmi Tanács aktivitásának a valóságban lemérhető következményei mutatkoznak ebben.

Összegezve az előzőkben elmondottakat, megállapítható, hogy az ellenforradalomnak a termelőszövetkezetek ellen irányuló eszeveszett támadása: a termelőszövetkezetek feloszlátását célzó propaganda, a termelőszövetkezeti tagok megfélemlítése és bántalmazása igen sok termelőszövetkezet erőszakos szétzavarása, vagyonuk eltulajdonítása, földjeik szétosztása a termelőszövetkezeti mozgalomnak óriási károkat okozott ugyan, de azt megsemmisíteni nem tudta. Az októberi ellenforradalom, habár falun a párt szétverésén túl elsősorban a szocialista szektor ellen irányult, csak részleges eredményeket tudott elérni. Ez és az azóta elért eredmények mindennél jobban bizonyítják, hogy a mezőgazdaság szocialista formái kitéphetetlen gyökereket vertek a dolgozó parasztság körében.

*

Az előzőkben elmondottak bizonyítják, hogy az ellenforradalmat falun is nagyrészt külső segítséggel szervezték meg és robbantották ki. Összefoglalóan megállapítható, hogy az ellenforradalom alatt létrejött és államhatalmi funkciókat gyakorló „forradalmi bizottságokban”, nemzetőrségekben és egyéb „forradalmi szervezetekben” — ha voltak is bennük becsületes elemek — a vezetőszerep mindenütt a kulákok, volt horthysta tisztek, csendőrök, börtönből szabadult bűnözők és ezekhez hasonló személyek kezébe került.

Az ellenforradalmárok kihasználva az elmúlt évek során elkövetett hibákat, támaszkodva a revizionista és ellenforradalmi propaganda hatása alá került elemekre, döntő támadást indítottak a szocializmus alappillérei ellen. Néhány nap leforgása alatt nagyon sok helyen megkísérelték szétverni az egész dolgozó nép által demokratikusan megválasztott tanácsokat, megszűntnek nyilvánították a pártot, megkezdték a kommunistáknak és a haladó embereknek legvadabb üldözését, legyilkolását. Végső rohamra indultak a termelőszövetkezetek ellen és mindazon intézmények, létesítmények és intézkedések ellen, amelyeket népi demokratikus államunk a dolgozó nép érdekében hozott létre, illetve bocsátott ki.

Az ellenforradalom azonban nemcsak a szocializmus vívmányai ellen támadott. Éppen falun mutatkozott meg legvilágosabban, hogy a „tiszta demokrácia” álarcában tetszelgő ellenforradalom nemcsak a szocialista forradalom eredményeit akarta megsemmisíteni, hanem — és ez éppen a földkérdésben mutatkozott meg a legleplezetlenebbül — még a népi demokratikus forradalom polgári demokratikus vívmányait is. Október „forradalmat” jelentett volna a kulákok, volt nagybirtokosok, tőkések számára —, de nem a munkásosztály, a dolgozó parasztság számára.

Vajon mit kapott volna a dolgozó parasztság, ha felülkerekedik az ellenforradalom? Az előzőkben kifejtettek választ adnak erre is: rövid időn belül ismét a 3 millió koldus Magyarországnál tartottunk volna. Vagy talán nem erre mutatnak Mindszenty József bíboros hercegprímás „őeminenciájának” november 3-án este elmondott emlékezetes szavai: „Jogállamban élő, osztály nélküli társadalom, a demokratikus vívmányokat fejlesztő, a szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján álló, (az én kiemelésem — P. I.) kizárólag kultúrnacionalista szellemű nemzet és ország akarunk lenni.”¹⁸² Ez a ködbe burkolt, félrevezető és megtévesztésnek szánt

¹⁸² Szged Népe, 1956. nov. 4

mondat minden agyafúrtsága ellenére is világosságot derített e helyzetet még félreismerő vagy félremagyarázó parasztok fejében.

De gondoskodott Mindszenty arról is, hogy némileg mégis megértesse híveivel, hogy mit ért ő mindezek alatt. Hogyan is értelmezte a „helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdont”? Íme: „Azt a magyar nép természetesen találja, hogy nagymúltú és nagyértékű intézményeinkről gondoskodni kell. Ugyanilyen minőségben továbbá megemlítem az ország 6 és félmillió hívőjének tájékoztatására, hogy a bukott rendszer erőszakának és csalárdságának minden nyomát egyházi vonalon felszámoljuk. Ez nálunk ősi hit- és erkölcstanból és az egyházzal egyidős jogszabályokból önként adódik.”¹⁸³

A Mindszenty részéről „természetesnek” vélt és „tájékoztatásra” szánt szavak a dolgozó parasztság tömegeit ébresztették annak tudatára, hogy az „ősi hit- és erkölcstan” alapján, ősi „jogszabályokra” hivatkozva akarják megfosztani földjétől, akarják visszataszítani az ezeréves nincstelenségbe és nyomorba. Vagy mi mást jelentene a Tolna megyei Kajdacs község tanácsházának falára november 4-ére virradó éjszakán felírt mondat: „Földet vissza nem adunk!”¹⁸⁴ A parasztság megértette a bíboros szózatát és tettei a napnál is világosabban bizonyították, hogy nem kér a klérus magyarországi helytartójának „csalhatatlan” ígéreiből. De nemcsak Mindszenty szavai hatottak kijózanítóan dolgozó parasztságunkra, hanem mindaz, ami az ellenforradalom rövid tobzódása idején falun történt.

Dolgozó parasztságunk jól látta, hogy falun kik az események mozgatói, kikből áll, mit akar, mit cselekszik a „forradalmi bizottság”. Szemei előtt játszódtak le azok az események, amelyek során a „tisza demokrácia”, a „nemzeti egység”, „parasztegység”, „osztálybéke”¹⁸⁵ stb. jelszavaival akarták szétzavarni, vagy zavarták szét a termelőszövetkezeteket, dobták utcára a falu dolgozó parasztsága által választott és megbecsült tanácsstagokat. Jól, nagyon jól látták, hogy az ellenforradalom szülte különféle szervezetek és pártok létrejötte után hogyan törnek előre a falu volt kizsákmányolói és hogyan lesznek ismét máról holnapra nincstelen, földnélküli agrárproletárrá a termelőszövetkezetekbe tömörült parasztok.

Nem, ebből nem kért a parasztság! Az események bizonyítják, hogy dolgozó parasztságunk nem támogatta az ellenforradalmat, s ezen az ellenforradalmárok minden mesterkedése sem tudott változtatni. Természetes, hogy kezdetben a falusi tömegek sem láttak tisztán. Az első napokban a demagóg propagandával, a csábító ígéretekkel, a hibák kijavítása ürügyén összeállított követelésekkel a dolgozó parasztság egy részét is sikerült megtéveszteni, befolyásolni. Nem is beszélve arról, hogy mindezeknek a cselfogásoknak a háttérében ott álltak az ellenforradalom fegyveres erői. Így vált lehetségessé, hogy falvakban és mezővárosokban az ellenforradalom átmenetileg magához ragadhatta a hatalmat. Csak a „forradalmi bizottságok” megalakulása és tevékenysége értette meg a falu népével, hogy miről van szó.

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ PI Archivum. E. Gy. B/XIII/2. Visszaemlékezés.

¹⁸⁵ Kiss Sándor a Parasztszövetség volt igazgatója okt. 31-i rádióbeszédében kijelentette: „Nincs többé szegény és gazdagparaszt. Tíz év után mindenki szegényparaszttá vált ebben az országban. Ezt a szót hogy kulák... örökre kitörölte a magyarság szótárából... A mi legnagyobb erőnk a parasztegység... A Magyar Parasztszövetség nevében kibontjuk a parasztegység zászlaját...” (Kis Újság, 1956. nov. 1.)

A dolgozó parasztságot ezek után nem is sikerült felhasználni semmiféle ellenforradalmi akcióban. Többségében tartózkodott mindenféle ellenforradalmi megnyilvánulástól. Ez a magatartás azonban az adott időszakban állásfoglalás volt, — állásfoglalás a tőkés, földesúri rendszer visszaállításával szemben, de ugyanakkor az elkövetett hibák ellen is.

A parasztság álláspontját azonban nem lehet úgy megítélni, hogy semleges magatartást tanúsított a népi demokrácia és az ellenforradalom harcában. Pozitívan kell értékelni ezt a magatartást, mert csak a forradalmi erők dezorganizáltsága következtében nem válhatott ez aktív ellenállássá az ellenforradalommal szemben. A parasztság nem látta és nem is láthatta, hogy a Nagy Imre-féle „nemzeti kormány” politikája — amely első nyilatkozataiban a hibáktól mentes szocializmus felépítését tűzte zászlajára — azonos-e a falusi „forradalmi bizottságok” politikájával, vagy csupán túlkapásokról, kilengésekről van szó. Amikor pedig az események ellenforradalmi jellege nyilvánvalóvá vált, nem volt párt, amely felvilágosította volna a dolgozó parasztságot a történelekről, nem volt erő, amely egységbe kovácsolta, tömörítette és rohamra vezette volna az ellenforradalom ellen.

Ahol megvoltak az előfeltételei a dolgozó parasztság ellenállásának, ott a parasztság aktívan kivette részét az ellenforradalommal szembeni harcból. Ez elsősorban a tsz.-ek megvédésében nyilvánult meg. Ahol a tsz. tagsága továbbra is egységes maradt, ahol volt pártszervezet, voltak az eszméhez hű kommunisták, ott az ellenforradalmi támadás ellenállásra talált. Nem egy termelészövetkezeti kollektíva kényszerítette meghátrálásra az ellenforradalmárokat. Így pl. a Szolnok megyei Nagyivány község kommunistái összefogva a termelészövetkezet dolgozóival, megalakították a munkásőrséget a termelészövetkezet vagyonának megőrzésére. Lovasjárőrökkel őriztették a tsz. földjét. Fegyveres őrséget vigyázott a tsz. minden vagyonára. Erejükből még arra is tellett, hogy fegyveres őrséget állítsanak a szovjet emlékműhöz és segítséget nyújtsanak a járási pártbizottságnak is.¹⁸⁶ Az ukki „Új Élet” tsz. tagsága a termelészövetkezet felbomlasztására érkező tüntető tömeget a tsz. kapujában vasvillára támaszkodva várta, s így a tüntetők terve nem sikerült.¹⁸⁷ Hercegszántón a kommunisták vezetésével a dolgozók a rendőrség és határőrség segítségével a „forradalmi bizottságba” beválasztott egykori főjegyzőt lemondatták és a község elhagyására kényszerítették.¹⁸⁸ A Tolna megyei Bata községben a „Vörös Zászló” tsz. kommunistái megakadályozták a tsz. felbomlasztását, nemcsak saját szövetkezetüket védtek meg, de segítséget adtak a „Rákóczi” tsz.-nek is vagyonuk megvédésében.¹⁸⁹ Ugyancsak helytálltak a szarvasi kommunisták, a makói termelészövetkezetek dolgozói, a gyulavári „Felszabadítók Hagyatéka” tsz., a dánielmajori tsz., Belecska község tsz. parasztjai, a sarudi gépállomás és még számos más falu kommunistái és tsz. dolgozók. Ők nem egy esetben fegyverrel a kézben, életük kockáztatásával védték a tsz.-ek vagyonát. Megakadályozták a tsz.-ek felszerelésének szétgurcolását, állatállományának széthordását. Elzavarták a tsz.-ek földjéről az „új földfoglalókat”.¹⁹⁰ Ugyanakkor nem szabad lebecsülni igen sok egyénileg

¹⁸⁶ PI Archivum. E. Gy. B/XIV/2. Szolnok megye jelentése az ellenforradalom tevékenységéről.

¹⁸⁷ PI. Archivum E. Gy. B/III/1. Visszaemlékezés.

¹⁸⁸ PI. Archivum E. Gy. B/XIV/21. Ellenforradalmi tevékenységről szóló jelentés.

¹⁸⁹ PI. Archivum. E. Gy. B/VIII/14.

¹⁹⁰ Nem célja a tanulmánynak részletesen ismertetni a termelészövetkezeti parasztság hősiei helytállását a tsz.-ek megvédésében.

dolgozó paraszt helytállását sem. Hány kommunista, tsz. tag köszönheti életét a falu egyszerű dolgozóinak. Az ellenforradalmárok által fenyegetetteket, üldözötteket bujtatták, rejtegették, segítették a menekülésben, figyelmeztették őket a veszélyre, és nem egy esetben a dolgozó parasztok fellépése mentette meg őket az ellenforradalmi lincseléstől.

Nem véletlen, hogy az ellenforradalmárok e napokban többször felvetették a kérdést: „hol van a magyar parasztság?” Bizonygatják, hogy a „forradalmárok” a parasztságért is harcolnak, hogy a „forradalom a parasztságnak adott legtöbbet”. Majd türelmüket veszítve, felelősségre vonták a parasztságot, amiért távol marad a „forradalomtól”. „A parasztság az — írta a még nov. 24-én is ellenforradalmi Gyöngyösi Hírlap —, amelynek feje felett a sorsdöntő forradalmi napok közömbösen múlnak el... ebben a gigantikus harcban a parasztság néma, mint a sír, nem hallatja szavát.”¹⁹¹

Íme, az ellenforradalom kiállította a dolgozó parasztság erkölcsi bizonyítványát. A parasztság valóban némán, de nem közömbösen szemlélte a körülötte zajló eseményeket, és nem egy helyen lángolt fel a harc ezekben a napokban az ellenforradalom nyílt előretörésével szemben.

Végül is, hogy Mindszenty szavai nem válhattak valóra, hogy a „forradalmi bizottságok” tettei és intézkedései nem állandósulhattak, hogy a termelőszövetkezetekbe tömörült parasztság nem jutott ismét a 3 millió koldus sorsára, az főként annak köszönhető, hogy november 3-án megalakult a munkás-paraszt forradalmi kormány és kérte a testvéri szovjet csapatok segítségét, maga köré tömörítette a forradalmi erőket, hogy az ellenforradalom sötét erőit leverve, megtisztítsa az utat a szocialista Magyarország felépítéséhez. De köszönhető ez annak is, hogy a dolgozó parasztság az ellenforradalom időszakában hű maradt a népi demokratikus rendszerhez, legjobb erői pedig részt vettek az ellenforradalom fegyveres felszámolásában. A falusi ellenforradalmi események mindennél világosabban bizonyítják: teljesen hazug, alaptalan az ellenforradalomnak és a nyugati imperialista propagandának az az állítása, hogy a dolgozó nép támogatta az ellenforradalmat és tevékenyen részt vett volna az ellenforradalmi cselekményekben. Kétségtelen, hogy az ellenforradalomnak időlegesen sikerült befolyása alá keríteni a tömegek egy részét, de csak azért, mert az akkori pártvezetés által elkövetett hibák „kijavítójaként”, a szocializmus kisajátított és meghamisított jelszavaival lépett fel. Ahol az ellenforradalom álarc nélkül jelentkezett, ott nem tudott és nem tudhatott tömegbázist szerezni.

Az ellenforradalmi események és az azóta eltelt időszak választ adott mindazoknak — elsősorban az ellenforradalmároknak —, akik a dolgozó parasztság népi demokrácia, a szocializmus elleni magatartásában reménykedtek. A népi hatalom megvédéséért és megerősítéséért vívott harcban az egész dolgozó parasztság hű maradt szövetségéhez, a szocializmus ügyéért harcoló munkásosztályhoz, a Magyar Népköztársasághoz. Ennek világos bizonyítéka az a nagyarányú fejlődés, amely a parasztságnak a szocializmushoz, a népi demokráciához való viszonyában azóta bekövetkezett. A termelőszövetkezeti mozgalom az ellenforradalom óta óriási fejlődést tett meg. Néhány adat erre vonatkozóan: Az ellenforradalmat követő első évben a megmaradt termelőszövetkezetek megszilárdultak, 1958-ban pedig már megindult

¹⁹¹ Gyöngyösi Hírlap, 1956. nov. 24.

gyors fejlődésük. 1958 végén a szántóterület 29,4%-a tartozott a szocialista szektorhoz. Ez a szám 1959 tavaszán elérte a 49,1%-t és 1960 márciusában meghaladta a 70%-t.¹⁹² Jelenleg az országban 4500 tsz.-ben 865 ezer parasztember folytat nagyüzemi szocialista földművelést. Hat termelőszövetkezeti megyénk — Győr-Sopron, Szolnok, Fejér, Veszprém, Somogy és Heves —, 76 tsz. járásunk és 2700 tsz. községünk van.¹⁹³

A hatalmas eredmények a felszabadulás utáni időszaknak a dolgozó parasztságra gyakorolt pozitív hatásán kívül elsősorban abban lelik magyarázatukat, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt következetes marxista—leninista politikát folytatott. Miután a földesúri-burzsoá rendszer visszaállítása irányuló törekvések teljesen lelepleződtek a parasztság előtt, a megszilárdult pártnak sikerült leküzdenie az ellenség heves támadása és a revizionista nézetek nyomán keletkezett jobboldali megalkuvás maradványait is, amely a falu szocialista átalakításának legfőbb gátja volt. Ugyanakkor a párt felszámolta a szektás, dogmatikus hibákat is — a paraszti tömegekkel szembeni bizalmatlanságot és ezzel párosult kishitűséget.

A parasztság az elmúlt időszakban meggyőződött arról, hogy a párt politikája az ő javát szolgálja, hogy ez a politika a dolgozó parasztok iránti bizalomra épült. Ezt a falu milliói bizalommal viszonozták. „Ez a kölcsönös bizalom a termelőszövetkezeti mozgalom eredményeinek, de további és teljes győzelmének is legfőbb alapja” — állapította meg Kádár elvtárs. A párt helyes politikája mellett a béke és szocializmus erőinek nemzetközi méretekben elért új eredményei meggyőzték a parasztságot arról, hogy az ő számára is egyedüli út a szocializmus. Ez a magyarázata annak, hogy az ellenforradalom után 1959 novemberében megtartott MSZMP VII. kongresszusa célul tűzhette ki, hogy a legközelebbi években befejezzük hazánkban a szocializmus alapjainak lerakását. S az 1960-ban elért eredmények tették lehetővé, hogy az 1960. dec. 7., 8. és 9-én lezajlott országgyűlés a párt és a kormány javaslata alapján elfogadta és határozattá emelte a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a közeljövőben történő befejezését. „Az országgyűlés helyesli a kormánynak azt az elhatározását — állapítja meg a határozat —, hogy a tél folyamán a termelőszövetkezet győzelemrejutásával lényegében fejezzük be a mezőgazdaság szocialista átalakítását.”¹⁹⁴

PINTÉR ISTVÁN

КОНТРРЕВОЛЮЦИЯ 1956 Г. В ДЕРЕВНЕ

Резюме

Введением статья анализирует огромное развитие, происшедшее в сельском хозяйстве и в жизни трудящегося крестьянства Венгрии после освобождения. Наряду с тем она показывает тяжелые ошибки, допущенные партийным руководством Ракоши в аграрной политике. Этими ошибками и законным крестьянским недовольством, наставшим вследствие ошибок, хотела воспользоваться контрреволюционная и руководимая Имре Надь ревизионистская пропаганда, чтобы противопоставить трудящееся крестьянство партии, народной демократии и использовать его как массовую базу для осуществления контрреволюционных целей. В дальнейшем статья, используя богатый материал документов доказывает, что недовольство трудящегося крестьянства не было направлено против существующего народно-демократического строя, против социалистического строительства, а против ошибок, допущенных тогдашним партийным руководством.

¹⁹² Népszabadság, 1960. febr. 14.

¹⁹³ Népszabadság, 1960. jan. 14.

¹⁹⁴ Népszabadság 1960. dec. 10.

В дальнейшем статья до подробностей показывает разгул контрреволюции в деревне, где направляемыми, руководителями контрреволюционных демонстраций и событий являлись, наряду с местными контрреволюционными силами, в первую очередь хлынувшие из городов контрреволюционные и хулиганские элементы. Члены возникших на основе «чистой демократии» контрреволюционных комитетов и национальных гвардий вышли прежде всего из креатур режима Хорти: кулаков, бывших хортистских офицеров, главных нотариусов, волостных начальников, членов фашистской партии «нылашов», бывших жандармов, не говоря уже об уголовниках. В их рядах можно находить местных представителей бывших политических партий, и в некоторых местах уже появились, а в отдельных случаях даже играли известную роль и бывшие помещики.

Под влиянием событий в Будапеште и на селе разворачивался белый террор, направленный в первую очередь против коммунистов, служащих советов, руководителей производственных сельскохозяйственных кооперативов, членов Управления государственной безопасности, но он не щадил даже верных народно-демократическому строю простых трудящихся крестьян. Местные органы народной демократии: советы, вооруженные силы были в течение некоторых дней разгромлены, вернее разоружены. Помещения партийных организаций были разрушены, их имущество растаскивалось, а сама партия была объявлена распущенной. В конце октября — начале ноября главный удар был направлен против производственных кооперативов. Их руководители были арестованы, их имущество растаскивалось, и из имущества производственных кооперативов удовлетворялись кулаки, бывшие помещики. Материальный ущерб, потерпленный производственными кооперативами превысил 1 миллиард форинтов. Вследствие наступления на кооперативы 63% производственных кооперативов разложились. Распад производственных кооперативов было самым большим там, где контрреволюционный террор свирепствовал самым диким образом.

Сельская контрреволюция стремилась еще с первых дней к восстановлению бывших отношений собственности. Кулаки, а в целом ряде мест и бывшие помещики требовали своих земель, сначала до 200, потом до 500 хольдов, в отдельных местах помещик требовал своего имущества в размере некоторых тысяч хольдов. Образовались новые комитеты «раздела земли» под руководством кулаков. Все это было увенчано выступлением по радио 3 ноября эстергомско примаса Йожефа Миндсенти, в котором он на основе «древней веры и морали» требовал всего имущества католической церкви.

Подавляющее большинство трудящегося крестьянства не приняло участия в контрреволюционных поступках. Где были налицо условия, прежде всего в производственных сельскохозяйственных кооперативах, оно оказало активное, в целом ряде случаев даже вооруженное сопротивление против контрреволюционных наступлений. Особенно отрезвительное влияние оказало выступление Миндсенти. Во все возрастающем числе сел был издан лозунг: «земли не дадим обратно». Образование революционного рабоче-крестьянского правительства, вооруженная помощь Советского Союза воспрепятствовали началу гражданской войны и, разгромив темные силы контрреволюции, очистили путь к строительству социалистической Венгрии. Верность венгерского крестьянства к народной демократии доказывается лучше всего прошедшими с тех времен годами, когда подавляющее большинство трудящегося крестьянства избрало социализм. В настоящее время более чем 74% сельского хозяйства принадлежит к социалистическому сектору.

И. ПИНТЕР

LA CONTRE-RÉVOLUTION DE 1956 A LA CAMPAGNE

Résumé

En guise de préambule l'étude analyse cette immense évolution qui se présente après la libération du pays en 1945 dans l'agriculture et dans la vie de la paysannerie travailleuse de la Hongrie. En outre, elle ne manque pas de souligner les erreurs que le parti dirigé par Mátyás Rákosi a commis aussi dans le domaine de la politique agraire. La propagande contre-révolutionnaire et révisionniste dirigée par Imre Nagy entendait profiter du juste mécontentement des paysans, né à la suite de ces mêmes erreurs, pour opposer la paysannerie travailleuse au parti, à la démocratie populaire et l'utiliser comme une base massive en vue de réaliser les objectifs de la contre-révolution. À la

faveur d'une riche documentation l'étude démontre par la suite que le mécontentement de la paysannerie ne se dirigeait pas contre le régime de démocratie populaire, ni contre l'édification du socialisme, mais bien contre les erreurs commises par la direction du parti d'alors.

L'étude représente par le détail la fureur de la contre-révolution qui sévissait à la campagne. Ici, auprès des forces contre-révolutionnaires locales ce sont en premier lieu les éléments urbains et les hooligans qui dirigeaient les événements et les manifestations contre-révolutionnaires. Les membres des comités contre-révolutionnaires qui se constituaient sur le terrain de la „démocratie pure” et ceux des gardes nationales se recrutaient pour la plupart dans les rangs des créatures du régime de Horthy: koulaks, anciens officiers horthystes et administrateurs des villages ou chefs de district, anciens membres du parti de la „croix fléchée”, anciens gendarmes, pour ne pas parler des criminels. Les représentants des partis politiques locaux d'aparavant s'y retrouvèrent, eux aussi, ainsi que les anciens propriétaires terriens qui, à certains endroits commençaient déjà à jouer un rôle.

Sous l'effet des événements qui se déroulèrent à Budapest la «terreur blanche» se développa à la campagne aussi, terreur dirigée avant tout contre les communistes, les directeurs des coopératives de production, les travailleurs des conseils et les employés du Bureau de la Sécurité de l'État, mais qui ne ménageait, les simples paysans travailleurs fidèles au régime de démocraties populaire non plus. Les organes de la démocratie populaire: conseils, milice, furent dans quelques jours écrasés ou désarmés. Les locaux des organisations du parti furent détruits, leurs biens distribués, le parti déclaré dissout. Fin octobre et au début de novembre la principale attaque se portait contre les coopératives. Leurs dirigeants furent arrêtés et leurs biens, dont on vient de donner satisfaction au koulaks et les anciens propriétaires fonciers, furent confisqués. Le dommage matériel de ces coopératives dépassa un milliard de forint. A la suite de l'attaque dirigée contre les coopératives les 63% de celles-ci furent désorganisées.

La contre-révolution de la campagne s'efforçait dès le début de rétablir les anciens rapports de propriété. Les koulaks et, à plus d'un endroit, même les anciens propriétaires fonciers réclamaient leurs propriétés d'abord jusqu'à 200 puis jusqu'à 500 arpents cadastraux (114 et 285 hectares). De nouveaux, comités, avec en tête des koulaks, se constituaient pour exécuter une «nouvelle réforme agraire». Tout ceci fut couronné par le discours du prince (archevêque) primat d'Esztergom, Mindszenty, discours diffusé par la Radio le 3 novembre et lequel faisant appel «à la foi et la morale ancestrales» revendiqua tous les biens de l'Eglise catholique.

Le gros de la paysannerie travailleuse ne participait point aux actions contre-révolutionnaires. Bien au contraire, partout, où les possibilités se présentèrent, en premier lieu dans les coopératives, elle résistait activement, les armes à la main, aux attaques de la contre-révolution. C'est surtout le discours de Mindszenty qui y fit l'effet d'une douche froide. La devise «nous ne rendons pas la terre» se faisait entendre de plus en plus souvent. La constitution du Gouvernement Révolutionnaire des Ouvriers et des Paysans et le secours armé de l'Union Soviétique mirent obstacle au déclenchement d'une guerre civile et ayant vaincu les forces sounoises de la contre-révolution frayèrent la voie à l'édification du socialisme en Hongrie. Rien ne saurait mieux attester la fidélité de la paysannerie à la démocratie populaire que les années écoulées depuis, quand le gros de la paysannerie choisit la voie du socialisme. Plus de 74% de l'agriculture appartiennent aujourd'hui au secteur socialiste.

ISTVÁN PINTÉR

AZ OSZTRÁK KÜLPOLITIKA AZ OLASZ FORRADALMI MOZGALMAK ELLEN (1820–1825)

(Kiadatlan Metternich-levelek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában)

„Egy félig-meddig barbár, teljesen tudatlan nép, határtalanul babonás és forróvérű mint az afrikaiak, egy nép, amely sem írni, sem olvasni nem tud, melynél az utolsó szó a töré, micsoda pompás anyag az alkotmányos elvek alkalmazására”¹ — jegyzi gúnyosan naplójába Metternich a nápolyi forradalom kitörésének hírére. Ezek a szavak nagyon jól rávilágítanak a kancellár politikai rendszerének szubjektív indítékaira; Metternich számára a forradalmi és nemzeti mozgalmak elleni harc szükségessége a népek iránt érzett mély megvetésből és olthatatlan gyűlöletből fakadt. Ezt az arcot azonban hiába keressük az immár könyvtárakká duzzadt Metternich-irodalomban. A különböző felfogású osztrák polgári történészek megelőlszenek ezzel kapcsolatban az olyan fennkölt jelzők, mint „arisztokratikus hajlam”, „főúri nagyvonalúság” ismétlésével és halmozásával. Lehet-e csodálkozni tehát, ha ez az irodalom sok vonatkozásban mindmáig adós maradt Metternich külpolitikája objektív indítékainak feltárásával?

A Metternichről szóló első írások még a kancellár életében megjelennek, halála, majd különösen a kettős Monarchia széthullása után a róla szóló irodalom bozontos fává terebélyesedik. Metternich gazdag, bonyolult, sokrétű személyisége, az osztrák és az európai politikai életben négy évtizeden át betöltött vezetőszerpe önmagában is elegendő lett volna arra, hogy a történészek érdeklődését felkeltse. 1859 után, amely esztendő a sors érdekes ironiájaként egyszerre volt Metternich halálának éve és a metternichi államtest felbomlását megindító esztendő — a kancellár személye és a metternichi politikai rendszer valahogy aktuálissá vált. Ez a Metternich-kultusz 1918 után érte el tetőpontját. A polgári forradalmakat és a Monarchia széthullását megdöbbenve és értetlenül szemlélő történészek a „katasztrófa” okait a múlt tévedéseiben és hibáiban vélték fellelni, és hibák keresésében egészen Metternichig nyúltak vissza. Az osztrák polgári történetírás világháborút követő Metternich-kutatása nagy reprezentatív alkotásokat hozott létre, amely művek egyben megadták a polgári történetiszemléletben máig is érvényes két alapvető Metternich-felfogást.

A konzervatív álláspontot legteljesebben Heinrich von Srbik kétkötetes, gazdag levéltári anyagra épített, érdekesen és fordulatosan megírt Metternich-életrajza képviseli. Ez a mű mindmáig a legelismertebb és legjobb Metternich-feldolgozásnak számít.² Srbik szerint Metternich a XIX. század legnagyobb államférfia és diplomatája, aki politikai rendszerével szilárd állapotokat tudott biztosítani Ausztria és egész Európa számára. Metternich idealizálása a konzervatív politikai koncepció igazolásának eszköze. Ez az álláspont úgy véli: az osztrák történelem legnagyobb tragédiája az 1918-as összeomlás. S a katasztrófára azért kerülhetett sor, mert a XIX. század második felének osztrák politikusai szakítottak a metternichi tradíciókkal, és Ausztria hajóját alkotmányos, parlamentális, liberális vizekre vezették.

A Metternich-probléma klasszikusan liberális szempontú kifejtését Viktor Bibl művei tartalmazzák.³ A bécsi egyetem professzora az osztrák liberálisok legjobb hagyományaira emlékeztetően veszi bonckés alá Metternich konzervatív politikai rendszerét és mutatja ki ennek számos ellentmondását és visszasságát. A Metternich-kritika végső következtetése Bibl számára is politikai jellegű; az 1918-as katasztrófa (mert Bibl is a katasztrófa kifejezést használja) gyökerei 1815-ig nyúlnak vissza; a Monarchiának azért

¹ Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Hrg. von Richard Metternich. Bd. 3. Wien. 1881. 340. l. (a továbbiakban N. P.).

² Heinrich von Srbik: Metternich, der Staatsmann und der Mensch. Bd. I—II. München. 1925. Bd. III. München 1954.

³ Viktor Bibl: Der Zerfall Österreichs Bd. I. Kaiser Franz und sein Erbe. Wien. 1922; Metternich in neuer Beleuchtung. Wien, 1928; Metternich, der Dämon Österreichs. Wien. 1936.

kellett összeomlania, mert nem szakítottak idejében a Metternich-rendszerrel, és nem teremtetek idejekorán alkotmányos-liberális állapotokat. „... az osztrák államkancellár Ferenc császárral együtt tulajdonképpen a Habsburg-monarchia sírásója”⁴ — szögezi le Bibl félreérthetetlenül.

Nem akarunk itt sem a „Három nemzedék” koncepcióval rokon Srbik-felfogás, sem a lényegében a Habsburg-monarchia létjogosultságát valló Bibl-álláspont aktuális politikai tartalmával vitába szállni. Elsősorban a két politikai koncepcióból adódó történetírói konzekvenciákra szeretnénk figyelmünket összpontosítani. Arra, hogy lehet-e hiteles Metternich-portrét rajzolni akár Srbik, akár Bibl felfogása alapján.

Srbik maga is érezte, hogy művét Metternich-mentésnek fogják majd tartani.⁵ Sejtette, mi több, tudta. A felhasznált levéltári anyagot ugyanis kénytelen volt felfogásának megfelelően szelektálni; a dokumentumokból kirajzolódó Metternich-képet a tények elhallgatásával, mellőzésével, más tények túlhangsúlyozásával saját nézeteihez igazítani. A konzervatív állameszmény megtestesítőjének szobrát megmintázni kívánó történész vajon mit is kezdhetett volna az olyan tényekkel, amelyek eszményképe végtelen durvaságát, brutalitását, terrorista magatartását bizonyították? S hogyan illeszthette volna az alapzathoz azokat a köveket, amelyek az osztrák szoldateszka által kiöntött olasz vértől voltak sikamlósak? Srbik Metternichje nem a hiteles, hanem a megszépített, idealizált — a meghamisított Metternich.

Egészen másképp fest a bíráló történész eszközeivel alkotott Bibl-féle Metternich-portré. Az osztrák polgári történetírás Metternich-ábrázolása alighanem Bibl munkáiban érte el tetőpontját. De Bibl politikai felfogásának korlátai is éreztetik hatásukat. Bibl szabadon bíralt belpolitikai kérdésekben, elmarasztalta Ausztriát általában európai zsandárszerepéért. De nem vethetett követ Metternichre az osztrák Monarchia együtt-tartása érdekében kifejtett tevékenysége miatt. Ha ezt megteszi, ezzel elismeri az önálló nemzeti államok kialakulásának jogát, s akarva-akaratlan történelmileg igazolja 1918-at, az általa katasztrófának nevezett polgári forradalmakat és az osztrák Monarchia széthullását. Ezt a kutató tudós és a közvéleményt alakító politikus közötti ellentmondást Bibl úgy oldotta fel, hogy elkerülte, vagy legalábbis elnagyolta a kényes és csúszmálós problémákat. Vagyis a Bibl által rajzolt Metternich-portré is minden újszerűsége és merészsége ellenére: fogyatékos és helyenként eltorzított.

Srbik és Bibl szemléletének fogyatékságaiban az egész osztrák polgári történetírás osztozik. Csakis ezzel magyarázható az a helyzet, hogy az 1815—1848 közötti időszak külpolitikájának, Metternich politikai ténykedésének számos igen lényeges darabját 100 évvel a kancellár halála után is sűrű homály fedi. Vonatkozik ez elsősorban Metternich olaszországi politikájára. Ha akadt ebben az időszakban Ausztria számára sorsdöntő fontosságú probléma, akkor az az olasz kérdés volt. A bécsi szerződés teremtetett állapotokat első ízben a nápolyi forradalom tette kétségessé; a húszas és harmincas években a titkos társaságok, majd a Risorgimento és a Giovanna Italia nyíltan hirdették az olasz egység megteremtésének szükségességét, ami Ausztriának Olaszországból való kiűzésével volt egyértelmű. Az osztrák államkancellár három évtizeden át a titkos politikai nyomástól a nyílt katonai intervencióig az államközi kapcsolatok minden legális és illegális eszközét felhasználta arra, hogy Olaszországban a bécsi kongresszus által teremtett status quo-t megőrizze.

Az osztrák polgári történetírás a tények ellenére — a fentebb ismertetett politikai megfontolások miatt — ignorálta Metternich olaszországi politikájának teljes feltárását. A biográfiák a kérdésnek csak az egyébként is közismert mozzanatait, főleg a kongresszusokkal kapcsolatos eseményeit mondják el, de „okosan” elkerülik az események összefüggő ábrázolását. Metternich külpolitikájának csaknem minden részletéről alapos monográfiák, részlettanulmányok készültek. Húszas-harmincas évekbeli olaszországi politikáját csupán egyetlen tanulmány elemzi, az is elsősorban katonai vonatkozásban.⁶

A centennáriumát ünneplő Metternich-kutatás zajos kérdése ellenére bőven akad tehát még fehér folt a kancellár politikai tevékenységében. Ezeket a fehér foltokat a polgári történetírás aligha fogja azonban a jövőben is felfedni. Olyan történészekre van ehhez szükség, akiknek politikai meggyőződése nem a tények takargatását és eltitkolását, hanem éppen fordítva: bátor és kérlelhetetlen feltárását teszi leltővé és követeli meg. Ilyenek pedig csak azok a történészek lehetnek, akik a proletariátus osztályálláspontját és világnézetét: a marxizmust vallják magukénak. A marxista történettudományra, és első-

⁴ Bibl: Metternich in neuer Beleuchtung. 18. l.

⁵ Uo. 5. l.

⁶ Vö. Zitterhofer: Die Occupation Siziliens durch österreichische Truppen von Mai 1821 bis April 1826. Mitteilungen des k. u. k. Kriegs-Archivs. III. Folge, 2. Bd. 255—287. l.

sorban az osztrákra, vár a XIX. századi osztrák külpolitika számos ismeretlen titkának felfedezése — és e munkálatok végső eredményeként egy igazi osztrák államkancellárt élénk állító Metternich-monográfia megírása.

Magyarországon természetesen még a részletkérdések megoldására sem tehetünk kísérletet. Minden ilyen próbálkozáshoz a Staatsarchiv állagának gondos átnézése szükséges. De a megírandó összképet mégis néhány érdekes és csak Magyarországon fellelhető anyaggal egészíthetjük ki. Az Országos Széchényi Könyvtár több olyan értékes Metternich-levéllal rendelkezik, amelyet a kancellár iratainak egyetlen eddigi kiadásába sem vettek fel és még a kutatás sem hasznosított. A levelek Apponyi Antal gróf, a Monarchia akkori firenzei, majd római követének hagyatékából kerültek a könyvtár birtokába és elsősorban Apponyinak Metternichtől kapott különböző olaszországi megbízatásaira vonatkoznak.

Apponyi Antal egyike volt a magyar konzervatív arisztokrácia azon tagjainak, akik a Staatskanzlei szolgálatában Olaszországban kezdték meg pályafutásukat.⁷ Családja a XVIII. század végétől jelentős szerepet játszik az osztrák és a magyar közéletben.⁸ A generáció első ismert alakja, Apponyi Antal György az „Apponyi könyvtár” megalapításával vált híressé. Utódai, mint az ún. idősebb Apponyi-ág tagjai közismertek a magyar történelemben, hogy csak Apponyi György és Apponyi Albert nevét említsük. A család fiatalabb ága, amelyhez Apponyi Antal tartozott, valahogy elvész a magyar történetírók szeme elől. Pedig ennek az ágnak az osztrák diplomáciában betöltött szerepe nem volt kisebb jelentőségű, mint az idősebb ág magyar közéleti szereplése. Az Apponyiak: Antal és fia Rudolf^{9a} csaknem fél évszázadon át képviselték Ausztriát Olaszország és Franciaország udvarainál.

Apponyi Antal a kozmopolita, magyarul alig tudó arisztokrácia soraiba tartozott. Korán diplomáciai pályára lépett, 1815-ben, 33 éves korában firenzei követővé nevezték ki. 1820-ban Rómában kapott követi megbízatást, ahol 1824-ig tartózkodott. 1825-ben londoni követ, 1825-től 1848-ig megszakítás nélkül a párizsi osztrák követség élén áll. Tevékenységével a császár és Metternich a legnagyobb mértékben elégedettek voltak, amit többszöri elismerés⁹ és többek között a kancellárnak az a bizalmas kijelentése tanúsít, hogy Apponyi Antal a legtehetségesebb, legjobb követek közé tartozik.¹⁰ 1848 márciusában Metternich-el együtt távozik a diplomáciai életből; ahogy Metternichet a bécsi, úgy Apponyit a párizsi forradalom készteti menekülésre. 1852-ben bekövetkezett haláláig visszavonultságban él.

*

Az alább közlésre kerülő Metternich-levelek első csoportja a nápolyi forradalom kitörése után, a troppai és laibachi kongresszus előkészítése és lefolyása idején keletkezett. A nápolyi forradalom kitörése 1820 júliusában rendkívül súlyos helyzetet idézett elő Ausztria számára Olaszországban és a nemzetközi politikában egyaránt. Olasz vonatkozásban attól lehetett tartani, hogy az olasz államok saját jószántukból követni fogják a nápolyi példát, de az is valószínű volt, hogy a nápolyi hadsereg nyílt katonai akciókkal fogja továbbvetni Közép-Olaszország felé a forradalom tűzesővját. Mindez együttesen végveszéllyel fenyegette Ausztria itáliai pozícióit. Nemzetközi vonatkozásban pedig attól lehetett félni, hogy az olasz ügy rendezése felfakasztja a nagyhatalmak között 1815-ben üggyel-bajjal eltussolt ellentéteket és szétbomlasztja a nagynehezen összekovácsolt Szent-Szövetséget.

Metternichnek, aki ebből a súlyos helyzetből Ausztria olasz pozícióinak megőrzésével és a Szent-Szövetség megtartásával akart kikerülni, rendkívüli óvatossággal kellett eljárnia. Ennek a körülménytől, óvatosságtól, népellenességében és reakciósságában is okos politikának egyik fennmaradt dokumentuma Metternich 1820. szeptember 2-án Apponyi Antalnak küldött levele:^{10a}

⁷ Az Olaszországban tevékenykedő első osztrák szolgálatban álló magyar diplomatáról lásd: *Heinrich von Benedikt*: Die Botschaft des Fürsten Anton Esterházy in Neapel. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1956. Bd. LXIV. Heft 1—2. 34—64. 1.

⁸ Az Apponyi-családról és Apponyi Antal személyéről a magyar és külföldi genealógiák és lexikonok eléggé részletes, de sok tekintetben pontatlan és gyakran téves adatokat közölnek. Vö. *Wurzbach*: Biographisches Lexikon Österreichs; *Nouvelle Biographie Générale*, *Großer Brockhaus* stb. lexikonokkal.

^{9a} Apponyi Rudolf (1812—1876) osztrák diplomata, 1849—53 torinói, 1856—71 londoni, 1871—76 párizsi követ.

⁹ Metternich à Apponyi, Florence, 25 Mars 1819. Gr. Apponyi Antal római küldetésére vonatkozó iratok. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK). Kézirattár. Apponyi Antal diplomáciai iratok c. doboz.

¹⁰ „Apponyi kiváló követ, aki sohasem fog hibát elkövetni és a rábízott feladatot tapintattal és körültekintéssel oldja meg.” Metternich N. P. IV. 91. 1.

^{10a} Az alábbi és következő francia nyelvű leveleket a rendelkezésünkre álló keretek között csak magyar fordításban közölhetjük.

„Bécs, 1820. szeptember 2.

Gróf Úr!¹¹

Jelentésből, melyet augusztus 26-i kelettel volt szíves hozzám intézni, látom, hogy Fiquelmont gróf¹² előző este megérkezett Firenzébe, és hogy Ön szeptember első napjaiban szándékozott útra kelni, hogy elfoglalja új állomáshelyét. A hírt nagy meglepéssel vettem tudomásul, minthogy a jelenlegi körülmények között az Ön jelenléte Rómában Ő Felsége szolgálata szempontjából rendkívüli fontossággal bír.

Nem tudom, vajon Génotte úr eljuttatta-e Önhöz annak a küldeménynek másolatát, melyet augusztus 24-i kelettel most vetem tőle kézhez; amennyiben módjában volt arról tudomást szerezni, úgy bizonyára Ön is észrevette, mint én, hogy amikor, a kapott parancs szerint, Ő Szentisége minisztériumával közölte azokat az intézkedéseket, amelyeket, a Császár Ő Felsége a nápolyi forradalom következtében valamennyi itáliai kormány közös érdekében jónak látott megtenni — ez a követünk az ebben a tárgyban Consalvi Bíboros Úrral¹³ folytatott eszmecsereben némileg eltért, bizonyára túlbuzgóságból, attól a tartózkodó magatartástól, amelyet ilyen kényes kérdésben elvártunk volna tőle. Mindössze arra kellett volna szorítkoznia, hogy közölje a Bíborossal az általunk valamennyi itáliai udvarhoz intézett memorandumot és felolvassa neki az azt kísérő sürgönyt, ahelyett hogy az ügyet hivatalos jegyzékbe foglalja. Sőt még el is tért sürgönyöm értelmétől, amikor jegyzékében azt az állítást kockáztatta meg, hogy a Torinói és Firenzei Udvarok tiltakozása és sürgetése siettetette az általunk fogantatott intézkedések megtételét, holott én csupán kezdeményező lépésekről beszéltem, amelyeket ez a két Udvar tett, és amelyek arra az óhajra szorítottak, hogy itáliai csapatainkat megerősítsük. Végül úgy látom, hogy Génotte úr abból a téves fellevesből kiindulva, hogy szándékunkban van az Egyházi Államot csapatainkkal megszállni, a legrosszabbkor sürgeti Ő Szentisége Minisztériumát, hogy kérjen segítséget a Császártól; ez kétségbevonja szándékai tisztaságát, mert nem látja rá oly mértékben késznek, mint ahogy azt szeretné, és mert azt hiszi, hogy azt mi is kívánjuk. Habozását Génotte úr a Francia Nagykövet befolyásának tulajdonítja, akit azzal gyanúsít, hogy érdekeink és az általunk védelmezett ügy érdekei ellen dolgozik. Legutóbbi jelentései tartalmából tehát az következik, hogy téves úton halad, és ezt a véleményemet minden tekintetben alátámasztják Consalvi Bíboros Úr bizalmas levelei, aki kérve kér, ne kívádjunk semmi olyasmit a Római Kormánytól, ami ok nélkül veszélybe sodorhatná és a nápolyi forradalmárok betörését idézné elő, ami, szerinte, elhatározott dolog arra az esetre, ha csapataink bevonulnának az Egyházi Állam területére. Tekintettel annak rendkívüli fontosságára, hogy véget vessünk ennek a bizonytalan és feszült helyzetnek, amely, ha nem szüntetjük meg hamarosan, nemhogy közelebb hozná a Római Udvart mihozzánk, hanem ellenkezőleg, arra késztené, hogy Franciaország karjaiba vesse magát, felkérem Gróf Urat, hogy amennyiben ez a futár még Firenzében találnd, úgy haladéktalanul utazzék Rómába, hogy ott nagyköveti minőségében azonnal megkezdje tevékenységét, és már legelső kihallgatásaikor ragadja meg az alkalmat annak a kedvezően benyomósnak az eloszlatására, mind a Szent Atyánál, mind a Bíboros Államtitkárnál, amelyet Génotte úr legutóbbi kezdeményezései úgy látszik kellettek. Ragadjon meg minden eszközt a két Udvar közötti legteljesebb és legbensőségebb bizalom helyreállítására; biztosítsa Consalvi Bíboros Urat arról, hogy a Szentatyá érdekeit a Császár sajátjá-ként viseli szívén; hogy azokat állandóan szem előtt fogjuk tartani minden intézkedésnél, amelynek megtételét a pillanatnyi nehéz helyzet ránk kényszeríthet; hogy ezeket az intézkedéseket egyébként minden esetben megbeszélés fogja megelőzni, hogy mindenről előzetes gondoskodás történik, és hogy miután csak azt akarjuk, amit maga a Római Udvar is óhaj és akar, kérve kérjük, helyezze eljárásunkba azt a bizalmat, amelyet merem mondani, annak keltenie kell. Végül biztosítsa a Bíboros Államtitkár arról, hogy a Császár Ő Felsége a legteljesebb mértékben meg volt elégedve azzal a hivatalos jegyzékkel, amelyet Génotte úrhoz intézett válaszként arra a közlésre, amelynek megtételére ez a Követ rendelkezést kapott, és hogy az ő részéről teljes bizalomra számítunk. Ugyancsak Génotte úr legutóbbi jelentéseiből úgy látom, hogy Rómában nyugtalankodnak a Szehták toszkánai tevékenysége miatt, hogy Don Prospero Sciarrá, volt volognai rendőrőrnök Don Neri Corsini-nak bűnös tüzelmére vonatkozólag érdekes adatokat szolgáltatott, amelyek alighanem letartóztatásokra fognak vezetni; végül azt jelentik nekem, fontos lenne, hogy a toszkánai kormány a katonai szolgálatot a lehető legnagyobb pontossággal láttassa el az Elba szigetén levő erődökben és a partmenti megerősített hídfoékben,

¹¹ Metternich herceg sürgönyei Apponyi Antalhoz, 1820. OSZK. Kézirattár, Apponyi Antal diplomáciai iratok. I. doboz.

¹² Karl Ludwig Graf Fiquelmont (1787—1857): osztrák diplomata, 1820-ban luccai, 1821-től 1828-ig nápolyi követ. Vö. *Wurzbach*; I. m. 4. k.

¹³ Hercule Consalvi (1757—1824): bíboros, 1815—23-ig mint államtitkár a pápai állam tényleges vezetője. XII. Leó 1823-ban történt megválasztásakor visszavonult. Vö. *Nouvelle Biographie Générale*, 11. kötet.

tekintettel arra, hogy nem lehetetlen, hogy a nápolyi karbonárik erről az oldalról kísérlelnek meg egy rajtaütést.

Régóta ismeretes Ön előtt, Gróf Úr, hogy milyen véleményt táplálok a toszkánai minisztériumról és tudja, hogy egyáltalában nem bízom benne. Sajnos Ő Fensége a Nagyherceg oly mértékben távol tartja magát az ügyektől, hogy egyáltalában nem reménykedhetünk abban, hogy a jelenlegi helyzetben kormánya politikáját olyan irányban befolyásolja, hogy az a kívánatos tevékenységet és határozottságot mutassa. Éppen ez a körülmény, amelyet nem áll módunkban megváltoztatni, bírta rá a Császárt, hogy amikor Excellenciád más munkakör betöltésére hívatott, a firenzei követséget Fiquelmont tábornokra bízta, abban a reményben, hogy sikerülni fog megértetnie a toszkánai kormánnyal, mennyire létkérdés, hogy ne adja át magát, veszedelmes jóhiszeműséggel annak a biztonságérzetnek, amelyet benne a toszkán nemzeti jellem kelt, és hogy rosszhiszeműek és forradalmárok üzelmeivel szemben a legszigorúbb és leg-hathatósabb ellenőrzést gyakorolja. Fiquelmont Grófnak ezen a téren feltétlenül naponta kell ellenőrzést gyakorolnia és ügyszólván kezebe kell vennie a rendőrségi ügyeket felsőbb fokon, mert csak így lehet biztos, hogy azokat nem úgy fogják kezelni, mint eddig, büntös nemtörődöm-séggel. Feladatát megkönnyítendő, Excellenciád szíveskedjék a maga részéről felkérni Consalvi Bíboros Urat, közölve vele az Önnek ebben a tárgyban általam adott rendelkezést, hogy közvetlenül értesítse Önt mindarról, ami a Szeptások toszkánai tevékenységére vonatkozólag tudomá-sára jut; és Ön ezeket ne a Toszkánai Kormánnyal, hanem közvetlenül de Fiquelmont úrnak továbbítsa, akinek így módjában lesz a helybeli rendőri felügyeletet nagyobb tevékenységre bírni és a körülmények által megkívánt intézkedések megtételét követelni. Consalvi Bíboros úrnak is tisztában kell lennie ennek az eljárásnak az előnyeivel; nekünk sokkal inkább módunkban van a Szeptások üzelmeit ellenőrizni, mint a Toszkánai Kormánynak; a mi szempontjaink több dologra terjednek ki és azokat magasabbról szemléljük; a mi szándékaink sem-miképpen sem kelthetnek gyanakvást Ő Eminenciájában, és azért, hogy a Császár Követét minden idevonatkozó részletről informálja, a Római Kormány sajtómagja számára szerez mó-dot a Toszkánai Kormány szándékainak ellenőrzésére.

Nem akarom a futár útnakindítását tovább halogatni, ezért másra már nem terjesz-kedem ki ebben a sürgönyben, de egy héten belül újabb sürgönyt küldök Önnek, amely tartal-mazni fogja az Önnek szóló utasításokat, valamint az irányelveket, amelyeket Génotte úr ismételtlen kért tőlem arra az esetre, ha a nápolyi hadsereg benyomulna. Még mindig azzal kezegettem magam, hogy amíg Rómában ezen a téren tartanak, az nem fog bekövetkezni, addig is felkérem azonban Gróf Urat, hogy a Szent Atya személyétől semmi körülmények között se válják el, és hogy a Kérdés irattárára vonatkozólag tegye meg azokat a biztonsági lépéseket, amelyeket a legmegfelelőbbeknek vél. Válságos helyzetben talán legokosabb lenne a rendőri ügyekre vonatkozó valamennyi iratot elegetni. Legközelebbi küldeményemben erre a tárgyra vissza fogok térni.

Végezetül Excellenciád biztosíthatja a Bíboros Államtitkár Urat, hogy a Nagyhatalmak között folyó igen élénk megbeszélések a legnagyobb mértékben kielégítettek, és hogy nincs semmi különbség sem elvi szempontból, sem a tájékozottságot és az egységességet illetően a nápolyi eseményekben rejlő veszélyek megítélés tekintetében és abban a közös meggyőződésben, hogy azokat a legmegfontoltabb bölcsességgel kell elfojtani.

Fogadja, Gróf Úr, kiváló tisztelettem kifejezését

Metternich''

Ez a levél gyakorlatilag az eddigi római ügyvivő, Génotte elmozdítását és Apponyi római követé történő kinevezését jelentette. Génotte dezaувálása a kancellár nápolyi felkeléssel kapcsolatos politikájának egy új vonására hívja fel a figyelmet: Metternich 1820 szeptemberében még nem akart intervenciót Dél-Olaszországban. Ennek megvoltak a maga nagyon gyakorlati taktikai természetű okai, Metternich 1820 augusztusától lázasan dolgozott egy Itáliába küldendő expedíciós hadsereg összehállításán, „életem ma egészen olyan, mint 1815-ben volt”¹⁴ jegyzi naplójába augusztus 1-én, amikor a politikusok-kal és katonákkal folytatott tárgyalásai már belefáradt. Amíg azonban a hadsereg nincs kész és akcióra nem lép, addig semmiesetre sem kell olyan látszatot kelteni, hogy az osztrák hadsereg Közép-Itáliába szándékozik törni, mert a könnyen a nápolyi hadsereg akcióbalendülését, Rómába, Toszkánába való betörését válthatná ki. Emellett egy elő-zetes nagyhatalmi megállapodás nélkül végrehajtott osztrák intervenció szakadást idé-zhetne elő a szövetségesekek között, s ráadásul még a közép-olasz államokat, így Rómát is Franciaország oldalára állítaná. Osztrák fegyveres beavatkozásra, így az Egyházi Állam megszállására csak kellő fegyveres felkészülés és a nagyhatalmakkal történt előzetes

¹⁴ Metternich : N. P. III. 343. I.

megállapodás után kerülhet sor. Genotte-nak, aki nem értette meg főnöke messziretekintő terveit és Consalvi bíborostól azt követelte, hogy a nápolyi intervenció megélőzésére hívja be az osztrák hadsereget, távozni kellett ügyvivői posztjáról.

Metternich szóbanforgó levele ugyanakkor világosan mutatja, hogy az osztrák külpolitika a nemzetközi jog szabályait durván megsértve valóságos rendőri intézkedéseket tett, hogy a nápolyi forradalom továbbterjedését, így konkrétan Toscanába való átcsapását megakadályozza.

Apponyi Antalra várta az a feladat, hogy Consalvi államtitkárt az osztrák külpolitika „tisztá szándékairól” és antiintervencionista álláspontjáról meggyőzze. A rendelkezésünkre álló dokumentumok azt mutatják, hogy Apponyi missziója sikerrel járt. Consalvi az Apponyival folytatott beszélgetésben hangsúlyozta,¹⁵ hogy neki eddig nem Ausztria politikájával, hanem Genotte személyével kapcsolatban voltak kifogásai; az osztrák ügyvivő ugyanis a bíboros ellenfeleit támogatta. Most, hogy Metternich igazi politikáját megismerte, egészen megnyugodott. Apponyi Antal a régi ismerősnek és jóbarátnak járó kedvességgel és előzékenységgel fogadta.

De ha Consalvi személyével kapcsolatban megnyugtató információkat küldhetett is Apponyi Bécsbe, annál kevésbé tehetette meg ezt a pápai állam belső helyzetéről mondottaknál. Még ez a szűklátókörű, klerikális beállítottságú arisztokrata is kénytelen volt észrevenni, hogy a pápai állam belső viszonyai a lehető legelszomorítóbbak. Persze ő nem a reakció és a klérus fékevesztett középkori jellegű uralmát ítéli el, de kénytelen meglátni, hogy az állam legációkra történt osztása megannyi kiskirályt teremt az országban belül, azt, hogy a központi hatalomnak nincs tényleges tekintélye és befolyása az állam egészére. Arról panaszkodik, hogy az államtitkár és ellenzéke között folyó harc lezüllesztí a közigazgatást, dezorganizálja az adminisztrációt. Aligha lehetne súlyosabb ítéletet mondani a római helyzetről, mint hogy egy konzervatív arisztokrata kénytelen papírra vetni: „Ebben az országban a forradalom szinte elkerülhetetlennek látszik.”¹⁶

Az osztrák külpolitika ennek az állapotnak tudatában szinte váltogatás nélkül minden eszközt felhasznált arra, hogy az olasz államokban a forradalom kitörését megakadályozza. Ennek a törekvésnek egy nagyon jellemző dokumentuma Metternich 1820. szeptember 26-án Apponyinak sajátkezűleg írt levele.¹⁷

„Titos

Bécs, 1820 szeptember 26.

Itt egész érdekes fogást csináltunk. Küldök Önnek belőle egy mintát. Szíveskedjék a chiffrekulcsot megőrizni; ne mondja meg Consalvi bíborosnak, hogy az a birtokában van, hanem kérje őt meg b i z a l m a s a n és az én nevemben; hogy mivel Cimitille úr Bolognában meg szándékozik állni és hogy onnan bizonyára fog Udvarának írni, legyen szíves a levelezését ellenőriztetni, másolatot venni mindarról, ami rejtjelezve van, és önnök azt másolatban átadni, hogy n e k e m i d e t o v á b b í t s a. Ön ezeket az iratokat fejtsen meg és küldje el nekem. Megmondhatja a bíborosnak, hogy erre a szívesességre külön súlyt helyezünk és annak e s e t l e g e s eredményeit sietni fogunk Ő Eminenciájának felajánlani.

Küldök azonfelül egy iratot, amelyet módunkban volt megszerezni és amelyet á t a d h a t a bíborosnak. Ez az én chiffrekulcsom, amelyre nézve magánlevelezésemben állapodtam meg. Tehát valahányszor Cimitille levele a jelzett mondatok egyikével vagy másikával fog kezdődni, tudni fogjuk, hogy mit gondol a Herceg, aki tudja, hogy mit akar.*

Jelen közléseim annyira kényes természetűek, hogy azokkal kapcsolatban a legnagyobb elővigyázatosságot kell kérnem Öntől, kedves Grófom.

Ugyanez vonatkozik a Róma és Firenze közötti r e n d ő r i közlésekre. Ezeket mindig az Ő n ú t j á n továbbítsák: Őn pedig adja át Fiquelmont-nak, így legalább ellenőrizhetjük az i n t é z k e d é s e k v é g r e h a j t á s á t Toscanában.

Ezzel a közleménnyel ismételt bizonyítékát adom, kedves Grófom, az Őn belé helyezett teljes bizalomnak. Ez nem fogja Őnt meglepni.

Fogadja legszívesebben üdvözlétemet

Metternich

* Utóirat: Az iratot, amit ide akartam csatolni, a mai napon Önhöz intézett sürgönnyel fogja megkapni.”

A troppai kongresszus időszakából egy levelet találtunk az Apponyi gyűjteményben. A levél keletkezésének körülményeiről nem sokat tudunk mondani, mondanivalója

¹⁵ Apponyi an Metternich, Rom, Ende September 1820. Privatbrief. Metternich herceg sürgönyei Apponyi Antalhoz, 1820 OSZK. Kézirattár, Apponyi Antal diplomáciai iratok I. c. doboz.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Gr. Apponyi Antal római küldetésére vonatkozó iratok. OSZK. Kézirattár, Apponyi Antal diplomáciai iratok II. c. doboz.

sem egész világos azoknak az anyagoknak híján, amelyekre vonatkozik. Ezen eredeti Metternich kézirat közlését még így is szükségesnek tartottuk, mert elképzelhető, hogy egyéb újonnan előkerülő anyagokkal összevetve valamilyen eddig nem látott összefüggésre világít rá.¹⁸

„Troppau, 1820 december 13.

Lebzeltérn¹⁹ fel fogja önnek olvasni és el fogja Önnek mondani, kedves Grófom, mindazt, amiért ő Rómába megy.

Úgye bonyolultnak látszik, végelemzésében azonban ugyancsak egyszerű. Szükségünk volt két Ausztriára Rómában. Egy hivatalosra és egy titkosra. Azt fogja találni, hogy nagyok az igények, de hogy jóra vezetnek. Állapodjék meg mindenre nézve Lebzeltérnnel és egyeztessék össze jól eljárássukat. Nagyon számítok Blacas megértésére, sőt Niebuhréra is. Ha Italinsky helyesen értelmézi, akkor rosszul teszi.

Kérem adja át mely tiszteletemet a Grófnénak és kérem őt, küldjön nekem néhány újabb »Pezzi Javoriti«-t.

Isten Önnel, kedves Grófom, Öszinte barátsággal

Metternich''

A laibachi kongresszusról ugyancsak egy levél található, az előzőkhöz hasonlóan ez is autográf.²⁰

„Laybach, 1821 január 18-án

Látni fogja, kedves Grófom, mai közleményemből, hogy a vége felé közeledünk. Ez az ügy nem fog Figaro dolgaira hasonlítani: ez bizony nem dallal végződik.

Blacas úr²¹ elrendelte, hogy egy fregatt és egy goelet menjen Civita - Vecchiába. A cél az, hogy szükség esetén hajó álljon Ő Szentisége, valamint Blacas hercegnek, Apponyi grófné rendelkezésére. Még mindig remélem, hogy sem a Pápának, sem a Hölgyeknek nem lesz rá szükségük. Ha nem tévedek, Nápolyban a gyümölcs megérett és le fog hullani anélkül, hogy le kellene szedni. Ha azonban olyan kényes ügyekről van szó, mint amilyen minden bizonnyal a jelenlegi, az ember sohasem tehet eleget. A fegyveres erők is úgy össze vannak vonva, mintha Franciaország elfoglalásáról lenne szó.

Aldani fogom az Eget, ha a dolognak vége lesz és szeretném akkor ennek a világnak minden ügyét magamról leráznál

Legyen szíves mondja meg Lebzeltérnnek, hogy nem trok neki, mert nincs egy pillanatnyi időm sem. Egyelőre maradjon nyugodtan Rómában, majd kap útmutatást.

Január 10-i küldeményét megkaptam, Ez az utolsó, amit kézhez vettem.

Itt minden rendben van, hála a 2 Osászúr szilárd elhatározásának. Mondja meg Lebz(eltérn)-nek, hogy az utóbbi héten több bosszuságom volt bizonyos emberekkel, mint Troppauban a 11 héten át. Minthogy v a l a m e n n y i tervünk kúba esett, minthogy azokat már nem tudják újra feltámasztani, az ember helyébe lépett az oktalanság és köteleket lehetne az értelmetlenségekkel és a tehetetlen düh példáival megtölteni. Sándor cár szilárd és megingathatatlan és ennek majd bizonyítékát láthatja az okmányokban. Ha a jelenlegi haderő nem lenne elégséges, a bizonyosság, hogy 3 hónapon belül újabb 150 ezer osztr(ák), és orosz érkezik, megteszi a többit.

Bánt, hogy Apponyi Grófnét, akinek kérem hódolatomat átadni, mindezek közepette kell látnom. Jó lenne, ha ki tudná őt húzni a zavargásból, — ha egyáltalában van zavargás. Keszlen mindent a legbizalmasabban.

Fogadja kiváló nagyrabecsülésem és őszinte barátságom kifejezését

Metternich

Mit fog a Szt. Atya tenni. Blacas és én az Angyalvárat javasoljuk. Mindenesetre igen nehéz ilyen körülmények között tanácsot adni!

A mellékletet szíveskedjék a Bátorosnak átadni.”

¹⁸ Uo.

¹⁹ Ludwig Lebzeltérn (1774—1854) osztrák államférfi. Pályafutását mint követési titkár Lisszabonban kezdi, majd nápolyi, később római követ.

²⁰ Gr. Apponyi Antal római kúldetésére vonatkozó iratok. OSZK. Kézirattár, Apponyi Antal diplomáciai iratok. II. c. doboz.

²¹ Pierre-Louis-Jean Casimir duc de Blacas (1770—1839) francia politikus, az ultraroyalisták egyik vezető alakja. A második Bourbon restauráció után diplomáciai megbízatással távolították el Franciaországból. 1819-től nápolyi követ. Vö. Nouvelle Biographie Générale 6. k.

Ez a levél hitelesen tanúsítja, hogy Metternich még a laibachi határozat után is nagyon tartott a nápolyi forradalmi hadsereg támadó fellépésétől. Az osztrák intervenció hadsereg csak február 6-án lépte át a Po-t²², amíg lassú menetben a nápolyi határt eléri, mindenesetre tanácsos kellő mértékben óvatosnak lenni. Egyébként igen érdekesek Metternichnek a kongresszus munkájával, Sándor cárral személyével kapcsolatban tett kijelentései is.

Metternich levelének eredményéről van bizonyos támpontunk tájékozódni. Az Apponyi gyűjteményben lehető egy keltezetlen levél, amelynek gondolatmenetéből nyilvánvaló, hogy a fenti Metternich levélre írt választ tartalmazza.²³ Apponyi ebben köszönetét fejezi ki Metternichnek a személye és családja biztonságáról történt intézkedésekért. Egyben megnyugtatta a herceget a nápolyi támadó hadjáratok kilátásait illetőleg. Mellékelve megküldi egy angol tábornok bizalmas tájékoztatóját a nápolyi hadsereg állapotáról. Ennek a tájékoztatónak a végső kicsengése az, hogy a nápolyi hadsereg nem tudna sokáig ellenállni egy kívülről jövő támadásnak.

Apponyinak igaza lett. A hatvanezer főt számláló osztrák intervenció hadsereg március 24-én már Nápolyban volt és vadállati kegyetlenséggel fojtotta vérbe a délolaszországi forradalmi mozgalmat. A Két Szicíliai Királyság történetének egyik leg-sötétebb periódusa, a hét esztendeig tartó osztrák megszállás időszaka vette ezzel kezdetét.

*

A veronai kongresszus befejezése után Metternich sajátkezü levélben tájékoztatta Apponyit a kongresszus legfőbb kérdéséről, a spanyol probléma megoldásáról.

Metternich nem hiába nevezte a veronai kongresszust a legfontosabb diplomáciai aktusnak 1815 óta,²⁴ ezen a kongresszuson eldőlt, hogy sikerült-e együtt-tartani a Szent Szövetség rendszerét és sikerült-e a nemzetközi reakciós szolidaritás eszközével elnyomni az immár két esztendeje tartó spanyol forradalmat.

Aligha volt még kérdés, hogy olyan nehéz helyzetet teremtett Metternich számára, mint a spanyol forradalom. Abban a kérdésben, hogy a spanyol forradalommal végezni kell, mert az már csak példájával is fenyegeti az európai reakciós rendet, — a kancellárnak nem voltak semmiféle problémái. De egy francia fegyveres erővel végrehajtott intervenció esetleg a napóleoni ambíciókat támasztja fel Párizsban, egy közös európai intervenció pedig az orosz hadsereg előtt nyitja meg az utat Nyugat-Európába, amely az orosz politikai befolyás mérhetetlen megerősödését eredményezheti. Anglia határozott anti-intervencionista álláspontja és a görög felkelés kérdésében felmerült orosz—osztrák ellentétek éleződése viszont, a Szent Szövetség rendszerének megszilárdítása céljából is, a kollektív fellépés felé irányította a kancellár politikáját. Ugyanebben az irányban hatott Metternichre a francia külpolitika ingadozó magatartásának ténye; Montmorency külügyminiszter és Chateaubriand a francia intervenciót prédikálták, a konzervatív Villèle miniszterelnök belpolitikai megfontolásokból és az angol hajóágyúktól való féltében húzódozott a fegyveres beavatkozástól. Metternich számára mindebből az következett, hogy szakítani kellett eredeti, a számára optimálisnak tűnő megoldással, hogy diplomáciai nyomással buktassák meg a spanyol forradalmat (ez egyébként is irreális volt már csak Riego hadseregének erőssége folytán is). A veronai kongresszuson így Metternich a leghatározottabban a francia fegyveres intervenció mellett lép fel és politikai támogatásban részesíti a francia intervencionista pártot.²⁵ Az alább közlésre kerülő levél ennek a diplomáciai küzdelemnek egy igen érdekes dokumentuma, emellett bepillantást enged a kancellár egész politikai rendszerébe.

„Velenec, 1822. dec. 22.

Öszinte sajnálattal fogom Olaszországot elhagyni anélkül, hogy Önt láthattam volna kedves Grófom. Azok az okok, amelyek arra indítottak, hogy Önt ne hívjam Veronába, túlságosan kézzelfoghatóak ahhoz, hogy Ön és én ne alkalmazkodjunk a kényszerűséghez.

Ügyeink Veronában a legjobb fordulatot vették, ami ilyen nehéz időben csak lehetséges volt.

A Kongresszus nagy ügye (a tulajdonképpeni ügye) — a spanyol kérdés volt. Ennek az ügynek a nehézségei végeredményben abban a különbségben rejlenek, amely Franciaországnak egy szomszédos forradalmi államhoz

²² Metternich; N. P. III. 427.

²³ Apponyi a Metternich Rome, sans date. Metternich sürgönyel Apponyi Antalhoz. OSZK. Kéziratár. Apponyi Antal diplomáciai iratok. I. c. doboz.

²⁴ Metternich; N. P. III. 525. l.

²⁵ Vö. Srbik: i. m. I. 614—615. l.; Lavisse: Histoire de France contemporaine. Paris. 1921. IV. k. 186—196. l. Patyomkin: Isztoria Diplomacii. Moszkva. 1941. I. 390—393. l.

és Ausztriának a nápolyi és piemonti forradalmakhoz való viszonya között fennáll. Ismét bebizonyosodott egy nagy igazság, mégpedig az, hogy a képmiséleti rendszer megkötötte a kormányok kezét a jó szempontjából és végtelen lehetőségeket hagy nekik mindarra, ami veszélyes és rossz. Ön tudja, kedves Gróf, hogy nekem nincs szükségem próbára ahhoz, hogy átérezzem ennek az igazságnak a teljes erejét; már régóta többet tudok, mint sok kortársam, s ezért egyenesen arra a célra törekedtem, hogy a cselekedésükben még szabad 3 Udvarral egy bizonyos magatartást fogadtassak el, mégpedig kifejezetten a forradalom kérdésében. A jelenlegi francia Kormány, amely jóindulatú és ugyanolyan mértékben királypárti, amennyire nem voltak azok a megelőző Kormányok, szívesen tartana velünk; de nem lesz módjában. Küldök Önnek (addig is, amíg eltérő utasításokat fogok adni), kizárólag az ön miheztartása végett, egy körsürgőnyt, amelyet a 3 kabinet egységesen intéz az európai Udvaroknál levő Követségeihez²⁶, ebből a közlésre szánt iratból látni fogja, hogy a Kongresszus milyen szellemben dolgozott és főleg, hogy Ausztria, Oroszország és Poroszország kabinetjei eszmékben mennyire egységesek voltak, amikor elváltak.

Franciaország velünk egyidejűleg vissza akarja hívni madridi Nagykövetségét. Megteheti-e? Jelenleg Párizsban ez a főprobléma és ezt most el kell dönteni. Ugyancsak ez a kérdés az, ami a körlevél átadását késlelteti, amely csak akkor fog megtörténni, ha megtudjuk, hogy a visszahívási parancs elment Párizsból, akár 3, akár 4 Követséghez. Ha én választhatnék, jobb szeretném, ha Franciaország még kint maradna az ügyből. Semmi sem árt annyira a pozícióknak, mint a különböző erők túlságos keveredése; az ilyen erőket nem ös sz e k e v e r n i kell, hanem közelebb hozni.²⁷

Angliának feltétlenül külön kell mennie; Anglia sohasem lesz az ellen, amit a lelke mélyén a jó érdekekben szeretne tenni.

Van néhány olasz kérdés, amelyre nézve megkapja az irányítást, míhelyt visszatértem Bécsbe. Ezeknek az ügyeknek egyike egy adatszervező központ felállítása a szekták működésének ellenőrzésére, aminek feltétlenül szükségességét a pápai kormány szűk látókörével mindaddig nem fogta fel. A többi olaszországi kormányral egyetértésben majd módot adok rá, hogy keresztüljárja magát a nehézségen, de ehhez előbb haza kell érkezennem.

Felhatalmazom Önt, kedves Gróf, hogy Consalvi Bátorossal személyes bizalmam bizonyítékaként ismertesse a köriratot. Kérje fel, hogy azt tartsa titokban addig a napig, amíg azt Ön és kollégái forma szerint közzétehetik. Ez a nap nem fog késni.

Kedves Gróf, haladjon továbbra is az eddigi úton; higgyen nekem és még sok jó fogunk cselekedni a világgal és rosszat a bolondokkal, akik azt a saját zűlésekre szeretnék alakítani.

Kedves és szeretetreméltó Feleségének tolmácsolja őszinte hódolatomat. Talán találkozunk a jövő évben.

A Porosz Császár ma eltávozott. A miénk holnap megy, én 25-én. Dec. 28-án találkozunk Innsbruckban. S(ándor) Cár onnan Csehországon keresztül Oroszországba megy, mi pedig egyenesen Bécsbe.

Az összjáték a 3 Udvar között j o b b , m i n t v a l a h a

Metternich"

Metternich diplomáciai küzdelme végül is eredményre vezetett. A kardcsörtető Montmorency december 25-én ugyan, mivel úgy érezte, hogy Villèle őt dezavualta, benyújtotta lemondását. A helyére lépő Chateaubriand viszont lankadatlan erővel folytatta elődje politikáját: december 25-én a madridi francia követ utasítást kapott állomás-helyének elhagyására.²⁸ 1823. április 7-én százeczer főnyi francia hadsereg lépte át a határt a spanyol forradalom vérbe fojtására. A Szent Szövetség Metternich vezetésével ismét eltiporta egy nép szabadságharcát — de ez alkalommal már utoljára. A görög felkelés és a dél-amerikai spanyol gyarmatok ügye az osztrák kancellár minden erőfeszítése ellenére is megbénította az ellenforradalmi nagyhatalmak reakciós gépezetét.

*

Az Apponyi-gyűjtemény Metternich levelezésének legértékesebb és legteljesebb része a kancellár 1825. évi nápolyi eseményekkel kapcsolatos politikájára vonatkozik. Amikor I. Ferdinánd 1821 márciusában az osztrák intervenció hadsereg társzeke-rein visszaérkezett Nápolyba, elhatározta, hogy a legvadabb kegyetlenséggel áll bosszút

²⁶ Circular-Depesche der drei verbündeten Höfe von Österreich, Rußland und Preußen an ihre bei anderen Höfen accreditierten Gesandtschaften, Verona, 14. December 1822. Metternich: N. P. 578—586. 1.

²⁷ Vö. Metternich an Kaiser Franz (Vortrag) Verona 11. December 1822. Metternich: N. P. III. 577—578. 1.

²⁸ Metternich: N. P. III. 586. 1.

másodszori elűzetéséért. 1821 után, éppúgy, mint az első Bourbon restauráció után, a Két Szicíliai Királyság vált a reakció legdühöttebb országává Itáliában. A király visszavonta az 1815-ben kiadott amnesztiát, a politikai pereket az 1793-as évig visszamenően felújították. A letartóztatások és politikai perek 1821-től állandóan napirenden voltak, csaknem minden esetben halálos ítélettel végződtek. Az elitélést az áldozat embertelen megkínzása és megalázása előzte meg. Ezekhez a törvénytelen eljárásokhoz a katolikus egyház a maga inkvizíciós eszközeivel buzgón hozzájárult; a sokezerre menő áldozatok kivégzését harangzúgással adták tudtúl a megfélemlített országnak.

Különös gonddal vetette magát a király az engedetlen lázadó hadseregbe, amelyet 1821 júliusában feloszlattott és idegen, elsősorban svájci és osztrák elemekből szervezett újjá. A középkori inkvizíciós hadjárat a szellemiekre is kiterjedt: Nápoly főterén máglyán égették el Voltaire és Rousseau műveit. Az ellenforradalmi terror igazi mozgatója és vezetője a hírhedt Ruffo bíbornok volt, aki 1821 után teljesen kezébe ragadta az ország ügyeinek irányítását.²⁹

A restaurált nápolyi Bourbon-dinasztia saját erejéből nem lett volna képes ilyen mértékű terrort megvalósítani; ellenforradalmi tevékenységében az osztrák kancellár jóváhagyására, és ami ennél lényegesebb, a jelenlevő osztrák intervenciós csapatok fegyveres erejére támaszkodott.³⁰ 1821-ben a véres ellenforradalmi terror hatalomra kerülése után a reakció bajnokai azt remélték, hogy Nápolyban egyszersmindenkora végeztek az alkotmányos és forradalmi mozgalmakkal.

Egy-két év alatt azonban kiderült, hogy Dél-Olaszország továbbra is bizonytalan talaj maradt a Bourbon-restauráció és a metternichi politika számára. A carbonárik és a különböző összeesküvő társaságok 1822-ben már újból megkezdtek tevékenységüket; tagjaik és eszméik csakhamar ismét beszivárogtak a hadseregbe és a hivatalnoki karba. A szabadelvű gondolat a sajtó és a könyvkiadás révén a legvadabb cenzura ellenére is ismét terjedni kezdett. Ruffo bíbornok kormányára egyre erőteljesebb nyomás neheztelt; Ferdinánd nem akart harmadszor is elmenekülni trónjáról, a közvélemény nyomásának engedve 1824-ben leváltotta Ruffot és a mérsékeltabb Medici lovagot nevezte ki kormányelnöknek. De nemcsak belpolitikai szempontból alakultak Nápolyban kedvezőtlenül a dolgok Metternich számára. A közvélemény elégedetlensége a jelenlevő és óriási költségeket felemésztő osztrák hadsereg ellen is irányult. Mindennek betetőzéséként az új nápolyi kormány Ausztria szorító öleléséből kikerülendő, Franciaország felé tájékozódott.

Idáig fejlődtek az események, amikor 1825. január 4-én I. Ferdinánd király elhalálozott. Ezek után Metternich joggal tartott attól, hogy az örökebe lépő, egyébként is szabadabb felfogású hírében álló I. Ferenc király szakít a Szent-Szövetség alapelveivel, enged a politikai nyomásnak, alkotmányt ad az országnak és Nápolyt Ausztria itáliai riválisa, Franciaország oldalára állítja. Metternichnek most sem voltak kétségei egy ilyen esemény kihatását illetően; egy nápolyi alkotmányos mozgalom győzelme a forradalom lángjába boríthatja egész Olaszországot.

Ilyen körülmények között került sor 1825 február elején Apponyi Antal titkos nápolyi küldetésére. A misszió külsőleg udvariassági látogatás volt, részvét kifejezés céljából I. Ferdinánd halála fölött és a jókívánságok kifejezésére az új uralkodónak. Ténylegesen azonban rendkívül komoly bizalmas feladat végrehajtására szolgált. Metternich ezen az úton akarta kipuhatolni I. Ferenc szándékait a nápolyi kül- és belpolitika irányelveire vonatkozóan, ugyanakkor ezen az úton akart diplomáciai nyomást gyakorolni az új királyra, hogy maradjon meg az osztrák érdekeknek megfelelő ferdinándi tradíciók mellett.

Ennek a rendkívül fontos és rendkívül kényes feladatnak a végrehajtására Metternich Apponyi Antalt találta a legalkalmasabbnak³¹, aki ekkor már tizesztendőς gyakorlattal rendelkezett az olasz ügyekben. Apponyi 1824 májusától mint kiszemelt londoni követ Bécsben tartózkodott, állomáshelyének elfoglalása előtt még végrehajthatta bizalmas nápolyi megbízatását.³²

²⁹ Vö. *Hermann Reuchlin*; *Geschichte Italiens von der Gründung der regierenden Dynastien bis zur Gegenwart*. Leipzig. 1859. I. k. 205—221. l.

³⁰ Az osztrák csapatok nápolyi tartózkodását főbb szerződés szabályozta. Vö. *Recueil des traités et conventions conclus par l'Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 jusqu'à nos jours*. III—IV. k. Leipzig. 1857, 1858.

³¹ Apponyi nápolyi missziójáról a történelmi irodalomban csupán egy helyen találunk említést. „Közép-Itáliából Nápolyba került, melynek ügyei akkor különösen a kormány szívében feküdtek” — írja *Horváth Jenő*: *Magyar diplomácia c. munkájában*, Bpest, 1928. 3. l. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ennél sokkal többről volt szó.

³² A londoni követi megbízatással kapcsolatban lásd Metternich és Apponyi kétszeri levélváltását, 1824 március—április folyamán. Schreiben des Fürsten Metternich. OSZK. Kézirattár. Apponyi Antal diplomáciai iratok. I. c. doboz.

Az alábbiakban közöljük Metternich Apponyinak a nápolyi úttal kapcsolatban adott instrukcióinak fontosabb darabjait.³³

„Bécs, 1825 január 31.

Gróf Úr!

Van szerencsém mellékelten átadni az utasításokat, amelyekkel szükségesnek tartottam Önt ellátni, hogy módjában legyen az Udvar javára a lehető legnagyobb hasznot húzni abból a megtisztelő feladatból, amelyet Ő Felsége Önre bízni kegyeskedett. Az utasításokat szétválasztottam két füzetre, melyek közül az elsőt megmutathat Blacas hercegnek. A legnagyobb súlyt helyezem arra, hogy mindent megtegyen annak bebizonyítására ez előtt a Nagykövet előtt, hogy iránta érzett bizalmam még mindig a régi, hogy őszintén örvendek nápolyi kinevezésének, ahol személyes befolyása csak áldásos lehet egy új uralkodás kezdetén, és hogy számítottok közreműködésére a lehető legtöbb jó megtételében, de főleg a rossz megakadályozásában. Nem felejtettem el, milyen erőteljesen támogatott Laibachban abban az igyekezetemben, hogy Nápolyban a képviselői kormányzás gondolatának még az árnyékát is kiküszöböljük. Mint-hogy ebben, a monarchikus államokra nézve létfontosságú kérdésben, elvei ugyanolyan határozottak és megingathatatlanok, mint az enyéim, semmi kétségem, hogy a jelenlegi helyzetben ugyanúgy fogja Önt támogatni Nápolyban, mint engem Laibachban, és hogy készségesen fog saját műve megerősítésében közreműködni.

Feltesleges külön felhívnom Önt, Gróf Úr, arra, hogy a jelen sürgőnyt és valamennyi utasítást közölje Fiquelmont Gróf Úrral; csak azt kívánom, hogy ebben egységesek legyenek; bizalmam ez iránt a Követ iránt annyira maradéktalan, hogy nem habozok őt még arra is megkérni, közölje Excellenciáddal való megbeszéléseiben még azt a néhány, személyekre és helységekre vonatkozó részletet is a nápolyi kérdéssel kapcsolatban, amelyekre nekem nem volt módomban kitérni, és amelyeket egyébiránt ő amúgyis pontosabban ismert, mint én. Szíveskedjék mindennemű eljárásait Fiquelmont úrral megtárgyalni és megegyezni vele azokra nézve, amelyeket véleménye szerint jobb, ha Ön egyedül hajt végre, az ő személyes részvétele nélkül. Mindenekelőtt vigyázni akarunk nápolyi összeköttetéseire, s ezért jónak látjuk úgy Önnel, mint neki ebben a tekintetben lehetőleg szabad kezet biztosítani. Báró Frimont Tábournok úrral bizalmasan közölheti titkos utasításainak a hadseregére vonatkozó részét; súlyt helyezek arra, hogy tudja, legfőbb kötelességeim közé sorolom érdekeinek megvédését és nem engedem meg, hogy csorbát szenvedjen a neki járó megbecsülés, amelyet oly mértékben meg is érdemel.

Nem láthatom előre, az Ön Nápolyba érkezésekor kik lesznek az elhunyt Király miniszterei közül azok, akiket az új Uralkodó bizalmával megtisztel, ezért ebben a pillanatban nem tudnám Önnel közölni, kik azok, akik előtt nyugodtan feltárhatja utasításai egyik vagy másik pontját. Amióta Ruffo herceg kivált a Kormányból, sokkal nagyobb tartózkodást kellett tanúsítanunk érintkezésünkben a Nápolyi Kormánnyal. Egyébként ebben a tárgyban állapodjék meg Fiquelmont Gróffal és a Király Minisztercivel szemben használt hangnemet a körülményekhez és az általuk hangoztatott elvekhez irányítsa.

Fogadja, Gróf Úr, megkülönböztetett tiszteletem nyilvánítását

Metternich”

”Utasítás Ő Excellenciája Apponyi Gróf Úr számára.

Bécs, 1825 január 31.

Gróf Úr tanúja volt annak a mély és fájdalmas benyomásnak, amelyet a Császárra, a mi Felséges Urunkra és a Császári családra Ferdinánd Király halálának váratlan híre tett: és tudomás van arról, hogy a Császár, szíve első sugallatának engedve, felhasználta Ruffo Herceg futárának visszatérését, hogy I. Ferenc Királyhoz a lehető legrövidebb időn belül eljuttassa annak az élénk és őszinte együttérzésnek a kifejezését, amellyel ebben a fájdalmas eseményben résztvesz, mindazonáltal fenntartva Magának, hogy azt Vele szemben hangsúlyozottabban és a két Udvar méltóságának megfelelőbb módon közölje. Ezzel a szándékkal határozta el Magát Ő Császári Felsége, ragaszkodva ahhoz, hogy e szomorú esemény alkalmából a Király előtt fényes tanújelet adjon Személyes érdeklődésének és annak, milyen nagyra értékeli a két udvar között fennálló szoros és számos családi kapcsolatot, hogy meg-

³³ A nápolyi út alább közölt iratai a „Gr. Apponyi Antal titkos nápolyi küldetésére vonatkozó iratok” c. dossziében találhatók. OSZK. Kézirattár. Apponyi Antal diplomáciai iratok. I. c. doboz. A 2-es és 4-es, a királyi milánói meghívásával és Szent István renddel történt kitüntetésével kapcsolatos iratok szövegerőltetése nem tartjuk szükségesnek. Valamennyi irat tisztázott, eredeti Metternich aláírással.

bizba Önt, Gróf Úr, azzal a megtisztelő feladattal, hogy Ő Szicíliai Felsége előtt kifejezésre juttassa részvételtjes érzelmeit fájdalmas vesztesége felett és ugyanakkor nem kevésbé őszinte jókívánságait trónralépése alkalmából. Csatoltan megtalálja eredetiben és másolatban a Császári levelét, amelyet Önnek Nápolyba kell vinnie és amelyet Ő Szicíliai Fenségének magánkihallgatáson kell átadnia, amelynek kieszközlésére az Ön számára azonnal megérkezésekor meg kell kérnie Figueimont Grófot. Mikor a Császár levelét átadja a Királynak, juttassa kifejezésre ez Uralkodó előtt a legmélyebb érzés szavaival azt az élnék és őszinte részvétet, amellyel Ő Felsege és a Császári Csald tagjai nagyon is jogos fájdalomában osztoznak; biztosítsa őt, hogy sehol ezt oly mélyen át nem érzik és abban oly őszintén nem osztoznak, mint Bécsben, ahol az esemény a legmélyebb szomorúságot keltette. Miután megbízatásának ezt az első, fájdalmas részét teljesítette, közölje a Királlyal Ő Császári Felsége jókívánságait trónralépése alkalmából, és használja fel az alkalmat annak közlésére az Uralkodóval, hogy mindenkor számíthat a Császár részéről ugyanazokra a baráti érzelmekre, ragaszkodásra és bizalomra, amellyel Ő Felsége Atyja, a néhai Király iránt viseltetett, és amelyeket szerencsés volt megfélelni be is bizonyítani, úgy hogy Utódja lelkében e tekintetben semmi kétség sem állhat fenn. — Tegye hozzá, hogy a Császár úgy véli, a Király maradéktalanul viszonyozza ezeket az érzelmeket, amelyekre a két Udvar közötti politikai kapcsolatoknak mindkettőjük érdekében támaszkodniuk kell. — Ugyanezen az alapon nyugodtan ma a legfőbb európai hatalmak kapcsolatai és annak a bölcsességnek, amellyel ezt elfogadták és attól semmi szín alatt el nem térnek, tulajdonítható az a béke és nyugalom, amelyet Európa élvez, a rosszindulatnak állandó igyekezete ellenére, amelynek azonban sohasem fog sikerülnie ezt az áldásos egyetértést megingatni. Készen is érezte, az utóbbi tíz esztendő folyamán, a Nápolyi Udvar ennek jótékony hatását, és I. Ferenc Király túlságosan bölcs és túlságosan felvilágosult ahhoz, hogy fel ne ismerne: a Szövetség ezen konzervatív rendszere iránti hűség révén remélheti, hogy fokozatosan jóváteszi mindazt a rosszat, amit a legutóbbi forradalmak népeire hoztak, és hogy megszűrárdíthatja a restauráció művét. — Utóbbi cél érdekében úgy véljük, a Király legjobban teszi, ha kitartóan és gondosan igyekszik megtalálni a legmegfelelőbb módokat, amivel igazi tartalmat adhat azoknak a kormányzati intézkedéseknek, amelyeket Királyi Atyja Laibachban javasolt a helyreállított Két Szicíliai Királyság alapjául. Egyébként le sem térhetne ezekről az alapokról, amelyeket a Szövetséges Hatalmak és az Olasz Udvarok akkor elfogadtak és jóváhagytak, anélkül, hogy Országait újabb zavargásoknak tenné ki, amelyeknek a visszahatása menthetetlenül ismét veszélybe sodorná az olasz felszöget belső nyugalomát. — Semmi kétségem tehát, hogy Ön azt fogja tapasztalni, hogy a Király ugyanúgy meg van győződve mint mi annak szükségességéről, hogy a jelen körülmények között a restauráció művének megszűrárdítására kell szorítkoznia, kötelességének tekintve a Királyi Atyja által Ausztriával és a szövetséges Uralkodókkal kötött szerződések lelkiismeretes betartását; Ausztriával az 1815. június 12-i szerződésben és a fenti szerződés tilkos pontjaiban, a Szövetséges uralkodókkal és külön az Olasz Udvarokkal, a laibachi és veronai tárgyalásokon.

Attól a perctől fogva, hogy a néhai Király végül is elhatározta magát az utóbbi meg egyezések végrehajtására, a szövetséges Uralkodók nápolyi Képviselei, akiknek külön megbízatásuk volt azok végrehajtásának ellenőrzésére, nevezetesen Ausztria képviselője, szigorúan tartózkodtak attól, hogy a kormány ügyeibe beleavatkozzanak, és a néhai Király uralkodása alatti tartózkodó magatartásuk kellő biztosíték utódja számára arra nézve, hogy ezt a tartózkodást vele szemben is kötelességüknek fogják tartani. Minthogy azonban Gróf Úr nápolyi megbízatása és a Császár szavai, amelyeket Önnek a Királyhoz el kell vinnie, csupán annak a gyengéd érdeklődésnek a kifejezői, amellyel Ő Császári Felsége Fenséges Sógora boldogsága iránt személyesen viseltetik, Ő Felsége úgy véli, megbízhatja Önt még azzal is, hogy Ő Felsége figyelmét külön felhívja egy fontos ügyre, amelynek a jelen pillanatban alighanem teljes figyelmét kell szentelnie. — Ez az ügy a nápolyi hadsereg újjászervezése. — A Császár tisztában van azzal, hogy az ügy az elmúlt esztendő folyamán erősen haladt előre, és hogy a Királynak ebben a pillanatban több mint 20 ezer főnyi jól felfegyverzett, jól felszerelt és olyan tiszték által vezetett hadserege áll lábán, akiknek odaadására a kormány számít. De ha a hadsereg anyagi újjászervezése tényleg haladást mutat, akkor annál sürgősebb ennek az újjászervezésnek a szellemi részével foglalkozni, keresve a legmegfelelőbb eszközöket, hogyan lehetne a nápolyi hadseregbe a szigorú jegyelmet bevezetni, a csapatokat katonai szellemmel átítani és mind a tisztokban, mind pedig a legénységben újjáéleszteni azt a testületi szellemet és odaadást az Uralkodó iránt, amely a hadseregek legfőbb ereje. — Ebben a vonatkozásban a Császár úgy véli, hogy Nápolyban még mindig nem tették meg mindazt az ügy érdekében, amit tenni lehetett volna, és azt kívánja, hogy nevében juttassa kifejezésre a Király előtt azt az óhaját, hogy az utolsó év, amelyet csapatai Ő Szicíliai Felsége Országában töltenek, kihasználtsák mindannak a pótlására, ami a hadsereg újjászervezésének ebből az igen lényeges részéből még hiányozhat.

Úgy gondolom, felesleges Gróf Úrnak adott jelen utasításokban másra kiterjeszkedni. Ön pontosan ismeri a Császárs és Kabinetje által vallott elveket. Ön tudja, hogy ezek az elvek megingathatatlanok, így tehát ha a Királlyal, Minisztereivel, és ha a Szövetséges Udvarok nappolyi Képviselőivel folytatott megbeszélésein megnyilatkozásaiban szigorúan ragaszkodik ezekhez az elvekhez, biztos lehet, hogy szándékainkkal mindenkor megegyezik. Megbízatlása egyébként tisztán udvariassági, és minthogy annak nincs más célja, mint ékes tanúságot adni a Király előtt annak az érdeklődésnek, amellyel a Császár Iránta viseltetik, biztos lehet, hogy Ő Császári Felsége szándékainak megfelelően cselekszik, ha minden lehető módon igyekszik meggyőzni a Királyt, mennyi részvétellel osztozik az Őt most ért súlyos csapásban."

„Titkos utasítások Apponyi Gróf Excellenciája részére

Bécs, 1825," január 31.

Utasításainak első része arra lévén szánva, hogy azt Blacas Herceggel közölje, Gróf Úr meg fogja érteni, hogy ebben az első füzetben, amely megmutatható a Nagykövetnek, gondosan kerültem több olyan ügynek a megemlítését, amely Ferdinánd Király Kormányáról, uralkodása utolsó hónapjaiban, panaszra adott okot. Ahhoz az időponthoz, amikor az Uralkodó elhagyta Bécsset, hogy visszatérjen Nápolyba, kapcsolódik az az érezhető változás, amely a Nápolyi Udvarnak irántunk tanúsított magatartásában felfedeztünk. Ruffo herceg nem gyakorolván többé a legfőbb irányítást, Ruffo Örgrof és Floridia Hercegnő azt ebben az időben teljes egészében magukhoz ragadták és nem sokára habozást, tartózkodást sőt kétszínűséget kellett az Udvarnak velünk szemben tanúsított magatartásában észlelnünk, ami nem hagyhatott kétséget a felől a szándéka felől, hogy Ausztriától eltávolodjék, ugyanakkor pedig minden igyekezetével azon volt, hogy Franciaországhoz közeledjék. Minden arra mutat, hogy Medici lovag és de Casteleicala Herceg csatlakoztak Ruffo Örgrof és Floridia Hercegnő pártjához, és hogy az ő égíszük alatt jött létre az az alattomos cselekvés, amelyet Fiquelmont Gróf legutóbbi jelentéseiben már jelzett és amelynek számos jelét magunk is tapasztaltunk. Ugyanez a párt volt az, efelől bizonyos vagyok, amely a Nápolyban az 1825 évi deficit fedezésére legutóbb tett pénzügyi természetű intézkedések alkalmával igyekezett azok ódiumát az osztrák hadsereg jelenlétére hárítani és az általános ellenszenvet vele szemben szítani. Mődjában volt Őnek, Gróf Úr, Fiquelmont Gróf levelezését és az ebben a tárgyban Frimon Báró vezénylő tábornok és a Rendőrség legfőbb vezetője között történt jegyzék-váltást olvasva, személyesen meggyőződni arról, hogy ez esetben a Nápolyi Kormány eljárása velünk szemben több mint kétértelmű és hogy jogosan vesszük gyanúba azzal, hogy ő maga szította ezt az általános elégedetlenséget, amely ugyanabban az időben jutott olyan illen keifejezésre a Király Országai legtávolabbi tartományaiban avilági tótornyon innen és túl. Ezt a váratlan bonyodalmat olyan súlyosnak tartottam, hogy már készültem parancsot kérni a Császártól azokra az intézkedésekre nézve, amelyeket részünkről ez a bonyodalom megkívánt volna, amikor hírét vettük Ferdinánd Király halálának. Minthogy ma még nem láthatjuk előre azokat a változtatásokat, amelyeket ez az esemény az új Uralkodó minisztériumában és kormányzásában hozhat, az óvatosság azt parancsolja, hogy halasszunk el minden nemű hivatalos lépést ebben az irányban. Minthogy azonban I. Ferenc Király tökéletesen távoladt mindattól, amivel Királyi Átyjának Kormányára részünkről jogos panaszokra okot adott, semmi akadályát nem látom annak, hogy teljes nyíltsággal beszéljen vele a Császár melyesegs fájdalomról mikor értesült, hogy merészkedtek az elhunyt Király legutóbbi pénzügyi intézkedései alkalmával azokért a felelősséget az osztrák hadsereg jelenlétére hárítani és valamennyi társadalmi osztály ellenszenvét szítani ezzel a hadsereggel szemben, amely tíz éven belül kétszer helyezte vissza trónjára az uralkodóházat és amely egyébként is eléggé nem dicsérhető kifogástalan magaviseletével tűnik ki. Figyelmzetesse a Királyt, hogy ha Királyi Átyja Miniszterei teljes tudatában lettek volna, mint ahogy lenniük kellett volna annak a mérhetetlen lekötöttségnek, amelyet Uralkodójuk érzett a Császárral szemben, kötelességüknek tartották volna, hogy a közvéleményt ebben a tekintetben helyreigazítsák, ahelyett hogy megengedjék, hogy Ausztriára nézve ennnyire sérelmes irányt vegyen. Végül közölje Ő Szicíliai Felségével, hogy a Császár sokkal igazságosabb Vele szemben, semhogy kételkednek abban, hogy helyteleníteni fogja ezt az annyira kifogásolható magatartást, és hogy az Ő bölcsességében véget fog vetni ennek a botránynak. Amikor a Királlyal szemben felveti ezt a kesyes kérdést, igyekezzék, Gróf Úr, azt az Őnre jellemző teljes tapintattal tenni és kifejezéseiben a fenyegető szemrehányást kerülni. Ez a Fejedelem ugyanis nem lehet felelős azért, ami Királyi Átyja uralkodása alatt történt; másrésről azonban természetesnek kell tartania, hogy a Császár nem tölthet el előtte egy olyan súlyos panaszra adó okot, mint amilyent most Ön előtt fejtettem.

Ugyancsak mődjában volt Fiquelmont Gróf levelezéséből látni, hogy a Francia Király, amikor néhány hónappal ezelőtt néhai Ferdinánd Királlyal másolataiban közölte

azt a levelet, amelyet a Spanyol Királyhoz intézett, azzal a szándékkal, hogy őt rábírja, hogy népeinek nagyjából a francia alkotmány mintájára készült alkotmányt adjon, felhasználta az alkalmat, hogy hasonló tanácsal lássa el Ő Szicíliai Felségét, hozzáfűzve, hogy meggyőződése szerint Fiában, a Calabriai Hercegeben, ugyanolyan támogatásra és segítségre találna, mint az Ő sajátjában. Láthatta, hogy a náhai Nápolyi Király, akit ez a kezdeményezés felette bántott és felettebb zavarba hozott, végülis válaszában arra az álláspontra helyezkedett, hogy az Osztrák Udvarral szemben fennálló helyzete nem engedi meg, hogy ilyen nagyfontosságú tanácsokat a Császár bevonása nélkül megfontoltság tárgyává tegyen; miértis, kerdí, vajon közölheti-e a Király levelét Ő Császári Felségével; — végül láthatta, hogy Ficquelmont Gróf legutolsó jelentései szerint Nápolyt értesítették, miszerint a Francia Király választ Blacas Herceg útján fogják megkapni; hogy addig is értesültek Castilecala Herceg útján, hogy az nemleges lesz, és hogy a válaszbán annak a megjegyzésére fognak szorítkozni, hogy a Francia Királynak nem volt más célja, mint Ő Szicíliai Felsége előtt ismertetni azokat a tanácsokat, amelyeket a Spanyol Királynak szükségesnek látott adni, tekintettel a két ország helyzete között fellelhető hasonlóságokra; hogy minden bizonnyal Ő Szicíliai Felsége van hivatva azt alkalmazni, ami az Ő Országainak megfelel; de hogy a Francia Kormány nem közvetlenül Neki adott tanácsokat; hogy ez a közlés egyébként is teljesen bizalmas volt és nem vont szükségszerűen maga után kezdeményezéseket más udvarok irányában.

Ezek a részletek, amelyeket Ficquelmont Grófnak a Francia Király által náhai Ferdinánd Királlyal szemben tett bizalmas kezdeményező lépésére vonatkozólag sikerült megszereznie, túlságosan logikusak, összefüggőek, sőt valószínűek ahhoz, hogy azt, véleményem szerint, kétségbe lehessen vonni. Másrésről Ruffo Herceg, akivel közöltem azt, amit a Francia Királynak az ő Királyánál tett lépéseiről megtudtam, azt mondván neki, hogy értesüléseimet Párizsból szereztem, és felhívta őt a Császár nevében, hogy erről Udvarát írásban tájékoztassa, Nápolyból a február 2. kurirral Medici Lovagtól a másolatban idecsatolt választ kapta. Látni fogja Gróf Úr, hogy ő nem habozik ezt a tényt a leghatározottabban tagadni. Vajon a náhai Király úgy vélte, hogy Franciaország kezdeményezését Minisztere előtt titokban kell tartania? Ismerve Medici Lovag elveit és politikai hajlamait, ez a feltevés nem látszik valószínűlenni, mert feltétlenül hitelt kell adnom azoknak a minden körülményre kiterjedő részleteknek, amelyeket Ficquelmont Gróf e tárgyú jelentései tartalmaznak. Mindenesetre az úgy túlságosan fontos ahhoz, semhogy mellőzhessük annak a leg gondosabb felderítését; és ez ma még sokkal inkább érdekünkben áll; mert Ferdinánd Király semmi esetre sem járult volna hozzá ahhoz, hogy Népeinek képviseleti Kormányzatot adjon, haosak forradalmi megmozdulások erre nem kényszerítik, utódja személye viszont nem jelent számunkra ebből a szempontból ugyanilyen biztosítékot és lehetséges, sőt valószínű, hogy Franciaország, tönkretendő a mi befolyásunkat Nápolyban és megszerzendő a maga számára azt, aminek gyakorlására egész Olaszország fölött általában igen büszke, igyekezni fog ez Uralkodóban a képviseleti kormányzás iránti ismert hajlandóságot ébrentartani. Feltétlenül szükséges tehát, hogy a Királlyal történő beszélgetései során őszintén felvesse ezt a kényes kérdést, és hogy ne hagyja az Uralkodót kétségben afelől, hogy a Császár tájékozva van a Francia Király által néhány hónap előtt Királyi Atyjánál tett lépésről, amikor közölte Vele azokat a tanácsokat, amelyeket a Spanyol Királynak jónak látott adni; hogy Ő Császári Felsége annakidején megbizta Ruffo Herceget, közölje a Királlyal, hogy Franciaország kezdeményezése Neki semmiféle aggodalmat nem okoz, mivel olyan tökéletesen ismeri az ő elveit ebben a tekintetben, hogy tökéletesen nyugodt; hogy Ő Felsége szeretné hinni, hogy I. Ferenc Király ebben a fontos kérdésben maradéktalanul osztja Királyi Atyja véleményét és elveit; hogy teljes tudatában van azoknak a veszélyeknek, amelyeknek Magát kitenné, ha azoktól eltérne; hogy a Császár személye, virágzó uralma és Olaszországban a nyugalom fenntartása iránt sokkal mélyebb érdeklődéssel viseltetik, semhogy elsőrendű kötelességei közé ne sorolná, hogy neki ebben a vonatkozásban mindig megmondja az igazat; hogy bizonyára megkísérlik azt az idegenkedést, amelyet Ausztria a képviseleti kormányzás bevezetése ellen Olaszországban nem fél hangoztatni, Előtte úgy bedlítani, mint nagyratörő számítás eredményét, amely arra készíti, hogy ezzel az eszközzel tegyen szert kizárólagos befolyásra az egész felszöget felett; hogy a Császártól mindenkor távol fog állni az ilyenfajta számító gondolkodás; hogy az ilyen elvből helyteleníti és hogy nem törekszik másra, mint hogy a Gondviselés által rendelkezésre bocsátott hatalmas eszközöket, miként azt olyan gyakran eddig is tette, az európai béke és rend fenntartására használja fel. Fűzze még hozzá, Gróf Úr, hogy egyáltalában nem vagyunk feltékenyek a Nápolyi és a Francia Udvar között fennálló barátságos és bizalmas kapcsolatokra, sőt azokat nagyon is természetesen tartjuk; — hogy épp oly kevésbé vagyunk feltékenyek arra a befolyásra, amelyet

Franciaország földrajzi helyzeténél, hatalmátnál és a Bourbon Házak között fennálló rokoni kapcsolatoknál fogva Európában kifejezni hivatott; és nemhogy azzal szemben ellenállást gyakorolnánk, hanem inkább őszintén vágyunk napról-napra szorosabbra fűzni azokat a kötelekeket, amelyek Őt a Szövetséges Hatalmakhoz kapcsolják; és hogy véleményünk szerint Ő a Maga részéről is sokkal nagyobb súlyt helyez erre, semhogy saját területén kívül levő országokban kormányzati változtatásokat pártolna; olyan változtatásokat, amelyek ma nem mehetnek végbe anélkül, hogy kockára tegyék Európa nyugalalmát, aminek fenntartása a Szövetség elsődrendű célja. Kísérje a legnagyobb figyelemmel, hogy a Király hogyan fogadja ezeket a megjegyzéseket; igyekezzék a legteljesebb őszinteséggel és bizalommal feltárni és gondosan elkerülni mindent, ami a Királyban azt a gyanút kelthetné, hogy Irányában bizalmatlanságot táplálunk.

Nápolyi tartózkodása ne terjedjen többre két hétnél; használja azt ki a különböző pártok munkálkodásának alapos megfigyelésére, akik az új uralom kezdetén bizonyára igen nagy tevékenységet fognak kifejezni. Amennyiben kísérletet tennének arra, hogy Őt előtérbe helyezték, ezt határozottan tagadja meg azzal, hogy Őnek semmiképpen sem hitátása, hogy az ügyekbe befolyjon. Megbízásának nem lévén más célja, mint hogy a Királyt a Császár és a Császári Család nevében üdvözlője."

„Bécs, 1825 január 31.

1. sz. Utóirat. Bizalmas.

Gróf Űr!

Utasításai megmutatható részében, amely úgy van megfogalmazva, hogy Magával a Királlyal is elolvastathassa, ha arra sor kerülne, látni fogja, hogy csupán azzal bíztam meg, tolmácsolja a Császár nevében azt a kérést, hogy semmiféle változtatás ne történjék azokban az elvi kormányzati kérdésekben, amelyekben Ferdinánd király és a Szövetséges Fejedelmek Laibachban megegyeztek, ott lefektettek és amelyeket azóta Veronában megerősítettek. Azok az indokok, amelyekből kifolyólag megbízásának tárgyát erre a kérésre korlátoztam, magától értetődőek. Nem lehet és nem szabad feltennünk, hogy Ő Szicíliai Felsője Magára nézve nem tartja kötelezőnek Felsője Atyja által vállalt kötelezettségek legszigorúbb betartását, másrésztől számunkra a legfontosabb, hogy Nápolyban tisztában legyenek azzal, hogy lehetetlenség erről a legfőbb Európai Hatalmak és valamennyi Olasz Udvar által szentesített alapról letérni anélkül, hogy megrendítenék azt, amelyen a Két Szicíliai Királyságnak helyreállítása nyugszik. Ennélfogva meg sem kockáztathattuk azt a feltevést, hogy Ő Szicíliai Felsője valaha is belemenjen abban, hogy Népeinek képviseleti kormányzatot adjon, minthogy az ilyen eljárás megsértése lenne a Ferdinánd király által 1815-ben Ausztriával és később Szövetségeseivel Laibachban és Veronában kötött szerződéseknek. Minthogy azonban nincs kizárva, hogy a jelenleg uralkodó Király a kormányzásnak ezen formája javára elfoglalt, és hogy nem mondott le véglegesen arról a tervéről, hogy Országában azt a jövőben esileg bevezesse, tegyen meg mindent, Gróf Űr, hogy ezirányú szándékait megismerje, és amennyiben azok nem egyeznének a mi elveinkkel, ne habozzék Ő Felsője előtt őszintén feltárni, miszerint anélkül, hogy belemennénk annak a több vagy kevesebb előnynek a vizsgálatába, amellyel a kormányzás különböző formái elméletileg járnak, meggyőződésünk, hogy gyakorlati szempontból nézve, a képviseleti formák nem felelnek meg sem az olasz nép szellemének, sem erkölcsének, sem pedig jellemének és szokásainak, még kevésbé a nápolyiakénak. Számosan emelnek szót ma ennek a kormányzati formának az érdekében; úgy látszik, elfelejtik, hogy azok az államok, amelyek évszázadok óta tagjai a társadalomnak, nem alkottak mány nélkül állni fenn, és hogy politikai létüket veszélyeztetné annak megtámadása azért, hogy képviseleti kormányformával helyettesítsék, ami Angliából ered, ami nem felelhet meg ennek a hatalomnak; és amit rossz politika és veszélyes is lenne általánosan elfogadni valamennyi európai államban, tekintet nélkül a népek szokásai, jelme és nemzeti lelkiéletük között esileg fennálló különbségekre. Nevezetesen Nápolyban és Ő Szicíliai Felsője úgyszólván valamennyi államában, számos, a szektások által gondosan életbentartott köztársaságpárti elem van. Ha a kormány bölcs és határozott, akkor lehetséges, sőt könnyű ezeket az elemeket elfojtani, de vajon ugyanez lenne-e a helyzet egy képviseleti kormányzás alatt és olyan fegyveres erővel, amely olyan kevés biztonságot nyújt, mint a nápolyi csapatok? Nem hinnénk, sőt ellenkezőleg meg vagyunk győződve, hogy a jelen pillanatban bármilyen változás a nápolyi kormányformában a Király és Uralkodóháza vesztét okozná. Éppen azért, mert meg vagyunk győződve ezekről az igazságokról és a veszélyekről, amelyek azokkal járnak a Két Szicíliai Királyságra és Olaszország belső nyugalma nézve, mert ugyancsak meg vagyunk győződve arról is, hogy a szektások szüntelenül igyekeznek mindenáron bevezetni a liberális alkotmányokat, hogy azután fokozatosan elérjék a köztársasági formát, éppen

ezért már kezdettől fogva határozottan állást foglaltunk bármiféle képviselőten alapuló kormányzati forma bevezetése ellen Európának ebben a részében. Szilárd elhatározásunk ugyanis, hogy továbbra is tiltakozni fogunk ez ellen a kormányforma ellen Olaszországban, sőt a közös érdek még kötelességünké is teszi, hogy azzal kifejezetten szembeszálljunk, ha a körülmények úgy kívánják. Senki sem tudja, Gróf Úr, Önnél jobban felmérni a veszélyt az olasz félsziget szempontjából, és az ország belső helyzetének pontos ismeretében Ön mindenki másnál alkalmasabb meggyőzni a Királyt arról, hogy ha Nápolyban valaha is bevezetnék a képviselői kormányzást, ez az eljárás az Egyházi Államra menthetetlenül azonnal éreztetné visszahatását, amennyiben számolni lehetne azzal, hogy ez az ország a forradalom borzalmának prédájává válik, és hogy ez a forradalom rövidesen egész Itáliát lángborítja. Ezek a következtetések sokkal súlyosabbak, sokkal szembeszökőbbek, semhogy azok a Király figyelmét elkerülhessenek. Azt hiszem tehát, Ön úgy fogja tapasztalni, hogy ez az Uralkodó ugyanannyira meg van győződve mint mi, a veszélyekről, amiknek Magát kitenné, ha eltér az 1815. június 12-én kötött szerződés rendelkezéseitől és a Laibachban és Veronában szentesített elvektől. Az Önnel szóló titkos utasításban, Gróf Úr, igen egyszerű módját találja meg a Király ezirányú szándékai megismerésének. Szóba hozva előtte Ő Keresztény Felségének Ő Katholikus Felségéhez és Édesatyjához, Ferdinánd Királyhoz intézett leveleit és nem titkolva Előtte, hogy a Császár tudomással bír a levelekben foglalt tancsokról a Spanyolországnak és Nápolynak a francia alkotmány mintájára adandó alkotmányra vonatkozólag, természetesen fog adódni az alkalom ennek a kérdésnek felvetésére Ő Szicíliai Felsége előtt, és az, ahogyan Önnel válaszolni fog, világot fog vetni igazi érzelmeire. Ha ezek a miénkkel megegyeznek, feladata teljesítése könnyű lesz, mert nem lesz más dolga, mint helyeselni; ellenkező esetben azonban habozás nélkül hozza fel előtte őszintén azokat az ellenvetéseket, amelyeket én itt kifejtettem és az utasításokban foglalt okfejtéseket.

Fogadja, Gróf Úr, kitűnő nagyrabecsülésem kifejezését.

Metternich"

„3. sz. Utóirat

Bécs 1825. január 31.

Gróf Úr!

Ő Szentsége Internunciusa, midőn a Nápolyban most végbement uralkodóváltásról beszélgettünk, némileg nyugtalannak mutatkozott ennek az eseménynek a Királyság kormányzati elveire esetleg gyakorlandó hatása miatt és szerinte úgy látszik Rómában attól tartanak, hogy I. Ferenc Király más eljárást követ, mint Királyi atyja. Azt feleltem az Internunciusnak, hogy nekünk mindeddig semmi okunk nem volt ilyen félelemre, és hogy azt a Királynak semmiféle cselekedete sem látszott indokolni; minthogy azonban ez a kérdés olyan nagyfontosságú Olaszország belső békéje szempontjából, azt állandóan figyelemmel fogjuk kísérni. Nem titkoltam előtte Gróf Úrnak azt a különleges feladatát, hogy nápolyi tartózkodása alatt igyekezzék ebben a vonatkozásban a Kormány szándékait megismerni, hogy abban a küben ringatjuk magunkat, hogy azok a miénkkel azonosak és hogy ő nem engedné meg magának, hogy a Ferdinánd Király által Laibachban lefektetett általános kormányzati elvektől eltérjen; — mely elveket akkor a szövetséges hatalmak és az Olasz Udvarok egyhangúlag elfogadtak, és amelyeket azóta Ők és Ő Szicíliai Felsége Veronában megerősítettek. — Hozzátettem, hogy Rómába érkeztek bizonyára kötelességének tekintve, hogy a Szent Atya lába elé boruljon és hogy fel van hatalmazva, hogy megbízatásának céljáról Előtte teljes bizalommal nyilatkozzék, válaszképpen arra, amelyet Ő Internunciusa által velünk szemben tanúsított.

Valóban azt kívánom, Gróf Úr, hogy római tartózkodása alatt engedélyt kérjen, hogy a Pápának tiszteletét tehesse, és hogy a beszélgetés során próbálja meg tudni, vajon tényleg vannak-e aggodalmi a Nápolyi Kormány szándékait illetőleg, és hogy ezek az aggodalmak mennyiben megalapozottak. Amennyiben a Szent Atyát tényleg aggodónak találnd és erre az aggodalomra alapos okai lennének nyugtassa meg Őt azzal, hogy nekünk mindeddig semmi okunk nem volt a nyugtalanságra a Király szándékait illetőleg; hogy Ön mindenesetre fel van hatalmazva, hogy ezt a valamennyi itáliai Hatalmat egyaránt érdeklő problémát Ő Szicíliai Felsége előtt felvesse és előtte erőteljesen esetelje a veszélyeket, melyeknek Magát kitenné, ha Királyi Atyja által a legnagyobb európai Hatalmakkal Laibachban és Veronában kötött szerződésektől eltérne. Tegye hozzá, hogyha a Szent Atya a Maga részéről és ebben az értelemben Nápolyban egyenes célzásokat tétetne erre az ügyre a szentszéki Nuncius által, meg vagyunk győződve, hogy azok csakis jó irányban befolyásolnák a Király elhatározását, feltéve természetesen, hogy azok egyáltalában nem keltik az Auszriával történt előzetes megbeszélés látszatát. Excellenciád egyébként ezt a megbízatását a legnagyobb

tapintattal teljesítse, nehogy valaha is azzal vádolhassanak bennünket Nápolyban, vagy bárhol másutt, hogy ebben az ügyben a Római Udvar részéről beavatkozást provokáltunk. Fogadja, Gróf Úr, megkülönböztetett nagyrabecsülésem kifejezését.

Metternich''

Metternich politikai akciójának, Apponyi nápolyi küldetésének mérlege a rendelkezésünkre álló anyagok alapján eléggé pontosan felállítható. Apponyi február 10-ről 11-re virradó éjjel érkezett meg Nápolyba. Először Figuelemont, nápolyi osztrák követ tájékoztatta őt a helyi viszonyokról, majd Medici lovagot, a nápolyi miniszterelnökök kereste fel. Amit Medici az új király személyéről és beállítottságáról közölt vele, az nem lehetett Metternich számára a legmegnyugtatóbb. „Ferdinánd Király forradalom esetén — mondotta Medici lovag — ezerszer inkább lemondott volna és élt volna havi 50 ezer dukátos nyugdíjából, semminthogy Alkotmányos Király legyen a világ minden Birodalma felett. Ferenc Király ezzel szemben eleinte szintén ellenkeznek, lóhátra pattanna, seregei élére állna, de a körülmények kényszerítő hatása alatt szívesebben lenne alkotmányos király, semminthogy lemondjon.”³⁴

A király első ízben február 14-én este fogadta kihallgatáson az osztrák delegátust. Apponyi felolvasta az uralkodónak instrukciói közölhető részét, aki közbeszólás nélkül hallgatta őt végig. Az osztrák aggodalmakra kijelentette: „szilárdan el van tökéve a Királyi Atyja által Ausztriával, a Szövetséges Hatalmakkal és az Itáliai Udvarokkal kötött ünnepélyes szerződések pontos és lelkiismeretes betartására”.^{34a} A hadsereg átszervezésével kapcsolatban kapott osztrák tanácsokról ugyancsak úgy nyilatkozott, hogy hajlandó azokat megfogadni. Hasonlóképpen örömmel elfogadta az osztrák császár Milánóba szóló meghívását.

A biztató kezdett után Apponyi Figuelemont és Frimmont tanácsai ellenére jónak látta közölni a királlyal titkos instrukciójának pontjait is. Az ezzel kapcsolatban írt bizalmas jelentés azt mutatja, hogy az új nápolyi király kielégítő és megnyugtató feleletet adott az osztrák aggodalmakra. I. Ferenc kijelentette, hogy az osztrák hadsereg jelenlétét továbbra is szükségesnek tartja és megígérte, hogy meg fogja azt védeni a különböző helyről jövő támadások ellen. A francia kormánytól érkezett állítólagos szövetségi ajánlatra pedig kijelentette, hogy az egész kitalálás és biztosította Apponyit, hogy hű szándékozik maradni Ausztriához.³⁵

Ezek után Apponyi egészen optimistán ítéli meg az új király személyét és politikáját és még hajlandó a nápolyi viszonyokat is megnyugtatóbbnak látni, mint amilyent még Metternich is feltételez. Saját útjának mérlegét úgy vonja meg, hogy az teljes mértékben eredménnyel járt, és igyekszik a bécsi kormánykörökre is megnyugtatólag hatni.

A nápolyi viszonyokat alaposan ismerő más kompetens személyiségek azonban nincsenek egy véleményen Apponyival — Blacas, a nápolyi francia követ azt vallja, hogy az osztrák csapatok kivonása egy új, minden eddiginél véresebb és szörnyűbb forradalom kitörésére adná meg a jelet Nápolyban.³⁶ XII. Leó, akinek utasításainak megfelelően szintén beszámol útjának eredményeiről, Apponyi megnyugtató szavai ellenére is úgy vélekedik, hogy a király személye és jóindulata egymagában nem elegendő biztosíték a felforgató elemek tevékenysége ellen. „...kirobbanásuk meggátolása mindenkor kész idegen erők jelenléte nélkül rövidesen ugyanazokat a veszedelmeket zúdítanak a Két Szicíliai Királyságra és a szomszédos államokra, mint amelyeknek a Félsgizetnek ez a része martaléka volt a forradalom siralmas korszakában.”³⁷

A pápa sejtése valóra vált. Amikor az osztrák csapatokat külpolitikai és pénzügyi okokból 1827 folyamán kivonták Nápolyból, a Bourbon-restauráció és egyben az olaszországi reakció elveszítette legfőbb támaszát. A liberális és karbonári mozgalmak után a honi és külföldi reakció minden gáncsoskodása ellenére egyre erőteljesebben bontogatta szárnyait a Risorgimento és a Giovanna Italia. És 1848 januárjában, amikor a forradalmi erjedés már puskaporos feszültséggel töltötte meg egész Európát, a palermói felkelés adta meg az első jelt a népek tavaszának dicsőséges szabadságharcaihoz.

DIÓSZEGI ISTVÁN

³⁴ Apponyi à Metternich, Naples, 14 Février 1825. OSZK. Idézett hely.

^{34a} Uo.

³⁵ Apponyi à Metternich, Naples, 16 Février 1825.

³⁶ Apponyi à Metternich, Naples 22 Février 1825.

³⁷ Apponyi à Metternich, Rome, 27 Février 1825.

A SZOVJETUNIO ÉS NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

A LVОВI TÖRTÉNÉSZEK 1956 UTÁNI MUNKÁSSÁGÁRÓL

Amióta Nyugat-Ukrajna dolgozói felszabadultak és visszatértek az ukrán nép egységes családjába, Lvov csaknem egy fél millió lakossal rendelkező nagyvárossá fejlődött és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság egyik legfőbb ipari és tudományos központjává vált. Lvov 12 főiskolával és 13 tudományos kutatóintézettel rendelkezik, beleértve az Ukrán Tudományos Akadémia fiáléit is. Csak a lvovi egyetemen több mint 8 ezer főiskolai hallgató részesül oktatásban.

Lvovban nagyszámú, magas tudományos kvalifikációval rendelkező kutató él, akik a történettudomány különböző területein végzik alkotó munkájukat. Ebben a vonatkozásban vezető helyet foglalnak el az I. Frankorólelnevezett Lvovi Állami Egyetem Történettudományi Karának tanszékei.

A történettudományi kar tanszékeinek tudományos munkája elsősorban a nyugat-ukrajnai területek történetének feltárására irányul. Ebbe az irányba végeznek kutatásokat a kar tanszékeinek tudományos munkatársai, összesen 18 történész. Ezek a „Szovjetunió története”, az „Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság története”, az „újkori egyetemes történeti”, a „nyugati és délnyugati szlávok története” és az „ókor és középkor története” tanszékekhez vannak beosztva.

A kutatás másik iránya a népi demokratikus országok történetének tanulmányozását célozza. Ebben az irányban elsősorban az „újkor története” és a „nyugati és délnyugati szlávok története” tanszékek munkatársai tevékenykednek.

A „Szovjetunió története” tanszék munkatársai 1957-ben a következő problémákat dolgozták fel: 1. a Nyugat-Ukrajna története a kapitalizmus korszakában, 2. a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, 3. a Szovjetunió szocialista építése kérdéseit. A tanszék három vezető tagja az elmúlt évek során elkészítette doktori disszertációját: V. K. *Oszecsinszkij* kandidátus, docens „Galícia Ausztria—Magyarország igája alatt az imperializmus korszakában”, A. I. *Gladkovszkaja* docens, a történettudományok kandidátusa „Kulturális építés az Orosz Szovjet Szocialista Köztársaságban a szovjet hatalom első éveiben” és J. G. *Gerbilcskij* kandidátus, docens pedig „Társadalmi-politikai mzmalmak Galíciában a XIX. század első felében” címen. V. K. Oszecsinszkij munkájában megvilágítja Galícia helyzetét az első világháború éveiben, amikor ezeken az ukrán területeken az osztrák Habsburg-kormány a kormányzás fő rendszereként teljesen katonai-rendőri terrort vezetett be.¹ Ezen kívül Oszecsinszkij még publikálta az Októberi Forradalom Nyugat-Ukrajna forradalmi mozgalmának fejlődésére gyakorolt hatását feltáró, elemző kutatásait is.

1957-ben jelent meg A. J. Gladkovszkaja érdekes munkája, melyben szerző a szovjet hatalom létrejöttének időszakában kiadott első dekretumok mély elemzését nyújtja.²

J. G. Gerbilcskij disszertációjának témájáról értékes monografiát publikált.³ A szerző bemutatja azokat a társadalmi-gazdasági és politikai feltételeket, melyek között kialakult Galíciában a XIX. század 30—40-es éveinek haladó társadalmi-politikai gondolkodása. Munkájában a központi helyet a „Руська Триїця” felvilágosító csoport

¹ В. К. Осечинский: Австрийский военно-политический террор в Галиции. (В. К. Оszecsinszkij: Az osztrák katonai-politikai terror Galíciában) (Наукові записки ЛГУ вып. 7, 1957, «Питання історії СРСР. Уряд». Влияние Великой Октябрьской Социалистической Революции на развитие революционного движения в Западной Украине (1917—1920 гг.) (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Nyugatukrajna forradalmi mozgalmának fejlődésére (1917—1920). Научный сборник Львовского Госуниверситета «40 років Великого Жовтня». Львов 1957 г.

² А. И. Гладковская: Декреты Октябрьской Социалистической Революции (А. И. Gladkovszkaja: A NOSZF dekrétumai) «40 років Великого Жовтня».

³ Г. Ю. Гербицкий: Передова суспільна думка в Галичині (G. J. Gerbilcskij). (Львов 1959, 10 п. л.

tevékenységének megvilágítása foglalja el, e csoportnak az agrár- és nemzeti kérdésekről való nézeteit mutatja be, tagjai munkásságának jelentőségét elemzi az ukrán történelem, irodalom és nyelv szempontjából. Szerző nagy figyelmet szentel a „Тріюггі” csoportnak ukrán és orosz tudósokkal és irodalmárokkal, névszerint Saskevicsel, Vagilevicsel, Golovackijjal való kapcsolata, az ukrán népek az ukrán orosz néppel való szoros barátsága megvilágításának. Napfényre kerültek az ukrán haladó elemeknek, a galíciai haladó tényezőknél a testvéri szláv népek progresszív elemeivel való kölcsönös kapcsolatai. A harmadik, befejező részben szerző a lengyel demokratikus szervezetek galíciai tevékenységét s azt vizsgálta meg, hogy milyen részt vett benne a haladó ukrán ifjúság. A munka a forradalmi demokrata E. Dembowski és Ju. Guslar galíciai tevékenységének elemzését is nyújtja.

G. J. Gerbilszkij készítette el „Az orosz—lengyel szövetség és a poltavai stratégiai terv” c. mélyenszántó tanulmányát, melyet a poltavai ütközet 250. évfordulójára kiadott tanulmánykötetben publikált.^{3a} A szerző munkájában feltárta a stratégia kapcsolatát a politikával és megmutatta, hogy „az orosz stratégia szilárdabb alapokon nyugodott, mint a svédé.”^{3b}

A Központi Állami Történeti Levéltár Lvovi filiáléiban található fondok anyaga, valamint a publikált irodalom áttanulmányozása alapján szerző arra a következtetésre jutott, hogy „az orosz—lengyel szövetség a svéd hódítók szétzúzásának fontos feltétele volt a híres poltavai ütközetben, amely megszabadította Oroszországot és a lengyel—litván államot a svéd agressziótól.”^{3c}

G. J. Gerbilszkij úgy véli, hogy az orosz diplomácia és parancsnokság tevékenységének 1706—1707-ben, amikor az orosz főerők a nyugat-ukrajnai területeken tartózkodtak, igen nagy jelentősége volt a poltavai győzelem történetében.^{3d}

1959-ben láttak napvilágot V. F. Inkin docensnek Lvov XVIII. századi gazdasági fejlődését megvilágító kutatásai.⁴ A munkában, mely elsősorban a szerző által a Lvovi levéltárakban felkutatott nagymennyiségű forrásanyagon alapul, megállapítást nyert a kézműipar középkori céhes szervezete felbomlásának folyamata Lvovban, mely abban az időben annak a lengyel nemesi köztársaságnak keretébe tartozott, melyet viszont a céhes termelés gyors fejlődése jellemezett. A szerző bemutatja, hogy a kapitalista viszonyok az ipar területén az osztályharc éleződésének körülményei között keletkeztek. Arra a következtetésre jutott, hogy abban az időben a feudális viszonyok uralma az országban megakadályozta a gazdasági élet további fejlődését. „A Lvovi ipar nem fejlődött túl a kisárutermelés keretein, habár létrejött valami kevés előfeltétele a manufaktúrák keletkezésének is.”⁵ De, a slachta törekvése ellenére, a városok gazdasági életét, melyekben a jövőben a feudális földesúri rendszer pusztulását előidéző erők formálódtak, alávetette a feudális földbirtokosok érdekeinek. Az elmúlt években publikálták, vagy készítették elő a kinyomtatásra a fentemlített problémákat tárgyaló értékes kutatásaik eredményeit P. P. Oselak⁶ és A. G. Csornih⁷ docensek, a történettudomány kandidátusai, és T. G. Szokolova⁸, J. I. Tomsztuha⁹, idősebb tanárok.

I. D. Donyec kandidátus, docens a történelemtanítási módszertana tárgyköréből publikált egy munkát.¹⁰

Az „Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság története” tanszék a nyugat-ukrajnai területek történetének problémáit dolgozza fel. Cibko kandidátus, docens „Nyugat-Ukrajna

^{3a} Польша. К 250-летию польтавского сражения. Poltava. (A poltavai ütközet 250. évfordulójára.) Moszkva, 1959.

^{3b} Uo. I. 1.

^{3c} Uo. 90. 1.

^{3d} Uo. 63. 1.

⁴ В. Ф. Инкин: Нарис економічного розвитку Львіва у XVIII ст. (V. F. Inkin: Lvov gazdasági fejlődése a XVIII. században). Изд. Львовського Університета 1959.

⁵ Uo. 89. 1.

⁶ П. П. Челак: Влияние Великой Октябрьской Социалистической Революции на развитие революционного движения в Западной Украине (1921—1923 гг.) P. P. Cselják: A NOSZF hatása Nyugatukrajna forradalmi mozgalmának fejlődésére 1921—1923). «40 років Великого Жовтня».

⁷ А. Г. Черных: К вопросу о критике В. И. Лениным фальсификаторов Истории Великой Октябрьской Социалистической Революции. (A. G. Csornih: Hógyan bírálta Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom meghamisítóit?) «40 років Великого Жовтня».

⁸ Т. Г. Соколовская: Культурное строительство в западных областях УССР в первые годы Советской Власти (1939—1941 гг.) (G. Szokolovszkaja: Kulturális építés az USzSzk nyugati területein az szovjethatalom első éveiben (1939—1941)) «40 років Великого Жовтня». Ugyanó: Идеино-воспитательная и культурно-просветительная работа в западных областях УССР. (Ideológiai-nevelő és kulturális-felvilágosító munka az USzSzk nyugati területein) (Научные записки ЛГУ «Питання історії СРСР № 6», Львів, 1957.

⁹ Я. И. Томсхуха: Иван Франко об антинародной направленности в деятельности австрийского рейхстага и галицкого сейма (J. I. Tomsztuha: Ivan Franko az osztrák Reichstag és a lengyel szjejm néppellenes tevékenységéről) (Наукові записки ЛГУ «Питання історії СРСР № 6».)

¹⁰ И. Д. Донеу: Методика лекции из истории высшей школы (I. D. Donyec: A főiskolai történelemtanítás módszertana) Наукові записки ЛГУ, випуск 7, 1957.

a páni Lengyelország elnyomása alatt (1919—1939)” c. doktori disszertációján dolgozik. E témakörből már eddig is több munkát publikált.¹¹

J. P. Kisz docens, a történettudományok kandidátusa a nyugat-ukrajnai városok történetének kutatásával foglalkozik a feudalizmus korában, valamint feltárja a Lvov város birtokait képező falvak parasztsága XIV.—XVII. századi helyzetét és harcát a feudális elnyomás ellen.¹²

Értekes kutatások egész sorát tette közzé az „Ukrán-Szovjet Szocialista Köztársaság története” tanszék tagja I. J. Kosarni is.¹³

A „déli és nyugati szlávok története” tanszék tagjainak tudományos munkája a déli és nyugati szlávok feudalizmuskori és kapitalizmuskori történetének tanulmányozására irányult. A kutatások közvetlen tárgya két ország: Lengyelország és Bulgária történelme volt. Lengyelországot (a Recz Pospolita korszakát) illetően Pohilevics professzor, a történettudományok doktora munkájának célja az agrárviszonyok, a parasztság XVI—XVIII. századi helyzetének pontos felmérése volt. Sok éves kutató munkája megadta a lehetőséget arra, hogy először Litvánia és Bjeloruszszia XVI—XVIII. századi parasztsága történetének megírására tegyen kísérletet.¹⁴ Lengyelország XIX. századi történetét V. O. Borisz docens tanulmányozza. Ezirányú munkásságának eredményeit publikálta is, s több e tárgyú cikket készített már sajtó alá.¹⁵

Bulgária történelmének kérdéseit A. Sz. Beiliszk kandidátus, docens¹⁶ és V. I. Osornij tanár¹⁷ dolgozzák fel. E munkatársak a kapitalista viszonyok keletkezése és fejlődése Bulgáriában, az orosz—bolgár kapcsolatok és a bolgár forradalmi mozgalmak története kérdéseit tájékoztatják. Munkájuk eredményeképpen olyan kérdések egész sora tisztázódott, melyeket eddig vagy egyáltalán nem tanulmányoztak, vagy meghamisítottak.

I. I. Beljakevics docens, a történettudományok kandidátusa sok éves tudományos munkássága során a történelem legkülönbözőbb területei iránt tanúsított érdeklődést. Az elmúlt években figyelmét elsősorban a lengyel burzsoá-nemesi állam 1939-ben történt szétesése, valamint a lengyel munkásoknak és katonáknak az orosz dolgozókkal való fegyverbarátsága az Októberi Forradalom és a polgárháború időszakában kérdéseinek tanulmányozására összpontosította. Munkája során felfedte annak a lengyel burzsoá kormánynak politikai csődjét és nemzeti árulását, amelyik még mielőtt a lengyel hadsereg beszüntette volna a hitleri hódítók elleni ellenállását, Romániába menekült. I. I. Beljakevics a történeti tényekből levonta azt a következtetést, hogy a lengyel

¹¹ A. И. Цибко: Революционная борьба трудящихся Западной Украины против фашизма за воссоединение Советской Украины в 1934—1939 гг. (A. I. Cibko: Nyugatukrajnai dolgozókak a fasizmus ellen, a Szovjet Ukrajnával való egyesüléstért vívott forradalmi harcra 1934—1939 között) (40 pokiv Velikogo Žovtnja). Ugyane témaéről szerző már nyomdában adott egy kb. 14 szerzői ív terjedelmű monográfiát.

¹² Я. П. Кис: Участие городов Западноукраинских земель в освободительной войне украинского народа (J. P. Kisz: Nyugatukrajnai városainak részvétele az ukrán nép felszabadító harcában) (Наукові записки ЛГУ Питання історії СРСР) Ugyand: Городское право во Львове в XVII—XVIII ст. (A lvóvi városi jog a XVII—XVIII. században.) Ugyand: «Крестьянские селения в городе Львове в эпоху феодализма» (A Lvovhoz tartozó falvak a feudalizmus korában).

¹³ И. Я. Кошарный: Культурное строительство на Дрогобыччине в 1939—1941 годах (I. J. Kosarnij: Kulturális építés Drobicsimben 1939—1941-ben) (40 pokiv Velikogo Žovtnja). Ugyand: Радянська Дрогобычина. Дрогобич 1957.

¹⁴ Д. Л. Похилевич: Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. (D. L. Pohilevics: Bjeloruszszia és Litvánia parasztsága a XVI—XVIII. században) Львов, 1957. Ugyand: Очерки по истории СССР (18. sz. második negyed.) (A SzU történetének vázlata) Москва, 1957. Ugyand: К вопросу о природе хозяйственного кризиса в Польше во II пол. XVII и I пол. XVIII в. (A gazdasági válság természete Lengyelországban a XVII. század második és a XVIII. század első felében) „Kwartalnik Historyczny 1958” 3. sz. Ugyand: Зрубна роль церковной унії в життє українського народу. Київ 1958.

¹⁵ В. О. Борис: До характеристики польской шляхетской буржуазной исторической аграрного питания у революції 1848 р. в Галичині (V. O. Borisz: «Питання загальної історії ЛГУ 1959»; Ugyand: Proces Juliana Goslara. Kwartalnik Historyczny 1958, 3. sz.; Ugyand: Неизвестное воззвание к крестьянам Э. Дембовского (E. Dembovsky ismeretlen felhívása a parasztsághoz) Ugyand: Выборы в Галиции и дебаты над ликвидацией крепостничества в австрийском парламенте 1848 г. (A galíciai választások és a parasztság felszabadításáról szóló vita az 1848. évi osztrák parlamentben) stb.

¹⁶ А. С. Бейлис: Г. С. Раковский о Восточном вопросе и о политике европейских государств в Болгарии в 50—60-гг. XIX в. (A. Sz. Beilis: G. Sz. Rakovszkij a keleti kérdéssel és az európai hatalmak politikájáról Bulgáriában a XIX. század 50—60-as éveiben) (Наукові записки ЛГУ т. XIII) Питання історії країн народної демократії 1957. Ugyand: Великая Октябрьская социалистическая революция в России и революционный подъем в Болгарии в 1917—1920 гг. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi fellendülés Bulgáriában az 1917—1920-as években.) (40 pokiv Velikogo Žovtnja). Ugyand: Исторические взгляды Г. С. Раковского (G. Sz. Rakovszkij történeti nézetei) (sajtókész).

¹⁷ В. И. Чорный: Реакционная роль чорбаджитства, крупной буржуазии и высшего духовенства накануне и во время апрельского восстания в Болгарии 1867 года (A csorbádzsík, a nagybuzsoázia és a főbuzsádzsík reakciós sztereje az 1867. évi áprilisi felkelés időszakában) (Наукові записки ЛГУ т. XIII, 1957 «Питання історії країн народної демократії». Ugyand: Болгарская эмиграция в период подготовки апрельского восстания 1867 года. (A bolgár emigráció az 1867. évi áprilisi felkelés előkészítésének időszakában.) Питання загальної історії ЛГУ 1959.

burzsoá-földesúri állam 1939 szeptemberében bekövetkezett nemzeti katasztrófájának egyik oka az volt, hogy a lengyel kormány elutasította a Szovjetunió segítségét.¹⁸

I. I. Beljakevics a lengyel munkások és katonák Oroszország dolgozóival a forradalom és a polgárháború éveiben való fegyveres együttműködés problémája tanulmányozásának első eredményeit egyik, 1957-ben megjelent könyvében általánosította.¹⁹ A szerző feltárta a lengyel és orosz munkások közösen vívott harcát Petrográd üzemeinek és Oroszország más ipari centrumainak védelméért, a lengyel és orosz munkások közti barátság és szolidaritás fejlődését. A szerző élénk és igaz képet rajzol Lengyelország és Litvánia szociáldemokrata pártjai (SzDKP és SzDKL) forradalmi tevékenységéről és a pártok agitációs propaganda munkájáról, melyet az orosz hadseregben szolgáló lengyel katonák soraiban végeztek. E propagandatevékenység arra irányult, hogy a lengyel katonákat közös harcba egyesítse az orosz katonákkal a közös ellenség, az orosz és lengyel burzsoázia és földesurak ellen. I. I. Beljakevics e munkájából az SzDKP és SzDKL sok olyan tagjával ismerkedhetünk meg, akik a XX. század kezdetétől fogva szoros kapcsolatban álltak a bolsevik párttal. Különösen nagy érdeklődésre tarthat számot az SzDKP és az SzDKL februári forradalom és a burzsoá-demokratikus forradalom szocialista forradalommal való átnövése idején végzett forradalmi tevékenységének megvilágítása.²⁰

A Kínai Népköztársaság megalakulásának 10. évfordulója tiszteletére jelent meg R. M. Brodskij kandidátus, docens szép könyve, mely a kínai újdemokratikus forradalom első szakaszának eredményeit tárgyalja.²¹ Munkájában a szerző Kína társadalmi-gazdasági viszonyainak elemzése alapján meggyőzően mutatja be, hogy miért gyakorolt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom olyan nagy hatást Kínára, mint a leigázott Kelet egyetlen más nagy országára sem. Megvilágítást nyert az a folyamat, melynek során a marxizmus-leninizmus eszméi behatoltak a haladó kínai értelmiség soraiba, s ez az értelmiség egyesült a munkásmozgalommal. A szerző a munkásmozgalom fellendülésének és Kína Kommunista Pártja megalakulásának, a demokratikus forradalom megvalósításáért vívott harcának élénk képét rajzolja. Különös érdeklődéssel olvashatjuk R. M. Brodskij munkája negyedik, záró fejezetét, mely az egységes nemzeti-forradalmi front megalakulásáról és a népi forradalom kifejlődéséről szól.

A szerző, általánosítva kutatásait, azt a következtetést vonta le, hogy Kínában az imperializmus és feudalizmus erői rendkívül nagyok voltak, a forradalmi erők ezért csak fokozatosan bontakozhattak ki és szervezkedhettek. A nemzeti forradalmi frontba lépő burzsoázia és proletariátus között harc folyt a forradalom vezetéséért. Kína Kommunista Pártja ebben az időben még csak a szükséges tapasztalatokat halmozta fel és a marxi-lenini elmélet felhasználása terén is csak a kezdeti lépéseket tette meg. A burzsoázia hol részt vett a forradalomban, hol fékezte azt. Eppen ezért „Kínában a népi forradalom egyenlőtlenül fejlődött, nehéz és kanyargós utat tett meg”.²²

A szerző érdekes cikket publikált arravonatkozólag is, hogy az orosz-japán háború éveiben hogyan alakult a nemzetközi helyzet.²³

R. M. Brodskij az elmúlt hét évben főfigyelmét „az Egyesült Államok expanziós politikája a Távolkeleten a XIX. század végén és a XX. század elején” c. doktori disszertációjának elkészítésére fordította. E munkájából, mely befejezéséhez közeledik, szerző egy igen tartalmas, elsősorban levéltári forrásokra támaszkodó cikket publikált.²⁴

E beszámoló szerzője az elmúlt több, mint 12 év folyamán az 1918–19. évi magyar forradalmak történetének tanulmányozásával foglalkozott. E témáról szóló, immár elkészült nagyobb tanulmányát benyújtotta a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetéhez a történettudományok doktora tudományos

¹⁸ И. И. Белякевич: Антинациональная внешняя политика польского буржуазного правительства и отклонение им помощи Советского союза (март-август 1939 г.) (I. I. Beljakevics: A lengyel burzsoá kormány nemzetellenes külpolitikája és a Szovjetunió segítségének elutasítása (1939 márc.–aug.) Наукові записки ЛГУ, т. XXVI, сер. историческая, вып. 7, 1957.

¹⁹ И. И. Белякевич: Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 году (I. I. Beljakevics: A lengyel és orosz dolgozók forradalmi barátsága 1917-ben). Львов, 1957.

²⁰ E munka a szerző doktori disszertációjának egyik fejezete.

²¹ Р. М. Бродский: Первый этап китайской новодемократической революции (1917–1927 гг.) (R. M. Brodskij: A kínai újdemokratikus forradalom első szakasza [1917–1927]) Вид. Львівського університету 1959. A munka egyes részeit a szerző a 40 років «Великого Жовтня Вплив Великого Октябр на розвиток революційного руху в Китаї» c. gyűjteményben publikálta.

²² Уо. 112. l.

²³ Ugyanó: К вопросу о позиции США к русско-японской войне и Портсмутских переговорах. Az USA pozíciói az orosz–japán háború és a portsmouthi béke idejében. Вопросы Истории 1959, 2.).

²⁴ Ugyanó: Американо-русские отношения на рубеже XIX–XX ст. (Amerikai–oros viszonyok a XIX. és XX. század fordulóján.) Питання загальної історії ЛГУ 1959.

fokozat elnyerése céljából. Az elmúlt három évben az említett témakörből 11 munkát publikált.²⁵

Értékes tanulmányok egész sorát készítették el és publikálták az „Újkor Története Tanszék” más munkatársai is, mint *T. G. Szoltanovszkaja*²⁶, *N. A. Ratic*²⁷, *M. A. Kiszeljova*²⁸, *I. F. Nefedov*²⁹ tanár és mások. Nagy munkát készített sajtó alá a legújabbkori történelemre vonatkozólag és más tankönyvek egész sorát adta a tanulók kezébe a tudományos munkatársak egy csoportja (*A. Sz. Beilis*, *T. G. Szoltanovszkaja* és *B. I. Roszputnisz*).

Az „ókor- és középkor története” tanszék munkatársai az 1957—59-es években a következő témákat dolgozták fel: a nemzetközi viszonyok története az antik világban, az osztályharc Franciaországban és Spanyolországban a késői feudalizmus korszakában, Észak-Itália parasztságának története a XI—XIII. században, Ukrajna nyugati tartományai parasztságának helyzete a XVI—XVIII. században.

I. I. Veickovszkij kandidátus, docens elkészítette „A Földközi-tenger nyugati területe az időszámítás előtti III. században” c. doktori disszertációját. A szerző e témáról már publikált egy monográfiát és egy igen értékes tanulmányt is.³⁰

I. I. Veickovszkij munkái nagymennyiségű különféle forrásanyagra épültek. A szerző sokoldalú kritikának vetette alá azoknak a burzsoá tudósoknak megállapításait, akik többségükben az ókori történelmet a Róma-centrizmus szemszögéből tanulmányozták, idealizálták az ókori Rómát és rehabilitálták rabló politikáját; ezek a történészek a római állam érdekében a történeti tényeket is elferdítik és hamis, tendenciózus értékelésüket nyújtják.³¹

A. A. Lozinszkij „A párizsi Liga és a barrikádok napjai” címen publikálta kutatásainak eredményét.³² *J. M. Groszman* docens, kandidátus, „A bérletek hatása a nyugat-ukrajnai földek parasztságának helyzetére” címen írt tanulmányt.³³ *Kalinina* docens a történettudományok kandidátusa igen eredeti témájú tanulmányt publikált, „Néhány adalék a junták tevékenységéhez a kommunerok felkelése idején” címen.³⁴ A tanszék munkatársai 11 munkát készítették sajtó alá, köztük egy monográfiát „Róma és Karthágó harca a Földközi-tenger nyugati része feletti uralomért” címen, melyet *I. I. Veickovszkij* docens írt.

A Lvóvi Állami Egyetem történettudományi karának tudományos munkatársai csak az 1958-as év folyamán 29, a tudományos tervben szereplő és 53 tervenfelüli munkát készítettek, ebből 29 munkát már publikáltak vagy nyomdába adtak.

Jelentős tudományos kutatómunkát végeznek az Ukrán Tudományos Akadémia Társadalomtudományok Története Intézete Ukrajna története osztályának munkatársai is. A feudalizmus, a kapitalizmus és a szovjet korszak problémáinak feltárására vonatkozó kutatásai, melyek a levéltárak mélyéből felszínre hozott új forrásanyagon alapulnak, értékes hozzájárulást jelentenek a szovjet történetírás eredményeihez. Különösen termékeny tudományos munkát végez *I. I. Kripjakovics*, az Ukrán Tudományos Akadémia tagja.

Az Ukrajna Története Osztályt 13 tudományos munkatárs alkotja, közülük 5 idősebb, 7 pedig fiatalabb kutató, illetve bibliográfus.

²⁵ Közülük egy Magyarországon is megjelent „A Magyar Tanácsköztársaság iparának és pénzügyének socialista átalakításáról” címmel a Párttörténeti Közlemények 1959. évi 1. számában.

²⁶ *T. G. Soltanovszkaja*: Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на подъем революционного движения во Франции (*T. G. Szoltanovszkaja*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a forradalmi mozgalom fellendülésére Franciaországban) 40 rokov Velikogo Zovnja. *Uganyb*: «Друг народа» Жан Поль Маратабоевой орган буржуазно-демократической публицистики в первый период буржуазной революции (Jean Paul Marat „Nép barátja” c. lapja — a burzsoá-demokratikus publicisztika harcosa orgánuma az első francia polgári forradalomban). Наукові записки ЛГУ т. XLII. Питання журналістики 1958.

²⁷ *N. A. Ratic*: Отклик Великой Октябрьской социалистической революции в Западной Галиции (*N. A. Ratic*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangja Nyugatukrajnában) 40 rokov Velikogo Zovnja. *Uganyb*: Влияние Всероссийской Октябрьской стачки на подъем рабочего движения в Западной Галиции (Az októberi összoroszági sztrájk hatása a munkásmozgalom fellendülésére Nyugatukrajnában). Наукові записки ЛГУ т. XLIII. Питання історії країн народної демократії 1957.

²⁸ *M. A. Kiszeljova*: Антиимпериалистическое движение в Шанхае накануне январских событий 1932 года (*M. A. Kiszeljova*: Antimperialista mozgalom Sanghajban az 1932. januári események előestéjén). Питання загальної історії 1958.

²⁹ *I. F. Nefedov*: О сельском землевладении в Галиции (1772—1847 гг.) (*I. F. Nefedov*: A galiciai földbirtok 1772—1847 között). *Uganyb*.

³⁰ *I. I. Veickovszkij*: Зовнішня політика країн західного середземномор'я в 264—219 гг. до н. е. (*I. I. Veickovszkij*: A Földközi-tenger nyugati fele országainak külpolitikája i. e. 264—219 között). Изд. Львовского университета 1959 10,7 арк. *Uganyb*: Последние годы Пирровой войны (A pyrrhusi háború utolsó évei). Наукові записки ЛГУ т. XLIII. 1957.

³¹ *I. I. Veickovszkij*: Внешняя политика ... 3 l.

³² Наукові записки ЛГУ т. 43.

³³ Питання історії СРСР 1957.

³⁴ Питання загальної історії 1959.

1958-ban az Ukrajna Története Osztály tudományos munkatársai két problémán dolgoztak: részint az ukrán nép harca a társadalmi és nemzeti felszabadulásért, részint pedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista építés győzelme Ukrajnában kérdéseken. Az említett témák vonatkozásában a főfeladat a nyugat-ukrajnai területeken a társadalmi és nemzeti elnyomás ellen, a Szovjet Ukrajnával való újraegyesülésért vívott forradalmi felszabadító mozgalom és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság nyugati területein a szovjet hatalom éveiben végbement szocialista átalakulások problémáinak tanulmányozása volt.

I. I. Krippakevics akadémikus *Sz. T. Bileckijjal*, egy fiatal tudományos munkatárssal együtt elkészítette „A Galíciai-Volhiniai fejedelemség történetének vázlata” c. munkáját. A munkában, új forrásanyagok alapján Podkarpatszka Rusz X—XIV. századi társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális fejlődésének központi kérdései nyernek megvilágítást, szoros kapcsolatban a régi Rusz más területeinek történetével.

Nyugat-Ukrajnának az egységes Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasággal való újraegyesülése 20. évfordulója megünneplése alkalmából hagyta el a sajtót egy érdekes, az osztály idősebb munkatársa, *M. M. Kravec* által készített munka „A munkásmozgalom Nyugat-Ukrajnában az 1921—39 közötti időszakban” címen. Ez a munka egyike az első kísérleteknek, melyek a Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártja vezetésével a társadalmi és nemzeti felszabadulásért, a Szovjet Ukrajnával történő újra egyesülésért aktív harcot vívó nyugat-ukrajnai munkásmozgalomnak a harcát igyekeznek feltárni.

1959-ben jelent meg *V. Graboveckij* tudományos munkatárs „*Oleksza Dovbus*” c. munkája. Ez az első kísérlet arra, hogy a galíciai Prikarpatje területén a XVIII. század 30—40-es éveiben lezajlott parasztmozgalom nemzeti hősné tevékenységét tudományos analízisnek vessék alá. A broszura élénk és valószerű képet rajzol a szegényparaszti sorból származó Dovbusról, aki a súlyos kiűzést követően a parasztság társadalmi és nemzeti felszabadulásáért vívott több évszázados küzdelmének törvényszerű eredménye.”³⁵

Az ukrán nép Dovbus nevével az antifeudális harc legjobb tradícióit kapcsolja össze, Prikarpatje lakói szeretettel és büszkeséggel őrzik azokat a legendákat, meséket és történelmi nevezetességek helyeket, amelyek népi hősné, Dovbusnak nevével vannak kapcsolatban.

V. Graboveckij, leleplezve azon történetírókat, akik meghamisították a népi hősné Dovbus vezette csapatának tevékenységét, ezt írja: „*Oleksza Dovbus* felkelése nem egy epizód Nyugat-Ukrajna parasztságának történetében, amint azt a burzsoánemesi történetírás megkísérelte kimutatni, hanem a parasztság társadalmi és nemzeti felszabadulásáért vívott több évszázados küzdelmének törvényszerű eredménye.”³⁵

V. Graboveckij munkája értékes adalék Nyugat-Ukrajna parasztsága osztályharcos történetének feltáráshoz.

A. J. Karpenko, az osztály idősebb tudományos munkatársa „Az Októberi Forradalom és a forradalmi mozgalom a nyugat-ukrajnai területeken 1917—19-ben” címen írt könyvet.

J. Szlivka, egy fiatalabb tudományos munkatárs, „Zakarpatszka Rusz dolgozóinak harca a társadalmi és szociális felszabadulásért 1934—1939 között” címen nyújtotta be munkáját. A munkában feltárul a dolgozók forradalmi harcának dinamikája és társadalmi tendenciája a tanulmányozott korszakban. Szerző elemzi Zakarpatszka Rusz kommunista szervezete tevékenységét és e munka vezetését, tanulmányozza a Kommunista Pártnak az antifasiszta népfreget megteremtéséért, a külső és belső fasiszta reakció fenyegetése ellen vívott harcának módszereit.

Az osztály tudományos munkatársai más értékes munkák egész sorát is elkészítették, melyeket az „Октябрь” (Október), az „Український історический журнал” (Ukrán történelmi folyóirat) és más politikai-irodalmi folyóiratokban publikáltak.

Az osztály tudományos munkatársai monografikus munkájukkal párhuzamosan a Lvovi Területi Levéltár munkatársaival együtt dokumentumgyűjteményeket állítanak össze. Ilyen pl. a kétkötetes „Október zászlaja alatt” c. kiadvány, melyet *A. J. Karpenko* és *I. M. Pavlovskij* rendeztek sajtó alá. Azok az Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet levéltárából, valamint a területi levéltárak anyagából felszínre hozott dokumentumok, melyeket e gyűjtemény foglal magába, feltárják a dolgozó tömegek helyzetét és a nyugat-ukrajnai területeken a forradalmi fellendülés éveiben (1921—1923) vívott forradalmi felszabadító harcot.

A fentebbieknél semmivel sem kevésbé érdekes problémákat dolgoznak fel a Lvovi pártfőiskola történettudományi tanszékének munkatársai.

³⁵ *В. Грабовецкий: Алекса Довбуш (V. Graboveckij: Aleksza Dovbus). Moszkva, 1959, 36. l.*

B. I. Roszputnisz docens, a történettudományok kandidátusa rövid vázlat formájában megírta a „Munkásmozgalom Lengyelországban 1918—1939 között” c. munkáját, melyet a pártfőiskola hallgatói segédanyagként használnak fel. Ugyanabból a célból került kiadásra egy „A munkásosztály szerepe a népi demokratikus rend győzelméért és a szocializmus felépítéséért folytatott harcban Közép- és Délkelet-Európa országaiban” című segédanyag, melyet szintén Roszputnisz docens készített. Ebben a munkájában jelentős figyelmet szentel Magyarországnak. Ő egyébként egy, „Ukrajna forradalmi tömegeinek harca az ideiglenes kormány imperialista külpolitikája ellen (1917 február — március)” c. monográfián is dolgozik, és nyomtatásra készen áll a „Legújabbkor története (1939—1953)” c. tankönyv általa készített három fejezete is.

V. J. Gordienko „Oroszország és Németország viszonya 1890—1894 között” c. disszertációján dolgozik.

M. I. Girics, a történettudományok kandidátusa „Parasztmozgalmak balparti Ukrajnában az 1905—7. évi forradalom előestéjén” címen készítette el monográfiáját.³⁶

A lvovi történészek tudományos kutatómunkájának hét éves terve doktori disszertációk és más olyan alapvető monografikus munkák egész sorának befejezését irányozza elő, melyeket a nyugat-ukrajnai földek, a Szovjetunió, a népi demokratikus országok és kapitalista államok történetének szenteltek, s melyek ez országok történelmét az ókortól napjainkig tárgyalják. Ebben a hét évben a lvovi történészek nagy csoportja vesz részt Moszkva és Kíev tudományos kutató intézetei forráskiadó és feldolgozó munkájában, beleértve az ukrán szovjet enciklopédia elkészítését is, amivel jelentősen hozzájárulnak annak a grandiózus tervnek a megvalósításához, melyet a Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. kongresszusa fogadott el a tudomány fejlesztése területén

• M. L. LEBOVICS

³⁶ A lvovi főiskolák párttörténeti tanszékeinek munkáit ez alkalommal nem tekintjük át.

MAGYARORSZÁG ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

(Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1959. 550 l.)

(Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos)

Régi adósságot törleszt a magyar történettudomány, midőn megkezdte a Magyarország második világháború alatti külpolitikájára vonatkozó levéltári iratok közzétételét. A Történettudományi Intézet munkatársai gondozásában megjelent kötet elsősorban a magyar külügyminisztérium irataira támaszkodva igyekszik összefoglaló képet nyújtani a nagyközönség számára a háború Magyarország számára legfontosabb összefüggéseiről. Vállalkozásuk, melyben több mint másfélszáz irat publikálása és azt részben összefoglaló, részben kiegészítő bevezető tanulmányok útján kívánnak népszerű áttekintést nyújtani 1933 és 1945 között a magyar külpolitikáról, egészében sikeresnek mondható. A kötet iratainak nagyrésze igen érdekes és általában helyesen tükrözi a magyar politika legfontosabb mozzanatait. A kiadvány összeállítói a magyar külügyminisztérium iratainak hiányait jól egészítették ki más levéltári forrásokkal, illetve ezek hiányában a nyomtatott irodalom egyes szemelvényeivel. A munka áttanulmányozása módot nyújthat az olvasó számára, hogy helyes, gazdagon alátámasztott kép alakuljon ki benne a magyar uralkodó osztályok nemzetvesztő politikájáról. Emellett — nézetünk szerint — a kötet a korszak tudományos feldolgozásának is segítséget nyújthat, hiszen néhány irata a korszak kutatói előtt is korábban ismeretlen mozzanatokat tár fel.

Zsigmond László a második világháború huszadik évfordulójára írt bevezetője után a szerkesztők kilenc fejezetben gyűjtötték össze a második világháború anyagát. Helyesen és többé-kevésbé a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően jártak el, midőn 1933-mal, a német fasizmus uralomrajutásával kezdik el az események dokumentálását.

„Útban a háború felé” címet viseli az első fejezet — Kerekes Lajos munkája — és Hitler hatalomrajutásától Ausztria bekebelezéséig mutatja be röviden az eseményeket.

A kötet első dokumentuma Gömbös 1933. február 1-i levele, melyben kéri a külügyminisztert, utasítsa a berlini magyar követet, hogy üdvözlje a magyar kormány nevében a kancellárát kinevezett Hitlert és teremtsen meg vele a legszorosabb együttműködést. (A bevezető tanulmány utal a Hitler és Gömbös közötti korábbi kapcsolatokra is.) A további dokumentumok közül Sztójay 1936-os jelentését — melyben a Hitler véleménye alapján a Szovjetunió és Csehszlovákia elleni német-magyar együttműködés lehetőségét veti fel — kell kiemelnünk. Rendkívül érdekes és alapos összefoglalását nyújtják a magyar külpolitikának Darányi és Kánya 1937 májusában Cianoval és ugyanaz év októberében Göringgel folytatott beszélgetéséről készült feljegyzések. Nem kevésbé jelentős az 1937 októberében Hitlerrel folytatott megbeszélés sem, melyen konkrét megállapodás születik Csehszlovákia ellen — ez a dokumentum azonban már korábban is publikálást nyert. Végül a müncheni főkonzul Anschluss-szal kapcsolatos figyelemreméltó jelentését kell kiemelni. Egészében azonban a fejezet anyagösszeállítása igen sok kívánnivalót hagy maga után, s talán a bevezető jelleg miatt sem sikerült minden alkalommal a legfontosabb eseményeket kellően dokumentálni.

Közölni kellett volna pl. Hitlernek Gömböshöz írt válaszát. A munka nem foglalkozik megfelelően Gömbös Hitlernél tett látogatásaival. Az 1933-as látogatás ugyan még — Rosenbergnek a NSDAP külügyi osztálya tevékenységéről írt jelentésében — említést nyert — (sajnálatsos viszont, hogy a munka nem korrigálja jegyzetben a jelentés tévedését, hiszen ismeretes, hogy Gömbös, nem mint a jelentés írja, szeptemberben, hanem júniusban vett részt az erfurti náci seregszemlén) —, az 1935-ös megbeszélés viszont egyáltalán nem szerepel a kötetben. Az 1933 júniusi megbeszélésre, ha a magyar levéltári anyagban nem található dokumentum, úgy a megjelent német külügyi anyagból kellett volna az iratot közölni, az utóbbira viszont a magyar anyagban is lehetett volna legalább is közvetett dokumentumot találni.

Nem kielégítő a római hármasegyezmény és a német külpolitika bemutatása sem. Hasonlóan hasznára vált volna a kötetnek, ha többet foglalkozik Horthyéknak az Anschluss-szal kapcsolatos állásfoglalásával is.

A következő két fejezet — Ádám Magda munkája — a csehszlovák kérdéssel kapcsolatos magyar külpolitika legfontosabb dokumentumait teszi közzé. Közli Kánya 1938. április 5-i levelét, melyben Sztójaynak a következőket írja: „Csehszlovákiában egy nem távoli időben fontos események fognak lejátszódni.” Felszólítja a követet, tisztázza tehát Ribentroppal a német—magyar együttműködés lehetőségét Csehszlovákia megtámadásában. Egy másik irat Hory varsói követ jelentését tartalmazza, melyben a lengyel vezérkarral Csehszlovákia felosztására vonatkozó tárgyalásairól ad számot. Kánya másik távirata a náci Szudétanémet Párt és a Felvidéki Magyar Párt együttműködéséről számol be. A további iratok a szeptemberi krízis időszakából származnak és bemutatják, miként igyekezett a magyar kormány követeléseivel Csehszlovákia helyzetét még nehezebbé tenni.

A müncheni döntés világossá tette a magyar kormány előtt, hogy a nyugati hatalmak feláldozták Csehszlovákiát és a német agresszió keletre terelése céljából Délkelet-Európát átengedték a német imperializmusnak. A magyar uralkodó osztály tehát még nyíltabban lépett fel revíziós követeléseivel, s ezzel egyidőben igyekezett Hitlerék teljes támogatását is megnyerni. Ezt mutatják a kötet további iratai.

A kötet ugyan számos érdekes iratot közöl erre az időszakra vonatkozóan, ami elősegíti a kérdésben nem járatos olvasó bizonyos tájékozódását, mégis mind a bevezető tanulmánnyal, méginkább a közölt dokumentumokkal kapcsolatban több kifogást kell emelnünk.

A bevezető tanulmány helyesen utal arra, hogy bár a magyar kormány a revízió megvalósításában teljesen a németekre támaszkodott, mégis időnként ingadozott a nyugati hatalmakkal szembeni politika kérdése miatt. A kötet egyes fogalmazásaiból úgy tűnik, mintha a magyar politika csak 1938 elején tette volna magáévá Hitler javaslatát, mely szerint revíziós követeléseit Csehszlovákia ellen összpontosítsa. Valójában lényegében már a második Gömbös-kormány elfogadta ezt a felfogást. De, ha a szerzők előtt nem lenne ismeretes a magyar politikának ez a korábbi álláspontja, 1937-ről már a kötet is közöl olyan iratot, melyben Kánya hangsúlyozza, hogy elfogadták a Hitler által javasolt taktikát a revíziós követelésekre vonatkozóan.

Elhibáztattnak tartjuk az 1938 augusztusi német—magyar tárgyalások beállítását. A kötet a magyar politikát 1938-ban egyenes vonalúnak igyekszik beállítani. 1938 nyarán a magyar külpolitikában — ismét a nyugati hatalmaktól való félelem következtében — kisebb ingadozás mutatkozik. Ezt az ingadozást a bevezető lényegében elhallgatja, illetve csak rendkívül ködös utalásokat tesz rá. Horthy augusztusi németországi látogatása során Imrédy és Kánya kölönböző okok következtében — mindenekelőtt a nyugati hatalmak esetleges beavatkozásától tartva — nem fogadják el Hitler katonai szövetségre vonatkozó ajánlatát. Határozott álláspontjukból ugyan később — ennyiben igaza van a munkának — Horthy közbenjárására engednek. De egyezmény megkötésére nem kerül sor, és a tárgyalások eredménytelenül végződnek. Valójában tehát ez a tárgyalás nem előrelépést, hanem visszalépést jelentett a Csehszlovákia ellen irányuló német—magyar együttműködésben. Nem említi — legalábbis itt — egyetlen szóval sem a Kisantanttal kötött bledi egyezményt sem, mely szintén a német—magyar ellentét forrása volt. Néze-tünk szerint még népszerű tanulmány esetében sem helyes ilyen kérdések mellett hallgatással elmenni. A magyar külpolitika alapján a német fasizmust kiszolgáló politikát folytatott. Ennek bemutatását nem csökkenti, ha a történelem bonyolultságának megfelelően a német és magyar uralkodó osztályok közötti ellentéteket is ábrázoljuk. Sőt még jobban be tudjuk mutatni ezáltal, hogy szovjetellenességük miatt, a revízió érdekében végső soron mindig alávetik magukat a német érdekeknek. A kötet mindezzel nem utal, s ezáltal nemcsak az 1938-as esztendőt nem ábrázolja elég sokoldalúan, de érthetlenné teszi a kötet további iratainak számos utalását. A németek szinte valamennyi későbbi tárgyaláson szemére vetik a magyar kormány képviselőinek az 1938 nyári ingadozást, midőn a magyar bűnlajstromról, a magyarok „unmännlich” magatartásáról stb. beszélnek.

Sokkal sikeresebbnek tekinthetjük a Csehszlovákia teljes felszámolásával foglalkozó részt. Itt mind az anyag kiválogatása, mind a rövid összefoglaló tanulmány teljes képet nyújt az ide vonatkozó legfontosabb eseményekről. Érdekes anyagokkal mutatja be a kötet, miként készítette elő a magyar kormány 1938 novemberében Kárpátukrajna bekebelezését. A Kozma Miklós naplójából származó részlet jól egészíti ki az idevonatkozó külpolitikai dokumentumokat. A kötet az 1938. november 20-i német és olasz demarche közlése után — melyek lehetetlenné tették a novemberi akciót — a magyar kül-

politika legjellemzőbb mozzanatait válogatja ki, bemutatva, hogy a náciizmus teljes kiszolgálásával miként nyerték meg Horthyék Hitler beleegyezését Kárpátukrajna bekebelezéséhez. Különösen az 1939. január 16-i, magyar nyelven már megjelent, de alig ismert Hitler—Csáky megbeszélést tartjuk ebből a szempontból igen lényegesnek. A bevezető tanulmány helyesen foglalja össze a dokumentumokat, illetve ahol szükséges, megfelelően egészíti ki azokat a korszakra vonatkozó legfontosabb ismeretekkel. Talán csak egy tévedését kell szóvá tennünk. Téves az Antikomintern paktumhoz való csatlakozást a Hitler—Csáky megbeszéléssel kapcsolatba hozni, hiszen ez nem január 9-én, hanem 16-án történt, tehát három nappal azután, hogy Magyarország a decemberi Ciano—Csáky tárgyalásoknak megfelelően bejelentette csatlakozását a szovjetellenes szerződéshez.

A második világháború kitörése, pontosabban az a körülmény, hogy Németország a magyar uralkodó osztályok szövetségését, Lengyelországot támadta meg és nem a Szovjetunióval, hanem a nyugati országokkal került szembe, — igen kellemetlenül érintette a magyar kormányt. Juhász Gyula dokumentumválogatása, valamint rövid összefoglaló írása jól mutatja a Teleki-kormány ingadozását — pl. a július 24-iki levelek, illetve azok visszavonása — és igyekezetét, hogy ne kerüljön szembe a nyugati hatalmakkal. Feltétlen helye lett volna viszont még az iratok között néhány olyan dokumentumnak, mely a szovjet—finn háborúval kapcsolatos magyar elképzelésekre vonatkozik.

A második bécsi döntésre vonatkozó anyag és annak összefoglalása — szintén Juhász Gyula munkája — úttörő jellegű. Erre a kérdésre vonatkozóan a magyar történettudomány mindezeideig semmit sem publikált, az itt közölt dokumentumok viszont igen jól mutatják be mind a magyar, mind a német kormány politikáját Erdély kérdésével kapcsolatban. Elsősorban Teleki Hitlerhez írt levele, az 1940 júliusi Hitlerrel és Cianoval folytat megbeszélés jegyzőkönyve tarthat nagy érdeklődésre számot. Még plasztikusabb képet alkothatna az olvasó a német külpolitikáról, ha a német külügyminisztérium publikált iratainak felhasználásával Hitlernek a románok felé hangoztatott álláspontja is bemutatást nyerne. A magyar kormány — mint ismeretes — végül elfogadta a német—olasz döntőbíróiságot, annak ellenére, hogy tisztában volt azzal, hogy az „országgyarapításért” drága árat kell fizetni. Hitler hamarosan benyújtotta a számlát. Ezt jelentette már a második bécsi döntéshez közvetlen kapcsolódó, a német kisebbségnek különleges jogokat biztosító egyezmény. Még tovább megy azonban Sztójay szeptember 10-i jelentése, melyben közli Hitler baráti tanácsait a magyar kül- és belpolitika további alakítására vonatkozóan. Hitler tanácsai hamarosan bekerültek a magyar törvénytarba. A bécsi döntés ellenszolgáltatásaként Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez is.

Ettől kezdve a magyar politika útja Jugoszlávia megtámadásán keresztül a Szovjetunió elleni háborúig vezet. A kötet Kerekes Lajos által összeállított, illetve írt részeit hűen rajzolják meg a magyar történelem e súlyos időszakának legdöntőbb eseményeit. A magyar kormány 1940 végén örökbarátsági szerződést kötött Jugoszláviával — a bevezető helyesen utal ennek ellentmondásaira, kár, hogy a szerződésre vonatkozóan semmiféle okmány nem nyer közlést —, ennek ellenére midőn Hitler 1941. március 27-én együttes támadást javasol Horthynak Jugoszlávia ellen, igenlő választ kapott. Teleki miniszterelnök — bár nem értett egyet Horthy döntésével — nem tett a döntés ellen semmit, majd felismerve politikájának csődjét, a halálba menekült. Búcsúlevelei — melyek hiteles szövege Horthy kabinetirodájának anyagából most nyert először közlést — maguk is rámutatnak, mily gyalázatos tettere készül a magyar kormány. Horthy azonban, mint Mussolinihez és Hitlerhez írt leveleiből kitűnik, nem változtatott lényegében álláspontján. Nem kevésbé érdekes a Szovjetunió elleni hadüzenet előzményeivel foglalkozó rész sem. Ez esetben is sikerült a legfontosabb dokumentumokat összeválogatni, melyek mutatják, hogy a németek kezdetben nem számoltak Magyarországról részvételével a hadműveletekben. Ezzel szemben, mint Werth memorandumából, valamint Sztójay jelentéseiből kitűnik, a magyar uralkodó osztály szélsőséges németbarát elemei kezdettől fogva a beavatkozás mellett voltak. Mind a bevezető tanulmány, mind az iratválogatás jól mutatja, mint kerekedett felül a kormánykörökben a háborúhoz való csatlakozás gondolata. Ennek során olyan eddig ismeretlen mozzanatra is rámutatnak, mint Himer tábornoknak, az OKW magyarországi összekötőjének tevékenysége a hadüzenet körül. (Bárdossy Werth tevékenységével kapcsolatos jelentésében számol be róla.) Nem kevésbé jelentős levéltári források feltárását jelenti Sztójay különböző idevonatkozó jelentéseinek közzététele.

Elsősorban objektív körülményekre, a Külügyminisztérium levéltári állagai nagyrésznél megsemmisülésére vezethető vissza, hogy a kötet befejező két része elmarad az előző fejezetek színvonalától.

Az iratösszeállítás a magyar kormány semleges országokba küldött jelentéseinek alapján mutatja be a Kállay-kormány felemás kísérleteit a nyugati hatalmakkal való különbéke kísérletre. A minisztertanácsi ülések jegyzőkönyveiből közölt részlet bemutatják, miért tagadta meg a magyar kormány a németek kérését, hogy magyar csapatok vegyenek részt a Balkán megszállásában. Végül rendkívül fontosnak tartjuk Sombor-Schweinitzer jelentését, mely a magyarországi szélsőjobboldali pártok tevékenységével, elsősorban az Imrédy-párt szervezkedésével foglalkozik. Ez utóbbi dokumentum szintén megerősíti azt a felfogást, mely szerint Hitlerék 1943-ban még nem a nyilasokban, hanem a Magyar Megújodás Pártjában látták azt a belpolitikai erőt, melyre adott alkalommal elsősorban támaszkodhatnak. Kár, hogy mind az anyagközlés, mind a rövid bevezető szinte csak futólag emlékezik meg az 1942-es esztendőről. Emellett — nézetünk szerint — éppen a magyar anyagok hiányossága folytán jobban kellett volna támaszkodni a fejezet összeállításában a nürnbergi per megjelent anyagára. Hasonló problémák mutatkoznak az utolsó fejezetben is. A kötet által közölt dokumentumok itt is rendkívül érdekesek — bár tudományos szempontból csak egy — Szombathelyi feljegyzése — tekinthető újnak. A Magyarország német megszállására vonatkozó tervezet világosan aláhúzza, mily fontos volt a németek számára, hogy Horthy legalizálja az ország német megszállását.

Szombathelyi Ferenc feljegyzése az 1944 márciusi klessheimi tárgyalásokról még világosabban megmutatja, milyen gyáva felelőtlen magatartást tanúsított Horthy és környezete az ország e válságos órájában.

Az augusztus 25-i, valamint szeptember 8-i minisztertanácsi jegyzőkönyvek a széles nagyközönség elé tárják, hogy a magyar uralkodó osztály még Románia kiválása után sem volt képes a helyzet reális felmérésére. A néptől, a Szovjetuniótól való félelmükben még ekkor sem voltak képesek a háborúból való kilépésre, a német fasizmussal való szembefordulásra.

Sajnálatos, hogy erre a fontos periódusra csupán ily kis számban közöl dokumentumokat a kötet. Tekintettel arra, hogy ennek a résznek az anyaga egyáltalán nem támaszkodik már a Külügyminisztérium iratanyagára, más iratok felhasználásával sokkal alaposabb képet nyújthatott volna az 1944-es esztendőről. Joggal lehet szövéteni, hogy a kötet semmiféle iratot nem közöl a német megszállás körülményeiről, a zsidók deportálásáról stb. Nem lehet egyetérteni avval sem, hogy a kötet október 16-ával zárul és egyáltalán nem foglalkozik a nyilas uralommal.

A kötet tartalmi áttekintése után szükségesnek tartjuk néhány általános módszertani problémára is felhívni a figyelmet. Korábban rámutattunk arra, hogy a szerkesztők helyesen jártak el, midőn éppen a kötet népszerű jellegére való tekintettel a levéltári iratokat, ahol ez szükségesnek mutatkozott, nyomtatásban már megjelent anyagokkal is kiegészítették. Viszont joggal kritizálható, hogy a válogatásban nem jártak el kellő gondossággal. Törvényeket közölnek a Külügyi Szemléből a Törvénytár helyett, hasonlóan Kállay parlamenti beszédének is a Képviselőházi Napló és nem a Külügyi Szemle lenne a helyes forrása. Részben vonatkozik ez a külföldi anyagra is. Kíváncsú lett volna itt is — legalábbis 1940-ig — elsősorban a német külügyminisztérium anyagából, s nem másodkézből venni az iratokat. Kívánnivalót hagy maga után az iratközlés levéltári szempontból, valamint a jegyzetelés tartalmi szempontból. (Néhány tévedés is található itt, pl. a magyar—német kereskedelmi pótegyezmény dátuma stb.)

Viszonylag részletesebben foglalkoztunk a kötet hiányosságával, mert úgy véljük, kritikai észrevételeink talán elősegíthetik, hogy a kötet összeállítói további munkájukban a második világháború anyagainak további közzétételében még elmélyültebb munkát végezzenek, s ezt a politikai és tudományos szempontból oly jelentős feladatot eredményesebben oldhassák meg.

Hangsúlyoznunk kell: a kötet, az említett hiányosságok ellenére, alapján jól sikerült. Az olvasóközönség nagyfokú érdeklődése a munka iránt arról tanúskodik, hogy helyes volt a Történettudományi Intézet kezdeményezése a második világháború iratainak közzétételére, és az első munka összeállításában Kerekes Lajos, Ádám Magda és Juhász Gyula elismeréseméltó munkát végeztek.

RÁNKI GYÖRGY

LACKÓ MIKLÓS:

ADALÉKOK A BUDAPESTI MUNKÁSSÁG ÖSSZETÉTELÉHEZ AZ 1920-AS ÉVEK VÉGÉN

(Budapesti Akadémiai Kiadó. 1958. 64 l.)

Lackó Miklós munkája olyan kérdést boncol, amelynek ismerete mai politikai gyakorlatunk szempontjából sem elhanyagolható. A tanulmány a budapesti ipari proletariátus osztályeredetével, az első világháború után végbement rétegződésével foglalkozik. Adataiban elsősorban a Fővárosi Statisztikai Hivatal széleskörű, sokrétű munkájának egyik egyedülálló forrására, az 1929. december 2-i felmérésre épít. Jó gondolat volt visszanyúlni a Fővárosi Statisztikai Hivatal 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején folytatott, nagyrészt a Statisztikai Közleményekben publikált széleskörű felméréseinek gazdag anyagához. Ezekben az években a főváros legkülönbözőbb rétegeiről készítettek sokrétű statisztikai összeállításokat, melyek még ma is sok vonatkozásban a történetírás értékes s nem ritkán egyedülálló forrásai.

A szerző különböző származásstatisztikai adatok alapján elemzi munkásosztályunk származási összetételét, utánpótlásának és létszámnövekedésének társadalmi forrásait, különféle társadalmi rétegeknek, csoportoknak a munkásosztályba való beáramlása méreteit. A polgári statisztika osztályokat és rétegeket egymásba mosó csoportosításának meghortasakor eredményesen használja fel az 1930-as népszámlálás vonatkozó adatait. Az átcsoportosítás lényegében helyesen szakít az osztályszempontokat elködösítő polgári felfogással, ha még egyes esetekben nem is tudja azt konzekvensen keresztül vinni, pl.: a tisztviselők és nyugdíjasok nem föltétlenül indokolt különválasztásánál. A Trianon utáni Magyarországon megnőtt az ipari munkásság viszonylagos számaránya a korábbi állapothoz képest. Kelet-Európánál fejlettebb, Nyugatonál elmaradottabb viszonyok jellemezték a magyar ipart. Az ipari munkásság számaránya 1930-ban közepes magasságot, az összlakosság 15,6%-át érte el. Ez az ipari proletariátus származási szempontból azonban rendkívül heterogén összetételű volt, meglepően kicsiny az örökletesen ipari proletár réteg, a budapesti munkásságnak csak alig több mint $\frac{1}{3}$ -a, a vidéki proletariátusnak csupán mintegy $\frac{1}{4}$ -e. Ennek okát a szerző abban látja, hogy az ipari proletariátus sokkal nagyobb ütemben növekedett a megelőző évtizedekben, mint amennyire azt a természetes utánpótlás lehetővé tette.

A munkásosztály elsősorban a parasztság soraiból töltődött fel. Igen érdekes, hogy a feltöltődés igen gyakran nem közvetlen formában, hanem „átmeneti fokozatokon” keresztül történt. A faluból gyakran a közlekedési és állami szolgálat segédszemélyzeti állásain keresztül vezet az út a gyárig. Bizonyosság erre, hogy még 1930-ban is a közszolgálati segédszemélyzet 54, a közlekedési dolgozók 51%-a, a napszámosok 40%-a származott paraszt apától. Egy nem lebecsülendő, történelmileg igen kevésbé feltárt rétegre világít rá a szerző. Erdemes és hasznos lenne a városi hivatali és közlekedési segédszemélyzet, általában a kispolgárság alsóbb rétegeit — altisztek, portások, a háztartási alkalmazottak egy része stb. — alaposabb történeti vizsgálat alá venni. E rétegről ma még semmit sem tudunk.

A magyar ipari munkásság összetételének — a tanulmányban vizsgált időszakban — egyik jellegzetes vonása az önálló iparos származású munkások meglepően nagy számaránya. (1930-ban még mindig 20,4%.) Ez az arány a kisipar fokozódó felbomlására utal.

Lackó Miklós tanulmánya nem elégszik meg az ipari munkásság származási összetételének általános vizsgálatával, hanem Nagy-Budapestre vonatkozólag az egyes iparágak területén belül külön-külön is elvégzi e munkát. Kár, hogy a szétválasztást nem viszi tovább a munkásság egyes rétegeinek vizsgálatára (szakmunkások, segédmunkások stb.).

Érdekes összefüggéseket tár fel a tanulmány az ipari munkásság más társadalmi osztályokkal és rétegekkel való kapcsolatáról, mikor a munkásság kiáramlását, a proletárcsaládok gyermekeinek útját mutatja be. Ezekből az adatokból nyilvánvalóvá válik az ipari munkásság örökletes rétege növekedésének mind nagyobb aránya.

A parasztság beáramlásának mértéke megszabta a feladatot: a Nagy-Budapestre irányuló vándormozgalom vizsgálatának szükségességét, amely a könyv legrészletesebb — igen alapos és értékes — fejezetét képezi. Kevésbé részletes az ipari munkások származási összetételével foglalkozó rész. Követésre méltó szerző azon törekvése, hogy a meglévő statisztikai források átcsoportosításával, értékelésével a Horthy-korszak történetének sokrétű, alaposabb feltárását kívánja segíteni. Különösen emeli a munka értékét, hogy a magyar munkásság fejlődésének sok új vonását tárja fel, s ezzel elősegíti

az ellenforradalmi korszak munkásmozgalmának, de ezen túlmenően társadalomtörténetének mélyebb megértését is. Remélhetőleg e kísérlet nem marad sokáig egyedülálló történetírásunkban.

SZABOLCS OTTÓ

MAKSAY FERENC:

PARASZTSÁG ÉS MAJORGAZDÁLKODÁS A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

(Értekezések a történeti tudományok köréből 7. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958)

A szerző viszonylag kis terjedelmű könyvében széleskörű levéltári kutatások alapján feltárt új adatok tömegével alátámasztva tárgyalja a magyar társadalomfejlődés egyik igen fontos problémájának, a majorgazdálkodás kialakulásának és a jobbágy-ságra gyakorolt hatásának a kérdését. Nemcsak a magyar, hanem a külföldi szakirodalom ismeretében, ha rövid utalások vagy összehasonlítások formájában is, de perspektivikusan tudja elhelyezni a magyarországi jelenségeket az európai fejlődés keretében. Ennek is tulajdonítható, hogy — úgy érezzük — megnyugtató módon old meg egyes kérdéseket, melyekkel kapcsolatban történetírásunkban eddig egymásnak élesen ellentmondó nézetek merültek fel.

Maksay Ferenc a királyi Magyarország eltérő tájegységeinek, birtoktípusainak más-más fejlődésütemét állapítja meg. Eszerint „a nyugati-északi országrészen a földes-úri majorgazdálkodás vett nagyobb lendületet — Kelet csak megkésve követte —, a Felső-Tiszavidék és a Keleti Felvidék viszont a paraszti árutermelésben vált ki s e tekintetben az európaibb nyugati országfél erősen lemaradt mögötte”. Ugyancsak a helyi eltérések elemzése révén jut arra a felismerésre, hogy a majorokat elsősorban az országos méltóságokat betöltő, szélesebb látókörű nagybirtokosok kezdték kiépíteni, de csakhamar követte őket a közép- és kisbirtokosság is. A majorságok kialakulása nyomán, de nem azok mechanikus következményeként, feltűnnek Magyarországon is a parasztság földtől való megfosztásának egyes jelenségei. A szerző megállapítja, hogy az újabb keletű külföldi szakirodalomban a részletvizsgálatok eredményei erősen korlátozzák a „Bauernlegen” jelentőségét. A magyarországi viszonyok konkrét elemzése során pedig arra az eredményre jut, hogy volt ugyan földfoglalás, de elsősorban a természeti adottságoknál fogva földszegény területeken, s nagyjából részben a kisebb birtokokkal és csekélyebb anyagi eszközökkel rendelkező közép- és kisbirtokosok gazdaságaiban. Vizsgálódásainak eredményeit így összegzi: „A században végrehajtott foglalkások egy-egy megyében a lakott és lakatlan jobbágytelkeknek átlagosan mintegy 1—5%-át jelentették, ha a paraszti telekállomány urasági földdélő való átváltoztatásának minden típusát számításba vesszük, tehát a pusztafoglalkozásokat és a zsellérsorba süllyesztést is. Az Alföld szélén fekvő és a pusztításoktól erősen sújtott végvárvidéki megyékben ennyit sem ért el a százalékarány, viszont a földszegény és kisbirtokosokban bővelkedő területeken — mint pl. Ung vagy Túróc megyében — a 10%-ot is messze túlhaladta.”

E megállapításokból hadd emeljük ki, hogy a fenti százalékarányok nem azt jelentik, hogy a parasztságot ilyen mértékben fosztották meg földjétől, hanem azt, hogy az eredetileg jobbágyok által használt területek a fenti mértékben jutottak földesurak kezére. Nem lett volna érdektelen kissé jobban megvizsgálni, hogy e földesúri kézbe vett területek mennyiben kerültek ki az elhagyott földekből és mennyiben a művelt jobbágytelkekből. S a kép teljes megrajzolásánál nem szabad megfeledkeznünk a török elől menekült lakosság által túlsúlyolt megyék, megyerészek mellett az első nagy török hadjáratok alatt elpusztított, a század egész folyamán munkaerőhiánnyal küzdő területekről sem. Gondoljunk csak arra, hogy Nyugat-Magyarországon a teljesen vagy részben elnéptelenedett falvak egész sorát éppen ebben az időszakban telepítik be a munkaerőhiánnyal küzdő földesurak horvát menekülőkkel.

Másik jelentős eredménye a munkának az a megállapítása, hogy a majorsági fejlődés kezdeti szakaszában a magyarországi viszonyok nem mutattak még egyértelmű, éles eltérést a nyugati fejlődéstől. A nagybirtokosok a későbbi idősakra annyira jellemző nagyarányú robotoltatás helyett még gyakran alkalmaztak bér munkásokat, s ezt annál is könnyebben teheték, mert a jobbágyok közül sokan váltották meg pénzben robotjukat. A szerző elsősorban a pozsonyi királyi uradalomból hoz a robotmegváltásra vonatkozó adatokat. Ehhez hozzátehetjük, hogy hasonló jelenséggel találkozunk még jóval későbbi időpontban is az ország legnyugatibb uradalmában (elsősorban a XV. század végétől a XVII. század közepéig osztrák kamarai igazgatás alá tartozó több uradalom-

ban), ahol nemcsak mezővárosok, hanem falvak lakói is pénzen váltják meg szolgáltatásaik, robotjuk nagy részét. Ezek a parasztság szempontjából kedvezőbb viszonyok hatással voltak a környező, mindvégig magyar földesurakhoz tartozó birtokokra is; így pl. a Batthyány-uradalmakban is sok helyütt megtaláljuk a robotpénzt, mely a munka egy része alól mentesíti a jobbágyokat.

Az erőteljesen megindult majorsági fejlődésben megtorpanás következett be az 1570-es évektől kezdődően. A szerző ezt a jelenséget ismét kapcsolatba hozza az Európa-szerte megmutatkozó válsaggal, mely az amerikai nemesfémek nagyarányú beözönlése és az így keletkezett ún. árforradalom révén állt elő. E válság Kelet-Európában még fokozottabb erővel jelentkezett, és ezt a válságot mélyítették el Magyarországon a 15 éves háború hallatlan méretű pusztításai. A korábbi fejlődés üteme megtorpant, a bér-munka alkalmazásának tendenciái helyett a nagyarányú robotoltatás lépett előtérbe, de a háborús pusztítások ismételt hatására még e roboton nyugvó majorkodó gazdasági forma sem került túlsúlyba a XVII. század során.

A szerző az 1570-es évek előtti és utáni két fázisra tagoltan tárgyalja a parasztság életének sok fontos kérdését (így az említettekben kívül az úrbéres terhek, a migráció, a differenciálódás, a paraszti árutermelés, a zselléresedés kérdéseit stb.). A területi és időbeli eltérések gondos megfigyelése és elemzése révén igen plasztikusan ábrázolja a parasztság életét, megmagyarázva olyan jelenségeket is, melyek elnagyolt vagy sematikus tárgyalás mellett gyakran elsikkadtak vagy amelyeket irreálisan ábrázoltak.

ZIMÁNYI VERA

РАЗУМОВСКАЯ Л. В.:

ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ПОЛЬСКИХ КРЕСТЬЯН

(Изд. Академии Наук СССР. Москва—Ленинград. 1958. 366 стр.)

L. V. RAZUMOVSZKAJA:

TANULMÁNYOK A LENGYEL PARASZTSÁG TÖRTÉNETÉRŐL

A szerző érdekes és nehéz feladatra vállalkozott, amikor megírta a lengyel parasztság 8 évszázados történetét (a VII. századtól a XV. századig). Könyve méltán nagy érdeklődésre tarthat számot, hiszen a magyar történetírásnak is egyik központi feladata a parasztság történetének megírása, és minden munka, mely előbbre visz abban, hogy megértsük a feudalizmus fejlődésének közép- és kelet-európai sajátosságait, előrelendíti a mi munkánkat is. Tanulságos példa e mű abból a szempontból is, hogy a szerző az orosz történészek kezébe részletes összefoglaló könyvet ad Lengyelország történetének e fontos kérdéséről.

A szerző kiváló ismerője a lengyel polgári és marxista történeti irodalomnak. Nemcsak a bevezető historiográfiai fejezetben, de minden egyes probléma kapcsán részletesen ismerteti, elemzi a kérdés irodalmát. Könyvéhez részletes bibliográfiát is csatolt. Bőven merített a rendelkezésére álló kiadott forrásanyagból, és felhasználta az archeológiai kutatások legfrissebb adatait is. Ezek alapján futó áttekintést ad a mai Lengyelország területén élő szláv népek ősközösségi társadalmáról. Nyomon követi, hogy az ősközösségi társadalom bomlása után kialakuló szabad parasztságot miként fosztják meg szabadságától, és hogyan alakul ki végül a feudális függőség különböző formájában élő rétegekből az egységes jobbágyság. A szerző e folyamatot a feudális járadék formaváltozásai alapján a következő négy korszakra osztja: 1. A primitív munkajáradék kora, VII—IX. század. 2. Átmenet a termékjáradékra, X—XII. század. 3. A terményjáradék kora, XIII. század. 4. Áttérés a pénzjáradékra, XIV. század.

E felépítésnek megfelelően a szerző figyelmét elsősorban a feudális kizsákmányolás, a paraszti adók, szolgáltatások vizsgálatára fordítja. Ugyanakkor, e periodizációnak megfelelő négy fejezet mindegyikében felvázolja a termelőerők, a lengyel társadalmi viszonyok fejlődésének fő vonalát is. Leírja a földesúri és parasztgazdaság szervezését, s amennyire a források szűkszávu adatai engedik, feleleveníti a parasztság korabeli életkörülményeit, mindennapi életét, valamint elnyomói ellen vívott harcát. E rövid ismertetésből is kiviláglik a szerző igyekezete, hogy sokoldalúan vizsgálja a lengyel parasztság helyzetét. Törekvését azonban, úgy véljük, részben a könyv szűkreszbott terjedelme, részben — kellő forrásanyag hiányában — nem minden tekintetben sikerült

megvalósítania. Így, bár minden egyes fejezetet a termelőerők, a kor társadalmának jellemzésével nyit meg, mégsem sikerült a parasztság történetét szervesen beleágyaznia a lengyel társadalom fejlődésének történetébe. E gazdaságtörténeti fejezetek túlságosan általánosak, s csak kevéssé világítják meg a feudális viszonyok kialakulásáról írott fejezet, melyben nem határozza meg pontosan a feudális viszonyok kialakulásának fázisait, sem azt, hogy ezek mikor válnak uralkodóvá a lengyel társadalomban. Ugyanez a helyzet a gazdagabb forrásanyagú XIV. század történeténél is. Itt a pénzjáradéokra való áttérés magyarázata szükségessé tette volna mind a mezőgazdasági, mind a városi áruterelés fejlődésének, a városok egymásközi, és főleg a falu és város közti piaci kapcsolatok, a belső piac fejlődésének beható elemzését. Razumovszkaja e helyett megelégedett e jelenségek szórványosan illusztrált felsorolásával. Így pl. a paraszti árutereléssel kapcsolatban említést tesz bizonyos kereskedő falvakról, de ezek részletes ismertetését mellőzi. A járadék formáinak, a paraszti terheknek egyébként részletes és alapos leírása mellett az olvasót az is érdekelné, hogy vajon a terményjáradékot teljes egészében felemészti-e a földesúr udvartartása, s nem törekszik-e a földesúr egy részének értékesítésére, fellelhető-e a XIV. században a földesúri áruterelés tendenciája, vannak-e adatok arra, hogy mit és mennyit vásároltak stb. Arra a kérdésre sem ad választ, hogy milyen mértékben kapcsolódik be a parasztság az áruterelésbe, mennyire rendszeresek e piaci kapcsolatok, mit ad el és mit vásárol, stb. Pedig mindez fontos tényezője a pénzjáradék elterjedésének. A pénzjáradékra való áttérés alapvető feltétele a falu és város többé-kevésbé szilárd piaci kapcsolata. Ennek kapcsán szükséges lett volna alapos vizsgálat alá venni a lengyel városok fejlődését. A várostörténetnek ez az elhanyagolása annál is feltűnőbb, mert a szerző igen részletesen foglalkozik a német kolonizáció kérdésével. Alaposan elemzi a német jog tartalmát, a telepítés szerepét a lengyel falu életében, és gazdag tényanyag alapján visszaüt minden olyan nézetet, mely akár túlbecsüli, akár lebecsüli a német kolonizáció szerepét és jelentőségét. Vizsgálatát azonban nem terjeszti ki a városokra is, holott köztudomású a német kolonizáció káros hatása a lengyel városfejlődésre, ami nyilván kihatott a belső piac kialakulására is.

Meg kell említenünk, hogy a parasztság helyzetének leírása sem elég meggyőző mindenütt. Ilyen nagy korszakra valóban nehéz elegendő országos érvényű anyagot gyűjteni. De ebben az esetben a szerzőnek állításait óvatosabban kellett volna megfogalmaznia. Gyakran 3–4 birtok adatai alapján jut országos érvényű következtetésekre, és találunk egyáltalán, vagy kellően alá nem támasztott állításokat is. Nem kísérli meg azt sem, hogy a különböző területeken, más és más tartományokban, különböző jellegű birtokokon élő parasztok helyzetének eltéréseit, sajátosságait feltárja. (Egyedül a negyedik fejezetben, a pénzjáradék vizsgálatánál utal ilyen eltérésekre, de itt sem elemzi eléggé alaposan ezek okait és további következményeit.) Pedig, különösen a feudális széttagoltság korában a lengyel parasztság történetét, fejlődésének irányát csak a különböző, egymástól valójában független, földrajzilag is eltérő területek sajátosságainak figyelembevételével lehet megvilágítani. Nyilván más és más a kizsákmányolás formája, a parasztság helyzete a főleg gabonatermelő, vagy inkább állattenyésztésre alkalmas vidékeken, a kereskedelmi útvonalak közelében, vagy azoktól távol eső területen, különböző képet mutat az egyházi, királyi, a kis- és nagybirtokon élő parasztok helyzete. Csak e helyi eltérések, sajátosságok sokoldalú és gondos vizsgálata alapján határozhatjuk meg egy ország, egy osztály fejlődésének fő tendenciáját. S a szerző általános érvényű megállapításait meggyőzőbbé tehetné volna, ha utal e helyi eltérésekre, sőt ezeket az adatokat statisztikai táblázatok stb. segítségével szemléltetné is tette volna. Így világosabb és megnyugtatóbb képet adhatott volna pl. az egyes járadékformák országos elterjedéséről, nagyságáról stb.

Ahol a szerző elegendő forrásanyaggal rendelkezett, igen alapos és sokoldalú vizsgálat jellemzi munkáját. A könyv egyik legérdekesebb fejezete, melyben a feudális függőség különböző formáit elemzi és nagy körültekintéssel és alapossággal határozza meg a különböző terminusok mögött rejtőző rétegek jogi és gazdasági helyzetét. Gazdagon dokumentálva, érdekesen írja le a feudális urak harcát az immunitás elnyeréséért, valamint az egyes birtokokon élő jobbágyok terheit, szolgáltatásait. E részletkérdések kiváló feldolgozásán túl, egészében hasznos összefoglaló munkát adott mindazoknak a kezébe, akik a lengyel nyelv ismerete hiányában eddig nem foglalkozhattak részletebben a lengyel történelemmel.

BÁCSKAI VERA

П. А. ЗАЙОНЧКОВСКИЙ:

ПРОВЕДЕНИЕ В ЖИЗНЬ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ 1861 Г.

(Москва, Соцекгиз, 1958, 468, 2 стр.)

- P. A. ZAJONCSKOVSKIJ:

AZ 1861. ÉVI PARASZTREFORM ÉLETBELÉPTETÉSE

Az 1861. évi oroszországi jobbágyreformnak már a forradalomelőtti polgári történetírásban és publicisztikában is nagy irodalma volt, a szovjet történetírás pedig ugyancsak kellő figyelemben részesítette ezt a nemcsak az oroszországi parasztság, hanem az egész orosz társadalom, a gazdasági és politikai fejlődés szempontjából egyaránt igen fontos problémát. Az eddigi irodalom azonban, mindkét esetben, a reform előkészítésének történetére, ill. az orosz gazdasági és társadalmi fejlődésből adódó előzményeire összpontosította a kutatásokat; a polgári irodalom liberális szempontból igen pozitívan értékelte a reformot és létrejöttében igyekezett kimutatni a liberális érületű nemesség hatását, a szovjet történetírás pedig — helyesen — elsősorban a reform feudális vonásait emelte ki és azt kutatta, milyen konkrét gazdasági és politikai megfontolások készítették az orosz kormányzatot erre a sorsdöntő lépésre. A jobbágyreform végrehajtásának menetét és következményeit eddig a szovjet történetírás sem vizsgálta különösebb részletességgel.

Az 1860—70-es évek polgári reformjainak ismert szovjet kutatója, P. A. Zajoncskovszkij, a moszkvai egyetem tanára, 1954-ben megjelent összefoglaló munkájában többek között már utalt erre a hiányosságra és különösen azt emelte ki, hogy a reform kihirdetése után a földesurak és a parasztok közt kötött megállapodásokat, amelyek megszabták a parasztok használatába került föld mennyiségét és a földhasználatért járó szolgáltatások mérvét, csak a legújabb időkben kezdték megvizsgálni és feldolgozni (ld. П. А. Зайончковский: Отмена крепостного права в России. Москва, 1954, 6. l.). Itt ismertetett könyvében ennek a hiányosságnak a felszámolására teszi meg az első lépéseket.

Az első fejezetben Zajoncskovszkij a jobbágyreform kihirdetésének és az 1861 tavaszán kirobbant parasztfelkeléseknek a kérdésével foglalkozik. Egyrészt azt mutatja be, milyen szorongással és aggodalommal nézett elébe a kormányzat a rendelet kihirdetésének, milyen katonai előkészületeket tettek a várható „zavargások” pacifikálására. A szerző itt kiegészíti egyik korábbi, igen érdekes okmánypublikációját, ill. annak eredményeit (ld. П. А. Зайончковский: Из истории обнародования положения 19 февраля 1861 г. Историческое Записки 54. köt. 1955. 271—283. l.), most már kerek képet ad a cári kormányzat előkészületeiről. Másrészt újabb levéltári adatok, jelentések és ki-mutatások bevonásával igyekszik bemutatni az 1861 tavaszi parasztmozgalmakat, ill. a haladó orosz közvélemény állásfoglalását.

A második fejezetben általános képet nyújt arról, hogyan történt meg a parasztok földhasználatát és szolgáltatásait megszabó szerződéslevelek összeállítása, milyen szerepet játszottak ebben a legtöbb esetben a földesurak érdekeit teljes szívükből képviselő ún. békeközvetítők, és ezzel együtt megmutatja a paraszti ellenállás további fejlődését, amely ekkoriban többnyire a szerződéslevelek aláírásának megtagadásában, passzív ellenállásban mutatkozott meg, bár a nagyobb arányú megmozdulások most sem maradtak el. Erről tanúskodik a szerző által összeállított táblázat, amely 1861—1863 során havonként és kormányzóságonként mutatja ki azoknak az eseteknek a számát, amikor a paraszti ellenállás megtörésére katonaságot kellett bevetni. Minthogy azokat az eseteket, amikor a levéltári adatok szerint csak katonaság kivonultatásáról van szó, de a forrás nem beszél kifejezetten paraszti megmozdulásról (ahol tehát pacifikálásról vagy előzetes óvatossági rendszabályról egyaránt szó lehetett), Zajoncskovszkij nem veszi figyelembe, hanem csak a kifejezetten mozgalmak leverésére indított akciókat, számadatai (a három év alatt összesen 579 eset) valamelyest alacsonyabbak a tényleges helyzettel (ld. 131—133. l.).

A könyv gerincét a földesurak és parasztok közt a földhasználatra és a szolgáltatásokra vonatkozólag kötött szerződéslevelek elemzése teszi ki. A szerző természetesen nem vállalkozhatott arra, hogy az egész erre vonatkozó anyagot feldolgozza. Ő maga 11 kormányzóság 16 kerületéből 2457 szerződéslevelet dolgozott fel, néhány tanítványa ugyancsak néhány száz szerződéslevelet vizsgált át, azonkívül pedig Zajoncskovszkij felhasználta néhány elkészült kandidátusi disszertáció eredményeit is. Így a feldolgozott szerződéslevelek száma összesen 7244, ami az összes szerződésleveleknek mintegy 9—10%-át teszi ki. Zajoncskovszkij úgy véli, hogy ezek az adatok természe-

tesen még nem elegendők arra, hogy általános következtetéseket vonjon le belőlük, inkább a további kutatások számára példának és kiindulási pontnak szánja őket.

Igen messze vezetne persze, ha megpróbálnánk, akár csak röviden is vázolni Zajoncskovszkij eredményeit. Csak nagy általánosságban annyit mondhatunk, hogy igen részletesen ismerteti a szerző valamennyi megvizsgált terület adatait, s ezáltal igen színes, élénk kép bontakozik ki az olvasó előtt, a már régebbiről is ismert, átlagos számadatokon túlmenően sokkal árnyaltabb és életszerűbb leírást kapunk a jobbágyreform végrehajtásáról.

Zajoncskovszkij általános eredményeit a következőkben lehetne összefoglalni: a központi nem feketeföldes, nem ipari jellegű kormányzóságokban a földfosztás 1861 előtt lassú volt, ezért a reform alkalmával elég tekintélyes földterületeket vettek el a parasztoktól, de azok mégis általában megkapták a jobbágyreform „helyi rendelete” szerint járó legmagasabb földbirtokot. A föld ugyanis itt nem volt különösebben értékes, a földesurak tehát arra törekedtek, hogy minél többet adjanak a parasztoknak és inkább a megváltásra igyekeztek őket rávenni. A központi ipari jellegű kormányzóságokban viszont a földfosztás már 1861 előtt eléggé intenzív volt, ezért a reform alkalmával már nem került sor nagyobb arányú földfosztásra. A földesurak itt is a megváltásra törekedtek.

A központi feketeföldes kormányzóságokban ugyancsak igen intenzíven folyt a földfosztás 1861 előtt, ezért a jobbágyreform alkalmával a paraszti földállomány az esetek nagy százalékában változatlan maradt. Különösen beható volt a földfosztás a kis- és középbirtokokon, míg a nagy birtokokon valamivel lassúbb volt. A parasztok sokhelyütt arra törekedtek, hogy ún. ingyenteleket kapjanak, mert a föld vételára vagy bérleti ára sokkal alacsonyabb volt, mint a reform szerinti szolgáltatások mérve, ill. az ezek alapján járó megváltási összeg. A földesurak ebbe bele is egyeztek, a földárak és a bérleti árak azonban a következő években gyorsan felfelé szökkentek és így az ingyentelekre szorult parasztok hamarosan teljesen elnyomorodtak. Még inkább ez volt a helyzet a Dnyeper-balparti területeken, ahol a földfosztások következtében a parasztság jelentős részének már a reform pillanatában sem volt földje, sem felszerelése, így vonakodott elfogadni a reform értelmében neki járó földet. Minthogy a paraszti földállomány csökkent, a későbbiek során nagy arányokban maradtak még fenn a kizsákmányolás feudális formái, a juttatott telkek egyenlő nagysága pedig fékezte a parasztság differenciálódását, amely pedig ezeken a területeken jelentősebb mérvű volt, mint átlagosan Oroszországban.

A határmenti kormányzóságokban eléggé eltérő jelenségeket mutat ki Zajoncskovszkij. Ahol a föld ára és a bérlet jóval alacsonyabb volt a megváltási összegnél, ott a parasztok ugyancsak az ingyentelek megszerzésére törekedtek. Ahol a század első felében intenzív volt a földfosztás, ott a reform alig hozott változást a föld megosztásában, ahol ez a folyamat gyenge volt, ott több földet vettek el a parasztoktól a reform során, különösen azokon a területeken, ahol a parasztok a reform előtt tetszésük szerinti nagyságú földterületet műveltek meg. Zajoncskovszkij itt a központi kormányzóságoktól északra, keletre és délre fekvő területeket vett vizsgálat alá, eleve számos eltérő fejlődési sajátossággal, ezért nem sikerül általános törvényszerűségeket megállapítania, mint az előző csoportoknál.

A negyedik fejezetben Zajoncskovszkij a megváltási szerződések megkötését elemzi ugyanazokon a területeken, amelyeket az előző fejezetben végigvizsgált. Itt azonban már nem tér ki részletesen a megváltás során történő földfosztásokra, inkább arra hoz igen sok érdekes adatot, hogy azokban az esetekben, amikor a megváltás a földesúr és a parasztok közti önkéntes megegyezés alapján történt, a földesurak a parasztok által fizetendő pénzösszeg helyett gyakran megelégedtek munkával, de így voltaképpen évek át-még továbbra is biztosították a maguk számára volt jobbágyaik ingyen robotmunkáját.

Zajoncskovszkij könyve utolsó fejezetében azt mutatja be, hogy az 1863-as lengyel felkelés miatt Litvániában, Belorussziában és a Dnyeper-jobbparti Ukrajnában hogyan kellett áttérni a kötelező megváltásra, milyen előnyöket hozott ez a parasztság számára, hiszen itt a parasztok visszakapták az utóbbi években 1861 előtt elvett földjeiket is. De ugyanakkor Zajoncskovszkij a kérdés másik aspektusára is utal: ezen a területen a parasztság differenciálódása még a Dnyeper-balparti területekénél is előrehaladottabb állapotban volt, a lengyel hagyományoknak megfelelően az ígás, gyalogos és földnélküli parasztok három kategóriája eléggé elkülönült egymástól. A jobbágyreform bizonyos egyenlősítést teremtett a földbirtokviszonyokban, a parasztok nagyjából egyenlő telkeket kaptak, ami visszavetette a parasztság differenciálódását, ennek következtében pedig a mezőgazdaság tőkés fejlődése is meglassult.

Zajoncskovszkij mellékletben részletes kimutatást közöl kormányzóságokint és azon belül kerületenkint a paraszti és földesúri birtok nagyságáról az 1877/78. évi helyzet alapján. Ez a táblázat, valamint a könyv végén közölt bibliográfia (a jobbágy-reform végrehajtására vonatkozó hivatalos iratok, naplók és feldolgozások részletes felsorolásával) igen hasznos kiegészítései a könyvnek. Kár, hogy Zajoncskovszkij nem vizsgálta meg olyan kerületeket is, amelyekben nagyobb parasztmozgalmak zajlottak le, hogy világosabbá tegye ezek összefüggését a reform végrehajtásának menetével.

Valóban példa és iránymutatás ez a könyv. Módszertani pontossága, lelkiismeretessége remélhetőleg minél több szovjet kutatót indít el majd hasonló jellegű kutatások irányában. És ha elég anyag áll majd rendelkezésre Oroszország egyes területeire vonatkozólag, időben és térben több, mint amennyit Zajoncskovszkij vizsgált (aki időben nem megy túl 1870-en), akkor válik majd lehetségessé az általános következtetések levonása, akkor áll majd világosan elöttünk a jobbágyreform jelentősége és szerepe az orosz társadalom fejlődésében. Zajoncskovszkij könyve fontos állomása annak az útnak, amely az 1861 utáni orosz agrárfejlődés és általában az orosz társadalom teljes megvizsgálásához vezet el.

NIEDERHAUSER EMIL

OSKAR REGELE:

FELDMARSCHALL RADETZKY (LEBEN, LEISTUNG, ERBE)

(Wien-München, Verlag Herold. 1957. 555 l., 1 térkép, 109 vázlat, fotokópia, táblázat)

RADETZKY TÁBORNAGY (ÉLET, TELJESÍTMÉNY, ÖRÖKSÉG)

A volt Monarchia Savoyai Jenő utáni egyik legjelentősebb hadvezérének, Radetzky tábornagy halálának 100. évfordulójára jelent meg ez a nagyterjedelmű munka, mely nem egyszerűen száraz életrajzi, vagy unalmas hadtörténeti és hadseregszervezési adatokat sorol fel. Olyan katona munkája ez a könyv, aki nemcsak a tárgyalt korszak katonai eseményeinek alapos ismerője, hanem a Monarchia szövevényes kül- és belpolitikai életének is élesszemű megfigyelője. Minthogy pedig Radetzky élete (szül. 1766, megh. 1858) szervesen és sokoldalúan kapcsolódik a Habsburg-monarchia korabeli katonai és politikai vezetéséhez, a róla szóló monográfiában a magyar történészek is sok új, eddig ismeretlen adatot találhatnak történelmünkre vonatkozólag.

Regele tárgyalási módja célratörő és világos. Mivel egy ember életében szinte 100 év történetét kell elmondania, nem bocsátkozik a sok háborús cselekmény részletes taglalásába, méltatásába, egyes csapattestek vagy személyek teljesítményeinek ismertetésébe. A marsall életét, működését a harctereken, szerepét a Monarchia bel- és külpolitikai kérdéseiben átfogóbb szemszögből nézi. A sok hadjárat nagyvonalú, de plasztikus tömörséggel összefont ismertetése, s az események logikus egymáshozvetésének képe adják meg a háttérrel és kerettel Radetzky működésének megismeréséhez. Jól ismerült a tábornagy személyének és tevékenységének jellemzése is.

Regele könyvének külön érdeme, hogy széles, sokoldalú anyaggyűjtés alapján kellő megvilágításba helyezi a marsall működését. Eddig csak azt tudtuk róla, hogy kiváló hadvezér volt, s mint Schwarzenberg herceg vezérkari főnöke, a Napoleont ért súlyos vereségnek — a Lipcse mellett vívott nagy csatában — ő volt az előkészítője. De Regele most hiteles adatokkal bizonyítja, hogy a Napoleon elleni felszabadító háborúban — 1813—15-ben — az egész haditerv és a külső vonalon, tehát nehezebb helyzetben működő szövetségesek — osztrák-magyarok, oroszok, németek, svédek — hadmozdulatait is Radetzky okos tervei szerint folytatták. Az ő működése készítette tehát elő Wellington és Blücher marsallok Napoleon felett aratott waterlooi győzelmét. Az angol és német hadtörténészek eddig az érdemet kizárólag Wellington, illetve Blücher hadvezéri működésének tulajdonították. Regele könyvében most bebizonyosodik: Radetzky olyan ügyesen foglalkoztatta és húzta szét egymástól Napoleon belső vonalon operáló hadseregcsoportjait, hogy a császár mintegy rákényszerült a végső waterlooi csata elfogadására. Vagyis Wellington és Blücher győzelmét *csakis* Radetzky előrelátó haditervének pontos végrehajtása tette lehetővé.

Ezen az eseten kívül Regele a napoleoni hadjárat ismertetésénél még sokszor kiemeli Radetzky döntő jelentőségű tevékenységét a hadműveletek tervezésében és végrehajtásában, amit a hadtörténetkutatók és írók eddig — többnyire felületességből — nem hangsúlyoztak.

Radetzky hadvezéri karakterének több érdekes oldalára világít rá a szerző. A reális alapokon gondolkodó fővezér mindig bele tudta magát élni ellenfelének helyzetébe, az adott körülmények között legvalószínűbb elhatározásaiba, ezért őt meglepetés, váratlan támadás soha nem érte. Regele könyvének érdeme, hogy a marsall katonai tehetségét minden oldalról megvilágítva jellemzi. Erre hosszú katonaelete, 72 évi tényleges szolgálata, nagy háborúkban vállalt tevékeny, felelősségteljes szereplése bőséges adatokat nyújt. Katonai pályafutását 1784-ben Magyarországon a Caramelli vértesezredben kezdte. Ezrede Kecskeméten, Jászberényben és Soroksáron volt elhelyezve. Szívesen végezte szolgálatát, de a békeszolgálatot nem tartotta igazi hivatásának és falusi magányában behatóan tanulmányozta a hadtörténet és hadvezetés kérdéseivel foglalkozó könyveket. II. József török háborújában, 1787—89-ben, mint segédtsiszt látott el fontos feladatokat és alkalmá volt a kor három legjelentősebb hadvezérével, Hadikot, Laudont és Lacyt megismerni. A rövid háború után ezredével Békéscsabán és Gyöngyösön állomásozott, majd 1792-ben Pozsony mellett Szentgyörgy városában. A francia forradalom hadműveleteiben már mint főhadnagy, később mint lovaskapitány harcolt. A háború olasz hadszínterén — az 1796—1800-ig vívott harcokban — mint egy hídászcsoport parancsnoka annyira kitüntette magát, hogy 1799-ben alezredessé való kinevezésével együtt Melas tábornagy vezérkarához osztották be, mint Flügeladjutánt-ot. Ezzel Radetzky megkezdte vezérkari pályafutását. A Novi mellett vívott nagy csata után, 33 éves korában, ezredessé lépett elő s e csatában tanúsított kezdeményező magatartásáért megkapta a Mária Terézia Rend lovagkeresztjét. Ezután a Németországban működő hadsereghez helyezték át, mint az Albrecht-vértesezred parancsnokát. A Hohenlinden melletti nagy csatában, 1800, december 3-án kézitusában súlyosan megsebesült. A háború ezután egyideig szünetelt; Radetzky 1801 februárjában békeállomásra, Sopronba vezette ezredét.

A harmadik koalíciós háború ismét lángba borította Közép-Európát. Radetzky, mint tábornok, 1804-ben egy könnyű lovasdandár élén vonult a harctérre, és lovasai, erőyes vezetésével, lihetetlen teljesítményekét hajtottak végre. 1806-tól 1809-ig a béke éveit Bécsben töltötte. A következő hadjáratú időszakban dandárja a cseh hadszíntérre került, s Napoleon győzelmes előretörésénél ő volt az utóvéd felelősségteljes harcainak sikeres vezetője. Résztvett az 1809. év két legnagyobb csatájában, Aspern-nél és Wagram mellett. A wagrami harcot követő visszavonulásnál olyan ügyesen fedezte a fősereget, hogy Davoust francia marsallt sikeresen feltartóztatta. A harcjelentésekben Radetzkyról azt írják, hogy a legtöbb nagyképű, személyét előtérbe helyező emberrel szemben, minden fellépését a „csendes, szinte magától értetődőnek látszó kötelességteljesítés jellemezte”.

Az ezután következő hadjárat, a Napoleon végleges leverésével végződő, felszabadító háború néven ismert hadművelet és annak előkészítése — 1809—1815-ig — volt Radetzky életének egyik legfontosabb időszaka. Ebben mutatkozott meg leginkább hadvezéri tehetsége és alapozta meg hírnevét. Altábornagyi rangban a vezérkar főnöke lett, tehát az egész hadsereg vezetésére s a hadműveletek tervezésére hivatott legfontosabb katonai személyiség. A vezérkar, mint akkor hívták, Generalquartiermeisterstab, a működő haderő legmagasabb szerve, Radetzky személyében fiatal, tevékeny és már bőséges haditapasztalatokkal rendelkező vezetőt kapott. Most már nemcsak a harcok, csaták kitervezésében és vezetésében kellett tehetségét bebizonyítania. Fontos állásában a taktikai mérlegelések helyét már a súlyosabb horderejű stratégiai, tehát serevezetési kérdések foglalták el, s ezeket mindig az állam politikai vezetésére hivatott legfőbb személyiségekkel összhangban kellett megoldania.

Amikor a hadrakelt sereg a poroszokkal, oroszokkal és svédekkel szövetségben megkezdte a háborút s annak Schwarzenberg Károly herceg tábornagy lett a fővezére, vezérkari főnökül Radetzkyt választotta. Egy cél lebegett előtte: Napoleont visszaszorítani a Rajna mögé. A francia császár stratégiailag előnyben volt, mert a „belső vonalon” operálhatott. De Radetzky hadvezéri ügyessége éppen abban mutatkozott meg, hogy a „külső vonalon” való operálást úgy tudta szabályozni, hogy Napoleon seregeire különöző hadszíntereken foglalkoztatva, megakadályozta egész seregének egy nagy csatához való felvonulását. Fel kellett apróznia a francia haderőt, hogy annak Napoleon vezette seregcsoportját egy nagy csatában földreterithesse. Az 1813-ban Lipcse mellett vívott nagy csatának, a „Népek csatájá”-nak alap gondolata szintén Radetzky érdeme.

A napoleoni háború befejezése után Radetzky ismét Sopronba került, mint hadosztályparancsnok, majd onnan 1818-ban Budára. Itt bőven volt alkalma hadvezéri tapasztalatait a békekiképzésben érvényesíteni. 1827-ben magyar indigenátust nyert és 1829-ben lovassági tábornokká lépett elő. Budáról Olmützbe költözött, mint vár-

parancsnok, majd 1831 végén, mint vezénylő tábornok Milanóban átvette az osztrák megszállás alatt levő lombard-velencei királyság katonai kormányzójának hatáskörét.

A könyv ötödik fejezete szól Radetzky 1848—49. évi olaszországi hadvezéri működéséről. Történetírásunk nem érthet egyet a szerző felfogásával, amellyel a Habsburg-birodalomnak ezeket a népelnyomó háborúit megítéli. Osztrák nacionalista álláspontja miatt nem bírálja el a háborúk igazságos vagy igazságtalan jellegének objektív kritériumait. Radetzky működésének egyetlen mércéjéül a Habsburg-birodalmi érdekek szolgálatát, a „törvényes rend védelmét” tekinti. A bécsi udvar 1848—49-es háborúit eleve igazoltnak ismeri el s nem veszi figyelembe, hogy összeurópai viszonylatban a Habsburg-háznak gyökeresen más, messzemenően reakciós volt a funkciója az 1848—49-es forradalmak leverésében, mint a századeleji Napoleon-ellenes felszabadító harcokban.

Ugyanezt állapíthatjuk meg a könyv hatodik fejezetéről, amely Radetzky fő-kormányzóságát tárgyalja az 1849—57 közötti években. A szerző mentegetni próbálja Radetzky akkori ténykedését, hangoztatván, hogy ha fel is kellett lépnie erőszakkal az olasz nép forradalmi megmozdulásaival és szervezkedéseivel szemben, ezt nem szívesen tette s inkább a népjólét, a közlekedési hálózat és kultúra fejlesztésén munkálkodott. Az igazság azonban az, hogy az olasz nép Radetzkyban joggal látta véreskezű elnyomóját és a nemzeti szabadság kivívása után szobrait mindenütt le-döntötte.

Mindezeknek a szemléleti kérdéseknek megállapítása ellenére is el kell ismer-nünk, hogy Regele, módszertanilag, adataiban és főként hadtörténelmi részleteiben e Radetzky-életrajzával mindenképpen figyelemreméltó és jelentős munkát alkotott. Felhívjuk rá a magyar történészek figyelmét.

MARKÓ ÁRPÁD

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A pécsi történešnapok

A Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja — a helyi állami szervek támogatásával — 1960. május 19—21-én *történešnapokat* rendezett Pécsen. A vándor-gyűlés első napját a felszabadulás 15. évfordulója megünneplésének szentelték. Az első nap főelőadását *Lackó Miklós*, a Történettudományi Intézet munkatársa tartotta „Adalékok népi demokráciánk történetéhez” címmel. Előadásában a köztársasági törvény elfogadása után kialakult politikai helyzetet, az 1946 tavaszán kibontakozó pártharcok és tömegmozgalmak kérdéseit elemezte. *Vörös Márton*, a pécsi Állami Levéltár vezetője: „Adatok a felszabadulás hadtörténelméhez Pécsen és Baranyában”, *Szabó Kálmán* rendőrnagy: „Partizánharcok, különös tekintettel Dél-dunántúlra”, *Orbán Sándor*, a Történettudományi Intézet munkatársa: „A földreform történeti forrásaihoz”, *Fehér István* tanulmányi felügyelő „Gazdasági és politikai helyzetkép Pécsen és Baranyában a felszabadulás utáni első években” címmel tartott korreferátumot. — A történešnapok résztvevői délután Szigetvárra látogattak, ahol megbeszélést folytattak a Szigetvár ostromának 400. évfordulójára tervezett tudományos munkálatok tárgyában.

Május 20-án *Vas Károly*, a pécsi Pedagógiai Főiskola tanára: „Történettánításunk fejlődése a felszabadulás után és jelenlegi helyzete” címmel tartott előadást. Referátumában elsősorban az általános iskolai történettánítás módszertani kérdéseivel foglalkozott. Az előadást vita követte. — Délután *Csizmadiá Andor*, a pécsi tudományegyetem tanára: „A nemzeti bizottságok tevékenysége, különös tekintettel a pécsi és a baranyai nemzeti bizottságokra” címmel tartott előadást. Az előadás ismertette a felszabadult ország-
részek 1944 őszén és 1945 tavaszán alakult népi szervek létrejöttének körülményeit, hatáskörét, működését és a felszabadulás utáni demokratikus államhatalomba való beépülését.

A történešnapok résztvevői május 21-én Pécs történelmi emlékeit tekintették meg. A résztvevők egy csoportja a pécsi szénbányában tett látogatást.

Társulati előadások

A Magyar Történelmi Társulat 1960. november 17-i előadóülésén *Molnár Erik* akadémikus a Társulat elnöke tartott előadást „A stockholmi XI. Nemzetközi Történeš-kongresszus” címen. Az előadás szövegét a Századok jelen száma közli.

*

A Társulat 1960. december 9-i felolvasóülésén *Pach Zsigmond Pál* egyetemi tanár, a történelemtudományok doktora, a Társulat alelnöke tartott előadást „A XVI—XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a stockholmi történeškongresszuson” címmel. Az előadást *Makkai László*, a történettudományok kandidátusának korreferátuma egészítette ki.

A felszabadulási pályázat eredménye

A Művelődésügyi Minisztérium, a Magyar Történelmi Társulat, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium és a Pedagógus Szakszervezet által felszabadulásunk 15. évfordulójára az általános és középiskolai tanárok részére hirdetett történelem tárgyú pályázatra beérkezett pályaműveket a bíráló bizottság elbírálta, s egyhangú határozattal a következő pályaműveket díjazta, illetve jutalmazta:

A bizottság úgy határozott, hogy az I. díjat nem adja ki. A II. díjat és a velejáró 3000 Ft pénzjutalmat *dr. Tibori János* békéscsabai tanár „A felszabadult Békéscsaba másfél évtizedes története” című munkája nyerte. A III. díjat és a velejáró 2000 Ft pénzjutalmat *Kiss Géza* kisújszállási szakfelügyelő „A mezőgazdaság fejlődése Kisújszálláson 1945—1960” c. dolgozata nyerte.

A bíráló bizottság a következő dolgozatokat részesítette jutalomban:

Mann Miklós (Budapest): A Landler Járműjavító története c. dolgozata, valamint *Lőrincz Lajos* (Miskolc): Egy bányász település története (Pereces 1945—1960) c. dolgozata egyenként 1500—1500 Ft, *Giday Kálmán* (Budapest): Proletár nemzetköziségre való nevelés a történelemtanításban c. dolgozata 800 Ft, *Szabó Gyula* (Budapest): A Vörös Csillag Traktorgyár története c. dolgozata, valamint *Koczián Béla* (Budapest): Újpest, a „proletárváros” 15 esztendeje c. dolgozata egyenként 600—600 Ft jutalomban részesült.

BESZÁMOLÓ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓK VITÁIRÓL

1

1960. január 29-én tartották meg *Gerics József: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezéssrendjének problémái* c. kandidátusi disszertációjának vitáját. A három fejezetre tagolódó munka az Anonymus koránál régebbi szerkesztések keletkezési idejének és egymástól való elhatárolásának kérdéseit vizsgálja.

Az első fejezetben a XIV. századi szerkesztés 41., 80. és 90. fejezetének XI. századi eredetét mutatja ki a szerző, s egyben új, az eddigi kutatások során még figyelembe nem vett bizonyítékokat szolgáltat egy XI. századi Gesta-szerkesztés léte mellett. A disszertáció második fejezete a legkorábbi szerkesztés keletkezési idejére vonatkozó eddigi kutatások összefoglalása után megkísérli a Gesta létrejöttének datálását. Elveti Domanovszky azon megállapítását, amely szerint a magyar Krónika 1046/47 után nem keletkezhetett. Helytelennek ítéli Hóman felfogását is a XI. századi szerkesztés 1091/92-höz kötését illetően. Nem fogadja el Horváth Jánosnak Toldy Ferenc útmutatásain alapuló véleményét (Toldy az 1058/59. év előadása közben — a 91. fejezetben — található időrendi összegezést látja olyan törésvonalnak, amely áthidalás volt egy régi és egy új szerkesztés közt, Horváth János az 1055—1060 közti keletkezés mellett foglal állást), a 91. fejezetet követően több helyütt interpolált, kettős előadást lát, az interpolálatlan alapszöveget még az első krónikaíró művének tartja. A szerző szerint a 100. caput egyik megjegyzése a caesura, amely az első szerkesztés szövegét a másodiktól elválasztja, s így, mivel ez a hely az 1066/67. év eseményeinek az elbeszélése során található, felfogása szerint az első szerkesztés csak ezután jöhetett létre. Ez a következtetés Sebestyén Gyula álláspontjához van a legközelebb, aki Salamon korára — 1075 körüli időpontra — tette a Gesta-szerkesztés létrejöttét.

A disszertáció harmadik fejezete a XII. századi folytatások problematikájával foglalkozik. Az első folytatást Kálmán király korára teszi. Géza, László és Salamon történetének az előadásában két ellentétes felfogású elbeszélés egymásba illesztését ismeri fel. A két felfogás Salamon tróntól való megfosztásának jogos, illetőleg jogtalan tettként történő megítélésében csap össze. E kérdés összefügg Géza és László törvényes királykénti elismerésével, illetőleg el nem ismerésével. A 120. c. és a Zágrábi Krónika jogosnak, a 130., 132. és 133. caput jogtalannak ítéli Géza és László tettét. A Zágrábi Krónika szerint Salamon király „... *non fuit aptus ad regnandum* et concordiam ferendum cum Bela duce...” Ezt a Salamon-ellenes beállítottságú író a szerző „*idoneista*” felfogásúnak minősíti. Ezzel szemben a 130. c. szerint Géza király vétkesnek mondta magát, „... *quia regnum legitime coronati regis* occupaverat, promisitque regnum redditurum Salamoni...” Ez utóbbi felfogást, amely szerint Salamon a „legitime coronatus rex” és a „legitima coronatio” a királysághoz elévülhetetlen és el nem játszható jogot nyújt, a disszertáció „*legitimista*” álláspontnak minősíti. E két ellentétes álláspont mögött két különböző író rejtezik, akiknek összeolvasztott munkáiból áll a Géza-László-Salamon-történet. Gerics József a két munka közül az idoneista elsőbbségét vallja, Kálmán-koriságát bizonyítja. A László-történet legitimista szempontú átdolgozását a II. István halála és a XII—XIII. század fordulóján létrejött László-legenda keletkezése közti intervallumra helyezi. A továbbiakban a dolgozat kísérletet tesz a 67. krónikafejezet keletkezési idejének a megállapítására.

A disszertáció opponensei, *Kumoróvitz Lajos*, a történettudomány doktora és *Mezey László*, az irodalomtudomány kandidátusa, mindketten rámutattak a munka nagy tudományos értékére, a szerző alaposságára, pontosságára. *Kumoróvitz Lajos* a disszertáció rövid tartalmi elemzése és értékelése után a zselicszentjakabi monostor felszentelését tárgyzó 99. krónikafejzettel és ennek kapcsán a monostoralapító Otto (Atha) comes megközelítő teljességű szövegében most előkerült oklevelének a 99.

fejezet első szerkesztéshez tartozását döntő módon alátámasztó összefüggésével foglalkozott. (Az oklevél kritikai kiadása előkészítés alatt van, birtok-, gazdaságtörténeti és társadalmi vonatkozású adatait máris igazolták Lederer Emma kutatásai. — A feudalizmus kialakulása Magyarországon, Budapest, 1959. 39. l.)

Kumorovitz Lajos a továbbiakban az *antik kulturális örökség magyarországi felhasználásának egyik legrégibb nyomára* hívta fel a figyelmet. A XIV. századi compositióban ugyanis két helyen is (71. fejezet és 93. fejezet) találkozunk egy igen érdekes és talán korjelölő kifejezéssel, a „*furor Teutonicus*”-szal. Az egyik helyen Péter király viselkedésének, másutt András németjei magatartásának a jellemzésére szolgál ez a kifejezés. Kumorovitz Lajos ezt a helyet a krónikásnak az antik műveltségben való jártassága szempontjából részletesebb elemzés alá vette, mert ismerünk tekintélyes historikust, aki a „*furor Teutonicus*” kifejezést, mint (ókori eredetű) középkori szófordulatot, XII. századnak tartja. Így J. Huizinga „*Im Bann der Geschichte*”-jének (Basel, 1943) „Wachstum und Formen des nationalen Bewußtseins in Europa bis zum Ende des XII. Jahrhunderts” c. fejezetében szoros kapcsolatban levőnek tartja a röviddel 1200 előtt befejeződő európai etnikai kialakulással és az ennek kapcsán a feudális teoretikusoknál megjelenő és a más népekkel szemben használt ellenszenv, gúny, gyűlöletkeltés hangjával. Ilyen szerepben fordul elő a „*furor Teutonicus*” pl. a XII. századi francia és angol forrásokban (Suger, Salisbury). Huizinga szerint tehát a kifejezés használata XII. századi eredetű, s ha ez igaz, akkor az ilyennek XI. századi előfordulása interpolációra utalna. Azonban nem csupán francia és angol, hanem német eredetű és korábbiak tűnő adataink is vannak a kifejezés használatára — állapította meg Kumorovitz Lajos. Használja a szókepcsolatot Ekkehardus Araugiensis (meghalt 1130 körül) is 1106-ig terjedő „*Chronicon universale*”-jában az I. kereszties hadjáratról írva (MGSS. 213—214). Egy másik helyen pedig (Chron. 1106—1125) ugyanő az 1117. évnél a szomszédos népek békéjét állítja szembe a „*furor Teutonicus*” nyakasságával. Tekintve, hogy Ekkehardus magas kort ért el és 1130 táján halt meg, Kumorovitz Lajos feltételezése szerint már a XI. század második felében és ennek is a legelején tanulhatta a kifejezést, s Huizinga adatánál is korábban használhatta fel népe jellemzésére. Már csak ennek fontolóra vételénél sem valószínűtlen, állítja Kumorovitz Lajos, hogy a „*furor Teutonicus*”-t a magyar Ős-gesta írója is ismerte. De még ennél is több állapítható meg. Huizinga nyomán felkutatja ugyanis a kifejezés eredetét, és legrégibb előfordulását Lucanus Pharsaliajában leli fel (l. 255—256), aki ezt a mariusi kor jellemzésére használja. Az antiquitásban egyébként Claudianus is él ezzel a fordulattal (26. 292). Lucanusnál különben a „*furor Romanus*”-szal (l. 106; 3. 249) és „*furor Hesperius*”-szal (2. 242; 10. 62) is találkozunk. Tekintettel arra, hogy Lucanus műve az I. László korában készült pannonnalmi conscriptio (1083—1095) tanúsága szerint a kolostor könyvei közt is szerepel (P. R. T. 591. l.), szükségletlennek látszik e kifejezés külföldi kölcsönzésének a gondolatához folyamodni — állapította meg végezetül Kumorovitz Lajos.

Kumorovitz Lajosnak a Lucanus-codex Pannonhalmán volt meglétéről és a Pharsalia-toposznak a krónikáink XI. századi részében felfedezett előfordulásáról szóló fejtegetései a további kutatások során fontos szempontokat szolgáltathatnak a legkorábbi magyar Gesta-szerkesztés keletkezési helyének és körülményeinek tisztázásához.

Mezey László kandidátus opponensi véleményében szintén új problémákat vetett fel. Megállapította, hogy Gerics József a filológiai vonatkozások közül főként a stílust érintő megállapításokkal operált. További megoldandó problémaként fel kell vetni a műfaj, a szókincs, a grammatikai sajátosságok vizsgálatát. Mezey László ajánlatosnak tartaná annak a kérdésnek a tanulmányozását, hogy a változatos műfaji terminológia (Gesta, Annales, Chronica, Scriptum, Relatio, vagy egyszerűen csak „libri antiqui”) mennyiben jelentheti egyes, nagyjából azonos műfajú elbeszélő források különböző elnevezésekkel történő parafrázisát, vagy mennyiben szabad a ránk maradt Gesta-szerkesztésben e változatos terminológiának megfelelő különböző műfajú elveszett kútfők nyomát kutatni. Helyesli Gerics József megállapítását egy kanonizáció előtti István-életrajz léte kérdésében. További problémaként vetette fel a Vita legendává alakulását, amely bizonyos szabályosságokat mutató processzusok szerint mehetett végbe. Hivatkozott saját, a Margit-legendára vonatkozó korábbi kutatásaira, amelyek eredményeként sikerült egy szerzőnek — Mercellusnak — három Margit-életrajzát megállapítani. Ezek közül az első még egyszerű, valóban biográfikus igényrel készült életrajz, Vita csupán, míg a másik kettő két rövid időközben egymást követő kanonizációs processzus fejleményeként egyre terjedelmesebbé váló, egyre hangsúlyozottabb hagiografikus igényekkel fellépő legenda. A Vita és ennek kétszeresen legendává szerkesztése egy évtized alatt jött létre. Létre kellett jönni az István-életrajz legendává

formálásának is. Ennek bizonyítása során utalt arra a verses históriára, amelyet Lodomér érsek rendeletére a Kun László udvarában elterjedt Attila-kultusz ellensúlyozására írtak az esztergomi ágostonos kolostorban, s amelyben az elveszett István-életrajz nyomai kimutathatók.

A továbbiakban megállapította, hogy a disszertáció szerzője a kettős krónika-szerkesztés mögött álló nézeteket az idoneitás és legitimitás múltból örökölt fogalom-párjával jelöli. Jelen dolgozatának nem lehet célja az ezzel összefüggő kérdések tisztázása, amelyet marxista igénnyel el kell majd végeznie.

A budai káptalan alapítását tárgyzó 67. krónikafejezetben Mezey László interpolációt lát. Az interpoláció célja valószínűleg a káptalan István király által történt alapításának a bizonyítása volt. A királyi alapítású monostorok, apátságok, prépostságokéval azonos jogi helyzete a megyei püspökök joghatósága alóli exemptiót és Magyarországon az esztergomi érsek területtől független „spirituális” joghatóságát jelenti. Mindez indokoltta teszi, hogy bárki volt az interpolált szöveg szerzője, Óbudán keressük. Az interpolátor azonban még ezen is túlmegy és a királyi alapítás tényét megtoldja a „libertas Romanae ecclesiae” emlegetésével, ami az esztergomi jurisdictio alá helyezésnél is előkelőbb jogállást biztosítana, aminővel nálunk csak Pannonhalmi és Székesfehérvár, valamint bizonyos megszorításokkal a lovagrendek és a ciszterciek rendelkeztek. Az egész elképzelést a „libertas Romanae ecclesiae” kifejezés teszi rekonstruálhatóvá. Ez ugyanis Georg Schreiber (Kurie und Kloster im 12-ten Jhdt. I. 38. l.) szerint a római exemptio birtokába jutó, az Eigenkloster helyzetéből kiszabaduló szerzetesi intézmények új jogi helyzetének a jelölésére szolgál a XII. században.

Az interpolátor igen ügyesen a Fejérvárról történő királyi gondoskodás után helyezte a maga szövegét, de buzgalma kissé messze ragadta. Szerinte István király Buda város közepén „coenobium canonicorum”-ot alapított. A kifejezés feltehetőleg abból a pápai bullából került be, akár reális szöveg volt, akár formula vagy dekretális, amely a „Romana libertas” konstruálását is lehetővé tette. Mikor volt lehetséges a budai káptalan részéről egy ilyen kísérlet megkockáztatása? 1216-ban Pelagius és István bíbornok-legátusok döntenek egy perben az esztergomi érsek és a veszprémi püspök között (Mon. Rom. Ep. Vespri. I. 35–36). Az oklevélben szó van Óbuda, Dömös káptalanjainak, a királyi apátságoknak és a cisztercieknek, valamint Segesdnek a helyzetéről. Segesd királynéi egyházat Esztergom átengedi Veszprémnek. (Ez azonban úgy látszik mégsem történt meg.) A ciszterciek helyzetében az érsek alkalmazkodjék a szokásokhoz. A dömösi káptalanra is vonatkozik a budai káptalant illető döntés. Az esztergomi érseket Óbudán a káptalanban és a városban semmi más jog nem illeti meg, mint a prépost és kanonokjai személyes ügyeiben ítélkezés. 1216-ban Óbuda helyzete távolról sem mutatja a királyi apátságok és prépostságok státusát. Király az alapító nem lehetett. Ha a Dömössel való párhuzamot strikte értelmezzük, úgy a királyi család egy nem király tagja (mint Dömös esetében Álmos herceg), vagy egy olyan valaki, aki alapításának megfelelő jogi tekintélyt nem adhatott, lehetett az alapító. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a királyi monostor jogállásának az elnyerésére az Árpád-korban a királyi méltóság is csak akkor jelentett alapot, ha az alapító maga is az Árpádok közül való uralkodó vagy annak felesége volt. Aba Sámuel maga alapította monostora (Sár) soha nem lett királyi apátság. Ezért merülhet itt fel Péter személye. Anonymus Gallus szerint Péter király Péter apostol tiszteletére „Basoariában” egyházat alapított. Péter nem volt, csak anyai részről Árpád-ivadék, ezért a család királyi magán egyházat teremtő jogában nem részesülhetett.

Ha az interpolátort Buda káptalanjának jogi helyzetét javító törekvések vezették, működését leginkább még ezt a bizonyára hosszas jogi processzust lezáró megállapodás ill. döntés létrejötte előtti időre tehetnénk. És valóban: a jurisdictionális kérdések a megelőző évtizedekben feltűnő számban vetődnek fel, és ezek keletkezését — Mezey László szerint — valószínűleg a III. István — III. Sándor közti konkordátum nyomán, a királyi apátságok és prépostságok egyházi és világi viszonylatokban kialakult, egyéb magánegyházakénál hasonlíthatatlanul előnyösebb helyzete magyarázza. A XIII–XIV. század folyamán az egyházi jogfejlődés és a magyar feudális társadalom szerkezeti módosulásai már új helyzetet teremtenek.

Gerics József opponenseinek adott válaszában a zselicszentjakabi monostor-alapítás kapcsán a krónikakutatás és az oklevéltan, a „furor Teutonicus” előfordulása kapcsán a klasszika-filológia és a középkori kutatás egymásra utaltságát és együttműködésének szükségességét hangsúlyozta, ugyanakkor kiemelte a stíluskritika, a szó-kincs és a nyelvtani szerkezetek vizsgálatának, valamint a történeti segédtudományok összehangolt kutatásának a fontosságát. A 67. krónikafejezetről Mezey László és Gerics József közt vita alakult ki, de ez döntést nem eredményezett.

A bírálóbizottság Gerics József disszertációját egyhangúlag elfogadta s javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy a szerzőnek a történettudományok kandidátusa címet adományozza.

BERTÉNYI IVÁN

2

Nagy László: A Bocskai szabadságharc katonai története c. kandidátusi értekezése a Bocskai vezette felkelés eddig csak egyes részleteiben, igen hézagosan ismert hadtörténetét teszi részletes elemzés tárgyává. Szerző először vázolja a felkelés kirobbanásának több évtizedre visszanyúló előzményeit, okait, majd a XVI. század utolsó éveiben Erdélyben és Magyarországon kirobbanó Habsburg-ellenes küzdelmet mutatja be. A fegyveres harc kirobbanását siettetí Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány támadása Bocskai ellen, aki csapatgyűjtéshez fog s 1604. október 14-én a maga oldalára vonja a császári seregben szolgáló hajdúkat, majd október 15-én az álmosd-díószegi ütközetben megveri a császári hadsereg egyik hadoszlopát. A győzelem nyomán a felkelés országos méretűvé válik. A disszertáció ezután a hajdúk, jobbágyságok, nemesek, polgárok 1604 őszén kibontakozó ideiglenes Habsburg-ellenes összefogásának létrejöttét, belső feszítő erőit elemzi.

Szerző munkája harmadik fejezetében a császári hadsereg ellentámadását, az osztrák s edelény-besenyői ütközeteket, Kassa ostromát mutatja be, majd az erőviszonyok alakulását ábrázolja 1604 végén, 1605 elején. Megállapítja, hogy Bocskai célja nem a Habsburgok hatalmának végleges megtörése volt, hanem csak az országra nehezedő zsoldos terrort kívánta megszüntetni, míg viszont a török szövetségre támaszkodva lehetőleg akadályozni igyekezett a török hódító törekvéseit. A 4. fejezetben szerző a Bocskai-féle felkelés hadseregének alkotóelemeit, létszámát, hadszervezetét, fegyvernemi megoszlását, a hadsereg belső életét, harci értékét elemzi. Felfogása szerint a könnyűlovas portyázó haremmodor a XVII. század elején magasabbrendű volt a császári hadsereg hadművészeténél.

A felkelés hadseregének elemzése után szerző a további eseményeket tárgyalja. Részletesen elemzi a téli hadjáratot, a felső- és alsó-magyarországi harcokat, melyeknek eredményeként 1605 közepén Basta seregét kiszorítják az országból. A disszertáció részletesen, új adatok alapján mutatja be a dunántúli harcokat, majd összefoglalja az erdélyi hadsszintér eseményeit is.

A disszertáció 9. fejezete az 1605 novemberében létrejött fegyverszünet utáni helyzetet vázolja, bemutatja a háború és béke híveinek pártját mindkét táboron belül, elemzi a béketanácskozásokat, majd a bécsi és zsitvatoroki békekötéseket. Nagy László végül a felkelés győzelmének okait és történelmi jelentőségét mutatja be.

Nagy László disszertációja mind az opponensek, mind a vita során felszólalók részéről komoly elismerést váltott ki. Általános, mindenki által osztott véleménynek adott hangot *Horváth Miklós*, a disszertáció opponense, amidőn megállapította, hogy a szerző, noha felhasználta a Bocskai kérdés irodalmát s a nyomtatásban közzétett forrásokat is, emellett azonban hatalmas, eddig ismeretlen levéltári forrásanyagot tárt fel, amelyeknek felhasználása számos új eredményt hozott, mind az események menetére, mind egyes, komolyabb szerepet játszó személyek jellemzésére vonatkozólag. A monográfia részletes rajzát nyújtja a felkelés hadi eseményeinek, s több vonatkozásban jelentősen kibővíti tudásunkat, így a felvidéki hadjáratra vonatkozólag is, elsősorban azonban a dunántúli harcok vonatkozásában, amelyekről korábban általános-ságokon kívül szinte semmit sem tudunk. A disszertáció eredményeinek kiemelése mellett *Sinkovics István*, a másik opponens aláhúzta azt is, hogy Nagy László adatai bizonyítják: Bocskai már 1604 tavaszán érintkezésbe lépett a törökkel, s új adatokkal világított meg Bocskai előkészületeit a várható császári támadás ellen.

Az opponensek és a hozzászólók elismerése mellett azonban a disszertáció élénk vitát is kiváltott, melynek főbb pontjai a XVI.—XVII. századi magyar történelem leglényegesebb kérdései körül alakultak ki. A felvetett problémák lényegében a Habsburg—magyar viszony egyik vagy másik oldalát érintették. Így mindkét opponens bírálta azt a módot, ahogyan Nagy László a Habsburgok törekvéseit megítélte. Az opponensek közül elsősorban Sinkovics István hibáztatta azt az álláspontot, melyet szerző a Habsburg-centralizációval kapcsolatban elfoglalt. Nagy László ugyanis azt a felfogását hangsúlyozta, hogy a Habsburgok nem akarták megvédeni az országot, nem akarták kiűzni a törököt, s a központi kormányzervek felállítására Magyarország függetlenségének felszámolását jelentette. Sinkovics István ezzel szemben azt hangoztatta, hogy ezek az állítások megalapozatlanok. Azt emelte ki, hogy el kell különítenünk magunkat a

szellemtörténetéről, amely a Habsburgoknak tulajdonítja Magyarország megmaradását, de elfogadhatatlan az olyan álláspont is, amely a Habsburg-uralomnak csak a negatívumait veszi figyelembe. Bírálható — persze a korszak viszonyai közé állítva — a Habsburg-uralom védelmi politikája, de a XVI. század közepéről semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy a Habsburgok az ország védelmét nem segítették, ehelyett az ország beolvasztására törekedtek. Ha a török elleni védelmet elhanyagolták volna, vagy szándékosan nem törekedtek volna a török kiűzésére, az az osztrák tartományok és a Német Birodalom érdekeivel is ellenkezett volna. A Habsburgoknak a török elleni védelem megszervezése és irányítása terén nem lehet kétségbevonni valamiféle pozitívumát, a török kiűzését pedig nem lehet úgy felvetni, hogy ez egyedül akaratuktól függött. Magyarország „függetlenségéről” 1527 után nem lehet beszélni, legfeljebb formai különállásáról. Ugyanerre a kérdésre hívta fel a figyelmet opponensi véleményében Horváth Miklós is, mikor hangsúlyozta, hogy Nagy László munkáján „akaratlanul” is érződik a rendi történetírás szemlélete”. Az opponensi véleményekre adott válaszában Nagy László, ha el is ismerte, hogy Magyarország függetlenségéről a Habsburgok trónrajutása után csak korlátozott értelemben lehet beszélni, hangsúlyozta, hogy fenntartja korábbi álláspontját, s vitathatónak tartja a Habsburg-uralom pozitívumairól szóló megállapításokat. Ezzel szemben a bírálóbizottság — Nagy László disszertációjának eredményeit is hangsúlyozva — megállapította határozatában, hogy annak „foghatékossága a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség viszonyának nem eléggé mély alkalmazása, ezen belül a Habsburg-uralom egyoldalúan negatív értékelése”.

A XVI. század magyar történetének egyik jellemző vonása, az egyes társadalmi osztályok és rétegek közötti időleges Habsburg-ellenes összefogások problematikája körül csomósodott ki a vita második lényeges pontja. Opponensi véleményében Sinkovics István állapította meg, hogy nemcsak és parasztlak Habsburg-ellenes összefogásánál többről volt szó, mint amiről Nagy László ír, arról volt szó, hogy a magyar nemesség parasztfelkelésének akarta elejét venni, s ezért kapcsolódott be a harcba, — ami természetesen az együttműködés bizonytalan értékére is felhívja a figyelmet. Ehhez a témához nyújtott további támpontokat *Benda Kálmán*, aki a vita során a hajdúk származásának kérdésére hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy nem tartható az a korábbi felfogás, mely szerint a hajdúk zömükben a török hódoltság alá jutott területekről származtak, hanem a háborútól szinte érintetlen területekről (Ugocsa, Bereg stb.) is verbuválódtak, ami arra mutat, hogy a hajdúnak állt jobbágyok a jobbágysorból kerestek kiutat. A hajdúsereg elsősorban tehát a maga és az egész parasztság számára kereste a jobbágysorból kivezető utat. A hajdúk abban bíztak, hogy a felkelés győzelme meghozza számukra a szabad paraszti sorba emelkedés lehetőségét. Ez az oka annak, hogy a XVII. században a parasztság mindig a felkelések oldalára állt s nem az uralkodótól várta a szabadulást — a Habsburgok ugyanis ekkor kivétel nélkül a reakció oldalára álltak. *Makkai László* Benda Kálmán felszólalásához kapcsolódva arról szölt, hogy a disszertáció kissé leegyszerűsíti a felkelés ún. népi hátterének kérdését, a korabeli parasztság ugyanis határozottan a hajdúk mellett volt, „ugyanakkor azonban egészen önálló, a hajdúktól független, sőt velük szembenálló paraszti akciók is vannak, amelyek politikailag egybeesnek a felkelés fonalával és ennek ellenére is élesen elkülönítik magukat a hajdúktól”.

Igen élénk vitát váltott ki a disszertáció azon tétele is, mely szerint a Bocskai-féle felkelés hadseregének hadművészete főkéntben volt, magasabb szinten állott a császári hadsereg hadművészeténél. Mint Horváth Miklós opponensi véleményében megállapította, ez a tétel nem felel meg a valóságnak, sőt azoknak az adatoknak sem, melyeket maga Nagy László idézett munkájában. Hogy a magyar sereg sem a taktikát, sem a kiképzést, vezetést, fegyverzetet tekintve nem állt a császári seregek színvonalán, azt különösképpen az a tény húzza alá, hogy a hadművészet fejlődésének irányába ható, kézi tűzfegyverekkel felszerelt gyalogság Bocskai hadseregében elenyészően kicsi volt, és mint fegyvernem lényegtelen szerepet töltött be. A főfegyvernem a könnyűlovasság volt, amelyre a hadvezetés elsősorban épített. Bocskai katonai vezetése el is ismerte az ebből adódó hátrányt a császári csapatokkal szemben, s ezért arra törekedett, hogy kialakítsa a szükséges gyalogságot. Ugyancsak hibáztatta a disszertációt ezen álláspontját Sinkovics István is, míg felszólalásában *Perjés Géza*, miután vázolta, hogy a magyar hadtörténeti kutatásoknak a korábbi irodalom milyen hatalmas hiányosságait kell pótolnia, felhívta a figyelmet a hadműveletek menete és a hadak eltartásának kérdése közti szoros kapcsolatra, a várak szerepének fokozottabb hangsúlyozására, s arra, hogy milyen nagy szerepet játszik Bocskainak az állandó hadsereg létrehozására irányuló törekvése. A magyar hadművészet főkéntben kérdéseivel kapcsolatban arra

hívta fel a figyelmet, hogy a magyar könnyűlovas harcmodor fölényének tételében a régi hadtörténetírás hibái mutatkoznak meg. Ugyanis — ellentétben a korábbi felfogással — olyat kérnek számon a XVI. század lovasságától, az átütő lovasrohamot, amit e korban a kiképzés és a fegyver hiányosságai miatt seholsem lehetett megvalósítani. Ezért volt célszerű és előremutató a puskások és lovasok vegyítése, ami a magyar lovasságnál alig volt meg. Perjés Géza felhívta a figyelmet arra is, hogy a könnyűlovasság önmagában sohasem döntő támadóeszköz, hanem a defenzíva céljait szolgálja. Ez pedig azt jelenti, hogy korszerűségről korántsem lehet szó. Opponensi véleményekre adott válaszában, majd későbbi felszólalásában mindezen érvek ellenére Nagy László továbbra is fenntartotta korábbi álláspontját.

A fentebbi vitapontokon kívül a disszertáció még több más részletkérdés terén is vitát váltott ki. Így az opponensek hangsúlyozták, hogy a bevezetőben a historiográfiai áttekintést szerzőnek jobban el kellene mélyítenie, tovább kellene mennie a felkelés és a török viszonyának vizsgálatában, pontosabban körül kellene írnia az egyes források jellemzőit, s vitát váltott ki Basta 1604 október végi javaslatának értékelése is stb. Mindezekre ehelyütt nincs módunk kitérni, az azonban már a fentiek alapján is kitűnik, hogy a disszertáció vitája is jelzi: mennyire fontos a XVI., XVII. század függetlenségi küzdelmeinek és a kapcsolódó problémáknak további kutatása s értékelése.

A disszertáció eredményeit értékelve a kiküldött bizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Nagy László részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

(—)

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) JEGYZÉKE

(1959. július 1. — december 31.)*

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

Budapesti 1. sz. Állami Levéltár. 2. Ort János—Szekeres József: Budapest főváros törvényhatósági és tanácsköztársasági szerveinek levéltára. Bp. 1959, LOK. Soksz. 323 l.

[Levéltári alapelvtárak {3}.]

Debreceni egyetemi bibliográfia. Bibliotheca Universitatis Debreceniensis. A Kossuth Lajos Tudományegyetem tudományos dolgozóinak irodalmi munkássága az 1957. július 1-től 1958. június 30-ig terjedő időszakról. [Szerk.] (az Egyetemi Könyvtár Bibliográfiai Osztálya.) Debrecen 1959. Soksz. 59 l. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 11./

Extrait du répertoire des ouvrages historiques /livres, études, articles/ parus en Hongrie entre le 1er juillet 1957 et le 30e juin 1958. AH. 1959. 6. tom. 1—2. nr. 209—228. l.

Gönczi Éva, B.—Szabó Erzsébet: Az 1958. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. Összeáll.: —. MűÉ. 1959. 8. évf. 2—3. sz. 191—216. l.

Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Bibliográfia. [Kiad. a] Magyar—Szovjet Baráti Társaság. [Bp.] 1959. Soksz. 42 l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke /1959 január—június/. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 296—298. l., 3—4. sz. 302—305. l.

A magyar nép szabadságáért. A magyar kommunista ifjúsági mozgalom mártírjai. Válogatott művek és cikkek bibliográfiája. (Összeáll. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár KISz Szervezete.) Bp. 1959, Főv. Szabó Ervin Könyvtár. Soksz. 88 l.

Nyugat repertórium. Összeáll. Galambos Ferenc. Függelék: Magyar Gêniousz /1902—1903/, Figyelő /1905/, Szerda /1906/, Magyar Csillag /1941—1944/ repertórium. (Összeáll. Pók Lajos, Galambos Ferenc.)

[Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 571 l., 1 t.

/Irodalomtörténeti bibliográfiák 1./
Rózsa György: A világ társadalomtudományi folyóiratainak repertórium. MTATT 1959. 9. köt. 3—4. sz. 423—426. l.

Sági Pál: Adatok megyénk [Szolnok megye] bibliográfiájához /1959. I. 1—IV. 30./ Összeáll.: —. Jászkunság. 1959. 5. évf. 2. sz. 95—96. l.

2. Marxizmus—leninizmus

Engels Frigyes hátrahagyott kéziratából. Párizstól—Bernig. Ford. Lénárt Éva. Nagyvilág. 1959. 4. évf. 7. sz. 1059—1089. l.

Lenin, V[ladimir] I[ljics]: Beszéd a forradalmi taktikáról a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán, a német, lengyel, csehszlovák, magyar és olasz küldöttség tagjainak tanácskozásán. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 236—239. l.

[Marx, Karl: A tőke.] Tárgymutató A tőke három kötetéhez. Készítette Bródy András. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 124 l.

Marrx, [Karl]—Engels, [Friedrich]: A kommunista kiáltvány. (Manifest der Kommunistischen Partei.) [Bp. 1959], Kossuth Kiadó — M. Helikon. 119 l.

Marx, Karl—Engels, Friedrich Művei. 4. köt. 1846—1848. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 667 l., 1 t.

*

A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. (Tézisek.) [Kiad. az] MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 38 l.

Megj. TáSz. 1959. 14. évf. 8—9. sz. 11—39. l. is.

* Jelen közleményünkben a tanácsköztársasági anyag nagy mennyiségére való tekintettel Magyarország. 1918—1919. évi történetének irodalmát külön csoportosítottuk.

(*Ecsedy Andorné-Gáliczky Éva*): A munkásosztály forradalmi pártja. Válogatott művek bibliográfiája az MSZMP 7. kongresszusára. (Összeáll. —. [Lezárva] 1959. okt. 15-én.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1959. Soksz. II, 51 l.

Megj. MT. 1959. 4. köt. 7—8. sz. 325—341. l. is.

Fogarasi Béla: Az 50 éves Materializmus és empirikriticismus. MFSz. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 5—23. l.

Haász Árpád: A revizionizmus elleni harc néhány elvi kérdése. KGSz. 1959. 6. évf. 10. sz. 1035—1055. l.

Hazafisággal — a nacionalizmus ellen. PSz. 1959. 9. évf. 9. sz. 781—785. l.

Kiss György: Jegyzetek az igaz hazafiságról és a burzsoá nacionalizmusról. Óvodai Nevelés. 1959. 12. évf. 10—12. sz. 303—307., 336—341., 375—380. l.

Mód Aladár: Szocialista eszmeiségért. Valóság. 1959. 2. évf. 6. sz. 3—20. l.

Molnár Erik: A történelmi materializmus néhány kérdése Lenin Materializmus és empirikriticismus c. művében. MFSz. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 24—29. l.

Osztályok és osztályharc. — A marxizmus—leninizmus tanítása az államról. A proletárdiktatúra. Bp. (1959), Kossuth Kiadó. 318 l.

/Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Marxizmus—leninizmus kérdései tanfolyama számára. 1959—1960. 1. évf./

Otta István: A nacionalizmus egyik forrása. Belpolitikai Szemle. 1959. 2. évf. 9. sz. 7—12. l.

A revizionizmus a legfőbb veszély. Cikkgyűjtemény. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 426 l.

Sánta Ilona: A munkásosztály vezető szerepének néhány elvi kérdése. TÁSz. 1959. 14. évf. 10. sz. 32—47. l.

Szabó Bálint: A szocializmusért és a kommunizmusért vívott harc hatalmas történelmi tapasztalata. /A SzKP története új tankönyvének megjelenése alkalmából./ PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 16—29. l.

Székel Lajos: Az igazságos és igazságtalan háború kérdéséhez. I. Ttan. 1959. 4. évf. 5. sz. 1—5. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 4. 1957. Red. Dénes Berényi. Adiuvantibus J[ános] Barta, L[ajos] Imre etc. Debrecen — Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 334 l.

A kötet tartalmából:

Szabó István: Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésben 1848—49-ben.

Szendrey István: A bihari hajdútelepek társadalmi a XVIII. század végén.

Kádár Zoltán: Savaria szobrászati emlékeinek vallástörténeti vonatkozásai.

Bánki V. Emil: Magyar vonatkozású rendjelek és kitüntetések. Az Érem. 1959. 4. évf. 12. sz. 5—9. l.

Barabás Tibor: Egy nép nevelői. Arcképek és tanulmányok. 4. jav. és bőv. kiad. Bp. 1959, Gondolat. 227 l., 10 t.

/Élet és Tudomány kiskönyvtár 12./

Berki Feriz: Magyarosodási tendenciák a hazai orthodox egyházban a XVIII. és XIX. század folyamán. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 4. füz. 290—302. l.

Csillagászati évkönyv az 1960. évre. Szerk. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Csillagászati Szakosztálya. Bp. 1960 [1959], Gondolat. 261 l.

A kötet tartalmából:

Ponori Thevrewk Aurél: Az ókori építmények csillagászati vonatkozásai.

Bartha Lajos, ifj.: A magyar csillagászat történetéből. 3. Csillagászat a reformkorban.

(*Czigány Jenő*): Győri utikalauz. 2. átd. és bőv. kiad. Győr 1959, Győr-Sopron m. Tanácsa Idegforg. Hiv. 141 l.

Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya). Bp. 1959. 27 l.

Dömötör Sándor: Potyondi dülőnevek. SSz. 1959. 13. évf. 3. sz. 276—279. l.

Entz Géza—Szalontai Barnabás: Nyírbátor. Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 61 l. /Műemlékeink./

(*Eördögh Béla*): Debreceni utikalauz. (Összeáll.: —. Munkatárs: Bögel József, Komoróczy György, Tunyogi János. A város térképét rajzolta Vadász János.) Debrecen 1959, Idegforg. Hiv. 108 l., 1 térk.

Éri István: Nagyvázsöny. [Ill.] (Ágostházi László, Tóth Árpád, Sedlmayr János.) Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 68 l., 1 térk. /Műemlékeink./

Esze Tamás: A Magyar Református Egyház útja a reformációtól napjainkig. ThSz. 1959. 2. évf. 9—10. sz. 317—324. l.

Farkas Ottó: A Vaskohásztani Tanszék története. Kohászati Lapok. 1959. 14. évf. 12. sz. 562—569. l.

Fekete Péter, H.: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. Bp. 1959. 124 l., 1 térk.

/A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 102./

Folia archaeologica. 11. (A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum évkönyve. Szerk. Fülep Ferenc. [Ill.] Patay

Pálné.) Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 276 l., 18 t.

A kötet tartalmából:

Fitz Jenő: A langobárd-obius betörés i. sz. 166—167-ben.

Kalmár János: Hegyestőr és lóra való pallos a magyar huszár szolgálatában. *Temesváry Ferenc*: Egy magyar puska-műves család élete és működése.

Mihalik Sándor: Küzdelem a körmőcbányai kőedénygyártásért.

A Nemzeti Múzeum régészeti és történeti vonatkozású kiadványai. 1. r. 1807—1935. [Összeáll.] (F. Fejér Mária, Németh Endre.)

A Gyöngyösi Állami Vak Bottyán Általános Gimnázium jubileumi értesítője... 1958—59. tanév. Összeáll. a szerk. biz. Közzéteszi Sereg József. Gyöngyös (1959). 104 l.

Programértekezések:

Hontert Rezső: A gyöngyösi gimnázium története.

Fülöp Lajos: Bugát Pál, a nyelvújító. *Sereg József*: „Véres Vasárnap” Hatvanban (1919. augusztus 3.).

Györffy György: Pusztaszer. Műemlék-védelem. 1959. 3. évf. 4. sz. 193—199. l.

Halász Gábor Válogatott írásai. (Szerk., az utószót írta és jegyz. [ell.] Véber Károly.) Bp. 1959, Magvető. 801 l.

Helytörténeti dolgozatok. Az 1958. évi országos középiskolai tanulmányi verseny díjnyertes dolgozatai. (Szerk. [és bev.] Szabolcs Ottó.) Bp. 1959, Tankönyvkiadó. Soksz. 230 l.

(*Horváth Detre*): Pannonhalma. Utikalauz. Sopron—Bp. 1959, Győr—Sopronm. Tanácsának Idegenforg. Hiv. 110 l.

Horváth Zoltán: A fémkohászatok oktatásának és a Fémkohászatok Tanácsok története. Kohászati Lapok. 1959. 14. évf. 12. sz. 556—561. l.

A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1958. (Szerk. Dombay János.) Pécs 1959. 202 l., 52 t.

A kötet tartalmából:

Fülep Ferenc: A vasasi kora-császárkori temető.

Parádi Nándor: Beszámoló a pécsi Tettyén 1957. évben végzett ásatásról.

Ojtozi Eszter: Wosinszky Mór és A. A. Szpicin levelezése. /Újabb adat a magyar—orosz tudományos kapcsolatok történetéhez./

Holub József: Pécs város pecsétjei.

Kaposi Edit—Pethes Iván: Magyar tánc-történet áttekintése. /A honfoglalástól a felvilágosodásig./ Függelék: Szöveggyűjtemény a magyar tánc-történeti irodalomból. 1. r. [Bp.] 1959, Népműv. Int. Soksz. 150, 72 l.

/Népművelési Intézet jegyzetei./

Kassai Géza: Magyar történelmi sorsfordulók és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 189 l.

Kókay György: 75 éves az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára. Kts. 1959. 9. évf. 7. sz. 488—490. l.

Kovács László: A Magyaróvári Mezőgazdasági Akadémia 140 esztendeje. Agrártudomány. 1959. 11. évf. 6. sz. 86—93. l.

László Gyula: Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sírjának mondáihoz. IT. 1959. 47. évf. 3—4. sz. 490—496. l.

Lengyel Alfréd: Győr város levéltárának története. LK. 30. évf. 52—88. l.

Leszih Andor: A miskolci nyomdászat multja. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 4. sz. 23—27. l.

A Magyar Történelmi Képcsarnok emlékkiállításának /1864—1959/ katalógusa. (A kiállítást rend. Fejős Imre, Cenner Gyuláné Wilhelmb Gizella stb.) [Bev.] (Fejős Imre.) Bp. 1959, Múzeumok Közp. Prop. Irod. 28 l., 8 t.

A magyarországi és erdélyi központi kormányzati szervezeteinek és működésének története. /1526—1867./ Vázlat. [Kiad. a] Levéltárak Országos Központja. Bp. 1959. Soksz. 125 l.

/Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok 7./

Major Jenő: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények. 1959. 11. sz. 3—16. l.

Major Máté: Nagy magyar építészek. Utószó. Építésügyi Szemle. 1959. 10. sz. 317—320. l.

Mező Lajos: Szentes központjának kialakulása. Településtudományi Közlemények. 1959. 11. sz. 46—54. l.

A Munka Vörös Zászló Érdemrendjével kitüntetett Budapesti V. ker. Eötvös József Gimnázium évkönyve az iskola 105. tanévéről. 1958—59. Közzétette Donászy Ferenc. Bp. 1959. Soksz. 114 l.

Programértekezések:

Szentgyörgyi Tibor: Budapesti középiskolák a két forradalom között. /1918—19-es tanév./

Vágfalvy Béla: Iskolánk múltja.

Vágfalvy Béla: Haydn Magyarországon.

Patay Pál: A bujádi vár. Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 39 l.

/Műemlékeink./

A Pécsi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1958—59. (Szerk. biz.: Domján Károly, Komlósi Sándor stb.) Pécs 1959. 308 l.

A kötet tartalmából:

Komlósi Sándor: Emlékezzünk a Tanácsköztársaság közoktatásügyére!

Dénes Béla: Adalékok a pécsi munkásmozgalom történetéhez.

Kálmánchey Zoltán: A szocialista hazafiság és a hazafias nevelés problémája. *Vargha Károly*: Die Überlieferungen der ungarischen und ungarn-deutschen Bergleute in der Umgebung von Pécs.

Pirnáti Antal: Az alap és felépítmény problémái a régi magyar irodalomban. ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 416—430. l.

Réti Endre: Nagy magyar orvosok. 2., bőv. kiad. Bp. 1959, Medicina. 279 l.

Sápi Vilmos: Az „ezeréves alkotmány”. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 5. sz. 341—350. l.

A Szántó Kovács Múzeum évkönyve. (Szerk. Nagy Gyula. Főmunkatárs: Dénes György. Ill. Kerti Károly. Kiad. a Szántó Kovács Múzeum és Baráti Köre.) Orosháza. [Bp.] 1959, Múzeumok Közp. Prop. Irod. Soksz. 226 l., 17 t., 4 térk.

A kötet tartalmából:

Olasz Ernő, ifj.: Leletmentő ásátások Orosháza környékén.

Árpád-kori település Békéssámszon-Cigándon.

Olasz Ernő, ifj.: Elpusztult XI—XVI. századi falvak Kardoskút, Tótkomlós és Békéssámszon határában.

Szabó Ferenc: Betyárvilág Orosháza környékén a szabadságharc után.

Dénes György: Az orosházi földmunkások és szegényparasztok 1863. évi megmozdulása.

Szabó Mihály... Verses története az 1866-os königráti csatáról. Közli Szabó Ferenc.

Elek László: Tánácsra vonatkozó dokumentumok a Gyulai Állami Levéltárban.

Nagy Gyula: Az 1906-os Orosháza környéki nagy aratószerájék a nép emlékezetében.

Fancsovits György: Az első világháború háborúellenes mozgalmak. Az 1918-as Őszirozsás Forradalom és a Tanácsköztársaság Orosházán és környékén. Szeged. (Szerk. Magyar László, Németh István. [Ill.] Dörflinger Endre.) [Bp.] 1959, Panoráma. 263 l., 1 térk. mell. /Utikönyvek./

A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1959. 1. r. (Szerk. Benkő László. Közrem. Csukás István, Megyeri János.) Szeged 1959. 256 l.

/Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis./

A kötet tartalmából:

Vajda László: Móra Ferenc, a vezérek író.

Polányi Imre: Adalékok a szlovákiai munkásság viszonyaihoz. /1900—1914./

Káldor János: Az első forradalmi munkásdalok. A magyar munkásmozgalmak kezdetei.

Szelényi István: A magyar zene története. 1—2. Bp. 1959, Zeneműkiadó. 2 db.

/Bibliotheca musica 1—2./

Takács Imre: A Mezőgazdasági Múzeum rövid története. Bp. 1959. 43 l.

/Mezőgazdasági Múzeum füzetek 6./

Tanulmányok Budapest múltjából. 13. (Szerk. a „Budapest története” szerk. biz. Elnök: Pesta László.) Bp. 1959, Akad. Kiadó. 607 l., 11 t., ill. térk.

/Budapest várostörténeti monográfiái 21./

A kötet tartalma:

Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán.

Nagy Lajos: Rákok Budán és Pesten. /1686—1703./

Tóth András: Pest város lakosságának küzdelme az önkormányzatért. /1686—1705./

Nagy István: A választó polgárság területe Budán a XVIII. században.

Rózsa Miklós: A budapesti cukrász-
ipar fejlődése.

Szalainai Rezső: Kempelen Farkas és az egyetem átköltöztetése Budára.

Kubinyi András: Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében.

Mátyuszné Osászár Edit: A Budai Nép-
színház és közönsége.

Sándor Vilmos: A budapesti nagymal-
ipar kialakulása. /1839—1880./

Hetés Tibor: Budapesti munkások fel-
fegyverzése a Magyar Tanácsköztársaság
védelmében.

Sipos Aladár: Budapest gyáripara. /1919—1933./

Vöndöczky-Schenk, Jakob: Die Geschichte der ungarischen Falknerei. Aquila. 1958. [1959.] 65. évf. 161—173. l.

4. Magyar őstörténet. A római kori és nép- vándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig.

Alföldy Géza: Municipális középirtokok Aquincum környékén. AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 19—30. l.

Alföldy, Géza: Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I. Jahrhunderts. AÁr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 113—141. l.

Archäologische Forschungen im Jahre 1958. AÉ. 1959. 86. köt. 2. sz. 196—216. l.

Balla Lajos—Kádár Zoltán: Adatok Savaria /Szombathely/ szíriai kapcsolatainak kérdéséhez. AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 112—116. l.

Balogh, Jolán: L'origine du style des sculptures en bois de la Hongrie médiévale. 1—2. AHA. 1957. 4. tom. 3—4.

fasc. 231—253. 1., 1959. 6. tom. 1—2. fasc. 21—31. 1.

Barkóczi, L[ászló]: Ethnische Zusammensetzung der pannonischen Bevölkerung am Ende des II. und in der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 167—175. 1.

Barkóczi, L[ászló]: Transplantations of Sarmatians and Roxolans in the Danube Basin. AA. 1959. 7. tom. 4. fasc. 443—453. 1.

Bónis György: Válasz Váczy Péter „Néhány kérdésére”. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 498—533. 1.

Csizmádia Andor: A konstanzi „bulla” hatása a főkegyúri jog fejlődésére. MTATT. 1959. 9. köt. 3—4. sz. 301—324. 1.

Czeplédy Károly: Oszmán apósa Anonymusnál? MNy. 1959. 55. évf. 4. sz. 519. 1.

Czeplédy Károly: A szavárd-kérdés Thury József előtt és után. MNy. 1959. 55. évf. 3. sz. 373—385. 1.

Entz, G[éza]: Die Gotik in Ungarn. AHA. 1959. 6. tom. 1—2. fasc. 217—232. 1.

Entz, G[éza]: Westemporen in der ungarischen Romanik. AHA. 1959. 6. tom. 1—2. fasc. 1—19. 1.

Éri István—Bálint Alajos: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. /Leszli Andor ásatásai./ [Bp.] 1959. Soksz. 58. 1., 19. t.

/Régészeti füzetek. Ser. 2. 6./

Fehér, G[éza]: Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9—10. Jahrhundert. SSL. 1959. 5. tom. 3—4. fasc. 257—326. 1.

Fitz, J[enő]: Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202. u. Z. AAr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 237—263. 1.

Fitz Jenő: Mikor került a cohors I milliaria Hemesenorum Intercisába? AÉ. 1959. 86. köt. 2. sz. 139—144. 1.

Fitz, J[enő]: Die Militärdiplome aus Pannonia inferior in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts. AA. 1959. 7. tom. 4. fasc. 421—442. 1.

Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. 1. A mohácsi vész előtt. Bp. 1959. Akad. Kiadó. 258. 1., 5. t.

Fügedi, E[rik]: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. SSL. 1959. 5. tom. 3—4. fasc. 363—400. 1., 1. t.

Fügedi Erik: Majthényi Mártonné szóbeli végrendelete 1517-ből. MNy. 1959. 55. évf. 3. sz. 425—426. 1.

Fülöp, F[erenc]: Neuere Ausgrabungen in der Cella trichora von Pécs /Fünfkirchen/. AAr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 399—417. 1.

Füves Ödön: A ráckevei görögök nyomában. AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 117—122. 1.

Györffy, Gy[örgy]: Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter /Sremska Mitrovica/ aus dem 12. Jahrhundert. SSL. 1959. 5. tom. 1—2. fasc. 9—74. 1.

Györffy, Gy[örgy]: Über die Arbeit an der „Historischen Geographie Ungarns zur Zeit der Arpaden”. AH. 1959. 6. tom. 1—2. nr. 164—173. 1.

Holtzmann, Walthér: XII. századi pápa. levelek kánoni gyűjteményekből. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 404—417. 1.

Kálti Márk: Képes krónika. — — krónikája a magyarok tetteiről. (Chronica de gestis Hungarorum.) (Ford. és jegyz. [ell.] Geréb László. Bev. Kardos Tibor. A művészettörténeti tanulmányt írta és a képeket vál. Berkovits Ilona.) Bp. 1959, M. Helikon. 254. 1., 2. t.

/Monumenta Hungarica 3./

Kardos Tibor: Jagello-kori humanizmusunk néhány elvi kérdése tárgyában. /Válasz Gerézi Rabán cikkére./ FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 143—164. 1.

Kelemen Ferenc: Dózsa és Nagylak. Marosvidék. 1959. nov. 31—35. 1.

Kniezsa, [István] St.: Chronologie der slowakischen Ortsnamentypen. SSL. 1959. 5. tom. 1—2. fasc. 173—181. 1.

Komáromy József: Miskolc a feudalizmus korai szakaszában. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 5. sz. 45—48. 1.

Kovács Sándor, V.: A Dózsa-háború humanista eposza. /Stephanus Taurinus de Switawia: Stauromachia./ ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 451—473. 1.

Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 208. 1.

Levárdy Ferenc: Pannonhalma építéstörténete. 1—2. MűÉ. 1959. 8. évf. 1—3. sz. 27—43, 101—129. 1.

Mezey László: Két magyarvonatkozású dekretális értelmezéséhez. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 418—423. 1.

Mócsy, Andreas: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 276. 1.

Mócsy, A[ndrás]: Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior. AAr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 283—307. 1.

Mollay Károly: Háztörténet és város-történet. A Szent György utca 3. számú ház /1379—1550/. SSz. 1959. 13. évf. 2—3. sz. 121—136., 193—204. 1.

Nagy, T[ibor]: Die Militärbezirke der Valeria nach der Notitia Dignitatum. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 183—194. 1.

Nemeskéri, J[ános]—Lipták, P[ál]—Szöke, B[éla]: Le cimetière du XIe siècle

de Képuszta. 4. Acsády, Gy[örgy]—Nemeskéri, J[ános]—Harsányi, L[ászló]: Analyse des trouvailles anthropologiques du cimetière de Képuszta. /Xl^e siècle/ sous l'aspect de l'âge. AAr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 419—455. l.

Oliva, P.: Pannonien in der Zeit der Anfänge der Krise des römischen Reiches. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 177—181. l.

Palla Ákos: Sibilla unguentaria a legújabb kutatás megvilágításában. OTKK. 1959. 14. sz. 51—70., 138—158. l.

Párducz, M[ihály]: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. AAr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 309—398. l., 15 t.

Perényi József: A Magna Hungaria kérdéséhez. MNy. 1959. 55. évf. 3—4. sz. 385—391., 488—499. l.

Pleza, M.: Ungarische Beziehungen des ältesten polnischen Chronisten. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 285—295. l.

Póczy, K[lára], Sz.: Der Einfluss der spätitalischen Sigillata-Werkstätten auf die Fabrikation von pannonischen Prunkgefäßen. AAr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 143—158. l.

Simonyi Dezső: Pécs „Quinque ecclesiae” nevének eredetéről. AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 87—103. l.

Szekély György: A XV. századi magyar rendi állam egyes fogalmainak értelmezéséhez. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 910—913. l.

Szilágyi János: Adatok az átlagos élet-tartam kérdéséhez Aquincumban és Pannonia más részeiben. AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 31—80. l.

Tóth Tibor: Magyarország régi és jelenkori lakossága arekoponyájának horizontális profilozottsága /a magyar nép származásának problémájával kapcsolatban/. AnK. 1958. 2. köt. 3—4. füz. 87—92. l.

Vezető a veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti kiállításában. Őskor. — Római kor. [Irtá] B. Thomas Edit, Szentlélek Tyhamér. Bp. 1959. Múz. Közp. Prop. Irod. 39 l., 16 t., 1 térk.

Wessetzky, Vilmos: Die Probleme des Isis-Kultes in Ober-Pannonien. AAr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 265—282. l.

Zolnay László: Emléklap Esztergom második megalapításának hétszázadik évfordulóján. 1256—1956. (2. kiad.) Bp. 1959, Múzeumok Közp. Prop. Irod. Soksz. 24 l., 5 t.

5. Magyarország története 1527—1790

Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. 1—3. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 3 db.

Balassa Iván: Német falvak Tokaj-Hegyalján. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 4. sz. 42—45. l.

Baldás László: Laskai Sándor református prédikátor levelei 1640—1657.

[Közli] — —. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 4. füz. 303—340. l.

Bálint Sándor: Szeged művelődéstörténete a város szóláshagyományaiban.

MNyör. 1959. 83. évf. 4. sz. 471—479. l.

Bencze József: Emlékezés Szegedi Kőrös Gáspárra. OTKK. 1959. 14. sz. 79—84., 168—175. l.

Benda Kálmán: Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához. 1707—1708. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 8—24. l.

Bogdán István: Néhány adat a XVI—XVIII. századbéli papírkészítésről. Papíripar. 1959. 3. évf. 5. sz. 189—194. l.

Borsodi földrajzi évkönyv. 2. (1959. Szerk. Peja Győző, Frisnyák Sándor. Kiad. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Borsod megyei Szervezete, a Megyei és Városi Tanács VB. és a Magyar Földrajzi Társaság miskolci osztálya.) Miskolc 1959. 92 l.

A kötet tartalmából:

Komáromy József: Miskolc első térképe 1759-ből.

Marjalaki Kiss Lajos: Miskolc népességének fejlődése.

Frisnyák Sándor: Borsodi földrajzirók a XVI—XIX. században.

Csinády Gerő: Földrajzi tankönyvirodalmunk a XVIII. században. PSz. 1959. 9. évf. 11. sz. 1033—1043. l.

Daday András: Vas megye első fizikusáról. [Ehrlinger Lajos János]. OTKK. 1959. 14. sz. 71—78, 159—167. l.

Dankó Imre: A magyar hajduság. ÉIT. 1959. 14. évf. 42. sz. 1327—1331. l.

Dezső László: Adalékok a magyar szövegek cirillbetűs átírásának történetéhez. MNyör. 1959. 83. évf. 3. sz. 311—322. l.

Domokos Sámuel: Pinteá Glikor alakja a mondákban és betyárballadákban. FK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 418—428. l.

Eckhardt Sándor: Balassi Bálint utolsó hadjárata. ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 485—487. l.

Eckhardt Sándor: Boeska és Rimay. IT. 1959. 47. évf. 3—4. sz. 478—480. l.

Eckhardt Sándor: Jobbagylevelek a XVI. századból. [Közli] — —. MNy. 1959. 55. évf. 4. sz. 543—546. l.

Ember, Gy[őző]: Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761—1768. AII. 1959. 6. tom. 1—4. nr. 105—153, 331—371. l.

Fábián István: Széphistóriánk és a deák-kok. 1—2. FK. 1959. 5. évf. 1—4. sz. 85—104., 265—293. l.

- Farkas Gábor**: Seregélyes parasztsága a XVIII. században. Székesfehérvár 1959. 19 l.
- /István Király Múzeum közleményei B. sor. 18./
- Fekete Lajos**: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. MTANyI. 1959. 15. köt. 1—2. sz. 87—106. l.
- Fitz József—Kéki Béla**: A magyar könyv története. 1. r. **Fitz József**: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959, M. Helikon. 201 l.
- Frisnyák Sándor**: Sárospatak földrajzi hagyományai. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 4. sz. 29—31. l.
- Hanzó Lajos**: Feudalizmuskori árutermelés és iparfejlődés Békés megyében. Gyula 1959. 39 l.
- /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 5./
- Heckenast Gusztáv**: Vak Bottyán. /Halálának 250. évfordulójára./ ÉLT. 1959. 14. évf. 47. sz. 1475—1478. l.
- Holub József**: Istvánffy Miklós Históriaja 1622-i kiadásának történetéhez. MK. 1959. 75. évf. 3. sz. 281—283. l.
- Horányi Máttyás**: Eszterházi vigasságok. [A fertődi és kismartoni Eszterházyudvar színházi élete.] Bp. 1959, Akad. Kiadó. 269 l.
- U. a. megjelent német nyelven is.
- Husztí Vilmos**: Benkő Sámuel Topographia Oppidi Miskoltz című műve. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 4. sz. 17—20. l.
- Jausz Béla**: Apáczai Csere János 1625—1659. PSz. 1959. 9. évf. 12. sz. 1113—1118. l.
- Jügel, Karl-Heinz**: Ungarn betreffende historische Literatur in der Universitätsbibliothek Jena. MK. 1959. 75. évf. 4. sz. 382—387. l.
- Kalmár János**: A füleki (Filakovo) vár XV—XVII. századi emlékei. [Bp.] 1959. Soksz. 45 l., 41 t.
- /Régészeti füzetek. Ser. 2., 4./
- Kathona Géza**: Karácsony György „szent hada” 1569—1570. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 4. füz. 265—280. l.
- Katona Imre, Cs.**: A fertődi/eszterházi/kastély kialakulása. Építés- és közlekedéstudományi Közlemények. 1959. 3. köt. 1—2. sz. 77—129. l.
- Kókay György**: Kazinczy és az első magyar újságok. ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 474—478. l.
- Kolta Ferenc**: Istvánffy Miklós ismeretlen levele. IT. 1959. 47. évf. 3—4. sz. 497—499. l.
- Komoróczy György**: A fondképzés néhány tapasztalata Debrecen város feudális kori iratainak alapján. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 80—92. l.
- Kozák Károly**: Háromszög alaprajzú, XVIII. századi épületek Magyarországon. Műemlékvédelem. 1959. 3. évf. 3. sz. 142—148. l.
- Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból. Fasc. 1. Közli Kumorovitz L. Bernát, M. Kállai Erzsébet. Sajtó alá rend. Belényesi Márta, Gáborján Alice közreműködésével. Bp. 1959, Néprajzi Múz. Soksz. 354 l.
- /Történeti-néprajzi füzetek 1./
- Magyar-zsídó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. 5. köt. 1. r. (Pótkötet.) 1096—1700. Gyűjt. Dercsényi Móric, Horváth Antal Tibor, Iványi Béla. Szerk. és kiad. Grünvald Fülöp, Scheiber Sándor. Bp. 1959, M. Izt. Orsz. Képviselete. 515 l., 3 t.
- Mihalik, S[ándor]**: Die ungarischen Beziehungen des Glockenblumenpokals. AHA. 1959. 6. tom. 1—2. fasc. 33—86. l.
- Musztly László**: A török Pécs a mondai hagyományokban. Jelenkor. 1959. 2. évf. 3. sz. 82—87. l.
- Nemeskürty István**: Bornemisza Péter, az ember és az író. (Függelékben: Bornemisza szövegek.) [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Bp. 1959. Akad. Kiadó. 558 l., 1 térk.
- Nouveaux résultats de recherches hongroises sur Comenius. AH. 1959. 6. tom. 1—2. nr. 201—204. l.
- Obermayer Erzsébet, K.—Horváth István Károly**: Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 773—801. l.
- Perényi, J[ózsef]—Baleczky, E[mil]**: Ukrainszkaja gramota Szofii Bátori 1674 g. SSl. 1959. 5. tom. 1—2. fasc. 75—104. l.
- Pósa Vilmos—Péterfi János**: Az egri Rozália kápolnában talált cipők értékelése bőr- és cipőipari technológiai szempontból. Bőr- és Cipőtechnika. 1959. 9. évf. 6. sz. 183—187. l.
- Pozsonyi Béla**: Emlékezés egy nagy népművelőre. Apáczai Csere János halálának 300. évfordulójára. Valóság. 1959. 2. évf. 6. sz. 21—30. l.
- Román János**: Catalogus Studiorum Illustris Scholae S. Patakinae. 1679—1686. 1—3. [Közli] —. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 1—4. füz. 75—81, 231—236, 341—345. l.
- Rózsa, Gy[örgy]**: Frans Luyckx und György Szelepcsényi. AHA. 1959. 6. tom. 1—2. fasc. 233—238. l.
- Rózsa György**: Régi magyar csataképek. Bp. 1959. Soksz. 11 l., 27 t.
- /A Magyar Nemzeti Múzeum történeti emlékei./
- Rózsa György**: Régi várképek. Bp. 1959, Tört. Múz. Soksz. 20 l., 22 t.

/A Magyar Nemzeti Múzeum történeti emlékei./

Sallay Marianna : A fertődi Eszterházy-kastély. [III.] (Walla Gézané). Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 42 l.

/Műemlékeink./

A soproni külváros 2. fertályának telek-könyve az 1536. évből. Közli: Házi Jenő. SSz. 1959. 13. évf. 4. sz. 353—354. l.

Szabadfalvi József : A debreceni mézeskalácsosság múltjából. Élet és Művelődés. 1959. 101—105. l.

Szauder József : Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé. /Szempontok, adalékok./ ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 388—402. l.

Takács Béla : A 250 éves sárospataki láterna magica. II. Rákóczi Ferenc is végignézett egy vetített kép előadást 1709-ben. Foto. 1959. 6. évf. 12. sz. 453—455. l.

Tóth Endre : A gyászévtized és a gályarabság. ThSz. 1959. 2. évf. 7—8 sz. 279—291. l.

Uherkovich Gábor : Marsili — hazánk egykori nagy kutatója. Jászkunság. 1959. 5. évf. 3. sz. 128—131. l.

Váradai Sternberg János : Ukraincev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 233—251. l.

Várnai László : A pápai öreg képfestő ház. Magyar Textilteltechnika. 1959. 11. évf. 9. sz. 378—379. l.

Vértes O. Augustza : Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz. NyK. 1959. 61. köt. 2. sz. 321—344. l.

Wallner Ernő : Dunaföldvár népességfejlődése és társadalmi tagolódása a XVIII. és XIX. században. Demográfia. 1959. 2. évf. 2—3. sz. 358—373. l.

Zolnai Béla : Az európai janzenizmus történetéhez. FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 51—60. l.

6. Magyarország története 1791—1849

Barta István : Kölcsény politikai pályakezdeté. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 252—302. l.

Barta, I[stván] : Publication of Lajos Kossuth's Complete Works. AH. 1959. 6. tom. 3—4. nr. 373—384. l.

Benda Kálmán : Isztorija vengerszkogo jakobinszkogo dvizsenija. I—II. AH. 1958. 5. tom. 3—4. nr. 263—311. l., 1959. 6. tom. 1—2. nr. 1—30. l.

Benda Kálmán : A köszegi „jakobinusok”. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 534—541. l.

Csanak Dóra, F. : Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. 1826—1849. Bp. 1959. 29 l.

/A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 14./

Csatkai Endre : Soproni leány magyar szón. SSz. 1959. 13. évf. 4. sz. 370—371. l.

Csenár János : Ősze János Kurrens könyve 1845—1849. SSz. 1959. 13. évf. 3. sz. 259—269. l.

Csizmadia Andor : A magyar jakobinusok alkotmánytervezetei. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 5. sz. 351—363. l.

Dankanits Ádám : Adalék a felenyedi papírmalom történetéhez. MK. 1959. 75. évf. 3. sz. 283—287. l.

Dienes András : Petőfi a szabadságharcban. Kandidátusi értekezés tételei. [Kiad. a] Tudományos Minősítő Bizottság. Bp. 1959. 9 l.

Fenyő István : Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 103 l., 4 t.

/Irodalomtörténeti füzetek 28./

Fitz József : A negyvennyolcas Landerer. Kts. 1959. 9. évf. 10. sz. 774—777. l.

Fitz József : A rokokó könyve. Kts. 1959. 9. évf. 7. sz. 531—534. l.

Fitz József : A táblabíróvilág könyve. Kts. 1959. 9. évf. 9. sz. 693—695. l.

Gyárfás Imre : Egy életmű példaadása. Kazinczy születésének 200-ik évfordulójára. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 5. sz. 4—11. l.

Halmai János : Sadler József /1791—1849/. Gyógyszerészet. 1959. 3. évf. 7. sz. 272—275. l.

Hernády Ferenc : A Pressfreie Flugblätter első száma. MK. 1959. 75. évf. 4. sz. 364—366. l.

Jenei Ferenc : Adalék a „Régi Magyar Nyelvemlékek” történetéhez. MNY. 1959. 55. évf. 4. sz. 520—521. l.

Kanyar József : Levéltárrendezési pályázat a reformkori Somogy vármegyében. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 141—147. l.

Karacs Ferenc térképészítő-rézmetésző művész. /1770—1838/. Tanulmányok. (Szerk. [és bev.] Kálfalvai Béla. [III.] Menyhárt József.) Kiad. a Hazafias Népfront Püspökladányi Községi Bizottsága. [Püspökladány] 1958 [1959]. 47 l.

A kötet tartalmából:

Kecskés Gyula : Püspökladány Karacs Ferenc korában.

Bellai Sándor : Karacs Ferenc élete.

Tóth Ervin : Karacs Ferenc térképészítő és rézmetésző művésze.

Kelényi Ferenc : Kazinczy Ferenc soproni kapcsolatai. SSz. 1959. 13. évf. 4. sz. 305—324. l.

Kókay György : A hazai újságolvasás történetéhez. MK. 1959. 75. évf. 4. sz. 357—360. l.

Kókay György: Kazinczy Ferenc és a korabeli magyar könyvtárak. Kts. 1959. 9. évf. 12. sz. 894—895. l.

Kossuth Lajos emlékkiállítás. Cegléd, 1957. (Rend. Kalmár János, Nagy Dezső. A vezetőt írta Kalmár János, Fejős Imre.) Bp. 1959. Soksz. 17 l.

Borítékain: Ceglédi Kossuth Múzeum emlékkiállításának vezetője.

Kovács Sándor, V.: Gúnyvers Sopron követe ellen 1830-ból. SSz. 1959. 13. évf. 4. sz. 352. l.

Könyves Tóth Kálmán: Bolyai Farkas, a matematika modern didaktikájának előfutára. /Halálának százéves évfordulója./ Matematikai Lapok. 1959. 10. évf. 1—2. sz. 12—22. l.

Kriszán László: Az első magyar színházi rendtartás. Muzsika. 1959. 2. évf. 11. sz. 43—44. l.

Lécs Károly: A pesti magyar olvasókabinét megalapítása és könyvállománya. MK. 1959. 75. évf. 4. sz. 345—356. l.

Lengyel Géza: Ferenczy István és Rudnay Sándor hercegprímás levelezése. MűE. 1959. 8. évf. 2—3. sz. 157—162. l.

Lesenyi Ferenc: A Selmecbányai Erdészeti Tanintézet története. /1808—1846./ Sopron [1959], Erdőmérnöki Főisk. 118 l., 12 t.

/Bányászati, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története. 1735—1935. 6./

Makkay Jánosné: Kis János levele az Akadémiához a soproni nyomda működéséről. SSz. 1959. 13. évf. 4. sz. 371—373. l.

Mátyás Antal: A közgazdasági gondolat kibontakozása Magyarországon /1790—1848/. Kgsz. 1959. 6. évf. 8—9. sz. 937—952. l.

Mezősi Károly: Petőfi vitatott szülőhelye. ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 488—511. l.

Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. /1770—1823./ 1. Vásári ponyvairatok. /A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal./ Bp. 1959, Akad. Kiadó. 198 l., 3 t.

/Irodalomtörténeti füzetek 24./

Révész Imre: Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 343 l., 3 t.

Reychman, Jan: Adam Kazimierz Czartoryski herceg /1732—1824/ kéziratok jegyzetei a magyar nyelv tanuláshoz. MŰNy. 1959. 55. évf. 4. sz. 510—517. l.

Sarlós Béla: Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 367 l.

Spira György: A Neue Rheinische Zeitung utolsó cikke a magyar szabadságharcról. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 25—36. l.

Szalatnai Rezső: Palacký és a magyarok. FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 194—197. l.

Szaunder József: A kétszázéves Kazinczy. Kortárs. 1959. 3. évf. 11. sz. 681—685. l.

Tamási Anna: Örsekváltás az Életképek-nél. /Egy készülő nagyobb tanulmány első fejezete./ IT. 1959. 47. évf. 3—4. sz. 371—382. l.

Tardy Lajos: Koritáry György. Orvosi Hetilap. 1959. 100. évf. 34. sz. 1237—1238. l.

Tilkovszky Lóránt: Borsod megye és Miskolc az 1831. évi „koleralázadás” idején. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 4. sz. 21—22. l.

Tilkovszky Lóránt: Lunkányi arcképehez. SSz. 1959. 13. évf. 4. sz. 361—362. l.

Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatósága alatt. /1824—1843./ MK. 1959. 75. évf. 3. sz. 265—279. l.

Tóth Ervin: Fejezetek Debrecen grafikai múltjából. A rézmetsződiákok. Alföld. 1959. 10. évf. 3—4. sz. 114—124. l.

Tóth Zoltán, I.: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom. /1790—1848./ [Bev.] [Arató Endre. Gondozta és a jegyzeteket kiegészítette] Csatári Dániel. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 111 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből 12./

Trócsányi Zsolt: Az idősb Wesselényi Miklós. ÉIT. 1959. 14. évf. 50. sz. 1571—1574. l.

Urbán Aladár: Batthyány Lajos. Az első magyar miniszterelnök halálának 110. évfordulójára. ÉIT. 1959. 14. évf. 41. sz. 1283—1287. l.

Vaskó László: Tessedik Sámuel népművelési törekvései. Élet és Művelődés. 1959. 64—67. l.

Weber Antal: A magyar regény kezdetei. /Fejezetek a magyar regény történetéből./ [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 237 l.

/Irodalomtörténeti könyvtár 5./

7. Magyarország története 1849—1917

Ady Endre: A nacionalizmus alkonya. [Válogatott cikkek.] (Összeáll. Koczás Sándor, Vezér Erzsébet.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. XL, 302 l.

Ambrus Béla—Kupa Mihály—Lakos János: Magyarország papírszükségpénzei az első világháborúban. /1914—1918./ Összeáll. —. Az Érem. 1959. 4. évf. 11. sz. 12—15. l., 13. sz. 20—23. l.

Bartha Lajos, ifj.: Gothard Jenő, a csillagászati fényképezés magyar úttörője. Foto. 1959. 6. évf. 10. sz. 372—373. l.

Berczik Árpád: Les débuts hongrois de l'histoire littéraire comparée. ALitt. 1959. 2. tom. 215—249. l.

Bödey József: Botev felkelői tevékenysége a korabeli magyar sajtó tükrében. FK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 433—443. l.

Cenmerné Wilhelmb Gizella: „Szerelmei Miklós” szabadságharcos litográfiái. MűÉ. 1959. 8. évf. 2—3. sz. 153—155. l.

Faller Jenő: Brennbergbányai munkásmozgalmak. Az 1907. évi sztrájkok. SSz. 1959. 13. évf. 3. sz. 222—237. l.

Felkai László: Az 1883. évi középiskolai törvény létrejötte. PSz. 1959. 9. évf. 7—8. sz. 660—675. l.

Füst Milán: A Nyugat születése. IT. 1959. 47. évf. 3—4. sz. 453—466. l.

Gano Vilmos: Kármán Elemér, az elfelejtett magyar kriminálpedagógus/1876—1927/. Gyógypedagógia. 1959. 9. évf. 4. sz. 97—98. sz.

Gedő András: A polgári demokrácia „radikális” ideológiája és a magyar osztályharcok valósága. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 107—134. l.

Geréb László: Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban. 1867—1872. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény. Bp. 1959. 96 l., 8 t.

/Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok. U. S. 6/29./

Hanák Péter: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 37—89. l.

Hanák Péter: Az 1867-es kiegyezésről. Élt. 1959. 14. évf. 30. sz. 931—935. l.

Horváth Ferenc: Vas megye közigazgatásának és iratkezelésének története és szervezete az abszolutizmus korában. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 50—62. l.

Horváth Károly: A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban. ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 403—415. l.

Irmédi-Molnár László: Kogutowicz Manó emlékezete 1851—1908. FőK. 1959. 7. köt. 2. sz. 181—183. l.

Jócs Ferenc-Fenyvessiné Góhér Anna: Az első kecskeméti könyvnyomda története és kiadványainak bibliográfiája. 1841—1918. Kecskemét 1959, Bács—Kiskun m. Katona József Könyvtár. 102 l., 11 t.

„A kapitalizmus fejlődése az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országaiban.” Nemzetközi munkakonferencia, Budapest, 1958. december 10—13. [Ism.:] Kende László, Surányi Bálint. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 927—950. l.

Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. 1—2. Száz. 1958. 92. évf. 5—6. sz. 644—684. l., 1959. 93. évf. 2—4. sz. 303—334. l.

Kiss József: A tőkés agrárfejlődés néhány vonása Szolnok megyében /1890—1900/. Jászkunság. 1959. 5. évf. 2. sz. 81—87. l.

Kolossa Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában /1900/. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 104—127. l.

Kondor Viktória, M.: Az 1875-ös pártfúzió. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 148 l.

/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 11./

Kovács Mihály, H.: A „Kazinczy Önképzőkör.” Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 5. sz. 43—44. l.

Kóhalmi Béla: Szabó Ervin, a könyvtáros. Bp. 1959. 7 l., 1 t.

/Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok. U. S. 5. (28.)/

Krizsán László: Mozaikok az Opera megnyitásának történetéhez. Muzsika. 1959. 2. évf. 12. sz. 23—24. l.

Kubinszky Mihály: Romantikus magyar vasúti épületek. Műemlékvédelem. 1959. 3. évf. 3. sz. 149—158. l.

Leidecker Jenő: Somogy megye abszolutizmus kori iratainak irattári rendszere. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 62—79. l.

Lengyel Béla: Gorkij ismeretlen írása I. Miklós cárról — a magyar sajtóban. FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 216—217. l., 1 t.

Major Máté: Lechner Ödön. Építésügyi Szemle. 1959. 6. sz. 187—188. l.

Mályuszné Császár Edit: Színház és közönség az elnyomatás korában /1849—1867/. Kandidátusi értekezés tételei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság). Bp. 1959. 7 l.

Mollay Károly: Soproni növendékek a jénai egyetemen. SSz. 1959. 13. évf. 3. sz. 274—275. l.

Nagy Czirok László: Száraz és szélmolnárkor élete a Kiskunságon. Bp. 1959, Múzeumok Közp. Prop. Irod. Soksz. 80 l., 1 térk.

Nagy, [Lajos] Louis J.: G[ábor] Bálint's journey to the Mongols and his unedited Kalmuck texts. AO. 1959. 9. tom. 3. fasc. 311—327. l.

Nyakas László: Debreceni diákok a Bach-korszakban. Élet és Művelődés. 1959. 6—14. l.

Pálffy Endre: Goga Octavian pályafutásának néhány mozzanata. Egy ismeretlen Goga-levél. FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 210—215. l.

Pernye András: Emlékezés a magyar Opera hőskorára. Muzsika. 1959. 2. évf. 10. sz. 7—11. l.

Puskás Julanna: A tőkés nagybérletek a XIX. század végi Magyarországon. /Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika

adatai alapján./ TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 90—103. l.

Regöly-Mérei Gyula: Jendrassik Ernő jelentősége a magyar orvostudományban. *TtK.* 1959. 3. évf. 6. sz. 278—279. l.

Részletek az Általános Fogyasztási Szövetkezet történetéből. 1. r. 1904—1919. Szerk. Gábor József. Bp. 1959. Soksz. 53 l.

[Szövetkezetelméleti közlemények 7.]

Sashegyi Oszkár: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon. 1849—1867. Iratok. Összegejt. és szerk. —. Bp. 1959. Akad. Kiadó. 534 l.

[A Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok 6.]

Semsey Andor: Rómer Flóriszsal a Balatonkörnyék pusztuló műemlékei nyomában. Műemlékvédelem. 1959. 3. évf. 3. sz. 129—134. l.

Szabó Dezső: 75 éves a debreceni közúti vasúti közlekedés. Közlekedéstudományi Szemle. 1959. 9. évf. 12. sz. 564—567. l.

Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődés-politikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye. 1900—1918. (Összegejt., jegyz. ell. és sajtó alá rend. Tiszay Andor.) [Bev.] Kóhalmi Béla. Kiad. a Főv. Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1959. 746 l. 11 t.

[Könyvtárosok kiskönyvtára 1.]

Egy százéves magyar találmány: A hangjegyrőgép. Muzsika. 1959. 2. évf. 8. sz. 44. l.

Szoboszlai Béla: Egy elfelejtett iskola nagyhirű tanulója. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 5. sz. 36—39. l.

Turányi Kornél: Pest városi közkönyvtár létesítésének terve /1867—1874/. MK. 1959. 75. évf. 3. sz. 287—290. l.

Varga József: Bánki Donát élete és munkássága. Járművek, mezőgazdasági gépek. 1959. 9. sz. 258—264. l., Gép. 1959. 11. évf. 9. sz. 334—342. l.

Vértesy Miklós: Falusi könyvtáraink az első világháború előtt. Kts. 1959. 9. évf. 10. sz. 748—750. l.

Vincze Edit: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nézetei a proletárforradalomról a XIX. század kilencvenes éveiben. Pártélet. 1959. 4. évf. 11. sz. 45—51. l.

Zöldhelyi Suzsanna: Petőfi chez les Russes /XIXème siècle/. FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 61—70. l.

8. Magyarország története 1918—1919

Aranyossi, M[agda]: Gyula Alpári. AH. 1959. 6. tom. 1—2. nr. 31—69. l.

Ardó Mária: A Tanácsköztársaság színházi élete a sajtó tükrében. (Adattár.)

Bp. 1959, Színháztud. és Filmtud. Int. — Orsz. Színháztört. Múz. Soksz. 72 l.

[Színháztörténeti füzetek 27.]

Balogh Lajos—Király Lajos: A Tanácsköztársaság nyelvéről. MNY. 1959. 55. évf. 3. sz. 391—397. l.

Bónis György: Adatok a Budapesti Forradalmi Törvényszék történetéhez. LK. 1959. 29. évf. 293—312. l.

(*Bukucs József—Rátkai István—Fejes András*): Emlékezz! 1919—1959. [A Tanácsköztársaság története a fűzesabonyi járás területén.] (Szerk. és összeáll. — —.) Fűzesabony [1959], MSzMP Járási Biz. 55 l.

Cheresteșiu, Victor: A romániai munkáosztály és az 1919-es magyarországi proletárforradalom. Részletek — — előadásából. Időszérű kérdések. 1959. 1. évf. 3. sz. 34—41. l.

Commémoration du 40ème anniversaire de la révolution démocratique bourgeoise de Hongrie de 1918. AH. 1959. 6. tom. 1—2. nr. 204—207. l.

Compte rendu de la session scientifique organisée à l'occasion du 40e anniversaire de la République des Conseils. AH. 1959. 6. tom. 3—4. nr. 431—446. l.

Csonka Mária—Nemeskürthy István: Vörös film. 1919. Két tanulmány. (Csonka Mária: A visszafelé pergetett film. — Nemeskürthy István: A magyar filmsztétikai irodalom 1919-ben.) [Bp.] 1959, Filmtud. Int. 123 l.

Csonka Rózsa: A Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikájának néhány jellemvonása. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 53—77. l.

Osugunov, M.: Magyar internacionalisták harca a Szovjethatalomért Szibériában. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 195—206. l.

Dósa Rudolfné—Liptai Ervinné—Ruff Mihály: A Magyar Tanácsköztársaság egészségügyi politikája. Bp. 1959, Medicina. 152 l., 7 t.

Emlékkiállítások a Tanácsköztársaság jubileumán. [Irt]a—ay. Az Érem. 1959. 4. évf. 13. sz. 1—3. l.

Fazekas István: Móra Ferenc és a Tanácsköztársaság. Marosvidék. 1959. szept. 57—60. l.

Fehér András: Az 1919-es proletárdiktatúra Hajdu megyei történetéhez. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 1—52. l.

Fodor Henrik: Vas megye művelődésügye 1919-ben. — *Bencze József*: A Tanácsköztársaság egészségügyi és népjóléti intézkedései Vas megyében. Szombathely 1959, Vas m. Tanács V. B. 53 l.

[Vasi kiskönyvtár 3.]

Fodor Henrik—Bencze József: Vas megye művelődés- és egészségügye 1919-ben. Vasi Szemle. 1959. 1. köt. 10—14. l.

Fogyasztási, hitel- és egyéb szövetkezetek a Tanácsköztársaságban. (Szöveg

gyűjtemény.) Összeáll. Füzes Iván [vezetőségével] (munkaközösség). Bp. 1959. Soksz. 162 l.

/Szövetkezetelméleti közlemények 6./

A forradalmak szegedi szemtanúi. Visszaemlékezések 1918—19-re. Összeáll. Csongor Győző. Szeged 1959, Hazafias Népfőrt Szeged Városi Biz. 63 l.

A Fővárosi Gázművek 1919-ben. (Kiegészítés az [A Budapesti Gázművek száz esztendeje. 1856—1956. c. könyvnek] A Magyar Tanácsköztársaság c. részéhez.) Bp. 1959. Soksz. 7 l.

Gaál Endre: A bódmezővásárhelyi Nemzeti Tanács megalakulása és működése. Tiszatáj. 1959. 13. évf. 10. sz. 3—4. l.

(Gábor Imréné — Rudas Klára): Ujság rajzok 1919. Forradalmi szatíra az egykorú újságok rajzaiban. (Vál. és összeáll. —. [Bev.] Máté György.) Bp. 1959, Képzőműv. Alap. XI, 17 p., 55 t.

Gemkow, Heinrich: A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója a Német Demokratikus Köztársaságban. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 276—279. l.

Gergelyffy András: Műemlékvédelmünk a Tanácsköztársaság idején. Műemlékvédelem. 1959. 3. évf. 4. sz. 210—213. l.

Gulyás Sándor: A Tanácsköztársaság napjai Békés községben. Békés 1959, MSzMP Községi VB. 89 l., 7 t., 1 térk.

Györffy Sándor: Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság levéltárpolitikájáról. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 148—149. l.

Györffy Sándor: Az Országos Levéltár emlékkiállítása a Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 15—24. l.

Hajdu Tibor: Az 1919 június 24-i ellenforradalmi lázadás történetéhez. Közl.: —. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 240—272. l.

Heves megye a Tanácsköztársaság idején. Emlékkönyv a Tanácsköztársaság kiáltásának 40. évfordulója. (Szerk. a szerk. biz.) Eger 1959. 175 l.

Hevesi Gyula: Néhány gondolat a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikai sikereinek magyarázatához. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 228—232. l.

Hevesi Gyula: Szociális termelés. A Magyar Tanácsköztársaság iparpolitikája. [Közrem.] (Werner Györgyné.) Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 230 l., 9 t.

Hikádé Aladár: A Forradalmi Törvényszék munkájáról. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 233—235. l.

Horváth Ferenc: Az első proletárdiktatúra Vas megyében. /Horváth Boldizsár, Horváth Ferenc, Palánk István tanulmányaiból./ Vasi Szemle. 1959. 1. köt. 1—9. l.

Horváth Ferenc: A Munkástanácsok szervezete és működése Vas megyében. 1918. november 10 — 1919. augusztus 5. Szombathely 1959, Vas m. Tanácsa VB. 50 l. /Vasi kiskönyvtár 2./

Horváth Ferenc: A Tanácsköztársaság Vas megyei dokumentumaiból. Összeáll.: —. Vasi Szemle. 1959. 1. köt. 14—23. l.

Jenei Károly: Pénzüzetek és hitel-szervezet a Tanácsköztársaság alatt. LK. 1959. 29. évf. 313—333. l.

József Farkas: Gondolatok a Tanácsköztársaság irodalmáról. ITK. 1959. 63. évf. 1—4. sz. 184—215., 369—387. l.

Kádár Imre: Országos Kísérleti Kriminológiai Intézet a Tanácsköztársaságban. JK. 1959. 14. évf. 9. sz. 468—472. l.

Kassai Géza: A nagy vihar hullámvérései. Visszaemlékezés. Kortárs. 1959. 3. évf. 12. sz. 923—942. l.

Kern Mihály: Az ellenforradalmi kísérlet leverése Kőszegen. Vasi Szemle. 1959. 1. köt. 27—30. l.

Komáromi Lajos: Emlékeim a Tanácsköztársaság idejéből. Bp. 1959. 12 l.

Kós Lajos: A Tanácsköztársaság képzőművészeti kultúrája. [Bp.] 1959, Népműv. Int. Soksz. 22 l., 6 t.

/Művészeti szakköri útmutató 1./

Kóhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárgye. Forrásgyűjtemény. Közzéteszi, bev. és jegyz. ell. —. Bp. 1959, OSZK. Soksz. XI, 211 l., 1 t.

Körner, Éva: Künstler der Ungarischen Räterepublik. Zum Andenken der vierzig-jährigen Wiederkehr der Räterepublik. AHA. 1959. 6. tom. 1—2. fasc. 169—191. l.

Kövágó László: Délszlávok a Magyar Tanácsköztársaságért. A Nemzetközi Szocialista Szövetség Délszláv Frakciója tevékenységének vázlatos ismertetése. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 160—186. l.

Kun Béla: A bukás. [Részlet — — Visszaemlékezések c. könyvből.] Kortárs. 1959. 4. évf. 8. sz. 252—262. l.

Kun Béláné: A pártalapítás. [Részlet — — Visszaemlékezések c. könyvből.] Kortárs. 1959. 3. évf. 11. sz. 741—755. l.

Liptai, E[rvin]: Bor'ba Vengerszkó Krasznó armii protiv imperialiszticeszkó intervencii v 1919 godu. Szozdanie Vengerszkó Krasznó armii. Verno polozenie Vengerszkó Szovetszkó Reszpubliki pered napadeniem imperialisztov. AH. 1959. 6. tom. 3—4. nr. 287—329. l.

Lőrincz Zsuzsa, B.: A Magyar Tanácsköztársaság levéltárgye. LK. 1959. 29. évf. 217—229. l.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 6. köt. A Magyar Tanácsköztársaság. 1919. március 21—1919. augusztus 1. 1. r. 1919. március

21. — 1919. június 11. (Összeáll. Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella.) [Szerk. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. IX, 745 l.

A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Sarlós Márton. [Bev.] (Récezi László.) Bp. 1959, Akad. Kiadó. 319 l.

A kötet tartalma:

Rákos Ferenc: A első szocialista alkotmány Magyarországon.

Vas Tibor: A szocialista állam néhány kérdése a Magyar Tanácsköztársaság tanulságai tükrében.

Pecze Ferenc: Az Országos Gyűlés tárgyalási rendje, különös tekintettel a küldöttek jogállására.

Beér János: A helyi tanácsok a Magyar Tanácsköztársaságban.

Szamel Lajos: Kulturális igazgatás a Magyar Tanácsköztársaságban.

Névai László: A Magyar Tanácsköztársaság törvénykezési szervezete.

Sarlós Béla: A Landler-hadtest forradalmi törvényszéke.

Medve Zsigmond: A földjogi jogalkotás és a mezőgazdasági termelőszoövetkezetek jogállása a Tanácsköztársaságban.

Weltner Andor: A Magyar Tanácsköztársaság munkajoga.

Hajdu Gyula: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi kapcsolatai.

Sarlós Márton: A kommunista elitelteteket kiszabadító szovjet akciók.

A Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának 40. évfordulójára rendezett tudományos ülészokról. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 135—149. l.

A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából kiírt pályázat eredménye. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 273—276. l.

A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója kiállítás. [Magyar Nemzeti Múzeum. 1959. Rend. a] Legújabbkori Történeti Múzeum. [Diszalbum.] Bp. [1959.] 1 lev., 25 t.

A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban. LK. 1959. 29. évf. 5—216. l.

A közlemény tartalma:

Bevezetés.

Győrffy Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai az Országos Levéltárban.

A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a területi állami levéltárakban. (Írták a területi állami levéltárak dolgozói.)

Kun József: A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a Hadtörténelmi Levéltárban.

A Magyar Tanácsköztársaság történeté-

nek forrásai a Központi Gazdaság Levéltárban. (Írták: Incze Miklós, Jene Károly stb.)

Matvejev, I. V.: Magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalom megteremtéséért és megszilárdításáért vívott harcban Szibériában /1917 február—1921/. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 335—355. l.
„Mindenki újakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény.) 1. köt. Szerk., [bev.] és a jegyzeteket írta József Farkas. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 654 l.

/Irodalom — szocializmus./

Molnár Erik: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 1—7. l.

Molnár, E[rik]: Le rôle historique de la République Hongroise des Conseils. AH. 1959. 6. tom. 3—4. nr. 229—238. l.

Molnár István: Ismeretlen irodalmi lap 1919-ből. [Emberiség.] ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 512—515. l.

Nagy Dező: A Tanács hatalom története Cegléden. Bp. 1959, Múz. Közép. Prop. Irod. Soksz. 92 l., 7 t.

/Ceglédi füzetek 7./

Nagy László: A Tanácsköztársaság Veszprém megyei sajtójának cikk-bibliográfiája. Veszprém 1959, Megyei Könyvtár. Soksz. XVII, 207 l.

Nagy Magda, K.: Fegyverbe! Fegyverbe! Az 1919-es proletárforradalom tükröződése írói önéletrajzi regényekben. Kortárs. 1959. 4. évf. 8. sz. 268—282. l.

(*Nagy Tibor—Husztai Ernő*): A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere. Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 289 l., 7 t.

Niklai Péter: Visszaemlékezések a Magyar Tanácsköztársaság levéltárügyére. LK. 1959. 29. évf. 230—243. l.

Oltvai Ferenc: A szocializált birtokok Csongrád megyében. 1919. április—augusztus. LK. 1959. 29. évf. 334—359. l.

Ort János: Budapest központi városigazgatása a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. LK. 1959. 29. évf. 244—292. l.

Petrák Katalin—Milei György: A Magyar Tanácsköztársaság szociálpolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Sajtú alá rend., [gyűjt. és bev.] — —. (A bibliográfiát összeáll. Forgács Sándorné, B. Jávorka Éva.) Bp. 1959, Gondolat. XLV, 376 l., 10 t.

/Nemzeti Könyvtár. Történelem./

Pór Bertalan: A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. Magyar Grafika. 1959. 3. évf. 5. sz. 324—331. l.

Sárközi Zoltán: A „Magyar Közgazdasági Könyvtár és Archivum”. /Adalék a Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikájához./ LK. 1959. 29. évf. 360—367. l.

Simonovits István: A Tanácsköztársaság egészségpolitikája. TáSz. 1959. 14. évf. 7. sz. 79—93. 1.

Smidt Lajos: Adatok Kun Béla szombathelyi tartózkodásának történetéhez. Vasi Szemle. 1959. 1. kötet. 23—26. 1.

Sochański, Stanisław Andrzej: Az 1919-es magyar proletárforradalom hatása Lengyelország belpolitikai és nemzetközi helyzetére. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 78—106. 1.

Sonkoly István: 1919. évi tanácsköztársaság zenéje. Alföld. 1959. 10. évf. 3—4. sz. 132—134. 1.

Soós Katalin, G.: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és az Osztrák Köztársaság kapcsolatainak történetéhez. A nyugatmagyarországi kérdés 1919 március—augusztus. SSz. 1959. 13. évf. 4. sz. 289—304. 1.

Staud Géza: A Tanácsköztársaság színházi műsora. (Adattár.) Bp. 1959, Színház- és Filmtud. Int. — Orsz. Színház-tört. Műz. Soksz. 76 1.

/Színház-történeti füzetek 26./

Stromfeld Aurél Válogatott írásai. Összeáll. és bev. Hetés Tibor. [Kiad. a] Had-történelmi Levéltár és Múzeum. Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 382 l., 1 t.

Svéd László: Az Ifjúmunkások Országos Szövetségének megalakulása. Az a IOSz elszakadása a szociáldemokrata párttól és tevékenysége a szocialista forradalom előkészítésének szakaszában. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 135—159. 1.

Szabó, [Imre]: Goszudarsztvo i pravo Vengorszkoi Szovjetszkoi Reszpubliki. AJ. 1959. 1. tom. 1—2. fasc. 3—27. 1.

Szabó Imre: A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. MFSz. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 30—48. 1.

Szántó Rezső: A magyar Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatairól. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 221—227. 1.

133 nap. /Történelmi képek és arcképek./ Írták: Horváth József, Kékesdi Gyula stb. [Bev.] Münnich Ferenc. Bp. 1959, Táncsics Kiadó. 219 l., 16 t.

Szedő Antal: Szíveleljük meg a Tanácsköztársaság történetének tanulságait. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 3—6. 1.

Szentpéteri István: A helyi önállóság és a központi irányítás biztosítékai a Tanácsköztársaság államszervezetében. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 4. sz. 263—276. 1.

Szokolay Katalin, P.: A lengyel kommunista sajtó a Magyar Tanácsköztársaságról. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 128—140. 1.

A szovjet Vörös Hadsereg 51. lövészhadosztálya 459. lövészezredének szolidaritása a magyar munkásokszállal /1919. augusz-

tus 7—8./ Közli: Szabó Ágnes. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 278—279. 1.

Szubaiev, N.: Az Oroszországi Kommunista /bolsevik/ Párt Kazán Kormányzósági Bizottsága mellett működő külföldi kommunista csoport tevékenysége /1918—1919/. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 207—220. 1.

Szuhaý Miklós: A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kérdéséhez. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 473—493. 1.

Szücs László: A Galilei Kör kulturális politikai reformjavaslatai a közoktatásügyi miniszterhez. /1918. november 18./ PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 257—277. 1.

A tanácsbatalom története Cegléden. [Képanyag. Összeáll.] Nagy Dezső. Bp. 1959. [8] lev.

A Tanácsköztársaság mezőgazdasági termelőszövetkezetei. 1. r. A somogy megyei földműves /termelő/ szövetkezetek 1919-ben. (2. r. Elvi, szervezési és szervezeti kérdések.) (Szöveggyűjtemény.) Összeáll. Füzes Iván [vezetésével] (munkaközösség) Bp. 1959. Soksz. 2 db.

/Szövetkezetelméleti közlemények 4—5./

A Tanácsköztársaság mezőgazdasági termelőszövetkezeteinek szervezete és ügyvezetése. Közli: Jenei Károly, Szigetvári István. LK. 1959. 29. évf. 369—387. 1.

(*Tiszay Andor—Munkácsi Piroksa—Remete László*): A Magyar Tanácsköztársaság rölapjai. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény. (Az Orsz. Széchenyi Könyvtár anyagát Munkácsi Piroksa, az előzmények anyagát Remete László dolgozta fel. Szerk. és jegyz. ell. Tiszay Andor.) Bp. 1959, Főv. Szabó Ervin Könyvtár — OSzK. Soksz. 299 l., 60 t.

Tóth Mihály: A Magyar Tanácsköztársaság hagyatéka a kertészeti szakoktatás terén. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 7—8. sz. 427—431. 1.

Tudományos ülésszak a Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulóján. MTATT. 1959. 9. kötet. 3—4. sz. 239—258. 1.

Vajda László: Móra Ferenc útja 1917—1919-ig. 1—5. Közzétesszi: —. Tiszatáj. 1958. 12. évf. okt. 5—6. l., 1959. 13. évf. 1. sz. 5. l., 5. sz. 6. l., 9. sz. 3—4. l., 10. sz. 5. l.

Vigh Károly: Ismeretterjesztés a Tanácsköztársaság idején. Valóság. 1959. 2. évf. 3. sz. 75—79. 1.

Viharban nőttek fel. Emlékképek a tizenkilences forradalom [Szabolcs-Szatmár] megyei történetéből. Kiad. a Magyar Honvédelmi Sportszövetség Szabolcs-Szatmár Megyei Elnöksége. Nyíregyháza 1959. 28 l.

Zrinszky László: Új március felé. A Tanácsköztársaság emléke líráinkban. Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 32. sz. 4—5. 1.

9. Magyarország története 1919—1959

Ádám Magda—Juhász Gyula—Kerekes Lajos: Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjt. és a bev. tanulmányokat írta —. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 550 l., 6 t., 1 térk.

Államosítások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében /1945—1949/. Megyei és városi statisztikai értesítő. 1959. 9. évf. 11. sz. 486—491. l.

Balázs Béla: Adalékok a Viharsarok baloldali mozgalmainak történetéhez az ellenforradalom korszakában. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 187—207. l.

Balogh Sándor: Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”. Valóság. 1959. 2. évf. 3. sz. 22—30. l.

Balogh Sándor: Kornis Gyula „Nemzeti megújulás” című tanulmányának margójára. Valóság. 1959. 2. évf. 6. sz. 47—50. l.

Basch Lóránt: Egy literáris pör története. [Babits Mihály, József Attila.] IT. 1959. 47. évf. 3—4. sz. 408—433. l., 2 t.

Beér János: A felszabadulástól az Alkotmányig. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 5. sz. 364—377. l.

Beér János: A Horthy-korszak állam-történetéhez. /A Teleki-féle alkotmányjavaslat./ JK. 1959. 14. évf. 7—8. sz. 350—356. l.

Berend Iván—Ránki György: A nagybirtok és nagytőke „agrárius-mérkantil” ellentétének kérdéséhez /1919—1925/. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 141—161. l.

Botka Ferenc: Majakovszkij a magyar munkásság színpadain. Nagyvilág. 1959. 4. évf. 11. sz. 1708—1715. l.

Budapest munkásmozgalma 1919—1945. Bibliográfia. (Szerk. Zoltán József. Munkatárs: Rozgonyiné Pöschl Aranka. Bev. Remete László.) 1—3. köt. Bp. 1959, Főv. Szabó Ervin Könyvtár. Soksz. 1098 l., 60 t., 3 db.

Dávidházy István: 50 éves a Soproni Posztó- és Szőnyeggyár. SSz. 1959. 13. évf. 3. sz. 270—273. l.

Fehér András: A balmazújvárosi agrár-proletárok megmozdulása a földért 1921-ben. Alföld. 1959. 10. évf. 5. sz. 150—153. l.

A felszabadult Budapest tizenöt éve. 1945—1959. [Kiad.] a Központi Statisztikai Hivatal Budapest Városi Igazgatósága. Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 160 l.

Gereblyés László: Így volt. Szociográfiai jegyzetek a 30-as évekből. [Ill.] (Dési-

Huber István. Kárász Judit felvételeivel.) Bp. 1959, Magvető. 122 l., 8 t.

Hajdu István: A termelőszövetkezeti mozgalom 10 éve. KgSz. 1959. 6. évf. 7. sz. 771—783. l.

Harc a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtéséért. /Magyarországi népfrontpolitika az 1936—45-ig terjedő időben./ Bp. (1959). 23 l.

/A Hazafias Népfront előadás-sorozata 1959—60./

Hegedüs András: Tanítók sorsa az ellenforradalmi Magyarországon. Pedagógusok Darvas József regényében. Köznevelés. 1959. 15. évf. 16. sz. 353—356. l.

A hetvenöt éves Magyar Állami Operaház. 1884—1959. Bp. 1959. 251 l.

22 röplap-dokumentum. Fakszimilék az illegális Kommunista Párt röpcéduláiból az MSzMP kongresszusa tiszteletére, kiállítások rendezéséhez. [Kiad.] a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1959. Soksz. 2 lev., 22 mell.

Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919—1945. [Kiad.] a Magyar Országos Levéltár. 3. köt. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926. A kötet forrásanyagát összeáll. és jegyz. ell. Karsai Elek. Bev. és a szerkesztésben közrem. Nemes Dezső. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 893 l., 2 t.

Jáky László: „Embereket, pusztul a jövő nemzedék!” Munkásgyermek szociális és egészségügyi viszonya a Horthy-rendszerben. PSz. 1959. 9. évf. 7—8. sz. 706—713. l.

Jenei Károly: A Magyar—Olasz Bank története, szervezete és iratkezelése. LH. 1958. 8. évf. 3—4. sz. 271—274. l.

Jolsvai Vilmos: A kivált esztérgályosok mozgalma /1924—1930/. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 150—175. l.

Juhász Géza: A köztársaság bölcsőjénél. [Visszaemlékezés 1944 decemberére.] Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 51—52. sz. 1., 3. l.

Juhász Gyula: Magyarország háborúba lépésének történetéhez. ÉIT. 1959. 14. évf. 37. sz. 1155—1160. l.

Kacsényák Ferenc: Lakásviszonyaink alakulása 1920-tól napjainkig. Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. Soksz. 62 l.

/Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének közleményei 4./

Kálmán Róbert—Peregi Gyula: A film és mozi Magyarországon. [Statisztikai tanulmány.] Bp. 1959, Filmtud. Int. Soksz. 184 l.

/Filmtechnika-filmgazdaság 2./
Kárpáti Endre: Emlékezés Madzsar Józsefre. PtK. 1959. 5. évf. 2. sz. 176—194. l.

Keresztesi Béla: A sárvári erdők története. Erdészeti Kutatások. 1959. 6. évf. 1—2. sz. 3—55. l., 4 t., 2 térk.

(*Kovács Tibor*): 10 év mérlegén [a Debreceni Ruhagyár]. 1949—1959. [Debrecen] 1959, Debreceni Ruhagyár. 48 l., 1 t.

Madarász né Zsigmond Anna: Pauler Ákos, a II. világháború hivatalos filozófusa. Valóság. 1959. 2. évf. 3. sz. 31—40. l.

Major Máté: Negyedszázada alakult a Szocialista Képzőművészek Csoportja. Magyar Építőművészet. 1959. 8. évf. 3—4. sz. 133—134. l.

Máté János: Tolna megye termelőszövetkezeteinek fejlődése. Megyei és városi statisztikai Értesítő. 1959. 9. évf. 8. sz. 353—360. l.

Mérei Gyula: Szekfü Gyula történetírásának kérdéséhez. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 9. sz. 531—536. l.

Mérei Gyula: Szekfü Gyula történet-szemléletének bírálatához. TáSz. 1959. 14. évf. 7. sz. 27—52. l.

Mezőgazdasági termékek felvásárlása. 1950—1958. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1959, Stat. Kiadó. Soksz. 334 l.

[Statisztikai időszaki közlemények 29./ Mórincz Zsigmond „megbélyegzése” Zemlén és Borsod vármegye előtt. [Irt.] —y. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 5. sz. 49—51. l.

Műnnich Ferenc: Egységben a békéért, a szocializmusért. [Válogatott beszédek és írások.] Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 332 l.

Nagy László: A második világháború kitörésének huszadik évfordulójára. TáSz. 1959. 14. évf. 8—9. sz. 40—55. l.

Nemes Dezső: A Bethlen-kormány külpolitikája /1924—1926/. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 844—870. l.

Németh Gábor: A magyar mérésügy 50 éve. Mérés és Automatika. 1959. 7. évf. 11. sz. 313—318. l.

Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából. /1919—1931/. Összeáll., bev. és jegyz. [ell.] Simon Gyula. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 474 l. /Neveléstörténeti könyvtár./

Nezvál Ferenc: Az alkotmány 10 éve. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 5. sz. 326—340. l.

Ormai László: A magyar kőolajfeldolgozó ipar fejlődése. StSz. 1959. 37. évf. 10. sz. 963—978. l.

Az Országos Közegészségügyi Intézet működése. 1927—1957. Közli Bakács Tibor. Bp. 1959, Medicina, 326 l.

Parragh László: Állami tankönyvkiadásunk tíz éve. Tízéves a Tankönyvkiadó. PSz. 1959. 9. évf. 7—8. sz. 695—705. l.

(*Percsi Ferenccé*): Tolna megye. 1919—1959. Bp. 1959, MSzMP Tolnam. Biz. 52 l., 2 t.

Pintér István: Magyar antifasiszták részvétele a szlovákiai partizánharokban. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 88—134. l.

Radó György: Petőfi chez les Russes. /XXe siècle./ FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 71—84. l.

Ránki György: Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején /1937—1939/. /A német és angol külügyminisztérium iratai alapján./ 1—2. r. Száz. 1959. 93. évf. 1—4. sz. 117—158, 356—372. l.

Révai József: József Attila problémák. MTANyI. 1959. 14. köt. 1—4. sz. 5—34. l.

Rozsnyói Ágnes: 1944. október 15. A Szálasi-puccs története. 1—2. r. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 373—403. l., 5—6. sz. 871—892. l.

Ságvári Ágnes: Az 1945-ös budapesti választások. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 208—233. l.

Sályi István: Tízéves a Nehézipari Műszaki Egyetem. [Részletek — — beszédéből.] Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 5. sz. 14—20. l.

Sárközi Zoltán—Szigetvári István—Szilágyi Gábor: A százéves Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története. /1856—1956./ Bp. 1959, Mezőgazd. Kiadó. 147 l.

Sarlós Márton: A „Szent Korona Tan” kialakulásához. A XV. századbéli magyar államfelfogás és szellemi-történeti jogtörténetünk. JK. 1959. 14. évf. 7—8. sz. 357—362. l.

Silye Barnabás—Pál István: A Miskolci Vasúti (Tő) Műhely történetéből. 1859—1959. /Szemelvények a készülő történeti feldolgozásból./ Összeáll. — —. Miskolc 1959, MÁV Miskolci Járműjav. Ü. V. 32 l.

Szabó Endre: A könyvterjesztés fejlődése. StSz. 1959. 37. évf. 12. sz. 1233—1240. l.

Szakács Kálmán: A Kommunisták Magyarországi Pártja parasztpolitikájának néhány kérdéséről /1928—1929/. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 42—87. l.

Szedmák Ferenc—Varga Tibor: A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése Veszprém megyében. Megyei és városi statisztikai értesítő. 1959. 9. évf. 10. sz. 471—484. l.

Szekeres József: Adatok az 1937. évi pécsi éhségstrájk történetéhez. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 438—472. l.

Szigeti Györgyné: Madzsar József. Bp. 1959, Medicina. 52 l., 4 t.

Szomorú István: A ceglédi hírlapírás története. 2. 1919—1958. Bp. 1959, Műzeumok Közp. Prop. Irod. Soksz. 56 l.

/Ceglédi füzetek 7./

Szuhay Miklós: Állami beavatkozás a magyar mezőgazdaságban a második világháború idején. KGSz. 1959. 6. évf. 8—9. sz. 953—968. 1.

Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfü Gyulával. Valóság. 1959. 2. évf. 6. sz. 36—46. 1.

Tolnai Gábor: Radnóti Miklós és a felszabadulás előtti szocialista irodalmunk egyes kérdései. MTANYI. 1959. 14. köt. 1—4. sz. 125—143. 1.

Zsigmond, L[ászló]: Ungarn und das Münchner Abkommen. AII. 1959. 6. tom. 3—4. nr. 251—286. 1.

10. Egyetemes történet

Alexeev, M. P.: A humanizmus megnyilvánulásai a régi orosz irodalomban és publicisztikában /XVI—XVII. sz./ Ford. Fogarasi Miklós. FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 105—128. 1.

Andai Pál: A mérnöki alkotás története. A mélyépítés 5000 éve. Bp. 1959, Műszaki Kiadó. 360 l., 1 t., 2 térk.

Angyal Endre: Nép és irodalom a középkorban. Megjegyzések Václav Černý: Lid a literatura ve středověku, zvláště v románských zemích ... c. művéhez. FK. 1959. 5. évf. 1—2. sz. 165—173. 1.

Angyal Endre: A szlávok barokk kutatásának újabb eredményei. Világirodalmi Figyelő. 1959. 5. évf. 1. sz. 78—85. 1.

Avdiev, V. I.: Kul'turnoe naszedie drevnego Egipta. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 135—147. 1.

Boltyin, J.—Gyeborin, G.: A második világháború jellegéről. BSzK. 1959. 2. évf. 9. sz. 34—44. 1.

Boros István: Darwin világszemlélete. /Önéletrajzának eddig ismeretlen részletei alapján./ MT. 1959. 4. köt. 7—8. sz. 387—397. 1.

Bravo, G. A.: Nyers- és készbőr az antik görög irodalomban és művészetben. Bőr- és Cipőtechnika. 1959. 9. évf. 6. sz. 187—188. 1.

Bulla Béla: Alexander von Humboldt emlékezete. MT. 1959. 4. köt. 6. sz. 281—290. 1.

Bulla Béla: Alexander von Humboldt emlékezete. Részlet a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott előadásból. Ttk. 1959. 3. évf. 8. sz. 337—340. 1.

A burzsoázia szerepe a nemzeti felszabadító mozgalomban. [Irták] Kia-Nouri, Cox I. stb. BSzK. 1959. 2. évf. 8. sz. 77—101. 1.

Campanella, Tommaso: A Napváros. (La Città del Sole.) /Dialógus./ — (Viták kérdések a legjobb köztársaságról. Ford., [bev.] és jegyz. ell. Sallay Géza.) Bp. 1959, Gondolat. 142 l., 1 t.

/Európai antológia. Reneszánsz sorozat. Cicero, (Marcus Tullius) Válogatott művei. Némethy Góza fordításának felhasználásával összeáll., bev. és jegyz. ell. Tencsényi-Waldapfel Imre. 2. kiad. Bp. 1959, Gondolat. 145. l., 1 t.

Csatári Dániel: 1944. augusztus 23-a Bukarestben. ÉIT. 1959. 14. évf. 35. sz. 1091—1094. 1.

Czeplédy Károly: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. MTANYI. 1959. 15. köt. 1—2. sz. 107—128. 1.

Diesner, H. J.: Die Gestalt des Tyrannen Polykrates bei Herodot. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 211—219. 1.

Diósi György: A servus publicus. AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 1—17. 1.

Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerk. Hajdu Gyula. [Bev.] Sik Endre. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 567 l.

Endrei Walter: Ismeretlen adatok a textilnyomás multjából. Kolorisztikai Értesítő. 1959. 1. évf. 3—4. sz. 102—104. 1.

Faller Gusztáv: Néhány érdekesség a régi orosz és a mai szovjet bányászati felsőoktatásról. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 7—8. sz. 483—488. 1.

A filozófia története. (Isztoriai filozofii.) 1. (Szerk. M. A. Dinnyik, M. T. Jovcsuk stb.) 2. kiad. Bp. 1959, Gondolat. 606 l.

Fóti, Lajos: La légende d'Attila à Rome. ALitt. 1959. 2. tom. 433—439. 1.

Frunze, M(ihail) V(aszil'evics) Válogatott művei. (Izbrannüe proizvedenija.) 1—2. köt. (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 2 db.

Gábori, M[iklós]: Urjanchaische Waldjäger in der NW-Mongolei und ihre archäologischen Beziehungen. AAr. 1959. 11. tom. 1—4. fasc. 457—481. 1.

Grigov, I.: A béke és haladás jegyében eltöltött élet. Henri Wallon 80. születésnapjára. PSz. 1959. 9. évf. 9. sz. 824—826. 1.

Günther, R.: Die Entstehung der Schuldklaverei im alten Rom. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 231—249. 1.

Hahn, I[stván]: Sassanidische und spätrömische Besteuerung. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 149—160. 1.

Hajnal István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. 2. éd. rev., corr. et augm. des manuscrits posthumes de l'auteur avec un album de facsimilés, (préf. [et] intr.) par László Mezey. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 301 l., 1 mell.: 12 p., 50 mell.

Harmatta, János: Der alte Orient und das klassische Altertum. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 29—37. 1.

Harmatta János: Dura-Europos és az iráni Mezőpotámia kapcsolatainak kérdéséhez. AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 110—112. 1.

Háy László : Az újratermelési ciklus alakulása a második világháború után. (Molnár Erik, Vajda Imre stb.) [hozzászólásával]. Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 162 l.

Hegel, (Georg Wilhelm Friedrich) : Előadások a filozófia történetéből. (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie.) 2. köt. Ford. [és az utószót írta] Szemere Samu. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 471 l.

/Filozófiai írók tára. U. F. 17./

Horváth Pál : A középkori falusi földközösség történetével foglalkozó polgári történeti-jogtörténeti irodalom néhány kérdése. 1. r. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 802—843. l.

Húsz éve... A második világháború okai és következményei. Bp. 1959. 23 l.
/Az Országos Békatanács külpolitikai füzetei. Külpolitikai tájékoztató 5./

Jemnitz János : Jean Jaurès születésének 100. évfordulójára. /Harca a köztársaság védelmében, a gyarmati rablőháborúk ellen./ PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 241—256. l.

Jónás Ilona : Párizs és a Jaquerie. /Az 1358. évi parasztfelkelés századik évfordulójára./ Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 424—437. l., 2 t.

Joxe, F. : Le Christianisme et l'évolution des sentiments familiaux dans les lettres privées sur papyrus. AA. 1959. 7. tom. 4. fasc. 411—420. l.

A Komszomol története. (Leninszkij Komszomol.) (Írta A. N. Acarkin, I. A. Szmirnov stb. [Bév.] V. Szemcsasznij. Ford. Hernádi László, Lenárt György, Nyíró József. A verseket ford. Simon Lajos. [Ill. Háy Károly.] Bp. 1959, Móra Kiadó. 494 l.

Kovács Miklós : Régmúlt idők méhészete. Bp. 1959. 29 l.

/Mezőgazdasági Múzeum füzetei 8./

Kovaljov, Sz. I. : A kereszténység eredetének alapkérdései. Valóság. 1959. 2. évf. 4. sz. 69—77. l.

Magon, Leopold : Friedrichs II. „De la littérature allemande” und die Gegenschriften. Zur Geschichte des litterarischen Publikums im Deutschland des 18. Jahrhunderts. ALitt. 1959. 2. tom. 317—346. l.

Mátrai, L[ászló] : Henricus Regius /Le Roy/, pionnier de la psychologie scientifique. AH. 1959. 6. tom. 3—4. nr. 239—249. l.

Mazzarino, S. : L'image des parties du Monde et les rapports entre l'Orient et la Grèce à l'époque classique. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 85—101. l.

Mező Ferenc : Die modernen Olympischen Spiele. (2., verb. Aufl.) Berlin-Bp. 1959, Sportver. — Corvina. 442 l., 32 t.

Mező Ferenc : Az újkori olimpia. Athén-től Rómaig. /1896—1960./ 2. átd. kiad. Bp. 1959, Sport Kiadó. 333 l., 12 t.

Miao Csu-huang : A Kínai Kommunista Párt rövid története. (Oroszból ford. Szabó Mária.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 245 l.

Molnár Erik : A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 477 l.

Morison, Samuel Eliot : Kolumbusz Kristóf, a tengerész. (Christopher Columbus, mariner.) (Ford. Neményi Ödön.) Bp. 1959, Gondolat. 235 l., 4 t.

Nagy idők hős asszonyai. /Garibaldiné Anita, Riberio de Silva, Luise Michel és Gárdos Mária./ [Bp. 1959]. Soksz. 15 l.
/Művelődjünk, tanuljunk! A Magyar Nők Országos Tanácsának előadássorozata./
Nagy Sándor Béla : Kálvin egyházkezelési alapelvei a gyakorlatban. /Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-ára./ ThSz. 1959. 2. évf. 9—10. sz. 327—341. l.

Nemzetközi statisztikai évkönyv. 1929—1957. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1959, Stat. Kiadó. VIII, 253, 24 l.

Nyekrics, A. — *Truhanovszkij, V.* : 1939 igazi története. BSzK. 1959. 2. évf. 9. sz. 44—53. l.

Pach [Zsigmond Pál], P. Zs. : Razvitie pomescics'ego hozajszstva v Roszszii „po pruszszkomu puti” vo vtoroj polovine XIX veka. AII. 1959. 6. tom. 1—2. nr. 71—104. l.

Plutarkhosz : Három életrajz. (Caius Marius. — Caius Julius Caesar. — Marcus Tullius Cicero.) (Ford., az utószót és a jegyz. írta Máthé Elek.) [Bp.] 1959, Európa. 203 l.

/Világirodalmi kiskönyvtár./

Ráth-Végh István : A könyv komédiája. (Bőv. és átd. kiad.) Bp. 1959, Gondolat. 341 l., 10 t.

Razin, [E. A.] : A hadművészet története. (Isztorija voenogo iszkuszsztva.) 1. köt. A háború rabszolgatartó korszakának hadművészete. (Ford. Szentesi Ede és munkaközösség.) Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 594 l., 1 térk.

Regöly-Mérei Gyula : Az Isis-tisztelet szerepe az óegyiptomiak mágikus gyógyászatában. OTKK. 1959. 14. sz. 43—50., 129—137. l.

Réti Endre : A hippokratészi orvosi gondolkodásmód. Ttk. 1959. 3. évf. 7. sz. 320—323. l.

Riemschneider, M. : Die Bedeutung Urartus für Griechenland. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 45—68. l.

Sadoul, Georges : A filmművészet története. (Histoire de l'art du cinéma des origines à nos jours.) Ford. Szávai Nándor. Bp. 1959, Gondolat. 609 l., 28 t.

Sárai Tibor : A cseh zene története. Bp. 1959, Zeneműkiadó. 107 l., 4 t.

/Bibliotheca musica 4./

Schrot, G. : Der Charakter der Wirtschaftskrisen im Altertum. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 251—283. l.

Schultheisz Emil : A „doktor”. [A doktori címről.] Orvosi Hetilap. 1959. 100. évf. 28. sz. 1021—1023. l.

Schütz Ödön : A mongol hódítás néhány problémájához. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 209—232. l.

Smith, A (dam) : A nemzetek gazdasága, e gazdaság természetének és okainak vizsgálata. (An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.) (Ford. Bilek Rudolf. [Bev.] Mátyás Antal.) Bp. 1959, Akad. Kiadó. 413 l.

Szekély Lajos : John Brown /1800—1859/. Tiszatáj. 1959. 13. évf. 10. sz. 8. l.

Szilágyi, [János] György : Zur Frage der frühheisenzeitlichen Beziehungen zwischen Italien und dem vorderen Orient. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 69—83. l.

Szokolay Katalin, P. : A varsói felkelés 15. évfordulója. ÉIT. 1959. 14. évf. 39. sz. 1226—1230. l.

Szuhay-Havas Ervin : Adalékok az USA rabszolgatartó államainak gazdaság- és társadalomtörténetéhez, 1790—1861. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 893—909. l.

Tarle, E [ugenij Viktorovics] : Talleyrand. (Talejran.) (Ford. Szöllősi Klára.) Bp. 1959, Gondolat. 265 l.

Thorwald, Jürgen : A sebészek évszázada. (Das Jahrhundert der Chirurgen) H(enry) S(teven) Hartmann feljegyzései alapján. (Ford. Siklósi Mihály.) Bp. 1959, Gondolat. 437 l., 14 t.

Tóth Kálmán : A holttengeri kéziratok kommentárjai. ThSz. 1959. 2. évf. 5—6. sz. 205—211. l.

Tőkei Ferenc : Les rapports de propriété dans la Chine ancienne. AA. 1959. 7. tom. 1—3. fasc. 161—165. l.

A tudományos szocializmus és a munkásmozgalom története. 1. köt. Szerk. Simon Péter. Bp. (1959), Kossuth Kiadó. 374 l.

/Jegyzet az egyetemi és főiskolai hallgatók számára. 1959—1960./

Az úgynevezett Kelet-kutatásról. [Írták] Gentzen, F. H., Kalisch, J. stb. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 190—222. l.

Ürögdi György : A római bankok történetéhez. AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 107—108. l.

Várnaai Péter : A lengyel zene története. Bp. 1959, Zeneműkiadó. 100 l., 4 t.

/Bibliotheca musica 3./

Vécsey Zoltán : Alexander von Humboldt emlékezete. ÉIT. 1959. 14. évf. 34. sz. 1059—1063. l.

Zádor Anna : A magyarországi klasszicizmus kialakulásának európai előzményei. MT. 1959. 4. köt. 10. sz. 523—531. l.

Zsák Viktor : A középkori harangöntés. Öntöde. 1959. 10. évf. 9. sz. 218—220. l.

11. Tudományos élet

Ankét a levéltári rendezésről. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 25—49. l.

Arató Endre : Az „Arany Prága” szláv intézményeiben. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 547—549. l.

Balázs Béla /1918—1959/. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 239—240. l.

Baraczk István : Az iratvédelem elvi kérdései. Állam és Igazgatás. 1959. 9. évf. 9. sz. 687—693. l.

Baraczk István : Összállami kiállítás Csehszlovákia dolgozó népe történeti fejlődésének levéltári dokumentumaiból. LH. 1958. 8. évf. 3—4. sz. 368—369. l.

Bautier, Robert Henri : A levéltárak felhasználásának új területei. /Összefoglaló jelentés a Levéltárak IV. Nemzetközi Kerekasztal Konferenciája számára. — Wiesbaden, 1958. május 20—22. /LH. 1958. 8. évf. 3—4. sz. 324—364. l.

Benczédi László : Helytörténet a hazafias nevelés szolgálatában. /Meggjegyzések az egri országos helytörténeti konferenciához./ Köznevelés. 1959. 15. évf. 18. sz. 421—422. l.

Benkő Loránd—Lőrincze Lajos : A Magyar Nyelvatlasz munkálatai. MT. 1959. 4. köt. 6. sz. 271—280. l.

Beszámoló Hahn István és Ruzsás Lajos kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 722—728. l.

Beszámoló S. Vincze Edit kandidátusi disszertációjának [A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenysége a múlt század 90-es éveinek elején] vitájáról. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 955—960. l.

Bogdán István : A vízjelkutatás problémái. /Vízjelgyűjtésünk módszertana./ LK. 1959. 30. évf. 89—108. l.

Bóka László : Irodalomtudományunk néhány kérdéséről. IT. 1959. 47. évf. 3—4. sz. 326—330. l.

Csapodi Csaba : A proveniencia elve a könyvtárban. MK. 1959. 75. évf. 4. sz. 333—344. l.

Dienes András : A Petőfi-életrajz orvostudományi. Orvosi Hetilap. 1959. 100. évf. 29. sz. 1058—1059. l.

Une discussion sur la conception de l'histoire des écrivains populistes. AH. 1959. 6. tom. 3—4. nr. 446—450. l.

Dömötör Sándor : A honismereti szakörök. Munka. 1959. 9. évf. 7. sz. 20—21. l.

Elek Tibor—Polgár Miklós: Az SzKP XXI. kongresszusa a tudomány és felsőoktatás kérdéseiről. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 7—8. sz. 409—418. l.

Az elmélet és a gyakorlat egysége a kutatómunkában. PSz. 1959. 9. évf. 10. sz. 903—909. l.

Az első magyarországi orvostörténeti kongresszus. Sárvár — Szombathely 1958. október 4—5. Haranghy László elnöki megnyitójával és Vilmon Gyula beszédével. OTKK. 1959. 14. sz. 5—175. l.

Az 1958. év régészeti kutatásai. [Bp.] 1959, Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum. Soks. 83 l., 1 térk.

/Régészeti füzetek. Ser. 1. 11./

Fehér Géza, ifj.: Tóth Zoltán 1888—1958. AE. 1959. 86. köt. 2. sz. 192. l. Fogarasi Béla 1891—1959. MTATT. 1959. 9. köt. 3—4. sz. 193—194. l.

Fogarasi Béla /1891—1959/. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 237—238. l.

Hadrovits, L[ászló]: Stefan Kniczsa 60 Jahre alt. SSl. 1959. 5. tom. 1—2. fasc. 255—256. l.

Hanzó Lajos: Néhány szó a helytörténeti kutatásról. Ttan. 1959. 4. évf. 4. sz. 25. l.

Hasznosné Szöllős Ilona: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár iratkonzerváló műhelyének felállításáról és működésének eddigi eredményeiről. LK. 1959. 30. évf. 215—218. l.

Huszár Lajos: Az érem szerepe a műemlékkutatásban. Műemlékvédelem. 1959. 3. évf. 4. sz. 218—224. l.

Ila Bálint: A mikrofilm a levéltárban. LK. 1959. 30. évf. 16—51. l.

Iványi Emma: A szóhagyomány mint a legújabbkori amerikai történetírás egyik forrása. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 494—497. l.

Jemnitz János: George Douglas Howard Cole /1889—1959/. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 714—716. l.

Kalman, E[ndre]: O dejatel'noszti Insztituta isztorii partii. AH. 1959. 6. tom. 1—2. nr. 155—164. l.

Kálmán Endre: A revizionizmus a történetírásban PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 30—41. l.

Komor Ilona: Stand und Aufgaben der Comenius-Forschung in Ungarn. ALitt. 1959. 2. tom. 428—433. l.

Komoróczy György: A magyar állami levéltárak tanácsköztársasági iratanyagáról készült tematikai ismertető leltár elméleti és munkaszervezési tapasztalatai. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 7—14. l.

Kondor Viktória, M.: Vita a „Magyarország története” c. egyetemi tankönyv 1880—1900 közötti fejezetének kéziratáról. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 173—179. l.

Kovács Endre: A lengyel történészek nyolcadik kongresszusa. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 542—546. l.

„Le développement du capitalisme dans les anciens pays de la Monarchie Austro-Hongroise.” Conférence des historiens à Budapest. AH. 1959. 6. tom. 3—4. nr. 425—431. l.

Lengyel Alfréd: Ismerkedés Pozsony város levéltárával. LH. 1958. 8. évf. 3—4. sz. 370—372. l.

Mandl Sándorné—Padányi Gulyás Gyuláné: A magyar levéltárak külföldi kapcsolatai és kutatói 1958-ban. LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 134—138. l.

Marticskó József: Beszámoló az Ókortudományi Társaság megalakulásáról /1958. március 27./ AT. 1959. 6. köt. 1—3. sz. 164—165. l.

A marxizmus—leninizmus intézetek, párt-történeti intézetek és bizottságok 5. nemzetközi értekezletéről. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 6—15. l.

Mihalik László: Általános iskolai történelemtanítás és a parasztság szocialista nevelése. Köznevelés. 1959. 15. évf. 71. sz. 399—400. l.

Módszertani útmutató a történelem tanításához. 1—2. füz. [Irtá] (Hollósi Miklós, Bartha Magdolna stb.) [Kiad. a] Munkaügyi Minisztérium. Bp. 1958—1959. Soks. 2 db.

Molnár Erik: Révai József /1898—1958/. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 771—772. l.

Nagy Zsuzsa, L.: Beszámoló a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakról. Száz. 1959. 93. évf. 2—4. sz. 697—714. l.

Nagy Zsuzsa, L.: Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján. TSz. 1959. 2. évf. 1—2. sz. 162—173. l.

Németh, E[ndre]: Die slawische Archäologie der letzten zwanzig Jahre im ungarischen Schrifttum. SSl. 1959. 5. tom. 3—4. fasc. 465—473. l.

Ófetea, A.: A román történettudomány fejlődése 1944. augusztus 23. után. Száz. 1959. 93. évf. 5—6. sz. 914—926. l.

Révai József 1898—1959. Élet és Irodalom. 1959. 3. évf. 32. sz. 3. l.

Révai József 1898—1959. Kortárs. 1959. 3. évf. 9. sz. 315—319. l.

Révai József 1898—1959. PSz. 1959. 9. évf. 10. sz. 901—902. l.

Révai József /1898—1959/. PtK. 1959. 5. évf. 3—4. sz. 234—236. l.

Sötér István: Révai József 1898—1959. MT. 1959. 4. köt. 9. sz. 437—441. l., 1 t.

Szabolcs Ottó: A marxista-leninista történelemszemlélet kialakításáért. Történelemtanításunk időszerű kérdései. Ttan. 1959. 4. évf. 4. sz. 3—9. l.

Szedő Antal : A levéltárak IV. Nemzetközi Kerekasztal Konferenciája/Wiesbaden 1958. május 20—22./ LH 1958. 8. évf. 3—4. sz. 365—367. l.

Szedő Antal : A magyar levéltárügy jelenlegi helyzete. LK. 1959. 30. évf. 3—15. l.

Szedő Antal : Magyarország részvétele külföldi levéltári kongresszusokon. LK. 1959. 30. évf. 214—215. l.

Szodoray Lajos : Az orvostörténet oktatásának problémái hazai orvosegyetemeken. OTKK. 1959. 14. sz. 34—42, 119—128. l.

Tájékoztató a magyar levéltárak tudományos tevékenységéről. LH. 1958. 8. évf. 3—4. sz. 260—270. l.

Tanulmányok az általános iskolai történelemtanítás módszertana köréből. (Szerk. Veress Judit.) Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 103 l.

/Központi Pedagógus Továbbképző Intézet [kiadványai]./

Tóth Endre : Miklós Ödön 1895—1955. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 4. füz. 366—368. l.

A történelmi dokumentumok kiadásának szabályai. /Moszkva 1956./ /Ford. oroszról./ LH. 1959. 9. évf. 1—2. sz. 150—202. l.

Unger Mátyás : Új célkitűzések, új eszközök. [Történelmi tankönyvek, segédkönyvek és egyéb kiadványok kérdése.] Ttan. 1959. 4. évf. 4. sz. 10—17. l.

Veress Judit : A világnézet alakítása az általános iskolai történelemtanításban. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 55 l.

/Központi Pedagógus Továbbképző Intézet kiadványa./

Vértes Róbert : Az ateista meggyőződés kialakítása a történelem tanításában. Ttan. 1959. 4. évf. 5. sz. 6—11. l.

Vita az irodalomtörténetírás pozitívista irányáról. [Írta] H. L. ITK. 1959. 63. évf. 3—4. sz. 572—574. l.

Vörös Károly : Fára József 1884—1958. LK. 1959. 30. évf. 213. l.

Vörös Károly : A prágai levéltári kiállítás. LK. 1959. 30. évf. 218—220. l.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AE	= Archaeológiai Értesítő
AEt	= Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AJ	= Acta Juridica
AL	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ALitt	= Acta Litteraria
AnK	= Anthropológiai Közlemények
AO	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	= Antik Tanulmányok
BSzK	= A Béke és Szocializmus Kérdései
ÉIT	= Élet és Tudomány
FK	= Filológiai Közöny
FöÉ	= Földrajzi Értesítő
FöK	= Földrajzi Közlemények
IT	= Irodalomtörténet
ITK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JK	= Jogtudományi Közöny
KgSz	= Közgazdasági Szemle
Kts	= A Könyvtáros
LH	= Levéltári Híradó
LK	= Levéltári Közlemények
MFSz	= Magyar Filozófiai Szemle
MK	= Magyar Könyvszemle
MNy	= Magyar Nyelv
MNyőr	= Magyar Nyelvőr
MT	= Magyar Tudomány
MTANyI	= Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTATT	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
OTKK	= Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei
PtK	= Párttörténeti Közlemények
PSz	= Pedagógiai Szemle
SSI	= Studia Slavica
SSz	= Soproni Szemle
StSz	= Statisztikai Szemle
Száz	= Századok
TáSz	= Társadalmi Szemle
ThSz	= Theológiai Szemle
TSz	= Történelmi Szemle
Ttan	= Történelemtanítás
TtK	= Természettudományi Közöny

Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

СОДЕРЖАНИЕ

XI. Международный конгресс историков.....	721
---	-----

ИССЛЕДОВАНИЯ

Э. Варга: Преобразование венгерского правосудия во время Иосифа II.	736
М. Ш. Лендьел: Путь австрийского публициста к революции 1848 г. (Часть I.)	750
Ж. Троцаньи: Арест Миклоша Вешеленьи. (Часть I.)	794
И. Ланг: Финансовая политика правительств Кароли и Беринкеи	812
И. Пинтер: Контрреволюция 1956 г. на селе.	835

СООБЩЕНИЯ

И. Диосеги: Австрийская внешняя политика против итальянских революционных движений (1820—1825)	878
--	-----

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

М. Л. Лебович: О работе львовских историков после 1956 г.	895
--	-----

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Венгрия и вторая мировая война. (Рец.: Дь. Ранки). — М. Лауко: Материалы к составу рабочего класса Будапешта в конце 20-х годов XX в. (Рец.: О. Сабольч). — Ф. Макиш: Крестьянство и барское хозяйство в Венгрии XVI в. (Рец.: В. Зиманьи). — А. В. Разумовская: Очерки по истории польских крестьян. (Рец.: В. Бачкаи). — П. А. Зайончковский: Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. (Рец. Э. Нидерхаузер). — О. Regele: Feldmarschall Radetzky (Рец. А. Марко).....	902
---	-----

ХРОНИКА

Известия Венгерского исторического общества	915
Отчет о защите кандидатских диссертаций	917

БИБЛИОГРАФИЯ

Список трудов (монографий, исследований, статей) ¹ по истории, появившихся в Венгрии (1 июля — 31 декабря 1959)	923
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

Le XI ^e Congrès des sciences historiques	721
---	-----

ÉTUDES

<i>E. Varga</i> : La réorganisation de la législation sous le règne de Joseph II.....	736
<i>M. S. Lengyel</i> : Le chemin d'un pamphletaire vers la révolution de 1848 (I. part) ..	750
<i>Zs. Trócsányi</i> : La captivité de Miklós Wesselényi (I. part)	794
<i>I. Láng</i> : La politique financière des gouvernements de Károlyi et de Berinkey	812
<i>I. Pintér</i> : La contre-révolution de 1956 à la campagne	835

COMMUNICATIONS

<i>I. Diószegi</i> : La politique extérieure de l'Autriche contre les mouvements révolutionnaires italiens (1820—1825)	878
--	-----

LE FRONT DES HISTORIENS DE L' UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

<i>M. L. Lebovics</i> : Le travail des historiens de Lvov après 1956.....	895
---	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE

La Hongrie et la deuxième guerre mondiale (Compte rendu par <i>Gy. Ránki</i>) — <i>M. Lackó</i> : Contributions à la question de la composition sociale des ouvriers de Budapest à la fin des années 1920 (Compte rendu par <i>O. Szabolcs</i>) — <i>F. Maksay</i> : Paysannerie et économie allodiale dans la Hongrie du XVI ^e siècle (Compte rendu par <i>V. Zimányi</i>) — <i>Л. В. Разумовская</i> : Очерки по истории польских крестьян (Compte rendu par <i>V. Bácskai</i>) — <i>П. А. Зайончковский</i> : Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. (Compte rendu par <i>E. Niederhauser</i>) — <i>O. Regele</i> : Feldmarschall Radetzky (Compte rendu par <i>A. Markó</i>)	902
--	-----

CHRONIQUE

Nouvelles de la Société Historique Hongroise.....	915
Compte rendu sur des discussions ouvertes en connexion avec des thèses de candidature	917

BIBLIOGRAPHIE

Liste des ouvrages historiques (volumes indépendants, études, articles) publiés en Hongrie (1 ^{er} juillet — 31 ^{ème} décembre 1959)	923
--	-----

CONTENTS

The XI th Congress of Historical Sciences	721
--	-----

STUDIES

<i>E. Varga</i> : The reorganisation of the hungarian administration of justice in the age of Joseph II.	736
<i>M. S. Lengyel</i> : The way of an austrian pamphletist to the revolution of fortyeigh (I. part)	750
<i>Zs. Trócsányi</i> : The confinement of Miklós Wesselényi. (I. part)	794
<i>I. Láng</i> : The financial policy of the Károlyi and Berinkey government	812
<i>I. Pintér</i> : The counterrevolution of 1956 in the country.	835

PUBLICATIONS

<i>I. Diószegi</i> : Austria's foreign policy against Italian revolutionary movements (1820—1825)	878
---	-----

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIETUNION AND PEOPLES DEMOCRACIES

<i>M. L. Lebovics</i> : On the work of the historians of Lvov after 1956.....	895
---	-----

REVIEWS

Hungary and the second world war (<i>Gy. Ránki</i>) — <i>M. Lackó</i> : Data to the composition of workers of Budapest on the end of the 1920-th (<i>O. Szabolcs</i>) — <i>F. Maksay</i> : Peasantry and manorial economy in Hungary in the XVI. century (<i>V. Zimányi</i>) — <i>A. B. Разумовская</i> : Очерки по истории польских крестьян (<i>V. Bácskai</i>) — <i>П. А. Зайончковский</i> : Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861. (<i>E. Niederhauser</i>) — <i>O. Regele</i> : Feldmarschall Radetzky (<i>A. Markó</i>)	902
---	-----

CHRONICLE

News of the Hungarian Historical Society.....	915
Discussion of dissertations for candidature.....	917

BIBLIOGRAPHY

A list of historical works (books, studies and articles) published in Hungary (from July 1 to December 31, 1959)	923
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

Der XI. Internationale Historikerkongreß	721
--	-----

STUDIEN

<i>E. Varga</i> : Die Umorganisation der ungarischen Gerichtsbarkeit zur Zeit Josephs II.	736
<i>M. S. Lengyel</i> : Der Weg eines österreichischen Pamphletisten zur Revolution 1848 (I. Teil)	750
<i>Zs. Trócsányi</i> : Die Gefangenschaft Miklós Wesselényis (I. Teil)	794
<i>I. Láng</i> : Die Finanzpolitik der Regierungen Károlyi und Berinkey	812
<i>I. Pintér</i> : Die Gegenrevolution des Jahres 1956 auf dem Dorfe	835

MITTEILUNGEN

<i>I. Diószegi</i> : Österreichs Außenpolitik gegenüber den italienischen revolutionären Bewegungen (1820—1825)	878
--	-----

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRA- TIEN

<i>M. L. Lebovics</i> : Die Tätigkeit der Lwower Historiker nach 1956	895
---	-----

BUCHBESPRECHUNGEN

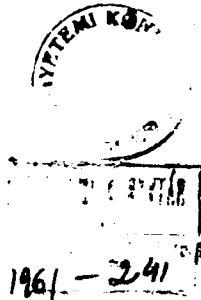
Ungarn im zweiten Weltkrieg (<i>Gy. Ránki</i>) — <i>M. Lackó</i> : Beiträge zur Zusammen- setzung der Budapestener Arbeiterschaft in den Zwanzigerjahren (<i>O. Szabo- boles</i>) — <i>F. Maksay</i> : Bauernschaft und Meiereiwirtschaft in Ungarn im XVI. Jahrhundert (<i>V. Zimányi</i>) — <i>A. B. Разумовская</i> : Очерки по истории польских крестьян (<i>V. Bácskai</i>) — <i>П. А. Зайончковский</i> : Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. (<i>E. Niederhauser</i>) — <i>O. Regele</i> : Feldmarschall Radetzky (<i>A. Markó</i>)	902
---	-----

CHRONIK

Nachrichten der Ungarischen Historischen Gesellschaft	915
Bericht über Diskussionen von Kandidaten-Dissertationen	917

BIBLIOGRAPHIE

Verzeichnis der in Ungarn erschienenen geschichtlichen Werke (selbständige Bände, Studien, Artikel) (1. Juli — 31. Dezember 1959)	923
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Magyarország és a második világháború (Ism.: <i>Ránki György</i>)	902
<i>Lackó Miklós</i> : Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén (Ism.: <i>Szabócs Ottó</i>)	906
<i>Maksay Ferenc</i> : Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon (Ism.: <i>Zimányi Vera</i>)	907
A. B. Разумовская: Очерки по истории польских крестьян (Ism.: <i>Bácskai Vera</i>)	908
П. А. Зайончковский: Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	910
<i>Oskar Regele</i> : Feldmarschall Rádetzky (Leben, Leistung, Erbe) (Ism. <i>Markó Árpád</i>)	912

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	915
Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról	917

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1959. július 1.—december 31.)	923
---	-----

Ara: 16,—Ft

Évi előfizetési ára: 36,—Ft

Landler Jenő: Válogatott beszédek és írások. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1960. 580 lap. Ára: 35,— Ft.

E kötet a magyar munkásmozgalom egyik, évtizedekig vezető szerepet játszott egyéniségének munkásságát ismerteti meg az olvasóval. A gyűjteményben közölt írásokat Landler Jenő 1904 és 1928 közötti beszédeiből, cikkeiből, tanulmányaiból válogatták össze a szerkesztők, Gadanez Béla és Szabó Ágnes. A kiadványt Landler Jenő életútját bemutató és elemző tanulmány egészíti ki.

Galántai József: Egyház és politika. 1890—1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 258 lap. Ára 16,— Ft.

Szerző a magyarországi katolikus egyház társadalmi-politikai szervezeteinek tevékenységét tárja fel a bő forrásanyagra támaszkodva mutatja be, hogyan állították az egyház egyes képviselői a vallást a politika szolgálatába. A munka — a klérus működésének ismertetése során — elsősorban a világháború időszakát illetően a korszak általános politikai történetére vonatkozólag is sok új adatot tartalmaz.

Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: Szabó István. Budapest, Tankönyvkiadó. 1960. 546 lap. Ára 77,— Ft.

A tanulmánykötet a debreceni egyetem Magyar Történeti Tanszékének munkatársai és volt hallgatói tollából tartalmaz agrár- és paraszt-történeti tanulmányokat. Tanulmányt olvashatunk a hegyaljai mezővárosok XVII. századi társadalmáról, Kismarja szabadparaszti község történetéről a feudalizmus bomlása korában, az alföldi tanyarendszer megszüntetésére irányuló kísérletekről, a robotmunkáról a sárospataki és regéci uradalomban a XIX. század első felében, a Zala megyei úrbéri birtokrendezésekről a jobbágyszabadság után és a majorsági zsellérkérdés rendezéséről.

Értekezések a történeti tudományok köréből (Új sorozat)

6. **Lackó Miklós: Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén** ..... 8,— Ft
7. **Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon** ..... 16,— Ft
8. **V. Windisch Éva: Közlöny (1848—49). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története** ..... 12,— Ft
9. **Mályusz Elemér: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog** ..... 18,— Ft
10. **Berlász Jenő: Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században** ..... 9,— Ft
11. **M. Kondor Viktoria: Az 1875-ös pártfúzió** ..... 18,— Ft
12. **I. Tóth Zoltán: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848)** ..... 14,— Ft
13. **Heckenast Gusztáv: Fegyver- és löszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban** ..... 18,— Ft
14. **Tokody Gyula: Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918)** ..... 13,— Ft
15. **Hajdu Tibor: Március huszonegyedike (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez)** ..... 10,— Ft
16. **Gonda Imre: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés** ..... 20,— Ft
17. **Dolmányos István: Mezőfi és a koalíció** ..... 10,— Ft